

સંકાય ખંડ કે આવતી ચૂટણી (પાંચ વર્ષ) પહેલાં પગલ મિત્રાય બધા પ્રાતોમા કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો થઈ જશે મિંધ, આમામ ને બગાળના કોંગ્રેસનિરોધી પ્રધાનમંડળોના પાયા હાલી બેઠ્યા છે એ અપષ્ટ થતુ જાય છે 'મહામંમિતિની આવતી બેઠક કલકત્તામા મળવાની છે * મહામંમિતિની બેઠકનુ રચાન કલકત્તા રાખવાનો આગ્રહ કરવામા શ્રીયુત શરચ્ચંદ્ર બોઝનો હેતુ એવો હોય એવુ લાગે છે કે એ વખતે બધા દેશનાયકોની કલકત્તામા હાજરી હક્ક પ્રધાનમંડળને હચમચાવી નાખે ગાંધીપતિ, મરદારશ્રી, રાજેન્દ્ર યાશુ મૌ અણુલ વનામ આઝાદ નજે માગફત કલકત્તામા થનારો અચાર બગાળના વાતાવરણમા વિદ્યુત્તમચાર કરી પરિસ્થિતિને કોંગ્રેસની તરફેણમા ફેરવી નાખશે તો નવાઈ નથી કેલહાઉસી ખાતે આગમ લેતા શ્રી સુભાષમાણુ પણુ તમીમોની સનાહ વિરુદ્ધ મહામંમિતિની બેઠક નખતે કલકત્તા જવાનો વિચાર કરી ગયા છે એ પણુ એવુ સચવે છે કે હક્ક પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામા બધા કોંગ્રેસ મહાગૃથીઓ એકસાથે હલવો કરનાનો ઇરાદો એવે છે

મિશ્ર પ્રધાનમંડળ

હક્ક પ્રધાનમંડળ તૂટે એનો એવો અર્થ નહિ થાય કે ત્યાં ચોખ્ખુ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ જ રચાશે બગાળ ધારામલામા પક્ષોની ગચના એવી છે કે ત્યાં કોઈ પણુ એક પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ આજે નથી હક્ક પ્રધાનમંડળ પણુ શ્રી હક્કની પ્રજાપક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ પ્રમાણે નહિ પણુ બીજા પક્ષોના મહનાગૃથી ગચાયેનુ છે પોતાના પક્ષકાર્યક્રમ માથે બીજા પક્ષોના કાર્યક્રમનુ મમાધાન કરીને જેમ શ્રી હક્કલૂચ હક્ક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શક્યા તેમ મહાસભાપક્ષ પણુ પોતાના કાર્યક્રમ સાથે બીજા મહકાર કરવા રાજી થનાર પક્ષો માથે મમાધાન કરવા તૈયાર થાય તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ગચવાની પરિસ્થિતિ બીજી કરી શકાય

વર્ધાના કંગાર પ્રમાણે તો કોઈ પણુ કોંગ્રેસ પક્ષ પ્રધાનમંડળ ગચવામા મિશ્રણ (Coalition) ન કરી શકે કોંગ્રેસ-હુમતિ પ્રાતોમા તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળનો પ્રથમ કોંગ્રેસ પક્ષને માટે બીજો નથી ચતો પણુ જ્યાં પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસની લઘુમતિ છે ત્યાં બીજા પક્ષોનો મહકાર મળી શકે એમ હોય તો મહકાર મેળવીને પણુ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી શકાય કે કેમ એ મહત્વનો નિર્ણય કલકત્તામા મહાસંમિતિની બેઠકે કરવાનો છે મહામજાવાદીઓના આજના વચણ ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે કલકત્તાની બેઠકમા મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની ગત આપતો કંગાર ચશે જો એમ થાય તો મિંધ, આમામ ને બગાળમા મહાસભાપક્ષ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ થોડાજ વખતમા ગચી શકશે એ પ્રાતોમા હાથના પ્રધાનમંડળો આથી ખૂન ચિંતાતુર બની ગયા લાગે છે।

તા ૨૨ ૬-૩૭

*

*

*

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોત્તારાણા પ્રાતોમા મહામજાવાદી રાજકારણ 'ટેસ્ટ' પરીક્ષામાથી પમાગ થઈ રહ્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી એવું કમણુ એ છે કે પોતાની અર્ધો સદીની કારકીર્દિ દરમ્યાન પહેલો જ વાર જે પદ્ધતિની ઉત્પાદન, ને એની સૂત્રમચાલ મરકારની પોતે અણુનમ વિરોધી હતી એ જ સંગકારમા મહત્વનો અધિકારબદલ્ય કોંગ્રેસ પક્ષે કર્યો છે.

* આ લેખ તા ૨૨-૬-૩૭ના રોજ લખાયો છે એ તરફ વાચકનુ ધ્યાન ખેંચુ છું સંચાલક

આ એક અતિ મહત્વનું સ્થિતિ છે. એક તો પોતાનું પૂર્ણસ્વરાજ્યનું ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે અને નવા બંધારણના પ્રાંતીક શાસનના અમલ પછી પણ રાજકીય દરજ્જાની દૃષ્ટિએ દિલ્લિ જેવું ને તેનું જ પર્યાયીન રહ્યું હોવાથી પોતાનો બ્રિટિશરાજવિરોધ તો કોંગ્રેસને એક ખાલુ આણુ રાખવો રહ્યો; ત્યારે બીજી ખાલુ એ જ સામાન્યશાસન સાથે અધિકારમદણને લોપે એને અમુક અંગે દોસ્તી પણ બાંધવી પડી છે. બ્રિટિશરાજ સામે કોંગ્રેસે જનમાવેલો અમર્યાદિત અસંતોષ અને રોષની લાગણીને આ સ્થિતિ ઊભી ચવાથી બારે ટિકિત મે મર્યાદા નીચે આવડું પડ્યું છે. પ્રજાને સીધા મંબંધ ને સીધા વિરોધ પ્રાંતીય ને રચાનિક અમલદારો સામે હતો. નવા શાસનધારા હેઠળ કોંગ્રેસ અધિકારવાળા પ્રતિભામાં એ અમલદારોની અમલદારોનો અંત આવ્યો છે એમ કહેવું ખોટું ન ગણાય. હવે સામાન્ય જનતાને મન આ જ અમલદારો બ્રિટિશરાજ ને એની ચૂસણનીતિના પ્રતિનિધિઓ છે. બ્રિટિશરાજની નમ ભવંકરતાની ગણ્ય મૂર્તિયા એ અમલદારો જ દેશને ખૂલે ખૂલે પથરોઈ ગયા હતા. કોંગ્રેસ પ્રધાનોવાળા પ્રાંતોમાં એ મૂર્તિની નમતાને વચ્ચેનું ઢાંકણ મળ્યું છે, આને લોપે એની ભવંકર કુરૂપતા ઢંકાઈ ગઈ છે. આમ છતાં એનું રોષણકાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું છે. આમાંથી એવી સ્થિતિ ઊભી થવા સંભવ ખરા કે કોંગ્રેસ મિનિસ્ટ્રી નીચે એ નોકરસાહી પ્રજા સાથે અદ્યજનની રીતે વર્તતી હોવાથી લોકોનો બ્રિટિશરાજનો અમલદારસાહી સામેનો રોષ ને અસંતોષ નાખક કે ખૂટી થઈ જાય, છતાં એમની સ્થિતિમાં લાગે જ નેંધવા જેવો સુધારો થાય. ગામડો નિયામની જૂની કહેવત લાગુ પડીએ તો એમ કહેવાય કે મહેતાજી મારે ય નદિ ને લણાવં ય નદિ. જૂના શાસનધારા નીચે અમલદાર મહેતાજીઓ પ્રજાને મારતા હતા પણ ભણાવતા નહોતા; નવા ધારાના અમલદાર મહેતાજીઓ મારશે તો નદિ જ (અમળા, કોંગ્રેસ ત્યાં સુધી અધિકારારૂઢ છે ત્યાં સુધી) પણ ભણાવશે ય નદિ.

શાસનધારાની કપટનગ

ઉપર મારો એ કહેવાનો હેતુ નથી કે કોંગ્રેસે અધિકારમદણ કર્યું એ ખોટું કહ્યું છે. હ.સદું, નવા શાસને જનમાવેલી પરિસ્થિતિમાં અધિકારમદણ કે ધારાસભાપ્રવેશ કોંગ્રેસને મારે અનિવાર્ય વસ્તુ હતી. એનું કારણ એ છે કે નવા શાસનધારામાં એવી જાતની બધાદખીય કપટનગ બિલાવવામાં આવી છે કે કામ તરીકે મુશ્કેલી. દિલ્લિ વિરુદ્ધ બ્રિટિશરાજની પડખે જાત રહે એવી જાતનો પડખાત એમના તરફ કામી ચૂકાદા મારફત જનાવવામાં આવ્યો છે. બીજી તરફ જે પણ સત્તામાં હોય એ પણ બ્રિટિશરાજ વિરોધી પડખા જટકા સામે બ્રિટિશરાજનું રક્ષણ કરવા હાલની ગરજ સારે એવી એમાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. હવે દિલ્લિમાં બ્રિટિશરાજ વિરોધી લગાયક પણ એકલી કોંગ્રેસ હોવાથી એના વિરોધના પા સામે બીજા પક્ષો, જેઓ સામાન્યની રક્ષણદાલ થવા તૈયાર હોય એઓ કોંગ્રેસ સામે હતા રહેવાના. એ પક્ષો ને સરકારી સત્તા ધરાવનાર થાય તો સે'જે એઓ કોંગ્રેસને કચડી નાખવા સરકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના. આનો અર્થ એ થાય કે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસનો સામનો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારનું જે કામ હતું એ કામ હવે એજે બ્રિટિશરાજપક્ષી દિલ્લિએને સોંપી દેવાયો એઓ સીધા કોંગ્રેસના દુરમનો જનવાના એવા દિલ્લિએને રાષ્ટ્રીય મગજની તેથી મદાસજાને કચડી નાખવા અટકાવવા અને બ્રિટિશ

રાજને પણ કોંગ્રેસ સામે ઝઘડામાં મુકેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકવા વાસ્તે ધારાસભાપ્રવેશ ને અધિકારગ્રહણ અનિવાર્ય હતાં. જે ચાર પ્રાંતોમાં આજે બીજા પક્ષો અધિકારગ્રસ્ત છે એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષ સામે એ પક્ષો આજે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મૂંઝેશ ચલાવી રહ્યા છે. એમાં પણ ખાસ કરીને પંજાબ પ્રાંત ત્યાં એક જ બિનકોંગ્રેસ પક્ષ (મર સિકંદરની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી)ની ધારાસભામાં ચોખ્ખી બહુમતિ છે. ત્યાં આજે કોંગ્રેસ પક્ષને નાબૂદ કરવાની મોટી યોજના અમલમાં મૂકાઈ રહી છે. મંજ્યાયક કોંગ્રેસવાદીઓની યુનિયનિસ્ટ સરકાર તરફથી થતી ધરપકડો એ જ બતાવે છે કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માગતા રાષ્ટ્રવાદની પ્રતીક કોંગ્રેસની કેડ લાંગવાનું બ્રિટિશ સરકારનું કાર્ય પોતાને રાષ્ટ્રવાદી કહેવડાવતા દિલ્હીઓની જમાત કરી રહી છે. પંજાબની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીના પ્રત્યાઘાતી અગ્રણીઓ બ્રિટિશ સત્તાના રક્ષક એજન્ટો બની બેઠા છે. બીજા પણ બિનમદાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રવૃત્તિનું પંજાબ જેટલું દમન માલમ નથી પણ એનું કારણ ત્યાં કોઈ પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ નહિ હોવાનું છે. ઘણા પક્ષોનું મિશ્રણ થઈને ત્યાં પ્રાંતીક પ્રધાનમંડળો રચાયાં હોવાથી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું દમન કરવાની બાબતમાં એ પ્રધાનમંડળોમાં અંદર અંદર જ કાટકૂટ છે.

હવે જો કોંગ્રેસ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં પણ જો કોંગ્રેસે અધિકારગ્રહણનો રસ્તો સ્વીકાર્યો ન હોત તો અલબત્ત, ધારાસભાઓ ન ચાલત કે ન તો કોઈ પક્ષ લાંબા વખત સુધી પ્રધાનમંડળ રચીને નભાવી શકત. પ્રાંતીય ગવર્નરો ક્યાં તો નવી ચૂંટણી કરાવત કે બધારણને મોકૂફ રાખી નોમિનેશન પદ્ધતિથી નાનાનાના પ્રત્યાઘાતી રાજદારી પક્ષોના અગ્રણીઓમાંથી પ્રધાનો ચૂંટીને સરકારી તંત્ર ચાલુ રાખત. એ રિયલિટીમાં કોંગ્રેસનું સર્વવ્યાપી દમન એ સરકારી સત્તાને પ્રધાન કાર્યક્રમ હોત. મત્યાગ્રહની લડતમાં કોંગ્રેસને મળેલી શિક્ષત તાણ જ હોવાથી કોંગ્રેસ અને પ્રગતે માનસિક 'રિકવરી'ની ઘણી જરૂર હતી એ વિના આશા ને ઉત્સાહભરી આગેકૂચ ઘણા વખત માટે અશક્ય હતી. અને બંદીવાન પ્રગત્યોની સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિની પ્રક્રિયામાં માનસિક તત્ત્વ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ, ઇટલીનો ગર્મ સહીનો મુક્તિ મેંચામ, આયરિશ ફ્રીડમ મૂવમેન્ટ, ગાંધી મુસ્તફાની સરદારી હેઠળ ટર્કીની જોહાદ અને હિંદમાં અસહકાર ને ના-કરની લડતોમાં મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ બંદીવાન જનસમૂહની એકેએક આગેકૂચ કે પિછેહકમાં માનસિક રિયલિટીએ ભજવેલા ભાગનું ધણું મહત્ત્વ જોઈ શકશે. છેલ્લી ના-કરની લડત સમી ગયા પછી પ્રગત્યા માનસમાં વ્યાપી ગયેલ શિક્ષત વૃત્તિ કે પરાજય ભાવના, - હનોત્સાહ, સામુદાયિક બળની ક્ષીણતા ને કોંગ્રેસ મેગફૂનની છિન્નભિન્નતા જોતાં એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ રસ્તે માનસિક હારવૃત્તિની લાગણી જનતામાંથી કાઢવા વિના સામુદાયિક રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે રાષ્ટ્રીય સરદાની શક્તિનું પુનર્ગઠન અશક્ય હતું. ધારાસભાપ્રવેશ અને અધિકારગ્રહણ પછી આપણે જોઈએ છીએ કે ફરી પાછી જનશક્તિ ઉત્સાહિત થતી ગય છે. આથી ધારાસભાપ્રવેશ કે અધિકારગ્રહણનો માર્ગ સૂચવનાર ગાંધીજી વિશે જરૂર એમ કહી શકાય કે જનમાનસ (Mass Psychology)ના એ મોટા માનસશાસ્ત્રી છે. આથી જ કદાચ લોર્ડ લોધિયને એમને મદાન બચહારુ રાજપુરુષ નહિ કહ્યા હોય ?

વિરોધોની સમતુલા

જનતાનો પુનર્ગતિ જરૂર કોંગ્રેસને માટે ભારે લાભપ્રદ છે, પરંતુ એ સાથે જ નવા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધમાંથી સામ્રાજ્યવાદને સામ્રાજ્ય વિરોધની દ્વિવિધ અને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસ દાખલ થઈ છે. જો પોતે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ છોડી દે તો પક્ષ તરોડે કોંગ્રેસનું મહત્ત્વ પ્રગતિકારક મધ્યમમાર્ગી પક્ષ બેટલું થઈ જાય. ને એનું પૂર્ણ સ્વરાજનું મિશન વેગળું રહી જાય. જો પોતે નવા સામ્રાજ્યવાદ વિરોધને હકપૂર્વક વળગી રહે તો નવી શાસનસત્તામાં બીજા પક્ષો સત્તા કબ્જે કરી કોંગ્રેસને જ છૂંદી નાખે. બીજો, રસ્તો આત્મધાતનો છે, તો પહેલો રસ્તો આત્મદ્રોહનો છે. વિશદ દષ્ટિવાળા ને વ્યૂહકુશળ કોંગ્રેસ રાજપુરુષો આદર્શ અને અસ્તિત્વ બંને જતાં કરી શકે એમ ન હોવાથી એમણે કોંગ્રેસને માટે નવી નીતિ ધરી છે, જેમાં સત્તાનાં આસનો પ્રત્યાધાતી પક્ષોના હાથમાં ન જઈ શકે ને પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ અચૂનમ કે અક્ષત રહે.

હોદ્દાસ્વીકાર માર્ગદર્શક સામ્રાજ્યવાદવિરોધ શી રીતે જળવાઈ રહે ?

આ નોંધની શરૂઆત મેં જણાવ્યું તેમ કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં પ્રાંતીક અમલદારશોહી સામે લોકોનો રાપ નાખી યવાથી એમની સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી લાગણી અમુક અંશે ખૂટી તો થવાની જ. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રગ્નની લડાયક વૃત્તિ કમી થવાની. હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે હોદ્દાસ્વીકાર વિરોધીઓની આ જ દલીલ હતી. સુધારવાદી નીતિ સક્રિય મહાસભાવાદીઓ અને પ્રગ્નમાં સુધારવાદી માનસ પેદા કરશે. સુધારવાદ ક્રાંતિનો તમજાની આગ ખૂંટાવી દેશે.

આ દલીલમાં તથા ઘણું છે. છતાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, પોતાના અસ્તિત્વને જરૂરી રાખવા કે મજબૂત કરવા માટે હાલની સ્થિતિમાં મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકાર વિના બીજો ઈલાજ નહોતો એમ મને લાગે છે. હવે સવાલ એ છે કે હોદ્દાસ્વીકાર થયા છતાં પણ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી માનસની ઉમતા ઠંડી તો ન જ પડે પણ શી રીતે વધારી શકાય ? કોઈ પણ રીતે કોંગ્રેસે પોતાની લડાયક વૃત્તિ અને પ્રગ્નમાં સ્પિટિયરાજ વિરોધી ઉમતા વધે એ રસ્તો કાઢવો જ રહ્યો, —જે એને પોતાના મૂળ મિશનને વફાદાર રહી પોતાની ઐતિહાસિક અગત્યતા સિદ્ધ કરવી હશે તો.

બાકી, રાષ્ટ્રવાદ એ તો આજનું મહાસમર્થ યુગબળ છે. એ એક અનિવાર્ય ઐતિહાસિક ધટના છે. જગતની યંત્રવાદગતિત સામાજિક વ્યવસ્થામાંથી એનો બિગમ થયો છે. એ રાષ્ટ્રવાદ સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓમાં ને યુવામ પ્રગ્નઓમાં પણ સરખો જ બળવાન થતો જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓના રાષ્ટ્રવાદનું ગમન સામ્રાજ્યવાદ ને દાસિયમ તરફ થઈ રહ્યું છે; ન્યારે યુવામ પ્રગ્નના રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી છે. હિંદમાં બીજા પ્રકારનો રાષ્ટ્રવાદ યુગબળ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનું પ્રયંત્ર મૂર્ત સ્વરૂપ છે. હોદ્દાસ્વીકારથી એ સ્થિતિમાં ફરક ન પડે એની સાવચેતી બેટલા વધારે પ્રમાણમાં કોંગ્રેસ લે એટલું વધારે સારું.

જોતાં જોતાં અમને કેડી રે લાધી
 વંકાતી જાય આધી આધી રે,
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી;
 જીવનની ખીણમાં જંખાતી રે
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 વચ્ચે વચ્ચે રે શીળા બાંધ્યા વિસામા
 પંથીના થાક પરમાણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 પરંતુ ખેસાડી કોણે મારગના વાંકમાં
 તરસ્યાંની આરત જાણી રે ?
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.
 માંડ્યાં સદાવ્રત કૈંક મહાવ્રતિયે,
 આતમને આજ જાણણી રે ;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 પૂરવ-પ્રવાસી ફેરી પ્રગટ પનોતી
 લાવિને રૂંટેતી ઉજાસી રે ;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.
 કોણ જોગી ને વળી કોણ રે સંસારી ?
 સહુ કોઈ મારગ-પ્રવાસી રે ;
 જાગી જાગીને કોઈ ભાગે છે હંસલા,
 સૂતા છે કૈંક અભાગી રે ;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 જીવનની જ્યોતિયે જંખાતી રે ;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

રમેશના દરેક દરેક પત્રમાં ઉપા વિશે કે ને કે ઉલ્લેખ તો હોય જ. અને એ ઉલ્લેખ પરથી ઉપા પ્રત્યેની રમેશની મમતા રસિક જોઈ શકતો. રમેશ જ્યેના રસિક, મોહલા માણસનું આટલું આટલું મન મેળવનારી ઉપા કેવી દુશી તે જાણવાની દરેક પત્ર વાંચતાં રસિકને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવતી. અને હવે તો થોડા વખતમાં જ એ ઇચ્છા પાર પછ પડવાની એ જાતે એને મંતોપ રહેતો.

રમેશ અને રસિકની મૈત્રી વિશે તેમના ગામમાં કોઈક જ નહિ જાણતું હોય. વર્ષો થયાં એ મૈત્રીનો પ્રવાહ અનંત. અખંડિત વલા કરતો હતો. દમણમાં એ વર્ષથી રમેશ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં લખવા ગયો હતો અને અમુક કારણોને અંગે રસિકને મુંઝમુંજમાં જ લખવા રહેવું પડ્યું હતું. બન્ને એકબીજાને નિયમિત પત્રો લખતા અને અવનવા અનુભવોનું વર્ણન કરતા. રસિક રમેશના પત્રોમાંથી ઉદ્ધવા વર્ષેક દિવસથી ગાઢ-થયેલી ઉપા સાથેની તેની મૈત્રીનો અનુભવ આનંદિત હૃદયે વાંચી જતો.

એ પત્રોમાંથી ઉપાની અમુક પ્રકારની મૂર્તિ રસિકના હૃદયમાં ધડાઈ હતી. કોઈ કોઈ વાર રમેશ ઉપા સાથે થયેલી ચર્ચાની વાતો લખતો તે ઉપરથી રસિકને ઉપાના સ્થાન સંબંધી તો ખૂબ જ માન પેદા થયું હતું. માર્ગલો સુધી ચાલવા છતાં ન યાદનાર, પોપણી કવિતાની જ નહિ પણ રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થકારણની જાણ ગૂંચો વિશે વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરનાર, રમેશના વર્ણન પ્રમાણે તેજસ્વી લાગતી આ છોકરીને જોવા, જાણવા, અને રમેશ સાથે તેની મૈત્રીનો આનંદ માણવા તેનું મન વારંવાર તલપાપડ થતું હતું.

અને એ પ્રશ્નગ આવવાને હવે તો થોડી જ વાર રહી હતો. આ રંગઓ પૂરી થયા પછી વધુ અભ્યાસ રમેશની સાથે બનારસમાં જ કરવાની છૂટ તે મેળવી શક્યો હતો. હવે તો દરેકરમેશ રમેશની સાથે જ રહેવાશે અને ઉપાને પણ મળવાનું થશે એ વિચારે તેનો હૃદય માતો ન હતો. રમેશને પણ રસિકના આગમનના સમાચારથી અત્યંત આનંદ થયો હતો. તેણે પત્રમાં બની સકે તેટલો આનંદ વ્યક્ત પણ કર્યો હતો. “ઉપા પણ કેવી ખુશી થશે ! તારે માટે તો એ કેવું કે ધારે છે” તેણે રસિકને લખ્યું હતું.

*

*

*

અંતે બન્ને મિત્રો બનારસમાં મળ્યા ત્યારે પહેલે જ દિવસે રમેશે રસિક સાથે ઉપાની ઓળખાણ કરાવી. ઉપાને જોઈ રસિક તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે ઉપાને કહ્યું હતી તેના કરતાંય તે વધારે તેજસ્વી, વધારે છટાદાર, વધારે મુંદર લાગતી હતી. જાણે સૂર્યદેવે બોમની ઉપાને જ પૃથ્વી ઉપર રમવા ન મોકલી હોય ! તેનું ગોરું તેજસ્વી વદન તેની

આંખોના ઝળકાટથી એર ચમકતું. તેની પાતળી છતાં ભરાવદાર દેહલતા તેને અત્યંત ગૌરવ અર્પતી. એક પ્રકારની મોહકતા તેના ચહેરા ઉપર સદૈવ રમતી રહેતી હોય તેવું લાગતું. તેની વાત કરવાની શૈલી પણ મોહક હતી. રસિકને વિષે રમેશદ્વારા તેણે ખૂબખૂબ નમસ્કું હતું. તેમની પહેલી મુલાકાત એને અંગે ગૂંચવાડા ભરેલી ન બની, રમેશ ઉપાનાં જે વખાણ કરતો હતો તે ખોટાં ન હતાં તેમ રસિકને લાગ્યું.

ધીમે ધીમે રસિકનો પણ ઉપા સાથેનો પરિચય વધતો ગયો. એ મટી તે ત્રણ મિત્રો થયાં. અને રસિક રમેશની મૈત્રીનું જે નિર્મેળ વહેણ અનત, અખંડિત પલ્લા કરતું હતું તે તો તેમજ વધ્યા કર્યું. ઉપાની મૈત્રી રૂપી ત્રોળે પ્રવાહ પણ તેમાં આવી પરમ શાંતિથી મળી ગયો.

રમેશ અને ઉપા રસિકથી આગળના વર્ગમાં હતાં. તેમની બહેની મૈત્રી પણ કોલેજમાંથી જ ચર્ચ હતી. રમેશનો હસમુખો ચહેરો અને રમતિયાળ સ્વભાવ ગમે તેને આકર્ષે તેવા હતા. વળી ટેનિસ તો તે ખૂબ સારું રમતો અને વિદ્યાર્થી તરીકે પણ સારો હતો. ધીમે ધીમે પરિચય પડતાં પડતાં ઉપાની અને તેની મૈત્રી વધતી વધતી આટલી ગાઢ બની હતી.

રમેશની ઉપા પ્રત્યેની મમતા રસિક તેના પત્રોમાં જોઈ શક્યો હતો તેથી પણ અહીં તેને તે વિશેષ જોવા મળ્યા. ઉપાના ખોલેખોલ જાણે પી જવા માગતો નહોત્ય તેવી રીતે ઉપા મોલતી ત્યારે તે તેની સામે જોઈ રહેતો. ઉપા અને રસિક કોઈ વાર દલીલે ચડી નય ત્યારે તે અચકુ ઉપાનો પક્ષ ખેંચતો. ચર્ચામાં કે બીજા કશામાં પણ ઉપાનો વિનય થતાં તે હર્ષથી પ્રકુલ્લિત થઈ જતો. આ મૈત્રી રમેશ પૂરતી તો પ્રણયમાં ફેરવાતી જતી હતી તેમ રસિક જોઈ શક્યો.

અને તેમ થતું હોય તોયે તેમાં કશું વાંધો લેવા યોગ્ય તેને લાગ્યું નહિ. ઉપા જેવી સ્ત્રી તો જેનાં સહલાગ્ય હોય તેને જ મળે. વળી રમેશ ઉપાની આટલી આટલી દરકાર કરતો તો ઉપા પણ કે તેના પ્રત્યે એદરકાર નહોતી. રમેશને જરા પણ માફ ન લાગી નય, તેનું દિલ ન દુભાય, તે બધાનું તે બરાબર ખ્યાન રાખતી. અને જ્યારે તે બંને વાતોએ ચડ્યાં હોય ત્યારે તેમની આંખોમાં જે પ્રકુલ્લતા આવતી તે રસિક સહર્ષ જોઈ રહેતો.

એમ ને એમ અખૂટ આનંદમાં એ ત્રણ મિત્રોના દિવસો પસાર થતા જતા હતા. રસિક પણ હવે કોલેજમાં ડીગ્રીઝ બાણીતો થયો હતો. રમેશ અને રસિકની મૈત્રી અહીં પણ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઉપાની મૈત્રી ઇચ્છતા પણ નહિ મેળવી શકતા વિદ્યાર્થીઓ એ ત્રણ જણની ધાલમેલમાંથી કેં વિપરીત પરિણામ જરૂર આવશે એમ માનવા લાગે એટલે ઉપા સાથેનો તેનો પરિચય પણ વધી ગયો હતો.

ઉપાની સાથે વાતો કરવી રસિકને બહુ ગમતી. આવી ફૂલ જેવી સુકોમળ સ્ત્રી જગત-કાન્તિની વાતો કરતી ત્યારે તેની આંખોમાં જે જોમ આવતું તે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી તેને લાગતું. જ્યારે કોઈ કોઈ વાર પોતે તેની કાન્તિની અને એવી એવી વાતોની મશ્કરી કરે ત્યારે અત્યંત મસ્તમતાપૂર્વક ટેબલ ઉપર મૂકી પછાડી, "We will change the face of the world" એમ તે કહે ત્યારે તેની ઝીણી થયેલી આંખો અને લાલચોળ બનેલા કપોલ તેને અજબ સંદર્ભ અર્પેતા. રમેશની નજર ત્યારે એ મુખ ઉપર જ જડાઈ ગઈ હોય તે રસિકથી જાણું નહોતું રહેતું.

હમણું હમણું થોડા દિવસથી રમેશ પોતાને કેંક કહેવા માગે છે પણ વાત ઉચ્ચારતો નથી તેમં રસિકને લાગ્યા કરતું. ઉપાની સાથેના વર્તનમાં પણ રમેશ જરા ઓછાપાતો, અચકાતો હતો તે પણ રસિકના ખ્યાલ બદલ નહોતું રહ્યું. રમેશની આ દશાનું કારણ ઉપા મરેને તેનો પ્રણય ઉચ્ચારણ માગતો હતો તેમ તે કદી શંક્યો, પણ કશું બોલ્યો નહિ. અંતે એક દિવસ તે અને રમેશ આડીઅવળી અનેક વાતો કરતા હતા ત્યાં ઓચિંતો જ રમેશ બોલી બેઠો:

“રસિક, મારે તને એક વાત કહેવી છે.”

“હા?” રસિક આતુરતાથી પૂછ્યું.

બેચાર મિનિટ રમેશ મૂંઝો બેસી રહ્યો. અત્યંત આતુરતાપૂર્વક રસિક તેની સામે નોંધ રહ્યો. અંતે રમેશે ધીમા સ્વરે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે હું ઉપાને પરણી જઈશ.”

“પણ....પણ ઉપા કબૂલ કરશે?” રસિકે થોડી વાર રહીને પૂછ્યું.

“તું જોતો નથી-જોઈ શકતો નથી-મને તે કેટલી ચડાય છે તે? એ પ્રશ્ન તો રહેતો જ નથી.” એ પ્રશ્નથી જ નાણે દુઃખ થયું હોય તેવા અવાજે રમેશે કહ્યું.

તે એમ થાય તો એના જેવું ઉત્તમ બીજું કશું નહોતું. ઉપા જેવી સ્ત્રી પત્ની તરીકે મળે એનાથી બીજું કશું વધારે મોટું સદ્ભાગ્ય હોય? અને ઉપાને પણ રમેશ જેવો બીજો કયો પતિ મળવાનો હતો? વગેરે અનેક વાતોથી રસિકે આ વાત સાંભળી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. ઉપાની સાથે જ આ વાત કરી જેમ બને તેમ જલ્દી નક્કી કરી લેવા તેણે રમેશને સૂચના પણ આપી.

“શુભસ્વ શીઘ્રમ્. આવી વાતોમાં ટીક કરવી સારી નહિ.” તેણે અંતે કહ્યું.

આનંદથી ભર્યા હૃદયે બન્ને મિત્રો તે શરે છૂટા પડ્યા.

*

*

*

એ વાતને પણ અમુક સમય વીતી ગયો. આજ કહીશ, કાલે કહીશ, ઉતાવળ શી છે, વગેરે વિચારો કરતો રમેશ ઉપાને હજી સુધી પોતાના પ્રણયની કે એ પ્રણયને લક્ષમાં મૂત સ્વરૂપ આપવાની વાત નહોતો કરી શક્યો. તેને ખાતરી જ હતી કે ઉપા તે વાત સંતકારવાની જ. ઉપાનાં માતાપિતા પણ એકદમ અર્વાચીન વિચારનાં હતાં, અને પુત્રીની હમણે નકારે એમ નહોતાં જ. અને નકારે તોયે ઉપા કયાં એમ દારી વળ્ય તેવી હતી? તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કરવાની એ વિષે રમેશને ખાતરી-હતી એટલે તે નિશ્ચિત હતો. રસિક તેને કોઈ કોઈ વાર ઉપા સાથે મળી એ વાત નક્કી કરી લેવાની યાદી આપતો પણ રમેશ ઉતાવળની બિનઉપયોગિતા ખાતરી એ વાતને પાછી દેલતો. ઉપાને અને રમેશને એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાત કરવાની તક મળે એટલા ખાતર રસિક કે ને કે બહાને ઘણી વાર એકસો પડી જતો, પણ રમેશ એ વાત ઉચ્ચારતો જ નહિ.

દરમિયાન રસિકની ઉપા સાથેની મિત્રી પણ ગાદ બની હતી. રસિક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. જગતનાં વહેતા પ્રવાહોનો તે ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરતો અને પોતાનાં અનુમાનો બાંધતો. રમેશની સરખામણીમાં જરા પાતળો લાગવા છતાં તે તંદુરસ્ત નહોતો તેમ નહોતું. મંદ સ્થિત કરતો કરતો ચર્ચામાં લાગ લેવા ત્યારે તે કોલેજના ચર્ચામંડળના ટેવલ પાસે

જતો ત્યારે બધી આંખો તેના તરફ ખેંચાઈ રહેતી. અને અરખાસિત વહેતો તેનો વાણીનો પ્રવાહ વિરોધીને પણ એકવાર પોતાના પક્ષના સત્ય વિષે શકા ઉપજાવતો.

કોણ જાણે કેમ પણ રસિકને ઢાળ્યા કરતું હતું કે રમેશ ઉપા સાથે આ બાબત કે જલદી નક્કી કરી નાખે તો સારું. તેણે રમેશને વારંવાર એ બાબત કહ્યું પણ હતું પણ એ તો કે દાદ નહોતો દેતો. વિચાર કરીને તેણે અંતે નક્કી કર્યું કે રમેશ ન બોલે તો કાંઈ નહિ પોતે જ ઉપાને કાને એ વાત નાખવી.

રમેશ ધણીવાર ટેનિસ રમવામાં કે એવા કયામાં ગૂંથાયો હોય ત્યારે રસિક અને ઉપા બન્ને સાથે ફરવા જતા. ત્યારે તે લોકો જનતંત્રની વાત કરતાં. ઉપાની વાતો કરવાની ધગશ ધણી વાર રસિકને રમૂજ ઉપજાવતી, અને તે હમતે ચહેરે તેની સામું જોઈ રહેતો. એવે વખતે કોઈ કોઈ વાર એ ચાર પથ માટે જ ઉપા તેની સામે જે રીતે જોઈ રહેતી તે રીતથી રસિકને વિરમય પેદા થતો, ભય લાગતો. એ નજરનો અર્થ તે નહોતો સમજી શકતો.

આજે પણ રમેશ આવી શકે તેમ નહોતો. વાતોમાં તે વાતોમાં રસિક તથા ઉપા ખૂબ લાંબે સુધી ચાલી ગયાં હતાં. આજે ઉપા ખૂબ વાતે ચડી હતી. રશિયન ક્રાન્તિ અને ફ્રેંચ ક્રાન્તિ, ગાંધી અને નહેરુ, સત્યાગ્રહ અને અહિંસા, એવા અનેક વિષયો તે હોળી રહી હતી. રસિકની રમૂજવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ આવી અને એ રીતે પોતે નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત પણ થઈ શકશે તેમ તેને લાગ્યું.

ઉપા તો પોતાના આવેશમાં અને મતવ્યના વેગમાં તણાઈ જઈ બોલતી જતી હતી. ત્યાં ઓચિંતા જ હસતાં હસતાં રસિક કહ્યું:

“એ બધું તો ઠીક છે, ઉપા, પણ મારી તો સલાહ છે કે કોઈ સારા માણસને શોધી આ બધી વાતો છોડી તારે પરણી જવું જોઈએ.”

ઉપા પળવાર તો વાતના આ નવીન દિશાના વહનથી હુમ્મધ બની, ગર્ભ, શાંત બની ગઈ. પછી જે દષ્ટિ રસિકને વિરમય ઉપજાવતી, ભય પમાડતી, તે દષ્ટિથી થોડી પગો સુધી તે રસિકની સામે જોઈ રહી. રસિકને એ નજરનો આ વખતે તો ખરેખર ભય લાગ્યો. અંતે તેના તરફથી પોતાની નજર ખેંચી લઈ તે બોલ્યો:

“મારી સામે એમ જોએ શું રાખે છે? હું સાચું કહું છું.”

“કહ્યું સાચું તે! અને એવો કોઈ માણસ મળી જવો જોઈએ ના! અને મળી જાય તો—” ફરી પાછા આ બોલતાં ઉપાની દષ્ટિમાં જે ભાવથી રસિક ભય પામતો એ ભાવો ઉભરાયા. રસિકની સામે જ નજર સ્થિર રાખી તેણે વાક્ય પૂરું કર્યું: “તેની ઇચ્છા દેખાવી જોઈએ ના!”

એના બોલવાનો અને એની દષ્ટિનો કશો અર્થ રસિક ન સમજી શક્યો. તે પોતા સામે જે રીતે જોતી હતી તેનો અર્થ શો? અને આટલું આટલું સાથે હરીફરી છતાં રમેશની તેને મેળવવાની ઇચ્છાની તેને ખબર નહિ પડી હોય, રસિકે તો આજે એ વાત સ્પષ્ટ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“તને એવો માણસ ન જડતો હોય તો હું શોધી આપું,” તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. “અને ‘શ્રીયા દુરાપ: કયમોખ્સિતો ભવેત્?’ તારી જ જો ઇચ્છા હશે તો માણુ તને ના પાડી શકે એમ છે?”

“ખરેખર? હું જોને પતિ તરીકે ઈચ્છું એ મને ના ન પાડે એમ તું ધાર છે, રસિક?” ઉપાએ ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“હું તો કોઈ એવો અભાગી કદાચી રાકતો નથી” રસિકે કહ્યું. ફરી પાછી તેની નજર ઉપાની આંખો સામે પડતાં તેણે પેલા વિકળ લાવો તેમાં ઉલરાતા જોયા. તે આંખોમાં અત્યારે પ્રકુલ્લતા વ્યાપી હતી, અને રસિકને વિસ્મય અને ભય પમાડતું બળ અત્યંત વધી ગયું હતું.

વાત આડી ફટાઈ હતી તેમ રસિકને લાગ્યું. તેણે હવે ઝાઝી ચર્ચામાં ઊતર્યાં સિવાય સીધેસીધા મુદ્દા ઉપર આવવું વધારે પસંદ કર્યું. તેણે કહ્યું:

“અને ઉપા, તારે ક્યાં પતિ શોધવા લાંબે જવું પડે એમ છે?”

“હું પણ એ જ વિચાર કરતી હતી” ઉપાએ કહ્યું.

“એમ કે? ત્યારે તો ખૂબ જ સરસ. અને રમેશને તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે એ હું ક્યાં નથી જાણતો? તમારી બહેની બેડી તો લગ્નલગ્નને છાપ્યાં પમાડે એવી થાય હોં!”

હર્ષભર્યા નયને તેણે ઉપા સામે જોયું. જાણે મૂઠ જની ગર્ભ હોય, કંથું સમજી ન શકી હોય તેવી રીતે ઉપા તેની સાથું જોઈ રહી. શું રસિક પોતાની મનક કરતો હતો? આવી બાબતમાં મરકરોને સ્થાન હોય ખરું? અને રમેશને તો તેણે કોઈ દિવસ પતિ તરીકે ખ્યાલ પશુ નહોતો કર્યો. એ દષ્ટિએ તેણે પોતાની મેત્રીને કદાપિ જોઈ નહોતી, તેની આંખો નીચી ઢળી ગઈ. કંથું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલવા લાગી.

રસિક આ ઓચિંતા ફેરફારનું રહસ્ય ન સમજી શક્યો. હજી હમણાં જ તો તે કહેતી હતી કે પોતે પણ એ જ વિચાર કરતી હતી અને ઘડીક વારમાં શું થયું? થોડી વાર તો તે પણ મૂંગામૂંગો ઉપા સાથે ચાલવા લાગ્યો. પણ અંતે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે પૂછી જોયું:

“કેમ ઉપા, આમ મૂંગી કેમ થઈ ગઈ?”

“ના, કે નહિ.” ઉપા માત્ર એટલું જ બોલી.

ફરી પાછાં તેમનાં પગલાં જ નીરવ શાંતિનો ભંગ કરી રહ્યાં.

ઉપાની શાંતિ રસિકને મૂંઝવી રહી. તેણે ફરી પાછો પ્રશ્ન કર્યો:

“શું થયું ઉપા? મને નહિ કહે?”

“તને શું કહું? કે સમજતો જ નથી ને!”

ઉપા શું કહેવા ગાગતી હતી તે કે સમજવું નહોતું. મૌન તેને માટે અસહ્ય બનતું હતું. ઉપા ન બોલે તો કાંઈ નહિ પણ પોતે તો વાતો કર્યે જ રાખવી એમ તેને ઠીક લાગ્યું. તેણે રમેશ વિશે જાતજાતની વાતો કરવા માંડી. રમેશ ઉપાને કેટલી ચહોતો હતો, તેને માટે એને કેટલી ઝંખના હતી, તેની મૈત્રીની એને મન કેટલી કિંમત હતી, વગેરે બધું તેણે ખૂબ જ વિગતે કહેવા માંડ્યું. અને જો ખરું પૂછો તો રમેશ જેવો જીવનસાથી ઉપાને કે કોઈ પણ જીને મળે એ કે એનું ઓછું સહવાસ ન કહેવાય. એ કેવો સરસ હતો, કેવો શુદ્ધિસાળી હતો, કેવો તંદુરસ્ત હતો! કેટકેટલી છોકરીઓ તેના તરફ આકર્ષાતી!

ઉપા શાંતિથી બધું સાંભળી રહી. તેના તરફથી એક શબ્દનું પણ પ્રોત્સાહન ન મળવાથી રસિક લોભ પામતો જતો હતો; છતાં તે બોલ્યે તો રાખતો જ હતો. ઉપાને અને રમેશને સમયી બેઠાપેલાં બેતાં પોતાને પણ કેટલો આનંદ થાય!

“પણ તુ સમજતો જ નથી,” અતે ઉપા બોલી ઊઠી “રમેશનો મેં એ દષ્ટિથી કોઈ દિવસ વિચાર જ કર્યો નથી તેને તો મેં મિત્ર તરીકે જ જોયો છે, ક’ણો છે એવી વાત નહિ કરતો ”

આ માલળી ગમિને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું રમેશને જરાય માફ ન લાગી જાય, તે જગા પછુ ન દુભાય, તેની આટઆટવી ચીવટ ગમ્પનારી તેની સાથે વાતો કરતા આટલી પ્રકૃત્વિત થનારી ઉપામા એ પ્રકૃત્વતા પ્રણયની નહોતી ?

“પણ તુ તો એનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે ? તેને જગાપણ માફ ન વાગે એની કેટલી કાળજી રાખે છે ? એ બધાનો અર્થ શો ?” રસિકે પૂછ્યું

“તે તો તુ પણ કયા નથી ગમ્પતો ? મિત્ર તો મિત્રનું ધ્યાન રાખે જ ના ? પણ હમ ? એ દષ્ટિથી મેં રમેશ વિષે વિચાર જ નથી કર્યો ’ ઉપાએ કહ્યું

“એ વસ્તુ જ અસંભવિત છે ’ પગવાર પછી ઉપાએ મક્કમતાથી કહ્યું

બન્ને પાછા મૂળા મૂળા ચાલવા લાગ્યા રસિક ઉપાના ચહેરા સામે વાગવાગ જોઈ લેતો હતો તેના હૃદયમાં જન્મજન્મત ગમ્પથય ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું અમુક સમય એમ ને એમ ગયા પછી ઉપા જાણે કશાક નિશ્ચય પગ આવી હોય તેવી રીતે રસિક સામે જોઈ ચાલતા આટલી જઈ તેણે કહ્યું

“મને લાગે છે કે જો હું પગણવા છઠ્ઠું તો એક જ માણસને પગણ ખીજા કાઈને નહિ ”

રસિકને કુતૂહલ થયું રમેશને એ પગણવા છઠ્ઠી નહોતી ખીજા કોઈની સાથે એને એવી ગાઢ મૈત્રી હોય જેનો હમ્પમા પગણમવાનો મંભવ બને તેવી કોઈ મૈત્રીનો પોતાને ખ્યાલ નહોતો સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી તેણે પૂછી દીધું

“કોને ?”

ઉપાએ પેલી વેધક દષ્ટિ તેના મુખ પર ડેંગવી હમેશા કરતા કઈ વધુ ભાવો આજે તેમાં ભર્યા હોય તેવું રસિકને લાગ્યું ધીમેધીમે, અત્યંત મૃદુતાપૂર્વક છતા અત્યંત સ્પષ્ટતાથી તે બોલી

“તને !”

રસિકને માથે વીજળી પડી હોય તેમ તેને લાગ્યું જાણે જમીનમાં મીઠો ને મીઠો જડાઈ ગયો હોય તેવી રીતે તે બિન્ને હતા ત્યા જ થઈ ગયો આધા જેમ તે ઉપાની સામે ચોટી વાગ મુધી જોઈ રહ્યો ઉપા પણ તેના દેખાવના આ પરિવર્તનથી દિલમ્બ બની ગઈ. જાણે કશી ભયંકર વસ્તુ બની ગઈ હોય તેવો ભાવ ધીમે ધીમે રસિકના મુખ ઉપર આપ્યો. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલ્યો ઉપા પણ ચાની શુ બોલતું તેની ઉપાને સૂઝ પડી નહિ. આવો ભયંકર આધાત રસિકને શાથી થયો હશે તે પણ તે સમજી શકી નહિ

“એ વસ્તુ અસંભવિત છે, ઉપા !” છતા પડતી વખતે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો

*

*

*

આ વસ્તુના આવા પરિવર્તનથી રસિકના હૃદયમાં મહામંથનો ચાલ્યા જે સ્થિતિ તેણે વધી નહોતી, છઠ્ઠી નહોતી, અરે જેનો ખરાબ સરખો પણ નહોતો કર્યો, તે સ્થિતિ

તેની સામે આવીને ઊભી રહેતાં તે ખૂબ જ મૂંઝાયો. આનો ઉપાય શો ? પોતાનો પરમ મિત્ર, જેને પોતે સગાભાઈથી પણ વધારે પ્રેમથી ચહાયો હતો, તેના માર્ગમાં પોતે જ આમ અંતરાય રૂપ થઈ પડે એ વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય હતી. વળી જ્યારે એને ખબર પડે કે જેને તે પોતાની જ માની બેઠો હતો તે સ્ત્રી પોતાને નકારી રસિકને પંરણવા ધ્રુવે છે ત્યારે તેને કેટલું ભયંકર દુઃખ થાય, કેટલો સખત આઘાત લાગે ? અને ઉપાનો તો પોતે એક મિત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ દષ્ટિથી વિચાર કર્યો હોય તો તે રમેશની પત્ની તરીકે જ. આનું ખનશે એમ પોતે ધાર્યું હોય તો રમેશના જીવનમાં આ મોટો ઉત્કાષ્ઠાત કરવા અહીં આવત જ શા સારું ? અને ગમે એટલો વિચાર કરવા છતાં રમેશ જેવા સર્વ દિશામાં પ્રગતિ કરી રહેલા માણસને છોડીને પોતા જેવા માત્ર વાતોડિયા અને ઊંધું માથું ધાકી વાંગનારા જ માણસને ઉપાએ કેમ પસંદ કર્યો હશે તે પણ તે ન સમજી શક્યો. આ કોકડાનો ઉક્કલ કેમ કરવો તે તેને કોઈ રીતે સૂઝ્યું નહિ. આંતે તેણે નક્કી કર્યું કે ગમે તેમ થાય તો પણ રમેશથી આ બાબતમાં પડદો રાખવો નહિ અને ખુલ્લા દિલથી જે બન્યું હતું તે બધું પોતે રમેશને કહી દેવું.

*

*

*

તે દિવસથી રસિકનું વર્તન જ બદલાઈ ગયું. તે ગમે તેટલું કરે તોયે ઉપાની હાજરીમાં તે પહેલાં જેટલો નિખાલસ નહોતો થઈ શકતો. કેંક ગૂંચવણ, કેંક ગભરામણ તેને થતી હોય તેમ લાગતું. રમેશને રસિકના વર્તનનો ફેરફાર નહોતો સમજતો. ધણીવાર તે તેનું કારણ તેને પૂછી જોતો. પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે રમેશને બધી વાત જણાવી દેવાનો રસિક ખૂબ જ યત્ન કરતો છતાં વાત તેના મોંથી તે ઉઘ્યારી શકતો જ નહિ.

કોઈ કોઈ વાર એથી મૂંઝાઈ રમેશ ઉપાને પૂછી જોતો:

“ઉપા, રસિકને આ ઓચિંતું શું થઈ ગયું છે તે મને નથી સમજતું. તું કેં સમજી શકે છે ?”

ઉપા રસિક સામે જોતી. રસિક માથું ઢાળી દેતો. ઉપા માત્ર ખભા હલાવી કંઈ ન સમજાવાનું સૂચન કરતી.

પણ આમ ને આમ દિવસો વહ્યા ગય એ રસિકને હીક નહોતું લાગતું. રમેશ પણ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે અધીરો બનતો જતો હતો. આંતે રસિકે એક દિવસ બધી હિંમત એકઠી કરી જે બની હતી તે બધી વાત રમેશને કહી દીધી. વસ્તુના આવા અણુધાર્મી, અકલ્પ્ય, અનિશ્ચિત પરિવર્તનથી પોતાને કેટલું દુઃખ થયું હતું તે પણ કહ્યું.

રમેશ મૂંઝોમૂંઝો બધું સાંભળી રહ્યો. એક શબ્દ પણ તે બોલ્યો નહિ. વાત પૂરી થયા પછી જાણે કેં પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબની આશા રાખતો હોય તેવી દષ્ટિથી રસિકે તેની સામે જોયું. પણ એ આંખો જાણે નિમ્નલ બની ગઈ હોય, જાણે ભાવ-શૂન્ય થઈ ગઈ હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. ફરી પાછો તે પોતાના દુઃખની અને પોતાની શરમતી, પોતાના પરમમિત્રના માર્ગમાં પોતે જ કંટક બન્યો હોય એ ભાનના ત્રાસની વાતો કરવા માંડ્યો. પણ રમેશ તો મૂંઝો જ રહ્યો.

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખી તે રસિકથી છૂટો પડ્યો.

*

*

*

રમેશને ખૂબ ખૂબ વિચારે આવ્યા. જે વિશે પોતાને કશી શંકા નહોતી, કશો ભય નહોતો, એવું હૈંક બની ગયું હતું. તેના છત્રના વાઘતંત્રના તારો ગળે કે કોઈએ એકદમ એકી સાથે ખેંચી તોડી નાખ્યા હોય તેમ તેને લાગ્યું. આટઆટલી ગાઢ મૈત્રી પછી પણ પોતે ઉપાને ઝોળખી નહોતો શક્યો ? અને રસિકને પણ નજ ઝોળખ્યો ના ? ગમે તેટલો વિચાર કરે. ગમે તેટલો રસિકને દોષધુક્ત કરવાનો પોતે પ્રયત્ન કરે છતાં એક વિચાર તો રમેશના મગજમાંથી ખસતો જ નહોતો. રસિક સત્યમયતાથી વાત કરવા આવ્યો એ પોતાનું કામ કાઢવા અને બલો બલો દેખાઈ પોતાના હાથમાંથી ઉપાને ખેંચી જવા માટે જ, તેમ તો તેને ગમે તેટલા એ વિચાર ઉપર ન આવવાના પ્રયત્ન કર્યા છતાં લાગતું હતું જ. અને પોતે તેને પરમમિત્ર ગણી હૃદયની વાત કહી તેનું આ પરિણામ આવ્યું !

રમેશની કરૂપના પ્રખળ બની. રસિક અને ઉપા વચ્ચે અનેક પ્રસંગોની તે કરૂપના કરી રહ્યો. પોતે ત્યારે અમુક કામમાં ગુંથાયેલો હોઈ એ બન્ને એકલા જતા હશે ત્યારે કેવી કેવી વાતો કરતાં હશે, કેવી કેવી એટાએ કરતાં હશે ? અને પોતે જ વચર કારણે ગુંથાયેલો રહી આવી રીતે ઉપાને વશ કરી લેવાની રમિકને તક આપી હતી. કેવી લયકર દશા હતી ! તે એ વિચાર જ સહન નહોતો કરી શકતો. બે હાથમાં માર્યું દેખાવી નિશ્ચેષ્ટ, શાંત, તે આ વિચારનું આક્રમણ આવતાં પડી રહેતો. એ તો બધો દલ હતો. રસિક બલે ને કહે કે પોતે સાવ નિર્દોષ હોતો, અને ઉપાને પોતે પરણવાનો નહિ જ, પણ એ બધી તો ગળ માત્ર હતી. એચાર મહિને વાત જુઝાઈ જતાં અને પોતે પણ રસિકને ઉદારતાથી રમ્મ આપતાં એ જરૂર ઉપાને પચાવવાનો જ. એ ઉદારતાની આશાથી તો રસિકે આ બધી ગળ વણી કાઢી હતી તેમ તેને લાગ્યું.

એચાર દિવસ સુધી તો તે પોતાની ઝોરડીમાંથી બહાર ન નીકળ્યો. અનેક દષ્ટિએ તે આ પ્રશ્નને વિચારી ગયો. આટલો આટલો સ્નેહ ધરાવતાં છતાં પોતાનો સ્નેહ ન ગણી શકી કે બદલામાં પોતાનો સ્નેહ ન આપી શકી તે માટે ઉપા તરફ તેને અણુગમે આવ્યો, પણ તેમાં તેનો દોષ રમેશને ન દેખાયો. પતિ તરીકે એક સ્ત્રી કોઈને ન જ ચાહી શકે તો તેમાં તેનો શા દોષ ? અને રસિક ? તેણે ઉપાને રીઝવી લેવા શા શા ઉપાયો કર્યા હશે તે કેને ખબર હતી ?

રસિક પણ રમેશના આ મૌનથી બહુ જ ચૂંચાયો હતો. રમેશને ખૂબ જ દુઃખ થશે તે વિષે તેને શંકા નહોતી, પણ તે સાવ અમ મૂક બની જશે તેમ તો તેણે ધાર્યું જ નહોતું. કદાચ પોતાને, તેણે દોષિત માન્યો હશે તો ? તેને વિચાર આવતો અને તેથી રમેશ ચારચાર દિવસ સુધી ન દેખાવા છતાં તે તેની પાસે જવાની હિમત ન કરી શક્યો.

પરીક્ષા નહક જ હતી. રમેશનું મન તેમાં ખાસ ચોંટ્યું નહિ. કોલેજમાં ખરાબ ન લાગે અને લોકો આડીઅવળી વાતો ન કરે એટલા ખાતર તે રસિક સાથે ઉપર ઉપરથી તો સંબંધ રાખવા લાગ્યો, પણ રમિક જોઈ શક્યો કે બધો દોષ પોતાને માથે જ ઠલવાઈ ગયો છે. એક બે વખત તેણે પોતાનો અચાવ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તે સાવ નિષ્ફળ ગયો. રમેશની આંખોમાં રહેલો અવિશ્વાસ તેની વાતને આગળ વધવા જ દેતો નહોતો.

આ સ્થિતિ રસિક માટે અસહ્ય બનતી જતી હતી. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પરીક્ષા પૂરી થતાં રમેશને કે ઉપાને કે પણ ખજર આપ્યા સિવાય તે ચાલી ગયો ।

*

*

*

એ વાતને પણ ચારેક વર્ષ પીતી ગયાં. એ ચાર વર્ષમાં તો દેશમાં દાવાનળ સળગી ગયો હતો. સત્યાગ્રહનું પ્રખળ મોઝું દેશ ઉપર ફરી વલ્યું હતું, અને હમરો યુવાન યુવતી-ઝોઝો યથાશક્તિ તેમાં ભોગ આપ્યો હતો. બધું શાંત બનતાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન બરણું શક્ય બન્યું હતું. દેશના ચારે ખૂણામાંથી હમરો માણસો તેમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યા હતા.

પહેલે જ દિવસે અખિલ હિંદ મદામબા સમિતિની બેઠકમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે એક લુચાન દાખલ થયા પોતાનો પાસ સ્વયંસેવિકાને આપતો હતો ત્યાં જ તેની નજર બીજી બાલુથી દાખલ થતા બીજા લુચાન ઉપર પડી. પેલાની નજર પણ તેની સામે પડી. બન્ને એકબીજાની સામે નેત્રી રહ્યા.

“હાણ રસિક ?” પેલાથી બોલાઈ ગયું.

“રમેશ ?” રસિકે પણ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

બન્ને એકબીજાની નજદીક આપ્યા. રસિકના લાંબાવેલા હાથને વિના સંકોચે રમેશે પોતાના હાથમાં લઈ લીધો. આટલાં વર્ષોનાં વિયોગે અને એ દરમિયાન મળેલા શાને રસિક સામેનો તેનો વિરોધ સમાવી દીધો હતો. બન્ને જ્યાં એાજામાં એાજા માણસો મોકલાયા હતા એવા ભાગમાં ગયા અને બધાથી દૂર બેસી વાતો કરવા લાગ્યા.

રસિકને રમેશમાં કે અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. હસીહસીને તે વાતો કરતો હતો જ્યાં તેના હૃદયમાં કે ચૂંચવાટ હોય, પોતે કેંકે શરમાતો હોય, અને એ ચૂંચવાટને અને એ શરમને ઢાંકવા માટે જ આ વધુ પડતા હાથનો અને આનંદનો દેખાવ કરી રહ્યો હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. રસિકને ખાતરી જ હતી કે પોતે જુદો પડ્યા પછી અને એ રીતે પોતા પ્રત્યેનું ઉપાનું આકર્ષણ ધસાર્ધ જવાથી રમેશ અને ઉપાનો માર્ગ સરળ બન્યો હશે, અને તે બન્ને પતિપત્ની બન્યાં હશે. તેમના માર્ગમાંથી હંમેશ માટે અદરય થઈ જવાની વૃત્તિથી તો પોતે એ બાબતની જરા પણ તપાસ કરી નહોતી કે તેમને પોતા વિષે કે પણ ખજર મળે એથી જગ્યાએ પોતે રહ્યો નહોતો. પણ અત્યારે રમેશને નેતાં તેને બૂતકાળ સાંભળ્યો, ઉપા સાબરી. તેને વિષે રમેશને પૂછી લેવાનું તેને મન થયું અને વાતચાતમાં પૂછી પણ લીધું.

“ઉપા ક્યાં છે ? તે અહીં આવી...આપ્યાં છે કે નહિ ?”

“આવી છે ના. અહીં આટલામાં જ રહેશે.” રમેશે જવાબ આપ્યો.

રસિકનો બીજો પ્રશ્ન શો આવે છે તે જાણવા ઉત્સુકતાથી રમેશ તેની સામે નેત્રી રહ્યો. તેને એ જ સંબંધમાં રસિક સાથે ખૂબખૂબ વાતો કરવી હતી, પણ જીમ નહોતી હિપડની. રસિકનો એક વધુ પ્રશ્ન આવે તો પોતે દિલ ખોલી બધી વાત કરી દે. અને ત્યાં જ રસિકનો પ્રશ્ન આવ્યો:

“ઉપા કેમ છે ? તમારા સંસાર સુખી નીવડ્યો હશે ?”

રમેશ હસી પડ્યો. રસિક...

માર્ગ સરળ કરી આપ્યો હતો. છતાં રમેશને પોતા સામે હસવું સજીવું હતું ? તેને ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેવા ભાવ તેના મોં ઉપર તરી આવ્યા. રમેશે તે જોયું, અને તરત જ તેણે કહ્યું :
“ ઉપા મને શાની પરણે ? એ તો તને જ મહાત્મી હતી ના ? ”

રસિક કે ન બોલ્યો, કે ન સમજ્યો. પ્રશ્ન પૂછતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી તે રમેશ સામે જોઈ જ રહ્યો.

બંને મિત્રો એકબીજા સાથે વાતમાં એટલા આત્મીય થઈ ગયા હતા કે સભામાં શું ચાલતું હતું તેનું તેમને ભાન નહોતું રહ્યું. રાગજનના સરસ બાપણમાં તે લેડો પોતાની વાતચીતથી દબલ કરતા હતા તેથી ત્યાં એકલા ચોડા માણસોની નજર તેમના તરફ દોરવાઈ હતી તે તરફ આશ્ચર્ય રમેશનું ધ્યાન ગયું તેણે રસિકને કહ્યું :

“ ચાલ મારા તંબૂમાં. ત્યાં જઈ આપણે નિરાંતે બધી વાતો કરશું. ”

બંને રમેશના તંબૂમાં ગયા. ત્યાં રમેશે રસિકના ગયા પછીની બધી વાત તેને કહી. રસિક પલટાતા જતા બાવોથી તે વાત સાંભળી રહ્યો. તેણે કહ્યું કે તે તો રસિકને જ ગુનેગાર ગણ્યો હોતો. રસિક બતારસથી ચાલ્યો ગયો તેથી તેને દુઃખ તો થયું, પણ પોતે કરેલો દોષ પકડાઈ જતાં હવે નિર્દોષ દેખાવાની આ બધી બાજુ રસિક રમતો હતો તેમ તો તેને જરૂર લાગ્યું. પણ ઉપા તો રસિકના ગયા પછી સાવ બદલાઈ જ ગઈ. રમેશ તેને ગમે તેટલો બોલાવે, ચલાવે, પણ તે આનંદમાં આવતી જ નહોતી.

એમ ને એમ હજોક મહિના નીકળી ગયા. રસિકના તો કે સમાચાર જ નહોતા. ઉપા પ્રત્યેના રમેશનો પ્રેમ એવો ને એવો જ હતો. ઉપા પણ ધીમેધીમે આનંદમાં આવતી જતી હતી. રમેશ અને ઉપા હંમેશાં માથે ફરવા જતાં હતાં. રમેશ હંમેશાં લગ્ન માટે માગણી કરવાના પ્રસંગની રાહ જોતો હતો.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ મળી ગયો. તેમની કોલેજમાં એક અંગ્રેજ વૈદ્યાનનું બાપણ ગોઠવાયું હતું. બર્સનના અને પ્લાઝિનિંગનાં પ્રણય કાળો વિષે તેણે સુંદર વિવેચન કર્યું બાપણ પૂરું થતાં હંમેશની રીત પ્રમાણે ઉપા અને રમેશ સાથે ફરવા નીકળ્યાં.

રસ્તામાં પેલા કવિ અને તેણે ચર્ચલાં કાળ્યો વિષે તેમને ચર્ચા થઈ. વાતોના ઉત્સાહમાં જ રમેશે ઉપાને કહ્યું :

“ એ કવિઓએ તો કાવ્યમાં દોષો છે તેવા ભાવો અનુભવ્યા હોય કે ન હોય, પણ હું તો તારી પ્રત્યે એથી પણ વધારે દોષજી ભાવો અનુભવું છું, ઉપા ! ”

“ એ મને આજની ખબર નથી ” ઉપાએ શાંતિથી કહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર મક્કમતા દેખાઈ.

તેની શાંતિથી રમેશ મૂંઝાયો છતાં આ તકનો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાની કૃતિ તે રાહી ન શક્યો.

“ પણ તો તું કેમ આમ નિર્લેપ જેવી રહે છે ? આપણે બેને બદલે એક ન બની શકીએ ? ”

તેણે આમ કહી ઉપાની સામે જોયું. ઉપાએ તેની માંમે જોયું. ન સમજાય એવા ભાવો ઉપાની આંખોમાં ભર્યા હતા. ઉપાએ અત્યંત મૃદુતાથી કહ્યું :

“ એ બની શકે એમ છે જ નહિ ને ? ”

જરા શાંતિ.

પાછી ઉપા બોલી :

“તને રસિક કે કશું નથી ?”

રમેશે રસિક અને પોતા વચ્ચે થયેલી વાત ઉપાને જણાવી નહોતી. રસિકના ગૂમ થવાનું કારણ પણ પોતે નહોતો સમજતો તેમ તેણે ઉપાને કહ્યું હતું. છતાં ઉપાને એ બાબતની શંકા તો રહેતી જ.

ઉપાના પ્રશ્નનો તેણે કે જવાબ ન વાળ્યો. ઉપાએ રસિક સાથે થયેલી બધી વાત તેને કહી સંભળાવી. રસિકે કશું હતું તે પ્રમાણે જ તેણે પણ બધો બનાવ વર્ણવ્યો. પોતે રમેશને ખૂબખૂબ ચાહતી હતી, પણ તેમાં લાગતો ભાવ તો કદિ પણ હતો જ નહિ તેમ તેણે કહ્યું. પોતે જ્યારે, પ્રણી શકે તો રસિકને જ, એમ કહ્યું હતું ત્યારે રસિકના અહેસા ઉપર કેવી ગભરામણ, કેટલી ચિંતા ફેલાઈ હતી, તેણે રમેશને જ પ્રણી જવા, તેને જ પ્રેમ કરવા પોતાને કેટલી વીનવી હતી તે બધી વાત ઉપાને સુખેથી સાંભળતાં રમેશને કેટલું લાગી આવતું હતું એ બધું તેણે રસિક પાસે મહાસભાસમિતિએ ગોઠવેલા એ વાંસના તંબૂમાં બેઠાંબેઠાં વર્ણવ્યું.

અને પછી તો રમેશનો પ્રમ બાંધી ગયો. પોતે રસિકને ફરેલા બધુંકર અન્યાય જાણે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતાના ગામમાં અને જીન્ને બધે રસિક વિધે તેણે ખૂબ ખૂબ તપાસ કરાવી પણ બધી બ્યથ. ઉપાએ પણ તેની પહેલાં તપાસ કરાવી હતી પણ કે પત્નો લાગ્યો જ નહોતો.

“પણ તું છૂપાઈ ક્યાં ગયો હતો ?” રમેશે પૂછ્યું.

જવાબ મેળવ્યા પહેલાં જ તેણે ઉમેર્યું :

“હવે તો મારી એક જ ઇચ્છા : તું અને” વચમાંથી જ અટકીને તે બારણા બંદાર નજર નાખી બોલ્યો : “આ ઉપા આવે. તને નેઈ તે કેટલી ખુશ થશે ?”

અને હજી ઉપા બારણામાં દાખલ થાય ન થાય ત્યાં જ તે ખૂબ પાડી ઊંઘ્યો :

“ઉપા, આને જોળાવે છે ?”

ઉપા અને રસિકની આંખો મળી. રમેશે પોતાનું હૃદય રસિકને જણાવી દીધું હતું, એટલે એ બંનેના મિત્રનમાં આનંદને પ્રદર્શિત કરવામાં કયા સંકાયને સ્થાન નહોતું રહેતું. ખૂબ જ અનેકથી બંનેએ એકબીજાને બોલાવ્યાં. રમેશ આનંદથી આટલાં વર્ષો પછીનું તેમનું મિત્રન નેઈ રહ્યો. જોઈતું જ કે વાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો :

“અરે ! મારે તો અત્યારે જ અચ્યુતને ખાસ મળવાનું છે ને ? હમણાં આવ્યો હો ! દરમ્યાન તમે પેટ ભરીને વાતો કરો.”

તે ચાલ્યો ગયો.

અમુક પળો સુધી તો ઉપા અને રસિક કરૂં બોલ્યા સિવાય એક બીજાની સામે નેઈ જ રહ્યાં. ઉપા તો દંમેશાં હતી તેવી જ રમણીય લાગતી હતી. રસિક જરાક સૂકાંબો હતો. ઉપા તે નેઈ શકી.

“તું તો જરા સૂકાંબો છે હોં, રસિક ? આટલાં વર્ષો ક્યાં છૂપાઈ ગયો હતો ?” તેણે પૂછ્યું.

રસિકે પોતાની બધી વાત કહી. રમેશના માર્ગમાં પોતે જ અંતરાયરૂપ થયો છે તેમ ઉપાએ પોતાના પ્રત્યેના આકર્ષણની વાત ક્યાં પછી તેને લાગ્યું હતું જ. રમેશને વાત

કર્પા પછી તેનું વર્તન જોતાં તે લાગણી દૃઢ થઈ. પોતે તે વસ્તુસ્થિતિ ટાળવા દૂર થવું જોઈએ તેમ તેને લાગ્યું અને તે દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણે ધાર્યું કે પોતાના ચાસી જવોથી અમુક વખત પછી ઉપા અને રમેશ એકબીજાની એકદમ નજીક આવી શકશે, અને એ સંબંધ લગ્નમાં પરિણમશે.

રસિકે વાત ચાલુ રાખી: “ઉપા, તું બાણી હતી કે ઝાઝો ભાગ તો આપણે લોકો રાજકારણની જ વાત કરતાં હતાં. આપણા માનીતા વિષયો રાજકારણ અને ક્રાંતિ હતા. મંચુકા પ્રાંતમાં કિસાનોમાં ક્રાંતિની ચળવળ જોશોર ચાલતી હતી. કેંક ઉપયોગી કામ કરી શકાય અને રમેશના અને તારા માર્ગમાં નં અવાય તે માટે હું એ ચળવળમાં જોડાઈ ગયો અને ગામડાંઓમાં કામ કરવા લાગ્યો. મારા માતાપિતા તો હતાં જ નહિ તેની તને ક્યાં ખબર નથી? મોટાભાઈને મેં હું ક્યાં છું તે કોઈને કહેવાની ના કહી મારા સમાચાર મોકલી આપ્યા હતા.

“પછી તો સત્યાગ્રહ ઊપડ્યો. મારા જેવા અનેકોએ કરેલું કામ ઊગી નીકળ્યું. હમરો ભોગો અપાયા. જે ગામડાંઓમાં મેં કામ કર્યું હતું તેના ભોગો પણ ઓછા નહોતા. મારી પછુ ત્યાંના ભાગોમાં કાર્યકર્તા તરીકે ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ થઈ અને તે પ્રાંતની મહાસભા-સમિતિમાં પણ હું ચૂંટાયો.

“પણ ઉપા, એ બધા જનાથે રમેશ અને તું વારવાર મને યાદ આવતાં હોં! અને આપણને વાત થઈ તે વખતની તારી મુખમુદ્રા તો હું હજી નથી ભૂલી શક્યો.” થોડીવાર રહી રસિકે ઉમેર્યું.

“પણ તું ઉતાવળિયો કેવો? આપણે બન્ને રમેશને ન મમનથી શકત કે તારા વાંક નહોતા?”

“પણ હું હાજર હોત તો તું રમેશને પરણત નહિ ને?” રસિકે કહ્યું.

“ને હવે પરણી ગઈ કા?” ઉપાએ હસતા હસતાં પૂછ્યું. છતાં એ હાસ્યમાં વિષાદ તરી આવ્યો.

“એ તો મને રમેશ બધી વાત કરી. તું પણ ખૂબ જ હસીશો છે હોં?”

“એ હક કહેવાય? હક તો રમેશ લીધી છે.” ઉપાએ કહ્યું.

“શી?” રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાએ કેં જવાબ ન આપ્યો. રસિક તેની સામે આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“કેમ બોલતી નથી?” થોડીવાર રહી રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાના ગાલ ઉપર રતાશ આવી ગઈ.

“એણે તને ન કહ્યું?”

“એ કેં બોલવા જતો હતો ત્યાં તું આની અને એ ચાલ્યો ગયો. તું જ કહે ને.”

“તેને હાથે જ આપણને પરણાવવાની. લે મેં કહી નાખ્યું. બસ?” ઉપા સ્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી.

તેના લાલ લાલ બની ગયેલા વદને તેને વધારે મુદ્દર બનાવી. ‘

“એ તો ઠીક, પણ હું ચે કેટલો મૂર્ખ છું?” રસિકે કહ્યું: “તમે લોકોએ આ બધાં વર્ષો શું કર્યું એ તો મેં પૂછ્યું જ નહિ.”

એ તો ટૂંકી વાત હતી. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં બનારસ વિદ્યાપીઠમાંથી જે એક મોટી ટુકડી જોડાઈ ગઈ હતી. ઉપા તો તેમાં હોય જ. તે નહોતી કહેતી: "We will change the face of the world?" આવી તક મળ્યે તેનાથી શાંત કેમ રહેવાય? એ તથા રમેશ મુંબઈ ગયેલી ટુકડી સાથે આવ્યાં. ત્યાં ખૂબ ખૂબ કામ કર્યું. જેલમાં ગયાં, છૂટ્યાં, પાછાં ગયાં. પછી પણ સમાધાનીના વર્ષ દરમિયાન તેમને આ જ કામની લત લાગી અને પાછું બહુવા જવું સૂઝ્યું નહિ. એ બંને તો દેશના જ કામમાં પરાવાયેલાં રહ્યાં. પાછી લડત શરૂ થતાં જેલવાસીઓ કેમ શરૂ થયો.

પાછી લડત બંધ થઈ. રસિકનો તો પત્તો જ નહોતો. રમેશ હંમેશાં ખૂબ પરતાતો. પોતાના વાકે જ આવો સહૃદયી મિત્ર શુભાબ્યા માટે તેના દુઃખનો પાર નહોતો. રસિક ન મળે ત્યાં સુધી એ જ કામ કરવું અને દેશને જ પરણેલું રહેવું તેમ બંનેએ નિશ્ચય કર્યો હતો. ત્યાં ઓચિંતો જ રસિક મળી ગયો.

ઉપા રોહથી તેની સામે જોઈ રહી.

રસિક વિચારમાં પડી ગયો. ઊંચું જોઈ કે બોલવા જાય ત્યાં તો રમેશ તંબૂમાં દાખલ થયો. આનંદભર્યા નયને તેણે ઉપા તથા રસિક સામે જોયું. આજે તેનો હર્ષ માતો નહોતો. તેણે ઉપાને પૂછ્યું:

"કેમ ઉપા, પેલી વાત કરી?"

ઉપા કે ન બોલો. તે નીચું જોઈ બેસી રહી.

રમેશ રસિક સામે જોયું. બંને વચ્ચે કે વાત થઈ હોય તેવું તો તેને લાગ્યું. રસિકે કહ્યું:

"તારા ઉત્સાહની અને નિશ્ચયની વાત તો તેણે મને કરી, પણ મને એક બીજો વિચાર આવે છે."

"શી?" બંનેએ સાથે પૂછ્યું.

"જુઓ. હવે આપણાં જીવનમાં એક હેતુ પરાવાયો છે. તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનાં આપણે ત્રણેયે સ્વપ્નો સેવ્યાં છે, આ અકસ્માતે આપણને એકઠાં ન કર્યાં હોત તો એની સિદ્ધિ પાછળ ૬૭ પણ આપણે વર્ષો ગાળત. તો પછી લગ્ન, પ્રેમ એવી નાની નાની બાબતો વિષે વિચાર ન કરતાં આપણે ત્રણેય સાથે મળી એ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જીવન કેમ ન વિતાવીએ?"

બધાં વિચારમાં પડી ગયાં. તેમણે ખુદશા દિલથી કલાકો સુધી વાતચીત કરી. તેમના માનસમાં પણ આટલાં વર્ષોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું હતું. નાની-વાતને તે લોકોએ અતિ મોટું મહત્ત્વ આપી દીધું હતું તેમ તેમને આ વાતચીત દરમિયાન લાગ્યું. વર્ષો પહેલાં ગેરસમજ અને નિરાશાથી એક બીજાની વચ્ચે બંધાયેલી પાળ તૂટી પડી. હવે તો તેમનાં જીવનમાં એક નવું બળ પરાવાયું હતું—ત્યાગનું, સેવાનું. ત્રણે સાથે નહોતાં થયાં ત્યારે જ તેમણે દેશ-સેવા માટે જીવન ખર્ચો નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો: રસિકે કહ્યું તે પ્રમાણે ત્રણે સાથે મળીને એ કાર્ય આગળ ધપાવે તો? અર્થપૂર્ણ બનેલી તેમની મૈત્રી એ કાર્યને વધારે બળવાન ન બનાવે? ફરી પાછાં એ ત્રણે પહેલાં જેવાં જ મિત્રો બની ગયાં.

તૂટેલી માથાના એ ત્રણે મથકાઓ ફરી પાછા સુદૃઢ દોરથી એક બીજા સાથે બંધાઈ ગયા, ગૂંથાઈ ગયા.*

* સેખના દેવે સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'લગ્ન અને બીજી વાતો' નામના વાર્તાસંગ્રહમાંથી.

સ્વ. મણિભાઈ કોઠારી

ડૉ. હરિપ્રસાદ ધનંજય દેસાઈ

એ કે વકીલ મઝન તરફથી રાજકારી હોલચાલમાં જોઈ એ એટલી મદદ નથી મળતી એમ મને ઘણી વખત લાગી આવતુ હતુ ખરું, પણ એ નબોમઝનમાં સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ હજી એક તેજસ્વી સીતારાની માફક ચમકે છે.

મુ. શ્રી જીવજીલાલભાઈ બેરિસ્ટરે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે યથાશક્તિ નેપથ્ય ખેડીને પણ સાથ આપ્યો છે, અને ઘણા રચનાત્મક કાર્યો મહાત્માજીના અમદાવાદ આબ્યા પહેલાં એમની આગેવાની નીચે રહીને અમે કરેલા છે.

તેમ છતાં નવા વકીલો અમારા તોફાની ટોળામાં ગદુ જોણા ભળતા હતા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ અને હાલના નામદાર અનેલા શ્રી ગણેશ વામુદેવ માવળકર એ બેની અમને મદદ મળતી ખરી, પણ જ્યારે ને ત્યારે મલાઓમાં કે હમાલી કામમાં ભળનાર તો નવામાંથી શ્રી તુળસીદાસ જસરાજ, શ્રી કાળિદાસ જસકરજી ઝવેરી અને સ્વ. શ્રી મણિલાલ કોઠારી હતા એવુ મને સ્મરણ છે.

શ્રી. તુળસીદાસ જસરાજે સ્વદેશી મિત્ર મઝનની ગોખલે સોસાયટીની અમદાવાદ પાલાંગિન્ટમાં, મફત અંતે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું ખિલ બહુ અભ્યાસ કરીને રજૂ કર્યું હતું. પ્રિમિયર શ્રીયુત જીવજીલાલ બેરિસ્ટરે એમને તે વખતે 'My honourable friend from Dhandhuka'—ધધુકા તરફથી ચૂંટાઈ ને આવેલા મારા માનવંતા મિત્ર-એમ કહીને સંબોધ્યા હતા.

રાજકીય સભાઓમાં જ્યારે જ્યારે સ્વ. શ્રી મણિભાઈ કોઠારી ભાષણ કરતા ત્યારે બહુ છટાદાર વક્તા તરીકે જ એમની છાપ પડતી હતી. ગુજરાતી સહેલું, લાગણી ભરપૂર, દૃષ્ટાંતો હાસ્ય ભીખળવે એવાં પણ સચોટ, અને દલીલો ટૂંકી અને સુદાસર હતી. માણિકચોકની એક સભામાં એમણે કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે—“૧૮૫૫ના બળવા વખતે હિંદી સિપાઈઓએ ઓસામણ પોતે પીધાં અને તત્ત્વમાલ ગોરાઓને આપ્યો ત્યારથી આપણી જૂલ યર્થ ગઈ છે. હજી નોકરશાહી તત્ત્વમાલ એમને નેઈએ અને ધોવરામણ જ હિંદીઓનું જીવનધોરણ છે એમ પ્રમાણિકપણે માનતી યર્થ ગઈ છે.”

મહાત્માજીએ આસુરી રાજ્યનીતિ સામે અસહકાર પોશ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને શાળા પાકશાળાઓનો ત્યાગ કરવા અને વકીલોને કોર્ટ દરબારો છોડવા આમ્રહ ક્યો તે પહેલાં, ભાઈ કોઠારીએ, દેશસેવા અર્થે વકીલાત છોડી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈનો વિચાર એક ગુજરાત સેવક સમાજ કાઢી આપો દિવસ અને રાત માત્ર દેશની જ સેવા કર્યા કરે એવા કેળવણેલા યુવકોને એમાં આજીવંત સભાસદો કરવાનો હતો. આપો સમાજ તો હજી નથી બંધાયો પણ ભાઈ મણિલાલ કોઠારી એમના પહેલા અને છેલ્લા સભાસદ યર્થ ગયા. મહાત્માજી એમને ‘વામકોના સરદાર—Prince of Beggars’ કહેતા અને સરદાર તો એમને

મોઠામાં મોઠો માગણુ કહીને ઝાળખાવતા હતા. મેં એમને ઘણી સલાઓમાં અને ખાનગી સ્થળોએ ફરો બરાવતા જોયા છે. હૃદય વીધી નાખે એવી રીતે બોલી બોલીને ગરીબ કે તવંગર પાસે એમણે ૧ના ૧૦ રૂપિયા કે ૧૦ ધાર્યા હોય ત્યાંથી ૧૦૦૦ રૂપિયા લીધા છે.

“મરજીલ માણું નહીં, અપને તનકે કાજ”

પરમારથ કે કાજમેં માણું ન ધરું લાજ.”

એ સિદ્ધાંત મણિભાઈ એ બરાબર પાળી બતાવ્યો છે.

તિજક સ્વરાજ્ય ફાળામાં અને ખીજ ને ને ફાળા થયા : તે બધામાં મુખ્ય કામ મણિભાઈને જ કરવાનું આવતું. આ કારણસર આખા હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં એ અનેકવાર ફર્યા હતા. આગેવાનોને એ બરાબર ઝાળખતા અને પ્રાન્તે પ્રાન્તની ખૂખીઓ અને ખામીઓ એ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા હતા. વર્તમાનપત્રો સિવાય ખીજું એ ઝાણું વાંચતા નહિ, પરંતુ વાતચીતો પરથી અને જતે બહુ ફરલા અને ઘણું જોયેલું તેથી, એમનું અનુભવ-ગાન બહુ વિશાળ હતું. યુવકોને એ ચાહતા અને ઘણા કોલેજના અને હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના ઉપર એમણે બહુ ઉત્તમ છાપ પાડેલી એનો હું સાક્ષી છું. ગરીબ, તવંગર બધા સાથે એ ખૂબ લગતા અને ગામડાં તથા શહેરોના મુખ્ય મુખ્ય પ્રાંતો એમણે બરાબર સમજી લીધા હતા. દેશી રજવાડામાં પણ એ ખૂબ ફર્યા હતા અને દોવાનો, રાગઓ તેમજ ‘અળવળીઆઓ’ બધા સાથે એમણે ઘણી ચર્ચાઓ નિખાલસપણે કરી હતી. એમની મુશીબતોના પણ મણિભાઈને એટલો બધો ખ્યાલ હતો કે દેશી રજવાડાંના રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં એ છેલ્લે પાટલે કશાપિ નહોતા બેસતા.

દેશી રાજ્યના એક પ્રસંગની વાત એમણે મને જોલમાં કહેલી. એ કહે :—

“ઉદેપુરના રાણાને, એક પ્રસંગે હું મહાત્માજીના કહેવાથી મળવા ગયો. મળતાંની સાથે જ મને એટલો બધો ભાવ થઈ ગયો કે મેં તો કહી દીધું કે ‘પૃથ્વીરાજ, રાસા’માં ભાખેલું ભવિષ્ય અમે માનીએ છીએ કે :

‘જળ ન્યાય જંધન લૂટસી

તળ આપ પેટા ફૂટસી’

એમ ટોપીવાળો હવે જશે અને મહારાણા પ્રતાપના વંશજ આપ. હો તેમની જ સાર્વભૌમ સત્તા નીચે હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્ય મેળવશે.

“આપ ખુદ મને દેવ જેવા ભવ્ય લાગો છો અને હું બ્રિટિશ હિંદના સ્વદેશ ભક્તી તરફથી આપને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરું છું.”

મહારાણા કહે : “અને ઋષભદેવ છે, કેમરિયાજી છે, એકલિંગજી મહાદેવ છે. શ્રીનાથજી, કાંકરાલીમાં દારકાધીશ એ બધા બિરાજે છે. જૂમિ તો દેવજૂમિ ! લોકોન મેં દેવ કેસો ?” પછી એમણે મહાત્માજીના બબર અંતર પૂછ્યા.....

ઉદેપુરની બીજી અનેક સાંભળેલી વાતો પણ એ કરતા હતા. એક વખતે મહારાણાને ઇ. સી. એસ. આઇ.નો ખિતાબ મળ્યો. મહારાણાએ મંત્રીને પૂછ્યું : ‘એનો અર્થ શો ?’ ‘હિંદ કા સીતારા’ મંત્રીએ કહ્યું. ‘તો એમાં શું ! મેં સૂરજ તો હું. સૂરજ કા સીતારા બનાયા એમાં તમે બધા શું રાજ ચાઓ છો ?’ ઉદેપુરના રાણાઓ સૂર્યવંશી હોવાથી, મહારાણાએ ઉપર મુજબ કહેલું.

લોડ હાર્ડિંગ મહારાણાને ગાદી છોડવાનું દબાણ કરતા હતા. હાલના મહારાણાને પચાસ થઈ ગયાં છતાં ગાદી મળી નહોતી. લોડ હાર્ડિંગે સિમલે બોલાવી મહારાણાને રૂબરૂમાં એ વિષે કહ્યું. દિલ્હી બોલાવીને આ વાત કરવા લોડ હાર્ડિંગે ધારી હતી પણ દિલ્હીમાં તો તે છતાંને પગ મૂકવાની એમના પૂર્વજોની પ્રતિજ્ઞાની લોડ હાર્ડિંગને યાદ દેવરાવવામાં આવી એટલે એમને સિમલે બોલાવેલા. દુહાપિયા મારફત વાતચીત થઈ. લોડ હાર્ડિંગે કહ્યું: “જુઓ હવે કુંવરસાહેબ મોટા થયા. તમે એમને તમારા છતાં રાજ્યનો અનુભવ લેવા દો.” મહારાણા એ જવાબ આપ્યો: “કુંવરસાહેબ ચારે છે કે મારે છે? એનાં લખખણ હું એનો બાપ વધારે જાણું કે તું જાણે” છતાં, કહીને મહારાણાએ નમતું ના જ આપ્યું. અને લખખણની જાણ મહારાણાને હતી તે વાત સાચ સાચી હતી. રાજગૃહવાડાંની આવી આવી ઘણી વાતો જાણતા છતાં મહારાજાની એક એકમાં યંડિત મદનમોહન માલસિયાની વિરુદ્ધ જીલા થઈ રાજાએ રાષ્ટ્રોત્થતિમાં કશા કામના નથી એ વિષય પર મણિલાલે એ લાખણ કહ્યું હતું.

પોસ્ટલ યુનિયન અને રેલવે યુનિયન બંને મંડળોના એ મંત્રી હતા અને કાર્ડિયાવાડ રાજકીય દિલ્હીમાં પણ એ વારંવાર નજર રાખતા રહેતા.

દાંડીકૂચ પખતે, ધોલેરાને રજીક્ષેન બનાવવા શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠ અને બેન્કવંતરાય મહેતાનો બહુ આગ્રહ હતો. આખી રાણપુર મંડળી આ લડતમાં ધોલેરા રજીક્ષેન થાય તો યુદ્ધમાં મહાત્માજીની સારતે જોડાવા તૈયાર હતી.

અસલાહી મુકામે, મહાત્માજીને, અમદાવાદ છોડ્યા પછી પહેલો મુકામ હતો. ત્યાં મસલત થઈ અને મહાત્માજીએ મણિલાલ કોઠારી, અમૃતલાલ શેઠ, હરિપ્રસાદ મહેતા અને હું એમ ચારનું એક કમિશન નીમી ધોલેરાની તપાસ કરવાનું સોંપ્યું.

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને મણિલાલ કોઠારીના વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિમાં આસમાન જમીનનો અંતર હતો. છતાં આ કમિશનમાં સાથે કામ કરતાં એ જોઈને કે બંને એક બીજાને હિમળયકાથી ચાહતા હતા. એક બીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુ નિષ્પક્ષપાતપણે સમજવા પ્રયત્ન કરતા અને દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં દુઃખે તો બંને સમદુઃખી હતા. પછી કમિશને સર્વાનુમતે ધોલેરા મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે પસંદ કર્યું. એ રચણે બહુ સારું કામ થયું અને સૌરાષ્ટ્ર મંડળ તથા મણિલાલ અને એમના આથીઓ બધા એક પછી એક નિમક હલાલ કરીને જેલમાં આવવા લાગ્યા.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાર્યાવાડના “એ લાઈલા” પદકાવા એવી મતલબનો લેખ લખ્યો અને અમે બંનેની પ્રશસ્તિમાં સાળરમતી જેલમાં એક કવિતા બનાવી અને ઘણા દિવસ સુધી અલિનય સાથે ગાઈને જેલજીવનમાં આનંદ કર્યો હતો એ વાતનું સ્મરણ કરતાં મણિલાલની પ્રેમાળ મુખમુદ્રા પાછી નજર સમક્ષ ખડી થાય છે. આ રહી એ કવિતા:

“કાઈ કહેજો, એ લાઈલાને, આમાં કરે!

આમાં કરે, ન રીસામાં કરે (૨)

બોજનની પંગત દીપાવ્યાં કરે—

સપૂત એ સૌરાષ્ટ્રી

બેલડી બંધવાની

મારીનાં દુઃખને શમાવ્યાં કરે—કાઈ કહેજો

વીર વિજેતા જેવું,
મટકાશું માયું એવું
ડાલંતી મેઘચાલ, ચાલ્યાં કરે—કાઈ કહેને
માડીનાં દુઃખ દેખી,
ફાટ ફાટ છાતી યાતી
હૃદયની પીડને
શગાયાં કરે —કાઈ કહેને

ઉપત્તી કવિતા આખી જેલમંડળી સાથે બહુ ઉદ્વેગસમાં આવીને એ પણ ગાવા લાગતા હતા. માત્ર એક વખત એ બધાંની સાથે બીજા કોઈ કારણસર ભેગા જમવા ન આવ્યા તે ઉપરથી જેલકવિએ, એમને “ન રીસાયાં કરે” એવો મંદેશો કહાવ્યો તે સાથે એમને વાંધો હતો. એ કહેતા કે ભોજન મંડળીમાં એક વખતે હું ન આવ્યો તે રીસાઈ ને ન આવ્યો એ વાત જ ખોટી છે.

બીજી વખતે પણ ગાયકવાડની હવેલીની ટાપ્પી જેલથી સાબરમતી જેલ સુધી અમે પહેલા દિવસથી જ સાથે હતા. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારી તપાસ અર્થે આવ્યા તે વખતે એમને ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા પણ મને અંદર રાખેલો હતો. એમણે તો ચાલુ રાજદારી હીલચાલ અને બદમાશ રાજ્યનીતિ વિષે નિડર ચર્ચા શરૂ કરી. અને મને પણ ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવા એ વાત શરૂ થાય તે પહેલાં એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી. જે લાલ એમને એકલાને મળે તે બીજા સાથીઓને જો ન મળવાનો હોય તો એમણે એકલાએ એ જ પ્રમુગની માફક આખા જેલજીવન દરમિયાન કદી એનો લાભ લીધો નથી. એ જ પ્રમાણે ફરવાહરવાની, મુલાકાતોની અને બીજી અનેક સગવડો એમણે લડીલડીને બીજાઓને અપાવી છે અને પછી પોતે શ્રીધી છે. ત્યાં પણ વક્તવ્યકળા એમને બહુ કામ આવતી. રીઝતીને, હક કરીને, કાવદો બતાવીને અને હેવટે રીસાઈને પણ જેલસત્તાવાળાઓ પાસેથી ઘણું મેળવી આપના. ‘લીકડમ’થી દરરોજના બનાવોના સમાચાર મેળવતા અને એ ઉપરથી દેશની લડતના ભાવિ વિષે ચર્ચા કરતા.

પ્રથમ જેલ વખતે ૧૯૩૦માં, અમે સાબરમતી જેલમાં એક ગાંધી હોલ કરેલો. ત્યાં દરરોજ બપોરે ભાપજોની હારમાળા હું ગોઠવતો. મેં મંત્રી તરીકે (મંત્રી હું મોંઘી મેળે જ બનેલો) જુદો અને વડીલોને પોતપોતાના અનુભવનો જ્ઞાનરૂપી વારસો જીવવાનો આપી દેવા ફરમાન કરેલું.

શરૂતના કદવાણજી, ડો. ધીયા, ગેરીબોલ્ડિવાળા મુશ્વરભાઈ, સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યા, ગોઝળદાસ તક્ષાટી, દરબાર સાહેબ, મહાદેવ દેસાઈ, ઇત્યાદિના વારસા ગાંધી હોલમાં અપાઈ ગયા. પછી અમૃતલાલ શેઠે દેશી રાત્રીઓ વિષે પોતાનું હૃદયબોધક ભાષણ કર્યું. મણિભાઈએ ત્યાર પછી બે દિવસ દેશી રાત્રીઓ વિષે પોતાના અનુભવનો તીવ્રોડ આપ્યો હતો.

પોતે જોન છે એ વાત તો છેક પર્ષ્વણ સુધી એ જૂલી જ જતા—ભગવદ્ગીતા અને આશ્રમભજનાવલી વાંચી, ધર્મબળ મેળવતા. પર્ષ્વણ વખતે તબિયત ખરાબ છતાં અને વારંવાર એન્ગળના પેક્ટોરિસ એટલે હૃદયની ચૂનનું દરદ ચર્ચા કરતું છતાં, એમણે આઠ દિવસના ઉપવાસ અમે બધાએ બહુએ ના કહી છતાં કર્યા હતા.

કોઈક વાર જૈન ધર્મે ધડેલું એમનું અતિશય કામળ હૃદય પશું જોવા મળતું. એક સવારે એક ખૂનીને ફાંસી દેવાની હતી. એ ખાતર પશું એ જ આવેલા. સવારના વહેલાં પરવારો અમે ખૂનીને ફાંસી દેવા માટે ક્યારે લાઈ જાય છે એ જોવા એકંદાશમાં.

ચોડીવાર મૃત્યુદંટ વાગવા માંડ્યો અને દરથી ખુલ્લી બેંગેનેટો અને અંદાલાવાળા પોલિસો અને પાછળ અમલદારો ને ખાસ રક્ષકોની વચમાં ખૂની આવતો જણાયો. એની ચાલ ધીમી હતી, મોં ઉપર ગંભીરતા અને સાધારણ ગ્વાનિ પશું જોવામાં આવ્યાં.

મણિભાઈ કહે: “જોજો, હવે એ જ મિનિટ છે. હમણાં આ ઝોરડીમાં પેડા કે ‘ફટ’ અવાજ થશે અને પછી ખલાસ—આ હાલતો ચાલતો સાંજેમમો જીવાન તરત મૃત્યુને શરણ થશે.”

અને ખરેખર! એમ જ થયું. ઝોરડીમાં બધા પેડા, પોલિસો ઝોરડીની બહાર ગોળા હથિયારો સજ્જ કરી સાવધાનતાથી બેઠા રહ્યા. ‘ફટ’ અવાજ થયો. અને એ મિનિટમાં બધા અમલદારો બહાર નીકળ્યા.

આખો મવારનો સમય મણિભાઈ, ફાંસી, ફટ અને એ મિનિટના મોતઘી, જ વાતો બહુ આવેશપૂર્ણ હૃદયે અને આંખમાં આંસુ સાથે કરતા હતા. એ આખો દિવસ એ જમી શક્યા નહિ.

જેલ પછીની બીજી એક મુશ્કાકાત મારે એમની સાથે નૈનિતાલમાં થઈ હતી. ત્યાં એ હવાફેર માટે આવેલા. બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રસ્તામાંથી જ એમને ઝોળખી લીધા અને પોતાની સાથે એમને રાખ્યા. ત્યાં પશું એમની તબિયત બગડી આવેલી પશું અનુભવા વિદ્યાર્થીઓએ શું એમની સેવાસુશ્રવા કરી છે? મંદવાદ દરમિયાન પશું મણિભાઈએ એ વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશાભિમાન રાખવા અને દેશભક્તો બનવા પ્રેરણા આપ્યા કરી હતી. પછી એ, હાલના યુક્ત પ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતને ત્યાં ગયા. પંતની સાથે નૈનિતાલથી જૂવાલી પશું એ ગયા હતા—પંતને ત્યાં રહી પંત કુટુંબનો ઇતિહાસ જે એઓ પોતે પશું બરાબર નહોતા જાણતા તે મણિભાઈએ શોધી આપ્યો.

મૂળ નેપાળના એ પહાડી મુલકમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત નામ ક્યાંથી? એમ મણિભાઈને વિચાર આવ્યો. પંત એ દક્ષિણી અટક છે અને મૂળ પહાડી બ્રાહ્મણોમાં એ નામ નથી એમ મણિભાઈને તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું. પછી એ કુટુંબમાંથી જ એમણે ખાતમી મેળવી કે અમુક મુસલમાની રાજ્યઅમલમાં જ્યારે હિંદુ ધર્મ સલામત નથી એમ બાણી ઘણા ચૂરત હિંદુઓ ત્રિવેણીના સંગમમાં ડૂબી મૃતા હતા, તેવા એક સમયે પંતના વડીલો નેપાળ રાજ્યમાં ધર્મરક્ષા થઈ શકશે એમ સમજી છેક દક્ષિણથી નૈનિતાલ આવેલા અને પોતાના બુદ્ધિબળે એમણે નેપાળ રાજ્યમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવેલું આમ સામાન્ય વાતચીત, પરથી અને નાનાંમોટાં બધાં સાથે, બેલ બેલ કરવાની રવથી મણિભાઈ આમ સામાજિક ઇતિહાસની શોધખોળ જેવાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પશું માન અપાવે એવાં કામ સહેજે કરી શકતા.

મને ઘણીવાર એ કહેતા કે તમારા પ્રીતમભાઈને કહેજો કે સરદાર વલ્લભભાઈ પાસે તમારી સોસાયટીનું પ્રીતમનગર નામ મેં રખાવરાવ્યું છે; એ તો બહુક્ષત્રિયનગર રાખવાનું

કહેના પણ મેં એમને આમદ કર્યો કે મૂળ થયે પ્રીતમજાઈને ઘટે છે. એમના પિતાશ્રી, એમનાં મોટી દીકરી અને એમના કુટુંબીઓની સાથે એમણે મારું ઝોળખાણ કરાવ્યું હતું. એમના પિતાશ્રી તો પોતાના પુત્રને તેઓ દેશસેવામાં આપી સંકચા તે માટે બહુ જ ગૌરવ માનતા. દીકરી પણ પિતાના શુભોની અનુયાયી છે. જ્યારે જ્યારે મને મળે ત્યારે મારાં પણ કુટુંબીજનોની બહુ લાગણીથી એ ખજર, અંતર પૂછતા અને વારંવાર પ્રીતમજાઈને ધન્યવાદ કહેવાવતા હતા.

શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંનને એમણે કોઈ પરોપકારના કામ માટે મારા દેખતાં સર ચિત્રુજાઈ પાસે એક દગ્ગર રૂપિયા દાનમાં અપાવ્યા હતા.

વડરાણુ જોરાવરનગરમાં જ પડી રહેવાથી આખા ભારતવર્ષની હરદંમેય પ્રદક્ષિણા કરનારને આપાત થયો. સ્વગૃહે વિદરનાર પક્ષીને સરકારે પાંજરામાં પૂર્યું. દેશની લાડતમાં પ્રે. ગીડવાણી, શ્રી વિઠ્ઠલજાઈ પરેસ, શ્રી મોતીલાલ નહેરુ વગેરે ચોદા જેમ કામ આવી ગયા એમ જ મણિજાઈ પણ કામ આવી ગયા અને જીવનને કૃતાર્થ કરી ગયા. એ 'ડોસની મેષમાલ' હવે ક્યાં જોઈશું?

મૃત્યુ તો પણાએ યાપ છે. રાગ મહારાગ અને અદળક ધનસંપત્તિ પેદા કરનારની પણ રમયાનવાજાઓ નીકળે છે, પરંતુ કોંગ્રેસ હાઉસમાંથી અમારા પ્રિય મિત્ર મણિજાઈ કોઠારીની રમયાનવાજા જેવી નીકળી હતી એવી તો કોઈની હમણાંની જોઈ નહોતી. એમનું મોત અકાલે થયું ગણાય પણ ઉંમરને વર્ષથી નહિ પણ કાર્યથી માપીએ તો એ જીવનરૂંદું કહેવાય એમ નથી. એ દેશસેવા કરતા કરતા ગયા. મૃત્યુ એમના આત્માને શાન્તિ આપો!

પ્રકંપ

જયાનંદ દવે

પ્રકંપ સહસ્રા થયો જ ઉરભૂ પડે માહરી;
પ્રશાન્ત સ્મૃતિ-વૃક્ષ-દુષ્પળ-કુલો અચિન્ત્યાં બધાં
મચ્છડ પ્રલયાનિલે ખળખળ્યાં; બધે આવર્યું
ત્યહીં મતિ વિમૂઢતા તિમિર ઘોર ચોખાસ, ને
'વૃથા તેજ જડચિત્તપાન્થ પથ શોધતો હું જિલો!'

ઉદારતા દેવ પ્રસન્નતાની
સુધાતણું સાગરદાન દેતી,
હરિદ્રતા અંજલિબદ્ધ લેતી
સુભાગ્યની ઇચ્છિત સિદ્ધ માની,

દેવો ગયા તારકની કઠોરીઓ
લઈ લસતી નવ શુભ કાંત,
ભરી સુધા પી બનિયા પ્રશાંત
સ્વર્ગે ધ્વને તંદુતરંગ હોરીઓ.

હું ચે ગયો વાસણ મૃત્તિકાનું
લઈ, સુધાએ ગયુ એ છલાઈ,
જોતાં ચ હું પૂર્ણ ગયો ધરાઈ
માન્યુ દુષ્ટુ સ્વર્ગ સુધન્યતાનું.

ત્યાં તો સુધા છિદ્રપથે ઝરી ગઈ!
માટી અભાગી રહતી તહીં રહી!

આચારધર્મ અને હિંચનીયભાવ

વ્યાખ્યાતા : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

[મુંબઈ નૈન યુવક સંઘની મધ્યમણ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૨૨-૬-૧૯૩૭ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાનનો મર્મ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

પ્રસંગવશાત્ મુંબઈમાં આવ્યો છું તો આપની માળાનો શ્રોતા જનવાનો લાલ મળશે એમ મનમાં વિચાર થયો હતો. પણ શ્રી. પરમાનંદભાઈએ મને વક્તા જનવા એમનો ને હું એમની માગણી પાછી ન ઠેલી શક્યો. એટલે આજ આપની સામે જિએ છું. આજનો આપણો જમાનો એલે છે બહુ, લખે છે બહુ, જાપે છે બહુ; અને તર્ક તથા કલ્પનાના ઘોડા તો છૂટાદોર જાણે મુકાયા છે. પરંતુ સંગીન વિચાર અને આચારને નામે જો આપણે જોઈએ, તો આપણો યુગ તે પામું જોઈએ જ જનાવી શકે છે, એમ આપ સૌ પણ કબૂલ કરશો. એ પ્રકારના આજના યુગના યજ્ઞમાં મારે પણ ચોરીક આહુતિ આપવાની ભાગ આવી છે.

મુંબઈમાં પહેલી વાર જ આજ મારે બોલવા-પ્રસંગ છે. એટલે મારા બોલવાથી કદાચને તમને કુઝ તો નવિ પડેલ્યાંક, હું બોલીશ તે અહીંના શ્રોતાવર્ગને ગમશે ખરું, આવી આવી વાતો મુંજવણ કરે છે ખરી.

તેમાંથી આજના પ્રસંગના વૈશિષ્ટ્યથી મને કાંઈક ઉગારા મળે છે. પચૂસણતું પર્વ દરેક ધર્માભિમુખ માણસ મારે અંતર્મુખ થઈ પોતાના આચારવિચારને અંગે ચિંતન કરવાને સારુ હોય છે. હું પોતે જન્મે જૈન નથી. પરંતુ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ સૌ સાંપ્રદાયિકો મારે મન એક જ હિંદુ વટવટની વડવાઈઓ છે. એ બધા હિંદુઓ જ છે અને એક જ આર્થ ધર્મધાવણ પીતે પુષ્ટ થયા છે. એટલે આ પર્વના ચિંતનમાં ભાગ લેતાં મને સંકોચ નથી થતો. એવા એક સ્વચિંતનને જ જાણે આજ જરાક મોટેથી બોલતો હોઉં, એ વૃત્તિ રાખીને હું આપની આગળ બોલવાનો છું. તેથી મને, ઉપર મેં સૂચ્યો તે પ્રકારનો ગભરાટ ઓછો થાય છે.

૧

મારા મિત્ર ગોપાળદાસ પટેલે વરસેક ઉપર 'આચારાંગસૂત્ર'નો જાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરેલો, તે વાંચ્યો ત્યારે તેમાંના એક વાક્યે મારા મન પર જે જાપ પાડી છે તે આજ પચુ એવી ને એવી છે. એ જાપને વિષય કરીને મેં આજનું મારું ચિંતન આપને સંભળાવવા ધાર્યું છે. એ વાક્ય પ્રારંભમાં જ કહી દઉં. 'મદાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ' એ પુસ્તકના પા. ૧૦૭મા પૃથ્વી એ છે:—

'કોઈ પ્રતિજ્ઞા (કે મન, નિયમ વા આચારવિધિ) લેનારે કહી એમ ન બોલવું કે, મેં જ સારી પ્રતિજ્ઞા (કે નિયમ, મન હતાદિ) લીધી છે, પરંતુ એમ માનવું કે બીજાઓએ જે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે અને મેં પણ જે લીધી છે; તે સર્વ જિનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે; અને દરેક પોતાનાથી શક્ય તેવા આચાર પાળી રહ્યા છે."

જૈન આચાર્યસૂત્રના આ વાક્યમાં મેં આજના આપણા યુગને માટે એક ભારે અર્થગંભીર બોધ જોયો, અને પરમાર્નદભાઈએ આ પર્વમાં મને બોલવા કહ્યું ત્યારે મેં એ કહેવાની તૈયારીથી હા પાડી. અને આ ધર્મનાં વાક્યો આ પુસ્તકમાં અનેક જગાએ આવે છે. એ પરથી આપણે માની શકીએ કે, આચાર્યધર્મના એક મહા-રહસ્યનું ઘોતક એ છે.

આપ તો જાણો છો કે જૈનધર્મનો ખાસ ને મુખ્ય દાવો એ છે કે, અનેક પાપોડો ને મિથ્યા દૃષ્ટિઓમાં જૈનધર્મ ખરી ક્રિયાવાદની ને જનહિતકારી દૃષ્ટિ બતાવવી. કેઈ પણ ધર્મ કે દૃષ્ટિનું સાર્યકથ ને સાદૃશ્ય જીવન ધડવાની તેની શક્તિમાં રહેલું છે. અમુક ધર્મ ભારે તર્કશુદ્ધ છે, મહાન પાંડિત્યપૂર્ણ છે, મહાન સાહિત્યભંડોળવાળો છે, એવો કેઈ દાવો કેઈ ધર્મ કે દૃષ્ટિને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંત નહિ ગણાય. ધર્મની સાચી મિદ્ધા એક જ છે ને હોવી જોઈએ કે, તે જીવનનું ધારણ ને પોષણ કરી શકે છે, તે દ્વારા સાચો જીવન-વિકાસ સાધી શકાય છે. કેમકે, જીવ માત્રનું પ્રત્યક્ષ ને અનિવાર્ય આરાધ્ય જીવન જ નથી? તેથી તો ગીતાકારે ઈશ્વરની અનેકવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે તેમાં એક બહુ સચ્ચ ને સચોટ એ છે કે,

‘જીવન સર્વભૂતેષુ’

‘સર્વ પાણીનું જીવનતત્ત્વ તે જ માતું સ્વરૂપ છે.’

તેના ઉદયકાળમાં જૈનધર્મ આ પોતાનો મોટામાં મોટો દાવો રજૂ કરેલો કે, તે જીવન-ધર્મ છે; અન્ય વાદો પરથી માણસ અક્રિયાવાદી બની જઈ શકે; પણ જૈન તત્ત્વ ક્રિયાવાદી છે કેમકે તે જીવનની આરાધના કરવા તત્ત્વ છે. આ દાવો આજના ધર્મસ્વરૂપથી સિદ્ધ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છોડી દઉં છું, ને તેથી જ મેં ઉપરના મારા કથનમાં ‘તેના ઉદય-કાળ’ નો સાક્ષિપ્રાય ઉદ્દેશ કર્યો છે. પણ આપણે આપણા ચિંતન-વિષયમાં આગળ ચાલીએ.

જીવનને આરાધ્ય કરીને ચાલતા, પહેલો જે પ્રશ્ન આવીને બેસે રહે છે તે એ કે, જીવનનું ખોય શું? હિંદુધર્મ—અને તેમાં હું, આદિમા કહી ગયો તેમ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ વગેરે તેની સર્વ શાખા-ઉપશાખાઓ સમાવું છું—એક જ અને અવિવાદ્યસ્ત ઉત્તર આપ્યો છે કે, જીવનનું ખોય મોક્ષ છે. આ ‘મોક્ષ’ શબ્દને સમજાવવાને તથા તેનું સ્વરૂપ ધટાવવાને દરેક શાખા ઉપશાખાએ લિંગલિંગ માર્ગ લીધા છે, એ કહેવું જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં પ્રાપ્ય વસ્તુ મોક્ષ છે એ વિષે કયાંય કશો મતભેદ નથી.

જરાક વિષયાંતર કરીને પણ આજના સમયની એક વસ્તુસ્થિતિ પર મારો વિચાર રજૂ કરવા તક લઉં છું. જગતમાં જેમની બોલખાલા છે તેવા દેશોમાં આજ પાર્શ્વિક જડવાદ જરા વધારે પડતા જોર પર આવ્યો છે. ગમે તે પ્રકારનો પણ જ્યાં શક્તિનો આવિષ્કાર સવિશેષ હોય, જ્યાં ઐશ્વર્યનો પરચો પડે, ત્યાં જનતા જનાર્દનનું દર્શન કરે છે—તે તરફ સહેજે વળે છે. આજ યુરોપ જગતમાં શક્તિ સવિશેષે ધરાવે છે. તેથી એના જડવાદનું જોર ખીજા પર સ્વભાવતઃ પડે છે. તેને જોરે આપણે ત્યાં પણ જડવાદ ફેશનેબલ થતો જાય છે. તેને અંગે એકમે વિચાર રજૂ કરવા જેવા લાગે છે.

એક તો એ કે, આપણે ગમે તે વાદમાં માનીએ,—ઈશ્વર છે કે નથી, જડ સાચું કે ચેતન સાચું, આ ધર્મ-સંપ્રદાય સાચો કે પેદો,—ગમે તેમ આપણે મત ધરાવીએ, પરંતુ હિંદુ માટે એક વસ્તુ તો ગૃહીત જ છે કે, તે કેઈ પણ પ્રકારના મોક્ષમાં તો માને. તેમ ન માને તો તે હિંદુ નામને યોગ્ય રહે ખરે? પ્રાચીન કાળમાં આજના જેવો વર્ગ બેસે, થયો

હોત તો તેને અમુક સંપ્રદાય, અમુક વાદ કે દર્શનનું નામ અપાત. આજ એવું નથી થતું, પણ વસ્તુતાએ રહસ્ય તો એ આપી રહે છે એમાં શંકા નથી. એટલે જૈનાભિમાની યુવકે આ વિચાર કરવા જોયો છે કે, તેનું જૈનાભિમાન તત્ત્વતઃ તેના નવા વાદ સાથે સંગત છે કે? પરંતુ આ વિચાર તો એક પારિભાષિક જ ગણાય. વસ્તુતાએ આ મોક્ષ ઈન્દ્રિય વસ્તુઓના ઈનકારમાં શું તથ્ય છે તે જોઈએ.

દરેક જાણને સુખ તો જોઈએ છે એમાં શંકા તો નથી જ. જીવનમાં સુખ મળે એ અભિલાષા પ્રાણીમાત્રને છે એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. ફરક એ વસ્તુમાં આવે છે કે, સુખના માર્ગ દરેકને જુદા જુદા દેખાય છે. એક લાઈને લાગે, "પૈસા જો મળ્યાક મળે તો જગત જામ મારે છે; હું નિરાંતે રહું ને મને સુખ મળે." પૈસા કમાયેલો માણસ કહેશે, "બાઈ, પૈસા મળ્યે શું સુખ છે? તે મેળવવા, સાચવવા, એ પંચાત તો જવા દઉં. પણ આ કુટુંબનો મેળનો ઠંકાસ મને તો દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે." પેલો લાઈ કદાચ ટૂંકો જવાબ વાળશે, "એ તો બધું પૈસા આવે કહો છો ને. મને પૈસા મળે પછી જોઈ લઈશ."

આ અને આવા પ્રકારના ઠંકો અનેક આપ કંઈપી રોકો છો. મેં એક બહુ સ્થૂલ પ્રકાર હિદાયતુયે આપ્યો છે. જતાવવાની મનઝમ એ છે કે, સુખની વાંછા સૌની એક સમાન છે; માત્ર દરેક પોતપોતાના સંસ્કાર, સમજ, તથા આચારવિચાર પ્રમાણે એ સુખની વ્યાખ્યા કરે છે અને એ અનુસાર પછી પોતાનો માર્ગ મદલ્ય કરે છે. અને જે ભેદ છે તે એ ઉદ્ધરી વાનગાં જ છે. આજ એક એવો વાદ શીખવવામાં આવે છે કે, જડ પરિસ્થિતિ ને પ્રત્યક્ષ પરિવર્તન એ જ સાચું ચેતનજન્ય છે, અને એને આરાધશે તો સહુ સારાં વાનાં છે. અહીં આગળ મારે એ વાદ દેવકાવતું છે કે, દેસકાજ કે ધર્મ યા વાદની કોઈ મર્યાદા વગર, જગનના સૌ મદાન પુરુષોનો અનુભવ જો કાંઈ લેખામાં હોય, તો તે પોકારીને કહે છે, સુખની સાચી બહાર નથી પણ મનુષ્યના અંતરમાં છે. એ લોકોનો આપણને પકાર છે, "તમે કાંઈ નવું શોધવા નીકળ્યા છો, જગતને જાણે આવા કશા પ્રયોગનો અનુભવ જ નથી, એમ ના ભરમાતા. આજનો તમારો વાદ બાહ્યમાં સુખ શોધવાની એક અનંત જામણનો જ નવો પ્રકાર છે. અમે તમને તેમાંથી આશિષ દઈએ છીએ. જો જીવન એમાં છે એમ લાગે તો જરૂર સત્યનિષ્ઠ યર્ષ, તત્પરાયણ બની, તેનું અનુશીલન કરજો. માત્ર અમે એમાં એટલું જ કહીએ છીએ, કે તમે તે શોધનો છોડો અંતરમાં જ જોવા આવનાર છો."

મોક્ષ જ જીવનાદર્શ છે એવો ઝઘડો કરવો એ ધર્મનો જ ઈનકાર છે. કેમકે મોક્ષસાત્ત્વનું ચિરદવાક્ય, એક વાક્યમાં કહ્યું તો, આ છે કે,

સદ્યેન સદ્યં જ્ઞાતવ્યં સદ્યં ઇત્યપરવર્તતે ।

ચોડમતસ્યુ સદ્યેન ચ ઇત્યે રમતે ચિરમ્ ॥

"The spirit of Truth will lead you unto the whole Truth." સત્યનારાયણની ઉપાસના સત્યનિષ્ઠ બનીને જ ચર્ચી શકે. સત્યનિષ્ઠ બને, જેને સત્ય સમજીને તેને તમારા સમજ જીવનથી આરાધો, તો તમને સત્યસ્પર્શે પૂર્ણ પ્રકાશ મળવાનો જ. આ જ સત્યની એક માત્ર ને સાચી આરાધના છે; આ જ વસ્તુને માંધીક સત્યાગ્રહ કહે છે.

એનું અનુશીલન કરવાનું સાચું વિધાયાત્મક જૈનધર્મ જે જોરથી ને સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યું છે તે કદાચ દ્વિધર્મની બીજી શાખાઓએ તેવી રીતે નથી બતાવ્યું. જૈનધર્મની વિશેષતા

કદાચ એ જ હોય એણે ખતામ્યું કે, જો જીવનની સાધનાનો માથો માર્ગ મત્યામદ હોય, સત્યનિષ્ઠા હોય, અને સત્ય તો દરેકને પોતપોતાના સ્વભાવ ને અધિકાર પ્રમાણે, જુદું જુદું દેખાય, તો પછી જીવનના મુખ્ય કાયદા તરીકે એ વસ્તુને તો સ્વીકારવી જ જોઈએ કે, માનવ મત્યને અનેક પાસા હોઈ શકે, આત્મિક મંપૂર્ણ મત્યનું પૂર્ણ દર્શન એ રૂપે જ અપૂર્ણ માનવીને હોઈ શકે છે એટલે, કોઈ માણસ પોતાની વાતને એકાત મત્ય તરીકે કહાવી ન શકે, જો કે પોતપોતાના જીવન પૂરતી તેમા સત્ય-શક્તિ છે ખરી આવા પ્રકારની નમ્રતા, ઉદાગ્રહિતા, પરમતમહિષ્ણતા અને વ્યાપક દૃષ્ટિ જો માણસમા ન હોય તો તે જીવનસાધના કે મત્યોપાસના નહિ જ કરી શકે. આજના વિચારસ્વાતંત્ર્યના કહેવાતા યુગમા પણ ઉદાર દૃષ્ટિની આવી જિંદી સ્પષ્ટતા જોડામા નથી આવતી જૈનધર્મ પોતાના સ્વાદ્વાદ કે અનેકાતનાદમા આ દૃષ્ટિ આપણને નીખી છે માંએ પોતપોતાના ઇશ્વ દ્વારા જીવનોપાસના કગ્વી હોય તો તેનું વ્યાવસ્થા આ જ એક માન કાયદો છે, એ જૈનદર્શનની જગતના તત્ત્વજ્ઞાનને મોટામા મોટી બેટ છે

૨

અને તેજ ઉદાર મિદ્ધાતના પૂરક રૂપે મેં આજના ચિંતનને માટે જો સૂત્ર લીધું છે તે છે એ સૂત્રમા મેં અનેકાતવાદ જેટલું જ ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ લાગ્યું છે અનેકાતવાદે શીખવ્યું કે વિચારમા ઉદારતા ને નમ્રતા નહિ રાખો તો તમે કદી પરમ ધર્મને પામી શકનાર નથી—તમારી સમજની શુદ્ધતા એ તત્ત્વના સ્વીકાર ઉપર અવલમે છે. આચાર્યનું મેં ટાંકેલું સૂત્ર આ જ તત્ત્વને આચાર્યક્ષેત્રમા ઘટારી જનાવે છે એ સૂત્રમા કહે છે કે, 'તમે કોઈ પણ આચાર્ય સ્વીકારો તે તમાગ વિચારમાથી ઝરેતો હશે. એટલે કે, એ આચાર્ય તમને વ્યાખ્યાનિક, વિકાસકર અને ઉત્તરવાહી હશે પણ તેથી એમ ન માનતા કે એ જ સૌ માટે સાચો હોય ખીજનો લિજ આચાર્ય પણ એવો જ મત્ય હોઈ શકે છે માટે તમે તમારા આચાર્યને શ્રેષ્ઠ માની અભિમાનથી છટી ન જતા નહિ તો તેટલા જ માત્રથી તમારું પતન થશે—આચાર્ય પછી કહેવો મોનાતો પણ કેમ ન હોય'

એટલે આ સૂત્ર વિચાર્યક્ષેત્રના સ્વાદ્વાદ જેટલા જ મહત્ત્વનું આચાર્યક્ષેત્રનું મિદ્ધાતકથન છે જરાક જિંદા ઊતરીને જોશો તો જણાશે કે, નાના નાના વાગા, ખમ્પો, સપ્રદાયો, વગેરેની સંકુચિતતા માત્રનો ઊગમ આચાર્યક્ષેત્રના આ સદાન મિદ્ધાતને બૂલવામાથી થાય છે. એક વ્યક્તિ પોતાના આચાર્યની શ્રેષ્ઠતાથી ગર્વ કરે તો તે અભિમાન—ધોડે ચડીને પડ્યાના દાખલા આપણા શાસ્ત્રોમા પાગ વગરના છે તેવી જ રીતે, એક આચાર્યવાળો સમૂહ મંપ્રદાય બાધે ને પછી પોતાનું અભિમાન વધારે તો શુ થાય એના દાખલા ઇતિહાસને પાને ઓછા ટકાયેલા છે? મારે કહેવું જોઈએ કે, શાસ્ત્રોએ વ્યક્તિ માટે જેટલો વિચાર કર્યો છે ને તેના પાપભયસ્થાનો વિચારી તેને જેટલો ચેતવ્યો છે, એટલો સમૂહને કે આખા મમુલાયને નથી ચેતવ્યો તેથી તો, ઘણી વાર અમુક શાસ્ત્રના અમુક વિધાનને જ લઈને સંપ્રદાયી આગ્રહ અને મંકુચિતતાઓ ઊપજવા પામી છે એમાંથી અપાર હિંસાઓ પણ ઊપજી છે અરે, જે ધર્મ અહિંસા પ્રવર્તાવવા તાકે છે તેમા જ ને નિંમિત્તો પાડેજ આવી અંકુચિતતાને માત્ર એ દિશા જ નથી આજ આપણે જોઈએ દોડો

આવા પ્રકારની અસહિષ્ણુતા ને સંકુચિતતાથી એક જે વ્યાપક અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે એને ઉદાહરણરૂપે આપીને મારા કહેવાની મતલબ સમજવીશ. આ વ્યાપક અનિષ્ટ તે આપણા સમાજમાં ઝેર જેવો યત્ન પડેલો જીવનીયભાવ છે. મેં ઉપર કહ્યું કે, વ્યક્તિ અભિમાન કરે તો તે અસહિષ્ણુ થાય, અભિમાની બને, ને અધ્યાત્મ-માર્ગમાંથી પડે. સમૂહ તો અભિમાન કરે તો બીજા સમૂહથી પોતાને જીતેા માને, તેની અવગણના કરે, તેને અસહ્ય મણુ રાખે, પોતાનો જ વિચાર ને યોગ્યેષ્ઠ વિચાર્યો કરે, અને કાળાંતરે સમૂહમાં ને સમાજમાં સડો પેસાડે. મને લાગે છે કે, જીવનીયભાવના ઝેરનું મૂળ આચારધર્મના આપણે અત્યારે વિચારતા રહસ્યના અજ્ઞાનમાં રહેલું છે.

૩

આને અંગે, આજના આપણા સમાજમાં મોટા પ્રશ્નોરૂપે જિલા શયેલા કેટલાક દાખલા ટાંકીને હું આજનું ચિંતન પૂરું કરીશ. આપણા હરિજન લાઇબ્રેરીને લેવા તરત જ તમારા મનમાં આવી ગયેા હશે એમ માનું છું. એટલે એને અહીં વિશેષ વખત નથી આપતો. એકબે બીજા દાખલાઓ લઈને મારું મતલબ સ્પષ્ટ કરવા મથીશ.

ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ એમના ધર્માભિમાનમાં આવી જઈને જંગલી કોમેનેવાનિસ્ટ કહી વુચકારો છે ને એમનામાં ધર્મશુદ્ધિ નથી એમ, પોતાના અભિમાનમાં આવી જઈને માન્યું છે. અરે, એમણે તો હિંદુધર્મ કે ઈસ્લામને પણ હીણા માનવા ને ગણુવાની હિંમત કરી છે. આ અભિમાન તો ધર્મક્ષેત્રમાં થયું. એને જ મળતાં બીજાં પરિણામો જુઓ તો, રંગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ, ઈત્યાદિ અતેક આજ જગતમાં જીવનમાં છે તે આપ જાણો છો.

પણ મારે ખાસ દાખલો આપવો છે તે તો દાદજીનીના. આપણે કહીએ છીએ કે, બધા ધર્મોમાં દારૂની મના કરેલી છે. પરંતુ પીનારા કેટલા બધા છે? પરંતુ પીનારનો મોટો ભાગ નીચલા વર્ણોમાં કારખાનાંના મજૂર અને પછાત કોમેના લોકોને હોય છે. આનું કારણ શું? ઉપલા વર્ણો નીચેના વર્ણો તરફ એક જ વૃત્તિ રાખે છે ને તે ઉપેક્ષાની. ને કે, તેમની મજૂરી ચૂસવાની વાત તો નથી હોતી. તમે સ્મૃતિ જુઓ તો ત્યાં પણ ત્રિવર્ણના મહા-નિષેધની વાત મળે! જણે કે ચોથો વર્ણ જ સમાજમાં નથી, કે જણે એમનાં સૂખ ને ઉન્નતિ એ ત્રિવર્ણનું કામ ન હોય ને! આ ઉપેક્ષાની પાછળ એ જ જીવનીયભાવની જુ આવે છે 'અમે આચારધર્મમાં આગળ છીએ; તમે નથી. તમે વેગળા રહો'—એ જ જાતની જણે મનોવૃત્તિએ આ સડો ન જિલો કર્યો હોય, એમ જ લાગે છે.

જરાક વિષયાંતર કરીને અહીં આજે ગાંધીજીએ સૂચવેલા દાદજીનીના કામનો ઇસારો કરતો જાઉં. એ આજ કહે છે, 'દારૂમાંથી ખાસ બચાવવા છે આપણે મજૂર અને હરિજનો તથા એવી પછાત કોમેને.' આ એમના આદેશને જો જુના સ્મૃતિધારીની મેં ઉપર કહી તે વાત જોડે સરખાવો, તો સીકાથી સ્મૃતિઓએ જે દારૂવણી આપી નથી એ આજના સ્મૃતિકાર આપણને આપે છે. આ પુણ્યપર્વને ટાંકણું હું ગાંધીજીના આ કાર્યને એ રીતે જોવાનું ને તેમાં યથાશક્તિ લગાડ લેવાનું આપને સૂચવું છું. ગાંધીજીનાં કાર્યો શુદ્ધધર્મપ્રેરિત છે એ તમારે તો જાણવું ને સમજવું જોઈએ. સમાજમાં અહિંસાના પ્રચાર અર્થે એ બધાં વિચારાય છે. અહિંસાના પૂનરીઓએ તો એમનું રહસ્ય પ્રથમ પકડવું ને અપનાવવું જોઈએ.

એક ખીજે દાખલો આજના જ યુગ-પ્રશ્નો આપીને મારું ચિંતન પૂરું કરીશ. આજકાલ એક એવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે કે, ‘અમે તો અહિંસાના પૂજારી; અમારી જ વસ્તુ આજ ગાંધીજી ખીલવે છે. અહિંસા એ હિંદુધર્મનું મહાન લક્ષણ છે.’ અને આ વૃત્તિ ધારીને કેટલાક લોક એક પ્રકારની ખોટી ઉચ્ચતા કહે છે. ગયા જમાનામાં આ વૃત્તિ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરખામણી કરવા દ્વારા વ્યક્ત થતી. આ વૃત્તિ પણ કદાચ દોષિત હોય, જે આપણે તેનો મર્મ પામ્યા વગર માત્ર જોડ્યાજ કરીએ.

આજ યુરોપમાં ને આખા જગતમાં યુદ્ધનિષેધની વાતો ખૂબ થાય છે સાથે જ યુદ્ધની તૈયારીઓ પણ એટલી જ ચાલે છે આપણે અહિંસાને નામે ઉચ્ચતા સમજનારા એ વખતે શું કરીએ? માત્ર પેલી વૃત્તિ જ બતાવ્યા કરીએ? તો તો કાંઈ વળવાનું નથી. આપણી અહિંસા લજવાશે અને હિંસાકાંડમાં જ નાણે કે અજાણ્યે ને મને કમને આપણે સંડોવાવાના, આપણે આ બાબતમાં ગાંધીજી પાસેથી એક મોટી વસ્તુ શીખવાની છે. હમણાં જ તમે આંદામાનના ત્રાસવાદી કેદીઓનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયેલું જોયું હશે. રાજકારણમાં અહિંસાના ગાંધીજીના પ્રયોગનો એ અપ્રતિમ વિજય છે. એ વિજય એમણે ખાલી અહિંસાવૃત્તિ પોકારી પોકારીને નથી મેળવ્યો. હિંસાથી વધારે પ્રબળ ન માનો તોપણ તેના જેટલી તો ખરી જ, એવી અહિંસાશક્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી બતાવીને તેમણે પેલા હિંસાવાદીઓને હિંસામાંથી વારી આપ્યા છે. એમજ, જગતને જે યુદ્ધનિષેધ કોકે પણ શીખવવાનું મહાન ખીડું ઝડપવું હશે, તો તેણે તે જ રસ્તો લેવો પડશે. યુદ્ધ વગર રાષ્ટ્રોનો વ્યવહાર આકી શકે છે એ શક્ય કરી બતાવવું પડશે. આપણુ અહિંસા પોકારનારોઓએ આ પ્રયોગની તૈયારી કરવાની છે. સ્વરાજ તો આવવાનું જ છે,—વરસે નહિ તો પાંચસાત વરસે. પછી હિંદુ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે શું કરશે? ત્યારે તે યુદ્ધો જ કરવાં પડે એવો આચાર ધડશે, કે જેવો દાવો તેના અહિંસાધર્મના માનનારા કરતા આવ્યા છે તેને સિદ્ધ કરવા સક્રિય પગલાં ભરશે? અહિંસાધર્મ આ તેના છેવટનો વિજય કરવાનો બાકી છે. તમને ખબર છે કે, શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ ધર્મો સામે એક કડવી પણ સાચી ફરિયાદ કરી છે કે, એક જગતનો પ્રધાન ધર્મ ઠાકીને નથી કહેતો કે મનુષ્ય સર્વથા અવશ્ય છે. આવતી કાલના ધર્મે આ જાહેર કરવાની તાકાત મેળવવાની છે. જે ધર્મ તે તાકાત મેળવશે તે વિશ્વધર્મ યર્ષ શકશે. બાકી આજે તો જગતમાં બધે જ, એક યા ખીજે નામે, આ કે તે રૂપાળા દેખાડાતા કારણે, ઊચનીય ભાવનું જ રાજ ચાલે છે. અને એ ભાવ ધર્મનો મૂલ્યથી ઉચ્છેદક છે. આચાર્યગના સૂત્રમાં એ સામે ચેતવણી છે કે, વિચારની જેમ જ આચારમાં પણ નમ્રતા, અહિંસા, ઉદારભાવ જોઈએ. નહિ તો એક માત્ર જે મત્ય ધર્મ છે—જીવનધર્મ—તેનો હાસ થશે. એ હાસ જગતમાં ચાલે જ છે. અને એને રોકવા જગતની સમગ્ર ધર્મશક્તિ હમેશ મથતી આવી છે. આવાં પચસણ જેવાં પવોં પર એ ધર્મશક્તિનું સંગઠન કરીએ, સંવર્ધન કરીએ.

સ્ત્રી

પુરુષોની સમાનાધિકાર વિષેની લડાઈમાં મને જેટલો રસ છે તેટલો બીજાને લાગ્યે જ હશે. આ ઉપરથી હું સ્ત્રીપક્ષનો કે પુરુષપક્ષનો હિસાબતી છું એમ માનવાની કોઈ જૂલ ન કરે. કહેવાય છે કે કલાનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તો આ છે: 'કલાની ખાતર કલા.' ત્યાર પછી તો કવિતાની ખાતર કવિતા, ગદ્યની ખાતર ગદ્ય, પંથની ખાતર પદ્ય—અને એવા ઘણા પ્રયોગો થઈ શકે. એટલે મને પણ જે રસ છે તે સમાન કે અધિકાર એ વિષેનો નથી—લડાઈની ખાતર લડાઈનો રસ છે. ખરી રીતે કોવ્વની પરિભાષા પ્રમાણે હું કહી શકું કે મારો લડાઈનો રસ એ તો મારો સ્વાધીભાવ છે.

એટલે જ્યારે મેં એમ સાંભળ્યું કે સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હોઈ શકે, અને કેળવણી પણ સ્ત્રીઓ જ આપી શકે અને બીજું તો એવું ઘણું સ્ત્રીઓ જ કરી શકે ત્યારે મને ખુબ આનંદ થયો. અને હરેક સમજી નાગરિકને થવો જોઈએ; આ ઉપરથી એકબીજા હું નાગરિક છું ને મમજી છું એ ફક્ત થાય છે. સ્ત્રીઓ જે મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં બેસશે તેમાં ઘણા ઘણા વિનોદાત્મક લાભો છે. પહેલું તો ચકલી છટ્ટી રોખવાથી પાણીનો બગાડ થાય છે તે તરત અંધ થશે. બીજું બંગડીખતર અને ચાંદલા-ખતર ને કાપડખતરની શોભા વધશે. ત્રીજું—અને અગત્યનું તો એ કે મ્યુનિસિપાલિટીની શુદ્ધ કાર્યવાહીમાં ગરબાનું તત્ત્વ દાખલ થશે. પરંતુ આ લખતી વખતે કેટલીક બહેનોએ બંગડી અને ચાંદલા સામે જૂંબેશ ચલાવેલી તે મને યાદ આવે છે. કેટલાક માને છે કે ચાંદલો એ શુદ્ધામીનું ચિહ્ન છે. કેટલાક માને છે કે બંગડીઓ એ ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સદીમાં જન્મિરો હતી. અને સ્ત્રીઓ નાસી ન જાય મટિ જન હાથમાં જન્મિરો નાખી એ જન્મિરોને એક અદૃશ્ય તારથી સોંધી, એ તારનો બીજો છેડો પુરુષો હાથમાં રાખતા. હોક્કો—અથવા એ વખતે હોક્કોનો આત્ર ન હોય તો—સોમેરસ પીવા બેસતા ત્યારે પણ એક છેડો હાથમાં લટકાવી રાખતા. એ ગમે તેમ હોય પણ મને જે એક રસિક માનવાર્યો સમાધાનમાર્ગ મળ્યો છે તે હું રજૂ કરું છું. ચાંદલાનો તદ્દન ત્યાગ ન કરતાં બહેનોએ પ્રતિ સાથે એની વહેંચણી કરી લેવી. એટલે જે ગોળાકાર ચાંદલો થાય છે તેને બદલે અર્ધગોળાકાર કરવો અને તે એવી રીતે કે બીજો અર્ધગોળાકાર પુરુષના કપાળમાં હોવો જોઈએ. આમાં એક મુશ્કેલી છે તે મારા પ્યાન બદાર નથી. જેમના કપાળમાં સાંપ્રદાયિક ચિહ્ન હોય તેમણે શું કરવું? દાખલા તરીકે, જનભાઈઓ પીળો ચાંદલો કરે છે તેમણે આ અર્ધચંદ્ર લાલપ્થજને કયાં લટકાવવો એ એક મહાપ્રશ્ન થશે. તેમજ બીજાં સાંપ્રદાયિક ચિહ્નો સાથે આનો મેળ કેમ મળે? વળી આ બાબતમાં સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહ કરે તો ધર્મ પહેલો કે સ્ત્રી પહેલી—એવો ધર્મમંત્રનો પ્રશ્ન પણ ખડો થાય. પણ એ તો એક વખત તમે રિવાજ પ્રચલિત કરો

એ પછી તેના સમાધાનમાર્ગ મળી રહે છે. આપણે ખાદીની ચેલી શરૂ કરી તો પ્રક્ટી ખાનાવાળી થેલી, લાકડીવાળી થેલી, ભરેલી થેલી, વણભરેલી થેલી, ચિત્રિત થેલી, અચિત્રિત થેલી, એવા ઘણા ઘણા સુધારાઓ પ્રવેશ્યાઃ અને છેવટે, સાદી થેલી આવી અને ઊડી ગઈ, પણ સુધારાઓ બળવાન બની કાયમ થઈ ગયા; મારા માનવા પ્રમાણે હજી પણ એ થેલીમાં સુધારાને અવકાશ છે. સ્ત્રીઓની ખાસ થેલી કરવામાં આવે ને તેમાં દાંતિયો, અરીસો, પીન, ચાંદલાદાખડી, કકુદાખડી, બગડીદાખડી રહી શકે તેવાં અપ્રગટ ખાનાં રાખ્યા હોય તો તે વધારે ઉપયોગી થવા સંભવ છે. આવો સુધારો કોઈ દાખલ કરે તો હું આશા રાખું છું કે મને કોર્ટ જવાની ફરજ પાડ્યા વિના મારા કોપીરાઈતોના કાંઈક વિચાર થશે.

હવે મૂળ ચાંદલાની વાત ઉપર આવીએ તો સપ્રદાયચિન્હની સાથે જ આ અર્ધવાલ-ચંદ્રક રાખી શકાય, ખર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એવા હિંદુધર્મે જે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે, તેમાંથી મોક્ષ મિવાયના ત્રણે વિભાગો એ રીતે હિંદુકપાળ ઉપર એક સાથે ફરી શીભશે. બંગડી વિષે પણ મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીએ જમણા હાથમાં બંગડી પહેરેલી અને ડાબો હાથ ખાલી રાખવો; જ્યારે પુરુષે ડાબા હાથમાં બંગડી પહેરી જમણો હાથ ખાલી રાખવો. છતાં આ જમણાડાખાના નિયમને હું બહુ મખત ન બતાવતાં છૂટછાટ મૂકી શકાય તેવો ગણુ છું. ખરી રીતે એ પ્રજાપતિપત્નીએ એકાંતમાં ચર્ચા નહીં કરી લેવા જોવો છે. હા, બહેનોના હિતની ખાતર અને દેવાળિયા પ્રત્યેની મારી ફરજને અંગે હું અહીં એક વિશેષ સૂચના આપવી આવશ્યક ગણું છું. મહેરબાની કરીને આ બંગડીઓનો વિભાગ કાચની બંગડી પૂરતો જ કે અહુ બહુ તો કચકડાની બંગડીઓ પૂરતો જ ચાલુ રાખજો; પણ કોઈ પણ હિસાબે એ પ્રમાણે સોનાની બંગડીના ભાગ પાડવાનું ધોરણ સ્વીકારવા જોવું નથી. હું ધારું છું કે આ રસિક માનભરેલો સમાધાની માર્ગ મૌ સ્વીકારે તો કેટલાક અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ જાય. આપણે ત્યાં ખરા પ્રમો બહુ અટપટા હોતા નથી, હોય છે તો એ ખરા પ્રમો હોતા નથી. જ્યારે આવો પ્રમો તો ઘણી રસિક ચર્ચા ઉપજાવી શકે તેટલી એમનામાં શક્તિ હોય છે. આવી રીતે સમાન અધિકાર ખાતર જો તમારે ખરાખર જ ન્યાય આપવો હોય તો તમારે એ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષનાં સમ્બંધો આજુબજો સમાનભાંગે વહેંચવા પડે. કાનના એરિંગ કે નાકની ચૂંક માટે જો પુરુષો આગ્રહ ન રાખે તો સ્ત્રીઓએ એ પ્રશ્નની છેડતી કરવી જ નહિ. સોનાને ખોતાતા તામમાં રહેલ 'સ' સાથે અંગ્રંથ છે એમ જ્યારીને સોનખાઈ સિવાયની સમ્બંધી વાતમાં સમાન અધિકારી ચર્ચા ચલાવવી. આ પ્રમાણે પુરુષો મિતિયાં પહેરે છે તેને અર્ધાં રંગાવી શકાય, જ્યારે સ્ત્રીઓની સાડીને અર્ધાં રંગવિહોણી રાખી શકાય. કેટલાક કહે છે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવો જ વેશ કાઢે તો પુરુષોનું અભિમાન ઊતરી જાય. એ હું સ્વીકારું છું કે પુરુષોનો વેશ પણ સ્ત્રીએ સજે તો ઘણી રમિકતા ને વિવિધતાને એમાં રચાત મળે. તેમ જ એવો વેશ સ્વીકારવાથી સ્ત્રીઓને હલનચલનમાં પણ એક જાતની ખિનમંકોચી છૂટ રહે. જળા સાઈકલસ્વારી માટે પણ એ વેશ સારો લાગે. પણ એ સમ્બંધો કરતાં મને તો એ વેષમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખરેખર સુંદર લાગે છે, એ વાતનો વિચાર કરતાં ખેડ યાય છે કે કોઈ પુરુષને માટે સ્ત્રીવેષ પરિધાનનો એ નિયમ લાગુ પાડી શકતો નથી. અજાન,

સ્કૂલોમાં છાત્રા, છાત્રીઓનો પાઠ લખવે છે, ત્યારે હીક લાગે છે, પણ એમાં તો એમની વયનું પણ કારણ હોઈ શકે. પણ એમના જ માસ્તરને બેરીનો વેશ પહેરાવ્યો હોય તો એ ઘણો કંઠગો લાગશે. છતાં આ વેશની બાબતમાં હું તો ન્યાયની ખાતર હરેકના એક ધાએ બે કકડા કરવાના વિચારમાં માનું છું. સાડી અર્ધો પુરુષ પહેરે, અર્ધો સ્ત્રી. ધોતિયું અર્ધ પુરુષ માટે, અર્ધ સ્ત્રી માટે રહે. એથી તમે એમ ન માની બેસતા કે હું બંનેને ન્યાય આપવા માણું છું, કે બેમાંથી એકને ન્યાય આપવા માણું છું. મેં તો શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું હતું કે જે મળ અધિકારની લડાઈ કરવામાં છે તે અધિકાર મેળવવામાં નથી. માટે અધિકાર ન મેળવવામાં મળ રહી છે. સરકાર એટલા માટે તો આપણી લડતનો રંગ માર્યો ન જાય, ને મેદાન ખાલી ન થઈ જાય, માટે હક્ક કંકડે કંકડે આપે છે. આપે છે ત્યારે પણ એ આપે છે કે લઈ લે છે તેનો જ પત્તો લાગતો નથી. સ્ત્રીપુરુષના સમાનાધિકારની લડાઈ પણ, જે તમારે મરવા દેવી ન હોય તો તમારે સાંદલા, બંગડી, કપડાં વગેરેમાં અર્ધો અર્ધ ફેરફાર સ્વીકારવા. એથી લડત મરશે નહિ, તમને આપમાનો સંતોષ રહેશે, અને એમને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા જાગશે.

મને તો આ પગલું આપણા મહાન સ્થિતિશ મુત્સદ્દીઓના અનુકરણ જેવું લાગે છે— આપણું, પણ એટલું ન આપણું કે જેથી લડત મરી જાય. કેટલાક સ્થિતિશ મુત્સદ્દીઓની રાજનીતિ પર ફીદા થઈ જાય છે, પણ હું તો એમની આ માસ્તર મારે નહિ ને લખાવે નહિ એવી શિક્ષણનીતિ પર ફીદા છું. તમે છાત્રી ઠોકાને કહી શકો ખરા કે તમને કંઈ નથી મળ્યું? ખરી રીતે તમને શું નથી મળ્યું? પ્રધાનો તમારા છે, સલાઓ તમારી છે, વાતો તમારી છે, તમે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તાડીનાં જૂનાં હાંડલાં ફાડી નાખ્યાં, એ જ પ્રમાણે દારૂના શીશાઓ ફાડી નખાશે. [અહીં હું એક અંગત વિનંતિ કરી લઉં. જે આવા શીશા ફાડે તો મહેરબાની કરીને તેનો બેઠકનો ભાગ સલામત રાખીને મને મોકલાવજો. એથી બગીચાનાં ઝાડની પાળો સારી શોભાવાળી મારે કરવી છે તે કરી શકું]—તમે એમ કહી શકો કે તમને કંઈ મળ્યું નથી? અને છતાં છાત્રી ઠોકાને કહો તો ખરા કે અમને કંઈક મળ્યું છે! તમે બેમાંથી એકે નહિ કહી શકો એમાં જ ખરી રાજનીતિ છે. તમે મૂંગા પણ રહી નહિ શકો, બોલી પણ ન શકો, કામ કર્યા વિના તમારો છૂટકો નહિ, ને છતાં તમે કામ કરી ન શકો. શું કહો છો, તમારા બધા ન્યાયાધિપતિ જખ મારે છે. મોટો તર્કવાચસ્પતિ આવે તો પણ આ કાયડો ન ઉઠેલી શકે.

હાં, એક છેલ્લું ઉમેરી લઉં. મેં કહ્યું કે પુરુષવેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અદ્ભુત રીતે સુંદર લાગે છે તે ઉપરથી હું કવિ હોઈશ એમ ઘણાને સંભવ છે. હું કવિ હોઈ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન ખરી રીતે એટલેા મહત્ત્વનો નથી;—હું કાવ્ય લખું છું કે નથી લખતો એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે. કવિ હોય તો કાવ્ય લખાય એ ઘણી જૂની માન્યતા છે. વ્યાધુનિક માન્યતા એવી છે કે કાવ્ય લખાય તો કવિ થવાય. એટલે, હું કવિ કે અ-કવિ એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. પણ હું કાવ્ય લખતો નથી એ વાત સાચી છે. આ વાત મારે મહેર તો એટલાં માટે કરવી પડી કે મને કવિ માનીને કોઈ કોઈ માનિતી પુરુષ વેશમાં નજરે ચડી આવે, એવાં હેતુથી કે વહેલે મોડે હું કાવ્ય લખીશ તો મારા તો ભોગ જ લાગે નાં! એટલાં માટે મેં કહ્યું કે હું કવિ નથી. બીજું, મારા મિત્ર-દિલસુખરાય મને પૂછતા હતા કે

ગુજરાતીમાં એક પણ મહાકાવ્ય નથી, તો એ મહાકાવ્ય શું છે, ક્યાં મળે છે, આપણે ત્યાં આવી શકે કે નહિ, અને એની કિંમત શી પડતી હશે? મને એની કિંમત વગેરેની તો કાંઈ માહિતી નહિ, એટલે મેં તો એટલું કહ્યું કે એ તો પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિનો પરિપાક છે. પણ એમણે એ કાંઈ માન્યું નહિ. એમણે તો કહ્યું કે મહાનો અર્થ સમજવો એટલે હું પ્રયત્ન કરીશ. મેં એમને કહ્યું કે મહા એટલે મોટું. ત્યાર પછી દિલસુખરાયે કોઈની સાથે છ હજાર પાનાંમાં સમાય એવડા એક કાવ્યનો કૉન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. ને એ કહે છે કે છ હજાર પાનાં હશે, ગ્લડ કાગળ હશે, કદ હશે, પૂંકુ ખાસ કરીને સાડું હશે, તો એ મહાકાવ્ય નીવડશે જ. હવે આપણી પેઢી કહેવત પ્રમાણે, લાડીવાડીનાં નીવડયે વખાણુ. પણ હું કવિ નથી એટલે જેમ કાવ્ય લખવાનો નથી, તેમ મહાકાવ્ય પણ કરવાનો નથી એવી સૌને ધરપત રહે માટે મારે આ ખાનગી વાત પ્રગટ કરવી પડી.

*

વડા પ્રધાનને મળેલા કેટલાક પત્રોનો સાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે, પણ તે મૂળ પત્રોની હકીકત બદલ્યા વિના તેમનો પૂરો રસાસ્વાદ લેવો મુશ્કેલ છે. મૂળ પત્રોમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે. તમે પૂછશો કે આ પત્રો તમને શી રીતે મળ્યા, તો હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે એ પત્રો મેં જોયા છે ને વાંચ્યા છે. શી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા મુશ્કેલ છે, પણ એ તો લડાઈના વખતમા ટપાલ ખાતા ડાહ્યાડમરાં થઈ ને જાણે બિચારા કાંઈ જાણતા ન હોય તેમ પત્રો પહોંચાડી દેતા પણ માંલિકા શુભ માંગેવળ જાણે એવી વાત હતી. એ જ નુસખો આ પત્રો માટે કામ આવી શકે. હવે પત્રો નીચે પ્રમાણે છે:

પત્ર ૧

મે. મુરબ્બી મોટા પરધાનની સેવામાં. સિ. પટેલ મરઘાભાઈ મથુરભાઈ તથા શનાભાઈ મથુરભાઈ. જત લખવાનું જે અમે જાણે ભાઈજોએ છેતર સહીયારું વહેંચ્યું હતું. પણ છેતરને શેઢે એક ઝાડવું જીભુ છે તેની તકરાર જીભી છે. ઝાડવું જીભુ છે ત્યાં મુધી તકરાર જીભી છે મારે કાં ઝાડવું કાપવાની રજા અપાવો નહર માયા કાપવાની રજા અપાવે બીલું, સવરાજમાં આવું અંધેર ચારો એ અમને ખખર નતી, નહિતર અમે અમારા વોટ તમને ન આપતાં, અમારા કાકાના દીકરા ભાઈ વનાભાઈને આપત. વનાભાઈનો ઉકરડો અમારા ધરની આથમણી કોર અને અમારું ઘર ઉકરડાની ઉગમણી કોર છે. એ ઉકરડો અમારા કરા પાસે છે એને બદલે જો વનાભાઈની જીતે જાય તો અમને ને આખા ગામને ત્યાં ખાતર ભેગું કરવાની મળે થાય એમ છે. મારે વનાભાઈ એનું ખાતર અમારા કરા પાસે ન નાખે, પણ અમે અમારું ને આખા ગામનું ખાતર ન્યેાં નાખીએ એવું કરી આપો. આ તો તો તમને વોટ આપ્યો છું પરમાણુ.

પત્ર ૨

મે. મુરબ્બી વિદ્વદ્વર્ધ પ્રધાનશ્રી મહાપ્રધાનની સેવામાં. સિ. મારતર અમંચાભાઈ છગાભાઈ ને નરહરભાઈ ખજાભાઈ. જત લખવાનું કે હમણાં હમણાંમાં કેળવણી ખાતામાં ધણું અંધેર ચાલે છે. પ્રાથમિક કેળવણીમાં ખરા માણસો મળતા નથી; અને ખરા માણસો જ્યાં હોય છે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી હોતી નથી. એનું એક જ ઉદાહરણ આપું: અમારા

કાકાના દીકરાએ એક ચોપડી લખી છે તે અમારી સ્કૂલમાં પણ ચાલતી નથી. અને ખીંતની ચાલે છે. અમારા કાકાના દીકરાએ ચોપડી લખી છે તે ઘણી સરસ છે. એની ખાતરી એ કે અમે પણ એ સમજી શકીએ છીએ ને છોકરાઓ પણ એ સમજી શકે છે. એટલે અમારે સમજાવવાપણું રહેતું નથી. આવી સહેલી ચોપડી મૂકીને અધરી ચોપડીઓ નિશાળમાં લખાવવામાં આવશે તો એથી સૌના મગજનો ખોડો નીકળશે. અને ખીંતું બેઠું તો ઠીક, પણ હમણાં હમણાંમાં આ મગજમારીનાં કામ બહુ વધે છે એ સારું નથી. હમણાં હમણાંમાં કવિતાઓ પણ એવી લખાવ છે કે જે છોકરાઓ વાંચી જાય છે, તે માસ્તરને ખબર પણ હોતી નથી. માટે આ સધળી જડપી કેળવણીથી ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે થોડુંક કેળવણીનું ઊંચું ધોરણ કરવાની જરૂર છે અને તે માટે અમારા કાકાના દીકરા લાઈની લખેલી ચોપડી દાખલ કરવાથી ફાયદો થશે. કાગળકે એમણે એમાં દેશીનામાને કવિતાના રૂપમાં સમજાવ્યું છે. તો મરજી મુજબ કરવા વિનતી છે.

[પ્રધાનેને મળેલા ખીલ પત્રો ને અમર કાગ્યો ત્યવાની ચાવી—વગેરે આવતા અંકમાં.]

—o—

પંથ—સામ્ય

દેવજી રા. મોદા

આંખો પર પાટા ખાંધીને
હાથે હાથ 'લઈ' દોરીને
ચોક વચોવચ મૂકી જઈને
છોડ્યા લેત્યન બંધ !

અજાણિત રસ્તા કુટતા ત્યાંથી
એક એક ચઢે ખીંતથી
અનેકવિધ એ પંથમંદીથી
અહવો કિયો પંથ ?

આમ વિવેકહીલો : : મુંઝાઉં
ત્યાં મારે કાને સંભળાયું :
“ સઘળા એક રથળે જનારા,
શાંને કરતો ફેદ ?
મહી લે ચાહસો પંથ. ”

રાજ ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

કાલિદાસત્રયી કિમુ એ પ્રકારની પ્રમિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયા છે એટલું તો ઘણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુતલાદિ નાટકો અને કુમારમંજવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલચુર જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી ન્વૂના ઇ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાં ઘણું કરી ગુપ્ત માધ્યાન્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો તે કાળે યર્ષ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત અન્યસૂચીઓમાં રઘુવંશાદિ છ-સાત ઉપરાંત જે અનેક અન્યોનાં નામો મળે છે તે અન્યોનો કર્તા રઘુવંશાદિના કર્તાથી જુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં એ બીજો કાલિદાસ ક્યારે યર્ષ ગયો, એના અન્યે કેટલા ? અને ત્રીજો પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા અન્યોનો કર્તા તથા ક્યારે યર્ષ ગયો એ બધું અંધારામાં હતું.

બીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજ સંબંધી જે દંતકથાઓ બચ્ચાલના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દંતકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત એ પણ આપાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાયંશબ્દરત્નકાવ્ય નામના એક અન્યનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને દિંદી માસિક 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં 'મહાકવિ કાલિદાસ અને દિક્ષનાગ' શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. "નાનાયંશબ્દરત્નકાવ્યના પ્રાગબમાં નીચેનો શ્લોક છે.

સ્વમિત્રકાલિદાસોસ્તશન્દરત્નપર્યગમિતાં ।

તરલાભ્યાં સસદ્વાહ્યામાદ્યાતે તન્મતાનુગામ્ ॥

અને એ જ અન્યને છેડે લખ્યું છે કે :—

इति धीमन्महाराजशिरोमणिध्रीमोजराजप्रबोधितनिपुलककवियोगिचन्द्रनिर्मितायां महाकविकालि-
दासकृतनानायंशान्दरतनकोपररत्नपीठिकायां तरलाभ्यायां सर्वं तृतीयविबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ૬-૫-સૂચિ. મન ૧૯૦૬ પૃ ૧૧૫૭) "

આ ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે મહાગજ ભોજરાજના સમયમાં એક કાલિદાસ યર્ષ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા. હવે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં ભોજ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ યર્ષ ગયા છે. અને ઉપરના ઉતારામાં ભોજ કર્તાના ગળા હતા એ કશું નથી. તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોંધ્યો. છતાં દંતકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવીર ગજ ભોજ (લગભગ વિ. મ. ૧૦૫૫ કે ૬૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામાં વાધો નથી.

આ રાજા ભોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કોઈ નિમ્નુલ કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિમ્નુલે આ કાલિદાસના અન્ય ઉપર ઉપરના ઉલ્લેખ વાળી ટીકા લખી હતી. એ હકીકત ઉપરથી વખત 'જેતા' ગંડખડ - યર્ધને-રઘુવંશાદિના કર્તા 'મહાકવિ કાલિદાસ' અને નાનાર્યશબ્દરત્નકોષના કર્તા અને નિમ્નુલના મિત્ર કાલિદાસ બેય એક જ હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે મેઘદૂતના એક શ્લોકમાં પ્રયુક્ત નિમ્નુલ શબ્દમાં શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિમ્નુલનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે તે આધાર રહિત હરે છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

અદ્રેઃ શૃંગે દ્રવતિ પવનઃ કિંત્વિદિત્યુનુરવીમિ

દૃષ્ટોત્સાદયકિત્ત્વકિત્તં મુખસિદ્ધાગનામિઃ ।

સ્વાનાદશમાઘસનિચુલાદુત્પત્તોદહમુલઃ સં

દિદનાગાનો પયિ પરિદ્રવ્સ્થૂલદ્રસ્તાવલેગનુ ॥^૧

આ શ્લોકમાં કહેલો દિદનાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિક દિદનાગ અને નિમ્નુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ; અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિદનાગનો 'ગર્વ' ઉતારવાનો ખનિ શ્લેષથી આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લીનાથ કહે છે. મલ્લીનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દિદનાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિદનાગનું કહેવાતું કુન્દમાલા નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી આ 'તર્કપ્રણાલીને નહું જોર મળ્યું હતું.'^૨ પણ શબ્દરત્નકોષની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી કાલિદાસનો દિદનાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લીનાથની કલ્પના ઊડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે એક કવિ નિમ્નુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લીનાથને ખબર હતી પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ રાજા ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોષનો અને કદાચ બીજા પણ અન્યોનો કર્તા કાલિદાસ બીજો હતો એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં, દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ હરે છે. અલખત, બલ્લાલના ભોજપ્રમંથ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો શબ્દરત્નકોષના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે એટલો જ નિશ્ચય થાય છે કે (૧) શાકુંતલ રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલશુર કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો-એ ઘણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજા ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોષનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ બીજો. આ ભોજ તે માગવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજા હોય તો આ કાલિદાસ બીજાનો સમય ઈ. સ. ૧૧ મું શતક હરે. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સંભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ ૧૫૨૦ કાંઈ ચોક્કસ જાણવામાં નથી.

૦

૧ અદ્રિકેરુ' શિખર પવને શું જોડે, એમ ધારી,
જોવાતો હું ચક્રિત બનતી મુઝ સિદ્ધાંતનાથી
જોડી જોએ સરસ નિમ્નુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ,
દિદનાગોના સ્મૃતિ કરતણે ગર્વ ઉતારતો જ.

શ્લોક ૧૪

(દિદનાગનું આધાનતર.)

૨ જુઓ 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાલા નામનો પં. નંનકી વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

લાંબે રસ્તે

[એક નાટિકા]

મિયવદન બક્ષી

[સમય : ચૈત્રની એક સાંજના પાંચ સાડાપાંચ.

સ્થળ : હુ ગરાળ પ્રદેશમાંથી પસાર થતો એક ધોરી રસ્તો. રસ્તાની ધારે ઘોડેઘોડે અતરે ડાળોને ચોફર ફેલાવતા વૃદ્ધ વૃદ્ધો જણાય છે. રસ્તાનો વચ્ચેનો ભાગ મૂળથી બરેલો છે. ધીમો પવન આવતા મૂળ જોડે છે.

વચ્ચે દેખાતા વૃદ્ધને ઓથે મોટા ટકરો છે તેની બે બાજુએથી રસ્તાથી થે નીચી જતી પગથીઓ દેખાય છે. પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જાંચીનીચી અનેક ટકરીઓ ને તે વચ્ચે ખાંડી પડતી અનેક નીકોડોઓ દેખાય છે. દૂર દૂર ટકરીઓને અડકત આછું ભૂરું આકાશ છે.

[નેપથ્યમાંથી વાર્તાલાપ સંજળાવો શરૂ થાય છે.]

પુરુષ : મૈમાતાનાં દરશન કરવા તો દૂરદૂરથી લોક આવે. ચ્યમ, બૂલી ગઈ. ઓલ્યો કાળો કફનીવાળો મળ્યો તો તે હાબરે છે ઓલ્યો કાણિયો. એની મા મૈશાગમ્માં મરી ગઈ તી.

સ્ત્રી : હોવે. હરો.

[ત્રણ માગણિયા પ્રવેશે છે. પુરુષની ઉમર ત્રીસેકની છે. તેણે જરા સ્વચ્છ કહી શકાય તેવા વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. માથે કાળિયું બાંધ્યું છે. ખભે ચાદર નાખી છે. એક ખભે ઝોળી લટકાવી છે. એક હાથે સારંગી છે. બીજો હાથ છૂટો છે. સ્ત્રીની ઉમર સ્પષ્ટ પચાસ તેવી નથી. છતાં પુરુષની હગજગ દરો. તેણે ફાટ્યાવટ્યા કપડા પહેર્યાં છે, એક હાથમાં એક લાકડી છે. પાછળ ચાલતો ઠાકરો બારતેર વર્ષનો હરો. તેણે ધૂટણથી નીચી પહેરી, ને એક ફાટલું કપ્પાઈ ખમીસ પહેર્યો છે ખભે એક પોટલી ને એક હાથમાં દોરીલોટા છે.]

સ્ત્રી : (ઠાક નીચે આવતા) બેસે ઝં. જાંચો હારો છે. ચ્યમ છવા.

છવો : હા, જગા હારી છે.

પુરુષ : બેહો ત્યારે.

[સારંગીને નીચે મૂકે છે. સ્ત્રી પગ વડે જગા સાફ કરી બેસી નમ્ર છે. પાછળ પુરુષ બેસે છે. આનંદ ઠાકરો બેસે છે.]

પુરુષ : બહુ થાક લાગ્યો. ને ? હરજ પણ કેવો તપેછ ?

સ્ત્રી : બહુ દૂર નેં હોય !

પુરુષ : (કાળિયું નીચે મૂકતાં) નાંરે ના; આ રયુ

સ્ત્રી : તારે તો ઠીક.

પુરુષ : ઠીક હું કપાળ. (ચાદરને નીચે ગોઠવતાં) આજ આ રયુ મૈશાગમ્, ને કાલ આ નરમદામા. પરમ આ રર્મ તાપીમા. હું તડકો ! હું તડકો !

[જરા આડો થાય છે. ઠાકરો જરા સજવળે છે.]

હવે : બઈ, આ લઈ ? [સારંગી ખતાવે છે.]

પુરુષ : હ્યે, બઈ, હ્યે. હું તો મરી જઈ છું.

સ્ત્રી : (છાકરાને) કેમ ?

હવે : મને પણ બેઠવાનું મન થયું. જિંદગી બેઠીને વગાડેશ. કાંચુ ને

સ્ત્રી : હૈ જા. જા. પડતો ને કે. શીખે બેઠજે.

[છાકરો હસખાતો સારંગી લઈને બેઠે છે. પુરુષ એવાંતે સાહે બોલે છે.]

પુરુષ : પડેશ તો દળવું મટશે. આ દળદળ કરીએ છ, તોયે હું બહીવાર થ્યો.

સ્ત્રી : હાર.

[છાકરો ચાલ્યો. અમ છે.]

પુરુષ : કહેને તારે હું બહીવાર ? એના જેવરો હતો તારથી ગીતાં ગાઈ છું. રાજ મારો બરધરી ને રાજ મારી પિંગળા. ને તોયે મારા પિસા તો આ : આ હું, આ મારા બીથરા, ને આ મારો સાંમન. જિંદગી કુધી દબ્યું. જિંદગી કુધી.

સ્ત્રી : રાગને ત્યાં જનમવું.

પુરુષ : બધા રાગને ત્યાં જનમે છે ? ને જમાને આ તડકો છે ? મા...રા બા...પ ! એના કરતાં હોલા પકડતો હોત તો કે કમાત. આપાએ બગત બનાવ્યા, ને શીખવ્યું...

સ્ત્રી : હાર, કે બીજી વાત કર.

પુરુષ : નથી કરવી મારે જા. તડકામાં કુંડલ કાંધી ? તુંજ મને દંખ દે છે. ને તો કે દાંડાનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : એવું નાં બોલ.

[બંને ચૂપ રહે છે. બંનેની પાછળ દેખાતી ટેકરીની ઢાંચ પર હવે રસ્તા તારક પીક રાખી બેસે છે. સારંગી પર ફરતી તેની લાકડી ચાર મેળવે છે.]

હ્યો. હવે હવે શીખી ગ્યો. હવે તો રળતો ખપતો થશે.

પુરુષ : થ્યો રળતો. હું હું રળ્યો કે એ રળશે ? પેટ બરશે, બીજું હું ? પણ મને તો એમ થયા કરેછ કે પેટ બરવા કકડા જ વેળવા.

સ્ત્રી : નશીબ એવાં. ને તો પ્રભુ...

પુરુષ : જનમાવત તને. કાલે રાતે નોંતું હાંબવું ? કાલ નોંત કરી તેની વાત નાં જાણી ? ખાર વરદની ઉમરે કચરો કાઢતો'તો. આજે પકવાંન જમાડે છે.

સ્ત્રી : તે નશીબ જ ને ? બીજું હું ?

પુરુષ : ના, નશીબ હાંતું ? એની છુદ્ધિ, એનું કાંમ, ને એનું નશીબ.

[સાંત પડી પગને જરા થપુ લાંબા કરે છે. થોડીવાર સૂધી કાઈ બોલતું નથી.]

નશીબ એકવું ને ! જો નશીબ તો આ ઝાડ પરથી હોનાંની પોદલી પડે તારે માંતું. પણ મે'નત કરીને હું કરીઓ પાડી લાવું તો ?

સ્ત્રી : તે કશને તારે.

પુરુષ : કરે હું ? મારામાં અક્કલ હોય કે નાં હોય. મે'નત તો કરું. પણ કાં કરું ?

સ્ત્રી : તમે જુડી બરમખા કરોછ.

પુરુષ : ના. હું હાથું કઈ છ. કાં મે'નત કરવી ? એ તો એ જ દયણું દળવાનાં. એ જ ધાંચીની ધાંણી. દળવાનું ને ફરવાનું.

[લાંબો સૂઈને હાથ લાળ્યા કરી પડી રહે છે.]

સ્ત્રી : (જરા નિરાતિ ઝાડને અદેશતાં) એ તમે જ એવા છો. ફોગટના દખી ચાઓ છો. ભગવાને જે આપ્યું છે તે જ ખરું છે. હારો દા'ડો આવવાનો હશે તો બધી હારી દશા હુઝશે.

[પાછળથી છવાના ગીતના આજ્ઞા આજ્ઞા સૂરમાનો અવાજ મોઢો યતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે. બંને શાન્ત પડી રહે છે.]

જીવો :
‘જેરાય કરી લે વિચાર, માથે જમનો છે ભાર;
સમજા જેવો છે સસાર,
આવો ને જેરાકરાય.’

સ્ત્રી : જીવાને આવડી ગીયું.

પુરુષ : હજી જરા વાર છે. પણ એને હું સારંગી નથી દેવાનો.

સ્ત્રી : ચ્યમ ?

પુરુષ : ના. એ લેશે તો હું ને લેવા દઉં.

[સ્ત્રી શાંત રહે છે.]

આવી રીતે ચાલ્યા કરવાં ? કેટલું લાંબુ મારા બાપ ! કેટલો લાંબો રસ્તો ! એને છેડો જ ને.

સ્ત્રી : હાર, તારે તમારે હું કરવું છ ?

[પુરુષ જવાબ દેતો નથી પણ ખંખેરતો બેઠો થઈ જાય છે.]

કેમ ? હું કરવું છ ?

પુરુષ : કરે હું ? મને તો કેં હુઝવું જ નથી. જાણે ઉધી જઉં.

સ્ત્રી : તારે બપોડો છ હું કરવા ?

[પાછળથી સારંગીના સૂર સાથે ઇશ્તો અવાજ પવનના મુસવાટા વચ્ચે સંભળાય છે.]

‘દેખાદેખી કરવા નય,

દેખાદેખી...

દેખાદેખી કરવા નય તે નર પાછળથી પસ્તાય.’

સ્ત્રી : હાંભળો.

પુરુષ : હાંભળુ છ.

સ્ત્રી : હું હાંભળ્યું ?

પુરુષ : તું હમણે તેથી બીજું. હું કાં દેખાદેખી કરું છ ?

સ્ત્રી : તારે અદેખઈ ?

પુરુષ : ના.

સ્ત્રી : તો ?

પુરુષ : હું તો મારી વાત કરું છ. મેં કાં કોઈની વાત કરી ?

સ્ત્રી : તો હું કરવું છ ?

પુરુષ : ધંધો છોડી દેવો. જ. મારે ધંધો નથી કરવો. બીલું કેં કરેશ. ને તો હોલા મારવા નૈશ. બહુ બજનો ગાયાં. રીડો પાડી પાડીને ગાયાં.

સ્ત્રી : આ શિવાભગત...

પુરુષ : હા, હા; શિવાભગતનો છોકરો, શિવાભગતનો. બાપ ભગત તેમાં મોરે હું? મોરી નંખા કોણ કરવાનું જ? મારું છે કોણ, ને હશે કોણ? આ જીવો? જીવાને મોરી હાથે લેશ. બંને હંગામમાં.

સ્ત્રી : તે પાપ કરવું જ?

પુરુષ : તારે પાપ નાં કરું? મૈમાતાને ભોગ આપવા જ તારે?

સ્ત્રી : રાંમ રાંમ.

પુરુષ : ચમકે! તારે આવા તડકામાં ચાલ્યા જ કરવું જ.

સ્ત્રી : તમને ગમ નથી પડતી. તમને મારગ જડતો નથી. મારું ગરીબનું માનો તો ક્યા વચાર નાં કરશો.

પુરુષ : તેનુંતે, ચાલે?

સ્ત્રી : હા, ચાલે. કાલનો દાડો જતા દે. પછી વચાર કરજો તારે.

પુરુષ : ચમકે! કાલે પુનમનો તે'વાર એટલે?

સ્ત્રી : હા.

પુરુષ : તેમાં આપણે હું? ધરબાર કે હંગાવાલાં ને તો પછી તે'વાર હું કરવા?

સ્ત્રી : દનિયામાં રહેવા.

પુરુષ : આપણે દનિયામાં પશુ નથી. આ બધું ખોટું છે, ને આપણે પશુ ખોટાં છીએ.

સ્ત્રી : તો એના મોહ ચમકે કરો જ?

પુરુષ : ઉહ.

[પાછો ખસી યડને અટકે છે.]

સ્ત્રી : બોલો ને, લોકોને દંભળાવો છો તેવું તમે દાંભજો ને!

પુરુષ : ઉહ.

સ્ત્રી : તમે હું ગાઓ છો?

પુરુષ : હં. નથી દાંભળવું. એ તો પેટ મારે.

સ્ત્રી : તો પેટ મારે ચાલ્યા કરો. પેટ ભરવું જ તો ભરાયા કરજો. હોલા મારવાથી જે પેટ જ ભરાશે. બંગલા નાં બંધાવ.

[પુરુષ પડી રહે છે. સ્ત્રી જતા બેઠી થઈ કપડાં ખંખેરે છે.]

સ્ત્રી : ચાલ ઉડીએ. બહુ બેઠાં.

પુરુષ : ના બેસને. અહીં જ બેસી રહીએ રાત દુધી.

સ્ત્રી : ને કાલે પેટ?

પુરુષ : મરશે. બેશ.

સ્ત્રી : ના. ઉડ્યા વના ચાલે કે? ઉડ્યા!

[પુરુષ બેસતો નથી. સ્ત્રી બેઠી થઈ પોતાની લાકડી લાથમાં લે છે.]

ચાલ ઉઠ્યને. કાળિયું વીંટય.

[પુરુષ બેઠો નથી.]

બે આંમ કે ? બિં.

[નીચી વળી પુરુષનો હાથ પકડે છે.]

પુરુષ : મારે નથી બેઠું. નથી ચાલવું. અહીં બહુ ચંડક છે.

સ્ત્રી : તે નાં બને. હાંજ પેલાં પોંચારો શી રીતે ? બિં.

[હાથ ખેંચે છે. પુરુષ બેઠો થઈ જાય છે. તેના હાથમાં કાળિયું રેતા]

લે. પેર. તડકો સમ્યો છ જરા.

પુરુષ : (કાળિયું વીંટતા) સમ્યો છ તડકો ! મને તો થાય છે કે મરી જઈ.

સ્ત્રી : હાર.

[પુરુષ બેઠો થાય છે તેને ચાલે હાથમાં આપે છે. પુરુષ તેને ખત્તે નાખી તૈયાર થાય છે.]

પુરુષ : હું ન હોત તો ક્યારનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : તે કોણ પૂછે છ ? (ટેકરીએ તરફ લાગી) જવા, જવા.

(જવાનું આવે છે) ઓ.

સ્ત્રી : ચાલ બિં. બહુ ગાયું.

[બને ચાલવા માટે છે. પગથી પરથી સારંગી વગાડતો જવો આવે છે.]

જવો : ' લાંબા રે મારગ લાખી કેડિયું, લાંબે સરજુતા નીર,

લંકા રે લાડીજ બેશી રીયાં, નિત જપે રઘુવીર.

શીતા રે બેઠા લંકા વાડીએ. '

[ત્રિપુરી આગળ ચાલે છે આગળ સ્ત્રી, પાછળ પુરુષ ને તેની પાછળ સારંગી વગાડતો નાનો જવો. દરય વિલાપ છે.]

મહાયુદ્ધ પછી તરત જ જાપાન યુદ્ધની આગાહી કરતાં જનરલ રમ્પ્સે કહ્યું હતું કે આવતી અઘડીમાં મુખ્ય શેષ યુરોપ અને ઍટલાંટિક કે બ્રૂમખ સમુદ્ર નહિ પણ પાસિફિક દશે. ઉદ્દેશ પાંચ વરસના અનાવો એ અતાવે છે. યુરોપિયન અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જે આક્રમણકારી સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પહેલાં પોણાસો વર્ષ દરમ્યાન માલમ પડી હતી એ સ્થિતિ મહાયુદ્ધ પછી જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદની છે. જોગતા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રનું એક મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણવાદ હોય છે. એક મહાયુદ્ધ પર્વત ફ્રેંચ, બ્રિટિશ, 'મેલિનિયમ, રશિયન ને એ સામ્રાજ્યવાદનું મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણકારી હતું. કાંચા માલની શોધ ને તૈયાર માલનાં જાનર સિદ્ધ કરવા સંરચાનો મેળવવા માટે આજે જાપાનીઝ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદ પણ એ જ કરી રહ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન, નીતિ કે સંધિપત્રોનાં બંધન જાપાનને ચીન ઉપર હદસો કરતાં અટકાયતાં નથી.

મહાયુદ્ધ પછી જાપાનમાં સામ્રાજ્યવાદી માનસનો ભારે વિકાસ થયો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મુદ્દ દરમ્યાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોને વિગ્રહી સ્થિતિને કારણે પોતાનાં આર્થિક ને એશિયાટિક જાનરો છોડવાં પડ્યાં હોવાથી એ ઉધાડાં ને જિનહરીફ જાનરોમાં પોતાનો માલ ધુસાડવાની જાપાનને સારી તક મળી ગઈ હતી. કારણકે એ વિગ્રહભૂમિથી દૂર હોવાથી તદ્દન સીધી રીતે વિગ્રહમાં સોડવાયું નહોતું. એ દરમ્યાન તૈયાર માલની કિંમત પણ બહુ ઊંચી રહી હોવાથી ભારે ખીનદરીફ ખુદ્દાં પરદેશી જાનરોમાં ચતા ભારે વ્યાપારી લાભોને હાથે જાપાનમાં મોટી તેજ આવી અને એ તેજએ ઔદ્યોગિક આગાહી તો આણી જ પણ યાંત્રિક ઉદ્યોગોના વિકાસને ભારે જોશ આપ્યું. જાપાનીઝ મૂડીવાદ ભારે આગાહી ને મજબૂત બન્યો. આ સ્થિતિએ એશિયાઈ પ્રભુત્વ મેળવવાની જાપાનીઝ આક્રમણવાદીઓમાં મદત્તાકાંક્ષા પેદા કરી. આ ઉપરાંત મેળવેલું જાનર કાયમ રાખવા, વધારવા ને વધના જતા ઉદ્યોગવાદને માટે જરૂરી કાચા માલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની પણ જરૂર જાણી થઈ. ચીન ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પોતાની તદ્દન નજીક હોઈ જાપાનની દાનન પહેલી એના ઉપર પડી. ચીન ખીન કોઈ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદનું સીધું સંરચાનું પણ નહોતું બન્યું. અને ત્યાં રાજકીય એકતાને અભાવે રાષ્ટ્ર તરીકે ચીન મજબૂત પણ હતું. ઉપરાંત એ જાપાનને કાચા માલ માટે જોઈતું સ્થાન, તૈયાર માલનું મોટું જાનર અને વધારાની જાપાનીઝ મૂડીને તકામત રોકાણ કરવાની તક પૂરી પાડનાર પણ હતું. પરંપરની સ્પર્ધાને કારણે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ કે અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંથી કોઈ કોઈને ચીનનો રાજદારી કળમે પણ લેવા કે એમ નહોતું. આ બધી સાનુકૂળ તકો અને વિકસતા મૂડીવાદની અંતરગત આવસ્યકતાને હાથે જાપાન ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યા વિના રહે એમ નહોતું. વહેલું મોડું જાપાનીઝ

આક્રમણ આનવાનું જ છે એમ ચીનાઈ રાજપુરુષો માણવા છતાં એઓ એક ન થઈ શક્યા ચીનની રાજકીય ઊંચતાએ જાપાનને દુમલો કરવાની મોટામા મોટી તક આપી

પરંતુ ગયા દાયકા દરમ્યાન અમેરિકાના પ્રતિકાંક લય અને મન-ચેટ-સેને ચીની પ્રજામા આણેલી જાગૃતિ ને એકતાને કાગળે જાપાન ચીન ઉપર ચઢાઈ કરી શક્ય નહોતું. એ બંને કારણો ૧૯૩૦ની આર્થિક મંદી પછી મોટી ભાગે દૂર થયા ચીનમા મન-ચેટ-સેન પછી કોઈ જમરો એકત્ર કરનાર ગણનાયક ન ગણો ને સામ્યવાદ મામે લગ્નમા ને એમ કરીને જાપાનને ખુશ ગણવાના પ્રયત્નોમા ચીનાઈ પ્રાતસૂતાઓ પડી ગયા. આજના જાપાનીઝ હૃદયને જે રાષ્ટ્ર બનાવનાર કોઈ મુખ્ય કારણ હોય તે સામ્યવાદી દળોનો નાશ કરવામા ચીનાઈ પ્રજાનું ચર્ચ ગયેલું નિબક્તીમણુ છે ભારિ જાપાનીઝ હુમના મામે સામ્યવાદી દળો સાથે ભળીને પૂર્વતેયારી રૂપ સામ્યવાદી ના માથે ભળી જઈને સમુક્ત મોરચો રચનાની ચીની રાજપુરુષોની અશક્તિમાથી ચીનો-જાપાનીઝ યુદ્ધ પેદા થયું છે છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન માર્શન યાંગ-કૈ-તોમને એનું જ્ઞાન થયું ત્યારે એણે એ દિશામા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા પણ એ પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાધના જેવું હતું બનદું, હવે તે જાપાનીઝ હુમનાનું મુખ્ય કારણ એ ચર્ચ પડ્યું ગણાય છે કે યાંગ-કૈ-તોમ ચીનીપ્રજામા જાપાન વિરોધી ભાવનાને ઉત્તમ્મન આપે છે ને સામ્યવાદનો નાશ કરવાને જલ્દે એ દળો સાથે ભળી જઈને જાપાન વિરોધી વ્યહ રચે છે.

છેતની આર્થિક મંદી અને એણે બાધ કરેલા અનેક કાયદાઓના ચઢાવામા યુરોપ-અમેરિકન રાષ્ટ્રો પડી જનાને લીધે જાપાને જોશુ કે કોઈ પણ યુરોપી રાષ્ટ્ર પેમિદ્વિમા પોતાની મામે કર્ પણ પગલું ભરી શકે એમ નથી ૧૯૩૧મા એણે ચોશિંગટન મ્ત્રાગ તોડીને ચીન ઉપર આક્રમણ વર્ચ નિબક્ત ને નમળા ચીનાઓ એકત્ર ને સંગઠિત જાપાનીઝ આક્રમણ મામે ટળી શકે એમ નહોતું મસુરિયા પછી ચક્રાજ જેટોન વગેરે પ્રંગો ઉપર એક પછી એક જાપાને કાબૂ જમાવી દીધો અને આ જેટલા હુમના પછી આખો ઉત્તર ચીન કમળે કરી લઈ બાકીના ચીનાઈ પ્રદેશ ઉપર એ વ્યાપારી હકુમત જમાવવા માગે છે ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને અમેરિકા કદાચ એમ્ત્ર ચર્ચને પોતાના હુમનાને અટકાવે એ વસ્તુ દૂર કરવા ગયા વર્ષની આખરે જર્મની અને ફિટલી માથે મગજૂતી મ્ત્રી એ જલને જાપાને પોતાના પક્ષના કરી લીધા છે જર્મની, ફિટલી અને જાપાન આ ત્રણે ફ્રામિસ્ટ ગણ્ટોનો 'બ્લોક' ચલાવી જાપાનની પામિદ્વિમ્તી ગણ્ણી ચલાવી મુગદ સફળ ચલાવે ગસ્તો મરજ ચર્ચ ચૂકયો છે. જાપાન હવે જાણે છે કે ચીનના મામનામા ફ્રાન્સ કે બ્રિટન વચ્ચે પડે એ પહેલાં તે યુરોપમા ફિટનર-મુસોલિની કર્ પણ નવી સમસ્યા બિબી મ્ત્રીને ફ્રાન્સ-બ્રિટનને યુરોપીય મામતામા રોકી રાખશે

અમેરિકા વચ્ચે પડે એવો લય જરૂર જાપાનને દતો પણ ઇટાલો-અંબિમીનિયન વિગ્રહ અને એનિશ આતરવિગ્રહ દરમ્યાન પ્રે રૂનેવેટ બતાવેન તટસ્થતાના વચ્ચે જાપાનને ચિંતામુક્ત મ્યું છે યુરોપીય કે એશિયાટિક મામલામા મિનકુન ન સડાવાવાની ભાવના (Isolationist sentiment) અમેરિકન પ્રજામા વધતી જાય છે એનો ચોક્કસ ખ્યાલ જાપાને કરી લીધો હાગે છે ૧૯૩૧ના ડીસેમ્બરમા જર્મની સાથે રશિયા વિરુદ્ધ કરેલા કરાગના

છૂપા ભાગમાં, ખત્રે રાષ્ટ્રો વચ્ચે લશ્કરી મદદની સંધિ ગઈ હોવાનું રશિયા જાણે છે. આને લીધે એ પણ પૂર્વ તરફ ચીનની મદદે જાપાન વિરુદ્ધ જાય. એમ નથી એવી જાપાનીઝ લશ્કરી જનરલોને ખાતરી થઈ છે. યુરોપમાં નાત્સી જર્મનીના આક્રમણનો ભય વધતો જવાથી સોવિયેટ સરકારે પણ નિર્ણય કર્યો લાગે છે કે પૂર્વમાં જાપાન સાથે વિમલમાં ઊતરવાના સંભેગો ભારે કિંમતને બોગે પણ ટાળવા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ 'ફ્રંટ' ઉપર એક સાથે લડી શકે એટલું જળવાન સોવિયેટતંત્ર આજે નથી. ગત મહાયુદ્ધમાં લગભગ એકલે હાથે ચાર વર્ષ સુધી સમૃદ્ધ ને જળવાન બ્રિટિશ ને ફ્રેંચ સત્તા સામે ઝઝૂમતાર જર્મન પ્રજાની તાકાતની બીજ સોવિયેટતંત્રને પૂરેપૂરી છે આ સાથે હમણાં સોવિયેટતંત્ર અંદરખાનેથી ભારે ઉથલપાથલ અનુભવી રહ્યું છે. સમસ્ત સોવિયેટતંત્ર ટ્રાંસ્ફીવાદી કાવત્રાખોરાથી ભરપૂર છે એમ ત્યાં વારંવાર થતા ખતાવોથી લાગે છે. આને લીધે પણ સોવિયેટ સરકાર વિમલમાં ઊતરવા તૈયાર નથી.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુ તાગ કાઢી લીધા પછી અનુકૂળતા લાગવાથી ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં હલ્લો કરવાનું જાપાનીઝ લશ્કરી વડાઓએ નક્કી કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર ઉમ્મ લશ્કરીવાદ ને સામ્રાજ્યલોભની લાગણીને પ્રતિકૂળતા પણ અનુકૂળતા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ સરકારને યુદ્ધનું અલ્ટીમેટમ આપતી વખતે જર્મન કેઝરને ખાતરી હતી કે બ્રિટન ફ્રાન્સ સાથે જર્મની વિરુદ્ધ નહિ જોડાય અને તટસ્થ વલણ લેશે. લોઈડ જર્જોન એનાં યુદ્ધ મંત્રમરણોમાં એ જ કહે છે કે જો વીલ્હેલ્મ કેઝરને ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં એના સલાહકારો એટલી ખાતરી કરાવી શક્યા હોત કે વહેલાંમોડાં ફ્રાન્સ, બ્રિટન, અમેરિકા ને ઇટલી સૌ એક થઈને જર્મની સામે લડશે તો એણે ૧૯૧૪ના વિગ્રહનું પગલું ન જ ભર્યું હોત. ફ્રાન્સને મદાત કરવાની ને પોતાના નૌકાદળને જગત્સર્વોપરી સિદ્ધ કરવાની એની ઉમ્મ છઞ્છાએ એને સાચી વસ્તુસ્થિતિ ને એનો પાકો તાગ કાઢતાં અટકાવ્યો હતો. પરિણામે એ પોતાની અને પ્રતિપક્ષીઓની શક્તિનું સાચું માપ ન કાઢી શક્યો.

જાપાનના ચીનાઈ આક્રમણ વિશે પણ આજે એમ નહિ કહી શકાય ?

તક ગઈ તે ના સાંપડે, ગયું ના આવે હાસ,
એક વાર ખોયા પછી, ન મળે ઉરવિશ્વાસ.

સેવા સેવા શું કરે, સેવા બહાનું ફેક
ધર્યાં નિજનાં માણવા, સેવા કરતા લોક.

સાપ ડર્યો એવે કદી, વિષનું ઓસડ ધાય,
શંકાનાગણનો ડર્યો, જયે ન કોઈ ઉપાય.

પાંચ હાથનો સાથરો, ખાવા ગડિયું નર,
તે માટે હે માનવી! આ તે શી જંજળ?

ટીલે ટપકે ધર્મ ના, ધર્મ ન ભગવે વેશ,
ધર્મ હૃદયનો ભાવ છે, મુક્ત કાળ કે દેશ.

હબ્બુ પંથ લાંબો પડ્યો, યાકયું ના’વે કામ,
કમર કસી આગળ વધો, બહાલા આતમરામ!

કાલી હૈયે રાખતો, મ્હોંયે મધના ખોલ,
પરખોટો ફૂટી જતાં, યાગે તારો તોલ.

એઠી બાપકમાઈને, એહું પુત્રીધન,
એઠી મહેનત અન્યની, એહું પરનું અન્ન.

વિનોદ : એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

ચુનીલાલ નારણજી શાહ

પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી સીગમન્ડ ફ્રોઈડે વિનોદ વિશે એક વિચારગ્રંથક પુસ્તક* લખ્યું છે. એ પુસ્તકનો સારભાગ કેટલાંક રૂપાંતર સાથે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

૧. વિનોદ (Wit) ની વ્યાખ્યા

Witની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. Wit, humour વગેરે એવા પ્રદેશમાં વિહરે છે કે જેની સીમાઓ ચોક્કસ રીતે કહેવી મુશ્કેલ છે. જી. કે. ચેસ્ટરટન કહે છે કે humour ની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં જ આપણામાં humourની ખામી જણાઈ આવે છે. ચેસ્ટરટન એટલી હદ સુધી જાય છે તેટલી હદ સુધી આપણે ન જઈએ; આપણે એમાંથી એટલો જ સાર કાઢી શકીએ કે એની વ્યાખ્યા સર્વમાન્ય યર્ષ શકે એવી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એની વ્યાખ્યામાં ચોક્કસાઈ લાવવી એ અઘરું કામ છે; અને તેથી એની એક કરતાં વધારે વ્યાખ્યાઓ વિચારીશું તો જ તેના પ્રદેશનો સાચો ખ્યાલ આવવા સંભવ છે.

વિનોદ એ સ્વયંસ્ફુરિત સર્જન છે; એ શ્રમસાધ્ય નથી.^૧

વૈષમ્યમાં સામ્ય શોધવું, ગુપ્ત સમાનતાઓને શોધી કાઢવી એ વિનોદ છે.^૨

વિનોદ એ દરેક યુગલનું લગ્ન કરાવનાર વેશપલટો કરીને આવેલ ગોર છે.^૩

વિનોદ એ સર્ગાસંબંધીઓ જેમનાં વિવાહની વિરુદ્ધ હોય છે તેમનાં લગ્ન કરવામાં રાચનાર ગોર છે.^૪

“અર્થરહિત વાણીમાં અર્થ”^૫

“વિરોધી વિચારોથી પૂર્ણ”^૬

“ઝૂંચવાડો અને સ્પષ્ટતા”^૭

* Wit and its Relation to the Unconscious.

૧. Wit is a playful judgment. Wit is nothing but a free play of ideas.
૨. Wit is the ability to discover similarities in dissimilarities; i. e. to find hidden similitudes.

૩. Wit is the disguised priest who unites every couple.

૪. Wit likes best to unite those couples whose marriage the relatives refuse to sanction.

૫. Sense in nonsense

૬. Contrast of ideas

૭. Confusion and clearness

"મિતાક્ષરતા" ૧

ઉપર વિનોદની જે આખ્યાઓ આપવામાં આવી છે તેમાંથી એક વાંચન મૂર્ખ નથી, છતાં તે મર્વ કાર્ક અને માચી છે

જે વાક્યના શ્રવણથી આપણને હમણાં આવે છે એ વાક્યનો અર્થ આપણને હંમેશાં એવો હોય છે એ અનમન ખરું છે, પરંતુ માત્ર અર્થથી આપણને હાજર ઉત્પન્ન થતું નથી જે વિચારથી આપણને આનંદ થયો હોય છે એ જ વિચાર બીજા સંજોગમાં મૂખીએ તો આપણને હમણાં નહિ આવે એટલે અથ ઉપગત બીજું કાર્ક પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવશ્યક છે. એ વિચારને અમુક રીતે એ વીથ તો જ એ આનંદાયક થયે. Witનું પણ આયોજન technique છે એ આયોજન અનુમાર વિચારો ગોઠવવામાં આવે તો જ તે હાસ્યપ્રદ અને છે વિચારો જે સંજોગમાં વર્તીવવામાં આવ્યા હોય છે એ સંજોગ સાચા અને એ માટે અમુક પ્રમાણની સંજોગ્યતા આવશ્યક છે જેમ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે મહામના મિદ્ધાત અનુમાર ઐતિહાસિક વ્યૂહરચના કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે જાત ગ્યવા માટે સંજોગની ચોક્કસ પ્રકારની વ્યૂહરચના કરવી પડે છે *

Witનું આયોજન

(૧) મક્ષિકીકરણ

ફેટલીક વાગે એ સંજોગને દુકાળને એક સંજોગ બનાવવાથી જાત ઉત્પન્ન થાય છે તેનું દર્શાવે અહીં આપવામાં આવે છે

એક મનુષ્ય તેના લક્ષ્યાધિપતિ મળાને ત્યાં જમવા ગયો, તે શ્રીમત પુરુષને તેની શ્રીમતાઈનું અભિમાન હતું, અને તે અભિમાન તેણે તેના ગરીબ મહેમાનની પ્રતિ દાખવ્યું આથી તે મહેમાને કહ્યું કે 'તે અમારો મારી માથે millionaire રીતે વર્ત્યો' એટલે કે લક્ષ્યાધિપતિ જેટલો મળતાપડે ચર્ષ રીકે તેટલો મળતાપડે મારા પગમાન ખર્ચો હતો. અહીંઆ એ સંજોગમાંથી એક સંજોગ બનાવવામાં આવ્યો છે

FAMILIAR MILLIONAIRE FAMILIIONAIRE

એટલે આ વાત અગ્રેજીમાં દર્શાવીએ તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય

My host treated me quite familiarly, i e, as well as a millionaire can do that sort of a thing

હવે બીજા દર્શાવો વિચારીએ

યુરોપમાં લીઓપોલ્ડ દરિને એક ગમ્મ હતો તેને કથીઓ નામની આઈ માથે અનૈનિક એબ્ધ હતો એટલે એ ગમ્મને Cleopoldના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો.

૧ Brevity is the soul of wit

* The mere position conquers, be it that of warriors or of sentences.

C L E O
L E O P O L D
C L E O P O L D

આ પ્રમાણે એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બન્યો છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ લેખક ડીકવીન્ઝીએ એક રચણે લખ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યો anecdotageમાં પડ્યા સંભવ છે.

A N E C D O T E
D O T A G E
A N E C D O T A G E

ઉપર દર્શાવેલા એ શબ્દોમાંથી anecdotage શબ્દ બનેલો છે. “વૃદ્ધ પુરુષોને વાતો કહેવાની—anecdote કહેવાની ટેવ પડે છે, અને તેમની શુદ્ધ ક્ષીણ થાય છે—dotage પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહેવાને બદલે anecdotage માં પડ્યા સંભવ છે એમ સંક્ષિપ્તમાં કહ્યું.

એ જ પ્રમાણે એક પુરુષે નાતાલના પર્વનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તે દિવસો એટલે,

A L C O H O L I D A Y S
A L C O H O L
H O L I D A Y S
A L C O H O L I D A Y S

એટલે કે નાતાલનું પર્વ એટલે... દારૂ પીવાનું પર્વ.

આ દર્શાવોમાં એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવીને wait કરવામાં આવી હતી; એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ મૂકવાથી પણ wait બને છે.

એક યુવાનની પ્રતિષ્ઠા, શક્તિ વગેરે એટલાં સુપ્રસિદ્ધ હતાં કે તેના વિશે સહુ કાંઈ કહેતાં કે એ રાજકીય પક્ષનો નેતા થવા સર્ગાયેલો છે; પરંતુ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી એનો પક્ષ ઇન્કબિલિથ થઈ ગયો, અને તેને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના વિશે એક જણે કહ્યું કે “તેની પાછળ મહાન ભાવિ રહેલ છે.”*

આ દર્શાવોમાં *before*ને બદલે *behind* મૂકવાથી એ વ્યક્તિ ઉપેક્ષાસને પાત્ર બની.

એક મોટા જગીરદારને ખેતી વિશે કે ખેડૂતના જીવનના પ્રશ્નો વિશે કાંઈ જ્ઞાન ન હતું; છતાં પણ લાગવગના બળે એ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બન્યો. એને જરા પણ એમાં ક્ષમ્યું નહિ, અને એને એ પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું; એ પ્રસંગે એના વિશે એક લેખકે લખ્યું કે “હજીની આગળ તેણે ચોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન સંભાળી લીધું છે.” એટલે કે તેનામાં બળદીઆ જેટલી જ શુદ્ધિ છે. જો બળદ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બની શકે, તો એ મનુષ્ય બની શકે; પરંતુ હવે એણે હજીની આગળ જેમ બળદ ચાલે છે, તેમ હવે એણે બળદની માફક ખેતીનું કાર્ય સંભાળી લીધું છે.

* He has a great future behind him.

(૨) પુનરાવર્તન

Wait બનાવવાની ખીજ રીત એ છે કે એક કે વધારે શબ્દો એક વાક્યમાં વધારે વાર વાપરવા નીચે એનું એક દર્શાવે આપવામાં આવે છે

એક સ્થળે ભોજનસભાગ લ હતો, તેમાં અનેક વ્યક્તિઓમાં 'ક' અને 'ખ' આવ્યા હતા. તે સમયે 'ક'એ કહ્યું "મારા મિત્ર 'ખ' બહુ અદ્ભુત પુરુષ છે, તમારે માત્ર તેનું મુખ ખુલ્લું કરીને તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકવાનું છે એટલે તેમાંથી લાપણ દર્શન દેશે" ત્યાર બાદ 'ખ'એ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એણે કહ્યું "મારા મિત્ર 'ક'એ હું કેવો અદ્ભુત છું એ-તમને કહ્યું છે, તેણે કહ્યું છે કે 'મારું મો ખુલ્લું કરો, તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકો, અને લાપણ દર્શન દેશે' પણ એ કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે એ હું તમને કહીશ ગમે તેનું મુખ ખુલ્લું કરો, તેમાં તેનું લાપણ મૂકો, અને મિષ્ટાન્ન દર્શન દેશે '*

આ દષ્ટાંતમાં એ જ શબ્દોને ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે, માત્ર ફરીને તેનો ઉપયોગ કરતા તેમનું સ્થાન ફેરવવામાં આવ્યું છે

આવું એક ખીજું દષ્ટાંત અંગ્રેજીમાં જ આપીશું, કેમકે આમાં ત્યાં શબ્દના ઉપયોગથી ચતી હોવાથી ભાષાતરમાં તેની ખૂબી મળેલી નથી "Put not your trust in money, but put your money in trust" *

અમુક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે એના દષ્ટાંતો અગાઉ આપનામાં આવ્યા છે એને મુખ્યત્વે મળતા, છતાં તેનાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન ઉદાહરણો અહીં આપવામાં આવ્યા છે

"મનુષ્યજનને જે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે જનનના પૂર્વાર્દમાં મનુષ્ય ઉત્તગર્દ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે, અને ઉત્તગર્દમાં મનુષ્ય પૂર્વાર્દ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે"

"મનુષ્યને જે અનુભવવાની ઇચ્છા ન હોય તે અનુભવનું એનું નામ અનુભવ" †

સૈરેનીસીમ કરીને એક રાજા પોતાના ગજામાં ફરતો હતો તે સમયે લોકોના ટોળામાં પોતાના જેવી જ આકૃતિવાળા એક મનુષ્યને તેણે જોયો એટલે ગમગી તેને બોલાવીને પૂછ્યું 'અહ્યા, તારી મા કદી રાજમહેલમાં કામ કરતી હતી?' તરત જ પેલા પુરુષે જવાબ આપ્યો "ના, પણ મારા બાપા રાજમહેલમાં કામ કરતા હતા."

* X introduced Y as follows "My friend Y is a wonderful man. All you have to do is to open his mouth, put in a dinner and a speech appears, etc." Responding to the speaker, Y said 'My friend told you what a wonderful man I am, that all you have to do is to open my mouth, put in a dinner, and a speech appears Now let me tell you what a wonderful man he is. All you have to do is to open anybody's mouth, put in his speech, and a dinner appears'

* પૈસામાં તમે વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; પણ તમારા પૈસા વિશ્વસનીય સ્થળે મૂકશો.

† Experience consists in experiencing what one does not care to experience.

આત્માની અભ્યાસપદ્ધતિ વિશે લખતાં ધૂમકેતુએ એક સ્થળે લખે છે કે “વિદ્યાર્થીમાં કાઈ પણ વિષયની શક્તિ હોય તો તેણે એ વિષયની શક્તિ ગુમાવીને પણ ઘણા વિષયોની અશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું એક દર્શાત મળી આવે છે. કાલિદાસ કવિની સાથે વાદ-વિવાદમાં જિતવા ઇચ્છનાર એક વૈયાકરણીને ટાઢ બહુ વાતી હતી એટલે એણે કહ્યું: જીતં વાઘતિ । આવેા ખોટા પ્રયોગ સાંભળીને છૂપા વેશમાં રહેલા કાલિદાસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:

ન તથા વાઘતે જીતં ।

ચયા વાઘતિ વાઘતે ॥

આમાં, જે વાઘતિ ને મળતું વાઘતે વાપરવાને બદલે પીડાયતિ વાપર્યું હોત તો એની બધી મજા જતી રહેત. એમાં વાઘતેા ઉપયોગ ફરી ફરીને આવવાથી એ wit બને છે.

આ પ્રકારનું એક વિશેષ દર્શાત અંગ્રેજ ભાષામાંથી લઈશું.

“An undertaker is one who always carries out what he undertakes.

(૩) શ્લેષ અથવા દ્વિઅર્થી શબ્દ

Wit રચવાની આને મળતી એક નવી રીત છે. એક જ શબ્દ જુદાજુદા અર્થમાં વાપરવાથી wit કાઈ વાર બને છે. આનાં દર્શાતો વિચારીએ. જુદા પંદરમાની કચેરીમાં એક મસ્કરા રહેતો હતો. રાત્રીએ તેની કસેટી કરવા કહ્યું કે તું મારી મસ્કરી કર—“make me the subject of your witticism.” એ ઉપરથી મસ્કરાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “The king is no subject”. Subject એટલે વિષય, અને પ્રત્યજન બને થાય છે.

એક ગૃહસ્થ પાસે એક જણ પૈસા ઉછીના લેવા આવતો હતો. તે ગૃહસ્થે તેને કહ્યું કે ત્યારે હું ધરમાં ‘in’ હોઉં ત્યારે તું આવજો. પૈસા ઉછીના લેવા આવનાર હંમેશાં આવે, અને તે શેઠ ધરમાં હાજર હોય છતાં પણ તે ગૃહસ્થનો નોટર તેને કહેતો કે ‘શેઠ ધરમાં in નથી.’ એક દિવસ નોકરની ચોકી કાઈ રીતે પટાવીને તે શેઠ પાસે પહોંચી ગયો. તેને જોઈને શેઠે કહ્યું, “છેવટે હું તને ધરમાં બેઝો થયો ખરો.” પૈસા ઉછીના લેવા આવનારે તેને પૈસા મળશે એવા વિશ્વાસથી તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “ના, ના; હું આજે ધરમાં છું, અને તમે બહાર છો.”

“Ah, at last I am in”

“No, at last I am in and you are out.”

સ્કોટલેન્ડની એક વિદ્યાપીઠ પાસે પૈસા નહોતા, પરંતુ તે પદવીઓ આપવામાં બહુ ઉદાર હતી, એટલે ડૉક્ટર જોનસને કહ્યું કે, “Let it persevere in its present plan and it may become rich by degrees.”

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક જ શબ્દ અનેક અર્થમાં વિનોદાયે વપરાયો હોય એવાં દર્શાવતા મળી આવે છે.

સુવર્ણલિંગતા કન્યા, હેમાલંકારવર્જિતા

સા કન્યા વિધવા જાતા, ગૃહે રોહિતિતસ્પતિ: ।

કેદાર પતિત દૃષ્ટયા

ક બલવૈન્તે ન વાપતે શીતમ્ ।

તર્કશાસ્ત્રમાં વપરાતું એક ઉદાહરણ અહીં નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

All the angles of a triangle are less than two right angles.

ત્રિકોણના સર્વ ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા કરતાં ઓછો હોય છે. અહીં સર્વ ખૂણા એટલે દરેકે દરેક જુદાજુદા ખૂણા એમ સમજીએ તો આ વાક્ય વિનોદાત્મક બને છે. ગુજરાતીમાં પણ કેટલાંક આવા દર્શાવે મળી આવે છે.

દીવા નથી દરબારમાં છે અંધારુ ધોર *

બે ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણ પાપાણુ.†

(૪) સ્થાનાંતર (Displacement)

Wit કરવાની એક ખીજ રીતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. જ્યારે બે મનુષ્યો વાતચીત કરતા હોય છે, ત્યારે એક મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં નહિ લેતાં એની વાતમાં આવેલ શૈલ્ય આખતનો જ પ્રત્યુત્તર ખીજે વાળે છે. મુખ્ય વસ્તુ કોરે રહી જાય છે, અને જિનઉપયોગી વસ્તુ પ્રત્યુત્તરમાં મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જે સ્થળે ભાર પ્રત્યુત્તરમાં હોવો જોઈએ તેને જલ્દી ખીજ સ્થળે ભાર દેવાય છે; એટલે પ્રથમ વાતચીત કરનારે જે વાતનો ઉત્તર માગ્યો હોય છે તે વાતનો ઉત્તર મળતો નથી. ઉત્તર સ્થાનાંતર કરે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ સ્પષ્ટ મશે.

એક મનુષ્યે પોતાના શ્રીમંત મગા પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લીધા; અને પછી તે દારૂના પીકામાં ગયો. એ શ્રીમંત સગાને તેની આ વર્તણૂકની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૈસા ઉછીના લઈ જનારને કપકો આપ્યો. “તું પૈસા ઉછીના લઈ જઈને આવા ધધા કરે છે, દારૂ પીવા મેં તને પૈસા આપ્યા હતા?”

તે દારૂડિયાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “એમાં મારો રો વાંક છે? મારે ક્યારે દારૂ પીવો? જ્યારે મારી પાસે પૈસા હોય નહિ ત્યારે હું પી શકું નહિ; જ્યારે મારી પાસે પૈસા આવે ત્યારે મારે દારૂ પીવો ન જોઈએ; તો મારે દારૂ પીવો ક્યારે?”

પ્રત્યુત્તર આપનારની દૃષ્ટિએ ઉત્તર યોગ્ય હતો; પરંતુ એ ખરી રીતે યોગ્ય નથી. તે શ્રીમંત મનુષ્યે તેને એમ કહ્યું હતું કે “તારી પાસે પૈસા નથી; તારે ગુજરાન ચલાવવા માટે પૈસા ઉછીના લેવા પડે છે; અને એ પૈસા તું જોરાક ખાવામાં કે ઉદ્યોગધંધામાં ખર્ચવાને જલ્દી આમ કેમ વેડફી નાખે છે? તને આવા જોરા ખર્ચ કરવાનો શા અધિકાર છે?” હવે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે પોતાની જૂલ દૃષ્ટિ કરવી જોઈતી હતી; અથવા તો તેની જૂલ ન હોય તો જોરાક ખાવામાં અથવા ઉદ્યોગધંધામાં પૈસા રોકવાને જલ્દી દારૂ પીવાથી તેને વધારે ફાયદો થાય છે એમ તેણે સાચી રીતે ખાતરી કરી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેમ કરવાને જલ્દી તેની પાસે પૈસા હોય કે ન હોય પણ તેણે દારૂ તો પીવો જ જોઈએ,

* ખીજે અર્થ દીવાનથી=દીવાનને લઈને એમ થાય છે.

† જોગણી દેવતા છે, એ તોરણ કે પાપાણું નથી,

ગણીએ તો દેવ, નહિ તો ખાલી પશ્ચર છે.

એ પીધા વિના તેને ચાલે તેમ નથી એમ સ્વીકારી જઈને જ તે પ્રત્યુત્તર આપે છે. તે શ્રીમંત પુરુષ જે આશ્વેષ તેની સામે કરે છે તેનો ઉત્તર તે આપતો નથી. જાણે તે વખતે તેણે દારૂ કેમ પીધો એ એની સામે ફરિયાદ ન હોય એમ એ જવાબ આપે છે. જે સ્થળે પ્રશ્નમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સ્થાને ઉત્તરમાં ભાર દેવામાં આવ્યો નથી.

એક ધોડા વેચનારે તેના ધોડાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે, “જુઓ, આ ધોડા તમે ખરીદશો તો તમને કાંઈ ખોટ નથી. એ રેવાલ ચાલે ચાલે છે. તમે ભાવનગરથી સવારે ચાર વાગે નીકળો તો વરતેજ તમે પાંચ વાગે પહોંચી જાવ.” પેલા ધોડા ખરીદનારે આ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: “પણ મારે સવારમાં પાંચ વાગે વરતેજમાં જઈને કામ શું છે? એ વખતે ત્યાં તો કાંઈ જગ્યું પણ ન હોય?”

હવે આ દૃષ્ટાંતમાં ઉત્તર દેનારે ભાર લુદા જ મુદા ઉપર દીધો છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ધોડા બહુ ત્વરાથી દોડી શકે છે કે નહિ એ વાતની ચર્ચા કરવાને બદલે અપ્રસ્તુત વિષયની જ એ ચર્ચા કરે છે.

વિનોદનાં દૃષ્ટાંતોમાં જ વિચારનું કે ઊર્મિનું સ્થાનાંતર થાય છે એમ નથી; મતુષ્યો ત્યારે સડે છે ત્યારે ઘણીવાર આ પ્રકારનું સ્થાનાંતર થાય છે. બે પ્રતિપક્ષીઓમાં એક એક વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય; સામે વાદીપક્ષ તે વાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં કાંઈ ખીજ મુદા ઉપર જ ચર્ચા ચલાવતો હોય છે, અને એ પ્રમાણે તકરારનો નિવેડો કદિ આરતો નથી.

એક ભિખારી એક શ્રીમંત મતુષ્ય પાસે જઈને કહે, “શેકસાહેબ, મને પૈસા આપો ને; મારે હવાઈરે કરવા પંચગની જવું છે.” તે શેકે જવાબ આપ્યો કે “પંચગની બહુ ખર્ચાળ છે; તું વટવાણુંકેમ કે જ્વેરાવરનગર જા તો?” એટલે તે ભિખારીએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: પહેલું મુખ તે જાને નર્પા; મારી તબિયત વાસ્તે જેટલું ખર્ચ કરું તેટલું ઓછું છે.”

આ પૈસા માગનાર જે ખીજના પૈસા ઉપર નહિ પણ પોતાની કમાણી ઉપર પંચગની જવા માગતો હોત તો તેના વિચાર સામે કાંઈ ને કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ; પરંતુ શ્રીમંત લોકોને જ જે ખર્ચ પાસવી શકે તે ખર્ચ તે ભીખ માગીને કરવા માગતો હતો. તે શ્રીમંત પુરુષે પારકે પૈસે દોવાળી કરવા સામે પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો હતો. એ વાતનો ઉત્તર નહિ લેતાં જાણે પોતાના જ પૈસા તે ખર્ચતો હોય તેમ તેની તબિયત સાચવવા વિશે તે વાત કરતો હતો. તે શ્રીમંત મતુષ્યને તબિયત સાચવવાની જરૂરિયાત વિશે સંદેહ નહોતો. એ વિશે એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હતો; એણે ગળ ઉપરવટના ખર્ચ સામે વાંધો દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ એ વાંધાનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે ભિખારીએ તંદુરસ્તી જાળવવાની અગત્યતા ઉપર જ ભાર મૂક્યો, એટલે કે ભાર ખરા સ્થાનને બદલે ખીજ સ્થાને મૂક્યો.

રાજહંસનો વિષાદ

રણછત એમ. પટેલ

[હાલિલી]

ગગન-તલને ચૂમે પેલા ખડા નગરાજ, જ્યાં;
શિખર-શગપે ઢાળાયેલુ લસે શુભમાન ત્યાં.
અમલ જલની મધ્યે કીડા, વિહાર, દિલે ચઢ્યો;
વિમલ મણિનો મોઘો ચારે તપ્પાં ચરવો રહ્યો.

સરલ ગતિથી, સાતત્યેથી પ્રવાસ-પથે પડ્યો;
સમય સરતાં દીસે ના એ પરિશ્રમ તો કૂડ્યો.
ક્ષિતિજ-સમ આ હાવાં દૂરે, સમીપ પડે સર;
અનુભવ નથી આજે, આલે દમે ધનના થર.

શિથિલ બનતી પાંખો હાવાં ઘડી પુરુષાર્થની;
નયનમણિ આ લાગે આંખા શું આંખપ આંખની ?
કમલવન, વા શીળો, ના ના કરી અતુક્ષ્ણતા;
વિકટપથને, કાન્તારે સૌ વસી પ્રતિક્ષ્ણતા.

સદન ધનમાં ચંદા સોહે અતીવ પ્રભાભરી;
પ્રલય રચતા અજાન્તે યે વસી સ્થિરતા નરી.
વિપદ-તમને વીંધી સાથી રજ્યા નિજ નેમને
નવલ બલ સૌ પાંખે-આંખે-તને ભરતાં મને.

શબ્દચંચો

પૃષ્ઠ ૧ લેા

માહત્રા,

હાલમાં 'શબ્દચર્ચા'માં 'પ્રસ્થાન'ના લેખકો ઠીક રસ લેતા જણાય છે. અપાડના એકમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલે હિંદુસ્તાનનાં ગામોનાં નામોને એંતે આવતા પ્રત્યયોની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સા વાંચતાં એક-બે ચૂંચના કરવી અસ્થાને નહિ થાય.

છત્તર હિંદના વ્યુત્પત્તિ શોધકોને વનતાં સૂધી સંસ્કૃત મૂળો જ શોધવાની ટેવ પડેલી જણાય છે. આમાં ઘણીવાર શોધક ખોટા પાટો પડી જવા સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત કરતાં યે જૂની માયાઓ હિંદુસ્તાનમાં છે, અને સંસ્કૃત કે તેની કોઈ પ્રાકૃત બોલી બોલનારા આર્યો જ્યાં જ્યાં ફેલાયા તેમણે એ જૂની માયાઓમાંથી ઘણા યે શબ્દો જેમના તેમ સ્વીકાર્યા અને જાળવ્યા હોવા જોઈએ. આવા શબ્દોમાં ગામોનાં નામો અવશ્ય હશે જ. એવી જૂની માયાઓ ઘણી યે હશે. આપણે હજુ રાનીપરજ, મીલ વગેરે લોકોની માયા પર પૂરતું ધ્યાન જ આપ્યું નથી. કેટલાયે પ્રચલિત શબ્દો સંસ્કૃતના અપદ્ધર નહિ, પણ એમની માયાઓના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ શબ્દો હશે. આવી જૂની માયાઓમાં પ્રવિડ માયાઓ મુખ્ય છે જ. એનો વિસ્તાર આગલા જમાનાઓમાં સા જ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં હોવાનો પૂરાપૂરા સંભવ છે. એ માયાઓમાંથી કેટલા શબ્દોનાં મૂળ શોધી શકાય એમ છે તેનો આગ્યે જ કોઈએ અધ્યાસ કર્યો છે. એક-બે જ દાખલા આપું:

શ્રી નરસિંહભાઈએ પુર-વોર-ઓર એવા ક્રમે ડાકોર, માંગલોર, વાંગલોર વગેરે શબ્દો વન્યાનું અનુમાન કાઢ્યું છે. સર્દી આપણે મૂલી જઈએ છીએ કે માંગલોર, વાંગલોર તો ગૂંજગતી સ્વચારો છે, અને તે આપણે અંગ્રેજીમાંથી શીખ્યા છીએ. એ પ્રાંતના લોકો પોતાની માયામાં પોતાના ગામનું નામ એ પ્રમાણે નથી બોલતા કે લખતા, પણ મંગળૂર, વંગળૂર, મેસૂર, વાવૂર, કુનૂર, હોસૂર એમ 'હર' અન્તવાળા શબ્દો વાપરે છે. અને સા 'હર' શબ્દ વધી પ્રાવિડી માયાઓમાં 'ગામ'ના અર્થમાં સામાન્ય નામ છે. એના જેવા જ લાગતા સંસ્કૃત 'પુર' શબ્દ સાથે એનો કશો સંબંધ નથી એમ પ્રાવિડી વિદ્વાનો માને છે.

ઘણી વાર મૂળ દેશી શબ્દોને સંસ્કૃતના પડિતોએ સંસ્કૃત વાંધો પહેરાવ્યાના દાખલા પણ છે: જેમ કે, મેસૂરનું મદિયપુર; વડતાલનું વૃત્તાલય, વડોદરાનું વટપત્તન, નડિયાદનું નટપુર, મુંબાઈનું મુંબાપુરી, મુરતનું મુરજાપુર વગેરે. આગળ જતાં એમ મનાઈ જાય કે એ શબ્દોનો ઇતિહાસ સ્વચારો હશે; એટલે કે મૂળ નામ શુદ્ધ સંસ્કૃત હશે, અને પ્રથતા પાછળથી આવી હશે. હકીકત સ્વચારી જ હોય.

ખાસ કરીને પ્રાવિડી માયાઓનાં જ્ઞાન સિવાય કેટલાક શબ્દોની—ખાસ કરીને મૌગોલિક તેમ જ પદાર્થોની સત્તાઓની—વ્યુત્પત્તિ શોધવી વરાવર નથી એમ મારો મત છે.

હું ઘોડા લાખણા લાપું. 'મહારાષ્ટ્ર' શબ્દ લો. 'મરાઠા' શબ્દને 'મહારાષ્ટ્ર'માંથી ક્ષિપ્ત કરવા અંત્રવૃત્ત પડિતોનો પ્રવલ્ન હોય છે. મને લાગે છે કે 'મરાઠા' 'મહારાષ્ટ્ર'નો લેપમંત્ર નથી, પણ 'મહારાષ્ટ્ર' 'મરાઠા'નું પડિતરૂપ છે. મૂળ શબ્દ જાનડી 'મરહાટ' કે 'મરહાડ' કેટલે પહાડી પ્રદેશ હોવાનો અંશ છે. લેવા જ લીલા શબ્દો 'કરહાડ' અને 'વરહાડ' (ચિતાર) છે. લે પણ ચોખ્ખા જાનડી જ હોવા સંભવ છે. વરહાડનો દ્યુત્યંતિ શોધવા માટે વિદગ્ધ પડિતોલે વર્ષ વર્ષ કચ્છનાલો દોઝાવી છે, પણ મને લાગે છે કે જો જાનડી શબ્દ છે અને તેનો કાર્ય સીમા પરનો પ્રદેશ થાય.

મુંબઈની લાલુવાલુ બોરિવલી, કાંદિવલી, મરવે, વૈંબૂર, મલાડ : વગેરે પરાલો રે. મને નથી લાગતું કે લાખોએ મંરકૃત શબ્દકોરા ઉચ્ચારીને એ કે શબ્દોની બ્યુત્પત્તિનો ધી રૂ. રો. કે ફોરગી માપાના શબ્દો પણ લાગતા નથી. કાનડી શબ્દકોશને લાધારે કેમના કેટલાક શબ્દોના અર્થ બેસાડી સ્વાય કેમ મને લાગે છે. દા. ત., વૈંબૂરમાં 'ભર' તો દેખીને કાનડી માગ છે. કાંદિવલી, બોરિવલીમાં કાંદિ અને બોરિના અર્થ ટેકરી ધાર હેર 'વડી' મંરકૃત 'લાવણિ'ની જેમ હાર, માળા; ભેટલે ટેકરીલોની હાર. મરવે માં મર ભેટલે પહાડી. મલાડ—મદલાડ—મન્નાડ ભેટલે પર્વત પ્રદેશ. લા મવ શબ્દ પર્વતના અર્થમાં લગભગ લાખા હિંદુસ્તાનમાં વપરાયેલો છે. મલ, મલ્લ, માલવ, માળવા વગેરે જાતિ કે દેરાધાવક શબ્દો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે, અને સર્વત્ર તેનો સમય પહાડ કે પહાડી લોકો ખોડે છે.

કહેવાની મનલલ એટલી જ કે સર્વ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત શ્રૂણમાં જ શોધવામાં જોખમ રહેલું છે.

ਪੰਨਾ ੨ ਭੀ

ସାହିବ,

उपलब्ध पत्रभां मौखिक नामाना द्राविडी के बीजी भाषाओं जोड़ना संबंध विषे लक्ष्य है.

મૌજોલિક નામો જવા દઈએ તો બીજાં ક્ષેત્રમાં પણ ગૂમરાતમાં એ કાનડી શબ્દો દીકરીક શોધી શકાશે એમ મંમવ છે. જે-તથુ દાખલા આપું. નાળકને 'હાલ આગે,' 'ત્યાં હાલ છે' એમ કહી બીવડાવવાની એક પ્રચલિત આદત છે. મને નથી લાગતું કે એ 'હાલ' કોઈ વસ્તુનું નામ છે એમ બીવડાવનારે કે નીનારમાંથી કોઈ જાણતું હોય. એ કાનડી 'હાલુ' શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સાપ થાય છે. એ જ પ્રમાણે નાગરવેલનાં પાનને આપણે સૌ મોજાળીએ છીએ. પણ એનું નામ 'નાગરવેલ' શું કામ? 'નાગવેલ' કેમ નહિ? આનો ખુલાસો કાનડીમાંથી મળે છે. 'નાગર' એ નાગનું છદ્ધનું બહુ વચન છે, અને એનો અર્થ નાગોની વેલનાં પાન થાય. અહીં 'નાગ' શબ્દ સર્પવાચક નહિ, પણ નાગલોકોનો અર્થમાં હોવાનો એ મંમવ છે. કારણ, નાગ એ સર્પવાચક શબ્દ હોય તો તેનું છદ્ધનું બહુ વચન 'નાગગળ' થતું વધારે યોગ્ય હતું; પણ નાગ લોકના અર્થમાં 'નાગર' જ થાય. મહાવાળો સાપ જેને આપણે ગૂમરાતીમાં નાગ કહીએ છીએ, તેને કાનડીમાં કેવળ નથી કહેતા, પણ 'નાગર હાલુ' એટલે નાગોનો (= નાગ લોકોનો) સર્પ જે 'ચિન્ન' ધારણ કરે છે, તે મહાવાળા સા'

જાણીતા વાત છે. આ ઉપરથી નાગ શબ્દના મૂળ અર્થ અને ઇતિહાસનો વિચાર કરી શકાય એમ છે.

એ જ પ્રમાણે 'ચીકાખળી' કાનડી 'શિકાકાયી' (શિકા નામના જાડનું 'કાયી' એટલે ફળ) શબ્દનું રૂપાન્તર હશે એમ કોને કલ્પના થાય ?

આપણે હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતમૂલક છે એમ માનીએ છીએ ખરા. પણ ક્રિયાપદોના ઉપયોગની વાતમાં સંસ્કૃત અને આ ભાષાઓમાં એક મોટા ફરક છે એ કેટલાના ધ્યાનમાં આવ્યું છે, એ હું જાણતો નથી. આ ત્રણે ભાષાઓમાં 'હાઈ આવ્યો,' 'ખાઈ ગયો,' 'નાશી જા,' 'પાડી નાંખ.' 'મૂકી દે' વગેરે બે ક્રિયાવાચક શબ્દોનો સમાસ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં આ જાતનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજીમાં આવા ઉદ્દેશથી take away, run up, run away, get on વગેરે રીતે ક્રિયાપદની પાછળ એક અવ્યયનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એ ઉદ્દેશ કદાચ ઉપસર્ગથી કે નીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડે. પણ આવો બે ક્રિયા-શબ્દોનો ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં નથી. પણ કાનડીમાં બરાબર આ જ રીતે ઉપયોગ છે, અને હું ધારું છું કે તેલગુમાં થે છે.

કાનડીની જ વાત કરું છું, એટલે આવણુના અંકમાં શ્રી. વળવંતરાય ઠાકોરના ચર્ચાપત્રના એક વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં છું. માર દેવા માટે અંત્ય લઘુસ્વરનું દીર્ઘત્વ કાનડીમાં થાય છે અને ગૂજરાતીમાં થાય છે તેમાં ભેદ છે. ગૂજરાતીમાં 'હું જ જઈશ' ને બદલે 'હું જઈશ' એમ બોલી શકાય છે ખરું. એમાં દીર્ઘાચ્ચારણુ છે. માટે જ મેં કહ્યું હતું કે બોલવામાં જ્યાં જ કે ય વાપરીએ, ત્યાં લખવામાં કાળો ટાઈપ મૂકીએ તેના જેવી અસર થાય છે. એમાં એટલો સુધારો કરું કે કોઈક ઠેકાણે અંત્ય સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારથી એ જ ગરજ સરે છે. પણ ગૂજરાતીમાં કોઈ જાણીતા નિયમોથી સર્વત્ર એમ દીર્ઘાચ્ચારણુથી જ કે યની ગરજ સરતી નથી; 'હું જઈશ જ' એમ બોલવાના અર્થમાં 'હું જઈશ' એમ લખી શકાય, પણ 'હું જઈશ' એમ બોલી ન શકાય. તેમજ 'તે લેશે જ'ના અર્થમાં ગૂજરાતીમાં અંત્ય 'શે'નો દીર્ઘ કરી શકાતો નથી. 'હું રાટલી ખાઈ ગયો' ને બદલે 'હું રાટલી ખાઈ ગયો' એમ ન કહેવાય. કાનડીમાં એ જ બોલવા અને લખવામાં સમાન પદ્ધતિ છે. 'હું જ જઈશ' કે 'હું ય જઈશ' માંનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર તો વળી બેવડો માર ગણવો જોઈએ.

પણ, આ જન્ય ની ચર્ચા તો શુદ્ધલેખનની દૃષ્ટિએ નીકળી હતી. પ્રશ્ન એ છે કે આપણા હાથ નીચે શીખતા વિદ્યાર્થીઓને એ અક્ષરો આગલા શબ્દની જોડે લખતાં શીખવવું કે છૂટા લખતાં? શ્રી. ઠાકોર વિકલ્પ રાખવા સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એકંદરે જોતાં નીચેનો નિયમ માન્ય થવો જોઈએ.

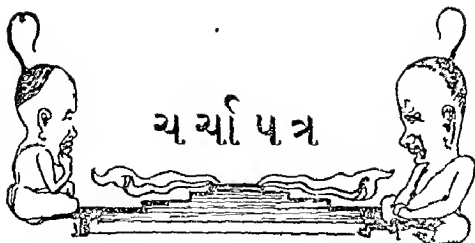
જ્યાં જન્ય જુદા જ લખવાને કાંઈ વિશેષ કારણ ન હોય, (એમ કે, આ જ ને આજ નો ધોટાળો દૂર કરવા), ત્યાં બંનેને આગલા શબ્દની જોડે લખવા ઠીક. પણ કોઈએ જુદા લખ્યા હોય તો તે અશુદ્ધ લેખન છે એમ કહેવું નહિ. કારણ, ગૂજરાતીમાં સામાસિક શબ્દોના અંગરૂપ શબ્દોને જુદા લખવાની રીત છે, અને તે રીત સરળતાને પોષક છે.

શ્રી. ઠાકોરનું આખું ચર્ચાપત્ર ઉપલા વિચારને પોષક છે એમ હું સમજ્યો છું.

વર્ધા

૧-૧૧-૩૭

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

મેના

૧

‘કિંગોર’ના ગયા (ચેત્ર મામતા) અન્ના ૫૪ ૧૦૩ ઉપર ‘મેના’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ પટેલનો લેખ છે તેની સરખાતમા એ ભાઈ પૂટે છે ‘આપણા લોકો એને (કાળગને) મેના જેવા મધુગ નામે શા માટે નહિ મોનાવતા હોય? અને આ નામ પોપટની માદાને આપી દેવાનું શું કાણુ હશે? પોપટમા વળી એવો કયો શુભ છે?’

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કશું છે છતાં આપણા લોકોએ પોપટની માદાને એ નામ બહુ કાળથી આપેલું છે એને મસ્કૃતમા સારિકા જે છે અને ગૂજરાત ત્રિઘાપોરના કાશમા મેનાનો અથ મારિગ આપ્યો છે, તેમજ ‘સંદર્શિતામણિ’ કાશમા સારિકાનો અર્થ મેના આપ્યો છે મેનાને પ્રાચીન કાળથી લોક પોપટની પેઠે પાજરામા રાખે છે કાલિદાસે મેઘદૂતમા સારિકા વજરસ્વામ વર્ણવી છે લોક જાગરને ભાગ્યે જ પાજરામા રાખે છે એટલે સાંક્રિક અર્થાત્ પોપટની માદા તે જ મેના છે, કાળગ નહિ

વળી એ ભાઈ લખે છે કે “કાળગ તો ડાંચે ફૂટડી, ગમે મીઠી અને અનેક શુણોવાળી છે” છતાં પોપટની માદા-મેના-કાળગથી ચઢિયાતી છે એ તો એ પોતે જ સ્વીકારી દે છે “કાળગમા એના (મેના) જેવું રૂપ તો નથી, પણ તો ય ફૂટડી છે એના જેવો ગગ નથી, પણ તો ય મારુ બોલે છે” છતાં વળી એ ભાઈ ફિગ્યાદ કરે છે કે “તમે માત્ર એની મીઠી બોલીથી મુગ્ધ થઈ જઈ એને મેના જેવા મધુગ નામે મંમોઘો છો” પોપટની માદાને એના રૂપગતે શોભે એવું મેના નામ લોક આપે તેમા એમને આવી ફિગ્યાદ કેમ કરવી પડતી હશે? મદના એ મસ્કૃત શબ્દમાથી મયના-મેના શબ્દ અવતર્યો છે ‘મેનાવતી’ જેવા બીજા શબ્દોની પેઠે જ, અને પોપટની માદા મદના છે કે કાળગ? કાળગને તો મસ્કૃતમા કુર્વણ કહે છે,

ત્યારે હવે એક જ પ્રશ્ન : પ્રાચીન કાળથી પોપટની માદાને લોક મેના કહેતા આવ્યા છે અને તેના રૂપરાગ જોતાં એ નામ તેને યોગ્ય જ છે. એ રૂઢ નામ તેની પાસેથી આજે છીનવી લેઈને એ મધુર નામ કાળરને આપવાનો ભાઈ મગનભાઈનો શો હેતુ છે ? સાચે જ એ નામ કાળરનું છે એમ એ માનતા હોય તો એમ માનવાનું શું પ્રમાણ છે ? એમના જેવા કોઈએ કોઈ અંગ્રેજ લેખકને એવું જોડું નામ ગતાવ્યું હોય અને તેવા કોઈ અંગ્રેજ લેખકે એવું કંઈ લખી માર્યું હોય તો એ પ્રમાણ ન ચાલે, કારણકે એ નામ અંગ્રેજી નહિ, પણ હિંદી છે અને ઘણીખરી હિંદી ભાષામાં પણ મેં કહ્યું એ જ રીતે એ પંખીઓનાં નામ પ્રચલિત છે.

ભાઈ મગનભાઈ આ વાતનો ખુલાસો કરશે એવી આશા છે.

નરસિંહભાઈ પટેલ

*

૨

પોપટની માદાનું નામ પણ મેના છે અને કાળરનું નામ પણ મેના છે. આપણે જોને ચોટલા કાળર કદીએ છીએ તેને જેમ આપણે બ્રહ્મણી મેનાના નામથી પણ ઓળખીએ છીએ એમ જ કાળરની લુદીલુદી મનો મેનાના વર્ગમાં મૂકેલી છે. જે અંગ્રેજ પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ આપણા દેશમાં આવી પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી તેનાં પુસ્તકો, ખંડાર પાડ્યાં છે તેમાં કાળરને 'કામન મેના', કાંકાની કાળરને 'જેંક મેના' અને ચોટલા કાળરને 'બ્રહ્મણી મેના' એવાં નામ આપેલાં છે. અંગ્રેજ લોકો શાસ્ત્રીય શોધખોળમાં એવા કાચા નથી કે નરસિંહકાકા કહે છે તેમ એ મારા જેવો એકાદ કાળરને મેના કહી દે અને એ માની ગય અને લખી મારે.

વળી એ મને પૂછે છે કે "પોપટની માદાને, એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોકો આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે ?"

લોકોને પોપટની માદા તરફ આદર છે. પણ એ જોતીના પાદને નુકશાનકર્તા હોવાથી હું એનો અનાદર કર્યું છું. પક્ષીજનને જોતીના પાદમાં મોટા ફાળો છે. અને તેનો અભ્યાસ પણ લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જ થવો જોઈએ. એ રીતે જોતાં સાહિત્યકારો જે મેના કે બુલબુલને વખાણે છે તેને વખોડવામાં હું કશી હરકત જોતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કાળરનું સામાન્ય મેના એવું નામ છે જ અને એને મોટે હું આગ્રહ રાખું તો કાંઈ જોડું છે ?

મગનભાઈ પટેલ

૩

કાબર કે મેના ?

સંસ્કૃતમાં જેને સારિકા કહી છે, એ જ ને મેના હોય, તો તો કાબર એ જ મેના, એવું સિદ્ધ થાય. કારણ, સારિકા ઉપરથી બંગાળીમાં શાલિક શબ્દ બનેલો છે, અને તેનો અર્થ કાબર થાય છે. આને માટે પ્રમાણ એવું હોય તો શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયનું *The Origine and Development of Bengali Language and Literature* નેવું. તે ઉપરાંત શ્રી. સાનેન્દ્ર મોહન દામના અને બીજા આધારભૂત ગણાતા કેશોમાં પણ એ જ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. શાલિકની મગનબાઈએ કહી છે તેવી પણ ગતો ગણાય છે, અને તેનાં વર્ણન શ્રી. જગદાનંદ રાયે પોતાના 'વાલી' અને 'વાલાર વાલી' નામના પુસ્તકોમાં કરેલા છે.

વળી એ સારિકા શબ્દ ઉપરથી જ મગડીમાં સાલુકી શબ્દ બનેલો છે, અને તે પણ કાબરના જ અર્થમાં વપરાય છે. કાબર પણ ખૂબ મીઠું બોલે છે, એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. અને મરાઠીમાં તો 'સાલુકી મંજુલ ચોલતે વાળી' એ પંક્તિ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. પૂનાના બાણીતા સમાજસેવક શ્રી વિદુલ ગમણ શિંદે પાસેથી મેં જાણ્યું છે કે મગડીમાં એ સાલુકીને જ મેના પણ કહે છે. અમરકાશની શ્રી. ઝળદીકની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં સારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે : સારિકા વક્ષીમેદ : । સાલુકી રૂતિ પ્રસિદ્ધા ।

એટલે આનો અર્થ ટૂંકમાં લખવો હોય તો આમ લખો શકાય :

મેના = સારિકા > શાલિક = કાબર

મેના = સારિકા > સાલુકી = કાબર

∴ મેના = કાબર

‘કર્કુરા’ ઉપરથી કાબર થયું છે, એવી જો સ્પષ્ટતા છે, તે વિશે પણ બે શબ્દ લખું છું.

સંસ્કૃત ભાષાના આધારભૂત ગણાતા કેટલાક કાશો મેં જોયા છે, જેમકે (૧) શ્રી આપ્ટોનો (૨) ત્રિલિપ્ત મોનિયરનો અને (૩) વાયસ્પત્ય આ ઉપરાંત એકમે નાના કાશો પણ જોયા. છતાં એકેમાં કર્કુરા કે કર્કુરનો અર્થ ‘કાબર’ એવો ન મળ્યો. ‘કાબર’ તો શુ પણ કાઈ પણ ગતનું પળી એવો પણ એનો અર્થ થતો નથી. કર્કુરનો એક અર્થ પચરગી એવો થાય છે. વળી ‘કબૂતર’ના રાખોડી રંગને પણ ‘કર્કુર’ કહે છે અને એ અર્થમાં જ એ શબ્દ કાલિદાસે રતિવિદ્યાપમાં કામદેવની રાખને વિશે ‘કવોત કર્કુરમ્’ વિશેષણ યોજીને વાપર્યો છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એના બીજા ઘણા અર્થો છે, પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. કદાચ કાબરનો રંગ કબૂતરના રંગને મળતો જ હોય છે, અને તે રંગને માટે કર્કુર શબ્દ વપરાયો છે, એ ઉપરથી ‘કાબર’ને કર્કુરા શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવાનું સ્પષ્ટ હોય. ઘણે ભાગે આ બાબતમાં પહેલ કરનાર આપણા વિદેશ ગાક્ષર શ્રી. કમળાસકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી છે. તેમણે પોતાના જૂદાજૂદાકરણમાં ‘કાબર’ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કર્કુર ઉપરથી આપી છે. આ સિવાય એને માટે બીજો કશો આધાર નથી.

વળી પોપટની માદા એ જો મેના હોય, તો તો તે પોપટના રંગરૂપનું પંખી થયું ગણાય. પણ એ વસ્તુ બગાબર નથી. પોપટની માદાને પોપટી પણ કહી છે સામંજમાં એ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

નગીનદાસ પારેખ

છ વરસ પહેલાં નામદાર મદારાગ્ન સાહેબના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવી. દરબારી ખેડૂતોને જમીનનો વેચાણ હક અને વારસા હક આપીને એ પ્રસંગને ચિરસ્મરણીય બનાવવામાં આવ્યો છે. અત્યાર પહેલાં ખેડૂતની જમીનની અંદરની મિલકત જેની કિંમત ઉપમવી ન શકાય તેવી મરેલી મૂડી જેવી હતી. હવે વેચાણ હકથી ખેડૂત જમીન ઉપયોગમાં લઈ શકે તેવી ચલણી મિલકત બની છે. પહેલાં તો વારસ પુત્ર ન હોય તો જમીન દરબાર દાખલ થતી. આ રીતે ખેડૂતની મિલકતની કિંમત કટલી વધી છે તેની ચોક્કસ આંકણી લગભગ અશક્ય છે. તો પણ દરબારી ખાલસા વહીવટમાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ વીધાં જમીન છે. અને વીધા દોઢ દસ રૂપિયાની કિંમત આંકીએ તો એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે ખેડૂતની મિલકતમાં એથી ૧૬થી ૨ કરોડનો વધારો થયો છે.

વારસા અને વેચાણના નવા હકને લીધે ખેડૂતને જમીન માટે મમતા વધશે, અને તેની શાખ પણ વધવાથી ખેતીસુધારણા માટે મોટી ખર્ચાળો ચોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનું તેને માટે શક્ય બનશે. અને એમ ધારી શકીએ કે આ ખર્ચિતા મળેલા લાભ અને શાખથી ખેડૂત પોતાની જમીન વેચવાની બનાઈ થાય. એને નોંતોમાં ઘણા સમજી માણસો છે. નાતનાં બંધનો અને જમીન વેચાણ પછી નાત ત્રાસ તેઓ સમજે છે. એ રિવાજોને લીધે તેઓને દેવું કરીને ન્યાં વેચવાનું હારે અર્થ કરવું પડે છે. એ અનિષ્ટમાંથી બચવા માટે તેઓએ પોતપોતાની સાંતિઓ માટે કાયદાઓ ધડયા છે. પણ કોઈ પૂછનાર ન, હોવાથી એ કાયદાઓ નોર્થએ તેટલા પળાતા નથી. રાજ્ય એમાં વચ્ચે આવે તો તેઓ કદાચ રાજી થાય. ન્યાં ન્યાં સાંતિઓમાં આવે મત છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યે વિના સંકોચે યોગ્ય કાયદાઓ ધડવા નોર્થએ અને તેનો અમલ કરવો નોર્થએ."

ખરક નામે ખેડૂતોની મોટી નાત છે. તેઓ સશક્ત અને મહેનતુ છે. અને પોતાની ખેતીની આવક ઉપરાંત તેઓ મોટી સંખ્યામાં ભેસો રાખી કમાણી કરે છે. આટલો ઉદ્યોગ અને ઉદ્યમ છતાં તેઓ લગ્ન, ઘરઘરણાં, આણાં વગેરે પ્રસંગો વખતે ખૂબ ખર્ચ કરીને પાપમાલ થઈ જતા.

એ નાતખર્ચના જીલમમાંથી બચવા માટે ખરક લોકોએ પોતાની મેળે જ રાજ્યને કાયદો ધડી આપવા ચિંતી કરી અને જીલ્લાલુદા પ્રસંગ વખતે ખર્ચની રકમ સુકરર કરાવી. હવે એ કાયદો ન પાળે તો તેઓને દંડ થાય. મદાલના વહીવટદાર એ દંડ વસૂલ કરે અને નાતના ખર્ચને એ પેસા સોંપી દે. છેલ્લાં વરસોમાં હદબદાર વધી પડેલા ખર્ચ પર ખરક લોકોની નાતમાં એ રીતે રાજ્યે અંકુશ મૂક્યો છે.

સમાજસુધારો ઉપરથી દાખલ કરવામાં આવે એવો ભાગ્યે જ કોઈને આગ્રહ કરી શકાય, પણ કમિટીના રિપોર્ટમાંથી શબ્દો લઈએ તો, "આવા નાતે પોતે કરેલા કાયદાકાનૂનો બતાવે છે કે, આવા સમાજસુધારાની આવશ્યકતા છે અને રાજ્ય વચ્ચે પડે તે પણ સહી લેવા લોકો તૈયાર છે. નાતના ધોરણો જે કંઈ અસર ન કરી શકતા હોય અને ખાલી ચોપડે મંડાઈ રહ્યા હોય તેને કાયદારૂપે અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય રાજ્યનું છે."

છે ખેડૂતની વધતી જતી વસ્તીને લોધે જમીન પર બોળે વધતો જાય છે અને કેટલાક ડિગ્રાઓમા તો એવું બન્યું છે કે માગ ખેડૂતોને, નિભાવપૂર્વક જમીન ન હોવાથી ગાડાના લાડા ઢગા પડે કે, અથવા ફેરી અને ગુનાના કાનના ઈન્દ્રિય ગમ્યા પડે છે અથવા તો મજૂરી પણ કમની ફરજ પડે છે "

પણ હાલમા, નિશ્ચિત મજ્જા કમતા ઓછા વીધાની જમીન હોય તો તેના ભાગ પાડાની કે તેમણી વેચાણ કમવાની મનાઈ ઢગમા આવી છે ખેડૂતનો નિભાવ અસાધ્ય કરી દેતી એ ભાગવા પાડાની પ્રથા આ નિયમથી અટકી જશે એમ આશા રાખી શકાય

મહેસૂલ ઉધગરવાની મજ્જાઈ માટે વણી વાર ટીકા થાય છે અને એ મજ્જાઈથી ખાતેદાર ઘણી વાર દેવામા ગડાનાય છે એ માત્રી વાત છે થોડા વરસ થયા એ સમ્પત્તિ ઓછી કરના માટે બે રીતે પ્રથનો કરવામા આવ્યા છે એક તો મહેસૂલની વસુલાતમા સખત આક્રી રહેલ મહેસૂલ પેટે વસૂલ કરવાની આની આખા ગામ માટે વોતણને બદલે મહેસૂલ ખેડૂતો પાસે નહિ પણ માધારણ અને ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિ પગથી નક્કી કરવામા આવે છે એટલે ગામના લગભગ બધા ખેડૂતો ભરી શકે તેની જાતના ઓછા ધોરણે આ લેવાણ નક્કી કરવામા આવે છે પણ એવા ખીજા ખાતેદારો હોય કે જેઓ નિશ્ચિત ધોરણ કમતા અમુક આની ગુકમ વધારે ભરી શકે તે માટે એવા ખેડૂતે પોતાના ખાતાના આક્રીદેણમા શી ગુકમ ભરવી એ સ્થાનિક વહીવટદાર નક્કી કરે છે—સ્થાનિક વહીવટદારોને નક્કી કરેના આના બ્યકિતગત લેવાણમા —સન્નેગાનુકૂલ વધધટ કરવી હોય તો કરી શકે તેની મુખતવારી આપવામા આની છે

વળી મહેસૂલની સમ્પત્તિ ઓછી કરવા માટે કિસ્તની તારીખના કડ પાલન માટે આગ્રહ સેનનામા આવતો નથી અને લગભગ દર વરસે નિભાગના આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિમરીને ખામ એવી સત્તા આપવામા આવે છે કે તે મહાલ, તપા કે ગામડાના ઝાણના પાકના ફેરફારને અનુકૂળ અને એ રીતે મહેસૂલના હપ્તા ભરવાને માટે મુદત વધુ લખાવી શકે

હવે કપાસ મગફળી નગેર પેમા ઊપજે તેવી ચીજોના વાવેતર તરફ વલણ હોવાથી, ખેડૂતો પોતાના ઢોરો માટે પૂરતા પ્રમાણમા ચારા એકઠો કરી ગામો શકતા નથી એટલે રસાદ મોડો આવે કે ચોમાસામા વરસાદ ન આવે તો નિશ્ચીની તગી વખતે ખેડૂતોને ખેડૂતોને નીગણ માટે દોડાદોડ કરી પડે ધાસ કે ડડળની તંગીના માટે ધાસનો સમ્રદ વખતમા ખેડૂતને મદદ કરના માટે ગાજ્ય નણ્યાગ કરોડ પાઉન્ડ ધાસનો મમદ ગમે છે ગમે વગસે જ જુલાઈ અને ઑગસ્ટ વચ્ચે વરસાદનો તાણ પડી, ત્યારે રાજ્યે ખેડૂતોને તાત્કાલિક ૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ધામ ધીરું હતું આવી વખતમરતી મદદ સિવાય ઢોર રાખનારા ખેડૂતો લટકી ગયા હોત અને ઢોરને માટે નીગણ ખરીદના માટે જ તેઓને દેવું કરવું પડત

અત્યાગ સુધી આપણે માત્ર બહાગની નિયેધાતમક મદદ કરી શકે તેવા કાયદાઓની અને વહીવટી પગલાની વાત કરી ખેડૂતની આર્થિક સુધારણા માટે ગ્યનાતમક કાર્યોના વિચાર કરીએ ત્યારે દેગની ઓનાદ સુધારવાનો પ્રક્ર પહેલો આગળ આવે છે એ મહત્વનો અને વળી જુદીપૂરક કામ કરવામા આવે તો તેનું પરિણામ ટૂંક મુતમા દેખાઈ આવે તેવા પ્રક્ર છે જે કે

મૌ સંવર્ધન

પશુપુધારણાનાં એ કાર્યમાં લોડ લીન્ડીયગોની અધીક્ષતે લીધે ગમણો વેગ આવ્યો છે, પણ આ અતિ મહત્વની બાબતમાં ભાવનગર દરબાર છેલ્લાં પાંચ વર્ષ ઉપરાંત સમય થયાં બાન આપે છે. વાછડાઓને ખાસી કરવા સામે સમાજમાં મદોઆજૂના અર્થધાર્મિક પૂર્વગ્રહો દતા, અને પશુપુધારણાના કાર્યમાં મોટામાં મોટી નડતર એ હતી. હવે તો બડોઝો રીતે ખાસી કરવાથી પશુઓને જરાપણ દુઃખ થતું નથી એટલે લોકોનો વિરોધ માત્ર અકારણ હતો. બડોઝો રીતિનું લોકોનો નજર આગળ જળતાવી આપવાથી અને મહજ સમગ્રવટથી, લોકોનો એ વિરોધ તૂટી ગયો છે એ અંતોયની વાત છે. હવે તો ધણીખરા ખેડૂતો પોતાની મેળે જ વાછડાઓ ખાસી કરવા દે છે. એ કાર્ય માટે બડોઝો રીત જાણનારનો રટાકે રોકામાં આવ્યો છે અને અત્યાર સુધીમાં ૮૬૨૪ વાછડા તથા ખેડો ખાસી કરવામાં આવ્યા છે.

મહાનનના રેડીઆળ આખલાઓ ઓછા કરવા માટે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. મરાઠુર ગીરની દેહાણુ ઓલાદ ભારખરદારી તેમજ દૂધ આપનાર તરીકે ઉત્તમ ગત છે. તેને ઉતારી પાડવામાં આ રખડાઉ ઓકલા કહેવાતા મહાજનીઆ ખૂટું મુખ્યત્વે કારણમૂત છે. એવા નકામા મોખરીઆ ખૂટને ખાસી કરીને નિર્દોષ બનાવવા ઉપરાંત દરેક ગાયને સારી ઓલાદના આખલાઓ પૂરા પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સારા ખાત્રીલાયક આખલાઓ મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આખલાઓ ઉછેરવાનું નક્કી કરવામાં આવે તો એનો ઉકલ થાય, અને સારા આખલાઓ ઉતરાત્તર મળતા રહે. એવા બે કાર્ય કાઢવા એવી સચના થઈ છે અને દરબાર એ વિચારણામાં છે.

લગ્ન વગેરે સામાજિક પ્રસંગે ખેડૂતો લદખદાર ખર્ચ કરે તે બાદ કરતાં બળદની ખરીદી એ તેના જીવનમાં સૌથી ખર્ચાળ વસ્તુ છે. દોરોની છેલ્લી પંચવાર્ષિક ગણતરી મુજબ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો પાસે ૮૨,૪૨૬ બળદો છે. બળદ સામાન્ય રીતે દસ વરસ કામ આપે. એ દિશાએ વરસોવરસ ૮૨૪૨ બળદ નવા મળતા રહે તો ૮૨,૪૨૬ બળદો કાયમ રહે. સામાન્ય રીતે બળદની કિંમત રૂ. ૫૦ આંકીએ, તો પણ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો દર વર્ષે રૂ. ૪,૧૨,૩૦૦ એટલે કે ચાર લાખ કે તેથી વધારે રૂપિયા બળદ પાછળ વાર્ષિક ખર્ચે છે. ખેડૂતો એકમે ગાયો તો બહુ ઓછા ખર્ચે રાખી શકે. એમ કરે તો તેઓ બળદો ઉછેરી શકે અને ઉપર જણાવેલો રકમની જગ્યા થાય. એમ કરે તો ખેડૂતને બળદ માટે સિંધી વેપારી પર આધાર રાખવો ન પડે અથવા તો સાદુકારને ખોળે માયું. ધરતું ન પડે. વળી પૈસા ખરચીને લીધેલા બળદો કરતાં ઘેર ઉછેરેલા બળદ વધારે સારા થશે. જે ગામને એકેક વરસ થયાં આખલા આપવામાં આવ્યા છે ત્યાં બળદની ઓલાદમાં ઝટ નજરે તરી આવે એવો સુધારો જણાયો છે અને કપાલાની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. (બળદ ખરીદવા માટે સિંધી સાથે કરેલા કરારને કબાલો કહેવામાં આવે છે.)

ખેડૂતસંરક્ષણ ફંડના બ્યાનમાંથી દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતોને કેવી રીતે મદદ અપાય છે તે વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે. અતિવૃષ્ટિ કે દુષ્કાળ વખતે ફંડનો એ ઉપયોગ બરાબર હતો. પણ તે ઉપરાંત ભાવનગર દરબાર બ્યાનની એકઠી થયેલી રકમનો બીજો કોમાં ઉપયોગ થઈ શકે તે વિચારતા હતા. તે ઉપયોગ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી સંપૂર્ણ દુષ્કાળ કે વરસાદની તાણ જેની વારંવાર આવતી મુસીબત વખતે ખેડૂત તેનો સામનો કરી

શકે અને ખૂબ વિચાર અને ચર્ચાને અતે દગબાગ એમ નિર્ણય પર આવ્યા કે ખેડૂતને કાયમી દૂના હોવા નોંધ એ હિંદુસ્તાનની આમોહનાને લીધે, અરે ખામ કરીને કાઢિયાના જેવા દેશમાં ચોમાસાનાળા પ્રદેશમાં દૂનાના પિતની મગજ અનિવાર્ય છે ભારતનગર જેવા ગામમાં નહેરો નથી અને ભવિષ્યમાં એવી શક્યતા પણ નથી, તેના પ્રદેશમાં દૂનાની મૌથી વધારે જરૂર છે

પાણીની સારી સેવનામાં ઘણા જૂના દૂના માત્ર કાચા હોનાથી નકામા થઈ ગયા હતા, અને બાણુની બેળાડો પડી જવાથી પૂર્ણ જતા હતા, વાગનાર મગાનના ખર્ચને ખેડૂતો પહેલથી ન શકે એટલે પણ એ કુવા બગડતા હતા એટલે પૂરતુ એકદર ૨૧૩ પાકા કૂવા પાણી આનતુ હોય એના જૂના ભાડ દૂના પહેલા હાથમાં લેનામાં બાધવા પાછળ રૂ. ૭૦,૫૦૬નો ખર્ચ આ પા કિમતમાં મદાલતા દેશ તપ્પામાં જૂના કૂવા પાકા બનાવવા માટે રૂ. ૭૫૦૦૦ મજૂર થયા એક જ પગણમાં એ રીતે શરૂઆત કરી તે માથે રાજ્યમાં જુદી જુદી જગ્યાએ રૂ. ૧૧ મમગના માટે રૂ. ૨૦૦૦૦ મજૂર કરવામાં આવ્યાં એ રૂ. ૨૨૫૬૧ દેશ તપ્પામાં ૧૬૨ કૂવા પાકા કરના પાછળ ખર્ચાયા અને રૂ. ૧૭૩૪૫નો રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે ખીજા ૫૧ કૂવા માગ કરવામાં ખર્ચ થયો પછી આ વગરે પાકા કૂવા બનાવના માટે એ રૂ. ૬૩માંથી રૂ. ૮૦૦૦૦ ગઢકા મહાત માટે મજૂર કરનામાં આવ્યા છે

જરૂરની મધી રકમ ઉપરોક્ત રૂ. ૬૩માંથી ગામ આપે છે અર્ધો રકમ ખેડૂતને ખાતે માડવામાં આવે છે અને પછી નાના નાના હાથમાં તે વસૂલ કરી લેનામાં આવે છે, જ્યારે માકીની અર્ધો રકમ ગામ તરફથી બક્ષીય તરીકે માકી વાગવામાં આવે છે

થોડા વગર થયા ખામ માણુઓ રાજીને કાતરાના તથા હાથવણાટના ધધાને ઉત્તમ આપનાના પ્રયત્નો ચાલે છે કપાસિયા હાથે કાઢવાનો પ્રયાગ વધતો જાય છે કારણકે હાથે કાઢેના કપાસિયાની કિંમત છનના કપાસિયા કરતા ખીલાણુ તરીકે વધાર ગણાય છે નાવતગમાં પણ હાથે કાઢેના કપાસિયા ઓછા નોંધ એ એટલે ખી ખરીદતી વેળા એટલા પેમા બએ છે મારા અને ચોખખા ખીજનો લાભ ખેડૂતો જાતિ અનુભવને લીધેય મમજતા હશે એવો મામાન્ય ખ્યાલ રહે પણ છેક જરૂરની પળે વાણીને નખતે ધણા ખેડૂતો ખી લેવા નીકળે છે, તેઓની એ બેદરકારી જોતા મગસ ખીની કિંમત વિશે તેમને મમજ છે કે કેમ તે વિશે શકા થાય અમુક અરે કદાચ ગરીબ સ્થિતિને લીધે આ બેદરકારી કદાચ આવી હોય, પણ સારા ખીજ મતત મગના ગ્હે ને માટે પૂગ પ્રયત્નો કરવા નોંધ એ અને તેનો મદદથી અમરકાગક ઉપાય, કપાસ હાથે લોઢવો તે છે એનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત પોતાની નીપજનો બધો કપાસ હાથે જ લોઢે પણ મગ ખી માટે અને કુટુંબના કપડા પૂરતો કપાસ તે બચત ગખે એટલું તેને મમજવડુ નોંધ એ

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

‘ પારશર્ય ’

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ઉઘડતાં ઉપાનાં દ્વારે
ફેલાતી હિમમાળ હારે
ક્ષિતિભેની તટપાળે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

દાઝેલા બપોર ટાણે
વેરાન કે વનવાટે
ચોપાસે મૃગજળ ઘાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

વિલાતાં કે સાચંકાળે
તૂટેલાં મંદિર દ્વારે
ખૂંટાતી દીપક વાટે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

નીશીથે વાદળ નાદે
તોફાની તિમિર ફાળે
વેરણ નીંદર સારે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

પંચભૂત દેહ માળે
મનયુદ્ધિ ભ્રમ જાળે
હયાના નિસીમ આરે
એકલી—ભૂલી રે પડી૦

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા,

(૧) પાટણની જગાએ પહેલાં કાઈ નગર હતું ખરું ?

સં. ૮૦૨ માં વનરાજે પાટણ વસાવ્યું હતું. તે પહેલાં એ સ્થળે લાક્ષારામ નામનું નગર હતું એમ એક ઉદ્દેશ્ય મારા યાંચવામાં આવ્યો છે. જિનપ્રબસરિએ સં. ૧૩૬૪ થી ૧૪૮૯ સુધીમાં રચેલા વિવિધતીર્થકલ્પ નામના મંથમાં અળહિલપુરસ્થ અરિષ્ટનેમિકલ્પ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે લખીત છે:—

પ્રાચીન સમયમાં કનોજ નગરમાં મહાસમૃદ્ધિવાન જક્ષ નામનો વણિક હતો. કનોજના રાજ્યએ પોતાની પુત્રી મહુશિંગાને કાપડામાં આપેલા (મામરવામામાં ?) ગુર્જર દેશમાં કરિયાણા લાદેલી બળદોની પોઠ લેઈને તે આવ્યો અને સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલા લાક્ષારામમાં મુકામ કર્યો. તે નગર અણહિલવાડ પાટણની જગાએ હતું. તે વણિક ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં રહ્યો. વરસાદ પુરૂજ પડ્યો. ભાગ્યે મામમાં તેના બધા બળદોની પોઠ ગુમ થઈ. તેને માટે ઘણી ખોજ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ પ્રમાણે ભવનાથ ધવાથી તે બહુ ચિંતાતુર થયો હતો. તેવામાં એક રાત્રે અપ્પાણ માતાએ તેને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, "હે વત્સ! તું જાગે છે કે ઊંધે છે?" તેણે જવાબ આપ્યો, "ભગવતી! મારું સર્વસ્વ નાથ પામ્યું, ને મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે?" દેવીએ કહ્યું, "વત્સ! આ લાક્ષારામમાં આંગલીના યડની નીચે ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. ત્રણ માર્ગોનાં ખોદીને તે તું કાઢ. તે ત્રણ પ્રતિમાઓમાં એક શ્રી અરિષ્ટનેમીની છે, બીજી શ્રી પાર્શ્વનાથની છે અને ત્રીજી અંબિકા દેવીની છે." તે જક્ષ વણિકે પૂછ્યું, "આંગલીનાં યડ તો ઘણાં હોય, તો એ યડ જોળખવું શી રીતે?" દેવીએ ઉત્તર આપ્યો, "જે યડની પાસે ધાતુનું મંડળ અને ફૂલનો દગલો હોય તે યડ એ હશે. એ પ્રતિમાઓ કાઢીને તેનું તું પૂજન કરીશ, તો તારા બળદોની પોઠ એની મેળે મળી આવશે." તેણે પ્રભાતમાં ઊઠીને તે પ્રતિમાઓ ખોદાવી અને તેની પૂજા કરી. પછી તુરત જ આચિંતી તેની પોઠ આવી પહોંચી. તે વણિક પ્રસન્ન થયો, ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું અને ઋતિઓની તેમાં સ્થાપના કરી.

ત્યાર પછી, એક ચોમાસામાં જ્યાં અદારસો રાજવીઓનાં ઘર હતાં તે અગાહાર (હાલનું અધાર) ગામમાં બંસાણ ગચ્છના શ્રી યશોભદ્રસુરિ બંસાત નગરમાંથી વિદ્યાર કરતા કરતા આવ્યા. લોકોએ વિનંતિ કરી કે, "મદાગચ્છ! તીર્થનું ઉદ્ધાન કરીને જતું કીક ન ગણાય." તેથી તે સુરિએ તે પ્રતિમાઓને વદન કર્યું અને ભાગશર માસની

પૂનમે ધ્વજારોપનો મહોત્સવ કર્યો. આજ પશુ પ્રતિવર્ષે એ દિવસે ધ્વજારોપ થાય છે. આ ધ્વજારોપ મહોત્સવ વિક્રમ સંવત પાંચસો બેમાં (૫૦૨) થયો હતો.

ત્યાર પછી સં. ૮૦૨ માં અણહિલ્લી નામના ગોવાળે દેખાડેલા લાક્ષારામના રથને આવડા વંશના વનરાજે પાટણ વસાવ્યું.

પાટણની 'અભ્યાસશૃલ્ક પત્રિકા'
વર્ષ ૧૧ અંક ૩ માંથી,

રામલાલ યુનીસાલ મોદી

(૨) વીર્યવાન પ્રજનનું ઘડતર

હિંદમાં સરકારને તેમજ કેળવણીખાતાને કેટલાય પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઉકેલવાના છે. આવો જ તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક આરોગ્ય અંગે તંદુરસ્તીનો છે. શાળાપાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તખીખી તપાસનાં પરિણામં વધુ ને વધુ ખેદજનક રીતિનો ચિતાર પ્રતિવર્ષે રેણુ કર્યા કરે છે. છતાંય, છાંપાંની થોડીક ક્ષણિક ધાંધલ ને ઉદાપોહ બાદ કરતાં, ભારતીય પૌરુષની ઉત્તરોત્તર વંધતી જતી નિર્બળતાને અટકાવવા માટે ગંભીર વિચારણાપૂર્વક ચોગ્યથેલા પ્રયત્ન થયો નથી. આખાયે પ્રાન્તના આરોગ્ય ખાતાની મંજાળ રાખનાર ઉપરી અમલદારોને માંથે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તંદુરસ્તીની જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે. પણ અનેક કારણોને લીધે, અમુક દિવસોએ કંઠગા વખતે છોકરાઓને કેટલાક શારીરિક આંચકા અવગણ્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કરાવવામાં આવતું હોય એમ જણાતું નથી. શુદ્ધિકૌશલ, માનસિક જોમ અને અપળતા માટે તંદુરસ્ત શરીર એ સૌથી મહેલો જરૂરિયાત છે. આટલો જઘો વિશાળ માનવ સમુદાય હોવા છતાં હિંદ જડ અને નિઃપ્રાણ દેખાય ન્હે; શારીરિક ચોગ્યતાને અભાવે વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્ય તરફ કૂચ કરવાની તનમનાટભરી ધગશ નજરે પડતી નથી. શરીરને જોગે આપણે શુદ્ધિ, વિકાસ સાધવા તરફ સહેજે ઢળી પડ્યા છીએ. ઉત્તમ પ્રતિભા શુદ્ધિર્બળ, કરતાં શારીરિક બળ અને જોમ પ્રગટ્તવનમાં, વધારે મદત્તવનો ભાગ ભજવે છે; તેમજ અણુનમ નિશ્ચય બળને ધારણ કરનાર ઉત્તમ પાંત્ર તો વજ્ર જેવી 'બીમસેની કાયા' જ હોઈ શકે એનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી. ઉપનિષદકારે સત્ય જ બાખ્યું છે કે

નાયમાત્મા ચલદીનેન લભ્યઃ ।

આ મંબધમાં વર્તમાન જર્મની પોતાના યુવાનોની શારીરિક સંપત્તિના મરક્ષણ ને વિકાસ પ્રત્યે જે ધ્યાન આપી રહ્યું છે તે વિચારવું આપણે માટે હિતાવંહ છે.

જર્મનીમાં કેવાં પ્રકારનું શારીરિક શિક્ષણ ચાલી રહ્યું છે તે નજરે જોઈ આવવા માટે એક ક્ષિતિશ પ્રતિનિધિમંડળ ગઈ પાનખરમાં ત્યાં ગયેલું. એમના અહેવાલમાં અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં આ વાત પણ નોંધી છે કે જર્મનીની નિશાળામાં શારીરિક શિક્ષણને “અભ્યાસક્રમમાં મુખ્ય ગણાતા વિષયોમાંનાં એક તરીકેની અગત્ય ને મંહંતો આપવામાં આવી છે; યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી અમુક કક્ષાથી આગળ વધે તે પહેલાં તેને નિયત કરેલા ચુલુ શારીરિક વિભાગમાં પણ પ્રાપ્ત કરવા જ પડે છે. અને ઉદ્યોગ વિભાગમાં

આની દિમત જુદી જુદી રીતે બરાબર અનુભવવામા પણ આવે છે " કમજોર શરીર-
વાળાથી થવા પામતી જૂલો આ મશકત શરીરવાળાને હાથે નથી થવા પામતી, થોડુંક કામ
કરતા જ થાક ને કટાણાની જે અસર નગણ શરીરવાળા ઉપર થઈ જાય છે તેવું મળજ
શરીરવાળા પર જણાતું જ નથી એ તો ઉમમ ને આનંદથી કામ કર્યે જ જાય છે, અને
શારીરિક મહેનત માગી લેનાર અનેક વિષયોમાંથી પોતાની વૃત્તિને અનુદૂળ વિષયની પમદગી
કરવાનો પણ ખડતલ શરીરવાળાને પૂરતો અવધાન રહે છે ગજબીય લક્ષ્મી અને એવી
ખીજી વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ને જવાનગરીવાળી જગાઓમા આગળ આનીને નેતા તરીકે કામ કરી
શકે એવી સ્વાભાવિક શક્તિઓ જે બાળકોમા હોય તેમને પદ્ધતિમય કેળવવાને માટે ત્યા
' નેપોલો ' નિશાળો છે એના મેળધમા એ અતેવાલમા લખ્યું છે કે " મહેનત, મજૂરી,
થાક, ટાઢ, તડકો મહત્ત્વ ડરી શકે એવા, અને મમે તેની રિકટ પરિસ્થિતિમા પણ મચક
ન આપે એવા પદ્ધતિમા નિરોગી, ખડતલ શરીર ઘડવા એ પટેની નેમ છે માનસિક
શક્તિઓનો વિગમ, આન્વિષ્ઠાનર, મનોમગ ને મદ્દપમગનો ઉપયોગ કરના વિગેની
મમજીય તેમજ જનામદારી ને નેતાગીરીનું શિક્ષણ આ બધાને બીજું ગ્યાન અપાય છે "

ત્યા શારીરિક શિક્ષણ પર વધારા પડતો જોખ અપાતો એ પ્રતિનિધિમડળને દેખાયો, પણ
તેના " નવીન, દીર્ઘજીવી, અતિશય મમદાયક ને લાભાચક અને ઘણી વખત તો વધારે
જ્ઞાનદાયક " તરવોની પ્રશંસા કરતા એ મડળ ક્યારાસુ છે આવતા યુદ્ધમા તોપોને મોઢે
ચઢાવવા કામ લાગે એ હેતુથી વજ્રકાય બીમમાય પ્રજા તૈયાર કરવાની વૃત્તિથી જ જર્મની
આટલું બધું લક્ષ શારીરિક શિક્ષણ તરફ આપી રહ્યું છે એમ એ મડળે માન્યુ મનાવ્યું છે
જ્યારે જર્મની પોતે એનું કાળજી જુદું જ આપે છે ' જુદિવિષય મનોવ્યાપારમા ખૂમ
વધારા પડતું શિક્ષણ જવાને કાળે જ જર્મનીનું પ્રમજીવન આગલા વર્ષોમા નમજાઈના
માડસામા ચીપટાઇ ગયું અને માનસિક અરવરયતા ઢચુપચુપણ અનિર્ણયક મનોદશા,
માદલાપણ અને પોતીમાપણ પ્રજાના દીવમા ઘર કરી બેઠા આનું સ્વાભાવિક પશ્ચિમ એ
આન્ય કે જીવનમજીના કટોમીના પ્રમજોએ સમમ પ્રજાના ગાંધીય ઉત્થાન મારેના
પ્રયત્નને પક્ષાઘાત લાગ્યું થયો " આ દલોલ માએ જ વલુદવાળી છે, ખૂમ વિચારણીય છે
જીવનવિમદમા કેમ ટકતું એ મારેની કેટલી નજીની તાનીમ આપણા યુરાનોને શિક્ષણ-
સરચાઓમા મળી રહી છે એ આપણાથી અગ્રણ્ય નથી બીજા દેશના દષ્ટાતમાંથી આ
વિષય પરત્વે આપણે ધણ જ શીખવાનું છે દિંદના યુરાનોની શારીરિક નિર્મમતા મગોબાઈના
પ્રજ સાથે હિંદીક મજાઓની છે હતાય વિદ્યાર્થીઓના દિતની જવાનગરી ધગવનારા-
ઓના હાથમા જે કઈ મર્ચાદિત માધનો ને ચમવડો પડેના છે તેમાંથી પણ તાત્કાલિક ઉપાય
રૂપે ધણ થઈ શકે તેમ છે બહોળો જનમમુદાય હવે તો એમ માનવા લાગ્યો છે કે વર્તમાન
રાજકીય વાતાવરણને પરિણામે પ્રજાનિકૃત પ્રતિનિધિઓના હાથમા ગણોદ્ધાર મર્ચકો
પાઠ ઉતારવાની મુદ્દ તમ માપડી છે વીર્યવાન પ્રજા તૈયાર કરવાનો પાયો નાખવાના
હેતુથી આપણી પ્રાન્તી મગમરોએ આ દિશામા તાત્કાલિક પગલા ભરવા માટે મવેળા
સમવળવાની જરૂર છે *

અમૃતલાલ ના મોદી

(૩) ચીનમાં 'નવજીવન' આંદોલન

વર્તમાન ચીન સામાજિક પુનર્ધટનાની સ્થિતિમાંથી અત્યારે પસાર થઈ રહ્યું છે. જ્ઞેટલોક જૂની પ્રથાઓ નવી પ્રથાઓને સ્થાન આપવા માટે વિલય થઈ રહી છે. છતાંય ચીના લોકો પોતાની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત નૈતિક સિદ્ધાંતોને ચૂસ્તપણે વળગી રહે છે. એ સંસ્કારિતાએ જ ચીની સંસ્કૃતિને આટલાં વર્ષો સુધી ટકાવી રાખી છે. વિઝાગાપટ્ટમની યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓવ આઈસમાં ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૦મીએ 'વર્તમાન ચીની ઇતિહાસ' ઉપર પ્રો. ટાન યુન-શાને ચીનની સમાજ-ઈમારતના નૈતિક પાયા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. એમણે કહ્યું: "ચીનના સંમાજનું મંડાણ જ નૈતિક સિદ્ધાંતો પર થયું હતું. અને તેથી જ નીતિ માટે એ સમાજ વધારે આગ્રહ રાખતો. જ્યાં નૈતિક ધોરણો જળવાઈ રહે એ હેતુથી આપણી સ્મૃતિઓની માફક ચીનના મંતોએ અસંખ્ય કાયદાકાનૂનો ધડેલા. ચીનના સમાજની પુનર્ધટનાના ઉદ્દેશથી ચીનમાં પ્રવર્તી રહેલ 'નવજીવન' આંદોલન સંબંધમાં એમણે જે વિચારો રજુ કરેલા તે હિંદમાં સામાજિક ને આર્થિક સુધારણાઓનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જેઓ રસપૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે તેમને જરૂર ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. એમણે કહ્યું: "જગતની સંસ્કૃતિઓમાં ચીનની સંસ્કૃતિ જૂનામાં જૂની હતી અને ચીનની પ્રજા એ માટે મગફળી હતી અને એને ખૂબ આદર ને સહલાવથી સન્માનતી. ૧૯મી સદી પછી જ, જ્યારે ચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં ખૂબજ આગ્રહ ત્યારથી, ચીની સંસ્કારિતાના સુદૃઢ પાયાઓ પણ ખખળી ગયા. તે વખતથી જ ચીની લોકોનું પરદેશીઓ તરફનું વલણ પણ સંપૂર્ણતયા બદલાઈ ગયું હતું; હવે તેઓ પરદેશી વિચારોને અપનાવવા ને તેનું અનુકરણ કરવા તરફ એકદમ ઢળી પડ્યા. નવી સંસ્કારિતાના આંદોલનની પાછળ જ માર્ક્સ ચીઆન્ગ કૈ-શૈકે ૧૯૩૪માં 'નવજીવન' આંદોલન ઉણું ક્યું. આ નવા આંદોલનનો હેતુ ચીનનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્રને ચીની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત પાયાઓ તરીકે સ્વીકારીને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ ઓતપ્રોત કરી દઈ ચીના લોકોમાં સંસ્કૃતિ, જીવન ઉણું કરવાનો હતો."

ઈતિહાસનો ૨૫૪૮માં ૨૫૪૮ એક ઓધપાઠ એ છે કે જે પ્રજાઓ ભૌતિકશક્તિ ને સુખોપબોગમાં સ્વીકારી રહી છે તે ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે, જ્યારે ઉચ્ચ ધાર્મિક ને નૈતિક સિદ્ધાંતોને આધારે ધડાએલી પ્રજાઓ જ લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે. જ્યારે ઇજિપ્ત, એસીરિયા, બેબિલોન, ઈરાન, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓ માત્ર પુરાતત્ત્વના તજજ્ઞોને અભ્યાસના વિષયો જ રહી છે ત્યારે હિંદુઓ, ચીનાઓ ને યહૂદીઓની સંસ્કારિતા હજુય પોતાની પ્રાચીનતા જળવી રાખીને જીવી રહી છે. પૂર્વને પશ્ચિમનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ પોતાનામાં ઓતપ્રોત કરી લેવાની જરૂર છે ખરી, પણ એણે પોતે એક ક્ષણ પણ ન મૂલતું જોઈએ કે એના જીવનપ્રાણનો મૂળભૂત આધાર જ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. *

અમૃતલાલ ના. માદી

(૪) રાષ્ટ્રપતિનું ઐતિહાસિક ભાષણ

[રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ સુન્દરતાના પ્રવાસે આવી ગયા. તે પ્રસંગે તા. ૧૭-૯-૩૭ના રોજ અમદાવાદના મુસલમાનોની વિરાટ સભા સમક્ષ જે ભાષણ આપેલું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું હોઈ અત્રે આપીએ છીએ.]

અમદાવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ રસપ્રધાન છે. એ ઇતિહાસથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. આપણે અમદાવાદના આગલાપાછલા ઇતિહાસને જોવાનો છે. અમદાવાદ ઘણી બાબતોમાં વિશિષ્ટ તત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રથમ અમદાવાદનો ઇતિહાસ છે; બીજું અહીંયાં એક ખાસ પ્રકારની સંસ્કૃતિએ જન્મ લીધો હતો તે છે; અને ત્રીજું, અહીં હિન્દુ અને મુસલમાનોની વચ્ચે મારા પ્રમાણમાં છે તે છે. બીજી કામો, પણ અહીં વસવાટ કરે છે. અહીંયાં નવી નવી દુનિયાની વાતો થાય છે. મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. મઝૂરોનાં દળ છે, માલિકો છે, નવી દુનિયા-પુરાણી દુનિયા બંધુએ અહીંયાં છે. એ બધું નજર સામે રાખી આપણે શું કરવું જોઈએ એ નક્કી કરી શકીએ. . . .

બળવો કે આઝાદીની લડત ?

કોંગ્રેસ શી ચીજ છે, કોંગ્રેસની રચાપના કેવી રીતે થઈ અને કોંગ્રેસ કેવી રીતે આગળ વધી તે જાણો. કોંગ્રેસનું આયુષ્ય બાવન વરસનું છે. એની ૨૭ વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં બળવો થયો હતો, એને બળવો કહો કે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીની લડત કહો, પણ એમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો બધા લગ્યા હતા. એનું પરિણામ શું આવ્યું ? અંગ્રેજોએ ધીર જીલમ કર્યો, હિન્દુ મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા, દગાવ્યા. શા શા અત્યાચાર થયા એ બધા જાણે છે. મને ખબર નથી અમદાવાદ પર એની શી અસર થઈ ? પરંતુ મારો જન્મ જે પ્રાંતમાં થયો છે ત્યાં પુષ્કળ અત્યાચારો થયા હતા. અમારા પ્રાંતમાં આજે પણ ગામડાંઓમાં જે ગીતો ગવાઈ છે તેમજ બંધાવાનાં જીલમો વર્ણવેલા છે. એ લોકગીતો પરથી અંગ્રેજોના જીલમનો અવગોળાઈ આવે છે. અંગ્રેજ હકુમતે બધા પર અત્યાચાર કર્યો, પણ મુસલમાનો પર વધુ પડતો શીતમ, ઘેર્યો. અંગ્રેજો જાણતા હતા કે એમના પહેલાં હિન્દુસ્તાન પર મુસલમાનોની હકુમત હતી, એટલે મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા જોઈએ, નથી તેઓ લાંબા સમય સુધી જાલા ન થઈ શકે. ધીમે ધીમે અંગ્રેજ હકુમત વધતી ગઈ. નાનાંમોટાં કાર્યો માટે હકુમતને કારકુનોની જરૂર લાગી. એટલે નિશાળો અને કોલેજો સ્થપાઈ. મુસલમાનોએ એનો લાભ બહુ જ ઝોછો લીધો, પરંતુ હિન્દુઓએ મોટી સંખ્યામાં તે કેળવણી લીધી. એના પરિણામે અંગ્રેજ દફતરોમાં હિન્દુઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં થઈ. પ્રથમ તો મુસલમાનોને જાણી જોઈને દગાવવામાં આવતા હતા અને વળી કેટલાક મુસલમાનોને અંગ્રેજ કેળવણી તરફ અણગમો હતો એટલે મુસલમાનો પછાદિ ગયા, પાછળ રહી ગયા. પરંતુ કેટલાક વખત પછી એક ધરિલામી જીજ્ઞાસે લાગ્યું કે મુસલમાનો અપંગ થઈ જશે, અને અંગ્રેજ જાણવું જરૂરી છે એટલે સર સેયદ એહમદખાન અલિગઢમાં કોલેજ સ્થાપી, જે આગળ જતાં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી થઈ. આમ મુસલમાનો અંગ્રેજ તાલીમ તરફ વળ્યા.

મહાસભાની સ્થાપના અને મુસ્લીમો

પરંતુ એ સમય દરમિયાન હિન્દુઓ આગળ વધી ગયા. કેળવણીમાં અને વેપારમાં

પણ હકુમત પાસેથી કાંઈક માગવા પણ લાગ્યા. સગવડો અને ઓછા વગેરે માગવા લાગ્યા. સતત માગણીઓનું પરિણામ એ થયું કે કોંગ્રેસનો જન્મ થયો. આજની કોંગ્રેસ જન્મર સામનો કરે છે, એણે અંગ્રેજ સત્તનતને હચમચાવી છે. કોંગ્રેસનું ધ્યેય સત્તનતને હાંવવાનું છે. પરંતુ એના જન્મકાલ પછીનો સમય મંદ હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે એની નરમાઈ કહાણમાં પલટી. કોંગ્રેસની એ ગતિથી સર સૈયદ લડકયા. એમણે ધાર્યું કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં ભળે એ ઠીક નથી. કોંગ્રેસમાં ભળવાથી અંગ્રેજ હકુમત નાખુશ થઈ જશે એવો એમને ભય હતો. સર સૈયદે વિચાર્યું કે મુસલમાનોની હાલત પછડાએલી છે. એમનામાં શક્તિ નથી. એટલે જો મુસલમાનો રાજદારી મામલામાં અંપલાવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે. એટલે એમણે ફક્ત મુસલમાનોની કેળવણી પર જ ધ્યાન આપ્યું અને મુસલમાનોમાં કેળવણી વધી.

કેળવણી વધવાથી મુસલમાનો પણ રાજદારી બાબતોમાં રસ લેવા લાગ્યા, રાજદારી વાતો કરવા લાગ્યા. ત્યારે મુસલમાનોમાં પણ હિંદુઓની માફક રાજદારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે અંગ્રેજ હકુમતને ચિંતા પેડી, કે રાજદારી બાબતોમાં હવે તો આ બન્ને કોમો માર્યા મારે છે એટલે હકુમતે પોતાની ચાલખાણ શરૂ કરી. મૌલાના મહમદઅલીએ એક માનપત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વાઇસરૉયે કેટલાક મુસલમાનોને એ વખતે બોલાવ્યા હતા. એમાં આગાખાન વગેરે હતા. એમને વાઇસરૉયે કહ્યું કે તમે અમુક માગણીઓ લઈ મારી પાસે આવો અને હું એ માગણીઓને મંજૂર કરી લઉંશ. એ વખતના આગેવાન આગાખાન હતા. એમણે અમુક માગણીઓ વાઇસરૉય સમક્ષ રજુ કરી. એમણે ઝટપટ એ માગણીઓ માન્ય રાખી. આજે જો જુદી ચૂંટણીઓ (સેપરેટ ઇલેક્શન) થાય છે, એ પણ આગાખાનની એ માગણીના જ પ્રતાપે. એમણે મુસલમાનોને કહ્યું કે જુઓ, હકુમત આપણને સાચ આપે છે. અને એ સંજોગોમાં મુસ્લિમ લીગ સ્થપાઈ. ત્યારબાદ મુસ્લિમ લીગની તાકાત વધવા લાગી. લોકો એમ સમજે છે કે મુસ્લિમ લીગ મુસલમાનોની અને કોંગ્રેસ હિંદુઓની છે. પરંતુ એ ઘોઠાખાણ છે. એ સમયે લોકોને ખ્યાલ હતો કે એવો સમય પણ આવશે કે કોંગ્રેસ સંસ્થાઓના આઝાદ ખ્યાલથી લોકો મળીને અંગ્રેજ હકુમતનો મુકાબલો કરશે. એટલે મુસ્લિમ જુઝગોને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ નારાજ ન થાય તેના માટે અત્યારથી ફિકર કરવી જોઈએ એટલે એમણે મુસલમાનોના વિચારોને દબાવવા માંડ્યા.

કોંગ્રેસમાં પરિવર્તનનો પ્રારંભ

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ વધતી જ રહી. એની શક્તિ પણ વધવા લાગી. કોંગ્રેસમાં એ સમયે મુસલમાનો પણ ધણા હતા. ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસે એક વધુ કદમ ઉઠાવ્યું, કારણ કે એ અરસામાં કોંગ્રેસમાં વધુ આઝાદ વિચારો અને શોરબકાર કરનારા લોકો પણ દાખલ થયા હતા. એટલે કોંગ્રેસમાં પણ લડાઈ શરૂ થઈ. એ લડાઈ કોંગ્રેસમાં નવા પ્રવેશનાર આઝાદ ખ્યાલોવાળા અને જૂના વિચારના લોકો વચ્ચે હતી. ખેંચતાણ ખૂબ થઈ. કયો પક્ષ આગળ આવ્યો તે જાણો છો? લોકમાન્ય, તિલકનું નામ સાંભળ્યું છે? કોંગ્રેસમાં જો ખીજે પક્ષ ધૂર્યો હતો, એ પક્ષના એ નેતા હતા. બંને પક્ષમાં જંગ જમ્યો અને લો. મા. તિલકને કોંગ્રેસમાંથી હરસેત્યા. તિલકપક્ષ જોરદાર હતો પણ તેઓ લાંબા સમય માટે જેલ પાત્રાએ ગયા અને તેમના સાથીઓ વીખરાઈ ગયા.

ન્યારે લીબરલો પણ લાગે છે

ત્યાર પછી મોટી લડાઈ આવી એકમે વર્ષ પછી જોન્સ ગવર્નરી ચાતાનરણુ મંચુ આઝાદીની ચર્ચા વધવા લાગી, અને એ બીજો પક્ષ જે 'લોઅર મિડલ ક્લાસ' ના નામથી ઓળખાતો હતો તેની તાકાત વધવા લાગી છેવટે અદ્ય અદ્ય મવાહ થઈ અને એ બીજો પક્ષ કોંગ્રેસમા દાખલ થયો જૂના વિચારના લોકોએ કોંગ્રેસમાથી વિદાય લીધી અને તેઓ લીબરલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા પરંતુ એ લીબરલો ગણ્યાગાંઠ્યા છે. અને લોકો પર તેમનો બિબકુન પ્રભાવ નથી

લીંગમાં પણ પરિવર્તન

ત્યારબાદ ૧૯૧૪નો મહાન પ્રિગ્રહ આવ્યો અને એની પણ અમર કોંગ્રેસ પર થઈ કોંગ્રેસ વધતી જ ગઈ અને એની માગણીઓ પણ 'કડક' થતી ગઈ પરંતુ એ દરમિયાન મુસ્લિમ લીંગનું મધાગણુ અપૂર્ણ જ નહોતું આઝાદ ખ્યાલના લોકો માટે એના દરવાગ ખંધ રહ્યા ત્યારે કોંગ્રેસ બદલાવા લાગી ત્યારે મુસ્લીમ લીંગના બાગણુ ખંધ જ ગયા એટલે નવા લોકો માટે કોંગ્રેસના બાગણુ ખુલ્લા જ હતા, જેથી મુસ્લીમ લીંગ પણ બદલાવા લાગી અને મને ૧૯૧૫મા મુસ્લીમ લીંગ કોંગ્રેસની પાસે આવવા લાગી કોંગ્રેસની નધુ નજીક આવવા માટે કેટલાક વચ્ચે મુધી મુસ્લીમ લીંગના નર્પિંડ મનેતો પણ કોંગ્રેસના વાર્ષિક સમેલનોની પડખે જ લગવા લાગ્યા લોકો બન્ને મસ્થાઓમા લગવા લાગ્યા અને લીંગ તથા કોંગ્રેસ વચ્ચે સને ૧૯૧૬મા સુલેહ થઈ અને મુસ્લીમ લીંગ કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા લાગી. પરંતુ ત્યારપછી કોંગ્રેસની ઝડપ નધી, અને લીંગ પાછળ ગહેના લાગી

મુસ્લીમ લીંગ પાછળ ગહી ગઈ એ વાત ખરી છે, પણ મુમયમાનો પાછળ નહોતા રહ્યા. કાગણુ કે લીંગ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી મુસનમાનોની શક્તિએ ખીનાફતનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો અને ખીનાફતે કોંગ્રેસ સાથે મળીને કામ ક્યુ અને અંગ્રેજી હકુમતનો જબગરત મુકામલો કર્યો. ત્યારબાદ ખીનાફતના પ્રશ્નો નિકાલ આવી ગયો અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો પ્રશ્ન મુખ્ય મનાય ગણાવા લાગ્યો. પણ એ લડાઈ યોડાક મમય માટે નગમ પડી અને ત્યારબાદ ૧૯૩૦ની લડત શરૂ થઈ.

કોંગ્રેસની ગઝિનનાં ફરીન

પરંતુ કોંગ્રેસે ખીનાફતની ચળવળ પહેના એક વધુ અમરકાગ્રક પગલુ ભર્યું હતું મુખ્ય ફેરફારો તાકાતના પ્રતાપે થાય છે, નેતાઓના પ્રતાપથી નહિ પણ જો ફોજનો કમાન્ડર હોશિયાર હોય તો વિજય જરૂર થાય છે લો મા તિથક પછી મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ પર પડ્યો લોકમાન્યના વખતમા લોઅર મિડલ ક્લાસનું કોંગ્રેસમા બળ હતું, ગાંધીજીના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનના કિમાનો કોંગ્રેસમા આવ્યા, મજદૂર દળ પણ કોંગ્રેસમા ભળ્યુ અને કોંગ્રેસમા ખરી શક્તિ આવી હડતાળો પડવા લાગી અને કોંગ્રેસની શક્તિનાં ઠેઠેર દર્શન થયા દેશમા નવો ઉત્સાહ પેદા થયો કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને અજમાવ્યુ. જૂના વિચારના છુટુર્ગો ગભગાના લાગ્યા કોંગ્રેસનું મેફાન પણ ફેનાયુ અને કોંગ્રેસના મચ્યો ખૂન વધ્યા કોંગ્રેસની ફોજ કરોડોની થઈ ગઈ ક્રાંતિકારી વાતાનરણુ પ્રમર્યુ અમહકાગ પછી કેટલાક મુમયમાનો ગવર્નરી જીવનથી મુક્ત થઈ ગયા, છતા મુમયમાનો પણ બહી જ મોટી સખ્યામા કોંગ્રેસમા મામેન ગ્યા

મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ

સને ૧૯૧૯થી માંડીને દર વર્ષે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં હજારોની સંખ્યામાં સામેલ રહ્યા. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને કોંગ્રેસમાં યોદ્ધાઓની માફક રહ્યા છે. અસહકારની લડત વખતે મુસલમાનોનું પ્રયંડ બળ હતું. ખીલાફત પ્રત્યે તેમને મજબૂખી નોંધ હતો, પણ ખીલાફતનો નિવેડો આવ્યા પછી જ્યારે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીનું ચોખ્ખું રાજદારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે મુસલમાનો ઝાંછો રસ લેવા લાગ્યા.

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ ને આગળ વધતી જ ગઈ. એક પછી એક સુદ્ધીમાં અંપલાવવાને લીધે એની શક્તિ પ્રયંડ થવા લાગી. રાષ્ટ્રની શક્તિ એ પ્રમાણે જ વધે છે. વીસ વરસ પહેલાંના અને આજના હિન્દુસ્તાનમાં આકાશ પાતાળનો ફરક છે. એમ સમજવાનું નથી કે આપણા પ્રધાનો ધર્મ ગયા એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યું. જગા લીધી એ ખરી વાત છે પણ અંગ્રેજ કાનુન હજી નથી બદલાયો. આજે પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં છે, છતાં હિન્દુસ્તાન બદલાઈ ગયું છે એ વાત તો ચોખ્ખી છે.

એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે

કોંગ્રેસનો પ્રભાવ ગામડાંઓ પર ખૂબ પડ્યો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને એમાં રસ લેવા લાગ્યા. કોંગ્રેસે જીતતાં પડતાં પણ પોતાની શક્તિ વધારી. દુનિયાના ખીળ દેશોએ આપણી તાકાત નોંધ. જે દેશ આપણને પહેલાં ગુલામ કહેતા હતા તે હવે આપણી ઇજ્જત કરે છે અને કદર કરે છે એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે.

વિશાળ જગત ઉપર નજર નાખો. દુનિયાની ગતિને નિહાળો. તમે પોતે જ કહેશો કે આજકાલના વાતાવરણમાં કોઈના ધર્મમાં દખલગીરી કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, છતાં હિંદુ મુસ્લીમ સંવાદ પર કેમ ઉઠાપોલ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે દેશમાં બે પ્રકારની માગણીઓ આવે છે: મુસ્લીમ લીગ અને સોષો નેઝરીઓ અને જગ્યાઓ-ઓદ્ધઓ માટે ખૂમો પાડે છે. પણ એ લોકો ગણ્યામાંડ્યાં જ છે કે જે લોકોને માનવસમુદાયના આમ-જનતાના હિતની ચિંતા નથી.

ઈસ્લામનો ઇતિહાસ જુઓ

મહાસભામાં મુસ્લીમોની સંખ્યા ઓછી છે એવી દલીલ થાય છે. એ વાત જો કે ગલત છે છતાં ધારે કે સંખ્યા ઓછી હશે છતાં હું કહું છું કે જે કોમોએ દુનિયાને હચમચાવી છે, તે ગણ્યામાંડ્યા જ હતા. પરંતુ એ લોકો પોતાની સંખ્યા નહોતા ગણતા. ઈસ્લામના ઇતિહાસનો દાખલો ધણો જ શાનદાર છે. મુઠ્ઠીભર અરબો ત્રિલોક પ્રવાહે આખી દુનિયા પર વ્યાપી ગયા. એટલે સંખ્યા ગણવી એ નકામી વાત છે. એ કારણે જ એમ કહેવું કે હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોને દગ્ગાવશે એ બેહુદું લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આઠ કરોડની છે. આઠ કરોડ ઓછા ન કહેવાય. અંગ્રેજો તો ફક્ત પોણા પાંચ કરોડ છે છતાં આજે તેઓ અડધી દુનિયા પર રાજ ચલાવે છે. અત્યારે તો હિન્દુસ્તાન દગ્ગાએલો છે. દેશની અકળામણ વધી રહી છે. અને મુશ્કેલે આઝાદ કરવાની જરૂર છે. પછી આઠ કરોડ મુસલમાનોમાં શક્તિ હશે તો એમને દગ્ગાવનાર કોણ છે?

એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મને ગઈ કાલે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસને મુસલમાનોમાં કામ કરવાનો શી અધિકાર છે? આ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન છે. મેં તમને એ વિષે પૂરતી સમજણ આપી છે

જતાં જવાળ આપું છું કે અમે મુમલમાનોને આઝાદીની ગદ ઉપર લાવવા માટે સમ-
જવીએ છીએ, હંડા તો ચલાવતા નથી! મુમલમાનો કોંગ્રેસના મન્ય અને તો એમની
ધમ્મજા, અમારો જોરલુલમ તો નથી? હિંદુ અને મુમલમાનો એક જ દેશમાં રહે, અને
રાજદારી વાતો ન કરે એ શી રીતે અને? માટે જ દાખલો લો. હું જે પ્રાંતમાં ગઈ છું
ત્યાં હિંદુ મુમલમાનોની ભાષા એક જ છે માગે અંગત લાખા વખતના મિત્રો છે, જેમાં
હિંદુઓ પણ છે, અને મુમલમાનો પણ છે એ લોકો સાથે હું ગજદારી વાતો ન કરું
એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મુગ્ત કે ભદ્રચમા ન્યારે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એક પરિક્ષા વહેંચવામાં આવી હતી, કે
મુમલમાનોએ જવાહરલાલતા ભાષણમાં ન જવું જો કે તેની અમર નાઈ ના થઈ અને
દમરો મુસ્લીમચિરાન્દો માલજવા આન્યા છતાં હું એ જ વિમામરમાં છું કે જવાહરલાલને
સાલજવામાં શો ભય છે? એજ ને કે મને માલજ્યા પછી લોકોની કાયા બદલાવાનો તેમને
ભય છે? હું તો દરેકને એ મલાહ આપુ છું કે આ બન્ને વાતોનો તોલ કરે, અને પછી
કયા પક્ષમાં ભળવું તેનો દેમલો કરવો એકતરૂંશી દેમલો કરવો ન જોઈએ.

અંગ્રેજી હકુમત દાખલ થયા પછી જ લડયા

શું ગજદારી ચકિત વધવાની એ ગદ છે? હિંદુ મુસ્લીમ મવાલ એ તો એક બેહદો
સવાલ છે. પેલેસ્ટાઈન પર નજર નાખો. પેલેસ્ટાઈન તરફ મુમલમાનો અને મને બન્નેને
જોશ છે. હું તો એક રાજદારી માણુ છું અને પેલેસ્ટાઈનને પણ રાજદારી નજરે જોઈ
છું. પેલેસ્ટાઈનના આરખોનો પ્રશ્ન પણ ગજદારી જ છે. એમાં ત્યાના આગખોની માથે ધિમાઈઓ
પણ મામેલ છે. બન્ને કે મો વફદીઓ અને અંગ્રેજો મામે ગજદારી દષ્ટિએ લડી રહી છે,
પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડી રહી છે તેમો વગમથી ત્યાં વફદીઓ અને અરખો
એકીમાથે રહે છે. પણ તેઓ કોઇપણ વખતે લડવા નહોતા. ન્યારે અંગ્રેજી હકુમત ત્યાં
પહોચી ત્યારે જ બન્ને કામો લડવા લાગી!

એ લડતનો દેમલો ત્યારે જ ચળે કે ન્યારે અંગ્રેજોને ત્યાંથી હકાવો દેવાય. અંગ્રેજો
દરેક જગ્યાએ ગાંઠ પાડે છે, એ ગાંઠ પર પોતાનો કબજો ગખે છે અને પછી કહે છે કે
ગાંઠ ઉકેલનાર અમાગે મિવાય કોઇ નથી! સીરિયા પર નજર નાખો. ફ્રાન્સના માત્રાજ્યે
સીરિયાના ગજદારીને તોડવા માટે સીરિયાને આઠ ભાગવાઓમાં વહેંચી નાખ્યું હતું.
પેલેસ્ટાઈનના પણ તણુ ભાગલા પાડ્યા છે.

એટલે જ હું કહું છું કે હિંદુ મુસ્લીમ મવાલ એ કાઈ કામી મવાલ નથી પણ શુલામ
દેશનો મવાલ છે. એ પ્રશ્નને સાહીવાદ જન્મ આપે છે શા માટે? દેશને વધુ શુલામ
બનાવવા માટે

આજકાલ મદા પ્રશ્નો શું છે એ વિચારો કોંગ્રેસનો પાછળ એક જબરદસ્ત તાકાત
છે, ચકિત છે, એને પીછાનો. માત માત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના પ્રધાનમડલો છે. હવે પછી
ચૂંટણી થશે તો ઘણુ કરીને આખા દેશમાં કોંગ્રેસનું જોર વ્યાપી જશે. કોંગ્રેસે આઝાદીની
લડત ઉપાડી છે. એ લડતે કોંગ્રેસની ચકિતમાં વધારો કર્યો છે કોંગ્રેસના આ જબરદસ્ત
પ્રવાદને અમરો, ગમમદાગમઓ, અને મગદાગના પૂતરીઓ અટકાવી નથી શકતા.
હવે હિન્દુસ્તાનમાં રહેતા લોકોની શી ફરજ છે? શું આ વહેતા પ્રવાદથી અલગ ગહેવું,

જે પ્રવાહ પૂર ઝડપે આગળ વધી રહ્યો છે ? હું તો કહું છું કે જો કાર્થ આવો પ્રવાહ હોય તો તેમાં સામેલ થઈ તેના પર પ્રભાવ નાખવો જ નોંધ્યો. અહીંયાં જ હિંદુમુસ્લીમ સંવાસનો ઉકેલ આવી ગય છે.

એક પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજ હકુમત રહેશે. બીજો જગત્સરત અને તાકાતવાળો પક્ષ કહે છે કે હકુમત નહિ રહે અને નહિ રહેવા દઇએ. છતાં જે લોકો આઝાદી માટે છે તે મર્દની માફક કોંગ્રેસના પડખે ઊભા છે.

બધા જાણે છે કે કોંગ્રેસ અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો છે. ૧૯૩૦ની અળવળ વખતે દસ હજાર મુસલમાનો જેલમાં ગયા. એ મંખ્યા બહુ મોટી કહેવાય. સરદાર પ્રાંતે બહુ બળિદાનો આપ્યાં ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને ખુદાઈ ખીદમતદારોએ પણ ખૂબ કુરબાનીઓ આપી. પકાણો ભવંકર અને ઝનુની કહેવાય છે, પણ એ કામની પણ ખાન અબ્દુલ ગફારખાને કાંયા બદલી નાખી. અંગ્રેજો તો એમ જ ઈચ્છતા હતા કે પકાણો હિંસા આદરે એટલે અમો તેમને તોપો અને બદ્દાથી વીંધો નાખીએ. પણ પકાણોએ તેમને ચાનક ન આપી. એ જુલાવામાં ન રહેશે કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની બહુમતી છે એટલે જ કોંગ્રેસમાં હિંદુઓની મંખ્યા વધારે છે અને મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાનો ઓછા છે. પણ મુસ્લીમ લીગ કરતાં કોંગ્રેસમાં છેલ્લાં ૧૮ વર્ષથી દસગણા વધારે સંખ્યા છે એ સાબિતી માટે કોંગ્રેસનાં દફતર ઉઘાડાં છે. કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી મંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનની મુકમ્મીલ આઝાદી છે. હિન્દુ મહાસભા અને કોંગ્રેસ એ બે જુદી જુદી સંસ્થાઓ છે.

સુલેહ કેની સાથે હોઈ શકે ?

કેટલાક લોકો સવાલ પૂછે છે કે કોંગ્રેસ લીગ સાથે સુલેહ કેમ નથી કરતી ? જવાબ એ છે કે કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી મંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત મુકમ્મીલ આઝાદી છે. મુકાબલો કરવો એ એનું ધ્યેય છે. એક રાજદ્વારી સંસ્થા એની જ સાથે સુલેહ કરી શકે કે જે રાજદ્વારી સિદ્ધાંતને મંજૂર રાખે. પણ મુસ્લીમ લીગના જુઝુર્ગો કહે છે કે અમને મુકમ્મીલ આઝાદી મંજૂર નથી, સત્યાગ્રહને અમો પસંદ કરતા નથી.

દવે કોંગ્રેસ લીગની સાથે સુલેહ કરવા માટે પોતાના આંખે સિદ્ધાંતોને કેવી રીતે છોડી શકે કે જેના માટે લાખો માણસો જેલયાત્રાએ ગયા, ગોળીઓ ખાધી, અને કરોડો માણસોએ લાડીમાર સહન કર્યો.

યાદ રાખજો નોખત વાગે છે

અંતમાં, યાદ રાખજો કે દુનિયામાં આવતી કાલે પ્રચંડ અગ્નિ વરસનાર છે. વિશ્વયુદ્ધના બળકારા વાગી રહ્યા છે અને તે સમયે આપણે સાવધ રહેવાનું છે. એ સમયે આપણે શું કરીશું ? એના માટે આપણે અત્યારથી તૈયારી કરવાની છે. દુનિયામાં લડાઈની નોખત વાગી રહી છે, આપણે આપણી પોતાની રક્ષા કરવાની છે, દુનિયાનો મુકાબલો કરવો છે; સામનો કરવો છે. નાની નાની ટુંકડીઓ અને ઝૂપો અંગ્રેજ સંસ્તનત અને દુનિયાનો મુકાબલો નથી કરી શકતાં. ફક્ત કોંગ્રેસ જ એમનો સામનો કરી શકે છે.

[જનરાલ સમાચારમાંથી]

પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ :—ભાષાંતર કર્તા : રામચંદ દામોદર શુક્લ; પ્રકાશક : અંજા
અથમાલા કરાંચી. મૂલ્ય રૂ. ૧૫

આ પુસ્તક પશ્ચિમની કલાકૃતિઓનું ચોક્કસ છે. અને વાર્તાઓ અને હેલ્લાં નાટક
જગત-સાહિત્યના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટતા ચોક્કસ છે. પણ આવાં ભાષાંતરો સરળ-પ્રવાહી હો
જોઈએ તે નિયમ આમાં જળવાયો નથી. વાંચકોની રચના ઠેરઠેર કિલ્લ છે. સંખેદો પ
ભાવ અનુરૂપ નથી અપાયા. વિદેશી કલાકૃતિઓને ગુજરાતીમાં આવા રૂપમાં જોતાં ખેદ થાય.

કાગાવા :—લેખક : સુનીલાલ પુરપોત્તમ ખારાટ; પ્રકાશક : મૃત્યુન કાર્યાલય. મૂ
ત્રણ આના

આ પુસ્તકમાં જનપાનના અર્દિસક-સુધારક-મજૂરનેતા ટોચોહિકો કાગાવાનું જીવ
આપવામાં આવ્યું છે. કાગાવા જગતના વિરલ ધર્મજીવી માણસોમાંનો એક છે. એ રીતે જ
પુસ્તક ગુજરાતીમાં અવતરેલું જોઈ આનંદ થાય છે. આ વિરલતામાં તે, વેશ્યાઓ અ
ખૂન ક્રૂતા ન અચકાય તેવા ગરીબો વચ્ચે રાજ વહોરી લઈને મદદ કરતો સાચો રહ્યો :
વિરલતા ઉમેરાય છે.

પરંતુ આ વિરલતાઓની લેખકને નવાઈ લાગી હોય તેમ, અને તે વાચકને ખતાવત
હોય તેમ, તેનું જીવન વર્તમાનપત્રોની રજક પણ ઉપરજલ્લી શીલીએ લખી ગયા છે. અલખ
વસ્તુને એ વક્ષાદાર રહ્યા છે અને ભાષા સરળ છે.

કાગાવાની માણસજાતમાં શ્રદ્ધા અખૂટ છે અને તેથી ક્ષમાશીલતા પણ અખૂટ ર
જતાં તે ક્ષમા આપી બેસી રહેતો નથી. એ તો અન્યાયોની સામે શરીર તોડીને લડે છે
એ મદા જગત અર્દિસક ચોહ્યા છે.

આનું જીવન ચરિત્ર માણસના શુભાશયોને અત્યંત પ્રેરક બની રહે.

સુડી વચ્ચે સોપારી :—લેખક : શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય; અનુવાદક-પ્રકાશક
રમણલાલ પી. સોની, મોહાસા; મૂલ્ય ચાર આના.

બંગાળીમાંથી સારા અનુવાદો કરનારમાં શ્રી. રમણલાલને ગણાવી શકાય. એમ
કુશળતા અને પદ્ધતિ તેમને સફળ અનુવાદક બનાવે છે. અમે એથી આનંદ પામીએ છીએ

મૂળ લેખક શ્રી. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય પણ સામાજિક અન્યાયોને કટાક્ષક
શીલીએ જુગુ કરનાર તરીકે ખૂબ જાણીતા છે. એમની વ્યાપક સહૃદયતાએ એમની દર્દ
અને લેખનને શીધો સમજણ અર્પો છે. આ લેખકનાં લેખનોનો સમગ્ર ગુજરાતીમાં જો
અમે આતુર છીએ.

મેવા પણ અંથો છે કે જે આપણને અહીં
। મળે.

૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બોન વિદ્યા-
પીઠના તેમના શિષ્યો-મિત્રો તેમજ પ્રશંસકોએ
। મનુ બહુમાન કર્યું હતું.

ગણ્યાગાંઠ્યા સંશોધકોમાં તેમનું સ્થાન ધણું
। જિંચું હતું. તેમના અવસાનથી સાચે જ
। મોટ પડી છે.

* *

મોડાસા કેળવણી મંડળ

ગુજરાતના ખીજ ભાગોના પ્રમાણમાં
કેતર ગુજરાતનો પ્રદેશ કેળવણી વગેરેમાં ખૂબ
। પછાત છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એવા પછાત
। પ્રદેશમાં જે આંગણીને વેઠે ગણાય તેટલી સાર્વ-
। જનિક મંસ્થાઓ છે તેમાં મોડાસા કેળવણી
। મંડળ માનભર્યું અને આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે
। કે એમ કહેવું જોઈએ.

હમણાં આ કેળવણી મંડળનો અઢારમા
। પંતો હેવાલ અમને મળ્યો છે. તે વાંચતાં મંડળે
। કેટલા વર્ષમાં કરેલી પ્રગતિની જાંખી થાય છે. મંડળ
। તરફથી એક સંપૂર્ણ સાધનોવાળી મોડાસા હાઈ-

સ્કૂલ ચાલે છે, તથા એક વ્યાયામ મંદિર પણ
। ચાલે છે. હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
। વધતી જાય છે, બહારગામના વિદ્યાર્થીઓ
। પ્રમાણમાં વિશેષ લાલ લે છે, એ નોંધવા જેવી
। બીના છે. તેમને માટે છાત્રાલયોની સારી એવી
। સગવડ છે.

આ વર્ષે સ્થાવર જંગમ મિલકત ખાતે
। ત્રણેક હજાર રૂપિયા ખર્ચાયા હોવા છતાં વર્ષ
। આખરે ખે. હજાર રૂપિયા કાયમ ફંડ વધારી
। શકોયાં છે એ પ્રગતિસૂચક છે. મંડળ હસ્તક
। હાલ લગભગ એકસડું હજાર રૂપિયાની સ્થાવર
। અને ચૌદેક હજારની જંગમ મિલકત છે, તથા
। વીસેક હજારનું કાયમી ફંડ છે. બીજાં પણ
। લગભગ ત્રણેક હજારનાં ટ્રસ્ટ ફંડો છે. અને
। પરદેશી રમતગમતો માટે વિશાળ મેદાન અને
। સાધનો છે. વર્નાક્યુલર ફાઈનલ થયેલાઓને એક
। વર્ષમાં અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ તૈયાર કરાવવાનો
। ખાસ વર્ગ પણ ચાલે છે. શાળાને પોતાનું
। છાત્રાલયનું મકાન પણ છે.

વ્યાયામ મંદિર કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક
। મંડળ સાથે જોડાયેલું છે, અને તેના તરફથી
। મોડાસામાં દર મહિને ઉનાળામાં વ્યાયામવર્ગ
। યોજાય છે એ પણ ધ્યાન ખેંચનારી બીના છે.

અ તુ કે મ શિ કા

પુ. રા	આસો : ૧૯૯૩	અંક ૬
૧ વસિષ્ઠનો આદ્યાસન સંદેશ [કાવ્ય]	લવેન્દ્ર	૫૦૧
૨ વીમાનો કાવદો	કુમરશી ધરમશી સંપદ	૫૦૩
૩ રાંજકીય તોંધો	નિરીક્ષક	૫૦૯
૪ ગંગા [કાવ્ય]	પાગરથ	૫૧૬
૫ પથિક [કાવ્ય]	પૂજલાલ	૫૧૭
૬ શ્રી. મોતીલાલ અમીન- માનવતાની નજરે	શકરલાલ ગગાશકરે સાન્ની	૫૧૮
૭ અનન્તતાનો અંશ [કાવ્ય]	દેવજી ગ. મોંઢા	૫૨૭
૮ હું [કાવ્ય]	વાદરાવળ	૫૨૮
૯ રૂપિયા આના પાઈ [વાર્તા]	ઉમેદવાઈ મણિયાર	૫૨૯
૧૦ શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન	નગીનદાસ પારેખ	૫૩૬
૧૧ પશ્ચાત્તાપ [કાવ્ય]	ત્રિવદ્રશી	૫૪૯
૧૨ સાદ પૂકારીને શું કંઈ? [કાવ્ય]	પારાસર	૫૫૦
૧૩ વિદ્યેશ	સુદેશ ગો. મેટાર્મ	૫૫૧
૧૪ વિનોદ એના વાણાતાણી વિશેષવચાર	ચુનીલાલ નારણજી શાહ	૫૫૬
૧૫ કવિધર્મ [કાવ્ય]	રુનાતન	૫૬૧
૧૬ ચખરાડિયાં	કિરોજીલાલ ફેસતમજી મહેતા	૫૬૩
૧૭ નૃત્યદેશમાં [કાવ્ય]	અમુ આશાગમ જેતલપુરિયા	૫૬૬
૧૮ ટપાલનો પેટી [કાવ્ય]	શકર જે. પટેલ	૫૬૮
૧૯ શબ્દચર્યા	ધ. જગદીશચન્દ્ર જેકાલાલ ત્રિવેદી	૫૬૯
૨૦ ગોઝારો કૂવો [કાવ્ય]	ગજરોખર	૫૭૨
૨૧ લોકચર્યા	નટવરલાલ મા. સુરતી	૫૭૪
૨૨ પુસ્તક પરિચય	ઉત્સુક	૫૭૮

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી-પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાટણી અગિયારી સામે ખમાસા ચોટી-અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય સુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યેસેન્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

આસો • ૧૯૯૩

અંક

વસિષ્ઠનો આશ્વાસનસંદેશ*

ઉપેન્દ્ર

[વંશસ્થ]

પ્રિયાવસાને નીપજેલ શોકથી
રૂંધાઈ, મૂલત્ર મહીં હુણું તદા
વિદોષી હું અન્યુ સ્વયોગથી,
ઋષિ વસિષ્ઠે નિજશિષ્ય પાઠવ્યો.

૧

[વિભાગિની]

અનગન સમક્ષ આવિયો ગુરુ-સંદેશ વહન્ત શિષ્ય એ;
સદ્ગુણ વસિષ્ઠ બાણતા, અતિશયી નિજયોગશક્તિથી.

૨

[અનુનુદ્ધૃ]

ઋષિની આર્ષદૃષ્ટિને વૈષ્ણવી-રૂપ અર્પતો
શિષ્ય એ ગુરુ-સંદેશ નૃપને કથતો હવે!

૩

* અન-વિવાપને જોટની પ્રસિદ્ધિ; મળી છે (તેટલી મળવી જોઈએ છતાં) તેન
ગોડશી ક્યા જોટલીય પ્રસિદ્ધિ અજને પ્રસિદ્ધઋષિએ મોકલેલા સંદેશને મળી નથી અદ
એ સંદેશનો સમજોછો અનુવાદ ક્યો છે. આદલના પ્રજા અને અન્તનો એક-આયા
સ્થોટો પ્રમંગના ઉદ્ધેવ માટે અને પર્વાસિ માટે ઉમેર્યા છે. કુવિકુલગુરુની વાણીનાં આદર્શતા
મધુરતા અને ગૌરવ આ અનુવાદમાં કેટલે અને સચવાયાં છે તે તે સહુદયોએ જોવું રચું

[વિચોગિની]

- ‘તપતા તપ એકદા અતિ તૃણબિન્દુ ઋષિ; બીકંજાવરા
હરિએ તપ-ભંગ સાધવા હરિણી-અપ્સર પાઠવી ત્યહાં. ૪
- તપ-ભંગથી ક્રોધ ઊછળ્યો ઋષિનો, શાન્તિ-તટો વિદારતો;
સ્વસમક્ષ લસન્તી વિબ્રમે હરિણીને શપી-“માનુષી મવ.” ૫
- “ભગવન્, પરતન્ત્ર હું રહીઃ અપરાધી છું, ક્ષમા કરો મને-”
વિનવે હરિણી; વદે ઋષિ: “વળશે શાપ ધુ-પુષ્પદર્શને.” ૬
- ઋથકૈશિકવંશમાં ખરે જનમી, તે ધર્મ રાસી તાહરી,
મુરપુષ્પ પડયું નદોથી તે ઉપરે, શાપ વળ્યો-અને ગર્મ. ૭
- ત્યજ શોક પ્રિયાતણા હવે: મરવું તો લખ્યું સર્વ જીવને,
ક્ષિતિપાલનમાં તું લે મતિ; વસુધા હોય પ્રિયા નરેશની. ૮
- સમયે છડિયો ન ઋદ્ધિના; તવ પાંડિત્ય તદા શું ઉદ્વેગ્યું!
ફરી દાખવ જ્ઞાન તાહરું, વિપદે ધર્મ સમર્પી આત્મને. ૯
- રહવા થકી શું ?-અરે, મરે થદિ તું, તોય મળે તને ન એ;
પરલોકપ્રવાસી માર્ગ લે, નિઃકર્મોથકી સાંપડેલ જે. ૧૦
- નિઃકર્મી નિઃશોકને, રહ્યો મૃતપત્ની પ્રતિ ધર્મ સેવવો;
અતિ માત્ર પડેલ આંસુહાં સ્વજનોનાં દહતાં પરેતને. ૧૧
- જનમેલ મરે-સ્વભાવ એ; જીવવું-એ જાતવાનું તો જને;
ક્ષણમાત્ર જીવન્ત જે રહે-તવ દહાવો અદકો બીજો લહે. ૧૨
- મરણે નિજજન્મધુના. અતિ ઉર અજ્ઞાનીનું સેવતું બધા,
સ્થિરથી સ્વજનાવસાનને સ્મરે મોક્ષનું દ્વાર ઊઘડ્યું. ૧૩
- નિજ આત્મ અને શરીર જે ! મળતાં ને વિષ્ટ્રાં ફરી થતાં;
તવ નાશ જ બાહ્ય વસ્તુનો કયમ, ફૂટે, પડિતને પીડી શકે ? ૧૪
- ન પૃથગ્જન જેમ શોકને વશ થાવું, વશિ ! આ તને ઘટે,
પવને થદિ પર્વતો ડગે તવ, ફૂટે, આડથી લેદ શો રહે ? ૧૫

[અનુક્રમ]

- નૃપને શુરુ-સંદેશ અર્પીને શિષ્ય એ ગયો;
શોકે ધન થયું હેયું નૃપનું મૂલ તો રહ્યું. ૧૬

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
ફ્રેન્સ	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝિલેન્ડ	૧૦૦૦	જાપાન	૭૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૦૦	હોલાન્ડ	૩૫૦
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૦	હિંદ	૬૦
સ્વીડન	૬૦૦		

આનું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધન છીએ તેમજ વીમાના કાયદા બદલાતા નથી, એ છે. તેથી જ આવી દીન દશાં દેખાય છે. આ જિંદગીના વીમાની હાલત છે. પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે રસ્તે ચડેલા માલના વીમા, આગના વીમા, મોટરો, ધરો, ફરનિચર, નફાનો વીમા, બેંકારી, ખીમારી, અકસ્માત, તોફાનો, ધરતીકંપ, વાંદાઓ, ગરીબ મનુષ્યોને બંદો વગેરે અનેક જાતના વીમાઓ યુરોપઅમેરિકામાં કાતરે છે. એ વીમાની બુદ્ધિશુદ્ધિ શાખાઓ એ દેશોમાં ભારે પ્રગતિશીલ બની છે. વીમા એ જીવનની જરૂરિયાત છે, પ્રત્યેની સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. હિંદમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમે છે. પરદેશના ધોરણે આપણે ક્યારે વીમાની એ ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવશું એ કદપતાની અહારની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડો મોટાં મળે છે. એ સર્વે સરકારી જમીનગીરીઓ, ગીરા, સ્ટોકે ગીરામાં રોકાય છે, તે નીચેના કાકાથી જણાશે.

દેશ	ગીરા	સરકારી જમીનગીરીમાં	શેરસ્ટોક	પરદેશોમાં
ગ્રેટબ્રિટન	૧૩ ટકા	૧૬	૭	૬
અમેરિકા	૩૬ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૮ ટકા	૪૬	૫	૧૪

હિસાબ કરતાં વીમા કંપનીને એક રૂપિયાની પેદાશ અને તે ઉપર તેને ૩-૦-૪-૩ પેદાશ આજ વગેરેની મળે છે. એ ૩-૧-૪-૩ માંથી ૦-૩-૦-૦ વીમાના દાવાના, ૦-૭-૬ ભાવી દાવા માટે અનામત ફંડના, ૦-૫-૦ વંદીવટ અર્થના અને પોણા આનો પરચૂરણમાં અર્થ થાય છે.

સને ૧૯૧૨માં જિંદગીના વીમાનો કાયદો હિંદી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશોમાં વીમાના અનેક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ હિંદી સરકારને તે તરફ લક્ષ ન હોતું. વેપારી એજન્સીએ વારંવાર વીમાનો કાયદો સુધારવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ બહેરા કાનો સાથે અથડાઈ હતી. છેવટે સર એન. એન. સરકાર સરકારના કાયદાના સભ્ય નિમણા. એ વણા ઉલોગો, મહેનતુ, જાંટી સમજણવાળા પુદ્ધિમાન ગૃહસ્થ છે, એમણે ખૂબ મહેનત લઈને હિંદનો સને ૧૯૩૬નો કંપની કાયદો

ક્ષેપિત નિવેદનો ઉપર વિચારે થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાનો કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુશીલ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ ગણાયો હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યમ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાયો. પ્રથમ સિલેક્ટે કમિટીએ જોને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી જોના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યમ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને દિલ્લી ભરાઈ ગયાં હતાં.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કસમે કસમની ચળણી સંજોગોએ કરી હતી. આવી મુદ્દમ તપાસણીને અતિ કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે શ્રેય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું આગેમાગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. ભૂલાભાઈ, શ્રી. સત્યમર્તિ અને અવિનાશ સિંગમ એટી, વ્યંકટાચલમ એટી વગેરે મુદ્દ-થોએ એમા રસમય લાગ લીધો હતો. યુરોપિયન પક્ષે, અલગ્યત પોતાના પક્ષનું ખૂબ વાલ્યું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે ક્ષિત્રિકા લાભો વિરદ્ધ એક અક્ષર પણ કાયદાનું વચરૂં લઈ શકે નહિ, એવી એક રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોના રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સંજોગોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. તેમાં એ પક્ષ મહાસતો પણ હતો. એ પક્ષના મુખી સર હડસને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સમગ્રતા માગી હતી. એમને કાર્ષ પણ બીજાઓ કરતાં વિશેષ જોઈતું ન હોતું. હિંદીના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી. એમણે ચોખ્ખું મંતવણાની દીકું કે તમારો પક્ષ અહીં જોડાં મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે. ઘણા લાભો તમે ભૂતકાળમાં મેળવ્યા છે. એ લાભો હિંદીઓને બોગે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સંરક્ષણ આપે છે. બાકી, બીજા કાર્ષ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી આખા જગતમાં માત્ર હિંદો યુરોપિયન પક્ષ જ આ મોજ બોગવે છે. કાયદાના પ્રતિમધ સામે અમે લાચાર છીએ; નહિ તો, હિંદીઓને હિંદીઓના હક્કો મળવા જોઈ એ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. એમની હરીકાર્ષ સામે ટકવું હિંદીઓને મુરકેવ પડે છે.

મુગર્દમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સમ્પદ છે. એમના પ્રતિનિધિઓ સર કાયમજી વલ્લાભીર અને અર હોમી મોદી જેવા મહાન નાછોડે હતા. એમણે ઘણી જાળતોમા પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી પરંતુ અર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજુ ખોલી નાંખ્યું હતું. મુગર્દની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મનેજમેને મોટા પગારો આપે છે. માર્કેટ પાંચ હજાર જેટલા મોટા પગારો ચૂકવે છે. એમનો વકીલત ઘણો ખર્ચાળ છે. વિવાયતની મુમાફીએ, મોટરો મોડાવવી વગેરે

देश	दर भुगतये वीभानी रु०	देश	दर भुगतये वीभानी रु०
जमिनी	२००	जमी	४५०
गेडा	१८००	मोर्चे	४००
न्याजिया	१००	न्याज	७००
मान्द्रिया	८००	होना	३५०
अधिया	७५०	हिंद	६
नीन	६००		

આનુ મુખ્ય ક્ષણ આપણે નિર્ધન ડીએ તેમજ સીમાના કાપના ગણના નથી, એ જ તેથી જ આવી કાંઈ ના દેશમાં આ નિર્ધનના સીમાની કાવત્રું જ પાત્ર મધુ, ૧૧૧ ના નહેતા માનના વીમા, આગના વીમા, મોરો, ઘન, ફનિયર, નધનો વીમા, બેગરી, સીમારી, ગરમાન, તાફાન, ધર્મીય વાસામોડ, ગરીબ મજૂરોને બદલો મેરે આપે ૧૧૧ સીમાઓ યુગપચ્ચેગિમા ગતર છે એ સીમાની જુગીજુગી શાખાઓ એ દેશમાં બારે પ્રગતિશીન ગતી છે વાગે એ કવનની જગિયાન છે, પ્રગતી મજૂરોને રથાન ૬ દિશા એ વિગત મયત વીમા છે પગેમાના ધોગ્ય અપણે ક્યારે વીમાની એ ઉત્તર ગિનિમા ન વરૂ એ કવનનાની ગદાની નાન છે

નીમા - પીણીના કુંડા મોગા મેં છે જો સર્વે અઃ ત્રી - પીનગીગીઆ ગીના, મેઃ
મગમા રામય છે, ને નીમેના આપથી વશાને

ક્રમ	ગાંધી	મહાત્મા જાવહરલાલ નેહરુ	જોડણી	પરજોશી
મોડિયન	૧	૧૮	૭	૧
ભાગી	૦	૮	૨૮	૦
સિ	૩૮૮૧	૪૫૫	૫	૧૪

નિન ય દ્વિતા સીમા પત્તિને એ સીમાની જે ૧૪ અને તે ઉપર તો ૩ ૦-૪-૩ જે
૪૯ વગ ની મળે એ ૩ ૧-૪-૩ માર્ચી ૯-૩-૦ સીમાના દસાના, ૦-૭ ૩ બાસી
૧૪ મ ૪ અનામત ૬-૧ ૯-૪-૦ સીમા પાર્થના અને જે બો આનો પચચગમ પાર્થ થા કે.

ઓ ૧૬૧૦ માં નિર્મીત થયેલી સીમાનો કાયદો દિલ્લી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારબાદ ૧૯૧૧ માં સીમાના મોટા કાયદા પસાર થયા હતા પરંતુ દિલ્લી સરકારે તે તરફ ધ્યાન દોર્યું નહોતું તાત્કાલિક નેન-અગે વાસ્તવ વીમાનો કાયદો સુધારવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે અર્થ નહોતો થયો ત્યાર બાદ દિલ્લી ડેપુટી અગ એન એન સરકારે સરકારના કાયદા સંપૂર્ણ નિષાયા કરી દેવા ઉદ્દેશી, એકેન્ટુ, ગરી સમજાવવામાં આવી શુદ્ધિમાં નુકસાન ઉ, એમણે પૂર્વ નિર્દેશ વર્ષને દિલ્હી ઓ ૧૯૩૩ નો કાયદો નુકસાન દેને એ કાયદાના કાયદાની વિગતવાર અભ્યાસના પ્રધાનના કાયદા અમલ - ૧૯૩૩ પિરત્તર હતી ત્યાર બાદ ઓ સીમાનો કાયદો ગણાવવામાં આવ્યો છે

આ સીમા ૧૧ નંબર ૨૫૧ થી ૨૫૨ નાં સુધીના મારા જોડાથી ૬૪ મ મ મહાનન પેસાઈ દર્શી
૦.૬ ૬૦૦ પેસાઈન થતો મન નેસરો દત્તો નાની સીમા ૬૫૧ થી ૬૫૨ નાં સુધીના

લેખિત નિવેદનો ઉપર વિચારો થયા હતા પરદેશોના સર્વે વીમાનો કાયદાઓ બારીકાથી જાનાયા શ્રી સુભાષ સી સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ ગેઝાયો હતા એમણે આખા દેશના મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાએ પ્રથમ સિલેક્ટ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર વધુ મોટી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને ટ્રિલ્ટી ભરાઈ ગયા હતા.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ત્રીલ્લુચ્છથી કલમે કલમની ચાળણી સભ્યોએ કરી હતી. આવી મુદ્દમ તપાસણીને આ તે કાયદો હમણા જ પસાર થયો છે એ પસાર કરવામાં સર એન એન સગરે ભારે વૈર, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાચોપાચ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું શ્રી ભૂલાભાઈ, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશચિંમય એટી, વ્યકટાચલમ એટી વગેરે શૃદ્ધેશ્વરે એમા નસમય ભાગ લીધો હતો યુરોપિયન પક્ષે અનન્ય પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણ્યું હતું સગર તરફથી હિંદી ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે એમના એન્ડે પ્રિટિર લાભો નિરંદ્ર એક અક્ષર પણ કાનમાં નહીં લઈ શકે નહિ, એની ક્રેડ રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે આવા પોતાના હિતોના રક્ષણની મોટી વ્યાપ્તતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું, તેમા એ પક્ષ મહાવતો પણ હતો એ પક્ષના મુખી સગરને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેની જ સગવડો મળી રતી એમને કાર્ડ પણ ખીમ્મો કરતા વિશેષ નોર્મલ ન હોતુ હિંદી ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીમાં સમાન ગણનામાં આના છે એમની માગણી પણ એન્ડી જ હતી.

પરંતુ સગર એન એન સગરે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હંપીકત સભાનારી દીધી હતી એમણે એજીયુ મળનારી દીધુ કે તમારો પક્ષ અહીં જિડા મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે ઘણા લાભો તમે શૂતરાળમાં મેળા ન છે એ લાભો હિંદીઓને ભોગે તમને મળ્યા છે સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સગરણુ આપે છે માટી, ખીમ્મ કાર્ડ પણ દેગમા આવુ રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી આખા જગતમાં માત્ર હિંદી યુરોપિયન પક્ષ જ આ મોજ ભોગવે છે કાયદાના પ્રતિગઢ સામે અને લાચાર ઊભે, નહિ તો, હિંદીઓને હિંદીઓના હક્કો મળવા નોર્મ એ એ એજીયુ દીવા જેની વાત છે એમની હાનિકારક સામે ટકવું હિંદીઓને સુરક્ષન પર છે.

મુગર્ધમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આની છે એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સમ્પદ છે એમના પ્રતિનિધિઓ સગર વચ્ચે જલ્દાગીર અને અગ હોમી મોદી જેવા મહાન નાછટા હતા એમણે ઘણી બાબતોમાં પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી પરંતુ સગર એન એન સગરે એમનું પોતાનું પણ ખોલી નાખ્યું હતું મુગર્ધની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મેનેજરને મોટા પગારો આપે છે માલિમ પાચ હજાર જેટલા મોટા પગારો ચૂન્ય છે એમનો વીનટ ઘણો ખર્ચાળ છે વિનાયતની મુસાફરીએ, મોન્ડે દેખાનની વગેરે

એ વરસે ઉપર સરકારી વીમા કંપનીઓના રાફડા ફાટ્યા હતા. પ્રગતિ: ભ્રમમાં નાખનારી એ પ્રધાનરી સહકારી વીમા કંપનીઓ ગુજરાત, સિંધ અને બીજા પ્રાંતમાં હવેલોની સંખ્યામાં રથપાઈ હતી. એમાં દેશના કરોડો રૂપિયા સ્વાહા થઈ ગયા. લક્ષદ્વંડ, જોનાઈદ્વંડ એવાં એવાં કંડો સ્થાપી લોકોને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૯૧૨ના કાયદા મુજબ આવી કંપનીઓ સરકારી કાયદાથી અસ્પૃશ્ય હતી. લોકો તરતના લાભો માટે એક બીજા હતા. થોડી વ્યક્તિઓએ માત્ર પોતાનાં ખોસાં લઈ; બાકી પ્રગતિ તે આ સદા જેવા વીમામાં કરોડો ખોસાં આ નવા કાયદા નીચે એમનો જેવી વીમા કંપનીઓ ઉપર ખસાવે અંકુશ રહી શકશે.

વીમા ખાતું એ અનુભવી વ્યક્તિઓને માટે મોટી પેદાશનું સાધન છે; એટલે વીમા ખાતાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને આંકડાસાસ્ત્રી માટે સરકારને મોટો પગાર ખર્ચ થો પડશે. કારણ કે એ મોટા અધિકારીઓ જે રીતના કાયદાના અંકુશોનો અમલ કરશે તે ઉપર વીમાના પ્રધાનો આધાર રહેશે. હિંદમાં આવી વ્યક્તિઓની શોધ થશે, પરંતુ ધારવા મુજબ સરકારની હિંમેશના રિવાજ મુજબ એવાં અનુભવીઓ માટે વિશાળ ઉપર મોટ મંડારો. હિંદના અનુભવી વીમાના આંકડાસાસ્ત્રીઓ તો એક અથવા બીજી વીમા કંપનીઓમાં મોટા બાદશાહી પગારો મેળવે છે. ને વીમાનો કાયદો સખતાઈ અને ખોટી પરવા વગર શાસિત થશે તો જ એ કાયદાકારક થઈ પડશે.

હિંદમાં હિંદી વીમાના વિકાસ માટે ખૂબખૂબ ક્ષેત્ર છે. દર વરસોમાં આજથી ચાર-અણી વીમાનો વ્યવહાર વધવા સંભવ છે. આ બહુ જ સહીસત્તામતીભરેલો ધંધો છે. એનો વિકાસ પ્રમાણિક અને અનુભવી સેક્રેટરીના હાથ નીચે સુંદર થવાની દરેક પરિસ્થિતિ હાજર છે. અંગ્રેજી વીમા કંપનીઓ મજબૂત અને વગવાળી છે. પરંતુ હમણાંનાં હિંદી પ્રગતિ માનસ તરફ જોતાં સ્વદેશી વીમા કંપનીઓ તરફ ખૂબખૂબ આકર્ષણ છે. પરંતુ વીમા કંપની સંપદર અને કુશળ કારભારવાળી હોવી જોઈએ. બીજી પરદેશી કંપનીઓ ઉપર તો નવા કાયદાએ સખ અંકુશ મૂક્યા છે, એટલે હિંદની જમીન ઉપર એ પરદેશી કંપનીઓનો વિકાસ સંભવિત નથી.

કાયદો લોકોને રક્ષણ આપે છે, પણ વિકાસ તો લોકોનું વ્યવહારિક માનસ જ કરે છે. વાયકોને કંટાળો આવશે એમ ધારી કાયદાને કલમ્બાર ન દીક્તા આટલી દૂંકી સમીક્ષા જ માન કરી છે.

કોંગ્રેસે અધિકારગ્રહણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો પછી ખ્રિસ્તી હિંદના અગિયાર

પ્રાંતોમાંથી સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળો સ્થાપ્યાં. એમણે પદ્મવ્રત કર્યાં. આજે ત્રણ માસ ઉપર થયા. કેવળ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષને પોતાના કાર્યક્રમની શરૂઆત કરવાને માટે ગાજનનંત્રમાં ત્રણ માસ પૂરતા ન મળ્યા, અને હિંદમાં તો નહિ જ. દારણ કે પ્રથમ તો પ્રધાનમંડળોને રાજ્યનંત્રનો અને એની અનેક અટપટી ને મૂંઝવણમયી વિગતો ને રીતરસમોનો આ પહેલાં કદી અનુભવ નહોતો; અને પોતાના પુરોગામી વહીવટદારોની પ્રત્યાઘાતી પદ્ધતિનો એમને બને તો સમૂળગો ત્યાગ કરવા હોતો. આમ હોવાથી, એક તો વહીવટની વિગતો ને કાર્યપ્રણાલિની માહિતી મેળવી એના ઉપર-પોતાની જાપવાળો કામ જમાવવા માટે અને પોતાના પદ્ધતિઓને અનુરૂપ એવી રીતે વહીવટી વ્યવસ્થાને ગોઠવવાનો વિચાર કરવામાં જ સેંકે ઘણો વખત નીકળી જાય. આમ છતાં ભારે કુશળતા ને બાહોશીથી કોંગ્રેસ પ્રધાનો નવી વસ્તુના નવા અનુભવને પામી ગયા એ ભારે સિદ્ધિ કહેવાય એમાં શંકા નથી. અને જે કૌશલ્ય ને ઉનાવળથી એમણે પોતાનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરી ધારાગૃહો સમક્ષ પેશ કર્યાં એ ત્વેષ્ટિને તો ઘણા દીકરાંને મુશ્કેલ થઈ ગયા છે.

બ્યાપક ને પસરાકારક કાર્યક્રમ

મહાસભાનો આર્થિક ને રાજદારી કાર્યક્રમ તો બહુ બ્યાપક અને પરિવર્તનકારી છે. અને એ સમસ્ત કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા માટે ‘નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી નીતિ ઘડવા માગે છે. પણ એમણે ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ વસ્તુઓ તે સર્વત્રિક અક્ષરજ્ઞાન, દાર્શનિક અને ખેડૂતોને શહત. મહાસભાના આર્થિક કાર્યક્રમના આ ત્રણે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. એમાં અક્ષરજ્ઞાન ને દાર્શનિકના કાર્યક્રમને સિદ્ધ કરવા માટે મહાત્માજી કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના માર્ગદર્શક બની રહ્યા છે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દાર્શનિક અને વધારેમાં વધારે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરી નિરક્ષરતા નાશ કરવાની અનેકવિધ યોજનાઓ ને રસ્તાઓ એઓ વિચારી રહ્યા છે. ‘ખેડૂતોને શહત આપવી, નિરક્ષરતા નાશ કરવી, અને ત્રણ વર્ષમાં દાર્શનિક સિદ્ધ કરવી એ ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનો કેટલે અર્થે સિદ્ધ કરશે એ વસ્તુ ખાસ વિચારણા માગી લે છે. એમાં ઘણા મત-ભેદને અવકાશ છે. અને ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં બીજી એક અતિ અગત્યની વાત સમજૂતી માગી લે છે. પ્રથમ જ હું એની ચર્ચા કરી લઉં.

અધિકાર ગ્રહણ કર્યાં સુધી ?

મહાત્માજીએ તો ‘હરિજન’માં એક લેખદ્વારા જાહેર કરી દીધું છે કે નિરક્ષરતાની નાશની અને દાર્શનિક કરવાની કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અમલમાં મૂકવાના માર્ગમાં

આડે આવે એવી એકે કવમ નવા હિંદી કાનૂનમાં નથી. નથી ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક, કે કેઈ ગવર્નર પણ આ બાબતમાં પ્રધાનમંડળોની વચ્ચે પડી શકે. અગત્ય, જ્યાં સુધી પ્રગ્ન અહિંસક રહે ત્યાં સુધી જ આ શક્ય છે. ૧૯૪૬. ૧૧.૧૬

મુસ્લિમોની શરૂઆત અહીં થાય છે. જે કોંગ્રેસ પ્રધાનો દારૂનિષેધ અને નિરક્ષરતાની નાબૂદીનું જ કાર્ય કર્યા કરે અને પ્રગ્ન અહિંસક રહે, તો ગવર્નરે જે નવો હિંદી કાનૂન એમનો વચ્ચે પડી શકે એમ નથી માની લઈએ કે કોંગ્રેસ પ્રધાનો આ જ એ વસ્તુઓ પ્રધાનપણે કર્યા કરશે અને તેથી ગવર્નરે વચ્ચે નહિ પડે તે બંધારણીય મહાગાંધીની નહિ થાય. પણ એ કાર્યક્રમને પાર પડતાં સેંકડો આશ્વસ વર્ષ તો નીકળી ગયા એમ છે એ તો ન નકારી શકાય એવી હકીકત છે. એકેલી નિરક્ષરતાની નાબૂદીનું કાર્ય જ સેંકડો પંદર-ત્રીસ વર્ષ લેશે. ગણિતની ક્ષતિ પંચી પીસ વરસની જગતમાં જાહેરમતને અર્થે પણ આજે સોવિયેટ સંઘમાં ગણિતમાં ૬૦% નિરક્ષરતા જ નાબૂદ કરી શકી છે. અને ક્ષતિ પહેલાં ગણિતમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૦% હતું. જ્યારે હિંદમાં તો આજે ૮૩% નિરક્ષરતા છે! સંપૂર્ણ સ્વતંત્રને પક્ષસર-મુખત્યારીની અનાધિત સત્તા ધરાવનાર સોવિયેટ સત્તાને વંચતાની ૬૦% નિરક્ષરતાથી ૧૦% ટકા ઉપર લાવતાં એ દાયકા ની-ળા ગયા, તો આપણે ત્યાં ૮૩% નિરક્ષરતાને નાબૂદ કરતાં વધારે નહિ તો જે દાયકા તો જોઈશે ને?

પરિશિષ્ટિ આ બાબતની છે તો પોતાના કાર્યક્રમની બેગણ મુખ્ય બાબતો, હાંસલ કરવા માટે કોંગ્રેસને વરસો સુધી હોદ્દાસ્વીકારના રસ્તા પ્રહણ, કરી રાખવો પડશે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દારૂબંધી ને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાની યોજના જે રીતે આજે હાથ ધરાઈ રહી છે એ ઉપરથી તો લાગે છે કે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોને વરસો સુધી હોદ્દા ઉપર રહેવું છે.

બંધારણ લાંગરશે ક્યારે? ૧૧

તો પછી બંધારણને તોડી પાડવાની મહાસભાની નીતિનું શું થયે? આઈફો વર્ષ સુધી બંધારણનો અમલ કરી દારૂબંધી ને અક્ષરજ્ઞાનના કાર્યક્રમને અંજમારી જોવા પછી બંધારણને લાંગીશું? મને લાગે છે કે બંધારણને લાંગવાનો વાત ને એનો વરસો સુધી અમલ કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરી એનો લાંબા સમય સુધી જીવિતારે કચે જવા એ બે વસ્તુ પરસ્પર સંગત નથી. કારણ કે (બીજી વસ્તુઓ અનુકૂળ નીરડે તો) દારૂબંધી, પ્રાથમિક કેળવણીની સ્વાવલંબિતા ને સમસ્ત કેળવણીપદ્ધતિની પુનર્વ્યવસ્થા અને ખેડૂતોને ગદત આપવાની લાંબી યોજનાઓ હાથ ધરવાની વસ્તુ, વરસો માર્ગો લે છે. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રધાનો જે ઝીણવટથી ને ગાંભીર્યથી ત્રણ વર્ષમાં દારૂબંધી કરવાના અને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાના માર્ગો શોધી રહ્યા છે એ જ બતાવે છે કે જે બીજી અટકાયત આડે ન આવે તો મહાસભાની નીતિ, હમણાં, કેટલાક સમય માટે તો, બંધારણનો અમલ કરવા તરફ કામ કરી રહી છે. અને જ્યાં ઉપર જણાવ્યાં એ મુદ્દાઓ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી બંધારણ તોડવું નહિ પણ એનો અમલ કરવો એવી વાત મહાસભાના સૂત્રધાર તરફથી કહેવામાં નથી આવતી!

મુશ્કેલીથી ભરેલું કાર્ય

પરંતુ કૅબિનેટપ્રધાનમંડળે એકલું કેળવણી ને દારૂનિષેધનું કાર્ય જ હાથ ધરવા માગતા નથી. એમને તો સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોનો પ્રશ્ન ઉકેલવા છે. ખેડૂતોના ઝગણ ના બોજને હળવો કરવો છે. ઔદ્યોગિક આલુએ મજૂરોને ન્યાય મળે ને એમને પૂરતી રોજ મળે એમ કરવું છે. સ્થાનિક સ્વરાજની ચાલુ વ્યવસ્થા બદલી નાખતા વ્યાપક કાનૂની કરવા છે. આ બધાં કામો એવાં છે કે એમાં પ્રધાનોનો માર્ગ સરળ નથી. બધાં હિતોને સતોષ થાય એવો સમાધાનનિષ્ઠ વચ્ચે રસ્તો એ બાલુએ નીકળી શકે એમ નથી. અમ્મીથી હિતોનો વિરોધ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની રીયતિ બની કરશે. દા. ત., સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોને રાહત આપનાં ત્યાંના પ્રધાનમંડળોએ પગલાં ભરવાની શરૂઆત કરી ત્યાં તો જમીનદારો બહુ બેઠાં બેઠાં છે. કેરેકર વિરોધ થવા માંડ્યો છે અને બિહારમાં તો જમીનદારો પોતાનાં સ્થાપિત હિતોનાં રક્ષણ ને બચાવ માટે સત્યાગ્રહ કરશે એવી ધમકીઓ પણ એમના તરફથી અપાઈ રહી છે ! સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોની એક સભાએ ત્યાંના કૅબિનેટ પ્રધાનમંડળના જમીનદારોના હિતો વિરુદ્ધ જતાં પગલાં અટકાવવા ગવર્નર વચ્ચે પડે એ માટે એમનાં ઉપદેશનો ગવર્નર જનરલ અને હિદી વહુર સુધી મોકલવાની વાતો પણ કરી છે ! કહેવાય છે કે અંદરખાનેથી પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે, અને ગવર્નર વચ્ચે પડે એની પરિસ્થિતિ બની થશે એમ કેટલાકો માને છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો કૅબિનેટની સભામાં ગવર્નરે ધડિત પતના પ્રધાનમંડળને ચેતવણી આપી દીધાનું પણ ખબર છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની શક્યતા

આ તો કિસાનોવાળા પ્રાંતોની વાત થઈ. બીજા પ્રાંતોમાં પણ મુશ્કેલી વધતી જવાની. મુગધમાં સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન નવો કાનૂન ધડવા માગે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદારમંડળો પ્રમાણે નહિ પણ સંયુક્ત મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાશે. કોમીવાદી મુસ્લિમોનો સંયુક્ત મતદાર મંડળોનો વિરોધ જાણીતો છે. ને હજી બે દિવસ અગાઉ મુસ્લિમ લીગની લખનૌ બેઠકે સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિનો વિરોધ કરતો દરાવ પણ પસાર કર્યો છે. મુસ્લિમ કોમવાદને હમણાં હમણાં બેઠકે 'ગાંધી' સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ દાખલ કરવાની મહાસભાની નીતિ સાંખી શકશે નહિ એમ મુસ્લિમ લીગની બેઠક પછી ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. કૅબિનેટ ને સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં દાખલ કરશે તો મુસ્લિમ લીગના કોમવાદીઓ બેઠકે બેઠકે એમાં શંકા નથી. કૅબિનેટપ્રધાનમંડળ પોતાની મક્કમતા જારી રાખે તો કદાચ કોમીવાદીઓ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડે. ત્રણ માસ ઉપર જ ડો. આર્થર અને સર અબી મહમદખાન દહેલવીએ, વધુમતિ કોમ લઘુમતિના કોમી હકો ઉપર તરાપ મારે તો ગવર્નરે લઘુમતિની સલામતી માટે વચ્ચે પડવું જ નેઈ શે એમ જાહેર કહ્યું હતું. સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો તરફથી જ રાજ્યસભાના કોઈપણ વિભાગમાં દાખલ થાય એ એમના મન પ્રમાણે તો વધુમતિની લઘુમતિ કોમના હક ઉપર 'તરાપ' જ ગણાય છે. એટલે કે કોમી સલામતીઓની રાષ્ટ્રવાદી પ્રથાને જાળવી રાખવા માટે કોમીવાદીઓને ગવ-

નરેને એમની ખાસ સત્તાઓ જોઈએ છે. લઘુમતિના કોમી હિતના રક્ષણહાર તરીકે એમને સ્પિરિટશનર જોઈએ છે. તો પછી અંગ્રેજોને દોષ શું કામ આપવો? આજે તો કોમવાદીઓ એમની રાજસત્તા રાખવા માગે છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની યીજી શક્યતા ઝલુમોદૂરીના કાર્યક્રમમાં પણ છે. જે હિંદી એડુતોના ૧૨૦૦ કરોડના ગંજાવર ઝલુનો બોલે અસરકારક રીતે કોંગ્રેસ પ્રધાનોને હળવો કરવો હશે તો ભારે ક્રાંતિકારી કાબૂન ધડવો પડશે, જે કદાચ શાહુકારી વર્ગને ‘કોંગ્રેસ સરકાર’ વિરુદ્ધ ખડો કરી દે અને ગવર્નરે વચ્ચે પડી કોંગ્રેસ પ્રધાનોને ઉનાવળ કરતા અટકાવી એમને ખેસાડી દે.

આ બધું છતાં પોતાના કાર્યક્રમને વફાદાર ને સંગત રહેવું હશે તો તો કોંગ્રેસપ્રધાનો પોતાની પક્ષરાવનારી યોજનાઓ છોડી નહિ શકે. આનો અર્થ એમ નથી કે એમણે સમાધાનીના વચલા રસ્તાઓ શોધવા જ નહિ. લેનિન જેવા સુસ્ત અને અફર ક્રાંતિકારીએ પણ રશિયામાં ક્રાંતિ પછી અનેક વખત સમાધાનીનો ધીમે પણ નક્કર રસ્તો પસંદ કર્યો હતો. અને એણે જ નથી કહ્યું કે “સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી બિલકુલ બહાર ન જઈ, આગેકૂચ કરવી એ બૌદ્ધિક બાલિશતા છે, નહિ કે ક્રાંતિકારીની ગંભીર કાર્યપદ્ધતિ ?” રાજકારણ એવી વસ્તુ છે કે એમાં સમાધાનો તો કરવાં જ પડવાનાં. પં. નહેરુના શબ્દોમાં કહીએ તો “જીવન અને રાજકારણ એવી અટપટી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સદાય સીધી લીટીએ વિચાર કરી શકતા નથી.” છતાં અમુક વર્ગ દુભારી કે અમુક કોમવાદીઓ સામાયિકો ને ગવર્નરે વચ્ચે પડશે એ બીકે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે પોતાના કાર્યક્રમના મૂળમૂલ મુદ્દામાં લીલાશ બતાવી ન શકે કે ન તો બાંધછોડ કરી શકે. ફરી પડિત નહેરુના શબ્દો ટાંકાને કહું તો “ગેરદોરવણી કરવી એ દુલખવાના કરતાં વધારે નુકસાનકારક છે.”

કઈ બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી ન કરવી, ને જે બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી પડે તે બાંધછોડ કેટલી હદે ને ક્યાં સુધી કરવી એ બધું એકમતે નક્કી કરવું અશક્ય છે. કોંગ્રેસમાં જ ઉદામવાદીઓ જે બાબતમાં જરાયે નમતું મૂકવા તૈયાર ન હોય એ બાબતોમાં મધ્યમ માર્ગીઓ નમતું મૂકવાની હિમાયત કરે. અને બંને પક્ષ એમ કહી શકે કે અમુક બાબતમાં બાંધછોડ કરવાથી કે ન કરવાથી મહાસમાના ધ્યેય તરફ વધારે ઝડપી કૂચ થઈ શકશે! એટલે રાજકીય વ્યૂહો ને કાર્યપદ્ધતિમાં મૂળમૂલ બાબતો હાથ ધરવાની વસ્તુમાં પણ એકમનતા લમલગ અશક્ય વસ્તુ છે. એમાં તો પ્રશ્નાયકોની ઘણમતિના નિર્ણયને વફાદારીથી વળગી રહી એકસાથે સામનો કરવામાં તત્પરતા બતાવવી એ જ વસ્તુ કહી શકાય. અલગત, પ્રશ્નાયકો ન્યાં લઈ ગય ત્યાં આંખ બંધ કરીને જવું એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી.

ગવર્નરની અમર્યાદ બધારણીય સત્તા

પ્રાંતીય સરકારોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનોની કાર્યનીતિની એવી વિગતોમાં ગવર્નરે જે પોતાને વચ્ચે પડવું હશે તો વચ્ચે પડી શકશે. એ રીતે તો બધારણે એમને અમર્યાદિત ‘ડિસ્ક્રીશનરી’ સત્તાઓ (પ્રધાનોની ઉપરવટ જવાની) આપી છે. કોંગ્રેસપ્રધાનો બધારણીય મર્યાદાઓની

અર્થ છે એમ માની જે કાર્ય કરે તે જ કાર્યને ગરબર અધારણ્ય અદારનું કેટલી સફળ, એટલે કે કોષેઅપ્રધાનોનું અસ્તિત્વ ગરબરિની લાડી ઈચ્છાને અર્થીન રહેવાનું, ત્યાં મુખી શાંતીનીતિને કોષેઅવાદી રંગ પ્રાનિક સરકારેમાં સદી લેવાની જરૂરિયાત લાગશે ત્યાં મુખી ગરબર એમની કાર્યનીતિને અધારણ્ય પ્રમાણેની ગરબરે નબાંયગે. આજે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એટલી ગંબીર છે કે ખ્રિસ્તિય મતાધીશો રહિંદની એક મહાઅગ્રેયન રાજકીય સંસ્થા માથે ઝગડામાં ઝિનરવાની તેવારીમાં નથી. અને પેલેસ્ટાઈનના લાગણા પાડવાનું નક્કી થવાથી હિંદનો અસ્તિત્વ વર્ગ અધૂર જે છેછેછાંડ બિયો છે. કોમીમુદ્રાન મારફત મુસ્લિમકોમ પ્રાદીએને કોષેઅ વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તિયો કરવામાં શાંતીસત્તાને મજેરી સંસ્થાના પેલેસ્ટાઈનના ધોર્ન નાખી છે. છતાં હજી ના. આગાખાન જેવા શાંતીમતાના દિમાયની ર્પિમો છે ત્યાં મુખા એને અદુ ગમરામનું નથી થતા જે લોગની ભેડમાં પેલેસ્ટાઈનના લાગણા પાડના શાંતી કમિશનના અધેવાયની મંજૂરી ખ્રિસ્તિય સરકારને મેળવવાની હતી તે જ એકરૂં અધ્યક્ષપદ ના. આગાખાનને ખ્રિસ્તિય રાજ્યસત્તાના મુદ્દાએએ અપાચ્યું છે. ને પોતાને ઈસ્લામ જંગમના એકીકરણ, ઈસ્લામી સંસ્કૃતિ ને ધર્મના ભેરખ્યાદ ગેભર્વિનાર ના. આગાખાન પેલેસ્ટાઈનના ભાગના કે ઝંઝોવાનમાંથી દિંદાએમો (જેમાં પોર્તુગીસી લાંબનાં મુદિયેમો છે) વગર આંધ્રી લેવરાયવાંના શાંતી કાવનગ સાથે કેમ એક રખદ પેલું બોલેનાં નથી કે વેરેમો પહેલાં ગાંધી મુતંદા કમાત્રપાયાએ આગાખાનને દિંદમાં ખ્રિસ્તિય સત્તાની એકરૂં ગાંધીયા દેના એ નક્કર દ્વીકા પેલેસ્ટાઈન ને ઝંઝોવારે આવિત કરી આપી છે.

શાહી સત્તાનું હાઈ : હિંદ

પણ આ તો ફિરી રાજકારણનું એક ખ્રિસ્તિય શાંતીસેવમાં દાખલના અર્થ મયું, જેને કે ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યને લોડી પૂરું પાડનાર હિંદ છે. હિંદ ખ્રિસ્તિય શાંતીવાદનું હાઈ છે. મારે જ આજે સામ્રાજ્યની આયમની અવગ્યામાં ખ્રિસ્તિય સત્તા હિંદમાં કોષેઅ પક્ષ માથે ઝડો કરવા માગતી નથી. આવના મહાપિંચડમાં હિંદ છૂટું પડી જાય તો ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યે બુંસાર જતાનું એમા ખ્રિસ્તિય મતાધીશેને રાંડા નથી. મારે ચેનકેન પ્રકારેણ સામ્રાજ્યના હાઈના પાવકાગ ચલુ રહે એ ભક્તન કરવા માગે છે.

અનુકૂળ તક

દિંદ ખ્રિસ્તિય આવના વિમડમાં છૂટું ન પડી ગકે. એવી અનુકૂળતાં એક વાતે આપના રાજકારણમાં પેડા થતાં જાય છે. એ અનુકૂળતા તે ઝંઝની કોમવાદ ગાંડમણની હદે પળેએ તે છે. જે ટિવમ અગાઉ જ ખતમ થયેથી મુસ્લિમ લોગની લખતીની બેડક ને સિધ દિંદુ પરિવે બતાવી આપ્યું છે કે જેમ આજે કોષેઅના ઝંડા હેણ રાખવાદ સંગઠિત, નજીવ અને મજીવત થતાં જાય છે તેમ ખીજે પક્ષે એને નાજુદ કરતો કોમવાદ પણ લગાયક મોગ્યા માંડો જાય છે. મોને લાગે છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં જેમ આજે કાસિકમ અને સામ્યવાદ વિરુદ્ધ જાડખીમા મોરયા માંડના જાય છે તે એ અને વચ્ચે સમાધાન રાજ ન લેવાયી મહાપિંચડ અનિવાર્ય છે, તેમ દિંદમાં રાખવાદ વિરુદ્ધ કોમવાદ એકવાતો જાય છે. ગાંધીએનું અવરોધ ન નરે અને રાખવાદ થોડા સમયમાં પૂરતો વ્યવસ્થિત નહિ થયો હશે

તો હિંદમાં કોમી વિગ્રહ અનિવાર્ય છે. અને લોગની પરિવર્ત વખતે પંજેમની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી, બંગાળમાંથી ફક્ત હક્કની પ્રજાપાર્ટી ધોરેનાં જોડાણ થવાનું એટલા માટે જ શક્ય બન્યું છે કે રાષ્ટ્રવાદના પ્રયત્ન લેવાળે સામે દરેક કોમવાદ એકસાથે સોમનો કરવા માગે છે. શ્રી. હજીનું આખું ભાષણ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા કોંગ્રેસ સામે છે. મૌ. આદરચંદી, શૈક્ષણિક અને શ્રી. હજીએ કોમીવિગ્રહની વાતો તો આ પહેલાં ધૃણીવાર કરી છે, પણ ત્યારે પંજાબ, બંગાળ અને સિંધની મુસ્લિમ કોમવાદી પાર્ટીમાં લોગનો ગ્રેન્ડ કોમવાદી વચ્ચે સાથે જોડાતી હોય ત્યારે શ્રી. હજી કોમીવિગ્રહની વાત કરે એ મહા અનર્થકારી આગાહી છે. આ રજા એમના શબ્દો: "હું જણાવવાનું સાહસ કરું છું કે મહાસભાની હાલની નીતિના પરિણામે કોમી કડવાઈ, કેમીયુદ્ધ અને શાંતિવાદી ચોક્કું મજબૂત થશે." બહુમતિ સાથે સમાધાન શક્ય નથી. કારણ કે હિંદુ નેતાઓમાં સાચી વાગણી કે સમાધાન મટે મંજૂર નથી. મુસ્લિમ સંપર્કના બદલાના હેતુ મહાસભા મુસ્લિમોમાં ભાગલા પાડી તેમના નેતાઓથી તેમને છૂટા પાડવા માગે છે. એ ભયકર વાતચાલ છે અને તે સફળ નહિ થાય."

ખીજી બાજુ હિંદુ કોમવાદના ખેતખવાલ ભાઈ પરમાનંદ સિંધ હિંદુ પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી હિંદુ હિંદ ને હિંદુ રાષ્ટ્રની ને હિંદુ મંજૂરની વાતો કરે છે. મહાસભાની મુસ્લિમ લઘુમતિ પ્રચેની રાષ્ટ્રવાદી નીતિની પણ એઓ આટણી કાઢે છે અને કોંગ્રેસનો માર્ગ નીકારવામાં હિંદુઓના અસ્તિત્વને નાશદ થતું જુએ છે।

પરંતુ કોમવાદનું ગાંડપણ કેટલી હદે બહેકી ગયું છે એ એક કોમવાદી મુસ્લિમ લેખકના લેખમાંના આ વાક્યો બતાવે છે.

"An alternative to a friendly settlement of our dispute is the partitioning of India into two parts, namely Muslim India and Hindu India. If this happens, then perhaps, the provinces of Sind, the Punjab, the N. W. F. Province and the United Provinces of Agra and Oudh will be given to the Muslims and the remaining parts of the country to the Hindus. In such a case Muslims living in Bengal, Bombay, C. P., Bihar and Madras will have to be transferred and distributed over the provinces mentioned above which will make up 'Muslim India.' While the Hindus living in the Punjab, N. W. F. Province, Sind, U. P. and Bengal, will have to be sent to those provinces which will form 'Hindu India.'"

મુસ્લિમ હિંદ અને હિંદુ હિંદના નામ હેતુ પ્રત્યાધાતી કોમવાદી બંગા રાષ્ટ્રવાદના ક્રાંતિકારી બળને નાશ કરવા એકત્ર થતાં જાય છે. મેં આગલી એક નોંધમાં કોમવાદને આંતરિક ક્રાંતિએમ કહ્યો હતો. ભાઈ પરમાનંદ ને શ્રી. હજીને જવાબ આપનાં પં. નહેરુ

પણ હોય છે કે “ મહાસભાની સરકારી હેઠળ આમજનતાના વધવા જતા જોરની એને ખીક લાગી છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ અને કોમમાંના થોડા સરખા હટ્ટ કોમવાદીઓ આમ જનતાના આ જોર સામે હમર દસવા તૈયાર થતા હોય એમ લાગે છે . . મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસભા અને ધર્મના પવિત્ર નામે પોતપોતાનાં સ્થાપિત હિતોને મજબૂત રાખવા અને આમ જનતાના વધવા જતા જળનો સામનો કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ બધાર પડશે. આનું નામ હિંદમાં ફાસિઝમનાં પગરણુ શરૂ થયાં હોયી શકાય.” (અહીં એ નોંધવા જેવું છે કે ભાર્ત પરમાનંદે ને શ્રી. જ્ઞાએ મહાસભાની આમસંપર્કની હિંદુસાલને સામ્યવાદી ને સમાજવાદી કહી વખોડી કાઢી હતી.)

પરંતુ લીગનો કોમવાદ આ વખતે જોલદ વધી ગયો છે. પહેલી વાર લીગે ઈસ્લામી ઝંડો ફરકાવ્યો ને લીગના વાવડા તરીકે ઈસ્લામી ઝંડો સ્વીકાર્યો ! રાષ્ટ્રધ્વજને હિંદુ વાવડા ને વંદેમાતરમને હિંદુ ગીત કહીને એને નકાર્યો એ કોમવાદી નશાનું ગાંડપણ. ક્યાંમુઝી જર્જ શકે છે એનું સૂચક છે. ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રીય વાવડાને કે વંદેમાતરમને કોઈ પણ સાથે સંબંધ જ નથી. એનું મહત્ત્વ પક્ષમહત્ત્વ નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો એક રાષ્ટ્રીય ગીત અને ઝંડોનો તો સ્વીકાર કરે છે. હિંદમાં હજી કોમવાદી નેતાઓ મધ્યયુગી ને અધિકારયુગી માનસ સેવી રહ્યા છે ! હિંદમાં આજે ગત થવા જોઈતાં જૂનકાળનાં પ્રત્યાધાની બળો અને વર્તમાન ને ભાવિનાં સ્થાન લેવા જેવાં પરિબળો વચ્ચે તુમૂલ મંથર્ણણ ચાલી રહ્યું છે.

હિંદની બહાર ફાસિઝમ સામ્યવાદી બળોનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં વિશ્વયુદ્ધ લાંબશે; ને હિંદમાં કોમવાદ રાષ્ટ્રવાદી બળને નાબૂદ કરવા માટે અનુકૂળ તક “ મળનાં કોંમીવિગ્રહ લાગે એવી રિયતિ જણાય છે.

રાષ્ટ્રવાદને ક્રાંતિકારી વિન્ય અપાવવાનું ઐનિહાસિક મિશન આજે મહાસભાને માથે છે. અસાધારણ પ્રચાર ને શિસ્તબદ્ધ સંગૃહન આગામી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની જનજન શક્તિ કેળવવાનું અને આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર આમજનતાને એકત્ર ને યુક્ત કરવાનાં કોઈ વિના કોમવાદનો સામનો થઈ શકે એમ નથી. કોમવાદને હંફાવવો એ આજે કોંગ્રેસને માટે જીવંતી સમસ્યા છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૭

ગંગા

સ્વર્ગેથી ઉતરી પડી હર શિરે, ત્યાંથીય પૃથ્વી પરે
જ્યાં કીડા સમ માનવી બદળદી મેલાં કરે બેઠેને;
તો થે પાવન વિધને કરી રહી ક્ષારાબિધને જે મળે,
પ્રાણીનાં શુભ કાજ નીચ જનતાં ગંગા ન હાની ગણે.

હોડી ઝબકી કાળજન્ય વિસ્મૃતિ યુગોની, અને
સૂણ્યાં કંઈ નિમંત્રણો! ધ્વનંત આત્મને ગદ્યરે;
બન્યું અસ્સ સર્વ, લાંગુર પતંગરંગે મને
અસંગતત આદર્યું, પથિકદંડ લીધો કરે

સુદ્ધર સુજ પંથ એ ક્ષિતિજ પારના દેશને,
રહ્યો સમય લેશ કયાં વિરમવા તણો? નેત્રને
અનિદ્ર અગને ભર્યો, વિભવ વિશ્વના વેશને
હર્યો લસમ; પ્રાણ ઝંખત જદીક એ ક્ષેત્રને
જહો પથ લઈ જતો વિકટ કાલને કાપતો.

અલીતમન ત્રાત્રિની ભુલભુલામણીમાં થઈ
અસંખ્ય દહ અંતરાય બળ વિક્રમે માપતો,
સુધીર મુવને પદે અમરશ્રદ્ધ આત્મા લઈ

જઈશ તહો દનાતશુદ્ધ થઈ ને સુધાસાગરે
ઠરીશ લવમાતની ચરણજ્યોતિ જ્યાં પાંગરે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન-માનવતાની નજરે

પ્રો. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી,

એમ. એ., એલ.એલ. બી.

‘ચરેતરની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ’ સગા. શ્રી. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન લગભગ અર્ધી સદીથી યુનિવર્સિટીના આ નાનકડા પ્રદેશની અનેકવિધ પ્રગતિના સાક્ષી છે એટલું જ નહિ, બલકે મુખ્ય અંશે તેના પ્રેરક અને યોગક પણ છે. યુનિવર્સિટીના નવારે મદરિયા દાદાભાઈના સેવાકાર્યથી અને દિશાનિશા મહેતાની સિદ્ધગર્ભનાથી વિરમય પામતું હતું, ત્યારે આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ચરેતરના કેટલાક યુવકોને નવીન પ્રેરણા આપી તેમનામાં સેવાની તમના પ્રગટાવતાં હતાં. યડોદરાના રામજી મંદિરમાં આવેલું હાથનું ચરેતર બોર્ડિંગ ત્યારે સરસ્વતી મંદિરના નામે ઓળખાતું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૫માં આ મંદિર સ્થપાયું હતું; અને તેના પ્રારંભમાં વિદ્યાર્થીઓ શૂદ્ધપતિ વિના મુશ્કેલીથી જ ભેગા રહેતા. અને યુગનાં આંદોલનો ઝીંકતા. આજે. પણ તે વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે ચાલુ રહ્યું છે. શ્રી. મોતીભાઈ સાહેબ પોતે પણ આ ઘરે લાગે છે કે ‘સને ૧૮૯૦ થી ‘૯૮ સુધીનાં વર્ષોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ અત્ર રહેલા, તેમના સંઘબળ અને સંખ્યાને કારણે તેઓ ‘ધી ઘર્મ-દાર્ધવ’ (પાંત્રીસ)ના નામથી તે વખતમાં જાણીતા થયેલા. આ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ શૂદ્ધપતિ કે બંધારણ સિવાય પણ પરસ્પર સદાય આપના, એક બીજાનું માન સાચવતા, સંપ, સદ્કાર અને શાન્તિથી રસોડાની, રમતોની અને બીજી પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરતા, પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા, સત્તાઓ ભરતા, અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, આમસુધારણા અને દેશસેવાના અનેક પાઠો શીખતા, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા પડીતા ઇવનુંની સામગ્રી અને લાચું પૂરતા પ્રમાણમાં સાથે લખતે જતા.”^૧ ચરેતર પ્રદેશમાં કેળવણી, સમાજસેવા ને સંસારસુધારાની જે કાંઈ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ છેકાં ૨૫ વર્ષ થયાં ચાલે છે, તે બધાંનાં મૂળ આ રામજી મંદિરની જગ્યામાં આવેલા સરસ્વતી મંદિરમાં જ મળી આવે છે. ‘આ મંદિરમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી થયેલા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, સંસારસુધારકો, સમાજસેવકો, કેળવણીકારો, ડોક્ટરો, વેપારીઓ, એન્જિનિયરો, વકીલો અને સરકારી અમલદારો પણ નીપજ્યા છે.’^૨ પેલા ‘ધર્મ-દાર્ધવ’ ની સંખ્યામાં આજના જાણીતા લોકસેવકો સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એ હકીકત ‘ચરેતર બોર્ડિંગ’ના ઇતિહાસમાં અતિશય હાર્દ અને ગૌરવ ઉપજાવે તેવી છે.

અમીનસાહેબ જ્યારે કાલેજીવન પૂરું કરી એવાના અભિધાનો સેવતા હોવન-અન્યાયમાં પડ્યા હતા, ત્યારે લોખાન્ય ગિમ્નો ડમ્પ-નામવાળો સેનાધર્મ મહાગબ્દના મીમાન્સા ઓગ્રમી વિનમ્રતા વ્યાપક થયો હતો, તે ગુજરાતના સમકાલી સુધાનોતે પણ અદેશનાનનાની ગી દેતો હતો. જગમગ વખતની સ્વદેશી ધર્મની પ્રમજ પ્રદર્શિત હોય આનવાની હતી, ગાંધી યુગની તો હિસા પણ ત્યારે નહોતી ફૂળી ત્યારે પણ ગાંધીધર્મના ઉત્તમ ખીજ યુવાન ગુજરાતના કળદુપ પ્રદેશમાં રોષા રૂપે પ્રગળી ગયા, અને પુષ્પ તથા ફળની ઓક્સ આગાહી આપતા થયા.

આ લેખના પ્રમેજકે સરના ૧૯૬૭ના 'ગાંધી' માસિકના દીપોત્સવી અકમા શ્રી મોતીભાઈ અમીનની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો, અને પ્રચુત લેખને સંપૂર્ણ અમજવા તે પ્રથમ લેખ વાચકમર્ગને ધણે ઉપયોગી થઈ થયે પ્રથમ લેખ મુખ્યત્વે આદિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર થયો હતો, ત્યાર પ્રચુત લેખ કેન્દ્રીક સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિગતો આપવા માટે છે પ્રથમ લેખ અમીનસાહેબની ગાંધી-પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી તેમની ઓગળખ આપનાનો એક અખતરો હતો, ત્યારે પ્રચુત લેખ તેમના કાર્યપ્રદેશ અને મનસુષ્ટિના અવયોદ્યની તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આલેખવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ છે પ્રથમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછી મોતીલાલસાહેબે 'અરેતર' માસિકના ૧૯૭૬ ના ડીસેમ્બર અકમા એક નિવેદન વડે તે લેખમાં કરેલા મૂલ્યનો ઉપર વેધક પ્રનાશ નાખ્યો છે, અને જાગે વો-એના વિગેનું પોતાનું પ્રામાણિક મતન્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે આના નિવેદને આ લેખ તે 'કે' વધુ જોડાની તક આપી છે, નહીં મુલાકાતોએ તેમનું માનમ લેખને વધુ પારદર્શક લાગ્યું છે, અને ચોરીતી વધુ સામગ્રી પણ આ લેખનું નિમિત્ત બની છે વિનયી અને વિનમ્ર અમીનસાહેબ પોતાના કાર્યની કે હોનની વિગતો આજે પણ મારા જોનારને જણાવવા તયાર નથી, એવું જ નહિ પણ તેમનું આલિધ્ય સેરના સ્નેહીમર્ગને અને પુનઃ વૃદ્ધને પોતાના વિગેની આની હકીકત અન્ય કાર્યને ન આપનાનું સખત ફરમાન તેમણે ચાલુ જ ગમ્યું છે વાચકમર્ગને તેથી સમગ્રને કે ઉપર જણાવના શોડક તરવો આ લેખનું ઉપાન કે નિમિત્તમગ્ન બન્યા છે, અને તે મધાનો અત્ર અનિરાયોક્તિ ગહિત અને સત્યપ્રધાન દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ ગામા આ પો છે

માગ પ્રથમ લેખમાં શ્રી. મોતીલાલને ડરેની એકમે નમ્ર સૂચનાઓ-તેમના કાર્યની અને કાર્યપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદાઓ વિગેની-અમૃતનાન મુક્તસાહેબને પણ અતિશય ગમી ગઈ, અને અમીનસાહેબના દોહિત શ્રી મહેન્દ્રલાલને પણ ખૂબ પસંદ પડી એ સૂચનાઓનું હાર્દ શ્રી અમીનના અને, પ્રગમકા અને સ્નેહીઓને હળુ પણ સત્ય અને મીકાર્ય લાગતું હશે પણ દૃઢ સકલપવાનું લેખડી માનમ ધરાનાર મોતીલાલસાહેબની વિચાર-સંકુચી કે કાર્યપદ્ધતિ ઉપર તેની મર્જિઓગ જ અમર થઈ શકે છે? હોવાન ડરેનીની આકર્ષક નોમરી ઊડી હર્ષ સ્વેન્ગથી હેતુકર્ષક શિક્ષક થયેના અમીનસાહેબને લોકકેળવણી પણ વિદ્યાર્થી-કેળવણીના જ એક અગ્ર જેની લાગી, અને પ્રાપ્ત કરેના અક્ષરજાનને દંડનના માટે જ્ઞાન પગોની અર્થાત્ પુસ્તકાન્ય મગ્ધાઓની જરૂર જણાઈ તેઓ પુસ્તકાન્ય ખાતાના અમનદાર બન્યા, પણ આ અમનદારનું માનસ તો મૂળ એક શિક્ષકનું જ હતું નિસાણુની જ દૃષ્ટિ સેવના સેવતા તેમણે પુસ્તકાન્ય પ્રદર્શિતે શ્રીમત મહાગમ્નસાહેબના ગુપ્ત પ્રેતસાદનથી

આખા વડોદરા રાજ્યમાં વ્યાપક બનતી. આવી શિક્ષક વૃત્તિએ જ તેમને છાત્રાલય પરિવર્તો, વિદ્યાર્થીમંડલો અને કૃતવણી સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લેતા કર્યા, અને હરિજન પ્રવૃત્તિ તરફ પણ તેમની પ્રીતિ ઉપગતી. ચરેતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરાનું ચરેતર ખોડિંગ અને વસોની કૃતવણી, પુસ્તકાલય તથા સહકારી સંસ્થાઓ વિગેની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ આ એક જ પ્રધાન, પ્રેરક અને પાવનકારી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે. તેઓ પોતે પણ લખે છે કે:

“પણ પુસ્તકાલય ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ શિક્ષક થવાના કોડ મેં અનેક રીતે સેવેલા, અને શાળાઓ, શિક્ષકો અને શિક્ષણ સાથે પરિચય આણું પણ રાખેલો. એટલે નિવૃત્ત થતાં ઉત્સાહથી શિક્ષકનું કામ સ્વીકારી લીધું. સાચું કહું તો શિક્ષક થવા માટે જ પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી ૬૨ વર્ષની ઉંમરે પણ પ્રયત્ન કરીને જ છોડી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શિક્ષક થવાનું જ સ્વપ્નાં સેવતો.....તો પછી નિવૃત્ત થઈ શિક્ષક થઈ તો તેમાં મને કંઈ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું નથી—લાગતું નથી. પણ હું ફક્ત શિક્ષક કાંઈ વખત હતો જ નહિ, અને હવે તો ચર્ચ શરૂઆતો પણ નથી. શિક્ષક હતો ત્યારે પણ પુસ્તકાલયો અને તેની જ ગામડાંની ખીણ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો, અને ગામડાં અને ગામજનો સાથે પરિચય સેવતો.” ૩

અગાઉના લેખમાં આ લેખકે અમીનસાહેબની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને મુખ્યત્વે કૃતવણીના મધ્યબિન્દુમાંથી જ ઉદ્ભવેલી મનાવી હતી, અને તેથી તેમને સાહિત્યના એવાંરે કંપેક્ષા સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ તરીકે નિરૂપ્યા હતા. લેખકની આ માન્યતા શ્રી. અમીનના પોતાના જ નિષ્પાલક નિવેદનથી અપૂર્ણ અને દોષાયુક્ત કરી છે, એમ જણાવતાં મને આજે આનંદ થાય છે.

શ્રી. મોતીભાઈની ગઢેર પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કૃતવણીથી જ ચલે છે, અને તેમની શિશુવૃત્તિ જ તેમનાં સેવાકર્મોનું ઉદ્ભવસ્થાન કહી શકાય. પણ તેથીયે આગળ બે અમીન સાહેબના માનકની ઊત્તરમાં પ્રવેશ કરીએ તો જણાય છે કે તે બધાની પાછળ પણ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમના સકળ જીવન ઉપર અધિકાર ભોગવે છે: અને આ છે તેમની ઉદાત્ત માનવતા. આ માનવતા શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોને પ્રધાનતઃ આવરી લે છે; પણ તેનો પ્રબળ પ્રવાહ આટલાં જ ક્ષેત્રોમાં સમાઈ ન જતાં ઉલ્કાર્થને અન્ય પ્રદેશો તરફ પણ ધસે છે. આની સાખિતી તેમનાં પોતાનાં જ વચનો કરતાં કવો વધુ વિશ્વસનીય પુરાવો હોઈ શકે? તેઓ પોતે જ જણાવે છે કે:

“મારા વિષય હવે એકનો કૃતવણી કે સમાગમસુધારો નથી રહ્યો. પણ ખેતી, વહાટ અને બીજાં તેવા જ વિષયો તરફ મારું મન વળ્યું છે. શાળાઓની સાથે માધ્યમચાલતો અને સહકારી મંડળોની સુધારણા તરફ લક્ષ દેવાયું છે. ઉચ્ચશિક્ષા વર્ગોના પ્રશ્નો સાથે હરિજનો અને પછાત વર્ગોના પ્રશ્નો પણ વિચારાય છે.” ૪

૩ જુઓ ‘ચંદ્રાનર’, વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૦

૪ જુઓ ‘ચંદ્રાનર’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૧

આથી પુન વિચારતા જણાય છે કે શ્રી. મોતીલાલ કેવળ સરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ જ નથી, પણ એથીયે વધુ, ઉદાત્ત માનવતાથી ઉભરાતા એક હિંદી છે. પોતાના વનન વસો જેના ચરેતર પ્રેમના એક અગનુ કે પેગંદા જેના એક તલુકાનું સેવા કાર્ય કરતા કરતા તેમણે ગુજરાત અને અખિન ભાગની વિગાળ ભાવનાને જ પેધી છે, એમ તેમના નિઝાનમ નિવેદન ઉપરથી જણાવ છે તેઓ કહે છે કે “ હિંદી કે ગુજરાતના એક નાનકડા ભાગ તરીકે જ આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું અને વસોને એક પ્રયોગશાળા (લેમેરેટરી) ગણુ છું ” ૫

આવા લોકસેવકની કાર્યપદ્ધતિ જણુની અને કાર્યની ગુચુરતા માપના પ્રયત્ન કરવો તે જાદુિત મટે આવશ્યક અને ઉપકારક છે શાન અને મૂં રીતે શ્રી મોતીલાલએ જાહેર જાણેના આગલ ઘોં છે, ને તેને વેગ આપ્યો છે એલીવર વેન્ડેન હેન્સની નીચેની પકિતઓ તેમના વ્યભાવનુ આ લક્ષણુ મહુ ઉચિત રીતે પ્રગટ કરે છે

‘ The noblest service comes from nam ! s h i s
And the best servant does his work in o u r ’

જાહેરાત કે કીર્તિ ઢાંગે નહિ, પણ કેરળ કર્તવ્યપાલનના સતોય ખાતર જ તેમણે અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓ આગલી છે ને વિકાસી છે, અને માર્ગમાં આવતા નિતોને વિગારી ધોષપ્રાપ્તિ માટે અખૂર ઉત્સાહ અને નિતાન કર્તવ્યભક્તિ દાખવી છે એકનિમિત્તે પ્રામાણિકતા તો તેમની સર્વ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની સફળતાની ચાવી સમાન છે જતા આગલી શક્તિઓ ને ગુણો ધરાવતી તેમના જેવી વ્યક્તિને હમેશા જ કાર્ય વિજય નથી મળતો તેનુ ઢાંગણુ ગામડાનુ સાર્વજનિક કાર્ય કરવામાં આવે આવતી મુશ્કેલીઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારને જ સમજાવ. શ્રી અમીનનો કર્તવ્યપ્રદેશ મોટાભાગ શહેરો નહિ, પણ ચરેતરના નાના મોટા ગામ ન છે ગ્રામવાસીઓ માન છે, નિગ્રહ છે, દેનાદાર છે, દુખી છે, રોગગ્રસ્ત છે, ને જાતેક સગરડોથી વચિત છે એ મધુય ખરુ, જતા ગામવાસી પટેવાડ, ચાર્ય, નિર્મી, નિરુદ્ધોગીપણુ અને અપ્રામાણિકતા આ બધા સહુચિત મનેશા અને આતમિ કલહને જ વાન્મ આપે છે, અને તોન મનાવ છે વિગ્યા અધિતો જ આરા પ્રતિરોધિતે હાવતી શકે અને જ્યારે કાર્ય એક પ્રથમ ઉપ જ્યારે તીવ મતએ ને કાગલે મે પક્ષ પડ્યા હોય ત્યારે સમજ કે વ્યવ મહુમનીથી જ કામ કરવુ ઘણુ અગ્નિ અને વ્યગરર્થક થઈ પડે છે તેથી મતામતિ પોપાય છે અને ગળાવ રધી પડે છે ગામડાના લોકો મનાગણીન ડાનુનો ભા-એ જ સમજે છે, અને ભિન્ન મત માટે સહિષ્ણુના પણ કવચિત્ જ દર્શાવી શકે છે આ ગ્ચિતિતો મગીન અનુભવ ધરાવના અમીનસાહેબ એકમતથી જ જે ગકન હોય તે કરે છે, અન્યથા તેને ભારિ માટે મુનતરી ગખી પ્રચારકાર્ય અને પછિ સ્વ સ્વપથમાં શકા ધરાવ છે વમોની સહમરી મેડ, કેળવણી મડળ કે પુનકાવય સગ્યાઓની અલમા તેમને એ મતે જ કુનેદથી કાર્ય કર્યું છે, અને તે રીતે ‘ કળિયનુ મો કાગુ ’ નુ છે / આથી તેમણે વિગારી એને પોતાના કરી લીધા છે, ને પોતે સગીન કાર્ય કરી શક્યા છે આરા ઉત્તમ નિબમનુ પાવત તેમના નકરુ અનુકરમાથી જ ઉદ્ધકુ છે વિવાદી મદાયક સહાઈ મળનુ

તે પહેલાંની પેટલાદ સેનાદેવનું લાલેણું વચ્ચે કરવામાં પણ તેઓ લાગ્યે જ કાર્યનું શરૂઆત શરૂ છે. તાલુકોને તૂટી જાય ત્યાર પહેલાં જ તેને છેડી દેવાની તેમનામાં કુતેહ અને કુશળતા છે. કોઈને આમાં કશું કારણ કે નિર્મળતાની ઝાંખી થાય; પણ સહુની કાર્યપદ્ધતિ કંઈ સરખી હોતી નથી, અને અમીનસાહેબની આ પદ્ધતિ પણ પ્રારંભિકામાં તે પ્રશંસાપાત્ર જ છે, એમ નિઃશંકે કહી શકાય.

આમ તેમની ઉદાત્ત માનવતાએ જ શ્રી. મોતીભાઈને અનેક સેવાકાર્યોની પ્રેરણા આપી છે, ને શિક્ષકશક્તિ એ માનવતાનો એક પ્રધાન અંશ છે. તેમનું હૃદયપટ ઉઠેટ માનવતાના વિશુદ્ધ તારાથી-તાણવાણાથી-ચળાઈને તૈયાર થયું છે; અને તે મુખ્ય તારમાંથી ઉડ્ડલવેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ તાર આ પટને વિવિધતા આપી આકર્ષક બનાવે છે. કર્તવ્યપાલન, આત્મત્યાગ, દંત્યાદિના સૂક્ષ્મ છતાં વિવિધવર્ણી તાર પણ તેમાં નજરે પડે છે. ધૈર્યશક્તિનો પ્રેતલવળગેલી ને જળચાન તાર પણ તેમાં દેખાય છે; અને હાસ્યવિનોદના તાર પણ પોતાની લિંગનાથી પરને મનોહર બનાવે છે. નિષ્કાલસતા, નિઃસ્વતા, નિર્મોહ અને સત્ય-પાલનના પણ કેટલાય સૂક્ષ્મ તારો તેમાં રપટ લગેલા જણાય છે. આ અત્રંકારયુક્ત કથન થોડાં ઉદાહરણોથી વધુ રપટ થશે.

મોતીભાઈસાહેબ મૂર્તિપૂર્ણમાં લાગે જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, પણ તેઓ નાસ્તિક કે નિરીશ્વરવાદી તો નથી જ. ધૈર્યના અગ્નિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેઓ પ્રાતઃકાળમાં બ્રહ્માંડ વંત જ એક અંધેજ પુરતકમાંથી પોતાની દૈનિક પ્રાર્થના મહીરતાથી વાંચે છે; અને ત્યાર પછી જ દંતર નિત્યકાર્યનો આરંભ કરે છે. એક રોડીની સૂચના ઉપરથી તેઓ આમ નિયમિત રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ચાંચવાની ઉમેદ ધરાવે છે, પણ આવા કર્મવીર અને ઉદાત્ત માનવીને એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન શુદ્ધ લાભવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેમને તો જન-સેવામાં જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ દેખાય છે, ને વિશુદ્ધ કર્તવ્યપાલન મોક્ષ ભાસે છે. શુભ કાર્ય માટે નિર્મળ વિચાર અને શુદ્ધ સંકલ્પ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકના હોવાથી જ તેઓ પ્રાતઃપ્રાર્થનામાંથી આમ વણી પ્રેરણા અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તો પછી આઠ-આડી પ્રશંસાના અધિકારી શ્રી. મોતીભાઈ સાથે સમગ્ર દિવસમાં કે છેવટે આખા ગુરુદાસમાં સુવિખ્યાન નથી! કારણ કે તેઓને પોતાની શક્તિઓનું અને મર્પદાઓનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિચાળતા નહિ, પણ સઘનતા તરફ જ મોટા મોટે છે. વિસ્તાર નહિ, પણ ગદનના જ તેમનું ખોળિયું છે; અને તેથી તો તેમને ચરોતર કે પેટલાદ તાલુકો પણ થકુ વિચાળ ક્ષેત્ર લાગે છે. તેમનું આ દષ્ટિબિંદુ સમગ્રતા પછી વળતર વડાણની સાંદરી મર્પદાઓને શિથિલ કરવાનું મારું નષ્ટ સૂચન અનુચિત જ કરે છે. તેમના નામ નિષેધમાં ખેડૂતની ઉપમા વડે તેમણે પોતાની મર્પદા શક્તિઓનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ખૂબ સ્ફુટ કરી છે.

અને હવે તેમના નિર્મળ હાસ્ય અને નિર્દોષ વિનોદને સમગ્રતા નીચેનાં થોડાંક પ્રેક્ષણ-ચિત્ર ઉદાહરણો વાચકને ખૂબ રસપ્રદ થશે.

૬. સ. ૧૯૩૬ ના ચોટ્ટોગરની આખરમાં અમદાવાદ ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળેલી સંવિધ પંચાયત સમિતિની ખેડૂતો ભરચક કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. શ્રીમત દિવસની સવારની

ખેડક પૂરી થયે પાછા કુર્તા લઇત્યા કિંવામા અચાનક અમીનસાહેબ તેમના નેહીનર્મ સાથે મને ભેગા થયા. મારા પ્રથમ લેખની પ્રતિદિ પછી આ પહેલી જ વાર અમે મળ્યા. અમેલનની સવાગની ખેડકમા મોતીભાઈસાહેબ આપણી દયાગ્રાન્થિ ગ્રધનોમાંથી મુક્ત હોઇને વેળાસર ગયેલા, અને આમ ઘણા પ્રેક્ષકો કુર્તા વહેવા ગયેલા અને ખેડક પૂરી થયે પ્રેમાભાઈ હોલમાંથી નિકળતી વખતે પણ શાંતિથી, બધા નિકળી ગય ત્યાં સૌથી પાછળ અંબીરભાઈ વિના, ભીડ મટ્યે બહાર નિકળતા. ગસ્તામા મને મળના વેંત જ તેઓએ કહ્યું: “શાસ્ત્રી, તમેય મારુ ફીક નામ પાડી દીધું છે.” “કેમ સાહેબ?” જવાબ: “કેમ, હું તો દ્વાપાળ છું ને? સમેલનની આજની સવાગની ખેડકમાં ઘણાંધી વહેવા બર્ત્ત મને મૌથી પાછળ બહાર નિકળી મે એ નામ જગજર જાભાગ્યું છે દ્વાપાળ આમ જ કરે ને?” સાંજના અનેક મિત્રો કેવળ અદ્વાહાનના વાતાવરણમા જ આવી ગયા.

ખીલું ઉદાહરણ વમોના ગોપાળદાસ ગાગમા આવેના આવમન્નિ પરત્વેનું છે. તેના દીકરાગણમા આજકો માટે તૈયાર કરાવેલે દીંચકે એક નાની બાળકી નેના ખાતી હતી અમીનસાહેબ મને બધું બતાવતા હતા. બાળકી પસે આવતા તેમણે કહ્યું: “કેમ, શું કરે છે?” પ્રત્યુત્તર “હોચકા ખાઈએ છીએ.” અમીનસાહેબે પોતાની લાડીથી દીંચકો અટકારી કહ્યું “અમે નહિ ખાવા દઈએ” બાળકી હશે “તો હું તમને મારીશ-મારી નાખીશ” (બાળકનો આત્મવિશ્વાસ ને હિન્ત એ બાવમન્નિને આભારી હશે, પણ હિસગતિ તો આપણા સમાજના માન્યપોની જ હિસગતિનો પડ્યો લાગે છે) અમીનસાહેબ કહે. “તોય તમને જોક્ષા નહિ ખાવા દઈએ.” પુત્રવિહોણા આ કાર્યવર્તા પાંચકના બાળકો તરફ પોતાનાં જ અપત્તના જેટલું વહલ દાખવે છે, અને તેમને વિનોદથી ગમાડે છે. શિક્ષકો પણ કોઈ બાળકને ‘તુ’કાગવી એન્વચનમા સખોવતા નથી, ને તે રીતે બાળપણથી જ તેમનામા વ્યમાન અને અન્માનની લાવના ગ્રગૃત રગ્યામા આવે છે. શારીરિક નિશ્ચાનો સપૂર્ણ પ્રતિગધ એ તો શ્રી મોતીભાઈની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી વમોની કેળવણી અન્થાએનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

ત્રીજો પ્રયગ પણ ગોપાળદાસ ગાગમાં આવેલી અંગ્રેજ શાળાના બાળકોનો છે. અમે ખીજ ઘોરણના વર્ગમા દાખલ થયા ત્યાં અંગ્રેજ શ્રુતલેખન (Dictation) આવતું હતું. અનેક બાળકોએ ઈન્ડીપેન્ડન્ટ પેનથી નોટમા આ લખ્દો લખ્યા હતા. શિક્ષકે અમીન સાહેબને તે બધા બતાવ્યા. બાળકોનો અગ્યાગ ને સકાર્ત્ર પ્રથસાપાન હતા. પણ તે દમ્યાન શ્રી મોતીભાઈ અન્ય વસ્તુ જ વિચારી રહ્યા હતા અનેક બાળકો પાસે આવી પેન જોઈ એક બે બાળાએને તેમણે પૂછ્યું “પેન કેણે આપી?” કોઈએ કહ્યું “સાહેબ, મારા ભાઈ પામેથી મેળવી છે.” તો અન્ય કહે “સાહેબ, મારા માપે ખરીદી ગાપી છે” અમીન સાહેબ હમતા હમતા હશે. “ઘેર ગીતે, માયાપને પજનીને પેન મેળવી રશે હું મનહ તો.” “ના સાહેબ.” અને પછી આવી પેન ગખનાગ બાળકોની ગણતરી કરી તો તેની મારી સખ્યા જણાઈ. તરત જ તેઓ ગખીગ થયા, કારણ કે પહેલી માગના મેલડ અને વ્યપડ ન્વરે તેમની સ્વદેશી લાવનાને આ વખતે કારી લા દ્યોં હતો.

હજી એક વિશેષ દર્શાવ આપુ છું. ગોપાળદાસ ગાગ આગળની ભાગોળેથી નજના અમે ફરવા જતા હતા, સાથે એડમે ખીજ નેત્રીઓ પણ હતા વણસ- ગામના કુળગની

પણ મોટી આશાએ આપ્યો છું. નિરાશ ન કરતા. ” તેને મૃત્યુતર મળ્યો: “હું તો માંગ પેટલાં તાલુકાને જ નથી પહોંચી વળતો, તો વળી. તમારું ગામ તો ચરોતરનીય બહાર આવ્યું. એને માટે તો હું મદદ કયાંથી લાવું ? ” અમારાય હાથ બધાયેલા હોય છે. જિલ્લા કે નાનુંકા સમિતિને ચરજ કરો. ” ગામડિયો કહે: “પણ બાપજી, થોડી ઘણી મદદ તો આપ કે જા. બધે આપ મદદ આપો છો, અને અમારા ગામને જ ટાળી મૂકશો ? ” તે બિચારે ભોગે બિંદુ પ્રદેશના ભેન્નું ગદસ્ય બરાબર સમજ્યો નહોતો. નરી નિખાલસતાથી અમીનસાહેબે પ્રત્યુત્તર દીધો: “જુઓ, કહેનારા કહી રહ્યા; મંદિર માટે તો હું પાઈ ન આપું કે ન અપાવું. નાનો ફૂવા માટે મારી શક્તિ નથી, મારી પામે તેવાં નાણાં નથી. હું લાચાર છું. સમિતિને અજીજ ફૂગ તો તમારા ગામની ફૂવા માટેની લગામણ કરવા, કે કરાવવા તબ્બીબ કરીશ. ” નિરાશ વચ્ચે પેલા ગામડિયાએ ચાલતી પકડી. કેવી નિખાલસતા અને કેટલું મર્યાદાપાલન !

અને નિર્મોહ કે નિરહંકાર પણ તેમનામાં અચાગ છે. અમલદાર તરીકે પોતાનાં પરંપરામાં કે બાંહેધરી અથવા નિવૃત્તિના પ્રયોગે પણ માનપાન લેવાનો, જલ્દસાએ સ્વીકારવાનો, કે હારતોરાથી વિભૂષિત થવાનો તેમણે હમેશાં એક નિયમ તરીકે એપૂર્ણ ને સફળ ઇનકાર જ કર્યો છે. અને તેવી જ રીતે કેવળ ખુશામત વૃત્તિથી અમલદારશાહિની પ્રસન્ન કરવા માટે તેમણે પોતે સમારજો કે હારના પ્રયોગો લાગ્યે જ ઉપનિયત કર્યો છે. આના સમર્થનમાં વળી એક વાત જણાવી લેઉં. એક વખત કોઈ આનંદની પળે તેઓ નિખાલસતાથી મને ગ્રહેવા લાગ્યા: “અને મારા જીવનની મોટામાં મોટી ઇચ્છા તો એ છે કે. . . ” કંઈક મહત્વની વાત તેઓ જણાવે છે તેમ ધારી હું પણ સાવધ અને ગભીર બન્યો, ને બોલ્યો: “શી સાહેબ ? ” “કે મારા મરણ બાદ મારું કોઈ પ્રણ પ્રકારનું સમારક કીજી ન થાય તે. વસોના આ મારા મિત્રો ને રોકીઓ તેમ કર્યા વિના જપશે નહિ તેવો મને લાય છે, ને કે હું તો મારી ઇચ્છા બદલાવવા બનતી તબ્બીબ કરું છું જ. પણ કાણ જાણે કેવીકે મારી ઇચ્છા સિદ્ધ થશે ? ” મરણોત્તર સ્થિતિ માટે પણ આટલો નિર્મોહ ને નરભાવ એવતા અમીનસાહેબ કેટલા મહાન અને પ્રશંસાપાત્ર છે ? ‘માનવસાગરનું પોતે એક બુદ્ધિમંત્ર; મહાન ભોખધારી આગળ પોતાની સેવા તો કેટલી અસ્થ ને ભુગ્ધ છે ’ આ જ લાલ તેમના હૃદયને હમેશાં શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખે છે.

આજ સુધીમાં તેઓએ તનથી, મનથી તેમજ ધનથી ચરોતરની અને ખાસ કરીને પેટલાં તાલુકાની અને વસોની વિવિધ સેવાઓ કરી છે, ને તે રીતે ગુજરાતને પણ મદદી કર્યું છે. પોતે હાથ ધરેલી હરકોઈ મનહર સંસ્થામાં તેમણે ઉદાર ને પ્રસન્ન ચિત્તે નારો, આર્થિક ફાળો આપ્યો છે, ને આમ વિત્તેષણથી પર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજે તેઓ બાળકેળવણીના, સદકેળવણીના અને હરિજનકેળવણીના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે, ને તેના જટિલ પ્રશ્નોને ધરમળથી વિચારતા જાય છે. કુમાર અને કુમારીઓનાં સામાજિક કર્તવ્યો ભિન્ન હોવાથી / સદકેળવણીને બદલે તેમની જરૂરિયાતોને ઉચિત જુદી કેળવણી આપવી જોઈએ તો જ કેળવણી વધુ સફળ થાય; કેળવણી તે કોઈ ગજકારણની દાસી નથી, અને તેનું દરિયિનદુ કેવળ એક રાષ્ટ્ર નહિ, પણ સમગ્ર જગત હોવું જોઈએ; આવાં આવાં તેમનાં મતલબો કેવળ કલ્પનામૂલક નથી પણ સંગીન અનુભવ ઉપરથી જ

અચ્ચેલાં છે. કેળવણીની વાસ્તવિક ગૂંચોને તેઓ સ્વનંત્ર વિચારશક્તિથી નિરખે છે, ને રાષ્ટ્ર હોય ત્યાં તેમને ઉકેલે છે. પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં હુન્નરઉદ્યોગના આવશ્યકતા ન્વારે આજે ખૂબ અર્ચાર્પદ વિષય બની શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, ત્યારે વસોની એ જ. હાઈસ્કૂલે તો શ્રી. મેતીભાઈની પ્રેરણા ને કેળવણ હેઠળ તેનો ઘણાં વર્ષો થયાં આકર્ષક આરંભ કરી દીધો છે.

અરેતરની આવી મૂક ભાવે સંગીત સેવા કરનાર અમીનસાહેબ આજે વસો કેળવણી મંડળના અમ્લો છે, વસો સહકારી બેંકના પ્રમુખ છે, ‘અરેતર’ માસિકના તંત્રી છે; અરેતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળના મંત્રી છે, પુસ્તકોચય સંચાયક સહકારી મંડળના પ્રમુખ છે, અને પેટલાદ તાલુકાની શિક્ષણ આશ્રમ તથા પુસ્તકોચય વિભેની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓના તેઓ સર્જક કે સુકાની છે. શિક્ષક થવાના કાંડ ધરાવતા આ કાર્યકર્તા આમ સેવા કરતાં કરતાં કેળવણીમાં વિશારદ બન્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એક સામયિકના તંત્રી થયા છે, અને સહકારશાસ્ત્રના જ્ઞાતા બન્યા છે.

ત્યારે આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના સારકૃષ્ણ તેમનું સૌથી મોટું કાર્ય કયું ? તેમનાં પોતાનાં જ વચન આ પ્રશ્નો પ્રત્યુત્તર આપે છે;— ‘‘ મોટી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ કયું એમ જો કોઈ પૂછે તો હું પેટલાદ લોનફંડના કામને આગળ ધરું. મારા જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ઘણું પેટલાદ લોનફંડને આભારી છે. મારામાં જે દેવો અને વૃદ્ધિઓ છે તે આ લોનફંડના વહોવટમાં જિતરી છે. પણ અરેતર વિદ્યાર્થી સ. મ. મ. મંડળ લિ. ના વહોવટમાં તે દૂર કરવામાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથેના મારાં સંબંધ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત લાંબાચે છે. આ કામ કરવાથી થોડે ખર્ચે મોટા ફળ મેળવી શકાયાં છે, સ્વાશ્રયના ધોરણે યુવકોની ગદ્યપદ્યશા પોથી શકાર્થી છે, અને મહત્ત્વ સ્વાર્થના ભોગે પરાપકારનું મહાનકાર્ય કરી શકાયું છે. ’’

પેટલાદ, આલુદ કે વસો તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રધાન કેન્દ્રો છે, ને શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર જેવાને પણ ગુજરાતમાં કે ગુજરાત બહાર કોઈ જાહેર કાર્ય માટે કંવેન્સ સેવકોની જરૂર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા ને સતોષની વૃત્તિથી તેમની દષ્ટિ પહોં આ કેન્દ્રો તરફ જ દોડે છે, એ હકીકત જ શ્રી. મેતીભાઈનાં સેવાકર્મની સળખા અસર પુરવાર કરેલા માટે પૂરતી છે.

તેઓ ગામડાંની હુદ્દશા જાણે છે, ખેતીની ખેતી પિછાને છે, જમીન મહેસૂલનો અંસલ બોળે તેમને અકળાવે છે, અમલદારી બુલબને તેઓ પકારે છે, વેંડેને વખોડી કાઢે છે, અને ગામડાંના આંતરિક કલેશથી ને અજાનથી ત્રાસી બંધ છે. તેઓ ગરીબ છતાં શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીની બેઠાંય ઝાલે છે, સામાન્ય વિદ્યાર્થીને જરૂરી શીખ દે છે, ઉચ્ચશાળ વિદ્યાર્થીઓના માનસને સમજે છે અને ઉદાહિત તથા દુરાચરણી વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય છતી લે છે. વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ વિચાર જામને, નિર્મળ રાખી રાકે છે, અને સદ્વિચાર મોતવ જીવનના ધાતરમાં કિમતી તત્વ છે, એ તેમની માન્યતા તેમને વિદ્યાર્થી માનસ સમજવામાં

પૂન્ય મન્નગાર સાથ છે. તેઓ જેમ ગ્રામજનોની ઉદારતા કે હુમ્મયાઈથી તથા ખેડૂતોની ખાનદાની કે ખંધાઈથી પરિચિત છે, તેમજ વિદ્યાર્થી-આગ્રમની સાદાઈ અને વિલાસ વ્રતિથી પણ વાકેફ છે.

આચરણમાં મૂકાય તેટલું મિત ભાવણ કરનારા આ અમીનસાહેબ સ્વભાવે સાત્ત્વિક અને ગુણગ્રાહક છે. શિશુ અને સપ્તમ તેમને પ્રિય છે; અને અતિશયોક્તિ ને આડંબર તો તેમના આગળ ટકી શકતાં જ નથી. હજુ એ વર્ષ સુધી તેઓ પોતાનું પ્રવૃત્તિમય જીવન આમ જ ગાળનાર છે, અને પછી ઈશ્વરેન્દ્રા હશે તો તેમાંથી નિવૃત્તિ લેશે. એ નિવૃત્તિ સમયમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનાં મધુર સંસ્મરણો અને પોતાના જાહેરજીવનનાં મીઠાં સંભારણાં વિચિત્રસર જનતાની આગળ મારે લેખ રૂપે પ્રમિદ્ધ કરશે એવી હું સકારણ આશા રાખું છું. આર્થિકનિક કાર્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થતાં તેઓ વિશે ધણાને ધણી ચોક્કસ વિગતો જાણવાની મળશે. ત્યારે જ એ ગુજરાત આવાં અનુભવી અને સેવાશીલ કાર્યકર્તાનો સાથ ઉપાવવા જેટલું જાણ થાય તો તે તેનું મહદ સરભાગ્ય મણાશે. 'સાકી'માંથી કુશાગ્ર સુદ્ધિ, નિર્માણ મન અને અપૂટ ઉત્સાહ ધરાવતા ચરોતરના આ સપૂત ઉપર ઈશ્વરના 'ગરુડઃ મન' ના આર્શિવાદ ઊતરે અને તેમની પાવનકારી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રવાહ અખંડિત રીતે ચાલુ રહે એ જ આપણી તેમના તરફની ગુણેન્દ્રા હોઈ શકે. ગરવી ગુજરાત તેમના નિઃસ્વાર્થ કાર્યને આગળ ધપાવતી જ વધુ ગૌરવવંતી બનશે, અને ત્યારે જ ને તેમની મહત્તાનાં આશ્ચર્ય આંકી શકશે.

અનન્તતાનો અંશ

૨૧. મોહા

હું વર્તમાને વિચરું ધૂમી રહું
ના ભૂત ને ભાવિ વિશે વિચારું
-સિવાય કે સાંપ્રત સંકળાયા-
માસ પ્રદેશે જસ મસ્ત હું રહું
એ ભૂત ને ભાવિ ન ક્ષેત્ર મારાં

વણી દઉં જીવન વર્તમાને
કાર્યો થકી જીવનને ભરી દઉં
ને કાર્યમાં આતમને પરીણી
સાધી લઈ આત્મનિકાલ યોગ
જની રહું અંશ અનન્તતાનો !

હું ઉદાર, હું ગંભીર, બુદ્ધિમાન સર્વથી,
 તેજવાન, કીર્તિમાન, કૈંકવાન; કેટલા
 ગુણો ગણાવું જ્યાં સમગ્ર છે ગુણો હુંને વર્ણ
 ગદલતી મહિં વહું હું તો ચ વેદવાક્ય તો
 સિંહગર્જને શંભે જ શબ્દ અન્ય પ્રાણીના,
 વેદવાક્ય પાસ અન્ય વાક્ય શી વિસાતમાં ?
 હું ગુણો રચું જાયું, હું મૂલ્ય આપું માનવી.
 હું જીવું, જીવાડું અન્ય; હુંથી વિશ્વ સર્વ ધન્ય.

તુચ્છ વિશ્વ, તુચ્છ ધર્મ, નીતિસૂત્ર તુચ્છ સર્વ,
 તુચ્છ છે સમાજ, કુદ્ર વ્યક્તિ તુચ્છ હું ગણું.
 હું જ છે વિશાલ, હું મહિં સમાય તે તું સર્વ;
 અન્ય ના પ્રતિધ્વનિ, ભરત હું જ વિશ્વને.
 જીવ હું જ, શિવ હું જ, હું જ આ જગત વણી,
 હું સિંવાયે કે ન; આ પરમ્પરા હુંની ખડી.

*

‘Is there no debt to pay;’ no boon to grant?’

* -

માધવદાસનાં પત્ની સવા વરસની એક છોકરીને મૂઠી મૃત્યુ પામ્યાં. બધાની એ ૪૮ સલાહ હતી કે મોસાળ મોકલી આપવા કરતાં કામ સતી ગામ ૨ પો ગામની આખ આગળ જ છોકરી મોટી કરવી એ હજી છે. બધી રીતે હિસાબ કરતા હવ તોય વારના લગ્ન કરવાં એ તેમને નફાનો ધધો લાગ્યો નહિ. અને માધવદાસને હિસાબી કામ સારું આવડતું!

એક દિવસ માધવદાસ છોકરી રડતી હતી એને ધૂધરો વગાડી શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અન્તે કંટાળી બોલ્યા: ‘માળાં મા વિનાનાં નાનાં છોકરાં સાચવવાં એ મદા ઉપાધિ છે!’ વળી છોકરીને હાથ ઉપર બેસાડી બચ્ચીનીચી કરવા લાગ્યા ને બીજાં હાથે વાંસો યાગડતા યાગડતા ગાવા લાગ્યા: ‘મારી મધુ ગદી ને પાટલે બેસી નાહી; પાટલો મયો ખસી, ને મારી મધુ બહી દસી. હાં હાં હાં. . . લે હવે રહી જત. જતે, જતે, અહાહા! પોપટ . . . અહાહા! . . . જતે, જતે મીની! મીની કેમ બોલે? ‘મ્યાઉ’! ‘મ્યાઉ’! ‘આટલું’ કરવા જતાંય માધવદાસ સફળ ન થયા. એને વિચાર આવ્યો કે કદાચ છોકરી ભૂખી થઈ હશે, એટલે પોતાના પુત્ર વિનુને દૂધની શીશી લેવા મોકલ્યો. છોકરીને બોળામાં સવાડી દૂધની ટોટી મોંમાં મૂકી; પણ છોકરીએ ટોટી કાઢી નાખી રડવાની ચીસ નાખી. માધવદાસ ચીઝાઈ જઈ બોલ્યા: ‘ટોટી નથી ચૂસતી તો તને ધવરાવનારી ક્યાંથી લાવું?’ વળી રબ્બરની ટોટી છોકરીના મોંમાં પગાળી બેસી. છોકરીએ થોડું દૂધ ચૂસ્યું ત્યાં એની આંખો ઘેરાવા લાગી. માધવદાસને થયું ‘હાહા! છોકરાં ગામ સમજ જ રહેતાં હોય તો!’

પિતા વહાલથી છોકરીને પંખાગળા હતા ત્યાં કામ અગત્યની પાંચીએક વર્ષની ગામ દરવાજા પાસે આવી બેસી રહી.

‘કેમ, કેવું કામ છે?’ માધવદાસે પૂછ્યું.

‘માધવદાસભાઈ તમે જ ને?’ પેલી ગામએ સાચું પૂછ્યું.

‘હા કેમ?’

‘મને મગનભાઈએ મોકલી છે. ન છોકરી માટે એક ગામ જેવું છે એ કહેતા હતા.’

‘હા. ભલે. તમે—તુ કામ કરીશ ? કેરી નાને છે ?’

‘સોની. અમે મગનભાઈની પડખે જ ગઈએ છીએ.’

‘સોની ! તે તારા વરની શું . . . ફુગાન છે.’

‘હા.’

‘છોકરાંકા કટવાક છે.’

પેલી બાઈનું મો પડી ગયું, અને ધીમેથી બોલી: , , ,

‘એકે નથી.’

‘લે ! ત્યાં છોકરુ મોટુ ડગુ એ તને શી ખચર ? આ છોકરી તો બહુ જ નિયાળી છે.’

પેલી બાઈ બોલી, ‘એને હું પેટની છોકરી જેમ જ સાચીશ.’ પોતાના શબ્દોનો અર્થ પોતાને અપટ થયેથી શરમાઈ પાછી બોલી ‘હું એને મારા જીવ સમાણી જ રાખીશ. મા વિનાની છોકરીના મારે નિઆસા નથી લેવા.’

માધવદાસ અચીરા થઈ બોલી ગયા: ‘એ તો બહુ ઠીક જાણે એરી ત્યાંજ્યા ખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. નોકરી કરી હોય તો કહે પગાં કેટલો લાઈશ.’

પેલી બાઈ બોલી ‘તમે આપણો એટલો.’

‘એ તે કાંઈ આલે ? હું તો કહું કે આર આના તો તું કાંઈ રહેવાની હતી ?’ માધવદાસ પોતાની મગનકથી હસી રહી પછી બોલ્યા ‘આ, છોકરાને તો હું’ મારા લાઈને ત્યાં ભગુવા મોકલી દઉં છું આ છોકરીનું તારે કવવાનું છે. રહેવાની તારી ધુજા હોય તે ખાતુપીપુ રહેતું એ ઉપગંત માગવજી રૂપિયા આપીશ જો કે કામ તો એટલું નથી. ઘણીય બાઈ આવે છે. આ તો તું મગનભાઈનું નામ લઈ આની તે ઠીક છે.’

પેલી બાઈએ થોડી વાગ વિચાર કરી કહ્યું ‘હું કામ કરીશ.’

માધવદાસ બોલ્યા ‘ભલે તો. આજથી જ શરૂ કરી દે. તારા વરને કહી આવવું હોય નો કહી આવ ને પાછી તરત આવજો હો ! . . . એલી, એમ ! તારું નામ શું ? નામ તો પૂછ્યું ય નહિ.’

‘દિવાળી.’

‘આરુ, જા, જલદી આવજો.’

માણુમો બહુ દયાળુ હોય છે, એટલે સાતઆઠ વર્ષની મધુને મંભારી આપતા કે એની મા મરી ગઈ છે. પચુ કાઈ મધુની માને ઉદ્દેશીને કાંઈ વાન કરે, અથવા તો મધુની દયા ખાય કે ‘અરેરે ! મિચારીને સરાવગમની મૂકી એની મા મરી ગઈ !’ ત્યારે મધુ ગુસ્સા જેવી થઈ જતી ને કાઈ વાર ચીઘાઈ જતી હાથથી પકડી દિવાળીનું મોં પોતા તરફ ફેરવી કહેતી ‘જુઓ, બા, આ મને કહે છે કે તારી મા મરી ગઈ. તુ મારી બા છે ને !’

હું તારી દીકરી હો ?' જવાબમાં દિવાળી માત્ર ડોહું દલાવી દા, કમોની એટલાથી પણ ખુશ થઈ જઈ, કહેનાર સામે અંગૂઠો બતાવી મધુ દસની હમની રમવા આવી જતી.

એક દિવસ મધુએ કળિયો આવ્યો હતો. 'બા, તું રાત્રી ગરે મને, સુવાડી ક્યાંક આવી જશ. આજ તો હું સૂતાની જ નથી, તું જોજો ને ! આજ તો હું તને નહિ જ જતા દઉં.' આવી નિર્દોષ વાતો સાંભળી દિવાળીની આંખમાં હેતનાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં.

જેમજેમ મધુની ઉંમર વધી તે સમજાણુકિત વંધી તેમતેમ અનેક બાબતો ઉપર એનું ધ્યાન ચાલુ. બાપા બાને જુનાં અને જાડાં કપડાં પહેરવાં છે, છુટ્ટાં ખાંડાં છે, મહિને મહિને કાંઈક પૈસા આપે છે. મહિને પૂરે થયે માધવદાસ દિવાળીને પગાર આપે ત્યાં પહેલાં તો મધુ પણ લાડ કરતી કહેતી. 'બાપુજી, બાને આપો છા તે મનેય પૈસા આપો.' ત્રિવાળી મધુને તરત આથમાં લઈ એની હથેલીમાં બધાય પૈસા બોલાવી દેતી અકથ આનંદ અનુભવતી. માધવદાસ એને કમળ કરતા: 'મધુ' પૈસા આપી દે. પૈસાની રમત ન હોય, બોવાઈ જાય.'

મધુ બારેક વર્ષની થઈ ત્યારે તો રપ્પ જ થયુ કે જેને બા, બા, કંઈ છે એ દિવાળી નોકર છે. મા જેટલા પ્રેમથી પોતાને મોટી કરવા બદલ બાપુજીએ એને મહિને સાડાતણ રૂપિયા આપ્યા છે એ જાનથી મધુને દુઃખ જ થયું. મધુની જતેતા મત્યુ પામી હતી પણ ત્રિવાળી પણ ખરેખર એના પર જતેતા જેટલો જ પ્રેમ રાખતી હતી.

એક દિવસ મધુ બાપા પામે બેસી વાતો કરતી હતી. 'બા એમ કહેતી કે. . . .'
માધવદાસ વચ્ચે જ બોલ્યા: 'બા, બા, શું ક્યાં કહે છે ! એ સારુ કામો 'કાંઈક કહેશે કે એક મોનારણુને, કામવાળીને આ ઊકારી બા કહે છે તો. . . . દં. બોલ'શું કહેતી હતી !'

'કાંઈ નહિ' કહી થોડી વાર મંઝી બેસી ગઈ મધુ સહિને ચાલી ગઈ.

*

માધવદાસની ટેલીએ આ બીજી વાર તોરણ બધાં. ત્રણ વર્ષ પહેલાં એના પુત્ર વિનુનાં લગ્ન થયાં. મધુના લગ્નનો બીજો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે વિનુને ત્યાં આઃ મહિનાનો એક ઊકારો હતો. મધુનાં લગ્ન એ દવે પહેલો ને છેલ્લો પ્રસંગ છે એમ ધારી માધવદાસે મધુનાં લગ્ન ધામધુમથી જિજ્ઞવ નિશ્ચય કર્યો. આખા ઘરમાં અપરંપર ચેતન અને ઉત્સાહ દતાં. મોગાનમાં દોલ અને ત્રાંસાવાળાએ દોલનાસાં તપાવીને એવી તો કંઈકારી બેલાવો મુદ્દા હતી કે શેરીનાં ઊકારો, એ અવાજ કાન ઝીલી ચકતા ન હતા, ત્રાંચ એમની આંખ એ નમાસો જતો કરવા પણ તૈયાર ન હોતી, એટલે કાનમાં આંગળી ઘસી દસનાં ટૂંટાં પેના-રણીને કામાં દતાં ત્રિવાળીએ હક્કપૂર્વક કામ કરવાની આક ના કરી દીધી હતી. બીજી કામવાળીઓ કામ કરે એના ઉપર દેખેજ ગમવાનું જ માત્ર કામ નેમે ગમ્યું ત્રિવાળી પોતાની જ દીકરીનાં લગ્ન થાય છે એવા ઉત્સાહથી ઘરમાં ચડે જાતુ ઘૂમતી હતી.

લગ્નનો વળતો દિવસ હતો. મધુનું મોં રડુંડું થઈ ગયું હતું. ત્રિવાળીથી દવે સગા મોંઠે છુટા પડવું પામે એ વિચારે આંખમાં પાણી આવતો જતાં. પણ ત્રિવાળી સંયમ રાખી ને: 'જો, મધુ, મગજ ત્રિવે રોવાય જ નહિ હો ! જા, જોડે, કાંઈ મોં ધોઈ કપડાં ઝાળીના

પંડેરી લે ભાભીને પૂછ્યું, શું પહેરવું છે એ ?' ત્યાં ભાભી પોતે જ આવ્યાં. 'ભાભીનું શું કહેતાં તા ?'

'ના, એ તો, શું મોતો કપડાં પહેરવાં એ ભાભીને પૂછ્યું એમ હું મધુને કહેતી હતી.'

મધુ તરફ જોઈ ભાભી બોલ્યાં 'તમે ઘરઝોળું કાઢ્યું ને ? હુય કાઢું છું. ને દાગીનો તો આપણે એય મોતીની માળા ને બંગડી કાઢીએ. તમે કપડાં પહેરી લો, પછી હું તમારે કપાળે સતારા ચાડી દઉં. . . . માણસ મોકલ્યું તોય ફોઈગાનાં વડુ કેમ હજી ને આવ્યાં ? સારું ચોવડિયુ ચાલી ગયે તોય આવે નહિ ને આપણે શરૂ કરી દઈએ તો ખોટું લગાડે ! વિવેક કરી પૂછીએ કે "કેમ આવી ગયાં ને ?" તો કરકાર ને બોલે "બાઈ, અમારા વિના તમારું ક્યાં અટકી રહ્યું છે ?" અવસરમાં હાજરનાં મનમાં આવવાં પડે છે !'

'જુઓ તો ભાભી આવ જગડી ને માળા તમે કહો છો ને ?' મધુએ પૂછ્યું.

'હા. મારે કાં તો આવે બોલાવા જ જવું પડશે. . . . પહેલાં હું હાથપગ ધોઈ લઉં, મને મોટું થશે'

*

*

એક બાલુ દિવાળી અને મધુ ભયભીત બેઠાં છે, બીજી બાલુ માધવદાસ કોધથી લાલ આંખે હવામા હાથ ઉછાળતા બેઠા છે મધુ નજીક આવી કરગરી બોલી: 'પણ બાપુજી, તમે આમ ખિન્નઓ મા !' પણ બાપાએ એ શબ્દો પર લક્ષ આપ્યું નહિ. સત્તાભર્યા અવાજે કહ્યું: 'કાઈ એ બહાર જવાનું નથી !'

લક્ષ્મીના આનંદથી ભર્યાભર્યા ઘરમાં કણેકમાં મૃત્યુ જેવી ઘોર અને કરુણ નીરવતા પથરાઈ ગઈ. માધવદાસ ચારે તરફ આંખ ફેરવી આંગળી ચીંધી બોલ્યા: 'પેલી દ્રૃંકે હડાવ નેડાં ! મધુ, તું ફરીથી તારી દ્રૃંકે તપાસ. પછીથી કાઈને દોષ દેજે મા. . . . જોય ! બેઠી ગયે ! ક્યાં ગયે છે ?' એક કામવાળીને જતી જોઈ માધવદાસ શેક બોલ્યા. કામવાળી નવાઈ પામી પામે આવી બોલી: 'ક્યાંય નહિ હું તો કામ માંજવા ચૂવામાંથી ગમ્મ લેવા ગઈંતી' એમ કહી ગમ્મથી ભરેલું વાસણ એની સામે ધર્યું.

'તે મધુની મોતીની બગડી કે માળા જોઈ છે ક્યાંય ?' માધવદાસે કામવાળીને પૂછ્યું.

'ના, કે બાઈ ! મને તો કંઈ ખબર નથી.'

'ચાવ, ખતાવ ક્યાંથી રાખ લઈ આવી ?'

માધવદાસને વહેમ પડ્યો કે એ બાઈએ દાગીનો ચૂંલોમાં ચોરી સંતાડી દીધો હોય. અને હાથે રાખ વીંધી જોઈ, પણ કંઈ દેખાયું નહિ. જરા બોડા પડ્યા એટલે નરમાશથી કાઈને પણ ખાસ ઉદ્વેગ વિના બોલ્યા: 'ત્યારે કેણુ લઈ ગયું !' પેલી કામવાળી, એ શબ્દો પોતાને કહેવાયેલા સમજી, જરા તીખી ચાઈ જઈ બોલી: 'તે મને શું પૂછો છો ? અમે તમારી માળા કે બગડી લીધી છે ? હા ! કોઈના ઉપર ચોરીનું આજ ન ચડાવીએ. અમે કંઈ ચોરજોર નથી !' માધવદાસ નરમ નો પડ્યા, પણ દેખાવ કરવા બોલ્યા: 'જન ! તારી હાલત અથ કર !'

માધવદાસ ગયા ખંડમાં ફરી ગયા. દ્રુક, પેટી, ગાદડાં ખસાવ્યાં ખૂણેખાંચે અધારે બંધ ગારીક નપાસ ફરી ફરી મથુને પૂછ્યું: 'તે માળા ને બંગરી કાઢી ત્યારે ત્યાં કાણ કાણ કંઈ 'તું' ?'

દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: 'કાંઈ નહિ: હું, મથુ ને લાખી, ત્રણ જ હતાં.' પછી મથુ બોલી: 'હું દાળીનો ને ધરંગેળું દ્રુક ઉપર રાખી હાથપગ ધોવા નડાવાની એરડીમાં ગઈ. પાછી આવી, કપડાં પહેલી, ને મોત તી બંગરી કાઢી બીજી પહેરવા જઈ ત્યારે ખ્યાન ગયું કે બંગરી ને માળા તો ત્યાં નહોતાં!'

'તું કપડાં પહેરતી'તી ત્યારે બીજું કાંઈ નહોતું ?'

'ના.'

'તું ક્યાં ગઈ'તી, દિવાળી ?' માધવદાસે પૂછ્યું.

'હું તો કામવાળીઓ પામે કામ મંગલતી'તી.'

માધવદાસે અર્ધા કામવાળાને બેગા કર્યા. વિનુને કાંઈ ઘર બહાર ન જાય એ નપાત્ર રાખવા બારણે કબો રાખ્યો. અર્ધા કામવાળાને ખૂન ધમકી આપી, લાલચ આપી, કામની મંજૂરૂં ખાતરી આપી. પણ 'કાંઈ પાચેથી કાંઈ જાયુવા જેવું મન્યું' નહિ. પછી થોડોક વિવેક ખનારી સર્ગાનેરીઓને પૂછ્યું: 'સાડુ ન લગાડ્યો. તમને કાંઈ ખબર હોય તો' એમ ફરી એક પછી એક અર્ધા સગતે પૂછી લેયું. એકાદના દેખાવ ઉપરથી જરાતર શંકા ગઈ, પણ રીધો આશ્વેષ કેમ કયા ? દિવાળી તરફ ફરી દિવાળીને પૂછ્યું: 'તું ત્યાં હતી ને બંગરી ને માળા જય કર્યા ?'

દિવાળી આશ્ચર્યમાં જ થોડી રાણ એની સામે આંખ માંડી લેઈ રહી. આટલાં વર્ષની નોકરી પછી એ માધવદાસને એના ઉપર શંકા જાય છે! એ નિરુત્તર કબી રહી જવાબ ન મળ્યો એટલે માધવદાસ કેધે બરાઈ બોલ્યા: 'કેમ જવાબ નથી દેતી ?' દિવાળીનો આંખમાંથી આંસુઓ ટપકવા માંડ્યાં. દિવાળીને રડતી લેઈ મથુ પણ રડવા લાગી. રડતી રડતી દિવાળી બોલી: 'હું મારા કામમાં હોઈ ત્યાં મને શી ખબર રહે !'

'તું શું કરતી'તી ?'

આલુધારી પરિસ્થિતિ કબી થયાથી અને શંકાશીલ પ્રશ્નોથી દિવાળી મબરાઈ ગઈ, ને જાણે, અર્ધાં મૂર્ગમાં બોલતી હોય એમ એણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું બાઈના છોકરાને રમાડતી'તી'

માધવદાસ થોડીવાર તો ગમ ખાઈ ગયા! થોડીવારે વિચાર ફરી બોર્ચ્યા: 'હં! દસળાં કદ્યું કામ મંગલતી'તી; દંવ કદેશ છોકરાને રમાડતી'તી! આમાંથી ખરું શું ? કહે.' થોડીવાર ચૂપ રહી કંઈ કવરે બોલ્યા: 'દમીના તેં ક્યાંક સંતાડ્યા છે કે નહિ, બોલ ?'

મથુથી રહેવાયું નહિ: 'જાણુછ, તમે આમ કરો તો તમને મારા સમ છે. બાં શું મારી ચીજે ચેરી જવાની હતી ?'

માધવદાસ ચીઠમાં બોલ્યા: 'ત્યારે શું હું ચેરી જવાનો હતો ? કે તારો બાઈ ચેરી જવાનો હતો ? જા ! જા ! જા ન નેઈ હોય તો ! જનમુએદુ સિવાય ચેરી કરવાની દિમન જ કાંઈની માથે નહિ.'

દિવાળી આંખમાંથી આંસુ લૂછતી બોલી: 'મેં મધુને દીકરી જેમ મોટી કરી. એન વિવાહમાં માળા કે અંગડી આપવા નેટલી તો પરમેશ્વરે મને શક્તિ ન આપી, પણ ગિરનાની સામેથી હું એની ચોરી તો ન જાઉં! આટલાં વરસ કામ કર્યું એનો આ બદલો મળવા હજી નથી મળ્યો બાકી હશે!'

માધવદાસ તાડુકીને બોલી કહ્યા: 'કામ કર્યું કામ કર્યું, કપારની કલ્થા કરશ તે ક્યાં મફત કામ કરતી'તી? મોટા બદલાવાળી આતી!'

'હું એ મારી જૂલ ચર્મ! જુઓ, આ મારા હાથ ખાલી છે. મધુ, બેટા, ભગવાન તને અખંડ સૌભાગ્યવતી ને સો વરમની કરે! હું મારે ઘરે જાઉં છું' દિવાળીના ખીડેલા હોઠમાંથી હોઠ ફાડી, કુદન બહાર નીકળી પાડ્યું. માધવદાસ રસ્તો શેફી ગયા: 'ક્યા, ક્યા છે ક્યાં?'

દિવાળી બોલી: 'મારે ઘરે. બહુ વરસ તમારી નોકરી કરી!'

'પહેલાં અંગડી ને માળા ક્યાં છે એ કહે, પછી ઘેર જાજે.'

'હું સાચું કહું છું મને કંઈ ખબર નથી ને મેં લીધીય નથી. મને ઘરે જવા દો. એનો અપીલ ખાવાનો વખત થઈ ગયો છે, એ ટાંટિયા ઘસના હશે. આ મધુના સમ ખાઈને કહું છું કે. . . . '

'ગંડ! મધુના ખોટા સમ ખાશ?'

'બાપુ, બાપુ. . . . ' મધુ ચીસ પાડી ધખ દઈને જમીન ઉપર ટગલે ચર્મ પડી ગઈ.

અર્ધા મધુની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. દિવાળી નીચી નખી એનું માથું લઈ જોળામાં સુવાડવા દોડી. માધવદાસે કેણીથી ધક્કો માર્યો 'હકુ! તારાં જ આ કામાં છે!' માધવદાસે મધુનું માથું જોળામાં લીધું ને આંખ ઉપર જરા પાણી છાંટ્યું. સામે બારણેથી વિનુની વડુ ને ફેઈયાની વડુ દાખલ થયાં. 'હાથ રે! શું થયું?' કરી જિભાં રફી ગયાં. માધવદાસને ત્યાંથી જોડી જવા કહ્યું એટલે એ બીજા ખંડમાં ગયા. વિનુની વડુએ મધુનું માથું જોળામાં લીધું. મોં પર જરા પાણી છાંટ્યું. થોડીવારે મધુએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે બાપાના મોં પર સ્મિત દેખાયું. મધુના વાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ભાભીએ પૂછ્યું: 'શું થઈ ગયું મધુબેન?' મધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો: 'ભાભી, માથે તમ્બર આવી ગઈ. . . . ભાભી, મારી મોતીની અંગડી ને માળા નથી જડતાં એટલે બાપુજી છે ને તે બાને એવા . . . '

મધુની ભાભીનું મોઢું વિરમયથી ફાટી ગયું ને મધુ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો પોતાની અંગડી ઉપર હાથ ફેરવી બોલી: 'હાથ રે! અંગડી ને માળા? એ તો આ રહ્યાં, મેં પહેલાં છે! તમે નહાવાની એરડીમાં મોં ઘોતાં ત્યારે મેં તમને નહોતું કહ્યું કે મને ઉનાવળ છે તે હું તમારી માળા ને અંગડી પહેરી જાઉં છું, તમે મારી દ્રંકમાંથી કાઢી પહેરી લેજો? એ મારે તો તમારા દ્રંક ઉપર હું મૂડા મૂડીને ગઈ'તી.'

મધુ બોલી: 'મેં કંઈ સાંકળ્યું જ નથી. મૂડા તો મેં ધાર્યું તમે જૂલી ગયાં હશે.'

મધુએ મોટેથી જૂમ મારી: 'બાપુજી, બાપુજી.'

માધવદાસ ઉનાવળે પગે અંદર આવ્યા: 'કાં ખેડા ? હવે કેમ છે ?'

'આપુછ, બંગડી ને માળા લાલો પહેરી ગયાંતાં. . . . કાણુ ચોરી જવાનું હતુ ? છતાંય તમે બાને કેવાં હેરાન કર્યાં !'

'એમાં શું હેરાન કર્યાં ! એમ પૂછાય નહિ વળી ? ક્યાં એને એકને પૂછ્યું 'હું ?'

'પણુ આપુછ, ખીન' નોકર'ને દિવાળીયાની વાત સરખી કહેવાય ?'

દુરથી દોહ અને ત્રાંસાનો અવાજ સંભળાયો. વેવાઈને આવતા બેઈ આખું ઘર આગળ જોતું પ્રતિભવ બની ગયું, ને એ વાતને જુલો ગયું. થોડીવારમાં દિવાળી ધેર જઈ એના વરને અડીણુ દઈ આવી. પાછી આવી ગઈ ને પરાણે હસતું મોં રાખી વાતો કરવા લાગી. પણુ એની આંખમાં આંસુ તો પાંખણને કાંઠે અટકીને ઊભાં હતાં. પહેરામણી આપવાનો વિધિ પૂરો થયો અને મધુને વિદાય આપવાનો વખત થયો. મધુ દિવાળી પામે આવી. દિવાળીએ ઓવારણું લેવા મધુના માથે હાથ અડાડ્યા ત્યાં મધુનુ માથું નીચું ટળી પડ્યું ને મધુ રડી પડી, 'બા' ! એથી આગળ મધુ બોલી શકી નહિ.

મધુના ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી દિવાળી કામે ન આવી એટલે માધવદાસે માણસ મોકલ્યું, દિવાળી આવી હરવાગતમાં જ બેઠી રહી. માધવદાસે પૂછ્યું: 'કાં ત્રણ દિ માં મોકલ્યું ન બતાવ્યું ?' દિવાળી કાંઈ બોલી નહિ, માધવદાસે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'કેમ કામ કરવું છે કે નહિ ?' દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: 'ના.'

નોકરને નોકરીમાં રહેવા આગ્રહ કરવા એ પોતાના સ્વમાનને છાજતું નથી એમ વિચાર કરી માધવદાસ બોલ્યા: 'હીક. બહુ સારુ. તારો દિસાબ ચૂકતો કરતો જ. આજ કંઈ તિથિ ચર્ધ ? . . . આહમ.' આંગળીના વેદા પર ને કાગળના કટકા પર થોડીવાર કંઈક ગણતરી કરી બોલ્યા: 'હં. જેવીશ દિવસના તારા બે રૂપિયા, પાંચ આના, સાત પાઈ થાય. વિનુ, આને મારા પિસામાંથી બે રૂપિયા સાડપાંચ આના આપી દે.'

વિનુએ પૈસા આપ્યા એ હથેળીમાં રાખી, દિવાળી પૈસા સાંચું જોઈ કાંઈક બોલવા જતી હતી. જરા હોઠ હાલ્યા પણુ આખરે કાંઈ બોલી નહિ. આ જોઈ માધવદાસ બોલ્યા: 'એક પાઈ એટલી છે કાં ? બે પાઈ પાછી આપ એટલે પૈસો આપે. અમરે કાઢતો ઉપકાર માથે રાખવો નથી !'

દિવાળી આહું જોઈને જ બોલી: 'લીધું દીધું કાઢતું બેસી રહેતું નથી. તમારા પરનાપે મનેય ક્યાંક જરવાજરતો રાટલો મળી રહેશે.' એમ કહી પૈસા ઉંજરામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન

ત્રીજી તકનીક પાઠ્ય

બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે—જે કે આજે હવે એ કામ પણ હાડોદિવસે વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બનતું જાય છે, કારણ એમાં 'પણ વર્ણ-માધુર્ય, નાનીન્ય વગેરે અનેક ગુણો પૂરવાની આકાંક્ષા જનની છે. છતાં હું 'હું' કે 'અ' બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે, કારણ કે બાળકના નામ ઉપરથી એના રૂપ કે ગુણ વિષે કોઈ કશો ખ્યાલ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી—જે કરે છે તે ભૂલ કરે છે અને તેની સગ્ન તેને મળી રહે છે. પણ કોઈ કવિતા, વાર્તા કે વ્યખ્યાન વિષે આ વાત સાચી નથી. અહીં તો સૌ કોઈ નામ ઉપરથી એના વિવિધની કદરૂપના કરે છે, અને યથાનામા તથા ગુણો જો નથી હોતું તો નામ પાડનારને દોષ પણ દે છે. એટલે આવા દોષમાંથી છટકી જવા ખાતર ઘણીવાર મોટા મોટા કવિઓ પણ—સ્વીન્ડનાય સુધા—પોતાની કવિતાને નામ જ આપતા નથી. પણ વ્યખ્યાનને તો નામ આપવું જ પડે છે. નામ દૂર કે હોય તેમ વધારે શોભે એટલે દૂરમાં જોડેલો અર્થ સમાવી શકાય તેટલો સંમાવવાનો પ્રયત્ન કરી આક્રીનો વ્યખ્યાનમાં સ્ફુટ યશે એમ માની મન મનાવવું પડે છે. આજના મારા વ્યખ્યાનનો વિષય 'શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન' એવો રાખેલો છે. એ નામ ઉપરથી આપે સૌને એનો કોઈ ખ્યાલ આવ્યો હશે, અને તે કેટલે અંશે મારા વ્યખ્યાન સાથે મળતો આવે છે, તે કંઈ હું જાણતો નથી.

શિક્ષણનો હેતુ મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ અને સહભાવનાઓનું તેને ભાન કરાવવાનો અને તેનાં આચર, કાર્યક્ષમતા અને જ્ઞાન વધારવાનો છે. શિક્ષણની આ વ્યખ્યા બધા સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, પણ એક વસ્તુ તો નિર્વિવાદ છે કે—જ્યે તે જનતું શિક્ષણ આપવું હોય તો પણ તેમાં ભાષાની જરૂર તો પડવાની જ. ભાષાના સાધન વિના જે માણસ વચ્ચે વહેવાર જ ઝંભવી શકતો નથી. આમ જોતાં ભાષા એ પણ ઇન્દ્રિયોની પેઠે શિક્ષણનું એક કારણ કે સાધન જ છે; અને એ રીતે એનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. આપણે બાળકને બીજાં અનેક વિષયો શીખવીએ છીએ, એને આપણે ગણિત શીખવીએ છીએ, ભૂગોળ શીખવીએ છીએ, વિજ્ઞાન શીખવીએ છીએ, એની પેઠે ભાષા પણ એના અભ્યાસક્રમને એક વિષય છે, એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. એવું માનનાર ભાષાનું પૂરું અને સાચું મહત્ત્વ સમજતો નથી એમ કહેવું જોઈએ ભાષા તો શિક્ષણમાં સમાતા બધા વિષયોના ગ્રહણનું સાધન છે. એટલે ભાષાના જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. જે બાળકને ભૂગોળ નહિ શીખવી હશે, તો એ એને આપણે ગણિત શીખવી શકીશું. ઇતિહાસ નહિ શીખવ્યો હશે તો પણ આપણે એને વિજ્ઞાન શીખવી શકીશું, પણ એને ભાષા જ નહિ શીખવી હશે તો આપણે એને કંઈ જ નહિ શીખવી શકીએ.

ભાષાનો આ રીતે ત્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિમાં એનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે, અને એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે. આપણે ત્યાં આજે ભાષા એક વિષય તરીકે શીખવાય છે, એટલે જોને જોઈએ એટલો સમય આપાતો નથી, એની પાછળ જોઈએ એટલી મહેનત લેવાતી નથી, અને પરિણામે ભાષાના શિક્ષણમાં રહેલી ક્યાંય અથવા વિષયમાં આડે આવે છે.

ભાષા એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું અને જ્ઞાનવિનિર્મલનું સાધન છે, એટલું કહ્યા પછી માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે મટે બાળકોને સ્વભાષાનું સાચું જ્ઞાન મળે, બાળકોને સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ આવે એ રીતે આપણું શિક્ષણક્રમ યોગ્યતા જોઈએ. પણ આપણે કમનસીબે આ વાક્ય આમ ઝટઝટ બોલી નાંખાય એવી આપણી ગિરિધારિત નથી. હજી આપણે ત્યાં અધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપી શકાય કે કેમ એની શંકા ઉઠાવનાર પડ્યા છે. પણ સુખની વાત એટલી કે દરેકોદ્યોગે એમનું દળ કીણ થતું જાય છે અને સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ વધતી જાય છે. ગુજરાતનાં બાળકોને અત્યંત રસપૂર્ણ ગુજરાતીમાં જ મળે એ અતિ મહત્ત્વની બાબત છે, અને એ બાબત ઉપર આપણે જોડો ભાર મૂકીએ એટલો બોલો છે. વળી જો આપણે આપણા વિશાળ દેશમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા દેવતા હોઈએ તો સઘળું જ્ઞાન સ્વભાષા દ્વારા આપવા વિના આપણો છૂટકો નથી. જેમ જાણને પશ્ચિમનો જ્ઞાન અને સાહિત્ય લંડન પોતાના લોકલર્ગ આગળ જાપાની ભાષામાં ધરી દીધો અને છેક નીચામાં નીચા થઈ સુધી પહોંચાડી દીધો, તેમ ક્યાં વિના આપણો પણ છૂટકો નથી. અને એ રીતે પણ આપણે સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ધ્યાન અને પરિશ્રમ ખર્ચવાં પડશે. સ્વભાષાનું શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એ વિષે હું એક કહેવો અહીં ઉતારવા માગું છું.

ચોસાં વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડના કેમ્બ્રિજી ખાતાના પ્રધાને એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિનું કામ એ હતું કે ઈંગ્લેન્ડની શિક્ષણપદ્ધતિની તપાસ કરી તે વિષે નિવેદન રજૂ કરે. એ સમિતિમાં સર હેનરી ન્યૂબેલ્ટ પ્રમુખ હતા અને સર આર્થર ક્વીલર કુલ અને પ્રેસિડેન્ટ. કુલ જેવા વિખ્યાત વિદ્વાનો સભ્યો હતા. એમણે પોતાના નિવેદનમાં સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. આ રહ્યા એમના શબ્દો:

“Education in English is, for all Englishmen, a matter of the most vital concern, and one which must, by its very nature, take precedence of all other branches of learning. It is self-evident that until a child has acquired a certain command of the native language, no other educational development is even possible. . . .

“If progress is not made at one time in the region of arithmetic, or history or geography, the child merely remains backward in that respect, and the deficiency can be made up later. But a lack of language is a lack of the

means of communication and of thought itself. . . . English is plainly no matter of inferior importance, nor even one among the other branches of education, but the one indispensable preliminary and foundation of all the rest. . . . English may come by nature upto a certain point but that point is soon reached, and thenceforward the possibility of mental development in whatever direction, is seriously diminished for those who have not achieved some mastery of their mother tongue. What a man cannot clearly state he does not perfectly know, and, conversely, the inability to put his thought into words sets a boundary to his thought. . . . We reiterate, then, the two points which we desire to build upon: first, the fundamental necessity of English for the full development of the mind and character of English children; and second, the fundamental truth that the use of English does not come to all by nature, but is a fine art, and must be taught as a fine art."

ભાવાર્થ: અંગ્રેજી ભારતને શિક્ષણ મળે, એ પ્રત્યેક અંગ્રેજને માટે અતિ જરૂરનું વહેવાર છે, અને શિક્ષણની બીજી બધી સાધનાઓ કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળે એ અનિવાર્ય સ્વાભાવિક છે. જ્યાં સુધી જાળકને સ્વભાષા ઉપર અમુક કાબૂ ન આવે ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કંઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિ અશક્ય છે. એ તો સ્વયંસિદ્ધ વાત છે, જે બાળકે જાતે ધનિદાસમાં, બુદ્ધિમાં કે ગણિતમાં જેમજે એટલી પ્રગતિ નહિ કરી હોય, તે તે તેટલા એક જ વિષયમાં પહોંતી રહેશે અને પાછળથી તે તે વિષય પાઠ કરી લઈ શકશે પણ ભાષાની ક્ષણે એ તો વિચારવનિમયના સાધનની ક્ષણે છે, અરે ખુદ વિચારની જ ક્ષણે છે. . . . અંગ્રેજી એ કંઈ સામાન્ય મહત્ત્વનો વિષય નથી તેમ જ અભ્યાસક્રમમાં અને વિષયોમાં એક છે એમ પણ નથી. પણ એ તો બીજા વિષયોના શિક્ષણની અતિ આવશ્યક પૂર્વતૈયારી અને પાથ છે. . . . અમુક હદ સુધી અંગ્રેજી આપમેળે જ આવડી જાય એ ખરું, પણ એ હદ ખૂબ વહેલી જાય જાય છે, અને ત્યાર પછી તે જે બાળકે સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ નથી મેળવ્યું હોતું તેમનો બધા જ વિષયોમાં માનસિક વિકાસ ખૂબ રૂંધાઈ જાય છે. જે વસ્તુ માણસ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો નથી તે તે પૂરેપૂરું સમજતો નથી, અને એ જ રીતે પોતાના વિચારોને ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અશક્તિ એન વિચારોને પણ મર્યાદિત કરી નાખે છે. . . . આથી અમે જે સિદ્ધાંતો અહીં પ્રતિપાદિત કરવા માગીએ છીએ: એક તો એ કે, અંગ્રેજી બાળકોના ચારિત્ર અને મનન પૂરેપૂરું વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; અને બીજું એ કે, અંગ્રેજી ભાષા બધાં બાળકો આપમેળે વાપરી શકતાં નથી, પણ એ ખરું એક લક્ષિત કળા છે અને તે લક્ષિત કળા તરીકે શીખવવાની જરૂર છે.

આ ઉતારામાં આપણે અંગ્રેજીને જદાં 'મુજ્જાની' કે 'સ્વભાષા' શબ્દ મૂકી દેએ તો તે આપણા શિક્ષણને પણ લાગુ પડે. વળી આ ઉતારામાંના એક વાક્ય ઉપર હું સૌનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. 'અંગ્રેજી આગકતા આરિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિદ્યાન માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.' આમાં આદિત્ર શબ્દ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આરિત્ર ઘડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા જ જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે ભાષાની સાથે આખી સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ આરિત્ર પણ આગકતાને મળે છે. ભાષામાં પ્રગતિના ઇતિહાસ, પુરુષાર્થ અને સ્વભાવ સુક્ષ્મ પણ પ્રમણરૂપે રહેલા હોય છે, અને તે આગકતા આરિત્રના ઘડતરમાં ખૂબ મદદરવા ભાગ ભજવે છે.

આ સ્વભાષાના વિષય ઉપર બીજો એક ઉતારો આખી દુનિયામાં આસીદા. ડૉ. અર્ગિન્ગેન *A System of National Education* નામનું એક નાનકડું પણ ખુબ વિચાર-પ્રેરક અને ચિંતનીય પુસ્તક લખેલું છે. એમાં એમણે લખ્યું છે.

"The mother tongue is the proper medium of education and therefore the first energies of the child should be directed to the thorough mastering of the medium. Almost every child has an imagination, an instinct for words, a dramatic faculty, a wealth of idea and fancy. These should be interested in the literature and history of the Nation. Instead of stupid and dry spelling and reading books, looked on as a dreary and ungrateful task, he should be introduced by rapidly progressive stages to the most interesting parts of his literature, and the life around him and behind him, and they should be kept before him in such a way, as to attract and appeal to the qualities of which I have spoken. All other study at this period should be devoted to the perfection of the mental functions and the moral character."

ભાવાર્થ: સ્વભાષા એ શિક્ષણનું સાચું માધ્યમ છે, એટલે આગકતાની પહેલી શક્તિ એ વાહન ઉપર પૂરું પ્રભુત્વ મેળવવામાં જ ખર્ચાવી જોઈએ. દરેક આગકતામાં કલ્પનાશક્તિ, શબ્દનો શોખ, અકિનય શક્તિ, અને ભાવના અને તરંગોની સમૃદ્ધિ હોય છે, આનો ઉપયોગ તેનામાં પોતાના દેશના સાહિત્યનો અને ઇતિહાસનો રસ જગાડવામાં થવો જોઈએ. બેવકૂફીભરી અને લુખ્ખી જોડણીની અને પાઠોની આપણી આગકતાને વેગન નેવી અને નિરુપયોગી લાગે છે, તેને જદાં આગકતાને ઝડપી-ખચિયાંથી તેની ભાષાના સાહિત્યમાંના સરસમાં સરસ-ભાગોનો પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, તેમજ તેને વર્તમાન અને ભવિષ્યના જીવનનો પણ પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, અને આ બધી વસ્તુઓ તેની આગળ એની રીતે રજૂ કરવી જોઈએ કે જેથી તેનામાં મેં પહેલાં કહેલા મુખ્ય ત્રણ અંગો આ સમયે બીજો બધો અભ્યાસ કેવળ આરિત્ર અને મનના વિકાસને અનુલક્ષીને જ યોગ્યતા જોઈએ.

આમાં એમણે રચનાવાનું શિક્ષણ રીતે આપવું જોઈએ એ પણ સૂચનું છે. અને જાગ્રદા માટે યોગ્યતાનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેનાં હોવાં જોઈએ એનો પણ ખૂબ દૂકમાં એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ૧૮ પુસ્તકમાં ખીન્ને એક ઉદાહરણ એમણે એ વિષે સહેજ વિસ્તારથી આપ્યું છે. તેમાંથી અગત્યનો ભાગ હું અહીં ઉતારવા માગું છું.

“These books should contain, for the younger student, the lofty examples of the past, not as moral lessons, but as things of supreme human interest, and for the elder student, the great thoughts of great souls, the passages of literature which set fire to the highest emotions and prompt the highest ideals and aspirations, the records of history and biography which exemplify the living of those great thoughts, noble emotions and aspiring ideals. This is a kind of good company, SATSANGA, which can seldom fail to have effect so long as sententious sermonising is avoided, and becomes of the highest effect if the personal life of the teacher is itself moulded by the great things he places before his pupils. It cannot, however, have full force unless the young life is given an opportunity, within its limited sphere, of embodying in action the moral impulses which rise within it.”

દૃષ્ટિએ આપના માગના હોદ્દાએ તો પછી તને વધારે નમન આપવો જ રહ્યો અને એ રીતે વિચાર ગતા આપણી માધ્યમિ સાધાઓમા આજે પ્રભાતને જોડેનો સમય મળે છે, તે પૂરતો નથી માધ્યમિ માગના પહેલા ત્રણ ધેરણોમા જો આપણે સ્વભાષાને સ્થાન સમન આપીએ એમલે આજે જેમલે આપીએ છીએ એના ગતા રાસચાતના ધોરણમા બમણો અને પછી ધમડતા રમતા દોડો ગીએ તો પડુ સધારે થતુ ન હેવાન એમલે સમન ન આપીએ તો પ્રભાત હવે આપણી પ્રવણીતો પાયો ગયવા બગાય મની જશે જો આપણે રાસચાતના વર્ણમા સાળકાને ભાસીને જોડિતો માનુ આપી દેનાનો પ્રયત્ન ન કરીતુ, તો એમનુ ખીન્ન બધા નિરોધનુ ગિજ્ઞાણુ પશુ માનુ ની જશે મેં ઘણીનાર જોયુ છે કે બાગમિ ભાષા સમજી રા ના નથી એમલે જ ગણિતના કેનાય દામના તેમને સમજાવતા નથી અને પગિણામે ગણિતમા આજ ગી ગય છે

જો એ વાર બાળકાને સ્વભાષા ઉપર મારા માનુ અતી જશે એની ગયના અંશે વ્યાખ્યાની સમજ પડી જશે એનો ઉપયોગ મનમાની રીતે ગવાની તાલીમ એમને મળી જશે, તો પછી ખીન્ન નિરોધા ગેમી પ્રગતિ કરુ થવા નાડશે અમાગ વિનમ મનિગે જ અનુભવ ગુતા જશે અમગી પાસે નિદાર્થોએ નવા નવા અન્યા તારે અમને બના જ વિનમા તે ત્યા લગ્યા અને ગુજગતીમા તો એના ત્યા લાગ્યા કે મધ મહેવાની વાત નહિ દે ગિજ્ઞાણુ દુગિયા જ ગતા હોય આખરે અમે ધીમે ધીમે એમનુ ગુજગતી સગીન કરવાના પ્રયત્નો જાવ્યાં અને જેમ જેમ ગુજગતીમા પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ ખીન્ન વિચોમા પશુ પ્રગતિ જણાના લાગી આજે હવે અમરે માગનાની સમજ શક્તિ વિરે રાયાદ પ્રાપણુ ગણુ નરી પહેલા નિદાર્થોએ પશુ જે એક જગતની પોતાને વિરે પોતે ઠાક છીએ એરી અમને તની વૃત્તિ હતી તે ચાલી ગઈ છે અને એમનો આત્મ નિશ્વાસ રધ્યો છે રાજ રાજ એમને પોતાની પ્રગતિ થતી લાગે છે, અને પગિણામે વ્યાધ્યાયની વૃત્તિ વરતી ગય છે આગ કેવળ પ્રભાસાનુ ગિજ્ઞાણુ ગગીન ગાને પગિણામે અમે આપુ ગિજ્ઞાણુ ડાચી વક્ષાએ લઈ જઈ ન થા

સ્વભાસાનુ ધોરણુ ડાચુ પ્રવાની વાત ગુ છુ ત્યારે મને એને અગે ખીજ પશુ એક વાત સૂઝે છે, એમલે તે પશુ અહીં જ કી દેડે જો આપણે સ્વભાસાનુ ગિજ્ઞાણુ ગગીન કરવા માગતા રોમએ તો એમા તરફ રે સિપના ગિજ્ઞાણુ આપણને સદાર મળવો જોઈએ જુગોળ કે દત્તિહાન રીખડતા ગિજ્ઞાણુ કેવળ હમી ત માચી છે કે નહિ એમનુ જ જુએ, અને કેરી ભારામા એ રજૂ રી કે એ તરફ નજર ન ગણે, તો એમલા ભાસા શિક્ષ ની મહેનત બડુ ગર નહિ આવે એમલે જ્યા સુરી રે વિનમો ગિજ્ઞાણુ ભાસા સમવે ચોમસાઈ અને ચીવન ન ગણે, ત્યા મુધી સ્વભાસાનુ ધોરણુ ડાચુ ચાવનુ મુકકેન મહેવાનુ પહેલા જ્યાં હાઈનુલેમા ગધા વિષયો અગ્રેજ દારા રીખડતા તારે અગ્રેજનુ ધોરણુ જોયુ ડાચુ હતુ, તેમનુ આજે ગધા નિરોધ ગુજગતીમા—સ્વભાષાના ખીમવા માધ્યા પછી મહી શુ થુ નથી એ સૌ ગિજ્ઞાણુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને આ વગુ ધુનિરચિતના ધ્યનમા આવતી નથી એને મદિ ની પરીક્ષામા અગ્રેજના વિષયમા સાગના પ્રતનખાના જેરી તન ચાલે છે, અને પછી આગ્રા મનાસાગના મુદ્દ પછી ગયો હતા એવો હાહાકાર લેડે છે

જે દરેક શિક્ષક ભાષા વિશે જાણ રહે તો દરેક વિષય જાણકનું શબ્દભંડોળ વધારે અને દત્તિદાસ જેવા ક્ષિપ્ય તો જાણકની ભાષા અને શૈલીના ઘટતરમાં પણ ખૂબ ફાળો આપી શકે. સ્વભાષાના શિક્ષણમાં સ્પષ્ટ ભાવસાહી વાચન, દટખંધવાળું પ્રવાહી સચોટ લખાણ અને મુદ્રાસર અને અસરકારક વાણી—એ બધાનો સમાવેશ થવો જોઈએ આ બધાંની પૂરતી તાલીમ આપણા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને મળતી જોઈએ અને શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમમાં એ બધાંની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના મનના વિચારો અને ભાવો સામાને સ્પષ્ટ રીતે અને સહેલાઈથી લેખન કે વાણીદ્વારા સમજાવી શકે અને પોતે જે વાંચે કે સાંભળે તેનો અર્થબોધ અને સારગ્રહણ કરી શકે, એટલું પ્રભુત્વ તેને સ્વભાષા ઉપર હોવું જ જોઈએ. આજે આપણી એ રિથિતિ નથી. આજે ઘણા ભણેલા માણસો પણ પોતાના મનની વાત બરાબર સુસંગદ અને અસંદ્ધિ ભાષામાં લખી કે કહી શકતા નથી. નવા ભણેલામાંથી જે શુદ્ધતાની લેખિકા આપણને મળ્યા છે, એમની એ લેખનશક્તિ માટે એમની શાળાના શિક્ષકો કંઈ જ ગૌરવ વાઈ શકે એમ નથી. એ શક્તિ એમની પોતાની કમાણી છે. હું મારો પોતાનો જ વિચાર કંઈ હું તો મને સમજાય છે, કે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરા કરતા મુખીમાં કોઈ પણ શિક્ષક એવો મને નથી મળ્યો, જેણે મને સ્વભાષાનો કાળ, મેળવવામાં મદદ કરી હોય, અથવા મારે એ મેળવવો જોઈએ એવું સૂચન પણ કંઈ હોય.

આમ આજ સુધી ઉપેક્ષા પામેલી આપણી સ્વભાષાની પાછી એને યોગ્ય સ્થાને પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે, એ ખૂબ આનંદની વાત છે, અને છેક ઉચ્ચતમ શિક્ષણના વાદન તરીકે એનો સ્વીકાર કરી આપણે એને એનો પૂરેપૂરો કરભાર આપીશું તો એ પણ આપણી કામદુધા ધર્મને આપણા મતોરથો સિદ્ધ કરશે.

શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું સ્થાન કંઈ હોવું જોઈએ એ વિષય આટલેથી પતાવી દેવે હું આગળ આવી શબ્દભાષાના સ્થાન વિશે થોડી ચર્ચા કરવા માગું છું. આ સેતુ હિમાલય વિસ્તરેલા આપણા દેશને એક શબ્દભાષાની જરૂર છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ ધર્મ શકે એમ છે, એ વિશે કેટલાકના મનમાં ભારે થોડીવણી થઈ ગયેલી હોય; એ શંકાને કાળચક્ર જ ધરીને સાફ કરી નાખશે, એને માટે દલીલની કાનસ વાપરવાની જરૂર મને જણાતી નથી. એટલે હું તો આપણને શબ્દભાષા જોઈએ છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ એવું મનીષત ધારીને જ આગળ આવું છું.

શબ્દભાષા ઓખવડી એ નક્કી જ છે, તો ક્યારે એની સરજાત કરવી અને એના શિક્ષણની મર્યાદા સ્વીકારવી એ જ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર હું પહેલાં કરી ગયો એટલે કમવ અને એટલી મહેનત ખર્ચવામાં આવે, તો પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ જેણે વડાગ્યાં છે એવા જાણકને હિંદુસ્તાનીનો પરિચય જરૂર કરાવી શકાય. એક તો હિંદુસ્તાની અને શુદ્ધતાતી એ બંને ભાષાઓ વચ્ચે શબ્દભંડોળનું, વાક્ય-રચનાનું, રિતિરિવાજોનું અને એવું જ બીજું પ્રદીપનન આમ્ય એટલું બધું છે, કે એ ભાષા ઓખવામાં જાણકને ગાંઠી વર્તેમન પડવાની નથી. વિવિધી મુદ્રકાંતો આપણે છે જ નહિ. કદાચ જાહેર પણ શુદ્ધતાની ત્રીજી મોપડીથી અગણે નાગરી અક્ષરોનો પરિચય શરૂ કરી

છીએ છીએ. ને ગુજરાતીમાં પણ વપરાતા હોય અને હિંદીમાં પણ વપરાતા હોય એવા ઉભયસામાન્ય શબ્દો વધારે હોય એવી ભાષામાં લખાયેલી સરેલી વાનો, ઇતિહાસના પ્રસંગો અને મનમોહક અને ઝટ મોટે થઈ જાય એવી નાની કવિતાઓ અને ગીતો દ્વારા આપણે હિંદીનો પરિચય કરાવવાનું શરૂ કરીએ તો બાળકોને પોતે લુહરી ભાષા શીખે એવું લાગવાનો સંભવ નથી. અને આવાં પુસ્તકો ચોજવાં એ બહુ મુશ્કેલ નથી કાણુ ગુજરાતીમાં પણ ફારસી, અરબી અને હિંદુ શબ્દો ખૂબ વપરાય છે. આ કામમાં આપણને વપરાશના ક્રમમાં કરેલી ચાર હગર હિંદી શબ્દોની માદી ખૂબ મદદકર્તા થઈ પડે એમ છે.

હિંદુસ્તાનીને સમય આપવો બીજી રીતે પણ આપણને યોગ્ય એમ છે. હિંદુસ્તાની સાહિત્ય પણ, આપણે સ્વભાષાદ્વારા જે સંસ્કારગ્રીષ્ઠ વાવવા માગીએ છીએ, એમાં મદદદાય થઈ પડે એવું છે આપણે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, આદર્શો, ધર્મ બધું એક જ છે. જાતનું, હિંદુસ્તાની વિના આપણું સંસ્કારધન બાળકોને આપું મળે એમ કહી શકાય. એટલે જે રીતે પણ રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવું જરૂરનું છે.

રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રીકારનું?—તો એમ કહી શકાય કે પર પ્રાંતના દેશબંધુઓ સાથેના પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે અને આખા રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે જેટલા જ્ઞાનની જરૂર પડે, એટલું એને મળી રહેવું જોઈએ. અને આ કંઈ બહુ ભારે વસ્તુ છે એવું નથી કારણ કે સ્વભાષા ઉપરનો એનો કાબૂ આપોઆપ જ એને રાષ્ટ્રભાષા ઉપર પણ અમુક કાબૂ તો આપી જ દેશે, અને પછી તો એને થોડું રાષ્ટ્રબંડોળ અને થોડી વિશિષ્ટ ફિટ શૈલી જ પકડવાની રહેશે. નહિ તો સામાન્ય રીતે અને ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય એટલું બધું છે કે એને ઝાઝી મહેનત કરવાપણું રહેશે જ નહિ.

આમ બાળકને રાષ્ટ્રભાષાનો સારો જોતો પરિચય થઈ જાય એનો એક લાભ એ પણ છે કે હિંદના જુદા જુદા બધા પ્રાંતોનું સાહિત્ય, બધા પ્રાંતોનો જ્ઞાનરાશિ, બધા પ્રાંતોનો પુરુષાર્થ એ બધું એને એ મારફતે જોવાવા મળવા મળે. કારણ પછી દરેક દરેક ભાષામાં દરેક દરેક ભાષાનાં પુસ્તકો ન જિતે તો પણ ચાલે—હિંદીમાં ઊતરે એટલે મોંને મળી રહે. આમ ચવાથી રાષ્ટ્રની શક્તિનો કેટલો બધો જગ્યા થઈ શકશે એનો ખ્યાલ સરેજે કરી શકાય એમ છે.

આમ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા બાળકોની ગ્રંથગુણક્તિ અને ભાષા શીખી લેવાની કુશળતા પણ ઠીક ઠીક વધ્યાં દશે. એટલે પછી એને પરદેશી ભાષા શીખવામાં મહેનત ખૂબ ઓછી પડશે. જે માણસને પોતાની ભાષા બરાબર આવડતી હોય છે તેને પારકી ભાષા શીખી લેવાં વાર લાગતી નથી, અને મહેનત પણ પડતી નથી. આજે આપણાં બાળકોની ફેટલી બધી શક્તિ અચેજ શીખવામાં વેરફાઈ જાય છે, એનો નો ગિચરચિત્તે વિચાર કરીએ, તો સામે જ આપણને ચીતરી આવે. આનું એક કારણ એ છે કે આપણે હજી પોતાની ભાષા વાપરતાં જ બરાબર શીખ્યાં કે ટેવાયાં હોવાં નથી, ત્યાં તેમને માથે નવન વિદેશી ભાષાનો બોળે લાદવામાં આવે છે, અને પરિણામે જોખણપટ્ટી અને મ ચાફટ જ રહે છે.

પરદેશી ભાષા શીખવવાનો સરૂઆત ક્યારે કરવી જોઈએ, એ સંબંધે હિંદુસ્તાની કેળવણી ખાતાએ શિક્ષકો માટે એક મૂલ્યાંકનથી બહાર પાડેલી છે, તેમાંથી બેચાર પાંચે

૬ ઉપર ૬૫. (આ મુજબ પોથી દરેક દરેક શિક્ષકે વાંચવા જેવી છે. એમાં શિક્ષણની મામાન્ય સર્વા ઉપદેશ દરેક દરેક વિષયનું શિક્ષણ કેમ આપવું, એની વિગતવાર સૂચનાઓ આપેલી છે. પુસ્તક છઠ્ઠો પાનાંનું છે, છતાં કિંમત ફક્ત એ શિર્શિકા એટલે સવા રૂપિયો જ છે. એનું નામ *Hand Book of Suggestions for Teachers* છે અને તે દેશની બોર્ડ એવ એજ્યુકેશને પ્રગટ કરેલું છે. એ પુસ્તકમાંથી ૬ આ ઉતારો લઉં છું.)

“The first essential is that the children who take it shall be reasonably proficient in the use of their own language. Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign tongue; a daily lesson for about three years under competent teaching seems necessary to ensure this standard being reached.”

ભાવાર્થ: પહેલી વસ્તુ તે એ છે, કે જે બાળકો ખીજી ભાષા લેવા માગતાં હોય તેમને સ્વભાષા ઉપર ફીક ફીક પ્રત્યુત્તર મહેલું હોવું જોઈએ. ખીજી વસ્તુ એ છે કે અભ્યાસ-ક્રમ પૂરતો લાંબો હોવો જોઈએ, અને વર્ગો જમ પૂરતી મુખ્યામાં મળવા જોઈએ, કે જેથી અતિ એ વિદેશી ભાષા જોડવામાં અને વાંચવામાં બાળકો પૂરતી કુશળતા મેળવી શકે. આદવા માટે ત્રણ વરસ સુધી રોજ એક એક ક્લાસ મળે એ ખૂબ વસ્તુ છે.

આ ઉતારાનો પાછો ભાગ ત્રણ ખૂબ મહત્વનો છે, ત્રણ તેની અર્થાં ૬ લઘુમાં નથી કરવા માગતા. એમાં સક્રિયામાં કહેલી વસ્તુ ઉપર જ ૬ લઘુમાં આપનું ધ્યાન એવવા માયું છું, કે ખીજી ભાષા શીખવા માટે તે પહેલાં બાળકે સ્વભાષાની ફીક ફીક કસરત કરી લીધી હોવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ તે સદેવમાંથી કરી શકે એવી રીતિ આપેલી હોવી જોઈએ. સી. અરવિંદ મી. જે પત્ર એમના પુસ્તકમાં આ વિશે લખ્યું છે:

“The first attention of the teacher must be given to the medium and the instruments, and, until these are perfected, to multiply subjects of regular instruction is to waste time and energy. When the mental instruments are sufficiently developed to acquire a language easily and swiftly, that is the time to introduce him to many languages, not when he can only partially understand what he is taught and masters it labouriously and imperfectly. Moreover, one who has mastered his own language, has one very necessary facility for mastering another. With the linguistic faculty unsatisfactorily developed in one's own language to master others is impossible.”

ભાષાઓ: શિક્ષકે પહેલું ધ્યાન સ્વભાષાનું જ્ઞાન અને અહલુશક્તિઓને ખીસવવા ઉપર જ આપવું જોઈએ, અને એ વસ્તુઓ ત્યાં સુધી પૂરી વિદ્યારી નથી હોતી, ત્યાર પહેલાં જ શિક્ષણના વિષયોમાં વધારો કરવો એ સમય અને શક્તિ વેડી નાખવા બરાબર છે. જ્યારે માનસિક શક્તિઓ એક ભાષાને સહેલાઈથી અને ઝડપે અહલુ કરવા પૂરતી વિકાસ પામી હોય, ત્યારે જ બાળકોને બીજી ભાષાઓ શીખવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. ત્યાં સુધી એને જે કાંઈ શીખવતા હોય તે એ પૂરું સમજતો ન હોય અને મદામહેનને અને અરધું-પરધું જ પચાવી શકતો હોય, ત્યાં સુધી તેને માથે નવી ભાષાનો ભોળો ન લાદવો જોઈએ. વળી જે બાલુએ પોતાની ભાષા ઉપર કામ મેળવ્યો હોય છે, તેને બીજી ભાષા શીખવા માટેની એક અતિ આવશ્યક સગવડ મળી ગઈ હોય છે. ત્યાં સ્વભાષામાં જ એની ભાષાઅહલુ કરવાની શક્તિ વિકાસ ન પામી હોય, ત્યાં બીજી ભાષા ઉપર કામ મેળવવાની વાત જ શી કરવી ?

આમ આ ઉત્તરોએ ટાંકી દું જે કહેવા માલું છું તે એ, કે ત્યાં સુધી બાળકે પોતાની સ્વભાષા ઉપર ઠીક ઠીક કામ નથી મેળવ્યો, ત્યાં સુધી તેને વિદેશી ભાષા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેની શક્તિઓને કચડી નાખવા બરાબર છે. અને એથી આજે આપણે અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત માધ્યમિક શાળાના પહેલાં ધોરણથી કરીએ છીએ તે બાળકના વિકાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ હાનિકારક છે. અને જાણે એટલું બસ ન હોય તેમ હમણાં હમણાં થોડો સમય થયાં પ્રાથમિક શાળામાં પણ અંગ્રેજી દાખલ કરવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે !

મારા મત પ્રમાણે તો અંગ્રેજીની શરૂઆત આપણે માધ્યમિક શાળાના ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી કરવી એ ધૃષ્ટિ છે. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બહુ પાછળ અથવા કાચા રહી જશે એવી લગાવે ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. કારણ એ એવળ વરસ દરમિયાન તેણે પોતાની સ્વભાષાનો પાયો એવો ઝાંખીન કરી લીધો દરો કે તેને આ નવી ભાષા શીખતાં ઝાઝી જહેમત નહિ ઉઠાવવી પડે. બાલકને એવળ વર્ષે મોટું શરૂ કરવાને પદિણામે તેમની પ્રગતિ વધારે ઝડપી થવાનો જ સંભવ છે, અને પહેલેથી જ તેમનું જ્ઞાન વધારે એકસ અને પાકેપાયે થવાનો સંભવ છે.

કાંઈ કાંઈ સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આવો પ્રયોગ થયો છે, અને ત્યાં એને સારી સફળતા મળી છે. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અંગ્રેજી વાક્યરચના વહેંચાં અને સહેલાઈથી સમજતાં માલમ પડ્યાં છે અને પરિણામે આજે જેટલું જ્ઞાન આપીએ છીએ એટલું જ્ઞાન તો તેમને અત્યંત મળી જ રહે છે. માત્ર હાલની પદ્ધતિમાં કુમળાં મગજને યોગ્ય નાખવાનો આ શક્તિઓને કચડી નાખવાનો જે લાલ રહેલો છે ને તેમાં નથી મળતો, એટલું જ એ નુકસાન છે.

અંગ્રેજીની શરૂઆત ક્યારે કરવી એ નક્કી ક્યાં પડી, અંગ્રેજીના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રાખવું એ પણ વિચારવાનું રહે છે. અંગ્રેજી બાળનું સાહિત્ય ખૂબ સમૃદ્ધ છે, આખી દુનિયાના વેપારની એ ભાષા છે, એ માટેને આપણે વિશ્વસાહિત્યને અને વિશ્વતાન-ભંડારને પહેાંચી શકીએ એમ હીએ, એ બધું સ્વીકારવા હું નૈવત છું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજી

આપી શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આજે જેમ જેઓ ઇંગ્લીશ પઠી, આજે છે, તેમને પોતાના ધંધાને લગતા જર્મન પુસ્તકો મમજરા પડતું જર્મન શીખવું પડે છે, તેમ અંગ્રેજી શીખવાનું મહે, એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે પણ અંગ્રેજી વિના ચાલે જ નહિ, એવી સ્થિતિ તો આપણે ટાળવી જ ધટે

તો પછી, એનો અર્થ એ થયો કે અંગ્રેજી એ વિદ્યપત્રો વિષય રચો-ફતે લેવા હોય તે લે, ન લેવો હોય તે ન લે. પણ આજે જ એ સ્થિતિ આવી ગઈ છે, અથવા આવતી કાલે જ એ સ્થિતિ આવી જવાની છે, એવું માર્ગ લેનાર એમ નથી એને ત, છ વાર લાગશે. તો ત્યાં સુધી આપણા શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું અ્યાન શું ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ મારી આટલી ભૂમિકા પછી આપવા સહેલો છે. પણ તે પહેલાં બીજી એક વાત મારે અહીં કહી દેવી છે. અંગ્રેજી ભાષાનો જે રીતે અભ્યાસ થઈ શકે એક તો એના સમૃદ્ધ સાહિત્યનો વાગમો મેળવવાની દૃષ્ટિએ, અને બીજી, એ દુનિયાની વ્યવહારની ભાષા છે, એ દૃષ્ટિએ આપણા સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં આ મીઠું દટિ જ આપણે રાખવી જોઈએ. અને જો એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણો અંગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ ધરીશું, તો તેમાં આજના અભ્યાસક્રમમાં આવતી ડીપ્લીમરી કમગ્રેડનો છંદ પીડી જરો પડીથી આપણી દૃષ્ટિ એટલી જ મહેશે કે આપણે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી વાંચીને સમજી શકે અને વખત આપે વાત કરી શકે તથા વ્યવહાર પૂરતો પરિચય કરી શકે એટલું જાન આપણે તેને આપવું જોઈએ અહીં આપણે જેની ઈચ્છાના કેવળથી ખાતાએ પ્રગટ રેવી સ્વભાવે પોથીમાંના ઉતાવળની દરી યાદ આપુ છું તેનો પાઠ્યો ભાગ આ પ્રમાણે છે

“ Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign language. ”

એટલે કે બાળકને એ પગલામાં મારી ગીતે જોવાના અને વાંચના આવડે એટલું બસ છે. એને એ ભાષા મારી રીતે લખતા આવડવી જોઈએ એવું નથી. લખવા માટે વધારે અભ્યાસ, વધારે મહેનત અને વધારે પ્રયત્નની જરૂર હોય છે, અને તે આપણા હેતુ માટે આવશ્યક નથી આપણને અંગ્રેજી વાચવાના પ્રસંગો રોજ આવે છે, જોવાવાના કાર્કિક વાગ આવ છે, પણ લખવાના તો જવડે જ આવ છે લેખ તો લખવાનો હોય નહિ, એટલે જો આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાંથી અંગ્રેજી લેખનને બાદ રાખીએ અને એ રીતે બચના સમય અને મહિન વાચન અને અર્થપ્રદાન ઉપર ખર્ચીએ તો આજના કદતા પણ અંગ્રેજી વધારે નાનું થાય વળી એ વિદ્યાર્થીઓનો આજના કદતા સ્વભાવો ઉપરનો કાજૂ વધારો હજો એવે એઓ જે વાંચશે અને સમજશે તે સ્વભાવમાં મારી રીતે વ્યક્ત કરી શકે અને આપણને એ જ જર્મન એ છે પોત જ વાચે તતો લાભ પોતાના અંગ્રેજીથી અનમિત લઈએને આપી નકે, એટલું આપણે માટે બસ છે

અને આટલું કદતા માટે તો પાંચ વર્ષ પૂરું જ લાગે શકે છે મેં જે ઉતાવળ રાખ્યો છે, તેમાં તો ત્રણ જ વર્ષ લખ્યા છે અને જેટલો એક સમય હું પ તે સમય શા થો

છે. એમ ગણીએ તો તો આત્મના આપણા મેદિકા કરતાં આવી રીતે તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી વધારે વાંચી સમજી અને સમજાવી શકશે, એ વિશે મારા મનમાં કોશ પણ રહેતો નથી.

આજે અંગ્રેજી જાપાણમાં કંઈ હોય આવી નથી છે, તો આપણને માયાનો ધો થયા જેવું લાગે છે, પણ એ ચૂંધી આપણે છોડવી જ નોંધીએ. અને જાપાનીઓની પેઠે વ્યવહારુ જ્ઞાન, રેગારીને જ સતેષ માનવો નોંધીએ. જાપાનીઓ આ બાબતમાં કેવા મસ્ત અને ખેદસ્ત છે એનો એક નમૂનો હું આપને બતાવું છું. જાપાનના એ: 'એન્યુઓટો' હિંદુસ્તાન વિશે એક લેખ લખેલો છે. તેમણે એક દૃષ્ટિ હું આપને વાંચી બતાવું છું.* એમાં જોએ કે એને વ્યાકરણની અને વાક્યરચનાની કંઈ પડી નથી. એ પોતે પોતાને જે કહેવાતું છે, તે પોતાને આવડે એવી ભાષામાં કહી ન્દય છે, અને એમાં એને શરમાવા જેવું કંઈ લાગતું નથી.

આમ સ્વભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણમાં સ્થાન નક્કી કર્યા પછી, બીજી એક ભાષાના હક્કનો વિચાર કરવાનો રહે છે. તે છે આપણી સંસ્કૃત ભાષા. જે ભાષામાં આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ રહેલાં છે, જે ભાષામાં આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય સંપ્રદાયનું છે, જે ભાષામાં આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય વિસ્તરેલું છે, એ ભાષા તે આપણી સંસ્કૃત ભાષા: હિંદુઓને મટે સંસ્કૃત, પારસી ઈસ્લામીઓ માટે અંદ, ફારસી કે અરબી, અને ખ્રિસ્તીઓ અને વહદીઓ માટે અંગ્રેજી અને હિંદુ. આપણે આપણા બળકાના શિક્ષણનો વિચાર કરતા હોઈએ, ત્યારે આ સંસ્કૃત ભાષાઓને આપણે કદી ન બૂલી શકીએ. બુલીએ એ આપણને પરવડે એવી વસ્તુ નથી.

પણ હું શિક્ષણક્રમમાં આ પ્રાચીન ભાષાઓ દાખલ કરવાની વાત કરું છું, એનો અર્થ એવો નથી કે એ ભાષાઓનો ખૂબ જાડો અભ્યાસ કરાવવો નોંધીએ. ના, એ ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાં આપણી દૃષ્ટિ એ ભાષાનો પરિચય કરાવવાની જ રહેશે નોંધીએ અને એ પરિચય કરાવવા માટે આપણે જે પુસ્તકો ચોટીએ તેમાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના અને ધર્મ ગ્રંથોના કેટલાક ઉત્તમેષ્ઠ ભાગો આપી દેવા નોંધીએ. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના વિકટ જંગલમાં બળકાને લઈ જવાની જગ્યા બહાર નથી, એમને માત્ર સુંદર સુસાધિતો, મનોહર ધ્યાનકા અને ભવ્ય પ્રગંગા તથા મધુર કાવ્યોના ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરાવીએ અને વિદ્યાર કરાવીએ એટલું જ યસ છે. અને એટલું કરવા માટે માધ્યમિક શાળાનાં છેલ્લાં ત્રણ કે ચાર વર્ષો પૂરતાં છે, એવું મારું માનવું છે.

આ પ્રાચીન ભાષાઓના શિક્ષણમાં જેઓ વ્યાકરણને મહત્ત્વ આપવા પ્રયત્ન છે તેમની એક સીધી એ હોય છે, કે વ્યાકરણદ્વારા જુદાને ખૂબ દસત મળે છે અને તેમાં એક પ્રકારની આપસ્યક દૃઢતા આવે છે. અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યાકરણનું વીગતવાર શિક્ષણ આપવું છે. વ્યાકરણથી જુદાને આ જાનવો લાલ થાય છે, એ સ્વીકારી લઈએ તો પણ હું એમની ચચના સ્વીકારી લેવા તૈયાર નથી. જે વ્યાકરણથી ચતો લાલ મેળવવો હોય તો

* જાપાન બંધ Japan and its Education by Ross Masood-માંથી વાંચેલા ફક્તો અહીં કરાવ્યા નથી.

તે સ્વભાષાના વ્યાકરણની કસગત દ્વારા જ મેળવે અને એ રીતે તેના પાયા વધુ સંગીન બનાવે એ પછી તુમને ખીજી ભાષાઓમાં મદદગાર થઈ રહેશે.

અત્યારે આ પ્રાચીન ભાષાઓનું વ્યાકરણ અભ્યાસક્રમમાંથી ઘટાડી 'તો' નાખ્યું જ છે, અને એ સારું જ થયું છે. પણ અહીં એક સૂચના હું કરી લઉં. જેઓ એ ભાષાઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માગતા હેય તેમને મારે મદદાશાળામાં વ્યાકરણનો કોઈ એકાદ અથવા રાખવો જોઈએ. એ વિના એ ભાષાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન કહેવાય. જે કે મારા આગળના વિષયની ચર્ચા મેં માધ્યમિક કેળવણીને લક્ષમાં રાખીને જ મોટે ભાગે કરી છે, છતાં આટલું એક સામાન્ય સૂચન કરવાની છા' લઉં છું.

મારે વિષય હવે પૂરો થયો છે. મારા આખા વ્યાખ્યાનનો સાર ટૂંકમાં આપવા હોય નો તે હું આમ આપુ. શિક્ષણમાં સ્વભાષાને આજે મળ્યું છે એના કરતાં વધારે મદદ મળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય ભાષાને તરત શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. અંગ્રેજી વિકલ્પનો વિષય થવો જોઈએ, અને શીખવાય ત્યાં બચવારુ દરિએ જ એ શીખવાવો જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર ભાષાને આવશ્યક સ્થાન હોય, પણ તેના શિક્ષણમાં વ્યાકરણની વિગતોને પ્રાધાન્ય ન મળે. *

* ૧૬ ની નાધી નચંતી નિમિત્તે જન્મત વિદ્યાર્થી ચોક્કસી 'શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમળા' નું ત્રીજું વ્યાખ્યાન.

પશ્ચાત્તાપ

‘પ્રિયદર્શી’

નવાંકુરો અંતર મહેકતાં હતાં
અર્ચું ન તે દિ' ઉરફલ મેં તને,
આજે હવે સૌ મૃદુ કેસરો ખયા
વાંચું ન ફેલાવી શકું સુગંધયે
ભર્મિસર્યા કંઠ સિતારથી કહિ
મીઠી કવિતા તુજને સુણાવી ના,
ભર્મિ અને શુન્નત આજ ઓસર્યા
વહી શકું, ઈચ્છું છતાં ન ગીતડાં
છતાં કહું તેં વર યાચ વત્સ તું
ત્યારે મને શું વદવું સૂઝવું નહિ
અદૃશ્ય થાતાં તવ લબ્ય દર્શન
માગ્યું ઘણું કિન્તુ કશું મળ્યું નહિ.

નાખીને શુદ્ધ માનવતાનું અથવા માનવજીવનની દિવ્યતાનું તરફ તેજસ્વી હૃદયગમ સ્વરૂપ લેખકે ખરેખરી કલાથી સૂચ્યું છે. આર્ષજીવનની અંકુચિતતા અને અનાર્ષજીવનની સંસ્કાર-ક્ષમતા એકી સાથે પ્રગટ કરવામાં બેશક ઉચ્ચ પ્રકારના હૃદયભાવથી કવિ પ્રેરાયા છે. અગસ્ત્યનો પ્રિય શિષ્ય વિશ્વરથ આ નવીન દર્શનનો ઋણી છે. અંગત કે ઐતિહાસિક કારણોના ડાંખ એના હૃદયમાં નથી એણે આર્ષજીવનની શક્તિ અને મર્યાદા ઉભાવતું દર્શન કર્યું છે. એણે શમ્ભરનાં કેદી તરીકે દરજીજીવનના માનવભાવનું અને ભાવની ઉત્ક્રાન્તિની શક્યતાનું પણ દર્શન કર્યું છે.

‘લોપામુદ્રા’ એ બહુ લાંબી કૃતિનો આ તો માત્ર પ્રથમ ખંડ છે. સંસ્કૃત નાટકની નાન્દીમાંના આડકતરી રીતના વસ્તુસૂચનની પેઠે આ પ્રથમ ખંડમાં લોપામુદ્રા ઝગમગ્યોત વીજળી સમી આવીને ચાલી જાય છે. આ ભાગનું નાયકપદ દર્તાએ વિશ્વરથને આપ્યું છે. વિશ્વરથ આર્યોના ગાંધી રાજાનો વરુણના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર છે અને આર્યસંસૃદ્ધિના પ્રખર સંરક્ષક અગસ્ત્ય મુનિનો પરમપ્રિય શિષ્ય છે. ભરતોની પ્રતિષ્ઠાનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક છે અને તેમની આશાઓનું કેન્દ્ર પણ એ જ છે.

વિશ્વરથ અને જમદગ્નિ—મામો ભણેજ—એકા ભાઈઓ પેઠે ઉછરે છે એમને એક બીજા વગર એન પડતું નથી. બંનેનો બાલકાળ રસિક રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે. લોપામુદ્રાએ વિશ્વરથને સુખન કર્યું અને જમદગ્નિને ના કર્યું તેથી ‘અ . . . અ . . .’ કરતો એ રડવા મેડો. મામાથી આ કેમ ખમાય ? એ લોપામુદ્રાને ઘસડી લાવે છે અને સાકુન્તલમાં જે તોરથી બાલક સર્વદમન દાંત ગણવા માટે ‘ઉઘાડ તારું મોં’ એમ સિંહને આજ્ઞા કરે છે, તેવા જ તોરથી ‘જમદગ્નિને સુખન કર’ એમ કરાવે છે. ગુરુના આશ્રમમાં ભણુવા જવાનો સમય થાય છે અને મામાભાણેજને સાથે જ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં મોકલવાનો ફરાવ થાય છે.

ગુરુને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ વિશ્વરથને બહુ વસમો પડે છે. સ્થાનની અપરિચિતતા એને અડગાવે છે. “સત્યા ! તું અમારી બેઠે રહે તો !” એ એક વાક્યમાં એનું હૃદય લેખકે સૂચવી દીધું છે. અચરજને છોડીને અગસ્ત્ય પાસે એને શા માટે મોકલવામાં આવે છે તે એનું બાલહૃદય સમગ્રી રાકતું જ નથી.

આશ્રમમાં એને અનેક વાર રડતું આવે છે. રાત પડે ને સત્યા સાંભરે ને ઊંઘને બદલે આંખમાં અશ્રુ આવ્યા કરે. પરંતુ ધીમે ધીમે આશ્રમ કોડે પડવા માંડે છે. અને પછી તો રાત્ર મેડો કે ઋણી ? રાજપદ અને ઋણિપદ બંને ન ખમાય ? અગસ્ત્ય જેવા ન થવાય ? વરુણની કૃપા કેમ મળે ? ઉત્પાદિ પ્રશ્નો એના નાનકડા હૃદયમાં ચતુર્ગત મચાવે છે. ગુરુના મમતનો એ અપૂર્વ અધિકારી બને છે. ગુરુની પેઠે એને વરુણના આવાહન અને દર્શનના કોડ વંતે છે.

આયુધકૌશલની પરીક્ષાનો દિવસ આવી પહોંચે છે. તે વખતે આ બાલરાગ-ફરતી મટકી તાકે છે. સ્વસ્થતાની મૂર્તિ જેવા અગસ્ત્ય આવેશમાં આવી જાય છે અને આ અદ્ભુત બાલકને ઊંચકી ઊઠી સરસો દાબે છે. સર્વત્ર ‘ધન્ય ! ધન્ય !’ એમ ઉચ્ચાર ગાજી રહે છે. આ બાલકની આંખમાં અગસ્ત્ય ભાત્રી રાગર્થિના પ્રભાવનું બીજદર્શન કરે છે. એ બાલધીર ‘ભગવાન, મને તો વરુણદેવે મદદ કરી’ એમ કહીને ગુરુને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેરીને દૂર કરી હતી તેમ અગત્ય પછી પોતાનો આશ્રમ ખાલી કરીને રામચરિત્રાદિ નિમિત્તે દિવોદાસનો મહેમાન થવા નીકળે છે. રસ્તે કોઈ નદીને કાંઠે જ્યાં દિસામો લેવા શકાય છે. તે વખતે દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ તેજેદેખનો માર્ગે વિશ્વરથને જોડા પાણીમાં ખેંચી જઈને ડૂબાડી દેવાનું કહે છે. ભદ્રાક્ષ એને ઉગારી લે છે. સુદાસના આ અપદૃશ્યથી એના પિતાને રીસ ચડે છે. અગત્ય મૈત્રાવરુણ એને ‘શી શિક્ષા કરું?’ એમ લપકર અવાજે પૂછે છે. વિશ્વરથ બોલી જાય છે: ‘હું પાણીમાં ધસડાયો ત્યારે મેં સદસ સર્થ જોયો પ્રકાશ જોયો. તેમાં વરુણદેવ ગિરાજતા હતા, તેનાં મેં દર્શન કર્યા. એ સુદાસને લીધે. એને શિક્ષા કરશે નહિ.’ આજ્ઞાન વિશ્વરથ આમ મહર્ષિનું લક્ષણ અચિન્તિત પ્રગટ કરે છે. આશ્રમજીવન દરમિયાન વિશ્વરથનું વ્યક્તિત્વ આમ ક્રમિક વિકાસ પામે છે. પરંતુ એનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ બહુથી તો એના પિતાના અવસાન પછી દીપી નીકળે છે. અગત્યને સમયે આર્થિકુલની શક્તિ એકત્ર સંગઠિત કરીને રામચરિત્રાદિ વિનાશકરો છે. ભરતો પોતાના નવા રાજ્યને પર ગ્રામ્યમાં રહેવા દેવા કહેવા નથી. એમને પોતાની સર્વોપરિતા ખોળિત થવાનો લય લાગે છે. પરંતુ અગત્ય ન્યાં રહે ત્યાં અગત્ય શું ને પરગામ્ય શું? આર્થિકુલની સર્વોપરિતા પાસે ભરતોની સર્વોપરિતાનો પ્રશ્ન સાંકડો જ બચાય. દિંદિ ઉપર પાદેશી સત્તાઓ એક પછી એક ફાવતી ગઈ તે વ્યક્તિગત રાજ્યોના અગત્ય સર્વોપરિતાના પ્રામદ પચાસને લીધે જ. પરંતુ મૈત્રાવરુણ અને અથર્વણ, દિવોદાસ અને વિશ્વરથ જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ ન્યાં હોય ત્યાં આવી સંકુચિત વૃત્તિ કેટલીક ટકરે ઝીઝી શકે? ભરતોની સભામાં વિશ્વરથ જ.ય છે. અપૂર્વ પ્રતાપથી, અચિન્તિત રૂપરૂપથી એ ભરતોને મહાત્ કરી દે છે. એની દૃઢ નિશ્ચયાત્મક વાણી જ સાંભળીએ:

“જ્યાં દિવોદાસ જેવા મહાત્મીર મળે છે, જ્યાં વરિષ્ઠ જેવા તપસ્વી સત્ય સેવે છે. જ્યાં અગત્ય જેવા મહર્ષિ વરુણને સોમ પાષ છે, ત્યાં—ત્યાં હું તો રહીશ. એ બધાં સાંનિધ્યે સંબળ થવા, સમય આવે એ બધામાં અગ્રસ્થાન પામવા. હું તો વરુણના શાસન પ્રમાણે ચાલીશ. એમની કૃપા વડે કોઈએ નહિ કર્યું તે મારે કરવું છે—નહિ તો મરવું છે. ભરતો! આપને ન ખાસરે તો મને ઊઝી નહો, ખીજે રાજ સોંપી દો.”

આ સમર્થ રાખડોમાં તેના વક્તાના કયા ગુણોનું પ્રગટીકરણ છે તે પૃથક્કરણથી બતાવવાની જરૂર નથી.

એક વખતનો અદ્ભુત બાહ્યક હવે પ્રતાપી યુવક થઈ ગયો છે. આ યુવકના આગિન્યનો આવો ઉત્કર્ષ બતાવીને તુરંત જ ગુરુપુત્રી શહિણી જોડેતો એનો પ્રેમપ્રસંગ ચીનરીને ઘેરી અપકર્ષ-રેખા પછી લેખકે દોરી દીધી છે. ગાલપણમાં કુરકુરિયાંની રમત જેવી અનેક રમતો સાથે રમેલાં વિશ્વરથ અને શહિણી યૌવનમાં પ્રેમચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે એમાં કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ અરવાભાવિકતા કશી ન જતાં, ગુરુપુત્રી તો બહેન જ, એની જોડે પ્રેમપ્રસંગ હોય જ નહિ, એમ માનવાને ટેવાયેલી વૃત્તિને અવશ્ય આઘાતક દૃષ્ટિ આવી થઈ છે. દાંડિની સુગમની વચનહતા હતી તે હકીકતથી વળી વિરોધ આગ્રાત પહોંચે છે. વિશ્વરથ જેવા ઉત્કૃષ્ટ પાત્રને આવી અપક્રિયમાં ધકેલવાની શી જરૂર. લેખકને જણાઈ દશે તે સમજાનું નથી. ઝડપ જેવા પાત્રના વિષયમાં આવી દરખા મુશ્કેલી હોત તો તેના મૌખિકદર્શન લેખે ચલાવી લેવાન. અથવા

વિનોદઃ એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

સુનીલાસ નારણીશાહ

[ગત્તાંથી આણું]

(૫) અર્થવિહીનતામાં અર્થ [Sense in non-sense] :

Wit ઉત્પન્ન કરવા માટે એક નવી રીતનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કેટલીક વાર તદ્દન અર્થરહિત બોલવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દર્શાવેલાં અર્થરહિત વાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઈક નામનો એક સૈનિક સેનામાં તોપચી તરીકે કામ કરતો હતો. તે ઇલ્ડિશાળી હતો; પરંતુ તેને તોપચી તરીકે કામ કરવામાં કંઈ રસ પડતો નહિ. એક દિવસ તેના ઉપરી અમલદારે તેને કહ્યું: “ઈક, અમારી સાથે તને ફાયરો નહિ; મારી તને સલાહ છે કે તું એક તોપ ખરીદ અને સ્વતંત્ર રીતે તારો ધંધો કર.”

આ સલાહ મૂખાઈ ભરેલી છે. કેઈ પણ મનુષ્ય તોપ ખરીદ કરી શકે નહિ, કેમકે સામાન્ય મનુષ્યને તોપ વેચાની મળતી નથી; અને જો તે તોપ પ્રાપ્ત કરે તો પણ તે એકલો કંઈ લઈ શકે નહિ. આવી મૂખાઈ ભરેલી વાતમાં વિનોદ ક્યાં રહેલો છે ?

તે અમલદારે ઈકને કહી શક્યો હોત કે “ઈક, તું વેપારી તરીકે અચ્છો છે; પરંતુ મારે તને કહેવું જોઈએ કે વેપારનું ક્ષેત્ર અને રણક્ષેત્ર તદ્દન ભિન્ન પ્રદેશો છે. વેપારમાં દરેક મનુષ્ય જીતતી સાથે હરીફાઈમાં કીલર છે, અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ યુદ્ધમાં તેમ થઈ શકતું નથી. સૈનિકે પોતાના ઉપરી અમલદારની આજ્ઞાને વશ થવું જોઈએ, અને જીતતી સાથે સહકાર સાધવો જોઈએ.”

પરંતુ આ પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં અમલદારે ઈકને વિનોદમાં જો કહ્યું તે ઉપર ઉપરથી જોતાં તદ્દન અર્થરહિત હતું, પરંતુ તે અર્થરહિત શબ્દો પાછળ અર્થ રહેલો છે. ઈકે મૂર્ખ છે એ દર્શાવવા માટે અમલદાર પોતે મૂર્ખ હોવાનો દાંગ કરે છે. તે ઈકને જણાવે છે: “તું જેવા મૂર્ખ છે એવી જ મૂખાઈ ભરેલી સલાહ હું તને આપીશ.” તે ઈકની મૂખાઈ બહાર સમજે છે, અને તે મૂખાઈ અનુસાર વર્તવાથી ઈક કેવો મૂર્ખ અને એ પ્રકારે અમલદાર દર્શાવે છે. જો ઈક તોપ શરીને એકલો રહે તો તે કેવી રીતે લઈ શકે, તે દુઃખનોને કેવી રીતે હરવી શકે, તેમજ તેની મદદવામાં તે કેવી રીતે પૂરી કરી શકે ?

આ પ્રમાણે અર્થ વિનાની સલાહ પાછળ અર્થ—sense in nonsense રહેલો છે.

એક પ્રસંગે એક સમર્થ વક્તા વ્યાખ્યાન કરવા દવા તેનું ભાષણ સૌને ખૂબ ગમ્યું; તેથી તાળીઓને ગરમાટ થયો. તે જોઈને તે વક્તા પોતાના મિત્રો તરફ ફર્યો અને તેમને પૂછ્યું: “શું હું કંઈ મૂખાઈ ભરેલું બોલ્યો ?”

આ પ્રશ્ન આપણને વિચિત્ર લાગે પણ આપણે તેનું રહસ્ય તરત જ સમજીએ છીએ. એ “આ મૂર્ખ” ક્રિતાનજોને ગમી જાય એવું હું શું બોલ્યો? આ તાણીઓ સાંભળીને અને શરમ થાય છે: કેમકે આ મૂર્ખાઓને જે વાતમાં રસ પડે તે વાતમાં શું માલ હશે?”

(૬) તર્કદોષ: Confused thinking

કેટલીક વાર દોષભરેલો તર્ક કરવાથી પણ વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાંતોમાં મૂલભરેલી વિચારસરણીને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એક ગૃહસ્થ એક દુકાનમાં દાખલ થયો અને ખિસ્કીટ મંગાવ્યાં. પરંતુ તેને તે ખિસ્કીટ પસંદ ન પડવાથી તે માછાં મોકલ્યાં, અને તેના બદલે જીંજર મંગાવ્યું. તે જીંજર પાને પૈસા આપ્યા સિવાય ચાલતો થયો. દુકાનદારે તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું: “જીંજરના પૈસા આપો.”

“તેના બદલામાં મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે” એમ તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

“પણ તમે એનાએ પૈસા ક્યાં આપ્યા છે?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“પણ મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે એ ક્યાં?” ગૃહસ્થ બોલ્યો.

આ દૃષ્ટાંતમાં તે ગૃહસ્થ પોતાની વિચારસરણીમાં ખૂલ કરતો હતો. તેણે ખિસ્કીટ ખરીદ્યાં, અને તેના પૈસા આપ્યા નહિ છતાં ય તે એવી રીતે વર્તે છે કે જાણે તેણે પૈસા આપ્યા હોય અને જાણે તે પોતાનો માલ ચર્પ ગયો હોય!

એક પુરુષને જે કન્યા સાથે તેનું વેવિશાળ થવાનું હતું એ કન્યા ગમતી ન હતી. તેથી તે લગ્નલાઠી સાથે વાદવિવાદમાં જીત્યો.

“એ સાસુ મને ગમતી નથી, તે સંકુચિત વિચારતી મૂર્ખ બેસી છે.”

“એ વાત સાચી છે, પણ તારે ક્યાં તારી સાસુ સાથે પરણવું છે? તારે તો એની છોકરીને પરણવું છે ને?”

“હા, પણ એ તો હવે આપેડ વયની થવા આવી અને એનામાં રૂપે ક્યાં બહુ છે?”

“એમાં શું! જો એ જીવાન અને રૂપાળી ન હોય તો તો સાડું. તારે એના વિશે કંઈ ચિંતા કરવાની નહિ રહે. એના ઉપર તું સહેજે વિશ્વાસ રાખી શકીશ!”

“પણ એની પાસે આજા પૈસા પણ ક્યાં છે?”

“પણ એમાં પૈસાની વાત ક્યાં આવી? તું બાપડીને પરણવાનો છે કે પૈસાને?”

“પણ હું તો કાઢલી છું.”

“અરે, એમાં શું ચર્પ મયું? એનામાં રજમાચ પણ જોડ ન હોય એવી મરી હોય તો જ તારે પરણવું છે?”

ખરી રીતે આ છોકરીમાં ઘણાં વાંધા હતા, અને લગ્નદંપત્ત એ દરેક વાંધામાં કંઈ પણ ન હોય એવી રીતે ઉત્તર વાળે છે; પણ ખરી રીતે એ બધાએ વાંધા મેળા કરીએ તો એ છોકરી લગ્ન માટે નાલાયક હશે છે!

આવી જ દોષભરેલી વિચારસરણીનું આ એક ખીલું દર્શાવે છે.

કનુએ મનુ પાસેથી એક મોટું તપેલું વાપરવા લીધું હતું. વાપરતાં વાપરતાં તેને એક કાણું પડ્યું. અને મનુએ એવી ખરાબ સ્થિતિમાં કનુને તે પાણું આપ્યું એની સામે ત્યારે કનુએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે મનુએ બચાવ કર્યો:

“પહેલી વાત તો એ કે કનુ પાસેથી ક્યાં કાઢ્યો તપેલું લીધું હતું? ખીલ વાત તો એ છે કે મેં કનુ પાસેથી તપેલું લીધું ત્યારે જ તે કાણું હતું. અને ત્રીજી વાત એ કે ત્યારે મેં તપેલું પાણું આપ્યું ત્યારે તે સાવ સાફ હતું!”

આમાંની દરેક હકીકત છૂટી છૂટી બચાવ તરીકે ચાલી શકે, પરંતુ એક જ વખતે તે સર્વ દલીલો સ્વીકારી શકાય નહિ.

આ પ્રકારનાં દર્શાવો આપણા સામાન્ય જીવનદારમાંથી ઘણાં મળી આવે છે.

એકવાર હસ વર્ષની નાની છોકરી ગુરસે ચર્મ હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “પણ આમાં ગુરસે ચર્મ કેવું છે મું?”

“પણ, હું ક્યાં ગુરસે ચર્મ છું?”

“તું ગુરસે તો ચર્મ જ છે. ન ગુરસે ચર્મ હોય તો આમ કેમ બોલે?”

“ગુરસે ન ચાપ! ગુરસો ચડે એવું જ તમે કહ્યું હતું ને?”

એ જ પ્રકારનું ખીલું દર્શાવે. જે વસ્તુ વાપરવાની ના પાડવામાં આવી હતી તે વસ્તુ એક છોકરાએ વાપરી હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “તે કેમ આ વસ્તુ વાપરી છે?”

“મેં ક્યાં એ વસ્તુ વાપરી છે?”

“ત્યારે વાપર્યા વિના તે બોલી ચર્મ?”

“ન વાપરે! તમે ના પાડી છે એટલે જ મેં તે વસ્તુ વાપરી છે.”

સમદલાલનું જ દર્શાવે એકવાર ફરીથી હવે લર્મએ. જે યુવતી સાથે લમ કરવાની યાત્રા કરતી હતી તે યુવતી લુલી હતી અને બોડંગતી હતી. સમદલાલ તે યુવતીનો બચાવ કરતો હતો. “ધારો કે કોઈ સ્વાસ્થ્ય સ્વાસ્થ્ય પાત્રમાંથી યુવતીની સાથે તમે પરજીવાના છો; તેથી તમને ક્યાંકો ચવાનો છે? તમને દરરોજ ચિંતા રહે કે તે પડી જશે અને તેનો પગ ભંગશે. અને જો તે પડી જાય તો તમને કેટલી ચિંતા અને કેટલી તકલીફ વેઠવી પડે. અને કામગીરીનું મિત્ર ભરપૂર પડે એ વધારામાં. પણ તમે આ યુવતીને પરણો તો તમારે કાંઈ કરવાનું રહે જ નહિ. અહીંઆ તો તમને બધું તૈયાર મળે છે; તમારે હવે કાંઈ ચિંતા જ નહિ!”

આ તર્કસરણીથી કોઈ ઉત્તરાય નહિ, કેમકે જે દુઃખ લવિષ્યમાં કદાચ આવે તેના દરતાં જે દુઃખ અત્યારે ચોક્કસ આવે એ વધારે ખરબ છે તે દેખીતું જ છે.

ઉપર સૂચવેલી વિચારસરણીનાં જે દર્શાવો આપવામાં આવ્યાં છે તેને કેટલેક અંશે મળતા ખીલન દાખલગ્યાં અહીં આપવામાં આવે છે. આ સર્વ દર્શાવો સમદલાલના સંબંધનાં છે.

એક સમદલાલ પેનાની સાથે એક મદદનીશને લર્મ ગયો હતો. એનું કામ સમદલાલ જે કહે તેનું સમર્થન કરવાનું હતું.

લમદલાલે કહ્યું : 'તે છેકરી લતા જેવી મુંદર છે.'

મદદનીશો પડ્યો પાડ્યો : 'હા, તે તો લતા જ બોલે લો.'

'એની આંખોમાં શું લાવણ્ય છે !'

'હા, એની આંખો અદ્ભુત છે.' મદદનીશો રહ્યા પુરાઓ.

'તેની સંસ્કારિતા અવર્ણનીય છે.'

'એની સંસ્કારિતા તો મુગ્ધ કરી નાખે એવી છે' પડ્યો પડ્યો.

'માત્ર એક વાંધો છે, કે તેને જરાક ખૂંધ છે' તે લમદલાલે કહ્યું.

મદદનીશો તરત જ ઉમેર્યું : 'અને કેવી મગ્નની ખૂંધ છે !'

મદદનાશ એક જ રીતે અનેકવાર બોલ્યો એટલે ટેરથી તેણે ખૂંધની ખાખતમાં જે રીતે ઉત્તર આપ્યો બોલ્યો તેથી તે વિરહ બોલ્યો. તેણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે 'આ ખૂંધ તો જરાક જ છે, અને વખત જતાં તે અદશ્ય થઈ જશે. એમાં કોઈ શરીરસૌન્દર્યને ખાસ વાંધો આવશે નહિ.' પરંતુ તેમ કહેવાને બદલે ટેવને લઈને તે બૂઝથી બોલી નાંખે છે કે 'ખૂંધ તો બહુ મોટી છે.'

એ જ પ્રકારનું એક બીજું દર્શાવ. જે મનુષ્યને ભાવી પત્ની દેખાડવા માટે લમદલાલે યોજના કરી હતી તે દલાલને એક બાજુ લઈ જઈ તે યુવતી ન સાંભળે તેમ ધીમેથી તે બોલ્યો : "તમે શા માટે મને આ સ્ત્રી જોવા બોલાવ્યો ? તે કેવી કદરૂપી અને જુદા જેની લાગે છે ? તેની આંખ ત્રાંસી છે; તેના દાંત ખરાબ છે."

આ સાંભળીને તે દલાલ બોલ્યો : "તમે મોટેથી બોલી શકો છો; તે બહેરી પણ છે."

લમદલાલનું કર્તવ્ય તો આ બધા દોષોને દાંડવાનું હતું; પણ તે દોષો એ જાણે દોષો ન હોય એમ તેમાં એકનો તે ઉમેરો કરે છે.

હવે આ પ્રકારનું છેલ્લું દર્શાવ. એક લમદલાલ એક પુરુષને તેની ભાવી પત્નીના ઘરે લઈ ગયો; અને તે ઘરનાં મનુષ્યો દીવાનખાનામાં આવે તે પહેલાં લમદલાલે દીવાનખાનાની અંદર ગોઠવેલ કિંમતો ચીજો તરફ આંખોની કરીને કહ્યું : "જુઓ તો ખરા, આ લોકો કેટલા શ્રીમંત છે !"

પેલા યુવકે જવાબ આપ્યો : "પણ આ પ્રસંગને માટે આ લોકોએ આ વસ્તુ ઉછીની કેમ ન આણી હોય ?"

તરત જ લમદલાલે ઉત્તર વાળ્યો : "બાઈની ! આ લોકોને ઉછીની કેણુ આવે ?"

લમદલાલ કન્યાના કુટુંબીઓની સમૃદ્ધિનો અચાત કરતાં કરતાં એવું ખાસી નાખે છે કે જેથી તેનો હેતુ સાચ બીધો વળી જાય છે !

(૭) કટાક્ષ

કેટલીક વાર જે કહેવું હોય તેથી તદ્દન બિંધુ કહેવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. "તોમાં મહાન મનુષ્યોના સર્વ ગુણો એકનિત થયા હતા; સિકંદરની માફક તેનું માથું એક

તુરંત નમેતું હતું; અને સીઝરની માફક તેના વાળમાં કાંઈક હોય જ. લીનનીઝની માફક તે કોશી પી શકતો અને આરામખુરશીમાં તે એસે એટલે ન્યૂટનની માફક તે ખાતુંપીતું ભૂલી જતો અને તેને જગાડવો પડતો. ડો. બ્રેનસ્લની માફક તે વાળની ટોપી પહેરતો, અને સર્વેન્ટીસની માફક તે પહેરણું બદલ ઉધાકું રાખતો.”

દેખીતું છે કે આથી પણ વધારે મહાપુરુષ સાથે આ પ્રકારનું સામ્ય હોય તો પણ કોઈ વ્યક્તિ એટલા જ કારણસર મહાપુરુષ થઈ શકે નહિ.

માન વિનોદાર્થે જ આવી વર્ગીકરણો ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ; આવી ઉક્તિ સામાન્ય અવસ્થામાં મનુષ્યોને કેવળ રંજનાર્થે જ નહિ, પરંતુ ખીજા હેતુ માટે પણ વપરાય છે. રોકસ્પિયર બ્લુલિયસ સીઝરમાં માફ એટલાની પાસે કહેવાય છે કે:

‘For Brutus was an honourable man.’

ત્યારે ક્યોલાઓ એનું ખરું રહસ્ય સમજતા હતા, અને તેમણે તરત જ એનો ખરો અર્થ તેને કહી બતાવ્યો:

“They are traitors: nice
honourable men!”

આવી વર્ગીકરણો ઉપયોગ ખીજા માણસોને ઉતારી પાડવા માટે બહુ થાય છે, કેમકે એનો ઉપયોગ બહુ સહેલો છે.

હેમ્પ્ટ્રે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે “તારી ફિલસૂફીમાં જેનું સ્વપ્ન પણ ન હોય એવી અનેક રહસ્યપૂર્ણ વસ્તુઓ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર છે.” પરંતુ ફિલસૂફી પ્રત્યે કહેલો આ કટાક્ષ પૂરતો નહોતો, એટલે લીયનબર્ગે ઉમેર્યું છે કે “પરંતુ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં ન મળે એવી અનેક વસ્તુ પણ ફિલસૂફીમાં છે.”

આ પ્રમાણે શબ્દોને દુર્ઘાવવાથી, તેમનું પુનરાવર્તન કરવાથી, તેમને એક કરતાં વધારે અર્થમાં વાપરવાથી, રચનાંતર કરવાથી, અર્થરહિત શબ્દોમાં અર્થ છુપાવવાથી, દોષપૂર્ણ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવાથી અને વિરોધીભાવ દર્શાવવાથી વિનોદાત્મક વાણીનું સર્જન કરવામાં આવે છે. આપણને રાત્રે જે સ્વપ્ન આવે છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ અર્થહીન લાગે છે; પરંતુ તેમાં ઊંડા ઊતરીએ તો તે અર્થપૂર્ણ બને છે. અર્થપૂર્ણ શબ્દો અને વિચારો અર્થહીન ગાન્યાં હોય છે, કેમકે તેમાં કેટલીક ક્રિયાઓને લઈને રૂપાંતર બની ગયું હોય છે. અને વિનોદાત્મક વાણીના સર્જનમાં જે પ્રકારનું આયોજન વપરાય છે તેને ઘણે અંશે મળતી આ ક્રિયાઓ છે. સ્વપ્નરચનામાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી બધી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિધાન પચાઈએ સમજના માટે રાત્રિ વિશે વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે ભવિષ્યમાં ફક્ત વાર દરીમું.

‘માળાપ નાખજો કાંઈ ભૂખ્યાં છે’ દિન ચારનાં’
મુણીને શબ્દ ત્યાં દોડે સદાજો કવિ ઓટલે.

સ્વહર્ષના એકલ બંધ ચોરડે
પડયો પડયો ટેળલ ખુશીમાં
હથેળીપે મસ્તક ટેકવીને
વસ્તુ ફરી વાસ્તવદર્શો જોળતો

શિકારી લક્ષ્યને જેમ શોધે છે ચાર દિશમાં
કવિ તેમ રહ્યો શોધી શબ્દના મૂળ સ્થાનને.

ત્યાં તો દિઠું કોક ગરીબ જોડલું
ભીખી રહેવું નિજની જ પોળમાં
હૈયું હસીને રણકી ઉઠ્યું ત્યાં
‘એલ્યા અહીંયાં દણ આપજો તો.’

અન્નની આશથી આપ્યાં ખીચારાં કૃશ દંપતી
ઉભાં એ ઓટલા પામે હર્ષાશ્ચર્ય થકી જીવે.

વધો કવિ ના, નવ કાંઈ દીધું
વહી શક્યાં ના જરી દંપતીયે
ખીસા મહીં હાથ જ માત્ર ઘાલી
કાઢે કવિ કાગળ પેનસીલ.

લઈને લેખિની હાથે વિચારે કવિ ઉરમાં
અંતરે આજ એને તો ‘વાસ્તવવાદ ઉભરે.

નોંધે કવિ ‘વસ્ત્ર જીનાં, અને ના
જેડાય પૂરા પગ લાંકવા એ
દેતુંય ના કો કણ અન્ન એક
દારિદ્રની મૂર્તિ સમાં હતાં એ.’

‘આપજો ભાઈ ખાવા કે ભૂખ્યાં તો દિન ચારનાં’
ઝાલીને એમ ખીચારો કવિનું મુખ નીરજો.

‘ખોશકમાં નવ રહ્યું કંઈ તરત એકે
જેથી તને અમરતા કદી સાધ્ય થાયે
લાખો જનો ઉદરપૂર્ણ છતાં મરેલા
ને તેમનાં નહિ સ્મરે જન કોઈ નામ.
ને ભૂખ તો અજળ ઈશ્વરની પ્રસાદી
કો તું સમા વિરલને જ હશે મજેલી
એ ભૂખના પ્રગલ્ભ કોઈ પ્રભાવથી જ
થાશે તમે અમર આ મુજ કાવ્ય માંહી.
ઓછો જ છે સરસ લહાવ જરા કુધાથી ?
વાંચી બધા સમજ થે તવ નામ ગાશે.’

(જે કે કવિ નવ વલો ‘કંઈ અત્ર દેશે.’)
વાંચ્યું ફરી લખિત જે નિજ કાયરીમાં.

‘તારા કુધાવ્યાકુલ પેટમાંથી
દેશે કવિ લાખ સહસ્ર પ્રેરણા
તો હે તથા વા.તજ અત્ર ભૂખની.
ના લોગ તું દર્પ થકે કવિ અર્થ ચોડા
જેના વડે માનવજાત ઉજળી ?’

‘આપતું અત્ર ના કોઈ’, લખ્યું છે તવ મોંધમાં
‘આપ પોતે નથી દેતા શે ?’ જોલે નર બાપડા.

‘પૂજારી હું માનવતા, કલાનો ...
ને ના જરીકે લધુ માનવીનો
ને ભૂખનો તો હરગીઝ હું નહી
મેં જે લખ્યું તે જગને જણાવવા
નાવિન્ય આ વિશ્વ પરે ખંને જે
આજે રહ્યો વાસ્તવવાદ ધધકી
એના ય મારે પ્રતિષેધ ઝીલવાં
ખાકી લખ્યું તે લખવા જ ખાતર
કર્તા કથું ના કવિધર્મ એટલો !’

અપરાધિયાં

દિશાજીશાહ કરતમજી મહેતા

કમનસીય કંગાલોને તેમની એક પયારીમાં જ કેક 'ધર' જેવું લાગે છે: મુખ્યારાં શ્રીમતોને તેમનું આખું ધર જ એક 'પયારી' સમાન હોય છે.

*

આશાભરી યુવતી પ્રીતમની 'માર્ગદર્શક તારવિકા' ખતી રહેવા જોડેના પ્રયાસ લલે કર્યા કરે; પરંતુ તે આવી કોઈ જાનિતમાં હરગીઝ ન રહે કે તે તે પુરુષની આખી શ્રદ્ધમાળા છે અને રહેશે!

*

વસ્તુઓ માણીને અનુભવાય છે,
મનુષ્યો અનુભવાઈ ને જણાય છે,
પ્રભુ કંઠી જણાવો નથી, કેવળ અનુભવાય છે.

*

પ્રભાતનો સમય : એ તો લેખકના બેઝનનાં સ્વપ્નમાં.

*

જે મનુષ્ય સર્વનું બૂંડું જ બોલે છે તેને ઉમંગથી સાંભળનારાંઓની ખોટ નથી.
અને જે મનુષ્ય સર્વનું ભણું જ બોલે છે તેને શદ્ધથી જોનારાંઓની ખોટ નથી.

*

'પશ્ચાત્તાપ' એટલે કે હમણાં ચાલી રહેલી કોઈ ભયજન્ય અશક્તિ અને હવે પછી આવનારી લાલસા વચ્ચેનો ઘણાં ઘણાં માણસોથી લેવાતો વિસામો.

*

ધણ્ણિક 'ભલાં માણસો' (સચક્ર કરતાં અશક્ત ખાસ કરી વિશેષ) બેરતી વસ્તુકાત ઉદાર ભાવે પ્રભુને સોંપી દીધે છે: બેર લેવાશે તેની અમર આશાને હૈયે વસાવી તેના ઉપર રાત દિવસ જીવતાં રહીને!

*

"માનુની" એટલે કે જે યુવતીનાં હૃદયને પોતાની જગ્યાએથી હડીને વારે વારે તથા પ્રસંગે પ્રસંગે ડોકમાં જઈ લાઈ બેસવાની સજ્જત પડી ગઈ હોય છે તે.

*

'વિલાસ': ગ્રંથમીઓનો મુખવાસ—અગ્રંથમીઓનું લર્ણુભાર્યું બોજન.

—

કોણ કહે છે: પ્રેમીઓ પ્રેમ જ વહે—તરંગ રચી જાય છે? તેમની ઈર્ષ્યા પણ ખૂબ જ તરંગ જન્માવે છે. અને પ્રેમીઓની ઈર્ષ્યાના તરંગની મહત્તા તો વિશેષ જ; કારણ, પ્રેમના

નરંગે બદુધા ' સચિન ' છે, જ્યારે તેમાંથી જન્મેલી ઈર્ષ્યાના તરંગે બદુધા ' મૌલિક ' છે !

તે (પ્રથમ પ્રેમ-મિલન પ્રસંગે) : પ્રિયે! આપણી પ્રેમહોરીમાં આપણે એકેય ગાંઠ કે બી. થવા દઈશું નહિ.

તેણી : હા, ગાંઠ તો મને ય ગમતી નથી; પરંતુ યોદ્ધા સરમાં હશે તો મગ્ન આવશે.

' સ્ત્રીચરિત્ર ' એટલે એવું એક ચરિત્ર કે જે કરવાનો આદેશ મેલાતો જ આરાપી સ્ત્રી ' સ્ત્રીચરિત્ર ' શબ્દનો અર્થ અદોતહીં પૂછતી જાય છે. કાં તો કોઈ શિક્ષકને પૂછી લુએ છે અથવા શબ્દકોશમાં ચે નોવા મટે છે !

શરમિદગી પાછળ જ્ઞાન હોય છે : જોશરમી પાછળ કાં તો જ્ઞાન મુક્તિ જ હોતું નથી !—કાં તો તે અમલું હોય છે !

પૂછી વિનાનો જ્ઞાન પ્રેમ દેખાડી આપવા માટે અશક્ત છે, એટલા જ માટે હું મનુષ્ય ક્ષામ્યોએ, અમર ક્ષામ્યોએ અને સદૈવ હુકાને " કૃતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી " એટલું પણ કહી સંભળાવતું, એને સમયની કીમતી બરબાદી જ સમજું છું.

' પરિક્ષા ' પર વિવાદ ચાલ્યો. કોઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓનાં બાળકો મરેલું ખાસ બનાવેલું સાહિત્ય; ને કોઈ કહે એ તો પ્રગ્નઓનાં બાળકપણમાંથી બનેલું સાહિત્ય.

તમે જોને ' પ્રેમ ' કહો છો તે પ્રેમના જોળ ચકાવામાં ગમે તેટલું ધૂમ્મા કરવું; પરંતુ એના ત્રિકોણમાં કદીયે જોશ કે કસારો નહિ.

એકાએક સવાસ પૂછવાથી પહેલા ઉત્તર સેજે ધણી વેળાએ સત્ય ઈતિહાસ જરૂર છે—વાર પડીના જવાબમાંથી સાધારણ વાર્તા મળે છે.

કેટલાંક પરદાં માણસો ધણું લાંબું જીવે છે તે શું આ જ માન્યતાને લઈને કરો કે : મુધરવા કાને કોઈ પણ સમય ધણો મોડો નથી !

મારી ક્યારેક પત્ની મારા સખવા વાંચવાના એરકમાં વારે વારે કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર કરતી ને કરતી. પરિણામે વાંચવાની ક્યારો અને સખવાના મેજનો ચાલુ દિશાફેર મને બારે ઘડ પડે અને આ કંટાળો સહેવાયો નહિ એટલે એક દિ માંડાંથી બોલાઈ જવાયું : " વડાવી, કીક છે કે હું જાને ઓરો નથી—નહિતર તું મારી આંખોને પણ આગળથી પાછળ લઈ જવાને ચૂકત નહિ "

સૌંદર્ય-પ્રેક્ષકોના જે વર્ગ : એક, સૌંદર્ય દેખી દર્દની ત્રામણી ભોગવનારો; બીજો, સૌંદર્ય દેખી ત્રામણીને દર્દી બનાવનારો.

નોંધ:—

અને વાંચકોનું ક્ષણ સૌથી છેલ્લાં આપેલાં અગરાકિયાં ઉપર ખેંચું છું. એ અગરાકિયું અગ્રેષ્ઠમાં જોઈને, *Epigram of an antithetical Character* કહે છે, તેવો અમુક અમુક શબ્દોને એકેક સામે ભટકાવતે કાંઈ સુંદર ભાવના કે અર્થ ઉપજાવનારો પ્રકાર ધામવ છે.

આવી ખાસ ગ્યનાવાળી અગરાકિયાં વિશે આપણને એટલું જ જાણવાનું છે કે એમાં કેવળ શબ્દભજ્જ કે શબ્દખેલ ન હોવાં જોઈએ. પરંતુ જો એમાં શાબ્દિક રમત વચ્ચે અર્થની કોઈ સમતુલિત કે રસમય હોય તો તેને સ્વીકારવા માટે સીધાકાઠિએ તથા એમાં ગૂંહો ગૂંહિત અર્થ જોઈને પૂર્તી રાક્ષા ન હોય તેઓએ, પોતાની અશક્તિના કારણે એનો વિરોધ કરવો ન ધટે.

એવા પ્રકારનાં અગરાકિયાં અન્ય ગુજરાતી લેખકો પણ કોઈ કોઈ વાર ગમી દર છે. જેમ કે :—

“અંબમ વિનાની સમશેર ગણ્યોને અને સમશેર વિનાનો અંબમ સાધ્યોને શોભે.”

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એવા ખાસ પ્રકારનાં અગરાકિયાં મોટા પ્રમાણમાં રચાય છે અને વાંચકોથી વખણાય છે. એના થોડાક નમૂના આ મેળા:—

“Always be easy and free; never be free and easy.”

“When we cannot get what we like, we must like what we have got.”

“Who gives a trifle meanly is meaner than the trifle.”

“Merit exists without high position but no one can reach high position without some merit.”

“Do not ask for tasks equal to your powers but for powers equal to your tasks.”

સાયમનીં કન્યાઓએ મુખે નાખી જાણે જાણે
 ચન્દ્રો છૂંધ્યા વાદળોમાં; નયનો ચપળ,
 પિંજરમાં પહીઓ વિહલ જાણે કેદ કર્યા—
 આવરો, નૂપુરો અણકારતી પ્રચુર
 નૃત્ય-દેશમાં પ્રવેશી મદમત કામિનીઓ
 બની એક તાન, અને ઠોકરતી તાલ
 તૂટે કોઈ ખંજરી, ના તૂટે એકતાન કદી;
 મરડાય ભલે કોઈ મુકોમળ અંગ
 લગ્નના ઉત્સવની કો' અવધોમાં ગામડાની
 ગોરીઓ ઉત્સાહભર, અને હોંસભર,
 ઢાલીને વિટાઈ તેની આગુબાણ હસિ; અને
 હથેલીમાં કોણી મૂકે જોરથી દરેક
 ત્યારે તેનાં કંકણોના જોરખાઓ ખંજકે; ને
 જમીનને પગે ઠોકી, ઢાલીને દે તાલ,
 ત્યારે ઉઠે રામાંચક અણકારો અંજરોના;
 ફૂટે તે, છલગે ભરે; 'ચેલો ઢાંલી' પણ
 મત્ત બને, અહો તેનાં ચેષ્ટા અને ગાત્ર-ભાવો;
 તેઓ કસે ગાત્રો અને નીપજે સંગીત,
 તેમ ઘેરી કન્યાઓએ મીના; અને આવરોના,
 નૂપુરોના ગજવે તે નાદો પૂરે લાલ.
 મીના ડાલે, જાણે જ્યા-જ્યાન્તની શેલી ડાલે;
 અને જાણે તળાવમાં ડાલે છે પોયણ.
 નાચ મહીં ઘેલી જાની, મત્ત થઈ કામિની તે;
 ગોરસની મટુડીમાં રવાઈઓ ગોળ
 ફરે, તેમ સખીઓના ઘેરા; મહીં ફરે મીના
 વલોવતી સંગીતનું ગોરસ મધુર.
 સખીઓની શીત અમરાઈમાંથી મીના ફૂલ;
 જહો અને છલકયો તે ફૂલ-ફૂલનાદ.

વસન્ત કુમારી ! આજ પામર, પાંગર તારી
 કલા; અને ભર્ગ તારા દેહનું પ્રસાર,
 કનુરીનો મૃગ બેઠ્યે શિક્ષા તેનો ગંધ ખેંચે,
 અમે તારું ગીત ગાતાં ગનીએ વસન્ત.
 યૌવન પરિન્દ ! તારી એક પાંખે કામ, અને
 બીજી પાંખે રતિ રમે પ્રેમ ફેરો રાસ.
 મેરી હલી કુમારી, 'ને તેને પેટે પ્રીત ધરો;
 કહેવાય તે આકાશી પિતાનો બાળક.
 વસન્ત કુમારી તોયે તેને પેટે પ્રેમ થયો;
 વિશ્વ પ્રીછે તેને પલ્લુ પ્રભુનો બાલક.
 માતા ! અમે લેટો લાવ્યાં હૃદયનાં પાત્રો ભરી;
 સ્વીકારો સહુર્ષ અમ યૌવનનું ધન.
 પ્રેમ ! ગન્યો આજ પ્રભુ અમારો તું; રાત્ર્ય તારું
 લોગવ તું પૃથ્વી 'પર; અને મહારાત્ર્ય
 સ્થાપ; અને વ્યાપે, તપે યાત્ર્યન્દ્રિવાકરો.
 નર, નાર ! ગાઓ તેનું હાલરડું આજ. " #

નં. અપ્રકટ મીનામાંથી ૧]

૧ મીના સાથમ હુટુમ્મની છે; અને દેવચર, તેનો પ્રેમી, પ્રિયમ હુટુમ્મનો છે. બન્ને દમગવ
 હુટુમ્મો વિગાળ છે.

વચ્ચ તેનો પ્રથમ દિવસ તે તેની નમ્રતિથિ છે. તેથી સમ્રાટ ચવસર અને તેની પાસે કન્યાઓ,
 જનુએ, વચ્ચેનાં વચ્ચે છે.

બીજી બાબુ માનવકૃષ્ણ પાદ વચ્ચેનાં વચ્ચે છે. પાદ અદી સાથેના હુટુમ્મની વાત છે.
 સાથેના મિત્રનો અને તેમની કન્યાઓ તેમના નેતા દમગવ સાથેના દર્શનમાં તે દમગવ વચ્ચેના
 બેઠેલા વાત છે. અને તેઓએ કસવ રાત્રી રીતો છે.

મે વચ્ચેના યૌવનની પરી કહેલી છે, અને તેની બન્ને પાંખે રતિ અને કામ થોડા છે. વચ્ચેના
 દમગવ કુમારી છે. અને પ્રેમ એ તેનું બાળક છે. અને તેને મે કહ્યું છે કે તે દમગવ બાળક છે.

શબ્દચર્યા

શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા

પ્ર. ૦ જગદીશચંદ્ર

‘ પ્રસ્થાન ’ ના ૧૯૯૧ના ભાષ્યપદના અંકમાં શ્રી. ડેવરરાય રં. માંડવેનો ‘ શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા ’ વિષયક લેખ વાંચ્યો. તેમાં તેઓથી હૌમુદીની યુક્તિ કરતાં જણાયે છે કે ‘ કુમુદસ્ય કથં કૌમુદી. કુમુદ શબ્દ પોતે કૌ મોદતે इति कुमुदम् ’ કુમુદ શબ્દની યુક્તિ કરતાં લેખકમહાશયે વિચાર્યું હતું કે કુમુદમાં કયો પ્રત્યય છે ?

‘ કૌ મોદતે ’ અહીં કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તે આપણે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ આવલોકીએ. કુ અધિકરણમાં રાખી મુદ હવે (આદિગણ) ને કયો પ્રત્યય લગાડવા ધિંદે છે ? અધિકરણમાં રાખી કૌર્મ પણ પ્રત્યય ન મંજરી થકે. અધિકરણમાં તો ‘ અધિકરણે શે તે ’ સૂત્રથી સીઝ ધાતુને અર્થ પ્રત્ય લાગે, શે શેતે इति खदाचः । તેવી જ રીતે ચર ધાતુ ને ટ પ્રત્યય લાગવાથી કુચ્ચરઃ વગેરે વગેરે. કુ પૂર્વપદને અધિકરણમાં રાખીને શબ્દ સિદ્ધ ન થતો હોય તો કેથી રીતે થાય છે તે નિહાળવું ઘટે. પ્રથમ મુદ ધાતુ તરફ નજર કરીએ તે તો શુભવ છે, તે કારણે “ શુભવજ્ઞાપ્રકિતઃ કઃ ” સૂત્રથી ઉપપદ સિવાયના શુભવ ધાતુને ક પ્રત્યય લાગ્યો. મોદતે इति મુદઃ “ સદ મુણ ” સૂત્રથી કુ નો મુદ સાથે સમઘી તત્પુરુષ સમાના ચવાથી કુમુદસ્ યુત્પન્ન થાય.

ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો અવિનાભાવ (ની પ્યામિ) છે, તે અસરકારક સત્ય છે. ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ નથી, પણ ચન્દ્ર અને કુમુદ પિંડાસને અવિનાભાવ સંબંધ માની શકાય. ચન્દ્ર પિતા કુમુદ દર્શિગોચર થાય છે, અને કુમુદ જે પ્રદેશમાં ન હોય તે પ્રદેશમાં પણ ચન્દ્ર જોઈ શકાય છે. (તેથી ચન્દ્ર અને કુમુદનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી) લેખકના મંતવ્ય પ્રમાણે ક્રિયા અને ક્રિયાના અધિકરણમાં એકતા જણાય છે.

ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે કાર્યકરણભાવ છે ? શું ચન્દ્રકરણભાવથી કુમુદ ઉદ્ભવ્યું, ઉપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત ? કુમુદ અને હૌમુદીનો અને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો ગુણગુણી ભાવ નથી. ચન્દ્રિકા અને હૌમુદી શુભ નથી, તે તો દ્રવ્ય છે; શુભી છે.

જેવી રીતે ‘ કર્મેણિ કુસાલ્લ ’ કુસાલ્લનીતિ કુસાલ્લ યુ-પતિ કરી કુસાલ્લદિદેપ મુખ્યાર્થનો (વાચ્યાર્થનો) પ્રકૃત અર્થમાં અસંભવ હોવાથી વિચેયક આદિ સાધર્મ્ય સંબંધ હોવાથી દક્ષ ૩૫ અર્થને દર્શાવે છે. તે યુક્તિ યુક્ત નથી. કુસાલ્લદિદેપ અર્થની યુક્તિ રૂબ રૂબ હોવા છતાં દક્ષ ૩૫ અર્થની જ મુખ્યાર્થતા હોવાથી, તેવી જ રીતે કૌમુદીની યુક્તિ હોવા છતાં ચન્દ્ર શરૂપ અર્થની (ચન્દ્રિકાની) મુખ્યાર્થતા હોવાથી. ‘ ચન્દ્રિકા કૌમુદી વ્યોમ્વતા ’ આના અમરકોષ ચન્દ્રિકા ના અર્થમાં કૌમુદીને દર્શાવે છે. શુભગાની કૌપ પણ એમ જ કહે છે.

તો પછી મુખ્ય અર્થનો આધ ક્યાં થયો? સાદિત્યર્થણના નિર્માતા વિશ્વનાથ લક્ષણાનું લક્ષણ આધિ છે કે:

મુખ્યાર્થે વાધે તેયુક્તો યવાન્વીર્યઃ પ્રતીયતે ।
સ્તંઃ પ્રયોજનાદ્ધો સો લઘવણ શક્તિરપિતા ॥

‘આ કૌમુદી છે’ એમાં મુખ્ય અર્થનો આધ થતો નથી તેમજ અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. અતઃ લક્ષણા કરતી અયોગ્ય છે. ‘સિદ્ધ બાધે છે’ ત્યાં પણ લક્ષણા જ સંભવે. આ અર્થસંક્રાન્તિઆપાર નિર્ગર્હ છે.

૨

‘જ’ ‘ય’નો અર્થનિર્ણય

(જ = ભારવાચક શબ્દ,
ય = પલુ)

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

શ્રી. ‘પ્રસ્થાન’ના કાવ્યાલોક સાહેબ,

‘પ્રસ્થાન’ના વેશાખ ‘હરના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૮-૭૯ પર, “શબ્દઅર્થ” એ શિર્ષક તળે ‘જ’ તથા ‘ય’ ના શુંદલેખનની અર્થો ધ્યેયી છે. એમાં અર્થનિર્ણય પૃષ્ઠ ૭૮ પર છપાયો છે. તેમાં ‘જ’ ના અર્થની આગતમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ પરેડે ‘જ’ને અદ્યતા તરફ દ્રષ્ટિ રાખનારા કહ્યો છે. એથી બિન્ન ‘ય’ને બદ્ધતા તરફ દ્રષ્ટિ રાખનારા કહ્યો છે.

મને આ આગત શંકા લાગે છે—ખાસ કરીને ૩૮ ભાષામાં આ શબ્દોનું જે જોર તથા ધ્યાન છે તે વિચારતાં એટલે થોડાક ખુલાસો કરવો આવશ્યક માનું છું.

‘જ’ને અદ્યતાચયક નહિ પણ ભારવાચક શબ્દ ગણવો જોઈએ. જે શબ્દની પાછળ તે આવે છે તેના પર તે ભાર મૂકે છે—એટલે તે શબ્દના વ્યક્ત અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. પછી આગળનો શબ્દ અદ્યતાચયક હોય તો અદ્યતાને પુષ્ટિ આપે એ દેખીતું છે. દાખલા તરીકે ‘એક જ માણસ આવ્યો.’ “થોડું જ ખાધું,” અહીં ‘જ’નો ઉપયોગ ‘એક’ અને ‘થોડું’ એ શબ્દોને ભાર આપવા પૂરતો છે. આવી જ રીતે “બધા જ લોકો આવેલા” “બધું જ ખાધું” એમ લખવામાં પણ ભારવાચક ‘જ’નો ઉપયોગ ખોટો કરતો નથી. “બધા લોકો આવેલા” એમ કહેવામાં એકાદ ન આવ્યો હોય એવો સંભવ રહે છે. પણ “બધા જ” કહેવાથી “બધા” શબ્દનું બળ વધી તેને પુષ્ટિ મળે છે એટલે એક પણ બાકી ન હતો એવો સ્પષ્ટાર્થ નીકળે છે. “બધું ખાધું” એમ કહેવાથી બધું શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. પણ “બધું જ ખાધું” એમ કહેવાથી ‘બધું’નું બળ વધી તે ધ્યાનને પાત્ર બને છે. મતલબ કે ‘બધું જ’ એટલે ‘બધું’થી પણ વધુ એમ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કેઈ માણસના કામની રીકા કરતી વખતે આપણે તેને કહીએ “ધણું ખોટું કર્યું.” આ રીકા પર ભાર મૂકવો હોય તો આમ કહેવાય: “ધણું જ ખોટું કર્યું.” આને બદલે શ્રી. નરસિંહભાઈના મત પ્રમાણે “ધણું ખોટું કર્યું” એમ પ્રયોગ થાય. પણ તે મને ભાષાની અર્થશક્તિનો વિચાર કરનાં નિર્બળ લાગે છે. ‘જ’ ના જેવો ભાર તેમાં નથી. છતાં માનો કે અહીંયાં

‘ય’ ને ‘જ’ બંને વાપરી શકાય છે પણ તેથી ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો શી રીતે કરે ?

હું તો માનું છું કે ‘જ’ લાગવાયક છે અને ‘ય’ ઘણીવાર તેનું કામ બગાડી શકતો હોય તો પણ ઘણીક વાર તે ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં વધુ સારી રીતે વપરાય છે, અને તે જ તેનો વધુ આરો ઉપયોગ મને લાગે છે. “સાગય લેખ આવે છે” એનો અર્થ એ કે લેખો પેખી કેટલાક સારા પણ હોય છે “નમળાય આવે છે” એટલે નમળા પણ આવે છે આમ ‘ય’ નો ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં સ્પષ્ટ ઉપયોગ થાય છે ને તે શ્રી નગસિંહભાઈના વાક્યોમાંથી પણ તટસ્થ અર્થ તાગતા ફલિત થાય છે “પ્રધાનમાં સાગ જ લેખ આવે છે.” એનો અર્થ કરતા શ્રી નગસિંહભાઈ કહે છે કે, થોડા આવે છે પણ આવે છે એ બધાય સારા આવે છે આમાં થોડા આવે છે એવો ભાવ જ ક્યા છે ? ખરો અર્થ તો એ છે કે “તમામ લેખો—એકેએક લેખ—સાગ હોય છે” પછી તે વધારે હોય કે થોડા હોય એ પ્રશ્ન જ નથી.

નિષેધાર્થમાં પણ ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે ગ્રહે છે જ દા ત ‘આમ ખાધું નથી’ એટલે કંઈ ખાધું નથી—આ પણ ખાધું નથી ‘ય’ ની ખરી ખૂબી અહીં છે અહીં ‘ય’ ને બદલે ‘જ’ નહિ જ વપરાય, ‘આમ ખાધું નથી.’ ને બદલે ‘આજ ખાધું નથી’ એમ લખતા અર્થ ફરી બાય કાગલું અહીં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે અને તે જ તેનો સાચો અર્થ લાગે છે એક વધુ દાખલો લઈ સ્પષ્ટતા રીતે (૧) “સાથે અમે જ હતા” (૨) “સાથે અમે જ હતા” આમાં પહેલામાં ‘જ’ નો નિશ્ચિતાર્થ ભાગ્યે જ વ્યક્ત થાય છે અને બીજામાં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે આગળ આવે છે આથી વધુ લંબાણની જરૂર નથી આ બંને વાક્યોમાં નથી ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ મૂકી શકતો, કે નથી તેમાં અપના કે બદલતાનો ભાવ પ્રગટતો “અમે જ હતા” એટલે બીજા નહિ પણ અમે હતા (અમારે મદલે બીજા હતા એમ ધારી ન લેવાય તે ખાતર “અમે હતા” એમ કહેવાને બદલે “અમે જ હતા” એમ કહી ‘જ’ નો ઉપયોગ કર્યો છે) “અમે જ હતા” એટલે “અમે પણ હતા”

જૂની કવિતામાંથી સ્થળસંકોચને કારણે (‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે તે મનાવવા) માન એક જ દાખલો લઈએ

બધીર કહે મારી ધુધ્ધ થોડી, તે ય કહું એક રડા કાળે,
રકતુ કહું ગળ નવ માને, જેને છત્ર કાળના છાળે.

—શામળ બટ્ટ

આ કાવ્યપ્રતિઓમાં તોય નો અર્થ ‘તો પણ’ એવો થાય છે એટલે ‘ય’ નો ‘પણ’ અર્થ તેમાં ઘડાવેલો છે આવા તો બીજા અનેક દાખલા મળી આવે. પણ નિમિત્ત ?

આ બાબત વધુ ચર્ચા થાય તેની શ્રી નગસિંહભાઈ પટેલની પણ મંજૂરી છે, તેથી જ માનું મતવ્ય ગયું કેવા હામ બીડી છે

હું માનું છું કે ‘જ’ એ લાગવાયક અર્થ તરીકે મેળવી લીધેલું તેનું ન્યાન લખામાંથી સ્થૂન કરવું જગ પણ શક્ય નથી પછી ભલે તોય અર્થ કે વિષયન સંયોગનશાત્ ‘માન અપનાસયક થતો હોય, તો પણ આશા છે કે વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ આનો યાગ નિર્ણય કરશે

તું જો હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, સામુનાં શબ્દ ગોણી;
 ને સ્વામીનો, રમની ભરમાં,
 મણુ રૂઝવતો, સાંપડે ના દિવાસો;
 સ્વમો તારો, મૃદુ-અવનતાં,
 ઉદય વિષુ જો, આથમે રે ! અકાળે;
 નિઃશ્વાસોના, પ્રખર ઘણતા,
 જીવ-ધુધવતા, તાપમાં એસરીને-
 તો તું જાએ, સુરજ નમતાં,
 કુલજત બધાં, પીઠતાં ખાટમાંડે;
 એકાકી હો, મન દૃઢ કરી,
 ઘણ પગ ભરી, ચોકના તે કૂવાએ;
 ત્યાં અંધારું, ધન નીવરતા,
 તવ હૃદયમાં, ભૂતને જો જંગાડે;
 લોકોક્તિઓ, સ્મૃતિ-મટ પરે,
 સજીવન જાને, રાત્રિના ઘોર ખેદરે;
 ને હૃયાંના, શત દુક કરે,
 મન ભય ભરે, તો ય, તું ચાલી જાએ;
 આ ગોઝારો, કહી જન બધા,
 પર-પીડ-મુખી, છૂટથી છો વગોવે;
 તારે માટે, અતલ ઉદરે,
 જનની સરખું, સ્થાન શીશું પડયું છે;
 જો તું ચીરી, પટ ઉપરનો,
 સત છુપવતો, સ્પર્શશે અંતરાત્મા;
 તો તું જાએ, નથી તહીં જરી,
 ભય! પ્રગ્વતી, પહારની કાલિમા ત્યાં;

કૂવા કાઠે, નજર પડતું,
 તિમિર સઘળું, પૂજ નિઃશ્વાસનો છે.
 સંતમો જે, ભવરણું ભૂંટ્યા,
 ધગ ધગ જળ્યા, નીતિના ખાલ તાપે,
 ઉડે ઉડે, ભીતગ મહી તો,
 પુનિત મલિયે, જ્યોતિનો જ્યોતિ રાજે;
 જે સૂનેલી, જગતવિષયી,
 સજીવન જાને, સ્પર્શ એ સૈમ્ય લાષે,
 વાગે પાછા, જીવનભરના,
 ઉતસવ તણા, ઘંટ ને આરતિઓ,
 એની ગોદે, શયન કરીને,
 દુઃખ વિસરીને, રાયજે તાડેથી;
 જે નિરાતે, અમૃત વરજે,
 ઘન પટ ચીરી, પર્ણ ને ડાગીઓનો,
 ને કહ્યોલો, ગળીર નીરતા,
 રજ રજ હરે, દેહની કલાતિ બધારે,
 ઉભી રેશે, નયન સમીપે,
 તું જો હારે, સ્મિત કરી ઘન—શ્યામની મૂર્તિ ત્યારે,
 તો તું જાજે, નિત નિત સહી,
 અનુતર ગહી, (સામુદ્ર^૧ શબ્દ જાણે),
 સુરજ નમતાં,
 દુઃખ વિસરવા, કાંકડે તે કૂવાને

૧. વેના દુર્વિખાજે,

લોકવ્યયાં

ભાવનગરનો મહાન પ્રયોગ

નટવરલાલ મા. સૂરતી
બી. એ., એલ. એલ. બી.

(૨)

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે ?

ખેતીમાંથી આપણે ઇન્ડિએ એટલી પેદાશ નથી થતી તેનું કારણ ખાતરની તંગી અને તે પૂરવાની ખામીસરેલી રીત એ છે. એ સ્પષ્ટ વાત છે ખાતરનો અછત અને કે નીપજ વધારી દોષ તો જમીનમાં વધારે અને યોગ્ય રીતે ખાતર તે પૂરવાની ખામીસરેલી પૂરતું નોર્મલ એ. વિકટર મદાલમાં માંડલ ગામમાંથી એક દાખલો મળી રીત આવેલો. એ ગામનો પટેલ ખોડાસારા એ વીધાં જમીને એક કળદી થઈ ઉતારતો. માંડળના બીજા ખેડૂતોને છથી દસ વીધાં જમીને એટલા થઈ થતા. એ પટેલ ફરતાં ગામોમાંથી ખાતરનાં ગાડાં લાવતા અને જમીન કેળવતા; ત્યારે બીજા મરીખ ખેડૂતો પૂરતું ખાતર લાવી ન શકતા, એટલે જમીન એક જ જનનની હોવા છતાં નીપજમાં એટલો ફેર પડતો હતો.

જ્યુ જ્યાં મુખી ખેડૂત હોયતો અજાતજુ તરીકે ઉપયોગ કરે છે ત્યાં મુખી બધાને પૂરતું ખાતર મળવા સંભવ નથી. બધા ખેડૂતો કાંઈ મેંધાં વૈજ્ઞાનિક અજાતજુમાં લાકડાં વપરાય રસાયનો વાપરી ન શકે. અને એ રસાયણી ખાતર હોયના ખાતર નો હામુ ખાતર માટે જેતું કામ આપતું નથી એ વાત જ્યુ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. રસાયણી અચન રહે ખાતરની અસર માંડ એ વરસ ટકે છે, ત્યારે હાજુનાં ખાતરથી દસ કે એથી પણ વધારે વરસ સારો પાક ઉપજતી શકાય છે. ખેડૂત હાજુનાં આગવાની તેની સહીઓતૂની ટેવ હોડે અને અજાતજુમાં લાકડાં વાપરતો થાય એ જ સારું ખાતર મેળવવા માટે મુખ્ય માર્ગ છે. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદમાં હાજુનાં થાય નહિ અને તડકા ન હોવાથી મુકાય નહિ, એટલે માત્ર ચાર માસના જ હાજુનો ખાતરમાં ઉપયોગ થાય છે; ત્યારે આજીના આઠ માસ માટે હાજુ અજાતજુ તરીકે જ વપરે છે. ખેડૂતો અજાતજુ માટે લાકડું વાપરવા માટે તે પહેલાં લાકડાં પુષ્કળ અને સરનાં મળે એવી વ્યવસ્થા જ્યુ થવી નોર્મલ છે.

લાકડાં મેળવવાની એક રીત તો એ છે કે ખેડૂત પોતાના ખેતરની દર ઉપર કે ખારવાળા નદામાં બાગમાં આવળ કે બીજાં ઝાડો ઉગાડે. જંગલ ઉગાડવાની જ્યુ સૂચના થઈ છે. ગામની પાસે યોગ્ય સ્થળે ગાલી કાંટ ગાળી શકાય. એ કાંટથી સોધું અજાતજુ ગમને પૂરું પડે, અને

દોરને માટે ત્યાં ગૌચરની સગવડ થાય, એ માટે ચોચ રચણ પસંદ કરવા ખાસ તપાસ થતી જોઈએ. ખેતીનાં સાધનો માટે હાલકું મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. બાવળ હોય તો એ કામમાં આવે.

છેલ્લાં વરસોમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું છે. તો ધણાં લોકો માને છે તેમ કાંટ ઉગાડવાથી, બળવાળુ અને ચગાળની સગવડો ઉપરાંત, વરસાદ અમુક અંશે એથી વધશે.

ખાતા જમીન પર ઉગેલાં ઝાડો ચોચમાંથી મુક્ત રાખવા અને ખાતા જમીન પરનાં ઝાડોનો દક્ષ ખેડૂતનો જ રહે એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. એથી ખેડૂતોને વધારે ઝાડો ઉગાડવાનું હિતેશ્વર મળશે એમ આશા રાખી શકાય. વસુકાતી ખાતું પ્રચાર અને આગ્રહદારા દરવર્ષે વૃક્ષારોપણનું કાર્ય વેગવંત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ખેડૂતો ને મુદ્દાલ માંસનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો એક તો ખાતરની ઉણપ પૂરાય અને હરિજનો એ ખાવાની જૂની ટેવમાંથી મુક્ત થાય. માંસ મુદ્દાલ માટી અને હાલકની ખાનારી પ્રાજ્યોમાં પણ મુદ્દાલમાંસ કાઢી ખાતું નથી. અસ્પૃશ્યતાનો ખાતર તરીકે વપરાશની કાલ્પિણ રીતે પણ ખેતી ન શકાય, પણ લાંબી લોકો સાથે લોકોના વિભાજન આટલા સત્કાર પૂર્વકહો ગંધાયા છે તેમાં લાંબા કિતરતાં જણાશે કે તેઓ મુદ્દાલ માંસ ખાય છે એ જ એ વિરદ્દ લાગણીનું કારણ છે.

લાંબી લોકો એ ટેવ છોડી દે એટલે લોકોનો વિરોધ આપોઆપ ઓછો થઈ જશે. પણ જૂની ટેવ જલદી ભુલાતી નથી. લાંબીઓ ચમારનો ધંધો કરે છે, જેને અંગે મુઝેલાં દોરનાં ચામડાં ઉનારવાનું તેમને સંપાદ્ય છે. વળી વંશપરંપરાથી એ લોકો એ માંસ ખાતા આવ્યા છે એટલે એ વસ્તુ ત્યારે ધંધાને અંગે એટલી સુલભ હોય ત્યારે તે ખાવાનું અધર્મણુ ખાળી શકાતું નથી. એટલે મરેલાં દોરને ખાતર તરીકે વાપરવાનું આપણા ખેડૂતો શકે કરે તો તેઓની ખાતરની ખોટ પરી થશે એટલું જ નહિ, પણ અસ્પૃશ્યવર્ગની સુધારણામાં મહત્વનું કાર્ય થશે. એ માંસ ત્યારે ખાતર તરીકે ખેડૂત વાપરે ત્યારે તે માંસ વેચી શકાય તેવી વસ્તુ ગણાય. અને એની કિંમત કોપળે એ લોકો પણ અસ્પૃશ્ય લોકો તે ખાતાં અટકે. એટલે હરિજનો એ ટેવ બ્રૂલે અને ખેડૂતોને ખાતર મળી રહે તે હેતુથી દરબાર કસબામાં ભામધનરા આગે છે. એથી દરબારને ખોટ નબ છે. તોપણ તેમાં હરિજનો મુદ્દાલમાંસ ન વાપરે એવી શરત કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ રચણે ખેડૂત મુદ્દાલમાંસ ખાતર તરીકે વાપરતા થયા છે.

હાલકાં પણ ખાતર તરીકે બહુ બપની વસ્તુ છે, પણ પહેલાં તે સાફ થવાં જોઈએ. તે માટે એ કારખાને લઈ જવાં અને પાછાં લઈ આવવાં પડે, અને તેમાં એટલો ખર્ચ થાય કે એ કામ પડતું મૂકતું પડે. હાલકાંને ને છેડે કોણસો ન થઈ જાય તેટલી આંચ આપવામાં આવે તો એ તરત લાંબી જાય, અને તેનો ચૂરો ખાતર તરીકે કામ આવે. કેટલાંક ગામોમાં ખેડૂતો હાલકાં સંઘરીને તેનો ઉપયોગ ઉપર કાળા મુજબ કરે છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં સંકાસની સગવડ હોતી નથી. અને લોકો કહે ત્યાં દિશાએ નર્મને ગંદકી કરે છે. લોકો ને એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરતાં શીખે તો એક તીરથી બે નિશાન પડે-એક તો ખાતર વંધ અને ગામડાંની સ્વચ્છતા વધે.

મિત્રાવાદી ખાતા તરફથી પ્રચારકાર્ય અને પ્રદર્શનો દ્વારા ખેતીસુધારણાની અનેક વસ્તુઓ ખેતરને સમગ્રવવામાં આવે છે તેની બધી વિગતો અહીં ઉતારવા જતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જાય.

જનાં નીચેની આમતો વિશે ઉલ્લેખ કરવાને નહિ ગણાય. (૧) જમીનમાં ભીનાશના સંગ્રહ માટે ખેતરને પાળા બાંધવાના; (૨) વધારે અને શાસ્ત્રીય રીતે ખાતરનો સંગ્રહ અને કમ્પોસ્ટ; (૩) શિયાળુ ખેત; (૪) વાવની વખતે અંગ્રામર અંતર, રાખવાનું કે જેથી છોડને મોરો થવા માટે પૂરતી જગ્યા અને પોષણ મળે. આ આમતો : લાગે છે. સામાન્ય, પશુ પંચિખામની દૃષ્ટિએ એ અતિ મહત્વની છે.

ખાસ કરીને છેડી, છોડ વચ્ચે જગ્યા રાખવાની, સૂચના જે અંધા અમલમાં મૂકે તે પાક વધારે ઝાતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત બન્નેનો ફીકડો બચાવે થાય. આવારે પાસે પાસે વાવેલા છોડ મોટા થાય તે માટે આખા ખેતરમાં ખાતર પાથરીને પહોળું કરવું પડે છે, એમ કરવાની પડી જરૂર નહિ મહે. ખાતરની એક તો લાણ છે અને ચારે તરફ વેગવાધી એ થણે નકમું મળે છે. જે આસ પાડતી વખતે એ હાર વચ્ચે વચ્ચે ગ્રાહ્ય પાંચ

અરકારના નિષ્ણાન સમક્ષ પોતાના પ્રાન્તના સંબંધોને દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એવો જ્ઞાહેર સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એ દેખીતી વાતની એ રીતે નિઃઅંદેશ પ્રતીતિ થવામાં, કેટલો સમય બરબાદ ગયો અને કેટલાં ગોંધાં દ્રેકટરની ખરીદી થઇ એ જાણવાનું રસપ્રદ થયો.

મનમાં કોઈ પણ જ્ઞાતના પૂર્વગ્રહો રાખ્યા-સિવાય સ્થાનિક પ્રશ્નો વિચારવામાં આવે, અને વ્યાનિક પરિસ્થિતિનો તત્ત્વરપરથી અભ્યાસ બે મુકતે મનથી કરવામાં આવે, તો આપોઆપ સ્વાભાવિક બંધબેસતા ઉપાયો સૂઝી આવશે.

ભાવનગરના ખેડોને કાણુમુક્ત કર્યાં તે પછીની પરિસ્થિતિનું માપ લાવવા અને અવલોકન કરવાના હેતુથી આ લેખ લખાયો અને ખેતીના સમગ્ર પ્રશ્નના સાર્થોસાથ આલોચના ચર્ચા પહેલાંથી જ કહ્યું હતું તેમ, માત્ર કરજમુક્તિ એ બહુ મહત્ત્વનું કાર્ય છે, છતાં, તે એક જ માત્ર અસ નથી. એ અટપટા પ્રશ્નની કિનારને જ એ તો સ્પર્શે છે, અને પ્રશ્નના પૂરા ઉકેલ માટે અનેક દૃષ્ટિથી એક સાથે કામ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તો પણ પ્રશ્ન અટપટો હોય કે ખીન્ન પૂરક પગલાંઓની જરૂર હોય, એટલે, કાણુમુક્તિના કાર્યથી નાસતું એ ખોસાય તેમ નથી. બધી સુધારણાનો કાણુમુક્તિ એ પાયો છે. અને જૂના કરજભારથી ખેડૂત કમચનો હોય ત્યાં સુધી ખીન્ન સુધારા શક્ય જ નથી. ખેડોમાંથી ઉત્સાહ અને રસ નજરમાં આપાં છે. કાણુમુક્તિ થતાં એ પાછાં નમ્ર થશે અને એ નવી ચેતનાનો ખીન્ન ઇચ્છનીય સુધારા અને પુનર્જનનાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકશે.

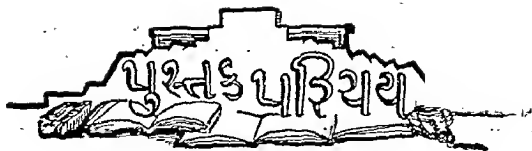
ખેતીના પ્રશ્નોની તપાસ કરતાં નાની જણાતી વિગતો વિશે ધ્યાન આપવાની વિશેષ જરૂર પડી છે. એ બાબતો નાની હોવાથી જ ઘણીવાર ભુલાઇ જાય છે, પણ ગામડાંઓની ખેતીની પુનર્જનના સાથે એ બાબતોને ખાસ મંજબ છે. વળી આ બાબતો ગ્રામજીવન અને ખેતીમાં એવી સાદી અને સરલ છે કે જે બહારની મદદ કે વિશેષ અર્થ વગર અમલમાં મૂકી શકાય. તે જ કારણથી એવી બાબતો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કુદરતી રીતે લેખ લખતી વેળા અહીંની પરિસ્થિતિ મન આગળ વધારે રહી છે. છતાં એમ કહી શકાય કે ખેતીની પરિસ્થિતિ તો દરેક દેશમાં થોડા સ્થાનિક ફેરફાર બાદ કરતા લગભગ સરખી જ છે. અને અહીં માટે લખેલી વસ્તુ ખીન્ન સ્થળને માટે પણ ઓછા વધતા ફેરફાર સાથે લાગુ થશે.

કરજમુક્તિના શુભ કાર્યને વધારે અસરકારક બનાવવા માટે ઉપર કહેલી ઘણીખરી વસ્તુ ભાવનગર રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે અગર વધારે મૂકવા તબવીજ મનુષ્ય યત્ન ઇશ્વર કૃપા ચાલુ છે. પણ ભવિષ્ય તો, કુદરતના હાથમાં છે. એટલે અમુક અંશે એ તો અનિશ્ચિત જ રહેવાનું. પણ માણસ બે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શુભ કાર્ય કરવા અંશે તો ઇશ્વરના આશીર્વાદ તેના પર ક્રિતરે અને તેને સદ્ગુણના મંજે બર. ભાવનગરનો મુદ્રાલેખ છે કે “મનુષ્ય યત્ન, ઇશ્વર કૃપા.”

સંપૂર્ણ]

અપંગની પ્રતિભા:—હેલન કેલર ફૂલ આત્મકથા; અનુવાદક: મગનભાઈ પ્રભુરામ દેસાઈ; પ્રકાશક : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ છેક નાની વયથી આંધળી, બહેરી અને મૂંઝી થયેલી બાળાના જીવન અને ખાસ કરીને આંતરજીવનના વિકાસની તેણે જ લખેલી અમૂલ્ય કથા. વિગે, તેના જેવી જ નહિ પરંતુ અમુક અંશે એવી સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, વિદ્વાન પंडित શ્રી સુખસાહજ સંઘવી અને કેળવણીના ક્ષેત્રના મોટા ચિંતક અને અભ્યાસી શ્રી કાકાસાહેબે લખીને તેની બે મોટી વાતને થોડા ન્યાય આપ્યો છે. તેથી અહીં થોડો આવકાર આપવાનું જ રહે છે.

કુદરતના દોષથી સામાન્ય જીવનથી રહિત થયેલી આ બાળામાં 'અસામાન્યતા' હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કંઈ ખાલુએ અને કેમ વળે છે તે જોઈએ.

એની છેક બાલ્યવર્યામાં એ એક કન્યાળી, ધડીધડીમાં ગુરસે થતી, ધર્માંગાર છાકરી માત્ર હતી. પરંતુ કુમારી સલિવનના આગમન સાથે એ અસંધાનિત લામણીઓ-વર્તનો-નિઝાસાના બધે શાંત અને એકાગ્ર ધર્મ વિરલ રૂપાંતર પામે છે.

આ નિઝાસા જનમત કરનાર અને એ જનમતને હંમેશાં એકાગ્ર રહેવા પથ બોરક પૂરો પાડનાર કુ. સલિવનની ખંત અને તેનો બલદાયક પ્રેમ આપણા શિક્ષકોને સમજાવે છે. હન્દિયો દ્વારા પરીક્ષા કેળવણી આપતી સહેલી, પરંતુ હન્દિયોની અંદર રહેલી ખંતશક્તિને પ્રત્યક્ષ કેળવણી આપતી એમાં વિશાળ માનસતાન, પ્રેમ અને આદર્શની પાછળ જીવન અર્થવાની મહેત્ત જોઈએ છે. આ વાતને દાખલો કુ. સલિવને પૂરો પાડ્યો છે. શ્રી કાકાસાહેબ એમાંથી કાણ વધારે પ્રતિભાસંપન્ન એવો પ્રશ્ન કરે છે. એ જો અવકાર હોય તો કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જો વિધાન હોય તો આપણે કહી શકીએ કે, કુ. હેલન કારણ પ્રેરક કરનાં પ્રેરિતમાં આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ, એ વિશેષતા છે.

શરીરશાસ્ત્રીઓને જેમ આ બાળાનાં આંગળીઓનાં-ટોરવાંની આદકશક્તિ વિરમય પમાડે છે તે વિચાર કરાવે છે; તેમજ, એનું મન માનસશાસ્ત્રીઓ માટે એક નવું જ અભ્યાસનું ક્ષેત્ર બને છે. આ બાળાની માનસિક શક્તિઓ એટલી આદક છે કે, એ લય અને પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ નિમિષભરમાં પહોંચી જાય છે. કુ. સલિવનના વિરલ પ્રેમને પામેલી આ બાળા, વિશ્વને પ્રેમમય જ માને છે, અને ન્યારે તેના શિક્ષક, મિ. એન્ડ્રોસ, તેને ખેડી માની લે છે, ત્યારે તેને કેટલો આઘાત થાય છે! એ તીવ્રતા વાચક ઉપર અત્યંત કામળ મનોરૂચિઓની સમભાવ જગાડતી અચૂક જાપ પાડે છે. આ કામળ વૃત્તિ—આ સૂક્ષ્મ મન એક હૃલની સુગંધ જગાડે પ્રેમ અને સૌરભાવ જીવે છે અને કવિ બની પ્રત્યુત્તર આપે છે. પવનની બીની.

પદે એ મહાત્મસ અને જંગી વાતોને સ્પર્શ છે. અને એ સ્વાભાવિક છે કે પ્રેમ અને ભયના આવા મૂલા ઉપર મૂલતી એ, એના લખાણની પ્રત્યુત્તિની પરતું વિશ્વકાર્યમાં આનંદધામ શોધતા, પરમ સમાધાનોભ્યુક અને અસહાય છે માટે જ બલવાન આત્માનું દર્શન આપે છે. આથી હૃદયને એક પ્રકારનું સાંત્વન મળે છે. એટલે કે લેખિકાની શૈલીની અદ્વાક એટલી બલવાન અને ગંડી છે કે એના સમભાવશીલ હૃદયની પ્રેરક અસર વાચક ઉપર અચૂક પડે છે.

તેની અસહાયતા તેને આત્મવિલોપનમાં ફાંપે છે. તેમાં એ બીજાનાં મુખે મુખી અને છે, દુઃખે દુઃખી. પરંતુ આ દુઃખ તે ભેદી શકે છે. અહીં તેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રતે છે, અને એ ઇતિહાસમાંથી સાંસ્કૃતિક વિકાસને જાણતી બાળા વર્તમાન ભૂલી નિઃશબ્દને ભરતું જીવનસંગીત જુએ છે અને કહે છે: તેમનાં શરીર ખેડાળ અને ગાંધાવાળાં થઈ ગયાં છે. તેમના કંઠે બાળ્યકાલ દાયને મેં અડધી જોયા છે અને પ્રત્યક્ષ કરી લીધું કે, એમની જિંદગી તે કેવી અવિરત કડાકટની હોવી જોઈએ—એકસરખી ધમાધમ, કાંઈક કરવાના નિષ્ફળ ધમપહાડા - કરતાં કાંઈ વધારે નહિ. એમનાં જીવનમાં, પુરુષાર્થ અને અનુકૂળ અવસર વચ્ચે જાણે અમાપ આદર વેર છે એમ લાગે છે. આપણે કહીએ છીએ હવા અને પ્રકાશ એ સૌને સારું ધૃધિરે મક્કન બહેલાં છે, પણ ખરેખર એમ છે? દૂર પેલા શહેરની ગંદો અવડ ગલીઓમાં શૂરજનો પ્રકાશ પડતો નથી, અને હવા અંધ મારે છે? અરે મનુષ્ય, તુ તે કેમ તારા જાતિભાઈને ભૂલે છે ને દ્રોહ કરે છે, અને એને ખાવા દુકડોય નથી ત્યારે તુ માગે છે, “હે પ્રભુ: અમને શોજનો શેટલો આપજો!” લોકો શહેર, તેનો ભપકો, તેની ધાંધલ અને તેનું ધન છોડીને વન અને ખેતરો તરફ તથા સાદા સરળ જીવન તરફ વળે તો કેવું સારું? તો પછી તેમનાં બાળકો વિશાળ વૃક્ષ જેવાં લગ્ન થશે અને તેમના વિચારો રસ્તા પરનાં ફૂલો જેવા મધુર અને પવિત્ર થશે!”

આ વિરલ વિકાસકથા સૌ કાંઈ વિકાસકામુકને—શિક્ષક કે શિષ્યને—માટે જરૂર પ્રેરક નીવડશે. શુજશક્તિમાં આવું સરળ ભાષાંતર કરી આપનાર ભાષનું શુજશત ઉપકૃત રહેશે.

રાજનામું:—લેખક: નટવરલાલ મ. પટેલ; પ્રકાશક: પ્રહોતકુમાર દિવેટિયા, અમદાવાદ. મુદ્રણ છ આના.

આ વાર્તા અને નાટિકાના સંગ્રહમાં એક ઇચ્છનીય સરળતા જોનામાં આવે છે, અને તે શૈલીની, જે કર્તાના લેખનના ભાવિવિકાસમાં બહુ મદદવાર થશે. વસ્તુ જીવનના વિરલ, ઉદાત્ત, પ્રસંગોનું છે, અને તેથી મુજોબ છે. માન વસ્તુનો વિકાસ કરવામાં લેખકનો હાથ કાચો જણાય છે. વિરલ પ્રસંગે ઘણુંખરું ભાવોદ્રેક્તી ટોચ જોઈએ એ આ સંગ્રહમાં સ્પષ્ટ નથી થતી. પરંતુ એવી ટોચના મોહમાં આ ભાઈ વાર્તાવહનની સરળતાની અમસાધ્ય કલા જતી કરી ભાવોની ખેડી અથડામણ બતાવતા ન થઈ જાય એટલી જાગૃતિની આશા અમે રાખીએ છીએ. આ લઘુઅન્યની પાછળ રહેલી સાહજિક કુમાશને અમે આવકારીએ છીએ અને બલવાન પણ થતી રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

* “જ્યુદા જેવા લોક અને ચેતાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાંપ્રતાના મહાઅકના ભાંચે ગરબા આસા છે. અને તેઓ યોગ્ય સમયે પાછા સમારી લેવાશે.”

પ્રિય આગમન:-લેખક: કાલક; પ્રકાશક: સી. જમનાદાસની કું., મુંબઈ; મૂલ્ય જે આના. કર્તાના ચુરુ અને 'પ્રારનાવિક' ના લેખક: શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનું જ વાક્ય:-

“કાવ્યકલા જેવા વિષયમાં જ્યુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મહેનત કરવી પડે છે” તરફ કર્તાનું ધ્યાન ખેંચી અને કહીએ છીએ કે, સિદ્ધિ પહેલાં પ્રસિદ્ધિ નુકસાનકર્તા છે. કાવ્ય તરંગો પ્રમાણે લખવાથી કાંઈ પેકલનો નમૂનો લાગે છે. પરંતુ કાંઈ તો છે, તેથી એ સંમિત થઈ લવિષ્યમાં સારા રૂપે બહાર પડશે એવી આશા છે.

કલ્પવૃક્ષ:-લેખક: ઉમિયાશંકર દાકર; પ્રકાશક: ગીતમંજરી કાર્યાલય, આણંદ મૂલ્ય ૧) આ પુસ્તક ગુજરાતના કાવ્યીના નવસકયાકર શ્રી. ર. વ. દેસાઈની પ્રસ્તાવના પામ્યું છે, પરંતુ તેમનાં લખાણ પ્રમાણે એ “નિર્દયકતા અને ભારે શબ્દપ્રયોગ” માંથી બચેલું અમને નથી જાણતું. આવા અખતરા નાનાં નાનાં વાક્યો હોય ત્યાં સુધી રસ, રમૂજ અને નિર્દય આનંદ ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ આવા દીર્ઘ પ્રયોગો તો નીરસ અને બેરોજગ વાર્તાઓનું રૂપ થશે છે.

તુમાર:-કર્તા: ઉમાકાન્ત; પ્રાપ્તિસ્થાન, મોહનલાલ પિ. શાહ, વડોદરા; મૂલ્ય જે આના. આ રસસંગ્રહ તદ્દન સામાન્ય કોટિનો છે: છતાં લેખકને આ જનનાં પણ બધારણુ દીક કાવનાં લાગે છે, તેથી અમારી સલાહ છે કે એમણે હાજી તરીકે ઘણે સ્થળે મૂકેલી જૂના રાસની હીડીઓમાંથી રાસની ચોગતની આનો જોતવી.

સમાજવાદ શા માટે?—લેખક: જયપ્રકાશ નારાયણ; પ્રકાશક: નવી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ પુસ્તક મહાસાબાના સામાન્ય સભ્યોને સમાજવાદની સમગ્રજ્ઞ આપવા લખાયું છે. અને તેથી તે મહાસાબાના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાં રસ લેના દરેકને માટે જાણવોચા અર્થ છે. આ પુસ્તકની સરળતા અને વિગતો તથા ખરા સુધારા માગના માણુમેના સમાજવાદ પ્રત્યેના બૂઝબરેકા આલેખે આગેવા ખુલાસા અને વિશેષ કરીને હિંદને સમાજવાદ પ્રતિદૂષ્ટ નથી એ બાબતના ખુલાસા દિંદના રાષ્ટ્રીય તેમજ સામાજિક જીવનમાં રસ લેના માણુ સમાન્ય જાન ધરાવના દરેક માણુસને ધણું ઉપયોગી નીવડશે.

ગોંડીવાદની વિરુદ્ધ આમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પરંતુ એનો ઉત્તર કામ સમર્થ ગોંડીવાદી જ આપી શકે. આપણે એટલું કહીએ કે આ પુસ્તકમાંની દલીલો માંય આવંચલરી નથી, એમાં શાસ્ત્રીના રહેલી છે.

પુસ્તક વાંચનાં લેખકની જે રજુ કે નર્મ રહેલી સહુસ્વતા-શુભેચ્છા દેખાત આવે છે. આ સમજણતા, ખુલ્લતા આજનાં તરખરતા અને અત્યારનાં ખરી પ્રગતિ ક્રંપનાં દિંદના રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવન માટેની આની ઉપયોગિતા અમને આવકારવાન લાગી છે. નવી દુનિયા ક.સંસ્થાના આ પ્રયત્નને અને આવકારીએ છીએ. લાખાંતર સુવાચ્ય છે.

‘ઉત્કૃષ્ટ’

જ્યારે એકધારું જીવન ચાલતું હોય ત્યારે આવેલાં સ્વપ્નાં સવિધ્યનો બનાવ કહેતાં નથી. એકધારા જીવનમાં ફેરફાર થવાનો હોય તે અગાઉ આવાં સ્વપ્નાં આવે છે. અખતરો કરવો હોય તો અમુક રાત પસંદ કરવી જોઈએ. ખાસ કરીને રાજના એકધારા કાર્યક્રમ કરતાં જુદી રીતનો કાર્યક્રમ થવાનો હોય તેની આગલી રાતે આવા અખતરો કરવા જોઈએ. મુસાફરીએ નીકળવાના હોઈએ એની આગલી રાત પસંદ કરવી યોગ્ય છે. વૃદ્ધ માણસો સ્વપ્નાં બરાબર યાદ રાખી શકતાં નથી અને છોકરાઓ પર પણ પૂરા વિશ્વાસ મૂકી ન શકાય એટલે ૧૮ થી ૩૪ વર્ષની ઉંમરના માણસો આવા અખતરો માટે લાયક છે. ૯૦ ટકા સ્વપ્નાં જતનથી પછી પાંચ જ સેકન્ડમાં બૂલી જવાય છે. બાકીના થોડા યાદ રહે છે તે પણ અર્ધા કે પોણા કલાકમાં બૂલી જવાય છે. ખૂબ સચોટ હોય એવાં સ્વપ્નાં જ યાદ રહી જાય છે. માટે રાત્રે સૂતી વખતે કાગળ અને ક્રીસાપેન ઉશિકા આગળ જ રાખવાં. વચ્ચેવચ્ચે ઊઠી પડવાની ટેવ હોય તો સારું. જો એ ટેવ ન હોય, વહેલા ઊઠી શકાતું ન હોય તો ઘંટડી મૂકીને જાગી જીંતું જોઈએ. ઊંડાં વેન જ પથારીમાં બેઠાં બેઠાં જાગી યાદ આવે તેટલું લખી લેવું. લખી લીધા પછી એ દરેક સ્વપ્નને પદ્ધતિસર ગોઠવી દેવું. અખતરો કરવો હોય તો સવારના અર્ધપોણો કલાક આપવો પડે અને રાત્રે પણ ઊંઘમાં થોડી ખલેસ પડે. પચાસ ટકા સ્વપ્નાં સાચાં પડે છે એની જાણ થયા પછી મારા એકધારા કાર્યક્રમમાં વિશેષ પડયો નથી અને પડયો હોય તોય હું એ વિષે અખતરો કરી શક્યો નથી. પરંતુ કુનેના જીવનમાં બનેલા બનાવ એના પુરતકમાંથી લઈને હું અહીં ટાંકું છું.

“જે એક હવામાં ઊડતું યંત્ર ચોધી કાઢ્યું અને તેમાં એસીને હવામાં ધઈને મુસાફરી કરતો હતો. થોડો પદાર્થ લગાડવામાં આવેલા લાકડાના પાટિયાની હોડીમાં હું બેઠો હતો. હું હોડીને હલેલાં મારતો નહોતો તેમ જ કોઈએ એને ટેકા આપ્યો હોય એમ પણ લાગતું નહોતું. હોડી એમ ને એમ હવામાં ચાલતી હતી.”

કુને જ્યારે નાનો હતો ત્યારે એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૦માં આ સ્વપ્ન આપ્યું હતું. તે વખતે વિમાનની શોધ ધઈ નહોતી. એ વિષે એણે કંઈ સાંભળ્યું પણ નહોતું. સ્વપ્ન ખૂબ જ સચોટ હતું

ત્યાર પછી વીસ વર્ષે કુને પોતે તૈયાર કરેલા વિમાનમાં ઊડ્યો. એ વિમાનને પૂછડી નહોતી, રંગ સફેદ હતો અને હોડી જેવું દેખાતું હતું. એક વખત ઊડી આવ્યા પછી એને નાનપણમાં આવેલું સ્વપ્ન યાદ આવ્યું. સ્વપ્નાનો બનાવ કેટલાંય વર્ષો પછી બન્યો. અને વિમાનના આકારમાં પણ કેટલી બધી સામ્યતા!

કુને પોતાના જીવનમાં બનેલા ઘણા દાખલા આપે છે. સ્વપ્નામાં જેવો થોડો જોયો હતો તેવો જ થોડો તેની જ રીતે નદી ઓળંગીને પોતાના તરફ દોડ્યો હતો. લડાઈમાં કેટલા માણસો મરી ગયા હતા એને આંકડો સ્વપ્નામાં આવતો અને બે દિવસ પછી કે બીજે દિવસે છાપામાં એ જ આંકડો આવે. અમુક ગાડીને અકસ્માત થવાનો છે એવું સ્વપ્ન આવે અને થોડા દિવસ પછી અકસ્માત થાય વગેરે. પોતાના જીવનમાં બનેલા અખતરો પર પૂરા વિશ્વાસ ન મૂકતાં એણે મોટા પાયા પર અખતરો કરવા માંડ્યા છે. પોતાની માન્યતા અખતરો પછી દૃઢ થતી જાય છે.

કુનેએ પોતાના મતના સમર્થનમાં ઘણા દાખલા આપ્યા છે, પરંતુ એ બધાની વીગતમાં આપણે ઊતરતા નથી. હજુ તો એ વિષયમાં અખતરો થાય છે એટલે મોક્ષ મત આંધવો

માન્યતા હેતુ મનુષ્યના મન પરથી નાબૂદ થઈ નથી. કદાચ માનતા ન હોય પરંતુ અસંસના વંશતેના માણસો માનતા હતા. એટલે જાતિ (Race) નો વારસો આપણામાં રહ્યો છે. તેથી કરીને યુગની પરિભાષામાં કહીએ તો, વિશ્વમાતા (universal mother) ની આંખો હતી. એ પ્રાણી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓના અવધનોનું મળાને થયું છે તેથી અધાં પ્રાણીનું ઉત્પત્તિસ્થાને છે એટલે બધાની માતા છે. આવાં પ્રાણીઓનાં વણનોનો જુદીજુદી જાતિઓની પૌરાણિક વાતોમાં અભાવ નથી. આ પ્રાણીથી પુરુષ હરે છે અને સ્ત્રી હરતી નથી, એટલે જાતિની લાંગણીની સંજ્ઞા તરીકે પણ આ પ્રાણી છે. એ બતાવે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ એ લાંગણી ઉપર વધારે કાબૂ રાખી શકે છે. પૌરાણિક વાતોમાં મનુષ્યોને જાત્રન અવરથામાં જે વિચારો આવતા હતા એ વિચારો અર્વાચીન યુગના માનવીને સ્વપ્નામાં આવ્યા.

જુદીજુદી જાતનાં સ્વપ્નાં વિષે આપણે દૃષ્ટમાં પરિચય કર્યો. સ્વપ્નાં શા માટે શબ્દોને બદલે ચિત્રોનાં રૂપમાં દેખાતાં હશે? કોઈક એવો જવાબ એ રીતે આપે છે કે સ્વપ્નામાં ઘણી વખત દાખી રાખેલી ઇન્દ્રિય સંજ્ઞા યતી હોવાથી જાગ્રત મન એ ઇન્દ્રિયને સીધી રીતે એટલે કે જોડી ને તેથી સ્થિતિમાં જવા દેતું નથી. જાગ્રત મનના બારણા આગળ ચોક્કસાંથી પસાર થવાને માટે એને વેશપદો કરશે પડે છે, મોઢાના ભાવ બદલી નાંખવા પડે છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાં ઘણી વખત સિનેમાના ચિત્રપટની પેઠે એક પછી એક બનાવનાં ચિત્રોની દ્વારમાળાએ દેખા દે છે.

દા. યુગ એમ માને છે કે સ્વપ્નામાં આપણે નીચી કક્ષાએ કિતરીએ છીએ. એટલે આપણી વિચાર કરવાની કક્ષા પણ નીચી કિતરે છે, તેથી કરીને આપણે પ્રાથમિક યુગના મનુષ્યની દબે વિચાર કરીએ છીએ. એટલા માટે વિચારોને શબ્દોમાં ભૂતિમંત કરવાને બદલે એવા માણસોની પેઠે મુખ્યત્વે કરીને રંગબેરંગી ચિત્રોના રૂપમાં રજૂ થાય છે. યુગની માન્યતા પ્રમાણે બાળકોના અને કેટલાક પુખ્ત ઉમરના માણસોનાં સ્વપ્નાં સીધી રીતે ઇન્દ્રિય રજૂ કરે છે. પરંતુ મોટે ભાગેનાં સ્વપ્નાં અજાગ્રત મનમાં રહેલી દાખી દીધેલી છતાં પણ બળવાન ઇન્દ્રિયનાં બદલાયેલાં રૂપો જ છે.

ઘણાંખરાં સ્વપ્નાં જાગ્રત અવસ્થામાં થોડે બા ઘણે અંશે દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય બતાવે છે એમ કહી શકાય. સ્વપ્નાં હંમેશા દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય જ બતાવે છે એમ કહેવું વધારે પડતું છે, દાખી રાખેલી જ્ઞાતીય ઇન્દ્રિય અને નાનપણની ઇન્દ્રિય બતાવનારાં સ્વપ્નોની સંખ્યા ઘણી જોડી હોય છે. સ્વપ્નાં કાંઈ પણ જાતનું પ્રવૃત્તિમય વસ્તુનું સ્થાન કરે છે.

સ્વપ્નાં આવવાં નુકસાનકારક છે, માનસિક નજગાઈ અથવા તો સારોરિક નજગાઈનાં ચિહ્નો છે એમ માનવું જૂઝઘરેલું હોય છે. સ્વપ્નાં કેટલીક વખત જાતનંતુની નજગાઈને લીધે થતા માનસિક રોગોની આગાહી કરીને ચેતવી દે છે. કેટલીક વખત એમ માનવાને કારણે મંળા આવે છે કે સ્વપ્નાં કાયદાકારક છે. દાખી દીધેલી ઇન્દ્રિય સ્વપ્નામાં ઘણી વાર કૃત્રીમિત થાય છે એ આપણે જોયું. અજાગ્રત મનમાં દબાઈ રહેલી ઇન્દ્રિય કૃત્રીમિત થવાથી કેટલીક વખત સંતોષ અનુભવીએ છીએ. તેથી કરીને જાગ્રત અવસ્થામાં જે ઇન્દ્રિયને પ્રયત્ન પૂર્વક દાખી રાખવી પડતી હતી તે આણું બળ મારે છે, એટલે એક જાતનો થોડો માનસિક આરામ મળે છે. માનસિક વૃત્તિના દગાણનો ભાર જોડો થવાથી માનસિક ભાર જોડો

ચાય છે. તેથી કરીને માનસિક રોગોના ભોગ બનવાનો ગ્રંભવ ઓછો રહે છે. વૃત્તિઓ એક-સરખી રીતે દબાણના ભાર નીચે કચરાચેલી રહેતી નથી, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે સ્વપ્નામાં મંતોપ મેળવે છે. એનો અર્થ એમ નથી કાઢવાનો કે વારંવાર એક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે તો સાદું. વચ્ચે વચ્ચે જુદીજુદી રીતે જુદીજુદી વૃત્તિ મંતોપાય એવાં સ્વપ્નાં આવે એ સામાન્ય માણસને માટે ક્ષાયદાકારક નીવડવાનો વધારે ગ્રંભવ છે. એક ને એક જાતનાં સ્વપ્નાં ફરીફરીને આવવાં એ એક જાતની માનસિક નબળાઈ સૂચવે છે.

ભયસૂચક સ્વપ્નાં વારંવાર આવતાં હોય તેના નિવારણ માટે શો ઉપાય કરવો ? આવાં સ્વપ્નાં વારંવાર આવીને માનસિક સ્થિતિને ડામાડોળ કરી મૂકે છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે ભયને પ્રયત્નપૂર્વક દાખી રાખવામાં આવ્યો હોય છે. ગયા મહાન યુદ્ધ વખતે સ્થિતિ સૈનિકા માનસિક રોગોના પ્રમાણમાં વધારે ભોગ બન્યા હતા. કારણ કે એ લોકોને એમ શીખવવામાં આવ્યું હતું કે ભય નામદર્દીની નિશાની છે. એ ભયને ખીજ સમક્ષ દેખાવા દેવો એ પણ ડરપોકપણાની નિશાની છે. આથી કરીને ભય લાગવા છતાં ન લાગે એવું દેખાડવાનો હમેશા પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો. એક બાજુથી ભય બહાર ડોકિયું કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને બીજી બાજુથી એને દાખી રાખવાનો હમેશા પ્રયત્ન થાય. જ્યારે ભયની માત્રા વધી જાય છે ત્યારે બમણા વેગથી બહાર આવે છે. પર્વતના શિખરમાથી નીકળેલા લાવા રસ જેવી રીતે મોટામોટા પરચરાને ભાંગીને જુદા કરી નાંખે છે, અને કેટલાય માઈલો દૂર ફેંકી દે છે તેવી રીતે દબાઈ રહેલો ભય ઉપરથી લાદવામાં આવેલા દબાણના કૂચા ઉડાવી દે છે આ હદ યુદ્ધના અંતિમ પરિણામરૂપે માનસિક સમતોલપણું શુભાવી ખેસવું પડે છે. માનસિક સમતોલપણું શુભાવી ખેસે તે પહેલાં લડાઈનાં ભયંકર સ્વપ્નાં સૈનિકોને આવતાં. આ સ્થિતિને આટલેથી પણ અટકાવી શકાય છે. ભયંકર દશ્યને મનમાં ન લાવવાનો પ્રયત્ન કરીને, એની હમેશા અવગણના કરવાથી મામલો ઊભરો ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે, એને બદલે ભયંકર બતાવને સ્મૃતિમાં તાન્ને કરીને, એને છૂટથી વર્ણવી અને ચર્ચા કરવાથી ભયનો ભોળો ઓછો થાય છે. ભય ઉપર મૂકેલું દબાણ ઉડાવી લઈને ખીજની આગળ નાના ઘઈ જવાશે, આવડા દેખાઈશું વગેરે માન્યતા દૂર કરવાથી મનની ઓછી તાણ પડે છે. મતજ્ઞ કે આ વૃત્તિને છુપાવી રાખવાને બદલે, દાખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, જાણે કે સહજ હોય એવી રીતે વર્તવાથી થોડા વખતમાં આવાં સ્વપ્નાં અટકી જાય છે. જાતીય સ્વપ્નાંને માટે પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડી શકાય. એ ચર્ચા ગદી છે માટે જાતિ વિષે છૂટથી ચર્ચા ન થાય, અને છતાં અજાગ્રત મનમાં જાતિની મારા-મારી બમણા વેગથી ચાલતી હોય તો જાતીય સ્વપ્ના વારંવાર આવે છે. હમેશાં વૃત્તિઓને અકુદરતી રીતે દાખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. વારંવાર સ્વપ્નદોષ થવામાં પણ આ એક મુખ્ય કારણ છે.

દીવાસ્વપ્નો અને તરંગોની માત્રા વધી જાય તો નુકસાનકારક છે. દીવાસ્વપ્નો વખતે મન અર્ધજાગ્રત અથવા લગભગ પૂરેપૂરું જાગ્રત હોવા છતાં માનસિક સ્થિતિ દેકાણે રહેતી નથી, મન પરનો કાળુ ઓછો થાય છે. દિવાસ્વપ્નો અને તરંગોમાં આનંદ લેનારા માણસો ઓછા ક્રિયાત્મક હોય છે. કવિઓ અને નવલકથાકારો પર એક સામાન્ય આરોપ છે કે એ લોકો વધારેપડતા તરંગોમાં બેસ્યા કરે છે. તરંગની માત્રા વધી જાય તો આ ત્રુટિ

રહેવાનો-સંભવ છે. તરંગોને સાચા જનારો તરીકે માની લેવામાં આવે છે ત્યારે કલ્પના અને સત્ય ખીના વચ્ચે બેઠ પાડી શકાતો નથી. તરંગ મનુષ્યને જન્મથી પ્રાપ્ત હોવા છતાં એકલા તરંગમાં રાચવામાં પણ એરકાયદો છે. તરંગમાં વધારેપડતા રાચનાર માણસો તરંગ અને સત્ય ખીનાનો મેળ પાડી શકતા નથી. એની સાથે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે તરંગ અને દિવાસ્વપ્નનું કંઈ સમત્તારથી તફાવત અંધ યર્ષ જાય તો દુનિયાના સાહિત્યમાંથી કલ્પનાને દેશવટો લેવો પડે અને પરિણામે સાહિત્યમાંથી ધણો રસ ઊડી જાય. કલ્પના અને સત્ય ખીના એમાંથી એકે નરક વધારે ઓછા દગ્ગા સિવાય જીવનમાં બંનેનો સુયોગ સાધી શકાય છે.

આપણે આગળ જોયું કે તરંગો અને દિવાસ્વપ્નો સ્વપ્નાંની વસ્તુ તૈયાર કરે છે, અને તેથી એને સ્વપ્નમાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. તરંગ સ્વપ્નાંનો અગ્રણ્ય છે. સ્વપ્નાં સર્વનાત્મક હોઈ શકે છે, ભવિષ્યનાં જનારોનું સૂચન કરે છે તેવી જ રીતે તરંગોનું પણ છે. એક વિજ્ઞાનીએ વિજ્ઞાનનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તે પહેલાં તરંગમાં એ અગત્યના નિયમની ઝાંખી કરી હતી. આ મતને સમર્થન કરનારા કેટલાક છુટાછવાયા દાખલા મળી શકે છે.

સ્વપ્નને ઉકેલ કરવાના શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ તો શરૂઆત જ થઈ છે એમ કહી શકાય. કોઈ દલીલ કરશે કે અસલના વપ્તમાં પણ આગાહીસૂચક સ્વપ્નાંનો ઉકેલ કાઢવા હતા. આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓએ શું વધારે કર્યું છે? અસલના વપ્તમાં આગાહીસૂચક સ્વપ્નાંનો ઉકેલ કેટલીક માન્યતા, પ્રથા, વહેમ, ધર્મ વગેરે પર આધાર રાખતો, એમાં શાસ્ત્રીયતા ઓછી હતી. સુદ્ધિપૂર્વકના અખતરાને બદલે અંધશ્રદ્ધા અને વંશપરંપરાગત આલી આવેલી માન્યતા મોટા ભાગ ભજવતી. આજના માનસશાસ્ત્રીઓએ આ બધી વસ્તુઓને બાજુએ મૂકીને અખતરા કરીને પોતાનો મન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માન્યતાની અરાજકતા પર સ્વપ્નાંના અખતરાનો આધાર રહ્યો નથી, એટલે જ આજકાલ આ વિષયમાં જે અખતરાઓ થઈ રહ્યા છે એને વધારે વિશ્વાસપાત્ર માનવાને કારણ મળે છે.

સ્વપ્નાંને તુરત જ સમગ્રવવાનો અને તુરત જ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. પ્રથમ તો સ્વપ્નાંની આજુબાજુ યંચાયેલા જનારો અને વિચારોનો ઝીણવટથી, સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ સંબંધ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વપ્નાંનો એકદમ ઉકેલ કાઢવા માંડીએ તો કાચું કપાઈ જવાનો અને ખોટો અર્થ ખેંચી કાઢવાનો વધારે સંભવ રહે છે. એક જ સ્વપ્નાંનો ઉકેલ કાઢીએ તો ખોટો ઉકેલ હોવાનો વધારે સંભવ રહે છે, પરંતુ એક રાતના આવેલાં બેચાર સ્વપ્નો કે બેચાર રાતનાં જુદાંજુદાં સ્વપ્નોની દારમાળા લઈને ઉકેલ કાઢવાથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર ઉકેલ નીકળી શકે છે. એક સ્વપ્નાંને આજુબાજુનો સંબંધ જોઈને ઉકેલ કરીને નોંધ રાખવી. બીજા સ્વપ્નની પણ નોંધ કરવી. આવી રીતે બેચાર સ્વપ્નોની ઉકેલની નોંધ કર્યા પછી સ્વપ્નની દારમાળાના ઉકેલનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડવા પ્રયત્ન કરવો. કેટલીક વખત એક સ્વપ્નાંનો જૂઝઘરેલો ઉકેલ બીજા સ્વપ્નામાં બદલ તરી આવે છે. આવી રીતે આખેલા ઉકેલ વધારે વિશ્વાસપાત્ર બની શકે છે. સામાન્ય ખેડૂતના હોદરામાંથી ઊઠી પડીએ ચટ્ટા માણસને આવેલાં એ સ્વપ્નાંનો ઉકેલ બંનેને સાથે રાખીને મેળવીએ તો પહેલાંનો અર્થ બીજામાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. એક સ્વપ્ન બીજાનું પૂરક છે. ઉકેલમાં કંઈ જૂઝ ટકી ગઈ હોય તો બીજામાં માલૂમ પડી આવે છે,

સ્વપ્નાનો ઉકેલ લાવતી વખતે એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આનુબાહુના સંબંધથી, ગમે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી એમાં જે અર્થ તારવી કાઢીએ તેમાં પણ ભૂલ હોવાનો સંભવ રહે છે. ખરો અર્થ શોધી કાઢવા કરતાં ખોટો અર્થ શોધી કાઢવાનો સંભવ ઓછો નથી. સ્વપ્નાના ઉકેલના દરેક પ્રયત્ન તરફ રાક્ષાની નજર નેત્રું એ વધારે સલામતીભરેલું છે, કારણ કે ઉકેલ કાઢવાનો પ્રયત્ન જુદી ભાષા અને જુદી સંસ્કૃતિવાળા મુલકમાંથી એ ભાષા વિષે અરુણપરધું જ્ઞાન ધરાવનાર પરદેશીને માટે સાચી હકીકત મેળવવાના પ્રયત્ન કરતાં પણ વધારે જોખમકારક છે. દરેક સ્વપ્નામાં અર્થ રહ્યો છે એમ બધા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે એટલે એ સ્વીકારી લેવામાં કંઈ વાંધો નથી. સ્વપ્નાનો ઉકેલ કાઢવામાં જુદાજુદા મતો છે એટલે વિદ્વાનોનો ખોટો સમુદાય કંઈ તરફ ઢળે છે એ જોયા પછી પોતાના જાત-અનુભવનો જો એ મત સાથે મેળ ખાય તો એ વર્ગ તરફ ઢળવું વધારે યોગ્ય છે.

ખોટા ભાગનાં સ્વપ્નાં ભૂતકાળના બનાવો સીધી અથવા આડકતરી રીતે રજૂ કરે છે. આ મતને બધા જ માનસશાસ્ત્રીઓ ટેકો આપે છે. ઘણાં તો એમ માને છે કે સ્વપ્નાંમાં ભૂતકાળના બનાવો સિવાય બીજા બનાવો આવી શકતા જ નથી. એટલે સ્વપ્નાનો ઉકેલ કરતી વખતે પ્રથમ દૃષ્ટિ ભૂતકાળમાં જ ફેરવવી યોગ્ય છે. આનુબાહુનો ભૂતકાળનો સંબંધ યાદ ન આવે તો પછી ભવિષ્યને માટે રાખી મૂકવું. એવી જ રીતે ખોટા ભાગનાં સ્વપ્નાં જાતિઅનુભવ અને વિચારોના પરિણામરૂપે છે. આ પ્રદેશમાં મેળ ન ખાય તો પછી સામુદાયિક અજ્ઞાત મન શંકારૂપે કંઈક ચૂચન કરે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી. પરંતુ સામુદાયિક અજ્ઞાત મનનો પ્રદેશ બહુ જ અગમ્ય છે. એટલે ખોટા ભાગે આવાં સ્વપ્નાં ખોટા ઉકેલ લાવે છે. સ્વપ્નાં ભવિષ્યની આગાહી કરે છે કે નહિ, અને જો કરતાં હોય તો કેટલી હદ સુધી, એ તો પોતાના ઉપર અખતરા કરીને એ વિષયના પારગતોના અભિપ્રાય સાથે સરખાવી નેત્રું એ વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે હજુ આ પ્રદેશ થોડો વખત થયા જ ખેડાવા માંડ્યો છે.

આચારરૂપ લીધેલાં પુસ્તકો

- ૧ *Experiment with the Time*—J. W. Dunne
- ૨ *Modern Man in Search of Soul*—Jung
- ૩ *Recreating of the Individual*—B. M. Hinkle
- ૪ *Abnormal Psychology*—Macdougall
- ૫ *Interpretation of Dreams*—Freud

સંશોધકને—

રજનીકાન્ત મોદી

ગીત કાંઈ મૈર્યનાં,
અને અનન્ત શૈર્યનાં;
દિવ્ય ગાન ગુપ્તનાં,
સ્મૃતિ થકી વિદુષનાં,

કાલની અગાધ ગર્જા પ્રસુપ્તનાં—
આ સહુ શું તે સુષુપ્તનાં ?
અને રહ્યાંસહ્યાં શું તે વૌર્યનાં ?
શુભ મૌહિતકો નિઝૂદ ભૂત-કાલ-છીપમાં ?
શું લાવતો અતીત ને સમીપમાં ?

શોધનાર !

ભૂતનાં ઉઘાડ કાર:
એનાં સંગ આંધ વર્તમાન,
લાવિનાં અને જગાવ ગાન.

ભૂત—વર્તમાન—લાવિ
એક સાંકળે તું સંકળાવૌ,
સંસ્કૃતિ. પ્રદીપ હસ્ત ધાર,
ગાદ ધ્રાન્ત તેયકી વિદાર,
વિશ્વને અધઃપ્રપાતથી ઉગાર.

ભવનાર્ણવે,

કો-વાયુને જવે,
અનન્ત નાવડી મનુષ્ય-વંશની
પળે દિશામહી સદૈવ ધ્વંસની.

તું ઉગાર !
તું ઉગાર !

અનન્ત ધ્વંસથી તું એ ઉગાર !
વિસ્મૃતિ-પથે જતી તું ઉગાર !
તાર એ, ઉગાર એ, તાર, તાર !

શિલા કરે કંઈક લેખ ધારતી;
અદ્વિ-કન્દિરામહિ વસન્તો અશ્રુ સારતી:
સમૃદ્ધિ ભૂતકાલની વિનાશમાંથી તારતી.

વિચારતી,

સલે ન માનવી સ્મરે !

અતીત કાલનાં વ્યવસ્ત સ્વપ્ન વિસ્મરે !
તથાપિ કાલનાં પ્રલાવ સંગ ઝૂઝતી
રહીશ હું સદાય, આશ સેવતી,
‘સહસ્ર વસરો જતાંય આવશે
મનુષ્ય કોઈ જો અહિં, મને બચાવશે;
અને કૃતાર્ય એ મને બતાવશે.’”

કાલ—મૃત્તિકા તળે દટાયલી
એ શિલા હવે ઉગાર તું !
સંસ્કૃતિનો પાંખડી ગિડાયલી,
એ શિલા હવે ઉઘાડ તું !
ઉઘાડ તું !
ઉગાર તું !

હિંદમાં ઘોડાં વંચતી ચાલી રહેલી રાજકીય, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિની સાથે સાથે હિંદમાં વિજ્ઞાન મંશોધનની પ્રગતિ પણ ઘણા વેગથી ચર્ચ રહી છે. ગયાં વીસેક વર્ષમાં હિંદના વૈજ્ઞાનિકોએ સારા થે જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સદ્ગત રામાનુજમ જેવા મમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી, જગદીશ બોઝ અને ખીરબલ સહાની જેવા પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી, પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય જેવા રસાયણશાસ્ત્રી, નોબેલ ઈનામ જીતનાર સર ચંદ્રશેખર વ્યકટ રામન તથા મેક્સનાઈ થહા જેવા જગદ્વિખ્યાત પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વગેરે અનેક વ્યક્તિઓએ જગતમાં હિંદનું નામ ઉજાવણ કર્યું છે. હિંદની પ્રત્યેક યુનિવર્સિટીમાં આજે વિજ્ઞાનની શોધખોળની ભરતી આવેલી દેખાય છે. આ પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી એક ખીજનો સહકાર સાધી નવીન માર્ગદર્શન મેળવવા પ્રતિવર્ષ હિંદી વૈજ્ઞાનિકોનું એક સમેલન જુદે જુદે સ્થળે મળે છે. આ વર્ષે એ વિજ્ઞાન પરિષદનું ૨૪ મું અધિવેશન હૈદરાબાદમાં સર અકબર હૈદરીને દસ્તે જન્યુઆરી માસની શરૂઆતમાં ખુલ્લું મુકાય હતું.

સર અકબર હૈદરીએ પરિષદ ખુલ્લી મુક્તા નિઝામનો પ્રોત્સાહન આપતો સંદેશ વાંચી જણાવ્યું કે,

“કોઈપણ દેશ કે વ્યક્તિ આજે વિજ્ઞાનની અવગણના કરી શકે નહિ. એ વિષે પણ શંકા નથી કે જગતની સંસ્કૃતિની અને ઉદ્યોગની પ્રગતિમાં વિજ્ઞાને અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે મારી ખાતરી છે કે જો હિંદની પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરતી થાય તો વિજ્ઞાનનો ઉત્પાદક ફાળો લક્ષમાં આવ્યા વિના ન જ રહે. અત્યારે હિંદમાં કેટલાયે સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીને લગતા પ્રશ્નો ઉપર વૈજ્ઞાનિક મંશોધનને લગતી પૂર્વહકીકન (તંત્ર) પણ સપૂર્ણ નથી, એટલે વધુ પ્રગતિની આશા અત્યારે ન જ રખાય. એ માથે મારું એવું પણ મતવ્ય છે કે આપણી પ્રગતિ માત્ર એકમાર્ગે ન જ થવી જોઈએ, પરંતુ વિજ્ઞાનની સાથે બીજી અનેક દિશામાં આપણી માનસિક પ્રગતિ થવી જોઈએ. એમ થાય તો જ અનેક માર્ગે આગળ વધતી સંસ્કૃતિનો જીવનના દરેક અંગ સાથે મેળ થાય.”

આજકાલ રાજકીય આંદોલનોનું ક્ષેત્ર ગામડાં તરફ વળ્યું છે અને એ જ પ્રવૃત્તિનો પકઘો વિજ્ઞાન પરિષદમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. રા. બ. વેંકટરામને પરિષદના પ્રમુખ-સ્થાનેથી “હિંદનું ગામડું—તેનું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય,” એ વિષય ઉપર મનન કરવા યોગ્ય ભાષણ કર્યું છે. ગામડાંના મુખ્ય રોજગાર ખેતી તરફ ધ્યાન ખેંચતાં તેઓ કહે છે કે,

“ખેતીનો મુખ્ય આધાર આગ્રોહવા ઉપર છે. હિંદમાં પ્રતિવર્ષ અતિચ્છટિ, અના-વૃષ્ટિ અને હિમ જેવાં મહાન સંકટો એક યા બીજા ભાગ ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એ અજ્ઞેય બળો વિષે ખેડોને પૂર્વમાહિતી હોતી નથી અને વિજ્ઞાનના મંશોધનને

હજી એ આ જાળતમાં ઘણું કરવાપણું છે...ગામડાંના ખેડૂતોની પેદાશના મૂલ્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ફરકારે થાય તે વિષે ખેડૂત ઘણે ભાગે અજ્ઞાન જ રહે છે અને ખેડૂતોના ઉત્પાદનનો મુખ્ય લાભ ઘણે ભાગે શહેરમાં જ જાય છે...ગામડાંના વધી ગએલાં જન્મપ્રમાણ તરફ પણ આપણે ઉદાસીન રહે પાડવે એમ નથી. અસંલ ખેતીની પેદાશને અંગે અને મરતાં જીવનને લીધે ગમે એટલી સંતતિ હોય તેને ઉછરવામાં વધી આવતો નહતો. આજે એ પ્રશ્ન બદલાયો છે અને સંતતિનિયમનના પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. . . . જમીનના દિનપ્રતિદિન ભાગલા પડતા જાય છે. આથી સામુદાયિક ખેતીના લાભો ધીમે ધીમે નષ્ટ થતા જાય છે. . . . ભવિષ્યમાં દૂધનો ઉપયોગ વધતો જશે એ વિષે શંકા નથી એટલે ગામડાંમાં દોરના ઉછેર તરફ વધુ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. ખેડૂતોનાં વધી ગએલાં દેવાં, ખેતીની પેદાશમાં થયેલાં ઘટાડો વગેરે માટે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવું આવશ્યક છે. ખેતીનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો વગેરેનો હજી સુધી ભેદ એ તેવો લાભ લેવાતો નથી; એટલે એ જાળતનો પણ ગામડાંને ઉપયોગી નિવડે એવો પ્રચાર આવશ્યક છે.”

ડૉ. જી. એન. રોય રસાયણ વિભાગના પ્રમુખ હતા. અને તેમનો વિષય પણ મુખ્યત્વે ગામડાંને અનુલક્ષતો હતો. મેલેરિયાના વિષય ઉપર બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“હિંદની પ્રગતિમાં મેલેરિયા મહાન શત્રુ યથા પડ્યો છે. માત્ર બ્રિટીશીના ભોગ લઈને નુકસાન કરતો એ અટક્યો નથી, પરંતુ ગરીબ વર્ગનાં લોકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ હણવામાં એ બહુ જ મદદરતો ભાગ ભજવે છે. મેલેરિયાને લીધે જ હિંદુસ્તાનના વિસ્તૃત જનસમુદાયની શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સ્થિતિની અધોગતિ થઈ છે.”

આ પછી એમણે કિવનીન, અશીષુ વગેરેનો મેલેરિયામાં યતો ઉપયોગ અને તેનાં મદદરતો અંગોની મેલેરિયા ઉપર થતી અસર, જુદા જુદા ઉપાયોની તુલના બહુ લંબાણ-પૂર્વક કરી હતી અને અંતે જણાવ્યું કે કિવનીન સિવાય હજી મેલેરિયા વિષેના ઉપાયોમાં અનેક શોધબોળ થવી બાકી છે. મેલેરિયા મુખ્યત્વે હિંદનો જ પ્રશ્ન છે અને એ દિશામાં જેટલું થાય એટલું ઓછું. ગામડાંમાં મેલેરિયાના પ્રશ્ન પરત્વે હજીયે દુર્લભ થાય છે, એટલે આ શત્રુને દૂર કરવામાં વિશાળ પાયા ઉપર સંશોધન કરવાનું આવશ્યક છે.

ડૉ. દત્ત ગણિત અને પદાર્થવિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ હતા અને તેમણે અણુ અને પરમાણુ વડે થતા પ્રકાશના ચોષણ (absorption) ઉપર એક વિદ્વાતાભર્યું બાષણ આપ્યું. હજુ અણુ વડે પ્રકાશના યતા ચોષણ વિષે કેટલાયે અજ્ઞાત પ્રશ્નો અણુકલ્પના છે. તે વિષે અને બોહરના અણુરચનાના નમૂના વિષે એમણે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમનું માન હતું છે કે સૂર્યમંડળના જેવી પરમાણુની અંદર રહેલાં વિદ્યુત-કણોની રચનાનો પ્રો. બોહરનો નમૂનો હજી એ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે અને થોડાં વર્ષમાં એની કેટલીક બિલુપો દૂર થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

લેફ. કર્નલ કાટિયાએ શરીરરચનાસ્થ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે બાષણ આપતાં જણાવ્યું કે,

“હિંદ વૈદ્યક વિદ્યાનો ઉત્પાદક દેશ છે, પરંતુ આજે પશ્ચિમ દેશોના જેટલી

પ્રગતિ આપણે કરી શક્યા નથી. ખામ્ કરીને હિંદનું કંગાળ શરીરસ્વાસ્થ્ય જોતાં હજી વૈદ્યકના પ્રજોને બહુ બહોળું ક્ષેત્ર છે. અત્યારનો હિંદનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કાર્યકુશળ સશોધન કરનારાની જરૂરિયાતનો અને એ દિશામાં થોડા માર્ગદર્શનનો છે.”

ગામડાંને લગતું ખીજું બાપણ તે ડૉ. જી. એમ. ચાપરનું હતું. એમનો વિષય “દોરની માવજત અને દોરનું વૈદક” હતું. હિંદના ગામોદારમાં દોરના ઉછેરનું મહત્ત્વ મમજનવતાં તેમણે કહ્યું કે હાલ ગામડાંમાં દોરની માવજત અને તેમના સ્વાસ્થ્ય વિષે જોઈએ એટલું ધ્યાન આપતું નથી. એ દિશામાં કેટલું થઈ શકે એ વિષે પણ એમણે લગભગથી વિવેચન કરી સમજાવ્યું હતું. ગામડાંના કેટલાક ધરગૃહો ઉપાય વિષે પણ એમણે નિર્દેશ કરી બતાવ્યું કે કેટલાક ઉપાયો હાનિકારક છે. કનક એલિવરે પણ દોરના ખોરાક વિષેના અજ્ઞાન ઉપર બાર મૂકી દોરના ખોરાક અને તેનાથી થતી માળુસોની તપ્તિય ઉપર અમર વિષે વિવેચન કર્યું હતું.

શ્રી કે. સી. મુકરજીએ માનસશાસ્ત્રના પ્રમુખ તરીકે “કૌટુંબિક જીવનના લાભો” વિષે ઘણું સુંદર બાપણ કર્યું. એમણે જણાવ્યું કે,

“હિંદના કૌટુંબિક જીવનની ભાવના વડે સમાજનાં અનેક દુઃખદોષો સમજવાની અને એકબીજાને સહાય કરવાની વૃત્તિ વધુ તેજ બને છે. વળી હિંદના કૌટુંબિક જીવનની વિશિષ્ટતાને લીધે એમનામાં પારકા તરફ સમભાવથી જોવાની ટેવ પડે છે. હિંદને યુરોપિયન કે નીચા કાર્કની પ્રત્યે અણગમો થશે નહિ. હિંદની માનસિક ફળવણી તરફ નિર્દેશ કરતાં એમણે કહ્યું કે હિંદમાં માનસિક પ્રગતિ કરવાના અનેક પ્રયોગો મોટા પાયા ઉપર થયા છે. એમાં મહાત્મા ગાંધીનો દાર્શનિક અને રૈટિયાનો પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે આ પ્રયોગો દરેક અંશે નિષ્ફળ નીવડેલા છે, કારણ કે મોટા જનસમુદાયને ફળવવા માટે લાભો સમય લઈ ધીમે ધીમે આપેલી ફળવણી વધુ કાયમ અને ફળદાયી નીવડે છે.”

હિંદના ધરતીકપ વિષે ડૉ. જી. વેરે બાપણ કરી મમજાવ્યું કે દક્ષિણ હિંદનો પ્રદેશ પ્રમાણમાં સલામત છે. રા. બ. વિશ્વનાથે ખેતીવાડીનાં મંશોધન વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવા કરતાં જૂની પદ્ધતિમાં કેવા સુધારા થોડા છે એ તરફ સંશોધકોએ લક્ષ આપવું જોઈએ. જમીનની માટી અને તેના ખેતી માટેના ઉપયોગ વિષે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ થતું હજી ઘણું બાકી છે. બનાવટી ખાતર કરતાં વનસ્પતિના ખાતર તરફ પણ વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. રાસાયણિક ખાતર મેંદું છે અને ધણીવાર બિનઉપયોગી નીવડે છે. એના કરતાં કેટલીએ નકામી ભીંગતી વનસ્પતિના ખાતર વિષે વેંધુ શોધખોળ થવાની જરૂર છે.

ઉપરના વર્ણનથી માલમ પડશે કે આ વખતની વિજ્ઞાન પરિષદને ગામડાંની વિજ્ઞાન પરિષદ કહીએ તો ખોટું નથી. આવતે વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદનો રૌપ્ય મહોત્સવ છે. એ વખતે ઇંગ્લેન્ડના આગેવાન વૈજ્ઞાનિકોએ અહીં આવવાનું કબૂલ કર્યું છે. એમના આગમનનો લાભ તો અમૂલ્ય જ નીવડશે. આ વખતની વિજ્ઞાન પરિષદનો ધ્વનિ હિંદની પરિસ્થિતિ સાથે વિજ્ઞાનનો સુયોગ કરવાનો સ્પષ્ટ લાગે છે. વિજ્ઞાનનાં ફળો લાંબે કાળે જ દેખીતાં થાય છે. એટલે અત્યારે ખાસ લાભો ન દેખાય તો પણ તેથી નિરાશ થવાનો જરૂર નથી.

અખિલહિંદ મહિલા પરિષદનાં સંસ્મરણે

ભિંમલા મહેતા

અખિલ ભારતીય મહિલા પરિષદની અગિયારમી એક મિત્રીસ માર્ચેટ
ફ્રીન્સના પ્રમુખપદે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં દિસેમ્બરની તા. ૨૩ મીથી તા. ૨૬
મી સુધી ભરવામાં આવી હતી. આ પહેલાં આ પરિષદ મુંબાઈ પ્રલાકમાં બે વાર આગળ
ભરાઈ હતી. આપણા ગુજરાતમાં તો આ પહેલી જ વાર મળી હતી. સત્યામઢની લડતમાં
ગુજરાતની બહેનોએ બહુ સારો ફાવો આપ્યો હતો, પણ પછી બહેનોતો ઉત્સાહ શાંત
પડ્યો હતો; તેને તગૂત કરવાને બહુ સારી તક મળી હતી, ને તેનો બહેનોએ બહુ સારો
લાભ લીધો એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું ન કહેવાય.

આવી પરિષદ અગિયાર વર્ષથી હિંદુસ્તાનનાં જુદાંજુદાં શહેરોમાં દર વર્ષે ભગાય છે.
સાધારણ રીતે જે શહેરમાં તે પરિષદ ભરાવાની હોય ત્યાંની બહેનો સ્વાગત સમિતિની
સભ્ય થાય. પણ આ વખતે ગુજરાતની કેટલીક બહેનોએ ગુજરાતકાઠિયાવાડનાં ગામોમાં
ફરીને આ પરિષદનો સારો પ્રચાર કર્યો હતો, ને તેને લીધે અમદાવાદ સિવાયનાં ગુજરાત-
કાઠિયાવાડનાં ખીન્ન શહેરોની તેમ જ મુંબાઈમાં રહેતી ગુજરાતી બહેનો મોંઝી સંખ્યામાં
સ્વાગત સમિતિની સભ્ય થઈ હતી.

દરેક પરિષદમાં બહારગામના પ્રતિનિધિઓ આવે તેને માટે સ્વાગત સમિતિ રહેવા
તથા ખાવાની મંદત વ્યવસ્થા કરે એવી પ્રથા છે, પણ આ વખતે બધા જ સ્વાગત સભ્યો
માટે પણ તેમની પાસે કંઈ પણ લીધા વગર રહેવા તથા ખાવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી
હતી. દરેક સ્વાગત સભ્ય પાસે રૂ. ૫ લેવામાં આવ્યા હતા, પણ તે તો ફક્ત સ્વાગત
સમિતિનાં સભ્ય થવાની શી હતી પ્રતિનિધિઓને માટે અને સ્વાગત સભ્યો માટે એમ બે
જુદાંજુદાં ફેમ્પ રાખવામાં આવ્યા હતા. આટલાં બધાં મહેમાનોની વ્યવસ્થા કરવાની
હતી, ને જુદેજુદે સ્થળે જુદાજુદા ઝંગલાઓ મળ્યા હતા તે છતાં વ્યવસ્થા તથા સગવડ
બધાં જ સારાં હતાં.

તા. ૨૩મીએ સવારે પરિષદને અંગે નહિ પણ પરિષદનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં
પરિષદનું કામ ચર્ચવા માટે ગુજરાતી બહેનોની એક સભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં ભરવામાં
આવી હતી. આ સભાને હેતુ ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગની બહેનો પોતાની મુશ્કેલીઓ
તથા વિચારની આપણે કરે તે હતો. લગભગ સાતસો આકસો બહેનોએ આ સભામાં હાજરી
આપી હતી, ને ત્યાં ગુજરાતની બધી બહેનો પરિષદ પૂરી થયે પોતપોતાને ગામ જઈ શાં
શાં કામ ઉપાડી શકે તેની રૂપરેખા વિષે પણ સારાં ભાષણો થયાં હતાં.

તા. ૨૩મી. દિસેમ્બરે મોંઝી પરિષદનું કામ શરૂ થયું હતું ને તે માટે ત્રિતમનગરમાં
એક મુંદર શમિયાણામાં પરિષદની ખુલ્લી એક મળી હતી. પરિષદની આ જ એકમાં પુરુષોને
આમંત્રણ આપવામાં આવે છે. પરિષદનાં પ્રતિનિધિઓ, સ્વાગત સભ્યો તથા શહેરના

જાણીતા આમનિત સ્ત્રીપુનુપોથી આ મોટા શમિયાણા ચિકાગ લગાઈ ગયો હતો પ્રથમ ગુજરાતની બહેનોએ ગુજરાતીમાં એક મુંઝ ગીત ગાયા પછી સ્વાગત મિત્રિના પ્રમુખ, ગુજરાતના જાણીતા બહેન લેડી વિદ્યાગૌરી નીવડે પ્રતિનિધિઓ અને બીજાઓને આવકાર આપ્યો હતો પછી ગત વર્ષના સેક્રેટરી મિત્રીમ સ્વામીનાથને ગયા વર્ષનો રિપોર્ટ ટૂંકમાં વાંચી મેળવ્યાનો હતો પછી આ વર્ષની પત્રિકાના પ્રમુખ મિત્રીમ મ્ત્રીન્સનું બાવણુ થયું હતું મિત્રીસ મ્ત્રીન્મ પદેશી મનારી છે, એટલે એમની સૂચી માટે કેટલાંને નવાઈ પણ વાગે પણ તેમના પરિચયમાં એટલું કહેવાનું કે તે બહેન એક આયર્લિશ બહેન હોવા છતાં એ-વીમ વર્ષથી હિંદમાં જ રહે છે ને તેમણે હિંદને જ પોતાનો દેશ માન્યો છે તે એટલે સુધી કે મને ૧૯૩૦ની મત્યામહત્તની ૧૩તમા તેઓ કાગનામ બોગવી આ પા હતા એ બહેન હમેશ ખાલી જ પહેરે છે એમનું બાવણુ પણ પોતે જ મામોદોગના 'ખાદી' માગળની ચેપડીમાં છપાવીને માથે લઈ આવ્યા હતા, તે ઉપરથી એ બહેનની સ્વદેશીની ભાવનાનો ખ્યાલ આવી શકે છે હિંદની બહેનો જુદાજુદા પ્રાન્તમાં જુદીજુદી રીતે કામ કરે કે તે બધાને માટે મમરત હિંદની બહેનોની દર વર્ષે એક પત્રિકા મળે તો સધી બહેનો પોતાના વિચારની આપને કરી શકે ને કામ કરવામાં પણ કેટલેક અંગે દિશાસૂચન થાય ને મરણતા આધી શકે તે માટે આવા પ્રકારની પત્રિકા મેળવવાનો અગિયાર વર્ષ પૂર્વે પ્રથમ વિચાર કરનાર તથા તેને અમલમાં મૂકવા જહેમત ઉકારનાર બહેનોમાંના એક મિત્રીમ મ્ત્રીન્સ છે એમનું બાવણુ બહુ લાંબુ નહોતું, પણ ખરેખર પ્રેરણાત્મક હતું એમણે પ્રથમ તો જે મંથ્યાઓ તરફથી આ પત્રિકા મોનાવી છે તેને અંગેની જુદીજુદી શાખાઓના મમનો દ્વારા ખ્યાલ આપના જણાવ્યું હતું કે ધણા મામાનિક સુધાગના કાપડા—જેવાકે માગડા અડટ, દેવદાસીની પ્રધા તથા વેશ્યાવાડા મામેના કાપડાઓ રંગે અમનમાં સુમનરામાં આ મંથ્યાઓ ધરે કાળો આપ્યો હતો આ મંથ્યાઓ કે હ લાખનુ કેગરણીનું દસ એકડું મૂ્યું હતું તેમાંથી દિલ્હીમાં ગૃહવિજ્ઞાનની એક ટોલેજ ચનાવરામાં આવે છે આ મંથ્યાઓ પોતાના કામને લીધે આત્મગર્હીય સ્થાન મેળવ્યું છે જેથી આ સંસ્થાના મંથ્યાઓ આત્મગર્હીય પરિષદમાં પ્રતિનિધિ ધર્મને જાન છે તે ઉપરાંત દર વર્ષ દેશદેશથી પ્રેક્ષક બહેનો આ પત્રિકામાં આવે છે આની પત્રિકાની ઉપયોગિતા મમજવતા તેમણે કહ્યું હતું કે આવા વાર્ષિક મંથનનો મરેતોને એમ્પીન્નને મળવાની તમ આપે છે તે ઉપરાંત જાહેરગતમાં ભાગી કરવાની ને જાહેર મામ માટે સારી રીતે કેળવાવાની તમ આપે છે પછીથી ભવિષ્યના મામ માટે બોના એમણે ખાગ તો એ મ્યું હતું કે પત્રિકા પોતાની મમસ્ય એક આદર્શ ગળીને લગન ચવાવવી જોઈએ, ને તે આદર્શ એ ગળવો જોઈએ કે સ્ત્રીઓની ગ્રિધિત સ્વતંત્ર કરવી અત્યારે દુનિયાભરમાં મમાજમાં આર્થિક તેમજ નૈનિ-સ્ત્રી અને પુરુષો માટે જે જે જુદાજુદા ધોરણો છે તે દર મવા તરફ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સ્ત્રી સમગ્ર કામ કર, બાળકો ઉછેરે, તો તેના તે કાર્યની બીજા બધા કાર્યની માફક કિંમત થવી જોઈએ એમ તેમણે આમદપૂર્વક જણાવ્યું હતું મુદમાં સ્ત્રી સ્ત્રી કામ કરે તે માટે જ ધારી જરૂરતા કે તેના મરી ગયા પછી તેની આનક તેમજ મિત્રતામાંથી અમુક લાગ પડે તેના કાપડેમ દસ રહેવો જોઈએ, અને જે ધણી કઈ પણ મુક્યા વગર મરી જાય તો તેના બાળકો જે પ્રત્યનું ધન ગણાય તેને ઉછેરવા માટે રાત્ન તરફથી દરેક બાળકને ઉછેરવા માટે બાળકો અમુક રકમ મળવી જોઈએ અમુક આદર્શ રાખી સ્ત્રીઓની સ્વનત્રતાની લગન કરીએ તો સારું મરે

સંતતિનિયમન માટે બ્રહ્મચર્ય કે આત્મસંયમ એ સારો ઉપાય છે, પણ તે અધાને માટે સુગમ નથી; માટે કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ એમણે કહ્યું હતું. પ્રથમ પરિપદ કેળવણીને લગતા પ્રશ્નો વિચારવા જ મળી હતી. પછી તેમાં સામાજિક પ્રશ્નો ઉમેરવામાં આવ્યા હતા ને તે ચર્ચાવા માંડ્યા. હવે કામદારોને લગતા પ્રશ્નોના પણ તેમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. તો હવે વખત આવ્યો છે કે ત્યારે કોઈ પણ રાજકીય પક્ષમાં ભાગ લીધા વગર રાજકીય પ્રશ્નો પણ ચર્ચવા જોઈએ એમ તેમણે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો. આ રીતે એમનું ભાષણ માર્ગદર્શક હતું. પ્રમુખના ભાષણ પછી શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ, ડૉ. સુમન્ત મહેતા અને મર કાદરીએ પણ ભાષણો કર્યાં હતાં. પછી નિરેશથી પ્રેક્ષક તરીકે આવેલાં મિત્ર અગાધા હેરિસન, ન્યોર્થિયાના સ્વીટ તેમજ લેડી પ્રોક્ટર પણ થોડુંથોડું બોલ્યાં હતાં. રાજકુમારી અમૃતકુંવરે પરિપદની મધ્યમ ઓફિસની યોજના ટૂંકમાં કહી સંભળાવી હતી ને તે માટે પૈસાની માગણી કરી હતી. તે પછી રાણી રાજવડે તથા મિસીસ હમીદઅલીએ પ્રમુખ તથા સર્વનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પરિપદનાં ભાષણો થઈ રહ્યા પછી ત્યાં જ અમદાવાદની વીસ સંસ્થાઓ તરફથી પરિપદનાં પ્રમુખ તેમજ પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપતું એક માનપત્ર વાંચવામાં આવ્યું હતું, ને તે પછી સંસ્થાઓનાં મંત્રીઓએ એક પછી એક આવીને પરિપદનાં પ્રમુખને હાર્તોડા આપ્યા હતા. અમદાવાદની અહેતો આ પરિપદને સહકાર આપે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો હતો એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. આ પૂરું થયા બાદ સાંજે અમદાવાદ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના બાગમાં સર્વ પ્રતિનિધિઓને પાર્ટી આપી હતી. સમસ્ત જનતા તરફનો આ આવકાર હતો એમ કહી શકાય. ત્યાં અહેતોને શહેરના જાણીતા શહેરીઓને મળવાની સારી તક મળી શકી.

તા. ૨૪મીએ બીજો દિવસ સવારે પરિપદની બેઠક શુભરાત કોલેજના હોલમાં મળી હતી. શરૂઆતમાં સંસ્થાના રિપોર્ટ તથા હિસાબ તથા પેટા સમિતિઓના તેમજ જુદીજુદી શાખાઓના રિપોર્ટ વંચાયા હતા. આ પ્રતિનિધિઓ માટે ખાસ કરીને હોવાથી અંગ્રેજીમાં વંચાયા હતા. પછી એક પછી એક દરોવો લેવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ કામદાર વર્ગ માટેના દરોવો, સામાજિક દરોવો, કેળવણીને લગતા દરોવો તથા સામાન્ય દરોવો એ પ્રમાણે દરોવો લેવામાં આવ્યા હતા.

કામદારવર્ગના દરોવોમાં બેકારીને લગતો, માંદગી, સુવાચક ને મરણ માટે વીમાને લગતો, સુવાચક પહેલાં તે દરમિયાન ને પછી અમુક મુદત માટે કામદાર સ્ત્રીઓને મદદ અને રાહત આપવાના કાયદાને લગતો અને કામદારવર્ગના લોકોનાં રહેવાનાં ધરો સુધારવા બાબતનાં દરોવો હતા.

સામાજિક દરોવોમાં ગત વર્ષે દરમિયાન અમુક 'અસ્તિઓનાં' થયેલાં મરણોનો શોક દર્શાવવાનો, હરિજનોને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા દેવાનો કાયદો કરવા માટે ત્રાવણકોરનાં મહારાજ અને મહારાણીને અભિનંદનનો, રાજ્ય ન્યોર્ઝનું સ્મારક ફંડ સરકાર તરફથી એકઠું કરવામાં આવ્યું છે તેનો ઉપયોગ ઇરિષનાલો તથા લોકોને દાકતરી મદદ કરવામાં વાપરવા સરકારને વિનંતી કરવાનો, રાજ્યકારભારની બાબતમાં સ્ત્રીઓના સમાન હક્કને લગતો, કાયદામાં સ્ત્રીઓને થતા અન્યાયો દૂર કરવા બાબતનો, એટલા દરોવો પ્રમુખસંસ્થાનેથી

મૂંઝામા આવ્યા હતા તે પછી જુદાજુદા પ્રતિનિધિઓ તમ્મથી સ્ત્રીઓને લગતા કાયદાઓ ને હજી ધાગમકાઓમા ચર્ચાઈ છે તેને લગતો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના ચતા વેચાણને લગતો તથા રક્ષણ-ગત્તા સ્ત્રી તથા બાળકો માટે ગૃહો કાઢવા માટેનો, ગ્રામઉલ્લેખ અને સ્વદેશીતા, બાળવય અટકાવવા બાબતનો, નીચ વર્ગના મુસાફરોની હાડમારીઓને લગતો, 'ઝામ્બીની રાણી' નામના નાટકમા ઝામ્બીની ગણીના ચારિત્ર મામે થયેલા લખાણ મામે વિરોધ હતો, બીજામ જાહેર-ખમરો ને લખાણોનો મખત વિરોધ હતો, બાળકોના રક્ષણનો, તથા જન્મ, વય અને મગ્નની ફગળ્યાત નોધણી કરવા બાબતનો એટલા હગવો ચર્ચાયા હતા ને પમાર કરવામા આવ્યા હતા

કેમવણીના હગવોમા નિગલગતા, મામાન્ય જ્ઞાનનો જનમમૂલમા પ્રચાર, રેડિયોનો કેળવણી અથે જનમમૂલના શિક્ષણ માટે ઉપયોગ કરા મત્તાનાઓને વિનંતી કરતો, હિંદુસ્તાની એક લાખા મમરત દેશમા થાય તે માટે દરેક શાળાને હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ વધે તે માટે પ્રયત્ન કરવા આમલ કરતો શાળાઓમા હિંદુસ્તાની શીખવવા માટે તથા મેટ્રિકના અભ્યાગક્રમમા હિંદુસ્તાની દાખલ કરવા યુનિવર્સિટીઓને વિનંતી કરતો, તેમજ લાખા બહુ સંક્રુતમય કે ફાગરી ચબ્દોથી બરપૂર ન થાય તે જોવા તથા લિપિ તરીકે રામન કે દેવનાગરી લિપિ વાપરવાની વિનંતી કરતો, મેટ્રિક તથા શાળાનત પરીક્ષા જુદો કરવાનો આમલ કરતો, સ્ત્રી વિદ્યાર્થિનીઓ માટે કેળવણીના મુખ્ય મથકોમા પૂરતા ળાત્રા લયો કાઢવા મત્તાવાળાઓને વિનંતી કરતો, દરેક શાળામા દામ્તરી તપામ ફગળ્યાત કરવા બાબતનો તથા વાયવ્ય મરદદ પ્રાતમા કન્યાઓ માટે જુદો કોલેજની માગણી કરતો એ પ્રમાણે હગવો પમાર કરવામા આવ્યા હતા

સામાન્ય હગવોમા સ્ત્રી તથા બાળકોને લગતા કાયદાઓ કરતા પહેલા સ્ત્રીમરચાઓની સનાહ લેવા માટે મગકારને વિનંતી કરતો, સ્ત્રી તથા બાળકોની રિયલિ વિષે કઈ જાહેગન સરકાર પરદેશ મોકલે કે જાહેર દરે તે પહેલા સ્ત્રીઓની મરચાઓનો મન પૂછવા માટે મગકારને વિનંતી કરતો, પગિયતી મખમ્ય એપ્રિમ દિલ્હીમા કાઢવાનો, તેમજ મખમ્ય એપ્રિમ માટે દરેક શાખા તથા નાહેરને પમા માટે માગણી કરતો, મહામલાના પ્રમુખ જવાદગવાલે ધાગમલા વગેરેમા સ્ત્રીઓને લિખી કરવા માટે પાર્પામેન્ટરી બોડિને કાગજ લખ્યો હતો તે માટે તેમનો ઉપમાર માનનાનો, ને ને ને રેલવેએ પગિયતી પ્રતિનિધિ વગેરેને મુમાફરીમા એલે લાડે મુમાફરી કરવા દેવાની મગવડ કરી આપી માટે તે તેમનો ઉપકાર માનતો, એ પ્રમાણે હગવો કરવામા આવ્યા હતા

દરેક હગવની યુજગતીમા નમ્મો કરાની વહેચવામા આવી હતી તથા દરેક હગવ ઉપર એમને પ્રતિનિધિઓ યુજરાતીમા વિવેચન કરતા હતા, તે જના પ્રથમ દિવમે ન્યારે પરિવદનો તથા શાખાઓના રિપોર્ટ અંગ્રેજમા વચાવા ત્યારે અંગ્રેજ ન જાણનાર થોડી બહેનોએ વિરોધ કરતા ધધધ કરી દની હગવો વગેરે યુજરાતીમા પણ યશે પણ રિપોર્ટ વગેરે ને ગામેગામના પ્રતિનિધિઓને વાયવાના હોય છે તથા ગામેગામના પ્રતિનિધિઓને ખામ નીને મામગવાના હોય છે તે અંગ્રેજમા જ વચામે ને તે બધાનું યુજગતી યઈ થશે તેમ હતું નદિ એટલુ રાપકનાઓને મમગવી રેવું જોઈતું હતુ પણ તે બહેનોએ એ રિપોર્ટ વગેરે અંગ્રેજમા શાલિથી જ અગી પછી યુજરાતીમા મમગવવા માગણી કરી હોન તો મારું માગન

પ્રતિનિધિઓ તથા બહારગામથી આવેલા સ્વાગત સભ્યોને માટે અમદાવાદની જુદી-જુદી સંસ્થાઓ તથા જોવાલાયક સ્થળો જોવા લઈ જવાની બધી સગવડ સ્વાગત સમિતિએ કરી હતી ને તેનો ઘણો બહેનોએ સારો લાભ લીધો હતો.

તા. ૨૫મીએ સાંજે સ્વાગત સમિતિનાં એક સભ્ય ને અમદાવાદના જાણીતા મિલ-માલિકનાં પત્ની શ્રી. સુલોચનાબહેન નરોત્તમભાઈ લાલભાઈએ બધાં પ્રતિનિધિઓને પોતાને ઘેર પાર્ટી આપી હતી. ને ત્યાં પ્રતિનિધિઓને એકબીજાને મળવાની સારી તક મળી હતી. છેલ્લે દિવસે એટલે તા. ૨૬મીએ સાંજે પ્રતિનિધિઓ, સ્વાગત સભ્યો તથા સ્વયં-મેવિકાઓ માટે અમદાવાદના રાણીના બાગમાં ઉજાણી યોજવામાં આવી હતી.

દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પરિપદને અંગે અમદાવાદમાં પણ પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં શ્રી. રાણીંગવાળાના કાઠિયાવાડી ભરતની કળાના નમૂના ઘણા જ સુંદર હતા. તે છતાં ગુજરાતની ખીણ કળાની વસ્તુઓ જેની કે-પટ્ટોળાં, પીતંજની કારીગરીતો, ચીજો, માટીનાં વાસણાં સુંદર કામ, લાખડું લાકડા ઉપરનું કામ વગેરે ચીજો પ્રદર્શન માટે મેળવવામાં આવી હોત તો ગુજરાતની બહારની બહેનોને ભરત સિવાયની ગુજરાતની ખીણ કળાની માહિતી આપી શકત. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા રાણી લક્ષ્મીબાઈ શર્માએ કરી હતી ને નેમના ભાવણમાં સ્વદેશીની ભાવનાને ખાસ ઉત્તેજન આપવા તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો.

પરિપદને અંગે દર વર્ષે એકાદ જલસો પણ યોજવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે અમદાવાદમાં પણ નૃત્ય અને અભિનયનો એક સુંદર જલસો થયો હતો. નૃત્યમાં ખાસ કરીને નાની કુમારી, મેઘા ચોધરું નૃત્ય ધણું જ સુંદર હતું. ક. લીના અંબાલાલ તથા સર. ગિરજાપ્રસાદના કુટુંબનાં ભાઈબહેનોનાં નૃત્ય પણ ઘણાં આકર્ષક હતાં. અભિનય માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનું 'જેમ્મી' નાટક બહુ સારી રીતે ભજવવામાં આવ્યું હતું.

એકંદરે પરિપદનું કામ ઘણું સફળતાથી પાર પડ્યું ને તે માટે અચાગ શ્રમ લેનાં માટે સ્વાગત સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિને નેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો આજો છે. બધું પૂરું કરતાં પહેલાં સ્વયંમેવિકા બહેનોએ જ સુંદર રીતે કામ બજાવ્યું હતું તે માટે એ શબ્દ ન કહીએ તો પરિપદનું વર્ણન જરૂર અધૂરું રહી જાય. રાણા તથા કોલેજમાં ભણતી બાળાઓ સવારે પાંચ વાગ્યાંથી બપોરે આર. સુધી ને બપોરથી પાંચ સુધીએ એ ટુકડીમાં તેમને કામ કરવાનું હતું. શિયાળાની સવારની કકડતી દાઢમાં ગમે તે કામ કરવા તૈયાર ને હમેશાં હસતી-અને ધીમુંધીમું ગાતી એ સ્વયંમેવિકા બહેનોને તો જુદી શકાય તેમ નથી.

પરિપદ પૂરી થઈ પછી શું? નવા વર્ષના કામ માટે કરાવેતો આશ્વાર, રાખી, પ્રતિ-નિધિઓએ પોતપોતાની શાખાઓમાં જઈને કામ ઉપાડી લેવાનું છે. કામ તો ઘણું કરવાનું છે. પરિપદમાં ગયાથી આપણું કામ પૂરું થતું નથી, પણ ત્યારથી સારું થાય છે. એ ખાસ પાદ રાખવાનું છે. પરિપદ તો ફક્ત વિચારોની આપણે કરતા તથા માર્ગમૂચન કરવા માટે જ હોઈ શકે—દરેક શાખાની હદમાં રહેતી દરેકદરેક બહેન પરિપદના નામ ને કામથી જાણીતી થાય તે પ્રમાણે કરતા દરેક શાખાએ પ્રયત્ન કરવાનો છે.

મુંબઈમાં એક ચિત્રપ્રદર્શન

મળેલું

ચાલુ માસની તા. ૧૯મીએ મુંબઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં મુંબઈના, મેપર શ્રીયુત જમનાદાસ મહેતાએ એક ચિત્રકલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. સ્કૂલ ઓફ આર્ટના પ્રિન્સિપાલ કેપ્ટન ડબ્લ્યુ. ઈ. એડરટન સોલોમન થોડા સમયમાં પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થવાના છે. તેમના સ્મરણાર્થે સ્કૂલના લાયક વિદ્યાર્થીને મદદ આપવાને એક સ્કોલરશિપ કાઢવા ફડ એકઠું કરવાની યોજનાને અંગે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું હતું. કેપ્ટન સોલોમનની અદાર વરસની કારકાર્દિ દરમિયાન સ્કૂલમાંથી પસાર થઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓ તેમાં મૂકવામાં આવી હતી.

આ યોજના કેપ્ટન સોલોમન માટેની વિદ્યાર્થીઓની લાગણી દર્શાવે છે. કેપ્ટન સોલોમને પોતાની નિમણૂક દરમિયાન અનેક વિદ્યાર્થીઓને કલામાંગે દોરવા ઉપરાંત દિંદી ચિત્રકર્તાની પણ સેવા કરી છે. તેમણે દિંદી કલા ઉપર પુરતો જાહેર પાડેલાં છે અને અજ્ઞ-ટાની ચિત્રકલા તથા એલિફન્ટના મૂર્તિવિધાન ઉપર આશે પ્રકાશ પાડેલા છે.

આ પ્રદર્શન જેમ એક બાજુ વિદ્યાર્થીઓનો તેમના આચાર્ય ઉપરનો પ્રેમ બતાવે છે તેમ બીજી બાજુ સ્કૂલ ઓફ આર્ટની છેલ્લાં અદાર વરસની પ્રગતિ પણ બતાવે છે. આ ક્ષાંખા સમય દરમિયાન ગુજરાતે મંખ્યામાં બહુ ઓટો ફાળો આપ્યો નથી. પણ ગુણદૃષ્ટિએ તેણે જે કાંઈ કર્યું છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે એટલું જ નહીં અભિમાન લેવા યોગ્ય છે.

પ્રદર્શનને નવ વિભાગમાં વહેચી દેવામાં આવ્યું છે. કલાવિભાગને ક્રમસર ન જોતાં આપણે વિભાગ નં. ૫ જોઈશું, કે જેમાં આધુનિક દિંદી કલાના ઘણા ધ્યાન ખેંચતા નમૂના જોવામાં આવે છે. દાખલ ચત્રાં જ માગેની ભીંત પર ત્રણ લલકદાર અને ઉકાવદાર ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે છે. દીવાલની મધ્ય ભાગમાં ડું. હેન્ડરમનનું 'દિંદી ઉત્સવ' અને એની બંને બાજુ 'નૃત્ય' અને 'રતિ' ડું. મોલીવાળા અને શ્રીમતી સાવેનાં છે. 'દિંદી ઉત્સવ'માં મુખ્યત્વે રંગ અને હાથા પ્રકાશની ખૂબી છે. અને એક યુરોપિયન આર્થ ચિત્રકાર દિંદી જીવનમાંથી કેવી રીતે ચિત્રો ઉપજાવી કાઢે છે તેનો સફળ ખ્યાલ આવે છે. 'નૃત્ય'માં નૃત્યનો હેતુ કે આશય કે તેના પ્રકારનો ઉલ્લેખ ન જણાતાં છતાં તેમાં રેખાનું વર્ણાંક લેતું હલનચલન ચિત્રનો પ્રાણ કહી શકાય. જૂની પ્રથા અને લાલ રંગનું લિલ્લ, સર કાઢતું ઉપવસ્ત્ર ચિત્રને જોઈએ તેટલી જીંચી કલા પર નથી મૂકતાં.

કાંચી બાજુની દીવાલ પર નજર પડતાં તેજસ્વી અને ઉકાવદાર છતાં રંગોનું એક-મૂરી સંયોજન અને ડોલન તથા ગતિ સૂચવતું શ્રી. શુકલનું 'દાણુસીમા' ધ્યાન માગી લે છે. આ ચિત્રને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણીને રૌપ્ય એન્ડક એનાયત કરવામાં આવ્યો છે.

તેની જ બાજુએ 'હેમન' નામનું શ્રી. જગન્નાથ અદિવાસીનું ચિત્ર કોઈ પણ કળાના મંથ ઉદ્દગ્ધનારને કે કલાઉપાસકને અજ્ઞાતયોગ્ય છે. શ્રી. શુકલના ચિત્ર કરતાં તેમાં દરેક રીતે વિરોધાભાસ છે. એકમાં રંગ વિપયને અનુકૂળ, તેજસ્વી અને ઉલ્લાસપ્રિય, બીજામાં હેમનની શુભાખી કંડીતે અનુકૂળ ફા અને શાંત રંગો છે. રંગોને પાયા છે. ફક્ત

રંગ મોક્ષ કહી શકે છે. 'હેમંત' ચિત્રમાં કયાંક અચ્ચક્તિ રંગનું વિધાન નથી. જે ખંડમાં પાત્રોને મૂકવામાં આવ્યા છે, તે જોતાં જ આપણને ટાઢ વાય અને કાશ્મીરી દુશાલામાં લપેટાઈ જવાની વૃત્તિ થાય. ચિત્રકારે ચિત્રને સજીવ બતાવવા માટે ખાંડી પરનું ખીન કપડામાં ઢાંકી દીધેલું બતાવ્યું છે. પલંગ પર જોડેલા યુગ્મની સામે બળતી રૂપાની સગડી બતાવી છે, અને ચિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે તકિયાનાં ફૂમતામાં કરતૂરીની નાની થેલીઓ ખાંધી દીધી છે. ઘણી વાર ચિત્રકારના વિષયની અભિરુચિ પણ મદત્તની વસ્તુ છે. દરેક ચિત્રકારની અભિરુચિ એક ન હોઈ શકે. જેટલી તેમાં વિવિધતા તેટલી જ કલાની શ્રી. અદ્વિવાસીનાં ચિત્રોમાં હંમશાં જોડાણ હોય છે, અને તે તેમનાં ચિત્રોનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. હવે તેની જ હારમાં શ્રી. માર્કેન્ડ ભટ્ટનું 'રાવણુલ્હયાવાળો,' શ્રી. સંપતનું 'બચ્ચાને ખંડાવતાં,' શ્રી. યુસફઅલીધાખાનું 'બુદ્ધગુદાગમન,' શ્રી. રસિકલાલ પરીખનું 'ગરીબનું સ્વર્ગ,' શ્રી. અદ્વિવાસીનું 'મારા પિતા,' શ્રી. ધોપેશ્વરકરનું 'સકુનકા,' શ્રીમતી ધાલાસનું 'મૃત્યુદૂત' અને કુ. મોતીલાળાનું 'અભિષેક' ખ્યાલ ખેંચે છે.

શ્રી. માર્કેન્ડ ભટ્ટના ચિત્રની ખરી ખૂબી રંગોની બીનાશમાં, રંગોની મૃદુ અને સૌમ્ય યોજનામાં છે અને વિષયની પસંદગી ચિત્રકાર લોકજીવનમાંથી પોતાના ચિત્ર માટે કેવી રીતે કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

વિભાગ નં. ૬માં શ્રી. ભાનુ રમાર્તનું 'રાસનૃત્ય,' શ્રી. જી. ડી. ગોંધલેકરનું 'મૃગતૃણ,' કુમારી એન્જલા દ્રીન્ડાનું 'મેનકા' અને સ્વ. કનુ સુમેદારનું 'મહિયારીઓ' આગળપડતાં જણાય છે. શ્રી. ભાનુ રમાર્તના ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ સુંદર રંગો છે, જે દૂરથી જોનારને આકર્ષી શકે છે. ચિત્રલિપિ ચિત્રને અનુકૂલ છે અને રંગ અને સુંદર આકૃતિઓને પ્રાધાન્ય અપાયું છે.

વિભાગ નં. ૭ માં શિષ્ટપ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે. તેમાં આગળપડતી કૃતિઓમાં શ્રી. ગોરેગોંધકરની 'આરામ,' શ્રી. જોગનું 'સીતાસાંત્વન' અને 'શૂંગાર' જણાય છે. ખાસ કરીને શ્રી. ગોરેગોંધકરનું 'ધડીભરતો આરામ' ગરીબ અને મનુજવર્ગનું જીવન બતાવે છે. ખૂબ શારીરિક શ્રમ પછી શરીરને ફરી ચેતન આપવા પોતાનાં ઓળખેલા કોરે મૂકી એકાદ બીડી સળગાવી લેતો મનુજ જોવા છે. એ એક પ્રસંગ મૂર્તિકારને પોતાના વિષય માટે પૂરતો છે. એ જ વિભાગમાં શાળાની સાથે જ અજાવવામાં આવતા 'લોર્ડ રે આર્ટ વર્ક-શોપ' ના હુન્નરકળાના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે, જે ઉપયોગી હોઈ ખરીદી શકાય તેવાં છે.

વિભાગ નં. ૮ માં પ્રકૃતિચિત્રો અને સ્થાપત્યના નમૂનાઓ જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ ચિત્રોમાં કુદરતની સમક્ષ બેસી દોરેલાં હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે છાયા અને પ્રકાશની રમત રંગો ઉપર મુખ્ય આધાર હોય છે. કોઈ એક શેરીનાં મકાન પર પડતાં સવાર, મધ્યાહ્ન કે સંધ્યાના પ્રકાશ અને તેને અંજો પેદા થતું વાતાવરણ, અથવા કોઈ એક સરોવરને કિનારે આવેલા મહેલોના પ્રતિબિંબ કે પહાડોની હારમાળાઓ પ્રકૃતિચિત્રકાર માટે પ્રેરણારૂપ થઈ પડે છે. આ જગ્યાએ શ્રી. જી. એમ. સોલેગોંધકરનું 'ચાર મિનાર,' અને શ્રી. કે. કે. કેળેકરનું 'ગોલકાંડાનું પ્રવેશદ્વાર,' સુંદર અભ્યાસકૃતિઓ છે. 'ચાર મિનાર' માં જેમ થોડાં રંગમાં મરિજનનાં દરવાજાનાં ઉપરના ઘુંમટો પર પડતા બપોરના તડકાના પ્રકાશ અને તેમો ફરતા લોકો લાવવામાં સફળ થયેલ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં 'ગોલકાંડાનું પ્રવેશદ્વાર' માં ચિત્રકાર જૂના અવાઈ ગયેલા પર્યટના રંગો અને તેની આંધણી લાવવામાં સફળ થયેલ છે.

લોકચર્યા

શેરથા (તા. કલોલ, પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ
(સને ૧૯૩૫)

૨

[શેરથા ગામની સામાન્ય સ્થિતિ નવા ગામની જુદીજુદી ભાગની આવક કેટલી છે અને ખર્ચ કેટલું છે તે આગલા હપ્તામાં જોયું. ગામ પોતાને જરૂરી અનાજમાંથી ઘઉં સિવાય લગભગ બધું અનાજ પોતે પકવી લે છે. જેઓ કપાસ કે મરચાં પકવે છે તેઓ પણ સામાન્ય રીતે કુટુંબના ઉપયોગ પૂરતું અનાજ પકવે છે. જેમની પાસે જમીન નથી અને જેઓને કેવળ ૨ જૂરી ઉપર જીવવું પડે છે તેમને બધું અનાજ વેચાણ લાવવું પડે છે અને તેથી જીવન ખર્ચાળ થઈ જાય છે. તેમનું જીવન ખર્ચાળ થવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. તેઓ ઉધાર અને મોઢું અનાજ લાવીને તેના બદલામાં શાક, મીઠું, દિવેલ જેવી ચીજો થોડીથોડી ખરીદે છે. આ રીતે તેમને લગભગ ૨૫ ટકા કિંમત વધારે આપવી પડે છે. આવાં કુટુંબો કેટલાં છે અને તેમના ખર્ચામાં અનાજના ખર્ચાનો હિસ્સો કેટલો આવે છે તે હવે જોઈએ.]

તપાસ હેઠળનાં કુટુંબોમાંથી અનાજ વેચાણ લાવનાર અને ધણુંખરૂ પોતાના ખેતરનું વાપરનાર કુટુંબોના નીચેના આંકડા એ દષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

	પોતાના ખેતરનું અનાજ વાપરનાર	વેચાણ અનાજ લાવીને ખાનાર
કુટુંબોની સંખ્યા	૧૭૦	૩૦
માણસોની સંખ્યા	૫૮૦	૧૫૧
રોકડેથી લાવેલા અનાજનું ખર્ચ	૨૩,૦૮૪	૨૦૦૬
કુલ કૌટુંબિક ખર્ચના ટકા	૨૨	૩૧.૭

ઉપરના કાષ્ટકમાં પોતાના ખેતરનું અનાજ વાપરનાર કુટુંબોની આશરે ૩. ૨૩૦ નું અનાજ રોકડેથી લાવે છે. ત્યારે બીજા આશરે ૩. ૬૭ નું લાવે છે, એટલે કુટુંબોની અનાજનું રોકડા ખર્ચ તો પહેલા વર્ગનું વધારે છે, પરંતુ મજૂરિયાત વર્ગ કરતાં ખેડૂનોની રહેણી ઊંચા પ્રકારની હોવાથી તેમનું ખર્ચ વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે તેમનું અનાજનું ખર્ચ પણ વધારે હોય છે, પરંતુ એકંદરે ખર્ચમાં અનાજના ખર્ચનું પ્રમાણ ઓછું છે. તે જ લોકો બધું અનાજ રોકડેથી લાવે તો બીજા વર્ગની પેઠે રોકડેથી લાવેલા અનાજનું પ્રમાણ વધારે આવે તે નિઃશંક છે, બીજા વર્ગમાં મોટો ભાગ દાકરડાનો છે.

એકંદરે જોતાં અનાજની બાબતમાં આ ગામ પરાવર્ણી નથી. ઘઉં જેવું થોડું અનાજ બહારથી આવે છે તે બહુ પ્ધાનમાં લેવા જેવું નથી. ગામમાં ઘઉં તો પાકે જ છે. તેની થોડી ખેતી વધારે અને ગામના જ ઘઉં વાપરવાનું લોકો સમજે તો આ પ્રશ્નનો સહેજે નિકાલ આવી શકે તેમ છે. તેમાં વ્યાવહારિક સુરક્ષી-કંઈ જણાતી નથી. કાકા ઘઉંને બદલે

ગામની પેદાશના મરજતી ઘડ ખાવાની ટેવ પાડી પડે એટલું જ, તથા બીજી ખેતીને બદલે સમજપૂર્વક ઘડને દાખલ કરવા પડે ઘડ બદારથી આવે છે તે ફેરી જ છે એમ લોકો મનજો છે, પણ ઓસ્ટ્રેલિયા અને રશિયાથી જથ્થાબંધ ઘડ આવવા માંડ્યા છે એ તેમને ખબર નથી એટલે આ બાબને તેઓ ઉદાસીન છે.

કેટલાક લોકો અનાજની ખેતી ઓછી કરીને બીજી જગત માસની ખેતી વધારવાની દિશાપત કરે છે, પરંતુ ખેડૂતોની સ્થિતિ જોતાં એ સલાહ બૃહમરેલી લાગે છે. દિમ જોતાં સહેલો ઉપરથી ખેડૂતો પણ સમજ્યા છે કે કપાસ, તબાકુ, મરચાં કે શેરડીની ખેતીને બદલે અનાજની ખેતી સારી, જેથી દિમ જેથી આફનો ન નડે. વિશેષમાં, મામાન્ય રીતે રાકડા પેસા ઓછા મળે તોપણ આખા વખતે દરેકું ખર્ચ પાણીમાં ન જાય; અને ખાવાના માંસા તો ન પડે. વળી જગત માસની ખેતીમાં હવે ખેડૂતના હાથમાં બહુ ઓછું રહે છે. જગતમાં તે વેપારી અને દલાલ પાસે દલાલ છે, અને હાથમાં આવેલા પેસા ઓછા ઉપયોગી કે ગિનઉપયોગી ખરોચોમાં વાપરી નાખે છે. પરિણામે દેખીતા વધારે પેસા કાપજો એવી ખેતી કરવા છતાં ખેડૂત હતો ત્યાં ને ત્યાં રહે છે, દલાલ ખુવારે પણ યાવ છે. આથી કાલ્યા ખેડૂતો એમ મગજવા માંડ્યા છે કે પોતાપૂરતું અનાજ તો પકવતું જ જોઈએ. તેમને મહેસૂલ આપવા માટે અને કેટલીક ધરવપરાશની ચીજો ખરીદવા માટે રાકડા નાણાં વિના ચાલતું નથી, એટલે ખપપૂરતું અનાજ પકવીને પોતાને અતુલ્ય હોય તો ખાડીની જગત માસની ખેતી કરે તો સાંધા જરૂં નથી.

ધી-દૂધ

રાકડેથી મેવામાં આવતાં ધી-દૂધનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. પોતાને ઘેર જોમ હોય તો જ ધી-દૂધ ખાવા મળે. નદિ તો મહેમાનપરાણા માટે જ ખાસ વપરાય. તેમાંય દૂધ તો વેચતું જાવવાનો રિવાજ ઘણો ઓછો. આ સ્થિતિ કાકરાઓમાં ખાસ કરીને છે. તપામેશાં કુટુંબોમાંથી જોને ઘેર દૂધથી જોમ નથી તેવાં ૧૬ પાટીદાર અને ૩૩ કાકરા કુટુંબોમાં, બાર મહિનામાં રાકડેથી લાવેલા ધી-દૂધનું પ્રમાણ આ રહ્યું:

કુટુંબો	ધી	કુટુંબદીઠ	દૂધ	કુટુંબદીઠ
૧૬ પાટીદાર	રૂ. ૯૧૫	૪૮-૨-૬	૧૭૨	૯-૦-૦
૩૩ કાકરા	,, ૩૨૧	૯-૧૨-૦	૨૧	૦-૧૦-૦

આખા ગામમાં કુલ ૬૦૦ લેસો છે એટલે કુટુંબદીઠ સરેરાશ એક લેસ મળે. તેમાં કેટલીક ઓટરિઓ હશે, કેટલીક વમકી ગમેલી હશે. વળી જોમ બાર મહિના દે નદિ એ બહુ ગણતાં આડ્યાં કુટુંબોને ધી-દૂધ મળતું હશે. તે મિયાવતાં કુટુંબોને દૂધ-ધીનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો નદિ જેવાં મળે. જેમને ઘેર જોમો છે તેઓમાંથી પણ જેઓ હવે દૂધ ભરવા લાગ્યા છે તેમને ધી-દૂધ કે હાથ પૂરતાં મળતાં નથી. જેટલું દૂધ વધારે બદે તેટલા પેસા વધારે મળે, એટલે ખેડૂત હેટલું ટીપુ પણ ભરવાનો લોભ કરે. પરિણામે છોકરાને હાથ પેંચુ ન મળે. કેટલાંક સમજૂ કુટુંબો દૂધ ભરવા છતાં ચોટું દૂધ ઘર માટે રાખે છે અને ઘોટું વસોવે પણ છે. પરંતુ ત્યારે દૂધ ધરી જાય અથવા ઉનાશમાં બાવ ચડ્યો હોય ત્યારે વધારે પેસા ઉપજવવાનો લોભ રાખી સહતો નથી; એટલે એકની એક જોમ હોય તેનું દૂધ ભરવાથી ખેડૂતને ધી-દૂધ બહુ ઓછાં મળે છે. જગત પાકની ખેતીની પેડે દૂધ ભરવામાં ખેડૂતને વધારે પેસા દેખાય છે, પરંતુ નીચેના માંડકા બનાવે છે કે જેટલું

અંશે ખેડૂત પોતાના પેટ ઉપર પાટા બાંધે છે તેટલે અંશે જ તે વધારે પૈસા દેખે છે. એટલે કે પોતાનું અને પોતાનાં કુટુંબીઓનું ખાવાપીવાનું જોઈતું કરીને એ વધારે પૈસા મેળવે છે.

દૂધ ભરવાની કમાણીનો હિસાબ

૧ શેર દૂધના અભારે ૩ પૈસા બિપજ છે. પણ દૂધ ભરવાનાં માપ મોટાં હોય છે એટલે ૧ શેરના ૨૬ પૈસા બિપજ છે. આ દૂધનું ધી કરે તો ૧ અધોળથી ૧૬ અધોળ બિતરે. અહીંનું દૂધ વધારે સત્વવાળું હોય છે એટલે મરેચારા ૧૬ અધોળ તો બિતરે. ધીનો ભાવ રૂ. ૧ નું ૧૬ શેરનો હેતુ તો ૧૬ અધોળને દિસાએ ધી વેચવાથી ૧૦ પાઈ બિપજ. ૧૬ શેરનો ભાવ હોય તો ૮૬ પાઈ બિપજ અને અંશેરનો ભાવ હોય તો ૭૦ પાઈ બિપજ. આ હિસાબ પ્રમાણે ધી વેચવામાં નુકસાન નથી. દોરને કપાસિયા વગેરે ઓછા ખવડાવે તોપણ મરેચારા એક અધોળ ધી તો બિતરે જ. તેથી આવકમાં થણા લાંબો ફર પડી જતો નથી. પણ દૂધ ભરે નહિ તો ઘરમાં વધારે વાપરે કે ધી ઘરમાં વધારે વપરાય તેને લીધે દૂધ ભરવાથી દેખીતો ફાયદો જણાય છે. ધી કરવામાં વસોવવાની મજૂરીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે પણ એના જાદસામાં તો અવનવોયક નાજી હાથ મળે છે ને કેટલેક અંશે દાળશાકનો અચાવ પણ થાય છે.

આ રીતે જેતાં જેની પાસે એક જ ભેંસ હોય તેઓ ખેડૂત પોતાનાં કુટુંબીઓની અવનવશક્તિને જોગે રાકડ પૈસાથી લોભાઈ દૂધ ભરે તે ઇચ્છ નથી. જેમની પાસે એક કરતાં વધારે ભેંસો હોય ને ભેંસે દૂધ ભરે કે દૂધનો વેપાર કરે. સામાન્ય રીતે એમ થતું જોઈએ કે ખેડૂત એક ભેંસ રાખે તો તે તેના કુટુંબ માટે જ હોય જોઈએ. જેથી રીતે ભાડાના લેખે મહેવાનું ઘર ભાડે અપાય નહિ તેમ પોતાની એકની એક ભેંસના દૂધનો વેપાર થાય નહિ. જાડુ જાડુ તો ભેંસનું ધી વેંચે તે વેંચીને તેનું કપાસિયાનું ખર્ચ કરે. જેમને દૂધમાંથી કમાણી કરવી હોય તે વધારે ધાસ પેદા કરે, વધારે ભેંસો રાખે અને દૂધ ભરે.

અમારી તપાસમાં એકની એક ભેંસનું દૂધ ભરનારાં ૪૧ કુટુંબો માલુમ પડ્યાં છે. તેમને દૂધ ભરવાથી ભેંસનું રાકડ ખર્ચ કાઢતાં રૂ. ૧,૭૪૨ મળ્યા. કુટુંબીક રૂ. ૪૨-૮-૦ મળ્યા. પણ તે શંકાસ્પદ લાભ છે. ધી વેચવાથી ખેડૂત પોતે ધી-દૂધ ખાય, હાથ ખાય, ગામના લોકોને હાથ મળે અને તે ઉપરાંત દોરનું ખર્ચ તો કાઢી શકે છે. થોડા વધારા પણ પાડી શકે. એક ભેંસમાંથી તેથી વિશેષ નફાની આશા રાખવી જોઈએ નહિ. જેથી રીતે જાનરુ પાકની ખેતીમાં હિમ જેવાં અણધાર્યા સંકેદો આવે છે તેથી રીતે દૂધ ભરવામાં પૈસા ધસાઈ જવાના અકસ્માતો પણ થાય છે. ધી વેચવામાં એવા અકસ્માતો ભાગ્યે જ નડે.

કેટલાક લોકો જમીનને અણવેં ભેંસ કે ગાય રાખી રાકતા નથી. તેમને થોડી જમીન હોય તો ધી-દૂધ ખાવાનું મળે. પહેલાં ગામમાં ધમધોદાર વસોણું ચાલતાં ત્યારે બધાંને હાથ મળતી. હવે તો આવાં કુટુંબોને હાથના પણ સાંસા પડ્યા છે.

ગાય વિં ભેંસનો પ્રશ્ન અહીં ગામડાંનો સામાન્ય છે. રજારીઓ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ગાય રાખે છે. એટલે ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ લોકમાનસમાં પરિવર્તન થાય, ગાયનું દૂધ મુધારવાનો અને તેની ઓસાર મુધારવાનો પ્રયત્ન થાય, પાંચળાપોળો રૂકા ખોડાં દોરને પોષવાને બદલે ગોરક્ષાનું ખર્ચ કામ ઉપાડે, અખતરાઓ કરી ગોપાત્રનને ઉત્તેજન આપે ત્યારે જ એ દિશામાં મુધારો થઈ શકે.

શાકભાજી

શાકભાજી ઘણુંખરું મણાથી લેવાનો રિવાજ છે. ફક્ત ઉનાળામાં કેટલાંક કુટુંબો અમદાવાદથી જાટાડા લાવે છે. એટલે રાકડ ખરીદતો આંકડો ખડુ નથી. દરેક કુટુંબની એ સામાન્ય જરૂરિયાત છે પરંતુ ખેડૂતો શાકભાજી નહિ જેવી પકવે છે. રાવળિયા અમદાવાદથી શાક વેચાતું લાવે અને દાણા પેટે વેચે એવી પદ્ધતિ ચાલે છે. ગામમાં ફૂવાની ખેતી ધણી છે; એટલે શાકભાજી પકવવામાં મુશ્કેલી છે એમ નથી કે તેમાં મળતર નથી એમ નથી; પરંતુ લોકરિવાજનો વાધો નડે છે. ખેતરમાં મરચાં કર્યા હોય કે ઘઉં કર્યા હોય કે તમાકુ કરી હોય તો કોઈ માગીને નહિ લઈ જાય પરંતુ ચાલતા આવેલા રિવાજ પ્રમાણે શાકભાજી થોડોથોડો માગીને દરકોઈ લઈ જાય; તેથી પાક વેડફાઈ જાય અને કમાણી થાય નહિ, એ ખીકે શાકની ખેતી કોઈ કરતું નથી. મરચાં પણ ખાવાની ચીજ છે પણ તે ઘણા પકવે છે એટલે તેનો પાક કરવામાં વાધો નથી આવતો. તેથી રીતે શાકભાજીનું પણ થાય તો ગામને એટલી બચત થાય, અને લીલાં શાક ખાવા મળે. રાવળિયાનો એટલો ધંધો ઓછો થાય ખરો પણ રાવળિયાને તે ધંધામાં ખરી કમાણી છે કે કેમ તે સંકાભરેલું છે તેથી ખીજી રીતે વિચારતાં શાકભાજી ઉગાડવી રાકય અને ઈષ્ટ હોય તો તેમની દયા ખાવાની જરૂર નથી.

તેલ

ઘાણીના ચોખ્ખા તેલનો વપરાશ હવે ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે. ગગડળીનું બેજસેજ તેલ મોટે ભાગે વપરાય છે. ધાંચી તલ પીલે છે પરંતુ બગરુ તેલના પ્રમાણમાં એ મોંઘું પડતું હોવાથી ચોખ્ખુ તેલ ખડુ વેચાતું નથી. બગરુમાં તકમાદી અને સરતા માલનો પવન ફૂંકાય છે તેમાં ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનને લીધે લોકો ધમ્મકાય છે. તેલને વિશે પણ એવું જ બન્યું છે. મારું પણ મોંઘું વાપરવાનું લોકોને પાલવતું નથી. મોંઘું લેવા તૈયાર હોય તેને પણ ભરોસાદાર સારું મળતું નથી. એટલે વિવિધ કારણોને લીધે બેજસેજ તેલ જ મોટે ભાગે વપરાય છે. આ તેલ કરતાં ચોખ્ખુ તલનું તેલ, ગુણમાં અને કસમાં વધારે સારું એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે. બેજસેજનાળું તેલ બળદને પિવડાવે તો બળદ કામ આપી શકતો નથી તેથી સમજુ ખેડૂતો બળદને માટે કાળજીપૂર્વક ચોખ્ખુ તેલ જ વાપરે છે, જોકે પોતાને માટે બેજસેજનાળું ચકાવી લે છે. તકમાદી પણ દરકા માલની એ ખલિદારી છે. પોતાના ઉપર બેજસેજ તેલની તાત્કાલિક અસર જણાતી નથી, ત્યારે બળદ તેની ત્રિરુદ્ધ થોડા જ વખતમાં સાક્ષી પૂરે છે.

લોકો સારું પણ મોંઘું વાપરતાં થાય તો ગામના ધાંચીનો ધંધો સારી રીતે ચાલે અને એકને બદલે વધારે ધાંચી પણ પોતી શકાય. વધારે સત્વવાળું તેલ પણ ખાવા મળે. અત્યારે તો અસ્પષ્ટ અવિશ્વાસ વધી ગયો છે. લોકો સસ્તું જ ઓળે છે. લાંબો વિચાર કરતા નથી. તાત્કાલિક નફાનુકસાનની દૃષ્ટિએ ખરીદી કરે છે, એટલે ધાંચી પણ ચોખ્ખા તેલને બદલે હસકું જ આપે છે. લોકોને તલ પિલાવવામાં ધાંચીનો વિશ્વાસ પડતો નથી. ઝાણું ઉનારશે કે બેજસેજ કરશે એવી ખીક રહે છે.

એક ધાંચી, ત્રણ માસ ચોમાસામાં ઘાણી ગંધ રહે તે અને કામખંધીના દિવસો બાદ કરતાં બાર માસમાં ૪૦૦ મણ તલ પીલી રહે. તેનું ૧૭૦ મણ તેલ બનશે. ગામની તેલની જરૂરિયાત ૭૦૦ મણની આંદો શકાય. એ દિવસે આ ગામને બધું ચોખ્ખું તેલ પૂરું પાડવાનું થાય તો ૪ ધાંચી પોતાઈ થકે. ધાંચીને ત્યાંથી તેલ વેચાતું લાવવા કરતાં મરના

તલનું પિલાવી લેવું અંગર તલ વેચાતા લાવીને પિલાવી લેવું એ વધારે સારું છે. ધાંચીને મજૂરીમાં પણ કીક પડે અને લોકોને ખાતરીવાળું ચોખ્ખું તેલ મળે. આ ગામમાં થોડા તલ દર સાલ થાય છે. ખેડૂતો ધારે તો વધારે પક્ષી પણ શકે. એકવાર ચોખ્ખા તલનો વપરાશ વધ્યો એટલે ખેડૂત સિવાયના લોકો પણ એ વાપરતા થશે અને ધાંચી પણ ચોખ્ખું જ આપશે. જેમને ગરીબાર્થ હશે ને પગલે નડે છે, આવતી કાલનું ખાવાનું શી રીતે પૂરું કરવું એ પ્રશ્ન છે તેઓ તો સસ્તા પાછળ જ દોડવાના. તેમનો દોષ નથી, પણ તેઓ અસહાય છે એટલે તેમની દયા ખાવી ઘટે છે. તેઓ ધાંચીને બદલે દુકાનોવાળા પાસેથી નજીક લેલે લે, પરંતુ ધાંચીના તેલની શાળા અંધાવી નોંધે. ધાંચીને પણ એમ થવું નોંધે. કે લોકો ચોખ્ખા તેલ માટે વધારે પૈસા ખર્ચવા તૈયાર છે.

સરસિયું

તેલના પ્રમાણમાં સરસિયું બહુ ઓછું વપરાય છે. જે વપરાય છે તે મિલનું જ વપરાય છે. ધાંચી પીલતો નથી. ગામમાં સરસવ થતા નથી. બહારથી લાવીને પણ પીલાતા નથી. સરસિયું ન વાપરે તોપણ કંઈ હરકત નડે તેમ નથી, એટલે સરસિયાનો પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. ઘાણીના અને મીઠાના સરસિયાના ગુણદોષ વિષે અમને મોંઘવા જેવી માહિતી મળી નથી.

ગોળ-ખાંડ

રોકડ ખોરાકી ખર્ચની ચીજોમાં ગોળના ખર્ચનો બીજો નંબર આવે છે. ગામડાંમાં એને મહત્વનું અને આવશ્યક સ્થાન છે. અહીં શેરડીનો પાક નથી, એટલે ગોળની સ્થાનિક પેદાશનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી, પરંતુ ખાંડને બદલે ગોળ વાપરવાની જરૂર છે ખરી. ગામમાં દર વરસે ૩૦૦ મણ ખાંડ આવે છે એવો અંદાજ છે. શહેરોમાં ખોરાકની ચીજોમાં ખાંડને માનવું સ્થાન છે, તેવું ગામડાંમાં હવે થવા લાગ્યું છે. ગરીબ માણસો પણ મહેમાનને ગોળને બદલે ખાંડ આપવાનું પસંદ કરે છે. ખાંડના જમણામાં મોટાર્થ ગણાય છે. ચાના ઉપયોગને લીધે ખાંડનો વપરાશ વધ્યો છે. દૂધમાં ગોળ તો ખવાય જ નહિ એવી માન્યતાને લીધે જે દૂધમાં ગળપણ નાખે છે તે ખાંડ જ વાપરે છે. આવાં કારણોને લીધે ખાંડનો વપરાશ વધ્યો છે અને સ્થાયી થતો જાય છે. તેને બદલે પહેલાંની માફક ગોળનો જ વપરાશ લોકો કરે એમ થવું નોંધે. પહેલાં પણ અમુક પ્રમાણમાં સાકર વપરાતી એમ જણાય છે અને તે દેશી આવતી. હવે કાં તો આવશ્યક લાગે ત્યાં દેશી ખાંડ કે સાકર વાપરવાનું કહેવું નોંધે એ અથવા તો દૂધમાં અને દૂધની બનાવટોમાં તથા મીઠાઈમાં ગોળ વાપરવાનું શક્ય છે અને નુકસાનકારક નથી એમ બતાવવું નોંધે. ખાસ કરીને દૂધમાં ગોળ નાખવાથી કંઈ વિકૃતિ થાય છે કે નહિ એની શાસ્ત્રીય તપાસ કરાવીને ચોક્કસ અભિપ્રાય લોકો આગળ રજૂ કરવો નોંધે. જેવી રીતે દહીં-દૂધ સાથે ન ખવાય એવી માન્યતા ફેટલેક ઠેકાણે છે તેવી જ દૂધ સાથે ગોળ નહિ ખાવાની સર્વસામાન્ય માન્યતા છે તેની વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લોકો આગળ રજૂ થાય તો જ ખાંડનું મહત્વ ઓછું થાય. આ તાલુકામાં કાલવડા અને નારદીપુર બાજુ શેરડીનો પાક થાય છે, પરંતુ તે બાજુબાજુ પરચૂરણ વેચાણમાં ખપી જાય છે. તેના પાક વધે અને સ્થાનિક પેદાશ થાય તો નજીકની પેદાશનો ગોળ મળે.

ગામમાં રૂ. ૧,૦૦૦ની દેશી અને રૂ. ૬૪૭ની વિદેશી ખાંડ આવે છે, એવી ગણતરી કરી છે. ગામના ફરાવને લીધે લોકો દેશી સમજીને ખાંડ લાવે છે પણ તે સાથે જ દેશી આવે છે કે કેમ તે શંકાબરું છે. દેશી લાવવા અત્યે લોકોમાં લાવના છે. બે દરેક બાબતમાં

કાપડ

ગામમાં શુદ્ધ ખાદી પહેરનારા ૧ લાઈઓ છે. કોઈ કોઈ છૂટક ખાદી વાપરે છે. ગઈ સાલ ૩ ૧૮૦ ની શુદ્ધ ખાદી આવી હતી.

પુરુષો ધોતિયાં સિવાય મોટે ભાગે હાથવણાટનું ગળિયું વાપરે છે. દરેક કુટુંબમાં દર માત્ર પુરુષવર્ગ અને છોકરાંઓ માટે ગળિયું લેવામાં આવે છે. ગામમાં વણકરો નથી. બહારગામના વણકરો દર સાલ લગભગ ૩. ૩૦૦૦નું ગળિયું વેચી જાય છે. બેશ મોટે ભાગે મિલનું કાપડ વાપરે છે. તે કાપડ રંગીન અને છાપેલું હોય છે એટલે મૂળ પોત દેશી અમછને લાવે પણ વિદેશી યે હોય પુરુષો સામાન્ય રીતે વિદેશી નથી વાપરતા. બેગને દેશીવિદેશીની દરકાર નથી હોતી. અગાવહાલાને આપવા માટે વિદેશી આવે. લગ્ન જેવા પ્રસંગે નો પૂછવાનું જ નહિ.

પુરુષો પહેલાં ધોતિયા પણ ગળિયાનાં વાપરતા પણ હવે બધા મિલનાં વાપરતા થઈ ગયા છે. મિલ કાપડની હરોફાર ગળિયાના ધોતિયાંને નહીં છે. પુરુષવર્ગના ખીમ કાપડને ઢગુ નહીં નથી. ગળિયાનાં ધોતિયા વપરાતા બધ થયાં એટલે મોટા પનાનું ગળિયું પણ વણાતું નથી.

કુટુંબના કુલ ખર્ચમાં કાપડના ખર્ચના ૧૮ ટકા આવે છે, અને દરમાલ લગભગ ૩. ૨૦,૦૦૦નું કાપડ ગામમાં આવે છે. તે જો આવતું બંધ થાય તો જામણી જામીનમહેસલ જેટલો અચાવ થાય. પરંતુ મહાસભાનો ખાદીનો સંદેશ લોકોએ ગ્રહ્યો નથી. ૨૦ રૅટિયા ગામમાં દાખલ થયેલા તેની ઉપર કચરો ભરે છે. બહારથી નજીવી રકમની ખાદી આવે છે પરંતુ કોઈ ખેડૂત જાને કાંતીને પહેરતો નથી. ઘેરઘેર કપાસ પાકે છે પણ કપામિયા દરેક જણ વેચાતા લાવે છે અને કાપડમાં તો ૩ ૨૦૦૦ પરદેશ મોકલે છે. ઉપરાંત મીસો દ્વારા ૩. ૭ થી ૮ દળર પરદેશ મોકલવામાં મહાયજૂત થાય છે. એટલે જેટલું મહેસૂલ મરકારને ભરે છે તેટલા જ લગભગ કાપડકારા પરદેશ મોકલે છે એકલો કાપડનો જ ઉદ્યોગ ગામ ઉપાડી લે તો કેટલી અચત થાય? આ મીધો અને મહેલો દિમાખ છે, પરંતુ આપણું કમનસીબ છે કે જમાનાનો પવન આપણું હિત જોવા દેતો નથી અને મંચો તુકમાનકારક હોય તો પણ તેની પાછળ પતંગિયાની માફક ઘસડાઈએ છીએ. આવી સીધી વાત છે છતાં દસપદર વરમથી ખાદીને માટે મતન અચલ અને પ્રચાર કરવો પડે છે એટલી સાચી વાત છે કે રૅટિયો ખેડૂતના ઘરમાં દાખલ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખાદીપ્રવૃત્તિ અસ્થિર જ રહેવાની—મજૂરી આપીને ખાદી તૈયાર કરાવવાથી કેટલાક લોકોને રોજ મળે છે પરંતુ લોકો જાતે કાતે પીંજે નહિ તો ખાદી મરતી પડતી નથી અને તેનાં મૂળ જોડાં જતાં નથી. પદર વરમના પ્રયત્ન પછી પ્રમાણમાં જુદું જોઈએ ખેડૂતકુટુંબોમાં રૅટિયો દાખલ થઈ શક્યો છે. ખાદીપ્રવૃત્તિની એ મહત્વની દિશામાં જોઈએ તેવું કામ થયું નથી. આથી પ્રજાજીવનમાં ખાદી સ્થિર થવાનાં લક્ષણ જણાતાં નથી. ત્યાં ખેડૂતોએ રૅટિયાને પોતાનો પરી લીધો નહિ હોય અગર ત્યાં સ્વાવલંબી ધોરણે કંતાતું નહિ હોય ત્યાં ખાદીપ્રવૃત્તિનું અવિધ્ય શક્યશીલ જ છે. શહેરના લોકો થોડો વખત ખાદી પહેરશે, પણ તેઓ ખાદીને કાયમી નહિ બનાવી શકે.

સોણલાં હયો, કોઈ—

(શિરીષ)

સોણલાં હયો, કોઈ સોણલા હયો !

મીઠા સોણલાં હયો, સોણલાં હયો !

ખરખચડાં આ જીવનમાં ટાઢ, તાપ ને ભેજ,
કંટક કેડી કારમી,

નથી નથી એ ટૂલડાંની મેજ
મીઠાં સોણલાં હયો !

આધિથી અંતર વીંધ્યાં, બ્યાધિવીંધ્યાં શરીર;
હૈંપીધિથી જીવનો,

ધડી વિસારે પાડવા લગીર,
મીઠાં સોણલાં હયો !

દિલરૂના કહી દિલની ધસૂરી ધજતી જણાય,
વીંધ્યાં ઉરતત્રનો અહીં સૂરમેળ સધાય
મીઠાં સોણલાં હયો !

અનુલવીઓ ઉચર્યાં મથી નથી મંસારે નાર,
સ્વાદ પામવા સારનો

કરો સ્વપ્નપ્રદેશે વિહાર
મીઠાં સોણલાં હયો !

સાગર શા સસારમાં, આવે ભરતીઓટ,
ભરતીમાં તો મન લઈ

પણ પૂરવા ઓટની ઓટ
મીઠાં સોણલાં હયો !

કાળા જગકોલાહલો, કાળી જગજંભળ
કાળાં જમણે ભવતણું
શીળી શીળી આ સોણલાંની પાળ
મીઠાં સોણલાં હયો !
સોણલાં હયો, કોઈ—

શબ્દચર્યા

(૧)

શ્રી. તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન’,

અમદાવાદ

ૐયા વર્ષના અંકમા ‘તદ્ગચી’ ને માટે શબ્દચર્યા વાચી થોડા મમય પર પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તક ‘અપગની પ્રતિભા’મા શ્રી ડાકાભાણેએ વાપરેલો શબ્દ આપના જ્ઞાન પર જ્ઞાનવા જેવો લાગ્યો.

પ્રાસ્તાવિક ક્રમાંકના પાન ૨૬ પર (લીની ૧૮મી) તેમણે ‘કૃત્તિચૌર્ય’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પરથી ‘તદ્ગચી’ ક્રમાંક તે ‘કૃત્તિચૌર્ય’; અને ‘ચૌર્ય’ નો ‘ચૌ’ આગળના ‘ઋ’, ‘ધ’ સ્વરો માથે સાગે ન વચાવ, તો આપણે ‘કૃત્તિચૌરી’ પણ ગણી શકીએ.

ગુજરાતીમા આપણે ‘કૃતિ’ શબ્દ હન્દોર્ધ પ્રકારના મર્જનદર્શ માટે વાપરીએ છીએ. એટલે તે દ્વારા મર્જવિધ ‘અપદગણો’ પણ નામ્ન થઈ શકે, એ આપની નોંધ પર લાવના જરૂર નથી.

‘તદ્ગચી’ શબ્દ જરાય તોછડો ને પાછટ્ટાર છે એ માચી વાત છે છતાં તેના એવકને ઘણી ગિજ્જતા મહિત સમોવવા કાળજી લેવા બહુ જરૂર ખરી? પણ લેખત પાછટ્ટાર ન ગણનાની દૃષ્ટિએ તે વિચારવું વે ખરું, તો ‘ચૌરી’ શબ્દમા ગણેલો ટ્વાક્ષ તોછડો નહિ લાગે, છતાં ઘટતો બોધ દરાવવા જેટલો તીક્ષ્ણ શબ્દ તે છે, એ પણ એના ગુણ જ છે વગરમહેનતે માતમર ચનાની બહાદુરી ‘ચૌરી’મા ને ‘કૃતિચૌરી’મા મગ્ની જ છે આમ હોવાથી આ શબ્દ આપણે ન ચવાવી શકીએ?

શૂન્યતા વિચારીક,

અમદાવાદ

તિ સેવક,

મગનભાઈ દેસાઈના વંદન

* *

(૨)

સંપેટવું

‘ભિમિ’ ના ગયા કાવ્યાક્રમા (૧૯૬૨ના) વાસ્તવ્યમ્ વિભાગના લેખકે “જગમી લોટીથી શરૂ થતા અતિમ વિભાગને જે સુખ જ્વનિધી સંપેટવો છે” (પાનું ૬ ક) આ વાક્યોમા સંપેટવું ધાતુનો પ્રયોગ કર્યો છે આ ધાતુ વિશે નીચેની હકીકત રમપ્રદ નીવડશે.

‘સંપેટવું’ ધાતુ કાઠિયાવાડમા બહુ પ્રચલિત છે—‘પૂરુ કગુ’, ‘એકકુ કગીને જરી લેવું’ એવા અર્થમા ઉદાહરણ તરીકે, ‘મેં કામ સંપેટી લીધું’ ‘કા, દ્રક સંપેટી લીધો?’ વગેરે.

આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરતા લાગે છે કે એનું મૂળ મરકૃત ધાતુ સપેદ્ય હોય. સપેદ્ય ધાતુ પેટિકા-પેટા-પેટ ‘દાગડો, ડબો’ એ અર્થવાળા નામ ઉપરથી બનેલો હોય.

આ-પ્રશ્ન મેં એક વેળા રા. નરસિંહરાવ સમક્ષ મૂક્યો હતો. 'સંપેટવું' ધાતુથી તેઓશ્રી અપરિચિત હોય એમ તે વેળા મને લાગ્યું હતું. તેઓશ્રીએ કહ્યું, કે એ ધાતુની નોંધણી 'સંમેટવું' છે—'સંપેટવું' નહિ. 'સંમેટવું' ધાતુ ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. એ ધાતુ સંસ્કૃત સમેત્ય (સમેત ઉપરથી બનેલા) ધાતુનું વિદ્યુત રૂપ છે.

ગુજરાતમાં 'સંમેટવું' ધાતુનો પ્રચાર જોમ નિર્વિવાદ છે તેમ 'સંપેટવું' ધાતુનો કાઠિયાવાડમાં પ્રચાર નિર્વિવાદ છે; અને 'સંમેટવું' ધાતુ જોટલી જ 'સંપેટવું' ધાતુની વ્યુત્પત્તિ, ઉપર જોયું તે પ્રમાણે, સાખ્ય છે. પણ આ બંને ધાતુઓનાં સ્વરૂપો એકબીજાને એટલાં મળતાં છે કે એ બંને વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે, મને લાગે છે—આ તર્ક છે કે 'સંપેટવું' ધાતુ 'સંમેટવું'નું વધારે વિદ્યુતિ પામેલું રૂપ હોઈ શકે. જોમ સં. પદ્માણિ ઉપરથી પ્રા. પદ્મણી (પાદ્મણ-પામણ-પાંવણ) દ્વારા ગુજરાતીમાં 'પાંપણ' રૂપ નિબ્ધન થાય છે તેમ 'સંમેટવું'—[સંમે (સમે ?) ટવું]—સંપેટવું' એમ ઉત્તરોત્તર વિદ્યુતિ થી ન થઈ હોય ?

૬-૬-૩૬

ગૌરાપ્રસાદ યુ. ઝાલા

* *

(૩)

એક પત્ર

પ્રિયભાઈ રામનારાયણભાઈ,

તા. ૨૪-૬-૩૬નો તમારો પત્ર મળ્યો. તેમાં કરેલી માગણી અનુસાર 'સંપેટવું' એ શીર્ષકની શબ્દચયો ઉપર મારો અભિપ્રાય જણાવું છું.

સંપેટ્ય ઉપરથી 'સંપેટવું' એ વ્યુત્પત્તિ મને પણ ખરી લાગે છે. પણ 'સંપેટવું' ધાતુ 'સંમેટવું'નું વધારે વિદ્યુતિ પામેલું રૂપ હોઈ શકે એ તર્ક હીક નથી. કારણ—

પ્રથમ તો 'સંમેટવું'ની વ્યુત્પત્તિ 'સમેત્ય' માંથી સાધવી શાસ્ત્રદષ્ટિએ યોગ્ય નથી; વર્તિ—યાટ, જન્-ક્તવતિ 'કાટતા હે' વગેરેમાં જ દન્ત્યની દ્ મૂર્ધન્યરૂપ વિદ્યુતિ કરનારી જે સામગ્રી છે (મૂર્ધન્ય રૂ વર્ણના સંનિધાનરૂપ) તે સમેત્યમાં નથી. અર્થાત્ 'સંમેટવું' આ પ્રકારે સંસ્કૃતમાંથી સાખ્ય નથી.

તે ઉપરાંત, 'સંમેટવું'માંથી 'સંપેટવું' સાધવા જતાં પણ મુશ્કેલી નડે છે; તે એ કે 'સંમેટવું'માં 'મે' સ્વરિત (accented) 'મ'ને અન્વયર્ણનો આધાર આપવાની અપેક્ષા ઉદ્ભવતી જ નથી. મધ્યવર્તી અનુનાસિક વર્ણ અસ્વરિત હોય ત્યારે આવા આધારની અપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. દા. ત. ગાનર-વાંદરો; સુંદરી—સુંદરી; Camera-chamber; thunar-thunder. પદ્મણી દિ. વ. માંથી (નહિ કે પદ્માણિ ખડુવચનમાંથી) પદ્મણી-પામણ—પાંવણ દ્વારા 'પાંપણ'ની ઉત્પત્તિમાં પણ આ તત્ત્વ વિદ્યમાન છે.

કમ્પલ-કામળો એ એથી હાલથી વિક્રિયાનું ઉદાહરણ પણ બોધક છે.

અર્થાત્ 'સંમેટવું' એ સં. સમેત્ય ઉપરથી નહિ, પણ 'સંપેટવું'ની વિદ્યુતિથી ઉદ્ભવ્યો જણાય છે: 'સંપેટવું'નો અનુનાસિક નિર્ગમ બને—“સંપેટવું”—જોટલે પછી 'સંમેટવું' થતાં વાર ન લાગે.

આ જમાનામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની મહત્તા સહુ કોઈ સ્વીકારશે જ, અને આ-ચર્ચા ઉપર ધ્યાન અપાશે એવી હું આશા રાખું છું.

સિ. આપનો,

પદ્મકાન્ત-૨. શાહુના પ્રણામ.

૨

‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીની સેવામાં,

‘પ્રસ્થાન’ના આશ્રિત (૧૯૬૨) માસના અંકમાં પ્રગટ થયેલી ‘જીવંતી પાર’ના શીર્ષકવાળી શ્રી. પ્રપત્ત ગો. કાજીની કવિતા અંગ્રેજ કવિ Coventry (Patmore)ના *The Toys* નામના કાવ્ય પરથી સૂચિત છે. વસ્તુ અંગ્રેજ કવિનું છે. છતાં શ્રી. કાજીએ કાવ્યને અંતે ‘અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી’ કે એવું કંઈક કેમ ન લખ્યું હશે? જરા ફેર કયો છે માટે?

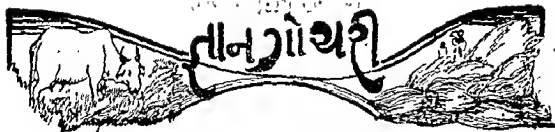
શ્રી. મુનશીના ‘ગુજરાત’ના મે માસના અંકમાં શ્રી. જયંત શ્યામ વરલક્ષ્મિવાસીની ‘બિખરે મોતી’ની કવિતા પ્રગટ થઈ છે. એ કાવ્ય પણ અંગ્રેજ કવિ W. Wordsworthના ‘*A Slumber did my Spirit Seal*’ના કાવ્યનો અનુવાદ છે—સંદર્ભ નથી એ જુદી વાત છે. આ લેખકે પણ કોઈ પ્રકારનો નિર્દેશ નથી.

યું આ બંને ભાઈઓનો વિચાર પોતાના કાવ્યો તરીકે ઠોકી બેસાડવાનો હતો? કે ભાષાંતર છે એમ લખતા શરમ આવે છે?

પરભાષામાં સુન્દર કૃતિ હોય, ને એ કૃતિ સ્વભાષામાં ઉતારવાનો વિચાર થઈ આવે તો મૂળ કૃતિને વફાદાર રહી ભાષાંતર કરવામાં ઠઈ ખોટું નથી; આવકારને પાત્ર છે, શરમાવવાની જરૂર નથી.

જે હોય તે, પણ એ ભાઈઓ ખુલાસો કરશે તો આભાર.

સિ.

(૧) કલા વિષે ટોલસ્ટોય

મોપાસાની વાતો વિષે લખતાં ટોલસ્ટોય દરેક કલાકૃતિને જરૂરી એવા ત્રણ ગુણો નીચે પ્રમાણે બતાવે છે :

(૧) વધાર્યતા એટલે કે લેખક અને તેના વિષય વચ્ચે નૈતિક સંબંધ હોવો જોઈએ.

(૨) કથનની વિશદતા અથવા આકારનું સૌન્દર્ય—જે બંને એકજ કહેવાય—તે હોવું જોઈએ.

(૩) સાચકલાઈ એટલે કે કલાકાર જે વસ્તુ વર્ણવતો હોય તે વિષે તેને સાચો પ્રેમ કે સાચેસાચો તિરસ્કાર હોવો જોઈએ.

અને તે ઉપરાંત તેમણે કહેલું જ છે કે પ્રતિભા (talent) તો હોવી જોઈએ.

પ્રતિભા એટલે જે વસ્તુઓ અથવા જીવનના બનાવો વિશે કલાકાર લખતો હોય તે વસ્તુઓ અથવા જીવનના બનાવોમાં ખીમ મનુષ્યોએ જે જે ગુણો ન જોયા હોય તે ગુણો પ્રદર્શિત કરવાનું ધ્યાન આપવાની શક્તિ.

અને આ વસ્તુ વિશે તે એક સરસ દાખલો પણ આપે છે. તે કહે છે :

“એક ધાર્મિક સરઘસનું પોતે દોરેલું ચિત્ર મને તેના એક પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બતાવવા આવે છે. ચિત્ર બહુ સુંદર રીતે ચિતરાયું હતું, પણ કલાકારનો તેના વિષય સાથેનો સંબંધ તેમાં દેખાઈ નહોતો આવતો.

“તમે આ બધાં ક્રિયાકાંડોને સારા માનો છો કે નહિ? આ બધું કરવું જોઈએ તેમ તમે માનો છો કે નહિ?” એ પૂછ્યું.

મારા બોળપણને જરા નમતું આપતો હોય તેવી રીતે તેણે મને કહ્યું કે એ બાબત એને કંઈ ખબર નહોતી અને ખબર રાખવાની દૃષ્ટિ પણ નહોતી. એનું કાર્ય તો જીવનને પ્રદર્શિત કરવાનું હતું.

‘પણ તમે આ તરફ સહાનુભૂતિ તો ધરાવો છો જ ના?’

‘હું કહી ન શકું કે હું સહાનુભૂતિ ધરાવું છું.’

‘વારુ, ત્યારે તમને આ ક્રિયાકાંડો નથી ગમતા?’

‘નહિ આમ કે નહિ તેમ.’ મારી મૂર્ખતા માટે એક રિમત કરી આ અર્વાચીન, અતિસંસ્કૃત કલાકારે—જે જીવનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના અને તેને આજ્ઞા કે તિરસ્કાર્યા વિના જીવન દોર્યું જતો હતો, તેણે—જવાબ વાલ્યો.

ગુલાબદાસ ખોંકર

(૨) બનાવટી રેડિયમ

રેડિયમ અને એવી ધાતુની ગોધને માટે નોએવ ઇનામ જીતનાર માદામ ક્યુરીની પુત્રી મરેન ક્યુરીએ બનાવટી રેડિયમની શોધ કરી છે આજ સુધી રેડિયમ અને એવા પદાર્થો કુદરતી મળી આવતા હતા, પરંતુ આ નવી શોધથી થોડો વખત ઉત્તેજિત રહે એવું બનાવટી રેડિયમ પણ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે

રેડિયમ અને એવી ધાતુઓને રેડિયો-એક્ટીવ (Radio-active) ધાતુ કહેવામાં આવે છે, કારણકે એ ધાતુના પરમાણુ સ્થિર અને અચળ હોતા નથી, પરંતુ હમેશા આપમેળે ભાંગના કરે છે આની રીતે ભાંગતા પરમાણુમાંથી આલ્ફા, બીટા અને ગામા નામના કિરણો નીકળે છે, આલ્ફા કિરણો ઘનવિદ્યુતભારવાળી કણો છે, બીટા કિરણો ઋણવિદ્યુતભારવાળી કણો છે અને ગામા કિરણો એ-ક્સ કિરણ જેવા પ્રકાશના કિરણો છે

કેન્સર કે એના દર્દોના જ્ઞાત ધાત્વી મેડેના કોષો (cells)માંથી અક્રિય બનાવવા માટે રેડિયમમાંથી નીકળતા કિરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ઉપર દર્શાવેલા આલ્ફા કિરણોના કણો પ્રચંદ સક્રિયતાના હોવાથી કેન્સરના કોષોને તોડીને ઊંઘાવવા કરી નાખે છે, અને તેથી કેન્સરનું દર્દ આગળ વધતું નથી રેડિયમની આટલી ઉપયોગિતા જતા એ સ્પેટલ્સ મોઘુ હોય છે કે દરેક હોમોપાથિક રેડિયમ ગળી શકે નહિ બનાવટી રેડિયમથી કદાચ રેડિયમનો લાભ ધણી હોસપિટલને બલિષ્ઠતા મળેયે ખરે

રેડિયમમાંથી નીકળતા કિરણોને અમુક ધાતુ ઉપર પડવા દઈએ તો તે ધાતુમાંથી 'ન્યૂટ્રોન' નામના વિદ્યુતભાર વગરના કણો નીકળે છે આ કણોને સોડિયમ, પોટાશિયમ, એલ્યુમિનિયમ જેવી હલકી ધાતુ ઉપર પડવા દઈએ તો કેટલાક પરમાણુના મધ્યમાં કેટલાક ન્યૂટ્રોન કણો જકડાઈ જાય છે આથી એ ધાતુનું પરમાણુ અસ્થિર બને છે અને એમાંથી રેડિયમની પેઠે બીટા કિરણો, વગેરે થોડો વખત નીકળ્યા કરે છે આ રીતે જે અચળ અથવા અસ્થિર પરમાણુ હોય છે તે ન્યૂટ્રોન કણથી દાખલ થવાથી અસ્થિર બને છે, અને તેથી રેડિયમ જેવી સ્વયંવિભાજી (Radio-active) (એટલે કે બનાવટી રેડિયમ જેવી) ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે

આ પ્રમાણે હલકી અને પ્રમાણમાં બહુ સોધી ધાતુને રેડિયમ જેવી બનાવી શકાય છે, પરંતુ એમાંથી નીકળતા કિરણો રેડિયમ જેટલી શક્તિવાળાં હોતા નથી, છતાં આપણે એમ આશા રાખી શકીએ કે મુખર્ષ જેવા સ્થળે એકાદ હોસપિટલમાં ખરું રેડિયમ હોય તો તે વડે દરરોજ બનાવટી રેડિયમ તૈયાર કરી અનેક હોસપિટલમાં દરરોજના ઉપયોગ માટે મોકલી શકાય

આ શોધ વડે પરમાણુના કેન્દ્રની રચનાના કેટલાયે ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલો મેળવવામાં ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જાય છે

પૂર્વભિમાંસા પ્રવેશિકા:—કર્તા રા. જયદેવ શાસ્ત્રી, મળવાનું ઠેકાણું, શારદામંદન, સંસ્કૃત વૈદિક મહાવિદ્યાલયની આજુમાં, રાજપુર સિદ્ધપુર (ઉ. ગુ.), મૃત્યુ રૂપિયો દોઢ.

આ જ ગ્રંથકર્તાએ ન્યાય વૈશિષ્ઠિકના સારરૂપ પદાર્થપ્રવેશિકા નામનો ગ્રંથ પહેલાં લખ્યો છે, અને એ ચતુર્ને મળેલા આદરથી ઉત્તેજિત થઈ પૂર્વભીમાંસાગરની પમથી-રૂપ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથપરિચયમાં કહ્યું છે તેમ 'પૂર્વભીમાંસા એ વસ્તુતઃ વાક્યવિચારાત્મક શાસ્ત્ર છે.' મતલબ કે કોઈ પણ વાક્યના પેદામાં આવેલાં પદોથી અવગત થતા અર્થો કઈ રીતે જોડાઈ કેવો વાક્યાર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે તેના નૈમર્ગિક નિયમોનું જ્ઞાન કરાવનાર આ શાસ્ત્ર છે, અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં મીમાંસા એટલે કે વાક્યવિચારશાસ્ત્ર હમેશાં ઉપયોગી છે. પણ એમાં ઉદાહરણાર્થ વપરાયેલાં વાક્યો વૈદિક હોઈને એની ઉપયુક્તતા પણ અતિમર્યાદિત થઈ જાય છે. જૂના કાળમાં કોઈ પણ વિદ્વાનનું 'પદવાક્યપ્રમાણુસ' પણ 'કબૂલ કરવાથી એના વિચારો કે ઉપદેશની નિરવગ્નતા પણ કબૂલ થઈ જતી. શકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રકારના દર્શનની યથાર્થતાના પ્રમાણ તરીકે આચાર્યને 'પદવાક્યપ્રમાણુસ' કહે છે. મતલબ કે જૂના કાળમાં પદ (વાક્યરૂપ) અને પ્રમાણ (ન્યાયશાસ્ત્ર) જેટલું જ વાક્ય (પૂર્વભીમાંસાશાસ્ત્ર)નું મહત્ત્વ મનાતું. અને પૂર્વભીમાંસા સંગ્રહી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો જથ્થો જોતાં એ શાસ્ત્ર બૂના વખતમાં ખૂબ ખેડાયું હતું એ નિઃસંદેહ છે. પણ આ જમાનામાં તો પ્રાચીન ઢબે સંસ્કૃત લખનારાઓમાંથી પણ પૂર્વભીમાંસાનું અધ્યયન કરનારા—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં અતિ વિરલ નીકળશે. આ પરિસ્થિતિમાં આ પ્રવેશિકાના અધિકારીઓ ગુજરાતમાં મને દેખાતા નથી. છતાં સંસ્કૃતમાં પૂર્વભીમાંસાનો કોઈ અભ્યાસી આ પ્રવેશિકાનો લાભ લઈ શકે તો જરૂર આ ગ્રંથ એને સદાયક યજે, કારણકે ગ્રંથકારે અતિશય શ્રમ લઈને 'પૂર્વભીમાંસાના વિષયને વૈદિક પરિભાષા અને ઉદાહરણોની મુશ્કેલ સ્થિતિમાં જેટલો થઈ શકે તેટલો સુગમ કરવાનો પ્રયામ કર્યો છે.

દુ. કે. શાસ્ત્રી

શ્રી સ્વામિનારાયણ:—Shri Swami Narayan, a Gospel of Bhagwat-Dharma, or God in Redemptive Action—લેખક: બાઈ મણિલાલ ડો. પારેખ; પ્રકાશક: ભાગવતધર્મ મિશન હાઉસ, રાજકોટ, પૃ. ૩૫૦:

'બાઈ' મણિલાલ પારેખની તીવ્ર ધર્મજિજ્ઞાસા જળણીતી છે. આત્મોદ્ધારની શોધમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક જ અનેક ધર્મોના એમણે અભ્યાસ કર્યો છે, તેમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પણ એક છે. અથવા, એમ પણ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણ અને ઈશુ ખ્રિસ્ત એ બેનાં જીવન અને ધર્મોના એમણે સૌથી વધારે અભ્યાસ કર્યો છે, અને એ બંને પ્રત્યે એમણે સરખા લાવધી જોયું છે. એ બે વચ્ચે એમણે ઘણું સામ્ય પણ જોયું છે. બેઉનાં

જીવનની ઝીણી વીગતોમાં એટલું સામ્ય ન હોય, તોયે સ્વામિનારાયણ અને ઇશુ ખ્રિસ્ત, તથા એમના અગ્રેસર શિષ્યો અને તેમની મહર્મપ્રવર્તન માટે ઉત્પાદ્યુક્ત પ્રવૃત્તિ તથા જૂતાનુક્રમ એ બધામાં ઘણું સરખાપણું છે, એ જ પણ સ્વામિનારાયણીને ખ્રિસ્તી ધર્મ-ત્રયો વાંચવાનો પ્રભંગ આવ્યો હશે તેને લાગ્યા વિના ચલુ નહિ હોય.

કેટલેક અંશે કાંઈ એ મહાપુરુષો વચ્ચે સામ્ય દેખાવાનું કારણ જોનારને બધે પ્રત્યે મમાન પક્ષપાત પણ હોય છે. જુદા, ખ્રિસ્ત અને ગાંધીજી વચ્ચે ઘણાંજે સામ્ય જોયું છે એ જાણીતી વાત છે. જુદા અને તુકારામ વચ્ચે સામ્ય જોનારા એ મિત્રોને હું જાણજી છું. સ્વામિનારાયણ અને ગાંધીજી વચ્ચે ઘણી મમાનતા હું જતાવી શકું એમ, છું.

ગૂજરાતની જનતાને ઘડનાર મહા વિશ્વતિમાન પુરુષોમા ગાંધીજી પૂર્વે સ્વામિનારાયણ જ થયા છે (સ્વામી દયાનંદ મરસ્વતીનું જીવનકાર્ય ગૂજરાતજહાર રચેલું હોવાથી એમને ગણ્યો નથી.) સંકેડો સ્ત્રી પુરુષોના જીવનને પલટાવી નાંખનાર, હજારો મંસ્કારહીન લોકોને સુસરકારી બનાવનાર, એ લાખથી વધુ લોકોના હૃદયમા સ્વજીવનમાં જ પ્રમેશ્વરપદનું સ્થાન મેળવનાર, શુદ્ધાચાર અને નીતિમય જીવનનો એક નવો જ ઓર્ગે પાડનાર, 'સદાગ્રહી' (આ સ્વામી નિષ્કુલાતનો શબ્દ છે), અદ્વિમામય યતના પુરસ્કર્તા, પતિતપાવન, સ્ત્રી તથા શુદ્ધોના મિત્ર, સમાજસુધારક મહાજનંદસ્વામી એક અદ્ભુત પુરુષ હતા. અદ્વારીસ સર્વ સુધી એમણે જાને તેમજ પોતાના પરમહોદાગ ગૂજરાત, દક્ષિણવાઝ અને કચ્છની જગ્યાએ જગ્યાએ ફરી સેવા બજાવી, ગૂજરાતી, હિંદી અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં વિશાળ ધાર્મિક માહિત્ય નિર્માણ કર્યું, ગૂજરાતમાં પૂર્વે નહોતા એવાં મોટાં મંદિરો બાંધ્યાં અને, સાથી વધુ, એમના શિષ્યોના મનમા અનન્ય નિષ્ઠાજન્ય એવો આત્મવિકાસ અને બધુભાવ ઉત્પન્ન કર્યો કે જેની બાંધ લાગે જ મળે એમ છે.

મામાન્ય રીતે, માણસને જૂતકાળ હમેશા બંધ લાગે છે. જૂતકાળના અવતારો, નારદ-મનકાદિક સતો, વ્યાસ-શુક વગેરે ઋષિઓ કે ઉપનિષદકાલીન જ્ઞાનીઓનો મહિમા એને બહુ લાગે છે. પોતાના કાળના મતપુરુષો પ્રમાણમાં માટીનાં પૂતળાં જ લાગતાં હોય છે. મહાજનંદસ્વામીએ આ વહેમ તોડ્યો. મુક્તાનંદસ્વામી કહે છે તેમ એમણે 'પ્રગટ' ની કદર કરતાં શીખવ્યું.

કેટલાક વર્ષ પર નવજીવન સંસ્થા તરફથી મારું લખેલું 'સહજાનંદ સ્વામી'નું જીવન-ચરિત્ર બહાર પડ્યું હતું. એ હવે ઉપલબ્ધ નથી સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ જ જોનારને એ કોઈક નાપમંદ પણ પડ્યું હતું. કાંઈ મણિવાલ પારેજે આ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં, લક્ષ્મીની દષ્ટિએ માંપ્રદાયિક દષ્ટિવાળાનેયે પસંદ પડે એવી રીતે લખ્યું છે. અનેક 'વચનામૃતો', 'વાતો' અને મૌખિક સાહિત્યમાંથી વિવેકયુક્ત ચૂંટણી કરી, 'પગ્યાઓ'નો પૃથ્વ સમાવેશ કરી, સમભાવી સમાલોચનાપૂર્વક લખેલાં આ લગભગ ૩૫૦ પાનાંના પુસ્તકમાં સ્વામિનારાયણ મળેલી ઘણી માહિતી આવી ગય છે. જેને મહાજનંદસ્વામી વિષે બહુ ઊંડા અભ્યાસ કરવાની હોશ કે ફૂરસદ ન હોય તેને માટે આ પુસ્તક પૂરતું થાય એવું છે, અને વિશેષ જિજ્ઞાસુને એ વધુ માહિતી માટે ક્યાં જાણવું તેનું માર્ગદર્શન કરાવે એવું છે. મારા પુસ્તક કરતાં કેટલીક બાજતમાં આ ચડિયાતું છે.

કેટલીક ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે ખરી. ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં અને માંપ્રદાયિક રીતે રજૂ થયેલી વાતોમાં સ્વતંત્ર સંશોધન કરવાનો એમણે પ્રયત્ન નથી કર્યો. કેટલીક જગ્યાએ નાની

તીની ભૂલો રહી ગઈ છે, અથવા અત્યુક્તિ થઈ છે. સ્વામિનારાયણીય સાહિત્યવાળું પ્રકરણ વધારે વ્યવસ્થિત લખાયું હોત તો હીક ચાત. એમાં કેટલાક નાના નાના લેખકોનાં નામો ગણાવ્યાં છે. જ્યારે પ્રેમાનંદ સ્વામી તથા સ્વામી નિર્મળચંદ્રસેનો ઉલ્લેખ રહી ગયો છે. જેમ મુક્તાનંદ, ષ્ઠાનંદ, નિખુળાનંદ વગેરેનો વિશેષ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ પ્રેમાનંદ સ્વામી 'પણ' ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હતા. એક તો એ સંપ્રદાયના એ સંગીતચાર્ય હતાં. મીનું એમને પરમહંસદીક્ષા આપવામાં સદાનંદસ્વામીએ મોટું સાહસ અને સુધારાનું પગલું ભેંધું હતું. દાક્ષદાસમાં એમની સાહસી વંશાવળી જતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, એ બંનોવડી છે. પ્રેમાનંદસ્વામીની ઉત્પત્તિ સત્યકામ ગંગાસિ કે વસિષ્ઠની ઉત્પત્તિ કરંતયે વધુ અંગણી છે, કારણ કે એમનાં માનાપિતા બન્ને અગ્રાત છે. કોઈક દુકાળમાં કોઈકે 'શેએ એને' ગાલ્યાવસ્થામાં ખરીદી લીધા હતા. તે પહેલાં કે ત્યારપછી એ કોઈ વેસંધામે ત્યાં ઊંઘ્યાં હતા. અને ત્યાં સંગીત, વાદ્ય તથા નૃત્યકળા શીખ્યા હતા. તેમાંથી સદાનંદસ્વામી પાસે આવ્યા, અને સદાનંદસ્વામીએ એમને જાતે કેળવીને તૈયાર કર્યા હતા. સદાનંદસ્વામી પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ તથા એમની મૂર્તિ અને સ્વભાવ વિશેનું એમનું ખ્યાન અદ્ભુત હતું. એમને પરમહંસદીક્ષા આપતી વખતે એમની અગ્નિશી જાતિને લઈને કોઈક વિશેષ પણ ચર્ચા હતો, પણ સદાનંદસ્વામીના 'પ્રેમતણા પ્રવાહે' સંધેને શાંત કરી દીધા હતા. પ્રેમાનંદસ્વામીની સાહિત્યસેવા પણ વિશાળ છે. હજુ એમનું ઘણું લખાણ તો અપ્રસિદ્ધ છે. પણ એમની ગરબીઓ આખા ગૂર્જરાતની સપત્તિ છે.

કવિ દક્ષપતરામની સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય સેવાનો ભાઈ પાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'હરિ-લીલામૃત'માં એમનો હાથ છે એ જાણીતી વાત છે, અને એ એમણે જણાવ્યું છે. પણ 'હરિલીલામૃત' આચાર્ય વિહારીલાલજીની કૃતિ તરીકે લખાયેલો છે, અને સંભવ છે કે એમાં એકે જીવન કવિની પણ મદદ હોય. એટલે કે માત્ર વિશેષ પ્રકારના મ્લોકો અને અષ્ટકો કવિ દક્ષપતરામે કર્યા હોય, અને સામાન્ય નિરૂપણાત્મક ભાગ બીજા કવિનો હોય. પણ કવિ દક્ષપતરામે પોતાની જવાબદારી અને નામે લખેલું કાવ્ય તે 'પુરુષોત્તમચરિત્ર' છે. કદાચ હિંદીમાં કવિની આટલી એક જ રચના છે. મંચવ્યવસ્થામાં એ 'ભક્તચિંતામણિ' ને અનુસરે છે, પણ એમાં આવતાં વિવિધ પ્રાર્થનાષ્ટકોમાં કવિની જાણીતી પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે. આ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ અવસ્થ કરવા જેવો હતો. આ જ અનુસંધાનમાં એમની એક જીજ્ઞ સાંપ્રદાયિક કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ થાય. 'હાર્ણસચિવાસ' ના જેવું એમણે રમેલું 'વિહારીવિનોદ' નામે પણ એક પુસ્તક છે. એમાં આચાર્ય વિહારી-લાલજીને પ્રમુખ તરીકે કદખી આવડુઆડુ કવિઓની મંડળી જમાવી કાવ્યવિનોદ કરેલો છે. હું ધારું છું કે આ અપ્રસિદ્ધ છે. મારા મોટાભાઈ પાસે એની એક હસ્તલિખિત પ્રત હતી, તે મેં ઘણાં વર્ષ પર વાંચેલી. અસ્તુ.

પુસ્તકને અંતે લેખકે 'શિક્ષાપત્રી'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર આપ્યું છે, તે સંતોષકારક નથી.

પણ આટલી ખામીઓ જાદ દરતાં આ પુસ્તક ઘણું સારી રીતે લખાયેલું છે. અંગ્રેજી જાણનાર 'સત્સંગીઓ' એ એ વચાવવા જેવું છે. તથા 'સત્સંગ'નું વિશાળ સાહિત્ય વાંચી શકે એમ ન હોય, અથવા ગૂર્જરાતી ભાષા જાણતા ન હોય તેમને એ ભાસાગણ કરી શકાય એવું છે.

મહાસભાનું અધિવેશન

ફૈઝપુરના અધિવેશનથી મહાસભાના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. મહાસભાનું સુકાન અત્યાર સુધી શહેરમાં વસતા સુખી મધ્યમવર્ગના હાથમાં રહ્યું છે, હિંદુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડામાં વસતી મૂળી જનતાના પ્રતિનિધિ હોવાનો મહાસભાનો દાવો છે, પણ મહાસભાના બધારણમાં અને તેનાં સંચાલનમાં તે જનતાને સ્થાન નહોતું. મહાસભા હવે સાચેસાચ તે જનતાની પ્રતિનિધિ થવાના પગલાં લે છે. જનતા સાથેનો સંપર્ક ખાદે બનાવવા માટે જોઈતા બધારણીય ફેરફાર કરવા પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે, પણ એટલેથી મહાસભાને સંતોષ ન જ થાય. ખેડૂતોને પ્રતિદિન ખીડતા પ્રશ્નો સાથે એકતાન થવા માટે મહાસભાએ ખેડૂતોની પાસે જવું જોઈ એ અત્યાર સુધી મહાસભાનાં અધિવેશનો શહેરોમાં થતા હતાં ત્યાં સુધી ગામડાંની જનતાએ મહાસભાનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું નહોતું. ફૈઝપુરના અધિવેશનથી આ સ્થિતિમાં પળટો થાય છે. ફૈઝપુરનું અધિવેશન ધારવા દરતાં ઘણું વધારે મફત થયું છે.

ફૈઝપુરના અધિવેશનની ખીલ વિશેષતા તે મહાસભાનો વધુ ને વધુ ક્રાન્તિની દિશામાં ઝોક છે. પ્રગતિશીલ અને ક્રાન્તિકારી બધાં તરફો મહાસભાને જરા પણ વિનીત પથે અથવા શુષ્ક બધારણવાદી ચતી અટકાવે છે. શાહીવાદનાં વિરોધી બધાં તરફો મહાસભામાં એકત્ર થાય છે. મહાસભાએ મમાજવાદ સ્વીકારેલ નથી, પણ આપણા આધુનિક ગૃહીય પ્રશ્નોના નિકાલની સમાજવાદી પદ્ધતિને મહાસભા ધણે દબાવે સ્વીકારતી જાય છે.

માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવી તે એક જ મહાસભાનું ધ્યેય નથી, પણ દેશની કાયદેસર ગરીબી અને ભૂખમરનો કાયમી અંત લાવવો તે જ મુખ્ય ધ્યેય છે તે સ્વીકારાતું જાય છે. એટલે જ આર્થિક પ્રશ્નો વધુ ને વધુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. તે સાથે કામી સંવાસોનું મહત્ત્વ ઓછું થતું જાય છે. મહાસભાના અધિવેશન સમયે જ સમાજવાદી પદ્ધતિ તથા કિશાન સભાની એકઠા પણ હતી અને આ બન્ને ક્રાન્તિકારી તરફો મહાસભાને, સતત પ્રગતિશીલ રાખે છે.

મહાસભાના દરવોમાં કોઈ નવી નીતિ નથી પણ સ્વીકારાયેલ નીતિ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ થઈ છે. આમ જનતા સાથેનો સંપર્ક વધારવા માટે બધારણમાં ફેરફાર કરવા સમિતિ નીમવામાં આવી છે. ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

નવા બધારણ તથા ધારાસભાની મહા-મહાની નીતિ ફરીથી જાહેર કરવામાં આવી છે. ચૂંટણી પછી આ બંધારણને તોડી પાડવા મહાસભાના સભ્યોએ શાં પગલાં લેવા તેમજ જુદાજુદા પ્રાંતોની ધારાસભામાં એક જ ધોરણે કામકાજ ચાલે તેનો નિર્ણય કરવા ચુટાયેલ સભ્યોની એક મેઠક કરવાનો ઠરાવ થયો છે. તે સાથે આ જનરલ્સ્ટીથી આપણા ઉપર લાદવામાં આવેલ બંધારણને બદલે સ્વતંત્ર રીતે ચુટાયેલ દેશની લોકસભા નક્કી કરે તેવું બધારણ જ મહાસભાને માન્ય છે, અને માટે તેવી લોકસભા માટેની માંગણી મહાસભાના કાર્યક્રમમાં પ્રમુખસ્થાન લોગવશે તે પણ પ્રસ્તાવ થયો છે.

આસ પ્લાન ખેંચે તેવા બે પ્રસ્તાવોમાં સમાવવાની પક્ષની અસર જણાઈ આવે છે. નવા બંધારણનો અસ્વીકાર મંદિર કરવા ૧ લી એપ્રિલે દેશવાપી હડતાળ તથા ચહેનશાહની તાળપોષીનો બહિષ્કાર મહાસભાએ મંદિર કર્યો છે.

પંડિત જવાહરભુ આપણુ

પંડિતશ્રીના દરેક વક્તવ્યમાં સ્પષ્ટવકત્વ, વિશાળ દર્શન અને તલસ્પર્શી સમાલોચનાની આપણે આશા રાખીએ તે આશા આ વ્યાખ્યાનમાં પણ સફળ થઈ છે. ભારતની મુક્તિની હડત જગતની પંડિત પ્રવ્રજા અને ળોની મુક્તિની હડતનું એક અંગ છે તે વિધાન પંડિતશ્રીએ ભારપૂર્વક રજૂ કર્યું છે. જંગતભરમાં પ્રત્યાધાતી અને પ્રગતિશીલ તત્ત્વો વચ્ચે યુદ્ધ મન્યું છે. વિશ્વશાન્તિનો આધાર શ્રિદેવની પરદેશનીતિ ઉપર અવલંબી રહેલ છે ત્યારે તે નીતિ નાઝી જર્મનીને સતત ટેકા આપનારી રહી છે, અને શ્રિદેવનો રાજ્યકર્તા વર્ગ પ્રત્યાધાતીઓના પંથમાં જોડાય છે. શ્રિદેવના જુવન અને વર્તનના વિરોધને કારણે શ્રિદેવ પ્રતિષ્ઠા ઇખવા માંડી છે, રોપનમાં આપણી જ હડત હાઈ રહી છે અને તેના પરિણામ ઉપર શાહીવાદ અથવા સ્વતંત્રતાનું અસ્તિત્વ અવલંબી રહ્યું છે. રોપનની હડતનો સૌથી અગત્યનો બોધપાઠ તો એ છે કે કાન્તિકારી પરિવર્તન લોકશાસનપદ્ધતિથી થવું અસાધ્ય જણાય છે, કારણ કે પોતાના સ્થાપિત હકો પર હુમલો થાય ત્યારે રાજ્યકર્તા વર્ગ એ પદ્ધતિને દુરત ત્યાગ કરે છે અને આખા પક્ષને તેનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની સમાલોચના કરીને પંડિતશ્રી આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની સમાલોચના કરે છે. હિંદની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો એક જ ઉપાય શાહીવાદનો આત્યંતિક ત્યાગ અને સમાજવાદનો સ્વીકાર એ જ છે. નવું

બંધારણ એ શુભામીનો નવો ફાસો છે. તેની સાથે કાઈ પણ પ્રકારનો સહકાર સંભવતો નથી. મહાસભાના ધારાસભાપ્રવેશ તે આ બંધારણનો અંત લાવવા માટે જ છે. ચૂંટણીની બાબતમાં કાઈ પણ ભોગે ગંદમતી મેળવવા મહાસભાની નીતિ ન સ્વીકારતા હોય તેવા પક્ષો અથવા વ્યક્તિઓ સાથે ગમે તેવી સમાધાની કરવી તેમાં ભયંકર પીછેહઠ છે. આ નવા બંધારણનો સૌથી પ્રત્યાધાતી કાઈ ભાગ હોય તો તે સમચાય તંત્રતો છે. તે શુભામીનું દેહરેશન છે. દેશનાં સૌથી પછાત રાજકીય અને સામાજિક તત્ત્વોને તેમાં મહત્ત્વ મળે છે.

હિંદી રાજ્યસંરચાનો વિષે પંડિતશ્રીએ ઘણી જ સ્પષ્ટ વાતો કરી છે. ૧૯મી સદીના આ અવશેષોને દિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં હવે સ્થાન નથી. હિંદની મુક્તિની હડત વધતી ગઈ તેમ રાજ્યોને વધુપડતું મહત્ત્વ મળ્યું. શાહીવાદનો અંકુશ કાયમ કરવા માટે તેમના ઉપયોગ કરવાની યુક્તિ શોધાઈ. તેમની સાથે થયેલ કારારોની કહેવાતી પવિત્રતા અથવા તેમનો કહેવાતી સર્વોપરિસત્તા જે વિષે થોડાંક વર્ષ પહેલાં કાઈ સાંમજવામાં આવતું નહોતું તેણે અચાનક મહત્ત્વ મેળવ્યું છે. દેહરેશનની યોજનામાં તેમને અસાધારણ સત્તા મળી છે. રાજ્યો પૂર્ણ આપણુદ અને નિરંકુશ રહી શકે છતાં પણ શ્રિદેવ હિંદના રાજસાસનમાં તેમને સત્તા મળે છે. આવા બંધારણનો અંતઃકાળેજ ફટકો છે.

આગામી ચૂંટણી

ચૂંટણીનો જંગ પુરો બેરથી જતરો છે. મહાસભાના મહારથીઓ દેશભરમાં ધૂમી રહ્યો છે. રાષ્ટ્રપતિ સ્થળ કામના અંતરેને અવગણી વાયુ વેગે પ્રવાસ કરી રહ્યો છે. દિંદપુરના વ્યાખ્યાનમાં પંડિતશ્રીએ કહેલું કે "જનસમૂહને મહાસભાના ધ્વજ હેઠળ જમા કરવા માટે,

લાંબો મતદારો અને ખિનમતદારો જોગ એક સેરખી રીતે મહાસભાનો સંદેશ પહોચાડવા માટે અને સામુદાયિક હડત આગળ ધપાવવાનું દબાણ કરવાં માટે જ ચૂંટણીઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જે આપણી પાછળ સામુદાયિક અળવળનું પીઠબળ નહિ હોય તો ધારાસભામાં મોટામાં મોટી બહુમતી પણ ઓછી જ ઉપયોગમાં આવશે અને પ્રત્યાધાતી પક્ષો કે વ્યક્તિઓ સાથે સંમાધાની કરીને બળી કરેલી બહુમતી મહાસભાના મળખૂત હેતુને જ પરાસ્ત કરી નાંખશે.”

ચૂંટણી નજીક આવતી જાય છે તેમ મહાસભાનાં વિરોધી તરફો મહાસભાનો વિજય અટકાવવા અનેક યુક્તિઓ અજમાવી રહ્યા છે. કોઈ સ્થળે મહાસભાના ઉમેદવારો ઉપર રાજ દારી મુકેશ્વરો થાય છે, તો કોઈ સ્થળે તેમને માર પડે છે. ઇનકાર કરવા છતાં, સરકારી દરમ્યાનગીરી જણાઈ આવે છે. મહાસભાના વિરોધીઓ ખાનગી મંથિઓ અને કોમ્પ્રોમીસ કરે છે. અસતોષાયેલ કેટલાક મહાસભાના સભ્યો આવી યુક્તિઓને મદદ કરે છે. મહાસભા વિના સંકાય તેમની સામે સિસ્તના કડક પગલાં લે છે.

મહાસભા સંમત કોઈ પણ નાનુચું નથી. લાંબો અજાન મતદારોને કેળવવા, અને મહાસભાની નીતિ અને ધ્યેય તેમને સમજાવવાં એ લંબીરૂઠું કાર્ય છે. મહાસભા પામે કોઈ લાભ નથી, મહાસભાના વિરોધીઓનાં જેટલાં સંધનો નથી. પણ મહાસભા પાસે વિશાળ વ્યવસ્થા છે અને પોતાનું ધ્યેય છે. પડત જવાંહરદાલે કહ્યું છે તેમ “સરકારી દબાણ, સ્થાપિત હિતો અને નાણાં આ બધાય અવરોધો છતાં આપણે આ ચૂંટણીમાં જરૂર વિજય મેળવીશું.”

એડવર્ડનો ગાદીત્યાગ

બ્રિટનના રાજ્યકર્તા વર્ગે પોતાના શામ્રાજ્ય અને તેને ટકાવી રાખનાર તાજના

રક્ષણ માટે તેનો રાજ્યને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છે. હિંદુસ્તાનને બ્રિટનનાં આ મામલા સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. સર રાધાકૃષ્ણને ફરિયાદ કરી છે કે આ વિષયમાં સંસ્થાનોની પેઠે હિંદુસ્તાનનો મત લેવામાં આવ્યો નથી. સર રાધાકૃષ્ણન બૂલી ગયા હાગે છે કે હિંદુસ્તાન બ્રિટનના સંસ્થાનિક સંઘ (Commonwealth of British Nations)નું અંગ નથી પણ બ્રિટનનો તાબેદાર મુલક (dependency of England) છે એટલે શ્રામોના મતની બ્રિટનને જરૂર નથી. હિંદુસ્તાનને પણ બ્રિટનના આ “ગંભીર” મામલામાં જરાય લાગતું વળગતું નથી. બ્રિટીશ શામ્રાજ્યનો તાજ એડવર્ડના શિર પર હોય કે જ્યોર્જના, તેથી હિંદુસ્તાનની શુભાશીમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. પણ આ બનાવ કેટલાક મુદ્દાઓ તરફ ખાગ ધ્યાન ખેંચે છે.)

બ્રિટનના રાજ્યકર્તા વર્ગનું કેટલું જોર છે અને બ્રિટીશ પ્રજા કેટલી રીઢીયુસ્ત છે તે આ બનાવથી સ્પષ્ટ થાય છે. બોલ્ડપિને પાર્લામેન્ટમાં જણાવ્યું હતું કે તે પોને ભલે વિટ્ટોરિયન યુગના (જૂના વિચારના) હોય પણ તેમનો દુર્ગમન પણ એમ નહિ કહે કે પ્રજાની નાડ તેઓ નથી જાણતો. અને તેમનો આ દાવો સાચો છે. પ્રજાના મધળા વર્ગો લગભગ એકમત હતા અને સંસ્થાનો પણ સંમત હતાં. એડવર્ડની પસંદગી યોગ્ય હતી કે અયોગ્ય, અને તેને ગાદીત્યાગ બળાદકાર કરાવવામાં પ્રજાહિત શું સમાયેલ છે તે પ્રશ્નો એક બાબુએ રાખીએ તો, આવી અંગતે બાબતમાં પણ પ્રજા પોતાના મતને તાબે થવા રાજ્યને ફરજ પાડી શકે છે તે પ્રજાને માટે તો જરૂર ગર્વનો વિષય છે. બીજા કોઈ પણ દેશમાં આવા ગભીર પ્રશ્નો જરૂર આંતરવિગ્રહ થયો જ હોત. ઇંગ્લાંડમાં કાંઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામો સિવાય, અન્યત

સરળતાથી પ્રગટાવતે ગાદીલાગ કરવા કરજ પાડી શકી એ અપૂર્વ છે.

પણ પ્રગમતના આ વિજય માટે સિદ્ધિશ પ્રગ ગર્વીએ તે સાથે પ્રગમતના આ બળાકાર માટે એ આપ તેમ છે. ટાઈમ્સ-ઓફ ઈન્ડિયા નો લેખનેતા બજરપત્રી જણાવે છે કે એડવર્ડ એક સદી મોડા જન્મ્યા છે. બોર્ન યોથાના સમયમાં જન્મ્યા હોત તો તેનું આવું વર્તન પ્રગ નિર્ભી હોત. આ બજરપત્રી કદાચ એમ કહેવા માગે છે કે સિદ્ધિશ પ્રગનું નીતિમતાનું ધોરણ બીચું થયું છે. સાચી હકીકત એમ છે કે એડવર્ડ કદાચ કેટલાક દશકા વહેલા જન્મ્યા છે. અને સિદ્ધિશ પ્રગ મિ. બોલ્ડવિને કહ્યું. તેમ, હજી પિક્ટોરિયલ યુગમાં જ છે. એડવર્ડ એમ કહ્યું કહેવાય છે કે મિ. બોલ્ડવિને આ પ્રસંગે વિવેકપૂર્વક કામ લીધું હોત અને પ્રગને એકદમ આંચકા આપ્યો ન હોત તો કદાચ મામલો આવો કોઠકરી ઉપર ન આવત.

આ બનાવ એક ખીજ વસ્તુ પણ પુરવાર કરે છે અને તે ધર્મયુરુઓને રાજ્યવ્યવસ્થામાં દખલગીરી કરવા દેવાનાં અંતિષ્ટ પરિણામો. બિશપ એડવર્ડ શરૂઆત કરી. તેણે જણાવ્યું કે રાજ એડવર્ડ ઈશ્વરના અતુલકની જરૂરિયાત સમજતા હશે અને પોતાની ફરજનું તેમને જ્ઞાન છે. તેનો વિશેષ પુરાવો તેઓ આપે તો હીક. આ પ્રસંગ પ્રત્યેનું સિદ્ધિશ પ્રગનું જાણું વલણ ધર્મયુરુઓની દખલગીરીનું જ પરિણામ છે. સાક્ષીઓએ ઘડેલ કાયદા પ્રમાણે હિફ્તો વર્તન કરે નોંધેલી તેઓ. જંગલી ગણાય છે; આર્કબિશપ ઓફ કેન્ટરબરી, ફતવો કાઢે કે રાજનું લક્ષ્ય સિદ્ધિશ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે તો તે ફતવાને તાબે થવામાં સુધરેલા પછું ગણાય છે. આર્કબિશપને એડવર્ડ પ્રત્યે તિરસ્કાર થાય છે અને બરેરાડી છૂટે છે! એચ. જી. વેલ્સે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે આર્કબિશપને જાહેર રીતે આજ્ઞાથી ફટકાવવા નોંધે છે!

પણ સૌથી વધારે ખેદજનક વસ્તુ તો રાજ્યને ગાદીલાગ કર્યા પછીનું ત્યાંનાં છાપાં-ઓનું વલણ છે. એડવર્ડની પ્રસંસા કરવામાં આ છાપાંઓએ કાંઈ મળ્યા રાખી નહીં. એડવર્ડ આદર્શ રાજા હતા. અચાનક તે તિરસ્કારને પાત્ર થયા. તે હકીકત ગણાય, તે મનસ્વી અને તરંગી થયા, તેમનામાં રાજની ગુણનો અભાવ જણાયો, તેમનો મિત્ર વર્ગ 'પરદેશી' (Exotic) માલૂમ પડ્યો! આ બધું જ્ઞાન સિદ્ધિશ પ્રગને અચાનક થયું. ઈ. ૪૨, વર્ષ સુધી આ બધું અંધારામાં રહ્યું. એડવર્ડનો મિત્રવર્ગ, તેમનું વર્તન, તેમનો સ્વભાવ, કોર્પ તે બજર ન હતી? આર્કબિશપ ઓફ કેન્ટરબરી નીતિમતાની ટોચેથી ઉચ્ચારે છે કે એડવર્ડ પોતાની ફરજ કરતાં અંગત, સુખને વધારે ગણ્યું, પ્રગહિત કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ વધુ જોયો અને રાજ થવાને નાસાયક છે તેમ પોતાના વર્તનથી પુરવાર કર્યું! શું ખરેખર આ હકીકત સત્ય છે? એડવર્ડ ધાર્યું હોત તો સિદ્ધિશ સામ્રાજ્યના પાયા હલમથાથી તાપત. તેમને લક્ષ કરતાં કોઈ અટકાવી શકે તેમ ન હોત. તેમને ગાદીલાગ કરવાની ફરજ પાડી શકે તેવો કોઈ કાયદો ન હતો. તેમણે ધાર્યું હોત તો પોતાનો પક્ષ જમાવી સિદ્ધિશને આંતરવિમ્લમાં ફાંપી શકત અને જગતના રાજદારોનું આ કંઠાકડીના પ્રસંગે સિદ્ધિશની સ્થિતિ અત્યંત વિષ્ટ બનાવી શકત. તેમણે એ કાંઈ નં કહ્યું. જગતના મોટામાં મોટા સામ્રાજ્યનો તાજ સ્વેચ્છાએ પ્રગહિતને આતર જતો ક્યો? વિદાયં શ્રદેશમાં તેમણે કાંઈ ને દોષ નથી દીધો. મિ. બોલ્ડવિનની પણ પ્રસંસા કરી છે. પ્રગહિતને આતર પોતે તાજ છોડી દે છે અને અંધકારમાં લીન થાય છે. તેમણે જણાવ્યું કે ભારી પ્રિયતમાના સાથ વિના રાજ્યધુરા વહેવાની આદી શક્તિ નથી. ભારા લાઈને અને પ્રગતા ગરીબમાં ગરીબ માનવીને પલ્લવે રુપ છે—સુખી-ગૃહસ્થ—તેથી નહીં સંચિત

હું. કેટલી કરણતા ! કયા સહૃદય માનવીની મહાનુભૂતિ ન થાય ? કેટલો મહાન ત્યાગ ? અને એમ કેમ કહેવાય કે તેમણે પોતાની ફરજ અદા નથી કરી !

ઈંગ્લાંડના ગામની સીધી સત્તા નહીં છે. માત્રાત્મ્યના ગ્હણ માટે ગામની એસથાની જરૂર છે તેથી તે એસથાને નજાવવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડનો સાચો રાજ્યકર્તા વર્ગ તેના મૂકીદારો, ધર્મગુરુઓ અને રૂઢિચૂંતો છે. રામ તેમનું હથિયાળ માત્ર છે. તેના ગમન તરીકે ગહેવામાં અથવા નહિ રહેવામાં પ્રગ્નહિત શું છે ? એડવર્ડ ગમન હોય કે નયોર્થ તેમાં બિટીશ પ્રગ્નનું હિત અથવા અહિત શું થયું ? બલકે એડવર્ડ, દુશ્મન કરી લસ કપું હોત અને ગાદી ત્યાગ કરવાની ના પાડી હોત તો કદાચ બિટન મુશ્કેલીમાં આવી પડત તેમ કરવા કરતાં તેમણે સ્વેચ્છાથી પ્રગ્નહિતને ખાતર (માસુ પ્રગ્નહિત શેમાં છે તે તો કેને ખાતર) પ્રગ્નમતને તામે મર્દના ગાદીત્યાગ કર્યો. એડવર્ડનું આ વર્તન ચિરકાળને માટે તેમને ગૌરવ આપ્યું આ પ્રસંગથી બિટીશ પ્રગ્નનો દબ ખુલ્લો પડ્યો છે. હિંદુસ્તાનને માટે તે બોધપાઠ છે.

લસ અને ધર્મગુરુઓ

એડવર્ડનું મીસિમ સીમ્પસન માથેનું લસ ખિસ્તી ધાર્મિક સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ હોવાને બહાને આર્કબિશપ એક કેન્ટરબરીએ તે લસની વિધિ કરવાની ના પાડી અને તેનો વિરોધ કર્યો તેને કારણે એડવર્ડને ગાદીત્યાગ કરવો પડ્યો લગ્નને ધાર્મિક મંસ્ત્રાંગ ગણવાને કારણે તેની વિધિ ધર્મગુરુઓને હાથે થવાનો રિવાજ જડ બાલી બેઠો છે. હમણાં જ કરંચીમાં એક વહોરા કન્યાના લગ્નનો વિધિ કરવાની મુદ્દાંજી સાહેબના પ્રતિનિધિએ ના પાડી કન્યાનો ગુનો એ હતો કે તેણે પ્રદાની પ્રથા 'સામે પોતાના વિચારો' જાહેર કર્યા હતા. - દુનિયા ઉપરના ધર્મરના પ્રતિનિધિ. મુદ્દાંજી સાહેબના

સ્થાનિક પ્રતિનિધિને આ વિચારોમાં ધર્મ રસાતળ જતો લાગ્યો અને તે વિચારો જાહેર રીતે પાછા ખેંચી લેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી લગ્ન માટે મંજૂરી આપવાની ના પાડી. 'દુર્ભાગ્યે' આ કન્યા 'નાગ્નિક' નીકળી અને મુદ્દાંજી સાહેબનો ફતવો માન્ય રાખવા ના પાડી. પછી તો મુદ્દાંજી સાહેબના પ્રતિનિધિ નરમ પડ્યા અને એટલી જ માગણી કરી કે કેટલીક સુધારકોને આપેલ આમંત્રણો પાછા ખેંચી લેવાય તો તેઓ સાહેબ લગ્નની મંજૂરી આપવા અને લગ્નવિધિ કરવા તૈયાર હતા. પણ કન્યાએ તેમ કરવાની પણ સાફ ના પાડી. આ અમળા ખરેખર મળળા હતી અને મુદ્દાંજી સાહેબના આશીર્વાદ વિના જ તેણે તો લગ્ન કર્યાં. અમને ખાતો છે, કે આથી આ લગ્નમંચિની પવિત્રતામાં જરાય, ઉણપ નથી આવી. આ કન્યાને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે.

જગતનું રાજકારણ

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની ચિકટતા જરાપણ ઓછી થઈ નથી. તેની સમસ્યાઓનાં કરતા, ફેફડાગળા બાખ્યાનમાં પડિત જ્યાહર લાલ જણાવે છે.

“ હેંલસ આંક દમ માસ દરમ્યાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ભારે પરિવર્તન થયું છે પરિસ્થિતિ વધારે ને વધારે ઊંડી થતી જાય છે, પ્રગતિ અને પ્રત્યાધાતનાં વિરોધી બળો પરસ્પર વધારે ગાદ અથડામણમાં આવ્યાં છે અને વિમલના નરકાગાર તરફ આપણે બંધકર ડગલે ધપી ગયા છીએ. યુરોપમાં ફેસિઝમ વિજયી કૂચ કરી રહેલ છે. વધારે સ્પષ્ટ રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં ખુલ્લી દાદાગીરી દાખલ કરી રહ્યો છે. તિરસ્કાર, હિંસા અને વિમલના સ્થાનાઓની ભૂમિકા ઉપર જ એની રચના

યએલી હોવાથી, જે સમયસર એને અંકુશમાં લેવામાં ન આવે તો અનિવાર્ય રીતે એ વિશ્વવિગ્રહને પંથે લઈ જાય છે. અંગ્રિફીનિયાને એનો ભોગ બનતું આપણે જોયું. અને આંજે આપણે સ્પેનની કમ-કમાટી ઉપજાવે એવી અને કરુણતાભરી સ્થિતિ નિહાળી રહ્યા છીએ.

લોકશાસન અને ફેસિઝમ, સમાજ-વાદ અને સડતો મૂડીવાદ, તાબેદાર પ્રાંતઓનો 'રાષ્ટ્રવાદ' અને શાસકોનો શાહીવાદ; એવાં પરસ્પર વિરોધી ભેડાં ઝોની ભયંકર અથડામણુ વિચારપ્રદેશમાં આપણે નિરખી રહ્યા છીએ અને આ વિચારોની અથડામણુ મૂળ સ્વરૂપ લે છે ત્યારે મૂળ મેળવવા માટે મતનું સ્થાન મેથોનેટ અને બોમ્બ લે છે.

"એ અથડામણુમાં મધ્યમ માર્ગ નથી. મધ્યમમાર્ગીઓનાં જૂતો આજે નિષ્પ્રાણ, ધ્યેયહીન અને વેદનાપૂર્ણ પગલે અનિશ્ચિતતાના સીમાડા પર ગોથાં ખાઈ રહ્યાં છે.

"સ્પેનમાં આજે જે વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે તે સૌથી વધુ કૂર અને સ્પષ્ટ છે. તેનાં પરિણામ ઉપર જ નજીકના ભવિષ્યમાં દુનિયામાં વિગ્રહ થશે કે શાન્તિ ફેલાશે, ફેસિઝમનું પ્રભુત્વ થશે કે ફેસિઝમ અને-શાહીવાદનાં મૂળ ભખડી જશે એનો આધાર છે.....સ્પેનનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનો, કરુણાજનક તારા જોતાં આપણી આંસાઓને વિચ્છિન્ન થતી અને ભયંકર નિરાશા ફરી વળતી આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ, નિરાશાની ઘેરામાં ઘેરી પળોમાં સુદ્ધાં સ્પેનિશ સ્વતંત્રતાની આશાની પ્રતીક સમી એ જ્યોત જ્વલંત રીતે જલી રહી છે અને એના અંતિમ વિજયનો એણે પ્રતીતિ કરાવી છે."

સ્પેનના આંતરવિગ્રહનો અંત નજીક દેખાતો નથી. ઘિટન કહેવાતી તટસ્થતાની નીતિ બળવી રહ્યું છે અને તેનો બચાવ કરે છે; જ્યારે ઇટલી અને જર્મની દરેક રીતે સ્પેનિશ બળવાખોરોને મદદ કરી રહ્યાં છે. આમની સલામાં પરદેશમંત્રી મિ. એડને સાચે જ કહ્યું છે કે યુરોપની અને જગતની શાન્તિનો આધાર જર્મની ઉપર જ છે. હીટલર તેનો જવાબ આપશે તેમ જણાય છે. પૂર્વ યુરોપનાં દેશોમાં ફ્રાન્સની લાગવગ ઝાઝી થતી હોવાનો ભય હતો તે દૂર થયો છે. પોલોંડે ફ્રાન્સનો આશ્રય સ્વીકાર્યો છે. ઝેકાસ્લોવેકિયા જર્મનીના કોમ્પ પણુ આક્રમણુ માટે તૈયાર છે.

પૂર્વમાં ચીનમાં આંતરવિગ્રહ ફરીથી શરૂ થયો છે અને જાપાન પ્રત્યેનો વિરોધ વધતો જાય છે. જાપાનમાં લશ્કરનો દોર જનમતો જાય છે અને પ્રજાનો રોષ વધે છે. પ્રધાનમંડળમાં લોકસભાને અવિશ્વાસ છે, અને તે અવિશ્વાસે ઉઘ્ર સ્વરૂપ લીધું ત્યારે પ્રધાનમંડળે લોકસભાને બરતરફ કરી છે. જાપાનમાં રાજકીય અને આર્થિક વિપત્તિ વધતી રહી છે. રશિયા માથેનો જાપાનનો સંગ્રામ વિશેષ તાલુકા ગળ્યો છે અને સામ્યવાદના વિરોધી માટે જર્મની સાથે જાપાને સંધિ કરી તેથી જાપાનને કાંઈ લાભ થવાને બદલે હાનિ થઈ છે.

ચિંમનલાલ વ્યકુભાઈ શાહ

સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનું અવસાન

સાહિત્યની સેવા એક ઉત્તમ મોજ તરીકે કરતા કરતા શ્રી. નરસિંહરાવ છોતર સિતોતેર જેટલું આધુન્ય મોગવી અમરધામે સીધાવ્યા છે. તેમના જવાથી ગુજરાતી સાહિત્યને કેવડી મોટી ખોટ પડી છે એ તો જેમ સમય જતો જશે તેમ જ સમજશે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં તેમના તરફનો આદર કાંઈક ઓસરતો હતો એમ ઘણાને લાગ્યું હશે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૮૭

तंत्री
रामनारायण विश्वनाथ पांडे

અ નુ ક ં મ શિ કા

પૃ. ૨૩

પૌષ : ૧૯૮૩

અંક ૩

૧	સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ ...	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક ...	૨૦૭
૨	ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય ...	આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ...	૨૦૯
૩	ગાંધીયુગનો વિશેષ ...	સ્ત્રોત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૨૧૬
૪	સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ...	કુમારો ભાનુમતી ભટ્ટ ...	૨૧૯
૫	કોણ જાગે ? [કાવ્ય] ...	નાથલાલ દવે ...	૨૨૦
૬	સ્મિતનયી [કાવ્ય] ...	રમણીક અરાણવાળા ...	૨૨૧
૭	હું [કાવ્ય] ...	'સ્વપ્નસ્થ' ...	૨૨૧
૮	ફેજપુરની સ્વચ્છતા મૂલ્ય-ઝગોત		
	પ્રકાશી ...	ગો. ...	૨૧૫
૯	પુનમનું પર્વ ! [કવિત્રી] ...	સુદરભ ગો. બેટાઈ ...	૨૩૪
૧૦	ગુજરાત મહિલા સંમેલન ...	ડૉ. સુમન્ત મહેતા ...	૨૩૫
૧૧	પૃથ્વીમાતા [કાવ્ય] ...	પૂજાલાલ ...	૨૩૮
૧૨	જર્મની અને જાપાનનું શિકાર : રશિયા	વિજય મુ. વસુ ...	૨૩૯
૧૩	વ્યોમવિહારી વિહંગને [કાવ્ય] ...	સુનીલાલ પટેલ ...	૨૪૩
૧૪	આદરિણી [વાર્તા] ...	પ્રભાતકુમાર મુળોપાધ્યાય ...	૨૪૪
૧૫	વિજયનગરના મહારાજ્યની છૂટી		
	શતાબ્દી મહેસૂલ ...	રતનમણિરાવ ભીમરાવ ...	૨૫૪
૧૬	રશિયાનો રાષ્ટ્રશાસર . પુરસ્ક્રમે ...	કૃષ્ણવદન જોતસી ...	૨૬૧
૧૭	હરિજન એકસંઘની વાર્ષિક સભા	પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ...	૨૬૮
૧૮	નિમગ્ન [કાવ્ય] ...	સવાઈલાલ હરિલાલ પડયા ...	૨૬૯
૧૯	ડોક્ટરશાહી દતિહાસ (?) ...	જોનાથાન શ્રીવિજયપદ્મસૂરિ ...	૨૭૦
૨૦	લોકચર્યા : શેરયાની આર્થિક તપાસ ...	વિદ્યદાસ મગનલાલ કાકરી	
		કવેરભાઈ પુરષોત્તમદાસ પટેલ ...	૨૮૨
૨૧	ચર્યાપત્ર : શુ કેનેવાળ પ્રાહ્મણોનું	દસમુખરામ અંગાલાલ ભટ્ટ	
	રાજ્ય જનામા હતું ? ...	દુર્ગાસકર કેવળરામ સાસ્ત્રી ...	૨૯૦
૨૨	શબ્દચર્યા : દોડ અને ધોણ ...	પં બેચરદાસ દોશી ...	૨૯૨
૨૩	પુસ્તકપરિચય ...	મુલાગદાસ બોકર ...	૨૯૪
		ભોગીલાલ પટયા	
૨૬	રોજનીટી ...		૨૯૭

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છટકે અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડભાઈ કેસુરાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સમોખામારા ચોક્કા : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરષોત્તમ ગિરી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયપર રોડ : અમદાવાદ.
દા. ૯-૩-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૩

પોપ • ૧૯૯૩

અંક ૩

સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ એક પ્રખર સાક્ષર હતા, એક વિદ્વાન ભાષાચાતુરી હતા, આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યના એક પ્રસ્થાનકાર હતા, એક ચુસ્ત ઈશ્વરવાદી હતા, એક શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા, વગેરે ઘણું હતા. પણ આપણે જેમણે એમને મંદેહે આપણામાં હરનાદરતા નોંધેલા, અને જેમણે એમનું અવસાન પણ તાજું જ નેયું કે સાંભળ્યું છે, તે આપણને તો એમનું જીવન જ અત્યારે વધારે સાંભરે, અને એના વિશે જ વધારે વિચાર આવે. એમની બધી પ્રવૃત્તિનું એ જીવન જ અધિષ્ઠાન હતું, પ્રવર્તક હતું, તે કારણ હતું; એ જીવન એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી ઈન્કે વિશેષ હતું નેકે એ પ્રવૃત્તિ કરતાં એ જીવન વર્ણવવાની આપણી શક્તિ ઘણી ઓછી !

એમના જીવનની એક પ્રખળ કાગણી અમર્ય, જે ઘણાને તેમના પરિચયમાં જાણાતી, અને માટે જ જેથી ઘણા એમને જુદીજુદી લાગણીથી અંભારતા હતા અને દજ અંભારતા હશે. દરેક જમાનાને પોતપોતાના અસંતોષો હોય છે. તેમનો અસંતોષ, તેઓ જે જમાનામાં જીવ્યાં તે જમાનાના આપણા લોકસમાજની તે વખતની સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો. એ સ્થિતિની જડતા, પામરતા, અસ્વતંત્રતા, અપમાનિતતાના અસંતોષમાંથી નર્મદનાં પ્રેમશીર્ષનાં ગાનો ઉદ્ભવ્યાં. એ સ્થિતિની વિચારહીનતા અને અધીરાઈથી પશ્ચિમની રૂઢિઓ પકડી લેવાના અંધ વેગના પ્રત્યાઘાતથી ગૌર્વર્ધનરામના વિચારની વિશાલતા અને ધનતા ઉદ્ભવી; તેમ એ જમાનાના રૂઢિપારત્વ, રૂઢિજડતા, વિચારની અવિશદતા, ભાષાની અસ્વસ્થતા, છુદ્ધિજડતા, સ્ત્રીઓને માટે વપરાતો શબ્દ વાપરીએ તો વિચાર અને ભાષાનું એક પ્રકારનું કુઅપયોગ, એના અમર્યથી ઘણીખરી સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈની પ્રવૃત્તિઓ પ્રેરાયેલી. અને અમર્ય રહીને, હું, એમનામાં કયા પ્રત્યે રાગ કે પ્રેમ નહોતો એમ કહેવા માગતો નથી. એમનામાં પ્રેમ હતો. એમના કુટુંબીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ આપણે એમની 'રમરણુ-સંહિતા'માં નોંધએ છીએ, એમનો સમાજ પ્રત્યેનો પ્રેમ એમનાં દેશગીતોમાં અને વિધવાના સમભાવનાં ગીતોમાં નોંધએ છીએ, એમનો સત્ય માટેનો પ્રેમ-આગ્રહ, એમની ભાષાની ભક્તિ એમના અનેક લેખોમાં નોંધએ છીએ. દેશોદ્ધારનાં કાર્યક્રમમાં પૂરત્ય માંધીજી અને

તેઓ એકબીજાથી આટલા દૂર, છતાં એ એને આટલો મેળ, એનું એક કારણ બનેતો પોતપોતાની રીતનો, આ કૃષ્ણપણાનો અમર્ષ, મત્ય માટેનો પ્રેમ અને આગ્રહ અને ઈશ્વર તરફની ભક્તિ એ ગણું છું. અને તેમ છતાં તેમનામાં મુખ્ય પ્રવર્તક બળ આ અમર્ષનું ! આ અમર્ષને લીધે અનેકને તેમને વિશે કાઈકાઈવાર માહું લાગ્યું હતો. એમનું ‘સ્મરણમુકુર’ બતાવે છે કે આ બાબત તેઓ પોતે પણ જાણતા. એકાદ પ્રસંગે એમ માહું લગાડવાથી તેમને પોતાને પણ દુઃખ અગેલું છતાં મિત્ર, પરિચિત, અને મંથબીઓના મોટા વર્ગે તેમના તરફ આદર રાખેલો તેનું કારણ જેટલે અંશે એ વર્ગની ઉદારતા, તેટલે જ અંગે શ્રી નગસિંહરાવભાઈની ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ, તેમના જીવનની એકનિષ્ઠા અને તેમણે ઉચ્ચ આગ્રહથી કરેલી સાહિત્યમેવા.

તેમનો મિત્રવર્ગ, માત્ર તેમના સમકાલીન મમપ્રતિષ્ઠિત, મમસ્થિત, મમમાહિત્યમેવક શ્રી આનંદશંકરભાઈ, દો બા. કૃષ્ણવાચ મો. ઝવેરી, સદ્ગત ગોવર્ધનગમ, મદ્ગત ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી જેવાનો જ નહિ પણ તેમનાથી સાહિત્યસેવામાં, પ્રતિષ્ઠામાં, ઉન્નતિમાં, એમ અનેક રીતે નાના એવાઓનો પણ ખરો. તેમાં પણ તેઓ અધ્યાપક થયા પછી તેઓ મોટા જુવાન વિદ્યાર્થીવર્ગના મંસર્ગમાં આવ્યા અને એમાંથી ઘણા તેમને મમત્વથી મંજારે છે એ એમના પ્રેમાળ સ્વભાવનું એક ચિહ્ન છે.

મને પોતાને તેમનાં મીઠાં મંસમગ્નો છે. હમેશાં તેમની પ્રેમબાજુ જોવાને હું મદ્દબાગી થયો છું. તેઓ બહુ રસપૂર્વક વાતો કરતા. તેમની પ્રકૃતિ જોતાં ઘણા તેમની સામી મશ્કરી કરવી એ અનાવશ્યક સાહમ ગણે, પણ તેમની પોતાની વાતચીત અનેક દૂચકા મશ્કરી વિનોદ વગેરેથી હમેશાં ગમમય ગ્રહેતી. તેમની માથે વાતો કરતાં એકમાંથી બીજી વાત નીકળ્યા જ કરતી, તેમાં ઘણીવાર ભાષા, વ્યાકરણ, શબ્દશુદ્ધિ, કાવ્યની પાકશુદ્ધિ, પુરાતત્ત્વ-મંશેધનના પ્રશ્નો, વગેરે એમના પ્રિય વિષયોમાં વાનચીત સરી પડતી એટવાર વ્યાકરણની ચર્ચા દરમિયાન મેં કહેલું કે આપના અંતેવાસી થઇ થોડો વખત રહેવાની ઇચ્છા છે. મને મુંઝાઈ રહેવાનો અવસર મળ્યો પણ ખરો પણ તે પહેલાં થોડા સમયથી એ એવી બિમારીમાં આવી ગયા કે મારે જ મળવા જઈ ત્યારે શ્રમ પડે એવી બાબતમાં વાત જતી અટકાવવી પડે છતાં એમની ચીવટ રાખવાની ટેવ, એકસાઈ, આગ્રહ, વિદ્યાપ્રેમ, જિજ્ઞાસા એ બધાં એટલાં પ્રબળ, કે ગમે તેવી સલાજી છતાં આ રા વિષયોમાં સરી ગયા વિના તેઓ રહેતા નહિ અને પરિણામે તેમને શ્રમ પડતો. તેમના સ્વભાવમાં ઘણાં મોટાં માણસોમાં એક પ્રકારની બાલપ્રકૃતિ હોય છે તેવી હતી જેને લીધે દુનિયાની વિષમ પરિસ્થિતિ, અટપટા વ્યવહાર, લોકસ્વભાવવૈચિત્ર્યની સાથે તેમના મનને મેળ એમતો નહિ, જેને લીધે વિવેચનમાં જે સ્વાસ્થ્યથી તેઓ વ્યવહારની આ સ્થિતિ સમજી મમગતવી શકતા તે સ્વાસ્થ્ય તેઓ પોતે વ્યવહારમાં નાખવી શકતા નહિ, અને તેમાંથી તેમને ઘણો ક્લેશ થતો. એ ક્લેશ છતાં, ‘કાઈ દુસ્મનને પણ ન પડવે’ એમ માધારણ માણસ કહે એવી અને એટલી વિપત્તિઓ તેમના કુટુંબ પર વારંવાર પડ્યા છતાં, એમણે હમેશાં પોતાનું ધ્યેય ધ્યાન આગળ રાખ્યું છે, અને નમ્યા વિના, ભાંગ્યા વિના, સ્થિર રહેવાનો જે આગ્રહ બતાવ્યો છે, તે તેમનામાં ગ્રહેલી જીડી આત્મનિષ્ઠા બતાવે છે, જે જોતાં ગાન થયા વિના રહે નહિ.

શુજરાત તેમને માટે મગફળ રહેશે. ને તેમની સેવા જૂલી નહિ શકે. અને એમના જીવનની છાપ જે જે એમના પ્રસંગમાં આવ્યા હશે તે મર્વ ઉપર ચિરત્રાણ રહેશે.*

ગુજરાતી સાહિત્યના બીજાચાર્ય

[સ્વ. નરસિંહરાવનાં સંસ્મરણો]

આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ શૈલીકાર, સાહિત્ય જગતમાં મળે બીખાચાર્ય, લાંબા વખતની માંદગીની ચરચા બોગરી મકરસંક્રાંતિને વખતે લગભગ બીખા-
પટ્ટીને સમયે ઇલેક્ટ્રોકોહી ગયા. એમના જન્મનાએ તો એમના પહેલાં જ વિદાય લીધી હતી.
ત્યારે હું એમને છેલ્લે મળવા ગયો હતો ત્યારે ઇલેક્ટ્રોકોહી કોઈ પણ વાતો એમની સાથે
કરવાનું મન જ ન થયું. પોતાના ‘અનુપમ ગુરુ’ ડૉ. ભાંડારકર વિષે એમણે લખેલા
શબ્દોનું મને સ્મરણ થયું. આ રહ્યા તે શબ્દો:

“હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ ‘સંગમાત્રમમાં’ જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે,
બેના યુદ્ધ વચ્ચે લટકી રહ્યા છે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યું છે.—છતાં જીવનમાં છે—
ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરીતી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓના જ્યોતિષ્કરણાં
ભાવિના વિશાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે. બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગએલા, ડાળાં તૂટી
ગએલા, અનેક વર્ષાવિદ્યુત ઉત્કાષ્ઠાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષ રૂપે ઉભેલા
વડના લવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યા છે. આ દૃશ્ય કંટુણુરૂપ છે? કોણ જાણે. આદર,
સન્માન, લગ્નલાવ ઇત્યાદિ ગંભીર પ્રવાહો મ્હારા હૃદયમાં તો બહે છે. અને એ કંટુણુ-
ગંભીર, સન્માનપાત્ર મૂર્તિને હૃદય વડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.”

ગુજરાતનો કોઈ પણ સાહિત્યસેવી નંદયુવક આ વચનોમાં ‘આધ્યાત્મિક’ ને બદલે
‘સાહિત્ય સંસ્કાર’ ના અને ‘સંગમાત્રમ’ ને બદલે ‘મરીન વિજ્ઞા’ જેવા જૂન દેશકાર
કરી નરસિંહરાવ માટે તે વખતે લગાડી શકત.

ધણને આશ્ચર્ય મશે પણ નરસિંહરાવનું નામ મેં મારા નાનપણમાં હું આદર્ય
વર્ષનો બાળક હર્ષિય ત્યારે જ સાંભળ્યું હતું. ‘સ્મરણપાત્ર’ માં વર્ણવેલી ગોકર્ણની
પાત્રાએ હું ગયો હતો. તે પહેલાં થોડા જ દિવસ અગાઉ નરસિંહરાવભાઈ ત્યાં ગયા હશે.
મંદિરના પૂજારીએ અમને કહેતા કે દિવેટિયાસાહેબ મંદિરનો ખાતનો જેવા આવ્યા હતા,
પણ ત્યાં એક કાળો મેંચ નાગ બેઠેલો બેઈ સાહેબ પાછા ફર્યા. તે વખતે તો મેં આ
હકીકત સાચી માની હતી. તે વખતે મને ખ્યાલ સરખો નહોતો કે દિવેટિયા કોઈ હિંદુની
અટક હોઈ શકે છે. મેં તો એમ જ માન્યું હતું કે આવડો મોટો સરકારી અમલદાર કોઈ
ગોરો જ હશે.

એક બાળપણમાં જેમનું નામ સાંભળ્યું હતું તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું એક ૧૯૨૦માં—
છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદ વખતે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને મળવા તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા
હતા ત્યારે. તે વખતે હું એટલું જ બેઈ શક્યો કે આ ધુરંધર સાક્ષર સરસ સંગીતજ્ઞ છે,
અને ભાષાશુદ્ધિ, છંદશુદ્ધિ અને સ્વરશુદ્ધિના (રાગશુદ્ધિના) આગ્રહી છે. આ ત્રણે
બાળતોમાં જે પ્રભુ આગ્રહી હોય છે તે જ સંસ્કારી અને સામર્થ્યશાળી અને છે એવો મારો

અભિપ્રાય હોવાથી મારુ એમના તરફ સવિશેષ લક્ષ્ય ગયું. એમનું કશું સાહિત્ય તો તે વખતે મેં વાંચ્યું નહોતું. ફક્ત ગબ્દુલાયા ઉપરના એમના વિચારો એમના એક નિમિષમા ૧૯૧૭ ના અરમામા મેં વાંચ્યા હતા અને તે બાળતમા મેં એમનો વિગેધ પણ કર્યો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે ભણેલા લોકો માટે ગબ્દુલાયા અંગ્રેજી હોય, અને ન ભણેલા લોકો માટે હિંદી સ્વદેશી મમાજના આમ બે ભાગલા પાડવા તેઓ કેમ તૈયાર થાય છે એ હું સમજી શકે નહિ તે વખતનો ગબ્દુલાયા ઉપરનો મારો નિબંધ એમના જોવામા આવત તો જરૂર તેઓ એનો પ્રતિવાદ કરત કેમકે તેઓ સાહિત્યવિવેચનમા હમેશ સંજ્ઞ એવા ઉત્તમાઈ મલ્લ હતા. કોઈ પણ માક્ષરી વાદ જામે કે તરત પેતરામા ઊભા રહી છડું કોકવાના જ.

પરિપક્વ વખતે પણ મેં જોયું કે તેઓ અંગ્રેજી ભણેવાઓની જે જુદી ન્યાત પડી છે તેમાના, અને તે ન્યાતના અભિમાની, હતા અને આખર સુધી તેવા જ રહ્યા. જ્યારે ભદ્રમાં સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરનું 'વમતનુ આગમન' એ વિષય ઉપર કલાપૂર્ણ લાપણુ થયું અને શ્રોતા લોકોએ એ અંગ્રેજીનો આમાન્ય માર માગ્યો ત્યારે તેમણે લોકોને ચોખ્ખુ પરખાવી દીધું. "ઈમ્પોસિબલ, અંગ્રેજી શીખી આવો ત્યારે જ આવા લાપણુનો રસ માણવાના અધિકારી થશો."

એમની ઝાલેજની રેળવણીમા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રધાનતા હતી. એ બન્ને સાહિત્યના ખતીશ્ચા અભ્યાસથી તેમણે પોતાનો સાહિત્યિક આદર્શ ધડ્યો હતો. આપણે ત્યાં ગેવી, વડજનથ અને ટેનિમનનો એ જમાનો હતો એની માથે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ ભળી ગયા એટલે ગુજરાતી ભાષાને પાના માટે ઉત્તમ રસાયન તૈયાર થયું. આ રસાયનમાથી જ 'કુસુમમાળા', 'હૃદયપીણા' અને 'નુપૂરઝનાર'ની કાવ્યસૃષ્ટિ જન્મી વિચાર અને ભાષાની દૃષ્ટિએ નરસિંહગવે જે શૈલીને જન્મ આપ્યો તે બધે પ્રિય થઈ પડી.

કવિ નાનાલાલ એને વટાવી આગળ ન ગયા હોત તો આજે પણ નરસિંહરાવની જ શની મોખરે હોત પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આજની પેઢી નરસિંહરાવને ન અનુસરતાં નાનાલાલને અને બળવતરાવને જ અનુસરે છે.

પણ નરસિંહગવ ગમે તેટલા જૂના થાય તોય પોતાની 'સ્મરણુમહિતા' દ્વારા તેઓ અતિ દીર્ઘ ઝાંચ સુધી ગુજરાતીઓના હૃદય ઉપર ગભ્ય ભોગવશે. મારુ માનવું છે કે કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યમા જ નહિ પણ ભારતીય સાહિત્યમા 'સ્મરણુમહિતા'ને માનભર્યું સ્થાન મળવાનું છે. ('સ્મરણુમહિતા'નું મગદી ગદ્યમા ભાષાન્તર કરી મહારાષ્ટ્ર આગળ મુકવાનો મારો વિચાર છે) મારી ખાતરી છે કે આ જ જાતના જે ત્રણસાર ઉત્કૃષ્ટ મગદી કાવ્યો છે તેની પડખે આ કરુણકાવ્ય જરાય શીકું નહિ દેખાય.

આ હૃદયવાણીમા નિરાશામાથી આશાનો અંકુર વધે છે ને દૃઢ થાય છે. ભાવોની ઉત્કટતા માથે જમગદગત મયમ એ આનું સૌથી મોટું આકર્ષણ છે. કરુણ પ્રશસ્તિ જ્યારે અસંયત વિલાપિત્રા બની જાય છે ત્યારે ઘણો રમ માર્યો જાય છે. કાણુ કાલવાથી અસરકારી હૃદય હળવું થતું હરો પણ એને કોઈ કાવ્ય ન કહી શકે મારી અભિરુચિ પ્રમાણે અજવિલાપ કે ભામીની-દુરુણ-વિજ્ઞાન રૂપે 'સ્મરણુમહિતા' ઔચિત્યમા અને ગાંભીર્યમા ચડે છે નરસિંહગવના ખીજા કાવ્યો જ્યારે જીવાઈ જરો ત્યારે આ મહિતા સંસકન્નોના સ્મરણુમા રમતી હશે, અને એમાની 'મગલ મદિર ખોલો'વાળી આતુર પ્રાર્થના તો ફ્યારની ગુજરાતી સાહિત્યનું સંતાન ધરણુ થઈ ચૂકી છે.

અને 'આયમલજનાવસિ' માટે એમણે કરી આપેલું 'પ્રેમળ નયોતિ' વાળું સ્તોત્ર તો ભાષામાં તેમજ રાગમાં ઘૂઘવતા સાગરનો ભરતી પછીના ઝોટ જેવું છે. આટલો સફળ અનુવાદ બીજો હોય તો હું જાણતો નથી.

જેમ પદ્યમાં 'સ્મરણસહિતા' એ નરસિંહરાવની સર્વોચ્ચ કૃતિ છે તેમ ગદ્યમાં એમનો 'સ્મરણમુકુર' છે. બન્નેમાં સ્મરણકાવ્ય જ ભરેલું છે. 'સ્મરણમુકુર' દ્વારા ગવા. જમાનાની ત્રીસપાંત્રીસ લાક્ષણિક વ્યક્તિઓનો આપણને પરિચય થાય છે અને તે વખતનો સામાજિક ઇતિહાસ આપણે માટે પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'સ્મરણમુકુર' વાંચતાં આપણને થાય છે કે નરસિંહરાવે જરા વધારે ઉદારતા વાપરી હોત તો સારું થાત. રેખાચિત્રોમાં થોડીક રેખાઓ ઝોછી હોય તો કશું બગડતું નથી. પણ કેટલાક લોકોની સત્યનિષ્ઠાની કલ્પના એમને એન પડવા દેતી નથી. જો દાખી દેવા જેવી વિગતો પણ ન દાખવામાં સત્યનિષ્ઠા રહી હોય તો દુનિયાની એકેએક વસ્તુને વિસ્મૃતિની ખાઈમાં ખેંચનાર કાળને અસત્યભૂતિ જ કહેવો જોઈએ અને કદુ અનુભવને જૂસી જનાર ધાવનને અને આશાવાદને સત્યના દ્રોહી જ કહેવા પડશે. પોતાના મન ઉપરની છાપને ઐતિહાસિક ખીતા જેટલું જ મહત્ત્વ આપવું એ સત્યોપાસકને અને ઇતિહાસલેખકને આવશ્યક છે જ એમ હજુ સિદ્ધ થયું નથી.

છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે નરસિંહરાવના આ મુકુરમાં ઇર્ષ્યા-દ્વેષ કે કંખનો કયાંય પડ્યો નથી. તેમના સ્વભાવનાં ન્યાયનિષ્ઠુરતા અને વિગતવેડા માત્ર એમાં ખૂબ પ્રતિબિંબિત થયાં છે.

એક રીતે જોતાં એમની 'વિવર્તલીલા' એમના અધ્યયનચિંતનનું પરિપક્વ ફળ ગણાય. અને જો એમાં એમની વિદ્વતા અને અધ્યાપકપણું એમણે આટલાં કાલસી ન દીધાં હોત તો 'સ્મરણમુકુર' કરતાં 'વિવર્તલીલા' જ ચડી જાત.

કોલેજના દિવસોમાં વંચાતા સાહિત્યનું 'ઈન્ડોડરેશન એન્ડ નોટસ' સાથે અધ્યયન કરતાં કરતાં નરસિંહરાવના તમામ સાહિત્યને એ વસ્તુનો ચેપ લાગ્યો છે. કોઈ ન્યાયાધીશ પોતાનો ચુકદો લખતો હોય, કોઈ અંગ્રેજીક પોતાનો મુગરો રજુ કરતો હોય અને કોઈ અધ્યાપક પોતાનો વિષય વિશદ કરતો હોય તેવી શૈલીમાં જ તેઓ આખર સુધી લખતા આવ્યા. સાક્ષરયુગના પ્રારંભમાં આ પદ્ધતિની છાપ સારી પડી હશે. આજે એ શૈલી કાલમસ્ત થઈ. સારું થયું કે હવે કોઈ પણ સાક્ષર અથવા અસાક્ષર એ શૈલીને અનુસરતો નથી. મારા કહેવાનો અર્થ એમ નથી લેવાનો કે નરસિંહરાવનું સાહિત્યવિવેચન હવે યાંચવા જેવું રહ્યું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક અભ્યાસીએ 'મનોમુકુર'ના બન્ને ભાગ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા જ જોઈએ. સાહિત્યના અધ્યાપકના ચાર વર્ષ સુધી ચરણ સેવવા કરતાં પણ જે કેળવણી ન મળી શકે તેટલી કેળવણી અને ખાસ કરીને દીક્ષા એ બે ગ્રંથના અધ્યયનથી મળશે.

આપણાં પદવીધરામાં ઊંડી વિદ્વતાનો અને માહિતીની ચોક્કસાઈનો આગ્રહ પહેલેથી ઓછો છે અને હમણાં હમણાં તો નવલકથા, લઘુકથા, કવિતા અને કલ્પનાવિલાસ એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે ભાષા, જોડણી, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, અલંકાર અને રસમીમાંસા એ બધા કંકરા વિષયો તરફ ગણિત અને તર્ક જેટલો જ અણગમો વધેનો દેખાય છે. ડૉ. ભાંડારકર પાસેથી દીક્ષા પામેલા નરસિંહરાવ ગુજરાતી ભાષા માટે ભાષાશાસ્ત્રના ખાં

ખતી ગયા એમાં લગીરે આશ્ચર્ય નથી. આશ્ચર્ય અને દુઃખ એ છે કે એમની પરંપરા આગળ ચલાવનાર ભાષાશાસ્ત્રીઓ ગુજરાતમાં ગણ્યાગાંડ્યા જ છે ! નરસિંહરાવ અને કેશવલાલભાઈ મુવ કૃતકૃત્ય થાય અને 'શિષ્યાદિચેત્ પરાગમ્' ની વૃત્તિથી આશિર્વાદ આપે એવા ભાષાશાસ્ત્રી આજે ગુજરાતમાં કોણ કોણ છે ? દરેક નવો જમાનો જૂના જમાનાના ખલા ઉપર ચડીને ઊંચો થાય છે એટલે સહેજે એ દૂર સુધી જોઈ શકે છે. પણ એટલા ઉપરથી જૂના વિદ્વાનો કરતાં થોડીક વિગતો અને થોડા સિદ્ધાન્તો વધારે જાણે છે અને ખેચાર ભાષાઓની તુલના કરી શકે છે, એટલા ઉપરથી—કોઈને સવાઈ નરસિંહરાવ કહી ન શકાય ! નરસિંહરાવે આપેલા Wilson Philological Lectures વાળી માળાનાં સાત વ્યાખ્યાનો નક્કર પાંડિત્યથી ભરેલાં છે. પણ જ્યાં સુધી એ જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં જ રહેશે અને એમને કોઈ ગુજરાતીમાં ઉતારે નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોની પરંપરા જમવાની નથી.

૧૯૩૦ની સાલમાં નરસિંહરાવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી દક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. ભક્તશિરોમણિ નરસિંહ મહેતો અને વેદાન્તી ચાખખાની ટંકરાળ ચલાવનાર સોની અખો આ બે જ કવિઓ વિષે નરસિંહરાવે જેમાં વિવેચન કર્યું છે, પણ કર્યું છે તે સાંજોપાંજ કર્યું છે. પણ ૧૯૩૦માં પણ એમને એ વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં આપવાનું સૂઝ્યું ! વ્યાખ્યાનમાળાના નિયમો પ્રમાણે પોતાનાં ભાષણો અંગ્રેજીમાં અથવા ગુજરાતીમાં આપવાનો વિકલ્પ એમની પામે હતો પણ તેમને થયું કે 'ગુજરાતીમાં વિવેચન કરવું એ તો સમુદ્રને મીઠું આપવા જેવું યજ્ઞ. અને ગુજરાતીઓ તો મુઠ્ઠીભર લોહો ! એના કરતા ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે જાણવાને ઇન્તેજાર એવા અંગ્રેજોના વિશાળ શ્રોતા વર્ગ માટે અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાનો અપાય તો વધારે સારું. અમારા સાહિત્યનો આરવાદ લેયો હોય તો અમારી ભાષા શીખો, એવી દલીલ કરવી એ ડેવળ ગાંડપણુ છે, એના કરતાં એમને ઉદ્દેશીને અંગ્રેજીમાં બોલાવ તો એમની જિજ્ઞાસા જન્યત કરાશે અને કદર કરતો રસ એમનામાં પેદા થશે ' એવા ખ્યાલથી એમણે પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અંગ્રેજીમાં જ આપ્યા અને છાપ્યાં !

એટલે જ હું કહું છું કે એમણે આખર સુધી પોતાનો અસલી જમાનો છોડ્યો નહિ !

આમ કહી હું એમને વખોડવા નથી માગતો. દરેક માણસને ઈશ્વરે એક જમાનાની જ તક અને જુએવારી આપેલી હોય છે. ત્રણત્રણ જમાના સુધી પોતાની તાજગી અને જાગૃતિ ટકાવી રાખનારા લોકો હમેશાં વિરલા જ હોય છે. પ્રાર્થના સમાજના યાતાયરણમાં બહારલા નરસિંહરાવભાઈએ મધ્યમ વર્ગના ગુદ્ધ સદાચારનો આદર્શ સાહિત્યમાં તેમ જ જીવનમાં જાળવ્યો અને મંરકારી ખાનદાનીનો વારસો ચંપાચે એ આપણે માટે ખસ થવું જોઈએ.

કળાની ઉપાસનામાં સદાચારને જતો કરનાર આજના જમાનામાં નરસિંહરાવનો "કલા અને સત્ય" એ પુણ્યપ્રકોપથી ભરેલો નાનકડો નિબંધ ખામ વાંચવા જેવો છે. એક નાટક વિષે લખનાં તેઓ લખે છે : "કંલેજમાં ભણતી ગુજરાતી કન્યાઓ ઉપર નિન્દાપ્રહારના દર્શન થવાની માથે જ મ્હારું હૃદય બેઠળી આવ્યું ! કળાનો આ અનિયાર ! કળા અને સત્યનો અવિચ્છેદ સમજાવે ક્ષુદ્ર ભાવથી તોડી નાંખેલો જોઈ મ્હારી રમથતિને

પણ આઘાત લાગ્યો !... ..આ સત્યવિરોધી નિંદાચિત્ર માટે નાટકકારે શું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડશે ? અલબત્ત, આ નાટકનો અભિનય અત્યંત અને નિંદારસિક લોકસંસ્કૃતકારણોને લઈ બનાવે અને ધનસંચયનું સાધન થઈને લાગતાવળગતાને તૂમ કરે; પરંતુ આરે જવાબદારીનું જ્ઞાન હોય હેવાં નાટકકારને સારું તો હા હમણાં નહિ પણ કોંક કાળે એમની નાયિકાને માટે ચિતરેલા શ્યામપરિણામના કરતાં વિશેષ શ્યામ બાવિ અંતાર્ધ રહ્યું છે આટલી ચેતવણી શું બસ નહિ થાય ?

“વાત ખરી એમ લાગે છે કે વક્ત્રચિત્રો ચીતરવાના આવેશમાં તણાઈ જવાથી આ નાટકકારે સત્યનું પાપારૂપ તત્ત્વ જ વિલુપ્ત કરી દીધું છે; અને વિલુપ્ત ચિત્રો (Caricatures)માં આલેખનને પણ સત્યની અમુક પ્રકારની સંકાયમર્યાદાઓ હોય છે તે સ્વસ્થ બૂલી જઈને આ નાટકકારે કેવળ વિપરીત બાવથી પ્રેરાયલાં વક્ત્રચિત્ર ચીતર્યાં છે ! વિઠ્ઠલ-ચિત્ર વક્ત્ર-ચિત્રની સ્થિતિ સુધી જઈ શકે એ ખરું પરંતુ વક્ત્ર-ચિત્ર ચીતરવા માટે વક્ત્રદષ્ટિ ન રખાય, ઋજુ-દષ્ટિથી ચીતરાય તો જ વક્ત્રચિત્ર તે સત્યના અને સદુદ્દેશના ગુપ્ત અંશોવડે શ્રદ્ધાપૂત અને અદ્વિપિત બને. આ તત્ત્વ આ નાટકકારને કોણ શીખવશે ?... .. આ સ્થિતિમાં આ નાટક લખનારની નૈતિક બાવના વિષે શું કહીશું ?... .. આ નાટકતા માટે પરિણામે તો અરુચિ જ દર્શાવવી પડે છે ! આ પ્રકારનું વક્ત્રદર્શન નાટકકારની પોતાની જ મનોદશાનું જ પરિણામ તો નહિ હોય ? પ્રભુને એટલીજ પ્રાર્થના છેવટે કરીશું કે ગુજરાતી સાહિત્યને કલંકરૂપ હાવી કૃતિઓ આટલેથી જ અટકા !”

નરસિંહરાવભાઈએ સાહિત્યમાં ચોખલિયો આદર્શ રાખ્યો હતો એમ તો કોઈ ન કહી શકે ! છતાં ત્યાં સદાચારને અને સમાજહિતનો એમનો આદર્શ દુભાયો ત્યાં તેઓ પુણ્યપ્રકોપથી સજગી બેઠે છે ! જીવનનો આદર્શ જુદો અને સાહિત્યનો જુદો એવું દ્વિતે તેઓ સાંખી શકતા નથી ! અને બંને ક્ષેત્રમાં આદર્શની કશી જરૂર નથી એમ કહેવા જોઈએ મુક્તાત્મા તેઓ બન્યા નથી.

દરેક સમાજ માટે અને એના સાહિત્ય માટે આવા પીઠ પહેરેગીરની જરૂર હોય જ છે. સરકારી કાયદો આવી બાબતમાં સમાજને પૂરતું રક્ષણ આપવાને સમર્થ નથી હોતો. જ્યારે સમાજનું મીઠું જ અણાણું થઈ જાય છે ત્યારે સમાજને કોઈ પણ શક્તિ બચાવી શકતી નથી.

ભાષાશુદ્ધિના આગ્રહી નરસિંહરાવનું ધ્યાન ગુજરાતની અતંત્ર જોડણી તરફ ગયા વગર કેમ રહે ? સ્વર્ગસ્થ નવલરામ જવાબાએ જોડણીની ચર્ચા કચારનીયે છેડી હતી તેને લઈને નરસિંહરાવે જોડણીની જુએશ ચલાવી અને ૧૯૦૫માં એ વિષય ઉપર એક સવિસ્તર નિબંધ લખ્યો. એમણે આ બાબતમાં ઘણું સંગીન કામ કર્યું છે; પણ શાસ્ત્રપરતંત્ર ચર્ચ એમણે કેટલીક બાબતમાં વધારેપડતો આગ્રહ રાખ્યો એટલે એમના સુધારા બહુજનમાન્ય થવાને બદલે એક પંથમાં પરિણમ્યા. એમના કેટલાક અનુયાયીઓ ‘અગે ? ને’ ‘અદમે’ લખવા સુધી પહોંચ્યા હતા (અનુયાયીઓ માટે મૂળ પ્રચારકને કોઈ કાળે જોખમદાર ન ગણવા જોઈએ. દરેક સમર્થ સુધારક અને પ્રચારકને અર્ધદગ્ધ અનુયાયીઓની સન્ન ભોગવવી પડે જ છે.) નરસિંહરાવનો હશ્વતિ અને ચશ્વતિવાળો પંથ ફાંદો મહિ પછી તેઓ તો અભિપ્રાયને છેવટે સુધી વળગી રહ્યા.

સને ૧૯૨૪ માં ગાંધીજીએ મને સૂચવ્યું કે શુદ્ધ જોડણીને અભાવે ગુજરાતી ભાષા જૂતની પેઠે બને છે એ દુર્દશા દૂર કરવા માટે શુદ્ધ જોડણીનો એક મંપૂર્ણ કાશ તૈયાર કરો. મેં એમની પાસેથી બીજા બે જણનાં નામ માગી લઈ એક જોડણી સમિતિ તૈયાર કરી અને બહુજનમાન્ય થાય એવી જોડણી નિશ્ચિત કરવાનું આરંભ્યું. આ કામને અંગે મારે નરસિંહરાવને એકબે વાર મળવાનું બન્યું. જોડણીની અરાજકતા દૂર કરવાની વાત મારા પરિપત્રમાં મેં છેડી હતી એટલે એમણે માની લીધેલું કે એમની જોડણીને જ હું અરાજકતા ગણી કાઢું છું. એટલે જ્યારે હું એમને ખાર મળવા ગયો ત્યારે પ્રતિપક્ષીનો સામનો કરવાને અંગ બાંધીને તેઓ તૈયાર થયા. પણ મારા જેવો નિરાગ્રહી અહિંસક થોડો જ એમની મામે બૂઝવાનો હતો ? એમાં વળી હું તો દક્ષિણી રહ્યો. મરાઠીની જોડણીના નિયમો જુદા, ગુજરાતીના જુદા. અમે મરાઠીમાં સ્ત્રી શબ્દનું અનેકવચન કરતાં ‘સ્ત્રિયા’ એવું દ્વચ ઇ વાળું રૂપ કરીએ છીએ. મારી વૃત્તિ ગુજરાતીમાં શા કામમાં આવવાની હતી ? અને હશ્વતિ અને યશ્વતિમાં તો હું નરસિંહરાવ સાથે મળતો જ હતો. મેં મારી નિરાગ્રહી ભવંસમન્વયકારી દષ્ટિ અને મારું મિશન એમને સમજાવી દીધું અને ઉમેર્યું કે યશ્વતિ અને હશ્વતિ ગુજરાતીમાં દાખલ કરવાં હોય તો જોડાક્ષરની દબે એ કાઈ કાળે ચાલવાનાં નથી એને માટે અક્ષરનો કાનો જરાક વાકો કરીને (બંગાળી જોડાક્ષરમાં ય જતાવાય છે તેમ) અથવા બીજું એવું જ કાઈ ચિદ્ધ વાપરીને રસ્તો કાઢવો પડશે. એટલે નરસિંહરાવે કહ્યું કે ‘હિંદીની પેઠે નુકતો નહિ ચાલે. તે ઊડી જાય છે અથવા તૂટી જાય છે. પણ મારા જીવતાં કાઈ પણ સારું ચિદ્ધ ચાલતું કરે તો સારું’ મેં કહ્યું, “તો તો, કાં તો મારે ઉતાવળ કરવાની રહી અથવા આપે મગલમંદિર ખોલવાની ઉતાવળ હોડવી રહી.” આ વાતને ધણાં વરમ થયાં: એમણે ધણી ધીરજ બતાવી પણ એ બે ક્ષુતિઓનો હું ઉકેલ આણી શકું તો પહેલાં જ મેં ગુજરાત છોડ્યું અને એમણે આ દુનિયા છોડી.

મેં એમને તે વખતે કહેલું કે સર્વમાન્ય જોડણી ન થાય અને સહેજસાજ પણ ચોક્કસ મતબેદને લીધે બે પથ ચાલે તો તે અઢન કરી શકાય એવી વસ્તુ છે. અમુક વિકલ્પો તો માન્ય કરવા જ પડે છે. પણ જોડણી પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ લેખકો અને મુદ્રકો ક્ષણે ક્ષણે યત્નવતામુપૈતિવાળી ગમે ત્યારે ગમે તેવી જોડણી કરી બેસે છે અને હંદસિં બહુનામું એ એક જ વૃત્તિને વળગી રહે છે ત્યારે એને હું અરાજક કહું છું. એવું અરાજક ટાળવું એ આપણી સમાન ઇતિહાસી છે. હું શબ્દશાસ્ત્રને અને એના સિદ્ધાંતોને ધણે દરજ્જે માનું છું પણ આ બાબતમાં હું મર્વાંશે શાસ્ત્રપરંતર થવા તૈયાર નથી. જોડણીને શાસ્ત્રશુદ્ધ રાખવાનો હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ. પણ છેલ્લી ઘડીએ શાસ્ત્રશુદ્ધિ કરતાં સર્વમાન્યત્વને જ વધારે મહત્ત્વ આપું અને જોડણી એકધારી કરવાની વાતને જ સર્વોપરિ ગણું.” હું મળવા ગયેલો ત્યારે ‘મારા વિરોધી પક્ષના હોવા છતાં મને કેમ મળવા આવ્યા !’ એ જ એમની સલામીનું વાક્ય હતું. મેં તરત કહ્યું કે હું વિરોધી છું જ નહિ, અને જોડણીની બાબતમાં આપની એકદ વાત ગળે ન ઊતરે અથવા અમલમાં ન મૂકી શકું તો તેટલા માટે શું આપનો સત્સંગ હું ન શોધું ? ત્યારપછી એમને અનેકવાર મળવા ગયો છું અને દર વખતે એમણે મને પોતાના સદ્બોધથી નવરાખ્યો છે. મારી ‘સ્મરણયાત્રા’ મેં એમને મોકલેલી ત્યારે એમાંનું ‘આઠા’ વાળું પ્રકરણ પોતાને કેટલું ગમ્યું એ કહેતાં એમની

આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં હતાં અને પછી પોતાની ‘વિવર્તલીલા’ની એક પ્રતિ મને આપતાં ઉત્સાહભરે એમાંનો એક પરિચ્છેદ સંભળાવ્યો. પાંચમા પ્રકરણમાં આવેલો “લેકા તૂં, લેકી તૂં” વાળો પ્રસંગ એમણે મને વાંચી સંભળાવ્યો હતો!

કરુણરસ એમનો પોતાનો જ હતો અને ઈશ્વરે એમને એ રસ એટલો તો પૂરો પાડ્યો કે છેવટે છેવટે તેઓ કહી શકત “દુઃસ્વસંવેદના ચૈવ ચૈતન્યમાહિતમ્.” પણ એમની ઈશ્વરનિષ્ઠા કોઈ કાળે ડગી નહિ. ‘રમણસંહિતા’માં ગવાયેલી શ્રદ્ધા કવિદંડપનાનું પડ નહોતું પણ હૃદયમાં કેળવેલી સ્થાયી વૃત્તિ હતી:

ઓ મૃત્યુ! ઓ દુઃખ! ભલે જ મેં મહાલો
આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો
તહમે ખરાં બંધુ મણી વધાઈ
દંબટ કરાલ નિરખી નહિ ખિન્ન થાઉં.
ઈશ ઇચ્છા સંગમાં ભેળું ઇચ્છા માદરી
એ પ્રવાહો એકઠા થતાં મધુરતા છે ખરી.

*

*

તાતની ઇચ્છા થકી લિન્ન મુજ ઇચ્છા થતાં
બેસુરા ધ્વનિ લાગીને મુજ શ્રવણને (એ) પીડતા
વિષમ છે એ સાધવું ધર્મનું સંગીત તો
વિશ્વના ઉત્તાદની તાલીમ લેતે રીઝતો.

*

*

દુઃખઅસિતણા ગુણે આત્મ-ઉદ્દેશલતા વધે;
કઠિણ તે કામળ બને ને ઉર વિશાળ થઈ રહે.

ગાંધી યુગનો વિશેષ

[એક જૂનો કાગળ]

દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[ત્યારે ત્યારે મુગઈ અને પાગલા જતો ત્યારે ત્યારે શ્રી નરમિહગવભાઈને મળવાની તક મળે તો જોડતો નદિ માખીછના મણિમહોત્સવના ઉપનક્ષમા શ્રી ઉમારામ જોષીએ 'વિશ્વશાંતિ'વાળું ખડમન્ય લખ્યું મેં એને માટે પ્રતાપનારૂપે વાચકોને 'આગવળ' લખ્યું અને જાહેરે એ ચોપડી નરમિહગવભાઈ ઉપર મોઢેની થોડા દિવસ પછી ત્યારે એમને હું મળ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું " એ ચોપડીનું અવલોમન મેં લખ્યું છે તે 'વગન્ત'મા જોશો 'વમત' નો એ અન્ન પ્રગિદ્ધ થયો તે પહેલા જ હું જોલમા ગયો જહાગ આલ્યા પછી ઘણે દિવસે એ અન્ન હાથમા આવ્યો એમા એમણે મને ઉદ્દેશીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો એના જવાબમા મેં નીચેનો કાગળ લખ્યો હતો જવાગમા તેઓ કર્ત લખને એની આશા—વગલગ ખાતરી હતી ફરી વાર ત્યારે એમને મળવા ગયો ત્યારે એ ચર્ચા તેઓ ઉપાડશે એમ ધાર્યું હતું પણ તેમ જનવા ન પામ્યું

નરમિહગવભાઈએ પોતાનું એ અવલોકન 'ભાગિ યુગનું સાક્ષરદર્શન' એ મથાળા તરફ જોડેયું મેં હમણા જ 'મનોમુકુ' ભાગ બીજો'મા જોડ્યું એટલે મારા કાગળની નમ્ય એક ટેન્કો હતી તે મેળવી અર્ધા મટેજગાજ એમને સમ્પન્ના કેન્દ્રાર માથે આપુ છું

નરમિહગવભાઈ જીવતા હતા ત્યારે એમનો જવાબ આવે નહિ ત્યાં સુધી આ કાગળ કેમ પાપ એમ મર્યાદા હતો હવે એમના ગયા પછી આનો કાગળ જાપતા એથીય વધારે મર્યાદા હતો પણ તેઓ તાત્વિક ચર્ચાના ગમિયા હતા અને મતભેદ પૂર્ણ જાણીય એ પ્રચ્છતા હતા અને કાગળ પૂર્ણ આદરભાવથી લખેયો છે એટલે મારે મર્યાદા દવાવી આને 'પ્રસ્થાન'મા મોકલુ છું 'મનોમુકુ'મા આવેના વિવેચન માથે આ વાચવાનો છે —કાકા કાલેલકર]

* *

નત્યાત્રણાશ્રમ, વર્ધા

૧૫-૧૦-૩૩

મુ. શ્રી નરમિહગવભાઈ,

ચિ ઉમારામ જોષીના 'વિશ્વશાંતિ' ઉપર આવે 'વગન્ત'મા જે લખ્યું હતું તે જોવાની ઉત્સુકતા થળી હતી, જનમા હોવાથી એ વખતે 'વગન્ત'નો એ અન્ન હાથમા ન આવ્યો જહાગ આલ્યા પછી પણ મેં કથાયે ન મળે આતે કાઈ મિત્રે એ મેળવી મારા પર મોકલ્યો તે પરમ દિવસે હાથમા આવ્યો વિદ્યાર્થીના એક જુવાન કવિને ગુજરાતના મમર્ય માક્ષર તરફથી થયેલી દરજ જોઈ મને આનન્દ થાય એમા નવાઈ શી! કવિતામા મૌલવના લાવિત્ય કરતાં લાવની તથા નાદની ગબીરતા વિશેષ છે એ આપનું કથન સાવ માસુ છે.

આ જ્ઞાતની કવિતાનો આસ્વાદ લેવા જે પ્રકારના વાચકો લલચાય તેવાઓ માટે જ મેં મારું આમેત્રણ લખ્યું હતું. એ આમેત્રણની છેલ્લી કંડિકામાં મેં જે ગાંધીયુગની ખાસિયતનો ઇસારો કર્યો છે તે શૈલી પરત્વે નથી, આદર્શ પરત્વે છે; અને એ આદર્શ પણ સાહિત્યનો નહિ, પણ જીવનનો.

સાહિત્યની શૈલી વિશે મારું માનવું છે કે જીવનનું સંગીત જેટલું સમૃદ્ધ હોય તેટલી શૈલીની વિવિધતા પણ સાહિત્યમાં આવવાની જ. જેવો વિષય, જેવું વિવેચન, અને જેવી વિવેચકની 'વૃત્તિ', તેવી શૈલી એની મેળે બંધાવવાની. કાંઈ ઉત્સવપ્રસંગે પ્રવચન કરતો હોઈ ત્યારે જ શૈલીથી બોલાય કે લખાય તે જ શૈલી વિનોદલોકુપ વિદ્યાર્થીઓની વાગ્વર્ધિની સલામાં ઇચ્છું તોપણ ન આવે. પોલ ગિશાર ભારતવર્ષને પોતાનો સંદેશો વિશિષ્ટ શૈલીમાં સંભળાવે તો એનું અવલોકન અને અભિનંદન એને ઘટે એવી શૈલીમાં જ નીકળવાનું. લેખક અને વક્તાની શક્તિ અને વૃત્તિના ઊંડાણની ઊણપ, એ મર્યાદા તો હંમેશા રહેવાની જ.

યુગરાતના સાક્ષરોએ યુગરાતી ભાષાની આજ સુધી જે સેવા કરી છે તે અવગણના કરવા જેવી તો નથી જ. નર્પદાશંકરે લોકોનાં વહેંચો અને ખરાબ કૃદ્ધિઓ સામે જે પોકાર ઉઠાવ્યો તેથી શું જનતાની સેવા નથી ચર્ધ? આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે આપણા ધર્મનું રહસ્ય ઉકેલ્યું તે શું ઓછી સેવા છે? 'અભંગમાળા'માં જે ભક્તિભાવ પ્રગટ થયો છે તેથી શું હૃદય ઉત્તત નથી થતું? ચંપાલાલ સાકરલાલે પોતાના લેખોદ્ધાર સમાજને દોરવાનું જે કાર્ય કર્યું તે શું નજીવું છે? 'રાઈનો પર્વત' લખી રમણભાઈએ ભાષાની અને સમાજની શું ઓછી સેવા કરી છે?—જેમની જેમની સાહિત્યસેવા વિશે મારા મનમાં ઊંચો ખ્યાલ છે તે બધા વિશે અહીં ઉલ્લેખ કરવાનો મારો વિચાર નથી. હું કંઈ અહીં સાહિત્યસલાના પ્રમુખનું ભાષણ લખવા નથી બેઠો, પણ એક એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવકને નત્રતાથી કાગળ લખું છું.

ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીની અને દેશના બધા જ પ્રાંતના અનેક દેશસેવકોની તપસ્યાની પરિણતી દેખાઈ આવે છે. લોકમાન્ય તિલક, રાનડે, ગોખલે, ભાંડારકર, રવીન્દ્રનાથ, અરવિંદ થોપ, સ્વામી વિવેકાનંદ, લાલા લાજપતરાય, હર દયાળ, મિસેસ બેસંટ, રાધાકૃષ્ણ, આનંદકુમાર સ્વામી, ભગિની નિવેદિતા, ઇત્યાદિ અનેક સમાજસેવકોએ જે ચિંતન અને પરાક્રમ કેળવ્યાં તેનો પરિપાક તે ગાંધીયુગ છે. ગાંધીજીને હું એકાકી ભારતસેવક ગણતો નથી. એમની પ્રતિભા, રાષ્ટ્રની આ જુદીજુદી શક્તિઓનો સમન્વય કરી શકી અને એને લોકમગ્નિ, ધર્મસંસ્કરણ, અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની દિશાએ એકાગ્ર કરી શકી છે. એ જ એમની વિશેષતા. ગાંધીયુગના પાયામાં અનેક વસ્તુઓ સાથે સાક્ષરોની સાહિત્યસેવાને પણ સ્થાન છે જ. ગાંધીયુગનો મહિમા એ કંઈ એકલા ગાંધીજીનો મહિમા નથી. એ તો ભારત-વર્ષના ભાગ્યેદયનો મહિમા છે. ગાંધીજીનું નામ તો સંસ્કારો અને અન્યથક છે.

જે દેશમાં અધિકાંશ જનસંખ્યા અણણ છે, ત્યાંની પ્રજા નવા જમાનામાં જૂની ખાનદાનીના સંસ્કારો અને આદર્શો ઝપાટાભેર જૂલી ગળ્ય છે અને નવા સંસ્કારો સંઘટિત રૂપમાં હજી પ્રજામાં દાખલ થયા નથી અને ત્યાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઇત્યાદિ બેદોને લીધે પ્રજા આતપ્રાત થતી અટકી છે, ત્યાં બધાને ઉદ્દેશીને લખેલાં લખાણો, કરેલાં કવનો અને બોલેલાં ભાષણો એકદમ સાદી શૈલીમાં હોય એ આવશ્યક છે. સાદી શૈલીમાં બધી જ્ઞાતની સંસ્કારિતા, વિચારોનું ઊંડાણ અને ચાંદિયનું જગ આવી શકે છે એ ગાંધીજીએ આપણને પ્રથમ બતાવ્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ તો ગામડિયાના સરદાર. પણ એમણે પોતાનાં

ભાષણોમાં જે તેજસ્વિતા, બંદૂકની ગોળીનું સોંસરાપણું અને તીખો વિનોદ ખતાવ્યા છે તેને માટે તો ગુજરાતની પ્રગ્ન મગર જ રહેશે. ‘વિશ્વસાતિ’ અને તે વાંચવા માટે લખેલું ‘આમંત્રણ’ જળરદાર જેવા ગણ્યાગાંઠવા અપવાદોને બાદ કરતાં કેટલા પારસીઓ સમજી શકે ? હું કંઈ પણ લખું અને મુ. અબ્બાસસાહેબ અથવા ડો. રજબઅલી ન સમજી શકે તો મારે એમનો વાંક કાઢવો કે મારી ભાષા સુધારવી ? ઘણા જવાબ આપશે કે બંને ન કરી શકાય. અને આજે તો મારે એ જવાબ સ્વીકારવો પડવાનો છે.

ભાષા સમાજ પરત્વે લિન હોય છે. જે આપણે બધાં એકબીજાનાં ઝોતપ્રોત યઈ જઈએ તો આપણી ભાષા ધીમેધીમે એકરૂપ થવાની જ. ગાંધીયુગ પહેલાંના સંસારસુધારકોએ સમસ્ત પ્રગ્નને એકબીજા સાથે ઝોતપ્રોત હોવા તરફ દોરી નથી એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. સામાજિક રીતો તોડી થોડાંક શિષ્ટ કુટુંબો અમુક દરજ્જે એકબીજાનાં ભણ્યાં, પણ એટલું બસ નથી. આજે પણ બધા વર્ગ એકબીજાનાં ભળી શક્યા છે એમ ન કહી શકું. પણ એ તરફની જળરદસ્ત ટ્રેરણા લોકોને મળી ચૂકી છે અને તેનો આઘ હવે થોભવાનો નથી.

આમ હું જે આદર્શોદની વાત કરું છું તે સાહિત્ય પરત્વે નથી, પણ જીવન પરત્વે છે. અને એમાં પણ હું જૂનાની ખોડ તો કાઢતો જ નથી. જેના ખભા પર ચડ્યાથી હું દૂર સુધી નોંઈ શકું છું તેને જ અદ્વૈત દૃષ્ટિ કહેવાની ભૂલ અને ધૃષ્ટતા હું ન કરું, પણ આદર્શ જોયો થયો એટલે દૃષ્ટિ દૂર સુધી પહોંચવાની જ એ વસ્તુનો કંઈ ઇનકાર કરાય ?

એક વસ્તુ માત્ર મને હમેશ ખૂચતી આવી છે. આપણે અંગ્રેજી બણેલા, જે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભાગ આત્મસાત્ કરી શુદ્ધ, સાદી અને આજની પ્રગ્ન સમજી શકે એવી ભાષામાં અને રૂપમાં જે મૂકી શક્યા હોત, તો એના જેવું મુંદર ખીજું શું હોત ? પ્રગ્ન પાસેથી પોપણ મેળવી અંગ્રેજી બણ્યા, તેના લાભ પ્રગ્નને આપવો જ નોંઈ તો હતો. જે વાત અંગ્રેજી વિશે તે જ સસ્કૃત સાહિત્ય વિશે છે. આપણે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી તો શીખ્યા. બનેલી વિચારપ્રણાલી અને ભાષાશૈલી સરસ રીતે બેળવીને આપણે ગુજરાતની સેવા પણ કરી. પણ પ્રગ્ન સાથે પૂરતા ઝોતપ્રોત ન થયા. તેથી આપણે વાચકવર્ગ જોતો ન કરી શક્યા. લોકો જૂની સાક્ષરી શૈલી ઝીલી ન શક્યા. એ વાંક લોકોનો નથી. આપણે જેટલી સાહિત્યસેવા કરી એથીય વધારે પ્રગ્નસેવા કરી હોત તો પ્રગ્નની મનોભૂમિકા સાથે આપણે સમરસ થાત, અને તેઓ આપણુ કહ્યું ઝીંધી લેત આપણે આ જ્ઞાતનો પણ જ્ઞાતિભેદ તોડવા મથ્યા હોત તો આપણે ક્યારના લોકમત્રાટ થયા હોત. પણ આપણે તો લોકોને કહ્યું: “તમે પણ અમારી પેઠે અંગ્રેજી શીખો, સસ્કૃત શીખો, અને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવાને અધિકારી થાઓ.” એ જવાબમાં કઠોરતા અને બેજવાબદારી છે. એ આપણે એ વખતે નોંઈ ન શક્યા.

આજે પણ દેશસેવકો સાહિત્યદ્વારા જેટલી પ્રગ્નસેવા કરે છે, તેટલી કેવળ સાહિત્ય-સેવકો નથી કરતા. સાહિત્ય તો હમેશ જીવનનું એક અંગ ગણાવું નોંઈએ. જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસમૃદ્ધિ એ જે દિવસે સાધ્ય ગણાશે અને સાહિત્ય એવાં અનેક સાધનોમાંનું એક પવિત્ર સાધન ગણાશે, ત્યારે જ સમાજ અને આદિચ બંનેની ઉત્તમ સેવા થશે.

આ બધું આપ તો જાણો જ છો અને સ્વીકારો પણ છો. હું તો કેવળ માત્ર મતબ્દ સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે જ આટલું લખી ગયો વિસ્તાર માટે ક્ષમા કરશો.

થોડા દિવસોમાં ફરી જેલ જવાનો છું. બની શકે તો મુંબઈમાં આપને દર્શને આવીશ.

લિ. સેવક,

કાકા કાલેલકરના

સાદર બંદે માતરમ્

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ

[એક દર્શન]

કુમારી લાનુમતી લટ

શ્વેરે માનવીને ધડ્યો તે સાથે એની મર્યાદાઓ પણ મૂકી દીધી. ચેતનાંશ ને પંચમહાભૂતના સ્થૂલ દેહ ઉપરાંત દેશ, કાળ, વગેરે અનેક મર્યાદાઓ આવી પડે છે; છતાં એ મર્યાદાઓમાં રહીને પણ માનવી પોતામાં અંપૂર્ણ માનવતા પ્રગટાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમાં અંશતઃ પણ જેટલો સફળ થાય તેટલો માનવીનો તે મર્યાદાઓ ઉપર વિજય છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના જીવનમાં આવો વિજય હું જોઈ છું.

લોકાક્રિત કહે છે કે ભત્રીંદરિ, અશ્વત્થામા વગેરે ચિરંજીવ છે. હજુયે સંસારમાં કોઈ કોઈ સ્થળે એ ભમતા હશે. ચિરંજીવ થવું તે માનવીને કેમ રુચે? સંસારના ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો પછી પણ માનવી અહીં જ ચિરંજીવન ઇચ્છે — સ્વીકારે તો એની ધૃષ્ટતાને હઠ નથી એમ કહેવું પડે. અરે, દીર્ઘજીવન પણ સંસારમાં કેવું ભારરૂપ યર્ષ પડે છે એ તો જીવનનારને જ સમગ્રવ. પરિવર્તનશીલ આ સંસારમાં People should not outlive their own times. અને દીર્ઘજીવીઓ જીવનની સફળતા તો જ માણી શકે જો આ પરિવર્તનનાં તત્ત્વોને ક્ષણિક સમજ માનવતાના સ્નાતન અંશોને તેઓ જીવનમાં પ્રધાન રચાવે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનું જીવન બહુ અંશે આવાં તત્ત્વો પર નિર્ભર હતું એ એમના પરિચયમાં આવનાર સર્વને વિદિત છે.

ઉજ્જવલ માનવતા એ નરસિંહરાવભાઈની જીવનસિદ્ધિ. તમે તેમને ગમે તેટલા પ્રિય હો છતાં અમુક દોષો તો એ ન જ માફ કરે અને ચલાવી પણ ન લે. ખેરાક, વ્યક્તિગત રુચિઅરુચિને આમાં રચાવ છે ખરું. પણ તેનું મૂલ્યે એમણે આપ્યું છે. વિનાકારણ આજે પણ કોઈ કોઈ એવા હશે જેમના હૃદયમાં એમના તરફ સહભાવ જોખ્યો પણ ન મળે. છતાં માનવીના સહભાવમાં પણ રુચિઅરુચિને રચાવ તો ખરુંને?

માણસને જીવવું ગમે છે? આવો પ્રશ્ન પણ કેમ પુછાય? જીવવું તો માનવીમાત્રને ગમે જ ને? હશે. છતાં જીવનમાં એવી ક્ષણો આવે છે ખરી, જ્યારે માણસને જીવન તરફ માત્ર વિરક્તિ નહિ, તિરસ્કાર છૂટે છે. સ્થૂલ દેહનાં બંધનોને ઉખેડી ફેંકી દેવાનું મન એને થાય છે. આમાં જીવનની સ્થૂલ બાજુ તરફ જ તિરસ્કાર હોય તો એ તિરસ્કાર સાર્ય છે. નરસિંહરાવભાઈ એ સૌ. સુશીલાબહેનને વિદાય આપી. એમની નિસ્તેજ આંખોએ એ જીવનસાથીનું છેલ્લું દર્શન પણ એમને ન લેવા દીધું. અસહાય માનવી પેડે એમણે આવું કંઈક કહ્યું: "I wish I were shot dead." પણ આ ઉક્તિમાં જીવનની પાર્થિવ દશાનો જેટલો તિરસ્કાર એટલો જ જીવનની સૂક્ષ્મ દશાનો સ્વીકાર હતો. સંસારનાં દુઃખકલહોથી મુક્ત દરદરની કોઈ જૂમિમાં પ્રિયજનોનો અવિચ્છિન્ન મંગલ અનુભવવાની એમાં ઝંખના હતી.

સસારમાં શ્રદ્ધા બધામાં જ જન્મતી નથી. અને જન્મ્યા પછી પણ સંસારના વિવિધ અનુભવોમાં એ અચલ રહેવી દુર્લભ છે. એ દુર્લભ શ્રદ્ધા સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના જીવનમાં એકરસ થઈ ગઈ હતી. પરમાત્મા, પરબ્રોમ, અમરતા વગેરેમાં એક બાળક જેટલી મુગ્ધતાથી એ માનતા. અને અચલ હોવાથી એ શ્રદ્ધા જીવનમાં અજળ આશ્વાસન રેડતી. આ ભાવના, જેને રા. મુનશી Other worldness કહે છે તે, જતાં માનવીને દુઃખનો સંતાપ કેટલો વધી પડશે ? કદાચ માનવી ખૂબ—અતિશય સ્વાર્થો પણ બની જાય; ‘સ્વ’જ એતું કેન્દ્ર બની જાય.

એમની સાહિત્યસેવા નિશે અહીં મૌન જ ઉચિત છે. એ મારે ઘણું લખાયું છે; ઘણું બે લખાશે. અને મારે મન તો સાહિત્યકાર કરતાં માનવી વિશેષ છે; સાહિત્ય કરતાં માનવતા વિશેષ છે. માનવતા ન હોય તો સાહિત્યકારો જગતને શું આપી શકે ? માનવતાના ધ્વજકાર વગરનું કેટલું સાહિત્ય આજે જગતના પટમાં જીવતું છે ?

બસ. મુ. નરસિંહરાવભાઈ ગયા. એમનું વાતસલ્ય અનુભવનાર અમને એક વડીલ મિત્રની ખોટ પરી. ગુજરાતની ખોટ ગુજરાત બાણે અને પૂરવી હોય તો પૂરે.

કોણ બગે ?*

નાથાલાલ દવે

કોણ બગે ? કોણ બગે ?
શાન્ત સુખ વસુન્ધરાને હૃદય એકલ કોણ બગે ?
આ નિરન્તર કોણ બગે ?

નીરવ વનકુળે વિહંગકેરી ઢળેલી પાંખમાં,
કુસુમકલિકાના ઉરે આછા પમરતા એ પરાગે,
કોણ બગે ?

ઉડુગણુ વિભૂષિત રજનીના લીંડા—અસીમ અવકાશમાં,
ને સંવ્યથિત મુજ હૃદય આગે કોણ બગે ?
આ નિરન્તર કોણ બગે ?

શાન્ત સુખ વસુન્ધરાને હૃદય એકલ કોણ બગે ?

* “Lover's Gift” માંની કવિવર યાગોરના એક કાવ્ય પરથી.

[અનુષ્ટુપ]

એસતા વર્ષને દિને સજ્જ થે શ્વેત વજ્રમાં
ઉલ્લાસે ડોલતા ઉરેઠ્ઠ અધીરા પાય માંડતો;
ભેટવા ભાઈ ભાભીને ભિંચેરી મેડીએ ચડ્યો.
સત્કાર્યો આવીને સામે ભાભીએ હેતથી હસી,
લાડની લાખ આશિયો આછેરા સ્મિતમાં વસી;
ભિમિના અંજને આંછ આંખને એ નમી, નમ્યો
હીંડોળે રાજવી પેરે જૂલતા જ્યેષ્ઠ ભાઈને.
'કાકા', 'કાકા', કહી એવો છાતીએ શ્વાસનાં ભર્યા
ખીડેલી-ખારમાસીની કોડીલી કળીઓ સમાં
સંતાયાં સોડમાં આવી ભાઈનાં બે ય ભૂલકાં.
રિઝાવી ! ખાળકોને હું ફૂલની પાંખડી દઈ
—ભક્તિભાવે ભરી હૈયું આશિયો આપીને લઈ—
ભઠવા બઉ ને લીધું ભાભીએ રૂસણું તહીં.
—ભાઈના મંદિરે રૂપા ઘંટડી રણુકી રહી—
“કંજૂસાઈ કરી આવા આજથી ઠગણા થશો,
ખાખડી આવનારીજા. ક્રેવાયે શેરૂ પૂરશો ?
મહારી તો સર્વ આશાઓ ઉરની ઉરમાં રહી,
સર્વને આખ્યું ને નાનાભાઈ ! કે' અમને નહિ ?”
શ્રાવણી સૂર્યના જેવો નિહાળી તાપ એમનો
કેંક દિનોતણો હૂમો મેંચ તે ઠીક ઠાલવ્યો.
“પિતાના વજ્ર ગાહુ શો, માતાની અમી આંખ શો,
અનંતે ભડતી મારી આશાની અન્ય પાંખ શો,
રાખૂના રમ્ય મોતી શો બંધુ શો બંધુ દેંદીધો.
ખાકી એવું રહ્યું છે શું કે આવો ભધડો લીધો ?
અંજલિમાં ફૂંદરે નાની સમુદ્રે સાત ઘૂઘવે
ખાખાચિયું હવે ખાલી શીદને રૂંહોળતાં તમે ?”

અમારી બાળલીલાના આછેરા ઊઠતા ધ્વનિ
 સાંભળી રહેજી મીચેલી ભાઈની આંખડી ખૂલી,
 બળી ગૈ ભાલીના સ્મિતે ભાઈના સ્મિતની કણી.
 આત્માના અગ્નિધકાંઠેથી મોતીકાં મંદ સ્મિતનાં
 વીણીને દંપતી કેરી દૃષ્ટિના ઇન્નહંસલા
 વધાવે આંખ ઢાળીને ઊભેલા મૂઢ શા મને !
 અહો એ દૃશ્યને બેવા ઊર્મિ તો ઊડતી હતી,
 પરંતુ ના ઢળી મારી પાંપણો ખૂલતી હતી !
 સ્તિન્ધ માઝાથી ચોહંતા ભાવેના ભવ્ય સાગરે
 ટાલંતાં દંપતી મેલી, જાણેરી જોગની સીડી
 જિતયો કલ્પનાદારા રચતો હું સ્મિતત્રયી.

હું

‘શ્વપ્રસ્થ’

આ વિશ્વનો કર્મસરિતપ્રવાહ
 અજ્ઞાત કો’ સાગરરૂપે વહી રહ્યો;
 બાંધેલ આરા, ખડકો કરાલ
 વચ્ચે હસી નિર્મળ એ ધપી રહ્યો.
 મને ન અજ્ઞાત ઉરે રુચે રે,
 કરાલ બંધો વિસરી શકું નહિ;
 અણુશની જોતિ અગમ્ય અંતરે,
 તેથી વિરાને ભટક્યા કરું અહીં.
 હું ‘હું રચું ભાવિ’ કહી વહું છું,
 એકાકી ઉત્તાપ તળે બળું છું,
 અજ્ઞાત તેમજે ક્રિયતિભાન સાથે,
 હું કદશુ ચો આ રણમાં શમું છું.

ફ્રેજપુરની સ્વરાજ્યકૂચ-જયોત પ્રકટી

[દ્વેષ નોંધ]

ગા.

પળેપળ ફેરફારો થયા જ કરે છે. જેની જેવી દૃષ્ટિ તેવું તેવું દર્શન. કેટલાકને મન દુનિયા પોતે જન્મ્યા ત્યારે જેવી હતી તેવી જ જણાય છે. ત્યારે કોઈકે તીક્ષ્ણ આંખવાળો ધરીધડીએ થતા પલટાઓને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે છે, અને ચોગ્ય કાંટે તેને તોલે છે. ત્યારે કેટલાક પરિવર્તન જુએ છે ખરા, પણ પોતાના જૂના કાંટે તેને તોલે છે. હવે તો કાટલાં ખંડલાં છે, ત્રાજવાં પણ પ્રમાણસિદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ, નહિ તો બાપારી દંડાય છે.

આપણે રહીએ છીએ તે સૃષ્ટિમાં એક અંશ છે અને ગતિ એ સૃષ્ટિનો સ્વભાવ છે. લખનૌ અને ફ્રેજપુર વચ્ચે લગભગ આઠ મહિના વીતી ગયા. લખનૌના જવાહરલાલ અને ફ્રેજપુરના જવાહરભાઈ પણ ફરક પડ્યો. દેશસેવાની ભૂતિ શો આપણો રાષ્ટ્રપતિ એક પળના વિભ્રામને કારણે દાર્પક્રમ થંભાવી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણે ધૂમી વળવા એ તત્પર થયો છે અને લાંકુઓનાં દુઃખ ફેડવા પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે સૌને ઉત્તેજે છે. એની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા વાયુવાનનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો અને આવતી દાયે આ કરતાંય કોઈ ખીજું સાધન—પવનપાવડી કે ઊડણપાટકી—શોધારો અને તેથી વહેલું પહોંચાશે તો તેમ કરવા આ નિત્યયુવાન જવાહર તૈયાર થશે.

ખાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે હિંદુસ્તાન ખૂંદી વળવાની રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પ્રથા પાડી અને વીર જવાહરે તે પ્રણાલિકા સ્વીકારી. આજે આખા દેશમાં ફરીથી ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું લાગે છે. અને ટેરટેર સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યની વાતો ચાલી રહી છે. વિરોધીઓને પણ દેવભાવે સ્વરાજ્યનામનું ઉચ્ચારણ કરવું પડે છે.

લખનૌના અધિવેશન પછી પંડિત જવાહરલાલે જે પ્રવાસ એડ્યો તેથી એમને પોતાને દેશનાં મધ્યાર્ધદર્શન કરવાનો અવસર લાખ્યો અને જનતાને ઉત્સાહભૂતિ પાસેથી પ્રેરણા મળી. આ પ્રવાસે ડોળાયેલાં પાણી સ્વચ્છ કર્યાં. આજે વિરોધીઓ વિરમય પામી આંખળાં કરડવા લાગ્યા છે. એમણે લંગાણુની આશા રાખી હતી, પણ આ તો સૌ વધારે ને વધારે સમીપ આવતા જણાય છે અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે એકત્ર થળે મૂકવાની તૈયારીઓમાં પડ્યા છે. મહાસંભાનું મંડાણ ગોવાળિયા તળાવ ઉપરના લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરની છાયામાં થયું છે. ‘અને જેને રામ રાખે તેને કુણું મારી શકે’ એ ન્યાયે મહાસંભા કાલતી જ રહી છે. એના ઉપર ધા કરનારનાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં છે. એની સક્તિને ક્ષીણ કરવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર પોતે જ સક્તિહીન બન્યા છે. શુભ કામની આડે આવનાર વિદ્યમંત્રોથી પરાજન પામી પાછો પડે છે.

લખનૌમાં મહારાષ્ટ્રનું નિમંત્રણ સ્વીકારાયું ત્યારથી કઈકેઈ કટપનાઓ થવા લાગી હતી. મહાસભા દીનદરિદ્રીના સુખને માટે જ લડે છે, એના સ્વાસ્થ્યમાં સર્વોદયની ભાવના પ્રધાનપદ ભોગવે છે, એટલે હિંદુસ્તાનની જનતાની જેટલું નિકટ જવાય તેટલું જવા એ તલસે છે. લખનૌથી જ કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓના મનમાં આમઅધિવેશનનો મતોરથ હતો, અને મને માહિતી છે ત્યાં સુધી ગુજરાતે પોતાનો આમદ છોડ્યો તેનું દારણ પંથુ એ હતું કે મહારાષ્ટ્રને આમ અધિવેશન ભરવાનું પ્રથમ માન મળતું હતું. એટલે એક રીતે મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ બંધાઈ ચૂક્યા હતા.

ફૈજપુર રથળ આખરે ઠરાવવામાં આવ્યું. ખામ ફૈજપુર કે એની પાસેના સાવદા ગામમાં એવું થું હતું ? ફૈજપુર કઈક અંશે ઐતિહાસિક મહત્તર ધરાવે છે. મોહ પામવા જેવું કાંઈ જ નહિ. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અવળી નીવડી, ત્યાંના બંદોખાંઓ તો ફૈજપુર અધિવેશનથી અળગા ને અળગા જ ભાગતા ફરતા હતા અને પોતાથી બને તેટલી વધારે મુસીબતો આણી કાર્યકર્તાઓને વધારે પાણીદાર બનાવવામાં મદદ કરતા હતા. પૂર્વ ખાનદેશે મન ૧૯૨૦ની સાલથી મહાત્માજીની દૃષ્ટિએ કામ કર્યું છે. ૧૯૩૦ ને ૩૨નાં યુદ્ધોમાં ત્યાંની પ્રજાએ સાગ પ્રમાણમાં ભાગ લીધો હતો; એ જિલ્લામાં કાર્યકર્તાઓનાં જૂથ છે અને તેથી ખિરાડા જેવા આશ્રમની નજદીક અધિવેશન ભગવું જેઈએ અને એવું સગવડવાળું રથળ તે ફૈજપુર અને તેનાં ખેતરો લાગ્યાં. ખેતરોના માલિકો હિંમતવાળા ખરા. એમને પણ બંદોખાંઓ મારફત ઘણી ધમકીઓ મળી, પણ જેવણ જણે તો ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે ‘થવાનું હોય તે થાગ્યો, અમે તો કોંગ્રેસને જગ્યા ભાડે આપી છે; અમારી છે ને અમે આપી છે.’ જમીનનું કામ ઠેકાણે પડતાં પાણીનો સવાલ ઊભો થયો. ખેતરોમાં લગભગ આઠ મોટા કૂવાઓ હતા, એટલે પાણી પૂરતું મળી રહેશે એવી ધારણા તો હતી જ, પણ અરકારી અધિકારીઓને આવા પ્રમોગે એ આવનારજનનારની સગવડઅગવડોની ભારે કાળજી વહોરતી પડે છે. એટલે પાણીના ગુણદોષની તપાસ ચાલુ થઈ. પીવાલાયક તથા વાપરવાગોચ્ય પાણીનું જોઈતું પ્રમાણ મિદ્ધ થયું, એટલે રસ્તાઓની સ્વચ્છતાની માથાફૂટમાં ઊતરેલું પડકુ મુજબની કોન્સર્ન્સમાં (સેક્રેટરિયેટમાં ભરાયેલ) હોમ મેમ્બર મિ. બેલે સાવદા મ્યુનિસિપાલિટીને સમજાવી એટલે પોલીસને સતોષ થાય એ રીતે રસ્તાઓ નિશ્ચિત થયા. સ્વચ્છતા, ગળર, મૂતરડીના કામમાં તો આપણે એકા નીવડ્યા. આ બધું ચાલે છે ત્યાં તો અચ્ચુધાર્યો દશ ધિય વરસાદ પાંચેક દિવસમાં પડ્યો. આટલી બધી પિંટબણાનો સામનો કરનાર કાર્યકર્તાઓ કુદરતી બનાવને કેવી રીતે પહોંચી વળે ? વળી કાળી જમીન એટલે પાણી સોમતાયે ઘણી વાર વાગે. લગભગ ૨૦-૨૨ દિવસો એળે ગયા; છતાંય અધિવેશન ભરવું તો ફૈજપુરમાં જ અને તે પણ ધારેલે મમથે—ડિસેમ્બરમાં જ—એવું મુખ્ય મુખ્ય માણસોએ ઠરાવ્યું કાળનો વ્યય ઓછો કરવો પડ્યો તેથી જ નિવામની કેટલીક અગવડો નડી હતી. પણ જેઓ ફૈજપુર અધિવેશનની ઉપરની બૂમિકા ધ્યાનમાં રાખે તેને ફૈજપુર ચિત્રનું માસું દર્શન થયા વિના નહિ રહે.

આ સમયે કોંગ્રેસનગરનું નામ તિલકમહારાજ સાથે જોડવામાં આવ્યું હતું. ઇતર નગરોની માફક તિલકનગરની રચના થઈ હતી. પણ આ રચનામાં કેટલીક વિશેષતાઓ હતી. ફૈજપુર સાતપુડા પર્વતની પાસે હોવાથી બાંજુઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી શકતા હતા,

એટલે જ્યાંત્યાં આપણને બાંધુઓની કૃતિઓ મળતી હતી અને કોઈક પત્રકારે ઉપહાસ કરતાં તિલકનગરને બાંધુનગર તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તિલકમહારાજને એમના જીવનમાં કોઈક વર્તમાનપત્રે 'તેલીતંબોળીના નેતા' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. વર્તમાનપત્રનો ઉદ્દેશ તિલકમહારાજને ઉત્તારી પાડવાનો હતો, પણ સાચે સાચ એને કારણે તો તિલકમહારાજ લોકમાન્ય બન્યા. નગરરચનાનો ધણો સામાન બહારથી જ આણવો પડતો હતો. મનુરો ફેજપુર, સાવદા, વાવલ આદિ પ્રદેશોના મળતા; પણ એમની અછત હતી. મહારાષ્ટ્રના ખીન્ન જિલ્લાઓ કરતાં ખાનદેશ વધારે તરતો જિલ્લો કહેવાય. વળી લેવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ હોવાથી આ પાટીદારો કમાણીનો વિચાર પ્રથમ કરતા. પણ આવા પ્રસંગોએ સર્વે ન કમાય તો ક્યારે ખાટે ?

કોઈ પણ કામ કોઈ મોટા કોન્ટ્રાક્ટથી કરાવવામાં આવ્યું નહોતું તેથી ખર્ચપાત્ર સારી પેઠે કાબજમાં રહ્યું હતું.

ફેજપુરના સદલાએ મહાત્માજીની ઇચ્છા મુજબ પ્રસિદ્ધ નંદલાલબાણુ ફેજપુરમાં આવી બેઠા. એમણે આસપાસના પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરી તિલકનગરની સાદો અદ્ભુત કલા-કૃતિઓ મળે. લીલાછમ વાંસ એ એમનું મુખ્ય સાધન. જેમણે તિલકનગર નિહાળ્યું છે તેમનાં મન સાથે દરવાજાઓ, તેમના ઉપરનાં પેત્રાં ચિત્રો જડાઈ ગયાં હોવાં જોઈએ. વાંસની છાખડીઓ, નાની ટોપલીઓ વગેરે આ જગનાં અંગો હતાં અને રાષ્ટ્રધ્વજ કલશરૂપે હતો. વળી રંગબેરંગી ખાદીની છૂટી પટ્ટીઓ શોભામાં વધારો કરનારી હતી. નંદલાલબાણુએ દરવાજાની જે રીતે રચના કરી હતી તે બધામાં ગ્રામદષ્ટિ હતી પણ તે સાથેસાથે એમણે એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સામાન્ય ગણાતી ઓળખાંથી શું શું નિપજાવી શકાય છે. સામાન્ય સાધનો, સામાન્ય મનુરો, સામાન્ય કારીગરો એ બધું સામાન્ય હોવા છતાંય અસામાન્ય દષ્ટિએ લુબ્ધક ચિત્રો ખડાં કર્યાં અને ગ્રામઅધિવેશનને અનુરૂપ તિલકનગરને સરજ્યું. આખા નગરમાં નંદલાલબાણુ ટેરેટર નગર પડતા. આ કલાકારે પોતાની ગાયડી પણ એક કૂવાને કાંઠે એક લીમડાની નીચે ઢાળી હતી. એમનું જીવન અત્યંત સાદું, અને એમને! આત્મા દેશોદયને વરલો, હિંદી સંસ્કૃતિને ઝીલનારો પોષનારો, અને દીનો શું એકતા પ્રાધનારો. એમને વિશે મહાત્માજીએ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા તે નંદલાલબાણુને જાગતું પ્રમાણપત્ર હતું.

નહાવાધોવાની સગવડો પૂરતી ન કહેવાય. પણ એ ચાર દિવસ સારુ ચલાવી લેવામાં વાંધો ન આવે. શિયાળાને કારણે કેટલાક જણ બળ્લે દિવસે નહાયા એમાં આશ્ચર્ય પામ્યાં જેવું કંઈ નહોતું. ઋતુ અને પ્રદેશ પ્રમાણે નહાવાની રેવો હોય છે. કંડીમાં બળ્લે ત્રણત્રણ દિવસે નહાય તોય ચાલે. એ ધણા નિવાસીઓને અનુભવ મળ્યો. શિયાળામાં નહાવાનું સ્થળ બંધ હોય એ પસંદ કરવા જેવું છે, અને જે રીતની વ્યવસ્થા ફેજપુરમાં હતી તેવી વ્યવસ્થા નગરમાં પાંચસાત ઠેકાણે થઈ હોત તો સહેજ પણ અગવડ નડવાની બીતિ નહોતી. પાવખાનાં અને મૂતરડીઓનું કામ તથા સામાન્ય સ્વચ્છતાનું કામ શ્રી. અખા-સાહેબ પટવર્ધન અને કાકા કલેસકરે સંભાળ્યું હતું. આવા બે ધુરંધરો હોય અને ૩૦૦ સંસ્કારી ભંગીઓની ફાજ ખડી હોય ત્યાં શું બાકી રહે ? પણ આ બધા ભંગીઓને

પૂરતું કામ હતું ? કેટલાક જણ તો એક જ રસ્તા ઉપર અટવાયા કંગતા હતાં પણ મોટા કામોમાં આવું બને સડામો તથા મૂતંગડીઓ ખાડાકમના હતા આરોગ્યખાતાના શ્રી મરકારી અધિકારીઓ આ વ્યવસ્થાથી ખૂબ મતોષ પામ્યા હતા પણ ગાંધીજી થોડા સતોષ પામે એમ હતા ! એઓ તો પોતાની જાત પાસેથી તથા હતર જનો—સેવકા પામેથી ધણી આશાઓ રાખે છે આ સ્વચ્છતાપથકને ઉદ્દેશી એમણે જે કહ્યું હતું તે ઉતારવું આવશ્યક છે

“ તમને મારે ધન્યવાદ શાને મારું આપવા ? ધન્યવાદ તમારે મને આપના નેઈએ કે મેં તમને આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આ તક આપી હા, ધન્યવાદ આવું પણ તે તો તમે મારું કામ કર્યું હોય તે માટે આવું, અને બધું સાગોપાગ ઉતારો ત્યારે આવું પણ એ તો તમારે જાતાવડું રહ્યું. ભગીનો ધધો જીવો છે, ને આપણા મૈત્ર્યુઓટા ને ભણેના માણસો આજીવિમને અર્થે એ ધધો કરતા યાય તો મારું છે આપણે એ કામનું પદ્ધતિસર શાસ્ત્ર મનાવડું નેઈએ ને સફાઈકામ વિષે પુસ્તકો તૈયાર કરવા નેઈએ એ કામ આમાન્ય ભગીથી નહિ બની શકે એ તો મુશિક્ષિત ભગીઓથી જ, આ કામને વરેલા માણસોથી જ થઈ શકે એથી અસ્પૃશ્યતાને પણ નાશ થશે એ અસ્પૃશ્યતા જેટલી બૂઝી હજિજનો અને સરણો વચ્ચે છે તેટલી જ બૂઝી હજિજન હજિજન વચ્ચે પણ છે એ અસ્પૃશ્યતા ટાળવાનો આ ધધાને સાર્વત્રિક કરી મુકવો એ એક ઉપાય છે અહીં તમે જે શીખ્યા હો તે બૂઝી નહિ જતા હું તમને કહું કે તમે જના હો ને જ્યાં જનઓ ત્યાં ગદગી દૂર કરીને સ્વચ્છતા ફેલાવનારો તમારો ધર્મ માનજો. તમે મારું કામ કર્યું છે, પણ એથી મેં નધારે મારું તમે કરી શકત આપણા પડોશમાં ફેજપુર, ખિરોડા ને સારદા જેના ગામડા છે તેનું યુ ? એ તો છે એવા ને એવા જ જા રહ્યા છે ભવિષ્યમાં મહામલા જ્યાં ભગવતે જગાની આસપાસના આખા પ્રદેશમાં કઈ નહિ તો સ્વચ્છતાની બાળતમાં તો એની મારી અમર ફેલાવવી જ પડશે ત્યારે ‘ભગી’ એ નામ અજખામણુ મળી જઈ રૂકુ ગણાશે ને લોકો એ નામ હોશે ધાગણુ કરવા માગશે ત્યારે ‘ભગી’ એ મેલું કામ કરનાર નહિ રહે પણ સ્વચ્છતા ફેલાવનાર, ગદગી દૂર કરનાર ને રોગચાળા અટકાવનાર સમાજસેવક બનશે ”

(‘હજિજનબડુ’ તા ૧૦-૧-૩૭ પૃ. ૩૪૭)

જેતરના માલિકોએ મહાગલાને ઉત્તમ ખાતરની કિંમત આપવી નેઈએ સ્વચ્છતાનું કામ માત્ર તિલકનગર પૂરતું જ મંજાગનાનું નહોતું ફેજપુર અને સાવદા એ બન્ને ગામોમાં પણ તિલકનગર જેવા જગજગો રાખના પડ્યા હતા આપણે ત્યાંના મૌ ગામોની પેટે મહારાષ્ટ્રના ગામડાઓના લોકો મયત્યાગ માટે બહાર ખુલ્લામાં બેસે છે પૂ મહાતમાજી સૂચવે છે એવી રીતો દાખવે ચતા વાર લાગશે ફેજપુરના ખેડૂતોને ઉમદા ખાતરનો અણુધાર્યો ફાયદો થશે, એટલે આમખામના પ્રદેશોમાં એનો પ્રચાર ચતા વાર નહિ લાગે અને આ પણ કામઅધિવેશનની એક વિશેષતા

તિલકનગરનું ગીન્ટ મહારનું અગ એ ગમેલું ગહેરાની અને ખાનાની મગવડ ઉપર અધિવેશનની મદગતાનો મોગ આધાર હોય છે અને મુશ્કેલીઓને કાગળે ગમેરાની ગચના અધિકચરી હતી મહારાષ્ટ્રના કાર્યકર્તાઓને એકમાથે ૭-૧૦ હમરે માણમેને જમાડવાનો

અને તેને અંગેની તૈયારીઓનો અવસર આવ્યો નહોતો. વળી મહારાષ્ટ્રમાં રાંધવાનાં વાસણો બહુ જ નાનાં. ૨૫૦-૫૦૦ની રસોઈ એકસાથે કરવી એ એમને મન મોટું કામ. રસોડું બેવા આવનાર ગ્રામજનો મુંબાઈનાં મોટાં ટોપ, કઢાયાં બોઈને અચરજ પામતાં. રસોડાની આ સમયની ખાસ વિશેષતા તો એ હતી કે લગભગ બધી વસ્તુઓ ગ્રામઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપનારી હતી અને ગ્રામઉદ્યોગની સાથેસાથે આરોગ્યને ટકાવી રાખનાર પણ ખરી. શીઝી, તીખી, યુક્તાદારીઓની પંગતો જુદી બેસતી. રોજનાં હજારે માણસો માટે હાથે દળેલ લોટ પૂરે પાંડી શકાય એનું પ્રદર્શન રસોડું હતું. દરદરના તાલુકાઓએ લોટ દળી દીધો હતો. વળી તિલકનગરમાં જ ચક્રીખંડ હતો, જ્યાં લગભગ ૧૦૦ ધંધીઓ આહુ જ રહેતી અને દરેક દળનાર સરેરાશ ત્રણ આના કમાતી. આ મજૂરીની વિગતોની મહાત્માજીએ તપાસ કરી છે, અને એમને એમ લાગ્યું હતું કે મજૂરી કાંઈક અંશે ઓછી કહેવાય. આવી આવી વીગતોમાં મહાત્માજી બિતરે છે તેનું કારણ ?

લોટ પછી બીજી વસ્તુ ચોખ્ખા. કરડ વાપરવી શક્ય નહોતી પણ હાથે છડેલ ચોખ્ખા જ વાપરવામાં આવ્યા હતા. ઘઉં તો મુખ્યત્વે કરીને ખાનદેશની પેદારા હતી, પણ ચોખ્ખાનો પાક ખાનદેશમાં થતો ન હોવાને કારણે બીજા જિલ્લાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. ખાંડસાકરને ઉપયોગ ન જેવો જ થયો હતો—ગોળ, ગોળ ને ગોળ, ધી, દૂધ, છાશની અછત નહોતી. જોકે ધી, છાસ એ નિયમ પ્રમાણે જ પિરસાતાં. ઘણે ઠેકાણે આવા મોટા પ્રસંગોએ શેટલીને બદલે પૂરીઓ કરવાનો રિવાજ હોય છે. પૂરીઓ કરવી કાંઈક સહેલી તો ખરી, પણ આરોગ્યને તુકસાન પહોંચાડનારી એ ચીજ છે એટલે ફેજપુરના રસોડામાં તળેલી વાનીઓ મળી જ નહોતી એમ કહીએ તો ચાલે. ૮,૦૦૦-૧૦,૦૦૦ માણસો માટે શેટલીઓ કરવામાં કેઈકે કેઈકે વાર બહી તથા કાચી શેટલીઓ ભાણામાં આવતી પણ જમનારે એને ટાળવી બોઈ એ.

પીરસવાના કામ માટે બહેનો હતી, અને આ મહારાષ્ટ્રની વિશેષતા હતી. પીરસવાની રીત જરાક કઢંગી ખરી, એટલે કે માણસ બેસે તે પહેલાં શાક, ભાત, કઢણુ દાળ, ઓસામણુ (આમટી) પિરસાયેલાં હોય. આમાં બે ગેરફાયદા. પાતળની સ્વચ્છતા જળવાય નહિ અને પિરસાયેલ પાતળ ઉપર પંગતમાં બેસવા આવનારથી બિડતી ધૂળથી બચાવ થાય નહિ. આ પ્રથા બંધ થઈ હતી. પણ સરસ રીત તો એ છે કે સૌ આવે, બેસે, પોતપોતાની પાતળ સંભાળી લે એટલે ફળની પતરામણુ સાફ કરે, વાડકી, ખાલો તપાસી લે પછી જ પિરસગારી થવી બોઈ એ. પણ આ પછોટા મહારાષ્ટ્ર માટે નવી જ વસ્તુ હતી. એટલે પીરસનાર બહેનો બૂલ કરી બેસતાં અને તેથી ખાસ કરીને શુભરાતનાં ભાઈબહેનોને જરાક અણગમો રહેતો. સવારનું ભોજન પૂરું—સરસ; પણ રાત્રે ખીચડી, કઢી, પીકલો ભાત, જેવી વાનીઓ બહુ માફક આવતી નહિ; જોકે હું મારું છું કે જ્યાં અધિવેશન રાતના આહારમાં હોય ત્યાં આવી સાદી ઝડપથી કરી શકાય એવી ચીજ સિવાય બીજું શું શક્ય છે ? ભોજનાલય ધોરી રસ્તા ઉપર હોવાથી સામાન્ય પ્રેક્ષકર્મી એનો ઘણો લાભ લીધો હતો, અને તેથી પ્રતિનિધિઓ અને નિવાસી પ્રેક્ષકોને અગત્ય નહીં હતી. હવેથી ભોજનાલયની જગ્યા નિવાસની વચ્ચે હોવી બોઈ એ. વળી દરવાજાઓની પાસે વિશ્રામ માટે કાંઈક ઊંચડો હોવો બોઈ એ, જેથી એક પંગત બારાઈ ગયા પછી આવનારને તડકામાં દરવાજે ટળવળતાં બિભા રહેવું ન

પડે. સામાન્યપણે તિલકનગરના ભોજનાલય વિષે એમ કહી શકાય કે તે સાદું હતું જો સંતોષવા પ્રયત્ન કરતું હતું, પણ અણુધાર્યા ધસારાને કારણે કોઈક કોઈક વેળા અચ્ચત્. દેખાતી હતી. પણ સાડાસાત હજારથી આઠેહજાર માણસોને જમાડવામાં ડાઁ કલાક થતા, એ બીના આપણને આશ્ચર્ય પમાડે છે. હું તાણું છું કે એકબેવાર એકબે પગતો એક કલાક સુધી પતરાળાં ઉપર બેસી રહેતું પડ્યું હતું. આ બધી તકલીફો છતાંય રે હીક હતું. રસોડાને અંગે અનેક વાતો લખવી છે, પણ અધિવેશનની આછી ઝાંખી કરાવવામાં રસોડાને કેટલી જગ્યા આપી શકાય? એક ખાસ સૂચના કરવાની એ કે સ્વયંસેવકો અને કાર્યકર્તાઓનું રસોડું નિરાળું હોતું જોઈએ. એઓ એટલા બધા અધીરા થઈ જાય છે કે ચાલુ વ્યવસ્થાના ભાંગીને થુકા થઈ જાય ત્યારે જ એઓ જાંખીને બેસે છે.

ઈસ્પતાલ, સ્વયંસેવકોની હાવણીઓ, નેતાનિવાસ અને કાર્યાલયોનો પરિચય કરાવી શકાય એમ નથી. નગરની વનસ્પતિસમૃદ્ધિની એક વાત કહેવી રહી જાય છે. ફૂલઝાડોનાં થોડાંક ફૂડાંઓ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, થોડાંક બહારથી આણ્યાં હતાં. પણ રાનડે દરવાજાથી તે દેકે બોઝ દરવાજા સુધી રસ્તાઓની કિનારીઓ, શિવાજી પૂતળા પાસેની કચારીઓ અને હરિયાળા પટા એ બધામાં મેથી, ચણા અને ભાજી વાવી હતી. આથી બન્ને કામ થયાં. રસોડાને થોડીમ ભાજી મળી અને અંતે એ વસ્તુઓના દામ લેખજવા. આવીઆવી બાબતોમાં મહારાષ્ટ્ર ગુજરાતને ઘણુંધણું શીખવી શકે એમ છે.

અત્યાર સુધી આપણે જુદાંજુદાં ખાતાંઓમાં રૂપાં. ગ્રામઅધિવેશનનું પ્રત્યેક ખાતું એ પ્રદર્શનનો વિભાગ થશે. જ્યાં જ્યાં અધિવેશન કરાય ત્યાં ત્યાંની વ્યવસ્થાશક્તિ, કરકસર, શીતિ અને કાર્યકર્તા વચ્ચેના મંજબની જાણ તો થાય, પણ એ ઉપરાંત પ્રદેશ પ્રદેશના નિરનિરાળાં ખાતાંઓ સભાળવાની નવીન ટમેરો પણ જોવા મળે; એટલે અભ્યાસીએ દરેક ખાતાનું બારીક અવલોકન ખાતામા રચ્યાપચ્યા માણસને સાથે રાખીને કરવું જોઈએ.

અધિવેશન સાથે પ્રદર્શન હોય જ અને લખનારોથી પ્રદર્શનની દિશા બદલાઈ. ગ્રામ-ઉદ્યોગ અને ખાદી એ પ્રદર્શનનાં અંગ હોય છે. આ વેળાનું પ્રદર્શન કદમાં અત્યંત નાનું—નાનું એટલે કે જોઈએ તે કરતાંય નાનું—પણ વસ્તુઓના સમૃદ્ધની દૃષ્ટિએ લખનારો કરતાં ઊંડરતું નહિ જ. લખનારની વિરાગતા—શોમાં નહોતી પણ લખનાર કરતાં અભ્યાસ કરાવવામાં ચડી જાય; વળી અર્થની દૃષ્ટિએ તો ધણું જ અનુકરણીય. આ પ્રદર્શનના દરવાજા સાથે મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ દેએસલક્ત શ્રી. જોષીનું (સાર્વજનિક કાકાને નામે જાણીતા છે તેમનું) નામ જોડાયેલું હતું. દરવાજામાં પ્રવેશતાં બન્ને બાજુએ રેંટિયો કાંતતી એક બહેન અને હળ ખેડો એક ખેડૂત એમ બે ચિત્રો બાંજુની ભીંતો ઉપર માટીમાં કાતરાયાં હતાં અને ચિત્રો આંખને બાંજે એવાં હતાં.

પ્રદર્શનની વીગતોમાં આપણે નહિ ઊતરી શકીએ. પ્રદર્શન વિષે શ્રી. મહાદેવભાઈ એ ‘હરિજન’ તથા ‘હરિજનજંધુ’માં જે લખ્યું છે તે વાંચવું. અને તેમાંથી કેટલા ઉતારા આપવા?

પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ મહાત્માજીએ ગ્રામઉદ્યોગનું મહત્ત્વ સમજાવતાં એમ કહ્યું હતું કે ગ્રામઉદ્યોગ કોઈ પણ ગામની અત્યારની આવક બમણી કરી શકે છે. આ ગુપ્ત શક્તિનું જ્ઞાન એમણે કેટલીક મીત્રોનું ગયાન કરીને કરાવ્યું. સુરહાનપુરના એક લુહારે સુધારીકામાં

જે ઓગરે બનાવ્યા હતાં તે ઘટના આપણને સૌને આનંદ આપનારી હતી. પરંતુ ઓગરે ઉપર આધાર રાખ્યા કરવો પડે એ સૌને સાહે છે ખરું, પણ દેશીનો આપણો આગ્રહ જેટલો પ્રબળ તેટલે અંશે ગ્રામઉદ્યોગ કે દેશના બીજા ઉદ્યોગો વિકસે. પ્રદર્શનમાં ચિત્રકલાવિભાગ પણ હતો. આ વિભાગ બહારથી આવેલી વસ્તુઓનો નહોતો; પણ કલાકાર નંદલાલ ખોડા આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફર્યા હતા, ઘરેઘર એમણે ખોલ્યાં હતાં અને એમને જે જે જૂનાં ચિત્રો જડયાં તેનો એમણે સંગ્રહ કરી આ વિભાગમાં રાખ્યો હતો. આ વિભાગ નાનો છતાંય અત્યંત આકર્ષક હતો. મોટાં પ્રદર્શનોથી આ કઈ રીતે ઊતરતું કહેવાય? અંદર પેસતાં જ કલાદેવીનાં દર્શન થાય અને જે હમરે ગ્રામજનો પ્રદર્શન જોવા આવ્યાં હતાં એમને આ કલાવિભાગમાં પોતાપણું લાગ્યું હતું, અને જે ચીજનું દર્શન થતાં આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય એના કરતાં વધારે સુખજ દર્શન બીજું કયું કહેવાય?

પ્રદર્શનમાં આવનારી દુકાનોને—ખાસ કરીને ખાદીની દુકાનોને—ચેચાણની બારે બીતિ હતી પણ ગ્રામજનો ખાદી ઉપર તૂટી પડ્યા હતા અને ખાદીની દુકાનોવાળાને એક મિનિટની નવરાસ મળતી નહોતી. કાશ્મીરના ગરમ કાપડની ખપત પણ ધાર્યા કરતાં અતિથણી વધારે થઈ હતી. પ્રેક્ષક જનનાં રમરણો સંઘરવા પૂરતો પણ એક દુકડો ખાદીનો લઈ જવામાં ગૌરવ માનતો હતો, અને એવી ભાવના શહેરો કરતાં ગ્રામઅધિવેશનમાં વધુ પ્રમાણમાં સાંપડે છે. ખાદીચેચાણની દૃષ્ટિએ પણ પ્રદર્શન પૂરેપૂરું સફળ નીવડ્યું.

આ વેળા ગ્રામઉદ્યોગના કાગળવિભાગમાં વિશેષતા હતી. નવસારીની ઓક્લિ મિલના રસાયણશાસ્ત્રી શ્રી. નેધીએ નવાનવા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા અને જે તે ફેફા દીપેલ ચીજોમાંથી કાગળબન કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે પ્રયોગ જેટલો નવીન હતો તેટલો જ ખોદખાડે હતો. આવીઆવી વસ્તુઓ નેઈને જ ગામડાંનો કારીગર પ્રોત્સાહન મેળવી પોતાની આવકના વધારાનો વિચાર કરવા લાગે છે. ખેતીવિભાગમાં તો ગાયોની જાતો, ગંભાણુ વગેરેની થોડીક માહિતી આપનાર વસ્તુઓ હતી. અર્માલયમાં વર્ધાથી તૈયાર લાવેલ ચામડાં હતાં અને ચામડાંઓ ઉપરના પછીના પ્રયોગો જ દેખાડવામાં આવતા હતા. ગાંધીજીએ પોતાની ટેવ મુજબ આ પ્રદર્શનને ઘણું બારીકાઈથી નિહાળ્યું હતું, કારણકે પોતે જ એને માટે જવાબદાર હતા. લખના કરતાં પ્રદર્શન આગળ વધતું જાય છે એવો સંતોષ એમણે બતાવ્યો. દરેકે દરેક વિભાગમાં તેઓ જાય છે, ને દરેકે દરેક દુકાને કબજાવિકાસનાં દર્શન કરે છે, અને વિશેષ પ્રગતિ સાધવા સૂચનાઓ આપે છે.

ગ્રામઉદ્યોગ અને ખાદીની પાછળ જે અર્થકારણ છે તેનો ફરીથી એમણે ફેજપુરના અપૂર્વ પ્રવચનમાં સ્ફોટ કર્યો છે. એ પ્રવચનના કેટલાક ફક્રા ફરીફરીને વાંચવા જેવા છે :

“આજે હું સાદા શબ્દમાં એક મોટી જીલ્લ વાત તમને કહી રહ્યો છું—જો રૈટિયાને અપનાવશો તો તમે જોશો કે સતરને તાંતણે સ્વરાજ મળે છે કે નહિ. રૈટિયો એ એક મધ્યમિદુ છે. આખું હિંદુસ્તાન તો સર્વમંડળ છે, એમાં રૈટિયો એ મધ્યમિદુ છે, અને એની આસપાસ ગ્રામઉદ્યોગરૂપી ગ્રહો ફરે છે. નીમોમંડળમાં તો નવ ગ્રહો કહેવાય છે, પણ રૈટિયાની આસપાસ તો અનંત ગ્રહો ફરે છે. એ મધ્યમિદુ એટલે સૂર્યને

ટકીને ખીજા મહો સેવા કરે છે. મૂળ સૂરજની હસ્તી કાયમ કરે તો ખીજા મહો તો એની આસપાસ ફર્યાજ કરશે.

“આ પ્રદર્શનમાં તમે એક નાનકડું સૂર્યમંડળ જોશો. એ તો એક નમૂનો થયો. પણ એવા નમૂનાથી તમે આખું હિંદુસ્તાન ભરી દો. આખું હિંદુસ્તાન એવાં ગામડાંઓવાળું બની જાય તો પછી ધારામભાના કાર્યક્રમની કશી જરૂર નથી રહેવાની, નથી જોલમાં જવાની જરૂર રહેવાની. બહેનોને તો જોલમાં ન જવું પડે પણ મંદિરે પણ ન જવું પડે. આપણને જોલમાં જવું પડે છે તે આપણાં પાપે જવું પડે છે; એટલે કે મહુ રચનાત્મક કામ નથી ઉપાડી લેતા તેથી.

“એટલે આ એક બુલ્લદ ઉપાય છે. એની આગળ દિસક ઉપાય શીકા પડે છે. આપણે એટલા બધા છીએ કે ૩૫ કરોડ સહેજે ૭૦,૦૦૦ અંગ્રેજને પથ્થર મારીને પણ મારી નાખી શકે, પણ પછી એ ૩૫ કરોડને વિષે શું કહેવાશે? એથી આઝાદી મળવાની તો દૂર રહી, પણ ઈશ્વર એટલે જગત આપણી ઉપર ધૂંકશે, અને પછી બ્રિટિશ મરકાર પાસે તો આ બાબતમાં ધર્મ નથી, નીતિ નથી. એ તો હવાઈ, જહાજમાંથી બોંબ ફેંકશે અને ઝેરી હવા વર્ષાવશે. એ ડર તો હમેશાં જોવો જ છે. એ ડરને મટાડવા માટે મેં રીટિયો શોધ્યો, અને આને સેગાંવમાં બેઠો. પણ એવું જ રટણ કરું છું.

“આપણા લોકો બેકારીથી ભૂખે મરે છે, પણ ભૂખમરે એ કેવળ અંગ્રેજ રાજ્યના કારણે નથી. એવું એક કારણ એ કહેા, પણ અંગ્રેજ રાજ્યથી બેકારી ધર્મ, અને બેકારીમાંથી કંગાલિયત આવી. આ કંગાલિયતમાં મોટો દિવસો આપણો છે. બેકારી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લીધે આવી, પણ આને જ આળસ આપ્યું છે તેમાં તો આપણો જ વાંક છે. હું મેગાંવમાં જોઉં છું કે લોકોને ઘેર જઈને પૈસા આપીએ તોપણ આળસ મૂકીને લોકો કામ નથી કરતા. પૈસા મેળવવાના, લોકોના ખીસામાં થોડા પૈસા મૂકવાના માર્ગ તો ઘણા છે, પણ તે નીતિને અનુકૂળ હોવા જોઈએ. શરાબના ધંધામાંથી પણ પૈસા મળે, પણ તે શા કામનો? જાનૂરીમાંથી તાડી અને છે, પણ હું ગોળ બનાવી રહ્યો છું, એવો ગોળ બનાવી રહ્યો છું કે જેવો તમે કદી નહિ ખાધો હોય. આ ગોળ પેદા કરી શકો તે હું કેટલાક હજાર ગ્રામિણ તો સેગાંવના લોકોના ખીસામાં મૂકીશ જ. નરે આ ઝાડોમાંથી તાડી કાઢીએ તોપણ રૂપિયા મળે. પણ એમાંથી આઝાદી ન આવે, અને આવતી હોય તોયે મારે ન જોઈએ. હું તો એમ કહું કે હું ગોળ દાખલ કરું અને ત્યારપછી લોકો ચોરી કરીને તાડી બનાવવા લાગે તો મારે તેમની સામે સખ્ત સત્યાગ્રહ કરવો પડે. એટલે એવો ધંધો મને કાર્ષ ખાદીને બદલે બતાવે તો તે હું કબૂલ ન કરું. પણ કાર્ષ પણ નીતિથી ચાલનારી વસ્તુ ખાદીને બદલે બતાવે તો તે હું ઉપાડી લેવાને તૈયાર છું. એ મને કાર્ષ બતાવી નથી.

“એટલે હું કહું છું કે સૂતરને તાંતણે જ સ્વરાજ મળે, પણ એની સાથે નીતિ જોઈએ. કેટલાક કંગાલિયને માટે અને ખૂન કરવા માટે પણ ખાદી પહેરે છે. એની મનોદશાને હું ખાદીની મનોદશા નહિ કહું. આપણું દિલ જ્યારે ખાદીથી ભરાય ત્યારે આપણી આઝાદી રોકનાર એકે શક્તિ નથી રહેવાની. આપણે ગામડાંઓમાં વસનારાંઓને આ જ વસ્તુ બતાવવાની છે.”

આત્માર સુધી આપણે અધિવેશનમંડપની બહાર જ રૂપાં કર્યું હવે રાજકોરણની અર્થો ઘણું કરીને વિપવિચારિણી સમિતિની સલાઓમાં જ સમેટાઈ જાય છે, એટલે રસાંકેસીનાં દરેયો ત્યાં જ જોવા મળે. પણ આ વેળાએ અગાઉના જેવી ચર્ચાઓ નહોતી. રાજ્યાધિકારમાં ભાગ ન લેવો એ એક પક્ષ અને બીજો પક્ષ તે પ્રસંગને બહિષ્કાર કરવાની હિમાયત કરનારો હતા. આ સમયે થોડીક રસપ્રદ ચર્ચા થઈ. રાષ્ટ્રપંચાયતનો ઠરાવ એ મુખ્ય ઠરાવ હતો. રાજકોરણમાં થી માનવેદ્ર ગાયનો પ્રવેશ એ આવકારલાયક ગણાય છે. તુરંગમાંથી છૂટતાં જ તેમની ચૂંટણી કે અખિલહિંદ સમિતિમાં થઈ તે એમની મહત્તાની સૂચક છે. એમણે પરદેશમાં પોતાની દૃષ્ટિએ જે કામ કર્યું છે તેનો ઇતિહાસ સુપરિચિત છે. એઓ આત્મારે એક વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકે છે, અને તે સાંપ્રાંત્યશાહીનું નિર્મૂલન. તે ઉદ્દેશ પાર પાડવા સૌએ મહાસત્તાના જ છત્ર હેઠળ એકઠા થવું જોઈએ, અંદરઅંદર પક્ષો ઊભા કરવાની જરૂર નથી એમ પણ એમનું કહેવું છે. એમની અને મહાત્માજી વચ્ચે શી વાતચીતો થઈ તે બહાર આવી નથી. પણ એમ તો જાણે છે કે બન્નેએ એકબીજાને ગરામર પિછાની લીધા છે. બીજી એક વસ્તુ એ પ્રતીત થતી જાય છે કે સમાજવાદી પક્ષના પ્રતિનિધિઓ વધતા જાય છે, પણ પ્રતિનિધિઓને કૈજપુરમાં કાંઈ ભારે કામ કરવાનું નહોતું.

તા. ૨૭ મીથી આધિવેશન શરૂ થયું. સવારના ૮ ને શુભારે 'ધ્વજવંદનની' ક્રિયા થવાની હતી. આ પ્રસંગ કૈજપુરના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. ધ્વજવંદનની ક્રિયા પહેલાં નિયત સમયે મુખાઈથી નીકળેલ પેલી પ્રસિદ્ધ ધ્વજજ્યોતિષ્ઠ્ય આવી પહોંચી હતી, અને એના સ્વાગતની તૈયારીઓ થતી હતી. એટલામાં ધ્વજદંડ ઉપર બાંધેલો ધ્વજ છૂટી જાયો અને દોરી નીચે આવી. કાર્યકર્તાઓની વિમાસણ વધી. ૧૫-૨૦ મિનિટો જ બાકી હતી. કેટલાક જણે ધ્વજદંડ ઉપર ચડવાની કોશિશ કરી, પણ અંતે પશ્ચિમ ખાનદેશનો રણજીત નામનો યુવાન ઉપર ચડવા લાગ્યો. આત્મવિશ્વાસો એ હતો. લગભગ ૬૦-૭૦ ફૂટ ઊંચે ગયો ત્યાં સુધી તો કાંઈ વાંધો આવે એવું નહોતું, કારણ કે ત્રણ મીટી વળીઓનો ચંબ હતો. પણ જ્યારે એક જ વળીનો ભાગ આવ્યો ત્યારે ઝંડાચોકમાં બેઠેલી, ઊભી રહેલી મેદનીનો જીવ અધ્ધર હતો. નીરવ શાંતિ પથરાઈ. સૌની મીટ ધ્વજસ્થંભ ઉપર ચડતા પેલા યુવાન બણી જ મંડાઈ. રાષ્ટ્રપતિ અને સૌ આગેવાનો પણ આ જ મનોદશા બોગવતા હતા. અંતે એ યુવાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને ખૂબ ધીરજથી, સંભાળથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે સૌના જીવમાં જીવ આવ્યો. સ્વાગતાધ્યક્ષ બેટયા, રાષ્ટ્રપતિએ અભિનંદન આપ્યાં, એને બેટા મળી અને કૈજપુર અધિવેશનની લાજ રાખનાર રજપૂત રણજીત સૌનો લાડકવાયો બન્યો. સ્વાગતમંડળ છેલ્લી કસોટીમાંથી પસાર થયું. ધ્વજવંદન ક્રિયા થઈ. પણ રાષ્ટ્રપતિ શું ટ્રોબાધી શકે! મેદની કેટલી મોટી અને જૂગળોની વ્યવસ્થા નહિ. રાષ્ટ્રપતિએ ધ્વજજ્યોતિને અભિવંદી એ જ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાવવા કુંડ ઊંચો ધર્યો. ધ્વજદંડની કંઈક વધારે સારી યોજના થવી જોઈએ, કૈજપુરના પ્રસંગ ઉપરથી જાણે છે.

આમ ધ્વજવંદનક્રિયા પૂરી થતાં મેદની મહાત્માજીને 'સાંભળવા પ્રદર્શન બણી' વળી, અને મહાત્માજીનું પેલું 'આધ્યાત્મિક-પ્રવચન' પામી ધન્ય બની. તિલકનગરમાં લોકો

આવતા તે બધાનાં—મહાત્માજીનાં—દર્શને તથા રાષ્ટ્રપતિ જવાહર અને ધતર સર્વ નેતાઓ પાસેથી પ્રેરણા પામવા. રાષ્ટ્રપતિ જ્યારે રથમાં ચડ્યા ત્યારનું અને આખું સરખસ જે રીતે પસાર થતું હતું તે, રાષ્ટ્રપતિ કેવો સાદો મીઠો સત્કાર પામતા તે સર્વ જોતાં ગામડાનો લુખો સૂકો છતાં દિલનો દીધેલો રાઠલો યાદ આવતો. સ્વાગતમાં બાબાકંબર નહોતો. પણ અંતરનો પ્રવાહ નેતાઓ બહી—મહાસભા બહી—રાષ્ટ્રધ્વજ પ્રત્યે વળતો હતો. રાષ્ટ્રપતિનો રથ એ સાદું ખાનડેથી ગાડું, પણ તેને કલાયુક્ત રીતે રચનાર આપણા નેદલાલ. બળદોની છ જોડીઓ એ રથને ખેંચતી ચાલતી હતી અને રાષ્ટ્રપતિ આખે રસ્તે ઊભા રહીને સૌનું સ્વાગત ઝીલતા હતા તે દૃશ્ય અવર્ણનીય હતું. રસ્તામાં એક ઠેકાણે જમતાલાલ બજાએ (જનકદેવી વગેરેનો મંથ જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં) રાષ્ટ્રપતિને એક તલની લાકુડી ઝિલાપી અને આપણા ડિનોદી આનંદી વીર જવાહરે એ હોશભેર આધી. પણ આવી વાતો કરવા એસતાં રથજસમયની મર્યાદા નહિ જળવાય.

અધિવેશન સાંજે શરૂ થયું. સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. શકરરાવ દેવે મરાઠીમાં પોતાનું બાપણ વાંચ્યું, પણ પેલા રણજીતને યાદ કર્યા વિના એમનાથી આગળ વધાય એમ નહોતું. શકરરાવ દેવ તથા સાને ગુરજ જેવાઓનો પરિચય આજે કરાવી શકાય એમ નથી. શકરરાવ એટલે તિલકમહારાજનો મત્ર મહાત્માજીની રીતે જપનાર. એમણે પોતાના બાપણમાં લોકમાન્યનું રાજકારણ મહાત્માજીની રીતે કેવી રીતે ઉતારી શકાય, કેવી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં જીત્યું છે તે બતાવ્યું છે, અને મહાત્માજીની શિક્ષાનો શો પ્રભાવ છે તે દર્શાવ્યું છે. એ બાપણ એક નિર્મંથ હતો, પણ મહારાષ્ટ્રનું દર્શન કરવા ઇચ્છનારે એ બાપણ પૂરેપૂરું વાચી જવું જોઈએ. અને પછી ઊભા થયા—આખા વક્તાપીઠે રાષ્ટ્રપતિ. એમનું બાપણ ટૂંક, મુદ્દાસરનું તથા જવાલાપ્રસારનું હતું. એમના બાપણમાં જગતના રાજ્યપ્રકરણના સંયોગોની ચર્ચા ન હોય એમ અને જ નહિ, અને એમને મન હિંદુસ્તાને જગતના સર્વાંગો સુખ માટે સમાજવાદ સ્વીકાર્યા વિના ખીજે ઉપાય નથી. આ વાતને એઓ ઠેરઠેર પ્રસારે છે અને રાષ્ટ્રપતિ તરીકેના એમના બાપણમાં એનો ઉલ્લેખ હોય છે એ અવાલવિક છે. રાષ્ટ્રપતિ વિષે મારે શું કહેવાનું હોય ? દેશપ્રેમની મૂર્તિનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું ? ગરીબાર્થને ઉમેડી નાખવાની તમન્નાવાળા વીરએષ્ટો ઓળખાવવા રહ્યા છે ? એમની બાપણની શૈલી સીધી, સાદી, મીમાંસક છતાં હૃદયસ્પર્શી.

ફેબ્રુઆરી અધિવેશનના ઠરાવો વિશે વિશેષ કંઈ લખવા જેવું નથી. લખનાના ઠરાવોની પૂર્તિ હતી. જનતા-મંપક વિષેની યોજના હજી ઘડાઈ નથી, પણ ગ્રામજનોની સંખ્યા મહાસભામાં વધારે થાય, મૂળ સભામદો કાર્યક્રમો ઘડે, સૂચવે એવી રીતે મહામંજાનું તંત્ર ચાલવું જોઈએ, એ ઠરાવ ખાસ કહેવાય. તેથી જ રીતે ખેડૂતોનો ભાર હળવો કરવા કેવી રીતના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તેને લગતો ઠરાવ ધ્યાન ખેંચે છે. સરકારે લાદવા ધારેલા નવા બંધારણનો અમલ તા. ૧ લી એપ્રિલથી થવાનો છે તે દિવસે સર્વત્ર હડતાલ પાડવાનો ઠરાવ અત્યારની આપણી નીતિને અનુરૂપ છે. બંગાલ નાગપુર રેલવેના કામદારોની હડતાલ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, રપેનના મામલા પ્રત્યેનું વલણ મહાસભાને શોભા આપનારાં છે, રાષ્ટ્રીય પંચાયત ભરવા વિષેનો ઠરાવ અત્યંત ઠરાવ છે. હમણાંહમણાં આપણા ઠરાવો બહુ લાંબા થાય છે, એટલે કે ઠરાવ એક નાનું સરખું બાપણ. પણ એ બધા લાંબા ઠરાવો

માટે આમજનતા આવી ન હતી. એને તો સાંભળવા હતા મહાત્માજીને, જ્યાહરલાલને, માલવીયજીને, સરદાર વલ્લભભાઈને, ગફારખાનને, રાજેન્દ્રપ્રાસુને, અણેને, રોયને અને એવા બીજા નેતાઓને. દરાવો ઉપર મુંદર, ટૂંકાં ભાષણો થયાં. વાચાસિદ્ધ મોંઘવીયજીનાં પ્રવચનને ‘સ્વરાજ્ય જોઈએ છે’ ની ઘોષણા જગાવી. અને પહેલા દિવસના મહાત્માજીના ભાષણે જોઈતી સાંમગ્રી લોકોને આપી. મહાત્માજીની સૂચના અનુસાર અધિવેશનનું કામ બે દિવસમાં ખતમ થયું. જો આમ ન થયું હોત તો સ્વાગતમંડળને અત્યંત મુશ્કેલી નડત. ટાલનું જોર પણ વધતું જતું હતું, અને તેથી બીજે દિવસે રાતના ૧૧ વાગતાં સુધી બેસીને બેસાડીને રાષ્ટ્રપતિએ ફેજપુર અધિવેશન પૂરું કર્યું.

અધિવેશનમાં આગળપડતી વ્યક્તિ રાજેન્દ્રપ્રાસુ હતા. તેમની સચોટ, મીઠાશ-ભરી ભાષણશૈલી સર્વને મુગ્ધ કરનારી હતી. યજ્ઞી એમની હિંદી ભાષા મહારાષ્ટ્રના ગ્રામ-જનોને પણ મોટે ભાગે સમજાતી હતી. અધિવેશન અંતે રાષ્ટ્રપતિનો આભાર માનતાં લોકનાયક અણેએ ઉદ્ગારો કોઢ્યા હતા, તે ફેજપુર અધિવેશનની સફળતા સૂચવનારા હતા. એક પિતા પોતાનાં સતાનોની શક્તિ ચિત્તેસી જોઈને જો આનંદ અનુભવે તે ભાવના પ્રકટાવનારા તે હતા.

ત્યારે ફેજપુર અધિવેશનનો સાર શો ?

ફેજપુરે જનતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને જનતાએ પોતાનાં દર્શન કર્યાં. સર્વત્ર પોતા-પણું લાગવા માંડ્યું. કાર્યકર્તાઓ, સ્વયંસેવકો વગેરેમાં એક જ ભાવના દેખાઈ—અધિવેશન અપૂર્વ બનાવતું છે. અને તેને લીધે મતભેદો કેરિ મેલાયા. સૌ એકદોરે બંધાયા હતા અને વ્યવસ્થાશક્તિનો, સંઘબળનો મુંદર ખ્યાલ આપતા હતા. મજૂરોની અછતવેળાએ કાર્યકર્તાઓ મજૂરો બન્યા હતા. તે વેળાથી તિલકનગરમાં નવી જ ભાવના સંચરતી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધીજીએ કેવો પ્રાણુ પૂર્યો છે તેનું દર્શન અહીં થયું. આજે એ તિલકનગર નથી. એનાં અંગે અંગ ટેકાણું પડ્યાં છે. પણ સ્વરાજ્યની ભાષા તથા ભાવનાએ લોકોને જો રંગ લગાડ્યો છે તે જાણવું હોય તો આનંદેશની મુસાફરી કરો. અને કોંગ્રેસની વાત ઉચ્ચારો કે સામાન્ય જનતાનો અભિપ્રાય મળશે—“ફેજપુરલા કાય મોદા મેલાં ! કિતી સોક ! કિતી મોઢે મોઢે સોક ! અને કાય મજા ! બાબારે, યા વેળી આમથા પંદરપુર ફેજપુરલા હોતા.”

આ અણુધક ટીકા સાથે ‘કેસરી’ જેવા વર્તમાનપત્રો મળતા થયાં અને તેમને રાજ-કારણનું પંદરપુર ફેજપુર બન્યું એમ લખતું પડ્યું. અને ફેજપુર અધિવેશને વિજય મેળવ્યો, મહારાષ્ટ્રની શક્તિનો પરચો કરાવ્યો અને હિંદમાં લોકમાન્યનું મહારાષ્ટ્ર દિપાવ્યું.

પૂનમનું પર્વ !

મુંદરજી ગો. બેટાઈ.

ક્યાંથી આવડી કૌમુદી રે ઝમી રહી આ જલમાં ?
શત રશ્મિ રમાડતી રે કહ્લોલતી ગોમતીમાં ?
સખી ! આજ અમામે, રે પરખ શાં પૂનમનાં ?
મારી જીવન ગોમતી રે રમી રહી શી રમણા ?

લલે આજ અમાસનાં રે ઘેરાં પૂર વિશ્વ રમે,
લખ તારક દીવડા રે ડૂબે લલે મેઘજલે
સખી ! આજ અધારા રે નહી મારે જીવનમાં,
મારે આજ અમોલાં રે લાણાં તુજ કૌમુદીનાં.

કદી આ મુજ ગોમતીસે ભરી ભરી ઓસરશે ?
કદી ભાજન ભરિયાં રે સખી ! બની શુક્ર જશે ?
તારી એકલ જ્યોત્સ્ના રે ઝૂરી ઝૂરી ઓસરશે ?
તારું બિરખ અમોલું રે કદી રસશૂન્ય થશે ?
આજે મદભર રમતાંરે મોંઘાં જલ માછલડાં,
એને કરમે લખેલાં રે સખી ! કદી ફડફડવાં !

જલઓઘ નવા નવા રે, ન એના દુકાળ કશા,
શુભ જ્યોત્સ્ના ઉલ્લાસે રે નવાનવા ઉદ્ભવતા.
રમે ભાવિની લડકે રે સખી ! ઝખાતી જરા,

ગુજરાત મહિલા સંમેલન

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

અમદાવાદમાં અખિલહિંદ મહિલા પરિષદ ભરાવાની હતી તેનો લાભ લઈને ગુજરાતની સ્ત્રીઓ આ પરિષદમાં આવીને ગામગામની સ્ત્રીઓ સાથે સમાગમમાં આવી, સ્ત્રીહિતનાં કામો પોતાની મેળે કરે એવી ઇચ્છાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન આપ્યા ગુજરાતના સાધારણ મોટાં ગામોમાં થયો હતો. યોજના એવી હતી કે મોટી પરિષદ પૂરી થાય ત્યારેમંછી ગુજરાતી સ્ત્રીઓની પરિષદ ભરીને આપણા પ્રાંતમાં શું શું કરવું તેની ચર્ચા કરેલી અને યોજના ધરી કાઢવી; પણ મોટી પરિષદનો કાર્યક્રમ એટલો ભરચક હતો કે ખિલકુલ સમય કાઢી શકાય એમ નહોતું, અને તેથી તા. ૨૪ મીએ સવારે એટલે મોટી પરિષદ શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં પહેલે જ દિવસે ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું સંમેલન પ્રેમાભાઈ હોલમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. કેટલોક બહેનો તે જ સવારે પરગામથી આવી હતી તે હોલમાં લેનાં સંમેલનમાં હાજરી ઘણી સારી હતી. છેવટના ભાગમાં લગભગ ૭૦૦ સુધીની ગણતરી થઈ હતી, અને અમદાવાદની સ્થાનિક બહેનો ઉપરાંત છેક પાલણપુરથી વલસાડ તથા મુંબઈ અને કચ્છકાઠિયાવાડની આ કાર્યમાં રસ લેતી બહેનોએ હાજરી આપી હતી. આ સંમેલનમાં એક બાબત ખાસ લક્ષમાં આવતી હતી કે લૂગડાં બહુ યોગ્ય અપવાદ સિવાય સ્વદેશી હતાં અને સાદાં હતાં. આવેલી બહેનો મધ્યમ વર્ગની અને સામાન્ય રીતે ભણેલી વિશેષ ગ્રંથપામાં હાજર હતી. તેમાંની ઘણી બહેનો પોતપોતાનાં ગામોમાં સ્ત્રીઉન્નતિને માટે કાંઈ કાંઈ કરતી હોઈ વધારે પ્રેરણા લેવા માટે આવી હતી.

ગોડાળનાં યુવરાણી શ્રી રાજકુંવરબા જોમણે પડો દૂર કરીને સ્ત્રીહિતના પ્રશ્નોમાં સક્રિય રસ લીધો છે તેમને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. અમદાવાદ મહિલા પાઠશાળાનાં અધ્યાપિકા કુ. ઇન્દુમતિ મહેતાએ સ્ત્રીઓ પોતપોતાની સંસ્થાઓમાં, અગર સંસ્થા ન હોય તો તે કાઢીને, કયા પ્રકારનું કામ કરે તેનું લંબાણથી વીગતપૂર વિવેચન કર્યું હતું. એ મુદ્દાઓ જાણવાલાયક હોઈ થોડી વીજનથી નીચે આપવામાં આવ્યા છે;

—પ્રથમ કાર્ય એ લેવું પડશે કે અમદાવાદ તથા વડોદરામાં જે શાખાઓ છે તે ખરું જોતાં ગુજરાત અને વડોદરા રાજ્ય માટે છે. માટે એ બંને શાખાઓએ બની શકે તેટલી પેટાશાખાઓ મોટાં અગર ઉત્સાહી ગામડાંમાં કાઢવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

પ્રચારકાર્ય મોટા પ્રમાણમાં કરવું પડશે અને તેને માટે ઘણી બહેનોએ જુદા-જુદા જિલ્લાઓમાં ફરવાનું રાખવું પડશે અને ઉપયોગી પત્રિકાઓની વહેંચણી કરવી પડશે. શરબા, પર્યટણો, પ્રવાસો, ઉત્સવોની મારફત અનેકવિધ ઉન્નત ભાવનાઓ ખિલવાની છે. ભણેલી બહેનો નિરક્ષરને ઘણી ચીજો કહી કે વાંચી સંભળાવે અને જ્યાં બહેનો પાંચતી હોય ત્યાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની ગોઠવણ કરે.

અનુકૂળ વાતાવરણ મળતું નથી. આ મડળને લીધે તેમને આત્મવિકાસ માટે અગવડ મળશે. મુખર્ધના શ્રી હમાબહેન મહેતાએ કહ્યું હતું કે ગુજરાતની બહેનોને જે જે મદદ જોઈતી હશે તે મુખર્ધથી આપવા માટે સધળો પ્રયત્ન થશે. મુખર્ધની બહેનો ગુજરાતને ગાંધે ગાંધે રખડે એ બનવાનું નથી, કારણ કે એ બહેનોને પણ ધરકુટુંબ સાચવવાનાં હોય છે. પણ જો મુખર્ધ તરફથી કોઈ પ્રકારની સહાયની આશા હશે તો તે મુખર્ધ પૂરી પાડશે. મુખર્ધમાં ભગિની સમાજની જે પત્રિકા છે તેને જો ગુજરાત અપનાવી લે તો, અને વખતોવખત ગુજરાતની પ્રવૃત્તિની માહિતી મોકલે તો, એ પત્રિકા ગુજરાતી સ્ત્રીઓને વધારે રમમય અને ઉપયોગી થઈ શકે.

બોલનાર સ્ત્રીઓની સખ્યા ઘણી મોટી હતી. કેટલાંક ગાણીતા બહેનોને બોલવાનું કહ્યું હતું, તેમણે નવાંને તક આપવા માટે પોતાનાં નામ કઢાવી નાખ્યા હતાં. એક-રે આખા ગુજરાતની મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓનું આ સંમેલન અદ્વિતીય હતું. તેમા આજથી આમવર્ગની સ્ત્રીઓ બાગ લે એવી આશા જોટી છે હજી નાનામોટા ગામોમા પણ જોઈએ તેવું જોર જામ્યું નથી, તે છતાં મહિલા પરિષદે મળૂરવર્ગની સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે. પરિષદ પૂરી ચાલ ત્યારપછી બહેનો પોતપોતાને રથાને જઈને શુ કરશે તેના પર લાવિષ્યની પ્રગતિનો આધાર છે.

પૃથ્વીમાતા

પૂજનલાલ

કહી કયમ શકાય કે જડ અણવ છે આ ધરા ?
અચેતન સમાં લલે દીસત માટી ને પ્રસ્તરે,
પરંતુ તહીંથી જ ચેતનતણે વહે છે ઝરે,
વનો વિહંગ પ્રાણી માનવસમાજ સૌ પાધરા
તહીં થકી જ જન્મિયા પૃથ્વીને રસે ઊછર્યા;
થયા પરમ પુષ્ટ ધૂળમહીં પાકિયા ધાન્યના
કરી હજમ પ્હાડ કે; ત્યમ છતાં ય શું માન્ય ના
ધરિત્રીહૃદયે છલોછલ લરેલ પ્રાણે નર્મ ?
સણવ, પ્રણયાર્દ્ર માત પૃથ્વીને બધાં બાળને
લઈ ઉડુગણે સમેત અવકાશમાં ઊડતી;
કદીક તિમિરે કદી અમરજ્યોતિમાં ખૂડતી;
અનંત-પથયાત્રિણી કરત પાર દિક્ષાલને.
શરીર, મન, પ્રાણ આ પ્રસવિયાં મહાયાતના
અહીં કંઈ યુગોની; સ્વપ્ન હજુ કે હંશે માતનાં.

જર્મની અને જાપાનનું શિકાર : રશિયા

વિજય મુ. વામુ
એડવોકેટ

ઉનિયાના અશાન્ત અને ઉગ્ર રાજકારણને વધારે અશાન્ત બનાવવાનું કારણ જર્મની અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી સરકારોએ આપ્યું છે. રશિયાના પશ્ચિમ અને પૂર્વ છેડે આવેલાં આ મૂડીવાદી રાજ્યોના સરમુખત્યારોએ સામ્યવાદ સામે લડત ઉપાડવા માટે રશિયા સામે મોરચા માંડ્યા છે અને તે માટે તેઓએ પરસ્પર સહકાર આપવાના કરાર કર્યા છે. આ કરાર માત્ર સામ્યવાદથી પોતાનો ગચ્ચાવ કરવા માટે યોગ્યતામાં આવ્યા હોય તેવો દંભ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે કે તે કરારનામાને બીજી ગુપ્ત કલમો છે જેમનો હેતુ રશિયા સામે યુદ્ધ જાગ્રવા સિવાય બીજો કોઈ નથી. એ કરારનામાની સંબંધરચના ગમે તેવી હોય, પણ તેવા કરારનામામાં ઊત્તરવામાં ટોકિયો અને બર્લિને મુત્સદ્દીગીરીનું દેવાળું જ કાઢ્યું છે. આ કરારનામાના હેતુ અને તેના પરિણામનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેની ખાતરી થશે.

આ કરારનામા માટે પહેલી માગણી કાણે કરી તે તો વિદ્વેદમંત્રાસ (જર્મનીની પરદેશ કચેરી) કે ટોકિયો જ કહી શકે. મેજર જનરલ એશિમાએ જાપાન તરફથી બર્લિનમાં દર ફોન રીબનટ્રોપ સાથે આ ચર્ચા શરૂ કરી હતી. જર્મની અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓને એવા કરારનામાનો મોઢ હોય તે કુદરતી જ છે. જર્મનીમાં દિલ્લર પોતાની સત્તાના પાયા મજબૂત કર્યા પછી તેની લાલસા રશિયાના ગાલ્વિક અને યુક્રાઈન પ્રાંતો ઉપર ચોંટી છે અને તે માટે મદદ મેળવવા તેનો ડોળો સામ્યવાદના દુશ્મનોની શોધમાં ફરે છે. ફરના પૂર્વમાં જાપાનનું મહત્ત્વ લસકરી અને યુદ્ધવિદ્યાની દૃષ્ટિએ નાઝી જર્મની સમજે છે, અને જાપાન પણ સામ્યવાદનું દુશ્મન અને સામ્રાજ્યની તૃપ્તિવાળું હોઈ નાઝી નેતાઓ તેની સાથે હાથ મિલાવવા બહુ આતુર હતા. ૧૯૩૪ના ઓગસ્ટમાં રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડનબર્ગના અવસાન પછી હિટલર જર્મનીનો લોખંડી સરમુખત્યાર થયો ત્યારથી, અને ખાસ કરીને ૧૯૩૫ના મે માસમાં જર્મનીને ખુલ્લી રીતે સંપૂર્ણજાત કરવાનો પોતાનો ઇરાદો હિટલરે જાહેર કર્યા પછી, રશિયા વિરુદ્ધ જર્મની અને જાપાનની મૈત્રીની વાતો રાજકારણમાં સંભળાયા કરતી હતી, અને એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં એવી મૈત્રી હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું. બીજી તરફથી જાપાનના સામ્રાજ્યવાદીઓની ખૂરી નજર ચીન ઉપર આજે કેટલાંય વરસો થયાં છે તે જણીતી વાત છે. જાપાન ચીનને પોતાના શિકાર તરીકે લેએ છે. 'Hands off. China!' 'ચીન ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લો!' બીજા સામ્રાજ્યવાદી ગોધીને તુમાખી જાપાન ચીનથી છેડા રહેવા માટે એ પ્રમાણે કરમાન કરે છે! અને ખરેખર, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને બીજાં જ્યાં રાજ્યોએ પોતપોતાનાં હિત સાચવીને ચીનને જાપાનના પંજામાં છોડી દીધું છે! જાપાન થોડાથોડા વખતના. એટલે પીડાતા ચીનના દેહમાંથી અકેક ટુકડો કાપીને 'ઓઢિયાં' કરતું જાય છે. આમ જાપાન ચીનમાંથી કારિયા, કીઆઉચાઉ,

મંચુરિયા, જેહોલ અને ચહારને 'ચાઉ' કરી ગયું અને ચીનની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દીવાલ તોડીને અંદર પહોં દાય નાખ્યો. પરંતુ જાપાનના લશ્કરી વર્ગને ચિનાઈ શિકારમાંથી એક બટકું ભરવાથી સંતોષ થતો નથી. તેને આખું ચીન તરત ખાઈ જવું છે. બીજી તરફ જાપાનનો શાણો અને વિચારશીલ વર્ગ લશ્કરી સાહસો પાછળ થતા લખલુટ ખર્ચ સામે વિરોધ ઉઠાવે છે અને એ ગાંડા સાહસમાં સખૂરી પકડવા આગ્રહ કરે છે. લશ્કરી વર્ગના ગાંડા મુલ્લાઓને તે કેમ ગમે? ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં તેઓએ 'મવાલ' સરકાર સામે બળવો કર્યો અને વિરોધ કરનારાઓને હાર કર્યા. છેવટે તેઓ તાબે થયા. પરંતુ એ બળવાના પરિણામે લશ્કરી વર્ગની મુલકગીરીની લાલસા સામેનો વિરોધ નબળો બન્યો છે અને લશ્કરી વર્ગ બેલગામ બન્યો છે.

આમ જર્મનીની આક્રમણાત્મક રાજનીતિએ અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી લાલસાએ શાંતિપ્રિય સોવિયેટ રશિયાની આંખ ઉઘાડી અને તેણે જોઈ લીધું કે આ શાહીવાદી છૂંટારાઓ તક મળશે ત્યારે સોવિયેટ ભૂમિ ઉપર પહોં દાય નાંખશે. જર્મની, જાપાન અને ઇટાલી જે ઝડપથી લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યાં છે અને રશિયાને ઉઘાડેછોગે ગાળો ભાંડી રહ્યાં છે તે જોતાં રશિયાને આત્મરક્ષણ માટે હથિયાર સંજવાની દુરંજ પડી છે. દિલ્લર પોતાની મુરદા છૂપી રાખી નથી. યુરોપના ધાન્યભંડાર જેવો યુક્રેઈન અને કીમતી ખનિજોથી સમૃદ્ધ ગણાતો યુરલનો પ્રદેશ દિલ્લર રશિયા પાસેથી પડાવી લેવા માગે છે. આમ શ્રમજીવી વર્ગના સ્વર્ગને, માનવજાતના દરેક વર્ગની સમાનતાની હિમાયત કરનાર દેશને પૃથ્વીની મપાટી ઉપરથી ભુંઝાઈ જતો અટકાવવા સોવિયેટ સરકાર તૈયાર થાય છે, અને પોતાની શક્તિ સામ્યવાદનું રક્ષણ કરવા પાછળ ખર્ચે છે. તેની વિપુલ લશ્કરી તૈયારીને જાપાન પોતાની મહરવાકાંક્ષાની આડે આવતી જુએ છે. રશિયાનાં અઘ્રાટ મેદાનોમાં તેનું કેટલું લશ્કરીબળ છુપાયું છે તે કાણ કહી શકે? સાઈબિરિયામાં વિશાળ પાયા ઉપર તેનું લાલ લશ્કર પથરાયેલું છે. આત્મરક્ષણ માટે ભગીરથ તૈયારી કરવી તે રશિયાના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે. દૂર પૂર્વમાં શાંતિ જાળવવા માટે રશિયાએ જે આત્મભોગ આપ્યો હતો તેની કદર કરવાને બદલે જાપાને તેમાં રશિયાની નળખાઈ ગણી હતી અને જાપાની તથા તેના ચિનાઈ સંસ્થાન માંચુકુઓનાં લશ્કરી વારવાર સોવિયેટ પ્રદેશમાં ઘૂસી જઈને લોકોને રંજાડનાં હત્યાં. આખરે રશિયાએ જાહેર કર્યું કે બૃહદ્ મોંગોલિયા (Outer Mongolia) સોવિયેટ મંડળનું અંગ છે અને તેમાં થતી દરમ્યાનગીરી અમે સાંખી શકશું નહિ.

જાપાન હજી ચીનની કળદ્રુપ અને ખનિજસમૃદ્ધ ભૂમિમાં ઘૂસવા માગે છે, પરંતુ ચિનાઈ દીવાલની અંદર પેસતાં પહેલાં તેને ચિનાઈ દીવાલ અને બૃહદ્ મોંગોલિયા વચ્ચેના મુખ્ય મોંગોલ પ્રદેશ (Inner Mongolia) માં પોતાની રિયતિ મજબૂત કરવાની જરૂર જણાય છે, પણ તેમ કરવા જતાં તેને ચિનાઈ મરકારના મજબૂત વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે. બીજી તરફ સાઈબિરિયામાં ખડકાતા લાલ લશ્કરનો તેને ડર છે. આમ જાપાનને જણાયું કે ચીનમાં છૂટે દાયે કામ લેવું હોય તો સાઈબિરિયામાંથી રશિયાનો બળ ઓછો થવો જોઈએ અને તે માટે રશિયાનું ધ્યાન યુરોપમાં કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. જાપાનના મુત્સદ્દીઓને જણાયું કે આ કામ માટે રશિયાના કટ્ટા દુરમન તાકી જર્મનીને વાપરવું ઠીક પડશે; આથી રશિયા સામે લડવા માટે મિત્રો મેળવવાને નખરાં કરતી જર્મનિયાનો દાય

હુઆ નિપતે (જાપાને) પકડી લીધો! 'મળા દષ્ટોદષ્ટઃ' અને પછી તો તેઓ બેટી પડ્યાં! એ સમાગમમાંથી જર્મન-જાપાન કરારનામાનો જન્મ થયો! દુનિયાની શાન્તિનો ભંગ કરે તેવા આ અમંગળ અને અશુભ જન્મથી દુનિયાના ડાહ્યા પુરુષો ફક્કડી ઊઠ્યા.

આ કરારનામાનો ઉપયોગ જાપાન પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તે કરે, પણ જર્મની માટે આવી જાતના કરાર અનિવાર્ય નહોતા, તેમ ઇંગ્લેન્ડના પશુ નહોતા. વિલ્હેમસ્ટ્રાસે તો તેમાં પોતાની મુક્તદીગીરીનું તળિયું ખતાવી દીધું છે. આ કરારનામું સમયોચિત નથી. જ્યારે સ્પેનમાં થતી દબલગીરીનો પ્રશ્ન સૌની નિદ્રા હરી લે છે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય ઉક્ષાલમાં વધારો કરીને જર્મની અને જાપાન બીજાં રાજ્યોની સહાનુભૂતિ શુભાવી બેસે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને શંકાશીલ બનાવે છે. સામ્યવાદી રશિયાથી માત્ર જર્મની અને જાપાન નહિ પણ બધા મૂડીવાદી દેશો વિરુદ્ધ છે અને જે અનુકૂળ વાતાવરણમાં રશિયા સામે આવું પ્રચારકાર્ય કરવામાં આવ્યું હોત તો તેઓ બીજાં મૂડીવાદી રાજ્યોની સહાનુભૂતિ મેળવી શકત. રશિયા શાંતિપ્રિય છે. દુનિયામાં એ એક જ એવો દેશ છે કે જે અંતઃકરણપૂર્વક અને નિઃસ્વાર્થભુદ્ધિથી શાંતિને ઝંખે છે, કારણકે તે માને છે—અને તેમ માનવામાં તે સાચો છે—કે યુદ્ધ માનવજાતની સાચી પ્રગતિને રૂંધી નાખે છે. રશિયાની પ્રવૃત્તિઓ જર્મની અને જાપાન માટે લયજનક અને આકર્ષણાત્મક છે એ માન્યતા સત્યથી વેગળા છે. આવા સંબંધોમાં આ કરારનામું આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળોમાં જર્મની અને જાપાનને આકર્ષણકારી પણ તરીકે ઓળખાવશે. કંઈ નહિ તો પણ જર્મનીએ ઇંગ્લેન્ડને તો બહુ નાખુશ કર્યું છે. અલગત, ઇંગ્લેન્ડ પોતાના સામ્રાજ્યની સલામતીની સ્વાર્થભુદ્ધિથી શાંતિ આહે છે. હિટલર જાણતો હતો કે આવી જાતના કરારથી ઇંગ્લેન્ડ નાખુશ થશે, છતાં એ કરારની જ્યારે અફવા આવી ત્યારે નાઝી સરકારે અગાળપણું બતાવ્યું અને ઉંચે કરારનામામાં સહી કરવા માટે લંડન ખાતેના પોતાના એલચી હર ફ્રાન્ક રીબન્ટ્રોપને પસંદ કર્યો! બેવફૂરીનો આથી વધારે જલંબત દાખલો બીજો કયાં મળશે? એક વખત જોનબુલ (ઇંગ્લેન્ડ) ને ખુશ કરવા નખરાં કરતા હિટલરે ગાંધીજી અને હિંદુસ્તાનને ગાળો લાંડવાનું બંધ કરી ઇંગ્લેન્ડને તિરસ્કારવાનું સર કર્યું હોય તેમ લાગે છે. જોનબુલ પોતાના સ્વાર્થ વિના કદી પક્ષજનો નથી તેની હિટલરને ખાતરી થઈ હશે.

જર્મનીમાં સામ્યવાદ અને સમાજવાદનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. જાપાનમાં પણ તેમ જ છે. તો પછી જાપાન અને જર્મનીને સામ્યવાદનો ભય કયાંથી લાગ્યો? સ્વાર્થો જાપાન તો નાઝી સરકારને બેવફૂર બનાવી પોતાના સ્વાર્થ માટે આ કરારનામાનો ઉપયોગ કરશે અને રશિયાને યુરોપમાં જર્મનીનો ભય બતાવી પોતે ચીનમાં છૂટે હાથે કામ લેશે. પણ જર્મની એ કરારનામામાંથી શો લાભ મેળવશે? જર્મની અને ચીન વચ્ચે લાંબા વખતથી ધણો સારો સંબંધ છે, પરંતુ પોતાના કદા દુશ્મન જાપાન સાથે પોતાના મિત્ર જર્મનીએ હાથ મિત્રાવ્યા એ જોતાં જ ચીનને સપ્ત આધાત લાગ્યો છે. આ કરારનામાથી ચીન સાથેના જર્મન વેપારને સપ્ત ફટકો લાગશે, એટલું જ નહિ પણ આ કરારની પાછળ માન્યતા પ્રમાણે લશ્કરી સહકારની છૂપી કલમો હશે તો ચીનને રશિયાની ઓથ શોધવાની ફરજ પડે તો નવાઈ નહિ. આવી છૂપી કલમો નથી એમ જ્યાં સુધી ચીનને ખાતરી નહિ થાય ત્યાં સુધી તેની અસ્વસ્થતા દૂર થવાની નથી. જર્મન પ્રજા ચીન સાથેનો વેપાર શુભાવી

બેસવાના બોગે શું આવા બિનજરૂરી કરારનામાને આવકાર આપશે ? દર જોખેલ્સના કેરડા ફરમાન પ્રમાણે જર્મન પત્રો ગઠારથી લાવે આ કરારનામાને વધાવી લે, પરંતુ સાચો પ્રગ્નમત નાઝી સરકારની નિષ્ફળ અને નુકસાનકારક પરદેશનીતિથી નાખુશ થયા વિના રહેશે નહિ. રીજન ટ્રોપના દુરાગ્રહ પ્રમાણે ચાલવામાં હિટલરને એક દિવસ પરતાવું પડશે. પરદેશ મંત્રી બેરન ફોન ન્યુરાયની ઉપરવટ કરનારાઓમાં મુત્સદ્દીગીરીનો છાંટો પણ નથી.

ત્યારે જાપાનમાં આ અમંગળ કરાર માટે કાણ જવાબદાર છે ? પરદેશ મંત્રી આરિટાને ઇંગ્લંડની મૈત્રી ગમતી નથી. વોશિંગ્ટન નૌકાકરારની મુદત ખલાસ થયા પછી પંચરાષ્ટ્રીય નૌકાપરિપદમાંથી ખસી જવા માટે આરિટા જવાબદાર હતો. તેને ઇંગ્લંડના પક્ષનો ત્યાગ કરી જર્મની સાથે બગવાનો મોહ છે. જાપાનની પરદેશ કચેરી કરતાં પણ લશ્કરીવર્ગનો દુરાગ્રહ આ કરારનામા માટે વધારે જવાબદાર છે. આ કરારથી રશિયા ડરી જવાનું નથી. તેણે પ્રત્યાઘાત તરીકે જાપાની મચ્છીમારોને સાઇબિરિયન દરિયામાંથી મચ્છી મારવા દેવા માટે થયેલી સમજૂતીમાં હવે સહી કરવાની ના પાડી છે. જાપાનનો મુખ્ય ખોરાક મચ્છી છે અને તે સાઇબીરિયાના ઠંડા દરિયામાં વધારે મળે છે. જાપાનને તેના વિના અક્ષાવું મુશ્કેલ છે. ઉત્તર સોવિયેટ ટાપુના તેલ માટે કચેલી સમજૂતી તેમજ સરહદના સીમાડાની સમજૂતી પણ પાછી ખેંચી લેવા રશિયાએ ધમકી આપી છે. તેમાં રશિયા કરતાં જાપાનને વધારે નુકસાન છે. આવા કરારનામાથી ચીનના રાષ્ટ્રવાદને જાગ્રત કરી તેને રશિયાના હાથમાં ધકેલી દેવાનો ભય બોમો યશે તો તે માટે આરિટા અને લશ્કરી અમલદારો જવાબદાર ગણાશે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાને પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિની ખાતરી કરાવ્યા વિના આવા કરાર કરવામાં તેઓએ હઠાપણ નથી વાપર્યું. જાપાનનો પ્રગ્નમત પણ આ કરારનામાનો લાભ કરતાં નુકસાનને ખુલ્લો રીતે વધારે મહત્ત્વ આપે છે.

મુત્સદ્દીગીરીમાં લાલચુ યુરોપિયનોને કેમ રમાડવા તે પૂર્વ એશિયાના વામનો (જાપાની લોકો) સારી રીતે જાણે છે, એટલે જર્મનિયા આ ખંધા નિપન પાસેથી કંઈ લાભ મેળવી જાય તેમ નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધીને નિપન જર્મનિયાને નિયોગી લીધેલા લોંબુની છાલની જેમ પડતી મેલશે ત્યારે વિલ્હેલ્મસ્ટ્રાસની પરદેશકચેરીમાં રીજનટ્રોપ અને રાઝનગર્ગ માથું અજવાળતા હશે. હિટલર પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે શરસામાં બેચાર ખુરશોઓ, હાથીઓ અને શાહીના ખડિયાનો ખુરદો કરી ટેબલની આસપાસ ઘૂમતો હશે અને બેરન ફોન ન્યુરાય પોતાની ઉપરવટ કરનાર આ ધોંધલિયા લોકોની નિષ્ફળતાનો કથો ઉપાધ કરી રોકે એવું રહેશે નહિ.

ભવિષ્યમાં ગમે તેમ થાય, પણ અત્યારે તો યુરોપના દારૂખાના પાસે અને દર પૂર્વમાં ધર્પણ પધું છે. અને તેમાંથી એકાદ તણખો એ દારૂખાનામાં ખરશે, તો કેવું લયંકર પરિણામ આપશે તેની કલ્પના પણ કેટલી લયંકર છે !

વ્યોમવિહારી વિહગને *

[અન્યથા]

ચુનીલાલ પટેલ

રે રે વ્યોમપ્રવાસી રસિક વિહગ રે ગાયક સ્વર્ગગામી
કંઠાળી કલેશવાળી અવનિ અવગણી વ્યોમ શું પ્રીતિ લાગી ?
કે શું અભ્રે જીડન્તાં તુજ ઉરનયનો ભૂપરે પ્રીતિવાળાં
જેડાયેલાં રહે જ્યાં ધ્રુમસજલકણે રમ્યતા ભૂમિ ધારે ?

જેથી ત્યાંથી જીડીને સરસર કરી ભૂતલે માળમધ્યે
સંઘેલી ગીત પાંખો ફડક ફડકતી સદ્ય આવી શકે તું.
ઉત્સાહી સાહસીઓ ! વિહગ વિચરજો વ્યોમમાં ખૂબ જાણે,
જાડો જાડો ઉમંગે અમ નજરતણી ખંડાર થાતાં લગીયે;

પ્રેમે પ્રેર્યું પરન્તુ સ્વરસ ઝરતું ગીત ચેતન્યવન્તું
જોડી લે શાવડોનાં ઉર તુજ ઉરશું એકતા ઓર અર્પી;
છોને અભ્રે જાણેરાં અવિરત વિચરો દિવ્ય ચંડોલ પંખી,
હૈયાં ઠાલે અમારાં તદ્દપિ હલકથી ગીત માધુર્યસાવી;

કલ્હોલે અન્ય પંખી પ્રકૃતિ વિકસિત પ્રેક્ષીને છો વસતે
તારે તો માસ ખારે હૃદય રસિકતા ચોપવી એ જ શોભે
ઝૂકેલાં આડઝૂંડે સ્થિતિ નિજ કરતાં બુલબુલો હોય છો ને
હારે સૂર્યપ્રભામાં પ્રતિદિન વસતું દિવ્ય એકાન્ત સેવી.

જ્યાંથી લોકોત્તરોમિ તણી અસર તળે આવીને મુક્તકંઠે
સંવાદી ગીત કેરા સ્વર મધુરતણાં પૂરનાં પૂર ફેંકે;
પુણ્યાદર્શ પ્રદેશે ત્યમ જ નિજગૃહે રાખતા દષ્ટિ સન્તો,
તું ચે તેવી જ રીતે સતત ગતિ કરે વ્યોમ ને લોભ વચ્ચે.

૧૧ મના નગેન ડોકટર અને દુનિયા વધીલ કુતખિદારી બાણ બપોરે પાન ચાવતાંચાવતા, હાથમાની મોટી ઝુલાવતા જયરામ મુખત્યાગ પામે આવીને બોલ્યા : “મુખુજી મહારાય, પીરગજના બાણને ત્યાંથી અમને નિમત્રણ મળ્યું છે. આ સોમવારે મેજબાણની ઓકરીનું લામ છે. સારે ધામધૂમ થવાની છે એમ સાંભળ્યું છે બનારસથી નર્તિકા આવી છે, કવકતાથી ઉસ્તાદ આગ્યા છે. આપને નિમત્રણ મળ્યું છે કે ?”

મુખત્યાગ મહારાય તેમના દીરાનખાનાની ઓસરીમાં બાકડા પર બેમી હુકો પીતા હતા. એ બંનેનું બોલતું સાંભળી હુકો નીચે મૂકી તે કાઈક ઉત્તેજક સ્વરે બોલ્યા : “કેમ નહિ ? મને નિમત્રણ કેમ ન હોય ? વિચાર કરો વિચાર ! હું આજ વીમ વગમથી તેમની એસ્ટેટનો કાયમનો મુખત્યાગ છું મને પડતો મૂકીને તે નમને નિમત્રણ મોકલે એ વાત શું મંત્રવિત વાગે છે ?”

જયરામ મુખોપાધ્યાયને પેલા સારી રીતે ઓળખતા હતા—મો કોઈ ઓળખતુ. બહુ નજીવા કાંચુને લીધે પણ એમને અભિમાન આવી જતુ, પણ હુદય સ્નેહ—મિત્રવાત્સલ્યથી કુસુમ જેતુ કામળ હતુ, એ વાત જોઈએ તેમની સાથે થોડા દિવસ પણ મંગલમા આવેલા તે મો જાણતા હતા વધીલબાણ ઝટપટ બોલી બોલ્યા : “ના, ના, એ વાત નથી—એ વાત નથી. આપ શુંએ યાચો છો, મુખુજી મહારાય ? અમે શું એવા ભાવથી બોલ્યા હતા ? આ જિંદગામા એવો કાણ ધનિક છે કે જે આપના ઉપકાર તણે ન હોય—આપને માન ન આપે ? અમારા પૂજવાનું તારપર્ષ એ કે, આપ તે દિવસે પીરગજ આવશે કે નહિ ?”

મુખોપાધ્યાય નગમ થઈ બોલ્યા “બાઈઓ, બેમો.” એમ કહી મામેનો એક બાકડો બનાવી દીધો. બંનેનું ઉપવેશન કરીને બોલ્યા “પીરગજ જઈ નિમંત્રણને માન આપવાનું માટે માટે કઈક મુસ્કેવ છે ખડુ મોમ મંગળ બંને દિવસ કચેરીમાં ગેરદાજર રહેવું પડે, અમે ન જઈ તો એ સોજાનું મન જાડુ દુખાગે તમે જવાના છો ?”

નગેન્દ્રબાણ બોલ્યા : “જવાની તો ખૂબ મરજી છે. પણ એટલે દૂર જવું મહેલું નથી; ધોડાગારીનો ગરતો નથી, બળગારી કરીને જઈએ તો જતાં એ દિવસ લાગે ને આવતાં બે દિવસ લાગે પાલખી કરીને જઈએ પણ જોગવાઈ થવી મુશ્કેલ આવી અમે બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે, લાવ મુખુજી મહારાયને જઈને પૂછીએ. જો એ જવાના હશે તો જરૂર ગતગદમાંથી એકાદ દાથી મંગાવી લેને તો પછી એમની માથે તે જ દાથી ઉપર આપણે પણ મગતથી આગમ કરતા જઈ શકીએ.”

મુખત્યાગ મહારાય ઝિમન કરી બોલ્યા “એ જ વાત કે બીજી કઈ ? એમા વળી વિચાર શું કરવાનો હતો ? મદારાજ નગેન્દ્ર કઈ માંગ આગ્રહાવતા અસીવ નથી એમના બાપના વખતથી હું એમનો મુખત્યાગ છું દુ કાલ ગયાં જ ગતગદમાં ગિડી લખી મોકલાવુ છું. સધ્યા વખતે તો દાથી અદી આવી રજૂ થશે.”

કુંજબાણુ બોલ્યા: “ દેખો રે રોકટર, હું તો કહેતો જ હતો ને કે બહુ વિચાર કર્યા વગર મુખ્યજીને મહાશય પાસે ચાલો. જતાંની સાથે જ કંઈક ઉપાય કરી દેશો. તો મુખ્યજીને મહાશય, આપને પણ અમારી સાથે આવવું પડશે. ના કહેશો તોયે છોડીશું નહિ.”

“ આવીશ ભાઈ જો, હું પણ આવીશ. પણ મારી હવે નાચતમાસા જોવા જેવી ઉંમર નથી. તમે જોજો, સાંભળજો. હું માથે પાઘડી મૂકી હાથમાં નાનો હુકો પકડી લોકોની અવગણના કરીશ, કોણે ખાધું કોણે ન ખાધું તે જોઈશ, બધી તપાસ રાખીશ. અને તમે બેસીને સાંભળજો ‘પાના મુઝે ભર દે’ કેમ ?” એમ કહી મુખ્યપાધ્યાય મહાશય હા-હા કરીને હસવા લાગ્યા.

૨

બીજે દિવસે રવિવાર. એ દિવસે સવારે આદિક પૂજા મુખ્યજીને મહાશય ભારે આડંબરથી કરતા. નવના સુમારે પૂજા સમાપ્ત કરી તે દીવાનખાનામાં આવી બેઠા અને અસીલો બેગા ચપા હતા, તેમની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. અચાનક પેલી હાથીની વાંત પાદ આવી ગઈ. તે જ વખતે કાગળ તથા કલમ લઈ, ચરમા પહેરી, “ પ્રથમ પ્રતાપાન્વિત શ્રી શ્રીમન્મહારાજ શ્રી નરેન્દ્રરાય ચૌધરી બહાદુર આશ્રિતજન પ્રતિપાલકેષુ ” એમ લખ્યું. પછી ત્રણ દિવસ માટે એક સુશીલ અને મુખોષ હાથીની માગણી કરતો પત્ર લખ્યો. પહેલાં પણ જરૂર પડ્યે કેટલીય વાર તેમણે મહારાજને હાથી આ રીતે મંગાવ્યો હતો. એક નોકરને બોલાવી પત્ર લઈને જવાની આજ્ઞા આપી. બાદ મુખત્યાર મહાશય અસીલો સાથેના વાર્તાલાપમાં પ્રવૃત્ત થયા.

શ્રીયુત જયરામ મુખ્યપાધ્યાયની ઉંમર એ વખતે પચાસ ઉપરની થઈ હતી. દેહ લાંબોચોડ, રંગ કંઈક રવચ્છ હોવાથી ગૌરવર્ણ કહી શકાય. મૂઝતા વાળ મોટામોટા, ધોળા તથા કાળા મિશ્રિત થયેલા હતા. માથામાં આગળ તાલ હતી. જાંઘે આંખ મોટી ને તરતી હતી. હૃદયની કામળતા જાણે હૃદયમાંથી બિજળી એ જાંઘે આંખોદારા બહાર વહી જતી હતી.

એ મૂળ વતની વશીર નિવસાના હતા, અહીં જ્યારે પ્રથમ મુખત્યારી કરવા માટે આવ્યા, તે વખતે આ તરફ રેલગાડી ચયેલી નહોતી. પત્રા નહા પાર કરી કંઈક નીકામાં, કંઈક બળદગાડીમાં અને કંઈક પગે ચાલતાં અવાતું હતું. તેમની સાથે તે વખતે માત્ર એક કેનવાસની બેગ ને પિત્તળનો ગગરા હતો. સદાયસંપત્તિ કાંઈ નહોતું. માસિક સવાતણ રૂપિયાના ભાડાથી એક ઘર રાખી લઈ, પોતાને હાથે રાંધી ખાઈ મુખત્યારીના સંધાને આરંભ કરી દીધો હતો. અત્યારે તે જ જયરામ મુખ્યપાધ્યાયે પાકાં ઈંદણ મકાનો બાંધેલાં છે, બાગ બનાવ્યો છે, તળાવ ખરીદ્યું છે, અને અનેક કંપનીઓના કાગળ પણ ખરીદેલા છે. જે સમયની વાત કરું છું તે વખતે આ નિવસામાં ઈંગ્રેજવાળા મુખત્યારનો આવિર્ભાવ થયો હતો. પણ જયરામ મુખ્યજીને તેમાંનો કાંઈ હકાવી શકે તેમ નહોતું. તે વખતે એ આવ્યા નિવસામાં આગળપડતા મુખત્યાર ગણાતા હતા.

મુખ્યપાધ્યાય મહાશયનું હૃદય અત્યંત કામળ અને રમેહપ્રવણ હોવા છતાં મિત્રજી કંઈક ખરાબ હતો. જુવાનીમાં તે ખરેખર બદ્ધિમજ્જ હતો, પણ હાલ લોહી ઘણું ઠંડું થઈ ગયું હતું. તે વખતના અમલદારો કંઈક અયોગ્ય—અન્યાય કરતાં તો તે સાથે જ મુખ્યજીને

મહાશય કોઘથી રાતાપીળા થઈ ધાધવ મચ્છાની મૂકતા. ' એક દિવસ ન્યાયકોર્ટમાં એક ડેપુટી માથે તેમને વિવક્ષણુ રીતે તરંગર થઈ બપોરે થોડા આવીને જોયું તો તેમની મગળા ગાયને એક વાછગડો આવેલો હતો. તે જ વખતે આનંદપૂર્વક તે જ ડેપુટી માથુના નામ પરથી વાછગડાનું નામકરણ કર્યું ડેપુટી માથુએ લેહિા મારફતે આ વાત જાણી હતી અને કહેવાની જરૂર નથી કે એ એમને મારું નહિ જ લાગ્યું હોય વળી એક વખતે મુખ્યજી મહાશય એક ડેપુટીની માથે કાયદાની દલીલો કરતા હતા પરંતુ એ અમલદાર કોર્ષ પણ રીતે તેમની વાત માથે મમત થયા નહિ છેવટે ગુસ્સામાં આવેના જ્યગમ જોલી કહેવા " મારી અને જેટલું કાયદાનું જ્ઞાન છે, તેટલું પણ હજીરને હોય એમ લાગતું નથી " તે દિવસે કોર્ટનું અપમાન કરવા બદલ મુખત્યાર મહાશયનો પાચ રૂપિયા દડ થયો એ હુકમથી વિરુદ્ધ તેઓ હાઈકોર્ટ સુધી વડયા હતા છેવટે ૧૭,૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને પણ એ પાચ રૂપિયાના દડનો હુકમ તેમણે ગ્રહ કરાવ્યો હતો.

મુખોપાધ્યાય જેમ બહુ ક્રમાતા હતા તેમ તેમનો ખર્ચ પણ વધારે હતો તે માગે તેને અજદાન કરતા અત્યાચારના, મહાત્રાસના તથા ગરીબના મુર્કમાં તે કેટલીકવાર વગરશીએ લડતા, એટલું જ નહિ પણ તેમાં પોતાના ગાંધા પૈસા પણ ખર્ચી નાખતા.

દરેક ગિવારે મપોર પછી ગામના સુવચ્ચ-વૃદ્ધ વગેરે મુખત્યાર મહાશયના દીવાનખાનામાં એકઠા થતા અને પાંચ વગેરે રમતા. આજે પણ એ રીતે ઘણા જણ આવ્યા હતા. ઉપર્યુક્ત ડોક્ટર અને વકીલમાથુ પણ આવ્યા હતા હાથીને બાધરા માટે જગા સાફચક્ર થતી હતી હાથીને રાત્રે ખાના માટે મોટામોટા પાનવાળા મુદ્ર ત્રાડ તથા બીજા કેટલાક ઝાડની ડાળીઓ કાપી ગખરામાં આરી હતી મુખત્યાર મહાશય એ બધાની દેખરેખમાં પડયા હતા વચ્ચેવચ્ચે દીવાનખાનામાં આવી કોર્ષ પણ જાહજાણના હાથમાંથી હુકો લઈ, જીભાજીભા બેચાર દમ માગી લઈ, ફગી બહાર આવ્યા જતા હતા.

સંખ્યાકાળ પહેલા મુખ્યજી મહાશય દીવાનખાનામાં બેસી પાંચાની રમત જોતા હતા એ વખતે પેનો પત્ર લઈને ગયેલો નોકર પાછો આવી બોલ્યો " હાથી તો ન મળ્યો "

કુજમાથુ નિગમ્મ થઈ બોલ્યા " અરે ન મળ્યો ! "

નગેન્દ્રબાથુ બોલ્યા : " ત્યારે તો બધું ધૂળ થયું "

મુખત્યાર મહાશય બોલ્યા ' કેમ રે ? હાથી કેમ ન મળ્યો ? પત્રનો જવાબ લાવ્યો છે ? "

નોકર બોલ્યો . " ના જી, દીવાનને ચિટ્ટી આપી હતી, તે ચિટ્ટી લઈ મહારાજ પાસે ગયા હતા થોડીવાર પાછા આવી તેમણે કહ્યું કે 'લમનું નિમત્રણ છે તેમાં હાથીની શી જરૂર ? બળદગાડીમાં જન્ય એમ કહેજે "

એ વાત સાંભળી જન્યગમ ક્ષોભથી લગ્નમધી, રોષથી તપી બિચા તેમના હાથ ફફડક કરી કપવા લાગ્યા. બંને આજોમાં લોહી તરી આવ્યું મુખમગળની શિરાઉપશિરાઓ ઉપસી આવી કપતા અવાજે માથું હલાવી બોલવા લાગ્યા "હાથી ન આવ્યો ! હાથી ન આવ્યો ! "

બેગા થયેલા લોકો રમત બંધ કરી હાથ જોડી બેસી ગયા કોર્ષ કોર્ષ બોલ્યા " તેમાં શું થયું, મુખ્યજી મહાશય ! પારકી ચીજ પર આપણું કંઈ જોગ છે ? એક માગી જોઈને બળદગાડી લાડે કરી લઈ, ગતના દશઅગિયારના મુમારે નીકળે તો વખતમગ પહેાચી જવાશે આ ધમામદી ગેખ એક નરી બગદની જોડે લાવ્યો છે બહુ ઝડપથી આવે છે "

જયરામ એ બોલનારની તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં બોલ્યા : “ના, બળદગાડીમાં બેસીને હું નહિ જઈ. જો હાથી પર ચડીને જવાશે તો હું જઈશ—નહિ તો એ લગ્નમાં હું નહિ જઈ.”

૩

શહેરથી બેત્રણ કાચની અંદર બેત્રણ જમીનદારને ત્યાં હાથી હતો. તે જ રાતે જયરામે તે રથને માથુસો મોકલાવી દીધો. જો કાઈને હાથી વેચવાનો હોય તો પોતાની ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી. રાતના બીજા પ્રહરે એક જણ આવીને બોલ્યો : “વિરમપુરના હિમાચરણ લાહીડીને ત્યાં એક હાથણી છે—હજી નાનો છે. વેચવાની ઇચ્છા છે. પણ બારે કિંમત માગે છે.”

“કેટલી કિંમત ?”

“બે હજાર રૂપિયા.”

“ખૂબ નાનું બચ્ચું છે ?”

“સવારી થઈ શકે તેમ છે.”

“કુછ પરવા નહિ. તેને જ ખરીદી લઈએ. હું હાલ જ મન કાલ મવારે હાથી અહીં આવી જાય. લાહીડી મહારાજને મારા નમસ્કાર કરી જણાવો કે, હાથીની સાથે કાઈ વિશ્વાસુ માથુસને મોકલી આપે, હાથી પહોંચાડી નાણાં લઈ જાય.”

બીજે દિવસે સાત વાગે હાથણી આવી પહોંચી. તેનું નામ હતું ‘આદરિણી.’ લાહીડી મહારાજને માથુસ રીતમર સ્ટાંપ પર પાવતી લખી આપી ને એ હજાર રૂપિયા ગણી લઈને વિદાય થયો.

હાથી આવતાની સાથે જ ગામનાં છોકરાંઓ ઘરના દીવાનખાનામાં આગળ આવી છોકરાવા હાથ્યાં. એકએ અસિષ્ટ બાળકો ખૂસ પાડી બોલવા લાગ્યાં : “હાતિ, તોર મોટા પાયે નાતિ.” ઘરના છોકરાઓ આથી ખડુ ગુસ્સે થયા અને તેઓએ પેલાઓનું અપમાન કરી બહાર કાઢી મૂક્યા.

હાથણી જઈને અંતઃપુરના દાર આગળ ઊભી. મુખજીએ મહારાજ વિધુર હતા. તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રવધૂ એક ધડામાં જળ લઈ સભય પગલે બહાર આવી. કંપિત હરતે તેના ચારે પગમાં તે જળ થોડુંથોડું છાંટી દીધું. મહાવતની રચના અનુસાર આદરિણી આગળના પગ વાળી બેસી ગઈ. જ્યેષ્ઠ વધૂએ તેલ અને સિંદૂર વડે તેનું કપાળ રંગી દીધું. ઘન ઘન શંખધ્વનિ થવા લાગ્યો. પછી હાથણી ઊભી થઈ એટલે એક ટોપલામાં ભાત, પર્ણ અને બીજા માંગલ્યપદાર્થ ભરી તેની મનમુખ મૂકવામાં આવ્યા. સૂંઢ વડે લઈલઈને કેટલુંક તેણે ખાધું અને મોટા ભાગનું ઉરાડી મૂક્યું. એ રીતે માન પામેલી આદરિણી રાજહસ્તીને માટે એકંદ્ર કરેલું કદલી-કાંડ, વૃક્ષશાખા વગેરેનું બોજન કરવા લાગી.

નિમંત્રણ પ્રમાણે પીરગંજ જઈ આવ્યા પછી, બીજે જ દિવસે બપોરે મુખોપાધ્યાય મહારાજ નરેશ્વર મહારાજને મળવા માટે ગયા. કહેવાની જરૂર નહેતી નથી કે હાથી પર સ્વાર થઈને જ ગયા હતા.

મહારાજના દીવાનખાનાની નીચે મોટું ખુલ્લું અંગણ હતું. તે આંગણની સામી બાજુએ અંદર રેસવાનું સિંહદાર હતું. દીવાનખાનામાં નિમંત્રે આપું આંગણ અને સિંહદારની બહાર પણ ઘણે દૂર સુધી મહારાજની દૃષ્ટિ પહોંચે તેમ હતું.

રાગ સમીપ હાજર થઈ તેમને આશીર્વાદ આપી મુખોપાધ્યાય-મહાશયે પોતાનું આમન લીધું. મુકદ્દમા અને જાગીર સંબંધી બેચાર વાતો પત્યા પછી મહારાજાએ પૂછ્યું : “ મુખ્યેશને મહાશય એ હાથી કોનો છે ? ”

મુખ્યેશને મહાશય વિનીતભાવે બોલ્યા : “ જી, હજૂર બહાદુરનો હાથી. ”

મહારાજા વિસ્મિત ચર્ચને બોલ્યા : “ મારો હાથી ? કેવી રીતે ? એ હાથી તો મેં કોઈ દિવસ જોયો નથી. એ ક્યાંથી આવ્યો ? ”

“ જી, વીરપુરના ઉમાચરણુ લાહીડી પાસેથી ખરીદ કરેલો છે. ”

વધારે વિસ્મય પામી રાજા બોલ્યા : “ આપે ખરીદ્યો છે ? ”

“ જી, હા. ”

“ ત્યારે એમ કેમ કહ્યો હો ? ”

વિવેકમાં કે શ્લેષમાં—તે બરાબર સમજાયું નહિ. પણ મૃદુ હાસ્ય કરી જયરામ બોલ્યા : “ જ્યારે હજૂર બહાદુર દારાજ અમારું પ્રતિપાલન ચાલે છે, જ્યારે હું પણ આપનો જ છું, ત્યારે એ હાથી પણ આપનો જ નહિ તો બીજું શું ? ”

મધ્યા પછી ઘેર પાછા ફરતાં દીવાનખાનામાં બેસી, ભેગા થયેલા મિત્રમંડળ મમલ, મુખોપાધ્યાય એ વાત સવિસ્તર કહેવા લાગ્યા. તેમના હૃદયમાંથી સમસ્ત ક્ષોભ ને લજ્જા આજ આલ્યાં ગયાં. આજે કેટલાય દિવસ પછી તેમને મુખે ઊંધ આવી.

૪

ઉપરની ઘટના પછી પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ પાંચ વર્ષમાં મુખત્યાર મહાશયની અવસ્થામાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે

નવા નિયમ પ્રમાણે પામ થયેલા સિક્કિત મુખત્યારોથી જિલ્લાકોર્ટ ભેરાઈ ગઈ હતી. જૂના શિયિલ નિયમવાળા મુખત્યારોની હવે કદર નહોતી. ધીમેધીમે મુખોપાધ્યાય મહાશયની આવક ઘટવા લાગી, પહેલાં જે કમાતા તેથી અર્ધું પણ હવે કમાઈ શકતા કે.કે.મ તેની શંકા હતી. અને ખરચ તો દર વર્ષે વધ્યા જ કરતો હતો. એમને ત્રણ પુત્ર હતા. પહેલા બે મૂર્ખ—વંશવૃદ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ પણ કામ કરવાને માટે લાવક નહોતા. સૌથી નાનો પુત્ર કલકતા બચુનો હતો, તે કદાચ મોટો ચતાં માણસ બને એ મુખોપાધ્યાયની એક માત્ર આશા હતી.

ધંધા પ્રત્યે મુખોપાધ્યાય મહાશયને પણ હવે એટલો બધો અનુરાગ નહોતો. તે બદલ વિરક્ત બની ગયા હતા. છોકરવાદી મુખત્યારો જેને એક વખત બોળેપણમાં રહેતે રહેતાં જોયા હતા, તે અત્યારે માથે શામલા (કાળી ટાપી) મૂકી (મુખોપાધ્યાય મહાશય પાછડી પહેરતા હતા, તે વખતના મુખત્યારો શામલા પહેરતા નહિ) તેમના પ્રતિપક્ષી તરીકે બિના રહી, આંખ મુખ ફેરવી, ફરફર કરતા અંગ્રેજીમાં અમલદારોને શું કહેતા તે તેમને બિલકુલ સમજાતું નહિ પાસે બેઠેલા અંગ્રેજી બહુતા જુનિયરને તે પૂછતા : “ એ શું બોલે છે ? ” જુનિયર તંરજૂમો કરીને તેમને ^{તે} મજાવે તે પહેલાં તો બીજો પ્રસંગ ઉપેક્ષિત થતો. મોઢાનો જવાબ મોઢામાં જ રહી જતો. નવજૂન રાષ્ટ્રી તેઓ ફૂલી વેળા. તે ઉપરાંત પહેલાંના અમલદાર મુખ્યેશને મહાશય પ્રત્યે જે અદ્વાની નજરે જોતા, તેવી રીતે હાલના નવા

અમલદાર જોતા નહોતા. એ તો એમ જ સમજતા કે જે અંગ્રેજ ન બને તે મનુષ્યપદને લાયક જ નથી. એ બધાં કારણોને લઈને સુખજીને મહાશયે નક્કી કર્યું હતું કે, હવે કામકાજમાંથી નિવૃત્ત થવું અવરકર છે. તેમણે જે સંચય કર્યો હતો તેના વ્યાજમાંથી વ્યાવહારિક ખર્ચ ચલાવી શેવું એમ નક્કી કર્યું. લગભગ સાઠ વરસ થયાં—આખો ભવ કંઈ કમાવાય ? વિશ્રામ લેવાનો તો વખત જ નહિ ? મોટા છોકરા જે ડાહ્યો હોત ને જે પૈસાનો ચૈજગાર કરી શકતો હોત, તો આટલા વખત સુધીમાં સુખજીને મહાશય નિવૃત્ત થયા હોત ને ઘેર બેસી દરિલજન કરતા હોત. પણ હવે લાંબો વખત ન નભે. તથાપિ આજકાલ કરતાં ખીજું પણ એક વરસ ચાલ્યું ગયું.

એ અરસામાં સેશનમાં એક ખૂનનો મુકદ્દમા ઉપરિચત થયો : તે મુકદ્દમાના આસામીએ જયરામ મુખોપાધ્યાયને પોતાના મુખત્યાર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. એક નવો અંગ્રેજ જજ આવ્યો હતો, તેની જ કોર્ટમાં કેસ ચાલતો હતો.

તથા દિવસ સુધી મુકદ્દમા ચાલ્યો. છેવટે મુખત્યાર મહાશય શિક્ષા : “ જજસાહેબ ખહાલુર અને એસેસર મહોદયગણ ” બોલીને તેમણે લાયણની શરૂઆત કરી. લાયણ પૂરું થયા પછી એસેસરેજી મુખોપાધ્યાયના અસીલને નિર્દોષ તરીકે જાહેર કર્યો. જજસાહેબે પણ તેમના અભિપ્રાયનો સ્વીકાર કરી, આસામીને છાડી મૂક્યો.

જજસાહેબને સલામ કરીને મુખત્યાર મહાશય પોતાના કાગળપત્રો ગાંધતા હતા તે વખતે, જજસાહેબ પ્રોસિક્યુટરને પૂછવા લાગ્યા : “ આ વકીલનું નામ શું ? ”

પ્રોસિક્યુટરે કહ્યું : “ એમનું નામ જયરામ મુખરજી. તે વકીલ નથી, મુખત્યાર છે. ”

પ્રસન્ન હાર્ય સહિત જજસાહેબ જયરામ તરફ જોઈ બોલ્યા : “ આપ મુખત્યાર ? ”

જયરામ બોલ્યા : “ હા હજૂર હું આપનો તાબેદાર. ”

જજસાહેબ પૂર્વવત્ ફરી બોલ્યા : “ તમે મુખત્યાર ? મને એમ લાગ્યું કે તમે વકીલ છો. એવી ફસતાથી તમે આ મુકદ્દમા ચલાવ્યો છે કે તે જોઈને મને એમ લાગ્યું કે આપ અહીંના એક હોશિયાર વકીલ છો. ”

આ સાંભળી મુખોપાધ્યાયનાં વિશાળ નેત્રો જળાથી ભરાઈ ગયાં. બે હાથ જોડી કંપિત કંઠે તે બોલ્યા : “ ના હજૂર, હું વકીલ નથી. હું તો માત્ર એક મુખત્યાર. હું અંગ્રેજી જાણતો નથી, હજૂર. આપે મારી જે પ્રસંશા કરી છે, તે હું જીવનના શેષ દિવસ સુધી ભૂલી શકીશ નહિ. આ ભૂદા બાહ્યાણનો આશીર્વાદ છે કે હજૂર હાઈકોર્ટના જજ થાશે. ” એમ બોલી મૂકીને સલામ કરી મુખત્યાર મહાશય કોર્ટમાંથી બહાર આવ્યા.

એ પછી તેઓ ફરી કચેરીમાં ગયા નથી.

૫

બંધો છોડ્યા પછી કાયકલેજે મુખોપાધ્યાય મહાશયનો સંસાર ચાલવા લાગ્યો. ખર્ચ જે પ્રમાણમાં ઓછો કરવાનો વિચાર કર્યો હતો તે પ્રમાણમાં સો સો પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ઓછો થયો નહિ. વ્યાજમાં પૂરું ચર્ચ શક્ય નહિ. મુદ્દલમાં હાથ પડવા લાગ્યો. કંપનીના કાગળોની સંખ્યા ઘટવા લાગી.

એક દિવસ સવારે મુખત્યાર મહાશય દીવાનખાનામાં બેસી પોતાની અવસ્થા વિશે ચિંતા કરતા હતા, તે વખતે મદાવત આદરિણીને લઈને નદીએ રનાન કરાવવા ગયો. ઘણા

દિવસથી લોકો તેમને કહેતા હતા : “ હાથીની હવે શી જરૂર છે ? તેને વેચી નાંખો. મહિને ત્રીસચાળીસ રૂપિયાનો ખર્ચ બચશે.” પરંતુ મુખ્યજી મહારાજ ઉત્તરમાં કહેતા : “ તેની વાત કરશો નહિ. તમારાં આ છોકરાં છંપાં, પૌત્ર પૌત્રીઓને અવરાવવામાં ધણી રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. તે બધાનું એક પછી એક વેચાણ કરી દો.” આવા જવાબ પછી વાત આગળ ચાલતી નહિ.

હાથીને દેખતાં મુખોપાધ્યાયને વિચાર આવ્યો કે આને વચ્ચેવચ્ચે ભાડે આપવામાં આવે તો, એ રીતે થોડાક પૈસાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. તે જ વખતે કાગળ કલમ લઈને નીચે મુજબ જાહેરખબર ઘડી કાઢી.

હાથી ભાડે આપવાની જાહેરખબર.

વિવાહની શોભાયાત્રા, દૂરગામ-પરગામ જવા આવવા વગેરે કામ માટે નીચે સહી કરનારની આદરિણી નામની હાથણી ભાડે આપવાની છે. ભાડુ દરરોજનું માત્ર ત્રણ રૂપિયા, હાથણીની ખોરાકી રૂ. ૧૫ તથા મહાવત-ખોરાકી રૂ. ૦૫ મળી કુલ રૂ. ૪૦ રાખેલા છે. જેમને આવશ્યકતા હોય તેમણે નીચેના ફેકાણે ખબર કરવી—

શ્રી જયરામ મુખોપાધ્યાય (મુખત્વાર) : ચૌધરીપાડા

એ જાહેરખબર છપાવીને શહેરના પ્રત્યેક દીવાના યાંત્રણા પર, રસ્તા પરના ગ્રાહ પર તથા એવાં જ ખીન્ન જાહેર સ્થળે ચોઢી દેવામાં આવી.

જાહેરખબરના ફળરૂપે વચ્ચે વચ્ચે લોકો હાથી ભાડે લઈ જવા લાગ્યા; પણ એથી ૧૫-૨૦ રૂપિયાથી વધારે આવક થઈ નહિ.

મુખોપાધ્યાયનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર માદો પડ્યો. તેને માટે ડોક્ટરનું ખર્ચ તથા ઔષધ-પર્યાદિકનું ખર્ચ દરરોજ ૫-૭ રૂપિયા જેટલું થવા લાગ્યું. કેટલાક મહિના પછી છોકરાને જેમતેમ આરામ થયો.

મોટી વહુ મેજવધુ અંતઃસત્વા. કેટલાક મહિના પછી જ એ જીવોનું ભરણપોષણ કરવાનું હતું.

આ તરફ મોટી પૌત્રી કંઠ્યાણી બાર વર્ષની થઈ હતી. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં એવી મોટી થઈ ગઈ હતી કે તેનો વિવાહ તુરત કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. નુદાનુદા સ્થળેથી તેનું માથું થતું હતું, પણ ધરવર મનગમતાં નહોતાં ધરવર મનગમતાં હોય ત્યાં તે લોકોની માગણી માંભળી આંખ ફાટી જતી હતી. કન્યાનો બાપ આખી બાજતમાં તદ્દન જ નિર્લિપ્ત હતો. એ નશો કરી, તાસ-પામા રમી, પાવો બગવતો જાહેર કરતો. બધો બાર સાઠ વર્ષના બુઢાને માથે જ હતો.

છેવટે એક સ્થળે વિવાહ નક્કી થયો. છોકરો રાજશાહી કોલેજમાં એલ. એ.માં ભણતો હતો. તે લોકો એ દાનર રૂપિયા માગતા હતા. પોતાનું ખર્ચ પાંચમો. એ રીતે અઢી હજાર રૂપિયા હોય તો વિવાહ થાય.

કંપનીનાં કાંગળોનું બંડલ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતું જતું હતું. તેમાંથી અઢી હમ્પર કાઢવા બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ હતું. અને આટલું એક જ કામ ન હતું. હજી પીછ પાત્રીઓ હતી. તેમની વચ્ચે શો ઉપાય કરવો ?

આ બધી ચિંતામાં પડવાથી મુખોપાધ્યાય મહાશયનું શરીર ધીમેધીમે લાંગી જવા લાગ્યું. એક દિવસ ખરડા આવી કે નાના છોકરાએ પી. એ.ની પરીક્ષા આપી હતી તેના પાસ થયો.

મિત્રો કહેવા લાગ્યા : “ મુખજીને મહાશય, હાથીને વેચી નાંખો અને પાત્રીનો વિચાર કરી નાંખો. પીછું શું કરશો ? સ્થિતિ સમજીને કામ કરવું જ પડે. આપ તો જ્ઞાની મોહિને છો. માયાનો ત્યાગ કરો.”

મુખોપાધ્યાયે કંઈ પણ ઉત્તર આપતા નહિ. જમીન તરફ જોઈ જ્ઞાનમુખે બેસીને કેવળ વિચાર કર્યા કરતા અને વચ્ચેવચ્ચે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકતા હતા. એક સંક્રાન્તિ પૂરતે બામૂનદાદનાં એક મોટા મેજો ભરાતો હતો. તે વખતે માય, વાહરડાં, ઘોડા, હાથી, જાટ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં વેચાવા આવતાં. મિત્રોએ કહ્યું : “ હાથીને મેજામાં મોકલી આપો. ત્યાં વેચાણ થઈ જશે. એ હમ્પરમાં ખરીદશે, તે હવે હાથી મોટા થયો છે, એટલે અનાયાસે વધુ હમ્પર રૂપિયા આવશે.”

ઘાતીને છેડે આંખ લૂછતા વદ્ધ બોલ્યા : “ કેમ, તમે બધા આમ બોલો છો ? ”

મિત્રોએ સમગ્ર વ્યુત્પત્તિ : “ આપ કહો છો કે એ મારી છોકરી બરાબર છે. તો છોકરીને પણ ચીરકાળ ઘેર રાખી શકાય છે ? છોકરીનો વિવાહ કરવો પડે છે ને પછી છોકરી સાસરે જાય છે, તેમાં આપણો કંઈ ઉપાય આલે છે ? ત્યારે પાળેલું જનવર ઘણા દિવસ ઘેર રહ્યું એટલે માયા થઈ છે. પણ જરા કાળજીથી જોઈ કરીને કાંઈ સારા માણસને વેચવું જ પડે ને ! હાથીને મારી રીતે મુખજીનાં રાખી દુઃખ ને આપે. એવાને જોઈને વેચાણ આપો.”

વિચાર કરીને જયરામ બોલ્યા : “ તમે બધા કહો છો તો પછી એમ જ કરો. મોકલી દો, મેજામાં મોકલી દો. ખરીદનાર સારો માણસ હોય એટલું જોજો—પછી કિંમત ભરે. પાંચસો રૂપિયા જોઈ આવે તેની હરકત નહિ.”

મેજો ચૈત્રસંક્રાન્તિના લગભગ પંદર દિવસ પહેલાંથી શરૂ થતો. પણ હવેના આરંભ દિવસ મેજો બરાબર જામતો હતો. સંક્રાન્તિના એક સપ્તાહ અગાઉ નીકળવાનું નક્કી થયું. મહાવત તો સાચે જવાનો જ હતો, તે ઉપરાંત મુખજીને મહાશયના વચલા પુત્રને સાથે મોકલવાનું હતાં.

નીકળવાના દિવસે સવારે મુખજીને મહાશય બહુ વહેલા ઊઠ્યા. નીકળેલા પહેલાં હાથીને ખોરાક ખવાડવામાં આવતો હતો. ઘરની સ્ત્રીઓ છોકરાં સૌ સજલ, નેત્રે આગમાં હાથીની પાસે ઊભાં હતાં. પગમાં ચામડીઓ પહેરી મુખોપાધ્યાય મહાશય પણ ત્યાં જઈ ઊભા. આગલે દિવસે એ રૂપિયાનાં રસગુલ્લાં લાવી રાખ્યાં હતાં. નોકર તે હાંડીમાં ભરી હાથમાં લઈ જતો હતો. કાળપત્તાં વગેરે ખોરાક પુરો થતાં, મુખોપાધ્યાય મહાશયે બોલ્યા ભરી ભરી એ રસગુલ્લાં હાથણીને ખવડાવ્યાં. છેવટે તેના ગળા નીચે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બમકંઠે બોલ્યા : “ આદર, જા મોટા, બામૂનદાદનો મેજો જોઈ આવ.” પ્રગટપણે વિદાયવાણી બચ્ચારી શક્યા નહિ. ઉદ્વેગ ને દુઃખથી એ છલવાણીતો આશ્રય લેતો પડ્યો.

હાથણી ચાલી ગઈ. મુખોપાધ્યાય મહારાય શૂન્યમને દીવાનખાનાની ખીજાત પર જઈ ફસડાઈ પડ્યા. ઘણા વખત પછી મહામહેનતે વહુઓએ તેમને સ્નાન કરાવ્યું. સ્નાન કરી જમવા બેઠા પરા, પણ બોજનનો મોટો ભાગ થાળમાં જેમનો તેમ પડ્યો રહ્યો.

૬

કલ્યાણીના વિવાહની બધી વાતચીત પાછી ધઈ ગઈ હતી. જેઠની દરામ એ શુભકાર્ય માટે નક્કી કરવામાં આવી. વંશાખ બેસતાં જ બંને પસુના આશીર્વાદ થવાના હતા. હાથીના વેચાણના પૈસા આવે તેમાંથી ધરેણું ધડાવવાનાં હતાં.

પરંતુ વંશાખની એકમને રોજ મંથ્યા વખતે મસ્ મસ્ કરતી આદરિણી ઘેર પાછી આવી. વેચાણ થયું નહિ. ધારેણું મૂલ્ય આપનાર ખરીદનાર મળ્યો નહિ.

આદરિણીને પાછી આવેલી જોઈ ધરમાં આનંદ-કોલાહલ ધઈ રહ્યો. વેચાણ ન થયું તે માટે કોઈને જરાય દિલગીરી તે વખતે ધઈ નહિ. જાણે ખોચેણું ધન પાછું મળ્યું હોય, તેવું દરેકના આચરણ પરથી જણાતું હતું.

ધરના માણસો કહેવા લાગ્યા : “અહો, આદર દુખળી ધઈ ગઈ છે. ત્યાં એકે દહાડા મારી રીતે ખાવાનું ગળ્યું નહિ હોય એમ લાગે છે. અને અહીં કેટલાક સ્વિક્ષ આરી રીતે ખવડાવતું પડશે.”

આનંદનો પ્રથમ ઉચ્છ્વાસ સમી જતાં ખીજે દિવસે સૌના મનમાં ધયું કે, કલ્યાણીના વિવાહનો દવે શો ઉપાય થશે ?

તિકટના મિત્રો ફરી દીવાનખાનામાં એકઠા થયા. આવડા મોટા મેળામાં આપા સારા હાથીનો ખરીદનાર કેમ ન મળ્યો તેની આલોચના થવા લાગી. એક જણ બોલ્યો : “એ જ કારણ કે જતી વખતે મુખુજી મહારાયે કહેલું : ‘આદર, જા બેટા મેળો જોઈ આવ’ તેથી વેચાણ થયું નહિ. એ કંઈ આજકાલના મૂર્ખોનો પ્લાહણ નથી, એમના મુખમાંથી જે બહવાકચ નીકળે તે કદી પણ નિષ્ફળ ધઈ શકે ? કયામાં કંઈ છે કે બહવાકચ વેદવાકચ.”

ખામતહાટનો મેળો પૂરો થયા પછી, ત્યાંથી દસ કોસ ઉત્તરમાં રસૂલગંજમાં સપ્તાહ પર્યંત એક ખીજે મેળો ભરાતો હતો. જે બધાં ગાય, ભેંસ વગેરે ખામતહાટમાં વેચાતાં નહિ તે બધાં રસૂલગંજમાં બેશાં થતાં. તે જ જગ્યાએ આદરિણીને મોકલવાની સૂચના ધઈ.

આ જ ફરી આદરિણી મેળામાં જશે. આજ વૃદ્ધ ફરીથી તેની પાસે જઈ વિદાય-વાણી બોલી શક્યા નહિ. રીતસર આદારાદિ પત્યા પછી આદરિણી રવાના ધઈ. કલ્યાણી બાવીને બોલી : “દાદાજી, આદર જતી વખતે રડતી હતી.”

મુખોપાધ્યાય સત્તા દના તે બહીને બોલ્યા : “શું કહે છે ? રડતી હતી ?”

“હા, દાદાજી. જતી વખતે તેની આંખમાંથી ટપટપ કરીને પાણી પડતું હતું.”

વૃદ્ધ ફરી બોલ્યું ઢળી પડી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યા : “જાણી ગયેલી. તે પણ અંનર્ધામી છે ને ? આ ધરમાં દવે એ ફરી આવશે નહિ એ વાત પણ જાણી ગયેલી.”

પૌત્રીના આસ્વા ગયા પછી વૃદ્ધ અશુભરી આંખે પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યાઃ
 “જતી વખતે મેં તને જોઈ પણ નહિ. તેથી મેં તારો અનાદર કર્યો છે એમ માને છે ?
 તારા બેટા, તેમ નથી. તું તો અંતર્યામી છે. તું શું મારા મનની વાત સમજી શકી નથી ?
 છોકરીનાં વિવાહ સંઈ જોવા દે. પછી તું જોમે ઘેર જઈશ ત્યાં આવી હું તને જોઈ જઈશ.”
 તારે માટે સંદેશ લઈ આવીશ, રસશુદ્ધાં લઈ આવીશ. ત્યાં સુધી જીવતો છું ત્યાં સુધી
 તેને કંઈ બૂલી શકીશ ? વચ્ચે વચ્ચે આવી નારી ખચર કાઢી જઈશ. તું મનથી જરા
 પણ ખોટું લગાડીશ ના.”

૭

બીજા દિવસે બપોરે એક ખેડૂત એક પત્ર લઈને આવ્યો ને તે મુખોપાધ્યાય
 મહાશયના હાથમાં મૂક્યો.

પત્ર વાંચતાં જ આદરણીના મોંમાં જોઈને વચ્ચેથી વળ્યો. વચલાપુત્રે લખ્યું હતુંઃ
 “ધરથી કાંઈ દોષ દૂર આવ્યા બાદ કાલ બપોરે આદરિણી એકદમ માંદી થઈ ગઈ છે. તે
 હવે ચાલી શકતી નથી. રેફતાની બાજુમાં એક આબાવાડિયામાં સૂઈ ગઈ છે. તેના પેટમાં
 કંઈક વેદનો થતો હોય એમ લાગે છે. સૂઈ હલાવી હલાવી વારંવાર કાંતર સ્વરે આતંનાદ
 કરે છે, પણ કંઈ ફાપદો થયો નથી. આદરિણી હવે બચશે નહિ, એમ લાગે છે. જો મરી
 જાય તો તેના શબદેહને દાટવા માટે, નજીકમાં જ થોડી જમીન મેળવવી પડશે. માટે
 બાપાજીને તુરંત આવવાની આવશ્યકતા છે.”

ધરમાં જઈ પાગલની પેઠે આંટા ફેરા મારતાં વૃદ્ધ બોલવા લાગ્યાઃ “મારે માટે
 ગાડીનો બંદોબસ્ત કરો. હું હમણાં જ ત્યાં જઈશ. આદર માંદી છે, દુઃખથી એ ચીસારી રીસ
 કરે છે. મને જોયા સિવાય તે સાજી થશે નહિ. હું હવે દીવ શરી શકું તેમ નથી.”

તે જ વખતે થોડાગાડીનો બંદોબસ્ત કરવા માણસો છૂટ્યા. વહુઓ મહા પ્રયત્ને ડોસાને
 માત્ર થોડુંક દૂધ પાઈ શકી. રાત્રે દશ વાગે ગાડી નીકળી. ન્યેષ્ઠપુત્ર સાથે ગયો. પુત્ર
 લાવનાર પેલો ખેડૂત કાચમેનની પાસે બેસી ગયો.

બીજા દિવસે સવારે જવાનું હતું તે સ્થળે પહોંચતાં વૃદ્ધ જોયું કે મામલો અત્યંત
 ઘઈ ગયો હતો. આદરિણીનો એ નવજલ્ધરવણનો વિશાળ દેહ આમ્રવનમાં પડ્યો હતો. તે
 હતો નિશ્ચલ—નિષ્પન્દ.

વૃદ્ધ દોડીને હાથેણીના શબ્દેહની પાસે ફસડાઈ પડ્યો. તેના મુખ પાસે મુખ રાખીને
 રડતાં રડતાં વારંવાર બોલવા લાગ્યોઃ “કોઈ કરી ચાલી ગઈ, મા ! તને વેચવા માટે
 મોકલી હતી એમ માની તું રાગ કરી ચાલી ગઈ ?”

તે પછી મુખોપાધ્યાય મહાશય માત્ર એ માસ જીવતા રહ્યા.

વિજયનગરના મહારાજ્યની છઠ્ઠી શતાબ્દીનો મહોત્સવ

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

આ લેખને 'વિચારચંદ્રમણ' કે એવી બીજી જાતનું કોઈ મથાળું આપવા વિચાર હતો. પણ આપણા સમાજનો જે જાગ વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે તેનો મોટો, જાગ વાર્તાઓ વાંચનારાઓનો છે. તે બાદ કરતાં બીજા વિષયોનો શોખ ધરાવતા વાંચનારાઓનો મોટો જાગ પણ લેખોનાં મથાળાં જોઈને એ લેખ વાંચવો કે ન વાંચવો એ નક્કી કરે છે. એટલે અમુક લેખમાં અમુક વિષય ચર્ચેલો હોય છતાં 'વિચારચંદ્રમણ' કે એવું કોઈ મથાળું જોઈ વાંચવાના ચક્ષુમાં પડવાનો વિચાર થતો નથી. આ લેખનો હેતુ વિજયનગરના સામ્રાજ્યને લગતો છે છતાં એમાં વિજયનગર મહારાજ્યના ઇતિહાસને લગતા, એના ભૌગોલિક સ્થળને લગતા, એનો મહોત્સવ આને હસો વર્ષે દક્ષિણની પ્રજાએ જીજ્ઞાસો તેને લગતા, એની યડતીપડતીને લગતા, અને બીજા પ્રતિભાવે આ ઉત્સવ ઉપર કેવી રીતે વિચાર કરવો તેને લગતા, એવા આકર્ષક ધણા વિચારો-દર્શનો છે. એટલે મથાળું આપું આપ્યા છતાં આડી વાતો કાઢીને લાગે, અને વિજયનગરની સંગમ - હકીકત જાણવા ઇચ્છનારને ન રુચે તો તે માટે પહેલેથી મારી માગી લઉં છું. એવી દક્ષિણ દેશનારે શાળાઓમાં ચાલના નાનામોટા ઇતિહાસોમાં જોઈ લેવું રૂઝ છે. એથી વધારે બીજું જાણવું ઇચ્છનારે દક્ષિણના વિદ્વાનોએ અંગ્રેજોમાં કેટલુંક લખ્યું છે તે જોવાથી જાણી શકાયો. બાકી વિજયનગર જેવા મોટા હિંદુ સામ્રાજ્યનો અંશોધનપૂર્વક સંગમ ઇતિહાસ અન્ય પ્રતિભાવ વાંચનારને કામ લાગે તેવો અંગ્રેજોમાં હજી પૂરેપૂરો લખાયો નથી. જે પ્રવલ્લો અંગ્રેજોમાં થયા છે તે તેની ઉપસંધ મામમીના મુદ્રાએ અધૂરા છે. ખુદ એ ભૂમિના લેખો એને "જૂનાઈ ગયેલું સામ્રાજ્ય" (Forgotten Empire) એવું નામ આપે છે. વિજયનગર ક્યાં આવ્યું એ જાણવા માટે સામાન્ય માણસને પ્રયાસ કરવો પડે છે, કારણ કે એનાં ખરેખરની જગ્યાને પણ વિજયનગરને બદલે દેવી નામથી આજે ઓળખવામાં આવે છે. ઇતિહાસના વિષય મિલાવતો બીજો કોઈ વિષય લઈને બદલ પડેલા દક્ષિણના કોઈ તાજા ચેત્તુઓએ વિજયનગર સંબંધી પૂજતા એ મિનિટ સામું જોઈ રહે છે.

વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય એ ખરી રીતે કુર્ણાટનું-કનકી જાગ (જેને અંગ્રેજોમાં આપણે ખોટી રીતે કેનેરીઝ કહીએ છીએ) જોલનારી પ્રજાનું મહારાજ્ય હતું. પાછળથી એના ઉપર તેલુગુ અસર ધણી થઈ. એની સીમા એક વખત ઉત્તર - દક્ષિણી દક્ષિણ મુખી, એટલે મહારાષ્ટ્ર મિલાવના આપ્યા દક્ષિણ દિગ્ગત ઉપર હતી. હિંદમાં મુસલમાન સત્તા જમ્યા પછી અને પૂનાનું હિંદુ મહારાજ્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં હિંદુઓના મોટામાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું. એની સમૃદ્ધિ અને મહત્તા અપાર હતી. આજે એ 'જૂનાઈ ગયેલું સામ્રાજ્ય' કહેવાય છે. એનું પાટનગર વિજયનગર વસ્તી વગરનું એક મોટું ખંડેર માત્ર છે.

ગુજરાત અને કર્ણાટક

ભાષા પ્રમાણે હિંદના પ્રાંતોનો વિચાર કરીએ તો આજના રાજકીય પ્રાંતો છેક વિચિત્ર અને કઢંગા લાગે. એ રીતે જોતાં ગૂજરાત સૌથી વધારે કમનસીબ છે. એનાથી બીજી પંક્તિએ કર્ણાટક આવે. ખ્રિષ્ટિશ જિલ્લાઓ અને વડોદરાનું રાજ્ય એ બે મોટા વિભાગો બાબુએ રાખીએ તોપણ ગૂજરાત અનેક નાનીમોટી રાજસત્તાઓથી ભરેલું છે. કર્ણાટકમાં છેક એવું નથી. હિંદના બીજા પ્રાંતો કરતાં તો કર્ણાટક પણ જરા વધારે કઢંગી રીતે વહેંચાયેલું છે. એનો ઉત્તર કનડા કહેવાતો ધારવાડ વગેરે જિલ્લાઓનો ભાગ મુંબાર્ધ ઇલાકાની રાજકીય હદમાં છે. એનો દક્ષિણ કનડા કહેવાતો મંગલોર વગેરેનો ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાની રાજકીય હદમાં છે. એ બેની વચ્ચે કર્ણાટકની મંસ્તકારિતાના કેન્દ્ર જેવું મહીસૂરનું મોટું રાજ્ય આવેલું છે. મહીસૂર રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા મદ્રાસ ઇલાકાના બેતારી વગેરે જિલ્લાઓનો કેટલોક ભાગ કર્ણાટકમાં જ આવી ગય છે, અને એ ભાગમાં જ વિજયનગરનાં ખંડેરા આવેલાં છે. એની બાબુમાં કનડી ભાષા બોલનારી પ્રજાનો કેટલોક ભાગ નિઝામના રાજ્યમાં પણ આવેલો છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ કનડાના ભાગો અડોઅડ છતાં, ધારવાડથી મંગલોર રેલવેદ્વારા જવું હોય તો હળસીના કાનની માફક ચકરાવો ખાઈ ને જવું પડે છે. એક જ પ્રજાને ચાર જુદીજુદી હાઈકોર્ટનો આશ્રય લેવો પડે છે. હિંદુસ્તાનના રાજકીય વિભાગોની આ એક વિચિત્રતા છે. કનડી ભાષા બોલનારા ગૂજરાતી ભાષા બોલનારાની પેઠે આશરે એક કરોડ છે. બોલીમાં અને બીજી બાબતોમાં કંઈક જુદું પડતું છતાં કમ્મ જેમ ગૂજરાતમાં અને ગૂજરાતથી જુદું ગણાય છે તેમ બોલી અને બીજી રીતે જુદું પડતું દુર્ગ કર્ણાટકમાં અને કર્ણાટકથી જુદું ગણાય છે. આમ કેટલાંક સામ્ય છતાં એક ભેદ આ બે કમનસીબ પ્રાંતો વચ્ચે છે. અનેક રાજસત્તાઓ છતાં ગુજરાત એક જ યુનિવર્સિટીની છાયામાં છે. કર્ણાટક ચાર યુનિવર્સિટીની છાયામાં છે. એટલે યુનિવર્સિટીની દારીનું બધન પાડું ગણો કે કાસું ગણો, પણ શુદ્ધિવ્યવહારની એકતા ગૂજરાત રાખી શક્યું છે તેવું કર્ણાટક રાખી શક્યું નથી.

દ્રાવિડ દક્ષિણના પ્રાંતો

આપણને ઉત્તર હિંદના પશ્ચિમ બાજુના એક ખૂણે બેઠે બેઠે દક્ષિણ હિંદનો ખરો ખ્યાલ ખરાબર આવી શકતો નથી. આપણમાં ઘણા દક્ષિણ એટલે મહારાષ્ટ્ર સમજે છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત દક્ષિણમાં કર્ણાટક પ્રાંત કનડી ભાષા બોલનારા લગભગ ગૂજરાત જેવડો છે તે ઉપર જોયું. તેની બાબુમાં તેલુગુ, તામિલ અને મલયાલમ ભાષા બોલનારા ત્રણ મોટા પ્રાંતો આપણાથી ત્રેવડીસોવડી વસ્તીવાળા આવેલા છે. કનડી, તેલુગુ, તામિલ અને મલયાલમ બોલનારાં લોકના ચાર મોટા પ્રાંતો એ ખરેખરું દ્રાવિડી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન છે. ઉત્તર હિંદ અને મહારાષ્ટ્રથી એ અનેક રીતે જુદું પડે છે. વિજયનગરના સામ્રાજ્યની એક વખત આ ચારે પ્રાંતો ઉપર સત્તા હતી. હિંદુસંસ્કૃતિનાં મૌલિક તત્ત્વો ઉત્તરના પ્રાંતો કરતાં કાંઈક ત્રિશિષ્ટ રૂપે આ ચારે પ્રાંતોમાં આજ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે. વિજયનગરના સામ્રાજ્યે એ જળવી રાખવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. વિજયનગરનું રાજ્ય બહુ મોટું હતું, કે એની સમૃદ્ધિ ઘણી ભારે હતી, કે એનો વહીવટ આદર્શ હતો કે એવી બાબતોમાં એનું મહત્ત્વ નથી. દક્ષિણ હિંદ આજે ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં જે વિશિષ્ટ હિંદુત્વ

રાખી રહ્યું છે તેની જૂમિકા એ સામ્રાજ્યે તૈયાર કરી હતી. ઈ. સ. ૧૩૩૬માં એ સ્થપાયું. આજે એની છઠ્ઠી શતાબ્દિનો મહોત્સવ આ ચારે પ્રાંતો આ કારણથી ઊજવે છે.

દક્ષિણ ઉપર મુસલમાન ચડાઈઓ:

તેરમી સદીના અંત લાગ મુધીમાં તો મુસલમાન સત્તા ઉત્તર હિંદમાં લગભગ બધે જામી ગઈ હતી. એ જ સમયે કર્ણાટક વાઘેલાના અવિચારી કાર્યથી ઉશ્કેરાઈ ગૂજરાતના વિમલનગરા નાગર પ્રધાન માધવે ગૂજરાતને એ સત્તાનો એક પ્રાંત બનાવવાનું અવિચારી કાર્ય કર્યું. મુલતાન અજાઉદ્દીન ખિલજીનું લશ્કર ગૂજરાત છતીને સંતોષ ન પામ્યું. દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર મુધી એનું લશ્કર ફરી વળ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં દેવગિરિના યાદવો હાર્યા. આગળ દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં દારસમુદ્રના હોયસાલ રાજાઓ, આંધ્રમાં વરંગલના તેલગુ રાજાઓ અને મદુરામાં ચૌહાન મહારાજાઓ ઉઘાટાવી નાંખનારા પાંડ્ય રાજાઓ હતા. આ બધાં ભરચક હિંદુરાજ્યો વચ્ચે છેક દિલ્લીથી મુસલમાન લશ્કર આવી લૂંટ ફરી સદીસત્તામત પાડ્યું હતું. ખિલજી પછી સત્તામાં આવનાર તખલ્લુષ વંશના સુલતાનોએ લૂંટની રાજનીતિ બદલી લૂંટ અને ખાલસાની બેવડી નીતિ અપત્યાર કરી. મુદ્દમદ તખલ્લુષના સમયમાં જલાલુદ્દીન અસર-શાહ મદુરામાં એના રાજ્યના ચોગીસમા પ્રાંતનો સુબો નિભાયો. હિંદમાં મુસલમાન મહારાજા આટલે મુધી મોગલોના સમયમાં પણ કદી ગયું નથી. દક્ષિણનાં હિંદુરાજ્યો ઊભલિત થઈ નાનીમોટી તાલુકદારીઓમાં ફરી ગયાં. કર્ણાટકનું હોયસાલનું રાજ્ય ધસાતે ધસાતે પણ કાંઈક સત્તા રાખી રહ્યું હતું.

વિજયનગરની સ્થાપના

તખલ્લુષ વંશના આ મહારાજાની સીમા લાંબો વખત આટલે લાંબે મુધી ટકી શકી નહિ. ઉત્તરમાં જ બળવા શાંત કરવામાં એનું બળ રોઝવાથી દક્ષિણ મુધી ધ્યાન આપી શકાયું નહિ અને તખલ્લુષ સત્તા નજાળી પડવા લાગી. પરિણામે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વખતો-વખત બન્યું છે તેમ જોને કાચ્યું તે સુબો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. આથી મદુરાના છેક દક્ષિણના સુબાને વધારે કાવતું આપ્યું અને ઈ. સ. ૧૩૩૫માં એ સ્વતંત્ર થયો. આ બધા મંત્રેગો જોઈ કર્ણાટકના હોયસાલ રાજા ધીર જલ્લાળની આંખ બિડકો અને હિંદુસ્તાનો દક્ષિણમાં ફરી જમાવટ કરવા તે તત્પર થયો. દારસમુદ્ર (હાલનું હલેબીડ) જેવા ખૂણામાંથી રાજધાની બદલી એણે દક્ષિણના મધ્યમાં રહેલા તિરુવન્નામલૈમાં નિવાસ કર્યો, અને ત્યાંથી એના રાજ્યની ઉત્તર સીમાએ તુંગભદ્રાના કિનારાના પર્વતમય પ્રદેશમાં હંપો ગામ પાસે કિલ્લેબંધી કરી. આ સ્થળ ભવિષ્યનું વિખ્યાત અને વિશાળ વિજયનગર શહેર થયું. વીર જલ્લાળે દક્ષિણના મુસલમાન યાણાં સાથે લડાઈ જો શરૂ કરી. મદુરાના સુલતાનના લશ્કર સાથે નિમિનાપહલી આગળ યુદ્ધ થયું. એમાં મુસલમાન લશ્કર હાર્યું. પરંતુ કોઈ અકસ્માત બનવાથી વીર જલ્લાળ કેદ પડ્યો અને માર્યો ગયો એટલે વિજયનો યશ મળ્યો નહિ.

વિજયનગરનો નાશ: હિંદુઓનાં સુલ્લોમાં અકસ્માતોની અસર

આખળા ઇતિહાસની લડાઈઓમાં આમ અકસ્માત થવાથી ઘણા વિજય નાશા ગયા છે અને આરે આવેલાં વડાણ રૂપ્યાં છે. રજપૂતોનાં સુલ્લોના ઘરાતનથી ભરેલા અદેવાલોમાં આવા ઘણા દાખલા મળશે. ખુદ વિજયનગરના મહારાજાના નાશ વખતે પણ આવું જ

બનેલું. મહારાજ્યનો છેલ્લો સમ્રાટ રામરાજ દક્ષિણનાં પાંચ મુસલમાન રાજ્યોના ભેગા થયેલા બળ કરતાં વધારે મોટું લશ્કર ધરાવતો હતો. તાલીકાટ આગળની છેલ્લી કમનસીબ લડાઈમાં મુસલમાન લશ્કર હારવાની અણી ઉપર હતું અને મિત્રરાજ્યોમાંથી કેટલાક નાસીપાસ થઈ ભાગી જવાનો વિચાર કરતા હતા. એવામાં અકસ્માત બન્યો. રામરાજની પાલખી સામે એક મત્ત થયેલો હાથી આવ્યો અને એનાથી ફરી પાલખી ઊડીને ભોઈલોક નાકા. આ જોતાં તુરત જ દુશ્મને વૃદ્ધરાજને કેદ પકડ્યો અને હુસેન નિઝામશાહે પોતાના હાથે એનું માથું કાપી લાંબા ભાલા ઉપર મૂકી લેવું કર્યું. એટલે હમેશ બનતું આવ્યું છે તેમ હિંદુ લશ્કર રાજ મરાયો જાણી ચારે બાજુ નાહુ. એક લાખ હિંદુ માર્યા ગયા. કહે છે કે તુંગભદ્રાનાં નીર લોહીથી લાલ થઈ ગયાં હતાં. અહીં જરા આડી વાત કહી લઈએ. ઈ. સ. ૧૭૬૧ની છેલ્લી પાણીપતની લડાઈમાં પણ અહમદશાહ અબદલ્લીની સામે મરાઠાઓનું લશ્કર કાંઈ એણું નહોતું. પેશવાની સત્તા એ વખતે હિંદમાં સર્વોપરિ હતી. એમના વૈભવ અને શક્તિનો પાર નહોતો. એમને પોતાના દેશમાં રહી વિદેશી સાથે લડવાનું હતું. અબદલ્લીનું લશ્કર જીતે એવા સંજોગો ઉપરથી જોતાં તો દેખાતા નહોતા. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે ઉત્તર બાજુ રહેલા અબદલ્લીના લશ્કરે મરાઠા લશ્કર માટે દક્ષિણથી આવતી ખોરાકી વગેરે બંધ કરી લશ્કરમાં દુકાળની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી. પાણીપતથી પૂને ઝડપી ડાસો મોકલવા છતાં મદદ આવવામાં અસાધારણ વિલંબ થયો. આમ છતાં પણ મરાઠા લશ્કરે અસાધારણ શૌર્યથી લડી અહમદશાહ અબદલ્લીના લશ્કરને હારવાની અણી ઉપર લાવી મૂક્યું. એવામાં અકસ્માત ગોળા લાગવાથી મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય સેનાપતિનું મરણ થયું અને રિવાજ મુજબ હિંદુ લશ્કર ઇન્દ્રભિન્ન થઈને નાહું. આવા બનાવો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બતાવી શકાય તેમ છે, અને દેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે ઊંડા વિચાર કરાવે તેવા છે.

શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, વિજયનગરનો સર્જન ઇતિહાસ કે એના વૈભવનું વર્ણન પરદેશીઓએ પણ મુક્ત કંઠે કરેલું છે. ઈ. સ. ૧૫૬૫માં એનો નાશ થયો અને મહારાજા-ધિરાજ રામરાજને મારી રાજધાની તરફ મુસલમાન લશ્કર ધસી આવતું હતું ત્યાંસુધી શહેરની હિંદુમજને એમનો રાજ હારશે એવો સ્વાને પણ ખ્યાલ નહોતો. હારના સમાચાર મળતાં સામાન્ય શહેરીઓને અસહાય પડતા મૂકીને રાજકુંવરો અને દરબારીઓ અસંખ્ય હાથીઓ ઉપર દ્રવ્ય લાદીને દુશ્મનની સામે ધવાનો લેશ પણ ઇરાદો રાખ્યા વગર ત્યાં ફાટ્યું ત્યાં નાકા. શહેર છૂટાયું. શહેરીઓ નાકા અને કોઈ માર્યા ગયા. મકાનો તૂટ્યાં, અને દક્ષિણના મોટામાં મોટા મહારાજ્યનું પાટનગર ખંડેર બન્યું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ભાંગેલાં મોટાં શહેરો

હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એક ખીજ વાત પણ અહીં વિચારવા જેવી છે. ઇતિહાસમાં દુશ્મનને હાથે શહેરો અને ગામો ભાગ્યાના આવા ઘણા દાખલા બનેલા છે. નાનાં ગામો કે કસબાઓની વાત કોઈકે જુદી છે. એવાં ઘણાં નગરો ભાંગ્યાં અને એ જ જગ્યાએ અગર એની બાજુમાં ફરી નાને મોટે સ્વરૂપે આખાદ થયાં. હિંદુસ્તાનનું પાટનગર દિલ્હી પોતે કેટલીવાર ભાંગ્યું અને કેટલીવાર કેટલી જગ્યાએ ફરી આખાદ થયું એ આજે દિલ્હીની આસપાસ જોવાથી જણાયે. હિંદુસમયનું હૃદયસ્થ દિલ્હી ગમે ત્યાં હોય પણ હિંદુ દિલ્હી કુલુબમિનાર પાસેની ભૂમિ ઉપર હતું. પછી તથાત્રખાખાદ દિલ્હી થયું. એની

આજુમા આજનું જૂનું દિંહી રાહજીહાનામાદ થયુ એની આજુમા પ્રિટિશ હિંદનું પાટનગર નવું દિંહી થયુ આપણા અણુદિવસ પાટણે પણ ફરી વસીને કેટલી જગ્યાઓ બદલી છે । આરા ઘણા દાખરા છે ખડેર થઈને જગન થયાનો દાખલો આપાનેગનો કહી રામાય પગતુ એને ફરી રમાયવાના પ્રયત્નો થયા હતા અને તે મદ્ય ન થવાના કારણે જુદા હતા પ્રયત્નનો અભાવ એ કારણ નહોતુ મોટે ભાગે તો કોઈ કુદરતના કોપને લીધે શહેર નાશ પામે ત્યાર જ તે ફરી રમતુ નથી એમ વગા બનેના દાખરાથી મમળય છે છતા પ્રયત્નથી એના શહેરો પણ ફરી વસ્યા છે આજની ગ્તપાન જેની છવતી ગગતી પ્રગ્તો દાખલો તો અહીં ન લેરાય ૧૯૨૩ના ધગ્તીકપમાથી ગ્તપાન ઘોડા જ વગોમા બિહુ થયુ એ તો દુનિયાના આધુનિક બતાવોની એક અન્યથા છે પરંતુ જૂના કાળમા આપણા દેશમા પણ શહેરો ફરી રવાના દાખરા બનેતા છે વિન્યનગર જેવું મોટું શહેર ફરી કેમ ન વસ્યુ એનું કારણ દક્ષિણના ઇતિહાસના અભ્યાસકોએ તપામતુ જોઈએ આપાનેગને ફરી વમાવવાના એમ્ને પ્રયત્નો થયાનુ જણાય છે પરંતુ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી આપાનેર કરતા વિન્યનગર ઘણું મોટું શહેર અને ઘણા મોટા મહારાજ્યનુ પાટનગર શહેરો ભાગે ને ફરી વમે એમા મુખ્ય તથા મગ્ગો છે એક તો શહેર વેપાર ॥ ધોરી માર્ગ ઉપર વસેલું હોય, અને બીજું એની પ્રગ્તમા મત્ત હોય, ત્રીજું પ્રથમ પક્ષિતનું યાત્રાનું સ્થળ હોય આપાને એક રખત ગૃન્ગત અને માગરા રચેના ધોરી રસ્તા ઉપર હતુ એ રસ્તો બધ થતા એ ખૂબો પડી ગયુ પરંતુ પામે હોય તો જગનનો વધારો પણ હગ્ગત બીજી કરે છે બગવાન પચો અને મહારાજોથી સુગદ પ્રગ્ત હોય તોપણ શહેરોને પડતીમાથી ફરી બીમા કરી શકે છે અને ઘણીવાર તો દુસ્મનના વરકગને પણ શહેરોનો નાશ કરતુ અટકાવવામા મદ્ય થાય છે વિન્યનગર તો વેપારમા પણ ઘણ મધુદ હતું છતા ફરી ન આગાદ થયુ એના કારણે દક્ષિણના નિદાનેરએ તપામવા જોઈએ

આપણા મહારાજોનો નાશ અને મમાજનુ ધરતર

વિન્યનગરની રથાપતા અને નાગના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રગ્તના ગુણો ॥ ઉપર ઘણા નિયાગ આન કેવા રાગા ૧૨ ગ અને ગગ્તો કેવી રીતે કેવી વડાઈઓ દાર્પી, અને દિંદુગનાનની ગ્તનનનાના નસી ૧ તેને લીધે કેવા પનટા આધા, એ આ બધા દાખરા ઉપરથી ૨૫ ટ જણાય તેવું છે પ્રગતિ માધરાની પ્રથમ હજારાગા છતા ઇતિહાસને જૂનવાણી કહી હમનાર એ જૂનવાણી ગ્તપા ૨૪૦ જૂના દોષો કેવી રીતે ધોઈ નાખરાના હતા ૧ બીજું, જેને આપણે આપણી મનાતન વગ્તુ ગણીને ગર્વ કરીએ છીએ એની મનાતનના કાચી છે કે પાકી તે પણ નિયાગવાની રાત છે કાચી રગ્તુ મનાતન કહેવાય નહિ, અને પાચી મનાતન રગ્તુ પોતાને વગ્તી નહેનાગને પડતી દશમા લાવે નહિ છતા દિંદુ માટે તો ઇતિહાસના મ ડો વધો મ્હે છે કે પોતાની બ્રૂમિ કે દેવમંદિરો, ગમે તેની ગ્તમા પાચી પડીને માર જ આધો કે તો પછી મમાજને ધાગજ કરનાર ગુણ મનાતન છતા પણ તેને કાટ તો ચડગો નથી ને ૧ એ જામ જોડા જેવું છે ઇતિહાસની જૂનવાણી કાટને કાધો કયા છે તે મતારામા મનાર કે તેમ છે અને એ ધોરાના ગ્તતા પણ બનાવે નેમ છે માપ્રાપિ તા બો કુમપના કામ દિંદુત્તના મનાતન મદ્યુગોને મેરી વગેવા છે એના પાયા જૂના છે બો એમ ૧૨૫ છે અને વિન્યનગરમા પગ ગેમ જ બન્યું છે દિંદુગમાજમા જ એક મપ્ર ૧૫વાળા લૂટાનો હોય તો બીજા મપ્રાપયમાગને ભાગે જ લાગણી થાય છે એક

દાખલો લઈએ. 'કાન્હડે પ્રબંધ'નો વૈષ્ણવ કવિ પદ્મનાભ વિજ્ઞાને માટે જેવા માનવાળા શબ્દો વાપરે છે તેવા શિવ માટે વાપરેલો નથી. અલાઉદ્દીનને મારવા જનાર રજપૂત સરદાર એના તંત્રીમાં પેસે છે ત્યારે અલાઉદ્દીન એને ત્રિનેત્ર, ચાર હાથ વગેરે વાળા સાક્ષાત શિવ સ્તના હોય તેવો દેખાય છે તેથી તે તેને મારતો નથી. આ ચમત્કારની વાત તો કલ્પના ગણીને કાઢી નાંખીએ. પણ સોમનાથના સિંગને અલાઉદ્દીનના લશ્કરે તોડ્યું તેનું વર્ણન કરી પછી આ શબ્દો વાપરે છે:—

“તિ ચાલિત કામ; ત્રિપુર વિષ્વંસિક પવનવંગી જિમતૂલ ॥

પદ્મનાભ પૂછે સોમર્દયા કેવડું કરું ત્રિસૂલ ? ॥”

કવિએ ને લેખકો લોકમાનસના પ્રતિનિધિઓ છે. એમના માનસ ઉપરથી લોકમાનસ સમજાય. આમ આપણી સાંપ્રદાયિકતાનાં મૂળ ઊંડાં છે અને એણે દેશની સ્વતંત્રતા હુમ્લાવામાં ઝાંઝો ભાગ નથી લગ્ગ્યો. રાજા કે સેનાધિપતિ પડ્યો એટલે આખો દેશ પડ્યો એ ભાવના પણ જૂની અને નાશકારક હતી. રાજા પડ્યા પછી બાકીનાઓ દુરમનને કાઢવાને બદલે એકવાડ ઉપર કાગડા પડે તેમ જે મળ્યું તે લઈ નાસી જાય એવું પણ થયું બનેલું છે.

અન્ય પ્રાંતો આવા મહોત્સવ યોજી શકે

વિજયનગરના મહારાજાની છઠી શતાબ્દીનું મહત્ત્વ આ દૃષ્ટિએ જોવાનું છે. હિંદુ-સમાજને પોતાની પડતીનાં કારણો તપાસવાની જરૂર છે. આવા મહોત્સવો એ કાર્ય સાધવામાં સફળ થાય તો સમાજ ધણું કરી શકે. હિંદુસંસ્કૃતિ એક છે, પરંતુ સંસ્કારિતા પ્રાંતો પ્રાંતે ભિન્ન છે. દરેક પ્રાંત પોતાના ઇતિહાસના આવા કેઈ સારા કે ખોટા મહત્ત્વના પ્રસંગની શતાબ્દિઓ ઊજવી ભૂતકાળની ભૂલો તપાસીને ભવિષ્યનું ઘડતર તૈયાર કરે તો સમસ્ત દેશને એથી લાભ જ છે. અને એવા મહોત્સવોને કે એમાં થતાં ભાષણોને—પછી હર્ષ કે શોકના અતિરેકને લીધે એમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ દેખાય—જૂનવાણીનાં ટાપણાં કહી તિરસ્કારવું એ તો ઉઘાડી આંખે ઊંઘવા જેવું છે.

વિજયનગરની છઠી શતાબ્દિનો મહોત્સવ અને દક્ષિણની હિંદુસંસ્કૃતિ

વિજયનગર જેવા મહારાજાની છઠી શતાબ્દિના મહોત્સવમાં પ્રમુખની પસંદગી એ એક મુંઢ વાત હતી. કરવીરપીઠના વિદ્વાન સંકરાચાર્ય ડૉ. કુર્તકોટિ એના પ્રમુખ હતા. એ પોતે કર્ણાટકના છે. વિજયનગરની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ એ સમયે (૧૩૩૬) મુખ્ય મંત્રી સુંગેરીના અધિષ્ઠાતા પૂજ્યપાદ શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીએ લીધો હતો. એઓ એ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. રાજનીતિમાં પણ એ નિપુણ હતા. એમનું જીવન આપણા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે કેટલીક રીતે સરખાવી શકાય. ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના પાયામાં જેમ હેમચંદ્રાચાર્ય ગૂઢ રીતે ભાગ લગ્ગવેલો છે તેમ દક્ષિણની સંસ્કારિતાના પાયામાં ગૂઢ રીતે વિદ્યારણ્યસ્વામીએ ભાગ લગ્ગવેલો છે. શિદ્ધરાજ જયસિંહ ભલે ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં સૌર્વનો પ્રતિનિધિ હોય, પરંતુ આજે ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં જે વિશિષ્ટતા છે તે તો મહારાજાધિરાજ કુમારપાલે ઘડી છે. ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનો ખરો પ્રતિનિધિ કુમારપાળ છે. એને પ્રેરણા આપનાર હેમચંદ્રાચાર્ય. વીરબલ્લાએ હંપીમાં સ્થાપેલા કિલ્લામાં પોતાના પુત્ર વીરવિજય વિરૂપાક્ષને ગાદીએ બેસાડ્યો,

પણ એ નમ્રો નીચરો વીગ જડગાગનું ધોય તો એના પાંચ મઠાગે—પાંચ ભાઈઓએ માય યુ મદુગના સુનનાન પામેથી ગત્ય લઈ લીધું પાંચમાથી એ હરિદર અને જુહા એ એ મોટા ગાનઓ યથા એમને વિદ્યાગ્વ્યસ્વામીએ પ્રેરણા આપી એમની પ્રેરણાથી એ એ મહાગાનઓએ દક્ષિણની મરકાગિતા ધરી આ પાંચ મઠદાર ભાઈઓ કનડી વીગ જડગાગના તેનયુ મઠદારા દત્તા એમ મનાય છે આખામે મહાગાન્યના મમયમા સમૃદ્ધ અને તેનયુ સાહિત્ય પુષ્પ વધ્યુ કનડી અને તામિર સાહિત્ય એથી જગ હિનગુ વધ્યુ વેદનો મુપ્રમિદ્ધ ભાષ્યના માયણાચાર્ય અરે એનો વિદ્વાન ભાઈ માધવ પ્રધાન વિજયનગરમા એ મમયમા યથા મગીનના સાહિત્યની પણ ઉત્તમ રૂઢિ આ મહારાજ્યના આશ્રય નીચે ધર્મ છે એમ કહેવાય છે એ બધી વીગન આપના ગડુ લગાણુ થાય વિદ્યાગ્વ્યસ્વામીના આજ્ઞના અનુયાયીના પ્રમુખપે આ મહોત્તમ ઉજવાયો એ એક અપૂર્વ ઘટના હતી

શૂનરાત માટે જુદી ઇતિહાસ પરિપદ

આ મહોત્તમ વિદ્યામઠગાનના એક યજ્ઞ જેવા દત્તા કર્ણાટક ઇતિહાસ પરિપદ, આયુ વેદ પરિપદ વગેરે પણ એ સ્થળે લગાઈ હતી આવે પ્રમગે આવે સ્થળે ઇતિહાસ પરિપદ લગાના નિશ્ચર માટે કર્ણાટકના મઠકારી પુરુષોને ધન્યવાદ ધો છે ઐતિહાસિક મગોધન માટે જુદી પરિપદ લખી વગર એમા પૂરેપૂરો રમ જતી શકતો નથી આપણે ત્યાં સાહિત્ય પરિપદના એક અગ તરીકે ઇતિહાસ વિભાગ યાન છે તેમા ઘણુ જોાણુ મત્ત નગર પડે છે દરેક વિભાગમા રમ લેનાર લામે ગમયે એકમીગના મોઢા જુએ એ મિરાય વધારે લાગ ભાગે જ યાય છે હમણા મયેલા સાહિત્ય મમ્મેનગના ઇતિહાસ વિભાગમા પ્રો ડામનાર કૃત્ય હતુ કે ઇતિહાસનું આણુ મમ્મેન જ જુદુ થયુ નેઈએ એમણે એમ પણ કૃત્ય હતુ કે ગૃન્ગાતની ડોયેલેમા ઇતિહાસના પ્રોફમરે શૂન્ગાતીઓના દોરા નેઈએ આ સચનાઓ ધી ઉત્તમ છે ઇતિહાસગોધનની મંથા કે એનુ મમ્મેન કરામા ગૃન્ગાત હિદના મરે પ્રાતોમા પાછળ છે પરંતુ અહીં એક વાત કહેવી નેઈએ

પ્રોફમરે અને સાહિત્યરૂઢિ

કોઈ પણ રિાયના પ્રોફમર પોતાના વિષયમા સાહિત્યનો મારો ફાળો આપી શકે પરંતુ પ્રોફસગ ધણી વખત ને છે કે અમને વખત મળતો નથી બીજા ધધાવાગાઓ મમજે છે તે પ્રમાણે પ્રોફમરોને ડામમાથી જોટલો લામે મમર નિગતિ મગે છે તેટલો મમર નિટ્ટિ કોઈ ધધાવાગાને મળતી નથી અને એમના જોટલો વખત એમના રિયયને લગતી સાહિત્યમેરા કરના માટે કોઈને મળતો નથી બીજુ પ્રોફમરે કોઈ વગે છે કે બોલે છે ત્યારે બીજા પ્રોફમરે મિરાયની આખી દુનિયાને પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ દોય એમ મમજીને જાણે ભોરના રોય તેમ બજેમોરે છે એ રીત પણ હજુના જેવી નથી પ્રોફમરે જોટલુ જ્ઞાન બીજાઓને દોલુ નથી એ ખૂબ વાન છે પરંતુ બીજાઓને આ અનુભવ છે એથી સાહિત્યમેવામા ઘણુ પડી ગય છે

વિજયનગરના મહાગાન્યની ઝરી યનામ્હિનો આ મહોત્તમ ગૃન્ગાતમા પણ એના કોઈ મહોત્તમ જિન્વવાની પ્રેરણા આપે એવી છન્ડા ગાયે આ લેખમા વિજયનગર મિરાયની આડી વાનો મરી છે ને માટે ફરી માખી માગી નડે છુ.

મદ્દેશનુ બે નસોર

" Upon the wastes, a lifeless clod,
I lay, and heard the voice of God;
" Arise, oh, prophet, watch and hearten,
And with my will thy soul engird,
Roam the gray seas, the roads that darkened,
And burn men's hearts with this, my word."

: 'Prophet'—by Pushkin.

રશિયન સાહિત્યના પિતા પુશ્કિનનું અવસાન ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૭ને દિવસે થયું એ વાતને વીત્યે આજે સો વર્ષ થઈ ગયાં, છતાંપણ એની સ્મૃતિને ઝાંખપ લાગી નથી. એનાં કાવ્યોની અસર હજુયે તાજી છે. એમાંનું માધુર્ય રશિયનોના કડમાં હજુ વસી રહ્યું છે. એ મહાકવિએ રશિયન સાહિત્યમાં જે એતન રેડ્યું તેના પ્રતાપે આજે રશિયન સાહિત્ય જગતના સાહિત્યની મોખરે ઊભું છે.

બારમી સદીથી માંડી ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધીના સાહિત્યમાંથી જે આપણે *The Raid of Prince Igor* જાદ કરીએ તો પરિણામે જે સાહિત્ય રહે તે એટલું તો મૂડાલ છે કે આપણને તેનું મૂલ્ય જરાયે સાહે નહિ. રશિયન સાહિત્યની ખરેખરી શરૂઆત તો પુશ્કિનથી જ થાય છે.

એલેક્ઝાંડર ૧ લો ગાદીએ આવ્યો અને ૧૮૧૨માં જ્યારે નેપોલિયને રશિયા પર ચડાઈ કરી ત્યારે રશિયન સાહિત્યનું પ્રભાત ઊઘ્યું. આ નૂતન યુગનો પહેલો મહાન લેખક કરામઝીન (૧૭૨૬-૧૮૨૬) હતો. તે આખા યુરોપમાં ઘૂમી આવ્યો હતો, અને ત્યાંના પ્રખતંત્રવાદે તેના પર અસર ખૂબ કરી હતી.

કેથેરાઈન બીજીના સમયથી આવી આવતી પ્રજાના મુખે ડૂબા દેવાની પદ્ધતિ એલેક્ઝાંડર પહેલાના સમયથી દૂર થઈ, એટલે કરામઝીને ૧૮૦૨માં *The Messenger of Europe* (યુરોપનો દૂત) નામનું જાણું શરૂ કર્યું અને ૧૮૧૬થી ૧૮૨૬માં રશિયાના ઇતિહાસને બાર ભાગોમાં સજીવન કર્યો. જેમ કોલમ્બસે અમેરિકાની શોધ કરી તેમ રશિયનોએ આ ઇતિહાસ વાંચી પોતાના દેશને ઓળખ્યો. તે પહેલાં રશિયન પ્રજા પોતાના દેશના ઇતિહાસથી પૂરેપૂરી વાકફગાર નહોતી.

૧૮૦૬માં કરામઝીનના 'યુરોપના દૂત'માં એક લેખકે 'ટાઢા પહેરનાં ગપ્પાં' લખવાં શરૂ કર્યાં. આ ટચૂકડી વાતોનો લેખક ફયલોવ (૧૭૬૮-૧૮૮૪) આ યુગનો બીજો મહાન લેખક હતો. તેણે ફ્રેંચ લેખક La Fontaine અને 'ઈસપ'ના અનુકરણમાં

પદમા અનેક ટચૂંડી વાતો લખી, પણ આ એકલની ભાષામાં લખેની કે પછી જનાવરની બાવવાર્તાઓ તે વખતના ગ્રશિયન મમાજની સ્થિતિના પડખા પાડે છે તેમાની કેટલીકના વિષયો તો ફ્રેંચ ક્રાંતિ, નેપોલિયનની ચડાઈ, વિષેના મહામભા વગેરે છે આ વાતો બાંક તેમજ વૃદ્ધ અને અબળ તેમજ શિક્ષ-રંગેના ખૂબ આદર પામી છે

૧૮૮૫ની વિષેના મહામભા પછી નેપોલિયનના મુદ્દોના મમયમા પરદેશ વસતા અને ગ્રશિયન અમનદારો પોતાને માદરે વનન પાછા ફર્યા તેમણે દેશમા સુધાગઓ કરવા 'ધ મોસાયર્ગી ઓફ વેન્ફેર' સ્થાપી, પણ આ શાન મંથા સગ્ગરખફગીનો ભોગ બનતા ક્રાંતિમારી સ્વરૂપમા ફેંગાર્થ ગર્થ ૧૮૨૫મા એનેકઝાડર પહેલાનું મૃત્યુ થતા ૧૪મી ડિસેમ્બરે બડ થયુ પણ તે નવા શહેનસાદ નિકાનામે પોવાદી મુક્કાથી દવાતી દીધુ સવામો કાવતગાનલેને ભારે મળ્યો યર્થ, પાચને ફાસીને માયડે લટખનવામા આવ્યા, આ પાચમા એમ હતો મરિ ગિલીવ (૧૭૮૫-૧૮૨૬) આ નિગસાનાદી કરિની પ્રતિભા પ્રફુલ્લે તે પહેલા જ મુગઝાર્થ ગર્થ ડિસેમ્બરની દિનચાલ માથે મગધ ધગવનાગ ખીન્ને લેખક હતો ક્રીમોયડેવ (૧૭૮૫-૧૮૨૬) તેણે *Gore of Uma* 'ડાહ્યા થવાનું દુર્ભાગ'—નામનુ દાસયગસિક નાટક લખ્યુ આ નાટકના કેટલાક પ્રેરેશો ૧૮૨૩-૨૪ મા તેણે જાહેરમા વાચ્યા ત્યાગથી એ નાટકે બજલાગાટ મચાતી મુકેશો ૧૮૩૧મા આ નાટક બજવાયુ અને ૧૮૩૩ મા પ્રમિદ્ધ થયુ તે પહેલા એની હજારો હસ્તપ્રતો ધર્મ વચાતી હતી ક્રીમોયડેવનુ જન્મસુઆરી ૩૦, ૧૮૨૬ ને દિને ખૂન થયુ પણ તેની આ એક જ કૃતિએ તેને અમગ બનાવી દીધો તેના *Gore of Uma*ને ફ્રેંચ લેખક બોમારોના (Beaumarchais) *Figaro* અને અંગ્રેજ લેખક શેરિડન (Sheridan)ના *The School of Scandal* માથે મગખાસાય છે

આ નાટકની ભાષાનો લગભગ પોણો ભાગ ગ્રશિયનોની બોવાતી પ્રચલિત ભાષામા વણાઈ ગયો છે તે જ અગમામા બામીન ઝુકાવરકી (૧૭૮૩-૧૮૫૨) નામના કવિએ અંગ્રેજ કરિ ક્રેની વિખ્યાત *Elegy on the Country Churchyard* અને જર્મન મ્ત્રિ અને નાટકમાગ શિનર (Schiller)નું *The Maid of Orleans*નું ભાષા તર ફરી અંગ્રેજ અને જર્મન માહિત્યથી વિમુખ રહેલા અને ફ્રેંચ સાહિત્યમા મુગ્ધ બનેલા ગ્રશિયનોની આખ સાગે નવા માર્ગો ખુલા મ્વાં તેણે જારના પુત્રના શિક્ષક થયા પછી હોમગની 'ઓડેસી'નું સુદર ભાષાતર મ્થુ આ બધા ભાષાતરો ઝુકાવરખીની મૌલિક કૃતિઓ જેવા લાગે છે

આ પ્રમાણે જાખમ ખાડાટેકમ, ગોખર વગેરે દૂર થતા ગ્રશિયન માહિત્યની બુગિ બાગ માટે તૈયાર થઈ ગઈ તે બાગના માળીનું કામ પુરિમનને માટે નિમાર્થ હતું તેના પહેલાના માહિત્યમારોએ તૂટેના વાણને મમારી તેને બજાવવા યોગ્ય બતાયુ હતું પણ એના તારો પર આગળીઓ નચારી દિનને ડાનાવે તેવુ સગીત પેગ કરનાગ તો પુરિમન હતો એલેકઝાડર પુરિમનનો જન્મ મૉરકોમા ૬ઠી જૂન ૧૭૮૬મા થયો માતૃપક્ષમા તેને મહાન પીટગના મીદીના આફ્રિમન ગમ્તનો કષ્ટક અમે મળેલા વાગમાની તેના વાકડિયા વાગ માફી પૂરે છે તેની વાર્તાઓમા એમ વાત તેના આ મીદી પૂર્વજની છે નવ વર્ષે મુટાર્કના 'જીવનટુતોતો' તથા હોમગના 'મ્ત્રિવ.' અને 'ઓડેમીના' ભાષાતરોથી

સાહિત્ય વાંચવાની શરૂઆત કરી પછી તો તેણે આપના પુસ્તકાલયમાંના ફ્રેંચ સાહિત્યના બધા ગ્રંથો ઉઘલાવી નાંખ્યા અને થોડા સમયમાં તો ફ્રેંચમાં હાસ્યરસિક મંવાદો રચીતે પોતાની બહેનો સમક્ષ બજાવવા લાગ્યો. ૧૮૧૨માં તે શાળામાં બેઠાગ્યો તે વખતે તેના પ્યારો કવિ વોલ્ટર (Voltaire) હતો. આ છ વર્ષના અભ્યાસ દરમિયાન તેણે પહેલાં ફ્રેંચ અને પછી રશિયનમાં કાવ્યો લખવાનું શરૂ કરેલું. એમાંનાં કેટલાંક ૧૮૧૪-૧૫માં માસિકામાં છપાયાં હતાં અને તેની શાળાનાં મંરમરણો પર લખેલાં કાવ્ય માટે તેના પર કવિ ડર્ઝવિન ખુશ થયો હતો. પુસ્કિનનાં શાળા ઉપરનાં કાવ્યો બાયરનનાં *Hours of Idleness* સાથે સરખાવો શકાય.

૧૮૨૦માં તેનું *Ruslan and Ludmila* નામનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું અને રશિયન કાવ્યસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ શરૂ થયો. આ કાવ્યે પુસ્કિનને રશિયન સાક્ષરોમાં સ્થાન અપાવ્યું. ઝુકોવસ્કીએ આ કાવ્ય વાંચીતે તેને પોતાની છાત્રી બેટ મોકલી—તેના પર લખ્યું હતું: ‘શિખરે—પરાગિત ગુરુ તરફથી.’ પુસ્કિન માફક વોલ્ટર અને શાયરનની અસર છોડી હોરેસ અને ટીબ્યુલસના Classical સાહિત્યનો આશ્રય લેનાર કવિ બાટચુકેલવ ઝબકીને બોલી ઊઠ્યો: “માળાએ મઝમ શરૂઆત કરી છે!”

પુસ્કિનને તો શાળા છોડ્યા બાદ લશ્કરી અમલદાર થવું હતું, પણ પિતા પાસે તે માટે સગવડ કરવાની શક્તિ નહોતી. એટલે તેણે પરદેશખાતામાં અમલદારી સ્વીકારી. અહીં તેને રશિયન બજવાખોરો માટે પ્રેમ જાગ્યો અને તેણે થોડાં કટાક્ષપત્રો તથા કાંટાળાં અભરાકિયાં લખ્યાં. પણ આ પ્રેમ ઉત્કટ સ્વરૂપ પકડે અને તેને કાર્ય કરવા પ્રેરે તે પહેલાં જ તેને ફક્ષિયુ રશિયામાં ધકેલવામાં આવ્યો. તે ૧૮૨૦ થી ૧૮૨૬ સુધી ફિશીનેવમાં, ઓડેસામાં અને પોતાને વતન રહ્યો. આ દરમિયાન તે કેકેશસ અને ક્રીમિયામાં ઘૂમી વળ્યો. તે ઇટાલિયન અને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આર્દ્રિનીયે અને બાયરનનો ભક્ત બન્યો. તેણે લખેલા ‘કેકેશસનો કેદી’ નામના કાવ્યનો નાવક Childe Haroldના નાવક જેવો છે. ‘બાલ્કની—સરાઈતો કુવારો’ નામનું કાવ્ય પણ બાયરનના તાપની અસર તળે લખાયું છે. પણ પુસ્કિન બાયરનનું અનુકરણ કરતો નથી. બાયરન તો ફક્ત દિશાસૂચક હતો. જેમ કવિ કીટ્સે ચેપમેનનો હોમર વાંચી પોતાની પ્રતિભાને પિછાની તેમ પુસ્કિને બાયરનદ્વારા પોતાની સુખ ભર્મિઓને ઓળખીને કામે લગાડવા જગાડી. જનકે લાલોન કહે છે તેમ “Byronism was to Pushkin only a stepping-stone towards the summits of his own genius, which was not romantic, but realistic in the finest sense.” બાયરનની અસર તો પુસ્કિન માટે પોતાની પ્રતિભાના શૃંગ પર પહોંચવાનું પગથિયું હતી. આ પ્રતિભા વારતવવાદી હતી.

બંડખોરોથી દૂર રહ્યા છતાં પુસ્કિન તેમને માટે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો. તેનું *Message to Siberia* નામનું કાવ્ય તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ બાયરનની અસર તળે લખાયેલાં કાવ્યમાં તેનો સ્વાતંત્ર્ય માટેનો પ્રેમ ભજૂપી ઊઠ્યો છે. તે લખે છે :

Deep in the Siberian mine,
Keep your patience proud;
The bitter toil shall not be lost,
The rebel thought unbowed.

The sister of misfortune, Hope,
In the under-darkness dumb
Speaks joyful courage to your heart;
The day desired will come.

૧૮૩૧માં પુશ્કિનની ખાચરનની છાયા તજે સર યથલી પદનવલકયા Eugene Onegin પ્રગટ થઈ. નાયક યુજનને ગામડામાં વારસો મળે છે, ત્યાં તે શહેરથી કંટાળી રહેવા ગય છે. પાડોશીની પુત્રી તાત્યાના તેના પ્રેમમાં પડી તેને એક પ્રેમપત્ર પાઠવે છે. યુજન આ પ્રેમની ખાસ દરકાર કરતો નથી, પણ તે તાત્યાનાની નાની બહેન સાથે પ્રેમના ચાળા કરે છે અને તેના ભાવિ પતિને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં મારી નાંખે છે. પછી તે કેટલાંક વર્ષો મુસાફરી કરવામાં ગાળે છે. આખરે પીટર્સબર્ગમાં તે તાત્યાનાને ફરીથી મળે છે. તાત્યાના ત્યારે એક અમલદારની પત્ની અને સમાજની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારી છે. હવે તે તાત્યાનાની પાછળ પ્રેમધેસો થાય છે. પણ તાત્યાના તેને ચઢાતી હોવા છતાં પોતાના પતિને વફાદાર રહે છે.

આ પદ્યકથામાં વસ્તુ કરતાં પાત્રાલેખન અને કવિત્વ કરતાં માનસમંચન વધુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. "The characters of Onegin and Tatiana contain in nutshell almost all the portrait gallery of Turgenev's novels." ઓનેગિન અને તાત્યાનાનાં પાત્રોનું આલેખન તુર્ગનેવના બધાં પાત્રોના સુંદર તરત્વોના સરવાળો કરતાં કાંઈક વધી ગય છે. આમ લખતાં મરકી કહે છે કે એમાં તુર્ગનેવની કવિત્વભરી નવલકથાઓમાં જે ખામી છે તે સુંદર રીતે પૂરવામાં આવી છે. મેરીસ બેરિંગ આ પદ્યનવલકથા માટે લખે છે: 'It is a piece of poetry as pure as a crystal, as spontaneous as a blackbird's song.' તાત્યાનાના આલેખન માટે એ જ લેખક લખે છે: 'Tatiana is as real as any of Miss Austen's heroines; as alive as Fielding's Sophia Western, and as a charming as any of George Meredith's women; as sensible as Portia, as resolute as Juliet.' 'હેમલેટ' માફક આ પદ્યકથામાં અર્ધધન સૂત્રોની રત્નકણિકાઓ છૂટે હાથે વેગાયેલી છે.

પુશ્કિનની નર્સ આના રશિયોનોત્પન્ના પુશ્કિનના મત મુજબ તેની છેલ્લી શિક્ષિકા હતી. તેની પાસેથી સાંભળેલી પરિકથાઓ પુશ્કિને નોંધી રાખી હતી. 'વરરામ' નામના સુંદર લોકગીતનું વસ્તુ પણ પુશ્કિને એની પાસેથી મેળવ્યું હતું.

૧૮૩૨ માં પુશ્કિને સાહિત્યના નવા પ્રદેશોમાં ઘૂમવા તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેણે કેથેરાઈન ખીજના સમયમાં થયેલા પુગાચેવના બંડની ઐતિહાસિક સામગ્રી ભેગી કરી *The Feast in the Time of Plague, Mozart and Salieri, Angelo*, વગેરે નાટિકાઓ અને નાટ્યકથાઓ લખ્યાં તથા ગદ્ય પર પોતાની લેખિનીનું પ્રભુત્વ બતાવવા માંડ્યું. તેણે 'કુબોવસ્કી', 'કુલ્લીની રાણી', 'કિલ્લેદારની કન્યા' વગેરે લાંબી વાર્તાઓ લખી. 'કિલ્લેદારની કન્યા' નો યુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે અને 'કુલ્લીની રાણી' હમણાં જ 'માનસી'માં પ્રગટ થઈ છે. 'કિલ્લેદારની કન્યા'ની પ્રેરણા તેને વોલ્ટર સ્કોટ પાસેથી મળી હતી. છતાં તે વોલ્ટર સ્કોટની નોંવેલો કરતાં ચડી ગય તેવી છે. તેમાં વધારેપડતાં વર્ણનો નથી, જે છે તે સચોટ છે અને કિયાને વેગ આપે છે. આ વાર્તાઓ લખી પુશ્કિને રશિયન ગદ્યનો પાયો સરખાવતી જ મજબૂત બનાવ્યો. તેનું ગદ્ય સરળ, સચોટ અને વેગવાન છે.

પુશ્કિનનાં લાંબાં કાવ્યો અને વાર્તાઓ બાદ કરતાં જે નાનાં ઊર્મિગીતો રહે છે તે

ધણા મુન્ન અને ભાવવાહી છે તેમનો અનુવાદ કરવો મુશ્કેલ છે તેના *Prophet* નામના કાવ્ય માટે મોરીમ બેર્ગિ લખે છે 'It is Miltonic in conception and Dantesque in expression, the syllables ring out in pure concert, like blasts from a silver clarion. It is, as it were, the Pillars of Hercules of the Russian language' આ લેખની સરસતામાં ટોકેવી લીરીઓ આ કાવ્યના અનની છે

પુસ્તિકાના દ્વંદ્વ કાવ્યોમાં તેનો જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ, દેશપ્રેમ, તેનો આશાવાદ અને ઉત્સાહ, તેના મુંઝ પ્રત્યક્ષિતરૂપે વર્ણવે અમરકાગ્ક રીતે ગૂંથાયા છે *To the Slanderers of Russia* મા તેનો દેશપ્રેમ જળકાંઈ બેઠે છે, *Autumn* મા તેની પ્રત્યક્ષિતરૂપે કના ખીલી બેઠે છે તેનું એક પ્રેમકાવ્ય આપણે જોઈએ,

I loved you; even now I may confess

Some embers of my love their fire retain-

But do not let it bring you more distress,

I do not want to sadden you again.

Hopeless and tongue-tied yet I loved you dearly

With frogs the jealous and the timid know,

So tenderly I loved you, so sincerely,

I pray God grant another love you so

મગ્ન ભાષામાં જેવી મુંઝ રીતે તે લલ્પ ભાવ વ્યક્ત કરી શકે છે તે આ પંક્તિ જણાવે અગ્રેજ દ્વિ રસીનગર્નના 'પ્રેમને વિભાવ' નામના કાવ્યમાં જે ઉત્સાહ અને અદ્ધ ધવાતા પ્રેમીમાં આવની કટુતા છે, તેનો આ કાવ્યમાં અભાવ છે આ કાવ્યમાં Browning ના 'Last Ride Together' જેવો ભાવ વ્યક્ત આઠ લીટીમાં અસરકારક રીતે બિતરો છે આ કાવ્ય પરથી જ આપણને તેનો આશાવાદ જણાઈ આવે છે તેને જીવન પ્રત્યે અદ્ધનુત પ્રેમ છે તેના ગોઝમીનમાં પણ તે પ્રેમની અખના તથા ઉન્નતતા આતા તરી આવે છે તે વગેરે છે

As bitter as the aftermath of woe

Is the remembrance of delicious days,

And as wine waxes with old age, so weighs

The past more heavily on my decline.

The path grows dim. Aod like a rislog sea,

Labour and trouble are awaiting me

But oh! my friends! I do not want to die!

I crave more life more dreams, more agony!

In spite of care and pain and distress,

I know that I shall taste of happiness

Once more I shall be drunk on strains divine,

Be moved to tears by musings that are mine,

And haply when the last sad hour draws nigh,

Love with a farewell smile shall light the sky.

ગ્રિન્સ મસ્કોના મત પ્રમાણે તેના કાવ્યના ગુણો માધુર્ય, રસિકતા અને સપ્રમાણતામાં વસેલા છે. તેનામાં ખોટી લલક નથી. રંગજમાવટ કરતાં શુદ્ધ રેખાંકનમાં તેના ભાવો દીપ્તિ હોય છે, તેની ખૂબી 'ગુલાબી ધાઓ'માં નહિ પણ એકરંગી તાજગીનો પ્રવાહ રેડવામાં છે. દૂરકમાં તેનાં કાવ્યો Classical સાહિત્યમાં ગણાય એવાં છે. પણ આ મહાકવિ રશિયાને અને જગતને પોતાના કવિત્વનો પૂરેપૂરો ફાલ આપે તે પહેલાં જ અકાળે તેનું મૃત્યુ થયું.

૧૮૩૭ ના ફેબ્રુઆરીની આઠમીએ પુશ્કિન ૩૫ એલયીના દત્તકપુત્ર હિરકન-દાન્યે સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં સખ્ત ધવાયો, અને બે દિવસ બાદ મૃત્યુ પામ્યો. આ દ્વંદ્વયુદ્ધનું કારણ તેની પત્ની હતી. ૧૮૩૧માં પુશ્કિને નશ્વળા ગેયોરોવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ સ્ત્રીને ધણાં પ્રશંસકો હતા, હિરકન-દાન્યેનો પુશ્કિનની પત્ની સાથેનો સંબંધ લોકોમાં ગવાતો હતો અને પુશ્કિન પર નનામાં પત્નો આવવા લાગ્યા. પુશ્કિનથી આ મહન થાય તેમ નહોતું. તેથી તેણે દ્વંદ્વ માટે હિરકન-દાન્યેને આમંત્રણ આપ્યું અને દ્વંદ્વ ખેલતાં તે ધવાયો અને ખેલાન થઈ મર્યો. છતાં બાનમાં આવતાં તે પાછો લડવા તૈયાર થયો અને તેના શત્રુને જરા-ધ્વા લાગતાં આનંદથી ખૂબ મારવા લાગ્યો. મરતી વખતે તેણે બધાં શત્રુઓને માફો આપી અને શાંતિથી સ્વસ્થચિત્તે મરણ પામ્યો.

પુશ્કિનના જીવનના બે વિભાગ પાડી શકાય; તેનું ત્રીસમા વર્ષ પહેલાંનું જીવન અને ત્યાર પછીનું. ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનું જીવન લગભગ વગરનું હતું, પણ તે પછીથી તે ગંભીર થયો. તત્ત્વવેત્તા સોલોવિય તેને માટે કહે છે: 'In Pushkin, according to his own testimony, there were two different and separate beings: the inspired priest of Apollo, and the most frivolous of all the frivolous children of the world.' તેનામાં સોક્રેટીસનું હૃદય પણ નથી, શેલીનું ઉદયન નથી, બાયરનનો ઉન્માદ નથી, પણ આ બધાં તરવોનો કાંઈક અંશે સમન્વય સાધતી ગરેની ભવ્ય શાંતિ અને સ્વસ્થતા છે. તેનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં હેટિન પ્રાર્થનાઓની ભવ્ય સાદાઈ છે, મંસેની (Musset) મૃદુ ભાવના છે, હાઈનનું (Heine) નર્તન છે, હોરેસ અને મિકીવિચનો (Mickiewicz) આત્મા છે, આન્ડ્રે ચેનિયે (Andre Chenier) નો સંયમ છે અને બાયરનનો ઉકળાટ છે. તેનાં કાવ્યોમાં કૃત્રિમતા નથી, પણ સ્વાભાવિકતા અને સદગતતા છે.

તેના દેશબંધુઓએ તેને મોડો ઓળખ્યો. ૧૮૮૧માં તેનું સ્મારક ખુદ્ધું મૂકતાં દોસ્તો-વસ્કીએ તેને અંજલિ આપી અને તેના ગુણો પર વિવેચન કરી તેને રાષ્ટ્રના શ્રેષ્ઠ શાયર તરીકે વંદન કર્યું, ત્યારે રશિયનોનો ત્યારપુથી મંદ રહેલો ઉત્સાહ પ્રબલિત થયો. અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. દાનતેનું ઇટાલીમાં જે સ્થાન છે, ગરેનું જર્મનીમાં જે સ્થાન છે, શેક્સપિયરનું ઇંગ્લંડમાં જે સ્થાન છે, તે સ્થાન રશિયામાં પુશ્કિનનું છે. રશિયન વિવેચક નબોકોવ તેને માટે લખે છે: "We not only admire him, we worship him; he stands apart." અમે તેની માત્ર પ્રશંસા કરતા નથી, અમે તેને પૂજીએ છીએ, એનું સ્થાન અનન્ય છે.

પુશ્કિનના જીવન પરથી 'કવિ અને જાર' નામનું ચિત્રપટ ઉતારવામાં આવ્યું છે અને તેના મૃત્યુની શતાબ્દિને પ્રસંગે રશિયામાં James Cleughના પુશ્કિનના જીવન-પ્રસંગો આલેખતા 'Prelude to Parnassus' નામના પુસ્તકની ૮૦-લાખ નકલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

હરિજન સેવકસંઘની વાર્ષિક સભા

પરીક્ષિતવાલ મજમુદાર

દિલ્હીના મધ્યસ્થ હરિજન સેવક સંઘની ચોથી વાર્ષિક સભા તા ૩-૧-૩૭ને રોજ દિલ્હીમાં હરિજનમંડળના કેન્દ્રસ્થાનમાં મળી ગઈ

ગયા વર્ષની માર્ચ આ વર્ષે પણ પૂ ગાંધીજીની હાજરી સભાના સ્થળે ન હોવાથી સભાસદોને તેમની સલાહ મેળવવાની તક ન મળી

ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં હરિયેલી સભામાં કેટલના હરિજનમંડળના પ્રમુખ અને મંત્રીએ હરિજનોનો મદિગ્રવેશનો પ્રશ્ન બહુ જ ભારપૂર્વક ચર્ચો હતો જૂના અધનાતિયા નામે યોજાયાંતી કામના એક આગેવાન શ્રી ગોવિંદને પણ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેરા માટે ભારપૂર્વક આગ્રહ કર્યો હતો, તેને પરિણામે હરિજન સેવકસંઘે કેરલના સનજોમાં મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાગ કરાવું દગ યુ હતુ, અને હરિજન સેવકમંડળના પ્રમુખ શ્રી ધનશ્યામનાસ બિડલા^૧ તથા તેની વાર્ષવાહક સભાના એક સભ્ય શ્રીમતી રામેશ્વરી નેહરુએ આ પ્રદેશની મુલાકાત લીધી હતી, કેરલના સનજો તરફથી ચોપન હનગ માણસોની સહાયી એક વિનતીપત્ર ત્રાવણકોગના મહારાજાને ગળ્યના બધા મદિરો ખુલા મૂકના મગધી મોકલવામાં આવ્યુ હતુ અને આખરે મહારાજાએ પોતાની વધગામના દગારના પ્રસંગે રાજ્યના ૧૫૦૦ ઉપગત હિંદુ મદિરો હરિજનો માટે ખુ ના મુલાયેના જાહેર થયા હતા આ મનાયથી અગૃસ્તતાનિરાગણના પ્રશ્નમાં એક પગલુ મક્કમ રીતે આગળ ભગાયુ છે એ નિશ્ચયથી મહામંદોને સતોષ થતો હતો

મહેસૂર ગળ્યના કેટલા વિભાગમાં દેરદાસીની પ્રથાને મળી પ્રથા જેને બસનીની પ્રથા જહેનામાં આવે છે, તે પ્રથા મધ કરાવવા માટે પ્રચારકાર્ય કરાવું અને ધાગમલા મારફતે પગલા લેવાનું કામ મહેસૂર હરિજન સેવકસંઘના મંત્રી શ્રી રામચંદ્રને સોંપરામાં આવેલુ શ્રી રામચંદ્ર મહેસૂર ગળ્યની ધારાસભાના મધ્ય હોઈને તેમણે ધાગસભામાં પણ આ બાબતમાં બિહાપોહ ચનાઓ અને તે સાથે પ્રગમત કેળવ્યો આ કાર્યમાં મધ્યસ્થ હરિજન સેવકમંડળે તેમને આધિન મહાય આપી હતી પરિણામે મહેસૂર રાજ્યમાં રૂમાન નીકળ્યુ છે ૩ આ જાતની બસનીની પ્રથા ચાલુ ગળ્યની એ ચાલુ ફોજદારી કાયદાથી નિરુદ્ધ છે અને જે કોઈ ઉલ્લંઘન કરશે તેના પર યોગ્ય કેમ કરવામાં આવશે હરિજનો માર્ગજનિત સ્થળોનો ઉપયોગ મળ્યા હકથી કગતા થાય, તેનો પ્રયત્ન કરાવું મધ ભાગપૂર્વક જણાવતો આવ્યો છે, પરિણામે અ પાસે આવેની માહિતી ઉપરથી જણાય છે કે તા ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૩૬ને રોજ પૂગ થયેના વર્ષમાં કુલ ૩,૪૧૮ હરિજન માળકોને સાર્વજનિક શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે આ પ્રવૃત્તિને અગે સગો તરફથી ચાનતી જુદી શાળાઓ ઓછી કરવી પડે તો તેમ કરીને અથવા ફક્ત પ્રાથમિક મે કે ત્રણ ધોગ્લો સુધીની શાળા ગળ્યને

ખીજ ધોરણે બંધ કરવાની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. સંઘ તરફથી હાલ ચાલતી દિવસની અને રાત્રિની શાળાની સંખ્યા ૧,૦૫૧ છે, જેમાં ૩૦,૨૦૩ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ ભણે છે.

સંઘ તરફથી ૮૫ છાત્રાલયો અને આશ્રમો ચાલે છે, જેમાં પાંચ કન્યાઓ માટેનાં છે. એકંદરે ૧,૨૯૩ છોકરાઓ અને ૧૩૧ છોકરીઓ આ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ રહ્યાં છે.

શહેરોની સુધારામાં કામ કરતા હરિજનોની સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપવાનું, તેમની જરૂરિયાતો મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનું પણ બન્યું છે. સંઘની સીધી દેખરેખ નીચે હરિજનોની ૩૬ સહકારી મંડળીઓ અને બંદારો ચાલે છે, અને રૂ. ૧,૩૫,૦૦૦ની મૂકીનું રોકાણ આ મંડળીઓ મારફત થયેલું છે.

હરિજનોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈને તેમનું ધર્મોત્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન થયા કરે છે, એમ સંઘની કેટલીક શાખાઓ આગળ ખાતમી આવવાથી, તેના સંબંધમાં સંઘની નીતિની ચર્ચા થઈ. હિંદુસમાજમાં રહેલાં હરિજનોના ખરા સ્થાનનું તેમને જ્ઞાન કરાવવું, હરિજનોમાં જે જાતનું રચનાત્મક કામ થઈ રહ્યું છે તેને જોરથી ધપાવવું, અને એ જ રીતે અજ્ઞાનતાથી થયેલાં ધર્મોત્તરનો ઉપાય થઈ શકે છે એમ સંઘના પ્રમુખ શ્રી. ખીડ્લાએ સલાહ આપી.

છેલ્લી સભા બરાબ પછી દિલ્હી હરિજન કોલોની ન્યાં સંઘનું મુખ્ય દફતર છે, ત્યાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉદ્યોગશાળા પણ ખાંધવામાં આવી છે. હાલ અહીં ૩૬ વિદ્યાર્થીઓ છે, જેમાં ચાર સર્વજન છે, અને તેઓ સુધારી, મોચી અને દરજી કામ શીખે છે.

ગુજરાતમાં હરિજનો માટે સિમેન્ટકોંક્રીટ પદ્ધતિથી કૂવાઓ કરાવવામાં આવે છે, એનાથી કૂવાને અંગે થતા ખર્ચમાં સારી પેઢે ઘટાડો થાય છે, એવા ગુજરાત સંઘના હેવાલ ઉપરથી ચર્ચા થતાં, આ જાતના કૂવાઓ હિંદુસ્તાનના ખીજ પ્રાંતોમાં થઈ શકે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે ગુજરાત સંઘ પાસે વીજતવાર માહિતી માગવાનું હતું.

મજૂરીને અંગે આસામમાં ગયેલી કેટલીક પછાત કોમના માણસો આસામમાં અરબુષ્ય ખતી જાય છે, અને તેવા તરીકે ખાકીનું જીવન ગુજારે છે, એ ઉપરથી એ વિભાગમાં આ સંઘ તરફથી ખાસ કામ ચાર કરવામાં આવ્યું છે, અને એક ખાસ કાર્યકર્તાને આ કામ માટે રોકવામાં આવ્યા છે. આને અંગે આસામમાં કામરૂપ જિલ્લામાં ૧૨ શાળાઓ અને એક આશ્રમ અને એક દવાખાનું ચાલે છે, તેમજ સામાજિક પ્રચાર કરવામાં આવે છે.

હરિજન સેવકસંઘે પૂરાં થયેલા વર્ષે કરેલો તમામ કુલ ખર્ચ રૂ. ૪,૨૬,૦૦૦નો છે, જેમાં ૩,૫૦,૦૭૫ રચનાત્મક ખર્ચ છે.

નિમંત્રણ

મવાઈલાલ ઈશ્વરલાલ પંડ્યા

સ્વપ્નવશ નિકુંજ તણા પશ્ચિમ પ્રદેશ ધર્યા
આસને નિમંત્રણો સ્વીકારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

સંધ્યાના ઉલ્લસતા સરવના નિચોડ ભર્યા
પાત્રતું પિયૂષ મુખે ધારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

અમૃતમય વારિ આપ માનસે તો તૃપ્તિ કૃત્ય
રમવાને રત્નનો કિનારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

ભાવના - તરંગ અહીં તાલબદ્ધ કરે નૃત્ય
માનસે સમર્પણનો આરો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

રત્નગર્ભ જીવનનાં મોતીઓની મૂઠી ભરી
આપું ઉપહાર એ તમારો રાજહંસ સખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

અંખે છે પ્રાણ કઈ, સાર્થકતા નથી વરી
પૂરવા મનોરથ એ મારો રાજહંસ મખા
એકદા ઉદ્યાનમાં પધારો.

ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસ (?)

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ

થોડા દિવસ ઉપર બધેકાશાહી સાહિત્ય બાબત વાંચેલું. બહુલા માણસોય આવું પાખંડ કરી શકે છે એ આ જમાનાની ખાસ વિશેષતા બની. શ્રીમાન યુનીલાલ શાહે એ બધેકાશાહીનો ઘટસ્ફોટ કર્યો અને સાહિત્ય જેવા સ્વચ્છ વિષયમાં એવા પાખંડને ન પેસવા દીધું એ દીક જ કયું.

આજે મારે પણ એવા જ એક ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસ વિશે લખવાની આકરી ફરજ બળવાની છે. એ ઇતિહાસનું નામ ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ છે. ખરી રીતે એ પુસ્તકને ઇતિહાસનું નામ આપીને ઇતિહાસ કહેવો એ ઇતિહાસ શબ્દને કલંકિત કરવા જેવું છે. મારી સામે એ કલ્પિત ઇતિહાસના બે ભાગ પડ્યા છે. ઇતિહાસવિદ્ બાઈ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ જેની આકારમાં આકરી સમાલોચના કરવી ઘટે તેવા એ ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ની ધણી મુદ્દા સમાલોચના કરીને પોતાનો ધર્મ બળવો છે.

એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મેં તે બાબત એક ‘અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત’ નામની નાની પુસ્તિકા લખીને એ કપોલપુરાણનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સાક્ષરો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે; પણ વિચાર કરતાં લાગે છે કે એ અજ્ઞાનમય લેખ, મારી એ નાનીશી નીકથી ધોઈ નહિ શકાય. મારે જ એ ચાર ભાગવાળા (ત્રીજો ચોથો ભાગ હજુ તૈયાર થાય છે) આખા પુસ્તક સંબંધે હું એક જુદા જ વિશિષ્ટ પ્રબંધપ્રવાહ તૈયાર કરવાનો છું અને તે દ્વારા તેની પ્રત્યેક કલ્પનાના સવિસ્તર રદિયા આપવાનો છું. છતાં મુખ્યસિદ્ધ માસિક ‘પ્રસ્થાન’ના વિદ્વાન તંત્રીના સ્નેહભર્યા પત્રથી એ ઇતિહાસ કેટલો બધો જૂઠાણાથી ભરપૂર છે એ બતાવવા તેમાંના આરંભિક મુદ્દાઓની ચર્ચા માટે ‘પ્રસ્થાન’નાં થોડાંક પાનાં રોકું છું.

૧

ડૉક્ટરશાહી ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ પાનું ૨૨૪ની સામે એક મૂર્તિનું ચિત્ર આવેલું છે, જેનો આકૃતિ નંબર ૧૩ છે. એ ચિત્ર મૂકતાં ડૉક્ટરમહાશયે પહેલું તો પાખંડ એ કર્યું છે કે એ મૂર્તિ જે સ્વરૂપમાં છે તેથી તદ્દન ઊલટા સ્વરૂપમાં આ ચિત્રમાં તેને રજૂ કરી છે. એ મૂર્તિ તદ્દન સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં—યથાયત્ સ્થિતિમાં—છે તેને બદલે શ્રીમાન ડૉક્ટર સાહેબે એ મૂર્તિની નગ્નતા એક પાંદડાદ્વારા ઢાંકીને તેને અહીં રજૂ કરી અને એમ કરી તેમણે કાઈએ ન કયો હોય, ન જાણ્યો હોય અને ન સાંભળ્યો હોય એવો વિપર્ણસ આ પોતાના માનીતા ઇતિહાસમાં કર્યો છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર ૧૯૩૪ના માર્ચના ‘એશિયા’ માસિકમાં (પૃ. ૧૫૩) આવેલું છે અને મુંબઈની માણિકચંદ્ર પ્રેમભાણામાં પ્રકાશિત ‘જૈન શિલાલેખ-

* ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેર્યેદ શબ્દકૃત ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ની સમાલોચના.

* આ લેખમાં બધેક સ્થળે આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ વપરાયો છે. સ્ત્રો.

સંગ્રહ' (૫ ૧૭)માં પણ તેનું ચિત્ર પ્રમોદુ છે તૈન માહિત્યસંશોધકમા તે મૂર્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે

“યદ મૂર્તિ દિગ્મર હૈ ઓર ઉત્તરામિમુલ સીધી સડી હૈ જર્ષોં કે ડપર વહુ વિના સહારે કે હૈ । ડરુલ તક વહુ લમીક સે આન્હાદિત બની હુઈ હૈ, જિસમેંસે સર્પ નિકલ રહે હૈ । ડલ્કે દોનોં પદોં ઓર વાહુકે ચારોં ઓર એક લલિ લિપટી હુઈ હૈ જો વાહુકે ડપરી માગમે પલોં કે ગુચ્છોમે સમાપ્ત હોતી હૈ । એક વિકસિત લમલ પર ડલ્કે પર સ્થિત હૈ । ” (૫ ૧૩૪, પ્રથમ સ્કંધ તથા અધ્યાપ્તિયા કર્નાટિકા ભાગ ૨, મૂર્તિવા ૫ ૨૮)

ખીને વિપર્યાસ એ છે કે ડોક્ટરમહારાજ એ મૂર્તિ ‘આચાર્ય લદ્યાબુની છે’ એમ સ્થાપિત કરે છે પોતાનો એ પક્ષ સ્થાપિત કરવા ડોક્ટરમહારાજે વાપરેલી ઐતિહાસિક ભાષા આ પ્રમાણે છે

‘એમ ખડકલેખો અને શિલાલેખો તથા ત્રૂપો (Topes) મહારાજ પ્રિયદર્શિનના તેના પોતાના ધર્મના અસ્મરણના ચિહ્ન તરીકેની કૃતિઓ છે, તેમ આ પ્રચલ મૂર્તિઓ પણ તેમણે જ બનાવરાવી છે અને તે બનાવવામાં પણ તેમનો હેતુ પોતાના ધર્મ પ્રત્યેના કેઈ કાર્યની મહત્તાદર્શક જ હોવો જોઈએ એમ સ્વાભાવિક અનુમાન કરાય છે આટલા ખ્યાલ સાથે જ્યારે આપણે શ્રવણ બેલગોવની પ્રચલ મૂર્તિઓની કથા જોડીએ છીએ ત્યારે એ લકીલ્લ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે અને એમ અનુમાન કરના લલચાર્ણએ છીએ કે જ્યારે આ શ્રવણ બેલગોલનું સ્થાન, ગગન ચદ્રગુપ્ત અને તેમના ધર્મયુગ શ્રી લદ્યાબુના અતિમ જીવન સાથે સંકળાયેલું છે, ત્યારે આ મૂર્તિઓ જીવી કરવામાં પણ તેમના જ જીવનના પ્રસંગો કા નિમિત્ત— વારણ—રૂપ ન બન્યા હોય ? એટલે એ જ નિર્ણય ઉપર આવવું રહે છે કે, આ મૂર્તિઓ પણ ગગન ચદ્રગુપ્તની કે તેમના ગુરુ શ્રી લદ્યાબુની હશે ” (‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ ભાગ ૨ને ૫ ૩૭૮) ઉપર્યુક્ત લખાણમાં ડોક્ટરસાહેબ પોતે જ ‘એ મૂર્તિ લદ્યાબુની હશે’ એમ કહેવા લલચાય છે અને ‘મહારાજ પ્રિયદર્શિને બનાવી હોવી જોઈએ’ એવું અનુમાન કરે છે પરંતુ એ માટે

પાદડહૂતા ઢાકીને રત્ન કરેલી મૂર્તિ
(આકૃતિ નં ૧૩-૫૪ ૨૦૨ તથા ૩૭૩)

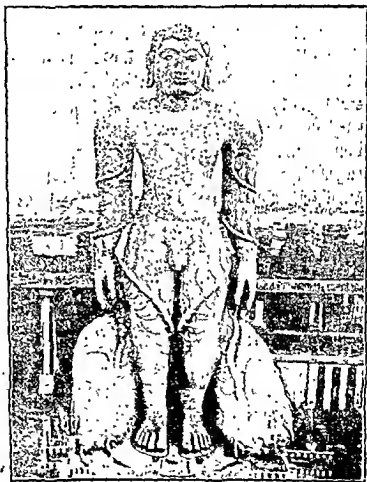
ચદ્રગુપ્તની કે તેમના ગુરુ શ્રી લદ્યાબુની હશે ” (‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ ભાગ ૨ને ૫ ૩૭૮) ઉપર્યુક્ત લખાણમાં ડોક્ટરસાહેબ પોતે જ ‘એ મૂર્તિ લદ્યાબુની હશે’ એમ કહેવા લલચાય છે અને ‘મહારાજ પ્રિયદર્શિને બનાવી હોવી જોઈએ’ એવું અનુમાન કરે છે પરંતુ એ માટે

એક પશુ પ્રમાણ કે પુરાવા તેમની પાસે હયાત નથી. તેમને એવી ખબર તો હોવી જ નેઈ એ કે તેમની પોતાની લાલચમાત્રથી વા અનુમાન દોરવાની રીત ઉપરથી ઇતિહાસ રચી શકતો નથી. ઇતિહાસ માટે તો નક્કર પ્રમાણ પુરાવા હોવા નેઈ એ. ઇતિહાસવિદ્ તો 'નમૂલં લિહ્યતે કિંચિત્' ની ઉક્તિને અક્ષરશઃ વળગી રહે છે, પરંતુ આપણા આ નવા ઇતિહાસકાર (?) તો 'અમૂલ લિહ્યતે સર્વમ્' એ ઉક્તિને વળગી પાનાંનાં પાનાં ભર્યે જ મગ્ય છે.

જે મૂર્તિ બાબત ડૉક્ટરશાહેએ પોતાની તરંગપરંપરા ફકારી છે તે મૂર્તિ નથી આચાર્ય ભદ્રબાહુતી, તેમ તેનો સંબંધ નથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન સાથે. એ વસ્તુ તે મૂર્તિ ઉપરનો શિલાલેખ જ કહી આપે છે. મૂર્તિના જમણા પગ પાસેનો લેખ આ પ્રમાણે છે:

“શ્રી ચામુણ્ડરાજે મહિસિદં” આ પંક્તિની ભાષા અને લિપિ બન્ને કાનડી છે. તેનો ભાવ બતાવવા તામિલમાં તેનો અનુવાદ એ પંક્તિની નીચે જ આપેલો છે. “શ્રી ચામુણ્ડરાજન [શે] ય્વ [વ] ર્ણા” અર્થાત્ “શ્રી ચામુણ્ડરાજે નિર્માણ કરી.” આ ચામુણ્ડરાય પોતે બ્રીજ રાજ ભારમિહનો અને બ્રીજ રાયમહલનો મંત્રી હતો. બ્રીજ રાજ ભારમિહનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૯૭૫માં થયું હતું.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે મંત્રી ચામુણ્ડરાયનો સમય ઇસ્વીનો દસમો સદ્કા હરે છે. એટલે એ મૂર્તિના નિર્માણનો સમય પણ એ દસમા સદ્કાની અંદર જ આવેલો નેઈ એ. મંત્રી શ્રી ચામુણ્ડરાયને લગતા બીજા ફટલાક પુરાવાઓ નોતાં અને તેના ઉપાસ્ય સૈદ્ધાંતિક સાર્વભૌમ મુનિ નેમિ-સંદ્રના, ગ્રંથોમાં આવતી તેમજ બીજા ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી એ મૂર્તિને લગતી હકીકત નોતાં એ મૂર્તિનો નિર્માણસમય ઈ. ૯૭૮ થી ૯૮૪નો હરે છે. મૂર્તિની નીચે શિલાલેખ છે. તેમાં અને ‘ચામુણ્ડરાયે બનાવેલી છે.’ એવું સ્પષ્ટ લખાણ છે.

એ મૂર્તિ-સાચા નક્કર સ્વરૂપમાં

વળી તે લખાણની લિપિ અને ભાષા બન્ને કાનડી છે. આવું એકમાત્ર પ્રમાણ હયાત છે. છતાં ડૉક્ટર સાહેબ એ મૂર્તિનો નિર્માતા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન છે એવું ચિરપર્યાસવાળું કહેવા તો લક્ષ્યાયા છે પણ પ્રમાણ કે પુરાવા વિના તે મનાવ જ કેમ! શિલાલેખમાં

વપરાયેલી કાનડી લિપિ અને કાનડી ભાષા એ બન્નેની વિદ્યમાનતા જે રૂપમાં શિલાલેખમાં છે તે જ રૂપમાં શું તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વખતમાં હતી કે? તેમનો પક્ષ ‘હતી’ હોય તો સમ્રાટના ખીજા કોઈ લેખો એ જ લિપિ અને એ જ ભાષામાં ડોક્ટરસાહેબને મળ્યા છે ખરા? ખરું કહું તો ‘માગધી લિપિ’ અને ‘ખરૌણી ભાષા’ આવા શબ્દપ્રયોગ કરનારા ડોક્ટરમહાશય લિપિ અને ભાષાનો પણ ભેદ સમજતા નથી. વળી જેમને મંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલો એવી કોઈ પ્રાચીન ભાષા મુદ્દલ આવડતી નથી તેમજ કોઈ પણ વૈદિક, જૈન વા બૌદ્ધ મૂળ વાર્તાઓનો મૌલિક અભ્યાસ કરવા જેટલી જેમની યોગ્યતા પણ નથી એરા આ મહાશય ઇતિહાસ લખવા બેસા છે તે ઇતિહાસ તો નથી જ લખી શકવાના, પણ ઇતિહાસની સાચી હકીકતો ઉપર માત્ર પીછી ફેરવી તેને વિપરિત રૂપમાં રજૂ કરવાના એવું તો મૂર્તિ ઉપર કરેલા ગોટાળાદ્વારા જ જાણી શકાય છે.

વળી એ મૂર્તિના લેખમાં જે ‘ચામુડરાય’ નું નામ છે તેનું તેઓ શું કરશે? મૂર્તિની નગ્નતા જેમ તેમણે છુપાવી તેમ શું તેઓ એ નામ પણ છુપાવવા માગે છે?

અરે! ખીજી વાત તો જવા દઈએ પણ એ મૂર્તિ ઉપર જે વેલો વીંટાઈ છે, મૂર્તિના ઢોંચણ સુધી રાફડાઓ ગણા છે અને તેમાંથી સાપ નીકળતા જણાય છે એ બધાંને મૂર્તિ સાથે શો સંબંધ છે? ભદ્રબાહુની મૂર્તિ માનતાં એ બધાંને કોઈ ખુલાસો ડોક્ટર પાસે છે? ક્યાંથી હોય? ખરી વાત એ છે કે એ મૂર્તિ, ભરતના ભાઈ મુનિ બાહુબલિની છે, જેમનું ખીજું નામ ભુજબલિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. બાહુબલિ ત્યારે મુનિ થયા ત્યારે તેઓ પોતાના પિતા શ્રી ઋષભદેવજી પાસે ન જતાં પોતાને ગમતે સ્થળે રહીને તપ કરવા લાગ્યા. તેમણે—બાહુબલિએ એમ ધારેલું કે હું કેવળજ્ઞાની થયા પછી જ શ્રી ઋષભદેવજી પાસે જઈશ, હમણાં જાઉં તો મારે મારા નાના ભાઈઓને નમવું પડે. આ અભિમાનના કારણથી તેઓએ તપ—બહુ કાળ સુધી આકરામાં આકરું તપ કર્યું. તપ કરતાં કરતાં તેઓ એથી અડગ રીતે ધ્યાનસ્થ રહ્યા કે પક્ષીઓએ તેમને ઝાડનું ફૂલ જ માન્યા અને એમ માની તેમના શરીર ઉપર માળા ઘાટ્યા, વર્ષા આવતા આસપાસની વેલો તેમના ઉપર ચડી અને આખા શરીરે વીંટળાઈ અને પગ પાસે મોટામોટા રાફડાઓ પણ જામી ગયા અને તેમાં મોટા ભુજંગો પણ નિવસવા લાગ્યા. આ રીતે એ મૂર્તિ ઉપરના બધા દેખાવોનો મંત્રબંધ મુનિ બાહુબલિના જીવન સાથે જરાબર બધ બેસે છે એટલે એ મૂર્તિ મુનિ બાહુબલિની જ છે, નહિ કે ભદ્રબાહુની.

વળી, જે મૂર્તિ બાબત ડોક્ટરસાહેબ પોતાની કલ્પના દોડાવે છે તે મૂર્તિની ઊંચાઈ લગભગ ૫૭ ફૂટ છે. મૂર્તિની ઊંચાઈ જેની તે મૂર્તિ છે તેને અનુરૂપ જ હોય એવો શિલ્પશાસ્ત્રનો નિયમ છે. પાંચ ફૂટ ઊંચા માણસની મૂર્તિ પચોસ કે પચાસ ફૂટ ઊંચી ન બનાવી શકાય, અને કોઈ એમ બનાવે તો એ શિલ્પની દૃષ્ટિએ ભ્રામક રચના જ કહેવાય. આ મૂર્તિની ઊંચાઈ જોતાં તેને માટે તેવી જ ઊંચાઈવાળા મનુષ્યને શોધવો રહ્યો. ‘ભદ્રબાહુની મૂર્તિ છે’ એમ કહેનાર ડોક્ટરસાહેબ ભદ્રબાહુની ઊંચાઈ કેટલી કલ્પતા હશે? ત્યારે બાહુબલિની ઊંચાઈ જોતાં આ મૂર્તિની કલ્પના તેની ઊંચાઈને અનુરૂપ છે. બાહુબલિની ઊંચાઈ તેમના પિતાની પેઠે લગભગ પાંચસે ધનુષ્ય જેટલી હતી અને પાંચસે વાંઘ ઊંચાઈવાળા એ બાહુબલિ મુનિની મૂર્તિ ૫૭ ફૂટ ઊંચી હોય તો જરાબર ઉચિત છે, પણ પાંચ કે છ હાથ ઊંચાઈવાળા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની મૂર્તિ આટલી ઊંચી ન થઈ શકે.

આ રીતે મૂર્તિ ઉપરનો શિક્ષાલેખ, મૂર્તિના સરીર ઉપર વેલડી વગેરેનું શિક્ષક અને મૂર્તિની જગ્યાએ એ બધું તેને બાહ્યબલિની મૂર્તિ હોવાનું સાબિત કરે છે. આ બાબત વધારે પ્રમાણ અને પુરાવા જોવા હોય તો 'જેન સાહિત્યસંશોધક' (અયમ ખંડ, પા. ૧૨૬-૧૪૩) માં આવેલો 'દક્ષિણભારતમાં ૧૧-૧૦વી સદાન્વીકા જૈનધર્મ' એ વીગતથી ભરપૂર લેખ વાંચી લેવો.

ડોક્ટરસાહેબે એ મૂર્તિ બાબત ખીજ એક હસવા જેવી કલ્પના કરી છે કે 'મૂર્તિ ઉપરનો લેખ તો પાછળથી લખાયેલો છે અને મૂર્તિ તો રાજા ત્રિવર્ણસિંહે બનાવેલી છે.' તેમની આ કલ્પના સર્વથા અસંગત છે. કારણકે તે માટે તેમની પાસે એક પંથુ પ્રમાણ કે પુરાવો નથી.

વળી, ખીજુ એ કે તેમની એ હવાઈ કલ્પનાને સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યારે જેટલી મૂર્તિઓ છે તે બધીય મહાભારતની પ્રાચીનતા કરતાંય વધારે પ્રાચીન કહી શકાય; કારણકે ડોક્ટરની કલ્પના પ્રમાણે તે દરેક મૂર્તિ ઉપર જે લેખો છે તે બધા પછી જ લખાયા છે. જગતમાં ઇતિહાસનો વિશ્વસ કરે એવાં પણ બેન છે એ વાત આ ડોક્ટરશાહી ઇતિહાસ વાંચ્યા પછી સ્વીકારવી જ નેઈએ.

૨

ડોક્ટરમહાશય આ એક ખીજ શોધ (?)—કે જે આજ સુધીમાં કોઈ પ્રણાલિ વિદ્યાને નથી કરી—કરતાં લખે છે કે: "પાર્શ્વનાથ પોતે ચાર મહાવ્રતોની પ્રરૂપણા કરતા હતા: ગૌતમશ્રુદ્ધે પોતે પ્રચાર કરેલા બૌદ્ધધર્મમાં પણ ચાર વ્રતો (જેને તે ધર્મના ગ્રંથોમાં અઘ્ઘ્ય કહેવામાં આવ્યા છે) નો જ ઉપદેશ આપ્યો છે." (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૪, ટિ. ૬૨)

ઉક્ત લખાણમાં ડોક્ટરમહોદય 'મહાવ્રતો' અને 'અઘ્ઘ્ય' એ બન્ને એક જ સમજતા લાગે છે. અને તેમની આ સમજણ અંધકારને પ્રકાશ અને પ્રકાશને અંધકાર કહેવા જેવી અપૂર્વ વિલક્ષણ છે. એમ છે તેથી તેને અપૂર્વ શોધ જ કહેવાય ને? અહિંસા, સત્ય, અસ્તૈય અને અપરિગ્રહ એ ચાર મહાવ્રતો છે, જેનું ખીજું નામ સંવર છે. સંવર એટલે પાપને રોકવાની પ્રવૃત્તિ. એ ચારે મહાવ્રતો પાપને રોકે એવાં છે માટે જ એ સંવરરૂપ પણ છે. આથી બિલકુલ હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને પરિગ્રહ એ ચાર પાપપ્રવૃત્તિઓ છે, જેનાં જેન અને બૌદ્ધ દર્શનમાં આસવ અને આસ્તવ એવાં બીજાં બે નામ પ્રસિદ્ધ છે. આસવ કે આસ્તવ એટલે કુદીમાંથી જેમ પાણી ચૂસા કરે તેમ જે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ હિંસા વગેરેની પ્રવૃત્તિ. 'આસવ' માં મૂળ ધાતુ 'સુ' છે અને 'આસ્તવ' માં મૂળ ધાતુ 'સ્તુ' છે. એ બન્ને ધાતુનો અર્થ ઝરવું—ટપકવું—ચૂકવું થાય છે. 'આસવ'નું પ્રાકૃતરૂપ 'આસવ' થાય છે, અને 'આસ્તવ'નું પ્રાકૃતરૂપ 'અપ્પહવ' કે 'અપ્પહવ' થાય છે. અર્થાત્ 'અપ્પહવ' શબ્દ આસવનો પર્યાય છે, અને તે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, પરિગ્રહ વગેરે પાપપ્રવૃત્તિઓનો સૂચક છે. ત્યારે ડોક્ટરમહાશય એ પાપપ્રવૃત્તિના સૂચક 'અપ્પહવ' શબ્દને ચાર મહાવ્રતો—અહિંસા, સત્ય, અસ્તૈય, અને અપરિગ્રહનો સૂચક કહીને એક તફાવત નવી જ શોધ કરે છે એમ જ કહેવાય ને!

જેનોના અંગસૂત્ર પ્રસન્નવ્યાકરણસૂત્રમાં એ 'અપ્પહવ' શબ્દ આસવ અર્થમાં વપરાયેલો

પણ છે. ‘પાદ્મવિસદમહાપણ’ના સંકલક પડિત હરગોવિંદદાસ પણ ‘અણ્દય’ શબ્દને ઉક્ત આસવ અર્થમાં જ જણાવે છે:

અન્નગ) [ભાગવ] કર્મવધ કે કારણ હિંસાદિ,
અન્દય)

‘મારે-ડોક્ટરસાહેબે લગાવેલાં કેટલાં ગપ્પાં બતાવવાં? ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, ‘લુહદેવની માતાનું નામ યશોધરા’ (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૨) છે, ત્યારે ખરી રીતે તે લુહદેવની સ્ત્રીનું નામ યશોધરા છે. સ્ત્રીને માતા કરાવવી એ પણ એક અપૂર્વ શોધ જ છે ને?

લુહદેવના સિધ્ધોના નામ જણાવતાં ડોક્ટરમહારાજ ‘જલાયન’ (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૪) નામ જણાવે છે. ઉપરાંત તેઓ પોતાની એક ટિપ્પણીમાં લખે છે કે, “કેટલાંક બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં જલાયન લખ્યું છે.” (પ્રાચીન ભારતવર્ષ- પૃ. ૧૨, ટિપ્પણ ૩૮ તથા પૃ. ૬ ટિપ્પણ ૧૨.)

‘ડોક્ટરસાહેબે ‘જલાયન’ નામની નવી શોધ તો કરી, પણ તે તેમણે ‘કપા’ બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી મેળવ્યું છે તે લખવાની તેમને જરૂર નથી જણાઈ. નામ તો મોગલાન અથવા મોદગધ્યાન છે, પણ લિપિસાક્ષવિસારદ (૧) ડોક્ટરસાહેબે તેને ‘જલાયન’ વાંચ્યું જણાય છે અને એવું ઊલટું વચાથ ત્યારે જ નવીન શોધ યઈ શકે ને? ડોક્ટરના ઇતિહાસમાં લુહદેવની માતાનું નામ યશોધરા છે એ વાત ઉપર આવી ગઈ, પણ બીજી નવી વાત એ છે-કે તેઓ લુહદેવની સ્ત્રીનું નામ ‘યશોદા’ પણ જણાવે છે:

“ઉમરે આવતા સારા ખાનદાન કુટુંબની ‘યશોદા’ નામે ક્ષત્રિયકન્યા સાથે પાણિ-મહણ કરાવ્યું હતું.” (પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૧૦ તથા પૃ. ૧૩)

ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, “કેશિ નામના મુનિ થયા હતા તે કારાલપતિ રાજા પ્રસેનજિત—બૌદ્ધ ગ્રન્થોના રાજા પસાદિના ધર્મચરું હતા.”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૫) ડોક્ટરસાહેબ તેમના લખાણ માટે જવાબદાર છે ખરા? જવાબદાર હોય તો તેમણે કેશિ-મુનિ અને રાજા પ્રસેનજિત વગેરેનો ઉપરુક્ત જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે માટે તેમની પાસે કોઈ પ્રમાણ છે ખરું? હોય તો તે તેમણે ઉક્ત લખાણમાં કેમ ટાંક્યું નથી? કોઈ પેણ નૈન, કે બૌદ્ધ ગ્રન્થમાં કેશિમુનિ અને રાજા પ્રસેનજિતના કે પસાદિના સંબંધને લગતી વાત જ નથી આવતી. બૌદ્ધોના દીધનિકાયમાં પાયાસિ સુત્તમાં રાજા પાયાસિ અને કુમાર કાસ્યપનો સંબંધ આવેલો છે અને નૈનેના રાયપસેણિયસુત્તમાં રાજા-પએમિ અને કેશિકુમારના સંબંધની વાત આવે છે, પણ કોઈ સ્થળે પ્રસેનજિત વા. પસાદિની સાથે કેશિમુનિની હકીકત જ મળતી નથી. ત્યારે આવી નિરાધાર વાત લખીને શું તેઓ પોતાના ઇતિહાસની શોભા વધારવા ચાહે છે? અથવા એમની પાસે ઉક્ત લખાણ માટે કોઈ પુરાવો હોય તો જરૂર પ્રકટ કરવા દૃષ્ટા કરે.

વળી, ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ને છટે પાને તેમણે કેશિમુનિની જે પાંચ પેઢીઓ બતાવી છે તે કઈ પદ્ધતિથી આધારે? જે પદ્ધતિ ઉપરથી એ પેઢીઓ બતાવી છે તે પદ્ધતિ કેટલી પ્રાચીન છે? કેણે બતાવેલી છે? અને ઇતિહાસની કોટિમાં એ પદ્ધતિ મૂકી શકાય એવી છે ખરી? ડોક્ટરસાહેબ જવાબ દેવા જરૂર તરદી લેશે.

૩

ડોક્ટર સાહેબ લખે છે કે, “વળી મુદ્દર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા શાલિશુકનું નામ જોડાયેલું છે.”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૩૯૬)

આ બાબત વિશે મારે જણાવવું જોઈએ કે ડોક્ટરમહારાજ જે પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે તે રુદ્રદામનનો લેખ જ છે. એ લેખ અનેક સ્થળે મુદ્રિત થયેલો છે કાર્ત્તમ મહાવાળા ‘હિસ્ટોરિકલ ઈન્સ્ટ્રીપશન ઓફ ગૂજરાત’ ભાગ ૧ નામના પુસ્તકમાં તથા ભાવનગરના મહારાજ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ‘પ્રાકૃત, અસ્કૃત, ઈન્સ્ટ્રીપશન નામના શ્રી પિટર્સન મપાલિત ગ્રન્થમાં એ આખો લેખ પકિતવાર છપાયેલો છે તેની બધી મળીને વીસ પમિત્રો છે તેમાં વિશેષ નામો તરીકે ચઢન, રુદ્રદામન મહાક્ષત્રપ ઇત્યાદિ નામો મેં જોયેલા છે પણ એ લેખમાં કોઈ સ્થળે વા ‘કોઈ પકિતમાં ‘શાલિશુક’નું નામ મારા વાચવામાં આવ્યું નથી તમારે ૫ ૩૯૬વાળો ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ વાંચી મેં એ લેખને ફરીફરીને વાંચી જોયો તેના અનુવાદો અને તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ પણ ઘણી જ સદ્ગતતાથી વાંચી જોઈ, છતાં મારી નજરે એ લેખમાં કયાંય ‘શાલિશુક’નું નામ ન ચડ્યું તે જ ચડ્યું એટલું જ નહિ પણ એ લેખના મપાલિકા અને વિવેચકોની નજરમાં પણ ‘શાલિશુક’નું નામ નથી આવ્યું તો પછી તે તમારી નજરમાં શી રીતે ચડી આવ્યું ? તમે એમ જણાવ્યું હોત કે રુદ્રદામનના લેખમાં અમુક પકિતમાં ‘શાલિશુક’ના નામનો ઉલ્લેખ છે પણ તમે તો પ્રમાણ કે પુરાના આપનાના રાપય લીધા છે પણ મહાનુભાવ, આમ તે કઈ ઇતિહાસ લખાતો હશે ? તમે હવે આ વાત વેળાસર જણાવી નાખો કે રુદ્રદામનવાળા લેખમાં ‘શાલિશુક’નું નામ અમુક પકિતમાં આવેલું છે નહિ જણાવે તો તમે કલ્પિત વાતો હકારો છો એ કહેવું જરાય વધારે પડતું નથી વળી એ લેખ બાબત તમે એક બીજી પણ કુચેષ્ટા કરી છે તે એ કે “પ્રશસ્તિના બે વિભાગ છે ઇત્યાદિ”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૩૯૬) એ લેખ એક અખડ લેખ છે, તેના બે ભાગ જ નથી અત્યાર સુધીના ‘બધા શોધકોએ એ લેખને એક અખડ જ જણાવેલો છે તેમાં લિપિ કે ભાષાનું અતર નથી આમ છતાંય તમે બે ભાગ શી રીતે કલ્પો છો ? તમારી કલ્પનાની પુષ્ટિ માટે તમે કશું પ્રમાણ પણ આપ્યું નથી. આ ઉપરાંત ડોક્ટરમહારાજે એ રુદ્રદામનના લેખ બાબત બીજી પણ અનેક અનર્ગન કલ્પનાઓ (૫ ૩૯૩-૩૯૭) ચીતરી ચૂકી છે કે જે કલ્પનાઓનું નથી મો કે નથી માયુ આમ વિના પુરાનાથી લખનારને વાગવાં શું કહેવું ?

૪

ડોક્ટરસાહેબની આવાજીની શી વાત કરું ? એક તો તેઓ જે અક્ષરો જ્યાં ન હોય તેને ત્યાં વાંચી કાઢે છે, અથવા જ્યાં જે અક્ષરો તેમને અનુકૂળ ન હોય તેને બદલે બીજા અક્ષરો ચોઢવી કાઢી પોતાના ઇતિહાસનો અમત્કાર બતાવે છે ‘લિલ્લા રોપ્સ’ નામના પુસ્તકનું નામ આપી તેઓ તેમાંના લેખો વિશે લખતા જણાવે છે કે, “તેમાંના એક ઉપર મહાકથપ રાખ્દ છે”—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ ૫ ૧૬૪) આ મૂળ લેખ ‘એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા’ ભાગ ૧૦ નંબર ૬૫” ઉપર આવેલો છે અને આ બાબત ‘ગાઈડ ઓફ સાયી’ નામના પુસ્તકમાં (૫ ૧૩૬) પણ જણાવેલ છે તથા રાધાકુમુદ મુકરજીના ‘અરોક’ નામના ગ્રન્થમાં (૫ ૩૫) અને ભારતીય ઇતિહાસ ક્ષી સ્પરેલા માગ ૨ નામના હિંદી ભાષાના

ઇતિદામ મંથમાં (પૃ. ૫૬૨) પણ વિગતવાર દર્શાવેલી છે, છતાં ક્યાંય એ મૂળ લેખમાં 'મહાકાશપ' શબ્દ જ નથી પણ માત્ર 'કાશપ' શબ્દ જ છે. સન ૧૯૩૪ની આશુત્થિનાથા મહાવંશમાં (પૃ. ૧૬) "છવુસ્તિ (૬) 'શાલપગોતસ દેમાવતાનારવસ" આવેલો પાઠ છે. વાચકો જોઈ શકશે કે એ પાઠમાં ક્યાંય 'મહા' શબ્દ છે? વળી ઉક્ત લેખમાં 'મહા' શબ્દ ઉમેરી ડોક્ટરસાહેબ તેનો 'ભગવાન મહાવીર' એવો અર્થ કરવા માગે છે. પણ 'મૂલં નાસ્તિ કુલઃ સારતા?' ત્યાં લેખમાં 'મહા' શબ્દ જ નથી ત્યાં તે દ્વારા 'મહાવીર' અર્થ કદપાય જ કેમ!

ડોક્ટરસાહેબ લખે છે કે, "મરિકના લેખમાં જસોક્સ શબ્દ ૨૫૭૫ જે દેખાય છે. x x x પણ આ વિદ્વાનને નમ્રપણે પૂછવાનું કે, વાક્યમાં તો અશોક શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમા વિભક્તિમાં થયેલ છે એટલે તે શબ્દ કર્તા તરીકે લેખવાનો છે. ત્યારે જસોક્સ શબ્દ તો હટ્ટી વિભક્તિનો શબ્દ છે. તો શું હટ્ટી વિભક્તિનો શબ્દ કાર્ક કાર્યનો કર્તા થઈ શકે ખરો? x x x તેમ બીજી મુશ્કેલી એ છે કે જસોક્સ શબ્દ પછી થોડીક જગ્યા ખાલી છે ત્યાં ક્યા શબ્દ ગોડવવા ધારે છે? મારી માન્યતા એમ છે કે આ ખાલી જગ્યામાં જે શબ્દ હોય તે જ, કર્તા તરીકે એટલે કે પ્રથમા વિભક્તિના શબ્દ તરીકે હોવો જોઈએ અને તે શબ્દ કાં તો પૌત્ર અથવા શત્રુજ કે વંશજ હોવા સંભવ છે એટલે આખું વાક્ય જસોક્સ પૌત્ર એમ વાંચી શકાય"—(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ. ૪૨)

ઉપર્યુક્ત લખાણમાં ડોક્ટરસાહેબે પોતાની ભુલિના અને વ્યાકરણના જ્ઞાનના 'ચૂર' કરી નાખ્યા છે અને પેલી ખાલી જગ્યા જોનાં તેમજ જે કદપના કરી છે તે તો તેમની દુશામ ભુલિને જ મુએ એવી છે.

ડોક્ટરસાહેબ વ્યાકરણ કેટલું જાણ્યા છે તે તો હું જાણતો નથી. પણ 'જસોક્સ'માં હટ્ટી વિભક્તિ જોઈને તેમને કસી મૂંઝાવાની જરૂર નહોતી. ગૂજરાતી ભાષામાં 'આ ચોપડી મારી લખેલી છે' એ વાક્યમાં 'મારી' એ કર્તા છે અને તે હટ્ટી વિભક્તિમાં આવેલ છે. તે જ રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં કાર્ક પણ કર્તાસૂચક શબ્દ હટ્ટી વિભક્તિમાં જરૂર આવી શકે છે. જેમ 'રશિદસ્ય વૃત્તિઃ દેમવંદસ્ય કિંદ્રિ' એટલે કર્તામાં હટ્ટી વિભક્તિ નથી આવતી માટે 'જસોક્સ'ની હટ્ટી વિભક્તિનું શું થયે—એવી કદપનાને જરૂર અવશ્ય નથી. ડોક્ટરસાહેબ વ્યાકરણ ન જાણ્યા હોય તો હવે જરૂર જાણી લે અને 'વિવશતઃ કારવાનિ' તથા 'વૃતઃ કર્તારિ વટી' એ જાણા નિયમો કંદ્રય કરી રાખે. તેમનો જે આ પ્રસ્તુત કલિયુગી દનિદાસ લખાય છે તેમાં તેમને એ કંદ્રય કરેલું વ્યાકરણ ધાતું કામ આજમે. વળી ખડક ઉપરના ઉક્ત લેખમાં થોડી ખાલી જગ્યા બાળી ડોક્ટરસાહેબ અદ્ભુત કદપના ચલાવી રહ્યા છે અને ત્યાં નવાનવા શબ્દો ઉમેરવા પોતાની ભુલિને કમી રહ્યા છે. પણ તેમને હજી ખડકલેખનો અનુભવ જ નથી. હું તો એમ પણ કહી શકું છું કે જે ખડકલેખ વિશે તેઓ આ ઉત્પટાંજ કદપના દોઝાવી રહ્યા છે તે તેમજે જાને વાંચે હોય કે જોયે હોય એ પણ મંદભિત નથી જન્માતું. કારણકે તેમને ખાતરી લિપિ કે પાલી ભાષા એમાંનું એકે આવડતું નથી. માત્ર તેમની સજ્જિ તો ઉત્પટાંજ ગીનરવાની જ છે. ખડકલેખમાં ત્યાં જે ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં કાર્ક નામ રહી ગયું છે, વા તો કાર્ક નેતું જ નામ ઉમેરવાનું છે એવી કદપનાને સારુ નહિ જ પરંતુ ખડકની સજ્જિ

કેટલેકે ઠેકાણે સમ હોય છે અને કેટલેકે ઠેકાણે વિષમ એટલે ખાડાખડિયાવાળી હોય. છે એટલે ખડકની સમ સપાટી ઉપરનો અક્ષર સારી રીતે અને સહેલાઈથી કાતરી શકાય અને ત્યાં ખડકની સપાટી ખાડાખડિયાવાળી, ઊંડી કે ઊપસેલી વા ઝીણાઝીણા ખાડાવાળી હોય તેના ઉપર અક્ષરો સારી રીતે કાતરી જ ન શકાય, અને આ એક જ કારણથી ખડકોના લેખોમાં વચ્ચેવચ્ચે ખાલી જગ્યા હોવામાં આવે છે. આ હકીકત ખડકલેખનો અભ્યાસી સારી રીતે કળી શકે એમ છે, પણ આપણા ડોક્ટરસાહેબને ઇતિહાસજ્ઞાનનો સ્પર્શ પણ નથી એટલે તેઓ એ ખાલી જગ્યા જોઈ કાંઈ પણ ઇતિહાસમાં નવું નામ ઉમેરવા લક્ષ્યાંક જ ને ? પણ ઇતિહાસમાં નવું નામ ઉમેરવા જતાં કેટલી વીસે મો થાય છે, એની તેમને ખબર જ નથી !

૫

લખાણ બહુ લાંબું થયું છે, હવે તો તેને દંડાવવા જ ધારું છું. છેક છેલ્લે આપણા ડોક્ટરસાહેબની એક તદ્દન નવી જ શોધ વિશે જણાવી વાચકોનો કંટાળો ઓછો કરીશ.

ડોક્ટરસાહેબ જણાવે છે કે : “અત્મારમુધી જૈન પ્રગ્નમાં એમ માનવામાં આવે છે કે શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણસ્થાન મોક્ષકલ્યાણક—જંગાળ કક્ષાકામાં આવેલ પાવાપુરી છે. જો કે તે માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ તરફથી રજૂ કરાતો નથી જ” —(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ ૩૭૧). ઉક્ત લખાણ ઉપર ટિપ્પણ કરતાં ડોક્ટરમહાશય જણાવે છે કે : “આ ત્રીયે માટે સ્વતામ્બર દિગમ્બર બ્રહ્મજે, તે મંદિર પોતાની માસિકીનું છે, એમ સાબિત કરવા કોર્ટ ચડી, લાખો રૂપિયાની ધૂળધાણી કરી નાંખી છે; પણ ખરી રીતે તે જગ્યા મોક્ષકલ્યાણકની ભૂમિ જ નથી.” —(પ્રાચીન ભારતવર્ષ પૃ ૩૭૧, ટિપ્પણ પૃ ૪૪૫.)

ડોક્ટરસાહેબની આ શોધે તો કમાલ કરી છે. અને જૈન આગમની વાણીને પણ અન્યથા કરી નાંખી છે. જૈનોના પ્રસિદ્ધ સૂત્ર કલ્પસૂત્રમાં લખેલું છે કે :—“एषं पावाए मज्झिमाए हत्थिवाल्लस रत्नो रज्जुगमभाए अवच्छिन्नं वंशरावाधं वासावास उवागए ॥ १.२२ ॥” —(કલ્પસૂત્ર મૂળ) .

અર્થાત—“ભગવાન મહાવીરે પોતાનું તદ્દન હેતુ યોમાશું મધ્યમ પાવામાં રાગ્ન હતિવાલની રજજુકસભામાં કરેલું.”

આ પાવા અથવા પાવાપુરી તે હાલ ખિહાર પાસે આવેલી છે અને ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણસ્થળ પણ એ જ છે. એ માટે સૌથી પ્રજળ પુરાવો કલ્પસૂત્રનો ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ જ છે અને વધારામાં એ માટેનો આચાર્ય ગુણચંદ્રના મહાવીરચરિત્રનો ઉલ્લેખ, આચાર્ય હેમચંદ્રના મહાવીરચરિત્રનો ઉલ્લેખ તથા શ્રી જિનપ્રભાસૂરિનો અપાપાગૃહત્કલ્પ વગેરે ઉપરાંત પ્રાચીન તીર્થમાળાઓના પણ સંખ્યાબંધ પુરાવા છે, છતાં ડોક્ટરસાહેબ ફરમાવે છે કે “તે માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ તરફથી રજૂ કરાતો નથી જ”. જે સ્થળના નિર્ણય માટે આટલાટલા પુરાવા છતાં ડોક્ટરસાહેબ તેમાંનો એક પણ પુરાવો જોઈ શકતા નથી એ કેવી તેમની દિવ્યદષ્ટિ છે ??? ડોક્ટર સાહેબ જણાવે છે કે ‘પાવાપુરી’ શબ્દ ખોટો લખાયો છે. તેને માટે પુરાવો તેમની પાસે ખાસ કશો નથી પણ તેમની નિર્મૂળ કલ્પના જ છે. તે બાબત લખતાં તેઓ લખે છે કે : “જોકે જૈનશાસ્ત્રોમાં તો આ નગરીવાળા ભાગને

પાવાપૂરી તરીકે ઓળખાતી છે પણ તે સ્થાને ધી મદાવીઝ જેવા જન વિમૂતિના પ્રાણ દર્શાવે તે માટે તેને પાવાનગરી કહી દીધી છે x x x પણ ખરી રીતે તો તે વિદિયા નગરીની પૂર્વદિશામાં આવેલું એક પર જ છે અને તેથી મ્મિ ગમયમ્નું કે મનાવેની ગાથા પ્રમાણે પૂર્વ વિદિયા પાવાપૂરી કહે મરી રે—તે કહી માગી છે પાવાપૂરીને બદલે પર્વતપૂરી સખ્દ લગે કે ? કેમકે આ સ્થાનની આરે માન્ય પર્વતમાળા જ આવતી પડી છે અને તેથી લખનારે પર્વતપૂરી લખી હોય પણ નમ્ન કગનારે 'પર્વત' સખ્દને બદલે 'પાવા' વાગી પાવાપૂરી લખી દીધું હોય'—(પ્રાચીન ભાગવત ૫૦ ૧૯૬ ટિં ૧૨૪મુ)

આ દિષ્ટિએ તો ડોમટગનો જુદો જુદો મધુ ઉડુગન છે કે એટલું ઉડુગન બીજાને કાઈ કરે તો તેનો તો આમ જ સ્થાય પાળ મન્ય છે એ ડોમટગને કે જે જેમ કાં તેમ જુદો તાડવ મરી ન્હા છે

પ્રથમ તો 'પર્વતપૂરી' એના મુત્તર સખ્દની કલ્પના અને પછી કાઈ લખનારે 'પર્વત'ને બદલે 'પાવા' લખી દીધું કે એવી વળી સુદગતમ કલ્પના 'દું પૂધુ છુ કે યુ આગમમળથી માડી અત્યાગ સુધીના બધા મન્ય લખનારા, વિવેચકો, ગ્રીમકારો, અગ્નિકારો, પ્રણયકારો, મ્મકારો અને નમ્ય લખનારા લેખકો બધાય ભોળ મૂંઝા છે'

ડોમટગાદેન 'તમારી રચના જુદી ઉપર મળુ ગણો અને કાઈ પણ પુગલા બતાવ્યા મિત્રાય આવી ઉત્પત્તિ પ્રતિજ્ઞાન પ્રદર્શન ન મરે મને બા છે કે આ ઇતિહાસ લખનારને કાઈ ધનગના મિત્ર તરીકે ન ગોળખે જ્યાં તીર્થકલ્પમાં પાવાપૂરીનો ક'પ છે ત્યાં એમ પણ જણાવવું કે 'મહિમવાવાગ પુલ્લિ અપાવાપુરિ સિ નામં બામિ । સદેશ પાવાપુરિ સિ નામ કય જગ દ્રવ્ય મહાવીરસાગી વાગ્યમો । કયેવ ચ પુરિય મદવાહમુદ્ધદાસીરિયે નમિભગનાગો રલિત મારસજામળામિ ભાગત્તુ પુલ્લિદેસલ્પતે મહાશેળવને મગવવા માગમાઈ મગદરા રાદિભગવત્સિદ્ધા રિવિગ્ગા પ્પમુદ્ધા ।' (વિવિધ તીર્થકલ્પ, પૃ ૪૪, સિંહી મન્યમાલા)

અર્થાત્—'જે મધ્યમ પાવાનગરીમાં ભગવાન મદાવીઝ કાગધર્મ પામેના તે નગરીનું અમન નામ અપાવાપૂરી હતું, પણ ભગવાનના કાગધર્મ પામરાથી સહે તેને પાવાપૂરી કહી વળી, 'કેશવ મ્મ' એનાદશીને દિગે જલિગ આગથી જાગ ગોજન એક ગતમા સાધીને ભગવાન આતો આવના અને અદો આતી તેમજે ગૌતમ વગેરેને પ્રતિગોષ કરી દીક્ષિત કરેતા"

આ ઉદયેષમાં તો એ પણ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે, જલિગ ગામથી પાવાપૂરી જાગ ગોજન છેતી હતી વળી આ જલિગ ગામ મનુષ્યાતુકા નદીની પામે હતું મનુષ્યાતુકાનું આનનું નામ બનના નદી છે અને જલિગનું આનનું નામ જમમ્મ છે આ બન્ને ગયેતો પૂર્વ દિશામાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે અને ભગવાન મદાવીઝનું નિર્ણય તે જલિગ પાસેની પાવાપૂરીમાં જ થયું હતું એ શક સિનાની વાત છે

ડોમટગાદેન વળી એક બીજાને ધી ગમયમ્નું-ગજનો અગ્ન્ય પુગલો આપે છે

"પૂર વિદિયા વાવાપૂરી કહે મરી રે"

—પ્રાચીન ભાગવત

મને લાગે છે કે ડોમટગમદાચન આ કહીને અર્થ ન ગમત્યા નથી અને અમત્યા હોય તો તેમણે જાણી નેઈને જ વિપરીત કહેતા છે ધી ગમયમ્નું-ગજનું એક મન્ય

તીર્થમાળાને લગતું છે. તેમાં તેમણે જોનાનાં લગભગ બધાંય મુખ્ય તીર્થોને યાદ કર્યાં છે. તેમાં તેઓએ ઉપરની કડી મૂકેલી છે. તે કડીનું ખરું વાચન આ પ્રમાણે છે:—

“પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી રિજે મરી રે

મુગતી ગયા મહાવીર તીરથ તે નમું રે

—તીર્થમાળા સ્તવન-૬ ક્રી કડી.

આનો અર્થ એ જ છે કે: “પૂર્વ દિશામાં નરહિવાળી પાવાપૂરી નગરી છે અને ત્યાં ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા છે માટે તે તીર્થને નમન કરું છું.” આવે યોગ્યો અર્થ છતાંય ડૉક્ટરસાહેબ ‘પૂર્વ દિશિ’ શબ્દમાંના ‘પૂર્વ’ને ‘પૂર્વે’ બનાવી વળી એક નવો ‘વિ’ ઉમેરી અને એ ‘વિ’ને ‘દિશિ’ શબ્દ સાથે જોડી દઈ ‘વિદિશિ’ બનાવી અને તેને પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ‘વિદિશા’ બનાવે છે અને તે વિદિશાનો અર્થ હાલની ‘ભિલસા’ એટલે ‘સાંચી પાસેની નગરી’ એવો અર્થ કરે છે અને એમ અર્થ કરી એમ બતાવવા માગે છે કે, તે ભિલસામાં એટલે સાંચીમાં ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ થયું હતું. શી ગળબ કલ્પના, કેવી અદ્ભુત શોધનશક્તિ અને કેટલું બધું બિનજવાબદારપણું!

સ્થાનાભાવને લીધે જ મેં આ પાંચ મુદ્દાઓ જણાવ્યા છે. બાકી તો એ ડૉક્ટરશાહી ઇતિહાસમાં એક લીટી પણ સાચી હોય એમ મને તો જણાતું નથી. જે ‘સાચોર’ મારવાડમાં આવેલું છે તેને આ ભાઈ ‘સાંચી’ કહે છે એટલું જ નહિ, પણ ‘સાચોર’ની પોતાની કલ્પના બંધ બેસાડવા ‘સાંચી’ બદલે ‘સંચયપૂરી’ શબ્દ શોધી કાઢે છે અને પછી એ ‘સંચયપૂરી’ની સરખામણી ‘સાચોર’ સાથે કરે છે. ‘સાચોર’ વિશે જે જે હકીકતો જૈન સાહિત્યમાં મળે છે તેમનું તેમને ભાન જ કર્યાંથી હોય? તેઓ ‘સંચયપૂર’નો કલ્પ વાંચે એટલે બસ. પણ તે શાંચે કર્યાંથી? જેમને મૂળ ભાષા જ નથી આવડતી તેઓ બિચારા ગમે તેમ ઉત્પટાંગ લખે અને તેને ઇતિહાસનું નામ આપી અજ્ઞાનીઓને ભ્રમણામાં નાખે એ સિવાય બીજું શું કરી શકે? બીજું તો કાંઈ નહિ પણ આ વીસમી સદીમાં આવું તદ્દન જૂઠ્ઠાણું ચલવનારા દ્વિત યતા નથી એ પણ અજબ જોવું તો ખરું જ ને? અથવા આપણી ગુલામી દશા જ એ માટે જવાબદાર છે એ કહેવું બરાબર છે.

શોડા દિવસો પહેલાં પં. બેચરદાસ, જે મારા ચિરપરિચિત છે અને મારા પૂજ્યપાદ ગુરુ શ્રી વિજયસુરિના શિષ્ય હોઈ મારા સતીર્થ છે તેઓ શિવગંજ આવેલા. તેમની સાથે મેં આ ઇતિહાસની વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે: “એ ઇતિહાસ વિશે કશું જ લખવા જોતું નથી. જે ગ્રંથની એક પણ કલ્પના સાચી ન હોય તે વિશે શું લખવું? મારે મન તો એ ઇતિહાસ જ નથી; પણ માત્ર પાખંડ છે અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને ભ્રાન્તિમાં નાખનારું પુસ્તક છે.”

આ તેમનો અભિપ્રાય જાણ્યા પછી પણ મેં તેમને એ ઇતિહાસ બાબત લખવાની મારી પોતાની ઇચ્છા બતાવી અને તે કામમાં સહકાર આપવા ખાસ પ્રેરણા કરી. પંડિતજીએ મારા આ લેખમાં પોતાનો પ્રામાણિક સહકાર આપ્યો છે અને તે દ્વારા અમારું સતીર્થપણું વિશેષ રિનગ્ધ બન્યું છે.

હવે પછી પણ યથાવકાશે એ ઇતિહાસના બીજા અનેક મુદ્દાઓ ઉધાડા પાડવા વૃત્તિ છે અને બનશે તો એ બાબત એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવાનું મન છે.

પરમાત્મા સૌને સન્મતિ આપે અને સત્ય તરફ વાળે.

લોકચર્ચા

શેરથા (તા. કલોલ પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ

(સને ૧૯૩૫)

૭

[શેરથા ગામની લુદીલુદી વતની આવક કેટલી છે તે પહેલાં હપ્તામાં ભેળું. બીજા હપ્તામાં લુદીલુદી ખર્ચની બાબતો વિચારી. તેમાંથી અનાજ, ચી-દૂધ, ગોળ-ખાંડ અને મસાલા ગામમાં કેટલા પેદા થાય છે અને કેટલા બહારથી આવે છે અને ગામ પોતે કેટલું પેદા કરી શકે એમ છે તે વિશે વિચાર કર્યો. ત્યાર બદ કાપડ વિધેની સ્થિતિ વિચારી. કાપડમાં ગામની બમણી જમીનમહેસૂલ નેટલી રકમ ખર્ચાય છે અને સ્વદેશી મિલનુ કાપડ વાપરે તોપણ એ દ્વારા એક વરસની જમીન-મહેસૂલ નેટલી રકમ પરદેશ પચાસ ટકા વધુ છે તે ભેળુ. હવે ખર્ચની બીજી બાબતો લઈએ.]

રંગેલું કાપડ

ગામમાં સ્ત્રીઓના પોશાકમાં હાથેલું અને રંગેલું કાપડ જ વપરાય છે. તે કામમાં માણસો તૈયાર થાય અને અમુક ગામડાંના જગ્યામાં રમવાહાપવાનું કામ કરે તો એ ધંધો ચાલે એવો છે. દરેક સ્ત્રીઓના જેવી કાપડી ધરાઈનો એ ધંધો છે અને ગામડાંને માટે આવશ્યક પણ છે. ગામડાંના હાથપૂર્વગના ધંધામાં ધોળાં કપડાં પહેરવામાં અગત્ય છે એટલે તે ગામડાંની કાપડી જરૂરિયાત છે. મિત્રોના ધોળા સાદા કાપડો પહેરતાં થયાં છે પણ તેનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે.

દીવાસળી

દીવાસળી, ગરીબ પંખાદાર માં કાંઈની રોજની કાપડી જરૂરિયાત છે. તેના ઉપર વેરો નાખીને તે જરૂરિયાત ગરકાતે મોઢી કરી મૂકી છે. પેટવાદ અને ખખાતની દેશી કંપનીની દીવાસળી કરતાં દિલ્હમાં ચાલતી પણ પરદેશી 'વિમ્બો' કંપનીની દીવાસળી વધારે વપરાય છે. હાથ, ખીટીમાં પણ દીવાસળીનો વપરાશ વધ્યો છે. બહારગામ આવનારજનાર લોકો તો દીવાસળીનો ધાણ વાળે છે. પહેલાં દીવાસળી વાપરવામાં જે કચ્છસર થતી તે દટિ ઓછી થઈ છે. હોંકા ભરવા કે દેવતા મગમાવવા ભાગે જ દીવાસળીનો ઉપયોગ થતો. હવે છૂટે હાથે દીવાસળી વપરાય છે. તેમાં કંઈક કચ્છસર થઈ શકે. જાણી આ મીનર ચિત્રા ચત્રારી લેવાનો પ્રશ્ન નથી. માત્રી દેશી કંપનીઓ વધે અને તેના માત્રનો પ્રચાર થાય તેમ સારું.

એરડિયું-પાસતેલ

ગામડાંની દટિએ આ પ્રશ્ન અતિમહત્વનો છે. એરડિયું નેટલું દેશી છે તેટલું જ પાસનેલ પરદેશી છે અને તેની દેશી પેદાશ થવાનો અવકાશ નથી. દરેક બેઝન એરડા પકે છે છતાં ધેરધેર મિત્રનું નિવેશ વપરાય છે અને થોડુંથોડું પામનેલ વપરાય છે. પામનેલનો બહુ પ્રચાર નથી. કાંઈ સહેલીગતિનાં કુટુંબોમાં અમર ચોમાસામાં ખામ જરૂર થાય ત્યારે જ પાસનેલ વપરાય છે.

દિવેલ કરતાં ધાસતેલનું ખરચ દેખીતું કંઈક ઓછું આવે. પણ ગોળા ફૂટે તેનું ખરચ અને ફાનસનું ખર્ચ ગણતાં સરવાળે બહુ ફેર ન પડે. દિવેલ બાળવામાં તો દિવેલ સિવાય બીજું કંઈ ખરચ જ નહિ. કોડિયાં અને દિવેલની તો કિંમત જ નહિ. ખેતરના એરંડા પિલાવી લે તો ફક્ત ધાંચીની મજૂરી જ આપવી પડે અને પહેલાંની માફક દિવેલ ઘેર તૈયાર કરી લે તો તો કંઈ ખરચ જ નહિ. ઊલટું જોળ નફામાં પડે. પરંતુ દિવેલ બાળવામાં ઘણી અગવડ છે. કોડિયામાં દિવેલ બાળવું સગવડભર્યું નથી. તે રીત સ્વચ્છ નથી. તેનાં પ્રકાર ઝાંખો પડે છે. કોડિયાનો દીવો, પવનમાં કે ખેતરમાં રહે નહિ અને ચોમાસામાં જીવડાં હેરાન કરે. આથી દિવેલ બાળવાની સુધરેલી રીત જોળી કાઢવી જોઈએ. ધાસતેલની માફક તે ફાનસમાં બળે અને દિવેલમાં ચડાવી શકાય એવી રીત શોધી કાઢવી જોઈએ; અથવા તો ગામડાંમાંથી પેદા થતી વસ્તુઓમાંથી ધાસતેલને બદલે બીજું કંઈ બનાવવું જોઈએ; અગર તો રેલવે કંપનીઓની મારફત દિવેલને વધારે પ્રવાહી બનાવી તેમાં મિથણ કરી તેનો ઉપયોગ બતાવવો જોઈએ. આનું કંઈ કર્યા વગર દિવેલનો વપરાશ અત્યારના સ્વરૂપમાં ટકે તેવો નથી. સહેલાઈથી અને સગવડભરી રીતે દિવેલ જોળી શકાય અને ખર્ચમાં મોંઘું ન પડે એવી રીતે બતાવવામાં આવે તો ધાસતેલનો વપરાશ ગંધ કરી શકાય. કપાસની માફક દિવેલ એ દરેક ગામમાં થતા હોઈ આ સુધારાથી ગામડાંમાં ઘણી સગવડ અને બચત થામ તેમ છે. કોળિયું કે તેલ બાળવામાં અનુકૂળ પડે કે કેમ અને તે પોસાય કે કેમ તે પાણી તપાસવા જેવું છે.

અત્યારે દિવેલ લગભગ બધું મિલનું જ વપરાય છે. ધાંચીને તલ કરતાં એરંડા પીલવામાં મજૂરી અને ખર્ચ વધારે આવે છે એટલે તે એરંડા પીલવાનું પસંદ નથી કરતા. તે બન્ને કામમાં નીચે પ્રમાણે ખર્ચ અને મજૂરીમાં ફેર પડે છે. મિલના એરંડિયાની હરીફાઈમાં ધાંચીનું એરંડિયું મોંઘુ પણ પડે છે.

તેલ-દિવેલનું મજૂરી-ખર્ચ

(માસિક)

આવક રૂ.	તેલ ખર્ચ રૂ.	આવક રૂ.	દિવેલ ખર્ચ રૂ.
૨૫) ૪૦ મણ તલનું પિલામણુ	૩) ઘણીનું સમારકામ	૫૭) ૬૦ મણ દિવેલાનું પિલામણુ	૨૭) બળતણ લાટબદ-
મણના ૦-૧૦-૦ લેખે	૧૭) બળદનું ખર્ચ	મણના ૦-૮-૦ લેખે	૬) લવાના
	૧૦		૪) પડવડના
	૧૫ મજૂરીની બચત		૭) બળદનું ખર્ચ
			૩૯)
			૧૧) મજૂરીની બચત

એરંડા પીલવાનું કામ તલનો પેડે એક માણસથી થઈ શકે નહિ. બીજો માણસ મદદમાં જોઈએ એટલે માસિક રૂ. ૧૧) એક માણસની કમાણી ન થઈ. જેટલે અંશે બળતણના ખર્ચમાં બચાવ કરે તેટલે અંશે ખર્ચ ઓછું થાય અને આવક વધે. તે પ્રમાણમાં

મળનથી વાદી લાવવાની મનૂરી પણ વધે અત્યાગના વખતમા એમ મહત્ત મળનથી વાદી લાવવાનું મુરદેન થયુ છે

ધાચી આખા ગમ્મમા, ચોમાગાના નજી મદિના અને કામનધીના દિવસો ગાદ કરતા ૭૦૦ મણુ એરડા પીથી રોકે તેનુ ૩૦૦ મણુ દીવેન ઉતર ગામમા આગળે ૫૦૦ મણુ મિલનુ દીવેલ ખપે છે એટલે ત કામ ધાચીને મગે તો મે ધાચીની રોજી થર્ન

પહેના પોતાના ખેતગના એરડાનું દીવેન નીચેની રીતે લોકો ધેર તંવાગ કરતા એ દીવેલ શુધમા મારુ મણાણુ પણ દવે એ મનૂરી કાણુ કરે ?

હાથે એરડિયુ બનાવવાની રીત

એરડાને કાગ શેફી નાખે અગર પાણીમા માદે રોકના કરતા ગાદવાથી ખાડવાની સુગમતા વધે પછી ખાણિયામા ખાડે ઉકાળવા જેવા એકરસ ખડાય એટલે તપેરામા પાણી રેડી તેમા એકરસ ખાડેલા એરડા નાખી ઉકાળે જેમજેમ એરડિયુ ઉકળીને ચોખ્ખુ તરીને ઉતર આન તેમતેમ ગમ્મ કપડાના કકડા વતી કે વાગના દુધાથી એરડિયુ લઈને નિચોરી લે આ ગોરડિયાને ફરીથી ઉમળીને મુદ્દ કરવાની જરૂર પડતી નથી પાણી છતા એરડિયુ તથારે ઉતરે છે ખેળ પણ વધારે મારી નીકળે છે

ઉપર પ્રમાણે લોકો જે દીવેન ગનારી લે તો મારુ છે, અથવા તો ધાચીને મનૂરી આપી પિતારી લે તોય મારુ ધાચીનુ તંવાગ દીવેન વાપરે તો પણ દીક છે પણ ધાચી તે ન પીને અગર તેમ કનુ તો ન પાવવે તો ભવે લોકો મિલનુ દીવેન વાપરે પણ તેમને ધામતેનને મલે દિવેન તાપના કરતા ભેઈએ

ધાચીના દીવન કરતા મિલનુ દીવન પાતળુ હોય છે અને વધારે બગે છે એવો અનુભવ છે પરંતુ ભારતો તકાવત બતા ધાચીના દીવેલની તરફથીમા બહુ ગહેલુ નથી વળી તે ખાવાની ચોજ નથી એટલે તને માટે ત્યાગના દીવસનો બહુ આમદ ગણતા જેવો નથી ધાચી ચોખ્ખુ તેન પુરુ પાડે અને ખીજન તેન તંવાગ રજે તો તેને પૂરતુ કામ મળી ગહે એટલે ધામતેનને જ બે સુધાગલી ગીતે એરડિયાનો વપગશ નથોતો હોય તો ધાચી કે મિલનુ ગમે તે તંવાગ એરડિયુ તાપર તો પણ લાજ જ છે લોકો દીવેન થોને તંવાગ કરી લે અગર મનૂરી આપીને પિતવાવ તો મરતુ જ પડે એટલે અને ધાચી બજેને અનુકૂળ પડે

વ્યમનો

હતર ખર્ચમા વ્યમનોનુ ખર્ચ પહેલે નમરે આવે કે, અને કુન કૌટુંબિક ખગચના ૫૭૮૩ થાય છે કુટુંબદીઁ રૂ ૧૧-૬-૫ આવે છે ગરીબ પંચાદાર આ કોઈતે જે વ્યમન પાછળ થોડુથણ ખચ ચાર છે ખોગાના જેવી તમાકુ એ દરેક ઘરની આસપાસ જરૂગિયાત થઈ પડી છે તમાકુ થોડી ગામમા થાય છે અને મદારગામથી પણ આવે છે ગમી મદારથી આવે છે બીડીઓ વાગવાનું ગામમા ચાલે છે તેના પદાર મદારગામથી આવે છે તંવાગ બીડી મદારગામથી પણ આવે છે ગિગાગેટો દળુ વપગની નથી ગામાન્ય ગીતે લોકો લોકો તાપરે છે લોકો, તમાકુ બીડી ચનમે રંગેનું કુન ખગચ ગણતા ગામને માથે તે ખાતે આગળે ૨ ૫૦૦૦નો મોળે છે દરેક ગામ ઉપર આ ખર્ચો આપો જ બોળે હોય છે

આ ઉપરાંત દારૂનુ ખર્ચ દારૂના ખગચો આગળ મદરો મુરદેન છે કે એનું ખર્ચ ખચ વખાને નહિ દારૂનામાથી વ્યમને જેમલે લખાણુ છે તે પણ ચોખ્ખુ હોય એમ વ્યમને

લાગતું નથી. ધણાએ લખાવ્યું જ નથી એટલે તેનું કુલ ખર્ચ આંકડામાં આવ્યું છે તે કરતાં ઘણું વધારે હશે. લોકો-તેનું ખર્ચ લખાવતાં શરમાય છે, છતાં ઠાકરડાં કામમાં બહુ ઓછા તે વ્યસનમાંથી મુક્ત હશે. ખીતાં ખીતાં તેમણે રૂ. ૧,૨૦૦નો અંદાજ આપ્યો છે. કાઈ પોતે ન પીએ તો મહેમાનને પિવડાવે. જેમ બીજી કામોમાં મેમાનને આ પિવડાયા વગર ચાલતું નથી તેમ ઠાકરડામાં દારૂનું છે. મેમાન ખીતો હોય તો ના નહિ પાડે. સવાયા દોઢા ત્યાજના કરીને કે ઘરનાં વાસણુ ગીરો મૂકીને પણ દારૂ પાશે. છાકરાને ખાવાના સાંસા હોય તોપણ કેટલાક દારૂમાં પૈસા ખર્ચે છે. એટલે તે કામમાં દારૂના ખર્ચનો બોને લગભગ દરેક ઘર ઉપર છે. શક્તિબહારનો છે અને સોએ સો ટકા નકામો છે. પણ બીજી કામો જેમ ખીતનું વ્યસનને વળગી રહી છે તેમ આ લોકો દારૂને વળગ્યા છે. સમજે છે, શરમાય છે છતાં તે ખર્ચ કર્યા વગર રહેતા નથી.

તમાકુ અને દારૂનો છવનની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ કંઈ ઉપયોગ નથી. આમોહવાની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગ નથી. છતાં એની મોહિની એટલી ભારે છે કે દરેક તેમાં ફસાય છે. જેઓ ધીરૂંધ માટે પૈસા ખર્ચી નથી શકતા તે પણ તમાકુનું ખર્ચ કરે છે. ધણા માણસો ધારે તો મહેલાઈથી તેમાંથી મુક્ત રહી શકે છે. સ્ત્રીઓ તો ભાગ્યે જ પીએ છે, કાઈ ઘસે, સૂધે કે ખાય તે જુદી વાત છે પણ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ તેનાથી મુક્ત છે. એ બતાવે છે કે આ સુધારે શક્ય છે; મુશ્કેલ છે, પણ અવ્યવહારુ નથી. કાઈ મહાન વિભૂતિ, લોકોને આ વ્યસનમાંથી છોડાવી શકે તો જરાય નુકસાન વિના પ્રજાને ખર્ચમાં મોટી બચત થાય. તમાકુના સાત્રાજ્યનો નાશ કરે એવો કાઈ મહાવીર જગવો જોઈએ. દારૂ ખાતલ ધાર્મિક માન્યતા બંધાઈ છે તેનું તમાકુને વિષે થવું જોઈએ.

સાવરણી

સાવરણી પહેલાં દાહની કરતા તેને બદલે કુલ ચૂકતે અમદાવાદથી લાવે છે. ૧૯૦૦ની સાલ પછી પાણીનો ભેજ ઓછો થતાં દાહ હવે નહિ જેવો થાય છે એમ કહેવાય છે. આ કથનમાં કેટલું સત્ય છે તેની અમને ખબર નથી. ઘરદીક સરેરાશ વાર્ષિક ચાર આના આ ખાતે વપરાય છે.

દોરડાં-દોરા

દોરડાં પોતાના શણનાં કે ગામનાં શણનાં હાથે ભાગીને મોટે ભાગે વાપરે છે. સૂતરનાં કરવા માટે સૂતર અમદાવાદથી લાવે છે. હાથનું સૂતર થાય તોપણ દોરડાં માટે હાથનું સૂતર વાપરવાના દહાડા હજુ દૂર છે. તે જ પ્રમાણે કુટુંબદીક વાર્ષિક સરેરાશ પાંચ આનાના સીવવાના દોરા બહારથી આવે છે. તેને બદલે હાથના દોરા વાપરવાની આશા રાખવી તે પણ વધારાપડતી છે. રેટિયાનું કામ જરાજર ચાલે તો એ પણ થઈ શકે.

ટાપલા

દરેક ખેડૂતને અને ટોરવાળાને દર વરસે ટાપલાની જરૂર પડે છે અને તે ગામના ભાગી પૂરા પાડે છે. તે પહેલાં સાંઠીઓના કરતા તેને બદલે હવે વાંસના કરે છે. સાંઠીઓ ખેતરની ત્યારે વાંસ બહારના. પણ વાંસના વધારે મજબૂત થાય એટલે હવે સાંઠીઓના કાઈ વાપરતું નથી. કુટુંબદીક સરેરાશ તેર આનાના વપરાય છે.

સોડા-સાણુ

સોડા-સાણુનો વપરાસ પ્રમાણમાં ઓછો છે. કુટુંબ દીક રૂ. ૦-૯-૦-નવ આના આવે છે. કૂવા ચાલતા હોય ત્યાં ચોખ્ખા પાણીથી કપડાં ધોઈ નાખવાનો રિવાજ વિશેષ છે,

છતાં પહેલાંના ઊસની જગ્યા પરદેશી સોડા-સાબુએ લીધી છે. દેશી કંપનીના સાબુ હોય તો પણ કોસ્ટીક સોડા અને ધોવાનો સોડા તો વિદેશી આવે. એટલે સાબુમાં પ્રાંતિજ્ઞા જેવા દેશી ગોળા વપરાય તો સારા છે, અથવા ઊસ સંધરે તોપણ સાબુની ગરજ સારે.

બંગડીઓ

લાકડાનાં કે દાંતનાં બલ્લેયાંની જગ્યાએ છોકરીઓ અને નાની ઉમરની સ્ત્રીઓ હવે કાચની કે કચકડાની પરદેશી બંગડીઓ વાપરે છે. તેને બલ્લે જૂનો રિવાજ સારો છે. ખર્ચ ઓછું અને અકસ્માત પણ નહિ.

મુસાફરી

“રેલવેની અને મોટરની મુસાફરી પાછળ કુટુંબદીક રૂ. ૧૩ ખરચાય છે. છેલ્લાં દસ વરસથી મોટર શરૂ થઈ છે. તેમાં ગામના વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૮૦૦ જાય છે. એના બદલામાં ગામને લાભ કેટલો? કેસ ઉપર ખેતરમાં માઈલોના માઈલો ચાલનારને અને ચારના ભારા ઉપાડનારને બે ગાઉ રેશને જવું એ મોટી વાત નથી. એટલે આ ખરચ બિલકુલ વધારા-પડતું છે. મોટર, છૂટકછૂટક વેપારીઓનો માલ પણ ઉપાડી લાવે છે. તેટલા પ્રમાણમાં ગાડાવાળાને અને રાવણિયાને જે નુકસાન થાય છે તે વધારાનું. નજીકનજીકનાં રેશનોવાળાં ગામડાંમાંથી લોકો મોટરમાં ખેસવાનું બધ કરે તો ખાસ અગવડ વિના થોડી બચત કરી શકે.

રેલવેની મુસાફરી પણ નકામીનકામી ઘણી થાય છે. પણ તે અનિષ્ટ એટલું વધી ગયું છે કે તેમાં જલદી ફેરફાર કરવો મુશ્કેલ છે. બીજી બાબતોમાં ગ્રામવૃત્તિ સુધરશે તો તેની અમર દરેક ભતના ખર્ચ ઉપર યશે. અત્યારે તો કોઈ મોટર છોડીને પગે ચાલવાની વાત કરે તો તેને અનુમતિ આપવાને બલ્લે ગામ લોકો ઊલટા પ્રશ્ન કરે છે કે “મોટર છે ને? મોટરમાં બસો ને? ચાલો છો શું કામ?” કોઈ પગે ચાલે તો તેને કંજૂસ ગણે છે. નકામું ખરચ શા માટે કરવું એવી મનોવૃત્તિ નથી. આ બાબતમાં અત્યારે ગામડાંના લોકોની મનોવૃત્તિ જ બૂલભરેલી છે. તે બદલીને સાચી ગ્રામવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, અને સાદાઈ, કરકસર તથા ઉપયોગીપણાના ખ્યાલો દાખલ થવા જોઈએ. ખોટી મોટાઈ અને દંભ જવાં નહીંએ.

દવા

ગામમાં એક સાર્વજનિક દવાખાનું ચાલે છે. તેમાંથી એક પેસો ફી આપીને સાધારણ રોગની દવા મળી શકે છે. ખામ જરૂર પડે ત્યારે લોકો ઉવારસદ, કલોલ કે અમદાવાદ જાય છે, અને ત્યાંથી મોટે ભાગે દાકતરોની મોંઘી વિલાયતી દવાઓ લાવે છે. પહેલાંના સરતા ઉપચારોનો જમાનો ગયો છે. સાસ્ત્રીય દવા કરનારા પણ ઓછા છે. દાકતરી કોલેજોમાં વિલાયતી તૈયાર દવાઓ શી રીતે વાપરવી તેનું જ શિક્ષણ અપાય અને દેશી વનસ્પતિની દવાઓનું કેવળ અજ્ઞાન સેવવામાં આવે, તેનો અભ્યાસ ન થાય, શોધખોળ ન થાય, કુદરની ઉપચારોનો કોઈ ભાવ ન પૂછે અને એ કોલેજોની ડિગ્રીઓવાળાને જ નોકરીઓમાં અને સમાજમાં રથાન મળે તેનું પરિણામ બીજું શું આવે?

બેડા

બેડા ગામના મોચીના બનાવેલા અને ગામના જ ચામડાના મોટે ભાગે વપરાય છે. બહારનું તૈયાર ચામડું ઓછું આવે છે. બેડામાં પરદેશી ફૂદડીઓ મોડાવવાનો લોકોને મોહ હોય છે તે રિવાજ હાકરડાઓમાં ખામ કરીને છે. ફૂદડીઓમાં ગામના રૂ. ૫૦ જાય છે.

તેથી જોડા જલદી ફાટે છે; અને જોડાદોડ નકામું ચારગાડ આના વધારે ખર્ચ થાય છે. પણ રિવાજ પડ્યો તે જતો નથી. કાઈ તેની ઉપયોગિતાનું સમર્થન કરી શકતું નથી.

જોડામાં ચેડ નખાવવાનો પણ શોખ હોય છે. ચેડનું ચામડું વાપરે તો મોંઘુ પડે, એટલે મોચી, વગડામાંથી પૈસાના શેર વીંછીડા મંગાવીને, ઘાસતેલમાં પલાળી તળિયાની વચમાં ડોકી ખેસાડે છે તેથી તાકાલિક અર્થે સરે છે. થોડો વખત ચેડ ખેલે છે. ચેડના ચામડાની પેઠે તેની લાંબો વખત અસર રહેતી નથી, છતાં ઘરડાને તેથી સંતોષ થાય છે અને લગભગ વિના ખર્ચે ચેડની ગરજ સરે છે. ચેડથી પણ જોડાનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે, છતાં તેનાથી થતા અમયમ અવાજને લીધે લોકો તે પસંદ કરે છે. ચેડના કરતાં કૂદડીઓનું ખર્ચ વધારે વોંધાપડતું છે તે કાઢવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. તેમાં જે શોખની અને મોટાઈની ભાવના છે તે બદલાવી જોઈએ.

વાસણ-નળિયાં

ધાતુનાં વાસણ કરતાં માટીનાં વાસણની જરૂરિયાત, ઘરઘરની અને દર વરસની છે. કુટુંબદોડ દર વરસે સરેરાશ રૂ. ૧-૧૨-૦ નાં માટીનાં વાસણ આવે છે પણ તે ઘણુંખરાં બહારથી આવે છે. ગામની માટીનાં વાસણ સારાં ચર્ધ શક્તાં નથી એમ કુંભારોનું કહેવું છે એટલે ખીન્ને ઉપાય નથી. નહિ તો કુંભારને માટે કાચમની કમાણીનું સાધન છે. જે વાસણ આવે છે તે આ પ્રદેશનાં ગામડાંમાંથી જ આવે છે. વાસણોની પેઠે માટીના હોશ અને ચલ્લમે માટે પણ માટીની મુશ્કેલી છે. જ્યાંઅંધ બનાવવા એટલે વપરાશ પણ નહિ.

તાંબાપીતળનાં વાસણ અને ડાલો તો બહારથી જ આવે છે. એટલે અંશે રાંધવા માટે અને પાણિયારામાં માટીનાં વાસણ વધારે વપરાય તેટલે અંશે ધાતુનાં વાસણ ઓછાં વપરાય. માટીનાં વાસણ વાપરવાનો રિવાજ હજુ વધારે છે. છતાં કુટુંબદોડ વાર્ષિક લગભગ ત્રણ રૂપિયાનાં ધાતુનાં વાસણ આવે છે.

પતરાં દાખલ થવાથી નળિયાંનો વપરાશ ઘટ્યો છે. એટલે કુંભાર દર સાલ નળિયાં પકવતા નથી. કાઈ નવાં ઘર થવાનાં હોય અને ઘરાટ્ટી હોય તો પકવે. નવાં ઘરને પતરાં નાંખવાનાં હોય તો કુંભારને કંઈ કરવાનું રહે નહિ. દર વરસે સંચારવાની નક્કીફને લીધે અને વાંદરાંની દરકતને લીધે લોકો પતરાં ખરીદ કરે છે. ઉનાળા ક શિયાળામાં પતરાં અનુકૂળ નથી. ગામડાંમાં વળી મેડા વિનાનાં ઘર ઘણાં હોય એટલે ખાસ મુશ્કેલી પડે. જૂનાં નળિયાંના ઘાટ અને બનાવટમાં કંઈ સુધારો ગાય અને ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ ટળે એવો ફેરફાર થાય તો પતરાંનો ખર્ચ ઘટે. પણ કુંભારો તેવો સુધારો કરવા તૈયાર થવા જોઈએ. તેમનામાં નહું કરવાની વૃત્તિ આવવી જોઈએ અને સુધારો ગામડાંનાં ઘરોમાં દાખલ થઈ શકે અને પોસાઈ શકે એવો હોવો જોઈએ. નળિયાંની હાલત બનાવટમાં ઉપરના ધોરણે કાંઈ સુધારો થવા વગર પતરાંની વપરાશ ઓછી થવાની નથી.

કલાઈ

કલાઈ કરવાનું કામ ફેરિયા કરી ન્વય છે. ગામનો એક માણસ પણ કરે છે. આ સંબંધમાં અમને નોંધવા જેનું એ લાગ્યું છે કે ગામનો માણસ જે કલાઈ કરે છે તેના ધંધો કલાઈનો નથી પણ ખીન્ને ધંધો નહિ મળતાં આ ધંધો શીખીને તેણે ઉપાડી લીધો છે. તે કામચલાઉ કડિયાનું કામ પણ શીખ્યો છે, એટલે ગમે ત્યાં માથું મારીને પોતાનો રસ્તો કરે છે. અમને આ માણસની વૃત્તિ ગમી. આપણા કારીગરો, તેની પેઠે, ધંધામાં ફેરફાર

કરી લેવાની વૃત્તિ કેળવે અને નરા કામમા ઉત્સાહ જતાવે તો જનદીથી ધધાઓમાં ધણી સુધાગ દાખલ થઈ શકે અત્યાગે તો ગિયતિ એવી છે કે નરા નળિયા જનારવાનો ધવો કમાણીવાળો હોય છતાં પગપૂર્વથી જુદુ કગ્ના હોય તો કુમાગ નળિયાનું શીખીને તે ધધો ઉપાડી નહિ લે અત્યાગની દમના નળિયા પાડ છે તે પણ જહારથી નરીગરો બોલાવીને પડાવે છે પણ પોતે શીખી લેતા નથી જગજને નરી જાતનું શીવણુમાં નથી આવડતું અને લેકા પૈમા ખરચીને તે કામ જહાર કગવે કે, છતાં જગજમા નવુ નામ શીખનાની તૈયારી નથી ચાલતુ આ યુ હોય તેને જ વળગી ગહેતુ નવો ચીલો પાડવો નહિ એવી શિધિય મનોવૃત્તિ ધાયેની છે એને વીધે આપણા લોકાની સ્થિતિમા સુધારો કરનાની ધણી મુશ્કેલી છે આથી અમને આ કનાઈનાળાનો દાખનો અનુકરણ કરા જેનો લાગ્યો

લુહાગનુ ૧મ પગદેચી લોખડના માનની દરીકા) ને લીધે ધણુ ઓણુ થઈ ગયુ છે તે નાઈનુ અને રેળ કરનાનું કામ ઉપાડી લે તો નાર્ષિ ૩૧ ૨૦૦) કમાગીમા વધારો કરી શકે લુહાગના ધધાથી ટેગયેનાઓને આ કામ કરવા માટે નવુ કાર્ધ શીખવુ પડે કે પોતાનો ચાનુ ધધો છોડી દેવો પડે એવુ નથી પણ તેણે ઉપગ જણાવેની ફેરફારને અનુકરણ વૃત્તિ દાખની જોઈએ

નર્મદા

ધર્મદા ખર્ચમા કાકગડા કામનું વહીવચાનું અને તરગાગાનું ખર્ચ અમને તોધવા જેવુ લાગ્યુ છે કાકગડા કામે પોતાની જહોજલાવીના વખતમા આ લેફાને પોયેના તે અત્યારે ગરીબ ચરા છતાં આપત્તાની મોટાઈને નામે થોડેધણે ચારો પોયે છે ખોટા વખાળ માલખી કુનાય અને ધગની તપેની વેગી આવીને કે સવાયા દોઢા પૈસા લાનીને પણ તેને આપે આવા વધાગપજતા ખર્ચો કોઈ નથ કગવી શકે તો એ કાગને વાર્ષિક ધરદીક લગભગ બે પિયા જ્યે વહીવચાને જેટલા પૈમા આપે છે તેમાથી તો એમની કામના નધા કાકગનું રહેટપેન અને પુરતકા ગરેરેનું જાણામજીખય નીકળે અને માનાપ ઉપગ, સીધી રીતે જગય બોને પડ્યા વિના નધા છોટગ ગફત લાણે પણ એવો દરિમિદુમા ફેરફાર કાગુ કરી શકે ?

પાગીગગેએ જાગમા જથ કરીને તે વૃત્તિનું વહેણ જહોગ દિતાર્યે વાળ્યુ છે તેઓ નરા જમાનાની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ ચરા લાગ્યા છે તેમનામા, પુરતકાવય, દસખાનું અને કેળવણીના કામોમા, જહોગ દિતાર્યે પૈમા ખચચરાની વૃત્તિ જગી છે તે ધડા લેરા જેવી છે

સૂપડા

સપડા જહારથી વેચાત્ર આડ છે જેઁ ધગની ગે મામાન્ય જરૂરિયાત છે ધરદીક એક સૂપડું મામાન્ય રીને વપગલ ચમાન તે કામ કરી શકે એ ૧મ કરે તો વગમે ૩૧ ૧૬૦નુ કામ મગે

છત્રી

છત્રી પણ દરેક ધગની મામાન્ય જરૂરિયાત છે વરમે ૮૦૦ ઉપગત રૂપિયા તે ખાતે ગામમાથી જાય છે તે ગામમા પેદા થઈ શકે તેમ નથી છત્રી દેશી મગતી પણ નથી ખાદીની આવે છે તે અને ડગમગની છત્રીઓ અનુકરણ નથી તેથી છત્રી દરેકને પરદેશી જ

વાપરવી પડે એવી રિયતિ છે. તે સામાન્ય જરૂરિયાત હોઈ તે ધંધા માટે ખાસ શોધખોળ અને પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે. નેતરનો ઉપયોગ કરી હલકી છત્રીઓ બનાવી શકાય તો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે. છત્રીના કપડાનો પણ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકલ ચર્ચ શકે તો જ નવો નમૂનો કામમાં આવે. કિંમતની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર થવો જોઈએ.

ધુપેલ

તૈયાર સુગંધીદાર તેલો ગામમાં આવતાં નથી. કેટલાંક બેરાં કાચું તેલ વાપરે અથવા એરંડિયું પણ વાપરે છે. પણ મોટે ભાગે ધુપેલ વપરાય છે. તે બહારગામના ફેરિયા આવીને વેચી જાય છે, આ કામ ગામનો ધાંચી ઉઘાડી લે તો સહેલાઈ થી કરી શકે. ઘેર ધુપેલ પાડવું પણ સુસ્કેલ નથી.

રમકડાં

રમકડાંનું ખર્ચ ખાસ કરીને મેળા વખતે થાય છે. જાપાનીસ રબરના દડા અને રમકડાં આ ગામમાં પણ થોડા પ્રમાણમાં આવેલાં. દર વરસે એવું કંઈકેકંઈક આવ્યા કરે. પતંગનું ખર્ચ પ્રેણુ દર સાલ થાય. દાડખાનું ઘણું ફોડાય, પરંતુ ગામના ઠરાવને લીધે બહુ વપરાયું નથી. એવું જ વલણ પરદેશી ચીજોમાં થતાં બીજાં ખર્ચોને વિષે કેળવાય તો ખર્ચમાં ફેર પડે.

ટપાલ

ટપાલમાં ધરદીક લગલગ આઠ આના વપરાય છે. શહેરના લોકો ટપાલમાં જોટલા પૈસા સરકારી તિજોરીમાં ભરે છે તેના પ્રમાણમાં ગામડાંના લોકો બહુ ઓછું ખર્ચ કરે છે. વ્યક્તિઓ કરતાં જાહેર સંસ્થાઓનું આ ખર્ચ ઘણું હોય છે. કંઈ પણ નવું કામ ઉપાડવું કે પહેલું ટપાલખર્ચ થાય.

પરચૂરણ

સ્લેટપેનો પરદેશી આવે છે તેને બદલે દેશી કંપનીની હવે મળી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પરદેશી ફ્રાનસો અને ગોળાને બદલે પ્રભાકર કંપનીનો માલ દાખલ કરી શકાય. જર્મનીનાં ૮૮ નંબરનાં ચપ્પુ તો ઘેરઘેર દાખલ ચર્ચ ગયાં છે. આ પ્રદેશમાં, પેથાપુરમાં જૂના વખતથી લોખંડનું કામ સારું થાય છે, પરંતુ જૂની છરીઓમાં તેઓ સુધારો કરતા નથી એટલે આવેલા વિલાયતી માલ વપરાય છે. તેને બદલે દેશી ચપ્પુ તો મળે છે. તાળાં, સૂડી અને કાતર પણ દેશી મળે. સ્વદેશીની ભાવના જાગૃત થાય તો ગામડાંને ઉપયોગી આવી ઘણી ચીજો, ગામની બનાવટની નહિ તો દેશી તો મળી જ શકે. લોકોને પ્રમાણભૂત ખાતરીવાળો દેશી માલ ક્યો તેની ખબર પડવી જોઈએ. ધરગથ્ય વપરાશની પ્રમાણભૂત દેશી ચીજોની ગામડાંમાં લારીઓ ફેરે તો સગવડકારક ચર્ચ પડે. દેશી વિદેશી બેગો માલ વેચાય તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. લોકોને ખાતરી પડે અને છેતરપિંડી ન થાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

શહેરોની પેઠે અનાજ ભરવા માટે પતરાંના ડગા અને પીપ અહીં વપરાતાં નથી. ધડિયાળાં, બરણીઓ અને દર્પણ જેવી ચીજો પણ બહુ ઓછી મળે. કોઈને ત્યાં જાની કદાચ હોય પણ એનું ખર્ચ ધ્યાન ખેંચે એવું નથી.

[આહુ]

વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી
અવેરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પરેલ

શું ઉત્તેવાળ બ્રાહ્મણોનું રાજ્ય ઊનામાં હતું ?

ઐતિહાસિક ધ્યન મુજબ, મિદ્ધરાજ તરફથી જયરાજ એકા નામના બ્રાહ્મણને ઊના અને દેવરાડાના પગથા દાનમાં મળ્યા હતા ” આ વસ્તુ ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ નામક પુસ્તકમાં આપેલી છે આગળ ચાલના જણાય છે કે, “ પ્રભામપાટણના ગગન વિજયને કેટલાએક બ્રાહ્મણોને મારી ચંદ્રગ એકા પામેથી ઊના અને સોમદેવ પામેથી દેવરાડાનું રાજ્ય લઈ લીધું ” તો પછી—

(૧) ઉત્તરપુર (ઊના)માં ઉત્તેરાજ બ્રાહ્મણોનો રાજરાકાગ ક્યાથી ક્યા મુધી ?

(૨) રાજરાકાગ દરમ્યાન જયરાજ એકાથી મારી ચાત મુધી ક્યા ક્યા રાજ્યો થયા ?

આ બે પ્રશ્નો સકારીય નો છે. તો તે પર પ્રકાશ પાડતી હમીકત ઐતિહાસિક અન્ય પ્રમાણો મદિત જે પ્રાઈ જાણકાર મધુએ જણાવે, તો તેમનો આભારી થઈશ

દસમુખરામ અંખાલાલ ભટ્ટ

* * *

શ્રી ગ. ડિ. પાટે આ ચર્ચાપત્ર વાચવા આપતા એના લેખકને નીચેની મુશ્કેલી કુરાતો વિચાર આવે છે—“ મિદ્ધરાજ તરફથી જયરાજ એકા નામના બ્રાહ્મણને ઊના દેવરાડાના પગથા દાનમાં મળ્યા હતા ” એ પ્રમાણે ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ નામના પુસ્તકમાં લખેલું હોય તો પણ એ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીએ છે એવું માનવા માટે વધારે પુરાવાની જરૂર છે એ પુસ્તકના લેખક ઉપર પ્રમાણે દત્તકયા માત્રની દગે અને લખી નાખી પછી પ્રભામપાટણના વિજયદેવ ગગનએ ઉત્તેવાળ બ્રાહ્મણોને મારી નાખ્યાની દત્તકયા માટે પણ સ્વતંત્ર પુરાવા નથી માત્ર પ્રભામપાટણમાં વાગ્યે ગગનએનું રાજ્ય અમુક દાળે હતું એટલી વાત ચોક્કસ ઐતિહાસિક છે કારણકે દિટ્ટીનું લેખોમાં વાગ્યે ગગનએનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ બાકીની દત્તકયા માટે વિશિષ્ટ પુરાવાની જરૂર છે,

દોડ અને ધોણ

‘ધાવ્ ગતિ-શુદ્ધયોઃ’ ધાતુ, સંસ્કૃત ધાતુપાઠમાં પેલા ગણનો ઉલ્લેખપદી છે. તેના બે અર્થ છે: એક તો ગતિ અને બીજો શુદ્ધિ.

૧ ગતિનો સામાન્ય અર્થ માત્ર ચાલવું—એક સ્થળેથી બીજો સ્થળે જવું એવો તો છે જ. ઉપરાંત વેગપૂર્વક ચાલવું-દોડવું એ ભાવ પણ ગતિમાં સમાવેલો છે. જે ગતિ, ‘દોડ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે જ અહીં ‘ધાવ્’ ધાતુના અર્થરૂપે સમજવાની છે.

ધોડવું, દોડવું, દોડ, દોટ અને ‘ધા-નાખવી’ વગેરે શબ્દોનો સીધો સંબંધ ‘દોડ’ અર્થવાળા એ ‘ધાવ્’ ધાતુ સાથે છે અને ધોવું, ધોખી, ધોકો, ધોણ, ધોણ્ય, ધોતિયું, અધોતું વગેરે શબ્દોનો મૂળ જનક પણ એ ‘ધાવ્’ ધાતુ છે.

ગૂજરાતીના ‘મૂકવું’ ‘લાધવું’ ‘ખરીદવું’ વગેરે ક્રિયાપદોનો અત્યક્ષ સંબંધ, કાઈ મૂળ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે નથી પરંતુ તે તે ધાતુઓના માત્ર ક્રિયાસૂચક ભૂતકૃદંતો સાથે છે:

મુચ્ ઉપરથી મુક્ત-મુક્ક-મૂકવું.

લભ્ ઉપરથી લબ્ધ-લદ્ધ-લાધવું.

ક્રી ઉપરથી ક્રીત-કરીત-ખરીદવું.

એ જ પ્રમાણે ‘દોડવું’ વગેરેનો મૂળ સંબંધ ‘ધાવ’ ધાતુ સાથે નથી પણ તેના ભૂતકૃદંત સાથે છે.

‘ધાવ્’નું ભૂતકૃદંત ‘ધૌત’ ચાલ છે. દોડ, દોટx વા દોડવું કે ધોડવુંનો સીધો સંબંધ ‘ધૌત’ સાથે છે (કાઠિયાવાડમાં ‘ધોડવું’ ક્રિયાપદ પણ પ્રચલિત છે) ધૌત-ધૌત-દોટ કે દોડ. અને મુક્ત-મુક્ક-મૂકવુંની નિષ્પત્તિ છે તેમ ધૌત-ધૌત-ધોડવું કે દોડવુંની નિષ્પત્તિ છે. હિંદી-દોડના.

‘ધા’ નાખવી પ્રયોગમાં ‘ધા’ એ સં ધાવત પ્રાં ધાવતું દ્વં કે રૂપ છે. એનો અર્થ ‘દોડો દોડો’ એમ ચાલ છે અને ‘ધા’ નાખવી એ આખા પ્રયોગનો અર્થ ‘દોડો દોડો. એમ. બોલવું’ એવો ચાલ છે એ જ પ્રમાણે ધાડ, ધાડું શબ્દો પણ તેમનો મૂળભાવ બોતાં ‘ધાવ્’માંથી જન્મ્યા હોય એ જનવાનોગ છે.

૨ ઉક્ત લક્ષીકૃત ‘ધાવ્’ના ગતિપક્ષની યર્થ. તેના ‘શુદ્ધિ’ પક્ષની લક્ષીકૃત આ પ્રમાણે છે:

‘ધાવ્’નો બીજો અર્થ-આફ કરવું-ઝોટખું કરવું, ચાલ છે.

સં ધાવતિ પ્રાં ધાવેતિમાંથી ‘ધોવું’ ક્રિયાપદ બપજે છે. ‘ધાવેતિ’ નો ‘વ’, ‘ઉ’માં પરિણમતા અને ‘ધાન્ડ’નો ‘ધો’ થતાં ‘ધોણતિ’ ચાલ અને એમાંથી ‘ધોવું’નો આવિર્ભાવ સહજ છે. (હિંદી-ધોના.) એ જ પ્રમાણે ધોખી, ધોકો, ધોણ શબ્દોનો જનક પણ એ જ ધાતુ છે.

મંં ધાવિન્ પ્રાં ધોઈ (ધાન્વ-ધોન્દ-ધોઈ ઉપરથી ફરીવાર ઝોટખ ‘ય’ ઉમેરાતાં ધોખી. (ધો’ ગત ‘ઓ’ની ઝોટખતાને લીધે ‘ય’ ફરીવાર આવેલો છે.)

x ‘દોડ’માં ‘ઓ’ વિદ્યુત છે ત્યારે ‘દોટ’માં ‘ઓ’ સજ્ઞ છે એ ધ્યાનમાં રહે. ‘દોડ’માનો ‘ટ’ સજ્ઞ ઉચ્ચારણવાળો છે માટે ‘ડ’ની પહેલાનો ‘ઓ’ વિદ્યુત થયો છે અને ‘દોટ’માનો ‘ટ’ વિદ્યુતધ્વનિયુક્ત છે તેથી ‘ટ’ની પૂર્વેના ‘ઓ’ ‘સજ્ઞ’ બોલાય છે. ‘ધોટક’ અને ‘ધોડો’ એમાં પણ આવો જ ઉચ્ચારણભેદ છે.

સંઘ ધાત્વકઃ પ્રાઠ ધાવકો (ધાન્-ધોન્-ધકો-ધોષકો ઉપરથી 'ધોકા' ને એક, ધોવાનું સાધન છે. (ગૂજરાતમાં 'ધોકા'ને બદલે 'ધોકણુ' શબ્દનો વ્યવહાર છે તે મૂળ શબ્દને લાગેલા સ્વાર્થિક 'ડ' પ્રત્યયનું પરિવર્તન છે.)

અ—'ધોકા' જાડો હોય છે તે લાવને લઈને ધોકડું ધોકડી વગેરે શબ્દો. નીપજ્યા છે. ધોકડું વગેરે શબ્દોનો 'ધોવા' સાથે કશો જ સંબંધ નથી પણ તેઓમાં માત્ર 'જડાર્ધ' છે એટલે જ એમનો સંબંધ પણ ઉક્ત 'ધોકા' સાથે છે. ધોકડું એટલે શણની ખોળમાં અમુક પ્રમાણમાં ભરેલા રૂતી દખાવ્યા વિનાની લંબચોરસ જેવી ગાંસડી. એવી જ જે નાની ગાંસડી તે ધોકડી.

૩—જડાર્ધની જ સમાનતાને લીધે 'ધોક'ને સ્વાર્થિક 'લ' લાગતાં 'દોકળું' શબ્દ નીપજે છે. 'ધોકા' જેમ લંબચોરસ હોઈ ઉપરથી નીચે સુધી દળવાળો હોય છે તેમ દોકળું પણ પેચું હોવા છતાં તે જ રીતે દળવાળું હોય છે. મૂળ ધાત્વક સાથે 'દોકળા'નો કશો સંબંધ નથી છતાં જડાર્ધની જ સમાનતાને લીધે 'ધોકા' અને 'દોકળા'નો નિષ્કટ સંબંધ છે. દીયકા અને જડા માણસ માટે 'દોકળું' શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ જ 'દોકળા' ઉપરથી દોકળિયું (જે વાસણમાં દોકળાં બકાય છે તે વાસણ) શબ્દ પણ આવે છે. 'દોકળા'નું સ્ત્રીલિંગ 'દોકળી' (ડાળદોકળી) તો પ્રતીત જ છે.

મૂઢ મારથી શરીર ઉપર જે લીલામાં જમી જાય છે તે સોજવાળા હોઈ જડા હોવાને લીધે 'દોકળાં' કહેવાય છે.

સંઘ ધાવન્ પ્રાઠ ધાવણ (ધાન્-ધાન્-ધણ-ધ'નો ઉ થતાં ધોષણ અને તે ઉપરથી 'ધોણુ' ને પાણીમાં ઠાંઈ ધોયું હોય તે 'પાણી' 'ધોણુ' કહેવાય છે, જેમકે-ચોખ્ખાનું ધોણુ.)

અ—'ધોણુ' શબ્દ માત્ર 'ધોવા'ના અર્થમાં પણ આવે છે; એક ધોણુ, બે ધોણુ (જે કપડું એકવાર ધોવાયું હોય તેને એક ધોણુવાળું કહેવાય છે.)

'હાથધોણું'નો 'ધોણું' શબ્દ હાથ ધોવાનો ભાવ સૂચવે છે. વારંવાર ઝાડે જવાનો રાગ થતાં હાથ વારંવાર ધોવા પડે છે માટે તે રાગનું જ નામ 'હાથધોણું' પડ્યું છે. પાછળથી આ શબ્દ લયવૃત્તિને પણ સૂચવતો થઈ ગયો છે.

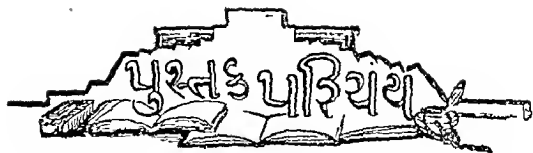
ગૂજરાતી 'દાતણ' અને હિંદી 'દતૌન'માં પણ જે 'અણુ' અને 'ઓન' અંશ છે તે આ ધાવન-ધોણુને આભારી હોય એમ લાગે છે.

૬—ધોખી, જેટલાં કપડાં એકવારમાં ધોવા લઈ જાય તેવા અર્થમાં પણ 'ધોણુ' શબ્દનો ઉપયોગ છે. જેમકે—"આટલાં કપડાંની કેટલી 'ધોણુ' ચાય?" 'ધોણુ' શબ્દનો ઉપયોગ અહીં નારીજાતિમાં છે અને તેના ઉચ્ચારણમાં 'ધણુ' સ્ત્રીવસ્ત્રચક થોડો ભેદ પડે છે એ ફેરફાર સ્પષ્ટ બતાવવો હોય તો 'ધોણુ' ન લખતાં 'ધોણ્ય' લખવું પડે.

ધોતિયું ધોતલી ધોતર (મરાઠી) કે ધુતિ (બંગાળી) એ બધા શબ્દોનો મૂળ સંબંધ સંઘ ધોત પ્રા. ધોત સાથે છે. અને 'અધોતું' શબ્દ પણ 'ધોત'ના નમ્ર સમાસમાંથી નીકળે છે. અધોતું એટલે જે એક વાર પણ ધોવામાં ન આવ્યું હોય તેવું તદ્દન કારું વા વાપરેલું કાપડ.

'ધોએણું' બૂતકુંદતનો સંબંધ પણ ધોત-ધોત સાથે જ છે. કેટલા 'ધોત' શબ્દને 'સ્વાર્થિક' 'ધલ્લ' પ્રત્યય લાગતાં ધોએલ્લ થાય અને એ ઉપરથી ધોએણું આવે.

ગૂજરાતમાં ધાવવું કે ધાવણ વગેરે શબ્દો જે બાળકના રતનપાન અર્થમાં પ્રતીત છે તેમનો સંબંધ આ 'ધાવ્' ધાતુ સાથે નથી તે ખ્યાલમાં રહે. તે શબ્દો તો પાન અર્થસૂચક એક બીજો 'ધે' ધાતુ છે તેની સાથે સંબંધ રાખે છે. 'રતનધય' શબ્દમાં જે 'ધય' અંશ છે તે જે 'ધે' ધાતુમાંથી આવે છે તે જ 'ધ' ધાતુ ધાવવું કે ધાવણનો જન્મદાતા છે.

મારી જીવનકથા, જવાહરલાલ નેહરુ:—ગુજરાતીમાં ઉતારનાર: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ત્રણ રૂપિયા.

શ્રી. મહાદેવભાઈ દિવ્ય આજો કામમાં કેટલા ગુણગોષ્ઠી રહે છે તે સદુ કોઈ જાણે છે. તેમને જવાહરલાલની જીવનકથાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો સમય ક્યાંથી મળ્યો હશે તે પણ એક આશ્ચર્ય છે. અને છતાં આખું પુસ્તક જોઈ જતાં ક્યાંએ પ્રયાસનો, સમયની જરૂરિયાતને અંગે ભાષાંતરને ઢમરડો નાખ્યાનો, મૂળના અર્થને પૂર્ણપણે વફાદાર ન રહ્યાનો દાખલો મળતો નથી.

મહાદેવભાઈના ગદ્યને મહુ કોઈ ગુજરાતી વાચક જાણે છે. તેમના એકધારા, સરળ, પ્રયત્ન વિના લખાયેલા ગુજરાતીનો 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' વાંચનારાઓને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. વળી તે ભાષાંતર કેટલાં સુંદર કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ તો 'વિરાજ-વહુ' અને 'ચિત્રાંગદા' પૂરેપૂરી કરાવે છે. અને એ બન્નેથી ભિન્ન પ્રકારના આ પુસ્તકમાં પણ તેમની ભાષાંતરની કળા એટલી જ મજબૂતાપૂર્વક દેખાઈ આવે છે.

જવાહરલાલના પુસ્તકમાં વિધિવિધ ભાવો છે. ક્યાંક તે કદુ બને છે તો ક્યાંક પ્રસન્ન શૈલીથી સુંદર વસ્તુઓનું તેમના નિરૂપણ થયેલું છે. તેમના પિતા અને પત્ની એમથી લખતાં તેમની કલમ કામળ બને છે, તો વિનીતોને વિશે લખતાં તે અત્યંત કડક અને કટાક્ષમય થઈ જાય છે. તેમનાં પ્રકૃતિના વર્ણનો સુંદર અને કવિત્વમય હોય છે. આ બધાં તરફને મહાદેવભાઈએ એકમરખી મરજતાથી ગ્રીહ્યાં છે અને મૂળની અંગ્રેજી જેટલી જ મરજ, સુંદર, ભાવવાહી ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે.

અને આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી શ્રી. મહાદેવભાઈએ ગુજરાતની ઓછી સેવા નથી કરી. અંગ્રેજી ન વાંચી શકનાર ગુજરાતી જનતા આ ભાષાંતરની આતુરતાપૂર્વક ગાદ જોઈ રહી હતી. જવાહરલાલ થોડી વિરલ વ્યક્તિઓમાંની એવી એક વિરલ વ્યક્તિ છે કે જેને વિશે હરહમેશ કઈ ને કઈ જાણવાની લોકોને ઉત્કંઠા રહે. એ ઉત્કંઠાને સંતોષવા શ્રી. મહાદેવભાઈએ સમય અને શક્તિ બંનેનો સફળ અને મળજ ઉપયોગ કર્યો છે.

“છતાં એમાં મેં માગ કામથી બરેલા મમયના કેટલાય કલાકો અનન્ય નિષ્ઠામય પ્રેમથી અર્પ્યા છે” શ્રી. મહાદેવભાઈ કહે છે. અને તે સાચું છે. એકલું ભાષાંતર કરીને જ તે અટકી ગયા નથી. જ્યાં જ્યાં તેમને લાગ્યું છે કે જવાહરલાલે કહેલી આ વસ્તુઓ એવી છે કે તે વિશે કશી નોંધ આપ્યા સિવાય ઘણા મૂળના વાંચકોને પણ નહિ સમજાઈ હોય ત્યાં ત્યાં તેમણે પરિશ્રમપૂર્વક નોંધો તૈયાર કરી છે અને તે તે વસ્તુઓની નીચે જ પ્રસિદ્ધ કરી છે. જવાહરલાલના પુસ્તકમાં આ વધારો અત્યંત ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

શ્રી. મહાદેવભાઈ તેમના ઉપોદ્ધાતમાં કહે છે કે તે આ પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના છે તેમ સાંભળ્યું ત્યારે અમુક માણસોને દહેશત હતી કે તેમનું આ ભાષાંતર પૂર્વગ્રહોથી ભરેલું થશે અને મૂળને બગાડી નાખશે. જવાહરલાલે માનેલા ધણી સિદ્ધાંતોની, તેમની કહેલી ધણી વાતોની સાથે મહાદેવભાઈ એક નથી થઈ શકતા. અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક છતાં અત્યંત મક્કમતાથી તેમણે તેમના ઉપોદ્ધાતમાં આ વિરોધને દલીલો સહિત પ્રસિદ્ધ પણ ક્યો છે. છતાં તે તે વિરોધમય વસ્તુઓ આવે ત્યારે પણ ભાષાંતર કર્યાં જ કદાચી જતું નથી. તેનો પ્રવાહ તો એકધારે અખંડિત વહા જ કરે છે.

આ પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખવામાં મહાદેવભાઈએ દોષ ક્યો કહેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડતાં જ ઉપરિચિત થયો. ઉપોદ્ધાત અત્યંત ધ્યાન અને ચીવટપૂર્વક વાંચી જતાં એમાં ક્યાંએ દોષ થયો હોય તેવું લાગતું નથી. મૂળ લેખકના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવાનો ભાષાંતરકારને સંપૂર્ણ હક્ક છે અને એમ કરવાને ઉપોદ્ધાતથી વધારે સાકું ખીજું કયું સાધન હોઈ શકે? એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે જવાહરલાલનું આખું પુસ્તક ચર્ચાત્મક જ છે. તેમાં ચર્ચાએલા નિયમો પણ અનેક છે. ગાંધીજી વિશે પણ તેમાં ઘણુંઘણું આવ્યું છે. તો ગાંધીજીના નિત્યના ગાઢ સંપર્કમાં આવેલા એવા શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ આપણને તેમના પુસ્તકની સાથે સાથે જ ગાંધીજી અને તેમની તર્કપદ્ધતિ મૂળંધી જવાહરલાલના અમુક વિચારોના જવાબરૂપે કેંક કહે તેમાં દોષ ક્યાં આવ્યો? ઊલટો, એ તો વાચક ઉપર ઉપકાર થયો ગણાય. એ નિપુણોના દાથે માર્ગદર્શન પામેલો વાચક પોતાની મેજે નિર્ણયો ઉપર આવવામાં ઊલટાનો આ રીતે તો વધુ સમજા બને.

પણ જવાહરલાલ સામે પક્ષ રજૂ કરતાં શ્રી મહાદેવભાઈ જે વાતો કહે છે તે બધી સર્વસ્વીકાર્ય નહિ થાય. તેમનો ઉપોદ્ધાત પણ વિવાદાત્મક તો છે જ. એ વિશે પણ નો ચર્ચા થાય તો તે જરૂર રસમય બને, પણ અહીં એ ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે.

દરેક ગુજરાતી વાચક આ સુંદર પુસ્તકનું સુંદર, સુવાચ્ય ભાષાંતર જરૂર વાંચે.

ગુલાબદાસ ઓકર

ખગોળગણિત ભા. ૩-૮:—લેખક તથા પ્રકાશક: દરિદર ભટ્ટ, ભદ્ર, અમદાવાદ.
દિ. ૦-૮-૦

ખગોળગણિતના પહેલા ને બીજા ભાગ ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ માં બહાર પડી ગયા હતા. આ વર્ષે તેનો ૩-૪ ભાગ બેગા કરીને બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. આમાં ચંદ્રગણિત અને અદ્યગણિત આવે છે. આ ભાગોમાં પણ રા. દરિદર ભટ્ટે ખુબ જ મહેનત લઈ ભુદાં ભુદાં કાંઈકાં અને ઉપકરણો યોજ્યાં છે. તેમણે આ માટે મુખ્ય આધાર છેલ્લાંમાં છેલ્લાં પ્રગટ થયેલા ઈ. ૩૫૬૫. પ્લાઝિનના કે કાઓનો લીધો છે. અને આ રીતે ચંદ્રગણિત-ને આગળ આપેલા સૂર્યગણિત કરતાં ઘણું જ અટપડું છે, તેને-ગુજરાતના પંચાંગકારો માટે પ્રાપ્ય બનાવ્યું છે. અદ્યગણિત ગણિત હવે આ પુસ્તકને આધારે કોઈપણ બુદ્ધિમાન વિદ્વાન ચોક્કસ કરી શકે.

પ્રકરણ ૪યાની શરૂઆતમાં પારિભાષિક શબ્દોના અંગ્રેજી પર્થિયા આપ્યા છે. આ પર્થિયા વધારે વિસ્તૃત હોત અને પુસ્તકની શરૂઆતમાં હોત તો વધારે સાકું. ગુજરાતીમાં

વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક કાવની જરૂર લાંબા વખતથી છે. તેને માટે આવા છુટાછવાયા પ્રયત્નો કંઈક દરમિયાને જરૂર ઉપયોગી થશે.

બેત્રણ દાખલા લખીને અમે ગણિત આ પુસ્તક પ્રમાણે કરી બોધું છે અને તે નોટીસલ પ્રમાણે મળતુ આવ્યું છે એટલે આમાં આપેલી રીતિઓ માટે જરાએ સકાને રચાન નથી.

પુસ્તક એકલું technical છે. તેની માથે બે માધારણુ જનસમાજને કાંઈક જ્ઞાન મળે અને આનંદ પડે તેવી સાદી ચદ્ર અને ગ્રહણુ સંબંધી માહિતીપૂર્ણ બાબતો એક પ્રકરણમાં આવી હોત તો પુસ્તક જરૂર વધુ લોકપ્રિય થાત. દા. ત., પૃથ્વીથી ચદ્રનું વધુમાં વધુ અંતર (૨૫૩૦૦૦ માઈલ), ઓછામાં ઓછું અંતર (૨,૧૯૦૦૦ માઈલ), મધ્યમ અંતર (૨,૩૬૦૦૦ માઈલ) ચંદ્રનો વ્યાસ (૨૧૬૦ માઈલ), પૃથ્વીનો વ્યાસ (૭૯૨૬ માઈલ), ક્રાન્તિવૃત્ત સાથે ચંદ્રની કક્ષાનો ખૂણો (૫°૮').

વળી ચદ્ર રાહુ-કેતુમાંથી દર ૨૭.૨૧ નિવસે પસાર થાય છે સૂર્ય ૧૭૩ દિવસે પસાર થાય છે. તેથી દર ૧૭૩ દિવસે ૩૩ દિવસનો સમય ગ્રહણનો આવે તેમાં વધુમાં વધુ ત્રણ ગ્રહણો થઈ શકે. દર વર્ષે વધુમાં વધુ ૭ ગ્રહણો થાય. પણ બધા એક જ જગાએથી દેખાય નહિ. ૬૫૮૫ દિવસ (લગભગ ૧૯ વર્ષ)ના આશગતુ ગ્રહણનું એક ચક્ર (સાઈકલ) થાય છે તેમાં ૨૮ ચંદ્રગ્રહણ અને ૪૨ સૂર્યગ્રહણો મળીને ૭૦ને આશરે ગ્રહણો થાય છે અને તે સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પાછા ફરીથી આવે છે વગેરે.

વળી સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણોનું થોડુંક રસિક વર્ણન, — ખગ્રાસ વખતની સ્થિતિ, તારાઓનો દેખાવ, કોશના વગેરે — હોય તો તે પણ આનંદ આપે અને ફક્ત બાંકડાઓની ગણતરીથી કંટાળનારને કાંઈક આરામ પણ આપે.

સૂર્યગ્રહણ રાત્રી કલાકથી વધુ કદી ન હોય. તેનો મધ્યમ પટો (ચંદ્રની પૃથ્વી પરની છાયાનો) વધુમાં વધુ ૧૭૦ માઈલ જ પહોંચે અને (પૃથ્વીની ગતિને લીધે) ૭ ક્ષત્ર માઈલ લાંબો હોય. ખગ્રાસ ૭ મિનિટથી વધુ કદી ન રહે ચંદ્રગ્રહણ પાંચ કલાક સુધી હોય તેમાંથી લગભગ ૨ કલાક સુધી ખગ્રાસ હોઈ શકે. કારણ ચદ્ર આગળ પૃથ્વીના પડખાનો વ્યાસ લગભગ ૫૭૦૦ માઈલ હોય છે. આવી આવી બાબતો પણ આ પુસ્તકમાં જરૂરની છે.

પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારવા માટે હવે પછીનાં ફરીક વર્ષમાં ચતારાં ગ્રહણોની તારીખો અને સમયો બે આપ્યા હોત તો તે તાર્કિક લોકપ્રિય થઈ પડે.

આ તો થોડીક અમારી સાદી દૃષ્ટિની સૂચનાઓ છે. બાકી, આ ખગોળગણિતો લખીને એક ઘણું જ અથરુ અને લાંબા વખતથી દેખાતી બહુપત્તુ કામ ભાઈ હરિહરે કરીને ગુજરાત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને તેમનું આ કામ લાંબા સમય સુધી ગણિતકારોને શુદ્ધ ગણિત માટે ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે અને તે માટે ગુજરાત ખરેખર તેમનું ઋણી રહેશે. બીજા ભાગે પણ આ જ મુજબ તે બહાર પાડતા રહેશે એવી આશા રાખીએ તો તે વ્યર્થ નહિ બન્ય.

રોજનીશી

જાન્યુ. ૧૯૩૭

- તા. ૨૭ સ્વાતંત્ર્ય દિનને દિવસે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને લગતી પ્રતિજ્ઞા વાંચવા બદલ લખનૌમાં બે મહા-
સભાવાદીઓની ધરપકડ થઈ; અમેરિકાની ઓરિથો નદીમાં ભયંકર પૂર આવવાથી સેંકડો
માણસોનાં મરણ અને કરોડો ડોલરનું નુકસાન થયું; વડી ધારાસભામાં 'વીમા બિલ' દાખલ થયું.
તા. ૨૮ ઓરિસ્સાની ધારાસભામાં મહાસભાએ વિજય મેળન્યા બદલ સરદારનાં અભિનંદન.
તા. ૨૯ સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિજ્ઞા વાંચવા માટે રત્નાગિરિમાં શ્રી. ખટવર્ધનની ધરપકડ થઈ; સોવિયેટ અમલનો
નાશ કરવાનું કાવતરું કરવા બદલ ૧૩ રશિયનોને મોસ્કોમાં મોતની સજા કરવામાં આવી;
પેસિફિક મહાસાગરના કિનારા પરના અમેરિકાના ખસાસીઓ ૬૧ દિવસની હુડતાળ પછી
બોટમાલિકોએ શરત માન્ય કર્યા પછી બંધ થઈ.

- તા. ૩૦ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં ૧૦ વર્ષ માટે પાા ટકાના વ્યાજે ૪૦ કરોડ પાઉંડ દેવ રેલવેઓને ધીર્યા;
હર હિટલરની સરમુખત્યાર તરીકેની સત્તા વધુ ૪ વર્ષ માટે વધારી આપી; દિલ્લી મુકામે
૩૫૦૦૦ બાલવીરોનું મહાસંમેલન ભરાયું.
તા. ૩૧ મિ. હેનરી એસ. એલ. પોલકના 'સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એ સૂત્રનો તેઓ શો અર્થ કરે છે ?—'
એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ " ખસી જવાના હક સાથેનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય હું જરૂર
સ્વીકારું " એવું જણાવ્યાની હકીકત બહાર આવી; જાપાનમાં જનરલ હુયારાએ નવું પ્રધાન-
મંડળ રચ્યું; કાનપુરમાં ચૂંટણી દરમ્યાન ૧૪૪ મી કલમનો અમલ રહેશે એવી જાહેરાત થઈ.

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૭

- તા. ૧ બિહારની ચૂંટણીમાં મહાસભાએ ઝળકતી ફતેહ મેળવી—નવમાંથી નવ બેઠક કબજે કરી.
તા. ૨ સ્પેનની પાર્લામેન્ટે આખરી જંગ ખેલવા માટે સ્પેનના વડા પ્રધાનને સર્વ સના સોંપી દીધી;
ભાવિ મુખ્ય પ્રસંગે સરમુખની ચોજના કરવા માટે ૧૪ કરોડ પાઉંડ ખર્ચવાની ક્રસિના મુખ્ય
પ્રધાને જાહેરાત બહાર પાડી.
તા. ૩ વારંવાર આવતી રેલોથી થતી હોનારત અટકાવવા માટે અમેરિકાની સરકારે ૫૦ અંગ્રજ
ટોલરના ખર્ચાની એક ચોજના તૈયાર કરી કોર્ગેસ સમક્ષ રજૂ કરી; માર્ગલ ચાંગ મુએ લિંગના
કમ્યુનિસ્ટ સૈન્યે સિયાનકુ સર કર્યું.
તા. ૪ ડો. દેશમુખનું વિધવાઓને વારસાહક આપવા સંબંધીનું બિલ મધ્યસ્થી સભામાં મંજૂર થયું;
બિહારપ્રાંતની ધારાસભામાં ૧૫૨ માંથી ૯૫ જગ્યા મહાસભાના કબજેવારોએ કબજે કરી.
તા. ૫ અત્રની અહમને લીધે રશિયાના વિદ્યાર્થીઓએ સ્ટેલિન વિરુદ્ધ દેખાતો કર્યા તે શાંત કરતાં ૧૬
વિદ્યાર્થી માર્યા ગયા અને ૪૦ જાખમી થયા.
તા. ૬ સ્પેનિશ બંડખોરોએ સરકારી સૈન્યને પાછું હટાવ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા.
તા. ૭ રામકૃષ્ણ મિશનના પ્રમુખ સ્વામી આજ ડાનંદ સમાધિસ્થ થયા; શ્રીમંત બાબાસાહેબ હચલકર-
છકરના હસ્તે પૂનામાં મહાત્માજી સાહિત્ય પરિષદનું મંદિર ખુલ્લું મુકાયું.
તા. ૮ બ્રિટિશ વાવડા હેઠળનાં સંસ્થાનો ખર્ખાં નહિ મળે એવો સિદ્ધાંતનો હર હિટલરને સ્પષ્ટ જવાબ;
સ્પેનિશ બળવાખોરોએ મેલાગા શહેરનો કબજો લીધો; રાજ્યારોહણનો દરબાર હિંદમાં બરવામાં
આવશે નહિ એવી સારતમંત્રીએ જાહેરાત કરી.
તા. ૯ રાજપૂતિ જવાહરલાલનું ચૂંટણી નિમિત્તે મુંબઈમાં જાહેર ભાષણ.
તા. ૧૦ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું પૂનામાં જાહેર ભાષણ.

- તા. ૧૨ જર્મનીની બધી રેલવેઓ રોર હોલ્ડરોની કંપની મટીને કાયદાથી સરકારી રેલવેઓ બનાવવામાં આવી; માડિર કબજે કરવા માટે બટ્તોરો અને સરકાર વચ્ચે બચકર યુદ્ધ થયું.
- તા. ૧૩ હૈદરાબાદમાં ના. નિઝામના રત્નમહોત્સવની ઉજવણી રાત્ર યઈ—એ નિમિત્તે ૪૦ લાખની મહેસુલ માફ કરી, ઓસ્ટ્રેલિયાની સગ્કરે પણ થયેલા અનુમતને પરિણામિ આઠાવા કરારમાં ફેરનાર કરાવવાનું કારખાનાના માવિકાના પ્રતિનિધિ મંડળને વચન આપ્યું.
- તા. ૧૪ ઓસ્ટ્રિયાના આન્સેલર ડો. ગુરનોબની નવહેરાત ઓસ્ટ્રિયામાં ફરી રાત્નશાહી સ્થાપવી કે નહિ તેના નિર્ણય પ્રબ્લ જ કરશે.
- તા. ૧૮ દક્ષિણ આફ્રિકા યુનિયનના પ્રધાનમંડળમાં એશિયાટિક બિરોને કારણે મતભેદ મિ. હોફ્મિ-યરની રાજીનામું આપવાની અનુષ્ઠા બહાર આવી.
- તા. ૧૯ મુબબની કાઉન્સિલમાં મહાસભાને બારે વિજય મળ્યો; ગૂજરાતમાં મહાસભાને સો એ સો ટકા જીત મળી, એમ. એન. રોયના તંત્રીપણા હેઠળ નીકળનાર 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ ઈન્ડિયા' સાપ્તાહિક પાસે એક હાલરની જમીનગીરી મળ્યાઈ.
- તા. ૨૦ મધ્યપ્રાંતની ચૂટણીમાં મહાસભાને ઝગકતી ફતેહ મળી; દિલ્હીમાં નરેન્દ્રમંડળની બેઠક ભરાઈ.
- તા. ૨૧ મુબબમાં ૨૫ કમલા નહેરૂની સંવત્સરી બિજવાઈ; જિલ્લાની રાજસભાવટ સામે છટલીએ ૧૦ લાખ સૈનિકોને 'હોશિયાર' રહેવાનું ફરમાન કાઢ્યું.
- તા. ૨૨ ઇંગ્લાંડ અને પોર્ટુગાલ વચ્ચે સરહદ પરની હેબરેજ સંબંધી પરસ્પર સમજૂતી યઈ એવા સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૨૫ મુબબ અને મદ્રાસની ધારાસભાની ચૂટણીમાં મહાસભાને ચોખ્ખી બહુમતી મળી, સર ભૂપેન્દ્રનાથ મિત્રનું કલકત્તામાં અવસાન.
- તા. ૨૬ બન્નેટની બાતમી ફરી જવાના કારણે વડી ધારાસભાના એક સભ્ય શ. બ. બાગચાઈની દિલ્હીમાં ધરપકડ યઈ, પતિયાલા નરેશની નરેન્દ્રમંડળના આન્સેલર તરીકે ચૂટણી યઈ, ફ્રાન્સના માછ વડા પ્રધાન મો. ફ્યેન્ડીને આહુ વડા પ્રધાન મો. બહુમતી નાણાવિષયક નીતિ વિરો પ્રહાર કર્યા.
- તા. ૨૭ વર્ધામાં મહાસભાની કારોબારીની બેઠક રાત્ર યઈ, નવું હિંદી બન્નેટ બહાર પડ્યું—ખાડ અને આદી પરની જકાતમાં વધારો થયો.
- તા. ૨૮ વર્ધામાં કારોબારીની આહુ મતણા—આધીજીએ આદ્વારવીકાર માટે એક રાત્ર રજૂ કરી "અવર્નરોની ખામ સત્તા નહિ વપરાવાની બાહેધરી મળે તો આદ્વાર સ્વીકારવા."

માર્ચ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ ફ્રાન્સના લશ્કરી બંડારમાંથી તોપ અને બટ્કોની ચોરી યઈ.
- તા. ૨ છટલીની ફસિસ્ટ આન્ડ કાઉન્સિલે લશ્કર વધારવાનો તેમજ ખીજ જરૂરી સામગ્રીમાં વધારો કરવાનો કરાવ પસાર કર્યો.

શુદ્ધિ

- પૃ. ૨૩૪ ૩જી અને ૭૯લી પક્તિમાં 'પરબ' સુધારી 'પરવ' કરવું.
- „ ૯ મી પક્તિમાં 'ગોમતીસે' સુધારી 'ગોમતી રે' કરવું.
- પૃ. ૨૫૮ ૯૧મી પછી આમ સુધારવું. "આંખાનેરને ફરી વસાવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. વિજયનગરને ફરી વસાવવાના એક બે પ્રયત્નો થયાનું જણાય છે, પરંતુ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. આંખાનેર કરતા વિજયનગર....."

तंत्री
रामनारायण विश्वनाथ पांडे

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૩

મહા : ૧૯૮૩

અંક ૪

૧	કાન્તિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ...	આચાર્ય જીવનરામ કૃપાલાની ...	૨૯૯
૨	સિનેમાની સંસ્કૃતિ ...	નન્દરિ લક્ષ્મણ આઠવલે ...	૩૧૦
૩	ભાવીપથે [કાવ્ય] ...	પૂર્ણલાલ ...	૩૧૬
૪	મધ્યમાખીનો ઉછેર ...	રઘુનાથ પ્રભુદાસ શાસ્ત્રી ...	૩૧૭
૫	સંગીત-સર્જન ...	હરકાન્ત શુક્લ ...	૩૨૫
૬	અતિ મોહુ' [કાવ્ય] ...	ગુલાબદાસ ધોડર ...	૩૩૧
૭	અસમાસ [વાર્તા] ...	રવિન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય ...	૩૩૨
૮	આજની માધ્યમિક કેળવણી ...	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી ...	૩૩૮
૯	કવિ અને કાવ્ય [કાવ્ય] ...	દેવકૃષ્ણ પીતાબર, ભેળી ...	૩૪૧
૧૦	સત્યા [વાર્તા] ...	રમણલાલ વર્માનલાલ દેમાઈ ...	૩૪૨
૧૧	હિંદી સંસ્કારનું 'આશાવાદી' ...	રામભાઈ પટેલ ...	૩૪૩
અદાજપત્રક I			
૧૨	હાથમ : કાઠિયાવાડનું એક અતિ... પ્રાચીન શહેર	શાન્તિલાલ જગનલાલ ઉપાધ્યાય...	૩૫૭
૧૩	લોકચર્ચા : શેરયાની આર્થિક તથામ...	વિઠ્ઠલદાસ મગનલાલ કોઠારી ... અંબરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ	૩૬૩
૧૪	ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન...	હરિહર ભટ્ટ ...	૩૭૧
૧૫	સૈનિકની અંતિમ ઈચ્છા [કાવ્ય]...	હરિશ્વર ભટ્ટ ...	૩૭૪
૧૬	ચર્ચાપત્ર ...	કાન્તિલાલ મ. ગાંધી ...	૩૭૫
૧૭	શબ્દચર્ચા ...	અણ્ણભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ ..	૩૭૮
૧૮	જ્ઞાનગોચરી
	(૧) શિક્ષણનું ભાવિ ...	અમૃતલાલ નાથનાથ મોદી ...	૩૭૯
	(૨) અમદાવાદના ગવૈયાઓ ...	નરેન્દ્ર નવલશક્તિ શુક્લ ...	૩૮૫
૧૯	ગુલમેદના ઝાડ ઉપર [કાવ્ય] ...	પતીવ ...	૩૮૭
૨૦	વીમાસણ [કાવ્ય] ...	તારામેન પડિત ...	૩૮૮
૨૧	પુસ્તકપરિચય ...	દુર્ગાશક્તિ કે. શાસ્ત્રી ... મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેમાઈ	૩૮૯
૨૨	નોંધ ...	[અમનલાલ ચ. શાહ ... વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી પ્રસ્થાનવર્ત	૩૯૫
૨૩	રોજનીશી	૪૦૧

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	મુદ્રક અંક રૂ. ૮૫
-------	---------------	-----------------	-------------------

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાલસી અગિયારી સ.એ ખમાસા મોડી. અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રામખડ ગેઝ : અમદાવાદ.
તા. ૧૫-૪-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પૃસ્તક ૨૩

મહા • ૧૮૮૩

અંક ૪

કાન્તિ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ*

આત્માર્થ જીવતરામ કૃપાલાની

કાંતિનો પૂર્વપક્ષ

રેડિયો, ખાદી ને રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રગતી સ્થિતિમાં સુધારો કરે છે, પરંતુ આમ ગરીબી, અધોગતિ અને ગુલામીનો માથો ઉપાય તો કાંતિ જ છે. એ અન્વય ઉપાયને બદલે જે જે અધવધરા ઉપાયો ચોગ્ય છે તે બધાની અમલ એક જ છે કે, પ્રગતી મોહનિદ્રા કાયમ રહે છે, કાંતિને તે ભૂલે છે. સુધાગથી તે ઓછેરતે અંશે મંતુષ્ટ રહે છે, તેમના અસતોષની માત્રા કાબૂમાં રહે છે: તેમની બેડીઓ તેમને કડતી નથી. મૂળ વસ્તુ-સ્થિતિમાં જ રહેલો એવો વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો જે ક્ષિતવિરોધ અને તેનો પગિણામી વર્ગવિમુક્તિ આ મૂળ આગ જ સુધારાના ધુમાડામાં મોટવાઈ જાય છે. જૂતકાગળી કાંતિઓ જુઓ તો તેમાંની એક એવી નથી કે જે, લોકોની દ્રશ્ય કલ્પાય એટલી ખરાબ-તદ્દન અસહ્ય-ન થયા વગર, જન્મી હોય. અન્યાય જેટલો વધારે ને અવિચારી, તેટલો તેની મામેનો પ્રમદીય ઉછાળો અને પછી જન્મના પુનર્ધર્મના વધારે પરિપક્વ અને મગીન

એટલે, કોઈ પણ વર્ગના લોક ગમે તેવી અધમ દશાએ પહોંચે છતાં, માત્ર તેમનું કાંઈક સુખ સાધવા પૂરતો જ પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જ્ઞાનપૂર્વક આવા શુદ્ધ ભાવે વર્તતાં, કદી જો વધુ દારિદ્ર્ય, વધુ અધોગતિ, અરે જીવેનો નાશ પણ, પરિણમે, તોપણ તે તત્ત્વ-નિષ્ઠાની ધૃતિપૂર્વક ઉદાસભાવથી ખમી લેવું, એમે માનીને કે અનિવાર્ય વસ્તુસ્થિતિની કૂર રાક્ષસીને અવશ્ય એટલો ભોગ દેવો પડે છે આનું સહન શસ્ત્રવેદના નસ્તર જેવું કે પ્રસવવેદના જેવું છે. માનવજનતા અધોગતિ અને દુઃખને છેલ્લે આરે જ્યારે પહોંચે છે, ત્યારે જ પોતાનાં બધન તોડી નવજીવન જોવાનું એને જોસ આવી શકે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાક સમાજવાદી અને સામ્યવાદીઓ દલીલ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષનો પ્રારંભ

એ તદ્દન સંભવિત છે કે, સમાજશરીરમાં એવા વિકારો જરૂર નીપજે, કે તેમાંથી જે એને બચાવવું હોય તેા ક્રાંતિ કરતાં ઓછી જલદ માત્રા આવી જ ન શકે: સમાજની સારી સરિથિતિ અને મૂલ્યદૃષ્ટિ જ પલટવી પડે. રિથિતિમાં એવો સડો પેડો હોય કે તેની પર માત્ર મલમપટ્ટી કયેં કાંઈ સ્થાયી પરિણામ ન જ આવે; સમાજનું, ધોરણ અને કદરદૃષ્ટિ જ આખાં ને આખાં બદલવાની જરૂર પડે. નવીન યુગાત્મા અને જૂના જન્માનામાં એવી તો અનિવાર્ય વિસંગતિ હોય અને જૂનો જન્મનો સડાથી દિનપ્રતિદિન એવો તો વણસતો જતો હોય કે, તેને પહોંચી વળવા માટે સદ્ક્રાંતિની સૌમ્ય, સરળ, સ્થિર અને સમજણુદ્ધિ-ભરેલી યુક્તિ ન કાવે—પાછળ પડી જાય, અને સડાગ્રસ્ત સમાજ અધોધ: ઊતરતો જાય. આવે વખતે સડા પર નિખુર શસ્ત્રવૈદ જ કામ દે: સમાજમાં, જેને ક્રાંતિ કે ઉત્ક્રાંતિ કહેવાય છે, તેની જરૂર પડે.

દુ:ખદશામાંથી જ ક્રાંતિ ?

પરંતુ, આ બધુંય કબૂલ કરવાની સાથે, એક શકા કરી શકાય ખરી કે, “ઉત્ક્રાંતિનો જન્મ હમેશા, દુ:ખોની પરમાવધિ થાય—અધોગતિને તળિયે અડાય, ત્યારે જ થાય છે શું?” ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ જ્ઞેના આવો અવિનાશાચી સંગ્રહ નથી દેખાતો. ધણા દાખલાઓમાં, બાહ્ય સંજ્ઞેગો ક્રાંતિને અનુકૂળ હોવા છતાં, કસાકસી જણાવને લઈને ક્રાંતિ કદી નથી થઈ. બીજા વર્ણી એવા દાખલા છે કે જેમાં ક્રાંતિએ અવદશાની અવધિ ધવાની વાટ નથી ભેઈ, પણ કોઈ જોશીલી વ્યક્તિએ કે સ્વમાની સમૂહે આગળ પડીને એ આણી મૂકી. અને ક્રાંતિના એવા-પણ દાખલા છે કે, દશા સુધગતી જતી હતી, તેની સાથે સાથે જ ક્રાંતિય ધડાતી આવતી હતી; અને અમુક અંશે આ સુધારાઓને જ કારણે !

ઇતિહાસ એમ નથી કહેતો

બાહ્ય સંજ્ઞેગોનો દૃષ્ટિએ, જૂની દુનિયાના યુવાઓની દશાથી વધારે ખરાબ કાંઈ હોઈ શકે ? તેમની સખ્યા તેમના શેઠો કરતાં કેટલાય ગણી હતી, પણ ક્રાંતિ ન થઈ. અર્વાચીન દાખલો લઈએ તો, અમેરિકાના હમ્બરીઓની મુક્તિ તેમણે કરેલી હિલચાલ કે અથામણનું કૃણ નથી. અને માનવ શરીર કે જીવાત્માની દુ:ખદશાનું તેમના કરતાં ખરાબ ચિત્ર કદી શકે ખરા ? પુગણ રોમના ‘પ્લેબિયનો’ની દશા યુવાઓ જેવી ખરાબ નહોતી; પણ તેઓએ રાજ્યક્રાંતિ કરી હતી. મધ્યયુગના યુરોપની આમગ્રજની સ્થિતિ અર્વાચીન યુરોપના શ્રમજીવી કરતાં કેટલી બધી ખરાબ હતી ! છતાં, કરી કરીને તેઓ ખેડૂતોનાં થોડાંક બડ જ કરી શકેલા, જે મારીમૂડીને શમાવી દેવાયેલાં. અર્વાચીન રાજ્યોમાં, રાજ્ય અને અમીરઉમરાવો સામે લડલેહોએ કરેલી ક્રાંતિઓ આર્થિક અવદશામાં ધખી રહેલ લોકો નહિ, પણ સારા સુખી લોકો કરેલી, અને તે એવે વખતે કે જ્યારે તેમની સુખસગવડની દશા ઉત્તરોત્તર સારી થતી જતી હતી અને એ આળાદીની સાથોસાથ એમની સ્વતંત્રતા પણ વધતી હતી. અમેરિકાની ક્રાંતિ દારિદ્ર્ય હણવા માટે નહિ, પણ પોતે માનેલા કુદરતી માનવી હક સ્થાપવાને માટે થયેલી. તે હક એ કે, અમારાં રાજકારણ અને અર્થકારણ ધડવાનો અમારો સ્વતંત્રસિદ્ધ અધિકાર છે, એક ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ આપણા કેટલાક સમાજવાદી મિત્રોના પ્રસ્તુત વિધાને

સિદ્ધ કરતી ગણાય, તેમાં પણ કશો આધાર નથી. ખેડૂતો અને નીચલા મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ, માન્ય નોતાં, સુધરતી હતી. હવે દુઃખ અસહ્ય છે માટે ક્રાંતિ કરો એમ નહોતું થયું; પરંતુ પહેલાં જે ધીરજથી લોક સહી લેતા તે હવે સહવા તૈયાર નહોતા, એ એનું કારણ હતું. જે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિમાં લોકો જીવન ગાળતા હતા તે અને કુદરતી હકો, સમતા ને સ્વતંત્રતા જેવી-ઝીજો વિષેના એમના ખ્યાલો—એ એ વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. આ ખ્યાલો (તે પણ માવ સાચા કે તર્કશુદ્ધ તો નથી જ.) તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉપદેશ આપ્યો હતો, અને એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તેમના જમાનાના વ્યવહાર જોડે ઓછી જ લેવાદેવા હતી. અને છતાં, આ ક્રેન્ડ્ય ક્રાંતિનું સ્વરૂપ શું છે? ઇતિહાસકારોએ એને વગર સંકોચે ખાસ ઘટના કહી છે.

રશિયાનું ઉદાહરણ

હમણાંની એક રશિયન ક્રાંતિ જ એવી છે કે જેનું એક કારણ જનતાની અકેમ્પ એવાં અતિખરાબ આર્થિક સ્થિતિ હતું. પરંતુ એ સ્થિતિ સાધારણ નહોતી; વધારે તો એ, મહાયુદ્ધનો 'ચાક' અને સત્તાનો લોપ, એને આભારી હતી. યુદ્ધ પહેલાંની ખેડૂતોની સ્થિતિ જુઓ તો, જ્યારે રશિયનો ખેડૂન માત્ર કૃષકદાસ (serf) હતા ત્યારના કરતાં જરૂર સારી હતી, કેમકે કૃષકદાસત્વ નાબૂદ થયું હતું. વળી, તે વખતે મધ્ય યુરોપના બધા દેશોની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ લગભગ તેવી જ એકસરખી હતી: જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, હંગરીની આર્થિક સ્થિતિ રશિયાથી વધારે ખરાબ નહિ તોય તેના જેવી તો હતી જ. અને છતાં ત્યાં ક્યાંય તેમાંથી ક્રાંતિ ન નીપજી. આજે પણ મધ્ય યુરોપના દેશોની દશા એવી જ નિરાશાજનક છે, છતાં ત્યાં કંઈ ક્રાંતિનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. આ રશિયન ક્રાંતિને જો કોઈ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરે તો એને જરૂર જણાશે કે, તેની સફળતામાં મોટો ભાગ ભજવનાર ફવ હતું. એ ક્રાંતિમાં એવી અનેક ઘડીઓ આવી હતી, કે ત્યારે જો જરાક વાંકુંચૂંકું ગયું હોત તો આખું નાવ જોખમાઈ જત. અને કેટલીક વાર તો, ક્રાંતિના સામાવાળિયાનાં લેખાં ઊંધાં પડ્યાં ને તેથી વિજય મળ્યો, એમ બન્યું હતું.

ઑશિયાઈ ઉદાહરણ

ઉપર મેં પશ્ચિમના ઇતિહાસની ક્રાંતિઓના દાખલા લીધા છે, કારણ કે ઐતિહાસિક વિકાસપદ્ધતિ એ ઇતિહાસ જ બતાવે છે એમ નૂતન માનસ માને છે; ઑશિયાઈ ઇતિહાસ ઊંચીનીચાં મોજાંની એવી માળા છે કે, તેમાંથી એ પ્રવાહની દિશા ખોળી કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે. તેમાં પ્રગતિ અને પ્રકાશના પ્રસંગો અવારનવાર આવે છે, અને પછી છૂપા હાસ અને વિલયની લાંબી રાત્રિ બેસે છે. છતાં ઇતિહાસને પાને ચડેલા ઑશિયાના કેટલાક ક્રાંતિયુગોના દાખલા લેવા અપ્રસ્તુત નથી. તેમાંના ઘણાખરાનો સંબંધ ધાર્મિક કે રાજકીય પ્રતિભાવોથી વ્યક્તિવિશેષોના જીવન સાથે ઘાડો હતો. જીવનજ્યાપી એવી મહાક્રાંતિ તરીકે જોઈએ તો, જુદાધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ કે ઇસ્લામના કરતાં કશું ચડે ખરું? છતાં, એ પ્રભાવિત પુરુષોના જન્મની એક ઓના-તમે બાદ કરો, તો હિંદ, અરબસ્તાન ને તે પારના મુલકોનો સમાજ સૈકાં મુંઝી એકધારે વલે ગયો હોત. પછી અલેક્ઝાંડર, ચંગીઝખાન, તૈમૂર, અહમદશાહ, અકબર, શિવાજી વગેરે રાજકીય વિભૂતિઓ જુઓ. તેઓએ રાજકીય જીવનમાં ભારે વિશ્લેષો કર્યા. તેમના વગર, લોકજીવનમાં ને લોકસંસ્કૃતિમાં કશી દિલ્લચાલો ન જન્મી હોત. પણ આનો અર્થ એ ન સમજવો કે, પ્રતિભાનો જન્મ થવાને અનુકૂળ સંજોગો નહોતા ને તે થયો;

કહેવાની મતલબ એ છે કે, ક્રાંતિનિર્માણનું શ્રેય સન્નેગો જેટલું જ વ્યક્તિને પણ ધટે છે. અને આ પણ એક સાચી હકીકત છે કે, પ્રતિભાસપત્ત યુરોપે પેદા નથી થયા ત્યારે સમાજનું રંગશિયું ગાંડું એને ચાલુ ચીલે, કાળના કાળ સુધી, ગથાડતું ગયું છે. આ બધા પ્રસંગો ક્રાંતિના હતા એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેમના મૂળમાં કોઈ અસલ શારીરિક કે આર્થિક દુઃખો નહોતાં, એનાં કારણો તો, એની ઉત્પાદક પેઢી પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓનાં જીવન જેવાં તથા જે સંન્નેગોમાં તે અવતરી તેના જેવાં અનેકવિધ હતાં.

હરિજન ચળવળનું દૃષ્ટાંત

વળી, હિંદના હરિજનોનો દાખલો લો. આવડો મોટો સમુદાય, જગતની તવારીખકાળનો પ્રારંભથી જ, જે જાતની શારીરિક અને નૈતિક અવદશામાં મડતો આવ્યો છે, તેને તોલે આવે એવું, અર્વાચીન કે પ્રાચીન શુદ્ધાત્મીમાં પણ શોધ્યું જડે એમ નથી. અને છતાં તેમનામાં ક્રાંતિ થઈ છે કે? આજની હરિજન હિલચાલ પણ એમની કૃતિ નથી; અમેરિકાના હબસીઓની મુક્તિ માફક, તે ઇતરજનોની એમને લાભી રહી છે: હબસી અને હરિજનોમાં આજ જે કોઈ ચેતન છે તે એમને માટે અન્ય લોકો કરેલા કાર્યનું ફળ છે.

પૂર્વપક્ષ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી

પૂર્વપક્ષિમની આ બધી ઐતિહાસિક હકીકતો એ સિદ્ધ કરે છે કે, અમુક સન્નેગસ્થિતિ હોય તો એને પરિણામે અમુક ક્રાંતિ આવી રહે એનું ઇતિહાસમાંથી પ્રમાણ નથી મળતું. આવી કોઈ જાતની અવશ્યભાવિતા જણાતી નથી. ઇતિહાસકારો કોઈ ક્રાંતિનાં કારણરૂપે જે હકીકતો ખડકે છે તે એ ખનાવ બન્યા પછી. અને તે કારણો પણ કેટલાં બધાં ને વિવિધ, તથા તેમાં આગળપડતો ભાગ લેનારના વ્યક્તિત્વમા તથા જમાનામાં અને તે તે દેશની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આખા ને આખા ખચેલાં હોય છે! એટલે, તે ઉપરથી ક્રાંતિની શરૂઆત કોઈ પણ શાસ્ત્ર ધડી કાઢતું એ લગભગ અશક્ય છે. છતાં, ક્રાંતિની કોઈ પણ કારણમીમાંમા શક્ય હોય તોય, તે ભૌતિક નહિ પણ માનસિક અને વિચાર-કે ભાવના-ગત છે.

ક્રાંતિની સાચી કારણમીમાંસા:—(૧) દષ્ટિપરિવર્તન

ક્રાંતિનું આવું એક પૂર્વકારણ, લોકોની દષ્ટિએ શી સ્થિતિ હોવી જોઈએ અને શી વસ્તુતઃ છે, એ બે વચ્ચેનું ભેદદર્શન છે. ભૌતિક અને આર્થિક દશા અસહ્ય હોવી જોઈએ, એવા પૂર્વકારણની કશી જરૂર નથી. પણ, પોતાના જીવનની વર્તમાન દશા અને પોતાનાં એ વિષેનાં આદર્શસ્વપ્ન, એ બે વચ્ચે મોટો મહાસાગર છે ને ઉત્તર દક્ષિણ જેવું અંતર છે, એ લોકોની નજરમાં બેસવું જોઈએ. અને આમ થવું એ લગભગ ઇતિહાસથી પર બીના છે. જો આ અંતર પૂરતું ભેદક હોય, તો તેમાંથી ઉજાળાની આશા બંધાય. અને આની સત્યતા પૂર્વપક્ષિમના ધાર્મિક ને રાજકીય નિષ્ણદો જુઓ. તો સિદ્ધ છે. જ્યારે જ્યારે મહાન પરિવર્તનો થયાં છે ત્યારે ત્યારે હમેશ માનસિક ક્ષોભ એનો અનુભવી હતો જ. આર્થિક બાબતોને જે વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાય છે તે તદ્દન આધુનિક વસ્તુ છે. યુરોપનો આજનો આમર્થ્ય જે દશામાં જીવન ગુજારે છે તે એમના ઐકા પરના પૂર્વજો કરતાં કયાંય બહેતર છે. છતાં, જૂની દશા ધીરજથી સહેવાતી; કારણ કે પૂર્વની ગરીબ પેઢીઓ પોતાની દશાને લગભગ નિયત ને અટળ માની ચાલતી, એટલે એમને એ બાધી અને અવશ્ય બનનારી સાગતી. પણ, માનવી જન્મમિદ્ધ હોય, ન્યાય, સમતા વિષેના નવા વિચારોનો ઉપદેશ અને

વિજ્ઞાનની શોધો પરથી સિદ્ધ થતું લાગ્યું કે, આ બધી બદલાયતી આવશ્યક કે અનિવાર્ય નથી; તે તદ્દન અન્યાયપૂર્ણ છે. જે પુરાણી નિષ્પ્રાણીકરણ કારણે તે સહ્ય બનતી તે નાશ પામી છે. પ્રયોજક અને પ્રયોજિત (employer & employed) વચ્ચેના સંબંધ વેપારપૂરતો ને આગંતુક (casual) જેવો બન્યો છે. મોટાં કારખાનાંમાં તો તે તદ્દન નાબૂદ થયો છે. ભાવનાની પ્રેમગાંઠ પાણું સાવ જતી રહી છે. જે છે તે, આર્થિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ; હવે તેનાથી બંદર નથી; પણ, લોકો આ સુધરેલી દશાથી પણ શાંતિથી ચંચાલી લેવા ખુશી નથી. એટલે, વસ્તુસ્થિતિ બગડી છે એ વાત નથી, પરંતુ લોકોની કદરની ખૂબ જ બદલાઈ છે. શું ખોટું, શું ખરું; શું ન્યાયી, શું અન્યાયી; કઈ નિષ્ઠા યોગ્ય, કઈ અયોગ્ય; શું કાર્ય, શું અકાર્ય;—આ વિષેના વિવેક જ પલટાયો છે. દુકામાં, એમની નૈતિક દૃષ્ટિ જ પરિવર્ત પામી છે. વિચાર અને વસ્તુતા વચ્ચે આવી જાતનો વિસંવાદ જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે સમાજની સ્થિતિ નાબૂદ અને છે અને તે અવરજાંતર પામે એવી દશા જન્મે છે; વર્તમાન જીવનના તારતમ્યમાં ભંગ પડી તે જાણું વળે છે. પછી, આ જે તારતમ્યભંગદશો, તેને દુસ્સ્ત કરી દેનાર કોઈ પણ જાતનો પલટો નજરે આવે છે.

(૨) આશાનો ઉદય

આવી બીજી માનસિક દશા છે તે માનવહૃદયમાં સમૂહગત આશાકિરણ પ્રગટે એ છે; લોકોને લાગે કે આપણી દશા સુધરી શકે છે. આવી આશા, લોકજગતની જાણે હાકલ ન હોય, જાણે પેલા પેંગબરની વાણી ન હોય કે ‘ઈશ્વરી રાજ નશ્વર છે, જીઠો, જંગો, —તેવી રીતે પ્રેરક અને છે. આ આશામાં શ્રદ્ધાનો અંશ છે; લાગ્યે જ એ અતિ તર્કશુદ્ધ પાંખા પર બંધાયેલી હોય છે, ખરું જોતાં, એ, માનવજનતાના અમુક અંશને એના પ્રગતિકાળમાં એવારનેવાર ને એક પ્રકારનો ઉત્સાહ, જોગ, વેગબર આવે છે, એનું પરિણામ હોય છે. અને એ એકાદ વિમૂર્તિને લઈને કે અનુરૂપ હાકલ કે બોલ કે તેના પ્રસંગને લઈનેય હોય. અને જો એવી વિમૂર્તિને આપણે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકીએ તો અંતે તેમાંથી એમેય નીતરે કે તે નાટકી, અધ્યવ્યક્ત, આવેગી, વિચિત્ર કે જાધી પૂતળીની છે. હાકલ કે બોલ જુઓ તો તે આમક સૂત્રના વેશમાં અર્થસત્ય જ હોય; પણ લોકને તેની ધોણણા કરવાનું ને પોતાના સામેના લોકોને નિરુત્તર કરવાના સફળ શસ્ત્ર તરીકે શવે એવું હોય. કોના જેવું? જેમ કે, માનવ જન્મસિદ્ધ હક; સ્વતંત્રતા, સમતા ને બંધુતા; બચત ઈશ્વર અને અનુકૂળ પ્રસંગ જુઓ તો, તેના દેશકાલવિશેષ બહાર એનો અર્થ ન હોય, એવો હોય. એટલે, માનવહૃદયમાં આશા કેવી રીતે પ્રગટે છે એ એવી ગહન પ્રક્રિયા છે કે ત્યાં પેલો સર્વસંમન્ય માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી પણ ગોથાં ખાય. માનવજાત પ્રગતિપંથે ચડતી હોય, તે બાજુ કેટલુંક અંતર સાધ્યું હોય, આવે વખતે પણ આ આશા પ્રગટે એવું બને. સામાન્યતઃ, જ્યારે વધુ સારી સ્થિતિની શક્યતા દેખાય છે ત્યારે આશાકિરણ નીપજે છે. વર્તમાન શ્રમજીવીઓની આશા આવા પ્રકારની છે. એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જુઓ તો, તેના મૂળમાં ન્યાય ને સમતાનો વિચાર-પ્રચાર, તે અનુસાર ૧૯મા સદીના સુધારકો ને દ્વાધર્મીઓના પ્રયત્ન, અને તેમના બાદ મજૂરસંઘોનાં પોતાનાં પ્રયત્ન, સહન અને ત્યાગબલિદાન—એ છે. અને તેમાં સ્થિતિ સુધરે છે, તેમ આશા ઓર જાહે છે. ન્યાયાર્થ ને નિરાશા એનાં જનક નથી, પણ કદપનાવિહારના જેવાં દેખાતાં સામર્થ્ય અને ઉદ્દાસ છે. વાસ્તવ સ્થિતિ સાવ બગડી બેઠેલી છે માટે આશા

(૩) આશાની સમયમૂર્તિનો અવતાર

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક ક્રાંતિનું અવશ્ય અનુધંગી એક ખીનું પણ અંગ છે. અને તે આ: કે પેલી નવી આશા, નવતર શ્રદ્ધા, નવીન વિચાર, નવો ઉદ્ધારમંત્ર એક વ્યક્તિ દ્વારા અવતરે છે. આ વ્યક્તિ, કાળામાયાના માનવીથી શક્ય એટલું, પેલું નવ વસ્તુ પોતાના જીવનમાં અપનાવે છે, તેની મૂર્તિમંત્ર બને છે. એ એનું જીવનકાર્ય હોય છે; એમાં જ એનું સર્વ રમે છે ને પરિપુષ્ટ થાય છે. જાણે કે એ નવી વસ્તુ એને ભૂતની જેમ વળગી હોય છે. એટલે, એ ખાતર ધસાવે જવું ને મરી મટવું એ એને સહજ હોય છે. જીવન કે 'મરણની' એને પરવા નથી હોતી—પેલો મંત્ર જ એ તો જાણે છે. આવો માણસ મરણિયો હોય છે. એટલે, એનો ચેપ જાડે છે: એ આકર્ષણમૂર્તિ આગળ વસ્તુ ને વ્યક્તિ, 'સૌ કંઈ' ઝૂકે છે. એના સાથીઓ મંત્રમુગ્ધ બને છે; પછી તેમને મન ભુલ્લિ અને તર્ક જેવી વસ્તુ જ નથી; તેઓ એને અનુસરતા લાગે છે. આ માણસ પોતામાં ને ખીજનામાં એક પ્રકારનો ઉન્માદજ્વર 'ઉપજાવે' છે, અને તે એવો તો વ્યાપે છે કે અનિરોધ્ય બની જાય છે. ટૂંકમાં, તે મમમે તો આ માણસ સર્વોપરી છે. એ પણ જાણે છે કે, આ નવવિચાર સફળ આચરણ ચૂક્યા બાદ જો તેની જનક વ્યક્તિ જીવતી હોય છે, તો તે તેની શક્તિને તેની મોહકતા વગર: પછી તે માણસ માનવસૃષ્ટિમાં એને યોગ્ય સ્થાને પાછો ગોઠવાઈ ગયો હોય છે. એની કરામત એનામાંથી અલોપ થઈ હોય છે, જે આશ્ચર્યો એ પૂર્વે કરી શકતા તે હવે એનાથી નથી થઈ શકતાં. પણ ત્યારે, તે કૃતકૃત્ય થઈને પછી અલોપ થાય છે. પણ તે પૂર્વે? મનકવચ ધારેલું જાણે એનું જીવન ન હોય! તલવાર કે ગોળીય એને અડી ન શકે! એના શત્રુઓની મુયોજિતતમ સંકલ્પનાઓ પણ ધૂળબેગી થાય છે. જાણે કંઈ ખાસ સરક્ષણ—ઢાંસ એને મળી ગઈ હોય. તેના સ્થાનથી બ્રજ કરવાનું વ્યર્થ નીવડે છે. અણનમ નસીબ એને ધકેલ્યે જ જાય છે અને એ અથાક ને અત્યાધ્વ રીતે આગળ ધસે છે; તેના શત્રુ તેમ જ સાથીય નિરાંત નથી બાળી શકતા. કેમ કે, એનું અંકિત કાર્ય તો કુળ્યે જ છૂટકો. કાનિકારી વિભૂતિઓ આવા પ્રકારની હોય છે.

ક્રાંતિનું કારણ : વિચારપ્રબળ

આ પરથી જોશો કે, ક્રાંતિની કર્શાય પુરોગામી આવશ્યકતા હોય તો તે ભૌતિક કે આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી નહિ, પણ માનસિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રોમાંથી મળે એમ છે. ભૌતિક ને આર્થિક પરિસ્થિતિ, બહુ બહુ તો, એક આવશ્યક પૂર્વપીઠિકારૂપે કામ દે છે. તેથી જ કદાચ વર્તમાન ક્રાંતિવાદીઓ વિચારપ્રસારણ પર આટલો બધો ભાર મૂકે છે. ક્રાંતિ મામે સ્પર્ધાતંત્ર પ્રતિજ્ઞા, જેને પ્રતિક્રાંતિ કહેવાય, તેનું લક્ષણ જોઈએ, તો આ વિચારશક્તિની તાકાત તરત તરી આવે છે. પ્રતિક્રાંતિ હમેશ પ્રચાર પર અને જૂના પુરાણપ્રિય વિચારને નવો અર્થ ને નવું મમર્થન આપવા પર પોતાનાં મદાર બાધે છે. પ્રતિક્રાંતિ આવે છે તે પણ લગભગ સરખી જ ભૌતિક ને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં. ફરે છે માત્ર દૃષ્ટિ, વિચારો ને વ્યક્તિઓ. તેથી તો આપણે જોઈએ છીએ કે, દરેક ક્રાંતિ સ્વતંત્ર મતપ્રદર્શનની બાળનમાં, પોતાની પૂર્વગત સત્તા કરતાં વધારે કડક જાહેરો રાખે છે. નવપ્રવર્તિત વિચારસૃષ્ટિમાં મનભેદ અને એનો અસ્વીકાર, એ તો ક્રાંતિનો ભારમાં ભારે દ્રોહ છે—અપ્રદાયધર્મમાં જેમ બંડખોરી છે: એને તો ફાંસી અને વધસ્તંભ (stock) જ ધટે. ખીનું બધું ઉદારભાવે સાંખાય, પણ

વિચારસૂચિમાં સાંકર્ય ન ચાલે. એ તો કદાચ ચર્ચાને કાઢવું જ જોઈએ, ભલે પછી તે ક્રાંતિના સાથીઓનું પણ હોય. એની શિક્ષા સખત જ નહિ પણ સત્વર કરવી જોઈએ. કેમકે, વાદર કરતાં વિચારના વાદરા વધુ એવી હોય છે. વિચારના કાર્ષ્ણ્ય પણ રાગજંતુ કરતાં તે વધારે વ્યાપનારા ને વધનારા, તથા અમરમાં વિશેષ વિનાશક હોય છે. વિચારજનિત ક્રાંતિને કારણે સત્તાફેદ થવા પામેલા લોકો એમના પૂર્વગત સત્તાધારી કરતાં વિચારની શક્તિને ખરાબર ઓળખે છે. જૂના વિચારને બહુ સમર્થન કે આધાર નથી જોઈતા. માણસમાં રહેલી સ્વાભાવિક જડતા, ટેવ અને મંદતા પણ એનાં પોષક છે. ઉપરાંત, જૂના વિચાર પર માલદાર દાવાદોકા રચવાયા હોય છે. પણ નવો વિચાર તો પોતાની શુદ્ધ શક્તિ પર જ આધાર રાખે છે. એટલે જ્યારે એના પર હુમલો થાય છે, ત્યારે આધાર મારે એ કંઈ જડતા, ટેવ કે મંદતા યા માલદારીની સોડ જોળે? એ બધાંનો તો એ નાશ કરી ચૂક્યો, અને એમને રચાતે નવાં સર્જવાનો એને સમય નથી મળ્યો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એ દમનનીતિનો આશરો લે છે. અને આવું દમન જો પૂરતું તરાસર ન હોય તો નવી ક્રાંતિનું આપું ગાફે, જ ઊંધું વળી ગેસે. કદાચ આવું જ અશ્વધાનિસ્તાનમાં બન્યું. અમાનુદસા પોતાના દેશબંધુઓનું લોહી લઈ કે ન લઈ, લઈ કે ન લઈ કરતાં ખમમાયો. લેનિન, કમાલ પાસા, મુસોલિની, દિટલર એના કરતાં વધારે સખત થયા છે.

ક્રાંતિની વેળા અજ્ઞાત છે

પણ, જોકે હું તો માનતો નથી છતાં, દલીલને ખાતર માનો કે ભૌતિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ અંપૂર્ણ નિર્ણાયક કારણો છે. તોપણ ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર કે રાજકારણ જણાવે કાર્ષ્ણ્ય માણસ જરાય મોક્કસ જણાવી ન શકે કે ક્રાંતિ ક્યારે આવશે. કેમ કે, એ તો ગમે ત્યારે આવી લાગે—ક્યાંય સુધી ન આવે તે નય આવે, અને દરમિયાન સમાજ નવું રૂપ પણ ધરીને નિરાંતે કરે.

તો તાત્કાલિક ફરજોનું શું?

આમ હોવાથી, તાત્કાલિક ફરજ ઉવેખવામાં અપહરિષ્ટ જ ગણાય. આંખ સામે પડેલાં માનવદુઃખો દૂર કરવા ના કહેવું એ તો કોના જેવું કહેવાય? એક દાકતર દરદીને કહે, “હું તમારો ઉપચાર નહિ કરું, કેમકે અત્યારે મેં આખા લતાને અંગે એક એવી મર્યાદાધારણ સુખાધારીની યોજના આદરી છે કે તેનાથી રાગમાત્ર મરી જશે. તેને ફળતાં અધસૈકું થશે.”! આવા સંજોગોમાં દાકતરે હંમેશા દ્વિમુખી ફરજ અદા કરવાની હોય; એનો વ્યાપક અને વિસ્તૃત યોજનાનો અમલ કરતા જવાની સાથેસાથ, એણે તાત્કાલિક ઇલાજો પણ કરવા જ જોઈએ. એમ ન કરે તો દાકતરને દરદીની પેદીની પેદીઓને અનુભવે પાકા મિદ્ધ થયેલા તેના ધંધાદારી આચારધર્મમાં એ ચૂક્યો ગણાશે. તાત્કાલિક તકલીફો તરફ જો એ દુર્લક્ષ કરે તો એવી બેદરકારીની સદમ અમર બેલડી ખરાબ પડશે, —એના ધંધા ઉપર જ નહિ, પણ સામાન્ય જનતા પર પણ.

તે અદા કરવી જ જોઈએ

એ જ પ્રમાણે, વર્તમાન દુઃખદારિદ્ર પ્રત્યે આંખ આડાં દાન કરાય તો તેની અમર

આચર્યે રખાય, તો તેવી નીતિને પરિણામે મનુષ્ય માત્ર માધનરૂપ જ-ચતુર લોકોની બાજુનાં 'સોદા' જેવો જ-બની જશે; અમુક કલ્પિત નીતિ મૂકી શાય, તો તેમ થતાં કેટલું દુઃખ, કેટલી મનોવ્યથા,—અરે કેટલી જીવહાનિ પણ,—થશે એની પરવા નથી. બાજુ ખેલનાર પેલા ચતુર ખેલાડીઓ જેટલે દરજ્જે માથા હોય તેટલે જ દરજ્જે ખોટા પણ હોય. આવી નીતિરીતિમાં મનુષ્યપ્રાણીની મનુષ્ય તરીકે કરી જ કિંમત નથી રહેતી. આવા બંધકર વિચારોથી જ ભૂતકાળમાં કતલો, અન્યાય, બળાત્કાર ને જહાંગીરી તથા જુલમરાજ અંબવતાં. મનુષ્યજીવન પ્રત્યે પાવિત્ર્યભાવના જતી રહે છે. સુધારક ભાવનાવાળો માણસ સામે એવી દલીલ પણ ન કરી શકે કે, એના શત્રુરૂપ પેલા સીતમગાર, મત્તાધારી, સ્વાર્થી, આક્રમણકાર, વિજેતા અને વિદેશ ગુરુઓ બધા પોતાની સ્વાર્થબાજીઓ સાધવા જ માણસોનાં માથાં હોડમાં નથી મૂકતા ? ખુદખુદલા તેઓ મનુષ્યજીવનને વટાવનારા છે. પણ સુધારક તેમનો દાખલો ટાંકી પોતાનો ગયાય નથી કરી શકતો. એનો ઉદ્દેશ ઉદાત્તતર છે—સાચું મનુષ્યકલ્યાણ માધવાનો છે. એણે પોતાની તથા પ્રજાની મામે ન્યાય, દયા, અને માનવજીવનના ઉદાત્ત ઉપયોગનો આદર્શ ગખવો જોઈએ. એટલે એણે તો પેલાઓ કરતાં જીવો ધડો એમાડવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષનો અનવરથાદાય

વળી, જો સામાજિકતાઓની આ બધી દલીલો એક નિષ્ક્રિય તર્ક તરીકે તેટલે સુધી સાચી છે, તો તે પ્રમાણે સક્રિય સીધો વિચાર કરી આગળ જવામાં શું જોઈ ? જો પ્રજાની બદતર દશા સુધારવા મથીએ તો પ્રજાકીય અમતોયની માત્રા ધરે; એટલે તેને જેમની તેમ રહેવા દઈએ ને તે સુધારવા આંગળી સરખી ન ઉઠાવીએ; આ વિચાર જો માથો હોય, તો કાર્મ માણસ પ્રજા પર કુદરતી આક્રમણો પણ આવકારે એમ દોષ ન બતાવી શકાય. અરે, એથી આગળ વધીને, અસતોયની તીક્ષ્ણ ધારને પાણી ચડાવવા, બદદશાને બદતર કરવા ગર્હિય પગલાં લઈએ, તેમાં પણ કશું જોઈ ન કહી શકાય. ગુડાગીરી જો બદદશાને બદતર કરે તો, ગમે તે પ્રકારની ઉશ્કેરણી ને ગુડાગીરી પણ ગ્રાહ્ય ગણાય. એની એક માત્ર શરત એ છે કે, તેમ કરનારે એ મબાળવું કે, પોતે જેની સામે ઉશ્કેરણી જોવી કરવા ઇચ્છે છે અને એમ કરી ક્રાંતિ સાધી જેમનું અન્યાયી સત્તાસન ડગાવવા તાકે છે, તેઓને માથે એ કામગીરીનો અપયશ પડે. જો ક્રાંતિ કાર્મ કે નજીક આવતી હોય તો, જૂઠું અને દૂડકપટ્ટી પ્રચાર દ્વારા સત્તાને બદલાવ પણ કરાય તેમાં જોઈ નથી. 'સાધ્ય મધાય તો ગમે તે સાધન પણ યોગ્ય છે' એ મતવાદનું અંતિમ અને રાક્ષસી સ્વરૂપ આ કહેવાય.

વર્તમાન નીતિરીતિની દૃષ્ટિએ

વર્તમાન નીતિરીતિ આ વાદનો ગાહેર સ્વીકાર નથી કરતી, પણ વર્તે છે તો તેમજ,—ખામ કરીને રાજકીય અને સામૂહિક જીવનમાં. પરંતુ ભૂતકાળમાં માનવ આચાર પર અમુક પરપરાજન્ય મર્યાદાઓ હમેશ હોતી. મોટામાં મોટો ક્રાંતિકર ને ભારેમાં ભારે જુલમગાર પણ એમની બંધનશક્તિમાંથી મુક્ત નહોતો. એવી પરપરામાંથી એક પ્રકારની આંતરસંયમશક્તિ બેપજતી, જે પેલા સાધનમાં સ્વૈરાચારના કરખીણ મત પર કામ દે એવો અંકુશ ગખતી. કેટલાક કટોકટીના સંજોગોમાં આ અંકુશ પણ અફળ જતો એ સાચું; પણ એ માત્ર

મર્યાદિત સમય પૂરતો જ. આથી તો, એનાં મૂળ નીતિ, ધર્મ, પ્રચલિત વહેમો અને રીતો રિવાજોમાં બિડે રાખાયેલાં હતાં. આજે પ્રચલિત નીતિમાં અથવા આવતી જાય છે, ધર્મ-શક્તિ ખલાસ થઈ ચૂકી એમ ગણાય છે, વહેમ જર્ઘ-વિજ્ઞાન આપ્યું છે, અને રીતરિવાજો તો ફરતા જાય છે. એવા સંધિસમયમાં જો ઉપરનાં જોવાં ભવંકર જોવાં વિચ્છેદક વિધાનો આચારસૂત્રો અને, તો માનવજાત અંતે બિલકુલ શૂન્યવાદિ (Nihilism) જ જર્ઘભ્રેસેન્સો જે રહેતો-પાસા પોખાર પડે એ જ માનવપ્રાણીને માટે સાચી સમાજનીતિ ને આચારધોરણું ને બીજું નહિ, એમ અને. એથી અન્ય ધોરણ વિચારવાનો પાયો ન રહે. જુઓ તો આંધો શૂન્યવાદના આગમનનાં ચિહ્ન પણ નથી એમ નથી. સમુદાય સમુદાય વચ્ચેનાં 'ધુધેસ' ને વેરઝેર માનવ્યને કેટલુંબધું બ્રષ્ટ કરી શકે છે તે ગત મહાયુદ્ધે બતાવ્યું છે. તે બધું વિજયને ખાતર હતું, કેમ કે ઉદ્દેશ તો દરેક પ્રજાના ન્યાયી બતાવ્યા હતા. આજે કારખાતાં, પ્રયોગ-શાળાઓ અને ડાવણીઓમાં તડામાર ચાલતી શસ્ત્રાસ્ત્રની તૈયારીઓ જુઓ; અને તેમી સાથે એ વિચારો કે, વિજય આગળ સાધનશુદ્ધિ સાવ નાચીજ જેવું લેખુ છે. એથી તો 'ધુધેસ'માં 'ધુધે' અને સાવ અવિચારી માણસને પણ એક વાર તો થબી જર્ઘ વિચાર આવે, "અરે, આપણી નીતિમર્જાનો તે કાર્ષ સંગીન સિદ્ધાંત પર પાયો છે કે કેમ?" એ બધું 'જોઈ' ને તો ગંધીજી જોરજોર નહિ જણાવતા હોય કે, "મારે માટે સાધ્ય અને સાધન સરખાં જ વાચ્યાર્થવાળાં છે?"

બીજો તર્કદાય

અસાધારણ સંજોગોમાં માનવશુદ્ધિ અતિ ઝીણું ન કાંતી શકે એ મને ખબર છે. આપણે મૂળમાં ક્રિયાશીલ પશુઓ છીએ, અને વિચારમાત્રનું કામ પણ આચાર ધડવાનું છે. એટલે, આ જગતમાં માનવજીવનના ઘોડા દોડાવતાં છતાં, તેની સાથેસાથ આપણે વિચારવું પણ પડે છે. અસાધારણ કટોકટીની વેળાએ તાત્કાલિક ને, ઝીણું નહિ તો, જાડાં લેખાં પણ માંડવાં જોઈશે. આજે કે ભવિષ્યમાં જનતાનું જીવન સંભાળવા સાર, કેટલાક જીવોની આહુતિ આપવી પડશે. સેંકડો માર્છલના પ્રવાસે હજારો લોકોને લઈને નીકળી પડેલો ગાંધી જેમો 'કૂચ'માં અપંગલૂલાં માટે જોતો નહિ રહી શકે. આક્રમકમાંથી બિગરવું હોય તો તેનાં લોકોને એમના નસીબને આશરે છોડી આગળ વધવું જોઈશે. લેનિન જેવા, ક્રાંતિકાળની વચમાં, દુકાળ જેવી ઘટનાથી પણ, મુખ્ય મુદ્દાનું દુર્લભ ન કરી શકે. પરંતુ, આવું તો કટોકટીના સંજોગોનાં દબાણમાં જ. ન્યારે જીવનમરણની જગડમાં ખેત્રી રહ્યા હોઈએ ત્યારે જ, બરોજીર ગણી શકાય. આ વિધાનોને સામાન્ય સિદ્ધાંત ગણીને, જો એણેવતે અંશે સામાન્ય મનાય એવા સંજોગોમાં જો વપરાય, તો એ તો ભવંકર નીવડે. સમય બાદુ બારીક ને કહણુ હોય; સંજોગોમાં ભારે અરિથરતા આવી હોય; છતાં, ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ ક્રાંતિએ ન પંકડયા હોય, કે ન્યારે એક શૂલ પણ આક્રમકારી નીવડે એમ અને, ત્યાં સુધી માનવદુઃખો, વ્યથા ને મોત વિષે કાર્ષ પણ માણસ ફિલસૂફીની ઉદાસીનતા ન ધરી શકે. ઔપધર્ષ વસ્તુ ખોરાકી ચીજ ન બની શકે. હું ઉપર કહી આવ્યો કે, ક્રાંતિ ક્યારે આવે એ તદ્દન અધધર વંરેતું છે. આવે તો આજે આવે ને નહિ તો અંધસંકુચ વિના આવે જાય, એટલે, સાચો પ્રજ્ઞહિતૈષી પોતાના દેશબંધુઓની વર્તમાન પેઢીનાં સુખદુઃખો બાબતમાં હલકે કાળજે વર્તી ન શકે; એણે સંભાળવું જ જોઈએ. ક્રાંતિની તૈયારી માટે જરા ધીમાશ-રાખીને પણ, તેમનાં દુઃખોના તાત્કાલિક નિવારણાર્થે ઉપાયો યોજવા ધટે. બિંદારમાં અંકપ થયો તો આંખો અન્નિ...

લેંગની લડત લગભગ મોટું કરવામાં આવી. જ્યાદરલાલજી પણ તેના નિવારણાર્થે દોડ્યા. સામાવાળિયા સરકારે પણ તરત બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા. આટલું તો દેશસેવકોએ કરવું જ રહ્યું.

સારી ફરજ દિમુખી છે

એટલે, સારા દાક્તરની જેમ સુધારકનો દિમુખી ધર્મ છે. એક તરફથી પ્રગ્નને આગામી ક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવાની સાથે તેણે તેમના રાજિદા પ્રશ્નો પણ ઉકેલતા રહેવું પડશે. એમનો ઉકેલ જ ક્રાંતિ માટેની આવશ્યક પ્રગ્નકીય તાલીમરૂપ થશે. વળી, તેનાથી ક્રાંતિના નાયકો લોક પર કાબૂ લાભશે, કેમ કે તેઓ એમના રાજિદા જીવનનાં સુખઃદુષ્ખોમાં ભાગી બને છે. આ દિમુખી પ્રયાણકાર્યને, નેષ્ટિએ તો, બે દલમાં વહેંચો: એક દલ રાજિદા પ્રશ્નો પાછળ લાગ્યું રહે ને બીજું આગામી ક્રાંતિનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે. એવડે, જ્યારે ઇતિહાસકાર ક્રાંતિનું શ્રેય કોને લાગે જ્ય એ બતાવવા બેસશે ત્યારે, કોને ખબર છે કે છેલ્લો તે પહેલા ને પહેલો તે છેલ્લો ન બેસાડાય ? ત્યારે નત્ર ને મર્વાદીને પહેલું માન પણ મળે.

રચનાત્મક કાર્ય સંગીન નીતિ છે

ખારડોલી જેવી લડતો, ગ્રામસેવી ને ખેડૂતસેવી સંસ્થાઓ, મજૂર મહાજનો, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, હરિજનસેવા, ખાદી, મદ્યનિષેધ આદિ બધાં રચનાત્મક કાર્યો એક રીતે જોતાં તાત્કાલિક પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે છે. એ વિષે સફળતમ કાર્ય તો રાજસત્તા હાથ આવ્યે જ થઈ શકે. સુધારકે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈશે. તે એકસ અવધિબંધ ક્રાંતિ ન લાવી શકે. ક્રાંતિની આંધી એને રસ્તે ને એને સમયે આવશે. દરમિયાન, સુધારકે શ્રદ્ધા રાખીને હાથ પરને કામે મેડ્યા રહેવાનું છે, અને નજર પેલા મુવતારાથી ચસવા દેવાની નથી. રાજના આવા રમશિયા કામની ધમાલમાં પડેલા આ સુધારકને વિશે, કદાચ, અંદરનું નહિ જોનાર ઉપરછલા પ્રેક્ષકને લાગશે કે, તે તો લક્ષ્ય વીમર્યો છે. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯ સુધી ગાંધીજી એવા જ લાગતા હતા ને ! જાણે કે, તે લક્ષ્ય વીસર્યા છે. ત્યારે ઘણાને એવું લાગતું ને કહેતા પણ. પણ સાચું જોતાં તો, ત્યારે તૈયારીઓ ચાલી ગઈ હતી, અને ૧૯૩૦ના વર્ષે તે સ્પષ્ટ કર્યું. આવી આવશ્યક તૈયારીઓ જો શાંતિથી ન થઈ હોત, તો લોકમાનસ જ્યારે ક્રાંતિમુખ થઈ શકે એવી તક આવી ત્યારે તે ખરે લાગ ખોઈ બેસત. તેથી, એક અથાક ને અકુંગ કાર્યકર્તાને જાણે એવી શ્રદ્ધા અને આશાભરી વાણી ગાંધીની છે કે, “મારે એક ડગલું બસ થાય.”

મજૂરમહાજનપ્રવૃત્તિનો દૃષ્ટાંત

મજૂર મહાજનોની પ્રવૃત્તિને કોઈ માર્ક્સવાદીએ કદી તુચ્છકારી નથી. તે તાત્કાલિક પ્રશ્નને અંગેની સુધારક ઢખની છે. કેટલીક વાર તેનું આખું રહસ્ય અમુક રૂપિયા આના ને પાછાના તોડમાં જ આવી રહે છે. છતાં તે જરૂરી પ્રવૃત્તિ છે. તેનાથી કશીય વિનયવંતી ચળવળ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નૈતિક તાલીમ મળે છે. મજૂરોમાં એકચલાવ, સંગઠન, સંઘવૃત્તિ ને સંઘ પ્રત્યે મમતા, સહકારશુદ્ધિ, શિસ્ત અને સમસ્ત પ્રત્યે ગૌરવભાવ ને આજ્ઞાધારિતા, અને વૈયાકતક વધારેપડતી મહાકાંક્ષા ને મત્સર પર આવશ્યક એવા નિઝાહ પણ જન્મ છે. વળી, આવાં રચનાત્મક કાર્યો ન હોય તો દળના સામાન્ય સિપાઈઓ શું કરે ? બધો વખત હાકલો મારતા ને વિચારસરણી ઘડતા તો તે ન જ હોઈ શકે. તેમણે ખેત અને ધીરજપૂર્વક વ્યવસ્થા ને કામ કરતાં શીખવું જોઈશે.

ખોટા કટાક્ષનો રદિયો

વળી, જગતમાં દુઃખ, દારિદ્ર્ય, રોગ, ગંદકી, અધોગતિ ને અજ્ઞાન એટલાં તો બરેલાં છે કે એક નહિ પણ દશ ક્રાંતિઓ આવે તોય તેમનો ઉકરડો બેઠે એમ નથી. આની

કોઈ પણ ક્રાંતિવાદી ના કહી શકે ખરો? એ ઉકરડાનો પર્વત એવો તો તીક્ષ્ણગંધી ને અમેઘ છે, કે એકાદ બિચારો સુધારક તેમાં જરાક સરખું ઉસરડયે શું ઘટવાનું હતું? તેનાથી અસંમાનતા ને અન્યાયની ધાર એવી તે શી છુટી થઈ જવાની? એટલે, ક્રાંતિનાં ભૌતિક પૂર્વ આવશ્યકો નાખૂદ યશે કે ઓછાં યશે એવી ભીતિનું કારણ નથી. રૈટિયા વિષે વિચારીએ તો, આપણા પૂર્વપક્ષી જ કહે છે તેમ, દરિદ્રના પ્રજાને એ બીચારો તો અડી પણ ચકતો નથી. એમ હોય—અને એમ છે પણ—તો, રૈટિયા દ્વારા અમે જે કાંઈક જરાસરખી મદદ ખેડાર, અનાધાર અને વિધવાઓને કરીએ છીએ, તેનાથી ક્રાંતિકાળ દૂર જશે એમ એમણે બય રાખવાની જરૂર નથી. ખેડૂતના ઘરમાં થોડાંક ફદિયાં મોકલી રાજ યનાર અમે, ક્રાંતિની જાદુઈ લાકડી તેમને ચાંદી કે નિકલનાં કરી દે તે જોઈને તો કેવાય રાજ થઈ શું. ગરીબોને સારી મજૂરી ને સારી સુખાકારી મળે એ અમને ખૂંચતી વાત નથી. ખેડૂતની નવરાશની મજૂરી પણ ગણુનર દોઢિયાં જ મળે તેણે સંતુષ્ટ રહેનાર માણસ નથી દેરાલકત કે નથી દયાધર્મો. એમાં તે કયી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાય બળી છે? એટલે, અમે તો એ ઇચ્છનારા છીએ કે, આપણી જનતા ઉત્તમોત્તમ ભૌતિક, નૈતિક ને બૌદ્ધિક કક્ષાએ પહોંચે. ગાંધીજી જેવો માણસ એથી ઓછું ઇચ્છે જ નહિ, એ નિઃસંદેહ વાત હોવી જોઈએ. પરંતુ તે ને તેમના સાથીદારો વ્યવહારદક્ષ આદર્શવાદીઓ છે. અને આજના સંજોગોમાં ઊડવામાં, એમની દુઃખદ મુશ્કેલી એ છે કે, આ થોડાંક દોઢિયાં પણ ગરીબને માટે તો મોટી પ્રાપ્તિ છે; એ એમને જીવનમરણના પ્રશ્નમાં મદદસમાન છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમની કસોટી

ઝાડની સાચી પરીક્ષા તો છેવટે તેનું ફળ જ છે. જ્યારે જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો છે કે કાંઈ અમલી ઉપાય આદર્યો છે, ત્યારે ત્યારે ખાદીવાદી ને રચનાત્મક કાર્યકર્તા તેમાં કદી પાછળ નથી રહ્યો. અને યાકેજાઓએ જ્યારે વિરામ લેવાનું કહ્યું છે ત્યારે તે કહેનારેય ખાદીમાનસધારી નહોતો. અને જ્યારે પદમદલ્લને પ્રજા આવ્યો છે, ત્યારે પાછળ કોણ રહેલ છે? અનુભવથી જોયું છે કે, રમશિયા ગાડા જેવા ગણાતા પેલા ખાદીવાદીઓ જ. જ્યારે સખત નીરસ મહેનતમજૂરીની દેરો માગણી કરી છે, ત્યારે પાછા કોણ આગળ આવી ઊભે છે? એટલે, ખાદીમાનસ કોઈ પણ કસોટીમાં ઓછું જીત્યું છે એમ નથી. શિસ્તની ખાખત જુઓ, તો તેમણે ઓછામાં ઓછી જ તકલીફ આપી છે. સહન, ત્યાગતત્પરતા, આત્માપાલન, સંગઠન, પ્રામાણિકતા, અદ્વિત મહત્ત્વાકાંક્ષા ને ધર્મોનો અભાવ, એ શુભો જો અસરકારક ને સાચા ક્રાંતિવાદીનાં લક્ષણ હોય તો, આ કાર્યકર્તાઓ ખીજા કોઈથી જિતે એમ નથી.

ચર્ચાની ચર્ચા

આ આખી ચર્ચામાં સંઘજીવનમાં અહિંસાની નરી નીતિની વાત મેં નથી છેડી; પણ આજે માન્ય અને વ્યવહારુ ગણાતા રાજકારણ અને સંપત્તિસામ્રાજ્યના જ આધાર ઉપર આ આખી ચર્ચા કરી છે: કેવું હોયું જોઈએ તે ઉપર નહિ, પણ કેવું છે તેના ઉપર મારી દલીલો રચી છે. વર્તમાન નીતિના પાયા વિષે મેં તકરાર ઉઠાવી નથી. અને ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના નૂતન છતાં પ્રાચીન સિદ્ધાન્તની પણ મેં વાત નથી કરી.

સિનેમાની સંસ્કૃતિ*

નરહરિ લક્ષ્મણ આઠવળે

સમાજની પ્રગતિ થાય, તેની સંસ્કૃતિનો દરજ્જો દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઉચ્ચ થાય, એવો આપણો હમેશાં પ્રયત્ન ચાલે છે. જંગલી માણસોની સંસ્કૃતિ કરતાં આપણી સંસ્કૃતિ કેટલે દરજ્જે ઊંચ છે એ જો જોવું હોય તો, આપણા આદર્શો સિદ્ધ કરવા માટે આપણામાં જે ઉત્સાહ અને ખત હોય તે અને આપણે જિભી કરેલી સંસ્ક્રાઓ, એ બન્નેમાં જંગલી સમાજ કરતાં આપણે કેટલા આગળ વધ્યા છીએ, એ ઉપરથી જોઈ શકાય. આજકાલ મનરંજનનાં આપણાં સાધનોમાં સિનેમાને પહેલું સ્થાન મળતું જાય છે અને આપણી નવયુવાન પ્રજા પર તેનાં પરિણામ પણ મહત્વનાં અને વિલક્ષણ થાય છે એમાં શક નથી. આ પરિણામનું સામાન્ય દિગ્દર્શન આ અહેવાલનાં પૂર્વભાગમાં કરેલું ગયા લેખમાં* આપ્યું જ છે. પરંતુ સામાન્ય શારીરિક અને ગાનસિક પરિણામની માથે સાથે જ બાળકોનાં ચારિત્ર્ય ઉપર પણ સિનેમાનાં પરિણામ એટલા મહત્વનાં થાય છે, કે શિક્ષણ સંસ્થાઓની જોડે જ તેને સ્થાન આપવું પડે છે.

આજના જમાનામાં બેકરીનો સવાલ યુવાનો પ્રમાણે યુવતીઓના પણ જીવનમાં ડોકિયું કરવા લાગ્યો છે. અને તે ઉકેલવા માટે સિનેમા એ એક સરસ 'કરીયર' - ક્ષયદાયકા ધધાની એક નવી શાખા આપણી છોકરીઓને માટે ખુલ્લી થાય છે, એમ ઘણા સુશિક્ષિત લોકો પણ કહેવા લાગ્યા છે. આ 'કરીયર'ની નવી શાખાનું વર્ણન સિનેમાની પરીક્ષક સમિતિએ કયા શબ્દોમાં કરેલું છે તે હવે જોઈએ.

કામવાસના, સ્ત્રીપુરુષસંગ અને શુનેગારી (Love, sex and crime) એ સિનેમાની ત્રિમૂર્તિનું તાંડવ પડદા પર અખંડ જોઈ જોઈને તરુણ સ્ત્રીપુરુષોનાં વિચાર અને લાગણીઓ સિનેમામય થઈ જાય છે. તેમનું બોલવું, ચાલવું, હરવું, ફરવું, એ બધાંમાં સિનેમાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમના રાજના વ્યવહારમાં સિનેમાની ભાષા, ઉપમા અને દાખલાઓ જ ભરેલાં હોય છે. વર્ણન કરવું હોય તો સિનેમાનાં દર્શ્યોનું. વર્ગમાં નિગૂઢ કે વાર્તા લખવી હોય તો તેમાં પણ સિનેમાનાં પાત્રો અને કથાનકો અવશ્ય આવવાનાં જ! મનુષ્ય પ્રાણી સ્વભાવે જ અનુકરણશીલ હોય છે, તોપણ સિનેમાના નટ અને નટીઓનાં પોલાક, અભિનય, હાવભાવ, વગેરે બાબતમાં અનુકરણ તરુણ સ્ત્રીપુરુષો ન કરે તો જ આશ્ચર્ય! નજર કેમ તાકવી, સિગારેટ કેવી રીતે પકડવી, ડાક કેમ મરડવી, એ બધા હાવભાવ અમે સિનેમા પરથી જ લખ્યા, એમ કેટલકાંએ પરીક્ષક સમિતિ સામે કંબૂલ કર્યું છે. અને શરીરને આકર્ષક રીતે રાણગારવામાં અગર નખરાં કરવામાં સિનેમાનો ઉપયોગ કરનારી છોકરીઓની મંખ્યા સેકંડે ૭૨ મળી છે.

તરુણ જીવન પર સિનેમાનાં કયાં પરિણામ થયાં છે એ જોવા માટે આ સમિતિએ આશરે ૧૮૦૦ તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને એક પ્રશ્નમાલિકા પૂછી. યુગન, આલિંગનાદિ કામચેટાની

* 'સિનેમાના પડદા પર' એ માગસર અંકના લેખના વસ્તુની આગળ વિચારણા આ લેખમાં કરવામાં આવી છે.

વિગતો અને તેના પ્રયોગ અને સિનેમા જોઈને જ કરવા લાગ્યાં, એવી કબૂલાત હાઈસ્કૂલમાંનાં સેકંડે ૩૩ છોકરાછોકરીઓએ આપી. સેકંડે ૪૦ લોકોએ આ પ્રશ્નનો જવાબ જ આપ્યો નહિ. તારુણ્યમાં રહેતી સ્વાભાવિક લક્ષ્યને લીધે તેઓએ તે પ્રશ્ન રહેવા દીધો. અલબત્ત, તેના જવાબ કેવા પ્રકારનો હશે તેની કલ્પના તો આવી જ શકે; એટલે કે, સિનેમાની કામઃ ચેષ્ટાઓનું અનુકરણ કરનારાંની સંખ્યા ખરેખર કેટલી બધી વધારે છે. વીસ વરસની ઉંમરની એક છોકરીએ સરલતાપૂર્વક કહ્યું કે, “સિનેમા એ તો પ્રિયારાધતની કલા શીખવાંની સરસ નિશાળ છે.” * આ તો તેના સ્વાનુભવના ઉદ્ગાર હતા.

કામચેષ્ટાનું તંત્ર (technique) અને વિગતો જ સિનેમા શિખડાવે છે એટલું જ નહિ, મનની લાગણીઓ તે બગાડે છે, વિકાર વધારે છે, અને સ્વૈરતાની ધ્વજા ઉત્પન્ન કરે છે. કામવિકાર ઉત્પન્ન કરનારાં અને તેની સૂચના આપનારાં કથાનકો અને તેના સપ્રયોગ દાખલાઓ બધાની સામે મોહ ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રકારે રાખીને, વિશેષ કરીને તરુણોનાં મનને ઉત્તરવાનું કામ સિનેમા સરસ બનવે છે. ચાર પૈસા કમાઈને સ્વચ્છ રહેવાની ધ્વજા સિનેમાએ ઉત્પન્ન કરી, એમ સેકંડે ૪૩ છોકરીઓએ કહ્યું છે, તરુણ છોકરાઓને કામલાવીને તેમની પાસેથી પૈસા કેવી રીતે કઢાવવા અને તેઓને મોહવશ કેમ કરવા એ કક્ષા અમે સિનેમામાંથી જ શીખ્યાં, એમ કહેનારી છોકરીઓની સંખ્યા હતી સેકંડે ૩૬. સિનેમાનાં ચિત્તાકર્ષક શૃંગારનાં ચિત્રો જોતાંવેંત જ કોઈ એક પુરુષની સાથે એવી જ ચેષ્ટાઓ કરવાની અનિવાર્ય ધ્વજા અમને પણ ઘર્ષ, એમ કહેનારી છોકરીઓ સેકંડે ૪૦ હતી.

સિનેમાની દુનિયા આપણી દુનિયા કરતાં બુદ્ધ પ્રકારની હોય છે. આપણી આસપાસની દુનિયામાં જે પરિસ્થિતિ કેવળ અપવાદ તરીકે, કોક કોક વખતે જ, દેખાઈ આવે છે, તે સ્થિતિ તો ત્યાં સર્વસામાન્ય પરિસ્થિતિ તરીકે જ બતાવેલી હોય છે. તેમાં બધે જ ડેકાણે દેખાઈ આવતી શ્રીમંતાઈ અને સ્વચ્છ-વૃત્તિ જોઈને અને આપણને તેવી સ્વચ્છદી રીતે રહેવા મળતું નથી એ દુઃખથી છોકરીઓનાં ચિત્ત અસ્વસ્થ થાય છે; અને સમાજની સભ્યતા કારે મૂકીને સ્વૈરતાથી ચેષ્ટા કરવાની વૃત્તિ વધે છે. હાકમાકનો પોશાક, ચેનળાજ રહેણીકરણી, કલ્પ, નાચ એવાં એવાં સ્વૈર મનરંજનનાં સાધનો અને અનેક પ્રકારના મોહ યુવાનોની આગળ સિનેમા બિલાં કરે છે, અને તેને પરિણામે સમાજમાં અભિતિ વધે છે, એવો ચોક્કસ અનુભવ થયેલો છે. જે છોકરીઓની વૃત્તિ ખરાબ રસ્તે દોરાર્થ ગઈ છે એવીમાંથી સેકંડે ૪૯, એટલે લગભગ અર્ધોઓએ, કબૂલ કર્યું કે, અમારા આવા જીવનનું કારણ સિનેમા; સેકંડે ૩૮ જણીએ પોતાના અધઃપતનનાં બધાં જ પગલાં કમવાર પ્રત્યક્ષ સિનેમા ઉપરથી જ અમને સજ્ઞાં એમ કહ્યું. અહેવાલ-લેખકોના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો:—“પૈસો, સુખલોહુપતા અને એશઆરામ ભોગવવાનો હદ ઉપરાંત મોહ જેમને ઉત્પન્ન થયો છે એવી ગરજ છોકરીઓને તે સાધ્ય કરવાનું સાધન ધણે ભાગે એક જ પ્રકારનું બાકી રહે છે: એટલે કે, પોતાના શરીરનો વિક્રય. આ મુદ્દા સંબંધી જોઈએ એટલો પુરાવો, અમને મળેલો છે.” x

* “Movies are a liberal education in the art of making love.” p. 151.

x “For needy girls, tempted beyond their control to obtain money, ease and luxury, the means sometimes narrow down to one form, — exploitation of their sex. Upon this point there is abundance of testimony gathered.” p. 220,

આવાં ક્રોધોત્તેજક દિલ્લોનો ઉપયોગ ચાલાક જીવાનો ઘણી જ હોશિયારીથી કરી લે છે. છોકરીઓને પોતાની સાથે સિનેમા જોવા લઈ જવી, આવા પ્રકારની ખાસ દિલ્લો દેખાડીને તેમના મનના વિકાર કેવી રીતે ઉત્તરવા, અને તેઓની ઉત્તરાયેલી રિયતિનો ફાયદો પૂરેપૂરો કેવી રીતે ઉઠાવવો, એ કલાનો બુદ્ધિપુરઃસર ઉપયોગ કરનારા છોકરાની હકીકતો અને તેઓની કબૂલાતો મૂળ અહેવાલમાંથી વાંચવી જોઈએ. સિનેમા જોતી વખતે પોતાના મનોવિકાર કેવી રીતે ઉત્તરાય છે એનું વર્ણન કરનારાં, મનોવેદક પણ ઉદ્દેશ ઉત્પન્ન કરનારાં જે શબ્દચિત્રો ત્યાં આપેલાં છે, તેનું વર્ણન અહીંયાં ક્યાં લગી કરીએ ?

ચોરી, બહારવટું અને ખૂન એના જેવા ગુનાઓને પણ સિનેમા દ્વારા કંઈ ઓછું ઉત્તેજન નથી મળતું! આપણું સામાન્ય જીવન કષ્ટ-અમ-અને સમાધાન-મય હોય છે. સામાન્યતઃ દરેક દિલ્લમાં જે ચેતનાજી, શ્રીમતાર્થ અને ઉગાઉ જીવનચીત્રેણું હોય છે, તે મમાજમાં કેવળ અપવાદરૂપ જ હોઈ શકે. પણ આ ચિતારહિત જીવન હમેશાં જોવાથી ઘરનાં દારિદ્ર વિશે અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે, વડીલોની સિસ્ત ગમતી નથી, અને ઉઘોગ કરવાની ઇચ્છા નષ્ટ થાય છે. અલગત, ઘરમાંથી નાસી જતું એ તેની આગળનું પગલું, અને પછી દુષ્ટ સોજાતમા મપડાઈને ચોરી, બહારવટું વગેરે આગળનો ક્રમ તો નિશ્ચિત છે જ. અહેવાલ લેખક લખે છે કે, સિનેમા એ અક્ષરશઃ ગુનેગારોની નિશાળ છે. ગુના કરવાની પ્રવૃત્તિ તો તે ઉત્પન્ન કરે છે જ, પણ તેને જોઈતી બહાદુરી પણ શિખવાડે છે અને તેની પદ્ધતિઓ, ખૂબીઓ, અને ગુસ્સે રહસ્યો પણ સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે. ગુના કેવી રીતે કરવા તેની વિગતવાર કેળવણી આપીને આવા ગુનાઓની સખ્યા સિનેમા જ કેવી રીતે વધારે છે એને માટે પૂરેપૂરા પુરાવા એકઠા થયેલા છે. ગુના કરવાની અને તે પચાવવાની અનેક ખૂબીઓ અમે સિનેમા પરથી જ કેવી રીતે શીખ્યા એની એક યાદી જ આવા ગુનેગાર છોકરાઓની પાસેથી મેળવીને તૈયાર કરવામાં આવી છે. અપ-ટુ-ડેટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને તિજેરીઓ કેમ તોડવી, અવાજ ક્યાં વગર ખારીઆરણાં કેમ તોડવાં, આંગળાંઓની છાપ ન જોડે એને માટે સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી, પોલીસ પાછળ પડે તો શું કરવું, જે વખતે ગુનો થયો તે જ વખતે પોતે ખીજે કેકાણે હતો એમ (alibi) સાબિત કેવી રીતે કરવું, સારંગીની પેટીમાં હથિયાર કેવી રીતે સતાડવાં વગેરે ગુનેગારોના ધધાનાં મહત્વનાં રહસ્યો શિખવાડવાનો પૂરેપૂરો અભ્યાસક્રમ જ અમને સિનેમામાંથી મળે છે, એમ સેંકડે ૨૦ ટકા ગુનેગારોએ કબૂલ કર્યું. “આવી દિલ્લો એટલે ગુનેગારી શિખવાડવાનો નિશાળ જ” કેવળ નહિ, બલકે એક વિદ્યાપીઠ જ કહેવાય.” કદાચ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે, ગૃહકેળવણી, નિશાળમાં મળતી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી, આ બધાનાં પરિણામ બાળકોનાં મન પર શું કર્ષ જ થતાં નથી? અને જો તે થાય છે તો એકલી સિનેમા મંસ્થાને લીધે જ છોકરા આટલા બધા કેમ બગડે છે? સવાલ બરાબર છે. ગૃહકેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી અને નિશાળમાંનું વાતાવરણ—આનું પરિણામ ઘણુંયે થાય છે. પણ ઘેર અથવા નિશાળમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેની પાછળ, તેના આધારરૂપે, એક જીવનનું તત્ત્વ હોય છે. જીવનનો આદર્શ રો, તે કેવી રીતે સાધ્ય કરવો, એને લગતી

પારિભાષિક શબ્દોમાં ચર્ચા લાગે ન ચાલે; તોયે શિક્ષક અને પાલકની એની કમ્પતાઓં ધણીખરી નિશ્ચિત હોય છે અને તેના સંસ્કારની છાપ તે છોકરાંઓના મન પર પાડવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. સિનેમાને ફિલ્મસ્ટ્રી જ નથી હોતી. અમુક એક પ્રકારના સંસ્કાર તેમને આપવાના હોતા જ નથી. ફરી પદાર્થોની પેઠે ઉત્તેજક ચિત્રો બતાવીને કૃત્રિમ હલમલાટ (thrill) ઉત્પન્ન કરવો એટલો જ તેનો હેતુ હોય છે. તેથી સિનેમાને લીધે છોકરાંઓની લાગણીઓ જ બગડી જાય છે. જેને આધારે કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન હોય છે તે જ લાગણીઓ આવી રીતે બગડી જવાથી, સિનેમાથી બેવડાં માઠાં પરિણામ બેપજો છે. બીજી કેળવણીના પરિણામને તે ભૂંસી નાખે છે અને હીન આદર્શો અને મોહ કૃત્રિમ રીતે બિભાં કરીને બાળકોનું જીવન વેદ્ય નાખે છે. એનબાલ એ પ્રત્યેકનો હક્ક છે એવી ખોટી લાગણી સિનેમાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. ચારિત્ર્યવાન અને સંસ્કારી કુટુંબમાંનાં સંકડે ૨૦ છોકરાંઓને શ્રમ કર્યા વગર વામભાગે પૈસા કમાવાની ઇચ્છા સિનેમા જોઈને થઈ આવી એમ સાબિત થયું છે. તે સંસ્કારહીન કુટુંબનાં છોકરાંઓમાં એ પ્રમાણ સંકડે ૩૯ આવે તો શી નવાઈ? ૨૫૬ અને બગડી ગયેલાં છોકરાઓમાં તો આ પ્રમાણ સંકડે ૪૫ હોય છે.

આ તો યદ્યપિ અપરાધ કરનારાઓની વાત. પણ સામાન્ય સમાજની અભિરુચિ પર પણ સિનેમાથી પરિણામ થાય છે અને નીતિની મર્યાદા શિથિલ થઈ જાય છે. સિનેમાનો બહારવટિયો હમેશાં બહાદુર જ હોવાનો; અમીરની માફક અને સભ્યતાથી તે રહેવાનો; એને અપરાધને બદલે સજા તો લાગ્યે જ થવાની. આ બધી વાતોને લીધે તેનું ચિત્ર એટલું આકર્ષક થાય છે, કે સામાન્યતઃ પ્રેક્ષકોને તેના પ્રતિ સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; ગુના કરવા એ કંઈ એટલું બધું ખરાબ કામ નથી એવી મનની તૃતિ બંધાઈ જાય છે. હાર્ડકૂલમાંનાં કેટલાયે છોકરાંછોકરીઓએ કહ્યું કે, “મહેનત કરીને રોટલા રળી ખાવા એ કંઈ એટલી બધી સ્પૃહણીય વાત નથી.” આનો અર્થ એ નથી કે આ બધા છોકરાઓ ગુનેગાર થવાના. પણ નીતિઅનીતિ, સાદુનરસ, સત્યસત્તા, એ વિશે બાળકોનાં મન પર જે સંસ્કાર પાડવાનો માખાપ અને શિક્ષક તેમ જ સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરે છે તેને આ સિનેમા-ચિત્રો જડમૂળથી ઉખાડીને બોંયબેગો કરી નાખે છે, અને આખા સમાજનું જ વાતાવરણ ધીરે ધીરે પણ ખાતરીથી બગાડી નાખે છે.

આ ઠેકાણે કોઈ એમ કહેશે કે, સિનેમાનાં લખાનક ચિત્રો અને ગુનેગારોને થનારી સજા જોઈને બાળકોનાં મનો ગુના ન કરવા તરફ જ વળવાં જોઈએ. આ વિષે પણ પરીક્ષક સમિતિએ જે પુરાવો એકઠો કર્યો તે વિરુદ્ધ બાબુએ જ પડ્યો છે. સિનેમાના ચોરોને સજા થયેલી જોઈને કંઈ જ પરિણામ થયું નહિ એવું કહેનારા સંકડે ૫૬ છે. પહેલી વાત તો એ કે, બહુ જ થોડી ફિલ્મોમાં (સંકડે ૨૦) ગુનેગારોને સજા થયેલી બતાવવામાં આવે છે; અને જ્યાં તે બતાવેલી હોય છે ત્યાં પણ તે એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે, ગુનેગારોને સજા થવાથી સ્મશાનવૈરાગ્ય જેવું થોડુંક માઠું લાગે છે એટલું જ. મુખ્ય ધ્યાન તો હોય છે, ગુના કરવામાં ફતેહ કેવી રીતે મેળવવી અને તે ફતેહ મળી એટલે આપણને કેટલું સુખ મળશે એ તરફ જ.

અમેરિકામાં તો જલ્દીમાં સિનેમા બતાવવામાં આવે છે. સંકડે ૮૦-૮૫ જલ્દીમાં આ સગવડ છે; પણ ત્યાંના અનુભવ પણ આવો જ છે. સિનેમાને જોઈને પોતાનું વર્તન સુધારવાની ઇચ્છા થવાનું કહેનાર ગુનેગાર સંકડે ૨! સંકડે ૬૦-૭૦ કેદીઓએ તો કહ્યું કે,

સિનેમા દ્વારા કંઈક ધંધાનું શિક્ષણ આપે તો સુધારે. યવાની કંઈક આશા રાખી શકાય ખરી. સિનેમાથી કેદીઓનું મનરંગન તો જરૂર થાય છે, પણ સાથે સાથે એક પ્રકારનો દ્રવ્ય પણ વધે છે. સિનેમાનાં ચેતનાજી હડાહિયોર પાત્રો અપરાધ કરીને પણ છૂટી જાય છે અને સુખ ભોગવે છે અને અમારાં નસીબમાં માત્ર જોડનાં કષ્ટ ભોગવવાનું જ હોય છે, એ સ્થિતિ જોઈને તેમને દુનિયાનો તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજું, સિનેમામાં કામોત્તેજક ચિત્રો પડતા પર ભડકદાર રંગમાં ખતાવાય છે, તેથી કામવિકાર વધે છે, પણ તેની શાંતિ કરવાની કશીય ન હોવાથી નિર્સર્ગ વિરુદ્ધ અત્યાચારો વધે છે, એવો જોલના અધિકારીઓનો અભિપ્રાય છે. સિનેમાને લીધે વર્તનમાં સુધારો થયાનો ફક્ત એક જ દાખલો જડી આવ્યો: તે કેદી છૂટ્યા પછી મિતેમા કપનીમા જ તોફારીએ વળગ્યો!

પ્રત્યક્ષ સિનેમા જોઈને જે પરિણામ યવાનાં તે તો થાય જ છે; પણ મિતેમાનાં ચિત્રો, દિવાલો પર અને ગાડાંમાં ફરતી તેની સચિત્ર જાહેરખબરો. તેમાંના આડપૈક પ્રસંગોનાં ચિત્રો, અને કથાનકનું રસભર્યું વર્ણન કરનારી નાનીમોટી પુસ્તિકાઓ, એ બધાનું પરિણામ કંઈ ઓછું નથી થતું જાહેરખબરોમાંનાં કામચેપટાનાં ચિત્રો, અથવા ખૂન, બંદાર-વટાના ભડકદાર રંગમા રંગેલા ફોટા જોઈને બાળકોની લાગણીઓ ઉત્ક્રાંત થાય છે અને બધું 'સાહિત્ય મક્ત મળતું હોવાથી તેનો પ્રસાર, અને અલગત પંચિલામ પણ, ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

મજૂરોની ને ગરીબોની વસ્તીઓમા તો સિનેમા એક સરથા જ થઈ છે. મિતેમા દેખાડવામા ચિત્રો કરતાં મિતેમાગૃહનું જ મહત્તર આવે ઠેકાણે વધારે હોય છે. પોતાના રનેલી સૌખીઓને મળવા અથવા એક બીજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને તે જગ્યા બહુ પ્રિય હોય છે. ન્યૂયૉર્ક જેવા શહેરમાં આવી વસ્તીઓમાંનાં સિનેમાગૃહમાં સેંકડે પડે પ્રેક્ષક જુવાન હોય છે ગીચગીચ વસ્તીમા રહેનારાં બાળકોને કેળવણી તો નહિ જેવો જ મળવાની. જે નિશાળો હોય છે ત્યાંના શિક્ષકો અને તેનું વાતાવરણ, એનો દરજ્જો વધારે ઉંચો તો ક્યાંથી જ હોય? મતગમતો અથવા મનરંગનનાં ખીજાં સભ્ય માધનો, સમવડોનો પૂરેપૂરો અભાવ; માખાપ આખો દહાડો કારખાનામાં મજૂરીએ અને રાત્રે ચાકીને અથવા દારૂ પીને પડી રહેલા! એવી સ્થિતિમાં બાળકોના મન ઉપર મારા સંસ્કારની છાપ તો શાની જ પડે? આવા બાળકોને સિનેમાગૃહ એ એક વિશ્રાંતિનું અને સંસ્કાર મેળવવાનું એક જ ગ્રામ્ય હોય છે. ત્યાં જઈને ઝાંખો પ્રકાશ અને આછા પ્રેક્ષકાવાળો એકાદ ખૂણો તે શોધી કાઢે છે; જુવાન છોકરાછોકરીઓને ત્યાં પૂરેપૂરું એકાંત મળે છે અને એકાંતમા થનારા બધા પ્રમોગેને ત્યાં પૂરતો અવકાશ મળી રહે છે. “ન્યાં સુધી છોકરાછોકરીઓની એકબીજાની મંમતિથી જ બધું ચાલે છે ત્યાં સુધી અમે વચ્ચે પડતા નથી”—આવો દરદરિ અને હડાપણુભર્યો અભિપ્રાય સિનેમાગૃહના માલિકો આપે છે. આ અજ્ઞાની અને કમનસીબ બાળકોની આસપાસનું વાતાવરણ શિથિલ હોય છે, તે આજેનાં વંધારે ઉંચા હોતા નથી. આવાં બાળકોને કામવાસના, સ્ત્રીપુરુષસમ્બંધ અને ગુનેગારી (Love, sex and crime)ની ફિલ્મો ખતાવતી એ તેમને ઝેર આપવાનું છે. * આ

* “Does not the exhibition of gangster pictures in these neighbour-hoods amount to the diffusion of poison.” p. 195.

ઝેરનાં પરિણામ કેવાં થાય છે, જુવાન છોકરા છોકરીઓ સિનેમાનાં પ્રસંગોનું કેવું અભીક્ષે અનુકરણ કરે છે, અને તેને લીધે ચોરી તથા બીજા ગુના કેટલા બધા વધી જાય છે, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આ બાળકોનાં પોતાનાં મોઢેથી કરેલું વાંચીને મનમાં કંપારી છૂટે છે.

સિનેમા એ એક લયંકર હથિયાર છે. તારતમ્ય જાળવીને તેનો ઉપયોગ કરીએ તો કંદાય સારાં પરિણામ આવી શકે; પણ તેની આગકાવ મુખ્યત્વે દેખાતી સંહારક શક્તિ તરફ ડોહાનું ધ્યાન જતું જ નથી. કેળવણીની સંસ્થાઓ પર સરસ દેખરેખ રાખવી જોઈએ, જુદી જુદી જાતની પરીક્ષાઓ અને કસોટીઓ અમલમાં લાવવી જોઈએ—ઇત્યાદિ કાગાહલ કેટલો બધો ચાલે છે? પણ સમાજના જીવન પર અને આદર્શો પર મહત્ત્વનું પરિણામ કરનારી આ સિનેમાની સંસ્થા પર નથી કાંઈની દેખરેખ, નથી કાંઈનો અંકુશ કે નથી તેના પરિણામની કાંઈના ઉપર જવાબદારી!

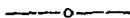
એક બ્રિટિશ કમિશને કહ્યું છે કે, “હોલીવુડમાંથી નીકળનારી તાજી ફિલ્મ કરતાં ફક્ત બાઈબલ કે કુરાનનો પ્રચાર વધારે હોય છે.” * આ સિનેમાનાં માફાં પરિણામ જાતાં એમ જ કહી શકાય કે, આફ્રિકાના જંગલો માણસે પણ આવા લયંકર હથિયારનો આટલો બેદરકારીથી ને બેજવાબદાર રીતે ઉપયોગ ન કર્યો હોત.

આખી દુનિયાના મળાને દર અઠવાડિયે ૨૫ કરોડ લોક સિનેમા જુએ છે. કાંઈ પણ એક ભાષા જાણવાવાળા દુનિયામાં થોડા જ હોવાના, પણ ચિત્રોની ભાષા તો સહુ સમજે. આંખે જોયેલી વસ્તુ વધારે સારી રીતે ધ્યાનમાં રહે છે. સિનેમા મનરંજનનું મુખ્ય સાધન થઈ ગયું છે, તેથી તેની દ્વારા રમતાં ગમતાં મન પર જે સારાનરમા સંસ્કાર પડે છે તે કાયમતા ટકી રહે છે, અને તેથી જ તેનાં પરિણામ આટલાં લયંકર થાય છે. સિનેમાના પરિણામ વિશે કેવળ તર્કકૂતર્ક અને વાદવિવાદ કરવાનું કારે મૂકીને, શાસ્ત્રીય પ્રયોગ કરી આંકડા ભેગા કરીને, પુરાવા સાથે બધી વિગતો મેળવવાનું કષ્ટદાયક કામ એકસરખું ચાર વરસ સુધી જે લોકોએ કર્યું, તેઓએ આખા સમાજ ઉપર અને વિશેષે કરીને માખાપો પર અગણિત ઉપકાર કર્યો છે એમાં શક નથી. સિનેમાનું સાચું સ્વરૂપ ૨૫૪ કરીને બતાવવાના આ કામ માટે પરીક્ષક સમિતિને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા જ છે.

મનુષ્યની સંસ્કૃતિ, તેનું વર્તન, તેના જીવનના આદર્શો દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઊંચા થતા જવા જોઈએ એ બધાને માન્ય છે. તે દષ્ટિએ જૂના જમાનાના લોકો કરતાં આપણી સંસ્કૃતિનો દરજ્જો વધારે ઊંચો બનાવવામાં સિનેમાની મદદ થાય છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ. સમાજમાં આટલું દુઃખ અને દારિદ્ર્ય ફેલાયું છે; મનુષ્યનું જીવન એટલું બધું કષ્ટમય થઈ ગયું છે; તેથી થોડુંક સ્વૈર, સ્વચ્છંદી વાતાવરણનું મનરંજન તેને મળવું જોઈએ: આવી ફિલસૂફી આત્મઘાત કરનારી છે. સમાજમાંની હીનતા, હલકી મનોવૃત્તિ, બેદરકાર વાતાવરણ, એનું જ ચિત્ર સિનેમામાં બતાવવાથી ‘સમાજ’ પર બીજા કયાક સંસ્કાર પડવાના હોય? આપણી ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને છાજે, એવા જ આપણાં મનરંજનના પ્રકાર હોવા જોઈએ. તેમાંથી આપણા ઉચ્ચ આદર્શોને ધક્કો ન પહોંચે તેની સાવચેતી તો લેવી જ

* “Only the Bible and the Koran have an indisputably larger circulation than that of the latest film from Hollywood.”

જોઈએ. કેટલાક સમજે છે: “તરુણુ ઋષિપુરુષા ઘોડાંધણાં સ્વચ્છંદી રહેવાનાં જ. તેમની ઉમરને અનુસરીને તેમનાં વર્તનમાં થોડીક શિથિલતા આવે તો કંઈ વધુ ખગડવાનું નથી.” પણ આ માન્યતા આખરે વ્યક્તિને અને સમાજને હાનિ પહોંચાડ્યા વગર રહેવાની નથી. વર્તન શિથિલ ન થાય એ માટે સાવધાનતા રાખવી જોઈએ તે તરુણુ અવસ્થામાં જ; એટલું જ નહિ, પણ નિયમબદ્ધ અને શિસ્તવાળુ વર્તન તે ઉમરમાં આવશ્યક જ હોય છે. આ બધી વાતોતો વિચાર કરીને સિનેમાએ સમાજનુ કલ્યાણ કર્યું છે કે નહિ તે વિચારવાતો વખત આવી લાગ્યો છે; અને તેનાં માઠાં પરિણામ થતાં અટકાવીને, તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી લેવો, એ જોવા વગર હવે ચાલવાનું નથી.

ભાવિષ્યે

પૂજાલાલ

જન્મે સકલ ભૂતકાલ વિસરાઈ, નૈઋદ્યના
અખંડ ઇતિહાસરૂપ; પતનશ્લેષાની સ્મૃતિ
જગાડત રુઆયલા મણુ વિકારના શલ્યના
અશેષ યઈ જાવ, વિહ્વલ રમે કરે એ ધૃતિ.
ગયો સમય શોચનીય, ગઈ મોચનીયા હવે
નિશા, ન ભમલું રહું ભુલભુલામણીઓ મહીં;
કૃપા કિરણરૂપશંથી પરમના હવે તો નવે
પ્રભાત નવજન્મ પામી, કર માત કેરો ગ્રહી
ઉપાહૃદયરંગનાં સુરસિ નંદનોમાં ફરું
ચિરંતન પ્રકાશના સુભગ સ્વર્ણના સાજમાં;
અલૌકિક પ્રભાવથી વદનકાંતિ મારી બહું;
સરુ અમૃત હૃદયે, રમું અનંતના રાજમાં.
અતીત દર્શનાલું, હુબ્ધ નહિ વર્તમાને થઈ
નિમંત્રણ કરે ભવિષ્ય જવલમાન ત્યાંજે જાવ.

મધુપર્કો મધુપર્કો મધુપર્કઃ આ શબ્દો સૌએ અનેકવાર સાંભળ્યા હશે. લમમંડપમાં વરરાજ પધારે ત્યારે તેની સ્વાગતપૂર્વક નિમિત્તે આ શબ્દો ઉચ્ચારાય છે. અને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી જૂના વિધિના પડછાયા રૂપે વરરાગને મધના પાણીની અંજલિ અપાય છે, જેને સંઘીને વરરાજ તરલાણામાં પાછી ઢોળી નાખે છે. ઉપરનો વિધિ પ્રાચીન ભારતમાં બધે ઠેકાણે પ્રચલિત હતો. કોઈપણ પ્રવાસી યાત્રીને ઘેર પહોંચે, કોઈ અતિથિ લાંબો પંથ કાપીને આંગણે આવે, ત્યારે પ્રથમ તેના પગ ધોવરાવી તરત જ તેને મધનું પેય આપવામાં આવતું. અત્યારે તો એ વિધિ નષ્ટ થયો છે. કદાચ આપણે બહુ યાકતા નહિ હોઈએ; અથવા આ ઉત્તમ શ્રમદારી હશે !

પણ એ જૂના લોકોએ મધને શા માટે આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું હશે ? શું મધ સિવાય ખીજું પેય તેમને નહિ જડ્યું હોય અથવા મધ પુષ્કળ થતું હશે એટલે ?

ના, તેનું કારણ જુદું હતું. સુશુત, ચરક, બાવ વગેરેના ગ્રંથોમાં મધ પરના સ્લોકો જોતાં જણાય છે કે તેમાં મધની ખૂબ જ પ્રશસ્તિ આઈ છે. તે સ્લોકોમાં વૈજ્ઞાનિક બીજુવટ ભરેલો અભ્યાસ કદાચ નહિ હોય પણ તે દૃઢ અનુભવના ઉત્કારો છે. સાંધાઓનો યાક દૂર કરવાનો ઉત્તમ યુગ્મ મધમાં છે તેમ અત્યારના પ્રયોગશીલોને જણાયું છે. મધમાં ગ્લુકોઝ (glucose)નું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તે પચવામાં ઘણું જ હળવું છે. મધની સાકર એટલી બધી નિર્દોષ છે કે મધુપ્રમેહનો દર્દી પણ મધ ખાઈ શકે છે એમ કેટલાક દાક્તરો માને છે. ઘણા વખતથી આપણે ત્યાં મધનો સ્વતંત્ર પેય તરીકે અથવા ભોજન સાથેના ખાદ્ય તરીકેનો ઉપયોગ બંધ થયો છે. આપણે તો અત્યારે મધનું નામ સાંભળતાં કંઈકે મંદવાડની કેલપતા કરવા ટેવાઈ ગયા છીએ. જો કે મધના ગુણો જાણ્યા છતાં પણ આજે શહેરમાં મળતું ના રૂપિયે શેરનું મધ ખાદ્ય કે પાન તરીકે લેવું સાધારણતઃ પરવડે તેવું પણ નથી.

પરંતુ મધના ગુણોનું વર્ણન એ આજનો વિષય નથી. વેપારી રીતે મધના ગુણોનું વર્ણન કરવાનો એક સમય આવશે, કે જ્યારે શાસ્ત્રીય રીતનું મધનું ઉત્પાદન દેશમાં વધી ગયું હશે. હું તો આજે કહેવા માગું છું તે તો મધના ઉત્પાદનની વાત. મધ છતાં આને શેર મળતું થાય; મધનો ઉપયોગ સર્વસાધારણ થઈ જાય, ગામડામાં ચર્યાર મહિના ઉદ્યોગધંધા વગર કાઠી નાખનાર ખેડૂતોને ઘણા ફળદાયી ધંધો મળે તેની વાત—અને તે વાત તે મધમાખીનો ઉછેર. આપણામાંના બહુ ઓછા જાણતા હશે કે જેમ આપણે પશુ-પક્ષીઓને પાણી તેમની પાસેથી સેવા અને ધન મેળવીએ છીએ તેમ મધમાખીને પાણી તે દ્વારા મધનો વેપાર કરી પૈસાદાર થઈ શકાય છે.

યુરોપના ઘણાખરા દેશોએ, અમેરિકાના કેટલાક પ્રાંતોએ, મધનો અજબ જેવો વેપાર માડ્યો છે. ગાયો, મરઘાં, બતકાં, બૂંડના ઉછેરના જેમ ખેતરો હોય છે તેમ મધમાખીઓના પણ હોય છે. ત્યાં લાખો મધપૂડા પર કરોડો માખીઓ કામ કરી રહી હોય છે, અને તેમના શેઠોને લાખો રૂપિયા કમાવી આપે છે. મધમાખી વિશેનું વિજ્ઞાન તે દેશોમાં એટલું બધું ખીટું છે કે મધમાખીના રોજો માટે દવાઓ શોધી કઢાઈ છે. મધમાખો માટે દવાખાનાંઓ બનાવવામાં આવ્યાં છે. મધમાખીના શરીર પર, મધમાખીના ઉછેર પર, મધમાખીની દવાઓ પર ફાહીબ્ધ પુસ્તકો લખાયા છે. પણ એ મહેલો જોઈને આપણાં જૂંપડા માટે જીવ બાળવાથી કાચો નથી. પરંતુ આ સમયમાં કે જ્યારે ટ્રામઉદ્યોગનો પુનરુદ્ધાર થઈ રહ્યો છે, ગામડાઓ માટે નવાનવા ઉદ્યોગધંધાઓની શોધ થઈ રહી છે, તે સમયે જો આ મધમાખીનો વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉછેર શરૂ કરવામાં આવે તો ટ્રામઉદ્યોગની દિશામાં એક ઉમદા પગલું લીધું ગણાય.

ગામડાના લોકોને બતાવી આપવામાં આવે કે માખીઓ કરડવાની નથી, અને છતાં પાળી શકાશે, હાલમાં વાઘરીઓ મારે છે તેવી રીતે માખીઓને માર્યાનું પાપ કર્યા વગર મળુબધી મધ મેળવી શકાશે, અને મધપૂડાઓ કેમ પડેલા, તેને ઘેર અથવા ખેતરમાં કેમ રાખવા, તેમાં માખીઓને કેમ ઉછેરવો, તેમાંથી શાસ્ત્રીય રીતે મધ કેમ કાઢવું વગેરે બાબતોનું તાદરશ શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો મધમાખી પૈસા પેદા કરી શકાય છે તે તો તેઓ પણ જાણે છે; એટલે આ ઉદ્યોગનો ઝટ સ્વીકાર થશે.

અને આ ઉદ્યોગનો પ્રચાર થતા બીજો કાચો એ યશ કે આપણને શાસ્ત્રશુદ્ધ મધ મળી શકશે. તમે કદાચ પૂછશો કે શાસ્ત્રશુદ્ધ મધ એટલે શું ? શું આપણે અમુક કાર્મસીમાંથી આણેલું અથવા ફલાણું વાઘરી પાસે હાથે પડારી ગાળેલું મધ શાસ્ત્રશુદ્ધ નથી ? હું કહીશ કે ના ! આપણે ત્યાં જે મધ મળે છે તેમાં ૮૦ ટકા અશુદ્ધ મધ હોય છે. અશુદ્ધ એ રીતે કે મધ માટે જે મધપૂડા નીચોવવામાં આવે છે તેમાં સેકડો માખીઓનાં ઇંડાં પડેલા હોય છે, તેનો અર્ક પણ મધમાં આવી જાય છે. અને તેથી તે મધ જોઈએ તેટલું ગુણકારી નીવડતું નથી. અમુક દવાવાળાને ત્યાંથી લાવોએ છીએ તેથી તે મધ શુદ્ધ હોતું જોઈએ એ માન્યતા પણ ભૂલભગેલી છે તેઓ પણ ગોડના જંગલમાંથી વા હિમાલયનાં જંગલો કે સહ્યાદ્રિનાં જંગલોમાંથી જંગલી લોકોએ મધપૂડા નીચોવીનીચોવી જે ડબ્બાઓ ભર્યાં હોય છે તેમાંથી મધ આયાત કરે છે અને કારખાનામાં શીશા ભરી તે ઉપર લેબલ મારે છે.

મધમાખી

પણ હવે આપણે વિષય ઉપર આવીએ. પૃથ્વી પર મધમાખીની લગભગ ૨૦૦ જાતો છે. પરંતુ તેમાં પાળી શકાય તેવી તો બહુ ઓછી જાતો છે. અને તેમાંથી જોના પર વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો થયા છે તેવી તો ફક્ત ચાર જ જાત. તેમાંથી પ્રથમ આપણે (૧) અપિસ ઇન્ડિકા (Apis Indica) લઈએ. તેને માતી પણ કહે છે—આખૂના પહાડી લોકોમાં પ્રચલિત નામ. હિમાલયના જંગલમાં તેને શેરફા મખખો કહે છે. ઇંગ્લેન્ડ ઇટલી વગેરે યુરોપિયન દેશોમાં તથા કેલિફોર્નિયા (અમેરિકા), ઇન્ડિય તથા આફ્રિકા વગેરેમાં જે માખીઓ પાળવામાં આવે છે તે આ જાતની જ માખીઓ છે. તેઓ દિવાલમાં પડેલી ફાટોમાં, મોટાં નળિયાંની વચ્ચે રહી જતી જગામાં, તથા કેટલીકવાર જમીનમાં પડેલી ફાટોમાં પણ પોતાના મધપૂડા

બાંધે છે. તે માખીઓનું એકેકું ટોળું સાત અથવા કેટલીક વખત તેથી પણ વધારે મધપૂડાઓ બાંધે છે.

આ માખીઓ ખુલ્લી હવામાં મધપૂડા બાંધી શકતી નથી એટલે ઝાડની બૂલતી ઝાળીઓ પર તથા મકાનની છાજલીઓ પર તેઓ મધપૂડા નથી બાંધતી; પરંતુ મોટાં ઝાડોની અંદર ન્યાં પોલો રહી જાય ત્યાં પોતાના મધપૂડા બાંધે છે. મોટી પોલો કે ન્યાં એકબે માણસો સમાઈ જાય અને અંધારું પણ પુષ્કળ હોય તે સ્થાન તેઓને વધારે પસંદ છે.

આ માખીની સાધારણ લંબાઈ ૧૧૧ ઇંચ હોય છે. કેટલીક વખત એકબે દોરાવા વધારે પણ હોય છે. પહાડી પ્રદેશની માખીઓ મેદાનના પ્રદેશની માખીઓ કરતાં સહેજ મોટી તથા તેઓને રંગ સહેજ કાળાશ પડતો હોય છે. મેદાનના પ્રદેશમાં ઊછરતી માખીઓ કરતાં મધ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આ માખીમાં વધારે હોય છે. આ માખીઓનો મધપૂડો શોધવો ખીજી માખીઓ કરતાં અધરો છે. કારણ કે એક તો તેઓ અંધારામાં હોય છે, અને ખીજું મધપૂડામાં થતી આવજન પણ તરત આપણી દ્રષ્ટિએ પડે તેવી હોતી નથી. જગલમાં સાધારણ માણસોને તો ખુબ જ ન પડે કે મધપૂડો ક્યાં છે? હમેશ ફરનાર પહાડી લોકો જ તેને ઝટ શોધી કાઢી શકે છે.

આમ સુરક્ષિત ઠેકાણાં હોવાથી આ માખીઓ કેટલીકવાર પોતાના મધપૂડા એક જ જગ્યાએ દસદસ વરસ સુધી રાખે છે. પચાસ વર્ષ એક જ ઠેકાણે રહેલા મધપૂડાના દાખલાઓ પણ પડ્યા છે.

સાધારણ રીતે આ માખીઓ પોતાને હરકત ન કરનારને ડંખ મારતી નથી. પરંતુ કોઈ માણસ તેના મધપૂડાના દરવાજા પાસે ગયો હોય અથવા તેઓને આપણાથી દબાવા, વાગવા જેવી કંઈ ઇજા થઈ હોય તો તેઓ ડંખ મારે છે.

પહાડી પ્રદેશમાં રહેનારી આ જાતની માખીઓનું એકેકું ટોળું દરવર્ષે લગભગ ૨ મણુ જેટલું મધ આપે છે; જ્યારે મેદાનના પ્રદેશમાં રહેનારી આ જ જાતની માખીઓ માંડ અર્ધો મણુ મધ આપી શકે છે.

આ માખીનું મધ—Indica honey—(આપણે 'હિંદી મધ' નામ આપશું?) રંગમાં તથા સ્વાદમાં સર્વોત્તમ હોય છે. જેમને સાધારણ રીતે મધની સ્થૂં હોય છે તેઓને પણ આ મધ પસંદ પડે છે. વળી આ મધ કેવળ ફૂલોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું હોવાને લીધે તેની ઔષધ તેમજ ખાદ્ય તરીકે (Medical and food value) એમ બન્ને જાતની ઉપયોગિતા છે. જ્યારે ખીજી જાતનું મધ કાં તો બોજન અથવા તો દવા તરીકે જ વાપરી શકાય તેવું હોય છે.

માખીઓએ મધ જે જાતનાં ફૂલોમાંથી ભેગું કર્યું હોય તેની જુદીજુદી જાતની વાસ આ જાતના મધમાં હોય છે. તેથી જો સુગંધી મધ ભેગવવું હોય તો બાગ પાસેનો મધપૂડો ઉત્તમ ગણાય. આ જાતનું મધ પારદર્શક હોય છે. ઉધરસ માટે આ મધ એકદું જ દવા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. રાત્રે સૂતી વખતે એક ચમચો ચાટવાથી જૂની ઉધરસ પણ મટે. વ્દગલના લોકો તો આ જાતનું મધ ઘરવપરાશ માટે જ રાખે છે, વેચતા નથી.

આ માખીના મધપૂડા ઉછેરવામાં કેલિફોર્નિયા (અમેરિકા) સૌથી મોખરે આવે છે,...

ખીજી જાત—*Apis florea*. તેને પુષ્પમહિકા કે ફૂલમાખી કહી શકાય. આ માખી પણ લગભગ બધા જ જંગલોમાં મળી આવે છે. પણ તે મધ ઘાણું જ ઓછું બનાવે છે. કદમાં એપિસ ઇન્ડિકા કરતાં નાની, લગભગ ૧૦ ઇંચ જેટલી લંબાઈની હોય છે. વળી ઇન્ડિકા કરતાં પાતળી હોય છે.

આ માખી કરડવામાં શૂંડી હોય છે. તમને કોઈ કારણસર એક ડંખ માર્યો તો પછી ખીજી જોયાર ડંખ મારવા પ્રયત્ન કરે છે. જો કે ડોરસેટા (*Apis Dorseta*) કે જેનું આપણે આગળ વર્ણન કરીશું તેની જેમ પાછળ પડીને માણસોને ત્રાસ આપતી નથી. ગુજરાત કાઠિયાવાડના સપાટ પ્રદેશમાં આ જાતનું મધ ધાય છે અને તે દવા તરીકે ફામતી ગણાય છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડના વૈદ્યો ઘણે ભાગે આ જાતનું મધ વાપરે છે. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ આપણા કોળી વાઘરીઓની મધ નિયોવવાની રીતને લીધે અંદર ઇંગ્લેન્ડમાં આ માખી જાય છે.

પણ આ માખીઓ પ્રમાણમાં એટલું બધું ઓછું મધ બનાવે છે કે ધંધાદારી તરીકે વેચવા એનું મધ બપ ન આવી શકે. એકે મધપૂડામાંથી માંડ એક રોર મધ મળે. કોઈ વાર ફૂલની ઝડતુ હોય ત્યારે વધારે નીકળે. આમ આખા વર્ષમાં માંડમાંડ ૭-૮ રોર મધ મળે. ખીજી વાત એ છે કે, આ મધમાખીને પાળવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છતાં હજી પાળી શકાઈ નથી.

લોકજનતાએ *Apis Dorseta*—એપિસ ડોરસેટા જાતની માખીઓનું નામ ભમ્બર મધ પાડ્યું છે (ભમ્બર મધમાખીનું ટૂંકું રૂપ હશે) અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે તે માખીને બદલે ભમ્બરી કહી શકાય તેવડી જ લગભગ—૧" એક ઇંચની તેની લંબાઈ હોય છે. રંગે પીળી. પર્વતપ્રદેશમાં પીંડના છેડાને ભાગ કાળાશ પડતો.

ધરની ભીતમાં ગારાનું પોણું દર કરી રહેનાર પીળી ભમ્બરી જોઈ છે ને ? દેખાવમાં લગભગ તેના જેવી જ આ માખી પણ લાગે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ માખી લગભગ પહાડોવાળા પ્રદેશમાં જ ધાય છે. આખૂ, માથેરાન, મહાબળેશ્વર, નીલગિરી, તથા કાશ્મીર વિશેષે કરી તેનાં નિવાસસ્થાન ગણાય.

આ માખીઓ ઘણી જ લયકર હોય છે. "જિસને શેરોંકો મારા વો મી મલ્લી સે હારા" કહેવત આ માખીઓની લયકરતામાંથી ઉદ્ભવી હશે.

તીવ્ર વૈરવૃત્તિવાળી આ માખી જો કોઈની પાછળ પડી તો એ માણસના શ્વાસ હાસ સમજવા. આખૂતા પહાડોમાં એક શિકારી ચિકારે નીકળ્યો. દૂર દરતાંદરતાં એક અજાણ્યે રથજો નીકળી ગયો. થોડા વખત પછી કાચમની ટેવ મુજબ સિગારેટ પીવાની તલપ થઈ આવી. ઝાડ નીચે બેસી આરામથી સિગારેટ ચેતાવી ટુંકવા મંડ્યો અને ધુંવાડો બાંધી ચડવા માંડ્યો. સિગારેટ અર્ધો ફુકાઈ હશે ત્યાં તો બહુબુણ કરતાકને જાણે ભમ્બરા આકાશોથી ભીતર્યા અને શિકારીને મોંઝે, હાથે, પગે, ભાલા જેવા પોતાના ડંખ મારવા શરૂ કર્યા. સદ્ભાગ્ય શિકારીનાં કે તેણે કોઈકે પાસેથી આ માખી વિશે થોડું માંભળ્યું હતું. એટલે તે જીવ લઈ ને નાઠો. પણ માખીઓ તેના જેટલી જ ગતિથી પાછળ બેસી હતી અને ડોળા માર્યે જતી હતી. શિકારીને ચાલું કે મરી ગયા હવે. પણ એટલામાં સદ્ભાગ્યે દોડતદોડતાં એક નાની તળાવડી નજરે ચડી. દોડતો આવી તેમાં પડ્યો. અર્ધાંક મિનિટ પછી માથું

બહાર કાઢ્યું. પણ હજી દુશ્મનોનાં બાણ જેવી માખીઓ ઉપર ઊડતી જ હતી. જેવું માણું બહાર કાઢ્યું કે ડંખ મારવા શરૂ થયા. ચાલાક શિકારીને બુદ્ધિ સૂઝી ને ત્યાં ફૂળડી મારી. પાણીની અંદર જ તરતો તળાવને ખીજે છેડે ગયો. અવાજ કર્યા વગર મોઢું બહાર કાઢી શ્વાસોચ્છવાસ શરૂ કર્યા. નાક જ પાણીની બહાર, વાળ પણ દેખાય નહિ. એવી રીતે પાણીમાં તપશ્ચર્યા આદરી. શિકારીએ જ્યાં ફૂળડી મારી હતી તે જગા પર આશરે એકાદ કલાક બાકી પછી માખીઓ ઊડી ગઈ. બિચારા શિકારીએ તો તેમ છતાં અર્ધો કલાક વધુ પાણીમાં રહેવું યોગ્ય ધાર્યું. પછી બહાર નીકળી સજી ગયેલા હાથ પગ અને મોંએ ધેર પહોંચ્યો અને પંદર દિવસે પગારીમાંથી બાક્યો.

આ માખીઓના ભોગ કોઈકે વાર સિંહ, વાઘ, રોંછ, કે વાંદરાં પણ ખને છે. અને પોતાનો પ્રાણ ગુમાવે છે.

દંશ પણ ખીજી માખીઓ કરતાં વધારે ઝેરી! વીસેક દશે માણસ બેસાન ખને. નો સોએકે દંશ શરીર પર પડ્યા હોય તો શરીરમાં વિષ વ્યાપે. એ કલાક પછી તાવ આવે અને નો તીવ્ર અને ઝડપી ઉપામો ન લેવામાં આવે તો પ્રાણ જવાની પણ ખીતિ રહે.

તે બિચારા ઝાડોની ડાળીઓ પર ખુલ્લી હવામાં લટકતા મધપૂડા બાંધે છે. નીલગિરીમાં ૬૦-૧૦૦ ફૂટ બિચારા યુકેલિપ્ટસનાં ઝાડની ડાળીઓ પર નીચેથી ઉપર એણીબદ્ધ ૫ થી ૬ મધપૂડા એક જ ઝાડ પર વારંવાર નજરે પડે છે.

સામાન્યતઃ મધપૂડા ૩ થી ૪ ફૂટના હોય છે. કોઈકોઈ વાર મોટા ૧૦'x૧૨' પણ દેખાય છે. મધપૂડાનો આકાર જરા લંબગોળ હોય છે. કદ પ્રમાણે મધ પણ ઠીકઠીક હોય છે. સાધારણ મધપૂડાઓમાં, ૧૦ થી ૨૦ શેર મધ નીકળે, પણ ૨ થી ૩ મણ મધ મળે એવા મધપૂડાઓ પણ વારંવાર મળી આવે છે. આખા વાંદરાને પોલો કરી મધપૂડામાં તેનો ઉપલો ભાગ ભરાવી નીચેના ભાગમાં વાસણુ રાખી જંગલી લોકો મણુબંધી મધ જે મધપૂડામાંથી મેળવે છે તે તે આ જ જાતનો મધપૂડો.

આ માખીઓનું મધ કીમતી નથી. કારણકે આર છ માસ પછી ખાટું પડી જાય છે. અને તેથી વેદજીવ ઉપયોગ તરીકે આ મધ નકાસું છે. વિશેષે કરી ખોરાક તરીકે જ આ જાતના મધનો ઉપયોગ થાય છે. રોટલી સાથે ખાવા માટે આપણે જેમ દાળ કે શાંકે હોય તેમ જંગલી લોકો આ મધનો ઉપયોગ કરે છે. આ માખીઓનો સ્વભાવ ઉપર જણાવી ગયો છું એટલે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે આ માખીઓને પાણી શકાતી નથી.

“મેલિપોના અથવા ડમર-ખીજ (Melipona or Dumer-Bees)”

મધમાખીઓમાં નાનામાં નાની આ જાત. લંબાઈ પહોળાઈ લગભગ ૬" x ૮", દેખાવે મચ્છર જેવી લાગે! ઝોળખનારા જ તેને ઝોળખે. સાધારણ માણસોને તો મચ્છર જ લાગે. આ માખી કરડે નહિ પણ કોઈક કારણે ગુરસે ચર્મ હોય તો નાકકાનમાં ઘૂસી જવા પ્રયત્ન કરે. નાના શરીર પ્રમાણે તેનો મધપૂડો પણ નાનો જ! મધપૂડાની લંબાઈ લગભગ ૬ ઇંચ x ૪ ઇંચની હોય છે (૬" x ૪"). ઝાડની ચોલમાં ઘૂસરા અજવાળામાં મધપૂડો બાંધે તેમાંથી મધ પણ વર્ષ દહાડે માંડમાંડ ૧૦ થી ૧૫ તોલા નીકળે. પણ તેનું મધ ભારે કીમતી. આ મધ આંખમાં આંજવાની ઉત્તમ દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. હકીમો તેને કુત્તીશિદ કહે છે. બગરમાં Lotus honey-(કમલમધ) નામે વેચાય છે. રેક બાટલીઓ આવે છે. મધ રંગમાં સહેજ કાળાશ પડતું પીળા રંગનું હોય છે.

મધપૂડા

મધપૂડા એક સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર છે અને ત્યાં એટલી કાળજીથી, ચીવટથી અને નિયમિત કામકાજ ચાલે છે કે આપણને આશ્ચર્ય થયા વગર રહે નહિ. મધપૂડાનો અભ્યાસ કર્યા પછી પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ પ્રત્યેક મધપૂડાને કોલોની (Colony) કહીને સંબોધે છે અને તે યોગ્ય જ છે. પ્રત્યેક મધપૂડા, એક મોટી માખી કે જે ઈડાં મૂકે છે અને જેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં એક મોટી 'ગણી' કહેવામાં આવે છે તેની હાયામાં ચાલે છે. તે ત્રિયારાજ છે. ત્યાં કદાપિ ગભનુ રાજ થતું જ નથી. જૂનાકાળમાં આપણે ત્યાં ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થાથી સમાજ ચાલતો તેમ મધપૂડાનો માખીસમાજ ત્રણ જાતથી ચાલે છે. પહેલી જાત તે રાજકર્તા જાત, જેમા રાણી તથા ભાવી ગણીઓ આવે છે; રામન અમીરો જેમ પારકી મહેનત પર એશઆરામ કરનાર નરો. એ બીજી જાત, અને ત્રીજી જાત તે કેવળ કામ કરનારી માખીઓની જાત એટલે મજૂર જાત. આ કામ કરનારી જાતમાં પણ ત્રણ પેંદા જાત છે. એક તો ફૂલફૂલ ચૂસી સામ્રાજ્યને મધ પૂરું પાડનારી મધુવાદિની (worker Bee) જાતિ; બીજી ઇડાઓને સેવવાં, તેને એક ઝોરડામાંથી બીજામાં લઈ જવાં, બચ્ચાં થાય તેને જોગક આપવો વગેરે કામ કરનાર પરિચારક (Nurse Bee) જાતિ; અને ત્રીજી બધી જાતના દુશ્મનોથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા મથનાર ક્ષત્રિય જાતિ (Warrior Bee).

મધપૂડાનું રાજ્ય

ત્રિયારાજ્ય છે એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ. નર માખીઓનું ત્યાં જરા પણ મહત્ત્વ નથી (કુદરતી રીતે જ)—જેમ ભરવાડો ઝોલાદ માટે એકાદ બે પુષ્ટ આપણાઓ રાખી બાકીનાઓની ખસી કરાવી નાખે છે, તેમ તેઓ પણ મધપૂડામાં મધની અહત હોય ત્યારે ચાર પાંચ પુષ્ટ માખીઓ રાખી બાકીનાઓનો મદતર નાશ કરે છે. નર માખીઓ (કે માખા) નું કામ કેવળ ઔશમા રહી મધ ખાવાનું અને સૂવાનું જ હોય છે, પણ તેમાં તેઓનો બિચારાનો વાંક નથી. કુદરતે જ તેમને તેવા બનાવ્યા છે. મધ મેળવવા કે દુશ્મનોથી રક્ષાવા કંબ કાટો પણ કુદરતે તેમને આપ્યો નથી. શરીર પણ મહેનત કરવા માટે નાત્રાયક હોય છે એટલે ખાઈપી મોજ ન કરે તો શું કરે / તેમને મધ ભેગું કરવા અને લઈ જવાનો મધુકોષ પણ હોતો નથી—માખીઓનું કામ આખી જિંદગીમાં એક જ વાર પડે છે અને તે કામ તે નવી ગણીને ગળ્યાભિષેકને આગલે દિવસે ઋતુદાન દેવાનું કામ અને તે કામ કર્યો પછી નરનો કુદરતી રીતે જ અંત આવે છે.

ઋતુદાનનો વિધિ નીચે પ્રમાણે થાય છે. કાંઈ એક મધપૂડામાં, નવી રાણીની જરૂર પડે ત્યારે, રાજમધુ (રાયલ જેલી) પાછને ઉછેરેલી એક ગળકન્યાને ગર્ભાધાન કરવા સૂચના કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તે માખી બીજા મધપૂડા પાસે જઈ ત્યાંના મધમાખીઓને આરાધે છે * —એક જાતની વાસ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી માખીઓ આકર્ષાય છે. ત્યાં જે

* એક જ મધપૂડાની માખી તે જ મધપૂડાના નર સાથે 'કદી' સંબોધ કરતી નથી. એક જ લોહીના બિશ્વલ્પી નપુંસક કે ખોડવાળી પ્રજા ન થાય તે અટિ કુદરતે આમ કર્યું હતું. મધપૂડા પાળનાર પણ જ મધપૂડા પાળવા ભેદએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક જ મધપૂડાની માખી તે જ મધપૂડાના નર સાથે સંબોધ કરી ન કરે.

માંર છ માખાઓ હોય છે તે પેલી રાજકન્યા પાંછળ કાઢે છે. પેલી તેને જાગેડાંએ આકાશમાં લઈ જાય છે. થાપી જાય એ પાંછળ રહી જાય છે અને છેવટે જે નરમાખો પેલી માખીને પકડી પાડે તેની સાથે તેના સંયોગ થાય છે. સંયોગાન્તે માખાનો આખો વીર્યાશય (એટલે કે માખાનું આખું પેટ જ કહો ને) પેલી માખીમાં કલાઈ જાય છે અને પરિણામે બિચારા માખો ત્યાં ને ત્યાં જ રામશરણ થાય છે. કાઈકવાર મરતોમરતો પોતાના મધપૂડામાં જઈ પણ પહોંચે. પણ એકાદબે કલાકમાં અથવા વધુમાં વધુ એ દિવસ પછી તે મરી જાય છે. પ્રાકૃરાજ્ય જેમ બિચારા માખાને પણ કુદરતનો શાપ છે.

ઉપસા પ્રસંગમાં અનેકવાર એમ પણ બને છે કે માખાઓ ઊડવાને બદલે એકબીજા સાથે લડે છે અને એકબીજાને મારતાં હલ્લો જે માખો બચે તેની સાથે માખીનો સંયોગ થાય છે. વિજ્ઞાનીઓ આ ઊડવાની શરત કે લડવાની રીત વિશે કહે છે કે એ મજબૂતમાં મજબૂત વીર્યસંપત્ત માખાનું વીર્ય મળે એ માટે હોય છે.

રાણી જન્મ લઈને પોતાના મધપૂડામાં આવે છે. ત્રણ કે છ દિવસ ગર્ભકાળનો આનામ લે છે. અને એ ત્રણથી છ દિવસ પછી ગર્ભધારણ કરવા તે શોગ્ય થાય છે. અને ગર્ભવતી થયા પછી રાણી પોતાનું પ્રજનન કાર્ય શરૂ કરે છે. રાણી એક જ દિવસમાં લગભગ ૩૦૦ ઈંડાં મૂકી શકે છે. એક માખીએ એક દિવસમાં વધારેમાં વધારે ૮૦૦૦ ઈંડાં મૂક્યાં એવો દુનિયાનો રેકર્ડ છે. રાણીની ઉંમર સાધારણતઃ ૨૫ થી ૩ વર્ષની હોય છે. પણ ૯ વર્ષ સુધી જીવનાર માખીઓના દાખલા પણ છે.

મધપૂડાં એ જેમ એક અત્યલ્પ દેશ છે તેમ રાણીનું શરીર એ પણ એક અદ્ભુત યંત્ર છે. એક વખતના સંબંધથી ધારેલો ગર્ભ જીવે ત્યાં સુધી ધારણ કર્યા કરે છે. અને જ્યારે ઈંડાં ત્યારે ગર્ભમાર્ધી ગમે તેટલાં ઈંડાં મૂકી શકે છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે તે ગંભે તે જાતનાં ઈંડાં મૂકી શકે છે. રાણીભાતાને ખબર પહોંચે કે સગરે પેલું શીંછ મધ ખાવા આવ્યું ત્યારે તેને દંશ મારતાંમારતાં ૧૦૦ સૈનિક માખીઓ રચે ગઈ. તરત જ રાણી સો ઈંડાં સૈનિક માખીઓનાં મૂકી કાઢે. અને તેના સેવન વગેરે કાર્યમાં નર્સ માખીઓ કામે લાગી જાય છે.

આખા મધપૂડામાં રાણી એક જ સ્ત્રી છે તે તો આપણે જોઈ ગયા. તે જ પ્રમાણે રાણી જ સૌથી મોટી માખી હોય છે. સૌ માખીઓના પ્રમાણમાં તેની પાંખો નાની હોય છે. (તે સામાન્ય રીતે ઊડતી નથી તેથી નિરપયોગના કારણે પાંખની ખોલવણી અટકતી હોય એમ લાગે છે). તેની પાંખોનો રંગ સીસા જેવો ધૂંમેરો સફેદ, જ્યારે બીજી માખીઓનો પાંખોનો રંગ ઢેંક ભુરો હોય છે. પર્યવચાળા પ્રદેશમાં કાળાશ પડતો હોય છે. પેટ તંથાં પેંદુ (abdomen)નો લાગ મોટો હોય છે, અને ભોજનમાં હમેશાં રાજ્યમધુ (Royal Jelly) આશીર્ગ છે.

રાણી વિશે આટલું જાણવા પછી હવે કામગાર માખીઓ તરફ વળીએ. કામગાર માખીઓની ત્રણે જાત મધપૂડા માટે સરખું જ ઉપયોગી કામ કરે છે. આ કામગાર માખીઓ જાતે સ્ત્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી, પરંતુ નપુંસક છે. છતાં વૈજ્ઞાનિકાએ ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પછી નક્કો કર્યું છે કે આ માખીઓમાં પણ પુરુષત્વ કરતાં સ્ત્રીત્વ વિશેષ છે. નર અને રાણી માખીઓ કરતાં આ માખી શરીરમાં ટૂંકી હોય છે.

મધુપાણિની (Worker bee)—મધ લાવનારી માખીઓ. તેઓ મધપૂડાની આસપાસ ત્રણ ચાર માઈલ મુઘી ઊડીને મધ લાવે છે. અને સાથે સાથે ડેટલીક માખીઓ બચ્ચાના ખોરાક માટે પોલન (polan) ઝાડનું મધ પણ લાવે છે, આ માખીઓ સખત કામ કરનારી હોય છે. સૂર્યકિરણો ફૂટતાં કામ કરવા નીકળી પડે છે. તે મધ માટે વારાંશ કરીકરી માંજે ઝપે છે. આ માખીઓનો તારા પણ ઘણો થાય છે. પાણી પીવા જતાં પાણીમાં પડીને કે કાંઈ ખેડેલા દેડકાની છાતમાં લપકાઈ જઈ મરી જાય. વળી રસ્તામાં બેસતાં કે ફૂલો પર મધ ચૂસતાં પણ કાળિયોદોશી, નાનો નીલકંઠ, વગેરે માખીઓનો ભક્ષ્ય પણ ડેટલીક થાય છે.

સ્કાઉટ માખી (Scout bee)—કામગાર માખીઓમાંથી જેઓ નીચે જણાવેલું કામ કરે છે તેમને માખીશાસ્ત્રીઓ સ્કાઉટ બી કહે છે. આ માખીઓ મધપૂડાને મૂળ જગાએથી ફેરવવા હોય કે બે ભાગમાં વિભક્ત કરવા હોય ત્યારે મધપૂડાને અતુકૂળ ઝાડની પોતો, ઘરની ભીંતોની ફાટા વગેરે અતુકૂળ જગાઓ શોધી કાઢે છે. મધ વધારે પ્રમાણમાં મળે તેવા બગીચાઓ અથવા ખીજાં ફૂલોનાં સ્થાનો, પોલન (polan) ઝાડનાં મધુનાં સ્થાનો પણ શોધી કાઢે છે—વગેરે કામ તે કરે છે.

સૈનિક માખી (Warrior bee)—આ માખીઓ દુરમનોથી મધપૂડાને બચાવવાનું કામ કરે છે. મધપૂડા પામે આવતાં માણસો, રોંછ, વાંદરાં વગેરેને દંશ દે છે અને ત્યાંથી હડાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

નર્સ માખીઓ (Nurse bee)—આ માખીઓ મધપૂડાનું ગૃહતંત્ર ચલાવવાનું કામ જ કરે છે. મધમાંથી કાઢેલુ મત્તવ (Royal Jelly) તથા પોલન (Polan) રાણીઓ થનાર બચ્ચાંઓને આપવાનું, નર અને કામગરી માખીઓનો ખોરાક આપવાનું, તેઓને જાત પ્રમાણે મધપૂડાના પટ્ટાણુ ઝોગડાઓમાં બુદ્દેબુદ્દે ગોડવવાનું. આ ઉપરાંત એક આશ્ચર્યકારક પણ મધપૂડાને અત્યંત ઉપયોગી એવું કામ પણ તેઓ કરે છે—સિંચાણો હોય ત્યારે નર્સ માખીઓ બચ્ચાંઓને ઝોરડીઓ પામે એકબીજાને ઝોડાચડ ચોંટીને બેસે છે અને સેવવાનાં ઈંડાંઓને ૯૭.૫° ફેરનાઈટ ડ્રાંગીનુ ટેમ્પરેચર આપે છે, ઉનાળામાં જ્યારે ગરમી વધી જાય ત્યારે આ માખીઓ પોતાની પાખોડી પખાઓ ફફડાવી વાતાવરણને ૬૬° રાખી ટેમ્પરેચર બરાબર ૯૭.૫° ફેરનાઈટનું જ રાખે છે.

ડોરસેટા માખીઓ (Dorseta)—મિઠાવ બીજા માખીઓ સાધારણ રીતે કોઈને ડંખ મારવા પ્રયત્ન કરતી નથી પણ તેને ઈર્ષા થાય અથવા આપણી ગંધ નવી લાગે ત્યારે જ તેઓ ડંખ મારે છે. અને પરિણામે તેનો દંથ મારવાનો કાટો નાશ પામે છે એટલે તે મરી જાય છે. માટે બનતામુઘી ડંખ મારવામાં આ માખીઓ બહુ સાવચેતી રાખે છે.

જગતમાં કવચિત જ એવું કઠોર મનુષ્યહૃદય હોય છે, કે જે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા અગર મેળવવામાં એક જાતના આનંદની લાગણી ન અનુભવી શકે. માનસશાસ્ત્રના સહુ કોઈ અભ્યાસીને ખ્યાલ હોય છે કે સહાનુભૂતિ અને સહાયવૃત્તિ તે મનુષ્યના માનસધાતુર અને ગંધારણુમાં કેવી અગ્રખ અસર કરે છે. ૨૫૦,૦૦૦ વર્ષોના પરિણામ પછી મનુષ્ય માનસે આધુનિક રીતિને પ્રાપ્ત કરેલ છે. તે રીતિ અને અર્વાચીન રીયાની સોવિયેટ સામાજિક રીતિનું નિરુપણ કરતાં સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ એ જ સમાજરચના અને સમાજગંધારણુની મુખ્ય પાયારૂપ વૃત્તિઓ છે તેમ માલૂમ પડે છે. લડે પછી સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ તે અન્યોન્ય પરતંત્રતાનું પરિણામ હોય, અગર સમૂહવૃત્તિને અનુવર્તી હોય. સમૂહવૃત્તિ તો પ્રાણીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓમાં સહાયવૃત્તિ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવવા સામાન્ય પ્રજાનો અભાવ છે. મનુષ્યમાં પ્રજાનો સર્વદેશીય વિકાસ થયેલ છે તેથી જ જીવનકલહમાં, જીવનનિર્વાહની ગડમથકમાં, તેમજ સ્વકીય સ્વાર્થ તથા ઉદ્દેશો પાર પાડવાના પ્રયાસોમાં પણ સંહતિવૃત્તિ, સહાયવૃત્તિ અને સમૂહવૃત્તિ સમાજરચનાનું સમતોત્રપણ જાળવી રાખવા પ્રેરણા આપે છે અને તેથી જ મનુષ્યોની ઘણીયે પાસનીવૃત્તિઓ વચ્ચે ક્ષમાવૃત્તિ અને ઉદારવૃત્તિનાં ઉદાહરણો પ્રસક્ત થાય છે.

સહાનુભૂતિના વિનિમયનાં વિવિધ સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે. કેટલાક માણસો સહાનુભૂતિ સંપાદન કરવી પમૂંદ કરે છે, ત્યારે કેટલાક તે આપવાનું પમૂંદ કરે છે. સહાનુભૂતિની વૃત્તિ ત્યારે ઉત્તેજિત કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે તેમાંથી સ્વાર્થત્યાગ જન્મે છે, અને સંહતિવૃત્તિ યતાં બીજાઓમાં આરોપણ કરવાની એકજાતના આનંદની વૃત્તિ જન્મે છે. પછી લડે તે વૃત્તિ સાહિત્ય, સંગીત, કલા, વિજ્ઞાન અગર તો કોઈ પણ બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ હોય.

અહીં જાતનાં માણસો કરતાં કલાકારોમાં આ વૃત્તિ સ્વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. કારણ કે તેઓની આંતરિક એનર્ગીક્ષક્તિ સહજમાં ઉત્તેજિત ગતે તેની હોય છે. એક પણ સુંદર વસ્તુ જોતાં કે સાંભળતાં તેમને અત્યંત આનંદ અને સુખની બાવના જાગે છે. તે સુખ અને આનંદ પોતે એકલા જ અનુભવી બેસી રહેવું તેમને ગમતું નથી, પરંતુ તે બીજાઓને અનુભવાવવા પોતે પ્રયત્નો કરે છે. આ વૃત્તિને અંજે ચિત્રકલા, સંગીત, રચાપત્ર, નૃત્ય અને બીજી લલિતકલાઓનો ઉદ્ભવ માની શકાય. ઘણાંઓનું એમ માનવું છે કે કલાજન્મ તો પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાની લાગણીમાં છે. તે પ્રમાણે તો દરેક કલા તે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક પ્રયત્ન ગણાય અને કલાજન્મ માત્ર મનુષ્યના અહંભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે; માત્ર પ્રશંસા-વૃત્તિ અને અદંતત્વમાં તો જડતા સમાયેલ છે. તેમાંથી સત્યનો અનુભાવ અને સૌંદર્યની અસીકિકતા જન્મતાં નથી, તેમાંથી કદાપિ ચેતના પ્રગટ થતી નથી, કદા ઉદ્ભવે છે અનુકરણતાની પ્રેરણા. સૌંદર્યનો અર્થ અહીં વસ્તુના તત્ત્વસ્વરૂપનું જીવનના ખરા દૃષ્ટિબિંદુથી

યતું નિરૂપણ છે જો કલાકારમાં માન પ્રશ્નમાં પ્રાપ્ત કરવા અદલાન વિશેષ પ્રમાણમાં યોગ્ય
તો, કલામાંથી જાગૃતતા નષ્ટ થશે અને માન કલાના નિયમોની ચુસ્ત પંચિપાયનરૂપિ
જન્મશે એટલે કે કલાકાર કલાના દાસપિજરમાં રાગશે, ને થોડી ક્ષણે આનન્દાયક થશે,
પરંતુ કલાના જીવંત તત્ત્વોના અભાવે પંચિપાયને તો કદાચો જ ઉપજવશે

સૌંદર્યભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલ આનન્દ પોતાપૂરતો પચાની, કલાકાર આનન્દના અતિરેકમાંથી
તે આનન્દ બીજાઓને અનુભવાવવા પ્રયત્ન કરે છે ધણાઓમાં તે આનન્દ હૃત્તદ્વાગ પીછી
વડે માર્ગ શોધે છે, ધણાઓમાં અગઉપાઓના તાનમદ્દ ચલનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, ધણાઓમાં
અવાજ અને સ્વરદ્વાગ, બ્યારે ધણાઓમાં માન શબ્દ અને કનમદ્વારા બદાર આવે છે
મોર્મ્યની લાગતા જેમ સનેજ તેમ કનામયતા મચોટ હોય છે અને કલામયતા મચોટ બનતાં
કલામાં સ્વરૂપના મરણતા અને સ્પષ્ટતા આવે છે કલાની શુદ્ધિગમ્યતાનો આધાર કલાના
નિયમો જેવા કે, ગ્ચના, રૂપ, કૃતિ વગેરે પર ગ્રહે છે જેમ સમાજગચનામાં ત્રિવિધ સ્વરૂપો
હોય છે અને તે સ્વરૂપો સ્વચ્છાને સ્થાપિત કરામાં કલા અમરકારક અને છે દાખલા
તરીકે, શિપ અને સ્થાપત્યકલામાં રૂપ અને કૃતિ મહત્વના અંગો છે હાથની જગ્યાએ
પગ આવે અને પગ પાસે માથું મૂકવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ નિરૂપ થશે ચિત્ર શિરૂપ
અને ગચાત્યની જેમ મગીતમાં કૃતિસ્વરૂપ જગમગ કરીશુ પડે છે રૂપ અને કૃતિમમજ
મગીતમાં પરાક્ષ રીતે ગમ્ય રહે છે મગીતમાં કક્ત એક જ સ્વર માનની અમર દશિક
હોય તેનો જલદીથી લોપ થઈ જાય છે એકબીજા સારોનો સગધ, સુચરતા તથા કાળના
અમુક ચલન પ્રમાણે સ્વગમચ્ચાનું નિમન માન જ કૃતિ અને રૂપ ખડા કરે છે રૂપ તે
વગુની બાહ્યકૃતિ છે અને આકૃતિ કુચ્ચતના નિયમે ધડાયેન હોય છે મગીતમાં કૃતિ મારો
કુચ્ચતે કાર્ક નિયમો બાહ્યદષ્ટિએ ધડયા હોય તેવું નથી પણ તે નિયમો મનુષ્યપ્રજાની
ઉપનમિષ અને અનુભૂતિ પર અચરમે છે પ્રખ્યાત જર્મન વિજ્ઞાનવંતા હર્મન વોન હેલ્મહોલ્ત્ઝ
(Herman Von Helmholtz) પણ આ વસ્તુને ટેકા આપના જણાય છે, અને તેમના
Popular Lectures on Scientific Subjects નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“બીજી મધી ક્ષનિત્ત્વાઓ કરતા મગીતને શાસ્ત્રીય ધોણુ પર લાવવાના અત્યાગ
મુધી જોગમાં જોગ પ્રયામો થઈ શકયા છે કાવ્ય, ચિત્રકલા અને શિરૂપને તો પોતપોતાની
બુમિકા ગચનાનું તૈયાર વસ્તુ—તે વગુનું સદગ સચન—ફનિડ જીવનકમમાંથી મળી રહે છે,
કેમકે તેમનું કામ નિર્ગર્નું કે માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ઉતારનાનું હોય છે પણ મગીતનો
વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો જેઓ સુખની લાગણીને ઇન્દ્રિયોની સર્વિધી લિન કાર્ક
અસિંત ખ્યાલથી જોવા માગતા હોય છે તેઓનું મત્તચ માથુ લાગે છે આ કલા ઇન્દ્રિયોએ
જીવનમાના વીણેના અનુભવો પર પોતાનું ચણતુ કરતી નથી તે તો પોતાની સ્વતંત્ર સર્વિધ જ
ગ્યે છે, જેમાં બાહ્ય સર્વિધનું આધુ અનુકરણ કચારક લલે આવે, ખાત્રી તેનું પ્રતિબિંબ
તો હગીક નહિ, અને આથી બીજી કલાઓની માફક આ કલા વૈજ્ઞાનિક ચોકમાઈમાં
મમાઈ શકતી નથી, એની તો આખીએ ગર્વિદ છેડત મુધી અગમ્ય અને અજગ આદ્યંચ
ભી ગહે છે ”*

• “Music has hitherto withdrawn itself from scientific treatment more
than any other art. Poetry, painting and sculpture borrow at least the

ચિત્ર અને શિલ્પ વગેરે મનુષ્યની બહિર્ગત દુનિયાની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે સંગીત એ મનુષ્યની અંતરની વ્યક્તિગત ભાવનાઓ વ્યક્ત કરતી કલા હોય તેવું પૃથક્કરણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લગભગ અશક્ય છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય તે દ્રવ્યકલાઓ છે, જ્યારે સંગીત આવ્યકલા છે જો કે નૃત્ય તે દ્રવ્ય આવ્ય ઉભય છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્ય, દિશ્ (Space) પર આધાર રાખે છે, જ્યારે સંગીતમાં કાલ (Time) પર અવલંબન હોય છે. અવાજનું ક્ષણિક આન્દોલન માત્ર સ્વર પેદા કરી શકતું નથી પરંતુ સમન્તરે અને સમકાલે આવતા અમુક ગતિવાળાં અવાજનાં આન્દોલનો જ માત્ર સ્વર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. શિલ્પ, ચિત્ર અને સ્થાપત્યમાં કૃતિ દિશ્ના આધારથી રિથર અને છે, જ્યારે સંગીત કાલાવલંબી હોય, કૃતિ કાલની જ્યમ અરચાયા હોય છે. જો કે કાલના વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની શોધખોળથી રેકર્ડિંગ થતાં સંગીતમાં પણ કૃતિ તથા રચના સ્થાયી બની શકે છે. સંગીતની અસર રૂપ અને કૃતિ વિના અનિયમિત અને મોઘમ્મ અને છે. કૃતિ અને રૂપ સૌંદર્યનાં વિવિધ રૂપો તથા નિર્સર્ગ, પ્રકૃતિ સમન્વયવા અત્યંત ઉપયોગી છે, ભલે પછી તે આત્મલક્ષી હોય. ચિત્ર અને શિલ્પમાં પ્રકૃતિ સ્થાયી બનતાં એક જ ભાવ રિથર રહે છે, જ્યારે સંગીતમાં પ્રકૃતિ પ્રવાહી હોય છે અને જુદા જુદા સ્વરમિશ્રણથી વિવિધ પ્રકૃતિ-સ્વરૂપો પેદા થાય છે. આ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને જ આપણા સંગીતમાં રાગ જેવી વસ્તુ જોવામાં આવે છે. રાગ તે સંગીત ગ્રામના અમુક સ્વરોની ચૂંટણી છે. ગ્રામ સ્વરોમાંથી મરજી મુજબ સ્વરો લેવાની છૂટ નથી પણ રાગમાં ચોક્કસ કરેલા જ સ્વરો લઈ શકાય છે. આપણે ત્યાં રાગોની પ્રકૃતિ અને સમયસંધાન હોય છે. પૂર્વો તથા પૂર્વાના કામળ સ્વરોથી પેદા થતી ખિન્નતા, સૂચરિત પછી અંધકારના આગમનથી ઉત્પન્ન થતી ખિન્નતાને મળતી આવે છે અને તેથી જ પૂર્વો અને પૂર્વા સંખ્યાના રાગો નક્કી કર્યા હશે. પરંતુ આમ કલ્પના કરવા માટે હજુ કંઈ શાસ્ત્રીય ગોઠવણ નથી જોવામાં આવતી, કારણ કે જો તેનું અને સાંભળવું તે વિવિધ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે તેથી ઉત્પન્ન થતી ભાવના સરખી અગર જુદી છે તે જાળખવા માટે વિદ્વાનશાસ્ત્રે પણ હજુ કંઈ સંશોધનું નથી. મધુરતાના સિદ્ધાંતે રચાયેલ સંગીતની તુલનામાં હિંદી સંગીતના રાગોની ઉત્પત્તિ તેને વધુ નિયત અને સુખ્યવરિયત બનાવે છે:

સંગીતની ઉત્પત્તિ ઇતિહાસમાં જરું તો માલુમ પડશે કે પ્રાચીન અને પ્રાકૃત અવસ્થામાં સંગીત માત્ર સુરાવટના સ્વરૂપમાં જ હતું, અને પશુપક્ષીઓમાં પણ આ હદ સુધી તો સંગીતની રિથતિ જોવામાં આવે છે. કાચલકૂજન, બ્રમરગુંજન, મંયૂરનો કેકારવ વગેરે આપણી નાજુની વસ્તુઓ છે. કોઈ પણ લાગણી વ્યક્ત કરવા સખ્દોચ્ચાર કરવાની

material for the delineation from the world of experience. They portray nature and man. In music, on the other hand, it seems at first sight as if these were still in the right, who reject all 'anatomization' of pleasurable sensations. This art borrowing no part of its material from the experience of the senses, not attempting to describe and only exceptionally to imitate the outer world, necessarily withdraws from scientific considerations, the points of attack which other arts present, and seems to be as incomprehensible and wonderful as it is certainly powerful in its effect."

પ્રેક્ષા તે બધા પ્રાણી માત્રને સ્વભાવિક છે સખ્દ કે સ્વ માત્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે એટલુ જ નહિ પણ ચિદ્ધ અગર અભિનય પણ લાગણી પેદા કરવામા તેટલો જ ભાગ ભજવે છે સગીન માત્ર તે લાગણીઓને મપૂર્ણ વર્ણુ દર્શાવવાનુ અપૂર્ણ માધન વાગરાથી માથે અભિનયને પણ નિયુક્ત કરવામા આવ્યો અને તે થયુ આપણુ નૃત્ય તેથી જ આપણા મંગીતમા મીતે વાગ તથા નૃત્ય નૃત્યની તૃતીય અવસ્થા મુકવામા આવેન છ લાગણીનો સ્વભાવ એપી છે કોઈ એક માણુમના મુખ પર વિપાદ ભોતાં આપણુને પણ ખિતાતા પેના થાય છે કોઈ એકને હસવુ આવતા તે હમરાની માર્મિકતા યુ છે તે જનપયા ગિવાય પણ આપણુને હસવુ આવે છે મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો અનુકરણશીલ છે કે એક માણુમ અમુક વસ્તુ કરે એટલે બીજાઓને પણ તેમ કરના છુટા થાય છે

પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિમા મનુષ્ય તે ટોચે પહોચેત પ્રાણી છે લાગણીઓને વડુ અમરકાગક તથા સુંદર રીતે બ્યક્ત કરવા મનુષ્યે ભાષા ઉપગત મગીત કયા મગમરી અને સગીન વધુ મચોટ થવા માટે તેની સાથે અભિનય યોજવામા આવ્યો જનન્યવદારમા મીધારણુ વસ્તુઓ મમમ્મરા માટે વાણીનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે મહજ વસ્તુ છે, પરંતુ લાગણીના ઉત્તજન મગથે વાણી અદરન થતા માત્ર સ્વર અને અભિનય જ ગહે છે પોતાનો એકનો એક પુન મગણુ પામતા વૃદ્ધ વિધવા માતાનો કપાન હૃદયને ઝોગાળી નાખે તેવો હોન છે આ વખતે ભાષાનો લોપ આપ મેજે થઈ જાય છે ગડુ આવતા શબ્દો ટુટે છે, ક્રૂત વહે કે સ્વરોના અગ્રિય આન્દોલનો જેમ ગડુ તે શારીરિક દુખની પ્રાકૃત અવસ્થા છે, તેમ મગીત તે મુખ અગર દુખાનુભનની કવામય ભાનના છે આપણે ત્યા આરા અનેક જ્વલત દાખનાઓ છે ખામ કરીને તો વિલામમાન નામના સગીતકારે પોતાની એકની એક પુત્રીના જુલુના સમાચાર માલળી ગાધારણુ રીતે ગીતે નહિ પણ ટોડી નામની ગગિણીમા પોતાનું દ્વ પ્રગટ કર્યુ તે ગગિણી હરુ મુધી વિનામમાની ટોડી તરીકે ગવાય છે

આપણા પ્રાચીન મામ મગીત અગર બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન મગીતના મંગીત પ્રામે ભેદએ છીએ તો માલુમ પડે છે કે તેમા મુસ્કગતાના દ્વિમામે સ્વરોની વ્યવસ્થા જેવુ કંથુ હોતું નથી તે મગીત પ્રામેમા માત્ર નજુવી પાચ જ સંગે ભેરામા આવે છે મામ વેદના મગીત પ્રામેનો વિમામ ભેદએ છીએ તો માલુમ પડે કે હિંદી મગીત આગ ગૌથી પ્રાચીન અને પુગણુ હતુ અને ઋક્પ્રાતિશાખ્યથી (ઈ મ પૂ ૪૦૦) શરૂ કરી નારદ શિક્ષાના મમય મુધી આવીએ તો મગીત પ્રામની સુન્વવસ્થા થયેન હોવાનું ભેવામા આવે છે, અને આમ ગ્યનાઓ પણ તે વખતમા મથેવ હરો તેમ ભગ્તનાટચત્રાસ્ર રચી માલુમ પડે છે ભરતનાટચશાસ્ત્રમા માત્ર મધ્ય અને પડ્જ આમ માટે ઉન્વેષ કરવામા આવે છે, તથા તેઓમા મૂર્છનાઓનું વર્ણન કરાગા આવેન છે પરંતુ ગાધાર પ્રામેને વર્જ્ય ગણીને તેમની મૂર્છનાઓ આપવામા આવતી નથી હિંદુસ્તાન, ઈગિન, અગ્બજનાન, મજિમ તથા ઓમના મગીત પ્રામેની ગ્યના લગભગ ગગળી છે, કાગણુ કે સ્વરમંત્રાદ કરના મુસ્વરનાના મિદ્ધાત પ્રમાણે ગ્યાયેતા તે સગીન પ્રામે છે મુરોપનુ આધુનિક મગીન પ્રામ આયોનિયાના પ્રમિદ્ધ તસ્વવેતા તથા મજિનશાસ્ત્રી પાયથેગોગમે મપૂર્ણ બનાવ્યુ છે. હિંદનો વેપ ગિનિમય તથા મૌર્ય મમયમાં ઓમ લેકિાની માથેનો મગધ ઈનિકામમા

સુપ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીસના પ્રાચીન Doric scale તથા Myxolydic scale આપણા ગાંધારે. ગ્રામનાં ચાંટને તથા કાશી ચાંટને મળતાં છે. આ વખતે કંદહાર જે ગાંધાર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતું તે દિંદી-ધરની સંસ્કૃતિનું મુખ્ય મથક હતું. આપણું ગણિતશાસ્ત્ર જેમ અરબસ્તાનમાં થઈ ગ્રીસમાં પ્રસિદ્ધ થયું તેમ સંગીતનું પણ તેમ ન હોવાને માનવાનું કારણ નથી. કમલાગચે દિંદો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈએ તેવી રીતે સચવાયો નથી. એટલે આ જાણતું સંશોધન હજુ થયું નથી. દિંદ પરના મુસ્લિમ આક્રમણ પછી દિંદી સંગીતમાં ધણા ફેરફારો થયા છે અને આધુનિક સમયમાં માત્ર વજૂઝ ગ્રામ જ ઉપયોગમાં આવે છે અને તેનું સ્વરસમૂહ મુરોપના Major C scaleને મળતું છે.

વામુ અને ગતિ તે નાદના જનક અંગો છે. આ બેઉના અસ્તિત્વથી નાદનો ઉદ્ભવ શક્ય છે. શક્તિની ગતિ વડે વાયુદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અવાજનાં આન્દોલનો કૃષ્ણદ્રિય પર અંશરૂપ છે ત્યારે નાદ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણા સંગીતમાં નાદના બે પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. એક આદ્ય નાદ અને બીજો અનાદ્ય નાદ. બોલવાથી અગર કાઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાપવાથી અગર આધાતથી ઉત્પન્ન થતો નાદ તે આદ્ય નાદ છે; ત્યારે અનાદ્યનાદ તે સૂક્ષ્મ અને કૃષ્ણદ્રિયથી ન સાંભળી શકાય તેવો નાદ છે. સંગીતની અનન્ય ઉપાસનાંથી જ્ઞાનતંતુઓને અંધિરત ઉત્તેજન રહે છે અને ઉત્તેજન આનંદની લાગણીઓનું હોય છે. આ આનંદની એકએક લાગણી તે મગજ પર સ્પર્શ છાપ પાડતા આશયે શરીરમાં પ્રસરી જાય છે, અને આંતરિક ચેતનના પટ પર સદાને માટે ચોંટી જાય છે અને દરેક લાગણી મોતપોતાનાં વર્તુલો બાંધી લે છે. યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાઓને આ નાદ સુગમ્ય અને છે, અગર તો આંતરિક ચેતનાશક્તિ જાગ્રત કરવાની જેમનામાં સિદ્ધિ હોય છે તેઓ નાદ સાંભળી શકે છે. આ નાદ કૃષ્ણદ્રિયથી સંભળાતો નથી, પણ તે જાતની જાવના જાનેન્દ્રિયથી અનુભવી શકાય છે. આ દ્રિયતિએ નાદ નાદબદ્ધનું સ્વરૂપ પામતાં અખંડ નિત્યાનંદનો દિવ્ય અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્ત સુરેદાસ, મીરાં, નેરસિંહ મહેતા તથા બેનુ આવરા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકારોનાં શબ્દાઓ જ્વલંબ છે.

નાદની ઉત્પત્તિમાં આન્દોલનોનું સમાંતરણું મુખ્ય તત્ત્વ હોય, લય અને તાલ સંગીતનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. લય ગતિસ્વરૂપ હોય તે હ્રસ્વતાનું ચિહ્ન છે. હ્રસ્વની ગતિને જેમ તાલજલ્દતા સામ્યાવસ્થામાં રાખી શકે છે, તેમ લાગણીના આવેશોને તાલજલ્દતા નિયમન કરે છે. આપણા શરીરની મુખ્ય ક્રિયાઓ તાલ તથા લયને આધીન હોય તો તાલજલ્દતા આપણને એકદમ અસર કરે છે. અવાજ કરતાં નાદ વધુ રમ્ય અને છે તેનું કારણ નાદનાં આન્દોલનોનું સમાંતરણું છે. માતાના માત્ર દાંડાંના અવાજથી બાળક ઊઘી જાય છે, તેમજ ગાડી ચાલતી વખતે જેસઅંધ અવાજ હોવા છતાં તે તાલજલ્દતામાં ઊંધ આવી જાય છે અને રોશન આવતાં જાગી જવાના અનુભવો આપણુ મટુ કોઈને સર્વસામાન્ય છે.

પ્રાચીન સંગીતમાં હંમેશ તાલજલ્દતા સવિશેષ હોય છે. આજ પણ આફ્રિકાની જંગલી જાતોના સંગીતમાં જોઈશું તો સ્વર કરતાં તાલજલ્દતામાં તેઓ મશગુલ રહે છે. અનેક દોલ, ઝાંઝ તથા પખાવ સાથે પાદન્યાસ તથા હાથની તાળી વડે તેઓ તાલજલ્દતા સંપૂર્ણપણે જાળવે છે. તાલ તથા લયનું મહત્ત્વ તે જાણ, પરાક્રમ અને શૌર્ય બતાવે છે. જગતના કાઈ પણ સંગીત કરતાં દિંદી સંગીતમાં તાલની વ્યવસ્થા ધણા જ ઊંચા પ્રકારની છે.

વિદેશીઓને તાલ ખાતની સમજ વર્યો પછી પડે છે. હિંદી સંગીતના મદાન અભ્યાસી ફોક્સ સ્ટ્રેન્જવેય (Fox Strangways) કહે છે કે હિંદમાં તખ્તમાં વગાડવાવાળાઓનાં આંગ્રાં-ઓની જે સ્ફૂર્તિ હોય છે તે મેળવતાં તથા તેના પર ટાંચ દાઢતાં વિદેશીઓને તો વર્યોતો અભ્યાસ જોઈએ. હિંદી સંગીતમાં લયના ત્રણ પ્રકારો છે: વિલમ્બિત, મધ્ય અને દ્રુત. ગાયનના કાવ અને લાગણીના આવેશ પ્રમાણે લય તથા તાલની યોજના થાય છે. લય તે માત્ર કાલનું સમાંતરપણું છે, Rhythm છે, જ્યારે તાલ તે લયનું કાલપ્રમાણ છે, જેને અંગ્રેજીમાં Time measure કહેવામાં આવે છે. તાલની યોજના છંદ તથા માત્રામેળની યોજના પરથી ધડવામાં આવેલ છે. ૧-૨, ૧-૨, ૧-૨, ૧-૨, આવતી માત્રાઓનું કાલપ્રમાણ તે મુગમ અને સદજ છે, અને એકી આંકડા પર આવતી માત્રાઓનું કાલપ્રમાણ જરા મુશ્કેલ ગણાય છે. આથી જ ત્રિતાલ, ધ્રુવાલી, લાવણી વગેરે સદેશ તાલો લાગે છે; જ્યારે મુમરા, દીપચંદો, આઝાર્યાતાલ, ઝપ, એકતાલ વગેરે મુશ્કેલ તાલો માનવામાં આવેલ છે. આપણે ત્યાં તાલોના બોલ હોય છે અને તાલનું શસ્ત્ર જ ખૂબ જ વિશાલ છે. તાલના બોલો, લા, ધિન, ત્રફ, ધાગિ, તુ. ના. દ. ત્તા, દતિટ, ધાટ વગેરે શબ્દોથી બનેલા છે. હિંદી મંગીત સુમધુરતાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલ મંગીત હોઈ શગમાં રૂપે એકી સાથે નહિ પણ એક પછી એક આવે છે, તેથી જ વાદ્યસંગીત દ્વિત કંઠસંગીતની પશ્ચિમ શૈલી તરફ રહેલ છે, અને વૃદ્ધાદન સ્વતંત્ર રીતે કેળવાયું નથી. જેમ આપણે ત્યાં કુદરત વૈભવશાળી અને સમૃદ્ધિવાન છે, તેમ હિંદીસંગીત બીજા કોઈ પણ સંગીત કરતાં અલકારોના ભગરથી ઘણું જ સમૃદ્ધ છે, જે અસંકારવૃત્તિ આપણી બધી કક્ષામાં જોવામાં આવે છે.

મંગીતના મુખ્ય રસો કરુણ, શૃંગાર અને ભક્તિરસ છે. કરુણમાં કારણ તથા મનુષ્યનું દર્દ સમાયું છે; શૃંગારમાં પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ અને સર્જન છે; જ્યારે ભક્તિરસમાં શાંતિ અને નિર્વાણ છે. આપણા કક્ષાસંગીતમાં વીર અને અદ્ભુત રમને જનુગ્યાન નથી, તેમજ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં પણ નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં વાદ્યસંગીત કંઠસંગીત જેટલું જ વિકાસને પામેલ હોઈ, તે રસોને વાદ્યસંગીતમાં ખામ ઉતારવામાં આવે છે. મંગીતના રવર, વર્ણ, તથા રૂપના બેદાબેદમાં સમાયેલી ગૂઢતાનું હજુ કોઈએ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલ નથી. વર્ણથી યતી અગર અને સ્વરથી યતી લાવના લગભગ મરખાં દશે તેમ કહી શકાય, પરંતુ આમ કહવા માટે હજુ નિયત બધારણ નથી ચોખ્ખું. વળી ગાંખ્ય યોજના મદાન વિવેચક રામપ્રસાદ મીથ તો ત્યાં સુધી માને છે કે સ્વરને શીતોખ્ય પ્રમાણ છે. પણ હજુ સુધી આનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નક્કી થયેલ નથી. મ. ૧૭૮૫માં ચાલ્ડીની (Chalдини) નામના વિજ્ઞાનવેતાએ મંશેાધ્યું કે સંગીત સ્વરોથી અમુક જલનાં રેખાચિત્રો બની શકે છે અને આજ સુધી તે Chalдини's figures (ચાલ્ડીનીનાં ચિત્રો) તરીકે ઓળખાય છે. તેની જ રીતે માર્ગારેટ વોટ્સ હ્યુઝ (Margaret Watts Hughes) નામની વિજ્ઞાન વિદ્વાનીએ મંશેાધાન નામના ગ્રંથ વડે અવાજચિત્રો ઉત્પન્ન કરવાની શોધખોળ કરી છે. તો પછી આપણાં પુરાણોમાં કહેવે શિવની તાંડવ નૃત્ય તથા ઉલ્લાસ નૃત્યથી વિશ્વની સંદાર તથા મર્જન યોજનાની કલ્પના ખરી કેમ ન માની શકાય ? અણુઓની અંતર્ગત શક્તિમાં નાદથી થતા ફેરફારો અણુઓથી બનેલા પદાર્થની રચનાને ખરેખર સંબંધી શકે કે કેમ તે હવે કલ્પનાનો વિષય નહિ રહે પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો વિષય છે, તેમ આપણે હવે યોગ સમયમાં જોઈ શકશું.

જ્યારે હૃદય ઉછાળા કરતું,
 જીવન ધન, યોજન પરિહરતું,
 તારે માટે, કાળાં એ નયનોને માટે
 ત્યારે તું ન આવી
 પ્રણયભેદ ત્યારે નવ લાવી.

૧

તારી પેલી મદભર ચાલે
 ગુલાબ વહતાં કોમળ ગાલે
 સુંદર ધનુશા ઓછ પ્રવાલે
 જીવનઅર્થ મેં જોયો
 ત્યારે મદીલી ! તું નવ આવી.

૨

પછી તો શાંત બન્યાં વન સમીરણ
 વનવન શાકયાં કોકિલ ઉડુગણ
 વસંતવાહક પુષ્પ જતાં ચીમળાઈ
 ત્યારેયે તું નહિ આવી
 આશાએ મેં જીવન વસંત સુકાવી.

૩

દાવાનળ સળગ્યો જીવનમાં
 અર્થ રહ્યો નહિ તન મન ધનમાં
 જીવન, કવિતા, સંગીત ગયાં સુકાઈ
 ત્યારે પ્રિય ! તું આવી
 પ્રણયભેદ, ઉરદર્દ, બધુંયે લાવી.

૪

[ટૂંકી વાર્તા ધાનીવાર પોતાના સમકક્ષીન સમાનસ્થિતિ અને તે ઉપરના લેખકના વિચારો દર્શાવે છે. એ દૃષ્ટિએ ગુજરાત સિવાયના હિંદના બીજા પ્રાંતની વાર્તા આપવાને અનેક દૃષ્ટિએ બેબક થાય, એ હેતુથી આ વાર્તાને સ્થાન આપ્યું છે.—તેમી]

“અલી, માંભળે છે કે? આટલી મોટી ગત સુધી ત્યાં બેઠી બેઠી શું કરે છે, કીલા? હવે ઊઠી જ ને.”

“આ શા માટે માયુ ખાઓ છો?”

“શુ કામ માયુ ન ખાઉ? તને પગીસરો exploit કરે એટલા ખાતર શું તારી સાથે લખ કર્યા છે કે?”

“શુ બક બક કરો છો? જગા ધીમેથી બોલો આ બચુની જોધ ઉઘાડો તો પગિશ્વામ મારુ નહિ આવે એ તમને કહી દઉં છું.”

“એકવાગ નહિ પણ એકસો વાગ ઉઘાડીશ, બોલ આ તારી બચુને ચોટિયો ભર્યો ‘બચુ, ગડ નોર્થએ’”

“બલે ને ગડે એ મરી જાય તોપણ હું તેને લેવાની નથી.”

“વાદ કે વાદ! લેવાની નથી? ચાલાકી! બચુ રડ્યા કરે અને ક્રીમતી નવલિલા લખ્યા કરે કેમ? કાઈ રૂઆન! જો...હો આ વળી નતી આવ રીખ્યા કે શુ? પૂછુ તેનો જવાબ પણ આપવો નહિ, કેમ? એતારીની! આ છોકરી તો ચૂટી ખજતા પખુ ગડતી નથી. ગડને છોકરી—”

“અરે, આ શુ નકામુ ધાધન માંડ્યું છે? શા માટે મારું લોહી પીઓ છો? મ તમારુ કાઈ બગાડ્યું છે? તમે તો કાઈને બેધડી લખવા પખુ દેશો નહિ.”

“અવગત નહિ ગતનો ઉગ્ગગે કરી લખવું કેમ? બારી લેખિકા! તું માંદી પડીશ તો આ છોકરીને કોણ મનાજશે?”

“મથુર માદેમ, સથુર. હું ઉગ્ગગે કરીને લખુ તો માંદો પડું અને ક્રીમાન પોતે ત્યારે આખી ગત જગીને લખે ત્યારે માંદા ન પડે ખરું? વારુ, હવે હું પખુ નોર્થ સર્થિક કે તમે કેટલાક પાનાં લખી કાઢો છો ચ્વાર્થો ક્યાંકના મારુ નામ જાહેરમાં આવે તે દેખી શકાવુ નથી કેમ? હું બધું મ મમથુર છું.”

“અરે, આટલું બધું વધારે પડતું મમજે છે તેથી જ તો આ દયા છે હવે જગા કાઢી ચર્ષને બત્તી ફારી નાખ નોર્થએ, મને જોધ આવતી નથી. પછી તારી મરજી આવે એટલો વખત લખ્યા કરજે.”

“વારુ, એમ છે તો હું આ ચાંદી નીચે લોહચેરીનાં કેમમાં. ત્યાં જઈને લખીશ, પછી કાંઈ છે? આજે રાતે ઉપરે નહિ આવું.”

“કોણું કહે છે ઉપરે પધારેને? જાણે શ્રીમતી નહિ હોય તો જાણ નહિ આવે કેમ? જાને આપણે તો અહીં બસુ પાસે નિરાંતે બાંધી જવાના.”

“વારુ, ત્યારે જાઉં છું.” રડી રડીને મરી જશે તો પણ હું જવાબ સરખો નહિ દઉં હો.”

“નહિ કે તો શું થયું?”

“વારુ જોઈશું. હવે હું આ ચાંદી પણ—”

“આ તારી દીકરીને લઈ જત આપુ. રડે તો હું છાની રાખી શકું નહિ. મારે એવી શી પડી છે!”

“વારુ, એને હું મારી માથે લઈ જાઉં છું. ચાલ બસુ ચાલ.”

“શીલા, આનું પરિણામ સાડું નહિ આવે હો? શું હું અહીં એકલો બાંધું?”

“વાહ રે વાહ! આ હમણાં જ કહ્યું કે દોહરીને લઈને જત. અખી બોલ્યા અખી ફાડ.”

“પણ મેં બસુની માને જવાનું તો કહ્યું નથી ને?”

“નથી કહ્યું!”

“હ હું!”

“બોટાબોલા ક્યાંકના.”

“પતિ એ સ્ત્રીનાં પરમ ગુરુ થાય. ગાળો ભાંડ મા શીલા.”

“એહ! ભારી શ્રીમાન! ગુરુ કે ગોરુ (બજાર)?”

“હે પરમ દયાલુ ઈશુ! તું આ અંજાન અજાણને ક્ષમા કરજો. એ કાને અંબોધીને બોલે છે એનું એને ભાન નથી, આમીન.”

“હે પરમ કરુણામય કૃપાનિધાન! ઈશ્વરના એક માત્ર પુત્ર! આ શ્રીમાનની ઉદ્ધતાર્થ માટે તું એને માફ કરજો, આમીન.”

“ઉહ! સીતા સાથે લગ્ન ન કરવામાં મેં કેવી ભયંકર ભૂલ કરી? હજુ હમણાં જ થોડા દિવસ ઉપર તે મને બોટાનિકલ ગાર્ડનમાં મળી હતી. બસ, મને જવા જ ન દીધો. મને આમ્રહ કરીને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ. નવ દય આ પીવડાવી ગાયન ગાઈ સંભળાશું—”

“ઉહ! હજુ હમણાં જ અરુણભાઈ તો મારા ઉપર કાગળ હતો. શું એનું લખાણ? શી એની લખવાની છતા? હું એ કાગળ છપાવવાની છું. મને Xmasમાં કાર્ડમીર આવવાનું લખ્યું છે. આ વખતે તો હું જરૂર જવાની. આ માટે ન જાઉં? અસંભાસ જઈશ. મને કાણ રોકે એમ છે? જઈશ જ—ઈહ આ શું ખાંસી! હા થાય જ તો. સીતાનું જ મનમાં ને મનમાં રટણ કરતાં કરતાં ‘ચાઈસીસ’ થયો લાગે છે. ભલે થયો. હજુ ભલે થાય. મારાથી જાનું બોટાનિકલમાં Romance ચાલે છે! તેના ઉપર વળી રાતદિવસ હદ ઉપરાંત ચા. ચાઈસીસ થાય નહિ તો બીજું શું થાય? ચાંદી આંટઆટલી મનાઈ કેટું છું પણ—”

“બોહો બોહો, ખૂંદ ખૂંદ, ખાંદા ખાંદા ખીહી ખીહી ખૂંદ ખૂંદ ખૂંદ.....”

“હાય રે આ શું કરો છો? આં બેવંડા વળી ગયો! જરૂર ચાંસી લીઓ. ઓહ, બસુ, બાં, બાં. આમ કેમ કરો છો?”

“શીલા, મને લાગે છે કે તારી વાત જ ખરી છે. ‘ચાઈસીસ’ જ-થયો લાગે છે.”

“ના, ના, એવું બોલશે નહિ તમારે પગે પડુ ”

“મને હજુ વધારે જોગથી પકડી ગયો, શીના મને ખીક લાગે છે ”

“હાથ, - મા શુ થશે ? એ જાણુ, જો તો ખરી, રામચંદ્રને બોલાવી લાવ
ડાકટર તેડાવીએ ? ”

“ના, ના, ડાકટર શુ કરશે ? ફક્ત તારું જ આમા કામ છે આ હા હા હારા જમ
આવી જ રીતે તારી છાતી ઉપર માથુ ગણીને—આહા—હા હા હા હા હો હો હો હો
કેમ હશે સપડાઈ ગઈ ને ? ”

“જાવ જાવ મારો તો આવ જ ઉડાડી દોષો ”

“ખરેખર ? હજુ જાતીમા ધમકાગ થાય છે કે ? જોઈ ”

“ના, ના, મૂકો હવે, જાવ તમે તો બારી બદલ—”

“એટલા ખાતર તો લમ—”

“બેશરમ ક્યાકના ! ”

“હજાર વાર ઊંઠુ દબે છોડીશ નહિ ”

“ના, ના, તમને પગે લાગુ જુઓ આ વાર્તા મેં લખવા માડી છે તે મારે પૂરી
કરી નાખવી જ જોઈએ નહિ તો મારું માન ગ્રેહે નહિ ”

“લલ્લે ના ગ્રે મનની માગે જરૂર નથી મનની જરૂર છે આહા ! આ ચંદના
અજવાળામા તુ કેવી સુદર દેખાય છે ? જો તાજા ચમેલીના ફુલની કેવી સુગંધ આવે છે ?
ના, ના, ચૂપ ગ્રે, શીયા

‘For Heaven's sake hold thy tongue

And let me love’

‘ઓહોહો ! ઉછીની લીધેતો હમિતા તો બધાય આગડી શકે ”

“અનમત ગકે પણ આ શકે ? ”

“જાઓ ”

“ક્યા જાઉં ? ”

“તમારી ગીતા પાસે ! ”

“હવ તારી—તુ આવ શુ લખતી હતી, શીલા ? ”

“નવનિર્મલ ”

“કઈ નવનિર્મલ ? ”

“નહિ કહું ”

“ત્યારે હું પણ છોડવાનો નથી, આખી ગત પકડી ગયોશ ”

“ધાડ મારી ! ”

“ના, શીના, જા લેખ પૂરો કરી આવ જતી બ”

“ઉં હું, મને તો ઉધ આવે છે ”

“ઓ હો ! ત્યારે તો ખીજુ જોઈએ જ શુ ? ”

“ત્યારે એકાદ વાર્તા કરો. ”

“તું મને તાદાન છોકરી શીલા ”

“વાહ રે, બચુની મા યઈ એટલે શું હું છુટ્ટી થઈ ગઈ?”

“ના રે ના, છુટ્ટા થવાનું કામ નથી. નહિ તો મારે પણ છુટ્ટા થવું પડશે. જો શી—”

“શું?”

“ના, કંઈ નહિ.”

“બોલોને હવે—”

“વારુ શીશા, આગળના દિવસો તને સાંભરે છે?”

“સાંભરે નહિ? તમે શું મને જોઈ પૂછી છે?”

“પણ એમાં વાંક તારો જ હતો શીશા. મારા એક પણ પત્રનો જવાબ તું આપતી નહિ. કાઈ એકાદ વખત જવાબ આપતી તે પણ એવજ લીટી જ. મેં suicide કર્યો નહિ એ જ—”

“શું લખું બોલો? તમે લખતા કવિતા. સખો સાહેલીઓને એ કવિતાં બતાવી શકતી નહિ. ખીક લાગતી કે રખે તમારી એ કવિતા વાંચી તેઓ નમારા આગમાં પડી જાય.”

“જાહ! હે હૃદય, સ્થિર રહ્યા.”

“એટલું જ? હું તમારું ફિલોસોફિકલ લખાણ યાદ રાખી શકતી નહિ. તે વખતે દેશમાં જ્ઞાન પણ અગાધ હતું ને? મેટ્રિકમાં ચાલીશ મળતાં બસ પાસ. છતાં તમારા કાગળની દરીદ્રી કરવા દશબાર વખત ફેરવી ફેરવી એક લાંબોલમક જવાબ લખાઈ જતો. વળી ફાટી નાંખતી. ફરી વાંચી જતાં ખીડવાની દિમત યતી નહિ. આખરે લાચાર થઈ બેચાર લીટી લખીને જ પતાવતી—‘હું ખુશીમજ્જમાં છું—લેસન ખ્યાન રાખીને કું છું’ આનું આનું લખતી. જલુ જ માથાફાડ કરી એક દિવસ એક કાગળ કવિતાના રૂપમાં લખી કાઢ્યો. ખીડવા નહોતું છું ત્યાં મોટી બહેને કાગળ ખૂટવી ત્રાંચ્યો. બસ યઈ રહ્યું. મારે જવું ક્યાં? તે દિવસથી કાગળ લખવા મેં બંધ કર્યો. પણ દસદસ પાનાંના તમારા મોટામોટા કાગલો જરાજર અચૂક ટાઈમસર આપ્યા જ કરતા.”

“દસ પાનાં! હે! હું તેમાં શું લખતો?”

“રાખ ચૂક્યાની! એ બધા કાગલો આજ દિવસ મુઠી બંધલનાં બંધલ બાંધી બધાથી છુપાવી છુપાવી મારી પેટીમાં મે સાથે ને સાથે ફેરવ્યાં. હંમણાં આઠેક મહિના યયા એમાંથી એક એક ફાટી રાતના તેને બાળી બચુ વાસ્તે દૂધ ગરમ કરું છું. પણ હજુ તે ખૂટ્યાં નથી!”

“આહ! મારા એ બધા છાતીના કટકા બુકલા-કરે તેવા કાગલો તું બાળી નાંખે છે? હાય હાય રે! એ બધા કાગલો તે મને આપ્યા હોત તો તેમાંથી એક એક ફેરી સીતાને મોકલત તો મને બે વરસ ચાલત. અથવા તો નાની સીતા ઉમરજાયક થતાં—”

“Moral wreck! Debauch ક્યાંકના!”

“અને તારા બધા કાગલો?”

“મારા કાગલો? મેં કાને લખ્યા છે?”

“કેમ? અરુણસાહેને, ખીજ કાને? સીશા, એ કાગલોમાં તું શું લખતી? Hygiene વિષે essay કે Ethics—”

“જુદી વાત.”

“જુદી વાત?”

"Sure."

"પુરવાર કરું ?"

"જરૂર. ન કરે એને મોગન !"

"જવા દે મારે એવી શી પડી છે ?"

"બસ, અજમાવી લીધું ?"

"વારું દેખાતું ? પાસે આવ."

"હા—"

"ત્યારે જો અહીંથી નીકળ."

"નહિ જાઉં, સૂતું છે. જાંઘ આવે છે."

"ત્યારે જાંઘી જા."

"ના—વારું, કહોને આ વાતોનું છેવંટ કેવી રીતે લાડું ?"

"વાહ રે ! મને આદિ અંતની ખબર જ નથી. શું છે તે જાણ્યા વગર શું કરું ?"

"ના—સાચું કહો ને ?"

"Hero કોણ છે ?"

"અચ્છેશ."

"ચોરી, તફડમચી ?"

"ભલે તફડમચી."

"આંઈ. સી. એસ., ખરું ?"

"હા—બુલ્યા. આર્ટિસ્ટ."

"સત્યાનામની પાઠી. શાંતિનિકેતન મોકલ્યા નથી ને ?"

"ના, કાન્દીતેન્ટલ દુરમાં મોકલ્યો છે. પારિમ ફરી લીધું—હવે ઇટાલી—"

"સારું કર્યું. દર હોય તેટલું સારું. અને Heroine ?"

"દીપાલિકા."

"જોડું નથી. હું ધારું છું નામ દુરન્તિકા રાખ્યું હોય તો વધુ સારું દેખાત. 'વચનિકા'ની Earth છે કે ?"

"હા. લોરેટોની પુત્રી હમણું ધરે બેઠીબેઠી tremendously study કરે છે."

"શાંતી અભ્યાસિ આલે છે ?"

"Shaw પૂરો કર્યો છે; હવે D. H. Lawrence વાંચવા આંખો છે."

"એ ઠીક કર્યું નહિ. પછી ?"

"પછી શું તે તમે જ કહો ને ?"

"Fantasia of the Unconscious લખાવી લીધું ?"

"હા ક્યારનું..."

"કેડ ?"

"હા."

"ત્યારે થીસિસ લખાવવો સારું કર."

"લખી શકશે નહિ."

“વારુ, સ્કુલ મિસ્ટ્રેસ બનાવી દે. કાલીયાટ-શામળનરનો monthly પાસ અપાવ. એક દિવસ પાસ સાથે રાખવો મૂલી જતાં એક અસબ્ય Conductorના પંખમાં સપડાઈ. એટલામાં 'Versityનો એકે brilliant scholar situation' saye કરી લઈ, તેની સાથે તેને ઘેર આ પીવા ગય ત્યાં તેની મુલાકાત એક briefless Barrister some Roy સાથે કરાવ અને આપવા દે.”

“તેની સાથે duel—”

“૭૬ Haggard.”

“પરવા નહિ. ત્યારે બીલો પ્લોટ કહું. કોઈ એક શ્રીમંતના ઘરની છોકરીનું ટચુશન અપાવી તેને ઘેર રોજ સાંજના ટચુશન આપવા મોકલ. એક દિવસ તે છોકરી તેને તેના મોટાભાઈના ચાર માળના સુંદર Garretમાં તેડી જાય ત્યાં તેનો ભાઈ Anthropologyમાં First Class First—”

“હા હા, એ બધું કામ આવે તેમ નથી. પોંચતી પામતી છે. પૂરાનો અજ્ઞાવ નથી. વિરોધાભાસ જણાય.”

“Q. K. ત્યારે Sociology યુગ્મા.”

“બરાબર ઘાટ બેસતો નથી. Dry—”

“સારે Pathos ચલાવ. ડી. બી—”

“એ પથુ ન ચાલે. ધોરસુસર Athlete—”

“વારુ, તે તો બધું જ સારું. Airમાં મોકલ. ના, ના, Cinemaમાં દાખલ કરાવી દે. ત્યાં જુવાન જગતને છટવા દે એની પાછળ. થવા દે ગાંડુતુર.”

“આફત મઈ પડે! શુદ્ધો જાપ દેખાત છે.”

“ત્યારે—ત્યારે—The Idea! ઈસ્ટરના તહેવારોમાં મોકલ એને ક્યાંક બધું-છેટ મોટરની ટૂરમાં. રસ્તામાં જંગલમાં પેટ્રોલ ખૂટી જાય અથવા કાંઈ બેસગાડી સાથે મોટર અથડાય, અને એ-જીન જગડી જાય, એવો પ્લોટ ગોઠવ. પછી કોઈ ઉપાય ન હોવાથી તે મોટરને પડતી મૂંઝી એકલો નીકળી પડે પંચે ચાલતો કોઈની મદદની શોધમો. અને ત્યાં અકસ્માત મેળાંપ કરાવ તેની સાથે કોઈ M.A. 'ટૂરિસ્ટનો. અને દિમાકવનના કોઈ unexploited પ્રદેશમાં ચાલવા દે એમનું Primitive Romance—”

“Abnormal.”

“કુછ પરવા નહિ. એકદમ sub-normal કરી દઉં. લઈ આવ ત્યાં કોઈ હોશિયાર યુવાન શ્રીમંત પુત્રને. આ પીતાં પીતાં sexologyની વાત ચાલવા દે.”

“હા હા! બપંકર man-hater.”

“ત્યારે કહેતી હતી તે કે Hero હાલ ઈટાલી છે?”

“એ તો Calf-Love નો Hero —”

“વારુ, ત્યારે એને જ પાછો બોલાવી લે ને?”

“આટલો જલદી?”

“ત્યારે જીવી જા—મૂક પૂજો એ.....મં! ”

આજની માધ્યામક કેળવણી

આખ્યાતા : રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

[શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદીએ, પ્રિન્સીપાલ ફ્રેન્સિસ હાર્ડરૂથ, અમદાવાદ, આચાર્યશ્રી આતદશકરભાઈના પ્રમુખપદે મધેલા શાળાના સ્નેહસ મેવન પ્રસંગે આચાર્યશ્રી વિશે, અને માધ્યમિક શિક્ષણ વિશે દર્શાવેલા વિચારો ઉપયોગી હોઈ અને સવિસ્તર આપ્યા છે. ત્રી]

પૂજ્ય આનંદશંકરભાઈ,

!! આજનો પ્રસંગ આ શાળાના જીવનમાં ધન્ય છે આપ કૃપા કરીને અને પદાર્થો એ અમારું સર્વનું—શિક્ષકોનું અને વિદ્યાર્થીઓનું અહોભાગ્ય છે 'આ' નગરની બહારતી પ્રગતિ પ્રત્યે, બહુકે અખિય વિદ્યાર્થીજગત પ્રત્યે, આપની જાડી પ્રીતિને વશ થઈને આપ પદાર્થો છો એ કૃતજ્ઞતાનું બાન અમે કદાપિ વીસરીએ નોમ નથી આપની હાજરી અમને સર્વને પ્રેરણારૂપ છે આપ હમરો ગૂજરાતીઓના અને અસખ્ય ભારતવાસીઓના વિદ્યાગુરુ છો—અનેક ગુરુઓના મહાન ગુરુ છો. લગભગ અર્ધો સદી પર્વત આપે ગૂજરાતના અને હિંદુસ્થાનના અનેક શિક્ષિત હૈયામાં ગાયમનો નિવાસ કર્યો છે આપ પ્રાચીન અર્થમાં કૃત્યપતિ છો અને વર્તમાન ભારતવર્ષના અને વિશેષ કરીને ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વડીલા છો. જેમ મહાત્મા ગાંધીજીમાં ગૂજરાતનો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ પરાનપ્ટાએ પહોંચ્યો છે તેમ ગૂજરાતનું આદ્યજીવન, એના વિચાર અને વાણી, એની વિકાસ અને સરકારિતા, ઉત્કાંતિના મહાનિયમને અનુસરી, આપનામાં પરિસીમાએ પહોંચ્યા છે

!! ગૂજરાતના સમર્થ કેળવણીગર આપ, બનાગસમાં સત્તર વર્ષ રહી હિંદુસ્થાનના અદ્વિતીય કેળવણીકારની ક્રિતિકા પ્રાપ્ત કરી અને સ્વર્ણવર્ષો છો ત્યારથી ગૂજરાત એની કેળવણીના વિકાસ અર્થે આપ તરફ નજર માડી રહ્યું છે આપે આ નગરની ઉચ્ચ કેળવણીના વિસ્તારમાં કવારનુયે સુકાન હાથમાં લીધું છે અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટીનું આપનું સ્વપ્ન થોડા સમયમાં મિદ્યમાણ યર્થ શક્ય પરંતુ આપે હમણા જ એક લાગણીમાં જણાવ્યું હતું તેમ 'secondary education is the backbone of education in a Democracy પ્રગતિનિયત તત્ત્વમાં માધ્યમિક કેળવણી એ કેળવણીનો અસ્તમ્ય છે'—પરંતુ માધ્યમિક કેળવણી આપનો આશીર્વાદ અને નેતૃત્વની રાહ ભેટી ખેંચી છે અનેક છુટીછવાયી શક્તિશાલી વ્યક્તિઓ એ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી અને પડેલી છે પરંતુ એ સર્વના સંગઠન અને મહકાગને અભાવે એ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી શકી નથી અમદાવાદમાં ભુદ્ધિશક્તિ છે, કાર્યશક્તિ છે અને સુદર વ્યવસ્થાશક્તિ પણ છે, પરંતુ એનામાં જ્ઞાનની એકાન્તિક ભક્તિની ઉણપ છે એની ભુદ્ધિશક્તિ ઘણે દરજ્જે એની આસપાસ બરપૂર બારેલા, વાણિજ્યના વાતાવરણમાં અટવાઈ પડી છે જ્ઞાન પ્રત્યે એકનિષ્ઠ ભક્તિનું મહાન ઉદાહરણ આપ 'મિત્રાય એણે અન્યત્ર કયાથી લાવવાનું છે ? ન હિ જ્ઞાનેન સદય પવિત્રમિદ્ધ વિચિતે'—એ જ્ઞાનની પવિત્રતાનો પદાર્થપાક

આપણીના બીજા કયાંથી એણે શીખવાનો છે ? જ્ઞાનનો ધવલગિરિ કેવો ઉજ્જવલ અને ઉજ્જત છે એનું વારંવાર દર્શન આપ એકલા જ એને કરાવી શકો તેમ છે :

આપણનારસ ગયા ત્યાં સુધી ગૂંજરતે આપને પૂરા પારખ્યા નહોતા. પરંતુ આપના પાઠ ક્યાં પછી એણે આપને એના અંતરમાં લેખણતા લક્ષિતભાવથી સતંકાર્યા છે. આખું ગૂંજરત આપનું વારસ છે. આપની વિદ્વતા અને સંસ્કારિતાનો વારસો જેટલા પ્રમાણમાં એને મળ્યો છે તેના કરતાં અધિક ને અધિક પ્રમાણમાં લેવા એ કંપ્ત કરે છે. આપના આત્માની અનંત સમૃદ્ધિમાંથી અનેકવાર લેતાં એ ધરાતું નથી અને ધરાવાતું પણ નથી. એને લખ રહે છે કે એના નજીકના કે દૂરના લવિષ્યમાં આવી બીજી કોઈ વિમૂતિ કદાચ એને નહિ મળે. અમદાવાદ એના જ્ઞાનવિકાસ માટે વાસ્તવિક રીતે આપના સામું જુએ છે અને તેથી જ આપના જીવનના ઉત્તરકાળની નિવૃત્તિમાં પણ આપને એ વિવિધ જ્ઞાનવિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતારે છે.

ચોડાક માસ પહેલાં અત્રે યોગ્યેલા 'Refresher Courses'ના પ્રાસ્તાવિક વ્યાખ્યાનમાં આપે માધ્યમિક કેળવણીના ધમધમતા પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી છે અને Teachers Association સ્થાપવાની સૂચના પણ કરી છે. મારી ખાતરી છે કે અમદાવાદના જવાબદાર શિક્ષકો વહેલામાં વહેલી તકે આપની દોરવણી નીચે આ સૂચનાનો અમલ કરતા થઈ જશે અને બંદુબંધ નજીકના લવિષ્યમાં Secondary Teacher's Conference અને Educational Conference પણ અત્રે મેળવી શકશે. માધ્યમિક કેળવણીના પ્રશ્નો જીવંતો જગતો ક્યાં સિવાય એમાં ઘટતા ફેરફારો કદાપિ થઈ શકશે નહિ. આ જાગૃતિના પ્રેરક આગામી આપ જ છે.

*

*

*

કોઈપણ શિક્ષણસંસ્થાના મંડાલમાં એની સ્થાપનાનો હેતુ શા છે એના ઉપર એના લાવિનો આધાર રહે છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ જેમને માટે ઉઘાડવામાં આવી છે તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ હશે તો તે સંગીન અને હિતકારી કાર્ય કરી શકશે. અને માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ છતાં ખીલી શકશે. બાળે જગતમાં દેશ અને કાળનાં અંતરે ઝપાટાબંધ જોઈતાં થતાં જાય છે. વિજ્ઞાનની અસંખ્ય શોધો થતી જાય છે અને એની મદદથી આ ભૌતિક જગત આપણા ધરના આંગણા જેવું પરિચિત બનતું જાય છે. આવા સમયે મંદિર-શિક્ષણની જવાબદારીઓ લેવી એ વ્યક્તિઓ માટે ભારે જોખમનું કામ છે. જ્યારે જ્ઞાનની સીમાઓ ક્ષણેક્ષણે વિસ્તરતી જાય છે અને અનેક નિત્યનવા પ્રદેશો ખુલ્લા થતાં જાય છે તેવે વખતે જ્ઞાનની ધગસવાળા શિક્ષકો ઉપરાંત, સારું પુસ્તકાલય, સાધનસંપન્ન લેબોરેટરી, ડ્રાઈંગ વગેરેના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ જોગવાઈ, જાતજાતનાં પાઠ્યપુસ્તકો, ચિત્રો, નકશાઓ અને આલેખનો, તેમજ રેલિક્ષોપ, સિનેમા, રેડિયો આદિ અગણિત સાધનોની પંથુ શાળાઓને જરૂર રહે છે. તાજેતરમાં ઈંગ્લેન્ડની સ્કિંગના સંશ્યાની કેળવણી વિષે વાંચેલા એક પુસ્તકમાં ત્યાંની માધ્યમિક શાળાઓની સાધનસામગ્રી વિચારી આપણી શાળાઓની સામાન્ય જરૂરિયાતોનો ખરો ખ્યાલ નેત્ર-સન્મુખ ખડો રહ્યા કરે છે. પરંતુ એક વાત તો નિર્વિવાદ છે કે કમણીની દૃષ્ટિએ શાળા ઉઘાડવાના દિવસે પૂરા થયા છે. વેપારી સાંહસને માટે હવે આ ક્ષેત્રમાં સ્થાન નથી—ન હોવું જોઈએ.

આ મર્વને પહેંચી વળવા માટે આવી અથવા આવા પ્રકારની બીજી શાળાઓએ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે. સાધનોની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ પોતપોતાના વિષયોમાં કુશળ એવા શિક્ષકો પણ શાળાઓને સાંપડવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. આ વિજ્ઞાનયુગમાં ગુણ અને મુખ્યા બંનેમાં થોડા સમયમાં ઘણું જ્ઞાન આપી શકે એવા શિક્ષકોને શાળાઓ રાખી શકે તો જ શિક્ષણનું કાર્ય મંતોપકારક રીતે આગળ ચાલી શકે તેમ છે. અમદાવાદની માધ્યમિક મસ્થાઓમાં આશરે સાત-આઠ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને એમાંથી દર સાલ આશરે આઠસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં બેસે છે. એમાંથી સરેરાશ ત્રીસ ટકા જેટલો ભાગ પણ છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષ થયાં સફળ થતો નથી. આ ૭૦ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ કેમ નિષ્ફળ થાય છે એ વિષે ગંભીર વિચાર કરવાની શિક્ષણમાં રસ લેતા કેળવણીકારો, શિક્ષકો તેમ જ વાલીઓની દુરજ ધર્ષ પડે છે. આ નિષ્ફળતાનાં કારણો શોધી કાઢવા અને બહારતી પ્રગતી ખરાબી અટકાવવા ગયા વર્ષે માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થાઓના જવાબદાર પ્રતિનિધિઓનું એક કેળવણી મંડળ સ્થાપવાની સૂચના આ સ્થળેથી મેં કરી હતી. એમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે બોર્ડને જરૂર લાગે તો શાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત એ શિક્ષણમાં પૂરવણી માટે, યુરોપ-અમેરિકાની શાળા મહાશાળાઓમાં Visiting teachers and professors હોય છે તેના, Visiting teachersને એમના શ્રમની યોગ્ય કદર કરીને અમુક સમય માટે રોકવા. આ ઉપરાંત જુદી જુદી શાળાઓમાંથી કે શાળા બહારના યોગ્ય શિક્ષકોના કે વિદ્વાનોના પાઠો કે વ્યાખ્યાનોની બવરથા મોટા પ્રમાણમાં કરવી અને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિષયોના સપ્રયોગ ભાષણોની દારમાળા યોજવી અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનાં વ્યાખ્યાનો પણ ગોઠવવા. વળી કેળવણીનાં કેટલાંક કિંમતી સાધનો મધ્યસ્થ સંસ્થા તરફથી ખરીદી એનો સર્વ શાળાઓમાં છૂટથી ઉપયોગ કરવા દેવો.

પૂર્વોક્ત સૂચનાઓનો અમલ હાલ નહિ તો થોડા સમયમાં એક અથવા બીજા રૂપમાં અવશ્ય થશે એવી આશા રહે છે દરમિયાન Refresher Courses હાગ કાર્ષિક આરબ થયો છે એ પણ એ દિશામાં એક શુભ શરૂઆત જ છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે અમદાવાદમાં ખાનગી સાહ્ય ઉપર બીજાં યએલી સંસ્થાઓ હોવાથી માધ્યમિક કેળવણીના વિકાસમાં પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થ વચમાં આવે છે. પરંતુ, જીવનમાં સ્પર્ધા અને મદકાર બંનેના અધરોત્તર પ્રવાહો ચાલ્યા કરે છે. પરંતુતઃ જીવનનો ઉચ્ચ નિયમ સ્પર્ધા નહિ પણ મદકાર છે. સ્પર્ધાની પાછળ રહેલું કેળવણીનું ધ્યેય જેમાં મહુ સંમત છે અને જે મર્વંતે સામાન્ય છે તેના ઉપર મહુનું લક્ષ ચેરે તો મદકાર બિલકુલ અશક્ય નથી. એક જ ધ્યેયને માટે કામ કરતા મનુષ્યો માથે બેડાગે તો જ બિગતી પ્રગતી જીવનની શક્તિઓ ખીલવવાનું કાર્ય બની શકે. કેળવણીના કેટલાંક સામાન્ય મુદ્દાઓ એવા છે જેમાં ખાનગી સંસ્થાઓના માલિકો અને શિક્ષકો સાથે મળી શકે તેમ છે. એકવાર જેમાં સહુતો સ્વાર્થ એક જ હોય અને મહુનો આદર્શ સમાન હોય એવા કાર્ય માટે એકત્ર મળવામાં કાર્ષિજ અગ્રણ્ય આવતી નથી. એકલા પડીને અને એ એકલપણમાં ગર્વ માનીને સિંહ અને વાઘની જાતિઓ જંગલમાંથી ઝપાટાબધ ઘટવા માંડી છે એ મિલના વચનનું આજ કોઈને સ્મરણ કરાવવું પડે તેમ નથી.

હવે માધ્યમિક કેળવણીના વિકાસમાં કેટલાક તાત્કાલિક મુદ્દાઓ જે સમાધાનનો

અપેક્ષા રાખે છે તે આપની સમક્ષ મૂકી હું મારું નિવેદન સમાપ્ત કરીશ. માધ્યમિક કેળવણીની સંસ્થાઓ અમદાવાદમાં વધતી જાય છે પરંતુ એમાં સંખ્યા અને કદ હોય છે પણ ગુણ નથી હોતો એવી ચોતરફથી ફરિયાદ સંભળાય છે. એ ગુણના ઉત્કર્ષ 'અર્થે' શા ઉપાયો યોજવા? શિક્ષકોને કામનો બોજો અધિક રહે છે તેથી efficiencyમાં ખામી આવે છે? અથવા શિક્ષકોને શાળા ઉપરાંત બહારનું કામ કરવાનું રહે છે તેથી અડચણ આવે છે? અથવા શિક્ષકો એકબીજા સાથે દૂરથી હળીમળી શક્તા નથી અને જ્ઞાનના વિષયોની આપણે કરી શકતા નથી તેથી ઉણપ જણાય છે? અથવા શાળાઓમાં જોઈએ તેવું જ્ઞાન અને સદ્ભાવનું વાતાવરણ રચાયું નથી હોતું તેથી તેમનો ઉત્સાહ મંદ રહે છે? અથવા શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિઓ અસ્તિત્વમાં નથી તેથી ખામી રહે છે? આમાંનું એક કારણ હોય કે બધાં જ હોય કે એથી વિશેષ હોય, પરંતુ સાથેસાથે એક વાત તો સાચી છે કે શિક્ષકોમાં પરસ્પર સહકાર મિત્રતા તેઓ મહાન શક્તિ ધર્મ શકશે નહિ. જુદાજુદા વિષયોના શિક્ષકો પોતપોતાના મંડળો સ્થાપી શકે છે અને મદિનામાં એકાદ વખત પરસ્પર મળી પોતાના વિશિષ્ટ વિષયના વિકાસ વિષે વિચારવિનિમય કરી શકે છે અને આ રીતે જ્ઞાનની શક્તિ મેળવી શકે છે. બીજા ધધાની પેઠે શિક્ષણના ધધામાં મોટો રાત્રી વિપાદ છે. એને દૂર કરી આંતર અને ઉત્સાહથી ધણું સિદ્ધ થઈ શકે છે. મંજેગોને જિતવા તો મનુષ્ય જન્મે જ છે. 'ઉચ્ચેદામનોત્તમાનમ્' એ સૂત્ર સર્વકાળે મળુને લાગુ પડે છે.

અત્રે આવેલા વાલીઓને વિનંતિ છે કે આપ આપનાં બાળકોની કેળવણી વિશે વધારે જાગૃત બનશે તો કેળવણીમાં સવિશેષ જીવન આવશે. જગતના અનેક દેશોમાં સ્થપાય છે તેમ આપ પણ આપના વ્યવસ્થિત મંડળો સ્થાપી શકો છો અને કેળવણીને વિકસાવવામાં અગત્યનો ફાળો આપી શકો છો.

કવિ અને કાવ્ય

[વંશસ્થ]

દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોડી

જુવાળ જે અર્ણવ-ભિમિનો ચહે; જ્યોતે કવિને જઈ હોઠ એ પડે.
નિશાન જે ઓટ થઈ જતાં રહે; બન્યું રુડું રૂપક કાવ્ય એ કહે.
'હું તું' અને 'વિશ્વ' તણા ત્રિકોણમાં, શમી જતાં દ્વંદ્વ બધાં ત્રિગૂણનાં;
પક્ષી સમી હિરણ્યગર્ભ આભલે; કવિ અને કાવ્યની જોડલી જુલે.
ફરી રહ્યાં ફૂદડી તરફ વર્તુલે; લચી રહ્યાં છે મૃદ કંપના કુલે

ભુલી જતાં ભાન 'હું તું' મટી જતાં; 'નહીં' બન્યાં પાર્થિવ દેહ તે છતાં.
ભવાબ્ધિનો સાર ચુસી અને ચઢયાં, કવિ ચિતે વ્યોમ-વિચાર વાદળાં;
પીયૂષશાં મેઘ બની દ્રવી પડ્યાં; અને બન્યાં ખેતરડાં લીલાં લીલાં.
વિરાટને વિશ્વ હુંડું પડે છતાં; બીજી ક્ષણે એ લઘુ બિન્દુડાં થતાં!
હું બેઠિયો વાંસ ભરી ભંડી અને, મથું લહું માપ કદી હુંધી બને!

આગલાં પ્રસ્થાનો સાર

મ. ૧, લતા શું બોલે?

ગુલાબદાસ ઓઠર

સુરેશ અને નિરંજન બાળમિત્રો હતા. સુરેશના સમ લતા સાથે થતા મૈત્રીનું વર્તુળ મોટું થયું. સુરેશ વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી હતો. નિરંજનને સાહિત્યનો શોખ હતો. લતાના વિચારો નિરંજનનાની નજીક વધારે હતા. એટલે એ બે વચ્ચે મૈત્રી વધતી ચાલી. એમાંથી આકર્ષણ જન્મ્યું અને ભગ્ય. પરિણામે તે ન બનવી તોઈએ એવી મિત્રદ્રોહ અને પતિદ્રોહની બીના બની ગઈ. પાછળથી બંનેને પસ્તાવો થતા લાગ્યો નિરંજન ગામ છોડી ચાલી ગયો.

*

મ. ૨, સુકેશ બોલ્યો

ચિત્રાજી

પણ નિરંજન જતા લતા બહુ ઊંચેન રહેવા લાગી. કારણથી અનાજ એવો સુરેશ બંને રમણેરે સારું આપ્યું હતું ગયો.

સુધાકર—નિરંજનનો એક જૂનો મિત્ર—એની દેવામાંથી અને એમની દીકરી કુસુમ સાથે આપ્યું હતો હતો તે નિરંજનને પણ એ બેકની સાથે ત્યાં બેસી ગયેલા. એટલે અહીં સૌ એકઠા થાય છે દેવામાંથીને સુરેશ ગમી નય છે. પોતાની કુસુમ અને પછી રાજી હોત તો કેવું સારું, એમ મનમાં લાગણીથી અનુભવે છે

લતામાં નિરંજન પ્રત્યેનું આકર્ષણ પુનઃ જન્મે છે. સુરેશને તણ દેવા એ તત્પર થાય છે, આ વાત સુરેશ સાંભળી નય છે પણ લતાને તેની ખબર નથી પડવા દેતો.

એ સાંભળે સુરેશ પાછો ઘેર આવે છે ત્યારે ટેબલ પર એક પત્ર જુએ છે. અદર મુ હશે તેની કલ્પના આવતા તે દેવામાંથીને મળવા નય છે. લતા અહીં એટલે દુઃખ બીજા સમયની વાત એના મગજમાં આવે છે. દેવામાંથીને એ વિષે એ કહે પણ છે.

*

મ. ૩, લતા ચાલી

યશવંત, પંડ્યા

નિરંજન પહેલા અને લતા એની પાછળ નીકળી પડ્યા હોય છે. લતાને ટૂંકમાં દેશસેવક પ્રાણલાલની અને એમના ગ્રામસેવાસાધની પિછાલ થાય છે. એવામાં નિરંજન પણ મળે છે. શાત સ્થળની અનુકૂળતા લેતા એઓ ત્યાં જવાનું નક્કી કરે છે.

તે એકલતા નિરંજનને અને લતાએ ખૂબખૂબ ગમી હતી તે આવી મળતા બંનેના હૃદય અસહ્ય ભાર અનુભવે છે સુખના સ્વપ્ના સરી નય છે.

અહીં મુરકેલી બીજી થાય છે. અસહ્યપાલન આ ગ્રામસેવાસાધની પટ્ટેલી કલમ છે. પ્રાણલાલ-બંદીના પત્નીને પૂછપરછથી પારખી કાઢ્યું હોય છે કે લતા સમર્થા છે એટલે અહીંથી તેમને નીકળવું પડે છે.

નિરંજન નક્કી કરે છે કે ફરી કરી સુરેશ અને લતાના માર્ગમાં ન આવવું. એટલે એ બીજો ચાલી નય છે અને લતા આપુ બંદી બેસે છે.

*

પ્ર. ૪, કુસુમ ! તું ચે સાચ સોધારણ નથી હોં ! રમણસાસ મોની

રેવામાસીને કન્યાની શોધમાં રહેવા સુરેશ કહેલું એટલે એમણે તો કુસુમ માટે જાણે રેવી કરવા માંડી. બંનેને એકાંત આપ્યું. કુસુમે જરા વધારેપડતી મરકરી કરી એટલે સુરેશ ત્યાંથી ચાલી ગયો.

ખીજે દિવસે કુસુમની જન્મગાંઠ હતી. એટલે રેવામાસીએ સુરેશને આમ ત્રણ આપવા કુસુમને મોકલી. આને સુરેશનું ધર અતિ અવ્યવસ્થિત હતું. કુસુમના હાથમાં કેટલોક કાગળના દુકડા આવે છે. સતા ચાલી ગયાની વાત તેને સમજાય છે.

સુરેશ ઘરે આવે છે ત્યાં તારવાળો આવે છે. તાર વાગીને સુરેશ કુસુમને કહે છે કે પોતે નહિ, પણ સતા જમવા આવશે.

સુરેશ સતાથી દૂર જવા ચાલતો હતો. ખીજ બાજુ કુસુમ તેની સાથે જ બેસી હતી. તેના મનમાં સતા અને કુસુમની સરખામણી થવા લાગે છે.

*

પ્ર. ૫, ટ્રેનમાં મિલન જોડાસાસ વિવેદી

સુરેશ આબુમાંથી નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ અમલમાં મૂકે એ પહેલાં કુસુમ પ્રયેની લાગણી વધી હોય છે. છતાં લગ્નમાં કરો સાર ન જોતાં વધારે જ્ઞાત માંડી વાળે છે.

સુરેશના પાણેશી સુમનરાય અને એમની દીકરી સ્નેહલતા કેટલોક કાર્યક્રમ લઈ સુરેશ પાસે આવે છે. પણ સુરેશ અમદાવાદ બેપડી જવાનું પસંદ કરે છે.

ટ્રેનમાં સુરેશને અનેક વિચારો આવે છે. એના મનની મૂંઝવણ માતી નથી. ટ્રેન ખીજે સ્ટેશને પહોંચે છે કે સામેથી ખીજ ટ્રેન આવે છે. એમાંથી સતા સુરેશને દેખે છે અને તરત ત્યાં આવી પહોંચે છે. સુરેશને ડબ્બામાંથી બેઠે જવાનો વિચાર થાય છે; પણ એ અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો ટ્રેન બેપડી ચૂકી હોય છે.

*

પ્ર. ૬, આગળ ગાડી ચંદ્રવદન મહેતા

સતાને એક ગાડીમાંથી બેઠેરી ખીજ ગાડીમાં જતી ટિ. ટિ. ઇ. મોહનલાલે જોઈ હોય છે. શિકાર પકડવા તે સતા અને સુરેશવાળા ડબ્બામાં ચડી નય છે. મોહનલાલ કુસુમની ન્યાતનો હોય છે. અને કુસુમને પોતાની કરવાના તેને ડાડા છે. તત્કાલે જ દરમ્યાન સતા અને સુરેશના કુસુમ સાથેના સંબંધની તેને જાણ થાય છે. રેવામાસી પાસે પોતાની લલામણ કરવાની તે સુરેશને વિનંતિ કરે છે. રૂબરૂના કર્મો જોઈએ તે વાત તે લગ્નના લોભમાં જતી કરે છે અને ખીજે સ્ટેશને બેઠેરી નય છે.

ગાડી ચાલવા માંડે છે. દોડતો દોડતો કોઈ ઉતાડે આવી સુરેશ અને સતાવાળા ડબ્બામાં ચડી નય છે. સતા અને સુરેશ ચમકીને તેની સાથે જોઈ રહે છે. તે ઉતાડે નિરંજન હોય છે.

અને આગળાગી આગળ ચાલે છે, ત્રણેને પસંદતી, ત્રણેનાં ધણકતાં હરિયા સાથે ધણકધણક કરતી.

*

પ્ર. ૭, બાળકના પિતાની પાસે જ— બોગીસાસ ગાંધી

ત્રણેના હૃદયમાં કંઈક મયામણ થાય છે. નિરંજનને ડાડી આવી હોવા છતાં સતાને જરાતરા નિરંજનનો લોભ તો રહ્યો હોય જ છે. નિરંજનને સુરેશ સાથે બધી વાન કરી. લેવાનું મન થાય છે પણ જીમ બેપડતી જ નથી. સુરેશને સતા સાથે એકાંતમાં વાનચોન કરી લેવાની તક સાંપડી ન સાંપડી ત્યાં નિરંજનના આવવાથી એ તક ધુટાઈ જતાં જીવનમાં પહેલી જ વાર એને નિરંજન પ્રત્યે યુક્તિ જન્મે છે. છતાં મન ઉપરનો કાચુ તે શુભાવેતો નથી. દેખીતી રચરચાથી તે આડીચવળી વાતો કરે છે. પણ નિરંજનથી નથી રહેવાઈ. તે કહે છે:

“સુરેશ, જુદાં ગંભીર વાનો ઉપર આવીએ.”

અને સહેજે જ વાત ગંભીર બનતી ન્હાય છે. વાતવાતમાં જ વિરંજન કહે છે :

“ સુરેશ. સના એના બાળકના ચિતાને ત્યાં જ જરો. ”

આનો અર્થ બન્ને જુદાજુદો કરે છે. એના બાળકના ચિતાને ત્યાં (નિરંજનને ત્યાં) જવાની સમજ કરી આપવા સુરેશ ટૂંકમાંથી ઊતરી જવા બિસ્તરો તૈયાર કરી ડબ્બાના દરવાજા પાસે ન્હાય છે. નિરંજનનાં આંતરમાં શિથિલતા આવી ગઈ હોય છે. તે લોથ યઈને પડખો રહે છે. સપાટી સનાને નિરંજન પાસે બેસાડી દઈ, અંદરની દઈ, સુરેશ બારણા પાસે ન્હાય છે.

ગાડીનો વેગ વધી રહ્યો હોય છે—સાથે સાથે સુરેશના મનનો પણ.

*

હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ ૮ મું

લતા શું બોલી ?

સુરેશનો વેગ ચંચળ વેગ કરતાં પણ વધારે હોય છે. સાંસતી—દોડતી ગાડીએ પગથિયું ઊતરવા ગયો. બીજા ડબ્બાઓની ગારીઓ પાસે બેઠેલા મુઆફરે સાવતી ગાડીએ ઊતરવા મથતા ઉપસા વર્ગના ઊનાડુને જોઈ રહ્યા. પાટાની પાંચ આવેલી તારની વાડ પામે બેત્રણ ગામડિયા ઊનાડુઓ સાંસતા દતા તેઓ પણ ચમક્યા. સુરેશ નીચેના પગથિયા ઉપર ઊતરવા પગ લગાવ્યો અને તેનો હાથ ઉપર ખેંચાવો.

“ મારા રામ જે નીચે ઊતરે તેને. હું મરી ગઈ ! ”

નિશ્ચયપૂર્વક નીચે ઊતરતો સુરેશ ધ્વાનભય થયો. તેણે પાછળ જોયું. ભયનસ્ત સનાના મુખ ઉપરનો આવો આર્જન તેણે કદી જોયો નહતો. કણ્ઠ્યભર તે સનાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. એ મુખ તેને ખેંચી રહ્યું હતું શું ?

“ પાછો આવ. તારા વચર નહિ છવાય. ” સના ચીસ પાડી બીડી. તેણે સુરેશનો હાથને વધારે બળથી ખેંચ્યો.

એકાએક સુરેશ ઉપર ચઢી ગયો અને બારણું બંધ કરી બેઠો. કણ્ઠ્ય રડી તે દરરો અંતે બોલ્યો :

“ બિસ્તરો ગયો ! ”

“ રાતે તો ઘેર પહોંચી જઈશું, ” સનાએ કહ્યું.

“ જાને ઘેર ? ” સુરેશે પૂછ્યું.

“ મારે ઘેર. સુરેશ, હું અને તારું ઘર મારાં હો. ” સુરેશનો હાથ જાલી સના બોલી.

નિરંજન સૂતો હતો. માનસિક ઉત્પાત દેહને યદુ જ ચક્રી નાખે છે. સુરેશ અને સના બન્ને ગાડીમાંથી નીચે ફરી પડ્યાં હોય તોય તેનાથી ઉઘાત નહિ એવી શિથિલતા તેના દેહમાં આવી ગઈ હતી. છતાં સનાએ સુરેશને પકડી રાખ્યો તે એણે જોઈ લીધું, અને સનાનો હૃદયો ઉઘાટ સાંભળતાં તેની આંખ કણ્ઠ્ય જ ગઈ. તેના મુખ ઉપર કમી વિફળિ પથ્ય થઈ આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. એ સમજે તેને ગમ્યા ? ના. એ કણ્ઠ્ય તેને એમ

પણ થયું કે તે ભોમો થઈ સુરેશને ગાડીમાંથી નીચે ગળડાવી પાડે ! પરંતુ એ ક્ષણિક આવેશ ઓમરી ગયો અને નિરંજન સૂતો જ રહ્યો.

“ નિરંજન તો આરામથી સૂતો ! ” સુરેશે કહ્યું.

નિરંજનને આરામ હતો કે કેમ તે સહુ ગણતું હતું. નિરંજનને મન થયું કે તે ખેડો ચાપ અને પોતાના હૃદયને ચીરી તેમાં મળગતી જવાળા ખતાવે ! પરંતુ એ પ્રયોગ હનુમાન સિવાય કોઈએ કર્યો ન હોવાથી તે જવાબ આપ્યા વગર સૂતો જ રહ્યો. માત્ર તેણે પાસું ખદ્દયું.

ગાડી આગળ વધી, અટકી, વળી પાછી ચાલી. એ કેમ ક્યાંક, બે ક્યાંક ચાંદ્યો. નિરંજનને આંખ ન ઉઘાડી. સુરેશે અને લતાએ આંખ ફાણબર પણ ન મીચી. લતા અને સુરેશ અક્ષર પણ બોલતાં નહતાં. સુરેશે વાંચવાનો ડોળ કર્યો, પરંતુ પુસ્તકનાં પાન ઝંડપંથી ઉડલતાં નહતાં. તેના મનમાં એક વિચાર આવ્યા કરતો હતો : ‘ લતાએ નિરંજનનું પત્નીત્વ ભોગવ્યું : સુરેશને પકડી રાખવાનો—સુરેશને વળગી રહેવાનો લતાનો હવે અધિકાર ખરો કે નહિ ? અધિકાર ન હોય તો શા માટે લતા તેને જકડી રાખતી હતી ? લતાને પશ્ચાત્તાપ થતો હતો ? જૂના સંસ્કારો લક્ષ્મીને પરમ આદર્શ માની અલક્ષ સંબંધને પાપરૂપે જોવા મથે છે. સુરેશના વૈજ્ઞાનિક હૃદયને પાપપુણ્ય ખડુ પાસે રહેતાં જણાયાં. અણુગમતા પતિ સાથે લક્ષ્મી થઈ ગયાં હોય અને પત્ની એ પતિને ખદ્દે ગમતા પુરુષ સાથે આનંદ મેળવે એમાં પાપ શાનું ? પાપ તો એવા લક્ષ્મીમાં રહેલું હતું ! પોતે નહિ પણ નિરંજન લતાનો પતિ હોવો જોઈતો હતો ! ’

‘ ત્યારે લતા શા માટે નિરંજન સાથે જતી ન હતી ? શા માટે તેના બાવિ બાળકના પિતાને છોડી તે માત્ર લક્ષ્મીના-વ્યવહારના પતિને શોધતી આવી તેને વળગી પડતી હતી ? કારણ શોધનારને—સમભાવથી કારણ શોધનારને તે જકડી રહે છે. લતા અને નિરંજન ક્યાં ગય ? જ્યાં ગય ત્યાં તેમનું સ્થાન બળિચારી સમાજપ્રોત્તરીકિનું જ રહી શકે. અને લતાનું બાળક ? એ પાપનું પરિણામ કે પુણ્યનું ? પાપનું પરિણામ હોય તો ? જીવન જન્મે તે કદી પાપ હોઈ શકે ! ને કૃત્યની પાછળ માનવજીવનનું સાતત્ય સચવાયું છે એ કૃત્યને પાપ કહી સમાજ દુષિત બનતો નથી શું ? કુદરત કહેતી નથી કે એક જ પુરુષ અને એક જ સ્ત્રીથી જીવન ચાલુ રહેવું જોઈએ. લક્ષ્મી, એક જ સ્ત્રી પુરુષના સહચારની મર્યાદા, કુદરતની બાંધેલી નહિ, પરંતુ માનવીની બાંધેલી છે—અકુદરતી છે, કૃત્રિમ છે. લક્ષ્મી એ શું જીવન—ઓજીવન ઉપરની માલિકાનો અંશ છે ? સ્ત્રી અને પુરુષ એમાંથી કોઈ તે બૂલી શકતાં નથી. લતા વરતુ તરીકે પાછી આવતી હતી—સ્ત્રી તરીકે નહિ. પાણેલું મનવર માલિકની પાસે ટેવને લીધે આવે છે, પોપંજીને માટે આવે છે, રક્ષણને માટે આવે છે. લતા એ જ ભાવથી સુરેશની પાછળ દોડી રહી હતી, નહિ ? ’

સુરેશે લતા સામે જોયું. તે ક્યારની સુરેશનાં મુખ સામે જોઈ રહી હતી. સુરેશનાં મુખભાવને તે વાંચતી હતી.

“ શું વિચાર્યા કરે છે ? કંઈ બોલ તો ખરો. ” લતાએ કહ્યું.

“બોલવું હોય તો નિગ્જનને ક્વીએ કચ રતો સુઈ ગયો છે જગાડ એને. આવતા રહેયને આ આવશે ” સુરેશે કહ્યું.

પરંતુ લના જીવી નહિ અને તેણે નિગ્જનને જગાડ્યો નહિ. નિગ્જન અત્યારે આખથી પથ્થુ અગપૂરપ બની ગયો હતો, લના કોઈ વિચિત્ર ભાવથી સુરેશ આમે જોઈ રહી હતી.

“નિગ્જન, ક્યાં સુધી સૂવું છે ? આરી બહાર તો જો બધી કવિતા નિર્મલક વહી જાય છે !” સુરેશે દમતાં દમતાં કહ્યું.

“મને સૂઈ ગયેલા કો. નહિ તો હું ગારો બની જઈશ.” નિગ્જનને પામું બસી કહ્યું.

“દમણા તો મને ગારો કહેતો હતો.”

“આપણે ત્રણે કાર્ડ ગાડા બેગા થયા છીએ.”

“મને ખાતય ગયે. મારી થેવડા મટી ગય છે.”

નિગ્જન એકાએક બેઠો થયો. તેની આખમા ખરેખર થેનડા હતી તે કાઠી આખે ખીક કાગે એવો અભિનય કરી બોલ્યો:

“ઓ સુરેશ ! ઓ લના ! તમે કોઈ માડુ ખૂન કેમ કરતા નથી ?”

“મારે કાશીએ ચઢવું નથી દહુ છવવાની ઈચ્છા છે.” સુરેશે કહ્યું.

“અને મારે મન નિગ્જન મરી જ ગયો છે !” લના બોલી

“લના, તુ કેટલી દુઃ છે ?” સુરેશે કહ્યું.

નિગ્જનને સુરેશ અને લના બન્ને તરફ તાકીને જોયું ગાડી થોભી બંને નિગ્જનને જીવી બાગણ ઉઘાડી નીચે ડિગ્ગવા માંડ્યું.

“ક્યા જાય છે ?” સુરેશે પૂછ્યું.

“મગ્જ પટે ત્યા” નિગ્જન બોલ્યો.

“નથી જવું બેમ અલો.”

“મને રોકવાનું કાગળ ?”

“તને એકલો નથી મુકવો.”

“તાગ વિગ્જનનું પ્રાર્થન કરવા માટે ?”

“મારો વિગ્જન ? પતિ તરીકે તો હું ક્યાગનો પગાછત બન્યો છું. માગ પગાજવા પ્રમગો તુ જ વાદ રહે.”

લનાએ વ્યાકુળતાથી પોતાની બેમતાની જગા બદલી

“તો તારી ઉઘાગનાનું પ્રદક્ષિન કરવા ?”

“આ ઉઘાગતાને દહુ સુધી જગત લીચકાગપથુ કહે છે એ ખતર છે ને ?”

“મને ન રોકીશ. કદાચ હું જ તારું ખૂન કરી બેસીશ.”

“તાગ અને માગ મરકાગ એ મોજ પથુ આપજને નહિ લેવા દે. હાતોમાતો બેમી રહે.” સુરેશ પોતાનું વાકય પૂરું કરી ગયો ત્યા તો લના પાટિયા ઉપર લથડિયુ ખાઈ પડી તેની આંખો રિથગ બની, તેનો દાંધ બેંચાતો લાગેો, અને તેનો શ્વાસ કુધાવા લાગેો સુરેશ અને નિગ્જન બન્ને તેની નજીક દોડ્યા. લનાને બન્નેએ પકડી ગમી ન હોત તો બેંક ઉપરથી તે નીચે પડી ગઈ હોત.

આવાળો સુંદર સરંગમ સાથે આ લઈ ડબ્બામાં દાખલ થયો. બંને પુરુષો બેઠાન મુવતીની સારવારમાં પડ્યા હતા. લતા મોનસિકે પરિશ્રમને લીધે બેઠાન બંની ખેંચાતી હતી.

“સાહેબ, શું થયું ?” આવાળાએ પૂછ્યું.

“સહજ શીટ આવ્યું છે.” સુરેશ કહ્યું.

“પાસેના જ ડબ્બામાં ડોક્ટર છે, બોલાવી લાવું ?”

“હા, હા.” નિરંજન બેસ્યો. આવાળો ટ્રે મૂકી નીચે ઊતર્યો.

“નિરંજન, ડોક્ટરને બોલાવી શું કરીશું ? બે પુરુષો વચ્ચે એક સ્ત્રી મરી રહી છે ! ત્રીજો પુરુષ આવી શું તેને જીવાડશે ?” સુરેશ બેસ્યો.

પાસેના જ ડબ્બામાંથી એક ડોક્ટર પોતાની બેગ લેઈ ચઢી. આવ્યા, ડોક્ટર આવે એટલે સહુએ દર્દીની સારવાર ડોક્ટરને જ સોંપી દેવી નેઈએ. ડોક્ટરે લતાને તપાસી. ગાડી ચાલવા માંડી. તે સાથે જ લતા જગૃત થઈ ગઈ. તેને પ્રથમ તો સમજ ન પડી કે તેને શું થયું હતું. સુરેશ અને નિરંજન સાથે અગણ્યા પુરુષને ઉભેલો નેઈ તેને પ્રથમ આશ્ચર્ય થયું. ડોક્ટરે કહ્યું :

“ગભરાશો નહિ. હવે સારું છે.”

લતા, સહજ હસી—તેને સમજાયું કે તે થોડી ક્ષણ જગૃત અને જગૃતનાં દુઃખ વિચારે મામ્મી ભાન રહિત બની હતી. એવી અને એવી અજાણ સ્થિતિ આવુ રહે તો ? તે બેડી અને ચાને સામાન નેઈ બોલી :

“આ ટાડી પડશે હવે પીવા માંડો.”

“તમારે જરૂરપણ કાળજી ન કરવી : મન અને શરીર શાન્ત રાખવાં.” ડોક્ટરે કહ્યું.

“એને ચો અપાય કે નહિ ?” સુરેશ પૂછ્યું.

“નર્મને ઉશ્કેરનારી સ્ત્રી ન અપાય તો સારું. પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં આ અપાયે તો હરકત નથી.”

સુરેશ આ તૈયાર કરી. ચાલતી ગાડીએ ઉપલા વર્ગમાં પણ આ પીવી એ દેહ-સ્થિરતાનો ભાર પ્રયોગ છે. ખાલા તણ જ હતા. એટલે લતાએ કહ્યું :

“તું રહી ગયો. હું આવતે રેશને પીશ.”

“આપણે વહેલી લેઈએ.” નિરંજને કહ્યું.

“અરે, તમે તમારે પીઓ. આમાં નેઈએ એટલું પાણી અને દૂધ છે.” સુરેશ કહ્યું.

ડોક્ટરે ધીમે ધીમે વાતો કરવાં માંડી. સુરેશ અને લતાને તેમણે પરિચય કરી લીધો. નિરંજન દેખાવ પૂરતી વાત કરતો હતો. ડોક્ટર પણ આણુથી જ આવતા હતા અને અમેદાવાદ ઊતરવાના હતા. તેમના ડબ્બામાં તેઓ એકલા જ હતા એટલે તેમને એકાંત લાગ્યા કરતું હતું. સુરેશ, લતા અને નિરંજન જેવા સહસુસાકરો મળે તો ગાડીનું એકાન્ત ટળી જાય એમ હતું.

ડોક્ટર પોતાના ખાનામાં ગયા જ નહિ. ઉલ્લુ રેશન આવતાં સુધી તેઓ બેઠા, અનેક પ્રકારની તેમણે વાતો કરી, અને એકાંત મર્મિતા તણે સુસાકરોના એકાંતમાં ભંગ પાડ્યો. ઉલ્લા રેશને તેઓ નીચે ઊતર્યા અને સુરેશને નીચે બોલાવ્યો.

“ સુરેશભાઈ, તમે કોણ છો તે હું જાણું છું. ” ડૉક્ટરે કહ્યું.

“ હાજી. આટલા પરિચય પછી આપ જેવા જરૂર એ સમજી ગયો. ”

“ એમ નહિ. નમને મળતા પહેલાંના હું તમને જાણી જાઉં છું. તમારા સંબંધમાં આણુના સહેલાણીઓમાં અનેક જાતની વાતો થતી હતી. ”

“ હવે ઉપરાંત ખીજાઓની વાતો કરવી એ આવાં સ્થળોને એક આનંદ છે. ”

“ હશે. પણ જો તમારે તમારી પત્નીને જીવંતી ગ્રામ્પી હોય તો, તમે normal બની જાવો. ”

“ એટલે ? ”

“ જોતા નથી એ ક્યા દિવસો પસાર કરે છે તે ? કાં તો જીવ કે કાં તો મગજ ગુમાવી ન ખેમે એટલું જોજો. ”

*

*

*

સુરેશ જરા ગભીર બની ગયો. લતા નિરંજનને ચઢાતી છતાંય સુરેશ ‘લેતાને’ ચઢાતો હતો. તેના સુખને માટે તે મર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર હતો. “ ડૉક્ટરે કહ્યું તે પ્રમાણે ” તે normal ન બની શકે ? નિરંજનને તે ચઢાતો હતો એ વાત તે બૂલી ન શકે ? પુરુષની દોષ સ્ત્રીએ ભૂલવા એવી નીતિ બાબા મમયથી શીખવાય છે. સ્ત્રીના દોષ પુરુષે પણ ભૂલવા એ નીતિ પુરુષવર્ગે ગ્રાહ્ય કરવાની શું જરૂર નથી ? બ્યલિયારની ક્ષમા એકલા સ્ત્રીવર્ગ પાસેથી જ ખેંચી લેવાની ? કે પુરુષે પણ એ ક્ષમા કેળવવાની જરૂર છે ? અને બ્યલિયાર એ શું મોટામાં મોટો જ દોષ છે કે જેનું પ્રાયશ્ચિત લીધા ઝાડના યંત્રની સાથે જીવતાં મળગી જવાથી જ મળી શકે ? લોભ, કજુસાઈ, હવકટપણુ. અનુદાર સ્વભાવ એ બધા દોષની સાથે સંરખાવના નૈતિક સ્ખલન શુ એટલો ઉગ્ર દોષ છે કે જેને લીધે સહુનાં જીવન એ બનાવવા ? કે આ બધા વિચારો degenerate-તવાઈ ગએલા માનસના પ્રત્યાઘાતરૂપ છે ? ”

‘ જે હોય તે, લતા સાથે normal બનવું એ જ નિશ્ચય. ’ મનમાં સુરેશ બોલ્યો, અને ચાલવા માડેલી ગાડી ઉપર ચઢી ગયો. જાણે તે રહી જતો હોય એમ લતાએ આતુરતાપૂર્વક તેને અંદર ખેંચી લીધો.

“ શુ કરે છે તુ ? આ ખેંચાખેંચી શી ? ” સુરેશ જરા હસીને બોલ્યો.

“ મારા મનમાં કે તમે પાછા રહી જશો. ” લતાએ કહ્યું.

“ હું જરા પણ રહી નહિ જાઉં તારી સાથે અને સાથે જ રહીશ. પછી કાંઈ ? ” લતા સુરેશ મામે જોઈ રહી અને કાંઈ જ બોલી નહિ. નિરંજન સ્ટેશનના દીવા જોવા લાગ્યો.

અમદાવાદ આવ્યું અને બધો સરસામાન કિતાર્યો સુરેશ, લતા અને નિરંજન પણ કિતાર્યા. બહાર નીકળતાં ઘોડાગાડીઓ ભાડે કરી લેવી પડી, કાગળ મોટરકાર મોકલવાનું અગર પોતે આવશે એવું કોઈને લખ્યું ન હતું. ગાડીમાં નિરંજન અને સુરેશ બેઠા થઈને દેખાવો.

“ નિરંજન, ક્યાં ? ” સુરેશ પૂછ્યું.

“ આટલામાં જ હશે. ” લતા બોલી.

“કાંઈ દેખાતો નથી.” સુરેશ ચારે પાસ જોયું. સ્ટેશન ઉપર તે પાંચો જઈ આવ્યો. પરંતુ નિરંજનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ગાડીવાળો હિતાવગ્ન કરતો હતો છતાં પાંચેત્રાક નિરંજનની શોધમાં તેણે વીતાવ્યો. અંતે લતા પાસે આવી તેણે કહ્યું :

“નિરંજન આવ્યો ગયો લાગે છે.”

“એની મરજી !” લતા બોલી.

સુરેશ જરા સ્તબ્ધ થયો. લતા આટલી ઝડપથી નિરંજનને બૂલવા મથતી હતી એ જોઈ તેને નિરંજનની દયા આવી.

“પણ એ જરો કયાં ?”

“એમની ઝોરડીએ.”

નિરંજનને મૂકી સુરેશ અને લતા બન્ને ઘેર ગયાં. બોલાયેલી લતા જાણે પાછી પોતાને સ્થાને આવી હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ એ જાણતી લતા આવી હતી કે મંચાણની રાખ અંજર કબરનો પથ્થર બની આવી હતી ? ઘરમાં આવતાં બરોબર તો બન્ને જણે એક પ્રકારની શૂન્યતા અનુભવી. સુરેશે કહ્યું :

“હું નિરંજનની ખબર કાઢી આવું.”

“નવ તો વાગી ગયા છે. હવે સવારે જાણે.” લતા બોલી.

“ના, ના; મારો જીવ રહેતો નથી.”

“કલાકમાં પાછા આવજો. મારાથી એકાંત નહિ રહેવાય.”

“વારું.”

સુરેશ ગયો, અને લતાએ ખાલી ખાણું અકાઠ્યું. એ જ ખાણું વાસતાં તેણે અને નિરંજને પરસ્પરની દેદમૂખ શમાવી હતી. એ માત્ર દેદમૂખ હતી ? ત્યારપછી ને દિવસો મુધી—અંગભંગ ગર્હકાંત મુધી, નિરંજનમય બની ગઈ હતી. સુરેશમાં કરી સારકારિક જાણપ હતી જે નિરંજન પૂરી પાડી ચક્રો ? કે પછી એવા વિચાર એ સર્વ સ્ત્રીપુરુષના સંભોગ્ય એકાંત ભાવો હશે ? પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ વૈવિધ્ય અદાતી હશે ? લતાને બીક લાગી. તે સદગં કંપી ઊઠી. ફરીથી જોડાન બની વત્સલો એવો તેને લય લાગ્યો. તે ઊડીને બારીએ જોવા લાગી. રસ્તા પરના આજા પ્રકાશમાં શું તેણે નિરંજનને આવતો દૃશ્ય ? તે એકાએક ઠોડી ખાણા પાસે ગઈ, અને ખાણાને તેણે મળજીતીથી બંધ કર્યું. સાંકળ, આગળો અને સ્ટોપર ત્રણે વાસી દીધાં; અને ખાણા ઉપર એકજે ટકારા વાગ્યાનો લખુકાર તેને લાગ્યો, છતાં તેણે ખાણું ઉઘાડ્યું નહિ. નિરંજન સાથેના એકાંતની તક તે ફરી ધમ્મતી નહતી. લતાને એ પ્રસંગ ઉપર કમકમી કેમ આવી ? લતાના દેહમાં શું એ પ્રસંગ છુપાયો હતો ?

કુદરતે સ્ત્રીને ચાંડિયેણું કેમ બનાવી દશે ? પુરુષ પોતાના કાર્યનો કોઈ કુદરતી જવાબ કેમ ન આપે ? પણ એમ નથી ત્યાં મુધી તો સ્ત્રીએ જ નૈસર્ગિક જવાબદારી ભેડવાની. સંવતિનિયમન એ જવાબદારી ઓછી કરે એ ખરું. પરંતુ એ નિયમનને ન ગણકારતી પ્રસંગ પ્રસંગની ઉમ ચોસનાથી કેમ અચાપ ? ધર્મ, પતિવ્રતાપણું, સત, શિયણ, એ બધી જવાબદારીઓ તેને આપી હતી.

બારણે જોરથી ટોકારા વાગ્યા હતા નિચાગમાથી ક્ષત્રત થઈ કોણુ હશે એની કલ્પનાએ તેને મહજ મૂંઝવી

“અરે લતા !” સુરેશનો અનાજ મલગાયો

લતાએ દોડીને માકળ બોગળ ઉઘાડી

“સર્પ ગઈ હતી ?” સુરેશે પૂછ્યું

“ના”

“મેં બારણા ઉપર કેટલીનાર ટોકારા માર્યા”

“મારાયી મલગાયા નહિ”

“અને આવી મજબૂતીથી બારણા વાસવાનું કાગળુ ?”

“તમારા સિવાય ખીચ કોઈ પુરુષને મારે ધરમા આનવા દેવો નથી”

“ખીજી સ્ત્રીને તો આવવા દેઈશ ને ?” સુરેશે હસીને પૂછ્યું

લતા સુરેશ સામું જોઈ રહી સુરેશ ખીજી સ્ત્રી લાવે તો લતા તેને આવકારી શકે કે નહિ ? લતાના હૃદયમાં સહજ એર વસ્યું, પણ તે માથે જ સુરેશની ઉદારતાનો પ્રયાસ આવ્યો

“તને સુખી જોવા તું કહીશ તે કહીશ” લતા એદમ બોલી બી

‘નિરજન તો એની ઓગડીએ આવ્યો જ નથી” સુરેશ બોલ્યો

‘હવે નિરજનને ભૂલી ગયો” લતા બોલી

“એમ ?” લતા મામે તાકાને જોઈ સુરેશ બોલ્યો

“એવું તાળીને ન જોશો મને ખીજી લાગે છે”

“મારું તું કહે તેરી રીતે જોઈશ”

“મારા સામું જોશો જ નહિ”

‘કેમ ?’

‘મને મગ્નાનું મન થાય છે”

‘ચાલ, ચાલ હવે કાઈ ખાઈશું પીશું કે નહિ ?” સુરેશે normal બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો

જેત્રણ દિવસ પછી ગાડીમાં મળેલા ડોક્ટર ગમેલ મળવાને આન્યા તેમણે જાતાની ખમર પૂંજી, અને તેને દના પણ લખી આપી સુમનરાય અને સુરેશ પણ તેમને મળી ગયા, અને સૈત્રી વધાગતા ગયા મિહપુરના મેળાનું તેમણે વર્ણન કર્યું, અને ત્યાં સુરેશના મિત્ર નિરજનને નિહાળ્યાની પણ હકીકત કહી

“એ ભાઈ તો સાધુઓ બેગાફરતા હતા” સુમનરાયે કહ્યું

“એ છે જ એવો ધૂતી છે કવિતાનો ગોખીન” છે થોડા દિવસ એ અનુભવ લેશે” સુરેશે જનાય આવ્યો

‘તમે પણ ઓછા ધૂતી નથી એકએક આણથી નાખી ગયા વતાબહેનને પણ મેં પાછાં ત્યાં જોયા નહિ” સુમનરાય બોલ્યા લતાબહેનને નિહાળવા કઈક સુમનરાયોના મન આતુર રહે છે પીગુ એટલું સોનું નહિ, અને સોનું હોય તે બધું આપણું નહિ એવી ઉમ્મર સાથે વધતી ઉદાગતા ધગાનનાર સુમનરાય પીગારને અને પારકાં સોનાને નિહાળવા માત્રમાં આનંદ મેળવતા હતા તેમણે અને તેમના પત્નીએ આ ધરમાં વારંવાર આવવા માંડ્યું

રેવામાસીને લઈને કુસુમ પણ સુરેશ તથા લતાને મુજબ આવી ગઈ. રેવામાસી પાસેના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયાં, અને સુરેશે તાબું આવેલું સમાચાર પત્ર તૈયાર માંગ્યું.

“કુસુમજીને આવ્યાં છે અને તમે શું વાંચ્યા, કેરો, છો, ?” લતાએ કહ્યું.

“બહુ જાણવાજોવા સમાચાર છે.” સુરેશે જવાબ આપ્યો.

“સા સમાચાર ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“જણ તણ વર્ષથી રાહ જોતા દી. દી. ઈ. ના અવનમાં આયાનો ઉદ્ધાન !”, સુરેશ જાણે વાંચતો હોય એમ બોલ્યો.

“શું ? શું ? દી. દી. ઈ. કયો વળો ? શાની આશા ?” કુસુમે જરા લવાં ચઢાવી પૂછ્યું.

“દી. દી. ઈ. મોહનલાલને પોતાની વર્ષગાંઠને દિવસે કુસુમે આપવા ધારેલી બેટ !”

“જાઓ જાઓ. નાહક ચીઢવો છો તો” કહી કુસુમે ઝપટ મારી છાપું ફાડી નાખ્યું.

“મારે મોહનલાલની સીફારસ કરવાની છે. એ તેને વચન આપ્યું છે.” સુરેશે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ફરી સીફારસ ! હું તે વળો એવાને પરણું ?”

“ત્યારે તમે કેવાને પરણો ?” લતાએ પૂછ્યું.

“લતાજીને, તમે એક સરસ પુરુષને લઈ એમાં છો તે તમે નહિ સમજી શકો ?” કુસુમે કહ્યું.

“Thank you for the compliment” સુરેશે ફરી કહ્યું.

લતાની પાસે જવાબ ન હતો. સુરેશ એક સરસ પુરુષ હતો. છતાં... છતાં... નિર્જન એક સમયે તેને વધારે ગમી ગયો હતો એ શું ? અને સુરેશ આની કોઈ કુસુમને વધારે જાણી એમ તે તેમાં શી નવાઈ ? કુસુમના ગયા પછી સુરેશે કહ્યું પણ ખરું :

“લતા, આ કુસુમ મને પરણવા ધારતી હતી.”

“હું શું છું છતાં ?”

“હા. રેવામાસીની જ ત્રિહિ પણ કુસુમનીયે ઈચ્છા તારા ઉપર આવવાની હતી... અને હજી છે.”

“અને તમારી ઈચ્છા... ?”

“આજ નથી. પણ એક વખત હતી ખરી. તું આલો, ગર્ભ તે, દિવસે, હું જ રેવા માસીને કહી આવ્યો હતો.”

“હા...”

“એટલે, તારા મનમાં એમ હોય કે તું એકલી જ દુષિત છે તો તે બહુ જાણે. દુષિત હોઈએ તો આપણે બન્ને છીએ. મેં પણ પ્રેરણા ઈચ્છી હતી.”

“ધણે ફેર !” મુખ ફેરવી લના બોલી.

“જરાય નહિ. વિચાર અને કાર્ય બહુ પાસેપાસે વસે છે. તક મળતાં વિચાર આચાર બની જાય છે. એટલે આપણે જાણે પાપી મનુષ્યો બહુ સારી રીતે એમાં રહી શકીશું.”

લતાએ બહુ દિવસે સુરેશની છાતી ઉપર પોતાનું મનનક નાખી દીધું. સુરેશે તેને બાવપૂર્વક ઝીલી રાખી. થોડી ક્ષણો વીતતાં લતા ખસી ગઈ, અને સુરેશે હસીને કહ્યું :

“ જો, આમ બહુ વળગીશ નહિ. એમાં ભય છે. ”

“ કેમ ? ”

“ આ એક પ્રાણલાલ નામના કાર્યકર્તાને એકરાર આ છાપામાં આવ્યો છે. ”

“ પ્રાણલાલ ? બલચર્યાશ્રમવાળા ? ”

“ હા, એ જ. તું ઓળખે છે ? એમનું સ્થાપન થયું અને તેથી બલચર્યાશ્રમ છોડી એ જ સ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી તેઓ મહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત બન્યા છે. ”

“ નક્કર ! ”

“ શા માટે ? બિચારો પ્રામાણિક છે. ”

*

*

*

ભગ્ન જીવનને આમ સમારી શકેલા સુરેશે એક દિવસ આખી રાતના ઉગ્મગરાને અંતે સાંભળ્યું કે લતાને બાળકી અવતરી છે.

એક નવો કોપડો ! બાળકી એટલે ભાવિ સ્ત્રી ! અને સ્ત્રી એટલે પુરુષો વચ્ચેની ખેંચતાણમાં જીવન વીતાવતું કુદરતનું અણમાનીતું સત્ત્વ ! સુરેશને જૂની ઢબનાં માત-પિતાની માફક બાળકી ગમી નહિ.

લતાએ તેને થોડે દિવસે પાસે બોલાવ્યો. લતાની પાસે એક નાનકડું રૂપાળું બાળક રમતું હતું. ચરચરતે પગે સુરેશ લતા પાસે આવ્યો. ભયંકર શાન્તિ વચ્ચે નવીન જીવન હસી રહ્યું હતું.

“ જો, જો તો ખરે ! કોના જેવું મોં છે ? ” લતાએ પૂછ્યું.

“ કોના જેવું ? મને ન સમજાયું. ” સુરેશનું હૃદય ધડકી રહ્યું હતું. તે બાળકીમાં નિરંજનની પ્રતિમા કદપી રહ્યો હતો.

“ કોના જેવું તે તારા જેવું ! એટલે પરખાતું નથી ? ”

“ નિરંજન જેવું ન હિ હોય ? ” અટકી અટકીને સુરેશે પૂછ્યું.

લતા એ પ્રશ્નની કદપના કરી ચૂકેલી હતી. તેણે તત્કાળ જવાબ દીધો :

“ ના, તારા જ જેવું. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ મારા હૃદયમાં તું જ જડાયેલો છે ! ”

“ શાથી ? ”

“ હવે મને સમજાયું. નિરંજન માત્ર કવિતા ગાતો; તું કવિતાને જીવન સાથે જડી શક્યો છું માટે. ”

હસતા બાળકને સુરેશ જોઈ રહ્યો. જે બાળકની માતા લતા હોય એ બાળક તેને મન સર્વદા આવકાર અને આશીર્વાદને પાત્ર લાગ્યું. લતાના બોલ તેના કાનમાં ગુંથે રહ્યા.

હિંદી સરકારનું 'આશાવાદી' અંદાજપત્રક !

રામભાઈ પરેલ

હિંદી સરકારના છેલ્લા બે નાણામંત્રીઓ, સર જ્યોર્જ ગ્રાટર અને સર જેમ્સ ગ્રીગને વિશે એવું બનવા પામ્યું છે કે દર વર્ષના સરકારી આવકગતવકના એમના અંદાજ આંકડા જાહેર રીતે ખોટા પડ્યા છે. અસાધારણ આર્થિક ને નાણાંપ્રકરણીય ઉચલપાચલનાં વરસોમાં કોઈ પણ સરકારના ગમે એવા કુશળ નાણામંત્રીઓના, સરકારી આવકગતવકના અંડસટ્ટા જાહેર રીતે ખોટા પડે એ સમજી શકાય એવી વાત છે. સર જ્યોર્જ ગ્રાટરની કારકર્દી દરમ્યાન જગતવ્યાપી મંદીને લીધે એવાં અસાધારણ વરસો હતાં. પણ સર જેમ્સ ગ્રીગના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે એઓ ત્યારથી હિંદી સરકારના નાણામંત્રી થયા ત્યારથી હિંદી (અને જગતની પણ) આર્થિક 'રિકવરી' શરૂ થઈ છે; અને એની આર્થિક સુદૃઢતા તરફ દૃષ્ટિ ધર્ષ રહી છે. એવાં વરસોમાં એમના અંડસટ્ટાઓ અને ચોક્કસ આવક વચ્ચે બહુ જાણે તફાવત ન પડે એ જોઈએ. છતાં છેલ્લાં ત્રણ વરસથી આપણે શું જોઈએ છીએ? પસાર થઈ ગયેલાં છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં નવા વર્ષની શરૂમાં આવતા વર્ષના સરકારી આવકગતવકના એમના અંદાજ અને ચોક્કસ આવકગતવક વચ્ચે હંમેશાં કરોડ દોઢ, કરોડ રૂપિયાથી ઓછો તફાવત નથી રહ્યો! આ પહેલાંનાં વરસોના એમના બજેટના આવકગતવકના આંકડા જોતાં એમ લાગે છે કે એમણે અંદાજઆવક જાણીજૂઝીને એવી રીતે આંખી દતા કે જેથી ચોક્કસ આવકના સંભવિત આંકડાથી એ બેત્રણ કરોડ ઓછી જ હોય. આનાં બે પરિણામ: પ્રથમ, આથી જગતખર્ચ કરતાં આવક ઘણી વધારે થઈ; અને 'રીવાઈઝ્ડ' બજેટ માં વધારો રહ્યો. આને લીધે એઓ એમ બતાવી શક્યા કે હિંદી સરકારની આવક ધાર્યા કરતાં પણ ઘણી વધારે થતી હોવાને લીધે જગત ખાદ કરતાં વધારો રહેતો હોઈ આર્થિક મંદીમાંથી હિંદી ઝડપભેર મુક્ત થતું હતું. કારણકે લોકોની આવક વધવાને લીધે લોકોની ખર્ચશક્તિ વધતાં, આયાતી જગત, આયપન વેરો, વગેરે મારફત સરકારની આવક પણ ધાર્યા કરતાં ઘણી વધારે થઈ. બીજું, સર જ્યોર્જ ગ્રાટરના વખતમાં આર્થિક મંદીને લીધે સરકારી નોકરોના પગારમાં યથેચ્છા કાપના ટકા રદ કરવાનું કારણ સર જેમ્સ ગ્રીગ મેળવી શક્યા !

ઉપરાંત બંને પરિણામ હકીકતથી આપણે જાણીએ છીએ. સર જેમ્સ ગ્રીગે આ પહેલાં બે વાર એમના બજેટના લાખલુમાં અહેર-કર્યું છે કે આર્થિક મંદીમાં હિંદી ખીન દેશોના કરતાં વધારે સારી રીતે ટકી શક્યું છે ને એમાંથી વધારે ઝડપી વેગે નીકળી રહ્યું છે. એમને જ હાથે, સર જ્યોર્જ ગ્રાટરના વખતનો સરકારી અમલદારોનો પગારકોષ રદ કરીને પૂર્વવત્ત ધોરણે મૂકવામાં આવ્યો.

પણ આ વરસના બજેટમાં એઓ પૂર્વવત્ત વધારો બતાવી શક્યા નથી. બિલકુલ એમનો

છે સાબનો અંદાજ વધારે ૧૬૭ લાખ રૂપિયાની ખાધમાં ફેરવાઈ ગયો છે । આગમાં બજેટમાં બજેટ ત્રણત્રણ કરીડના વધારા બતાવતાં પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ, સુધરતી જવાની દલીલ એમણે કરી હતી... હવે આવી વર્ગો તમારે વધારાને અંદાજે જે કરીડના ખર્ચે આવી છે તેના જે શું એમણે એવી દલીલ કરવી કે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ બગડી ગઈ છે ? એમ કહે તો તો પછી તેઓ પિટિશ રાજના વફાદાર પ્રતિનિધિ શેના ? એમણે તો કહ્યું એમ બહેર ક્યું કે સરકારની આવક, ખર્ચ કરતાં ઘટી જવાથી બજેટમાં ખાધ પડ્યા છતાં પણ દેશની આર્થિક દશા તો સુધરતી જ રહી છે !

આપણે બજેટના આંકડા જોઈએ.

૧૯૩૬-૩૭ (અંદાજી)		૧૯૩૬-૩૭ (ચોક્કસ)	
લાખ: રા.માં		લાખ: રા.માં	
આવક	૮૩,૧૪	૮૧,૩૬	
ખર્ચ	૮૩,૦૮	૮૩,૩૩	
વધારો	૬	ખાધે ૧,૯૭	

નાણામંત્રીને આવકઅંદાજ ૮૩,૧૪ લાખ રૂપિયાનો હતો; જ્યારે ચોક્કસ આવક ૮૧,૩૬ લાખ રૂપિયાની; ખર્ચનો અંદાજ ૮૩,૦૮ લાખ રૂપિયા હતો, ચોક્કસ ખર્ચ થયો ૮૩,૩૩ લાખ રૂપિયાનો. આમ છ લાખના વધારાને બદલે છેવટે ખાધ રહી ૧૯૭ લાખ રૂપિયાની.

નાણામંત્રીએ એમના વક્તવ્યમાં બહેર ક્યું છે કે પ્રજાને આર્થિક સુધારા થતો નથી છતાં જો કે પોષિત વસ્તુઓ પતે એમને જવાબ આપતાં કહ્યું હતું તેમ, આવકવેરામાં એમ મોડાવેરાની આવકમાં સરકારને આગલા વર્ષ કરતાં ઘટાડો મળ્યો છે, એટલે પરિસ્થિતિ સુધરવાની વાત કાલ્પનિક છે. આમ પ્રજાની આવક વધતી નથી એના કારણે નાણામંત્રીએ કહ્યું કે ખેતીની પેદાશની વસ્તુઓના ભાવ વધતા ગયા છે. પં. પંતે રીઝર્વ બેંકના રિપોર્ટનો આધાર આપીને એનો વિરોધ દર્શાવતાં કહ્યું કે વરતુની કિંમતના ભાવો સ્થિર રહ્યા છે.

પં. પંતના અભ્યાસપૂર્ણ બજેટવિરોધી ભાષણમાં બજેટ વિશે બીજા એક વેરતુ એમણે જણાવી હતી કે આગલા બજેટમાં ખર્ચ બાબતે બેરેગન: ખર્ચનો ભાગ ૪૮%

૧ લીજ એવ નેશનલ ટ્રસ્ટી બહાર પડતા 'વર્લ્ડ હરોનોમિક્સ સર્વે' માં 'શુદ્ધ શુદ્ધ' દેશમાં વસ્તુઓની કિંમતના રાશી ભાવ આપ્યા છે. એમાં હિદમાં ૧૯૩૫ ના વર્ષ કરતાં ૧૯૩૬ માં રોચે ભાવ ઘટ્યા છે એમ જણાવ્યું છે. એ નીચેના આંકડા ઉપરથી માલમ પડશે. (૧૯૨૯ના સો:દા પ્રમંભે)

	૧૯૩૫	૧૯૩૬
આદિકા	૮૦	૮૬
બિદેશી	૭૭૫	૮૧૧
બાપાન	૮૨	૮૭૫
બિદે	૧૪૫	૧૩૦
નર્મની	૭૩૦	૭૫૫
કાંસ	૫૨૬	૧૦૩
આનંદ	૮૮૧	૧૦૧

જેટલો હતો; અને તોન-વોટેબલ ખર્ચની રકમનો ભાગ કુલ ખર્ચના ૫૨% હતો. આ વરસે કુલ ખર્ચમાં વોટેબલ ખર્ચનો ભાગ એટલો હતો જો તકા હિતરીને ૪૬ ટકાએ આવ્યો છે તે તોન-વોટેબલ ખર્ચનો ભાગ એટલો વધીને ૫૪ ટકા થયો છે. આનો અર્થ એ થયો ગણાય કે ખર્ચની બાબતે વોટેબલ ખર્ચ કે જેના ઉપર ધારાસભાનો કાબુ હોય છે એ વોટેબલ ખર્ચના ટકા ઘટયા એટલે કે ધારાસભાનો કાબુ ઘટ્યો છે ! છતાં આપણે જવાબદારીભર્યા રાજતંત્ર તરફ ઝડપી કૂચ કરી રહ્યા છીએ એમ કહેવામાં આવે છે !

૧૯૩૫માં હિંદના પરદેશ સાથેના વેપારમાં ૩૦ કરોડ ને ૧૯૩૬માં ૬૦ કરોડની ખચત રહેવાને લીધે સર જેમ્સ ડોંગે એમના ભાષણમાં જણાવ્યું કે ૧૮ પેન્સના રૂપિયાના દરનું હિંદિયામણુ વધારે નથી પણ ઊલટું ઓછું છે ! એટલે કે હજી પણ રૂપિયાને વધારે મોંઘો કરવો જોઈએ ! ખીજા બાબુ ગદાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો—શ્રિલંકા પણ—ની છેલ્લાં વરસોની નીતિ એ રહી છે કે પોતાના મિત્રોના હિંદિયામણુનો દર ઘટાડવે (કરમી ડેપ્રીસિયેશન) જવું અને એમ કરીને પોતાનો નિકાસી માલ વધારવો ને આયાત ઘટાડવી. હિંદી સરકારની નીતિ એથી અવળી જ રહી છે એમ સર જેમ્સે હિંદિયામણુનો દર ઘટાડવાની ના પાડીને ખતાવ્યું. નાણાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ને એના વ્યવહાર્ય મુદ્દાઓ હિંદમાં ઊંધા યુધ્ધ જતા હશે ? હિંદુસ્તાનની સાચી લાંડનમાં છે એમ વરસો પહેલાં મહાન સામ્રાજ્યવાદી ડીઝરાયેલીએ ઉચ્ચાર્યું હતું તે આજે પણ એટલું જ સાચું છે.

જોડેડે સોનાનું ધોરણ હોડકું ત્યારથી આજ સુધીમાં હિંદે ૨૯૪ કરોડનું સોનું પરદેશ મોકલ્યું છે. આ આર્થિક સ્ત્રાવ અટકાવવા માટે નાણામંત્રીને સોનાનિકાસ ઉપર અટકાયત મૂકવાની સફરોની સૂચના પણ એમણે અવગણી છે. એટલું જ નહિ પણ ખીજા એવી કિમતી ખાતુ ચાંદી ઉપરની આયાતો જરૂરત જે ઔશિ એ આના હતી તે હવેથી ત્રણ આના કરવામાં આવી છે. આમ કરીને એની આયાત ઉપર આડકતરો નિષેધ મૂક્યો ગણાય, છતાં નાણામંત્રીએ તો કોઈ પણ રીતે સરકારની આવક વધારવાની છે. વેપારી મરો કે ખેડૂત મરો પણ સરકારી તિબેરી ભરો એ નાણામંત્રીના બાબણુનો પ્રધાનસૂર હતો.

ખાંડ ઉપરની ચાલુ એક્સાઇઝ જરૂરતમાં દર ડોલરે ૧૧ આનાનો વધારો કરીને નાણામંત્રીએ આમર્ણ ઉપર આડકતરો વેરો જ નાખ્યો છે. આ જરૂરતને લીધે મને લાગે છે કે ખાંડની કિંમત ૧૯૩૦ના જેટલી થઈ જશે. આમર્ણની ખરીદશક્તિ એટલી મર્યાદિત છે કે ગોળ કે ખાંડ પ્રત્યેના મોટા ભાગને માટે વિલાસની વસ્તુ જ રહી છે. આ અતિજરૂરી વસ્તુને તો ઊલટી વધારે સોંધી કરવા તરફ સરકારનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. ખાંડના કારખાનાંના માલિકોનાં મંડળો તરફથી અને ધારાસભાના સભ્યો તરફથી એનો હીકકીક વિરોધ કરવામાં આવ્યો છતાં નાણામંત્રીએ એની પરવા નથી કરી.

લશ્કરી ખર્ચમાં થોડો ઘટાડો કર્યાનું નાણામંત્રીના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે. છતાં પં. પંતે કહ્યું છે એ પ્રમાણે, લશ્કરી ખર્ચમાં નાખવા જેવી ખીજી ફટકીક ખર્ચની રકમો ગણતાં એમાં ગયા વર્ષના કરતાં એ કરોડનો વધારો થયો છે. અને કુલ ખર્ચેટના ૬૩% લશ્કરી ખર્ચમાં આસ્થા જાય છે. લશ્કરી ખર્ચમાં જાહેરના આટલો મોટો ભાગ ખર્ચવામાં કદાચ હિંદી સરકારનો નંબર દુનિયામાં પહેલો આવતો હશે. લશ્કરી ખર્ચ અને ખીજા મુલકી

અમલદારના મોટા પગારમાં દિંદી સરકાર પોતાના કુલ જાગેટના પોલીસોથી એથી ટકા ખરચે છે! આનું પરિણામ એ આવે છે કે કેળવણી, જાહેર સુખાકારી, ખેતીવાડી, રસ્તા, ગ્રામસુધાર વગેરે રાષ્ટ્રધડતરના અતિ અગત્યનાં કામો પાછળ પ્રમાણમાં નહિ નેચાં નાણાં ખર્ચાય છે. કેટલીક વાર એ કામોમાં ખર્ચાતાં નાણાંમાં ઘટાડો પણ કરવામાં આવે છે. ઈ.ત., હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાના છેલ્લા બડાર પડેલા રિપોર્ટમાં (૧૯૩૪) જણાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે ૧૯૨૯ના વર્ષમાં કેળવણી માટે ૧૩૧૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે ૧૯૩૪માં એમાં ત્રણ કરોડનો ઘટાડો માલમ પડે છે.^૧

ગણતંત્રનાં નાણાનો આ રીતે દુર્ભવ થતો હોય ત્યાં ઉદ્યોગધંધાના વિકાસ માટે સરકાર શું કરવાની હતી? થોડા મામ ઉપર જ સરકારે સ્થિતિ કાપડની ઉપર નંખાગેલો 'પ્રેક્ટેશનલ ડ્યુટી'માં ૫ ટકા ઘટાડો કરીને લોકસાવરને સગવડ કરી આપી છે.

કરોડો રૂપિયાની ગેલે મહિનરી ફેશમાં આવે છે એથી ગયે વરસે રેલવે જાગેટની ચર્ચા વખતે ધારામળાના એક મળ્યે રેલવે એજન્ટો તૈયાર કરવા માટે હિંદી સરકાર મોટી 'લોકોમોટિવ ફેક્ટરીઓ' દિંદમાં ચાલુ કરે એવી માગણી કરી હતી. એ માગણી ઉદ્યોગ-ખાતાના પ્રધાને નકારી હતી. આ વરગતી જાગેટની ચર્ચામાં મર મદમદ યામીનખાને દિંદમાં મોટરો જનાવવાનાં કારખાનાનો ઉદ્યોગ શરૂ થાય એવાં પગલાં જાવવાનું જણાવ્યું એનો પણ સરકારી પ્રધાને કંગો જવાબ આપ્યો નથી.

દિંદી સરકાર દિંદનું ઉદ્યોગીકરણ થાય એવી કોઈ પણ ચોક્કસ નીતિ લાય ધરવા માગતી નથી એવું આ વર્ષનું જાગેટ રજુ કરતા નાણામંત્રીએ કરેલા નિવેદન અને મોટા ભાગના મળ્યો—મદામભાષાની અને જીનમદામભાષાનીનાં એ મામેનાં વિરોધદર્શક ભાષણો ઉપરથી લાગે છે.

તાજેતરમાં જ મર એગ વિન્ડેમરંધાએ જનારમ દિંદ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવચન કરતાં કહ્યું છે કે 'Industrialize or perish.' દિંદી સરકાર આ મન્ય મમજે તો છે પણ લમણાં જ મિ રામનારાયણમિત્રે વડી ધારામળામાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો પ્રમાણે 'દિંદમાં દિંદી સરકાર સ્થિતિ ચૂલજીખાગેતી માત્ર એજન્ટ જ છે' એટલે ઉદ્યોગીકરણને અમાવે દિંદને મરવા વાગે આવે તોપણ એમથી એને ઉગારવાનાં પગલાં એ લે એમ નથી.

^૧ દિંદી સરકારે કેળવણી માટે ૧૯૨૬ મા ૧૩૧૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા; જ્યારે ૧૯૩૪ના રિપોર્ટવર્ષના વર્ષમાં ૧૧૪૩ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. ૧૭૧ લાખ રૂપિયાનો ઘટાડો. ૩૫ કરોડનો વસ્તીની કેળવણી માટે દિંદી સરકાર જેટલા રૂપિયા ખર્ચે છે એના કરતાં ૩૮ લાખની વસ્તીવાળી લડન કાઠ્ઠી કાઠ્ઠિસ કેળવણી માટે વધારે પૈસા ખર્ચે છે. ૧૯૩૫-૩૬નો લડન કાઠ્ઠી કાઠ્ઠિસને કેળવણીનો ખર્ચ ૧૨૪ લાખ પાંડ એટલે ૧૯૫૩ લાખ રૂપિયા હશે. માધાતી ૪૧ રૂપિયા. દિંદી

હાથબ : કાઠિયાવાડનું એક અતિપ્રાચીન શહેર

શાન્તિલાલ છગનલાલ ઉપાધ્યાય એમ. એ.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાં અઘાપિ વિદ્યમાન એવાં અનેક સ્થળો છે કે જે અતિપ્રાચીન કાળથી આપણા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. દારકા વિષે મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, મુંદરપુરાણ, શિશુપાલવધ વગેરેમાં ઉલ્લેખો છે. જૈનોના જ્ઞાતાધર્મકથા અને અન્તકૃદશામાં પણ બારવઈ—દારવતી પ્રખ્યાત છે. ગિરિનગર અને રૈવતક-ઉર્જ્યવત પર્વત જૈનોના ગ્રંથોમાં અને સમ્રાટ અશોક, ક્ષત્રપ, રુદ્રામન અને સ્કંદગુપ્તના લેખોથી જાણીતાં છે. પ્રભાસતીર્થ આપણાં પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીક જુગોળવેતા ટોલેમીએ ઉલ્લેખેલો 'નોસ્થાયસ' પ્રદેશ પુરાતત્ત્વવિદોથી અજ્ઞાત નથી. જૌદોના સાહિત્યમાં પણ કાઠિયાવાડનાં સ્થળોના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ ઉપર જે અનેક રાગ્નઓએ શાસન કર્યું છે તેમાંના ઘણાના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે આપણને ઉપલબ્ધ થયાં છે. આ બધા શિલાલેખોમાંથી જે ખાસ ઉપયોગી (ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં) જણાય છે તે બધાનો મૂલ્યવાન સંગ્રહ હમણાં જ શ્રી કાર્બસ ગુજરાતી સભાના આશ્રયથી રા. રા. ગિરિનગરંકર વલ્લભજી આચાર્ય (ખી. એ., એમ. આર. એ. એસ.)એ કર્યો છે. આ ઉપરાંત રા. રા. એ. એસ. ગદ્દે (એમ. એ.)એ અને રા. રા. પ્રતાપરાય ગિરિધરદાસ મહેતાએ સાતમી અખિસલિદ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની જોડકમાં વડોદરામાં ખરબદ ૧લાના બે તામ્રપત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. વળી હમણાં જ, પુનામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા, 'ધી પુના ઓરિએન્ટાલિસ્ટ' નામના ગ્રંથમાં ત્રિમાસિકમાં રા. રા. ડી. ખી. ડીસ્કલકર (એમ. એ.)એ કુમારપાલનો એક લેખ ધાંગદા રાજ્યનો ગાળા ગામનો પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પ્રાચીન સિક્કાઓના કેટલોગ પણ વિદ્વાનોએ તૈયાર કર્યાં છે જેવા કે, ડો. રેપ્સન, ડો. સ્મિથ, ડો. એલન વગેરે વગેરેના પ્રખ્યાત કેટલોગ, આપણને ઘણી માહિતી પૂરી પાડે છે.

આ ઐતિહાસિક સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને જણાય છે કે કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ પ્રાચીન કાળથી જ સંસ્કૃતિપુર્ણ પ્રદેશ હશે જ અને તેથી જ અનેક રાગ્નઓનાં મન આકર્ષણ થશે.

કાઠિયાવાડમાં જે અમુક મોટાં શહેરો અને નાનાં ગામો છે તેની આજુબાજુએથી અને ત્યાં વસનારાઓમાંથી જે માહિતી મેળવી હોય તે જરૂર આપણા પ્રદેશ માટે આપણને ખણું બાણવાંતું મળે; તેવાં સ્થળોનાં નામો નીચે આપું છું. જુનાગઢ, પાલીતાણા, દારકા, અમરેલી, માંગરોળ, પ્રભાસતીર્થ, જસદણ, મુળવાસર, ગુંદા, મેવાસા, ભરાણા, ભમોદરા, ગણેશગઢ, વાવડીજોગીઆ, વંચલી (સોરઠ), વળા, બાણકોડી, ઝર, મહુવા, ભાડવા, બંદીઆ, નવસખી, માળીઆ, ગોપનાથ, ગોરસ, દેવલી, કતપુર, ગાળાગુંડી વગેરે વગેરે. ઉપર્યુક્ત

ઐતિહાસિક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોના સંગ્રહોમાં તથા ખીજા છટાછટા છપાએલા લેખોમાં જે અનેક ગામોનાં નામો આવે છે તેમાંનાં ઘણાં હજુ સુધી ઝોળખી શકાયાં નથી. જે આ વિષયમાં રસ લઈને ગુજરાતી પુરાતત્ત્વવિદ્યે-કાર્ય કરે તો જરૂર ઘણું જાણવાનું મળે. તેવાં ગામોનાં નામો નીચે આપું છું. રસોપદ્ર, પુરોહિતપદ્મિકા, શકરવાટક, મદ્દકણા, તિનિશક, તાપસીય, જ્યેષ્ઠાનક, હેલકપદ્રક, વસાપદ્રક, સહેલર, બોદલર, વસુકીય, ભદ્રેણિકા, અઠોવક, પિંપલસંખરી, વટપ્રજ્યક, શમિહમ્બર, રમીપદ્રવાટક, નદીય, ચોરસરી, ખડુમૂલા, વટગ્રામ, પેથડવટ, ભામરકલ્પ, અન્નિકલિવલ, ઝામરિપાટક, એકલિકગ્રામ, ચિવકસ્થલી, શિવપદ્મ, ડામ્મિગ્રામ, વજૂગામ, સૂર્યદાસગ્રામ, ભુમ્મુસગ્રામ, જ્યોતિપદ્રક, લેશુદ્રકગ્રામ. વગેરે વગેરે.

આવા જ, હાલમાં એક નાના ગામની, ખની તેટલી હકીકત, સિક્કાઓ ઉપરથી એકઠી કરી, અત્ર આપવામાં આવી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ખીજી સદીમાં કાઠિયાવાડને પૂર્વ કિનારે હસ્તકવત્ર-હસ્તવત્ર-હસ્તકપ્ર નામનું એક વિખ્યાન શહેર-ખંદર-હતું. હાલમાં તેનું નામ હાથખ છે; અને તે હાલમાં ભાવનગર સ્ટેટને તાબે છે. તે ભાવનગરથી આશરે ૧૬ માઈલ દૂર સેડકેને કાઠે જ આવેલું નાનું અને હલકા લોકોની વધારે વસ્તીવાળું ગામ છે. ત્યાં ભાવનગરના મહારાજ સાહેબશ્રીનો હવાખાનાનો જમલો છે. ત્યાંથી ખાડી ખડુ જ નજીક છે.

ગ્રીકભૂગોળવેત્તાઓ અને ઇતિહાસકારોએ જેવા કે, પ્લીની, સ્ટ્રેબો, મેગેસ્ટ્રીનીસ, ટોલેમી-તેમના ગ્રંથોમાં હિંદ વિષે થોડીઘણી માહિતી આપેલી છે. 'પેરીપ્લસ ઓફ ધી ઇસ્ટીઅર્ન સી' નામનો ગ્રીક ભાષામાં એક ગ્રંથ છે. તેનો કર્તા અજ્ઞાત છે પણ તેનું ભાષાંતર થયું છે. આ ગ્રંથ ટોલેમીએ લખેલા ગ્રંથ જેટલો જ પુરાતન છે. ટોલેમીએ ભૂગુરુચિ વિષે ઠીકઠીક લખ્યું છે તેવો જ પેરીપ્લસમાં પણ અસ્ટકપ્ર વિષે ઉલ્લેખ થયો છે. આ અસ્ટકપ્ર તે જ હસ્તકવત્ર છે વગેરે વગેરે આખતો ઉપર પાશ્ચાત્ય પડિત ડૉ. ક્રાનોએ એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકા વોલ્યુમ ૧૧માં જે વિદ્વત્પૂર્ણ માહિતી આપી છે તે ખાસ વાંચવા જેવી છે. રા. રા. ગિરિમ-શંકર આચાર્ય જણાવે છે કે કર્નલ યુલે પણ હાથખને એક અસ્ટકપ્ર માનેલું છે. (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ૧ હા, લેખ નં ૪૫) પેરીપ્લસનું આ કથન જ હાથખની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતું છે. સર વિન્સેન્ટ રિમ્મિય તેમના હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં લખે છે કે પેરીપ્લસના કર્તાએ ઇસ્વીસન ૫૬૫ની પહેલી શતાબ્દિના અંતભાગમાં ભરૂચમાં ગ્રીક રાજાઓ એપોલોડોરોસ અને મીનાન્ડરના મિત્રાઓ જેવા હતા. (જુઓ પેરીપ્લસ ૪૭. હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૨, ૨૦૭), આ વાત, એ ખતાળી આપે છે કે તે રાજાઓનું ભરૂચ તરફ ધ્યાન અચૂક ખેંચાયું હતું. ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે એપોલોડોરોસ અને મીનાન્ડરનું રાજ્ય ઉત્તરમાં પંજાબથી યમુનાતટ સુધી પહોંચ્યું હતું અહીં ખતાવવામાં આવશે કે ભરૂચની જેમ અસ્ટકપ્ર-હસ્તકવત્રથી પણ એપોલોડોરોસ આકર્ષાયો હોવો જોઈએ. તે જ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એક ચાંદીનો નાનો પાવલી જેવો ગોળ મિક્કો છે. તેનું વજન આશરે ૩૦ ગ્રેન હશે. આગળના ભાગમાં જમણી બાજુ તરફ જોતી એપોલોડોરોસની મુંદર અડધી આકૃતિ છે. આ આકૃતિ જેતાં તે રાજ્ય ખડુજ પ્રતિભાશાળી હશે એમ અનુમાન થાય છે. આકૃતિ ખડુ જ કલામુક્ત છે. આકૃતિની આજુબાજુમાં ગ્રીકભાષામાં અક્ષરો મળેલા છે. પાછળના ભાગમાં પેલાસ (Pallas) એ જમણા હાથમાં વજ્ર લીધું છે; તેની

નીચે જ દંકશાંગની નિશાની છે. ડાબા હાથમાં ઢાલ છે. પેલાસની. આનુબાનુ જમણી આનુથી શરૂ થતી ખરેખરી લિપિમાં (જુઓ. મદામહોપાધ્યાય પંડિત રાંચપદાદ્દર ગીરીસંકર હીરાચંદ ઓઝી કૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૯૭ થી ૧૦૨.) પ્રાકૃતમાં લખ્યું છે મહારાજસ વ્રાતરસ. અપલદતસ. *. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી ચિહ્નાકિત સિક્કાઓ (Punch marked) મળ્યા નથી અને રા. રા. આચાર્યજીવું કહેવું એમ છે કે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી આ ઇન્ડોગ્રીક રાગ્નઓના પણ સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી (જુઓ સાતમી અખિલ્લહિદ પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદનો રીપોર્ટ અને તેમાં તેમનો લેખ નામે 'હિસ્ટરી ઓફ કોઈને જ ઇન ગુજરાત' પૃ. ૬૯૧), પણ આ લેખમાં જે નોંધ લેવામાં આવી છે તે, તે અરદ્રપ્ર હસ્તકવચની આનુમાંથી જ પ્રાપ્ત થયેલા સિક્કા ઉપરથી છે એટલે જ પુરાતત્ત્વવિદોને આ બાબત વિચારની ઘટે છે. વળી કુશાનવંશના રાગ્નઓના સિક્કાઓ અને લેખો ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાંથી નથી મળ્યા એમ તેઓ તે જ લેખમાં આગળ જતાં લખે છે; પણ હાલમાં કતપુરે ગામ વિષે લોકામાં દંતકથા ચાલે છે કે ત્યાં કનકાવતી — (અથવા એવું કોઈ બીજું ભજતું નામ) નગરી હતી અને કનિષ્કરાગ્નએ કાઠિયાવાડ આવ્યા પછી ત્યાંથી હતી. આ બાબત વિશે વધારે તપાસ તે સ્થળે કરવા જેવી છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કિનારા ઉપરનાં રાહેરામાંથી જૂમક રાગ્નના સિક્કા પ્રાપ્ત થયા છે, કાઠિયાવાડ માંથી ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ મળેલા છે અને ભાવનગરની આનુબાનુમાંથી પણ પ્રાપ્ત થયેલા છે. વળી ગુપ્તવંશના કુમારગુપ્ત, રંકદગુપ્ત વગેરેના સિક્કાઓ પણ ભાવનગરની આનુબાનુથી મળેલા છે. સંસ્કૃત લેખકે હમણાં જ તે સ્થળમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગુપ્તવંશના બે સિક્કાઓ લેયા છે. તે કદમાં થડુ જ નાના છે અને આકારમાં ગોળ છે. ત્રાંચાની સાથે બીજા કોઈ ધાતુ, મિશ્ર કરીને બનાવવામાં આવ્યા હશે એમ લાગે છે. તેમાંના એક ઉપર કુમારગુપ્તની જમણી આનુએ ભેતી આકૃતિ છે. પાછળના ભાગમાં વચ્ચે ગરુડ છે અને આનુબાનુ ગુપ્ત લિપિમાં લખ્યું છે: “પરમ ભાગવત મહારાજાવિરાજથી કુમારગુપ્ત મહેન્દ્રાદિત્ય:” કુમારગુપ્તનો ઈ. સન પછી ૪૧૩-૪૪૫નો રાજ્યકાળનો સમય ઇતિહાસકારોએ નક્કી કર્યો છે. કુમારગુપ્ત સમુદ્રગુપ્તનો જેવા જ ‘અશ્વમેધ સિક્કાઓ’ પડાવ્યા હતા. તેણે તેના પૂર્વજોએ થનુપધારી, ધોરેસ્વાર, સિંહના શિકારનો દેખાવ, વગેરે આકૃતિઓવાળા સિક્કાઓ ચાલુ રાખ્યા હતા; તેણે વળી લાઘના શિકારનો દેખાવવાળા, તલવારવાળા, દાંડીવાળા, વગેરે સિક્કાઓ ચલાવ્યા હતા.

ગુપ્તવંશ પછીથી વલ્લી વંશના સિક્કાઓ પણ કાઠિયાવાડના આ ભાગની આનુબાનુથી ધણી મળ્યા છે. વળી વલ્લી વંશના કાઠિયાવાડમાંથી જે તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાંમાં હાંચળ વિષે ઉલ્લેખ છે. મોટા ભાગેદરામાંથી મળેલા સંવત ૧૮૩=ઈ. સ. ૫૦૨ના દોણસિંહના તામ્રપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ... ત્રિસમકપ્રામ:” વગેરે લખ્યું છે. વળી ધ્રુવસેન ૧સાના સંવત ૨૦૬=ઈ. સ. ૫૨૫-૨૬૧ના પાલીતાણાના તામ્રપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ

૧ જે કે શ્રી, આચાર્ય ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાઓ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી નથી મળ્યા એમ લખ્યું છે એ ખરું છે, પણ મુખ્ય ગેઝીટીયર (અ. ૧ ભા. ૧)ના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પં. ભગવાનલાલ દન્ડેએ ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાઓ ખાસ કરીને એથોલોલોજિસના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે એટલું અહીં નોંધવું પ્રાપ્ત થાય છે. ડુ. કે. શાસ્ત્રી

મહાકામ્યમે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી તે જ રાગના મંવત્ ૨૦૭ના એક દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં કુક્કટકામ્યમે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે; વળી તે જ રાગના મંવત્ ૨૦૭ના બીજા એક દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...જ્યેષ્ઠાનકામ્યમે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. તે જ રાગના ત્રીજા એક મંવત્ ૨૦૭ના દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...હરિયાનકામ્યમે” વગેરે. વગેરે લખ્યું છે. તેના જ મંવત્ ૨૧૦ના ચોથા દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં...છેદકપદકામ્યમે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી પાલીતાણાના તે જ રાગના મંવત્ ૨૧૦ના પાંચમા દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મદ્રરકામ્યમે” વગેરે, વગેરે લખ્યું છે. વળી તેના જ મંવત્ ૨૧૦ના છઠ્ઠા દાનપત્રમાં “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મદ્રેણિકાકામ્યમે...” વગેરે લખ્યું છે. ધરસેન રાગના મંવત્ ૨૫૬ના દાનપત્રમાં પણ “હસ્તવપ્રાહરણ્યાં મહેશ્વરદાસેનકામ્યમે” વગેરે વગેરે લખ્યું છે. વળી ભાવનગરમાંથી મળેલા સવત્ ૩૦૪ના ધરસેન રાગના દાનપત્રમાં પણ હસ્તવપ્ર વિષે ઉલ્લેખ છે. (જુઓ ૨૧ રા. ગિરિમ્મશકર આચાર્યજી સંપાદિત ઉપર્યુક્ત સંગ્રહ) ભા. ૧૬૦, લેખો નં ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૪૫, ૬૧ વગેરે).

આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે વલ્લભી વરના રાગઓના સમયમાં પણ હસ્તકવચ્ર એક પ્રખ્યાત શહેર હતું. તે હસ્તકવચ્ર—આહરણીનું (જિલ્લાનું) મુખ્ય શહેર હતું. તે જ શહેરમાં એક પ્રખ્યાત શિવાલય—નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હતું કે જેને માટે ઉપર્યુક્ત ૧૬મા લેખમાં નિર્દેષ કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં તે ગામમાં નીલકંઠ મહાદેવનું એક મંદિર છે. ત્યાંના લિંગ ઉપર અલ્પકાલિદીન ખીલણએ ચૂંકો મારી હતી એમ ત્યાંના રહેનારાઓમાં કિંવદંતી ચાલુ છે; અને મુસાફરોને પણ શિવલિંગ ઉપરનો ખડખડો ભાગ તેની નિશાની તરીકે બતાવવામાં આવે છે. આ વિષે આગળ આવશે આ શિવાલયની મામેજ અને બાજુમાં પણ એમ જો મોટાં લિંગો છે. નીલકંઠ મહાદેવથી આશરે એકાદ મંદિર દૂર (પર્વત દેવ) પણ જણીઆ મહાદેવનું એક મોટું લિંગ છે. ગામથી થોડે દૂર લોકો એ પુરાતનકાળની વાતને “ભુખી દેવીની વાવ” તરીકે ઓળખાવે છે. ખીલણ એક કાળા પરચરની વાવને “કાળી વાવ” અને એક વિદ્યામસ્થાનને “કાળી હાટડી” તરીકે ઓળખાવે છે. લોકો કહે છે કે ત્યાં આજણ જૂની જગત હતી વગેરે. હાલખશી થોડે દૂર (આશરે જો મંદિર) અને કાળીયાકંઈ પણ તેટલે જ દૂર બાડી અને યડવા ગામો તરફ જતાં એક નાની નદી છે (ગુદી, કાળીયાકાના પાદરમાં અને હાથબથી જરા દૂર) ત્યાં એક પુસ્તો બાંધ્યો છે તે જ સ્થળે એક ઊંચી ભેખડ છે કે જેમાં નીચેથી પ્યારીકાથી નેવાથી પુરાતની મોટી ઈટોના પાયા, મોટાં માટલા, મોટી ફાડીઓ વગેરે જણાય છે. આ વસ્તુઓ ભેખડની ધાર ઉપર જ હોવાથી ઉપર જવા માટે લેખડે માદમ કર્યું નથી પણ ફક્ત નીચેથી જ ભેખડને મંતોપ માન્યો છે.

ગુજરાતના ચાલુક્યવંશ, ગુર્જરવંશ, રાષ્ટ્રકુટવંશ, ચૌલુક્યવંશ વગેરે વંશોના રાગઓના સમયમાં હસ્તકવચ્રની શું ઋણિતિ હશે તે વિષે લેખકને માહિતી મળી નથી. કમલ દ્વિતીય પ્રવાસે સિક્રાઓ કે ખીજા કાઈ અવશેષો વડે માહિતી મળે તેવો અંશ છે. મદવા પૈમા ને ઈ. મ. ની ૮થી ૧૧મી સત્તાબ્દ સુધીમાં રજપુતાના, માળવા, ગુજરાતમાં ચાલુ દના તે પણ ત્યાંથી મળી શકે તેમ છે.

હાથળમાંથી અને તેની આજુબાજુમાંથી પણ શુજરાતના સ્વતંત્ર સુલ્તાનોના સિક્કાઓ મેળવી શકાય તેમ છે. ગાફરખાનના પિતાએ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને શીરાઝ તખલ્સ તરફથી સાંરું માન મળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૩૯૧માં ગાફરને શુજરાતનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૯૮ની તૈમૂરની ચડાઈ પછી દિલ્હીના બાદશાહો સુબાઓને કાબુમાં રાખી શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૪૦૩ સુધી ગાફર બાદશાહની સાર્વભૌમ સત્તા માન્ય રાખી હતી, પણ ઈ. સ. ૧૪૦૭માં “સુલ્તાન મુજફ્ફરશાહ ૧લો” એવું નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર સુલ્તાન થયો. ગાફરખાન પછી તેનો પૌત્ર અહમદશાહ ૧લો સુલ્તાનતનો માલિક થયો. શુજરાતના સ્વતંત્ર સુલ્તાનો પહેલાં શુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહના સિક્કાઓ ચાલતા હતા. અહીં એક ખીજી દંતકથા (?) તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરવા જે મજબૂતીય છે. ગોલિલવાડના ભાટો અને ચારણોમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે કે ગ્યાસુદ્દીન બલખન કે જેનો રાજ્યકાળ (૧૨૬૬-૧૨૮૬ ઈ. સ.) નો તખલ્સમાં આવ્યો છે તે પાલીતાણા સુધી આવ્યો હતો. માંડવગઢના (હાલના પાલીતાણા સ્ટેટના માંડવી ગામના) તેના સુબાઓ ઉપર તેને સંપૂર્ણ દાબ બેસાડવાની ઇચ્છા હતી તેથી જ તે ત્યાં આવ્યો હતો. તે કદાચ દરિયાકાંઠા તરફ—હાથળ તરફ—પણ ગયો હોય તેમ લેખકે અનુમાન કરે છે કારણ કે તે સ્થળની આજુબાજુમાંથી એક સિક્કો મળેલો છે. તેનું વર્ણન આશરે ૫૫ (૧) ગ્રેન જેટલું હશે. આગલા ભાગમાં ગોળાકારમાં અરબી ભાષામાં “બલખન” એમ લખ્યું છે. તે ગોળાકારની આજુબાજુ નાગરી લિપિમાં ‘શ્રી સુલ્તાન ગ્યાસુદ્દીન એમ લખ્યું છે. પાછળના ભાગમાં અરબી ભાષામાં “અસ સુલ્તાન-ઉલ-આઝમ-ગ્યાસ-ઉલ-દુનીઆવદ્દીન” એમ લખ્યું છે. વળી તેની જ ખીજી એક ઉપર્યુક્ત કિંવદંતીને માટે અહીં ધ્યાન ખેંચુ છું. ઉપર લખ્યું છે કે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ નીલકંઠ મહાદેવ ઉપર ચૂકા મારી હતી. આ કિંવદંતી કદાચ ખરી હોય. લેખકે તે સ્થળની આસપાસથી મળેલા ત્રણ સિક્કાઓ જોયા છે તે ત્રણેય અલ્લાઉદ્દીન મહમદશાહ ખીલજીના છે. તેના રાજ્યકાળનો સમય (ઈ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૧૬) છે.

શુજરાતમાં સ્વતંત્ર સુલ્તાન થઈને નવા સિક્કાઓ પાડનાર ગાફરનો દીકરો તાતારખાન હતો. તે સ્થળ આગળથી અહમદશાહ ૧ લાના (હિજરી સન ૮૧૩-૮૪૬) થોડા સિક્કાઓ જોયા છે તેમાંના અમુક ઉપર ૮૩૨, ૮૪૪, ૮૪૫ હિજરીસન છે. અહમદશાહ ૧લાની અહમદનગરની ટંકશાળ જાણીતી છે. ત્યાર પછી થયેલા મુહમ્મદ ૨મ (હિજરી ૮૪૬-૮૫૫) ના સમયના બે સિક્કાઓ પણ તે જ સ્થળની આજુબાજુ મળેલા જોવામાં આવ્યા છે. તે સિક્કાઓ ઉપર ટંકશાળનું નામ નથી; લેખકને હિજરીસન પણ જડી નથી. ત્યાર પછીથી મહમૂદ ૧ લો (મેગડો) (હિજરીસન ૮૬૩-૯૧૭) થયો તેના ૧૧ સિક્કાઓ લેખકે જોયા છે કે જે તે જ સ્થળની આજુબાજુએથી જ પ્રાપ્ત થયા હતા અને તેમાંના થોડા ઉપર ૮૮૩, ૮૮૭, ૯૦૦, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૧૨, એમ હિજરીસનો લેખકના જોવામાં આવી છે. મહમૂદ મેગડાની અમદાવાદ, મુસ્તફાબાદ, મુહમ્મદાબાદની ટંકશાળો જાણીતી છે. આ ઉપરાંત મુગધના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ યુક્રીઅનમાં થી આચાર્યજીના ગેલેરી આસિસ્ટન્ટ રા. સી. આર. સિંગલે હમણાં જ એક ટંકશાળનું નામ નવીન વાંચ્યું છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે મહમૂદ ૧ લાએ દીવની ટંકશાળમાં પણ સિક્કાઓ પાડાવ્યા હતા. (જુઓ તેમનો લેખ

નામે 'મમ ન્યુ મીન્ટ ટાઉનમ ઓફ મુલતાનમ ઓફ ગુજરાત, ન્યુ મીસ્પેટીક સપ્લીમેન્ટ નં. ૪૫. પ્લેટ નં. ૩૪.)' અવ લેખકે જે રચના મદમ્દ ૧લાના સિક્કાઓ લેવા છે, તેમાં પણ દીવનું નામ વાંચી શકાય છે. દીવની ટકશાળને જાહેરમાં લાવવા માટે રા. મિન્દાલને ખરેખર ધન્યવાદ ધરે છે. વાંચકોને ખબર હશે જ કે દીવ અને હાથખ વચ્ચે દરિયામાં જે વેપાર ચાલુ હોય તેવા પછી મુજદરશાદ ૨ જે (દિગરી મન ૬૧૭-૬૩૨) થયો તેનો ચાંદીનો એક સિક્કો લેખકે તે રચનાની આનુમાનુયોગી પ્રાપ્ત મળેલો જોયો છે. તેના ઉપર દિગરી મન ૬૨૫ છે મુજદર ૨ જાની મુરતશાખાદ, મુદમ્દશાખાની ટકશાળો જાણીતી છે પણ ગ મિન્દાલે હમણા જ પુગ્દાનપુરની ટકશાળનું નામ વાંચ્યું છે (જુઓ તેમનો ઉપર્યુક્ત લેખ) ગ મિન્દાલે તેમના ફેટલોગમાં મુજદર ૨ જાની ચાંદીના મિસ્ક-ઓમાં ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૩૦ ૬૩૧, ૬૩૨, દિગરી મનો વાળા નોંધ્યા છે. (જુઓ તેમનો ફેટલોગ ઓફ ધી કોઈનમ ઈન ધી પ્રિન્ટ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ ઓફ ઈન્ડિયા; ધી મુલ્તાન્સ ઓફ ગુજરાત પૃ. ૬૫, ૬૬, ૬૭) આ લેખકે જે ચાંદીનો મિસ્કો મુજદર ૨ જાનો જોયો છે તેની જ નકલ કલકત્તાના ઈન્ડિયન મ્યુઝીઅમમાં છે પણ ફેર એટલો જ છે કે લખકે જોએલા મિસ્કામાં ૬૨૫ છે જ્યારે ઈ. મ્યુ. ક. નં. ૬૪ વાળા મિસ્કામાં ૬૨૪ છે ટકશાળનું નામ બંનેમાં જડતું નથી.

આ ઉપરાંત તે જ ગ્રંથલે લેખકે મોગલસમ્રાટ અકબરનો કુલુસપિસા જોયા છે તેના ઉપર તેની જુલુમની મન છે. બીજા ચોડા ઉપર ઈલાહી સુન પણ છે. આ ઉપરાંત ઔરંગઝેબના કુલુસ પણ લેખકે તે રચનાની આનુમાયી મળેલા જોયા છે.

આ બધી વિગતો ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે હાથખ અનેક વર્ષો સુધી એક મોટા શહેર અને બહુ તરીકે પ્રખ્યાત ગ્રંથ હશે મંભન છે કે તે ખ્યાતિ કદાચ એકધારી ટકી શકી નહિ હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મોગલોના સમય સુધી તે જાણીતું હોયું જ નહોતું. આ લખુ લેખ લખવામાં ઉપર્યુક્ત જે મંથો અને લેખોનો દ્વિધી ઉપરોળ કરવામાં આવ્યો છે તે મર્વના વિદ્વાન મંપાદકો અને કર્તાઓનો ઉપકાર માતું છે. વળી મારા પરમ મિત્ર અને હિતેચ્છુ રા. ગ. ગિરિમથકર આચાર્ય કે જેઓ ધી પ્રિન્ટ ઓફ વંદમ મ્યુઝીઅમના કુરેટર છે તેમનો, અને તેમના મદદનીશ ગ. ગ. મિન્દાલનો ખાસ આભારી છે. ધન્યવાદ.

લોકચર્યા

શેરથા (તા. કલોલ ખાતે મહેસાણાની)ની આર્થિક તપાસ

(સને ૧૯૩૫)

૪

[અત્યાર સુધીના ત્રણ દસામાં આપણે શેરથા ગામની આવકની વિગતો જોઈ અને કેટલા રકાને નફા કે નુકસાન થાય છે અને તે કેવી રીતે તે જોયું. ત્યારબાદ ખર્ચની વિગતો એક પછી એક લીધી અને દરેકે ખર્ચમાં સંબંધમાં શો સુધારો કરવા યોગ્ય છે અને યઈ શકે એવો છે તે જોયું. હવે કૌટુંબિક સિવાયના બીજા ખર્ચની વિગતો જોઈએ.]

કૌટુંબિક સિવાયનું ખર્ચ

દોરનું ખર્ચ

કપાસિયા રૂ.	૮૭૮૪-૦-૦
ગવાર	૩૩૧૮-૦-૦
ધાસ	૨૦૭૬-૮-૦
ખીજું	૧૮૫૮-૮-૦

ખેતીનું ખર્ચ

ખાતર રૂ.	૪૧૦૫-૦-૦
ખી	૭૬૮-૦-૦
મજૂરી	૧૧૪૧૨-૫-૦
કેસ, ચરત	૩૦૭૧-૮-૦
ઝોળરો	૧૦૬૭-૮-૦
ખીજું	૧૨૬૦૪-૮-૦

રૂ. ૧૬૦૪૦-૦-૦

રૂ. ૩૩૦૮૩-૦-૦

એકંદર ખર્ચનું તારણ

(૨૬૧)

કૌટુંબિક ખર્ચ રૂ.	૧૧૧૫૦૦
દોરનું ખર્ચ	૧૬૦૪૦
ખેતીનું ખર્ચ	૩૩૦૮૩
આજ	૧૫૧૦૦
અવાર્ષિક ખેતીનું	૧૧૧૦૦
,, કુટુંબનું	૧૮૧૬૭

૪૬-૬

૭૧

૧૪૦૭

૬૦૭

૪૬

૧૭૦

રૂ. ૨૨૫૦૦૦

૧૦૦-૦

આગળ જતાવેલા કૌટુંબિક ખર્ચમાં દોરનું અને ખેતીનું ખર્ચ બંનાવેલું તેમાં ફક્ત કુટુંબનાં માણસોના અંગનું ખર્ચ ગણ્યું છે. ખેતી કે દોરનાં ધંધાનું ખર્ચ નથી. નફાનુકસાનની ગણતરી કરવામાં આ બધું ખર્ચ ગણીને નફાનુકસાન આંક આપ્યો છે પરંતુ તેમાં આ ખર્ચ લુહું જતાયું નથી. આ બધું ખર્ચ ગણતાં જે વાં ખે. યે. નફાનુકસાન છે.

કુટુંબનું, વાર્ષિક અવાર્ષિક એકંદર ખર્ચ ગણતાં તેનો દિરસો કુલ ખર્ચમાં કે થાય છે. બાકીનો કે દોર અને ખેતી ખાતે રહે છે. અવાર્ષિક ખર્ચના ૧૭ ટકા જવા દઈએ તો પણ બાકીનું કુટુંબ ખર્ચ, એકંદર ખર્ચના અડધા કરતાં ઓછું નથી. બાકીનો ખોળે પણ પ્રમાણમાં ધણો વધારે છે.

કપાસિયા

કપાસિયા બધા બહારગામથી આવે છે. ઘેર લોહવાનું દાખલ થાય તો સારા કપાસિયા અને બી મળે. પણ અત્યારના ચરખા ઉપર રોજનું એક મણ પીસાય તે સગવડભર્યું નથી, એમ ખેડૂતો કહે છે. પચાસ સો મણ કપાસ પીસતાં પાર ન આવે અને ગોસમ વીતી જાય. તેને બદલે રોજનું ૧૦ મણ પીસાય અને પછથી ચણાવી શકાય એવો ચરખામાં સુધારો થાય તો એવા ચરખા ચાલે અને કપાસિયા કાદીને જ લોકો રૂ. વેચે. આટલો સુધારો થઈ શકે તો ગામને બધા કપાસિયા લગભગ મફત પડે અને સારા મળે. લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ના કપાસિયા આવતા બધ થાય.

પણ અત્યારના ચરખા ઉપર પણ જિનની સરખામણીમાં બહુ ઓછું કામ ભીતરતું નથી. કપાસ બધો ઘેર લોહવા માટે અનુકૂળતા ન હોય તો, મજૂરી આપીને દાઢે લોહાવે, તોપણ ખેડૂતને નુકશાન નથી તે નીચેનો હિસાબ બતાવે છે:

૧૦૦ મણ કપાસના આવક-ખર્ચનો હિસાબ

કપાસ વેચવાથી આવક	રૂ.
૧૦૦ મણ કપાસના દર રૂ. ૫ લેખે	૫૦૦-૦-૦
દલાલી, ધરમાદા અને ખેંચામણ મળુના ૦)ના x ૧૦૦	૧૫-૧૦-૦
	૪૮૪-૧-૦

૩ વેચવાથી આવક

૩૮ મણ રૂના દર રૂ. ૧૨ લેખે	૪૫૬-૦-૦
૬૦ મણ કપાસિયા દર રૂ. ૧૧	૬૭-૮-૦
	૫૨૩-૮-૦

૩ બનાવવાનું ખર્ચ

ચરખે લોહામણ ૦૧x૧૦૦	૨૫-૦-૦	}	૫૦-૦-૦
ચરખાનો ધમારો ૦)૦૧x૧૦૦	૩-૨-૦		
ખેંચામણ ૦) x ૩૮	૨-૬-૦		
દલાલી વગેરે ૦) x ૩૮	૪-૧૨-૦		
ધમાદા ૦)૦૧ x ૩૮	૦-૬-૬		
પાકી ગાંસડી બંધામણ	૧૪-૦-૦	}	૪૮-૧૩-૬
	૪૮-૧૩-૬		
	આશરે ૫૦-૦-૦		

ઉપરના આંકડાઓમાં થોડા ઘણા ભાવમાં ફેર હોય તો પણ જે વધારો જણાય છે તે કદાચ ન રહે; પણ નુકશાન તો ન આવે. ઉપરાંત હાથે લોઢેલા રૂનો અને કપાસિયાનો બગરભાવ રાખ્યો છે તે કરતાં કંઈક વધારે છીપજે. આ રીતે ગણતાં, મણુના ચાર આના ચરખા ઉપર લોઢાવવાની મજૂરી આપવાથી પણ બગરભાવે નુકશાન નથી. થોડું પોતે લોઢી લે કે પોતાના ગાડામાં માલ ખેંચી ગય તો અચત વધારે થાય.

ગામમાં કુલ ૧૫૦૦ વીધાં કપાસની ખેતી છે. તેનો લગભગ ૧૨,૦૦૦ મણુ કપાસ ઊતરે. કપાસની મોસમ ત્રણ માસ ચાલે. તે દરમિયાનમાં રાજનું ૧૫૦ મણુ લોઢી ચકાવે તો જિનમાં લોઢાવવાની જરૂર ન પડે. ૨૦૦ ચરખા ચાલતા હોય તો આ કામ સહેજે થઈ શકે.

કપાસ જિનમાં લોઢાવે તો તેનું આવક-ખર્ચ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

આવક

૩૮ મણુ રૂના દર રૂ. ૧૨ લેખે

રૂ. ૪૫૬-૦-૦

૬૦ મણુ કપાસિયાના દર રૂ. ૧૦૨

૬૭-૮-૦

૫૫૩-૮-૦

ખર્ચ

જિનમાં લોઢામણ

૦)૬ × ૧૦૦

૧૮-૧૨-૦

ખેંચામણ

૦)૮ × ૧૦૦

૬-૪-૦

દલાલી વગેરે

૦)૨ × ૩૮

૪-૧૨-૦

ધર્મોદા

૦)૦૧ × ૩૮

૦-૬-૬

પાકી ગાંસડી બંધામણ

૧૪-૦-૦

૪૪-૫-૬

(આશરે ૪૪-૦-૦)

૫૦૬-૮-૦

આ હિસાબ પ્રમાણે જિનમાં લોઢાવવાથી મજૂરીના ખર્ચમાં ખાસ ફેર પડતો નથી. આ ગામમાં સામાન્ય રીતે મજૂરીનો દર ચાર આનાથી વધુ નથી. ત્યારે લોઢા ચરખા કેમ ચલાવતા નથી અથવા કપાસ વેચવાને બદલે કે કરીને કેમ વેચતા નથી તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. આનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ જણાયાં છે:—

૧ કપાસ વેચે એટલે તુરત પૈસા હાથમાં આવે. કે કરીને વેચતાં મુઘી ગાહ જોવી ન પડે.

૨ રૂના ભાવ ઊતરી ગય તો નુકશાન થાય.

૩ એકલ દોકલ ખેડૂતને કે કરીને વેચવામાં ધણી અગવડો છે.

૪ કે ભેળું કરીને વેચતાં મુઘી અકસ્માતનો ભાવ રહે.

કે વેચવામાં નડતી ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય તે માટે, કપાસની પેઠે, ગામમાંથી સીધું કે વંપારીઓ ખરીદે એવી સગવડ થવી જોઈએ અથવા ખેડૂતોએ એકત્ર થઈને આ વ્યવસ્થા હાથમાં લેવી જોઈએ. જોખમ ઓછું થાય અને જરૂરિયાત કામ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત જણાય છે કે ગામમાં ૨૦૦ ચરખા ચાલે તો ગામનો કપાસ ગામમાં જ લોઢાવવાની જરૂર નથી. થઈ શકે. લોકોને રાજના ચાર આના મજૂરીના આપી શકાય.

અત્યારના ચરખા ઉપર રોજનું ૧૧ મણુ પંચુ પીલી શકાય છે. તે મુજબ જે વધારે પોલે તેને વધારે મજૂરી મળે. આ કામ હાલમાં નવું હોવાથી લોકો જલદી ઉપાડી લે નહિ. પરંતુ તે ચાલતી ધરેડમાં બંધ બેસે એવું છે. એટલે ચાલુ મજૂરીના દરે પૈસા મળે તેા લોકો ઉપાડી લે. આ રીતે અત્યારના જમાનામાં મંચાની હરોફાઈમાં લોકોને મજૂરી આપવાનું આ ધણું સાદું સાધન છે તેથી લોકોને મજૂરી મળે તે ઉપરાંત ખેડૂતોને સારા કંપોસિંગ મળે, કંઈક વધુ આવક થાય અને વ્યવસ્થા કરવાની કેળવણી પણ મળે. બરાબર વ્યવસ્થા થાય તો ફાલ ઉતરે તેમ એની વ્યવસ્થા થતી રહે. મોગમ વીતી જવાનો ભય રહે નહિ. તેથી અત્યારના સંજોગમાં ખેડૂતો પોતાનાંથી બને તેટલું પોતે પીલી લે અને બાકીનું મજૂરી આપીને હાથે પીલાવે તે ઇચ્છે છે. ચરખો સુધારવાની આશા રાખી બેસેવું તે કરતાં જે છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવાથી અત્યારના સંજોગમાં પણ ધણો લાભ થાય તેમ છે. દળવા ખાંડવાના મંચાની સરખામણીમાં ઘટ્ટો અને સાંભિલાની મજૂરી મોંઘી પડે છે, તેવું હાથચરખાના સગવડમાં બહુ નથી; એટલે ખેડૂતોએ, અત્યારના ચરખાનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ એનો ઉપયોગ કરવામાં બગ્ગરભાવે નુકશાન નથી એમ ઉપરનો હિસાબ બતાવે છે હા—એટલું ખરું કે છુટોછવાયો ખેડૂત આ કરવા બંધ તો ધણી અગવડો પડે. ખેડૂતોએ કે ગામે સંગઠિત થઈને આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ.

ઢાર અને ખેતીનું ઇતર

ગધાર ગામમાં થાય છે. ખૂટતો આશરે રૂ. ૩૦૦૦ નો બહારથી લાવવો પડે. ગાડાં ગામના સુચાર કરતા નથી તે મેંજથી લાવે છે. કોસના અંદાજે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ગામના ચમારોને જ મળે છે એમજોરો દીપાવવા માટે ધણા બહારગામ જાય છે. ગામના લવારની કાઢમાં સગવડ થાય તો કોઈ બહારગામ જવાનું પસંદ ન કરે. પણ જૂના કેટલાક કામ કરવાના રિવાજોને લીધે અગ્ગરસ મેળ ખાતો નથી. તેમાં સુધારો થાય તો બસને સગવડ થાય.

ખાતર

ઢોગનું ખાતર લોકો સુધરે છે. પરંતુ મનુષ્યના મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ ઓછો થાય છે. ગામની વચ્ચેના સુંદર ચોકનો અડધો ભાગ તો આવા મળથી ગંદો જ રહે છે. કૂના, નળાવ, હિર.વ. અને શેષ, મુંગંધી, એફડે, ત્રિશતિ, બીલ્ડ, ગામોના, ભેળી, આગાન્ય છે પણ આ ગામ બીજી કેટલીક બાબતોમાં આગળ છે તેમ ગામ પચાયત મારફત શૈયના પ્રક્રિયા નિકાલ કરે તો બીજાને દાખલો મળે. આનુબાનુનાં ખેતરોમાં ખાડા ખોદીને ફરતાં કાચાં જાનરુ રાખવાની વ્યવસ્થા કરે કે ગામ પંચાયત, છૂટી જમીનમાં ખાઈઓ ખોદાવીને કાચાં જાનરુ મૂકાવે. તેના ખાતરની દર વરસે હરાજ થાય તો ગામ પંચાયતને કંઈક આવક પણ થાય અને સરવાળે જાનરુ વગેરેનું ખરચ માથે ન પડે, આ દિશામાં પહેલ થાય તો અનુભવથી તેનો રસ્તો નીકળે.

ખેડૂત સિંચાવની કોમોની રિથંતિ.

કુંભાર

૨૫ ઘર છે. રાંધવાનાં વાસણ અને ઘડા જેવો વાસણ બનાવે છે. ઇંટાં પાડે છે. મોટાં વાસણ નથી બનાવતા, કારણ અહીંની માટી અનુકૂળ નથી. કાચી કોડીઓ પહેલાં થતી પણ હવે નથી બનેતી. એક ડોસી પહેલાં કરતાં. બીજાને આવડતું નથી. નવું કાંઈ શીખ્યું નથી. મળિયાં, ઘરાપી હોય ત્યારે પાડે છે, પણ બહારના કારીગર બોલાવીને

પાડાવે છે. અહીં કામને આવડતું નથી. નવું કોઈ શીખતું નથી. અહીંથી બહાર ઈંટા પાડવા મજૂરીએ જાય છે અને બહારના અહીં પણ આવે છે. અહીંના માણસો બહાર કામમાં ગોકાવાયા હોય એટલે તે જ કામ માટે બહારના માણસોને લાવવા પડે. બહાર એકધારું કામ થાય અને કામ કરે એટલે રોકડા પૈસા હાથમાં આવે એટલે બહાર ગયેલા માણસો કામ છોડીને આવે પણ નહિ. ધણુખરાને થોડી થોડી ખેતી છે. દોર પણ રાખે છે. કેટલાકે ઘરે ચણવાનું કામ કરે છે.

ઈંટા પાડવા માટે સરકાર તરફથી નિયમ ચણેલી જમીન હતી તે હવે ખલાસ થઈ ગઈ છે તેથી ભાડે જમીન લઈ તેમાં ઈંટા પાડે છે.

માટીનાં વાસણુ, દરેક ધરની ચાલુ જરૂરિયાતની વસ્તુ હોઈ તે જો બધાં ગામમાં થાય તો લગભગ રૂ. ૧૦૦૦નો માલ ખર્ચે. પરંતુ માટી અનુકૂળ નહિ હોવાથી તેનો ઉપાય નથી. નળિયાંનો વપરાશ ઘટ્યો છે તે વપરાશ ચાલુ રહે તો પણ, નથી આવડતું તે શીખીને તૈયાર થાય કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. આવી સ્થિતિમાં. નળિયાંની બનાવટમાં સુધારો કરીને પતરાંનો ગરજ સારે એવી રીતે તૈયાર કરાવવાનો પ્રશ્ન ધધારે મુસ્કેલ છે. છતાં કોઈ જગ્યાએ એનો નમૂનો નક્કી થાય તો ધીમે ધીમે પ્રયત્નપૂર્વક દાખલ કરી શકાય. આ લોકો પોતાની મેળે જલદીથી નો ઉપાડી નજ લે. અહીંના કુંભારોને કામની બહુ તાણુ નથી. ગામમાં નહિ તો બહારગામ અવારનવાર કામ મેળવી લે છે. નળિયાં, કોડીઓ અને માટીનાં વાસણુને બદલે અનુક્રમે પરદેશી પતરાં, ડબ્બા અને ધાતુનાં વાસણુ દાખલ થવાથી, આ કામનાં આવકનાં સાધનોમાં મોટો કાપ મૂકાયો છે. છતાં ઈંટાનો ધંધો હજી જોમો છે. ધરોના વાંધકામને અંગે પણ કામ મળે છે એટલે અહીંના લોકોની કામ માટે ખૂબ નથી. કોડીઓ અને વાસણુનો ધંધો તો અહીં મૂળથી જ મંદો છે.

દરજી

૨ ધર છે. ધરાકીમાં વાર્ષિક દોહથી બે મણુ અનાજ મળે છે. ઉપરાંત સંચો શીવડાવે તો ધરાકે અર્ધાં સિલાઈના પૈસા આવે. સાદાં કપડાં સીવી શકે છે. સુધરેલી ઠબનાં આવડતાં નથી, તેથી લોકો બહારગામ ધણુ શીવડાવે છે અને તેમાં લગભગ ૬૦૦ રૂપિયા જાય છે. તેમની પાસે જમીન નથી એટલે દોર રાખી રાકતા નથી. સંચો રાખે છે તેને સુધારવાનું, વાર્ષિક ખર્ચ આચારે પંદર રૂપિયા આવે છે.

બધા કારીગરોના ધંધામાં, નવા જમાનાની અસરથી દરજીને નુકશાન થયું નથી. તેમાં પરદેશની ને સંચાની હરીફાઈ નડી નથી. ઊલટું ફેરાને લીધે હોંશિયાર દરજીઓની કમાણી વધી છે. શીવવાના સંચામાં પૈસા પરદેશ જાય છે તે ખરું, પણ તે દાલ રોકી શકાય તેમ નથી. તેવા સંચા દેશમાં તૈયાર થવા જોઈએ. અહીંના દરજી નવું કામ શીખી લે તો વધારે કમાણી કરવા અવકાશ છે. તેમને થોડી જમીન હોય તો દોર રાખી શકે, અને તેમને ધોદ્ધની મુસ્કેલી ન નડે. ગામડામાં જેમને જમીન છે તે જમીનના ખર્ચથી કંટાળે છે પરંતુ આવા કારીગર લોકોને થોડી જમીન હોય તો સગવડરૂપ છે.

સુધાર

૮ ધર છે. ધરાકતા બે મણુ દાણા મળે છે. રોજીએ કામ મળે તો રોજનો રૂ. ૧૩ મળે. રોજીએ કામ વરમમાં ત્રણેક માસ મળે. કેટલાક અવારનવાર બહારગામ કામ કરે છે. સુધારીનાં આગવરોમાં—દરસીનું પાનું, રંધાનું પાનું, ફેટ, હથોડી, ગિરમીટ, લોદાનો

કાટખૂણા અને કરવતી પરદેશી દાખલ થયાં છે. વાંસલો, સારડી અને વીધણાં લુહારની બનાવટનાં વપરાય છે, તે અમદાવાદમાં બનાવે છે. લુહારની બનાવટનાં પાનાં ચાલે પણ વારંવાર ઘસવાં પડે. પરદેશી પાનાં તૂટી જાય તો સુધરતાં નથી. નકામાં જાય છે. પણ જલદી તૂટતાં નથી એટલે વાપરવામાં મોંઘાં નથી પડતાં અને કામ સારું થાય છે. બધે હવે એ જ વપરાય છે. ફરસીનું મોટું પાનું અહીં થતું નથી.

અહીંના સુધાર ગાડાં બનાવતા નથી. તે જો બનાવવાનું શીખી લે તો થોડી કાંચમની આવક વધે. ગામમાં ૭૧ ગાડાં છે તેના કામમાથી વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩૦૦ મળી શકે.

લુહાર

પરદેશી માલની હરીફાઈની અસર તળે આવેલા કારીગરોમાં લુહાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પરદેશી તૈયાર લોખંડનો માલ દાખલ થવાથી લુહારની ધમણ લગભગ અટકી પડી છે. ચોમાસાનું પરચુરણ કામ કરીને આખું વરસ લગભગ કામ વગરના જ રહેવું પડે એવી સ્થિતિ છે. પહેલાં ૯ ઘર હતાં તેમાંથી અત્યારે ૧ ઘર કામ કરે છે. તેને પણ પૂરતું કામ મળતું નથી. બ્રાહ્મણનાં ઘરોવાળા મિલોમાં કે ખીજે નોકરીઓ કરે છે. લુહારને વારસામાં મળેલી આવડતને લીધે તેઓ ઇજ્જતેરી કામમાં જલદી પ્રવેશ કરી શકે છે એટલે તે કામમાં ઘણા ગોઠવાય છે પરંતુ તેમનો મૂળ ધંધો તો મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં છે. ધરના બાંધકામને અંગેની અને ખીજ સામાન્ય વપરાશની લગભગ બધી ચીજો તૈયાર કરવાનો ધંધો પડી ભાંગ્યો છે. લોઢાં ટીપાવવાનું કામ ચોમાસામાં ચાલે તે પણ ફરતાં લવારિયાં સસ્તું કરતાં હોવાથી, ઓછું થયું છે આ કામ કરાવવાની ગામમાં મગવડ મળે તો લોકો ચોમાસામાં ચાલીને બહારગામ ન જાય. એટલે અરસપરસ સગવડ સાચવી લેવી જોઈએ.

લુહારને ધરાકના બે મણુ દાણા મળે છે. તેનાં ઓગરોમાં પરદેશી તરવ દાખલ થયું નથી.

લુહાર, ક્લાઈ અને રેણુ કામ પણ કરી શકે. તેમ જ નાના પાયા ઉપર ચપ્પુ, સૂડી, કાતર સારાં પાણીવાળાં તૈયાર કરે તો હરીફાઈમાં બહુ વાંધો ન આવે. દેશી અસ્થાની તો કાંચમની જૂમ છે. તેને સુધારીને વધારે અનુકૂળ નખૂનો તૈયાર થાય તો પ્રચાર થાય તેમ છે. આ જમાનામાં લોકો તરફથી ઉત્તેજન પણ મળે. શિથિલતા છોડીને કામકાજમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર થાય તો ધંધામાં થોડી રાહત સહેજે મળે. આ કામને ખીજું નવું શું કામ આપી શકાય તે બાબતમાં વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ઘાંચી

૨ ઘર છે. તલ પોતાના પીલે છે. ડોળિયું, કણ્ઠિયું, રાયણિયું અને એરંડિયું કાઢી પીલાવે તો પીલે. ડબ્બાનું સસ્તું લોકો માગે અને ઘાણીનું સારું પણ મોંઘું પડે એટલે પોતે ડબ્બાનું તેલ, એરંડિયું પણ લાવીને વેચે છે. દુકાનોવાળા પણ ડબ્બા લાવીને વેચે છે. કેટલોક ઊંચારસદના ઘાંચીનું આવે છે. લાવનગરી મગફળીનું તેલ દાખલ થયા પછી ચોખ્ખા તેલનો વપરાશ ઘણો ઘટી ગયો છે. જુદી જુદી જાતના કામને અંગે ઘાણીની ખરાબત ઓછીવત્તી પડે છે. પોતાનો માલ લાવીને પીલે તે કરતાં મજૂરીથી પીલી આપવામાં સુગમતા વધારે છે. જૂનાં કુલ્લાને બદલે પતરાંના ડબ્બા દાખલ થયા, તે સિવાય આ ધંધામાં પરદેશી તરવ દાખલ થયું નથી. ખોજ વેપારીઓ લાઈ જાય છે. ઘણો દોરને ખવડાયામાં વપરાય છે.

લોકો એરંડા અને તલ પીલાવે તથા ડબ્બાના દલકા તેલને બદલે ચોખ્ખું તેલ વાપરવાનું શરૂ કર્યું તો ઘાંચીનું કામ ખરાબર ચાલે. અત્યારે એ તલ પીલે છે પણ તે તેલનો ઉત્પાદક

રહેવાને બદલે, તેલનો વેપારી થતો જાય છે. એરિયાનો તો એ વેપારી જ થઈ ગયો છે. મગફળી ઘાણીમાં પીલી શકાતી નથી એટલે તે પીલવાનું કામ ધાંચી કરી શકે તેમ નથી. કંબુજિયું, લીમોજિયું, ડાળિયું, રાયણિયું અને કાપરેલ પીલવાનો ધંધો વધે તો કામમાં પૂર્તિ થાય. ડાળિયું સાણમાં ઘણું વપરાય છે પણ ડાળો આ તરફ બહુ મળતી નથી અને તે પીલવામાં માણસ તથા બળદને ઘણું ન્જેર પડે છે. એકંદરે ભેતો તેલ એકલાનો જ ધંધો મિલનાં માલની હરીફાઈમાં ધાંચી માટે ઉત્તમ છે. લોકો સારા તેલની કદર કરતાં ધાંચાં અને ધાંચી ટૂંકી વેપારી દૃષ્ટિ ન રાખતાં પોતાના માલની શાખ જમાવવાની દૃષ્ટિ રાખે તો આ ફેરફાર મુશ્કેલ નથી. ધાંચીને જો પોતાનો ભાંગતો ધંધો ટકાવી રાખવો હોય તો કાઈ ધાંચીને ત્યાં ડાળાનું તેલ ન જ વેચાય એવો એ કામ તરફથી સાર્વત્રિક નિયમ થવો જોઈએ.

ભંગી

૨૦ ધર છે. ગામની સાફસુશીનું અને ટોપલા તથા હિઠાણીઓ કરવાનું કામ કરે છે. ચોમાસામાં ખેતરામાં મજૂરી કરે છે. સાફસુશી પેટે બધાની વચ્ચે સરકારી ૪ વીધાં જમીન છે. ઉપરાંત માસિક રૂ. ૧૫ રોકડા મળે છે. જમીનનું પૂરું મહેસુલ ભરે છે. તેઓ ટોપલાનું કામ કરે છે અને તે સારું ચાલે છે. ગામની ટોપલાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા ઉપરાંત અમદાવાદ, હાંવારસદ, અને આજુબાજુનાં ગામડાંમાં જઈને વેચી આવે છે. ગામમાં કુટુંબદીક તેર આનાના દરવરસે ખપે છે. ફરેક વરસ પહેલાં ધરદીક ૧૦ રોર દાણા, સાફસુશીના કામ માટે મળતા તે હવે મળતા નથી. 'સરકારી પગાર ખાય છે' એમ કહી લોકોએ આપવા બંધ કર્યા છે.

રખારી

૮ ધર છે. દોર ચારવાનો અને ઉછેરવાનો મૂળ ધંધો કરે છે. દોર ચારવા માટે ગાયરની મુશ્કેલી વધી છે એટલે દોર ઝોછાં રાખે છે. બધાંનાં મળી ૪૬ ગાયો, ૮ બેસો, ૬૯ બકરાં અને ૪ ઘેટાં છે. ધી વેપારી લઈ જાય છે અથવા ઝેરાં, અમદાવાદ પોળોમાં જઈને વેચી આવે છે. દૂધ ચોમાસા સિવાય ભરતા નથી. ચોખ્ખું ગાયનું ધી જુદું કરતાં નથી કારણ જુદું વસોવવાની મુશ્કેલી પડે અને જુદું ખાસ કાઈ લેતા નથી. બેસો વધારે રાખતા નથી કારણકે ગાયો ગમે ત્યાં ચરી ખાય પરંતુ બેસોને ઘેર ખવડાવવું પડે. તેઓ વધારે દોર રાખે છે પરંતુ આખલો કે પાડો રાખતા નથી, તેમ બળદ કરતા નથી.

ગાયરની મુશ્કેલી એ ફરેક ગામનો સામાન્ય પ્રશ્ન છે. તેનો ઉકેલ આવ્યા વિના રખારીનો ધંધો પહેલાંની માફક ચાલે તેમ નથી. પણ કેટલાક સુધારા તો તેઓ જાતે કરી શકે એવા છે. ખાતર ખાડામાં સારી રીતે સંધરે, સારા સાંઢ રાખે, અને રેલ્લા ઉછેરે તથા ચોખ્ખા ધીદૂધની શાખ જમાવે તો અત્યારની રિયલિટમાં જ કમાણીમાં થોડો વધારો કરી શકે. પણ તેઓ પણ બીજા લોકોની પેઠે ફેરફાર નહિ કરવાના રાગથી પીડાય છે. રેલ્લા ઉછેરવામાં અંધર્મ સમજે છે અને બીજું ઉપાડી લેવાની વૃત્તિ નથી.

રાવળ

૧૦ ધર છે. શાકભાજી વેચવાનું અને માલ ખેંચવાનું કામ કરે છે. દોલ પણ વગાડે છે. ગધેડાં અને હાંટ રાખે છે. શાકભાજીની કાઈને વાડી નથી. વ્યાજે પૈસા લાવી રોકડેથી

શાકભાજી લાવીને વેચે છે એટલે એ ધંધામાં કસ નથી. શાકભાજી દાણાને બદલે વેચે જે દાણા આવે તેમાંથી ખાપ અને વધારાના વેચીને ફેવામાં ભરે. ટાકડા પૈસા લેવા જતાં, પાંત્રીસ ટકા જેટલા બ્યાજના બોમ્બમાં ફસાય અને અનાજ વેચવા જતાં ઝોછો ભાવ લીપજે; એટલે ન છૂટકે આ ધંધો કરે છે. માલ ખેંચવોનો ધંધો, મોટર થયા પછી માર આપી રહ્યો છે. નવું કામ મળતું નથી તેમની પાસે જમીન નથી અને દુકાણું દેાર પણ નથી. તેમને માટે પરચૂરણ મજૂરી સિવાય બીજો ધંધો રહેતો નથી તેઓ બીજું કંયું કામ ઉપાડી શકે તેનો વધુ વિચાર થવો જોઈએ.

વાળેદ

૪ ધર છે. ધરાકના વરસે ૧ મણ ફાણા મળે છે. અહીં વપરાતાં માધનોમાં સંચો, કાતર અને કાસકો પરદેશી દાખલ થયા છે સાણુનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને પેથાપુર, કડી કે અમદાવાદના દેશી અસ્ત્રા વાપરે છે. તે અસ્ત્રાની કિંમત ફક્ત ચાર આના છે પણ પંદર પંદર દિવસે એક આનો આપીને ઉતરાવવો પડે. કામ પહેલાંની માફક મળે છે, પરંતુ સૂચ્યા વગેરેનું ખર્ચ વધ્યા છતાં આવકમાં વધારો થયો નથી. જમાનાની જરૂરિયાતો વધી છતાં આવક એની એ રહી. ફાણા પૂરતા મળે છે એટલે ખાવાનું દુઃખ નથી જે મીળે શકેથી લાવવી પડે તેમાં પૈમાની અગવડ પડે. ધરાકનું આવેલું અનાજ વેચીને શકડા પૈસા કરી લે. અવારનવાર શહેરોમાં કામે જાય અને કમાઈ લાવે તેનો પણ ઉમેરો થાય. ફરક થરને થોડી પોતાની જમીન છે અને ઢેર રાખે છે.

મોચી

૩ ધર છે. મોટે ભાગે ગામના ચમારનાં ચામડાંમાંથી જોડા થીવે છે. સચો, ફૂદડીઓ, કાલજુદ, હથોડી અને પકડ પરદેશી વાપરે છે. ગામમાં લાંબે શીવંલા જોડા જ મોટે ભાગે વધરાય છે. બહાર ગામ કામ બહુ જતું નથી એટલે કામની ફરિયાદ નથી. સચા સમાજ-કામમાં વરસે ૩. ૨૫ લગભગ જાય છે. સચામાં અને કાલજુદમાં મૂડી શકવી પડે છે. ચામડાના કચરાનો કંઈ ઉપયોગ થતો નથી.

મોચીની અત્યારે જેવી સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિ ગામડાંમાં પહેલાં લગભગ બધા કારી-ગરોની હતી, એમ કહી શકાય. તે વખતમા કારીગરોને કામ મળતું અને હરીફાઈની ધગાલ વિના પ્રમાણિકપણે મજૂરી કરી શકતા. તીવ્ર હરીફાઈ નહિ, તેમ પૈસાના ઢગલા કરવાનો અવકાશ નહિ. હવેલાં ન કરી શકે પણ સામાન્ય રીતે 'ખાધેપીધે' સુખી રહે. મૂડીદારો અને શ્રવલેણ હરીફાઈનો અભાવ હતો. અત્યારના યુગમાં તો મારો પાડોશી મારા પર ચડી એસેશે એવી હંમેશાં બીક રહે છે હું પાછળ તો નહિ પડી જઈ એવો વિચાર કરવો પડે છે. અને તેથી પોતાની સુખ અને સ્થિતિને બોગે, ખાવાપીવાને માટે પણ કાંઈક મારવાં પડે છે, કેટલાકને આખા દિવસમાં બહુ જ ઝોછું કામ હોય છે; કેટલાક ખાઈખાઈને રાગ જ વધારે છે, ત્યારે કેટલાકનું મજૂરી કરવા છતાં પૂરું ચેટ ભરાતું નથી. પહેલાંની ગ્રામ વ્યવસ્થામાં આવું દુઃખ નહોતું.

[આલુ]

વિહસદાસ મગનલાલ કોશરી

જિ.

અવેરલાઈ પુરુષોત્તમદાસ પરેલ

ભારતીય અગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન

દરિદ્ર ભટ્ટ

ભારતીય અગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન કેટલું મહત્વનું છે તે ખતાવવા મેં ગયા લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે આ સંશોધન કઈ રીતે થઈ શકે તે ખતાવવા આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંશોધનના બે ભાગ છે :—(૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય; (૨) આકાશીય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ સ્થાન સાથે મુદ્દમ રીતે મળી રહે એવાં ગણિતવાળા પુસ્તકની રચના.

આમાંથી (૧) ની ચર્ચા ખૂબ લંબાણવાળી હોવાથી તેને પછીથી લઈશું. (૨) ની ચર્ચા ખૂબ ટૂંકી હોવાથી પહેલી લખાવે. મુદ્દમ ગણિતનાં પુસ્તકો આપણામાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રસાર થયો ત્યાર પછી એટલે છેલ્લાં ૭૫ વર્ષમાં જ થયો છે, પણ તેટલા વખતમાં આ દિશામાં સંતોષકારક કામ થયું છે. મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથકારો અને તેમનાં ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) આ પ્રવૃત્તિના આદિપુરુષ, લો. મા. તિલક મહારાજનાં ગણિતશુરુ અને ટેમ્પ્લ કોલેજનાં ગણિતના પ્રોફેસર સ્વ. કેરોપન હનેનું ખતાવેલું 'મહાસાધન કોષ્ટક' નામનું પુસ્તક એ આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

(૨) સ્વ. વ્યંકરેશ આપણું કેતકરનાં ખતાવેલાં 'લોપતિર્ગણિત,' 'કેતકી,' 'મરાઠી ગ્રંથગણિત' અને 'નક્ષત્રવિજ્ઞાન.'

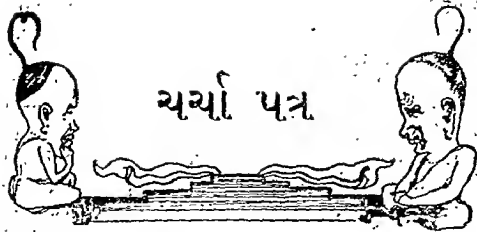
(૩) શ્રી. કેશવ લંકમણ દેવરી ફ્રેન્ચ 'કેરુલુકપદના' અને 'પંચાંગચંદ્રિકા.'

(૪) સ્વ. ગોવિંદ મહાશિવ આપ્ટે ફ્રેન્ચ 'સર્વાનન્દકરણ' અને 'પંચાંગ ચિંતામણિ.'

(૫) શ્રી. શિવરામ ગણપતરાવ પવાર ફ્રેન્ચ 'કેરુલુકમુદ્રા.'

આ ગ્રંથકારોનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ છે અને આ ઉપરાંત ખીજાં ગ્રંથકારો પણ છે; માત્ર ઘોડાં મુખ્ય પુસ્તકોનાં નામ ઉપર આપ્યાં છે. આમાંથી કોઈ પણ પુસ્તકની મદદથી મુદ્દમ ગણિત કરી શકાશે અને તે આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેશે. મુદ્દરાતી ભાષામાં આ દિશામાં અત્યાર સુધી પ્રયત્ન થયો નહોતો, પણ છેલ્લાં અણ્ણચાર વર્ષથી 'અગોળગણિત' નામે પુસ્તક ઉપાધવું મેં શરૂ કર્યું છે અને તેના ચાર ભાગે છપાઈ ગયા છે. કુલ દસ ભાગમાં આ પુસ્તક પૂરું થશે અને તેમ સંતાં પાંચજ વર્ષે ખીજાં ભાગશે. આ પુસ્તકની મદદથી પણ આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેતું ગણિત કરી શકાશે.

આમ, જો આપણા નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનિર્ણયનો નિર્ણય થાય, તો તે બિંદુથી ૦ અંશ ગણીને ઉપરના કોઈ પણ પુસ્તકના ગણિતથી આકાશ સાથે ખરાબર મળી રહેતું પંચાંગ આપણે ખતાવી શકીએ અને એ રીતે ભારતીય અગોળગણિતનું સંશોધન અંતર્ણ થાય.

ચર્ચા પત્ર

મુરબી શ્રી લંચી,

પ્રસ્થાન ના માગશરના એકમાં છપાયેલું ભાઈશ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહનું વિજ્ઞાન વિષયક ચર્ચાપત્ર વિજ્ઞાનમાં રેસ લેતા બધા જ ગુજરાતી ભાઈઓ માટે ઉપયોગી છે. એમ મારું માનવું છે. જર્મન, ફ્રેન્ચ, રશિયન, ઇંગ્લિશ, સ્પેનિશ, જાપાનિઝ, અમેરિકન વગેરે પ્રજાઓ એવારે વિજ્ઞાનમાં આટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે તેમાં મુખ્ય કાળો તે દરેક પ્રજાની સ્વભાષામાં થોડાંબધ પ્રકટ થતા વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યનો જ છે. દિલ્હીમાં આની અછત હોવાથી વિજ્ઞાનની દોડમાં દિલ પછાત રહી ગયું છે.

એક ખાદુ રસાયણ, વૈદક, શૂનર, જ્યોતિષ, ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ, ખીજગણિત વગેરે શાસ્ત્રોનું એવિકસિત દયાવાળું વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પડી રહ્યું છે અને ખીજ ખાદુએ સોળે કળાએ ખીજી જાણના વિજ્ઞાનનું થોડાંબધ સાહિત્ય પરદેશી ભાષાઓમાં વધે જાય છે. એક સામાન્ય ગુજરાતી આ જાણેતી વચમાં કામે છે. નથી તે કહીને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી કંઈ સમજી શકેતા કે નથી તે પરદેશના દુદકે ને બૂમકે વધતા જતા વિજ્ઞાનનો પરિચય સાધી શકેતા. તેથી સ્થિતિમાં પાછા ફેટવાકે આગલી મુશ્કેલી સ્વભાષાને એટલી હદ સુધી ચોટી રહેવાના મનના છે કે પરભાષાનો એક પથ રાખ્ધ ગુજરાતીમાં વાપરતા એ અસંસ્કારિતાની નિશાની છે એમ માનતા મનાવતા ફરે છે. પરિણામ એ આવે છે. કે જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન વધારે વખત નબી રોકે તેમ નથી, જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન રાખ્ધના આર્થિક વિકાસમાં પથ નડતરરૂપ થાય છે, તે જ જમાનામાં આપણે વેપાર પ્રિય ગુજરાતીઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી ખૂબ જ અજાણ રહી નર્મ એ છીએ.

આ સ્થિતિ ટાળવા સ્વભાષામાં લોકબોધ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય લખાવાની જરૂર ધણીને જણાવા લાગી છે, છતાં તેવી જાતના સાહિત્યસર્જનને ઉત્તેજન મળે તેવા ખાસ પ્રયત્નો મળ્યા જાણ્યામાં નથી. ભાઈશ્રી પદ્મકાન્ત શાહે મુશ્કેલી તેવું વિજ્ઞાનનું મુખપત્ર—માસિક કે ત્રિમાસિક—ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવસ્થિત રીતે નીકળે તે તરફ કોઈ સાહિત્યપ્રિયે લક્ષ દોડાવ્યું નથી જણાતું. શ્રી. ગણિવારા જેવા ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વાંચનારા તેમજ કાવ્યો, ભવલક્ષ્યાઓ, દુઝી વાનોઓ, નિર્મથો વગેરે સાહિત્યના અંગો માટે ધનામે જનહેર હેરનારા અનેક ગૃહસ્થો અને સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય શા માટે આરા પ્રમાણમાં બહાર નથી આવતું એ એક પ્રશ્ન છે.

જવાબ એ જ હોઈ શકે કે એક તો વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી. મોટા સાહિત્યકારોને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય અને એક લાપાંતર કરેલી વાર્તામાં લાંબો મૂલ્યભેદ નથી જણાતો, કારણ કે તેમને તેવી જ્ઞાતના સાહિત્યને સ્વભાષામાં લોકભોજ્ય શૈલીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ હોતો નથી, અને તેથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા મેલે છે. બીજું કારણ એ છે કે વિજ્ઞાનની યોગ્ય પરિભાષા હજી ગુજરાતીમાં રચાઈ નથી. વિજ્ઞાનની પરિભાષાની મુશ્કેલી ભાર્ષ્ટ પદ્ધતિને ગુજરાતના સાહિત્યકારોના ચરણે મચોટ રીતે રજૂ કરી છે. તે બધા જો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે તો વિજ્ઞાનના સાહિત્યને ઝડપભેર સ્વભાષામાં ઉતારવાનું કામ ઘણું હળવું થઈ જાય. પરંતુ મારે સંખે જણાવવું પડે છે કે મોટા મોટા કવિઓ, વાર્તાકારો અને નવલકથાકારોની નજર આ દિશામાં પહોંચી જ નથી. તેઓ કાં તો આ કાર્યને અધરું ગણે છે અથવા તો બીનજરૂરી ગણે છે, અને તેથી વિજ્ઞાનની સ્વભાષાના સાહિત્યમાં ખરી કદર થઈ શકતી નથી.

પ્રો. ડી. કે. ગજજર જેવા કોઈકે વીરલ મહાપુરુષે પરિભાષાની મુશ્કેલી ટાળવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું હશે પરંતુ મંસ્કૃતમય, ભદ્રભદ્રીય જડબાતોડ શબ્દો શોધ્યા ન જોઈ્યાં બરાબર જ છે કારણ કે લોકભોજ્ય બનાવવા માટે તે બધા શબ્દો ફરીથી રચવાનું કામ જિંમું જ રહે છે.

અને આથી ભદ્રભદ્રીય શબ્દો કરતાં તો રૂઢ થતા જતા મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો જ વધારે પ્રિય નીવડવા મંભવ છે. પશુ મંસ્કારિતાના ચૂસત દિમાયતીઓને એવા શબ્દો પ્રત્યે દૂષ હોય છે. તેઓ પરદેશી શબ્દો નિભાવી લેતા અચકાય છે અને પોતે સહેલા શબ્દો બનાવતા પાછા હઠે છે. તો પછી શુ ગુજરાતી સાહિત્યે હજી પશુ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વગર કગાલ જ રહેતું ?

મારો તો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે મારીમચોડીને મંસ્કૃતમય પરિભાષા રચવાની બ્યથ લાંબગડમા ઊતરવા કરતાં મૂળ અંગ્રેજી શબ્દોને જ ગુજરાતીમાં રૂઢ કરી દઈ કામ ચલાવવું જોઈએ. અને કયા શબ્દોને રૂઢ કરવા અને કયાને ન કરવા, તેનો નિર્ણય કરવા નિષ્ણાન સાહિત્યકારોની અને વૈજ્ઞાનિકોની એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ જેમાં એક જ અર્થના અનેક શબ્દોમાંથી વિજ્ઞાનને અનુરૂપ એવો એક જ શબ્દ સ્વીકારી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોનો એક પ્રમાણભૂત કેસ કરવાની જરૂર છે. જેવી રીતે પૂ. કાકાસાહેબે અથાગ પરિશ્રમ લઈને મર્વમાન્ય થઈ શકે તેવી જોડણીવાળો શબ્દકોશ ગુજરાત મમદ રજૂ કર્યો છે તેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક શબ્દોને પણ ગુજરાતીમાં એકત્ર કરી તેને પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. નહિ તો પછી અંગ્રેજી શબ્દો જ ચાલુ કરવા જોઈએ.

દ્રૂંડી મંજાઓ પણ અંગ્રેજી પદ્ધતિ ઉપર જ રચી શકાય તેમ છે. પાણી બે અણુ હાઈડ્રોજન અને એક અણુ ઓક્સિજનનું બનેલું હોવાથી દ્રૂકમાં H_2O એમ લખી શકાય છે. તેને ગુજરાતીમાં હા_૨ ઓ એમ લખી શકાય. રેતી એક અણુ સીલીકોન અને બે અણુ ઓક્સિજનની બનેલી છે તો તેને SiO_2 એમ લખાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતીમાં સી_૨ઓ એમ લખી શકાય. ટેવાઈ ગયા પછી વિચિત્ર લાગવા મભવ નથી. અલગત આમાં હાઈડ્રોજન, ઓક્સિજન કે સીલીકોન માટે હા, ઓ, સી જેવી દ્રૂંડી મંજાઓ નક્કી કરવામાં બહુ ચોક્કસાઈની જરૂર છે કારણ કે ગંધક, પારો, આંદી, તાંબુ, લોખંડ, સુવર્ણ, કપાઈ

જસત, કે સીસું જેવા કેટલાક રૂઢ ધર્મ ગમેલા ગુજરાતી શબ્દોને બદલવાની જરૂર નથી અને આયોડીન, બ્રોમીન, ક્લોરીન, સોડિયમ, પોટાશિયમ, મેગ્નેશિયમ, નીકલ, ફોસ્ફરસ, કૅમીયમ, એલ્યુમિનિયમ વગેરે અસંખ્ય રૂઢ યતા જતાં અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃતમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જાહેર ધોટાબો ધર્મ જવા સંભવ છે, અને તેમાં ખાસ કરીને સેન્દ્રિય રસાયણશાસ્ત્ર (Organic Chemistry) તો એટલું બધું વિકાસ પામ્યું છે કે મીથેન, બેન્ઝીન, ટોલ્યુઈન, એસીટીક એસીડ, ઈથર વગેરે સાદા શબ્દોથી 'માંડીને બીટા બીટા ૩૫ ગ્યુટારીક ૬ પ્રોપીઓનીક ૩ : ૪ ૩૫ એથોક્સી નેપ્થોલ સલ્ફોનીક એસીડ' જેવા લાખો લાંબા શબ્દો વધી ગયા છે. આ બધાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જતાં સમય અને શ્રમ અર્થે જવાનો સંભવ છે. તે કરતાં તેમને તેવી જ રીતે રૂઢ કરવામાં આવે તો શું ખોટું છે ?

કૌમુદી ના ગયા વર્ષના દિવાળી અંકમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાવિમુખ કહીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે કારણ કે તેઓએ વિચાર કર્યો નથી કે શા માટે તેમને સ્વભાષાવિમુખ બનવું પડ્યું છે. પરિભાષાનો પ્રશ્ન એક બે દાખલા ટાંકી તેમણે સહેલો દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરન્તુ જો તેમજ હોત તો વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સ્વભાષામાં બહાર આવ્યા વગર રહ્યું જ ન હોત. સ્વભાષાની પ્રીતિ જેટલી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈને છે તેટલી જ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ છે તેની હું એક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે ખાતરી આપું છું. અને માની લો કે કદાચ ન હોય તો તેમને સ્વભાષાવિમુખ યતા અટકાવવા માટે તેમના જેવા મુરખી શુભેચ્છકો સહકાર આપતા રહેશે તો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ એટલા બધા એકદર નથી હોતા કે તેમનો ઉપકાર નહિ માને.

આશા છે કે આપ 'પ્રસ્થાન'માં આવી ચર્ચાઓને ઉત્તેજન આપતા રહેશે તેમજ આપણા સાહિત્યને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નોને આગળ ધપાવવા પણ આપનું બનવું કરશે જ.

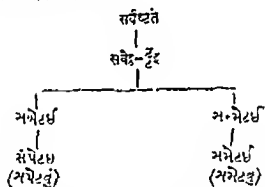
સિ. આપનો,
હનિલાલ મ. ગાંધીના
વંદેમાતરમ,

‘સંપેટવું’ ને ‘સમેટવું’

ઉપરના એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મંજુથી ચર્યા ‘પ્રસ્થાન’ના ભાગશર મામતા આંમાં વાંચી-વિચારી. એમાં સંપેટવુંને સમેતવું એ મૂળ વચ્ચે વિકલ્પ બતાવ્યો છે. શ્રીયુત જ્ઞાતા સમેતવું ઉપરથી પ્રથમ ‘મમેટવું’ ને તે ઉપરથી ‘સંપેટવું’ વ્યુત્પન્ન થયાનું અતુમાન કરે છે. તે વિરદ્દ શ્રીયુત બક્ષી બને શબ્દોને સમેતવું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે.

તે નો ટ થવા માટે ધોરી માર્ગ નથી શ્રીયુત બક્ષી જગ્યાએ છે તેમ અમુક મને ગોમાં જ તે વિકાસ મંભવે છે, એટલે સમેતવું મૂળમાંથી વ્યુત્પત્તિ માધારી નિર્દોષ નથી. એટલે સમેતવું મૂળ એકલુ વિચારવા જેવું છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં સવેટ્ ધાતુ વપગાયાનું જાણીતું નથી, એટલે એ મૂળ મંદિગ્ધ કરે છે

‘સંપેટવું’ ને ‘સમેટવું’-મનેતો મૂળ અર્થ ‘એકલું કરી લેવું-સંકલ્પી લેવું’ હતો. પછી ‘પુરું કરવાનો’ અર્થ આપ્યો છે. વૈદિક સજમાર ને પાણિનીય સંજ્ઞાઓ ને અર્થ હતો તે જ અર્થ મૂળમાં આ બન્ને ધાતુનો છે. આથી બન્ને શબ્દો સવેટ્ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થાય એ વિશેષ મંજવિત છે

ટીપ્પ:— સવેટ્ ધાતુમાં ‘વીટી લેવાનો’ અર્થ છે. સગભગ તે જ અર્થ ‘મમેટવું’માં છે. ઉપરના વચ્ચેમાં વ ના વ ને મ-એ વિકાર એ રૂપનો બેદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિકાસ શક્ય છે કે કેમ તે જોયા માત્ર એક જ શબ્દ લેઈશું. પર્વન્ શબ્દ પૂર્વે છૂ પૂર્વગ સાગી બનતા મુપર્વન્ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘સપરમે દિવમ’ બને ટે. અહીં વ નો મ થયો છે. નર્મા પર્વન્ શબ્દ ઉપરથી ‘પગ્ગ’ (વાગ્પરગ) વ્યુત્પન્ન થાય છે. હેવટે વ ઉપરથી વ બને છે, એ વાત બને ચર્યાપત્રીઓએ સ્વીકારી છે. વ ને વ ને ઉચ્ચારમાં થયું નિકટપણ છે. આમ સમ્પર્વેટ્ ધાતુ-મંરૂતમાં પ્રચલિત-ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે. અહીં જાણીતું નેઈએ કે સવેટ્ ધાતુ માટે પ્રાકૃતમાં સવેટ્ વિશેષ પ્રચલિત હતું. ‘તે ઉપરથી જ્ઞાતાના વેદના’ શબ્દ બન્યો છે. એટલે સવેટ પ્રાકૃત રૂપને બોલીમાં પ્રચલિત હોવાનું સ્વીકારવું પડે છે ગુજરાતી બન્ને ધાતુઓને અર્વાચીન તદ્ભવ માનવા પડે.

(૧) શિક્ષણનું ભાવિ

મેટરોશંખોના શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા

કોરપસ ફિરતી કોલેજ-ઓફર્ડ-ના પ્રમુખ સર રીચર્ડ લિવોર્ટને બ્લેકપુલમાં સ્થિરિશ એસોસિયેશનના શિક્ષણશાસ્ત્રના વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાન આપતાં મેટરોશંખોના-પુખ્ત વયના લોકોના-શિક્ષણ માટે મુખ્યવચિત પ્રયત્ન કરવા માટે શ્રોતાવર્ગને અપીલ કરેલી. લંડન જેવા સ્વતંત્ર, સમૃદ્ધ અને દુરગત્યાત શિક્ષણવાળા દેશમાં જે આ પ્રશ્નની અગત્ય સ્વીકારાતી હોય અને એ દષ્ટિએ ગંભીર વિચારણા થતી હોય, તો આજના આપણા પ્રજાજીવનમાં આ પ્રશ્ન અતિ અગત્યનો હોવા વિશે શંકા જ નથી. એટલે અમે તે ભાષણનો મહત્વનો સાર નીચે આપીએ છીએ.

સ્ત્રી, પુરુષ, કારીગર, મજૂર તેમજ 'શિક્ષિત વર્ગ'—આ તમામની ડગવણીમાં ઉદાંત અને સાંસ્કારિક તત્ત્વને પૂરતું સ્થાન મળવું જોઈએ. જે ડગવણીનું ધ્યેય લોકોને શારીરિક માઈ ખાનારની સાથે ઉત્તમ મનુષ્યો અને નાગરિકો બનાવવાનું હોય, શેક્સપિયર જેને અનંત શક્તિવાળાં પ્રાણીઓ કહે છે તેમનો વિકાસ કરવાનું હોય, અને જગતમાં તેમને શુદ્ધિપૂર્વક જીવવામાં મદદ કરવાનું હોય તો શરીરનો અપૂર્ણ વિકાસ મધાય તેમજ આંખની, હાથની શક્તિઓ સરખી રીતે ખાલે એ હેતુથી હાયકારીગરી, ટેકનીકલ નિપુણતા, અને શારીરિક માઈગને શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. પણ એવી જ રીતે જે ભૌતિક-જગત વિશે ઘોડું, પણ જાણવાની ધમ્મ્હા હોય તો વિજ્ઞાનને શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ; અને તેવી જ રીતે સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પારિભાષિક નહિ પણ સામાન્ય અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. કેટલાક લોકોને એમ લાગશે કે સાંસ્કારિક (Cultural) વિષયો આમર્શને અનુકૂળ નહિ આવે. એ પણ એક દષ્ટિબિંદુ હોઈ શકે. પણ આવા વિચારના સેવનનો અર્થ એટલો જ કે અતિ ઘાતકી વર્ગન્યવસ્થાનો સ્વીકાર. વળી એનો અર્થ એ પણ ખરા કે માણસ માણસમાં કંદાબેદ છે એટલું જ નહિ, પણ એવો વ્યતિબેદ પણ છે જ. તેમજ એવાઓની દૃષ્ટિએ માનવજાતનો અતિ મોટો સમુદાય, જે અભ્યાસ વિના વિશ્વના કે માનવ આત્માના ગૌરવનો સપ્રમાણ ખ્યાલ આવવો શક્ય નથી તે અભ્યાસ માટે અસક્ત છે. જે આ અભ્યાસ કરવા માટે મનુષ્ય અસક્ત જ હોય તો શેક્સપિયરના અર્થમાં મનુષ્ય મનુષ્ય જ નથી, અને જે મતદારમંડળનો અતિ મોટો સમુદાય તેવા અભ્યાસ કરવા અસક્ત હોય તો આપણે કાં તો પ્રજાસત્તાક તંત્ર બંધ કરવું જોઈએ, અથવા તો જે મતદારમંડળને રાજ્ય કેવું હોવું જોઈએ એનું કદી જ્ઞાન થવાનું જ નથી તેવા મતદારમંડળથી નિયંત્રિત થવામાં આપણે કૃતકૃત્યતા માની લેવાની રહી. પ્રાચીન પ્રદેશો, અને રાજપ્રધારણીય સ્થાપને લઈને આવું પ્રજાસત્તાક તંત્ર જોખમોમાંથી કદાચ સુરક્ષિત રહી

શકે ખરું. પણ તેની શાશ્વતી અનિશ્ચિત હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું રાજકીય તેમજ આધ્યાત્મિક જીવન તદ્દન પાંગળું હોય છે. બિભત્સ દ્વિધો અને વુગારના સમાચારમાં એ આરામ શોધતું હશે, બિભત્સ પ્રકાશનો એ એનું સાહિત્ય બનશે. લેપટના, ક્રોધ, ક્ષીર્ણ, અસૂયા, આવેશમય વાતાવરણ એ એના માસિક બનશે.

સમાજને માટે આ પરિસ્થિતિ એક વિગ્રહ જેટલી જ ભયાનક છે, કદાચ આની દૃષ્ટીથી અસર ભડે એટલી ભયાનક ન હોય. તો પછી આનો પ્રતિકાર કરવાનો મારગમાં સારો, કદાચ એકમેવ, ઉપાય ઉચ્ચ સંસ્કારપ્રદ વિષયોનો અભ્યાસ જ છે.

નવરાશનો ઉપયોગ

વસ્તીના અતિ બહોળા સમુદાય માટે આપણે કોઈપણ પ્રકારની ઉમદા કેળવણીની કદી જ જોગવાઈ કરી નથી. માધ્યમિક શાળા પાઠશાળાનો લાભ લેનારા થોડા માટે જ આપણે તો વ્યવસ્થા કરી છે. બીજાએને તો તેની જરા વાનગી અપાડીને ભૂખ્યાં જ રાખ્યા છે. મનુષ્યને પોતાની નવરાશનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરવી એ એરિસ્ટો-ટલનું કેળવણીનું ખ્યેય હતું. આ ખ્યેય તો આપણને બહુ આકર્ષે લાગશે. કારણ સ્પષ્ટ જ છે. આપણે બહુ મોટા સમુદાયને રાખ્યો છે જ એવી રીતે કે જાણે તેમને નવરાશ હોઈ જ ન શકે. અથવા તેઓ પોતાની નવરાશનો શો ને કેટલો ઉપયોગ કરે છે એ આપણે મન જરાય મહત્ત્વનું લાગ્યું જ નથી. કળા, સંગીત, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ તો વીણી કાઢેલાં યોડાંને માટે જ છે; આક્રીનાંને તો અતિ પવિત્ર ને ઉત્તમ પ્રતિના કેટલાય આનંદો માટે બીનવારમદાર જ ઠરાવી દીધાં છે. તેઓ પછી યત્રો થાય કે ઢોર થાય, પણ શેકસપિયરના અર્થમાં મનુષ્યો તો ન જ યર્ષ શકે. આપણે જે પ્રકારના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજતંત્રથી મેંતુદ છીએ તે ઉક્ત પ્રકારનું છે.

ભૂતકાળમાં કદાચ આનું બહુ મહત્ત્વ નહિ હોય. જ્યારે કામ કરીને રળી ખાનાગ મજૂરને નવરાશ જ નથી મળતી તો પછી તેને જે નવરાશ કદી મળવાની જ નથી એનો ઉપયોગ કેમ કરવો એનું શિક્ષણ આપવાનું કેવું ? એટલે કે એવાના શિક્ષણનો પ્રશ્ન ભાગ્યે જ ઉપરિચિત થતો. પણ અત્યારે એ ઉપરિચિત થયો છે અને ભવિષ્યમાં વધારે મહત્ત્વનો યશે એમ લાગે છે. ઈ. ગ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમાં રાટલો રળી ખાયા માટે લોકોને પૂરતું કામ મળતું, પણ ૧૯૪૦-૫૦માં માત્ર રાટલો રળી ખાવા કરતાં કંઈક વિશેષ થવા માટેની તક તેમને મળી રહેવાનો મંજબ છે. પણ પ્રાથમિક યનારી નવરાશનો ઉપયોગ ગ્રંથુરૂપી રીતે દ્વિધો અને કૃતરાજોમાં જ થવાનો હશે તો (પ્રજ્ઞની) સંસ્કૃતિમાં નહિ જેવો જ ઉમેશ થવા પામશે. પચાસ વર્ષ પહેલાં શ્રીમતો સિયાય બીજન કોઈને નવરાશના વખતમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન જ નહોતો ઊઠતો; અને શ્રીમતો તો પોતાની નવરાશનો ઘણોખરો વખત કોચટ જ યુમાવના. પણ અત્યારે આ વિષય શિક્ષણનો સર્વમામાન્ય પ્રશ્ન યર્ષ પડ્યો છે.

તો પછી જે પ્રજ્ઞ આ નવરાશના ઉપયોગમાં માનતી હોય છતાં પોતાના લોકોના મોટા ભાગને આદ વર્ણ શિક્ષણ બંધ કરી પરભાયો જીવનનાં ગદરાં જગમાં ધકેલાઈ જતો જોયા કરે અને તે તરફ આંખ આડા કાન કર્યે રાખે તેવી પ્રજ્ઞને માટે આપણે શું કહીશું ! આપણા માન્યામાં પણ ન આવે એવા અન્યાયો તરફ જેમ આપણા વડવાઓ આંખ આડા કાન કર્યે રાખતા હતા, તેમ આપણું વલણ પણ આ વિષયમાં પાતરી નહિ તો વિચાર વગરનું ને સમાધાનીબરું તો રહ્યું જ છે. જેમ, એમણે યુક્તામી વેપાર, ખાજોની

મજૂરી અને દેવાદારને જોલ-કંઈ પણ ક્ષોભ વિના સ્વીકાર્યા હતાં તેમ આપણે આ વસ્તુને વિના ક્ષોભે સ્વીકારી છે.

ફરજિયાત શિક્ષણ ક્યાં સુધી ?

સહેજ વિચાર કરો કે ચૈદ વર્ષની વયમાં બાળક કેટલુંક લાણ્યું હોય છે ? એ વાંચી લખી શકે છે ને દાખલા ગણી શકે છે. ઘણા વિષયોમાં પ્રવેશ કરવાની એણે સંસ્થાત કરી હોય છે. વળી અહીં મળેલી તાલીમને લીધે વધારે બહુવાની તક મળે તો તેનો સારો લાભ બિદાવી શકવા નોટલી એની તૈયારી થઈ હોય છે. પણ ઉપરજીલ્લી દૃષ્ટિ સિવાય ઇતિહાસનું એને કશું જ્ઞાન હોતું નથી. જે જાણ ઉપર દેશનું ભાવિ અવલંબનું હોય છે, અને જેનો ઉપયોગ એક મતદાર તરીકે તેને કરવાની જરૂર છે તે વિષયમાં એ કશું જ જાણતો નથી. અર્થશાસ્ત્ર, ઐતિહાસિક પરંપરાઓ, રાજકીય સિદ્ધાંતો-આ બધું એને માટે તો હંમેશાં 'પેન્ડોરાની પેટી' જેવું જ રહેવાતું. એ કદાચ સાહિત્યનો મોટો ગ્રંથ ખોલે તો તેના પાનાં ફેરવવા નોટલો પણ એને વખત નથી; જ્યારે વિજ્ઞાન જેવા વિષયમાં તો એની અજ્ઞાનતાનું કહેવું જ શું ?

અહીં હું એક અચ્છિદ્ર વિષય રજુ કરું છું. એની ચર્ચામાં બિતરવાનો અહીં મને અવકાશ નથી. પણ એ પ્રશ્નને વધારે બહુવાની જરૂર તો છે જ. ૧૪, ૧૫, ૧૬, કે ૧૭ વર્ષનો એક વિદ્યાર્થી, દાખલા તરીકે, તેના ઇતિહાસના અધ્યયનમાંથી શું મેળવે છે ? સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ મેળવ્યા પછી તે વિષય તદ્દિપથક નિયુક્તા મેળવવા માટે ઐચ્છિક થતો હોય છે. એક નિશાળિયો એ કેટલોક સમજી શકે ! એક સાર્વજનિક નિશાળના છઠ્ઠા ધોરણના અર્થશાસ્ત્રના વિષયનું કામ તપાસ્યા પછી તે નિરીક્ષક જે રીકા કરી છે તેમાંથી ઉપરના પ્રશ્નોના કંઈક જવાબ મળે છે. "આ બાળકને ખૂબ સુંદર રીતે બણાવવામાં આવ્યું છે. વિષયમાં એમને રસ પણ સરમ જાયો છે. તેઓ સારામાં સારી ચોપડીઓ હોંશથી વાંચે છે અને વાંચેલી બાજતો એવી જ રીતે બ્યક્ત કરે છે. પણ એમાંના ધણોખરો ભાગ તેઓ યથાર્થ સમજતા નથી, કારણ કે અભ્યાસ કરવાના વિષયનું પ્રત્યક્ષ (first hand) જ્ઞાન તેમને હોતું નથી." પુસ્તકોમાંથી વગર સમજીને માહિતીનો ઢગલો મગજમાં ભરનારાઓમાં, પ્લેટોના રાજ્દોમાં કહીએ તો, 'જ્ઞાનનો દેખાવ હોય છે પણ તેની વાસ્તવિકતા નથી હોતી.'

૧૪ વર્ષની વયે શિક્ષણ બંધ કરવું એ ૧૪ વર્ષે મરી જવા નોટલું જ અકાળે છે; એકમાં શારીરિક મૃત્યુ છે, જ્યારે બીજામાં બૌદ્ધિક મૃત્યુ છે.

વયમર્યાદા વધાર્યાથી શું ?

પણ આપણી વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિની ખામીઓ નિશાળિયાની ઉંમર ૧૫ કે ૧૬ વર્ષ સુધી વધારવાથી દૂર થઈ શકવાની નથી. આ ઉંમરે મરણ આવે એ પણ અંકાળે જ છે. જે અભ્યાસ વિના સમજૂ પ્રગતિ શક્ય જ નથી, તે અભ્યાસ માટે તો આ ઉંમરે પણ વિદ્યાર્થી નાનો જ છે. નિશાળે આજુ રાખવાની ઉંમરમાં વધારો કરવા સામે મારો વાંધો જ નથી. એથી તો મજૂરી કરતાં બાળકોની સંખ્યા વધારવાથી આપણી આર્થિક મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવામાં આપણને જરા ફીક પડે એવો મંતવ્ય ખરો. વળી ૧૪ વર્ષની વયે તેમને જે શિક્ષ અને માર્ગદર્શનની વિશેષ જરૂર છે તેનો તેમને વધારે વખત લાભ મળશે. પણ આ ઉંમર વધારવાનું મૂલ્યાંકન બૌદ્ધિક નથી, પણ નૈતિક અને આર્થિક છે.

મનને એથી કંઈક લાભ થશે. મન કરતાં ચારિત્ર્યને વિશેષ લાભ થશે. ૧૬ વર્ષની વયે પણ પાશ્વરામાં પહેલી પૂણી પેકે બૌદ્ધિક શિક્ષણની તો માત્ર શરૂઆત જ થતી હોય છે. અમેરિકાનાં મંચુક્ત ગંસ્થાનોમાં ૧૬ વર્ષ સુધીના ફરજિયાત શિક્ષણનાં પરિણામ જોમણે જોયા છે એ તો એવા જામમાં નહિ જ રહે કે આમ કરવાથી શિક્ષિત પ્રજા તૈયાર થાય છે. અને આ પરિણામ માથે ૧૩ વર્ષ સુધીના ફરજિયાત શિક્ષણવાળા ફ્રાન્સનું પરિણામ સરખાવનારનો જામ પણ દૂર થશે કે ફરજિયાત શિક્ષણમાં એક એ વર્ષનો વધારો કરવાથી બૌદ્ધિક લાભની દૃષ્ટિથી જાણો ફરક નથી પડતો! ફરજિયાત શિક્ષણની ઉમરનો આ વધારો મોટી ઉમર સુધી કેળવણી ચાલુ રાખવાની પ્રાથમિક ભૂમિકાએ હોત તો તો ઠીક છે, પણ એમ ન હોય તો આપણો પ્રશ્ન અણઉકળ્યો જ રહે છે. ત્યારે ઉકેલ શો ?

માધ્યમિક શિક્ષણ ?

આ ઉકેલ માધ્યમિક શિક્ષણમાં નહિ મળે. માધ્યમિક શિક્ષણ તો એક વિશાળ ચિત્રની માત્ર એક જ બાજુ છે આપણે જરા દૂર જાણા રહીને આખું ચિત્રપટ નિહાળવાની જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાની અગત્ય મારે મન કોઈ રીતે ઓછી નથી. જિંદગીની શરૂઆતનાં વર્ષો શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવાય એ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ બરાબર છે. એ સમય એવો છે કે જ્યારે માળાપ વધારેમા વધારે કમાઈ શકે તેમ હોય છે અને બાળકો ઓછામાં ઓછું કમાઈ શકે તેમ હોય છે વળી પરદેશી ભાષાઓ જેવા વિષયો શીખવા માટે, હકીકતો ચાહ રાખવા માટે, અને મોટાપણમાં આપણને જે વૈતરુ લાગે છે એમાં આનંદ માણવા માટે આ ઉમર જ મૌથી મગમ છે. છતાંય અને લાગે છે કે જો કોઈ પણ માધ્યમિક શાળાના નિખાલસ શિક્ષક કે વિદ્યાર્થીને પૂછવામાં આવે તો એ જરૂર કહેશે કે જો શ્રમ, મમલ અને દ્યયનો અવ્ય કરવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં તો પરિણામ નથી જ આવતું.

પણ એ મંબવે કયાથી ? જે જાળકોને તમે શીખવતા હો છો તેમની સ્મરણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ સિવાય તેમની બીજી બૌદ્ધિક શક્તિઓનો પૂરો વિકાસ થયો હોતો નથી. વળી શિક્ષણનો હેતુ ને કિંમતનો તેમને મપૂર્ણ ખ્યાલ હોતો નથી, હોઈ પણ ન શકે; તેમજ તેમની અને તેમના શિક્ષકોની દૃષ્ટિ શિક્ષણના સાચા હેતુ તરફ ન રહેતાં નિશાળનાં કે ઉપશાળાં પ્રમાણપત્રો મેળવવા અથવા તો મેટ્રિકની પરીક્ષા પામ કરવા કે સ્કોલરશીપ મેળવવા તરફ હોય છે. શિક્ષણમાં પીગમાતો ઓરાક કેટલાક ચિયથી લેના હોય છે, કેટલાક માત્ર બોળન મમયે હાજરી જ આપતા હોય છે, બીજાઓને ગળે ઉનારવાની ફરજ પડતી હોય છે. પણ પરાણે ખવડાવતું એ કઈ કેળવણી કહેવાય ? આર્થિક સિવાય બીજી બધી દૃષ્ટિએ મોટરોઓનું શિક્ષણ માધ્યમિક શિક્ષણ કરતાં વધારે લાભદાયી છે. કારણ કે એ મોટેની જેમને જૂખ છે, એ પચાવવા જેટલો જેમનો માનસિક વિકાસ થયો છે, એની ખૂબ કરવા ને મમજવા જેટલો જેને જીવનનો અનુભવ મળ્યો હોય છે એવાઓને એ મળતું હોય છે; જ્યારે માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓનો પૂરતો વિકાસ થયો હોતો નથી તેમજ શિક્ષણ એટલે શું અને શિક્ષણ તેમને વાસ્તે શું શું કરી શકે તેમ છે એ બરાબર મમજવા જેટલો અનુભવ તેમને મળ્યો હોતો નથી. જે નાનો વર્ગ ગણિતશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ કે માદિયના વિષયમાં વિશેષ અભ્યાસ કરીને ઉચ્ચ ક્ષાત્રિએ પહોંચી શકે નેમ છે. માટે તેવાઓને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ હંમેશાં જરૂરી રહેશે. આપણી રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિમાં એનાં મૂળ એટલાં

હોડાં ગયાં છે કે એ જરાય હયમચી રહે તેમ નથી. ૧૮ વર્ષે સુધી રહી શકે તેવાં બાળકો ભણે માધ્યમિક શાળામાં રહે, છતાંય તે ઉપર વધારે વિદ્યાસ ન મૂકતાં; બે; આપણે એવું સમજી જઈએ કે આમતરફનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળાઓ દ્વારા કદી સાધી શકાવાનું નથી. તો 'એન્ડર સારુ' છે. માધ્યમિક શાળાના કે યુનિવર્સિટીના કોઈપણ એક વર્ગ સાથે કામદારોની શિક્ષણમંથાના કોઈપણ એક વર્ગની સરખામણી કરો. પહેલામાં ૧૫ થી ૨૦ વખત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પાછળ અપાતો હોય છે, બીજા પીછામાં તો પેટ માટે કરવી પડતી વેડના મમ અને બોળ ઉપરાંત અકવાડિયાના થોડાક કલાક અભ્યાસ પાછળ અપાતા હોય છે. સાચું શિક્ષણ કયું? વધારે સારું પરિણામ શામાં આવે છે?

આદર્શ યોજના

તો પછી આપણે શું કરવું? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. જો આપણે આદર્શ સ્થિતિમાં વિહરતા હોઈએ, અને શિક્ષણના જૂતકાલોન વિકાસ, કે તેની વર્તમાન સ્થિતિ, અમુક તો વ્યવહારિક દુનિયાની જરૂરિયાતો—આ બધાને અવગણીને કેળવણીને નવેસરથી જીલી કરી શકતા હોઈએ તો આદર્શ યોજના (કંઈક) આવી હોય. ૧૫ વર્ષની વયે નિશાળે જતા બંધ થઈ દરેક એવી પ્રણાલિમાં પ્રવેશવું કે જ્યાં અકવાડિયાનો થોડો ભાગ નિશાળમાં ગાળવો પડે, અને થોડો ભાગ કોઈ વ્યવહારિક ધંધામાં મુજરાનવું સાધત મેળવી લેવા અર્થે ગાળવો પડે. અને આ બેમાં સમયની વહેંચણી દરેકની જુદીશક્તિ અને તેને અભ્યાસ કરવા માટે આવશ્યક સમય એ બંને ખ્યાલમાં રાખીને કરવી. વ્યવહાર સાથેના આવા સંપર્કથી બહુતાર શિક્ષણનો હેતુ ને તેની કિંમત વધારે સારી રીતે સમજશે અને અભ્યાસના વિષયોમાં અવગાહન કરવાનો તેને અનેરો આનંદ આવશે. તરવને વ્યવહારનો ને અવંહારને તરવનો પ્રકાર મળશે. અત્યારે જાણે બંને એ સદાને માટે છૂટાછેડા કર્યાં હોય એવું છે. આપણે વિચાર વિના કર્મ-જીવન છીએ છીએ; અથવા તો જગતની વાસ્તવિકતાઓ અને સમસ્યાઓ સાથે સંપર્ક રાખ્યા વિના આપણે માત્ર શાન્તિમાં જ વિચરીએ છીએ. એકેય પ્રકારનો વિલેપ (isolation) સંતોષકારક નથી.

માધ્યમિક શાળામાંથી પસાર થતો એ નાનો વર્ગ અને ત્યારપછી યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થતો એથીયે નાનો વર્ગ, આપ્યા આવતે ચીસે ચાલ્યા કરશે. તેમના અભ્યાસમાં જીવનના અનુભવના અગાનની જિજ્ઞાસ તો રહેવાની જ. એમને માટે એક જ સુધારો શક્ય છે, અને તે એ કે એમનામાંના કેટલાક શાળા ને યુનિવર્સિટી વચ્ચેના શાળામાં શાળાનો થોડો વખત કોઈ ઓફિસ કે કોઈ ખાતામાં કામ કરીને વ્યવહારિક અનુભવનો એકાદ થર હમણાંના કેટલાક ઈંગ્લેન્ડની પેકે પોતાના તાત્ત્વિક (theoretical) અભ્યાસમાં મૂકી દે છે.

મેટરોલોજીનું શિક્ષણ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે આમતરફની બૌદ્ધિક પાત્રતાશક્તિનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. મને લાગે છે કે લોકશિક્ષણને જ્યાંસુધી વધારે સામાજિક સ્વરૂપ ન આપીએ ત્યાંસુધી આપણે સફળ નહિ થઈએ. શિક્ષણમાં પણ મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી રહે છે. એક તાપણ આગળ ટાંક ઉડાડ્યા ભેમ થયેલા જનસમૂહ સમક્ષ શિક્ષણનો પ્રકાર વધારે જગદંબો છે..... એકાંત દેવળોમાં અને અંધારિયા બાપ્તિસ્મમાં પણ જ્ઞાનજ્યોત જરૂર પ્રગટે છે. પણ બહોળા સમુદાય માટે એવું સાચું રચાન સાદું પણ એવાં આનંદદાયી મકાને: હોવાં જોઈએ, કે જ્યાં બાળજગીઓ હોય, સુંદર ચિત્રો હોય, મુસંવાદિત સંગીત હોય અને જ્યાં સમૂહમાં ગુંથાએવું જીવન હોય.

અનિવાર્ય આવશ્યકતા

મોટરાઓના શિક્ષણની હિમાયત કરવા માટે દલીલો તો થોડાંજ છે. પણ એમાં મુશ્કેલીઓય ઓછી નથી. કેન્નર્કના લોકોનું કામ પ્રમાણમાં વધારે સરળ હતું, ઉલ્લોગપ્રધાન દેશ કરતાં ખેતીપ્રધાન દેશમાં મોટરાઓના શિક્ષણ માટે વધારે અવકાશ રહે છે, કારણ કે કેન્નર્કમાં થોડી જમીનવાળો અથવા તો ખેતરમાં કામ કરનારો શિયાળામાં નવરાસ મેળવી શકે છે. ઇંગ્લાંડમાં જે માણસ પોતાનું કામ મૂકી દે તેની નોકરી કદાચ તૂટી જવાનો ભય રહે છે, અને કામ ઉપર ચાલુ હોય ત્યાંસુધી એની શક્તિ અને સમય એટલા બધાં રોકાઈ ગયેલાં હોય છે કે જેથી એને જરાય નવરાસ મળતી નથી. ગામડાઓના વિસ્તારમાં સફળ નીવડેલી 'ધ કેનીસ કોલેજ હાઈસ્કૂલ' કોપનહેગનમાં કઈક નિષ્ફળ નીવડી. ખરી વાત તો એ છે કે જ્યાંસુધી આપણે સાચા દિલથી મોટરાઓના શિક્ષણમાં માનીએ નહિ, તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારીએ નહિ, ત્યાં સુધી કશું જ ન કરવા માટેની પ્રમાણભૂત ગણાય તેવી દલીલો મળી આવવાની. મધ્ય યુરોપની પ્રજાઓ પોતાના નાગરિકોનાં બે ત્રણ વર્ષ લશ્કરી નોકરીમાં લે છે એ કેનાદી અગ્નિયું છે? તો પછી જે આપણે મોટરાઓના શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર કરીએ તો પેલી પ્રજાઓના કરતાં વધારે ઉમેદા કાર્યમાં ઓછા શ્રમે આપણે જરૂર ફોલોઅપ થઈશું.

પ્રોઠ વયે શિક્ષણ શા માટે?

પ્રજાનું હાલિ મોટરાઓના શિક્ષણ પર અવલમ્બે છે એ તરત આપણે ગળે ઊતરવું જોઈએ. આ બ્યાખ્યાનમાં મેં આમલગની દૃષ્ટિથી તેની આવશ્યકતા ને મહત્તા વિચારી છે. પણ એટલી જ અગત્યની બીજી બાબતો પણ આને લીધે શક્ય બને છે. અત્યારનું જીવન એનું ગોઠવાઈ ગયું છે કે આપણામાંના ઘણાખરા તો આપણા તારુણ્યમાં—અપકવ ઉંમરે જ વિચારવાનું કામ કરીએ છીએ. અને યુનિવર્સિટીના દ્વારને છેલ્લી સક્ષામ ભર્યા પછી પદ્ધતિપૂર્વક શાસ્ત્રીય રીતે વિચારવાનું કામ કરતા જ નથી. જીવનના મધ્યાન્હ કાળે જ ઘણાખરા માણસો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રોના વિષયોમાં થઈ ગૂંઠેલી છેલ્લામાં છેલ્લી વર્તમાન પ્રગતિથી અગ્નિયું રહે, નવા અખતરાઓ ને નવા વિચારો માટે અભિમુખ ન રહે, ચાલી આવતી ઘરેડમાં જ ઊંધુ ધાલીને ચાલ્યા જ કરે તેવે વખતે પ્રગતિ ને વિકાસ આવાઓના અવસાન અને નવા જમાનાના આગમનની ધીરજપૂર્વક રાહ જોવા કરતાં હોય તો તેમાં શી નવાઈ? મારી તો શ્રદ્ધા છે કે એવો સમય જરૂર આવશે કે જ્યારે લોકો પોતપોતાનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં થઈ રહેલી અવનવી ઉદ્યમપાલોતો શાસ્ત્રીય, અભ્યાસ કરવા, તેમજ પોતાનાં વક્ષણ અને વિચારની ટેવોનું નિરીક્ષણ કરી તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવા, જીવનના મધ્યાન્હ કાળે જ યુનિવર્સિટીને ઉંબરે ફરી પાછા આવશે. યુનિવર્સિટીને આથી વિશેષ લાભ થશે અને જ્ઞાન-જગતમાં આ જ્ઞાનપિપાસુઓ કાર્ય-જગતમાંથી લઈ આવેલા વ્યવહારિક અનુભવોની પરિપૂર્તિ કરશે. અને આ સંપર્કથી તત્ત્વવાદી અને વ્યવહાર ખંતે માણસને લાભ થશે.

આજીવન અભ્યાસી રહેવું

દેખાય છે એટલું બધું આ તરંગી નથી. ધધાદારીઓમાં મૌથી વધારે કામવાળા ડૉક્ટર લોકો ગણાય. પણ એ લોકોનેય 'Refresher Courses' માટે વખત મળે છે. શિક્ષકો પણ એમ જ કરે છે. શિક્ષણ સંસ્થાના એક મહામંત્રીએ એક વખત કહેવું કે આ

વર્ગો પ્રાણી કરવામાં આવેલા ખર્ચથી બીજી કાર્મ રીતે કરેલા ખર્ચ કરતાં વધારેમાં વધારે લાભ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે. કોલોનિયલ ઓફિસમાંથી નોકરી પરનાં માણસોને અભ્યાસ અર્થે યુનિવર્સિટીમાં મોકલવામાં આવે છે. તો પછી હોમ, હિદી, મ્યુનિસિપલ વગેરે ખાતાઓમાંથી તે તે માણસોને શા માટે ન મોકલવા જોઈએ? રાજકારણમાં પડેલા લોકો પણ પોતાના પ્રશ્નો પર શાસ્ત્રીય વિચાર કરવા માટે જરૂર તક સાધે. જો તેઓ એમ કરે તો તે પ્લેટોની સચનાતો અમલ થાય. પ્લેટોના મુત્સદ્દીઓએ તો અભ્યાસ માટે વારાફરતી રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થઈને પોતાના ઊંડા અભ્યાસાત્મક ચિંતનનો લાભ પ્રગટને આપવાનો હોય છે. શિક્ષણ લેવાનું કાર્ય ૧૮ કે ૨૧ વર્ષની વયે પરિસમાપ્ત ન થતાં પદ્ધતિપુરસ્કર શાસ્ત્રીય રીતે આજીવન ચાલવું જોઈએ એવું દર્શન કરનારાઓમાં પ્લેટો સૌથી પહેલો હતો. પચાસ વર્ષની વય પછી પણ એના શાસનકર્તા વર્ગે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનો હતો. રાષ્ટ્રના કાર્ય અર્થે સ્ત્રીપુરુષની મૌલિક સમાનતાના સિદ્ધાંતની પેઠે આ સત્ય પણ એ હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી સુષ્પ અવસ્થામાં પડી રહ્યું! અરે, આપણે પોતે જ ધોધાં કર્યું!! જાગૃત થવાનો સમય આવી ચૂક્યો છે. *

અમૃતલાલ નાથાલાલ માદી

(૨) અમદાવાદના ગવૈયાઓ

સોળમા સૈકામાં અમદાવાદની મુસ્લિમ પ્રજાની મુખ્ય વ્યક્તિઓમાં હજારત શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન મુખ્ય હતા. એમના પિતાશ્રી મોહમ્મદ એગાતા સમયમાં (સૈયદ શાહ નસર-રહિમ-લાહ) આંખાતેરમાં કાજી હતા. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીને જન્મથી તે મરણ સુધી (હી. સં. ૯૧૦-૯૬૮) દસ બાદશાહોનો અમલ જોયો હતો. એ વખતમાં સૈયદ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની વિદ્વતા અરબસ્તાન, આફ્રિકા ને રોમે સુધી જાહેર હતી. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે તેઓ હાશીમ હતા. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે તે અબુલ-ફઝલ પાસેથી ઇસ્મે માઅકુલી અને ઇસ્મે મનકુલી ભણી રહ્યા હતા. તેમણે લગભગ ૩૦૦ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ફક્ત ઇસ્મે હદીસ ઉપર જ ૩૨ પુસ્તકો લખ્યાં છે! શહેનશાહ અકબરે તેમનું સંબોધન “ઉસ્તા-ઝુલ ઉસાતીકા, ઉસ્તાઝુલ ઉમ્મતે મોહમ્મદ કિદવતુલ વાસેલીન વજીહ-ઉદ્-મિલ્લતે” વદીન હજારત સૈયદ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન અલ્લી અલ્લહુસેની યુજરાતી (અવ-સ)” એમ કરેલું છે. શહેનશાહ હુમાયુ અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે એમની ખાસ મુલાકાત લીધી હતી. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન તાનસેનના ગુરુ હજારત શાહ મોહમ્મદ ગોસ જાલિયરી (રહે. અ.)ના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા. તાનસેનના પુત્ર વિલાસખાન અને તાનસેનના જમાઈ નૌબતખાં (સોમોખનસિંહ) બન્ને શહેનશાહ જહાંગીર, ત્યારે શાહજહા હતા ત્યારે, તેમની સાથે અમદાવાદમાં રહેતા હતા. તેમની બન્નેની વિનંતિથી શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની કબર ઉપર શહેનશાહ જહાંગીરે એક શાને બંધાવ્યો હતો, જે હાલ પણ ખાનપુરમાં રીક્રીમ કલજની સાથે મોજુદ છે.

શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનને મુસ્લિમ ગવૈયાઓ હજી પણ વલી માને છે. સેનિયા ગવૈયાઓ શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનના નામના ધ્રુવપદ ધમારે હજી પણ ગાય છે. જાલિયરમાં આવેલી

* ૧૨-૧-૩૬ ના The Times of Indiaમાંથી The Future of Education નામના આપણનો આવાનુવાદ.

તાનસેનની અને મોહનદ ગોમ જ્વાલિયરી (રેલ્-અ)ની કચ્છર ઉપર શાહ વજીહ-ઉદ્-દીન નામના કક્ષમાં હજી પચી પઢાય છે.

[૧] તેમના વંશજો હાલ અમદાવાદમાં છે. શાહ વજીહ-ઉદ્-દીનની તવારીખ તેમની પાસેથી, રામપુરના સ્વ. નવાબ એમ. એમ સગ હામીદ અલીખાની ડાયરીમાંથી તેમજ ખીજી ધણી જીર્જ ને ફારસી તવારીખોમાંથી મળી શકશે.

[૨] અમદાવાદમાં શાહ મુઝફ્ફર શાહ ત્રીજાના સમયમાં રામદાસ, મહિપત ને સુરદાસ નામના ત્રણ પ્રખ્યાત ગાયકો હતા. તેઓ અમદાવાદમાં ત્રીમ વર્ષથી ઉપર રાજ્ય ગાયકો તરીકે ગણા હતા. આ ત્રણે ગાયકોને શહેનશાહ અકબર પોતાના દરબારમાં લઈ ગયો હતો. અકબરના ૨૦૦૦ કલાવતોમાં ૩૬ પ્રખ્યાત હતા તેમાં પણ રામદાસ, મહિપત ને સુદામ મુખ્ય હતા. ‘આઈને અકબરી’માં આ વિષેની નોંધ છે. તેમાં એમ લખેલું છે કે ગણાની મીઠાશ બાદ કરતાં રામદાસ ને મહિપત તાનસેનથી કાંઈ રીતે જિતરતા નહોતા. રામદાસને રામદાસી મલ્હાર, સુદામને સુરદાસી મલ્હાર અને મહિપતના લેકેશી લાખેશી પ્રખ્યાત છે રામપુરના સ્વ. નવાબ હામીદ અલીખાનની ડાયરીમાં આ ગાયકો વિષે પ્રુથક્ક વખાણ છે રામદાસની શુર્જરી ટાંકીનો પ્રબંધ, “સાગરેસા...” વ. જેની સંચારીમાં “પંચમ કીનકે ખીલાગ” એ વક્ર પંચમની શુર્જરી અમદાવાદમાં જ બતાવેલી હતી. રામપુરના મુન્શી સાહેબની ડાયરીમાં આમ ઉલ્લેખ છે સ્વ. ભાતખડેની ડાયરીમાં પણ આનો ઉત્તારો છે. જયપુરના પુસ્તકાલયમાં પણ આ વિષે માહિતી મળી શકશે છેવટે પૂનાના લક્ષ્મણ દત્તાત્રય જોષાના “કલાવતાયા ઇતિહાસ” નામના પુસ્તકમાં પણ આ વિષે કેંક માહિતી મળશે.

[૩] અમદાવાદના જાણીતા શેઠ હડીસિંગના કુટુંબમાં સ્વ. જેસિંગભાઈ શેઠ ધણા જ નિષ્ણાત સંગીતવિદારદ થઈ ગયા. એમનાં વખાણ સ્વ. ભાતખડે, રામપુરના નવાબ સ. હામીદઅલીખા અને સ્વ. સુરેન્દ્રમોહન ટાગોરે મુક્તકંઠે કરેલા છે. એમની વિદ્યા અને જ્ઞાનની ખ્યાતિ જ્વાલિયરના જ્યાજીરાવ મીઠિયાના દરબાર સુધી હતી. હાલ ઉસ્તાદો જેને બદાખીન, તશ્વરખીન, વિચિત્રખીન વગેરે ગણે છે તે શેઠ જેસિંગભાઈએ જ ઉપજાવેલું એ વાત ઉસ્તાદોમાં ને સંગીતજ્ઞોમાં સર્વમાન્ય છે જયપુરના રામસિંગજીના મમય પછી હિંદુસ્તાનમાં પાંચ સંગીતના દરબાર હતા એમ જુઝર્ગ ઉસ્તાદો હજી કહે છે. (૧) દિલ્હીનો, (૨) જ્વાલિયરનો, (૩) લખનૌ વાજીદઅલી શાહનો, (૪) નિઝામનો, (૫) શેઠ જેસિંગભાઈનો જયપુરના અને બાદશાહ ઝફરના અને નિઝામનો દરેક ગવૈયો શેઠ જેસિંગભાઈ પાસે થોડો ધણો વખત પણ ગવી ગયેલો.

[૪] રા. જયશંકર (સુદરી)ના પિતામહ નાયક ત્રિભુવનદાસ, જેસિંગભાઈ શેઠની માથે જ રહેતા હતા. તાનગ્રન્થના, ઝાકર-ઉદ્-દીનખાં જેવા ગવૈયાઓ ત્રિભુવનદાસની ગાયકીથી મુગ્ધ બન્યા હતા. એમના જેવો ગાયક મુળઈ ઈલાકાની હિંદુ જનતામાં છેવડા સેા વર્ષમાં કાંઈ ગયો નથી.

આ ઉપરાંત ધણા સંગીતતત્ત્વવિદોની તવારીખ આરી પાસે છે. સ્થળસંકાયને લીધે વધારે લખી શકતો નથી.

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન

હરિહર ભટ્ટ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સંશોધન કેટલું મહત્વનું છે તે ખતાવવાં મેં ગયાં લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે આ સંશોધન કઈ રીતે થઈ શકે તે ખતાવવાં આ લેખમાં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંશોધનના બે ભાગ છે:—(૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય; (૨) આકાશીય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ રચાન સાથે સંક્રમ રીતે મળી રહે એવા ગણિતવાળા પુસ્તકોની રચના.

આમાંથી (૧) ની ચર્ચા ખૂબ લંબાણવાળી હોવાથી તેને પછીથી લખું. (૨) ની ચર્ચા ખૂબ ટૂંકી હોવાથી પહેલી લખએ. સદમ ગણિતનાં પુસ્તકો આપણામાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર થયો ત્યાર પછી એટલે છેલ્લાં ૭૫ વર્ષમાં જ થયો છે, પણ તેટલા વખતમાં આ દિશામાં સંતોષકારક કામ થયું છે. મુખ્ય મુખ્ય અંચકારો અને તેમના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ પ્રવૃત્તિના આદિપુરુષ, લો. મા. તિલક મહારાજના ગણિતચક્ર અને કેકન કોલેજના ગણિતના પ્રોફેસર સ્વ. કેરોપત ડેવેનું ખનાવેલું 'મહાસાધન કોષ્ટક' નામનું પુસ્તક એ આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

(૨) સ્વ. વ્યંકટેશ બાપુજી કેતકરનાં ખનાવેલાં 'જ્યોતિર્ગણિત', 'કેનકી', 'મરાઠી મહાગણિત' અને 'નક્ષત્રવિજ્ઞાન'.

(૩) શ્રી. કેસવ લક્ષ્મણ દ્વિતરી કૃત 'કરણકલ્પલતા' અને 'પંચાંગચંદ્રિકા'.

(૪) સ્વ. ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે કૃત 'સર્વાનન્દકરણ' અને 'પંચાંગ ચિંતામણિ'.

(૫) શ્રી. શિવરામ ગણપતરાવ પવાર કૃત 'કરણકોમુદી'.

આ અંચકારોનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ છે અને આ ઉપરાંત ખીજા અંચકારો પણ છે; માત્ર થોડાં મુખ્ય પુસ્તકોનાં નામ ઉપર આપ્યાં છે. આમાંથી કેઈ પણ પુસ્તકની મદદથી સદમ ગણિત કરી શકાશે અને તે આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેશે. ગુજરાતી ભાષામાં આ દિશામાં અત્યાર સુધી પ્રગત થયો નહોતો, પણ છેલ્લાં ત્રણચાર વર્ષથી 'ખગોળગણિત' નામે પુસ્તક છપાવવું મેં શરૂ કર્યું છે અને તેના ચાર ભાગ છપાઈ ગયા છે. કુલ દસ ભાગમાં આ પુસ્તક પૂરું થશે અને તેમ છતાં પ્રાંચીય વર્ષ બીજાં લાગશે. આ પુસ્તકની મદદથી પણ આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેતું ગણિત કરી શકાશે.

આમ, જો આપણા નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનિર્ણયનો નિર્ણય થાય, તો તે બિંદુથી ૦ અંશ ગણીને ઉપરના કેઈ પણ પુસ્તકના ગણિતથી આકાશ સાથે બરાબર મળી રહેતું પંચાંગ આપણે બનાવી શકીએ અને એ રીતે ભારતીય ખગોળગણિતનું સંશોધન સંપૂર્ણ થાય.

આ જમાનાના આપણા વિદ્વાન પુરુષોએ આવાં સૂક્ષ્મ ગણિતનાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે તેની ખબર આપણા જૂની દબત્તા ધણાખરા જ્યોતિષીઓને નથી. તેથી તેઓ કહે છે કે " જો અમે જૂનાં પુસ્તકોનું ગણિત છોડી દઈએ, તો અમારે-વિશ્વાયતથી દૂર મળે આવતા નાટિકલ ઉપર આધાર રાખવો પડે અને જો કોઈ કારણસર નાટિકલ અર્થો આવવું બંધ થાય તો અમારી સ્થિતિ લાચાર થઈ પડે. " પણ ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે જો આપણે આપણા આરભસ્થાનનો નિર્ણય કરી લીધો હોય, તો આવતી કાલે નાટિકલ આવવું બંધ થાય તો પણ હરકત નહિ, કારણ કે સૂક્ષ્મ ગણિત કરવાનાં પુસ્તકો આપણી આગળ મોજૂદ છે. પંચાંગ મંશેધનનું ગાદું સૂક્ષ્મ ગણિત કરવાનાં પુસ્તકોને અભાવે અટક્યું નથી, પણ આરભસ્થાનના નિર્ણયને અભાવે અટક્યું છે.

ત્યારે આરભસ્થાનનો નિર્ણય હજુ કેમ થયો નથી ? કારણ કે આપણા જૂની દબત્તા જોષીઓને આ વિષયના અભ્યાસથી અર્થોપાર્જનમાં વૃદ્ધિ થતી નહિ હોવાથી તેઓ આ વિષય તરફ લક્ષ આપતા નથી; ગુજરાતના સુશિક્ષિતોનું લક્ષ આ વિષય તરફ હજુ ગયું નથી; મહારાષ્ટ્રના સુશિક્ષિતોનું ગયું છે, પરંતુ તેઓ સુદ્ધાં ત્યાંના જૂના વર્ગને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત કરી શક્યા નથી.

હવે આપણે નક્ષત્રચક્રારભસ્થાન વિષે થોડું કહીએ. યદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ એક આંટા લગભગ ૨૭ દિવસમાં ફરે છે તેથી તે આકાશના સ્થિર તારાઓમાં ૨૭ દિવસમાં એક આંટા ફરતો દેખાય છે. તેથી યદ્રની દૈનિક સ્થિતિ બતાવવા પ્રાચીન આર્યોએ ક્રાંતિવૃત્તના ૨૭ સરખા વિભાગ કર્યા અને તે દરેક વિભાગને તેની નજીકના તારાપુંજનું નામ આપ્યું (જેમ રેલવે સ્ટેશનોના નામ નજીકના ગામ પરથી પાડે છે તેમ). આ અશ્વિની, ભરણી, વગેરે ૨૭ નક્ષત્ર વિભાગો છે. 'નક્ષત્ર' શબ્દ કેટલીક વખત આ વિભાગોને માટે અને કેટલીક વખત પેલા તારાપુંજોને માટે વપરાય છે જ્યાં સ્પષ્ટતાની ખાસ જરૂર હોય છે ત્યાં તારાપુંજોને 'તાગતમક નક્ષત્રો' અને ૨૭ વિભાગોને 'નક્ષત્ર વિભાગો' અથવા 'વિભાગાતમક નક્ષત્રો' કહેવામાં આવે છે. નક્ષત્ર વિભાગો લંબાઈમાં મરખા છે, પણ તારાતમક નક્ષત્રો સરખા લંબાઈના કે સરખે અંતરે આવેલા નથી, તેથી લગભગ ૧૧ નક્ષત્રો પોતાના વિભાગની બહાર પડે છે (જેમ કેટલાંક રેલવે સ્ટેશનો તે નામની ગામથી ખૂબ દૂર હોય છે તેમ). આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

નક્ષત્રચક્રનું આરભસ્થાન એટલે અશ્વિનીવિભાગનો આરભ અશ્વિનીતારાપુંજની નજીકમાં ક્યાંક હોવો જોઈએ એ ખરું, પણ તે ક્રાંતિવૃત્તના બરાબર કયા બિંદુ પર આવ્યો* એ બાબતનો નિર્ણય આપણા જૂના જોષીઓ કરી શકતા નથી; આનું કારણ એ છે કે આરભસ્થાન મૂળે હેતુતઃ સ્થિર હોવા છતાં આપણા વર્ષમાનની સ્થૂળતાને લીધે પ્રતિવર્ષ આગળ સરકતું બાય છે. તેનું મૂળ મ્થાન જોષી કાઢવું એ જ આરભસ્થાનનો નિર્ણય.

આમ આપણું નક્ષત્રચક્રારભસ્થાન ઐતિહાસિક પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું એક સ્થિર

* કારણ કે વર્તુળ એવી આકૃતિ છે કે તેના કોઈ પણ બિંદુને ૦ અથવા ૩૬૦ તરીકે ગણતાં ૩૬૦ અંશે ફરીને તે જ બિંદુ ઉપર આવાય છે.

બિંદુ છે, તેને આપણા જૂના જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં આવેલા ઉલ્લેખો પરથી શોધી કાઢવું જોઈએ! એ કાર્ય આપણે આવતા લેખમાં શરૂ કરીશું.+

આજનો વિષય પૂરા કરતાં પહેલાં આ વિષયની જે પ્રવૃત્તિ જેઓએ જીવનપર્યંત ચલાવી હતી અને જેઓએ છેલ્લા એક વર્ષ દરમિયાનમાં જ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરી છે એમને આપણે આ વિષયના અભ્યાસી તરીકે, અને તેથી તેઓના ઝલ્લી તરીકે, આપણી ગ્રહાંજલિ આપવી જોઈએ એમ હું માનું છું. એમના અવસાન સમયે જ આ અંજલિ આપવી જોઈતી હતી અને તેમ ન કરવાનો દોષ માટે શિરે છે તેને માટે ક્ષમા માગીને, કંઈ નહકરવા કરતાં મોટું મોટું પણ કંઈક કરવું એ સારું એમ ધારીને, તે કર્તવ્ય મોઝે મોઝે પણ અત્યારે કરવા હું પ્રેરાયો છું.

આવા એક પુરુષ તે ક્યુસન કૉલેજના સ્વ. પ્રો. નાઈક, એમ. એ., હતા. ગોખલેના ગણિતમાં સુધારાવધારા કરનાર તરીકે એમનું નામ દરેક વિદ્યાર્થીએ તે પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર વાંચ્યું જ હશે; ગુજરાતના જે વિદ્યાર્થીઓ ક્યુસન કૉલેજમાં ભણ્યા હશે તેઓએ આ શાંતમૂર્તિ વિદ્વાનને જોયા પણ હશે; પરંતુ જેઓ એમની પાસે ભણ્યા હશે એમને જ ગણિતશાસ્ત્રમાં એમની પ્રખર વિદ્વાનો અને એમના સ્વભાવની સાધુતાનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યો હશે, એમની અનેકવિધ યોગ્યતાને લીધે સો. મા. તિલક મહારાજ એમને એમની 'શુદ્ધપંચાંગ પ્રવર્તક કમિટી'ના પ્રમુખ બનાવ્યા હતા; તે કર્તવ્ય અત્યંત ઉદ્યોગપૂર્વક એમણે મરણપર્યંત ખર્ચ્યું. તિલકપંચાંગના એઓ એક અગ્રગણ્ય પુરસ્કૃતા હતા. એમના અવસાનથી પંચાંગસંશોધનની પ્રવૃત્તિને જે ખોટ પડી છે તે પૂરી શકાય એમ નથી.

એવા જ એક બીજા ધુરંધર વિદ્વાન તે સ્વ. પ્રિન્સિપાલ ગોવિંદ મહાશિવ આપ્ટે એમ. એ., બી. એસ.સી. હતા. એમનાં એ પુસ્તકો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરેલ જ છે. એઓ માધવ કૉલેજ, ઉત્તરબેંગાળ પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમાંથી નિવૃત્ત થતાં તેમને ઉત્તરબેંગાળની જૂની વેદશાળાના મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે ગ્વાલિયર સંસ્થાને નીમ્યા હતા. એમણે એ જૂની વેદશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેને અદ્યતન રૂપ આપ્યું. એમણે ભારતીય ખગોળના સિદ્ધાન્તગ્રંથોનો જીડો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું એમનું અગ્રખ પ્રભુત્વ એમના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં કંઈક જુદા વિચારના હોવા છતાં પાણ્ડ્યથી એમને તિલકપંચાંગની સત્યતા સમજાઈ હતી અને તેના પ્રચાર માટે લેખો, પત્રવ્યવહાર અને રૂઝ ચર્ચાદ્વારા તનતોડ મહેનત એમણે કરી હતી. એમની જગા અત્યારે તો ખાલી જ છે અને વર્ષો સુધી પુરાય એવાં ચિદ્ધો દેખાતાં નથી.

પરમાત્મા આ બંને જ્ઞાનયોગીઓના આત્માને શાંતિ આપે !

+ એક માહિતી તરીકે અહીં જણાવું કે પાશ્ચાત્ય લોકોએ પોતાનું આદ્યસ્થાન પસંદગી પાનને જ માનેહું દોવાથી અને સંપાનનું સ્થાન આકાશમાં સ્પષ્ટ રીતે ચમચ સહાનું દોવાથી પાશ્ચાત્ય લોકોમાં આદ્યસ્થાનના નિર્ધારનો પ્રથમ જ નિર્ણયનો નથી.

સૈનિકની અંતિમે ઈચ્છા^૧

હરિ

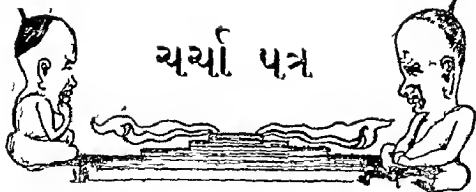
અમે સૈનિકોએ જનનીચરણે આ શરિરને
જલીદાને અર્પ્યું, જીવનભર ઝૂંઝી સમરમાં.
અમીંગ, ખેડુતો જીવનધન અર્પી અહીં સુતા
તમારી મહોલાતે, (અમર ઇતિહાસે ફિરતજે)
ઢટાઈ પોઝારે-પરવશ વહ્યાના નિર કદિ
વહી વિસ્લા^૨ઘેલી જનમભુમિમાં ગ્રાણી પુરતી
વિદેશોએ આવી ગરવી તુજ ગાથા જીલવવા
મથ્યા, અગ્નિજાલે સતીસમ દીપે તું, અવનવી
ધરો શોભા રાથે જગતભરમા એક મુરતી

અને છેલ્લી મારી ઉરધળકને એક મનખો
હુકાળા હૈયાને શિશુ સમયની હોંસ પુરવા
તહીં ઢાટો મારા વતન મંહીં એકાન્ત કબરે
સુતેલી માતાના પદકમલની આરતી કરી
રમું કાલાન્તે એ ચરણુરજ થે એ' જ પદમાં.

૧ સોથીએ વધારે વર્ષના પર્યટકમાંથી પૌધાન્ડને ઝ્યાધીમતા અપાવનાર માર્ગ્ય
પીનસુફ્ફીનુ ૧૯૩૫મા અવસાન થયુ એના દેશનાસીઓમા એનું એટલુ બધુ માન હતું
કે સ્વાભાવિક રીતે જ પૌધાન્ડની અસ્કારિતાના કેન્દ્રસમા ક્રાંતિવામાના વાવેવના કિસ્તામા
'વીર પૂર્વજો'ની સાથે જ દાટવાનું ગૌરવીય માન આપે. પોતાના મરણ મમથે એણે ઇચ્છા
મતાવેલી કે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે એના શરોરને વાવેલમા ગળવુ હોય તો ભવે રખાય,
પણ એનુ હૃદય તો વીલનોમા એની માતાની કબર આગળ દાટવુ

૨ વિસ્લા (Vistula) ભાગતની ગંગા જેવી પૌધાન્ડની ઇતિહાસવિખ્યાત નદી

ચર્ચા પત્ર

મુરબી શ્રી તત્ત્વ,

‘પ્રસ્થાન’ના સામેશરના અક્ષમા છપાયેલુ ભાઈશ્રી પદ્મનન્ત ૨ શાહનુ વિજ્ઞાન વિષયક ચર્ચાપત્ર વિજ્ઞાનમાં રમ ચેતા બધા જ ગુજરાતી ભાઈઓ માટે ઉપયોગી છે એમ મારું માનવું છે જમન કેમ રશિયન, ઇંગ્લિશ, એનિશ, જાપાનિઝ અમેરિકન વગેરે પ્રજાઓ અત્યારે વિજ્ઞાનમાં આટલી મધી આગળ વધી ગઈ છે તેમાં મુખ્ય કારણ તે દરેક પ્રજાની સ્વભાવમાં થોડુંક પ્રવૃત્ત થતા વૈજ્ઞાનિક માહિત્યનો જ છે હિંદમાં આની અછત હોવાથી વિજ્ઞાનની દોડમાં હિંદ પછાત ગઈ ગયું છે.

એક માનુ ગ્રંથાલયુ વૈદ્ય, ભૂતર, જ્યોતિષ ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ, બીજગણિત વગેરે શાસ્ત્રોનું અવિરમિત દશારાણુ વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય આપણા મરૂત ગ્રંથોમાં પડી ગયું છે અને ખીજ બાહુએ એણે કયાએ ખીલી જાતા વિજ્ઞાનનું ધોનધ માહિત્ય પગદેશી ભાષાઓમાં વધે જાય છે એક સામાન્ય ગુજરાતી આ મનનેતી વચમાં જામે છે નથી તે બીજન અમૂત ગ્રંથોમાંથી કઈ મમજી શકતા કે નથી તે પરદેશના દુદકે ને જૂઠકે વધના જતા વિજ્ઞાનનો પરિચય માધી શકનો તેવી સ્થિતિમાં માછ કેટલાક આગ્રહી પુગ્ધે સ્વભાષાને એટલી હદ સુધી ચોગી ગહવાનો મતના છે કે પરભાષાનો એક પણ શબ્દ ગુજરાતીમાં વાપરવા એ અમરજારિતાની નિશાની છે એમ માનના મનાવતા ફર છે પરિણામ એ આવે છે કે જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન વધાર વખત નહી શકે તેમ નથી, જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનું અજ્ઞાન ગાંઠના આર્થિક વિઠામમાં પણ નજરરૂપ થાય છે તે જ જમાનામાં આપણે વેપાર પ્રિય ગુજરાતીઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી ખૂમ જ અમજી ગઈ જઈએ છીએ.

આ સ્થિતિ ટાળવા સ્વભાષામાં લેઝભોજ્ય વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય વખાવાની જરૂર ધણાને જણાના લાગી છે, છતાં તેવી જતના માહિત્યમર્જનને ઉત્તેજન મળે તેવા આમ પ્રયત્નો થયા જોવામાં નથી ‘ભાઈશ્રી પદ્મનન્ત શાહે સૂચચુ તેષુ વિજ્ઞાનનું મુખપત્ર—માસિક કે ત્રિમાસિક—ગુજરાતી ભાષામાં વ્યસ્થિત રીતે મીકળે તે તરફ કોઈ સાહિત્યપ્રિય લક્ષ દો જ્યુ નથી જણાતું શ્રી ગલિયાગ જેવા ગુજનાની માહિત્યની સમૃદ્ધિ નાચ્છનારા તેમજ કાવો, નવનકયાઓ, દુદી વાર્તાઓ, નિમ્નો વગેરે માહિત્યના અંગો માટે ધનાઓ જાહેર કરનાગ અને ગૃહગ્રંથો અને ગ્રંથાઓ ગુજરાતમાં હોરા છતાં વૈજ્ઞાનિક માહિત્ય તા માટે માન પ્રમાણમાં મહત્ત નથી આવતું એ એક પ્રશ્ન છે.

જસત, કે સીમુ જેવા કેટલાક રૂઢ ધર્મ મળેલા ગુજરાતી શબ્દોને જદવવાની જરૂર નથી અને આયોડીન, બ્રોમીન, ક્લોરીન, સોડિયમ, પોટાશિયમ, મેગ્નેશિયમ, નીકલ, કોસ્મીકમ, કૌમીઅમ, એલ્યુમિનિયમ વગેરે અગ્રંથ્ય રૂઢ થતા જતા અંગ્રેજી શબ્દોને સંસ્કૃતમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જાહેર ઘોઠાળો ધર્મ જવા મેળવ છે. અને તેમાં ખાસ કરીને સેન્દ્રિય રસાયણશાસ્ત્ર (Organic Chemistry) તો એટલું બહુ વિકાસ પામ્યું છે કે મીથેન, બેન્ઝીન, ટોલ્યુઈન, એસેટીક એસીડ, ઇથર વગેરે માદા શબ્દોથી માંડીને બીટા બીટા ૬૫ ગ્લુટારીક ૬ પ્રોપીઓનીક ૩ : ૪ ૬૫ એથોક્ષી તેથોલ સફેદાનીક એસીડ જેવા-લાખો લાંબા શબ્દો વધી ગયા છે. આ બધાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જતાં-સમય અને શ્રમ વર્થ જવાનો મેળવ છે. તે કરતાં તેમને તેવી જ રીતે રૂઢ કરવામાં આવે તો શું ખોટું છે ?

‘કૌમુદી’ના ગયા વર્ષના દિવાળી અંકમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વભાષાવિમુખ કહીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે કારણ કે તેઓએ વિચાર કર્યો નથી કે શા માટે તેમને સ્વભાષાવિમુખ બનવું પડ્યું છે. પરિભાષાનો પ્રશ્ન એક બે દાખલા ટાંકી તેમણે મહેલો દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ જો તેમજ હોત ‘તો’ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સ્વભાષામાં બહાર આવ્યા વગર રહ્યું જ ન હોત. સ્વભાષાની પ્રીતિ જેટલી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈને છે તેટલી જ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ છે તેની હું એક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે ખાતરી આપું છું. અને માની લો કે કદાચ ન હોય તો તેમને સ્વભાષાવિમુખ થતા અટકાવવા માટે તેમના જેવા મુરખી શુભેચ્છકો સહકાર આપતા રહેજો તો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ એટલા બધા બેકદર નથી હોતા કે તેમનો ઉપકાર નહિ માને.

આશા છે કે આપ ‘પ્રસ્થાન’માં આવી ચર્ચાઓને ઉત્તેજન આપતા રહેજો તેમજ આપણા સાહિત્યને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નોને આગળ ધપાવવા પણ આપનું બનવું કરશે જ.

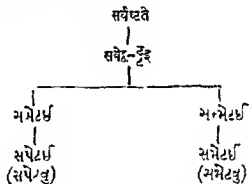
સિ. આપનો,
અન્તિસાહ મ. ગાંધીના
વંદેમાતરમ,

‘સંપેટલું’ ને ‘સમેટલું’

ઉપરના બે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અબધી ચર્ચા ‘પ્રસ્થાન’ના માગશર માસના અંકમાં ધ્યાની-વિચારી એમાં સવેટલુંને સમેતલું બે મૂળ વચ્ચે વિકલ્પ બતાવ્યો છે ત્રીયુત જાણા સમેતલું ઉપરથી પ્રથમ ‘અમેટલું’ ને તે ઉપરથી ‘સંપેટલું’ વ્યુત્પન્ન થયાનું અનુમાન કરે છે તે વિરુદ્ધ ત્રીયુત બક્ષી બન્ને શબ્દોને સવેટલું ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે

તે નો દ યત્ર માટે ધોરી માર્ગ નથી ત્રીયુત મક્ષી જણાવે છે તેમ અમુક સભે ગોમાં જ તે વિચાર સંભાવે છે, એટલે સમેતલું મૂળમાથી વ્યુત્પત્તિ માધરી નિર્ણય નથી એટલે સવેટલું મૂળ એકલું વિચારના જેવું છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં સપ્ત ધાતુ વપરાયાનું જણાતું નથી, એટલે એ મૂળ મંદિગ્ધ ૨૨ છે

‘સંપેટલું’ ને ‘સમેટલું’-મનેનો મૂળ અર્થ ‘એકલું કરી લેવું-સંભાળી લેવું’ હતો પછી ‘પુરુ કરવાનો’ અર્થ આવ્યો છે વૈદિક સજમાર ને પાણિનીય સંજ્ઞાઓને બે અર્થ હતા તે જ અર્થ મૂળમાં આ બન્ને ધાતુઓ છે, આથી બન્ને શબ્દો સવેટ્ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન-ધાય એ વિશેષ સંભવિત છે

મીપ — સવેટ્ ધાતુમાં ‘વીગી લેનાનો’ અર્થ છે અગત્ય તે જ અર્થ ‘સમેટલું’માં છે. ઉપરના વશવૃક્ષમાં વ ના વ ને મ-બે વિકાર બે રૂપનો બે ઉત્પન્ન કરે છે તે નિઘા શક્ય છે કે કેમ તે જોવા માન એક જ શબ્દ લેઈશિ પર્વત્ શબ્દ પૂર્વે સુ પૂર્વગ યાગી બનતા સુપર્વત્ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘સપરમે દિનમ’ બને કે અહીં વ નો મ થયો છે નર્પા પર્વત્ શબ્દ ઉપરથી ‘પગળ’ (વાગપગળ) વ્યુત્પન્ન થાય છે છેવટે જ ઉપરથી વ બને છે, એ વાત બન્ને ચર્ચાપત્રીઓએ સ્વીકારી છે વ ને પ ને ઉચ્ચારમાં ધણું નિઃસંદેહ છે આમ સમ્+સવેટ્ ધાતુ-અસ્કૃતમાં પ્રચલિત-ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે અહીં જણાવવું જોઈએ કે સવેટ્ ધાતુ માટે પ્રાકૃતમાં સવેટ્ વિશેષ પ્રચલિત હતું ‘તે ઉપરથી કાનના વેદના’ શબ્દ બન્યો છે એટલે સવેટ પ્રાકૃત રૂપને બોલીમાં પ્રચલિત હોવાનું સીકારવું પડશે કે ગુજરાતી બન્ને ધાતુઓને અવાચીન તદ્દલ માનવા પડશે

[૬૨૧]

૧૦૧) લાલ ઓસ લોહીનાં ખંખેરનાર થાય છે તું પ્રેમમાં કેના ખુવાર ?
કા ગયું ચાલી દુગો દર્દને તને ? આપી અક્ષિસ દિલ્હની, પ્યાર ખતલાની !
ના દોડી મેં તારી આમદ મંદિર; શે કયું તેનદાઈનું તપ ઇખ્તિયાર ?
ગઈ છે શા ગમમેહો, જાણું ન તે, એકસીથી છે કશી તું બેકાર !

લાલ, ચેવલ સાવતી કે કનકા નેહ તુજને લાગતી કરેલા વિચાર :-
"કંકુ છાંટીને લખી કેકાતરી ? લાલ ગજરામાં થયો શૌહરંઝ સવાર ?"
ખંડ લીસો લાલ ફૂલેથી બર્ષો નાખનારી તન ઉપર મોળી લગાર
ગાલ રાતાવાળી કે બોલી બીજી: "છે પડ્યું કે પખી આ થઇને શિકાર ?

તંજુમાં તાંબૂલ કેરા રંગના દાર પૂરે લાગી રહી દીવાની હાર ?
પાંજરા માંહેથી લીલા વાંસના ચંચુઓ સો કીરની નીકળી બહાર !
તીક રાતાં પ્રેમમાં પાગલ બની, કાચ બૂરાં પર ફરે છે નં નિસાર,^૫
દોડી આપી ફરથી બતી તરફ, બેઢવાથી છેક થઇને બેવકાર ?

અંગ તારું ખુનથી તરમોળ છે, તીર વાઝાં સામેટાં જ્યાં સદ દલાર:^૬
કાની સાથે જોગ ખેલાયો હતો ? સાથ કે થાતું પડ્યું રણમાં પસાર ?
છે વહોરી કીર્તિ કે ફોવાં ફલેક ? મેળવ્યો જય, આધી યા અફસોસ હાર ?

શું શકું સમજી ગિના હું તાહરી ? શો શકું આપી તને હું બોધ વાર ?
છે ગઈ ખરમાઈ મારી ખિદ્દ સૌ આઇને કિરમત તજો ગિરમાર^૮ માર:
હું થયો પેદા હું આલમ માંહી તે છે રજા વરસી સિતમ જ્યાં બેશુમાર.
જિંદગીની પાયમાલી મેં કરી પ્રેમના પરકારમાં રમતાં જુગાર:
ના મળ્યું પુછનાર કે મારી ખજર, ના મળ્યું દરકારનું કે રાખનાર !
જે સહ્યું જે બોગવ્યું મેં ફક્ત તે જાણું હું તે જાણતો મુજ કદંગાર^૯
ખુબ હતો મેળાવડામાં ખુશ મિગજ. એકલો રોતો પડી તે ઝાર ઝાર !^{૧૦}

છે પલા દરમાન^{૧૧} તનના રંગના: દેં દિલની ક્યાંય થાતી સારવાર ?
શું કહું હેવાલ મારા હાલનો પાસ તારી પીર ઓ પરહેઝગાર ?
હોય કહેવાનું રહ્યું ને કે તને, તો રજા છે હર્દ બે, ઓ હોશિયાર :-
કાઈ બેગાના^{૧૨} સમે માગે પતીલ આપજે મોળો ન તેને આવકાર.

૫૨

૧ ૬૨૧-પ્રેરણાકાવ્ય, ૨ આમદ-આવડું તે. ૩ એકસી-નિમિત્ત. ૪ શૌહરંઝ-પતિ.
૫ નં નિસાર-જીવનનું બહિદાન. ૬ સદ દલાર-એક લાખ. ૭ ખિદ્દ-અક્ષત. ૮ ગિરમાર-પુષ્કળ.
૯ કદંગાર-ઉંધર. ૧૦ ઝાર ઝાર-પુષ્કળ. ૧૧ દરમાન-ડપાય. ૧૨ બેગાના-અભગ્યો માણસ.

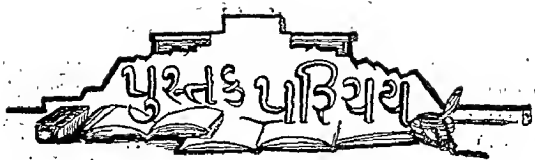
મહા ઉડી ઘેરી પ્રબલ ગતિ તારી ન નિરખું,
થઈ હાથે મારે કલમ અતિ ઉલ્લાસ, હરખું;
નહીં શબ્દો માંડું વિપરિત પદોથી જ વણસે,
રુડી પંક્તિ ન્યાગી નયન સમિપેથી નવ ખસે;

ખધાં સાહિત્યને મૂકી, બેઠું ખાટ પરે જરી,
ભ્રમિ સંવેદનો જે જે વિસ્તરે બ્યોમની મહીં.

ઉડી જાતાં દેખું,
ભરી આંખે પેખું,

ધ્રુવ જીઠે મારી હૃદયરસતંત્રી અણુઅણુ,
લખું સૌંદર્યો સૌ વિવિધ રમ રહે ક્ષણક્ષણે;
મને ભારે આશા, તદ્દપિ નહિ શબ્દો અવનવા,
લખું તો શી રીતે? મથન મથતું અતર નવાં.

ઉઠીને જ્યાં લખુ શબ્દો, મૃદુતા રમ્ય તો ગઈ,
ફેંકી દો સાધનો સર્વે પેખી વીમાસણે રહી.

મુંડકોપનિષદઃ—અન્યકાર: સદાશિવ શાસ્ત્રી લિડે, પુણે; અનુવાદક: મણિલાલ જાધારામ બટ-જપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પ્રારંભ 'બી. એ., આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના.

સ્વામીશ્રી વિરક્તાનન્દ ગોવિન્દજી અન્યમાળાનું ગુ. વ. સો.એ બહાર પાડેલું આ પહેલું પુસ્તક છે. મૂળ મુંડકોપનિષદ તો પ્રસિદ્ધ છે. શંકરાચાર્યે જેના ઉપર લાખ્ય રચેલ છે તે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મુંડકની પશુ ગણતરો છે. એ મુંડકોપનિષદની સાનુવાદ મરાઠી દીકાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મણિલાલ જાધારામ બટ કહે છે તેમ, પુનામાં એક ગીતાધર્મ મંડળ છે અને એ મંડળની ધારણા એવી જણાય છે કે લોકમાન્ય તિલક મહારાજે 'ગીતારહસ્ય'માં જે કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે કર્મયોગ આ જમાનામાં શબ્દધર્મની ઉત્તતિ માટે વિશેષ જરૂરનો હોઈને તેનું પ્રતિપાદન કરનારું વિવરણ ઉપનિષદાદિ બહુમાન્ય ગ્રંથોનું કરીને સનાતન ધર્મપ્રેમી પ્રજામાં કર્મયોગનો પ્રચાર કરવો.

મુંડકોપનિષદનો આ સરીક અનુવાદ ઉપર કહી તેની પ્રચારક દૃષ્ટિથી લખાયો છે. શ્રી. લિડેશાસ્ત્રી નિવેદનમાં કહે છે કે "હેલાં બે હજાર વર્ષો દરમિયાન વેદાન્ત ગ્રંથોનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં સર્વે અંગોને માયાવાદ વક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે." અને માયાવાદનું તથા મંન્યાસમાર્ગનું ખંડન તથા 'બ્રહ્મપ્રકૃતિવાદ' અને 'કર્મયોગનું' મંડન કરવા માટે મુંડકોપનિષદની આ દીકા લખવામાં આવી છે. હાલના આ દેશના હિંદુસંમોજની પુનર્ધરનામાં મંન્યાસનું શું કેટલું કેવું રચાન છે? અથવા કયા પ્રકારનો ત્યાગ-મંન્યાસ લોકહિત માટે આવશ્યક અનાવશ્યક કે ત્યાગ્ય છે વગેરે પ્રશ્નો અહીં પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આ મુંડકોપનિષદનું યથાર્થ તાત્પર્ય શું છે? વેદાદિ શાસ્ત્રો મંન્યાસને મોક્ષ માટે આવશ્યક ગણે છે એવું સિદ્ધ કરી આપવાથી આ જમાનામાં કાઈ લગવાં લૂગડાં પહેરીને ચાલી નીકળે એવું મને દેખાતું નથી. મારા માનવા પ્રમાણે તો ખંડનમંડનનો જમાનો ગયો-પછી મહારાષ્ટ્રમાં ખંડનમંડન પદ્ધતિમાં રસ લેનારો વાંચનાર વર્ગ હોય તો કાણ જાણે.

મારા ધારવા પ્રમાણે તો આ જમાનાનું શિક્ષિત માનસ પ્રાચીન ગ્રંથોનાં આવાં ખંડનમંડનત્મક વિવરણો કરતાં એના સાદા, પાછળની દીકાઓમાંથી કાંઈ પશું એકેનું સંપૂર્ણ અનુસરણ કર્યા વગર, સર્વ દીકાઓને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ તેની વર્થોચિત મદદ વડે પશુ વસ્તુતઃ મૂળના શબ્દોમાંથી જ, મૂળનાં વચનોને પરસ્પર સરખાવીને તથા સમકાલીન ધર્મતર સાહિત્યની મદદથી મૂળનું વક્તવ્ય યથાર્થ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અનુવાદોને ઈચ્છે છે. આ ગ્રંથમાં 'કર્મયોગ' કે 'બ્રહ્મપ્રકૃતિવાદ'ને મુંડકોપનિષદનાં વચનોમાંથી કાઢવાનો જે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે યત્ન કેટલો સફળ થયો છે એ પ્રશ્ન મને ગાણુ લાગે છે.

વિવરણની આ પ્રચારલક્ષી દષ્ટિ જ મને તો અનિષ્ટ છે જૂના આચાર્યોએ અને ટીકાકારોએ ખડનખડન પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને આજ સુધી અન્થો લખ્યા છતાં શું આપણે ધરાયા નથી ?

આ પદ્ધતિ પ્રહણ કૃનારને અર્થની ખેચતાણ કચી પડે છે, લિત્તલિત્ત સંપ્રદાયના આચાર્યોને આવી ખેચતાણ કરવી પડી છે એ સુધિષ્ટિ છે શ્રી-લિડેસાસ્ત્રીને પણ મુડકાપનિષદનો અથ કરતા કેટલેકે ઠેકાણે ખેચતાણ કચી પડી છે અહીં નમૂનાના મેત્રણ દાખલા આપું છું

(૧) વેદા તવિજ્ઞાનહુનિચિત્તાર્થા—ઇત્યાદિ મુડના ૩-૨-૧ ‘મત્રમાથી સન્વાસ’ કરના કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે પણ એની પહેલાના પાચમા મત્રમા અને આ છઠ્ઠામા એક જ વાત જુદા રાખ્યામા કહી છે એ તદ્દરથ દષ્ટિને તગતે લક્ષ્યમળ્ય એવું છે પણ આ ટીકાકારે પાચમા ‘લોડમાના ‘સધિ’ શબ્દ ઉપર અને છઠ્ઠા શ્લોકમાના ધરાન્તકલે શબ્દ ઉપર વધારે ભાગ મૂકીને એ એ શ્લોકોમાથી કમશ ગીતાના સ્થિતપ્રજા કર્મયોગીને મહોમુક્તિ મળે છે અને મન્યાસીને કમમુક્તિ મળે છે એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે પણ મારા મતે તો ઉપનિષદ્દશામા કર્મયોગી અને સન્વાસી વચ્ચેનો વિરોધ અથવા કમમુક્તિ કે સમોમુક્તિ માટે ચડતી ઊતરતી પાચરીનો ભાન એ વસ્તુનો હિલ્લ જ થયો નહોતો ~ ~ ~

પછી એ જ ખડના નરમા મત્રમા નાસ્યસ્થાવિત્ કુલે ભવતિ આના કુંજમા દાર્ધ્ય અલ્પમેતા ન હોય એવો પાકતો નથી એ શબ્દોમાથી મન્યાસનું ખડન ખેચી કાઢ્યું છે અથવાત્ર શક્યથાયે જ્ઞાન માટે મન્યામને આનસ્ય- માનેય છે પણ ઉપનિષદોમા મૃદસ્થ અને જ્યોતી જ્ઞાનીઓની રાતો મળે છે મૃદસ્થને સ્વહસાન ન થાય એવો ઉપનિષદોનો મત નથી જ એટલે સ્વહસાનનીની સ્તુતિ કરતા એના કુંજમા અલ્પસ્થાવિત્ નહિ પાકે એમ શ્રુતિ કહે એ દેશાભોગિક છે પણ એમાથી પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન કરી શકે એની સ્થિતિમા ન હોય એને જ્ઞાન થાય જ નહિ એમ કોઈ કહે તો એ હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય

પછી એ જ ખડનો ત્રીજો શ્લોક જુઓ —

નાયમાદમા પ્રવચ્ચનેન સમ્યો ન મેધધ્યા ન ઘનુના શ્રુતેવ ।

યમેવૈવ યુજ્ઞે તેન સમ્ય સ્તસ્યૈવ ભાત્મા વિરુજ્ઞે તત્ત્વ સ્વામ્ ॥

આ મત્રનું મરલ અને સ્વાભાવિ વ્યાખ્યાન જ્ઞાનમાર્ગની ટીકાઓમા નથી મળતું પણ ભક્તિમાર્ગની ટીકાઓમા મળે છે એ પ્રસિદ્ધ છે મતલબ કે ભક્તિમાદને આ મત્ર અનુકૂળ છે પણ આ અન્યકારને એ ભક્તિમાદ ગ્રાહ્ય નથી એટલે એમણે એ સ્વાભાવિકાચાર્યનું ખડન કર્યું છે અને ‘શુદ્ધિમાદ’ને અનુકૂળ અર્થ કરતા માટે ગોઠા વાજતા છે (જુઓ ૫ ૯૫)

છેતર મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે માયાવાદથી આ દેશની અવનતિ યર્ષ છે અને એના ખડનથી ઉત્પત્તિ યર્ષ જશ એની માન્યતા એ ભાન્તિ છે અગિયારમા શતકેના શ્રી ગમાનુભસ્યાર્થથી આગલી અનેક વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને તત્તદનુયાયી ટીકાકારોએ માયાવાદનું પુષ્કળ અને ઉગ્ર ખડન કર્યું છે છતાં આ દેશની અવનતિનો વેગ અટક્યો નથી એ ઐતિહાસિક મત્ય શું એ પ્રમાણની ખડનપ્રવૃત્તિની નિરર્થકતા દેખાડવા માટે પૂરતું નથી ?

૧૭ી જે કર્મવાદનું શાકગ્વે ૧૮મા ખડન કરેલું જોરામા આવે છે તે પ્રાચીન કાગમા પ્રચલિત વૈદિક યજ્ઞાત્મક કર્મમાર્ગનું ખડન છે આજે આપણે જોને કર્મયોગ કહીએ છીએ તેનો તો જૂના કાગમા વર્ણાશ્રમ ધર્મમા મમાવેશ થતો હતો અને વર્ણાશ્રમ અવસ્થાનો વિરોધ તો કોઈ આચાર્ય કર્યો નથી

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનારને કપટ દેખાય છે કે ઉપનિષદોમાં સુસંગઠિત રૂપમાં કોઈ પણ એક દાર્શનિકવાદનું સમગ્રરૂપે પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન જ નથી. આજના હુડા હુડા દાર્શનિક-ધાર્મિક વિચારો સુંદર અન્યમય વાણીમાં દર્શાવેલા છે. પાછળથી આસાથેજે અમુક એક જ વાદને સર્વ ઉપનિષદોમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમ કરતાં, અર્થની ખેંચતાણુ કરી છે. આ જમાનામાં આવી ખેંચતાણુની જરૂર નથી. અર્થની આ ખેંચતાણુ-અમુક ઉપનિષદનું અમુક વચન કે છંદયત્વનું અમુક સૂત્ર માખાવાદને પ્રતિકૂળ છે એ રીતે એકદેશી ખંડનની? પદ્ધતિ જે શુદ્ધિવાદ આ અન્યકારને ઇષ્ટ છે તેની પ્રેરક નથી પણ આગમ પ્રામાણ્યવાદની પ્રેરક છે એ નવા ઉત્સાહમાં ભૂલી જવાય છે.

ઈશાવાસ્થોપનિષદઃ—મૂળશ્રુતિ, અર્થ, શાંકરભાષ્ય, ભાષ્યાનુવાદ, તાત્પર્ય સંયોગ્યોજકઃ રમણીક અ. મહેતા. મૂલ્ય ૮-૪-૦. વિ. સં. ૧૯૬૨.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉપનિષદોનું સ્થાન અપૂર્વ છે. અને ભાષ્યકારોમાં ભગવાન શંકરાચાર્યનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. પ્રાચીન ગણાતાં દશ-સાર ઉપનિષદોમાં ઈશાવાસ્થોપનિષદની પણ ગણતરી થાય છે અને એ દશ-પ્રાર ઉપનિષદોનું કાલાનુસારી, વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો આ ઉપનિષદને પ્રાચીનતમ વર્ગમાં નહિ પણ વચના પ્રાચીનતર વિભાગમાં પ્રાચ્યવિદ્યાવિદોને બહુમતે મુકાય છે. એ પ્રાગ્જુદ્ધંસીન છે એટલું નિઃસંશય.

ઈશાવાસ્થ એ અદ્વાર મંત્રોનું તાનું ઉપનિષદ છે. પણ એનું મંદસ્ત્ર એણું નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે, પ્રવૃત્તિવક્ષણ અને નિવૃત્તિવક્ષણ એ એંધ માગો, લેદ-વિદ્ધિત છે તેમાંથી જેનામાં પુત્રાદિ એષણાત્રય ન હોય એવા મુંન્વાસીઓ માટે, જ્ઞાનમિશ્ર અને જિજ્ઞસીયા જેનામાં પ્રબલ હોય અને સંન્યાસ માટે જે અશક્ત હોય તેને માટે કમનિશ્ર એ પ્રકારની જ્ઞાનકર્મ અવરથા આ ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદિત છે. પણ બીજા વિવેચકો આ ઉપનિષદમાં જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય દર્શાવે છે એમ કહે છે. (જુઓ ઉપોદ્યાતમાં ઉતારેલું પ્રો. રાનડેનું વચન). આ વિષયમાં, શંકરાચાર્ય જે જ્ઞાનકર્મના સુમુચ્યવાદનું આ ઉપનિષદમાં સંક્ષેપમાં અને ગીતાકાષ્યમાં વિસ્તારથી ખંડન કરે છે તેમાં યત્તાદિ વૈદિકકર્મકાંડ 'કર્મ'થી વિવક્ષિત છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. પણ લોકમાન્ય તિલક, મહારાજને જે વિષયની ચર્ચા અર્થે 'ગીતારહસ્ય' જેનું દળદાર પુસ્તક લખતું પડ્યું છે તે મોટા વિષયના ઉદાપોદમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી.

શ્રી. રમણીક અ. મહેતાએ શાંકરભાષ્યનો ચુજરાતી સંજ્ઞક કરેલો આ અનુવાદ સુવાચ્ય અને ખોષક છે.

દુનિયાના ગદ્યસ્વામીઓની પ્રથમ પંક્તિમાં જેનું સ્થાન છે એવા ભગવાન ભાષ્યકારોની ન્યાયગર્ભ અને અર્થધન ગંભીર વાણીનું પૂરેપૂરું વક્તવ્ય અનુવાદમાં ઉતારેલું એ સહેલું નથી. શ્રી. રમણીક મહેતાએ કેટલી મદદ સીધી છે તે ૪. ૧૫-૧૬માં આધાર પુસ્તકોની જે યાદી

૧ કેહ પણ વાદનું એકદેશી ખંડન થયું સહેલું છે, કારણકે આ વિદ્યની વિચિત્ર રચનાને પશ્ચિમ તરફના ખામી વચરને ધિતનું સર્વથા સંપૂર્ણ સમાધાન કરનારો વાદ અરાધ્ય છે એટલે સમગ્ર વાદનું ખંડન અને પોતે પ્રતિવાદીમાં દર્શાવેલી ખામીઓ વચરતા નવાંવાદનું સ્થાપન કરવાને જાહેર આખા પાદમાંથી અમુક એક જ મુદ્દાનું અને તે પણ સંજ્ઞકપ્રમાણથી ખંડન કરતું એમાં કોઈ ખાલ નથી.

આપી છે તે જોવાથી સમજાશે. આ વર્ગના ગ્રંથોના અનેક અનુવાદપ્રયત્નો હિંદુ છે એમ અમે ગણીએ છીએ એટલે આને અક્ષર આપીએ છીએ અને ભાઈ રમણીક મહેતા ઔપનિષદસાહિત્યને શાંકરભાષ્યસહિત ગુજરાતીમાં ઉતારવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે એમ આશા રાખીએ છીએ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

- આપણે આહાર:-લેખક : ડૉ. કાન્તિલાલ જગનલાલ પડ્યા, પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મરસ્વતી ગ્રંથમાળા વર્ષ ૭ પુ. ૧. છટક કિ. ૦-૬-૦.

‘પ્રસ્થાન’ કાર્યાલયે તાજેતરમાં બહાર પાડેલી આ ચોપડી આવકારપાત્ર ગણાય. તેને માટે ખાસ ધન્યવાદ તો તેના વિદ્વાન લેખકને ઘટે, કે તેમણે એક વૈજ્ઞાનિક વિષયને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સારી સફળતા મેળવી છે. મામાન્ય ગુજરાતી વાચકને નજર સામે રાખીને અપાયેલુ આ વ્યાખ્યાન બોધપ્રદ તો છે જ; પરંતુ ભાષાદષ્ટિએ પણ સરળ તે પ્રવાહક શૈલીમાં છે એ એની વિશેષતા ગણાય. કાર્ત્ત્વ્ય મોસાયરીએ પોતાના મુખપત્રમાં આ અર્થે વ્યાખ્યાન છાપ્યું છે ઉપરાંત તેને પુસ્તકકાગરે આપીને ‘પ્રસ્થાન’ કાર્યાલયે તેની ઉપયોગિતાને સવિશેષ વધારી છે.

આહાર સાથે જ જગતનો મહાપ્રશ્ન છે ને ને આજનો નહિ, પણ ન્યારથી માનવ જન્મ્યો ત્યારનો. એટલે, એ તો એક મનાતન માનવપ્રશ્ન છે. શું ખાતું જોઈએ, કેટલું ખાતું જોઈએ, કયારે ખાતું જોઈએ, કેવી રીતે ખાતું જોઈએ, કેમ રાંધવું જોઈએ—આ બધા પ્રશ્નો મનુષ્ય સામે હમેશાના છે, અને એના ઉકેલ પ્રશ્નને પોતપોતાની મંડૂકિતિમાં વચ્ચી દીધા છે. આપણે ત્યાં આ બધા પ્રશ્નો આયુર્વેદમાં મમાય છે. પણ આજે આહારનો પ્રશ્ન જગતમાં એક નવી રીતે પણ આપ્યો છે અને તે આ કે, કયાથી લાવીને ખાતું. આ પ્રશ્ન આજના જગતનો મહાન પ્રશ્ન છે ખરો, કેમકે એ એક નવે કપે જ આપણી આગળ આવીને બેસે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક આ પ્રશ્નને વિષય નથી કરતું, ને તે ખરોખર જ, કેમકે એ આર્થિક ક્ષેત્રનો હોઈ, એની મર્યાદા બહાર છે. છતાં એકબે ઉદ્દેશોથી વ્યાખ્યાતાં એને બૂલ્યા નથી. આપણી ગરીબાઈને કારણે યોગ્ય આહાર જ ન મળે તેનો જો ઉપાય ? —એ વસ્તુ પર પણ વ્યાખ્યાતાની નજર તો છે જ. પણ વાત તો એમ છે કે, માધનવાળા લોક પણ હવે સાધને ખોટા આહાર કરે છે. અને આ પુસ્તક એવાને માટે છે. પણ તે પરથી એમ કોઈ ન માને કે, એ વર્ગ મર્યાદિત કે અદ્વસમ્ય છે. લગભગ બધા જ એ વર્ગના ગણી શકાય. દરેક પોતપોતાના સાધન પ્રમાણે કાઈ ને કાઈ તો ખાય જ છે. ભરે બહુ સાધનવાળો તેમાં બહુ બગાડ કરતો હોય—કેમકે મેદો વગેરે ચીજો તળા તળાને ખાવાનું માધનવાળો જ કરી શકે છે,—છતાં અદ્ય માધનવાળો અત્યાને કરીનેય બૂલ કરી શકે છે. એટલે, અહારનું જ્ઞાન મરવેને માટે સામાન્ય જ્ઞાનની જ વસ્તુ માનવી જોઈએ.

ગરીબને ખામ ધ્યાનમાં રાખીને, મુખર્ષના એક આરોગ્ય મંડળના મત્રી ડૉ. ગોખલેએ (નામ વિશે મને શંકા છે) ગુજરાતીમાં ‘મુક્તાહાર’ કરીને એક ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું છે. એ અર્વાચીન આહારશાસ્ત્રપદ્ધતિનું કદાચ પહેલું ગુજરાતી પુસ્તક હશે. ડૉ. કાન્તિલાલનું આ પુસ્તક એમાં યોગ્ય ઉમેરણી છે. ડૉ. ગોખલે તેમના ચોપાનિયામાં મુખર્ષના ગરીબને આખા સામે રાખે છે, તેના આહારની ચર્ચા કરે છે, તેવી કિંમતને ધ્યાનમાં રાખે છે,

ને સામાન્ય રાજ્ય મેળવનાર મજૂર માટે શક્તિ બહાર નહિ. એવો સમતોલ ખોરાક સચેવે છે. ડૉ. કાંતિલાલનું પુસ્તક એ જાતનું નથી. એ એક સામાન્ય વાચકને, આહાર વિષે શું જાણવું જોઈએ, એ સરસ રીતે કહે છે, ને તે રીતે એ ઉપયોગી છે.

અને આમ કરતાં એ કાર્ષ રીતે factist થઈ બેસતા નથી, એ ખાસ ધ્યાત. ખેંચે છે. કેલરીવાદનું ગાંડપણ એ જાતે છે. અને તેનું જ ગાંડપણ આજના વિટામિનવાદમાં કદાચ વર્ષો બાદ નીવડે તો એની કોણ ના કહી શકે? આજેય વિટામિનધેરાર્થ તો ઘણું જોવામાં આવે છે. ડૉ. કાંતિલાલ આ નવા વાદના ગાંડા હિમાયતી નથી. 'આ એક વિજ્ઞાનવાદીએ મહત્વની ખીના શોધી છે, તે પણ વિચારમાં રાખવા જેવી છે'—આવા બાવથી એ એને નિરૂપે છે.

આયુર્વેદની આહારમીમાંસાનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ એ ચૂક્યા નથી. એમાંની કેટલીક ખૂબીઓ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કર્યો છે. પણ તે વૈજ્ઞાનિક ખાતરીથી ને તે હમે નહિ. અને એ આ પુસ્તક સામે ફરિયાદ કરવા જેવી વાત છે ખરી. ગુજરાતી આહારની ચર્ચા પણ બહુ સામાન્ય ધોરણની જ કહેવાય. ગુજરાતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પાસેથી આજ ગુજરાત એ આશા ન રાખે કે, તમે ગુજરાતના ખોરાકનું શાસ્ત્રીય પરીક્ષણ હજી કેમ નથી આપતાં? મહાત્માજી પાસેથી ડૉ. કાંતિલાલ આહારના અંગેના કામની આશા રાખે છે. પણ મહાત્માજીનો હાથપગ તો તેમના જેવા વૈજ્ઞાનિકો જ થઈ શકે ને? આજ નહિ નહિ તોય કૂડીબંધ ગુજરાતી સુવાનો વિજ્ઞાનવિશારદ હશે; અને કમ્મેક તો વિજ્ઞાનના ગુજરાતી અધ્યાપકો છે. ગુજરાત એમની પાસેથી આટલા સંશોધન કાર્યની આશા ન રાખે? કે પછી ત્યાં પણ આપણી પરદેશી કેળવણીની સર્જન-ઉચ્છેદક અસર જ સમજવી જોઈએ?

આહારનો પ્રશ્ન ચર્ચાતાં એક વાક્યમાં લેખક 'મહાત્માજી તથા વાઇસરોયના નાયકપણા'ની વાત કરે છે. (પૃ. ૭) મને તે વાંચી 'તથા' ની જગાએ 'વિરુદ્ધ' મૂકવાનું સૂઝ્યું! લેખક એ કેમ વીસરી ગયા હશે કે, આજે રિયલિટી (ભલે દુઃખદ, કેમકે મહાત્માજીએ તો પ્રામાણ્યસંધ શરૂ કરતાં એવા એકત્રિત પ્રયત્નનું આદવાન આપેલું.) તો એ જ છે કે, એક ખેંચે છે એથી ઊંધું જ બીજાને ખેંચવું પડે છે કે ખેંચે છે! પણ, એ તો લેખકના એક અપ્રસ્તુત ઉલ્લેખ પૂરતું જ છે.

પુસ્તકને અંતે તારવી આપેલા ચાર આહારશાસ્ત્રના નિયમોમાંથી ચોથો એ આ લેખક જે સમતોલતાથી—વિટામિનધેરા થયા વગર—પોતાના વિવચનું નિરૂપણ કર્યું છે એનો દાખલો ગણાય. પોતાના મતો રજુ કરવા તદ્દિદ દાકારોના મતો ટાંકી લેખક પોતાની બહુશ્રુતતાનો લાભ આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ પુસ્તકની ટૂંકી ચર્ચામાં પણ ઘણી પ્રમાણ્યુત્તતા સાથે વાતો કરી શક્યા છે. એમાં જો પોતાના ખાસ પ્રયોગો—આહારનું રસાયની સંશોધન—ઉમેરત તો અનુપમ થાત. આશા રાખીએ કે, આટલા જ પુસ્તકથી લેખક અટકશે નહિ ને હવે પછી પોતાના સંશોધનના ફળરૂપ તેઓ ગુજરાતી આહાર વિષે ખાસ પુસ્તક આપણને આપશે.

આ એક સામાન્ય અનુભવ છે કે, કાકને એક વસ્તુ સદે છે જે બીજાને નથી સદતી. ને કે વૈદકીય રીતે તે તેવી ન હોય તોય, આ બાબત થી. કિશોરલાલભાઈની 'એક કદપના છે તે વિચારણીય છે—આહારશાસ્ત્રીએ સંશોધી જેવા જેવી છે. તે કહે છે, જેમ ખોરાકમાં મૃત્યુકર્તૃત્વ' (mortality) છે તેમજ તેમાં સાથોસાથ પ્રધાતક 'તત્ત્વ' (mortality)

મણ કેમ ન હોય ? અમુકને એક વધારે દાખવે, અમુકને ખીજું. આવાં - 'mortamins' સીધાં અર્ધાં છે—છતાં એક કદપના તરીકે જોવા જેવું આ સૂચન ખરું.

અંતમાં, પુસ્તકની પરિભાષા વિષે એ બોલ કહેવા જેવા છે. ધણાંખરાં 'રસાપની દ્રવ્યોનાં નામ' તેઓ અંગ્રેજીમાં જ વાપરે છે. આને અંગે એક એવો વાદ છે ખરો કે, આપણે અંગ્રેજી નામો જ લેવાં. ડૉ. કાંતિલાલ સાવ એ મતના નહિ તોય એને ઘણું અંશે મંજૂર હોય, કદાચ. 'પ્રોટીન' 'કાર્બોહાઇડ્રેટ' ને અંગે તેમણે મૂકેલી ટીપ (પા ૨૭) જુઓ. એક ટૂકડી સમાલોચનામાં આ માસૂરી ચર્ચા કરવી ન ધટે. પણ એક વાત કરવા જેવી છે ખરી કે, લેખકે જો પુરવણી કરીને પોતાની પરિભાષા તારવી આપી હોત ને તેને અંગે શુજરાતી લેખકને પોતાની પસંદગી જતાવી માર્ગદર્શન કર્યું હોત તો સારુ થાત.

આ પુસ્તક વાચતાં આવતાં અનેક અંગ્રેજી પદાર્થવાચક નામો સામાન્ય પ્રાકૃત માણુમને સારાં નથી લાગતા એ જો જીવનમાં રૂઢ થાય તો પ્રાકૃત લોક એનું પ્રાકૃત રૂપ ધડી આપે તે ન થતાં સુધી, આ શબ્દો ઓછામાં ઓછા વપરાય તો મારુ. તદ્દિગ્ને તો અંગ્રેજી શબ્દ, તે વારંવાર વાચ્યા વાપર્યાને કારણે, શુજરાતી જેવો જ લાગે કે શુજરાતીમાં નય ખૂંચે. વળી અંગ્રેજીમાં એક પરથી અનેક શબ્દો અને (Carbon, Carbonate, Carbohydrate વગેરે). એવા બધા જ આપણે સીધા શુજરાતીમાં ઉતારવા ? એ તો કદાચ સાવ વિચિત્ર લાગે. તેના કરતાં, જેમ 'સેકેટિસ'નું 'કાર્બ'એ 'સુકૃત' 'સુકૃત' રૂપે કરી, આપણો લેવાશ એને આપ્યો, તેમ આ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાંય ન કરાય ? એ રીતે 'નાઇટ્રોજન'નું 'નત્ર' 'કાર્બ'એ કર્યું છે. 'કોન્ક્રેમ'નું 'અંગાર' કે એવું કાર્બ કરીએ તો પ્રાકૃત લોકને ઝટ સમજાય. ને આવા શબ્દ પરથી બીજા શબ્દો આપણી ભાષાની ખામિયન અનુસાર ધડી લેવાય.

આહાર વિષેની લેખકની વ્યાપક દૃષ્ટિમાંથી જીવ અને વ્યાયામ પણ ઝઢી જવા પામ્યાં નથી આ બે વસ્તુની આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શી અસર થાય એ એમણે બતાવ્યું નથી. સામાન્યતઃ પણ, આહારશાસ્ત્રીઓ પોપણુને જ પોતાનો વિષય મગજે છે અને તેના પ્રયોગો (માણુમની તુલનામાં) અચિત્ત એવાં પણ પર કરે છે. એટલે જીવ અને વ્યાયામની આહાર પર તથા તેના પ્રયાવ ને સંગ્રહણ પર શી અમર થાય છે એ નથી તપાસાક. અને આ મૌ કરતાં મહત્ત્વનો ને મોટો અમર કરનારો વિષય તે માનવીનું મન છે. એવડો મોટો કે, અમુક ત્રસ્તુ પર જો શ્રદ્ધા હોય તો, ભલે વૈજ્ઞાનિક રીતે તે શુણ્ણકારી ન હોય તોય, તે શુણ્ણ કરે છે અને મહાત્માજીના શરીરના કેટલાંક શાસ્ત્રીય ખરીક્ણો તો આજ એનું સ્પષ્ટ મહત્ત્વ માતાવનારી વૈજ્ઞાનિક મામત્રી જેવા ગણાય. આ દિશામાં શોધ તો કોઈએ કરી જ નથી. ઊંધ, હમરત અને મનઃશિત્તિ એવાં પ્રબળ બળો છે કે આહાર ને પોપણુની વસ્તુઓનો તત્ત્વતઃ પણ શુણ્ણ ફેરવી શકે એટલે, આજના વિજ્ઞાનની ગોધો, આ તરવાનાં વિશેષ ખરીક્ણો મળ્યે, સાવ નિરાળા કાણુ પરથી જ જોવી પડે એમ અને તો નવાઈ નહિ પણ એ વસ્તુઓ વિષે એક અતદિદિ વધુ ન કહી શકે વિજ્ઞાનની કક્ષામાં પ્રહોચેલી વિગતોને ડૉ. કાંતિલાલે, આ પુસ્તકમાં સુધઃ ને સરળ-રીતે મૂકે છે અને તે કાર્બ પણ જ્ઞાતના વાદીપણા વગર, એ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. દરેક વિદ્યાર્થી તેમ જ મોટા માણુસે, આ તાવકડી ચોપડી જોઈ જવી જોઈએ.

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ?

હિંદી મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના અનેક અર્થો કરવામાં આવતા હતા પણ ૧૯૨૬ના લાહોરના ઠરાવ પછી અને ખાસ કરીને ૧૯૩૫ના લખનૌના ઠરાવ પછી તો તેમાં જરા પણ યંત્રણે કારણ રહેતું નથી એમ માન્યતા હતી તે ગાંધીજીએ ખોટી ઠરાવી છે. હમણાં જ મિ. પોલાકને લખેલ એક પત્રમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે તે પોતે તો ૧૯૩૧માં તેમનો જે મત હતો તેને વળગી રહે છે એટલે કે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી હિંદને ઇન્ડિયા થાય ત્યારે છૂટા થવાના હક સહિતનું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તો તેઓ પોતે તે સ્વીકારવા તૈયાર છે. આ વાખ્યા સ્પષ્ટપણે મહાસભાના ધ્યેયની વિરોધી છે. સામ્રાજ્ય સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હિંદને હોઈ શકે જ નહિ અને તેવા સંબંધનો આત્મતિક નાશ એ જ હિંદી મહાસભાનું ધ્યેય છે. સામ્રાજ્ય એટલે ગરીબોનું શોષણ. તેવા કોઈ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે, મરજીમાં આવે ત્યારે છૂટા થવાના હક સાથે પણ, હિંદને કોઈ સંબંધ રાખવો અશક્ય છે. અત્યારનાં બ્રિટનનાં મંર્યાનોને આવો હક છે એમ મનાય છે છતાં બ્રિટન પોતાના સામ્રાજ્યના હિતોના રક્ષણ માટે કોઈ યુદ્ધમાં જિતે તો સંસ્થાનો બ્રિટનને મદદ કરવા બંધાયેલ છે. હિંદ એવું કોઈ પણ બંધન સ્વીકારી શકે નહિ. હિંદ એકલું પડી જવા માગે છે તેમ નથી. બ્રિટન સાથેનો હિંદનો સંબંધ ફા-સ અથવા જર્મનીનો જેવો સંબંધ

છે તેવો એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પરસ્પરના હિતના રક્ષણ માટે રહેશે. પણ બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે વફાદારી અથવા બ્રિટનના સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે રહેવાનાં કોઈ બંધન હિંદ સ્વીકારી શકે નહિ. હિંદની લડત જ મુઠીવાદ અને તેના અનિવાર્ય પરિણામ જેવા સામ્રાજ્યવાદ સામે છે.

ગાંધીજીના ઉપર જણાવેલા નિવેદન પછીના એક પત્રમાં પંડિત જવાહરલાલે આ દ્રષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરી છે. તેમણે જણાવ્યું છે:

“શાહીવાદી બ્રિટન સાથે આપણને ઐચ્છિક સંબંધ હોઈ જ ન શકે. શાહીવાદી પેઢીમાં આપણે ભાગીદાર પણ ન થઈ શકીએ. અને તેથી, જે બ્રિટન શાહીવાદી જ રહેવા માગતું હોય તો આપણે તેનાથી છૂટા પડી જવું જોઈએ કારણ કે આપણી મહામલા અને આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતનો મૂળ પાયો જ શાહીવાદનો વિરોધ છે. તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે દુનિયાથી અલગ પડવા ઇચ્છીએ છીએ. જહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવાનો આપણો હેતુ નથી; પણ રામસ્થાય અને સામાજિક સ્વતંત્રતાના ધોરણ ઉપર જગતશાંતિ અને જગતસુખવસ્થાની સ્થાપના માટે આપણે સહર્થ કાર્યરત રહીશું. પણ શાહીવાદ તો આ જન્મે વસ્તુઓનો ખનિકાર છે, અને તેથી કોઈ પણ રૂપમાં આપણો તેની સાથે સહકાર હોઈ જ ન શકે. અને એટલે જ પૂર્ણ સ્વરાજ્યની આપણી માગણી છે. એ વસ્તુનો માત્ર ઓળો કે માત્ર સાર આપણને સંતોષી શકશે નહિ પણ ધ્યેયની અપૂર્ણ સિદ્ધિ જ આપણને સંતોષી શકશે.” *

આથી વધારે સ્પષ્ટ શું હોય ?”

* “We can have no willing connection with Imperialist Britain. We cannot even be partners in an Imperialist concern. And so, if British con-

હિંદમાં સમ્રાટનો રાજ્યાભિષેક

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને એક સંદેશમાં નામદાર શહેનશાહે જણાવ્યું છે કે તેઓ દિલ્લીમાં છે કે આવતા શિયાળામાં હિંદમાં રાજ્યાભિષેકનો દરબાર ભરી શકશે નહિ. જે અસાધારણ સંબેગોમાં તેઓ ગાદીનશીન થયા છે તે જોતાં તેમના અન્ય વ્યવસાયો અને ફરજિયાતમાંથી લાંબો સમય તેમને ગેરહાજર રહેવા ઈર્ષ્ય શકે તેમ નથી. પણ હવે પછી કોઈ વખત હિંદમાં આવો દરબાર ભરવાની શહેનશાહ આશા રાખે છે.

હિંદી મહાસભાએ રાજ્યાભિષેક દરબારનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે તેનું તો આ પરિણામ નહિ હોય ? તે ગમે તેમ હો પણ આં નિર્ણય હદાપણુલયો છે તેમાં જરાય શંકા નથી. અને હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ મુઘરે નહિ ત્યાં મુઘી હિંદમાં રાજ્યાભિષેક દરબાર ભરવાની કોઈ આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

વર્ણાન્તર લઘ

હિંદુ વિધિથી ચયેલ વર્ણાન્તર લઘને કાયદેસર ઠરાવતું ડો. ભગવાનદાસનું બીલ વડી ધારામલામાં બેઠી ગયું છે. ધારામલાના સભ્યો હજી સત્તરમી સદીમાં જીવે છે એમ જણાય છે. ડો. ભગવાનદાસ જેવા આર્ય મંરકૃતિના હિંદુ અવ્યાસી અને પૂનરી આ યુગમાં આવ્યા કાયદાને જરૂરી માને છે તે જ તેની અગત્ય પુરવાર કરવા પૂરતું છે. હિંદુ કાયદાને જડતા આવી છે. તેમાં મમયાનુકૂળ ફેરફાર કરનારું જે વિકાસતત્ત્વ હવે તે બેઠી ગયું છે. બ્રિટિશ સરકાર હિંદુઓને હિંદુ કાયદો લાગુ પાડવાના

ઈરાદે—કહેવાતી ધાર્મિક તટસ્થતા માટે—એ હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયેલ રચિતિઓના ધોરણે હિંદુઓનું જીવન મર્યાદિત કરે છે. કાયદો તો માત્ર પ્રજામતનું પ્રતિબિંબ છે. તેમાં પરિસ્થિતિના બદલાવા સાથે પરિવર્તન ન થાય તો કાયદો જીવંતને કુંધી નાખે હિંદુ કાયદાની તે જ સ્થિતિ છે. હિંદુઓમાં કયારે હિંમત આવશે ?

ડો. દેશમુખનું બીલ

હિંદુ કાયદામાં કટકકટકે થોડાથોડા ફેરફાર કરવામાં આવે છે તેથી વિશેષ ગૃંથવણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સામાજિક, પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા તે કાયદો રચાયો હતો તે ધરમૂળથી બદલાઈ ગઈ છે, છતાં કાયદાનું સ્વરૂપ તે જ રહ્યું છે એટલે સામાજિક જીવનમાં વિકાસના માર્ગો બંધ રહ્યા છે. અવિભક્ત કુટુંબનો કાયદો તેનું ઉદાહરણ છે. તેથી થતી હાનિ દરેક કુટુંબ અનુભવે છે. તેની પાછળ રહેલી ભાવના બેઠી ગઈ છે. તેમાં ઓછો, અને ખાસ કરીને વિધવાઓને, ધણો અન્યાય છે. પતિના મરણ બાદ તેની ભિલકતમાં વિધવાને કોઈ હિસ્સો નહિ હોવાથી તેની સ્થિતિ 'પરાધીનતા'ને કારણે દયાજનક બને છે. આ સ્થિતિમાં કોઈક ફેરફાર ડો. દેશમુખના બીલથી થાય છે. તેથી પતિની ભિલકતમાં વિધવાઓને અમુક હિસ્સો મળે છે અને તેમની પરાધીનતા ઓછી થાય છે પુત્રીઓને પિતાની ભિલકતના હિસ્સામાંથી હજી વચિત રાખવામાં આવી છે. પણ મેં ઉપર કહ્યું તેમ, આવી રીતે ટુકડેટુકડે ફેરફાર કરવાથી ઈચ્છિત પરિણામ આવવાનું નથી. સમગ્ર હિંદુ કાયદાને નવેસરથી રચવાની જરૂર છે.

tinues to be Imperialist, we part company, for the very basis of our Congress and freedom movement is anti-Imperialism. That does not mean isolation for us. We do not believe in cutting ourselves off from the rest of the world, and we shall gladly work for the establishment of world-peace and a world-order based on political and social freedom. But Imperialism is the very negation of both these and we cannot be parties to it in any form. Hence our demand for complete independence and neither the shadow nor the substance of this will satisfy us but only the full article."

શારીરિક સંપત્તિ

પ્રજ્ઞશરીરના ધ્વજતર માટે જિંદગી વચ્ચે વર્ષમાં ૨૦ લાખ પૌડ ખર્ચવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તદુપરાંત ચાલુ ખર્ચ માટે દર વરસે દોઢ લાખ પૌડ વચ્ચે વર્ષ સુધી વિશેષ ખર્ચવામાં આવશે અને તેને માટે જરૂરી યોજના ઘડી અમલ કરવા એક ખાસ સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

હિંદની પ્રજા બળહીન, હતાવીર્ય યતી બધ છે તેને માટે હિંદી સરકાર કાંઈક પણ કરે એવો દિવસ ક્યારે આવશે? દરેક દેશમાં પ્રજા-શરીરના ધ્વજતર માટે અનેક યોજનાઓ થઈ રહી છે અને દરેક દેશની સરકાર આને પોતાની પ્રથમ ફરજ માને છે. હિંદી સરકારને એ જ્ઞાન ક્યારે થશે? તેને માટે જોઈતાં નાણાં નથી તે અચાવ તો સદાય છે જ. પણ લશ્કરી ખર્ચ કાંઈ ઓછો કરે તો નાણાં શબ્દ રહે ને?

સંતતિનિયમન

કૃત્રિમ ઉપાયોથી સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન અને સાધનો મળૂં વર્ગને સુલભ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મ્યુનિસિપાલિટીને ખર્ચે એ ક્ષેત્રનીક ખોલવા માટે મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કમિશનરે મ્યુનિસિપાલિટી સમક્ષ દરખાસ્ત રજુ કરી અને તે દરખાસ્ત જોડી ગઈ. દરખાસ્ત જોડી ગઈ તેમાં કાંઈ ખાસ નવાઈ નથી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીના જેટલા ડોક્ટર સભ્યો છે તેમાંના ધણીખરાએ આ દરખાસ્તને વિરોધ કર્યો તે નવાઈની વાત છે. આ વસ્તુની વધુમાં વધુ હિમાયત ડોક્ટરો જ કરે છે તેમ આપણે માનીએ છીએ. મુંબઈના મ્યુનિસિપાલિટીના ડોક્ટર સભ્યોએ આનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તેમની દલીલ એવી હતી કે કૃત્રિમ ઉપાયોથી શરીરને હાનિ થાય છે અને તેના દુરુપયોગ થાય છે. તેમણે નીતિની દલીલો નથી કરી.

લગભગ દરેક મહિલા પરિપક્વમાં કૃત્રિમ ઉપાયોની હિમાયત કરતા હરાવો થાય છે અને મુંબઈમાં તો મહિલા પરિપક્વ તરફથી ક્ષેત્રનીક પણ આવે છે. હમણાં જ અમદાવાદ તેમજ મુંબઈની ખૂબે પરિપક્વમાં કૃત્રિમ ઉપાયોની હિમાયત કરતા હરાવો પાસ થયા. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ જેવાએ પણ સ્વીકાર્યું છે કે સારા અથવા માફા ગમે તે માટે હોય, પણ આ વસ્તુએ હવે તો ઘર કુલ છે અને શહેરોમાં તો જરૂર થોડા દશકામાં તેની અસર થવાની જ. તેમણે એમ પણ સ્વીકાર્યું છે કે મહાત્માજી કદાચ સંયમની મુશ્કેલીઓ કમી ગણતા હશે. તેઓ ઉમેરે છે કે કૃત્રિમ ઉપાયોનો દુરુપયોગ વિશેષ થાય છે અને મુંબઈ માટે અનેકવિધ ઉપાયો લીધા પછી જ, છેલ્લા ઉપાય તરીકે જ, કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેઓ તો તેને માટે એક અદાલત કાઢી તેની જરૂરિયાત છે એવું પુરવાર થાય પછી જ તેના ઉપયોગની છૂટ આપવા કહે છે. આ ઉપાય શક્ય છે કે નહિ તે અહીં નહિ ચર્ચાએ.

પણ એક હકીકત સાત્ય છે. અત્યારે કૃત્રિમ સાધનોનો જેઓ ઉપયોગ કરે છે તેમાંનાં ધણીને તેની જરૂર નથી અને જેને ખાસ જરૂર છે તેને તે મળતાં નથી. કૃત્રિમ સાધનોથી વધતી જતી વસ્તી ઓછી કદવાની વાત તો હવે છોડી દેવામાં આવી છે. હવે તો શારીરિક અને આર્થિક વિટંબણાઓમાંથી બચવા માટે જ તેની હિમાયત થાય છે. આ દષ્ટિએ આની વધુમાં વધુ જરૂર ગરીબો અને મજૂરોને છે; ન્યારે અત્યારે તેનો ઉપયોગ સુખી, પૈસાદાર, અથવા મધ્યમવર્ગ કરી રહેલ છે. ગરીબોને માટે આ જ્ઞાન અને સાધનો સુલભ થાય તેવા ઉપાયો હિંદે કરવા ધટે છે.

સંરક્ષણની અસર

હિંદના વેપારી મહામંડળના પ્રમુખ તરીકે ખી એપ્રિલે ન્યૂ દિલ્હીમાં શ્રી. ડી. પી. ખૈતાને ભાષણ આપ્યું હતું. તેમાં દેશની વેપારઉદ્યોગની સ્થિતિ વિષે સમાલોચના કરતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે એકલી ખેતી સુધારે નહિ ચાલે 'એ જૂલુ નહિ જોઈએ કે ખેડૂતને પાક વધારે જોતરે તો પછી જો પેદા થયેલા કાચા માલનો દેશનો ઉદ્યોગોમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ ન થાય અથવા તો તેને પરદેશ મોકલવામાં ન આવે તો ખેડૂતની માલ ખરીદવાની શક્તિમાં સુધારો નહિ આવે ' આમ કહીને તેમણે દેશી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા માટે સંરક્ષણની નીતિને વેગ આપવા આગ્રહ કર્યો છે છેલ્લા બાર વરસમાં થોડાક અધિકાર્ય મંત્રણ મળ્યું છે તેથી પણ દેશી ઉદ્યોગોને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું છે તે તેમણે નીચેના આકાશ્યી બતાવ્યું છે —

પેદાશ

	૧૯૨૫-૨૬	૧૯૩૫-૩૬
દિવાનખા	૧૦૫ લાખ પેટી	૨૪૭ લાખ પેટી
કામળ	૨૮૦૦૦ ટન	૪૮૦૦૦ ટન
કાપડ	૧૯૫૪૦ લાખ	૩૫૭૧૦ લાખ
(મીલતું)	વાર	વાર
(હાથશાળાનું)	૧૧૬૦૦	૧૬૬૦૦
ખાંડ	૩૨૧૦૦૦ ટન	૧૧૬૬૦૦૦
		લાખ ટન
ગોળ	૩૫ લાખ ટન	૬૭ લાખ ટન
પેલાદ	૩૨૦૦૦૦ ટન	૬૪૦૦૦૦ ટન

આ ઉદ્યોગોમાંથી લગભગ એક અબજ રૂપિયાનો માલ પેદા થાય છે. એવી રીતે દેશમાં ઉદ્યોગો જમાવવા ઉત્તેજન મળે તો જ દેશની ગરીબાઈ ઓછી થાય. આપણા દેશમાં એકલા મોટા ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન આપવાનું નથી, પરંતુ ત્રણ પ્રકારના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાનું છે: (૧) મોટા ઉદ્યોગો, (૨) નાના ઉદ્યોગો, અને

(૩) ગૃહઉદ્યોગો. ગૃહઉદ્યોગો વિષે તેમણે કહ્યું છે કે "ગૃહઉદ્યોગોને સંરક્ષન કરવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કારણકે ગામડાના લોકોના સુખ અને આખાદીનો તે પાયો છે."

વિકુલકાસ કોમિટી

*

પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીઓ

આ બે માસમાં હિંદુસ્તાનના પ્રમુખ બનાવોમાં જુદા જુદા પ્રાંતોની ધારાસભાની ચૂંટણીઓ યજ્ઞાય હિંદના અધ્યક્ષ મારે બોલાવેલી રાઉન્ડ ટેબલ કોનફરન્સમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર પૂનમ ગાંધીજી ગયા હતા. ત્યારે, તેમના મતની ટીકા એવી થતી હતી કે મહાસભા કાંઈ હિંદની પ્રતિનિધિ-સંસ્થા મણી શકાય નહિ. આ વખતે ચૂંટણીના પરિણામો ઉપરથી હવે કોઈને એ મંમંધી શકા લેવાનું કારણ રહ્યું નથી. હજી આપણા દેશમાં ચૂંટણી પદ્ધતિ બરાબર આખા સમાજના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈ શકે તેની નથી, હિંદનાં દુકેરી દરિદ્રના લિંગ લિંગ હિંદોને એવી રીતે પ્રતિનિધિત્વ અપાયેલું છે કે લોકના અવાજનો પકડો તેના પ્રતિનિધિ મંડળમાં પડી શકે નહિ આ મુશ્કેલી ન હોત તો મહાસભાની ધણી મોટી ફત્તેહ થાત. અત્યારે પણ બધા પ્રાંતમાં મહાસભાની બહુમતી ચૂંટણીમાં આવી નથી તેનું એ જ કારણ છે. પણ આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં પણ મહાસભાની ન ધારેલી ફત્તેહ થઈ છે. સરકાર પક્ષના વર્તમાનપત્રોએ ચૂંટણી પહેલાં એવું બોલવાની નીતિ અપત્યાર કરી હતી કે ચૂંટણીમાં મહાસભા ધારે છે તેટલી ફત્તેહ મળવાની નથી. પણ જેમ જેમ ચૂંટણીનાં પરિણામો નજીક આવવા લાગ્યાં તેમ તેમ તેમણે બોલવાની હજી બદલી અને પરિણામ વખતે તો તેમને પણ એક કે બીજી રીતે મહાસભાનું બળ કબૂલ કરવું પડ્યું.

પણ આટલાથી આપણી મુશ્કેલી બંધ
તી નહોતી. મહાસભામાં હોદ્દારસ્વીકારની
રહેણીમાં અને તેની તદ્દન વિરોધમાં એવા એ
તો રૂપરૂ છે, અને એમાંથી એકેય મતને
અવગણી શકાય તેવો નથી. ચૂંટણીમાં જે
પ્રાંતોમાં મહાસભાની બહુમતી આવી એ
પ્રાંતોમાં હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહિ એ બહુ
વેકટ અશ્ર હોતો. ઘણી ચર્ચા પછી એવો
નિર્ણય થયો કે બંધારણની મર્યાદામાં રહીને
કામ કરે, ત્યાં સુધી ડબલ ન કરવાની પ્રાંતના
ગવર્નરે એક સદ્ગૃહસ્થની રીતની ખાત્રી આપે
તો હોદ્દા સ્વીકારવા. આ ચર્ચા ચાલતી હતી
તે દરમિયાન સરકાર પક્ષનાં પ્રતિમાનપત્રો આ
અવહારે દષ્ટિએ શક્ય છે એવો મત દર્શાવતાં
હતાં, અને ગવર્નરે પણ મહાસભાને અનુકૂળ
પરો એવી આશા રજાતી હતી. પણ આવી
ખાબતોમાં ગવર્નરે સ્વતંત્ર હોતા નથી. તેમને
ડબલ કરવાની કાયદેસર સત્તા તેમની આપ-
મુખત્યારીની ગણાય છે, છતાં તેમને આવી
ખાબતમાં પણ લંડન-સ્કાઈટ હોલથી સલાહ
લેવી પડે છે, અને એ સલાહ મુજબ દરેક
ગવર્નરે એક જ શબ્દોમાં એમ કરવાની ના
પાડી અને તે સાથે મહાનુભૂતિ બતાવી—જે
મહાનુભૂતિના શબ્દોની તો હિંદના રાજ્ય-
પ્રકરણમાં કદી ખોટ પડી જ નથી!

હવે સરકાર પક્ષનાં વર્તમાનપત્રો પણ
મહાસભાની માગણી બંધારણ વિરુદ્ધની છે
એમ કહેવા લાગ્યાં છે. રાજ્યપ્રકરણમાં આવા
વિરોધનો શરમ હોતી નથી! પણ વિચિત્ર તો
એ છે કે તે બધાં ફરી જઈને પણ એક જ
વાત કરે છે ત્યારે આપણા જ રાજ્યપ્રકરણમાં
આગળ પડતો ભાગ લેનારા કેટલાક પુરુષો
મહાસભાએ આવી માગણી કરી તે બૂલ કરી
એમ શિખામણ દેવા બહાર પડે છે!—એટલું
જ નહિ, આપણામાંથી જ કેટલાકે યાગઃ
ધીંગ બહુમતી મેળવવાના પ્રયાસો કરી હોદ્દા
સ્વીકાર્યા છે, આનું આપણા જ દેશમાં અને!

સરકાર પક્ષની નેમ એવી લાગે છે કે લોક-
હિંનતા કેટલાક કરાવે લાવવાથી ચૂંટણીદારોમાં
મહાસભાના વિરોધનો અણગમો પેદા કરી
શકાયો. અમે નથી માનતાં કે હાલના બંધારણમાં
કાંઈ પણ પ્રધાન એટલા બધા લોકહિંનતા
કાયદા કરી શકે કે જેથી ચૂંટણી કરનાર લોકો
બધા એકદમ ખુશ થઈ જાય ને મહાસભા
તરફ અણગમો બતાવે! સરકારની બીજી નેમ
એવી છે કે કદાચ જેમ જેમ કાર્ય આગળ
ધપાવવાનું આવે તેમ તેમ પૂજ્ય ગાંધીજી અને
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ વચ્ચે વિચારબેદ
વધતો જાય, અને એ ભેદથી સરકાર પક્ષ છોટે.
અલખત સરકારનું પ્રંયજ—પ્રંયજ હથિયાર
ભેદનીતિ જ છે પંજી અહીં તે સફળ થાય
એવો આશા ખોટી છે. આપણા ઉત્તમ
નેતાઓનું માનસ, તેમની ઉદારતા અને
પરસ્પરનો પ્રેમ આદર તે સમજતી નથી. અને
સરકાર કશું પણ એમ સમજે જ નહિ! તેણે
મહાસભાનું બળ માન્યું નહિ, અવગણ્યું, તો
તે તેને માનવું પડ્યું. એમ જ તેને રહેતે રહેતે
સર્વ માનવું પડશે. પ્રજા પોતાનું એકત્વ બળ
પણ એ જ રીતે પ્રગટ કરશે, અને તેની
પ્રતીતિ કરાવશે. અત્યારે તો કોમટી મહાસંભા
પહેલાં કરતાં પણ વધારે બળવાન થઈ છે.
તેના બધા પક્ષોને હાલનું મહાસભાનું પગલું
બંધુ અને સ્વમાનવાળું લાગેલું છે. આનું એક
જ પરિણામ આવશે અને તે એ કે જ માસ
પછી આ વચગાળાનું પ્રધાનમંડળ બંધ પડશે,
ત્યારે નવી ચૂંટણી કરવી જ પડશે અને ત્યારે
મહાસભા પક્ષ વધારે બળવાન થઈને આવશે.
તે વખતે હાલના જેટલા પણ સરકાર પક્ષના
માણસો ચૂંટણીમાં નહિ આવી શકે તે સૌ
કાંઈ જાણે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈને

ડોક્ટરની પદવી

આ માસમાં આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર-
ભાઈને જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી

ડોક્ટરની પદવી એનાયત થઈ તે ઘણા હર્ષપ્રસન્નમાર્ગે છે. એમના જેવા પુરુષને માન આપવાથી એ વિદ્યાપીઠને માન મળ્યું એમ અને સમજીએ છીએ આવું માન એમને મળવાનો સમય તો આ પહેલાં ઘણા વખતથી આવી ગયો હતો પણ હમણાં એમણે બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠનું અધિકારપદ છોડ્યું, તે પ્રસંગ લઈ વિદ્યાપીઠ આ માન આપી તેમની માથેનો સંબંધ ચાલુ રાખ્યો એ એક પ્રશ્ન એવિયત્વનું પગલું ભરેલું છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પણ આ પગલું વિચારવા જોવું છે.

આચાર્યશ્રી આનંદરાકરભાઈમાં વિકૃત્તા, રમંતતા અને વ્યવહારિતાનો વિરલ યોગ થયો છે. પૂર્વપશ્ચિમની ફિલસૂફી કાળો બલ્લેનો એમનો અભ્યાસ નિશાલ અને મહન છે. ફિલસૂફી વિષય જ એવો છે કે તેની જિજ્ઞાસાભાવે કોઈ પણ વિષય રહી ન જાય. અને હમણા તો બધા ફિલસૂફીની નજર સમાજરચના અને રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ વળેલી છે. શ્રી આનંદરાકરભાઈનો આ અભ્યાસ પણ સતત અને વિગતોવાળો છે. એમનામા ગુજરાત ગૌરવ લે છે. ગુજરાતીઓમાં વિદ્વાનોની મંખ્યા એટલી છે એ ખરું પણ તેના વિદ્વાનો હિંદના કોઈ પણ પ્રાન્તના વિદ્વાનોની પ્રથમ પક્ષિમા બેસી શકે એવા છે એ ગુજરાતે અભિમાન લેવા જોવું છે. હવે તેઓ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કામથી દારકત થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા છે

અને ગુજરાત તેમના જ્ઞાનનો ઘણાં વરમો લાસ લે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને

અત્યારે દિલ્લીની માથે જણાવવાનું છે કે લગભગ એક વરસથી શ્રી ચિમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ ‘પ્રસ્થાન’ની નોંધો લખે છે તે હવે નહિ લખી શકે. વાચનારાએ જોયું હશે કે તેમની નોંધો એક સરખા વિચારબળવાળી ઠેઠ મુઠી મૂંઢેલી છે. અને એ નોંધો ‘પ્રસ્થાન’નું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ ગણાઈ છે. અને શ્રી શાહને પોતાને આ કામ અનુકૂળ પણ હતું. પણ બીજાં કામનાં દબાવેને લીધે તેમને આ કામ છોડવું પડે છે. તે પ્રસંગે તેમણે ‘પ્રસ્થાન’ દ્વારા વાંચનાર વર્ગની કરેલી સેવાની અને પ્રસ્થાનતંત્ર ઉપર કરેલા ઉપકારની અમે નોંધ લઈએ છીએ. તેમની નોંધો બંધ થઈ છે, પણ તેમનો ‘પ્રસ્થાન’ તરફનો સદ્ભાવ એવો જ રહેશે, અને તેમના લેખોનો લાભ આપણને મળ્યા કરશે એ એક આશ્વાસન છે.

‘પ્રસ્થાન’ની નોંધો ચાલુ રહે તેને માટે પ્રસ્થાનતંત્ર પ્રયત્ન કરે છે અને ઘણે ભાગે નોંધોનું કામ પહેલાં પેકે જ ચાલુ રહેશે એવી આશા છે. બીજી પણ કેટલીક અનિયમિતતાઓ ‘પ્રસ્થાન’ના સંચાલનમાં પેસી ગઈ છે તેને નાજુક કરવાને પ્રયત્ન થશે.

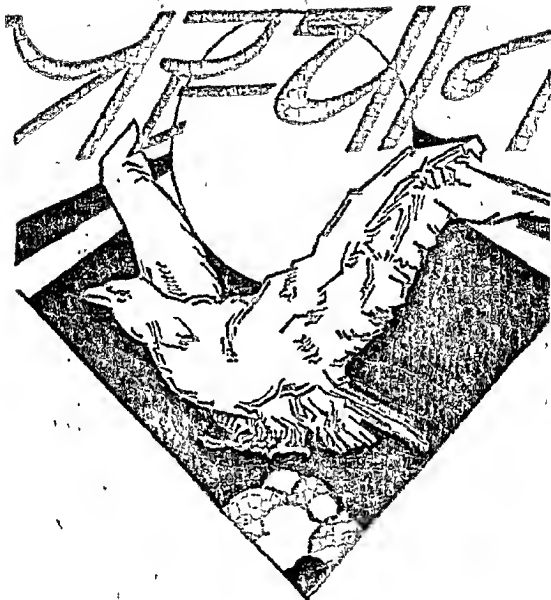
પ્રસ્થાનતંત્ર

રૈજનીશી

માર્ચ : ૧૯૩૭

- તા. ૩ હિંદી સરકારના આ વર્ષના બજેટને મહાસભાપક્ષના ડેપુટી કીડર પં. ગોવિંદ વેંકટસ્ પંતે સુધરેલા જમાનાનું "જંગલી બજેટ" તરીકે વડી ધારાસભામાં ઓળખાવ્યું; વૉશિંગ્ટન ખાતે ફ્રાન્સ અને અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધનાં દેવા વિશે મંત્રણા થઈ.
- તા. ૪ ઈંગ્લેંડે પોતાના લશ્કરી અદાલતખતમાં ગયા વર્ષ કરતાં આ વર્ષે ૭ કરોડ પાઉંડ વધુ આકાર્યા.
- તા. ૭ મુંબઈ વિધાપીઠના સ્નાતકોનું સ્નેહસભેલન સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા હેઠળ ઉજવાયું; ડુનિયાના કાયા માલની વ્યવસ્થા કરવા માટે (૧) ઇનિવામાં ૧૬ મુખ્ય રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ બસાઈ—જર્મની અને ઈટલીએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.
- તા. ૮ કલકત્તામાં મળેલી સર્વોધર્મ પરિષદની છેલ્લા દિવસની બેઠક આચાર્ય શ્રી આનંદરાંકર કુવળા પ્રમુખપણા હેઠળ મળી; પ્રધાનમંડળોના તરંગો મેવનારાઓને ઉદ્દેશી રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલજીએ નિવેદન બહાર પાડી બહાર ક્યું કે આપણે પ્રધાનપદાં સૂંઢવા માટે ધારાસભામાં નથી જતા, પણ લાખોના પ્રશ્નોના નિકાલ માટે જાગ્યે છીએ; 'દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદનું અપમાન કરતા કાયદા પડે છે ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર એક પ્રેક્ષક બની તે જોયા કરે છે' એવો સાર પુરુષોત્તમદાસનો સરકાર સામે આક્ષેપ અને વિરોધ; ગડવાલના મહારાજાએ ગાદીવારસના લગ્ન પ્રસંગે મામોદ્ધારની યોજના માટે રૂ. ૧ લાખની ભેટ આપી અને ૩ લાખ ૩૬ હજારની મહેસૂલ માફ કરી.
- તા. ૯ રૂપૈયા બંધ કર લડાઈ પછી સરકારી સૈન્ય પાંચ હાથું અને બળવાખોરો પાંદનગર તરફ આગળ ધરવા એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૧૦ રૂપૈયાના યુદ્ધમાં ઇટલીનો હાથ હોવાનો બેઠક પ્રુક્ષો થયાની વિગત બહાર પડી; મદ્રાસ ધારાસભામાં મહાસભા પક્ષના નેતા તરીકે શ્રી. સનગો પાલાચાર્પની સર્વાનુમતે ચૂંટણી થઈ; સરહદ પ્રાંતના વિકટ યતા જતા મામલાને પરિણામે સરકારે લશ્કરી મથકની જગ્યા બદલી એમ બહાર થયું.
- તા. ૧૨ મુંબઈ ધારાસભાના મહાસભાપક્ષના નેતા તરીકે શ્રી બી. જી. ખેરની ચૂંટણી થઈ.
- તા. ૧૩ બંગાળની રાજની મિસોના પચાસ હજાર કામદારો હડતાળ ઉપર ગયા; લંડન ખાતે મળેલો એક પરિષદમાં રશિયાના લડન ખાતેના એલચી મિ. મેટરજીએ બહાર બાપણમાં જાણાવ્યું કે "સૌ સામે એકઠે હાથે જુઝવા રશિયા સક્તિમાન છે."
- તા. ૧૪ દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રપતિ પં. જવાહરલાલનું બંધ સરખસ અને અપૂર્વ માન.
- તા. ૧૫ કાયદો અને વ્યવસ્થા નળવવા ખાતર યોગ્ય પગલાં લેવારો એવી વાયબ્ય સરહદ પ્રાંતોના મવર્નરે વચ્છીરીસ્તાનના તામકવાળાઓને ચેતવણી આપી; અપૂર્વ કૃતેહ માટે રાજાશરી મેળવો અખિલહિંદ મધ્યસ્થ મહાસભા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ વૉખેરાઈ; દિલ્હીમાં ખાણના મેળાવડા પ્રસંગે વાઇસરોય સાહેબે જાણાવ્યું કે મવર્નરે પક્ષ બેઠોથી દૂર રહેરો અને યોગ્ય હદમાં રહીને; સહકાર સદાનુભૂતિ અને સદાય આપવાની પોતાની ફરજ અને હક સમજરો.
- તા. ૧૬ ન્યૂ-દિલ્હીમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની ઔતિદાસિક બેઠક બંસાઈ અને તેમાં સરલી ઓહ્લાસ્વીકારની તરફેણમાં હરાવ પસાર થયો; સર ઓસ્લીન મેગ્ગરચેનનું લંડનમાં અવસાન.
- તા. ૧૭ અમિચાર મહિતા અટકમાં રાખ્યા પછી એકએક શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસ્ને સરકારે છાડી મૂક્યા; ન્યૂ દિલ્હીમાં અખિલહિંદ મહાસભાસમિતિની બેઠક પં જવાહરલાલ નેહરુના પ્રમુખપણે બસાઈ.
- તા. ૧૮ ન્યૂ-દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી પં જવાહરલાલ નેહરુએ નવા બંધાણ વિશે નિવેદન બાપણ આપ્યું.

- તા. ૨૦ થડી ધારાસભામાં ખાંડ કુપરની વધારાની એક્સસાઈઝ જકાત અને પોસ્ટફાઈના ફરતા કાપોને રદ કરવું ગવર્નરે જનરલ તરફની બહામણ સાથેનું નાણામંત્રીએ રજૂ કર્યું.
- તા. ૨૧ સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરે શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતને પ્રધાનમંડળ રચવા માટે મંત્રણા કરવા આમંત્રણ આપ્યું.
- તા. ૨૨ મુરત નિલ્દાના છ આક્રમો, જે ૧૯૩૨ના ગેરકાયદેસર મંડળોને લગતા એર્ડિનન્સ હેઠળ સરકારે કબજે કર્યા હતા, તેનો કબજો સરકારે અસલ માલિકોને સોંપવાના હુકમ બહાર પાડ્યા; મહાસભાના હોદ્દાસ્વીકારના કરાવ પછી હિંદી નાણ વજર મિ. આર. એ. બટલેરે જાહેર બાપણમાં જણાવ્યું કે ‘મહાસભા દલે વાસ્તવવાદી બની રહી છે.’
- તા. ૨૩ આમિના મહાન નેતા ડૉ. પટ્ટાભિસીતારામૈયાએ રાજસ્થાની પ્રશ્નો અંગે કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો; લાહોર નજીક મહોર્મના સરથસ અંગે ૧૪૪ મી કલમનો અમલ જાહેર થયો; ફાસિઝમની ૧૮ મી સંવત્સરી અંગે રોમમાં મહોત્સવ ઠળવાયો; એ પ્રસંગે ‘ઇટલી ગઈ ગુસ્સી ભૂલણ નથી... એટલાવું વેર લેવાને ઇટાલિયનોએ ૪૦ વર્ષ રાહ જોઈ હતી!’ એવી મુસોલિનીની વાણી.
- તા. ૨૪ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની હોસ્ટલ એફ સિટરેશનની માનભરી પદવી લઇને અમદાવાદ પાછા ફરતા શ્રી આનંદરાજ સુવર્ણ અમદાવાદે સ્વાગત કર્યું; અમદાવાદ એન્જીયુકેશન સોસાયટીએ નવી આર્ટ્સ કોલેજ માટે રૂપિયા એક લાખની જાહેર માગણી કરી હતી તે રકમ પૂરી ભરાઈ ગયાની મંત્રીએ જાહેરાત બહાર પાડી; સંયુક્ત પ્રાંત, એરિક્સા વગેરે પ્રાંતોના મહાસભાપક્ષના નેતા અને ગવર્નરો વચ્ચે પ્રધાનમંડળ રચવા માટેની મંત્રણા વાઢી; ખર્ખા અને જાપાનની સરકાર વચ્ચે વેપારી કરાર થયા.
- II. ૨૫ બ્રિટન અને ફ્રાન્સની સરકારે ઇટલીની સરકારને ચેતવણી આપી કે ‘જાંદ્યોરોની તરફેણ અને ભૂમધ્યમાં વિખો નાખવાની નીતિ છાડી દો.’ ઇટલી અને યુગોસ્લાવિયા વચ્ચે મદતપના રાજકીય કરારો થયાની વિગત બહાર આવી; ટોરની માફક ઇંગ્લીસોની થયેલી કતલ માટે ‘ઇટલી વિરુદ્ધ લોહડ ન્યોર્ન પાર્લામેન્ટ સમક્ષ બાપણ કર્યું.
- II. ૨૬ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈએ હોદ્દાસ્વીકાર વિશે નિવેદન બહાર પાડ્યું: ‘આજ્ઞાઓનો અમલખરો નથી—કે જવાબદારીઓનો ડર પણ નથી. કોઈ પણ સંજોગોમાં મહાસભા પોતાની સ્થિતિ સંગીન કરવાની તક નહિ ઊરે.’
- II. ૨૭ મુખ્યમંત્રી ગવર્નર અને મહાસભા પક્ષના નેતા વચ્ચેની પ્રધાનમંડળ રચવા માટેની મંત્રણા પડી ભાગી, બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ; એ પરિસ્થિતિ ઉપર રાષ્ટ્રપતિના ઉદ્ગારો: ‘બનાવો જે વળાંક લઈ રહ્યા છે તેથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. મહાસભાની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે.’ અને મહાસભા પાર્લામેન્ટરી પેટાકમિટીના પ્રમુખ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના ઉદ્ગારો: ‘દલે દુ’ સૌથી વધુ ચિંતામુક થયો છે.’
- તા. ૨૮ મદ્રાસમાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યના નકાર પછી, શ્રી નિવાસ ગાસ્તીએ પણ પ્રધાનમંડળ રચવાની ના પાડી.
- તા. ૨૯ વોસનગમાં શ્રી. પ્રાણલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ વડોદરા રાજ્ય પ્રબંધન પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન શરૂ થયું; મહાસભાના હોદ્દાસ્વીકારની નાથી ‘લડન ટાઈમ્સે’ અમલખ લખી જણાવ્યું કે ‘નેતાઓએ પાર્લામેન્ટની સત્તાની અવગણના કરી છે.’ હિંદ અને જાપાન વચ્ચે વેપારી કરારો માટેના મુદ્દાઓ યદાર્થ ગયા અને તે પર જાને પક્ષની સંમતિ મળી ગઈ છે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા.
- તા. ૩૦ લાંબા વખતના સેત્રસંન્યાસ પછી આપીજીએ રાજકીય વિષયનું, કયા સંજોગોમાં અને કયા હેતુસર મહાસભાએ હોદ્દાસ્વીકાર માટે ચારતેર રજૂ કરી હતી તેની સ્પષ્ટ અને સચોટ વતવણી મીમાંસા કરતું જાહેર નિવેદન બહાર પાડી: ‘પ્રાતિક સ્વરાજ્યના હાવાનો દલે અંત આણ્યો છે; દલે તો રાજનંત્ર વતવારના જોરે આવશે.’—એમ બધારજીની પોશળના પ્રુદ્ધી પાડી.

નંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અ નુ કું મ ભિ કા

પૃ. ૨૩	ક્રાંતિ : ૧૯૮૩	અંક ૫
૧ મનવા ! [કાવ્ય] ...	શેષ ...	૪૦૩
૨ આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો ...	શ્રી. અરવિંદ ધોળ ...	૪૦૪
૩ જુહુને કિનારે [કાવ્ય] ...	કુન્દરજી ગો. શ્રેષ્ઠ ...	૪૦૬
૪ ઘડાપુત્રાની સપાટી ઉપર ...	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી ...	૪૧૦
૫ વિદ્યનાં લોતિક બળો ...	યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક ...	૪૧૩
૬ યુવક વીરને [કાવ્ય] ...	પૂજાલાલ ...	૪૧૮
૭ સાત પૈસા [વાર્તા] ...	કાર્તિકેય ...	૪૧૯
૮ નિરાશ પ્રેમ [કાવ્ય] ...	પતીલ ...	૪૨૩
૯ વિચાર ચંક્રમણ ...	રામનોરાયણ વિ. પાંડક ...	૪૨૫
૧૦ સર્જનનો શિગેમણ [કાવ્ય] ...	દેવજી રા. મોહા ...	૪૨૬
૧૧ યુરોપીય મહાસાગરોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૧	રામભાઈ પટેલ ...	૪૨૭
૧૨ હિંદી વી મા દેવ માં પરદેશી કંપનીઓની ભૂલ	રણજીરાજ પગરાજ મહેતા ...	૪૩૫
૧૩ રસાયણ [કાવ્ય] ..	પૂજાલાલ ...	૪૩૬
૧૪ રાષ્ટ્રીય કેળવણી ...	કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા ...	૪૪૦
૧૫ વાદ્યમય [કાવ્ય] ...	'શિરીષ' ...	૪૪૨
૧૬ ઘડાદેશના ઉત્સવો અને જીવનવ્યવહાર પદનાલ શાસ્ત્રી	૪૪૩
૧૭ વાસદેવ [કાવ્ય] ...	રતિલાલ ડાયા ...	૪૫૦
૧૮ ભારતીય નક્ષત્રચક્રું આરંભસ્થાન	છોટાભાઈ સુયાર ...	૪૫૧
૧૯ શુભ ચિંતન [કાવ્ય] ...	પ્રેમશંકર લ. ભટ્ટ ...	૪૫૩
૨૦ નવસર્જન [કાવ્ય] ...	પ્રમ્તરામ ન. રાવળ ...	૪૫૪
૨૧ નારીમિત્ર વરાહમિહિર ...	જેડાલાલ ત્રિવેદી ...	૪૫૬
૨૨ દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદ	જીવજીલાલ આંખાનેરિયા ...	૪૬૦
૨૩ એક ગીત [કાવ્ય] ...	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ...	૪૬૬
૨૪ લોકચર્યા : ગ્રંથોની આર્થિક તપાસ	વિદુલદાસ મગનલાલ કોશરી અવભાઈ પુરુષોત્તમદાસ	૪૬૭
૨૫ ગાંધી સેવાસંઘ ...	દિનજીવ શા. ત્રિવેદી ...	૪૭૫
૨૬ એક અપ્રસિદ્ધ રાજવલિ ...	કનૈયાલાલ ભાર્ગવે ...	૪૮૨
૨૭ કોણ અટીકું ? [કાવ્ય] ...	'અસાત' ...	૪૮૬
૨૮ જ્ઞાનગોચરી
દાર્ઢ બ્રહ્મપ્રેસરનો ઉપાય અને લમણ	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ...	૪૮૭
૨૯ પુસ્તકપરિચય ...	ગૌરીચંદર સુ. જાણા ...	૪૮૨
૩૦ રાજનીતી	૫૦૦

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા ફૂટક અંક રૂ. ૮ા

પ્રકાશક રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી રામે ખમાસા ગોડી અમદાવાદ.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

तंत्री : रामनारायण विश्वनाथ पादक

पुस्तक २३

भाग ५ - १८८३

अंक ५

भनवा !

शेष

हो निर्लय भस्तान !
भनवा ! हो निर्लय भस्तान !

टेक

हसि जग मे' जन सण है यात्रिक,
किरका डोन् महेमान ?

भनवा०

भार्ग काज संगत, नहि अगत—
काज भार्ग : निषोण ।

भनवा०

जणे सूर जग तरह तरहेका,
मत थुके निज तान ! *

भनवा०

* पीधु, जेजेवन्ती, आसावरी, जैनपुरीमां भारी रीते गाई राक्षस छे.

આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો*

લેખક : શ્રી અરવિન્દ ઘાપ
અનુવાદક : શ્રી અંબાલાલ પુરાણી

આપણી પાર્થિવ સૃષ્ટિ એક આદર્શ રચાન નથી. જગત અમંતોષ આપે તેવું છે, તેના સ્વરૂપ ઉપર અપૂર્ણતા, દુઃખ અને અનિષ્ટ-અશિવ-ની રચામ છાયા, તેના ઉપર સદાને માટે લાગેલી છે એ વાતનો ધ્વનિકાર થઈ શકે તેમ નથી—અને કોઈ પણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ એનો અસ્વીકાર કરશે પણ નહિ, અને વિરલ વ્યક્તિઓ જાદ કરતાં, જગતની અપૂર્ણતાની પ્રતીતિ જ એક રીતે માનવના અંતરમાં આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યેની અભીપ્સા જગાવવાનું આદિબિંદુ થઈ પડે છે. વ્યક્ત જગતની સઘળી સીમાઓ ઉપર ઝૂંખી રહેલા એ પડછાયાની દુઃખકારક, વિકલ કરી મૂકનારી, અંધાર ઉપર વિરક્તિ પેદા કરનારી, યા તો સમર્થ લાગણીનું કડવું ભાન થયા વિના જ એ વિરલ વ્યક્તિઓને મદાન, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ સાહજિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એવી અપૂર્ણતા હોવી એ સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનું મૌલિક લક્ષણ હોવું જોઈએ, અથવા તો, જ્યાંસુધી જગત રચ્યુલ હોય ત્યાં સુધી તો સર્વ પ્રકારનો આવિર્ભાવ એવા જ હોવો જોઈએ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. તે છતાં પણ સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનું મૌલિક લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે કેમ એ પ્રશ્ન તો રહે છે જ, અને એ દલીલ જો સાચી જ હોય તો પછી જન્મ ધારણ કરવાની ઇચ્છા, આવિર્ભાવ પામવાની, યા તો સર્જન કરવાની નયઃશક્તિ (will) આદિમ પાપ તરીકે ગણાવી જોઈએ અને જન્મમરણના ફેરામાંથી યા તો આવિર્ભાવમાંથી વેગળા થઈ જવું એ જ મુક્તિ મેળવવાનો એકમાત્ર શક્ય માર્ગ ગણાવો જોઈએ. જેઓની જ્ઞાનદૃષ્ટિ એ પ્રમાણે જુલું છે યા તો એને મળતું આવે એવું દૃષ્ટિબિંદુ ચીકારે છે,—એવાઓની જાદુમતિ હોય છે,—તેમને માટે પોતાના પ્રજ્ઞે પહોંચવાના સુવિખ્યાત આધ્યાત્મિક માર્ગો આપી રહેલા છે,—આધ્યાત્મિક મુક્તિ મેળવવાનો મીઠો અને ટૂંકો રસ્તો પણ છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર જણાવી તેવી ખરેખર ન પણ હોય, અને આપણી અજ્ઞાન દશાને, અથવા તો અપૂર્ણ, એકપક્ષી જ્ઞાનને એ પ્રમાણે દેખાતી હોય એમ પણ બને. એટલે કે, અપૂર્ણતા, અશિવ, દુઃખ વગેરે આવિર્ભાવના માર્ગમાં રહેલ અપરિહાર્ય સ્થિતિ (અંજોગ) યાને દુઃખકારક પ્રવાસપંથ હોઈ શકે પરંતુ આવિર્ભાવ થવા માટેની અચૂક શરત, યા તો પ્રકૃતિમાં લેવાતા જન્મનું તારતમ્ય ન હોય એ પણ અંભવિત છે. અને એ પ્રમાણે જો હોય, તોપણ સર્વ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન જગતથી નાની છૂટકામાં નહિ પરંતુ અદો, જીવનની અંદર રહીને જ, વિનય પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા સેવવામાં, જગતની વિરાટ પ્રકૃતિઓની પાછળ ધ્રુવ કરી રહેલી ભયવાનની દિવ્ય તપઃશક્તિને અનુગમન આપી તેની જોડે સહકાર કરવામાં. દિવ્ય આધ્યાત્મિક પૂર્વજાનો હારની—એ જ હાર. દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતિ, દિવ્ય શક્તિ અને દિવ્ય આનંદના નિઃશેષ અવતરણ માટે પણ ઉદ્ઘાટનરૂપ થનાર છે તેની—જોષ કરવામાં મમાયેલું છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

આપણે જે વ્યક્ત જગતમાં જીવન ધારણ કરી રહ્યા છીએ તેની, તથા જે મર્યોદિત ચેતનાની દીવાલોમાં જડાયેલા હોઈ છૂટવા માટે આયોડિયાં મારી રહ્યા છીએ તેની અનિત્યતાથી પર કોઈ નિત્ય સનાતન તત્ત્વ આવી રહેલું છે એટલું તો સર્વ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ સ્વીકારે છે. એ સનાતન, પરાત્પર તત્ત્વનાં લક્ષણો છે અનંતતા, સ્વયંમૂ સત્તા, મુક્તિ, નિરપેક્ષ જ્ઞાનજ્યોતિ, નિરુપાધિક આનંદ. ત્યારે શું માનવથી દૂર આવી રહેલ એ નિત્ય પરતત્ત્વ અને અહો પાર્થિવ ભૂમિકામાં પ્રગટ થયેલ ચેતના એ જે વચ્ચે ન પાર કરી શકાય, એવી ખીણ સદાને માટે આવી રહેલી છે? કે, એ જે વસ્તુઓને એ મનાતન વિરોધી તત્ત્વો જ સમજવાં?—અને કાલમાં આરંભાયેલા જીવનરૂપી સાહસને આટાપી લઈને, મનાતન અને અનિત્ય વચ્ચેનો ભેદ સદાને માટે વટાવીને જ શું માનવ એ સનાતન પ્રભુને પામી શકે? સાધનાની એક પ્રજ્ઞાલિને છેડે તો એ જ નિર્ણય આવીને ઊભો રહેલો જણાય છે; આદ્યમતે જરાપણ આંધછાંડ કર્યા વિના તથા સૃષ્ટિ અને સર્ગજનહાર વચ્ચે એક પ્રકારનો મંત્રંધ સ્વીકારવા છતાં છેવટના પૃથક્કરણમાં એ જે વચ્ચે—માયા અને સત્યરૂપે—અંતિમ વિરોધનું પ્રતિપાદન કરનાર અદ્વૈતવાદની આધ્યાત્મિક મીમામાઓએ કાંઈક આછા અંશે—(છૂટછાટ મૂકીને)—એ પ્રજ્ઞાલિનો આશ્રય લઈને અંતિમ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરતાં સુધી તેનું અનુસરણ કર્યું છે. પરંતુ સાથે સાથે આ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં વાસુદેવ વ્યાપી રહેલો હોઈ, પ્રત્યેક વસ્તુથી પર, તથા પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ પણ, તે જ વ્યાપે છે; મર્વ પદાર્થ વાસુદેવમાં આવી રહેલા છે, અને ત્યારે આપણે જગતના બાહ્ય સ્વરૂપની પાછળ નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે સર્વ વસ્તુ વાસુદેવમય છે,—વાસુદેવ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મવિદ જગતમાં વિચરતો અને કંઈ કરતો છતો, તેના સર્વે આધાત પ્રત્યાધાતોને ઝીલતો છતો, ભગવાનની નિરપેક્ષ શાંતિ, નિરપેક્ષ જ્યોતિ અને દિવ્ય આનંદમાં પોતાની ચેતનાને ધારણ કરી શકે છે એ હકીકત અર્થધન અને જ્ઞાનપ્રદ છે. એટલે આ સૃષ્ટિના કોયડાના ઊંડાણમાં ઇંચે ન ટાળો શકાય તેવા વિરોધને બદલે કોઈ ખીણ જ વસ્તુસ્થિતિ આવી રહેલી જણાય છે. ત્યાં એક પ્રકારની અગમ્યતા છે, રહસ્ય છે. અને તેનો ઉકેલ પરસ્પર વિરોધી એ તત્ત્વોના સ્વીકારરૂપી એકતરફી ઉકેલ કરતાં કોઈ જુદો જ હોવો નોઈ એ એમ આપણને લાગે છે. આ આધ્યાત્મિક શક્યતા સ્વીકારતાં તે તેની પોતાની મર્યાદાઓથી પાર આપણને અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, અને આપણા પતિત પાર્થિવ જીવનના અંધકારમાં આશાનું કિરણ પ્રગટાવે છે.

હવે પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે આ છે:—“આ જગત નિત્ય અને નિયમિત પ્રકારે ચલા કરતી એની એ ઘટનાઓનો અવિકારી અનુક્રમ માત્ર છે? કે પછી, તેની પાછળ ઉત્ક્રાંતિનું પ્રેરક બળ, ઉત્ક્રાંતિની ઘટના આવી રહેલી છે?” અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, આઘ અચેતનતામાંથી ઊર્ધ્વ પ્રત્યે લઈ જતી કોઈ નિસરણી છે ખરી, જેનો આશ્રય લઈને વધારે ને વધારે વિકસિત ચેતનાને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે? એ રીતે પ્રત્યેક પગથિયે ચેતનાનો વિકાસ સાધીને તેનાથી પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રત્યે ગતિ કરતી આરોહણની નિસરણી કોઈ અપ્રાપ્ત ઉચાઈને પ્રાપ્ત કરે છે. આપણી સામાન્ય અવસ્થા એ ઊર્ધ્વતમ લોહને સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી હોતું. એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિની નિસરણી નો હોય તો, ચેતન્યની એ ઊર્ધ્વગતિનો મૌલિક

સિદ્ધાંત, એનું કુરતી પાળ્યામ તેનો આહારિક પરિપાક શો હોઈ શકે? આપણી આગળ અત્યારે જ્ઞાનની જે મામત્રી મોજૂદ છે તે ઉપરથી તો એની ઉત્ક્રાંતિની ઘટના બનેલી હોય એમ માનવાને પૂરતા કારણો મળે છે એટલે કે, કેવળ માનવ દેહની જ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ,—ચેતનાની ઉત્ક્રાંતિ, પણ થયેલી છે એમ લાગે છે આ માન્યતાને પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની પ્રણાલીનો ટેકો મળે છે, કારણ કે જે આદિ, અચેતન તત્ત્વમાથી વિશ્વમયગત ઉત્પન્ન થયેલું જણાય છે તેની અચેતનતા કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે એ અચેતનતાની અદર અનંત શક્યતાઓ મહિત ચેતના અતર્હિત છે એ તિરોભૂત ચેતના મર્્યાદિત નથી, તે વિગટ છે, અનંત છે, તે પ્રચ્છન્ન હોઈ જતે જ અચેતનતાના કારણસરમા પડેલ છે, અને છતાં એના ગદન ઉડાણુમા પ્રત્યેક શક્યતા તે ધારણ કરી ગહેલ છે એ દેખીતી અચેતન અવસ્થામાથી પ્રત્યેક શક્યતા ક્રમના પ્રગટે છે આરંભમા, પોતાની અંદર વામ કરી ગહેન ચિન્મય તરફને મૃપૂર્ણપણે દાકી દઈને સુન્ધરચિત્ત દ્રવ્ય યાને પદાર્થતર પ્રગટ થાય છે ત્યાગપડી વનરાતિમા પ્રાણશક્તિનો અવિર્ભાવ થઈ પ્રાણીઓમા વિકાસ પામતી મનોમય ચેતના જોડે એ પ્રાણસમિત મધાય છે છેવટે, માનવચેતનામા મનોમયતાની ઉત્ક્રાંતિ થાય કે, તથા તે જૂમિકા અવસ્થિત બને છે હવે ઉત્ક્રાંતિની આ નિમગ્ણી,—ચેતનની આધ્યાત્મિક પ્રગતિની મીડી —“માનવ” નામના અપૂર્ણ મનોમયતા વાળા પ્રાણી સુધી આવીને જ અટકી જાય છે? કે પછી, ઉત્ક્રાંતિનું રહસ્ય એટલે પુનર્જન્મોનો એ શો મદ્દ ડાખના પેઠે જોવાયેલો—અનુક્રમ જન્મની અમાગતા—નિર્ગર્થકતા—સમજવા જેટલો વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા જેટલો જ તો હેતુ અને પરિપાક અને આતે જન્મનો મંદતર ત્યાગ કરી દઈ આદિ, અજન્મા મત્તમા કે અમત્તમા ,દી પડી તેમા લય પામી જવો એ તેનો અતિમ આદર્શ, એમ મમજવું? આપણે જોને ‘મન’ કહીએ છીએ તેનાથી ધણી મદાન ચેતના અસ્તિત્વમા હોય એ, કાઈ નહિ તો, સમ્ય તો છે જ, અને ચોક્કમ અવસ્થા પડી તેના અસ્તિત્વ વિષે આપણી પ્રતીતિ થાય છે વળી એમ પણ જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિની નિમગ્ણી પર મનોમય ચેતનાથી પણ જાંચે ચંદ્રાથી એક એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, જ્યાં પાર્યંતરનો અચેતનતાના અને પ્રાણમય તથા મનોમય અવિદ્યાના બંધનો છૂટી જાય છે, એ સ્થિતિએ પડોચના ચેતનાના એક નવા જ તરવનો આવિર્ભાવ શક્ય બને છે અને તેથી કરીને માનવના અતરમા અવિદ્યાના બંધનમા પડેલો ભગવાનનો અશ, અસાન, અને અપૂર્ણપણે નહિ પરંતુ મમૂળો અને મૃપૂર્ણપણે સુક્ત થઈ જાય છે જ્યારે ઉપર જણાવી તે જ્ઞાનદષ્ટિ જગે છે ત્યારે ઉત્ક્રાંતિનો સીડીનું એક એક પગથિયું ચેતન્યની વધારેને વધારે ઉચ્ચ સમિતના અવતરણને આભારી છે એમ જણાય છે એવું અવતરણ થવાને પરિણામે, પાર્થિવ ચેતનાની મપાગી જાંચે ચડે છે,—એક નવીન તમકો, આ પૃથ્વી ઉપર તૈવાગ થાય છે પરંતુ ચેતન્યની ઉચ્ચતમ સમિત્યોનું અવતરણ તો હજી થવાનું બાકી છે, એમનું અવતરણ થશે તો જ પાર્થિવ જીવનના કોણકોનો ઉકેલ આવશે તથા માનવનો આત્મા જ કેવળ નહિ પરંતુ તેની પ્રકૃતિ મુદ્દા મુખિતને પ્રાપ્ત કરશે અત્યાર સુધી આ મન્યનું દરોન ચમમગ પેઠે થયેલું જણાય છે અત્યારે એ મત્ય તેના મૃપૂર્ણ પરિકોટન અને આસાતકોગને પ્રગટ કરવાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનવું મમગણ લાગે છે એ પ્રમાણે જો હોય તો પછી આપણી કુનિસામા કનકનો, કુ બનો અને અવિદ્યાનો ગમે તેટલો અચ્છ

એને ભલેને હોય તો પણ તેને અને ઉપર જણાવેલા ઉત્કૃષ્ટ રૂળનો એ લોભ થવાનો હોય, તો પછી અત્યાર સુધીમાં જે અમરું પડ્યું છે તેના જડલામાં જે વિજયશ્રી ભાવિમાં વરવાની છે તે જોતાં, સમર્થ અને સાહસિક પશિકોને (યાત્રીઓને) તેની એ કિંમત વધારે પડતી તો નહિ લાગે. ગમે તેમ હો, પરંતુ છાયા દૂર થવા માંડી છે; ઉપરથી કોઈપણ દિવ્ય જ્યોતિ સૃષ્ટિ ઉપર ઝૂકી રહી છે અને એ જ્યોતિ દૂર, દૂર, સુદૂર, અન્યવહાર્ય પ્રભા કેવળ નથી.

એ ખરું છે કે ઉપર જણાવેલી મીમાંમા છતાં પ્રશ્ન ઊભો રહે છે:—“વિશ્વમાં જે બધું છે તેની જરૂર શા માટે પડી?” આ ગદ્યા ઉત્ક્રાંતિના ગ્રાંથ આરંભો શા માટે? આ લાંબી અને ઉપાનો ભરી ઉત્ક્રાંતિની યાત્રા શા માટે? ચેતનાની ઊર્ધ્વ ગતિ યત્રા માટે આવું ભારે, અને આપતાં કંટાળો ઉપજાવે તેનું મૂલ્ય આપવાની ફરજ શા માટે પડવી જોઈએ? અને જગતમાં અનિષ્ટ અને દુઃખ મુદ્દલે હોવા જ શા માટે જોઈએ? આ પ્રશ્નો બાકી રહે છે, કારણકે પૂર્ણતાવાળી, નિત્યમુક્ત, નિત્યસુદ્ધ એવી દિવ્ય ચેતનાનું પતન— ‘શા માટે’ નહિ પરંતુ— ‘કેવી રીતે’ થયું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જુદી જુદી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની પ્રજ્વાલિઓ વચ્ચે મંગીન એકવાક્યતા આવી રહેલી જણાય છે, નિત્ય, શાશ્વત, ભગવત્સ્વરૂપમાંથી—એક સત્તાનંત અદ્વૈત તત્ત્વમાથી, વિખૂટા પડવાની ક્રિયાને પદિણામે ચેતનાનું એ અધઃપતન થયું છે: બેદભાવ, જુદાપણ એ પતનનું કારણ છે. ‘અદ્વ’ ભાવે જગતમાં પોતાની કામના અને સ્વચેતના ઉપર ભગવાન જોડેની પોતાની એકતા કરતાં, ‘સર્વ’ જોડેની પોતાની એકતા કરતા,—વધારે એક મુદ્દો તેથી એ પતન થયું એમ કહી શકાય. એટલે કે, વિધિવિધ વિરાટ શક્તિઓના જૂજવાં કાર્યો વચ્ચે સંવાદ રચાપત કરનાર એક, પરમમતાના, એક પરમજ્ઞાનશક્તિના, અને એક પરમ-જ્યોતિના કાર્યને જાહેર દરેક બીજજૂત વિચારને, પ્રત્યેક શક્તિ-પ્રવાહને, પ્રત્યેક રૂપને, અનંત શક્યતાઓના ઢગલામાં પોતપોતાનું કાર્ય વિભિન્ન તપઃશક્તિ વડે ગાધવાની તક આપવામાં આવી જેને પરિણામે અન્ય વિચારો, અન્ય શક્તિઓ સાથે તેને અંતે ધર્મજુ જ થયું. જગતમાં જે દુઃખ અને અજ્ઞાન આપણને દેખાય છે તેનું અમળ કારણ બેદરશિમાં, અહભાવમાં, અપૂર્ણ ચેતનામાં તથા પોતાની જાતની અભિજ્ઞાનિત કરવા મથતી વિખૂટી તપઃશક્તિઓના મિથ્યા પ્રવાગમાં—તેમની વચ્ચે થતા ધર્મજુમાં—આપણને મળી રહે છે. એકવાર, એક પરમચેતનામાંથી જુદીજુદી ચેતનાઓ વિખૂટી પડી એટલે પછી અપરિહાર્યપણે તેઓ અજ્ઞાનમાં જઈ પડી, અને અજ્ઞાનની અંતિમદશા તેજ અચેતનના ધર્મ, ગાદ, અગાધ, અંધકાર ભરી જડતામાંથી—અચેતનનામાંથી—આપણી પાર્થિવભૂમિકા જાગ્રત થાય છે, અને તેમાંથી એક આત્મતત્ત્વ વિદ્યે છે. એ આત્મા ઉત્ક્રાંતિ વડે ગૂઢ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રત્યે આકર્ષાઈને મહામહેનતે સચેતન બને છે, પોતે શુભાવી દીધેલ પરમાત્મા જેમાંથી તે પોતે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેના પ્રત્યે તે ઊર્ધ્વગતિ કરે છે પરંતુ તેની એ ગતિ અંધગતિ હોય છે.

પરંતુ આ બધું થયું જ શા માટે? એ પ્રશ્ન પૂછવાની અને તંત્રો ઉત્તર આપવાની એક પ્રયત્નિ રીતનો તો આપણે શરૂઆતમાં જ છેડે ઉઠાવી દઈશું. એ રીત એટલે માનવનાની રીત : માનવના અંતઃકરણમાં રહેલી નીતિની જાવનાને યત્રા આધાનને પરિણામે જગતની

પ્રવૃત્તિનાં ના દળવાદળો અહીં,
શિકાર ના માનવપણિયો તણા;
દારે ટકોરા અહિં કોઈના નહીં,
અરે અહીં દાર જ ક્યાંય ના દિસે.
વિસ્તારની લહાણ અમૂલ્ય માણતાં
સાફલ્ય નેત્રો સવિશેષ પામતાં.

૫

રહવારનો શીતલ મંદ વાયરો
સમુદ્રની લહેરસવારી માણતો,
જગાડતો જીવનવાદ્ય તનુ ને
ને ગીત ગાતો નવલી વસન્તનાં.

૧૦

રેતાળ લાંબો પટ વિસ્તરેલો,
કંઠે મેંડ્રી માઠક તાલમાલા
ભાવેમિ-સ્તોત્રો તણી લહેક લેતી
ઘડી ઘડી શીતલ મર્મરેશમાં.
સુકોમળી ધૂમસમલ્મલે શી
લાંકી અલાંકી સઘળી દિશાઓ !
હલેતી જિભી ધરી અર્ધવેશ
જાણે નવા જોળનને પ્રવેશ !

૧૫

પ્રકાશલીલા નભને ઉન્નતી
સમુદ્રનીરે પ્રતિગિમ્બ પાડતી;
ઉત્સાહની અદ્ભુત છાંટ છાંટતી
લસે શું આ જોળનની પ્રભા નવી !

૨૦

ફરે સુદરે નભનીરસન્ધિમાં
ધીમે સરે એકલ કોઈ નોકા;
કૂલેલ એનો શદ શુભવર્ણો
તરે છટાથી પ્રિય પ્રેમહંસશો.

૨૫

હું એકલો, એકલ તોય ના અહીં,
અહીં અનોખી કઈ સૃષ્ટિ જિભરે;
હું કેન્દ્ર ને વર્તુલ કૈંક વિસ્તરે,
ઘેરે, અને નિત્ય અહીં જ નોતરે.
નિર્જન્ધતા ગન્ધનશીલને મળી
ક્ષણેક, તોયે કયમ જાય વીસરી ?

૩૦

બ્રહ્મપુત્રાની સપાટી ઉપર

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

પ્રત્યેક પદાર્થનાં એ સ્વરૂપો છે : એક પાર્થિવ અને બીજું દિવ્ય; એક ક્ષણિક અને બીજું સનાતન. એક ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે; બીજું જ્ઞાનદષ્ટિથી ઓળખાય છે. એક દષ્ટિ ઉપસક છે; બીજી ઊડી છે. એક ખંડ છે; બીજી અખંડ છે. એક મર્યાદિત છે; બીજી વ્યાપક છે.

પદાર્થમાત્રમાં મત્ત, મૌન્ય અને સાધુતા અંતર્ગત છે. એ ત્રણેનો મનુષ્યઆત્મામાં રહેલાં એ ત્રણે માથે નિત્ય સમ્બંધ છે. માનવઆત્મામાં સત્ત્વગુણનું કિરણ પ્રકટ થતાં જ પ્રકૃતિના પદાર્થોના સાક્ષાત્કાર એના દિવ્ય સ્વરૂપમાં યાય છે બ્રહ્મપુત્રાનો સનાતનતા જેવો પગથાર અને એની સુવર્ણરંગી સપાટી કેવાં અલૌકિક દેખાય છે ? એની ધવલતા અને એનો પ્રકાર આ લોકના કયાં છે ? એના વિશાળ દેહ ઉપર સૂર્યકિરણોની રમણીય લીલા કે ચંદ્રકિરણોનું મનોહર નૃત્ય કોઈ અકળ દિવ્ય પ્રદેશો દેખાડે છે. આ દેદીપ્યમાન સુવર્ણપ્રદેશો કે નાર્યતા કૂદતા રૂપેરી તરંગો પોતાની સાથે કોઈ દુર્દૂરના ન્યોતિલોકો જોવા આપણને રોદ્ધપૂર્વક નિમન્ત્રણ આપે છે. અને એ તેજતરંગો ઉપર ચાલીને કોઈ સૌન્દર્યધામની શોધમાં ક્ષિતિજની પેક્ષીપાર સરી જવાનું કોને મન થતું નથી ? આ પાર્થિવ જગતની રીમાને ઓળંગીને કોઈ દીપ્તિમય દેશોમાં સચાર કરવાની કેવી પ્રબલ મુશ્કેલી થાય છે ? ન્યાં પ્રપંથ નથી, દુઃખ નથી, વિપાદ નથી, એવા એક આનંદ સત્ત્વથી જ નિર્મેષ્ટા ન્યોતિધામમાં જવા માટે કેવું અદ્ભુત ઔત્સુક્ય જાબરાય છે ! સ્વદર્શન માટે આ આપાદન મહુને માટે છે.

પરંતુ આ તરંગમાયા ઉપર વિલમતી શુભ્રતા અને સરસતા તરંગોમાં અન્તર્ગત છે કે સૂર્યચંદ્રની તેજલીલાના વિરતારથી પ્રકટ થાય છે ! અર્થાત્, આ ઉત્તમવલ્લભ વસ્તુગત છે કે કોઈ બ્રહ્મ પદાર્થમાથી આવેલી છે ? સૌન્દર્ય વસ્તુમાં રહેલું છે કે વિભૂતિમાન સત્ત્વનું પ્રતિબિંબ છે ? બ્રહ્મપુત્રાના જલતરંગો અને સૂર્યચંદ્રનાં કિરણો, ઉલ્કામાં, તેજતરંગ આગમનરૂપે વિલસે છે એવો જ આ આત્મિકાર છે. પરંતુ પ્રકૃતિને નિરખીને મનુષ્યના અંતરમાંથી મત્તની સમૃદ્ધિ જાબરાય છે ત્યારે જ આ તેજલીલાનો આનંદ અતુલવગોચર થાય છે. સાક્ષાત્કારની ક્ષણો મહુના જીવનમાં આવે છે. મનુષ્યમાત્ર સૌન્દર્યસૃષ્ટિનો વારસ છે.

૧

એક સન્ધ્યાકાળે ગૌહતીની સમીપમાં રહેતા બ્રહ્મપુત્રાના કાંડા ઉપર મન્ધાના રમણીય રંગોમાં ઝાંખનો અગ્નિનો પટવિગ્તાર નિરખતો હું એટલો દત્તો. આમપામની મર્મ સૃષ્ટિ શાન્ત હતી. માત્ર મન્દ ચીત્ત પવનની લહરીઓ કોઈકોઈ વાર નદીના એકધારા વહેણમાં ફરી વળતી અને સપાટી ઉપરના કેટલાક જાગને કોઈકે જળમજાવતો. નદીનાં વહેણ જળ જોવામાં કેવો અપાર આનંદ પડે છે ! પ્રત્યેક તરંગ ભિન્ન છતાં કેવા અભિન્ન પ્રવાહમાં વહે છે ! કાળના પ્રવાહનું માતૃત્વ અદિયાં કેવું ચોખ્ખોચોખ્ખું અતુલવમાં આવે છે. જૂનવર્તમાન અને જાવિનો નિત્ય સંબંધ કેવો સ્પષ્ટ સમજાય છે ! ત્રણે કાલનું પ્રતિસૂચી ભિન્ન અદિયાં

સંપૂર્ણ રીતે થાય છે. એટલે કાલની પ્રત્યેક ક્ષણ સનાતન છે એ સત્ય સહેલાઈથી અંતરમાં બિતરે છે. સરિતાના પ્રવાહના અંગેઅંગમાં બિન્નરાતી સનાતનતા જીવનની અવિચ્છિન્નતા પ્રકટ કરે છે. એક તરંગ બીજા તરંગમાં અને બીજા ત્રીજામાં ફેટલી ઝડપથી સંક્રાન્ત થાય છે? ક્યાંઈએ તૂટ નથી; ક્યાંઈએ વિચ્છેદ નથી. વસ્તુતઃ એક અલંગ સનાતન જીવનમાંથી આ બિન્નભિન્ન દેખાતા તરંગો પ્રકટેલા છે. એઓ આકાર ધારણ કરે છે ત્યારે પણ એ સનાતનતાનો અંશ જ પ્રકટ કરે છે. જ્યાં કાલની એકતા છે, જ્યાં જીવનની અવિચ્છિન્નતા છે, ત્યાં જીવન અને મૃત્યુ એવા બેદ પણ ક્યાંથી સંભવે? જીવન અને મૃત્યુ અને એક બીજામાં અન્તર્ગત છે, એક બીજામાં એાતપ્રેાત છે. એક પરમ ચૈતન્યના ઉભય આવિર્ભાવો છે. જીવન મૃત્યુની તરંગમાલામાં આવિર્ભાવ તિરેલાવની પરંપરા પ્રતિજ્ઞા પ્રવર્તે છે; પરંતુ સરિતાના સળંગ પ્રવાહની પેઠે એક અવિભક્ત જીવન મર્વન ધ્રુવે છે.

*

*

*

રાત્રિ ઉપર ચંદ્રનું સાસાળ્ય ધીમેધીમે નમતું હતું. પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો અને તરંગોને અસ્તવ્યસ્ત રીતે ઉછાળતો હતો. કાંઠા પાસેના એક ઝોવારા ઉપર સ્નાન કરીને કેટલાક સંન્યસો ચૂપપ્રાપ્ત થઈ તરફ પાછા ફરતા હતા. મારી વિચારમાળા આગળ ચાલવા માંડી. આ વિશાળ જળ કેટલે દૂરથી કેવી નિયમિતતાથી વહે છે! કોઈ સનાતન નિયમને અનુસરીને એઓ વહે છે? પરંતુ એઓ લેશ પણ સ્વતંત્ર નથી? એમની સ્વૈરગતિ મહેજ પણ ખરી? ઉત્તર એ કે આ તરંગો કાર્યકારણના મહાનિયમથી નિયન્ત્રિત છે. એઓ મૈયમની મર્યાદા સ્વીકારી વહા કરે છે એ જ એમના જીવનનું સંપૂર્ણ સત્ય છે. હવે દૂરદૂર સરિતાના મૂળ તરફ વળતાં આ વિશાળ જળપ્રવાહ કેટલો સંકાપ પામતો જાય છે! છેક મૂળ મુધી પહોંચીએ તો કોઈ પર્વતનું રસાતલ દોડી એક નિરંતર સ્રોત ફૂટ્યો છે! આ સનાતન સ્રોતનું જોડાણ કાણ માપી શકે તેમ છે? એની શુભ શક્તિનો વેગ કેટલો છે? એ નિત્યસ્રોત પૃથ્વીના અવ્યન્તરમાંથી ફૂટે છે અને એનાં જળ પ્રતિક્ષણ અંતરના પૂર્ણ વેગથી લીછળી ઉપર આવે છે અને અદ્વકાય ઝરણુરૂપે પ્રવૃતપ્રદેશમાં વહે છે. આ અવિરત સ્રોત એક ક્ષણવાર પણ થોલોતો નથી, મહેજ પણ આરામ લેતો નથી. એની એકાગ્રતા લેશ પણ ઝાઝી થતી નથી. એના હૃદયતલમાંથી પ્રકટેલી અદ્વપસરણિ ધીમેધીમે વિસ્તરે છે અને વિશાળ પ્રદેશોને સંપ્લાવિત કરે છે. કોઈ સ્વસ્થ યોગીની શાન્ત સમાધિ જેવી એકનિદ્રાથી આ નદી વહે છે! અહો! કેટલી ત્વરાથી અને કેટલી દૃઢતાથી એ મહાસાગર તરફ ચાલી જાય છે! આ અનંત જળભંડાર મહાસમુદ્રમાં મળી જઈ ત્યાં જ વિરમશે? પરંતુ જગતમાં કઈ વસ્તુ ક્ષણવાર પણ કર્મશૂન્ય રહે છે? નદીનાં જળ સમુદ્ર સાથે ભળી એમાં એકરૂપ બની અપાર જળ રૂપે નિરંતર ધોર નાંદે ધ્રુવવશે અને કાળના અંતિમ આરા મુધી જગતિનાં રહસ્યગીતો ગાશે.

*

*

*

રાત્રિની મનોહરતા પળેપળે અધિકાધિક પ્રત્યક્ષ થતી હતી. પવનના સુસવાદાઓ સાથે વાદળીઓ આકાશમાં વિખરાતી હતી. ચંદ્ર સાથે આછી ઘેરી વાદળીઓ અને જળાતરંગોની રમ્ય લીલા પ્રવર્તતી હતી. કોઈ માનવ આકૃતિ ક્યાંઈએ નજરે પડતી નહોતી. માત્ર કાંઠા પરનાં વૃક્ષો આ સૌન્દર્યલીલા એકીતરંગે નિરખતાં બિન્ન હતાં.

મમયનું જ્ઞાન થતા હું જાકયો અને એ સૌન્દર્યજગતમાં મંચરતો મદપગવે ઉતારે પાછો ફર્યો

૨

શિવોગથી પાછા ફરતા ગૌહતી પાસેના એ જ કઠિથી પ્રયડપૂરના મમયમા વચ્ચે વચ્ચે વગ્માદની ઝડીમાંથી નિગળેયું બ્રહ્મપુત્રાનું એક બીજું રમગ્નીય ચિત્ર સ્મૃતિપટમાં ચિત્રમળ જડાઈ ગયું તેવું છે જે મત્ય છે, જે સુદૃઢ છે, તે તેજમા અને હાયામા, પ્રનાશમા અને અધકારમા, જીવનમા અને મૃત્યુમા, તોફાનમા અને શાન્તિમા, ભયાનકતામા અને ભય્વતામા, સર્વમા, મનોહર ક્ષણે છે બ્રહ્મપુત્રાની અપારી ઉપર મુગળધાર વગ્માદમા કે પ્રયડ તાપમા એકસરખું અમાધારણ સૌન્દર્ય મૂર્તિમન્ત થાય છે સૌન્દર્ય સત્યની પેઠે મનાતન છે

ધીરગભીર પ્રવાહમા વહેતી બ્રહ્મપુત્રા આજ અદ્ભુત વેગમા વહે છે એના ઉપના-
ણુમાંથી અનેક ઉતુગ મોગ્ન ગિછળતા પછડાતા પવનવેગે ઝડપથી દોડે છે આજ મગિતાના અન્તગતમ જોડાણુમા કોઈ અકળ વેગ આન્યો છે, કોઈ અકથ્ય જળનો ધોધ જભગયો છે. કોઈ અનન્ય ભક્તના હૃદયતટને ભેદી અગમ્ય વેગથી જભગતુ પ્રેમપૂર આવે છે અને શરીરના અંગેઅંગમાંથી શમાચ વિનમે છે તેમ મગિતાના મુકોમળ દેવામાંથી મરગતાનું અનદદપૂર જભગય છે અને મર્વન જળબિંદુઓ ઝુકુરે છે બ્રહ્મપુત્રાનો એકધારે પ્રવાહ આજ એમએક ક્ષણ અદ્ભુત થઈ ગયો ! આજ તરંગો કેટલા વિપમ અને અરિથ દેખાય છે ? આજ કેવી ભય ભરતી ચડી છે ? આજ મર્યાદામાત્ર ઓમરી ગઈ છે આજ નિગધિ રમમાગર ઘિછળે છે

પરંતુ જે જળ તારે છે તે જ જળ ફૂંપાડે છે જે અનેક ખેનશને સમૃદ્ધ કરે છે તે જ એમનો વિનાશ કરે છે જે અનેક જીવોને પોષે છે તે જ એમનો મંદાર કરે છે. આ તે મહાપ્રેમનું પૂર છે કે મહારૂક સ્વરૂપ છે ? ખરખર આ પ્રયડ પૂરની પાછળ કોઈ અદૃશ મહારાક્તિ ગેલો છે

ત્યારે પ્રકૃતિની આ મમનાને ખમભગાની આડી વિપમતા ઉત્પન્ન કરનાર ગ્લેયુધનો પ્રવર્તક કોણ ? ત્રિયુણાત્મિક પ્રકૃતિ પોને કે ચુલુનયની પાગ ગદેયો પરમાત્મા ? પરમાત્મા મિનાય આ પ્રયળ પ્રકૃતિને આટલા જોગથી કોણ હવારી શકે ? એની મત્તા માનથી જ પ્રકૃતિમા ગતિ, હોભ, મયન, મર્વ થયા કરે છે પ્રકૃતિમા અર્જન, રિયતિ અને મંદાર, જડના, મયપન અને શાન્તિ, મર્વે એની ધ્વજાને અધીન છે અને પ્રકૃતિ પરમાત્માથી કયા જુદી છે ? પ્રકૃતિ પરમાત્માનો જ વિવામ છે અને પરમાત્મા પ્રકૃતિનો અન્નર્થમાં દોઈને પધુ એનાથી પગ છે

આ મનુષ્ય સૃષ્ટિ નિગખવામા અને એને યત્નિચિત્ મમજવામા હું તદ્દનોન ખન્યો હતો ત્યાં વગ્માદના ઝાપટા ઉપગઉપરી પડવા માડયા જોતજોતામાં વિશાળ જળ વિસ્તરી ગયા.

ઉત્તારગી ગતિએ હું ' ડાક બગલા ' તરફ ચાલતો થયો

વિશ્વનાં ભૌતિક બળો

યશવંતરાય ગુલાબભાઈ નાયક એમ. એસસી.

[દરેક વિચારવાન મનુષ્યને એવા પ્રશ્નો યાચ છે કે “આ ગહન વિશ્વ ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યું છે, કેણે પેદા કર્યું છે, ક્યાં જઈ રહ્યું છે, ક્યાંથી આવી રહ્યું છે, એ અનત છે કે પરિમિત ” વગેરે. એ પ્રત્યેક પ્રશ્નો ઉકેલ કરવાનો ધણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે, અને વિજ્ઞાન પણ એ મહાન કોયડાના ઉકેલ માટે આજે સદીઓ થયાં મંથન કરી રહ્યું છે, પરંતુ હજી સુધી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ સતોષપૂર્વક થયું નથી. પરંતુ એ કોયડાના ઉકેલ માટેના પ્રયત્નમાંથી કેટલીક સમસ્યાઓ આપણે જાણી શક્યા છીએ, કેટલીક ઉકેલી શક્યા છીએ, કેટલીક ઉકેલવાની બાકી છે. ઉપર દર્શાવેલા દરેક પ્રશ્નના જવાબ માટે વિશ્વમાં જે અનેક બળો પ્રવર્તી રહેલાં છે અને જે સર્વ બળોના સમીકરણથી આ વિશ્વ રચાયેલું છે એ સર્વ બળોની કંઈક સમીક્ષા આ લેખમાં કરવાનો પ્રયાન છે. — તાંત્રી]

ગુરુત્વાકર્ષણ બળ

કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર કે સમતોલ હોય ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે એના સ્થિરપણાનો અથવા સમતોલપણાનો આધાર એના પાયા ઉપર રહેલો છે. પાચો મજાસુત હોય, પહોળો હોય તો વસ્તુ વધુ સારી રીતે સ્થિર રહે છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જમીન ઉપર એક લાકડાંની ખુરશી મૂકી હોય એ ઘણી સારી રીતે સ્થિર રહે છે, પરંતુ જો રેતીમાં મૂકીએ તો એટલી સ્થિર રહેશે નહિ. પાણીમાં તરતી હોય ત્યારે તો વળી ઘણી જ અસ્થિર રહે છે. અને હવામાં તો એ આધાર વિના રહી જ ન શકે. આમ છતાં પૃથ્વી જેવો મહાન ગ્રહ, ચંદ્ર અને પૃથ્વીથી અનેક ગણો મોટો સૂર્ય અને તેનાથીયે મહાન અનેક તારાઓ આકાશમાં કોઈપણ ગતિના આધાર કે ટેકા વિના સ્થિર રહે છે, સમતોલ રહે છે અને અવકાશમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગતિમાન રહે છે. એ સર્વના આધારરૂપ જે બળ રહેલું છે તેને આપણે ગુરુત્વાકર્ષણ બળ કહીએ છીએ. જેમ લોહચુંબક લોખંડને આકર્ષે છે તેવી જ રીતે વિશ્વનું આ એક સનાતન બળ જ્યાંજ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં ત્યાં પ્રવર્તી રહેલું છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યથી માંડીને પ્રચંડ તારાના અસીમ દ્રવ્યના જરથાને સમતોલનું આ બળ વિશ્વનો એક ગહન કોપડો છે. ગુરુત્વાકર્ષણ એ ગણે દ્રવ્યની સાથે જડાએલું અદરશ અને અચલ બળ છે. આ જ બળના આધારે ધન વસ્તુના સૂક્ષ્મ પરમાણુ એકબીજાને આકર્ષી રહે છે અને એ જ બળના આધારે સૂર્યની ફરતે ગ્રહો અને ગ્રહોની ફરતે ઉપગ્રહો ફરતા રહે છે. લોહચુંબકના બળને તો આપણે નષ્ટ કરી શકીએ, ખીત્તું ઘણાંક ભૌતિક બળને આપણે અટકાવી શકીએ કે રૂપાન્તર કરી શકીએ, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ એવું બળ છે કે એની સામે કોઈ પણ બળ કામ આવી શકતું નથી.

વિદ્યુત

ફુદરતના બળ સામે જેહાદ માંડી એને વશ કરવામાં ઘણીવાર મનુષ્યે ફતેહ મેળવી હશે, પરંતુ કેટલાંક બળો એવાં પ્રચંડ હોય છે કે એને વશ કરવામાં એ શક્તિમાન યુદ્ધ

માથે મંદજાએસી છે. એ સક્તિ ક્યાંથી આવી ! ગતિમાં એવું શું ભર્યું છે ? ગતિથી પદાર્થમાં શું વધી જાય છે ? આપણે જાણીએ છીએ કે ગતિથી પદાર્થની આંતરિક રચનામાં કંઈ ફેર પડતો નથી પરંતુ આખા પદાર્થની અવસ્થામાં ફેર પડે છે. એ ફેરને આપણે સક્તિ કહીએ છીએ. એ જ સક્તિ એક જા અનેક રૂપે રૂપાન્તર થઈ શકે છે. ગતિની સક્તિને ઉષ્ણતામાં, ઉષ્ણતાસક્તિને વિદ્યુતમાં, વિદ્યુતને રસાયણસક્તિમાં કે વિદ્યુતસક્તિને (લોહ) ચુમકસક્તિમાં એમ રૂપાન્તર કરી શકાય છે. પરંતુ સક્તિ તેટલી ને તેટલી જ રહે છે. એક પ્રકારની સક્તિને બીજામાં રૂપાન્તર કરી શકાય છે, પરંતુ નાશ કરી શકાતી નથી, તેમ નવી સક્તિ પેદા પણ કરી શકાતી નથી. દ્રવ્યને ગરમ કરતા પ્રકારમાં અને પ્રકારને પાછા સક્તિમાં રૂપાન્તર કરી શકીએ છીએ, અને આદન્દરદાર્ઝનના મિદ્દાન પ્રમાણે તો દ્રવ્ય એ સક્તિનું રૂપાન્તર માત્ર છે અને ગમમ દ્રવ્યને પણ સમમ સક્તિમાં રૂપાન્તર કરી શકાય એમ છે. કદાચ આખું વિશ્વ એકવાર માત્ર અવકાશરૂપી ઉદધિમાં સક્તિ રૂપના જગથી ભરેલું દશે. એ શાન્ત જગમાં કાર્મિક ફેરફાર કઈક રૂપાન્તર થયું તરો કે કંઈ વમગ પેદા થયો તરો અને સક્તિનું રૂપાન્તર થઈને તેમાંથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયું તરો. આમ માનવાને કારણ મળે છે, કારણ કે આજે તો આખા વિશ્વમાં ઉષ્ણતારૂપે રહેલી અમાપ સક્તિના દોઢ ખાસી થઈને વિશ્વના અકાદ પિત્તાગમાં પ્રકાશની સક્તિરૂપે પેદાઈ રહેલા છે. કદાચ એક કાળ એવાં આપરી કે નસારે દ્રવ્ય ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું જશે, અને અને મર્ચ દ્રવ્ય સક્તિમાં રૂપાન્તર થઈ વિલીન થઈ જશે.

કાળ

દ્રવ્ય ને સક્તિના રૂપાન્તરમાં કાળ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. કાળ શું છે એ પણ આપણે મમજી શકતા નથી, પરંતુ આપણે એટલું ગમજીએ છીએ કે કાળ દ્રવ્યના રૂપાન્તર કે સ્થાનાન્તરને લીધે જ અનુભવમાં આવી ગયે છે. નૃષિંગા અને વિશ્વમાં જે ફેરફારો થાય છે તે કાળની માથે મંદજિત છે ગર્ભ કાલનો જનાય આજે જનતો નથી અને આજનો કાલે જનતો નથી. અને ગર્ભ કાલ આજ અને આવતી કાલ એ પણ કાળની ગૃહ મગરવા છે. કાળ વહે છે ? કાળ જાય છે. કે દ્રવ્ય કે ચેતનમાં એવું કઈક છે જે કાળનો ખ્યાલ આપે છે ? ગમે તેમ હોય પરંતુ આખા વિશ્વનું સમમ દ્રવ્ય એ કાળના પૂરમાં નજાયેલું છે. એ કાળનું પૂર એક જ દિશામાં વહે છે. જૂનકાળથી ભવિષ્યમાં; મોખેથી નેન. એ પૂર વધું વધી શકતું નથી. જે અત્યારે છે તે જાણી નથી અને પછી આવવાનું તેનાથી ત્યાર પછીનું જૂન. શું ત્યારે કશું જ શાશ્વત—સનાતન નથી ? આખુલે વિશ્વ કાળથી આપિત છે. કાળ કેઈને હોડતો નથી. કાળને મીમા નથી. કાળ અગાધિન, અવિરત વહેતો આવ્યો છે, વળા કરવાનો છે. આ જમી વિશ્વની લીલા જ જાણે કાળને લીધે છે. ત્યારે કાળ શું છે ? એ માત્ર મનરૂપી કલ્પના તો ન હોય ? કલ્પના તો નથી જ, કારણ કે એની અમર આપણે અનુભવીએ છીએ. કાળ કઈક છે. કાળ વિશ્વનું જોડું એક મહાન જગ છે, જે શરત્કાર્ષ્વની પેઠે એમિર વિશ્વના પ્ર-યેક ખૂણામાં પ્રવર્તી રહેતું છે.

અવકાશ

કાળને સ્વનમ સરિતન્ય નથી. અવકાશમાં રહેલાં દ્રવ્યની નિયતિ પરન્વે કે ન અનિતનમાં આવે છે. અવકાશમાં દ્રવ્યની રિધનિતા ફેરફારને અંગે જે જનાય અને છે એને લીધે જ

કાળ જન્મ લે છે. જો વિશ્વનું દ્રવ્ય આ ક્ષણે છે એ જ પરિસ્થિતિમાં અને અવકાશમાં એને એ જ સ્થળે સદાને માટે રહે તો કાળ લુપ્ત થઈ જાય. પરંતુ શક્તિ, અવકાશ બળેના મેળને લીધે કાળ અસ્તિત્વમાં આવે છે. કાળ અને અવકાશ સંકલિત છે. અવકાશ-આકાશ નહિ હોય તો શું હોય? શૂન્યમાંથી શૂન્ય કાઢી લો તો શૂન્ય જ રહે. અવકાશમાંથી અવકાશ કાઢી લેવાય નહિ, અવકાશમાંથી દ્રવ્ય કાઢી લઈ શકાય. પરંતુ ત્યાં સુધી દ્રવ્ય છે અને અવકાશ છે, ત્યાં સુધી કાળ છે. અવકાશ એ જ વિશ્વ છે. પરંતુ દ્રવ્ય અને કાળ વિનાનું અવકાશ અનુભવ વિનાનું—ગુણ વિનાનું રહે છે; એટલે અવકાશ, દ્રવ્ય (શક્તિ) અને કાળ એ ત્રણ વડે જ વિશ્વ દર્શ્યમાન થાય છે.

ચેતન

દ્રવ્ય, પ્રકાશ, શક્તિ વગેરે તો અનુભવે પ્રયોગે સમગ્રનય છે. દ્રવ્યના, વિદ્યુત્તાંત, ઉષ્ણતાના, ગુરુત્વાકર્ષણના અમુક નિયત નિયમો છે. દરેક ભૌતિક બળ અને ભૌતિક ફેરફાર અમુક નિયત નિયમો વડે સંકલિત હોય છે. આપણે ભૌતિક બળો ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, ભૌતિક બળોનો ફેરફાર કરી શકીએ છીએ, એકમાંથી બીજી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી નવીન પ્રકારની રચના કરી શકીએ છીએ, પરંતુ વિશ્વમાં ચેતનરૂપે રહેલું એક અદૃશ્ય બળ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. એક ઝાંગરના તરવમાં રહેલું સુષુપ્ત ચેતનબળ આપણે ચોખ્ખાના લોટમાં જોઈ શકતા નથી. એ ચોખ્ખાનું પ્રત્યેક દ્રવ્ય અને તરવ આપણે શોધી કાઢ્યું છે. પરંતુ કુદરતી ચેતનથી ભરેલા ઝાંગરના એક દાણા જેવો જ બીજો દાણો હજુ સુધી મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી. આમ ચેતન એ વિશ્વનું બીજું અદૃશ્ય બળ છે. ચેતનમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે. ચોખ્ખામાંથી જડ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પરંતુ મનુષ્યની કાંઈ પણ કળા જડમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી. ચેતન વડે ચેતન કેમ ઉત્પન્ન થાય એ આપણે જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ ચેતન ક્યાંથી આવે છે, કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન હજુ પણ અણઉકેલ્યો છે.

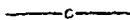
બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ચેતન જડના સંયોજન વિના સંભવિત છે કે કેમ? ભૂત, પ્રેત, અને રિપરીટ એવાં કલ્પેલાં ચેતનસ્વરૂપો શું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે? શું ચેતનરૂપી આત્મા સ્વતંત્ર છે કે જડની અમુક રિયલિટીના સ્પર્શ માત્ર છે? વિશ્વનો આધાર ચેતન છે કે? શું ચેતન માત્ર પૃથ્વી ઉપર જ રહેલું છે? વિશ્વના અનંત અવકાશમાં ચેતન જડરૂપે જ દર્શ્યમાન થાય છે કે અદૃશ્યરૂપે! વિશ્વમાં ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે? આ સર્વે પ્રશ્નો હજુ તો અણઉકેલ્યા છે.

આવાં અનેકવિધ બળો ઉપર આધાર ગ્રાખતું વિશ્વ આપમેળે ઉત્પન્ન થયું છે કે કાંઈ મહાન વિશ્વતિના નિયામક બળને આધારે ઉત્પન્ન થયું છે? "એ વિશ્વને કોઈ ધ્યેય છે, ભવિષ્ય છે, કંઈ અર્થ છે" વગેરે પ્રશ્નો આપણને મૂંઝવે છે. વિશ્વ પરિમિત છે કે અપરિમિત, અનંત છે કે પરિમાનિત છે એ પ્રશ્નો પણ આપણી કલ્પનાને મૂક બતાવે છે. આદ્યનરદાદ્યન કહે છે કે જેમ લીંબુની સપાટી સરખાતે કે અંત વિનાની છે, પરંતુ પરિમિત (limited) છે તેમ વિશ્વ પણ દિગ્ગાળમાં પરિમિત છે, પરંતુ અંત કે છેડા વિનાનું છે.

એવા પરિમિત વિશ્વનો વિસ્તાર પણ એવડો છે કે વિશ્વના દૂરના ખૂણામાં, અરે નજીકના તારા ઉપર શું થઈ રહ્યું છે તે આજ ને આજ જાણી શકાતું નથી. સેકેડની ૧,૮૬,૦૦૦

માઈકની ઝડપે નીકળેલો પ્રકાશ ફેટલાક તારાઓમાંથી આપણને દર્શાવે અને ફેરો! થઈ પછી આજે મને છે અને આજે નીકળેલો પ્રકાશ આજથી ફેરો! થઈ પછી આપણને આવી મળશે. ત્યારે આજે શું થઈ રહ્યું છે? વિશ્વનું વર્તમાન આપણે જાણતા નથી. આજે તો બૃતક્ષત્ર જ નોંધે રહ્યા છીએ, અને બૃતક્ષત્ર પછી વર્તમાનમાં શું આવશે એની કાપતા માત્ર કરી રહીએ છીએ.

એવું ગૃહ વિશ્વ અને એ વિશ્વનાં ભૌતિક જગ્યાની ગમ્ભીરતા દર્શાવે આપણે સંપૂર્ણ પછે કરી રાક્યા નથી દર્શાવે તો આપણે વિજ્ઞાનની શરૂઆત કરી છે. કાલે શું જોવાયે અને કયું જ્ઞાન મંપાવન થયે એ આજે ન કહેવાય. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે વિશ્વના કાવડાતી અનેક ગમ્ભીરતામાંથી એક પછી એક ગમ્ભીરતા ઉઠેલાતી જાયે વિશ્વમાં શું તથ્ય છે, શું સત્ય છે, એ કાલે કાલે જતા આપણું જાણી પાનું રાકીએ, ભવિષ્યના ક્ષણમાં શું છે એ આજે ન કહેવાય.

યુવકવીરને

પૂનઃપ્રાપ્ત

યુગે યુવકવીર! જા વિજયસ્વારીએ, તોપવા
મહોદ્ધ દુહ્યાલિલાય: પ્રતિ કાંઠે કાંઠે
નિમ્ન ગદના ઉઘાડ ધજ; શત્રુને શોપવા
વિમુક્ત કર પ્રાણવા પ્રલયના, સૂતા સાગરે.

શત્રો યનગની તુરંગ તવ તેજલા પ્રાણનો,
જળે હણુહણે, યગર્ષ નિજ શીર્ષ ઉઘાળતો:
હલંગ દઈ એક પીઠ પર સ્વાર થા; બાણનો
થયો ઉદય, બર્ગથી અરુણ પંથ યાતો છતો.

દીને જલદ અન્ધરાજ તવ, વીર સંભાળથી
લગામ પકડી કરે દંડ, બરાબીને પેંગડે
પદો, સતત દુમલા કરત કારમા કાળથી
ગદા અજિત જા, જલ્દી અગર વારનો માંપડે.
અસીમ વિજયંત તારકમચુદ્ર આસાન્યનો
સુદાવ યુગ સૂર્યમંડિત યુવર્ણ સિદ્ધાન્તનો.

અતિ વિવેકી દેવોનો એવો આદેશ લાગે છે કે કોઈક વખતે ગરીબો પણ લાલે હશે.

નાની કોટડીઓમાંથી રૂદ્ધ જ નહિ પણ શુદ્ધ દારૂ સંભળાય છે. જો કે ઘણી વખત રડવાનું હોય ત્યારે એ ગરીબો તો હસે છે.

ઠીક, ઠીક; આ દુનિયા હું સારી રીતે પીછાનું છું. મારા બાપ જૂના જમાનાના છે. એમણે ઘણું દુઃખ—ઊંઘુ દુઃખ જોયું છે. મારા બાપ એ અરસામાં જ કારખાનાની નોકરીએ લાંગેલા, એ પોતે કે અમે પણ એ માટે મગફળ નથી પણ એ વાત ખરી છે.

અને એ વાત પણ ખરી કે મારા વિતેલાં જાળપણમાં જેવા આનંદથી હસ્યો છું તેવું દારૂ હવે પછીનાં વર્ષોમાં નહિ જ મળે.

મારી ગુલાબી અને આનંદી મા વિના હું શી રીતે હસું ? જેનું મધુર દારૂ આંખોમાંથી આંખ પડે ત્યાં સુધી આંખ્યાં કરતું અને છેવટે રુંધી નાળે એવા ખાંસીના જોરમાં અટકતું.

એક સાંજે અમે બન્ને સાત પૈસા શોધવામાં પડ્યાં હતાં તે વખતે એ પણ હસી શકી નહિ. અમે બહુએ કાંકાં માર્યાં પણ ક્યાંય પૈસા જડ્યા નહિ. પછી સીવવાના સંચાના ખાનામાંથી ત્રણ પૈસા અને એક પૈસો તાકામાંથી મળ્યો. બાકીના અમારાથો દૂર જતા રહ્યા હતા.

પહેલા ત્રણ તો મારી માએ શોધી કાઢ્યા. એ ખાનામાંથી હજી બીજા ગળવાની એને આશા હતી. એ શીવણકામ કરતી અને કમાણીના બધા પૈસા ત્યાં રાખી મૂક્યાની એને ટેવ હતી. મારે મન તો શીવવાનો એવો અતલ સોનાની ખાણ જેવો હતો. એમાં ડોકિયું કરતાં વાર "તમારે માટે ખાવાનું તૈયાર સમજી લેવું."

એટલે તમે જ વિચારો કે મારી માને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં જોઈ મને કેટલું આશ્ચર્ય થયું! સોય, અંગૂઠી, કાતર, પટ્ટીઓ અને બટનનો ઢગલો ચૂંચતાં તે અચાનક બોલી બિડી : "એ તો સંતાઈ ગયા!"

"કાણ ?"

"આ, નાનાં ગાજરનાં પતીકાં જ તો!" મારી માએ જવાબ આપ્યો અને એમ કંઠી ખાતું બહાર ખેંચતાં જોરમાં હસી પડી.

"આવ, દીકરા," એણે કહ્યું, "આખો એ તોફાનીઓને શોધીએ, પેલા લુચ્ચા પૈસાને શોધી કાઢીએ!"

એ નીચી વળી અને કાળજીપૂર્વક મોંય પર ખાતું ઊંધું વાળ્યું—પૈસા બિડી જવાની

એને ખીજ લાગતી ન હોય? પતંગિયું પકડવાને આપણે એના પર દળવેથી ટોપી લાંબીએ છીએ એમજ એણે ખાતું મૂક્યું.

તો હું જ પૂછું કે હમવું કેમ ન આવે?

“એ બધા ત્યાં જ દગે, ખાનામાં. એક તો હોવો નેપ્પંએ.” મારી માએ કહ્યું.

આખો વખત મૂઠું દારૂ દગ્ગતું હતું, પણ ખાતું ઊંચકાની એને ઉતાવળ દોષ એમ લાગ્યું નહિ.

પછી હું એ નીચે બેસી ગયો અને ત્યાં જ આખો ટેરવી—કદાચ એકાદ ચગતો પેમેં ડોકિયુ કંઠે, પણ કશું જ કંઈ નહિ. ખરું પૂછ્યો તો અમને પણ ખાતરી નહોતી.

અમારી આંખો મળી અને આ ગમ્મત ઉપર અમને દગતુ આંધુ ગિધા મોંપા ખાના પર મેં આગળી મૂકી.

“શ—” મને ધમકાવતા મારી માએ કહ્યું “એને ઊંચકાઈ નહિ, નહિ તો નામી જશે. પેમેં કેવો દોડી જાય છે એ તને ખબર નથી? ચરે, એ તો એવો જલદી, એવો જલદી દોડે છે, માગ મમ એવો જલદી!”

અમે દરમિને થાડી ગયાં અને બન્ને એ જાણતા હતા.

અમે યાંત થયાં એટલે પેમા લેવા માગે આગળા લગાવ્યાં.

“ઝોડા! ઝોડા!” મારી માએ ખૂબ પાડી એણે મને એટલો તો ખીચકાવ્યો કે મોડાની મગડીને દારૂ લગાડ્યો દોષ એમ તરત જ મેં આગળી ખેંચી લીધી.

“જે—અચ્ચા ઉઠાઉ, એને નગાડવાને તું એટલો બધો આતુર છે? ત્યાં છે ત્યાં મહેવા દેશે તો આપણને મળશે, પછી નહિ મલે તો બંને એ ઘોડો રખત ત્યાં જ મહે તું જાણે છે કે કપડા ધોવાને માટે માથું લેવો છે. માથું વગર કેમ ચાલે, અને એક લાટાના સાત પેમા પડે ત્યારે તો આ જલ્લા, જીનન ચાર નેપ્પંએ કપાક મળી આરમે કાઢી જમાને મેંતાયા દગે પણ એમને ધાપવ મગતી નથી એમનો મિત્તન થયો તો તો આ છે એચ્ચા ઉદગ જ મમજી લેવા માટે ખાત મળતો પેમેં તો ખટુ ચચકા છે એનો ઉપયોગ મારવેની અને વિવેકથી કંઈ દગમાથી એને અદાર કાઢવાનું ગીત તને નથી આવડતું?”

વાનો કરતા કરતા ખૂબ દરવા—અને પેમાને દગમાથી અદાર કાઢવાનું કેટલું વિચિત્ર ગીત (તમને મહેવા જેવું એ નથી) મ લોડી કાઢ્યું.

પપા પેમા આવો અદાર

ખાનામાંથી આવો અદાર

ગીત રાના રાના મેં આજુ ઘર નેપ્પં બંને જ ઓથવા પડેલાં હતાં પણ કપાવ પેમેં હેઆપો નહિ કંઈ દેને માગી મા બંને મોંપી વળી.

“ઝોડા, કેમ કમનસીબ, એક ટેવન પણ નથી” એ બોલો ગઈ “આ બધું ટેવન પર પાથડું દોષ તો મેં મેં ખરું અને આપણે ચોંધીએ છીએ એ પણ તમને મળી જાય.”

એ બંને કચ્છો ખાનામાં મ જલ્લા દોષો એટલામા મારી મા વિચારમા પડી ગઈ.

“માઝી! મને ખબર છે—આપણે એક પૈસો ક્યાંક ચૂક્યો છે!”

“ક્યાં દીકરા? બરફની જેમ એ પીગળી જાય તે પહેલાં બોલી દે!”

“કાચનો ક્યાટ! એના ખાનામાં છે!”

“કેવો તોફાની! પહેલાં કહ્યું નહિ એ ફીક થયું. નહિ તો એ પણ નાસી જતો.”

અમે ઊઠીને કાચના ક્યાટ પાસે ગયાં એના ગારણના કાચ ભાંગી ગયા હતા. એના ખાનામાં અમે એક પૈસો જોયો. મને પહેલેથી ખાતરી હતી. ત્રણ દિવસથી એ પૈસો તક-કાવવાનો વિચાર હતો. પણ મારમાં દિમત નહોતી. દિમત કરી હોત તો થોડી મીઠાઈ ખાવાની મળત.

“હવે આપણી પાસે ચાર પૈસા થયા,” મારી માએ કહ્યું. “ફીક, અડધા કરતાં વધારે તો થઈ ચૂક્યા. એ ચાર પૈસા બેગા કરતાં કલાક થયો. આ થતાં સુધી બાકીના ત્રણ ખાનામાંથી એક એક પૈસો મળી જાય....”

હા, દરેક ખાનામાં એક પૈસો હોય તો! અમે પહેલાં એ ક્યાટનો ઉપયોગ બહારિયા તરીકે કરતા હતા.

મારી માએ દરેક ખાનું ઉઘાડતાં નાનું સરખું વ્યાખ્યાન આપવા માંડ્યું.

“એક વખત આ ખાનું તો સમૃદ્ધિવાળું હતું. આ તો હંમેશાં ખાતરી. અને—આના ઉપર તો કોઈને વિશ્વાસ જ નથી. અરે! એક પૈસાએ નહિ. અમારી જરૂર વખતે મદદરૂપ થવા તમારી પાસે બીજા માણું છું ત્યારે અમને આપવા તમારી પાસે કશું જ નથી?”

“બીજા બધામાં નહિ, તો આમાંથી વધારે મળી આવશે—મને ખાતરી છે”—
ચોથું ખાનું—છેદ્યું—ભગિલાં તળિયાંવાળું ખાનું ખેંચતાં મોટેથી હસતાં મારી માએ ઉમેર્યું.
એ ખાનું મારા ગળામાં બેરફી દીધું અને પછી હસતાં હસતાં અમે બોંય પર બેસી ગયાં.

“સહેજ ઊભો રહે” મારી માએ કહ્યું. “હમણાં પૈસા મળી આવશે, તારા ખાધના ખીસામાં થોડા રશે. તું જો તો ખરે!”

અને, આશ્ચર્યની વાત તો એ કે એકાદ ખીસા પર બેરફેલાં કપડામાં હાથ નાખતાં, પહેલા જ ખીસામાંથી એક પૈસો નીચે પડ્યો!

“ઓહા! આ રહ્યો,” પોતાની આંખોને કળૂક કરતી ન હોય એમ એણે કહ્યું.
“હવે આપણી પાસે કેટલા થયા? કેમ—એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ! હા, પાંચ થયા; એટલે બાકીના તો મળશે.”

એ બધે શોધી વળી પણ એક પૈસાએ નહોતો. એનાં મુક્ત હાથના નાકથી દૂર નાસી જતા એ પૈસા બીજા ખીસામાંથી કેમે ક્યાં જદાર આવ્યા નહિ.

પરિશ્રમથી મારી માના માલો ઉપર એ રાનાં શુભાષની લાક્ષી ચમકવા લાગી. મહેનત કરવાની એને ના કહેતી હતી. એથી એ માંદી પડતી. પણ આ તો અણધાર્યું કામ આવ્યું. આમ પૈસા શોધવાની તે કોઈ ના પાડવાનું હતું!

ચાનો વખત થયો—નેનીતીએ ગળો. થોડા વખતમાં સાંજ પડશે. મારા આપુને કાસે સવારે તો ખખડી જોઈતું હતું અને હવે ધોવાય એમ પણ નહોતું. એકલા દૂરાના પાણીએ ધોવાથી તેમના કામ કંઈ જાય નહિ.

“ઓહ, ઓ, કેવી મૂર્ખો!” પોતાના કપાળે આગળી ડોકતા મારી માએ કહ્યું, “માગ ખીસા તો મેં જોયા જ નથી! હા, જોઈ તો ખરી!”

અને એમાંથી એણે એક પૈસો ખેંચી કાઢ્યો
છઠ્ઠો પૈસો!

એના શરીરમાં તાવ લગતો હતો ફક્ત એ જ પૈસો બાકી હતો

“અહો આવ!” એણે કહ્યું, ‘હવે તારા ખીસા જોઈએ એમાંથી કદાચ એઃ મળી આવે!’”

માગ ખીસા? એ બતાવવાનો મને કશો વાધો નહોતો બધા ખાલી હતા!

સાજ પડી છ પૈસા હઈ અમે જોયા હતા એકેય પૈસો અમારી પાસે ન હોય તેમા અને આમા કશો ફેર નહોતો માગવાડીને ત્યા અમારી શાખ નહોતી, અમારા પાડોશીઓ અમારા જેવા જ ગરીબ હતા વળી એક પૈસો તે છછીનો લેવા જવાય?

અમાગ દુ ખો પર હસવા મિત્રમ કશુ જ બાકી નહોતુ

એનામાં એક બીખારી માગ્યો આવ્યો દુ ખી અવાજે એણે માદ કર્યો આ જોઈને મારી મા હમનામાં જ અચાંચ થઈ ગઈ

‘જોએ ગહે, લવા માણુગ,’ એણે કહ્યું ‘મારે જોઈતા સાણુની ગોટી લેવા એક પૈસો જોધનામાં અમે સાજ પાડી નાખી’”

“એક પૈસો?” શુદ્ધ અને ધાર્મિક દેખાતા બીખારીએ આશ્ચર્યથી અનિમેષ દૃષ્ટિએ એના માથુ જોના પૂછ્યું

“એક પૈસો!”

“હું તમને એક પૈસો આપુ” એણે જવાબ આપ્યો

“તારી પાસેથી—દાન લેતુ’—બીખારી પાસેથી?”

“મારી દોકરી, બધ રહ્યો આટલો ધગમ હું નહિ ચૂકું’ મારે તો હવે આ શરીર મમાવા જેટલી ધગતી મિત્રા ગીબ કશાની જરૂર નથી”

એક પૈસો મારી હથેલીમાં એણે મૂક્યો અને ધીમેથી દૂર જતો રહ્યો

“મારુ થયુ, પ્રભુનો પાક’ મરી ગા જોલી બી “જન જમદી—”

તે અટકી પડી મુક્ત હાથ્ય એને હવાથી નાખતું હતું

“પૈમા જોગા કરતા બહુ મોડુ થઈ ગયુ” એ શ્વાસ લેતા અટકી, “કપડાં ધોવાનું જે હવે તો ગદી જશે, છેક જ અધાર છે, અને દીવો મગગાવવા તેલ પણ નથી...”

હાસ્યના એ મોઝા પાછળ ગભગભણ થવા લાગી લયથી હું નાસી ગયો; અને એની મદદે દોડું ત્યા તો એણે મોડુ મંતાડી દીધુ આકડીથી એનું શરીર ઘૂંચી જઈયુ, અને મારા હાથમાં કંઈ ગરમ વસ્તુ પડી

પુનિત અણુમોતું એનું લોહી—મારી માનું એ લોહી હતુ ગરીબીમાં પણ ધણા યોગ્ય એવુ પ્રકુદન મુક્ત હાસ્ય વેરી શક્તા તેનું એ લોહી હતું *

[શિખરિણી]

મને જ્યારે તેઓ ત્વરિત ગતિએ ત્યાં લઈ જશે
ચઢાવીને ખાંધે, ઘર તુજ વટાવી, ગુણવતી,
ઘણાં જોવા ત્યારે નિજનિજ ગૃહથી નિકળશે
ઉઘાડા માથાની વણ ઉલટની મેઢની જતી. ૧

દઈ નાખી નીચે તુજ કરતાણું કામ હળવું
જશે દોડી તુંચે નણકતણી વાતાયન ભણી,
સફાળી—શા માટે? નહિ નહિ થશે શક્ય કળવું—
અચંબો પામેલી યુણી ખળર મારા મરણની. ૨

નહીં ઈચ્છા તોએ નિરખી મુજને હાલ મહીંતે
જશે શોકે ઊંડા હૃદય સહસા તાહકું ગળી:
વહેતાં આંસુને નવ શકીશ રોકી, સુલલિતં!
અને છાતી ડૂમા થકી તુજ જશે બેવડી વળી. ૩

નહીં આજે મારી બિલકુલ તને લાગણી થતી,
પરંતુ તે દાણે નહિ જરૂર એવું કંઈ હશે;
તહાઈ હૈયું એ મુજ હૃદયની માગણી હતી,
ખરે તેનો ત્યારે અલગત તું સ્વીકાર કરશે. ૪

મને દેખી જતો વસન મહીં વીંટાઈ વરવા
તહારી પાસેથી, શકીશ રહી રોયા વગર તું ?
ભલે આજે મારી કરતી નહિ તું કાંઈ પરવા,
કહી આવું ત્યારે હર્ષશ રહી તોડી જિગર તું:— ૫

“હતો જોછો જોકે મુજ પ્રણયને લાયક ન એ,
છતાં એને આહી નવ શકી. જન્યું એ કયમ કરી ?
જતો જોડોજોડો થઈ નિરખી જે નિત્ય મુજને
કરી તે બીચારા તણી ન ગણના મેં અહ! જરી. ૬

“રહી રાખી જરી અનુચિત હું મારી વિપમતા:
લીધી એકે એના કર તણી ન મેં ભેટ કરથી;
બીજી બાળાઓ છે મુજથી અદિયાતી કંઈ, છતાં
ખસેડેલી જેણે નજર નહિ મારા ઉપરથી ! ૭

* આ કાવ્યનું ચણનર મેં રવ. Savage Landoie ના ‘ધી મેઈસ લેમેન્ટ’ નામક પદ ઉપરથી મારી પોતાની ઢગમાં કર્યું છે.

“ કરી કીનાદારી, હતું યદ્યપિ ના કારણ રહું:
વિના હેતુ એને વળી બહુ વખોડ્યો—કરી શકી
વખાણો હું જેનાં હત, અગર જો એમજ ચહું;
પરતુ એવું ના નસીબ મહીં મારા હતું નકી !

“ બગાડી મેં બાજી સુજ, દઈ બગાડી તુજ બિના,
કર્થુ મેં શું તેનો નહિ નહિ રહ્યો ખ્યાલ સુજને:
તને મેં ના ચાહ્યો પણ થઈ છું સૂની તુજ વિના;
હતો મેં ધિક્કાર્યો પણ હતી ભૂલી ના હું તુજને.

“ અહો જો એકાદે શ્રવણ મધુરો શબ્દ સુખથી,
તહારે માટે મેં સુખ થકી દીધો હોત સરવા,
ઉગારી લેઈ હું શકી સહુ તને હોત દુઃખથી,
નહીં આપ્યો બહેલો જરૂર જ દીધો હોત મરવા !

“ વહોર્યાં મેં ખેદો ધ્રમ થકી, હતું સાધ્ય સુખ જ્યાં:
હતી જિભી આસાયશ તહીં કરી આફત ખડી.
કહેવું કેને? શુ કરવું ત્યમ, ને જાઉં વળી ક્યાં ?
રહેલી પોતાની ભૂલ થકી અહીં એકલી રહી.

“ હતું જે માગેલું વીનવી વીનવી તેં સુજ કને
નહીં મેં હા ! તેની કચમ તુજ કને માગણી કરી ?
હતું એવું લાગ્યુ તુજ ઉરતુ ઔદાર્ય સુજને,
નહીં યાચી ખેલ્યાં પડત સુજને યાચવું ફરી.

“ જણાયુ ના ત્યારે રહી સહુય તે જોઈ હું હવે.
મને સાચી યાચી સમજ ન પડી તે જ સમયે ?
કરી તેં તો પૂરી તુજ દરદયાયા અતિ જવે,
થતી મારી હાવે શરૂ—નહિ કરી સાથ ઉભાયે !

“ મને છે તેં રૂઢાતાં શિખવ્યું નિજ લોગે જીવનના.
હવે એ બાણીને શુંય કરવું? વેળા ગઈ વહી:
પ્રભુને પામેલા જઈ સુલક માંહે મરણના,
હું શાને માટે આ જગતની મહીં જીવતી રહી ?”

તું રે.શે એ રીતે અગર વસરી રીતથી વધુ,
નહીં રોવા ઢેરી તુજ વળી હશે કાંઈ અવધિ:
મળી થોડા માટે મળતું સુખ જતશે ઉડી બધું,
સહેવાની રહેશે ઉરગળતરા છેવટ સુધી.

આ પણ દેશમાં જેમ ત્રિંગો વાવે છે આપણા દેશધ્વજ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયે છે તેમ જ 'વંદે માતરમ્' નું ગીત દેશગીત તરીકે સ્વીકારાઈ ગયું ગણાવું જોઈએ. ખરી રીતે ધ્વજ પહેલાં ધણાં વરસોથી આ ગીત સ્વીકારાઈ ગયું છે. છતાં **વંદે માતરમ્** તેના ગાન સમયે ભાગ્યે જ કોઈ પણ સભાના બધા સભ્યોથી તેને એક રીતે ગવાવું કોઈએ સાંભળ્યું હશે. એટલા માટે મને યાદ છે કે મહાસભા તરફથી તેનું પ્રમાણ્યૂત સંગીત નક્કી થઈ ફોનોગ્રાફની પ્લેટમાં અને રેડિયોમાં તે બહાર પાડવું જોઈએ. તેનું એક એવું રૂપ નક્કી થવું જોઈએ જે સાધારણ માણસ પણ ગાઈ શકે. અત્યારે તે ખરાબર નહિ ગવાવાનાં કેટલાંક કારણોમાં તેના સ્વરો લંબાવવા પડે છે એ, તેમ જ તેના બંગાળી ઉચ્ચારો ધણાને કાવતા નથી એ છે. બંગાળીઓ સંસ્કૃતના ઉચ્ચારો અમુક રીતે જ કરે છે, તે ઉચ્ચારો બંગાળ બહાર કોઈ પણ પ્રાન્તને પરિચિત નથી તેથી તેનું જે સ્વરૂપ નક્કી થાય તેમાં બધા પ્રાન્તોને ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલી પડે તેવા ઉચ્ચારો તેમાં આવવા જોઈએ. બંગાળ પોતે તેને બલે પોતાના ઉચ્ચારોમાં ગાય, પણ બાકી બધા પ્રાન્તોને માટે તેનું એકસરખું ઉચ્ચારણ નક્કી થવું જોઈએ. અને સંગીત પણ ખાસ ઉસ્તાદી તાલીમ વિના સાધારણ માણસ ગાઈ શકે તેવું નિર્ણય થવું જોઈએ. અને રેડિયોમાં અને ફોનોગ્રાફમાં તેને બને તેટલું પ્રચલિત કરી આખા દેશમાં તેના એકસરખા સંસ્કારો પાડવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

એ સિવાય 'વંદે માતરમ્' ગવાતી વખતે બધાએ બિંબાં થવું જ જોઈએ કે નહિ, એ પણ નક્કી થવું જોઈએ. તદ્દન દેશી રીતે નીચે બેઠાં હોઈએ ત્યારે બિંબાં થવાની મને જરૂર નથી લાગતી. બિંબાં થવું એ માન આપવાની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ છે. આપણે તો આપણાં પૂજ્યપાદ બેઠાંબેઠાં જ કરીએ છીએ. પણ ખુરશી ઉપર સભ્યો બેઠા હોય ત્યારે બિંબાં થવું કે કેમ તે વિચારવાનું રહે છે. હું તો ધારું છું, નીચે બેસતાં અને ખુરશી ઉપર બેઠા હોઈએ ત્યારે એમ બે રિયલિ માટે બે પદ્ધતિઓ રાખવા કરતાં, (અને મિશ્ર બેઠકોમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન તો રહેશે જ,) બેસીને જ 'વંદે માતરમ્' ગાવું એમાં કશું જ ખોટું નથી. દરેક દેશને પોતાની માન આપવાની રીત જુદીજુદી હોય. પણ હાલની અતન્નત્તા કરતાં તો હરકોઈ એક રીત, પ્રમાણ્યૂત કરી સ્થાપવી જોઈએ. બલે પછી તે બિંબાં રહેવાની હોય તો પણ.

અને વધારે ખરાબ તો એ છે કે 'વંદે માતરમ્' ગવાતી વખતે પણ આપણે ખાનગી વાતો કરતા, મસ્કરીઓ કરતા, આંધું અવળું જોતા હજી અટક્યા નથી ! આપણામાં તે વખતે પણ કશી ગંભીરતા આવતી નથી. એ અત્યંત દુઃખદાયક વસ્તુ છે. એમાં ભાવની આખીનો દોષ નથી, પણ તાલિમ શિસ્તના અભાવનો દોષ છે. આપણે એ ક્યારે શીખશું ?

ગુજરાતીઓ બીજા પ્રાન્તોનું નૃત્ય શીખવા લાગ્યા છે. થોડો વખત એ ગુજરાતના સ્વાભિમાનને દોષરૂપ કેટલાકને લાગ્યું પણ તે ચાલવાનું જ છે, અને આખા હિંદમાં એક જ સરકૃતિ હોવાથી આપણે એવા પ્રાન્તિક ભેદને બહુ કરવા ન જોઈએ. ખરું તો એ છે કે ગુજરાતનું નૃત્ય હવે કે નહિ, અને હવે તો તેનું શુ સ્વરૂપ હવે તેની શાધખોળ થવી જોઈએ પણ અત્યારે માત્ર એ વક્તવ્ય નથી હું પોતે એના પર પ્રાન્તીય પર પ્રાન્તીય નૃત્ય નૃત્યના શિક્ષણની મિરુદ્ધ નથી આપણા ઘણા લાર્મિયહેનો મણિપુરી નૃત્ય શીખે છે કોઈ કોઈ કથકવિના કે દક્ષિણ હિંદના બીજા નૃત્યો શીખે છે કે શીખશે, અને એ એકફર ઉત્તેજન લાવક છે પણ એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે નૃત્ય મૃદગ કે એના બીજા કોઈ પણ વાદ્યને હમેશા અડવમે છે આપણા લાર્મિયહેનો બીજા પ્રાન્તનું નૃત્ય શીખે છે અને બીજા પ્રાન્તનું મૃદગનાદન કોઈ શીખવું નથી સામાન્ય રીતે મૃદગનાદન કે એવી ડગા નૃત્યથી ગૌણ અથવા ઓછી ગમિક ગણાય છે પણ જો એ કોઈ નહિ શીખે તો આપણે શીખેલું નૃત્ય તદ્દન નકામું જરો, ભૂવાઈ જશે, અને આપણે હમેશને માટે પર પ્રાન્તની કોઈ વ્યક્તિ ઉપર એને માટે આધાર રાખવો પડશે. મૃદગ વગાડનારની હડીયાઇ, ગોમામણા, નર્તકને કેટલા બધા અડચણકર્તા છે તે તે જૂટા છનાયા પ્રસંગે પણ દેખાય છે તો આ બાબતમાં જો તો નર્તકોએ અંદરઅંદર બમ્બરતા પણ શીખવું જોઈએ અથવા તો નર્તન માથે જ તેની ખપત પ્રમાણે મૃદગ વગાડનારા પણ ગુજરાતીઓ થવા જોઈએ નહિતર કર્ણની વિદ્યાની પેઠે ખરે વખતે આપણી કલા ખોટી પડી જશે

— ૦ —

સર્જનનો શિરોમણિ

દેવજી રા. મોઢા

હું માનવી સાગરને તરી જઈ
આકાશમાં પંખી સમે ઉડી રહું
પાખો થકી પર્વતને વિંચી રહું
આખો મહી વિશ્વ સમગ્ર હું ભરું
અણુ નહીં, અણુ અનન્તતાનો
ના વામણો, વારસ હું વિરાટનો
હું જિન્દુ તો એ અણુખૂટ સિન્ધુનું
પ્રહ્લાંડ આણુ પ્રતિબિંબી હું રહું !
હું શૌર્ય ને સાહસની પ્રતિમા
હું પ્રેમ ને માર્દવની પ્રતિભા
ઐશ્વર્યની ન્હાની શી હું પ્રતિકૃતિ
હું માનવી સર્જનનો શિરોમણિ.

યુરોપીય મહારાજ્યોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૧

રામલાઈ પરેલ

યુરોપીય મહારાજ્યોની પરદેશનીતિને દારનાર એમની લોભી અર્થનીતિ છે.

૧૯૧૪ પહેલાં પણ જર્મન, ફ્રેંચ અને બ્રિટિશ આર્થિક હિતસંબંધોના અયગમણ-માંથી એમની પરદેશનીતિની અયગમણ બિબી થઈ. એમાંથી મહાયુદ્ધ નીપજ્યું. મહાયુદ્ધને અંતે યુરોપ ને યુરોપનાં સંસ્થાનોના નકશાનો પુનર્રચના કરવા બેગા મળેલ સામ્રાજ્યાધાક્ષી રાજપુરુષોએ પોતપોતાના દેશની સ્વાર્થો અર્થનીતિના દોરીસંચાર પ્રમાણે મુલેદપરિપદમાં પણ એકબીજાને હળવા ને હણવાનું કાર્ય કર્યું. આને લીધે એક પણ વિવાદાર્થક આંતરરાષ્ટ્રીય અનુનું નિરાકરણ એઓ ન કરી શક્યા એટલું જ નહિ, પણ યુદ્ધ પછીના યુરોપીય રાજકારણ ને અર્થકારણમાં આવનારી આફતોનાં બીજ પણ તરત જ વાવી દીધાં. પરિણામે, યુદ્ધ પૂરું થતાં જ મહારાજ્યો વચ્ચે શસ્ત્રીકરણની નવી હરીફાઈ ચાલુ થઈ. બ્રિટનનું જગરું દરિયાઈ ને વ્યાપારી હરીફ જર્મનીને મહાયુધે છૂંદી નાખ્યું હતું, પણ એ જ મહાયુધે બીજા બે સફળ હરીફાઈ—જપાન ને યુ. એસ. એ. ને સત્યાં હતા. યુ. એસ. એ. એ દરિયાઈ કાફલો વધારીને બ્રિટનની હરીફાઈ કરવા માંડી. અમેરિકન હરીફાઈનો એકલે હાથે સામનો કરી શકાય એવી સ્થિતિ બ્રિટનની નહોતી. અમેરિકન હરીફને પહોંચી વળવા બ્રિટને જપાનનો સાથ શોધ્યો. પાસિફિકમાં જપાનીઝ મુરાદની સિદ્ધિમાં અમેરિકાના ચીનમાંના સ્થાપિત હિતસંબંધો આડે આવતા હતા એટલે બ્રિટને ભાઈગંધી મારે લંગાવેલો હાથ એણે સ્વીકાર્યો.

વૉશિંગ્ટન નૌકાપરિપદમાં અમેરિકાએ ઍંગ્લો-જપાનીઝ મેત્રીને અંત ચાલુઓ ને બ્રિટન અને જપાન ઉપર પોતાનો 'ડિપ્લોમેટિક' વિરોધ મેળવ્યો. નૌકાદળની ક્રાંતિય હરીફાઈ ઉપર પણ અંકુશ મૂકાયો.

૧૯૨૨ની વૉશિંગ્ટન નૌકાપરિપદ પછી યુરોપીય રાજકારણના મુખ્ય સૂત્રધારે બ્રિટન ને ફ્રાન્સ રહ્યા. જર્મનીની ગણતરી નહોતી. ઇટાલી, સોવિયેટ રશિયા, પોલાંડ કે બેલ્જિયમ જેવાં રાષ્ટ્રોનું પણ મહત્ત્વ નહોતું. સામાન્ય રીતે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ પોતપોતાની કુશળ બેઢનીતિ વાપરીને નાનાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોને પોતપોતાની પાંખ તથા ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરતાં. ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ દબાવેલા જર્મનીનો પક્ષ પણ દમ્બેશાં ઈંગ્લેંડ લેતું અને એમ કરીને હારેલા દુશ્મન પ્રત્યે ઉદારતા દાખવવાનો નૈતિક દંભ કરતું. સોવિયેટ રશિયાને યુરોપિયન રાષ્ટ્રોની જમાતમાં સ્થાન નહોતું. જીનિવાના રાષ્ટ્રસંઘમાં પણ એ નાતજારી રાષ્ટ્ર ગણાતું.

મહાયુદ્ધ પછી મહારાજ્યોએ પોતપોતાના સ્વાર્થો હેતુઓ સાધવા માટે અખત્યાર કરેલી અર્થનીતિનું સીધું પરિણામ ૧૯૩૦માં દેખાયું. આર્થિક મકામંદી ને રાજકીય કટોકટીને મામલો બિબો થયો.

ઍંગ્લો-અમેરિકન, અમેરિકન-જપાનીઝ ને ઍંગ્લો-ફ્રેંચ વિરોધ ઉઘ્ર સ્વરૂપે બહાર આવ્યો. યુરોપીય મહારાજ્યો નાનાં રાજ્યોને લઈને પોતપોતાનાં બૂધ રચવા લાગ્યાં.

૧૯૩૩-૩૪ના વર્ષમા દિલ્લગની સમુખત્યારી હેઠળ જર્મની અને મુસોલિનીનું ઇટલી વચ્ચે પહેલી વાર યુરોપીય રાજકારણમા પોતાનું અગત્યનું વર્ચસ્વ ખતાવતા થયા ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રભુતા ઉપર પહેલી વાર કાણુ મૂકાયો.

વિષમ આર્થિક મદીમા આખુ યુરોપ અટવાતું હતું એ વખતે દરેક રાષ્ટ્રને પોતાના આતરિક પ્રશ્નો એટલા બધા મૂઝવતા હતા કે બહારની 'ડિપ્લોમસી' ને પૂરે અવકાશ નહોતો મળતો આર્થિક પરિપક્વ ને નિશ્ચીકરણ પરિપક્વ નિષ્ફળ નિવડી ગઈ હતી એ વખતે જર્મનીમા તાત્કાલિક સંમુખત્યાર થયેન દિલ્લગ શસ્ત્રીકરણ કરવાનું શરૂ કરી વર્સેન્સની સંધિનો ભગ ડર્યો ક્રાન્સને માટે એ મોળી ગભગમણુ હતી પણ હવેડને એ પોતાને ટેકા આપના સાથે ન લઈ શક્ય ક્રાન્સના પ્રભુત્વને કાઈપણ રીતે તોડનાનો ઇંગ્લેન્ડનો ઇગદો હતો સર ન્લેન સાઈમનના પરદેશખાતા તરફથી ચોક્કસ રીતે દિલ્લગની નીતિને ટેકા મળવા લાગ્યો ફ્રાન્કો-સિટિશ વિરોધ દિલ્લગ બોઈ શક્યો એને ખાતરી હતી કે પોતાના તરફથી ક્રાન્સના હિતને આડે આવતા કાઈ પણ પગનાનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ક્રાન્સને ટેકા નથી મળનાનો ફ્રાન્કો-સિટિશ આતંગાધીય વિરોધે એટલુ ઉમસ્વરૂપ ધાગણ કર્યું હતું

૧૯૩૫ના એપ્રિલમા દિલ્લગે આ તકનો લાલ લઈને ફરજનાત લશ્કરી શિક્ષણનો કાનૂન બહાર કર્યો, અને તહેર રીતે શસ્ત્રીકરણ કરના માડ્યુ આમ વર્સેન્સના કગરનો રીતમગનો ભગ થયો ક્રાન્સે સિટન તરફ નજર માડી પણ સિટનનું પરદેશખાતુ દિલ્લગ સામે કર્કષણ અસરકારક પગનું લેના તૈયાર નહોતું

ખીજી બાજુ દિલ્લગરને ઓસ્ટ્રિયા પણ જર્મની સાથે બેળવી દેવુ હતું પરતુ મુસોલિનીને ઓસ્ટ્રિયાને પોતાનું પ્રજાનક્ષેપ ખતાવતું હતું ઉપરાત ઓસ્ટ્રિયા જર્મની માથે બળી ગય એટલે ઇટાલો-જર્મન સંઘર્ષો બેળી મઈ ગય મુસોલિની એ સહી શકે એમ નહોતું એટલે એણે ઓસ્ટ્રિયાન આન્સેલર એ એન્કસને પોતાનો મિત્ર ખતાવ્યો ડા ડોલ્ફમ હિલ્લરનો વિરોધી હતો એને ઓસ્ટ્રિયાને નાતરસીઓના પ્યેગથી ગયાવલુ હતું એ માટે મુસોલિનીના સાયની એને જરૂર હતી ઇટાલો-જર્મન વિરોધ ખૂબ વધી ગયો ઓસ્ટ્રિયાન પ્રશ્નનું સમાધાનીભર્યું નિગાહણ કરના માટે ૧૯૩૪ના જૂનમા જર્મન અને ઇટાલિયન સમુખત્યાર બેળા મળના બનેના રસાર્થો વિરોધી હોનાથી મુનાકાત નિષ્ફળ મઈ હિલ્લરે ડાવતડુ કરીને ડો ડોલ્ફમનું એની ઓફિસમા ખૂન કરા યુ જર્મની અને ઇટાલી લડાઈ તહેર કરનાની અણી ઉપર આની ગયા આટલી ગભીર પર્ગિચિતિમા સિટન વચ્ચે પડ્યું ને લડાઈની ચીણગારી મળગતી રહી મઈ

ડોલ્ફમના ખૂન અને જર્મનીના લશ્કરી શિક્ષણના કાયદાએ યુરોપિયન ગબ્દોના જૂથમા ફેરફાર કરી નાખ્યો ક્રાન્સે ઇટલી તરફ નજર ફેરી અને ૧૯૩૫મા ફ્રાન્કો-ઇટાલિયન કગર થયા

એ પછી થોડા વખતમા જ હિલ્લગના શસ્ત્રીગણને મજૂર ગણતા કગર હવેડે કર્યો એ કગર પ્રમાણે જર્મની હવેડના નૌકસૈન્યના ત્રીજા ભાગ જેટલું (૩૫%) નાકાદમ વધારે એ વસ્તુ હવેડે કનૂન ગણી

હવેડે જર્મનીને વર્સેન્સ કગર તોડનામા આ કગરનામાથી રીતમગની મજૂરી આપી એમ ક્રાન્સે માન્યુ એણે વિરોધ પણ ઉઠાવ્યો, પણ હવેડે એક વિચિત્ર ફલીન કરી એ

બચાવ કર્યો. ઇંગ્લેંડની દલીલ એ હતી કે આમે જર્મનીએ વસંતસ કરારનામાનો ભંગ કર્યો જ હતો ને એણે અમર્યાદિત રીતે શસ્ત્ર સંઘવાનું આરંભ કર્યું હતું. તો પછી વસંતસ કરાર તોડીને જર્મનીએ શસ્ત્રશાન્ન કરવાનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો છે એને મેંજૂર રાખીને જર્મનીને ઇંગ્લેંડના નૌકાબળના ૩૫% નૌકાબળ રાખવાનું શું કામ કબૂલ ન કરવું?

એ દલીલ ફ્રાન્સને કબૂલ નહોતી. એણે બોયું કે જર્મનીનો સામનો કરવા માટે ઇટાલો-જર્મન વિરોધનો લાલ લઈ ઇટલીને પોતાના પક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. એ વખતે ફ્રેંચ વડાપ્રધાન મૉ. લાવલે હતા. જર્મનીનો જેટલાં રાષ્ટ્રો સાથે વિરોધ હોય એ બધાં રાષ્ટ્રોને પોતાનાં મિત્રો બનાવવાં, ને એમ કરીને જર્મની વિરોધી બૃહદ તૈયાર કરવા તરફ લાવલે નજર દોડાવી. અત્યાર સુધી નાતજા'ર રહેલ સોવિયેટ રશિયાને ભાષ્ટ્રચંધી બાંધવા આગ્રહ કર્યો. લાવલે સ્ટેલીનને પણ મળ્યા. એમના એ પ્રયત્નને અંતે ફ્રાંકો-સોવિયેટ કરાર થયા. એમાં અંતે તરફથી બીડ પડતાં એકબીજાને મદદ કરવાની ખાતરી આપવામાં આવી.

એ જ વખતે ઇટલીએ એંગિસીનિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મહાયુદ્ધ પછી યુરોપમાં કદિ ન લીધી થયેલી વિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. ઇંગ્લેંડની જર્મની સાથે અર્ધમહાકારથી વર્તવાની રાજનીતિથી બહીને ફ્રાંસે દૂષી રીતે મુસોલિનીને એંગિસીનિયન ચઢાઈમાં સાથ આપવાની કબૂલાત આપી. રાષ્ટ્રસંઘમાં ઇંગ્લેંડે એંગિસીનિયાનો પક્ષ લીધો. એ પક્ષ લેવામાં ઇંગ્લેંડને એંગિસીનિયાની હળસી પ્રમત્તા સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાની પરગજુ લાવના નહોતી, પણ એંગિસીનિયાની હારને અંતે ને મુસોલિનીને એક મોટા પ્રદેશ મળે તો જૂમધ્યમયુદ્ધ અને ઉત્તર આફ્રિકાના ક્ષિત્રિય પ્રદેશો—ઈજિપ્ત, સુડાન અને પશ્ચિમ એશિયાના પેસ્ટરાઈન, ટ્રાન્સજોર્ડન વગેરેમાં ક્ષિત્રિય હિનોતી સલામતી જોખમાય એ રિથિતિ લીધી થતી હતી. રાષ્ટ્રસંઘમાં ક્ષિત્રિય પરદેશમંત્રી સર સેમ્યુઅલ હોરે ઇટલી વિરુદ્ધ સખન વક્તવ્ય અપાત્યાર કર્યું. એંગ્લો-ઈટાલિયન વિરોધ ઉગ્રતર જન્યો. મુસોલિનીએ એ વખતે જાહેર કર્યું કે એંગિસીનિયા ઉપર પોતે કરેલી ચઢાઈ એ આજુ જ રાખશે, પછી ભલે રાષ્ટ્રસંઘ એને સાથ આપે, સાથ ન આપે કે એનો સામનો કરે. ઇટલી વિરુદ્ધ ફ્રાન્સને સાથે લેવા ઇંગ્લેંડે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ જે રીતે ફ્રાન્સ પાસે ઇટલીનો વિરોધ ઇંગ્લેંડને કરાવવો હતો એ રીતે ને એટલા પ્રમાણમાં ફ્રાન્સે એને સાથ ન આપ્યો.

બીજી બાજુ જર્મની જોરજોરથી લશ્કરી તૈયારી કરી રહ્યું હતું. વિન્સ્ટન ચર્ચીલે આમની સભામાં કરેલી જાહેરાત પ્રમાણે ૧૯૩૩થી ૧૯૩૫ના અંત સુધીમાં જર્મનીએ લશ્કરી તૈયારી પાછળ ૧૫૦૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ્યા હતા. આટલી જંગી લશ્કરી તૈયારી પોતાની પૂર્વ સરહદ ઉપર જર્મની કરી રહ્યું હતું એ ફ્રાન્સથી જોયું ત્યજ એમ નહોતું. મહાયુદ્ધને અંતે એણે મેળવેલ લાભો એને ટકાવી રાખવા હતા. જર્મનીને પોતે હારને કારણે શુભાવેલ લાભો પાછા મેળવવા હતા. આને લીધે ફ્રાન્સે ચેકોસ્લોવેકિયા, જુગોસ્લોવિયા ને રમાનિયા, જેમને યુદ્ધને અંતે મેળેલ લાભો ટકાવી રાખવા હતા એમનો સાથ પણ જર્મની વિરુદ્ધ શોધ્યો.

મહાયુદ્ધ પછી મહારાજ્યો વચ્ચે સત્તાની જે સમતુલા હતી એ એકદમ તૂટવા માંડી. જર્મની અને જાપાને રાષ્ટ્રસંઘનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સંતોષવા માટે લશ્કરી તૈયારી વધાર્યે જતાં હતાં. એ રિથિતિમાં મુસોલિનીએ એંગિસીનિયન પાટનગર એડિસઅબાબાનો કબજો લીધો. એ પ્રસંગથી આખું યુરોપીય રાજકારણ ટોચની ચક્રમાળામાં

ફેરવાઈ ગયું. 'ભૂમધ્ય સમુદ્ર એ રામનો સમુદ્ર છે. ઇટલીનું એ જીવન છે.' એ હકીકતની શરુઆત થઈ ગઈ. બ્રિટિશ ગજનીતિ ને બેદનીતિને મુસોલિનીએ છક્કડ ખવરાવી એટલું જ નહિ, પણ એબિસીનિયા ને ઇટલી વચ્ચે મુલેહ કરાવવા જતા બ્રિટિશ પગ્દેશમેત્રી હોર ને ફ્રેંચ વડાપ્રધાન લાવકને પ્રગ્તએ રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી.

બીજી બાજુ એબિસીનિયા ઉપર ચઢાઈ કરવાની બીનહરકતી તક મળે એટલા માટે આસ્ટ્રિયન પ્રશ્નનું મુસોલિનીએ છૂપી રીતે હિટલર સાથે સમાધાન કર્યું. આમ કરીને એણે જર્મનીનો સહકાર પણ મેળવ્યો. હિટલરને પણ મુસોલિનીના ગાયની પોતાની રાજનીતિ માટે જરૂર હતી.

એ જરૂર બીસી યર્ષ ૧૯૩૬ની શરુઆતના વર્ષમાં. ૧૯૨૫ના લોકાર્નો કરાર પ્રમાણે રૂઢાઈન પ્રેંગમા લસકર ન રાખવાની અને કિલ્લેમદી ન કરવાની બાહેધરી જર્મનીએ આપી હતી. એ બાહેધરીનો ભગ કરી હિટલરે રૂઢાઈન પ્રદેશોમાં જર્મન સૈન્ય દાખલ કરી કિલ્લેમદી કરવાની જાહેરાત કરી હિટલરના આ અણુધાર્યા પગથાથી આખું યુરોપ સ્તબ્ધ બની ગયું. અલગત, મુસોલિનીને આ વસ્તુની આગળથી ખબર હોવાથી એણે અભયબી વ્યક્ત ન કરી.

હિટલરના આ પગથાથી જે ગપ્પોને સીધી અમર થતી હતી એવાં ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ અને બેલ્જિયમને જોયું કે હિટલરનો મક્કળ સામનો કરવા માટે ત્રણે રાષ્ટ્રના સંપૂર્ણ એકતાભર્યા સાયની જરૂર છે. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડને પરસ્પર સાથે ગઢેવાની જરૂર બીસી યર્ષ. નવા પગ્દેશમેત્રી એન્યની એડને એ દિશામાં પ્રયાસ શરૂ કરી દીધા. એણે ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમને જાહેર રીતે જણાવ્યું કે બ્રિટન લોકાર્નો કરાર પ્રમાણે વર્તેલા અધાય છે અને ઇંગ્લેંડની સરહદ રૂઢાઈનલેંડ સુધી હોય એમ માનીતે બ્રિટન ગાલશે.

મુસોલિનીને એબિસીનિયા ઉપરનો વિજય, અને રૂઢાઈન પ્રદેશમાં હિટલરે શરૂ કરેલી કિલ્લેમદીને લીધે ફ્રાન્સ ઇંગ્લેંડ પોતપોતાના વિરોધો સમેટી લીધા ને એક સાથે બીલા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ ઉપરાંત હિટલરે પોતાના સંચાનોની માગણી પણ શરૂ કરી. ડો. ગોબેલ્સે તો ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સને એટલે સુધી જણાવી દીધું કે 'જર્મનીના સંચાનોની તમે ચલાવેલી લૂંટ પાછી આપો.'

એમ તો જર્મનીના પાસિફિકના સંસ્થાનો જાપાન પાસે પણ ગયા હતાં. જાપાનની લાઈગધી સર કરવા હિટલરે એને ખાતરી આપી કે જર્મની એ સંસ્થાનોનો દાવો નહિ કરે.

બીજી બાજુ એબિસીનિયાની ખીનવણી (૧) માટે મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું કે ૪૯% જર્મન મૂડીની મદદ લેવામાં આવશે; અને ૫૧% ઇટાલિયન ને ૪૯% જર્મન મૂડીના સંયુક્ત મહકારથી એબિસીનિયાને સુધારવાનું પોતાનું મિશન અમલમાં મૂકવાની જાહેરાત કરી મુસોલિનીએ હિટલર પાસે એબિસીનિયન વિજયનો સ્વીકાર કરાવ્યો. જાપાનનાં સ્થાપિત હિતોનું એબિસીનિયામાં ગ્લણ કરવામાં આવશે એમ જણાવીને મુસોલિનીએ જાપાન પાસે પણ નવી વસ્તુનો સ્વીકાર કરાવ્યો.

આમ ૧૯૩૬ના વર્ષની લગલગ આખરે યુરોપીય ગજકારણમાં બે સ્પષ્ટ વિરોધી જૂથ પડી ગયાં. એક બાજુ જર્મની, ઇટલી અને એના મહકારી ગપ્પો: આસ્ટ્રિયા, હંગરી, બલ્ગેરિયા ક્રોસ વગેરે; બીજી બાજુ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ: એમનાં સહકારી રાષ્ટ્રો સાથે. આ બંને વિરોધી જૂથોની રાજકીય પગિસ્થિતિનો છેલ્લો વિકાસ કેવો થયો તે આવતા અંકમાં ચર્ચાયું.

હિંદી વીમાક્ષેત્રમાં પરદેશી કંપનીઓની લૂંટ

રજીસ્ટ્રાર પદાગળ મહેતા

માધ્યમિક શાળાનાં પ્રથમ ધોરણમાં લખતી મારા પાઠાશીની છોકરી ઇતિ-હાસનું અધ્યયન કરતાં એક દિવસ વાંચતી હતી કે ‘મહમૂદ લૂંટાય તેટલું ધન લઈ ગયો. આ સવારી વખતે તે આઠ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાંથી લઈ ગયો. . . .’ તે જ દિવસે મને સવારે ટપાલમાં સરકારી એકન્સ્યુઅરીનો છ. સ. ૧૯૩૫નો સાલનો રિપોર્ટ મળ્યો હતો. તે હું ઉપત્રક દૃષ્ટિથી જરા જોઈ ગયો હતો, એટલે મારા પાઠાશીની છોકરીના ઉપર્યુક્ત શબ્દોથી હિંદીથી ખદાર ધન ઘસડી જતા વર્તમાન ‘મહમૂદ’ નો મને સહજ જ ખ્યાલ આવ્યો. રાત્રીઓ અને લડાઈઓની તવારીખોને બદલે સામાજિક અને આર્થિક ઇતિહાસને અભ્યાસક્રમમાં અપાતું જોઈએ તેવું પ્રાધાન્ય અપાતું હોત, તો આજ આપણાં બાળકોને પ્રતિવર્ષ પરદેશ વહી જતા અમને રૂપિયા વિશે કંઈક વાંચનાં આપણે માંગીએ. અનેક માર્ગે આપણા દેશમાંથી દર વરસે અમને રૂપિયા પરદેશ વહી જાય છે. માત્ર વીમાના પ્રિમિયમરૂપે જે દોલત પરદેશ ધસાડઈ જાય છે, તે એકલી પણ એક જબરી રાક્ષસી લૂંટ જેવી છે, અને આપણે ભૂતકાં ન જોઈએ કે એવી લૂંટના ભોગ આપણે દર વર્ષે બનીએ છીએ. અતિ શોકની વાત તો એ કે જરા દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને દેશના હિતની દૃષ્ટિથી વિચારનાં આપણે શીખીએ તો, આ લૂંટ જરા પણ અગવડ વિના આપણે અટકાવી શકીએ તેમ છીએ છતાં તે ચાલુ જ છે !

છ. સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં પરદેશી કંપનીઓએ હિંદુસ્તાનમાં રૂ. ૧૦,૧૪,૦૧,૦૦૦ રૂપિયાનું નિંદગીના વીમાનું કામકાજ મેળવ્યું. આ પ્રમાણે પરદેશી કંપનીઓ દરવર્ષે, હિંદમાં કામકાજ મેળવી શકે તો આપણી સ્વદેશીયતા વિશે શું કહી શકાય ? પરદેશી કંપનીઓમાં હિંદી નિંદગીના વીમાનું ચાલુ કામકાજ ૮૩,૨૩,૫૪,૦૦૦ રૂપિયાનું ! પરદેશી કંપનીઓને હિંદી નિંદગીના વીમાનાં પ્રિમિયમની આવક ૪,૭૯,૮૯,૦૦૦ રૂપિયાની ! સંતોષ માનવાની આપણી હિંદી રીત અનુસાર આપણે એટલું સાંતન જરૂર લઈ શકીએ કે ક્રમશઃ પરદેશી કંપનીમાં હિંદી નિંદગીના વીમાનું કામકાજ ઓછું થાય છે. એક સમય એવો હતો કે આવા કામનો ૮૦ ટકા ભાગ પરદેશી કંપનીને મળતો. છ. સ. ૧૯૨૭માં પરદેશી કંપનીને નિંદગીના વીમાનો ૪૨ ટકા ભાગ મળ્યો હતો; છ. સ. ૧૯૩૪માં હિંદુસ્તાનમાં નિંદગીના વીમાનું કુલ કામકાજ રૂ. ૩૮ કરોડનું થયું હતું. તેમાંનું ૨૮ કરોડનું કામ હિંદી કંપનીને અને ૧૦ કરોડનું પરદેશી કંપનીને મળ્યું હતું. એટલે પરદેશી કંપનીનો ભાગ ૨૭ ટકા ગણાય.

હિંદી કંપનીઓને મળેલાં નવાં કામકાજની પોલિસીની સરાસરી રકમ રૂ. ૧૫૨૮ની છે. પરદેશી કંપનીમાં મુકાબેલાં કામની પોલિસીની સરાસરી રકમ રૂ. ૩૨૧૩ની છે. મોટી રકમોની પોલિસીઓ કરતાં નાની રકમોની પોલિસીઓથી ખર્ચપ્રમાણ વધે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હિંદી કંપનીનો પરદેશી કંપની કરતાં વધુ ખર્ચ આવે તો તેમાં તેમનો

દોષ ગો ? આ મનામરી પગથી બીજી એ ક્ષતિ વાય છે કે પૈમાનરો પગદેશી કપનીમા વીમો આપે છે અને મધ્યમ વર્ગના લોકો દેશી કપની પર્મદ કરે છે એ મગધમા સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે પેમાદારો એવો સુશિક્ષિતો એવો અર્થ થતો નથી ત્રાઈ એક વીમા નિષ્ણાતે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે 'પગદેશી કપનીમા વીમો આપના લોકો સગખામણી કરી પગદેશી કપની પર્મદ કરતા નથી અર્થશિક્ષિત નાના રામઓ, મગદાગે, જાગીંગદારો, ઈનામદારો, તાનુદારો અને જમીનદારો પરદેશી કપનીમા વીમો મૂકે છે, પરંતુ શિક્ષિત અને બુદ્ધિશાળી ગૃહસ્થો તો દેશી જ કપનીઓ પર્મદ કરે છે.' પરદેશી કપનીમા વીમો લેનારા ભાગે જ ત્રિયાગ કરી વીમો લે છે મોટા અમલદારોને મેં દિંદી કપનીઓની જ તરફથી કરતા અનુભવના છે

આ તો માત્ર જિંદગીના વીમાની વાત થઈ વધારે વિચિત્ર અને અદ્ભુતની વાત તો જિંદગી સિવાયના મીઠા વીમાઓ મમધી હજી ગામી છે

જિંદગી મિરાય અન્ન પ્રદાનતા મીમાના દેશી-પરદેશી કપનીઓએ દિંદુસ્તાનમા કરવા કામના પ્રિમિયમની રકમ નીચે મુજબ છે —

માન કુન પ્રિમિયમની આરંભ દિંદી કપનીને ગણેની રકમ			
૧૯૨૪	૨૩૬ દરોડ	૧૬ લાખ	૧૮૦ લાખ
૧૯૩૩	૨૩૬ દરોડ	૭૧ લાખ	૧૭૯ લાખ
૧૯૩૪	૨૩૬ દરોડ (લગભગ)	૫૪ લાખ	૧૬૩ લાખ

૧૯૩૩ની માથ દરતા '૩૪ની માલમા આ દેશમા પરદેશી કપનીની આનક ઘટનાને બંધે રહે એ તો આજના મનેગોમા વિચિત્ર જ નહિ પણ બેહદુ અને બેરુદ્ધાલિત્વ લાગે છે જના એ મત્ત દકીસ્ત છે આમ પરદેશી કપનીઓને ઉત્તેજન આપી આપણે દેશી કપનીઓને કથી રીતે પગભગ કરી રાઝનાના હતા ? હવે આપણે મીઠા દેશી પરદેશી કપનીઓની હરીફાઈ મામે શા પગલા લે છે તે જગ નેમજો

આયર્લિશ ફ્રી સ્ટેટ કાયદો કરી જિંદગી મિવાયના લગભગ ખીન મધા જ વીમા આયર્લિશ કપનીઓને જ મળે એની વ્યવસ્થા કરી છે ફ્રી સ્ટેટ મંત્રારે પોતે ૫૦ ટકા શેર લઈ 'ધી રી-ઇન્સ્યુરન્સ કપની ઓફ આયર્લેન્ડ' નામક કપની કાઢી છે જિંદગીના વીમાનું કામકાજ કરવા માટે કોઈ પણ પરદેશી કપનીને ૨૦૦૦૦ પાઉન્ડ પ્રાથમિક અનામત તરીકે મંત્રારમા મૂકના પડે છે અને એ ઉપગત તેમને પ્રિમિયમની આરંભનો અમુક ભાગ આર્નેન્સમા જ રાકવો પડે છે

પેરની ધાગમલામા એવો કાયદો પમાગ કરવામા આગ્યો છે કે વીમા કપનીઓ અપવાદરૂપે જ માત્ર જુન પગદેશીઓને નોકરીમા રાખી શકે, અને તમા મુધી દેશીઓને જ નોકરીમા ગખવા એની તેમા સ્થયના કે એમનું જ નહિ, પણ પરદેશીઓના પગાર પણ નિયમનમા ગખ્યા છે ઉપગત પેરનું વીમાનું કામકાજ પરદેશ ગમ તો મંત્રાર પ્રિમિયમ પગ પાય ટા. ૩૦ તરીકે લે છે

ઇ. મ. ૧૯૩૦મા મેંકિંગ્કાની મંત્રારે કાયદો કર્યા કે કે 'મન ઓફ કેનેડા' એ તેના મેંકિમકન કામતા ફરનો ૭૦ ટકા ભાગ મેંકિમકન મરકાન્ની મિક્યુટિલમા રાખવો, 'સને'

ત્યાં કામકાજ બંધ કર્યું કારણ કે કેનેડિયન સરકારનો કાયદો અને આ નવો કાયદો-એ બંનેનું સાથે પાલન કરવું અશક્ય હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૫માં તો 'સન' મેક્સિકોમાંથી સદંતર નીકળી ગઈ અને મેક્સિકોની સરકારે પોતે ૬૦ ટકા શેરો ભરી 'Seguros de Mexico' કંપની કાઢી 'સન'નું ત્યાંનું કામકાજ લઈ લીધું. કહો ને કે 'સન' ને ત્યાંથી હાંપી જ કાઢી !

ઇ. સ. ૧૯૩૪માં 'નોરિચ યુનિયન' તેનું ૪૦,૫૨૦,૦૦૦ ફ્રેન્ચનું સ્વીસ કામકાજ 'La Swiss' ને સોંપી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી નીકળી ગઈ.

ઝેકારસ્લેવિયાએ હંગરીને અનુસરી પોતાના દેશમાં પરદેશી કંપનીને દાખલ થવી અટકાવવા 'અમારો દેશ નાનો છે અને દેશની જરૂરિયાત પ્રમાણે અમારે ત્યાં પૂરતી કંપનીઓ છે.' એવું કહી નિષેધ કર્યો.

ઈંગ્લેન્ડ કંપનીઓ દુનિયાના દેશોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં પડેલાં કામ કરતી અને હજી કરે છે, પણ તેઓએ રશિયામાં કદિ પગપેઠાગે કર્યો નથી. તેમ છતાં પહેલાં તેમને રશિયામાંથી વધારાનો વીમો (re-insurance) મળતો પણ હવે તે મળતો નથી કારણકે સોવિયેટ સરકારે ખાનગી કંપનીઓનો તાણ કર્યો છે.

માટા ભાગે અશિક્ષિત એવા આપણા દેશમાં તો સ્વદેશી કંપનીઓને સીધું રક્ષણ મળતું નેઈએ. ઇંગ્લેન્ડ જેવા પ્રગતિશાળી દેશમાં એવું રક્ષણ ન હોય તો ચાલે, કારણકે ત્યાં લેકોની રાષ્ટ્રભાવના અતિ બલવંત છે. અશિક્ષિત હિંદીઓ જોડે તેમનો મુકામલો કરવો અયોગ્ય છે. કેનેડા જેવા દેશમાં પણ વીમા કંપનીઓ માટે સખત નિયમો છે. તેને અનુસરવું એ આપણે માટે ઉત્તમ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પણ પરદેશી કંપની પાસેથી પ્રાથમિક ડિપોઝીટના પાંચ લાખ ડોલર મૂકાવે છે. કંપનીની ત્યાંની મૂડી અમેરિકન ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં રહે છે.

જો કોઈ પરદેશી કંપની ગળપાની સંસ્થાની હિત વિરુદ્ધ કામ કરતી માલમ પડે તો ગળપાની સરકાર તેનું લાઇસન્સ તરત રદ કરે. સુધરેલા અને સ્વતંત્ર દેશોમાં જો આવા સખત કાયદા રાખવા પડે તો આપણી જરૂર તો સવિશેષ ગણાય.

આર્જેન્ટાઈનમાં પણ પરદેશી કંપની સામે સખત કાયદા ચલા માંડ્યા છે.

લડાર્થ પહેલાં ઘણી ઇંગ્લેન્ડ કંપનીઓ તેમનું વધારાનું વીમાનું કામકાજ (re-insurance) યુનિયનમાં હેડ ઓફિસવાળી જર્મન કંપનીને આપતી, કારણકે તેમના દેરા સસ્તા હતા. તેઓ વીમાવાળી મિલકતોનાં રચાનની સંપૂર્ણ વિગતો માગતી. લડાર્થ દરમ્યાન જર્મન નૌકસૈન્યે જે અચૂક તોપના મારા ચલાવ્યા તે ઉપરથી ઘણાઓએ શંકા કરી કે એ રચાનોત્તરી વિગત જર્મન સરકારે એ જર્મન કંપની પાસેથી મેળવી હતી. એમ્ડન મદ્રાસ બંદરમાં દાખલ થઈ પંદર મિનિટમાં જ તેણે પેટ્રોલોની ટાંકી સળગાવી ચાલી ગયાની તો આપણુ સર્વેને માહિતી છે.

થોડા જ સમય પર એક હિંદી કંપનીને ઇટલિમાં કામકાજ કરવાની ત્યાંની સરકારે પરવાનગી ન આપી. તે સંબંધમાં ટીકા કરતાં મદ્રાસના 'હિંદુ'એ લખ્યું હતું કે "એક સાહસિક હિંદી કંપનીને ઇટલિમાં તેની શાખા શરૂ કરવા માટે ના પાડવામાં આવી છે. એ ઇનકાર માટે એમ કારણ દર્શાવવામાં આવે છે કે ઇટલિમાં જરૂરપૂરતી વીમા કંપનીઓ છે, તેથી કોઈ પરદેશી કંપનીને શાખા ખોલવા રચાન નથી. આમ થયેલ જતાવવામાં આવેલાં કારણ પાછળ ખોટો વાદ રહેલો છે. ઇટલિ સરકાર જણાવે તે સત્ય જ હોય, તો પરદેશી કંપનીને શાખા ઉઘાડનાં લાભ જ ન હોય. પણ એક હિંદી કંપની શાખા ખોલવા મંજૂરી

માગે એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ જ થાય કે તેને ત્યાં માત્ર કામ મળવાની આશા છે ઇટલિને પોતાની ઉત્પન્ન દેશમાં જ ગમવા અધિકાર છે ઇટલિ અને આપણી સરકારના વચ્ચેમાં કેટલો ભેદ! અહીં બધી પરદેશી કંપનીઓ અપેક્ષા કરે છે નિઃકુશો કામ કરે છે ઇટલિની સરકારે હિંદી કંપનીને ના પાડ્યા પછી એક કુડી જેટલી ઇટાલિયન કંપનીઓએ હિંદુસ્તાનમાં કામકાજ શરૂ કર્યું છે.”

ખીન દેશો પરદેશી કંપનીના ઉત્તેજન માટે ચાલુ કરે છે, પણ આપણે ત્યાં વસ્તુરિધિતિ સાવ અન્યથા છે હિંદી કંપનીના પ્રગતિમાર્ગમાં ઘણા અંતરાયો છે, તેમાં મુખ્યત્વે પરદેશી કંપનીઓ છે પરદેશી કંપનીઓ અમામાંન વધારે કમીશન આપી એજન્ટો લઈ લે છે આગ ઇટાલિ વીમાના દરો ઓછા રાખે છે પરદેશી કંપનીઓની હુકોશ્ચિને લીધે આગના દર કંપનીઓએ એટલું વાગ ઓછા કીધા આપણી કંપનીઓને પણ તેમ કર્યું જ છૂટકા આવી હરીકાઈમાં મગતર થયું? આપણી કંપનીઓને તો અહીંના જ કામ પર ટકવાનું, જ્યારે પરદેશી કંપનીઓ તો ખીન પછાત માર્ગ દ્વારા મેળવે છે અને વધુ માત્ર લીધે ખર્ચ પ્રમાણ ઓછું આનું હોવાથી તેમને હરીકાઈમાં ભિતરવું પાવવે છે વળી પરદેશી કંપનીઓ વધારાનું કામ (reinsurance માટે) આપણી કંપનીઓને આપે નહિ. એક્સચેન્જ બેંકા જે મિલકતો પર પૈસા ધીરે તેના વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકાવે દેશી કંપનીની પોલિસી કમૂન રાખવા આનાકાની કરે છોડે જોડા દેશમાં પણ કંપની પર સુપરટેક્સ નથી ત્યારે અહીં કંપનીઓ પર સુપરટેક્સ છે બિંદગીના વીમાનું કામ કરતી પરદેશી કંપનીઓ પોતે જ ખીન જે કમીશન આપે તેના કરતાં અડી વધારે કમીશન આપે પરદેશી કંપનીઓ હિંદી કામકાજનું બુદ્ધ વેલ્યુએશન ન કરાવતા કંપનીના સંઘળા કામનું એક વેલ્યુએશન કરાવે અલગત, તેથી ખર્ચ ઓછો જણાય અને વધુ નફો મળે જોડી સત્રાય વળી ઇન્સ્યુરન્સમાં પણ આશ્રિત કંપની પોલિસીહોલ્ડરો માટે જે નફો મળદર કરે તેના પર સરકાર કુલ લે છોડેડમાં તો માત્ર ખરેખરી ખચતને જ નફો સ્વીકારી સરકાર આવકવેરા લે વળી મગતર પોસ્ટન ઇન્સ્યુરન્સ ચલાવી માત્ર મોટું જ નહિ પણ ઉત્તમ કામ પડાવી લઈ, હિંદી કંપનીઓ જોડે હરીકાઈ કરે છે છુદ્દ છોડેડ છ મ ગલરટથી પોસ્ટના વીમાનું કામકાજ નહ મીકુ છે, પણ હિંદીમાં જોડે તેમ મગતર હજી સૂચવ નથી x

પ્રાર્થણા હિંદી તેના વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકે, તો તે અનુભવે મગતર દેશીભાઈની રોટનીને કુન્ડો પરદેશ મોકલે છે હિંદી કંપનીઓ દેશનું મર્વ કામકાજ લેવા શક્તિમાન હોય, તો પરદેશી કંપનીમાં વીમો આપવાનો સો અર્થ? મિનમાલિકો જે પરદેશી પ્રચારનો સંપૂર્ણ લાભ લે છે, તેઓ જે પોતાની ગિયોના વીમા પરદેશી કંપનીમાં મૂકે તો તે થયું શક્યભર્યું કરવાય મિનમાલિકો દેશી કાપડના ઉત્તમન માટે સરકાર પાસે સરક્ષણ મેળવે અને વીમો પરદેશી કંપનીમાં મૂકે! પરદેશી કંપનીઓ એના વીમો લેવા અશક્ત હોય, તો બુદ્ધિ નાત, પણ જ્યારે આપણી કંપનીઓ જવાબદારી અપૂર્ણપણે ઉપાડી શકે, ત્યારે આવું

x ઈંગ્લેન્ડ કંપનીઓએ અહીં અખત્યાર કરેલી બેદનીતિ પણ જાણવા જેવી છે સર્વને ખબર છે કે હિંદીમાં મોટા અર્થે વેપારીઓના વેપાર હોશી કલકતામાં છે અને મોટા દેશી વેપારીઓ મુળ-અમદાવાદમાં છે અર્થે વેપારીઓને રાહત મળે એટલા માટે ઈંગ્લેન્ડ કંપનીઓએ આગના પ્રિમિયમના દર કલકતા માટે સસ્તા રાખ્યા છે મોટી બ્રિટિશ કંપનીઓ આમ કરે ત્યારે આપણી દેશી કંપનીઓને પણ તેમને જ અનુસરવું પડે એ જ કંપનીઓના મુળ, અમદાવાદ માટેના દર વધારે છે

અને તો આપણી નામોશી જ કહેવાય. કર્ગીમાં ૧૯૨૮ની માત્રમાં લાગેલી આગ વખતે ૮ હિંદી કંપનીઓએ ૪૦ લાખ રૂપિયા નુકશાનીના તરત જ ભરપાઈ કર્યા. આવી તાત્કાલિક પતાવટ પરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય કે હિંદી કંપનીઓ કેટલી સદ્ગત છે.

હવે આપણા મિલમાલિકાનો રેકર્ડ જુઓ. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં તેઓએ ૧૦,૦૮૫ કાપડની ગાંસડીઓ અને કોડોડો વાર મુતર ચીન મોકલ્યું છે. ઇ.સ. ૧૯૧૩માં ૩૬૮ ગાંસડીઓ ચીન મોકલી. હવે તો ઊલટું ચીનથી કાપડ અહીં આવે છે. ગ્વપાનની તો આપણે વાન જ નથી કરતા.

હિંદુસ્તાનમાંથી ચીન માત્ર જવા લાગેા એટલે અંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન થવા લાગ્યું. તેથી બ્રિટિશ સ્ટીમર કંપનીઓએ હિંદી માત્ર ચીન સર્થ જવાનું લાકું એટલું અધું વધારી દીધું કે આપણો માત્ર ત્યાં વેચાેા પરવડે નહિ. હિંદી ઉદ્યોગના રાજા સર. જે. એન. ટાટાએ સસ્તા દરથી માત્ર સર્થ જવા માટે એક ગ્વપાનીક સ્ટીમર કંપની નેડે વ્યવસ્થા કરી. આ કેટલોક સમય નબળું. પણ પછી બ્રિટિશ કંપનીઓએ લાકું એટલું નહ્યું કરી દીધું કે આપણા વેપારીઓને ગ્વપાની કંપની ઇંગ્લી પડી અને બ્રિટિશ સ્ટીમરોમાં માત્ર મોકલવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં ગ્વપાની સ્ટીમરોને અહીંથી ઉચાળા ભરી જવું પડ્યું. પણ ગ્વપાની સ્ટીમરો બંધ થતાં જ પાછું તૂર વધારવામાં આવ્યું. અત્યંત અગાઉ જે હતું તેથી વધારવામાં નહોતું આવ્યું. આમ એમણે એમનો દાઢ ઉપર રાખ્યો. પણ એમાં દોષ કોનો ? આપણે આપણા દેશી એજન્ટો અને મિલકતદારો પાસે એટલી દીર્ઘદષ્ટિની આશા ન રાખવી જોઈએ કે ? સસ્તા દરો અને ભારે કમિશનની લાલચમાં તેમણે શા માટે સપડાવું જોઈએ ? આપણા વેપારીઓ ઉપર એ વારંવાર આરોપ મૂકાય છે અને તે કેટલેક અંશે સચાર્ય પણ છે કે આપણા વેપારીઓ તાત્કાલિક લાભ ખાતર દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર જ નથી કરતા.

વીસ વરસ અગાઉ જે ગ્વપાન વેપાર ઉદ્યોગ હુનરમાં આપણાથી પાછળ હતું તે આજે તેની નિકાશથી દુનિયાનાં અગ્રણી ગણરાત્રી મૂકે છે. આવી પ્રગતિ માટે પ્રખળ રાષ્ટ્રભાવના જોઈએ.

હિંદી કંપનીઓ પાસે પૂરતી મૂડી નથી એમ કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. હિંદી કંપનીઓની વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવક તેની ભરાયેલી મૂડી જેટલી પણ નથી. ચીન દેશની કંપનીઓ તેમની ભરાયેલી થાપણ કરતાં અનેક ઘણી વધારે વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવક જેટલું કામ મેળવે છે.

સ્વીસ કંપનીઓ તેમની ભરપાઈ ચયેલી થાપણ કરતાં ૭ ગણું વાર્ષિક પ્રિમિયમ મેળવે છે.

સંસ્થાતોની	"	"	"	"	"	"	"	"	"
બ્રિટિશ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
ડેનીશ	"	"	"	"	"	"	"	"	"
હિંદી	"	"	"	"	"	જેટલી રકમ પણ વાર્ષિક પ્રિમિયમમાં મેળવતી નથી.			

બ્રિટિશ વીમા કંપનીઓ એક્સચેન્જ બેંકોને વિનંતિ કરે કે પૈસા ધીરતી વખતે બ્રિટિશ વીમા કંપનીની પોલિસી માંગવી. ૧૯૩૬ના જુનની ૨૦ મીના 'ટાઈમ્સ'માં ફ્રેડરિક્શન એક બ્રિટિશ ઇન્ડસ્ટ્રીએ બ્રિટિશ શહેનશાહના માત્ર સામે પણ ઇંગ્લિશ માત્ર માટે સંરક્ષણ

માગતી વિનંતિ કરી હતી. તો આપણે આપણી દેશી કંપનીઓ માટે શા માટે આગ્રહ ન રાખેલાં જોઈએ ?

જે વેપારીઓને હિંદી સરકાર મદદ અગર સંરક્ષણ આપે, તેમણે તેમની મિત્રકત અને માલને વીમો દેશી કંપનીમાં જ મૂકવો જોઈએ. વળી મરકારે એક એવો કાયદો કરવો જોઈએ કે દેશની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ, પોર્ટ ટ્રસ્ટ અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ટ્રસ્ટ તેમની મિલકતોના વીમા દેશી કંપનીમાં મૂકે. આવા ઉત્તેજન વિના દેશી કંપનીઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે ?

ઇ. સ. ૧૯૧૨ પહેલાં તો હિંદુસ્તાનમાં વીમા સંબંધી કંઈ કાયદો જ નહોતો. વીમાનું કામકાજ કરનારી કંપનીઓ મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લેન્ડ અગર બીજા દેશોની હતી. દેશી કંપનીઓ માત્ર ૧૪ હતી અને તે પણ મોટા ભાગે જિંદગીના વીમાનું કામ કરતી. માત્ર બે જ દેશી કંપનીઓ, એક કલકત્તાની ટ્રિટન અને બીજી મુમ્બઈની ઇન્ડિયન મેરેન્ટાઈલ જિંદગી મિલાયના ઇતર વીમાનું કામકાજ કરતી. ૧૯૧૪-૧૮ ની મહાન લડાઈથી વેપાર અને બીજાં વિચાર-ક્ષેત્રોમાં ક્રાન્તિકારક ફેરફારો થયા, અને હિંદ પણ એ અસરથી મુક્ત ન રહી શક્યું. તેથી અહીં પણ લડાઈ પછી સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામકાજ કરનારી કંપનીઓ સ્થપાવા લાગી.

લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનમાં ગ્વપાનીઝ કંપનીઓ આવી, પછી અમેરિકન કંપનીઓએ પ્રવેશ કર્યો, ફ્રેંચ કંપનીઓએ શાખા ખોલી અને જર્મન તથા ઇટલીની કંપનીઓએ પણ અહીં કામકાજ શરૂ કર્યું. નવી આવનાર કંપનીઓને અહીં સ્થાનિક લાગવગ નહોતી. કેટલીક પરદેશી કંપનીઓ તો માત્ર અખતરો કરી જોવા જ અહીં આવી—‘લાગ્યું’ તો તીર નહિ તો તૂટ્યો’ સિટિસ કંપનીઓને કામકાજ લાંબા સમયથી અને ચાલુ મળતું થઈ ગયું છે, તેમાં આ નવા આગંતુકાથી ચચુપાત થઈ શકે તેમ ન હતું. તેથી તેમણે દેશી કંપનીઓ સાથે હરીફાઈ કરી જોજનોને વધારે કમિશન આપી, વીમા લેનારને બારે વળતર આપી, હિંદી કંપનીઓને મળતા કામમાં ભાગ પડાવવા માંડ્યો.

ગ્વપાનીઝ કંપનીઓ થોડાં વગસો પછી, અને ફ્રેંચ કંપનીઓ માત્ર બે વર્ષ પછી અહીંથી ચાલી ગઈ. જર્મન કંપનીઓએ હમણાં જ જિંદગી મિલાયના અન્ય પ્રકારની વીમાનું કામકાજ બંધ કર્યું. આ કંપનીઓ અહીંથી ચાલી ગઈ, પણ આમ દાખલ થઈ હરીફાઈ કરી, હિંદી વીમા કંપનીઓને અગાધ નુકસાન કરતી ગઈ છે.

હિંદી વીમા નિષ્ણાતોની વારંવાર માગણીને લીધે ઇ. સ. ૧૯૨૫માં હિંદી સરકારનાં ત્યારના કોમર્સ મેમ્બર સર આર્થર્સ ઇન્ડેસ વડી ધારાસભામાં વીમા સંબંધી એક બીલ રજૂ કર્યું, પણ તે બીલ સરકારે પાછું ખેંચી લીધું. પરંતુ કેટલાક સુધારા ૧૯૨૮ માં દાખલ કરવામાં આવ્યા. કેનેડાના કાયદાને અનુસરતું એક ખાનગી બીલ વડી ધારાસભામાં લાવવા શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયા.

હિંદી વીમાના આગેવાનોની સતત ચળવળને લઈને ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં હિંદી સરકારે કલકત્તાના બેરિસ્ટર મિ. સુશીલ સેનને વીમા સંબંધી તપાસ કરવાનું સોંપ્યું. મિ. સેને ધડેલો રિપોર્ટ તપાસવા, હિંદી સરકારના લો મેમ્બરનાં પ્રમુખપણા હેઠળ બિનસરકારી સભ્યોની એક કમિટી નીમાર્થ. કમિટીની બહામણોમાંની પરદેશી કંપની પર અંકુશ મૂકવા વિષેની મુખ્ય સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

- સંકેશન ૭ ખી પરદેશી કંપનીનું લાઇસન્સ દર વરસે મંજૂર થવું જોઈએ અને હિંદી કંપનીને કાયમનું લાઇસન્સ મળે.
- „ ૭ એક આ કાયદો પસાર થયા પછી આવતાં ૨૦ વરસ સુધી કોઈ પણ પરદેશી કંપની હિંદમાં દાખલ ન થઈ શકે.
- „ ૧૨એ હિંદી કંપની પાસે જે ડિપોઝીટ લેવામાં આવે તેનાથી જમણી ડિપોઝીટ પરદેશી કંપનીઓ પાસેથી લેવી.
- „ ૧૨ખી હિંદી કંપનીઓ હમણી ડિપોઝીટની રકમ આપી શકે, પણ પરદેશી કંપનીઓએ એક જ હપ્તે ડિપોઝીટની પૂરી રકમ આપવી જોઈશે.
- „ ૨૧ જિલ્લો સિવાયના વીમાના પ્રિમિયમનો ૪૦ ટકા ભાગ તેમણે હિંદમાં જ રોકવો.

વળી વધારાની સ્ટેમ્પ ડ્યુટિ લેવા પણ કમિટિ સૂચના કરે છે. તે ઉપરાંત રક્ષણ કે મદદ મળતા હુન્નર ઉદ્યોગોનું વીમાનું કામ દેશી કંપનીમાં જ મૂકવું જોઈએ. પરદેશી કંપનીઓએ વધારાનું કામ (re-insurance માટે) દેશી કંપનીઓને આપવું જોઈએ એવી ભલામણ છે.

મુખ્યત્વે 'કોમર્સ' ઉપર જણાવેલી પ્રત્યેક સૂચનાઓ સામે વિરોધ કર્યો છે; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ ભાગની સૂચનાઓ તો બિનકાયદેસર છે એમ જણાવ્યું છે. કારણ કે તે ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદાની વિરુદ્ધ છે. એ કાયદામાં બ્રિટિશ કંપનીનું હિંત સાચવતો જે નિયમ છે તે તે ટાંકે છે. તે આ રહ્યો:

"No Federal or provincial Law which imposes any liability to taxation shall be such as to discriminate against British subjects domiciled in the United Kingdom or Burma or companies incorporated whether before or after the passing of this act, by or under the Law of the United Kingdom of Burma and any Law passed or made in contravention of this section shall to the extent of the contravention be invalid."

ભાવાર્થ કે કોઈ પણ મધ્યસ્થ અથવા પ્રાંતિક કાયદો જેમાં કર નાંખવાની જવાબદારી સમાજોલી હોય છે, તે યુનાઈટેડ કિંગડમ કે જર્મનીમાં વસતા શહેરીઓ તથા એ કાયદો હસ્તિમાં આવ્યા પહેલાં કે પછી સ્થપાયેલી કોઈ પણ કંપની સામે ભેદનીતિ અપભત્તાર ન કરી શકે. છતાં આ કલમની ઉપરવટ થઈને જે કોઈ કાયદો પસાર કરવામાં આવે તે તેટલે અંશે ગેરકાયદેસર ગણાશે.

હિંદી સરકારના હો મેમ્બર સર એન. એન. સરકારે વડીધારાસભામાં જે બીજા રજુ કર્યું તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણે અતિ સંક્ષિપ્તમાં તપાસીએ. પરદેશી કંપનીઓની હરીફાઈ સામે ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓ મોટા ભાગે વીમામાંથી અદરશ થઈ ગઈ છે.

૧. વીમાનું કામ કરતી દરેક કંપનીએ રજિસ્ટર થવું જોઈએ.
૨. જિલ્લોના વીમા માટે ૨ લાખ, આગના વીમા માટે ૧૬ લાખ, દરિયાઈ વીમા માટે ૨૬ લાખ, ઈતર પ્રકારના વીમા માટે ૧ લાખ, સર્વ પ્રકારનાં વીમાનું કામકાજ કરવા માટે કુલને ૪૬ લાખ રૂપિયા પ્રાથમિક અનામત તરીકે 'રીઝર્વ' એકમાં મૂકવા.
૩. કે દેડ હિંદી સરકારની સિક્યુરિટીમાં રોકવું.

- ૪ વાર્ષિક પ્રિમિયમની આવકનો ૬ ભાગ હિંદી મગકારની સિક્યુરિટીઝમાં રોકવો
- ૫ જો કોઈ પરગણુ હિંદી કંપનીઓ પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તણુક યનાવે તો તેની જ નીતિ તે દેશની કંપની પ્રત્યે અહીં અખત્યાગ કરવી
- ૬ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દરેક કંપનીના હિમામ, દસ્તાવેજ તપાસી શકે જરૂર પડ્યે કોઈ પણ કંપનીનું કંઈ મગકારી સિક્યુરિટીઝમાં રોકવા ફરજ પાડી શકે
- ૭ દર વરસે આવકગતવડ, નફોતોટો અને મૂડીના રોકાણુ તેમજ થયેલા કામકાજ સમધી હિમામ આપવા પરદેશી કંપનીઓએ તેમના હિંદી કામકાજ સમધી પણુ તેમ કરવું
- ૮ કંપનીની સામાન્ય સલામા થયેના કામકાજનો અહેવાલ મોકલવો
- ૯ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લાગે કે કોઈ કંપનીની વલ્યુએશન યોગ્ય રીતે નથી થયું, તો તે તેનું વેલ્યુએશન ફરી ડગવી શકે
- ૧૦ એજન્ટોને લાઈસેન્સ આપી રજિસ્ટર કરી નળતર આપતા બધ કરવા
- ૧૧ જિલ્લાગીના કામકાજના પહેલા વર્ગમના પ્રિમિયમ પર ૪૦ ટકાથી નધુ અને પછીના વરસોના પ્રિમિયમ પર ૫ ટકાથી નધુ ડમિશન ન આપવું
- ૧૨ મગકારમાં અનાગત મૂકેલી થાપયુ પર પોલિસી હોલ્ડરનો જ હક્ક રહે
- ૧૩ વીમો યેની વળને ધ્રને પૈમા મળે તે વીમો ઉતરાનનાર જણુારી શકે અને તે પ્રમાણુ પૈમા મળી શકે પોલિસી હોલ્ડર મરજી પડે ત્યારે, મરજી પડે તેટલી વખત, આ હક્ક એ નામ પગથી ખીજ નામ પર ફેરવી શકે
- ૧૪ સીમાની પાલતી રકમ માટે ત્યારે હક કરનાગ નીકળે ત્યારે વીમા કંપની તે રકમ કોર્ટને સુપરત કરી શકે
- ૧૫ કંપનીઓની મેનેજિંગ એજન્ટ્સો નળુ વગસમાં ખતમ કરવી
- ન ૩ ના મુદ્દા પર િત કરતા ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' લખે છે કે " આ નિયમ રૂપજ નથી પરદેશી કંપની તેના કડનો ૬ ભાગ હિંદીમાં કેની રીતે રોકી શકે ' માટે એ પરદેશી કંપનીને લાયુ પડતો નહજે ' તળી ન ૧૫ નો મુદ્દો પણુ અગત હિત ધરાવનાર વ્યક્તિઓને અનુકૂળ નથી
- ઉપરનું ખીજ નિર્ણયે સોપાયુ છે અને જ મામ પછી લગભગ આગસ્ટમાં પાછું વડીધાગમલામાં આપશે તાગ તેમાં શુ રૂપાન્તરે થવા હજે તે કોણુ જાણુ ? કારણુ કે મૂડીના રોકાણુની ચર્ચાનો જગમ આપના લો મેગર જણુને છે કે નહુમતિનો વિચાર નહોય તો રોમાંણુ મગધી કોઈ અકુગ મૂડીમાં આપશે નહિ
- પરદેશી કંપનીઓની હરીફાઈ ઓછી કરવા માટેનો દેશી કંપનીઓની કઈ માગણુઓનો અગ્વીકાર થયો છે તે નાયક સહજ તારની શકે છે યુરોપિયન સંસ્થોનો આગેવાન આ ખીજને મોટે લાગે આપકાર આપે ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના પ્રતિસ્પર્ધિની ' હા ' મળના સકા કરે કે ' હું જરૂર બૂનનો હશિ ' તેનું મને અમળુ થાય છે પણુ શ્રી વ'નબમાઈએ હમણા જ તેમના ભણુમાં ભાષણુમાં ડ્યું તેમ, આ મગકાર તો ખીજના હિત માટે ચાલે છે ' આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના જાનવન્ત નખીયુ તો હિંદી કંપનીઓને મત્વર ઉન્નત કરી શકીયુ. અને જો આપણે એમ ન કરીએ તો પેની અગ્રેજી ડહોન ' A fool and his money are soon parted 'ના નમના રૂપ ગ્હીયુ

હતા અળલ ને અવીર્ય, નહતી આય કો અંગમાં;
 હતાં નયન તેજહીન, વદને નરી દીનતા
 છવાયલ હતી; પરાજિત થઈ મહાજંગમાં
 પલાયન કરી જતા તણ સુરક્ષ્ય સ્વાધીનતા:
 કપાલ પર હાથ દેઈ રડતા નિરાશા મહીં.
 ‘નસીબ બલવાન’ એમ કહી ગંદીખાને પડી
 દિનો દુઃખતણા પસાર કરતા; હવે એ નહીં.
 ગયો ભય, ગયો વિપાદ, ગળડી પડી સાંકડી
 દિવાલ; વદને ઉપા અરુણરંગ હાવે હસે,
 વિમુક્ત નવ પ્રાણ અંગભરમાં બલે ભભરે
 અજેય પુરુષાર્થ ભિર્વગતિએ હવે ઉદલસે,
 અણાધિત પદો ધપે વિજયને મહા ઊંળરે.

અમે મરણનું રસાયણુ જનાવીને પી ગયા;
 થયા અનરકોયં ને અમર આત્મઓજે ભર્યાં.

[આપણા રાષ્ટ્રસંઘનમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની એક વિગતનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. પણ આજકાલ તેને વિશે કાંઈક હવેસામાવ પ્રત્નમાં આવી ગયો છે. છતાં કેળવણીનો પ્રશ્ન તો વડુ ને વડુ વિકસિત બનતો જ નથી છે એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની કિંમત પણ, અજ્ઞાતપણે જાણ, વધે જ છે એનો વિચાર આજ વધારે વ્યાપક રૂપ પકડતો જાય છે. ખાસ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મનાતા ક્ષેત્રમાં સીધું કામ નહિ કરનારા પણ ફેરાની સાચી કેળવણીની શોધમાં વધારે વ્યાન દેવા લાગ્યા છે. વર્તમાન કેળવણીની મૌલિક ભૂલ ને સંદોષતા તથા વધતી જતી બેકારીનો નામજો જતો દહાડો સૌ રાષ્ટ્રહિતચિંતકોને આ વિચાર પર હાકો લાવે તો નવાઈ નહિ]

આવે વખતે, શ્રી કિશોરલાલભાઈએ તાજેતરમાં દૂધીમાં બસાયેલા તૃતીય ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનને પ્રમુખપદેથી જે વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે, તે વિચારો વર્જને જરૂર પ્રેરક થશે એમ માની, મૂળ હિંદીમાંથી નીચે ઉતાર્યા છે]

“આજ આપણા કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કયું સ્થાન છે ? એનું સ્વરૂપ શું હોય ? આ શિક્ષણ કોને માટે છે ? આજ સુધીના અનુભવ પરથી, હવે આપણે એને આપણા કાર્યક્રમમાં ગણવું કે ઠાડવું ? જો રાખવું તો તે કયા સ્વરૂપમાં ? આના આના પ્રશ્નો શ્રી મંગલભાઈએ ઉપસ્થિત કર્યા છે. આની મપૂર્ણ ચર્ચા માટે તો આ સંમેલન ઉચિત સ્થાન ન ગણાય. તેને માટે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં કામ કરતા એકોએ એક જગાએ બેઠીને વિચાર કરવો જોઈએ * પરંતુ એમણે એમ જણાવતાં કે, હું માગું કાંઈક વિચારો આપણામાં જણાવું, અને તે મેં કનૂય ગણ્યું છે

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને નિમિત્તે અને એ નામ પર જ હું પૂં બાપુની પાસે આવ્યો છું અને ત્યાંથી, બહારથી મારો સંબંધ કોઈ પણ મગ્યા માથે કોઈ પણ નાતે ગલ્લો હોય જા, શિક્ષણક્ષેત્ર માથેનો મારો સંબંધ છૂટ્યો નથી માટે કનૂલ કરવું જોઈએ કે, આ વિષયમાં માગ દિવમાં કાંઈક ખેદનો માગ પણ ગલ્લો છે અમલકારની હિલચાલ અથવા ગૂંજગત વિદ્યાર્થીના પ્રાર્થનાથી જ હું કેવળ વાતો વિષે અગ્રણ્યરુદન કરતો આવ્યો છું

* આ પ્રશ્નને અગે સંમેલનને નીચે મુજબનો હંગામ કર્યો છે —

“કેમ કે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રશ્નને મૂળથી જ ફરી વિચારવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી આ સંમેલન ગૂંજગત વિદ્યાર્થીને મનામણુ કરે છે કે, તે મિત્ર મિત્ર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ તથા પાઠશાળાઓના અધ્યાપકો તથા રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર ચિંતન કરનારી સંસ્થાઓના અન્ય કાર્યકર્તાઓની એક નાની સમિતિ કે પચિદ્ધ બોચારીને, રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંબંધી વિધિવિધિ વિષયો પર વિચાર કરે, અને હાલની પચિદ્ધિનિમા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓને અનુકૂળ માર્ગદર્શક થાય એવી એક યોજના નક્કી કરે.”

શરૂથી હું માનતો આવ્યો છું કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના કરતાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચારમાં અને એનું સ્વરૂપ સંશોધનમાં આપણે 'આપણી' શક્તિ કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ. બીજું, આ વાંતનું મને હમેશા દુઃખ રહ્યું છે કે, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આપણે વિજ્ઞાનના શિક્ષણની મારે ધ્યાન કરતા આવ્યા છીએ. શાળા, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ આદિ સાહિત્યિક વિદ્યાઓ તરફ આપણો ઝોક વધારે રહ્યો છે. ઉદ્યોગશિક્ષણના વિષયમાં આપણે બૌદ્ધિક તીવ્રતા તો બહુ રાખી છે, પણ એને સ્થિર કરવાની જડમાન જે વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય કારીગરીનું જ્ઞાન, તેની ધ્યાન જ નહિ, પણ પ્રારંભમાં ઇપ્પણસ પણ કર્યો છે. પંથુ, સામેની બાજુએ, સંગીત અને લલિતકળાઓ પર મર્યાદા કરતાં વધારે જોર દીધું. મને લાગે છે કે, તરુણોની સંયમશક્તિ પર આનું પરિણામ મારું નથી આવ્યું, અને આપણા તરુણ કાર્યકર્તાઓની મારફતે, દેખાવમાં રસિક અને મોહક પણ લોકોના સંયમબળને પાડવાવાળી, એવી કેશનો દેહાનોમાં વહેવા લાગી છે. આવના મારા વિચારોને લીધે આપણામાંના જ એક મંડળમાં હું કાંઈક હાસ્યાસ્પદ પણ બન્યો છું. પરંતુ, હું તો જે માનુ છું તે જ જાહેર કરી શકું. રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષે આજ એ હું માનું છું તે થોડી કલમોમાં કહી જાઉં.

૧. રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રાથમિક કેળવણી પર જ આપણે અધિક જોર દેવું જોઈએ. ત્યાર પછીની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીની જગ્યા રાખનારા વિદ્યાર્થીઓ જો, આજની પરિસ્થિતિમાં, સરકારી સંસ્થાઓમાં જાય તો તે સહી લેવું જોઈએ. અને જો તેઓ તે કેળવણીને માટે લાયક હોય તો તેઓ એવી સંસ્થાઓમાં જાય તેથી ખેદ ન કરવો ઘટે.

૨. લેખન, વાચન અને ગણિત એ ત્રણ પ્રાથમિક કેળવણીનાં સામાન્ય અંગ મનાય છે. તેમાં પ્રાથમિક દશાની કારીગરી, એટલે કે સુતારી, લુહારી વગેરેમાં કામ આવતાં ઓજારો વાપરવાનો અભ્યાસ,—આને પ્રાથમિક કેળવણીના ચોથા અંગ તરીકે સામેલ કરવું જોઈએ.

૩. મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ સારું આપણું કામ ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવાનું તથા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક અને ગ્રામસેવક તૈયાર કરવા પૂરતું મર્યાદિત રહેવું જોઈએ.

૪. શરૂઆતથી જ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનપદ્ધતિની ટેવો પાડવાનું કામ થવું જોઈએ.

૫. સંસ્કારો પાડવાની જાતમાં, સર્વોદયને લક્ષ્યમાં રાખીને વ્યક્તિના જીવન તથા પરિવર્તનો વિચાર થવો જોઈએ. સમાજહિતથી સ્વતંત્ર વૈયક્તિક વિકાસ, સ્વાતંત્ર્ય, મુક્તિ વગેરે વાંતોનો વિચાર કરવામાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા તથા વિદ્યાવિનોદના વિષયોમાં મનોરમ કલ્પનાપ્રધાન કાવ્યવૃત્તિ અને અનુમાનપ્રધાન તર્કશક્તિ કરતાં પ્રત્યક્ષ જીવનનું અવલોકન અને અનુભવમૂલક યથાર્થદર્શી વૃત્તિના અનુશીલનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

૬. સંગીત અને ચિત્રકળાની હું અવહેલના કે ધ્યાન કરવા માગતો નથી. એક પ્રકારના સમૂહસંગીતની જરૂર મારે મન ખૂબ વસે છે. ચિત્રકળાને બહુ જ ઇપ્પણગી કળા સમજું છું. કેવળ સંગીતની ગતિ વૃત્ત્ય અને નાટ્યના પ્રાધાન્ય તરફ તથા ચિત્રકળાની ગતિ

મુકુમાર આકૃતિઓ અને બલિત હાનિભાવો આલેખવા તરફ જે યતી જાય છે, તેમાં મને
ભાવી પ્રજાતુ કલ્યાણ નથી દેખાતુ એમાં પ્રાચીન મક્તોના પણ પદો હોય કે અજંટા નગરે
એક જમાનાની ધાર્મિક મંથાઓના ચિત્ર હોય, તોપણ હું તેમને નિર્દોષ નથી માનતો
આજ આપણા હૃદયમાં ક'રા જોઈએ એના ભાવોને તે વ્યક્ત નથી કરતા, કે નથી તે
આપણે પહોંચવાના આદર્શનું ચિત્ર આપણી આગળ ખડુ કરતા તે ફક્ત આપણા આળમની,
ગમે તેમ મમય ગાળનાની જ ઉપરીતિઓ છે ચારિત્ર્યપુષ્ટિની દૃષ્ટિએ, તેઓ બ્રિજ કે કરમની
ગમતો કરતા વધુ ફગાયાળા મને નથી લાગતા હાલી બીમારીમાથી ઝૂંપના, કમગીરીની
દશા વખતે, કદાચ આવા મનોરજો નિર્દોષ માની શકાય પરંતુ કામ કરનાની શક્તિ
આવી ગયા પછી એનો શોખ તો મદોષ જ છે પરંતુ, આ વિચાર કદાચ આજ પણ
અરણ્યનુદન જ છે ગચ્છિનામાં જીવનનો વિકાસ અને ઉ'વાગ દેખતાગ આજના યુવાન
વર્ગને આ વિચાર ટુચી શકના નથી તેથી આ વિષયને અત્યારે તો આગલેથી જ
વધ કરુ છું '

— o —

વાટખર્ચી

‘શિરીષ’

યાત્રાએ જઈ કો દિ': પથ સરલ ન'જો, ફાવતા વા ન વાળે,
ને કંઠે શોષ લાડો જલ વિષુ પડજો, આકરી લૂંચ વાળે,
માર્ગીને રહેજ એવી મુશિળત પડજો માર્ગમાં લાખ: બીજી
શ્રદ્ધાની કિન્તુ કો દિ' કદિ નવ ખૂંટજો વાટમા વાટખર્ચી!

હિંદુસ્તાની-બંગાળી-મદ્રાસી કરતાં ગુજરાત કાઠિયાવાડના લોકોને બ્રહ્મદેશનો પ્રદેશ કોઈ નથી દુનિયા જેવો જ પ્રથમ પરિચયે જણાયા વિના રહેતો નથી. ચીના લોકો સાથે ચહેરામોરમાં મળના હોવા છતાં તેમનાં પહેરવેશ બોત્તો રીનભાત વગેરેમાં બ્રહ્મલોકો ધણા જુદા પડતા જણાય છે. તેમનાં દેવાક્રમે પણ નવીન યાત્રીઓને સમાન ધાટવાળાં જણાવા છતાં તેમાં પણ ગારીપ્રીથી નેનારને તફાવત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ છતાં ચીના લોકો સાથે તેમને જેટલો ગાઢ પરિચય છે તેટલો હિંદની અન્ય વસાહતો સાથે જણાતો નથી. આમ થવાનું કારણ એ દેશ ચીનાઓના સંસર્ગમાં રહ્યો તેટલો હિંદુસ્તાન સાથે રહ્યો જણાતો નથી, જે કે અત્યારની તેમની આબાદી વિશેષતઃ હિંદને આભારી છે.

બ્રહ્મદેશની વસનિતો મુખ્ય ભાગ બરમી, ચીના, મદ્રાસી, ઉડીઆ, મુસલમાન, કન્નડી, બંગાળી, પારસી તથા મુરોપિયનોનો નેવામાં આવે છે. બંગાળી, મદ્રાસી, ચીના અને બરમી લોકોના પ્રમાણમાં અન્ય પ્રગતિનું પ્રમાણ ઓછું માત્રમ પડે છે છતાં સાંખ્ય વખતના સદવાસથી તેઓ એવા મળી ગયા છે કે એક પ્રગતિ જેવું પરસ્પર વર્તન નેવામાં આવે છે.

સ્ત્રી તથા પુરુષોના પહેરવેશ થોડા ફેરફાર સિવાય એક સરખા હોવાથી નવા માણસને દરથી સ્ત્રીપુરુષોનો ભેદ આપણા દેશની માફક તુરત સમજમાં આવતો નથી, કારણકે લોકવર્ગની—રબારી વગેરેની—માફક તેઓ ત્રણ ચાર લાંબુ કપડું—જેને તેઓ લૂગી કહે છે તે—કેડે વોટાળે છે. ખમીસ કે પોત્રકાને બદલે બન્ને-સ્ત્રી તથા પુરુષો-આપણા દેશની લાંબી બાંની બંડી જેવું પહેરે છે. માથાનો પોશાક વિચિત્ર જણાય છે કારણ કે દક્ષિણી સ્ત્રીઓની માફક બરમી સ્ત્રીઓ પોતાનાં માથાં ખુલ્લાં રાખે છે અને વાળનો અંબોડો પાછળ ગરદન તરફ ઢળતો રાખવાને બદલે માથા ઉપર ચાર છ આંગળ પહેાળી ઇંદોણી મૂકી હોય તેમ રાખે છે. જેનાં વાળ ટૂંકા હોય તે વધારેના કૃત્રિમ વાળ તેમાં મેળવી સુંદર ઇંદોણી ધાટનો અંબોડો એકપણ લટ મૂલતી ન હોય તેમ બધા વાળ મોળાકારમાં બરાબર હોળીને સાફ માથે રાખે છે અને તેમાં ફરતાં કલગીયાટનાં પાન અથવા ફૂલતી ઝાંખળીઓ ખોસે છે. માથા ઉપર ઇંદોણી ધાટનો મોટો અંબોડો રાખવાનો સ્ત્રીઓમાં ખૂબ શોખ હોય છે તેથી એક સુંદર દાબડામાં—બરમી વાંસની બનાવટના—સાંખ્ય હોળેસા કૃત્રિમ વાળ તેઓ સાચવીને રાખી મૂકે છે. દેવ સમાન મૂનમાન આપતી વખતે કુમારિકાઓ સામસામી દારમાં બેસી વાંકાં વળી પોતાના ચોટલાથી રસ્તાને વાળથી પાથરી દર્શ તેના ઉપર ચર્ચ મહેમાનોને ચાલી જવા કહે છે. લોર્ડ રીડીંગને આ પ્રમાણે માન આપવામાં આવ્યું હતું. આ પોશાક ઉપરાંત સ્ત્રીઓ અમદાવાદી ભાઈઓની જેમ પ્રમાણે ગરદનથી બન્ને બાજુ લટકતો એક ખેસ વીંટ છે જે આગળ બન્ને ગોઢણ સુધી લટકતો નેવામાં આવે છે; બંન્ને પુરુષો

તેઓ ખેમ નહિ ગણતા માથા ઉપર બેત્રણ હાથનો રંગીન ટુપ્પો વીંટાળે છે સ્ત્રીના સ્ત્રીઓ આપણી માફક પાછળ ગરદનને અડકીને ચપોચપ ગૂંથેનો અમોડો વાળે છે અથવા તો ગૂંથેલો છૂટો ચોટલો ગણે છે

નાતમતના બધનના અભાવે બગમાની સ્ત્રીઓ ગમે તેના ધરમા બેસી શકે છે અને જે કામ સાથે એ બધાથી બેડાય છે તેના રીતરિવાજ ની રે છે મુસલમાન સાથે ગઢે ત્યાં સુધી ઓઝન પડે પાળે પાનસી અથવા યુરોપિયનનું ધર માડનાનું હોય તો તેમના પોશાકમાં પતિ માથે છૂટથી ફરે ફરે છે અને તેમના બધા રીતરિવાજ પણ એના ચોક્કસપણે પાળે છે કે ધણીનાં રોતે ભગ ચર્ચ આવે છે કે જે માર્ચ ગરમી છે કે કોઈ બીજી મતભેદ થતા છૂટાછેડા થઈ શકે છે અને મન મળી જતા જિંદગીભર પણ સાથ હોડતી નથી વતન છોડી દેશાનુમા રસનાનું તેમણે તડુ પમ્પ કરતી નથી બે કે કોઈકોઈ સૂરતી મેમણો સાથે અથવા કલ્પનાનારી સાથે હિંદુમિ ઉપર અમુક સમય માટે તેઓ આવે છે, પરંતુ આચારરિવાજ તેના માનેલા પતિના પાળતી હાવાથી તે સમાજમાં તુરત હોદ્દા ધરા દેતી નથી બે કે તેમને કોઈપણ જાતિના પુરુષો સાથે ધરવાસ કરવા માટે પ્રતિબંધ નથી

પુરુષો વરતા સ્ત્રીઓ વધારે ઝામેન હોય છે—આપણી બરવાડણો તથા રમારણો પુરુષો કરતા જેમ વધારે ઝામેન હોય છે તેમ ત્યાંનો ધરગથ્ય ધણીખરો વેપાર સ્ત્રીઓ જ કરે છે જેમકે શાવલાજી ફળદ્રુપ વાલના રામણો ખાનાની જુદીજુદી વાનીઓ સર્વ સ્ત્રીઓ જ વેચે છે, પુરુષો કા તા ફક્ત ચર્ચ ફરે છે અથવા તો કોઈ નોડરી કરવા બંધ છે

સ્ત્રીના લોડો સાથે ગહેરા છતાં તેઓ સ્ત્રીના જટલા ઝવુંની હોતા નથી બાળકો તરફ વધારે પ્રીતિવાળા હોય છે

તેમના દેનારો શિરાલયના લુમ્પ જેના હોય છે અને એ લુમ્પ ફરતી અનેક પ્રયત્ન પ્રતિભાગો પધગવી તેઓ પૂજે કે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અરશેષો આ ભાગમાં પ્રિશેષ નોનામાં આવે છે બગમી લોડો જટલો સ્ત્રીનાઓએ બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવેલો નથી મામાહારી હોના છતાં તેઓ સ્ત્રીના લોડો જેના સર્વબક્ષી નથી ધમ ઉપર તેમની શ્રદ્ધા અચળ જણાય છે અંગ્રેજ ટેનરણીને તેમણે મારો વાલ લીધો હોય છે આપણા લોકો કરતા જે લોકો વધારે મારુ અંગ્રેજ ગોલી ચર્કે છે યુરોપીય લોડો તથા બરમી લોકોની અંગ્રેજ ભાષા મમજતા આપણને સ્વચાતમા જગ મુસ્લિમની જણાય છે એ લોકોની લિપિ સ્ત્રી-ગપાન તથા આપણા દરની નાગરી—બગાળી મોડી રિપિઓ ગતા તેમણે—તામિન—કે મનાવાનમની લિપિને વધારે મળતી આવે છે તેમા ગાળાકાર વધારે હોય છે ઝામર દેશની બીનિ અર્ધી બેનામા આરતી નથી બે કે શિયિન ચાગિન્વાળાને ઝામરેશ જનાની જરૂર હોતી નથી, તેને મન તો મમજૂમિ ગોપા હા હોનાથી તેમા કયાય પણ અન્ક જણાતી જ નથી શહેર અને ગામડાની સંસ્કૃતિ અને માદર્થ આ મુદ્દમાં પણ બેવામાં આવે છે શહેરનું દાલિક છનન ગામડાની ગરીબ પ્રજામાં નથી બેવામાં આવતું

અલ્લેશમા આપણા મતા વગમા વધારે પડે છે તો પણ આપણને બિનકુન માફક જ ન આવે તેવા હનાપાણી ત્યાં નથી અલ્લેશ કરતા હિંદુતાન—ગાળા પતન અને દક્ષિણ હનાપાણી કાકિયાનાડ—યુગ્મગતના લોકોને ઓઝ માફક આવે તેના હોય છે માડલે તરફનો

પ્રદેશ ઝાલાવાડ જેવો ગરમ ગણી શકાય; જ્યારે જીનો મુત્રક શુગ્રતાત જેવો રસાળ છે. સાકબાઈ તથા ફળફળાદિક ત્યાં એટલાં સસ્તાં મળે છે કે દેશમાં આવનારને કાઠિયાવાડમાં મોંઘારતનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી.

લાકડું અને નેતર ત્યાં એટલું સસ્તું હોય છે કે રંગુન જેવા સહેરમાં એક સામાન્ય ખાતાંવાળું સાધારણ ટેબલ બાર આનામાં મળી શકે છે. ત્યાં લોકો મદ્યન ઉપર નળિયાં પણ અંગ્રેજી ઉધા V ના ઘાટનાં લાકડાનાં વાપરે છે. ઘાસનેત્રના કુવા હોવાથી પેટ્રોલ, મીથુનતી, ધાસલેટ ર્થાનિક વપરાશ ઉપરાંત મોટા પ્રમાણમાં પરદેશ મોકલી શકાય છે.

ધર્માચરણ સંબંધમાં હિંદની પુરાણી બ્રાહ્મણોની પ્રથા એ લોકો અત્યારે પણ જાળવી રહ્યા છે. દરેક ગામે મંદિર સાથે મોટા મહા-જાપરાંવાળાં ખુદશાં વ્યાખ્યાન ગૃહો-આંધેશાં હોય છે જ્યાં દરેક બરમી બાળકને ફરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણ વિના મૃત્યુે આપવામાં આવે છે. છોકરો, સમગ્રજો ધાય કે બેતણ વર્ષ તેને આ મહામાં મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં તે બ્રહ્મચારીતો કાપાય પોશાક પહેરે છે અને ગામમાંથી ગુરુ માટે ભિક્ષા માગી લાવી એ ભિક્ષામાંથી ગુરુ પાસેથી પોતાનો હિસ્સો મેળવી પોતાનું કામ ગણાવે છે. મહામાંથી તે ઘેર ભિક્ષા સિવાય જતો જ નથી. આ રીતે દરેક બ્રાહ્મી બાળક મહામાં પોતાનું શરૂઆતનું જીવન ધાર્મિક વાતાવરણમાં શરૂના સાંનિધ્યમાં અતીત કરે છે. આપણા દેશમાં આ વિદ્યાનું કારસ બ્રાહ્મણો જતોઈ આપતી વેળા મરસ રીતે લજવી ખતાવે છે. બુદ્ધને કાશી લખુવા જતાં મુશ્કેલી ખતાવી મામે પોતાની ખાંધે જોડાડી દોડના જડવાને મનાવી ઘેર પાછો લાવે છે અને એ રીતે આપણાં ગુરુકુલોની પવિત્ર ભાવના ઉપર પ્રકાર કરી એ પવિત્ર વિધિને કલંકિત બનાવી દે છે. આ કારણથી આપણી ગુરુભાવના માત્ર પુરતકિયા બની ગઈ, જ્યારે બ્રહ્મદેશમાં અત્યારે પણ તેનાં જવસંત દર્શનો જ્યાં ત્યાં નજર પડે છે. આપણો મોરચમ દાસ્યપાત્ર બન્યો જ્યારે ત્યાં તે હજી પણ દેવરૂપે પૂજ્ય છે અને ગમે તેટલી ચિદેશી કળચણી લીધી હોય તોપણ શુદ્ધમંદિર રસ્તામાં આવે તો મોટર, દ્રામ કે ટ્રેનમાંથી પણ આપણે બહાર સ્ત્રી પુરુષોને તે તરફ નમન કરતાં જોઈ શકીએ છીએ. આપણી માફક ત્યાં ભાવનાહીન મંદિર-પ્રવેશના સત્યાગ્રહની જરૂર જ પડતી નથી. રંગુનમાં એક સિવમંદિર પણ છે જ્યાં બરમી સ્ત્રીપુરુષો પૂજન-દર્શન નિમિત્તે જતાં આવતાં જોવામાં આવે છે. આપણા દેશમાંથી ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણોના એ વંશને મનાય છે જે પોતાનો પોશાક અને રીતભાત બ્રાહ્મીલોકો જેવાં જમાનાઓથી પાળના જણાય છે.

લગ્નવિધિ અથવા એવા જ જીજ્ઞાસંસ્કારો કરતાં બ્રાહ્મી લોકો મરણના પ્રમંથ બહુ ધામધૂમથી ઉજવે છે. ચીના લોકો મરણક્રિયા પ્રમંથે મોટી ધમાકા કરે છે પણ તેમાં પવિત્ર ભાવના જોવામાં આવતી નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૨ માં એક ધર્મગુરુ પાછળ આવો મહોત્સવ જિજ્ઞવાસમાં આવ્યો હતો જેનું વર્ણન આપણે આગળ ઉપર કરીશું. દરેક મરણ પ્રમંથે એ લોકો રમશાનવાવાનું મોટું સરખસ ધામધૂમથી કાઢે છે. મુઠાને આગવાનો તથા દારવાનો એસ એ રિવાજ ત્યાં આવે છે, જેમાં બાળવાની પ્રથા તેમની વધારે પૂજ્ય હોઈનું ચિહ્ન મનાય છે. આપણા દેશમાં મારગી સાધુઓ તથા સંન્યાસીઓની પાલખી કાઢવામાં આવે છે તેના જેવો કાંઈક આ પ્રકાર જણાય છે. પરંતુ બ્રહ્મદેશમાં એક

સુદર સુશોભિત બગીચા મંદિરઘાટની પાનખી મનાવી તેમાં શયને સુવારી સુગંધી પદાર્થો છાંયે અગરબત્તી વગેરે આમપાસ સગમની એ મંદિર જેના રથને માર્કકૃત્ય જોડી અથવા તો એવી કોઈ યુક્તિ વડે મન્દિરના આગળના ફેરવામાં આવે છે અર્ચણી નાણાના વગમાદ તેની આગળ વગસાવતા જાય છે પાસેથી જનાગને દસેક હાથ છેટેથી પણ અતઃ અગરબત્તી વગેરેની ખુશખો આના વિના ગહેતી નથી જ્યાં શક્તિ પ્રમાણે સારા—મની શકે તો નવા—પોશાકમાં મન્દિર થએલા હોય છે શયના ગય આગળ બગીચા સાધુ સાધવીની હાર બમેની નિયમિત ચાલતી જોવામાં આવે છે પાલખી માથે ખામ કુટુંબી જનો ગહે છે આમપાસ રનેહી મન્દિરનોના ટોળા ચાલતા હોય છે મશાનવાનાની લવ્યતા જોઈને મગનારને સ્વર્ગ મળી મનાની ખાતરી થઈ જાય છે યુગોપીય લોકોની પેઠે બગીચા લોો મુતદેહને મશાનાથી લામો વખત સુગંધિત ગળી અનુકૂળ ઉત્પત્તિયિ નક્કો કરી અમિદાહ કે ભૂમિદાહ આપે છે પૂજ્યજ્ઞાન દર્શાવતા અમિદાહ જ આપવામાં આવે છે આવો એક પ્રમગ ૧૯૨૧-૨૨ ના અગામાં ગુન ખાતે એક ધર્મગુરુ મરી ગયા પછી એક વરમે તેની જન્મનિયંત્રિના દિવસે જન્મવામાં આવ્યો હતો, જે નખતે બેત્રણ માર્કનના ઘેરાવામાં ઓક ગોલા કગામાં આવી હતી કાગળના આમેલુન સદ હવાવતા હાથી, દીપકા, મગનચુમી મહામાય ધર્મગુરુની કાગળની પ્રતિકૃતિ (પેક્ટિન્ટિય કે ફોટો નહિ), આમેલુન આદૃતિ, અનેક છુદ્ધમંદિરો વગેરે ત્યજતા ઉપામકોએ તૈવાર રૂપી હતા બહારગામથી દર્શને આવનાર લોકો માટે સુશોભિત વિશ્રામગૃહો તથા બોજનાલયો ત્યાં અનેક ગોઠવનામાં આવ્યા હતા અગિના આપના માટે એક ખામ કાગળ અને સમગ્ર મોટું મંદિરઘાટનું મકાન ગયામાં આવ્યું હતું જેમાં ત્રણચાર માળ રાખવામાં આવ્યા હતા સૌથી ઉપરા માળ સુધી શયને લઈ જઈ તા.ય તેના તેમાં ગત્તા ગખરામાં આવ્યા હતા આ અમિદાહ મામે એક ખીજુ તેના જ જેનું મંદિર ઉત્તમ કારીગરીના નખૂના રૂપ કોતરકામરાણુ કાગળ અને વાસનું ગમેરગી તેનું જ હિંચુ બનાવવામાં આવ્યું હતું એ વાસમંદિરમાંથી ઉપવા મન્દિરથી પેગીમાં રાોના એક વપના શાને અમિદાહવાળા મંદિરમાં એથે મજસે ગોઠવનામાં આવ્યા પછી એરી ખાસ કગમતથી શયની માનુમાં યુનિયો દેવતા ફેકવામાં આવે કે શયવાળા પ્રદેશમાં અગ્નિ પ્રગટયો તથાપિ એ મનનતો મ્વાો સુધી સુગંધિત જ ગધુ ઉપને માળે શય ભરગીમૂત થયા પછી આમપાસના બધા મકાનને ભરમ કગવામાં આવ્યા આ હિંચવ નચુચાર દિવસ અગાઉથી શરૂ કરવામાં આવે હતો ગપ્ટભક્ત ઉ ઉત્તમાં એ પ્રમનના મોથી મોટા ધર્મગુરુ છે, જેઓ અનેક લાભા જેવી કે બગીચા, અગ્રેજી, સરકૂત, બગાળી, બપાની, હિંદી વગેરેમાં બ્યાખ્યાન સચોટ રીતે આપી શકે છે

અગ્રેજોના ઈસ્ટ અને આપણી હોળીના જેવો તહેવાર તેઓ એપ્રિલ મામમાં આવતો પુનેમના પ્રમગે ચાર દિવસ સુધી આનંદથી જોજવે છે જેને તેઓ તધુવા કહે છે તધુવાના દિવસોમાં બે દિવસ પુરુષો અને બે દિવસ સ્ત્રીઓ પુષ્પમ સુનામિત જળદેવને ચડાવવા છુદ્ધમંદિરમાં જાય છે પરંતુ આપણી પેરે જાન બૂલી તેઓ મામમાં પાણી છાટવામાં એવા મશગુન મની જાય છે કે તહેર ગસ્તા ઉપર મ્યુનિમિપાલિગીના નગ ખુદના મૂડી તેમાંથી બાવદીઓ ભરી ભરીને બરગી સ્ત્રીઓ કે માનિમજો ઉપર રેડે છે બેચાર કનાક એ ગતે સુગંધિતપણે પમાર થતુ બીજાને મુશ્કેલ બની જાય છે, જે કે બરમી સિનાય અન્ય

લોકો તરફ તેઓ સમ્યક્તા જાળવે છે. ચાલતી દ્રામો લીલી રખાતી અંદર પાણીની ડોલોં ઠાલવે છે અને અંદર બેઠેલી ખરમી સ્ત્રીઓને તરબોળ કરી મૂકે છે. રસ્તા ઉપર આ રમુજ દશ્ય જોવા માટે બન્ને બાજુ લોકોની કતાર જમી જાય છે. આમ છતાં મારવાડી ભાઈઓની માફક તેઓ માઝા મૂકતા નથી. બ્રહ્મદેશમાં પણ હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો હોળીના પ્રસંગે માનવસમ્યક્તાને ગીરો મૂકી દે છે અને ખેત્ર ખેત્રવામાં તથા બીભત્સ રસની લક્ષણી કરવામાં ગાંડાતુર બની જાય છે.

એ તરફના સીનેમાવાળા ચાલતી ફિલ્મોનાં આકર્ષક ચિત્રો ઉપરાંત મનુષ્યો, પશુઓ વગેરેનાં આખાદ પ્રસંગો સરઘસરૂપે ગામમાં લત્તાઓમાં ફેરવે છે અને જંગલી નાચ વગેરે પણ ચોંટચોરે બતાવે છે. અમુક લત્તામાં દ્રામ ગાડીના ડગા અમુક આકર્ષક દશ્યોથી શણગારી સાથે સંગીત ગોઠવી નિયમિત કલાકો સુધી દિવસના મોટા ભાગમાં દોડાવે છે. શરાફ, હાથી, ઘોડા વગેરે પશુઓ, જંગલી પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં બિહામણાં નરનારીઓ વગેરે જાહેર લત્તાઓમાં સરઘસરૂપે ફરતાં જોઈ શકાય છે.

તહેવારોના પ્રસંગો સિવાય પણ કોઈ પેઢીનાં વાર્ષિક લિખામની જાહેરાતરૂપે શહેરના મુખ્ય લત્તાઓમાં રાત્રીના સંગીત-નાચ વગેરે જલસા ગોઠવવામાં આવે છે. વેચાણ વસ્તુઓનાં જંગી સ્વરૂપો તૈયાર કરી મોટા મોટર ખટારાઓમાં ગોઠવી સંગીતમંડળી સાથે શણગારીને ફેરવવામાં આવે છે. રંગુનની પ્રસિદ્ધ પેઢી-ખરમા ફેવરીટ નામથી એક વખત ઓળખાતી પેઢી જોવા વાર્ષિક પ્રસંગો પૂર લખકાથી બિજવતી—બપોરે આકાશમાં બિડતી પરી, એક બાળકને પરીના પોશાકમાં સજ્જ કરી બેઠે બિડતો બતાવવામાં આવતો તેવાં દશ્યો અને બારપંદર ફૂટનો ખૂટ એક ખટારામાં ગોઠવી એ સરઘસનાં સંગીતમય જલસા પ્રસંગે ફેરવવામાં આવતો. મુખ્ય દુકાનમાં વેચવાનો માત્ર મુંદર રીતે ગોઠવવામાં આવતો અને આળો દિવસ દુકાનમાં અંતરિક્ષમાંથી સંગીત ઝરતું હોય તેવો ભાવ વ્યક્ત કરવાના હેતુથી બારણાના દરવાજા ઉપર ગુસ્ત બેઠકમાં સંગીત મંડળીને ખાસ રોકવામાં આવતી.

ખરમાનું સંગીત બંગાળી સંગીતને મળતું છતાં જુદા પ્રકારનું છે. બંગાળી લોકો માફક ખરમી લોકો પણ અનેક સાજ વાપરે છે અને દરેક સાજમાંથી જુદાજુદા ધ્વનિ કાઢવામાં આવે છે. આપણી માફક માત્ર એકાદ તળાવોની જેડે કે પખાવજથી પનાથી દેવામાં આવતું નથી. એ લોકોનું વાદ્ય પણ વિચિત્ર પ્રકારનું, લોખંડ અથવા લાકડાંની પટીઓનું હોડકાંના આકારનું બનાવેલું આવે છે, જેમાંથી જલતરંગ માફક નાની હથોડી વડે જુદાજુદા સર કાઢવામાં આવે છે. આપણા દેશના કીર્તનકારો તથા ભજનમંડળીઓની જેમ ત્યાં પણ અનેક સંગીત મંડળી વૈષ્ણવોની રાસધારી મંડળીઓની માફક ગામેગામ ફરતી હોય છે અને રામલીલા-વાળાઓની માફક ચોંટચોંટે પોતાનું ગાન-નાચ વગેરે લોકોને બતાવે છે. આપણી ભવાઈ જેવા બીભત્સ પ્રસંગો પણ ગ્રામ્ય જનતામાં ભજવાય છે જેની ભાષા આપણે સમજતા હોઈએ તો ઘણીવાર આપણા કાનના કીડા ખરી જાય તેવી પણ હોય છે. પરંતુ ખરમાનાં નરનારીઓ મોડી રાત સુધી આપા જલસાઓમાં હાજરી આપે છે, જે કે તેમાં શિષ્ટવર્ગ બહુ ઓછો માત્રમ પડે છે આઠ વર્ષનો ઉંમરે પ્રો. મનદર અરવેએ પોતાના પિતાની હયાતીમાં રંગુનનો મુલાકાત લીધી ત્યારે અનેક વાદ્યો સાથે ખરમાનાં સાજ પણ તેણે કુશળનાથી ખગરી જનતાનાં મનરંજન કર્યા હતાં.

કલત્તાની મીમાંસા ગમ્યુવ્યાના રખાણુ મર્ત્ત થાય છે તેમ એ દેશમાં થતુ દુરિયાન બહુ જ પોષિત ગણાય છે શ્રીફળ જેનુ મોટુ કાટાનાગુ એ ફળ હોય છે જેમાંથી ફળમના જેવી પણ જગ મોગી આગપાયમાન પેલી નીકરે છે જેની ઉપગની મનાઈ જેવો ભાગ ખાઈ અદગતો હજિરા જેવો ભાગ ફેંકી દેનામાં આવે છે થોડા દિવસ ઉપયોગ કરનાથી કૌચત આવે છે એમ લોકો માને છે તેની નામ ખરામ હોનાથી દિવમતા એ ચીજનો ઉપયોગ જોડો થાય છે ખગ નામના કાગળે ગીમગમાં વર્ડ જનાની મનાઈ છે તેથી તેની મયા ની કોઈ અન્ય બનાવટ તૈયાર કરી લોકો માથે લઈ જઈ શકે છે એ ફળની નામ એન્કી ઉગ્ર છે કે ઘરમાં લાગા હોઈએ તો તે વાગ જાની ગહો શક્તી નથી વાસ દીગર વડોરેની પેગશ બહુ હોનાથી વામની ગર્ભમાંથી કાચની મનારોના નામણના નમૂના પ્રમાણે દરેક ચીજ ત્યાના ગામડિયા લોકો પુજળ તેસા કરે છે પોખગજના નજ તથા મોતીના જુતાન ત્યાની ખામ બનારો ગણાય છે

મુમર્ઠની મુનિમિપાવિગીને સગમાર તેની મુર મુનિસિપાવિગી ગ્યુનમાં જેડી શકાય છે એ શહેરની ગ્યતા અમેરિકન પદ્ધતિ અનુસાર નવી જ કરવામાં આવેલી હોવાથી ત્યાના ગસ્તા ધણા લાખા અને વિરાગ છે મોટા પાત્ર રસ્તાને સગમા ખજોડમાં પડેલી નાખી એ ગની અો એક સ્ટ્રીટ જોહનનામાં આવેલ છે અને ગનીના નામ સખ્યા ઉપરથી દર્શાવનામાં આવ છે નદી સાજુનો પલા ગિર જનડ (river block) કહેનાર છે જનારે સામેની ગાજુનો રલવે પ્લેક ગણાય છે એ મે વચ્ચે શહેર મમાર્ડ ખર છે કેમ્પાએક રસ્તા ઉપર તો કાલમાહેની રોડ જેવી ફૂટપાથ જેવામાં આવ છે આના મોટા ગસ્તાની બન્ને બાજુએ નાનમાં આવેલા બહુ કે મોનગરીના ઝાડમાંથી ફૂપાથ ઉગર ખગતા ફૂલ સાગો ઉમાહથી વીણતા જોઈ મહજ આનંદ થાય છે ગસ્તા ગગના ગિજણુસાળી મસાનના હોનાથી લેહાના પાગવાગી ગાડીઓ પણ ગખાન પાટાનુ સુ ન આવી શકે છે શહેર વિસ્તારમાં મુમર્ઠના પ્રમાણમાં નાનુ હોનાથી ગસ્તામાં સાફ ગરનાની પ્રથા જુદા પ્રગની છે રાત્રે દસ વાગે પાણીના જારના સસના ફૂજા જનડમાં મે ગાજુ બેગી ગસ્તાઓ તેમાં નામેના નાગયા વડે ઘેવાય છે અને એ રીતે વાનાઈ ગરા પહો ગસ્તા ઉપર ધસરાણુ મોટુ રોન ફેરવી તેને સાફ ગરનામાં આવે છે ગસ્તા લોના માટે ખામ માણસો ગખનામાં આવે છે

ચીનાજોના પગિચના પગિચામે પીનાગ સોજાપુગમાં રખગતા નગવાહનો ગ્યુનમાં પણ ખૂબ વપગર છે એ વાજનો રિક્ષા અથવા લયા કહેવાય છે એ આનામાં મે જણાને એસાડી એકા માર્ડ દર એક માણુમ એ લયો પુગપા દોડતો ખેંચી લય છે લયા ધણા નાજુ અને મજજૂત હોય છે અને તેને રખગના પાટા હોનાથી ખેંચનામાં ધાગવા જેટલી મુરીબન પગતી નથી કન તા અને કાચીનમાં એ વાહનો જોજ પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે જિડિયા ફુલીઓ વણખરુ આ ધધા ઉપર જીવે છે વગસતા નગમાદમાં પણ એ લોકો ગરા પણ લપગના વિના હેટ મૂકી ખેંચી જતા જેડી આપણને આપર્થ થરા વિના ગડેડું નથી ગાધીજી આ દસ્ય જોઈ હે તાર્કજ ગરા હતા અો પોનાના એ દુ ખનો ઉબરા તેમણે 'નરજનન મા અમુ બજે તાવ મો હતો પગિચ પ તા એ મજૂરીની દયા આવે છે પરુ એ તેમનુ નિર્વાહનુ સાધન છે અો તેઓ એના ટેરાઈ ગયા હોય છે કે આપણા

મજૂરીની કારમી મજૂરી જોઈ તેઓ ત્રાસી જાય છે. જ્યારે લંચા ખેંચવાની મજૂરી તેમનાં મને રમત વાત છે. દિમાકાવના પ્રદેશમાં દરદારના રસ્તે બદીકદાર જતા યાત્રાળુઓને અન્ય પ્રકારનાં વિષમ નરવાદનથી કામ લેવું પડે છે અને એ મજૂરીના પરસેવા જોઈ નીચે જવા ફર મતુષ્યને પણ જરૂર દયા આવે. આ પ્રસંગ કોઈ બીજે વખતે બદીકદારની યાત્રા નિમિત્તે ચર્ચાયું.

અગ્રણ્ય માણસને કોઈ રંચુનવાસાંને મળવાનું પરમ સાધન રંચુનની નાઈટ બજાર છે જે કેંગર રૂટીટના કૂટપાથ ઉપર રોજ રાત્રિના સમી સાંજથી દશ વાગતાં મુધી ભરવાનો વિવાજ છે જેમાં રંચુનમાં મળતી બધી વસ્તુઓ છૂટક મળી શકે છે. બારે ગાસ અને દરેક ખસતુમાં—વરસતા વરસાદમાં પણ એ બજાર ભરાય છે અને દિવસના ત્યાં તેનું નામ- નિશાન પણ હોતું નથી. શાકપાંદાંચી માંડોને કાપડ ગવેરાત સર્વ એ બજારમાં મળી શકે છે. કહો કે નાનોસૂતો એક રાત્રિનો મેળો!

ચોખા અને ગવેરાતના ધંધા આપણા લોકોના હાથમાં છે જ્યારે બીજાં કામ બીજાં લોકો ચલાવે છે. મદ્રાસી ચટ્ટીલોકો જેઓ સાદાઈ અને કંજુસાઈનાં મૂર્તસ્વરૂપો—અવતાર છે તેઓ આપણા મારવાડોનાં ધોરણે મોટા પાયા ઉપર લોકોને લાખોની ધીરધાર કરે છે. મારવાડી લોકો શરીરને ઢોકે છે જ્યારે આ મદ્રાસી ચટ્ટીઓ ફક્ત એ વસ્ત્ર પહેરવાનું તથા ખેત્રની શાક ખજો નાંખવાનું એમ ચલાવે છે. અને જમવામાં થોડા ભાત અને શાકથી દિવસ કાઢી નાખે છે. દરેકના હાથ ઉપર નક્કર સોનાના સળિયાની જેતણ વળવાળી આપણાં કડાં જેવી ચીજો ચળકતી નેત્રામાં આવે છે. ગમે તેવા અગ્રણ્ય માણસને પણ એ લોકો ગમે તેટલી રકમ છૂટથી ધોરે છે. સુતારીકામ ઘણુંખરું ચીનાઓ કરે છે. એ લોકો સાથે ખાયાનું લઈને સવારમાં આવે છે અને કોઈપણ જાતની ટોકણી વિના, પોતાનું કામ આપણા કારીગરોની માફક બીડી વગેરેમાં નકાઓ વખત નહિ ગુમાવતાં પૂરું કરી, સાંજનો વખત થતાં રોજના પૈસા લઈ રસ્તે પડે છે. બંગાળી હજમ ચાર પૈસામાં બિલા બિલા હજમત કરી ચાલતા થાય છે. મુંબઈમાં મરાઠા હજમ ત્યાં ત્યાં નજરે પડે છે તેમ રંચુનમાં બંગાળી હજમનો સુકાળ છે.

બ્રહ્મદેશની પ્રગ્ન એકંદરે શોખીન છે અને એ શોખ તેઓમાં શી રીતે આવ્યો એ સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધ ભગવાને તેઓને ખાનાંપીનાં બચે તે ઘરમાં નહિ રાખતાં મંદિરના ધુમટમાં વધારાનું દ્રવ્ય નાખવા ઉપદેશ કર્યો હતો. જૈનોનાં દેવદ્રવ્યની પેઠે એ સંગ્રહ વધતો ગાથો. પરિણામે, પોતાના ઉપયોગમાં વધારે ને વધારે લેવાની વૃત્તિ જાગી અને આખી પ્રગ્ન એ રીતે શોખમાં ઊતરી ગઈ જેનું દર્શન આપણને અત્યારે પણ થાય છે. ધર્મક્રિયામાં જરા છૂટ આપવાથી કેટલીએક વાર કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એ બીના પણ આપણે બરમી લોકોના વ્યવહારમાંથી જાણી શકીએ છીએ. ધણા પુરાતન કાળમાં એક વખત અતિરૂઢિ ચવાથી અનાજ બહું સડી ગયું. લોકો બૂળે મરતા લાગ્યા. અદિસાના આચાર્યના યુગમાં દિસા તરફ વૃત્તિ પણ શી રીતે જાય? બૂળે મરતા લોકો બુદ્ધ ભગવાનને શરણે જઈ બૂખગરાનો ઉપાય પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે દિસા ન કરવી પણ નદીમાં તથાઈ આવેલાં માછલાંથી નિર્વાહ કરી શકો છો. આટલી છૂટ મળતાં જ લોકોએ માંસાહાર

કરીથી દર કરી દાંડા અને મનુષ્યને પણ તેમજા કિયુ માં એ વસ્તુ આપે છે અને માનુષ્યો વિન
મને એ વસ્તુ આપે છે તેમજા પોને દિમા કરતા નથી પણ કિ પ્રામા આપેલી સીમલે
અંગીકાર કરે છે કે મનુષ્યને છે પણ સીમો એ દિમાને અદિમાક ન મળી યશ્ય, માનવીય પો
નદિ ખપતી સીમલે એ નીચે અનેક ગણતર થઈ ગયે

એ પ્રેમમા નથી પળી નવી અને દિલમાં જાનોયો પણ એણું કૃપ અને
તેની મેવાયો દિગ્ગજનાની બિલ સીમો પાતાના મુલકમાંથી જેણે માન મુનમા ભરી કૃપ
એ છે આ માનુષ્યો પેન્નમનો શી તે નમ્ મલ્લુ વળ છે જેનો ભાર થયે વધારે આપતા
પડે છે બાલકો ત્યા થયે નથી તેથી એ પણ દિગ્ગજનામાંથી ઘાલે પડે છે કાલુકો
જન્મ, જન્મા, કિમ્પે ન દિલ ભારે આ પ્રાન ભવજા ઉપમાર છે

— ૦ —

વાતસલ્ય

સ્વિકાલ છાયા

[૧૧૦ મેરે]

ધર્મે મુદુલ કૃત્તે, પૂરણ મન્દ્રના તેજમાં,
વને, મગન-મર્યે ઉડુગોળા લખી ભાગમાં,
ગુલામી જનમાર્યે, પતન-ઉત્તતિ-યોગમાં,
પ્રભો, યુગયુગોળી નું મારલ મન્ય ગો વિશ્વમાં. ૪

ધર્મે કૃત્તે મર્યે મર્યે, કલિક આંશુલો જીવનો
તપાસ જગજિ-દુનો, મકળ નેતને મજ્જો,
અને નિમરિને વિનુ, પ્રભુ-આશ-નિગમ્યમાં
મુર્ખે અમલ તાંતલે તપ પ્રતીકેશ ઉગમાં. ૬

ધર્મે જન્મવને ગર્ભ, અમલ એક નું મર્પલ
ઉતા પતપલ એ જીવન મૂલ્યની જોરમાં,
અનન્ય મિત્રાવશીઃ મમલ નેપ નિમિરમાં
દાલે તપ વિનુનિને અમલ માન કૃત્તમાં
તપે જા. ગર્ભુ જન્મે તપ પ્રભુ માં
ગર્ભો તપવિ નું દર્શ પદમ માં

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન*

છાટાભાઈ સુથાર

દિવસ અને રાતની લંબાઈ હંમેશાં એક સરખી હોતી નથી એ વાત સર્વે કબૂલ રાખે છે કારણ કે એ પ્રતિદિન જોવામાં અનુભવવામાં આવતી સત્ય ઘટના છે. વળી સૌ કાઈ જાણે છે કે શિયાળામાં દિવસ ટૂંકા અને રાત્રિ લાંબી હોય છે, ત્યારે ઉનાળામાં દિવસ લાંબા અને રાત્રિ ટૂંકી હોય છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે એ પ્રશ્નનો સામાન્યતઃ સર્વવિદિત ઉત્તર અત્રે ન આપતાં આપણે આ લાંબાટૂંકાં દિવસરાત વિષે થોડી મહત્વની ખીના જાણી લઈએ.

આપણે જોયું—અનુભવ્યું છે કે ઉનાળામાં સૂર્ય ધણીખરો વખત આપણા માથે રહે છે અને ધણે સ્થળે (ગુજરાતમાં) તો તે સહેજ ઉત્તર તરફ પણ નમે છે. તેના દરરોજના ઊગવાનાં સ્થાન પણ જુદાંજુદાં હોય છે. પરંતુ શિયાળામાં સૂર્ય આપણા માથે લાગે જ આવે છે, જો કે તેના ઉદય પામવાનાં સ્થળ હંમેશાં બદલાતાં રહે છે. પ્રાચીન આર્યોને આ ઘટના સારી રીતે માહિત હોવી જોઈએ કારણ કે છેક દક્ષિણ તરફ નથી ગયેલો સૂર્ય પાછો ધીરે ધીરે ઉત્તર તરફ આવવાનું શરૂ કરી શિયાળાનું ક્લેવર ધીમેધીમે બદલી ઉનાળો પ્રગટાવવા જે ગતિ ધારણ કરે છે તેને તેઓએ ઉત્તરાયણ (ઉત્તર તરફ જવું તે) એવું સુંદર નામ આપ્યું છે. સૂર્યની ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફની ગતિને આજ પ્રમાણે દક્ષિણાયનનું નામ મળ્યું છે. દરેક જણને ખબર હશે કે સૂર્ય જ્યારે છેક દક્ષિણની ચર્ચા જઈ ખીજે દિવસે ઉત્તર તરફની ગતિ શરૂ કરે (સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય) તે દિવસ શિયાળાનો હોઈ, આપણે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ હોવો જોઈએ. આ દિવસે રાત્રિ લાંબામાં લાંબી હોય છે. દર વર્ષે ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ જે થાય તે દિવસને આપણે ઉત્તરાયણનો દિવસ કહીએ છીએ, કારણ કે તે દિવસથી જ સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય છે. આમ ઉત્તરાયણનો દિવસ સૂર્યની ગતિ ઉપર આધાર રાખતો હોઈ આપણે તો પ્રત્યક્ષને જ અનુસરવું રહ્યું, એટલે કે પૃથ્વી ઉપર.

* પ્રાસ્તાવિક (લેખક : હરિહર ભટ્ટ)—ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના સંશોધન વિષે એક લેખમાળા ‘પ્રસ્થાન’માં હું છેલ્લા ચાર પાંચ માસથી લખું છું; તેમાં છેલ્લા (માધના અંકના) લેખમાં મેં જણાવ્યું હતું કે આ સંશોધન મઠિ જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે : (૧) ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાનનો નિર્ણય અને (૨) આકાશીય પદાર્થોની ગતિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અભિન આપનાર ગ્રંથ. આવા ગ્રંથોની એક યાદી મેં તે લેખમાં આપી હતી અને આરંભસ્થાનની ચર્ચા આ અંકથી શરૂ થાય છે તે ત્રણચાર અંકમાં પૂરી થશે. આરંભસ્થાન વિષે એક લેખ લખી મને મોકલવા મેં મારા મિત્ર શ્રી. છાટુભાઈ સુથારને વિનંતિ કરી હતી, તે સ્વીકારી એમણે આ લેખ મોકલ્યો છે તેનો શરૂઆતનો ભાગ અહીં આપ્યો છે. નિઃશર દેવતા યોગનારા-વૈજયંતિ-ઝીટા પિરથમ-ને હું ભારતીય નક્ષત્રચક્રના આરંભસ્થાન તરીકે માનું છું અને શ્રી. છાટુભાઈ પણ સ્વતંત્ર રીતે એ જ નિર્ણય પર આવ્યા છે એમ વાચક આ લેખમાંથી જોઈ શકશે.

જ્યારે ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ થાય ત્યારે તેને ઉત્તરાયણનો દિવસ કહેવો અને આ વસ્તુ દરેકને માન્ય છે એટલે હવે આપણે આપણું ઉત્તરાયણ ક્યારે તે શોધી કાઢીએ આજકાલ પ્રગટ થતા ગ્રહલાઘવીય પચાગમાં દરરોજના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના આડા આપેલા હોય છે આ આકાશગોળાની મદદથી ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ ક્યારે છે તે સહેલાઈથી જડી શકશે ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસ શોધના માટે પચાગ ઉચ્ચાનનારને ખબર પડશે કે આપણું ખરું ઉત્તરાયણ તા ૨૨ ડીસેમ્બરને બદલે તા ૧૪ મી ઝન્યુઆરીએ ઉત્તરાયણ એવું લખ્યું છે પચાગ જોનારને કદાચ આ વસ્તુ નિરાશાજનક લાગશે અને તેમ થનાના કાગણા પણ છે

સામાન્યતઃ, આપણે અહીં (ગુજરાતમાં) મકરસંક્રાંતિના દિવસને જ ઉત્તરાયણ ગણવામાં આવે છે આ એક મોટી ભૂન છે મકરસંક્રાંતિ એટલે સૂર્યો મંદર રાશિમાં જ્યારે પ્રવેશ થાય તે દિવસ પણ ઉત્તરાયણ એટલે તો સૂર્યની દક્ષિણથી ઉત્તર તરફની ગતિ જે સમયે થાય તે દિવસ છે આમ આ બંને વસ્તુઓ સાનુભિન્ન છે ધણી મમય પહેલાં કદાચ ઉત્તરાયણ અને મકરસંક્રાંતિ એક જ દિવસે હતા માટે તેઓ આજે પણ તેમ છે એવું માનવું સાનુભયોગ છે મકરસંક્રાંતિને ઉત્તરાયણ ગણનાનું ચાલુ રાખીએ તો આજકાલ ખગ ઉત્તરાયણ અને ખોટા ઉત્તરાયણ વચ્ચે જે ૨૩ દિવસનો ફરક પડ્યો છે અને જે પ્રતિદિન વધતો જ ન્તય છે તે કાળે કરીને કદાચ ત્રણેક માસ જેવડો થાય અને આમ ખરા ઉત્તરાયણની દિવસને બદલે (ટૂંકામાં ટૂંકા દિવસને બદલે) ત્રણ માસ પછી ઉનાળામાં આવતો દિવસ (દિવસ અને ગતની સરખી લગાડિયા દિવસ) ઉત્તરાયણ તરીકે લેખાય !

ત્યારે હવે પ્રશ્ન થયો કે આ બધું ચુચ્ચાર્થ ગણુ શી રીતે ? એક જનામ તો ઉપર આપ્યો છે બીજે ઉત્તર આપતા પહેલા બીજું થોડું એક કહેવાની અગત્ય જણાય છે આપણા ખગ નાક્ષત્ર વધની (સૂર્ય એક તારા આગળથી નીકળી ફરી તે જ તારા પાસે આવે ત્યાં સુધીના સમયના ગાળાની) લગાઈ ૩૬૫ નિ ૬ ક ૯૨ મિ ની છે અત્યાગ સુધી આપણે (હિંદી આર્યોએ) આ લગાઈ ૮૬૫ દિ ૬ ક ૧૨૦૬ મિ ની ગણી છે એટલે કે ખગ વર્ષ ૩૪ મિનિટ જેટલું આપણું વર્ષ લાંબુ અપ્યું છે આ ગણતરી ગણતા ગણતા લગભગ ૧૪ મૈકા જેટલો મમય (જ્યારે સૂર્યમિદ્ધાત ગ્રય રચ્યો ત્યારથી તે આજ સુધી) વડો ગયો છે પરિણામે આટલી (૩૪ મિનિટની) નાનકડી વર્ષનાર્ધ ધીરેધીરે વધીને ૧૪૦૦x૩૦૪ મિનિટ જેટલી, લગભગ ત્રણવીં ચાગ દિવસ જેટલી મોટી થઈ પડી છે મતનમ કે આપણી ચાનુ સાવની મકરસંક્રાંતિનો દિવસ જે આપણા જૂના વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાયો છે તે ખરી મ-ગ્મસંક્રાંતિના દિવસ કરતાં લગભગ ૪ દિવસ જેટલો આગમ છે અને તેથી ખોટા છે આ થઈ જામી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થતી વાત, એટલે આપણે ઉત્તરાયણ અને મ-ગ્મસંક્રાંતિના ભમ ઉપગત આ જો- બીજું ભૂય પણ સુધાગરાની રહી આવી ભૂય નાનુ સૂક્ષ્મ હોય તો ધ્યાનમાં પણ ન આવે, પણ આ તો ૪ દિવસની ભન એનો અર્થ એ કે ગણિઓના જે સ્થાન મપાતા હોય તેમાં લગભગ ૪ અંશ જેવડી મોટી ભૂન એટલે આ તો બહુ જ મોટી ભૂલ ગણાય શ્યા અને વિ જાના અતર ઉપર આધાર મળી ફળજ્યોતિષમાં મહેનાગ જોતી જોતે આવડી મોટી ભૂન થનારી લેવી પડવડે જ નહિ ફળજ્યોતિષમાં ન માનનારની વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ એ વિવરમાં શ્રદ્ધા મળનારને આ ૪ અંશની ભૂન સુધાર્યા મિરાય મળેના જનમાસ, જનમપતિમ, પ્રશ્નક, પચક, શુભદિન, મન ઇત્યાદિ ખોટા જ મગવાના અને તેય અર્થહીન નીગમ મત્ત જેવા

આમ આપણે જોયું કે આપણાં અયનો તથા ઋતુઓમાં લગભગ ૨૩ અંશનો અને આપણાં નક્ષત્રો તથા રાશિઓમાં લગભગ ૪ અંશનો ફરક પડી ગયો છે. જો આપણે આ બંને પ્રકારની ક્ષતિઓ સુધારી લઈએ અને આપણું ચાલુ વર્ષમાન સુધારીને હવે બેધેય ખરા તરીકે સ્વીકારાયેલ ૩૬૫ દિ. ૬ ક. ૯૨ મિ. નું રાખીએ, તો જ ઉપરોક્ત વ્રત, ઇત્યાદિના નિર્ણય સૌંધ-સાચા તરીકે સ્વીકારી શકાય, અને ત્યારે જ તેમને જેમ બને તેમ સૂક્ષ્મ રીતે શુદ્ધ સાચા સ્વરૂપમાં આપી શકાય. નક્ષત્રો અને રાશિઓમાં જે ૪ અંશનો ફરક પડી ગયો છે તે સુધારો પહેલો કરી લઈએ તો આપણાં અયનોમાં જે ૨૩ અંશનો ફરક પડે છે તે પછી માત્ર ૧૯ અંશ જેટલો જ રહેશે. અત્યારના વસંતસંપાતથી પૂર્વમાં ૧૯ અંશ ઉપર નિઃશર રેવતી યોગતારા-વૈજ્યંતિ-ઝીટા પિત્ર્યમ-તારો માલૂમ પડે છે અને આ જ આપણા નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન છે એમ આપણે પીઠનું પ્રમાણોદ્ધારા પણ હવે જોઈશું.

[અપૂર્ણ]

— ૦ —

શુભ ચિંતન

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

અન્યોન્યનાં જીવનની કળાને,
સર્વાંગ-સંપૂર્ણ બનાવવાને;
વહાવતા આતમધાર મંગળ,
સર્વજ્ઞ ભિન્ન જે અંગો સાથે છે સહચારને.

અભિન્નતા એહ જની વિશાળ,
ચૂમી રહો બ્યોમકિનાર દૂરની !
વટાવતાં વર્તુળ સ્વસ્ત્ર કેરાં,
હૃદયગામી જની રાચો અનંતાનંત યાત્રિક :
યાત્રી, યાત્રા અને પંથ સદૈવ પ્રિય ! ધન્ય હો !

[શિખરિણી]

પહાડોના ઊંચા ગગન ઉર વીધંત શિખરોઃ
નિકુંજોની ઘેરી નયન ભરતી નીલમ ઘટા;
ઉપા ને સંધ્યાની હૃદય હરતી કૌમળ છટા;
મીઠા વાયુસ્પર્શે મુદિત કુલનાં ડોલત શિરો;
નિશાના લાડીલા શશિચરતણા શીતળ કરો;
ઝળુંબેલા નીલા ગણીર નભના ઘુમ્મટમહી
મહેલા કે કોટિ નિશ ચળકતા તારકગણો
ધરતી:

૫

વચ્ચે સૌની નિજ જીવનના સર્વ સરખું

—અમલ રસ પીયૂષ ભરિયું

કર્યું કૌતુકે તે મનુજીવન કેરું સર મીઠું:
હિંડોળતું વાયુલહરિથકી તે મોદિત દીકું.

૧૦

પિતા ! વીત્યા કેટલે યુગ સરતણા સર્જન પરે.
—જળો એનાં મીઠાં સ્ફટિક સરખાં નિર્મળમહી
તરે શેવાળોના થર; અસહ્ય દુર્ગંધ પ્રસરે
ફંધાચેલાં એનાં જળ; ગણગણે મચ્છરતણા
ગણો; ફૂંદાળાચેલાં જળમલિનમાં ગુપ્ત મગરો
મદે ફાટેલાનાં અગણ કંઈ ટોળાં ફરિ રહ્યાં.
નિરોગી સદિમાં પ્રસરી બદબોને, વિષ ભર્યા
વહાવી વાયુને દશદિશ મહી, ઝેરી લહરે
જીવોને ઢાળી દે ધરણીતલ, ચૈતન્ય ચ હરે.

૧૫

૨૦

પિતા ! સદિ આ વ્યાકુળ ચર્ધ રહી: લાલ મગરો
તણાં ટોળેટોળાં યુગયુગથી ભૂખ્યાં, ફરિ વળે
જળે; ખંડેખંડે; સકળ યજમાં દાઢ ચમની
ફરે; હાહાઝરે પૃથિવી, નભના ઘુમ્મટ, અને
તળો પાતાળોનાં અતળ પણ સાતે થરથરે !

૨૫

સુતી જાગે શક્તિ જગતતણી સંહારક દેરો.
ખહિરુ રુદ્રા કિન્તુ ઉર જગત કેરું શિવ ભરી.

જડયા રતૂપો સાથે કંઈ વખતથી, મસ્તી કરતા
મદ નીંગળતા મેગળ સમા

છુટા મૂકેા ખારે ઘન ગગડતા લીધણુ રવે. ૩૦
ગડેડો લોઢાના અચુત મણુના ગોલક નલે.
ગાઢ તમમાં

જલાધારા સૂંઢે સરખી અનરાધાર વરસો.
પ્રપાતે ધોધોના ધરણી સઘળીયે ધણુધણો.

ધરાના પેટામાં ૩૫

સુતા ભૂકંપોનાં લુથ સકળ સાથે હલમલો.
લગિરં પડયું શેપથ દેરો.
ઉદધિ જળ સીમા પરહરો.

યથેચ્છા ધૂમંતા અતળ ઉઢે મેઢિનિ ગળો.
તડિત્ સાંગો કેરી જગ પ્રજળતી હેલિ વરસો. ૪૦
નલે લાખો ચંદ્રો, સુરજ ગણનાં બિમ્બ બળકો.
અગણુ ધૂમકેતુ જળહળો.
દરિ પ્રલયનો હુદિન મથો.

—અને ધોઈ નાખી પૃથિવી થકી પર્યૂપિત બધું
તમારા સંકેલી ભય સ્વરૂપને, સૌમ્ય થઈને, ૪૫
ધરાપાત્રે ખાલી, હતું પ્રથમ જે સર્જન દિને,

—સ્ફટિક સરખું નિર્મળ ભર્યું,
વિહંગોના મીઠા કલરવ વીંટયું, વૃક્ષવરની
જુલંતી શાખાના પવન શીતળું, ડોલત ધીમું,
રવિતેજે નહાતું, મનુલેવન કેરું સર ભરો. ૫૦

પ્રાચીન શાસ્ત્રકાળેએ વૈરાગ્યના બદાને કે બીજા ગમે તે કારણોને લીધે તેમના અથોમા સ્ત્રીઓની ઠેકઠેકાણે નિર્ન કરેલી છે વિદ્યાળ સમૃદ્ધ માહિત્યમાથી આના અનેક દાખવાઓ મહેજો મળી આવે તેમ છે આગળા સ્ત્રીનિંદકોના વિરોધીઓ આ દાખવાઓ વાગવાર આગળ ધરી ઉપરોક્ત પ્રાચીન અથકારોને આપ્યા પાડે છે. અને તેમની પ્રત્યે માન હોવા છતાં તેમના લખાણોમા મળી આવતી આ સ્ત્રીનિર્ન આધુનિક કાળના વાચકને તેમના પ્રત્યે કાર્નક વૃણા ઉત્પન્ન કરાવે છે આ શાસ્ત્રકારોના વિધાનો વાચતા મનમાં એવો ભાવ પ્રકટ થાય છે કે સ્ત્રી એ પુરુષથી અનેક રીતે હીન અને દુષ્ટ છે.

મનુ, અન્નિ, વિષ્ણુ અનેરે માહિત્યકર-અણુનુ અવલોકન કરતા આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળના આ મહામાહિત્યકારોના મડળમા એક સ્પષ્ટ વક્તા અને નિર્ભય પુરુષ આપણને મળી આવે છે તેણે સ્ત્રી અને પુરુષના જાતીય ભાવોથી પર ગહીને જાણે પોતાના મુક્તો ગચ્ચા હોય એમ લાગે છે. અને મૌથી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્ત્રીનિંદકોના એ પ્રાચીન પ્રભાવકાળમા એ વીગ્ય પુરુષ એકવો જ આટલી નિર્ભયતા થી રીતે જનારી સકશે દરો ? એ મહાપુરુષનુ નામ વગદમિહિર તેણે પોતાની ગચ્ચેથી જૂદાસહિતામાં જગનમાતા નારીની યોગ્ય શબ્દોમા તારીફ કર્યા ઉપરાંત સ્ત્રીનિંદકોની પણ મારી રીતે ખાટણી કાઢી છે એ લખે છે —

જાયા વા સ્વામિવિદ્યો વા સમય સ્ત્રીરૂપો મૃણામ્ ।

દે જ્જતાસ્તયોનિન્દો કુર્તા વ કુત શુભમ્ ॥

ભદ્રો ધાપ્ત્યમતાધૂના નિન્દતામનષા મિત્ર ।

મુળતામિવ ચૌરાણા તિષ્ઠેતિ માપતામ્ ॥ *

અર્થાત્ સ્ત્રી પત્ની હોય, કે માતા હોય પણ માણુમની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીમાથી છે. હે કૃન'તો ! એ પત્ની તથા માતાની નિન્દા કરનારા તમને શુભ કયાથી મળશે ? જાતે ચોરી કરના અને 'ડોબો રે ડોબો રે' એમ જૂઓ પાડતા ચોરા જેવી, નિષ્પાપ સ્ત્રીઓને નિન્દતાર દુષ્ટ પુરુષોની ધૂષ્ટતા વિશે શુ કહેવું ?

આપણામા એવી માન્યતા છે કે, પ્રાચીન કાળમાં ભાગ્યવર્તી ઘરો જ ગરબ દેણ ગણાને દનો એટલો બધો મરબ કે પૃષ્ઠીમા તે કાળે તેનો નેત્ર દુર્લભ હતો. એટલે ત્યાં વિદેશીઓ અહીં વિદેશી જની આવ્યા ત્યાં, તેમની અગરબ લેખાની ચિંતામાગ જાગતી

* આ શ્લોકની મોથી પદ્મિનો જનિમ બાજ તિષ્ઠ ચૌરણિ જન્પતામ્ એવા પાડવાનો પણ મળે છે. તેવી જ રીતે બીજી પદ્મિમા કુત શુભમ્ ને વાંદે કુત શુભમ્ પણ પદ્મ મળી આવે છે. પણ પ્રાચીન મથોમા આવા પાઠનંદ તો અતિ સામાન્ય લેખાય.

સભ્યતાને સ્પર્શવા લાગી. પરિણામે તે કાળની સમાજરચનામાં પરિવર્તનો થવા લાગ્યાં; તે જ કાળે વિદેશીઓની લોભુષ દષ્ટિમાંથી સ્ત્રીવર્ગને સુરક્ષિત રાખવાને બદલે સમાજમાં ગત-ગતના અવરોધની સૃષ્ટિ રચાવા લાગી. અને સ્ત્રીવર્ગ પ્રત્યે કયાંક કયાંક સંદેહની નજરે પણ જોવાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે એ સંદેહનું વિષ સમાજમાં ઊંડું ઊતરતાં તેણે સ્ત્રીગતિના ગૌરવનો નાશ કરવા માંડ્યો. ધીમેધીમે નવનવા સમાજસંસ્કારકો પ્રગટવા લાગ્યા, અને તેમણે પોતાપોતાની દષ્ટિ અને દેશકાળ પ્રમાણે પોતાના મનવાદનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ મનવાદમાં સ્ત્રીઓ માટે તેઓએ કહેલાં વિધાનો નારીના પ્રાચીન પ્રભાવને કંકેરિત કરનાર નીવડે એ સ્વાભાવિક હતું.

ઋગ્વેદના સમયમાં આપણે સ્ત્રીપુરુષના ગમાન અધિકાર હોવાનું માનીએ છીએ. છતાં તે વખતે પણ સ્ત્રીને પુરુષથી લીન માનવામાં આવી હતી. ઋગ્વેદનાં મૂલો ઋષિદૃત હોવા છતાં આપણને માલમ પડે છે કે તેમાં સ્ત્રીનો સ્વભાવ 'હિંસ્ર વૃક્તૃષ્ઠ' નો જણાવ્યો છે. તેમનું હૃદય રોદ અને પ્રેમવર્જિત તથા મન સાચનને માટે અયોગ્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીઋષિઓનાં રચેલાં રટલાંક ઋષિ આપણને મળી આવે છે. પણ તે સ્ત્રીરચિત હોવા છતાં તેમાં કયાંય પણ પુરુષોની નિંદા નથી. મનુષ્ય તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં કંઈક દોષ હશે. પરંતુ માત્ર જનિબેદને લીધે જ સ્ત્રી પુરુષથી કિંવા પુરુષ સ્ત્રીથી ક્રોધ કે અધમતરે હોવાનું માની શકાય નહિ. પણ શાસ્ત્રકર્તાઓ મોટે ભાગે પુરુષ હોવાથી તેઓ પક્ષપાતના દોષનો ભોગ થઈ પડેલા છે, એ સીકાર્યા વગર આલે તેમ નથી. આથી નારીવર્ગ પ્રત્યે અત્યંત અન્યાયનું આચરણ થયેલું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આમ છતાં વરાહમિહિર એ એક એવો સ્પષ્ટ વક્તા અને નિર્લેપ ઋષિ છે, કે તેણે આ અન્યાયનો પ્રતિવાદ કરી, પુરુષવર્ગનું કંલક ધોવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

વરાહમિહિરના મત પ્રમાણે પુરુષમાં જે શુભો છે તેથી અધિક સ્ત્રીમાં છે. પરંતુ પુરુષોની ધૃષ્ટતાને લઈને જ તેમણે સ્ત્રીને અધિકારમ્યૂત કરી છે.^૪ વરાહમિહિરના હૃદયમાં સ્ત્રીનું આસન અતિ ઉચ્ચસ્થાને હતું. તે કહે છે, ધત્તાએ સરજેલી આખી સૃષ્ટિમાં સાર ૩૫ માત્ર નારી છે.

ધુતં દૃષ્ટં સૃષ્ટં સ્મૃતમપિ નૃષાં હાદજનનં

ન રત્નં સ્ત્રીભ્યોડન્યત્ ક્વચિદપિ કૃતં લોકપતિના ।

તે સ્ત્રીગતિને કેવળ અજ્ઞાતાના આસને ઝેડેલી માનતો નથી. તેની ન્યાય દૃષ્ટિએ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેમાં શુભદોષ જણાય છે. તે જોય સ્ત્રીની ચપળતા પ્રત્યે કહોર કટાક્ષ કરે છે તેમ સ્ત્રીની સ્વભાવજન્ય સરળતા પાસે પુરુષની કપટતાને પણ નિંદે છે. નૈસર્ગિક સરળતાને કારણે સ્ત્રીગતિ પદેપદે વ્યથિત થાય છે, તે આ ઋષિના જ્ઞાનચક્ર સમક્ષ અસંક્ષિપ્ત ન હતું. સ્ત્રીઓની સુદૃઢતા જણાવતાં તે કહે છે:—

પુરુષધદુલાનિ કામિર્નનાં કુરુતે ચાનિરહો નતાનિ પથાત્ ।

સુકૃતજ્ઞાંગના ગતામુ નયમૂય પ્રવિરન્તિ મત્તજિહ્વમ્ ॥

૧. સાતારકાળાં હૃદયન્યેતા (ઋ. ૧૦-૯૫-૨૫)

૨. ન વં શ્રેણાનિ સહ્યાનિ ૧૫।

૩. ક્રિયા ઘણાસ્યં મનઃ (ઋ. ૮-૩૩-૧)

૪. ધાટ્યેજ પુમ્નિઃ પ્રમદા નિરસ્તા (વરાહમિહિર)

અર્થાત્, ઓઝો પામે એકાતમાં જે મિષ્ટ ભાષણ પુર્યો કરે છે તે તેમની પાછળ નથી કરતા છતાં સ્ત્રી તેા સુદૃત્ત હોવાથી મરેલા પનિને આલિંગીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે. વરાહમિહિન્ના મત પ્રમાણે પુરુષગતિ દૃતધ્ન છે જે સ્ત્રીગતિ પુરુષની માતા, પત્ની, ભગિની અને કન્યારૂપે ગોક અને રિપત્તિના કાળમાં આનન્દ આપે છે, તે જ સ્ત્રીગતિની નિંદા કરવી એ શુ દૃતધ્નનાની પગકાપ્યા નથી ? તેના મત પ્રમાણે, અયમની બાજનમાં પણ, સ્ત્રીઓની પેડે અમાધાગ્ય ક્ષમતા પુરુષમા ગિદુમાન હોતી નથી. માર્હસ્થ ધર્મ એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને તે ધર્મમા જ ધર્મ, અર્થ, સુતસુખ અને વિપવસુખ મળી શકે છે. એ મૃદચ્ચ ધર્મનું કેન્દ્ર છે લક્ષ્મીસ્વરૂપ નારી તેથી માનવનાત્રિકથી પુરુષે મતત તેમની ગ્લા કરવી જોઈએ.

અન્ય ઝાપિઓની માફક વગદગિદિર પણ સ્ત્રીઓની પવિત્રતા બાબત એકમત છે. સ્ત્રીલોક મર્ચંડ મુચિ તથા તેમનું મર્ચંડ પવિત્ર છે તેઓ કાર્મ પણ કાલે દ્વિપિત થતી નથી “નૈતા દુરન્તિ, કદ્દિચિત્” । મનુ અને ગોમ્ત મદિનાદારે તથા વરાહમિહિન્ના મત પ્રમાણે, ચદ સ્ત્રીગતિને ‘શૈભ્ય’, ગર્ધર્વ ગણ ‘સુનૃત વાક્ય’ તથા અગિ ‘સર્વ-મેષત્વ’ અર્પણ કરે છે એ મગ્યથી જ તેઓ લોકમનાજગા સુવર્ણનિર્મિત કક્ષાગણ સ્વરૂપ છે.

સોમસ્તાસામદાચ્છૌચ ગયર્ગા સિદ્ધિતા ગિરમ્ ।

ગમિથ સર્વમેષ્યર તરમાન્નિષ્વગમા. ત્રિય ॥

સ્ત્રીગતિની ગપજતાની વાત પણ તેને અમાત ન હતી. પણ એ તરસતાને તેણે નારીના આગન્તુક ધર્મ તરીકે માની લીધી હતી. એથી ‘અનઃપુરચિતા’ નાગના અધ્યાયમા તે કર્મ સ્ત્રી અનુરુક્ત ક્રિયા વિરુક્ત છે, તે પ્રથમથી જાણી લેવાના ઉપાય બનાવે છે વિદુરચ રામની રાખીએ ઘેળીમા અન્ન મતાડી રાખી સ્વામીનો છુર લીધો હતો તથા કાશીરાજની રિગ્ત સ્ત્રીએ રિપરિદિધ નુપૂર દાન પનિને વિનાશ કર્યો હતો, એ તમામ કથા તેને અવિદિત ન હતી તેણે આ વાતોનો પોતાના મથમા ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે વરાહમિહિરે સ્ત્રીગતિનાં શારીરિક સુવક્ષણોનું વર્ણન પણ કર્યું છે તેણે પુરુષને સુવક્ષણ પત્ની પસંદ કરવાની મયાદ પણ આપી છે “લાલાબ્જગલનુ પાદયુગવ ખરિ, ગોમ્તનિનુ પૃથ પવિત્ર, પરતુ સ્ત્રીગતિનુ મર્ચંડ પવિત્ર” એ કથા વગદગિદિરે મારી રીતે વર્ણવી છે વગદગિદિર કહે છે: “નારી પુરુષથી અનેક સુએમ્મા ઓર છે તમા પેતાત્મા દેહરે તે કૃષ્ણસી દરિકેએ જુએ છે તે પેતાત્મા ચારિત્ર પવિત્ર રાખવા માટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા પણ તત્પર રહે છે. પરતુ પુરુષ પોતાનું ચારિત્ર વિરુદ્ધ રાખવા કાર્મ પણ પ્રયત્ન કરેલો નથી તેમ પોતાના દેહને કૃષ્ણાની નજરે પણ જોતો નથી”

વપર્યોન્નુત્તમે દાવ. સમ. કાચે પ્રવિષ્ટિત ।

નરા ન સમરેક્ષતે તેનાત્ર વરમદ્વના ॥

માનવી હવનનો બૂનમળ વગદગિદિરકધિત ઉપગના મલને ફટલો બધો ટેકા આપે છે ? એકસી સ્ત્રી કે એકલો પુરુષ જનનને કદીએ પૂર્ણ ખરિ । બનાવી શકે ખરે ? વગદગિદિરે કલા પ્રમાણે જાને ચોરી કરી, ચોર ચોરની ખૂસ પાડનાર પુરુષ બાગે જ સ્વદેશ જોઈ શકે છે.

છતાં પુરુષોએ ઓનિંદા કરતા પાછુ વાળી જોયું નથી મદાબાગ્નમા નારી પ્રત્યે દંધક માનની દષ્ટિ જગ્યા છે, જો કે દુનમા ઓને માવિદ્રીની વસ્તુ તરીકે મૂકવા જોઈતી મૂંઢતા ભાગનનો પ્રતિગિત ગાત્રવગ એ મુશમા પણ કરી શક્યો છે છતાં કવચિત કાનિ પર્વમા ને બીજે નારીની પ્રગમા કરનાં ભાષાને દુ ખગેત્રનુ મદાબાપધ અને ખંધુ મગાન મગ્યેથી છે.

નાસ્તિ માર્યાસમં ક્ષિપ્તુ નરસ્યાર્તસ્ય મેવજન્મ ।

નાસ્તિ માર્યાસમો વન્નુર્નાસ્તિ માર્યાસના ગતિઃ ।

નાસ્તિ માર્યાસમો લોકે સંહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પુરાણોમાં નારી માત્રને દુશ્વરિત્રવાળી કહી છે, નારી કદીય પવિત્ર નથી. મન્વ્યરિત્રવાળી હોઈ જ ન શકે—પછી તે કુતરમણી હો કે અન્ય સ્ત્રી હો.

નયથ નાર્યાથ સમસ્વભાસઃ સ્વતંત્ર માવે ગમનાદિક્ષય ।

તોયૈથ દોષૈથ નિપાતયન્તિ નયો દિ કુલાનિ કુલાનિ નાર્યઃ ॥

તથા નદી પાતયતે કૂલં નારી પાતયતે કુલમ્ ।

નારીનાથ નરીનાથ સ્વચ્છંદા લલિતા ગતિઃ ॥

સ્ત્રી વર્ગને દાનથી, માનથી કે દશાથી એતેથી જ ન શકાય. મેરાથી કે મરણ બંધનદારથી પણ તેમને વશ કરી શકાય નહિ. જેમકે—

ન દાનેન ન માનેન નાર્જર્જવેન ન સેવયા ।

ન શાસ્ત્રેણ ન શાસ્ત્રેણ સર્વયા વિવમાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

આ સિવાય ગ્રંથો ભરાય તેટલાં નારીનિંદાનાં વિધાનો એકાં કરી શકાય તેમ છે.

આ નારીનિંદામાં ધ્યાન ખેંચનારી હકીકત એ છે કે, મોટે ભાગે જે નિંદા કરેલી છે, તે કાંઈપણ કારણ જણાવ્યા વગર કરેલી છે સ્ત્રી સ્ત્રી છે માટે જ હલકી છે, એવો ધ્વનિ તેમાંથી નીકળે છે.

નારી નાથવતી હોય, ચતુરમાં જન્મેલી હોય તો પણ તે મર્યાદામાં રહેતી નથી. કારણ ? કારણ કંઈ નહિ, તે નારી છે, એટલે એવી જ હોય.

કુત્સીના નાથવદ્યથ રૂપવત્યથ યોષિનઃ ।

મર્યાદાસુ ન તિષ્ઠન્તિ સ દોષઃ સ્ત્રીષુ નારદ ॥

આ બધા પુરાણસાસ્ત્રકારોએ તો પૂર્વકાલીનોને પણ ઝાંખા પાડ્યા. સ્ત્રીનિંદાની પરાકાષ્ઠાએ તેઓ પહોંચી ગયા છે. કુલ સ્ત્રીને નિંદતાં પણ તે પાછા પડ્યા નથી. શું તેઓએ પતિ માટે હસતે મુખે પ્રાણ ન્યોળાવર કરતી નારી કદી જોઈ નહિ હોય ? અરે, સાંભળી પણ નહિ હોય ?

જીવતિ જીવતિ નાવે મૃતે મૃતા યા મુદા યુતા મુદિતે ।

સહજ-સ્નેહાસરલા કુલવનિતા કેનતુલ્યા રયાત્ ॥

આવી કુલવનિતા પદ્મપાનના દોષથી દુષિત નેત્રો ક્યાંથી જોઈ શક્યાં હોય ? સ્ત્રી લોકોને લખતે જ ધર્મ, અર્થ વગેરેમાં એવના પ્રગટે છે, એ હકીકત પણ સ્વીકાર્યા વગર આલે તેમ નથી. વરાહમિહિર તે માટે ૨૫૯ શબ્દોમાં કહે છે:—

તદર્થ ધર્માર્થો મુતવિષયસોદયાનિ ચ તત્તો

શુદ્ધે લક્ષ્મ્યો માન્યા સત્તતમયલા માનવિમર્ષે ॥

વરાહમિહિરની આવી ૨૫૯ ઉક્તિઓ ખરેખર તેના પ્રત્યે માન પ્રગટાવે છે. સ્ત્રી પુરુષને ગ્રામાન ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોનાર ઋષિ એક વરાહમિહિર જ છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આવી ન્યાયદર્શી તથા મહાનુભવ વ્યક્તિ ખરેખર વિરલ છે. ખરે દૃષ્ટા તે જ છે. સ્ત્રી પુરુષને તટસ્થ બાવે જોનાર ને ૨૫૯ વક્તવ્ય દ્વારા નિર્ભયતાનું દર્શન કરાવનાર બીજો આજે ઋષિ ગણવામાં નથી. મનુષ્ય સ્ત્રીગ્રામાજ તેને ચિરકાળ માટે કૃતચંતાપૂર્વક યાદ કરશે, એમાં શંકા નથી.

દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદ

જીવજીલાલ આંપાનેરિયા

ગૂજરાત મહાસભા સમાજવાદી પરિષદનું બીજું અધિવેશન દાહોદ ખાતે હમણાં જ

લગ્યું તેને લક્ષમાં રાખીને દાહોદને 'સમાજવાદીનું બાગડોળી' કહેવામાં આવ્યું છે પણ બાગડોળી શબ્દપ્રયોગને જે એક પ્રકારની લાગની વ્યુદ્ગમનાના પ્રતીકના અર્થમાં લેખીએ તો દાહોદમાં ગૂજરાતના સમાજવાદીઓએ નવી લડતની જે મમત્ર દૃષ્ટિ રજુ કરી છે અને વ્યુદ્ગમના દોરી છે તેને 'સમાજવાદીના બાગડોળી' તરીકે ઓળખાવવી યથાર્થ હોય ખરું પૂછાયો તો દિલ્હરના મહામભા સમાજવાદીઓના ત્રણ સાવના અનુભવનો નીચોડ અને અત્યાગના રાજકીય-આર્થિક મદાપ્રશ્નો ઉકેલ દાહોદના કંગવોમાં સૂરૂપે આવી જતી છે દાહોદમાં સમાજવાદીઓએ કંઈ નથી દૃષ્ટિ, જઈ નથી વ્યુદ્ગમના રજુ કરી એમ પ્રશ્ન પૂછાર છે ગૂજરાતનો જગૃહ રાજકીય માનમ ધરાવતો નાનકડો સમુદાય આ પ્રશ્ન પૂછે એ સ્વાભાવિક છે સમાજવાદીઓની આ પગિષ્ઠ વિષે ગૂજરાતનો કેટલોક મહામભાવાદી ર્ગ ઉપેક્ષા સેરના વત્ત કરે છે, ગૂજરાતના કેટલાક પત્રકારો પોતાના ધધાનો ધર્મ જૂદી આ મનાવ પ્રત્યે અસમજીબા કરવા ઈચ્છે છે, જતા અત્યારે રાજકીય-આર્થિક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વના સવાલો જામા થયેના છે અને તેના ઉકેલ વિષે સમાજવાદીઓ જે સૂચન કરી રહ્યા છે તે ગાગણુ ખખડારી પ્રત્યુત્તર માગી રહેલ છે આજે જ આ પ્રત્યુત્તર આપવો પડશે એ જૂથનું નોંધનું નથી કે આવી કાન તો આ વિચારસરણીની છે

સમાજવાદીઓ દેશ સમક્ષ, ગૂજરાત સમક્ષ લડતની કંઈ વ્યુદ્ગમના રજુ કરી રહ્યા છે ?

પ્રથમ તો અત્યાગના પ્રશ્નની પશ્ચાદ્યૂમિમ પર નજર નાખીએ સત્યાગ્રહની પ્રથમ લડત પૂરી થઈ તે દિવસો યાદ દરીએ તો એ- બાગત આપણા રાજકીય-આર્થિક પ્રશ્નમાં મહત્ત્વની, ક્રાંતિકારી મૂલ્યપરિવર્તનની બનેલી મગતને અનાજના ભાનો મજરી મથા અને ગ્રામ ગંપતિશાસ્ત્રમાં મળજૂત ફેરફાર થયો જગતભરમાં જે લયકર મદી આવી તેના સપાટામાં ધર્મી પન્નારો ખેડૂત ભાતના ઝ્યાગ ખૂંનાર કિમાન, કપાસ ઉગાડનાર ગ્રામવાસી મૌ ખેાનમેનાન થયા આનું મધ્યમિદુ એક જ હતુ ઓ છે આપણી ખેતીમાંથી જીવરતા પાતે જગતના બજારમાં મૂનાવડ પડે છે દુર્ભાગે, મૂરીનરી અર્થશાસ્ત્રના ધરતીકપના આચકા તેને લાગે છે અને આપણે ન ઈચ્છીએ જતા ગ્રામનામીની ગણતરી, આખુ જૂનું અર્થશાસ્ત્ર આ આચકામાં કડકબૂસ પડી જતી છે ૧૯૩૦-૩૧ થી દેશમાંથી જે સોનાની નિઝામ અરખલિત ધાગ માફક વહી તે આપણી ગ્રામશક્તિનો સાવ, વેગમધ ક્ષય, સૂચવે છે ૧૯૩૦ થી શરૂ થના દાયકામાં જે કિમાનજગતમાં નિતર વધતી કટોકટીની પરિસ્થિતિ આવી તેની વિગતો અહીં આપવી આસક્ક નથી એ અમ્મરમનો રમિક પશુ વિવાદગય વિષય છે ગૂજરાતના કિસાન પ્રશ્ન વિષે સમાજવાદી પક્ષે કેટલીક હકીકતો તારવી છે તે

સ્વાગતપ્રમુખે તેમનાં વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલી છે તે નીચે મુજબ છે: (કુમારપ્પા, પરીખ, મુખત્યાર ઈત્યાદિના અભ્યાસગ્રંથો જેવો શાસ્ત્રીય અભ્યાસગ્રંથ, જેમાં છેલ્લા દાયકાનો વિકાસક્રમ સમાવેલો હોય, તેવાર થવો હજી બાકી છે.)

(૧) મહેસૂલ અને સાંચના કરભારને લીધે તથા ૧૯૨૯-૩૦ માં અનાજના ભાવો ઘટી ગયા તથા ભારે મંદી આવી તે સંતોષોમાં કિસાન જનતાની ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધી ગયું છે.

(૨) ખેતરોના નાના થતા જતા ટુકડાઓને લીધે માન પોપણ યઈ રહે તેટલી પણ જમીનવાળા ખાતેદારોની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે.

(૩) પોતાની જમીન ખેડતા ખેડૂતોની સંખ્યામાં વેગબંધ ઘટાડો થયો છે અને જમીનની આવક પર આધાર રાખતા ખેડાડુ જમીનહારોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વેગબંધ વધારો થયો છે.

(૪) કિસાન જનતાનું કુદરતે દેવું ચોક્કસ પ્રમાણમાં વધ્યું છે.

આમ કિસાનપ્રશ્ન ઉગ્ર થયેલો છે.

ગામડાંમાં ધુંધલાઈ રહેલો અગ્નિ અનેક પ્રકારે દેખા દે છે. ખુદ અમદાવાદની આજુ-બાજુ ધોળે દહાડે તૂંટના વધના જતા ગનાવો, પંચમહાલમાં ચોરી, આત્મહત્યા અને સગાં બાળકને વેચના જવાના પ્રગોળો, ખીચી બાજુએ મહેસૂલ માટેની જમીનો, સાંધના ઉધરાવનાર અને બેલિકની સહાય, ગ્રામપ્રદેશમાં ચાલી રહેલા આંકડરક અને ખીન જુગાર, જેમાં ખેડૂત જીઓ ભાગ લે છે-આ અગ્નિની શિખાઓ છે.

‘હતાં જો આપણે આ વિશે સમાજવાદી નિકાલ સમગ્રની શક્તિએ તો, મને લાગે છે કે, કામ ધણું સરળ થાય,’ એમ પરિષદનો ખ્યાલ છે, સંદેશો છે.

“મહેસૂલ અને સાંચની પદ્ધતિમાં મૂળ પલટો ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે આમપ્રત્યના પોતાના પ્રયત્નથી જ અને તેના સમસ્ત બળથી જ થઈ શકે, જમીન મહેસૂલ અને સાંચના પ્રશ્નોને જુદા પાડી રાક્ષાય નહિ. જમીનમહેસૂલમાં નહું ધોરણ કરવા અગર તેમાં ઘટાડો કરવાના આદેશન સાથે આપણે સાચમાં નહું ધોરણ કરવા અગર ન્યાયી ઘટાડો કરવા આદેશન આદરું જ નહીં. આ પ્રશ્નો નિકાલ, છેવટે તો, રાજ્ય અને કિસાન વચ્ચે જે વર્ષ છે તેને સદંતર કાઢી નાખ્યા વગર શક્ય નથી.”

ગૂજરાતના સમાજવાદીઓએ કિસાનોના આ રાજકીય-આર્થિક પ્રશ્ન વિશે જે દૃષ્ટિ, લડતની વ્યૂહરચના રચી કરી છે તેનું હાર્દ આટલા થોડા સંખ્દમાં અર્ધો આપ્યું છે. ગામડાંને ભાંગતા બચાવવા રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરીકે જે ઓળખાય છે તે પરિપૂર્ણ કરવા બારડોલીમાં ૧૯૨૧ માં વ્યૂહરચના ધર્ષ હતી. સમાજવાદી દૃષ્ટિબિંદુ આ કાર્યક્રમને exclude કરવા માગતું નથી, જેમ કે ધારું છું કે, રાજકીય-આર્થિક લડતને બારડોલી કાર્યક્રમ exclude નથી કરતું; હતાં એ સ્પષ્ટ છે કે બંનેમાં મધ્યબિંદુ નિરાશો છે, મહત્વનાં છે.

મૂળ સવાલ તો એ જ રહે છે કે બૂખ, બેકારી અને દેવાંના મૂળગત પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા કઈ દૃષ્ટિ હંમેશાં આંખ સમક્ષ રાખવી. આ ત્રિવિધ પ્રશ્નો નિકાલ એ જ, છેવટે તો, આજના અને ભાવિ કાર્યક્રમનું પ્રેરક તરર રહેતું ભોઈએ. વળી કિસાનપ્રશ્ન, જેમ કામદાર પ્રશ્ન, વિદ્યાર્થી રાજકીય અને સામાજિક પુનર્ધટનાના અંતિમ લક્ષ્યથી અગગો ન રહેવો

નેઈએ, ન રહી શકે. સ્વરાજમાં હેવટની સત્તાએ આપણે આમ જનતાને આપવા માગતા જ હોઈએ તો કિસાનને આને જ બળવત્તર કરવો નેઈશો. ગરીબ ભૂખ્યા ખેડૂતને રાહત આપવા પ્રવૃત્તિઓ ભડે રચાય, તેના વિરોધ આંધળા અને વેદિયા કરે. આ વિરોધ નથી જ. સમાજવાદીઓ તો મૂળભૂત પ્રશ્નનો મૂળભૂત નિકાલ માગે છે અને સૂચવી રહ્યા છે.

*

*

*

આ લખાવ છે ત્યારે કલકત્તામાં શણુની જંગી હડતાળ ચાલે છે. કામદારોની માગણી હળવામાં હળવી છે. માલિકા જીદી બનેલા છે કારણ કે તેમને થોડા ફરિયાં છોડવું પોસાય, પરંતુ ભય તો તેમના દાયકાજૂના શોષણ કરવાના મધ્યયુગ ઉચિત અધિકારો પર કાપ મૂકાય તે છે. કામદારપ્રશ્નનું હાર્દ આ જ છે. રાજકોટ અને લાવનગરમાં હમણાં હડતાળો પડી હતી. રાજ્યનું રક્ષણ લઈને મજૂરને દગાવવાના ત્યાં યત્નો થયા. આ સર્વ એક જ પ્રશ્નના જુદાજુદાં સ્વરૂપો. અમદાવાદમાં દિલ્હી કરારના ભાગ અને હમણાં બહાર આવેલા પગાર કરવા વિષેના નવા કાયદાનો ભાગ કરવા શોધાતી બારીઓ—આ વળી આ જ પ્રશ્નનું એક જુદુ જ અંગ. દાહોદ અધિવેશને આ આખા પ્રશ્નને તપાસ્યો અને જાહેર કર્યું કે, આજની મૂડીદારી પ્રથામાં જ આતરિક વિરોધ છે અને જેમ જેમ મૂડીવાદનો ક્ષય થતો જશે તેમ તેમ આ વર્ગવિરોધ વધારે ઉઘ્ર બનશે. હારતો મૂડીવાદ શોષિત વર્ગને બોગે બેવડો જુગાર રમશે.

ગૂજરાતમાં ઔદ્યોગિક શાંતિ માટે વર્ગમેળની પદ્ધતિ આવકારદાયક થઈ પડી છે એમ કહેવાય છે. મજૂર-માલિકના પ્રશ્ન બાળત પોતે જગત સમક્ષ નવી જ દૃષ્ટિ રજૂ કરી છે એમ પણ કહેવાય છે. આ દાવાનું પૃથક્કરણ કરવા જેવું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, મજૂર માલિકના મંપ માટે, એકત્ર મમત્ત માટે ઇંગ્લાંડે પોતાની ચઢતી કળાના કાળમાં આખું technique તૈયાર કર્યું હતું, ઇંગ્લાંડના મજૂરને નક્ષાખોરીમાં હિસ્સો મળ્યો હતો અને આજે પણ ઇંસથાનો અને ગુલામ દેશો પર થતી શોષણક્રિયામાં ભાગ મળે છે છતાં આ વર્ગમેળની પ્રથા તૂટવા પર આવી છે કારણ કે આધુનિક ઉદ્યોગપ્રથાના પડતીના દિવસો કચારના બેસી ગયા છે. ગૂજરાતનું પાટનગર પણ હિંદના ગરીબ પ્રાંતોની શોષણક્રિયામાં ભાગ લઈ રહ્યું છે છતાં અમદાવાદની ચઢતી કળાને હવે મર્યાદા આવી ગઈ છે, અસ્ત દેખાય છે અને તેથી જ વર્ગમેળની પ્રથા તૂટી પડતી વધુ ને વધુ જણાય છે.

દાહોદ પરિષદે કામદારપ્રશ્ન બાળત જે નિરાકરણ સૂચવ્યું છે તેમાં વર્ગવિવ્રહના મિદ્ધાંત પર મજૂર મહાજનને કાર્યપ્રણાલી ઘડવા આગ્રહ કર્યો છે. છતાં એક બાળત બધાનું લક્ષ ખેંચશે. સમાજવાદીઓ જેમ અન્ય કિમાન કાર્યકરોને કિસાનદ્રોહી નથી ગણતા તેમ મજૂર મહાજનના નેતાઓને કામદારદ્રોહી નથી માનતા. એમની કાર્યશક્તિ તેઓ પીછાણે છે. સ્વાગતપ્રમુખ કહે છે તેમ,

"આ કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ તો જ થઈ શકશે જો તેઓ અત્યારની મૂડીદારી પ્રથાનો મર્મ સમજશે અને વર્ગવિવ્રહના સિદ્ધાંત પર પોતાની કાર્યપ્રણાલી ઘડશે, નહિ તો આ કાર્યશક્તિ એજે જશે અને કામદાર હિત જે તેઓ પણ ડબ્બે છે તે સાધી શકશે નહિ."

જવાહરલાલજીની સૂચના મુજબ, અમદાવાદના મજૂર મહાજને અને મિલ કામદાર યુનિયને સંયુક્ત કાર્યની યોજના ઘડી કાઢવાં તથા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસમાં જોડાઈ વિશાળ નીતિને અનુરૂપ થવા માટે પરિષદે રચનાત્મક સૂચનાઓ કરી હતી.

ગૂજરાતની કામદાર હોલચાલ જે દાયકાથી જે પંથે ચાલી રહી છે અને સમાજવાદીઓએ પ્રથમ પરિષદમાં જે માર્ગ સૂચ્યો હતો તે પરસ્પર વિરોધી રસ્તા હતો. એક વર્ગમેળનો અને બીજો વર્ગવિગ્રહનો. છતાં આ ત્રણ સાલના અનુભવે અને વિશાળ કામદાર હોલચાલના વિકાસની નજરે સંયુક્ત કાર્યની યોજના શક્ય છે એ મુખ્ય ધ્વનિ બીજી પરિષદે કાઢ્યો છે. કામદારજગતમાં એકચ શક્ય છે, વિરોધ અને વિપત્તિ દૂર થયાં છે. તો આ સંયુક્ત કાર્યની યોજના ઘડી કાઢવામાં દીલ થવી મુનાસબ જણાતી નથી.

*

*

*

ફેરી આંદોલનોમાં ખુદશા આકાશ નીચે જવાહરનગરમાં પરિષદ મળી. મુખ્ય કમાનની બંને બાજુએ રાષ્ટ્રધ્વજ અને લાલધ્વજ ફરકતા હતા. પરિષદના પાંચ હજાર પ્રેક્ષકોમાં ઉત્સાહ માતો નહતો. બીજા-કિસાન જનતાનો થોડો ભાગ રિલીફનાં કામે પર દૂર દૂર પથરાયેલો હતો તેમાંથી પણ થોડી સંખ્યા પરિષદમાં પોતાનો તલજો આર્તનાદ મુજાવતી હોય, પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીનાં ઝાલોદના કુષ્કાળ પ્રદેશના પ્રવાસની આગાહી ન આપતી હોય તેમ પરિષદમાં મૂક ભાગ લઈ રહી હતી. પરિષદનું સમારંભ પ્રવચન કરતાં શ્રી. મીનુ મસાણીએ ત્રિંગી વાવટા અને લાલ ધ્વજ જળનેના ઔચિત્ય તથા મહાસલા કામદાર-કિસાન સંગઠનની ભૂમિકા પર ધડાવેલી સામ્રાજ્ય વિરોધી દિલચાલ, અને તેને લીધે મહાસલા બળવતર થવાનાં કારણો સમજાવ્યાં જે સજાએ નિઃશબ્દ શાંતિમાં સાંભળ્યાં. પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીનું વ્યાખ્યાન મુક્તમિત આઝાદીની લડતમાં આગેદૂર કરવા માટેની યોષણા સમાન હતું. શ્રી. મહેરઅલીની મીડી ગૂજરાતી જગ્યાનમાં હયુમથી માંડીને સમાજવાદી પક્ષ સુધીના મહાસલાના વિકાસક્રમની કથા સાંભળનાં પરિષદના શ્રોતાઓને મહાસલા સમાજવાદી પક્ષની ઐતિહાસિક યોગ્યતા તથા મહાસલા પ્રત્યેનું વલણ સ્પષ્ટ સમજાવતાં હતાં. શ્રી. કમળાસંકર પંચાએ સહુદયો મહાસલા કાર્યકરોની શંકાઓ દૂર કરવા આગ્રહ કરતાં કહ્યું હતું કે:

“ મહાસલા તો પ્રાણવંત સંસ્થા છે. તેના વિકાસનો ઇતિહાસ હજવળ છે અને મહાસલાદ્વારા આપણા ઐતિહાસિક ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરી શકીશું એવી અમને ખાત્રી છે. તેથી જ પક્ષની નીતિ મહાસલા સમિતિઓને હરહંમેશ કાર્ય કરતી રાખવા તથા મહાસલાને વિશાળ જનસમુદાયની સંસ્થા બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહેવાની છે. મુક્તમિત આઝાદીની પ્રાપ્તિ પત્રી જ, ગદેલાં નહિ, સમાજવાદી રચના શક્ય છે અને તેથી જ સામ્રાજ્યવિરોધી સંગ્રામમાં સંયુક્ત સામનો આપતી પ્રથમ જરૂરિયાત છે. ”

આરકોલી તાલુકામાં મહાસલાનું આવતું અધિવેશન ભરાશે તેને ફતેહમંદ બનાવવાની જવાબદારી આપણી સૌનો છે અને તેથી જ ગૂજરાતના સમાજવાદીઓને આગામી મહાસલાની તૈયારીના કાર્યમાં સંપૂર્ણ દિરસો આપવા પરિષદે આગ્રહ કર્યો છે. આપણે સૌ બેગા મળી આ કામ એકદિવસથી ઉપાડી લઈશું તો ગૂજરાતની શોભા ઓર વધશે એ નિઃશંક છે.

ફુર્તીએ, ગૂજરાતમાં સમાજવાદીઓ પ્રતે એક પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા સેવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. એના ગુણદોષમાં ઊતર્યા વગર એક જામન જરૂર ખ્યાન પર લાવી શકાય,

દાહોદ પગિપદે સમાજવાદી પક્ષને મહામત્તાના નિત્ય કાર્યક્રમમાં મહિય લાગ લેવા, મહામત્તાની પ્રાથમિક મમિતિઓને તેમના કાર્યનું મધ્યમિદુ મનાવના આદેશ આપ્યો છે વળી લોન્-શામનની રીતિથી મહાસભાના બધારણના ચોક્કામાં જ જરૂરી ફેરફાર મમાજવાદીઓ ધિરે ધિરે અને તે માટે મહાનગરી વાઠના તેમણે ગાંધેની છે મને લાગે છે કે આ નીતિ આનકાગ લાયક છે અને ગૂજરાતના વડિલ નેતાઓ તેને આનકાગ લાયક લેખશે

*

*

*

વિષય વિચારણી મહા, તાનકડો પ્રતિનિધિ સમુદાય હોય ત્યારે એક નકામું, વખત વ્યય કરવા માટેનું, તત્ત્વ ચર્ચા પડે છે અને કાનૂનનો પ્રશ્ન ઊડના આ બાબતનો પ્રમુખશીનો નિર્ણય પગિપદે Businesslike બનાવનામાં ખૂબ કામનો ચર્ચ પડ્યો ખુદથી પગિપદામાં જ સુધાગ રજુ થયા અને મુમુજ પાણી પડી

આ લેખમાં જે દષ્ટિમિદુ નું કરવા વલન થયો છે એ બાબતમાં લખ્યો તો પગિપદે મુસ્લિમ જનતાને મહામત્તામાં વધુ ને વધુ આણના જે ઠગાર કર્યો તે મહત્ત્વનો છે હિંદુ મુમુજમાન એક માટેનું જુનું technique અને જરાગવાલજી હમણા જે નવી દષ્ટિ રજુ કરી રહ્યા છે તેમાં મુગ ભેદ છે કોમી એકતા અને કોમી પગિપદેની દષ્ટિ, આખરે તો કોમી જ બની જાય છે અને કોમી ચોક્કાપા વિચાર ચક્રમણ થરાથી ગોળ ને ગોળ ફગાય છે સમાજવાદીઓ વહે છે કે, હિંદુ કે મુમુજમાન જનતાના પ્રત્યે એક જ છે, જુદા નથી, તેનો ઉકેલ રાજકીય-આર્થિક નીતિની શ્રમિકા પર કરવામાં આવે તો કોમી રચના વગર તેને સ્પર્શના નથી બનકે આખું ચિત્ર જ જુદું ઉધાર આપે છે માર્ક માન મુમુજમાં મમખાણ થયું તે કોમી કેમ ન મનાવ પામ્યું ? હમણે કામદારો કેમ તેનાથી અગમ રહ્યા ? મિદ્ધાગેનો મુમુજમાન ખેડૂત મુમુજિમ લીગની માદશાહો નીતિરીતિથી કેમ અનગ રહ્યો ? બગાળમાં 'પ્રજાપક્ષ'નો વિચાર મુસ્લિમ જનતાએ કેમ અપાડ્યો ? અને હમણા સુમત્રાત જુની કોમી મમથાથી દૂર ને દૂર કેમ ખમતો જાય છે ? કારણ કે આર્થિક ચક્રારામાં હિંદુ તેમજ મુમુજમાન કિમાન કામદાર કમણે છે અને તેમથી તેને ની-જાણ છે એને માટે મુસ્લિમ દ્વાર જવાહરલાલજી બતાવી રહ્યા છે અને જિન્દાની ઉપધા વર્ગની નેતાગીરી નિષ્ફળ થયેલી છે

હરિજન પ્રશ્નના નિકાવની શ્રમિકા કાર્ડ જુદી નથી હરિજન મરોને, મને દૂર રહ્યા દેખાય છે તેમ, નવી નીતિ ઓડેવતે અશે પ્રકણ કરી પડે છે હરિજન જેવા વર્ગને સ્વાધીન મનાવવાના પ્રાસે આનકાગ લાયક તો છે જ. પરંતુ બેનણ માવથી લગી હિયલાલ આગેકુચ કરતી જાય છે તેમાં પ્રેરકત્વ તો આ જ રહેલું છે લગીના હકોનું બંડેરનામું આ હિયલાલનું ઉભરનું પ્રકણ છે

આમ જુના બાન્ડોલી ગ્યનાત્મક કાર્યક્રમના જે ત્ત્ત્વો વિષે સમાજવાદીઓની દષ્ટિ ગૂજરાતના શુદ્ધિશાળી વર્ગે વિચારવા યોગ્ય છે

*

*

*

"જમનાદાસ મહેતા પાઠા નવના નાચથી અને આગેવાન કાર્યકરોની ધરપકડથી શરૂ થયેલા પરિષદ મહાહના આ મમણે આપેલા પહેલા પરિષદના Star Resolution

વિષે ઉદ્દેશ્ય કરી લેવો આવશ્યક છે. 'નાદેરવાદી' ગૂજરાતમાં ધારાસભાપ્રવેશના દિવસોથી ધારાસભાના કાર્યક્રમ વિષે એક પ્રકારની આરંભ રહેલી છે. ધારાસભામાં જનતા નેતાઓને આપણે second line of defence ગણીએ છીએ. ધારાસભાના સભ્યો પણ જાણે તેમનું ધારાસભામાં જવું ફાવે છે એમ મૂકે ભાવે કહેતા આ 'નાદેરવાદી' પ્રાંતમાં જણાયા છે. આનું કારણ એક જ છે. ધારાસભાપ્રવેશને ક્રાંતિકારી લડતના એક અંગ તરીકે આપણે સમજ્યા નથી, પરંતુ હારની મનોદશાના પ્રતીક તરીકે આ કાર્યને લેખ્યું છે. સમાજવાદીઓ કહે છે કે,

“સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડતની ક્રાંતિકારી વ્યૂહરચનાનું એક પાસું બહાર જનતાનું સંગઠન છે અને તેનું બીજું પાસું ધારાસભાની અંદર રાજકીય કટોકટી કપરિચિત કરવાનું છે. એ ધારાસભાના કાર્યક્રમમાં આ મુખ્ય દૃષ્ટિ વિશારી દેવામાં આવે તો ધારાસભાપ્રવૃત્તિ વધે અંધારણવાદમાં અને સામાજિક રીતે સમાજનીમાં સદેજે પરિણમે.”

આત્યારે જે રાજકીય મડાગાંક પડેલી છે તેને ઓડવા માટે કાયદાની જારીયો પાછળ મિથ્યા શાહી ન બગાડવા સૂચન કરતાં પરિપક્વ પ્રમુખ શ્રી. કમળાદેવીએ આમ જનતાની લડત વિકસાવવા તથા રાજકીય કટોકટી સાથે સામાજિકને શરણે લાવવા વ્યૂહ રચવા આગ્રહ કર્યો હતો.

મૂળ પ્રશ્ન અંધારણની મડાગાંકનો નથી પરંતુ દિલ્લી રાષ્ટ્રવાદ અને બ્રિટીશ શાહીવાદ સાથેની મડાગાંકનો છે, અને આ ખરી મડાગાંક તોડવા માટે આમજનતાનું રાજ-પરોજના પ્રશ્નો પર વિશાળ સંગઠનનો કાર્યક્રમ યોજવાનો છે. દાહોદ મહાસભા સમાજવાદી પરિષદે આ જ વ્યૂહરચના સૂચવી છે અને આવતી કાલની લડત આ જ જૂમિકા પર રચાશે.

એક ગીત

મૂળલેખક : રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક : નર્મદાશંકર મ. દવે

મૂળ ગીત

ભાવાર્થ

નાઈ જા એલે યદિ સમય નાઈ
ક્ષણેક એશે બોલો ના જો,
જાઈ, જાઈ, જાઈ.

ના, ના.

વળત નહોતો તો નહોતું જ આવવું.
આમ જરાક વાર આવીને જાઉં,
જાઉં શું કરી રહ્યા છો ?

આમાર પ્રાણે આછે જાનિ
સીમાવિહીન ગભીર વાણી
તોમાય ચિરદિનેર કથાખાનિ
બોલતે જેન પાઈ
ના, ના.

મારા હૃદયનાં ઊંડાણે કેવી નિઃસીમ
વાણીથી ભર્યા છે એ હું જ જાણું છું.
કેટલાય વખતથી તમને કહેવા સારુ
રાખી મૂકી છે એ વાતો કરવાનો મને
જરાક અવકાશ તો આપો ? — હજી ના ?

જખન દખિન-હાવા કાનન ઘિરે
એકકથા કય ફિરે ફિરે
પૂર્ણિમા-ચાંદ કારે એયે
એકતાને દેય આકાશ છેયે

દક્ષિણમાંથી વાતો પવન વનની
આસપાસ વીંટાળીને એકની એક વાત
ફરી ફરીને કહ્યા કરે છે.

પૂનમનો ચન્દ્ર જાણે કશાકની
આતુર આશાએ આટલા બધા તાનથી
આકાશને નવરાવી રહ્યો છે.

જેન સમયહારા સેઈ સમયે
એકટિ શે ગાન ગાઈ.

મનમાં થાય છે કે વળતનું વહેણ
જ્યારે સૌને વિસારે પડ્યું છે, ત્યારે
હું જ એ એક ગીત ગાઈ લઉં.

ના ના ના, બોલશે જ નહિ કે
જવું છે.

લોકચર્યા

શેરયા (તા. કલોલ: પ્રાંત મહેસાણા)ની આર્થિક તપાસ

(સને ૧૯૩૫)

૫

[શેરયા ગામની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર હવે પૂરો થયો છે. અત્યાર સુધીમાં આપણે ગામનાં આવક અને ખર્ચની વિગતો જોઈ. ગામમાં વપરાતી સીંચાણની કટલી ગામની પેદાશની વપરાશ છે; કટલી બહારથી આવે છે અને તેમાં કટલી પરદેશી હોય છે તે જોઈ. તે સીંચાણ વપરાશના સંબંધમાં શેરયા સુધારો થઈ શકે એમ છે તે વિચાર્યું. જુદા જુદા પ્રધાનો કરીગરોની સ્થિતિ પણ તપાસી અને અંતરોની નીચે સ્થિતિમાં કયા ફેરફારો થઈ શકે તેના છે તે વિચાર્યા. હવે આ તપાસના અહેવાલને સંગ્રહી લઈ, અંતર સુધીમાં ફેરફાર વિચારોને મુદ્દાવાર સાર નોંધીને આ લેખમાં પ્રગટ કરીએ.]

ચમાર

૪૦ ઘર છે. પણ ૧૫ ગામમાં વસે છે અને કામ કરે છે. ૮ કુંડ છે; તેમાં ચામડાં પકવે છે. ખેતરમાં સોમાસામાં મગૂરી કરે છે. દાર ખેંચવાનું કામ કરે છે. કાસ તૈયાર કરે છે. પહેલાં દોડકાં વેચતા પણ બે વરસથી કાંઈ વેપારી લેવા આવતા નથી એટલે દારી દે છે. અંરખી બાળે છે અને અમદાવાદ વેચે છે. માંસનો ખાવ તે સિવાય ઉપયોગ કરતા નથી. શીંગડાંની બહુ બહુ તો પોતાના ઘરમાં ખીંટીઓ કરે. સાતેક વરસ પર ચામડાનો લાવ વધુ હતો ત્યારે આ લોકોને કમાણી મારી હતી.

દાર તાણવા માટે એક ચમાર એકા રાખે છે. તેનું લાકું આપી, જોનો વારો હોય તે, ખીંટની મદદ લઈ દાર ખેંચી લાવે છે. દારને ઘસડવા કરતાં આથી ચામડાને નુકસાન જોઈએ થાય છે.

કાસની પૈસા આપવાની પદ્ધતિ વિચિત્ર છે. કાસ વેચે તેના ત્રણ મહિને પૈસા મળે. દરમિયાનમાં કાસ વાપરે અને તેમાં કંઈ નુકસાન જણાય અથવા વાપરવાથી નુકસાન થાય તો નુકસાનવાળો છે એમ કહીને પાછો આપે અને પૈસા ન આપે. માલ લેતી વખતે જ ખાત્રી ન કરે અને પાછળથી નુકસાન બતાવે તેથી ગરીબવર્ગને નકામી કનડગત થાય છે. ખીંટ માલની પેકે જ આ માલનું પણ લેવાયું થતું જોઈએ. કાસની ખાત્રી કરી લેવી હોય તો પણ ત્રણ મહિના તો ન જ જોઈએ. આને માટે, ગામના માણસો પાસેથી કામ લેવાની બાબતમાં ગામલોકો જે રીતે વર્તે છે તે જુદી જ જવાબદાર છે. બહારગામ રોકડા પૈસા આપે, પરંતુ ગામના માણસને રોકડા પૈસા આપવામાં હીલ કરે; સરતું તાંકે અને પૈસામાં કાંપકુંડે કરે. આવા ગ્રામજનોને વિરોધી રિવાજો બંધ થવા જોઈએ. બધા ધંધાદારીઓની આ સંબંધમાં એક સંરખી ખૂબ છે તેથી ગામલોકોએ આ બાબત ખાસ લક્ષમાં લેવા જોઈ છે.

આમડા રંગવાના ખર્ચમા પહેલાના કરતા વધારે થયો છે પહેલા આઠડા, બાવળ અને ઊંમ મફત મફત લાવી શકતા હવે તેની અછનને લીધે રંગવાનો મસાલો લાવવા માટે પૈમા ખરચવા પડે છે મમાલામા પગ્દેશી કાઈ ચીજ નથી વાપરતા

આમડાને પકવતા બે મહિના થાય છે તેમા સુધારો કરીને વધારે જલદીથી પકવવાની ક્રિયા થઈ શકે અને રંગવાની નવી ક્રિયાઓ દાખલ થાય તો આ ધધાનું બજાર વધે મંગેલા ટોંગના આમડા સિવાયની બીજી ચીજોનો ઉપયોગ થવો જ જોઈએ હાડકાનો, દરે-ગામમા અગર અમુક ગામડાના જ્યામા ઉપયોગ થાન એવી વ્યવસ્થા થવાની ખાસ જરૂર છે આ લોટા મૂપડા તૈયાર કરે તો ગામમા જ ખપે અને આવકમા થોડો વધારો કરી શકે પણ ખામ કરીને તો આમડાના ધધાનો જ વિકામ એ કામને માટે કમાણીનું મારામા મારુ માધન છે

આ ધધાનો રચનાની દૃષ્ટિથી ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે કુડની ગંધ અને આમડા સૂકવવાની પદ્ધતિમા સુધારો શી રીતે થઈ શકે, એ વિચારના જેવું છે અત્યારે કુડ આગળથી પસાર થવું મુશ્કેલ પડે છે ચમારવામમા જઈએ તો જ્યા ત્યા તાંગ આમડા પડ્યા હોય, દમ્પરો માખીઓ બાણુમણી હોય અને ગંધ બેડતી હોય એ કામના માણસો બાણુ છે તો બાળ્યા પછી એ કામ કગતા કટાળે છે આ જ ગામમા એમ ચમારનો છોડેરા ગુજરાતી જ ચોપડી બણેરા પછી પોતાના ઘરનું કામ કરવાનું એને ગમ્યું નહિ તે ગંધ અને અસ્વચ્છતા વગરની જટાળો તેના માળ્યાપે તેને મારીમારીને કામમા જોડ્યો અને હવે તે કામ કરે છે આ સ્થિતિ દરેક બાણુનાની આવ જે કોઈ કઈ સમજતો થાય, સ્વચ્છ બહાગની હવામા રહેતા શીખે તેને આવું કામ કરવું ગમે નહિ એટલે આ ધધાનો વિકાસ કગે હોય તો ગદકી અને ફર્ગંધ દૂર થાય એવી રચના થવી જોઈએ જૂની પદ્ધતિએ વિમાસ ન થઈ શકે અસ્વચ્છતાનિરાગણની દૃષ્ટિએ પણ આ ધધો કગનારા સ્વચ્છ અને ચોખ્ખા ગઈ શકે એમ થવું જોઈએ

સામાન્ય

ઉપરના નિવેદનમા રજૂ કરેલી હકીકત અને સૂચનાઓ ઉપરથી નીચેના સામાન્ય વિચારો ઉપરિચત થાય છે

આમરવાવલગનની દૃષ્ટિએ નુદી જુદી રૂપગણની ચીજોની માત્રમા ગામડામા ધણું મગા જેવું છે અને ઘણું થઈ શકે એવું છે મપૂર્ણ માનવમન તો અશક્ય છે પણ સ્વાવલગન અને રહેશી એ બે દૃષ્ટિએ ગામડામા સુધારા માટે વણો અવકાશ છે અત્યારે ચોખા, લોટ અને ગોળના પ્રશ્નો ઉપગત નીચેના પ્રશ્નો ગામડાની દૃષ્ટિએ ખામ ધ્યાનમા લેના જેવા છે

૧ તલ વિ મગફળીનું તેન

૪ એરંડિયું વિ ધામતેલ

૨ નળિયા વિ પતરા

૫ આ વિ. કુત્રાડિયા

૩ છત્રી

આ ચીજો દરેક ઘરની આવશ્યક જરૂરિયાતો છે અને મોટે ભાગે પગ્દેશી વપરાય છે શહેરોના ભરચક પગ્દેશી માનના મજદૂરોમા ગમ્યાપમ્યા રહેનારને, એકેએક ચીજ રાંકડેથી અને બહાગમાની લાવનારને, રેડિયો અને આમેફોનમા ગમ્યાપમ્યા રહેનારને અને દીવેરને

દીવો જોઈને સૂઝાંચડે તેવા શહેરીને આ વસ્તુ હાસ્યજનક લાગશે, પણ આપણું ગામડાંનું જીવન ને રીતે જોડવાયેલું છે અને દુનિયામાં આપણી આર્થિકસ્થિતિ ને પ્રકારની છે, તે જોતાં ગામડાંમાં આ રીતે જ લોકોને રાજી આપી શકાય એમ છે. હિંદુસ્તાનના એકેએક ગામને વિજ્ઞાપી જોડી દેવું, કારખાનાનું મથક બનાવી દેવું અગર મૂડીવાદી કે સામ્યવાદી બનાવી દેવું એ અત્યારે તો હવાઈ કિંદા છે. લોકોના પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે તેને જોડી સંબંધ છે. એક અથવા બીજા રૂપમાં, અત્યારના જ સંજોગોમાં, લોકોને તાત્કાલિક આર્થિક રાહત કેમ આપવી, રાજી કેમ આપવી, રાટલા બેગા શી રીતે રાખવા એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આ કામ હિંદુસ્તાનને, ઈંગ્લંડ કે રશિયા બનાવી દેવાની વાતોથી નથી થવાનું. લોકોના જીવનને પ્રત્યક્ષ રીતે અસર કરે એવી યોજનાથી તે થઈ શકે. ગામડાંની દૃષ્ટિએ એટલે કે હિંદની મોટા ભાગની વસ્તીની દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ એ લોકોના પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે સંબંધ રાખનારી છે અને તેથી એ કામ વાતોનું અને જોખાનું નથી પણ તાત્કાલિક અમલનું છે. એના અમલમાં વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ ઘણી છે છતાં તેમાં આજની સ્થિતિનો વિચાર રહેલો છે. ને કરવાનું છે તે આજે કરવાનું છે. જેમ બને તેમ જલદી અમલ કરવાનો છે. પરિસ્થિતિના વિકાસ માટે રાહ નથી જોવાની. એટલે સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીની દૃષ્ટિએ અમલી કામ થાય તો પ્રગતિ આર્થિક ફાયદો થયા વિના ન રહે.

આ પ્રવૃત્તિને અંગે એટલું નોંધવા જેવું લાગે છે કે કામ ઉદ્યોગોની પહેલાંની સ્થિતિ સજીવન કરવી તે અત્યવહારુ અને અસકય છે પરંતુ ગામડાંના ધધામાં ઉત્તેજનની દૃષ્ટિએ નવાં તંત્રો દાખલ કરવા માટે ઘણો અવકાશ છે. ગામડાં તરફ લોકો વળે એમ કરવાની જરૂર છે. શહેરી વૃત્તિને ખદે સામી ગ્રામવૃત્તિ કેળવાય અને હિંદની ખરી સ્થિતિનું દર્શન થાય અને તે મુખ્ય જીવન ધડાય એમ થવાની જરૂર છે. લોકોસેવાનું કામ લઈને બેઠેલાઓને પણ આ દૃષ્ટિએ ધ્યાન રાખવાનું અને જીવનમાં ઉતારવાનું ગાઢી છે. પરિણામે જૂનું બધું સજીવન નહિ થાય. પરંતુ જૂનાને નવા સ્વરૂપે જીવતું કરવાનું થશે. તેને માટે, કારીગરાએ અને લોકોએ પણ સુધારો કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈશે. પચાસ વરસ પર ને કરતા તેમાંથી ચાલતું આગું હોય તેને જ વળગી રહે નહિ જાણે, સમયાનુસાર ફેરફાર કર્યા વગર છૂટકા નથી.

આ રીતે ગામડાંમાં ને માલ તૈયાર થાય, તે નવા જમાનાની દૃષ્ટિએ કંઈ રીતે તૈયાર થવો જોઈએ, કેવી રીતે માલ ટકાઉ અને સારો થઈ શકે, એવી બાબતોમાં તેમને સલાહ આપવી જોઈશે. માલનાં બજાર પણ તેમને ખોળી આપવાં જોઈશે. એકત્રા હાથે કોઈ કંઈ જ ન કરી શકે.

સાથે સાથે ગામડાંના લોકોએ તકવાદી અને સસ્તા માલની સરખામણીમાં ટકાઉ અને સારા માલને ઉત્તેજન આપવાનું શીખવું જોઈશે. પરદેશીના પ્રમાણમાં એવો માલ રાફ આતમાં મોંઘો પડે તોપણ તેમાં સુધારો થવાનો જ છે એ દૃષ્ટિએ તેને અપનાવવો જોઈશે.

આપણી ગરીબાઈ આ બાબતમાં ડગલે ને પગલે નડે છે. અખતર કરવાનું લોકોમાં સામર્થ્ય નથી અને મોંઘો પણ સારો માલ લેવાની શક્તિ નથી. નં છૂટકે ખરચ કરતા હોય તેમાં પાઈ વધારે ખરચવી પણ ભારે થઈ પડે છે. આ સંજોગોમાં સ્વદેશી માલનો પ્રચાર કરવો મુશ્કેલ છે. પણ બિંદગીની આવશ્યક જરૂરિયાતો સિવાય બીજું ખર્ચ કરી નાખવામાં આવે તો દેશી વિદેશી અને સસ્તા મોંઘાની આવી મંડવણો ઘણી ઓછી થઈ

જાય; છતાં જે ચીજો ખર્ચમાંથી લીધા વગર છૂટકો જ નથી, તે સંબંધમાં એવી દૃષ્ટિ ખીસવી જોઈએ કે, જે ગરીબાઈને લીધે આપણે દેશી મોંઘી વસ્તુ લેતાં અચકાઈએ છીએ, તે વસ્તુ નહિ ખરીદીને આપણે દેશની ગરીબાઈ અને આડકતરી રીતે આપણી ગરીબાઈ કાયમ કરીએ છીએ. પોતાના પડોશીને ઉત્તેજન નહિ આપીને જાતે જ દુઃખી થઈએ છીએ અને ગરીબ રહીએ છીએ. પાકાથી સુખી હોય તો આપણને પણ લાભ છે એ જૂની કહેવતમાં આર્થિક સત્ય રહેલું છે. તેનું મહત્ત્વ લોકોએ સમજવું જોઈએ અને દુકા દૃષ્ટિને બદલે સાંખી દૃષ્ટિએ જીવનનિર્વાહનું ઘડતર કરવું જોઈએ.

વિશેષમાં આપણા લોકો દર વરસે, કંઈક ને કંઈક, ધર્માદાને નામે ગમ્મ ઉપરાંત ખર્ચ કરે છે અને તે વખતે તેમને પોતાની ગરીબાઈ આડે નથી આવતી. પરંતુ કોઈ દેશી ચીજના બે પૈસા વધારે ખર્ચવા પડે તો તેમને ખટકે છે. આ દૃષ્ટિકાણ જ બદલવાની જરૂર છે. દાનની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવું પડશે. જેવી રીતે હવે સમજી લોકો બેઠાબાઠિ બાહ્યજોને જમાડવાને બદલે, નવા જમાનાની બાહ્યજો મંસ્થાઓને અને જાહેર હિતનાં કામો માટે પૈસા આપે છે, તેવી રીતે લોકોને એમ થવું જોઈએ કે ખીજી રીતે બે પૈસા દાન કરવા કરતાં કે ગમ્મ ઉપરવટના સામાજિક ખર્ચોમાં પૈસા ખર્ચવા કરતાં, દેશની ગરીબાઈ મિટાવવા અર્થે, કોઈ ચીજ ખરીદીને, ઉલોગના ઉત્તેજનાર્થે બે પૈસા વધારે આપવા સારા છે. નિરુદ્ધમી આજસુઓને પોષવા કરતા, પ્રમાણિકપણે મજૂરી કરનારને પોતાને જીવન-નિર્વાહ ચલાવવામાં મદદ કરવી એ ઉપયોગી દાન છે. અત્યારની દાનની રૂઢ ચયેલી પ્રથા તો પુણ્ય કરવાને બદલે પાપ વહોરવા સમાન છે. આવી દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય અને દેશની પરિસ્થિતિ અને નવા જમાનાની ફરજો લોકો સમજે તો આમોલોગના વિકાસનું કામ ધણુ મરળ થઈ જાય. તેને માટે લોકોમાં સતત અને નિરતર કામ કરવું પડશે. તેમને સમજૂતી આપવી જોઈશે. તે કામ થોડા મહિનામાં થવાનું નથી પરંતુ વર્ષો સુધી ધણા લોકોનાં મહકાર અને પરિશ્રમ એકઠાં યશે ત્યારે જ થઈ શકશે. જમાનાઓથી જામેલી શિયિશતા એકદમ નાંક જાય.

અભિપ્રાયો અને સૂચનાઓનો સાર

૧. જે ગામમાં તપાસને અંતે કંઈ કામ કરવાની યોજના હોય, તેવા સ્થળે જ આવી તપાસ કરવી ઇચ્છે.
૨. સ્થાનિક માણસોના સહકાર વિના કે તે કામમાં અગાઉથી કામ કર્યા વિના આવી હકીકત મળી શકે નહિ.
૩. તપાસમાં દરેક કામનાં થોડાં થોડાં કુટુંબોની હકીકત આવવી જોઈએ. એકે એક કુટુંબની હકીકત લેવાની જરૂર નથી.
૪. ગામડામાં જનારનું જીવન, ગ્રામ જીવન અને પ્રચારના કામને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. પોતે કંઈ રીતે રહે છે અને કંઈ ચીજો વાપરે છે તે ઉપર તેણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૫. ખેડૂતો ખાદ્ય પૂરતું અનાજ પકવીને પોતાને અનુકૂળ હોય તો ખમતું માલની ખેતી કરે તો ખરાબર છે. રોકડ પાચ કરવાની આવશ્યકતા એટલી વધી ગઈ છે કે થોડી ઘણી ખમતું માલની ખેતી દરેકને કરવી પડે. પણ એકલા ખમતું માલની ખેતી કરવાથી ખેડૂતની હાડમારી વધે છે.
૬. ઘઉંનો પાક વધારીને ગામની ઘઉંની જરૂરિયાત પૂરી થઈ શકે એવી સ્થિતિ છે.
૭. જે ખેડૂતને એક જ ભેંસ હોય, તે દૂધ ભરે તે ઇષ્ટ નથી, જેમને દૂધમાંથી કમાણી કરવી હોય તે વધારે ભેંસો રાખે અને દૂધ ભરે તો ખોટું નથી. ખેતીના ધધામાં મદદગાર થાય એ રીતે ખેડૂતોને એ ધધો કરવો હોય તો વધારે ગાયો-ભેંસો રાખવી જોઈએ.
૮. ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ પાંજરાપોળો કે એવી સંસ્થાઓ દ્વારા અખતરા અને સતત કામ થયાં વગર ભેંસોને બદલે ગાય રાખવાનું હાલ લોકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. ભેંસોના પાલનમાં રહેલી હિંસા અને સમાજની દૃષ્ટિએ રહેલી આર્થિક ખામીઓ લોકોને સમજાવવી જોઈએ અને ગોપાલનની ધાર્મિક તથા આર્થિક દૃષ્ટિનું ભાન કરાવવું જોઈએ.
૯. ગામમાં સાકલાઈની ખેતી વધારવાની જરૂર છે.
૧૦. ધાણીનું તેજ, ડાળાના તેજ કરતાં વધારે કસવાળું હોય છે એવો ખેડૂતોનો અનુભવ છે. લોકો મજૂરી આપીને તેજ પીલાવે તો સારું. તેમ ન કરે તો ચોખ્ખું તેજ વાપરતા થાય અને ધાંચી બેળસેળવાળા તેજનો ધધો બંધ કરે તો ખમતું લાલ થાય. કોઈ ધાંચીને ત્યાં ડાળાનું તેજ ન જ વેચાય એવો સાર્વજનિક નિયમ થવો જોઈએ અને તેજ બાબત ધાંચીની સાખ બધાથી જોઈએ.
૧૧. સરસિયું થોડું વપરાય છે. આ ગામમાં સરસવ પાકતા નથી. ધાણી ત્રિ. મિલના સરસિયાના ગુણદોષની અમને નોંધવા જેવી હકીકત મળી નથી.
૧૨. ખાંડ-સાકરને બદલે, બધી ચીજોમાં ગોળ વાપરવા માટે, દૂધની ચીજોમાં કે દૂધની સાથે ગોળ ખાવાથી સારીરિક દૃષ્ટિએ કંઈ નુકસાન છે કે કેમ એની તપાસ કરી ખાતરી થવી જોઈએ. ખાતરી ન થઈ શકે તો ખાતરીલાયક દેશી ખાંડ સાકર કંઈ તેની લોકોને માહિતી આપવી જોઈએ.
૧૩. ચાને બદલે કુંવાડિયાની કોશી વાપરવા વિષે તપાસ કરી તેનો પ્રચાર કરવા જોવો છે.
૧૪. મીઠું-મસાલો બહારથી આવે છે તેને માટે ખાસ કંઈ કરવા જેવું નથી.
૧૫. જે લોકો ખેંચામણની મજૂરી આપીને, બહાર ગામ સંચે ખંડાવે છે, તેઓ ગામમાં ચાર ચાને મણુ હાથે ખંડાવે તો વિશેષ અર્થ ન આવે. પણ ગામડામાં આ કામ સૌ પોતપોતાને ઘેર હાથે જ કરી લે એવી હિમાયત થવાની જરૂર છે. વધારે સરવ-વાળા ખેરાદ માટે, વધારે પૈસા ખરચવા લોકોને સમજાવી શકાય તો સારું છે, પણ વધારે પૈસા આપીને હાથે કામ કરાવવાનો પવન ઝાઝો વખત નહિ ટકે. જ્યારે મજૂરી કરે તો જ પ્રત્યક્ષ લાભ જણાય.

૧૬. આ ગામમાં દળવા, ખાંડવાનો મંચો દાખલ થાય તો ગામને રૂ. ૨,૫૦૦નું આર્થિક નુકસાન ગળ્ય. શારીરિક અને આહારને અંગેનું નુકસાન જુદું.
૧૭. હાલ રેલિયા નકામા પડ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
૧૮. રગવાનું અને હાપવાનું કામ કરવાનો ધંધો થોડાં થોડાં ગામડાંના જથામાં ચાલે એવો છે. તૈયાર થયેલા માણસો એ ધંધામાં પડે તો પોસાય.
૧૯. દીવાસળી મુટે રોકડા પૈસા ખરચ્યા વગર છૂટકો નથી. હિન્દમાં ચાલતો પણ, 'વિન્કો' જેવી પરદેશી કંપનીના માલને બદલે, ખંભાત અને પેટલાદ જેવી દેશી કંપનીઓનો માલ વપરાય તો સારું.
૨૦. ધાસતેલને બદલે એરડિયું વાપરી શકાય અને જાતીમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તો ધાસતેલનું ખર્ચ નાણુદ થાય. આ દૃષ્ટિએ એરડિયાના પ્રશ્ન પરવે વધારે ધ્યાન આપવાપવાની જરૂર છે.
૨૧. તમાકુ એ ખોરાકના જેવી જરૂરિયાત થઈ પડી છે. દારુની મામે ધાર્મિક માન્યતા બંધાઈ છે તેવું તમાકુને વિષે થવું જોઈએ.
૨૨. દેશી કંપનીઓના સાબુમાં પણ પરદેશી સોડા વપરાય છે, તેથી પ્રાંતિજના જેવા ગાળા વાપરવા સાગ છે. પહેલાંની માફક લોકો ઉસ મંધરે તો પણ થોડા ખર્ચે સાબુની ગરજ મરે.
૨૩. કાચની કે કચકડાની જગડોઓ પહેરવાનો રિવાજ બદલાવો જોઈએ.
૨૪. નજીકનાં સ્ટેશનો માટે ગોટરોનો અવહાર ઇષ્ટ નથી. આ સંબંધમાં ગામ લોકોની જતિમા જ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. ચાલવાની મહત્તા વધવી જોઈએ અને નકામી મુસાફરી બંધ થવી જોઈએ.
૨૫. જોડામાં ફૂદડોઓ નખાવવાનો રિવાજ નકામો છે; તેથી જોડાનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે અને નકામું ખર્ચ વધે છે.
૨૬. નળિયાંની હાલતી જનાવટમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. પતરાંની ગરજ મારે એવો કંઈક સુધારો થવો જોઈએ.
૨૭. જૂના ધંધાને નવી રીતે ગોઠવવાની જરૂર વધવી જોઈએ. નવી જરૂરિયાતોને અનુકૂળ ફેરફારો કરવા લોકોએ તૈયાર થવું જોઈએ. સાથે સાથે જવાબદાર વ્યક્તિઓ તમકથી નવો માલ તૈયાર કરવાની સૂચનાઓ મળે, વેપારી દૃષ્ટિએ મલાલ મળે, માલનું ખર્ચ જતાવવામાં આવે અને સુધારો કરવામાં માર્ગદર્શન થાય તો જ સુધારો થઈ શકે.
૨૮. ધર્માંદાને નામે કે સામાજિક કલિને લીધે થતાં વધારા પડતાં ખર્ચો બંધ કરાવવા મતન પ્રચાર કરવાની જરૂર છે.
૨૯. ગામનાં સુપડાં ગામના ચમાર પૂરાં પાડે તો થોડો આવક વધે.
૩૦. પરદેશી છત્રીને બદલે દેશી છત્રી તૈયાર કરવા માટે, કિંમત અને માધનોનો વિચાર કરી, ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૩૧. પરદેશી મોઢી દવાઓને બદલે, ઘરમધ્યુ વનસ્પતિની દવાઓ વપરાવી જોઈએ. આ દિશામાં અસરકારક પ્રયત્ન થઈ શકે તે માટે, આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને શોધખોળ માટે સવડો વધવી જોઈએ.
૩૨. ધુપેલ તૈયાર કરીને વેચવાનું કામ ગામનો ધાંચી કરી શકે.
૩૩. દારુખાનાની પેટે રમકડાં અને પતંગને વિષે સ્વદેશી અને કરકસરની દૃષ્ટિ રૂળવાય તો ખર્ચમાં ફેર પડે.
૩૪. રલેટ, પેનો, ફાનસ, ગોળા, ચાપુ, સૂડી, કાતર અને સ્ટેશનરી માસ, દેશી ક્યો અને ક્યાં મળે છે તેની લોકોને માહિતી મળવી જોઈએ. પ્રમાણુભૂત સ્વદેશી માસની ગામડાંમાં ફેરીઓ ચાલ કે લારીઓ ફરે તો મુગવડકારક થઈ પડે.
૩૫. કપાસ બધો ખેડૂનો જાતે પીકે તે માટે ચરખામાં સુધારો થવો જોઈએ. રોજનું દસ મણુ પિલાય અને પગે ચલાવી શકાય એવો સુધારો થાય તો ખેડૂત પોતાનો બધો કપાસ જાતે પીકી શકે. પરંતુ અત્યારના ચરખા ઉપર, માચુના ચાર ચાના મજૂરી આપીને, કપાસ લોઢાનીને ફેર કરી વેચવામાં પણ ખેડૂતોને નુકસાન નથી.
૩૬. સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ અને મનુષ્યના મળનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય તે માટે ખેતરોમાં કે છૂટી જમીનમાં ખાડા ખોદાવી, ફરતાં કાચાં જાંજીર, મુકાવવાની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. આ કામ ગામ પંચાયત થોડા ખર્ચથી કરી શકે.
૩૭. દરજી નવી ઢળનું કામ શીખી લે તો ગામનું અધુ કામ કરી શકે.
૩૮. ગાડાંનું કામ બહાર ગામ ચાલ છે તે ગામના સુધારોએ શીખી લેવા જેવું છે.
૩૯. લુહારનાં ધંધાને નવેસર જોડવાની જરૂર છે. ક્લાઈ અને રેશુનું કામ લુહાર કરી શકે. તે મુજબ ચપ્પુ, સૂડી, કાતરમાથી કાંચે તે હાથમાં લઈને સુધારેલી ઢળનાં તૈયાર થઈ શકે. નવી ઢળના અસ્ત્રા તૈયાર કરાવવાનો પ્રશ્ન ખાસ મહત્વનો છે.
૪૦. ચામડાં પકવવાની પદ્ધતિ સુધારવી જોઈએ. તેમાંથી ગંદકી અને દુર્ગંધ દૂર થાય એવી રીતે તે ધંધો જોડવાનો જોઈએ, અને તેનો વિદ્યાશ્રમ થવો જોઈએ. ઢોરના ચામડા સિવાયની બીજી ચીજોને ઉપયોગ થવો જોઈએ, અને નકામી જતી ચીજોની સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.
૪૧. મરેલાં ઢોરનાં હાડકાંનો ઉપયોગ, સ્થાનિક અગર અમુક ગામડાંના જગ્યામાં પદ્ધતિસર થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, અને તે વિષેની લોકલાગણીમાં ફેરફાર થવો જોઈએ.
૪૨. કોસનું વેચાણ બીજા માલની પેટે જ થવું જોઈએ. માલ લીધા પછી પૈસામાં કાપકુપ થાય છે તે બંધ થવી જોઈએ. બહારગામ રોકડા પૈસા આપવા પરંતુ ગામના માણસને રોકડા પૈસા આપવામાં ઢીલ કરવી, સસ્તું તાકતું અને પૈસામાં કાપકુપ કરવી વગેરે નુકસાનકારક રિવાજો બંધ થવા જોઈએ.
૪૩. ગાયરની જમીન વધવી જોઈએ. રજારીઓ ખાતર ખાડામાં સંધરે, સાંઢ રાખે, રેલ્લા ઉછેરે અને ચોખ્ખા ધી-દૂધની શાખ જમાવે તો કમાણીમાં વધારો કરી શકે.

૪૪. જૂનો ધંધો ઓછો થતાં ગણિયા બીજા કયા ધધામાં ગોડવાઈ શકે તેનો વિચાર થવાની જરૂર છે. તેઓ જતે શાકભાજી પેદા કરીને વેચી શકે તો કમાણી થાય પણ તેમની પાસે જમીન નથી.
૪૫. શરીરગર વર્ગને થોડી થોડી જતીન હોય તો તેઓ દોર પાળી શકે અને તેમને ઘી-દૂધ ખાવા મળે.
૪૬. મંપૂર્ણ ગ્રામસ્વાલબન અશક્ય છે. સ્વાલબન અને સ્વદેશી એ દષ્ટિએ ગામડાની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે.
૪૭. જૂના ઉદ્યોગો જૂના સ્વરૂપમાં સંજીવન થાય તે શક્ય નથી. જૂનામાં સુધારાવધારો કરી, નવી જરૂરિયાતોની દષ્ટિએ તેને ગોડવા માટે ઉત્તેજન મળે તો સંજીવન થાય.
૪૮. ગામડાના લોકોએ તકવાદી અને મરતા માલને બદલે દગાઉ અને મોઢાં માલને પમંદગી આપવાની દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. કચ્છમરની ટૂંકી દષ્ટિને બદલે, પાંડોશીવું હિત ધ્યાનમાં ગાખી, લાખી દષ્ટિએ માલની પમંદગી કરવી જોઈએ.
૪૯. દાનની નવી દષ્ટિ ખીલવી જોઈએ. આજસુને પોપવા કરતાં ઉદ્યોગીને ઉત્તેજન આપવા માટે માલના બે પૈમા વધારે આપવા એ સાચું દાન ગણાવું જોઈએ. જાહેર હિતાર્થે ચાલતી નવા જમાનાની વ્યાજાણી સરથાઓને પોપવાની ફરજ સમજાવી જોઈએ.
૫૦. દાનની વિકૃત ભાવનામાંથી લોકોને સ્વદેશી ધર્મ તરફ ધાળવા જોઈએ અને રાષ્ટ્રીય કળેનું જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ.

ગાંધી સેવાસંઘ

તૃતીય વાર્ષિક સંમેલન હુદ્દસી

દિલખુશ બ. દિવાનજી

૧૯૨૩ના પ્રારંભમાં ગાંધી સેવાસંઘની સ્થાપના પૂ. જમનાલાલજીએ કરી અને ૧૯૩૪ સુધી તો આ સંસ્થાને નહિ જેવી જ પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. ૧૯૩૪ પછી સંઘના વાર્ષિક સંમેલનો નિયમિત રીતે ભરાવા લાગ્યા. આ વર્ષે કર્ણાટક પ્રાંતમાં આવેલા હુદ્દસી ગામમાં ભરાયેલા ત્રીજા સંમેલને લોકોનું ધ્યાન ઠીક પ્રમાણમાં ખેંચ્યું છે. દેશભરમાં અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓ અને તેમનાં સંમેલનો તથા પરિષદો ભરાયાં કરે છે. પરંતુ આ સંસ્થા અને એનાં સંમેલનોનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ જ રહે છે.

પૂ. બાપુના સત્યાગ્રહના સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી લોકસેવાનું કાર્ય કરવા કટિબદ્ધ થયેલા કાર્યકર્તાઓનો આ સંઘ 'મુમુક્ષુઓ'નો સંઘ પણ ગણી શકાય. સત્ય અને અહિંસાના સનાતન સિદ્ધાંતોથી એઓ આકર્ષાયા છે અને એમના અંતરમાં સત્યમય ઈશ્વરનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની તમજા જાગી છે. રાજકારણ, સમાજસુધારો કે આર્થિક ઉન્નતિના કાર્યક્રમોને આ સંઘની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રધાન સ્થાન મળેલું છે. છતાં એ બધાની પાછળ સદાસર્વદા કેવળ ધર્મભાવના અને સત્યમય જીવનનું જ અમોઘ પ્રેરક બળ પડેલું છે.

ગાંધી સેવાસંઘના પ્રમુખનું જીવન વિચારીએ છીએ અથવા એની પાછળ રહો નિત્યનવિન પ્રેરણા અર્પનાર પૂ. બાપુજીની પાવનકારી વિભૂતિનો આ સંઘ સાથેનો અનન્ય અને અતિ ગાઠ સંબંધ તપાસીએ છીએ અથવા એના સમગ્ર કાર્યસંચાલનમાં છવાયેલા ગંભીર અને અર્થપૂર્ણ ધાર્મિકતાના વાતાવરણનો અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે પણ એમ જ લાગે છે કે આ સંઘ અન્ય પ્રગતીય સંસ્થાઓથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. આ સંઘમાં ભજેલાં અને ભળતા જતાં ભાઈબહેનો અનેક પ્રકારની કાર્યપ્રવૃત્તિઓમાં પડેલાં હશે. અને છતાં આ સંઘ તરફ એઓ આકર્ષાયાં છે એનાં કારણો તો અનેક હશે. પરંતુ મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે ઘણાં ભાઈબહેનોમાં તો સંઘ પ્રતિના એમના આકર્ષણમાં કેઈકે આવા જ ભાવો રમી રહેલા હશે:

"જ્યાં સત્યના ઝરણુ ક્રોટિક ફૂટતાં"

જ્યાં ઉડતા અમિત પ્રેમ તણા પુવારા

આત્મન તૃપ્તા હિપવવા લીધ પંથ ત્યાંના."*

બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પૂ. ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસા, સ્વરાજ્ય અને સમાજરચનાના અવનવા વિચારોનું ગાંધી સેવાસંઘ પ્રયોગવિદ્યાલય છે. રાષ્ટ્રીય વિભૂતિઓના

* 'ગિરનારને ચરણે'ના કવિ ન્હાનાલાલના કાવ્યની કશીમાં જુલ ફેરફાર કરીને.

વિચારોનો અમલ કરનારા તો અનેક નીકળી પડે છે, પરંતુ એને શાસ્ત્રીય પ્રયોગોનું અવરૂપ ત્યાં જ નથી હોતું. એમાં રાજાએના કાર્યકર્તાઓમાં એ વિચારો પ્રતિ અત્યંત હિતવાળા અને અવિચલ નિષ્ઠાવૃત્તિ પ્રગટેલાં રહે છે એના અનન્ય ભક્તિમાય અને અવિચલ નિષ્ઠાવૃત્તિથી પ્રેમપ્રેરણા, અને એમાં જ મનન પ્રવલ્લની ગહેનારા ભાર્ગવ્યેનો આ મધની યીતવ હોવા હેતુથી યત્નિચિત કાર્ય કરી ગયા છે.

અત્યંત અને અદિમાની ધાર્મિક ભાવનાઓથી જે સમગ્ર મમત્ર કાર્યમયત્વ નિરતર ભગ્યેનું એનું ભાવ તેના વાર્ષિક સમેનોમાં પણ એ જ પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાઈ આવે છે. ગામાના પગિયો અને મહેવનોમાં એક પ્રકારનું વિધિયુક્ત (official) નતન વધારે પડતું એ કે અને ઝટપટ કામ મહેતી વિષયમાં જવાની ઉનાવળ એમાં ગયા કરે છે ગાંધી મેરા મંથે વાર્ષિક મહેવનોની પ્રથા રીકારો છે તેમાં આવી જનની ઉનાવળ અને official મનોના નથી ચરતા પ્રથમ કાર્યવિરમ્ભમાં રપષ્ટ કર્યું છે તેમ—

“ તાલિક સમેલન સવધી નિયમ કે મૂલમે મુલ્ય અમિશય વહ મા કિ સવ કે મદમ્થી મે પરસર ચુલસા માર વટે સવો કાય મ ઉનકી અમિશય વનો રહે ઓર એક દુનરે કે વિવાર તમા અનુમરા મે લામ ઉઝાને કા ચાસર પ્રાપ્ત હોકર ઉઝે નીન દુલિ ઓર માર્ગદર્શન મિલતા રહે.” (પાનું ૨૦)

ગાંધી અને હુન્ગરીમાં મળેલા મધના ખીજ તેમજ ત્રીજા મહેવનમાં કાગર મહેવનો જેમને મેળોગ મળેલો છે તેઓ મહેવન પાઠ્ય મહેવો આ ઉદાત્ત અને વિશિષ્ટ ભાવનામાં પડ્યા પ્રમાણમાં અસાધ્ય કરી શક્યા છે મહેવનનો કમ માત દિવસો મળે છે. મેઝ મદા વિનામ મદુમતા એકીજનો કૌટુમિક આનન્દ અને મહેવન મારે એમાં મળેલા ભાવ એન વાનારમ્ભ એમાં પ્રગટેલું મહે છે પરંતુ ગાંધી સેનામરનું આ વિશીષ્ટ કુટુમ કુટુમ મંગ્રામાં મહેડી મેરાભાવનાનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા મધી મહેવનું ભાવ છે એટલે એના અનન્દ અને પગપગ મહેવનની પગિયાના સેનાની જ મહે છે ઈશાપનિવદ્ધતા સ્વતંત્ર યુગીવાના અનન્દિક મુનમાં જે પ્રમદનો બન અને ઉનાવળમાં આનન્દ કઃપેલો છે એના યત્નિચિત અંગોની હોવા આ મહેવનના કૌટુમિક આનન્દમાં પ્રમદેવો મહે છે.

ગાંધી જ હુન્ગરી મહેવનની મગમ ગઝઆત પ્રાત કાગની પ્રાર્થનાથી થતી અને પડી તરત જ આ મધાતના શરીરશ્રમનો કાર્યક્રમ શરૂ થતો દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિના અનેક મદદરના પ્રયોગ નિર્માનમ્ભ કરા એમાં થયેલા દેશના મેટાનાના કાર્યકર્તાઓને એમના માન દિવનના કાર્યક્રમમાં મેન આ કલાકનો દીમતી મમલ આવા શરીરશ્રમમાં આપી દેના ભેદ મ પુને નરા વિનામે કેટલાક તો મે મિમે કટાશો પણ કરતા રહે હુન્ગરી મામના મધાએ બનારના મધવા આનન્દના પાઠ્યો પૂરવા પૂ જમનાવાવડ કે પૂ આનમદેન (અજકુપ મકુપમાન) કે પૂ મમમાદેન અને પૂ મદાદેરમાર્થ જેવા મામાન્ય મકુટો પ્રમાણે ઉનાવળના તાપમાં મૂગ અને દેશની ભાવનીઓ પમાર કરનારો દારમાં ગોવાર્ધનજી ભાવનીઓ પમાર કરના નરા, અને અધાને અન અને મમમ આપા કર એ દર પડ અને કિક જ દર એ જ ‘મકુટો’ મહેવનના અપોરના કાર્યક્રમમાં તો મારામતાપ્રવેશ કે મામમગન કે મકુટો

શિક્ષણના અતિ ગંભીર પ્રશ્નોની અત્યંત વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં અને અનેક પ્રકારના નિર્ણયો કરવામાં શકાતા. ગાંધીજીની-એમની દ્વિવ્યક્તિની-અથવા એ દ્વિવ્યક્તિના પ્રયોગવિદ્યાસભ્ય ગાંધી સેવાસંઘની આ જ અર્થપૂર્ણ વિશેષતા અને પ્રગતિકારક સાધના છે. હુદ્દલીમાં તો આ શરીરશ્રમની શરૂઆત થઈ છે અને તેથી એની અર્થગંભીરતાનો ખ્યાલ હજી આપણને ઓછો જ આવશે. દેશભરમાં થતા ઉત્સવો, પરિપદો, સંમેલનો કે મેળાવાડાઓમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના આકર્ષક કાર્યક્રમ ગોઠવાય છે, એ અંગે સંકેતો રૂપિયા ખર્ચાય પણ છે, પરંતુ ગરીબાઈ, અજ્ઞાન અને વિનાશકારી આળસમાં ધેરાયેલી આપણી પ્રજાની વિષમ પરિસ્થિતિમાં આપણા ઉત્સવો કે મેળાવાડાઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં એ સ્થિતિના નિરાકરણની સાથે વધુ ને વધુ ગાંઠ સંબંધ કરી રીતે રાખી શકાય એવું બહુ સ્પષ્ટ અને ગંભીર માર્ગદર્શન હુદ્દલી સંમેલનની શરીરશ્રમની પ્રવૃત્તિએ કર્યું છે. કોઈક ગામમાં ઉત્સવ, પરિપદ કે સંમેલન માટે આપણે ભેગા થઈએ અને આપણા કાર્ય સાથે સાથે એની કંઈક થોડીધણી પણ સેવા કરતા જઈએ એ વિચાર જ બહુ પાવનકારી અને લાભ્ય છે.

*

*

*

સંમેલનની બીજી મહત્ત્વની નિત્ય પ્રવૃત્તિ અર્ધા કલાકની મૌન સામુદાયિક કાંતણુની રહે છે. ભોજન કર્યા પછી એકાદ કલાકનો આરામ લઈ સંઘના બધા જ સભ્યો અને મહેમાનો પણ મંડપમાં તકલી અથવા રેંટિયો લઈ બસાઈ કાંતે છે. પૂ. ગાંધીજી, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સરદાર કે ગંગાધરરાવ દેશપાંડે કે જમનાલાલજી જેવા આપણા મહાન લોકનેતાઓ સાથે રહી નિષ્ઠાપૂર્વક બા કલાક કાંતણુમાં સમર્પણ કરે એ દૃશ્ય પણ લાભ્ય છે. આજે વીમ વર્ષથી પૂ. બાપુ આપણી સ્વરાજ્ય સાધનામાં અથવા આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં રેંટિયાને રાજસિંહાસન પર બેસાડવાનો આશ્રય રાખી રહ્યા છે, અને છતાં હજી રેંટિયાને આપણા મોટાનાના કાર્ય-કર્તાઓએ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં અપનાવ્યો છે. ફૈજપુર મહાસભાના પેશા લભ્ય પ્રવચનમાં પણ પૂ. બાપુએ તો એમના અંતરમાં ભરેલી રેંટિયાભક્તિના જ દર્શન કરાવ્યા, અને પ્રજાને, કાર્યકર્તાઓને તેમજ લોકનેતાઓને ફરી ફરી વાર ચેતવ્યા, ઢંઢોળ્યા, કેઈક ભગૃત કર્યા કે આખરે તો સ્વતંત્રતા કાંતણુમાં જ સ્વરાજ્ય છે. ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનના નિત્યક્રમમાં એ શક્તિશાળી રેંટિયાને સ્થાન મળે એ સ્વાભાવિક છે.....આટલી વ્યવસ્થિત રીતે સંમેલન અથવા વાર્ષિકાત્સવમાં રેંટિયાને લાગ્યે જ સ્થાન મળતું હશે. ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનમાં ૨૦૮-૨૫૦ સભ્યો મૌન કાંતણુ કરે એ પ્રયોગ બહુ અર્થસચક છે, એની નૈતિક અસર ઘણી રહે છે. રેંટિયાની ઉપાસનાનું એ સક્રિય સ્વરૂપ છે.

*

*

*

હુદ્દલી સંમેલનના સ્વાગત મેડએ એટલે પૂ. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે અને એમની મંડળીએ બહુ રમણીય રચને બહુ સાદા તથા સ્વચ્છ અને કલામય ઝૂંપડાઓનો મંડપ તૈયાર કરેલો. આપણી ગરીબ પ્રજાની ગરીબાઈને તેમજ આપણી ગંદકીની સાદાર્થને તે શોભે એવો હતો. વરસાદની અચાનક હેલીથી એ મનોહર રચના યુધાર્થ ગઈ છતાં પરિપદો અને સંમેલનોના મંડપો હવે બહુ જુગ ખર્ચ આપણે તૈયાર કરી શકીએ છીએ એવું એ પ્રતીક હતું. સેવાને

વિચારમગ્ની તો નવન રચ્ય છે. એમણે વર્તમાનપત્રોમાં જે નિવેદનો પ્રગટ કર્યા છે તેમ એમણે જાડુ રચ્ય સમ્રોમાં જાણારી દીધું છે કે ધાગમઆપ્રેસ નવા અધ્યક્ષને મિટાવી દેતા માટે જ છે એ ખડાતમક નર્ણમાં ધાગમઆ દ્વારા આપણા ગ્યનાતમક કાર્યનો કડક અને નિષ્પક્ષ આગ્રહ મોંથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે અદિગત અમદાવાદ આ માન્યમતને ઉપવાસી નાખરા ગ્યારેસો છે અને છતાં સે ખડાતમક દેખાતી લડતનો શ્રેષ્ઠ ભાગ અને તેનું માસ્ય જણ તો ગ્યનાતમક કાર્યના અમરમાં જ રહેલું છે એ જ રીતે પ્રગતિ મદાગમવાદી પ્રતિનિધિઓ ગ્યનાતમક કાર્યના જગ પગ જ ત્યાં વધારે શક્તિમંત્ર ધર્મ શરે છે અને એ જ કાર્યના આગ્રહથી તને મિટાવી દર્ષ તેને પોતાનું કસાના એવ ગમી શકે છે આથી જ ગાંધીજી તો એટલે મુખી માને છે કે જે કે કસો મતગરોનો પૂર્ણ વિચાર આપણે મેળવી લઈ એમનું મગીન મગન કરીએ તો ધાગમઆ દ્વારા, એટલે કે એ માગ્યત અમરમાં મૂકના ગ્યનાતમક કાવદ્વારા, આપણે પૂર્ણ મતનના હામવ કરી શકીએ છીએ ગાંધીજીની આ માન્યતા જડુ વધારે જતી લાગે અને છતાં એમણે ગયના છે તે દિવસે જે ભગ પ્રચલન કર્યું તેમાં એ માન્યતાની પાછળ રહેલી એમની રચ્ય વિચાર-મગ્ની મમનર્ણ શકતી હતી ગાંધીજી મગ્ગાગણના કે ધાગમઆના અનેક મૂંઝવના પ્રસોમાં ગમે નેટસો મમ લેના હોય, જગતની ઉત્તાદ મુત્તરી મામાજ્યમતા માથે એથીએ વધુ કુચમ મુત્તરીગીરીની માગ્ય એના હોય, છતાં એમનું અંતર તો દિલ્લુત્તાનના કસો કસોની શૂંપડીમાં જ ભગા રે છે આમજનનનો મર્ષ એમાં જાનનો કેવલ મગ્ગર્ષ નથી, મતનના આધરાની મગ્ગીનિ માત્ર નથી, મરીમોનો માથે જરત મગ્ગત અનુમાન મગ્ગો એમની માથે તનમ મર્ જરત એ તો એમના મુમુષુ છતની, ગેક માત્ર મગ્ગા છે, મિમગકિતની નીનમ માત્ર છે એટલે જ ધાગમઆની પાછળ રહેના કે કસો મતગરોનું જગ એમને ખૂબ આનંદ છે એ દ્વારા કે કસો જનનાના માથે માથો અને મારિત મર્ષ ગાધરાતો મુગ્ગ ભરમ મગ્ગીજ કેમ જતો કરે ! બો મૂટળી મા એચા મામ વખતે એકમ પ્રમાન કરી એ મતગરોના મત મેળવી લેવાની પ્રતિષ્ઠા મર્ષમર્ષની એમની મોનના નથી મમાની કે કસોની સાથેના મર્ષની આથી તો એમને ગ્યનાતમક કાર્યક્રમથી ક્યાતની મગ્ગી મર્ષ છે મામો મેરામવના દ્વારા મારમઆપ્રેસ મારે ખુલ્લા કસોનો નમ એમને તો એટના માટે છે કે ગ્યનાતમક કાર્યમાં પડેલા ગાંધી મેરામવ મેરકોના એ કાર્યને એટલું વગવતુ જનાવે કે એ મેરકોના પ્રગ્તાની જાના બો મતગરો એમના મિવાલ જીનને ધાગમઆમાં એકવવા તમાર જ ન મેવ એવા આચા ખાદી મેરો કે દગિન મેરકો કે પ્રામ મેરકો એવું જગ જનનામાં જમાની દે કે અધારે પ્રાનેમાં એવા પ્રતિનિધિઓ મિવાલ જીન કોર્ષને ગ્યાન પજુ ન રહે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું તેમ,

“ આજે આજે ૫-૭ લાખ રૂપિયા મુમારીને પાસામાંમાં મર્ષ શક્યા છીએ પણ આપણે પ્રતાવ પડશે તે દિવસે એક કે મી અર્થ નથી થવાનો ” (દલિતજન ૫, નં. ૨-૫-૩૩, પૃ. ૫૪)

અને એવા જવાબે પ્રામ આને તર મગ્ગી મેરામવ મા મેરકો નો રવાની લ મે જ મેનુથી એમને દ્વાર મેરકોના કર્ણ એનો અર્થ એ નો નથી જ થવો કે ધાગમઆ-મોરકો કે મરી રચનાતમક કાર્યમાં શિથિત થવું

“પણ મને કહેવા દો કે આ બધું ને મેં કહ્યું તેનો અર્થ એ નથી કે આપણે હવે ધારાસભામાં જવાની પડાપડી કરવી જોઈએ. જરાયે નહિ. અરે, સંઘનો કોઈપણ સભ્ય ધારાસભામાં જવાનો ચત્ત પણ ન કરે. પણ વખત આવે તો કોઈએ ના પણ ન પાડવી. ત્યાં જવા માટે કાર્યદાતા હોવાની પણ જરૂર નથી. બહાદૂરી અને સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રત્યે એકનિષ્ઠ વ્રજ્ઞ એટલું જ આપણને જોઈએ છે.”

(‘હરિજન’ તા. ૧-૫-૩૭, પૃ. ૯૦)

આ વિચારસરણી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

- (૧) ધારાસભાનું બળ ૩ કરોડ મતદારો પર અવલંબે છે.
- (૨) એ મતદારોનો પૂર્ણ વિશ્વાસ મહાસભા મેળવી લે એટલે એ ધારાસભા રાષ્ટ્રીય ધારાસભા થઈ જાય.
- (૩) એ વિશ્વાસ મેળવવાનો સાચો અને એક માત્ર યોગ્ય ઉપાય રચનાત્મક કાર્યનો વેગવંતો અમલ છે—અને એવા અમલદારા મળેલા વિશ્વાસ પર જનાર પ્રતિનિધિઓ જ ધારાસભામાં જઈ મહાસભાના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ખ્યેવને વધુ વફાદાર રહી શકશે.
- (૪) ધારાસભામાં એવા પ્રતિનિધિઓ રચનાત્મક કાર્યને વેગ આપે તો જ એમનો પ્રવેશ ઈષ્ટ, યોગ્ય અને સાર્થક છે—અને એવો વેગ આપવામાં આપણે જેટલી સફળતા મેળવીશું તેટલું બળ આપણી અહિંસક લડતને મળતું જશે. એ જ દષ્ટિએ અહિંસાની લડતની એક ભૂમિકા ધારાસભા બની શકે છે.

*

*

*

ધારાસભાપ્રવેશને અંગેની આ મહત્વની ચર્ચાએ હુદ્દસી સંમેલનનો હીક હીક સમય લીધો. આ સિવાય બીજી ઘણીએ ચર્ચા ચર્ચ અને કેટલાક મહત્વના હરાવો પણ થયા. આવના સંમેલનને ઓરીસામાં આમંત્રણ મળ્યું છે.

એક અપ્રસિદ્ધ રાજવલિ

સંપાદક કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો વિજ્ઞાન એ ઉચ્ચ સસ્કાગિતાના સુચિહી છે. ગુજરાતની સસ્કાગિતા ભૂતકાળમાં ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચના અનેક પુરાનાઓ આજે આપણને ઇતિહાસ શિખરી રહ્યો છે. ઇતિહાસનું મહા તર્જન ભૂત અને વર્તમાનના મસ્મરણો ભગરી નરીન પ્રગતને તેનું ફિગ રીન દગરનાનું છે. કાપિયુ ગણના ઇતિહાસમંડનરમાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો, તામ્રપત્રો શિનાલેગો અને સિક્કાઓ એ મુખ્ય માધનો છે. જના સાધારણ દષ્ટિએ ખીનમહત્તનની જણાતી આરી રાજવસાવિઓ કનયિત મમથે ઇતિહાસના અગમ્ય કાપડાઓના ઉકેનો આપી શકે છે. આવી રાજવલિઓ કાર્મમ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી, વગેરેના સમ્રડોમાં તેમજ પ્રાચીન જૈન લાડારોમાં મંદ્રહિત છે. મુનિશ્રી હિમાશુવિજયતી પાસે પણ એક અમુદિત ગમ્મનયિ હોરાનું તેમને જણાયુ છે.^૧ જૈનયુગમાં એક રાજવલિ પહેલા પ્રકટ થઈ હતી તેવી એક રાજવલિ અહીં રજૂ કરનામાં આવી છે.

આ ગમ્મનયિ મને માગ મિત્ર રા અમૃતવાનના સૂચનથી મદારાજ જશવિજયજીના સમ્રહભાથી મળી છે. રાજવલિની શરૂઆત અણહિલપુત્રની સ્થાપનાથી કરનામાં આવી છે. માથે તેની લગ્નકુણી પણ આપી છે. તેમાં અણહિલપુત્રની સ્થાપના સંવત ૮૦૨ના વૈશાખ સુદ ૩ ગુરુવારે થયાનું જણાન્યુ છે. પાટણની સ્થાપના મંબધમાં જુદા જુદા મથકારોએ લિખ લિખ મિતિઓ આપી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં સંવત ૮૦૨ના બદલે ૮૨૧ પણ જણાયુ છે. આ મધી મિતિઓનો સમન્વય કરી જ્યોતિષ ગણત્રીના આધારે તેની અન્વેષણ કરતા રા. ગ. રામનાન યુનીલાન મોદીએ સંવત ૮૦૨ના વૈશાખ સુગ ૪ સોમવારને પ્રમાણિક મિતિ માની છે.^૨ પાટણ અક્ષયતૃતીયાએ વસનાની લોકાક્રિત છે. અો આ રાજવલિ અક્ષયતૃતીયા જણાવતી હોવાથી જ્ઞાય તેમાં સત્ય મમાથેયુ હોય એમ માનવા કાગ્યુ છે.

રાજવલિ ગજુ કરતા પહેલા તેના ઐતિહાસિક સૂચનો, ગજવંશો અને ગજવકાળના વર્ષોનું ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કેટલું મહત્ત છે, તેમજ તેની મત્તામત્પતાની પ્રમાણિક વિચારણા પ્રાથમિક નજરે આનસક હોઈ, તેનું વિગળ પહેલું કરનામાં આ યુ છે. પાટણની સ્થાપનાની હકીકત રજુ થઈ પછી ગુજગન ઉપર રાજસાસન અનાવનાર ગુર્જરેશ્વરો, આનડા, સોનથી અને વાવેના રાજાઓની પરપરા, તેમના ગજવકાળના વર્ષ સહ આપવામાં આવી છે. તે પછી મુસ્લિમ વિજેતા અનુખાનથી અકમર સુધીના ગુજરાતના મુસ્લિમ શામકોનો રાજક્રમ આપ્યો છે.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આ ગમ્મનયિનું મૂલ્ય અદ્ય સ્વરૂપ માનીએ, તો પણ તેના રાજ પુરુષોની પરપગ અને ગજવકાળના વર્ષો, અણહિલપુરની સ્થાપનાની હકીકત, અદનીની મરજી

૧ જુઓ ' જોડા અભિન દન ગ્રંથ ' ઐતિહાસિક અનુશીલન ' મા તેમનો કુમારપાળનો લેખ

૨ " કાતમાલા " પા ૧૫૭ પાટણની સ્થાપના સુબધીનો લેખ

બંધાયાની નોંધ, વગેરે વિધાનો, ગુજરાતના તેમજ પાટણના ઇતિહાસનિર્માણમાં અનુપૂર્તિ કરે તેમ છે. રજપુત અમલનો રાજક્રમ લગભગ 'પ્રગંધ ચિંતામણી'તે અનુસરે છે. આવડા વંશના રાજાઓમાં, ફક્ત લેખરાજાનો રાજ્યકાળ તેનાથી જુદો પડે છે. પરંતુ રાસમાળામાં જણાવેલ રાજાવલિ પ્રમાણે તે બરાબર છે.^૧ સોલંકી વંશનો આગેયો રાજક્રમ અને તેઓનાં વર્ષો સંપૂર્ણ મળતાં છે. રાજાવલિના લેખકે તેમાં કંઈ પણ ગરબડ કરી નથી. વાઘેલા વંશના રાજાઓની પરંપરા બરાબર આપી છે. પરંતુ તેઓના રાજ્યકાળમાં ગોટાળો છે. 'પ્રગંધ ચિંતામણી' પ્રમાણે વિસળદેવ સિંવાયના બંધા રાજાઓનાં વર્ષો ખોટાં છે. રાસમાળા અતે બોમ્બે ગેઝેટિયરનાં વર્ષોનો પણ રાજાવલિ સાથે મેળ ખેસતો નથી. આથી વાઘેલા રાજા-પુરુષોનાં વર્ષો ઇતિહાસના મુકાબલે પ્રમાણિક નથી.

ઈ. સ. ૧૨૬૭ માં દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલ્લાઉદ્દીનને ગુજરાત સર કરવા લશ્કર લઈ મોકલ્યો. તેણે કર્ણાટકને હરાવી નમાડ્યો અને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ફરી ગુજરાતને મુસલમાન સલ્તનતના હાથ તળે મૂક્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતનો વહીવટ ચલાવવા દિલ્હીથી સુબાઓ આવતા. તે કાળ અંધાધૂંધીનો હતો. પાદશાહોની નળજાઈ અને આંતરિક કલહોને લઈ તે સુબાઓની ફેરવણીઓ, અણુધાર્યા અને ટુંકા વખતમાં થતી. આથી ઢંગધડા વગરની પરિસ્થિતિને લઈને, દિલ્હીથી આવતા સુબાઓતો ક્રમ, અતે તેઓના શાસનકાળની તોંધમાં, પૂરતી ચોકમાઈ ન હોય તે સંભવિત છે. જો કે તેમાં કેટલાંક નામો સાચાં અને ઐતિહાસિક તવારીખોને મળતાં છે.

દિલ્હીની પાદશાહત નળણી પડતાં સુબાઓની સ્વાર્થસાધક વૃત્તિઓ જાગી અને તેઓ સ્વતંત્ર રાજ કરવા લાગ્યા. મહમદ તઘતજળ રજાનો સુબો અંદરખાન પણ સ્વતંત્ર થયો અતે પોતાના દીકરા મહમદશાહતે ગુજરાતનો સુલતાન બનાવી ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના પાયા નાખ્યાં. તેમ કરી તેણે દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારીની ધૂંસરી ફાગવી દીધી. ત્યારપછી ગાદી ઉપર આવનાર સુલતાનોની પરંપરા રાજાવલિમાં ઐતિહાસિક તવારીખોને અનુરૂપ જળવાઈ રહી છે. પરંતુ તેઓનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષોમાં કાઈકે ઠેકાણે ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આ સ્વતંત્ર સલ્તનતનો અંત અકબરશાહ લાગ્યો હતો. તેણે ગુજરાતના સુલતાન મુઘફરશાહ ૩ અને હરાવી ગુજરાતને દિલ્હીની હકુમત તળે આણ્યું. આમ ગુજરાતની સલ્તનતનો અંત આવતાં રાજાવલિ પણ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

આ સિવાય રાજાવલિમાં કેટલીક ચિંત્ય બાબતો નોંધી છે. સદસલિંગ અતે રૂદ્રમાળને બંધાતાં અનુક્રમે ૩૦ અને ૩૫ વર્ષો થયાનું જણાવ્યું છે. વળી રૂદ્રમાળ સંવત ૧૧૯૮ માં એટલે સિદ્ધરાજા દેદાંત અગાઉ એક વર્ષ પહેલાં સંપૂર્ણ થયાનું તોંધ્યું છે. સદસલિંગને બંધાતાં આટલો લાંબો સમય થયો હોય તેમ લાગતું નથી. માળવા ઉપર ચડાઈ કર્યા અગાઉ સિદ્ધરાજે સદસલિંગની શરૂઆત કરી હતી અને માળવાના વિજય પછી તે તૈયાર થયું હતું એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી જાત થાય છે. એટલે તેને બંધાતાં વધુમાં વધુ ૧૨ થી ૧૫ વર્ષ લાગ્યાં હશે; પણ ૩૦ વર્ષ થયાં હોવાનું સંભવિત લાગતું નથી. રૂદ્રમાળમાં મદાદિવતી પ્રતિષ્ઠા સંવત ૧૧૯૧ માં થયાનું એક પ્રાચીન કવિત ઉપરથી જણાય છે. પણ તેમાં કેટલું

મત્વ દો તે તો ન્યાયે તત્સંબંધી પ્રમાણિક પુગવાઓ મળે ત્યારે જ કદી શકાય. એકદર જેના ગરમાય ગિદ્દગાજે ચોતાતા ઉત્તર કાળમા ગધાચાનું આજની જણાય છે પરંતુ ગામરવિગા નવાવેન વર્ષ અને ગધાતાં થએના વર્ષો માટે અન્ય નક્કર પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી તે વિધાન શકાય ન રહેવાનું જ

દાનના પાટણનો નગરકોટ ખેળે ગધાઓ ૨ તે દરુ નક્કી થયું નથી ગામરવિગાં મતલ ૧૩૬૦મા પાટણ અને અમારળતા દુર્ગો અવધખાને ગધાચાનું જણાયું છે અને તેના આધારે તો કલ્પવેનાને નગાડીને અબુદિયપુર તામે કરી અવધખાને તગત જ નગરકોટ કગઓ દો ગેમ કુ ડે પજુ તેમ જનનુ અમગવિત દનું કાગળ અવધખાનને ગુજરાન મર કુરાની નાનાવેલી વાગી હતી તેથી તેણે ગુજરાતભરમા ઠેઠે કરી, સોમનાથ સુધી જઈ અને રહેના મગ્ગે કર્યા તે મગ્ગે પાટણ અને અમારળનુ પુનર્વિધાન કરી નગરકોટ ગધાઓ દોય તેમ જનનુ અવધખ દનુ એટલે ગામરવિનુ આ કથન ગમમેમતું નથી

અમારાસનો કોટ અદમરાસાદ ૧ સાએ અમારળતા રથાન ઉપર છ મ ૧૪૧૩ સવત ૧૪૬૮મા ગરાઓ દનો. અને તે સમયે અદમરાસાદે પાટણનો કિન્નો પજુ ગધાઓ દોય તે વધાર ગધમેમનુ વાગે છે કિન્નીથી શામન ગયાસવા આવતા કોઈ મુનાએ પાટણનો નગરકોટ ગધાચાનું જણાયું નથી ત્યાં પછી ગુજરાતનો મ્વનત મુતવાન મદમદરાદ ૧ લો થયો તેણે કદા ૧ વપ ગામર ક્યું હતુ વળી તેના મમમમા દેશનું વાતાવરણ કોઠાગાયેકું હતુ એટલે તેો નગરકોટ ગાઓ દોય તેમ લાગતું નથી તેના પછી તેનો આપ ગુજરાસાદ નામ ધ મગ્ગ ની નાદી ઉપર મેય પજુ તેના ગામરકાળમા કદાઈતું જોર પુરુષ દનું ઠેઠે કોઈગો મતલ મતલ પ્રસામ કરના તેથી તેનો ઘરોખગે મમમ મુદ્દમા જ ગયો તેના પછી તેો પુર મદમ રા ૧ લો માદી ઉપર આઓ તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી લાણુ ગામર બોગમ્યુ હતું ના ગુજરાનની રામધાની પાટણથી મળી અમરાવાદમા ગધાથી તે પ્રતાપી ગામ દના ના મદાવા મગ્ગ ગદા ગધારસાનો તે ગોળીન દનો આ તેજે ગમ્ગવાની દુન્દા ગાગાકિ પાટણના નગરકોટ ગધાઓ દો એમ ચોક્કમ સાએ છે

આ વિચાર અકખાને અ નીની મગ્ગ ગરાચાનુ તોધુ છે દમરો મતઓથી વિનાની માદીના મગ્ગ તેજે ગધારી હતી ગામરવિગારે આદીના મગ્ગને જ અદવીની મગ્ગ જલાસી છે અને ઇનિદામતા આધારે તેનુ આ કથન ગામરળી છે

આરી ગામરવિગો રાણુ કરીને જુનપગપન ઉપર ગ્યાની દોઈ તેમા કટલી કલ્પિત આ ગામરાણિક આરે તે ગામરાવિક છે વળી કટલાક મારાએ એક નામથી શ્રીમદા નામ ઉપર ચકી ના મનર ખગે એકર આરી ગામરવિગો આ ઇનિદામિત દોય છે નથી તેના ગરાક વિધાનો ઇનિદામથી ગમગા વાને છતા ઇનિદામિક નગર ગામરવિગો મગદમે ગ તો છે જ

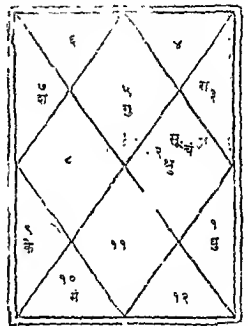
આ ના રવિ કાકે ગરામા આરી ને મંગમમા ગામાથી કા પગ કિન્નેન ઉપર મ્વ મનો નથી તેના મ ૧ પ્ર ને મુનિ સિનામાનરે તે નળી દોરાનો નિર્મ્ય કરો છે ગામરવિ મ ૧૬૪૦મા મગ્ગ ગાદ મગો ત્યાં સુધી આવી મિગે છે એટલે તેનો મ્વખિના ગે નાના વર્નમાન ગામ ચકી આરી અટક્યો દોય તો તે મ. ૧૬૪૦ પછી રચાર્ન દોય શ્રીમદ ગાનુનાન પ્રમાણે આ વેખકે કોઈ પ્રાચીન ઉનાગ ઉપરથી પત્ર ને ઉનાગી દોય તેમ ગદા મંગમ છે પજુ તેમા ગદાને રથાન ગદે છે, મગ્ગ ને ગામરવિગો વેખકે ઇનિદામમ્વ

હોય તો જરૂર મહાદેવથી પોતાના વર્તમાન સમય સુધીનો રાજવલિમાં રાજવલિમાં દોષને
દેવતા ન જાયુકત. વળી રાજવલિમાં કેટલેક ઠેકાણે પ્રાચીન ગુજરાતીના પદોથી “દેવમાલુ
નિષખવિદિ” “પુત્ર ન હુ” “તુરકાણું” “પીછોડ રાજા રાજ્ય છંડાવી નઈ” “પછઈ”
“લાઈકું બહાદુર સુ બંચીજી સતીમ સાહુ” બેટું” વગેરે શબ્દો સત્તરમા સદ્કાની ગુજરાતીને
મળતા હોઈ આ રાજવલિ સત્તરમા સદ્કામાં રચાઈ હોવાનું અનુમાન થાય છે.

અનુપૂર્તિ

સ્વસ્તિત્રી જયો મંગલામ્બુદયથ ॥ સંવત્ ૮૦૨ વર્ષે શાકે ૬૬૦ પ્રવર્તમાન્યં વૈશાખ સુદિ
૩ ગુરુ દિને રોહિણી નક્ષત્રે શ્વપદે ચંદ્રે સૂર્યોદયાત ધટી ૧૭ સિંહલાને વહમાન અચાંચલાયાં
ધ્રીમદગાહિલપુર પત્તનં સ્થાપિતં મુર્ત્ત કૃત ॥ વન-
અગાહિલપુર જન્મ પત્રિકા ॥

રાજેન પત્તન રાજ્ય ૬૦ વર્ષ કૃત ॥ યોગરાજેન
વર્ષ ૩૫ રાજ્ય કૃત ॥ ૨ ॥ તત્પુત્ર ૨૫ વર્ષ
ક્ષેમરાજ રાજ્ય ૧૩ ॥ તત્પુત્રભૂયડ રાજ્ય વર્ષ ૨૯
૧૪ ॥ તત્પુત્ર વૈરસિંહ વર્ષ ૨૫ રાજ્ય ૧૫ ॥
તત્પુત્ર રત્નાદિત્ય રાજ્ય વર્ષ ૧૫ ૧૬ ॥ તત્પુત્ર
સામેતસિંહ રાજ્ય વર્ષ ૭ ૭ ॥ તતોત્તર ચૌલુક્ય
વંશે હુહિમ્યાંગત ॥ કવં ૩૬ લક્ષ પ્રામાભિરામે ॥
કાન્યકુબ્જ દેશે કાન્યાળ કટક નગરે ધ્રીમૂયડ
રાજા ૧ તત્પુત્ર કર્ણાદિત્ય ૨ ચંદાદિત્ય ૩ સામા-
દિત્ય ૪ મુવનાદિત્ય ૫ હઠકઃ ૬ સામેતસિંહ ૭
મગિની લીલાદેવી બાળીમહર્ષ તયો પુત્ર અચોની
જાત ॥ મૂલનક્ષત્રે મૂલરાજ જન્મ વર્ષ ૫૫ રાજ્ય
॥ ૮ ॥ તત્પુત્ર ચામુંડ રાજ્ય વર્ષ ૧૩ ૧૫ ॥
તત્પુત્ર વલ્લભરાજ માસ ૬ રાજ્ય ૧૧૦ ॥ તત્પુત્ર
હુલેમ વર્ષ ૧૧ માસ ૬ રાજ્ય તીર્થ ગમન માલવ કે મુજ સાર્ધવરં જાત ॥ ૧૧ ॥ તત્પુત્ર મીમ વર્ષ
૪૨ રાજ્ય ॥ ૧૨ ॥ તત્પુત્ર મોગી કર્ણ વર્ષ ૩૦ રાજ્ય ॥ ૧૩ ॥ તત્પુત્ર માતા મીનલદેવિજાત સિદ્ધરાય
જયસિંહદેવ વર્ષ ૪૯ રાજ્ય ॥ તન્મધ્યે સહલલિંગ સરોવર નિષ્પત્તિઃ ॥ કરાવતાં વર્ષ ૩૦ માસ ૫ દિન
૧૦ લાગા ॥ સંવત ૧૧૫૮ દ્વિમાલુ નીપજાવિક વર્ષ ૩૫ માસ ૪ દિન ૧૦ લાગા પુત્ર નહુતુ ॥
તતઃ પરં કુમારપાલેન વર્ષ ૩૧ ॥ તસ્યાંયિ પુત્રો ન ॥ અજયપાલેન વર્ષ ૩ રાજ્ય ॥ લઘુ મૂઝરાજ
રાજ્ય વર્ષ ૨ લઘુ મીનલદેવેન વર્ષ ૬૩ ૬૪ ૧૧ ચૌલુક્ય વર્ષ ૩૦૦ મધ્યે તિલ્લવગપાલેન વર્ષ ૪
અતઃપરં વાષેલા રાજ્યં પ્રહિતં ॥ ગાજળાદ લવણપ્રસાદ વ. ૮૫ વીરધવલ વર્ષ ૧૭ વીસલદેવેન
વર્ષ ૧૮ અર્જુનદેવેન વર્ષ ૧૪ સારંગદેવેન વર્ષ ૨૦ અતઃપરં કર્ણદેવ વર્ષ ૧૮ અતઃપરં સંવત
૧૩૪૦ તુરકાણું યોગિની પુરાત્ ગુર્જર ધંરિચ્યા આંગત ॥ સુત્રાણેન પીછોડ રાજા રાજ્ય છંડાવીનદ
યોગિનીપુરલિંબુ સુહગ્રાંણ સાહસીનેન પ્રહિતં રાજ્ય વર્ષ ૧૦ માસ ૫ પછડ જલ્લાલીનેન વર્ષ ૪ તથા
પાતશાહ અલાવરીનેન વર્ષ ૨૧ તન્મધ્યે ॥ સંવત ૧૩૬૦ વર્ષે શ્રોપતને અલકર્પાન સંજર આગતઃ
જેનપત્તને જનરાર્થ દુર્ગો નિષ્કાદિતઃ ॥ અહીની મસીત નીપજાવી અસાહિલુગડ નીપજાવિક મુરઝાળ
અલાવરીનેના રાજ્ય મધ્યે ધોસલિન તતઃપરં કુતબરીન રાજ્ય વર્ષ ૧ ॥ નસીરીને માસ ૨ રાજ્ય

ધોસરીન વર્ષ ૪ માસ ૮ મહિમૂદશાહ વર્ષ ૨૭ પાતસાહ પીરોજ વર્ષ ૪૦ રાજ્ય તથા ગૂર્જર
ધરિયા પાન શ્રીમદાપર સવત ૧૪૪૮ વર્ષે આગત વર્ષ ૨૧ રાજ્ય કૃત તન્મયે સુરત્રાણ મહિમૂદ
માસ ૨ રાજ્ય કૃત ॥ સવત ૧૪૬૭ વર્ષે ધોસ સુદિ ૫ સુરત્રાણ અહિમૂદ રાજ્ય પ્રાપ્ત ॥ વર્ષ ૩૧
માસ ૭ દિન ૬ સવત ૧૪૯૯ અહિમૂદ રાજ્ય શ્રીકૃતવરીન રાજ્ય વર્ષ ૮ માસ ૬ દિન ૧૨
કૃત ॥ સવત ૧૫૧૫ વર્ષે ઝ્યેષ્ઠ વદિ ૯ પાન શ્રીદાલદીન દિન ૮ રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૧૫
આપાઠ સુદિ ૩ સુરત્રાણ મહિમૂદેન વર્ષ ૫૩ માસ ૫ દિન ૧૦ રાજ્ય કૃત સવત ૧૫૬૮ માર્ગ-
શિર્ષ સુદિ ૪ સુલતાન સદાકરેન વર્ષ ૧૫ માસ ૮ દિન ૨૦ રાજ્યકૃત ॥ સવત ૧૫૮૨ વર્ષે
જ્યેષ્ઠ સુદિ ૩ સુરત્રાણ શર્કંદર માસ ૨ દિન ૧૮ રાજ્યકૃત પછડ સુરત્રાણ લખુમહિમૂદેન દિન ૫૩
રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૮૩ વર્ષે સુલતાન બાહદુર શાહ રાજિ વડુ ॥ શ્રાવણ સુદિ ૧૪ દિને વર્ષ ૧૦ માસ
૮ રાજ્ય ॥ સવત ૧૫૯૨ વર્ષે હમાઝ રાજ્ય વર્ષ ૧ સવત ૧૫૯૩ વર્ષે માસ ૧૪ રાજ્ય (રાજા)
રહિત ચલાવિક પ્રધાને સવત ૧૫૯૪ વઢાવર તુ મત્રીતુ લતીમસાહનુ વેટુ સુરત્રાણ મહિમૂદ રાજ્ય
કૃત વર્ષ ૧૮ સવત ૧૬૧૦ મૃત્યુ સવત ૧૬૧૧ વર્ષે મદાકરનુ સતાનાઉપેઢી સાતમી સુલતાન
અહિમૂદ રાજ્ય કૃત વર્ષ ૭ સવત ૧૬૧૬ વર્ષે મદાકર રાજ્ય કૃત ॥ સવત ૧૬૨૯ પાતસાહ
અકબરન પતન ગ્રહિત ॥ ઇતિ ॥ લિ । મુ । વિનયસાગરેન ॥

—o—

કોણ અદીકું ?

‘અક્ષાત’

[અંજની]

જીવન વનના નૌતમ કથારા,
મહી પગલાં મેઝાતાં મારાં,
ત્યારે આ હૃથા—ધનકારા,
સુણતું કોણ અદીકું ?

કૌમારે ભાવિનાં સપનાં,
—અગમ અગોચર ભવ્ય કલપના—
આશ-નિરાશે સરખાં ખપનાં,
પોયે કોણ અદીકું ?

ચૌવન સાહસ વિક્રમભર જે,
નિત્ય નવીન પ્રયોગકૃશળ જે,
તે ભવવાટે દીપ બનીને,
પ્રેરે કોણ અદીકું ?

ધડપણમાં ગત અનુભવ સંગે,
વીતવતાં દિન મલર ઉમંગે,
આધમતું જીવન નિજ રંગે,
રંગે કોણ અદીકું ?

હાઈ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય અને લસણ

બ્લડપ્રેશર નામ નવું છે. પણ એના ઉપાય તરીકે હમણાં બહાર આવેલું લસણ જૂના કાળથી આ દેશના ખોરાકમાં વપરાય છે. પણ એ વસ્તુ આ દેશમાં બહારથી આવેલ છે એમ લાગે છે. “લસણ, ગાજર, ડુંગળી, મોંદડાની બગી અને અપવિત્ર જમીનમાં ઊગેલી વસ્તુઓને મનુએ દિગ્મતિ માટે અલક્ષ્ય કહી છે.” (મનુ અ. ૫, સ્થો. ૫) અને બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગમાં તથા ચુસ્ત વૈષ્ણવોમાં મનુસ્મૃતિનો આ આદેશ હજી પગાય છે. પણ બાકીના લોકોના ખોરાકમાં લસણ ડુંગળીને મોઢું સ્થાન છે અને આયુર્વેદના ગ્રંથોએ આ વસ્તુની આલસહેટ સ્વીકારી જ નથી. દિને લસણ નથી ખાતા તેવું જે કારણે વૃદ્ધ વાગમટમાં તથા નાવનીતકમાં આપ્યું છે તે આ વસ્તુઓનું પરદેશી મૂળ સૂચવે છે. લસણની ઉત્પત્તિ માટે ઉપર કહેલા બેષ ગ્રંથોમાં નીચેની પૌરાણિક દંતકથા આપી છે. “અમૃતમંથનના પ્રસંગે જ્યારે વિષ્ણુએ ચક્રથી રાહુનું માથું કાપી નાખ્યું ત્યારે એના ગળામાંથી જે અમૃત ત્રિંદુઓ જમીન ઉપર પડ્યાં તે લસણ રૂપ થયાં.” (વૃદ્ધ વાગમટ ઉ. અ. ૪૯ અને નાવનીતક સ્થો. ૧૬-૧૧)

બન્ને ગ્રંથકારો કહે છે કે દૈત્યના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી દિને લસણ નથી ખાતા (નાવનીતકમાં વિશેષ નથી ખાતા એમ કહ્યું છે).

લસણ પછી પશાંડુનો પ્રયોગ વાગમટમાં આપ્યો છે અને એ પ્રસંગમાં પશાંડુનાં વખાણ કરતાં કહ્યું છે કે—“શકાધિપતિની નિંદાથી સાક્ષાત્ પશાંડુ ડુંગળીમાં રહ્યો છે. અને એના ઉપયોગથી શક સ્ત્રીઓની કપોલકાન્તિ દીપી ઊઠે છે.”^૧ વળી હિમાલયમાં અને શક દેશમાં થતા લસણના કંદ વાપરવાનું વાગમટ કહે છે.^૨ એ બધું જોતાં શકો સાથે લસણ અને ડુંગળી આ દેશમાં આવ્યાં હોય અને વૈદ્યોએ એના ગુણો જોઈને તરત અપનાવી લીધાં હોય એમ જણાય છે. વાગમટ અને નાવનીતકમાં લસણ ડુંગળીની રસાયન તરીકે જે જારે પ્રશંસા કરેલી જોવામાં આવે છે તે ચરક સુશ્રુતમાં નથી એનો પણ ઐતિહાસિક ખુલાસો આ રીતે મળી રહે છે.

શકા ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં શતકમાં આ દેશમાં આવ્યા અને તે પછી થોડા વખતમાં જ આ વસ્તુઓના ગુણોનો એ વખતના વૈદ્યોએ સારો અભ્યાસ કરી લીધો જણાય છે.

૧ સાક્ષાદિવ સ્થિતં યત્ર શકાધિપતિઝીવિતમ્ ।

યસ્યોપયોગેન શકાંગનાનાં લાવચ્ચસારાદિવ નિર્મિતાનાં ।

કપોલકાન્ત્યા વિજિતઃ શકાંકો રસાતલં ગચ્છતિ નિર્વિદેશ ॥

૨ તસ્ય ચન્દાન્વસન્તાન્તે હિમવદ્ચ્છક, દેસાજાન્ ।

વાગ્મટ વગેરે પ્રાચીન વૈદ્યો લસણને રમાયન અર્થાત્ સામાન્ય આરોગ્ય તથા આયુષ્યને વધારનાર ગણે છે. અને તે ઉપરાંત સરદીનું તથા વાયુ દોષનું લસણ પરમ ઔષધ છે એમ કહે છે. વાગ્મટ કહે છે કે “ જેના શરીરને ટાઢ, વરસાદ અને દિમથી નુકસાન થયું હોય તેને, જેનાં હાડકાં ઝસાઈ ગયાં હોય, વળી ગયાં હોય કે દુઃખનાં હોય તેને તથા વાયુદોષથી જેઓ પીડાતા હોય તેઓનું આ પરમ ઔષધ છે. ”^૧

હાલમાં પણ આપણા દેશમાં એના આ ગુણો લોકપ્રસિદ્ધ છે. સંધિયા પગે વાત રોગો ઉપર લોકો લસણનો ઉપયોગ કરે છે. શરદી લાગી હોય ત્યારે પણ ખવરાવે છે. દમના કેટલાક દરદીઓને લસણના ઉપયોગથી ફાયદો થવાનું થયું. વખતથી માંભળીએ છીએ. અજાત, દમની ઘણીખરી દવાઓની પેઠે આનો પણ ફાયદો અસ્પષ્ટાસીક હોવાના દાખલા મને મળ્યા છે. ને કે હાલમાં ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ વિચારક પોતાના જૂના અને વારંવાર બહુ હેરાન કરતા દમ માટે લસણની એકએક કળી ખાય છે અને એથી એમને ફાયદો છે, એમ ખબર સાંભળ્યા છે. હાલમાં બ્રહ્મપ્રેશર ઉપર લસણ ગુણુદારી હોવાનો વાત બહાર આવી છે. આ બ્રહ્મપ્રેશરનો આગાદ પર્ણાંય તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મળતો નથી. પ્રાચીન અને અર્ચાચીન વૈદ્યની રોગવર્ગીકરણ પદ્ધતિ જ ભિન્ન હોવાથી આ રોગનામોના પર્ણાંય ન મળે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ બ્રહ્મપ્રેશર વધી જવાથી ઘણીવાર ઉન્માદ (ગાંડપણ) થઈ જાય છે. અને જુદા જગતમાં ઉન્માદના યોગોમાં એક લક્ષણ પણ છે. વળી હાલમાં જ મળી આવેલા જુદા જીવંત નામના ગ્રંથમાં પણ લસણને ઉન્માદદર કહ્યું છે.

આટલી જૂની માદિની. દવે બ્રહ્મપ્રેશરનું દરદ હાલમાં ઘણું સામાન્ય થવાથી એના ઉપાયો પણ શોધાય એ સ્વાભાવિક છે. ગર્વનેપાની શોધ હમણું જ બહાર પડી છે, અને એ વસ્તુ પુષ્કળ વપરાયા પણ માંડી છે. પછી મદારમાં ગાંધીજી હાલમાં લસણ ખાય છે, એમ મારા મિત્ર ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી ગાંધીશ્રી રામનારાયણ પાકક પાસેથી સાંભળ્યું, એટલું જ નહિ પણ એમણે પોતે પણ એનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો એ જોઈ, એટલે લમણ વિશે જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે ત્યાં શ્રી પાકકની જ સહાયથી થી. મદારેવ દરિભાઈ દેશાણને પૂછ્યું, અને એમણે જવાબમાં લખ્યું કે બ્રહ્મપ્રેશર ઉપરના એક જાણીતા પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે લસણના પ્રયોગથી અનેકવાર પ્રેશર ૩૦-૪૦ મુધી ઓછું છે. ડાક્ટર અનસારી સાહેબની આ વિશે ખાસ લેખમાં હતી, અને અમારી ઉપર એક સ્વીડનની ગાઈ નામે આગેજન શ્રીન હમેશાં કાગળો વાંચે છે તે તો લસણને દરેક બ્રહ્મપ્રેશરના વ્યાધિમાં અને દરેક આંતરડાના દોષમાં અકસીર ગણે છે. એનામાં Toxinsને બહાર લાવવાની અત્યંત શક્તિ છે. ગાંધીજી રોજ અહીં તોલા મુધી લસણ કાચું વાટીને ખાય છે. બ્રહ્મપ્રેશર હતું ત્યારે તો ખાતા હતા જ, પણ હજી ખાવાનું આજુ જ છે. એમનું બ્રહ્મપ્રેશર હાલ તદન નોર્મલ છે.

આટલી દર્શન પૂરી પાડ્યા ઉપરાંત શ્રી. મદારેવભાઈ એ એપ્રિલમાં ‘લીડર’ પત્રમાં પ્રગટ થયેલા એક લેખનો દવાઓ આપેલા દનો અને બ્રહ્મપ્રેશરનાં કારણો નથા લસણના

૧ સીતવપેહિમદિઘતનૂર્ણ સ્તવગમગુપ્તિલચરિતાશ્વનો ।

મેઘજય પવનેપદ્મનાં વક્ષસે વિધિતો સ્વપ્નસ્ય ॥

એના ઉપર ઉપયોગ સંબંધી નીચેની માહિતી ઉક્ત લેખમાંથી ખેંચેલો સાર છે. (‘હીડર’નો લેખ ‘Physical Culture’ ના તાજા અંકમાં મિલો હર્સ્ટિંગ્સે લખેલા લેખનો સાર છે.) બ્રહ્મપ્રેશરના નિદાન તરીકે કેટલાક વાદો બહાર આવ્યા છે. પહેલો, મૂત્રામ્લ ‘યૂરિક એસિડ’નું વિષ આ રોગમાં કારણભૂત છે એટલે કે વધારે પ્રમાણમાં માંસમય ખોરાક ખાવાથી નુકસાન થાય છે એ વાદ ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ પહેલાં પ્રચલિત હતો. આ વાદમાં પ્રોટીન તત્ત્વોનું પાચન તથા શોષણ થતાં હેવટ રહેલાં તત્ત્વો વૃક્ષ-મૂત્રપિંડને વધુ પડતો શ્રમ આપે તેથી તથા લોહીમાંથી એ પ્રોટીન તત્ત્વોને બહાર કાઢી નાખવાની શરીરની અશક્તિને લીધે બ્રહ્મપ્રેશરના કારણરૂપ મૂત્રામ્લવિષ પેદા થાય છે એવી માન્યતા છે. એ જૂનો વાદ અત્યારે અમાન્ય ધર્મ ગયો છે એમ નથી પણ કાંઈક ભૂલાર્થ ગયો છે ખરો. અન્નાદારી વર્ગમાં આ વાદનો હજી કીક પ્રચાર છે. કારણ કે માંસાહાર સામે મન્યજાત દલીલ આ વાદ પૂરી પાડે છે.

પછી બીજો એવો વાદ પ્રચારમાં આવ્યો કે જે વિશે હાનિ કરે છે તે કાંઈ માંસ કે પ્રોટીનમાંથી આપણા શરીરની પ્રાકૃતિક ક્રિયાને પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં નથી, પણ આપણા આંતરડામાં રહેલા સડો ઉત્પન્ન કરનાર કીટાણુ-જે પ્રોટીનમાંથી પોતાનો ખોરાક લે છે, તેઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્રીજો વાદ જે પછી આવ્યો અને જે આધુનિક લોકપ્રચલિત પથ્યાપથ્ય વાદ છે, તે અમ્લવિરુદ્ધતા સમયોગ આહારનાં ખનિજ તત્ત્વોમાં તથા પરિણામે લોહીમાં હોલો-નોઈએ, અને સમયોગ ન રહીને અમ્લાધિક્ય ધર્મ ગયે તો એ નુકસાન કરે, એ પ્રકારનો છે. આ વાદમાં પણ માંસમાં હાનિકારક તત્ત્વો હોવાની વાત તો છે જ પણ બાર દુષ્ટ કીટાણુના ઉત્પન્ન ઉપર નથી પણ અમ્લ ખનિજો ઉપર છે.

સામાન્ય વાંચનારને જરૂર એમ લાગશે કે આમાંથી ગમે તે વાદ સાચો હોય પણ બધાનો સાર તો એટલો જ છેનાં કે બારે માંસમય ખોરાક વધારે ન લેવો અને તેને બદલે થોડો માંસમય કે માંસરહિત દૂધ ફળો અને શાક વગેરેનો ખોરાક લેવાથી નુકસાનના આ બધા સંભવો દૂર ધર્મ જશે. અવગત, આ વ્યવહારુ દષ્ટિ છે, પણ થોડો ફેર જરૂર પડે છે.

જો પ્રોટીનનું આધિક્ય એ જ મૂળ કારણ હોય તો એની ન્યૂનતા એ જ મુખ્ય ઉપાય. આ વિષયમાં ઈંડાં માંસના વર્ગમાં ગણાશે પણ ચરબી નહિ ગણાય. વળી દૂધ, પતીર અને કઠોળનો પણ એ જ વર્ગમાં સમાવેશ થશે.

પણ જો બીજો કીટાણુવાળો વાદ સ્વીકારવામાં આવે તો માંસ અને ઈંડાં તો વર્જ્ય જ, પણ દૂધ અને સોયાબીન જેવા અમુક કઠોળ ગ્રાહ્ય કરે. અવગત, આ વાદમાં કબજિયાતને પણ કારણ ગણવું પડશે. બાકી ઉપાયમાં તો સડો ઉત્પન્ન થાય એવા માંસ અને ઈંડાંમય ખોરાકનો ત્યાગ અને કબજિયાત ન કરે તથા સડો ન થાય એવા આહારનો સ્વીકાર એ જ મુખ્ય રહે છે. વળી લેક્ટીક એસિડ, બેક્ટીરિયાની ખાસ દવાઓ, દૂધની અમુક બનાવટો વગેરે પણ લાલ કરે.

હવે ત્રીજો અમ્મ-અમ્મનિરુદ્ધનો વાદ જોઇએ આ વાદથી પણ અજ્ઞાદારીને મદદ મળે છે વાન એમ છે કે પ્રોગ્રીનના આધિક્યવાળી વસ્તુઓ બહુ સંજ્ઞાપાન છે તે જ વસ્તુઓ અમ્નાધિક્ય પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે મતલબ કે માસ અને ઇંડા અમ્નપરિણામી છે ત્યારે દૂધ, પતીર અને ડોકોર અમ્નનિરુદ્ધપરિણામી છે આ અમ્નાધિક્યના માનીએ તોપણ મામ તો ઓરાડમાથી નીકળી જ જાય, પણ અમ્નનિરુદ્ધ ખનિએ ખાતર લીનોતરી પર્ણશાક અને મોસમી, ટમેટા વગેરે વસ્તુઓ આહારમા પુષ્કળ લેવી જોઇએ વળી દૂધ વગેરે પુષ્કળ લઈ શકાય આમાની ઘણી વસ્તુઓમા પ્રોગ્રીન છે પણ કમજિરાતો ઓછી કરનામા તથા આતરડાને મડો દૂર કરનામા આ વસ્તુઓ ઘણી મદદ કરે છે

હું પોતે મધ્યમ વયનો છુ અને આમાના મધ્યવાદ તરફ માનથી જોઉં છુ ને મૂત્ર પરીક્ષા ગ્રાવતા ઇન્ડીન (Indican) છે એમ માલૂમ પડે તો બ્લડપ્રેશર તપાસાવવું જ કાળજી કે મૂત્રમા ઇન્ડીકન આતરડાના મડાના સોપાનની નિશાની છે

હવે હાઈબ્રલડપ્રેશર મામાન્ય અન્યોકનમાથી આતરડાના સડા સાથે જોને નજીકનો મ મધ છે એની કેન્સીઝ હકીકતો માગ જાણુસમા આવી છે સારા પ્રવાસીઓ અને સારા વાચનારાઓ જાણે છે કે હાઈબ્રલડપ્રેશર ઓછુ કરવા માટે એક જૂનો અને જાણીતો ઉપાય લસણ છે કુરોપખાડના લગભગ બધા દેગોમા લોકોની ધરગથ્થુ દના (Folk Remedy) અને લોકપ્રિય દનાઓમા લમણ જૂનામા જૂની વસ્તુ છે અને દના તરીકે એનો ઉપયોગ પ્રાચીન રોમ સુધી જ નહિ પણ પ્રાચીન ભારત પર્યંત પડેલો છે (જે આપણે શરૂઆતમા જોઈ ગયા છીએ)

પણ માથુ પુગવો તો આ લેખકને લસણ તરફ ઓરાક કે દના તરીકે અગ્રેજને સદજ એક જાતની સૂગ હતી પણ જ્યારે હકીકત સામી આવીને ઊભી ગ્હે ત્યારે મનના પૂર્વગ્રહો છોડી દેનાની તૈયારી હોવી એ જ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિની કસોટી છે અને ઉગ્ર ગંધ પેડે જ લમણના પક્ષમા હકીકત પણ ઘણી છે જેમ એ ગેય કોડલીવગ્ઓઈલમા પણ છે લસણને વનસ્પતિજન કોડલીવગ્ઓઈલ કહેવામા આવે તો જરાય ઓટુ નહિ પછી બ્લડપ્રેશર સમઘી વાચનમા જેમજેમ હુ ઇંગ્લંડની પૂર્વ દિશામા ચાલતો ગયો તેમ તેમ બ્લડપ્રેશરને ઓછુ કરવાની લમણમા એની પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ હોવાના ખરેખરા વૈજ્ઞાનિક પુરાવા મારા જોગમા આવતા ગયા ને આ પુગવો ‘ પોતે દરદીઓને આપ્યું અને તેઓનું બ્લડ પ્રેશર ઓછુ થયું ’ એ જાતનો ધધાદારી ચિકિત્સકોનો જ હોત તો એ પુરાવો એક જાતની માનસિક અસર—દહાના લમણ તરફનો રચાનિક આદર હોનાનો મને વહેમ ગ્રહેત પણ ક્રાન્સના પ્રકૃત શારીરવિદો (Physiologists)એ મિનાડા અને કૂતગઓ ઉપર લમણથી બ્લડપ્રેશર ઓછુ કરવાના પ્રયોગો કર્યા છે, એમ જ્યારે વાચ્યું ત્યારે મારો વહેમ ભાગી ગયો અને આ સાતમા ગમ પડ્યો પછી મારી શોધજોગની મુમાફરીમા પૂર્વમા આગળ વધ્યો (અનમત આ મધુ ન્યૂયોર્કની ગેડિસ વાયચેરીમા એમીને જ મ્યુ છે) અને છેવટ ખર્કોફ (Kharhoff)—હુનિસના જે ગોક માત્ર દેશમા સરકાર લાઈમા પૈમા ખરચે છે તે કરતા વધારે પગા વૈજ્ઞાનિક શોધજોગની ખામતમા ખરચે છે ત્યા પહોંચ્યો અને ત્યાના પોપણની વૈજ્ઞાનિક સરથાની જીવન ગમાવન (Bio-chemical) શાખામા

હવે લસણ જેમ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય મનાય છે તેમ જ આંતરડાના સડાનો પણ ઉપાય મનાય છે. વળી મને શંકા પડી. અને એક દુર્ગંધને બીજી દુર્ગંધ વડે ઢાંકવા જેવો આ દાખલો લાગ્યો. પણ ઉદરને આંતરડામાં સડો થાય છે કે નહિ એ જાણવાની પરવા જુવાન સોવિયેટ વૈજ્ઞાનિક સિવાય બીજું કાઈ કરે ખરું?

પણ ઉદરને આંતરડામાં સડો થાય છે અને ખોરાકમાં અસુક ઓક્સિડાઈઝ (Iron oxide) એક ટંકા મેળવવાથી એ સડાનું માપ કાઢી શકાય છે. અને લસણ એ સડો દૂર કર્યો. લસણ કાચું, માંસ સાથે રાંધીને કે આલ્કાહોલમાં એકસ્ટ્રેક્ટરે આપવામાં પણ એની અસર એક સરખી થાય છે. વળી થોડી માત્રામાં—ખોરાકના વજનના ત્રણ ટકાથી કે ટકા સુધીની માત્રામાં અસર થાય છે વગેરે નિશ્ચયો તેઓએ પ્રયોગોથી કર્યા છે. મતલબ કે, સડાવિરોધી ક્રીટાજીની મદદથી સડાને દૂર કરવાના માર્ગથી આ માર્ગ જુદો જ છે એવું આથી સિદ્ધ થાય છે. પણ પુરાવાની વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આંતરડાનો સડો અટકાવીને જ પણ નાની રક્તવાહિનીઓ અને કેશવાહિનીઓ (capillaries)ને વિસ્તૃત કરીને બ્લડપ્રેશર ઓછું કરવાની લસણમાં શક્તિ છે. અને આ શક્તિનો પુરાવો એ છે કે ચામડી-વાટે લસણની રસક્રિયાનું બોહીમાં ઇન્જેક્શન આપવાથી બ્લડપ્રેશર ઓછું થવાના માણસોમાં જ નહિ પણ પ્રાણીઓમાં પણ પુરાવા મળ્યા છે.

ટૂંકામાં, એક જ ચીજમાં જુદે જુદે રસતે એક જ પરિણામ લાવવાની શક્તિ એક પદાર્થને આપવાનો કુદરતનો આ અમત્કારિક દાખલો લાગે છે. કુદરતે શા માટે આવો અમત્કાર યોજ્યો? કાણ કહી શકે? કોડ નામની માછલીના લીવરમાં રહેલી તેલમાં એક સાથે બે તફત લિજ પ્રાણુતરનો—વીટામીન-સનો જથ્થો દુનિયાના બીજા કાઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે છે. એનો અને એક જ વસ્તુ દુર્ગંધવાળી હોવા છતાં ધરમથ્થુ દવા હોય એનો શા ખુલાસો છે?

બ્લડપ્રેશર અને લસણની બાળતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પુરાવાઓ શોધવા પાછળ દુનિયાની બે મુસાફરીઓ કરીને આપણે પાછા અમેરિકા આવી પહોંચ્યા છીએ. અમેરિકાની પ્રજા બ્લડપ્રેશરના વિશિષ્ટ વલણવાળી છે અને અહીં નોર્થ એ છીએ તો અહીંના દાકતરો હાઈ બ્લડપ્રેશર માટે દારૂ ન પીવે, તમાકુ ન લેવી, ચા, કાફી, મરી, મસાલો વગેરે ન ખાવું, ક્રોધ ન કરવો, સદાના હેરફેરની કે બીજી ચિંતા ન કરવી, અરે! દાકતરના બીલની કે બ્લડપ્રેશરની પણ ચિંતા ન કરવી તેમજ તમારી દાદીમા થાય એવડી જુવાન ઉમ્મરની વહુને ન પરણવી, વગેરે વગેરે નિષેધાત્મક ઉપાયો યોજે છે. અને આ નિષેધોનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન સમજવા જતાં આખું પુસ્તક લરાય, પણ એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં પથ્યાપથ્યના નિયમો પાળવા એ વધારે સારું છે.

ટૂંકામાં, હાઈ બ્લડપ્રેશર વધારે એવા આહાર—મુખ્યત્વે કળિયાત કરે એવા તથા પ્રોટીનપ્રધાન ખોરાક—અને ક્રોધચિંતાદિનો ત્યાગ કરવો તથા દૂધ, પત્રશાક, ટમેટાં, મોરંગી જેવાં ફળો અને લસણ યોગ્ય માત્રામાં ખાવું એ હાઈ બ્લડપ્રેશરનો ઉપાય છે એટલો ઉપદા લેખનો સાર છે.

‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ માંથી]

The Types of Sanskrit Drama —By D R Manked, Urmī
Prakashana Mandir, Karachi, with a foreword by Dr. S K.
De, 1636 Pp 212 (including Appendices) Rs. 5.

ત્રણેક વર્ષ ઉપર પ્રો. પુરોહિતે ડૉ. કીચના 'Sanskrit Drama' નો ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પાડ્યો, તેની સમાલોચના કરતી વેળા ગ. વિજયગાયે પડકાર કર્યો હતો કે હવે સમય એવો આવી લાગ્યો છે કે ગુજરાત આરા અનુવાદ માત્રથી સનોષ પામીને બેસી રહે તેમ નથી જુગજુદા વિષયના અભ્યાસી ગુજરાતી વિદ્વાનો તત્તત્ત વિષય ઉપર સ્વતન્ત્ર મૌલિક ગ્રન્થો લખે એવી આશા ગુજરાત રાખે છે આ ધોષણ કરતી વેળા અમુક વિદ્વાનોના નામનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પણ કરવામા આવ્યો હતો—પ્રો. ડૉ.લગ્ગય માકડ તેમાના એક હતા. એ પડકારનો પ્રો. માકડે આપેલો જાણે ઉત્તર—*The Types of Sanskrit Drama* સંસ્કૃત માહિત્યના હજી સુધી લગભગ અણબેઝગેલા પ્રદેશ ઉપર આ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ લખી પ્રો. માકડે પોતાનું ઋષિશ્રદ્ધા ફેડનાનું તરુ કર્યું છે—શરુ કર્યું છે, એમ ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને, કહુ છુ પ્રો. માકડની માહિત્યપ્રવૃત્તિનો—સ્વકર્મનિહાનો ધડો અન્ય ગુજરાતી વિદ્વાનોએ લેવો ધટે, અને પોતાનું કર્તવ્ય જાળવી ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવું ધટે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમા આઠ પ્રકરણો છે પહેલા પ્રકરણમા નૃત્ત, નૃત્ય અને નાટ્ય—આ પદ્ધતિપુટીની ઉત્પત્તિ અને અર્થનો ઇતિહાસ મેરીને છેડે રૂઢ થયેલા અર્થભેદ સમજાવ્યા છે બીજુ પ્રકરણ નાનું છે તેમા 'રૂપક' પદ ઈ સ ના દશમા શતકમા 'નાટ્ય' ના પર્વાય તરીકે પ્રયોગ પામવા લાગ્યુ હોય એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્રીજા પ્રકરણમા દશેષ રૂપકોના લક્ષણ, નેતા, વસ્તુ, ગસ વગેરે વિશે જુદા જુદા ગ્રન્થોમા જે માહિતી મળે છે તેનો મંત્રણ કર્યો છે: યથોચિત અને યથાવકાશ ટીકા પણ કરી છે આ અભીક્ષામા ધનજયના વજ્રહૃવકને મુખ્ય આધાર—ગ્રન્થ તરીકે રાખ્યુ છે તે ચોથા જ છે ચોથા પ્રકરણમા આ દશેષ રૂપકોની નાલ્યપ્રકાર લેખે ઉત્કાન્તિ શી રીતે—એ ધોગણે—ચર્ચા તેની ચર્ચા કરી છે પાચમામા, ઉપજીરી રૂપકભેદો—નાટિકા જેના—નો ઉદ્ભવ છે છઠ્ઠામા, ઉપરૂપકોની સંખ્યા, અને જુદા જુદા આધાર—ગ્રન્થોને મતે નિર્ણીત થયેલા તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણોનો સમ્રહ અને ચર્ચા છે સાતમામા, આ ઉપરૂપકોની ઉત્કાન્તિની મરણિ દર્શાવી છે અને છે'ના પ્રકરણમા સંસ્કૃત નાલ્યની ઉત્પત્તિ અને ઉત્કાન્તિનો વિષય ચર્ચો છે આ ઉપરાન્ત, પાંચાલિક શબ્દોનું પર્ગિશબ્દ, 'વિષય અને નામ'ની અનુક્રમણી વગેરે પણ આપ્યા છે

આ સંક્ષિપ્ત વસ્તુનિર્દેશ ઉપરથી મામાન્ય દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થના બે ગુણો તત્કાળ નજરે આવે છે: પહેલો—ઉભરાતી, આધાર—જૂત ગ્રન્થોમાથી ટાકેલા અત્તરણોની સમૃદ્ધિ.

ડો. દેએ. પશુ આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થની અતિ ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે. પ્રો. માંકડના પુસ્તકનું બીજું ગમે તે મદત્વ કે વિશિષ્ટતા હો, પણ એટલું તો નિઃસંશય છે. કે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના ભાષિ અભ્યાસીને પોતાના વિષયનાં સ્વરૂપ, લક્ષણ વગેરે સુદાઓ વિશે સમસ્ત સામગ્રી એક જ સ્થળે સંગૃહીત થયેલી જોઈતી હશે તો તે આ પુસ્તકમાં મળશે. બીજે ગુણ, ગ્રન્થમાં ચિત્રસત્તું ધોટ વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્ય. પોતાનું મુખ્ય વક્તવ્ય (Thesis) રજૂ કરવામાં અને પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રો. માંકડે સ્વતન્ત્ર ધોરણ અને સંગ્રહિત સ્વીકાર્યા છે તેનો જરા સવિસ્તર ઉલ્લેખ આગળ કર્યું. આ ઉપરાંત, અમુક વિષયમૂલ સુદાને લગતી ચર્ચામાં સૂક્ષ્મભુદ્ધિથી ઉપજન્ન પ્રમાણેને આધારે વિરુદ્ધ પક્ષોનાં ગત્રાગત વિચારવા-ચર્ચવાં, દૃષ્ટાન્તોમાં કંઈ પણ વિશિષ્ટતા હોય તો તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા સૂચવવી: આમ સંશોધન, તુલના અને ચર્ચા-અને એ સૌમાં પ્રાણરૂપે રહેલાં વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્યથી આ ગ્રન્થ સચેતન થયો છે. પ્રો. માંકડે ચર્ચા કરીને જે અનુમાન સાધ્યાં છે તે ગ્રાહ્ય છે કે નહિ તે પ્રશ્નને જાનુ રાખીને-અને ચર્ચા પછી પણ-મૌ કેઈ આ વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્યને વિના મંકોએ સ્વીકારશે.

આટલું સામાન્ય દર્શન કર્યા પછી હવે આપણે 'અંદર' જઈએ. ત્રીજું અને છેલ્લું, આ બે પ્રકરણો રૂપક અને ઉપરૂપકના પ્રકારો, તેનાં લક્ષણ વગેરે વિશે આધાર-ગ્રન્થોમાંથી સંમૂલેષાં અવતરણાથી અને તેના ઉપર પ્રાસંગિક ટિપ્પણથી ભર્યા છે. બાકીનાં પ્રકરણો એક સમગ્ર દૃષ્ટિબિન્દુને અનુલક્ષીને લખાયાં હોય એમ મત્વર જણાઈ આવે છે. આ નાટ્યશાસ્ત્રોદયિમગ્રન્થન કરવામાં રહેલું ધ્યેય-'નાટ્યપ્રકારોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ શી રીતે થઈ?' તે. એટલે 'Evolution of the Sanskrit Drama' એવું નામ આ ગ્રન્થને અપાયું હોય તો ને પણ એટલું વ્યાપક કે અર્થવાહી ન થાય.

નાટ્યોત્પત્તિ-અને ઉત્ક્રાન્તિ-ના વિષયમાં આજ સૂધીમાં ઘણા વિદ્વાનોએ રસ લઈ શ્રમ કર્યો છે, અને પોતપોતાને સહ્યા તેવા વાદો રજૂ કર્યા છે. પ્રો. મેક્સમૂલર, ડો. ગ્રાડર, ઓલ્ડનબર્ગ, પિશેન, ઇયુરો, ક્રીચ અને અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ નાટ્યોત્પત્તિની ઇલાવટ કરી જુદાં જુદાં મન્ત્ર્યો સૂચવ્યાં છે. આ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલી મરણિ (Method)માં અને પ્રો. માંકડે સ્વીકારેલી મરણિમાં ભેદ છે. એ સૌએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આગળ રાખીને, વેદવેદાંગ વગેરે પ્રાચીન ગાદિત્વમાં 'નાટ્ય' વિશે જે કંઈ માહિતી મળી શકે તેને આધારે, નાટ્યોત્પત્તિ વિશે પોતાના મત જાંખ્યા છે. એથી ઉત્પત્તું, પ્રો. માંકડે નાટ્યસ્વરૂપના જે પ્રકારો-તાના મોટા-ઉપજન્ન કે ઉદ્ભવ પામેલા છે તેના વિકાસના તારતમ્યને આધારે એ પ્રકારોની ઉત્ક્રાન્તિ (અને છેવટે, નાટ્યની ઉત્પત્તિ પણ) કયે ધોરણે થઈ તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને હું ત્યાં છું ત્યાં સૂધી આવો પ્રયત્ન પહેલી જ વાર કરવામાં આવે છે.*

પ્રો. માંકડ પોતાના અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ આ શબ્દોમાં વર્ણવે છે: "My main thesis in this volume is to prove a gradual evolution of our Drama i. e. of *ક્રુકસ* from the *વપ્સક્રુકસ* and of *વપ્સક્રુકસ* from the *વૃત્ત*

* આ સમિર્થદને લીધે જે લક્ષ્યેદ દેખાય છે તેનું વિસ્તરણ ન થતું જોઈએ. પ્રો. માંકડનું ધ્યેય-નાટ્યપ્રકારોની ઉત્ક્રાન્તિ અને (પછી) નાટ્યોત્પત્તિ; ત્યારે આ બીજા વિદ્વાનોનું ધ્યેય-નાટ્યોત્પત્તિ અને (પછી) ઉત્ક્રાન્તિ.

types." (p. 135). રૂપકાની ઉત્ક્રાન્તિના વિષયમાં "જેમ ઝોહા અંકે અને ઝોહાં પાત્રો તેમ રૂપક-પ્રકાર વધારે પ્રાચીન" એ ધોરણુ પ્રો. માંકડ સ્વીકારે છે; અને એ દૃષ્ટિએ નાટ્યોત્ક્રાન્તિમાં કાલાનુક્રમે ચાર અવસ્થાઓ જુએ છે: (૧) નાટ્ય સ્વરૂપના આદિધાટમાં-એક અંક અને એક પાત્ર. (૨) એક અંક પણ ઝાઝાં પાત્રો. (૩) અનેક અંકો, પણ વસ્તુ બહુ સંકુલ નહિ. છેવટે, (૪) નાટક-પ્રકરણ જેવા સર્વાંગસમ્પૂર્ણ નાટ્યપ્રકારો. આ ધોરણુને અનુસરીને પ્રો. માંકડ 'લાણુ'ને પ્રાચીનતમ નાટ્યકાર તરીકે માને છે.

ત્યારે, પહેલાં તો આ ધોરણુ વિશે વિચાર કરીએ. એક અંકવાળાં નાટકો-કે, ખરું કહીએ તો, 'અંક' જેવી પરિભાષાની ગન્ધ પણ જેમાં ન હોય તેવા પ્રકારો-અત્યન્ત પ્રાચીન નાટ્યપ્રકાર હોય એમ માની લઈએ-પણ તે સાથે જ એક મર્યાદા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, અને તે એ કે કળાની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં પ્રાચીનતા હોવી જોઈએ. નહિતર, કોઈપણ સાહિત્યપ્રકારનો વિકાસ, કાં તો નાના સ્વરૂપમાંથી મોટું સર્વાંગપુષ્ટ સ્વરૂપ નિબળ થાય અને કાં તો એવા નિબળ સ્વરૂપના અંગોપાંગો જુદાં પડી વૈયક્તિક વિકાસ યથાવકાશ પામે એમ, ઉભયથા શક્ય હોવાથી, આ ધોરણુ ઐકાન્તિક નીવડી શકે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, આજનાં એકાંકી નાટકો અનેકાંકી નાટકોમાંથી જ ખીલ્યાં છે, વિકસ્યાં છે. લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તાઓ પણ પાછળથી જ જન્મી છે. બીજુ, નાટ્યના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપમાં એક પાત્ર હોય એ અસ્વીકાર્ય લાગે છે. નાટ્ય સંવાદપ્રધાન છે, અને હોલું જોઈએ, નહિતર કેવળ વર્ણનાત્મક પ્રવચન પ્રેક્ષકવર્ગને તદ્દન નીરસ, જડ અને અસ્વાભાવિક જ લાગે. એટલે નાટ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે બે પાત્રો તો હોવાં જોઈએ.

'લાણુ'નો આદ્યનાટ્યપ્રકાર તરીકે સ્વીકાર કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. અસંખત, 'લાણુ' એકાંકી છે; પણ સ્પષ્ટ કહીએ તો 'લાણુ'માં કળાના પ્રાચીન સ્વરૂપ કરતાં કૃત્રિમતા વધારે દેખાય છે. 'લાણુ'માં એક જ પાત્ર હોય છે એ જ દર્શાવે છે કે આ નાટ્યપ્રકારમાં સ્વાભાવિકતા ઉપર કળાદૃષ્ટિએ-કે કૃત્રિમતાએ ?—આક્રમણ કર્યું છે. પ્રો. માંકડ પોતે પણ સ્વીકારે છે કે: "Strictly speaking, a monologue is likely to be dry and utterly incapable of developing the plot and it is for this reason that the device known as આકાશમાવિત is resorted to by the Sanskrit actors" (p. 157-8), અને "માગ is essentially based on a monologue and to obviate the difficulty of its being rendered monotonous the ingenious method of આકાશમાવિત is adopted" (p. 78). નાટ્યમાં સંવાદ સ્વાભાવિક અને તેથી અપરિહાર્ય છે. એક જ નટ 'આત્મગતભાષણ' (soliloquy, જે કે 'લાણુ'માં તો ખરી soliloquy પણ નથી) કરે તે કળાના વિકાસના અભાવનું નહિ, પણ પ્રગતિ પામેલી કળાની અસરનું સૂચન કરે છે. 'લાણુ'માં 'આકાશમાવિત' નો ઉપયોગ વારંવાર કરવામાં આવે છે. આ 'આકાશમાવિત'ને તો, નાટ્યમાં સંવાદની આવશ્યકતા સ્વીકારીને, સંજોગોને અનુસરીને, વિકાસ પામેલી કળાદૃષ્ટિએ ઉપગ્રન્થી કાટલી ઘોડી (crutch) જ ગણવું જોઈએ. 'લાણુ'માં પણ સંવાદની કેટલી અપરિહાર્યતા છે તેનું દૃષ્ટાંત 'ધૂર્તવિદ્યવાદ' એ 'લાણુ'નું નામ જ પૂરું પાડે છે. એક જ પાત્ર રંગભૂમિ ઉપર આવીને પોતાના કેશીન કોઈના અનુભવોનું વર્ણન કર્યે જાય તો એવા વર્ણનાત્મક નાટ્યપ્રકારમાં

જનતાની દૃષ્ટિએ નાટ્ય જેવું કંઈ રહે નહિ, અને પ્રયોગ સર્વથા નીરસ બની જાય. આવી વસ્તુરિથિ ટાળવા માટે જ 'ભાણુ'માં આકાશમાપિતનો ઉપયોગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તો આ 'આકાશમાપિત'ની સહાય વારંવાર લેવી પડે તે નાટ્ય સ્વરૂપની પ્રાચીનતાનું સૂચક છે કે મ્હોરેલી-ફૂલીફાલી કળાએ અર્પેલ સામગ્રી-સમૃદ્ધિનું સૂચક છે ? પ્રો. માંકડ પોતે જ 'આકાશમાપિત'ને Device કહે છે એટલું નહિ, પણ 'Ingenious method' પણ કહે છે ! આકાશમાપિત જેવી થ્રેડી (crutch) ની મદદથી એકોક્તિ (Monologue) ને સંવાદ (Dialogue) નો સ્વાંગ પહેરાવવાની કાશીય કરવી એ જ બતાવે છે કે આ નાટ્યપ્રકાર નાટ્યનું પ્રાચીનતમ રૂપ નથી.

વળી, નાન્દી, (આધીવત્તી પણ) સ્થાપના, સૂત્રધાર, નટી, સ્થાપનામાં ઋતુને ઉદ્દેશીને સંગીત-આ અંગો તો 'ભાણુ'નાં નાનાં ત્રાજવામાં કળાની દૃષ્ટિએ પાંચશેરી મૂકવા જેવું છે; અને પદ્યપ્રાસૃતક, ધૂર્તવિટસંવાદ જેવા પ્રાચીન 'ભાણુ'માં આ અંગો દેખાય છે તે દર્શાવે છે કે સર્વાંગસમ્પૂર્ણ વિકાસ પામેલાં નાટક કે 'પ્રકરણ'ના અંગોનું આ વગરવિચાર્યું અનુકરણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધૂર્તવિટસંવાદની સ્થાપનામાં સૂત્રધાર પોતાની પત્ની તખ્તા ઉપર ન હોવા છતાં 'ભાઈ' કહીને તેને સંબોધે છે અને વર્ષાઋતુને ઉદ્દેશીને ગાવાની આજ્ઞા કરે છે ! સૂત્રધારની 'ભાઈ' આવતી નથી—એટલે ગાય તો ક્યાંથી જ ? તેથી ને પોતે જ ગાવાનું શરૂ કરે છે !

'ભાણુ'ને પ્રથમ નિષ્પત્તિ થયેલો નાટ્યપ્રકાર ગણવા માટેના આધારો વિશે પ્રો. માંકડ લખે છે : " Taking all these points—the episodic nature of માળ, and consequent large number of heroes and heroines, the monologue, the very primitive dramatic technique, the descriptive nature of the plot and the employment of Sanskrit only to the exclusion of Prakrit together with the general scheme of evolution of the રૂપક already outlined by me, I am inclined to think that out of all the રૂપક, માળ was the first to evolve " (p. 162). આ પ્રમાણેનું પરીક્ષણ કરીએ.

'ભાણુ' માં વસ્તુ (plot) સળંગ નથી, પણ વિચ્છિન્ન-પરસ્પર અસંગત-પ્રમંગમય છે. પ્રો. માંકડ આ વિશિષ્ટતાને પ્રાચીનત્વ (Primitiveness) ની સૂચક માને છે. અહીં મતભેદને અવકાશ છે. નાટ્યપ્રકારના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં આપણે એક અંકની અગેક્ષા રાખીએ તે કરતાં એક (સાર્જી કે નિરજી) પ્રસંગ કે અનુભવની અપેક્ષા રાખીએ તે વધારે યોગ્ય છે. આમાં પ્રયોગની સ્વાભાવિકતા જ મુખ્ય પ્રમાણ હોઈ શકે. પ્રેક્ષક-સમાજ સમક્ષ એક જ પાત્ર જુદા જુદા અસંગત-દશપંદર-પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યે જાય તો તે સમાજને-જેના મનોરંજન માટે નાટ્યાદિક રચાય છે-તેમાં રસ પડે ખરો કે ? નિરનિરાળા પ્રસંગોનો 'શંભુમેળો' જે જનતાને રસપ્રદ નીવડતો હોય તો પ્રાચીન નાટ્યેતર સાહિત્ય-આખ્યાન, ઉપાખ્યાન વગેરેમાં પણ (દસ્ય-શ્રવ્યનો ભેદ ખ્યાનમાં રાખ્યા પછી પણ, વસ્તુના રસપ્રદત્વ પરત્વે સમાનતા હોવાથી) આ વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ-પણ નથી. ઉપરપરમાંનાં ઘણાં ખરાંમાં પણ આવા વિચ્છિન્ન-વિચ્છિન્ન પ્રસંગોનો અભાવ છે તે પણ સૂચવે છે કે નાટ્યના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં એકાદ પ્રસંગ-અશ્રવ્ય, ખરબચડી, અને કળાની દૃષ્ટિએ ગણપવાળી,

રીતે વર્ણવેલો કે લગવેલો-હોયો જોઈએ. આમ હોવાથી, વિચિત્ર પ્રસંગોનું સંકલન જેમ પ્રાચીનતા (Primitiveness)નું સૂચક નથી તેમ આ વિચિત્રતાથી નીવળતી કથાની આમી પણ પ્રાચીનતા સૂચવતી નથી.

વિચિત્ર પ્રસંગોના સંકલનને લીધે 'લાણુ'મા અનેક નાયક-નાયિકાઓ હોય છે—જ્યારે નહ તો એક જ હોય છે. એ એક નટે પોતાની એકાકિયથી અને લાક્ષણિકતાથી મહાવથી એ નાયક-નાયિકાઓના લાલો, લાગણીઓ વગેરે, અને તેઓ જે પ્રમગો અનુભવે તેનું આલેખકરણ કરવાનું રહ્યું. આથી પ્રયોગ કેટલો સંકુચ અને કૃત્રિમ ધર્મ જાય! પ્રો. માંકડ માને છે કે આવો Monologue (એકાકિય) પોતાની 'લૌકિકતા' (popular nature કે પૃથગ્જનનતા?) ને લીધે પ્રાચીન (primitive) હોઈ શકે; અને પોતાના મતના ઉપોદ્ભવને માટે આધારો સૂચવે છે: "That such a monologue may well have been very primitive on account of its popular nature has been suggested more than once" (p. 159). એ જ પાનામા પાદ-નોંધમાં પ્રો. માંકડ કહે છે કે શાસ્ત્રકારોમા રામચન્દ્ર 'લાણુ'ને લૌકિક (Popular character વાળું) માને છે, તેનું આ મનવ્ય તેના ગુરુ હેમચન્દ્રના મતને અનુસરે છે હેમચન્દ્ર 'કાવ્યાનુશાસન'મા કહે છે કે 'લાણુ' પૃથગ્જનના વિનોદ માટે છે આ ઉપરથી પ્રો. માંકડ અનુમાન કરે છે, કે રામચન્દ્રને મતે-અને હેમચન્દ્રને મતે પણ—'લાણુ' પ્રાચીન (primitive) છે આ વિચારશ્રેણિમા primitive અને popularના અર્થભેદ બરાબર લક્ષમા રખાયા હોય એમ જણાતું નથી. જે કંઈ પૃથગ્જનતામા ઉત્કલ પામ્યું હોય તે બધું primitive હોય એમ આશ્ચર્યજનક નહિ ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ પણ સમર્થન વિકાસ પામેલા સાહિત્યપ્રકારના કોઈ અંગનો, પૃથગ્જનને આંદ આપવાના હેતુથી તે અંગને જુદું પાડી દેશકામને અને પૃથગ્જનના રુચિત-ત્રને અનુસરીને, વિકાસ માધ્યમામા આવ્યો હોય, તો તેમા 'લૌકિકતા' (popular character) હશે જ, પણ તેથી તે કંઈ પ્રાચીન (primitive) નથી મની જતું. આજે પણ સમાજના ઉચ્ચ થરોની રહેણીકરણી કે રુચિના અનેક અંગોનું અનુકરણ નીચલા થરોમા થતું હશે અને યથાવકાર તેમા ફેરફાર પણ થતા હશે, પણ 'લૌકિક' હોવાને કારણે તે 'પ્રાચીન' નથી બની જતું એટલે હેમચન્દ્ર અને રામચન્દ્ર 'લાણુ'ને પૃથગ્જનને વિનોદ આપવા માટેનો નાટ્યપ્રકાર લેખે છે તેનો અર્થ એટલો કે એ નાટ્યપ્રકાર પૃથગ્જનતાને માટે તેના રુચિત-ત્રને અનુસરે છે અને એ રુચિત-ત્રને અનુસરીને વિકસ્યો છે એ મને 'લાણુ'ને પ્રાચીન માને છે એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ આપણને મળતો નથી; અને 'લૌકિકતા'ના ઉત્તેજનાથી પ્રાચીનતાનું અર્થાપન કે ફક્ત થતું નથી. આ જ કારણને લીધે "Keith too acknowledges the primitive character of this type" એમ પ્રો. માંકડ કહે છે તે સ્વીકારી શકાય નહિ. Keithએ પણ "popular character and origin" આ શબ્દો 'લાણુ' માટે વાપર્યા છે. ડૉ. કીથના આ વચનનો અર્થ એ કે હેમચન્દ્ર અને રામચન્દ્રનો પેઢે તે પણ 'લાણુ' પૃથગ્જનતાને અનુવર્તીને ઉત્પત્તિ પામેલો નાટ્યપ્રકાર છે એમ માને છે —એટલો જ.

એકાકિય (Monologue) પ્રાચીનતાનું સૂચન કરે છે કે કેમ તે મુદ્દાની ચર્ચા આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ એટલે ફરીથી અહીં એ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

‘લાણુ’માં એક જ નટ હોવાથી સંવદને અવકાશ નથી; તેથી એ નટની ઉક્તિ ઇચ્છાઅનિચ્છાએ વર્ણનમાં સરી પડે છે. વર્ણનાત્મકતા ‘લાણુ’નું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રભાતનું વર્ણન, ‘સ્ત્રીઓના વિગોદાનું વર્ણન, મેય-યુદ્ધ, કુકુદટ-યુદ્ધ વગેરેનાં વર્ણન, સૂર્યોદયનું સૂર્યાસ્તનું અને એવાં બીજાં વર્ણનો ‘લાણુ’માં જોવામાં આવે છે. આ વર્ણનમયતા, એક રીતે તો, ‘લાણુ’ના કલાધાટની મર્યાદામાંથી નીપજતી વિશિષ્ટતા છે. તેથી વર્ણનમયતા પ્રાચીનતા (Primitiveness) સૂચવે છે કે નહિ એ પ્રશ્નને બહુ અવકાશ રહેતો નથી. છતાં, આ વિશિષ્ટતા ‘નાટક’માં જે વર્ણનપ્રાચુર્ય જોવામાં આવે છે તેનું અનુકરણ ન હોય ?

આ કારણોને લીધે ‘લાણુ’ને પ્રાચીનતમ રૂપકપ્રકાર તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ એમ લાગે છે. પ્રો. માંકઝ રૂપકોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: લાણુ, વીથી; પછી, પ્રદસન, અંક, અને વ્યાયોગ; તે પછી ડિમ, ઈલામ્બ, અને સમવકાર; અને છેરટે નાટક અને પ્રકરણ. આ વિદાસ-સરણિમાંથી અહીં એક મુદ્દો સંબંધે. બહુ એક રૂપક-પ્રકાર છે; અને, સૌ મળીએ છીએ તેમ, બહુનો બીજો અર્થ ‘Act’ થાય છે. પ્રો. માંકઝ આ અર્થદ્વયની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે સૂચવે છે: “It will be seen that the period of one-act dramas had no need of a word for ‘act’. બહુ, at that time, designated a particular type of drama, but later on when this type બહુ fell into disuse and when complicated dramas developed, it came to mean an act” (p. 8, n. 3); પોતાના મનઃકથને અનુસરીને પ્રો. માંકઝ બહુ ૫૬ સ્વપ્રકારવાચિમાંથી નાટકાન્તર્ગત-ક-દેશવાચિ શી રીતે થયું તે સમજાવે છે. અહીં આ પ્રશ્નો સફળ થીડે છે: ‘Act’નો અર્થ સૂચવવાને બહુ ૫૬ જ કેમ વપરાયું-વીથી પ્રહસન, કે વ્યાયોગ કેમ ન વપરાયું? નાટકાન્તર્ગત ‘અંક’માં અને રૂપકપ્રકાર ‘અંક’માં એવું શું સામ્ય છે જેને લીધે બીજાં તેના જેટલાં જ યોગ્ય વ્યાયોગ તો વધારે યોગ્ય જણાય-પહોને છોડીને બહુ ૫૬ જ સ્વીકારવામાં આવ્યું? જેમ રૂપકપ્રકાર બહુ વખત જતાં ઉપયોગશૂન્ય થઈ ત્યજ દેવામાં આવ્યો તેમ વ્યાયોગ, વીથી વગેરે પ્રકારોની પણ તેવી જ દશા થઈ છે. ખરું જોતાં, એમ જણાય છે કે ‘બહુ’નો મૂળ અર્થ ‘Act’ હતો. (નાટ્ય વસ્તુમાં જેનાથી અંક પાડી શકાય-વિભાગ પાડી શકાય તે ‘અંક’.) વખત જતાં, સર્વોગસમ્પૂર્ણ ‘નાટક’માંથી અંગોપાંગો જુદાં પડી વૈયક્તિક વિકાસ જુદી જુદી દિશામાં પામવા લાગ્યાં. આમ નિબળ થયેલા એક રૂપકપ્રકારને બહુ કે ઉત્સૃષ્ટિકાઢ નામ આપવામાં આવ્યું. ઉત્સૃષ્ટિકાઢ-આ પર્વાય વાપરવાનો હેતુ ‘નાટકાન્તર્ગતકાઢ વ્યવચ્છે-દાર્શન્ય’ એમ છે એમ ‘અવલોક’કાર ધનિક સમજાવે છે. આ હેતુદર્શન સત્ય છે. પણ એ રૂપકપ્રકારને ઉત્સૃષ્ટિકાઢ કહેવામાં આવ્યો તે જ દર્શાવે છે કે બહુનો મૂળ અર્થ ‘Act’; અને જે રૂપકપ્રકાર ‘નાટક’માંથી જુદો વૈયક્તિક વિકાસ પામ્યો તે ઉત્સૃષ્ટિકાઢ, જેમ ‘અંક’ (Act)ની અંદર જ સમાવેશ પામીને કેટલેક અંશે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રહેલો નાટ્ય-પ્રકાર ગર્ભાઢ કહેવાયો, તેની રીતે ‘નાટક’માંથી છૂટા પડી સ્વતન્ત્ર વિકાસ પામેલો નાટ્યપ્રકાર ઉત્સૃષ્ટિકાઢ કહેવાયો. આ વ્યવસ્થા વધારે સ્વાભાવિક નથી લાગતી ?

આ ઉપરાંત, એક બીજી વિચાર-શ્રેણિ પણ ‘નાટક’માંથી અન્ય રૂપકોની ઉત્કાન્તિ થઈ હોય એમ સૂચવે છે. ‘નાટક’ના આમુખમાં પ્રદાનના, પ્રદસન અને વીથીનો પ્રયોગ કરી ‘ભારતીયત્તિ’નો આશ્રય લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દશસ્વકકારે ‘પ્રદાનના’નું લક્ષણ આપીને ‘વીથી પ્રહસનં ચાપિ સ્વપ્રસન્નદમિષાસ્વતે।’ (વીથી અને પ્રહસનનું વર્ણન યોગ્ય સ્થળે

કર્યું) એમ કહ્યું છે. હવે, એ આખા 'પ્રકાશ'માં વીધી અને પ્રહસનના જે વર્ણન આવે છે તે તો વીધી અને પ્રહસન નામના રૂપકપ્રકારના જ છે. ખીજી વીધી કે પ્રહસનનું વર્ણન નથી. 'નાટક'ની પ્રસ્તાવનામાં આ એ રૂપકપ્રકારોનો સમાવેશ કરવાનું કોઈ કહી શકે નહિ—અને તે અસકય જ છે તો પછી આ વસ્તુસ્થિતિ શું સૂચવે છે? પ્રો. માકક કહે છે તે ખરું છે કે આ શબ્દોના અર્થમાં ફેરફાર થયા છે—એ કે અર્થનો મુખ્યાશ તો કાયમ રહ્યો છે. પ્રો. માકકનું આ અન્યમાં મુખ્ય વક્તાનું 'નૃત્યપ્રકારોમાંથી નૃત્યપ્રકારો (ઉપરૂપકો) અને નૃત્યપ્રકારોમાંથી નાટ્યપ્રકારો (રૂપકો) ઉદ્ભવ પામ્યા છે' એ જ છે. આ વક્તાએ અનુમરીને તે કહે છે કે નૃત્તના એ પ્રકારો કે તાઢવ (હઢત) અને લાસ્ય (મસૂળ), વીધી અને પ્રહસનમાં શ્રાગરમ હોવાથી એ પ્રકારોને મસૂળ માની લાસ્યમાંથી ઉત્કાન થયા હોય x આ અનુમાન સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. લાસ્યપ્રકાર મિનાય મર્વત રસીકગણ છે કે નૃત્તને રસ સાથે મનન નથી હતા. પ્રો. માકક રસને આધારે જ કોઈ પણ રૂપકપ્રકારનો લાસ્ય કે તાઢવ સાથે મનન કરાવે છે. 'We may call a type મસૂળ or હઢત according to as it has a mild or haughty રસ predominant' (p 150) કહ્યું પણ અને કાગો જ કોઈ પણ પ્રકારને નૃત્ત સાથે જોડી શકાય નહિ. મેષદૂતને અને આધારે મસૂળ કહેવું કે હઢત કહેવું તે વિશે એ મત હોવા સભ્ય નથી, છતાં તે કાગણને લીધે જ તેને હાસ્ય કે તાપ્સ્યમાં ગણવાનો સિદ્ધાંત પ્રો. માકક પણ નહિ કરે. તેવી રીતે ન્યા સૂધી પ્રહસન કે વીધીનો નૃત્ત સાથે સમન અન્ય કોઈ રીતે સિદ્ધ કરવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં સૂધી ફેરવે રમતે આધારે મસૂળ કે હઢત એટલો જ નિશ્ચય કરી શકાય—નૃત્ત સાથે સમન કરી શકાય નહિ. પ્રહસન કે વીધીનો નૃત્ત સાથે સમન સાખીત થયો નથી—પણ રીતે ઉન્મેષ પણ નથી અને પ્રહસન કે વીધી નૃત્યપ્રકાર હોય તો જ રૂપકપ્રકાર તરીકે નિષ્પત્ત થઈ શકે? પ્રહસન અને વીધીના નાટ્યાગ તરીકે ઉન્મેષ પામ્યા છે—નૃત્યપ્રકાર કે અગતરીકે નહિ જ. 'નાટક'ના આમુખમાં એ બનેલી ગૂંથણી કરાતો આદેશ છે એ તો આપણે ઉપર જોયું, તો કેવળ 'નાટકો'ના આમુખમાં નૃત્તનો ઉન્મેષ છે? ખરું જોતાં, શરૂઆતમાં નાટકમાં વીધી અને પ્રહસન નામના ઉપાગો હશે, વખત જતાં, 'નાટક' માંથી જ અન્ય રૂપકપ્રકારો ઉદ્ભવ પામ્યાં, તેમાંના એકને પ્રહસન એવું અનર્થ નામ અપાયું અને બીજાને વીધી નાટકમાં જે વીધી અને પ્રહસનની ગૂંથણી કરવાનું કહ્યું છે તે તો ઉચિતપ્રકાર કે છટા અને હાસ્યમતી છટા—એના સૂક્ષ્મ અર્થમાં જ હશે. પણ જ્યારે હાસ્યપ્રધાન રૂપકપ્રકાર રીતિનિક વિકાસ પામ્યો ત્યારે તેને 'પ્રહસન' અભિધાન દેવામાં આવ્યું. વીધીનો અર્થ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રકારોએ કર્યો જ છે પણ વીધીનો શરૂવાતમાં તો 'અમલકારવાળો ઉક્તિરંગિયો' એમ અર્થ હોવો જોઈએ, એમ અનુમાન તેમ વીધ્યજ્ઞનું નિરૂપણ કરવાથી તાત્ત્વીય શકાય નાટ્યદર્શનકાર તો ચોખ્ખું કહે છે. વ્યક્તિમાર્ગે ગમનાદ્વીધી વીધી. નાટકના આમુખમાં વીધ્યજ્ઞોનો ઉપયોગ કરવાનું હોવામાં આવ્યું છે. આ વીધ્યજ્ઞોને રૂપકપ્રકાર વીધી માથે કર્ષણ મોના કે માત્ર નથી, અને લગભગ મધ્યમ રૂપકમાં આ વીધ્યજ્ઞોનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ છે તો પ્રશ્ન સ્પષ્ટ પડે છે કે જો આ વીધ્યજ્ઞોને રૂપકપ્રકાર વીધી સાથે કર્ષણ વિશિષ્ટ મનન નથી એટલું નહિ, પણ લગભગ જરા રૂપકમાં એનો ઉપયોગ કરવાનો છે તો તે વીધ્યજ્ઞો મા માટે હોવામાં આવ્યા? આ વસ્તુસ્થિતિ પણ સૂચવે છે કે વીધીનો

શરૂઆતમાં અર્થ 'અમત્કારવાળો ઉક્તિપ્રકાર'; અને જુદી જુદી તેર રીતે સાચી શકાય તેવો આ ઉક્તિપ્રકાર નાટકના આમુખમાં જેમ ગૂંથી શકાય તેમ અન્ય રૂપકપ્રકારમાં પણ ગૂંથી શકાય. પાછળથી જ્યારે નવો રૂપકવિશેષ, નિષ્પન્ન થયો ત્યારે તેને વીધી નામ આપવામાં આવ્યું હોય.

'મગવદજ્જુક'માં નાટક-પ્રકરણમાંથી બીજા રૂપકપ્રકારો નિષ્પન્ન થયા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો પ્રો. માંકડે વિરોધ કરે છે, તે કહે છે : "Indian mind has always been slow to recognize historical evolution and when once નાટક and પ્રકરણ became fixed types of full-fledged dramas, it became quite natural for an ordinary reviewer to suppose that the lesser types had sprung from them. That નાટક was accepted as the drama proper is seen in its treatment in all the text-books of Sanskrit Dramaturge.....It would be seen that the theorists, for the sake of brevity and convenience, would resort to such a method; it would be far more convenient to describe the full-fledged type first and then to note down the differences in the case of other types, than the other way. This practice, adopted by all, would lend colour to the belief that the other types had sprung from નાટક (p 84-85). પ્રો. માંકડે કહેવાનો આશય એમ તો નહિ હોય કે નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ રૂપકોની ઉત્ક્રાન્તિના વિષયમાં 'ordinary reviewer' પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે, અને એ 'ordinary reviewer'એ કરેલી ભૂલને પણ તેઓએ અપનાવી લીધી છે? નાટ્યશાસ્ત્રકારો સમજાને ખાતર નાટકને પહેલું વર્ણવે એ દેખાતું છે, પણ કેવળ સમજાને ખાતર આમ કરે છે અને તેઓ પોતે બીજા રૂપકો નાટકમાંથી ઉત્પન્ન થયાં નથી એમ માને છે એમ નથી. દાખલા તરીકે, દશરૂપકકાર ધનંજય પોતે નાટકને શામાટે પહેલું વર્ણવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે :

પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવાં મૂયો રુપરિપદાત્ ।

સમ્પૂર્ણલક્ષણત્વાચ્ચ પૂર્વ નાટકમુચ્યતે ॥ (દ. રૂ. ૩. ૧).

જે સમજાને ખાતર જ નાટકનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે એવો ધનંજયનો આશય હોત તો તેણે સમ્પૂર્ણલક્ષણત્વાદ એટલું જ કહ્યું હોત—પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવામ્ એ ઉમેર્યું ન હોત. પ્રકૃતિત્વાદયાન્યેવામ્—આ ઉક્તિ જ ખતાવે છે કે ધનંજય પોતે પણ નાટકને અન્યરૂપકોની 'પ્રકૃતિ' માને છે.

ત્યારે આ ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે પ્રો. માંકડે રૂપકોની ઉત્ક્રાન્તિ વિશે 'પ્રતિપાદિત કરેલો મત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. પ્રો. માંકડે 'બાણ' ઉપરૂપકમાંથી 'બાણ' રૂપક નિષ્પન્ન થવાનું માને છે તે સ્વીકારવામાં પણ મુશ્કેલીઓ બની છે; નાટ્યોત્પત્તિ ધાર્મિક કે લૌકિક? વગેરે પણ મહત્વના પ્રશ્નો છે. પણ સ્થળસંકાયને લીધે (આ લેખ લાંબો થઈ જ ગયો છે) અહીં તેની ચર્ચા થઈ શકે નહિ.

અન્ટે, પ્રો. માંકડે આ સ્વતન્ત્ર, વિચારપૂર્ણ અને વિચારપ્રેરક ગ્રન્થ લખ્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપી વિરમીશ.

ગૌરીપ્રસાદ યુ. આજા

રોજનીશી

એપ્રિલ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ નવા બધારણ પ્રત્યે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા આખા હેરાના હડતાલ પડી વિરોધ દિન અંગે શ્રી. સત્યવતીદેવી, શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ, શ્રી. મહેરઅલી વગેરે કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ થઈ, મિ. જ્યોર્જ લેન્સબરીએ તારદ્વારા વાઈસરોયને વિનતી કરી કે આહ્વાત્વીકારના પ્રશ્ન પરત્વે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિના ઉકેલ માટે મહાસભાના નેતાઓને મળી ચર્ચા કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તુર્કસ્થાનના વિખ્યાત રાજદ્વારી પુરુષ માર્શલ આલમદ ઈન્જનટ પારાનું અવસાન.
- તા. ૨ પ્રધાનપદાના સ્વીકાર વિશે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ વિશે સર તેજ બહાદુર સપુએ નિવેદન બહાર પાડ્યું પ્રધાનપણના સ્વીકાર માટે મહાસભાએ માર્ગેથી ખાતરી ગવર્નર કાયદેસર આપી શકે નહિ, એમ જાહેર કર્યું.
- તા. ૩ સ્વર્ગ. હેરાળપુ દાસના ભાઈ અને પટના હાઇકોર્ટના માણ જજ શ્રી. પી. આર. દાસે સર સપુના નિવેદનના જવાબમાં એક નિવેદન બહાર પાડ્યું પ્રધાન મંડળો રચવા માટે મહાસભા વાદી હરિજન સંઘેને મોગી લાલચો આપ્યાની અને સંઘેએ તે નકાર્યાની તેમજ તેમની સાથે વાત કરવાની પણ ના પાડ્યાની હકીકત બહાર આવી, બ્રિટનની કોલસાની ખાણોમાના ૪ લાખ મજૂરોએ હડતાલ પાડી, ૧લી એપ્રિલના હડતાલદિન પ્રસંગે દિલ્લીમા પોલિસ અમલદારોએ કરેલા રાષ્ટ્રવંજના અપમાન અને એક શ્રી કાર્યકર્તા પ્રત્યે અવદિત વર્તન કર્યા બદલ વડી ધારાસભામાં બેરિ અસદઅલીએ ઠરાવ આપ્યો, ૬૧ વિકેટ ૪૦ મતે તે મંજૂર થયો.
- તા. ૪ ડો. પટ્ટાભિસીતારામૈયાએ 'નવુ બધારણ' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમા બ્યાખ્યાન આપ્યું
- તા. ૫ વઝીરીસ્તાનનો મામલો દિનપ્રતિદિન ગળીર બનતો જતો હોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા- રાત દિવસ વીમાની દુમલા ચાલુ રહેશે એવો ઢંઢેરો સરકારે બહાર પાડ્યો, મુબઇ કોરપોરેશનના મેયર તરીકે ડો. મોઝિસની નિમણૂક થઇ.
- તા. ૬ મહાસભાની આવતી બેઠક બારડોલી તાલુકામા બરવાનો નિર્ણય જાહેર થયો, હિંદની બધારણીય મહાગાઠ વિશે પાર્લામેન્ટમા અનેક પ્રશ્નો પૂછાયા, કલકત્તામા સુભાષદિનની ભવ્ય ડાન્સવણી, હિંદી વેપારી એમ્બરોની ફેડરેશને બધારણીય પરિસ્થિતિનો પરસ્પર સમ જૂતીથી ઉકેલ લાવવાનો સરકારને આગ્રહ કર્યો, નહિતર હેરાના વેપાર પર ગળીર અસર થશે એમ પણ સાચોસાચ જાહેર કર્યું
- તા. ૭ હિંદી વેપારી એમ્બરોની ફેડરેશનની વાર્ષિક સભા શ્રી. ડી. પી. ખેતાનના પ્રમુખપદે બરાઈ 'હિંદના વેપારના ભોગે પરદેશીઓ આજે મહાડે છે' એ તેમના બારણુનો પ્રધાનસૂર હતો, જર્મન જહાઝને સ્પેન સરકારના વહાણોને હેરાનગતિ કરે છે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા. ૮ પાર્લામેન્ટમા હિંદી વજર લોર્ડ એટલેડે બધારણ વિશે સરકારે લીંગેવા વલણનું સમર્થન કરવું નિવેદન કર્યું; અખિલ હિંદના હઘોજપતિઓની ચોથી વાર્ષિક સભા શ્રી. ધનરયામલાલ ખીડલાના પ્રમુખપણે, ન્યૂ દિલ્લીમા બરાઈ. તેમા મૂડીવાદીઓ પ્રતિ યતા અંગત દુમલા

મોટા ખેડ દર્શાવી તેમણે મૂડીદારોને જણાવ્યું હતું કે સમાજવાદથી આપણે બડકવાની જરૂર નથી. આપણા કોર્પોરેશનમાં સેવાની જાવના દાખલ કરવી લેણીએ.

તા. ૯ અમદાવાદની આસપાસનાં ગામડામાંથી વેઠનાં અસહ ત્રાસથી કંટાળીને તેમજ સવર્ણોની કનડગતને લીધે લગભગ ૫૦૦ હરિજનો ખિસ્તી થવા છતાં એવાં સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં લાગ લેતા દેવાથી શ્રી. શાહુલસિંહ કૃષિશ્રમની નગીર જસ કરવામાં આવી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા; લોર્ડ એમર્સનની જગ્યાએ કે. એલ. આર. લગ્ગેની મુંબઈના ગવર્નર તરીકે નિમણૂક થઈ.

તા. ૧૦ હિંદી વચ્ચે કરેલા નિવેદનના જવાબમાં મહાત્માજીએ એક નિવેદન બહાર પાડી કાયદાની વાતો કરતા બ્રિટીશ મુસ્લિમોને એલેજ ફેર્યું: “હિંદ માટે આ જીવન-મરણનો પ્રશ્ન છે. માટે આ કાયદાનો અર્થ કરવા ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક લવાઈ અદાલત નીમવાનું હું સરકારને આમંત્રણ આપું છું...ગાંધી, લોર્ડ એલેન્ડના બાપજીમાં પોતાના હકને બદલે પોતાની તલવારના ભેરનું બાન રહેલું છે.” મરાઠી અને ગુજરાતી ‘જ્ઞાનકોશ’ના સંપાદક ડૉ. શ્રીધર વાંકટેરા કેતકરનું અવસાન થયું.

તા. ૧૧ સરહદના પ્રાંતમાં છપીના ફોરેસ્ટ નેતૃત્વ હેઠળ જે બળવો ફાટી નીકળ્યો છે તેમાં ૭ બ્રિટિશ અધિકારી હાર થયા અને ૫ જખમી થયા.

તા. ૧૨ મહાત્મા ગાંધીજીએ એરોસિયેટડ પ્રેસ ઓફ અમેરિકાને સંદેશો આપ્યા: “હાલના મામલાની જવાબદારી બ્રિટનને શિર છે...તત્ત્વવારના ભેર પર મુસ્લિમ રહીને બ્રિટીશ સરકાર લોક-શાહીના સિદ્ધાંતને માન આપવા માગતી નથી.”

તા. ૧૩ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો મજ્જિમહોત્સવ તા. ૧૩ મીથી તા. ૧૭ મી સુધી અમદાવાદમાં જળવાયો; રહાઈનલેન્ડના બાગને જર્મનીએ ફરીથી મળજીત કરવા માંડ્યો તેથી સરહદ પર વસતી પ્રલભમાં ચિંતા ફેલાઈ; મેસર્સ મદમદઅલી એન્ડ કાં. નામની હિંદી પેટીને એપિસીનિયામાંથી હથાળા ભરાયા બદલ આમની સભામાં પ્રશ્નોત્તરી થઈ.

તા. ૧૪ શાન્તિનિકેતનમાં હિંદ અને ચીન વચ્ચેની સંસ્કૃતિભરી મિત્રતાના પ્રતીક સમીપ વિશ્વ-ભારતી ચાહનીક હોજર પં. જવાહરલાલ નેહરૂની માંદગીના કારણે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના હસ્તે ખુલ્લો મૂકાયો; શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને ૧ લી એપ્રિલના દિને ધોધલ મચાવ્યા બદલ પટણાની કોર્ટે ૩ મહિનાની સજા કરી; લંડનના ‘ટાઇમ્સ’ પત્રને ગાંધીજીએ તારદ્વારા સંદેશો મોકલ્યા: ‘સત્યાગ્રહ પુરવાર કરવાનો બોલે બ્રિટિશ સરકારને શિરે જ રહેલો છે. ગૌરવહીન કલહો કરતાં માનભરી મડાગાંઠ હું વધુ પસંદ કરું છું.’ હિંદ અને જાપાન વચ્ચે વેપારી કારો થયા—તે ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધી અમલમાં રહેશે.

તા. ૧૫ હિંદ-જાપાન કારણે હિંદના બોલે જાપાનનું ખિસ્તું બરાબ છે અને હિંદી ઉદ્યોગોને ફટકા પડશે એમ અમદાવાદ મિલમાલિક મંડળના પ્રમુખ રોહ સાકરજાલ બાલાભાઈએ બહોર કયું; દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદી મહાસાક્ષી બાહેષરીનો યુનિયન સરકારે સ્વીકાર કરી રંગબેદને લગતાં બે એસિયાટિક બીડો પાછાં ખેંચી લીધાં.

તા. ૧૬ ખારોશી તાલુકાના ૧૯૩૨ ની સચિનય લંગની લડત અંગે જસ થયેલા પાંચ આશ્રમો તેમના ટ્રસ્ટીઓને પાછા સોંપાયા.

તા. ૧૭ હૃદયી (જિ. બેલગામ)માં શ્રી. કિરીતલાલ મરાઠવાળાના પ્રમુખપણા હેઠળ ગાંધી સેવા સંઘની ત્રીજી વાર્ષિક સભા મળી.

તા. ૨૦ કલકત્તાની શાહુની મીડેમાં હડતાલ પડી.

- તા ૨૨ સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે પચ્ચમહાવ નિલ્લામાં પ્રાથમિક શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે દરેક હાલર રૂમિયા સાળા મઠે મકાનો બાંધવાનો શરતે નિલ્લા લોકલ બોર્ડને આપવાની નહેરાત કરી
- તા ૨૩ અલ્પર રાજ્યના એક ગામમાં હુલ્લડ થયું પરિણામે ગાળીમાર કરવો પડ્યો તેમાં ૧૫ ના મરણ થયા; કલકત્તાની રાજ્યની મિલિતમાં હડતાળ-૧,૪૦,૦૦૦ કામદારો હડતાળ ઉપર, બિહારના શાહાબાદ નિલ્લામાં આવેલા પેર અને સદ્દાર થાણાઓમાં સેકરો હરિજનો ખિસ્તી થઈ ગયાના ચોકાવનાર સમાચાર બહાર આવ્યા
- તા ૨૪ પૂનામાં હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડના કેન્દ્રસમાં સોનિયા મારુની મદિરમાં તેમજ તેની આસ-પાસમાં વાનિજ વગાડવા સામે નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પ્રતિજ્ઞા મૂક્યો પ્રતિજ્ઞા સામે હિંદુઓએ હડતાળ પાડી, મહાસભાની આજ્ઞાનો બંધ કરી પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા બદલ શ્રી. નસિનીરજન સરકાર સામે બગાળ પ્રાતિક સમિતિએ શિસ્તનું પગલું ભર્યું વીસ વર્ષ સુધી મહાસભાની કોઈપણ સરચાના તેઓ સભ્ય થઈ શકશે નહિ.
- તા. ૨૫ કાન્ન અને મિટને સચુક્ત નિવેદન બહાર પાડી લોકાર્નો કરારોની જવાબદારીમાંથી બેજન થમને મુક્તિ આપી, બાંધનગરનો બંદરી ઝખોડ લવાઈને સોપારો એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા. ૨૬ અનાહાબાદમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિ રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલના પ્રમુખપણા હેઠળ બરાહ, પૂનાના મારુતિ મદિરને અગે કાઢેલા મનાઈદુકમનો બંધ કરી ઘટ વગાડ્યા બદલ છ માણસોની ધરપકડ થઈ, માર્કેટ પર બંદખોરોએ બંધ કર તોપમારો ચલાવ્યો, આમની સભામાં નાયબ હિંદીવજર મિ બટલેરે હિંદના ચોક્કાસ્વીકારના પ્રશ્ન અગે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીમાં નહેર કહ્યું કે “બધારણીય મહાગાઠના ઉકેલ મદિ લવાઈ દીવ્યુનલ નીમવા માટેની કરવામાં આવેલી ચૂચના સરકાર સ્વીકારી શકે તેમ નથી.”
- તા. ૨૭ પત્તળની મુસ્લીમ લીગે પેતાના સામાન્ય પક્ષની એક સભામાં “લીગનું ધ્યેય હિંદ માટે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે” એવો કરાર કરવાની બલામણુ કરતો કરાર પસાર કર્યો, દાહોદમાં શ્રી. કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપણા હેઠળ ગુજરાત મહાસભા સમાજવાદી પરિપક્વ બીજુ અધિવેશન બરાણુ
- તા ૨૮ ૨૮ કલાકની મત્રણા થઈ મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ બધારણીય પ્રશ્ન અગે મહા સભાની સ્થિતિની રુપર ચોખવટ કરતો કરાર પસાર કર્યો, કલકત્તાના નવા મેયર તરીકે મહાસભાવાદી શ્રી સનતકુમાર રોય ચૌધરીની ચૂંટણી થઈ
- તા ૨૯ અલાહાબાદમાં મહાસભા આધીષ્ટ અને શ્રી સુભાષચંદ્ર બોસ વચ્ચે બગાળમાં મહાસભાની પ્રવૃત્તિ વિરોધ અગત્યની મત્રણા થઈ, લડનમાં પાચહાલર બસવાગાઓની જગીર હડતાળ પાડવાનો નિર્ણય નહેર થયો.
- તા ૩૦ મદ્રાસના પ્રધાનોમાં અવિધાસ નહેર કરતા નહેરનામાં ઉપર બંને પારસભાના મહાસભાવાદી તેમજ બીનમહાસભાવાદી સભ્યોએ સમી કર્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા, આચરિશ શ્રી સ્ટેટ માટે નવું બધારણુ પગ કાઢી તેનો ખરડો શ્રી વેસેરાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો

અ તુ ક મ શિ કા

પૃ. ૨૩	ચૈત્ર : ૧૮૮૩	અંક ૬
૧	હિન્દી સમવાયતંત્રની નાણાવ્યવસ્થા... જશવંતરાય જી. અંગરિયા ...	૫૦૩
૨	યુરોપીય મહારાજાઓની બદલાતી પરદેશનીતિ-૨... રામજીભાઈ પટેલ ...	૫૧૨
૩	નવા યોગનવાદ વિષે ... ગુલાબદાસ ષોકર ...	૫૧૬
૪	રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર એક ઉંડતી નજર ... મનભાઈ દેસાઈ ...	૫૧૯
૫	સખી, તું તો - [કાવ્ય] ... સુદેવજી ગો. ખેડાઈ ...	૫૨૩
૬	પરિવર્તન [કાવ્ય] ... ડાહ્યાલાલ લીંગલાલ દેસાઈ ...	૫૨૪
૭	વાર્તામાં આવતો પ્રેમ ... સૌરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય ...	૫૨૫
૮	આપણી સૃષ્ટિનો કાયડો ... અરવિન્દ ધોળ ...	૫૩૮
૯	એક શત્રિ [કાવ્ય] ... પ્રભુરામ ન. રાવળ ...	૫૪૨
૧૦	આવાહનગીત [કાવ્ય] ... સુન્દરમ ...	૫૪૩
૧૧	કીર્તિદ્રુણ ખંડેરાય ... ઉમેદભાઈ મણિયાર ...	૫૪૪
૧૨	વર્તમાનની સિદ્ધિ [કાવ્ય] ... શિરીષ ગેલન ...	૫૪૫
૧૩	હિન્દુસ્તાનમાં પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિ તથા નર્મદા સંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તની અસત્યતા ... અમૃત વર્મન ...	૫૫૦
૧૪	ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આદેશસ્થાન ... હોદુભાઈ મુયાર ...	૫૫૬
૧૫	પૃથ્વીને [કાવ્ય] ... પૂજાલાલ ...	૫૬૧
૧૬	ચર્યાપિત્ર ... રામનાગવણ પિ. પાંકજી ...	૫૬૨
૧૭	આરીત્યાગ [કાવ્ય] ... કોલક ...	૫૬૪
૧૮	રાખ્દચર્યા ... મનભાઈ પ્રભુદાન દેમાઈ રા. વિ. ...	૫૬૫
૧૯	આંદની રાત [કાવ્ય] ... પતીલ ...	૫૬૮
૨૦	લોકચર્યા : સાધ લોકો અને તેમની કળા... મકરચંદ પોપટલાલ શાહ ...	૫૬૯
૨૧	જ્ઞાનગોચરી ... 'ચંદ્રિક' ...	૫૭૫
	(૧) અમૃદ્ધિ અને આજ્ઞાની ... નરવગ્ધાલ દવે ...	
	(૨) બે મરિચકો ...	
૨૨	પુસ્તકપરિચય ... રા. ત્રિ. ગ. જી. એ. ...	૫૮૩
૨૩	રોજનીશી ...	૫૮૯

શુદ્ધિ

પૃ. ૫૨૪	કાલમ ૨ લીટી ૬	અમૃદ્ધ મરી	શુદ્ધ મરી
પૃ. ૫૪૨	'એક શત્રિ' નું કાવ્ય : નવમી લીટી નીચે મુજબ મુદ્રાની લેવો.		
	અમી નિદા ગદન પુરના નેત્રમાં : મેવે સૂતાં		

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક : રણછોડજી કેશુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રથમ કાર્યાલય : પાટણી અગિયારી સામે : ખમ્ભાસા શાળા : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબટ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૧૪-૧-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દૃષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૩

ચૈત્ર - ૧૯૮૩

અંક ૬

હિન્દી સમવાયતન્ત્રની નાણાવ્યવસ્થા

જશંતરાય જી. અંબારિયા એમ. એ.

૧

નાણાવ્યવસ્થાના ફેટલાક—અને મૂળભૂત પ્રશ્નો બધા પ્રકારના રાજ્યબંધારણને સામાન્ય છે. રાષ્ટ્રની સ્થિતિ અને પ્રગતિનો આધાર તેની નાણાવ્યવસ્થા પર છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. આધુનિક સમયમાં જે અનેકવિધ અને વિરાટ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યને લાગે આવે છે તેને માટે વિપુલ દ્રવ્યસામગ્રી જોઈએ. એ દ્રવ્યસામગ્રી કરવેરાથી જ—કરજ ક્યાં સિવાય અથવા અમર્યાદ નોટા છાપ્યા સિવાય—પ્રાપ્તની કમાણીમાંથી જ મેળવવાની રહે છે. રાજ્યનો એકંદર ખર્ચ કેટલો હોવો જોઈએ, દરેક બાબત પર કેટલો હોવો જોઈએ, કેટલી રકમ સીધા કરોથી અને કેટલી આડકતંગ કરોથી હોવી જોઈએ અમુક પ્રકારના કરનો બોલો છેવટે પ્રગતના કયા વર્ગ પર વિશેષ પડશે, વગેરે જે નાણાસાસ્ત્રીય મૌલિક પ્રશ્નો છે તે એકસત્તાતન્ત્ર તેમજ સમવાયતન્ત્રને સરખા જ છે. પરંતુ, આ પ્રશ્નો ઉપરાંત ફેટલાક સમવાયી નાણાવ્યવસ્થાને અંગે જ ઉપસ્થિત થાય છે, અને હિંદનાં સમવાયતન્ત્રની એવી વિશિષ્ટતા કે વિલક્ષણતા છે કે તેમાં એ પ્રશ્નો વધારે અટપટા થઈ પડ્યા છે. આમ હિન્દી સમવાયતન્ત્રની નાણાવ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરતાં જો એ આપણને અંતોષકારક જણાય તોપણ એકંદરે નાણાસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, એમ સાબિત કરવા માટે તો ઉપર ગણાવેલા મૌલિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી જોઈએ; પણ તે કરવાનો અહીં હેતુ નથી.

રાજ્યપ્રકરણની દૃષ્ટિએ એકસત્તાત્મક અને સમવાયી તન્ત્ર વચ્ચે મુખ્ય ફરક એ છે કે એકસત્તાતન્ત્ર નીચે મધ્યસ્થ સરકાર સર્વોપરિ હોય, પ્રાંતિક સરકારો એ સત્તાના પ્રતિનિધિરૂપે જ એટલે કે એ સત્તાના અંકુશ નીચે, એ સત્તાએ નિયોજિત કરેલી કક્ષામાં જ વર્તે; ત્યારે સમવાયતન્ત્રમાં કેન્દ્રસ્થ તેમજ પ્રાંતિક સરકારોનાં ક્ષેત્ર સમવાયતિયોગદે કાયદાથી જ

નક્કી કરવામાં આવેલ હોય, અને એ ક્ષેત્રમાં, એક મરકાર બીજી મરકારના કાર્યમાં માથું મારી શકે નહિ. આ હેતુ બગબર પાગ પડે એટલા માટે દરેક સમવાયી ગાળ્યવ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક અંગની ધાગવિધયક તેમજ નાણાવિધયક મત્તાઓ રચાઈ આવેલેલી હોય. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં અમુક ચોક્કસ મત્તાઓ કેન્દ્રીય મરકારને અપાઈ છે અને બધી રીય (residential) મત્તાઓ, જેની વિગતવાર તોંધ લેવામાં આવી નથી એવી, અંગમૂત ગાળ્યોને મળેલી છે. કોનેક્ટમાં એથી કોવટુ છે; અમુક ગણાવેલી મત્તાઓ વિવાદની બધી રીય મત્તા કેન્દ્રીય મરકારને છે. આ બેમાંથી કયી પદ્ધતિ ગ્રહણ થાય છે તેનો આધાર સમવાયન-ત્રની સ્થાપના વખતનાં ઐતિહાસિક બળોની ઘટના પર છે. દિન્-દુન્નાન માટે ૧૯૩૫નો એક્ટ (અ) કેવળ કેન્દ્રીય મરકારની મત્તા, (બ) કેવળ પ્રાંતિક મરકારની મત્તા, અને (ક) કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારની સામાન્ય (concurrent) મત્તા એમ ત્રણ વિભાગ પાડી ધાગવિધયક બધી મત્તાની અવિસ્તર ગણના કરે છે. ગત્તા અને કર્નઓની વહેંચણીનો આ પ્રશ્ન દિન્-દુસ્તાન માટે છેક નવો નથી. ૧૯૧૬ના મધ્યગણમા પણ એવી યોજના હતી. આવી યોજનાની મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે ગાળ્યકારોનાની દૃષ્ટિએ જે વહેંચણી કરવામાં આવે તે નાણાવિધયક દૃષ્ટિએ અનોપકારક યતી નથી. કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારને અમુક કુશલતાનાં ખાતાં સોંપી દેરકને જે સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્તથી બનાવી શકાય તે સમવાયી નાણાવ્યવસ્થા મહેલી મધ પડે. પરંતુ વગતુન તેમ ધર્મ રાકતુ નથી. શરૂઆતમાં, બધાં અંગોને જોઈતાં નાખ્યાં મળી ગટે તેવી યોજના ઘડી હોય તોપણ કુશલતાનાં અમુક ખાતાંમાંથી સમય જતાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, અમુકમાંથી ઝોણુ, અને કેન્દ્રીય તેમજ પ્રાંતિક મરકારને સોંપાયેલાં ખાતાં (head)માંથી આવક વધે, તોપણ એ જોઈતા પ્રમાણુમર જ — એટલે કે, જે પ્રમાણુમાં પ્રત્યેકનો ખર્ચ વધે, તે પ્રમાણુમા જ વગે એમ કેમ જને ? તેમ નાણાવ્યવસ્થામાં વારવાર ફેફફા કર્યા કરવાનું પાણુ ફાવે નહિ, કાળજી કે સમવાયત-ત્રમા એક પ્રકારની રચૂળના (rigidly) ગટેલી છે. આ સમવાયી નાણાવ્યવસ્થાનો પહેલો પ્રશ્ન, ટૂંકામાં, ગમે તે રીતે ધાગવિધયક અને નાણાવિધયક મત્તાઓની વહેંચણી કરે, પણ એક યોજનાથી કેન્દ્રમત્તાને વધારેપડના ચાખતો મળી જરો બીજી તરફથી પ્રાંતિક મરકારે ફાવી જશે. જોઈન્ટ પાર્ટમેન્ટરી કમિટીના રાખેલા : " So far as we are aware, no entirely satisfactory solution of this problem has yet been found in any federal system."

દિન્દી સમવાયનો ઓજો પ્રશ્ન છે જૂના પ્રાન્તોની આર્થિક સ્થિતિનો તેમજ નવા પ્રાન્તોના આર્થિક બાવિતો. ૧૯૨૯ થી રાક થયેલી જગદ્ગ્યાપી મરીને લીને મધ્ય તેમજ પ્રાંતિક મરકારની આવક મારી પડે ઝોણી ધર્મ હતી. પ્રગતી કમાણી ઘટના મરકારી બજેટમાં ખાડા પડેલા, એને પહેંચી વજરા કને વધારવામાં આવ્યા અને જેમ બને તેમ ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યો, અને માંડું વેગ તેમ આવડું. પણ આવા મત્તેઓમાં સમવાયન-ત્રની સ્થાપના થાય તો મરકારી ખર્ચ બગાળુ નાપડે કે કેમ ? સરકારી ખર્ચ ઘટાડવો નહિ, મિલિય મરન્ટમના પગાંગે અને પેનશનોમાં કાપ મુકાય નહિ, એટલુ જ નહિ પણ નવા બધાંજ નીચે મિલ અને ઝોરીમના નવા પ્રાન્તો ઘડવાના ગ્યા. તેમા ખર્ચ થાય તેને માટે પણ કઈ ઝોડવણ થી જોઈએ આમ, સમવાયન-ત્રમા મત્તા અને કર્નઓની વહેંચણીની જે મુશ્કેલી સામાન્ય રીતે છે તેના કરતાં પણ આપને માટે વિશેષ છે. નવા બધાંજ નીચે

કેટલાક પ્રાન્તો ખિલકુલ સ્વાવલંબી બની શકે એમ નથી. નવી નાણાવ્યવસ્થા એવી રીતે થવી જોઈ એ કે. જેથી (૧) આવા પ્રાન્તોને આવશ્યક મદદ મળી રહે, અને (૨) અત્યારે જેમ મધ્યસ્થ સરકાર પાસે જ સમય જતાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય એવાં આવકનાં ખાતાં છે તેને બદલે પ્રાન્તિક સરકારોને પણ એવાં જ આવક વધારનારાં ખાતાં મળી રહે. દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક પુનર્રચના માટે વિશેષ નાણાની જરૂર રહેશે, ખાસ કરીને પ્રાન્તિક સરકારોને ખર્ચ સારી રીતે વધશે, એવે વખતે આવાં આવકનાં સાધનો જોઈશે જ.

ત્રીજો પ્રશ્ન છે દેશી રાજ્યોનો. 'બ્રિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ વિભાગો અને તેને અંગે બિંબુ થતું કૃત્રિમ રાષ્ટ્રભાવનાવિરોધક માનસ દેશની પ્રગતિને અંતરાયરૂપ છે એ સ્વીકારવું જ જોઈએ એટલે કોઈ રીતે ને એ ભેદ ઓછો થતો હોય તો તે આવકારલાયક છે. પણ દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ શહેનશાહ સાથે ચોક્કસ મંધિઓથી, કરારોથી જોડાયેલાં છે, અને એ મંધિઓ બધી જુદીજુદી ગતતી છે, તેથી બધા દેશી રાજ્યો એક જ પંક્તિના નથી. એ બધાને સમવાયમાં લેવા માટે સૌએ ઓછામાં ઓછી કેટલી શરતો કબૂલ કરવી એ નક્કી કરવું જોઈએ. હવે સમવાયમાં જોડાતાં દેશી રાજ્યોની બચતી બાબતોમાં બ્રિટિશ હિન્દની પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓ કેન્દ્રસ્થાન ધારાસભા મારફતે માયું મારે, એ દેશી રાજ્યો કેમ કબૂલે? એમને તો એમના જરીપુરાણા હક્કોને બચાવી રાખવા છે, રાજ્યકારિખારમાં મધ્યકાલીન સત્તાઓને પકડી રાખી સ્વેચ્છાનુચાર સેવવો છે. અને આવાં તત્ત્વો પોપવાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી પસંદ કરેજ. ને કોઈ રીતે દેશી રાજ્યો સમવાયમાં દાખલ થાય તો તેઓ સમવાયતન્ત્રની નીતિ ધડવામાં સામેજ હોય. આવું સરસ પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વ બંધારણમાં હોય તો પછી પ્રાન્તે સ્વતન્ત્ર કે કેન્દ્રે જવાબદાર તન્ત્ર હોય તોયે બ્રિટિશ હક્કો સલામત રહે આ હેતુથી દેશી રાજ્યોને સમગતરી પટારી અમુક શરતો પ્રમાણે સમવાયમાં જોડાવા પ્રેરવાનું કામ બ્રિટિશ કાયદાવાળો અને સત્તાધારીઓને માથે આવ્યું. અને કેટલીય વાટાઘાટ પછી દેશી રાજ્યો તરફથી અર્ધી હા મળી શકી. આવાં બિન તત્ત્વોના સમૂહમાંથી સમવાય રચવાનો આ અખતરો નવો જ છે. અને તેને અંગે માત્ર રાજ્યપ્રકરણી નહિ પણ નાણાવિપયક કેટલીક મુશ્કેલીઓ બિલી યઈ છે. દાખલા તરીકે, અત્યારે દેશી રાજ્યો પોતાને કાવે તેમ જકાત લે છે, પણ સમવાયતન્ત્ર નીચે સમવાયના એક ભાગમાંથી બીજામાં જતો માલ જકાતમુક્ત હોવો જોઈએ. પણ જકાત રદ હેરતાં દેશી રાજ્યોની આવકમાં ઘટાડો થાય તેને કેમ પહોંચી વળવું? બીજું, સમવાયતન્ત્રનો કેટલોક ખર્ચ 'બ્રિટિશ હિન્દ' માટે જ રહે. એ બોગતમાંથી દેશી રાજ્યોને મુક્ત રાખી શકાય કે કેમ? વળી, ને દેશી રાજ્યોમાં કરનો બોગે એકંદરે ઓછો હોય તો બ્રિટિશ હિન્દના કેટલાક દુનિવરદોઓ કાળે કરીને દેશી રાજ્યોમાં જઈ વસે. સમવાયનાં બધાં અંગો, આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ લગભગ સરખી સ્થિતિનાં હોય, તો એ વ્યવસ્થા સુગમ થઈ પડે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં ખિલકુલ એમ નથી.

આ બધા પ્રશ્નો ઉપરાંત, સમવાયની સ્થાપનાથી પ્રાન્તોમાં એકને બદલે બે ધારાગ્રહો થતાં અને કેન્દ્રમાં સમવાયી ન્યાયખાતું નવું જ બિંબુ થતાં દેશનો કારણારી ખર્ચ વધે. બહોદેશને જુદો પાડતાં પણ હિન્દુસ્તાનને પોણાતણ કરોડનો ખાડો પડે. આવાં સંજોગોમાં સામાન્ય રીતે તો સમવાયતન્ત્રની યોજના અવ્યવહારુ ગણી પડતી મુકાઈ હોત, પણ

ગાંધીયજી અનેક કારણોને લીધે મમવાયતન્ત્ર હિન્દ પર ઠોણ બેસાડવાનો નિશ્ચય લિટિશ મત્તાધારીઓએ કરેલો, એટલે ગમે તેમ મેળ મેળાવાનો રહ્યો. જો કેળવણી માટે, ખેતી કે હુન્નરઉદ્યોગના વિકાસ માટે કે એવી બીજી કોઈ પ્રગ્નપોષક પ્રવૃત્તિ માટે એટલો ખર્ચ આપણે સૂચ્યો હોત, તો આપણને માફમાફ કહેવામા આવત કે એ બની શકે તેમ જ નથી. હવે એ વાન બાલુ પર મૂળી ઉપગ્ના મુદ્દાઓની કંઈક મવિગ્તર ચર્ચા કરીએ

૧૯૧૯ના એક્ટ પ્રમાણે મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારોનાં નાણાવિષયક ક્ષેત્ર અક્રેકથી ભિન્ન એમ નિયત કરવામા આવેલા તેમ કરતાં મધ્યસ્થ સરકારના બજેટમાં ખાધ પડે એમ હતુ તે પૂરી કરવા પ્રાન્તિક મરકારોએ અમુક કાળા દર વર્ષે મધ્યસ્થ મરકારને આપરાના હતા ' મેસ્ટન એવોર્ડ'ની આ ગોડવણુ ધણી જ અમતોષકારક જણાતાં આ પ્રાન્તિક કાળાઓ છેવટે માફ કરવા પડ્યા અધારણુમા હવે કંઈક નથી જ યોજના ઘડવાની ગી. ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે નીચેના કરવેગ નાખવાની અને ઉધગવવાની મત્તા કેન્દ્રને છે

(૧) ખેતીવાડી માટેની જમીન મિત્રાયની મિત્રકતના વારમા પર કરેા

(૨) મમવાડી ધાગવિષયક યાદીમા ગણાવેલી સ્ટેન્પ રૂચી, જેની કે હડી, ચેક, પ્રોમિસરી નોટ વગેરે પગની

(૩) રેલવે માર્ગને કે હવામા જતા માવ કે ઉતારુઓ પર ટર્મિનય કરેા.

(૪) રેલવેના ભાડા અને નૂર પગના કરેા.

ઉપરાત (૫) ખેતીવાડી મિત્રાયની અધી કમાણી પગના ઇન્ડમટેકમ નક્કી કરવાનું અને ઉધગવવાનુ કામ કેન્દ્રસ્થ સરકારને સોંપાયુ છે. પરંતુ, એ આવકવેગની પેદાશમાથી અમુક ભાગ પ્રાન્તિક મરકારને અથવા મમસાયમા નેડાયેલા દેશી રાજ્યોને સુકરર કરેલા અંશ પ્રમાણે મોપી દેવાનો છે જો ઇન્ડમટેકમ છેક જ પ્રાન્તિક મરકારોને સોંપાય તો કેન્દ્રમત્તા પામે પૂરતી આવક ન રહે, તેમ, મુઅર્થ જેવા ઔદ્યોગિક પ્રાન્તોને ઇન્ડમટેકમમાંથી બિયકુય દિગ્સો ન મળે એ ગેવગળી ગણાય, માટે આવી તોડનેડ કરવી પડી, કે જેથી બમે બાલુ મચવાય

જોઈન્ટ મિલેક્ટ કમિટીને લાગ્યુ કે આ રકમમાથી ૫૦ ટકાથી વિગેય કેન્દ્રસ્થ મરકાર પ્રાન્તિક મરકારોને વહેચી શકશે નહિ ધીમેધીમે, કેન્દ્રની આવક વધતા, ઇન્ડમટેકમ જેવા મીધા કંની પેદાશમાથી વધારે ને વધારે ભાગ પ્રાન્તોને મળવો જોઈએ એ મિદ્દાંત તો રવીકાગયો, પણ એ ગોડવણુને અમમમા મૂકતાં અનિશ્ચિત મમય નીકળી ગય એમ જણાયુ. ત્યારબાદ, રોકેટરી ઓફ સ્ટેટ તરફથી મમસાયની નાણાગ્ધિતિ કેમ મગીન રહે તેની તપાસ કરવા મગ એટો નિમેયગની નિમણૂક યર્ષ. ' નિમેયગ બખમણો ' નીચે પ્રમાણે છે

(અ) કેન્દ્રસ્થ મરકારની નાણાગ્ધિતિ સગીન અને સુદદ યનાં મમય જગે, માટે ઇન્ડમટેકમમાંથી મળેલી રકમના ૫૦ ટકાથી વધારે પ્રાન્તિક મરકારોને આપી શકશે નહિ પાય વર્ષને અંતે ઇન્ડમટેકમની કમાણીનો ૫૦ ટકા જેટલો ભાગ પ્રાન્તિક સરકારોને મગી રહે એવી ગોડવણુ યર્ષ શક્યો.

આ પ્રમાણે કેન્દ્ર સરકાર પર મારી રીતે બોલે ગેરે અને પ્રાન્તો જેમતેમ મમતાય રહેશે સર ઓટો નિમેયના મત પ્રમાણે બધું જેમતેમ નહીં જશે, પણ તેમના જ હેઠવા પ્રમાણે “ I should be lacking in frankness if I did not make it clear that the scope in the next few years for relaxation of revenue burdens is likely to be extremely small, unless economic improvement takes place at a rate well in excess of what can now safely be assumed ”

આવે સમયે સિંધ અને ઓરિસાને નવા સ્વતંત્ર પ્રાન્તો બનાવવાની જરૂર હતી કે નહિ, બ્રહ્મદેશને છૂટો પાડી રૂંદે દરેકનું નુકસાન વહોરી લેવું થોડું હતું કે નહિ, પ્રાન્તોમાં બજારે ધારાગ્રહો સ્થાપી દેશના કારોબારી ખર્ચમાં ઉમેરો કરવાનું વાજગી હતું કે કેમ તે વિષે આપણે અભિપ્રાય રો થશે તેનો આધાર કયા ભૌગોલિક, ગૌણપ્રકરણી, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક બળો પ્રમાણે પ્રાન્તની ગૌણી મર્યાદા નક્કી થતી જોઈ એ તે વિષે આપણી માન્યતા પર છે કારોબારી દષ્ટિએ એટલું છે કે ઉપર પ્રમાણે કેન્દ્રમતની આવકમાંથી પ્રાન્તોને હિસ્સો છે તેથી કેન્દ્રના બજેટમાં પ્રાન્તોને ગસ લેવાની ફરજ પડશે તેમ દરવાનો લોભ રહેશે પરિણામે એ વિષે કેન્દ્ર અને અગા વચ્ચે અવારનવાર થર્પણ થવા સંભવ છે આ વસ્તુ અનિવાર્ય છે જહી પાર્લમેન્ટરી બોમન્ટ કમિટી હાથ ધોઈ નાખે છે અને પ્રાન્તોને અત્યારે વિશેષ આનંદની જરૂર છે કોંગ્રેસ પ્રધાનપદ સ્વીકારે કે નહિ, કોઈ પણ પ્રધાનમંડળને ટકી રહેવું હતું તો પ્રમુખોપક ખાતાઓ પર વિશેષ ખર્ચ ક્યાં સિવાય બીજો રસ્તો નથી તેમ તલગર વર્ગ પણ ફેટલો વખત એ ભાર સહવા તૈયાર રહે તે કોણ કહી શકે ? એટલે હિન્દન નાણાનંત્ર એકદર કેમ ચાલશે એ વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો બહુ મુશ્કેલ છે

૩

હવે દેશી ગાંધોને ટૂંકામાં પતાવીએ મમવાયો વ્યવસ્થામાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન શું છે એ હળુ કઈ નિશ્ચિત થયું લાગતું નથી દેશી રાજ્યોની આતંત્ર કારોબારી કે કારોબારની ગેરહાજરીની સ્થિતિ પ્રિન્ધ પ્રકારની છે જેમ મિનમતદાર વર્ગને ધાગમલામાં સ્થાન આપવાથી પ્રગતિત્વને અકુશમાં ગમી શકાય છે, તેમ જ દેશી ગાંધોના પ્રતિનિધિઓ (૧) પણ પ્રગતિવાદી બળોને અટકાવવામાં સહાયજૂત થઈ શકશે મમવાયમાં બેડાનાથી દેશી રાજ્યોની તેમજ મમવાયની નાણાગ્રથિત પર શી અમર થાય છે તે પણ Instrument of Accession છેડે ક્યુ સ્વરૂપ લે છે તે બળથીએ ત્યારે નક્કી થાય દેશી ગાંધોની કેટલીક જકાતો માત્ર Octroi duties કે Terminal taxes જેવી છે એવી જકાત મમવાયતનના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી, પણ ગૌણાત્મક જકાતનીતિ અખત્યાગ કરવાનો હક્ક હવે દેશી ગાંધો પાસે રહી શકશે નહિ બીજી મદગવાળા રાજ્યોએ બ્રિટિશ હિન્દના બદરે પર લેવાય છે તેટલી જ જકાત વેચી પડશે અને એ આનંદમાંથી પોતાની હદમાં વપગતા માન પગની જકાત જેટલો હિસ્સો એમને મળી શકશે જો દેશી ગાંધોએ એ શક્ત કમૂલ કંઈ નહિ તો તેમને મમવાયમાં લઈ શકશે નહિ આ વાટાઘાટ થયે દેશી

પ્રગતને કંઈ વિશેષ કરવાર સહેલો પડશે કે કેમ એ હલ્લુ વિચારવાનું છે. સમવાયમાં જોડાયેલાં દેશી રાજ્યોનો કારોબાર સમસ્ત હિન્દની પ્રગતી નજર નીચે આવતાં રાજ્યોની આપખુદ સત્તાઓ જાયમાં આવી પડે એમ પણ બને. પરિણામે, અમર્યાદ સત્તાને ટેવાયેલા દેશી રાજ્યો નવી અને આડકતરી રીતે પ્રગતનું શોષણ કરવા યત્ન કરે તો નવાઈ નહિ. આમ, હિન્દી સમવાયના નાણાતન્ત્રના કેટલાક પ્રશ્નો હલ્લુ અણુઉકેલ્યા રહ્યા છે. જો હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા ખરેખર સંગીત પાયા પર રચવી હોય તો દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણા-સ્થિતિ ખરેખર તપાસવી જોઈએ સમવાયની કેન્દ્રસત્તાએ પસાર કરેલ કાયદાઓનો અમલ Instrument of Accession માં હરાવેલી મર્યાદામાં દેશી રાજ્યોની હદમાં થવો જોઈશે. એ કાર્યને પહોંચી વળવા દેશી રાજ્યોની પ્રજા પર નવો બોલો કેટલો પડશે અને એ બોલો પડતાં દેશી પ્રગતને સમવાયની કેન્દ્ર ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક શા માટે નહિ મળવો જોઈએ એ પણ વિચારવું જોઈએ. ટૂંકમાં, જો 'બ્રિટિશ હિન્દ' અને 'દેશી રાજ્યોનું હિન્દ' એ કૃત્રિમ અને અયોગ્ય વિભાગો છે તો 'હિન્દી સમવાયની નાણાવ્યવસ્થા' અને 'દેશી રાજ્યોની આંતરિક નાણાવ્યવસ્થા' એ પણ એટલા જ કૃત્રિમ અને અશાસ્ત્રીય વિભાગ છે. સમવાયનાં બીજાં અંગોની—એટલે કે બ્રિટિશ હિન્દના પ્રાન્તોની—ધારાવિધયક, કરોબારી અને નાણાવિધયક સત્તાઓ ૧૯૩૫ના એક્ટ પ્રમાણે સ્પષ્ટ આલેખાય છે. તેમ જ દેશી રાજ્યો વિષે થવું જોઈએ. નવા બંધારણની સમીક્ષા કરતાં પ્રો. કે. ટી. શાહ કહે છે કે એ બંધારણ નીચે દેશમાં આંતરિક વિગ્રહ (civil war) થાય તેવી પૂરતી સામગ્રી છે. એ વાતાવરણમાં સમસ્ત દેશની નાણાવ્યવસ્થા વિષય જ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

છેવટમાં, આવતાં ચારપાંચ વર્ષો વેપારઉદ્યોગમાં તેજ રહેવાનો સંભવ છે. જો કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહ ન જાગે તો પ્રગતની આવકમાં સારો સુધારો થાય, કેન્દ્રસ્થ તેમજ પ્રાન્તિક સરકારોની આવક વધે, અને સમવાય ટકી શકે;—ટકી શકે, એટલે કે નાણાની મુશ્કેલીથી તૂટી ન પડે; પણ રાજ્યીય દૃષ્ટિએ હિન્દી સમવાય કેવળ સ્વાયંપ્રયોગિત સમાધાનોનો સમૂહ છે તેથી એ રીતે તો એ અસ્થિર રહેશે જ. એટલા માટે જ, ગવર્નરોને અને ગવર્નર જનરલને ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; એટલા માટે જ, દેશની ચલણનીતિ પ્રગતના પ્રતિનિધિઓના અંકુશથી પર એવી રિઝર્વ એન્કના હાથમાં સુરક્ષિત મુકાઈ છે; પરસ્પર અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં ધડાયેલું અવિશ્વાસ અને વૈમનસ્થને પોપતું આ સમવાયી બંધારણ નાણાવિધયક દૃષ્ટિએ પણ એ જ તરતોનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. એ કેનામાં ઉત્સાહ પ્રેરી શકે ?

યુરોપીય મહારાજ્યોની બદલાતી પરદેશનીતિ-૨

રામભાઈ પટેલ

૧૯૩૬નું વર્ષ યુરોપીય રાષ્ટ્રોની પહેલાંની સત્તાની સમતુલા—Balance of Powers—તોડી પાડનારુ નીવડ્યું. એ સમતુલા તોડનાર ગણ્યો છટલી અને જર્મનીનાં લશ્કરી-વાદને સામ્રાજ્યાકાંક્ષા એનાં મુખ્ય કારણો હતાં. વર્સેલ્સની સંધિ પછી યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે સત્તાની સમતુલા જળવાય એવી વ્યવસ્થા ૧૯૩૫ સુધી વતેઓછે અંશે કાયમ રહી. પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યને જોરે બ્રિટન, ફ્રાન્સની યુરોપીય સર્વોપરિતા સામે સત્તાની સમતુલા જળવી શક્યું. પરાજિત જર્મની અને નજાણા છટલીની ૧૯૩૨ સુધી મહારાષ્ટ્ર તરીકે યુરોપમાં ગણતરી નહોતી. પરંતુ આર્થિક મદીએ છટલી અને જર્મનીને મહારાષ્ટ્રો થવાની તક આપી. આર્થિક મદી ઉપરાંત ફ્રાન્સ-બ્રિટનનો પરસ્પર વિરોધ પણ જર્મની અને છટલીને લશ્કરી દૃષ્ટિએ જળવાન થવામાં કારણભૂત હતો. ફ્રાન્સે બ્રિટનના પ્રભુત્વ સામે પોતાનું પ્રભુત્વ ટકાવી રાખવા માટે છટલીને જળવાન થવામાં સહાય કરી. બ્રિટને ફ્રાન્સના પ્રભુત્વને તોડી પાડવા માટે ફ્રાન્સના ઐતિહાસિક દુશ્મન જર્મનીને હિટલરની મરમુખત્યારી હેઠળ જળવાન થવામાં સહાય કરી ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ રાજકુતેહતી દૃષ્ટિ કેટલી ટૂંકી ને સંકુચિત હતી એ એના ઉપરથી માલમ પડે છે કે ૧૯૩૫-૩૬માં ફ્રાન્સ અને બ્રિટને જેને એકબીજા વિરુદ્ધ સહાય કરી હતી એ છટલી અને જર્મની જળવાન થઈ એકબીજા સાથે મંપી જઈને ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડને પડકારવા લાગ્યા.

ફ્રાન્સે એમ માનીને છટલીને બ્રિટન વિરુદ્ધ જળવાન થવામાં સહાય કરી કે છટલી કાયમ માટે પોતાને મદદ કર્યા કરશે અને એ મદદ કરવામાં છટલી પોતાનું સ્થાન કાયમ માટે પોતાના (ફ્રાન્સના) મદદનીશ તરીકે જ રાખશે. બ્રિટને જર્મનીના હિટલરવાદને લશ્કરીવાદને ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ટેકા આપ્યો ને એને પગલાર કર્યા તે એમ માનીને કે પોતાના માંડલિક તરીકે, મદદ કરવા બદલ આભારવશ થઈને જર્મની ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ પોતાની પડખે હંમેશ જણુ રહેશે. પરંતુ આમ છટલી અને જર્મનીને મદદ કરનાર ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના રાજપુરુષોએ કલ્પના સરખી પણ ન કરી કે એક વિરુદ્ધ બીજાને મદદ કરનાર રાષ્ટ્રો રહેવાને બદલે છટલી અને જર્મની એટલાં બધાં જળવાન થઈ જશે અને બંને સખી જઈને પોતાને ટેકા આપનાર ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની પ્રભુતાને જ પડકારવા લાગશે.

બ્રિટિશ ડિપ્લોમસી પોતાની દુરંદેશિતા માટે ખૂબ પંકાયેલી છે. આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થાપી, વધારીને ટકાવી રાખવામાં બ્રિટિશ રાજપુરુષોની સ્વાર્થપદુ દુરંદેશી ડિપ્લોમસીએ જગતની ડિપ્લોમસી ઉપર વિન્ય મેળવ્યો છે એમાં શકા નથી. મહાયુદ્ધ અને એ પછી છેક ૧૯૩૬ની શરૂઆત સુધી પોતાની અણપડકારી પ્રભુતા ટકાવી રાખવામાં પણ બ્રિટિશ ડિપ્લોમસીની સર્વત્રેષ્ટતા જ કારણભૂત છે. પરંતુ ઘણીવાર અગાથી રાજકુતેહ ગંભીર ભૂલો પણ કરી નાખે છે. એના આખા ડિપ્લોમેટિક ઇતિહાસમાં બ્રિટનના રાજ

પુરુષોએ એવી ગંભીર ભૂલ કરી નહિ કરી હોય જેવો એમણે જર્મનીમાં હિટલર સત્તામાં આવ્યા પછી ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ એને લશ્કરી દષ્ટિએ બળવાન થવામાં સંહાયશૂન્ય બનવામાં કરી છે. એનું પરિણામ આજે સ્પષ્ટ વરતી સકાય છે. લયનાંક લશ્કરીકરણ શરૂ કરી હિટલરે આખાં યુરોપને અશૂન્યપૂર્વે લશ્કરીકરણ શરૂ કરવાની ફરજ પાડી. પરિણામે ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ નાં અંત સુધીમાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોને પોતાનો લશ્કરી ખર્ચ ત્રણગણ ગણો વધારવો પડ્યો. ૧૯૩૨માં બ્રિટન પોતાની વાર્ષિક આવકના સાડાત્રણ ટકા બચાવ ખાતે ખર્ચવું હતું. ૧૯૩૭માં બ્રિટનનું લશ્કરી બજેટ રાષ્ટ્રીય આવકના આઠથી દસ ટકા સુધીનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે! ૩૫૦૦ થી ૩૯૦૦ દશલાખ પાઉન્ડની બ્રિટનની રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી ૪૦૦ દસ લાખ પાઉન્ડ જેટલા ૧૯૩૭ ના વર્ષમાં બચાવ ખાતે ખર્ચવાની બ્રિટનને ફરજ પડી છે।

બ્રિટને હિટલરને પગલર કર્યો. આજે આખા યુરોપને—બ્રિટન સુધ્ધાં—લયનાંક લશ્કરી ખર્ચ કરવાની ફરજ પાડી રહ્યો છે. ફ્રાન્સે મુસોલિનીને પગલર કર્યો. આજે મુસોલિની પણ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં બ્રિટનની સર્વોપરિતાને પડકારવા લાગ્યો છે! ચાર વર્ષ ઉપર બ્રિટન અને ફ્રાન્સ, જે એકબી સંકષ્ટ હોત તો તેઓ મુસોલિની અને હિટલરના વધના જતા લયને બિગતારવાની સંકષ્ટ હોત.

આજે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન એક યર્થ ગયાં છે. પણ મુસોલિની અને હિટલરના લશ્કરી સામર્થ્યને દબાવવાનું કે અટકાવવાનું સામર્થ્ય એમનામાં રહ્યું નથી. એ સામર્થ્ય મેળવવા માટે બંનેએ ગંગતર લશ્કરી તૈયારી શરૂ કરી દીધી છે. પરંતુ એ તો બંને રાષ્ટ્રોની સ્વાર્થીય અને પરસ્પરવિરોધી લઘુદષ્ટિ ડિપ્લોમસીના સ્પષ્ટ પરાજય પછી.

આજે એ બંને રાષ્ટ્રો એની કિમત લરપાઈ કરી રહ્યાં છે. હિટલર મુસોલિની એક યર્થને ફ્રાન્સ અને બ્રિટનનાં સામ્રાજ્યો, વેપાર અને યુરોપીય પ્રભુતાને જોખમમાં મૂકી રહ્યાં છે.

ગયા વર્ષના ઓક્ટોબરમાં મુસોલિનીએ પોતાની પરદેશનીતિ સ્પષ્ટ કરતાં જાહેર કર્યું હતું કે યુરોપીય રાજકારણની ચક્રવર્તી એક છેડે રોમ અને બીજા છેડે બર્લિન છે. એ સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની આંખ બંધાવી. એમણે જોયું કે એક બીજાની વિરુદ્ધ મદદ કરવા પગલર કરવામાં આવેલ મુસોલિની-હિટલર, ફ્રાન્સ ને બ્રિટનને મદદ કરવાને બદલે બિલકુલ એકબી બેગા યર્થ જર્થને મદદ કરનારને જ લરખી ખાવા બેગા યર્થ ગયા છે. એમાં એમને જાપાનનો પણ સાથ મળ્યો. ૧૯૩૬ના અંતમાં જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી સંધિ જાહેર યર્થ અને છટકીએ એને આવકાર આપ્યો. એટલે તો ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની ગભરામણ ક્યાંયે વધી ગઈ.

હિટલર અને મુસોલિની બંને પક્ષા મુત્તહીઓ છે. એમની મુત્તહીગીરીએ ફ્રાન્સ અને બ્રિટનને મૂર્ખ બનાવ્યાં છે. એના દાખલા આ રહ્યા. ૧૯૩૩ માં હિટલર જર્મનીનો સરમુખત્યાર થયો તે વેળા યુરોપીય સત્તાની તુલામાં એક ખાણ ફ્રાન્સ અને બીજી ખાણ બ્રિટન બેસાં હતાં. પોતાના પક્ષમાં સત્તાની તુલા નમતી કરવા માટે ફ્રાન્સ જીવંતે મહેનત કરી રહ્યું હતું. એ માટે એ છટકીનો સાથ એને મદદ કરીને શોધવું હતું. હિટલરે જોયું કે ફ્રાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે મેળ ખાવ એમ નથી, એટલે રચાલાવિક રીતે જ બ્રિટન પોતાને

ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ મદદ કરશે. બ્રિટને એને ટેકા આપ્યો. ફ્રાન્સના વારંવારના વિરોધ છતાં બ્રિટને વધતા જતા નાત્સી લશ્કરીવાદને દબાવવા મદદ ન કરી. હિટલરને માટે એ એક સુંદર તક હતી. એણે પણ તૈયારીના વખત દરમ્યાન બ્રિટન વિરુદ્ધ વલણ ન લીધું.

બીજા આજુ આ પરિસ્થિતિમાં બ્રિટનની નહોતી ખૂટી કરવા ફ્રાન્સે મુસોલિનીને એના એન્જિસ્ટીનિયન યુદ્ધમાં ઈપી સહાય કરવાની ને ઉઘાડી તટસ્થવૃત્તિ બતાવવાની ખાતરી આપીને એની મૈત્રી સાધી. મુસોલિનીને પણ એટલું જ જોઈતું હતું.

છટાલો—એન્જિસ્ટીનિયન વિગ્રહમાં છટલીની જીત થતાં બૂમધ્વ સમુદ્રમાં બ્રિટને નવા દુશ્મનની દહેશત જોઈ. હબ્સીઓના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કરવાનો બ્રિટનને પ્રેમ નહોતો; છતાં એણે છટલી વિરુદ્ધ હબ્સીઓનો પક્ષ લીધો એનું કારણ એ જ હતું.

એન્જિસ્ટીનિયામાં વિજય મળ્યો એટલે છટલી માત્રાભ્ય ધરાવનાર મહારાજ્ય યયું. મુસોલિનીએ જાહેર કર્યું કે બૂમધ્વ સમુદ્રને એક કાઠે વસનાર રાષ્ટ્ર છટલીનું બીજે કાઠે આફ્રિકામાં નવું માત્રાભ્ય થવાથી બૂમધ્વ સમુદ્રમાં એનાં હિતસંબંધો વધ્યા છે. અને 'બૂમધ્વ સમુદ્ર છટલીનું જીવન છે અને એ રોમનો સમુદ્ર છે' માટે બ્રિટને પોતાના હાથ ત્યાંથી ઊઠાવી લેવા પડશે. એ જ વખતે એણે યુરોપીય રાજકારણમાં રોમ—પેરોસધુરા, કે રોમ—લડનધુરા નહિ પણ રોમ—અર્લિનધુરાની જાહેરાત કરી. એ જાહેરાતથી ફ્રાન્સ પણ ચમકી જઈયું. કારણ કે છટલીનો સ્વાર્થ સાધવામાં મદદ કરનાર ફ્રાન્સને એણે એના દુશ્મનને મિત્ર તરીકે જાહેર કરવાથી દગો દીધો હતો. ફ્રાન્સને માટે એ એક અસહ્ય ભ્રમનિરાસ હતો. જૂનું યુરોપિયન 'બેલંસ ઓવ પાવર્સ' તૂટી ગયું હતું અને એને સ્થાને નવું 'બેલંસ ઓવ પાવર્સ' રચાતું હતું. એમાં એક પક્ષે જર્મની, છટલી અને જાપાન હતા; અને બીજે પક્ષે—? ફ્રાન્સને ખબર નહોતી કે બીજે પક્ષે પોતાની સાથે કાણ જોડું રહેશે. કારણ કે હિટલરને મદદ કરનાર બ્રિટન તો પોતાનું વિરોધી હતું.

પરંતુ રોમ-અર્લિનધુરાએ બ્રિટનની આખ પણ ઉઘાડી નાખી. કારણ, જેમ હિટલર સાથે બળી જઈને છટલીએ ફ્રાન્સને દગો દીધો એમ મુસોલિની સાથે બળી જઈને હિટલરે બ્રિટનને દગો દીધો હતો. અને હિટલરને તો બ્રિટને મૂડી ને રાજકીય ટેકાથી મદદ કરી હતી!

૧૯૩૧-૩૨ના મયુરિયન યુદ્ધ પછી બ્રિટન જાપાનનું પણ વિરોધી બની ગયું હતું. કારણકે ચીનમાં અને બીજા પાસિફિક બ્રિટિશ હિતસંબંધોને જાપાનના આક્રમણકારી લશ્કરીવાદે જેખમમાં મૂકીને પડકાર્યા હતા. એ જાપાન સાથે ડિસેમ્બરમાં જર્મનીએ લશ્કરી સંધિ કરીને પણ બ્રિટનને એણે દગો દીધાનું એને દુઃખદ જ્ઞાન થયું.

લશ્કરી તૈયારી માટે હિટલરને જોઈતો વખત મળી ગયો હતો, એટલે એણે ૧૯૩૬માં ખુલ્લી રીતે બ્રિટન વિરોધી વલણ ધારણ કરવા માંડ્યું. એનાં બે પરિણામ—જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી કરાર, અને રોમ-અર્લિનધુરા—ઉપર બતાવાયેલાં. ત્રીજું પણ એક પરિણામ બાકી રહે છે. એ પરિણામ તે જર્મનીની બ્રિટન સામે પોતાનાં જૂનાં સંસ્થાનોની માગણી. છેલ્લા એક વર્ષથી જર્મનીના બધા નાત્સી સરદારોએ એ માગણી નેરશોરથી કરવા માંડી છે. લંડનના જર્મન એલચી હરફોન હિબનટ્રોપે એ માટે રીતસરનું માગણીપત્ર પણ બ્રિટિશ પરદેશમંત્રી સમક્ષ રજૂ કરી દીધું હતું. પરંતુ એવો વિચાર કરવાની કે પોતાને મળેલાં સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં સોંપવાની બ્રિટનની અશક્તિ પરદેશમંત્રી એડને જર્મનીને સાદું સમ્બોમાં જણાવી દીધી છે.

જર્મન-જાપાનીઝ સંધિ અને ઇટલીને એનું અનુમોદન, રોમ-બર્લિનધુરાની મુસોલિનીની જાહેરાત, જર્મનીનો ઇટલી સાથે વધતો જતો મૈત્રીસંબંધ, સ્પેનમાં ફાસિસ્ટ સત્તા લાવવા માટે બળવાખોરોને મદદ કરવામાં એકતા જાળવો રહેનાર મુસોલિનો અને હિટલર, નાત્સી સરદારોની જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં સોંપવાની ઉચ્ચ થતી જતી માગણી અને છેલ્લે બંને ફાસિસ્ટ રાજ્યોનું વધતું જતું સામ્રાજ્યશૂન્ય લશ્કરી બળ વગેરે કારણોને લીધે સ્વિટ્ઝરલેન્ડે કે જર્મની સાથે પોતાને કદી મેળ ખાય એમ નથી. પોતાના ચાલુ લાભો ટકાવી રાખવા માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને ફ્રાન્સને ઇટલી અને જર્મની વિરુદ્ધ બેમાં થઈ જવાની ફરજ પડી છે.

આમ ૧૯૧૪માં મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં જે રીયલિટી, ઍંગ્લો-જર્મન વિરુદ્ધની અને ઍંગ્લો-ફ્રેન્ચ સંપત્તી હતી એ આજે માલમ પડે છે. ત્રિવિધ મૈત્રી-Triple Alliance-ને કારણે એ વખતે ઇટલી પણ જર્મનીનું મિત્ર હતું. આજે પણ ગાઢ મિત્ર થતું જાય છે. ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી પણ એની નજીક આવના જાય છે. અને તે વખતના ક્રીસ્ટ રશિયાની માફક આજનું સોવિયેટ રશિયા પણ ફ્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડે પક્ષે જતું જાય છે. ૧૯૧૪ અને ૧૯૪૬-૩૭ની વચ્ચેની યુરોપીય રાજકીય પરિસ્થિતિ સમાન્તર થતી જાય છે. એનું પરિણામ તે વખતે મહાયુદ્ધમાં આવ્યું હતું. આ વખતે શેમાં આવશે ?

યૌ

વન હંમેશા જો રીતે ઓળખાતું આવ્યું છે: શારીરિક સ્થિતિ તરીકે અને વૃદ્ધ દશા તરીકે. પણ અત્યારે તો તેને લગભગ રાગના એક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે શારીરિક સ્થિતિ તરીકે યૌવનનો અર્થ શો? વિશાલ, ઊંચું, પહેલવહેલી હમતમત કરવા પડે તે, જાનની દાઢ આવે તે, અને શરીરના બીજાં કંઈકે કંઈકો અને પુરુષો માટે અનન આકર્ષણ જનનવી રાખે છે, તેને આપણે ચોક્કસ છીએ. પરંતુ આધ્યાત્મિક દશા પણ એટલી જ મહત્વાર્થની પરખી શકાય તેમ કે જ્યારે કંઈકે છીએ કે 'માણસ પોતે માને તેટલો જ વૃદ્ધ હોય છે,' કે કિશોર કદી વૃદ્ધ નહોતો કે વૃદ્ધો વિદેશન કદી જુવાન નહોતો. ત્યારે જ એના વધારે જોઈ અર્થની તો આપણને લાગ મળે છે. પણ એથી વધારે જોઈ અર્થ ને જોઈ તો એ આપણા જીવનમાં આપણા યૌવનનું કોઈ એક આદર્શ તત્ત્વ એવું હોય છે કે જીવન આપણી સાથે જ રહે છે, અને કદાપિ વૃદ્ધત્વ પામતું જ નથી. એ અર્થમાં યૌવન જીવનના રક્તજિંદુ એટલું જ કિમતી હોય છે. તે એક એવી સંપત્તિ છે જેનું મૂલ્ય સર્વ મુમુક્ષુઓ સામે કરી રાકાય છે અને કરવું જોઈએ. કારણ, એ જ અર્થમાં બધા કવિઓ છીએ, એ જ અર્થમાં આપણે બધાં કળાસર્જકો અને કળાપ્રેમીઓ હોઈએ.

કવિ માન કવિ મટી ગય છે જ્યારે તેનામાંથી યૌવનની આ આધ્યાત્મિક પાત્રી હોય છે ત્યારે. કારણ, સ્વભાવથી જ, આ તેના વંશાતુવંશની દૃષ્ટિએ અર્થ કવિતા એટલે નિરતર યૌવન. અને યૌવન એટલે જીવન પ્રત્યેની જે દૃષ્ટિ આ પત્તા અંતે જીવનભર જુદીજુદી કાટિમા પામ્યાં હોઈએ છીએ તે તો રાખતી તે. 'કિર્વાઈન કોમેટી' એક ગંભીર કાવ્ય છે. તેના કર્તાએ તે રચ્યું દૃષ્ટિએ જુવાન નહોતો. પણ યૌવનની જે આધ્યાત્મિક દશાને આપણે દશા છીએ તેને કાન્ટેએ જાગતી રાખી છે. તેને અનુભવ અને મનનથી તેણી છે, સમૃદ્ધ કરી છે, પણ તેને ઓળંગી તો નથી જ ગયો. એને અંગે, જે કવિના કાવ્ય જની રહે છે અને દિવસથી વિષેનું ભારખમ પુસ્તક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો મનુષ્યમાની જ આ દશા યાય છે, કારણ યૌવન આકર્ષણની મગજ ધીમેધીમે જ આવે છે. કદપતના મદાન ગ્રંથો કોઈકે એમ થયું હોય તો-શારીરિક દૃષ્ટિએ જુવાન માણસોએ સમર્થ હોય છે યૌવન અને વિચાર એટલે પરિપક્વતા-અર્થેને પછી ઘણા વૃદ્ધ માણસો જીવનના લેખ અને જુવાન માણસો વિચારગ્રસ્ત અને મમતુભાગ્ય યૌવન અને વિરેચના એટલે પરિપક્વતા, એથી જ જે લોકો યૌવન વધારી ગયા હોય તેમની પાસેથી ક્યાની અપેક્ષા રાખવી અથવા જે

આધ્યાત્મિક દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેમની પાસેથી વિવેચનાની આશા રાખવી એ અસંભવિત થઈ પડે છે.

જે પામવા આપણે જન્મમાં હોઈએ છીએ તે આધ્યાત્મિક યૌવન આ જ છે. જ્યાં સુધી આપણે તેને મૃત્યુ પામવા ન દઈએ ત્યાં સુધી આપણા આંતરજીવનના અમુક અંશોનું તે પોષક થાય છે. શારીરિક યૌવન તો ચંચળ અને નાશવંત વસ્તુ છે, પણ આ તેનો અવિનાશી અંશ છે. યૌવનની આ ચંચળ અને નાશવંત પળો જ મર્વસ્ત્ર છે. એ જ સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સરસતાની પણ એ એક જ ક્ષેત્રી છે, એમ જે લોકો વિચારે છે તેમને વિષે આપણે શું કહીશું ? સર્વ કળા અને સર્વ પ્રતા આ શારીરિક યૌવનની જ પેદાશ હોય છે, અત્યાદના જીવન મનુષ્યોએ સર્જી શકે તેમને ગમે તેવું હોય એ સિવાયનું કાર્ત્ત્ત્વ પણ સર્જન ધારું નથી. નેથી વિચારોની પરીક્ષા એમના સત્ય ઉપરથી કે કળાની પરીક્ષા તેની સરસતા ઉપરથી નહોતી થતી; પણ જાણેની પરીક્ષા તેમની ‘અર્વાચીનતા’ ઉપરથી જ થાય છે. તેમ વિચારનાં આપણા જન્મનાની દેશન ગણના પેલા મિદ્ધાંત વિષે આપણે શું કહીશું ? આ ઊભરો તંદુરસ્ત નથી. ઊભરાઓમાં પણ તંદુરસ્તી હોય છે. સ્થિરતા પામ્યા પહેલાનાં ઊભરાતા યૌવનના ઊભરામાં કે દરેક યુગમાં જીવનનો તેમના વડેરાંઓ તરફ તિરસ્કાર મિશ્રિત માનની લાગણીથી જીએ છે તે ઊભરામાં જેવી તંદુરસ્તી હોય છે તેવી તંદુરસ્તી આમાં નથી. જે કમનસીબ મનુષ્યો પોતે હિંદુસ્તાનના ચક્રેનશાહો છે, કે ક્રાન્સની રાણીઓ છે, તેમ માને છે; તેના જેવો જ જો આ દશા રોગ ન હોય તોપણ તે રોગનું એક રૂપ તો છે જ. અગ્રજાત મનુષ્યોમાં કાર્ત્ત્વ પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે જે જાતની બળવાની નિરંતર અને ચીડ ચડે તેવી લાગણી રહે છે તે જાતનો આ રોગ છે. અથવા તો જે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ પોતાના કળાત્મક દારિદ્ર્યને “નવા આકારો”ના બુદ્ધિપૂર્વકના સર્જનથી બદલે વાળી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેની જાતનો જ આ રોગ ગણાય. આ અર્થમાં આ રોગથી દરેક યુગમાં મનુષ્યો પીડાયા છે. પરંતુ યૌવનના ખાસ મિદ્ધાંત તરીકેના અને યૌવનની જ વિશિષ્ટતા તરીકેનાં તેના ટૂંકા અર્થમાં તો તે આપણા યુગનો જ રોગ છે અને કાંઈક સોંકડા અને અચ્ચવચિત્ત છતાં ખૂબ જ વાચાળ મંડળમાં તેણે પોતાનું વર્તુલ ખાંધી લીધું છે.

વાસ્તવિકતાઓ તરફ નહિ પણ વર્ગીકરણ તરફ વધુ અને વધુ ઢળતા આપણા જન્મનામાં મનુષ્યોને લુદા જ હવાઈ વર્ગીકરણ પ્રમાણે વહેંચી નાખવાનું રૂપ આ રોગ લે એ કુદરતી છે. આ રોગ એના ભોગ થઈ પડેલાઓ માટે જે શબ્દરચના યોજી છે—યુવાન વર્ગ—તે સાલુ થઈ પડેલી એવી બીજી શબ્દરચનાઓ—“કામદાર વર્ગ”, “પીડિત વર્ગ”, “આમ જનતા”, વગેરે માથે ખરોખર અંધગ્રેસતી આવે છે. ખરેખર, “યુવાન વર્ગ”ની મંડળી એટલી જ “વયજન્ય” હોય છે જેટલી કામદાર વર્ગની અમુક મંડળીઓ. “વર્ગ-જન્ય” હોય છે. પહેલી મંડળી જીવનને તેની સમગ્ર સંપૂર્ણતા સહિત સમયના એક ટૂંકા પ્રવાહમાં મર્મીકૃત કરી નાખે છે. જ્યારે બીજા મનુષ્યના આખાથે આધ્યાત્મિક સ્વભાવને તેના આર્થિક આર્થિકાવના ટૂંકા ચોક્કસમાં જ સમાવી દે છે. જે સિવાય જીવન પોતાના ગૂઢતમ રહસ્યો આપી ન શકે કે પોતાની ઉમદામાં ઉમદા સુરાદો બહાર ન આણી શકે તેવા વિચારના એકધારા વદનથી આ જન્મે મંડળીઓ પોતપોતાને પોતાની મેળે જ લુદી તારવી લે છે.

આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ કે આ લોકો પેલા ભૂતકાળરૂપી રાક્ષસનો નાશ કરવા સંજ્ઞ થયા હોય છે માનવજાતિને નામીપામીનું આટલું તીવ્ર લાનકોષ્ટિક જ વાર થયું હશે ભૂત પ્રત્યેનો તેનો કટાળો પોતે પોતાના આત્મિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી લાવી શકતા તેનો જ કટાળો છે પણ એ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સૌથી ખોટી રીત તો આ જ છે કાગળ આપણે જે ભૂતને ચાહીએ તો એ કે જેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ તે સિવાયનો બીજો કોઈ ભૂતકાળ છે જ નહિ અને આપણે તેને ચાહીએ કે તિરસ્કારીએ છતાં એ ભૂત તો ખરેખર આપણા પૂરતો તો જીવત છે આપણે માટે જે ભૂત મૃત્યુ પામેલ છે તે તો માત્ર એ જ છે—જે આપણે ભૂલી ગયા હોઈએ છીએ, જેને આપણે નથી ચાહતા કે નથી તિરસ્કારતા પંતુ જે આપણા પૂરતો તે જીવત હોય તો તે ભૂત, ભૂત નથી ગહેનો પણ વર્તમાન બની ગય છે એ વર્તમાન જેટલો નિશાળ હશે તેટલું આપણું પોતાનું જીવન વિશાળ થશે એનું અગ્નિત્વ ન રસીકારવું એ તો આપણા પોતાના અસ્તિત્વને નકારવા ખરોત છે, કેમકે આપણા જીવનમાં જ તેનો ઉદ્ભવ છે, એના જ્ઞાનની મર્યાદા બાધથી એ ભૂતની નહિ પણ વર્તમાનની જ મર્યાદા બાધા ખરોત છે, જીવનને તેના સૌથી જોડા અને સૌથી અમૂલ્ય અર્થમાં મર્યાદિત કરી ખરોત છે ભૂતને કે વર્તમાનને પણ એક હવાઈ મીળે—જે વિષે આપણે કશું જાણતા ન હોઈએ અને જેને આપણે “ભૂત” કહીને છાપ મારતા હોઈએ—ધિક્કારથી એ તો પવનચક્કીએને રાક્ષસો માની લેવા જેવી ભૂલ છે, એ તો આપણા ધિક્કારોની ક્ષિતિજને પણ મર્યાદા બાધના જેવું છે નહિ, એક દરકાર વિનાના શારીરિક આવિર્ભાવથી “ભૂત”ને આપણે બગતરફ કરીએ છીએ અને “અર્વાચીનતા”ના તૂતને બેગી પડીએ તો એ ત્યારે આપણે કોઈ પણ પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી કરતા જાણતા તેના ઉકેલથી માત્ર દૂર ને દૂર જતા ગઈએ છીએ કાન્ટને મૃત્યુ પામ્યે છસો વર્ષ થયા છતાં કાન્ટના વખતમાં જીવતા મનુષ્યોને ‘ડિવાઈન કોમેડી’માં જેટલો અર્થ દેખાયો હશે તેના કરતા વધારે અર્થ આજે આપણને તેમાં દેખાય છે એ કાવ્ય એક મહાકવિનું મનુષ્યના જીવન વિષેનું દર્શન વ્યક્ત કરતું હતું, એ કોઈ પણ એક યુગના વિચાર અને સંસ્કારનું માત્ર એકીકરણ નહોતું કરતું, પરંતુ પ્રાચીન, મધ્યયુગીય અને અર્વાચીન બધું એ એક પુસ્તકમાં જ સમાયું હતું, એટલા માટે એ કાવ્ય જીવે છે નહિ કે એ “અર્વાચીન” હતું માટે કાગળ તે “અર્વાચીન” તો કદીયે નહોત કળામાં “અર્વાચીનતા” શોધવા જવી એ “અર્વાચીનતા”ને જ શોધવા જેવું છે, કળાને નહિ જે શ્રીમત લોકો ચિત્રોની કિંમત ઉપરથી જ ચિત્રો વિષે ચર્ચા કરે છે તેમને આપણે તિરસ્કારથી હમી કાઢીએ છીએ પણ આધુનિક-પુરાતનની દૃષ્ટિની પરીક્ષા કિંમતની દૃષ્ટિની પરીક્ષા કરતા વધારે જાણ્યુક્ત નથી x

રાષ્ટ્રીય કેળવણી પર એક લિડતી નજર

મગનભાઈ દેસાઈ

૧

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ઇનિદાસ જોઈએ તો તેની વ્યાખ્યા ને વિકાસદિશા પર આપણા રાષ્ટ્રની વિકાસદિશાનું કીક કીક પ્રતિબિંબ પડેલું લાગે છે. અને જોમ ન હોય તો એને રાષ્ટ્રીય કેળવણી પણ કાણ કહી શકે? જેમ દરેક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો સ્વધર્મ, સ્વમર્યાદા ને સ્વસિદ્ધાંત હોય છે તે એ અનુમાર એનાં આચારવિચારાદિ ધરાય છે ને ધરાવાં પણ જોઈએ, તેમ જ ને કેળવણી પર રાષ્ટ્રનાં સ્વધર્મ, સ્વમર્યાદા ને સ્વસંસ્કૃતિ વગેરેની છાયા પડેલી હોય તે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય કહેવી જોઈએ, અસહકારના જમાનામાં દેશના અતિવાદી લોક કહેતા: 'રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં અંકગણિત, ઇનિદાસ, ભૂગોળાદિ વૃદ્ધાં હોય છે શું?' એ લોકો ઉપર ખતાવેલી ટૂંકીટય વ્યાખ્યા સમજે, તો આવા વિચિત્ર પ્રશ્નને સ્થાન નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મહત્તા જ એમાં રહેલી છે કે, એ જીવન જેવું વ્યોમવત્ વિશાળ હોવાની સાથોસાથ રાષ્ટ્રજીવનની ધરતી પર પગ મૂકીને ચાલે છે. જે રાષ્ટ્રમાં એણે મૃતસંજીવની ખનવું છે એને એ ભૂસવું નથી.

પણ મારો ઇરાદો અહીં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વ્યાખ્યા કરવા એસવાનો નથી. પરંતુ, રાષ્ટ્રના વિકાસની સાથોસાથ રાષ્ટ્રની કેળવણી ધરાઈ છે ને ધરાવી જોઈએ એમ કહીને, આજ આપણી સામે જે સિયતિ છે એમાંથી એકમે વાતોતો નિર્દેશ કરવાનો છે.

જે જમાનામાં યુગ્મરાજ આર્યસમાજની ગાજવું હતું ત્યારે આપણે યુરુડુજો કાઢ્યાં. એ દિશ્વમાલમાં આપણા સનાતન આર્યધર્મની મુખ્યતઃ છાયા હતી. ત્યારે આપણે આપણી સંસ્કૃતિનાં પુરાતન મૂળ પર પહોંચી, નવી સંસ્કૃતિનું સિંચન કરવા તાકણુ. એને સ્થાને, એ ચળવળે આપણા વિકાસ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આપણા ધાર્મિક તથા સામાજિક સડા ઉપર એનો પ્રભાવ જરૂર પડ્યો: આજ આપણે જે જાગૃતિ—ધાર્મિક ને સામાજિક—જોઈએ છીએ એના કેટલાય પૂજારીઓ મૂળ એ આર્યસમાજ રંગથી રંગાયેલા છે. (બારડોલી ને ખેડાના આર્યસમાજીઓનું જોર નવા જમાનાની જાગૃતિમાં કામ આગ્યું છે એ અહીં ધ્યાન પર લાવવા જેવું છે.) એમણે જ આજની નવી દશકા પ્રથમ ત્રીસો હતી ને પોતાનો મુગાનુકૂલ પક્ષો કરી નવું પગલું ભરવામાં આગેવાની લીધી.

આગળ જતાં, અસહકાર—સુગમાં આપણી પ્રવૃત્તિ વિશેષતઃ રાષ્ટ્રીય હતી. આપણા સમાજનો સડો સુધારવામાં પરરાષ્ટ્રધુરા મોટું વિધન છે એમ લાગતાં, આવું જ જાને એમાં શી નવાઈ? અને આજ ૧૫ વર્ષ વીત્યે પણ આપણી પ્રવૃત્તિનો સિદ્ધાંત એ જ માર્ગદર્શક સામાજિક દર્શન રહેલું છે. એટલું જ માત્ર, પરિસ્થિતિ અનુસાર, આપણે વિચાર્યાં કર્યું છે કે, એ દુઃસદ્ધ ધુરાને હાલવી જોઈએ તો પ્રસ્તુત સમયે તેનો માર્ગ કયો.

આની શરૂઆત આપણે એ રીતે કરી કે, મગકાગી શિક્ષણમંરયાઓની પ્રતિબ્ધા તોડવી ઘટે, દાગણ કે તે દાગ મગકારે આપણા મનજીવિને ઘેગે ધાયેનો છે (આ વેળામાં આપણે માત્ર કેમલણીની જ દૃષ્ટિએ વિચારતા હોવાથી તે એ જ એ- અગતો અગ્ર ઉત્તરેષ કરુ છુ, —આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિના બીજા અગોમાં કોતરવું અગ્યારે માનીતે) એટલે આપણે વિદ્યાર્થીઓને મગકારી શાળાઓનો ત્રાગ શીખવવા મથ્યા એમાથી જ આપણે જોયું કે, એટલા માત્રથી આપણે નહિ પતવી શકીએ સદસમુખી ગતુના નવા મોઢા દેખાયા જ કરતા ગહે છે આપણે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ટાઢાની જરૂર જોઈ, અને એની એક તે ટૂંકી વ્યાખ્યા એ આપી કે, મગકાર માથે મનુષ્ય નહિ ગણતી શાળા તે રાષ્ટ્રીય આ વ્યાખ્યા આજ ધમાઈ ગયા છતાં, આપણા નરદાગમાં એ જ એક આજ ચાવી ગદી છે એ આપણે જાણીએ છીએ છતાં આપણા મનમાં એમ થયા કરે છે જાડુ કે એ નમગતમને એ અપવાસિથી દોષિત છે, રાષ્ટ્રીય કેમલણીના આપણા વ્યાખ્યા દર્શનમાં નવો ટપો મગ કરવો જોઈ એ

એક રીતે જોઈએ તો આ જૂની વ્યાખ્યાની વ્યાખ્યાવિત પ્રતિ ૧૯૩૦થી ૧૯૩૫ના આપણા ગાંધીઆપી યુદ્ધમાં આવી ગઈ છે જૂની વ્યાખ્યાની સમિતિ તે એ રાષ્ટ્રીય કેમલણીના મહાન મતની સકિતો દીધું પ-એ તે ઉપયોગ આપણે એ યુદ્ધમાં જોયો હવે નવા યુગને અવરુપ નવું મગણુ શોધવું જોઈએ, એવી ગિયતિ એની મેજે જ આવીને ગેમી છે

આ મેગણુના મુદ્દા આ હયા ?

૨

૨૧ વાલા વગવનગાય વહેતા “ છેવટે તો, રાષ્ટ્રીય મગકાર વિના રાષ્ટ્રીય શિક્ષા મનુષી મુશ્કેલ છે ” એ પંથી કેમલા- નેમ આ વિધાન આપણી સામે ટાકીને પૂરપક્ષ કરતા કે, ‘ તેથી રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ નક્કી પ્રવરત છે, ” અને એ રીતે તેઓ પોતાના આત્માને નિષ્ક્રિયતાથી મારતન દેગમાં ફાવતા મન અને શક મેકે શાસ્ત્રાકચ વાપરી શકે છે તે જાનું નામ

એ નાત માચી છે કે, જે રાષ્ટ્રની મગકાર પ્રગટીય છે ત્યાં મગકારી ને રાષ્ટ્રીય એવી બિન કેમલણી નહિ હોય ત્યાં એવો જોડ ઉત્પલ કરાની જરૂર પશુ ન પડે, કેમકે રાષ્ટ્રના દિતસમથ એ જ મગકારનાય પશુ મામાન્યપણે હોય જેમ કે, વિનાયતની કેમલણી તે ગાંધી માટે મુમજગ હોઈ ગાંધીન જ છે મગકારનો એને ગાય હોવાથી તે વિશેષ મથમ ને કાર્યકર અને છે આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ એવી નથી આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓ સગકાર માન્ય નથી એમ જ નહિ પરતુ મગકાર તેને એકાધરે મગકારા પશુ જરૂર હુએ !

અને, રાષ્ટ્રીય કેમલણી અર્જવામાં જે માધાકૃત ને મ- મિદ્ધિ મગકાર છે એ પંથી પશુ ૨૧ લાલાજીતુ વામન તેટલે અગે માચુ હ- છે આખા રાષ્ટ્રની સિમચુતુગ રાષ્ટ્ર દિતેરી બળોના દાયમાં આવી ગય ત્યાં રાષ્ટ્રીય કેમલણીની માની મિદ્ધિ ગણી ગણાય —એવો જો મિદ્ધિતો અર્થ કરીએ તો એ વાત ખરી છે કે, મગકાર આપણી યથા વચ એ મિદ્ધિ ન મજે અને એ જ એક મિદ્ધિની માચી માચા માનીએ, તો તો આપણા જીવનના બીજા અને- અગોને માગ પશુ મહી જમીએ કે, તે બધાને રાષ્ટ્રીય બનાવવાનું તો ત્યાં જ અને કે મગકાર મગકાર તેથી અને ! અને તે પગથી ફાલમિદ્ધિત વડાનીએ તો એ જ આવે કે, મગકારની નિષ્ક્રિયતા ! એટલે એ વિચાર-મગકારી ૨૧વગેપિન હોઈ તાજા ૯

પરંતુ, લાલાજીના વિધાનમાંથી આ ઉપવિધાન જરૂર નીપજે છે કે, રાષ્ટ્રીયતાનો દાવો કરવા ચાહતી સરકારે કેળવણી રાષ્ટ્રીય કરવી જોઈશે; એટલે કે, રાષ્ટ્રની જરૂરો જોઈ વિચારીને કેળવણીમાં ઘટતાં સર્જનવિસર્જન કરવાં જોઈશે. અને એ અર્થમાં જોઈએ તો, આજની પરાયી સરકારની નીતિમાંથી પણ કાંઈક પુરાવો મળી આવે છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળને કારણે કેટલીક વાતો એટલી નિર્વિવાદ થઈ ગઈ કે, એની સત્યતા આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ગઈ એમ જ નહિ, તે સરકારને સ્વીકારવી પડી ને એને માટે અમલ પણ શરૂ કરવો પડ્યો. માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી, હિંદીની રાષ્ટ્રીય મહત્તા,* પ્રાંતીય ભાષાઓનો વિકાસ, ઔદ્યોગિક અને વ્યાવહારિક શિક્ષણની જરૂર—આ બધી વાતો આજ નિર્વિવાદ થઈ ગઈ છે. એના મૂળમાં આપણું એ વિષેનું રાષ્ટ્રીય ઐક્યમત્ય જ છે એ ખતાવવાની જરૂર ન હોય. માત્ર સરકારના આ સ્વીકારમાં એટલી હેશિયારી રહેલી હોય છે કે, આવા આવા પ્રગતીય લાગતા ફેરફારો કરવા છતાં, એ પોતાનું પરકીયત્વ ઝળગી રાખવાની રાજદારી કુનેહદાર છે. તેથી કરીને આપણને હવે લાગતું મત્ય છે કે, આમ નેમ અનેક સુધારાઓ કરાવે જવાથી આ સરકારમાં પ્રગતિદેતૃત્વ નથી જન્મવાની; તેનો હલ્લપત્રો કરવાના જ માર્ગો વિચારી લેવા ઘટે.

પણ પાછા આપણે કેળવણીની વાત પર આવીએ.

૩

કેળવણીની શક્તિ મમાજમાં સાચી મંજૂરની છે. અંતે એ શક્તિને જ લઈને સમાજમાં સંક્રાંતિ અને ક્રાંતિ (evolution, revolution) સાધી શકાય છે. એથી તો સરકાર માત્ર કેળવણીની દુરા પોતાના કાબૂમાં નહિ તોય પોતાને અનુકૂળ રાખવા તો ચાહે જ છે. સરકારના ઉત્તરોત્તર અમલદારો જનતા રહેનારા, એટલે કે એનું આપું તંત્ર ચલાવતા રહેનારા નવયુવકો ક્યું કેળવણી—દૂધ પીને પુષ્ટ થાય છે, એના પરથી એ નજર હડવા દે કે ? આથી તો યુરોપનો એક પ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર કહેતો, “ મને પ્રગતિ નવજુવાનો સોંપો તો હું રાજ્યમાં ધારી ક્રાંતિ કરી લઈશ. ”

પરંતુ, આપણે ત્યાંની સરકારી કેળવણી આવી મંજૂરની નથી થઈ શકી, ન થઈ શકે ય. પ્રગતીય દષ્ટિએ જ નહિ, સરકારને પણ સંતાપે એવી અન્યગામી એ નીવડી છે. સરકારનો ઉદ્દેશ એની તંત્રવ્યવસ્થા પૂરતા અમલદારો મેળવવા જેટલો તો સર્વો છે. પણ, બીજી રીતે એમાંથી સરકાર માટે સંક્ષેપક વિકારો નીપજ્યા છે એ એને પણ દેખાવા લાગ્યું છે, અને એનાં મૂળ પણ આપણા પરના પરરાજ્યના દુઃખદ ઇતિહાસમાં જ રહેલાં છે.

અંગ્રેજ વેપારીને અહીં વેપાર ખેડવા હતો. પછી, એમાંથી મજેલી મૂકીને આધારે એના ઉદ્યોગધંધા વિલાયતમાં જમતા ગયા, એટલે એના સંરક્ષણની કાળજી મળી. પોતાના દેશમાં મુખ્યત્વે પાકતું લોખંડ ને કાલસા. એટલે વહાણવડું ખીલવી એ આખા દેશોદ્યોગી દેશ બન્યો. કાચો માલ મળતો રહે અને પાકો માલ વેચાતો રહે એ એમાંથી નવી ચિંતા ફૂટી. છિન્નભિન્ન હિંદે એમાંથીય માર્ગ ખતાવ્યો: “ અમારા પર રાજ્ય કરો ને અમને

* સારાંક વાચકને એટલું જણાવવું જોઈએ કે, નવા રાજ્યધારણી કાયદામાં પાર્લિમેન્ટ અંગ્રેજ માધ્યમની કક્ષમ નાંખવા જેટલી ઝીણી વિગતમાં લેતરી છે. એમાં એ જ દર પ્રતીત થાય છે કે, નહિ તો કદાચ કોંગ્રેસવાદીઓ હિંદીનો ફાવ કરાવી બેસે તો અજવડ થઈ પડે !

માત્ર પણ તમે લેવો " આપણે એના આખા ધનક ન્યા—એના માનના, એની કુદિના, ને એના ગજનીપણના

હવે આપણા ઉદ્યોગધર્મા નવે ધોણે જાણે તે કેમ પાવવે ? આપણી ઉદ્યોગનીતિ વિચારવનની ઉદ્યોગનીતિના નામોપણા કરામા ગેઠાઈ. એનું ઉપપતિશ્ચામ આપણે ત્યાં ઉદ્યોગ-શિક્ષણ માનકી માનુ કરવું થયું, આકારી ને જલિત વિદ્યાઓ વધી અને આરી જનની વૃદ્ધિ માટે એ માનન બહુ નહુદળ પડતા વળણા ન. એક બોગી મામાજ્યસાદી પ્રજાનું માનન, અને બીજા એથી જ ગરવી ને એની ઉપજનવેની એરી શુવામ પ્રજાનું બેજવાનદાર માનન

વિચારણા વાચક આટલા પંચી બીજા પંચીઓ પણ ધટાવી લેશે (જેવા કે, નોકરિયાત સર્ગની વૃદ્ધિ, નોકરીની આકાશ ને પડાપડી વગેરે) એમ માની, આટલું સચન-માન કરી, એ જામન ડાડો દર્ષ આપણી મૂળ દતોગ આગળ ચલાવુ છુ

એની આપણે મોટા ધર્મા હ એમ જીખસારા લાગ્યું ઉદ્યોગધર્મામા રાજગારી એકી ધના, જેની પર નિખનારના ટકા રધતા ચાલ્યા એ ને બીજા કાણે જાણીને, તેની પેદાશ પશુ ધર્મા ઉદ્યોગધર્મા શીખના લોક પણ તને અને નોકરી જ મોધના થયા. જેમ કે, બી ઈ, બી કોમ, બી એક સેકે પામ કરનાગ ગાંધીયક નવા માદમો કે પ્રયોગમા નામાનાત. નથી પડતા, પણ નોકરીઓ જ મોધ છે

આમ બહુ એનું મળીન, બેકારીનો દૈવ આજ મરનાને ય લેખવા પડે એવા ગમે થયા એમ નથી કે એ દૈવ આજ છે ને મન કાય મુધી નહોતો હયાત આપણો બેદન અર્થ ઉપર વખત બેકાર હતો પણ મજબૂત બેખામા એની મજબૂત નહોતી આ બેકાર બેકારી એ રીતે બધાનક છે, ને તેથી એની ચિંતા કરી પડે છે આમ મરકારી શિક્ષણનીતિ મરકારને ય મનાપક ગતી છે તેથી એ પણ શિક્ષણપદ્ધતિ બદલવા કાક માગવા સાગી મર્ષ છે (લુઓ તે અગે મત્ર-મમિનિના હેરાવનો હિદાપોદ.)

આ બેકારી ઉપજનવરા કે રધારામા નાખીની શિક્ષણે કાઈ રીતે કાળો નથી આપો ડાવડુ, આપણી બેદન જનનાની બેકારીને કાઈ કે દુ કરવા, યગ મેરી મુડીએ ને રસાવયનથી, બી વગેરે હાન ને મામન પ્રાપ્ત થયા છે એ પ્રજાને કેટલા કાળો ન કાળો એ પ્રથમ માદો અપ્રગત હ માર્ટીય નિજાજના નેમ અને નિગાના વિચારમા, ઉદ્દેશ અને એની મોલિક વિચારણા જ ખ્યાનમા નાખી ધરે, અને એ રીતે હ ઉપજનુ વિધાન કરુ છુ.

૬

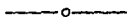
પાડા આપણા મૂળ પ્રથમ પર આરીએ આગને તગકે ત્યારે, માર્ટીય શિક્ષણના નવા મજાખના મુદ્દા સા હોય, વા હોરા બેઈએ ?

દેશની મેમરીને અંગે આપણી દૃષ્ટિ આજ પણ અમુચિત મેરી ધરે છે ઉપર જાણુ એમ, આજ મરકાર બેખન બેકારી તરફ ખ્યાન આપણે અને એને મહાનુમ્ત લોકો આપણે તસથી આજા મળે એમ નથી થી મત્ર અને એમનો વિચારખાના લોક તેમ જ મોગ જધામા મધ્યમવર્ગો માનન તે તરફ જરૂર મૂકે આપણી નેમ આ વાચાવાનો જાગી જનના તરફ નદિ, પણ મર મરીમ જનના તરફ દનિર્નય થરાની છે. (આજ ૧૯૨૧ના માર્ટીય કિડુ મરુત મરખા ના નથી એ ખર; છતા પ્રન-માનમમાં એને પેય ને મમર્ષક જે મર ને અગુ નેમ મરુગ છે એને ઉદ્દેશને આ મમખનું)

પણ, એ તો આપણી દિશા ધર્મ. સક્રિય કરવાનું તો એ છે કે, ઉદ્યોગી બનવું, ઉદ્યોગધંધા તથા જીવનનાં નાનાં મોટાં કાર્યોમાં વિજ્ઞાનશુદ્ધ નજર કેળવવી, તે દ્વારા આપણી પેઢીધર મળેલી જ્ઞાનજડતા ને આળસ હટાવવી, જીવંત પ્રગ્ન બનવું,—આ આપણું સાચું શિક્ષણકાર્ય છે. ત્યાંત્યાંથી પણ એ સધાય, એને વેગ મળે, એને માટે મત મળે, વિચાર ફેલાય,—એ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈશે. સરકારી શું કે ખિનસરકારી શું, રાષ્ટ્રહિતથી દરેક જગ્યા આ પ્રગ્નપ્રીય કાર્યમાં જોડાઈ શકે. અને એમ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આજુ હજીવું લાગતું બળ, વિશેષ વ્યાપક કરીને સરખું જોરદાર કરી શકે. ૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે નવો મંત્ર જગાડવાનો હતો, તે તેણે જરૂર જમાડ્યો છે. એના જ ફળરૂપે, આજ વ્યાપક પાયા પર એક ભગ્ન ચણતર કરવાનું છે. એ દષ્ટિએ શિક્ષણ ને જીવનનો વિચાર કરીને આપણે બધાં પગલાં માંડવાં જોઈશે. એ ગમે તેટલું ઠંડું કદાચ લાગે છતાં, જે રિથિતિમાં આપણે છીએ તે ગોર કરી નેતાં,

‘નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાય ।’

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૧

સખી, તું તો—

મુંદરજી ગા. બેઠાઈ

સખી, તું તો મારી મૃદુલ નિશિગન્ધા હૃદયની,
રફૂર-તી એકાન્તે અનુપ સુરભે મન્દ મહિલી,
રકુશવન્તી મોંઘી ઉર યુલગ આનંદલહરી,
છતી થાતી તોયે કગમજ દૌસતી અપ્રગટ શી ?

સખી, તું તો મારી સરિત નવસૌલાગ્યરસની,
વહી રેલેછેલે મુજ હૃદય નિઃશેષ રસતી;
હશે કયાં ગંગોત્રી ? ઉર ન પરવા એહ ધરતું,
ભિભઈ છલકાઈ પ્રગટ નિજ સાદૃશ્ય ગણતું.

સખી, તું તો તારા, એકલી તું મારા હૃદયગહને શી ટમકતી !

સદા સૌમ્ય જ્યોતિ લખલખિત શીળી વરસતી;
રહી ફરે ફરે રજતસ્મિતસંદેશ વદતી,
સખી, છાની છાની ઉભય દિલની એક કથની.
વિલાસું પુષ્પોને, સરિતજલને ક્ષીણ બનવું,
સદાયે તારે તો, પ્રિય હૃદયતારા, વિલસવું ।

એ ગભીર નિશ્વાસ નાખી ત્યોત્તનાએ રવામી સામું જોયું રજત જોયો "યુ વિચાર મ્હો છે ?"

ત્યોત્તના દરો—પરુ તે હાલ્ય ફીકુ હતું રજત બાલુના કોથ પર આવી પોડો

ત્યોત્તના જોયો 'માથેમાથ જોડા ગર્ધ હતી નાના જોડાજી તેડી ગયા હતા'

રજત જોયો 'ત્યાગ તો ટ્રેન્ડો જોડા આવી દર્શક કેમ ? અને તેની હાથ દબા મન ઉપ થી જ માર્ગ નથી ખરું'

વગી હમોને રજત જોડો 'એ અમરચિત અને જોડી મરોની સુખદુ ખની વાતો ઉપર વધાન વિચાર મ્હો નહિ જોડો તો મા સમાગમા આપણી જે મનમનના દુખો મદદ મ્હો પડે કે તેની ગીમા નથી, નેમા વગી આ મા પનિ 'તાર્કિક' મ્હોનારી વાના દુખથી માનેત અતો અગાત તારી મુખીએ તો આ હન એમ જોડાપર મર્ધ પડે અને તે જોડો મોડા તા ભાદે ધાર કે તે વદન કવો મ્હો મ્હો મ્હો પડે'

જોડો મા મોળી મન મા આ મધા દુખોને તમે અમરચિત વિત કડા હો, હતા કોઈ પર નામ કે નવત્રા રાત્રીએ તો તેમા આના જ દુખોની વાતો લખેવી હોય છે'

રજત જોડો દરો મા જોડો 'શ દુખ ? મામગામી નવર પડતા આખે આખ મળી, માથેમાથે જ હાલીમાથી મોડો નિગાસો નીચો, એ જ કે ખીજુ ?'

ત્યોત્તના ચૂપ રહી વગી રજત જોડો વાગો "આ તારી જ રાત લઈએ, આન તું આનુ જમાનામા ઉઠેની લાંબેની મળેની ફોલેગમા પાગ થયેની તારી ફિગોઅવરધામા જાતા અનેક તરંગો વચ્ચે તારી હવનનામા અનારી પા આવી છે મ્હો વાનુ આ નગમોના મોગ ઉપ તારી તે નામ કે છ વખત આમનેમ કોવની અનુભવી છે ?"

જોડો જમાના આ મા રાગીમા રીજગીતો મને મ્હો જાનો માથેમાથે નિશ્વાસ— મોગ નિશ્વાસ પરુ

નિશ્વાસને જોડો દવાની ત્યોત્તના મોની 'ધાન કે દુધ કે માગ હનમા એમ વખત અરજુમથમા બેગી તરંગ પધિ આ સેતો અતિથિના વેરમા'

ખખખ તરંગથી આમો મોડો રજતી મુખી જત મોનો 'મોડો ! એમ છે ? ત્યાં તો દુ અતિમાનપૂર્વક મો પોતા અનિન ન આપી જોડો મુકુ પુ કે I pckys, 7 pckys dog gam I કે એ પધિના માનુષાતમાથી દુ તને હતી મા જો—માગ પ્રેમમા તો લોભારી'

આ હાલ્ય ત્યાં જાને જા પરુ અનુ નહિ તે મોલી 'દમરાની રાત નથી દુ પૂધુ કે તમે મારી ને રાત ગામગત મ્હો ૨૨૦'

રજત 'દરે આ મન મનમા એ jctioomysનું રજા નાખવા મી જોડો છે' તેના દરના આવ તાગ અધ મી ને વધ મ્હો

રજત મ્હો

રી જોડો એલી 'ના, મખખ, દુ નમને

૨ જો તાન પ્રથમ પ્રજાતી વળતરિધી

• હિ દરોડનાથ મ્હો ૫૨૫ ન મ્હો પ્દિન તો અનુજ કે એ જ મારુ છે "

આખોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ લાવી, જ્યોત્સ્ના બોલી : “Vulgar”!

રજત : “ પોતાની સ્ત્રીના પ્રથમ પ્રણયની કથની જેવી લયંકર ટ્રેન્ડી આ vulgarism કરતાં ઝોઘી અસહ્ય નથી. અને એ કથની તું મને આ મારા સગા કાનોથી તારી જ પાસેથી સાંભળવાનું કહે છે ? ”

જ્યોત્સ્ના એક ધૂપો નિશ્વાસ નાંખી બોલી : “ કરવાનું કારણ નથી. ખાત્રી રાખજો કે તમે સ્વામી છો એ વાત હું જૂલી નથી, કાંઈ વખત જૂલીશ પણ નહિ, મારા તરફથી એ વાતની...”

વચમાં જ રજત બોલી બિડકો : “ આજકાલનાં માસિકા તથા નવલકથામાંની પ્રેમ-કથાઓ વાંચી તારું ચિત્ત ભમી ગયું લાગે છે. તું શું એમ કહેવા માગે છે કે પતિ તરફ પ્રેમ, સ્નેહ રાખવો તે ફક્ત એ પતિ છે તે ખાતર ? અને સાથેસાથે પ્રણયી સાથે પણ પ્રેમ ? ”

જ્યોત્સ્ના : “ ના, ના, બંધી વાત સાંભળ્યા સિવાય તમને સમજ પડશે નહિ. પહેલાં સાંભળો...હું કહેવા માંચું છું તે એ કે એક જાંખી છાયાની માફક મારા મનમાં...”

રજત : “ એટલે કે મનરૂપી પડદા ઉપર, સોનેરી સ્મૃતિરેખા...”

જ્યોત્સ્ના : “ એમ નહિ રે નહિ, સાંભળો. જ્યારે મારી ઉંમર અઠાર વર્ષની હતી, I. A.ની પરીક્ષા દેવાની હતી તે અરસામાં મારી નજર તેમના ઉપર પ્રથમ પડી. ખાત્રી નજર જ. વાતચીત કાંઈ યઈ નહોતી. પહેલી નજરે જ મને તે મુખરૂં બહુ જ ગમ્યું. તેમની ઉંમર હશે તે વખતે સત્તાવીશઅઠાવીશ વરસ. મને વિચાર આવ્યો : ‘ કેવો ઝુંદર ચહેરો...જેવો રમણીય ચહેરો છે તેવો જ.....મતલબ કે, હું એ વાત બરાબર સમજાવી શકવા અશક્ત છું. બહુ જ બારીકાથી કાંઈ વિચાર કરેલો નહિ. મનમાં થયું કે માણસ જેવો માણસ જાણે તે દિવસે જ તે એક જણને જ પ્રથમ જોયો. એકદમ અપ-ટુ-ડેટ નહોતો, તેમજ બહુ જ જૂની ટબનો જૂનવાણી વિચારનો હોય તેવું પણ જણાયું નહિ. બહુવામાં બહુ જ હેશિયાર, રમતગમત, ગાડુંગાવડું તેનાથી છેક અગાળું નહિ, ટેનિસ રમી પણ જાણે અને પોત્તાર દશ-પચીસ રમતું હોય તોપણ શરમાય નહિ. ગાંઠ પણ શકે. બેઢાલા કે ઓરગન ઉપર એનો હાથ મીઠો જણાતો. ”

રજત બોલ્યો : “ ચાહુ જમાનાની નવલકથાઓનાં પાનાંઓમાંથી તાજે જ ફોટો ! તાજે નાયક જાણે રંગભૂમિ ઉપર આબેહુય બિતરી આવ્યો છે ! ”

તેની વાત ઉપર ધ્યાન ન આપતાં જ્યોત્સ્ના બોલવા લાગી : “ તે અમારા ઘરની બાળુમાં જ રહેતા. અમારે ઘેર પણ ઘણુંખરું આવતો. મારા બાપુ તે વખતે પોલિટિકલ ઇકોનોમી ઉપર ‘ નોટ ’ લખતા હતા, અને તેમના એ કામમાં તે ખૂબ મદદગાર થઈ પડતો. મારી માને તે ‘ માસીયા ’ કહીને બોલાવતા અને કહેતા કે તેનાં એક માસીયા દેખાવમાં બરાબર મારી માનાં જેવાં જ હતાં. ”

રજત : “ આજકાલના જમાનાની નોવેલ સાથે પ્રથમથી અંત સુધી બધું મળતું આવે છે—તે પછી આ આપવાને બહાને થયો તારો પ્રવેશ. ‘ ચાતો ખાલો તું સ્વદસ્તે ભરી દેને મુને ’ એમ જ કે નહિ ? ”

ભમરો ચડાવી ક્રોધ દર્શાવતી જ્યોત્સ્ના બોલી : “ હું મારા લેસનમાં જ યુથાગેલી રહેતી, અને એ લેકોની આડે કાંઈ કાળે પણ બિતરતી નહિ. એક દિવસ ‘ સિગ્નીફિકન્સ ’

વાંચતી હતી ત્યારે મારી મા એને સાથે લઈ મારા ઝોરડામાં આવી. માએ કહ્યું : 'જ્યોત્સ્ના એન્જામિન દેવાની છે. બાઈ, 'જરા જો તો એ કેવુંકે શીખી છે. હું કહું છું કે હોકરી છે, અને ત્યારે 'કોલેજમાં બણવા બધ છે ત્યારે રીઝલ્ટ સારામાં સારું આવવું જોઈએ.' મંદમંદ હમતાં તેમણે મને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું : 'સિવીક્સ વાંચે છે ? વારું ત્યારે, કહે જોઈએ. Origin of the State ના વિષય ઉપર જેટલા verses છે તેમાંનો કયો તને વધારે appeal કરે છે ? અને તેનું કારણ શું ?''

રજત : "આ સવાલ પણ હજી એવો ને એવો, તને આજ સુધી યાદ રહ્યો છે ?"

જ્યોત્સ્ના : "રહ્યો છે."

રજત : "તે શો જવાબ આપ્યો ?"

જ્યોત્સ્ના : "મં કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ—આપી શકી નહિ. સરમને લીધે મારી જીભ જ બેપડી નહિ." માએ કહ્યું : 'જવાબ દેને, એમાં જેટલી શરમાય છે શું ?' ત્યારે મેં એમની સામે જોયું. તેમણે પણ મારી સામું જોયું. એ દષ્ટિમાં વિદ્વલતા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. હું શરમાઈ નીચું જોઈ ગઈ....."

રજત : "Love at the first sight !"

જ્યોત્સ્ના : "મજૂર. હું જવાબ આપી શકીશ નહિ, તોપણ તેમણે પીછો છોડ્યો નહિ. આ લાંબો વિષય મને મમલવવા એમણે આલોચના કરવા માંડી. Origin of the Stateવાળું એપીટર મેં અગાઉ વાંચેલું હતું, વાંચીને સમજી પણ હતી. પણ એમની આલોચના અને સમજાવટ પછી મને લાગ્યું કે હું આટલા દિવસ કાંઈ જ મમજી નહોતી, અને તે દિવસે જ જાણે મમજી..... તે પછી વખતોવખત તે મારા લેસન વખતે ખસ હાજર. લેસન પણ શીખવે, વળી નાનીનાની વાર્તાઓ કરે મને જાણીને નવાઈ લાગી કે ડુનિયાભરની આટલી બધી ખબરો તેમના ખ્યાન બહાર નહોતી. તન્મય ચર્ચ તેની વાતો હું સાંભળતી. અમારા ઘરની પાછળ નાનો સરજો બગીચો હતો તેમાં સુદર પક્ષીઓ હતાં. તળાવમાં લાલ રંગની માછલીઓ હતી. આ બધું ફરીને જુઓ. કાંઈ વખત ગાયન ગાતી હોઈ ત્યારે ગૂપચૂપ મારી પાછળ આવીને બિમા રહી જાય. મને તેમના આવવાની ખબર પડતી ત્યારે વાતાવરણમાં જાણે આનંદનું આલોચન પથરાઈ જતું. ગાવામાં મારો ઉત્સાહ વધતો, એ પણ માથે ગાવા લાગતા."

દિવસે દિવસે વાતચીતનો પ્રસંગ ગાઢતર જનતો ગયો. એનો અર્થ એમ મમજીઓ મા કે તેની માથે મરજીમાં આવે એવી વાતો હું છૂટથી કરતી વાતો ચતી, વિવાદ ચતો, તર્કવિતર્ક ચાલતા, તેમાં ખસ હું એકતર ચર્ચા જતી. ધીમેધીમે એમ બન્યું કે તેમના આવવાની વાત જોઈને જાણે હું આતુર ચર્ચાને બેસી રહેતી. તે પણ અચૂક આવતા જ. આખરે મારું લેસન લેસનને ઠેકાણે રહ્યું અને વાર્તાએ તેનું સ્થાન લીધું. પણ એ વાર્તાઓમાં—વાતોમાં સ્ફલ સખજેકેટો તેણે મને એવા તૈવાર કરાવી આપ્યા કે 'I. A.'માં મને સ્કોલરશીપ મળી, તમારાથી એ અનુપયુગ નથી."

રજત : "એ ઇતિહાસ હું જાણું છું. તે વખતે યુનિવર્સિટીનું કોલેન્ડર મારી પાસે રહેતું—જાણે સાક્ષાત્ ગીતા. હું ધારું છું કે હજી પણ હું વગરમૂલે કહી શકું કયા વરમમાં કઈ એન્જામમાં કેણુ ફર્ટ આબ્યું હતું."

જ્યોત્સ્ના : “ હું કોઈ દિવસ ફર્સ્ટ આવી નથી. ”

રજત : “ ના—પણ તે વરસમાં આઈ. એ.માં જેટલી છોકરીઓ ફર્સ્ટ હતા તે બધીમાં હું ફર્સ્ટ હતી, એ મને બરાબર યાદ છે. ‘બેનરથ જ્યોત્સ્ના, બેથુન કોલેજ:’ એ અક્ષરો મારા મનમાં ચમકારાની પેઠે ઝગમગતા હતા. તે વખતે મને એવી કલ્પના પણ નહોતી કે આ જ્યોત્સ્ના એક દિવસ અંધારો ઝોરડો અજવાળો કરશે. ”

જ્યોત્સ્ના : “ સાંભળો. ”

રજત : “ હવે વધુ સાંભળવાની જરૂર નથી. હું બધું સમજી ગયો છું ‘ સખી નિદ્રા ન આવે, હૃદય ખોઈ ગેરી. ’ પ્રેમ સાહિત્યમાં હું મને આમ તદ્દન રસવિનાનો શા મારે સમજી બેઠી છે ? ”

જ્યોત્સ્ના : “ તમે કોઈ સમજવા નથી—બધું સાંભળો; સાંભળશો ત્યારે સમજશો. તમારા સાહિત્યમાં કન્યાઓના મનનું જે ચિત્ર રજુ થાય છે તે ખરું નથી. તદ્દન ખોટું, મૂળથી જ ખોટું. એટલે કે આપણા જમાનાની કન્યાઓ વાર્તામાંની કન્યાઓ માફક હજી પણ પ્રગલ્ભા થઈ નથી. ”

રજત : “ આ જ વિષયમાં તારો અને મારો મતભેદ છે. પણ વારુ, મારે વિવાદમાં ઊતરવું નથી. તારા પ્રણયની સત્ય ધટનાની કચની આગળ ચલાવ. ”

જ્યોત્સ્ના બોલવા લાગી : “ તમારી પાસે કોઈ છુપાવીશ નહિ. નિખાલસપણે બધું કહી દઉં છું. મનમાં ને મનમાં હું તેને ચલાવા લાગી. તે ચાહતાનું સ્વરૂપ હું તમને સ્પષ્ટ સમજાવી શકતી નથી. ફક્ત એટલું જ હું કહી શકું કે તેમને જોનાં જાણે મને સુખનું ભાન થતું. જેટલો વખત તે અમારે ઘરે રહેતા તેટલો વખત જાણે ઘર પ્રકાશથી—તેજથી જગલળું થયેલું જણાતું, અને આખી પૃથ્વી જાણે આવીને અમારા ઘરમાં જ હાજર થઈ હોય એવો મનમાં ભાસ યતો. અને આ ઘરની બહાર જાણે હાસ્ય, ગાન, તેજ, રંગ, આનંદ જેવું કોઈ જ નથી. તે ચાહવા જવા ત્યારે લાગતું કે પ્રકાશ—અજવાળું મટી અંધકાર ચલે છે, આખું જગત જાણે ખાંડિખાંડિ કરતું. હું જાણે એકલી એકલી નિઃસંગ... ”

રજત : “ કેમ, તારી મા, તારો આપ, દાસી, તોફર એ બધા પણ શું એની સાથે ઘર છોડી ચાલ્યા જતા ? ”

જ્યોત્સ્ના : “ મરકરી શું કરેા છો ? તે વખતે મારા મનમાં જે ભાવો ચતા હતા તે તમને કહું છું. સાંભળીને તમને અદેખાઈ થાય છે ખરું ? નિખાલસપણે ખરી વાત જ તમને કહું છું. મારી ઊગતી યુવાનીમાં ત્યારે જ મને પ્રથમ સમજાયું કે જીવનમાં એક સહચર—સાથી હોવાની જરૂર છે. દરેકને સાથી શોધી લેવાનો લોભ જરૂર થતો હશે. દરેકને અમુક અકિતમાં કોઈક વિશેષતા જણાતી હશે, જેને જોઈને તેનું મન જેમ સમુદ્ર પૂર્ણિમાનાં ચંદ્રને દેખીને ઊછળે તેમ આનંદથી ઊછળી બેઠે. તમારા જીવનમાં તમારી સાથે આવી કોઈ વ્યક્તિ આવી ઊભી નથી ? સાચું બોલો જોઈએ ? ”

રજત : “ ઘણીએ આવી છે. એક નહિ અનેક આવી ઊભી છે. સાચું કહું તો મારે એ વાત કમૂલ કરવી જ જોઈએ: ‘કંટકેટલી કિશોરીએને દેખીને મનમાં થતું કે આને જ જાણે આખા જીવનમાં શોધનો દરતો હતો. ’ ”

ન્યોત્તના • “ બધી વાતમા મસ્કરી ? મારે તમારી વાત નથી માલગવી તમે મારી વાત માલજો...માગ મનનો લાવ તે મમન્યા હતા કે નહિ તે હું કહી શકતી નથી એક દિવસ તેમણે આવી મારી માને કહ્યું ‘ મારી બહેનને તેડીને ઇગ્નિશ થિયેટરમા મેનિક્ક જોવા ગઈ છું ન્યોત્તના અમારી માથે આવશે ? ’ માએ કહ્યું : ‘ ભયે આવે ’ હું ગઈ મેનિક્ક જોવા. મેનિક્ક જોયું, પણ શું જોયું ? મન ઉપર કરાની ડાપ જ પડી નહિ કરું જ વાદ ગયું નહિ જેટલો વખત ત્યા બેઠેબેઠે જોયું તેટલો વખત છાતી જાણે ધડક ધડક થતી હતી. ’ મનમા થયું હતું કે તે આજ મને ઝાંઝકી નવી જ વાત કહેશે તેમની બહેનની માથે મારી ઝોગણાણુ થઈ મનમા ધાર્યું કે દમણા જાણે તેમની બહેન બોલશે ‘ બહેન તમને લાભી સ્ત્રીને બોલાવું તો ? ’ મેનિક્ક જોતા જોતા વખતોવખત તે મારી સામું સ્થિત દૃષ્ટિથી એવી રીતે જોતા કે મારી છાતી વખતોવખત ધડકી ઊંડતી હતી, અને દરેક મિનિટ એમ જ થયા કરતું કે જાણે દમણા તે મને હંધકે નરી વાત કહેશે—જે વાત સાલગવાને મારો પ્રાણ આટલો અધીર, આકુળઆકુળ થઈ ગયો હતો. પણ એ વાત તેમણે કહી નહિ.. માધારણુ ગજ્જાની ગમત.. રમાય ઉડાડી દેવો... વીંટી કોઈના મનમા જાઈ પડવી આ બધી વાતોનું રહસ્ય મમન્યતા મમન્યતા જ ખેવ પૂરે થયો એમની વાત પણ પૂરી થઈ, અને હું ઉદાસ થઈને નિગરા ધઈ ઘેર પાછી આવી પછી કેટલાક દિવસ એમ જ થતું કે દમણા મા આવીને કહેશે. “ છાકરી, પ્રશાન્ત કહતો હતો કે . ’ તેનું નામ હતું પ્રશાન્ત પણ માએ પણ આવી વાત મને કોઈ દિવસ કરી નહિ ”

ન્યોત્તના આટલું બોલી જતા થોભી—ચૂપ રહી એક નિશ્ચય નાખ્યો, નિશ્ચય નાખી બોલી “ તે વખતે હું ચર્ડ છાત્રમા લાજુતી હતી મહા મહિને લગભગ પૂરે થયા આવ્યો હતો એક દિવસ તે મારી મા પામે આવીને બોલ્યા ‘ બર્મામા મને નોકરી મળી છે તેથી હું ત્યા ગઈ છું ’ માએ કહ્યું, ‘ લાઈ લમ કરવા નથી ? ’ હું તે વખતે માની પામે જ જીભી હતી તેના આરા પ્રશ્નથી મને લાગ્યું કે કોઈએ જાણે મારી છાતી ઉપર દાડથી ડામેવી તોપ ચોમી ગળી છે, દમણા જમગરી મૂકી દાગશે તેમણે જવાબ દીધો : ‘ ના—હું ધારું છું મારા લમ કરવા નથી મારીમા ” તેમણે મારી મામું જોયું ચાં આખો એક ચર્ડ હું ત્યાથી તગ્ન જ કેમ આવી આવી તેનું કારણ આજ પણ મને ગોપ્ય જડતું નથી ”

રજત “ તે પછી તુરંત જ વૈરાખ મદિનામા તારા મનના એ લમ મેદિ સામે હું આવીને બોલો તારો ચહેરો જરા ગભીર અને ગતવલ્યમાન જણાતો હતો પણ મારા ગળામા વગમાળ પહેગવના તારો હાથ ધ્રુજતો હોય એવું મને યાદ નથી ”

ન્યોત્તના : “ બેએક મદિના મારું મન બહુ વ્યાકુલ ગયું ખરું શું એટલી તુરંત ! આટલા બધા અપમાનને પાત્ર ?...છાગાથી કે મંકેનથી પણ મને જણાવી ન શકાયું ? તેમણે ધાર્યું હશે કે હું મારી મા પામે મારા મનની વ્યાકુલતા જણાવીશ...લમ નહિ કરે ? હું બોમી શકી નહિ તો શું થયું ? તે બે સપ્તે બોલ્યા હોત તો શું એમનું માન ધરી જન ?

રજત (દમના દમના). “ મારું મહુલાગ્ય કે તે બોલ્યો નહિ. બોલ્યો હોત તો મારે તો આખું જીવન કુરાગ રહી લગોટી બાધી સંન્યાસ લેવો પડત આનું નામ જ પ્રબં. રત્ન શું બધાને મળતા હશે કે ન્યોત્તના ? વારું, એ તો ઠીક, પણ એ વાનને મો આજ

આકંઠાકંઠ વરસનાં વહાણાં વાયાં. એ આકંઠ વરસમાં તારા એ પ્રશાન્તકુમારનાં કરાચ સમાચાર તને મળ્યા છે?"

જ્યોત્સ્ના : "હા મળ્યા છે. ગયે વરસે જ સાંભળ્યું છે કે તે પાછા કલકત્તામાં આવ્યા છે, અને અત્રે જ એક કોલેજમાં પ્રૌફેસર થયા છે: અંગ્રેજીના પ્રૌફેસર પ્રશાન્ત મુકરજી."

અત્યંત આશ્ચર્ય પામી રજત બોલ્યો : "પ્રૌફેસર પ્રશાન્ત મુકરજી ! આજી ગંગ તરફ રહે છે તે?"

જ્યોત્સ્ના : "હા, એ જ. એમણે લગ્ન પણ કર્યા છે. સ્ત્રીનું નામ મદિમાદેવી છે એમ સાંભળ્યું છે. એ છોકરી અમારી જ કોલેજમાં ભણતી. આઈ. એ. પાસ કરેલી નથી. કોઈ કોઈ વખત મનમાં બહુ જ ઇચ્છા થઈ આવે છે કે આલને મદિમાદેવીને મળી આવું. જોઈ આવું."

જ્યોત્સ્ના ચૂપ રહી. રજત બોલ્યો : "તારા મનનું આ દુઃખ આજે અચાનક આમ કેમ બિભરાર્થ નીકળ્યું તે તો કહે? પ્રૌફેસર મુકરજીએ લગ્ન કર્યાં, તે પણ લગ્ન કર્યાં, એ પ્રેમાનલ હવે છુટાર્થ ગયો. બધું મટી ગયું ચૂકી ગયું."

જ્યોત્સ્ના : "સિનેમામાં આવા જ ભાવનું ચિત્ર જોઈ આવતાં. હું કદાચ જો તેમને ઘેર લઈ જતું તો તેમાં તમને જરા પણ વાંધો છે ખરો? સાચું કહેજો."

રજત : "ખીક લાગે છે. મદિમાની પછવાડે ગૂંપચૂંપ બિભેરો છે પ્રશાન્ત ! પ્રથમ પ્રણયસ્મૃતિ....."

જ્યોત્સ્ના : "ડરવાનું કારણ નથી. હું તમારી સ્ત્રી છું. મને મારા મન ઉપર વિશ્વાસ ન હોત તો હું આજે નિખાલસપણે આ બધી વાત તમારી પાસે કરત નહિ....વાર્તા કે નવલિકામાં આવે પ્રસંગે શું થાય તે હું જાણતી નથી. પણ હું એટલી મૂર્ખ નથી કે નાની ઉમરના એક ખ્યાલને પકડી બેસી મારા હાલના જીવનને ફેરફાર મારું."

રજત : "એક વાત કહું?"

જ્યોત્સ્ના : "હું સમજી. મારી વાત સાચી માનજો. મારા મનનો ભાવ જરા ઇશ્વારામાં પણ મેં તેમને કોઈ દિવસ જણાવ્યો નથી. પ્રેમ કરતાં મા, આખર, ઇજ્જતને મેં વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે."

રજત : "પ્રશાન્ત મુકરજીની સ્ત્રી મદિમાદેવીને કોઈ દિવસ જોઈ છે?"

જ્યોત્સ્ના : "ના, મેટ્રિકના રિજલ્ટ વખતે છાપામાં તેનું નામ વાંચ્યું હતું. એથુન કોલેજિયેટ સ્કૂલમાંથી પાસ થઈ છે. નામ વાંચતાં નવો જાતનું જણાયું તેથી હું ધારું છું કે એ તે જ હતી."

રજત : "મદિમા પ્રશાન્ત મુકરજીની સ્ત્રી છે એ તે કેમ જાણ્યું?"

જ્યોત્સ્ના : "મેં એ વાત મારી મા પાસેથી જાણી. કનકતે આવ્યા પછી પોતાની સ્ત્રી સાથે તે મારી માને પ્રણામ કરવા આવ્યા હતા."

"—એમ ?"

*

*

*

જો દિવસ પછી.

રજત બહારથી આવીને : "પ્રશાન્ત મુકરજીને ઘેર જવું છે?"

જ્યોત્સ્ના “ એટલે ”

જ્વલત “ તુ કહેતી હતી ને કે ”

જ્યોત્સ્ના . “ ચાલ છે હિંમત ? વાર્તા નરનિકામાં લખેનું હોય છે કે નાયક-નાયિકા ઉદાસ બની આખેમાથી આસુ પાડે એ વાત શુ મત્તર હશે ? લેખકો એમ કેમ લખતા હશે ? હું તો જીવતોડ પ્રયત્ન કરીને આખના આસુએને ઝાડી રાખતી આખમાં તે વળી આસુ શાના આવે ! એને તો હું મનની દુર્બળતા મમજતી, અને એમ મમજાવું તદ્દન શાત અને મલગ રહેતી પણ આટલું તો ચોક્કસ કે તે મને મદુજ્જ આહતા હતા તમારા ઠગતા પણ ”

જ્વલત “ તે બરાબર છે તેમ ચતુ અભિપ્રત છે એ અઢાગમાં વગસની પિનોદમાગા કહેવાય પણ એ પ્યાર પ્રેમને ભાપામાં પ્રદર્શિત કરવામાં કયા અડચણ આવતી હતી ? ”

જ્યોત્સ્ના “ કદાચ એમણે ધાર્યું હશે કે મારા તરફથી ઝાઈઝ એવો ઇમારે. યશે, સકેન યશે તેમ ન હોય તો શુ એમને કનકતામાં નોડરી મગન નહિ ? આવી મગમ બિલિયન્ટ ફરિયર, અગ્રેજીમાં કર્ટ કનામ તમે કહો છો તો ભને આપણે તેમને ત્ના જઈએ કટલા પ્રેમી ! આ પ્રમના માર્યા ગિચાગ પિગાગી ચર્ધ મર્મા આત્ના ગયા ! વળી અચાનક લમ કરી ચટપટ કનકતામાં—દેશમાં—પાગ આન્ના મહિમાદેવીમાં એવું તે શુ ‘charm’ છે તે જોવાની મને હોસ છે

અને જ્યોત્સ્ના દસી

જ્વલત “ પ્રાદેશર પ્રશાન્ત મુડ બને હું ઝોગખુ છું એક દિનસે યુનિવર્સિટી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં માર તેમની ગાયે સાતચીત ચર્ધ હતી

જ્યોત્સ્નાના બને ગાય ઉપર ગ્તાસ ચડી આવી જાણે બન્ને તરફ યુનામના ફૂલ જાગી નીકળ્યા તે પ્રોવી મારી સાત ડાર્ડરી છે કે ? તમને મારી રીને ઝોગમે છે કે ?

જ્વલત . “ ના, મારી અને તેની સાતચીત આ તારે મોદેથી તારી પ્રણય. થા માભળ્યા પહેલા ચર્ધ હતી, પણ તેમની વાત ઉપરથી એમને ડાર્ડ મનનુ દુખ હોય એવું જણાયું નહિ

જ્યોત્સ્નાએ એક નાનો નિશ્વાસ નાખ્યો નિશ્વાસને રાખી તે બોલી “ તમે તે કેમ બાપુ ? પોતાની સ્ત્રી મહિમાદેવીના રૂપશુભના રખાણુ સહસ્રમુખે તમારી પામે કર્યા હશે, ખરું ? ”

જ્વલતે જ્યોત્સ્ના મામુ જોયું પછી બોલ્યો “ ધાર કે તેણે મને એમ કહ્યું કે તેની સ્ત્રી મહિમાદેવી એક આધડિય વાર્ધક મતલબ કે a wife among a million છે ? તને અંદેખાઈ યશે ખરું ? ”

બકુડી ચડાવી જ્યોત્સ્ના બોલી મારે એરી શી પડી છે ? મારી ડર મના અંબાઈ ! ”

જ્વલત “ અને છતાંએ તેને મગના જના વાગ્તે મન આટલું મધુ અધીરું ! ! ”

જ્યોત્સ્ના “ મ તમને એમ ક્યારે કહ્યું કે એમને મળ્યા રગર મારે પ્રાણુ બાપ છે ? મારી ઇન્છા તો એમની જીને મગરાની—જોરાની છે એમને પોતાને મગવાનું કાણુ કહે છે ? ”

જ્વલત એકાદ ક્ષણુ થૂપ ગહો સ્તબ્ધ બેમી ગહો પછી મોદ્યો . “ એની સ્ત્રી પામે તારી ઝોગખાણુ કેવી રીતે આપીશ ? ”

જ્યોત્સ્ના થૂપ ગહી બોલી નહિ પણ તરફ મીટ માડીને જોઈ ગહી

રજત બોલ્યો : “ એમ કહીશ ને કે જાહેન, તું આ ઘરમાં આવી તે પહેલાં હું આ મનોમંદિરની અધિષ્ઠાત્રી દેવી...? ”

બન્ને આંખો કોધાનંલયી લાલચોળ બનાવી ધનધન કરતી જ્યોત્સ્ના ત્યાંથી ચાલી ગઈ !

*

*

*

રવિવારે બપોરના પ્રોફેસર પ્રશાન્ત મુકરજીના ઘર આગળ એક ટેકરી આવીને બેઠી રહી. ટેકરીમાંથી રજત અને જ્યોત્સ્ના નીચે બેઠ્યા.

પ્રોફેસર બહાર ગયા હતા.. મહિમાદેવી ઘરમાં હતી. ધાર્મ્ય કે તેના સ્વામીના કાર્મ મિત્ર મળવા આવ્યા હશે. સાકરે આવી બગરે આપી કે સદકુટુંબ આવેલા છે તેથી તે પોતે આવકાર આપવા સામી આવી.

જ્યોત્સ્નાએ પોતાનું નામ કહેતાં મહિમા બોલી : “ જોડો, ત્યારે તમે જ જ્યોત્સ્ના જાહેન ? કોલેજમાં ભણતી હતી ત્યારથી તમારું નામ સાંભળતી આવું છું. વળી એમને મોંડે તો તમારી વાત લાગેલી જ છે. ”

મહિમા ગિચારી આ શબ્દો નિર્દોષ ભાવે બોલી, પણ આ સરલ વાક્યોએ જ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં તીરની માફક જ્યોત્સ્નાનું હૃદય ચીંધી નાંખ્યું : “ ...મોંડે મારી જ વાત લાગેલી છે !...કર્મ વાત એ જ ! કે હું તેના ચારતે પ્રાણ આપવા બેઠી હતી ? છી—છી ! ”

રજત : “ હું તો મિસ્ટર મુકરજીને ખાત્ર મળવા આવ્યો હતો, પણ દુર્ભાગ્યે મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. ”

મહિમા : “ એ હમણાં જ આવશે. એક બનારસી સાડી ખરીદવા ગયા છે, કાર્મને આપવાની છે..... ”

રજત : “ જોડ ! એમ છે ? ”

જ્યોત્સ્નાનો શ્વાસ જરા હેઠો બેઠો. પ્રશાન્ત ઘરમાં નથી, સારું થયું; એટલી ઉપાધિ જોાછી. ઘરમાં હોત તો કાણુ શું જાણે શું થાત ! કદાચ કહેત : ‘ આટલાં બધાં વરસ વીત્યા પછી આ જ આમ અચાનક મળવા કેમ આવી ? હું તો તારા વિષે કાંઈ બગરે રાખતો નથી, છતાં તું.....? ’

જ્યોત્સ્નાના આખા શરીરમાં કપારી ટૂટી.

રજત બોલ્યો : “ એક દિવસ મિસ્ટર મુકરજીને અને મારે ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં જોળખાણ થઈ હતી. તેમણે મને એક દિવસ ઘરે આવવા કહેલું હતું. પણ આટલા દિવસ બની શક્યું નહિ. આ તરફ અજો મારી પત્નીને લઈને આવ્યો હતો. યાદ આવ્યું કે પ્રોફેસરનું ઘર તો અહીં પાસે જ છે. ચાલો જઈ આવીએ. ત્યારે, મારી પત્નીને મિસ્ટર મુકરજી જોળખે છે, ખરું ? ”

મહિમાએ જ્યોત્સ્ના સામું જોયું, પછી બોલી : “ ખૂબ સારી રીતે જોળખે છે. વખતો-વખત એમની વાતો કરે, અને કહે કે એક છોકરીને શીખવતાં જીવનમાં તેમને શું આનંદ મળ્યો છે ! એક પણ વાત કાર્મ દિવસ બીજી વખત સમગ્રવધી પડી નથી ! ”

ચળકતા આંખોવાળી દૃષ્ટિથી રજતે જ્યોત્સ્ના સામું જોયું. જ્યોત્સ્નાનું માથું ઘડ ઉપરથી જાણે કાર્મએ ઉતારી લીધું. એ તો જાણે રીસામણીનો છોડ માણસના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ પાંદડાં મેલાં થઈ કરમાઈ જાય તેમ કરમાઈ જ ગઈ !

આડીઅવગી ચાગ વાતો ચાથી એટલામા પ્રોફેમ પ્રશાન્ત મુકુલ આરી પહોચ્યા પ્રશાન્ત ' રજત-ગાણુ ! નાહ ! આ કોણુ ? જ્યોત્સ્ના તું ? '

પ્રશાન્તની આખોમા વિસ્મય અને આનંદ સ્પષ્ટ જણાતા હતા

રજતે હસ્યુ " મારી પત્ની ચાલ "

' એમ ? ' પ્રશાન્ત બોલ્યો " આ વાત તો તમે મને તે દિવસે કરી નહોતી, રજત-ગાણુ

કે જ્યોત્સ્ના તમારી ministering Angel—"

રજત ' હું જાણતો નહોતો કે તમે જ્યોત્સ્નાને ઓળખો છો "

ઓગણુ ? ' Why ' પ્રશાન્ત એક પગસાગ ચૂપ રહ્યો પછી મદમદ દમના દમના બોલ્યો ' એ રખને જ્યોત્સ્ના હતી એટલે કે અમે દમોશ મળતા કેમ જ્યોત્સ્ના યા' છે મિત્રિકમનુ સાચન ? પેની લાન માઝનીઓ ? પેના મુદ્દા ફેરેરી પશોઓ ? મુદ્દા ગાનો ? મેજિદ જોના ગયેના તે ?—'

જ્યોત્સ્નાને લાગ્યુ કે તેની મામે નેહર વતનો અમિકુક જાણે કોઈ એ મળવારી ગણ્યો છે, અને તેગાથી જ નો ગગનપર્શી અમિશિખાઓથી તેની દેહ તથા તેનું મન જાણે બળીકાગી રહ્યા છે દમણા જ જાણે તેને આ અમિમા ઝપનાવવુ પડ્યો

પ્રશાન્ત ' એ મિનિટ ગદાગ આડીગાળો બોલે છે માથે એ ઝઝન માડીઓ છે તેગાથી પગ ફરી .

મદિમા બોની બી જ્યોત્સ્નામદેન અન્ને દાજગ છે તે ગદુ જ માડુ થયુ તે પમ' ફરી આપજો

પ્રશાન્ત નારુ એમ થતા દો જ્યોત્સ્નાનો ટેન્ટ એ બાગનમા માગે છે શુ કહે છે જ્યોત્સ્ના !

જ્યોત્સ્ના ! જ્યોત્સ્ના જાણે પ્રાપ્તિમા ! મદિમા માથે મેમી વાતચીત ફરી ફેરી રીત તેજે ગાની પમ' ફરી જાણે રખ જા !

ગાન પડતા આરી મદિમા બોની " હું ચાની તૈવાગી કરુ છુ

પ્રશાન્ત નારુ જ્યોત્સ્નામા હું આમને આપજો બગીચો દેખાડી લાવુ '

ધરની પડાડે નાનો સગજો બગીચો હતો ગોગમી ફૂલોની બદાગથી બગીચો જાણે તે-ચી દમી નો દો

પ્રશાન્ત બોલ્યો ' જ્યોત્સ્ના ! "

જ્યોત્સ્નાએ પ્રશાન્ત તરફ જોયુ પ્રશાન્ત બોલ્યો " જા બગીચો તને ગમતો નહિ હોન, મારો નદિ લાગતો નેચ કેમ ? તને એ દિવસ બગીચાનો ગોખ દતો, દલુ પખુ છે થ ? '

રજત વચમા જ બોની નિયમે . ' છે તે નહી શુ ! મનમ્તા સહેરના મખમા ગેનુ એટલે ખુનો જમીન, ફગિયુ મનુ નધી, તેથી બગામીમા લામ્પાના મારીના મ્તા પમાવો આ તાદ બગીચો બનાવો છે '

પ્રશાન્ત ' રસમ મજગમા આવેના જ્યોત્સ્નાના પિનાના ધરનો બગીચો તમે જોયો છે કે નદિ તે હું જાણતો નથી એ ધરનો જોડે જ એ મોટા બગીચો નો અને એ બગીચો મો જ્યોત્સ્નાએ મુગ ખીન થો દતો '

જ્યોત્સ્ના ' એ બગીચો દલુય તમને માખરે છે ? '

પ્રશાન્ત ' કેમ નદિ ! એ બગીચામા એ વખત માનુ હાનની મીઠમા મીઠી મુખીમા મુખી મધુર દલો રીતી છે "

બોલતાં બોલતાં પ્રશાન્તના ચહેરા ઉપર અને આંખોમાં એ- બગીચાની સુખસ્મૃતિ, ખડો થતાં જાણે આનંદ ઊઘડી પડતો હતો. જ્યોત્સ્ના એ સ્પષ્ટ નેર્ધ શકી.

રજત : “આ ફૂલનું નામ શું મિ. મુકરજી.”

જ્યોત્સ્ના : “તમને ખબર નથી ? એ સ્વીટ પી નાં ફૂલો છે.”

રજત : “આહા ! સુગંધ ખડુ જ સરસ છે. રંગ પણ ઊંડી આંખે વળગે એવા જાતજાતના છે.”

જ્યોત્સ્ના : “હા.”

પ્રશાન્ત : “આવી ચતુર માલજીની સાથે રાતદિવસ રહેા છો છતાં તમે ફૂલનું નામ પણ જાણતા નથી ?... જો સત્ય કહું તો મારે આ નાનો સરખો બગીચો... મને બગીચાને ટેસ્ટ ક્રિયેટ કરાવ્યો છે જ્યોત્સ્નાએ, કેમ નહિ, જ્યોત્સ્ના !”

પ્રશાન્તની આંખોમાં કૃતજ્ઞતા અને મુગ્ધતા સ્પષ્ટ જોવામાં આવતાં હતાં. જ્યોત્સ્ના શરમાઈ નીચું નેર્ધ રહી. આ તૈવાર યઈ ગઈ હતી. મહિમાએ બધાંને બોલાવ્યાં, ટેબલ ઉપર મહિમાની ગોઠવણ ખડુ જ સારી જોવામાં આવી.

રજત : “ખડુ જ સારું છે મિસ્ટર મુકરજી. તમારે ટેસ્ટ વાડીબગીચામાં અને શ્રીમતીને ટેસ્ટ આપાણી ઉપર. હેતુમિત્ર અતિથિ મળવા આવે તે આમ બનને તરફથી ખુશખુશ થતા ધરે જાય.”

મહિમા : “તમે કોલેજમાં પોએટ્રીના પ્રોફેસર થયા હોત તો વધારે સારું થાત. અમારે ત્યાં એવી તે શી નવાઈ તમે નેર્ધ કે જેને વારતે આટલાં બધાં વખાણુ ? મને લાગે છે કે જ્યોત્સ્નાબહેન તમને માત્ર કાવ્યસુધાનું જ પાન કરાવતાં હશે !”

રજત : “ના, ના; એમ કહેવું એ એને અન્યાય કરવા જેવું છે. આ મારાં લક્ષ ધર્માં તે પહેલાં મારું આ શરીર જે Length without Breadth હતું તેને આજે તમે જેવું સુંદર અને સુડોળ જુઓ છો તેના કારણમાં નિમિત્ત છે એની ખાવાપીવાની બાબતમાં મારી સંભાળ લેવાની કાળજી.”

આના ટેબલ ઉપર વાતોના તડકા ફીક જોડવા માંડ્યા.

મહિમા : “સારું કહું તો કોલેજમાં લણતી વખતે અમે બધાં જ્યોત્સ્નાબહેનને ખડુ જ માનભરી નજરથી જોતાં. તેમનો રુઆળ જોતાં અમે દૂરના દૂર રહેતાં, પાસે જવાની પણ હિંમત નહિ—અમારી કોલેજમાં એ રત્ન હતાં રત્ન.”

પ્રશાન્ત : “એ રત્ન આ જ.....”

“રજત સાથે set થયું છે,” પ્રશાન્તને બોલતો વચમાં જ અટકાવી રજતે વાક્ય પૂરું કર્યું.

મહિમા : “ખરેખર તમે બોલવામાં જ ચતુર છો.”

પ્રશાન્ત : “એ કોઈ કોલેજના પ્રોફેસર નથી કે ચોપડીમાં લખેલી વાતો જ અડાવ્યે જાય. એ તો ભાષા—બોલી—જ વેચી ખાય છે. ધંધો છે વકીલાતનો. રાતદિવસ બોલવાનો જ ધંધો. તેની જ ચર્ચા. એ બોલવામાં ચતુર હોય જ તો.”

મહિમા : “એક જ દિવસની માત્ર ઓળખાણુ, પણ કેમ જાણે કેટલાય વર્ષતની જૂની હોય...કેટલા નજીકના સગા હોય એમ લાગે છે, ખરેખર જ્યોત્સ્નાબહેન આજનો દિવસ સુલાય એવો નથી. તમારે !” સહવાસ મને તો એટલો ખોલો ગમે છે કે તમને જાણે અજેથી જવા જ ન દઉં.”

રજત : “ત્યારે એ દિવસ એ ભલે તમારી જ પાસે રહે.”

મદિમા : ' એ સુ બોલ્યા ' મેં આપમેળા નિમામા મને લાગે તો માગ તે બોલ ન મો ! "

આપાળીને ધનમાઁ અપાર્થ રૂઢા પડી મદિમા બોલી ' આગે જોત્તના બનેત, તું નમને અમારુ ઘર દેખાડું '

એ પડી એઁ જોત્તો મદિમાએ મનાવસા મડ્યો ' જો બેમી એ ગતના વખે છે તા બેની દુ મિલાર્થ વગેરેનું કામ મરું પડું '

આગળ દમગત, બેદાસા, રેડિરોતો મેં માધુભામા માર્જિયામી નગેતી એટલેય ઉપર ગેગમેતુ આજમ દતુ જોત્તના બોલી ' જેકે આ હમીએ '

જોત્તનાએ આદમ્ય બોલી જોસા મા.યુ આગળી નમ્મિગોડી ફેટલી. બીએ. નાનીએડી ઉમગના ફેટનાર બી, પુરુષ આગળના ફેટનારો.

આદમ્ય જોસાર્થ રૂઢેત બનેત રામશુદ તરુક રસા

એ તરુક એકે ' મોંઘ દેવન દતુ તેના ઉપર દોવને નો મગગમ દતો તાદુમા એ ફેટો દતો—દશઅગિયાર રાંતી ફાર્થ બાગાનો દતો ઘડો જુનો જાણતો દતો

મેટો દામમા લખ જોત્તના બોલી ' એ કોનો ફેટો ?, મદેન '

મદિમાના મુખ પર અનમતા જેઁ પડ્યા અનમાતી અમાતી જગ રમીતે ગેલી ' શુ પૂછા ' તો ' રેન ' એ રમી એમના તાપળની સામે પૂરે ' '

આપુ બોડી મદિમાએ જોગમા આગે તરુક નજર ફની લીધી પડી ગોડીઃ ' તમે મેં જોડે આ હમી કોની ફેટું દુ કોઈને મદેતી નથી પણ તમો મીચ વારુ મનુ મદેતે તમે મામ મગી રાંડો. ' ફે એ રમીમાનું ચિત્ર કોનું છે ? એ અભિને તમે આપ કોઈ દિશા જોઈ છે '

સખત જોત્તનાએ સગીરમા મ્પાગે અનુમતી તે સિયાર મરસા સાગી ' આ સુ મારી જો રમી દુડું '

મદિમા ' સદ ' મને જોગળી સખા નથી જોત્તના રેન ' એ મારી હમી જે આ આપ્યા સખા માગામા માત મદેતો તાન મનાઈ મરસા તેથી ન મિના....'

તનાગી રમી ' જોત્તનાના અદેગ ઉપર શ્રીમચ અપર જોસામા આતી રમી તા તે રખને મારી ઉમર દગ રાંડો દતી દુ તો મદેન આ મી જોઈ રમુષ મગગમ ' ઉપર આ રમીના દનિયામની તમો ખમર છે '

ફરીથી મદિમા આ ઉપર અનમતા જેઁ પડ્યા તમુક દિશી જોત્તના તેડી

મારું મારું નાખ્યું. મારા બાપુએ જવાબ આપ્યો કે તે મને બી. એ. સુધી લણ્યાવશે અને ત્યાં સુધી સગપણ કે લગ્નની વાત સાંભળશે પણ નહિ. આથી એમને કલકતામાં રહેવું અસહ્ય થઈ પડ્યું અને તેથી જર્મા તરફ નોકરી શોધી ત્યાં આલ્મા રંગા.”

આનંદાભાસથી, મોરવથી મદિમાના ચહેરા ઉપર જાણે પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્ના ઝળકી લાડી, માથેસાથે જ્યોત્સ્નાના ચહેરા ઉપર અને મન ઉપર અંધકારની છાયા ફરી વળી!

મદિમા આગળ બોલવા લાગી : “બાપુનો દેહાન્ત થયો તે વખતે હું આઈ. એ માં હતી. લણ્યું રહ્યું અધૂરું. મારી માએ મારા મામા મારફત એમને જર્મા પત્ર લખાવ્યો. એ આવ્યા અને લગ્ન થયાં. એ તો મેલાતુર. અધી વાતમાં એમનો હરખ સમાયો સમાય નહિ. મને કહેવા લાગ્યા : ‘મદિમા, તને મારા મનની વાત કહું છું. મારા મનની દૃઢ કામના અને સાધનાના બલથી જ તને હું મેળવી શક્યો છું.’ પ્રેમની સાધના એ કાંઈ મહજ વસ્તુ નથી.....ભારી રોમાન્ટિક કેમ ખરું કે નહિ જ્યોત્સ્નાજાહેન?”

જ્યોત્સ્ના : “હા જરૂર.” એનો અવાજ ભારે હતો. તેને પોતાને જ લાગ્યું કે તેનો અવાજ જાણે તણાતણ પાતાલમાંથી કેમ આવતો ન હોય.

મદિમા : “દશ વર્ષની છોકરી તેને બેઠેને માણસ પ્યારમાં પડતું હશે?.....એને આપણે કહીએ નાટકનોવેલમાંનો પ્યાર! પ્રેમ! હું તો એ બધું માનું છું, કારણ મારો પોતાનો જ આ અનુભવ નજર આગળ છે, પણ નહિ તો આ વાત જરા પણ માનવા જેવી, વિશ્વાસ કરવા જેવી નથી. શું કહો છો જ્યોત્સ્નાજાહેન?”

જ્યોત્સ્નાના મોઢામાંથી એક અક્ષર પણ નીકળી શક્યો નહિ.

ધર તરફ પાછા ફરતી વેળા બેઠે જણી ગાડીમાં ચૂપચાપ બેસી રહ્યાં. થોડો વખત જતાં રજત બોલ્યો : “શું મુશીબ, વિવેકી, ચતુર અને મળનાવડો માણસ! મને તો એ જ થાય છે કે રાત્રી તારું, અને મદિમાદેવી આજ એ રાત્રીની રાણી થઈને બેસી છે. શા વિધાતાના લેખ?”

જ્યોત્સ્નાનું મન કેમ જાણે કાંઈ એ બળજેરીથી વીખી પીંખી તોડી નાખ્યું હોય. એક મોટો નિઃશ્વાસ નાખી તે બોલી : “તે દિવસે તમને જે અધી વાત કરી છે તે વાત બે કાંઈ દિવસ પણ યાદ કરી કાંઈ બોલશો તો હું સોગત ખાઈને કહું છું કે હું મરીશ—મરીશ—અને મરીશ—! જીમ કરડીને મરીશ! ઝેર ખાઈને મરીશ—કૂવો પૂરીશ—સાચું કહું છું. યાદ રાખજો કે હું તમારી સ્ત્રી છું, વાર્તાની—નવલકથાની નાવિકા નથી.”

રજત સ્તબ્ધ, અવાક થઈ ગયો. તે બોલ્યો : “ચલું શું?”

જ્યોત્સ્ના : “અને બીજું સાંભળો. આ અર્ધા માસિકપત્રો, જેમાં એવી કુત્સિત પ્રેમકથનોઓની વાર્તાઓ છાપવામાં આવે છે તે અર્ધા માસિકાને ખરીદવા બંધ કરો, ખસ એ મારા ઘરમાં ન બેઠે એ.”

રજત ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો. પછી જ્યોત્સ્નાના ઉદ્દેશ્યેના ચહેરા તરફ નજર પડતાં તેને પ્રેમથી પોતાની તરફ ખેંચી છાતી સરસી ચાંપી શાન્ત સ્વરે બોલ્યો : “એ અર્ધા પત્રો બંધ કરશું? વારુ, તેમ. પણ સાહિત્ય પરિષદમાં donation આપું છું તેથી સાહિત્ય પરિષદની પત્રિકા વખતે વખતે આવ્યા જ કરવાની. એ વાંચજો. એ તદ્દન નિર્દોષ વાચન પૂરું પાડે છે. એ પત્રિકા પાંચી કોઈનું કશું લાડું નહિ થતું હોય પણ જુરું થવાની આશંકા જરા પણ નથી

આપણી સૃષ્ટિનો કોયડો

લેખક : શ્રી અરવિન્દ ધોધ
અનુવાદક : શ્રી અંબાલાલ પુરાણી

[ગતાકથી ચાલુ]

છતાં એ જગતના આ વિમવાદનું મૂળ શું? અને તેનો હેતુ શો છે? આ બે, આ અહના, આ દર્દભરી ઉત્ક્રાંતિની કિયાને ઈશ મમાગ શા માટે ઉત્પન્ન થયાં? ભગવાનના દિવ્ય શિવ-સ્વરૂપમા, આનન્દ-સ્વરૂપમા, અને શાંત-સ્વરૂપમા વળી અનિષ્ટ-અશિવનો અને દુઃખનો પ્રવેશ જ શા માટે થયો જોઈએ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માનવની મનોમય ભૂમિમા ઉપર આપવા કદાચ છે, કાગ્યુકે એ ઘટનાઓનું મૂળ જે ચેતનાને આભારી છે અને સુદૃઢિથી પણ આવી ગહેલી જે ચેતનામા એ ઘટનાઓ આપોઆપ મકાગ્યુ જ દેખાય છે તે ચેતના વિગટ છે, વ્યક્તિત્વમા બદ્ધ થયેન માનવ સુદ્ધિ માત્ર નથી એ ભૂમિકામા જે જ્ઞાનસ્પર્શન થાય છે તે વિશાળ ચિન્મય પ્રદેશોરૂપે પ્રગટે છે, એના દર્શન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સુદ્ધિના કગતાં જુદા જ પ્રકારના હોય છે માનવસુદ્ધિ અને ભાવશક્તિના કરતા એ ચેતનામા જુદા જ પ્રકારની કિયા થતી હોય છે. ઉપગના પ્રશ્નોના ઉત્તર માનવસુદ્ધિને કાર્થક આ પ્રમાણે આપી શકાય. તેના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા અનતમત્ આ જગનમા થના વિકારોથી તદ્દન અવિષ્ઠ છે, તોપણ એકવાર અનતના આવિર્ભાવનો આરભ થયો એટલે અનન શક્યતાઓનો પણ આરભ થયો વિગટ-આવિર્ભાવનો એ ધર્મ છે કે એ અનન શક્યતાઓને વિગટવાર પ્રગટાવતી. એ અનન શક્યતાઓમા અનનની દિવ્ય શક્તિનો, તેની જ્યોતિનો, તેની પગમ દિવ્ય શાંતિનો, તથા આનન્દનો ઇનકાર—ગદાગથી જોના અમરકારકે યાને મચોટ લાગે એવો દાન-નર—અને તેના સર્વે પગિ ગુણો—એ પણ એક શક્યતા હતી દહે પ્રશ્ન કગવામાં આવે કે ભવે એ એક શક્યતારૂપે હોય પરંતુ તેનો સીકાર ગા માટે થયો? તો, વિગટમાં કાર્ય કગી ગહેય સત્યને મૌથી વધારે વકાફારીથી દર્શાવી ગકે એવો માનવસુદ્ધિનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે. એક-અર્દત-રૂપે વિવમતા ભગવાન ન્યારે અનેક-મદુ-રૂપે વ્યક્ત ભગવાન તરીકે પ્રગટ થયા ત્યારે એ જોના પગપગ મંમધમા એક એવું મિદુ આગ્યું ન્યારે ઉપર જાણવેલી અનિષ્ટ-અશુભ-સૂચક-શક્યતા અપગિદાર્ય બની. કાગ્યુકે એકવાર એ શક્યતા ઉપરિધન ધર્મ એટલે પછી ઉત્ક્રાંતિના આવિર્ભાવમા અવતરણ કરી ગહેન આત્મા એ શક્યતા પ્રત્યે અમદાયપણે આગ્યાય છે, અને ઉપર જાણવેલી અપગિદાર્યતા એ આકર્ષણને આભારી છે આપણી પાથિવ ભૂમિમા ઉપર પ્રચલિત માનવજાપામાં એ આકર્ષણને દર્શાવીએ તો એને “અઠાતનો માદ,” “જેખઓ, મુરકેલીઓ અને માદઓ ખેડવામા ગહેસો આનન્દ,” “અશક્યને શક્ય બનાવવાની તપશક્તિ,” “અનાગતો તાગ પામવાની ઉત્કટ વૃત્તિ,” “પોતાની ચેતનાની અને પ્રાણની મામગ્રી લઈને અમર્ગિતનું અને નવીનનું સર્ગન કરવાની વૃત્તિ, પરરપરવિરોધી તરવોનું આકર્ષણ અને તેમનો મુરકેલીઓ મેવાદ કરવાની વૃત્તિ”—

આવું આવું કાંઈ ચિંતવો અને તેનો પાર્થિવ ભૂમિકાથી પર, કાર્મ અપાર્થિવ અને માનવમનથી ઊર્ધ્વ અને વિશાળ એવી ભૂમિકા પર અનુવાદ કરો એટલે દિવ્યપૂર્ણતાવાળી ચેતનાનું અવિદ્યામાં પતન થવાના કારણરૂપ, સુવિદિત “લાલચ” નો કાર્મ આછો ખ્યાલ તમને આવશે. અવિદ્યામાં અવતરણ કરવાને તત્પર એવી એ દિવ્ય જ્યોતિર્મય, આદિ સત્તાને માટે “અજ્ઞાત” એવી કાર્મ પણ બાબત હોય તો તે અજ્ઞાનની ઊંડી ખીણનો અંધકાર અને તેનું ઊંડાણ જ હતાં: અજ્ઞાનમાં,—અચેતનતામાં ભગવાનની પૂર્ણચેતના જઈ પડે તો તેની શક્યતાઓથી તે અજ્ઞાણ હતી. આ એક બાજુ થઈ. પરંતુ બીજી બાજુએ, અજ્ઞાનમાં થતી એ અવતરણથી ક્રિયા પ્રત્યે ભગવાનની દિવ્ય, અદ્વૈત ચેતનામાંથી વિશાળ અને ઉદાર અનુમતિ હતી,—તે સહાયકરી અને કરુણભરી હતી. ભગવાને પોતાની પરમજ્ઞાનજ્યોતિ વડે જોયું કે “એ પ્રમાણે બનવું જોઈએ,”—એ શક્યતા ઉપરિચિત થઈ છે એટલે તેનો આવિર્ભાવ પણ થવો જ જોઈએ; એ શક્યતાનો અબ્યુદય પણ, એક રીતે જોતાં, તેના અનંત અગાધ જ્ઞાનસાગરની ક્રિયાનો જ એક વિભાગ છે, અને અજ્ઞાનની અંધકારભરી રાત્રિમાં દિવ્ય ચેતનાનું દૂબવું એ જો અપરિહાર્ય છે, તો અમૃતપૂર્વ દિવસરૂપે તેનો પુનરુદ્ગમ પણ એટલો જ અપરિહાર્ય છે. પરમ દિવ્ય સત્યનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો આવિર્ભાવ થવો આ રીતે જ શક્ય છે: એટલે કે ચેતન્યની ઉત્ક્રાંતિના આરંભ-બિંદુ તરીકે જગતની ધટનાઓમાં પ્રગટ થતા વિરોધાને સ્વીકારીને પાત્રો તેમનો ઉદ્દેશ લાવવાથી જ ચેતનાનું રખાંતર કરી શકે એવો તેનો પુનરુદ્ગમ શક્ય છે. પરમપૂર્ણ સ્વરૂપ, પરાતપર, પુરુષોત્તમ ભગવાને અવિદ્યામાં અવતરણ કરવાની જે અનુમતિ દર્શાવી તેમાં પુરુષ-ચત્તની—પુરુષ આત્મઅભિજ્ઞાનની—તપ: શક્તિ આવી જાય છે. એ યજ્ઞ,—એ બલી, એટલે અજ્ઞાનનો અને તેનાં સર્વે પરિણામોનો ભાર પોતાના પર લઈ લેવા માટે, તથા અવતાર તરીકે અને વિભૂતિ તરીકે ‘કોસ’ અને ‘વિજય’ના બેવડા પ્રતિક વચ્ચે યાત્રા કરીને—કાર્ય કરીને અંતિમ સાર્થકતા અને મુક્તિ પ્રત્યે દોરવા માટે, માનવતા અને પ્રભુતાની વચ્ચે સેતુરૂપ બનવા માટે, સ્વયં ભગવાનનું અચેતનામાં અવતરણ. અનિર્વચનીય કાર્મ સત્યને પ્રગટ કરવા મંચતી આ ભાષામાં તમને રૂપકોની અતિશયતા લાગે છે? ખરું? પરંતુ રૂપકોનો અને પ્રતિકોનો આશ્રય લીધા સિવાય શુદ્ધિથી ક્યાંયે પર આવી રહેલ ગહનતાને શુદ્ધિ આગળ રજૂ કરવી પણ કેવી રીતે? એ તો શુદ્ધિની વાડોને માનવ વટાવી જાય, વિશદ ચેતનાની અનુભૂતિમાં ભાગ લઈ શકે અને તાદાત્મ્ય સાધીને તેને પરિણામે પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના દર્શિબિંદુથી જ્યારે તે જોઈ શકે, ત્યારે જ આ રૂપકો તથા પ્રતિકોની પાછળ આવી રહેલાં દિવ્ય સ્વરૂપો તેની આગળ પ્રગટ થાય છે અને ત્યારે એ રૂપકો સરળ, સ્વાભાવિક અને વસ્તુમાં કાર્ય કરી રહેલ કાર્મ મૌલિક તત્ત્વમાં આપોઆપ સમાઈ રહેલાં લાગે છે. એ મહત્તર ચેતનામાં પ્રવેશ કરવાથી જ ભગવાનના આત્મસર્જનમાં રહેલી અપરિહાર્યતા અને તેનો હેતુ બરાબર સમજી શકાય છે.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે કલ્પાતીત સનાતનતા અને કાલમાં અવતરણ કરનાર આવિર્ભાવ એ બન્ને ક્યાં મળે છે તેની મર્યાદા ઉપર ઊંડા રહીને જોતા જણાય છે કે ઉત્ક્રાંતિમાં એક અને અનેક વચ્ચેનો સંબંધ સ્વયંનિર્ણિત હોય છે,—ત્યાં આગળ જે કાંઈ થવાનું છે તે સઘળું ગર્ભિત હોઈ હજી સુધી ક્રિયારૂપે કાલની ગતિમાં પ્રગટ થયું હોતું નથી પરંતુ મુક્તાત્મા એવી ભૂમિકામાં આરોહણ કરે છે જ્યાં આગળ ઉપર જણાવેલો

કાયકો ગેરેતો જ નથી, અને ત્યાં ગિયત થઈને પરમ તાદાત્મ્યની લ્હોનિ વડે મેં પગથોડો તે જોઈ શકે છે ત્યાં—મને પદાર્થોમા વ્યાપી ગેરેવ નયનૂ મત્યમા—ગરુ નિમાણુ દા ચૂંચું દેખાય છે અને મને પ્રકાશના મર્જનની અને અમર્જનની પાઠ્ય આવી ગેરેવ નિષેધ મુખ્ય ચેતનાને જાનતે અને આનને એ મરુ આપોઆપ જ મકાનુ મે છે ત્યાં મત્ અને અમત્—અગ્નિ અને નાગ્નિ—મને કોઈ એવી અનિર્વચનીય વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિ વડે જોવાય છે કે તે અમે મુખ્ય થઈને પરસ્પર મરાદી બની ગે છે પરંતુ એ જાન માનવ મનને આપી શકાય તેવું નથી એની લ્હોનિર્મથી ભાગ માનવ મનથી વિરમ ઉકેની શકાય તેવી નથી વિગટના કાયકાની તમેગ્રમતા અને અંચાણુ જીવનના ધમાગ અને દૃઢતા વેધવા દેવાયેની તથા તેના જ અજાન વડે દગઈ ગેથી માનવચેતનાને મારે જાનની એ પ્રખર લ્હોનિ ડગી રાનય તેવી નથી, એ લ્હોનિ એટલી તો પ્રખર છે કે તેની વાત માનવથી પ્રાપ્ત કરી રાનતી નથી : તેનું વદમ્ય પન્ડી રાજાનું તરી મે તેમ હોય, પરંતુ જ્યારે આપણે ચેતનાના આ અધમગર્ભા અને દુનદવાળા પ્રેશમાથી બદાર જઈ શકીએ છીએ ત્યાર જ આપણને તેમનો મધૂર્ય અર્થ મમ તય છે, અને ત્યારે જ આપણો આત્મા એ મનાતન કારાની નુચનમુમાથી મુખ્ય થાય છે મુકિતના એ ઉચ્ચ ગિખનને મરુ ડગુ એ જ આ મદન કાયકાને ઉકેતરાનો માથો મ્મો છે, તથા નિ માર જાનપ્રાપ્તિનો અન્માન માર્ગ છે

પરંતુ એ મુકિતનો અને મનથી પર જમિકાની પ્રાપ્તિનો અર્થ એવો નથી થયો કે માનવઆત્માએ આરિર્ભાસમાથી દુર થઈ જવું જોઈ એ આરિર્ભાસમાથી પોતાની મનને લય કરી નાખે એનો વિરહેદ પ્રાપ્ત થતા જોઈ એ ઉચ્ચનમ જાનને દાર્મ મા બમન કરી શકે એવી અગ્નિ મુખિતો માગ તે નાગ નરી નો વળી મે મુખિતને પગિણાએ રામિતો જેવી ઉનામતા પ્રક્ટારી રાનય કે ત્તા ગામર્ય રડે આખરી દૃષ્ટિનું ક્યાન થઈ માર અને ઉત્કૃષ્ટિની મનિતા હનુની ગાયમ્તા મિદ્ધ મે રાનય ચેતનાનું એ આશદાણુ એવા પ્રાપ્ત હોય છે કે ત્યાંથી પડી પનન' કદી પણ થતું નથી પરંતુ આત્માની મમતુવાને પામેતો આત્મક થઈને વા તો આપોઆપ દકારી શકે તેવું જીર્ધન્યોનિનું, શકિતનું અવરતન શક્ય બને છે

મત્ની રાકિતમા જે વગતુ મદનમિદ્ધ હોય તે જ અગ્નિનમ્ન રૂપે પ્રમર થાય પરંતુ આરિર્ભાસ કેવો થયે ? કેરા પ્રાનનો થયે ? તેની રામિતોની મમતુવા કેવી રહે ? તેમા પ્રગટ થતા તત્ત્વાની વ્યવસ્થા કેવી રહે વએકેતો આપણ મર્જન રાકિતમા જે ચેતના કાય કરી ગેવી હોય છે તેમા ઉપર મત્ પોતાની અગ્નિ જે ચેતનારામિતને નાવિર્મરને મારે છડી કરે છે—તેના ઉપર તાય છે પોતાનો ચેતનારામિતને ન્યારુદી મદની જાનગ્ની શ્રેયીમા ગોવવાની તેમા વિવિધતા પ્રવચારવાની એ રામિત અનુમા નાજિત હોય છે ચેતનારામિતની ચપ્પી અને પ્રાનને અનુમરીને મત પોતાના આરિર્ભાસ ન્યાર નિર્માણુ કરે છે પાને અત્તાની અગ્નિ રામિતની રૂપ તથા મતાન નક્કી કરે છે અર્થ વ્યક્ત પાર્થિવ મૃષ્ટિ જે ચેતનાનાવિર્મરને ઉત્પાદનની કે તેનાધા મરદિન એ વિદ્યુત્ જાન-દશન-અને ડગન તે આદ્ય મર્જનરામિતને અનમા છે દવ ને મેર ક્યાન રૂપે દશન પ્રાપ્ત કરવું હોય, રધર મમ્યે પ્રક્રાનું જીવન નામતુ હોય, પોતાની જમિકાને અર્થ

હોય તો પોતાનાથી ઉપર આવી રહેલી મહત્તર ચેતનાશક્તિ પ્રત્યે પોતે ગતિ કરવી જોઈએ, યાતો તેને પોતાની અંદર અવતરણ કરાવવું જોઈએ. આપણી સૃષ્ટિમાં ચેતન્યની જે ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે તેમાં એ પ્રમાણે હમેશાં બનતું આવ્યું છે. અચેતન પાર્થિવ તત્ત્વની સૃષ્ટિ ઉત્ક્રાંતિની જરૂરિયાતથી પ્રેરાઈ પોતે પ્રાણુશક્તિ તથા મનોમયશક્તિ પ્રગટાવે છે. એ નવી શક્તિઓને પરિણામે નવી રૂપસૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને ચેતન્યની એ બધી શક્તિઓ કોઈ વિજ્ઞાનમય શક્તિનું પોતાનામાં અવતરણ કરાવવા માટે હજી પણ મથી રહેલી છે. ચેતન્યના બે છેડાઓ વચ્ચે કાર્ય કરી રહેલી સર્ગશક્તિનું એ કાર્ય છે : એક આજુ પ્રચ્છન્ન, અ પ્રગટ એવી ચેતના અંતરમાં અને બીજું ભૂમિકામાં છે, જેમાં સર્વે પ્રકારની શક્યતાઓ આવી રહેલી છે ત્યાં, બીજું ભૂમિકામાં તેઓ સનાતન કાળથી અભિવ્યક્ત હોઈ અહીં, અધોભૂમિકામાં, પ્રગટવાની વાટ જોતી હોય છે—ખીજી બાજુએ, અદિર્મુખ સપાટી પર અને નિમ્નમાં આવી રહેલી ચેતના છે, જે અચેતનતા, જડતા, અંધ આવેગ, દુઃખ સદન કરવાની શક્યતા વગેરેથી આરંભ કરીને પોતાનાથી ઉચ્ચતર ચેતનાશક્તિઓને પોતાનામાં પ્રગટ કરીને વિકાસ પામે છે. એમ થવાને પરિણામે એનો સમગ્ર આવિર્ભાવ નવીન અને વિશાળતર સર્જન પામે છે. એ પ્રમાણે દરેક નવીન સૃષ્ટિ ચેતન્યના અંતરમાં—ગર્ભમાં—આવી રહેલી કોઈ એક શક્યતાને પ્રગટ કરે છે. અને એ રીતે નીચેની ભૂમિકામાં અવતરણ કરવાને વાટ જોઈ રહેલ પૂર્ણતાનું અવતરણ કરાવવાનું વધારે ને વધારે શક્ય બને છે. જ્યાં સુધી આપણું અદિર્મુખ વ્યક્તિત્વ જેને આપણે “આપણી જાત” કહીએ છીએ તે ચેતન્યની નિમ્નશક્તિઓમાં કેન્દ્રિત હોય છે ત્યાં સુધી તેના પોતાના જીવનના કાયદાનો ઉકેલ, તે ઉપરિચિત જ શા માટે થઈ છે તેનું જ્ઞાન, તેની જરૂર શી છે વગેરે તેને માટે કદી પણ ન જૂઠી શકે એવા—કૂટ પ્રશ્નો જ રહે છે. મનોમયતાવાળા અદિર્મુખ માનવને તેની અંદર કાર્ય કરી રહેલ સત્યનો યત્નિક્ષિત ખ્યાલ આપવામાં આવે તોપણ તેને તે અપૂર્ણપણે જ સમજી શકે છે, કદાચ તેનો હૃદયે અર્થ પણ કરે છે, દુરુપયોગ કરે છે, અને તેને જીવનમાં ખોટી રીતે ઉતારે છે. જીવનયાત્રામાં તેની ટેકણલાકડી, પ્રસિદ્ધ અને અસચયાત્મક જ્ઞાનની જ્યોતિની નહિ પરંતુ શ્રદ્ધાની અગ્નિજ્યોતથી બનેલી છે. માનવતાની મર્યાદાથી પર રહેલ બીજું ચેતના—એટલે અત્યારે જે ચેતના તેને માટે પરચેતના છે તેના—પ્રત્યે આરોહણ કરવાથી જ માનવ પોતાની અશક્તિમાંથી અને પોતાના અજ્ઞાનમાંથી બહાર નીકળી શકે તેમ છે. જ્યારે એ મર્યાદાની રેખા વટાવી જઈને નવીન પરચેતનાની જ્યોતિમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે માનવ સંપૂર્ણ મુક્તિ અને પ્રજાવરદા પ્રાપ્ત કરે છે. અગમ્યવાદીઓની અને આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસુઓની અભીપ્સાના હેતુરૂપ જે પરમાત્માની ખોજ હોય છે, તે આ જ.

પરંતુ એવું આરોહણ થઈ શકે તોપણ એટલી હદીકતથી આ સૃષ્ટિમાં કરોડ દેખીતો ફેરફાર નહિ થઈ જાય—મુક્ત આત્મા સૃષ્ટિની ક્રિયામાંથી દૂર થઈ જતાં પણ સૃષ્ટિના કાર્યમાં કરોડ પણ ફેર થઈ જતો નથી.તેમ. પરંતુ માનવતાની મર્યાદાની એ રેખા વટાવવાની ક્રિયાનો ઉપયોગ માનવચેતનાનું આરોહણ કરવાના ઉદ્દેશથી જ નહિ પરંતુ દિવ્યચેતનાના અવતરણ (અવરોહણ) માટે પથ કરવામાં આવે તો તો અત્યારે એ મર્યાદારેખા જે એક દાંડણરૂપ છે, અંતરાયરૂપ છે, તે બદલાઈને અત્યારે તેનાથી પર રહેલી ચેતનાની બીજું શક્તિઓના અવતરણ માટેનો રાજમાર્ગ થઈ રહે—એ પ્રમાણે થાય તો આ પૃથ્વી ઉપર

પ્રાગના દરવાજામાં ખગ મૂકનાં જ કીર્તિકૃષ્ણ લાલપીળા માડીઓની એક ટોળા પમાર ચતી લેઈ ત્યાં ને ત્યા જ થબી ગયો ! પરંતુ વીજળીવેગે એણે નક્કી કરી લીધું કે ટોળામાં કોણ કોણ હતું, અને ખામ કરીને પેલી સોનેરી પટ્ટાવાળા પીળા માડીમાં, સાંખી ને પાતળી, પોતે દમતી અને બીજાને દમાવતી જતી, છોટરી કોણ હતી એ જોવા હોય તો એણે એ ટોળા જતું હતું એની વિરુદ્ધ દિશામાં જઈ ક્યાંક એવો અંગમ ગોઠવવો જોઈ એ કે બન્નેના તારામંત્રક આપમેળે જ સ્વાર્થ ગયે ! ચક્ષુકાં રત્નાની વિરુદ્ધ દિશામાં કીર્તિકૃષ્ણે ઝડપભેર ચાલવા માડ્યું અને એકવાર તો એવું બન્યું કે એટલી જ ઝડપથી મામેથી આવતા એક બાયામગમિયા લુપ્તાન માથે અથડાઈ પડતા પડતાં બચી ગયો આટલું કરવા કળાવ, અરે કમનગીય ! એ બાયાપીળા માડીઓનું ટોળું બીજા દરવાજાથી બહાર નીકળી ગયું ! રવિવારની રંગ બાગમાં ઝિજ્ઞવસા મદકુટુંબ આવતા એક મજાજને કીર્તિકૃષ્ણને 'એય, મિસ્ટર ! રમ્મો રોડીને તો જિભા ગૂંઠો મા !' ટીકી જમાડ્યો ન હોત તો કીર્તિકૃષ્ણ દરવાજા પામે આંગળા નડે નીચલા હોડને મગડતો, એ ટોળું અદૃશ્ય થયા પછી પણ ક્યાં સુધી જિભો રજો હોત એ કહેવાય નહિ

આમા તો એ લાલલાજ હતો. કાચ વળી ગયોરે પહેલા આની આ પીળા માડી-વાળો છોટરી કોળા હતી એ જાણતું હતું ! માત્ર માડીના રંગ ઉપરથી અને બાદ કદો તો એની કાંધાઈ ઉપરથી એ છોટરી ઝોળાથી ટાઢતી એ કાગ કેટલું મુશ્કેલ હતું એ માત્ર કીર્તિકૃષ્ણ જ જાણે છે. એ દનાગ થયો હતો એમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ એને એમ તો થયું કે જો આ જમ એક જ વાગ એવું મો જોયું હોત તો પછી પાનાળમાથી પણ એને મોઢી ટાઢન કીર્તિકૃષ્ણ પોતાના વિચારોમાં એટલો મગ્ન હતો કે એણે એ જ બાંધના બીજા ખૂણે આવી બેઠેલા એક આદમીને પણ ગરબી રીતે ન જોયો. આડી અંધે માત્ર એટલું જોઈ લીધું કે એ આદમી હતો અને એણે કિરમજી રંગના મગમ કોટ-પાટલન પહેર્યા હતા.

બીજા દિવસે ગયોરે માડાચાગ પહેલા જ કીર્તિકૃષ્ણ દાન્ટ ચર્ચ ગયેલો. આવના વૈન તો બાગને ફરતું એક ચક્ષુ જગાવી આવ્યો. દજ જે જૂઠા માણસો આવેલા એમા એની પ્રિયા તો નહોતી જ. ગર્ભ કાસે એ નીકળી ગયેથી એ દરવાજા પામેના ખાંડા પર જ કીર્તિકૃષ્ણે આજે અંદા જમાડ્યો.

કીર્તિકૃષ્ણને બેઠે થોડી વાર થઈ ત્યાં જ એક આત્મી બગવામાં ચોપાનિયા ને કામગિયાનો વોટલો દલાવી, એ દાયવતી પકડી રાખેલું એક કચ્છરિયું વાંચતો દાખવ થયો. બગ-ઉનાળાના તાપમાં કિરમજી રંગનો કે સુધી પડેલો એટલો નહિત જેવો નમ્ર રંગ, કિરમજી રંગનું ચોપાન પગને ચોટતું ઇન્જર જેવું કરચલીવાળું, ઘૂંટણથી અગધી વૈન પેનું

રહેતું ગરમ પાટલુન, નીચે કાળા રંગનાં મળજૂત સોજનાં રલીપર, બગસમાં કાગળનો વીંટલો, કાપી નાખેલા ઘાસ જેવડા માથે વાળ અને વચ્ચે એના સૌંદર્યની વિગ્ધપનાકા શી હવામાં ફરફરતી લાંબી ચોટલી !

આ સળંગનતે જોવામાં કીર્તિકૃષ્ણને રમૂજ તો બહુ જ પડતી હતી, પણ નંજરચૂકથી ગર્હ કાલ માફકે એની પ્રિયા આવી ચાલી ન ગયે એ મોટી બીક હતી. બાગમાં હવે માણસ-લગાવા લાગ્યા હતા. કીર્તિકૃષ્ણને ચયું, આખું ગામ આવે છે ને હજી એ કેમ ન આવી ! કીર્તિકૃષ્ણ બહુ જ અધીરો બની ગયો હતો અને પાંચ મિનિટમાં સાત વાર હવામાં હાથ ઊછાળી કાંડેથી ધડિયાળમાં ટાઈમ જોતો. સાડાપાંચ, પોણાજ, છ થયા ! સાડાજ થતા કેટલાક માણસો તો પાછા વળવા લાગ્યા. આંદને દસ થઈ તોય કીર્તિકૃષ્ણે 'પોતાની પ્રિયતમા આપતી ન જોઈ ત્યારે શંકાકુશલઓમાંથી મન એમ વાળી લીધું કે 'કાંઈ નહિ ! કાલ આવશે. આજ કાંઈ કામમાં દશે !'

તોકરી તોંધાવી હોય એમ બીજે દિવસે પણ બરાબર સાડાચારે કીર્તિકૃષ્ણ દરવાજા પાસેના આંકડા પર પગ પર પગ રેડવીને, પોતિયાની પાટલીને છેડે હવામાં જરા ઊડતો રહેવા દૂર્ઘ ખેડો. એને મુખ્ય બીક તો એ હતી કે આજ જે સરસ રીતે વાળ જોળી લાગ્યો છે એ પવનથી વિખેરાય જશે અને મોઢા પર ચોપડેલા કીમતું આણું પડ પણ નડકામાં ઓગળી જઈ આખા મોઢાને પસીનો પસીનો કરી મૂકશે.

કાંડાના ધડિયાળમાં વખત જોવા રોકાયેલો હતો ત્યાં જરી માલુ ઊંચું કરી જોયું તો ગર્હ કાલવાળો પેત્રો ફરમજી રંગનાં કેટપાટલુનવાળો આદમી આવતો દેખાયો. ગર્હ કાલ માફક આજે પણ એની બગસમાં એક વીંટલો હતો, અને વધારામાં આજે એક હાથમાં લાકડી હતી. પોતાની પ્રિયતમાના દરીનને મારે તલસતતાં એનાં નયનો આ ઉદ્ધુને જોવા જરા પણ તૈયાર નહોતાં. જો એના એક હાથ પવનથી ઊડતા વાળ વ્યવસ્થિત કરવામાં અને બીજો હાથ રૂમાલ વતી મોં લુછવામાં ન રોકાયો હોત, તો એ જરૂર પગમાંથી ચંપક કાઢી છૂટું ફેંકત—એટલો એના પર ગુસ્સો ચડ્યો હતો.

પણ કીર્તિકૃષ્ણનો બધો ગુસ્સો ગ્હુર્ધ રીતે ઓસરી ગયો. કારણ, દૂરથી કાંઈ પીળા સાડી પહેરી આવતું હોય એમ એણે જોયું. આની પહેલી અસર એના પર એ થઈ કે એણે પોતાના ખમીસના કોલરને ખેંચીને ટટાર ઊંચું કરી દીધું અને પોતિયાની પાટલીને ઝડપથી સમારી લીધી. આજ તો એ નિશ્ચય કરીને જ આવ્યો હતો કે આર આંખ મેળવ્યા વિના ઘેર પાછું જતું જ નહિ. ખરેખર એ ટોણું બાગમાં ત્યારે દાખલ થયું ત્યારે બીજું કોણ કોણ હતું એ જોવાની એને જરા પણ પડી નહોતી. એની નજર તો પીળા સાડી પર જ લોહચુંગક લોહાને ચોટ એમ ચોટી ગઈ હતી એણે એટલું જોયું કે સાડી તો પીળા હતી, પણ પેલી સાડીના રંગ કરતાં કાંઈકે ઓછી પીળા હતી; અને બીજું આને એના જેવા સોનેરી પદ્માને બદલે રેશમની પારસી ફેંચનની કિનાર લગાવેલી હતી. આ ફેરફાર કરતાં પણ વધુ ચુંચવણમાં નાખી દે એવી બીજી એક બાબત એ હતી કે આના વાળ બોબ્ડ કરાવેલા હતા, અને એક હાથના કાંડા પર માત્ર નાનૂક ધડિયાળ પહેર્યું હતું અને બીજામાં એકસામડી ચાગચાગ બંગડી પહેરેલી હતી. આનો ખુલાસો કીર્તિકૃષ્ણે એમ ક્યો હતો કે તે દિવસે ઉતાવળમાં આ ત્રીણીત્રીણી બાજતો પર ધ્યાન ન ગયું હોય અને માથે ઓઢવાને લોધે

રૂપિયા ખચી ચૂકેને હવે એનું સમજાગર એટલું જ હતું કે વધીવતી આફરને જ
જવાબ એવી પ્રથા હોવાથી મન્દાકિનીનું મો જોતા પાંચો નહોતો. આજે માર્કે જરૂરી
કામ લેખુ રી જે ગમે ત્યાં ગવ બહાદુર અને મન્દાકિનીને એક જ મોક્ષ પગ જેમી
ચા પીતા જોઈ એનું હૃદય આનંદથી ફરવા લાગ્યું એ મન્દાકિનીને જોઈ પોને પણ એ
દિવસ એ જ મોક્ષ પગ જેમી ચા પીતા હવેને !

અદાનતના કામ માટે અમોલ જે ગવ બહાદુર તેલીનાગાને દી રચતું
તો નદિ જ કીર્તિદ્રુષ્ટને પાછો દાંડ્યો નદિ એટલું જ નદિ, પણ એકગીમના શિષ્ટાચાર
ખાતર ચાનો એક ખાચો પણ આપ્યો અને શિષ્ટ મમાજના મિત્ર મુજબ મન્દાકિની
જોઈ એનું ઓગળાણુ કરા થું અને કીર્તિદ્રુષ્ટને મન્દાકિનીનું ઓગળાણુ મગન્યુ ત્યાં ત્યાં
કીર્તિદ્રુષ્ટ જોઈએ 'હા, ગાગમા ધગી રખત તમને જોઈ છું હું પણ ત્યાં દરેક જ અતુ
છું નામથી નદિ પણ આમ તો મને કદાચ ઓગળામતા જ હશે ' 'કદાચ' એને કહેતું
નહોતું, પણ કહેતું પડ્યું મન્દાકિનીએ હતું 'ગાગમા ? એમ કે ? ખામ કાઈ ખ્યાલ નથી !'

કીર્તિદ્રુષ્ટના હૃદયને એક જગત આચરે ત્યાં ગવ બહાદુર જોઈએ, 'તો હવે
નવું ઓગળાણુ થયું ! ચાચો મિ કીર્તિદ્રુષ્ટ, મન્દાકિનીના આ મતગમીએ વગન છે તમે
જરૂર આરજો મન્દાકિની મિ કીર્તિદ્રુષ્ટને એક આમતણુપત્રના આપ '

કીર્તિદ્રુષ્ટ હોને જોઈ પાળે ચાતો થવા લાગ્યો, ત્યારે ગવ બહાદુર હતું 'અને
હા, પેની તમારી નોટિંગ હજી મોની સનાઈ નથી માફ કરજો હમણા તો મન્દાકિનીના
હમણી ધમાનમા છું પણ હવેનમા તમે જરૂર આરજો હો ' કીર્તિદ્રુષ્ટ 'હા, જરૂર'
હી ચાતો થયો

તે દિવસે માજે ખડેગવે કીર્તિદ્રુષ્ટની નહુ તપાસ કરી, પણ પતો લાગ્યો નદિ
નોજો દિવસે માજે જ્યાર કીર્તિદ્રુષ્ટ ગાગમા આજો ત્યારે ખડેગવે જો નહુકું થઈ
ગયો અને ધામ પગ જેમી નથી નાન રી

ગાગના અખતી કરનાનજોથી અમળ્યું નદિ દોષ કે હાનમા મિમથ મના
કોટપાટલનવાળો ખડેગવ અને પાતિયુ પહેરી એની માથે ફનાગ એનો મિત્ર કીર્તિદ્રુષ્ટ
મિત્ર મિત્ર ગાગમા દેખાતા નથી કારણ એ હતું કે ખડેગવને માર્કુન તરીકે એ
આફરમા નોટી મળી ગઈ હતી અને કીર્તિદ્રુષ્ટ એ નિશાગમા શિષ્ટ તરીકે નદી મા
હવે કીર્તિદ્રુષ્ટ અને ખડેગવ રન્ને જે મંત્રી બધાઈ તે તો ચાતું જ હતી કીર્તિદ્રુષ્ટ
ખડેગવને પોતાની ખાનગીમા ખાનગી નાનો કહેતો અને ખડેગવ પોતાના મા મા અને
લેખો વચાનતો એ દિવસ ખડેગવે પોતાના બમલથે તમાથી એક મનાઈ માગિ કરી
એની ના પોતાની 'મૂર્ખ પ્રેમી નામની વાતો આરી હતી એ રચાતા નાની રચા પડી
ખડેગવે નહુ, 'તે માફ કરજો પણ આ વાતો મ તારા પત્ની લખી જે મને એના
ચાર રૂપિયા મળ્યા છે. માટે તને પણ અધો ભાગ આપજો જે જે હું તે રોખા
આપુ નદિતનું હું કહે તેમ '

કીર્તિદ્રુષ્ટ અને ખડેગવ રન્ને જેમ નહો થયું કે એ નકમ ચાંચ ત્યાં મુખી જાહેર
માથે મળી દર રવિવારે જોગ ખામ જગ

[એન્ટ : પૃથ્વી]

વિલાય નલ કૌમુદી, મમ ઉરે વિરામી જતી
 યથા મધુર આશ જેહ સુસુદર્ત મધ્યે જીઠી;
 રહી સ્મરણસેવ માત્ર કરવી જિવાતાં સુધો
 ઘડી કશીક કલ્પને તવ રસાત્મકેરી સ્મૃતિ.
 હતી, હતી પુરા ક્ષણેક તવ નેત્ર દીપ્તિ સ્થિર-
 મહીં મમ ચળે લહી સજલ સાક્ષી આત્મૈક્યની,
 સહાનુભવની, સમાનગતિની, સહસ્થૈર્થની,
 વિલોપન વિકાસની સમકલા સમાનત્વર.

રિમા ! પ્રકટ સાંભળું, પ્રકટ કલ્પને વા ગણી,
 નિશાન્ત સમયે સ્ફુરે પ્રથમ પાંખ પંખીતણી,
 રમે રચતી નેહનૃત્ય નલ કોક તારાકણી,
 તદા તવ કલસ્વર; સ્પરશું પ્રેય તારે કરઃ
 અને અનનુભૂત સિદ્ધિ ઉરકેરી જે વાસ્તવે,
 રહું અનુભવી ગતસ્મરણ વર્તમાને હવે *

હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યક્ષપૂર્વની સંસ્કૃતિ

તથા

નર્મદાસંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તની અસત્યતા

અમૃત વસંત

૨૧. કરન્દીકરનો નર્મદાપ્રદેશની સંસ્કૃતિનો નીચેના સિદ્ધાન્ત હમણાહમણા ઐતિહાસિક જગતનું બહુ ધ્યાન ખેંચી ગયો છે તે કરન્દીકર જે છે તે અને પુરાતન કાળમાં, મિથુસંસ્કૃતિનાયે અસ્તિત્વ પામેલા, નર્મદાનદીના તટ-પ્રદેશમાં એક ઉચ્ચ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ હતી પુરાણોના અધ્યયનથી જણાય છે કે વૈવસ્વત મનુના મમયમાં ઈ મ પૂ ૪૨૦૦માં પાણીનું એક મોટું પૂર આવ્યું, અને તે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળ્યું હતું એ જ ઘટના મનુના પ્રલયના નામથી વિખ્યાત છે 'મત્સ્યપુરાણ'ના અને અનનગોદાગ જણાય છે કે આ વિનાશકારી પૂરમાંથી નર્મદાપ્રદેશ બચી જતા પામ્યો હતો આ ઉપરથી મિથુ ધાય છે કે નર્મદાપ્રદેશની સંસ્કૃતિ પ્રત્યક્ષપૂર્વ પશુ હરતી ધગવતી હતી એ જ પ્રદેશમાં અર્ધ પ્રથમ સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો અને અહીંથી જ બધી બાજુ તેનો પ્રસાર થયો હતો આ વિષય ઉપર ગ કરન્દીકરે એક મુદ્દા લેખ લખી વડોદરામાં ભગયેલી માતમી ઓરિયેન્ટલ કોનફરન્સ મમક્ષવાચી મમળાગ્યો હતો અને નર્મદાપ્રદેશમાં ગોધખોળ કરવા માટે અખીન કરી હતી આ અખીત ઉપરથી કોનફરન્સ Narmada Valley Research Board નામના મમળની નિમણૂક કરી અને એ કાર્ય તેને મોખનામાં આવ્યું તે કરન્દીકર એના મનો નિમાણ

જે વર્ષ થયા આ મમળ નર્મદાપ્રદેશમાં ગોધખોળ કરી ગયું છે, અને તેની તપાસના પગલામની મક્ષિત વીગત વખતોવખત મમાચારપત્રોમાં પ્રનાશિત થયા કરે છે આ વીગત ઉપરથી જણાય છે કે ગ કરન્દીકરને ધાર્યા પ્રમાણે મમળના મળી નથી અત્યાગ સુધી એવા એકેય ગ્યાનનો પત્તો નથી લાગ્યો કે જેની સંસ્કૃતિ પ્રત્યક્ષપૂર્વની તે શ પશુ મિથુ સંસ્કૃતિના સમવનીય પુવાગ ચર્ચ હોય મમ્લેણાગે મૌર્યમળ પછીની જ નમ્લેણા મળી છે તે કરન્દીકરની આ નિમ્લેણતાનું કાગ્લુ એ છે કે તેમણે પોતાના મિદ્ધાતો માત્ર પુરાણોને આધારે જ ધરી કાઢ્યા હતા, પુરાતનનો આધાર લેવામાં નહોતો આવ્યો આ લેખકાગ પુરાતનશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોને આધાર નર્મદાસંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તને અમત્ય તથા નિગધાર સિદ્ધ કરવામાં આવે વળી પ્રત્યક્ષપૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં કર્મ સંસ્કૃતિ હતી તેનું સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવે

નર્મદાસંસ્કૃતિના અમર્થનમાં ગ કરન્દીકર નીચે મુજબની નમ્લુ મુખ્ય દલીલો ગજુ કરે છે
૧ પુરાણોના અધ્યયન ઉપરથી જણાય છે કે નર્મદાપ્રદેશમાં આદિપુરાતન કાળમાં એક એવી સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધગવતી હતી કે જેની ઉત્પત્તિ મનના પ્રત્યક્ષથી અને

વિધિઓ પહેલાં ચર્ચ હતી. પુરાણોમાં લખેલ છે કે પ્રલય વખતે નર્મદાપ્રદેશ ડૂબ્યો નહોતો તેથી ત્યાંની સંસ્કૃતિ પ્રલયપૂર્વની હોવી બેઠકે.

એ દલીલ તદ્દન ખોટી છે. પ્રલયનું જે સ્થાન પ્રાચીન ભારતના સાહિત્યમાં છે તે જ પશ્ચિમ એશિયાની પુરાતન પ્રજાઓ સુમેર, હીરાઈટ,, બેબીલોનિયન તથા અસીનિયનોના ગ્રંથોમાં છે. હિન્દ તથા સુમેર એ બન્ને દેશોની રાજ્યવંશાવળીઓ પ્રલયથી જ શરૂ થાય છે. પ્રલયના પૂર ઊતરતાં જ બન્ને દેશોમાં રાજ્યમત્તાની સ્થાપના ચર્ચ હતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે દેશમાં પ્રલયનાં પૂર આવ્યાં હશે ત્યાંનાં પ્રાચીન નગરોનાં ખોદકામમાં પ્રથમ રાજ્યવંશની વસ્તુઓ પહેલાં પ્રલયની નિશાનીઓ મળવી બેઠકે. હિન્દમાં દક્ષિણ પંચનખમાં હરિયા તથા સિંધપ્રદેશમાં મુહેન્જોડેરો એ બે જ એવાં અતિ પુરાતન નગર છે કે જેમને સંપૂર્ણ રીતે ખોદવામાં આવ્યાં છે. આ બન્ને નગરોમાં કયાંય પ્રલયની નિશાનીઓ મળી નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રલયનું ઘટનાસ્થળ હિન્દ નહોતું.

મેસોપોટામિયામાં તાન્જેતરમાં સર હ્યોનાર્ડ વુલ્ફને ઉર તથા પ્રા. લંઝનને કાશાનાં ખોદકામમાં છેક તળિયે પ્રલયની નિશાનીઓ મળી આવી છે. ઠીક વંશાવળીઓમાં લખેલ પ્રમાણે પ્રથમ રાજ્યવંશની વસ્તુઓની નીચે પ્રલયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો મળ્યાં છે. એ પ્રલય એટલો ભયંકર હતો કે તેના પાણીને લીધે ૮ ફૂટ જાડું, ચીકણી માટીનું ચર નામી ગયું હતું. એની નીચે ખોદતાં પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે, જેમાં ત્રાંખાનાં હથિયારો, પાત્ર, માટીનાં વાસણ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ મળી છે. એમનાં હથિયારો ઉપરથી જણાય છે કે એ લોકો યુદ્ધેટીઝ નદી (ઉર અને કાશ બન્ને નદીને ઠીકે હતા)ના કાંડાની જમીન ઉપર ખેતીવાડી કરતા હતા. આ સંસ્કૃતિના અવશેષોની નીચે ખોદતાં એની પહેલાંની કાંઈ પણ સંસ્કૃતિની વસ્તુઓ મળી નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મેસોપોટામિયામાં વસવાટ કરનાર એ જ સહુથી પહેલી જાતિ હતી.

પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સહુથી પહેલાં મનુષ્યો પથ્થરનાં હથિયાર તથા પાત્રાદિ વાપરતા થયા. એના પછી ત્રાંખાનાં હથિયારો અનાવવાની શોધ ચર્ચ અને મનુષ્ય-જાતિ પથ્થરયુગમાંથી તામ્રયુગમાં આવી. ત્રાંખા પછી કાંસાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સુમેર, ઈજિપ્શિયન તથા સિન્ધુસંસ્કૃતિઓ કાંસાની સંસ્કૃતિઓ હતી. મેસોપોટામિયાની પ્રલયપૂર્વની સંસ્કૃતિ Antediluvian Culture કે જે ત્રાંખાની હતી તેની નીચે પથ્થરની સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો નથી મળ્યાં તેથી વિદ્વાનો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે આ પ્રલયપૂર્વની જાતિ પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે કયાંક બહારથી આવી અહીં વસી હતી. પશ્ચિમ એશિયા, ઈજિપ્ત તથા ઇરાનનાં અનેક નગરોનું સંપૂર્ણ રીતે છેક નીચે સુધી ખોદકામ થયું છે, પણ કયાંય એવી નિશાનીઓ નથી મળી કે જ્યાં પથ્થરસંસ્કૃતિમાંથી તામ્રસંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન ચર્ચ હોય.

ગયે વર્ષે ડા. ડી. ટેરાની આગેવાનીમાં અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડનું સંશોધક મંડળ હિન્દમાં પ્રાચીન મનુષ્યના અવશેષો તથા અહીંની પુરાતન સંસ્કૃતિની શોધખોળ માટે આવ્યું હતું. આ મંડળનું તપાસકાર્ય સફળતા સાથે પૂરું થયું છે અને એ લોકો સંગ્રહ કીધેલી મામત્રીની ખારીક પરીક્ષા માટે સ્વદેશ સિધાવી ગયા છે. પોતાની શોધખોળના વિષય ઉપર ડા. ટેરાએ અહીંના થોડાક પત્રોમાં લેખ લખ્યા હતા. તેમનું માનવું છે કે હિંદ જ આખી દુનિયામાં એવો દેશ છે કે જ્યાં મનુષ્યજાતિ પથ્થરયુગમાંથી ત્રાંખાના યુગમાં આવી હોય. ઉત્તર હિન્દમાં

કાશ્મીર તથા ઉત્તર પંજાબના પ્રદેશમાં મનુષ્યજાતિએ અને પ્રકારના પથ્થર યુગોમાં એક મમ્મથ વિતાગ્યો હતો. પ્રાચીન માધ્યમિક તથા નવીન એમ ત્રણેય પ્રકારના પથ્થરયુગોની મસ્કૃતિને લગતી પુષ્કળ નિશાનીઓ તથા સ્થાનો મળ્યા છે. અહીંથી જેમજેમ માનવ-જાતિનો દક્ષિણ દિશાના ક્ષણે પ મેદાનો તરફ દેખાવો થતો ગયો, તેમતેમ પથ્થરની ગતૃતિનો લોપ તથા ત્રાણાની સમૃત્તિનો પિન્નમ થવા લાગ્યો. એ જ કારણે કાશ્મીર તથા ઉત્તર પંજાબમાં પથ્થરમસ્કૃતિની નિશાનીઓ મળે છે, તો દક્ષિણ પંજાબ ઉત્તર ગાજપૂતાના, મિન્ધ પ્રદેશ અને બલુચિસ્તાનમાં તામાની મસ્કૃતિના અવશેષો માપડે કે મસ્કૃતિના આ પરિવર્તનનું કાગળ એ છે કે આ નીચેના પ્રદેશોમાં પથ્થરનો અભાર હોવાથી હથિયાતો માટે મનુષ્યોએ તામાનો ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો.

ઋગ્વેદમાં મસ્સ્વતી નદીનો બહુ ગોળ મહિમા છે એના ગતે નર આવમસ્કૃતિના કેન્દ્ર હતા. આર્યો માટે એ મહત્ત્વની પવિત્ર નદી હતી. કાગળ કે એના જ તટ ઉપર આર્યમસ્કૃતિનો ઉચ્ચ પિન્નમ થયો હતો. એના પ્રસાદથી જ આર્યવર્ત પ્રાપ્ત તથા ઉદ્ભવ્ય એમ બે ભાગો વચ્ચે વહેંચાયેલો હતો. એ મસ્સ્વતી આજે નથી તે ક્યા હતી અને ક્યાથી ક્યા સુધી વહેતી હતી તે વિશે પણ ગ્રામને માત્રી માહિતી નથી. ઋગ્વેદમાં યમુના પછી મસ્સ્વતીને ગણાવી છે તેથી તે યમુનાની નજીક પશ્ચિમમાં પહેલી જ નદી રાત્રી જોઈએ. અમરકોપમાં તેને પશ્ચિમાબ્ધિગામિની બખી છે તેથી મિદ્ધ થાય છે કે તે પશ્ચિમના સમુદ્ર એટલે આધુનિક અગબ્ધીના મમુદ્રમાં મળતી હતી. મહાભાગના રાક્ષસપર્શમાં કૃષ્ણના મોટાભાઈ મત્સ્યેવની મસ્સ્વતીની પ્રતિસ્તોતવાનાની રીત આવી છે. એણે પોતાની યાત્રા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભામ પાસે મિન્ધુ-મગ્ગવતી-મગમથી શરૂ કરી. ઈન્દ્ર સિન્ધુપ્રદેશ ઉત્તર-પશ્ચિમ ગાજપૂતાના, દક્ષિણ પંજાબના પ્રદેશોમાં થઈ કુરુક્ષેત્ર પહોંચ્યા હતા. ત્યાંથી તેઓ હિમાલયમાં પંડુપ્રસ્થરણ (શિરાની) પાસે ઉપર મસ્સ્વતીના ઉદ્ભવ સુધી ગયા હતા. આ રીતે ઉપરથી સગ્ગવતીના વહેણની રિથિતિનો પત્તો લાગે છે. કુરુક્ષેત્ર જે નદીને ખિનારે છે તે અઘાપિ મસ્સ્વતી કહેવાય છે અને તે ગિરાનીક પર્વતોમાંથી નીકળી છે. પતિરાગાના ગણમાં તે અદ્વર થઈ જાય છે. મુચનમાંની તસારીઓ તથા ઉત્તર ગાજપૂતાનાની જનશ્રુતિઓ ઉપરથી જણાય છે કે મધ્યકાળમાં ગાજપૂતાનામાં હાલના નામની નદી વહેતી હતી જે હવે સુકાઈ ગઈ છે. એ નદી બાવલપુર એટલામાં થઈ મિન્ધ તરફ પડી જતી હતી. અગબ્ધી તસારીમાં ઉપરથી જણાય છે કે માતમાં મૈનામાં જાગે આગમ વોકા મિન્ધમાં આવ્યા ત્યાં મિન્ધુ નદીની પૂર્વ મીડીગત નામની મોટી નદી વહેતી હતી. એ નદી કચ્છના ગણમાં મળી જતી હતી. આજે પણ એ મીડીગત તથા હાલના શુષ્ક માર્ગ દેખાય છે. ખરી રીતે એ જ કુરુક્ષેત્રની મસ્સ્વતી, હાલના અને મીડીગતનો પ્રસાદ. પ્રાચીન મસ્સ્વતી નદીનો પ્રસાદ હતો. તે વખતે આજની માફક મ્હજનુ ગાજ નહોતું તથા ક્ષણે જળીત હતી અને મગ્ગનો તેમાં થઈ વહેતો, શુન્ગત અને મોગપૂત્રી વચ્ચેથી પમાર થઈ, તે ખજાતના અમાનમાં મળી જતી હતી. તે વખતે મોગપૂત્ર એ- મિન્ધપ્રદેશનો જ ભાગ હતો. જે જે પ્રદેશમાં થઈ મગ્ગવતી વહેતી હતી તે પ્રેગો બહુ જ ક્ષણે પડી જાય હતા. એના મુકાઈ જવાથી જ એની આમપામનો જમિ શુષ્ક મની પતિયાગા, બાવલપુર ઇત્યાદિના ગણ યરી ગઈ કે મિન્ધુનદી અને મગ્ગવતી વચ્ચેનો મનોહર પ્રદેશ ધ્વજાવર્ત કહેવાતો હતો. એ જ રીતે આર્યમસ્કૃતિનું

રાજપૂતાના અને સિન્ધના જે પ્રદેશોમાંથી સરસ્વતી પસાર થતી હતી, તેઓમાં પુરા-
તન કાળમાં ત્રાંશુ મળતું હતું. આજે પણ એ જાગોમાં થોડાંધણા પ્રમાણમાં ત્રાંશુ મળી
આવે છે. એ જ કારણ છે કે સરસ્વતીને કહિં જ તામ્રસંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી.
સરસ્વતીના પ્રાચીન વહેણ ઉપર સિન્ધમાં વીજનોત અને બીજાં એકએ સ્થાનોમાં એ
પ્રારંભિક તામ્રસંસ્કૃતિની સામગ્રી મળી છે. તેની સાથે પથ્થરની વસ્તુઓ પણ મળી છે.
૬૦ ટેરાએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે સિન્ધપ્રદેશ પથ્થર અને તામ્રસંસ્કૃતિનો સંગમસ્થાન
હતો. સરસ્વતીનદ નીચેની તામ્રસંસ્કૃતિને આપણે સરસ્વતીસંસ્કૃતિનું નામ આપી શકીએ
છીએ. એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિ સિન્ધુસંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન હતી. સરસ્વતીસંસ્કૃતિમાંથી જ
સિન્ધુસંસ્કૃતિ ઉત્પત્તિ થઈ હતી. સિન્ધમાં આમરી નામના સ્થાનના ખોદકામમાં સિન્ધુ-
સંસ્કૃતિના અવશેષોની નાએ એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. તેને વિદ્વાનો
સિન્ધુસંસ્કૃતિ પહેલાંની આમરીસંસ્કૃતિ—Amari culture—કહે છે.

આશ્ચર્યનો વિષય તો એ છે કે આ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની સામગ્રી, ઉર અને કીશમાં
મળેલી પ્રલયપૂર્વેની સંસ્કૃતિની સામગ્રી સાથે તાદ્ય મળતી આવે છે. આ ઉપરથી જણાય
છે કે પ્રલયની ઘટના પૂર્વે આયોનું એક મોટું ટાણ પોતાની એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિને લઈ
વસવાટ કરવા માટે મેસોપોટામિયા ગયું હતું. સરસ્વતીના તટથી માંડી, સિન્ધ, બલૂચિ-
સ્તાન, સીસ્તાન, ઇરાન અને મેસોપોટામિયા તુધી એ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે. આ
બધા દેશોમાં એ સંસ્કૃતિની જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તે બધી સરખી જ છે. ત્રાંજાનાં
હથિયાર, માટીનાં વાસણોનો ઘાટ, રંગ, તેમજા ઉપર ચિત્રિત આકૃતિઓ, ઇત્યાદિ બધી
વસ્તુઓ મળતી આવે છે. એ અમારા માટે એાછા ગૌરવની વાત નથી કે જગતની એ
પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાન સિદ્ધ થાય છે. ઇરાનની દક્ષિણે દાઘમિસ
નદીની પૂર્વેનો જે પ્રદેશ ઈલામ Elam કહેવાય છે, ત્યાં સુસા નામના એક આનિ પુરાતન
નગરના ખોદકામમાં છેક નજીક એ મહાન સંસ્કૃતિની સામગ્રી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી
છે. અહીં એ લોકોની લિપિમાં લખેલા લેખો પણ મળ્યા છે. એમની સંસ્કૃતિ તથા લિપિને
સુમેર—પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનો Proto-Elamite કહે છે. ઈ. એફ. એટ્કેન નામના વિદ્વાન
તોએતરમાં લખેલા પોતાના પુસ્તક Link with the Past Ages માં લખે છે કે
પ્રોટો-ઈલામાઈટ લોકો સંસ્કૃતભાષા બોલનારા આર્યજેઠ લોકો હતા.

એ હવે પ્રમાણિત થઈ ગયું કે મેસોપોટામિયામાં ઉર અને કીશના ખોદકામમાં
પ્રલયનાં ચિહ્નોની નીચે જે સંસ્કૃતિની સામગ્રી મળી છે તે હિન્દની સરસ્વતીસંસ્કૃતિના
આયોની હતી જે અહીં આવીને વસ્યા હતા. કાળાન્તરે યુકેટીઝ નદીમાં મોટાં અને ત્રિનાશ-
કરી પૂર આવ્યાં જેને લઈ એ લોકોનો ભયંકર વિનાશ થયો. એ પ્રલયના પૂર તેમને
માટે એટલાં ભયંકર નીવડ્યાં કે તે લોકો મેસોપોટામિયા, ઈલામ તથા ઇરાનને છોડી
પાછા પોતાની માતૃભૂમિ હિન્દ આવી ગયા. ઇરાન, ઈલામ અને મેસોપોટામિયામાં જ્યાં
જ્યાં એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિવાળા લોકોની વસ્તીનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે ત્યાં ત્યાં પાછળથી
એ લોકોએ એ વસવાટ છોડી ક્યાંક ચાલ્યા ગયાનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે. ઉર અને કીશના
ખોદાણુ પહેલાં વિદ્વાનો નહોતા સમજી શક્યા કે જગતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિવાળા એ
લોકો ઇરાન, ઈલામ, અને મેસોપોટામિયાને છોડી એકદમ શા કારણે અને ક્યાં ચાલ્યા

ગયા હતા ઉગ્ર અને કીશમા પ્રાપ્ત થયેલા પ્રલયચિહ્નોથી હવે નિદાનો એકમત થયા છે કે પ્રલયના નિનાશકારી પૂરને લીધે જ આ મોગી જનમખ્યા એ પ્રદેશોને ડોડીને ચાલી ગઈ હતી

એ લોકો હિન્દ પાછા આન્યા તે વેળાએ અહીં પ્લાહણુઓ ગ્યાતા હતા, તેથી આ ઘટનાની વીગતને સતપથ પ્લાહણુમા સ્થાન આપનામા આન્યુ તે વેળાએ આર્યાવર્તનો ગંગા વૈવસ્વત મનુ હતો, અને એ ઘટના મનુના ગમયમા બની હતી તેની તોષ ગખના માટે મનુને એ ઘટનાનો નાયક મનાવનામા આવ્યો સતપથ પ્લાહણુમા ક્યાય નથી લખ્યુ કે આ ઘટનાનું સ્થળ હિન્દ હતુ પાછગરી પુગણુકારોએ આ ઘટનાની વીગતને વધારી હિન્દ માથે સમધિત કરી છે એ પુગણો ઈગ્રી સન પછી લખાયા છે રા કરન્દીકરે પુરાણો ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે અને તેમની દલીલો શાસ્ત્રીય નથી તેમજ કહેલુ છે કે આખુ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પ્રવનના પૂરમા ગગ્ગ થઈ ગયુ હતુ માત્ર નર્મદાપ્રદેશ જ બહાર હતો એ તો કંટલી અપ્રાભાસિક છે ? પુરાણો કહે છે કે હિમાવત પર્વતના શિખરો પહુ પ્રલયમા ડૂબી ગયા હતા પ્રલયના પાણી ૫-૫ માઈલ ઊંચા હિમાવનના શિખરો સુધી ચઢી ગયા હતા તો નર્મદાપ્રદેશ કેમ બચી જના પામ્યો ? હિન્દના ભૂગર્ભદ્વારા એ વાતને ગિનકુન ઝેકા નથી મળતો કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પાણીનુ એનકુ મોકુ પૂર આવ્યુ હતુ એવડા પૂર માટે જોટલુ બધુ પાણી એન્દમ કપાથી આવી ગયુ હતુ ? શુ હિન્દી મહામાગર ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર ફરી વળ્યો હતો ? એ વાતો પુરાણકારોના ગપગોળા સિવાય બીજુ કંઈ નથી

પ્રલયના ચિહ્નો જરારે મેમોપોટામિયામા પ્રાપ્ત થયા તો આપણા હિન્દના એક પ્રસિદ્ધ નિદાન ગ કારીપ્રસાદ જયસનાલે તુરત સિદ્ધાંત વડી કાઢ્યો કે પ્રલયના પૂર મેસોપોટામિયાથી ગજપૂતાના સુધી ફરી વળ્યા હતા એ જ કારણ છે કે એ બન્ને દેશોમા પ્રલયની કથા પ્રચલિત છે પહુ ગ કારીપ્રસાદ ભૂની ગયા લાગે છે કે એકવા હિન્દ અને મેસોપોટામિયામા એ પ્રલયકથા પ્રચલિત નથી આખા યુરોપની જાતિઓમા એ કથા પ્રચલિત છે પર્મિદિક મહામાગરની જગલી જાતિઓમા એનો પ્રચાર છે પુગતન અમેરિકાના માયા, અઝટેક નાહુઆ અને ઈકાઓની પ્રલયકથાઓ તાદરશ હિન્દ અને મેસોપોટામિયાની પ્રલયકથા માથે મળતી આવે છે તો તેઓ એમ કેમ માનતા નથી કે પ્રલયના પૂર મેસોપોટામિયાથી પ્રાગલ થઈ આખા યુરોપ, હિન્દ, પેર્સિદિક મહામાગર અને અમેરિકા ઉપર ફરી વળ્યા ? કારણ કે એ બધા દેશોમા પ્રલયની કથાઓ પ્રચલિત છે આ સિદ્ધાંત ઘડી કાઢતા રા જયસનાલને જગાય વિચાર ન થયો કે મેસોપોટામિયા અને ગજપૂતાના વચ્ચે બલુચિસ્તાન અને ઇરાનનો મેકડો માઈલ લાંબો પ્રદેશ છે, કે જેમા અનેક પર્વતમાળાઓ છે શુ એ બધા પ્રદેશો અને પર્વતમાળાઓ, ઊંચાનીચા મેકડોને દૂમાડતા પ્રલયના પાણી હિન્દ સુધી આવી ગયા હતા ? અને ગા કાણુ ગજપૂતાનામા જ અટકી ગયા અને અહીંથી ગગાના મેકડો તથા મગાળા તરફ ન ગયા ? આખા દેશોમાથી એકેય દેશના ભૂગર્ભદ્વારા એવા મોટા પૂર આન્યાની વાતને જગ પહુ ટેકા નથી મળે

પ્રલય ખરી રીતે શી રસ્તુ હતી ? તેનુ ઘટનાસ્થળ કયો દેશ હતો ? એની કથા શી રીતે હિન્દુસ્તાનમા આવી ? એની પડેના કંઈ જાતની સરકૃતિ હતી ? તેનું વિશદ વર્ણન,

પુરાતત્ત્વને આધારે, ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. ખરું પૂછતાં, નર્મદાપ્રદેશમાં પ્રલય પહેલાં કોઈ પ્રકારની સંસ્કૃતિ નહોતી. તેમ નહોતી ત્યાં સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ; નહોતું હિન્દુસ્થાન પ્રલયનું ઘટનાસ્થાન. પછી એમ કેમ માની લેવાય કે નર્મદાપ્રદેશ પ્રલયમાંથી બચી બચા પામ્યો હતો ?

હવે રા. કરન્દીકરની બીજી દલીલ સાંભળો :

૨. સર જોન માલ્કમના પુસ્તક *Memoirs of Central India* માં લખેલું છે કે નર્મદાના તટ ઉપર રિચન મહેશ્વર નામના સ્થાનમાં સપાટીથી ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાચીનકાળની પાકી ઈંટો તથા માટીનાં વાસણો મળી આવ્યાં હતાં. એ ઉદાહરણ નર્મદાપ્રદેશની અતિ પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે.

રા. કરન્દીકરના મનને ૩૦-૪૦ ફૂટની ચે ઊંડાઈ બહુ પ્રાચીન લાગે છે. કદાચ તેઓ માને છે કે એટલી ઊંડાઈમાં પ્રાચ્ય વસ્તુઓ અવશ્ય પ્રલય પહેલાંની હોવી જોઈએ. મુંદેજોડેરાનું ખોદકામ ૪૫ ફૂટની ઊંડાઈ સુધી થયું છે. પ્રલયપૂર્વની સરસ્વતી સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉર અને ફીરામાં ૭૫-૮૦ ફૂટ નીચે મળ્યા છે. સુસામાં ૯૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત થયા છે. પછી એમ કેમ માની લેવાય કે મહેશ્વરમાં ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ પ્રલય પહેલાંની હશે ? વળી મહેશ્વરમાં પાકી ઈંટો મળી છે. પ્રલયપૂર્વની સરસ્વતીસંસ્કૃતિના અવશેષોમાં કાચી ઈંટો મળી છે તે વખતે ઈંટો પકવવાની શોધ થઈ નહોતી. સિન્ધુસંસ્કૃતિના કાળમાં ઈંટો પકવવાની પ્રથા ચાલે. મુંદેજોડેરામાં ૪૫ ફૂટની ઊંડાઈમાં પાકી ઈંટો મળી છે. આ પ્રમાણે મહેશ્વરની ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાપ્ત વસ્તુઓ મુંદેજોડેરાની ૪૫ ફૂટ નીચેની વસ્તુઓ કરતાં વધુ પ્રાચીન નથી. આ પ્રમાણે રા. કરન્દીકરની એ માન્યતા અમત્ય કરે છે કે નર્મદાપ્રદેશની સંસ્કૃતિ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન હતી. પ્રલયની સંસ્કૃતિના પ્રમાણમાં તો નર્મદાસંસ્કૃતિ આધુનિક જણાય છે. એમાં વળી ખૂબી તો એ છે કે મહેશ્વરમાં પ્રાપ્ત એ વસ્તુઓ ક્યાં છે ? રા. કરન્દીકરે માત્ર ઉપલા પુસ્તકમાં વાંચીને જ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પુસ્તક એના લેખકે આજથી ફીક ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે લખ્યું હતું.

સરસ્વતીસંસ્કૃતિ અને સિન્ધુસંસ્કૃતિની વસ્તુઓની સરખામણી ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિન્ધુસંસ્કૃતિ સરસ્વતીસંસ્કૃતિની પુત્રી હતી. લિપિઓના વિષયમાં પણ એ વાત સત્ય છે. પ્રોટો-ઈલામાઈટ તથા સિન્ધુલિપિની સરખામણી ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે સિન્ધુલિપિ પ્રોટો-ઈલામાઈટ (સરસ્વતી) લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. ડા. લેગ્ગન, હન્ડર ઇત્યાદિ વિદ્વાનો પણ કહે છે કે સિન્ધુ અને પ્રોટો-ઈલામાઈટ લિપિઓ પરસ્પર બહુ મળતી આવે છે. એ પ્રોટો-ઈલામાઈટ કહેવાતી સરસ્વતીસંસ્કૃતિ પ્રલયની દુર્ઘટનાને સર્ધ મેસોપોટામિયાથી આજળ ન વધી સમી. જ્યારે એ સંસ્કૃતિ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિના વિકસિત રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ ત્યારે આખી દુનિયામાં એનો ફેલાવો થયો. ચીનનાં અતિ પુરાતન રથોમાં જે વસ્તુઓ મળી છે તે સિન્ધુસંસ્કૃતિની વસ્તુઓ સાથે મળતી આવે છે. મધ્ય એશિયાના અનાઉ જોશિસમાં સિન્ધુસંસ્કૃતિના જેવી વસ્તુઓ મળી છે. મેસોપોટામિયાની સુમેર સંસ્કૃતિને પ્રલય પછી ત્યાં સ્થાપિત થઈ હતી તે પણ સિન્ધુસંસ્કૃતિ પુરવાર થઈ છે. ત્યાંની લિપિ પણ સિન્ધુલિપિના જેવી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મળી

આવે છે. તત્ત્વદર્શન તથા ઓગાઝ ઈર્ષ (એગિપ્સ માઈનર) મા જે અનિ પ્રાચીન દિટાઈટ સંસ્કૃતિ-સામગ્રી મળી છે તે અને પ્રાચીન દિટાઈટવિધિ મિથુનસંસ્કૃતિ અને મિથુલિપિના જેની જ છે મધ્ય યુરોપની ડાન્નુમ—ઉપવિદ્યા તથા થેમેલીમા મિથુનસંસ્કૃતિના જેની જ વસ્તુઓ મળી છે. ઈજિપ્તમાં મગ પેટ્રોલીન ત્યાના ગાજરવન પહેલાની વસ્તુઓ મળી છે અને એક પ્રકારની પ્રાચીન વિધિ મળી છે જે ઈજિપ્શિયન ગિનાફોની માતા હતી, એ વસ્તુઓ અને લિપિ મિથુનસંસ્કૃતિ તથા વિધિની પુત્રીઓ પ્રમાણિત થાય છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પેશ્મિક મહામાગરના નેટરની તથા ઈસ્ટરિઓમા થોડાડ વર્ષો પહેલા એક આશ્ચર્યમય પુરાતન લિપિમાં લખેલા લેખો મળ્યા હતા એ લિપિની પરીક્ષા ઉપરથી જણાય છે કે તે સિંધુલિપિની જ પુત્રી હતી, અને ડાન્નુમ જેના વિદ્વાને કહ્યું છે કે મિથુનસંસ્કૃતિમાં લોકો પ્રાચીન કાળમાં પેશ્મિક મહામાગરમાં આવળા કરતા હતા, અને એ તેમની જ લિપિ તથા સંસ્કૃતિ ઈસ્ટરિકિયોના ખડેરામાં મળી આવી છે ઉત્તર અમેરિકાની પ્રાચીન માયા-ગાનિની સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉપર પણ મિથુનસંસ્કૃતિની છાપ દેખાઈ આવે છે દક્ષિણ અમેરિકામાં પેટ્રોલીન સંસ્કૃતિ પણ તેના પ્રાચિન રૂપમાં ઈસ્ટરિકિયોની સંસ્કૃતિ જેની હોવાથી મિથુનસંસ્કૃતિની જ પુત્રી મિલ થાય છે આ પ્રમાણે ઓમેગ પૃથ્વી ઉપર, મનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના મૂળમાં મિથુનસંસ્કૃતિનો પ્રમાણ દેખાય છે જેના મનશેષમાં એમ કેમ માની લેવા કે દિનના નર્મદાપ્રદેશમાં મિથુનસંસ્કૃતિની બિલ, એક ભૂત પ્રકારની સંસ્કૃતિ વિગતરતી હતી નર્મદાપ્રદેશમાં પાઠગથી મિથુનસંસ્કૃતિ પહેાચી હતી અને તેના જ અવશેષો મહેશ્વરમાં મળ્યા હશે આ પ્રમાણે નર્મદાસંસ્કૃતિ ખોટી પુરાતન થાય છે અને આપણે તેના નામનો નિર્દોષ કરવો જોઈએ.

૨. ગન્દીસરની સ્ત્રીન આ પ્રમાણ છે

૩ પુગણોદ્ધાર જણાય છે કે પ્રત્યક્ષ પૂર્વે અને પશ્ચાત્ નર્મદાપ્રદેશના લોકો દિનના પાગના દેગો જેના કે એમીથોનિયા માથે વદાજોદ્ધાર વેષા કરતા હતા નાગપુર મ્યુઝિયમમાં એમીથોનિયા પ્રથમ ગાજરવંશના મમ્મયનુ એક એમીથોનિયાન મીય છે જે એનો પુગલો છે

જ્યારે પ્રત્યક્ષ દિન્દુસ્તાનની જ રતના નહેાની ત્યાં નર્મદાપ્રદેશ માથે તેને કમો મમ્મય નથી મળેતો. જેણે નર્મદાના પ્રસાદને નમ્ર નિદાજ્યો દશે તે જાળના દશે કે નેનો પ્રસાદ વદાજ્ય તો શ્ર પશુ હોડીઓ ચનારસને વાવડ નથી? કોઈ પશુ જૂગોશમાં એ પચે દશે કે નર્મદા અને તાપીનો પ્રસાદ નોકા ચાલસા મારે ઉપયુક્ત નથી. પત્રી એમ કેમ માની લેવાય કે નર્મદાપ્રદેશમાંથી નર્મદાના પ્રસાદદ્વારા એમીથોનિયા માથે વેષા ખેડતા હતા! જનકકથાઓમાં ન્પટ વર્ણન છે કે જુમુકેઝ (અરય) અને સુવાગક (મોપાગ) ના મુજગની વેષાગીઓ વદાજોદ્ધાર માથે (એમીથોનિયા) અને જીન દેગો માથે વેષા કરતા હતા. દશે વ્દી નાગપુર મ્યુઝિયમમાં એમીથોનિયાન મુઝની વાન તો એના વિગે નાગપુર મ્યુઝિયમના અધિકારીઓ પોને નથી જાળના કે એ એમીથોનિયાન મીય એ મ્યુઝિયમમાં કયા છે અને કયાં અમ્યુ હતું! જ્યાં તે પાન જાનુ જાનુ એટલે મિથુનસંસ્કૃતિના જેટલુ જાનુ ન લેખાય. કામ્બુ કે ઈ. પૂ. ૨૧૧૩ મા એમીથોનિયાના પ્રથમ શાસ્યવંશની સંસ્થાન થર્ન હતી કે જેના નમ્મનુ એ મીય છે. એની પહેલા ત્યા નસીન,

નીધુર, ઉર, કીશ, અરેક-ઇત્યાદિ નગરોમાં ૧૯ ખીખ રાજ્યવંશો રાજ્ય કરી ચૂક્યા હતા. આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વની કસોટીએ એ બહુ ચક્રોએ ચઢેલો નર્મદાસંસ્કૃતિનો સિદ્ધાંત તદ્દન અસત્ય કરે છે. પુરાતન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારની સંસ્કૃતિ હતી, અને તે ક્યારે જન્મ પામી ઇત્યાદિ વિષયોનું સંપૂર્ણ નવીન દષ્ટિએ વિવેચન મેં મારા હિન્દી ગ્રંથ—India, the birth-place of man and civilization—માં કર્યું છે, જે થોડાક માસમાં જ બહાર પડશે. એમાં ઉત્તર ભારતમાં માનવજાતિ ઉત્પન્ન થવાનો સિદ્ધાંત પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યો છે. તે સિવાય હિંદસંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિનું ધામ હતું. અને ત્યાંથી જ તે જગતમાં પ્રસરી તેણે સુમેર, લીટાઈટ, ઇજિપ્શિયન, મિનોયન, ચીન, માયા ઇકા ઇત્યાદિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓને જન્મ આપ્યો હતો તે પુરાતત્ત્વની છેલ્લી શોધખોળોને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

એ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર પૈસિકિક મહારાગર સુધી થયો હતો તે બધી આશ્ચર્ય ધાય છે અમેરિકામાં મેક્સિકોની રોલેક, અરેક તથા માયા-સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સિન્ધુ-સંસ્કૃતિની અસર દેખાય છે. વળી દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરુ દેશના ઇકા લોકોની પુરાતનસંસ્કૃતિના જે અવશેષો, એન્ડિયનપર્વત ઉપર મળ્યા છે તેમની કળા સિન્ધુસંસ્કૃતિની કળા સાથે બહુ મળતી આવે છે. આ પ્રમાણે જે સિન્ધુસંસ્કૃતિ આખા જગતમાં પ્રસરી તે હિંદુસ્તાનમાં નર્મદાપ્રદેશ સુધી કેમ નહિ પસરી હોય? આ પ્રમાણે નર્મદાસંસ્કૃતિનો સિદ્ધાંત નિરાધાર સિદ્ધ થઈ જડમૂળમાંથી ઊડી જાય છે.

જેમજેમ દુનિયામાં પુરાતત્ત્વના નવાનવા અવિષ્કારો થાય છે, તેમતેમ એ સિદ્ધાંતને વધુ ટેકા મળતો જાય છે કે સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ આપણો હિંદુસ્તાન જ હતો. પરંતુ ખેદ તો એ છે કે હિંદી વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય હજી એ દિશા તરફ ગયું નથી. ખરી રીતે હિન્દનો પુરાતન ઇતિહાસ જ જગતનો પુરાતન ઇતિહાસ હતો. આ વિષય ઉપર તાજેતરમાં મેં India, the birth-place of man and civilization નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો છે, જે થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થશે. એમાં હિન્દુસ્તાનના પ્રારંભિક ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવીન પ્રકાશ નાખવામાં આવેલ છે. એટલું જ નહિ, આખી દુનિયાનો અતિ પ્રારંભ-કાળથી રામચંદ્રના રાજ્યકાળની સમાપ્તિ ઇ. પૂ. ૨૦૯૬ સુધીનો ઇતિહાસ તેમાં આલેખાયેલો છે. પ્રત્યેક દેશના પુરાતત્ત્વ તથા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે સંસારની સુમેર, ઇજિપ્શિયન, ચીની, ક્રીટન, લિટાઈટ, ડે-યુગિયન, માયા તથા ઈકા આદિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓને આર્ય-સંસ્કૃતિની પુત્રીઓ પુરવાર કરી છે.

તા. ૬. અત્યંત દિલગીરી માથે લખતું પડે છે કે આ લેખ લખાયા પછી તરત જ મયા ફેલુઆરી માસમાં રા. વિષ્ણુ આર. કરન્દીકરનો ભરપુવાન વયે સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેઓ સતારાના નિવાસી અને ધી ડેક્કન કોલેજ પૂનાના એક ગ્રેજ્યુએટ હતા. સંસારના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કૈદાઓ સુધી પ્રમુખ ભાગ લખવાનાર જેમીયોનિયા અને પ્રાચીન હિન્દના અતિ નિકટના સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર તેઓ પહેલા જ વિદ્વાન હતા. તેમણે પુરાણોનું ઐતિહાસિક દષ્ટિગ્નિ-દૃષ્ટી અનુશીલન કરવા માંડ્યું હતું, અને હિન્દ તથા સુમેરિયન સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ 'નર્મદા-ઉપાત્પેક'ને કદખી ઐતિહાસિક સંસાર સમક્ષ 'નર્મદા-ઉપાત્પેક'ની સંસ્કૃતિ નામની એક નવી માન્યતા રજૂ કરી હતી. એમના આ સિદ્ધાંતે

સગભગ બધા દિન્દી ઇતિહાસમંત્રોધકાનું માતું ધ્યાન ખેંચું હતું અને ધી ઇન્ડિયન
 ઐગ્નિવંદ્ય કોનફરન્સ જેવી મંત્રાઓ તરફથી તેમના કાર્ય માટે ટેકો પણ મળ્યો હતો.
 પુરાણોમાંથી તારવી કાઢેલા પોતાના નિર્ણયોની પુષ્ટિ માટે નર્મદા ઉપાલેકા અને તેની
 આબુગાબુના પ્રદેશોમાં તેમણે જે વપસુધી પગપાળે મુમાદરી કરી હતી આ યાત્રા દરમ્યાન
 આમુદ્ર—માધાતા પામે નર્મદામાં એક હોડીમાંથી જનરતાં તેમના એક હાથને મખન ઇસ્ત
 થઈ હતી જેથી તે હાથ નકામો થઈ ગયો હતો તે છતાં તેમણે પોતાનો પ્રતિભાવ તો આપ્યો
 જ રાખ્યો. ઇતિહાસમંત્રોધકના કાર્ય માટે એવી ધગશ અતાવનાર અને પશ્ચિમ લેનાર
 તેઓ પડેલા જ દિન્દી વિદ્વાન હતા એમ કહીએ તો ચાહે. આ પ્રકાર દરમ્યાન તેમણે
 અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો ગોળી કાઢવા હતા અને એમાં થયેલા અતિ પશ્ચિમના પશ્ચિમ
 તેમની નિમિત્ત ઘણી વચડી ગઈ, જેનું પશ્ચિમ તેમના અકાન મૃત્યુમાં આવ્યું એવો
 ખતીલો વિદ્વાન અમાગ વચ્ચેથી અણધારી રીતે ચાલ્યો ગયો તે 'અમાગ માટે અન્ય
 દુર્ભાગ્યની વાત છે દિન્દી પ્રાચીન મંત્રાઓ અને તેની શ્રેષ્ઠતાને પ્રકાશમાં લાવવા માટે
 તેમણે ટૂંક ગમવમાં જ ઘણું કરી મતાવ્યું, અને જ્યાં તેમની શોધખોળો પશ્ચિમકાર થઈ
 વિદ્વાનો અને આ વિષયમાં રમ લેતી આમજનતાનું વિશેષ વક્ષ્ય ખેચવા લાગી હતી, તે
 મમ્મે જ કમનમીમે તેમનો સ્વર્ગરાસ થઈ ગયો હજી અમને તેમની પાસેથી ઘણી મોગી
 મોટી આશાઓ હતી, અને તેમણે ઉપાડેલા કાર્યોને અધૂરા જોઈ અમાગ મનને મદુ દુઃખ
 થાય છે તેઓ The Traditional History of India નામનું એક પુસ્તક ઘણી
 ગયા હતા અને હમણાદમણા Ancient India નામનું એક નિર્માણિક પણ કાઢવા માંડ્યું
 હતું ઈશ્વર તેમના આત્માને શાંતિ આપે

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન

-છાત્રભાઈ મુધાર

[ફાગણના અંકના ૫, ૪૫૩ થી શરૂ]

૨

૭૯ વે ધોડાંક પ્રશ્ન જિલ્લા યાવ તેમ છે તે ભેદ લઈએ.

૧. અયનાંશ એટલે શું અને તે કયાંથી માપવામાં આવે છે ?

૨. જે સ્થળેથી અયનાંશ માપવામાં આવે છે તે આરંભસ્થાનનું નામ અને તેનું નક્ષત્રોમાં સ્થાન.

૩. શક ૧૮૫૬ (ઇ. સ. ૧૯૩૭)ના અયનાંશ.

અયનાંશ એટલે નિરંતર સ્થિર આરંભસ્થાન અને સંપાતર્જિદુ વચ્ચેનું અંશાત્મક અંતર. આ અપખ્યા અરામર સમજી લેવાય તો પાછળથી સૂર્યવામાં આવતા મુદ્દાઓ આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું. પ્રથમ સંપાતર્જિદુ દોને કહે છે તે વિચારી લઈએ. સૂર્ય આકાશમાં જે કક્ષિત માર્ગે ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, તે માર્ગને ક્રાન્તિવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય વિશ્વના અપખ્યા તારામાંનો એક તારો જ માત્ર છે. અસંખ્ય તારા જેમાં સમાઈ રહ્યા છે તે વિશ્વનું વિપુલવૃત્ત આપણી પૃથ્વીના વિપુલવૃત્તની સપાટીમાં છે. સૂર્યનું ક્રાન્તિવૃત્ત વિપુલવૃત્તને જે બે બિંદુઓમાં છેદે છે તે દરેકને સંપાતર્જિદુ કહેવામાં આવે છે. વિપુલવૃત્તના ૩૬૦ અંશાત્મક વિભાગોની ગણના સંપાતર્જિદુમાંથી કરવામાં આવે છે. પણ ક્રાન્તિવૃત્ત સંબંધે તેમ નથી. આપણા નક્ષત્રચક્ર ઉપરના અંશાત્મક વિભાગોની ગણના અમુક એક સ્થિર તારાથી અથવા અમુક એક સ્થિર બિંદુથી ગણવામાં આવે છે. આ સ્થિર તારો અથવા સ્થિર બિંદુ કે જ્યાંથી આપણા નક્ષત્રચક્રના ૩૬૦ અંશાત્મક વિભાગો ગણવામાં આવે છે તેને જ્યોત્સ્નારંભ (નક્ષત્રચક્ર આરંભસ્થાન) કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય ગણિતજ્ઞોનું જ્યોત્સ્નારંભસ્થાન સંપાતર્જિદુ છે. સંપાતર્જિદુ દર વર્ષે ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર પશ્ચિમ તરફ ખસતું રહે છે. અને આમ પાશ્ચાત્યોનું આરંભસ્થાન (સંપાતર્જિદુ) દર વર્ષે બદલાતું હોઈ ચલ ગણાયું છે. આપણું આરંભસ્થાન ચલ છે એવો કાર્કપણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. મનમજા કે આપણા આરંભસ્થાનને ચલબિંદુ ન કક્ષિત ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર આવેલું એક સ્થિરબિંદુ ગણવામાં આવ્યું છે.

દેવતી યોગતારામાં સૂર્ય ત્યારે પ્રવેશ કરી આપું શશિચક્ર કરી તે જ સ્થાને પાછો આવે ત્યારે આપણું એક વર્ષ પૂરું થાય છે. વર્ષગણના મારે નિઃશર દેવતી યોગતારાને આપણા અયનાંશ માપવાનું આરંભસ્થાન ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે હવે નિઃશર દેવતી યોગતારા કયો એ અદો જાણી લેવું આવશ્યક છે. આપણા સૂર્યસિદ્ધાન્ત વગેરે ગ્રંથોમાં જણાવવામાં આવ્યું કે દેવતી પુંગમાંના જે તારોનો શર (Celestial latitude) ૦°

હોય તેને નિ શઃ રેવતી યોગતારો કહેવામા આવે છે તેમજે વધુમા ઉમેર્યું છે કે આ યોગતારાનો શઃ માવ ૦° ન હોતા થોડો ઉત્તર તરફનો છે નીચા અથોમા આ ભયદારભ સ્થાન ગ્રિયત રેવતી યોગતારાના શઃ ૦° આપેનો છે (શઃ = કાન્નિવ્રતથી ઉત્તર દક્ષિણ મપાવુ અંશાત્મક અંતર)

ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા આપણે આ વિષયમા જગ વધુ ઊંડા જિનરવુ પડશે આરભસ્થાને નિ શઃ રેવતી યોગતારો છે એ બધા માન્ય રાખે છે, પણ આપણુ આ આરભસ્થાન ક્યુ છે એ વિષે મોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે આપણા જૂના ખગોળશાસ્ત્રીઓને અયનગતિ માહિત હતી, જાગણુ તેમજે આ અયનગતિ ૬૦ વર્ષે ફેટલી તે આપેનુ છે પણ આ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ક્યા રીતે આપણુ રિયર્ગિન્ટ અને ગપાતિન્ટ એક જ રચણે દતા તે ચોક્કમ રીતે આપ્યુ નથી દરેક અથમા કા તો તે વિષે ઉદ્વેખ માત્ર છે અથવા અમુક શક વર્ષ એવુ આપ્યુ છે એટલે હવે મોટા મોટાજો ઉત્પન્ન એ થયો કે કે ક્યા શક વર્ષમા સન્ય અયનાસની ગણતરી થઈ હશે? જુનાજુના અથોના જુનાજુના સન્યાયનાશ વક વર્ષ આપવાનું કારણ તે મમયે ગણવામા આવતી જુદીજુદી અયન ગતિઓને જ આભારી છે એટલે આપણે તો પ્રથમ આપણુ રિયર આરભસ્થાન (નિ શઃ રેવતી યોગતારો) અથવા શુદ્ધ નિરયન વર્ષ શોધી કાઢવુ રહ્યું બેમાથી એક જગ્યે મીલુ આપોઆપ મળી આનમે અને પછી તો આપણે તેના ઉપર ચચરા ધારણી આખી ઇમાગત બની કરી શકીયુ

રેવતીપુજમા તપામ કરતા નિ શઃ તારો એકેય જડતો નથી હા, ત્રીજા ફેટલાક તાગઓ કાન્નિવ્રત પાસે આવેના છે પણ તેમના શઃ ૦° કરતા વધારે છે ઓછામા ઓછો જેનો શઃ હોય એથો કાર્ડ પણ તારો રેવતીપુજમાથી મળી આવતો હોય તો તે ઝીટાપિસ્વમ (Zeta Piscium) નામનો નરી આમે દેખાતો તારો છે મુર્યમિદ્ધાન્ત અને બોમ મિદ્ધાન્તો આપણા આરભસ્થાનના રેવતી યોગતારાને ઉત્તર તર આપે છે, જ્યારે આ ઝીટાપિસ્વમનો તર દક્ષિણ છે એટલે તેને સિદ્ધાન્તોક્ત યોગતારો માનવો કે કેમ એ પ્રશ્ન ઊડે છે ઝીટા પિસ્વમનો શઃ (જે ૧૩° દક્ષિણ છે) જેતા તેમ માનવામા ખરી હરકત નથી, પણ પોતે માનવુ અને નીચા પામે મનાવવુ એમા ઘણો ભેદ રહેનો છે પરિણામે દિંદના કેવલા વિદ્વાનો જૂના મિદ્ધાન્તો પ્રમાણે જેનો ઉત્તર શઃ નથી એવા આ ઝીટાપિસ્વમને આપણા ભયદના આરભસ્થાન તરીકે માનવા તૈયાર નથી તમે પૂછ્યો, ' કારણ ? ' કારણ માત્ર એટલુ જ કે આ ઝીટાપિસ્વમનો શઃ ઉત્તર નથી નરીન મુધારો અપનાવવાની ઈચ્છાવાળા તમે દગો તો બોલી જાઓ, અરે આમા તે શુ ? આટલુ પણ રીકારી ન શકાય ? પણ જૂનવાણી વિચારના લોકો, જેઓ મિદ્ધાન્તઅથોમા જે સખ્યુ તેજ માયુ એમ શ્રદ્ધાથી માને છે તેમને પણ આપણે મત્ય નિવેન મગ્ગ રહ્યું એમની ખાતરી માગ મ્યુ વિધાન સાચુ છે એ તપામવાની મુવિધા પણ એમને કરી આપવી જોઈએ

[શાર્દૂલવિદીરિત]

ખોલી નાખ બધાંય દ્વાર પૃથિવી ! આ વજ્ર તાળાં બધાં
તોડી નાખ : કહીં સુધી ગહનમાં રૂંધાયલા પાવડો
જાશે વાટ ? યુગોથી ધીર હૃદયે એ ધૈર્ય ધારી રહ્યા;
હાવે લેશ વિલંબ એ નહિ મહે; જામેલ ગાઠાં પડો
ગાળી ઐઠ નિમેષમાં, જિંછળતા આવેગથી લોકની
કાયાને ચથરાવતા, ગગનના માર્ગો નવા શોધશે;
ખાધાઓ ઉથલાવશે ભડ સમા પહાડો તણી ફેંજની;
જવાલારૂપ વિશાલ સેતુ રચતા સૂર્યે જઈ પહોંચશે.

જાગ્યા છે ઝખટી મહાસપનની ખીને વૌંધાઈ ઉરે,
ભાગ્યા ધારણ કાળનાં, ભય ટળ્યો છે મૃત્યુનો, અંતરે
લાગી છે લગની અલૌકિક; અને પ્રાણો વિરાગી ઝૂરે
જેવા એ અણદીઠ નેન અકલે એકાંત ત્યાં જાલરે.
પૃથ્વી ! એ પગધારથી જિંતરશે ત્યાં એ અમીલોચનો,
એનાં દર્શનથી થશે દુઃખતણાં આનંદમાં મોચનો.

ચર્ચાપત્ર

હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કરવા કેવી કરવી જોઈ એ એ વિષય ઉપર ચર્ચા આમજવાની તક લઉં છું.

અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી આપણી વિવાહપદ્ધતિમાં ફેર કરવો જોઈએ એમ જણાય છે. ઔથી પહેલું તો એ કે એ વિધિ બહુ જાણી છે, દિવસોના દિવસો આવે છે તે દવે નવી કેળવણી લીધેલાને પસંદ નથી અને તેથી વિધિ કરાવનારા બ્રાહ્મણો વિધિમાંથી ગમે તે ભાગ રાખે છે અને ગમે તેને આદરે છે, તેને ગદલે તેની ચર્ચા થઈ તેનું સ્વરૂપ નક્કી થવું હજી છે.

આને જ અંગે આપણી વિવાહપદ્ધતિ અને તેની અનેક રૂઢિઓમાં શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને રહેણની દૃષ્ટિએ ઝોઝામા ઝોઝી કેટલી આવશ્યક છે તે પણ નિયત થવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને આધારે કોઈ શા નિર્ણય કરેલો છે તે પણ પ્રસ્તુત હોવાથી તેની ચર્ચાને પણ આમનુ છે.

આપણા નવા વિચારોની દૃષ્ટિએ હવે આપણે કન્યાદાનને માનના નથી. કન્યા કોઈ મિત્રને નથી, પિતા તેનું દાન ન કરી શકે, અને ઘણી વાર જ્યાં વરકન્યા પોતે જ પરણવાનો નિર્ણય કરે ત્યાં પિતા તરફથી દાન કરવું એ તો માત્ર અર્થકીર્તિ વિધિ રહે. આ નવો વિચાર એટલે સુધી ગયો છે કે હાલની કેટલીક કોલેજોમાં વરકન્યાનાં મુરખ્ખીઓના નામથી જ તે કાઢે છે, અને તેમાં પોતે પરણવાનાં છે એવો જ ઉદ્દેશ હોય છે. અલગન આપણી વિધિને કન્યાદાન જ કહેવાયું છે, જનાં આપણા હિંદુધર્મમાં જેમ અનેક ગદારની દૃષ્ટિએ વિચિત્રતાથી જણાતા વિચારો નીકળી આવે છે તેમ અહીં પણ વરકન્યા પોતાની હજીયાથી વિવાહથી જોડાય છે એવા વિચારનાં વિધાનો પણ લઘુવિધિમાં હશે ખરાં! ગૃહસ્થનું એક વાક્ય... 'તાવેજ વિવહાવદેષ્ટે' 'આપણું જો પરણીએ' એ વાક્ય તો સ્પષ્ટ રીતે વરકન્યા જામે પોતાની મેળે પરણનાં હોય એવા અર્થનું દેખાય છે. એટલે આ ચર્ચાને અંગે આ બાબત પણ વિદ્વાનો વિચાર કરે, ચર્ચા કરે, એવી મારી વિનંતી છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

પ્રસ્થાન તંત્રીશ્રી

૧૯૫૭

તહમારો ફાગણનો અંક આજ “એમ્પાયર ડે”ની સવારે મળતાં તેમાં “વિચારચંક્રમણ”માં તહમે સ્પર્શેલી એક બાબત વિષે આ લખું છું, કેમ કે જે વસ્તુ હજી ઘડાવામાં છે, એક પક્ષે જ સ્વીકારેલી છે, સર્વમાન્ય થયેલી માનવાને કારણ જ નથી, જે સિદ્ધ યદ્ય ચુકેલી ગણાય જ નહીં, તેને સર્વમાન્ય અને અટકથી કુમારી ભૂશિર લગી સ્વીકારાર્થ ગયેલ હોય ને, એ પ્રકારે જણાવવા વર્ણવવા સ્તવયા વગેરેની અશાસ્ત્રીય અને દૂષિત પણ સગવડિયા રીત એટલી બધી વધી પડી છે, કે જ્યાં ને ત્યાં એ જ પુનરુક્તિઓ જોતાંજોતાં હવે તો કંટાળો આવે છે. તહમારા જેવા લેખકને હાથે પણ ગાડરિયા શોરજકારમાં વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે એથી કોને ખેદ ન થાય વારુ ?

તહમે લખો છો—“ત્રિરંગી વાવટો આપણા દેશધ્વજ તરીકે સ્વીકારાર્થ ગયો છે !” ક્યારે લલા ? ધોળી ટોપી જેમ ગાંધી મંડળના માથા ઉપર જ દેખાય છે, ખીજા હિંદીઓને માથે પોતપોતાના ભિન્નભિન્ન પાઘડી રૂમાલ ફેટાદિ હોય છે, ખ્રિસ્તીઓ વિલાયત જઈ આવેલા અને ખીજા ધણા હિંદીઓને માથે વિલાયતી હેટ પણ હોય છે, મુસ્લિમોમાંના ધણાને માથે તે તે ટોળાના સાફ કે ફેફ હોય છે, કરોડો કણુખી થેપાડાં જ બાંધે છે; તેમ આ ત્રિરંગી વાવટો હજી એકપક્ષી ઉપાધિ કરતાં વધારે માનનીય નથી જ થયો, એ હકીકત છે. કોન્ગ્રેસપક્ષ સારી પેઢે મોટો છે બેશક, ત્રિરંગી વાવટાને ધણા પૂજે છે એ પણ નિર્વિવાદ, પરંતુ “દેશધ્વજ” શબ્દ તો અતિશય ભારે છે. આપણા હિંદ સાધારણ દેરા નથી, ખંડ જેવડો મોટો છે; હિંદીઓને સમગ્રે લેતાં એ પાંત્રીય કોટિ જનતામાં ધર્મ પંથ લોહી સંસ્કૃતિ વેશ ભાષા શૃદ્ધિ આચાર ભાવના પક્ષ લાગણી અને વલ્લભતા ભેદ પણ અનેકાનેક છે. સ્મિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી અને તેના ધ્વજ માટે પૂજ્યભાવ હજી કરોડો હિંદીઓમાં પ્રચલિત છે, એ સૂર્યપ્રકાશ જેવી પ્રકટ હકીકત તહમારા જેવાને, હાથે અવગણાવી ના થયે, ભલે તમે પોતે પાકા કોન્ગ્રેસપક્ષી અને કોન્ગ્રેસના પૂરેપૂરા વિનયમાં જ હિંદનું સાચું હિત માનનારા રહ્યા. ‘હિતાવળા તે પ્હાવરા, ધીરા તે જ ગભીર.’ આખા હિંદનો “દેશધ્વજ” થતાં તો તો વાર લાગશે વાર, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય ખાટતાં જેટલો લાગશે, તેટલો જ અને તમારા “ચંક્રમણ”માંની બીજી બાબત વિષે તો આટલું જ, કે “નંદે માતરમ્” ગીત તેના કર્તાએ આખા હિંદને માટે લખેલું જ નથી, જંગાળા અને જંગાળી પ્રગટને જ એ ગીત લાગુ પડે છે, તથા તેમાં પણ “મલયજશીતતા” જેવી. છેક ઉપહસનીય અતિશયોક્તિઓ અને અર્થોક્તિઓ આવે છે.

પૂનેમની ચાંદની રાત વિષે
 હું, મારી પત્ની, શિશુ સાક્ષી સાથે
 ફરવા જવા નીકળીયાં શહેરમાં
 લેવા સિનેમા લ્યમ તેમ પહોંચી
 ઉતાવળેથી પકડી જ ગાડી.
 ને પ્લેટફોર્મે ઊભી ગાડી રે'તાં
 અમે પ્રવેશ્યાં ગલરાટ છોડી.
 સખી ગઈ બેસી સમીપ બારી.
 કહી મને બાલુ મહીં જ બેસવા,
 'દે બેસવા બારી સમીપ તું મને,
 ને બેસ તું સન્મુખ આમ મારી.'
 કહી, ધરી નહ જગા તણી ઊભો
 હું, ના તહીંથી ડગ થે ખસીને
 કીધો ઘણો આગ્રહ તોય, તેણે
 જગા ન આપી. 'શિશુને લિયો જરી;
 રહેછ જૂઓ તમને નિહાળી
 ઊભા રહેલા.' વદી તે વધુમાં.
 'પતિ કહે તે કરવું પડે સખી
 ન શું શિખી શાસ્ત્ર વિષે હજી તું?'
 'પરંતુ આવી નથી રીત પ્રેમની—
 જુઓ ત્યજી ગાદી ગયા છ રાત્ર
 પ્રિયા જ માટે, નહિ શું તમે પછી
 છોડી શકો બારી સખી જ માટે?'

શ્રી. તંબીજ,

‘પ્રસ્થાન’, અમદાવાદ

આ. પણાં લખાણમાં મહત્વદર્શક ‘જ’ અને ‘અપિ’-વાચક ‘ય’ કે ‘યે’ કેવી રીતે લખવા એ વિષે એકવાક્યતા જણાતી નથી. પ્રશ્ન એ છે કે આ બે એકાક્ષરીઓને તેમના સંબંધ પદના ભાગ ગણી તેની સાથે એકપદરૂપે લખવા? કે સ્વતંત્ર શબ્દ ગણી તેમનું સ્થાન પદવત્ અગ્રગ હોવું જોઈએ? આ વિષે વિદ્વાનોમાં ચર્ચા થાય તો શુદ્ધલેખન કરવાની કાળજીરાળાઓને તે ઉપકારક થશે. અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પોતાના કોપતી ત્રીજા આવૃત્તિમાં લેખનને અંગેના જોડણીના મુદ્દા ઉપરાંત આ મુદ્દાનાય કેટલાક નિયમો તારવી આપે તો સરસ મદદ થશે.

મારી સમજ, ઉપરના પ્રશ્ન પરત્વે, ટૂંકમાં આપતી આગળ મૂકી જાઉં.

૧. ‘જ’ અગ્રગ હોવો જોઈએ, કેમકે તે સ્વતંત્ર પદ તરીકે વાક્યમાં સ્થાન પામતો લાગે છે. સંસ્કૃત ચ સાથે વ્યુત્પત્તિકરો એને જોડે છે. અને સંસ્કૃતમાંય જ તે ચિત્, ચન જેવો કે આપણા ‘જરા-જરાક, થોડું-થોડુંક’માંના ક જેવો કે ‘નાનું-નાનકું, નાનલું’ જેવાં રૂપોનો ‘કુ, હુ’ પણ નથી. વળી, જે કાર્ધ પદની સાથે તે મહત્વદાયી સ્થાન લે છે, તેથી તે પદમાંય કશો વિકાર નથી થતો.

૨. પરંતુ ‘ય, યે’ એવો નથી લાગતો સુરત તરફ તો આને જાદલે ‘ઓ’ જેવું કાર્ધક બોલાય છે. આ અપિ-વાચકની વ્યુત્પત્તિ શી છે? જૂના ગુજરાતીમાં એને મળતો શો ઉપયોગ હતો?

એક વિદ્વાન મિત્રે કહ્યું, ય પણ અગ્રગ જ રાખવો જોઈએ, કેમકે તે પદનો ભાગ નથી. મને લાગે છે કે, એ પદનો ભાગ જ બને છે. એક તો એ કારણ કે, મારું માનવું છે કે આ ય-યે કે સુરતી આ ઉચ્ચારના ધ્વનિથી અર્થપૂર્તિ કરતા હોય—નહિ કે પોતે પદરૂપે અર્થ ઉત્પન્ન કરતો હોય.

પણ એ માન્યતાથી સમજ કારણ તો એ છે કે તે વિકારી છે. ઉદાહરણ: તે આવ્યો ને છગને (વ્ય) આવ્યો. અ-કારાંત નામ સાથે આવતાં અ તો એ થાય છે. એટલું જ નહિ, એ થયા પછી ‘ય’ ન હોય તો અપિ-વાચકના તેટલા ફેરફારમાંયે આવી રહે છે. અકારેતરારાં પદોમાં આ વિકાર નથી થતો, એમ જ કહેવાય. છતાં ‘ય’ વિકારી જ રહે છે. આ, મને લાગે છે, ‘ય’ ભેગો લખવાનું સૌથી સમજ કારણ આપણી પાસે હોય.

આપ આ વિષે મત આપશો તથા વિદ્વાનોને તેમ કરવા નોતરશો એ આશાથી આ પત્ર મોકલું છું. જો, આશા છે, આપ પ્રસિદ્ધ કરશો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

૮-૧૨-૩૬

શ્રી. સેવક,

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેશાઈના
વડે માતરમ્

વિદ્વાનોને આ ચર્ચામાં ભાગ લેવાને આમન્ત્રણ છે.

આ વિષય પહેલાં પણ ચર્ચાયેલો છે. પણ હજી વિશેષ ચર્ચાતી જરૂર છે. ઉપર મી. મગનભાઈએ જે મુદ્દાઓ દર્શાવેલ છે તેથી વિશેષ કેટલાક મુદ્દા મને મઝે છે તે નીચે નોંધું છું: 'ય' 'યે' 'એય' એ શબ્દ વિદ્યારી નહિ પણ એક જ શબ્દના ઉચ્ચારભેદ જણાય છે. બધાનો અર્થ એક જ છે. બોલવાની મગવડ માટે તે ભેદ થયા છે. તેનો 'પણ' એવો રૂપરૂ અર્થ છે એટલે એને જુદો શબ્દ જ ગણવો પડે.^૧

જે શબ્દના સંયોગે તે વપરાયો હોય તેની સાથે તે ઉચ્ચારમાં મળી જાય છે એ ખરું. પણ એમ ઉચ્ચારમાં બે શબ્દો ઘણીવાર મળી જાય છે. જેમકે 'ન આગ્યો'ની બોલવામાં સંધિ થઈને 'નાગ્યો' બોલાય. 'હા જ તો' નું 'હારતો' બોલાય. તેથી તે જુદા શબ્દો મંત્રી જતા નથી. સંધિ થાય ત્યાં બેમા લખવા જ પડે. પદ્મચંદ્ર કરતી વખતે તેને જુદા પાડવા કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. પ્રથમ દર્શને જુદા પાડવા ભેદ એમ જણાય છે—તે કે એ માટે પણ ચર્ચા થઈ નહીં થવું ભેદ એ.

વધારે મુશ્કેલીનો મવાલ એ છે કે ઘણીવાર 'ય'ના મંબંધવાળા શબ્દની વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ય'ની પછી આવે છે, જેમકે "ઘણાયને આ યાદ હશે" ત્યાં ય જુદો શી રીતે લખવો? પણ આ મુશ્કેલી પણ 'ય' પૂરતી નથી, વધારે વ્યાપક છે. કોઈવાર એવો વિભક્તિ પ્રત્યય 'જ' પછી પણ આવે છે. જેમકે:—

પ્રજુ વનો-ન-નો પ્રનાય તે છે,

અમુનેને મુશ્કેલીના જિતે જે;

પગલમની પ્રસાદી. અંક ૧૯૦. મ્થો. ૧૩

એવી માડી-ન-ના જેવી દશા દાઢણ દોડતી

સત્તુ ચીની કરી દેવી પિતુધીને જગાજળી.

પ્રેમની મુદ્રિકા અંક ૪. મ્થો. ૧.

અહીં બન્ને જગાએ 'જ' પછી છટીનો પ્રત્યય આવે છે. અવ્યયન આ કાન્ધમાં જ આવે છે મઘમાં આપણે આમ બોલતા નથી. પણ સાક્ષર શ્રી. કે. દ. ત્રુવ જેવાનો આવો પ્રયોગ આપણી ભાષાની રૂઢિ વિરુદ્ધનો તો ન જ ગણી શકાય. એટલું જ નહિ, આપણી ભાષાના કેટલાક પ્રયોગ તેના એમ ગ્રીહારતું પડે એમ જણાય છે કે આપણી ભાષામાં વિભક્તિપ્રત્યયને દૂરથી પકડી લેવાની નામમાં શક્તિ રહેલી છે. તે અનેક રીતે જણાય છે. જેમકે "વિચારો અને લાગણીઓનો ધર્મ જ એવો છે" એ વાક્યમાં 'લાગણીઓનો' શબ્દમાં આવેલો છટીનો પ્રત્યય "વિચારો"ને પણ લાગે છે. એથી આમ જતાં ઘણીવાર વિગેષનો પ્રત્યય તેના વિગેષજૂને સાંગેલો જણાય છે. જેનો ઉચ્કટ દાખલો નીચે મુકુ છું:

૧ "શબ્દ" "કેમકે" "તેકે" વગેરેમાં 'કે' શબ્દ લખવો કે એવો એ પણ પ્રશ્ન છે. સદૃશ કમગારીકરે મંચ બ્યાડરજુમાં 'જિવા' 'કેમકે' 'નદિન' એના લખેલ છે અને 'કાતુ કે' પણ લખેલ છે. આમાં પેલણ એ જ દોહ શકે કે અર્થભેદ થવામાં એ શબ્દોનો જુદો અર્થ થઈ પડી અન્યથ થાય છે કે બોલેલો એક જ અર્થ થાય છે? બોલેલો જુદો અર્થ ન થતો દોષ તો બનેલો. એક શબ્દ મળવેલ બન્ને જુદા શબ્દો હતા એ દર્શકન પછી એ શબ્દના ઇતિહાસની વડી બ્યાડરજુમાં એને સ્થાન ન રહે.

કટાક્ષ કરુણા તણા તુજથી જે લસે અંતરે.

અન્વય: “ જે તુજ કરુણા તણા કટાક્ષથી અંતરે લસે. ” ‘તુજ કટાક્ષથી’ને બદલે ‘કટાક્ષ તુજ’થી થયું. આ પ્રયોગ ખોટો નથી. સદ્ગત નરસિંહરાવે ‘મનોમુકુર’ ગ્રંથ ૨ ને પૃ. ૨૦૨-૦૩ ઉપર હરિહર્યદના એક કાવ્યમાં આવતા આવા પ્રયોગ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે:

તુજ સમ પ્રથમે હું યોગ કાન્તા તણાથી.

શ્રી. નરસિંહરાવ લખે છે; [‘કાન્તા તણા યોગથી’ વ્યત્પય કરી ‘યોગ કાન્તા તણાથી’ કર્યું એ ઘટના ધ્યાન ખેંચે છે....] જે આ પ્રયોગ ભાષાશ્દિ વિરુદ્ધનો એમને જણાયો હોત તો તેમણે એમ લખ્યું હોત.

આ જ પ્રકારની ભાષાશ્દિ જેને પદોચ્ચત્ક્રમનો દાખલો કહીએ તેમાં આવે છે. જેમકે, —મેં વારંવાર આપેલો લઈ તો—

વાત પકવાનથી બુખ ન લાગે. —નરસિંહ મહેતા.

‘વાત પકવાનથી’ એટલે ‘પકવાનની વાતથી’. મધ્યકાલીન ગુર્જરાતી કાવ્યમાં આવા પ્રયોગો ઘણા છે. આ આપણી ભાષાની એક વિલક્ષણ શ્દિ છે. આ બધા દાખલામાં હું નામની દ્વરથી વિભક્તિપ્રત્યય પકડી લેવાની શક્તિ જોઉં છું. આ બધા દાખલામાં ઘણે ભાગે નામનો પ્રત્યય તેની પછી તેના સંબંધમાં આવતા શબ્દને લાગેલો છે, અને ઘણે ભાગે એવા જ દાખલા વિશેષ મળે છે. પણ એ જ નિયમ છે એમ કહી શકાતું નથી.

માડી પાસં બાંધ્યાં ને વાછર હોડયાં.

માડી પાસં સૂતાં ને બાળ જગાડયાં.

એ લોકગીતમાં નામની પૂર્વે મૂકેલા વિશેષણને નામનો પ્રત્યય લાગેલો છે. પણ હું કજીલ કરું છું કે આ પ્રયોગ વિરલ છે અને અનુકરણયોગ્ય નથી. પણ આ બધા દાખલા ઉપરથી એટલું જરૂર ફલિત થાય છે કે આપણી ભાષામાં નામમાં દ્વરથી વિભક્તિપ્રત્યય પકડી લેવાની શક્તિ છે. આમ પ્રત્યય દ્વર જાય છે તેને ભાષાનું શૈયિષ્ય ગણવાને બદલે હું શક્તિ ગણવાના પક્ષનો છું. કવિતામાં આ શક્તિ એક પ્રકારની કરકસર અને શબ્દના ક્રમમાં એક ખૂબીવાળું વૈવિધ્ય લાવે છે. આની સાથે એ પણ જોવાનું છે કે હિંદી ભાષામાં તો કેટલાક વિભક્તિપ્રત્યયો નામથી જુદા લખાય છે. એટલે આ મારે મત સાચો હોય તો નામ અને તેના વિભક્તિપ્રત્યયની વચ્ચે બીજો શબ્દ આવે: એ આપણી ભાષાની શ્દિ વિરુદ્ધ નથી, અને સ્વતંત્ર શબ્દ હોય તો પછી તેને અલગ લખવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વિભક્તિપ્રત્યયની ચર્ચામાં મેં વધારે જગા શાકી છે: તે તે પ્રશ્નની પછું ચર્ચા થાય તેટલાં માટે. આ લખાણનો ઉદ્દેશ માત્ર ચર્ચાને અનેક મુખે ખુલ્લી મુકવાનો જ છે. કોઈ પણ અમુક નિર્ણય રજૂ કરવાનો નથી. અને વિદ્વાનો આમાં ભાગ લેશે એવી આશા છે.

રા. વિ.

ચાંદની રાત

પતીલ

[માલિની]

૧

ધવળ તનની ધેતુ જેહતું દ્વધ ધોણું
પડતું રજતપાત્રે ખ્હાવલેથી બહોણું
નિજ પ્રિયજન સાથે
ખેસીને હૃદય માથે
નહિ શું કદાંચ એવી ચાંદની રાત એવી ?

૨

મધુર ધરદ્વીપીણું પીવું કોને ગમે ના
મળતું વગર મૂલ્યે ? માગવું જે પડે ના !
વિસરુ અસુખ, આધિ
જેહતુ સખ સાધી
મુજ ઉર અતિ બહાણુ એવું આકાશ ખ્યાલું.

૩

જગ છતરપલગે તેજની નાખી તાલ
સુખદ મહરદાની છે સુતો 'સ્નેહ' રાલ
લલન 'સુખ'ની મંગે
કીડવા કાજ રગે
મીઠી અનુમતિ પામી ખેવડો મત્ત કામી.

૪

રમતી ગગન ફેરી રમ્ય મેદાન માંહે
ઉડુગણ તણી ટોળી, ખેંચતી ભાંચી બાંહે
રમત પગ દડાની
આઝી બાધા વિનાની :
અહીં તહીં પટકાતો ચંદ્ર કદ્દક બાતો.

૫

દુખતી દરદ લાંબું સાંખતી રાતી આંખે
નજર સુચિર મીઠા ગ્રન્થની માંડી નાખે,
કરી અભિમુખ 'લીસો
ગોળ ઇન્દુ અરીસો
સળી મૃદુ સુરમાની ફેરવી એક નાની !

૬

સ્મરની સુજનજૂની કદરામાં છુપાતાં
રસિક હૃદય ભોળાં, તર્ત ના તૃપ્ત થાતાં,
સુણી શશિચર લેતો
ઝાંઝિયાં ત્યાંચ દેતો
મદલર નયનાંની વાતડી છાની છાની !

સાધ લોકો અને તેમની કળા

સાધ લોકો પોતાના ધર્મ અને ધંધાની માહિતી કાઢીને આપતા નથી તેમજ કાઢીને પોતાની કળા બતાવતા પણ નથી. આ ગુણ તેમનો સ્વયંસિદ્ધ અને પ્રથમ છે. તેમનાં હોઝાને તમે પૂછો કે 'તમારા પિતા ક્યાં ગયા છે?' તો તે પણ તમને કહેશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમના કારખાનાના ફાદા પણ એ લોકો લેવા દેતા નથી. એમને ભય હોય છે કે 'અમારા ઉદ્યોગ રખેને કાઈ શીખી જશે તો!' કળતરણીનો પ્રચાર બહુ ઓછો હોવાથી સાધ લોકોમાં કદિની ઉપાસના ખૂબ જ છે. સાધોના હોઝાએ કોલેજ તો ભેળું જ નથી. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરવાનું સાદસ પણ કાઈ વિરક્તાએ જ કર્યું છે.

આ જાતિનું વિશેષ દૃષ્ટિબિંદુ વ્યાપાર તરફ છે. આ લોકોની વસ્તી પાંચ કે છ લાખરથી વધુ નથી; પણ હસાત સાખ રૂપિયાનાં કપડાં, ખડા, મેજપોશ (Table cloth) વગેરે છાપીને દર વર્ષે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા તથા બીજા દેશમાં મોકલે છે. હિંદમાં એક જ એવી 'સાધ' જાતિ છે કે જે પોતાની સ્વતંત્ર કળાથી પરદેશમાંથી ધન હિંદમાં લાવે છે. ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીના કળાકારોએ અનેક વખત એ કળા જાણવા પ્રયત્ન કર્યા; એ કળા પોતાની કરી લેવા અનેક ઉપાયો કર્યા કે જેથી એમના દેશમાં હિંદના આ પાકા મામતી ખપન ઝોઢી થાય; પણ તેઓને આજ સુધી નિષ્ફળતા જ મળી છે. એ કળાવિશે પાકા રંગ પણ ન કરી શક્યા કે જે પાકા રંગો તડકામાં પણ ઝાંખા ન પડે, તેમજ એમની જેમ ઝગઝગાટ પણ ન લાવી શક્યા. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં સાધ લોકોની પેટીઓ છે. ત્યાં એમનો માલ વિલાયતી માર્કિની સરખામણીમાં વધુ પ્રમાણમાં વેચાય છે. પરદેશમાં પણ એમની કળાની એવી ધાક છે કે અમેરિકાનાં જે શહેરોમાં પરદેશીઓ પોતાના દેશી પોપાકમાં પણ જઈ શકતા નથી ત્યાં પણ 'સાધ' ટોપીનો નિષેધ નથી.

અહીં સાધ લોકો કાયમગંજ, રોહતક, દિલ્હી, અમૃતસર, બેંગલોર, મિર્જાપુર, વગેરે સ્થળોમાં વસ્યા છે; પણ છાપવાનું કામ ફરફાળાદમાં કરે છે. આ શહેરનાં હજીપાણી એમના છાપવાના ઉદ્યોગને ઘણું મદદરતો છે. કપડાં છાપ્યા પ્રકી ગંગાજળમાં બેગણુ દિવસ રાખી મૂકે છે. આ કામ માટે જ ગંગાકિનારે જે બારુ યાંલસા નાખી ઉપર દોરડા બાંધ્યા છે. આ દોરડા ઉપર કપડાં સૂકવવામાં આવે છે. આ રીતે કપડાંના બધા રંગ પાકા થાય છે. પણ આ કામ સાધ લોકો ખૂબ જ જાના—મંતાઈને કરે છે. લેખકે જે ચિત્રો * લીધાં

* ૧. સાધ લોકો છાપકામ કરતાં, ૨. પડદા ઉપર તાજમહેલ, ૩. પડદા ઉપર વૃક્ષછાપ, ૪. છાપવા માટે પાકા રંગ બનાવે છે, ૫. ગંગાની ધારમાં કપડાંનો રંગ પાકો કરે છે. ૬. ફૂંદી, ૭. પલ્લોડ અને કિશોર્ન બનાવે છે, ૮. પડદાને સીવે છે, ૯. ચોક્કસ એક સામ, ૧૦. એક મેજપોશ, ૧૧. એક પડદો.

છે તે પણ તેમને ખમગ ન પડે તેવી મુશ્કેલીથી લીધા છે ગગાજળ તો ખીજે પણ છે, પણ ખીજા લાગેમા ગગ પાડા કગવાનો ગુણ નથી

મતનામી મપ્રદાયનો ઇતિહાસ મહુ જૂનો નથી, પણ એ લોકો તેમની ઉત્પત્તિ ખીજા ધર્મની જેમ અનાદિનાથી મતાવે છે હાનના ઇતિહાસમા એ જાતિનું નામ ઔરગઝેમના મમયથી આવે છે એમના ધર્મપુસ્તક 'નિર્માણુયાની મા લખ્યુ છે કે ઔરગઝેમની મેનાએ મતનામી મપ્રદાય ઉપર જનારે ચદાર્થ કરી ત્યારે એ લોકો કેવળ વીતગગ માધુ હતા લડતુઝગડતુ તો તે મમજતા જ નહિ એ મમયે સાધજીઓ રોટલા ઘડતી હતી શાહી સેનાએ એમને ત્યારે માનુએથી વેરી લીધી ઓએના મતથી ચૂના ઉપરના તવા ઊડ્યા અને ચકની માફ-મિપાઈગા ગળા કાપી નાખ્યા મેના લાગી ગઈ માધોના આ અનૈકિક તેજ પાસે ખાદશાહના શસ્ત્રો નકામા થઈ ગયા એ નખતે ઔરગઝેમે એક યુક્તિ કરી એણે સિપાઈઓને નિશ્ચામ આપરા માટે પોતાના ઝડા ઉપર હદીમતી આપાતો લખી અને વોપણા મરી કે 'અમારી આપાતો આગળ માધ લોકોનુ મતમગ નકામુ જતું રહેશે!' એણે યુક્તિ ગવી અને તેની સેનાએ બેવડા જોગથી—ઉત્ત્રાહથી ફરી ધમારો કર્યો વિસન નામનો ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઔરગઝેમે માધનનિને હગવી દીધી અને છિન્નભિન્ન કરી નાખી, પણ 'નિર્માણુયાની' લખે છે કે 'ખાદશાહ ફરી પણ હાર્યો અને મતનામી સાધો પામે તેમની અનૈકિક શક્તિને લીધે માયુ નમાવીને ક્ષમા માગી પડી' આ યુદ્ધ નાગ્નૈનમા થયુ હતુ, એથી આ જાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન ફિન્ડીની આસપાસ હોવા મલમ છે

માધ લોકોની વિશેષ માહિતી માટે કમીગવચનાનલિ 'ની ભૂમિકા, ગુલ્લજૂત 'હિંદી માહિત્યનો ઇતિહાસ,' અને પ્રો વિસનકૃત હિસ્ત્રી ઓફ ધી ઇન્ડિયન ગિલીગિયન' (ઓક્સફર્ડ એડીશન)મા પણ લખ્યુ છે, પરતુ વિગતુત વિવરણ નૌરગાનામા 'ના ખીજા લાગમા છે એ ફારગી બાપામા છે અને જ્યન્તામા છપાયો છે એ પુસ્તકમા ઉપગના યુદ્ધનું વર્ણન પૂરેપૂરુ છે

મતરણ હિંદુઓએ કર્મ જનશ્રુતિના આધારથી આ જાતિને અત્યજ—વર્ણ્યકર માની છે કે જેથી એમના હાથનુ પાણી પણ પીતા નથી? ફરકાનાદમા લગભગ બે હજાર જેટલા માધ લોકો 'મધરાજા' નામના એક જુ. મહોત્વામા આનાદ રીતે ગે છે અહીં આ વેતકોને નવામે 'પજના બગરા પહેના કેટનાક નખ અગાઉ કાયમગજથી લાવીને વમાન્યા હતા માધ લોકો ધણા વીર, નિર્ભય અને માહસિક છે, એથી નવામે ફરકાનાદના ઉદક બ્રાહ્મણોને દમાવી દેવા માટે એમની સદાય લીધી હતી આર્યમમાજના પ્રવર્તક મહર્ષિ દવાનંદ સરસ્વતીની વિરુદ્ધ જનારે ફરકાનાદના પડિતો ઉપદ્રવ કગવાના પ્રયત્નો કરતા હતા ત્યારે માધનજિએ સ્વામીજીની અત્યત સેનાભારથી રક્ષા અને મદાર કરી હતી પણ એ સદાયમા નૈતિક મરણુ ન હતુ વાવ એમ હતી કે સ્વામીજી મૂર્તિપૂજનુ અને મનાતનધર્મનું ખડન કરતા હતા અને એ વાત માધ લોને પણ માનતા હતા, તેથી મદાય કરી હતી

આ જાતિની મહેણીમણીમા પણ કર્મકિ વિવેચના છે ઝજિયાકકામ થાય તોપણ આ લોકોની પ્રગતિ ધાનિપ્રિય અને ખૂબ જ ગજલકૃત છે આ લોકો હમેશા મંદ વર્ગો પહેરે છે જો ગગિન કર્મકિ ઓટો તોપણ તેની ઉપર મંદ ચાદર તો નરડ નાખવાના જ. માથા ઉપર ધોગી ગાળી પહેરે છે આ ગાળી એ જાતિનુ વિશેષ ચિહ્ન છે એમના

ખાળકો-રડતાં રડતાં 'હાય રામ' કે એવું કંઈ બોલતા નથી, પણ 'દાતા માલિક' કે 'બાબાજી' કહે છે. ધૂણા અને મનોઅંજલ કે 'રામરામ'ને બદલે 'બાબાજી,' 'બાબાજી' કહે છે. ધાર્મિક નિયમોમાં આ લોકો ધૂણા કટ્ટર અને હકંધર્મી છે. આ સંપ્રદાયમાં અચાંતર ગતિઓ છે. પણ આ લોકો એટલા હળીમળીને રહે છે કે બહાર તો એ પ્રકારનો બેદ પણ જાણવા દેતા નથી. બોજી વાન એ છે કે ફરકાબાદમાં આવીને આ લોકો છાપવા અને વેચવા સિવાય બીજું કામ પણ કરતા નથી. પોતાની ગતિના કાઈ માણસને બેકાર તો રહેવા જ દેતા નથી. એક વખત ફરકાબાદમાં કાઈ એક જગ્યાએથી એક સાધ આવીને નેડાં સીવતો હતો. જ્યારે સાધ લોકોને એનો પત્તો લાગ્યો ત્યારે એ લોકો તરત જ જઈને પોતાના મંદિરમાં લાવ્યા. ત્યાં એને ખાવાનું પીવાનું બધું મળતા માંડ્યુ. પણ જ્યારે આ લોકોમાં પરસ્પર ગાળાગાળી થાય છે ત્યારે 'તું તો ભંગી છે', 'તું તો ધોળી છે' એવાં વાક્યો આપણા સાંભળવામાં આવે છે. 'આપ' તો એ લોકો વાઇસરોયસાહેબ જેવાને પણ કહેતા નથી. એ લોકો તેમના હાથની બે હથેલીઓ ખતાવીને 'સાધજી આનંદ' અથવા 'સુખા-રામ છે?' એ બોલીને શિષ્ટાચાર કંઈ છે. આ તેમના પ્રણામ છે, આ તેમના આશીર્વાદ છે. 'માલિક' (ઈશ્વર) સિવાય કામને માયું નમાવતા નથી, તેમજ રાક્ષામ પણ કરતા નથી. અમલદારોને મળતા પહેલાં તેમના આ શિષ્ટાચારની પદ્ધતિની સૂચના આપવામાં આવે છે. યુક્ત પ્રાંતના કેટલાય ગવર્નર અને પ્રધાન સાધીની કળા જોવા માટે ફરકાબાદ આવ્યા હશે. હેલીસાહેબ મારે તો રોશનથી 'મોટી' મુખી પડદા ખાંધી દેવામાં આવ્યા હતા અને પડદાનો એક ખંડ પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. હેલીસાહેબે પોતાના પ્રશંસા-પત્રમાં આ કળાદારોના અને એમની કળાનાં ખૂબ જ વખાણુ કર્યા હતાં. પડદા છાપવાનું કામ આ લોકો મોગલ સમયથી કરતા આવ્યા છે; પણ વિસાયત સાથે એમનો સંબંધ મન ૧૮૮૨થી રાફ થયો, જ્યારે બાજીસાહજી નામના સાથે પોતાનો માત્ર ભંડનના કાઈ પ્રદર્શનમાં મોકલ્યો. આ લોકોએ પરદેશનાં પ્રદર્શનોમાંથી અનેક ચન્દ્રકો અને પ્રશંસાપત્રો મેળવ્યાં છે. ફરકાબાદમાં સાધ લોકોના મોટામોટાં કેટલાંય કારખાનાં છે. આ કારખાનાંમાં દર વર્ષે લાખો રૂપિયાનાં વસ્ત્રો છપાઈને વેચાય છે. છાપવા સંબંધી દરેક કામ સાધગતિના નાના-મોટા તમામ લોકોના હાથમાં છે. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે બીજા કાઈ લોકોને એમના કારખાનામાં જવાનો અધિકાર નથી. કેટલાક સમયથી આ લોકો રાજનીતિમાં લાગ લે છે. ગઈ સત્યાગ્રહની લડતમાં આ લોકોએ લાગ લીધો હતો, અને કેટલાક સાધ-યુવકો જેલમાં પણ ગયા હતા.

આ સંપ્રદાયને ઇતિહાસકારોએ 'સતનામી સંપ્રદાય'ના નામે ઓળખાવ્યો છે; કારણ કે આ લોકો 'સત અવગત' નામથી નિર્ણયની ઉપાસના કરે છે. એને એ લોકો 'માલિક' કહે છે. 'ઈશ્વર'ને પણ માલિકથી નાનો ગણે છે. એમના મન પ્રમાણે ઈશ્વર મહાદેવનો મોટો પુત્ર હતો. મહાદેવને એ લોકો 'સાધ' ગાને છે. એમની સામાજિક પ્રથાઓ ઉપર હિંદુઓની સ્પષ્ટ અસર પડી છે. વિવાહ પહેલાં છેકરં ટાપીમાં સોનેરી લેસ પહેરીને ફરે છે. એ તેમની કુમાર અવસ્થા બતાવવાની નિશાની છે. ઓઝોના પહેરવેશમાં એક લેથો અને ઝીણી ઓઢણી છે, પણ આજ તો એ લોકોમાં પણ સાડી અને ઝંપર પેસી ગયાં છે ઘરેણાં પહેરવાની પ્રથા હિંદુઓ જેવી છે. સંસ્કાર હિંદુઓને લગભગ મળતા છે, ફક્ત મોર્ચ સંસ્કારમાં બેદ છે. જનોઈની જગ્યાએ એ લોકોને દીક્ષાસંસ્કાર આપવામાં આવે છે,

એને 'સાન ખૂલ કરાવતું' કહે છે જ્યારે માળખે કાર્ષિક મમજલુવાળું થાય છે ત્યારે આ મમજર કરાવવામાં આવે છે મદિગમાં બાળને લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં માણસો એકઠા થાય છે પુરોહિતની જગ્યાએ પ્રે માધ પ્રેમે છે તેમને 'માખી' કહે છે માળખના નાથા ઉપર 'ભુગત' મૂંવામાં આવે છે 'ભુગત' એને કહેવામાં આવે છે કે જેમાં પ્રમાણ મૂંવામાં આવે છે માખી લોભે બાળને માધધર્મના ચાર મિદ્ધાતો અને મત્રીસ નિયમોનો ઉપદેશ આપે છે જ્યારે માળખે કહે છે કે 'મમજર ગયો આજથી એનું પાનન મીરા, ત્યારે પેનો પ્રમાણ બધા લોભને રહેથી આપવામાં આવે છે અને બાળને ધર્મની દીક્ષા પામ્યું એમ કહેવાય છે એ મમયથી બાળને 'નિર્વાણમાની' શીખનાનો અધિભર મળે છે વિનાશમાં માગણી કરવાની પ્રથા છે વિનાશ માતાપિતાના કુળને એમ ન નાગ તેવી રીતે દરવામાં આવે છે એમના કાર્ષ ઉત્તરમાં વચ્ચા જઈ શક્તી નથી

જમને આ લોકો પાણીમાં ડુબાડે છે શ્મશાનથી પાછા આવીને મધ્ય માણસો મદિગમાં એકઠા થાય છે ત્યાં ધર્મપુસ્તકનું નાચન થાય છે ગોષ્ઠી શુદ્ધિ દિવસ પાળવામાં આવે છે ત્રણ દિવસ પછી આ લોકો મળતરમાંથી શાખાશુદ્ધિ લેવા નીકળે છે, ચોથા પાચમાં નિમ્મે એક પ્રીનિભોજન (૧) થાય છે

માધ લોકોમાં પ્રે ભાગ છે અગ્નિ મનાતની પક્ષ અને મીંગે સુધાગ્ર પક્ષ મીંગ પક્ષના લોભે નદા જમાનાને માનનાગ છે વિનાયતની યાના કરે છે પશુ ત્યાં હાથે પમવીને આવે છે ભોજનમાં મ્વજના અને મનપમ તાને નુ મદરવ આપે છે ગ્મોર્ધના વામજો અને રમ્મો ચોખ્ખા ગમે છે મન ૧૬૨૮માં મીંગ પક્ષના નેતા પ્રમનાગવણુથ વેપાગમ માટે જગાડ ગયા હતા મીંગ ઉપર પોતાને ખર્ચે હાથે પની શકાન તેની મગવડ કરી હતી ૧૫૧ એ જ મીંગરમાં નબ્તપનિ ગજેન્નાયાશુ પશુ છગના જતા હતા એમને સાધુએ પોતાની ગ્મોર્ધી આ બા હતા જગાડ મુની ખૂબ આન ભોગ થો એમની ગ્મોર્ધ માટે કેટલીક અગ્રેજ માર્ધિઓ પશુ નનયાની હતી આ દરર ભમેશ જોવામાં આવતું હતું એ જ મીંગરમાં દિવના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પશુ હતા

માધ લોકો એક ઉશ્વરવાદી ૭ ઉત્તામ ને મીંગે ઉશ્વરના અવનાગ માને છે એમનો અદિમારાઈ જોનોની અદિમા કરતા પશુ એ જગતુ આગળ રહે છે મનરમાં પોતાની જાને જઈને દોઢા મમજા પંખા આપીને અનાજ સારું ચોખ્ખું ત્યારે છે ગગાથ અને દિન્દુ તીથોમાં શ્રદ્ધા ગખતા નથી આર્યમમાજના નાખ્યાનમાં ખડન માખગરા મળ્યે છે એ લોકો મનાનન ધર્મના ધટ્ટ વિરોધી છે

એમના ધર્મમદિગે 'ચોખ્ખી' કહે છે તેક માધસ્ત્રીપુત્ર એ નખન ત્યાં મળ્યે છે ત્યાં ભજન કરે છે પરસ્ત્રીગમન અને દિમા ગે ને પાપ તો એમનામાં ભયમ્વ ગજાય છે માદક પાર્થને કદી અડતા નથી, પશુ છનાત્તી ચોપારી ખાય છે તમાકુ પીનાને પોતાના વામજોને અડતા દેતા નથી પુર્નજન્મ માને છે કમ અગુમાર જન્મ માને છે મુક્તિને પશુ અનાદિકાળથી માને છે એમનો મન વિગિહ્વતને મગતો છે સૂરી મપ્રદાવની કસ્પેલી મોગમૂમિ 'અમગપુત્રી' એમની પશુ મોક્ષમૂમિ કે મીંગપયીની પે 'અજપાન્ય'નું એમને ત્યાં ઘણું મદરવ છે ૧૩૩ મીંગે એમનો ધમ મીંગમનની યાના જેવો નાગ છે, જેની અગ્નિ ખનાતમ વિનો અને વિધાનાતમ્વ ઓડુ છે એ મોગી મળે છે, પશુ નાની એમનો 'મુરતયોગ' પનટ્ટ અને હાડુ જેવો છે મદિગમાં મૂર્તિ દોની નથી

એમનાં મંદિરને તો આર્યસમાજ કે બ્રાહ્મસમાજના મંદિરની જેમ સમજવું. બધી થઈને માત્ર ચોક્કી છે. એમાં રાહતકની ચોક્કી સૌથી મોટી ગણાય છે, જેમ હિન્દુઓને કાશી-વિશ્વનાથ. વર્ષમાં એક વખત એ ચોક્કીમાં સાત ચોક્કીના પ્રતિનિધિ ભેગા થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે, દેવ વગેરે મંદિરના લંડારી કરે છે. આ લંડારી કઈ ચોક્કીનો થાય તેનો નિર્ણય અહીં થાય છે. ત્યારે અપરાધી પોતાનો અપરાધ સ્વીકારે છે ત્યારે મુખ્યાલય જાણ થઈને ધોષણ કરે છે. પરિપક્વની એક પૂરી થતાં દરેક ચોક્કીના બંને માણસોને લંડારીની સૂચના અને પરિપક્વની નિર્ણય સાંભળવા માટે મોકલવામાં આવે છે. આ લોકો સીધા ચોક્કીમાં ન જતાં નગરની બહાર નક્કી કરેલી જગ્યાએ રોકાય છે. એમના આગમનની સૂચના પાછા ફરેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પહોંચેલી આપવામાં આવે છે. નક્કી થયેલા વખતે નાગરિક સાથે સ્વાગત કરવા માટે એકઠા થઈને જાય છે. સ્વાગતની વિધિ પણ જુદી જતની છે. સામે પહોંચીને બધા એમને દંડવત પ્રણામ કરે છે, અને એમના પગની ગજ પોતાના બેગથી દૂર કરે છે. દંડવતના ઉત્તરમાં પેલા નાગરિકો આકાશ તરફ હાથ ઊંચા કરીને ‘પહોંચ્યા’ એમ કહે છે. આ નાગરિકોને પોતાની ચોક્કીએ લઈ જાય છે. ત્યાં એમનું સન્માન અને સત્કાર કરવામાં આવે છે. સાંજ સુધી સાથે રહીને શ્રદ્ધાપૂર્વક લંડારીનું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે. મહેમાનગંતિ તરીકે ચાર દિવસ સુધી લાડ, કચોળી જમાડે છે.

કુરુખાદની ચોક્કી ત્રણચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાને બનાવેલી છે. વચ્ચે મંદિરની જેમ વિશાળ ઘૂમટ છે. વચ્ચેવચ્ચ એક ફૂલો છે. એમાં જાંચી એક નામની જાંચી ધમારત છે. ચોક્કીના બે પ્રવેશદ્વાર છે. એક પશ્ચિમનું અને બીજું દક્ષિણનું. વચ્ચે મોટામોટા આંગણાં અને ચોરડા છે. ચોરડામાં ગાદલાં વગેરે પાથરેલાં હોય છે. આ એકાંત ચોરડામાં બેસીને સાધ લોકો ભજન કરે છે, અને ધાર્મિક ચર્ચા કરે છે. અન્ય ઉત્સવ જાંચી એકઠામાં થાય છે. સામાજિક વિચાર વગેરે નિર્ણય ચોક્કીમાં થાય છે. અન્ય ધર્મોને જવાની મનાઈ છે; પણ સાહેબલોકને રોકવામાં આવતા નથી. એમને માટે તો સ્વર્ગનાં દ્વાર પણ ખુલાં હોય છે. ચોક્કીનું વાતાવરણ શાંત, ધાર્મિક અને પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું રહે છે. સ્ત્રીપુરુષો રાતદિવસ ગમે ત્યારે આવી શકે છે. દરેક વખતે સગવડ હોય છે. જે રીતે આર્યમંદિરોમાં વેદની ઋચાઓ અને મંત્રજાદમાં આપાતો લખેલી હોય છે, એ રીતે સાધ લોકોની ચોક્કીમાં દેકાંજોડેકાણે ‘ૐ સહી સત્તનામ, -સત્ત અવગત, ગોરખ, ઉદૈ-કબીર, સત્ત અવગત, ગરીબનવાંજ, સત્ત અવગત બાબાજી’ વગેરે વાક્યો પઠ્યેરો ઉપર કાતરેલાં હોય છે. ચોક્કીમાં એક ખુલ્લો ફૂલો અને ઘૂમટવાળી કેટલીક બેઠકો હોય છે. સન ૧૯૨૯ માં મહાત્મા ગાંધીજી ત્યારે કુરુખાદ આવ્યા ત્યારે સાધ લોકોની ચોક્કીમાં ગયા હતા. ત્યાં એમને પાંચસો રૂપિયાની થેલી ભેટ આપવામાં આવી હતી. મહાત્માજીને એ જાણીને દિલગીરી થઈ કે સર્વજ્ઞ હિન્દુઓ સાધ લોકો સાથે હાથ મિલાવતા નથી. તેમણે પોતાના ભાષણમાં સર્વજ્ઞોના આ પ્રકારના વ્યવહાર માટે ધણો ઠપકો આપ્યો :

“ મને સાધ લોકોની સફાઈ જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે. સ્વરાજનો ઘણો ભાગ તો સાધ લોકોએ મેળવી લીધો છે. પોતાનો પાકો માલ વિલાપત મોકલી ત્યાંથી હિન્દમાં રૂપિયા લાવે છે. એ સાધ લોકોનો પ્રયત્નશીલ ગુણ છે. એ લોકો કાષ્ટની નોકરી કરતા નથી, ધંધો કરે છે. એ પણ ગૌરવની વાત છે. એમના આ બે ગુણોમાં સ્વરાજનો અંતર્ભાવ

આવી જાય છે આ આસ્તિક, અત્યંત સ્વચ્છ અને સ્વાવધાની વ્રતિ પ્રત્યે મવર્જોના આ પ્રકારનો વ્યસનાર ઘણી રાત્રિ ઉપજાવે તેવો છે ”

મદામમાજીએ માધનતિ અને મવર્જોના હૃદયને મમાન એવો બોધ આપ્યો પહેલી રાત્રિ મદામમાજીએ એમના હાથનું ખાવાનું પીવાનું રાત્ર કંઈ મધવાડામાં માધોની એક ની ખાંડની દાન છે એમની મીઠાઈ પણ મવર્જો વખાણે છે મદામમાના અનુયાયી કૃષ્ણદાસ માધ ને ખાદી પહેરે છે તેમજે મન ૧૯૩૭ માં મદામમાના છોટા સૈનિકોને પ્રીતિભોજન આપ્યું હતું માધનતિના ઇતિહાસમાં આ એક નવું પ્રયોગ છે આ પ્રીતિભોજનમાં માધ સ્ત્રીપુરુષોએ મવર્જો અને અવર્જો મધા મદામમાના મહેમાનોનો મત્સર કર્યો હતો આ અંગેનું ૮૨૫ અંક અને અદ્ભુત હતું માધ સ્ત્રીઓએ ખાદીની માડી પહેરી પોતાના હાથે મદામમાના સૈનિકોને ખરડાવનાનો મુર્ખ અસર મેળવે હતો કુલ એક દાન માળસો માટે જોડાયેલી હતી, પણ મેં દાન માળસો આપના હતા માધનોનો ઉપર આ મહેમાનો મારા પ્રભાવ પરથી એ પડેલા એ સોનો જાત્રા માટે વિલાયતી કપડાનો ઉપયોગ કરતા હતા હવે ખાદી પણ અપનાવના રાત્રા છે ખાદી ઉપર એમણે એવી પ્રમાણ ખીનરી છે કે અંગેનું અને ફાનમની સ્ત્રીઓએ મસુદાના પછી સાધાએ ખાદી ઉપર જાહેર વસ્ત્રો પહેરવાની ફેરવ દાખવ કરી મદાસભા તો નિનાયતવાગાને ખાદી આપવામાં મદામમા ન થઈ, પણ માધ સ્ત્રીઓએ એમની ખાદી પહેરારી ।

મવર્જો અને માધનતિ વચ્ચે ખાસપીસમાં નડતી ખાઈ ધીમેધીમે પુરાતી જાય છે એમના ધર્મપુસ્તકનું નામ ‘નિર્વાણ શાસ્ત્ર’ છે એ જપાનમાં આપતું નથી, હાથે લખાયેલું. અન્યધર્મોને જોવા માટે પણ મગતું નથી એના આ ત્રણ કારણ બતાવે છે ૧ પુસ્તક મમજવામાં ધણ મુશ્કેલ છે ૨ પુસ્તકમાં ખડન ખૂબ છે એ દેખીને કોઈનું દિલ દુખાય અને ૩ પુસ્તક રાત્રીને મોઈ કુત્ર લખે એથી એનું અપમાન થાય પુસ્તક ન જપાનવાનું મગજ એ ૩ કે જે જપાનમાં આવે તો ગુરુચર અધિનારી અને બિનઅધિનારી બધા પામે જાય પુસ્તક મોક્ષના પગ નીચે દાખવે એથી એનું મદદર થતે

તમે મમે ત્યાં સુધી તેમની સાથે સાત રોજ પણ તેમના ધર્મપુસ્તકનું એક પણ શબ્દ નહિ માલ્યો માધ લોડીની એના પર એટલી મધી આવ્યા છે કે જેની માયા મુમરમાને કુગળ ઉપર છે એમાં લાગે પદ અને દોડાને ‘૩૩’ છે એમની દૃષ્ટિએ ‘નિર્વાણશાસ્ત્ર’ વેપુરગ મધાથી જીમી છે પહેલાં વેપમનું માનવું હતું કે પુસ્તકમાં મદ્યુર ઉદાહરણ વચ્ચે ના, પણ એ નથી પુસ્તક દિંદીમાં જે જ્યાંત્યા મારાડી જોધપુરી શબ્દ આવે છે તેથી મોઈ કોઈ જગાએ બાન અપદ શબ્દ છે આપુ પુસ્તક નિયમ પ્રદાપના મિદ્ધાતોથી અગ્ર છે ઉત્તમજનુ જુનું એક પણ રચન તેમાં નથી નામો તેજામ, દેવીદામ, ગોમા વગેરે માધના રચનોનો મમદમાત્ર છે આ લોકો ઉદાહરણને સદ્યુર માની માધના કંઈ છે પોતાની જાને ગુરુ દોવાનો દાવો કરતા નથી આ મમદાપ ઉદાહરણને મદ્યુર અને ક્રીડાને એમનો પૂર્વઅવતાર માને છે એમની મદ્યુર આખ્યા પણ અદૃષ્ટિ છે ‘મદ્યુર’ એ ધર્મ શકે છે કે જે ગ્લેવીર્યના મોગથી કેત્તલ થયો ન રાય ‘ઉદાહરણ’ પોને ‘માલિ-’નો અવતાર હતા એનું જાનીમાં લખ્યું છે નામ, કૃષ્ણને આ લોકો પૂર્ણ માધ નો માને છે, પણ ‘માલિ-’નો અવતાર માનના નથી કારણ કે તેઓ મમમાધી અલ્યા ૧

(૧) સમૃદ્ધિ અને આબાદાની

આ પૃથ્વી જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં આપણા જીવનનું વર્તમાન ધોરણ અનેકગણું વધારે છે. દેશના એક નાનકડા વિભાગના માનવી મોંઘી જરૂરિયાતભર્યા જીવનનો માર્ગ સ્વીકારે, એટલે એ જિયા જીવનનાં આકર્ષણ અવશ્ય વધવાનાં અને તેની વધતી જતી જવાબદારી ભાવિ સંસ્કૃતિને નુકસાનકારક નીવડવાની એ ચોક્કસ. માનવજીવનની જરૂરિયાતની અંકાયેલી માર્ગદિશાથી ઘણે જ આગળ વધીને આ જિયા જીવનનું ઉડાઉપણું માનવીને કોઈ અનેરી રીતે હલકાવશે—તેની અધીય સંસ્કૃતિનો નાશ કરવામાં કારણબૂત થશે; એટલું જ નહિ, પણ તેના ગમ્મ ઉપરાંતના અર્થો કરાવી તેને અધઃપાતના પન્થે દોરશે. આ ગમ્મ ઉપરાંતના અર્થથી જગતને લાભદાયક કોઈ વસ્તુનાં સર્જન નિર્માય તો તે અવશ્ય આવકાર-લાયક છે, અને કરેલા બહોળા અર્થનો સુન્દર અલ્લો મળવાનો છે એ માન્યતાથી મન મનાવી શકાય. પણ આ બહોળા અર્થો માનવજીવનને વિનાશના પન્થે દોરતા હોય, અને કોઈ પણ પ્રકારના લાભવિનાના અતિશોષીન જીવનના જ પ્રાણુદાતા અને, તો તે મોટી ખોટ છે : એ ખોટ સમસ્ત માનવજાતિને એવી અનહદ વિપત્તિની વિટમ્બણમાં ઉતારવા જેરી પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે કે જેનાં નિવારણ લગભગ અશક્ય બને.

ઉડાઉપણા તરફ માનવશક્તિ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક અનવાનું કારણ એ છે કે બહોળા અર્થથી તે પોતાની પ્રતિભાનો ઢંઢેરા પિટાવે છે એમ માની લે છે, અને પોતાના મનની એ મોટાઈ છે એમ પણ પોતાની મેળે માને છે.

એક વખત એવો હતો કે ત્યારે રાજવીની લક્ષ્મીપ્રભાના તેજથી, ધર્માચાર્યોના વિશાળ દ્રવ્યપ્રભાવથી કે તેવી જ સામાયિક સકિંતના અગથી સામાન્ય જનસમૂહ પોતાની જાતને ધન્ય માનતો. તદ્દન ગરીબ તેમ તદ્દન કંજૂસ માણસ ગહેર મકાનો તેમ ગહેર જીવનની ગહેર વિધિ કે બલકાથી, તેમાં પોતાનો પણ ફાળો છે એમ માની, પોતાને પ્રતિભા-સંપન્ન ધારી લેતો. આ ધારણાના પ્રતાપે અંગત અદેખાઈની લાગણી કે અબુસમજની ઉડાઉ શક્તિનો જુસ્સો ઉત્પન્ન થવાને જરા પણ સ્થાન ન હતું. પોતાનું ફાળસ પડતું જીવન કે વધારાની જણાતી લક્ષ્મી જનસમૂહના હિતાયે વપરાય એમાં જ સાચું શ્રેય સમાયેલું છે એ માન્યતા તે વખતે પ્રવર્તમાન હતી. તેજવિહોણા તારકાની પિછાણ તેમના વિના અન્યતે નથી થતી. દેદીપ્યમાન તારલા, તેમના તેજપ્રભાવે, સમગ્ર નક્ષત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય ઉર્જાવળતાના અંશપ્રભાવે અંગત જરૂરિયાતની એકમાર્ગી હદ વટાવી આગળ ડગ ભરે છે તે દ્રવ્યના પ્રતાપે સમસ્ત માનવજાતિની સંસ્કૃતિ સળકાટ મારે છે. આ

પ્રકાશની વિભૂતિ અત્યાગ્ની માનવશક્તિને નિર્મૂળ બનાવતી વ્યાપક હરીફાઈને તેમ પાર્થિવ અંશના સદુપયોગના નિષ્ફળને અટકાવે છે

પ્રાચીન કાળમાં, હિંદુસ્તાનમાં દ્રવ્યના ઉપયોગ માટે જાહેર જનતાની અભિરૂચિ તરફ ઉત્તમ લક્ષ આપાતું, અને દેશના અનેક જાહેર મંડાનો અધાવવામાં તત્કાલ માણસો આપમેળે સદાયજૂત બનતા અન્ય માનવપ્રાણી પ્રાચીની એક માનવ તરીકેની ફજા અદા કરવાના મહાભૂતપત્ર અભારને વશ થઈ દેશના ધનના લોકો પાણી પૂરું પાડવાનું વૈદ્યકીય મદદનું, કેળવણીનું અમતગમતનું તેમ છતાં આનન્દનું વગેરે મર્વ ગ્રાપ્તે સ્વાભાવિક રીતે મદદ કરના પ્રેમના આ બધી વસ્તુઓ શક્ય મનવાનું જાણ્યું એક જ હતું કે માનવીની અગત જરૂરિયાતની મર્યાદા અતિશય દૃષ્ટી હતી અને તે રીતે વધતી વધતી મામાનિક જવાબ દારીની પરિપૂર્ણતા માધરામાં મહેવાઈથી મહાનજૂત મનતી તે વખતના મમાજમાં અગત મિત્ર તથા આખા મમાજની મસ્કૃતિ મચાતી અને દ્રવ્ય, આત્મભોગની માર્થકતા અર્થે, મર્વોત્તમ તત્વ આપવામાં સાધનરૂપ મનતું

કેટલાક એમ માને છે કે મિત્રત અને તેની માવજી જેવી વસ્તુના મદતર ઉચ્છેદથી જ માનવમમાજની મસ્કૃતિ સપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને પાત્ર થશે પણ આ વિચારને મદતર આપતા પડેના મમજનું ભેદ એ કે મિત્રતની માવિજીની લાવના પ્રદીપ્ત થતી એ માનવસ્વભાવનું એક કુન્નની અગ છે આ વિચારના માનવીને જો મપૂર્ણ સત્તા મોપવામાં આવે તો તે મિત્રત જેને કહી શકાય એવી તમામ સ્ત્રીજોને સ્વાધીનમાં લઈ શકે, પણ માનવીના અત્ત ગણ્યની વૃત્તિ બંધવાની શક્તિ કચાથી લાવે ?

મિત્ર-ત માનવીના વ્યક્તિત્વનું પ્રકટ રૂપ છે એ વ્યક્તિત્વની એક માનુ નજર નાખીએ તો માનવીમાનવી નચેના અન્ય દર્શાવતી મર્યાદા, કાર્મિક માણ્યોમાં મપૂર્ણ એક તરફ વચગે તે તારે તેના માણસોને આપણે એકવગેટા કે સ્વાર્થ કહીએ છીએ હવે તેની બીજી બાજુ તપાસામાં આવે તો અન્ય વસ્તુ જગ્યાએ કે માનવીને એકમીન માથે મંમથ રાખવાને માટે મિત્ર-ત માધનરૂપ છે ઘણી વખતે અને ઘણા માણસો માટે મિત્ર-ત એ તેમના અગત રિશ્તની અચાના મૂળરૂપ અને છે મિત્રત એટલે ફક્ત દ્રવ્ય નહિ, ફક્ત રાચરચીયું નહિ તેમ મિત્ર-ત મચાદન કરવાની વાદમાવૃત્તિના પગિણામરૂપ પણ નથી પણ મિત્રત, સ્વભાવનો, ધાગણાશક્તિનો, અચાતમ- દક્ષતાનો અને સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિનો, વિષયાતમક આવિર્ભાવ છે

આ અચાતમ- મર્યાદા એ જ માનવીનું વ્યક્તિત્વ આ મર્યાદાને વશ રહીને જમતના વાનદાગિ મર્વ તરે આદવા કરે છે જેમ માનવી એક જ વ્યક્તિ છતાં તેવી અનેક વક્તિઓથી મમાજના રસતર ઘડાય છે તે જ પ્રમાણે મામાનિક મમદ્વિની ઉત્તનિ અર્થે આવશ્યક દ્રવ્ય, એ વ્યક્તિગત મિત્ર-તમાંથી મળે છે એટલે આ વ્યક્તિગત મિત્ર-તના નરનો નાશ કરવામાં નહિ પણ પરિપૂર્ણરૂપે એકતા જળનાઈ ગે એના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવામાં જ શુદ્ધિમગની મદત્તા છે

જો હવેના ગદ માદ અને ગરળ હોય તો દ્રવ્યનો મિત્ર-તરી ઉપયોગ થવાનો જગાય સમય નથી અને મામાનિક જવાબદારી કેટલામાં વ્યક્તિગત મિત્ર-તનો ઉપયોગ કરવામાં મુગીમ પડે નહિ બિવટ મામાનિક જવાબદારી તે મર્વોત્તમ માધનરૂપ બની ગઈ

પણ ત્રિવાતા હવેના ધોગણો કોયા થના ગયા, તેમતેમ મિત્ર-તની ઉપયોગ વૃત્તિ પત્ર બદનાઈ છે અન્ન-અન્નના મામાનિક મમથને મુદદ બનાવતી મહેમાનગીની દાર આથી

બંધ થાય છે. કુદ્દત પોતાના સ્વાર્થમય સંતોષ અર્થે જ ઉડાઉપણામાં સર્વ દ્રવ્યનો વ્યય થઈ જાય છે. અદેખાઈ અને ઊંચનીચનાં અર્થહીન વર્ગીકરણની ભાવના આથી પ્રદીપ્ત થાય છે. દૂંકામાં, મિલકત સંપૂર્ણ વ્યક્તિગત થઈ જાય છે. કારણ કે અત્યારના કહેવાંતા આંગળ વધતા જમાનામાં મિલકત સંપૂર્ણ વ્યક્તિગતની માલિકીની બની ગઈ છે. એ મિલકતને પ્રાપ્ત કરવા માટે સામાજિક નીતિશાસ્ત્રનો નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો સાથ હવે મેળવાય છે. પરિણામે સામાજિક સુખશાન્તિ અને સામાજિક સજ્જોગો વિધ્વંસ નજરે પડે છે.

અનાજનાં ખેતરોમાં કેટલાંક જનતુઓ અવશ્ય હોય છે. તેઓ અનાજ ખાય છે, છતાં ખેતરના માલિકને માટે પૂરતું અનાજ કીલક રહે છે આથી કરીને એ જનતુઓનો નાશ કરવા તરફ ખેડૂતો કદી પ્રેરાતા નથી. પણ જ્યારે ખેતરના પાકનો સદંતર નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર કોઈ મહાવ્યાધિરૂપ જનતુનો ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે તેને આક્રમણ માનવામાં આવે છે. માનવસમાજમાં, સાધારણ સંજોગોમાં, દ્રવ્યનો નિરર્થક ઉપયોગ થાય એના કેટલાય પ્રસંગો બને છે, પણ તે પ્રસંગોને ઉપેક્ષાદષ્ટિથી જોવામાં જરાય તુકસાન નથી થતું. પરંતુ અત્યારે સામાજિક જીવનને ચારેબાજુથી ઘેરતો જે મહાન સડો પ્રવર્તી રહ્યો છે તેનો સમૂળ નાશ કરવાની અતીવ આવશ્યકતા છે, કારણ કે તે સડાનાં વિનાશક તરફના સારાય શત્રુદાયમાં ફેલાઈ ગયાં છે. સમસ્ત વિભાગની સંસ્કૃતિને લવંકર અસર કરતું આ ચોરી ખાઉધરાપણું માનવસમાજને કઈ દિશામાં ધસડી જશે તે સમજાતું નથી.

અત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના આનંદને અર્થે ઉડાઉ થવામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના પોતાના હક્ક પ્રતિપાદન કરવા મથે છે. પોતાના પૈમાદાર પડોશીના જેટલું જ દ્રવ્ય અંગત ઉપયોગ અર્થે ન ગુમાવાય તો માનવી પોતાને ગરીબ માની શરમાય છે. આમાં અજ્ઞાન સ્ત્રીસમૂહ અને 'હાથ હા' કરનાર ખુશામતખોરા ઉમેરો કરે છે. પરિણામે એકબીજાના મુંઝર મહાકારથી ઉત્પત્તિના પંથે પળવાને થઈને એકબીજાની અયોગ્ય દરીકાઈ, માનમરદમ્યાની મોંઘી મિજલસો અને ઉડાઉપણામાં એકબીજાને ટપી જવાની જુલિતા કારણે વર્તમાન સમાજ અધોગતિના પંથે વિચરે છે.

વર્તમાન સંસ્કૃતિ એક વિશાળ ખોરાક પૂરો પાડનારી સંસ્થામય બની ગઈ છે. અતિ-આહારી માનવપ્રાણીને નિરંતર મિજાલી આપણમાં આવે એ પરિસ્થિતિને તે અત્યારે પોષે છે. આ પ્રવૃત્તિનો ચોપ સમસ્ત જનસમૂહને લાગ્યો છે. પરિણામે જગઆપી લોભ પેદા થયો છે. અને તેના જ કારણે અધમતા, નિર્દયતા અને જુઠાણાનાં સામ્રાજ્ય, રાજદારી કે વેપારી સંજોગોમાં પ્રવર્તે છે. માનવવાતાવરણ આજે કલુપિત બની ગયું છે.

આ અકુદરતી ક્ષુધા ધરાવતી સંસ્કૃતિ અસંખ્ય ભોગ-માગે છે. પરિણામે, અનેક માનવ-વ્યક્તિનાં નૂર તેમાં દિનપ્રતિદિન હોમાય છે.

જગતના પ્રત્યેક સ્થળે ગામડાંનો શારીરિક અને માનસિક કુધિરાભાવ અને શહેરોની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી મજબૂતીનાં પરિણામોનો કોઈ ઊંડો વિચાર કરે તો વર્તમાન સંસ્કૃતિના પ્રતાપે નીપજતાં લૌકિક અને નૈતિક સર્વનાશનાં ચિહ્નો આપોઆપ તરી આવે. અત્યારે શહેર માનવસમાજમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન સંસ્કૃતિને પ્રતાપે જેને અંતિમ અૂખ ઊંધો છે એવી વસ્તુઓ અને સંજોગો શહેરમાં મળી શકે છે.

જીવનની જરૂરિયાતોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગામડું છે. સંસ્કૃતિના બહાના હેઠળ આ જરૂરિયાતો શહેરમાં તણાઈ જાય છે. માણસ માણસના ઉપર સરસાઈ ભોગવવા મથે છે. સંસ્કૃતિના

બહાના હેઠળ એકબીજાને નિયોવી છવનને મૃતપ્રાય મનાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે પરિણામ એ આવ્યું છે કે મમૃદ્વિથી મેળનાની આમાદાની આજે સ્વપ્નવત્ બની છે.

માનવીની વ્યક્તિગત મમૃદ્વિના પૂરેપૂરો ઉપયોગ તેના અંગત ઉપભોગ અર્થે ન થતા જન મમૃદ્વના દિતાર્યે થાય તો દૂર ને દૂર નામની આમાદાનીની પુનઃ સ્થાપના શક્ય બને અને ફરીને એકવાર દુર્ભાગ્ય ભારત વ્યવસ્થાને પ્રગણિત બને *

(ચંદ્રિકા)

(૨) બે મસ્જિદો

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ

આજકાલ છાપાઓમા દિનપ્રતિદિન લાહોરની શહીદગજ મસ્જિદની કઈ નહિ ને કઈ ચર્ચા આવે છે શહેરમા બરામત બજારમાટ મચી રહ્યો છે બંને બાજુ ધાર્મિક ભેદ ભેદામા આવે છે એક બીજા ઉપર હુમલા થાય છે એક બીજાની બદનામતની ફગિયાદ થાય છે અને બંનેની વચ્ચે લવાદની—પચની—માફક અગ્રેજ સત્તા પોતાની તાકાત બતાવે છે મને રીડીડ ગ્લાયુ નથી કે આ પરપગ કેણે શરૂ કરી, કે કોની બૂલ હતી એ બાબતની તપાસ કરવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી આવા પ્રકારના ધાર્મિક અગડામા મને રસ નથી પરંતુ રમ પડે થા નહિ, પરંતુ જનારે દુર્ભાગ્યવશાત્ એ પેશ થાય છે ત્યારે એનો આમનો કચો પડે છે હું વિચારતો હતો કે આપણે આ દેશમા કેટલા પાછળ પડેલા છીએ કે નાની નાની વાતો પર જન આપવા તૈયાર થઈએ છીએ પરંતુ આપણી મુનામી સહેવાને તૈયાર છીએ !

આ મસ્જિદનો વિચાર કરતા મારું ધ્યાન બીજી એક મસ્જિદ તરફ ગયું એ એક ખૂબ પ્રમિદ્ધ ઐતિહાસિક મસ્જિદ છે અને લગભગ ચાદમો વર્ષથી એના તરફ લાખો બનકે કરોડો આખો ભેતી આવી છે એ ઈસ્લામથી પણ પુગણી છે અને એણે પોતાની આની બાબી આધુનિકમા કેણે ગણે કેટલીયે વાતો ભેદ છે એની સામે મોટામોટા સામાજિકના નાશ થયો પુગણી મતનનો હતી ન હતી થઈ ગઈ, અને ધાર્મિક પરિવર્તન થયા. બીજી બે બે બધું બે બે અને જરૂરે કાન્તિના સમયે એણે પોતાનો ત્રાગ બદલ્યો છે ચાદમો મોના તોફાનને આ આલીશાન ઇમારતે મદન કર્યું. વગર એને પનાબુ, લવાએ તો વસાગે આખો અને માટીએ એના કેટલાક ભાગને ઢાકી દીધો ઘડપણ અને શાન એના એકે એક પથ્થરથી ટપકતી દેખાર છે લાગે છે કે એની ગે ગગમા અને રેષાએ રેષામા દુનિયાભરનો અનુભવ આ દોઢ હજાર વર્ષના ગાળાએ ભરી દીધો છે આટલા લાખા કાળ મુઠી કુદરતના બેન અને તુફાનોને મલ્યા એ કંઈ હતું, પરંતુ એથી પણ વધુ કંઈ તો મનુષ્યની મૂર્ખાઈ અને વહજર્ત (જગદીપણ) ને મદન કરવા એ હતું. એના પથ્થરોની ધીર દૃષ્ટિ મમીપ માસાજ્ય મધાયા અને નાશ પામ્યા, ધર્મનો પ્રચાર થયો અને નાશ પામ્યા, મોટામા મોટા માદાશોહો, ખૂમચરતમા ખૂમચરત સ્ત્રીઓ, લાયકમા લાયક આંખી ચમક્યા અને વગી પાછા પોતાના ગતે માપી આથમી ગયા દરેક પ્રકારની વીગતા પણ એ પથ્થરોએ ભેદ અને નીચના અને કમીનાપણ પણ ભેદામા બાકી નથી ગયું મોટા અને નાના, મારા અને બગમ, મધા આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એ પથ્થરો હજી પણ કાયમ છે મનુષ્યોની બીડને—તેમના બાળમચ્યાના બેનને, મોટાઓની વડાઈઓ,

* કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક અગ્રેજ લેખને આધારે.

ફરેળ અને એવદૂશીને—પોતાની ઊંચાઈએથી નેઈને એ પથ્થરો વિચારતા હશે કે “હઠારે વર્ષો થયાં પણ એમણે કેટલું જોણું શીખ્યું? હજી એમને અક્ષત અને સમગ્ર આવવાને કેટલો કાળ નેઈશે?”

સમુદ્રની એક પાતળી બાંધ એશિયા અને યુરોપને ત્યાં જુદી પાડે છે—એક પહોળી નદીની માફક ત્યાં જોસફરસ વહે છે અને એ દુનિયાને જુદી પાડે છે. એના યુરોપિયન કિનારાની નાની નાની ટેકરીઓ ઉપર લાઇન્ડેન્ડ્રિયનની પુરાણી વસ્તી વસતી હતી. કેટલાય લાંબા કાળથી તે રોમન સામ્રાજ્યમાં હતું. ઇસ્વી સનની ઇરખાતની શતાબ્દીઓમાં તેની ઊગમણી સરહદ ઇરાક સુધી હતી, પરંતુ ઊગમણી બાજુએથી આ સામ્રાજ્ય ઉપર અવારનવાર હુમલા થયા કરતા હતા. રોમની શક્તિ હીણ થતી હતી અને તે પોતાની દૂરદૂરની સરહદોની ઠીકઠીક રક્ષા કરી શકતું ન હતુ. કોર્ષિક વાર પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં જંગલી જર્મનો (રોમન લોક એમને કહેતા હતા તે) ચડી આવતા અને તેમને કાઢવા મુશ્કેલ થઈ પડતું અને કદીક પૂર્વમાં ઇરાકથી કે અરબસ્તાનથી એશિયાઈ લોક ચઢાઈ કરતા અને રોમન ફાળને હરાવી દેતા.

રોમના સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઇને એવા ફેસલો કર્યો કે આપણી રાજધાની પૂર્વ બાજુ લઈ જવી કે જેથી પૂર્વ બાજુના હુમલાઓથી સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થાય. એમણે જોસફરસના મુદ્દર કિનારાની પસંદગી કરી અને લાઇન્ડેન્ડ્રિયનની નાની ટેકરીઓ પર એક વિશાળ નગરની સ્થાપના કરી. કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ (ઉર્ડે કુસ્તુનુનિયા) ના જન્મ વખતે ઇસ્વીસનની ચોથી સદી પૂરી થવા આવી હતી. આ નવા પ્રગ્નથી રોમન સામ્રાજ્ય જરૂર મજબૂત બન્યું પરંતુ એની પશ્ચિમ તરફની સરહદ વળી વધારે દૂર પડી. કેટલાક સમય પછી રોમન સામ્રાજ્યના બે ભાગ થયા—એક પશ્ચિમી સામ્રાજ્ય અને બીજું પૂર્વ સામ્રાજ્ય. કેટલાંક વર્ષ બાદ પશ્ચિમી સામ્રાજ્યને ફુરમનોએ છતી લીધું, પરંતુ પૂર્વી સામ્રાજ્ય એક હઠાર વર્ષથી વધારે કાળ સુધી કાયમ રહ્યું. અને એ લાઇન્ડેન્ડ્રિયન સામ્રાજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ રહ્યું.

સમ્રાટ કોન્સ્ટેન્ટાઇને કેવળ પોતાની રાજધાની બદલી એટલું નહિ પરંતુ એથી પણ એક મોટું પ્રિવર્તન કર્યું. એણે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો. એ પહેલાં ખ્રિસ્તીઓ ઉપર રોમમાં ખૂબ મપ્તાઈથી વર્તન થતું. એમાંથી જો કોઈ રોમના દેવતાઓને પૂજતા નહિ અથવા સમ્રાટની મૂર્તિની પૂજા નહિ કરતા તો એમને મોતની સજા કરવામાં આવતી. તેમને ખુલા મેદાનમાં બૂખ્યા સિંહની આગળ નાખી દેવામાં આવતા. રોમના લોકોનો આ બહુ પ્રિય તમાસો કહેવાતો. રોમમાં ખ્રિસ્તી બનવું એ લયની વાત હતી. એવા માણસો ક્રાન્તિકારી ગણાતા. હવે એકાએક જમીન આરમાનનો ફેર પડી ગયો. સમ્રાટ તો ખ્રિસ્તી બન્યો અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સહુને આદરણીય જણાવા લાગ્યો. હવે પુરાણ દેવતાઓને પૂજનારાઓ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા અને પાછળના સમ્રાટોએ એમને ખૂબ સતાવ્યા. પાછળથી ફક્ત એક સમ્રાટ (જુલિયન) એવો થયો કે જેણે ખ્રિસ્તી ધર્મને તિલાંજલિ આપી અને દેવતાઓનો ઉપાસક બન્યો. પરંતુ હવે તો ખ્રિસ્તી ધર્મ ઊંડી જડ ધાલી દીધી હતી એટલે બિચારા રોમન અને ગ્રીસના પ્રાચીન દેવતાઓને જંગલને શરણે જવું પડ્યું અને ત્યાંથી. પણ ધીરધીર તે તે ગુમ થઈ ગયા.

આ પહેલાં રોમન સામ્રાજ્યની રાજધાની કુસ્તુનુનિયામાં સમ્રાટોની આત્મી મોટી મોટી મુમારતો ઊભી થઈ અને ખૂબ જ સ્તંભથી તે એક વિશાળ નગર બની ગયું. એ સમયે

યુરોપનું ઢોધ પશુ રહે- એનો સુખમણો કરી લેકતુ ન હતુ-રોમ પણ મિનકુવ પાછળ પડી ગયુ હતુ ત્યાની ઝમાગતો નવા ઢગની ગધાર્ધ અને નવા પ્રકારના મકાન બનાવવાની સ્થાપત્યમ્થાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જેમા (મેહરાવ,) ઝમાન, ગુગળ, બુર્જ ચામખા વગેરે નવા જ ઢગની મનાવટો હતી અને જેની અદર અને ચાલના વગેરે ઉપર બારીક મોત્તરફ (મિનાકારી) નું કામ થતુ આ સ્થાપત્યમ્થા વાર્ડજેન્ટાર્ધન કવાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઝી મદીમા કુતુનુનિયામા એક આલીશાન કથેદ્રવ (મોટું દેરાળ) એ કનાનુ બનાવ્યુ જે સાંદરા-સોફિયા અથવા સેન્ટ-મેદિયાના નામથી મતદર બન્યુ.

પૂર્વે રોમન સામ્રાજ્યનુ આ મોંથી મોટું દેરાળ હતુ અને અગ્રાણીની ધરગ હતી કે તે એનમૂત બને અને પોતાની શાન અને ઊંચા દરજ્જાની કવામા મામાજ્યને યોગ હોય એમની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ અને આજન્નિન સુધી એ દેરાળ લાર્ડજેન્ટાર્ધની કવાનો સર્વોત્તમ ક્ષેત્ર મનાય છે એટલામા ખ્રિસ્તી ધર્મના બે ભાગ પડ્યા (હુડા તો ઘણા થયા પણ અડી બે મોટા ભાગનાનો જ નિર્દેશ ડગવામા આવ્યો છે) અને રોમ અને કુતુનુનિયામા ધાર્મિક વધાર્ધ થઈ તેઓ એક બીજીથી છૂટા પડ્યા. રોમનો મિશપ (bishop-રડો પાદરી) પોપ હોવાવા લાગ્યો અને યુરોપના પશ્ચિમના દેશોમા એ રડો મનાવા લાગ્યો, પરંતુ પૂર્વના સામ્રાજ્યે એને ન મન્યો અને ત્યાના ખ્રિસ્તી દેવળની મતા અવગ થઈ ગઈ એ orthodox church—મનાવતો ધર્મ-હોવાવા લાગ્યો અને કટલીક સાર ગ્રીક ચર્ચધર્મ (Greek church) પણ હોવાનો ડાગ્યુ કે ત્યાની ભાષા ગ્રીક થઈ ગઈ હતી આ ઓર્થોડોક્સ ચર્ચ ગણિત અને તેની આમપામ પણ ફવાયેયુ હતુ.

મેન્ટ સોફિયાનું દેરાળ ગ્રીક ચર્ચ (ધર્મનુ) કન્દ હતુ અને નામે નાં સુધી એ પ્રમાણે ગ્યુ વચમા એક નખત રોમના પદ્મનામા ખ્રિસ્તીઓ (જે સુખમગાનો ગાયે ક્રોડકન-જેહાદ બના આલેના તે) કુતુનુનિયા ઉપર ટૂંકી પડ્યા અને એની ઉપર એમને ડમનને પણ જગાવ્યો પરંતુ એમને જનદી દાખા કાઢ્યા.

આખરે જનાર પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્ય જે એક દરજ્જા સંપંથી અધિક ગમય સુધી ટળી ગ્યુ હતુ અને મેન્ટ મોફિયાની જિંદગી પાણુ નમ્યો સર્વત્રી વગમગ થયેલી હતી ત્યારે એક નવો દુમયો થયો જેણે આ પુગણા સામ્રાજ્યનો અન આણ્યો. પદગમી મદીમા ઓરમાનની તુર્કોએ કુરતુનુનિયા ઉપર વિજય મેળવ્યો પશ્ચિમા એ આન્યુ કે ત્યાનું જે ગોંથી મોટું ખ્રિસ્તી દેરાળ હતુ તે હવે ગોંથી મોટી મજિદ મની મેન્ટ મોફિયાનુ નામ આપા મુફિયા થઈ ગયુ એની નરી જિંદગી પણ મેડડો સર્વોત્તમી મની એક ગાઢુ એ આલીશાન મજિદ એવુ નિશાન બન્યુ કે જેના ઉપર દુરદુથી નજર પડતી અને મોટામોટા મનસ્યા બધાતા હતા ઓગણીમમો મદીમા તુર્કો સામ્રાજ્ય ડગનેર થતુ ચાહ્યુ અને ગણિત મજજૂત બનતું ગયુ ગણિયા એવડો મોટો દેગ હોવા જતા મન્ધ દેશ હતો એ આખા સામ્રાજ્યમગમા એવુ બંધ ન હતુ જે હડી નસુમા મગ્યી બચી નકે અને કામમા આવી ગકે આ કાગળે ગણિયા કુરતુનુનિયા તરફ લોભમરી મીટ માડી ગ્યુ બ્તુ એતાથી વધારે આકર્ષણ તો આખ્યાત્મિક અને મારફતિક હતું ગણિયાનો કાર (czar) પોતાને પૂર્વ રોમન મમાગતો વાગમ મમજતો હતો, અને એની પુગણી ગાળ્યાની પોતાના કલતમમા વાવરાની મદરસામમા મેવનો હતો બજેનો મનાવતો ગ્રીક ધર્મ (orthodox Greek Church) અરે તેનું મુખ્ય દેવળ મેન્ટ મોફિયા હતુ પોતાના ધર્મના એવા પુગણા અરે પ્રતિગિન દેવળને નામ

મસ્જિદ અને લી જેવી એ રશિયાને અસહ્ય લાગ્યું. એની ઉપર જે ધરભામી નિશાની—હિલાલ-અર્ધચન્દ્ર—હતી તેને બદલે ગ્રીક ક્રોસ (વધસ્તંભ) હોવો જોઈ એ.

ધીરેધીરે ઓગણીસમી સદીમાં ઝરનું રશિયા કુસ્તુન્ટુનિયા તરફ વધવા લાગ્યું. જ્યારે એની નજીક આવ્યું ત્યારે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો બહારાઈ ગયાં. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે અડચણો નાખી, લડાઈ થઈ અને રશિયા કંઈક અટક્યું. વળી ફરી પ્રાચીન શરૂ થયો અને વળી પાછા રાજનૈતિક દાવપેચ શરૂ થયા. આખરે સને ૧૮૧૪નું મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને તેમાં ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને ઇટલીની વચ્ચે સમજૂતી થઈ ગઈ. દુનિયાની આગળ તો ગિયા સિદ્ધાન્ત બતાવવામાં આવ્યો—આઝાદીનો અને નાના દેશોની સ્વતન્ત્રતાનો—પરંતુ પડદા પાછળ ગીધડાંની માફક લાશની રાહ જોતા એના દુકડા કરવાના છૂપા મનસૂબા નક્કી કરેલા હતા.

પરંતુ એ મનસૂબા પણ પૂરા ન થયા. એ લાશના મળવાની પહેલાં જ ઝારના રશિયાનું નામનિશાન નીકળી ગયું. ત્યાં ક્રાન્તિ થઈ અને સત્તા અને સમાજ, બંનેની ફેરબદલી થઈ ગઈ. બોદેશવિકાએ તમામ જૂના છૂપા કરારો યુરોપની મોટીમોટી સામ્રાજ્યવાદી શક્તિઓ ફેટલી ધોકાબાજ છે એ બતાવવા પ્રસિદ્ધ કર્યાં. સાથોસાથ એ પણ વાતની ચોખવટ કરી કે એ (બોદેશવિક) સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ છે અને બીજા કોઈ દેશ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું એને પમંદ નથી, અને હરકોઈ પ્રગળે સ્વતન્ત્ર રહેવાનો અધિકાર છે.

આ સફાઈ અને તેક દાનત પશ્ચિમની વિજયી શક્તિઓને પમંદ ન પડ્યાં. એમના મત પ્રમાણે છૂપા કરારોને આમ ઉધાડા પાડવા એ સત્ત્વરનતાતી નિશાની ન હતી. ખેર, પણ જો રશિયાની નવી સત્તા નાશાયક છે, તેથી એ કંઈ પોતાના આપા સુંદર શિકારોનો ત્યાગ ન કરે એમ તો ન બને. એમણે—ખાસ કરીને અંગ્રેજોએ—કુસ્તુન્ટુનિયા ઉપર કબજો જમાવ્યો. ૪૮૬ વર્ષ પછી આ પુરાણા શહેરની સત્તા મુસલમાનોના હાથથી નીકળી ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં આવી. 'મુસતાન'—ખલીફા જરૂર હાજર હતો પણ એ રમકડા જેવો હતો, જે બાજુ ફેરવે તે બાજુ ફેરે. આપા સુદિયા મસ્જિદ બંધી હતી. પરંતુ જ્યારે મુસતાન જતે ત્યાં જુમ્હાની નમાજ પઢવા જતો ત્યારના સ્વતન્ત્ર સમયના એના દેહાર કયાં હતા ?

મુસતાને માથું નમાવ્યું, ખલીફાએ યુજામી સ્વીકારી; પરંતુ થોડા તુર્કો એવા પણ હતા જેને એ સ્વીકાર્ય ન હતું. એમાંનો એક મુસ્તફા કમાલ હતો, જેણે યુજામી કરતાં બળવાને સ્વીકાર્યો.

એ અરસામાં કુસ્તુન્ટુનિયામાં બીજો એક વારસ અને હકદાર જિભો થયો. એ ગ્રીક પ્રગ્ન હતી. લડાઈ બાદ ગ્રીસને બહુ પ્રદેશ મક્કત મળ્યો, અને એ પુરાણા પૂર્વી સામ્રાજ્યનો સ્વાનો જેવા લાગ્યા. આજદિન સુધી તો રશિયા વચ્ચે આવતું, અને તુર્કો તો હાજર જ હતું. હવે રશિયાની ઝાડચણ દૂર થઈ અને તુર્કો હારેલા થાકી ગયા હતા. રસ્તો સાવ સાફ દેખાતો હતો. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સના બહેખાંઓને રાજ કરી લીધા પછી વંધો શો રહ્યો ?

ના, પણ એક જગરી મુશ્કેલી હતી. એ મુશ્કેલી તે મુસ્તફા કમાલ પાશા. એણે ગ્રીક હુમલાનો સામનો કર્યો અને પોતાના દેશમાંથી ગ્રીક લશ્કરને ખૂરી રીતે હરાવીને બગાડી કાઢ્યું. એણે મુસતાન—ખલીફાને, જેણે પોતાના મુદ્દેના દુશ્મનોને સાથ આપ્યો હતો તેને દેશદોષી કહી દેશનિકાલ કર્યો. એણે દેશમાંથી સત્તનત અને ખિલાફત બંનેને દફનાવી દીધાં. એણે પોતાના પડેલા અને થાકેલા દેશને હઝારો મુશ્કેલીઓ અને દુશ્મનોની સામે બિભો કર્યો અને તેમાં ફરીથી નવો પ્રાણ ફૂંક્યો. એણે સૌથી મોટાં પરિવર્તન ધાર્મિક અને સામાજિક કર્યો. સ્ત્રીઓને પરદામાંથી બહાર આણી જાતિમાં સૌથી આગળ મૂકી. એણે ધર્મના નામ

પર થતી આપમઆપમની લડાઈને દેશનાવી અને માથુ ઊંચુ ન થવા દીધું. એણે મહુમા નરી તાનીમનો ફેનાવા કર્યો હજારો વર્ષના પુરાણા ગિનાઓ અને ગસ્તાઓને ખતમ કર્યો

પુરાણી રાજધાની કુસ્તુન્તુનિયાને પણ એણે એ પદવીથી ઉતારી દીધી દોઢ હજાર વર્ષથી એ બે મોટા મામ્લાઓની ગજધાની ગઢી હતી હવે એશિયામા અંગેગ નગર-એક નાનું શહેર-રાજધાનીનું મન્યુ એ નાનું કે પગલુ તુર્કોની નરી શક્તિનો એ નમૂનો છે કુસ્તુન્તુનિયાનું નામ પણ મદવાને ઇસ્તામ્બૂલ નામ આપ્યું

અને આપા સુરીયા ? એનું શુ થયું ? એ ચૈદસો વર્ષની ઇમાગત ઇસ્તામ્બૂલમા ઊભી છે અને જિન્દગીની ચડઉતર જોયા કરે છે નવસો વર્ષ સુધી એણે ગ્રીસના ધાર્મિક ગાન સાલજ્યા અને ગ્રીક પૂજામા ગરેલી અને પ્રગટની સોડમ લીધી પછીથી ચારસો એસી વર્ષ સુધી એણે અગ્ની અવાજ એના કાનોમા અથડાયા અને નમાજ પઢનારાઓની હારોની હારો એના પથ્થર ઉપર ઉભી ગરી અને હવે ?

એક દિવસ, કુછ મહિનાઓની વાત છે—આજ ૧૯૩૫ની સાલમા ગાઝ મુતકા ડમાલ પાશા (જેને ખામ ખિતામ અને નામ આતા-તુર્ક નરાજગામા આવ્યા છે તે)ના હુકમથી આપા સુદ્રિયા મસ્જિદ ના રહી કોઇ પ્રકારની ધામધૂમ વિના ત્યાના મુસ્લિમ મુસ્લાઓ વગેરેને લડાની દીધા અને બીજી મસ્જિદોમા મોઢલી દીધા અને એ નક્કી કરવામા આવ્યું કે આપા સુદ્રિયા હવે મસ્જિદ નહિ ગઢે પણ લાર્ડજેન્ટાઈન કયાઓનું સમ્રાજ્યાન ખતમે તુર્કોનો આગમન પહેલાનો લાર્ડજેન્ટાઈન જમાનો એ ખ્રિસ્તીઓનો હતો તુર્કોએ કુસ્તુન્તુનિયાનો ડમજો ઇ મ ૧૪૫૨મા લીધો હતો, એ મમથથી મમજગામા આવે છે કે લાર્ડજેન્ટાઈન કયા પૂરી થઈ એથી હવે આપા સુદ્રિયા એક રીતે જોતા ફરીથી ખ્રિસ્તી જમાનામા પાછી ફરી—મુસ્તકા ડમાલના હુકમથી !

આજકાલ ત્યા ખૂબ ઝડપથી જોનાણુ ભ થઈ ગયું છે માટીના ઘરોમાથી સાફ ખરીને પુરાણી મોન્એઈક કાની ચીલે ગઢવામા આવે છે લાર્ડજેન્ટાઈન કયાના વિશાગદોને અમેરિકા અને જર્મનીમાથી મેલ્લાનગામા આવેલા છે અને એમની દેખરેખ નીચે કામ ચાલી ગયું છે આપા સુદ્રિયાના મુખ્ય દગામ ઉપર ‘મઝદાલ્લ’ની તક્તી ચટકે છે અને દરવાન બેઠો છે એને તમારી છત્રાંયા લાઢડી મોપી, ટિકિટ ખરીદી અદર જઈને એ પ્રમિદ્ધ પુગણી કયાના નમૂનો જોઈ શકો છો અને જોતા જોતા આ મમાગના વિચિત્ર ઇતિહાસ ઉપર વિચાર વગ્જે, તમારી બુદ્ધિને આગળપાછળ દોડાવજો અને કપી કપી તસરીરો, કયા કયા જુનમો, અલ્લાચારો તમારી મામે આવે છે તે જોશો એની દોડાવોને કહેજો કે તે પોતાની કયા સમગાવે અને જોતા અનુભવ તમને આપે કદાચ ગઈ જાન અને પગમ દિવમ જે ચાલ્યા ગયા તેના ઉપર વિચાર કરનાથી આપણે વર્તમાનને મમજીએ, કદાચ લખિયાના પગમને પણ દૂર કરીને આપણે આગે બટી શકીએ

પગલુ એ પથ્થર અને દોડાલો શાન્ત છે એણે ગવિનારની ખ્રિસ્તીઓની પૂજા પણ બહુ જોઈ છે અને જુમ્માની નમાજો હવે હન્ક મિનની પ્રદશનો એની હાવામા છે ! દુનિયા બદલાની ગઢી પણ એ કાયમ છે એના વગાયેના ચહેરા ઉપર આણુ પાતળુ હાન્ય જળાય છે, અને તલ્લો ધીરો અવાજ કાનોમા આરનો હોય—“ઈન્માન પણ કેટલો બેવકૂફ અને અજાન છે કે હજારો વર્ષના અનુભવથી શીખતો નથી પગલુ વારે વારે એની એ જ બેવકૂફી કરે છે”

અવમોગા જેઠ

નવંબરસાલ દવે

નવલગ્રંથાવલિ : તારણ કાદનાર : નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર; બે રૂપિયા.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનને અમે આવકાર આપીએ છીએ. વર્તમાન ગુજરાતો સાહિત્યના ઘડતરમાં જેમ નવલરામનો ફાળો અગત્યનો છે તેમ જો ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીના ઘડતરમાં પણ નવલરામના લેખોને સ્થાન છે. સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે તો તેમનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ. પણ તે સિવાય પણ તેમનું ગદ્ય ભાષાના સંસ્કાર પાડવા માટે અગત્યનું છે. આપણા અર્વાચીન ગદ્યના—એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો ગુજરાતી ગદ્યના—મૂળ ધારનારા નર્મદ અને નવલ દત્તા, તેમણે તે વખતની ખોલાતી ભાષામાંથી જ સાહિત્યનું ગદ્ય કેળવ્યું, અને જો કેળવણીપદ્ધતિના સંસ્કાર વિદ્યાર્થીના મન પર પડવા જોઈએ. હજી પણ ખોલાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાષા બંને વચ્ચે જીવંત વિનિમય સંબંધ નિરંતર આપ્યા કરતો હોવો જોઈએ.

આ સંપ્રદમાં નવલરામનાં લખાણોમાં જે કાર્ષ્ણ્ય વાંચવા જેવું છે તે સુપ્રજાનો સમાવેશ થાય છે. લેખક લખે છે તે બધું એકમરખું જીવન બોગવી શકતું નથી. ધણું તાત્કાલિક પ્રયોજનના અંગનું હોય છે અને તેવું સંપ્રદાવાની જરૂર નથી,—પછી તેમાં પણ કાર્ષ્ણ્ય મહાન સિદ્ધાન્ત કે મત્યનું કથન આવતું હોય તો જુદી વાત. આ સંપ્રદ આદેય નવલગ્રંથાવલીમાંથી કરેલો છે. અને સાહિત્ય ઉપરાંત આપણા જમાનાના પ્રશ્નો ઉપર ને સમયે આપણા વિચારોએ શું કહેલું તે જાણવાનાં આપણને પણ છે.

આ સંપ્રદમાં પ્રસ્તાવના ઘણો મહત્વનો ભાગ છે. અને તેને માટે શ્રી નરહરિ પરીખને પંચવાદ ધટે છે. સંપ્રદાકમાં જે મૂળભૂતક તરફ સમભાવ જોઈએ તે તેમનામાં છે, તે માથે સંપ્રદમાં અને સાહિત્યતુલનામાં પણ તદ્દરથ વિવેચનદૃષ્ટિ તેમણે બતાવી છે. એક વિવેચક તરીકે નવલરામે શું શું કર્યું તેના ઉત્તમ અને સદાકાલ ધૃષ્ટ એવા અંશો ક્યા, અને વિવચનદૃષ્ટિમાં નવલરામની મર્યાદા કયાં આવી ગઈ ને સર્વ તેમણે બરાબર બતાવેલું છે. અને આ કામમાં તેમના પુરોગામી ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવના લેખોનો તેમણે યથાયોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

આવા બીજા સંપ્રદો આપણા સાહિત્યમાં હજી થવાની જરૂર છે. મણિભાઈ નવુલાઈની 'સુદર્શનઘોષાવલી'નું અને ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના લેખોનું તારણ તો તરત થવાની જરૂર છે. જાહેર ફોટાથી આવતી આપણી અનેક સંસ્થાઓમાંથી હરકાર્ષ્ણ્ય આ કામ કરાવી શકે, અને એવું કામ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિઓ ન મળે એમ અમે માનતા નથી.

નિરંજન :—લેખક : રૂબેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ગૂર્જર મંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; કિં. રૂ. ૨.

શ્રી મેઘાણીની આ પહેલી નવલકથા છે. સફળ રીતે ટૂંકી વાર્તાઓ લખ્યા પછી એમણે નવલકથાને પણ હાથમાં ગંભીરતાપૂર્વક લીધી છે એ હર્ષનો વિષય છે.

‘નિરંજન’ એક કોલેજિયનની કથા છે. એક કાઠિયાવાડી રાજનગરનો વતની સુવાન નિરંજન મુંબઈમાં કોલેજમાં ભણે છે. વાર્તાનાં બધાં પાત્રો એક કે બીજે મંથન એની આસપાસ ગૂંથાય છે. વાર્તામાં બે પ્રવાહો અરસપરસ ગૂંથાતા વહે છે. એક તેના કોલેજીયનનો, બીજો તેના ગૃહજીવનનો. પહેલો પ્રવાહ વેગથી અને વધારે ‘ઝંગકાટથી’ વહે છે, બીજો મંદ છતાં વધારે જોડાણમાં ચાલે છે. કોલેજીયનનાં પ્રવાહ સુનીલા, પ્રતિનાયકનું થોડું કામ કરતો કલખનો સેક્રેટરી, ગુજરાતીના પ્રોફેસર, કોલેજના પ્રિન્સિપાલ, રજિસ્ટ્રાર, અને છેવટે લાલવાણી એટલાં મહત્વના પાત્રોને નાયક સાથે સાંકળે છે. એના ગૃહજીવનનો પ્રવાહ તેનાં માતપિતા, બહેન, રાજનગરના દીવાન અને તેની પુત્રી સરયૂ અને ટપ્પાવાળો અભરામ એટલાં પાત્રોની આજુબાજુ વહે છે.

પહેલા પ્રવાહમાં વાર્તા કોલેજીયનનાં તોફાન, સુવાનોનું સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય, પરસ્પર હરીફાઈ, સુવાનોની બિનજવાબદારી, પ્રોફેસરની પામરતા અને દયાજનક અપયરીતિ, અને છેવટે સુવાનોની સમાતીય કામુક્તા એ પ્રસંગોની આસપાસ ફરે છે. બીજા પ્રવાહમાં ગામડાના એક શિક્ષકની પુત્રવત્સલતા, એક દીવાનની દીકરીને ચાળે પાડવાનાં પાંપળાં, અને એક અર્ધશિક્ષિત સુવતીના હૃદયની અછતી વેદના આ વાર્તાનો વિષય બને છે. હજી મંથનમાં કહેવું હોય તો વાર્તા નિરંજન, સુનીલા અને સરયૂ એ ત્રણ પાત્રોની આસપાસ ફરતી ‘કોલેજીયનની ગંધકી,’ ગામજીવનની પામરતા અને એક મહાન યવા મથના પણ નબળી કરોડવાળા સુવાનોનાં મંથનોને આલેખે છે.

કર્તા આ પાત્રોને જીવનની બાહ્ય આકર્ષક ઘટનાઓને બદલે મુખ્યત્વે તેમના આંતર-અનુભવોને વધારે નિરૂપે છે. સરસ્વતી ધ્વજવંદન, પરીક્ષાનું ‘ખખડંતર’ અને લાલવાણીનો કિરસો એ આગળપડતા બનાવોને બાદ કરતાં બાકીની વાર્તા નિરંજનનો સુનીલા સાથેનો સંબંધ અને ‘બિચારી’ સરયૂનું પાણિગ્રહણ એમાં જ સમાઈ જાય છે. પણ એક આકર્ષક કથાનક રજૂ કરવા કરતાં આજના સુવાનના અને સુવતીના કેટલાક પ્રશ્નોને જ લેખકે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, અને તે યોગ્ય છે. આકર્ષક ઘટનાઓ વિના પણ પાત્રોના મનોરજગતને વિષયભૂત કરતી કથાઓ ઉમદા રચના યદિ શકે છે માત્ર એમાં રસની જમાવટ કરવી એ પહેલાં કરતાં વધારે ભારે વિકટ કામ છે.

એવી પ્રશ્નપ્રધાન નવલકથામાં બનાવો નહિ પણ પાત્રો પોતે રસનો વિષય બને છે. એમાં નાયક, નાયિકા કે બીજાં પાત્રો કોઈ મહત્વનું—એટલે કે છાપામાં આવી શકે એવું એક કામ ન કરતાં હોય, તોપણ તે રસનાં કેન્દ્ર બની શકે. આવાં પાત્રોનું માનસજીવન, તેના કલહો, ઉમેદો, આશાઓ, આકર્ષણો, ધર્ષણો, વિશ્વો અને પરાજયો, એની આલેખના એ પ્રધાન વસ્તુઓ હોય છે. પણ ઘટનાપ્રધાન નવલકથા પેઠે એમાં પણ એ જ સળગતા, વિકાસ, સંભવિતતા, એકરૂપતા, તથા પાત્રોની સન્માર્ગ વસેલાં હોવાં જોઈએ. બાહ્ય ઘટના

કેરતાં ભાવગત વધારે સૂક્ષ્મ છે, તેનું આલેખન વધારે મનોરમ છે, પણ તેથી જ તે અસ્પર્શક્ષમ હોઈ વધારે મુશ્કેલ છે.

કોલેજીયલવન અને આજનો યુવાન એ વસ્તુ અહીં મૂક્યાં છે એ રીતે આપણે ત્યાં પહેલી વાર રજૂ થાય છે. કોલેજનો હુવાન અને તેની સાથે ભણતી યુવતી એને આજનો એક મોટો ધમધમતો પ્રશ્ન કહીએ તો ખોટું નથી. એ યુવાન શું છે, એ યુવતી શું છે તે આલેખવા લેખકે અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

આર્થિક અવદશા, જૂના કુટુંબગ્રંથો, યુવાનીનાં આકર્ષણો, કર્તવ્ય તે અગ્નિકુંડ, કાન્તિ અને નવનિધાનના હિસારો, અને તેમાં ઘણી વાર સુકાનવિનાની હોડી જેવું ચંચળ મન, દૃઢ ઇચ્છાશક્તિનો અભાવ, અસ્પષ્ટ જીવનદર્શન, અને દિવાસક્રિતો અભાવ, એવાં એવાં અનેક તત્ત્વો યુવાનની અંદર અને આસપાસ ખડાં છે. શ્રેષ્ઠપિયરે સર્જેલો હેમ્લેટ, અશ્વત્થામા પેઠે, હંદુ સંગી ચિરંજીવ જ રહ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તેવું પુષ્કળ સંભારવાળું વસ્તુ જનાં વાર્તામાં રસનો પ્રવાહ મેંડ લાગે છે, પાત્રોનું સર્જન બીજું છે. તે તેમનાં લક્ષણોમાં એક ખાતુ જ ઢળી જતાં લાગે છે. એટલે વિવિધ ધૂંધાંવના બનાવ બનવાને બદલે અસુર ત્રણણોનાં વાહક માત્ર બની જાય છે. શ્રીપતરામ મારનર એટલે કે સાક્ષાત્ પુત્રપરાયણતા, દીવાન એટલે દીકરીને વરાવવાની ચિતાવાળો પામર પિતા, સરયુ એટલે કે પિતાની દોરી દોગતી દીન દીકરી, કલ્પજનો સેક્રેટરી એટલે કે એક દુષ્ટ પ્રતિનાયક, અભારામ ટપ્પાવાળો તો કે મર્દાનગીનો વકીલ, સુનીલા એટલે કે હિંસા ભ્રમણ પ્રસંગે બાદ કરતાં યુવાનો નરક નાકનું ટેરનું ચકાવો ફરનારી કૉલેજકન્યા અને છેવટે વાર્તાનો નાયક નિરંજન તે કામાર્પણ અને એક મર્યાદિત આદર્શ વચ્ચે અથડાતો યુવાન.

વળી પાત્રોનો વિકાસ સર્ગંગ સુમંગલ રીતે નથી થતો. "આ મિસ્તર આપણી રીયલ છે" એવાં માથાવાદ શબ્દોથી નિરંજનને દીકરી પાસે યોગબાયતાર દીવાન એ દીકરી માટે નિરંજનની ખુશામતમાં કેટલી દૃઢ લખી નીચો પડે છે! દીવાનનું એ પ્રથમ દર્શનનું સત્તાશીત્ર રૂપ નવલકથામાં આગળ કશું ઉપયોગનું નથી રહેતું.

નિરંજનને પ્રથમ દર્શને 'માયકાંગલો' ગણતી સરયુ ક્યાં તત્ત્વોથી નિરંજન તરફ ખંચાઈ તેના જીવનને અનુરૂપ શ્રમજીવનની સાધના કરે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. નાયકની સાથે પરણનાર પાત્રની મનઃસંવેદના બહુ અછતી રહી છે.

નવલકથાની નાવિકા સુનીલા છે. એ નિરંજન ઉપર ખરેખર મુગ્ધ છે, એનું તો છેક છેવટે જ વાચકને જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં લગી એ એની તોછડાઈ, તિરસ્કાર અને અપમાનનાથી નિરંજનને અને વાચકને ટટગાંગવા કરે છે. ત્યારે ત્યારે પણ સુનીલા અને નિરંજનના મળવાના કે સદકર્ષેના પ્રસંગો અને છે ત્યારે તેમના આનંદગ્રંથમાં મીઠાશ, 'ઝગમગતા' કે ગૂઢ આકર્ષણનો આપણે આશા રાખીએ છીએ, પણ તે સફળ થતી નથી. લપસેલા નિરંજનને મદદ કરતી, સરયુની સદચરી તરીકે કામ કરતી, પવિત્રદેનમાં અગ્રભાગી થતી, નિરંજનને બોરેંડીની વાડીમાં ચૂમરીએ ચઢાવતી સુનીલા અર્ધા પ્રસંગેની અંતે મીઠાશને બદલે એક રીતનો કસ્ટ અણગમો પેદા કરે છે. આ બધો વખત નિરંજન પ્રત્યે તેને રોડ તો હોય છે જ. પણ જીઓ પોતાની કામુક્તા કે રોડનું પ્રદર્શન આવી જ રીતે કર્યા કરે તો ક્યારે પ્રિય બની શકે? છેવટે એ નિરંજન પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે એમાં પણ પ્રેમની

નિશ્ચિત કિંદુરનું સરણુ આપીને આ મહારાજાન સ્ત્રીઓના સ્વેચ્છાપણમાં મધારે પડ્યા અને નહુવં કોબકે પૂર્ણ હોત તો સારું ન થાત !

નિરમળ શરૂઆતના કોલેમના બનાવોમાં સરણુ આપ્યો તેનો 'મમકાંક્ષી' સાથે છે. એની પાનાના વિગતથી તેનામાં તેજ દેખાય છે. ૧૨૫ પંક્તિમાં એ બરા બહાદુરી કરે છે. અને કોલેમનું નવવિમાન એ એની એક તમત્તા બની રહે છે. પહેલા નંબરે પાસા ધનું, વિચાર્યોપ્રિય ફેલો થનું એ તેની હેરટની સિદ્ધિ છે.

પણ પરીણાઓમાં પામ મનાર નિરમળ એના સ્વેચ્છાનમા સાત નાપાસ છે. સ્ત્રીતાના કબજામાં કહીએ તો તે 'સોભો' છે, મોજો છે. સરણુ એને માટે ગાંડી મારે છે, તોપણ તેને અમરમ દુષ્પાવાજો પાતો ચડાવે છે ત્યારે જ તે કામિ અમરાર બને છે. પણ બાપની સાથે આટલું બધું શરતી પરણવાનું સ્ત્રીકાળે પછી સમૂલ મૂળો એનો અભિસાર બીતસાકમ વિનાનો બની જાય છે.

જુસાનીનો મુખ્ય પ્રશ્ન સ્વેચ્છ છે. નાવક જે મણ પામે—સ્ત્રીતા, સરણુ, બને લાલવાણી સાથે સમપ્રમા આવે છે તે એ પ્રશ્નના જુદાંજુદાં રૂપોને જુદા કરનારો બને છે. લાલવાણી એ એ કે પુગળના સમતીય સ્વેચ્છ સ્વરૂપ છે. એના સ્વેચ્છ સ્વાભાવિક છે, સામ્યિક છે એ કબૂલ થાળીએ તોપણ, તથા તેવા પ્રશ્ન પ્રત્યે સમાવાળી જુદા નથી - એ જુદા અર્થને લાગ છે કે, અહીં છેડાએલો બોઈ ધણા સુમારે—એ સ્ત્રીકારવા જ્યાં રમતી દર્શિમાં આ મધાની રમૂઆન હિતમ નથી થઈ શકી. નિરમળનો સરણુ માંથેનો મળેલ આત્મમત ઉમળામ કક્ષતા તે પશ્ચિમિન પ્રેમકર્મને બનેલો છે. એ મુદર છે, મોડી શિદ્ધિ છે, જુદી જુદી ગદિબી છે, ૧૫ તેની એચ્છાને આખા મંજીરમાં દર્શાય રમત નથી.

એવું તત્ત્વ લેખક શા માટે પ્રભોધે છે? આવું એ ખાનામાં વહેંચાતું જીવન ઇષ્ટ, કે સ્નેહ અને સહચારનો મેળ કરી રાકાય તેવું ઇષ્ટ? નિરંજનના ચિંતનમાં તેનો થોડો જવાબ મળે છે. પણ બીજવરને પરણી જતી ગર્ભ એ તો એનો જ વિચાર છે કે લેખકનો? એ પોતા માટે એવું દ્વિધા જીવન અશક્ય હતું છે. સ્ત્રીને માટે દ્વિધા જીવન રાકય, પુરુષને માટે નહિ. “સ્ત્રી પુરુષને આપે છે અધૂરું. માગે છે પૂરેપૂરું” આ એણે તારવેલો સિદ્ધાંત છે. વસ્તુ-સ્થિતિ એથી જીવડી પણ નથી?

વળી, બીજ એક દષ્ટિ પણ લેખક મૂકે છે. સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ કેવો હોય? “સ્ત્રીને ગુલામ સ્વામી નથી જોઈતો...સમોવડો પણ નથી જોઈતો. સમાન હક્કોની તો કેવળ વાતો છે. એને તો શાસક, સાહસવીર ઉત્તમમથ્થો સ્વામી જોઈએ.” પુરુષના “હત્તાર ગુના પણ હિમાનદાર મરદાઇને માથે અસ્ત્રી માફ કરે છે.” આ કઈ ભાવનાઓ છે? હજુ પુરુષમાં સામર્થ્યની સરમ્પાઈ ગાયા કરવી ઇષ્ટ છે? સ્ત્રી શું ભાર્યા બનવામાં જ હમેશાં સંતોષ માની લેશે?

આમ આખી નવલનો કેન્દ્રિત વિષય જરા વિચિત્ર સ્વરૂપમાં નિરૂપાયો છે. અમને પૂછવા મન થાય છે કે આ શ્રી. મેઘાણીનું ખરેખર ગભીર દર્શન છે?

વાર્તામાં અમક ધણે કેકાણે આવે છે. દીવાનના મોંથી ઉચ્ચારતો ‘બખડગંતર’ શબ્દ અચૂક હાસ્ય પૂરું પાડે છે. પ્રે. સ્યામમુંદરની કચની, ‘ચાઈલ્ડ હેરોલ્ડ’માંની કયા, જ્વજ્વ વંદનનો પ્રમૂંગ, શારદાનું ગીન, ‘ગઝલું જોડીશ’માં એ પ્રસંગો અચ્છી રીતે ઉઘાડ પામ્યા છે. કોલેજજીવનનો ઉત્સાહ, તેમજ પ્રેક્ષકોના સડા સારી રીતે મૂક્યા છે. નિરંજનનાં મનોમંથનોમાં કેટલીક સૂક્તિઓ મજાની આવી ગય છે.

‘રસધાર’ અને વાર્તાઓમાં વિકસેલી શ્રી. મેઘાણીની રંગદર્શી શૈલી એ જ હમેશાં અહીં વહે છે. પણ એ જ રંગદર્શિતા નવલકથામાં કાર્યસાધક નથી નીવડતી. નવલકથા જેવી લાંબી કૃતિ માટે સાતત્ય જાળવતી સ્વસ્થ શૈલી જરૂરી હોય છે. અને રંગદર્શિતામાં સ્વસ્થતા તો નથી જ હોતી. નવલકથામાં જોએક પ્રસંગોનું નિરૂપણ જરા પ્રાપ્તિતામાં પણ સરી ગયું છે. નિરંજન પોતાના હરીફ સેક્રેટરીને સુનીલાની સાથે મોટરમાં બેસીને ફરતો જે રીતે કલ્પે છે, તેમજ છેલ્લા પ્રકરણમાં અભરામ તેને જે રીતે પાનો ચડાવે છે એ પ્રમૂંગો જરા વધારે સુરચિથી લખવા જેવા હતા.

આમ નવલકથામાં મૂળતરવો જેવાં કે પાત્રાલેખન, વસ્તુચિન્થાસ, સ્વસ્થ સાતત્યભરી શૈલી, એમાં થોડી કચાસ છતાં તથા લેખકની દષ્ટિ કેટલાકને મન થોડી કે ચણી ચર્ચારપદ હોવા છતાં વાર્તા રંજક બની શકી છે; તથાપિ નવલિકાઓ કે ‘રસધાર’ની કથાઓમાં જે લેખક-રસની પરાકાષ્ઠા અનુભવીએ છીએ તે અહીં નથી મળતી.

છેલ્લા બે દસકાઓમાં શ્રી. મેઘાણીની પ્રતિષ્ઠા જેતાં એમની વિવેકદષ્ટિ વિકાસતી ગઈ છે. તેમની સર્જનશક્તિ સફળ રીતે જાળકાળે, કાળો અને નવલિકાનાં મૌલિક સર્જનમાં પાંગરી છે. એ હવે આ નવલકથાની નવી ડાળે ફૂટવા માંડી છે. તો ત્યાં પણ તે વશસ્ત્રી રીતે ફળશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

અંશવિદ્યા:—(અચાર લાયકેરીનું ત્રૈમાસિક જુલેટિન) પ્રારંભ ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭ થી; વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૬-૦-૦.

ચિયોસોદિટનું મુખ્ય કેન્દ્ર દક્ષિણ તરફ અંધારમાં છે, એ વાત ધણાં જાણના હશે. સાંનું અન્યાસ્ય દુનિયાના સારામાં સારા અંધારમાંનું એક છે, એમ કહેવાય છે. તેની શરૂઆત ચિયોસોદિટકે સોસાયટીના પ્રમુખ-સંસ્થાપક કર્નલ એચ. એસ. આલકોટિ ૧૮૮૬ માં કરેલી, અને આ પચાસ ઉપર વરસમાં અંધારમાં ખાસ કરીને જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો મંથન વિશેષ પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્નલસાહેબનો સંસ્કૃત લાખા ઉપરનો પ્રેમ અદ્ભુત હતો. અંધારમાંના ઉદ્દેશો વિષે કહેતાં તેમણે તે વખતે જણાવ્યું હતું કે તેનો ઉદ્દેશ પુસ્તકો યાંચીવંચાવીને પોષ્ટ જોતો પડિતો તૈયાર કરવાનો નથી, પણ પૌર્વાત્ય સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરીને તરુણવર્ગમાં તે વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાનો અને તેમની આગળ પ્રાચીન ઉચ્ચ આદર્શો અને આકર્ષણો રજૂ કરવાનો અને એ દ્વારા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યિકોમાં પરસ્પર સહકાર અને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે કે. આલકોટિ સાહેબે જોમ સુગ્રામીમાં અને મદ્રાસ જાણુ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ કાઢવા માંડી અને ત્યાંના અભ્યાસક્રમ નક્કી કરી આપ્યો તેમ અંધાર તરફથી એકાદ માસિક પણ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ આર્થિક અગવડોને લીધે આ તેમનો વિચાર જરૂર વ્યાવી શક્યો નહિ. પણ આતું જ કામ ૧૯૧૦માં તે વખતના મંથપાલ ડો. શ્રાદે જીજી રીને કરવા માંડ્યું, અને તેમણે સંન્યાસોપનિષદો અને અદિષ્ઠ-વસંદિતા સંપાદિત કર્યાં. પછીના વ્યવસ્થાપક પં. મહાદેવશાસ્ત્રીએ ઉપનિષદ્ધ અભ્યાસોગીની રીકા સાથે ઉપનિષદો છાપવાનું કામ માથે લીધું. ૧૯૩૦ પછીથી ડો. સી. કુન્દન રાજ ત્યાંના વ્યવસ્થાપક છે, અને તેમણે આ ત્રૈમાસિક સંપાદન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આપણા દેશમાં બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનના મુખ્ય પ્રયત્નો જંગાળના શાંતિનિકેતનમાં, યુજ્જનાતના સત્યાગ્રહાગ્રમમાં, પુષ્પ પ્રાતના હરિદ્વારમાં અને દક્ષિણમાં અચારમાં થયેલા છે. તેને અચારની આ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ વિશેષ મહત્વની છે.

ત્રૈમાસિકને દુનિયાની ધણી સારી સંસ્થાઓનો અને વિદ્વાન માણસોનો સહકાર છે. પોતે ડો. કુન્દન રાજએ સંપાદન કરેલા બે ગ્રંથો આમાં કમરા: પ્રસિદ્ધ થાય છે. એક છે માધવકૃતા ઋગ્વેદગ્યાખ્યા અને બીજો દેવરામિલાખ્ય સાથે આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર. બન્ને ગ્રંથો બીજે કંઠ્યાં પણ પ્રસિદ્ધ થયા નથી એવા છે. તેનાં અનુક્રમે પાનાં ૫૬ અને ૮ આ ગ્રંથમાં આવ્યાં છે. તે સિવાય તેમણે હસ્તલિખિત ગ્રંથ 'વારુચ નિરુક્ત સમુચ્ચય' ઉપર વિચારણીય નોંધ લખી છે. નૃસિંહચંપુ અને નૃસિંહ વિજ્ઞાપન ઉપરની અને પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ત્રૈમાસિક દિહના પ્રમાણસમુચ્ચય ઉપરની નોંધ પણ વિદ્વાતાપૂર્ણ છે. બે લેખકોએ ચાર ઉપનિષદોનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો આપ્યાં છે, તેનાં ૨૪ પાનાં છે. સ્વતંત્ર લેખ પ્રો. શ્રાદેનો 'કલ્પનામ' પર છે. તેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની મદદથી આ શબ્દની ઉપપત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન છે અને અંતે લેખક પૂછે કે કલ્પી અત્યાર એટલે ઘોડો ? કે ઘોડેસવાર ? કે ઘોડામુખી માણસ ?

પછીના ગ્રંથોમાં સૌરશાસ્ત્રના અને ખાસ કરીને સંગીત અને નાટ્યશાસ્ત્રના અંગ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છપાશે. તેથી ત્રૈમાસિકની ઉપયુક્તતામાં વધારો થવાનો છે. આર્યોવર્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસી અને અભિમાનીને મારે આ ત્રૈમાસિક અત્યંત મંગલ છે.

રોજનીશી

મે : ૧૯૩૭

મુંબઈમાં મે દિન લગ્નવાયો; લંડનમાં બસવાળાઓએ હડતાલ શરૂ કરી.

શુભરાત સાહિત્યસભાની વાર્ષિક બેઠક: શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાને શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યો: શ્રી. રોલરરાય માંકડે ૧૯૩૬ ના વર્ષના મંચરૂપ વાક્યમયની સમીક્ષા વાંચી બતાવી; પૂનામાં સોન્યામાઠતિ મંદિર અંગેના સત્યાગ્રહને લીધે દસ બંધાની ધરપકડ થઈ; હોલીવૂડમાં ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કલાકારોની હડતાલ.

રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનું કલકત્તામાં બંધ સ્વાગત; રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે હિંદના રાજનીઓને સમવાયતંત્રમાં ન લેવાવા માટે વિચાર કરવા નિવેદન બહાર પાડ્યું; કલકત્તામાં રાણીની ૪૦ મિલોમાં હડતાલ: હડતાલિયાઓનું તોફાન, ૩૬ માણસોની ધરપકડ થઈ.

આચાર્ય આનંદરાંકર કુવને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી તરફથી ડોક્ટર ઓફ લેટર્સની માનકક્ષી પદવી અર્પણ થઈ તે નિમિત્તે તેમનું અમદાવાદમાં જાહેર સન્માન થયું; તે પ્રસંગે તેમણે શુભરાતની અંતે ખાસ કરીને અમદાવાદની પ્રજાને '૧૭ વર્ષના દેશવદા દરમ્યાન મુજેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા અને એક યુનિવર્સિટી આપો' એવી માગણી કરી. મદ્રાસના પ્રધાનમંડળમાં ધારાસભાઓને વિશ્વાસ નથી એવું જાહેર કરે: બસો ચઢીવાળો એક ખરીતો શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ ગવર્નર ઉપર મોકલ્યો.

સોન્યામાઠતિ મંદિર સત્યાગ્રહ અંગે ઉમેરોટિક સ્વરાજ પક્ષના પ્રમુખ શ્રી. ભોપટકર અને બીજા અગિયારની ધરપકડ થઈ.

અલાહાબાદ ખાતે થયેલા નિર્ણય ઉપર વિશેષ પ્રકારના ખતાં એસોસિયેટ્ડ પ્રેસના પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાતમાં ગાંધીજીએ (વર્ધા) જાહેર કર્યું: "શું બહુમતીના પ્રધાનો ગવર્નરે પાસે અરજ શુભરે? મહાસભા સામે જે સરકારને સમ હોય તે તેણે તે રાષ્ટ્ર રીતે જાહેર કરવું જોઈએ, અને પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય રાખે સાથેની ચોતાની ચાલબાજ તેણે ઊંચી દેવી જોઈએ." ઉમરાવોની સભામાં લોર્ડ ઝલ્મેન્ટે હિંદની પરિસ્થિતિ વિશે એક બાબત કર્યું: મદ્રાસ કોરપોરેશનની કાઉન્સિલે તાજપોરીની ઉત્તરવળીમાં બાગ નહિ લેવાનો ડરાવ સ્પષ્ટ કર્યો.

રાજ્યારોહણના મહોત્સવમાં બાગ ન લેવાનો હાવરા (કલકત્તા) મ્યુનિસિપાલિટીએ ડરાવ કર્યો; જર્મન હવાઈ જહાજ 'હિંદનગર્ગ' ની કચ્છ હોનારત: ૩૦ માણસો માર્યા ગયા; બંધારણીય મહાગાંધના ઉકેલ માટે મહાસભાના નેતાઓ અને ગવર્નરોની પરિષદ બોલાવવાની સર સપ્રતી 'માનચેસ્ટર ગાર્ડિયન' ના પ્રતિનિધિ આગળ સૂચના; છટાલિયન વર્તમાનપત્રના તમામ બજારપત્રીઓ ચોતાની સરકારના હુકમને અનુસરી લંડન ઊંચી ગયા.

બેરિસ્ટર સાવરકરની દેશની અગ્રણી માટે જન્મતાં ૧૪ વર્ષની કાળો પાણી અને ૧૩ વર્ષની નજરકેદની મળી કુલ ૨૭ વર્ષની થયેલી સજાનો અંત આવ્યો. તેમનો બિનસરતી છટકારો થયો; કલકત્તા કોરપોરેશને તાજપોરીના ઉત્સવમાં બાગ ન લેવાનો ડરાવ પસાર કર્યો. પૂનામાં સોનિયા માઠતિ મંદિર સત્યાગ્રહ અંગે શ્રી. કેલકરનો સત્યાગ્રહ અને ધરપકડ: વધુમાં, બીજા ૪૪૬ માણસોની ધરપકડ થઈ.

બાજબજાણીની દિશામાં નવાં પગલાં માંડનાર અને બાલસાહિત્યના પ્રખર પ્રચારક શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકા શ્રી દક્ષિણામૂર્તિની વીસ વર્ષની અગ્રણી સેવા કરી, તે સંસ્થામાંથી

નિવૃત્ત યથા કૃપકતાની રાણીની મિલોમીની હડતાલનો અત આગ્યો, સ્પેનના પાલનશાહ માલ્ડો હપર બોમ્બનો સખ્ત મારો

- તા ૧૨ વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબીમા (લંડન) છઠ્ઠા ન્યોર્થનો રાજ્યાભિષેક થયો, ગાંધીજીનું તીવ્રતા આગમન, મુસ્લિમ જનતા સથિ સપર્ક સાધવા માટે મુખર્ષિ પ્રાતિક મહાસભા સમિતિએ એક યોજના ઘડી કાઢી અને તેના અમલ માટે એક પેટાસમિતિ નીમી
- તા ૧૩ આયર્લેન્ડના પાલનશાહ ડબ્લીનમાં સેન્ટ સ્પીવન્સ ઝીન પર મૂકેલું ઈંગ્લાંડના રાજ બીન ન્યોર્થનો ઘોડો પરનું બાવલું મુરતી પૂજવાના પરિણામિ નાશ પામ્યું, પૂના માઠતિ મહિર સત્યાગ્રહ બંધ થયો
- તા ૧૪ મુમઇતના ગવર્નર લોર્ડ જોર્જોનું બેવગામમાં ભાષણ મહાસભાના નકારાત્મક વલણથી કંઈ અથ નહિ સરે ગવર્નરથી જવાબ દીને ત્યાગ કરવાની કમુવાત આપી ગાંધી નહિ લંડનમાં સાંપ્રાપ્ત પરિપદ મિ બાલ્ડવીનના પ્રમુખાણ હેઠળ બરાઈ એબિસીનિયા પચાવી પાવવા માટે ઇટલીએ રૂા ૬૭૦,૦૦,૦૦૦ (૬૭૦ કરોડ) નો ખર્ચ કર્યો
- તા ૧૫ અનાહામાદમાં મહાસભાવાદી મુસ્લિમોની આગ જનતામાં મહાસભાના કાર્યક્રમના પ્રચારનો યોજનાઓ વિચારવા એક પરિપદ બરાઈ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો સ્પેનના કેમેનેકો પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું
- તા ૧૬ ક્રિટનના સુપ્રસિદ્ધ બુઝર્ગ વેલ્સ મુત્સની રા એ લોર્ડ્સ ન્યોર્થ એક લેખ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું નવા હિંદી બધારણે હિંદને કહ જ આપ્યું નથી તાત્પર્યોપીમાં હિંદીઓ હતા પણ હિંદ નહોતું નવા રાજ્ય અમલની સફતાનો આધાર હિંદ સાથેની સમાધાની પર જ છે લાડીના કમિરે પોતાનું અત્યેત્ર મહિર હરિજનો માટ ખુલ્લું મૂક્યું લંડનમાં સોશયલિસ્ટ લીગ જેના આગેવાન સર રેડ્ફોર્ડ ક્રીસ્ટ છે તે ડેમી મેથી બંધ થશે એવો નિર્ણય જાહેર થયો
- તા ૧૭ યુક્ત પ્રાતની મુસ્લિમ પરિષદે આઝાદીની વડતામાં ભાગ લેવાનો અને મહાસભામાં જોડાવનો કસાવ પસાર કર્યો, નવસારીમાં હરિજન આશ્રમના વિવાર્ધોઓનું મેલેન બરાઈ
- તા ૧૮ રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રની શીખરશાળાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રી રાજગોપાલાચાર્યના હસ્તે મદ્રાસમાં થઈ બોપાળમાં દિલ્લ પરિપદ બરવા અંગે સરકારે કરેલા પ્રતિબંધ સામે ભારે ઠાકાપોહ જાણ્યો
- તા ૧૯ રાષ્ટ્રપતિ પિત જવાહરનાથને યાત્રીનું ઝિરોસિયેશન તરફથી ધારાવની નિલા રાજ્ગારી પરિવહમાં લેટપદન ખાતે અધારેના માનરજની નકરો જસ કરવામાં આવી એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા અ વડનરેશનું પેરિસમાં અવસાન હેઠળ (આયરિશ પાર્લામેન્ટેની સભા)માં ને વેનેરાનું ભાષણ ' એટાવાનું અપમાન હું શૂંદરો નથી
- તા ૨૦ મુખર્ષિ સરકારનું નવું બજેટ નાણાખાતાના પહેલા પ્રધાન શ્રી નમનાદાસ મહેતાએ તૈયાર કર્યું માત્ર ૭૫ હજારની બચત રહેશે
- તા ૨૧ બંગાળ મહાસભા સમાજવાદી પક્ષના કાર્યકર્તા શ્રી બારીનચોપ સામે મ્યુનિસિપલ હાલ છાંડી જવાનો મનાઈ કરતો પ્રતિબંધ મુકાયો લખનૌમાં શીઆ-મુન્ની મુસ્લિમો વચ્ચે ઝડપો તેને પરિણામિ બચકર રમખાણ ૭ માણસના મરણ ૧૨૫ મુસ્લિમો ઘવાયા અને ૬૧ ની ધરતકડ થઈ
- તા ૨૨ પીનાગમાં રાષ્ટ્રપતિનું બગ્ય સ્વાગત થયું ફ્રાન્સ અને રશિયા સામે ઇટલીએ તહોમતનામું જાહેર કર્યું
- તા ૨૩ અમેરિકાના તેલના રાજ રોકફેલરનું અવસાન
- તા ૨૪ બંગાળ સરકાર અને વડા પ્રધાન વચ્ચે હડતાલિયાઓના મુકદ્દમા વિશે ચક્રમક ઝરી, મદ્રાસમાં બે હિંદુઓના ખૂન થયા

आद्य [दाय निरुत] तनी
रामनारायण विश्वनाथ पाठक

અ તુ ક મ છિ કા

પૃ. ૨૪

વૈશાખ : ૧૯૬૩

અંક ૧

૧	અંતરપટ [કાવ્ય]	જુગતરામ દવે	૧
૨	મરમી રામકૃષ્ણ	ડો. ધ્યેન્દ્રનાથ સીલ	૨
૩	ઈન્દુ [વાર્તા]	'દિગ્દેશ'	૬
૪	છતાં— [કાવ્ય]	શુભાષ્વનારાં બ્રોકર	૧૬
૫	લગ્ન વિશે કેટલાક વિચારો	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	૧૭
૬	હીનની પ્રાર્થના [કાવ્ય]	પૂનજીવ	૩૨
૭	સતતનિયમન	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૩૩
૮	શાહી પરિવ્રજ	કુમરશી ધરમશી અંપટ	૪૫
૯	હવે ખપના દિશાસા શા ? [કાવ્ય]	'પતીલ'	૫૦
૧૦	શાહી પરિવ્રજ અને ધિરિશ				
	પરદેશનીતિ	રામભાઈ પટેલ	૫૧
૧૧	કમ્પિટ [કાવ્ય]	બાલમુકુન્દ દવે	૫૭
૧૨	અમ રહીએ— [કાવ્ય]	સોમાલાલ ભાનુભાઈ	૫૮
૧૩	મહાન સ્વીડિશ લેખિકા				
	સેદમા લોગરલોફ	કૃષ્ણચંદ્ર નેતલી	૫૯
૧૪	સાચો પ્રણય ? [કાવ્ય]	જેક ક્રાવિયેટી	૬૪
૧૫	કાવ્ય મારાં [કાવ્ય]	મનુ ચિંતી	૬૫
૧૬	છપરપગી [વાર્તા]	ઉમેશભાઈ મણિયાર	૬૬
૧૭	સેવા ખરી માનવી [કાવ્ય]	ચુનીલાલ પટેલ	૭૦
૧૮	ભારતીય નકામચકનું				
	આરંભસ્થાન	જાદાભાઈ સુધાર	૭૧
૧૯	શબ્દચર્યા	નરસિંહભાઈ પટેલ	૭૮
		મગનભાઈ દેસાઈ	૭૯
૨૦	લોકચર્યા :				
	મોડાગા વિભાગના કાર્ગિજે	વિદુષ્વણ કોહારી	૮૧
૨૧	અર્થપત્ર	મોહનલાલ મહેતા	૮૨
૨૨	અન્યવિવેચન	નરસિંહ પરીખ	૮૬
૨૩	નોંધ :				
	ના. કા. મહિલા વિદ્યાલય;	}	ડૉ. મ. કા.	૯૪
	ગ્રેટ લા. દ. આર્ટ્સ કોલેજ;						
	વિચાર અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય;						
	હોદ્દાસ્વીકાર						
	તંત્રીપદથી નિવૃત્તિ	ગ. વિ. પાઠક	૧૦૧
	સંચાલકનું નિવેદન	ર. કે. મિસ્ત્રી	૧૦૨
૨૪	રોજનીશી	૧૦૩

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છુટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક : રણજીતભાઈ કેસુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અખિયારી સામે - ખમાસા ચોકી : અમદાવાદ.
અદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય અદ્રજીવલય : સયમડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્વિષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

વૈશાખ • ૧૯૮૩

અંક ૧

અંતરપટ

જુગતરામ દવે

અંતરપટ આ અહીં !

અરેરે ! આહું અંતરપટ આ અહીં !

અહીં મેં માંડી, તહીં તેં માંડી, આંખની આતુર મીટ;
પળ ઉપડી પટ પુનઃ ઝિડાયુ, વા વાયો વિપરીત.
અરેરે !

હું મારાં - હું તારાં ઝીલુ, વિરહે વ્યાકુળ ગીત;
રાગ સુણ્યો પણ રગ ન રેલ્યો, વસમું એ સંગીત.
અરેરે !

આ પા ઉછળે, તે પા ઉછળે, હૃદયો ભરિ ભરિ પ્રીત;
આકર્ષણ, પણ સ્પર્શ નહિ ક્ષણ, એન પડે નહિ ચિત્ત.
અરેરે !

ખીણ કે ખાડી, નદી નથી આડી, વડી વાડ કે ભીંત;
હાથ ચડે નહિ તોય નડે આ ઝાકળઝીલું ચીર.
અરેરે !

૨। મમ્માહુન રાયથી માંડીને રામકૃષ્ણ પરમહંસ સુધીની ધાર્મિક વિચારધારાની અળવળ વિષે સર્વ ધર્મ પરિપક્વો હમણાં જ મેં જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું છે. આજે-તમારી સમક્ષ ધર્મની રહસ્યવાળા આજી પર બોલીશ, કાગણ કે દાલના જમાનામાં ખીજી કાઈપણ ધાર્મિક વ્યક્તિ કરતાં રામકૃષ્ણ દ્વારા તે વૃત્તિ સૌથી વધારે તીવ્રરૂપે વ્યક્ત થઈ હતી.

પરમહંસને વિષે મેં જે કહ્યું હતું તે ફરીથી અહીં ઉતારું છું. અંતિમ! ધ્યેયનો આપણે જે રીતે વિચાર કરી શકીએ નિરુપાધિની દૃષ્ટિથી અને સોપાધિની દૃષ્ટિથી.

“મત્યનો નિરુપાધિની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પરમહંસદેવે ગદ્યના ઉપાધિઓનો નિષેધ કર્યો હતો, પરંતુ સાપેક્ષ અથવા સોપાધિની દૃષ્ટિથી દિવ્યજનની કાલીને તેમજ તેમનાં અન્ય સ્વરૂપોને પણ તેમણે પૂર્યાં હતાં. તેમણે જહુમાં રહેલા એકની, તેમજ એકમા રહેલા જહુની ઉપાસના કરી હતી. આ ઉપાસનામાં તેમને પરસ્પર વિરોધ ન જણાયો, પણ તેમાં તેમને મમમ તત્ત્વ જણાયું વળી સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસનાનો પણ તેમણે મેળ સાધ્યો. ઇષ્ટદેવતાના આઠ સ્વરૂપમાં ઈશ્વરના જ આંવિર્ભાવ સિવાય તેમને કાઈ જ ન જણાયું. તેમનામાં પ્રકૃતિ (matter) અને ચૈત્યપુરુષ (spirit)નો ભેદ જ ન હતો.

“દેહની બધી ઉપાધિઓ તેમજ નબળાઈઓથી પોતે પર છે એ ખ્યાલથી ભરમાવાનું તેમણે ના કબૂલ્યું. પરંતુ તેમની સમાધિની અવસ્થામાં તેમને શુદ્ધચુક્ત આનંદ પ્રાપ્ત થતો. આવો અનુભવ પશ્ચિમમાં એકહાર્ટ (Eckhart) અને ટાઉલર (Tauler)ની પછીના સમયમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

“પણા હિંદુ મંત્રોની જેમ તેમની પાસે ધરગથ્થુ કહેવતો, ઉખાણા, રૂપકો વગેરેનો અખડ ભંડાર હતો. આથી તેઓ મોટા મોટા આધ્યાત્મિક સત્યો બાળકના મનમાં પણ ઠસે તેવી રીતે ઉતારી શકતા.”

હવે જે વિષય ઉપર મારે બોલવાનું છે તે ઉપર આવું છું. શરૂઆતમાં રહસ્યવાદ શું છે તે વિષે પ્રોફ. જાગ્રુહી દઉં.

રહસ્યવાદ અનિર્વચનીય છે, પરંતુ મરમીને પારખવાનાં કેટલાક લક્ષણો આ છે : તે અપૂર્વમાં ટૅન્જી વાત લુએ છે, અને રૅજીમાં અપૂર્વ લુએ છે, અસ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિકને લુએ છે અને સ્વાભાવિકમાં અસ્વાભાવિકને લુએ છે, અમામાન્યમાં સામાન્યને અને સામાન્યમાં અસામાન્યને લુએ છે.

આ રીતે મરમી બધાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોને, અનુભવમાં ઉતારે છે. નાની અને મોટી આખોલ વિષેનાં આપણાં ધોરણોને, તે જીવતાવી નાખે છે. તો ગજમાં ગજને અને રંજમાં ગજને જુએ છે; વ્યવહારિકમાં અવ્યવહારિકને, અને અવ્યવહારિકમાં વ્યવહારિકને જુએ છે. લૌકિકમાં અલૌકિકને અને અલૌકિકમાં લૌકિકને જુએ છે.

આકાશમાં નિહાળતાં કેવળ સ્વનાં જોવાં અથવા તો મેઘના દેશમાં કિલ્લા ચણના એ રહસ્યવાદનું લક્ષણ નથી. સ્ત્રીન્દ્રનાથનું અદ્ભુત ગાન—

મેઘરા ચલે ચલે જાય,

ચાંદરે જાલે આપ આપ ।

ખૂમ ઘરે જાલે ચાંદ, કાયાય કાયાય ॥

(વાદજો ચાદમાં ચાદમાં જાય,

ચાંદને જાલે આપ આપ,

ઘરાલી આંખે ચાંદ જાલે, ક્યાંય અરે, ક્યાંય;)—

કાંઈનાં તત્ત્વરૂપ છે; પરંતુ તેમાં મરમીખાનિ નથી.

રહસ્યવાદ સાંકેતિકવાદ (symbolism) નો વિરોધી છે. સ્વરૂપથી ભિન્ન રીતે જોતાં સંકેત બે પ્રકારના છે :—

૧. પ્રતીક : (જે રૂઢિગત છે, જ્યાં આપણે કહી શકીએ કે જાંબને ટેકાણે છે, જેમ હૈં ક્રૌં ધ્રુવરને સૂચવે છે તેમ);

૨. જેને આપણે મેપદ કહીએ છીએ તે રીતે સંકેત સ્વાભાવિક હોય (જેવી રીતે જીજ્ઞાસુ સૂર્ય દેવી ગૌરવને ધ્વનિત કરે, મધ્ધરાત્રિ નિર્વાણને સૂચવે, કોસ સમર્પણને કે સહન-શક્તિને દર્શાવે). પરંતુ, આથી જીઘ્ઘે, મરમી પરમતત્ત્વને (Reality) અનુભવમાં આણે છે, નહિ કે કેવળ તેના સાંકેતિક સ્વરૂપને.

જે સમજના વિરોધી, અને પ્રવાસોથી ઉત્તર અને પર એવી નિશ્ચલતા (calm) અનુભવે છે તે સંત છે.

જે પ્રગ પુરુષને નિરપેક્ષ તત્ત્વનું શુદ્ધ દર્શન ચાય છે અને જેને માટે બધી ઉપાધિઓ તેમજ રૂઢિઓ નિઃસર્ત્ત છે, તે પ્રગ પુરુષ દેખા છે.

મરમી પણ સંત અને દેખાતી જેમ સમજના ક્ષોભથી રહિત હોય છે. જીવનની બધી ગડમથલ તેમજ તૃષ્ણાઓથી તે પર છે. પરંતુ, દેખાતી ગતિહીન નિશ્ચલતા (motionless, quiescence) કે સ્થિરતા (calm) જેવી નિશ્ચલતા કે સ્થિરતા મરમીમાં નથી હોતી. પરંતુ મરમી બધા વિરોધોને દૂર કરતો કરતો એકતાને પામે છે. તેની આ અવસ્થા અધિકારને જે પળે જ્યોતિર્ના ચમકારા પ્રકાશિત કરે છે તેની સાથે સરખાવી શકાય.

આ બધું વિચારતાં જણાશે કે રામકૃષ્ણ સંત હતા અને દેખા પણ હતા, પરંતુ સર્વોપરી રીતે મરમી હતા. બહુને એકમાં ઉપલબ્ધ કરતાં તેમણે વિરોધોને શમાવ્યા અને એને પંશિણમેજ તોડી દીધી સાથે હિંદુ, મુસલમાનની સાથે મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયનની સાથે ક્રિશ્ચિયન, બ્રહ્મજ્ઞાની (universalist) સાથે બ્રહ્મજ્ઞ તરીકે રહી શક્યા.

મરમીનો અનુભવ મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવો સ્પષ્ટ છે. તે આવશ્યક છે અને અસંદિગ્ધ છે; અને જેઓ તેમાં જ તરણોળ રહેતા નથી, તેઓ પણ અચાત રીતે તે દ્વારા જ અને

તેને માટે જ શ્રવે છે. રહસ્યવાદમાં “જાણે કે” ને સ્થાન નથી, ત્યાં તો છે કેવળ “જાણે.” તે કેન્ટના પદાર્થો (Kantian Categories) થી પર છે, કારણકે તેણે કુળકી મારી છે “જેવો છે તેવો”માં * (Ding-an-sich: the thing in itself).

પરંતુ આ તો યદ્ય બહારની વાત. મરમીનો મુખ્ય અનુભવ તો જેને યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં તપ, સમાધિ, કૈવલ્ય કહેવાય છે તે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસની વિશેષતા એ છે કે તેમણે રૂપ અને નિરૂપનું અંતર સાંધું અને તેમના જ્ઞાનમાં કાલોને બ્રહ્મની સાથે એક કરી. અલબત્ત આવાં જ્ઞાનોથી તેમની શારીરિક સ્વસ્થતાને હાનિ પહોંચી.

ભારતના મરમીઓમાં એ વિશેષતા જેવામાં આવે છે કે તેમની પાસે વ્યવહારિક જ્ઞાનનો અખંડ ભંડાર ભર્યો હોય છે. મંસારસાગરનાં આવર્તો પર જેઓ અહીંતહીં અથડાય છે તેમના કરતાં સંત લોકો પર હોવાને લીધે, તેઓ મંસારની કાર્યકારણની લીલાને જોડાણમાં જોઈ શકે છે. રામકૃષ્ણનાં રાજજરોજનાં ઉખાણાં આ પ્રકારનું જ્ઞાન સૂચવે છે, પરંતુ તેમણે આવાં ઉખાણાંનો આધ્યાત્મિક ઉત્તરિ અને મુક્તિને માટે ઉપયોગ કર્યો એ તેમની વિશેષતા છે.

રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા ‘જેટલા મત તેટલા પથ.’ જેને આપણે “સર્વધર્મ સમન્વય” કહીએ છીએ તેનો આ પાથો છે. પરંતુ આ મેળ એ રીતે સાધી શકાય :

૧. બ્રહ્માનંદ કેશવચંદની રીતે: મત અથવા સિદ્ધાંતને પ્રધાન ગણીને અને આચારને ઔપચારિક ગણીને;

૨. પરમહંસ રામકૃષ્ણની રીતે: સિદ્ધાંત કે મત એ કેવળ આચાર પર અવલંબે છે, આથી જ તેમણે દરેક સંપ્રદાય અને દરેક ધર્મ આચર્યો.

આ પ્રમાણે મુક્તિ તેમનો વારસો અને જીવનનો અંશ હતી. આ બધું ધર્મનાં આધુનિકતમ સ્વરૂપોને મળતું છે. પણ આ આધુનિક તરવે કેવળ ધર્મમાં જ તેનો અવકાશ તેમજ ઉપલબ્ધિ માણવાનાં નથી. જે લિંગ લિંગ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ માનવ માનવ વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરી રહી છે, તેમણે જીવનનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં—સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય—મેળ મેળવવાની જરૂર છે. આ રીતે સર્વધર્મ પરિપદ એ તો તેના કરતાંય મહત્તર અને વિશાળ પરિપદની, સમગ્ર માનવ પરિપદની, પ્રાયમિક ભૂમિકા છે.

આ રીતે પરમહંસદેવને સમજવા માટે આપણે ધર્મને પરસ્પર વિરોધી તરવોનો મેળ સાધીને પરાનુભૂતિમાં યતી ગૂઢ ઉપલબ્ધિ તરીકે વિચારવો જોઈએ.

એવેલિન અંડરહિલ (Evelyn Underhill) ના ‘રહસ્યવાદ’ નામના પુસ્તકમાં તેમજ વિલિયમ જેમ્સ (William James) ના ‘ધાર્મિક અનુભવોની વિવિધતા’ (Varieties of Religious Experiences) માં આપેલી ચાર અવસ્થાઓ આને સમજવા માટે ઉપયોગી સાહિત્ય છે.

સ્વીડનબોર્ગનું પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનું ગૂઢ અનુમંધાન હાલના રહસ્યવાદનો નમૂનો છે. બીજા આત્મામાં પરમાત્માને અને પરમાત્મામાં આત્માને જુએ છે. કેટલાક દુઃખાનુભૂતિમાં પરમતત્ત્વ જુએ છે, કેટલાક આનંદમાં.

* આ શબ્દો ‘મે’ સંતસાહિત્યમાંથી લીધા છે. હિંદી સંતો “મૈં સે ત્યૌ” લખે છે.

પરમહંસનો રહસ્યવાદ સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસના હિંદુ મરમીઓના અનુભવોની સાથે મળતો આવે છે.

આ જાતના મરમીઓનો સામાન્ય અનુભવ જ્ઞાતમ્ નો છે. વ્યક્તિગત માનવ સમાધિમાં પ્રકાશને અનુભવે છે. આ સમાધિ સોપાનિક અવસ્થામાંથી નિરુપાનિક અવસ્થામાં પરિણમે છે.

પરમહંસ ભાગ્યે જ કાંઈકે વાંચી કે લખી શકતા. તેઓ લગભગ અભણ જેવા જ ગણાય. આ જાતના સંતો આપણે ત્યાં ઘણાંય કાળથી ચાલ્યા આવે છે. અનુભવની બે દશાઓ આ રીતે જણાવી શકાય :

૧. પ્રાકૃતજન વ્યવહારનાં જીવન તેમજ આચરણને ઘડનારું પ્રયોગસિદ્ધ આચરણ-આ જાતનું આચરણ શિષ્ટજનવ્યવહારથી ભિન્ન છે.

યુરોપીય સભ્યતામાં પ્રાકૃત તેમજ શિષ્ટ સમાજમાં ભિન્નતા છે.

૨. શિષ્ટજનની સામે પ્રાકૃતજનનો બળવો આ રીતે જાગે છે :

અ ક્રેટલેક ઠેકાણે વસ્તોનો ઉપયોગ ત્યજ દેવાથી અને નગ્નતાના આચરણથી (દા. તં. નાગાં લોકો). અત્યારના 'nudeists' આની જ પુનરાવૃત્તિ છે.

૩. પૂર્વના સંતો, દૃષ્ટાઓ, મરમીઓ અને પ્રજા પુરુષો ઘણીવાર અભણ હતા અને રામકૃષ્ણ આ જાતના હતા. તેમણે પોતાની ભાષા અને પોતાની પદ્ધતિ ખીન્નવી છે. આ સંતો તેમની અભણતાને લઈને વિશેષે પૂજન્ય છે.

૪. 'મૌની'ઓ એક બીજે વર્ગ છે. તેઓ યુક્તઓમાં કે જંગલોમાં કોઈ એક આસન વાળીને ધ્યાન ધરે છે. મહાત્મા ગાંધીનું મૌન આ પ્રકારની એક આધુનિક આવૃત્તિ છે.

સર્વધર્મ પરિપક્વની બેઠકો આને અંગે ભરાઈ ગઈ. જે આપણે શોધીએ છીએ તે તેના વારસાતંત્રિક સ્વરૂપમાં કે ઐતિહાસિક સ્વરૂપમાં જણાતા ધર્મો નથી, પરંતુ એવો એક ધર્મ ઈશ્વરીયે છીએ જે બધાનો મેળ સાધનારો હોય. પરંતુ આપણે જૂલનું ન જોઈએ કે જે નવી માનવતાની દિશામાં આપણે પ્રવેશ કરી રહ્યા છીએ, ત્યાં વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મના કરતાં પહેલાં હતાં. આ એક જ સાધવાને માટે વિજ્ઞાન પરિપક્વ અને તત્ત્વજ્ઞાન પરિપક્વ ભરાઈ હતી. સર્વધર્મ પરિપક્વ તેમનું અનુસરણ કરે છે. પણ મેં જણાવ્યું તેમ સમગ્ર માનવ પરિપક્વની આ પૂર્વતૈયારી છે.

પણ જ્ઞાત યાઓ આવી કલ્પનાઓ ! સમગ્ર સૂર્યમાળાના ચંદ્રમણની સાથે સરખાવતાં આ પૃથ્વીની ઉંમર એક સેકન્ડ કરતાંય ઓછી છે. અને અંત જાણે કે આપણે માટે નહિવત્ છે. અહીંયાં આપણે સર્વધર્મ પરિપક્વ ભિન્નવી રહ્યા છીએ અને સમગ્ર માનવપરિપક્વ તો હજી કયાંય દૂર છે.

આપણે બધા ઇતિહાસની અધિષ્ઠાત્રી વિશ્વતિને પ્રજ્ઞીએ. હમેશાં જૂનો યુગ બદલાઈ ને નવો આવે છે. ધર્મો બધા મૃતવત્ છે—ઘણું જીવો ધર્મ ! *

સત્યાગ્રહનું બીજું વખતનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. આ વખતે સરકારે પહેલાં યુદ્ધ વખતે એક પછી એક જે ઓર્ડિનન્સો કાઢેલા હતા તે બધાનો સરવાળો કરીને એક મોટો ઓર્ડિનન્સ પસાર કરી દીધો હતો. હાલમાં જાગ લેનારાઓને પાંચ પાંચ વરસની સખ્ત મજૂરીની જેલ મળતી હતી. ગયે વખતે જેલમાં જેમને ‘અ’ વર્ગની જેલ મળેલી તેમને પણ આ વખતે તો ‘સી’ વર્ગની મળતી હતી. જખ્તીઓ ઉપર જખ્તીઓ થતી હતી. બચાબચા ડરી ગયા હતા. ત્યારે પોતાના તાલુકાની લાજ રાખવા નરેન્દ્રને જેલમાં જવાને ખાનગી સૂચના મળતાં તેણે તરત હા પાડી. ગયે વખતે તેનો મિત્ર વીરેન્દ્ર ગયો હતો અને નરેન્દ્રને જવાનું આવે તે પહેલાં લોર્ડ અરવિન સાથે સન્ધિ થઈ હતી. આ વખતે પણ પોતાના કુટુંબજાગા મિત્ર નરેન્દ્રને બન્દે, વીરેન્દ્ર, છડે છડો હોવાથી, પોતે જવાને તૈયાર થયેલો. તેણે નરેન્દ્રને ઘણું ગમગમ્યો પણ નરેન્દ્ર માન્યો નહિ. તેનું જ નામ નેતા તરીકે જાહેર થયું. ખજાનન, દૂધા ઝોચિતા મેળાવણ, લાકીમાર, ધરપકડ વગેરે બધી બૂમિકાઓ ભગવાઈ જઈ હેવટની બૂમિકા આવી. નરેન્દ્રને ન્યાયની કાર્ટમાં રજુ કર્યો. વરરાત્ર વિનાની જાન જેવા, તહોમતદાર ત્યાં જરાપણ બાગ લેના નહોતો એવા કેસો, પ્રોસિક્યુટરનાં ગંભીર ટૂંકાં બાળણો પછી ફટાકિયાની પેટે ચાલતા હતા. તહોમતદારના પૈસાદાર સગા તો બીકના માર્યા કાર્ટમાં મળવા પણ આવતા નહોતા. ધણાખરા મરીય સગાઓ, ધણાખરા અસહકારી મિત્રો, અને તેમની સાથે સંગમેળ થઈને બેઠેલા સી. આઈ. ડી.ના માણસોથી કોર્ટના પાંકડા પૂરાતા હતા.

ત્રણચાર કેસો ચાલ્યા પછી નરેન્દ્રનો કેસ આવ્યો. નરેન્દ્રનું ખ્યાન કેસના કરતાં, તેની પત્ની, નાના પાંચ છ મામના છન્ડુને લઈને બેઠી હતી, અને તેની પામે તેનો મિત્ર વીરેન્દ્ર બેઠો હતો, તેના તરફ વધારે હતું. એ તેમના નરક જેતો હતો તેનો લાભ લઈ એક પોસિમ અમલદાર બીજાને કહ્યું: “જે પેલી છાકરાને લઈને બેઠી તે નરેન્દ્રની બેરી જમના.”

બીજો: “તે શું એ ધાવણા છાકરા સાથે જેલમાં જશે?”

પહેલો: “અરે બે છવવાળી બેરીઓ પણ તપ છે ને ત્યાં છાકરાં જણે છે ને!”

બીજો: “ઘણી તપ પછી ખાવાનું ન મળે એટલે ન તપ તે શું કરે?”

પહેલો: “નરેન્દ્ર તો બી. એ. થયેલો છે. તેને મ્યુનિસિપાલિટીમાં મારી જમ્યા મળતી હતી તે છાકરાને તપ છે ને પેલો તેની પાસે બેઠો છે. તે વીરેન્દ્ર, ઝાળખી લેજો. ગયે વખતે તે જેલમાં ગયેલો. આ વખતે પણ તપ તો કહેવાય નહિ!” અને એ રીતે એ અમલદારે બીજા આ હાલમાં જાગ લે એવા ઘણાંયને ઝાળખાવ્યા.

દરમિયાન કેમ પૂરો થયો. નરેન્દ્રને બેત્રણ કક્ષમો નીચે સાડાત્રણ વરસની મજ થઈ. જેલમાં લઈ જતાં પહેલાં તહોમતદારને તેનાં સગાંને મળવા દેવો એવો એક રિવાજ

અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. નરેન્દ્રને વીરેન્દ્ર અને તેની પાત્ની જમના મળવા આવ્યાં. વીરેન્દ્રે કહ્યું: “ખરેખર! આ ઇન્દુબાળા આવી રીતે જાય છે તે મને પસંદ નથી.”

નરેન્દ્ર: “તે કેમ, અમે એવા બરડા હોતા હઈશું કે વિરહમાં ઘડીકમાં લાગી જઈએ?”

વીરેન્દ્ર: “ના, હું તો સ્ત્રીઓ માટે કહું છું.”

નરેન્દ્ર: “ત્યારે તો તું સમજતો જ નથી! તમે ક્યારે લોકો સ્ત્રીને સમજી જ ન શકો! ત્યારથી ઇન્દુ આવ્યો છે ત્યારથી હું દુનિયામાં છું તેની લાગે જ જમનાને ખબર હશે. નહિ, એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે ‘સ્ત્રીનું સુખ પુત્રજન્મ સુધી!’”

જમના: “થોડાં બીજાં સંસ્કૃત પુસ્તકો સાથે લઈ જાઓ, ને જેલમાં બેઠા બેઠા સ્ત્રીની ભયંકરતા વિશે બીજાં શ્લોકો શોધી કાઢો.”

નરેન્દ્ર: “આ વખતે તો પુસ્તકો પણ મળવાનાં નથી.”

વીરેન્દ્ર: “તો નવાં બોડી કાઢજો!”

નરેન્દ્ર: “હીક પણ આમ લડતું જ છે કે કંઈ વાત કરવાતી છે? તારે જોઈતું કરતું—”

જમના: “નહિતો પણ તમે કે દા’ડે કશું ધરતું કામ કરતાંતા! વીરેન્દ્રભાઈ કરતાં ને વીરેન્દ્રભાઈ કરશે. સમે તમારે જાણો ને જેલમાં લાઠેર કરજો.”

આમ કેટલીય મશ્કરીઓ કરીને હસીને ત્રણેય જુદાં પડ્યાં. પાછાં ફરતાં જમના એક પણ શબ્દ બોલી નહિ. તેની બંને આંખોમાં આંસુની છોળો ઊડતી હતી. આ નિર્બળતા વીરેન્દ્ર પાસે પ્રગટ થઈ ગઈ તેની માફી માગતી હોય તેમ ધેર જઈ તે બોલી: “વીરુભાઈ, હશો ચિન્તા થતી નથી. તમે છો, ઇન્દુ છે, મારાં ત્રણ વરસ તો ઘડીમાં નીકળી જશે, પણ અભ્યાં આંસુ આવી જાય છે!”

અને ખરેખર જમના ધીરજથી રહેવા લાગી. ઇન્દુને મંજાળતી, ધરતું કામ કરતી, તે કંઈક સરથી રહેતી. વીરેન્દ્ર જોઈતું કરતું લાવી આપતો, અને તે સ્વીકારવામાં તેને અંકોચ ન થાય, એટલે તે નરેન્દ્રનો નિકટનો મિત્ર હતો. વીરેન્દ્ર હમેશા એકવાર આવી જતો, અને જોગાં થઈ, લડતની, નરેન્દ્રની, ઇન્દુની ઉલ્લાસથી વાતો કરતાં. નરેન્દ્રના કાગળો અને તેની મશ્કરીઓ—જેલમાંથી લખેલા કાગળોમાં પણ તે ખૂબ મશ્કરીઓ કરતો—દિવસો ને માસો સુધી તેમની વાતચીતનો વિષય થતાં.

આ સુખ ઝાઝા દિવસ ચાલ્યું નહિ. નરેન્દ્રને જેલમાં ગયે ત્રણવાર માસ થયા ને ઇન્દુ માફી પડ્યો. તેને ન્યૂમોનિયા થયો. જમનાએ અદ્ભુત વીરતાથી તેની સારવાર કરી. વીરેન્દ્ર અને જમના બંનેએ રાતદિવસ-ઉત્તરારા કપાં, દાકતરો આપ્યા, સદ્લાગે દાકતરો પણ સારી મદદ કરતા, પણ ઇન્દુ બચ્યો નહિ! જમના સર્વ હિંમત હારી મંઈ તેને ખાવાપીવામાં રસ રહ્યો નહિ. નરેન્દ્રને માફું લાગશે કરી તેને કશા ખબર જેલમાં આવ્યા નહોતા. તેને બીજી જેલમાં ખસાવેલો હતો. તેના પત્રોનું સાન્નિધ્ય પણ અત્યારે નહોતું. વીરેન્દ્રને માથે પણ નાભુક ફરજ આવી પડી.

“જહેન, તું નહિ ખાપ, તો હું પણ નહિ ખાઉ” કહી તે બૂખ્યો જમનાને ધેર બેઠો. ત્યારે તેની ખાતર જમનાએ રાંધ્યું ને ખાધું. આ દુઃખના દિવસોમાં સાન્નિધ્ય આવવા વીરેન્દ્ર દિવસના અહીં જમવા લાગ્યો.

એક દિવસ વડતાના કુદરતી ખાનગી કામને અગે વીરેન્દ્રથી આખો દિવસ જમના પાસે અવાયુ નહિ ગાનના ઠેક અગિયાર વાગે તે આવ્યો ઘરમા દીવો નહોતો ખાલી ખારણા વાસી દિવસ આખો રોતી એક સાદડી પર જમના પડી રહી હતી અધારામા જમનાને શોધી તે નજીક મેઠો જમના તેના જોળામા માથુ નાખી એક લાગા કુરકામા લગભગ બેલાન થઈ ગઈ વીરેન્દ્ર તેના લોથ જેવા થઈ ગયેલા શરીરની સારવાર કરવા લાગ્યો તેણે તેના આસુ લૂછ્યા તેના વાળ મગખા કર્યા તેની મૂઝવણ કુમકા અને અકળામણ વધતા તેના કમળના બટન ઉઠાડી તેણે છાતી ખુલ્લી કરી પણ એમ કગતા તે પોતે અવશ થતો જતો હતો તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ

શુ થયું તે બનતેને જાણે બેલાનમા મ્થુ સમજાયું નહિ પણ થોડીવારે ઓથારમાથી ઝમકીને જાગે તેમ જમના ચીમ પાડીને જાગી બેઠી જાણે પોતાનું સર્વસ્વ લૂટાઈ ગયું હોય તેમ તેણે નાખી હાથ નાખી મામી લીંતે તેણે જોરથી માથુ પછાડ્યું વીરેન્દ્રે જલા થઈ દીવો કપો, પણ આ સ્ત્રીને માન્યન આપવા તેણે શરૂ કરેલી પથ્થાતાપની લયકર શિક્ષામા અને તેના હૃદય ચીરી નાખે એવા કન્દનોમા તેને અટકાવવા તે કાર્પજ કરી શક્યો નહિ એક જ કાર્યથી, એક જ સ્ખલનથી જાણે તેને મદદ કરવાને સર્વ હક ખોઈ બેઠો હોય, એમ તેને લાગ્યું આસપાસના પાડોશીઓ દોડી આવ્યા ‘અનેક આખાપોએ છોકરા ખોયા છે,’ ‘કાલ સવારે નરેન્દ્રભાઈ આવશે’ ‘તમે આમ કરીને બિચારા વીરેન્દ્રભાઈને કેવા ધાધા કરી મૂકો છો,’ વગેરે સાન્ત્વન આપ્યું જમના રોતી રહી ગઈ વીરેન્દ્ર આવ્યો ગયો જમના બધાને જવાનું મરી બાગણ વાસી પડી ગઈ

બીજો દિવસે રીંગેન્દ્ર આગે ત્યારે તેણે જમનાને લુદી જ બોઈ મ્લપાન્ત કર્યાનું એક પણ ચિહ્ન તેનામા દેખાતું નહોતું તે જાણે કુદરતી બન્યું નથી એમ ધરતું કામકાજ કરતી હતી અને ગંધના લાગી હતી પણ એની સ્વસ્થતા લયમર દેખાતી હતી, મનની આદર ચાલતા ડોર્ટ બીપણ વિચારોનું તે તાલ લક્ષણ હતી વીરેન્દ્રને એનો એવો લય લાગે કે તે મ્થુ પૂઠી ન શક્યો જમનાએ, શહેરની એક બે પરિસ્થિતિના સનાલો પૂઠી, બોઈનું કટનું મગાવી વાતચીતના વલણથી જ વીરેન્દ્રને રમ્મ આપી

માતેક દિવસ આમ ગયા પછી વીરેન્દ્ર મગવા ગયો ત્યારે જમના ગંધતી હતી દુર રહી એ બોઈનું કટનું પૂછતો હતો તેને જમનાએ પાસે આવવાનું કહી બેમાથે ને બોલી “મેં એમને જમના કાગળ લખ્યો છે તેમા તમે પણ બે શબ્દો લખો લુગો એ રહી” કામગીમા ઇન્દુના મૃત્યુના અવિસ્તર સમાચાર હતા વીરેન્દ્ર અને બીજા દાકતરોએ મદદ કર્યાનો ઉદ્દેશ હતો છે ને હવે “પહેલા તો તમને ચિંતા ન કરાવના ખતર જ ન આપવા એમ મેં ધારેલું પણ અત્યારે માગ મનને હું મધૂર્ણ સ્વસ્થ કરી શકી છું એટલે તમને પણ ખતર લખું છું તમે પણ મનને સ્વસ્થ ગમ્યો મારી ખાતર પણ અસ્વસ્થ થશે નહિ” લખના સમયે નિશ્ચય આમ એમ્દમ સાધી ફેગ્યો એવો તર્ક વીરેન્દ્રને થયો પણ જમના માગે જોતાં તે પૂછવાની તેની દિમ્મત ચાલી નહિ તેણે પણ મેં શબ્દો સાન્ત્વનના લખ્યા તે લખી રહ્યો એટલે ફરી વીરેન્દ્રને તેણે બેમાડી આગળ કહેવા માડ્યું “લુગો, એ જેમમા ગયા એની લાગણી પૂરી બોગવી શકું તે પહેલા ઇન્દુનું દુઃખ પડ્યું એનું દુઃખ પડું બોગવી શકું તે પહેલાં

મારી ભૂલનું દુઃખ પડ્યું.....” એ આગળ કહેવા જતી હતી તે પહેલાં વીરેન્દ્રે કહ્યું :
“બહેન, મને પણ રાતદિવસ પશ્ચાત્તાપ થયા કરે છે.”

જમનાએ વચ્ચેથી અટકાવીને કહ્યું : “પણ મોરા નસીબમાં પશ્ચાત્તાપ ભોગવવાનું નથી. એ ભૂલનું પરિણામ માત્ર માનસિક પશ્ચાત્તાપ કરતાં મારે માટે વિશેષ છે.” વીરેન્દ્ર ફરી લાગણીના આવેશમાં બોલ્યો : “બહેન, તમે કહો તે કરવા હું તૈયાર છું.” ફરી તેને બોલતો અટકાવી જમના બોલી : “તમે સમજ્યા નહિ. મારે માટે એ વધારે વિકટ પ્રશ્ન છે, જે આવી જીવમાં માત્ર સ્ત્રીને માટે જ હોય છે. અને વર્તમાન ને ભવિષ્યની કાંઈપણ વ્યક્તિને બોલામાં બોલો અન્યાય થાય એ રીતે મારે મારો માર્ગ નક્કી કરવાનો છે.” વીરેન્દ્ર તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. “વીરેન્દ્રભાઈ, જુઓ, મુંબઈમાં અનાથ બાળકોનાં પ્રસૂતિગૃહો અને અનાથાલયો હોય છે ?” વીરેન્દ્રે શબ્દ બોલ્યા વિના માત્ર માથું હલાવી હા કહી. જમના આગળ બોલી : “આપણે અત્યારથી મુંબઈ જઈએ અને આજથી તમે મારા માટે આવતા મદદના પૈસા બંધ કરો. અને પૈસા વાડકામાં મારાં પિયરનાં ધરણાં મૂક્યાં છે તે વેચી મને તેનાં નાણાં કરી આપો.” વીરેન્દ્રથી રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું : “બહેન, પૈસાની મદદ જ્યાં જઈશું ત્યાં તમને મળી શકશે. અને પૈસા તો મારી પાસે બીજા પણ જોઈએ તેટલા છે. આમાં તો મારી પણ જવાબદારી છે.” ફરી તેને બોલતો રોકી જમનાએ કહ્યું : “તમારી જવાબદારી માટે તમારે જાતે જ કરવું હોય તે કરવું. મારા તરફની તમારી જવાબદારી જો કાંઈ માનતા હો તો હું કહું છું તેમ કરવું, ન કરવું હોય તો ના પાડો. હું મારી મેળે કરી શકીશ.”

“પણ, પણ . . .”

“નહિ ! મેં એવી કાંઈ પણ મદદ નહિ લેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને મારા આખા જીવનનો ક્રમ નક્કી કર્યો છે. તમારે આવલો હા ના નો જવાબ દેવાનો છે.”

“તમે કહેશો તેમ કરીશ, બહેન !”

“ત્યારે આના રૂપિયા કરી આપો. જુઓ કરીને લેશો તો હું જાણું છું કે બાવીસસો તેવીસસેના આશરે આવશે. તેટલાથી હું મુંબઈમાં રહી શકીશ.”

વીરેન્દ્ર ઘરેણાં લઈ નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને અનેક વિચારો આવ્યા. હવેની પ્રસૂતિમાં છોકરો આવે તો તેને જ ઇન્દુની જગ્યાએ મૂકી શકાય. છોકરી આવે તો અનાથાલયમાં ભલે રહે. બધી વાત ખાનગી રાખી શકાય. પણ જમનાએ પોતે જ ઇન્દુના મરણના સમાચાર લખાવ્યા છે. કાગળ પોતે જ પોસ્ટ કરવાની છે. તે ફેરવી શકાશે નહિ. પણ તે પોતે પણ નવી પ્રસૂતિનું ફરજદ અનાથાલયમાં જ મૂકવા ઇચ્છે છે. એ પણ આ પ્રસૂતિનું પ્રકરણ ગુપ્ત જ રાખશે ને ! ત્યારે છોકરો આવ્યાના વિકલ્પને લાભ શરૂ કરી ન લેવો ? મુંબઈ મારે ક્યાં રહેવું ? એ ક્યાં રહેશે ? લોકોને વહેમ નહિ પડે ? અહીંના માણસોને વહેમ નહિ પડે ? નરેન્દ્રને મળવા જશે ત્યારે ફરી રીતે ગુપ્ત રાખી શકાશે ? પણ આ બધા તર્કોમાંથી એક પણ જમના પાસે મૂકી જોવાનો વિચાર કરતાં, જમનાની અગમ્ય બીપણ્ય નિર્ણયવાળી મુખમુદા તેની આગળ રજુ થતી અને તેના બધા તર્કો નારી જતા !

આઠ દિવસમાં પૈસા સેવિંગ્સ બેન્કમાં પોતાને ત્યાં મૂકી, નરેન્દ્રની બદલી વોસાપુરમાં થઈ છે ત્યાં જવું સહેલું પડે માટે પોતે દક્ષિણમાં નજીક રહેવા ગય છે એમ પાડોશીઓને

હઠી, તેણે પોતાનું શહેર છોડ્યું. મુંબઈમાં ક્રિશ્ચિનોના લતામાં નાની ઝોરડી વીરેન્દ્ર પાસે લેવાચી તે રહી. પોતાની તમિષત સારી નથી માટે દાકતરોની સલાહ લેવા મુંબઈ આવ્યું પડ્યું છે પણ ચિન્તાનું કારણ નથી એવા તેણે નરેન્દ્રને ખબર આપ્યા. સદ્ભાગ્યે એવું બન્યું કે વીસાપુરમાં પણ મુશ્કાત લેવા જનારા માણસો ત્યાં દુઃખી થતા તે જોઈ નરેન્દ્ર પોતે જ જમનાને આવવાની ના લખી, અને પરસ્પર પત્નો લખી મંતોય માનવા કહ્યું. વીરેન્દ્ર શહેરના બીજા લતામાં રહેતો, કાઈ કાઈ વાર જમનાને જોઈતું કરતું આપવા આવતો, ને નરેન્દ્ર-જમનાનો પત્રવ્યવહાર વીરેન્દ્રના સરનામે ચાલતો. મહિના ઉપર મહિના આમ ચાલ્યા. જમનાને કશી મુશ્કેલી આવતી નહોતી, કશી જાણે અણધારી સ્થિતિ આવી પડતી નહોતી, કશાથી એ ડરતી નહોતી. જાણે બધી સ્થિતિને પહોંચી વળવાને પહેલેથી તૈયાર હોય, જાણે બધું પોતાના ધારેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલતું હોય, તેમ કાઈ આંતર નિર્ણય પ્રમાણે તે અડગ ચાલ્યા કરતી હતી. માત્ર એકવાર તે હિંમત હારી ગઈ. પૂરા દિવસ થયે તે અનાયાસપૂર્વક પ્રસૂતિ માટે ગઈ. ત્યાંના અધ્યક્ષે તેને નાત ને નામ પૂછ્યાં. પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે તેણે પોતાની નાત 'વાણિયા' એમ કહી નામ 'ગંગા' એવું જણાવ્યું. પણ કેટલાં વરસથી વિધવા થયાં છે એમ પૂછ્યું. ત્યારે એ પ્રશ્નથી, તેના મન મર્મો બેદાઈ ગયાં, તે નીચે બેસી ગઈ, તેણે આંસુ સાથે કહ્યું: "હું સંધવા છું. હવે મને કશું ન પૂછ્યો." અનેક પતિત સ્ત્રીઓના પરિચયથી કંઈક છુંટી લાગણીવાળો થઈ ગયેલ અધ્યક્ષ પણ ઘડી સ્થિર થઈ ગયો. તેણે જમના માટે બધી સગવડ કરી આપી. અને નોકર ચાકર નર્સ ડોક્ટર બધાંને ગંભીર લેવાને એટલી તાકીદ કરી કે ધણીને વહેમ આવ્યો કે બાઈ અધ્યક્ષની મંજૂરી છે.

અનાયાસપૂર્વકથી પણ વીરેન્દ્ર મારફત તે નરેન્દ્રને પત્ર લખતી રહી. તે હમેશાં સ્વસ્થ રહેતી. પણ તેણે નદિ ધારેલી રીતે તેના નિર્ણયો ફરીથી તૂટવા માંડ્યા અને તે બહાવરી બતી ગઈ. પહેલાં તેનો નિર્ણય એવો હતો કે બચ્ચાને માટે પોતાના પૈમાનું દ્રુષ્ટ કરવું અને પ્રસૂતિ પછી બહાર નીકળી જઈ આપઘાત કરવો અને આપઘાત વખતે બધી કબૂલતો. પણ નરેન્દ્રને લખી જણાવવો. પણ પ્રસૂતિ પછી તેનો આ નિર્ણય હાથમાંથી ઝીણી રેતી સરી જાય તેમ સરવા માંડ્યો. તેને પુત્ર આવ્યો. જે સંબંધથી આ પુત્ર થયો હતો તે મંજૂરને તે ધિક્કારતી હતી, એ મંજૂરની પોતે લાગીદાર હતી તે તરીકે તે પોતાને અત્યંત ધિક્કારતી હતી, અને બીજા બાગીદાર વીરેન્દ્રની હાજરી પણ તે સદન કરી શકતી નહોતી. છતાં આ આગક તરફ તેને અદ્ભુત વદાહ થયું! તેનું નામ તેણે ઇન્દુ પાડ્યું! તેને એ લાગ્યો પણ ઇન્દુ જેવો. જે જગતમાં ઇન્દુ હોય તે જગત છોડી જતાં તેનો જીવ ન ચાલ્યો. આપણી દુનિયામાં તે કોઈ રીતે આ નવા ઇન્દુને નદિ ગળી શકે એમ તે સ્પષ્ટ સમજતી હતી, ઇન્દુના મનન બાગતા વિચારોમાં, કોઈને ન કહેવાય તેવા વિચારોમાં, તેને નિઃસહાય સ્થિતિમાં મૂક્યાના મતલ પશ્ચાત્તાપમાં જીવન ગાળતું પડ્યો એ જાણતી હતી; છતાં તેનું મન મરવાનું માન્યું નહિ. તેની બધી યોજના કચળી પડી! અને એમ થયું એમાં તેનો દોષ નહોતો. તેના પર જગનની વધારે મંગળ વધારે મુક્ત વધારે વ્યાપક યોજના હત મેળવતી હતી. જગતના જીવનની યોજના આગળ વ્યક્તિની કરેલી યોજના તૂટે તેમાં તે જગતની આશા છે!

તેણે ફરીવાર વિચાર કરવા માંડ્યો, અને જીવવાના નિશ્ચયથી વિચાર કરવા માંડ્યો. નરેન્દ્રને ખરી દાકીન નદિ કદી શકાય, અને ઇન્દુને અસહાય રાખવો પડશે, એ પાપના

ભાનથી તે ફરી લીધણે બની. એક વિચ્છી સગ્ન લોળા વખતના અહંકારી શત્રુ પામે હીણપતની સંરતો કબૂલ કરાવે, એક તહોમતદારને ફારસીની સગ્ન માફ કરી સરકાર તેને જીવનભરની કેદની સગ્ન કરે, તેમ તેણે ફરી પોતા માટે જીવનના સખતમાં સખત નિયમો ઘડવા માંડ્યા.

ઇન્દુને બે માસ ચતાં સુધી તે અનાયાસમાં રહી. અને પછી એક દિવસ તેણે અનાયાસ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો જમના નાની હતી ત્યારે પોતાના ગામમાં કોઈ સ્ત્રી દૂવે પડીને 'મરી ગઈ તેનું વર્ણન સ્ત્રીઓમાં ચતુ તેણે સાંભળેલું: " પાનકાર સવારમાં જીડી. નાહી ઘોંઘાં હાકોરજી આગળ ઘીનો દીવો કરી પગે લાગી રૂપાળો છોકરાને લઈને ધવરાબો. થોડીવાર ગહીને દૂધસાકરે નવરાબો. રૂપાળુ આંગળુ આંગળે ફરીવાર ધવરાબોને ઉંધાડ્યો. છોકરો જીંઘી ગયો. એટલે રૂપાળી નાતી ચૂસી સિવાય બધાં ઘરેણાં પટારાના દાબડામાં મૂકી જાનીમાની ધરમાંથી છટકી ગઈ. એ છટકી તે છટકી, ફરી ધરમાં જીવતી પાછી આવી નહિ! ", જમનાને કદાચ ઇન્દુને મૂકીને જતું એ મૃત્યુ જેવું લાગ્યું હશે તેથી કે ગમે તે કારણથી, જવાને દિવસે આ પાનકાર યાદ આવી. તે પણ ઇશ્વરમરણ કરતી જીડી. તેણે પણ ઇન્દુને તે દિવસ ખૂબ રમાડ્યો, નવરાબો, આંગળુ આંગળુ, તેના કપડાં ઘોળ્યાં, ને સાકરે વખતે તેને ઉંધાડી, બચીઓ ભરીને બહાર જવા નીકળી. રસ્તામાં પગથિયું ઊતરતાં તેને અડવડિયું આવ્યું, તે ભોંતને ટેકે જીભી રહી, તેને ફગે ઇન્દુનું મો જોવાનું અને બચી ભરવાનું મન થયું, પણ મનને મજબૂત રાખી, ફરી નિશ્ચય કરી, તેને જોવા જામી રહેલી બીજી બાઈઓ સામે નજર પણ નાખ્યા વિના તે નીકળી. બહારનો સંસાર તેને માટે રૂપા જેવો હતો, જો કે ત્યાં તેને મૃત્યુની રાહત કે અવધિનો લાભ શક્ય નહોતો !

વીરેન્દ્રની મારફત તેણે રહેવાનું ઘર બદલાવ્યું હતું. ત્યાં જઈ તેણે સૌથી પહેલું વીરેન્દ્રને હવે પોતા પાસે ન આવવા કહ્યું, ને ઉમેર્યું: " મારી નજરે પડો એમ ક્યાંધ આવશે નહિ. નરેન્દ્રને મળતું હોય તો તમારી પામે બોલાવજો, પણ મારી પાસે આવશે નહિ. ક્યાં જતું તેનો નિર્ણય ફરી નાખજો. નિર્ણય બનતી તાકાદે કરજો, ને નિર્ણય કરીને અહીં આવજો. પછી જો વાત નરેન્દ્રને લખજો. હું પણ કાગળમાં લખીશ. એ આપણી છેલ્લી મુલાકાત. મને ફરી મળશે નહિ. આ કશુંય તમારા તરફના તિરસ્કારથી કહેતી નથી, મારા તરફના તિરસ્કારથી કહું છું. હવે જાઓ. "

વીરેન્દ્ર આ બાઈ સામે એક શબ્દ ઉચ્ચારી ન શક્યો. તે શું કરવા ઇચ્છતી હતી તે તે કશું જ સમજ્યો નહિ. પણ તે કહે તે કરવા સિવાય તેને બીજો માર્ગ દેખાયો નહિ. તેણે વનવત્ત એ બધાનો અમલ કર્યો. રચનમાં તેણે નોકરી લીધી. અંતરની પરિસ્થિતિમાં બહારની મદદ લેવી પોતાને મોગ્ય ન લાગી, અને જમનાજહેને બૂદ્ધાવૃત્તી કે વીરેન્દ્રની મદદ પણ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોવાથી, પોતે રચન જામ છે એવો પત્ર નરેન્દ્રને લખ્યો. તેમાં જમનાએ પોતાના પુશ્પજર અને જરાપણ ચિંતા ન કરવા લખ્યું. વીરેન્દ્ર રચન આપ્યો ગયો.

જેવ પૂરી થયે નરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો. તે મુંબઈને રોશને લીધો. જમના સામે આવી હતી. પણ જમનાએ તેની સામે જઈને નમસ્કાર ને કર્યા હોત તો કદાચ તે તેને ઓળખી મળ્યું ન શકત. તે અત્યંત દુઃખથી યઈ યઈ હતી. તેના હાથપગ કંઈક વધારે કાળા પડ્યા

હતા તેની આખ ફગતા ગોગ કાળા ચક્રમાં ચર્ચા હતા, માન મો પહેલાનું હતું. પણ તેમાં હાન્યનો પ્રકાર નહોતો, નર્સો બીજાનું નિર્ણય હતો નરેન્દ્ર તેનાથી જગ આત્મો બની ગયો પણ તેણે સ્વભાવ પોતાનો હાસ્યમય ઉદાસ પાછો મેળવી લીધો તેના ખભા પર હાથ મૂકી જગ ખભો હારાંને તેણે કહ્યું “કામગીમાં તો વખતી હતી કે સ્વસ્થ છું ને આવી કેમ ચર્ચ ચર્ચ ?”

જમનાએ મામુ જોઈ કહ્યું “સ્વસ્થ જ છું. શરીર તો ગમે તેવું થાય ” આટલું વાક્ય તેણે એવા અવાજે કહ્યું કે નરેન્દ્રનો બધો ઉદાસ જતો ગયો જમનાને શું થયું છે તેના વિચારમાં તે પડી ગયો

ધરતું કામ બગાડ મામાન્ય રીતે ચાલ્યું ગતે વાત કરી ગોડામાં અમોટ દર્ષ જમીન ફારી કરી જમનાએ પોતાને માટે એક માફડી ને પાતળી ગોદડી પાથરીને બીજી ચોરડીમાં નરેન્દ્રને માટે પથારી કરી નરેન્દ્ર આ જોઈ નહો. તેણે મરકરીમાં કહ્યું “કેમ સરકારની સગલ ઓછી હતી કે તું હજી નવી મળ કરવા લાગી છે ?”

“ નહિ, તું મને પોતાને જ મળ કરવા ઈચ્છુ છું ! ”

નરેન્દ્ર એકદમ ઉમંગમયી બિતો થયો તેણે જમનાને બાથમાં લીધી-તેનું મો દીવે ધર્યું તે જ વખતે જમના એવા દુઃખસવેગથી ગડી પડી, કે નરેન્દ્રને ભય લાગ્યો કે તેમાંથી તે કદાચ એમાન ચર્ચ જરો તેણે જમનાને ધીમેથી પથારીમાં સુનાડી તેનો આવેશ શમના દીધો તેને પાણી પાચું એક પ્રયત્નથી સ્વસ્થ ચર્ચ જમનાએ કહ્યું ‘ મને તમારી દારી સમજાવો એમાં જ મને સુખ છે એથી વધારે સુખ કે અધિકાર આપના જરો તો તું વધારે દુઃખી ચર્ચશ ”

નરેન્દ્ર મામ્યા દિનથી જમનાને અનુકૂળ ચલાતો નિશ્ચય કરી ‘ભલે’ કહી જીવવા જતો હતો, તેના આભાનમાં જમનાએ તેના પગને તળિયે સુગન કર્યું એ સુગનમાં પણ નરેન્દ્રને ભવિષ્યની આત્મા દેખાઈ ને તે કાંઈ પણ વિશેષ પૂછ્યા વિના પોતાની પથારીમાં જઈ એકા. જમનાએ વચન બાળ્યું બંધ કર્યું

નરેન્દ્રને એ જ અનિમિષાનિદ્રીમાં જેન પહેલા જે મોકરી મળવાની હતી તે મળી જમનાને ઇન્દુ ન માંભરે માટે તે બીજા લનામાં રહેના ગયો તેનું મધુ કામ બગાડર આગળ ચાલવા લાગ્યું પણ જમનામાં તેણે કંઈક ફગાવ જોયો નહિ એની એ વાતની, એનો એ ચાન્ત નિશ્ચય સંતાપ, એનું એ નિરવધિ દુઃખ, એનું એ હેતુ પ્રયોજન ન સમજાય તેવી કમોગી ! આપણે એ દુઃખોની વિગત નહિ જોઈએ. માત્ર પાંચ છ મહિને નરેન્દ્રે વીરેન્દ્રને ખાનગી કાળે લખ્યો તે જ જોઈએ

મિત્ર બાઈ વીરેન્દ્ર,

ધણી અવધર પછી આ પત્ર તને લખ્યું છું મને મારી મૂંઝવણ કે દુઃખ કાઈને કહેવા મમના નથી એને એક મનની નમજાઈ માનું છું એટલું જ નહિ, એ બીજાને કહીને તેને નિર્ગર્હ દુઃખી કરવા બગાડર મમજુ છું પણ ઘણીવાર કાઈ વાનનો માદો ખુસામો પણ એક માણસ ન કે તે બીજા તરત કંઈ શકે છે, એમ ધારી આ તને લખી જોઈ છું.

જેમાંથી પાછો આત્મો ત્યાગ્યો જમનાનું માનસ તદ્દન ફગે ગયું લાગે છે તેનો માગ પ્રત્યેનો પ્રેમ તો એનો એ જણાય છે. પણ ન સમજાય તેવા કારણે તે મારી સાથે પતિ.

પત્નીનો સંબંધ રાખતી નથી. હંડપૂર્વક જળપૂર્વક તે પોતાના સર્વ પ્રેમાળ ભાવો દાખી રાખે છે. તેને મારા તરફથી અજાણનાં પણ કોઈ અન્યાય કે અમોઘ યથો હોય એવો સાચોખોટો ભાસ પણ તેનામાં જણાતો નથી. એ વિકલ્પ જ શક્ય નથી. પૂછતાં કહે છે કે તે મારી દાસી થઈને રહેવાને યોગ્ય છે, અને ખરેખર લીધણુ આગ્રહથી દાસી જ થઈને રહે છે. કોઈ હાસ્ય, કોઈ મર્મ, કોઈ પ્રેમ, કોઈ આવેશ, કોઈ પરિસ્થિતિ તેને તેના આવેગમાંથી ખસેડી શકતો નથી. તમે તો મારા નિકટના સ્નેહી છો. અમારા પ્રેમના સાક્ષી છો. એટલે ખાનગી વાત પણ તમને કહેવામાં વાંધો નથી. મેં તેને કહ્યું, તારે દાસી થઈ રહેતું હોય તો ભલે, પણ મારાથી તો સમાનતાના પ્રેમ સિવાય નથી રહી શકતું તેનું કેમ ? તો કહે તમારા પ્રેમની અધિકારી કોઈ બીજી સ્ત્રીને લાવો. હું તમારા જાનેની દાસી થઈને રહીશ. તેમાં મને સુખ મળશે, એવું બીજા દેશમાં નહિ મળે. અને એટલી મલીરતાથી બોલે છે કે હાસ્યથી પણ તેનો પ્રતિકાર કરવાની હિંમત આપતી નથી. ગત ઇન્દુની તો તે વાત પણ નથી કરતી. તેવી વાતમાં પણ તે મારા તરફથી કોઈ પણ સાન્ત્વન સ્વીકારવા ઉન્મુખ થતી નથી. જાણે પ્રેમનાં સર્વ ગારીબારણાં બધા રાખી એસવા માગતી હોય, તેવી રીતે ચોનીસે કલાક બેસી રહે છે. આપણે સાથે હતા ત્યારે અમે ધણી વાર તમારી મશ્કરી કરતાં, તમારે માટે પત્ની શોધી લાવવાની તે ધણી વાર વાત કરતી. એવાં ભૂતકાળનાં મંત્રમરણોથી તેનો જીવ ફરી તાલે કરવા મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, તો તેનો શાન્ત વિરોધ કંઈક વધારે સખ્ત થાય છે, જરાપણ ઘટતો નથી. બહુ વાત કરતાં કહે કે મારી પાસે બીજા પુરુષોની વાત ન કરશો. મેં મશ્કરીમાં કહ્યું, તુ તો પહેલા પુરુષની વાત પણ ક્યાં સાંભળે છે ? તો કહે હા ખરું છે. મારે કોઈ પુરુષ સાથે મંબધ રાખવો નથી. અને ખરે જ મિત્રો મળવા આવે ત્યારે સાથે આવી બેસતી પણ નથી !

વધારે મનાવવા જતાં, તેના સુખનો પ્રયત્ન કરતાં તે એટલી દુઃખી થાય છે, કે એને ક્યાંક વધારે ગંભીર કંઈ થઈ જાય એવી મને દહેશત લાગે છે.

એવું દુઃખ જોતાં, એ કાંઈ કલ્પી લીધેલું દુઃખ જણાતું નથી. એ ઘેનછાથી બદલાઈ ગઈ હોય એવી જણાતી નથી. એ એની એ છે. પણ કોઈ ફૂલમાં કુદરતના કાપથી અગ્નિ પ્રગટે, ફૂલ રહ્યું રહ્યું એ અગ્નિથી દાઝે ને અગ્નિ જતાં અન્યતે દઝાડે, એવું થઈ ગયું લાગે છે. મને બીજું દુઃખ થતું નથી, હું તેના દુઃખમાં લાગ તો લઈ શકતો નથી પણ તે સમજી પણ શકતો નથી. હવે તો આ નહિ સમજવાથી થતું દુઃખ સમજવાથી થતા કોઈપણ દુઃખ કરતાં વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યું છે.

તું અહીં હોત તો કદાચ આ સમજી શકત. પણ દૂર રહ્યો રહ્યો તો આવી વિચિત્ર સ્થિતિ સમજી શું કલ્પી પણ ભાગ્યે જ શકીશ. એ વિચાર આવતાં આ કાગળ લખી તને નિરર્થક શાને દુઃખી કરવો એમ પણ વિચાર આવે છે. અને છતાં, આ કાગળ લખું છું. એ એક નબળાઈ છે. પણ અંદર રહેલી નબળાઈ ક્યાંક પણ માર્ગ માગે છે અને તે માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે તું તરફ જ જાય છે.

ખસ. હવે પત્ર વાંચી તું દુઃખી થતો નહિ. માણસે પોતાનું આરબ્ધ પોતે જ ભોગવવું જોઈએ. અને હું માનું છું કે હું તે ભોગવવાને સમર્થ થઈશ જ. સિ. પૂર્વ પેઢે તારો જ નરેન્દ્ર

પત્ર વીરેન્દ્રે વાન્યો ઘડીક તેને બધી વાત લખી જાણાવવાની હતી એ પછી વળી વિચારના વિચારો આવ્યા 'જમના અને જાણના નથી અને પોતાથી જાણવાય ? તેમ આથી જમનાની શી ચિંતિ થાય ? વખત જતા જમનાનો પથારીપણ એની મેં રમી જશે ને પછી તો બને વન્યે એક થતા વાગ નહિ જ વાગે ને જમનાને નરેન્દ્ર માટે લાગુ પડે છે જ અને પોતે માગી દખાવ કહે તો હિન્દુ એ મમાધાનમા માગી દખાવ વિચાર થાય ?' અને વિચારો કહીને તેણે માગી દખાવ કહેવાનો વિચાર મધ ગાળ્યો અને નાન મમખાવનો અને ધી-જનો કાગળ જવામમા લખ્યો પછી આ પત્ર પછી નરેન્દ્રને મારે તેને માગી ચિંતા થતા માગી જાવના કૃત્યનો વિચાર કરતા જમનાએ આદેશ પ્રાપ્તિત એના તેને પછી આ કુટુમ્બ અને નરા ઇન્દુ તરફના પોતાના કર્મજનું મથન થતા માગુ

આરેક મામ પછી નરેન્દ્રે વીરેન્દ્ર તરફથી ઓફિસને મનામે એક લાગે સીન કરવો પત્ર મળ્યો તેની તારીખ આરેક મામ હિપની હતી તેમા તેણે બધી બનેલી દખાવનો એકાદ કોઈ દત્તો. આખા રખતનો હોય પોતાનો જ દત્તો, કાગળે જમનાનું હો તો માનસિક દર્દમા જ એમાન હતા એ એક જ રખત, તેનું પરિણામ, અનાયાસમા એક ગાળ્યો જમ, તેની માતાનું નોધાયેનું નામ ગયા તે ગાળ્યું નામ ઇન્દુ વગેરે ગઈ દખાવ જાણી, વિશેષ લખેનું હતું 'જમનાનું નામ પથારીપણી રાત તમે લખી તે પછી મને પછી ધણો ગંતાપ થયો તમાનું જીવનો મને ખુશ કરતા આત્મધાતુ કરવો એવો વિચાર પ્રથમ આવ્યો તે મરી ન શક્યો ખરી રીતે એ તો માન એક વેવના મિથ્યાતાવની આત્મચયના જ હતી ધણી વિચાર પછી નહો કહ્યું કે એનામા આપુ ચિરંજીવી હન્દુના અભ્યાસ માટે એક ટ્રસ્ટ કરવું તે મના પદેના તને આ કાગળ મોકલવો તાર આ ચિંતિમા શું તર્ક છે તે સમજી સૂચના ગયા પછી મને દક્ષ નથી માન તે ખરી દખાવ મનેની તે આપી છેવટે મત જાણવા જેટલું નહી તે આ ના નહ એ જુદીથી આ નહુ છુ આજી માગ પાપનો ભાર તો ખીજા જમાના મુખી પદેને એવો છે તેની માફો માગવાનો પછી મને દક્ષ ગલો નથી "

આજલા લખાવ પછી તા. ૨ મરીને લખ્યું હતું ' અત્યા છેલ્લી ઘડીએ, લાગે છે કે આ દખાવ તને વડેની કડી હોત તો નધારે માત્ર થાન પછી એ પછી દવે તો ન મુધરી શકે એવી જા છે "

પત્ર વીરેન્દ્રના મોહિનીદત્ત તરફથી આવેનો હતો હતા ખાતી કરવા નરેન્દ્રે વીરેન્દ્રના ખાત તાર કહી પૂછ્યા તે જીવનો ગલો હોત તો, મધા અને મમાધાન થયું ને નરેન્દ્ર-જમનાએ છેવટે કોઈ કન્યા મોધી આપી વીરેન્દ્રને પગલાનો એવો મુર અને વતમા અપી સમાન પછી વીરેન્દ્ર ખરે જ ગરી ગયો હતો

નરેન્દ્રે અતી મ્લી વાત જમનાને મ્લી નહિ બનેલી તલિષન માગી કરવા દવાઈ કરવા તેને ઘોઘા વિરમ પછી એ માગની ગન લીધી દવાઈ કરવા માથેગન કે મદાનું કાંઈ નામિક કે પચાનીમા જા મેળવવા થોડો વખત મુમર્ષમા રહેનું પછી કહી મેં તરત મુમર્ષતંત્ર પડવા વિચાર દર્શાવો અને મુમર્ષ નવા કાર્મજમાનું નહો થાય ત્યાં મુધીમા મુમર્ષની મદેર મધ્યાનો એક પછી એ મેં મેં દેવા માફી જમના માન તેનું કૃત્ય કરવા ખાતર કો વિગ માથે જતી. કોઈ વાર ને એક જ જાના દેવા કરવા તેને પેના અનાયાસમા જાવું પૂછ્યું જમનાએ જવાની રપટ ના પાડી. નરેન્દ્ર એકનો ગયો પછી અન્યો ત્યારે તે મેં પંડા હન્દુને

માથે લઈ આવ્યો. ધરમાં પેસતાં તેણે ધીમે સારે જમનાને બોલાવીને કહ્યું: “જમના, તને પૂછ્યા વિના એક સાહસ કર્યું છે. તું ના નહિ પાડે એમ ધારીને આ છોકરાને અનાથા-શ્રમમાંથી લઈ આવ્યો છું. તેનું નામ ઇન્દુ જ છે જાણી મને આપણા ઇન્દુના સ્મરણાએ તને લાવવાનું મન થઈ ગયું. એક દિવસ માટે માથે લઈ આવ્યો છું. જો મારી ખાતર તું તેને ઉછેરવા હા પાડે તો આપણે રાખી લઈએ.”

જમનાએ હૃદયના અનેક ઊછળી આવતા લાવો દર્શાવી પૂછ્યું: “પણ તમે કાંઈ તપાસ કરી? તેનાં માઆપ કાણ? તેના ઉપર કોઈનો હક્ક પહેલેથી છે કે નહિ? કશી તપાસ કરી?”

“તેના ઉપર કોઈનો હક્ક નથી. તેની માનું નામ માત્ર ગંગા છે, એટલી નોંધ છે. વિશેષ કર્યું નથી. છોકરા મને સારો લાગ્યો. તને નથી લાગતો?”

“લાગે છે” કહી જમનાએ તેને એકદમ બાથમાં લીધો. છોકરા પણ તરત તેની પાસે ગયો. તેને ઊંચકી લઈ તેને ઘણા જ હર્ષથી તેણે સુંબન કર્યું પણ પછી તરત જ તેને ધોમેથી નીચે મૂકી તે ગંભીર થઈ ગઈ. તે પછી નરેન્દ્રે કહ્યું: “નરેન્દ્ર, ઘણા દિવસથી ન રેલી મારે તમને એક વાત કરવી છે.”

“હવે વાત તો ગમે ત્યારે થશે. હમણાં છોકરાનું નક્કી કરી નાખ ને! આપણે ક્યાંક હવાફેરે જઈશું પછી ત્યાં વાતો જ કરવાની છે ને!”

“નહિ, મારી વાત સાંભળો જ અને પછી આ છોકરાને રાખવા ન રાખવાનો તમે નિશ્ચય કરો. તે પહેલાં નહિ. તમારે પગે પડીને આટલું માગુ છું.”

“તો એમ, કહે ત્યારે.”

“જુઓ, તમે જેલમાં ગયા. આપણો ઇન્દુ ગુજરી ગયો. એક દિવસ હું રાત્રે ધરમાં એકલી સૂતી સૂતી રહતી હતી. વીરેન્દ્રભાઈ આવ્યા. તેમના બોળામાં મેં માથું નાંખ્યું...” દરેક વાક્યે તેના મોં પરની રેખાઓ દૃઢ થતી જતી હતી. કોઈ તહોમતદાર સૈના દેખતાં દેહાંતની સગા માટે જાતેજ દોરડું ગળામાં નાખે તેવી દૃઢતાથી તે બોલતી હતી. નરેન્દ્રે એકદમ પાસે આવી તેને ગ્રાહી તેના મોં પર હાથ મૂક્યો: “હું બધું જાણું છું. મારા સમ કશું બોલ તો! આટલો વખત આટલું બધું દુઃખ એકલાં બોગવાય? આટલા તપે તો ઈશ્વર પણ પ્રસાદ થાય! તને મારી દયા ન આવી?”

“તમે કેમ જાણ્યું?”

“તું જાણે છે?—વીરેન્દ્ર ગુજરી ગયો. મેં તાર કરી પૂછાવી જોયું તો તેના સોલિસીટર ખજાર આવ્યા કે તે મહીના પહેલાં ગુજરી ગયો!”

“અરે રામરામ! એ પણ બિચારા બહુ દુઃખી થયા!”

“અને મરતાં પહેલાં લખી રાખેલો કાગળ તેમના સોલિસીટર મને મોકલ્યો. તેમાં બધું લખેલું હતું!”

“મેં તમને નિર્ણય આટલા દુઃખી કર્યા” કહી તે નરેન્દ્રના ખભા પર માથું મૂકી ચોધાર આંસુએ રડી પડી. “તમે જાને મને મળ્યાં તેથી મને ગમે તેટલા દુઃખનું સાદું વળી ગયું છે” કહી તેણે ઇન્દુને અને જમનાને વારાફરતી કેટલાંય સુંબનો કર્યા.

“રહો, જરીક વાંચવા સમય કાઢતો ત્યાં તમે
નિરંતર નકામી વાત લઈ વ્યર્થ આંડાં પડો.
અને મધુર કાવ્ય, વાત દિલચસ્પ, જ્યારે લખું
જરીક લઈ શાંતિ, નાદ કદિ કુદ્દ, રનેહે ભયો,
વળી કદિક યુદ્ધ તાલ ખતલાવતો આપનો
પડે શ્રવણ ઉપરે; મધુર કાવ્ય ભાગી જતું,
ન વાત દિલચસ્પ, રે! કથન યોગ્ય ચે ના થતી”
વહું કંઈક એમ ને પ્રળય યુદ્ધ ઊભું કરું,
ખતી ખહું જ ખિન્ન, મૂક, તમ સાંભળો એ બધું,
વધુ પ્રળય ક્રોધ ત્યાં ભભુકતો, અને અંતરે
વિચારું?—નહિ પ્રાર્થું કે જરીક દૂર થાઓ તમે
પછી સરસ કાવ્ય ને સરસ એથી ચે વાતથી
ભરી દઈ હું પુસ્તકો, નવ ત્યંહિ જ શંકા કરી.

છતાં તમ જતાં સખી નવ કરું ય વાંચી શકું,
ન વાત, નવ કાવ્ય શું કવિતહું ય હું ના લખું.

લગ્ન વિશે કેટલાક વિચારો

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

... **મન**વજાતિનું કદ્યાણ શામાં છે અને કેમ થાય તે શોધવા માટે એક પ્રાથમિક શરતને પહેલાં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ તે એ કે ખોટા કે અર્ધસત્ય ગ્રહો બાંધી લઈને કદ્યાણનો માર્ગ શોધી શકાય નહિ. સાચી વાત જડે તે પહેલાં જ ખોટી માન્યતા છોડવી જોઈએ, તથા અર્ધસાચી વાતોનું અધૂરાપણું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. સાચી વસ્તુ મળ્યા પછી ખોટી છોડશું, એ રીતે કદી સાચો માર્ગ હાથ લાગે નહિ. પુરુષોએ સ્ત્રીઓ વિષે કે સ્ત્રીઓએ પુરુષો વિષે વ્યાપકપણે જે માન્યતાઓ બાંધી રાખી હોય છે, તેમાંની ઘણીખરી અર્ધમત્ય અનુભવો પર રચાયેલી હોય છે; પણ તેનો પ્રચાર એટલો વારંવાર કરવામાં આવે છે કે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મન પર તેનો એક દૃઢ મંસ્કાર જ બધાઈ જાય છે, અને તેની સમ્પ્રદાઈ વિષે શંકા કરવાની કદી કલ્પના પણ થતી નથી. ને ને ને ચારની જેમ એ નિર્વિવાદ મત્ય તરીકે મનાય છે. એવા અર્ધમત્ય અથવા ખોટાં સૂત્રોના થોડાક દાખલા આપું છું:

પુરુષ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી છે, સ્ત્રી હ્રતરતું છે; અથવા હલદું, પુરુષ પામર પ્રાણી છે, સ્ત્રી દેવી છે; પુરુષ શિકારી છે, સ્ત્રી હરિણી છે; અથવા હલદું, પુરુષ માછલો છે, સ્ત્રી માછણુ છે; પુરુષ બુદ્ધિપ્રધાન છે, સ્ત્રી માનનાપ્રધાન છે;

પુરુષ બહિર્મુખ છે, સ્ત્રી અંતર્મુખ છે;

પુરુષ કઠોર છે, સ્ત્રી કોમળ છે; અથવા હલદું, પુરુષ દયાળુ છે, સ્ત્રી નિર્દય છે;

પુરુષ દીર્ઘ દષ્ટિનો છે, સ્ત્રી ટૂંકી દષ્ટિની છે;

પુરુષ હંદાર છે, સ્ત્રી સંકુચિત છે;

પુરુષ ગતિ-અથવા આક્રમણ-શીલ છે, સ્ત્રી સ્થિતિ- અથવા રક્ષણશીલ છે;

પુરુષ વધારે વિકસિત છે, સ્ત્રી ઓછી વિકસિત છે; અથવા, એથી હલદું,

પુરુષ આધાર છે, સ્ત્રી આશ્રિત છે;

પુરુષ સર્વજ્ઞ છે, સ્ત્રી નિર્વજ્ઞ છે;

પુરુષને સ્ત્રી વિના ચાલી શકે, સ્ત્રીને પુરુષ વિના ન ચાલે;

પુરુષ હતાદક છે, સ્ત્રી વ્યવસ્થાપક અને સંરક્ષક છે;

પુરુષ ધ્રમણપ્રિય છે, સ્ત્રી ગૃહપ્રિય છે;

પુરુષનું કાર્યક્ષેત્ર ઘર બહાર છે, સ્ત્રીનું ઘરની અંદર છે;

સ્ત્રી પુરુષની વામાંગના કે અર્ધાંગના છે;

પુરુષના પેટમાં વાત ટકે, સ્ત્રીના પેટમાં ન ટકે; અથવા, હલદું, પુરુષ નિખાલસ છે, સ્ત્રી કપટી છે;

દીકરો બાપ જેવો થાય છે, દીકરી મા જેવી થાય છે;

સ્ત્રીઓ આશ્રૂપણપ્રિય છે, કલહપ્રિય હોય છે, અશ્રુશસ્ત્ર છે;

વર્તમાન સંસ્કૃતિ પુરુષકૃત છે; વગેરે વગેરે.

માવાં માવાં વ્યાપક સૂત્રોથી પોષેશ્ચા મંસ્કારે। વતેનું દિત શોધવામાં વિઘ્નરૂપ છે. વિચારીયું તો જણાશે કે પુરુષનિંદા કે સ્ત્રીનિંદા અથવા પુરુષપ્રશંસા કે સ્ત્રીપ્રશંસાના બંધાઈ ગયેલા ખ્યાલો પાછળ ખોટી કલ્પનાઓ કે અર્ધસત્ય અનુભવો કે જૂજ અનુભવો જ હોય છે. હકીકતે હપજાં સૂત્રોમાંનાં ઘણાં કાલ્પનિક છે, અને નિરપવાદ એકેય નથી. દરેકને વિષે હજારાં દર્શનો મળી આવે.

વાસ્તવિક રીતે, મને તો એમ જણાય છે કે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે અત્યંત ફરક હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે, પુરુષ જેમ સ્ત્રીને પેટ અવતરે છે તેમ સ્ત્રી પણ પિતા વિના જન્મતી નથી. એટલે કે, દરેક પુરુષમાં સ્ત્રી અંતર્લિત છે, અને દરેક સ્ત્રીમાં પુરુષ અંતર્લિત છે. હંડાં ઉતરીને તપાસીયું તો કોઈ પુરુષ એવો નહિ મળે કે જેમાં એની માતાના ગુણ કે રૂપ વિશ્વકુસુમ ન હોય, અને કોઈ સ્ત્રી પણ એવી નહિ જડે કે જેમાં એના પિતાના ગુણ કે રૂપની છાયા ન હોય; કોઈ પુરુષ એવો નહિ જણાય કે જેમાં સ્ત્રીજાતિમાં આરોપાતા ભાવ ન હોય, અને કોઈ સ્ત્રી સ્ત્રી નહિ દેખાય કે જેમાં પુરુષોમાં આરોપાતા ભાવ ન હોય. એ તો જાણીતી વાત છે કે ઘણાખરા મોટા પુરુષો એમની માતાનો વારસો ગ્રાસ કરેલા જણાવવામાં આવે છે, કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એ એવાં જોવાં છે કે જે સુકાઈ જાય ત્યારે તેમના પિતાના જેવાં દેખાય છે, અને શરીર વળે ત્યારે માતા જેવાં દેખાય. દેખાવમાં તેમ જ સ્વભાવમાં માતા જેવા હોકરા અને બાપના જેવી દીકરીઓ પુષ્કળ મળી આવશે એમ હું માનું છું.

આ બધું વનાવે છે કે હપરનાં સૂત્રો સ્વીકારવા જેવું કાંઈક જણાતું હોય તો તેનું કારણ સ્ત્રીપુરુષમાં રહેલા કુદરતી મેદો છે એમ નહિ, પણ એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે.

... આ મેદદર્શક ખોટા ખ્યાલો છોડી દેવા ઘટે છે. નર-નારી વચ્ચે નિશ્ચિતપણે વધી શકાય એવો મેદ તો એક જ જણાય છે: તે, લગ્નમગ્ન દશ મહીના સુધી અંતરિત્રે પોતાના પેટમાં આશ્રયસ્થાન આપી અને પછી લગ્નમગ્ન તેટલો જ મમય પોતાનાં દુધ પર હાથેવાની ઓની શક્તિનો. આ મેદ પણ વધાં જ પ્રાણીઓમાં નથી; અને જે મોટાં પ્રાણીઓમાં આ મેદ છે, તેમનામાં યે—નરજાતિમાં સ્તનનાં ચિહ્નો છે એ હપરથી—એમ અનુમાન થઈ શકે કે એ મેદ પણ પાછળથી હત્પન્ન થયો હોય. પણ મૂળ સ્થિતિ ગમે તે હોય, આજે સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં નર-નારી વચ્ચે એ નિરપવાદ મેદ છે એ વિશે એ મૂંઝાં બાંધી શકાય એમ નથી.

પણ, આ મેદને પરિણામે એક બીજી કલ્પના અથવા રૂપક હત્પન્ન થયું છે તે પાછું, મારી દૃષ્ટિએ, ખોટું અથવા અર્ધસત્ય છે, અને તે છોડી દેવાની જરૂર છે. તે કલ્પના પુરુષને દોષપતિ અથવા બીજો ધણી અને સ્ત્રીને દોષ માનવાની. સ્ત્રીના હપરમાં ગર્ભ યોગ્ય છે એ વાત માની, પણ તેથી તે નરનું દોષ છે એ વાત માવ બરાબર નથી. ખરી વાત એ છે કે નરની જીવનશક્તિ અને નારીની જીવનશક્તિ બન્ને મળીને સંતતિ—તે યોનિનો જીવ—મને છે. નરની જીવનશક્તિ નારીની જીવનશક્તિ વિના 'જીવ' નથી બનતી, કેવળ એક પ્રકારનો જીવનકોષ જ રહે છે; તેમ જ નારીની જીવનશક્તિ નરની જીવનશક્તિ વિના. એક યોનિનો જીવ બનવા માટે તે બન્નેએ વ્યાંક કોઈક રીતે મેળાં થઈ જવું પડે છે. કરે છે કે કેટલાંક પ્રાણીઓમાં એ એકીકરણ બનેલાં શરીરની બહાર થાય છે. મેળાં થઈ જનાં જ

‘જીવ’ બને છે. પણ એ જીવને જીવવા માટે સગવડ જોઈએ. એની એ અત્યંત નિર્ભય અને સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં એને યોગ્ય આશ્રયસ્થાન અને યોગ્ય ખોરાક વગેરે મળવાં જોઈએ. તેડાંકાં જેવાં, જે પ્રાણીઓમાં નર-માદાનાં શરીર બહાર જીવ નિર્માણ થાય છે, તેમનામાં પહેલાંથી જ માતા-પિતાથી સ્વતંત્રપણે પોતાનું પોષણ કરી લેવાની અને વધવાની શક્તિ હોય છે. તેમાં માદા ગર્ભધારણનું કામ કરતી નથી. સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં એ શક્તિ નથી. એમને જીવતાં રાખવાં હોય તો વધારે સગવડ જોઈએ. એ અનુકૂળતા કરી આપવાની શક્તિ, ઉપર કશું તેમ, નારીમાં છે. સામ મનુષ્યજાતિમાં દશ મહીના સુધી માતા સંતતિને ઉદરમાં ઉછેરે છે. સાથી, મલે એમ કહી શકાય કે જીવ એ બીજ છે, અને માતા એનું ક્ષેત્ર છે. પંથુ, તેથી, તે પુરુષનું કે પુરુષને માટે ક્ષેત્ર છે એમ ન કહેવાય. ખેતરમાં બીજને પોષણ આપવાની શક્તિ છે; પણ એમ નથી કે ખેતરની જીવનશક્તિ અને બીજની જીવનશક્તિ મળીને એક વનસ્પતિ-જીવ બને છે. ખેતર વિના એ બીજ ઊગે અને અમુક દિવસ સુધી જીવે; પછી ખોરાકને અભાવે મૃત્યુમરાથી મરે એ ખુદી વાત. પુરુષની જીવનશક્તિ એ પ્રકારની નથી; એ સ્ત્રીની જીવનશક્તિ વિના જીવ જ નથી, બીજ જ નથી.

છતાં, સ્ત્રીને ક્ષેત્ર અને પુરુષને ક્ષેત્રપતિ માનવાની શ્રદ્ધ પડી ગઈ છે. અને, પછી તે રૂપકને આધારે, અનેક જાતના સમાજવ્યવસ્થાના નિયમો ધરાયા છે. ખેતરનો ધણી, ખેતર અને પાકની બાબતમાં જે કાંઈ સમાજના નિયમો હોય તેવા જ નિયમો બાપ, મા અને સંતતિને લાગુ કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. એ જોડું રૂપક છૂટી જાય તો એને આધારે પ્રવર્તેલા નિયમો અને સંસ્કારો એની મેળે નિરાધાર થઈ જાય. જો કાંઈ રૂપક યોગી શકાય એમ હોય તો તે બાતું થઈ શકે; સંતતિરૂપી ચિદ્રત્નનાં માતાપિતા દ્રુસ્ટીઓ છે; તેમાં માતા દ્રુસ્ટર—સંરક્ષક—છે અને પિતા વ્યવસ્થાપક—મેનેજિંગ દ્રુસ્ટી—છે. માનવજાતિમાં જ નહિ પંથુ બીજાં પ્રાણીઓમાં એ ગર્ભકાળમાં નથા જન્મ પછી કેટલોક સમય પિતા આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપક દ્રુસ્ટીનું કામ કરી સંરક્ષક દ્રુસ્ટીને મદદ કરે છે. એ રત્ન કોનું છે એમ પૂછો તો હું કહું કે એના ઉત્પાદક અને ઉછેરનાર માતાપિતા છે માટે માતાપિતાને એમાંથી કાંઈક સુખ, લાભ અને મહેનતાણું મેળવવાનો અધિકાર હોઈ શકે, પણ તે છે તો તે પ્રાણીસમાજનું રત્ન; અને તેથી એ આગળ વધી, જિજ્ઞાસની માયામાં કહું તો,

“તમારાં બાળકો તે તમારાં બાળકો નથી.

“પણ, જગજીવનની પોતા માટેની જ કામનાનાં તે સંતાનો છે.

“તે તમારા દ્વારા આવે છે, પણ તમારામાંથી આવતાં નથી, અને તે તમારી સોડમાં રહે છે, છતાં તે તમારાં નથી” (‘વિદાય વેળાએ’).

ત્યારે આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રપતિની કલ્પના તો છોડી જ દેવી જોઈએ.

વળી, મૂળ વાત પર આવીએ.

નરજાતિએ સંતતિના શરીર પર ધારણપોષણ કરવાની શક્તિ જોઈ, કે, નારીજાતિએ એને પ્રાપ્ત કરી અને મહાવરાથી વધારી, કે (જૂ વગેરે જીવોની જેમ) સંતતિએ પોતાના પ્રયત્નથી એકના શરીરમાં પોતાનું ઘર જમાવી લીધું, અને વર્ષત જતાં તેમાંથી આનુવંશિક નર-નારીના મેદો ઉત્પન્ન થયા, તે આપણે જાણતા નથી. એ શક્તિમેદને પરિણામે સ્ત્રીપુરુષની

શરીરરચનામાં, બેદ ઉત્પન્ન થયા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ તે સિવાય, સ્ત્રીની ગર્ભધારણની ખાસ શક્તિનો મુકાબલો કરી શકે એવી પુરુષજાતિમાં કઈ ખાસ શક્તિ પ્રગટ થઈ છે, તે વિશે પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞોની શું માન્યતા છે તે હું જાણતો નથી. આમ તો એક જ જણાય છે. તે એ કે માતા બાળકને હૃદયમાં કે આશ્રય આપીને બેઠી હોય કે (ઘણી વાર) છાતી પર પોપતી હોય તેટલો સમય એનામાં નવા જીવનકોશો (રજઃ)નું ઉત્પાદન બંધ હોય છે. નરજાતિમાં ધારણપોષણની શક્તિ જ ન હોવાથી એનામાં જીવનકોશો (વીર્ય)ની ઉત્પત્તિ, સ્વાભાવિકપણે જ, બંધ પડતી નથી, પણ સતત ચાલુ જ રહે છે.

મામાન્યપણે એવું કહેવાય છે કે બીજાં પ્રાણીઓ અમુક ઋતુમાં જ વિકારી થાય છે. સ્વૂળપણે આમ મલે કહી શકાય એમ હોય. સૂક્ષ્મપણે આ પણ અધૂરું સત્ય જ છે. અનુકૂળતા મળે તો પશુપક્ષીના યે નરો બધી યે ઋતુમાં વિકારી થાય છે. એટલે, આમાં એક વાત અનુકૂળ પરિસ્થિતિની યે છે. માનવજાતિમાં, વિશેષ કરીને સુધરેલી ગણાતી જાતિઓમાં, અને તેમાં યે ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગોમાં આવી અનુકૂળતા ઘણી મળી રહે છે; અને આ હકીકતમાંથી જ પુરુષજાતિના કામવિકારનો કોયડો ઊઘો થાય છે.

માનવજાતિની આજે આ સ્થિતિ છે. તેમાંથી આપણને કદ્યાણુનો માર્ગ શોધવાનો છે. એ પ્રશ્નનો હવે આપણે વિચાર કરીએ.

... મનુષ્ય પણ પશુ જ છે એ સાચું. પણ, બુદ્ધિના વિશેષ વિકાસને લીધે એ પશુસમા-જથી સાવ જુદો પડી ગયો છે. બીજાં પ્રાણીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારમાં સ્વાધીન નથી. કુદરત જે વખતે જેમ પ્રેરણા કરે છે, તેમ વર્તો નાંખે છે. તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રકૃતિને વશ છે. મનુષ્ય પણ અતઃપ્રકૃતિને વશ છે ખરો; પણ બાહ્ય પ્રકૃતિનો એ કેટલેક અંશે સ્વામી બન્યો છે અને વધારે ને વધારે બનતો જાય છે. સાથી, એના મોજો કેવળ પ્રકૃતિવશ પ્રાણીઓના જેવા અને જેટલા જ નથી. એના મોજોની સંખ્યા, પ્રમાણ, પરપરા, સંસ્કારિતા (તેમજ વિકૃતિ)—મર્વે કાંઈ પશુઓ કરતાં જુદાં અને વધારે છે. કેવળ હૃદયનિર્વાહ જેટલા જ એના ખાનપાન નથી; કેવળ પ્રજાવૃદ્ધિ માટે જ એનો વિષયમોગ નથી; કેવળ શરીર કે વસ્ત્રાના રક્ષણાર્થે જ એના લૂગડાલગ્ન અને માળા નથી. પણ ખાનપાન, વિષયમોગ, ઘરબાર વગેરેમાં સ્વતંત્રપણે એને આનંદ લાગે છે અને, તેથી, એની એ બધાં માટેની ખટપટ અને પ્રવૃત્તિ વધેલી છે.

પણ, આમ કરવા જતાં એને મુશ્કેલીઓ, પણ ઘણી નડે છે. એની પ્રવૃત્તિઓ એને વિવિધ પ્રકારના રોગો, કલહો અને કષ્ટોમાં ઘસડી જાય છે. એ અનિષ્ટોમાંથી બચવા એને વળી નવા પ્રકારના હપાથો ચોજવા પડે છે—ચોજવા જોઈએ. એ કેવળ ‘પ્રાકૃત’—કુદરતી—પ્રાણી રહે એ હવે અશક્ય છે. એની દશાને જોઈએ તો ‘કૃત્રિમ’ કહો, જોઈએ તો ‘સંસ્કૃત’ કે ‘સમ્ય’ કહો, પણ એને હવે એ દશા નિષાઘ્યે જ છૂટકો છે. ‘કૃત્રિમ’ કહી એની રીસ વગાડ્યે નહિ પાસે; માટે એમાં ‘સંસ્કૃતિ’ કે ‘સમ્યતા’ માની, એ સંસ્કૃતિ અથવા સમ્યતાને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવાનો જ પ્રયત્ન રાખવો જોઈશે. કારણ, મનુષ્ય પશુ હોય, તો યે એ બુદ્ધિમાન પશુ છે. જેમ ઈંટની ગરદન અને હાથીનું નાક ધણું વધી ગયાં છે અને તે હવે ટુંકાં થવાની ક્ષાણી કે નજદીકના મનિષ્યમાં આશા નથી, તેમ એની

બુદ્ધિ બીજાં અંગોની સરખામણીમાં વધુ વધી ગઈ છે, અને એ ઘટવાની આશા પેલાં પ્રાણીઓ કરતાં યે ઓછી છે. કેમકે, એ વધારવામાં જ એ પોતાનું દિત્ત જુએ છે. આથી, આ બુદ્ધિનો એણે પૂરેા ઉપયોગ કરી પોતાના સુખોપભોગો પશુ કરતાં વધારવા અને તેનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી બચવા ઉપાયો યોજતા રહેવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે.

આમ બે જુદી જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં છતાં બંને વિચારકો, અંતે, એક જ નિર્ણય પર આવે છે. તે એ કે—માણસ એક પશુ છે, અને પશુ જ રહેવાનો. એનામાં રહેલી ભોગાદિકની વૃત્તિઓ કુદરતના કાયદાઓને અનુસરી હોઈ, તેને ધર્માદિકનાં બંધનોથી રોકવાના પ્રયત્ન મિથ્યા છે; પણ, માનવપશુ બીજાં પશુઓ કરતાં ઘણું આગળ વધી ગયેલું પ્રાણી હોવાથી એના જીવનના વ્યવહારે ઘણા અટપટા અને વિવિધ બન્યા છે, અને તેથી ઘણાં વિદ્ધો અને કોયડાઓ ડામાં ચયાં છે. એ વિદ્ધો અને કોયડાઓનો ઉકેલ મળે અને ભોગો સિદ્ધ થાય તે માટે બુદ્ધિથી શોધો શકાય એવા સર્વે ઉપાયોને યોજવા જોઈએ.

આજના યુરોપના વિદ્વાનો જીવનને લગતી અનેક વાતોનું આ મતોને આધારે શોધન કરી રહ્યા છે. લગ્ન એમાંની એક છે.

વિકાસવાદી વિચારકોનાં આવાં પુસ્તકોને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમાં મૂલ ન શોધી શકાય અને એની વાતો ગળે ઉતરી જાય એવી વ્હીલો એમાં જોવામાં આવે છે. એ લેખકો વુદ્ધ હેતુથી પ્રેરાઈને આ પુસ્તકો લખે છે એમ કહેવું અન્યાયમયું થશે. એમાંના કેટલાક લેખકો તો સત્ય સમજીને અને સત્યનો પ્રચાર કરવાનો પોતાનો ધર્મ છે એમ સમજીને આ વિચારો પ્રગટ કરે છે.

પણ, એ સર્વે વિચારોમાં મૂળ મીંત જ મુલાઈ ગયેલી છે એમ મને લાગે છે, માટે તેનો વિચાર પહેલાં કરી લેવો આવશ્યક છે.

... વધાં યે પ્રાણીઓ જ્ઞાનવાન છે. એ જેટલું જાણે છે, તે જાણે છે એમ પણ જાણે છે. સૌ પ્રાણીને પોતાના જ્ઞાનનું માપ છે. તે કામવશ થાય છે ત્યારે કામને જાણે છે, ક્રોધવશ થાય છે ત્યારે ક્રોધને જાણે છે, લોભવશ થાય છે ત્યારે લોભને જાણે છે. મૂખ્યાંતરસ્યાં થાય છે ત્યારે મૂખ-તરસને જાણે છે. આ વાતમાં માણસ અને પ્રાણી વચ્ચે જ્ઞાનો ભેદ નથી. આ રીતે કહી શકાય કે વધાં યે પ્રાણીઓ જ્ઞાની છે. જ્ઞાનીપણું એ માણસની જ વિશેષતા નથી.

પણ, માણસની વિશેષતા એ છે કે તે કેવળ જ્ઞાની નથી, પણ અજ્ઞાની યે છે. એટલે કે એ કેવળ પોતાના જ્ઞાનનો જ સાક્ષી—વાકેફગાર—નથી, પણ પોતાના અજ્ઞાનનો યે વાકેફગાર છે. બીજું પ્રાણી જે જાણે છે તે જાણે છે ખરું, પણ જે એ નથી જાણતું તે— ‘એ હું નથી જાણતું’ એમ જાણતું હોય એમ લાગતું નથી. દાખલા તરીકે, એ પ્રાણીને જુએ છે, જાણે છે અને પીએ છે પણ પ્રાણી શો પદાર્થ છે તે એ જાણતું લાગતું નથી. એટલું જ નહિ પણ પ્રાણી વિષે તે અજ્ઞાન છે એવું યે એને માન હોય એમ લાગતું નથી. તેમ જ એ પ્રાણીને જાણે છે, પણ દારૂને નથી જાણતું અને દારૂને નથી જાણતું એમ પણ એને માલૂમ નથી. દારૂ જેવી કોઈ વસ્તુ એને માટે અસ્તિત્વમાં જ નથી. એ જ પ્રમાણે એનાં બીજાં અજ્ઞાનો વિષે.

મૂકે છે. એનાથી પ્રેરિત થયેલો પ્રાણી ગાંડાની જેમ કિયામાં જોડાય છે. એ જાતે વિકૃત—બેઝાળ થાય છે, કે એની કિયા વિકૃત—કઠંગી થાય છે. પણ આ વિકૃત અવસ્થામાં પ્રગટ થતાં રૂપો એ જ કાંઈ ચિત્તનાં જુદાં જુદાં રૂપો નથી. એ તો એની અવ્યવસ્થિત નિકૃષ્ટ દશાનાં દર્શનો છે. એ અવ્યવસ્થા અને નિકૃષ્ટ દશામાંથી વ્યવસ્થા અને ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રત્યે ચિત્ત પ્રયાણ કરે છે. કામ એ અદ્વૈતી ભક્તિ(=પ્રેમ)માં, ક્રોધ એ તેજમાં, લોભ એ સર્વોદય માટેના પ્રયત્નમાં પરિણામ પામે છે.

... પ્રાણીમાં સંયોગની રૂઝા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારું બળ તે કામનો એક ધર્મ છે, અને પ્રેમની લાગણી અથવા શુભ રૂપે રૂપાન્તર પામતું એ કામનો બીજો ધર્મ છે. કામ-વશતામાંથી નિષ્કામતા કે કામસ્વાધીનતા પ્રત્યે જનું—એ જાતની નિર્વિકારિતા સિદ્ધ થવી—એ ચિત્તના ઉત્કર્ષની એક ત્રાજૂ છે, અને કામવશ પ્રેમમાંથી અદ્વૈતી ભક્તિમાં ચિત્તની માવનાતું રૂપાન્તર થતું એ ચિત્તના ઉત્કર્ષની બીજી ત્રાજૂ છે.

આ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમનાં ઉત્કર્ષનાં ઘણાં સાધનોમાંનું લગ્ન એ એક છે. પણ એ એક જ સાધન છે એમ ન કહેવાય. માનાપ, બાળકો, કુટુંબીઓ, મિત્રો, ગુરુ, દેવ અને પશુઓ પણ એ માવનાનો ઉત્કર્ષ કરવામાં સાધનમૂલ બને છે. પણ, યુવાવસ્થામાં આવ્યા પછી ઘણાને માટે લગ્ન અને લગ્નનાં પરિણામરૂપી કુટુંબવૃદ્ધિ દ્વારા જ એ માવનાનો ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે, અથવા તે વિના એનો ઉત્કર્ષ નથી થઈ શકતો. આથી, લગ્ન એ તેમને માટે એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા બને છે. જેમને લગ્નના એ સાધનની આવશ્યકતા હોય છતાં, કોઈ પણ કારણથી એને—એટલે કે, એની શુદ્ધ પ્રથાને અનુસરીને—શ્રીપુરુષસંબંધને નથી જોડી શકતા, તેઓમાં પ્રેમમાવનાનો ઉત્કર્ષ નથી થતો એટલું જ નહિ, પણ તે વિકૃત સ્વરૂપ પકડે છે અને અનેક રીતની શારીરિક અને માનસિક દુર્દશા નિર્માણ કરે છે.

આથી, કામની પાછળ રહેલી અવ્યવસ્થિત અને નિકૃષ્ટ પ્રેમમાવનાતું અવ્યવસ્થિત અને ઉત્કૃષ્ટ અદ્વૈતી ભક્તિમાં રૂપાન્તર કરવું એ વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પતિપત્ની-વ્યવસ્થા અને વ્યવહાર તે લગ્ન એવી લગ્નની બીજી વ્યાખ્યા આપી શકાય. જે લગ્નપ્રથા આ પરિણામને હેતુરૂપે જોવાઈ હોય તે શુદ્ધ; બીજી અશુદ્ધ કે ઓછી શુદ્ધ. આ હેતુથી લગ્નની પ્રથામાં જે સુધારા થાય તે શુદ્ધ; બીજા અશુદ્ધ કે ઓછા શુદ્ધ.

... આત્મા એ નિરાલંબ અને વ્યાપક છે. એ બધાનો આધાર છે, પણ કોઈને આધાર નથી. એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પૂરાયેલો નથી, પણ સર્વત્ર સમપણે વસેલો છે. ચિત્તનો એ રિયલિટી પ્રત્યે પહોંચવાનો મતોરથ છે. આથી, જે અદ્વૈતી ભક્તિ એ એક ટેકાણે સિદ્ધ કરે તે બધે વ્યાપે, અને એ એના જોડીદારના વિનાશી સ્વમાવને ઓળખી રચૂળપણે એનો વિયોગ થવાનો સદા ય સંભવ છે જ. અત્યંત ભક્તિ છતાં રચૂળ વિયોગને સદ્ગત કરવાની એનામાં શક્તિ હોવી અથવા આપવી જોઈએ.

આથી, લગ્ન એ માણસને પોતાની પ્રેમની માવનાને સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાની કેળવણી આપનારું થતું જોઈએ. અસ્પર્શમાંથી મદાનમાં, લઈ જનાર સાધન તરીકે એનો વિચાર થયેલો હોવો જોઈએ. જે લગ્નની પ્રથામાં સામ કરવાની શક્તિ હોય તે શુદ્ધ; બીજી અશુદ્ધ કે ઓછી શુદ્ધ.

વળી એક બીજી દૃષ્ટિએ લગ્નનો વિચાર કરીએ

ત્રીપુરુષમયોગનું નૈમર્ગિક પગિણામ પ્રજાવૃદ્ધિ છે

મયોગ છતાં પ્રજાવૃદ્ધિ ન થતી એમાં કુદરતના નિયમની નિષ્ફળતા છે, જે પરિણામ આવતું જોઈએ તે ન આવે તેથી પૃથ્વીમાં બીજ વાંચુ હોય છતાં તે ન ડાંગે તેમાં કુદરત નિષ્ફળ બની ગણાય તેમ

. જીવોને ઉપજાવવામાં પ્રકૃતિનો હેતુ પોતામાં અવ્યક્તપણે રહેલી વિવિધ પ્રકારની ભૌતિક તથા સાધ્યાત્મિક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનો, તેમની દ્વારા નવા પ્રકારના ભૌતિક તથા સાધ્યાત્મિક રૂપો સિદ્ધ કરવાનો (એટલે પોતાનો ક્રમશઃ વિકાસ કરાવનાર), એ વિવિધ રૂપોના કોયર તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો, વળી કોઈ બીજી જાતના રૂપો નિર્માણ કરવામાં તે ભંડારોનો કાચા કે અર્ધતૈયાર માલની જેમ ઉપયોગ કરી નાખવાનો અને, છેવટે, એ કાર્ય મદદરૂપે ચાલુ રહે તે માટે વશપરપરા દ્વારા તે જીવોની પરપરા ચાલુ રાખનારો બન્યા છે જે લગ્નપ્રથા પ્રકૃતિનો આ હેતુ સારામાં સારી રીતે સફળ કરનારી હોય તે શુદ્ધ, બીજી અગદ્ધ અથવા ઓછી ગદ્ધ

અને, છતાં, આ વિચાર પર આવવામાં આપણે કેવળ જડ પ્રકૃતિવાદોની જ દૃષ્ટિ ગણી છે એથી આગળ વધીને હવે આપણે ચૈતન્યદૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ

કામવિકાર જેવો અનુભવ શું કામ થતો હશે ? શા માટે વશવૃદ્ધિની પ્રેરણા, અભિલાષા પણ ? શા માટે એ વિકાર પર જ્યાં મેળવવામાં મુશ્કેલી ? પ્રકૃતિવાદીઓ તો કહી દીધું કે પોતાનો વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃતિનો એ માર્ગ છે પણ જડ પ્રકૃતિને વળી વિકાસની રૂચ શી ? શા માટે અતી સિદ્ધિ ?

આનો વિચાર કરતાં મને આમ બાળાયું છે

પ્રાણીઓમાં ગેલા કામ (= વામના રૂચ, કાર્ડક જાણવાની મેળવવાની કે સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા) અને એનામાં રહેલો કામ (વિકાર) બંને જુદા નથી જ્યાં સુધી એક પ્રાણીમાં કાર્ડક પણ કામ એટલે વામના છે ત્યાં સુધી એનામાં કામવિકારનું ખીજ રહેવાનું જ પ્રાણીઓ જીવન દરમ્યાન પોતાની વિવિધ કામનાઓને મિદ્ધ કરવા મથતા હોય છે. પણ જીવન દરમ્યાન વધી જ કામનાઓને સિદ્ધ કરી શકતા નથી અને સિદ્ધ કરી શકતા નથી, તેને છોડી દે છે કે તે છૂટી જાય છે એનું કાર્ડક નથી જોતે જાતે તત્કાળ સિદ્ધ કરી ન શકે અને, સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી મનમાં જ જીગવોને પણ રહી ન શકે, તે કામનાઓનું એના શરીર ઉપર થતું એક પગિણામ તે કામવિકાર ત્યારે કામવિકાર એટલે અસિદ્ધ વામનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલો ખળખળાટ અમાથી અને એ માટે જ સતતિની અભિલાષા પ્રાણીઓને નિષ્કારણ જ મતતિની અભિલાષા નથી થતી પણ જે વામનાઓને તે જાતે સિદ્ધ નથી કરી શકતા, તેને મતતિ દ્વારા મિદ્ધ કરવા અભિલાષા રાખે છે પોતે જે સિદ્ધ કે પૂરું કરી શક્યા ન હોય તે મતતિ મિદ્ધ કે પૂરું કરે અતી માતાપની રૂચને કોણ નથી જાણતું ? જાણે અજાણે, માતાપના મનમાં વસેલું છે કે પોતાની સતતિ એ પોતાની વામનાઓની જીવતી થાપણ છે, એના બીજ અથવા વૃક્ષ છે, એ દ્વારા એ પોતે, સ્થૂળ શરીરે નહિ તો ચે, વામના રૂપે જીવે છે

સામ, જ્યાં સુધી એક જીવને પોતા વિષે કાંઈક પણ અપૂર્ણતા છે, કાંઈક પણ એને જાણવા—મેળવવાનું રહેલું છે, એ સર્થમાં, જ્યાં સુધી એ સંકામ છે, ત્યાં સુધી એને કામ-વિકારનો અનુભવ થવાનો સંભવ છે. એ વિકારને એ દબાવી શકે, એનાં શરીર કે મન ઉપર એનું જોર ન પાડે એટલે તાત્કાલ મેળવે; એને અંદર ને અંદર પચાવી દે, અને એ રીતે અંતતિ દ્વારા નહિ, પણ પોતાના જીવન દરમ્યાન જ, અથવા (શક્ય હોય તો) મરણ બાદ પણ પોતાની જાણવા—મેળવવાની ઇચ્છાને સિદ્ધ કરવાની શક્તિ વધારે અને સંધરે. પણ જ્યાં સુધી જીવન વિષે બીજી અપૂર્ણતા છે, ત્યાં સુધી કામવિકારની શક્યતા પણ રહેવાની જ.

એમ કામવિકારને ઓછેવત્તે અંશે અંદર ને અંદર જ જીરવી શકનારા કેટલાક માણસો અંતતિને બદલે શિષ્યોમાં પોતાની વાસનાઓનું આરોપણ કરી જતા પણ જોવામાં આવે છે. વિકાર દ્વારા રચૂળ શરીર નિર્માણ કરવામાં વપરાતી શક્તિ, તેનો મારી રીતે નિરોધ થવાને પરિણામે, નીજાંઓની અંતતિને પોતાની વાસનાઓના આરોપણ માટે પોતાની અંતતિ કરી દેવાની ઓછીવત્તો શક્તિ મેળવે છે. એ શક્તિ પણ પેટીઓ સુધી પહોંચતી જોવામાં આવે છે, અને ઘણી વાર પેટની અંતતિમાં આરોપાયેલી શક્તિ કરતાં વધારે વળવાનું પણ હોય છે. સામ, વાસનાયુક્ત માણસોનો કામવિકાર—જય પણ તે વાસનાઓ, પોતાના જીવન દરમ્યાન નહિ તો અવિધ્યમાં, જગતમાં સિદ્ધ થાય તે માટે બીજી રીતે વીર્યવાન થાય છે. . .

*

*

આ બધી દૃષ્ટિઓને ફરીથી એકત્ર કરીને ખૂબી વંચે :

જે લક્ષ્યપ્રથા નીચેની બાબતો સિદ્ધ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપે, તે શુદ્ધ; બીજી બધી અશુદ્ધ અથવા ઓછી શુદ્ધ;

જે કામવશતામાંથી નિષ્કામતા અથવા કામસ્વાધીનતા પ્રત્યે લજ્જા જાય;

જે કામની પાછળ રહેલી અન્યવશિત અને નિકૃષ્ટ પ્રેમભાવનાનું સુવ્યવસ્થિત અને ઉત્કૃષ્ટ સંદેશુકી મક્તિમાં રૂપાંતર કરે;

જે માણસની પ્રેમની શાવનાને સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાની કેળવણી આપે, એને અલ્પમાંથી મહાન પ્રત્યે લજ્જા જાય;

જે પ્રકૃતિના હેતુને સિદ્ધ કરે : તે હેતુ તે પોતામાં (પ્રકૃતિમાં) રહેલી વિવિધ પ્રકારની ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાનો, તેમની દ્વારા નવા પ્રકારનાં ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક રૂપો સિદ્ધ કરવાનો (એટલે, પોતાનો કમર : વિકાસ કરવાનો), એ વિવિધ રૂપોના કોહાર તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો, વળી, કોઈ બીજી જાતનાં રૂપો નિર્માણ કરવામાં તે મંડારોનો કાષા કે અર્ધતૈયાર માલની જેમ ઉપયોગ કરી નાખવાનો અને, છેવટે, એ કામ સંદેવ ચાલુ રહે તે માટે વંશપરંપરા દ્વારા તે જીવોની પરંપરા ચાલુ રાખવાનો;

અને, છેવટે, જે માણસને પોતામાં રહેલી યોગ્ય અને દીર્ઘકાલિક વાસનાઓને જગતમાં સ્થાપી જવાની કર્તવ્યરૂપ લાગતી પ્રેરણાનો ધર્મમાર્ગ—યજ્ઞકર્મનો માર્ગ—બતાવે.

કેવા પ્રકારની પ્રથા આ સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય ગણાય તેનો હવે વિચાર કરવાનો રહ્યો. આમાં એક વાત પહેલાં કહી દેવી જરૂરી છે. એક વસ્તુ પ્રથા તરીકે થઈ જાય, ત્યારે એ પ્રથા કેવળ ખોખું જ રહે, અને તેની છાયા નીચે અશુદ્ધ વ્યવહારો પણ પાડે એ

આપણા અપૂર્ણ જગતમાં સદા એ સંભવનીય છે. તેનો ઉપાય કરીકરોને એ પ્રથા શુદ્ધ કરતાં જનું કે અશુદ્ધ વ્યવહારોનો નિષેધ કરતાં જનું એ જ છે. પ્રધાના શુભુદોષ વિચારવામાં શુદ્ધ વ્યવહાર માટે એમાં જ વધારેમાં વધારે અનુકૂળતા છે એટલું કહી શકીએ તો બસ ગણાય. એટલે ખુલાસો ધ્યાનમાં રાખી હવે વિચારીએ :

તેમાં, પહેલાં, સ્ત્રી-પુરુષની અન્યોન્ય આવશ્યકતા પ્રિયે : શ્રી. નરસિંહભાઈ બહેને આંધળા-પાંગળાની જોડીની ઉપમા આપે છે. મને એ ઉપમા ઠીક નથી લાગતી. જો કે, તેથી, વ્યવહારદૃષ્ટિએ વધુ ફરક પડતો નથી છતાં, હીનશ્ચકનો સંસ્કાર બુદ્ધિમાં હીનમૂલ (કૉમ્પ્લેક્સ) નિર્માણ કરે છે, અને તે લાંબે કાળે કાંઈક પણ ખામી ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. તેથી, એને મુદ્દારવાની જરૂર લાગે છે.

મારી દૃષ્ટિએ, સ્ત્રી-પુરુષની જોડી આંધળા-પાંગળાની, કે ને દાળિયા છૂપડા જેવી, કે એક બીજાના અર્ધાગ જેવી એ નથી, અને ન હોવી જોઈએ. જ્યાં એવી સ્થિતિ છે, ત્યાં હું તેને યોગ્ય નથી મમજતો. બન્ને વ્યક્તિ રૂપે એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહીને પણ જીવનને શોમારી શકે, અને શોમારતાં આવડતું જોઈએ. જેમ એક મંદિરની કમાનના બે થાંભલા જુદા જુદા સ્વતંત્ર ગેને ઉભા ગે છે, તેમ સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને સ્વતંત્ર રીતે હામાં રહી શકે—શકતાં જોઈએ.

પણ એવા ને સ્વતંત્ર અને મરખી શક્તિના થાંભલાઓનો મંદિરની એક જ ભૂમિકા પર મમન્ય થાય, તો તે ને મળીને પોતા પર જે માર ઉપાડી શકે, તેમો બેની જુદી જુદી શક્તિ કરતાં અનેક ગણો વધારે હોય, એમ બને. પણ બેની શક્તિમાં જો ઘણો ફરક હોય, અથવા અમાન ભૂમિકા નહિ, પણ જુદી જુદી ભૂમિકા પર હોય, અને બેનો મમન્ય નહિ, પણ અન્ય (વિપરીત મત્ત) બધાય, તો બન્ને શક્તિમાં વધારો થવાને વડલે દ્રોષ થાય, અને બન્ને મળીને સ્વતંત્ર રીતે ઉપાડી શકે તેથી એ ઓછો માર સ્વીકારી શકે, અને કદાચ એક બીજાનો નાશ પણ કરે મંદિરમાં એક બાજુ પથ્થરનો અને બીજી બાજુ પાતળા વાંસનો થાંભલો રાખીએ, અથવા બંને કે એકનો પાયો લંબદોરીની નહાર જાય, કે નાના મોટા હોય તો કેવું પરિણામ આવે ?

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ આંધળા-પાંગળાનું રૂપક વરાવર લાગતું નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેની જીવનશક્તિ બન્ને સ્વતંત્ર જીવનકોશો છે. અમુક મર્યાદામાં અને પરિસ્થિતિમાં બન્ને સ્વતંત્ર રીતે વૃદ્ધિ-ક્ષય-શીલ—એટલે જીવનધર્મવાળા—છે, અને બંનેની તે તે શરીરને ટકાવવામાં સ્વતંત્ર ઉપયોગિતા છે. પણ એ બંનેનો યોગ્ય રીતે મમન્ય થવાથી એ બંનેમાંથી બન્ને કરતાં વિવશળ અને અનેકગણી શક્તિવાળો ‘જીવ’ બને છે. પણ જો એ ને શક્તિઓ પથ્થર અને થાંભલા થાંભલાની જેમ એક બીજા માથે મળી જ ન શકે એવી હોય, તો એક કે બીજાનો કે ઉપયોગ નાશ કરનારી પણ થાય. એ જ મંત્ર એ જીવનશક્તિઓને ધારણ કરનાર સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પણ સમજીએ. બન્ને અમુક મર્યાદામાં સ્વતંત્ર છે, અને સ્વતંત્રપણે ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ જો બંનેનો યોગ્ય રીતે મમન્ય થાય તો બન્ને જેમ મંદિરના સમાન થાંભલા પોતાનાં માથાં પર મોટી કમારત ઉપાડી શકે, તેમ તેમની જુદી જુદી શક્તિ કરતાં અનેકગણી વધારે શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે; જો મમન્ય ન હોય તો એકનો કે બંનેનો દામ કે વિનાશ પણ થાય.

એટલે, મુખ્યકર દેવતાસંબંધ ગોઠવાવા માટે ત્રણ શરતોની અપેક્ષા રહે છે: વહેમાં સ્વતંત્રપણે જીવનને ઉપયોગી કરવાની લગભગ સમાન શક્તિ હોવી જોઈએ; એ બે શક્તિનો સમાન મૂલ્યો પર યોગ થવો જોઈએ; અને એ યોગ સમન્વયાત્મક હોવો જોઈએ, વ્યવસ્થાત્મક નહિ. એટલે અંશે એ ત્રણ શરતોમાં ખામી રહે તેટલે અંશે દેવતાસંબંધ ખામીવાળો થાય.

એ ખટું કે બેની મૂલ્યો વચ્ચે સરખી અને વચ્ચે અસરખી કહેવાય તે દરમિયાન બહુ મહેનું નથી. વાલ રૂપ, રંગ, દેશ, જાતિ, કુળ, સ્વભાવ, શિક્ષણ, ઇંચર વગેરે દરેક એમાં માગ મળવે છે. છતાં, એ વધામાં સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ઘણો ફરક હોવા છતાં સમાનમૂલ્યો હોઈ શકે છે, અને એ બે દેખીતી રીતે સરખાં હોય છતાં બેનો મૂલ્યો સાવ ખુદી હોય એવું બને છે. પહેલાં વાપરેલો શબ્દ ફરી વાપરેલો કહું તો, જીવનના મુખ્ય ધ્યેય અને વ્યવસ્થા માટે, તથા એકબીજાને વળગી રહેવા અને અનુકૂળ થવા માટે બંનેની ધૃતિ અને પ્રીતિ સરખી હોય તો, બીજા અનેક મેદો છતાં, બંનેની મૂલ્યો સરખી હોઈ શકે છે. બંનેની એકબીજાને વળગી રહેવાની અને અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા અને શક્તિ એ લક્ષની મુખ્યતામાં મહત્વનો માગ મળે છે. એ હોય તો બીજા મેદો ભોજા મહત્વના બને. એ ન હોય તો એ લક્ષ નાનાં છિદ્રોને મોટાં બનાવનાર વાંદરાની ગરજ સારે.

આનું કાલ્પનિક છતાં એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાદરણ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદીનું છે. આ અનેકપતિ લક્ષ હોવા છતાં સ્ત્રીપુરુષના યોગ સમન્વયની શરતો સરસ રીતે રજૂ કરે છે. પાંચ પાંડવોના સ્વભાવમાં એકબીજાથી વિલક્ષણ ફરક છે, અને દ્રૌપદી પણ એક 'માનિની' સ્ત્રી છે. પણ હયેમાં ધૃતિ અને પ્રીતિ સરખાં હોવાથી હયેનો સંસાર વિવિધ પ્રકારનાં મુખદુઃખો વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ રીતે નમે છે.

લક્ષને સંતાપજનક કરનાર એક વાસ્તવ તે ગુમાન અને બીજા વિશે અનાદર છે. જ્યાં બેમાંથી એકેયને વારવાર પોતાની કોણ સાચી કે કલ્પિત વિશ્લેષણનું ગુમાન રહેતું હોય, અથવા બીજાની કોઈ ખામી માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવા કરતો હોય, તો તે બંને ગમે તેટલાં શુણ્ણસંપન્ન હોય, તેમનો મેગ નહિ બેસે. ગુમાન અને અનાદર એ ધૃતિ-પ્રીતિનાં વિરોધી છે.

એક બીજા વિચારમાંયે થોડો મુદ્દા કરવાની જરૂર લાગે છે. વંશવર્ધનની પ્રેરણા વિના લક્ષ ન કરવું જોઈએ એ સૂત્ર બરાબર છે. પણ એથી ઊપટાં સૂત્રો કોઈ બનાવે જે, વંશવર્ધનની પ્રેરણા હોય તો લક્ષ કરવું જ જોઈએ, અથવા વંશવર્ધન એ જ લગ્નનો એકમાત્ર હેતુ છે; તો તે બરાબર નથી. વંશવર્ધનની પ્રેરણા વિનાં સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ ન હોવો જોઈએ; લક્ષ દ્વારા જ એવો સંયોગ હોવો જોઈએ; પણ માણસે વંશવર્ધનની પ્રેરણાને સદાયે વશ થવું જ જોઈએ એમ જો કોઈ અર્થ કરે તો તે વિષરીત અર્થ છે; તેમ લગ્નમાંથી કેવળ વંશ-વૃદ્ધિ તો જ હેતુ મિલ્લ કરવાનો છે એમ જે માને તે પણ ભૂલ કરે છે. ત્યારે, લગ્નને વંશવર્ધનનું અનિવાર્ય સાધન માનવું ઘટે; પણ લગ્ન દ્વારા સમાજનો અને પતિપત્નીનો પોતાનો અનેક ખાતનો વિકાસ મિલ્લ કરી શકાય છે તેને ગૌણ ન મુખ્યનું જોઈએ, અને લક્ષ ગોઠવવામાં એ વિકાસ મિલ્લ થવાની શક્યાશક્યતાની ચલતરો સાથે સાથે કરવી જોઈએ, કેવળ વંશવર્ધન માટે બંનેની ઇચ્છા અને યોગ્યતા એ જ લક્ષ ગોઠવવામાં નિર્ણાયક કારણ ન થવું જોઈએ. બીજાં કારણો એટલાં મહત્વનાં લાગવાં જોઈએ અને તેનો ખ્યાલ એટલો સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ

કે તેમની આગળ વશવર્ધનની ગ્રેગ્યુનો અનુમતિ જરૂરનો છતાં એક છેવટનું નિમિત્ત કારણ કહી શકાય એટલું જ

આ દૃષ્ટિએ, લગ્ન કરવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીપુરુષમા કેવા પ્રકારની લાયકાત જોઈએ તેનો માગ કાઢીએ

બન્નેમા પોતાના જીવનને સ્વતંત્રપણે ગોઠાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ,

બન્નેને જીવનમા આહાર, વિદ્યાર, નિદ્રા, મૈથુન વગેરે વ્યક્તિગત વામનાઓ અને ધૃતિઓથી પણ કાંઈક સ્વતંત્ર ધ્યેય કે વામના હોવા જોઈએ,

એ ધ્યેય કે વામનાની બાબતમા બન્નેની મૂમિકાનો સમન્વય થઈ શકે એમ હોવું જોઈએ મમન્વય અનેક રીતે મમવી શકે દા ત, આધ્યા-પાગળાની જોડી એમ તેઓ એક બીજાના ન્યૂનતાપૂરક થાય, અથવા સાથે માર ખેંચનારા બે બળદોની જેમ મહકારી થાય, અથવા ખીન માકડીની જેમ અન્યોન્ય વધવેમતા થાય, અથવા દૂધપાણીની જેમ બેમાથી એક વ્યક્તિ બીજાની માથે એકરૂપ થાય, અથવા દૂધમાકરની જેમ એક વ્યક્તિ બીજામા ગળી જઈ બીજાના ગુણને વધારે, અથવા બે અધગોળની જેમ પરસ્પરના યોગથી પૂર્ણ બનનારા થાય, અથવા ખમીન અને વગસાદની જેમ બે મળીને જગતને પ્રાણુરાન બનાવનારા (સહૃદયે કર્તારો) થાય, અથવા તાણા તાણાની જેમ બન્ને એક બીજામા ઓત-પ્રોત થઈ જાય, અથવા વ્યજનમા મળેના સ્વરૂની જેમ એકને બીજો વ્યક્તિ પૂર્ણ કરે, કૈત્યાદિ અનેક રીતે મમન્વય થઈ શકે એ વધા મમન્વયોમા મુખ્ય આવશ્યક નરતુ તે બન્નેની ધૃતિ-એક બીજાને વગરનાની તથા અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા અને શક્તિ-તથા પરસ્પર પ્રીતિ, અને છેવટે બન્નેને મેલતિ દ્વારા પોતાની કામનાને મંભાગમા રોપી જનાની ઇચ્છા, અને તે માટે શરીર તથા મનની લાયકાત

વશદૃષ્ટિની ગ્રેગ્યુથી જ લગ્ન થવું જોઈએ—એનો અર્થ એમ ન કરવો જોઈએ કે વશદૃષ્ટિ થાય તો વાધો નથી, ક્યે થાય એટલો જ જે પગલુનાગઓના મનમા પિચાર છે, તેને વશદૃષ્ટિની ગ્રેગ્યુ છે એમ કહી શકાય પણ અમારે મતનિમુખ જોઈએ છે, અથવા અમારે અમારો વશ વાનુ ગમવા છે એવી સ્પષ્ટ ઇચ્છા હોય તો જ તે વશદૃષ્ટિની ગ્રેગ્યુ ગણવી જોઈએ પણ તેનો અર્થ એમ પણ ન મમનવો જોઈએ કે ઇચ્છા છે માટે લગ્ન કરીને સતતિ-પ્રાપ્તિ એ જ પહેલું કર્તવ્ય, અને એ જ વિનાશિત જીવનના અર્થ અને ક્ષતિ લાગતા જોઈએ પણ અનેક હેતુઓમા એ એક હેતુ હોય, અને યથાકાળે કર્તવ્ય કે મત્કર્મની માવનાથી તેને મિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થાય પણ, એમ પણ બની શકે કે કર્તવ્ય રૂપ ન લાગવાથી કે એના કરતા વધારે મહત્વના લાગતા કર્તવ્યોમા બન્ને રત રહેવાથી એ ઇચ્છા હુપ્ત પણ થઈ જાય, અને, નિવાન, એ હેતુ કોઈ કારણમગ અસિદ્ધ રહે તો લગ્ન નિષ્ફળ ગયેલું, રદ કરવા ખેડુ, કે વનેગમય ન લાગે એટલે અને એ હતુનુ મહત્વ ધીમેધીમે મનમાથી ઘટતું જાય કારણ આગળ કહી ગયો તેમ, મંચમી સ્ત્રીપુરુષ પોતામા ક્ષપજના કામરિકાગને માધારણપણે પોતાની અમિદ્ધ વામનાઓના ખગમગાટ રૂપે મમને, અને કામગત થવાથી તે વામનાઓને પોતાના જ જીવનમા મિદ્ધ કરવાની તેમની શક્તિને મદ કરી નાખનારા માને, અને, તેથી, તે વિકાગને શરીરમા વેગનાન થાય તે પહેલા જ પવાની નાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય.

પ્યારે એમ ન કરી શકે, અથવા તે હપરાંત તે કામનાઓને સંતતિ દ્વારા સ્થાપી જવાની ઇચ્છા પણ વળવાન જણાય, ત્યારે જ તે સતતિ હપન કરે. ગીતામાં કહ્યું છે કે,

શક્નોતીૈવ ચઃ સોઢું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં ચ દુઃકઃ ચ સુખી નરઃ ॥ ૫ : ૨૩ ॥

—શરીરમાંથી બહાર પડે તે પહેલાં જ એ કામ-ક્રોધના વેગને બહાર (શરીરમાં) જ સહન કરી લઈ શકે છે તે પુરુષ ગોળી છે, અને તે જ સુખી થાય છે.

આ જ ગ્રંથમાં સ્ત્રીપુરુષોનો લક્ષ્ય પહેલાં તેમ જ પછી આદર્શ હોય.

આમાંથી લક્ષ્ય વિશે ખીજા નિયમો પણ નીકળે છે. તે એ કે—

યોગ્ય રીતે કાઢેલાં સ્ત્રીપુરુષને પચ્ચીસથી ત્રીસ વર્ષ સુધી તો સંતતિ દ્વારા પોતાની વાસનાઓને જગતમાં મૂકી જવાની કે સંતતિસુખ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ન થતી જોઈએ. એમનાં મનમાં પોતાનાં ધ્યેયોને પોતાનાં જીવનમાં સિદ્ધ કરવાની આશા અને શક્તિ લાગવા જોઈએ. જો એથી વહેલી ઉંમરે એવી અભિલાષા જોર કરતી હોય તો તેમની હજારમાં કાંઈક ખામી અથવા તે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ હોવી જોઈએ; અથવા, તેઓ પોતાના કામચલાવની સાથે સતતિ થાય તો મલે એ વૃત્તિને મેળવી દેતાં હોવાં જોઈએ. પચ્ચીસ-ત્રીસ વર્ષ પછી એ અભિલાષા જણાય તો એ પાંત્રીસથી ચાળીસ વર્ષ સુધી એ ઇચ્છાનો સંયમ કરવાની શક્તિ હોય તો સારું.

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં જે કામચલાવના વેગ હોય, વિજાતીય વ્યક્તિના સહવાસ માટે રુચિ રહે કે જીવનનો સાથી પ્રાપ્ત કરવાનો સંજના થાય, તે વંશવૃદ્ધિની પ્રેરણા ન સમજતી, પણ ક્ષત્ર વાસનાઓનો ખળમળાટ જ સમજતો. પચ્ચીસ વર્ષ સુધી એ ખળમળાટને મહત્ત્વ ન આપતા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; એટલે કામચલાવના વેગને મનમાં જ દાબવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, વિજાતીય વ્યક્તિનો સહવાસ મર્યાદામાં, નિર્દોષમાં અને સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં એટલે અનાવાસે મળી જાય તેટલો જ યોગ્ય સમજવો જોઈએ. ત્રીસ વર્ષ સુધી તો એ સહવાસમાંથી જીવનનો સાથી જોળવાની વૃત્તિને સ્થાન જ ન આપવું ઘટે. ત્રીસ વર્ષ બાદ જો જીવનનો સાથી પ્રાપ્ત કરવાની સંજના વધતી જાય તો ત્યાર પછીનાં પાંચથી દસ વર્ષ સુધીમાં ગ્રંથમૂર્ત્વક એ સાથીની શોધ કરાવ-કરાવાય. એ શોધમાં શ્રી નરસિંહભાઈએ કહ્યું છે તેમ—

“સો ગળણે ગાળાને પાણી પીવું ઘટે. સ્ત્રીપુરુષ પ્રેમાન્ધ બનીને નહિ, પણ બહુ વિચાર કરીને લક્ષ્ય કરવું ઘટે. ઘટ ધ્યેય સાધવાને માટે પોતાના એ ધ્યેયને અનુકૂળ જીવનસાથી શોધી લેવો ઘટે. રમેદને નામે કહ્યું જોહને પરણનારને પછીથી પરતાવું પડે છે. ત્યારે સ્વભાવપ્રતિકૂળ સ્ત્રીપુરુષ રમેદને નામે મોદથી ઇતરાદને લક્ષ્ય કરે તો તેનાં પરિણામ અનિષ્ટ જ નીવડે. માટે જ લક્ષ્ય કરતાં ઘટ સ્વજનોની સલાહ પણ લેવી ઘટે” (નરનીત ૬ કું-પૃ. ૪૬૬).

એ શોધમાં પોતે કે સલાહ આપનાર સ્વજનોએ વજેની માત્ર પ્રતોત્પત્તિમાં જોડવાની લાયકાતનો નહિ, પણ બનેલો બીની વાવગામાં એક બીજાના સાથી મવાની લાયકાતનો વિચાર કરવો ઘટે. આ બીની વાવતર્વું મહત્ત્વ પહેલાં કરનાં જરા થે ઓધું ન મૂખ

જોઈએ એ લાયકાતમાં વજેની ધૃતિ-પ્રીતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પોતાને વિષે અત્યંત સુખાન અને માધીઓ રિયે અનાદર ગણનાર સ્ત્રીપુરુષ સુખી વિનાશ માટે નાલાયક મમજવા, તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીપુરુષની ધતિ-પ્રીતિ ચેતન કરતા જડ (જેમકે, પૈમો, ઘરેણા-ગાં, ખાવાપીવાની મગરડ, ધમ કે હિના જડ નિયમોનું પાનન, ચિનાસ, વગેરે) ને વધારે વગગનારી અને આદર આપનારી હોય તે સુખી વિનાશ માટે નાલાયક મમજવા.

લગ્ન કરનારના મનમાં પ્રયોગનો ખ્યાલ ન હોયો જોઈએ માથે નથી શકનામાં જ્યાં સુધી કાફક પણ રાકા લાગે ત્યાં સુધી લગ્ન ન જ કરી શકાય ન નથી શકનાની પરિસ્થિતિ અણુધારી રીતે હતપન થયેલી દેવી જોઈએ પોતાની કે સ્વજનોની કલ્પનામાં ન આવે. દેવ એવો વ્યવ્ય હતપન કરનારો સ્વભાવભેદ કે આદર્શભેદ જણાઈ આવે, એવું વણુ ઝડપણુ વાપર્યા પછી એ થવાનો સમ્ભવ છે એવી પરિસ્થિતિમાં 'લગ્નનો હેતુ મક્કગ થવાની મર્ગે આગ્રાઓ તૂરી જ પડતી દેખાય તો એ સ્ત્રીપુરુષ બને પોતાનો ફ્ગાએ અથવા બેમાથી એકની ફ્ગાએ પણ એ લગ્નને નિર્ગર્ક કરે' (નનનીત ૭મુ-૫ ૪૭૬), એમાં જ તે વ્યક્તિઓનું તેમ જ મમાજનું ક સણુ થાય અર્થાત્, એ પણ વિનાશિત કાગ દગ્ધાન હતપન થયેલી જનાવદારીઓનો, તથા વિષ્ણેદથી હતપન ચનાગ પરિણામોનો વિચાર કરીને જ થઈ શક.

વળી લગ્ન કરનાર તેમજ મનાશ આપનાગ વજેએ ગિજ્ઞાનનો પેલી ગિજ્ઞામણુ પાદ ગખરી જોઈએ ત એ ક સ્ત્રીપુરુષ દ્વાગ જે મતતિ નિર્માણુ થાય છે, તે તેમની દ્વાગ આવે છે અનુજ, પણ તે તેમની નરી, મગરાનની એટલે મનુષ્યજાતિની મપતિ છે એ મૂંધનાન મન જેની નીપત અરી કાગજી મૌને હોરી જોઈએ.

મર્ગે મામાજિક મદ્યુપાનું મૂગસ્થાન ંદુષ છે આયા, લગ્ન દ્વાગ કૌટુબિક જીવન હતપન થતું જોઈએ પતિપત્ની મૂદ-સ્થ (૨૨ કરીને મહના) હોના જોઈએ, અને તેમાં મૂદસ્થાઈ-સ્થાવની ખાનદાની-પોપારી જોઈએ આ ધગ-સમાગમાં વજેને મગ્ગો મમ લેવાથી અને જે એ કાયને વધાર અતુકગ હાય તેને વોજી વ્યક્તિએ મગરડો કરી આપવાથી થાય.

એને, એ હતપથી, લગ્ન જો વનામાં એક વીજી વાનત મમજવા જેની છે તે પાદ આવે છે કેટલાક સ્ત્રીપુરુષો મકોચરીન (રિસેક્સિવ) સ્વમાનના હોય છે અને કેટલાક પ્રમાચરીન (સોનિસ્ટ) સ્વમાનના હોય છે જ્યાં સ્ત્રીપુરુષ વજે મગ્ગા પ્રમાચરીન સ્વમાનના હોય, ત્યાં જો વજે વપ્પે ધૃતિ-પ્રીતિ પણ એટલી જ વગવાન હોય તો એથી માગ પરિણામ આવવા સમ્ભવ છે જો વજેમાં ધૃતિ-પ્રીતિ ન હોય તો એમનો મેગ જામવો ક સણુ છે પણ તેના માણુમો ઘણુખરુ પોનાનો મરતો કાઢી પણ લે વજેમાથી એક પ્રમાચરીન અને એક મકોચરીન હોય, અને પ્રમાચરીન વ્યક્તિમાં ધૃતિ-પ્રીતિ હોય, તો વજે નથી શકે છે, અને માધાગ્ણુ રીને મેંકડે અની ટકામાં આમ હોય છે એમ કહી રાકાય જો પ્રમાચરીન વ્યક્તિમાં ધૃતિ-પ્રીતિની ન્યુનતા હોય, તો ત્યાં વીજી વ્યક્તિ (પછી તે પતિ હોય કે પત્ની) ના મોગ મત્યા મમજવા જો વજે મકોચરીન સ્વમાનના હોય અને ધૃતિ-પ્રીતિવાગા હોય તો તેમને મમાગ માગ નમતો લાગે, પણ કદાચ મૂંધકીન નાંગેયે (good-for-nothing) હોય જો ધૃતિ-પ્રીતિ ન હોય, તો એ ય જણા જીવે ત્યાં સુધી વજેવ કર્યા કરે, ન જોડો રાકે, ન તોડી રાકે.

સ્વભાવની આ પ્રભાવ-સંકોચ-શીલતાને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા કે જડતા સાથે મેળવવી ન જોઈએ. સંકોચશીલ સ્વભાવ સાથે તેજસ્વી બુદ્ધિ અને પ્રભાવશીલ સ્વભાવ સાથે જડ બુદ્ધિ હોઈ શકે. તેમજ વિદ્વતા અને બુદ્ધિ પણ એક ન સમજવાં. પ્રખર વિદ્વતા છતાં જડ બુદ્ધિ હોઈ શકે અને નિરક્ષરતા છતાં તેજસ્વી બુદ્ધિ પણ હોય. મેળ જામવામાં વિદ્વતા તથા બુદ્ધિની તેજસ્વિતા કરતાં સ્વભાવની પ્રભાવશીલતા, સંકોચશીલતા અને તે સાથે ધૃતિ-પ્રીતિ વધારે મહત્વનાં છે. આથી જ, આગળ કહ્યું તેમ સ્ત્રીપુરુષની સ્મૃતિકા સરખી અને મેળ જામે એવી છે કે નહિ તે દરાવવું બહુ ઝાઝું નથી. અને, એને જ લીધે, વિચારપૂર્વક ગોઠવાયેલાં લગ્નો પણ અર્ધા જ સફળ થાય એ શક્ય છે. કાલિદાસ કહે છે તેમ વધારેક લાગે ખરું કે તદ્દન સમાન જોડાં ગોઠવવામાં જડ વિધિએ બહુ યથા મેળવ્યો નથી.

આથી યે, સ્ત્રીપુરુષ એને વદસે હજાર ગળાણે ગાળાણે પાણી પીએ તો યે હરકત નહિ. જેટલો લાંબામાં લાંબો સમય પવિત્ર સંપત્તી જીવન ગાળી શકે એટલો ગાળે; અને, છેવટે, સાથી વિના હિજરામ અને વંશેષ્છા પ્રવળ થય તો જ લગ્ન કરે. લગ્ન વિનાનો સંવેધ તો કરાય જ નહિ.

આ વધા વિચારો પરથી એ તો સ્પષ્ટ જ થાય છે કે વિવાહ પૂર્વે અને વિવાહ વાદ સંયમપૂર્વક રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષ સાધારણ રીતે એક જ લગ્નથી તૃપ્ત રહે. પચ્વીસ, ત્રીસ કે તેથી યે સહેજ મોટી ઉંમરે જેણે લગ્ન કર્યું હોય, અને લગ્નભોગ, કે ખાવાપીવાની સુખસગવડો, કે રજવામાં એક માગીદાર પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એવી એની માવના ન હોય, તે પોતાના સાથીનું મરણ થતાં દુઃખી થશે પણ બીજા સાથી માટે લેખના નહિ કરે. પણ માવનાની એટલી ટકતતા ન હોય તો કોઈક કાળ જતાં મૃત સાથીની સ્મૃતિ જાંખી પડે, અને તેના એવો જ બીજો સાથી મેળવવા ઇચ્છા જાગે એવો સંભવ છે. કોઈ વાર મૃત સાથીને મુલાવે એવી કોઈ બીજી વ્યક્તિ મળી જવાને લીધે પણ એ ઇચ્છા જાગે એમ બને. જો સંતતિનો હેતુ સિદ્ધ થયો ન હોય તો યે એવી ઇચ્છા હો. એ સ્થિતિમાં એ જ પદ્ધતિએ પુનર્લગ્ન કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. એવો માર્ગ આદર્શરૂપ નથી, એમ કહી સ્ત્રી કે પુરુષ એકબેને માટે તે બંધ કરવાથી કરો અર્થ સરે નહિ.

સંતતિ અર્થે જ લગ્ન અને સંયોગ હોય, તેમાં જ સંતતિની સંખ્યાની મર્યાદા સૂચવાય છે. કર્તવ્યની માવનાથી જ વશવૃદ્ધિમાં પ્રેરાનારને એક સંતતિ પૂરતી લાગે. એ સાથે સંતતિ-સુખની ઇચ્છા રાખનારને કદાચ, બે ત્રણ બાળકોની ઇચ્છા રહે. ત્યાર પછી પણ વધારે સંતતિની ઇચ્છા છે એમ કોઈ કહે તો તે, કોઈ વિશેષ કારણ ન હોય તો, કાં તો જડતા હોય અથવા દંભ હોય, અથવા તે સંપનાદર્શ જોઈ હોવું જોઈએ. વિશેષ કારણને લીધે સમાજના કે કુટુંબના હિતાર્થે વધારે સંતતિની જરૂર હોય એમ બને; ત્યાં બહુ સંતતિ વધારવાની ઇચ્છા કર્તવ્ય લાગે એમ બની શકે.

આમ આદર્શ સ્થિતિ તો એક વાર પરણ્યા તે પરણ્યાની વૃત્તિ, વિવાહિત જીવનમાં યે શક્ય તેટલી મુદત સુધી પૂર્ણ સંયમ, પણ સંતતિની તીવ્ર વાસના રહે કે કર્તવ્યબુદ્ધિ લાગ્યે સંયોગ, અને કેતણ સંતતિ થયે તમિ, એ ગણાય. પણ એમાં પુનર્લગ્નનો તથા વિશેષ પરિસ્થિતિમાં, વધારે સંતતિની ઇચ્છાનો અત્યંત નિષેધ કરી નહિ શકાય. તેમ જ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં લગ્નવિષ્ણેદનો યે માર્ગ બંધ ન કરી શકાય.*

* હંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ લિખિત 'લગ્નપ્રપંચ' નામના પુસ્તકમાં આ લેખકે લખેલા પૂરક-અધ્યાયમાંથી.

હીનની પ્રાર્થના

પૂજાસાલ

કશીય નથી યોગ્યતા, અધમતા સ્વભાવે ભરી
છલોછલ; અથાગ કેં મલિનતા છવાઈ ઉરે;

તમોહત મને જડત્વ રહું સત્યને છાવરી;
ક્ષણે ક્ષણ અભદ્ર ભાવ આણ્યે અણુથી સ્કુરે.

નથી પ્રણયમાધુરી વિષવિકાર સંહારવા;
અસીમમય અજલી નથી ઉદાર દાને ભરી;

નથી મુલગ શાંતિનાં જલ સુતમને ઠારવા;
દરિદ્ર મુજ પ્રાણને દળત કાળની શર્વરી.

છતાંય પ્રભુ! આપનું અમૃતનામ આલાપતી
ચહે હૃદયઝખતા પતિતપાવના શ્રી દયા:

ક્ષમા કરી સમસ્ત ઘેર અપરાધ જે જે થયા,
કૃતાર્થ પ્રભુ! કીજિયે વિધુર આશ શ્રદ્ધાવતી.

મહા મલિન મર્ત્ય માનવસ્વભાવમાં જે કરો;
પવિત્ર નિજ પૂર્ણતા પ્રકટ, હીનતાને હરો.

સંતતિનિયમન

[એક પત્ર]

બાપાસાસ ગ. વૈદ્ય

મિત્ર ખડેન,

તારો પત્ર મળ્યો. વરસાદને અભાવે ખેતીની દુર્દશા થઈ રહી છે એ જાણ્યું. જ્યાં 'દેવમાતૃકા કૃપિ' હોય—વરસાદની કૃપા ઉપર જ ખેતી નિર્ભર હોય—ત્યાં આ જ દશા થાય એમાં શી નવાઈ?

'હરિજનબંધુ'માં "શાના જેવું?*" એ લેખ વાંચી તે સંતતિનિયમનની સરસ અર્થા તારા પત્રમાં ઉપાડેલી છે. તું મારો મત જાણવા માગે છે પરંતુ આ નિત્યનૂતન વિષય ઉપર અભિપ્રાય આપવાની ધૃષ્ટતા કરતાં હું અચકાઉં છું. આ વિષય હવે અભિપ્રાયો અને અવતરણોની હદ વટાવીને અનુભવ-પ્રદેશના કાંઠે આવી ઉભેલો છે. મારો અનુભવ દંઈ જ નથી એટલે મારા પોતાના અનુભવથી હું દંઈ જ કહી શકું એમ નથી. છતાં જ એમ બધા કરે છે તેમ હું પણ હાપણ હોણું તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાશે.

ડૉ. સોબે અને ડૉ. સર મંગળદાસ મહેતા—આ બન્ને મુંબઈના પ્રખ્યાત ડોક્ટરો વચ્ચે જે ચર્ચા હમણાં ચાલી હતી એ પરથી મદાત્માજીએ 'શાના જેવું?' મથાળું બાંધી લેખ લખ્યો. પરંતુ મદાત્માજી જેવા, ડોક્ટરોના અભિપ્રાયો પર આટલો વિશ્વાસ કેમ મૂકે છે તે સમજમાં આવતું નથી. બર્નાર્ડે શો તેના 'ડોક્ટર્સ ડાયલેમા'ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે: "ખરું જોતાં, ડોક્ટરો તેમના દરજ્જા કરતાં જરાપણ વધુ શાસ્ત્રીય શુદ્ધિના નથી (no more scientific)." આમાં ડોક્ટરોની કૂર મશ્કરી છે છતાં તેમાં કેંઈક નવું પણ છે એમ તમને નથી લાગતું?

બર્નાર્ડે શો કહે છે કે "ગર્ભાધાન નિરાધક ઈલાજો વાપરીને કરેલો સંભોગ એ નવું હસ્તમૈથુન જ છે." મારા એક મિત્ર આ સાધનોની ઘણાં વર્ષોની અજમાયશ ઉપરથી મને જણાવે છે કે આ વાત તદ્દન સાચી છે. આ કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશથી પુરુષો જલદી ધરડા થાય છે અને સ્ત્રીઓ અસંતુષ્ટ રહી વધુ યુવાન અને તેથી વધુ આકર્ષક બને છે. અસંતુષ્ટ રહેવાથી સ્ત્રીઓનાં મન કુમ્ભ રહે છે અને પરિણામે તે પણ શરીરે નંખાઈ જાય છે એમ તે ભાઈ મને અનુભવથી કહે છે.

હું ધારું તો ઘણાં અવતરણો આપી શકું એમ છું, પરંતુ આગળ કહી ગયો છું કે હવે આ વિષય અભિપ્રાયો અને અવતરણોની જમીન વટાવી ગયો છે. ખરી રીત તો એ છે કે સંતતિનિયમનના પ્રચારકો પોતાના અને પોતાના મિત્રમંડળોના સ્વાનુભવ રજુ કરે તો જ આ વિષય ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ છે. મારા કેટલાક એમ. બી. બી. એસ. મિત્રોએ આ સાધનો અજમાવીને એની નિરર્થકતા મને જણાવી છે. કેટલાક બી.કેમ. અને બી. એલ.એએ તેમજ સત્યાગ્રહ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા કેટલાક મિત્રોએ પણ પોતાના અનુભવો

આ સાધનો માટે સારા નથી આપ્યા. અને બીજા ૫ ધણા કહે છે કે આ પ્રયોગોથી સો ટકાની ખાતરી (ગર્ભ નહિ જ રહે એની) કાર્ષ આપી શકતું નથી. પેશરી અને જેલો (મલમ) અને વાપરનારા આની નિરર્થકતા બતાવે છે અને પોતે તથા સ્ત્રીઓ આનાથી અસતુષ્ટ રહે છે એમ તેમના અનુભવો ઉપરથી હું આ તને કહી રહ્યો છું.

લેડી ઍસ્કવીથ તેના *Lay Sermons*માં આ વિષે જે લખે છે તે પણ ધ્યાનાર્હે છે. સ્ત્રી પોતે જ્યારે કર્ષક આ વિષયમાં કહે ત્યારે તે જરૂર મારું ધ્યાન ખેંચે છે.

“Loving all cradled things as I do, I prefer this to the modern propaganda of birth control. To make immorality easy by facilitating self-gratification while robbing it of its full consequences will never make a nation great. In my experience it is not the only children that have made the greatest mark upon life, but the members of large families.”

P. 245-246.

અત્યારે ‘આંકડાશાસ્ત્ર’ની બોલબાલા છે. જે કુટુંબોના ગૃહો નાનામોટાં અનેક સંતાનોથી ગૂઝી રહ્યા હોય એવા કુટુંબોનું સેન્સસ લેવાય તો આ વિષય પર ધણું અજવાળું પડે. મને લાગે છે કે જે કુટુંબોમાં વધુ સંતાનો હોય છે તે કુટુંબો બધી રીતે સુખી હોય છે. આપણા મધ્યમ વર્ગની હું આ વાત કહું છું. દુબળા ઇત્યાદિ પછાત કોમોની વાત જુદી છે. આ વાતની સાબિતી માટે સેન્સસ લેનાર કાર્ષ નીકળે તો સારું.

વીસમી સાયન્સ કોંગ્રેસ ૧૯૩૩માં પટણામાં ભરાઈ હતી. મેડિકલ અને વૈદ્યનરી સંશોધનના પ્રમુખ તરીકે એ. ડી. રટ્યુઅર્ટ (M. B., F. R. C. S. E., D. PH., D. T. M. & H., Lieut. Col. I. M. S.) હતા. તેમણે તેમના રસિક બાવણમાં સંતતિ-નિયમનના વિષયને ઠીક ન્યાય આપ્યો છે આ વિદ્વાન પ્રશ્ન કરે છે—

“વસ્તીનો વધારો એ જ ફક્ત આર્થિક અવદશાના કારણ તરીકે જે રજૂ કરે છે તેમની પાસે આ પુરવાર કરવાનો શો પુરાવો છે? અને વસ્તી ખૂબ વધી પડી છે એ નક્કી કરવાનું શું શક્ય છે ખરું? ઈંગ્લેન્ડમાં આજથી સૈકા પહેલા એક કરોડ ચાલીસ લાખની વસ્તી હતી તે હાલ વધીને ચાર કરોડની થઈ છે અને જતાય ઈંગ્લેન્ડની પ્રજા ખૂબ સુખી છે એમ કહેવામાં આવે નથી. તો પછી વધતી જતી વસ્તીની જૂઠામાં કઈ વજૂદ છે ખરી?”

૧. લડના ઇન્ક્વિરર (Inquirer) નામના પત્રમાં “Falling Birth Rate A Warning” (વસ્તીનું પ્રમાણ ઘટે છે—એતો) એ શિર્ષક લેખમાં નીચેના ફક્તો મુજબ છે—

“Nearly all European countries are showing a fall in the birth rate which constitutes a growing danger to the survival of the white races. Moreover, the true state of affairs is disguised by an abnormal distribution of the populations according to age ... Germany is striving to be not only the first country to show a rise in the birth rate, but is also placing the promotion of hereditarily healthy families in the forefront of the measure undertaken for the welfare and preservation of the population.” +

ફક્ત જર્મની સિવાયના બીજા પાશ્ચાત્ય દેશોનું જન્મપ્રમાણ પહેલાની સરખામણીમાં ઘટ્યું

“વસ્તી વધી છે અને તે નહિ અટકે તો ભયંકર સંકટ આવી પડશે એમ જે ભલેજાઓ ખૂમ પાડે છે તે તેમના ભયભીન માનસ—Psychological phenomena—નું ઠીક સૂચક છે. સહીસલામતી—security—ની ખૂમો જે પાડે છે તે સ્વ-રક્ષા (self-preservation) માટે કદાચ ઠીક હશે, પરંતુ તે યૌવનનો ગુણ તો નથી જ, મધ્યમ વયનો ગુણ છે. + શું આપણે કહેવાતો સુધારો મધ્યમવયસ્ક ખનતો વ્યવ છે? અને સકલ પ્રજાઓ શું સહીસલામતીને શોધતી જ બની ગઈ છે શું? સહીસલામતી પર વધુ ઝોક મૂકે છે તેવાઓએ જગતના પટ પરથી અદૃશ્ય થઈ જવું જોઈએ અને બીજા જુવાન પ્રજાઓને તે સ્થાન આપવું જોઈએ.”

અને હિંદની વસ્તી ખૂબ વધી છે એવી જે ખૂમ હમણાં હમણાં આપણે ખૂબ શ્રાંલખ્યાએ છીએ એ પણ શું વાસ્તવિક છે? હેલ્થ પચાસ વર્ષોમાં ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સની વસ્તી જેટલી વધી છે તેટલી વસ્તી ભારતની વધી નથી. તેથી લગભગ ૧૦ ટકા પ્રમાણમાં કમી છે. લંડનનું ‘લેગર મંચકો’ કહે છે કે ‘હિંદમાં આ જગતની વસ્તીના વધની જે ખૂમો પાડી રહ્યા છે તે મોટે ભાગે ખોટા ઇન્ડિયનો જ છે. હેતુપુરઃસરનું આ એક જૂઠાણું જ છે.’ આ વાત ખરી હોય તો તે વિષયના અભ્યાસીઓએ પ્રકાશ પાડવો જોઈએ.

મને તો લાગે છે કે સંતતિનિયમનની ચળવળથી હિંદુ પ્રજા જલદી વિનાશને પંથે જશે. હિંદુસ્તાનની અન્ય પ્રજાઓની સરખામણીમાં હિંદુ પ્રજાની વધ ઘણી ઓછી છે.

૭—પટવા લાગ્યું છે એ ઉપરના ફક્ત ઉપરથી સમભય છે. જર્મનીએ સુપ્રજના વધારા માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી છે. અયોગ્ય પ્રજા વધે જ નહિ એટલા માટે અયોગ્યોનું —નાલાયકોનું વંધીકરણ (sterilization) કરી નાખ્યું છે અને સુયોગ્યોની પ્રજા વધે એટલા માટે સખની મહત્તા વધે એ ભતનાં પગલાં લેવાયા છે—લગ્ન રહેવામાં છે. એટલે જર્મનીમાં પ્રજાનું પ્રમાણ વધે છે ન્યારે અન્ય પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ, એલિવતે ચરો, ફ્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી એણું જનમપ્રમાણ દર્શાવે છે. જર્મનીનું પરોક્ષ સોવિયેટ રશિયા પણ પ્રજા વધારવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. રશિયાએ તો એક બિલ પણ પસાર કર્યું છે. આ બિલની કલમો અનુસાર સાત બાળકોની માતાને દર વર્ષે બે હજાર રૂબલ્સ (રશિયાનું ચલણ) ખાત્ર વર્ષ સુધી મળશે અને સાત ઉપર જેટલાં વધુ સંતાન થાય તે દરેક વધુ દીઠ પણ બીજા આવી જ રકમ મળશે. અગિયારમા સંતાનના જન્મ વખતે માતાને ૫૦૦૦ રૂબલ્સ અને ૩૦૦૦ રૂબલ્સ દર વર્ષે એમ ચાર વર્ષ સુધી મળ્યા કરશે. આથી વધુ સંતાનો માટે આ ઉપરાંત બીજા રકમો આપવામાં આવશે. ગવર્નમેન્ટ પ્લાનિંગ કમિશનના પ્રમુખના રાષ્ટ્રોમાં કહ્યું તો, સોવિયેટ સરકારની રાજનીતિ ૧૯૭૫માં ૩૦ કરોડ જેટલી રશિયાની વસ્તી વધારવાની છે. ૧૯૩૩ નાનુંઆરી ૧લીએ સોવિયેટ રશિયાની વસ્તી ૧૬૫,૭૪૮,૦૦૦ ની આલેખાયેલી છે એટલે ચાર દશકાના અરસામાં રશિયા બીજા ચૌદ કરોડ જેટલી પ્રજા વધારવા જંબીર વિચારમાં છે. આને માટે રાજ્ય તરફથી સરસ પ્રચારકામ આરંભ ચૂક્યું છે.

પશ્ચિમ પાસેથી જો આ જોધ લેવા જેવા લાગતો હોય તો હિંદે લેવો ઘટે છે.

દશગુણ મેવ એ વેદની આજ્ઞાની મનઃ ઉડાવનારા માટે ઉપરોક્ત ફક્ત વિચારણીય સામગ્રી નથી કે ?

+ “The desire for security is a manifestation of the instinct of self-preservation. It is not however an attribute of youth but of middle age-and may be a danger and hindrance to real progress of the race.”

સેન્સમના આંકડા નેવાથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે. હિંદુઓમાં વિધવાઓની કરુણાન્નક સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે, ધણી યે ન્યાતોમાં દર સો વરે દશ કન્યાઓ પણ નથી, ધણા વાઢા મરે છે—આ બધાનો વિચાર કરતાં હિંદુ પ્રજાની વસ્તી ઝપાટાભર ઘટતી જવાનો સંભવ રહે છે અને જે વધારે આપણને દેખાડવામાં આવે છે તે, મારા માનવા પ્રમાણે, હલકા વર્ગનો (કોળી, દૂબળી, બીચ, ભરવાડ) હશે. કદાચ મારી ભૂલ પણ થતી હોય કારણ કે સેન્સમના આંકડાઓનો મેં કંઈ સારો અભ્યાસ કર્યો નથી, પરંતુ મારી આસપાસ જે સ્થિતિ હું જોઈ રહ્યો છું તે જોતાં મને મારું કયન વ્યાજખી લાગે છે.

અમેરિકામાં પણ એક વખત સુશિક્ષિત વર્ગમાં પ્રજાનું પ્રમાણ કેટલું છે તે જોવા જાણવા માટે સેન્સમ લેવામાં આવ્યું હતું. હું જુલોનો ન હોઉં તો કોલેજ ગ્રેજ્યુએટસ, ડોક્ટરો, બેરિસ્ટરો, જન્મે ઇત્યાદિ વર્ગમાં એક ટકાથી કંઈક વધુ એવું પ્રમાણ આવ્યું હતું. અર્થાત્ જે વર્ગ વધુ સંતાનોને પોષવા સમર્થ છે તે વર્ગમાં માથાદીઠ એકથી દોઢ સંતાનની રાસ આવી હતી આવી જ સ્થિતિ આ દેશમાં પણ હશે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં કેટલી પ્રજા છે તેનું કોઈ માપ કાઢશે તો આપણે બધા ચોકા ઊડીશું.* જે માણસો મહિને સોથી માંડીને હજાર રૂપિય કમાતા હોય છે તે જ માણસોમાં સંતતિનિયમનની ઘેલછાએ ઘર કર્યું છે. આ વર્ગ ધારે તો સરેરાસ પાચઞ્ચ સંતાનોને ખુશીથી પોષી શકે એમ છે, પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે આ જ વર્ગમાં ધણાઓ સંતાનહીન હોય છે અને બીજાઓને ત્યાં માડમાડ બેત્રણ બાળકો હોય છે. We are losing the best protoplasm—મને લાગે છે કે આપણે ઉમદા ખમીરને ગુમાવી રહ્યા છીએ. મેં તને એક દિવસ આપણા દેશના અને ગૂજરાતના કેટલાક નામાકિત સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં કેટલી અદ્ય સંતતિ છે તે ગણાવ્યું હતું તે યાદ હશે મહાબુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરુષોની શક્તિ બીજા દિશામાં એટલી બધી ખર્ચાય છે કે તેમનામાં તો તેઓ ધારે તો ૫ વધુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જ રહી નથી. એક સુભાષિતકારે યોગ્ય જ કહ્યું છે (આ લેખકની નિરીક્ષણ શક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે?) કે અત્યંત મેધાવી પુરુષ કા તો અત્યાયુ હોય છે કા તો અપત્યહીન હોય છે આપણા દેશના મહાપુરુષો તરફ નજર નાખવાથી આ વાતની આપણને પ્રતિત્તિ થશે. અને આથી

* પ્રો. સી. એન. મેનન એમ. એ: પીએચ. ડી. પણ આ જ વાત કહે છે. આ વિદ્વાન કહે છે.

“જે ગરીબ વર્ગના કટ્યાણ માટે આપણે આ કૃત્રિમ ઉપાયોની અજમાયશ ઉપદેશી રહ્યા છીએ તે ગરીબ વર્ગને તો આપણે સહેજ પણ સ્પર્શો રાક્ષસા નથી, પરંતુ આથી સરકારી વર્ગ, જેનું જન્મપ્રમાણ ઘણું જ અદ્ય છે—તે આ ઉપાયો તરફ તુરંત જ વળશે. ન્યા સુધી શિક્ષણ તદ્દન મક્ત ન મળી શકે અને સંતતિનિયમનનું જ્ઞાન, રોકેટરના સર્ટીફિકેટ વિના જેરી દવા જેમ મળી શકતી નથી તેમ, જેરી લેખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વ્યક્તિનું હિત સામાજિક હિતની વચમાં આવશે. અને એક વખત જાતીય દ્વાસ (Race degeneration)ની ભરતી રાફે થયા પછી ગમે તેવા ઉપાયોથી તે ભરતીને રોકી શકાશે નહિ. યુનિવર્સિટી કોલેજ લડનમાં કોન્ફરન્સ ઓફ એન્થ્રોપોલોજી એસોસિયેશન્સ રૂબરૂ દો. આર. બી. કેટિયે જાહેર કર્યું હતું “સંતતિનિયમન બુદ્ધિશાળી વર્ગ માટે કાયદાથી બંધ થવું જોઈએ.” અને પ્રો. બાર્લેટ પણ પ્રલકલ્યાણ માટે આ ઉપયોગી વાત તરફ જરા પણ ધ્યાન ન આપવા બદલ સરકારને અને શિક્ષણરાજ્યોને પુષ્કળ ઠપકો આપ્યો હતો. વ્યક્તિને સગવડકારક પરંતુ સમાજ માટે અતિ હાનિકર એવા આ અનિષ્ટ તરફ ગાડવિયા પ્રવાહ માફક આપણે આપો મીચીને ન ધસવું જોઈએ.”

જ 'મોડર્ન રીવ્યુ'ના તંત્રીએ મિસીસ માર્ગારેટ મેગરના આગમન વખતે નીચેના બળતા હૃદયના શબ્દો કાઢ્યા હતા:—

"Whatever the case may be in other countries, the practice of artificial birth control in India by the classes which have the means and knowledge to do so, would result in a dwindling intellectual and cultured class and in their being swamped by an illiterate and poverty-stricken huge mass of humanity. Therefore in this country, it is the duty of the intelligentsia to rear as large families as possible in order that they may become servants of the people."

(Dec. 1935: Notes. p. 732).

સુશિક્ષિત મનુષ્યો જ કેઈ પણ રાષ્ટ્રની મૂડી છે,* અને આ જ લોકોમાં સંતતિ-નિયમનનો પવન વાયો છે. ગરીબ—પછાત લોકોને માટે સંતતિનિયમનની જરૂર છે પણ ત્યાં તો કોઈનો અવાજ પહોંચતો નથી. જેમ પ્રગત વિશેષ અગ્ર અને દરિદ્ર તેમ તેની સંતતિ વધુ એ કુદરતનો નિયમ છે. આપણા દેશમાં આ નિયમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એકાદ દૂબળાપાડો જન્મતે જોવાથી આ વાતની આપણને ખાતરી થશે. આ સ્થળોમાં સંતતિનિયમનનાં કેન્દ્રો (જે કૃત્રિમ સાધનોથી ગર્ભધાન અટકવાની ખાતરી જ હોય તો) સ્થપાવાં જોઈએ. કેન્દ્રો કરતાં ખરી રીત તો આ લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચાર અને આર્થિક કુદૃશમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર—આ જેની જ વિશેષ જરૂર છે. બુદ્ધિનો વિકાસ થતાં વેત જ પ્રગત ઘટવા માંડશે. એકસી આર્થિક રિયનિ મુધરે સંતતિનું નિયમન થતું નથી. બુદ્ધિબળ વાળી પ્રગતમાં કુદરતી રીતે જ સંતતિ ઓછી થાય છે. 'Intellectual activity acts as a check upon fertility' આ ડૉ. હુટન (સેન્સસની તારવણી કરનાર પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન)ના શબ્દો મારા ક્યનની સાક્ષી પૂરે છે. ભણેલાઓએ ગામડાંમાં પહોંચી જઈ ત્યાંના લોકોમાં જ્ઞાનની ભૂખ ગત્રત કરી, ઉચ્ચ જીવનનો આદર્શ તેમની સમક્ષ રજૂ કરવો જોઈએ. પરંતુ ભણેલાઓને ગામડાંમાં જવું નથી, જે થાય તે સહેરોમાં કરવું છે એ દુઃખદ અને ખેદજનક સત્ય છે. હિંદુ પ્રગતનો દ્વાસ હું તો જોઈ રહ્યો છું. તું કદીય કે રૂઝ કરોડ હિંદુઓના દ્વાસની હું નાહક ચિંતા કરું છું. આ તેવીસ કરોડનો આંકડો મોટો જણાય છે, પરંતુ એની કિંમત તું અને હું સારી રીતે સમજીએ છીએ. આ મોટા આંકડા પાછળનો કરુણ ઇતિહાસ બધાથી અજ્ઞાનો નથી. એચ. જી. વેલ્સે એક સ્થળે કહ્યું છે કે "We are in a race between education and catastrophe—અત્યારે આપણે શિક્ષણ અને સંહાર વચ્ચેની રમતમાં મુકાયેલા છીએ."

સંતતિનિયમન એ બેધારી તલવાર છે. જો એક જ ધારનો ઉપયોગ થાય તો સમાજનું કંથ્યાણ થાય એમ છે અને બીજી ધારનો ઉપયોગ થાય તો જે એ ધારનો ઉપયોગ કરશે તેનો સદંતર નાશ થવાનો છે. આશ્ચર્ય એકવર્ડ વીગામના 'કુટ આદ ધી ફેમિલી ટ્રી'માં આ વાત કહેલી છે. અજ્ઞાન અને પછાત પ્રગતમાં બેધારી તલવારની એક ધાર વાપરવાથી

● વોલ્ટ વીલિયમ્સની નીચલી પંક્તિઓ યાદ રાખવા જેવી છે:

"Give us great persons, the rest will follow

"Give the world a saner.....well-begotten brood."

જગતનું શ્રવ્ય યગે અને બીજી ધારથી, જે સુશિક્ષિતો પણ એને વાપરશે તો, સસ્કૃતિનો મર્વતોભદ્ર નાશ જ મર્જાયેલો દોસે છે આ જ વાત હમણા માન્યેન્ટર યુનિવર્સિટી આગળ “જીવનિદા અને રાજ્ય” ઉપર બાપશુ આપતા ગનાસગોના રીજ્યમ પ્રોફેસર આર્થ જુવોશ— પ્રો ગ્રહામ કરે—કહી છે આ વિદ્વાન કહે છે કે

“આપણે આપણી ચોપાસ ગતીય—પ્રશ્નોના અતિપરિચયના પરિણામે જેઈ રહ્યા છીએ આ દુષ્ટ કાર્યમા અતિતનિયમનના સાહિત્યે બહુ જ આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે આ સાહિત્યમાથી જ હવાહલ નિષ સમાજની નસોમા પ્રવેશના પામ્યુ છે અને આનું પરિણામ દુનિયાની મહાનમાં મહાન પ્રગત્યોની હસ્તી નાશુદ થરામા આવવાનું છે ”

પરતુ મને લાગે છે કે હવે આ ગતુ અહીં ગહેનાની જ છે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આનશે તો યે સતતિનિયમનની ચળવળ હિંદમા લખ્યપ્રતિષ્ઠ થતી જરો આ યુગનો પ્રભાવ કહો કે ગમે તે કહો પણ એકાદ ઝાગ્યેન્ટરે તેમના ‘મિવિનિએશન ઈસ કોઝ એન્ડ ક્યોર’મા કહ્યું છે તેમ Civilization is a kind of disease which the various races of men have to pass through—as children pass through measles or whooping cough—આ સુધારાના રોગમાથી દરેક પ્રજાને પમાર યુ જ પડે છે, જેમ નાના બાળકો અઝમા અને કુકડીઆ ખાસીમાથી પસાર થાય છે તેમ ” અમુ

‘અતિતનિયમન માટે જે કૃત્રિમ સાધનો વાપરમા આવે છે તેનાથી સ્ત્રીને ખાસ નુકમાન—રોગ વગેરે થાય છે? આ તારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઉપર આવી તો ગયો છે છતાં ય હુ તેને દૂરમા અર્થોશ સ્ત્રીઓના રોગના નિષ્ણાત ચિઝિસકો તો એ મતના છે કે કૃત્રિમ સાધનોથી કોઈ જાતનું નુકમાન યતુ નથી આમા પણ નિસનાદી સૂરો છે, પરતુ મોટો ભાગ એ મતનો છે કે કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશથી સ્ત્રીને કોઈ જાતના રોગો થતા નથી પરતુ રોગો ગર્ભાશયના નહિ થતા હોય તો બીજા તો થાય છે જ એ મતના ઘણા છે મહાત્માજીએ સ્વર્ગસ્થ ડો અનસારીનો મત ‘હરિજનનયુ’મા રાજ્યો છે મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આ સાધનોના વપરાશથી જાત પક્ષને સપ્રયોગનો સંપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ? જે જાત પક્ષને મગ્ગો જ સ્નાનદ પ્રાપ્ત થતો હોય તો આ સાધનો વિષે કશું જ કહેવા જેવું ન હોય પરતુ અહીં જ બધાના મતો જુદા પડે છે હસ્તમૈથુનથી જેવો આનંદ થાય છે તે જાતનો આનંદ કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશ પછીથી કરેલા સંભોગથી થાય છે *

. આ વાતને ભલે હાલના વિજ્ઞાનનો ટેકો નહિ હોય પરતુ આ વાતનું મહત્ત્વ તેથી જોણુ જગોકેય યતું નથી ‘મનમચકલા’ના સૂક્ષ્મ અભ્યાસીઓને મન આ વાત અતિમહત્ત્વની છે કીક, હવે બીજો પ્રશ્ન નઈ એ

સતતિનિયમનના પક્ષ રો જણાવે છે કે ઉપગાપરી આનતી સુનાવડોથી સ્ત્રીઓના શરીરો નખાઈ જાય છે, તેમના શરીરની પાચમાલી થાય છે અને લાગે છે કે આ પણ

* અહીં મોટો ભાગ છાંડી દીધો છે.

સાચી વાત નથી. બહુ પ્રજા ચવાથી સ્ત્રીશરીરની પાયમાલી થાય છે એ વાતને હું અર્ધસત્ય માનું છું. અલગ્યંત દર વર્ષે કે દોઢ વર્ષે આવતી સુવાવડોથી સ્ત્રીઓને નુકસાન થાય છે જ પરંતુ દશબાર સુવાવડો (ત્રણચાર વર્ષને અંતરે) વાળી સ્ત્રી આજની આપણી કુમારિકાઓ અને કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગ કરતી સ્ત્રીઓના કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે ઊતરતી નથી. સ્ત્રીનાં શરીર બગડવામાં સુવાવડો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને બીજાં કારણો હોતાં નથી એમ માની લેવાનું શું કારણ? સ્ત્રીઓને વારસામાં મળેલા અનેક જાતના રોગો અને સારાનરસા સ્વભાવો, આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, પતિ તરફનો વર્તાવ; સ્નેહ કે વિરાગ, મનઃચકલામાં સ્ત્રીપુરુષ બંનેની અનભિજ્ઞતા,—આ બધાંનો ફાળો જેવો તેવો નથી. આ બધું હશે તો કૃત્રિમ સાધનોથી સુવાવડ નહિ આવે તોય શરીરની પાયમાલી અટકવાની નથી—અટકતી નથી. અને આ બધું નહિ હોય અને સુવાવડો આવશે તો તેથી શરીરને જરાપણ નુકસાન નહિ થાય. પેરિસના એક સૌન્દર્યનિરીક્ષક (Beauty Doctor) યોગ્ય જ કહ્યું છે કે:

“Babies are the great beauty doctors. With healthy mothers several babies keep the mother young and make her more beautiful. Maternal beauty is the finest beauty woman ever attained.—બાળકો સૌથી મોટા સૌન્દર્યચિકિત્સકો છે. અનેક બાળકોવાળી માતા જ ખરેખરી સુંદર લાગે છે. માતાનું સૌન્દર્ય અલૌકિક છે, તેને કોઈ પહોંચી શકતું નથી.” આ માતૃત્વની આજે ટેકરી અને અવહેલના યર્ધ રહી છે. જે પદ ગૌરવવંતુ ગણાવવું જોઈ એ તે આજે ઉપહાસયોગ્ય બન્યું છે.

‘માતૃત્વ પ્રભુએ સર્જ્ય, ઉપજાવ્યો મોડો ઝરો
ફૂલજાતા, દયા, સ્નેહ, સિંચાત નહિ તે વિના.’

(શાઈનો પર્વત)

માતૃત્વ માટે ખર્ચાતી શક્તિ ગુલાબી બાળકનો હાસ્યથી ભરપાઈ યર્ધ જાય છે. માતાના બોળામાં રમતું બાળક એ માતાની જીવનશક્તિનું પ્રદર્શન છે. પોતાનો પ્રાણ પાઈને બાળકને બિછેરનાર માતા વંદનીય છે. જે દેશમાં માતૃત્વની અવગણના કે અવહેલના વા ઉપહાસ થશે તે દેશનો દિવસ વાંકો સમજવો.

બીજી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હૃવલોક એલિસ આપે છે તે પણ બ્યાનાર્ડ છે.

...પાંડુરોગીના રક્ત પર સ્વાભાવિક સંપ્રયોગની સારી અસર થાય છે. હૃવલોક એલિસના મૂળ શબ્દો જ ટાંકવાની લાલચ હું રોકી શકતો નથી:

“It is in the action of the orgasm itself, and the vascular, secretory and metabolic activities set up by the psychic and nervous influence of coitus with a beloved person, that we must seek the chief key to the effects produced by coitus on women, however these effects may possibly be still further heightened by the actual absorption of semen.”

Vol. V. p. 180

સુવાવડનો ૩૨ ઉત્પન્ન કરાવીને ભવિષ્યની પ્રજાને ભડકાવવામાં આવશે તો ભારે અનિષ્ટ થશે એમ મને લાગે છે. કેટલાંક સામાજિક કાર્યો એવાં છે કે જેમાં શરીરને ઘસી નાખવું જ

નોંધ એ કાંઈ હુમ્મતો હોય કે આગ લાગી હોય તે વખતે પોતાની સ્વાસ્થ્ય-રક્ષા માટે તત્સ્ય રહેનાર વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યની સમાજને શી કિંમત છે? એ ખરું સ્વાસ્થ્ય જ નથી, ગર્ભાધાન અને પ્રમવકાશમા શરીર ધમાય તો છે જ, પરંતુ સમાજના એ માટે એટલો શરીરનો ધમારો વેંચવા તૈયાર રહેવું જ નોંધ એ એકના દુઃખમાથી જ, ખીજનો જન્મ થાય છે અને સૃષ્ટિનું ચક્ર અનાદત ચાલ્યા કરે છે ગુલાખી આગકના કિલકિલાટજન્ય આનંદ આગળ પ્રમનની પીડા માતા બૂકી જતી નથી શું?

સૌથી ભયંક વાત તો મને એ લાગે છે કે કુમારિકાઓ આ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરતી થઈ ગઈ છે—થતી જાય છે લગ્ન પહેલાં પાવિત્ર આ સાધનોએ નષ્ટ કર્યું છે જે પ્રજામા લગ્ન પહેલાં પાવિત્ર્ય મચવાતું નથી તે પ્રજાનું ભવિષ્ય ઉજ્જવલ નથી એમ વિદ્વાનો કહે છે થી જે ડી અનીન તેમના *Sexual Regulations and Human Behaviour* ગ્રંથમા આ વાત પર બહુ ભાર મૂકે છે આ વિદ્વાન કહે છે કે “The nature of the environment in which the members of any society spend their early years is of paramount importance” આ વિદ્વાન લગ્ન પહેલાંની પવિત્રતા (pre-nuptial chastity) ઉપરથી કાંઈ પણ પ્રજાની લૌકિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કેવી હોઈ શકે તેની કલ્પના કરે છે તેમના પોતાના જ નોંધાર શબ્દો આ ગયા

“If on the other hand, the members of any society are compelled to be pre-nuptially chaste, they will display considerable energy, the amount of that energy depending on the intensity of the conscience imposed by their post-nuptial regulations, the post-nuptial opportunity of the female being a more important factor than that of the male”

અર્થાત્ લગ્ન પહેલાં કુમારિકાના પાવિત્ર્ય ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામા આવે તેટલો મારો તેથી સમાજ બર્ધગામી મને છે કુમારિકાના મન અને શરીર જારે પવિત્રતાની દૃઢ ઓગમશે ત્યારે સમાજ-શરીરને ભય રહ્યાનિ થશે * અને વધુ દુઃખદ બીના તો એ

* મર્ય મહેલ્ય લાદીયતે સ્વીક્રીયતે ચા સા મર્યાદા || અર્થાત્ સમાજમા બહુ જાનેને માન્ય—સ્વીકાર્ય એવું મોત્સા તેનું નામ મર્યાદા નીતિ સારેશ છે એમ કહેનારા એ બૂલી ભય છે કે એક કાળે એક સમાજમા કટનાક ધોરણો નિશ્ચિત થઈ ગયા હોય છે જ અને તેનો સ્વીકાર સમાજે કરેલો હોય છે જ આ થઈ સમાજની એ વખતની નીતિ આ નીતિને વશવર્તી સમાજ જો ન રહે તો સમાજનું અસ્તિત્વ બચમા મૂકાય છે “નીતિ અનીતિ બધા કાલપનિક અથવા સાપેક્ષ વિષયો છે એમ કહેવામા વિચારેના ઘણા મોટાણા છે આ સાપેક્ષતાનો આપો વાદ વેદાન્તના માયાવાદ જેવો જ પ્રકારક ધરો છે જેમ વેદાન્તમા જગતનું દેખાડુ કેવળ જામ છે, જગત જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, એમ સિદ્ધાન્ત સાતતી, અથવા પાણી અને અગ્નિ બન્ને શક્તિ છે એમ સાબળી કોઈ માણસ અગ્નિ સાથે પાણીના જેવો અને પાણી સાથે અગ્નિ જેવો બંધાર સાબવા ભય તો બળી અથવા ડૂબી ભય, તેમ સાપેક્ષતાવાદ સાબળી મોઢ નીતિ ઊગી અનીતિને વ્યવહાર કરવાની બૂલ કરે તો તે પોતાને તેમજ સમાજને બારે ને હુબારે’

શ્રી, કિરોનલાલ ધ મરાઠવાલાના (દરિનજબુ તા ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૩૪મા) “અતિપાંદિત્ય” નામના લેખમાથી ઉદ્ધૃત

છે કે આ લગ્ન પહેલાંના શરીરસંબંધમાં નીતિદોષ છે એવું એ લોકો માનતા નથી. સ્ત્રીપુરુષના સહચારમાં નીતિનો સમાવેશ એ લોકોને માન્ય નથી. હિંદમાં પણ આ નીતિ વિચારની અવહેલના થઈ રહેલી જણાય છે. નિર્બંધ સહચાર (free love), કંપેનિયનેટ મેરેજ, લગ્ન સંસ્કાર નહિ પણ કરાર, નીતિ (morality) એ સાપેક્ષ છે—આવા આવા અનેક જાતના વિચારો પર ચર્ચા થવા લાગી છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની ચર્ચાથી કે વિચારણાથી ડરવાનું હોય જ નહિ, પરંતુ આ બધા વિષયો જે શાંત અને આમૂલામ વિચારણા માગે છે તેનો જ્યારે અભાવ જોવામાં આવે છે ત્યારે મનમાં એટલો તો થાય છે જ. આ બધા વિચારોનાં મોજાં હિંદના કિનારે અથડાયા લાગ્યાં છે અને ઘણાંમિ યુવક-યુવતીઓનાં મનને ચગડોળે ચઢાવી રહ્યાં છે. નિર્બંધ સહચારમાં અનીતિ મનાતી નથી અને થોડી ઘણી ટકી રહેલી એ માન્યતા પણ હવે ત્વરિત ગતિએ નાબૂદ થતી જાય છે. સંતતિનિયમનના ઉપાયોની મદદથી એનો સ્થૂલ ડર પણ ઘટી ગયો છે. લગ્ન સિવાય ભોગો ભોગવવામાં જરા પણ સંકોચ રખાતો નથી. આવી કુમારિકાઓ અને કુંવારાઓની શ્રેષ્ઠ દિનપરદિન યુરોપમાં વધતી જ જાય છે. આ યુરોપના વિચારકોને આમાં યુરોપનો નાશ પાસે આવતો જણાય છે. પરંતુ જગતમાં અત્યારે કેટલાંક દુષ્ટ બળો કામ કરી રહેલાં જણાય છે એટલે દોલના અવાજમાં આ પિપ્પડોનો અવાજ ડૂબી જાય છે—ડૂબી ગયો છે.

કુમારિકાઓ સંતતિનિયમનનાં સાધનો વાપરતી થાય એ દિન હિંદમાં લગવાન ન લાવે. પરંતુ પરસ્પરા પછી ‘સંતાન’નું લક્ષ્ય કોટે ન વળગે એટલા ખાતર લગ્ન પછી તુરત જ આ સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે—યવા લાગ્યો છે! આને લીધે સ્ત્રીશરીર ઉપર જે માડી અસર થાય છે તે વર્ણનાતીત છે. એથી જ્ઞાનતંત્રો ઉપર ખૂબ જ માડી અસર થાય છે. આનાથી ચાર્લ્સ રોઈડ ગ્લેન્ડ (Gland of Creation) ઉપર માડી અસર થાય છે એમ વિદ્વાનો માને છે. ચાર્લ્સ રોઈડ ગ્રનિયમાંથી ચતો સ્ત્રાવ સ્ત્રીશરીર ઉપર વિવિધ રીતે પ્રભાવ દાખવે છે. ગર્ભાશય, સ્તન, સ્તન્ય, આર્તવ વગેરે સાથે આ ગ્રનિયને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આર્તવ સાથે આ ગ્રનિયને સંબંધ છે, સગર્ભાવસ્થામાં આ ગ્રનિય’ અદ્યતન કામ બજાવે છે. પ્રસૂતાવસ્થામાં પણ આ ગ્રનિયનું કાર્ય અત્યાદત ચાલ્યા કરે છે. આથી જ આ ગ્રનિયને ઐંગ્રેજીમાં Gland of Creation કહી છે. આ ઉપર ઘણું લખી શકાય એમ છે પરંતુ લંબાણ નહિ કરતાં હું મારું વક્તવ્ય શું છે તે બતાવવા Sex Problems Solved by William Lee Howard M. D. માંનો એક નાનો ફકરો ટાંકું છું. લગ્ન પછી તુરત જ આ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી આ નલિકાવિહીન ગ્રંથિઓ (Ductless glands) પર કેવી માડી અસર થાય છે તે આ નીચેના ફકરો વાંચવાથી સમજાશે:—

“One way, the common way, by which the secretions of the thyroid are affected, is in the prevention of the first child. So delicately interrelated are the sex functions and organs and ductless glands that local interference with natural phenomena insults these glands.” p. 108.

નિષ્કળ ! હું તને શું કહું ? ગૂજરાતમાં એક વૈદ્ય લેખક તરીકે મારી પ્રતિષ્ઠા ઠીક ઠીક છે એ તારાથી અજણું નથી. ઘણા યુવાનો મને કામસાસ્ત્રવિષયક પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછે છે.

યથાશક્તિમતિ હું તેમને સતોષ આપવા પ્રયત્ન કરું છું હમણાં જ એક M Sc. બાઈ પરણ્યા પગણ્યા તે જ રાત્રે મારી પાસે આવ્યા અને મને પૂછવા લાગ્યા " અમારે હજી ત્રણચાર વર્ષ સુધી સતાનની ઉપાધિ જોઈતી નથી કૃત્રિમ સાધનોના વપરાશ વિશે તમારા મત જણાવવા માગું છું " હું બહુ લાગણીપ્રધાન છું એટલે જ્યારે દેરાની આશરૂં આવ્યા યુવાનોને આવા કુછદમા પડતા જોઉં છું ત્યારે મને ખૂબ લાગી આવે છે મેં તેમને કહ્યું " તો તમારે બહેનને હમણાં પરણવું જોઈતું નહતું—રાહ જોવી હતી પરંતુ પરણીને પહેલે જ દિવસે તમે આ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ તમારી પ્રિય પત્નીના શ્રેય ખાતર ના કરો તો ઉપમાર ! " મારી આ વાત આ બાઈને ગળે બગમગ બીતરી નથી એમ તેમના મુખ ઉપરથી હું માનું છું પ્રજાર્થ શ્રદ્ધેષિનામ્ આને બન્યે હવે વિષયમુખ માટે જ ગૃહસ્થાશ્રમ મનાવવા લાગ્યો છે!—ભોગો ભોગવવા છે, પગિણામ ભોગવવાની જવાબદારી જોઈતી નથી !

સતતિનિયમન શબ્દનો અર્થ અમુક મંતાનો થવા બાદ વધુ મતિ ન થાય તે માટે નિયમન—આવો હું કરું છું મંતાનો તો બધાને જોઈએ છે, દરેકને તેની સોમા બાધની છે અને આ માટે જ આ સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે પરંતુ આ તો પ્રથમ મંતાન અટકાવવા માટે જ સાધનોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે ! પત્નીનું સૌન્દર્ય—યૌવન મંતાનપ્રાપ્તિથી રજોને બમણી જાય, એ બધા આના મૂળમાં હોવાનો મને શક છે

નિર્ભંગી તું એમ ન માનીશ કે હું આ બધું પૂર્વગ્રહને વશ થઈને લખું છું મને પૂર્વગ્રહ કોઈ વાતનો નથી દરેક પ્રશ્નને હું ખૂબ જ તટસ્થ ભાવથી જોવા જણાવવા મધુ છું અમુક મળેગોમાં આ કૃત્રિમ સાધનોનો પક્ષપાત હું કરું છું પરંતુ આ સાધનોનો અગર્યાદ ઉપયોગ કુમળા મગજોમાં વિષ રેડો અને તું યાદ ગાખજો કે આ જાતીય માહિત્યના ઢગ, ગિનેમાના રગદગ, ઇંડોએક થતી આ કૃત્રિમ સાધનોની ચર્ચાઓ—આ મધાની કઈ પણ અમર જુવાન પ્રજા પર નથી થતી એમ જો કોઈ માનવું હોય તો તે કા મૂર્ખ છે કા યોગી છે " Remember this undeniable fact : sexual excess at 18 years of age mean mental misery at 38 " કુમળા મગજ રિપાકત બનશે તો તે વિષ દાઢવામાં ફેટલો વખત જશે તેનો દાર્ઢ ખ્યાલ કરે છે ? જો અન્યનીને યોગ્ય જ કહ્યું છે " The nature of the environment in which the members of any society spend their early years is of paramount importance " આ જ લેખક કહે છે કે એક સરકારને બદલી બીજાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં ઝોઝામાં ઝોઝા એક સંકેત નીકળી જાય છે. માનવશાસ્ત્રીઓ આ વિશે હવે વિચાર કરતા નહિ થાય ?

આપણા યુવાન-યુવતીઓને આજકાલ એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે વિષયમેવન એ ધર્મ છે અને મધુર્ણ સપ્તમ અથવા સ્વલ્પચર્યપાલન એ પાપ છે દોષાઈડના આ વિચારોએ—વામનાઓને યોગ્ય માર્ગ ન મળે તો પાગરાગ નુકસાન થાય છે એ—આપણા યુવાન-યુવતીઓના મગજનો ઠીક ઠીક કમજો લીધો છે પગિણામે મયમની ઠેંકી થઈ રહી છે અને વિવાહને વખાણવામાં આવે છે આરા દોષિત વિચારોથી વ્યક્તિને તેમજ મમાજને જે નૈતિક હાનિ થાય છે તે પાગવિનાની છે વિષયવૃત્તિને એક સ્વાભાવિક આદત લેખવામાં આવે છે—એને આદાર બૃખની માથે મરખાવવામાં આવે છે ટૂંકમાં, આપણા આદર્શો અને જીવન વિધેની આખી દૃષ્ટિ જ બદલાઈ ગઈ છે યુવાનોને મન લગ્ન એ પવિત્ર વસ્તુ

મટી જતી જણાય છે. લગનને સંસ્કાર નહિ પણ કરાર લેખવો જોઈએ એમ યુવાનો લાખે છે. ટૂંકામાં, મહાત્માજીના શબ્દોમાં કહું તો: “જે સામાજિક આદર્શો અત્યાર સુધી અમોક્ષા ધન તરીકે મહામૂલ્યા મનાયેલા હતા તેમાં મૂલ્યપરિવર્તન થઈ રહ્યું છે.”

પૂ. મહાત્માજીના શબ્દો અહીં ટાંક્યા સિવાય મારાથી રહેવાનું નથી:

“આગ્રહાલ આપણા કાનમાં દાંડી પીટીપીટીને કહેવામાં આવે છે કે જેમ દેવું ફેડવું એ કર્તવ્ય છે તેમ વિપવવાસનાની તૃપ્તિ એ પણ એક પરમ કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધિની મંદતા એ એમ ન કરવાની સગ છે. આ વિપવવાસના તે પ્રત્યક્ષત્વની ઇચ્છાથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે છે; અને કૃત્રિમ ઇલાજોનાં હિમાયતીઓ કહે છે કે ગર્ભાધાન એ તો એક અકસ્માત છે અને પતિપત્ની સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા ન ઇચ્છે ત્યાં લગી એ અકસ્માત ચતો અટકાવવો જોઈએ. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે આ સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કોઈ પણ દેશમાં કરવો એ ભયાનકમાં ભયાનક વસ્તુ છે. દિલ્હરતાન જેવો દેશ ત્યાં મધ્યમ વર્ગના પુરુષો જનનક્રિયાનો દુરુપયોગ કરીકરીને ક્ષીણીય થઈ ગયા છે ત્યાં તો એ સિદ્ધાન્તનો લંગ ઘોર અનર્થકારી છે. જે વિપવવાસનાની તૃપ્તિ એ કર્તવ્ય હોય તો જે અકુદરતી મૈથુનને વિષે કેટલાક વખત પર મેં લખ્યું હતું તે અને વાસનાતૃપ્તિના બીજા અનેક માર્ગો સ્તુતિને પાત્ર ગણાય. વાચકે જાણવું જોઈએ કે જેને સામાન્ય રીતે અકુદરતી સંભોગ કહે છે તેને કેટલાક જાણીતા માણસોએ સંમતિ આપી જાણી છે. આ વાંચીને વાચકને કદાચ આધાત થશે, પણ જો એ વસ્તુને કાઈ પણ રીતે પ્રતિજ્ઞાની છાપ મળે તો છોકરા છોકરાઓમાં અને છોકરી છોકરીઓમાં માંહોમાંહે વાસનાતૃપ્તિ કરી લેવાની પ્રજ્ઞ આતુરતા જાગશે. માણસોએ આજ સુધી પોતાની વિપવવાસના તૃપ્ત કરવાને મારુ જે ઇલાજો લીધા છે તે જોનાં પરિણામો જાણે જ આજા જાણે છે તેમાં ને કૃત્રિમ ઇલાજોના ઉપયોગમાં મારે મન ઝાઝો ફરક નથી. નિશાળે લખતાં છોકરા-છોકરીમાં શુષ્ક દુરાચાર કેવો ધાણ વાલ્યો છે એની મને ખબર છે. વિજ્ઞાનને નામે ગર્ભાધાન નિરોધક કૃત્રિમ ઇલાજો દાખલ થવાથી અને સમાજના જાણીતા આગેવાનોની એને સંમતિ મળવાથી એ વસ્તુ ધણી જ વધારે અટપટી જતી છે અને સમાજજીવનની શુદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરનાર સુધારકનું કામ અત્યારે તો અચકચત્ થઈ ગયું છે. શાળા કોલેજોમાં, જાણીતી એવી કુમળી વયની કુતારી છોકરીઓ છે જે સંતતિનિયમનના સાહિત્યનો અને માસિકોનો હેંચથી અભ્યાસ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ સંતતિનિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનો રાખે છે, એ ખબર વાચકને આપવામાં હું કાઈની જાનો વાત ઉઘાડી નથી પાડતો. આ ઇલાજોનો ઉપયોગ કેવળ વિવાહિત ઓઓ જ કરે એવી મર્યાદા રાખવી અસક્ય છે. વિપવવાસનાની તૃપ્તિનું જે કુદરતી પરિણામ છે તેમાંથી હટકી જવાની ઇચ્છા રાખીને કરેલી વાસનાતૃપ્તિ એ જ જ્યારે વિવાહનો ઉદ્દેશ અને એનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ મનાય ત્યારે વિવાહમાંથી ધાર્મિકતાનો, પવિત્રપણાનો અંશ જતો રહે છે.

“મને તો લવલેશ શંકા નથી કે જે વિદ્વાન સ્ત્રીપુરુષો ધર્મપ્રચાર કરતા હોય એટલા ઉત્સાહથી ગર્ભાધાનનિરોધના કૃત્રિમ ઇલાજોની તરફથી પ્રચારકાર્ય કરે છે

તેઓ ગરીબ સ્ત્રીઓને અનિચ્છાએ મુલાવડે વેઠવી પડે છે તે સ્ત્રીઓને આથી હુમ્મારી શકશે એવી ખોટી માન્યતામાં પડીને, દેશનાં યુવક-યુવતીઓનું પારાવાર નુકસાન કરી રહ્યાં છે. જે લોકોને બાળકોની મંખ્યા મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે તેમને તો તેઓ સહેલાઈથી પહોંચી શકવાનાં નથી. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓમાં જે જ્ઞાન કે તાલીમ છે તે આપણી ગરીબ સ્ત્રીઓમાં નથી. આ પ્રચારકાર્ય મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ તરફથી તો ચલાવાતું નથી, કેમકે એમને એ જ્ઞાનની જરૂર નથી, ગરીબ વર્ગોના જેટલી તો નથી જ.

“પણ આ પ્રચારકાર્યથી થતી મોટામાં મોટી હાનિ તો એ છે કે એથી જૂનો આદર્શ જૂંસાઈ જાય છે અને એની જગાએ નવો રચપાય છે. એ નવો આદર્શ જે અમલમાં આવે તો પ્રગતિની નીતિ અને શરીરનું સત્યાનાશ વળી જવાનું. પ્રાચીન સાહિત્યે નકામા વીર્યક્ષય તરફ જે ધૃષ્ટા બતાવી છે તે અજ્ઞાનજનિત વહેંચ ન હતો. કોઈ ખેડૂત જે પોતાની પાસેનું સારામાં સારું બી પથરાણ જમીનમાં વાવે, અથવા તો કોઈ ખેતરનો માલિક પોતાના મુંદર માટીવાળા ખેતરમાં વાવવા માટે સારી જાતનું પણુ ભીંગી જ ન શકે એવું થઈ ગયેલું બી લે તો, તેને વિષે આપણે શું કહીશું? ઇશ્વરે પુરપતે ભારેમાં ભારે શક્તિવાળા ખીની અને સ્ત્રીને આ ધરણીતલ પરની સારામાં મારી માટી કરતા કૃષ્ણદ્રૂપતામાં ચઢી જાય એવા ખેતરની બક્ષિસ આપેલી છે. પુરુષ જે પોતાની મોઘામા મોઘી સંપત્તિને વેડકાઈ જવા દે તો એ એની તરી બેવકૂફી જ લેખાય. તેણે તો પોતાની પાસે પાણીદારમાં પાણીદાર મોતી હોય તેની સાચવણી કરે એના કરતાં વધારે કાળજીથી આ સંપત્તિની રક્ષા કરવી જોઈએ. અને એ જ પ્રમાણે જે સ્ત્રી આ ખીને પોતાના જીવોત્પાદક ખેતરમાં એને વેડકાઈ જવાના ધરાદાયી પડવા દે એ સ્ત્રી પણ ભારેમાં ભારે બેવકૂફી કરે છે. એ પુરુષ અને સ્ત્રી બંને ઇશ્વરે એમને આપેલા ધનનો દુરુપયોગ કર્યા માટે ગુનેગાર ગણાશે અને એમને જે ધન મળેલું છે તે ઇશ્વર ખૂંચવી લેશે...કૃત્રિમ ઇલાજોના હિમાયતીઓ હિંદુસ્તાનના યુવકવર્ગની મોટામાં મોટી અસેવા તો એ કરે છે કે મારી દૃષ્ટિએ જે ખોટા આદર્શો છે તે તેમના મનમાં ભરે છે.”

આટલી ચર્ચા કર્યા પછી સંતતિનિયમન વિશે મારું પોતાનું મંતવ્ય શું છે તે હું બીજા પત્રમાં લખી જણાવીશ.

શાહી પરિષદ એ એક અગત્યની પરિષદ હતી. હિંદ સ્વતંત્ર દેશ નહિ હોવાથી આપણે ત્યાં એની અગત્યતા વર્તમાનપત્રોએ કાંઈકે જોઈી આંટી છે, છતાં શાહી પરિષદના વિષયો જ્ઞેતાં એ બહુ જ અગત્યની હતી. એમાં આખા સામ્રાજ્યના અગ્રગણ્ય પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા. એ પ્રશ્નો એટલે લશ્કર, વિમાનો, મનવારો, લેપાર, ઉદ્યોગ, આર્થિક વ્યવહાર, રાજનીતિ, શત્રુઓનું આક્રમણ, ચલણ, સામ્રાજ્યનો અચાવ, યુરોપની રાજકીય સ્થિતિ, સ્પેનનો બળવો, ફેસિસ્ટોનું બળ—એવા એવા અનેક વિષયો એમાં ચર્ચાયા હતા. બ્રિટિશ સરકારના જોખમદાર પ્રધાનોએ એમાં કાંઈ પણ પડદો રાખ્યા વગર પોતાની રાજ્યનીતિ બહાર કરી હતી. અરસપરસના સવાલોના ખુલાસા થયા, અનેક શંકાઓના સમાધાનો અપાયા, અનેક ગાંઠો ઉઠેલાઈ. સ્વતંત્ર સંસ્થાનોને બધી દફીકન પૂછવાનો હક્ક હોય છે, પોતાની નબળાઈઓ અને રક્ષણની ત્રુટિઓ ઉપર એમને અચાવ કરવાની મંજૂરી માગવાનો અધિકાર છે. આવી ચર્ચા સામ્રાજ્યના ધોરણ ઉપર થાય છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોને અહીં તદ્દન મદ્દભાવ મેરવો પડે છે. એમનાથી જરાપણ મોટાઈ કે હુપડ કે તુંડમીજજ ધારણ કરી શકાતાં નથી. બિલકુલ, ઘણી વખત એમને સ્વતંત્ર સંસ્થાનોની તુંડમીજજ વૃત્તિઓને વિનયથી સહન કરવી પડે છે. આખો એક હેતુ એનરેબલની બાજુ છે.

આ પરિષદમાં ભાગ લેનાર કેનેડા સૌથી પ્રથમ નંબર છે. એ પ્રદેશ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની પડોશમાં આવ્યું છે. ખૂબ પ્રગતિશીલ છે. એની પેદાશ કૂદકે અને બૂમકે વધે છે. સોનું, ધાતુઓ વગેરે અનેક પદાર્થોની મોટી નિકાસ કરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નામ ખાતર વળગી રહ્યું છે, કારણકે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો એને મોટો ભય છે. બળવાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એને મળી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. એ દેશ ખૂબ ઔદ્યોગિક છે. એમાં બ્રિટિશનો નામનો ગવર્નર જનરલ છે, પરંતુ ખીજી રીતે એ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં એણે પોતાનો જુદો સ્વતંત્ર એલચી રાખેલ છે. એની પ્રજા ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. એ બહુ મોટો અને કુશળ પ્રદેશ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો ભય ન હોય તો કાલે તદ્દન સ્વતંત્ર બની જાય.

ખીજું સંસ્થાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું છે. એમાં વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ ડચ પ્રજાનો વંશજો છે. સને ૧૬૦૦માં એઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અંગ્રેજો સાથે લડ્યાં હતાં. ગોચર સમયમાં અંગ્રેજો એમને મહામહેનતે હાથે લેતા. હંગામી સિબરસ સરકારે એમને સ્વરાજ આપ્યું હતું. જગતમાં સૌથી વધુ સોનાની ઉત્પત્તિ એ દેશમાં થાય છે. જગતના ઘણાખરા હીરાઓ પણ એ જ રાજ્યમાંથી નીકળે છે. સમૃદ્ધિવાન દેશ ગણાય છે. એને જર્મનીનો ભય

છે, આથી અંગ્રેજ મતનતને એ વગી ગ્લો છે જર્મનીનો ભય ન હોય તો સામાજીકી દુટાહોડા કરતા વખત લાગે નહિ એમા નણવાખ હિંદીઓનો પ્રશ્ન ભારે ચિંતાચરત છે.

નીજી ઓરટ્રેવિયા છે આ મોટા પ્રદેશ છે એમા અંગ્રેજ પ્રમમાથી ગિતરેલી પ્રમ વસે છે દેશમા વસ્તી થોડી છે છતા બીજી કોઈ પ્રમને પ્રવેશવા દેતા નથી દેશમા યુરોપિયન સુધારાનુ ધોરણ છે પેદાશમા ધઉ, બન, સોનુ વગેરે છે લોકો બહુ ધનવાન નથી, છતા પ્રગતિશીન છે,

ન્યૂઝીલાંડ એ નાનુ સરમાન છે જનતામા સૌથી તદુરન્ત અને દીર્ઘજીવી લોકો ધરાવે છે ન્યૂ હાલિન્ડલેન્ડ પણ નાનું મર્યાન છે આમને જપાનના આક્રમણનો ભય છે આથી માએખોટ મને માત્રાન્યને વળગી રહ્યા છે

આયર્લેન્ડનો સવાન જુદો જ છે એમા ડી વેનેગના નેતૃત્વ હેઠળ સ્વતન્તાના વાગ વાગે છે હમણા જ એણે નનુ મધારણ પસાર કર્યું છે, એમા અંગ્રેજ શહેનશાહત કે શહેનશાહના પ્રત્યે વફાદારી કે સમઘનુ નામનિશાન નિર્દેશ પણ કર્યું નથી એ પ્રમ-મલાઓને મેં ડાગ્બાર અને શાસનનો હક્ક મળ્યો છે પ્રેસિડેન્ટ શાસનનો ઉપરી છે, આયર્લેન્ડે શાહી પરિષદમા ભાગ લેવાની ના કહી છે

તે પછી હિંદનો મારો આવે છે શાહી પરિષદમા જ ગણીઓને નિમત્રણથી મોલાનનામા આવી હતી સાથે એક દાસીને પણ રાણીના નામથી મેમોથી ગણીઓ સાથે બેસાડનામા આવી હતી નામે રાણી પરતુ કાંઈ દાસી છે હિંદનો સને ૧૯૩૫નો કાયદો હિંદને સ્વતન્તા આપવાનો નથી લસ્કર, પરદેશ વગેરે ખાતાઓ, ગર્નર્ન જનરલના તાબામા છે હિંદની પેદાશનો એસી ટકા ભાગ વાઈમરોખને હસ્તક રહેશે એ કાયદામા આડીઅવળી પુષ્કળ મનામતીઓ વણાઈ છે, જેથી જોખમદારી દેવાની બાબતમા એને વર્ણુમકર ગણી શકાય છે. છતા હિંદના પ્રતિનિધિઓને માન ખાતર બોલાવી ચહેગ ઉપર ચપ્પડ મારી લાય રાખે છે હિંદ કાઈ મર્યાન નથી એને વેસ્ટમિન્સ્ટરનો કાયદો લાગુ પાડી મર્યાન જાહેર કરવામા આવ્યું નથી બીજા મર્યાનો કાંડે બળિયા છે હિંદ પાગડા બળ પર મૂકે છે

હવે પચાસ વરમો થયા અનેક શાહી પરિષદો ભરાઈ છે પ્રથમ સને ૧૮૮૭મા મર્યાનો લગતી પરિષદ ભરાઈ હતી તે સમયે મર્યાનો આશ્રિતની સ્થિતિમા હતા ધીમે ધીમે તેઓ બળ મેળવી સ્વતન્ થતા ગયા છે સને ૧૯૦૭ મા આ મર્યાનોની પરિષદ શાહી પરિષદમા પરિવર્તન પામી હતી, ત્યારથી જ મર્યાનો આશ્રિત મટી મમાન ભાગીદાર બન્યા છે શાહી મગરે પોતાની સત્તા છોડતા ખૂબ ધમપગડા કર્યા છે બપારે તૂરી મળ્ય તેવુ થયુ ત્યારે જ મતા આપી છે એક એક ડગલુ હસ્તા એણે ભયકર સામનો કર્યો છે, પરતુ અંગ્રેજને આખરે દૂરઅદેશ પ્રમ છે ચાર કરોડ અંગ્રેજોએ બોચર લડાઈમા જે જૂન કરી તે જૂન ફરી કરવા માગતા નથી તેઓ છેડી ધડીએ યુદ્ધમા ન ગિતરતાં સમાધાનટ્ટિ મદલુ કરે છે

યુરોપમા ખૂબ ઈર્ષા મગમે છે અંગ્રેજોની સ્થિતિ જગ વિષમ છે એમના હાથમા મોટું માત્રાન્ય છે તેમા જગતના ચોથા ભાગની વસ્તી વમે છે. એ સામાજીક ઉપર જર્મની, જપાન અને ઈટલીની બદલજર છે એમને એક હાથ દૂર રાખવા અંગ્રેજોએ ભારે લસ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. પોતાના મોટા વૈરી રશિયા માથે સધિ કરી હાથ મેળવ્યો

છે. યુરોપમાં સૌ હથિયારબંધ થઈ હાથ ઉગામી એક બીજાનું નિકંદન કાઢવા બિલા છે. એક સાધારણ તણખો જોડે અને જગતમાં અપૂર્વ અને સર્વસ્વાદા કરનાર ભયંકર દાવાનંબ પ્રક્ટી નીકળે. આ સમયે એ સંસ્થાનોનો સહકાર કિંમતી થઈ પડે. બધાં સંસ્થાનો પાસે લશ્કર ધન અને બીજાં સાધનો છે, તેમનો શાહી સરકારના બચાવ માટે ઉપયોગ કરી શકાય. એટલે સંસ્થાનો કદાચ લશ્કરી અને આર્થિક મદદ ન પલ્લુ કરે, છતાં મિત્રો તરીકે દુશ્મનને તો કામ ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આથી અંગ્રેજ સરકાર એમનો સહકાર પાછે છે.

સંસ્થાનો આશ્રિતમાંથી ભાગીદાર થયાં છે. તેઓને વેસ્ટમિનસ્ટરના કાયદા નીચે ને હક્કો મળ્યા છે, તે ઉપરાંત વધારે સત્તા મેળવતાં રહ્યાં છે. તેઓ ઇંગ્લેન્ડની બરાબરી કને છે. માત્ર આમનું શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીનું પ્રતીક એવો હક સાચવી બેઠાં છે. પ્રથમની શાહી પરિપત્તમાં અંગ્રેજો સંસ્થાનોને દબાવી વિશ્વ મેળવતાં હતાં, હવેની શાહી પરિપત્તમાં સંસ્થાનો શાહી સરકારને દબાવે છે. તેઓ દિનપ્રતિદિન તદ્દન સ્વતંત્રતાને પડખે બેસતાં જાય છે. હજારો ઓટાવા કરારોમાં સંસ્થાનોએ શાહી સરકારને દબાવીને પોતાની તરફેણના લાભો મેળવ્યા હતા. ઓટાવા કરારમાં શાહી સરકારે સંસ્થાનોને પોતે લીધી તે કરતાં વધારે છૂટ-છાટ આપી હતી. માત્ર ગરીબનું હિંદ શાહી સરકારનું શિકાર બન્યું હતું. એની પાસેથી શાહી સરકારને ઘણી લાભકારી વેપારી શરતો મેળવી શકાય હતી. આમ સંસ્થાનો અને હિંદ વચ્ચે મહત્વનો ફરક છે.

પણ હવે સ્થિતિ ફેરફાર બદલાઈ છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સંસ્થાનોમાંથી ફેરલાંક, તેમાં પણ મુખ્યત્વે દક્ષિણ આફ્રિકા, શાહી સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડ્યા વારંવાર ધમકીઓ આપે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એવા ગાથાફરેલ સભ્યને મનાવવા વારંવાર હાથબેડ કરવી પડે છે. સ્વિટ્ઝર પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભાગલા પડી પોતાનું બળ અને મોભો ઘટે એવું બિલકુલ ઇચ્છતું નથી. એથી સંસ્થાનોના મોટા પ્રધાનોને શાહી પરિપત્તમાં નોતરી તેમને ખૂબ સમજાવે પડાવે છે, ઓટાસાચા ભયો બતાવી એમને સામ્રાજ્યના સભ્યો રહેવા માટે હાથેપગે પડે છે. સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ તદ્દન નિડર છે, પોતાની શક્તિ અને ગ્રેટબ્રિટનના ઓશિયાળા-પણાને સમજે છે. તેઓ પોતાના લાભની શરતો સ્વિટ્ઝર પાસે મૂકે છે અને બનતાં મુધી તે મેળવવામાં ક્ષતદમ્ભ થાય છે.

દમણમાં મળી ગયેલો શાહી પરિપત્ત ફેરલાંક કારણોથી વિશેષ અગત્યની હતી. એડવર્ડ આઠમાએ પોતાની પ્રિય ઝીંતે પરણવા માટે રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેમના રાજ્યાભિષેકને બદલે ન્યોર્થ હટ્ટનો રાજ્યાભિષેક તા. ૧૨મી મેના દિવસે ભારે ધામધૂમ અને ભક્ષકા વચ્ચે થયો હતો. એકસો વરસો પહેલાંની બૂની પુરાણી કિંવાઓને અજીવન કરી ન્યોર્થ હટ્ટનો રાજ્યાભિષેક ભારે આનંદ અને ઉત્સવથી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓએ સ્વીકાર્યો હતો. તે સિવાય યુરોપનો મામલો સળગ્યો હતો અને વડા પ્રધાન મિ. બાલ્ફોર નિવૃત્તિ લેવાની હતા. જગતમાં છ વરસની ભયંકર આર્થિક મંદી દમણમાં જ દૂર થઈ નવજીવન અને નવપદ્ધતિ આવવાનાં ચિન્હો દેખાતાં હતાં. સોનાની જગાતની મોટી પેદાશથી ચલણ વેપાર ઉઘોગો સંબંધી મોટી અસર થવાની સંભાવના હતી. આથી, આવા આવા અવનવા બનાવોથી આ ૧૯૩૭ની પરિપત્ત ભારે અગત્યની હતી.

તા ૧૪મી મે ના દિને આ શાહી પરિષદ મળી હતી. સંસ્થાનો તરફથી એમના મોટા પ્રધાનો પોતપોતાના અનુભવીઓને માથે તેડોને ફાંઈલોના ઢગલા સાથે આવ્યા હતા. એ પ્રતિનિધિઓની પાછળ લોકબળ અને પ્રગ્નની મંમતિ હતાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે મહાગામ્ત્રી ગાયકવાડ અને મર ઝંઝૂંવાખાન હિંદના વાલિયુન્ય મચિવ હતા. એ બંને સરકાર નિયુક્ત અને પ્રગ્નની પીડબળ વગરના હતા એઓને માત્ર આશી તરીકે જ ગહેવાનું હતું. અલબત્ત બંને ગૃહસ્થો કમિટીઓમાં નિમાયા હતા, પરંતુ હિંદના સ્વાર્થને અનુકૂળ ગહેવાના પ્રશ્નો ઉપર તેઓએ પૂરતું વજન મૂક્યું હોય તે શક્ય છે હિંદમાં દરેક વેપારઉદ્યોગ, ચલણ અને વહાણવટાનો પ્રશ્ન સ્વિટિશ દિતોને અનુકૂળ આવે એવી રીતે ચર્ચાય છે. તે પ્રશ્નો હિંદના દ્વિતમા આ પ્રતિનિધિઓ ચર્ચા શકે તેવી સ્વતંત્ર વલણના ગણાય નહિ. ગાયકવાડ દેશી રાજા છે અને દેશી ગામ્ત્રીઓને પપાળવાની હિંદી મરઝાગની નીતિ જાણીતી છે.

આ પત્રિપદનો એજન્ડા એટલે ચર્ચાના વિષયોની યાદી બહુ વ્યાપક છે. તે ઉપરથી એના ઊંડાણ અને વ્યાપકપણાનો ધાર્નિક ખ્યાલ આવશે.

(૧) પ્રથમ, પગદેશો સાથેનો સંબંધ. આમાં યુરોપની હાલની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ દિગ્દર્શન પગદેશમત્રી મિ એડને કરાવ્યું હતું.

(૨) રક્ષણ આમા વડાપ્રધાને માત્રાન્ત્યના રક્ષણ માટે કેવાં, કેટલાં અને કઈ જાતનાં રક્ષણના પગલાં લેવા તે સમગ્રવ્યુ હતું આ બાબતો સમગ્રવવાનું કારણ એ હતું કે અમે માત્રાન્ત્ય માટે કેવો મોટો ખર્ચ કરી લોગ આપીએ છીએ અને આ ખર્ચ કાંઈ અમારા અંગત લાભ માટે નથી, પણ અખિય માત્રાન્ત્યના દ્વિત માટે છે. માટે એમાં દરેક સંસ્થાને ફાળો આપવો જોઈએ એ બાબત તેમણે ભાગ ફર્મ ને મમજવી હતી. પરંતુ સંસ્થાનોએ આ વાત સ્વીકારી નહિ આતી નથી તેઓએ શાહી સરકારની લડાઈઓમાં પોતાની ઇચ્છા હોય તો જ જોડાવાનું જણાવ્યું છે. મરઝાનો ઉપર કોઈ જાતની ફરજ નાખી શકાય તેમ નથી. આ પ્રશ્નને લગતા મવાલજવાળ કુગવાની પ્રતિનિધિઓને છૂટ હતી.

(૩) બધારણીય ગવાલોમા જાતિ, મધિ, દેશપરદેશ માથે સંસ્થાનોનો સંબંધ અને તેમનો પગપર મયધ અને એકબીજા સાથે વાટાઘાટના માર્ગો એ હતા. આ માટે કેટલીક કમિટીઓ નિમાઈ હતી એ કમિટીઓના રિપોર્ટો પરિષદને મળ્યા હતા, પરંતુ અમાન્ત્ય પ્રગ્નને માટે આ વિષયો પ્રકટ કરાવ્યા નથી વર્તમાનપત્રોએ એની વિગત પ્રકટ કરી નથી.

(૪) વેપાર, વાલિયુન્ય, વહાણવટા અને વિમાનોના વિયથના નીચે પ્રમાણે પેટા વિભાગો હતા:

(ક) માત્રાન્ત્યના વેપારની સામાન્ત્ય મમાલોચના અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોની વ્યાપક ચર્ચા;

(ગ) શાહી આર્થિક પરિષદ અને બીજી શાહી અર્થમત્તાવાર પરિષદોના કાર્યક્ષેત્રની સમાલોચના;

(ગ) શાહી વહાણવટાની કમિટીના કાર્યની મમાલોચના તથા વહાણવટા સંબંધીની નીતિ સમધી સ્પષ્ટતા;

(ઘ) અવશકરી વિમાની વ્યવહાર.

આ સિવાય ઓટાવા પરિષદમાં થયેલા કરારનામા સંબંધી પ્રસંગ પ્રમાણે લુદી લુદી સંસ્થાનોની સરકારે વ્યક્તિગત રીતે પોતાની સાથે વેપારી સંબંધ ધરાવનાર સરકાર સાથે ચર્ચા કરી નિર્ણય ઉપર આવી શકશે. તે સિવાય બીજા દેશોના વસાહતી દક્કો સંબંધી પણ વાતચીત કરી શકશે.

આ માટે ઘણી કમિટીઓ નીમવામાં આવી હતી; તેમાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ હતી. શીપિંગ કમિટીમાં નામદાર ગાયકવાડ સભ્ય હતાં. દિંદમાં દિંદી વદાણવટાને જે સાવકું પદ આપવામાં આવ્યું છે તે સંબંધે તેમને પરતી માહિતી હોવાનો સંભવ નથી. તેમ તેમના સલાહકારો પણ દિંદી સરકારના અનુભવીઓ હોવાથી દિંદી લાભો સંબંધી તેમની દોરવણી શક્યમંથ થઈ પડવાનો સંભવ ખરો. દમણમાં દિંદી વદાણવટા તરીકે દિંદમાંની અંગ્રેજ વદાણવટાની કંપનીઓ, જેવી કે પી. ઓ. અને બ્રિટિશ ઇન્ડિયા નેવિગેશન કંપનીને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કંપનીઓ માત્ર બ્રિટિશ શેરહોલ્ડરોનાં હિતમાં આવે છે એ દવે નિર્વિવાદિત વાત છે.

સૌથી મોટા અવાજ દિંદી વસાહતોનો છે. લુદાં લુદાં સંસ્થાનોમાં દિંદીઓ ઘણા સમયથી વસ્યા છે. એ સંસ્થાનોની પ્રગતિમાં દિંદીઓની મદદનત છે. કેટલેક દેકાળે એઓ મૂળ પ્રગતિકારો પણ છે. એવાં ત્રીસ લાખ દિંદીઓ દરિયાપારના દેશોમાં વસે છે. જે મુમયે એમની જરૂર હતી ત્યારે ગોરાં વસાહતોએ તેમની મદાય લઈ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ મુધારી હતી. દવે એ ગોરાં વસાહતો દિંદીઓને કાઢવાને માટે આકાશપાતાળ બેગાં કરે છે. એમને લુદા મહોલ્લામાં રહેવાની ફરજ પાડે છે. રેલવે, ટ્રામ્વે, નાટક વગેરેમાં એમનાથી મુશાપિયનો બેઠું બેસાતું નથી, મુશાપિયન સ્કૂલોમાં ભણવા જઈ શકાતું નથી, દિનપ્રતિદિન એમના વિરુદ્ધ નવા નવા કાયદાઓ ધડવામાં આવે છે. નવા આવનારાઓને તો બિલકુલ આવવા દેતા નથી. જૂનાં વસનારાંઓને કાઢી મૂકવા ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. જે નીકળ્યાં નથી તેમનાં ઉપર નવા નવા કાયદા લદાય છે.

ઓસ્ટ્રેલિયામાં નવા દિંદીઓને આવવા દેતા નથી. ત્યાં થત ઓસ્ટ્રેલિયાની નીતિ છે. પરંતુ જે પચાસેક દિંદીઓ વસે છે તેમના ઉપર જુલમ નથી. તેમને પોતાનો ધંધો કરવા દે છે. કેનેડામાં પણ કેટલાક શીખ કુટુંબો વસે છે. ત્યાં પણ નવાં આવનાર માટે અવકાશ નથી. પરંતુ જેઓ ત્યાં રહ્યાં છે તેમની વિશેષ ફરિયાદ જેતું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, તેમાં પણ નાતાલ ખાતે, ઘણા દિંદીઓ જઈ વસ્યા છે. એ પ્રદેશમાં દિંદીઓ ઉપર જુલમ થાય છે, વારંવાર સખ્ત કાયદા ધડાય છે. તેમને કેમ દેરાન કરવા, તેમની સંસ્કૃતિને કેમ જાંખપ લગાડવી, તેમને કેમ ત્યાંથી હાંકી કાઢવા, એ માટે સર્વે ઉપાયો લેવાય છે.

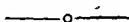
દિંદી સરકાર અલગત આ બાજતમાં દિલસોજી બતાવે છે. વડીધારાસભામાં વારંવાર આ ગવાલો નીકળે છે. સર્વે મળ્યો એક મતે ઘટતું કરવા સરકારને ભલામણ કરે છે. પરંતુ દિંદી સરકાર અસ્વતંત્ર સરકાર છે. એ તો માત્ર દિંદી વજરને લખી શકે. દિંદી વજર સંસ્થાનખાતાના વજરને લખે. એ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને લખે. આ લંબાબને ફેંકાવવા જે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિંદી એન્ટ રાખવામાં આવ્યો છે, છતાં તેનું કોઈ કાર્મ માંબળતું નથી. એના બોલવા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રધાનો વજન મૂકના નથી.

સર જર્જરૂક્ષાખાન વસાહતોના વિષય સંબંધી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રધાન મંડળ સાથે ચર્ચા કરે છે એવા તાર સમાચાર રૂટરે આપ્યા છે. પરંતુ તેમાંથી કંઈ વળે તેમ નથી.

અરે, દક્ષિણ આફ્રિકાનું પ્રધાનોનું અનેકું ગુએચક મેંશન (Good Will Mission) દિદમાં આવ્યું ત્યારે પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં દિદીઓ વિરુદ્ધ કાયદાઓ ઘડાતા હતા !

શાહી પરિપદ પૂરી થઈ ગઈ છે. જુદા જુદા પ્રધાનોએ છેવટની પરિપદની પૂર્ણાકૃતિને દિવસે એકબીજાને અને અંગ્રેજ ચરકારને પરાણાગત માટે મીઠાંચતાં ઘણાં વાક્યો કહ્યાં હતાં. ખૂબ બાવબીનું વાતાવરણ બાલ દષ્ટિએ તૈયાર કર્યું હતું. સામાન્ય પ્રગ્નને તો આ મહાન પરિપદમાં શું થયું તેની વિશેષ માહિતી નથી. બધા કરાવે અને ચર્ચા શુભ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સર મકરુદ્લાખાન સૌથી વિશેષ કુલો રૂપી શબ્દોના દાર પહેરાવવામાં પ્રવીણ જણાયા હતા.

આર્થિક સંકટાગ્રણ, શરીબાઈ, પરતંત્રતા અને પરાધીનતા ભોગવતા દિદને આ શાહી પરિપદના બીજા સર્વે પ્રશ્નોમાં વિશેષ રસ નથી. પરંતુ દરિયાપારના વસાહતોનો સવાલ દિદીએને મન બારે મહત્વનો પ્રશ્ન છે એ નિર્વિવાદ છે.

હવે ખંપના દિલાસા શા ?

પતીલે

[ગઝલ]

જતાં મદદન^૧ તરફ ઘરથી જળવવા ઢોલ તાસા શા ?
જળવવા ઢોલ તાસા શા ? ઉજવવા આ તમાશા શા ?

*

થતાં પહેલાં જલે સુજને હતું ના કોઈ ઝોળખતું;
કબર આગળ હવે મારી કૂલો, સાકર, પતાચા શા ?

*

ગયો રમનાર વેચાઈ સદાની બેનસીબીને:
પછીથી નાખવા તેને ઉપર શતરંજ^૨ પાસા શા ?

*

બીલને કાજ તો એકે હતો હરગિઝ સુકાયો ના—
કહો, પોતાની હાલત પર પછી સુકંવા નિસાસા શા ?

*

દમે આંખર^૩ પત્તદિયાને કહો છો શું તમે આવી ?
ન આપ્યો પ્રેમ તો સુજને—હવે ખંપના દિલાસા શા ?

શાહી પરિપદ અને બ્રિટિશ પરદેશનીતિ

રામભાઈ પટેલ

૭૫૫ મે માસના બીજા સપ્તાહ દરમ્યાન બ્રિટનના પાટનગર લંડનમાં ખૂબ દમામપૂર્વક તાજપોષીનો સમારંભ ઊજવાયો. એ વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બધા ભાગોના રાજપુરોહા લંડનમાં ભેગા મળવાના હતા એટલે બ્રિટિશ રાજપુરોહાએ સામ્રાજ્યના સંસ્થાનિક ઘટકોની યુદ્ધ પટ્ટીનાં વરસો દરમ્યાન છૂટાં પડીને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો થઈ જવાની વધતી જતી વૃત્તિને અટકાવવાના કે એનો વેગ ધીમે પાડવાના પ્રયત્નરૂપે શાહી પરિપદની યોજના ઘડી દાઢી. આમ તો છેક ૧૮૮૭ની સાલથી વારંવાર શાહી પરિપદો ભરાતી આવી છે, પણ છેક ૧૯૦૭ ની સાલ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આ પરિપદે 'શાહી પરિપદો' તરીકે નહોતી ઓળખાતી પણ 'કોલોનિયલ પરિપદો'-સંસ્થાનિક પરિપદોના નામથી ઓળખાતી ને ભરાતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે મહાયુદ્ધ સુધી સંસ્થાનોનો રાજકીય દરજ્જો બ્રિટનને અધીન હતો. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પરદેશનીતિ બ્લાઈટ હોલમાં નક્કી થતી અને બ્લાઈટ હોલમાંથી જ એ પ્રમાણે વર્તવાનું સંસ્થાનોને ફરમાન છૂટતું. આને લીધે ઓસ્ટ્રો-જર્મન પક્ષ વિરુદ્ધ બ્રિટન મહાયુદ્ધમાં નેડાણું કે આપોઆપ જ સંસ્થાનો પણ એમાં સામેલ થયેલાં ગણાઈ ગયાં.

મહાયુદ્ધે સંસ્થાનિક પ્રગતિ માનસમાં જગરું પરિવર્તન આણ્યું. બ્રિટનને અધીન નહિ પણ બ્રિટનથી સ્વતંત્ર રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમાં પોતે સ્વતંત્ર ઘટક તરીકે ઊભાં રહેવાનું મનોવલણ એમનામાં કેળવાતું ગયું. આ માનસપટ્ટાએ એમના રાષ્ટ્રીય દરજ્જામાં પણ પલટો કર્યો. પોતાના મનોવલણમાં ફેરફાર ચતાં પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવન ને રાષ્ટ્રીય દરજ્જાને એ મનોવલણના પરિવર્તનને અનુરૂપ ઘડવાની સંસ્થાનિક પ્રગતિમાં તાકાત હતી. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમૂહને પોતાના હિતસંબંધ વધારતો કે ચાલુ લોભોને અક્ષત ટકાવી રાખતો બીજી વ્યક્તિ કે સમૂહ ઉપર ભોગવાતો પોતાની સત્તા ઊડવી નથી ગમતી. બળાકાર ને અનિચ્છાએ એ સત્તા છૂટે છે. સંસ્થાનો ઉપર ભોગવાતો સત્તા બ્રિટન પણ ઊડવા તૈયાર નહોતું, પણ મહાયુદ્ધમાંથી એ એટલું નિર્બળ બનીને બહાર નીકળ્યું હતું કે એ વખતે સંસ્થાનો ઉપરની સત્તા ન ઊડવા માટે એમની સાથે વિગ્રહમાં ઊતરવાનું જોખમ ખેડવા એ તૈયાર નહોતું. બીજી બાજુ પ્રાણવાન સંસ્થાનિક પ્રગતિ પણ સ્વચક્તિ બન્યત થઈ હતી. આમ એક બાજુ બ્રિટનને પક્ષે અચક્તિ ને પોતાની વિરુદ્ધ ઉત્પત્ત થતી જતી પરિસ્થિતિની અનિવાર્યતા ને બીજી બાજુ સંસ્થાનોને પક્ષે સ્વચક્તિના ભાનને કારણે બ્રિટનને બળતે હવે પણ હસતે મુખે સત્તા ઊડી. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ નેણું કે બ્રિટનનો હાથ પથર તળે દબાવો હતો, હવે એ બળે કાઢવો કે કળે ? એમની મુત્સદ્દીગીરીએ એમને એ વખતે કીક મુઝાડયું કે બળ વાપરવામાં સાર નથી; કળ વાપરતાં બીજું નહિ તો સંસ્થાનોમાં પોતાના વેપારી હક્કો તો જળવાયે ?

આમ યુદ્ધ પડી બ્રિટિશ રાજપુરોહાએ સંસ્થાનો સાથે કુનેદ ભરપૂર મુત્સદ્દીગીરીથી કામ લેવા માંડયું. વારંવાર શાહી પરિપદો ભરવા માંડી ને અનેક જાતનાં સામ્રાજ્યની ભાવનાપૂર્ણ અલંકારી ભાષણો મારફત એ પરિપદોમાં ને એની બહાર રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની

મનોભાવના વધારે ને વધારે ખીલવતી જતી સાંસ્થાનિક પ્રગતિઓમાં સામ્રાજ્યની ભાવના -Imperial sentiment-નિશ્ચય રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશ શાહીવાદી પંચાએ એ કાર્યમાં ભારે ફાળો આપવા માંડ્યો.

સામ્રાજ્યની હોલવાઈ જતી ભાવના એતલી રાખવાના બ્રિટિશ રાજનેતાઓના ગમે એટલા પ્રયાસો છતાં યુદ્ધ પછીનાં વરસોમાં સામ્રાજ્યના બંધની ગાઠો તૂટતી જ ગઈ. બ્રિટનના શાશ્વત 'કોલોની' યર્થ રહેવાનું મંસ્થાનોની પ્રગ્ન કેમ પસંદ કરે? એમને જગતનાં રાષ્ટ્રોના કુટુંબમાં પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવભર્યું, પોતપોતાના રાષ્ટ્ર માટે સ્વતંત્ર ને સમાન સ્થાન મેળવવું હતું. પણ એ કંઈ એટલે પ્રતિષ્ઠા ને સ્વતંત્રતા ને સમાનતાના ગૌરવપ્રાપ્તિની ભાવનાનો જ સવાલ નહોતો. ભાવના કંઈ અવકાશમાંથી નથી ઉત્પન્ન થતી. પોતાના સાચા કે ખોટા હિતમંબધોમાંથી ભાવનાના અંકુર ફૂટે છે સાર્થાનિક પ્રગ્નની બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એટલે બ્રિટનથી છૂટા પડવાની ભાવના, આર્થિક દષ્ટિએ બ્રિટનની અર્થવ્યવસ્થાના ધૂગચક્રથી છૂટા પડવાની જરૂરિયાતમાંથી પેદા થઈ હતી. એટલે કે સંસ્થાનોની પ્રગ્નના નવા પેદા થતા ને ખીલતા જતા આર્થિક હિતસંબધો સાથે યુદ્ધ પહેલાંના એમના રાષ્ટ્રીય દરજ્જાની પરિસ્થિતિમાં ઘડાયેલા ને યુદ્ધ પછી ચાલુ રહેવા માગતા બ્રિટિશ આર્થિક હિતમંબધો વચ્ચે મેળ ખાય એમ નહોતો. આમ યુદ્ધજનિત નવી પરિસ્થિતિમાં સાર્થાનિક ને બ્રિટિશ આર્થિક હિતોનું સંઘર્ષનું અમુક ને એ હિતવિગ્રહમાં પોતાનાં હિતો વિજય મેળવે ને બ્રિટિશ હિતોને નમવું પડે એ વિચારમાંથી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય દરજ્જા સંપાદન કરવાની સંસ્થાનોની હિલચાલ બીજી થઈ

યુદ્ધ પહેલાં મંસ્થાનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પ્રાથમિક દશામાં હતા. બ્રિટિશ તૈયાર માલ ને બ્રિટિશ મૂડી રોકવાના એ સારા એવા બજાર હતા. યુદ્ધ પછી સંસ્થાનોમાં ઉદ્યોગવાદનો પવન ફૂંકાયો. સંસ્થાનોમાં ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ થવા માડ્યું. સંસ્થાનોના ખીલતા ઉદ્યોગો જૂના ને સ્થાપિત બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાંથી સંસ્થાનોમાં આયાત થતા માલની મામે ખુરલી હરીફાઈમાં ટકી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોવાથી એમને બ્રિટિશ અને ખીન પરદેશી માલ સામે જોગી જકાતી દિવાલ ખડી કરવાની અનિવાર્ય જરૂર લાગી. આમાંથી આર્થિક સ્વતંત્રતાના હક—Right of Fiscal Autonomy—ની હિલચાલ બીજી થઈ. આત્મનિર્ણયના હક વગર આર્થિક સ્વતંત્રતાનો હક શી રીતે મળે! એટલે બ્રિટિશ અધીનતાના રચચક્રથી છૂટા પડવાની રાજકીય હિલચાલ પણ બેપડી. બ્રિટન એ રોકી શકે એમ નહોતું. આથી શાહી પરિપક્વે મારફત સામ્રાજ્યની ઇનિગ્રેગ્રેશન—Disintegration—અટકાવવાના બ્રિટિશ રાજનેતાઓના પ્રયાસો છતાં દરેક શાહી પરિપક્વેમાં સાર્થાનિક રાજનેતાઓ છૂટાપણાની જ વાતો વધારે ને વધારે કરતા ગયા ને વધારે ને વધારે છૂટાપણું મેળવતા ગયા.^૧

૧ શાહી પરિપક્વેમાં સાર્થાનિક રાજપુરોએ જ્યારે આ જાતની સ્વતંત્ર થવાની વાતો કરતા હતા તે વખતે, હિંદુસ્તાનની શરમ નહોતી ઉઘાડી પાડતા હોય તેમ, હિંદના કહેવાતા પ્રતિનિધિએ વફાદારીનાં શુભાશન ગાતા હતા. રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલા સાર્થાનિક રાજપુરોની એ મંડળીમાં હિંદના એક વફાદાર પ્રતિનિધિ વફાદારીના ઉત્સાહના અવિરમી પૂવાઈને એક વખત એટલે સુધી બોલી જાહેરા કે 'I am proud to declare that my Country (India) makes the Empire Imperial.' (એ રાષ્ટ્રે હિંદના વિખ્યાત સિબરલ આગેવાન સર તેજ બહાદુર સપ્તમે ૧૯૨૩માં લંડનમાં મળેલી સામ્રાજ્ય પરિપક્વેમાં ઉચ્ચારેલા.)

૧૯૨૬ની શાહી પરિપદમાં છેવટે એમણે સામ્રાજ્યમાં સંસ્થાનોના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકેના પોતાના દરજ્જાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા ઘડીને બ્રિટિશ સુત્રદોષો પાસે કબૂલ રખાવી. બાહ્ય જાહેરનામાની એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે બધાં સાંસ્થાનિક રાષ્ટ્રો “સામ્રાજ્યની અંદર સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે, દરજ્જામાં સમાન, પોતાના આંતરિક કે બાહ્ય કારભારની કાંઈ પણ બાબતે કાંઈ એક બીજાને કાંઈ પણ રીતે અંધીન નહિ હોય, જે કે તાજ સાથે બધા સામાન્ય વફાદારીથી સંયુક્ત હોઈ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ આફ નેશન્સમાં સમાન ભાગીદાર સભ્યો તરીકે બધાં સ્વતંત્ર રીતે જોડાયાં હોય.” (૧૯૩૧ના રેવ્યુટ આફ વેન્ટમિનસ્ટરથી સંસ્થાનોની રાજકીય-Political-સ્વતંત્રતા કાયદેસરની-Legal-ચર્ચ.)

૧૯૨૬ અને ૧૯૩૦ ની શાહી પરિપદો આંતરરાષ્ટ્રીય સલામતી ને સ્થિરતાના વાતાવરણમાં મળેલી. ત્યાર પછી ૧૯૩૭ની છેક હમણાં મળેલી પરિપદ દરમ્યાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ખૂબ બદલાઈ ને લવાનક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે. આજે બ્રિટન સમક્ષ વિકટ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વલુહિત્યા પડ્યા છે. બ્રિટિશ પ્રભુત્વને પડકારતાં ને જોખમમાં મૂકતાં જર્મન, ઈટાલિયન ને જાપાનીઝ ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રો એક સૂત્રે ગંઢાઈ ગયાં છે.

પાસિફિકમાં જાપાન સામે, બ્રમખ્ય સમુદ્રમાં ઈટલી સામે અને ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મની સામે બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યને ખાત્રું પડશે એ સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય છે. બ્રિટિશ પરદેશનીતિ ત્રિવિધ ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોના દીર્ઘ ને વ્યાપક ચક્રાવાના ‘કોર્ડન’માં ઘેરાતી જાય છે. બ્રિટનનું ગત મહાયુદ્ધનું મિત્ર મહાબળવાન રાષ્ટ્ર યુ. એસ. એ. પ્રે. રૂઝવેલ્ટ અને એના કુશળ પરદેશમંત્રી કોરડેલ હલની સંયુક્ત પરદેશનીતિ પ્રમાણે યુરોપિયન પ્રશ્નોનાં ઘેરાં જાળમાં સંડોવાવા નથી માગતું. સંસ્થાન અને સામ્રાજ્યનું એક ઘટક, ક્રેનેડા પણ સામિખ્ય ને હિતોની સમાંતરતાને કારણે બ્રિટિશ પરદેશનીતિથી છૂટું પડી રૂઝવેલ્ટની પરદેશનીતિ સાથે સંકળાતું જાય છે.

ઑસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ પાસિફિક ને હિંદી મહાસાગરમાં આવતાં સામ્રાજ્યનાં ઘટકો છે. જાપાનની આક્રમણકારી પ્રાદેશિક વિકાસની મુરાદે એ બંને દેશોના બ્રિટન તરફના વલણમાં ૧૯૩૦ પછી મોટો ફેરફાર થયો છે. વધતા જતા જાપાનીઝ લશ્કરી, હવાઈ ને નૌકાબળનો સામનો કરી પોતાનું રક્ષણ કરવા દૂર પડેલું બ્રિટન શક્તિમાન નથી થવાનું એ ભાન બંને દેશોને થઈ ચૂક્યું છે. આ ઉપરાંત યુરોપીય જૂંચવણમાં ગળાદૂધ ખૂંપેલા, અને દૂર પાસિફિકમાં જાપાન જેવા બળવાન શત્રુ સાથે સામનો કરવાની અનિચ્છા ધરાવતા બ્રિટનમાં ઑસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડને શંકા પેદા થઈ છે. આને લીધે પાસિફિકમાં જાપાન વિરોધી હિતસંબંધો ધરાવનાર સમૃદ્ધ ને શક્તિશાળી યુ. એસ. એ. સાથે બંને દેશોની પરદેશનીતિ એકતા માટે પ્રયાસ કરી રહી છે. બ્રિટને બહારી આણેલી કાંઈ યુરોપીય લડાઈમાં સહેજે પોતાને જોડાતું પડે એ સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકાને પણ કબૂલ નથી.^૧

૧ દક્ષિણ આફ્રિકાના બચાવ ખાતાના પ્રધાન મિ. પીરેએ ૧૯૩૫માં જાહેર કર્યું હતું કે સામ્રાજ્યના રક્ષણની કાંઈ મોટી યોજનામાં દક્ષિણ આફ્રિકા ભાગ લેશે નહિ. હંગેરી લડાઈમાં ભત્રીયું હોય તેથી તે દરિયાપારની લડાઈમાં ભાગ લેશે નહિ “જે યુનિયન સરકાર મૂર્ખાઈથી દક્ષિણ આફ્રિકાને દરિયાપારની લડાઈમાં સંડોવે તે દેશમાં મોટાં રમખાણો ને કદાચ ચાલવી પણ થાય.” વડા પ્રધાન જનરલ હર્ટજોગે પણ આ નિવેદનને ટેકો આપી જણાવ્યું હતું કે એમાં યુનિયન સરકારની નીતિ બરાબર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

હિંદ સિવાય બધાં શાહી ઘટકો હવે પોતાની પરદેશનીતિ સ્વતંત્રપણે ધડતાં હોવાથી બ્રિટિશ પરદેશનીતિ સાથે એનો મેળ એસતો નથી. કારણ કે બ્રિટન યુરોપના તોફાનકેન્દ્ર — Storm-centre — સાથે સંકળાયેલું છે, જ્યારે વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થિતિને કારણે સંસ્થાનો યુરોપીય રાષ્ટ્રોના યુરોપીય તોફાનકેન્દ્રોથી દૂર પડેલાં છે. આને લીધે યુરોપીય દાવાનળથી એઓ બચેલાં હોઈ (ભૌગોલિક દૂરત્વને કારણે) બ્રિટનને માટે આધુનિક યુદ્ધના ગંગતવર જોખમમાં ભિતરવા એઓ તૈયાર નથી. સાંસ્થાનિક રાજપુરુષોએ વારંવાર એ સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે જાહેર કરી દીધી છે. (૧૯૨૫ના લોકાનો કરાર ઉપર બ્રિટન સાથે સહી કરવાની સંસ્થાનોએ ના પાડવાનું પણ આ જ કારણ હતું.)

૧૯૨૬ પછી સ્પષ્ટપણે બ્રિટન અને યુરોપથી અલગ રીતે સંસ્થાનો પોતાની આર્થિક તેમજ પરદેશનીતિ ધડતાં ગયાં છે. આ સ્થિતિ અને સંસ્થાનોના બ્રિટન તરફના વલણમાં મુખ્યપણે ૧૯૩૬ ની સાલ સુધી કંઈ ફેરફાર નહોતો થયો; પરંતુ ૧૯૩૧ પછી જાપાને ચીન ઉપર ચડાઈ ચાલુ કરી ૧૯૩૫ સુધીમાં ચીનના મહત્વના પ્રદેશો કબજે કરી અને વિરાટ ખાયા ઉપર શસ્ત્રીકરણ શરૂ કરી ૧૯૨૨ના વોર્શિંગ્ટન નૌકાકરાર તોડી નાખી પાસિફિકના આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની સમતુલા તોડી નાખ્યા પછી એમાં મહત્વના ફેરફાર થવા લાગ્યા છે.

જર્મનીમાં હિટલર સત્તામાં આવ્યા પછી એણે શસ્ત્રીકરણ શરૂ કર્યું, આને લીધે ફ્રાન્સે યુરોપીય સત્તાની સમતુલા જાળવી રાખી હતી એ તૂટી પડી. કોઈ પણ બે મહાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોના સરવાળા જેટલું હવાઈ બળ એકલું જર્મન (Two Power standard of German Air Force) પાસે હોય એ લાઈન ઉપર જર્મન હવાઈ કાફલા રચવાનું શરૂ કરીને હિટલરે યુરોપમાં મહાભય ઊભો કર્યો. આ ઉપરાંત ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મન નૌકાબળ વધારીને બ્રિટિશ નૌકાબળને એણે પડકાર્યું. બીજી બાજુ જૂમખ્ય સમુદ્રમાં વિરાટ નૌકાદળ જમાવી મુસોલિનીએ જૂમખ્ય સમુદ્રમાં સત્તાતુલા તોડી નાખી. આમ પાસિફિક, જૂમખ્ય સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્ર, જે બ્રિટિશ હિતસંબંધીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધોરી વાટ (Main arterial road) બ્રિ. પરદેશમંત્રી મિ. એડનના શબ્દો)માં ૧૯૩૫માં ત્રણ નવા બળવાનું શત્રુઓ દેખાયા. બ્રિટિશ પરદેશ ખાતાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધોરી વાટે ઊભા થતા ત્રણ ફાસિસ્ટ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર-શત્રુઓનું લાન ૧૯૩૫ પહેલાં થયું હતું કે નહિ એ કહી શકાય એમ નથી; પણ ઈટાલો-એગિસીનિયન યુદ્ધ પછી ૧૯૩૬ના ઓક્ટોબર માસમાં પોતાની પરદેશનીતિ સ્પષ્ટ કરતું મુસોલિનીએ જે લાપણું કર્યું હતું એ વખતે જૂમખ્ય સમુદ્રમાં ઈટલી બ્રિટનનું ભાવિ દુસ્મન હોવાની સ્પષ્ટતા માલમ પડી. ત્યાર પછી ડીસેમ્બરમાં જર્મન-જાપાનીઝ લડાયક મૈત્રીની જાહેરાત થઈ. મને લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કોઈ પણ કાળે એટલી જોખમી ને નાજૂક ઘડી નહિ શરૂ થઈ હોય, જેટલી મુસોલિનીના ઓક્ટોબર લાપણું અને જર્મન-જાપાનીઝ લડાયક મૈત્રીની ડીસેમ્બરની જાહેરાતથી થઈ છે. મુસોલિનીના લાપણું પછી થોડા જ માસમાં જર્મન-જાપાનીઝ સંયોગીકરણ બહાર આવ્યું. એમાં મુસોલિનીએ પણ સંમતિ આપી. મુસોલિનીના લાપણુંથી રોમ-બર્લિન ધૂરાની જાહેરાત તો થઈ જ ચૂકી હતી; હવે ડીસેમ્બરની જર્મન-જાપાનીઝ મૈત્રીસંધિથી બર્લિન-ટોકિયો ધૂરાની જાહેરાત થઈ. આમ બર્લિન-રોમ-ટોકિયો ધૂરા

૧૯૩૬ને અંતે જગતના રાજકારણમાં ઉઘાડી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી, ને જંગત-રાજકારણમાં અનેક પ્રશ્નો ને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના સંધાનવિગ્રહને નેવા પીડો ફરતો મૂક્યો.

યુરોપમાં ઉત્તર સમુદ્ર, જૂમધ્ય સમુદ્ર, હિંદી મહાસાગર ને છેક એશિયાના પૂર્વ અંત પાસિફિક સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ફોર્ડન કરી લેવાનો એ નુસખો હતો. બીજા કોઈ અણુધાર્યા ફેરફાર ન થાય તો ભાવિ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ નૌકાજળને દથ હજાર માઈલની લંબાઈમાં ત્રણ ઠેકાણે વિભક્ત સામનો કરવો પડશે. ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મની સામે, જૂમધ્યમાં અને આફ્રિકાને કિનારે હિંદી મહાસાગરમાં ઈટલી સામે, અને પાસિફિકમાં જાપાન સામે. બ્રિટિશ નૌકાજળને લાંબા અંતરની વિકટ યુગાલમાં પકડી એને ત્રણ મોરચામાં વિભક્ત કરીને ભાવિ યુદ્ધમાં સામનો કરવાનો ત્રણ ફાસિસ્ટ સામ્રાજ્યાકાંક્ષી રાજ્યોનો આ એક મહાબ્યૂહ છે. મુત્સદ્દીગીરીપ્રવીણ બ્રિટિશ પરદેશનીતિ આવા જોખમી મામલામાં જૂતકાળમાં કદિ નહિ ધેરાઈ હોય. આજે ઉપર ઉપરથી લાલે શાંત લાગતાં હોય પણ આ ત્રણ નવા ફાસિસ્ટ શત્રુઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું નવી જાતનું ભાવિ નિર્માણ કરી રહ્યાં છે એમાં મને શંકા નથી. ફાસિસ્ટ કાયનાંખાર રાષ્ટ્રોના પર્યાવરના રસાયણમાં બ્રિટનનું શાહી ભાવિ અદશ્ય (Decompose) થઈ રહ્યું છે.

આ નવી પરિસ્થિતિને લીધે શાહી પરિપદની પ્રધાન કાર્યવાહિ ૧૯૨૬ ને ૧૯૩૦ ની પરિપદોની માફક સંસ્થાનોનો રાજકીય દરજ્જો નક્કી કરવામાં કે ઓઢાવા પરિપદની માફક શાહીપસંદગીપ્રધાન જગત નાખવાના આર્થિક કાર્યક્રમપ્રધાન નહિ પણ સામ્રાજ્યના નવા ભય સામે બચાવની શી વ્યવસ્થા કરવી એની મંત્રણાપ્રધાન બની રહી છે. કારણ, આજે બ્રિટનને માટે રાજકારણ કે અર્થનો પ્રધાન સવાલ નથી, પણ પ્રધાન સવાલ છે નવી ફોર્ડનમાંથી જીવતા નીકળવાના જીવનમરણનો.

કોઈ પણ રીતે આજે બ્રિટિશ પરદેશખાતું નવા વિગ્રહમાં પોતાના ભેરુઓ નક્કી કરી રહ્યું છે. વર્સેલસ સંધિ પરિવર્તન વિરોધી (Anti-revisionist group of Nations) ફ્રાન્સ, સોવિયેટ યુનિયન, બેલ્જિયમ, ચેકો-સ્લોવેકિયા, પોલેંડ વગેરે રાષ્ટ્રો સંબંધેની બ્રિટનની પરદેશનીતિમાં છેલ્લા વર્ષમાં ભારે મહત્ત્વનો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો પ્રત્યેની એની તાણ પણ ખૂબ વધી પડી છે. બચાવ માટેના નવા મંત્રવર ખર્ચમાં બ્રિટિશ રાજપુરુષો સંસ્થાનોને ફાળો આપવા વિનવી રહ્યા છે. કારણમાં એઓ જાહેર કરે છે કે બ્રિટને સામ્રાજ્યના બચાવ માટે આટલો મોટો લશ્કરી ખર્ચ શરૂ કર્યો છે માટે સંસ્થાનોએ એમાં ફાળો આપવો જોઈએ, કારણ કે બ્રિટનના લશ્કરી બળથી સામ્રાજ્યના સંસ્થાનોને પણ રક્ષણ મળશે. સામ્રાજ્યના કહેવાતા બચાવ માટે લશ્કરી બાજુએ બ્રિટન વ્યાપક ને ઝડપી લશ્કરીકરણ કરવા માગે છે અને શાહી બાજુએ પોતાની એ લશ્કરીકરણની નીતિ સાથે સંસ્થાનોને બાંધવા માગે છે. એટલે કે સંરક્ષણ ખર્ચમાં એમનો લાગ અને નવા યુદ્ધમાં એમનો લશ્કરી સહકાર સર કરવાનો શાહી પરિપદનો પ્રધાન હેતુ છે. માટે જ પરિપદનો શાહી હેતુ પ્રેમંટ કરતાં વિન્સ્ટન ચર્ચીલે લખ્યું છે કે “શાહી પરિપદનું સમસ્ત મહત્ત્વ સંરક્ષણના જ પ્રશ્ન ઉપર ફરી વળે છે” (‘ઇવનીંગ સ્ટાન્ડર્ડ’ મે, ૧૩મી. ચર્ચીલનો લેખ: ‘ડીફેન્ડીંગ ધ એમ્પાયર’).

‘લડન ટાઇમ્સ’ પણ પર્ગિષના રેતુને પ્રગટ કરતા ક્ષિતનની નાજુક સ્થિતિ અને વર્તમાન યુદ્ધની આગાહી કરતી યુરોપીય રાજકાગળ્યની હવાનો ખરોખર ખ્યાલ આપે છે. ૧૪મી મેના અગ્રલેખમા એ સાહી પત્ર લખે છે કે —

“પરગણ્દ્રીય રાજકારોમાર, અને (સામ્રાજ્યનો) ખયાવ એ વસ્તુઓ શાહી પરિષદની મતજણાઓમા પ્રધાનભાગ ભજવ્યા વિના ગહેવાના નથી પરિસ્થિતિ ૧૯૧૧ ની યાદ આપે છે જ્યારે આતરગણ્દ્રીય અગ્રધોની ખેચતાણે જગતશાંતિને ખીસાવતા બયોનો સામનો કરવાના પગલા લેવાની ક્ષિટિશ સરકારને ફરજ પાડી હતી આ વગેરે પણ સ્પારતા જેવી જ પરિસ્થિતિ સમાલોચના અને એની અંદર આવતા પ્રશ્નોનું એવું જ પરીક્ષણ થશે”

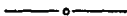
આમ મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાના બેચાર વરસોના જેવી ઉદામ ને નિરાશાભરી આતરગણ્દ્રીય રાજકીય પરિસ્થિતિની રગભૂમિ કોઈ મદ્દાપ્રવચકારી યુદ્ધના કરુણ નાટક માટે આજે સર્જન કરી છે એનું ભાન ક્ષિટિશ શાહીવાદીઓને થઈ રહ્યું છે એને અટકાવવાની એમની અને એમની ગણ્દ્રીય સરકારની તાત્કાલિક નથી શક્તીકરણ પાછા આવતા પાછા વપમા દોઢ અગળ પાંડ ખર્ચા ને એમ કરીને વિનાશની હોળીનો ભડકો વધારે વ્યાપક વિનાશી કરવા સિવાય એમની પાસે ખીજે રસ્તો નથી સામ્રાજ્યવાદ ને ગણ્દ્રીય મરકારની આ ગળવર કિંમત ક્ષિટિશ પ્રજા આજે ભરી રહી છે આજે જેની કિંમત નાણા મારફત ભરપાઈ થઈ ગઈ છે એની જ અધૂરી રહેલી કિંમત માનવસહાર મારફત અડધા દાયકામા ક્ષિટનને ભરવી પડશે એના કરુણ ભાનને લીધે જ નિવૃત્ત થતા વડા પ્રધાન મિ ગાલ્ડીને સામ્રાજ્યના જુવાનોની મેદની મમક્ષ ભક્ષાશાલ્યું પ્રવચન કર્યું હતું

પોતે બેભા કરેલા સામ્રાજ્યવાદના ઢળણમા ક્ષિટન ભરાઈ પડ્યું છે એમાથી ની ધારના હવે પછીના પ્રવલનો એ કળણમા વધારે ને વધારે ઉઠે એને ખૂપાની જા્ય તો નવાઈ નહિ શાહી પરિષદ પણ આવો જ એક પછડાટ છે

ફાસિસ્ટ ગણ્દ્રોની કોલનની ગહેરાત થયા પછી યુરોપીય રાજકાગળ્યનું નાવ ખડકા ને ખરાગાઓની આગીશૂદીમા ભગતું જ ગયું છે ફ્રાન્સ અને ક્ષિટને યુદ્ધને અતે પડાવી લીધેલા પ્રેશ અને એ પહેલાના એમણે જીતેલા પ્રદેશો પાછા મેળવવા માટે બર્લિન-રોમ-ટોકિયો ધુગવાગા ગણ્દ્રો ભેગા થઈ ગયા છે એ હેતુમિદ્ધિ માટેની એમની છૂપી પણ વિસ્તૃત તૈયારી આજે ચોક્કસપણે સાહી રહી છે એટલું જ નહિ, પણ ફાસિસ્ટ વિજયને અતે પોતે ખ્યા કર્યા પ્રદેશોમા ફાવતું એની પણ એમણે જોઈવણ કરી લીધી છે પામિદ્ધિકમા જાપાન, ભૂમધ્યમા ઈટલી અને ઉત્તર મધ્યક માગ્ધત યુરોપમા અને થોડે અંશે એશિયા ને આફ્રિકામા જર્મની સિત્તરે એવી પૂર્વવ્યવસ્થા પણ એ ત્રણે ગણ્દ્રો વચ્ચે અદરખાનેથી થઈ હોય એવું ત્રણે છે લડાઈ વખતે પોતાનો આર્થિક બહિષ્કાર થતા જરી મુશ્કેલી બની ચાય ને એને લીધે ગત યુદ્ધમા જર્મનીને જેમ ભાગી જવું પડ્યું હતું તેમ પાછું ન ચાય એટલા માટે એ ત્રણે ગણ્દ્રો પોતાને જેઈતી બધી વસ્તુઓ માટે બહિષ્કાર મરનાગ ગણ્દ્રોમાથી આવતી ચીજોની પોતાના રાષ્ટ્રોમા જ ન્યવસ્થા કરવા, ત્રણેનો એક આર્થિક બ્લોક રચી ગયા છે.

ચોમેર ઘેરાયેલા રાની પ્રાણીના જીવીં બ્રિટનનીં સ્થિતિ થતી જાય છે. ગજરામણમાં નીકળવાનો રસ્તો ન મળતાં, એ કાઈના ઉપર કૂદી પડશે એમાં પણ શંકા નથી. પોતાને ઘેરવા મથતાં ક્રાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોને ઘેરવાના પ્રયત્ન કરવા પાછળ આ વરસે બ્રિટિશ મુલ્સદીગીરી કામે લાગી ગઈ છે. શાહી પરિષદ મારફત સંસ્થાનોને પોતાની સાથે લઈ પોતાને જુમલો જોરાવર બનાવવાના એના પ્રયત્નને શાહી પરિષદમાં સફળતા મળે એમ દેખાતું નથી. છતાં ઇટલી અને જર્મની સાથે આફ્રિકામાં હમણાં હમણાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું ધર્મણુ વધતું જવાને કારણે એ સંસ્થાન, અને પાસિફિકમાં જાપાનની બીક વધવાને કારણે ન્યૂઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયા બ્રિટનની નજીક જાય પણ ખરાં.

પરંતુ આવી શાહી પરિષદમાં હિંદનું શું સ્થાન છે? સામ્રાજ્યમાં હિંદનો દરજ્જો કયો? હિંદનું કંઈ સ્થાન ને દરજ્જો હોય તો તે તાજાના અને ખંડિયા રાષ્ટ્રોનો છે. સંસ્થાનો પ્રત્યે આજે બ્રિટનની ગરજ અનેક ગણી વધી ગઈ છે. પણ હિંદને વિશે એવી કાઈ સ્થિતિ નથી. સર ઝકરુલ્લાખાન ને ના. સયાજીરાવ જેવા પ્રતિનિધિઓ હિંદ (કે હિંદ ઉપરની સરકાર તરફથી) તરફથી શાહી પરિષદમાં ગયા છે. તો પછી નવી અથડામણોમાં હિંદના સહકાર વિશે જરા પણ શંકા લાવવાનું બ્રિટનને કારણ શું?

ઈચ્છિત

બાલમુકુન્દ દવે

ભૂક્ષ્ણ થઈ ભાવિની ભવ્ય કલ્પના
કરવો તીણી તે ઉર કોરતી આ;
આ બિન્દગીમાં સુખ શાન્તિ હાવાં
રહ્યાં ન મારે સ્વપને ય સેવવાં !

એ વાંચનાની વણપુરી ઝંખના
પુરી થશે તે દિ હશે ન વાંચના;
રે! સિદ્ધ થાશે મમ સ્વપ્ન સેવના
ઉડી જશે તે દિ રસાર્દ્ર કલ્પના !

મળશે મને ઈચ્છિત તે દિ જ્યારે
મળ્યું ન વા એ સહુ એક ત્યારે !

ચમ રહીએ -

સંપાદક : સોમાલાલ ભાવસાર

- ચમ રહીએ ગરૂ વિના ચમ રહીએ.
 ફવાને કાંઠે ચાર શાધુડાં આયાં
 ખૂનખોન આલો પાંછી—ગરૂ વિના૦ ૧
- ઘડો ડુબાડું મારી રાશ ના પહોંચે
 ચમ કરી પાંછી કાઢું—ગરૂ વિના૦ ૨
- ચીર સાંધીને મીરે પાછીડાં કાઢયાં
 લ્યો, લ્યો, શાધુડિયાં પાંછી—ગરૂ વિના૦ ૩
- નુગરાનાં પાંછી મારે કાંમ ન આવે
 સુગરાં પાંછી લઈએ—ગરૂ વિના૦ ૪
- ફવાને પનઘટ પાઠ પૂરાયા
 ગરુજીએ દરશન દીધાં—ગરૂ વિના૦ ૫
- પાંછી ભરીને મીરાં ઘેર પધાર્યાં
 નાંના દિયરિયે દીઠાં—ગરૂ વિના૦ ૬
- કંઠી તોડા તો મારા ઘરમાં પેહો
 અંપે ઝૂંપડાં અંધો—ગરૂ વિના૦ ૭
- કંઠી ના તોડું તારા ઘરમાં ના પેહું
 અંપે ઝૂંપડાં અંધું—ગરૂ વિના૦ ૮
- ખોળો વાળીને મીરાં વાડી પધાર્યાં
 વેણી તાંદલબની ભાજી—ગરૂ વિના૦ ૯
- કાચા વાસણમાં ભાજીયો રાંધી
 ખન ગઈ શીરા પૂરી—ગરૂ વિના૦ ૧૦
- સર્વે સંતોને શીરા ને પૂરી
 ગરુજીને શેવ ઝુંવાળી—ગરૂ વિના૦ ૧૧
- ચમ રહીએ ગરૂ વિના, ચમ રહીએ.

આજ સુધીમાં વિશ્વવિખ્યાત સાહિત્યનું નોબેલ ધનામ જીતનારાઓમાં ત્રણ મહિલાઓનાં નામ આવ્યાં છે. સ્વીડિશ લેખિકા સેદ્મા લેગરલોફ (૧૯૦૯માં) નોબેલ ધનામ જીતનાર પ્રથમ મહિલા છે. ત્યાર બાદ ૧૯૨૬માં ઈટાલિયન લેખિકા ગ્રેઝીઆ દેલેદા અને ૧૯૨૮માં નોર્વેજિયન લેખિકા સિગ્રીડ ઉન્ડસેટ (Sigrid Undset) આ મહાન ધનામ જીતી સાહિત્યસ્વામિનીઓનું ગિરુદ પામી છે. સેદ્મા લેગરલોફ સ્વીડિશ સાહિત્યની એકેડેમીના સભ્ય તરીકે ચૂંદાનાર પહેલી મહિલા હતી. ૧૯૧૪માં તેને આ માન મળ્યું.

સેદ્મા લેગરલોફનો જન્મ ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ વાર્મલેંડમાં આવેલા મારબેકમાં થયો હતો. તે જર્મનદાર વર્ગમાં જન્મી હતી. તે બીજાં બાળકો માફક ખેતરોમાં દોડવા અશક્ત હતી એટલે ઘરના ખૂણામાં બેસી ઘરડાંઓ પાસેથી વાર્તાઓ સાંભળતી અને વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી કલ્પનાપ્રદેશમાં વિહરતી. તેનાં માબાપ સાહિત્યના શોખીન હતાં. તેથી તેઓ સેદ્માને વાંચવા માટે સુંદર વાર્તાઓનાં પુસ્તકો લાવી આપતાં.

નવ વર્ષની વયે તે તેના કાકાના કુટુંબ સાથે શિયાળો ગાળવા સ્ટોકહોલમ ગઈ. શહેરના પથ્થર જડેલા રસ્તાઓ અને મોટાં મકાનો વચ્ચેનું કુંધાએલું જીવન તેને અગવડભર્યું લાગતું. તેના આ જીવનનું વર્ણન તેણે *Men and Trolls* નામના નિબંધગ્રંથરૂપે 'Two Predictions' નામના નિબંધમાં કર્યું છે. તે કહે છે: 'શહેરના સ્વચ્છ અને ચપલ બાળકોમાં હું ગામડિયા ભાષા બોલતી ત્યારે મૂર્ખ જેવી લાગતી. છતાં હું રહેતી તે જૂના મકાનમાં અવર્ણનીય મુશ્મળ આવતી હતી. મારા કાકા પાસે વોલ્ટર સ્કોટની નવલકથાઓથી ભરેલું કબાટ હતું. વળી પાછું નાટક જોવા જવાનું!' તે ડોસી સાથે નાટક જોવા જતી અને નાટક ચાલતું એટલો વખત જીભી રહેતી. વર્ષંતમાં તે ઘેર પાછી ફરતી અને નિશાળમાં રજા હોય તે દિવસે તેના ભાઈઓ અને તેની બહેનો સાથે 'બેલબેલ' રમતી. તે નાટકની નાયિકાનો અને સફેદ વાળવાળા છુટ્ટાનો પાઠ એકસામટો ભજવતી અને છુટ્ટાના પાઠ વખતે તેના લાંબા સોનેરી વાળ છુટ્ટાના વાળ જેમ નકલ કરી ઝાઝવતી. કુટુંબનાં માણસો આ બાલનાટકનાં ત્રેક્ષકો બની બાળકોના આનંદમાં શ્રદ્ધા કરતાં.

૧૮૮૨ માં તે સ્ટોકહોલમમાં શિક્ષકોના મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ. અહીં તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. રજાના દિવસો તે વાર્મલેંડમાં ગાળતી. કાવકન સરાવરને કાંઠે સત્ત ગામમાં રહી તે પ્રકૃતિનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલતાં, તેની લીલાનું દર્શન કરતાં ચિંતનમગ્ન બની જતી. તેને ગામ વિષેની પ્રચલિત દંતકથાઓમાં તથા ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં અત્યંત રસ પડતો. તેની શ્રેષ્ઠ નવલકથા *Gosta Berling Saga* નું વાર્તાવરણ આ રચનનું જ છે.

અવ્યાય પૂરો કરી તે લેડમ કોના ઠી કન્યાશાળામાં શિક્ષિત થઈ અહીં ફાજલ સમયમાં તેનો માહિત્યમેવા કરવાનો વિચાર હતો તેણે કેટલાક મોતેડા અને માવવાર્તાઓ લખ્યા અને સ્વીડિશ માગિકોમાં તે હપાયા ૧૮૯૦માં તેણે મામલિક પત્રમાં જાહેર થયેલું ઈનામ મેળવ્યું ૧૮૯૫ પછી તેણે પોતાનું જીવન માહિત્યસેવામાં જ ગાળ્યું છે

૧૮૯૧માં તેની મહાન કૃતિ *Gosta Berling Saga* પ્રગિદ્ધ થઈ ગોસ્તા બરલિંગ એક બદ્ધિદૃત થયેલો માણુ છે આ બાવાજી આપધાન કરવા યત્ન કરે છે, એટલામાં એકેનીની શેઠાણી તેને બચાવે છે આ શેઠાણીનું પાત્ર અદ્ભુત છે તેના હાથ કાલમાથી કાળા થયેલા છે તેના મોમાં માટીની ચનમ છે તેણે ધેગાના ચામડાનું જાકીટ પહેલું છે અને હાથે વણેલો પટાદાર ધાપરો પહેલો છે તેના પગમાં ડામર લગાડેલા જોડા છે અને છાતીમાં ખજર છુપાવ્યું છે આ અદ્ભુત સ્ત્રી કહે છે 'હું એક આગળી જાતી જુ તો ગવનગ ખડો થાય, બે આગળીઓ હવાતુ તો વડો પાદરી ફાજલ થાય, અને ત્રણ આગળીથી તો હું આખી ખાણના લોકો, તેના મુખદમો અને શેડોને નચાવું'

આ ગ્રીવા બાવાજી કવિ છે અને દમ દમગ ચુમનો અને તેજ હમગ પ્રેમપત્રોની પ્રિયમત ધરાવે છે ગોસ્તાને લઈ શેઠાણી એકેનીના નિશાળ ધરમાં આવે છે આ ધરમાં કેટલાયે મહત્તિયાઓ લહેર ઉડાવ છે ગોસ્તા બર્લિંગ વીધરાન માણુમ છે, છતાં કેટલીક વખત તે દનડી મની મળે છે તે સગજનો ભક્ત છે, જના વીર છે, દાદો છે, જના ઉદાર અને આત્મશ્રિયાન આપવા તત્પર છે બગાગ અને માન તરવેનો એ મોટો ખમનો જે નાનાની મજા આ સ્ત્રીને આશ્રયે ગ્રેહાર મહત્તિયાઓ લુદારને ત્યાં મસ્તી કરતા હોય છે ત્યાં તેમને લુદારની ધમણમાથી સોંગડ અને ખરીવાજો ગેતાન દેખાય છે તે તેમની શેઠાણીએ પાપ ધોવા માટે તેની સાથે કરેલું કાનતરુ ખુલ્લું પાડે છે તે માલખીને આ અરમનીન, હીચકાગ, બેવકા, દબી લાડરીરા તેમની શેઠાણીને મારી કાઢી મૂકે છે. ગોસ્તા બર્લિંગ પણ આ ચૂપચાપ જોવા કરે છે !

એક વર્ષ સુધી આ દગમીઓ શેઠાણીની માત જગ્યાની મિત્રતાની ફાવે તેમ વ્યવસ્થા કરે છે અને માગધમાયમાં તોફાની જીવન વીતાવે છે 'કેમ એકેનીમાં થું ચાલે છે ?' એવું લેલકો પૂછે છે ત્યારે કવિ ગોસ્તા જવાબ દે છે 'ત્યાં નો ચીકેગા જોડે છે દાડના ત્યાં સગર હલવાય છે અને ખેનરોમાં મોનુ પાડે છે તેનાથી અમે અમારું દુખ છુપાવીએ છીએ લામડાં કાપી અમે વર્ગનચૂડો અને કુળગારો બાધીએ છીએ !'

મહત્તિયાઓ આમ નાચતા દૂરતા મજા માણના હોય છે ત્યાં તે માતે જગ્યાની પ્રિયકત ફના થઈ જાય છે તેની શેઠાણી બીખ માગતી કરે છે મનોદર મેગિયન મિઠવેગ, જાડુવાળી ગ્રેખા શેડના, આ તા વગેરે અને જુવતીઓ ગોસ્તા બર્લિંગના વ્યક્તિત્વથી અંજનઈ તેના પ્રેમમાં પડે છે કાઉન્ટેસ ઈનિઝામેથ પણ કચવાતે હલ્યે ધગ તથા પોતાના નમાના પતિને છોડી, કવિના પ્રેમમાં પાગલ થઈ, તેની પાછળ પ્રેમની જોગણ મને છે. પતિ અને ધરથી વિખૂટી થયેલી એ સ્ત્રીને એકેનીમાં આશ્રય મળે છે અહીં તે ગોસ્તા પાસે જીવિદાન માગે છે અને તેનું જીવનપરિવર્તન થાય છે તે ગોસ્તા સાથે લગ્ન કરે છે અને તેની અમરથી ગોસ્તાનો ઉદાર થાય છે એકેનીનું શુદ્ધ નિધાવવામાં આવે છે. ગેતાનનો કરગર ગદ થાય છે અને કાઉન્ટેસ તથા ગોસ્તા ત્યાગમય મુંદર જીવનને આંહિએ છે જૂની શેઠાણી ધેર પાછી કરે છે અને

મૃત્યુ પામે છે. તેના મૂળ પાપને કારણે વિનાશક દેવતા તેનો પીછો પકડે છે પણ આખરે વાદળોં વિખેરાઈ જાય છે અને તિમિરનો નાશ થઈ પ્રકાશ ફેલાય છે.

આ નવલકથા સેદ્ધમા લેગરલોહની અમરદૃષ્ટિ ગણાય છે અને તે જ તેની કીર્તિનો પાયો છે. અહીં તેની કલ્પનાના લેડારનો અમૂલ્ય રત્નો દરેક પૃષ્ઠે ઝળક્યાં કરે છે. તેની જન્મભૂમિની દંતકથાઓમાનો ગોરટા આ મહાકાવ્ય સમી નવલકથામાં ભવ્ય બન્યો છે અને વાચકના દિલને અનાયાસે જીતી લે છે.

ત્રણ વર્ષ પછી તેણે *Invisible Links* નામનો વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહમાં તેણે માણસોનો પ્રકૃતિ તથા આધિભૌતિક તરનો સાથેનો અદૃશ્ય સંબંધ દર્શાવ્યો છે. ગીચ જંગલો અને માણસો, તેમના વહેમો અને એ વહેમોમાંથી સજ્જન થતાં અપાર્થિવ તરનો આ વાર્તાઓમાં અદ્ભુત રસ રેડે છે. માછીઓ, શ્રમજીવીઓ, ખેડૂતો વગેરે શ્રામજનતાના વહેમી લોકો આ વાર્તાઓનાં પાત્રો છે.

તેનો આ સંગ્રહ બહાર પડ્યા પછી સ્વીડનના રાજ્ય આસ્કર અને રાજપુત્ર યુજેને સેદ્ધમા લેગરલોહને પૈસાની ચારી મદદ કરી અને સ્વીડિશ એકેડેમીએ તેને નાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. આથી તેને સાહિત્યસેવા માટે વધારે સગવડ મળી અને એ જ વર્ષે તેણે ઇટાલીની સફર કરી. આ સફરના ફળરૂપ તેણે *The Miracles of Antichrist* નામનું પુસ્તક લખ્યું અને પ્રગટ કર્યું. એમાં તેણે સિસિલીની દંતકથાઓ તથા લોકવાર્તાઓ લખી સિસિલિયન પાત્રોનાં આલેખનમાં સ્વીડિશ પાત્રોનાં આલેખન જેટલી જ કુશળતા અને વેધક શુદ્ધિ દાખવ્યાં છે.

મિસીસ એડવર્ડ ગોરડન નામની ચિકાગોની આર્થિક જેરુસલેમમાં સ્વીડિશ-અમેરિકનોનું એક મિશન સ્થાપ્યું હતું. આ મિશનનું ખ્યેય લોકોની પાર્થિવ તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાનું હતું. ત્યાં મિશન દ્વારા નિરાળ તથા ધર્મિષ્ઠતાલ સ્થપાયાં હતાં. ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળાં ડેલકલિયા જિલ્લામાંના નાસમાંથી એક ખેડૂત-યાત્રાળુઓની મંળી આ મિશનને મદદ કરવા ગઈ હતી. જેરુસલેમની અગ્નિ આગોહવા, રણ જેવો રેતાળ પ્રદેશ અને તાવનો રાગચાળો વગેરે દિલ કંપાવનારા વાતાવરણમાં આ મંળીને થયેલા કરુણ કડવા અનુભવો વિષે તથા તેમની ભયકર વર્તણૂક વિષે સ્વીડનમાં ઘણી અફવાઓ ચાલતી હતી. આ અફવાઓનાં સત્યની ખાતરી કરવા તથા 'જેરુસલેમ ગયા તો મૃત' નું ધરેધર ગવાતું સૂત્ર કેટલે અંશે સાચું છે તે પારખવા સેદ્ધમા લેગરલોહ ૧૮૯૯માં પેલેસ્ટાઈનની સફર કરી. ત્યાં જઈ તે પોતાનાં દેશબાંધેની સ્થિતિથી ત્રાસ પામી ગઈ. સાંભળેલી વાતો કરતાં આ નજરે જોયેલો દેખાવ અત્યંત દિલ પીગળાવનારો હતો. એ વિષે એણે 'જેરુસલેમ' નામે ભયંકર મહાગાથા લખી. 'જેરુસલેમ' તેનું બીજું મહાન પુસ્તક ગણાય છે.

ડેલકલિયનો ઉત્તરની આગોહવામાં ઊછરેલાં હતાં, એટલે તેમને આ રણની હવા કયાંથી ફાવે? તેઓ માંદા પડ્યા માંડ્યાં અને યમદૂત તેમનો હંમેશનો પરાણો યઈ પડ્યો. દરરોજ કોઈ ને કોઈ મરતું. આમ છતાં આ સ્વીડિશ પ્રજાની કરોડ જેવા ગણાતાં ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળાં ખડતલ ડેલકલિયનો અડગ રહ્યાં. તેમણે તેમનો સેવા-ધર્મ ચાલુ રાખ્યો. તેઓ ખ્રિસ્તીઓ તેમજ મુસ્લિમો તરફ સમભાવથી વર્તતાં. આથી બીજાં મિશનો સાથે તેમની દુસ્મનાવટ બંધાઈ અને તેમના વિષે ગંદું પ્રચારકાર્ય શરૂ થયું. આ પ્રચારથી સ્વીડનનાં કુટુંબોમાં અશાંતિ ફેલાઈ. તેમની સ્થિતિ વર્ણવતાં સેદ્ધમાએ લખ્યું છે:

‘અહીં કેથોલિકો પ્રોટેસ્ટન્ટોનું જૂઠું બોલે છે, મેથોડિસ્ટો કવેકરોનું જૂઠું બોલે છે, ઇ્યુથેરનો સુધારક મડળાને નિંદે છે. . . ઈર્ધ્વાની આગ અહીં ફેલાઈ રહી છે. આદર્શ ભાવનાશીલ માણસ માથે ધર્મીય શકારીય દષ્ટિથી લુચ્છે છે. મનાતની સુધારક માથે ઝગડે છે: અહીં નથી જડતી દવા કે નથી જડતી મદિધણુના. પ્રણુના નામે અહીં દરેક માણસ ખીજા માણસને ધિક્કારે છે. . . આનું આ પવિત્ર જેરુસલેમ છે! અહીં જ બદબોબરી જીમવાળું જેરુસલેમ છે, અહીં લુલ્લમને કોઈ જાતનો બધ નથી. અહીં શસ્ત્ર વિના ખૂનો થાય છે. આ જેરુસલેમ છે, જ્યાં ગયા તો મૃત્યુ.’

કુમરી લેગલોફની કથાની ખરી મહત્તા તો સત્યોને ખૂબીથી કાષ્ઠનિક ઉપન્યાસમાં વણી તેમને વધુ અમરકાગક રીતે રજૂ કરવામાં છે. સત્યોને આચ આપે નહિ તેમ રાખી, તેમનું પ્રાકૃતિક આદર્શ જાળવી રાખી, વાસ્તવિકતાને પૂરો ન્યાય આપી, તેમને પશ્ચાદ્ જૂમિકામાં રહેવા દઈ આગળ કલાનુભવ મદિર ચણી તેને કૃત્રિમ અથવા મહેનનનો દુર્વ્ય કરી અપ્રાપ્તધિક અને અગ્વાભાવિક ગ્યન જેવું ન લાગવા દેવું એમા મેડમાનો અનેરો વિગ્રય છે.

૧૯૦૧મા પવિત્ર જૂમિમાથી પાછા ફરી મેડમાએ ‘જેરુસલેમ’ નો પ્રથમ ખડ પ્રમિદ્ધ કર્યો અને તેની લખન કીર્તિ જોઈ તેને આત્મગતાય થયો. પ્રથમ ખડમાં જેરુસલેમની પવિત્ર વાનાની તૈનાગીએ સર્જ રહી છે. ડેલકર્લિયામા ખેનરોનો દોષાવ છે. અહીં આપણને સ્વીડિશ જનમમ્દના આત્માએની મૂલેલી માલાનુચિત જોવા મળે છે. સ્વીડિશ કુટુંબનો બે જમાનાનો ઇતિહાસ અહીં મજબૂત થાય છે. ધર્માધતાનું સ્વીડિશ ગ્રામજનોમા ફેલાયેલું ઉત્કટ જનૂત જોવા મળે છે. ડેલકર્લિયાના મુખી ખેડૂનોમા કૌટુંબિક જીવન જ ઉત્તમ ગણાય છે. જેરુસલેમમા આ કૌટુંબિક મુખની ભાવનાને ગ્રેમ અને ધર્મ માથે અધકાવું પડે છે. અંતરમા ધર્મવાના માટે અગાજ બડ છે અને કારીન તેના એ અંતરના આદેશને અનુસરતા ઈન્ગમાગની જમીનની આદિતિ આપે છે. બીજી બાલુ એ બહેનનો જ મગો ભાઈ એ જમીન પાછી મેગવવા માટે ખગ જિગરથી જેને તે ચાહનો તે કન્યાને તગછોડે છે અને અંગત મુખને જાન મારે છે.

‘ગોગ્ટા બર્લિંગ ગાગા’મા મહત્તનો માવમવોદિ ઉગવનાર ખેપરવા લહેરી જવાનો છે, ત્યારે જેરુસલેમમા એથી બાવડુ ખડનય અગે કમાએવા ડેલકર્લિયાના ખેડૂનો છે. સેડમાની જાદુઈ રીતોને લીધે આપણે તેમના રચૂળ ચરીરને બેદી તેમનાં હૃદય અને આત્માને વાંચી શકીએ છીએ. ‘Through the witchery of Miss Lagerlof's style we see their cloddish exterior, but we also see them right down to the cores of their very hearts and souls.’ આપણે એ લોકો સ્વીડિશ પ્રજાનું ખમીર શા માટે કહેવાય છે તે જાણવા સમર્થ બનીએ છીએ.

જેરુસલેમની પ્રજાવનામાં ફેન્ની ગોગર્ડ લીચ એક અંગત અનુભવ વર્ણવે છે. જેરુસલેમથી પાછાં ફરેલાં માણસોની એ વાત છે. અધીં ગતે, વીક્ષીમાં જતાં, ગ્રસ્તામાં તેને એક યુગન મળે છે. તે સાર્ધક પગથી બાવરી લીચને ગ્રસ્તો બનાવવા માટે આગ્રહી બને છે. લીચ તેને વીક્ષી પાસે પરોન્ની જતાં એક મિક્કો આપે છે, ત્યારે તે કહે છે: ‘ના, મારે પૈસા જોઈના નથી. હું તો આપસાદેખ આ માવકલ ખરીદી લો એમ ઈચ્છું છું.’ લીચને

આ સાંભળી આશ્ચર્ય થાય છે, ત્યારે પેલો જુવાન કહે છે: 'કાલ રાતે મને' સ્વપ્ન આપ્યું હતું અને તેમાં પ્રભુએ મને જણાવ્યું હતું કે હું અર્ધો રાતે એક પરદેશી ભાષા બોલતા માણસને ચાર રસ્તે મળીશ અને તે પરદેશી મારી માયકલ ખરીદી લેશે.' આ પરથી સ્વીડિશ ખેડૂતોનું માનસ કયા પ્રકારનું હશે તે સમજવું સહેલું ચર્ચ પડશે.

The Emperor of Portugallia સેદ્દમા લેગરલોહની ત્રીજી મહાન નવલકથા છે. ૧૯૧૪માં એ નવલકથા પ્રગટ થઈ. ૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલી *The Outcast* નામની નવલકથા 'ગોસ્ટા બર્લિંગ સાગા' અને 'જેરુસલેમ'થી ઉતરતી કાટીની છે, છતાં વાચકને તે સાત્વિક આનંદથી મુગ્ધ કરે છે. ૧૯૨૫માં *The General's Ring* નામની ટૂંકી નવલકથા પ્રગટ થઈ. ૧૯૩૦માં તેણે બાળપણનાં સંસ્મરણો *From My Childhood* નામના અથમાં પ્રગટ કર્યા.

સેદ્દમાની અમર નવલકથાઓની દરોળમાં બીજી રહી શકે તેવી તેની બાળિકા માટેની કથા *The Wonderful Adventures of Nils* ૧૯૦૬-૭માં પ્રગટ થઈ. આ અનુપમ કૃતિ જગતના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં વિના સંકોચે સ્થાન મેળવી શકવાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. તેમાં જંગલી હસની પીક પર બેસી એક બાળક આખા સ્વીડનમાં ભ્રમણ કરે છે તેનું વર્ણન છે. આ કથામાં સ્વીડનના સુંદર દેખાવો, મનોહર જગ્યાઓ, રમ્ય ઐતિહાસિક સ્થળોને કાવ્યમય શૈલીમાં વર્ણવી સેદ્દમાએ અમર બનાવ્યાં છે. સ્વીડનની એ કાવ્યમય રાષ્ટ્રકથા છે.

'સેદ્દમાએ નોબેલ ધનિામ જીત્યાં પછી નાટકો પણ લખ્યાં છે: તેમાંનું એક તો *The Girl from Marsh Croft* નામની તેની નવલ પરથી ઉતારવામાં આવ્યું છે. તેના નાટકોને બારે સફળતા મળી છે. *The Girl from Marsh Croft* પરથી ઉતારેલું નાટક તો અત્યારે પણ સ્કેન્ડીનેવિયાનું સૌથી વધુ લોકપ્રિય નાટક છે.

સેદ્દમા લેગરલોહ જન્મી તે વખતે સ્વીડિશ સાહિત્ય વાસ્તવવાદની અસર હેઠળ હતું. ફ્રેડ્રિક બિમર સેદ્દમા પહેલાં એક મહાન લેખિકા હતી. તેની નવલકથા *The President's Daughters* વાસ્તવવાદી છે. ઓગસ્ટ સ્ટ્રોડબર્ગનો વાસ્તવવાદ ત્રાસજનક હતો. તેનાં *Divorce*, *Father* વગેરે નાટકો, તેની લગ્નસંબંધી વાર્તાઓ અને તેની આત્મકથા જેવી *The Bondswoman's Son*; *The Fool's Confession* જેવી નવલકથાઓમાંનાં ધૃણાજનક, ભયંકર, કંપારી છૂટે તેનાં વર્ણનો અને મગજને હચમચાવી મૂકે તેવા વિચારોથી સ્વીડિશ સાહિત્યમાં જોમ આવ્યું હતું, છતાં તેથી એક જાતનો રોગ પેદા થયો હતો. સેદ્દમાનાં લખાણોમાં વાસ્તવવાદની સંપૂર્ણ અવગણના નથી, પણ તે એનો ઉપયોગ આદર્શ રીતે કરે છે. તેનું માનસ ભાવનારંગી છે, તેની કલ્પના સ્વેરવિહારી છે. જૂતકાળના વીરોની યશગાથાઓ વાંચી તેને વાસ્તવવાદ માટે અભાવ થયો છે. તે વાસ્તવવાદના કીચડમાં પોતાની જાતને યુગળાવવા નથી માગતી, તેને તો ખુલ્લા મેઘધનુષના રંગોળીમાં આકાશમાં મુક્તવિહાર કરવો છે. તેની વાર્તાઓ ગ્રામજનતાના વહેમો વગેરે પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે, છતાં તેમાં તે અદ્ભુત કુતૂહલ જુએ છે, અને નહિ કે ધૃણાજનક અજ્ઞાનતા. પોતાની આસપાસ વસતાં માનવોની જિંદગીમાંથી વરસુ ઉપાડી તેને તે સર્વભોગ્ય બનાવે છે. જુલિયસ મોરિઝન તેને વિશે લખતાં કહે છે: 'Here she has found material, which, though local in its outward aspects, she has been able to clothe with that universal

‘તે દી’ એ કીધું હો, ભાઈ, હમણાં વરસાદ તૂટી પડશે, ખેતરે જવાનું આજ કાંઈ નહિ. હું જીડી ત્યારની મારી જમણી આંખ ફરકતી’તી, પણ ઈ દીકરાએ મારું માન્યું નહિ! વોય મા! એ ભાઈ, હવે હું કેમ કરી જીવીશ!’

‘હાનાં રહે, ખેત, હાનાં રહે. આપણાં કરમ!’

‘આપણાં કરમ તો, ભાઈ, ક્યારનાંય ફૂટી ગયાં, આ છપ્પરપગી ઘરમાં આવી ત્યારથી! વાડામૂર્છાએ આખા કુટુંબનું મત્યાનાશ વાળા નાખ્યું! પાક બગડ્યા, દુકાળ પડ્યા, ઘરમાં ખાતર પડ્યાં, હોકરાનો બાપ પિલાઈ પિલાઈને સવા વરસે મૂએ, અને હજી બાકી રહ્યું’તું તે મારા દીકરાનેય ખાઈ મઈ!’

‘હાનાં રહે, ખેત છો, મારા સમ, હવે રૂવો તો. જુઓ તમે રૂવો છો એટલે મંનીવદુ એ બિચારી ફફડે છે. હવે હાનાં.’

‘કાંઈ બિચારી નથી! એની આંખે બીની નથી થઈ. એ તો કાલ સવારે જીડીને બીનું ધર કરશે. મારો પેટનો દીકરો ગ્યો છે. એને તો એક મૂએ તો બીભે! હું રાંડ ક્યાં જવાની હતી!’

મરજુના મમાચાર મળતાં લૌકિક આવેશા ભાઈએ બહેનને શાન્ત થવા અતેશવાર કર્યું. વદુ ઉપર ગાલોનો વરસાદ ભેઈ વાત સમજી ગયો. વાતને બીજે રસ્તે વાળવા બોલ્યો, ‘પણ ગોવંદાને થયું શું, ખેત, એ તો કહે. મદવાડનો કાંઈ કાગળે નહિ, નહિતર હું એ ધડીએ આવીને જિભો રે’ત નહિ?’

‘શી ખજર, ભાઈ, કે એક દીમાં મામલો વિટાઈ જશે! ખેતરેથી તાવ લઈને આવ્યો તે તપને ડીસે, પારકે મગે બદાર ગ્યો છે. ચોકે નાખ્યો ત્યારેય પેટ લોટી જેવું તપનું’તું. હું તો કહું છું, જરૂર આ રાંડે કાંઈક દોરોધાગો કર્યો છે. ભાઈ, કાંઈ માણુમને તાવ મૂઆ પડી થે ન હોડે એવું ક્યાંય સાંભળ્યું છે? જુવાનભેધ પચીમ વરસતો માણુમ બમ ચોવીમ કલાકના તાવમાં મરી જાય? ખેતરેથી પલગીને આવ્યો એથી શું થયું? ફેટલાં વરમથી એના બાપ ભેડે ખેતરે જાય છે. એ વરમે જ ગામ ફૂંચું ફૂંચું થઈ રહ્યું’તું ને ખેતરમાં અમે ધંન્દોધાર વરસાદ હેણ જાડનાં કુદાં જાલી આપી રાત ભોંજણાં તો તોય તે દી ન કોઈને તાવ આવ્યો કે ન થઈ કોઈને શરદી. ને આજ નવી નવાઈનો બોન્દોજો તે તમે કહો, પણ હું કેમ માનું. ભાઈ! એ રાંડે જ કાંઈક કરી મૂક્યું હશે!

‘તે દી માંજે ધરે આવ્યો ને મને કહે, “બા, ટાલ વાય છે.” મેં જટ દઈને પધારી કરી પણ ગોદમાં એટાદી દીધાં નથી કાંઈ ખાધું કે નથી કાંઈ પીધું. મેં કીધું. “ભાઈ, ટીપું રાખ ખી તો શરદી હજી થઈ જાય. એ તો ના પાડતો તો તોય મેં પરાજે રાખ કરી સમયો બરી મોદામાં નાખી, ઈ રાખ પણ ગળે ને ગળે અટકી તે ખાલી થઈ નાખી!

આમ જુઓ તો પેટ ધખારા જેવું જાણ્યા કરે, ને આમ જુઓ તો નાકમાંથી પાણી નીકળ્યે જ જાય, નીકળ્યે જ જાય! ઘણે કનિયાનું ઉકાળ્યું, પણ ગળા હેડળ ટીપુંય ઊતરે તો ને! ઈ થેનમાં ને થેનમાં મૂઓ ત્યાં લગણ રહો. એકવાર 'સંતી' કરતોક ઝગડી ગ્યો. મેં કીધું "બી ગ્યોને, ગંગા!" સપનામાંય એ રાંડ એને હોડતી તો'તી ઈ તમે જોયું ને લાઈ? એની સામેથી મીઠ્ઠી જરી આવી ખસે જ નહિ. હજી તો મુઘમાં હતો ત્યાં જ વાલામૂર્ખ એ પોક મૂકી રડવા માંડયું તે માણસ ન મરતું હોય તોય મરે! મેં કીધું છાની મર! છાની મર! પણ જેમ હું કે'તી ગઈ તેમ ઈ એના બાપની વધુ ને વધુ પોક મૂકતી જાય. પછી તો હું એવી ખીજણી ને તે પાલો લઈ ધડ દઈને એના માથામાં માથો ત્યારે બિડીને ખીજા ઓરડામાં ગઈ.

‘મેં અને માસીએ એને ચોકે લીધો ત્યાર પછી બેક ધડીમાં એણે દેહ છોડી દીધો.

‘એ મૂઆ પછી ચૂડલો ભાંગવા એને બહાર કાઢી, પણ મૂર્ખ ડીકરખી એક પછડાટ પણ ન ખાય! ગામનાં માણસો મોંમાં આંગળી ધાલી ગ્યાં કે ધણી મરી ગ્યો ને બાપડીને કાંઈ થયુંય નથી! મને થયું, હું પછડાટ ખાઈશ તો એને કાજ આવશે એટલે આટલા વરસની ડોસીએ મેં પછડાટ ખાધી, પણ એનું ડુંવાડું ચે ફરક્યું નહિ. મંજી તો મેં માસીબાને કાનમાં કીધું, “વાંસે જઈ, હો રાંડને એક ધક્કો.” માસીબાએ વાંસેથી ધક્કો દીધો તો લાજ રહી. લાઈ, શું કંડું તમારી સતીવડિના પ્રાકમની વાત! તમે કહો છો ફરકે છે: કાંઈ ફરકે એવી નથી!’

લાઈએ પૂછ્યું, ‘સંતીવડિ થોડા દી તો ઈઆં રેશે ને કે માવતરે જશે?’

ગોવલાની માએ જવાબ આપ્યો, ‘હજી તો ઈ બેડી! એનો બાપ કાણે આંબ્યો તો તે વાત કરી હશે. તે મને પચાસ વરસની ડોસીને શિખવવા બેડો કે ગોવલો મરી ગ્યો એમાં મંતી શું કરે? મેં એંધો ખવડાવ્યો તે બિડીને દાસતો જ ચપ ગ્યો, વધુ તો હું બોલી નહિ. મારા મનમાં, કાણુ આવે તમે નાતગતમાં માણસો વાતો કરે એવું કરે.’

‘બેન, સંતીવડિની કેટલીક ઉમર થઈ હશે?’

‘હશે, ઝોગણીસક. અગિયાર વરસની હતી ત્યારની ધરમાં આવી છે તે હું, કાંઈ સાડું ખાવાનું આવ્યું હોય તો નાની જયજીને ન આપું. મને યાવ, લાવ, મારા ગોવલાની વડિને ખવડાવું. ખવડાવી ખવડાવીને મોટી કરી તે ઈના દહરાને ખાઈ ગઈ, ધરની લખમીને ખાઈ ગઈ, ધર ખાઈ ગઈ, ખેતર ખાઈ ગઈ, અને છેવટે બાકી હતું તે મારા દીકરાનેય ખાઈ ગઈ! કાણુ જાણે મૂર્ખ કેવાં પગલાંની ધરમાં આવી છે, તે રિદ્ધિસિદ્ધિને નામે તો, આવી છે ત્યારથી, ધરમાં વાછડી જ ફરી ગઈ છે! ગોવલાને પરણ્યે, લાઈ, આટઆટલાં વરસ થ્યાં, પણ મારા ગોવલાને ઘેર એક છોકરાનું મોં ચે મેં ન જોયું. મેં તો ઘણું કીધું ગોવલાને કે તું હા કહે તો બિલાબિલ ખીજી લઈ આવું, પણ ગોવલાને વળી એની દયા આવી હશે તે મને કહે, “ના, બા.”

‘મારા તો આખો વંશવેલો આ રાંડ છપ્પરપગીએ ઉબેડી નાખ્યો. મારી પાંખ પિંડ દેવાનેય રાંડે કોઈને રાખ્યો નથી. પણ હું તો કહું છું કે એવું ને એના પિયેરિયાનું ચે નખખોંદ જાળે! ઈ રાંડ જોડે નાતડું કરશે એનાય. બોગ છે! બોય! બોલો બોલોને મારી

તો છાતી ચે દુઃખવા આવી. જોડો તમે, જી ભાવે ઈ ખાઈ લ્યો. એની વાત ક્યે કાંઈ આરો આવે એમ નથી.'

*

*

*

ગોવલાની મા, માસી અને કાણે આવેલી જ્યલ્લી, એ ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગોવલાની વડુની સ્થિતિ ત્રણ જગલી બિલાડીઓ વચ્ચે એક ઉદરડી ફસાઈ પડી હોય એટલી કુરુણાગ્રસ્ત હતી.

થોડા દિવસ થયા ગોવલાની માને એક એવી માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી કે ગોવલાને જીવ હજી ગતિએ ગયો નથી અને એનું પ્રેત હાપરા પર બેસી દરરોજ રાત્રે રહતું સંભળાય છે. એણે એની બેનને વાત કરી, 'બેન, આજ આરપાંચ દી થયા રોજ રાત્રે મને ગોવલો સપનામાં આવે છે ને કીએ છે, "બા, પાણી પા; બા, મને ખવડાવ" આનો અરથ તો બેન, મમજરાને કે હવે આપણે દાડો ક્યાં વિના છૂટકો નથી. પણ ક્યાંથી, મારા કપાળમાંથી, દાડો ફરીશ? ધરમાં ખોટો રૂધિયો ચે આનાં પગલાં થયાં ત્યારનો રહ્યો નથી. દાડો નહિ ફરીએ ત્યાં લગણુ ગોવલાની ગતિ થવાની નથી. હવે તો ને ગોવલાની વઉ એનો દાગીનો દીએ તો દાડો થાય.'

'તે કીએ ને આપે! ક્યાં ઈના બાપને ઘેરથી લઈ આવી છે?' એની બહેને કહ્યું અને પછી ગોવલાની વડુ સામે જોઈ બોલી, 'એલી વઉ! ક્યાં છે તારો દાગીનો? કાઢી કે તો તારા ભાવડાનો દાડો થાય.'

વડુએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે ગોવલાની મા અને માસી લગભગ એક સાથે જ બોલી બીડ્યાં, 'કેમ કાંઈ સામળતી નથી?' ત્યારે ગોવલાની વડુ બોલી, 'સાંભળું તો છું. પણ પછી હું શું કરું?'

'પછી તારે શું કરવાનું હતું વળી? તને ધરધનારો તને રાટલો નહિ આપે?'

'મારે ધરધનું નથી.'

ત્રણે સાથે ચોંકી બીડ્યાં 'હ?'

'ધરધનું નથી તો શું કરવું છે?' માસી બોલ્યાં.

'અરે, ઈ અત્યારે બહેને કીએ, પણ પદરમે દાડે કાઈ મુસલમાનને લઈ ભાગી ન જાય તો મને કહેજો. ઈ તો વળી નાતીલો ચે નહિ લીએ!' જ્યલ્લી બોલી.

'ન ભાગી જાય તોય પદરમે દી મારા ધરમાંથી તો ટાંટિયો ઝાલી બા'ર ફગાવી દેવાની એ તું યાદ રાખજે, હા, વળી!' ગોવલાની માએ કહ્યું.

'નાતડું નહિ કદે તો બાપનું નાક વઢાઈ જશે!' માસી બોલ્યાં.

'ને ઘેર ઓરમાઈ મા મંધરશી, તે હું જોઈશ!' ગોવલાની મા બોલી.

'અરે, નાતડું કરવું હોય તો મારી જોઠાણીનો ભાઈ લમણાં જ...' જ્યલ્લીએ સૂચનારૂપે વાત કાઢી, પણ માસી વચ્ચે જ બોલી બીડ્યાં, 'એ ઈ જગણે ને એનો બાપ જગણે. કેમ ખડું ને, બેન! પેલાં તો દાગીના કાઢી દીએ તો આર ભામણુ જન્મે, ને દાડો થાય તો ગોવલાની ગતિ યાદ. એ! મંતીવઉ, ને પૂજ, આ તારી સામુને, ગોવલો ઈને રોજ સપનામાં આવે છે કે નહિ.'

'હા, રાંડે જીવતાં પણ મુખે રેવા ન દીધો ને મૂઝા પછીયે મૂત કયો! એ! વઉ!

કાંઈક લગ્ન હવે, કાંઈક લગ્ન ! દાગીનો દે તો તારા લાપડા ગતિએ જાય.'"

'ઈ...શું...સપનામાં આવે છે !' ગોવલાની વહુએ રાતાં રાતાં પૂછ્યું.

'હા, તારા પાપે જ ને !'

*

*

*

વહુનો દાગીનો વેચી ગોવલાનો તેરમાનો દાડો થયો; અને પ્લાહણોએ પણ પેટફાટ લાડુ ખાધા પછી શાન્તાકાર લુજ્જશયન વાળો સર્વપ્રસંગે કામ આવે એવો શ્લોક લલકારી 'ગોવાલાઈનો આત્મા સ્વર્ગે જશે' એમ આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યારે ગોવલાની માંની બધી ચિંતા દૂર ચર્ધ ગઈ.

પંદરમે દિવસે એની ધમકી પ્રમાણે ગોવલાની મા વહુ પાછળ પડી. 'હવે જોઈ એ તો કાંઈ જોડે નાતરું કર, ને જોઈ એ તો તારા બાપને ઘેર જ. પણ મારે ઘેર તારું કામ નથી.' તે જ દિવસે એક ઓળખીતા પટેલનું ગાડું કરી વહુને મોકલી દેવા નક્કી કર્યું. ગાડાવાળો ડોસીનો ખાસ ઓળખીતો હતો અને સંતીવહુના બાપને પણ સારી રીતે ઓળખતો હતો. ધક્કા મારીમારીને ગોવલાની મા, માસી અને જ્યક્ષી મળી ગોવલાની વહુને ગાડામાં બેસાડી અને 'હ્યો, સાચવીને લઈ જશે' એમ ગાડાવાળાને કહી, ઘરમાં જતાં જતાં બોલ્યાં, 'હાશ ! બદલા ગઈ ! માંડ છૂટ્યાં !'

એ કલાક પછી ખડલડાટ કરતું એક ગાડું ગોવલાની ડેલી આગળ જ અટકી ગયું. એટલે ત્રણે જણીને ફાળ પડી કે બદલા પાછો આવી કે શું ! ત્રણે સ્ત્રીએ ઊડી બારણામાં આવી ઊભી ત્યાં ગાડાવાળો ઉતાવળથી બારણું ખોલી અંદર આવવા જતો હતો તે ઠેસ આવતાં પડતાં પડતાં બચ્યો. ગોવલાની મા બોલી, 'શું છે, પટેલ, આટલું બધું ? શું ભૂલ્યાં વળી ? રહી ગયું કાંઈ માગણું બાકી ?'

'અરે ડોસીમા ! તમારી વહુ વાવમાં પડી !'

'હાય રે ! કેમ કરતાં વળી ?' જ્યક્ષીએ પૂછ્યું.

'અમે બોલી વાવ આગળ ગામને પાદરે પોંચ્યાં ત્યાં મને કે' કે મારે કળશિયે જતું છે, ગાડું ઊભું કરો. હું ગાડું ઊભું કરી, ચલમ સરગાવી બેઠો. ત્યાં ધુંકાંગ કરતો મેં અવાજ સાંભળ્યો. વાવમાં જઈને જોઈ તો તમારી વહુ ! એક વાર પાણીબાર માયુ દેખાણું, પછી કાંઈ દેખાણું જ નહિ. કેમ કરતાં અંદર પડી ગઈ હશે ?'

એના અજાનનો લાભ લઈ ગોવલાની માસી એને ધમકાવવા લાગ્યાં, 'તે તને પાણીનો કળશિયો અંદર જઈ ભરી દેતાં શું થાતું તું ?'

'મેં તો કહ્યું તું. બાકી બાઈમાણસ જોડે કેટલીક રગઝગ થાય ?'

ત્રણે સ્ત્રીએ ઘડી એકમેકનાં સામું જોઈ રહી. પછી ગોવલાની મા બોલી, 'રોડ મરતાં મરતાં મને વગોવતી ગઈ ! માણસો કે'શે સામું મારી નાખી. દુનિયાને હું શું જવાબ દઈશ. આ તો મારા આગલા ભવની ખરી દુસ્મન નીકળી !'

સેવા ખરી માનવી

ચુનીલાલ પોત

[શાદલવિધીકૃત]

જ્યાં આ લીપણ ને વિશાળ જગમાં આયુ ન અર્ધુ ગયું
લોપાયું મુજ તેજ લોચન તણું એવું વિચારું અને —
જે 'આજન્મ અમોલ એક પ્રતિભા-પુણ મળી છે મને
તે અદ્યાપિ ઉદે તિરોહિત રહી એ મોત જેવું થયું,
મહારે તો પ્રભુ સેવવા મન હતું એ કયાંય દૂરે રહ્યું;
પાછોતો હિસાબ આપત રખે આવી વઢી લે મને;
જ્યારે આમ વિચારતો તહિં “અરે! ઈચ્છે શું મહારી કને
અંધાણે દઈને દિન શ્રમ પ્રભુ!” આશંક હેયું થયું.

ઠેવો અન્ધ વિમૂઢ સંશય ! પડી શી હોય કામો તણી
એને આપણનાં, ન વા મનુજને દીધેલ લે સૂટવી.
એની ભદ્ર ધુરા સહર્ષ વહવી એ શ્રેષ્ઠ સેવા ગણી;
લાખો સેવક દેવના જળ થજે દોડી જતા, જો ધણી
ખોલે એ કદિ એક ખોલ મુખથી; એ તો ખરો રાજવી
દેવાધીન રહેવું એય હરિની સેવા ખરી માનવી.

ભારતીય નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન

છાયાભાઈ સુધાર.

[ચૈત્રના અંકના પૃ. ૨૩, પૃ. ૫૬૦થી ચાલુ]

આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનો પાસે હાલના જેવાં વેધ સાધવાનાં અતિ મૂલ્યમ સાધનો ન હતાં એટલે એમણે જે અંતરમાપ લીધેલાં તેમાં કેંક ભૂલ હોવાનો સંભવ તો છેજ. આપણા વર્ષમાનમાંની ૬૦૪ મિનિટની ભૂલ વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયાં. અહીં આપણે ૨૭ નક્ષત્રોના સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં આપેલા શર અને આજની છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક દબ્બ અખત્યાર કરીને માપેલા શરની સરખામણી કરીશું.

નક્ષત્રોના શર

(હિસિતકૃત 'ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર'ના હિતિહાસ ' પૃ. ૪૫૫)

અ. નં. ક્ર. મ.	નક્ષત્ર	સૂર્ય સિદ્ધાન્તાનુસાર શર	આધુનિક શર	તફાવત
૧	અશ્વિની	૯° ૧૧' ઉ.	૮° ૨૯' ઉ.	- ૦° ૪૨'
૨	ભરણી	૧૧ ૬ ઉ.	૧૦ ૨૬ ઉ.	- ૦° ૪૦'
૩	કૃતિકા	૪ ૪૪ ઉ.	૪ ૨ ઉ.	- ૦° ૪૨'
૪	શરદ્ધિણી	૪ ૪૯ દ.	૫ ૨૮ દ.	- ૦ ૩૯
૫	મૃગશીર્ષ	૯ ૪૯ દ.	૧૩ ૨૩ દ.	- ૩ ૨૪
૬	આર્દ્રા	૮ ૫૩ દ.	૧૬ ૩ દ.	- ૭ ૧૦
૭	પુનર્વસુ	૬ ૦ ઉ.	૬ ૪૦ ઉ.	+ ૦ ૪૦
૮	પુષ્ય	૦ ૦	૦ ૪ ઉ.	+ ૦ ૪
૯	આશ્લેષા	૬ ૫૬ ઉ.	૫ ૫ દ.	+ ૧ ૫૧
૧૦	મઘા	૦ ૦	૦ ૨૮ ઉ.	+ ૦ ૨૮

૧૧	પૂર્વા ક્ષા.	૧૧ ૧૬ ઉ.	૯ ૪૨ ઉ.	- ૧ ૩૭
૧૨	ઉત્તરા ક્ષા.	૧૨ ૫ ઉ.	૧૨ ૧૬ ઉ.	+ ૦ ૧૧
૧૩	દક્ષિણ	૧૦ ૬ દ.	૧૨ ૧૧ દ.	- ૨ ૫
૧૪	ચિત્રા	૧ ૫૦ દ.	૨ ૩ દ.	- ૦ ૧૩
૧૫	સ્વાતિ	૩૩ ૫૦ ઉ.	૩૦ ૪૬ ઉ.	- ૩ ૧
૧૬	વિશાખા	૧° ૨૫' દ.	૧° ૪૮' દ.	- ૦ ૨૩
૧૭	અનુરાધા	૨ ૫૨ દ.	૧ ૫૮ દ.	+ ૦ ૫૪
૧૮	જ્યેષ્ઠા	૩ ૫૦ દ.	૪ ૩૩ દ.	- ૦ ૪૩
૧૯	મૂળા	૮ ૪૮ દ.	૬ ૩૬ દ.	+ ૨ ૧૨
૨૦	પૂર્વાષાઢા	૫ ૨૮ દ.	૬ ૨૭ દ.	- ૦ ૫૯
૨૧	ઉત્તરાષાઢા	૪ ૫૬ દ.	૩ ૨૭ દ.	+ ૧ ૩૨
૨૨	અર્ધાશ્વિ	૨૬ ૫૪ ઉ.	૨૬ ૧૮ ઉ.	- ૦ ૩૬
૨૩	મૃગશિરા	૩૫ ૩૩ ઉ.	૩૩ ૨ ઉ.	- ૨ ૩૧
૨૪	શતભિષા	૦ ૨૮ દ.	૦ ૨૩ દ.	+ ૦ ૫
૨૫	પૂર્વા બાદ્રપદ	૨૨ ૩૦ ઉ.	૧૯ ૨૩ ઉ.	- ૩ ૭
૨૬	ઉત્તરા બાદ્રપદ	૨૪ ૧ ઉ.	૨૫ ૪૧ ઉ.	+ ૧ ૪૦
૨૭	રેવતી	૦ ૦	૦ ૧૩ દ.	- ૦ ૧૩

કુલ

- ૨૮° ૫૫

+ ૯° ૩૭

કુલ તફાવત

- ૧૯° ૧૮

ઉપરનું કોષ્ટક જોતાં પ્રાચીન ઢાળના અને દાલના સરમાં જેટલો મોટો તફાવત પડી આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. જેટલેક સ્થળે તો આ તફાવત ૨થી ૩ અંશ જેટલો પડ્યો છે. સામાન્યતઃ ૧ અંશ જેટલો તફાવત બંને સ્થળે દેખાય છે. એટલે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે ક્યાં તો સૂર્યમિદાન્તકારે ૧ અંશ અને તેથી બોહાં માપ કોઈ કોઈ સ્થળે પૂર્ણાંકની મંજૂરી માટે કોટી દોઢાં દસે, અથવા તો તેમણે વાપરેલાં દ્રવિયારો

સ્થૂળ હોવાથી સૂક્ષ્મ માપ લઈ શકાયું નહિ હોય. ગમે તેમ હો પણ શરૂ માપવામાં ભૂલ છે એ વાતની કોઈથી ના નહિ પડાય.

ઉપરના કોષ્ટકમાંના તફાવતનો સરવાળો કરતાં તે - $26^{\circ} 44' + 6^{\circ} 37' = - 19^{\circ} 14'$ આવે છે. આ તફાવતને રજાએ લાગતાં - $0^{\circ} 42' 56''$ જવાબ આવે છે. મતલબ કે સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં આપેલા શરૂ આધુનિક શરૂ કરતાં લગભગ $43'$ જેટલા ઉત્તર તરફ વધુ પડતા છે. આપણા પ્રાચીન શરૂમાં આ $43'$ જેટલો ફરક ઉમેરીએ તો સામાન્યતઃ સૂર્ય-સિદ્ધાન્તના શરૂ મેળવી શકીશું.

[નોંધ : અહીં શરૂ એટલે કદંબાભિમુખ જ શરૂ લીધા છે.]

ઝીટા પીક્ષમના $13'$ દક્ષિણ શરૂમાં ($= - 13'$ માં) $43'$ ઉત્તર શરૂ ($= + 43'$) ઉમેરતાં - $13' + 43' = + 30'$ શરૂ થાય છે. અને આમ હવે આ ઝીટા પીક્ષમને રેવતી યોગતારા તરીકે સ્વીકારવામાં કશો વાંધો આવે તેમ નથી. જોકે કેટલાક મ્યુ પીક્ષમ (Mys piscium) નામના તારાને, જેનો શરૂ $3^{\circ} 4'$ દક્ષિણ જેટલો છે તેને, સિદ્ધાન્તોક્ત રેવતી યોગતારા કહેવાની વિશ્વ જોષ્ટા કરી રહ્યા છે. ઝીટા પીક્ષમ કે જેનો શરૂ $0^{\circ} 13'$ દક્ષિણ છે તેને છોડી આ મ્યુ પીક્ષમને ($3^{\circ} 4'$ વાળા એક તારકને) નિઃશરૂ તારા કહેવું એ હાસ્યાસ્પદ નથી લાગતું !! આરંભસ્થાનના તારાના શરૂનું માપ જેમ બને તેમ વધુ સૂક્ષ્મ રીતે માપ્યું હોવાનું સ્વાભાવિક છે. એટલે તેમાં ભૂલને બહુ જ ઓછામાં ઓછો અવકાશ રહે તેમ છે. આમ જતાં મ્યુ પીક્ષમને, એક દક્ષિણ શરૂવાળા તારાને, કદાચ કોઈ નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા તરીકે ઓળખાવે ત્યારે શું માનવું !! એટલું જ માત્ર કે તે સત્યાન્વેષણમાં જરા પછાત છે.

આ પ્રમાણની ખીજી રીતે પણ દલીલ યર્થ શકે તેમ છે. પ્રાચીનોએ ક્રાન્તિવૃત્તનું વિષુવવૃત્ત સાથેનું તિર્થસ્તવ હાલના $23^{\circ} 27'$ ને બદલે 24° નું ગણ્યું છે. મતલબ કે $33'$ કળા જેટલું વધુ ગણ્યું છે. આ દિસાને મધ્યા કે જેનો હાલનો શરૂ $+ 26'$ છે તે ($33' - 26' = + 7'$) લગભગ ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર આવી રહે છે. ઝીટા પીક્ષમ સાથે આ સરખાવી જેતાં તેનો શરૂ ($- 13' + 30' = + 17'$) લગભગ $20'$ કળાનો અને તે જ ઉત્તર તરફનો આવે છે. આ ઉપરથી આપણે હવે કહી શકીએ કે નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા વિષે જો કોઈ પણ તરફની પત્રદગી યર્થ શકે તેમ હોય તો તે માત્ર ઝીટા પીક્ષમ જ છે. આપણે હવે આ તારકને વૈજ્યંતી નામે ઓળખીશું.

પણ આટલેથી જ આપણી મુશ્કેલી અટકતી નથી. ઝીટા પીક્ષમ સિવાય રેવતી પુંજના જેટલા તારા ક્રાન્તિવૃત્ત પાસે આવેલા છે તેમના શરૂ કાં તો ઝીટા પીક્ષમ કરતાં વધારે છે અથવા તો તેઓ શરૂ મોટા હોવા ઉપરાંત નરી આંખે દેખી શકાય તેવા નથી. મ્યુ પીક્ષમ ઉપરાંત ક્રાન્તિવૃત્ત પાસે આવીને આરંભસ્થાન તરીકે દાવો મેંધાવનાર તારાઓ પૈકી એકનો (244 ખી પીક્ષમનો) શરૂ $+ 1^{\circ} 14'$ છે પણ તેનો વર્ગ 102 છે એટલે કે માત્ર દુરબીનમાંથી જ જોઈ શકાય તેવો એ તારો છે. બીજો એકે તારાનો વર્ગ અથવા શરૂ આપણા સિદ્ધાન્તમાં આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મળતા ન આવવાથી કોઈ કોઈ વિદ્વાન નિઃશરૂ રેવતી યોગતારા લુપ્ત યર્થ ગણે છે એવી કલ્પના કરે છે. પણ તેમની આ કલ્પના

માવ જોટી છે. હેલ્ડાં આદરો વર્ષ થયાં રેવતીયુંજમાં કોઈ તારાના લુપ્ત થવાની માહિતી કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીએ લખી નથી. એટલું જ નહિ પણ શક ૧૭૦૪ની માલમાં ગોલાનંદ નામના ગ્રંથમાં તારાના શરભોગ (કાશીમાં રહીને), વેધદ્વારા માપીને આપેલા છે (લુઓ 'ગણુક-તરંગિણી' પૃ. ૧૧૪-૧૧૬) જે મિલ્ક કરે છે કે વેધ લેતી વખતે રેવતી યોગતારો હયાત હતો. તારો એકાએક લુપ્ત થઈ ગયો છે એ વાત હાલના જમાનામાં એનાં મિલ્ક પ્રમાણુ મિવાય કેવળ કપોળ કલ્પનાથી માનવી મનાવવો હાંસીપાત્ર હોઈ અયોગ્ય કરે છે. હા, કદાચ એમણે એકને બદલે બીજા તારાને યોગતારા તરીકે દર્શાવ્યો હોત તો તે દલીલ કદાચ મમજી ચર્ચા શકાત.

દક્ષિણમાં (મહાગપ્ત્ર વગેરે ગ્રંથો) ત્રણ પ્રકારનાં પંચાંગ પ્રચલિત છે. (૧) મહલાઘવ, (૨) કેતકી અને (૩) તિલક. તિલક પંચાંગ નિઃશર રેવતી યોગતારાથી અપનાંશગણુના કરે છે પણ કેતકી પંચાંગ મિત્રા નામના તાગનો ભોગ (cele. longitude-ક્રાન્તિવૃત્ત) ઉપરનું તે તારાનું આરંભસ્થાનથી અંતઃ) ૧૮૦° ગણે છે અને તે પ્રમાણે પંચાંગોપયોગી ગાણિતિક માહિતી ગણી કાઢે છે. જે કે એમના આ (ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦°) માનવામાં કે વલુદ નથી છતાં ગણિતના ન્યાયે આપણે તેમને પણ સાંજળવા રહ્યા. એમનો 'નિઃશર રેવતી યોગતારો કયો?' એનો જવાબ એ મ્યુ પીસ્થમથી આપે છે અથવા બીજા આપણને જ પૂછે છે કે આરંભસ્થાને તારો હોવો જ નોઈએ એ ખાસ આવશ્યક છે? મ્યુ પીસ્થમનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો એટલે હવે આપણે પ્રશ્નના બીજા ભાગનો વિચાર કરીએ.

સૂર્યમિહાન્તમાં રેવતી યોગતારાનો ભોગ ૩૫૯° ૫૦' આપેલો છે એટલે કે આરંભસ્થાનની પશ્ચિમે ૧૦° જેટલે તે તારો છે એમ કહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આરંભસ્થાને તારો હોવો જ નોઈએ એવું ખામ નિષ્પન્ન થતું નથી પરંતુ અમુક તારાથી આરંભસ્થાન જેટલે છેટે છે એ દર્શાવતું હોવું જ નોઈએ એટલું નક્કી થાય છે. જે ગ્રંથોએ આરંભસ્થાને રેવતીયોગતારાને ગણી તેનો ભોગ ૦° કહ્યો છે, તેમણે માત્ર 'નિઃશર રેવતીયોગતારો' એટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે તેમ ન કરનારે રેવતી યોગતારાનું આરંભસ્થાનની અંતર આપ્યું છે. આમ તે ગ્રંથોએ ચોક્કસમાંથી ચીવટપૂર્વક વળગી રહી આરંભસ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. હવે જો ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° માનીએ તો તેની મામેનો તારો એ રેવતીયોગતારો થયો એ નક્કી છે. પણ તે સ્થળે મ્યુ પીસ્થમ અને ૨૫૪ બી પીસ્થમ મિવાય બીજો ૮૯મા વર્ગનો મોટા શર વાળો એક તારો છે, પણ આ બધાંય ઉપર કહેલાં કારણે નિઃશર થવા માટે માવ નકામાં છે. આ ઉપરાંત ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° માનવા મનાવવામાં આવે છે તે પણ ભૂલ છે. ચિત્રાનો ભોગ (Celestial longitude) ૧૮૦° નથી પણ તેનો ધ્રુવક (Polar longitude) ૧૮૦° છે. ધ્રુવક અને ભોગ માવ બિન બિન વસ્તુઓ છે. અર્થો આપણે એકમાંથી બીજી શા રીતે શોધી કઢાય તેવી જોડી ચર્ચામાં નહિ છીતરતાં માત્ર તે વિષે ઘોડી વાત કરી લઈશું. ચિત્રાનો ભોગ ૧૮૦° છે એવું કોઈ પણ ગ્રંથમાં ૨૫૪ વા અરપટ રીતે પણ આપ્યું નથી. જ્યાં ચિત્રાનો નામનિર્દેશ છે ત્યાં ત્યાં તેનો ધ્રુવક આપેલો છે. ધખાખરા ગ્રંથોમાં તારકાના આપેલા ધ્રુવકોમાં પણ મહેજમાજ દેગદાર છે, છતાંય મધા નામના એક ખૂબ ચળકતા તાગના ધ્રુવક ગ્રંથો સગમગ બધા જ ગ્રંથો એકમત છે, મધાનો ધ્રુવકમાંથી કાઢેલો ભોગ ૧૨૯° આવે છે.

લગભગ બધા ગ્રંથોમાંથી મુદ્દાનો ભોગ એક જ મળતો આવવા છતાંય પ્રથમ વર્ગના આ નિઃશર તારાનો અવનાંશ માપવાના આધાર તરીકે કોઈએ ઉપયોગ કર્યો નથી. આમ જોના ભોગ વિષે બધા ખગોળશાસ્ત્રીઓ એકમત છે તે મુદ્દાને પણ જેમણે માત્ર આધાર દાખલની ગણતરીમાંથી હેઠે મૂક્યો હોય ત્યાં આ માન ખાટવાનો પ્રસંગ તેઓ મધા કરતાં ઓછા તેજસ્વી અને દક્ષિણ શરવાળા એક તારાને આપે એ મંલવિત છે ખરું ?

ચિત્રાનો અવનાંશ માપવા માટે થયેલો ઉલ્લેખ કોઈ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતો નથી. આમ ચિત્રા અને આરંભસ્થાનનો દાવો કરનાર તેનો જોડીદાર મ્યુ પિસ્ચમ આપણા આરંભસ્થાનને તારો હો વા ન હો છતાંય પોતાની યથાર્થતા રજુ કરવામાં નિષ્ફળ ગય છે. એટલે હવે આપણે કાં તો રેવતી યોગતારાને જ આરંભસ્થાનને માનવો રહ્યો અથવા તે સ્થાને તારો ન હોતાં રેવતી યોગતારો તેનાથી $3૫^{\circ} ૫૦'$ જેટલો છેટે છે એમ ગણવું રહ્યું. ઉપરોક્ત ચર્ચાના આધારે નિઃશર રેવતી યોગતારા તરીકે હવે આપણે વૈજયંતીને એસાડી શકીએ એમ છીએ.

રેવતી યોગતારાને સ્થાને વૈજયંતીની સ્થાપના કર્યા પછી પણ એક મતભેદ જોવા રહે છે અને તે તેના અવનાંશ વિષેનો. વાંચક જોઈ શકશે કે આ મતભેદ વધુ સમય ટકી શકે તેમ નથી. વૈજયંતીના ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના અવનાંશ $૧૮^{\circ} ૫૬' ૩૨''$ છે. ગ્રહલાઘવ પંચાંગ તેમનાં શક ૧૮૫૮ ના (ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના) અવનાંશ $૨૩^{\circ} ૩૪'$ આપે છે. આ બંનેમાં ફરક ૫૩વાનું મૂળ કારણ અવનગતિનો તફાવત છે. ગ્રહલાઘવ પંચાંગવાળા અવનગતિ ૬૦ વિકળા માને છે જ્યારે હાલની શુદ્ધ અવનગતિ ૫૦.૨ વિકળાની છે. આમગતિની ગણતરીમાં તફાવતને લીધે લગભગ ચાર અંશ જેટલો ફરક પડ્યો છે. અને આને લીધે આપણી સંક્રાન્તિઓ (ગ્રહલાઘવ પંચાંગ પ્રમાણે) લગભગ ચાર દિવસ મોડી આવે છે. સંક્રાન્તિના મોડા આવવા વિષે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ગ્રહલાઘવ પંચાંગને પ્રચલિત પંચાંગ ગણી શક ૪૪૪ ને તેના શન્યાવનાંશ વર્ષ તરીકે માન્ય રાખીએ તો પણ આજના (શક ૧૮૫૮ના) અવનાંશ $(૧૮૫૮ - ૪૪૪) \times ૫૦.૨$ એટલે કે $૧૯^{\circ} ૪૩' ૨''$ જેટલા આવે પણ ચિત્રા પક્ષવાળા ગણે છે તે મુજબ ૨૩° તો કદાપિ નહિ.

આમ બધી રીતે તપાસી જોતાં આપણે હવે વૈજયંતીની આપણા ભયકારંભસ્થાનના આસને સ્થિર રૂપે પ્રતિષ્ઠા કરી શકીએ તેમ છીએ.

વૈજયંતી આરંભસ્થાને છે એમ સિદ્ધ થયું એટલે હવે આપણે શન્યાવનાંશ વર્ષ શોધી કાઢવું રહ્યું. વૈજયંતીના શક ૧૮૫૮ના વૈધોપવ્રજ્ય અવનાંશ $૧૮^{\circ} ૫૬' ૩૨''$ છે, વાર્ષિક અવનગતિ ૫૦.૨ લેખે ગણતાં શન્યાવનાંશ વર્ષ શક ૪૬૬ નું આવે છે. ભ્રમચુસના સમયમાં (શક ૫૪૦માં) સૂર્યની મેવ સંક્રાન્તિ ગણેલા સમય કરતાં ૫૪ ઘડી પહેલાં ઘઈ હતી એવો ઉલ્લેખ છે (જુઓ પૃ. ૨૨૦ દીક્ષિતનો ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસ) વાર્ષિક અવનગતિ જે હાલ ૫૦.૨ ની ગણવામાં આવે છે તેટલો પંચ સૂર્યને કાપનાં ૨૦.૬ મિનિટ ઘાય છે. આ હિસાબે $૬૦''$ જેટલું ચાલનાં લગભગ ૨૪ મિનિટ એટલે કે ૧ ઘડી ઘાય. આમ ભ્રમચુસના સમયના હિસાબે શન્યાવનાંશ વર્ષ ૫૪ વર્ષ જેટલું આગળ આવી

ગએડુ (૫૪૦-૫૪) શક ૪૮૬નું હોતું જોઇએ, એવો અંદાજ આવે છે. અને આમ વૈજયંતીની ગણતરીનું શક ૪૮૬ એ ખરૂં શૂન્યાયનાંશ વર્ષ હોવાને ટેકા મળે છે.

શૂન્યાયનાંશ વર્ષ નક્કી કર્યા પછી ગ્રહલાઘવ પંચાંગના અને આપણા અવનાંશનો તફાવત મમગ્નવલો ૦.૨૧ પણ મુરકેલ નથી. સાથેસાથે આગળ વર્ણવી ગયેલી મકરસંક્રાન્તિના દિવસની ભૂલ પણ ગણિતની રીતે સમગ્રવી જોઈએ.

ગ્રહલાઘવના ચાલુ અવનાંશ

૨૩° ૩૪'

આપણે શોધેલા વૈજયંતીના

૧૮° ૫૯ ૩૨"

તફાવત

૪° ૩૪' ૨૮"

ગ્રહલાઘવ અવનગતિ

$\frac{૨૩° ૪૪'}{(૧૮૫૮-૪૪૪)} = ૬૦$ વિકસા

શુદ્ધ અવનગતિ

૫૦. ૨"

તફાવત

૯". ૮

ચાલુ શક વર્ષ

૧૮૫૮ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)

શૂન્ય અવનાંશ વર્ષ

૪૮૬

તફાવત

૧૬૩૨ વર્ષ

૧૩૬૨ વર્ષમાં અવનગતિના દિમાખે થયેલી

ભૂલ

$૧૩૬૨ \times ૯".૮ = ૧૩૩૪૭". ૬$

$= ૨૨૨' ૨૭".૬$

$= ૩° ૪૨' ૨૭".૬$

શક ૪૪૪ ને બદલે ખરૂં શૂન્યાયનાંશ વર્ષ ૪૮૬ છે એટલે તેટલા ગાળાની વધારાની ભૂલ

$(૪૮૬-૪૪૪) \times ૬૦" = ૫૨'$

એટલે કુલ તફાવત

૩° ૪૨' ૨૭".૬ (શક ૪૮૬ થી ૧૮૫૮સુધી)

+ ૦° ૫૨' ૦ (શૂન્યાયનાંશ પહેલાંના ૫૨ વર્ષનો)

૪° ૩૪' ૨૭".૬

લગભગ આગળ દર્શાવ્યા જેટલો જ.

અને આ જ તફાવતને લીધે આપણી મકર વજોરે મક્રાન્તિઓ ચાર દિવસ જેટલી મોડી આવે છે. શક ૧૮૫૮ ની ગ્રહલાઘવ રીતે ગણેલી સંક્રાન્તિ કેટલા દિવસ મોડી છે તે આપણે જોઈએ.

$$(૧૮૫૮-૪૬૬) = ૧૩૬૨ વર્ષ ફેર.$$

આપણે વર્ષ ૩૦૪ મિનિટ જેટલું લાંબું ગણ્યું છે તેા તે હિસાબે ૧૩૬૨ વર્ષમાં જમા થએલી ભૂલ

$$૧૩૬૨ \times ૩૦૪ \text{ મિનિટ} = ૪૧૩૦૦.૮ \text{ મિનિટ.}$$

શૂન્યાવનાંશ વર્ષ પહેલાંના

૫૨ વર્ષની વધારાની ભૂલ

$$= ૫૨ \times ૨૪ \text{ મિનિટ} = ૧૨૪૮.૦ \text{ મિનિટ}$$

કુલ ભૂલ

$$૫૮૭૮.૮$$

$$= ૪ દિ. ૧ ક. ૫૮.૮ \text{ મિનિટ}$$

[૫૨ વર્ષની ભૂલ ગણવા માટે ૬૦^૦ ચાલવાનો સમય જે ૨૪ મિનિટ તે લીધો છે.]

અહલાધવ પંચાંગમાં મકરસંક્રાન્તિ ક્યારે બેસતી આવી છે તે શોધીને તેનાથી ૪ દિવસ ૨ કલાક પહેલાં આપણી ખરી મકરસંક્રાન્તિ શોધી કાઢવી હવે જરા પણ મુશ્કેલ નહિ પડે.

એટલે હવે આપણા આ મેળવેલા શુદ્ધ આરંભસ્થાન પ્રમાણે—

૧. ઝીટા પીસ્મમ અથવા વૈજયંતીને નિઃશર રેવતી યોગતારે માનવો.

૨. શુદ્ધ વર્ષ ૩૬૫ દિ. ૬ ક. ૯-૨ મિ. નું અને શુદ્ધ અયનગતિ ૫૦૦૨ વિકળાની લેવાં.

૩. શકે ૧૮૫૮ (ઇ. સ. ૧૯૩૬)ના અવનાંશ ૧૮° ૫૬' (વિકળા છોડી દેતાં) લેવા.

૪. સંક્રાન્તિઓ જે ચાર દિવસ જેટલી આગળ ધપી ગઈ છે તે સુધારી લઈ નવી રીતે ગણતરી કરી તેનો ચોક્કસ દિવસ ફેરવવો અને

૫. આ પ્રમાણે (ગણિત કરતાં) વ્રત નિર્ણયનો જે દિવસ આવે તે તદ્દન શુદ્ધ છે એમ ગણવું.

પ્રત્યક્ષવાદીઓ સ્વીકારી શકે અને જેનું આરંભસ્થાન શુદ્ધ છે એવું પંચાંગ ઉપર આપેલા નિર્ણયો ઉપરથી હવે રચી શકાય તેમ છે. હિંદના પ્રચલિત પંચાંગોમાં તિલક પંચાંગ અથવા રૈવત પંચાંગ જ આવું એક શુદ્ધ પંચાંગ છે એવું હું ખગોળમાં રસ લેતા મારા રસિક મિત્રોને સમ્યક્ છું.

આશા છે કે ખગોળ, પંચાંગશુદ્ધિ તેમજ ફળજોતિષનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છા રાખતા, ગૂંજરાતના સુઝ શિક્ષિતજનો ઉપરની ચર્ચા વધાવી લેશે. અસ્તુ.

આધાર

૧. મહારાષ્ટ્રીય પંચાંગૈક્ય મંડળ પુણે પ્રથમ અધિવેશનાયા વૃતાંત (૧૯૨૫)
૨. રેવતી યોગતારેયા શોધ: શિવરામ ગણપત પવાર (૧૯૨૬)
૩. નક્ષત્ર વિદ્યાન: સ્વ. વેક્ટર'સ બાપુજી કેતકર (૧૯૧૫)
૪. Initial Point of Our Fixed Zodiac (૧૯૩૫)

સ્વ. ગોવિંદ સદાશિવ આપ્ટે

‘જ’-‘ય’નું શુદ્ધલેખન

૧. સ્થાનનિર્ણય

‘પ્રસ્થાન’ના ગયા (ચેત્ર માગના) અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૬૫થી ‘જ’-‘ય’ના શુદ્ધલેખન વિષે ચર્યા આવી છે ને તે ઈષ્ટ છે. એના નાની નાની ગૂંચો લેકલતી જાય તો શુદ્ધલેખનમાં મગજના ચતી જાય.

‘જ’ શબ્દ સ્વતંત્ર છે અને તેને તેના મનઘટનાં પૂર્વશબ્દથી છૂટો લખવો એમ ચર્યાકાર ભાઈ મગનભાઈ દેમાઈ અને આપ પણ જણાવે છે. આપ બનેનો મત મને ખરો લાગે છે. છૂટો ન લખવાથી કેવો અર્થદેર થઈ જાય તેનું એક ઉદાહરણ આપું. ‘આ જ’ એટલે ‘માત્ર આ, બીજું નહિ’ પણ ‘આજ’ એટલે ‘કાલે નહિ, આ દિવસે.’

પણ ‘ય’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ માને છે કે એ સ્વતંત્ર શબ્દ હોય તો ય પૂર્વે આવેલા ‘પદનો ભાગ બને છે,’ માટે એને એ પૂર્વે આવેલા શબ્દની ભેગો લખવો. અને એનું ‘મમજ કાચુ’ એ ભાઈ એમ આપે છે કે અકાગન્ત શબ્દ માથે એ ‘ય’ આવતાં વિહારી બની જઈ ‘એ, એય’ ૩૫ ધારણ કરી એ અકારાન્ત શબ્દ માથે લખી જાય છે, જેમકે ‘છગન-છગને, છગનેય.’

આ ‘ય’ વિહારી બનતો નથી, પણ પાછલા શબ્દ સાથે આવતા તેનો ઉચ્ચારભેદ થાય છે એમ જણાવી એ ‘ય’ ને રાકા હોય ત્યાં પૂર્વશબ્દથી જુદો લખવો એમ આપે માન્યું છે અને મને આપનું મનઝ માયુ લાગે છે ‘છગન ય આઘો,’ એ જ શુદ્ધ તો છે, પણ ઉચ્ચારની મુશ્કેલીને લીધે ‘છગનેય આઘો’ એમ બોલી જવાય છે. આની મુશ્કેલીને યાદ કરતાં જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ ‘ય’ ટકી રાકેલો હોય ત્યાં તો તેને જુદો જ લખવો ધરે: એમ જુદો ન લખવાથી કેવો અર્થદેર થઈ જાય તેનું ય ઉદાહરણ આ રહ્યું: ‘આ ય’ એટલે ‘આ પણ’ અને ‘આપ’ એટલે લાભ, પ્રાપ્તિ.

વળી આપ જણાવે છે તેમ શબ્દ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ‘ય’ પેરી જાય છે, ત્યારે એને શબ્દની માથે લખવો પડે છે, જેમ કે ‘ઘણાવને યાદ દશે.’ પણ ત્યાં ય ‘ઘણાવને ય યાદ દશે’ એમ લખી રાકાય.

‘પ્રસ્થાન’ના એ જ અંકમાં પૃષ્ઠ ૫૧૬થી ભાઈ મગનભાઈ દેમાઈનો ‘રાષ્ટ્રીય કેશવજી પર એક લેકલતી નજર’ લેખ છપાયો છે તેમાં ‘જ’ તો તેમના મનઝ પ્રમાણે મર્યાદા છૂટો જ છપાયો છે. પણ ‘ય’ય તેમના મનઝ વિરુદ્ધ તેમની ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ય જુદો છપાયો છે.

મોરકુન અપિમાંથી ‘અપિ,’ ‘બી,’ ‘અર્ધ,’ ‘એ,’ ‘યે’ ‘ય’ થયો લાગે છે.

૨. અર્થનિર્ણય

જ્યારે આ સંબંધે ચર્ચા થીડી જ છે ત્યારે 'જ' નો અર્થસંબંધે વારંવાર ખોટા ઉપયોગ થાય છે એ પણ શુદ્ધલેખનને માટે જાણવા લેવાની પ્રેરણા થાય છે. અનેક અને સારા ય લેખકો 'બધા જ લોક આવેલાં,' 'બહુ જ ખાધું' એવા પ્રયોગ કરે છે. હું માનું છું કે એવા પ્રયોગ ખોટા છે; 'બધા ય લોક આવેલાં,' 'બહુ યે ખાધું' એ જ સાચા પ્રયોગ છે.

એનું કારણ કહું: 'જ' અસ્પષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે અને એનો અર્થ 'માત્ર' છે; 'ય' બહુલતા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે અને એનો અર્થ 'પણ' છે, એટલે 'થોડું જ ખાધું' અથવા 'બહુ યે ખાધું' એમ કહી શકાય, 'બહુ જ ખાધું' એમ નહિ. તમે દશ માણસોને બોલાવ્યા હોય તેમાંથી બે આવે તો અસ્પષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને 'બે જ આવ્યા' એમ કહી શકો, પણ બધા આવે તો બહુલતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને 'બધા ય આવ્યા' એમ કહી શકો, 'બધા જ આવ્યા' એમ નહિ. 'પ્રસ્થાન'માં 'સારા જ લેખ આવે છે' એનો અર્થ એ કે થોડા આવે છે, પણ આવે છે એ બધા ય સારા આવે છે; પણ 'સારા ય લેખ આવે છે' એનો અર્થ એ કે 'આવે છે વધારે, નબળા ય આવે છે, સારા ય આવે છે.'

પણ નિષેધાર્થે વાક્યમાં અર્થ ફરી જાય છે ને તેથી એ બે શબ્દોનો ઉપયોગ પણ ફરી જાય છે. 'આ ય ખાધું નથી, આ ય ખાધું નથી, કશું ય ખાધું નથી,' એમ નિષેધાર્થે અસ્પષ્ટતાસૂચકમાં ય વાપરી શકાય. 'બહુ જ ખાધું નથી, થોડું જ ખાધું છે,' એમ નિષેધાર્થે બહુલતાસૂચકમાં અને આગળ જણાવ્યું તેમ વિધિઅર્થે અસ્પષ્ટતાસૂચકમાં જ વાપરી શકાય.

મારી આ સમજમાં જૂલ પણ થતી હોય અને તેથી આ વિષે વધારે ચર્ચા થાય તો સારું.

આખું

નરસિંહભાઈ પટેલ

* *

૨

૨ા. ભાષાશ્રી,

'ય' 'જ' ના શુદ્ધલેખનને અંગે એકબે વધુ વિગતો રજૂ કરવા માટે આ પત્ર લખું છું.

૧. મારા આગલા પત્રમાં મેં 'ય' અને 'યે' એમ બે રૂપમાં આ શબ્દ જણાવેલો. આપ એમાં ત્રીજું રૂપ 'એય' જણાવેલો છો. સ્વ. કમળાશંકર એમના વ્યાકરણમાં 'એ' રૂપ કહે છે ને તે શબ્દની સાથે લખવાનો અભિપ્રાય બતાવે છે, એટલે, આ શબ્દનાં કયાં કયાં રૂપો છે એ પ્રથમ પ્રશ્ન પણ વિચારવો ઘટે.

મકાને }
મકાનેય } બળી ગયું
મકાનેયે }

આ ત્રણે રૂપ ભાષામાં બોલાય છે. તે પૈકી બે રૂપ ઘટાડીએ તો એ, એય, એયે એમ રૂપો નીકળે. મારા આગલા પત્રમાં આ 'એ' રૂપને મેં, 'ય' પૂર્વે અકારાન્ત શબ્દોમાં

યતો વિકાર બતાવેલો છે. આપે તેને બદલે 'એય' રૂપ જ લખાવ્યું. એ જો માન્ય હોય તો 'એ', 'એયે' રૂપો પણ માન્ય હોવાં જોઈએ. માત્ર આ ત્રણ રૂપોની ખાસિયત એટલી છે કે, તે અકારાન્ત નામોને જ લાગે છે ભલે પછી 'નાઓ' જેમ તેમાં સંધિ થતી હોય, જો કે એ સંધિ દેશી રીતે જ માચી છે. (અ+એ=એ થવું ન ઘટે ?)

૨. 'ય' અપિવાચક જ છે એમ નથી. એનો ઉપયોગ જોતાં આ એનો મુખ્ય અર્થ છે એ ખરું. પરંતુ બીજા બે વિશેષ ઉપયોગ ધ્યાનમાં લઈએ તો 'ય' વિશે વિચાર કરવામાં નવો પ્રકાર કદાચ મળે.

ક. મંજ્યાવાચક વિશેષણ માથે 'ય' આવતાં મમસ્તદર્શકતા આવે છે. ઉદા૦
પરે (વ્ય, વ્યે) માણુમ મરી ગયાં.

ચ. એમ જ આવાં વિશેષણોમાં પણ જુઓ, જેમ કે, બધુંય, આખુંય, ધણુંય.

ગ. પરંતુ 'ય' ત્યારે પ્રત્યયક સર્વનામ કે વિશેષણ કે અવ્યય સાથે આવે છે ત્યારે તેની પ્રત્યયકતા જઈ અનિશ્ચિત છતાં અમર્યાદતા દર્શાવાય છે. ઉદા૦

કેટલુંય કામ માથે છે

શુંય કરી નાખે છે.

કેવીય વિચિત્ર વાત હશે.

કોણેય કહ્યું હશે.

અને આવાં સ્થાનોએ જ વિલક્ષિતો પ્રત્યય 'ય' પછી આવે તો શોભે છે. એને વિશે આપે ગયા અંકમાં ચર્ચા કરી છે. ત્યાં આગળ 'ય' બિનકુલ 'અપિ'-વાચક નથી, એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ.

'ય'નો આ ઉપયોગ 'ક' માથે મરખાવવા જેવો છે.

ઉદા૦ કેટલુંક કામ માથે છે.

ક્યાંક હશે.

કોઈ જોશે.

એટલે આ 'ય'નો અર્થ જરાક ભિન્ન છે એમ મને લાગે છે. શબ્દને લાગતાં તે શબ્દનો જ ભાગ બને છે, પૂર્વતા શબ્દમાં વ્યજનાભેદ નિપજનવે છે, અને તેથી વિલક્ષિતપ્રત્યય તે આખાને લાગે છે. મામાન્ય રીતે 'અપિ'-અર્થમાં ક્યાંય તેમ નથી થતું. (પદ્યકારની છટ અપવાદ લેખવી જ યોગ્ય નથી ?) ઉદા૦

(i) મકાનનેય મુધાર્યું.

(ii) મકાનનેયને મુધાર્યું.

બેમાં (i) વધારે સ્થિત લાગે છે. જો કે, (ii)ને ગ્રાહ્ય ગણાય તો ય મને તો એ ઇષ્ટાપત્તિ જ છે.

મોડાસા વિભાગના કારીગરો

વિહલદાસ કોઠારી

૧૭ જાન્યુઆરી ૧૯૩૧માં મોડાસા

અને તેની આલુખાલુનાં ગામોના કારીગરોની આર્થિક તપાસ શરૂ કરી હતી. સત્યાગ્રહની લડતને લીધે એ તપાસ પૂરી થઈ શકી નહોતી અને તેથી તેનો પૂરો અહેવાલ તૈયાર થઈ શક્યો નહોતો. તે માહિતી હાલ જે રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી તારવણી કરીને થોડી માહિતી નીચે આપી છે.

આપણાં ગામડાંમાં ખેડૂતો, શાલુકારો અને કારીગરો મળીને આર્થિક તંત્ર ચલાવતા હતાં. તે તંત્ર આજે છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. તેની જગ્યાએ બીજી કોઈ વ્યવસ્થા બની થઈ નથી. એટલે જ્યાં ત્યાં ખેડારી, હાડમારી અને આર્થિક વ્યવસ્થા નજરે પડે છે. આ સ્થિતિનો ઇલાજ કયો જ છૂટકો છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો હોય ત્યાં કદપનાઓ કામમાં આવતી નથી, એટલે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ અને તેનાં કારણોની સમાલોચના એ વિચારણાના પાયા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ માહિતીમાં ખાસ કરીને કારણોની સમાલોચના કરવામાં આવી છે, ઉકેલની ચર્ચા તેમાં કરી નથી. પણ કારણોમાંથી ઉકેલનું દિશાસૂચન મળે છે. આમાં દર્શાવેલી સ્થિતિ અને કારણો બીજે ઠેકાણે પણ લાગુ પડી શકાય એવાં છે. એ દૃષ્ટિએ આ તારણ ઉપયોગી છે. આ તપાસ મોડાસા અને તેની આલુખાલુનાં નીચેનાં ગામોમાં કરી હતી:—

૧. મોડાસા, ૨. ધનસુરા, ૩. બાપડ (ઈડર), ૪. ગાબડ (ઈડર), ૫. ઓઢા, ૬. સાંબળા (સાંબળા), ૭. દહેમઈ, ૮. ટોટાઈ (ઈડર), ૯. સરડોઈ (મોહનપુર), ૧૦. સાપરા.

મોડાસા મહાલ અમદાવાદ જિલ્લામાં ઉત્તર વિભાગમાં આવેલો છે. તે મહાલમાં રેલવેથી બે રસ્તે દાખલ થવાય છે. અમદાવાદ-પ્રાંતિજ રેલવે ઉપર તલોદ રોડનથી મોડાસા ૩૦ માઈલ છે અને નડિયાદ-કપડવંજ રેલવે ઉપર કપડવંજથી ૪૦ માઈલ છે. બન્ને તરફથી પાટી સડો છે. મોટરો ચાલે છે. આ મહાલ જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોથી યુથાઓનાં છે. તપાસનાં ગામોમાંથી ૫ બ્રિટીશ વિભાગનાં છે અને ૫ દેશી રાજ્યોનાં છે. ઓઢામાં ઓઢી વસ્તી છે કોઈમાં ૧૦૦૦, કોઈમાં ૧૮૦૦, કોઈમાં ૨૦૦૦ અને વધારેમાં વધારે મોડાસામાં ૮૮૦૦ છે. આ તપાસમાં નીચેના કારીગરોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

● કૌંસમાં નામે લખ્યાં છે તે દેશી રાજ્યોનાં નામ છે. જેની સાથે કૌંસમાં ફક્ત લખ્યું નથી તે બ્રિટીશ વિભાગનાં ગામો છે.

૧ લુહાર—હિંદુ, મુમયમાન અને ખગદી	૯ દરજી
૨ સુધાર—લુહાર સુતાર અને મેવાડા	૧૦ સોની
૩ કુહાર—હિંદુ, મુમયમાન	૧૧ કસાગ
૪ વણકર	૧૨ કડિયા—મથવારા, ભોઈ, મુમયમાન
૫ ચમાર	૧૩ ભાનમાર—રગરેજ, ખત્રી
૬ ધાત્રી	૧૪ ડમગર
૭ પોંતગ	૧૫ મગણીઆ
૮ મોત્રી	

આ ગાગોત્રી કુલ વસ્તી ૨૪,૩૫૦ છે તેમા ઉપગના કારીગરોની મંખ્યા ૫,૯૮૩ છે. એટલે કારીગરોની મંખ્યા તે ગામોની વસ્તીના ૨૪.૫ ટકા થાય છે

આ બધા કારીગરોનો પહેલા ગામડામા નિભાવ થતો તેઓ ગામ લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા હાથ તેમના ધધા પડી ભાગ્યા છે અગર ભાગતા જાય છે એટલે તે લોકો કા તો થોડુ ગણુ જે કંઈ મળે તેના ઉપર અધમૂખ્યા હોવે છે અગર ખેતીમા પડી ખેતી ઉપર બોળે વધારે છે એ ગામડાની લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી જે આ ધધામાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતી તેને બીજા ધધો ગ્રામી નથી આખા દેશની પણ આજે એ સ્થિતિ છે. અત્યારે લોકોનો મુખ્ય ધધો ખેતી થઈ પડ્યો છે ૧૮૯૧ માં દિંદમા ૫૬.૮ ટકા ખેતી ઉપર નખના તેને બદલે ૧૯૩૧ માં ૭૩ ટકા ખેતી ઉપર નબે છે દેશમા થોડાધણા મોટા ઉદ્યોગો ચાલે છે તે મોટે ભાગે પરદેશીઓના હાથમા છે અને આખા દેશની વસ્તીના પ્રમાણમા જૂજ સંખ્યાને તેમાથી રાહતો મળે છે ખોરાક ઉપગતની જીવનની ધણી જરૂરિયાતો પરદેશથી જ તૈયાર આવે છે તે આપણે વાપરીએ છીએ એટલે દેશના કારીગરો કામ વગરના ગરે છે આથી કારીગરોની દુરંદા થઈ છે લુહા લુહા કારીગરોની સ્થિતિ ઉપર પ્રમાણમા ઓછીરતી અગર થઈ છે ટેટવાકના ધધા મૃતપ્રાય થયા છે, તો ટેટવાખના દ્યુમય ચાલે છે દરજી જેવાને નવો જમાનો મદી ગયો છે તે દરેકના ધધાને અગે નોધવા જેવી હખીખત નીચે મુજબ છે —

સુધાર—લુહાર

સુધાર અને લુહાર એ ગામડાના આર્થિક જીવનમા અગત્યનું સ્થાન ધરાવતા હતા લુહાર ઉપર તો નીચેના ૩૨ ધધાદારીઓનો લુગા લુગા રૂપમા આધાર હતો —

૧ ખેડન, ૨ કુભાર, ૩ મોત્રી, ૪ સુતાર, ૫ કમારો, ૬ દમગ, ૭ ખગદી, ૮ મિપાલી, ૯ વણિ, ૧૦ દરજી, ૧૧ મોત્રી, ૧૨ ડમગ, ૧૩ ચમાર, ૧૪ વણકર, ૧૫ મજૂર, ૧૬ ધાત્રી, ૧૭ માળી ૧૮ કડિયા, ૧૯ તીંગવૈરા, ૨૦ વાપરી, ૨૧ મનાટ, ૨૨ કડિયાગે, ૨૩ ગમારી ૨૪ ખાટકી, ૨૫ વંદ ૨૬ ગરેજ, ૨૭ ચુનારો, ૨૮ વણતરો, ૨૯ મગણીઆ, ૩૦ તૂરી, ૩૧ પોંતગ, ૩૨ ધાત્રી

ઉપરના ધધાને લગતા ઓળંગે ગામડામા લુહાર તૈયાર કરતો અને બધા ધધાદારીઓનું કામ ચાલતું ચારા અગત્યના કારીગરોનો ધધો નીચેના કારણોને લીધે આજે મૃતપ્રાય દવામા છે

૧. મકાન ઉપયોગી લોખંડી સામાન તથા કારીગરોનાં ઓળરો વિદેશી આવવાથી.
૨. મોટરના વ્યવહારને લીધે ગાડાંના પાટા બનાવવાનું ઓછું થવાથી.
૩. ખેડૂતની સ્થિતિ બગડવાથી.

આ સ્થિતિમાં લુહારને માટે સાધારણ સમારકામ સિવાય બીજું કામ જ રહ્યું નથી. બંધાં સંખ્યાબંધ ધમણો ચાલતી ત્યાં આજે એકદમ ધમણ માંડ ચાલે છે.

સુચારનું કામ નીચેનાં કારણોને લીધે ઘટ્યું છે:

૧. છાપરાં ઉપર પતરાં દાખલ થવાથી અને લોખંડના થાંભલા, ગડરો, સીમેન્ટનો તૈયાર સામાન વગેરે વપરાવાથી લાકડાની મજૂરીનું કામ ઘટ્યું.
૨. મોટરોનો વ્યવહાર થવાથી ગાડાં બનાવવાનું અને તેની દુરસ્તીનું કામ ઘટ્યું.
૩. ખેડૂતની સ્થિતિ બગડવાથી મળતર ઓછું થયું અને વેપારની મંદીથી નવાં મકાનો બાંધવાનું કામ ઓછું થયું.

ખરાદી લુહાર ખાટલાના પાયા ઉતારતા તે કામ સામાન્ય મંદીને લીધે પહેલાંના જેવું મળતું નથી. ઈંડરમાં ખરાદી (સંધેડિયા)નાં ૫૦ ધર છે તે ૮૦ સંધેડા ચાલે છે. રમકડાં રંગબેરંગી સારાં બનાવી રાંકે છે. પણ જાપાનીઝ ફૂક્કા અને રબરનાં સસ્તાં રમકડાં આગળ એનું શું ગણું ?

એકંદરે સુચાર અને લુહાર બંનેમાં, સુચાર કરતાં લુહારના કામમાં ઘણો જ વધારો, ઘટાડો થયો છે.

કુંભાર

આ ધંધામાં નીચેનાં કારણોને લીધે મંદી આવી છે:—

૧. નળિયાને બદલે પતરાં દાખલ થવાથી.
૨. કોડિયાને બદલે જ્ઞાનસો અને ટીનના ડબ્બા દાખલ થવાથી.
૩. માટીનાં વાસણ અને કોડીઓને બદલે ધાતુનાં વાસણ અને પતરાંના ડબ્બા દાખલ થવાથી.
૪. મોટરો ચતાં ગાડાંનો વપરાશ ઘટવાથી.
૫. લગ્ન પ્રસંગે માટીનાં વાસણને બદલે ધાતુનાં વાસણ વાપરવાથી.
૬. બીડીનો વપરાશ વધવાથી ચલમ અને હોકાનો વપરાશ ઓછો થવાથી.
૭. ખેડૂતની સ્થિતિ બગડવાથી.

ગામડાંમાં પતરાંના વપરાશનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું છે. આ બાબત પ્રતિજ્ઞ, હરસોલ, સોનાસણ અને ઈંડરમાં એક વરસમાં જ લગભગ ૩૦,૦૦૦નાં પતરાં આવ્યાં હતાં! તે ચાર ગામોમાં બીજાં પરદેશી લોખંડી માલ લગભગ ૪૪,૦૦૦ રૂપિયાનો આવ્યો હતો. ત્યારે લુહારની બનાવેલી સાંકળો, કડાં વગેરે માંડ રૂ. ૩,૦૦૦નાં વેચાયાં હશે. તપાસનાં દસ ગામોમાં લોખંડી માલની કુલ આયાત લગભગ રૂ. ૬૦,૦૦૦ની ચર્મ હતી. આમ પરદેશી લોખંડના માલનો છૂટથી ઉપયોગ થવાથી લુહાર અને કુંભાર બંનેના ધંધાને અતિશય ઘેંકા લાગ્યો છે. વાંદરાની હેરાનગતિ એ પતરાંના ઉપયોગ માટે ખાસ કારણ બતાવવામાં આવે છે. પહેલાં પશુ વાંદરા તો હતાં જ. તે વખતે તેનો ઉપાય જુદી રીતે કરતા. બમણીઆને

ઘર દીક પાંચ શેર દાણા આપતા. તે વાંદરાને ગામમાં (દોલ વગાડીને કે એવી રીતે) આવવા દે નહિ. એને બાર મહિને ગામની વસ્તી પ્રમણે દાણા મળતા. હવે બગ્ગણીઆનો દાણુ ભાવ પૂછે ?

વણુકર

હાથવણુકરનું કામ આ બાલુ લગભગ બંધ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ૧૩૩૫ માણસોની વણુકરની વસ્તીવાળાં દસ ગામોમાં માત્ર ૫૦ શાળ છે. ઘણાં ગામોમાં શાળો જ નથી. થોડાં ગામોમાં હજુ શાળનાં સાધનો છે, વણુતાં આવડે છે, સ્ત્રીઓ પણ વણુતાં જાણે છે પરંતુ વેપારી વણુવતા નથી. મોટા ભાગ ખેતી અને ખેતીની મજૂરી કરે છે.

ચંમાર

સ્થિતિ વણુકર કરતાં પણ નબળી છે. ટોર ચીરે છે અને ચામડાં વેચે છે પણ ખેતી અને મજૂરી કર્યા વિના પૂરું થતુ નથી. પોતાના ધંધામાંથી નિભાવજોગુ કમાઈ શકતા નથી.

ઘાંચી

તેલની મીલો ચવાથી ઘાંચીની ધાણીઓનું કામ ઘણુ ઓછું થઈ ગયું છે. જે ધાણીઓ ચાલે છે તે વરસમાં માત્ર ૪-૫ માસ ચાલે છે એટલે બળદ વગેરેનું કેટલુંક ખર્ચ ઘાંચીને માથે પડે છે. ધણી ધાણીઓ તો બંધ જ રહે છે. મોડાસા તથા ધનસુરામાં તેલની મીલો છે.

ખીજુ આ તરફ ઘાંચી લોકો ગાડાં હાંકવાનું કામ કરતા. મોટર લોરીઓ ભાડે ફરતી ચવાથી ૩૦૦ ગાડાં ફરતા તે બિલકુલ ઓછાં થઈ ગયાં. આ એક કામ ધટી ગયું તેની ખીજ ધંધાદારીઓ ઉપર પણ અસર થઈ. ઘાંચીનો ભાડોનો ધંધો ઓછો થયો એટલે લુહારને બાર મહિને ૩૦૦ નોડ પાટા ચડાવવાનું અને તેના અંગનું ખીજું કામ મળતું તે ધટી ગયું. હવે તે દર વરસે માત્ર ૫૦ નોડ પાટા ચડાવે છે. સુથારની ગાડાં બનાવવાની તથા સમારવાની મજૂરી પણ ઓછી થઈ. કુભારના ઘડા ગાડાવાળા લેતા તે પણ ઓછા થયા. કારીગરો દીલા થયા એટલે વેપારીનો વેપાર પણ ઘટ્યો.

પીંજરા

પીંજરાને માટે ગોદડાં ભરવા મિલાવ ખીજું કામ રહ્યું નથી. હાથે કાંતવા કે મજૂરી આપીને કતાવવા કોઈ પીંજવતા નથી.

મોચી

સ્થિતિ ઠીક છે. અહીં કડી પ્રાંતની માફક જળપાનીજ રચનાનાં પગરખાંએ મોચીઓના ધંધા સાથે હરીફાઈ કરી નથી ત્યાં સુધી ઠીક છે.

દરજી

ખીજ ધંધાદારીઓમાંથી જેમનાથી બની શકે તેઓ આ ધંધામાં દાખલ થાય છે. એક પાછણ અને એક કાડયો આ ધંધામાં જોડાયા છે. નવા જમાનાની હરીફાઈ આ ધંધાને નહીં નથી.

સોની

જેઠો અને કારીગરોને બેકારી અને જરીખાઈ ચારે તરફથી ખાઈ જતી હોય ત્યાં

સોનીનો ધંધો ખરાબર શી રીતે ચાલે? છતાં સામાજિક રિવાજોનું જોર ઘણું હોય છે. લમ જેવા અમંગે દેવું કરીને પણ લોકો ખર્ચ કરે છે એટલે સોનીને થોડું થોડું કામ મળી રહે ખર્ચું. પણ પૂરતું તો નહિ જ. વળી હવે તો તૈયાર ઘરેણાં પણ મળવા લાગ્યાં છે.

કંસારા

સ્થિતિ ઠીક છે. ખાસ નોંધવા જેવું કંઈ નથી.

કડિયા

પૂરતું કામ મળતું નથી. બોઈ લોકો શોગોડાં વાવવાનું કામ કરે છે. પહેલાં પાલખી ઉપાડતા તેમાંથી કંઈક મળતું. હવે તો પાલખી કાણ ઉપડાવે? આ તરફના સયવારા, પાટણ, વગેરેના સયવારાની માફક બીજા ધંધા તરીકે ચણવાનું કામ નથી કરતા પણ મુખ્ય ધંધા તરીકે ચણવાનું કામ કરે છે.

પ્રાંતિજના તપોધન બ્રાહ્મણો ઘણાં વરસોથી કડિયાકામ કરે છે.

ભાવસાર

આ ધંધામાં નીચેનાં કારણોને લીધે મંદી જણાય છે:

૧. પરદેશી તાત્કાલિક રંગી શકાય એવા અને આકર્ષક રંગો નીકળવાથી ગળી તથા સોરગીનું રંગાટકામ બંધ થયું.
 ૨. છાપેલો, રંગેલો તૈયાર માલ પરદેશથી આવે છે.
 ૩. પાધડીનો વપરાશ ઘટ્યો અને કચુંબીનું રંગાટકામ બંધ થયું.
- રંગવાનું કામ બોહું થવાથી કેટલાક અવેજીમાં બીડી વાળવાનું કામ કરે છે.

ડમ્બગર

આ ધંધા ઉપર નીચેનાં કારણોને લીધે અસર થઈ છે:—

૧. ઘી, તેલ રાખવા માટે કુદલાને બદલે ટીનના—ડબ્બા વપરાય છે.
૨. ચામડાનાં છાખડાને બદલે ધાતુનાં વપરાય છે.

સરાણીઆ

કામ પૂરતું મળતું નથી. સ્થિતિ ગરીબ છે.

આ બધાય કરીગરોને અંગે એક નોંધવા જેવી વસ્તુ એ છે કે જમાનો બદલાઈ જવાથી વસ્તુઓની વપરાશમાં ભારે બિચલપાયલ થઈ ગઈ છે અને તેથી જૂના ધંધાને ભારે ધોકો પહોંચ્યો છે અને તેને સજીવન કરવા માટે મહાપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે; પરંતુ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં જો કરીગરો ચાલતી આવેલી ધરડે છોડીને નવું કામ શીખવા તૈયાર ન થાય અથવા તો જે વસ્તુ તૈયાર કરતા હોય તેમાં ફેરફાર કરવા તૈયાર ન થાય તો સ્થિતિમાં સુધારો નહિ થઈ શકે. સમાજને ઉપયોગી કોઈ પણ કામ કરવા દરેકે તૈયાર થવું જોઈએ. કાળ બહાર થઈ ગયેલી જૂની પદ્ધતિઓને વળગી રહેવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપવી જ જોઈશે. એટલું ખરું કે નવું એટલું સારું નથી. જૂનું એટલું ખરાબ નથી. પરંતુ જૂનું એટલું-સારું જ છે એમ માનવું એ પણ જૂલમરેલું છે. જૂનામાં ફેરફાર કરવાની, સુધારો વધારો કરવાની, નવેસર ગોઠવવાની જરૂર હોય તો તે અવસ્ય કરવું જ જોઈએ.

તે મિનાય કોઈ સુધારો શક્ય નથી થયો કારીગરો કોઈ પણ સ્થિતિમાં જૂનાને વળગી રહેવાની શિયલ મનોદશામાં પડેલા છે તેમથી તેમણે નીકળી જવું જોઈએ. તેમણે નવું શીખી લેવાની તત્પરતા બતાવવી જોઈએ અને શુદ્ધિપૂર્વક, મમજપૂર્વક, પરસ્પર સહકારથી સમાજનું દ્વિત ધ્યાનમાં ગાંધીને આજની પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કરવો જોઈએ

સામાન્ય હુકીકત

આવક—ઉપરના દસે ગામોના કારીગરોની સંખ્યા લગભગ ૬,૦૦૦ની બતાવી છે તે સંખ્યા કારીગરોના કુટુંબના બધા માણસોની છે ખરેખર ડામ કગનાર કારીગરોની સંખ્યા તો પાંચમાં ભાગની છે એટલે એક કારીગરને પાંચ માણસોનો નિભાવ કરવો પડે છે ત્યારે આવકનું સરેરાશ માસિક પ્રમાણ રૂ. ૧૦ થી ૩૦ સુધીનું છે ઉપર જણાવેલા ૧૫ જાતના કારીગરોમાંથી

કારીગરના પ્રકારો

માસિક સરેરાશ ૧૦ ની આવકવાળા	૪
“ “ ૧૧ થી ૧૫ “	૭
“ “ ૧૬ થી ૨૦ “	૨
“ “ ૨૧ થી ૨૫ “	૧
“ “ ૨૬ થી ૩૦ “	૧

એટલે સામાન્ય રીતે પાંચ માણસના કુટુંબ માટે માસિક રૂ. ૧૦ થી ૧૫ મળે છે એટલે માયાદીક વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૪ થી ૩૬ થઈ કારીગર જેવા વર્ગની આવી સ્થિતિ છે ત્યાં સામાન્ય ગરીબ વર્ગની સ્થિતિનું તો પૂછવું જ શું ?

લુહાર, સુયાર, કુહાર વગેરેને આ ગામોમાં ખેડૂતો તરફથી, તેમના ખારે માસના કામ બદલ વાર્ષિક સામાન્ય રીતે પોણા મણુ અનાજ મળે છે પણ સાડુ વરસ ન હોય તો તેમાં કાપકુપ થાય ખેતીનું ઉત્પન્ન હમણા થોડા વરસોથી અચોક્કસ થયું છે એટલે કારીગરોની ડમાણી પણ અચોક્કસ થઈ છે

મદદગાર ધંધો—(૧) કુહારોમાંથી કોઈક ખેતી કરે છે અને મોસમમાં ગધેડા ઉપર માલ ખેંચવાનું કામ કરે છે

(૨) ઘાચી પણ કોઈક કોઈક ખેતી કરે છે, અને ગાડા લાડે ફેરવવાનું તો અત્યાર સુધી તેમનું મહત્ત્વનું કામ હતું

(૩) ભાવસાગ બીડીનો ધંધો કરે છે

(૪) લુહાર, વણકર અને ચમારોમાંથી પણ કેટલાક ખેતી અને ખેતીની મજૂરી કરે છે.

આ બતાવે છે કે જે કોઈને પોતાના ધંધામાં પૂરતી આવક નથી થતી, તે બંને તો થોડીઘણી ખેતી કરે છે પરિણામે ખેતી ઉપર આધાર રાખનારાની સંખ્યા વધે છે અને માયાદીક અથવા સાતીદીક જમીનનું પ્રમાણ ઘટે છે ખરી રીતે એ ધંધાઓમાં જ ફેરફાર થવો જોઈએ તેમનો જુદી રીતે વિકાસ થવો જોઈએ અને જે ચીજો આજે દેશમાં થતી નથી તેવી ચીજો પેદા કરવામાં એના માણસો રોજના જોઈએ આમ થવાને બદલે જે તે ખેતી તરફ દોડે છે, અને ખેતી ને ધંધાને વધુ નુકસાનકારક બનાવે છે અને અર્થ ખેંકારો અને ગરીબોની સંખ્યામાં વધારો કરે છે પણ આમાં દોષ કોનો ?

દેવું—વ્યાજ—લગભગ દરેક ગામે કારીગરોનો મોટો લાગ દેવાદાર સ્થિતિમાં છે. રાજનું ખરચ તો ધંધાની આવકના પ્રમાણમાં ચડીતર કરી નિભાવે છે. પરંતુ લગ્ન, મરણ ને એવા સામાજિક પ્રસંગોએ દેવું કરે છે. એક વખત દેવામાં સપડાયા પછી નિંદગીભર લાગ્યે જ તેમાંથી નીકળી શકે છે. માંડ ધરખરચ કાઢતા હોય, તેમાં વ્યાજ ભરવાનું પણ ભારે પડે ત્યાં મુદ્દલ તો શી રીતે ભરી શકે? આવાં કેડ તોડી નાખે તેવાં ખરચો ઓછાં કરવા માટે બહુ ઓછા પ્રયત્નો થયા છે અંત્યજ લોકોએ ટોટાઈમાં મળીને આવાં ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા નક્કી કર્યું હતું. મોતીમાં, નાતના રિવાજ પ્રમાણે રૂ. ૧૫ થી ૨૫ સુધી આપીને વરે કરવામાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે. બોઈ લોકોમાં પણ રૂ. ૧૫ નાતને આપવાથી વરામાંથી મુક્તિ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે થોડા ઘણા રૂપિયા આપવાથી મોટા ખરચમાંથી બચી જવાય છે. પણ આ ખરચ ઘટાડવાનું બધાને દણુ મુઝવું નથી અને દેવાના કુંગર વધે જાય છે.

વ્યાજનો દર સામાન્ય રીતે ૬ થી ૮ ટકા ગણાય છે પરંતુ વ્યાજ ઉપરાંત ૩ થી ૬ ટકા વટાય લેવાય છે તે ભારે છે. આ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ દેવાદારે ચૂસાતા હશે તે વધારામાં.

દારૂની બદી—મોડાસા મહાલમાં ૪૭ ગામે છે. તેમાં મોડાસા, ધનસુરા અને હલેમઈ—ત્રણે સ્થળે પીકાં છે. દેશી રાજ્યોમાં ગામોમાંથી બાયડ, ગાબડ, સાંઠ્યા, ટોટાઈ અને સરડોઈ પાંચે ગામોમાં દારૂનાં પીકાં છે.

હુદાર, હુદાર—સુતાર, હુદાર—ખરાદી અને બોઈ લોકો દારૂ પીએ છે. વણકર, ચમાર, કડિયા, સઘવારા અને મોતીમાં પ્રમાણ ઓછું છે. ધનસુરાના કુંભારોએ ભેગા થઈ દારૂ નહિ પીતાનો કરાવ કર્યો હતો.

કેળવણી—એકદરે કેળવણી ઓછી છે. છોકરીઓને ભણાવતા જ નથી એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. પોતપોતાના ધંધાના શાસ્ત્રીય શિક્ષણની વાત જ શી કરવી? પછી બાપને ચીલે ચીલે અને નવું કરવામાં છુદ્ધ ન ખૂંચે એમાં નવાઈ નથી.

હિસાબ—કોઈ પણ કારીગર પોતાની આવક—ખર્ચનો હિસાબ રાખતો નથી. બીજાની સાથે કોઈ કેકાણે રાજ્ય ગયા હોય કે કંઈ માલ લાવ્યા હોય તો તેની નોંધ રાખે કે લખાવી રાખે. તે સિવાય હિસાબમાં મીઠું, લણેલા પણ પોતાના ઘરનો હિસાબ રાખતા નથી.

અરપૃથ્થતા—આ તરફના લોકો ડબંગરને પણ અરપૃથ્થ માને છે. દેશી રાજ્યોનાં ગામો સુદ્ધાં દરેક ગામે અંત્યજને સામાન્ય શાળામાં ભણવાની કાયદેસર છૂટ હોય છે પણ મહાજન નારાજ થશે વગેરે કારણથી આ છૂટનો લાભ લેવાતો નથી. ગાબડમાં અંત્યજને માટે જુદી શાળા છે.

સ્ત્રીઓનું કામ—વાણિયા ધાણણની કેટલીક સ્ત્રીઓ નવરાશના વખતમાં પતરાળાં બનાવી વાર્ષિક રૂ. ૨૫ થી ૩૦ કમાઈ શકે છે. સઘવારા કડિયાની સ્ત્રીઓ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ શુંદતા વડ પાડવાનું અને વીણવાનું કામ કરી એટલું જ કમાઈ શકે છે. કેટલીક મુસલમાન સ્ત્રીઓ ખત્રીનાં બાંધણાં બાંધીને વાર્ષિક રૂ. ૩૦ થી ૩૫ પેદા કરી શકે છે.

કુંભાર, ભાવસાર, પીંખરા ગરનાં કુંભારોમાં, ધંધામાં તે સાથે

બરાબર કામ આપે છે વણકર, મોચી, ધાત્રી, દરજી અને મરાણીઆના ધધામાં સ્ત્રીઓની પુરુષના પ્રમાણમાં એવા ભાગની મદદ મળે છે તે સિવાય બીજા કારીગર વર્ગની સ્ત્રીઓ ધન્યમ કરવા ઉપગત ધધામાં ખામ મદદ કરતી નથી.

ખેતીની મજૂરી—આ પ્રદેશની જમીનો ઘણી પડતર ગહેતી તે ઘણા લોકો દોઢ પાળતા થોડા વરસોથી આ જમીનોના જ્યાં પાડી બહારગામના ખેડૂતોને ખેડવા આપવામાં આવી છે આથી ગોચરો લગભગ ગયા જેના થયા છે બ્રિટિશ અને દેશી ગભ્યોની હદમાં આવી ઘણી જમીન ચરોતર, કાનમ અને હચ્છના ખેડૂતોએ ગળી છે કચ્છ સિવાયના બીજા ખેડૂતો જાતે ખેતી કરના નથી મજૂરો રાખી એ ખેતી કરાવે છે આથી મજૂરોની રાજી ચાલે છે કેટલાક સારી ખેડ કરતા શીખ્યા છે સુચાર અને કુમાર જેવાના ધધાને કષ્ટિક ટેકા મળ્યો છે.

વેડું—ઈંડો ગભ્યમાં માવની આવક—જ્યારે ઉપર ત્રણ લેવાય છે ઉપરાંત એવા નાના રાજ્યોમાં કસબ વેગતો અને વેળો પણ ત્રાસ છે ત્રણપ્રેરોને પ્રસંગ ન કરવા છતાં તેનો વેરો ભરવો પડે છે વેડમાં આખો વખત કામ કરે ત્યારે ત્રણ પૈસાની બરોડ મફત આપે સાંઠખામાં તો વણકરો પાસે મફત વૈતરુ કરાવવાનો રિવાજ છે.

મહાજનો

મોટા ગામોમાં, ગામના મહાજનો હોય છે પરંતુ વેપારીવર્ગ જ તેમાં મોટા ભાગે હોય છે કારીગર વર્ગનો તેમાં અનાજ હોતો નથી આ મહાજનો જે નવેમર રચનામાં આવે અને તે ગામનું સાચું પ્રતિનિધિત્વવાળું અને લોકહિતૈષી મહાજન અને તો તેની માગફત આમસુધારણાનું ઘણું કામ થઈ શકે ગામની જરૂરિયાત સ્થાનિક કારીગરોથી કેવી રીતે પૂરી પાડી શકાય તેનો તે દલાજ કરે અને બીજા લોકહિતના કામ કરે એના મહાજનોને બહારના કોઈ મધ્યસ્થ મડળની લૂક હોય અને દોગપણી હોય અને પ્રગતો સહકાર હોય તો મોટા મોટા પગારો આપીને સગડાર તરફથી અવાચનામાં આવતા અર્થાળ ખાતા મારફત જેવું કામ થાય છે તે કરતા વધારે સગીન કામ થાય બહારનું મડળ પ્રવર્તેના ગોઠવે, અચાર કરે, પત્રિકાઓ ઢાંઢે વ્યાખ્યાનો ગોઠવે, મોસમ સિવાયના વખતમાં અક્ષગ્ઝાન અને સામાન્ય જ્ઞાનના વર્ગો ગોઠવે કે રાત્રિશાળાઓ ચલાવે પરંતુ પાછો ચણવાનું અને ખરુ ઘડતરનું કામ તો સ્થાનિક મડળ માગફત આમહિતમાં રસ લેનારા ગામના સમજી લોકો જ કરી શકે એવા થોડા ઘણા સમજી લોકો ન હોય ત્યાં કામ બેપલ્લિયુ રહે છે અને કોઈ સુધારો આગળ ધપતો નથી કોઈ બહારનો સેનક ગામમાં રહીને આણુવાતાવણુ પેદા કરી શકે અથવા તો એવા થોડા માણસોને રસ લેતા કરી શકે પરંતુ થોડાઘણા પણ સ્થાનિક માણસો રસ લેતા થયા પછી જ સાચી અને કાયમી પ્રગતિ થઈ શકે છે એટલે કોઈ પણ કામની શરૂઆત માટે, ગામના સમજી માણસો તૈયાર હોના જોઈએ કે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ તેમનું સ્થાનિક મડળ કરવું જોઈએ મડળમાં પ્રતિનિધિત્વ અને મેનાલાવ એનો મેળ હોનો જોઈએ નહિ તો સત્તાની ખેચાખેચ અને પક્ષાપક્ષીનો તે અખાડો થઈ પડે છે ગામના મહાજનો અત્યારે લગભગ નિષ્ક્રિય છે અથવા અમુક વર્ગના અધિકારનો અડા છે તેમને ઉપર પ્રમાણે લોકહિતના કામ કરનારા જીવતા જગતા મડળો બનાવવા જોઈએ.

શ્રીમાન તંત્રીશ્રી

‘પ્રસ્થાન’

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું તેરમું અધિવેશન ડીસેમ્બર મહિનાના આખરના દિવસોમાં કરાંચી શહેરમાં ભરવાનો નિર્ણય થઈ ગયો છે. કરાંચીને પોતાને આંગણે આ સંમેલન બોલાવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે ખરેખર કરાંચીમાં અને ખૂબ જ ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓને માટે આનંદ અને ગર્વનો વિષય છે. ગુજરાતથી કેટલાક માર્મિક દૂર વસતા અને સિંધના છત્રનમાં જોતપ્રોત થયેલા હોવા છતાં તેઓ ગુજરાતી સંસ્કારિતાને ભૂલ્યા નથી. તેઓ છેલ્લો પુરાવો આ સાહિત્ય સંમેલન આપી શકશે. કરાંચીની એ ઉમેદ છે કે જેમ એણે પોતાને આંગણે હિંદી ગૃહીય મદાસલાને નોતરીને પ્રગ્નના પ્રાથમિક અધિકારોના મહાન કરાવનો અને અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજા પરિપક્વતા અધિવેશનમાં એના ધ્યેયમાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરાવવાનો યશ લીધો તેમ જ આ સાહિત્ય સંમેલનમાં પણ એ કાર્ય નવીન અને પ્રાણદાયક પગલું મારશે.

કરાંચીનું સંમેલન સફળ થશે એ વિષે અમને લેશ માત્ર શકા નથી કારણકે અમારે ત્યાં મતભેદો છે, વાડાઓ છે, થોડી ઘણી હુમાનુંગી પણ છે, છતાં અમારી જન્મભૂમિના પરાણાઓની પાસે અમને શોભે એવી રીતે ઊભા રહેવાની અને આ સંમેલન દ્વારા ગુજરાત-માંથી અમારે ત્યાં આવતા મંદકારપ્રવાહને બળવાન અને શુદ્ધ બનાવવાની અભિલાષા પણ છે. એ અભિલાષા એટલી તીવ્ર છે કે સમય આવતાં અમારા બધા જ મનભેદો ધૂળી બશે.

અમારે ત્યાં સ્વાગત સમિતિનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે અને પ્રત્યેક શિક્ષિત ગુજરાતીનું ગન સંમેલન માટે કામ કરતું પણ થઈ ગયું છે. એક સવાલ અત્યારે અમારા ગૌના મનમાં અનિશ્ચિત રૂપે ખડો છે એનો-તોડ લાવવાના હેતુથી હું આ ચર્ચાપત્ર લખી રહ્યો છું. અહીંના મિત્રોમાં આજે એ પ્રશ્ન ચર્ચાય છે કે કરાંચી સંમેલનના સૂત્રધાર કોણ બનશે? થોડા સમય પહેલાં ‘મિથ હિંદી સંમેલન’ વખતે કાકાસાહેબ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે ઘણે સ્થળે સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે એમનું નામ બોલાતું હતું, અને સૂચવાતું હતું. સાચેસાચ

આ નામને અમારાં અનેક હૃદયોએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી એમ જાણવા મળ્યું કે કાકાસાહેબ એ આમંત્રણને નહિ સ્વીકારે. હું મારા વિષે જ કહું તો આંવાત મને સમજાઈ નહિ, પરંતુ તપાસ કરતાં મને જણાયું કે આમાં થોડીક ગેરસમજૂતી થઈ છે. કાકાસાહેબને કરાચીની સ્વાગતસમિતિ આમંત્રણ આપે તો તેઓ ધનિકાર કરે જ નહિ, કરી શકે જ નહિ; કારણકે કાકાસાહેબ ઉપર ગુજરાતનો અને કરાંચીનો એટલો અધિકાર છે. કાકાસાહેબના ધનિકારની પાછળ તો એવો અર્થ હતો કે પોતે હરીદ્વારમાં બિલા રહેવાનું પસંદ ન કરે. એમની આ મનોદશા સમજી શકાય છે, પરંતુ કાકાસાહેબને હરીદ્વારમાં બિલા રહેવાનો આ પ્રશ્ન જ નથી. આ પ્રશ્ન તો આપણો જ-અમારો જ છે, કે કાકાસાહેબને અમારે પરિવહના પ્રમુખ ચૂંટવા કે નહિ.

મને પોતાને અને કરાંચીમાં ધણાને એમ લાગે છે કે ગુજરાતના સમર્થ કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર કાકાસાહેબને મંમેક્ષનના પ્રમુખ જનાવવાનો સમય ધણા વખત થયાં આવી ગયો છે. ગુજરાતી ભાષાની એમની સેવા કોઈથી અગ્નણી નથી. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, કળા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જે સેવા બજાવી છે તે ગુજરાતી બોલનારે કદી ભૂલી શકશે નહિ. અને આપણે એ ન વિમરવું જોઈએ કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકા સાહેબ સદાયે પ્રાણ ૩૫ જ રહ્યા છે.

કાકાસાહેબ નહિ તો ખીજું કાણ, એ વિચાર પણ આવે છે. મને પોતાને કોઈ નામ સૂઝતું નથી. એકાદ એ નામો સંભળાય છે તેમાં સૌથી આગળ પડતું નામ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું આવે છે. શ્રી મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યની ભારે સેવા કરી છે અને આજે એ ગુજરાતના સમર્થ નવલકથાકાર છે. પરંતુ કાકાસાહેબના નામની સામે એમનું નામ ન મૂકવું જોઈએ. શ્રી મુનશી પોને જ એમનું નામ ન મૂકવા દે એમ હું માનું છું. કારણકે આજને તબક્કે કાકાસાહેબના નામને અંગે એક ખીજો વિચાર પણ કરવા જોઈએ છે.

કાકાસાહેબે પોતાની આખી જિંદગી સેવામાં નિયોજી નાખી છે. એ સેવાના પ્રેર્યા જ આજે તેઓ રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલિપિના ભગીરથ કામમાં આતપ્રેત થઈ ગયા છે. એ કામને અંગે આજે તો એમણે ગુજરાત છોડી દીધું ગણાય એવી સ્થિતિ છે. વીસ વીસ વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યની અખંડ સેવા કરનારની આ વિદાયની દાણે, અને વિદાય પણ જેમાંથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પણ પ્રેરણા પી શકે એવી રાષ્ટ્રભાષાની સેવા અર્થે છે, ત્યારે આપણે કદર નહિ કરી શકાએ? મને લાગે છે કે જો આ અવમર ગુજરાત ચૂકે તો એ કૃતદ્ધ ગણાય. સંભવે છે કે ગુજરાતથી દૂર ને દૂર જતા કાકાસાહેબને બહુમાન આપવાનો પ્રસંગ ફરીને ગુજરાતને ન સાપડે.

હું ધારુ છું કે સંમેલનના બધારણ પ્રમાણે પ્રમુખ વિષેનો છેવટનો નિર્ણય સ્વાર્ગત સમિતિએ કરવાનો હોય છે મને વિશ્વાસ છે કે સ્વાગત સમિતિ કાકાસાહેબને પસંદ કરી પરિવહને શોભાવશે, પરંતુ આ નિર્ણય કરાચીએ કરવાનો હોવાં છતાં આ પ્રશ્ન મમસ્ત ગુજરાતનો છે. આપ આ વિષે ‘પ્રસ્થાન’માં ન લખો? કરાંચી બૂલ કરશે જ નહિ, પણ કદાચ કરાંચી બૂલ કરી એમજે તો એ બૂલની શરમ આપણે સૌએ બોગવવી પડશે. હું આશા રાખું છું કે ‘પ્રસ્થાન’દ્વારા આની ચર્ચા થશે અને જો ચર્ચા અમારા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ મહેસો બનાવશે.

ત્રિવિવેચન

[એક પત્ર]

નરહરિ-પરીખ

બહેનશ્રી,

‘સત્તારીઓને જે બોલ’* મારા અભિપ્રાય માટે તમે મોકલી આપ્યું તે માટે આભારી છું. આપું બાપણ વાંચી જતાં મારી ઉપર એવી છાપ પડી છે કે તેમાંની વિચારણા પૂર્વગ્રંથથી જ કરવામાં આવી છે. કેટલીક સાચી અને વાજબી હકીકત પણ એટલા એકાંગી અને સંકુચિત ભાવથી કહેવામાં આવી છે કે વાંચતાં ગ્લાનિ થાય છે. થોડીક વ્યક્તિઓ અને ક્ષણિક સંસ્થાઓ અન્યમાં રાખીને, તે વિષે સાંભળેલી વાતો ઉપરથી વ્યાપક વિધાનો (generalisations) વ્યાખ્યાતાએ કરેલાં છે.

બાપણમાં ચર્ચેલા બધા જ મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરવાને બદલે મને એકદમ ખૂંચ્યાં છે એવાં કેટલાંક વિધાનો જ ટાંકીને તે વિષે કહીશ.

(૧) પા. ૨ કો. ૧ “હિંદના પુત્રોને તો ગુમાવેલું સ્વરાજ્ય હજી પ્રાપ્ત કરવાનું છે, પરંતુ તેની પુત્રીઓનું સ્વરાજ્ય તો તેમનું પોતાનું જ છે—જે તેઓના હાથમાંથી ન લય—એટલી સાધધાનતા એમણે રાખવાની છે!”

આપણા સમાજમાં એકદરે સ્ત્રી જે દલિત દશા ભોગવી રહી છે તે દશાને સ્વરાજ્ય કહેવું એ હાંસી જ છે, આવી ખોટી ખુશામત બહુ દૂર લાગે છે.

(૨) પા. ૩ કો. ૧ “સ્ત્રીપુરુષ માટેની એક જ પ્રકારની કેળવણીનો, અનિયંત્રિત સહશિક્ષણનો તથા પરસ્પર નિર્મર્યાદ સહચારનો, આદિ વિવિધ પ્રકારનો-પરિણામે અવરજીવ હાનિકારક—બોધ અથવા પદાર્થપાઠ સર્વત્ર અપાઈ રહ્યો દીસે છે.”

અમર્્યાદ સહચારનો બોધ કોઈક બિનજવાબદાર વ્યક્તિઓ આપતી હશે. સર્વત્ર શબ્દ તો ખોટો લાગે છે.

(૩) પા. ૮ કો. ૧ “જ્યારે મેં એ બાલ્યોની અભ્યાસ-સંસ્થાઓનો નજીવ તાત્કાલિક રાજકીય પગલાં ખાતર પ્રચાર યત્નાલયો રૂપે ઉપયોગ થતો દીઠો; જ્યારે એમને સાચી કેળવણીને બદલે અજળનું શિક્ષણ અપાતું જોયું; જ્યારે અતિસાધારણ ચારિત્ર્યવાળી વ્યક્તિઓના પ્રસંગ-કાવ્યમાં એમને મુકાતાં નિહાળ્યાં; અને રાજકીય હિલચાલોને અંગે તેમના માનસમાં નીતિ અને મર્્યાદાનું દુર્લ્લેપ પ્રેરાતું અવલોકાયું—ત્યારે તો મારા અંતઃકરણને તાસ જ થયો અને આપણા બેગતા આસાલયાં સ્ત્રીત્વની દુર્દશા ખેડી સમજાઈ!”

સંસ્થાઓ શબ્દથી ઘણી સંસ્થાઓ અભિપ્રેત જણાય છે. આવો ગંભીર આરોપ મૂકતાં તેમણે નામ આપવાં જોઈએ. રાજદારી હિલચાલ પ્રત્યેની સુગમાંથી પણ આ કથનનો કેટલોક ભાગ ઉપજેલા જણાય છે. કથન અત્યુક્તિથી ભરેલું છે.

(૪) પા. ૧૩ કો. ૧ “અહીં એ પણ વિચારતું ઉપયોગી થશે કે દેવમંદિરોમાં પુરુષોની સાથે ધક્કાધક્કીમાં સ્ત્રીઓ નય તેનો વિરોધ કરનારાઓ—રાજકીય હિલચાલોમાં પુરુષોની સાથેની ધક્કાધક્કી વિશે તેવા વિચાર કરવાની પણ જરૂર કેમ જણાઈ નથી.”

ટીકા ઉપર મુજબ.

(૫) પા. ૧૩ કો. ૨ “વ્યક્તિગત અન્યાય દૂર કરવા એ અવરજીવ કર્તવ્ય છે; પરંતુ તેમ કરવામાં સમાજનું બંધારણ નિર્ણય થતું હોય, તો તેમ કરવું અશક છે.”

* શ્રી રામમોહનરાય જ. હેસાઈએ, શ્રી ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, મુંબઈનાં સભાસદ બહેનો સમક્ષ નવા વર્ષ નિમિત્તે (વિક્રમર્ષ ૧૯૯૩) આપેલું બાપણ, પ્રગટ થયું હતુનમાં.

આ વાક્યના બે ભાગ પરસ્પર વિરોધી છે. અનુભવ તો એમ કહે છે કે અન્યાય જેવો હોય તેવો—અધિકૃત હોય કે આમાનૃતિક હોય—એ દૂર કરવાથી સમાજનું બંધારણ નિર્બળ પડે જ નહિ. હા, કઈ વસ્તુને અન્યાય ગણવો એનો વિવેક બહુ ઝીણવટથી કરવો જોઈએ. પણ એવા વિવેકને અંતે જે અન્યાય લાગે તેનો તો પ્રતિકાર કરવામાં જ ધર્મ છે.

(૬) પા. ૧૬ કો. ૨ “વળી, રાષ્ટ્રરોવાને અંગે પણ પુરુષોની અયકામણના માર્ગો, જેવા કે, ‘આગ્રહી’ પિકેટિંગ, વગેરે તો સત્તારીને મઠે સુયોગ્ય નથી ગણાતા; એવા રસ્તા સ્ત્રીત્વની ખીલવણી અર્થે અનુકૂળ લાગતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ હરકોઈ પ્રવૃત્તિ, જેને અંગે, સ્ત્રીની કુદરતી મર્યાદા અથવા વર્તનરીતિ ન જળવાય તો તેમા ભાગ લેવા એ સુશીલ સરકારી સ્ત્રીને ઘટે નહિ.”

કલમ ૩-૪ ઉપરની ટીકા આને પણ લાગુ પડે જ છે. પણ ખીજ એક દૃષ્ટિએ આ કથનનો વધુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગઈ લડતમાં બહેનોએ આખા પ્રાન્તમાં ઘણી જગ્યાએ દારૂનાં પીકાં ઉપર ચોટી કરી તથા મોટા શહેરોમાં પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર ચોટી કરી, ત્યાં વ્યસની તથા વિકૃત માનસના માણસોને સમગ્રવવાના પ્રસંગો તેમને ઘણાં આવતા. અને આવા પડેલા માણસો ઉપર પણ ઘણી બહેનો સારી અસર પાડી શકતી તે પોતાના સમ્બંધીય અને સરકારિતાને લીધે જ. આવી કસોટીમાં તો શીઘ્ર અને સંસ્કારનું સાર્થક્ય છે. તેને બદલે એમ કહેવું કે “તેમા ભાગ લેવો એ સુશીલ સરકારી સ્ત્રીને ઘટે નહિ” એનો અર્થ તો એ જ થાય છે કે શીઘ્ર અને સંસ્કાર કાચની બરણીમાં સાચવીને રાખી મૂકવા જેવી વસ્તુ છે, બહારના ધર્મણુમા આવતાં તેનો નાશ થઈ જાય! ત્યારે શું સ્ત્રીઓ દીવાનખાનામાં બેસી ‘મનુલ મધુર ટુકડે’ અને ‘તરુણ હરિણી શી યુવતીઓ અને ગજગામિની મહિલાઓના રસડોલનમાં બળી ગર્યા-રાસનાં સૂર સંમીલનો સુશોભન, સુમેહન કરે’ તેમા જ કેવળ શીઘ્ર અને સંસ્કારિતાની સુરક્ષિતતા છે? રાવણને ત્યાં દુશ્મન રાક્ષસોની વચ્ચે રહેતાં પણ સીતાજીના શીલમાં અને સરકારોમાં લવલેશ ન્યૂનતા નહોતી આવી. શીઘ્ર અને સંસ્કાર તો ધર્મણુથી, કસોટીએ ચડવાથી જ દીપે છે અને ઉજ્જવળ થાય છે. શણગારાયેલી ઢોંગલીઓના આદર્શોનો જમાનો વહી ગયા છે.

(૭) પા. ૧૭-૧૮ કો. ૨-૧ “અત્યારની કેટલીક શિક્ષણપદ્ધતિદ્વારા શિક્ષણશાળાઓમાં અળવળ ખાતર અસહિષ્ણુતા લણવાય છે, ધર્મનો અનાદર નહિ, તો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ થાય છે; અને છતાં ત્યાં જ મનુષ્યપૂજનો પદાર્થપાઠ અપાય છે! કુમળા મનના બાળકોને-ખીલતી કળી જેવી બાલિકાઓને અર્ધ સત્યો ઉપર ઉછેરવામાં આવે છે. રાજકીય કારણસર તેમના કુળના ધાર્મિક મન્ત્રગ્યો, સાંસારિક મર્યાદાઓ તથા વડીલોની ઇચ્છાનો વિરોધ કરતા શીખવાય છે. અને એમ વર્તે તેને અયોગ્ય પ્રસંસા પણ અપાય છે! સર્વ પ્રકારે, કેળવણીને નામે, ઘણું સ્વજે, વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ સંકુચિત કરવામાં આવે છે.”

આ હકીકતનું તદ્દન વિકૃત ચિત્ર છે. હું પોતે શિક્ષક છું અને મારાં વિદ્યાર્થી બાઈબહેનોને હું જરૂર શીખવું કે “કુળના ધાર્મિક મન્ત્રગ્યોનો” વિરોધ કરો, બે મને લાગે કે એ ‘ધાર્મિક મન્ત્રગ્યો’ સડેલાં છે; હું જરૂર શીખવું કે સાંસારિક મર્યાદાઓ તોડો, જા મને લાગે કે એ બેડીરૂપ છે; હું જરૂર સલાહ આપું કે વડીલોની ઇચ્છાને વશ ન થાઓ, બે મને લાગે કે એ ઇચ્છાઓ તેમના જીવનવાણી માનસમાંથી અને સગવડો તથા સ્વાર્થે પરાયણ જુદામાંથી ઉદ્ભવેલી છે. આવું હું ‘રાજકીય કારણસર’ ન શીખવું, પણ ઊંચા પ્રકારના અને દૃઢ ચારિત્ર્યના ઘડતરને સારું શીખવું.

(૮) પા. ૨૦ કો. ૧ “બહુ વિચાર કરતા, મને તો આપણા પૂર્વજેએ લીધેલી કૃત્રિમ (પરંતુ સૈકાઓના સૈકા પર્યન્તના આચાર વડે કુદરતી જેવા બની રહેલ) માર્ગની સલાહ જ ઈષ્ટ દીસે છે; અને તે એ કે કુમારિકાએ મળી રાત્રી યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે લગ્નથી જોડાવું,—પોતાની આદર્શ, જાતી કે સાધારણ (—છતાં અશુદ્ધ, અસંભવિત દીસતી) લાગણીઓ, ભાવનાઓને અને એટલી દાખી દબને પણ!”

આ સલાહ વ્યાખ્યાતા કુમારિકાઓને તો આપે જ છે. કુમારોને પણ આપે જ ને ? એટલે ‘આપણા પૂર્વજો’ એ ‘સૈકાઓના સૈકા પર્વન્ત’ સેવેલ પ્રભચર્યના આદર્શ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. અથવા પુરુષો માટે તો એ આદર્શ વ્યાખ્યાતા કદાચ રહેવા દે. તેમને તો સ્ત્રીઓને વિષે જ ભીતિ લાગે છે. અને કુમારિકાઓની આદર્શ, ઊંચી કે સાધારણ લાગણીઓ અને ભાવનાઓ વ્યાખ્યાતાને અસંભવિત દોષી તો ખેર, પણ એ અશુદ્ધ શા માટે દોષી ? શું બધી જ લાગણીઓ અને ભાવનાઓ અશુદ્ધ ?

(૯) પા. ૨૦ હે. ૧ “લગ્ન, એ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીના ભાવિ જીવનનો વીરો છે; પ્રમાણમાં થોડી અગવડો અગર મુશીબતો સહન કરીને પણ, ભવિષ્યની ચિન્તાઓ-ઉપાધિઓનું દળાણ ઓછું કરવાનો એ શાસ્ત્રસંમત અને વિજ્ઞાનસંમત માર્ગ છે.”

‘જગતની સામ્રાજી’ સ્ત્રીને પોતાના ભાવિ જીવનનો વીરો ઉતરાવવા માટે લગ્ન કરવાની સલાહ વ્યાખ્યાતા આપે છે, અને એ ‘મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી’ થાય એમ ઈષ્ટ માને છે, એ તે લગ્નનો કયો આદર્શ ? આનું નગ્ન પૃથક્કરણ કરીએ તો એ જ અર્થ નીકળે કે ચિન્તાઓ અને ઉપાધિઓનું દળાણ ઓછું કરવાને એટલે કે ગુજરાનનું સાધન નિશ્ચિત કરવાને માટે સ્ત્રીએ પરણવું. વ્યાખ્યાતા સ્ત્રીઓ માટે ભલે સારા સારા અને મૃદુ મૃદુ શબ્દો વાપરે પણ આ અને આવાં બીજાં કેટલાંક એમનાં વિધાતો સ્ત્રીજાતિ વિષે વ્યાખ્યાતાના મનમાં કેવો ભાવ છે તે દર્શાવી દે છે. તેઓ સ્ત્રીને કેવળ પોષ્ય અને રક્ષણીય વસ્તુ માને છે તે છતું ચર્ચ ગય છે.

(૧૦) પા. ૨૦ હે. ૨ “જમે તેજ ચારિત્ર્ય (દૃષ્ય) વાળા માણસના સદ્ભાવ ઉપર રહી નોકરી ધધો કરવાને બદલે, યુવાન સ્ત્રીને તો હું મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી—અને બાલકોની માતા થવાનું અર્થાત્—ગૃહજીવન સ્વીકારવાનું ઈષ્ટ માનું.”

આમાં પણ સ્ત્રીજાતિ વિષે એ જ અવિશ્વાસની ગંધ છે. નોકરી ધધો કરવા નીકળનારી સ્ત્રીને શું કામ ગમે તેવા એટલે કે દૂષિત ચારિત્ર્યવાળાના સદ્ભાવ ઉપર રહેવાનું હશે ? આજે કોઈ કોઈ અથવા ઘણી સ્ત્રીઓને તેમ કરવું પડતું હોય તો હોય આજની સમાજની વ્યવસ્થાનો ગણાય. તે સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ એટલા માટે શું કામ સ્ત્રી મધ્યમ લાયકાતવાળા પુરુષની ગૃહિણી બની જાય ? અને આવા સન્નેગોમાં મળેલું ગૃહિણીપદ કેટલું માનભર્યું હોઈ શકે ?

વ્યાખ્યાતામાં વર્ણાન્તર લગ્નનો લેખકે નિર્દેશ કર્યો છે તેનો વિચાર કરવા જેવો છે. વર્ણાન્તર શબ્દમાં જ્ઞાતિ અને વર્ણ વચ્ચે ઝાટાજો થાય છે. આજે જ્ઞાતિઓ ઘણી છે પણ વર્ણ એના અસલ અર્થમાં સમાજમાં રહ્યો નથી. એટલે વર્ણાન્તર લગ્નને બદલે આંતરજાતીય લગ્ન શબ્દ કીક ગણાય. આજની જ્ઞાતિઓનાં અર્થહીન બંધનો જોતાં જ્ઞાતિ બહાર લગ્ન કરવાં ઈષ્ટ છે, એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક ચર્ચ પડ્યાં છે. પણ વ્યાખ્યાતાને એ અનિષ્ટ દેખાય છે તેમાં અત્યારની આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિના યોગ્ય અંવલોકનની ન્યૂનતા મને તો જણાય છે. પણ આ ચર્ચો આ કાળગમાં નહિ લેવાની શકાય.

અત્યારે જોવામાં આવતા કેટલાક વધારે પડતી છૂટના અને તેને લીધે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓના અપવાદરૂપ દાખલા અને પ્રસંગો ઉપરથી ‘સુન્દરી સુભોધ’ના જમાનાના સુધારક ભડકી એકલા લાગે છે અને “ધીમેથી વધો”ની સલાહમાં બારણાં બંધ કરીને ચોક્કી પહેરા મુકવાની સલાહ આપતા હોય એવો ધ્વનિ આખા ભાષણમાંથી નીકળે છે. અત્યારના યુવાનો ઘણાખરા જદમશ અને યુવતીઓ ઘણીખરી ભોળી એવું નિરાશામય અવલોકન તેમણે કર્યું છે. તે ઉપરાંત કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રત્યે અને રાજકીય ચળવળ પ્રત્યે સુગતે લઈને પણ તેઓ તાટસ્થ અને સમતોલપાત્રું ગળવી શક્યા નથી.

નાથીબાઈ ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ

ગુજરાતના દાનનીર સ્વ વિદ્યુતદામ દામોદરદાસ ઠાકરસીના દાન વડે દસ્તીમા આવેલ આ મહિલા વિદ્યાપીઠ આપણા ઈલાકાની એક અતોખી મરથા છે એટલું જ નહિ, પણ અખિલ હિંદમા મહિલાઓ માટે એ પ્રકારની એક પૂરી સરથા છે એની પાઞ્ણ એ સાધુ પુરુષની જીવનસિદ્ધિ અને એ જ ગુજરાતી દાતાની દાનનીગતો આવેના છે વીસમી સદીના પ્રથમ દાયકામા હિંદમા રાષ્ટ્રીય નરશક્તિનું એક ત્રયક મોજુ ફરી વળ્યું એ નરશક્તિએ પ્રગળે ગાંધીય અસ્થિતાનું જ્ઞાન કરાવના અનેક સરથાઓને દસ્તીમા આણી અલીગઢમા મુસ્લીમ સરકૃતિના નિામ અને સગઠન માટે સર સૈયદ મહમદ મુસ્લીમ વિદ્યાપીઠ, અને પાઠગથી જનાગસમા બારતબૂપણ માલનીયજીએ હિંદુ સરકૃતિના પુનરુદ્ધાર માટે હિંદુ યુનિવર્સિટી સ્થાપીને હિંદી કેળવણીના ક્ષત્રમા અનેરી જ્ઞાત પાડી તે જ પ્રમાણે વિસ્તારમા નાની જના હિંદી જનતાના 'અર્ધ' ભાગની પ્રગતિ માટે શ્રી ધોડા કેશવ ઝવેંએ ના દા ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી આ વિદ્યાપીઠના કાર્યનું મૂલ્ય એમાથી બહાર પડતી સ્નાતિકાઓની સખ્યા ઉપરથી જ આપણે ન આકીએ, પરંતુ જોણે આપણા કેળવણીના આદર્શો ઉપર સીધી કે આડતરી મહોર મારી છે એમા એનું સાચું મૂલ્ય મમાયુ છે

આજે સહશિક્ષણના યુગમા આ સરથા મગધી અનેક પ્રશ્નો પૂછી સકાય પણ મુમર્ઝ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકમ માથે મહિલા વિદ્યા પીઠના અધ્યાપકમને સગખાવીએ તો એમા ઝંકિ વિશેષતા રહી છે એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ

છીએ અને હિંદના નારીજીવનને એ વધુ અનુકૂળ અને બધેજેતો અધ્યાપકમ છે એની કાર્પથી ના પાડી સકાય એમ નથી જનપાન જેના પ્રગતિશીન દેરો પણ હજી સહશિક્ષણનો અખતરો ટ વાની દામ બીડી નથી અને પોતાને ત્યા સ્ત્રીશિક્ષણ માટે નિરાળા મહિલા વિદ્યાનયો જોણા છે જનપાનની માળાઓ જે સહશિક્ષણ પામે છે તે કેવળ પરદેશમા જ પામે છે પરંતુ આપણે એથી સહશિક્ષણને નખોડતા નવી એ એ જ મહા પ્રશ્ન કે અને એના લાભાલાભની ચર્ચામા આપણે ન જીતરીઅ માત્ર આપણી નારીજીવનની અનેક પ્રતિકૂળતાઓ લક્ષમા રાખીને સહશિક્ષણનો લાભ ન મેળવી શકે એવી અનેક ખાળાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રશ્ન નાથીનાઈ ઠાકરસી વિદ્યાપીઠે હાલ તુરંત તો ઉકેલ્યો છે એટલું સ્તીકારવું મહેરો

આ વિદ્યાપીઠના સચાલકો અને સન વિદ્વલ દામના દ્રશીઓ વચ્ચે વિપ્રમ મતભેદ જીલો યયો હતો અને વિદ્યાપીઠના લાવી માટે અનેક કુશકાઓ જીલી યઈ હતી મદ્રાસગે એ મગડને અત આજો છે અને વિદ્યાપીઠનું લાવી આજે નિર્ભય બન્યું છે એ એ વિદ્યાપીઠની પ્રગતિમાં રસ લેતા સર્વ કાર્પને માટે આનંદના વિષય છે એના છેલ્લા પદવીદાન સમારલ વખતે લાનૌ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર શ્રી પ્રાજપેને પદવી ન વક્તાય માટે આમનનામા આવ્યા હતા હિંદી મર્જકરણમા શ્રી પ્રાજપે એક વિનીત તરીકે જોળખાય છે પરંતુ જોમનું મમસ્ત જીવન કેળવણી સાથે સકળાયેલું છે એ નિર્વિવાદ છે એમણે એ મમાગલ વેળા જે મનનીય લાપણુ આપ્યું હતું એમાના કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા અરે અસ્થાને ન ગણાય

ડૉ. પ્રાંજયેએ એ લાપણીમાં ઘાતની શરતોને ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એમાંથી એક મુંબઈને શુનિ-વર્સિટીનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાની શરતનો સ્વીકાર સંચાલકો અને દરદી વચ્ચે ઊભા થયેલા ઝગઝગના સમાધાન વેળા થયો છે. બીજી શરત “ક્યાં તો વિદ્યલક્ષના દાનની રકમ જેટલી બીજી રકમ ઊભી કરવી કે ક્યાં તો વિદ્યાપીઠે સરકારની સ્વીકૃતિ મેળવવી” એ છે. ડૉ. પ્રાંજયે પ્રથમ વાતને અસંભવિત લેખે છે અને બીજા મુદ્દાના સ્વીકાર માટે જરા પણ મુશ્કેલી નડતી ન જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે. અમે હજી એ સમજી શકતા નથી કે આવી ઉપયોગી સંસ્થા માટે આવશ્યક નાણાં ભેગાં કરવામાં મુશ્કેલી શા માટે નડે ? ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની અનેક સંસ્થાઓ આજે મુંબઈ અને ગુજરાતની દાનવીરતા પર નભે છે. ડૉ. પ્રાંજયેને પોતાને જ ડક્કન એન્ડુ, સોસાયટી માટે એ દાન મેળવતાં મુશ્કેલી નડી નહોતી એ એમનો અનુભવ એમણે વિસર્યો નથી જોઈતો. આ સંસ્થા ધીમે ધીમે પ્રજાને વિશ્વાસ મેળવતી જાય છે, અને તેને ધીમેધીમે દાનો મળતાં જશે એમ અમને આશા છે. બાકી ડૉ. પ્રાંજયેની બીજી દલીલ સાથે અમે સહમત છીએ. આજે મહિલા વિદ્યાપીઠને સરકાર એટલા માટે સ્વીકૃતિ આપવા આનાકાની કરે છે કે એમાં અભ્યાસ કરતી મહિલાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં જૂન છે. આ કારણમાં બહુ વલુદ નથી કારણ કે ડૉ. પ્રાંજયે કહે છે તેમ, એ સંખ્યા સરકારી સ્વીકૃતિના અભાવે જ એટલી જૂન છે. સરકારની મહારતો અમને મોહ નથી છતાં અમે પણ માનીએ છીએ કે એ મહાર ન હોવાને કારણે જીવનવિગ્રહમાં એ વિદ્યાપીઠની પદવીઓનું બહુ મૂલ્ય ન હોવાને કારણે જ જોઈતી સંખ્યામાં આપણી જાહેનો. એ તરફ આકર્ષાતી નથી. આજે જીવનવિગ્રહ એટલી તીવ્ર બન્યો છે કે હિંદી મહિલાઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનાં સાધનો શોધવાં પડે છે તે વેળા એ વિદ્યાપીઠની

પદવીઓ એમને એ મેળવવામાં મહાયજૂત ન બને તો સ્વાભાવિક એનું આકર્ષણ ઓછું જ થાય ! સરકાર આ મુદ્દાની વારતવિકતા સ્વીકારી વિદ્યાપીઠને સત્વરે સ્વીકૃતિ આપે એ આવશ્યક છે.

આ વિદ્યાપીઠનું જે વિશેષ લક્ષણ અમને દેખાય છે તે એ છે કે આપણા સ્ત્રીસમાજની ખાસ આવશ્યકતાઓ તરફ લક્ષ આપવા છતાં એ ઉભય જનિત્રો વચ્ચે કૃત્રિમ પડો ન રચતાં એમને શુદ્ધિવિષયક પુરુષવર્ગની સરખાઈ ઉપર મૂકી રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટે વિશેષ નહિ તો એટલાં જ ઉપયોગી બનાવવા તરફ એના પ્રયાસો હોય છે. એના અભ્યાસક્રમમાં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી એવા ખાસ વિષયોને સ્થાન છે. આર્ટ્સ, મુદકળા, સંગીત ઇત્યાદિ વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને અન્ય વિદ્યાપીઠોમાં નથી મળી શકતું અને એ વાત નિર્વિવાદ છે કે એમને પુરુષો સાથે એક જ બીજામાં ઢાળવા કરતાં એમને આ વિશેષતાઓથી સજ્જ કરવાં એ વધારે ઇષ્ટ છે. વળી એ દિવ્ય કુળવણી સ્વભાષામાં આપે છે એ પણ તેની એક વિશિષ્ટતા છે.

અત્રે કહેવું જોઈએ કે ડૉ. પ્રાંજયેએ અંગ્રેજી ભાષાની આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપયોગીતા જણાવી એ ભાષાના વિશેષ જ્ઞાન ઉપર જે જાર મૂક્યો છે એ સાથે સંમત થવું મુશ્કેલ છે. ભાષા એ જ્ઞાનસંપાદનનું સાધન માત્ર છે અને એ જ્ઞાન જે માતૃભાષાદ્વારા મળતું હોય તો આપણી સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત થવું જ જોઈએ એ આગ્રહ અસ્થાને લેખાય. સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી ફીકફીક શીખે એ સામે અમને વાંધો નથી પરંતુ અંગ્રેજી એ આપણી સ્વભાષા તો નથી જ એ જ્ઞાન આપણને સદાયે હોવું જ જોઈએ. જ્ઞાનસંપાદન એ જ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ એટલે આપણાં વિદ્યાપીઠોમાં પરભાષાને એટલું અગત્યનું સ્થાન આપવાની ક્યારેય જરૂર નથી એમ અમને લાગે છે.

આંતમાં, અમે કાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠને દિનપરદિન અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છતાં આ ઇલાકાના

નારીજીવનની એણે જે અનુપમ સેવા કરી છે એની સહર્ષ નોધ લઈએ છીએ.

* *

લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ

ગુજરાતના પાટનગરમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન સમરત ગુજરાતને માટે આનંદ અને ગૌરવનો પ્રમંથ ગણાવો જોઈએ છે. ત્યાં જે વર્ષોથી અમદાવાદમાં એક નવી કોલેજ સ્થાપનાના પ્રયત્નો પ્રયત્નો ચાલુ હતા અને એ પ્રયત્નોએ આજે ભૂત સ્વરૂપ લઈને ગુજરાતની એક મોટી ખોટ પૂરી પાડી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. કાર્ણ એમ કહે કે આજે આપણે ત્યાં આવી કોલેજો વધારવાનો અર્થ શો છે તો એ પ્રશ્ન અસ્થાને કે અયોગ્ય લાલ ન હોય, પણ એમાં આપણી આખીએ આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિની ન્યૂનતાનો મહાપ્રશ્ન સમાયો છે અને એ શિક્ષણપદ્ધતિને જડભૂમિથી બાંધીને એને ઇષ્ટ સ્વરૂપ આપવાની જ્યાં સુધી આપણામાં શક્તિ કે આપણી પાસે સત્તા ન હોય ત્યાં સુધી આપણે ચાલુ બીજામાં દાખેલી આ મહાશાળાઓ કે વિદ્યાપીઠો નડે જ આપણી પ્રજાના વિદ્યા-વિકાસને સાધવો રહે છે એ નિર્વિવાદ છે. દેશમાં આજે લાલેવા બેકારોની સખ્યામાં આ કોલેજો ઉમેરો લાલે કરતી હોય પરંતુ અલગ બેકારો કરતા શિક્ષિત બેકારો ગણીને ક્યારેય વધુ ઉપયોગી નિનડવાના છે એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણે આજ આડા કાન નથી કરી શકતા. ગાંધીય ભાવનાના ચઢતા જુનાગમાં આપણે ગાંધીય નિદાપીઠનો અખતરો ડ્યો પણુ તેમાં નિદાર્થોએનો પ્રવાહ એકસરખો ન રહ્યો ઔદ્યોગિક કેળવણી અને સાહજની ગેરહાજરીમાં જ્યાં ભણતર-સાચુ કે ખોટું ભણતર-એ જીવનનિર્વાહનું એક માત્ર સાધન થઈ પડ્યું હોય ત્યાં આપણા યુવાનો આ શાળાઓ અને કોલેજો વિના ચલાવી નથી શક્યા એ એક વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે.

રાજકીય મત્તા હાથ ક્યાં બાદ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મહાપ્રશ્ન જુદો ઉકેલ માગશે એ સાચુ, પરંતુ તે દરમિયાન તો આપણે પ્રમુખી બળ ઉપર નભતી અને જેની વ્યવસ્થામાં કેવળ પ્રમુખવાજને સ્થાન હોય એવી સંસ્થાઓના પ્રમુખભાવના ધરવી રહે છે અમદાવાદની લાલ ભાઈ દલપતરામ કોલેજ આ પ્રકારની સંસ્થા હોઈ અમદાવાદના નાગરિકો અને એ કોલેજના મર્યાદાકી ગુજરાતના અભિનંદનને પાત્ર બને છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડની શિક્ષણ-ભૂમિ યુવક જનતાને આ કોલેજ એક અતિ મહત્ત્વની આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

પરંતુ આ કોલેજ આ આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે એટલા પૂરતું જ અમારે મન એવું મહત્ત્વ નથી. એના ઉદ્ઘાટનમાં અમે ભાવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઝાંખી કરી રહ્યા છીએ. બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના ચણતર પર આજે ભાગતભૂપણ માલવીયજીના જીવત સમારક રૂપ હિંદુ યુનિવર્સિટીની લબ્ધ ઈમાગત ખડી નામાં આવી છે. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં પૂનામાં કેટલાક લાલનાશીય યુવકોએ ડક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીની રચના કરી અને એ લાલનાશીયો દરમિયાન કોલેજ અને અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓ જન્મી કાર્ણ એમ તો ન જ હોત કે ગુજરાતની કુખે ગુજરાતી ચિપલુકરો અને તિપ્પેરો નથી જન્મ્યા ? ગુજરાત આજે શિક્ષણશાસ્ત્રી વિદ્યાલુ તો નથી જ આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈની સેનાઓનો લાલ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને મળ્યો. માલવીયજીએ એમની અનોખી શક્તિઓનો લાલ બનારસ યુનિવર્સિટીને સમીન બનાવવા ઉઠાવ્યો એ કાર્યદક્ષતા, એ અનુભવનો લાલ ગુજરાતને કેમ ન મળે ?

આજે કેટલાયે વર્ષોથી આપણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સ્વપ્ના સેરીંગે છીએ. મુમર્શ યુનિવર્સિટીના તત્ત્વથી કટાણેવા વણાએ ગુજરાતી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના

પ્રતિબિમ્બરૂપ એક ઈલાંચદી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની કલ્પના વર્ષો થયાં કરી છે. એ વાંછના મૂર્તસ્વરૂપ પામે એવી હિલચાલ આચાર્યશ્રીના વડપણ હેઠળ શરૂ થઈ હતી પણ એ યોજના મૂર્તસ્વરૂપ પામે એ પહેલાં જ વડોદરા નદેરાને પોતાના પાટનગરમાં વડોદરા વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાના કેડા જગ્યા અને એમણે એ માટે આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ, ડો. નાયક અને રા. મુનશીની એક કમિટી નીમી. ગુજરાતની પ્રગતને પોતાની યુનિવર્સિટી સાંપડવાની આશા પડી; પરંતુ ગાયકવાડના ધણાથે તરંગોનું બને છે તેમ, આ સમિતિએ રજૂ કરેલી યોજના પણ અત્યારે તો એના 'સેક્રેટરિયેટ'ની અભારાઈ ઉપર પડી છે. માત્ર દુર્દૈવ એટલું જ કે ગાયકવાડના વિદ્યાપ્રેમના મોહના અંગનથી મોહિત થઈને આશાવાન બનેલી ગુર્જર પ્રગતિએ પોતાની મૂળ યોજના પણ એ આશામાં વિસારે મૂકી. આજે લાલભાઈ દલપતભાઈ કોલેજના હિદ્દાટનથી એ આશા પુનઃજન્મ પામે છે. ગુજરાત પાસે આજે આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ જેવા પીઠ અને દૂરદર્શી શિક્ષણશાસ્ત્રી છે; કોઈથીએ ન ઊતરે એવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડો. કુવરજી નાયક છે; અખિલ દિેમાં અલોડ અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. કે. ટી. શાહની સેવાઓ ગુજરાત વાંચે ત્યારે - મેળવી શકે છે. અમદાવાદમાં કોમર્સ કોલેજ સ્થપાઈ છે, લો કોલેજ હરતી ધરાવે છે અને શેડ કરતુરભાઈના દાનવડે ઇન્ટેરી કોલેજની સ્થાપના શક્ય બની છે. અમદાવાદ પાસે ધન છે અને એવાંધારે તો લાલભાઈ આર્ટ્સ કોલેજને કેન્દ્ર બનાવી જોતજોતાંમાં એ 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' ઊભી કરી શકે એ અમૂંભવિત નથી લાગતું. માત્ર વૈદ્યકીય કોલેજની આવશ્યકતા રહેશે એને માટે અમદાવાદ-ગુજરાત-ધારે તો મુખર્ષે ને આંગણે ગુજરાતના યુવાનોને આચરવાનું નહિ રહે. લાલભાઈ કોલેજની આસપાસ જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની

લબ્ધ ઇમારત ખડી થાય એવી શુભ વાંચના સહ અમે એ નવસાહસના ઉત્પાદકોને પુનઃ અભિનંદન આપીએ છીએ.

* *

વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય

ગયા માસમાં આંધ્ર પ્રાંતના કેટાપદ્મમાં વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પર ભયંકર અત્યાચાર કરતું મદ્રાસ સરકારનું પગલું, અને તે પણ નવા બંધારણ હેઠળ, પૂતળા પ્રધાનોના અમલ હેઠળ, નવાબધારણથી આ દેશમાં જેમને નવયુગના પ્રારંભની ઝાંખી થવા માંડી હતી એમની અંખના પડળો ખોલવા માટે પૂરતું હતું. આંધ્ર પ્રાંતમાં કેટલાક ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર્તાઓએ, ત્યાંના સમાજવાદ પક્ષ અને યુવક મંડળના આશ્રય હેઠળ ઊનાળાની રમમાં એક ગ્રીષ્મશાળા યોજી ત્યાં રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે પ્રબંધ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે આ પ્રવૃત્તિ સામે કોઈને કંઈ જ વાંધો ન હોવો જોઈએ. દિેનાં ધણાંખરાં વિદ્યાપીઠોમાં આ વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અપાય છે. છતાં આ ગ્રીષ્મશાળાની યોજના કરનારાઓનો ગુનો માત્ર એ હતો કે એ પોતાને સમાજવાદીઓ તરીકે ઓળખાવતા હતા. પ્રગતના પ્રત્યેક કૃત્યમાં 'રાજદ્રોહ' નિહાળતી નોકરશાહીને આ પ્રવૃત્તિમાં પણ રાજદ્રોહની ગંધ આવી. અને સરકાર પ્રત્યેક પગલું કેવળ જાહેર સુલેહશાંતિની ઇચ્છાથી જ ભરે છે એટલે આંત્રની ગ્રીષ્મશાળાના પ્રયોજકોને જાહેર સુલેહશાંતિનો ભંગ ન થાય એટલા માટે એમની એ પ્રવૃત્તિ સામે મનાઈ હુકમ મળ્યો. કાયદો અને વ્યવસ્થાના નામે નોકરશાહીને આ દેશમાં અનેક મનસ્વી અને અવિચારી કૃત્યો કરવાની સ્વચ્છંદતા મળી છે એનું આ એક દર્શાવ છે.

આ મનાઈ હુકમને એ માની યુવાનોએ પોતાના વાણી-વિચાર સ્વાતંત્ર્ય પર ત્રાપ અને પોતાના સ્વમાનને પડકારરૂપ ગણ્યો; અને એનો

વાળખી ઉત્તર એક જ હોઈ શકે—એ હુકમનો સાદર ભગ “નવયુગની બિધા પ્રગટી છે, લાઠીયુગ વહી ગયો છે” એમ માનનાગઓએ પુન તે દિવસે લાંબીના દર્શન કર્યા, એ યુવકો ઉપર લાઠીની ઝડીઓ વરસી

દેશમાં આદ્ર સરકારના આ કૃત્ય સામે પ્રચલ પોકાર બહુયો મહાસભાની પ્રાતિક સમિતિએ આ બનાવની તપાસ કરવા કમિટી નીમી નિવેદન કર્યું સરકારે અને પ્રજાના નાપંગએ એમોક વિરુદ્ધ નિવેદનો કર્યા એ સર્વમાં ગહી ગહીને લાખા વખતે એ પ્રાતની સરકારે જે નિવેદન હમણા કર્યું છે એમાં તો તોડરશાહોની કેવળ નફટાર્થના જ દર્શન થાય છે આ બનાવ આપણને એક વાતનું સ્પષ્ટ લાન કરાવે છે કે નરા બધાગણ હેઠળ મહાસભાનત્ર થશે તો મ્હાલ અહોતહો થોડા લાલો પ્રજાને મળે એ વાત જુદી, પરંતુ જ્યાં સુધી “સનદી તોડરીનું પોલાદી એકલું” જે છે તે ગેરો ત્યાં સુધી આવા અત્યાચારો સાવ અમંભનિત નથી બનવાના, અને નવા બધારણમાં એ “પોલાદી મોખાને” અભયદાન મળ્યું છે

આપણને વિશેષ ખેદ તો એટલા માટે થાય છે કે આ કૃત્ય ‘પૂતળા પ્રધાનમંડળ’ના અમલ હેઠળ કરવામાં આવ્યું છે સરકારે એના પ્રથમ નિવેદનમાં એ ગ્રીષ્મશાળાને શા માટે જાહેર સુલેલશાંતિને ભયકારક ગણવામાં આવી એ જાહેર કર્યું નહોતું આમાન્ય રીતે એમ માની શકાય કે આ માન્યતા માટે મરકાગતો આધાર પોલિમના રિપોર્ટ હોય છે અને આ દેશમાં પોલિસના નિવેદનો કેવા અનિશ્ચયનીય હોય છે એ જાહેર વાન છે પદર દિનમ ઉપર આ ગ્રીષ્મશાળા ચલાવવામાં આવી હતી એ શાળામાં અર્થશાસ્ત્ર કે ગણકાગણનું જે શાસ્ત્રીય ઉચ્ચ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય તે સર્વજ્ઞાને આ પોલિમ ખાતમીદારોનું ગણતું ખરું” એ પદર દિવસમાં કયા વિલવની તૈયારીઓ સરકારની

નજરે દેખાઈ કે જેને કારણે બીજાં વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાની સ્વતંત્રતા હોય છે તે આપવા આ ગ્રીષ્મશાળાને મનાઈ કરવામાં આવે ? સરકારણ અને અર્થશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હિંદી યુવાનો માટે હાનિકારક લેખાતું હોય તો આપણી ધણીજારી યુનિવર્સિટીઓને તાળા દેવા પડે !

કોટાપટ્ટમના આ ‘બીધણ અત્યાચાર’નો બચાવ કરતા મદ્રાસ મરકારના એક તામ નિવેદનમાં તો છુદ્ધિને તાળા દેવા જેવી હામ્યા-સ્પદ વાત કરવામાં આવી છે એ શાળાના પ્રયોજકો સામે એક આક્ષેપ એ કરવામાં આવ્યો છે કે “લશ્કરી તાલીમ” ખુલ્લી રીતે આપવા ઉપરાંત ખાનગી રીતે ‘બોમ્બ બનાવવાનું અર્થે યુવાનોને નિશાનબાજીનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું ‘લશ્કરી તાલીમ’ માટે કાયદામાં કયાય પણ મનાઈ નથી અને ગદ્ડકો ફોડતા શીખવવાના આક્ષેપ સનધમાં એટલું જ કહી શકાય કે કોટાપટ્ટમની પ્રજાએ ક્યારેય બદ્દમના અવાજને સાલજ્યા નથી લાગતા ! એ પ્રયોગો યુવાનો વિના અવાજે તો ન કરતા હોય”ને ? અને જે ‘નિશાનબાજી’ના પુસ્તકિયા જ્ઞાનનો આ આક્ષેપમાં ઉલ્લેખ થયો હોય તો એ વિધેય ઉપર આજે અમખ્ય પુસ્તકો મળે છે એ પુસ્તકો સરકારે હજી જપ્ત કર્યા નથી ! સરકારના નિવેદનમાં આ મિથ્યા આક્ષેપો સિવાય જે લાંબીચાઈ ધણાએ નજરે જોયો છે તે બન્યો જ ન હોય એવા પ્રકારનો ઉદારીનતાનું પ્રદર્શન કરાવાયું છે આ જોતા એ આક્ષેપો કોઈને પણ ગળે શી રીતે જતરી શકે ? જે સરકાર પાસે આ આક્ષેપો પુરતાર કરવાના મગીન પુગવા જ હોય તો એણે કાયદાની અદાલત માગફત એ મિદ્દ કરી દેવાની તત્પરતા દેખાવી રહી ત્યાં સુધી આદ્ર સમાજનાદી દળના યુવકો આ ગભીર આક્ષેપોથી વચિત અને નિર્દોષ છે એમ પ્રજા અનુશ્ચ માને અને સરકારના આ કૃત્યને

પ્રગતના વાણી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પર બીજાણુ અત્યાચાર લેખાને એ સામે પોતાનો વિરોધ ચાલુ રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

* *

હોદ્દાસ્વીકાર

આપણા દેશમાં કોઈ પણ પ્રશ્ને છેલ્લા ૭ માસમાં પ્રગતમાનસનું આટલું મથન કર્યું હોય તો તે હોદ્દાસ્વીકારનો પ્રશ્ન છે. ન્યાસથી મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાઓનો અંત આણી તેની જગ્યાએ ૧૯૩૭ના હિંદ રાજબંધારણના કાયદાએ સ્થાન લીધું ત્યારથી એ નવા બંધારણને દેશે એકે અવાજે અસ્વીકૃત જાહેર કર્યું છે. માત્ર કેટલાક વિનીત નેતાઓ એનો અનેક ત્રુટિઓ છતાં એનો અમલ કરવાની તત્પરતા દેખાડતા હતા, ત્યારે મહાસભાએ એકધારે એને ન સ્વીકારવાનો અને એનો અંત આણવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. નવા બંધારણમાં પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા મળી હોવાનું ઘણા માને છે, એ બંધારણ હેઠળ પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બહુ-મતિવાળા પક્ષને પોતાનું પ્રધાનમંડળ બનાવવાનો અધિકાર છે, એ વાત પણ સાચી પરંતુ એ અધિકારો બહુ પરિમિત છે એ સર્વે કોઈ જાણે છે. મહાસભાએ નવા બંધારણ હેઠળ જનનારી પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લઈ એ રાજસભાઓ કબજે કરવાની પ્રગતને હાકલ દીધી તે વેળા એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે એ સભાનો કબજો લઈ નવા બંધારણના તે દ્વારા 'ભુક્કા' કરવાનો મહાસભાનો નિર્ધાર છે. પાછળથી એક પક્ષને પ્રાંતિક સરકાર હેઠળ હોદ્દાસ્વીકારની જરૂરિયાત દેખાઈ. આ પ્રશ્ન પર દેશમાં ખૂબ જ ચર્ચા મળી: 'હોદ્દાસ્વીકાર' એ વસ્તુતઃ નવા બંધારણનો અપરોક્ષ સ્વીકાર હતો એવું માનનાર મહાસભાનો એક પક્ષ હતો. એને એમ લાગતું હતું કે આ રીતે જ બંધારણને સોંવ અસ્વીકૃત ગણી મહાસભાએ વખોડ્યું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ જોતાં અંત

લાવવાનો એનો નિર્ધાર હતો એ બંધારણનો અમલ કરવાનો એણે હોદ્દાસ્વીકારમાં સમાર્પ છે અને પ્રગતના વિપ્લવી માનસનો હોદ્દા-સ્વીકારની એ એણેથી વિપ્લવસ થશે. છતાં ઘણી જ કુશળતાથી ચૂંટણીઓ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નને મહાસભાના ધુરા-ધારીઓએ ઉઠાડ્યો. પ્રગતે ચૂંટણીમાં વિજય મેળવી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગત પર એના કાબૂનો અચૂક પુરાવો આપ્યો. ચૂંટણી પૂરી થઈ કે તરત હોદ્દાસ્વીકારના પ્રશ્ને ધુનઃ ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. જવાહરલાલજી અને એમના વિચારના અન્ય મહાસભાવાદીઓએ એનો અવિરંત વિરોધ કર્યો. ખીજા બાજુએ ૧૯૨૩-૨૪ના કટ્ટર નાદેરવાદી નેતાઓ રાગજી અને સરદાર બીનશરતી સ્વીકારના પક્ષમાં દેખાયા. પ્રગતે મંજૂરણ થઈ. ફૈરુપુરની મહાસભામાં ગાંધીજીએ એનો વિલક્ષણ તોડ કાઢ્યો. નવા બંધારણમાં જે સલામતીઓ રાખવામાં આવી છે અને એના રક્ષણ માટે ગવર્નરને જે નિરંકુશ સત્તા આપવામાં આવેલ છે એનો ઉપયોગ ગવર્નરે કરવાના હોય તો હોદ્દા સ્વીકારનો કંઈ અર્થ નથી એ મુદ્દા ઉપર ફૈરુપુર કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો કે ગવર્નરે એવી ખાતરી આપે કે એમને અપાયેલી એ સત્તાનો એ ઉપયોગ ન કરે-બંધારણની હદમાં રહીને પ્રધાનમંડળો કામ કરે ત્યાં સુધી-તો હોદ્દાસ્વીકાર સામે વાંધો ન હોવો જોઈએ. આ માગણીમાં બહુ મુદ્દા નહોતા એમ એમને લાગે છે. બંધારણની હદ દોરવાનું કામ ગવર્નરેનું હતું અને આપણે જેને બંધારણની હદ માનત તેને ગવર્નર બંધારણ વિરોધી કૃત્ય ગણત તો એમાં ડખલ કરવાની એની સત્તા કાયદામાં મોલુદ હતી જ. સરકારે આ જાતની બાંધધરી આપવા સામે વાસ્તવિક રીતે વાંધો લેવો નહોતો. જોઈતો. છતાં સરકારને પ્રતિષ્ઠા ઓડે આવી. અને ધિરેધિર સરકાર હિંદમાં હંમેશાં એ પ્રતિષ્ઠા ઉપર તો ઝવી છે. એણે એ ખોળાધરી આપવા ના પાડી અને

કાયદામાં અપાયેલી મત્તાના આધારે પૂતળાં પ્રધાનમંડળો ઊભા કરી મંત્રકાનુગાદુ ગમ્યાવે રાખ્યું. છતાં એની મૂંઝવણ ઓછી નહોતી એ મિદ્ધ વાત છે. આ મતભેદના પરિણામે ફેશમાં કોકડું આબાદ ગુંચવાયુ અને એમાંથી માંગ કાઢવાના ઉભય પક્ષોએ પ્રયાસો કર્યા. બન્ને બાજુએ દિનપ્રતિદિન નિવેદનો બહાર પડ્યા લાગ્યા. દિંદી વજીરે એક કગ્તાં અનેક વખત પોતાના લાપજોમાં એકગગ કર્યો કે “ગવર્નરને પોતાની મત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો ઇરાદો હતો જ નહિ.” આખરે વાર્ષિકદોષે લડન અને મીમંસા વચ્ચેની લાખી વાટાઘાટ પછી એક નિવેદન બહાર પાડ્યું આ નિવેદનમાં ‘મનામજા,’ ‘વિનતી’ અને ‘ધમજી’ મર્વ કર્મ હતું પછી વર્ધામાં એ નિવેદનનો વિચાર કરવા મળેલી મહામંજાની વાર્ષિકી સમિતીએ અખિય દિંદ મહામંજા સમિતીની અંતિમ સંમતિની આવશ્યકતા જોયા વિના-હોદ્દાસ્તીઃ-ર-નો ફગાવ કર્યો મામાન્ય પ્રગતે ઉચ્ચ રાજ-કાગજની ગમજ ન હોય એ સ્વીકારીએ, છતાં એનો માદી જુદિ એ જરૂર પૂછી શકે કે લોડ એટલાડના લાપજોમાં કે વાર્ષિકગવના નિવેદનમાં એ મહામંજાએ પ્રગતે જોઈતી આહેધરી ક્યાં લાખી કે જે પ્રશ્ન માટે છ છ મામ પ્રગતના માનમને આટઆટલું ડોહજ્યુ તે પ્રગતો ઉકેલ જોઈતી આહેધરી મેળવ્યા વિના આ રીતે સ્વીકારી લીધો? રાજકારણ એ ચોપાટઆછ લહે હોય, એમાં નીતિફેરને ધ્યાન હોય એ સ્વીકારીએ પરંતુ દેશની-મહામંજાની પ્રતિષ્ઠા એ મર્વથી પર વરતુ ગણાવી જોઈએ. મહામંજા પોતાના પ્રવલ્લોમાં વરા મેળવે અને એનો ખજ અણુનમ ફરકતો રહે એ અમારી તીવ્ર વાસ્તવના છે, છતાં અમને લાગે છે કે હોદ્દાસ્તીકાગના ફરાવ માથે મહામંજાનો ખજ અણુનમ ફરકતો રાખ્યાની વાતો અન્યત છે. મહામંજા અને રાખજ એ વાત કરે એટલે એ સ્વીકારીએ, છતાં જોડે જોડે એમ થયા કરે છે કે “માગેલી આહેધરી

ન આપના મરકાગના ફુગાવ છતાં” હોદ્દા-સ્વીકાર. જગે એ અમગત વાત છે. રાજકીય જીવનમાં આવી અનેક અમગતતાઓ સ્વીકારવી પડે છે એ અમને જાણ છે, અને મહામંજાનો હોદ્દાસ્તીકારનો ફરાવ એ દષ્ટિએ ભલે હમ્ય હોય, પરંતુ આપણે એ અવશ્ય ન કહી શકીએ, કે મહામંજાનો ખજ અણુનમ ગણો છે. નવા બધારણની અનેક ત્રુટિઓને કારણે પ્રગતીય પ્રધાનમંડળો દિંદને જે સ્વરાજ હામય કરવું છે તે કરવામાં કેટલી મફળતા મેળવશે એ આજે તો સાર્સપદ છે. એક વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે મહામંજા લાહોર અને કલકત્તાના મપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ફરાવોને લાલ તુરત બૂલી ગઈ છે બીજા કાર્મ પણ પક્ષના પ્રધાનો કરતાં મહામંજાના પ્રધાનો અવશ્ય પ્રગતલાલનાં અનેક કાર્યો કરી ગકે એ નિર્ણય છે, પણ આપણે એ ન બૂલીએ કે આપણુ ખ્યે એ “તાત્કાલિક લાભો” નથી પરંતુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. આખરે તો આ મધારણનો સ્વીકાર કરી એનો અમય કરવાને બદલે એનો અત આણી એને સ્થાને આપણા ખ્યેયને બધાએમતુ વધારે માડું બધારણ મેળવવાના પ્રવલ્લથી દેશને વિગેય લાલ છે. છતાં મહામંજા મમિતિને એમ લાગ્યું હોય કે હોદ્દાસ્તીકારથી આ બધારણનો જલદી અંત આણ્યા એ મફળ મમે તો અમે એ શુભ દિનની રાહ જોઈશું

વર્ધો કમિટીના નિર્ણય મમથે બોલનાં રાષ્ટ્રપતિએ એક ન કળાય એવી વાત કરી છે એ અમને ખૂંચે છે. બીજા કાર્મએ “રાગ કદી ખોડુ કરતો જ નથી તે જ પ્રમાણે વર્ધો કમિટી “કઈ ખોડું ન કરે” એવી અમગત વાત કરી હોત તો અમને આટલું આશ્ચર્ય ન થાત; પણ રાગશાહી પ્રધાના કદા વિરોધો પડિનજને ઓએ આ વાત આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પંડિનજ ‘રાગ’ના આ દૈવી હક્કોનો સ્વીકાર કરતા ક્યારથી થયા એ મમગતુ મુરેલ છે. અને “રાગ કદી કાંઈ ખોડુ કરે જ નહિ” એ

માનનારાઓએ પણ એ દલીલ કરવી ન ઘટે કે
“વર્કીંગ કમિટી ક્યારેય જૂલ ન જ કરે !” પરંતુ
મોટા માણસો જ્યારે એક વાત કરે છે ત્યારે
જનતાને એમના પ્રતિ માનને કારણે એ સદજ
સ્વીકારી લેવી પડે છે.

હોદ્દાસ્વીકાર સાથે અન્ય એક અસંગત
વાત આપણે સ્વીકારવી પડશે તે રાજ્ય તરફ
વકાદારીના “સોગંદ”ની છે ધારાસભામાં
મહાસભાના સભ્યોએ પણ વકાદારીના સોગંદ
લેવા પડશે. આ સોગંદ કોઈ રીતે મહાસભાના
ધ્યેય સાથે સંગત તો નથી જ. મહાત્માજીએ
‘હરિજન’માં “સોગંદ”ને જે અર્થ કર્યો
છે તે કોઈનેએ ગળે જિતવેલા મુરદેસ છે, નિદાન
અમારે ગળે તો નથી જ જીતવેલો. એ સોગંદના
પાંક્તન કરતાં ઉદ્દેશ્યનના અનેક પ્રસંગો મહા-
સભાવાદીઓને અનુસવવા પડશે એવા અમને
ભય છે. એમાં હિંસા અહિંસાના ઝીણા પ્રશ્નો
અસ્થાને છે; સોગંદનું પાંક્તન એ જો અંતરનો
પ્રશ્ન હોય તો એનું ઉદ્દેશ્યન કરવા કરતાં
મહાસભાવાદી એ ન લે એમાં જ શોભા છે;
‘બાકી એને રાજકીય જીવનની અનેક અસંગતતા-
ઓમાંની એક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો
એ જુદી વાત છે. અમને તો લાગે છે કે
કોઈ પણ મહાસભાવાદી લવલેશ હૃદયસંકોચ
વિના તો એ ન જ લઈ શકે અને છતાં પણ,
હોદ્દાસ્વીકાર પછી અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે
એ લેવાશે.

મહાસભાને એના આ નવા પ્રયોગમાં અમે
અંતઃકરણપૂર્વક સંદેહતા ધ્રુષ્ટીએ છીએ કારણકે
મહાસભાવાદી તરીકે અમે એટલું તો માનીએ જ
છીએ કે ગમે તે થાય તો પણ મહાસભા
દેશહિતને કદી દગો તો ન જ દે અને જ્યારે
પણ એને દેશહિત રૂંધાતું લાગશે તે જ પળે
એ હોદ્દા કે સત્તાના મોહ વિના સર્વ કંઈને
હોકરે મારી દેશહિતના કાર્યમાં ખડી રહેવા
તત્પર હશે.

રં. મ. દા.

* *

તંત્રીપદ્ધતી નિવૃત્તિ

આ અંકથી હું ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીપદ્ધતી
નિવૃત્તિ થાઉં છું. આ સમયે મારે મુખ્યત્વે
‘પ્રસ્થાન’ના વાયકવર્ગને અને લેખકવર્ગને
આજાર માનવાનો છે. ‘પ્રસ્થાન’ના સમસ્ત
વાચકવર્ગ અને ખાસ કરીને યુવાન વાચકવર્ગે
‘પ્રસ્થાન’ તરફ જે મમતા અને સદ્ભાવ
જતાવેલો છે તે મને મારા જીવનમાં અને
તંત્રીની કારકિર્દીમાં રસપ્રેરક અને ઉત્સાહ-
પૂરક નીવડ્યાં છે. એટલે જ રસપ્રેરક અને
ઉત્સાહપૂરક અનેક લેખકોનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ
સમાગમ મને નીવડ્યો છે. ‘પ્રસ્થાન’ હજી
કર્મ ઉમરમાં મોટું ન ગણાય. પણ આટલા
ટૂંકા સમયમાં મને અનેક લેખકોનો પરિચય
થયો છે આપણા દેશની રાજકીય સામાજિક
પરિસ્થિતિ તથા રમ. રુચિ અને વિચાર એ
સર્વમાં નાનાંમોટાં પરિવર્તનોના સમયમાં
‘પ્રસ્થાન’ જીવન શરૂ કર્યું છે અને અત્યાર સુધી
યુગ્મ્ય છે. તે દરમિયાન અનેક લેખકો બીજા
કામો આવી પડવાથી ‘પ્રસ્થાન’માં લાંબા કાળ
સુધી લેખો આપી શક્યા નથી, અનેક લેખકોએ
લેખન સિવાયની કોઈ બીજી પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર્યાથી
લેખનકાર્ય જોણું કર્યું છે, ઘણા લેખકો જુદા
પ્રકારનું લેખનકાર્ય સ્વીકાર્યાથી ‘પ્રસ્થાન’માં
લેખો આપી શક્યા નથી; એમ અનેક કારણોથી
વારંવાર ‘પ્રસ્થાન’ના અમુક લેખકો બધે ચલા
છે, પણ એ બધાનો મમતાભર્યો સદ્ભાવ હમેશાં
કાયમ રહ્યો છે. એ પ્રમાણે અમુક લેખકો ગયા
તો બીજા આવ્યા પણ છે, અને બધા લેખકોએ
વિચાર વિવેક અને રુચિનું સારું ધોરણ કાયમ
રાખ્યું છે. ‘પ્રસ્થાન’ એક તરફથી નવી કલા-
સર્જનની મૃતિઓનું વાહન છે, તો બીજી તરફથી
એ વિચાર, ચર્ચા અને વિવેચનનું માસિક છે.
એનો નેમ બધી વિવેચનામાં આપણા વાસ્તવિક
જગતને, આપણી સ્થિતિને લક્ષમાં રાખવાનો
છે અને એ તેમ જ આણવામાં લેખકવર્ગે જે

મહકાર આવેયો છે, તે જોતા મને ધણો જ
અંતોષ થાય છે

માગ જવાથી પરિસ્થિતિમાં કોયો ફેર થવાનો
નથી એમ કહેવાનો હું અહીં મારી કૃગ્ગ મમજુ
હુ 'પ્રગ્થાન'ની નીતિમાં કોયો ફેર થવાનો
નથી 'પ્રસ્થાન'નો લેખકવર્ગ એનો, એ જ
રહેવાનો છે તેમ 'પ્રગ્થાન' ગાયેનો એક
લેખક તરીકેનો મારા મમધ કાયમ રહેવાનો
છે. એટલું જ નહિ, પણ અત્યાગ સુધી એક
તરી તરીકે, લેખક તરીકે કે અધ્યાપક તરીકે
જે જે લેખકમિત્રોના સંમધમાં આવેયો હુ
જે મમધને અત્યાગ સુધીની મારી પ્રતિજ્ઞોનો
એક મોટો લાગ હું ગણતો આવ્યો હુ, તે મમ
ધને આ તરીકેની નિવૃત્તિથી કે અમર થવાની
જરૂર નથી ખરું તો આ નિવૃત્તિ મહત્તરનો
ખનાર છે જ નહિ, આ પ્રમગે આટલું લખુ
હુ તે પણ એટલા જ માટે કે અત્યાગ સુધીના
લેખક-વાચકવર્ગના મીઠા અનુભવોની નોંધ
લેવાની આ એક વિશ્વ તક છે અને બીજું
એ જ રપટ કાના માટે કે આથી લેખકમધુએ

માથેનો મારો મમધ હું જરા પણ સિધિ
કાના માગતો નથી અને આ વિશ્વાપનથી એઓ
પણ સિધિ ન કરે એની ધમ્મી પ્રદર્શિત કરુ હુ
રામનારાયણ વિ પાઠક

* *

સંચાલકનું નિવેદન

'પ્રસ્થાન' જેના, મમાગના અનેક વર્ગના
હાયમાં જતા મામિકના મચાલકપદનો સ્વીકાર
કરવો એ મારે માટે એક સાહમ છે એ હું
જાણુ છુ, અને માટે જ એટલો ખુલાસો કરવો
આવશ્યક ગણુ છુ કે અત્યાર સુધીમાં 'પ્રસ્થાન'
નો એક મુગ્ધની વર્ગ, ક્ષિત્ત્વની વર્ગ અને
મિત્રગ અસ્તિત્વમાં આવેયો છે તેમના આશી-
વાદ, શુભેચ્છા અને મહકાર કાયમ રહેવાના છે
એના આશ્વાસનથી જ આજ્ઞામદારી હું માથે
લઉં છુ 'પ્રગ્થાન'નો વાચકવર્ગ પણ એજ
આશ્વાસનથી 'પ્રસ્થાન' તરફનો પોતાનો
મદ્દમાન અને મમત્વ ચાલુ રાખશે એવી હું
આશા ગણુ છુ

રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

રોજનીશી

મે - ૧૯૩૭

- તા. ૨૫ લંદનમાં સાધી પરિવહ બરાઈ બધાણ, નાણું અને સરખાણના પ્રશ્નો માટે કમિટીઓ નીમાઈ, રશિયાના ૧૧ રેલવે અધિકારીઓને, નવસુતી ટોળીના મધ્ય હોવાની શંકા પડતા, ફાર્સીને માથે લટકાયા
- તા. ૨૬ ઇતિહાસ ગાંધીસાધના સભ્ય તરીકે દાખલ થયું, બોલ્લારવીકારના પ્રશ્ન અંગે ઊભી થયેલી મહાગાઠને લીધે હિંદના વાઈસરોય રાજનામું આપશે એવી અનુવા દેનાયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા. ૨૭ એક વખતના જિલ્લનના વડાપ્રધાન અને હાલના જિલ્લનના પ્રધાનમંડળના સભ્ય મિ. રામ્સે મેકડોનાલ્ડે પોતાના સભ્યપદનું રાજીનામું આપ્યું સ્પેનનું પાલનગર માટિડ ખાતી કરવા ત્યાંના પ્રધાનમંડળે નિર્ણય કર્યો
- તા. ૨૮ જિલ્લનના વડાપ્રધાન મિ. બોલ્ડવિને પોતાના પદનું રાજીનામું આપ્યું મિ. નેવીલ ચેમ્બર્લેનને પ્રધાનમંડળ રચવા માટે રાજ્યે આમંત્રણ આપ્યું બેંગ્ગોરના ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાંથી સર સી વી રામને પોતાનું ડિરેક્ટર તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું
- તા. ૩૦ જર્મનીના 'ડયુશાયન્ડ' પરના બોમ્બમારોને પરિણામે ગલીર મામલો ઠાસો થયો જર્મન પ્રધાનમંડળની અગત્યની બેઠક મળી
- તા. ૩૧ જનરલ હયારીએ પોતાના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું જાપાનના રાહનરાહ સમય રજૂ કર્યું; 'હિંદ અને તાજપોશી' નામના અંગ્રેજી માટે કલકત્તાના 'એડવાન્સ' પત્રના તત્ત્વી પર રોજદ્રોહનો આરોપ મુકયો, મુખર્દમા ગલીર કોમી રમખાણ કાગી નીકળ્યું, પૂનામાં મહારાષ્ટ્ર સતસાનુ પરિવહ બરાઈ 'હરિજનો' હિંદુઓનો એક અને અવિભાજ્ય વિભાગ છે માટે સ્વાતંત્ર્ય સોએ હરિજનોની સ્થિતિ સુધારવાના કાર્યમાં મદદ કરવી જોઈએ એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો

જુન ૧૯૩૭

- તા. ૧ રાજ્યદ્રારી મેડીઓને મુક્તિ નહિ મળ્યાથી કોકેરી કેસના એક કેદી શ્રી સચિન્દ્રનાથ બક્ષીએ ઉપવાસ રાત કર્યો
- તા. ૩ સ્પેનના મામલા અંગે લંડન, પેરિસ, બર્લિન અને રોમ વચ્ચે મહત્વની મત્રણા ચાલી, જાપાનમાં પ્રિન્સ કોનોએએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું
- તા. ૪ માછ રાજ્ય એડવર્ડ આડેમાના મિસિસ સિપ્સન સાથે ફ્રાન્સના એક ગામડામાં લગ્ન થયા
- તા. ૫ સ્પેનિશ બંડખાર નેતા જનરલ બોલાનુ અવસાન થયું, કલકત્તામાં ખાસવાઓની પરિવહ બરાઈ એક લાખ ખવડસીઓ બેકાર હોવાનો અદાજ નીકળ્યો
- તા. ૬ નિઝામ સરકારે બહારથી આયાત થતા અનાજ ઉપર ૪૦ લેવાનો હુકમ કાઢ્યો
- તા. ૮ જુદાજુદા પ્રાંતોના—સચુક્ત પ્રાંત, મધ્યપ્રાંત, બિહાર, આસામ વગેરે—નવા નિમાયેલા નાણાખાતાના પ્રધાનેશી મુખર્દમા પરિવહ બરાઈ

- તા. ૬ બ્રિટનની પાર્લામેન્ટમાં હોર્ડ ઝેલેન્ડે મદાસખાના દોહારથીકાર વિરો એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૧૦ આંધીય તીથલથી વર્ષા (ગેન વૂ) ગયા.
- તા. ૧૧ મદાસખા સાથે સહકાર કર્યા વિના મુસલમાનોનો દ્વંદ્વાર નથી એવી મતલબનું સર વજીર હસને નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૧૪ તુર્કીના તારલ્હાર કેમાર્ આનાતુર્ક પોતાની સપત્ની માલમિલકન, જમીન, કારખાનાં વગેરે સર્વ મંપનિ સંપત્તિ સરકારને મુકરન કરી.
- તા. ૧૬ 'બાવળા મુકામે યોગકા—માખંદ સંજાનુષા ખેડત પરિષદ બરાહ; આમની સભામાં બ્રિટિશ પરદેશ મત્રી મિ. ઈડને રસેનખાની બીનદરખાનગીરીની યોજના નિષ્ફળ નીવડી છે એવો એકરાર કર્યો.
- તા. ૧૭ 'ગુટેમ્બી મા ગિસ્તને બમ કર્યા બદલ પદમળના વીર મદાસખાવાડીઓને મચપદમાંથી રદ કર્યા; 'એકાદ્ધાથીકાર અંગે ખાત્રી માનવાથી મજા પાન જાનતો ખાસ હેતુ સરવાતો સમજ નથી માટે બીનગરને એકાદા સ્વીકારવા જોઈએ' એવી મતલબનો કારવ શ્રી. એમ. એન. રોયે મુખ્ય પ્રાંત સમિતિ ઉપર પ્રોત્સાહનો.
- તા. ૧૮ અમુતગરમા ગીબ મુસ્લીમ સમજાવ; ઈસ્લાહના મુખ્યમિદ્દ વિચારક બટ્ટીન્ડ રમેલ, મોર્મન જેન્સ વગેરેની મંદીથી 'દિંદને અપાયેલું બધારનું દોષિન છે' એમ જાહેર કર્યું નિવેદન બહાર પડ્યાના સમાચાર બહાર આયા.
- તા. ૧૯ ઈસ્લાહના એક મદાન નાસકાર અને નવજાયાકાર સર જેન્સ બેરીનું લંડનમાં અવસાન થયું. પૂનામા જનનગુરુ રાકરાચાર્ય કુર્નકોટીએ મુંબઈ ઇલાકા સમાર પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી.
- તા. ૨૦ જનનગ કામેલે બિડ્યાએ જીયું, નામા પર્વતની ચરન માટે બેલેલી જર્મન દુકાની નાશ પામી.
- તા. ૨૧ દિંદના વાગ્સને બધાનનીય મરાઠક વિરો દિંદી પાનને એક સુદેગો બહાર પાડ્યો; શાન્મના વડાપ્રધાન શો બુરમે જેનેટમા અરકા પસની દાર યવાથી રાજતામું આપ્યું.
- તા. ૨૩ છટકી અને જર્મનીએ તરસના કમિટિમાંથી રાજતામું આપ્યું.
- તા. ૨૪ તિરનના વડાપ્રધાન મિ. નેલીક જેન્સરેને આમની સભામાં નિવેદન બહાર પાડ્યું કે યુરોપની ગતિ ઉપર બધ જગતી રહ્યો છે; જર્મનીપતી માલ પામેલા અને પાઝગથી ઇંગી મુકાંયલા મદાસખાના મુખ્યમિદ્દ બહાર વિનાયક આવરકરનું પૂનાના નામરિમેએ જાહેર સ્વાગત કર્યું.
- તા. ૨૬ વેલ્ગટ કમિટીનો ડેલ્લેએને લગતી તપાસનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો.
- તા. ૨૬ ફ્રાન્સની નાતુ વિચક પર્સિસિવિ ખૂબ જ કરોડરીમરી દોવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા પરિનુમે નગ્ગપ્રધાનની અમેરિકા અને ઇન્ડિયા સાથે મગાળા; આતરરાષ્ટ્રીય પર્સિસિવિની મુખ્યમિદ્દ માટે મદકાર આપવા પર્સિસિવિ કલેલેટ નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૩૦ જનર મુસરના જેન્સર ખૂબ વરસાદ પડ્યો; યુરોપના પ્રવાસેથી પાગ દેલા શ્રી. બુલામાર્ક દેમાની મદાસખાના એકાદાથીકાર અને ઇંગી થયેલી મદાસખા સભાએ નિવેદન: 'બિટીમના દલિલિદ્ધથી પખ ખાતરી નહિ આપવાનું પરિણામ જાહીર છે.' ઇંગીમાં રાજા અને મદાસખા બર્નર્ડ વચ્ચે મગાળા થઈ.

आद्य [ज्ञान निष्ठ] तन्त्री
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

१९६३

८०५

अव्यास

मल्लो १९७७ डेअरलान मिश्री

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૪

જોડ : ૧૬૬૩

અંક ૨

૧	વિવિધતામાં એકતા	...	સ્વાત્રેય આનંદગ્ય કાલે ૧૬૨	...	૧૦૫
૨	પ્રતિભા	...	ધૂમકેતુ	...	૧૦૬
૩	માનને આરે [કાવ્ય]	...	સ્વપ્રસ્થ	...	૧૧૫
૪	રેંકડીમાં [વાર્તા]	...	દિરેક	...	૧૧૬
૫	નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર				
	પ્રત્યે હિંદી રાજદ્વારી પદોનું વલણ		રામભાઈ પટેલ	...	૧૨૦
૬	રાજ્ય-ધ્વજ [કાવ્ય]	...	ઉમેશ કુવિ	...	૧૨૬
૭	મામાપિ પ્રત્યે	...	નરહરિ દા. પરીખ	...	૧૨૮
૮	બે દૃષ્ટિઓ	...	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૩૪
૯	સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં [કાવ્ય]		નટવગલાલ મો. ગાંધી	...	૧૪૧
૧૦	મોહન અને રાધા [વાર્તા]	...	ગમણલાલ પટેલ	...	૧૪૨
૧૧	તમાસા શા ? [કાવ્ય]	...	રાજા	...	૧૫૦
૧૨	સંતતિનિયમન	...	બાપાલાલ ગ. વંદ	...	૧૫૧
૧૩	સોનાનું ભવિષ્ય	...	ચંદ્રપ્રભાદ સ. દોરાનંદ	...	૧૫૮
૧૪	વર્ષાને વધામણે [કાવ્ય]	...	રમણિક અગાપવાળા	...	૧૬૨
૧૫	જર્મની અને કઠાલી કંથે રસ્તે ?		વિજય મુ. વાસુ	...	૧૬૩
૧૬	ખરેલો તારાં [કાવ્ય]	...	શિરીષ	...	૧૬૬
૧૭	માર્કિસઝ માર્કોની	...	યશવંત મુ. નાયક	...	૧૬૭
૧૮	હિંદી સંગીત-ધામવિકાસ	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૧૬૯
૧૯	ઇવનમાં સખે એકલો ! [કાવ્ય]		પુંડરીક	...	૧૭૮
૨૦	વેળવૂડ રેલવે સમિતિ	...	કુમરશી ધરમશી મંપટ	...	૧૭૯
૨૧	રાજ્યચર્યા	...	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૮૫
			રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક	...	૧૮૮
૨૨	ચર્યાચર	...	કાકા કાલેજકર	...	૧૯૧
			કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	...	૧૯૨
૨૩	પુસ્તકપરિચય	...	ન. જ. ત્રિ.	...	૧૯૪
૨૪	નોંધ	...	રે. મ. કા.	...	૧૯૬
૨૫	રેજનીશી	૨૦૭

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ ચરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણજીડભાઈ કેમ્પરસાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાવતી અગિયારી સામે ખમાસા ચોટી : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

તા. ૨૬-૮-૩૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेतपादम् ।

પુસ્તક ૨૪

૭૪ • ૧૯૬૩

એક ૨

વિવિધતામાં એકતા

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ, કલેલકર

શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એ ત્રણે ઋતુઓનું હાથ પરસ્પર વિરોધી જેવું લાગે છે, પણ એના જ સહકારથી વર્ષ સમૃદ્ધ થાય છે, સફળ થાય છે, અને ફૂંટાયેલું બને છે. આ જાતની વિવિધતા જો પ્રકૃતિમાં ન હોય તો જનરૂપનિર્મિત પોષાણનો વૈભવ પ્રગટ જ કરી ન શકત, પ્રાણીસૃષ્ટિનો આટલો વિલાસ દૃષ્ટિગોચર ન થાત અને માનવ-સૃષ્ટિનો પુરુષાર્થ પણ આટલો રોમાંચક ન બની શકત. કુદરતમાં વિવિધતા એટલા માટે મફળ થઈ છે, કે ત્યાં વિવિધતાએ અંતર્ભૂત એકતાનો દ્રોહ નથી કર્યો. ભારતવર્ષમાં ભારત-ભાગ્ય વિધાતાએ આખી દુનિયાની વિવિધતા યત્નપૂર્વક એકત્ર કરી છે, અને એ વિવિધતામાં રહેલા એકત્યને આપણે સૂઝી ન જઈએ, એટલા માટે એકતાને વારંવાર સમન્વનનાર અને દિલમાં ઉતારનાર કેટલાય ધર્મો અહીં મોકલ્યા છે; તો પણ આપણે ન તો વિવિધતા છોડી શકીએ છીએ, ન તો તેનો લાભ ઉઠાવી શકીએ છીએ.

ભારતવર્ષની ભાષાઓ જ બહુઓ. અહીં અનેક ભાષાઓ છે, તોપણ એ ભાષાઓમાં એક જ અપરદૃશ એકત્યનું સૂત્ર ગુંથાયેલું છે ઉત્તર ભારતની આર્ય ભાષાઓ તો એકબીજાને મંજતી જ આવે છે. જેને મરાઠી આવડે છે, તે ગુજરાતી અથવા બંગાળી મહેલાઈથી શીખી શકે છે. જેને બંગાળી આવડે છે, તે હિંદી કે પંજાબી એમને એમ જ સમજી શકે

છે. બધી ભાષાઓમાં વર્ણમાળા તો એક જ છે વિષિઓમાં પણ ઘણું મરખાપણું છે, અને જો ચાહે તો આખા ભારતવર્ષમાં આ બધી ભાષાઓ એક વિષિથી પોતાનું કામ ચલાવી શકે દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ અંતર્ગત મામ્ય ધણું છે. કાનડી, તેલુગુ, તામિલ, મલયાલમ, તુલુદ વગેરે ભાષાઓમાં ખૂબ મામ્ય છે આથી કરીને એ ભાષાઓ એકબીજાના અભ્યાસથી ખૂબ મમૂદ્ થઈ શકે એમ છે

એવો વહેમ સુશિક્ષિતોમાં અતિશય ફેલાયેલો છે કે આર્ય ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ તદ્દન જુદી છે, પરંતુ ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં એક જ મંત્રકૃતિનો વિસ્તાર થયેલો હોવાને લીધે, એ બંને ભાષા-સમૂહોમાં પણ વણ સામ્ય છે શબ્દશાસ્ત્ર અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં મહેનત કરનારા ગણ્યાગાઠ્યા પડિતો આ સામ્ય જોઈને અત્યંત આનંદ પામે છે

ફારસી ભાષા તો આખરે પર્દેશી ભાષા છે, એમાં અને ભારતીય ભાષાઓમાં મામ્ય કયાથી આવ્યું? આવી શકા ઘણા લોકો નિશ્ચયાત્મક રૂપમાં ઠરે છે, અને એક પ્રાથમિક આરોપ તરીકે કહે છે કે જ્યાં લિપિ જ જુદી છે, ત્યાં એ-તા ચર્ધ જ શી રીતે શકે? તેઓ જૂઠી જાપ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ અને દિશાઓ પરમપર વિરોધી છે, તોપણ એક બીજાની માથે જોડાયેલી છે દરેક લાકડીના બે છેડા પરમપર ભિન્ન બે દિશાઓ ખતાવે છે પરંતુ લાકડીના બે ટુકડા ઠરી નાખીએ તો પણ તેને અવગ નથી કરી શકાતા લાકડીના એ બંને નાના ટુકડાને પણ નવા બે છેડા હોય છે ફારસી ભાષા અને મરુકૃત ભાષામાં કેટલું સામ્ય છે, એ વિદ્વાનોએ જોયેલું છે, પણ આમવર્ગને ખતાવેલું નથી

‘ અને યુરોપીય ભાષાઓ જે અહીં આવી છે તેમાં અને ભારતીય ભાષાઓમાં બિયકુમ સામ્ય નથી, એમ નહિ કહી શકાય યુરોપીય અને ભારતીય બંને ભાષા-કુટુબોમાં વિચાર પદ્ધતિનું મામ્ય ધણું છે અને વિશ્લેષણાત્મક છે બંનેમાં મયોગ વિયોગ અને વિભક્તિનું સ્વરૂપ મરખુ છે અને બંને પ્રદેશના માહિત્યમાં ચિંતનગણિ તો મમાન જ છે એટલા માટે આપણે પરમપર એકબીજાના માહિત્યમાંથી પરિચિન આનંદ પામી શકીએ છીએ અને લાભ ઉઠાવી શકીએ છીએ યુરોપ શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં મમૂદ્ છે, તો ભારતવર્ષ જીવન-સાહિત્યમાં એટલું જ વિરમિત છે

જ્યાં વિનિધતા છે, ત્યાં એકમ પણ છે ફરજ એટલો જ છે, કે એકમના તરફો સુગૃહ, સુક્ષ્મ અને બળવાન છે, અને બેદના તરફો નાના પરિવર્તનશીલ અને મ્યાથી છે

જેને અંધકાર યુગ કહેવામાં આવે છે, તે સરના-યુગ હતો તે યુગમાં બંને વ્યક્તિઓ આપસમાં લડતી હોય, બંને ગુલામી પ્રથા પ્રચલિત હોય પણ મંત્રકૃતિઓનો મર્ય નહોતો બધા સમાજોમાં મંત્રકૃતિની જ કદ જ હતી આદર્શોમાં બિલતા હતી, પણ પ્રિગેધ ન હતો, જ્યારથી જગત-આપી ‘વ્યાપાર’ની અભિવાપા રહી, ત્યારથી મનુષ્ય-મમાજમાં મારકૃતિ-ખતાની પ્રતિષ્ઠા ધરી ગઈ આગિ અને મમ્યાગની મમ્યતા અપ્રતિષ્ઠિત મની ગઈ, અને હોશિયારી ચાનાટી અને દૂરદર્શી સ્વાર્થની પપૂરી વાગવા લાગી જેને પાશ્ચાત્ય મમ્યતાનો યુગ કહેવામાં આવે છે, તે ખડું જોતા માનવી મમ્યતાના દુઃખનો કાળ છે આ દિવસોમાં

સામાન્ય મનુષ્ય જાગ્રત તો થયો. પણ જાગ્રત થતાં જ તેને વરુદ્ધિની દીક્ષા મળી. હવે એની પરિસીમા વર્ગવિગ્રહ દ્વારા યદ્ય રહી છે.

એકાંગી વિકાસનું કૃળ બહુ રોચક અને પ્રભાવશાળી લાગે છે. અધર્મથી ખૂબ જલદી ઉત્તતિ થાય છે. દુર્યોધન અને શકુનિની આગળ ધર્મરાજ દુર્યોધન અને બેવકૂફ જેવો દેખાય છે, પણ એ શક્તિ, એ શ્રેષ્ઠતા, અલ્પજીવી અને 'શાંત્વિ'માં હોય છે. એકાંગી વિકાસ એક તરફથી સગવડો પેદા કરે છે, તો બીજી તરફથી તેના કરતાં વધારે અગવડો ઊભી કરે છે. જગતનો અનુભવ એવો જ છે કે એકાંગી વિકાસ ભિન્ન પ્રકારના વિકાસને પોતાની તરફ ખેંચી લાવે છે અને વિરોધી વિગ્રહ દ્વારા સ્થાયી સમન્વય ઊભો કરે છે. પ્રકૃતિની એ જ રીત છે.

પણ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા એમાં રહેલી છે કે પ્રકૃતિની આ ખર્ચાળ રીતને સમજી લઈ એના દોષોને દૂર કરે. ચૂંટણીદ્વારા માયાની મણતરી કરી, માયાં ભાંગવાની પ્રયાં માણસે દૂર કરી દીધી, એ રીતે એકાંગી વિકાસને કારણે જે વિરોધ અને વિગ્રહ પેદા થાય છે, તેને પહેલેથી જ ઝાંખાથી લઈ વિગ્રહશૂન્ય સમન્વયને માણસ સાધી લે. કુદરતમાં વિગ્રહ અને સહકાર બંનેને સ્થાન છે. માનવસંસ્કૃતિમાં વિગ્રહનું તત્ત્વ ઉત્તરોત્તર ઘટતું જવું જોઈએ, અને સમજૂતી (Mutual adjustment) સહકાર અને સમન્વયનું તત્ત્વ વધતું જવું જોઈએ.

ગ્રીસ દેશે શરીરસંપત્તિને સારી પેઠે વધારી; આરોગ્ય, બળ અને શૈલ્યની ઠીકઠીક ઉપાસના કરી, સાથે સાથે તર્કશક્તિ તથા કલ્પના શક્તિની કસરત પણ કેઈ ઓછી ન કરી; પણ એ સંસ્કૃતિ એકાંગી જ રહી. સ્ત્રીજાતિનો વિકાસ તે લોકો ન કરી શક્યા. ગ્રીસ-સંસ્કૃતિ શુદ્ધાત્મી પ્રયાની યુનિયાદ ઉપર ખડી હોવાને કારણે હેડી પડી.

રોમન સંસ્કૃતિએ વ્યવસ્થાશક્તિ અને વિગ્રહશક્તિનું વિશેષ અનુશીલન કર્યું. ત્યાંસુધી એમાં સાદાઈ, સંયમ અને ધર્મ કાયમ રહ્યા, ત્યાંસુધી તેનું સામર્થ્ય વધતું, ગંધું. રોમની સંસ્કૃતિમાં પણ જીયનીયતો ભાવ પહેલેથી જ હતો અને આખર સુધી તે એ લોકોમાં એક કે બીજે રૂપે રહ્યો.

મિસર દેશમાં ઉલ્લોગિતા ખૂબ વધી, પણ મનુષ્યજીવનનું ગૌરવ ત્યાં સિદ્ધ ન થયું. માનવી-ગૌરવને શોભા દેનારી સંસ્કૃતિને તો દુનિયાના પ્રધાન ધર્મોએ જ પેદા કરી છે. એ ધર્મોમાં પરસ્પર અજ્ઞાન ઘણું રહ્યું. સંકુચિતતાને કારણે પરસ્પર પરિચય ન થઈ શક્યો. પરિણામે ધર્મોમાં વિગ્રહ શરૂ થયો. ધર્મનું સ્વરૂપ જ વિગ્રહ વિરોધી હોવું જોઈએ, અને હોય છે. ધર્મ, વિરોધ મટાડવાને માટે અને સહિષ્ણુતા, સહકાર, બંધુત્વ અને આત્મીયતા વધારવાને માટે છે. પણ લોકોમાં ધર્મ-પરિચયના કરતાં અભિમાન વધ્યું, અને તેમણે ધર્મને નામે અધાર્મિક આચરણ કર્યું.

વધે સુધી એકચોગ સાથે લક્ષ્ય કર્યા પછી આ ધર્મોને એક બીજાનો પરિચય થયો, અને ધર્મોમાં બંધુત્વ ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા દેખાવા લાગી. પરંતુ આ ધાર્મિક પરિચયની સાથે સાથે સ્વાર્થ વધ્યો, વેપારનો શોખ વધ્યો, અને ફરી સંસ્કૃતિ હેડી પડી.

ત્યારથી દુનિયાભરમાં શાસ્ત્ર અને સદ્ધાર્મિક સંસ્કૃતિને સ્થાને બુદ્ધિ, હિંમત અને કરામતની સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા થવા લાગી છે. ઐતહાસિક મહાસાગરને કિનારે રહેવાવાળાં રાષ્ટ્રોએ પોતાના પૂર્વજોની આંચિયાવૃત્તિનો પુરાણો ધધો પરિવર્ષિત રૂપમાં ચલાવ્યો અને સંપત્તિની અમર્યાદ પ્રાપ્તિ કરી લીધી. વેપારની સાથે બુદ્ધિવિકાસની જરૂર જણાઈ અને તેમાંથી ભૌતિક શાસ્ત્રોનો તથા સાયન્સનો વિકાસ થયો. સાયન્સ પોતે ખરાબ વસ્તુ નથી, એક રીતે જોતાં એ પરમાત્માની ઉપાસના છે. પણ માયન્સના જોર પર દરેક જાતના સ્વાર્થ તથા ભોગ ભોગવવાનું માણસે નક્કી કર્યું, અને નીતિ નિયમોને બંધુ ત્યાં સુધી ગૌણ માનવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ બાબુ ભારતવર્ષ અને ચીન દેશે આધ્યાત્મિક સાયન્સ વધારવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. હીક હીક સફળતા મેળવ્યા પછી એ બંને રાષ્ટ્રોમાં મુસ્તી, નિદ્રા અને જડતા આવી ગઈ. જડતાની સાથે સૂક્ષ્મરૂપમાં જડવાદ પણ આવી ભરાયો. એને આજ સુધી એ દેશે ઓળખી પણ શક્યા નથી. દલ દ્વારા દુનિયાને ઠગવા પહેલાં આદમી પોતે પોતાને જ ઠગે છે.

હવે દુનિયાની સામે એક જ ભારે પ્રશ્ન છે—એક બીજાની સાથે વિરાટ વિગ્રહ કરીને વિનાશની સમીપ પહોંચવું અથવા જીવનતત્ત્વ મમજીને સર્વોદયનો આદર્શ સ્વીકારી વિરાટ સહકારનો સિદ્ધાંત ઝામમા લેવો. સાયન્સ, ફિલોસોફી, કળા, સાહિત્ય, શિલ્પ, સંગીત, સંસ્થાનિર્માણ વગેરે બધા અંગો અને ઉપાગો સહિત, સહકાર કરવાનું શાસ્ત્ર માણસે અમલમાં લાવવું જ જોઈએ. સમાજ સમાજ વચ્ચે, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે સર્વોદયકારી સહકાર સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ હવે શરૂ થવો જોઈએ. જીવનના કોઈ પણ શુભ અંગને અમાન્ય ન કરતાં બધામા સહકાર અને સમન્વય સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન હવે થવો જ જોઈએ. આ જ કામ ભારતવર્ષની સામે છે. આજે ભારતવર્ષના પુરુષાર્થના ફળસ્વરૂપ સાર્વભૌમ અને વિશ્વજનીન સહકારનું સુદર શાસ્ત્ર આપણને મળવાનું છે.

‘જે ચક્ષુ નથી, પણ જ્યેના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે’ વગેરે ચૈતન્ય વિષે કહેતા ઉપનિષદકારના શબ્દો પ્રતિભા વિષે કહી શકાય. અધ્યાત્મની એકાગ્રતાથી મનુષ્ય જે શક્તિ મેળવે છે, તે શક્તિ એનામાં શ્રદ્ધા મૂકે છે: એને પોતાના જ્ઞાન પર વિશ્વાસ જન્માવે છે: એ પોતાના સામર્થ્યથી ધણાની ઉપર અનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપે છે: છતાં જ્યારે શક્તિ એવી હોય કે એનો જન્મ અભ્યાસ કરતાં પર એવા કોઈ મૂળમાંથી હોય, અને શક્તિનું લેશ પણ દર્શન ન હોય છતાં એની અસર અદ્ભુત લાગે, ત્યારે એવી નૈસર્ગિક શક્તિને આપણે પ્રતિભા—Genius—કહીએ છીએ. નૈસર્ગિકો જ પ્રતિભા। કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રતિભા એ એવું તેજ છે કે જે વડે મનુષ્ય પોતાને કહેવાનું માત્ર ગુરાખર કહી શકે છે એટલું જ નહિ પણ એ ‘માનસપ્રત્યક્ષ’ હોય તેમ એના વિષે બોલી શકે છે.

નિસર્ગની પેઠે જ, તદ્દન સાંત રીતે, તદ્દન સરલ રીતે, કોઈ પણ જાતના દેખાવ વિના, કોઈ પણ જાતના વધારેપડતા શ્રમ વિના, પ્રતિભા પોતાની શક્તિનો પરિચય આપી શકે છે. ‘ચિત્રાંગદા’માં દરિયર ટાગોર ચિત્રાંગદા પાસે અર્જુન પ્રત્યે એક વાક્ય કહેવરાવે છે તે યાદ રાખવા જેવું છે: ‘મારો ક્ષંપૂર્ણ પરિચય તો તમને ત્યારે મળશે. ત્યારે હું, મેં સાચવેલો તમારો અંશ તમને પાછો સોંપીશ.’ મનુષ્યનું અંતર કોઈ દિવ્ય જ્યોતિના મંદિર જેવું છે. જેનું અંતર એ દિવ્ય જ્યોતિના એક ‘સહસ્રાંશને પણ પોતાનામાંથી પ્રગટ થવા દે, તેની ‘અશરીરીવાણી’માં જે સામર્થ્ય આવે તેને કેવળ ‘નિસર્ગ’ની સાથે જ સરખાવી શકાય. એટલું જ મહાન, એટલું જ સરલ, એટલું જ પ્રકાશમય, એટલું જ જ્ઞાનપૂર્ણ. એમર્સને પ્રતિભા વિષે લખતાં કહ્યું છે કે પ્રતિભા એવી શક્તિ છે કે જે વસ્તુમાત્રને એના વિનાશી સ્વરૂપમાંથી બચાવી અવિનાશી પદ સ્થાપે છે. વસ્તુતઃ તો કુદરતને મન કોઈ વસ્તુ વિનાશી નથી. એણે તો પોતાની ક્રિયા મારફત વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશી રૂપને જ પ્રગટ થવા દીધું છે. હરેક વિનાશી રૂપમાં એક અવિનાશી ગુણ તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. ‘મેઘદૂત’માં શા માટે આવી મોહિની છે એ વિષે લખતાં એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે સૃષ્ટિમાં વિલસી રહેલું ચૈતન્ય આટલી બધી મોહક સુંદરતાથી પ્રગટ કરનારી શક્તિ એ કેવળ કલ્પનાશક્તિ નથી: એનાથી પર રહેલી એવી જ કોઈ શક્તિના એકાદ સૂક્ષ્મગુણ દર્શન એમાં થાય છે. x ઉજ્જવિનીની વારાંગના

* શ્રી ધ્રુમકેતુના નવા પુસ્તક ‘સર્ગ અને ચિંતન’ માંનું એક પ્રકરણ.

x Art and beauty are one and the same thing and that thing is ‘an experience of the human spirit.’ માણસનું સૌન્દર્યદર્શન એ પણ એની સંસ્કારિતાને આભારી છે. સાધારણ રીતે સૌન્દર્ય એ રેખા અને આકારથી પર છે એ ખ્યાલ કોઈકને જ આવી શકે. શરીર વિના આત્માનું અસ્તિત્વ કલ્પવું મુશ્કેલ છે, તેમ રેખા, રંગ, રૂપ, આકાર—એ વિના સૌન્દર્ય કલ્પવું મુશ્કેલ છે. પણ જેમ શરીર વિના આત્મા કલ્પવો મુશ્કેલ છે માટે, શરીર એ ત આત્મા એમ માનવું

અને આકાશની રખડતી વાદળી એ બંને વચ્ચે એક જાતનો અભેદ મંદ છે એમ વાંચનાર જાણી શકે છે. નગગિહગવે કાન્તની પેલી એ મનોરમ પકિતઓદારા સાચી પ્રતિભામાથી

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં આટકતો

સશાક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેધે હમકતો ।

બિકતી સર્જકતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે અને વિનાશી સ્વરૂપોમાં રહેલું એક અવિનાશી તત્ત્વ ‘માનસપ્રત્યક્ષ’ હોય તેમ જોઈ શકે છે એટલે જ એની નિર્ભયતા અને મત્ત્યપગાયણતા હન્ડોઈ યુગમાં એને એક તેજોગણિની પેઠે ધ્રુવપદે ગણે છે. આ જગ્યાએ એક વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ, નિર્ભયતા એ તલવાર લેવામાં કે વાપરવામાં જ વસી રહી છે એવો ભ્રમ ઘણાં મેવે છે. પણ જેવી રીતે કાઈ ન કરે અને છતાં માણસ આજમુ ન ગણાય, જેમ લોરેન્સ વિષે લખતા, Andoe Maurois લખે છે તેમ—‘He knew how to do nothing’—તેવી રીતે, માણસ તલવાર લીધા વિના પણ યુદ્ધ કરી શકે છે અને નિર્ભયતા કેળવી શકે છે. આવી નિર્ભયતા એ પણ સાહિત્યકારમાં ગહેલી પ્રતિભાનો જ અંશ છે. કાર્નાર્પિય, ‘પ્રતિભા એટલે અવિશ્રાન્ત શ્રમ લેવાની શક્તિ’ એવો વિચાર દર્શાવે છે એમાં ખરો ખ્વનિ તો આ છે કે અજગ શ્રદ્ધા વિના અવિશ્રાન્ત શ્રમ કોઈ લર્ન શક્તુ નથી અને સાહિત્યકારને માટે એ શ્રદ્ધા એટલે પોતાનો સાહિત્યધર્મ મત્ત્ય છે એવી અડગ માન્યતા હું કાઈ નથી, પણ માગમાં જે વસે છે, તેને માટે દુનિયામાં અશક્ય એવું કાઈ નથી—ખરું વીરત્વ આવી શ્રદ્ધામાંથી જન્મે છે. અને સાચો પ્રતિભાસપન્ન મનુષ્ય પોતાની જાતને નમ્રમાં નમ્ર અને બળવાનમાં બળવાન માનતો આવ્યો છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે તેમ, હરેક મનુષ્યના અંતરમાં ગહેલી જ્યોતિ, એ એની મારફત ચર્ચ શરૂનાગ વિકાસની સૂચક જ્યોતિ છે: ‘Which the universe is striving to bring to completion through its life’ એટલે જ ‘A man of genius is a spring in which there is always more behind, than flows from it.’*

સાહિત્યજગમાં પ્રતિભા એ જ એવી શક્તિ છે કે જે એને સ્વમદ્રષ્ટા બનાવે. જે એની વાણીમાં નિત્યનવીનતા આપે જે એને પુષ્પ કરતાં પુષ્પના સુગંધમૈન્દર્થ પ્રત્યે દોરી જાય. પ્રતિભા નૈસર્ગિક છે એમ કહેવાથી અભ્યાસ વગેરેનો બહિષ્કાર થતો નથી. ખરી રીતે તો કવિત્વ માટે જે ‘અજમાતા’ રાજશેખરે ગણાવી છે તેમાં પ્રતિભા પછી તરત અભ્યાસને સ્થાન અપાયું જ છે, પણ તે છતાં આટલું તો કહેવું જ પડશે કે પ્રતિભા અને અભ્યાસ એ અગ્નિ અને લાકડાનાં સંયોગની પેઠે જ આવશ્યક છે. એકના વિના બીજું સહાવે ખરું: પણ બરાબર નથી, તેમ રંગ, રેખા, આકાર વગેરે વિના સૌન્દર્ય પકડી શકાયું નથી, માટે અમને જ સૌન્દર્યના મુખ્ય વિધાયક તત્ત્વો માનવા એ બરાબર નથી. સૌન્દર્ય ધણે અરો વ્યક્તિગત છે. છતાં એક સર્વમાન્ય સામાન્ય તત્ત્વ તેમાં છે કે જે પોતાનો સ્વાધી આનંદ સચલી શકે છે હૃદાહરણ તરીકે, સીતાવનવાસનો ‘ઉત્તરરામચરિત’નો પ્રસંગ જાણીને મુશ્કેલી દૂર થતાં જ એની આનંદજનક વેદના કેટલી વ્યાપક છે એ સમજી શકાય તેવું છે. અને તેવું કારણ Crocena શબ્દોમાં કહીએ તો ‘Wherever you find vision and utterance, there you have art and beauty.’

હેતુવિનાના જીવનની જેમ અર્થિચન. મમ્મદના 'કાવ્યપ્રકાશ'ની રીકાના શબ્દે મૂળીએ તો યાં વિના કાવ્ય ન પ્રસરેલું પ્રસૂતે વા રૂપહમનીયં સ્વાત્ । આ 'સંસ્કારવિશેષ' એવી શક્તિ છે કે જેના વિના કોઈ પણ ખરેખરી મહાન ક્રિયાનો જન્મ થતો નથી; પછી એ ક્રિયા કાવ્ય રચવાની હોય, રાજબંધારણ ઘડવાની હોય, આકાશી પદાર્થોના અવલોકનની હોય કે વિજ્ઞાનનાં સત્યો શોધવાની હોય.

તેમ જ એવો અભ્યાસ, એ કેવળ બહારનો અભ્યાસ ન બનતાં, જીવનના અંતરંગ તરંગોને જોવાની, જાણવાની, સમજવાની અને એમાંથી નિત્યજીવન ઘડવાની શક્તિ જેવો બની રહે છે. કારણ કે અને તો માણસ જેટલી વ્યાપક વેષક દૃષ્ટિથી પોતાને જોઈ શકે છે તેટલી જ એની જ્ઞાનમર્યાદા રહેવાની. કોઈ પણ પુસ્તક કરતાં મનુષ્યનું પોતાનું અંતઃકરણ ઓછું સુંદર નથી; સૃષ્ટિની સઘળી રસમય રૂપનાઓ એનામાં જ જન્મે છે; એનામાં જ વિલસે છે; અને એનામાં જ શમે છે. એ અંતઃકરણમાં જ્યારે ચેતના પ્રગટ થાય ત્યારે માનવને કાંઈક પણ માર્ગદર્શન કરાવે, એને કાંઈક પણ દૂરની જાણી કરાવે, એની સમક્ષ દિષ્ટિકાની પેઠે પ્રકાશને વધારે ઊંડું ને વ્યાપક જોતાં શીખવે—તો જ ખરી રીતે એ પ્રતિભા છે; અને જગતના ડાહ્યા લોકો એને કહે કે આ મિથ્યા ભ્રમ શા માટે સ્ત્રેષો છે—અને એ, 'સ્વમદાસવદતા'માં આવે છે તેમ, જવાબ વાળી શકે કે આ સ્વપ્ન હોય તો એમાંથી ન જગવામાં જ મગ્ન છે; ત્યારે સમજવું કે એને સત્યદર્શન થયું; કારણ કે એને આત્માની 'કક્ષા'નું મહત્ત્વ સમજાયું. આત્મવાન મનુષ્ય જ કાંઈક નવીન મગ્ન શકે છે; એ જ પ્રતિભાનું સાચું ચિહ્ન છે. સર્વન જ અપૂર્વ હોય, જે નવોન હોય, જે નિત્યનવીન હોય—સાચી પ્રતિભાનું એ નૈસર્ગિક પરિણામ છે; પછી એ કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' હોય કે વિક્રમનો અંધારપછેડો હોય !*

આપણે જોઈએ તો માલુમ પડશે કે મનુષ્યને કુદરતથી અમુક શક્તિ અને અમુક મર્યાદાઓ મળેલી છે; એને મળેલી શક્તિ એ એની મર્યાદાઓ પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે છે.* આવી રીતે મળેલી શક્તિઓમાં, કેટલીક રૂપનાને લગતી હોય છે, કેટલીક કાર્યપદ્ધતિને લગતી હોય છે. નાનું જાળક ઘણી વખત કવિતા ને સાદિત્યમાં રસ લે છે, અને ગણિત તરફ ધૂણા બતાવે છે. કેળવણીની સાચી પ્રથાની ખામી, રૂઢિગત, પૂર્વગ્રહ વગેરે ઘણાં કારણો આ ધૂણાના મૂળમાં હોઈ શકે. એ છતાં નૈસર્ગિક શક્તિ અને મર્યાદા એવા એ ભાગ માટે વધારે વિવરણની અહીં જરૂર રહેતી નથી. એટલે આપા રૂપનારાસિક અને કાર્યશીલ—અથવા લાગણીપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન—એવા માનવપ્રકૃતિના એ ભાગ પાડીએ તો, લાગણીને બુદ્ધિ વડે નિયંત્રિત કરવી, અને બુદ્ધિને લાગણી વડે બિર્ધગામી બનાવવી એ જાણે કે કુદરતી સંકેત હોય એવું લાગે છે. પ્રતિભા આ બન્ને અંશોને સાચરીને પોતાનામાં મેળવી લે છે. એક સાદો દાખલો લઈએ. શિવાજીએ પેલી રૂપાળી મુસ્લિમ બાઈને માટે 'મારી મા' એમ કહ્યું. એ એક વાક્ય વર્ણનો તાલીમ અને ચારિત્રવિકાસનું દુષ્ણ છે. શિવાજી સિવાય બીજો કોઈ એમ બોલી શક્યો ન હોત. એટલે ખરી શક્તિએ પોતાના નિયમે પોતે ઘડેલા હોય

* પ્રજ્ઞા નવનબોએપશાલિની પ્રતિમોચ્યતે ।

+ 'The secret of the personality is strength from weakness.' Rathenau; Genius and Character by Emil Ludwig.

છે નર્સિસ મહેતાએ એમ કહ્યું કે ‘જમીને જેલે તો જગત દીસે નહિ, જીવમા અટપટા બોગ લાસે’ આટલું વાત જ એનામા મહેલી જીયા પ્રગાની શક્તિ બતાવવા માટે બસ છે વિગોનાર્ડો ડો નિન્સીના શબ્દો ‘He is Poor, whose wants are many’ એ કેવળ શબ્દો જ નહિ પણ અર્થનાહી શબ્દો છે

કારણ કે પ્રતિભા જેમ નૈર્ગર્મિક છે તેમ નિર્મર્ગની પેઠે જ પોતાના નિયમોને વશનાર્થે છે એને તમે નિયમો જ કહો કે આત્મિક પ્રગાહો કહો તોપણ વાધો નથી પણ એટલું સમજવું તો જરૂર છે કે આ આત્મિક મામર્ય જેના વડે મનુષ્ય લાગણીજનનને નિયંત્રિત કરી શકે, બુદ્ધિને ઊર્ધ્વગામી બનાવી શકે કલ્પનાને ક્રિયાત્મક કરી શકે, ક્રિયાને કાર્પનિક રૂપ આપી શકે—એ આત્મિક મામર્ય એ જેમ એક તરફથી અધઘટક નથી તેમ બીજી તરફથી શ્રમ અભ્યાસ કે બૌદ્ધિક કેમણી વડે મગેલી શુભ દેવ પણ નથી એ જીવનપ્રવાહ છે, એના વડે જ જીવન છે એ જે નરી શકે તે વિષે બીજા અનેક પ્રિયાર પણ ન કરી શકે બનાઈ શો મેટ જોનની મોમા મુકે છે તેમ—‘Well I have to find reasons for you But the voices come first and I find the reasons after’

પ્રતિભાસપત્ત વ્યક્તિમા એક આનંદક તત્ત્વ આ છે કે એની સઘળી ક્રિયા અર્થપૂર્ણ અને દેતુસગની હોય છે પોતાની પાછળ જનકલાણ માટે ઝાઝ ને કાઈ માર્ગમૂચન કરામા પ્રતિભાની ખરી ડસોગી મહી છે કલાકૃતિઓ—સાદિત્યની શિલ્પની, મગીતની કે ચિત્રની—શા માટે જનકલિલાગમા આટલું બધું મદસ્ત ધગવે કે તેના જવાબ એ આપી શકાય કે માનવની અણુદીડી ઊભાએને અપર્ગાને એ માનવને વારે સપૂર્ણ જીવનનો ખ્યાલ આપે છે નાની સગમી કેડીમા રુધાચેરા જીવનને મહાન ગગન મર્ગનું દર્શન કરાવે છે અને એના ચિત્તના સમસ્ત પ્રદેશો ગર્ભ દર્શને, આજ દિવસ સુધી જોલો નહિ અનુભવેનો એવો નવો અનુભવ આપે છે

પ્રતિભાનું બીજું આવશ્યક તત્ત્વ એ છે કે જનકલાણ પ્રત્યેની એની અભિરચિથી પ્રેમદર્શને એ દામ હાથમા ધરે છે એ ખરું પણ એને પોતાને માટે નો એ જરૂરિયાત પણ હોય છે એને લાગે છે કે એ 1મ એલો જ કરવું જોઈએ એનું પ્રાકટ્ય મનોદશા—mood—માથી નહિ પણ અનુભવમાથી છે મરણ કરતા જીવન મહાન છે—અચરા મરણ નહિ પણ માત્ર જીવન જ છે માટે દરેક કાર્ય—રાજ્યભાના મધારણથી માડીને ઉમાના મૂર્તિવિધાન સુધીનું દરેક મર્ચ—એ એવી રીતે કે કે જેલો પોતાના મર્ચ મારફત જ પોતાને પૃથ્વી સાથેનો નિત્યમપર્ક માધવા હોય આરી અમરત્યની ભાવના એ પ્રતિભાનું બીજું આવશ્યક અંગ છે

પણ જનકલાણ પ્રત્યેની પ્રતિભાની અભિરચિમા કેમક વચવાદી સેનાવાદ નથી હોતો એવો સેનામાર્ગ તો હર્ષકર્ષ ચર્ડ કનાસનો માધારણ આપ્તી પણ નરી શકે એવો સેનામાર્ગ—જેને તમે બહુ મહુ તો બીજા માટે મનૂરી કરવાની વૃત્તિ ઢહી શકો—એ તો પીનાટપકા કરનાની, હેતુ વિનાની ધાર્મિક વૃત્તિ જેની એક પ્રગાની લઢણ કડી શકાય પ્રતિભાનો,

1 ‘We know as beautiful those things which look towards eternity, those things which are for the benefit of mankind and for the future of mankind’—‘What Life Should Mean to You’ Adler.

જનકદ્વારુનો માર્ગ કર્મયોગીની ભવ્યતા ધારે છે; સાધુની સહજ પવિત્રતા ધારે છે; લક્ષ્મી-હૃદયની મનોહારી પ્રેમસૃષ્ટિ ધારણ કરે છે. વજ્રહૃદયની કામળતા પ્રતિભા સાથે સુસંગત રીતે રહી શકે છે.

પરંતુ આવા ‘પરિવર્તક કાન્તદર્શી આત્માઓ’ જે શક્ય કરી બતાવે છે તે શક્ય હોઈ શકે એવો ખ્યાલ પણ તેમના પહેલાં કાઈને આવેલો હોતો નથી. એનું કારણ એટલું જ છે કે તેમણે ભાવના અને કર્મ વચ્ચેની એક એવી સમન્વયરેખા સિદ્ધ કરી હોય છે કે જે એમને દમોશાં વિજયપરાજયથી પર રાખે છે. કામરૂટ છુદ્ધ, મીરાં, શિવાજી ને શંકર એમનામાં જયપરાજયની ચિંતા ભાગ્યે જ દેખાશે. ભવચૂતિ, કાન્ટે, શીલર, શેક્સપિયર—એ સઘળા તલ્લીનતામાં જીવનારા હતા. ખરી રીતે, પ્રતિભાવાન અને સાધારણ મનુષ્યની શૈલીમાં આ મહાન તફાવત માલુમ પડશે; પ્રતિભાવાનને મન વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન—એ એક દ્વાર જેવું છે; એ દ્વાર મારફત એ બીજી સૃષ્ટિ બેઠી શકે છે. સામાન્ય માણસનું વસ્તુદર્શન એ માત્ર વસ્તુનું જ દર્શન છે. શિવાજી સિવાય બીજે કાઈ મનુષ્ય પતન પામતી પ્રગ્મમાં રહેલા જીવંત સંસ્કારો બેઠી શકે નહિ. બીજાને મન પતન એ માત્ર પતન જ થઈ રહે. આવી રીતે વસ્તુસ્થિતિની પાછળની ભૂમિકાને નિહાળવાથી સાચું અને તલસ્પર્શી દર્શન મળે છે. એટલા માટે તત્ત્વજ્ઞ હૃદયને શુદ્ધ જેવું માની એની વધારે ને વધારે પરિશુદ્ધિ કરવાથી કંઈક નવીન ને નવીન તત્ત્વ મેળવવાની આશા રાખે છે. લેઅકુન વિષે લખતાં લેસ્ટ્રીંગ લખે છે: ‘એની વેદના આપણને બેઠે છે, પણ આપણને મહાન થવાને પણ પ્રેરે છે.’^૨ એ જ શબ્દો વડે પતન અને દુઃખમાંથી પણ જીવંત પ્રેરણાનો ધ્વનિ પ્રતિભાવાન, આપે છે. અને એમાં જ એની મહત્તા છે. કારણ કે મહાન પરિવર્તનો—શું પ્રગ્મમાં કે શું વ્યક્તિઓમાં—ન્યારે ન્યારે આવે છે ત્યારે ત્યારે મહાન અનુભવો જ એમના પાયામાં હોય છે. દુઃખની શુદ્ધામાં જનારો માણસ જીવો હોય છે. એમાંથી નવો જન્મ લઈને પાછો ફરનારો જીવો હોય છે. જનારો ‘માણસ’ હોય છે; આવનારો ‘પ્રતિભાપ્રેમી પુરુષ.’^૩

પ્રતિભા, એ જોને આપણે માનવતા કહીએ તેમાંથી જન્મ લેતી, પણ માનવની નમ્બજાઈઓથી પર ધઈ, જીર્ણગામી ‘મનની નૈસર્ગિક તેજસ્વિતા છે. માણસ અનેક રીતે અને અનેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ કાઢી શકે. સાહિત્યકારની અને રાજદારી પુરુષોની કાર્યપ્રણાલિકા જીવો હોવાથી અનેની શૈલીમાં ફેર દેખાય. ચોદાની અને ચોગીની નીતિ જીવો હોઈ શકે

૨. The tenderness of a woman is a lovely thing; but the tenderness of a man is a miracle.—‘Between Two Worlds.’ by J. M. Murray. ‘મહિમ મોર્ગેએ લેનિન વિશે કહેલું: ‘In this gruff politician there flares up at times, the light of an almost womanly tenderness.’

૩. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવનું સાહિત્ય પરિવર્તનું લાપણું.

૪. ‘His misery pierces us to the very soul, but inspires us with a wish that we could endure misery like that great man.’—Lessing’s Laokoon. Bohn’s Popular Library: by Beasley & Helen Zimmero.

૫. ‘The man who went into the cave, was not the man who came out again.’—‘St. Francis of Assisi:’ by G. K. Chesterton.

પણ જોને આપણે 'આર્ષસ્થાન' કહીએ, જે વડે જીવનનું અને વસ્તુસ્થિતિનું સમગ્ર દર્શન થઈ શકે, જે વડે ખંડ, ભાગ, વિભાગ, વિરોધ, જીવન અને મૃત્યુ એ સઘળાં આભાસ થઈ રહે અને સમગ્ર વિશ્વ એકરસ, અખંડ અને કોઈ પરમ ગૂઢ સત્ત્વના આશ્રયે વિલસતું હોય એમ લાગે; જ્યારે એકાદ નરસૈયો, પોતાની સ્પષ્ટ સમગ્રતા તેવી, પણ સ્પષ્ટ સમગ્રતા ન શકાય તેવી વાણીમાં,

પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા,
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશો;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને,
શિવ થકી જીવ થયા એ જ આશો.

એવી કાવ્યતંત્રી છેડે, કે એકાદ ટાગોર, મૃતસમ્યા પર પડેલા નાના બાળકના મોંમાં માતાને આપવાનો મંદિરો મૂકે,

૧. માલિક ફૂલ બનીને નાતું
૨. હું આવીશ છાતુંમાતું !

ત્યારે—એ જુદીજુદી શૈલીમાં કે કાર્યપ્રણાલિકામાં જીવન વિષેની અમર્ય જાણના પ્રધાનસ્થાને માર્ક્ષમ પંડિતો; મુકાન કે દિશા વિનાનો માણસ તો ભાગ્યે જ આગળ વધી શકે છે. જોને 'The waters of Lethe [forgetfulness]' કહે છે, તે વિસ્મરણના જલ પી પીને મનુષ્ય પોતાની નૈસર્ગિક મહત્તા ભૂલી ગયો છે: એને ફરી અમરત કરવાની શક્તિ—કેવળ પ્રતિભામાં જ છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ: સરજનારી શક્તિ કરતાં એક પગલું આગળ વધેલી તે શોધનારી શક્તિ છે. પ્રતિભા એ માત્ર સર્જનશક્તિ નથી: એ સર્જનશક્તિ તો છે જ, પણ એથી આગળ વધેલી એવી એ શોધકશક્તિ પણ છે: એ ચિંતનજલ વડે પોતાને ધરિશુદ્ધ કરીને પોતાના નિયમે ધડે છે. અને એનો પ્રધાનધર્મ આ છે: શ્રદ્ધા: પ્રેરણા: જે વડે જીવન મહાન લાગે તે મેળવવાનો. વિજ્ઞાન—જ્ઞાન માહિતી આપે છે, કવિતા આનંદ આપે છે; નીતિ ચારિત્ર્યજળ આપે છે; પણ એ સઘળા કરતાં પર—દષ્ટિ—જે શ્રદ્ધા અને પ્રેરણાજન્ય છે, તે દષ્ટિ તો માત્ર 'પ્રતિભા', 'આર્ષદર્શન', એના વડે જ મળે છે. ઊર્મિલાને સૌમિત્રી કહે છે તેમ 'પ્રતિભા' વિશે કહી શકાય, કે

એકજ હી ઉપમા ટુઠેં ભાતી નહીં,
અનુપમા ટુમકે કહુંજ ગા મૈ સદા.

ગાયાં ઘણાં ગાન શિશુત્વ ખેલમાં
ને ચૌવનારંભ વિષે, વિલોકતાં-
વિપાદની નૂતન સૃષ્ટિ સ્પર્શતાં,
પંખી સમાં, વા-ઝરણાં સમાં, વા-

ફૂલો તણા ફુલ ખરેલ-લેલ શાં
સુખી હુખી, ઉત્સુક દષ્ટિ કેરાં
એ માત્ર પ્રસ્પંદ સમાર્પણાનના
વિરાટની વ્યાપ્તિ અહીં ન’તી મહા.

આજે હવે સાગરના કિનારે
આકાશ આરે શશો સૂર્ય તારે
નેને લગાવી ઉરસ્પંદ તારે
એ વિશ્વ સંગીતનો દિવ્ય ખાસે

મહા-બન્નરો પુરવાસો લાખો
પરાર્ધ પ્રાણી જીવિતોદ્ગમોલયો
અનંત આશ્ચર્યનો છુદ્ધ વસ્તુઓ
વિરાટ પેલો ઉરમાં વસી રહ્યો.

ક્યાં કંઈ આવે શિશુસૂર મારા ?
પેલી આંતિ લાડભરેલ રાધિકા
ગોપેશ એ કૃષ્ણ સમીપ જતાં
બોલી ન કાં-“પ્રીતમ, ઓ હુલારા !”

ઓ રે ન કાં ? એમ રહીશ મૂક
સંવેદનાઓ સહતો વિદારક
અનંત લગ્નોત્સુક ભક્તિલીન
નિઃશબ્દ રાધા સમ પૂર્ણ-લીન.

રસ્તો આખો અણીદાર પથરાયી એક સરખો ખડખડો ચર્મ મયો હતો. તેના પર આ નવી રેંકડી ખડખડતી દોડી જતી હતી. આખી ગાડી ધ્રુજતી જતી હતી. કંકુનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું. અને તે સાથે જીવનમાં જાણે પહેલી જ વાર, તેનાં નવાં ફૂટતાં લાવણ્યમય અંગો ધ્રુજી ઊઠ્યાં. તે સાથે તેના હૃદયે પણ જાણે કંપ અનુભવ્યો. આ બાલ અને આંતર પ્રકંપથી, જાણે તેને કોઈ મલમલી કરતું હોય તેમ, કંકુ ખડખડાટ હસી પડી. નીચે ખડખડડી પૃથ્વી રેંકડીના અવાજથી અટ્ટહાસ્ય કરતી હતી. ઉપર રેંકડીમાં બેઠેલી કંકુ યૌવનનું પહેલું અટ્ટહાસ્ય કરતી હતી.

રેંકડીમાં કેટલું દોડાયું તે બેમાથી કોઈએ જાણ્યું નહિ. પણ સડકના પથરા પૂરા થયા, ફરી ચીલાવાળી પોચી જમીન આવી, આંખાવાડિયું નજીક આવ્યું, ત્યાં કાનિયાએ રેંકડી ધીમી પાડી. બન્નેએ જોયું તો હજી કકુના ઘરમાં દીવો થયો નહોતો. કંકુએ કહ્યું, “અધ્યા હું ના પાડતી’તી કે ગાંડાની પેઠે દોડ્ય મા ! હવે આટલો વખત શું કરવું ?”

“કેમ ઘેર નહિ જવાય ?”

“ગાડો ! મારાં માખાપ આગળ જતા હતાં. તેમણે મને રેંકડીમાં બેસવા કહ્યું ને મેં ના પાડી. તે હવે એમના પહેલાં જમીને બેસું તો શુ લાગે ?”

“ત્યારે એ ક્યાં રહ્યા ?”

“પેલી નવી સડક આગળ હેડલે ચીલે જતાં હશે તે આપણે આગળ નીકળી ગયાં !”

“ત્યારે એમ કરીએ. આટલા ભેંજું વધારે લે થોડી વધારે સહેલ કરી લે. આવો લાગ તને ય ફરી ફરીને નહિ મળે !”

“ના એમ નહિ. એાધ્યા ટેકરા ઉપર શરકટ પછવાડે જઈને બેસીએ. દીવો દેખાપ એટલે તું મને મારગે મૂકી જજે.”

“ને પછી શેઠાણીઆઈ ડાહ્યાં ડમરા ચર્મને લૂલા લૂલાં ઘેર જશે !”

“હારતો !”

કાનિયાએ ફરી રેંકડી લીધી. ઊંચે શરકટના ઝુંડ પછવાડે રેંકડી ટેકરીને ઊભી રાખી, ને કાનિયા કંકુડી પાસે રેંકડીમાં એકો. તેના હાથ કકુના હાથને અડ્યો અને કકુને તે ઘણો જ દંડો લાગ્યો. તેણે તેના શરીરે હાથ ફેરવી જોયો. કાનિયાને ખૂબ પરસેવો વળ્યો હતો. કંકુએ કહ્યું : “હું કહેતી’તી અધ્યા આટલું બધું દોડ્ય માં ! શો લાડવો ખાવો’તો તે આટલું દોડ્યો ?” કાનિયા જાણીને હતો કે કંકુએ એવું કશું કહ્યું નહોતું, ઊત્તરી હસતી હતી. તેણે આ બધો અર્થ માત્ર “એમ” કહી દર્શાવ્યો.

બન્ને થોડીવાર એાધ્યા વિના બેઠાં. પછી કંકુએ કહ્યું : “અધ્યા એાધ્યા ટેકરા ઉપર તું મને રેંકડીમાં બેસારી રમવા લઈ જતો તે યાદ છે ?”

“અને એકવાર પેલા ટેકરા ઉપર તે મને ચડાવ્યો. પછી રેંકડીમાં બેસીને ટેકરી નીચે રેંકડી દોડવી મેલવાની તે હડ લીધી. છેવટે તું રોઈ ને મેં રેંકડી દોડવી મૂકી ને રેંકડીનો ઊંટડો નીચે લટકાતાં લાંગી ગયો એ યાદ છે ?”

“ખડખડાટ કરતી રેંકડી દોડી ગઈ તે મને બહુ મજા પડી’તી.”

“તને તો મજા જ પડે ને ? તારી બા કેટલી વઢી’તી એ યાદ છે ?”

બંને વચ્ચે થોડા વખત સુધી વિશ્રામ વાતો ચાલી. નાનપણમાં બેર ખાવા ક્યાં ક્યાં ફરતાં; કેરી ટાણામાં કાનો આંખા ઉપર ચઢી છાનોમાનો કેરીઓ પાડી આપતો; રાત્રે કોઈવાર ભિનાળામાં બે પાસેની રેંકડીમાં સૂઈ રહેતાં, કોઈવાર બધાં સૂઈ ગયા પછી પોતા પોતાની રેંકડી દૂર ખેંચી જઈ ચન્દ્રના અજવાળામાં બીજાં જગી ન જાય એમ વાતો કરતાં, વગેરે કંઈ કંઈ સંભાર્યું. એટલામાં કંકુના ઘરમાં દીવો થયો. કાનો રેંકડી લઈ કંકુને તેને માર્ગે મૂકવા ચાલ્યો. ઘરમાં જવાનું નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ કાનાને પોતાના કૃત્યનો અર્થ વધારે વધારે ગંભીર લાગતો ગયો. કંકુ રેંકડીમાંથી છિતરવા જતી હતી, ત્યારે કાનાએ કહ્યું: “હું રેંકડી લઈને દોડતો હતો ત્યારે તારાં માખાપ બેઈ ગયાં હશે તો !”

“તો શું ? બહુ બહુ તો તારી સાથે મને પરણાવી દેશે, બીજું શું થશે ?”

કાનાએ માત્ર કહ્યું: “એમ !”

અને કંકુએ કહ્યું હતું તેથી વધારે ખરાબ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ, ખરું તો તેણે માખાપનું વલણ જાણીને જ એમ કહ્યું હતું.

લગ્નનાં દસેયાં પૂરાં થયા પછી કાનો અને કંકુ બંને પોતાના ખૂંપડામાંથી એ જ રેંકડી લઈ શહેર તરફ નીકળ્યાં. ઘણે દિવસે, આગળ રહી રેંકડી ખેંચવાના કંકુના કોડ પૂરા થયા. તે રેંકડી ખેંચતી હતી અને તે સાથે સંસારનં ગાંડું પણ કાનિયાની સાથેસાથ રહી ખેંચતી હતી, તેના અભિમાનની ઝલક તેના મોં પર શોભતી હતી. હંસ હંસી જેમ ધીમેધીમે દરેક પગલે કોડ આગળ ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં ચાલે, તેમ રેંકડીને બંને હાથથી પકડી બંને આગળ કોડું ઝુકાવતાં ઝુકાવતાં ચાલતાં હતાં, અને કંકુ એમ કોલતી હતી ત્યારે તેનાં કાનનાં લોભિયાં તેના ગાલ પર ખૂબ ઝૂલતાં હતાં. બંને રેંકડી લઈ નીકળ્યાં, ત્યારે આખું આંખાવાડિયું તેમને બેવા બેંચું થયું. ડાળીઓમાંથી કાપલો ફૂજી રહી; રસ્તે, અને એક ઝાડથી બીજે ડેકતાં વાંદરાવાંદરી પણ એ રેંકડી ભણી પાછું વાળી બેઈ રહ્યાં.

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે

હિંદી રાજદ્વારી પક્ષોનું વલણ

૧

રામભાઈ પટેલ

હિંદી રાજકારણમાં સયુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિનો અહેવાલ બહાર પડ્યો ત્યારથી આત મહત્વનો ને બધા પ્રશ્નોને ઢાંકી દેતો મધ્યવર્તી સવાલ ઊભો થયો છે નવા બંધારણનો વિરોધ કરવો, એનો નાશ કરવો તે, નવો ધનુષ પસાર થયો ત્યારથી એ નવી બ્યવસ્થામાં વધુમતિ પક્ષે હોદ્દાસ્વીકાર કરવો કે નહિ તે હું 'હિંદી રાજકારણ' શબ્દ વાપરુ છું કારણ કે 'હિંદી રાજકારણ'માં ફક્ત 'મહામહાવાદી હિંદી રાજકારણ' નહિ પણ હિંદી રાજકારણની ભૂમિ ઉપર ભાગ લગવતા બીજા રાજદ્વારી પક્ષોનો હું સમાવેશ કરુ છું.

આમ તો આપણા રાજકારણની એક બેઠદી વિચિત્રતા એ છે કે આપણુ રાજકારણ એક બાણુ પગ્દેશી અમલનો હાર્દિક સ્વીકાર કરનારા બ્રિટીશ રાજના વફાદાર ટેકેદારોના પક્ષથી માંડીને બીજી બાણુ ત્રામવાદી, ઉદામ ગણુ ને સમાજવાદી મહાસભા પક્ષ કે જે બ્રિટીશ રાજને શાહીવાદ ને મૂડીવાદના ભારે પિ । તોએ છે એ બધા પરસ્પર વિરોધી પક્ષોના એક શબ્દમેળા જેવુ છે આને કારણે પત્રિમના દેશોના રાજકારણમાં જુદા જુદા પક્ષો હોવા છતાં પણ ત્યાંની જેની સુમંગલતા, રિચતતા ને સિદ્ધાંતચુસ્તતા કે અચુસ્તતા આપણા રાજકારણમાં મોટી મજબાના રાજદ્વારી પક્ષોમાં નથી દેખાતા મોટા ભાગના આપણા રાજદ્વારી પક્ષોમાં તકવાદ આર્થિક કે ગળકીય તદુગસ્ત મિદ્ધાતનો અભાવ, પક્ષ સિદ્ધાંતના કઠ્ઠા વ્યક્તિપ્રભુત્વ, મત્તાની ખફગી વહોરી લેવા જેટલી હિંમતને અભાવે બીરતા, ને બ્રિટીશ રાજના બકા લાટોને નારાજ ન કરવાની તકેદારીને લીધે, આપણી પરતર ગળકીય પરિસ્થિતિને કારણે, એ પક્ષો રાજકારણની ભૂમિ ઉપર ઊગતા દીર્ઘજીવી વૃક્ષો જેવા નથી પણ અતપાયુ છોડની માફક ફાલેફૂલે છે ને પ્રતિફૂળ પગિસ્થિતિમાં કરમાઈ જાય છે.

આપણા રાજદ્વારી બહુમંખ્યક પક્ષોની અનેક જાતની લક્ષણ વિચિત્રતા હોવા છતાં નવા બંધારણનો વિરોધ એ (યુરોપિયન અને એંગ્લો-ધરિયન સરકાર મતવાદી પક્ષો બાદ કરતા) બધા પક્ષોનુ સામાન્ય વલણ છે. આને લીધે નવા બંધારણનો શાબ્દિક ને હાર્દિક વિરોધ હિંદમાં સાર્વત્રિક માલમ પડ્યો છે

પરતુ નવા બંધારણના સાર્વત્રિક વિરોધ બાબતમાં બધા રાજદ્વારી પક્ષોમાં માલમ પડતી મતસમાંતરતા પછી આગળ નથી ચાલતી મહાસભા પક્ષ સિવાયના બધા રાજકીય પક્ષો (મામ્યવાદી પક્ષને હું આમાં નથી ગણતો કારણકે એ ગેરકાયદે હોવાથી પક્ષ તરીકે ખુલ્લી રીતે કામ કરી શકતો નથી) નવા બંધારણનો વિરોધ કરીને જ અટકી જાય છે. એ નિંધ ને નુકસાનકારી પ્રજાતત્રવાદી નહિ પણ આપણુદ બંધારણનો નિકાલ કરવાની નીતિ ફક્ત

મહાસભા પક્ષની જ છે. ખીજા બધા રાજદારી પક્ષોનું વલણ અનિચ્છનીય બંધારણનો નાશ નહિ પણ એનો સ્વીકાર કરી, એને અમલમાં મૂકી 'એમાંથી જેટલું સારું નીચવી લેવાય એટલું નીચવી લેવું' (સર તેજ બહાદુર સમુના શબ્દો) એ છે. એટલે કે એ બંધારણનો ક્યવાતે મને પણ અમલ કરવો. ને એમાં જ આપણા દેશનું શ્રેય છે. કારણ કે ' જો આપણે બંધારણનો અમલ નહિ કરીશું તો એ આપણો અમલ કરશે. ' [ફરી સર તેજના શબ્દો: ' If we won't work it (the new Act) then it will work us.] શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીજી, જેઓ પણ સર તેજ બહાદુરના જ મતના ને પક્ષના છે એમનું પણ એવું જ કહેવું છે કે આપણી બધી દીપ્તદષ્ટિ, ડહાપણ, ખજરદારી વાપરીને એનો અમલ કરવાનો છે.

હા, ખીજો એક કહેવાતો રાજદારી પક્ષ છે જેના નેતા પણ નવા બંધારણને તોડી પાડવાની પોતાના પક્ષની નીતિ જાહેર કરે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના પણ પોતે મોટા હિમાયતી છે એમ એઓ જણાવે છે. એ પક્ષ તે મુસ્લિમ લીગ અને એના નાયક શ્રી. જુના. નવા બંધારણને તોડી પાડવાનું પોતાના પક્ષનું ધ્યેય મહાસભા પક્ષના જેટલું જ મજબૂત અને કટ્ટર છે એમ શ્રી જુનાએ ઘણીવાર જાહેર કર્યું છે. એમના કહેવા પ્રમાણે મહાસભા પક્ષ સાથે એમનો અને એમની લીગનો વિરોધ માત્ર કોમી સુકોદો ને લઘુમતિ કોમો પ્રત્યેના મહાસભાપક્ષના વલણ સંબંધે જ છે. સામાન્ય રીતે એમના મત પ્રમાણે કહી શકાય કે જર્મનીમાં નાત્સીઓ યહૂદી લઘુમતિ પ્રત્યે અને પોલંડ, એકાદશાવેકિયા ને ઇટલીમાં વધુમતિ કોમો લઘુમતિ કોમોને પીડવાનું ને એમના નાગરિકત્વના દક્ષો ઉપર તરાપ મારવાનું જે વલણ ધરાવે છે તેવું વલણ હિંદુ રાષ્ટ્રવાદીઓની બનેલી મહાસભા મુસ્લિમ અને ખીજા લઘુમતિ કોમો પ્રત્યે ઢાખવે છે. નવા બંધારણને તોડી પાડવાની પણ એઓ જાહેરાત કરે છે. પણ એમનું કહેવું એ છે કે એ તોડી પાડવા માટે આપણે પહેલાં એનો અમલ કરવો જોઈએ. વગર આનાકાનીએ બહુમતિ પક્ષે પ્રાંતીય ધારાસભાઓમાં હોદ્દા સ્વીકારી લેવા જોઈએ. અને બંધારણને તોડી પાડવાની મહાસભાપક્ષની કાર્યપદ્ધતિને એઓ હાસ્યાસ્પદ ને અકલ-વગરની જણાવે છે. બંધારણને તોડી પાડવાનો જે માર્ગ મુસ્લિમ લીગે પ્રદર્શ કર્યો છે એ જ વિશદદષ્ટિ રાજકારણનો છે એમ એમનું કહેવું છે.

બંધારણને મુસ્લિમ લીગની કાર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે તોડી પાડવાની નીતિ કદાચ સાચી હોય; પણ મુશ્કેલીનો અંત એટલેથી નથી આવતો. કારણ કે લીગે કે લીગના અગ્રણી શ્રી. જુનાએ કઈ રીતે બંધારણનો અમલ કરીને એને તોડી પાડવું એ વિશે પોતાનો આખો કાર્યક્રમ કદી રણ નથી કર્યો. મહાસભાની લડાયક રીત, 'ડાયરેક્ટ મેથડ'નો એમણે લીગ સમક્ષના એક ભાષણમાં વિરોધ કર્યો હતો. એટલે બંધારણને તોડી પાડવાના એક વ્યૂહ તરીકે 'ડાયરેક્ટ મેથડ'ના મોરચાનો દરવાજો પણ એમણે બંધ કરી દીધો છે. પરંતુ એનો વિકલ્પ માર્ગ કદી એમણે સૂચવ્યો નથી. નથી એમણે એ સમગ્રબળ કે બંધારણનો અમલ કરતાં કરતાં કેવી રીતે, ક્યારે ને કેટલા પ્રમાણમાં એનો અંત લાવી શકાશે. નથી એઓ એમ કહેતા કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં બંધારણને તોડવાના વ્યૂહની રચના છોડી દઈને હાલ તો આપણે એનો વિરોધાત્મક મનોવલણથી પણ અમલ કરવા મંડી જવું જોઈએ ને ભવિષ્યનો વ્યૂહ આપણે પછી નક્કો કરીશું. તો શું એમનું કહેવું એમ દર્શો કે બંધારણનો અમલ કર્યે જવા માત્રથી ભવિષ્યમાં એક એવો સમય આવશે કે ત્યારે બંધારણ આપોઆપ, જેમ દૂળ પાડું

યતાં ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે તેમ, પાકું ચર્મને એના સામ્રાજ્યશાહી ઝાડ ઉપરથી ખરી પડી સ્વતંત્રતાની ભૂમિ ઉપર પડી જશે? એટલે કે બંધારણનો અમલ કરવાથી એવો જાદુ કે ઈલમ પેદા થશે કે એને લીધે આપણો રાજકીય સ્વતંત્રતાનો હેતુ સિદ્ધ થશે! પરંતુ શાહીવાદના રાજકારણમાં જાદુ અને ઈલમને સ્થાન છે એવું તો કોઈપણ રાજપુરુષ નહિ જ માનતા હોય. અને શ્રી. જીજ્ઞાએવા રાજપુરુષ તો એવા ‘ઈલમવાદ’માં નહિ જ માનતા હોય. તો પછી આપણે એમ માનવું કે બંધારણને તોડી પાડવાનો સૌથી અમરકારક ને ટૂંકા માર્ગ એ છે કે એને તોડી પાડવું જ નહિ? આનો અર્થ એમ થાય કે ઝાડ ઉપર ચડવાનો સૌથી સહેલો ને સફળ માર્ગ એ છે કે કદી ચડવાનો પ્રયત્ન જ નહિ કરવો. બંધારણને તોડી પાડવાનો કંઈક આવો જ માર્ગ શ્રી. જીજ્ઞા સૂચવતા હોય એવું એમની રાજદ્વારી નીતિ ઉપરથી તો લાગે છે!

મહાસભા પક્ષ સિવાયના હિંદના બીજા બધા રાજકીય પક્ષો વત્તેઓછે કચવાતે મને પણ જે જાતનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું છે એનો સ્વીકાર કરી અમલમાં મૂકવાની જાગૃતતા એકમત છે. એનું પ્રધાન કારણ એ છે કે એ બધા પક્ષો લડાયક રાજકીય પક્ષો નથી. સત્તા સામે લડવાની અશક્તિ એ બધા રાજકીય પક્ષોનું સર્વમામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણમાંથી જ એમની કાર્યનીતિ રૂપ ધારણ કરે છે. આ જખરી રાજદ્વારી નમજાઈ હોવાને કારણે બંધારણમાં કે શાહી મત્તાના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જાતનો મહત્વનો ફેરફાર કરાવવા એ પક્ષો શક્તિમાન નથી. આ મૂળભૂત અશક્તિમાંથી બંધારણનો સ્વીકાર ને અમલ કરવાનું એમનું વલણ જન્મે છે. પોતાની કોઈ ઉચ્ચ અંતઃસ્થ જળવાન શક્તિના ભારથી નહિ પણ સ્પિટીશ પાર્લામેન્ટની કૃપાધારથી હિંદની ભૂમિ ઉપર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનું વૃક્ષ ઊગશે એ એમનું દર્શિબિંદુ છે. એટલે કે હિંદ ઉપરની સમગ્ર ગંજકીય ને આર્થિક મત્તાનો જથ્થો સ્પિટીશ પાર્લામેન્ટની વખારમાં એકઠો થયો છે અને એને વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ખુલ્લો મૂકવાની શક્તિ સ્પિટીશ પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે, અને હિંદીઓના સ્પિટન પ્રત્યેના વર્તનની સ્પિટીશ પાર્લામેન્ટ ઉપર પડતી સારી માડી છાપ ઉપર એ જથ્થો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ખુલ્લો મુકવાનો આધાર રાખે છે! માટે સ્પિટનને અનુકૂળ વર્તન હિંદી પ્રજાએ ને હિંદી રાજદ્વારી પક્ષોએ દાખવવું જોઈએ એવું એમનું મનોવલણ છે. બીજાં આર્થિક ને કામી પ્રત્યાઘાતી કારણો ઉપગાંત ઉપલા કારણને લીધે એ બધા રાજદ્વારી પક્ષોનો મહાસભાની સ્પિટીશ શાહીવાદ વિરોધી ઉચ્ચ ને સીધી લડાયક નીતિરીતિનો વિરોધ છે. આને લીધે એ પક્ષો અને મહામભાવાદી પક્ષ વચ્ચે નવા બંધારણના સ્વીકાર અને અમલ વિષે કડક ને અસાદ્ય વિરોધ માલૂમ પડે છે.

હવે મહામભા પક્ષના બંધારણ વિરોધી વલણ વિશે. સ્પિટીશ સ્થાપિત હિંદો અને એ હિંદોના મંવર્ધન મંરક્ષણ અર્થે મહદ્દર્શિ પ્રગટ થતી બદ્દમૂલ સ્પિટીશ શાહીસત્તાના સીધા અસ્વીકારમાંથી રાષ્ટ્રીય મહામભા પક્ષનો બંધારણવિગેધ કે બંધારણઅસ્વીકારનો ઊગમ થાય છે કારણ કે નવા બંધારણમાં સ્પિટીશ હિંદો ને સ્પિટીશ સત્તાનો અસ્વીકાર પ્રગટ નથી થતો પરંતુ ગૂંચવણ ભરેલી એની કાનૂની પરિભાષા મારફત એનો સ્વીકાર અને અમલ એ નવા કાનૂનનો પાયો છે. હિંદી પ્રજાનું સર્વવિધ શોષણ એ સ્પિટીશ મત્તાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ હોવાથી એ સત્તા જ નવા કાનૂનની પરિભાષામાં વ્યક્ત થઈ છે. જે પણ હિંદી પ્રજાના

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે હિંદી રાજદારી પક્ષોનું વલણ ૧૨૩

શોપણને જ ચાલુ રાખે છે. અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિરીતિ હિંદી પ્રગ્નના હિતને સ્થાન આપી પરદેશી હિતને ખસેડવા માગે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો પાયો હિંદી શોષિત પ્રગ્ન છે. આમ હોવાથી જે કાનૂન હિંદી પ્રગ્નના સમગ્ર હિતનો વિરોધ કરે છે એ કાનૂનનો સ્વીકાર કે એનો અમલ હિંદી પ્રગ્નનું હિત ઇચ્છતી રાષ્ટ્રીય મહાસભા કરી જ શકે નહિ. વર્તમાન બંધારણીય મડાગાંઠનું આ જ કારણ છે. સર તેજ બહાદુર સમ્રુ એમના એક નિવેદનમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને બ્રિટીશ સત્તા વચ્ચે પરેલી એ મડાગાંઠને છોડવાની (untie the knot) વાતો કરે છે. પરંતુ એ કંઈ વાતોનો વિષય નથી. એ મડાગાંઠ તો દ્વિદિહિત અને શાહીદિતોના ઉચ્ચ સંઘર્ષણમાંથી પડી છે. એટલે એ ઉકેલવાના બે જ સફળ માર્ગ છે: પ્રથમ, ક્યાં તો હિંદી હિતોની તરફેણમાં બ્રિટીશ હિતો પ્રગટ કરતી સત્તાએ પોતાના પંચ સંકેલી લઈને હિંદી હિતોને પ્રગટ થવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપવો; બીજો રસ્તો, એથી ઊલટો અને તે એ કે, ચાલુ અને સ્થાપિત બ્રિટીશ હિતોની પ્રતિનિધિ બ્રિટીશ સત્તા સામે હિંદી હિતો ખડા કરવાની નીતિ મહાસભાએ છોડી દઈને એ હિતોને કબૂલ રાખવાં. આમ પરસ્પર વિરોધી બે હિતોનું સંઘર્ષણ તો જ અટકી શકે, જો એ હિતો ધરાવનાર બંને પક્ષમાંથી કેઈ પણ એક પક્ષ પોતાનો દાવો મોકેલી લે. તો જ બંધારણીય મડાગાંઠ કે જે બીજી રીતે દિતોની મડાગાંઠ છે એ ઉકેલી શકે. એ બંને વચ્ચે સમાધાન થવું એટલે કે બંને હિતો સાથે સંભવી શકે એવી વાત કરવી એ તો 'ભાખરી ખાઈ' થે શકો ને હાથમાં રાખી થે શકો' એવી વાત કરવા જેવું થયું. બ્રિટીશહિતપ્રતિનિધિ સરકારી સત્તા પોતાનો દાવો જતો કરવા તૈયાર નથી માટે નવા કાનૂનમાં એણે સત્તાની કૂચી પોતાના હાથમાં રાખી છે. એક ટીકાકારે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે નવા કાનૂનમાં સત્તાની હેરફેર નથી, ફક્ત જવાબદારીની જ હેરફેર છે. (It is not the transfer of powers but the transfer of responsibility.) માટે જ હોદ્દા સ્વીકારતાં અગાઉ 'પોતાની બંધારણીય પ્રવૃત્તિ'માં ડખલ નહિ કરવાની ગવર્નરે પાસે મહાસભાએ માગેલી ખાતરી દ્વારિષ્ટ દોષ પ્રેરિત ગવર્નરેએ નથી આપી. કારણ કે એમાં સત્તા છોડવાનો સવાલ ઊભો થાય છે. ગવર્નરે ખાતરી નથી આપતા કારણ કે એમને સત્તા છોડવી નથી. સત્તા છોડવી એટલે હિતો છોડવાં. સત્તા આપવી એટલે હિતો આપવાં. મહાસભા પણ પોતાનો દાવો છોડવા તૈયાર નથી માટે જ એ બંધારણનો અંત લાવવા માગે છે. બંધારણનો અંત લાવવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે જ એણે ગવર્નરે પાસેથી 'ડખલ નહિ કરવાની પૂર્વ બાંહેધરી' માગી છે. આ સ્થિતિમાં સર તેજ બહાદુર કહે છે એવી 'મડાગાંઠ છોડવા'ની સ્થિતિ ઊભી થાય એ અસંભવિત વાત છે.

મહાસભાને માટે શરતી હોદ્દાસ્વીકારની પરિસ્થિતિ એમાંથી જ પેદા થઈ છે.

હવે મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકારનો પ્રશ્ન. નવા બંધારણ વિશે જવાહરલાલજીએ બે સુંદર ઉપમા વાપરી છે. એમણે જણાવ્યું છે કે નવું બંધારણ એક એવી મોટર ગાડીના જેવું છે કે જેને એન્જિન નથી પણ 'એક' બધે જ છે. હોદ્દાસ્વીકાર-અસ્વીકારનો પ્રશ્ન વિચારવા મળેલી સંયુક્ત પ્રાન્તની કોંગ્રેસ કમિટિમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે નવું બંધારણ એ કોંગ્રેસ-વાદીઓને પકડવાનું એક પીંગું છે. એ પીંગુમાં સત્તાના રાટલાનો એક ટુકડો છે જેનાથી 'લલચાર્યા'ને કોંગ્રેસવાદીઓ એમાં દાખલ થાય ને એમાં સપડાઈ જાય. બંધારણીય આંદો.

ઘૂટીની કળા તે શાહીનાદની પ્રવીણ તાલીમમા ઘડાયેના સ્વિત્રીશ રાજપુરુષોનું શાહીનાદી ડોસલ્ય નવા બધારણુમા પૂર્ણપણે પ્રગટ થાન છે એમા રા નથી

મહાસભાનુ ગજદારણુ એટલે હિંદી આમ જનતાના હિતોનુ રાજદારણુ મહાસભાની નીતિરીતિનો માનદડ આમ જનતાના હિતોનુ રાજકાગણુ છે લેનીને કળાને માટે જે કહ્યું છે તે જ વસ્તુ આપણા રાજદારણુ વિશે કહીએ તો, આપણે ગજકાગણુ વિશે શુ ધારીએ છીએ એ નહિ, પરંતુ આમર્ગ એને વિશે શુ ધાર છે એ મહત્તરની વસ્તુ છે આપણા ગજકારણુની વૃક્ષના મૂળ આમર્ગના યરામાથી પસાર થયેલા હોના ન્નેઈએ મહામભા આમર્ગ માટેની છે એટલેજ એના હિતોનુ રાજદારણુ મહામભાનુ ગજકારણુ બને છે હોદ્દા-સ્વીકારનો પ્રશ્ન પણ બધાગણુની આનીઘૂટીના વમળમાથી નહિ પણ આમ હિતોની આગસી-માથી આપણે નિહાળવો ન્નેઈએ

આજે મહાસભાની છાવણીમા એ પ્રશ્ન મળધે મે મત ધરાવતા વર્ગ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે શાહીનિરાધ, આમ હિતોનુ રક્ષણ, ઉમ્મ લડાયઠ નવણુ બને પક્ષનુ છે છતાં એક મત હોદ્દાસ્વીકાર મહાસભાના લડાયઠ જુસ્સાનો પારો ચોક્કસપણે ઉતારી નાખશે એમ માને છે બીજે હોદ્દાસ્વીકારવાદી મહાસભાવાદી મત એમ નથી માનતો તેમ એ મતવાદીઓનું એમ પણ કહેવું નથી કે હોદ્દાસ્વીકારથી મહાસભાનો કે આમવર્ગનો લડાયઠ પારો જીતે ચડશે પણ એમનું કહેવું એનું હોય એમ લાગે છે કે ભલે હોદ્દા-સ્વીકારથી લડાયઠ જુસ્સાનો પારો જીતે નહિ ચડે, પણ એથી એ નીચે પણ નથી જતરવાનો સાનુદૂળ મળેગેમા કદાચ એ નીતિમાથી જ જુસ્સાના પારાને જીતે ચડવાની તક મળી જાય

લડાયઠ ગજકાગણુ એકલો સિદ્ધાંતશુદ્ધિની મીમાસાયર્યાનો જ પ્રશ્ન નથી 'લડાયઠ' રાજદારણુ એના સ્વભાવથી જ અને આજની સ્થિતિમા આપણુ ગજદારણુ એ દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યૂહ બાધરાની વ્યવહારુતાનો પણ મહત્તરના પ્રશ્ન છે અને એ વ્યૂહ બાધરા માટે કદાચ 'પીઠેહ' ને 'આગે-કદમ' પણ કરવું પડે રમતમા 'હતુમાનકૂદકો' ને 'અગદકૂદકો,' મારનારાઓ પહેના કેટલાયે કદમ પાછા હઠ્યા પછી ન્નેઈથી દોટ નથી મૂકતા ? કૂદકો મારનાર, કૂદકો મારતા પહેલાં થોડા કદમ પાછા જાય એટલા ઉપરથી એમ કહી શકાય ખરું કે એ 'પીઠેહ' કરે છે ? પોતાની નહીં આર્થિક નીતિનો કાર્યક્રમ રજૂ કરતાં ૧૯૨૧મા લેનીને પણ કઈક આ જ શબ્દો વાપર્યા હતા ' હું આજે એક કદમ 'પીઠેહ' કરું છું કારણ કે મારે કાલે એ કદમ આગેકૂચ કરવી છે " હોદ્દાસ્વીકારવાદીઓ વિશે પણ કદાચ આવું ન જોઈ શકાય ?

જરા અચુક જાતનું રાજકાગણુ કે રાજકરણી નીતિની શિદ્ધિ એ લાખા કાળનો પ્રશ્ન હોય છે, ત્યાં કોઈ ઉપર ઉપરથી પીઠેહની લાગતા પ્રાયોગિક પગલા ઉપરથી એમ નહિ કહી શકાય કે એ 'પ્રત્યાઘાતી' ને 'પીઠેહ' કરવું પગલું છે ? પર્વત ઉપર ચડનારાનો એ અનુભવ છે કે રાખરે પહાચનાને રસ્તો ઘણીનાર ખાડાઓ ને ખીણોમા ચઢીને પસાર થતો હોય છે હવે રાખરે ચડનાર જનારે એ રસ્તે ખીણમા જતરે છે ત્યારે એમ કહેવાય ખરું કે એ રાખરે નથી ચડતો પણ નીચે જતરે છે ? એ કાણુ પૂરવું તો એ નીચે જતરતો લાગે છે, છતાં એના જીતે ચડવાની ક્રિયામા જ એની નીચે જતરવાની ક્રિયા સમાઈ જાય છે,

નવું બંધારણ અને હોદ્દાસ્વીકાર પ્રત્યે હિંદી રાજદારી પક્ષોનું વલણ ૧૨૫

એટલે દીર્ઘકાળ લેતી રાજકીય દિલચાલોમાં અમુક કોઈ એક ક્ષણે પીછેહઠ કરતું હોય એવું પગલું પણ ભરવું પડે. મુખ્ય અને મહત્વની વસ્તુ એ પગલાં ભરનારાઓના માનસની છે. જેનું ધ્યેય સ્પષ્ટ, જેની તમન્ના ક્રાંતિકારી, જેની દૃષ્ટિ વિશાળ ને કુશળ, જેનો વ્યૂહ મજબૂત, અને જેની નેતામીરી ઘડાયેલી હોય એવા કોઈ પણ રાજદારી પક્ષનું કોઈ તાત્કાલિક પગલું પાછું જનારું લાગતું હોય છતાં લાંબે ગાળે એ જ વિજયી નીવડે.

મહાસુદ્ધ પહેલાં જર્મની મોટલાયેલા અર્થોર્થિક એલચી મિ. હુગો ૧૯૧૪માં જર્મન કેન્દ્રને મહાસુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં થોડા વખત અગાઉ કહ્યું હતું કે ઇલ્ટન બંધી લડાઈમાં હાર પામશે—સિયાવ કે છેલ્લી લડાઈમાં. અને થયું હતું પણ લગભગ એવું જ. હિંદમાં ઇલ્ટન સામેની લડાઈમાં ગાંધીજીના રાજદારી વ્યૂહ વિશે પણ એવું કદી શકાય કે એમના બધા રાજદારી વ્યૂહો પીછેહઠ કરના ને હાર પામતા દેખાશે—સિયાવ કે છેલ્લો વ્યૂહ. આ વિધાનની નક્કરતા દલીલો નહિ પણ સમય જ ખતાવી આપશે.

મને લાગે છે કે સરતી હોદ્દાસ્વીકારની એમની નીતિ ‘પીછેહઠ’ કરાવે છે એમ માનીને વિરોધ કરનારાઓ એની ‘સમરી દ્વાયજ’ કરીને જજમેન્ટ આપી દેતાં પહેલાં થોભે અને વિચારી જુએ તો એમાં રહેલા રાજકીય ઝડાપણ અને વેધક દર્શનનો થોડો ઘણો ખ્યાલ જરૂર કરી શકે.

નવા બંધારણમાં લોકસમુદાયનું ભડું કરવાની કેટલી ઓછી કે વધારે શક્તિ છે એ બાબતમાં પ્રગતિમાન રાજદારી પક્ષો વચ્ચે મનભેદ હશે; પરંતુ એમાં પ્રગ્નનું ખૂટું કરવાની શક્તિ ભારોભાર છે, અને જ્યારે એ પ્રત્યાઘાતી પક્ષોના હાથમાં જઈ પડે ત્યારે એની એ શક્તિ ક્યાંયે વધી જવાનો છે એ બાબતમાં કોઈ મતભેદ નથી. હોદ્દાસ્વીકારવાદી મદા-સભાવાદીઓનું એ વલણ જણાય છે કે નવા તત્વના ચંચળ અનિષ્ટ કરતું અટકાવવાની પણ આજે ભારે જરૂર છે; (ચૂંટણી દરમ્યાન સરદાર વલ્લભભાઈનાં મહત્વનાં ભાષણોમાં આ જ ખ્યાલ પ્રગટ થતો જણાયો હતો.) અને એ કિંવામાં આપણે નવા હક્કના વ્યૂહની સાધના કરી લઈએ એમ એમનું કહેવું છે.

૧

જન્મસિદ્ધ હૃદ્ધીની ઝાંખી,
રાષ્ટ્રમાનને! પૂરણ પ્રેમ;
સ્નેહ-ઐક્યની અંકિત સાંકળ,
નિજ-રક્ષણનો અચૂક નેમ:

શોષક અપસ્વાર્થી શામકને
પ્રેરણાસૂચક નમ્ર પ્રતીક,
નથત સતત સદાનુ શીળું
સ્વાધિકારનું સ્મૃતિ-સ્વસ્તિક;

અનામ સત્તાને હેતો, ફરફરતો જે પડકાર
કરતો નિજગૃહબંદીનો જે સાત્ત્વિક અડગ હુકાર.

૨

સ્વાધીનતાનો સિદ્ધ દ્યેવ-પદ,
કર્તવ્યોનું સંગમ-સ્થાન;
સંસ્કૃતિનો ગરવો શુંજન-રવ,
માનવતાનું મૂંઝું ગાન:

લાભ ભૂલાયેલાંનું લાવી,
સ્વતંત્રતાચે અખંડ હોમ;
મૃત્યુનું મંગળ આમંત્રણ
જીવિતતાનું માનદ-જોમ

અજ્ઞાને દારિદ્રે આકુળ, ભારત'પત'ને પ્રચૂર પ્રપાત
પ્રગતિ પ્રાંગણને પ્રેરે એ પુનિત રાષ્ટ્ર-પતાક.

૩

વિશ્વાસે વીંધાયેલાંનું
સહ્ય ક્ષમાન્વિત કે'ણુ,
ચોતાધર પૂરાયેલાંનું
અકચ શાશ્વત વે'ણુ;

આમંત્રણ સહભાવભર્યું
સમ માનવતાની યાદ,
સંસ્કૃત ભારતવર્ષીય ઉત્તરણ
સ્નેહધર્મનો ત્રાદઃ

ધર્મ્ય કામ્ય મંત્રો ધારક, પ્રેરક પ્રાણુદ પ્રધાન;
ઉત્તર અવલંબન આરાધક, નેત્રે નેક નિશાન.

૪

પ્રાયશ્ચિત્ત ગત પાપોનું,
સાંપ્રતનું નવચિત્ત;
ભાવિની દ્રુત વિધાનઘોતક-
પ્રગતિનું નવનીતઃ

નિશ્ચલ સાર્વિક નિર્ણયનું
ભારતનું ગરબું વૃત્ત,
સ્વાધિકાર પ્રાપ્તિનું પ્રાણુદ
પુરસ્કારણ ઉદ્યુક્ત;

પરાધીનોના પ્રણવમંત્ર શો પવિત્રવર ઉચ્ચાર;
સત્ય, અહિંસા અને સ્નેહનો અમર્ય સાક્ષાત્કાર.

માખાપો પ્રત્યે

[બાળકોની કુટેવો વિષે]

નરહરિ દા. પરીખ

પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે માખાપની ફરજ તેમનું પાલન પોષણ કરી, તેમને ઉછેરને મોટાં કરવાથી પૂરી થતી નથી. તેમનાંમાં સાગ સંસ્કારો પાડવા, તેમને સારી જીવણી આપવી, તેઓ નીતિમાન અને શુદ્ધિમાન થાય તે માટે પોતાનાથી અને તેટલું બધું કરવું, એ પણ માખાપની ફરજ છે, એ કાર્મ નવી દહેવા જેવી વાત નથી. ગત્ય અને પ્રામાણિકતાના, સેવા અને ઉદારતાના, પ્રેમ અને નિષ્ઠાના, નધા બીજા એવા મારા શુભોના સંસ્કારો પાડવાની બાબતમાં કાર્મ પણ માખાપ બેદરકાર રહી શક નહિ. પોતાનાં બાળકો કુમરમાં ન પડી જાય, કુછદે ન ચઢી જાય દુર્લભની ન બની જાય એની ચિંતા બધાં જ માખાપે રાખવી જોઈએ. પરંતુ આ બાબતોમાં માખાપની ખાસ કાળજી વિના પણ, જૂદું ન બોલનાં હોય, ચોરી ન કરતા હોય, કાર્મ ને ન છેતરતા હોય, તથા એવા કાષ્ટ દુર્ગુણમાં ન પડ્યાં હોય એવાં હજારો બાળકો જીવતાં આવે છે; ત્યારે એક એવી કુટેવ દુનિયાના મોઝામાંમાં લગભગ સાંવનિક અને લગભગ અનિવાર્ય થઈ પડેલી જીવતાં આવે છે, જેનો ભોગ, કાર્મ ને કાર્મ કાળે, નાનપણમાં અથવા તો ઝેગતી જુવાનીમાં છોડરાઓ અને છોડરીઓ ન થઈ પડતાં હોય. એ કુટેવમાંથી બચવા પામ્યા હોય એવા મદભાગી બાળકો બહુ થોડા હોય છે. કાર્મ જાતની નૈતિક વિકૃતિને લીધે તન્ના આ જાતની કુટેવનું સેવન કરતાં થાય છે, એમ પણ નથી. ઘણું ખરું નો અજ્ઞાન અને નાશનોને લીધે જ બાળકોમાં આ દોષ ધૂસી જાય છે. આ દોષનો ભોગ થઈ પડેલા બાળકોને, પોને કાર્મ કુદૃશ્ય કરે છે. અને પોતાની જાતને પોતે બહુ ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે, એવો કમો ખ્યાલ પણ દોતો નથી. છતાં એમાં કાર્મક તો જોડું છે જ, બીજાઓથી એ છુપાવવા જેવું છે, એવું તેમને અંદરથી જ લાગે છે. અને તેથી આ કુટેવનું સેવન તેઓ એકાન્તમાં, છાનુમાંનું કરે છે આ કુટેવને ચાલે ચઢેલાં બાળકોમાંથી જેઓ તદુરગત મનોવૃત્તિવાળા અને બીજી રીતે મારા સંસ્કારોવાળાં હોય છે, તેઓ તેમાં કાંતો વખત રમ લઈ રાક્તા નથી, અને પોતાના સરીરને ખામ નુકસાન પહોંચાડે તે પહેલાં જ તેઓ પોતાની કુટેવ ઓછી દે છે, પરંતુ ઘણા બાળકો તો આ કુટેવમાં એવાં ક્રમાર્મ જાય છે કે તેમાં ને તેમાં તેઓ પોતાના સરીરને છેક જ બરબાદ કરી નાખે છે; અથવા તો ઝટ ન સુધરી શકે એવું ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે.

છોકરાને જુવાની ફૂટતી હોય ત્યારે તેના ખામ પડેલા હોય, છાતી વિકાસ અને ઉપસેથી હોય, માસ જલેલા હોય, આંખો ચળકાટ મારતી હોય, કપાળ શુદ્ધિગતાનું ચૂચક હોય, ચંદ્રેરો તેજસ્વી હોય, મેન્ડેન્ડ મીધો હોય, દાઢ અને પગના રનાયુઓ વિકસિત, દદ અને સુધટિત હોય, આખું સરીર પાટીયું હોય, ઉગ્ગાદ, ચૂર્નિ અને એવન અંગેઅંગમાં જલેલાં હોય, સરીરમાં તન-મનાદ માતો ન હોય, કાર્મ પણ કામ કરવામાં આગમ તો હોય જ નહિ, અને ગમે તેવું માદમ

ખેડવાની સદા તત્પરતા હોય. પણ આવા આંખને દારે એવા કેટલા તરુણો આપણી નજરે પડે છે ? નિસ્તેજ આંખો, દિલ્લો ચહેરા, ખેસી ગયેલા ગાંઠ, ચાંકડા અને ગોળ ખભા, દંખાઈ ગયેલી છાતી, વળવા માંડેલી કમર અને નિરુત્સાહ તથા કામ કરવામાં મંદતા—આવા છોકરાઓ સમાજમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. આનાં કારણો તપાસીએ તો, બાળકોની જે કુટુંબો વિષે માળાપોએ ચેતતા રહેવું જોઈએ, તેના કાળો તેમાં ઘણો મોટો માલુમ પડશે.

આ કુટુંબ, તે છેક નાના છોકરાઓથી માંડીને જુવાનીમાં પ્રવેશ કરતા અને પ્રવેશ કરી ચૂકેલા છોકરાઓમાં પોતાની જનનેન્દ્રિય સાથે રમત કરવાની, પોતાના જ હાથ વડે અથવા બાલ્ય સાધનોથી અથવા તો વિચારો દ્વારા તેને ઉત્તેજિત કરવાની, તથા પોતાને જ હાથે કે બીજા છોકરાઓની સાથે તેના અકુદરતી રીતે દુરુપયોગ કરવાની છે.

અને આવી કુટુંબ છોકરાઓમાં જ હોય છે એમ નથી; છોકરીઓમાં પણ હોય છે એમ સાંભળ્યું છે. એવો સંભવ છે કે છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં તે ઓછા પ્રમાણમાં હોય. ઉપર આપણા છોકરાઓના આંધામાં જોવામાં આવતી દરિદ્રતા વિષે કહ્યું છે તે આપણી છોકરીઓનાં શરીરને વિષે પણ છે જ. છોકરીમાં જે ઉંમરે ખીસીને મુંદર ફૂલ થાય એવી કળીની શોભા જોવાની તમે અપેક્ષા રાખો તે ઉંમરે તો તે નિસ્તેજ, દિલ્લી, ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ વિનાની, ડોસી જેવી યર્ષ ગયેલી જોવામાં આવે છે. એવું કારણ કેટલેક અંશે છોકરાઓના જેવી કુટુંબો હોય છે. વળી નાનપણમાં અથવા તારુણ્યમાં પ્રવેશતી હોય ત્યારે માળાપોની બિનકાળજીને લીધે, જનનેન્દ્રિયની રચના તથા વ્યાપાર વિષેના અજ્ઞાનને લીધે, તેમજ આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો વિષેની બેદરકારીને લીધે તથા બીજા અનેક જાતના અવિચારીપણાને લીધે, પોતાના શરીરના આ નાણુક અવયવોને નાનપણથી જ તેઓ ઘણું નુકસાન પહોંચાડી બેસે છે. જો કે એક દષ્ટિએ છોકરા કરતાં છોકરીઓની બાળનમાં કાંઈક વધારે કાળજી માળાપો—ખાસ કરીને માઓ—રાખે છે ખરી. છોકરીની માટી અથવા કાંધા, એટલે એને તો સાચવવી જ જોઈએ, કાંઈક યર્ષ જન્ય તો કુળને કલંક ચોંટી જાય; પણ છોકરા ગમે ત્યાં રખડે કે આચડે તો તેમાં કશી ચિંતા નહિ, આવી માન્યતા આપણા પ્રાકૃત સમાજમાં પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. તેને લઈને છોકરી વિષે મા કાંઈક વિશેષ કાળજી રાખે છે ખરી. વળી છોકરી રજસ્વલા થાય ત્યારે તે બાળત રૂઢિથી ચાલતી આવેલી રીતે કાંઈક સૂચનાઓ પણ મા આપે છે. તો પણ એકંદરે જોઈએ તો આ વિષય પરત્વે આપણા સમાજમાં માળાપોની બેદરકારી અને અજ્ઞાન અસહ્ય છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

પણ આ વિષય ઉપર બોલવામાં તો શરમ મનાય છે. આ વિષયને શુભ અને ગંદા માની કાંઈ તેની વાત કરતું નથી. ભલે આ વિષય સૌના અનુભવનો હોય, છતાં તે એક શુભ ગણાય છે અને તે વિષે એવું મૌન સેવવામાં આવે છે કે આ વિષે કાંઈ જિજ્ઞાસુ રહ્યો તો પણ માળાપોને કે મોટાગંઓને પૂછવાની બાળકોની દિમિત ચાલતી નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુભ ગણાતી ઈન્દ્રિયને લગતું કાંઈ દરદ થયું હોય તોપણ એકાંકી આગે તે વિષે માળાપને કહેવાને બદલે અપચાપ સહન કરી લેવાનું પસંદ કરે છે એ એક મિન દસ વરસની ઉંમરના લતા ત્યારે ઈન્દ્રિયના આગળના દર કેટલું—ફક્ત ઉપરના આમડી કાંઈક સૂઝી ગઈ અને તેથી તેનું મોં એવી રીતે જિજ્ઞાસુ રહ્યું કે પેસાળ

બહુ જ મુશ્કેલી પડે ગાયને કે બહારીને દોહતી વખતે જેમ આવળને દબાવીને દૂધ કાઢવામાં આવે છે તેમ તેમને આગળની ચામડી દબાવી દબાવીને જાણે નિચોવીને પેમામ બહાર કાઢવો પડતો અને તેથી પેમામ કુટા તેમને અડધો કે પોણો કનાક લાગતો, અને તે વખતની પીડાનું નો પૂછવું જ શું ? આમ કેટલાક મહિના સુધી તેમણે દુખ મહન કર્યા કર્યું, પણ આ વાત માતા કે પિતાને કહેવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ એક વખત પેમામ કરતા બહુ વાગ લાગી તે પિતાશ્રીના જોરામાં આવ્યું અને તેમણે પૂછ્યું ત્યારે મમગતે મમગતે પોતાના આ દગદગી તેમણે વાત કરી અને ત્યારે તેનો ઉપચાર થયો આમ પોતાના દગદગી છૂપાવીને કેટલાય આગેા કષ્ટ ભોગવતા હશે !

અને માળકને આવી બીક કેમ ન થાશે ? આ મામતમાં માળાપોએ બાળકોનો વિશ્વાસ જ ક્યા મંપાદન કરેલો હોય છે ? કુટુમમાં નવીન બાળકનો જન્મ થાય ત્યારે નાનું છાંદુ મને પૂછે છે કે મારો આ નાનો ભાઈ કે નાની મહેન કયાથી આવી ? હરેક બાળકને આ જિજ્ઞાસા કુદરતી રીતે જ થાય પણ ભાઈ કે બહેન તો આદરમાંથી આવીને પડી, એ ઉકરડે પડી હતી ત્યાંથી સુધાણી તેને લઈ આવી અથવા મા મહુ આમિત હોય તો કહે કે ભગવાન ગતે મારી પચારીમાં એને મૂકી ગયા આમ આવું પેના બાળકને મા મમજાવે છે ચાર કે પાંચ વરમનું માગમ પણ આન પ્રેમજ્વાળી જ મમજાવે જાય કે કે માતો આ ઉત્તર માગે નથી તે કાઈ બોલતું નથી, પણ ત્યાંથી જ આ મામતમાં મા ઉપગતો તેનો વિશ્વાસ એણે થઈ જાય છે વળી પોતાની જનનેન્દ્રિય દિયે અથવા તેના કાઈ વ્યાપાર વિષે બાળક કશું બોલવા જાય કે પૂછવા જાય, તો આવી ગદી વાત ન કરાય, આવું ન પૂછાય આવું ન બોલાય એમ કહી તેને એવી રીતે ચૂપ મરી દેવામાં આવે છે કે બાળક મનમાં ગામ વાળી દે છે કે માગાપ અથવા મોટેમ આગળ આ બાળક કશું બોલતું જ નહિ પણ બાળક પોતાની જિજ્ઞાસાને કાંઈ શમતું તો નથી જ એટલે પોતાની જ ઉમરના અથવા મહેજ મોટી ઉમરના બાળક પાસેથી આ મામતો વિષે અધઞ્યયુ અથવા જોડું જ્ઞાન તે મેળવી લે છે કેટલીક રખત વગર નોમરો પાસેથી મહુ ગદા રૂપમાં આ જ્ઞાન તેઓ મેળવે છે, અને આ વિષય ઉપર બહુ કનુપિત કંપનાઓ પોતાના મમજામાં ભરે છે કેટલીક વાગ મોટી ઉમરના ખરામ છોન્ગઓ આ બધું મમજાવવાનો ડોળ કરી નાના છોકરાઓને તથા બિગતા તરણોને ખગમ માર્ગે ચઢાવી દે છે અને તેમનું જીવન બગાડ કરે છે

મમાજમાં પ્રવર્તતા આરા જોટા ખ્યાલોને લીધે આ બહુ મહત્વના અને આવશ્યક વિષયની ચર્ચા નામી દેવાના પરિણામે વિપરીત જ આવે કે પણ જો માળકને મમજાય તેટલું પણ માગેમાયુ જ્ઞાન યોગર મમજે આપરામાં આવે તો તેનું જીવન મુખી થાય બાળક ત્યારે જ્વાભારિક જિજ્ઞાસાથી આ વિષયને વગરો ફાર્ન પણ પ્રશ્ન પૂડે ત્યારે જો માગાપ તેનો માગો જ ઉત્તર આપે તો તે પોતાના માળકોનો વિશ્વાસ મંપાદન કરે છે અને તેમના મદાના મિત્ર મતી જાય છે કુદરતે જ એવું નિમોણ કર્યું છે કે તમામ મજાન પર્યાય કે પ્રાણીના વચની જદિ નર અને માદાના મોગથી થાય કે તો પડી તે કયાથી આવ્યો કે મારો ભાઈ કે બહેન કયાથી આના એવા માગમના નિર્નાજ પ્રશ્નો માગે ઉત્તર આપવામાં શા માટે શરમ હોવી જોઈએ ? માગમને કુદરતી રીતે આવી જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે તેને આ વિષયનું આવશ્યક જ્ઞાન આપી દેવાની મામાપને ઉત્તમમાં ઉત્તમ તક મળે

છે. આ તકનો લાભ લઈ સહજ અને નિર્જીવનો બેઠ આપણે બાળકને સમગ્રની શક્યો અને બાળકની યોગ્ય વયે એટલે કે અગિયાર બાર વરસની ઉંમરે જો વનસ્પતિમાં તથા પશુપંખીમાં ચાલતો જનનવ્યાપાર સમગ્રનીએ તો તેમનામાં કશાંયે મહિન વિચારો દાખલ થવાનો સંભવ નથી. બેઠું, તેઓ કુદરતનાં પ્રેમી બનશે, તેનો અભ્યાસ કરવાનો શોખ તેમનામાં પેદા થશે અને ઇશ્વરના મહિમાનું તેમનામાં ભાન બનશે. ફૂલો તોડીને ગમે તેમ વેરવાને બદલે એક જાતના કામળ લાવથી તેઓ પુલોને નિહાળતાં થશે, નાનાં જંતુઓને રંગડવાને બદલે તેમના જીવનનું અને તેમની ટેવોનું તેઓ નિરીક્ષણ કરતાં શીખશે, અને તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમજાવતી વૃત્તિ તેમનામાં કેળવાશે. આપણે માની લીધેલી એક ખોટી શરમને લીધે તેમની સાથે છળ કરીને બાળકો આગળ આપી નવી જ સૃષ્ટિ ખુલ્લી કરવાની અને તેમને નવી જ દૃષ્ટિ આપવાની ઉત્તમ તક આપણે ગુમાવીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ તેમનો વિશ્વાસ પણ ગુમાવી બેસીએ છીએ. બાળકો આપણી સાથે હમેશાં મુશ્કેલીથી વર્તે અને કોઈ પણ જાતની છેતરપિંડી ન કરે એવું જો આપણે ઇચ્છતાં હોઈએ તો બાળકો સાથે આપણાં યર્ષાં, તેમની સાથે કશી છેતરપિંડી ન કરીએ.

અને બાળકોને પોતાની જનનેન્દ્રિય ત્રિષે કેટલીક જરૂરી માહિતી આપી દેવા માટે પણ આ જ તક ઉત્તમ છે. આ ઇન્દ્રિય દ્વારા જન્મ થતો હોવાથી એ જનનેન્દ્રિય કહેવાય છે એ પણ બાળક એટલું સમજી શકે તેટલું ઝાંખું ઝાંખું તેને સમગ્રની શકાય અને તે બરાબર સાફ રાખવાની તથા સ્નાયવવાની બહુ જરૂર છે તે તેમના મન ઉપર કસાવી શકાય. દાતણ કેમ કરવું, નાકકાન કેમ સાફ રાખવા, ચાવીને કેમ ખાવું, બરાબર કેમ નાહવું એ બાળકોને શીખવવાની જેમ માળાપની ફરજ છે, તેમ જ આ ઇન્દ્રિયને સાફ કેમ રાખવી અને કેમ સંભાળવી તે શીખવવાની પણ ફરજ છે. આંખ જોવા માટે છે, કાન સાંભળવા માટે છે, નાક સંધવા માટે છે, તેમ આ ઇન્દ્રિય નવી પેઢીને જન્મ આપવા માટે છે એ પણ સહજ સૃષ્ટિનો જનનવ્યાપાર બાળકને સમગ્રવ્યાપાર પછી કહી શકાય. જેમ આપણે આંખની સંભાળ લઈએ છીએ, નાક અને કાનની સંભાળ લઈએ છીએ, કાનમાં કે નાકમાં કોઈ લાકડું કે પથરી ધાલી દેતા નથી. તેમજ આપણી જનનેન્દ્રિયની સંભાળ આપણે રાખવી જોઈએ એ પણ બાળકને આ વખતે કહી શકાય.

આ જાતનું જ્ઞાન બાપ કરતાં પણ મા વધારે સારી રીતે આપી શકે છે. જો કે માં આ જ્ઞાન આપે કે બાપ આપે તેનો આધાર બાળકો કોની સાથે વધારે હેળી ગયેલાં છે તેના ઉપર ઘણું દરજ્જો રહે છે. છતાં પોતાના બાળકનું હિત જોને હંમેશાં સદા વસેલું છે એવી માતા, બાળક કોઈ પણ સલાહ પૂછે ત્યારે ગુસ્સો કરીને કે મને વખત નથી એમ કહીને તેને હાંફી તો ન જ દાંડે. પોતે જોના જવાબ આપી શકે એવા સલાહના જવાબ માટે સાચી માતા પોતાનાં બાળકોને ખીજની પાસે ન મોકલે. બાળકની જિજ્ઞાસા 'મા તુંમ કરે કે બાપ તુંમ કરે, એક વસ્તુ નક્કી છે કે બાળકને કોઈ પણ સલાહ હોય તેનો જવાબ આપવામાં માળાપે હંમેશાં સાચું જ બોલવું જોઈએ. બધા જ સલાહના સંપૂર્ણ જવાબ આપવા જોઈએ એ કોઈ આવશ્યક નથી. બાળક સમજી શકે તેટલું કહેવું અને તેને સમગ્રવત્તું કે 'હમણાં તું આટલું સમજી શકે એમ છે, પણ તું મોટા કે મોટી યર્ષશ ત્યારે હું તને આ સંબંધી વધારે કહીશ.' પરંતુ આની સાથે માળાપે બાળકને કહી રાખવું જોઈએ કે 'આ બાબત તારે કોઈ પણ પૂછવું હોય, તારા દિલમાં કોઈ પણ શંકા હોય, તને કોઈ પણ

જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે મારી પામે જ આવડુ અને હું તો બધું મમગ્નવીશ ' આની સાથે એ ચેતરણી પણ બાળકોને આપી ગયેલી જોઈએ કે જે માણસના નિખાલસપણા વિષે કે મદ્દલાન વિષે આપણને શકા હોય તેવા માણસને આ બાબત કદી પૂછના જવું નહિ તેમને બરાબર મમગ્નવું જોઈએ કે આ વસ્તુનું જ્ઞાન માન્યા પાસેથી જ અથવા તો તેમના જેટલા જ પીઠ, પૂતલ અને શ્રદ્ધેય મુરખીઓ પાસેથી મેળવવું જોઈએ નિ સંકાચ તેમની પાસે જવું, શકા કે ગેમમજ કદી ઢાંકી ગયેલી નહિ

પણ કેટલાક માન્યાપ શકા ઉઠાવે છે, " છોકરા જે જે પૂડે તેના જવાબ આપવા એ બિનસનામત નથી ? તમે તેમને બધું હશે તો જ્યાં ન બોલવા જેવું હોય ત્યાં પણ તેઓ બોલી બેસશે નહિ ? અવગત આપણે જ્યારે બાળકને આ વાત મમગ્નવીએ ત્યારે સાથે માથે સૂચના પણ આપી જ દઈએ કે ઘર બહારના કે અગણ્યા માણસો આગળ આની વાતો ન કઢાય, માન્યાપો કે મુરખીઓ માથે આની વાતો એકાન્તમાં જ કરી લેવાય અને આપણે જો એમને બગમ શીખવ્યું હશે તો આ વાત તેઓ બરાબર સમજી જશે અને આ વિષે કોઈની સાથે નકામી વાતો નહિ કરે બાળક ક્યાંથી આવે છે ? મા એટલે શું ? આપ એટલે શું ? એ બધા વિષે આપણે જો નિખાલસપણે અને સચ્ચાઈથી બધું સમજાવ્યું હશે તો એ જ્ઞાનને તેઓ પોતાના પવિત્રમાં પવિત્ર જ્ઞાન તરીકે મધરી ગયેશે આપણે આપણા બાળકોને અનન્ય વિશ્વાસ અનુભવીશું અને તેમની દોસ્તીને અનેરો આનંદ ભોગવી શકીશું પણ જો આપણે તેમના સરાલોને ઉઠાવીશું, તેમને ગમે તેવા ખોટા જવાબો આપીશું તો આ આખી બાબતની સાથે ગદગદ, ચુપ્તતા અને અપરિચિતતાના ખરાલો પોતાના દિલમાં તેઓ ભરી દે એવો સભર છે પોતાની ઉમરના ભાઈબીથો કે બહેનપણીઓ માથે પોતાને ગમે તેવી રીતે મજેલા અધકચરા જ્ઞાનની આપ-લે કરવામાં તથા એકબીજાની ગદી મરકરીઓ કરવામાં તેઓ રમ લેતા થશે

પણ કેટલાક માન્યાપો એવી શકા ઉઠાવે છે કે જે બાળક આ વિષયથી તદ્દન અજ્ઞાન અને નિર્દોષ હોય તેને આવી બધી વાતો કગવાથી તો તેની નિર્મળ વૃત્તિઓમાં એક જાતનો પ્રિકાર દાખલ કરવા જેવું થાય છે આવું માનનારા માન્યાપો ધણા હોય છે. પણ અહીં કહેવું જોઈએ કે પોતાના બાળક શું જાણે છે અને શું નથી જાણતા તેવું તેમને કશું જ્ઞાન જ નથી હોતું તમે કશી વાત ન કરો તો પણ દસ કે બાર વરસની ઉંમરનું બાળક આની બાબતોથી તદ્દન જ અજાણ અને નિર્દોષ રહી શક્ય હોય, એવું સંકેતે એક ટકો પણ ભાગ્યે નીકળશે કેટલાક બાળકોને તો આપણી દ્રષ્ટિનામાં પણ ન આવે એટલી નાની ઉંમરે આ વિષયનું અધકચરું અને તેથી જ ગદુ અને જોખમકારક જ્ઞાન ઘર્ષ ગયેલું હોય છે, અને તેઓ કુટુંબના ભોગ પણ ઘર્ષ પડેલા હોય છે, મોટી ઉંમરના છોકરાઓ નાના બાળકોને આ કુટુંબમાં સહેવાઈથી દ્રસાવી શકે છે તેવું કારણ પણ તેમનું આવું અધુરું જ્ઞાન અને નાદાની, એ જ હોય છે આ વિષયથી બાળકને આપણે અજ્ઞાન રાખવા ઇચ્છીએ તો પણ તેમ કરવું લગભગ અશક્ય છે અને ઈષ્ટ પણ નથી જ અજ્ઞાન હમેશા જોખમકારક છે માણસને અજ્ઞાન કદી ગયાવી શકતું નથી તેથી જાનહુ, શુદ્ધ અને પવિત્ર લાવથી અને યોગ્ય હમે અપાયેલું જ્ઞાન કદી નુકસાનકર્તા કે જોખમકારક નીરડેલું જણાયું નથી તમે બાળકને વખતમગ યોગ્ય જ્ઞાન આપીને સુરક્ષિત નહિ બનાવી દો તો શરીરમાંથી કે શાળામાંથી કે છાત્રાલયમાંથી, પોતાની સરખી ઉંમરના બાળકો સાથેની વાતચીતમાંથી અને ગદી

ચેષ્ટાઓમાંથી, મોટી ઉંમરના બગડેલા ડોકરાઓની શીખવણી અને કુસામણીમાંથી, પોતાની આસપાસ બનતી રાજની ઘટનાઓના પોતે કરેલા નિરીક્ષણને પરિણામે પોતાના મગજમાં ઉદ્ભવતી ખરીખોટી કલ્પનાઓમાંથી, અને કેટલીક વાર તો તમારા પોતાના જ ગાંઠેલા બ્યવહારમાંથી બાળક આ વસ્તુ જાણી લેવાનું છે. આવા પોતાની મેળે મેળવી લીધેલા ઉત્પટાંગ જ્ઞાનમાંથી તેનું મન દુષિત અને વિકારી થવાનો સત્ત્વ વધારે છે. પણ તમે જો બાળકને આ વિષે વેળાસર માહિતી આપી દીધી હશે તો અનેક પ્રકારનાં દુષણો અને કુટુંબોના હુમલા સામે તમે તમારાં બાળકને જ્ઞાન રૂપી ઢાલથી સંજ્ઞ કરી દેશો, અને આ વિષયને, તેમાં પેસી ગયેલા દોષ અને મંદવાકમાંથી મુક્ત રાખી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઓળખતાં તેમને કરી શકશો.

કેટલાંક માખાપો પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેના મોહને લીધે એવું માની લે છે કે અમારાં બાળકો તો તદ્દન નિર્દોષ જ છે; બીજાનાં બાળકો બગડેલાં અથવા ખરાબ ટેવોવાળાં હશે, પણ અમારાં બાળકો તો હજી આપી કરી વાતમાં સમજતા જ નથી ! આવાં માખાપોને તેમનાં બાળકોની આવી કોઈ કુટુંબ વિષે કોઈવાર શિક્ષક કે દાકતર ચેતવણી આપે છે, ત્યારે તેઓ તેમનું કહેવું નથી માનતાં, એટલું જ નહિ. પણ કેટલીક વાર ખોટું પણ લગાડે છે. પછી બાળકનું શરીર તદ્દન બગડી જાય અથવા બાળક હાથથી જાય ત્યારે તેઓ વિમાસણમાં પડે છે અને હાય થસે છે. દષ્ટાંત એ છે કે જેવાં બીજાનાં બાળક તેવાં જ આપણાં બાળક. માટે માખાપે પોતાનાં બાળક પ્રત્યે મોહ રાખી ગાંઠેલા રહેવું યોગ્ય નથી. વળી સમ્યક્તાના ખ્યાલથી અથવા તો સરમની આંખલાસથી પ્રેરાઈને પણ બાળકને આવી બાળતથી અજ્ઞાન રાખવું યોગ્ય નથી.

પણ આ બાળત બાળક કોઈ પ્રશ્ન જ ન પૂછે તો પણ આ બધું માખાપે તેને કહેવું ખરું ? અને કહેવું તો ક્યારે કહેવું ? મને તો લાગે છે કે બાળક ન પૂછે તો પણ આ વિષે તેને કહી રાખવાની માખાપની ફરજ છે. જો કે બાળક પૂછે નહિ એવું બને છે જ લાગ્યે. કુટુંબમાં બાળકનો જન્મ થાય અથવા તો માળેલી કે શરીરમાંની કૂતરી કે બિત્તાડીને બચ્ચાં અવતરે તે જોઈ જો બાળકો છેક જ મંદશુદ્ધિનાં ન હોય તેમને એ વિષે કુતૂહલ થવાનું જ. અને આ વિષયનું યોગ્ય અને જરૂરી જ્ઞાન આપી દેવાની તથા તે બાળતમાં ઘટતી સૂચનાઓ અને ચેતવણી પણ આપી દેવાની આ ઉત્તમ તક ગણાય. પણ ધારો કે કોઈ બાળક આવો પ્રશ્ન ન જ પૂછે તો પણ તે આઠ કે નવ વરસનું થાય તે વખતે કોઈનો વિક્ષેપ ન થાય એવી જગ્યાએ બાળકને આપણી પાસે બોલાવીને તદ્દન સહજભાવે આ વિષય, તેની ઉંમર જેટલો જરૂરનો જણાય તેટલો સમજાવીને તેને કેટલીક સૂચનાઓ આપી દેવી એ આવશ્યક છે. બાળકો તદ્દન નાનાં હોય ત્યારથી જ તેમને શીખવી શકાય કે આ ઈન્દ્રિયો શરીરમાંનું બગડેલું પાણી પેશાબના રૂપમાં બહાર કાઢી નાખવા માટે છે. પરંતુ આખા શરીરના બીજા અવયવો સાથે તેમનો સંબંધ એટલો બધો છે કે જો ત્યાં વારંવાર હાથ લગાડવામાં આવે, તે ચૂંચવામાં આવે અથવા બીજા છોકરાનાં શરીરને કે બીજા કોઈ પદાર્થને અડકાડવામાં આવે તો તેથી શરીરને નુકસાન થાય છે અને માંદા પડાય છે. આ વસ્તુ તેમને ખરાબર સમજાવી હોય તો તેની બાળકો ઉપર સારી જ અસર થાય છે.

ત્રીજા વર્ગના એક વાવા ડબ્બામાં બેઠો હતો નીચે પ્રમાણે ડબ્બો અને તેમાં માણસો બેઠેલા હતા

૧	૨	૧-૨ મુગનમાન મા-દીકરો
૩		૩ એક પડિત
	૪	૪ ૬
૫		૫ એક જુદા મુગનમાન

આ ઉપરાંત ત્રીજા ઘણા મુગાફગે હતા, પણ તેમને આ વાતમાં સ્થાન નથી

મા-દીકરો વચ્ચે વડે રક્ષક વાલની હતી એમ વાગે છે માત્ર જ્યારે તેમના પ્રત્યે પાન ખવાયું ત્યારે પડિત દીકરાને હૃદયીને કરેલો હતો

‘ જો ને માર્ડે ’ ખુદા-ખુદા તો બધા કરે છે પણ ખુદાને કોઈ જોઈ થોડો જ શકે છે ? અ તો અગોવર છે તેથી, જોઈ રાકાય, પૂજી શકાય એવા ખુદાનો વિચાર કરવો જોઈએ પુનઃ માટે એવા ખુદા મા છે અને સ્ત્રીને માટે એનો પતિ છે માટે માની તરફ તારે ખુદાની દષ્ટિ ગમ્મી જોઈએ ’

આ તો ૬ ડુકાણમાં ૪ખુ છુ અણે તો ધીક વિગ્તાય્થી હપદરા કર્ગો હતો, અને એ માદીકરાને એ વાતો માર્ગે લાગતી પણ જણાતી હતી એમને એમાં કાંઈ આઘાત લાગ્યો નેમ એમ જણાયું નહિ

પણ એની પાછળ બેઠેલા જુદા મુગનમાનને આ નિરૂપણ બહુ વિચિત્ર લાગ્યું થોડીવાર તો એ મામળા ગ્યો પણ પડી એનાથી ગહેરાયું નહિ, અને કાર્કેક ગાયપૂર્વક એણે પડિતનો ક્રુધરો સેરા માડ્યો

“ કઈ ખુદાઈ કિતાબ વાંચી પણ છે કે માન બોવબોવ કરના જ આવડ્યું છે ? ખુદા તે કઈ શાકજાગતો માર્ગીમૂળો છે કે અને રિપે જેના મનમાં જગ આવે તેમ બોલી રાકે ? ખુદા એટલે કોણ ? જે આખી આવમને બનાવી શકે છે અને તોડી શકે છે, જેનામાં જાન પેદા કરવાની તેમજ માગ્ગાની શક્તિ છે તે ખુદા જેનામાં હપજાવવાની અને નાશ કરવાની શક્તિ નથી તેને ખુદા કેમ કહેવાય ? બચ્વાને માટે મા અને ઓરતને માટે એનો ખાવિદ ખુદા છે-અં કેરી બેદૂદો, કેટલી નાદાનીની વાત કરો છો ? ”

આ વર્ષા જગ તીખી થઈ જવાની માનની હતી પણ એક દીપ્પળી મુગાફગે મમય-મુવકના વાપરી મિયામાહેબને આડીઅરળી દલીલોમાં મૂકીને મૂંગા કરી દીધા અને એમનું

રેશન આવતાં સુધીમાં એમને રીક્ષવાને વિદાય કરી દીધા. આ રીતે એ ચર્ચા ત્યાં જ અટકી. ચર્ચા તો બંધ થઈ. પણ એ નાનકડી વાત મને બહુ રહસ્યમય લાગી અને હું વિચારમાં પડી ગયો. હિંદુને ગુરુ, માતા, પિતા, પતિ વગેરેમાં. ईश्वરબુદ્ધિ રાખવાનો વિચાર કોઈ પણ દલીલ વિના સ્વીકારી લેવાય એટલો સીધો અને સરળ લાગે છે. પણ મુસ્લીમ-બુદ્ધિને એ નારિતકતાના વેણુ એવો આઘાત પહોંચાડનારો લાગે છે. મા, બાપ, ગુરુ, પતિ इत्यादि પ્રત્યે માણસને ગમે તેટલી ભક્તિ લાગતી હોય અને ફરજો બદા કરવાની હોય, છતાં એ ईश्वર છે કે ईश्वરનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું, એ સત્ય, સનાતન, સર્વકર્તા-હર્તા પરમેશ્વરની કેવી બદનક્ષી છે !

આ ને બુદ્ધિઓમાં ક્યાં મૂલ થાય છે? અથવા, વળે આવી છે તો એક ને બીજાનો વિચાર સાંભળી આઘાત કેમ પહોંચે છે ?

હિંદુ વેદાંતી કદાચ કહી દેશે કે મુસલમાનને આઘાત પહોંચવાનું કારણ એની ખડતા જ છે; બીજું કશું નહિ. એને પરમાત્માના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નથી તેથી એ ગૂંચવણમાં પડે છે. હિંદુએ અમાની હોય તો તેને એ આવી વાત સાંભળી આઘાત થતો જોવામાં આવે છે. તુકારામને જ્યાં મુધી ભક્તિમાર્ગમાં જ રસ લાગતો હતો, ત્યારે કોઈ વેદાંતીએ એને તત્ત્વમસિનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો, ત્યારે એને પણ પેલા વૃદ્ધ મુસલમાનના જેવો જ આઘાત પહોંચ્યો હતો અને રાય આવ્યો હતો. પણ પાછલી ઈમરે તેઓ 'પણ વેદાંત ઉચ્ચારવા અને સર્વત્ર પરમેશ્વરને જ જોવા લાગ્યા હતા. આથી હિંદુના વિચારમાં કોઈ મુદ્દારવા એવું લાગતું નથી.

પણ, જરા વધારે ઊંડા ઇતરીએ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે ગુરુ, માતા-પિતા, પતિ વગેરે એમનાં શિષ્ય, બાળક કે પત્નીના પરમેશ્વર છે, ત્યારે આપણે એ સત્ય છે એમ અક્ષરશઃ કહેવા માગીએ છીએ કે લાક્ષણિક અર્થમાં અથવા આલંકારિક ભાષામાં જ ? દેખીતું છે કે આપણે એને અક્ષરશઃ સત્ય તરીકે તો સમજાવવા નથી ઇચ્છતા : કારણ કે, મારા ગુરુ તે તમારે માટે પરમેશ્વર નથી; મારાં માતા-પિતા તમને પરમેશ્વર નથી; મારી મોટી બેનના પતિ નાની બેનને પરમેશ્વર નથી એટલું જ નહિ, પણ એને તો એ પર-પુરુષ એટલે ત્યાજ્ય પુરુષ છે. પરમેશ્વર-એટલે પ્રાણીમાત્ર માટે એક સર્વસામાન્ય ईश्वર—એને કહી શકાય તે આ લોકો નથી એટલું તો નક્કી જ. તે છતાં જ્યારે એમને પરમેશ્વર કહેવામાં આવે ત્યારે, અર્થાત્, કેવળ લક્ષણાથી કે અલંકારથી જ છે એમ માનવું જોઈએ. લક્ષણાથી, એટલે એ અર્થમાં કે તેઓ દિવ્યાંશ છે માટે, અંશને પૂર્ણને નામે ઓળખાવીને; અલંકાર એટલે તેમની અને પરમેશ્વરની વચ્ચે રૂપક, ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે યોજીને. સાંભળનારના મનમાં શ્રમ ઉત્પન્ન ન થાય એ રીતે બોલવું હોય તો આપણે વધારેમાં વધારે એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે “ પોતાના ગુરુ, માતાપિતા કે પતિનો સાચો ભક્ત પરમેશ્વર-ભક્ત એટલો જ પવિત્ર છે,” અથવા “ તેમની ચક્તિદ્વારા પરમેશ્વરભક્તિનું સંપૂર્ણ ફળ મળી શકે છે,” અથવા “ ગુરુ વગેરેનો દ્રોહ કરનાર પરમેશ્વરભક્ત થઈ શકતો નથી,” અથવા “ તે પરમેશ્વરનો પણ દ્રોહ કરે છે.”

આ રીતે જો કોઈ માતાપિતા વગેરેની ભક્તિનો મહિમા વર્ણવે તો તે સામે કોઈ મુસલમાનને વાંધો ઊડવા સંભવ નથી.

પણ કોઈ કારણે કે—

વેદ તો એમ વેદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ માખ દે કનક-કુણ વિષે મેદ નહોયે,
‘ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ-રૂપ જૂજના, અત તો હેમનું હેમ હોયે”

એટલે કે, જેમ કદુ એ સોનું છે કુણ એ સોનું છે—એ વાક્યો અક્ષરના મત્ય છે, તેમ જ ગુરુ માનાપિતા આદિ પરમેશ્વર જ છે એમ કહેવું એ અક્ષરના મત્ય છે, એમા વક્ષણ કે અનકાર છે જ નહિ.

પણ આ વાત કે આ દૃષ્ટાંત મપૂર્ણપણે બધેબેમતા કે બગાડ નથી કદુ કે કુણ એ સાપેક્ષ સોનું નથી એટલે કે અકને માટે સોનું ખરું પણ બીજાને માટે નહિ એમ નથી. બધાયે લોકોને માટે એ મોનું જ કે હપના મનુષ્યો માટે એમ કહેવાનો દાવો કરવામા આવતો નથી હપામવાના વહેવાર પ્રથમ માટે જેમને મનને માટે મરખા પૂજ્ય મનાવવાનો પ્રયત્ન નથી એમ. કા-કુણ જના પદ્મ હપગત બીજા મન્નદશક મેદોતો પણ ખ્યાલ ગ્રહેલો છે અને માટે તો કદાચ પહેરણ-ચોળીનું દૃષ્ટાંત આપી રાકાય પહેરણ પણ કપડું કે, ચોળી પણ કપડું છે પણ એક પુરુષને માટે છે, બીજી સ્ત્રી માટે છે પુરુષને ચોળી નકામો છે, સ્ત્રીને પહેરણનો હપયોગ નથી તેમ અને એકેએક વ્યક્તિ તત્ત્વત પરમેશ્વર જ હોય છતા વિશેષ મન્નદોથી વતાનાયેલી વ્યક્તિ તે સન્નધધી બધાયેલા લોકો માટે જ ઈષ્ટ કે પૂજનીય બને છે, મર્વે માટે નહિ.

વગી, કદુ અને કુણ વન્ન મેનું છે એમ આપણે કહીએ છીએ ખરા, પણ તેમાયે થોડું અધ્યાહન ગ્રહે છે કદુ અને કુણ વન્ન સોનું છે એમા આપણે સોના વિષેનો થોડો પક્ષજ ગૂંજુ કરીએ હીએ, પૂરા નદિ જો એનો અર્થ કોઈ એમ કહે કે કદુ અને કુણ એટલું જ મોનું બીજું બધું સોનું નહિ તો આપણે તૂર્ત કદીશુ કે આપણો એમ કહેવાનો આગય કે જ નહિ મોનું તો અતિ અધિક છે, કદુ-કુણ તો એની ને જ નાની શી આકૃતિઓ છે, એવી તો મોનાની અમખ્ય આકૃતિઓ થાય અને છતા નામ ન પાડી નકાય એવી આકૃતિઓમા ગ્રેલું અપાર સોનું હાય એટલે કે કદુ અને કુણ સપૂર્ણપણે મોનું હોવા છતા, આપણે એવા ખ્યાલ થવા દવા ઈચ્છતા નથી કે એ એમા જ મોનાની અથેતિ કોઈ માની લે એ જ વાત વ્યક્તિઓને પરમેશ્વર કહેતો કે માનની રખતે ખ્યાનમા ગખ્યાની છે ગુરુ મા, વાપ, પતિ રંગે પરમેશ્વર કે કે સર્વ-વન્ન વજેરે પરમેશ્વર છે એમ બોલીએ કે માનીએ ત્યાં એમ મમખરાનું નથી કે એમા પરમેશ્વરના અથેતિ આવી ખ્યા છે પરમેશ્વરના અપાર પોમાથી આ થોડા કેન્નાકને ગ્રિય કે ઈષ્ટ લાગતા પો છે એનું જ.

માગરા કે મમખતા અને તાત્ત્વિક પૂર્ણતા એ ને જડો વાવતો છે પરમેશ્વર મમખ પૂર્ણ તત્ત્વ છે, પણ એનું કોઈ નિશિષ્ટ રૂપ ગણાવીએ તો તે તત્ત્વથી મને પૂર્ણપણે તે જ હોય મમખતાની દૃષ્ટિએ તે એ વગરું નથી નાનકડું મીષુ અને મનુદ્ર વન્ન તત્ત્વથી પૂર્ણપણે જગ છે પણ મગની મમખતા મીષામા નથી મમુદ્રમાયે નથી બીજી રીતે કહીએ તો મીષુ જગ છે, મમદ્ર જગ છે, પણ જગ કેવળ મીષુ નથી, કેવળ મમુદ્ર નથી મોનું, જગ વજેરે માટે આપણી પામે એવા નન્દો નથી કે જે જની તાત્ત્વિકતા તેમ જ મમખતા બનેના

વાચક હોય. 'આનન્મ' જેવા શબ્દની જેમ 'આ' (=સમગ્ર) પ્રપચ્ચ લગાડીને કહીએ તો એમ કહી શકાય કે ટીપું, સમુદ્ર ૬૦ જળ છે, પણ આનળ નથી, કડું, કુંડળ ૬૦ સુવર્ણ છે, પણ આસુવર્ણ નથી. ईश्वर વિષે આપણી પાસે ईश्वर-परमेश्वर, ब्रह्म-परब्रह्म, आत्मा-परमात्मा, पुरुष-पुरुषोत्तम. देव-महादेव વગેરે શબ્દજોડીઓ છે. નાની વસ્તુને મોટું નામ અપાયું છે એમ જ્યારે જોવામાં આવ્યું, ત્યારે પર અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ માટે પાછલા શબ્દો ઇત્પન થયા હોય એમ જણાય છે. પહેલાં તો દેવ જ હતો. પણ જ્યારે કોઈ અલ્પ સત્ત્વ દેવના નામે ઓળખાવા લાગ્યો, અથવા જેને દેવને નામે ઓળખતા તેના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ તત્ત્વની શોધ થઈ ત્યારે મહાદેવ શબ્દ ઇત્પન થયો. એ જ પ્રમાણે પરમेश्वर, परब्रह्म, परमात्मा વગેરે શબ્દો. એના ઠીક હપયોગ કરાય તો એમ કહી શકાય કે વ્યક્ત પદાર્થ દેવ છે, મહાદેવ નથી; ईश्वर છે, परमेश्वर નથી; ब्रह्म છે, परब्रह्म નથી. પણ એ રીતે વિવેકથી માગ્યે જ આ વધા શબ્દોનો હપયોગ થાય છે. એ વધા પધાયવાચક હોય તેમ જ ધણુંખરું વપરાય છે. આથી, મૂલ્ય થતી પરી એકવાર અટકાવવી હોય તો, એમ કહેવું જોઈએ કે વ્યક્તરૂપો દેવ છે પણ આદેવ નથી. ब्रह्મ છે પણ આબ્રહ્મ નથી, સત્ત્વ છે પણ આસત્ત્વ નથી, પુરુષ છે પણ આપુરુષ નથી વગેરે.

વળી, એક બોલી વાત સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. મનુષ્યને શ્રેય માટે ગુરુ, માવાપ વગેરેની મક્તિ ગમે તેટલી સાધનરૂપ અને આવશ્યક હોય અને તેથી તેમને વિષે એ દેવબુદ્ધિ રાખે, છતાં આદેવ-સમગ્રદેવ-માં નિષ્ઠા અને મક્તિ રાખ્યા વિના ચાલે નહિ. તેથી, એમ કહેવું કે બાળક કે શિષ્યને માતાપિતા કે ગુરુ એ જ ईश्वર છે એ અતિશયોક્તિ મરેલું છે, એમાંથી એમણે આગળ વધવું જોઈશે જ. માટે પહેલાંથી જ એમ કહેવું જોઈએ કે ગુરુ, માતા-પિતા વગેરેની મક્તિ સ્તુત્ય છે, પણ એ સામક્તિ-સમગ્રમક્તિ નથી; એ તો આદેવમાં જ હોવી જોઈએ.

પેમા વૃદ્ધ મુસલમાનની માપામાં ખુદા શબ્દનો એક જ અર્થ હતો: આદેવ, આસત્ત્વ. આથી, જ્યારે હિંદુ ધર્મિતે કહ્યું કે બાળકને માટે મા અને સ્ત્રીને માટે પતિ એના ખુદા છે, ત્યારે માતા અને પતિને એ સમગ્રસત્ત્વ કહેવા માગે છે એમ માની, એવા નિંદાત્મક વાક્યથી એને આઘાત પહોંચે એમાં શું નવાઈ ?

અપર પદાર્થોને પરતાવાચક શબ્દો લાગુ કરી દેવાની હિંદુઓમાં એવ રહેલી છે. આથી પરશબ્દોના અર્થો ઇતરતા જ જાય છે, અને નવા આચાર્યોને નવા શબ્દો દાખલ કરવા પડે છે. દેવ અને સ્વર્ગ એક કાળે પરમતત્ત્વ અને પરાગતિનો નિર્દેશ કરતા. પણ એ શબ્દોની સાજુબાજુ વંધાયેલી કલ્પના આગળના વિચારકને અત્રીતાપકારક લાગી. એણે એમ ન કહ્યું કે દેવ અને સ્વર્ગ વિષેની પ્રચલિત કલ્પના પ્રાકૃત અને સ્મૃત છે; પણ એણે કહ્યું કે એ કલ્પનાઓ પણ સાચી; પરંતુ એથી વધારે હંચી કલ્પનાવાળાં પરમ તત્ત્વ અને ગતિયે છે, અને તે માટે એણે ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રલોક, બ્રહ્મા-બ્રહ્મલોક વગેરે નવા શબ્દો યોગ્યા. આગળના વિચારકને એ કલ્પનાઓમાંથી વિચારની ખામી લાગી. એણે કેવળ કલ્પના સુધારવાને બદલે નવા દેવ અને લોક હમેશાં. એમ વિષ્ણુ-વૈકુંઠ, મહાદેવ-કૈલાસ, કૃષ્ણ-ગોલોક, પુરુષોત્તમ-અક્ષરધામ વગેરે ઇતરેતર તત્ત્વો અને ગતિઓનો હમેશા થતો જ ગયો, અને દરેક પંથવાળાને માટે ખુદુ પરમ તત્ત્વ અને ખુદા પ્રકારની પરાગતિ હપખ્યાં. દરેક

પંથવાળાની વેદાત પઠિમાયામાયે આમ માયા-મહામાયા, પ્રકૃતિ-મહાપ્રકૃતિ, કાળ-મહાકાળ કારણ-મહાકારણ, બ્રહ્મ-મહદ્બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, ક્ષગ્પુરુષ અક્ષગ્પુરુષ-પુરુષોત્તમ, અને પુરુષોત્તમ પણ અધૂરે પડ્યો ત્યારે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, પ્રકટ પુરુષોત્તમ इत्यादि શબ્દો ઉત્પન્ન થતા જ ગયા આ રીતે ઉપર સૂચવેના આદ્ય, આક્રમ, આમત્ય વગેરે શબ્દોની પણ એ જ વડે થવા પૂરેપૂરે મમ્મ છે આથી વધારે મારે તો ક્ષમામતો જ નિયમ લાગે છે કે કોઈ પણ નામરૂપને ખુદા કરેવાય જ નહિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ મ્લે તત્ત્વથી નામરૂપ અને ખુદામા અમદ ખુબે, પણ માયામા એ કોઈ પણ નામરૂપને ખુદા તરીકે ન વળુને વધારેમા વધારે એને ખુદાતુ નર, અથવા હિંદુ ગ્રંથોની પઠિમાયામા એનો અરા કહે, પણ મૂળ શબ્દોમા મમમ્મ-તાનો માન હોવાથી મૂળ શબ્દ ન જ વાપરે

આદમ ખુદા નહીં, ખુદા આદમ નહીં,

લેકિન ખુદાકે નૂમે આદમ ખુદા નહીં

એટલે કે મનુષ્ય મમમ્મદેવ નથી મમમ્મદન મનુષ્ય નથી, પણ સમમ્મદેવના તત્ત્વથી મનુષ્ય ખુદો નથી દેવને મમમ્મનાં વિનાનો વિચારી શકાય જ નહિ એમ મમ્મની મમમ્મ શબ્દ કાઢી નાખીએ તો અમ્મ કહેવું જોઈએ કે મનુષ્ય દેવ નથી, દેવ મનુષ્ય નથી, પણ દેવના તત્ત્વથી મનુષ્ય ખુદો નથી

૩

પેના વૃદ્ધ મુમરમાને કહ્યું કે ખુદામા તો સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિપ્રથમ કરવાની શક્તિ ગેલી છે કોઈ પણ માનવીને એ શબ્દ કમ લાગુ કરી શકાય ? બ્રહ્મસૂત્રોમાયે બ્રહ્મનિઃ અને બ્રહ્મ રચેના આ મેદ ઉપર જગદ્ગણાદારવર્તમ્ એમ કહી મારૂં મૂક્યો છે એમ યાદ આવે છે એ જ પ્રમાણે,

સત્યપિ મેદાઽપચમે નાય તવાઽહ ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તત્ત્વ વચ્ચન મમુદ્રો ન તારા ॥

એમ કહેતી વખતે શકગચાર્યને આ વાતનો ખ્યાલ હતો પણ મક્તિમાર્ગો મંપ્રદાયોમા આ વિચાનન નિરમ-સ યયુ છે અને તેને પઠિણામે લગમમ્મ સર્વે હિંદુ મંપ્રદાયો શુર્વર્ચ્ચા શુર્વર્ચ્ચુગુરુદવા મહેશ્વર ।

શુર્વ સામાત્પરવદ્મ તત્ત્વે ગ્રીશુરવે નમ ॥

એ શ્લોકનું ઉપ્ચારણ કરે છે અને ઘણાળગ મંપ્રદાયોમા પ્રત્યક્ષ અથવા એક કાળના શુરુ કે આચાર્ય જ પગમેશ્વરી અવેનીમા સ્થાન લે છે આ શ્લોકને એં આજ મુધી માન્ય ગમ્મ્યો હતો પણ પેના વૃદ્ધ મુમરમાને પહેલેના આરાન પર વિચાર કરતા અને લાગુ કે પોતાના પ્રતિનિ મદ્મુરુ પ્રત્યે ગમે તેરી ઉત્ક્ર મક્તિ હોય છતાં આ શ્લોકમા દશવિરી માવના કરી વગવગ નથી નિદાનોની સદમ તાર્કિક બુદ્ધિ કરતા એની વાકુ જોવા ના પાડનાને મગ્મ એકમાર્ગો બુદ્ધિ વધારે માંચી છે

જે વિચાર શુરુને લાગુ પડે છે, તે આ-માપ-ધણીને વિગેયે લાગુ પડે છે એમા ગમજાવવાપણ નથી કારણ તેમની નાનતમા તો માનવી ગુણોનીયે પૂર્ણનાનો દાવો કરવામા આવતો નથી એમને હમેશા નગત્તમ પણ વહી તકાતા નથી તો પગમેશ્વર તો ક્યાથી જ

કહેવાય ? તેઓ કેવળ ઉત્કટ પ્રેમના દાવાથી જ આરાધ્ય બને છે. પણ જે ન્યાય યુરુને લાગુ પડે છે તે જ અવતારો, પેગંબરો, તીર્થંકરો, બુદ્ધો વગેરેને પણ લાગુ પડે છે. કોઈનેયે—ધાસના તણખલાનેયે—સમગ્રદેવના અવતાર—તેના તેજોઙ્ગસંભવ વ્યક્તરૂપ—કહી શકાય, પણ સમગ્રદેવ—આદેવ—ન કહી શકાય. પરમાત્મા રામ, કૃષ્ણ વગેરે છે; પણ રામ—કૃષ્ણ પરમાત્મા નથી.

હિંદુ ધર્મના અને વિચારમાં આટલી શુદ્ધિ થવાની જરૂર છે.

૪

હિંદુ ધર્મમાં પરસ્પર વિરોધી લાગનારા અનેક સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થવાનું એક કારણ ઉપલો કુતર્ક છે. હું હિમાલય છું, હું ગંગા છું, હું રામ છું, કૃષ્ણ છું, શંકર છું, અર્જુન છું વગેરે આપણે ગીતામાં વાંચીએ છીએ. પણ હિમાલય પરમાત્મા છે, ગંગા પરમાત્મા છે, રામ, કૃષ્ણ, શંકર, અર્જુન વગેરે પરમાત્મા છે એવું ગીતામાં યે કહ્યું નથી. એ વેદાંત—ઐટલે કે ખુદાખુદા મતના વેદાંતી શુરુઓએ શીખવ્યું પહેલાં, સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવને વિષે શીખવ્યું અને, આગળ જતાં, પોતાને દિવ્ય એમ માનતાં શીખવ્યું. આમ ધરધરના ખુદા પરમેશ્વર માનવાનો તીક્ષ્ણ પડ્યો. એમાં માયાવાદીએ માયાવાદની, લીલાવાદીએ લીલાવાદની, અનુગ્રહવાદીએ અનુગ્રહવાદની સહાયતા લીધી. એમાં કોણ કોને ખોટા કહે ? ઐટલે સર્વ-ધર્મસમન્વાદના દુરુપયોગથી જેમનું સ્થાન જામી ગયું હોય તે વધા જ સાચા.

સાંપ્રદાયિક પાખંડોનું મૂળ આ કુતર્કમાં રહ્યું છે.

ત્યારે, વિચારશીલ માણસે સમજવું જોઈએ કે—

પરમેશ્વરનાં સર્વે રૂપો છે; પણ એકેય રૂપ કે સર્વે રૂપો મળીને યે પરમેશ્વર બનતો નથી.

માટે, મહે, રામ કે કૃષ્ણ કે ક્ષને પરમેશ્વરનાં રૂપ, વિઘ્નૂતિ કે અંશ કહો; એ વિષે પૂજ્યભાવ રાખો; પણ એમ ન કહેવું કે માનવું ઘટે કે રામ કે કૃષ્ણ કે ક્ષ પરમેશ્વર છે. એ વધાં મેઘાં મળીને યે પરમેશ્વર નથી. પરમેશ્વર સર્વે નામરૂપોથી એકેએક વાતમાં અને દષ્ટિએ અનંતગણો વધારે છે. એ કોઈ એક રૂપમાં પોતાને સમગ્રપણે સમાવી શકે એમ છે જ નહિ. સર્વશક્તિમાનની એ અશક્તિ છે એમ કહો તોયે હરકત નથી લાગી, અમુક પૂર્ણાવતાર છે, અમુકમાં પરમાત્માની સોજે કળા છે, અમુક પ્રકટ પુરુષોત્તમ છે, અમુક અવતારોના અવતારી છે વગેરે માયાઓ શબ્દજાળો—સાંપ્રદાયિક માયાઓ—છે. વિશ્વમાં સાજ સુધી કોઈ એવો પ્રગટ્યો નથી અને ભવિષ્યમાં પ્રગટશે નહિ કે જેને સમગ્રદેવ કહી શકાય.

માતા, પિતા, યુરુ વગેરે સર્વે વંદનીય, પૂજનીય, સેવનીય છે; એમની ધર્મયુક્ત આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામાં કલ્યાણ છે. પણ એ એમના બાળક કે શિષ્ય માટે પરમેશ્વર છે એ માયા અતિશયોક્તિની છે, ઐટલે કે અજાણ્યેયે અસત્ય છે. એ માયા અને એવા શ્લોકો છોડી દેવાં ઘટે છે.

એ સમગ્રદેવને નામરૂપમાં ઝાલુવા અને સાકારપણે એનું ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન કરવો જ યોગ્ય નથી. જે પ્રયત્ન કરશે તે એને મર્યાદિત કરનારો થશે. નીચેના શ્લોકોદ્વારા એની કશ્પના કે ધ્યાન કરવાં હોય તો મહે:

અનાદિમત્પરં વ્રજા ન સત્તપ્રાસદુચ્યત ॥
 સર્વત પાણિપાદ તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
 સર્વત ધૃતિમત્તોકે સર્વમાતૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥
 સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
 અસપત સર્વમૃદ્ધવ નિર્ગુણ ગુણમોઽત્ ચ ॥
 વહિરન્તથ ભૂતાનામચર ચરમેવ ચ ।
 સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિદ્યેય દૂરસ્થ ચાન્તિકે ચ તત્ ॥
 અવિમક્ત ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
 ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેય પ્રસિષ્ણુ પ્રમલિષ્ણુ ચ ॥
 જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાન ક્ષેપ જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્ ॥ * ગીતા ૧૩, ૧૨-૧૭

એના કોઈ પ્રિય રૂપ, મૂર્તિ કે ત્રિમૂર્તિના મહે તમે વદન-કીર્તન કરો; એમનું અને એમનાં ચગિત્રોનું વાગવાર રમગણ કરી મનને પરિત્ર ગાખના અને ઉત્તત કરવા પ્રયત્ન કરો. પણ એ માટે એમને પરમેશ્વર કહેવાની જરૂર નથી, માટે એમ ન કહો. એ પરમેશ્વર નથી જ. એને વળગીને તમે અમુક હૃદ સુધી કદાચ પહોં રાકશો, પણ ત્યાર પછી તો એને છોડીને જ આગળ વધી શકાશે.

* વ્રજા અનાદિ અને પર છે, તે મત્ અને અમત્ બન્ને કહેવાય. તે મર્મ બાજુએ હાથ-પગવાળું, મર્મ બાજુએ આખ, માથા અને મોઢાવાળું, મર્મ બાજુએ કાનોવાળું, અને મર્મને વીંટળાઈને ગળેનું છે તે મર્મે હિન્દ્રિયો અને શુષ્કોના મામત્રાળું અને, વળી, મર્મ હિન્દ્રિયોથી ગઢિત છે, તે અનામક્ત, છતાં મર્મનું પોષણ કરનાર, નિર્ગુણ છતાં શુષ્કોનું મોક્ષતા છે. તે પ્રાણીઓના વહાર તેમજ અદર છે, તે અચર તેમજ પર છે. સદ્મ હોવાથી તે જાણી શકાતું નથી, તે દુર પળું છે અને નજીક પળું છે એ દુકડા વિનાનું છતાં દુકડાઓમા વહેવાયુ હોય એમ પ્રાણીઓમા ગળું છે અને પ્રાણીઓનું પોષણ કરનાર, મંદાર કરનાર તેમજ હન્ય કરનાર જાણીતું મર્મે તેજસ્વી પદાર્થોનું એ તેજ છે અને એ તમથી પર કહેવાય છે. એ જ્ઞાન છે, એ જ સ્વેષ છે, એ જ મર્મના હૃદયમાં ગહેતું અને જ્ઞાનદ્વારા ભોજખાનું તત્ત્વ છે.

સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં

નટવરલાલ મો. ગાંધી

[ગુલબંધી]

જિન્દગીની એક રાત

સૃષ્ટિની વિલોલ વાટ

આદિકાળની બુનેરી તાંતણે ગૂંથેલ ગાંઠ

વિશ્વને ક્ષિતિજનો અતૂટ કેાકે પુષ્ટ ગાંઠ

રાત્રિના શશાંકમાં ભજેલ તારકોની વાત

વાત, જાત

ભાત ભાત

સાત સાત લોકની અનંત ને અખૂટ વાત.

તોય માદ્યરે પહેલી જિન્દગીની એક વાત

પ્રેમની વિમુગ્ધ રાત

આત્મની અનંત વાટ

સૃષ્ટિની સુભન્ધ વાટ

સ્નેહની અભણ વાટ

આશના અનંતગામી દિવ્ય સર્જનો રચેલ

સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સુરમ્ય રેખ સ્નેહથી જડેલ;

અલોધ વાટ ત્યાં અણેલ

અગમ્ય વાટ જ્યાં રચેલ;

ત્યાં રમી રમી અમેય

જિન્દગી અભંગરાત—

સૃષ્ટિના અનંત રાહમાં મચાવી ધૂન એક

ને ભજ્યાં, ડર્યા ન લેશ, સૃષ્ટિના અમાપ્યમાં!!

“ખોજે ખોખે સાકર વહ્યનાગની વાતો તો ઘણીયે સાબળી છે પણ વહ્યનારો તો આજે જ નોંધો, ગમજીભાઈ ” ધર્મશાળાનો એક ઉતારુ પોતાની ઓરડીના દ્વાર પાસેથી બોલતો બોલતો ગમજી પાસે આવ્યો. ગમજી ધર્મશાળાનો રખેરાળ હતો તેની નજીક આવી તે ઉતારુ બોલ્યો. અને મેં એને પૂછ્યું કે ભાઈ, તો અવસર છે? ત્યારે તે હમનો હમતો ચાલ્યો ગયો. ગમજીભાઈ તમે કાંઈ જાણો છો ? ”

ચૂગીનો દમ ખેચી, બોખારો ખાઈ ગમજી બોલ્યો “ શુ પ્રભુની લીલા છે! માણસ માગે છે તે મોડુ વહેંચુ વ એ આગે છે તો ખરે આ મિચાગ ભનાના એકેડ વર્ષ જીવી ખે છોડગ મરી ગયા પછી આજે ચાર રવે છોકરુ જન્મ્યુ ધણીધણિયાણી ઝપીઝપી અડધા થઈ ગયા ત્યારે ”

આટલી રાત થઈ તેટલામા તો ધર્મશાળામા ગહેતા લોકો એક પછી એક ત્યા આવી ટાળે વળ્યા અને એક ખૂણે પડી રહેનારી ગમજી બોલી ‘ એનો દીકરો સો... વગસનો થતો. ધજો દહાડે આટલી સાકર મળી આજે તો શીરો સેફાને ખાઈશ ”

પોતાના તરફ મવળાનુ ધ્યાન છે એ નોંધ ગમજીએ પૂરકયા રહેનાનું ઉચિત ધાર્યું—
“ આ ભંભાના બાપને અતં મારે મારી બેમતી હતી કામ પડ્યી ચાકચો પાકચો આવી એ પેલા થાભવાને અટેનીને બેમતો અને અમે બન્ન આખા મવકની વાતો ક્રૂતા એ અહો આવ્યો ત્યાગેનો ધર્મશાળાની બાલુની ઝોગડીમા ભાડે રહેતો એને ગુજરી ગયે ત્રણ વર્ષ થયા હું વ ત્યાગેનો એકલો પડ્યો છુ આ મોહનભંભે એનો દીકરો, એના માપ જેવો જ ભયો ને સીધો આદમી છે. ”

ટાળામાની એક ગદી ને ફાટવા કપડા પહેરેલી સ્ત્રી બોલી “ બધુ થતોએનુ આટલી સાકરથી દરા દહાડા ચા પિસાશે ”

અને ગમજીએ આગળ ચનાયુ “ એ ડોસો દુખી દુખી થઈ પોતાનો દેશ, ઘર, ખેતી બધુવ જેમનુ તેમ મૂકી અહો આવતો રહેલો ”

“ શા માટે ? ” ટાળામાથી કાઈએ પૂછ્યું

“ ભાઈ, પરમેશ્વર મને ભગવ ત્યારે શુ કહે ? એના જમીનદારના નામની એ વાતો ક્રૂતો ત્યારે તો મારુ લોહી જડળતુ અને એમના ગામની ગરીમીનો ખ્યાન આવતો. ત્યારે શુ કહું ભાઈ જાણે પેટે પાટા બાધીને મજૂરી કરવા જન્મ્યા ન હોય ! એના મગાવલાયા મરી પગવાયા એટલે આ મોહનભંભાને પરણારી અહીં આવતો રહેલો મુખના દિવમની આશાએ અને પેના મકનજી કોન્ડાકટગની પેદીમા કામે લાગ્યો આ મોહનભંભાની વહુને પહેલા ખોગાનો છાંરો જન્મ્યો ત્યારે તો એ એટલો રાજરાજ

થઈ ગયેલો કે જે કોઈ તેના ઘર આગળથી તે દિવસે પસાર થયું તેને ખોખેખોખે સાકર આપતો. અને એક દિવસે સાંજે મને કહ્યું: “મારા મોહનને ત્યાં છોકરા જન્મે એ મારા હૃદયની કૂપી ગંખના આખરે પાર પડી. ને અમારા ચારેય બાળકોનાં સગાંવહાલાં મરી ગયા પછી મને એ લગ્ય હતો કે અમારા વેલો અટકી જશે. પરંતુ એ ફરી ફાલવા માંડેલો જોતાં મારું જીવન સફળ થયું છે.” આટલી તીવ્ર એ ડોસાની ગંખના હતી. પણ કોઈનું ય સુખ લાંબો વખત કાંઈ થોડું જ ટક્યું છે? અને પ્રભુ ય નિર્દય થઈ સુખ આપનારી વસ્તુ છીનવી લે છે. જાણે એને ઘેર પાશેર માટીની ય તૂટ પડી હોય તેમ સાત ખોટો છોકરા વરસતો ન થયો ત્યાં તો એક સાંજે એકાએક ખૂંટવી લીધા. આઘાતથી પિડાઈ, ‘મારા છોકરા, ‘મારા છોકરા, મારો વેલો’ બોલતો બોલતો એ ડોસો દંડો પડી ગયો. જાણે મરતી વખતે એ છોકરાની તૃષ્ણાએ એ બધી જે મોહનને સોંપતો ગયો.”

‘હા હા કરતી માંદલી ગદી છોકરીને છાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો એક ઉતારુ આ સાંભળી. એકાએક બોલી બીક્યો: “શું કહો છો? છોકરાં મારે આટલી બધી હાથ હાથ! મૂર્ખા લાગે છે, બીજું શું. છોકરાં મારે તે વળી કસોતે મરાય. આ મારે છ છોકરાં છે, મોરાથી પક્ષવાતાં ચે નથી. સાડું થયું કે ચાર તો મૂર્ખાં, નહિ તો મારે પાટા પર સૂઈ પડતે. અને...”

રામજી વચ્ચે બોલી બીક્યો: “શું મૂર્ખાં જેવી વાત કરો છો!”

“અરે, રામજીભાઈ, સાચું કહું છું જીએને એની મા માંદલી માંદલીયે દરેક વર્ષે જાણે છે. એમને પાલવતાં નવનેગ્ન થયાં છે. ડોક્ટર વૈદનાં ચિત્ત ભરી ભરી દેવામાં રૂબરૂ છે. આ અહીં આવ્યે મદિનો થયો, કામધંધો તો કયાંય રહ્યો, એની મા ખાટલામાં પડી ને આમતેમ અથડાવાનું.”

‘આ વાત યતી હતી તેજ રામચે મોહનભાઈને ત્યાંથી પસાર થતો જોઈ રામજીએ તેને બોલાવ્યો અને તે ત્યાં આવતાં રોળામાંથી બેત્રણ જણ સામટા બોલ્યા: “તમારો વસ્તાર વધ્યો.” ત્યારે બીજાં બેત્રણ એટી સાથે બોલ્યા: “તમારો પુત્ર સો વર્ષનો થયો.” અને મોહનભાઈ આ સાંભળી હર્ષોન્માદમાં આમતેમ જોતો હતો ત્યાં તો પેલા ઉતારુએ તેની નજીક આવી પોતાના હાથમાંનું છોકરું મોહનના હાથમાં મૂકી દીધું અને બોલ્યો: “તમારાં છોકરાં નથી જીવતાં, ખરું ને? લો, લો, આ મારાં છ એ છોકરાં લઈ જાવ. અરે, જેને જોઈએ તેને લઈ જાવ. બધાંય ઘરડાં ચવાની રેખા લઈને જન્મ્યાં છે. આ મનુ, કનુ, છનુ, શાન્તિ, લીલી અહીં આવો. તમારે જેને જોઈએ તેને લઈ જાવ. હું તો દંડાળ્યો છું. તેમને ખવડાવવાનુંયે મારી પાસે નથી.”

અણચિત્તે આ બનાવ જોઈ મોહન મૂંઝાયો. ચારે બાજુએ આમતેમ જોવા લાગ્યો અને પોતાના હાથમાં મૂકેલું જાળકે રામજીને આપી દોડી ગયો. રોળે વચેલા લોકો આ દશ્ય દ્રાટી આંખે જોઈ રહ્યા.

રામજીએ પેલા ઉતારુને કહ્યું: “આટલી જિંદગીમાં તમારા જેવા મૂર્ખાં આદમી નેચા નથી. એનો ગિયારાનો આનંદ ... પારકાં છોકરાં તે વળી પોતાનાં ચતાં હશે?”

“અરે, રામજીભાઈ, શી વાત કરો છો? તમને ય બેરીછોકરાં હોત તો ખજાર પડી જાત. નાનપણમાં મરી ગઈ એટલે આમ ફૂલીફૂલી વાત કરો છો!”

“ભાઈ, એ તો નસીબના ખેત્ર છે.”

ત્યા તો કતુએ ખૂમ મારી “બાપા ઓ બાપા, બા બોલાવે છે, એને ચૂંક આવી છે ” આ માલગીતા એ ઉતારુ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો અને ટોળે મળેલા વિખરાવા લાગ્યા એમ્લે પેની રામકી બોની “એની વાત પણ માચી છે છોકરાથીયે ત્રાસી તો જવાય જ ને ! આટના બપા છોકરા એ એ પો ગિયારો કેમ પાલવે ! ત્યારે જેને નથી એ ક્રખે છે એ જ પ્રભુની લીલા ને ! ” અને બપા રિખેરાઈ ગયા.

*

વર્ષને અંતે એક સાળે મોહન કામ પંચી ઘેર આવ્યો ત્યારે આખો મીચી મેડમેડે શ્યામ લેતા રધુની પાસે ગમગીન ચહેરે બેઠેલી રાધાને જોઈ એકદમ ચમક્યો અને એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના સફાળો-દોડતો ડાક્ટરને બોનારી આવ્યો.

ડોક્ટર તેમનો પગિચિત દતો તેણે જલું મહગવાનું કાઈ ડાગલું નથી ! આયુષ્ય હશે તો જરૂર જીવરો પણ તમારા પહેના બંને તાળડના જેની જ વરાધ આને થઈ છે સાવચેતીથી ઉપચાર કરીએ તો મરીગે જાય ’

અનેક પ્રવાસો કરવા છતાંય છોકરો માગે થયો નહિ મોહન અને રાધાનો આ ત્રીજો છોકરો ય મરી ગયો.

બાળક એક પછી એક જન્મી મરવા લાગ્યા તેથી તે બંનેમા બાળકને જીવાડવાનો તલસાટ ખૂબ જ વધ્યો. કખના પણ અધિકતર તીવ્ર બનતી ગઈ પરંતુ એ કખનાની તુમિની આશામા ચાર વય પમાડ થઈ ગયા નવા બાળકને જન્મવાનું એક પણ ચિન્હ ન જણાયુ ત્યારે પડાડ ચડતા માણસ પર એક મોગી શીલા તૂટી પડે તેમ નિગાશાએ મોહનને છૂદી નાખ્યો, રાધાને દગાવી નાખી કુદરતની થાપડ બાધેના એ નદનો પર હાથે ફરકવાનું બધ કર્યું તેમનું જીવન અમરુ થઈ પડ્યું.

મોહન માળે કામ પરથી ઘેર આવતો મવારે તે કામ પર જાય તે ગાળામા લાગ્યે જ બેચાર વાકચો બોલતો એ મનમા વિચારતો આ તે કાઈ ઓછો કોપ કહેરાય ! મારા બાપુ છોકરા છોકરા રતા મુઆ અને હું પણ મરીશ આ હું બ મહેરા જ જાણું અમે પેદા થયા ન હોઈએ ! આનું તે શ કાગલું હશે ? ” એને વિચાન્યાય થયો હોય તેમ ઘડીભર દેખાતો.

ગધા ચોલીમે ક્લાક વિચારતી ‘હવે નમા છોમ્ગની શી આશા રાખતી ! જીવવાના હોત તો પડેના ડોમ્ગ જ ન જીવ્યા હોત ! આ જીવે કેવા પાપ કર્યા હશે ? ’ આ વિચારની પરપગ તેને મતત છેડ્યા કરતી અને તેથી મોહન માથે એક ઘડો પણ તાત કરી શકતી નહિ.

દિવસે દિવસે મોહનનો ધગ પ્રત્યેની મમતા ઘટી ગઈ સાધુઓના ટોળામા ક્વાકોના ક્વાકો વિતાવના નાગ્યો ગાળે પીતો અને સમાજને માળો આપનામા સાધુઓને માથ આપતો છેક મોડી ગત્રે ઘેર આવી સીધો પથારીમા બઈ પડતો આમતેમ આળોટી બેચાર ક્વાકની બાધ કાઢી લેતો.

એક મોડી ગત્રે આમ આળોટતાય નને ઊંચ ન આવી ગધા ન જાગી બેઠે તેમ સાવચેતીથી પથારીમાથી બેઠી બાગલુ બોલી મદાર ઓટલી પર બઈ બેઠો પરંતુ ગધા

નર્મતી જ હતી. તે તેની પાછળ આવી પડીતર ઊભી રહી અને ધીમે સ્વરે બોલી: “કેમ બહાર આવી બેઠો?”

“અમસ્તો, તું તારે સ્વર્ગ જા ને.”

“આમ ચિંતા ક્યાં સુધી કર્યા કરશે?”

“જીવાશે ત્યાં સુધી.”

આ સાંભળી રાધા તેની પાસે બેસી ગઈ અને બોલી: “તમે મારું કહ્યું માનશો?”

“શું?”

“તમે બીજીવાર પરણો તો?”

“રાધા, આ શબ્દો મારી પાસે ફરી કદી ન ઉચ્ચારતી હોં, નહિ તો બારે થઈ પડશે” અને મોહન ત્યાંથી ઊઠી પથારીમાં જઈ મૂતો. રાધા તેની પાછળ પાછળ અંદર આવી અને તેની નજીક બેસી ગદ્ગદ કહે બોલી: “તમે મોડી રાત્રે ઘેર આવો છો, મારી સાથે બોલતાયે નથી. દિવસ રાત આમ એકલવાયું જીવન મારાથી સહન થતું નથી. તમે બાળકનાં શબ્દો મારી આંખ આગળથી એક પણ પણ ખસતાં નથી.”

મોહન પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો અને જરા ઉજ્જરાયેલે પરંતુ હળવા અવાજે બોલ્યો: “રાધા, ઘેર વહેલો આવી શું કરું? કોની સાથે રમું? કોની સાથે હસું? આ મૂંઝવણ કેમ જાય? તારી સાથે પણ શી વાત કરું? કોની વાત કરું? કુદરતનો આ મૂંઝો માર મારાથીયે સહન થતો નથી.”

પોતાની જાતને કમનસીબ માનતાં જે વ્યથા તેમને સહન કરવી પડતી તે અદેખર અસહ્ય હતી. પણ વિચિત્ર રીતે તેમના જીવનમાં એક નવીન આશા ઉદય પામી.

એક દિવસ મોહન ઉતાવળો ઉતાવળો હર્ષભરે ઘેર આવ્યો ને રાધાની નજીક જઈ આનંદિત કંઠે બોલ્યો: “રાધા, એક ખુશ ખબર!”

“શું છે? શું છે?” રાધા બોલી ઊઠી.

“કહું છું, જરા ચોભ.”

“એમ કેમ?”

“જો સાંભળ ત્યારે.” કહી તે નીચે બેસી ગયો. રાધા તેની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી.

“એમ શું જોયા કરે છે? બેસ, બેસ તો ખરી.”

“આ બેઠી, જે કહેવું હોય તે કહી નાખને, હસ્યા શું કરે છે?”

“રાધા, આપણે એક બાળક લાવશું?”

“ક્યાંથી?”

“પણ હું પૂછું છું એનો જવાબ તો આપ.”

“પહેલાં મને બધી વાત તો કહો, પછી જવાબ આપું.”

“સરકારી પ્રસતિશ્રુ છે ત્યાં અમારું બાળકનું ચાલે છે. ત્યાંની સિસ્ટર કૃષ્ણબાઈ એક બાળક.....એટલું સુંદર.....એટલું બધું હસમૂખું.....હાયમાં રમાડતી રમાડતી હું કામ કરતો હતો ત્યાં આવી. એ બાળકને જોતાં જ મેં તો કામ પડતું મૂકી દીધું. તે સિસ્ટરના હાયમાંથી તેને લઈ લીધું. તે તો અભયજાતી દષ્ટિએ મારા સામે જોઈ જ રહી. પછી મેં પૂછ્યું: ‘આ બાળક કોનું છે?’ તેણે આંખ મચકાવી કહ્યું: ‘તેની માનું.’ અને ખડખડ હસી.

પડી દું બોઠા તો પડી ગયો છતાય હિંમત લાવી ફરી પૂછ્યું 'એની મા કાણ છે ?' ત્યારે તેણે શમની તીણી નજર મારા તરફ ફેરવી, મારી નજીક આવી ગણગણી 'આ તો એક વિધવાનું બાળક છે અને જન્મ આપી એની મા રાતોગત માલી ગઈ છે. વર્ષમા આવા ફેટલાય બાળકોની વ્યવસ્થા અમારે કરવી પડે છે '

"એ માલળી માગથી બોલી જવાયુ 'ત્યારે આ બાળક મને આપશે ?'

" 'તમારે સ્ત્રી છે ?' તરત જ મને તેણે પૂછ્યું મેં કહ્યું 'હા '

" 'તો એને લઈ આવજો, એની ઇચ્છા દર્શો તો આપીશ ' તેણે આ કહ્યું કે તરત જ હું ત્યાંથી ઘેર આવવા દોડી નીકળ્યો "

તે રાત્રે મોહને મોટી બત્તી મળગારી ઘર ઝવમગતુ કરી દીધું

તેનો આનંદ તેને જીપીને બેસના દેતો નહોતો ફેટનાક રૂપોથી છુટીઠાઈ આડેઅવળે પડેલી બાળક માટેની ઉપયોગી ચીજો વાદ કરી કરી શોધી મઢી એક અભરાઈ ઉપર તેણે ગોઠવવા માડી વચ્ચે વચ્ચે બાળક પાસે આવતો ડચકારી બોલાવતો, બાળકના નીચના હોઠને આગળથી હલાવી હમાવતો અને પોતે હમતો અને કાઈ ચીજ ચા' આવતા પાછો બોળમોળ કરી મૂમ્તો રાધાને પણ ટોમ્નાનું કે પ્રશ્નો પૂછવાન ચૂકતો નહિ 'પેના મૂળિયા ફેકાણે છે ને ? ગરમ કપડા તો તેં હલ્લુ ઝાઢ્યા જ નથી, ખરું ને ? એની ગોઠડીઓ તડકે નાખવાનું શૂવતી નહિ અને ડાઈન્ટી નજર ન લાગે એ તો ખૂમ સાલગવાનું હો "

મોહન હવે બાવાઓના ટોળામા જતો નહિ નિયમિત ઘેર આવતો તેની વાતો એટલી બધી વધી પડી હતી કે રાધાને મોડી રાત સુધી ઊંઘના દેતો નહિ આખરે ઘેરાયેલી આખે રાધા કહેતી "મને ઊંઘ આવે છે હવે બંધ કરો " પણ મનાગમા જિક્તા જ અધૂરી રહેલી વાત શરૂ કરી દેતો ને કામ પગ જાય ત્યાં સુધીમા પણ તેનો અન આવતો નહિ અને સાંજે પણ પાછી તેની શરૂઆત થતી

સાંજે આવી છોકરો રમાડવા માગના તેણે કહ્યું "આ આપણો . . અરે, તેનું નામ પાડવાનું તો આપણે બૂલી જ ગયા બોલ બેઈએ શું નામ પાડશું ?"

"મારો વિચાર એવો છે કે આપણુ એક બાળક જનતુ નથી એટલે એનું નામ પાડીએ કે ડાઈન્ટી નજરેય ન લાગે "

"એનું તે કયું નામ ?"

"પેની જન્મનાબાઈએ કહ્યું છે કે એનું નામ મહતિયો પાડો "

"એ આપણને મહતમા મળ્યો છે એટલે ?"

"ના , જીવે એટલા માટે "

"મારું ત્યારે, કેમ મહતિયા ?" મ્હી મોહને બાળકને હાથમા લઈ ઉઠાડવા માડ્યું

"તમે આવું તે શું રમાડતા હસો ? બિચાગનો હાથ પગ જિતરી જશે તો ?"

"લે તારો મહતિયો ' કવી તેણે બાળક ગધાને આપ્યું નળા કરી માભરી આવ્યું હોય તેમ થોડીવારે મ્હું "આ મહત નિશાળે જશે ત્યારે મારતર હશે મહતવાય મોહનનાય હાજર છે ? ને મહત હા પાડશે " આ વિચારના આવેશમા તેણે મહતને એક ચુમન કર્યું અને પછી એકદમ દોડી ગયો

આવા મુખના દિવસ લાંબો કાળ ન ટક્યા. એક સાંજ એવી આવી કે રાધા અને મોહનનાં સ્વપ્ન અને મુખ બન્ને મળુ મીઠાની સાથે જગ્મીનમાં દટાઈ ગયાં. નામ બદલાવેલો આ મહત્તિયો પણ એવી જ વરાધથી મરી ગયો. ને મોહન અને રાધા હતાં તેથી વધારે દીન ને દુઃખી થયાં !

એક સવારે પોલિસે બહારથી જૂમ પાડી : “ મોહન ભંવાનું ઘર આ કે ? ”

મોહને બારણા પાસે જઈ પૂછ્યું : “ કેમ શું છે ? ”

“ સદાશિવ રાવ બોલાવે છે. ”

મોહન તેની નજીક ગયો અને પૂછ્યું : “ કોઈ બાળક હાથ આવ્યું છે ? ” પોલિસે ડોકું હલાવી હા કહી અને તે સાંભળતાં જ મોહન એકદમ ઉત્સાહભરે નાના બાળકની જેમ કૂદી અંદર દોડી ગયો અને જેમ તેમ કપડાં પહેરતાં રાધાને કહ્યું : “ આજે સોનાનો સરજ. લાપસી કરજે. એક સુંદર બાળક લઈ આવું છું ” કહી તે દોડતો પોલિસ સ્ટેશને ગયો. મોહનની બાળકની તૃષ્ણાની વાત બધે ગાણીતી હતી અને આ ભક્ષા ફોજદારે શેરીમાંથી મંળી આવેલ એક છોકરો તેને આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

અને રાધા બાળકની રાહ જોતી બારણે જ બિભી રહી.

સાંજે કામ પરથી ઘેર આવી બાળકની હથેળી જોતાં મોહને રાધાને કહ્યું : “ આ બાળક તો જીવવાનું. તેની આયુષ્યરેખા લાંબી ને જાડી છે. ”

બાળકની સાથે ગેજ કરવામાં, તેની સંભાળ લેવામાં, લાંબો વખત જીવાડવાની ચિંતામાં એ પતિપત્ની દિવસો ગાળવા લાગ્યાં. અને વહેમનાં માર્પા તેમણે બાળકનું નામ ન પાડ્યું. જે ધડીએ જે યાદ આવે એ નામથી સંબોધતા. એ બાળક પણ એટલું રમૂજ ને તોફાની હતું કે સૌ કોઈને આનંદ આપતું. સવારમાં વહેલા જાડી જઈ આમતેમ ફરવાની તેને આદત હતી. અને એના પાડખાડટથી રાધા ગભી બિટતી તેથી તે તેને કોઈ કોઈ વખત મરઘો કહી સંબોધતી. રાધા કામમાં યુવાયેલી હોય ત્યારે પેલો છાનોમાનો ઘર બહાર નીકળી પડતો. આથી કેટલીક વખત રાધા ધાંટો પાડી કહેતી : “ મરઘા, તું તો બહુ પજવે છે. ધડીએ ધડીએ નાસી ગય છે. કોઈ લઈ જશે તો ? તારા પગ બાંધી રાખવા પડશે. ”

મોહન કહેતો : “ એને કાણુ લઈ જનાર છે ? અને છોકરાના તે વળી પગ બંધાય. ”

એક સાંજે રાધા અને મોહનની દૂર મરકરી યઈ ગઈ. પહેલાંનાં ચાર બાળકની જેમ આ પણ ગયું !

બન્ને પોકિ પોકિ રડ્યાં. લોહિા કહેતા આટલાં છોકરાં મરી ગયાં પણ આવું રોયાં નહોતાં. ઘરમાં પાછું એ જ ગમગીન વાતાવરણ શરુ થયું. બન્ને ભાગ્યે જ વાતો કરતાં. હસવાનું તો હોય જ ક્યાંથી ? મોહન રસ્તામાં જતાં એકલો એકલો બનડતો : “ નસીબનો વાંક, એમાં કોઈ શું કરે ? ”

એક રાત્રે દિવસે તેણે દુઃખી કંઠે રાધાને કહ્યું : “ હવે આપણે એક છોકરું જોઈએ જ નહિ. છોકરાં માટેની મારી બૂખ મરી ગઈ છે. ” અને થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યો : “ આવ, પેલું ઘોડિયું છોડી નાખીએ. ” તેમનો પહેલો છોકરો જન્મ્યો તે દિવસથી બાંધેલું

ધોડિયું બીની આંખે છોડી માળિયે ચડાવી દીધું, અને બે આખો હાથથી દબાવી મોહન બોલ્યો: “આ ઘરમાં છોકરાનો વિચાર સરખો લાવે તેી એકે વસ્તુ રહેવા નથી દેવી. એમની બધી વસ્તુઓ ઉકરડામાં ફેંકી દે.”

ખીજે દિવસે રાધાએ છોકરાનાં કપડાં, ગોદડિયો ભગિયણને આપી દીધાં. દવાની શીશીઓ અને ખીજી કેટલીક વસ્તુઓ કચરાપેટીમાં નાખી આવી. ઘરમાં કદી બાળક ન જન્મ્યું હોય તેમ બાળક માટેની ચીજનું નામનિશાન પણ રહેવા ન દીધું.

રાધા કોઈને ત્યાં જતી નહિ. સવારમાં રોટલા ધડી રાખે ને આખો દિવસ બારણા પાસે બેસી રહી જે કોઈ પશુ, બકરી, ગાય, ફૂતરુ તેના આંગણેથી પસાર થતું તેને ખૂબ ભાવથી રોટલા ખવડાવતી અને ગરીબગરબાને બોલાવી આપતી.

મોહન હમેશાં અંધારું થતાંમાં આવી જતો અને બારણા પાસેની નાની ઓટલી પર ગોદડી નાખી મૌન બેસી રહેતો. તમાકુ ખાતો ને એક પછી એક બીડી ચેતાવે જતો.

એક સવારે પોલિસે આવી કહ્યું: “સદાશિવરાવ બોલાવે છે.” મોહન વિચારમાં પડી ગયો. સિપાઈ તો તેના સામે નેઈ જ રહ્યો. પછી એકાએક અસ્વસ્થ સ્વરે મોહને તેને કહ્યું: “કહી દેજે મારે ન નેઈએ.”

કૃષ્ણબાઈએ બોલાવી કહ્યું: “આ રૂપાણુ બાળક લઈ જત.” બે હાથ નેડી એક શબ્દ પણ બોલ્યા સિવાય તે ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણબાઈ આશ્ચર્યભરી આંખે તેને નેઈ રહી.

દિવસે સૂર્ય ઊગે, રાતે ચાંદો ઊગે ને તારા ટમટમે પણ નિરાશાથી ધવાયેલાં મોહન અને રાધાના હૈયામાંથી આનદની સેર ઊડતી જ નહિ.

આમ વળી એક વર્ષ પસાર થયું.

સાંજ પછીના આઠા અંધકારમાં મોહન ઓટલી પર ગોદડી નાખી નિત્યનિયમ પ્રમાણે બેઠો હતો ત્યાં ધીમે પગલે એક સ્ત્રીએ આવી કહ્યું: “મોહન ભैया ! હું નિરાધાર વિધવા છું, અને . . . અને . . .”

“તારે શું નેઈએ છે ?” મોહન વચ્ચે બોલ્યો.

“મારે કશું નેઈતું નથી, પણ . . . પણ . . .”

“શું ?”

“મારા બાળકને તમો રાખશો ?”

“તારા બાળકને ?”

“હા, મારે હેટલા દિવસ જાય છે !”

આ સાંભળતાં જ તે ચમક્યો. ટટાર થયો અને ઝડપથી બોલ્યો: “ના બાઈ, ના; મારે ત્યાં એકેય છોકરું જન્મતું નથી. અમે તો કમનસીબ માણસો છીએ. પાંચ છોકરાંને આ હાથે વેળાવ્યાં છે.”

બારણાને અટકી બેઠેલી રાધા આ સાંભળી રહી હતી.

પેલી સ્ત્રીએ ટુંધાના કંઠે કહ્યું: “હું પણ કમનસીબ છું. એટલે જ તમારી પાસે આવી

હું. તમે એને રાખજો તો મારી આંતરડી ફરજો. તમે સુખી થશો. નહિ તો ગિચારુ મા વગરનું થઈ મરી જશે.”

મોહન ફરી બોલ્યો: “ જો આઈ, અમને તો છોકરાંના કેટલા કેટલા કોડ હતા. અમારાં છોકરાં ન જીવ્યાં તો અમે દવાખાનામાંથી લઈ આવ્યાં. છોકરાંને મોટાં કર્યું, નિશાળે મૂક્યું, ભણાવ્યું, કંઈ કંઈ વિચાર કરેલા, પણ અમારાં નસીબ એવાં છે કે અમારાં છોકરાં તો મરી ગય છે, પણ બીજાનાં ય અમે લઈએ તે મરી ગય છે. ”

આમ બોલતાં બોલતાં પણ મોહન પીયળતો જતો હતો એ એના મોં ઉપર દેખાતું હતું. તેની સ્ત્રીનું મન તો ક્યારનું બાળક લેવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. ત્યાં નિશાળની વાતથી તેને સઝી આવ્યું. જેમ એક વક્રીલ કાયદામાંથી છટકવાની બારી શોધી કાઢે તેમ શોધીને તેણે કહ્યું: “ ભલે આઈ, તમે લાવજો. અત્યાર સુધી અમે અમારાં બાળક તરીકે છોકરાં રાખતાં તો તે ન ઊછર્યાં. અમારાં નસીબ ફૂટેલાં. પણ આઈ તારે નસીબે ઊછરેલ ખરું. અમે તારા છોકરાને તારું જ રાખીશું! ”

અને મોહનને પણ આ સુકિત ગમી. તેણે એકદમ બોલો થઈ કહ્યું: “ હા, હા, આઈ! નામ તું પાડજો, અને વરસમાં એકવાર આવીને છોકરાને બરડે હાથ ફેરવી જજો. ભગવાન તારા દીકરાને અંબર રાખે! ચાલ ઇસ્તિખતાલમાં. હું ત્યાંની નર્સને બોલ્યું છું. ” કહેતા તે એકદમ સુવાવડખાનામાં બેસવા બેસ્યો.

ત્રણેક મિનિટ એમ વીતી ગઈ. મોહન ઓટલા પરથી બેસી યથા ત્યારે તેની કેડના કાઈ હાડકાને ટચાકો સંભળાયો. તે ધરમાં જઈ ડગલો પહેરી આવી બહાર રસ્તા પર ચાલી ગયો.

તે જતો હતો ત્યારે રાધાએ પૂછ્યું: “ ક્યાં ગયો છો ? ” પણ મોહને જવાબ ન આપ્યો અને બસે સ્ત્રીએ સૂનમૂન દશામાં તેને અંધારામાં અદૃશ્ય થતો જોઈ રહ્યો.

એકે બોલ્યું નહિ, તેમનાથી બોલાયું પણ નહિ. એક મિનિટ, પાંચ મિનિટ નિઃશબ્દ સૂનકારમાં પસાર થઈ ગઈ. મોહન ગયો તે દિશામાં બસે જોઈ રહી હતી. દૃષ્ટિ એક જ બાજુ ઢળી હતી છતાં બસેના ધવાયેલા મનનો પ્રવાહ કાઈ ખીણ જ દિશામાં જતો હતો કાઈને ય એની ખબર ન હતી.

‘નાસીપાસ થયેલી વિધવા પચાસેક વાર, દૂર ગઈ ત્યારે રાધાને બાણ પડી કે આવેલી એ અજાણી સ્ત્રી ચાલી ગઈ હતી.

તે એકદમ દોડી અને પેડી સ્ત્રીને પકડી પાડી તેનો હાથ ગ્રાહી વૂટતા રવરે તેને કહ્યું: “ તારું બાળક જન્મે ત્યારે આપી જજો. જરાયે ચિંતા ન કરીશ, અમે તને પાળો ઉછેરી મોટું કરશું—પણ તારા બાળક તરીકે, અમારા નહિ. અને દર વર્ષને અંતે અમારે ત્યાં આવી જજો. અમારે ત્યાંના છોકરાં માટે એ ભારે કાળ છે. ”

અને વિધવા એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારે તે પહેલાં તો રાધા ધર તરફ દોડી ગઈ,

[ગજલ]

નિરાશી ઉર આ તારા, પળેપળના નિસાસા શા ?
જગત, જો, એમ કહે છે કે કરે છે તું તમાસા શા ?

તમારા જીવનને પણ મેં નિરંતર રે'મ છે માની.
કરો છો આપ આવીને બચાવો ને ખુલાસા શા ?

હજારો વર્ષથી દુનિયા ફરે છે પણ નથી થાકી.
નહી સમજી શકું કે તું કરે છે રંગ આ શા શા ?

પડી આકૃત, મળ્યા જખમો, ગયો રસકસ, બળ્યું જીવન.
હજી પણ જીવગાનીના રહ્યા છે લા'વ, આશા, શા ?

નિરાશા, નાતવાની, બેકશી, દુઃખ, દર્દ એ મુજથી.
દિલાસા માંગનારા છે, મને દેશે દિલાસા શા ?

ઘડી પૂજી શ્વાસ મારો આ જરી ના ચાલતો અટકે.
મુસાફર છે, મુસાફરને જગતમાં રાતવાસા શા ?

જીવનનો શ્વાસ આ મારો, નથી એ શ્વાસ પણ મારો.
પછી શયદા રમત કેવી ? પછી બાજી કે પાસા શા ?

સંતતિનિયમન

[એક પત્ર]

આપાસાલ ગ, વૈધ

[ગાંધી ચાલુ]

પહેલ . . .

સંતતિનિયમન વિષે મારું મતવ્ય

સંતતિનિયમનના આ વિષય ઉપર જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી હું લખવા માગું છું, નહિ તો મારું વક્તવ્ય ધણાને જામમાં નાખશે. આગલા લખાણ ઉપરથી તું વળતે એમ માનતી થઈ હોઈશ કે હું સંતતિનિયમનનો કટ્ટો દુશ્મન છું. આ છાપ તારા પર પડી હોય તો તે શૂંસવા માટે જ આ લીટીઓ લખું છું. ટૂંકમાં કહું તો, હું આ સંતતિનિયમનનો એકાન્ત વિરોધી કે એકાન્ત પક્ષપાતી નથી. મારો મોટો વિરોધ તો આના પ્રચારકાર્ય સામે છે. આ જાતના પ્રચારકાર્યને હું સમાજનું સત્યાનારા કાઠનાર તરીકે માનું છું અને જે અધીરા સુધારકો આટલું જોવા જાણવાની દરકાર નથી કરતા તેમને હું 'નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંધાપો' કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. ચુરોપાદિ પશ્ચિમના દેશોના દાખલા આપણી સામે છે અને તે જો આપણને ચેતવવા માટે પૂરતા ન હોય તો પછી બહા પણ એવાઓના મનનું સમાધાન નહિ જ કરી શકે.

બાકી, મહાત્માજી જેમ સંતતિનિયમન વિરુદ્ધ સંયમ અથવા પ્રગપૂરતો જ સ્વીકાર્યો સમાગમ આગળ ધરે છે તે સંયમની વાત હું નથી કરતો—એ મહાપુરુષને તો એ જ વાત શોભે. કર્ણ્વ ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થાઃ । પરંતુ આપણે અધા તો મધ્યમમાર્ગનું અધિકારીઓ છીએ—મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ । એટલે મહાત્માજીનો માર્ગ મને આદર્શદૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પણ વ્યવહારમાં કાર્યસાધક નથી લાગતો. જ્યારે સંતતિનિયમનના પ્રચારકોમાં તો આદર્શ તો છે જ નહિ પરંતુ તેમની પદ્ધતિ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અવનતિ નોતરવારી હોઈ હું તેને અવસાનું છું.

કામસાત્ત્વ ઉપર જ આ સૃષ્ટિનું મંડાણ થયેલું છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ—સિદ્ધિ ઉપર જ ચોથી સિદ્ધિ જે મોક્ષ તે અવલંબેલી છે. ધર્મના એકદેશીય સેવનથી આપણા દેશમાં સાધુસંતોના રાક્ષા ફાટ્યા છે, અર્થના એકદેશીય સેવનથી પશ્ચિમની જીવનશક્તિસંપન્ન પ્રજાઓ મૃત્યુના મુખમાં પડવા લાગી છે અને કામના એકદેશીય સેવનથી શરીરમાં જાણે આત્મા જ ન હોય એવો વ્યવહાર થવા લાગ્યો છે. આ ત્રિવર્ગસિદ્ધિ ઉપર જ ચર્ણાશ્રમ અવલંબેલો છે.

હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ કામની કદીયે અવહેલના નથી કરી. કામસાત્ત્વના એક લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે સત્ત્વોપકારવરમા દિ મમામ્પૂજા—મારી આ પ્રવૃત્તિ પ્રાણીમાનના હિત માટે જ છે. બીજાએ કહ્યું છે કે વૃષેર્વિધેયા ન કુદષ્ટિસ્મિન્ કામસાત્ત્વના વિષયોમાં વિદ્વાનોએ કુદષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ. વાત્સ્યાયન—કામસૂત્રમ્નો લેખક—તો કહે છે કે, “ પરમ બ્રહ્મચર્ય અને સમાધિના પાલન પછીથી જ મેં લોકચાત્રાયમ્—લોકકલ્યાણ માટે, આ ગ્રંથ રચ્યો છે—વિષયવાસના બહલાવવા નહિ—” ન રાગાર્થોઽસ્ય સંચિયિઃ. ’ જગતનો જેના પર આધાર છે એ

ધર્મ, અર્થ અને કામ—એની રક્ષા માટે મારો આ પ્રયત્ન છે અને મારી જાતરી છે કે આ કામશાસ્ત્રને। ખરો જ્ઞાતા જિતેન્દ્રિય જ થશે. ” પ્રભુએ દીધેલાં શુભ અંગોના જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્ત્રીપુરુષ માટે આવશ્યક છે. કામશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિનાનું રતિકર્મ ખરેખર પશુતુલ્ય છે. રતિકર્મ કેવળ પ્રજોત્પત્તિ માટે જ છે અને આનંદ માટે નથી એ વાતને હું માની શકતો નથી. પ્રજાતિ, રતિ અને આનંદ આ લગ્નજીવનના ત્રણ આદર્શો વૈદિક કાળથી પ્રચલિત છે. પ્રજાતિ એટલે શુદ્ધ પ્રજાની પ્રાપ્તિ, રતિ એટલે સંસારસુખ અને આનંદ એટલે અસંસારી સુખ. કેવળ પ્રજા માટે જ સ્ત્રીપુરુષ સહવાસ સાધી શકે અન્યથા નહિ, એવી માન્યતા જીવનમાંથી રસ લૂંટી લે. જીવનમાં રમ અને આનંદને સ્થાન છે. બધા કંઈ સૂક્ષ્મ આનંદ—જે આધ્યાત્મિક વિકાસ વિના શક્ય નથી—અનુભવી શકે નહિ. મુ અંજુબાઈ પુરાણી તેમના ‘ પચિકનાં પુષ્પો ’ નામના પુસ્તકમાં ‘ પ્રેમ ’ નામના ગદ્યન નિબંધમાં આ સંગ્રંથી નીચે મુજબ લખે છે:—

“ કામનાંદની એ તીવ્રતા સ્થૂલ સંભોગ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી ? અને જો તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ હોય તો કામવાસનાનું રૂપાતર વધારે શક્ય અને સહેલું લાગે એ સંભવિત છે. માનવની પ્રકૃતિને અભાવાત્મક નિરોધ કે કેવળ નિરોધ કરતા ભાવાત્મક સાર્થકતા અને રૂપાતર વધારે પસંદ પડે છે. વાસનાના સદંતર નિઃસહનો આદર્શ કેટલાક શુદ્ધ સચમના આગ્રહી હોકા થા તે કેટલાક ચામસિયા પ્રધો અને સંપ્રદાયો સેવે છે. તેમની ભૌતિક ખામી એ છે કે તેમા માનવને પોતામાં રહેલી વાસનાની સાર્થકતા જણાતી જ નથી. દિવ્ય પ્રેમની અતિમ સાર્થકતામા વાસનાને જોડવાનો માર્ગ તેનું રૂપાતર કરવાનો છે—તેનો ઉચ્છેદ નહિ.

“ ચૈતન્યની એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી શક્ય છે કે જોને પરિણામે સ્થૂલ શરીરમાં સંભોગની સ્થૂલ ક્રિયા વિના આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. એ અવસ્થામા સંભોગમાં થતા અનિષ્ટ પ્રતિકાર્યો નહિ હોય એ નક્કી...” પૃ. ૧૦૬-૧૦૭.

શરીરના સ્થૂલ સંભોગ વિના પણ આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એ માટે માનવબુદ્ધિકા ધણી ઉચ્ચ જોઈએ. માનવમાત્રે આ માટે જ પ્રયત્ન કરવાનો છે પરંતુ આવું બધાના ભાગ્યમાં નિર્માયેલું હોતું નથી. એટલે જ સ્થૂલ આનંદ—રસ તરફ આપણે આંખમિચામણીં ન કરી શકીએ.

પ્રજોત્પત્તિને માટે જ સંભોગ હોઈ શકે એ પુરવાર કરવા ધણાખરા પશુપક્ષીઓના દાખલા આપે છે. પરંતુ એ વખતે એવું કહેનારા બૂલી જાય છે કે પશુપક્ષીઓ કાચુ માંસ ખાઈ શકે છે, માળામા કે માળા વિના સહ રહે છે, કપડાં પહેરતાં નથી; આપણે આમ કરી શકતા નથી. પશુપક્ષીઓને જ્યારે જીવનમાં વસંત આવે છે ત્યારે જ તે પ્રિયતમાના યૌવનનો લાભ જોડાવે છે. મનુષ્યજીવનમાં આવી જાતની કોઈ વસંત ખામ આવતી નથી. તો પછી ‘ કુદરત ’ની વાતો કરવામાં ઝાઝું તથ્ય નથી. જીલંદું, ધર પાંધવાં, લગ્ન કરવાં ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ માનવસમાજે કુદરતની સામે જળવેા કરીને જ સરજી છે.

પ્રજોત્પત્તિ પાતર જ સંભોગ કરવો અન્યથા નહિ, એમ જ કહે છે તે બૂલી જાય છે કે પ્રજોત્પત્તિની વામનાથી સ્વતંત્ર એવું મનુષ્યજીવનમાં પ્રણયનું એક અંગ છે. પ્રજોત્પત્તિ માટે જ સંભોગ કરવો અથવા પ્રજોત્પત્તિની જરૂર ન રહે ત્યારે સંભોગ બંધ કરવો એમાં વધારેપડતી ગણતરી અને એટલી બધી ભાવનાહીનતા છે કે તે મનુષ્યના કલાપ્રિય સ્વભાવને ગમતું જ નથી. પ્રણયનો ઉત્પત્તિનું કેન્દ્ર આત્મા છે. શરીર સિવાય આત્મા રહી શકતો નથી તેમ શારીરિક સંભોગ સિવાય પ્રણયને પણ તૃપ્તિ થતી નથી. શારીરિક સંભોગ સિવાયનો

પ્રણય કદબી શકાય છે પણ અનુભવતાં નથી. કોઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાત્મ્યપરવીઓની બાબતમાં અપાર્થિવ પ્રણય શક્ય હશે, આદી આપણા જેવાંઓ માટે શારીરિક સંયોગ સિવાયનો પ્રણય સંભવતો નથી. ‘પ્રણયીઓ પ્રેમની સંપૂર્ણ આપ-લે વાંચે છે અને પરસ્પર પ્રાણની આપ-લેને પરિણામે પ્રાણનો ભરતી નાડીયંત્રમાં ધસી આવી તેમના શરીરને પ્રકુલ બનાવે છે—પ્રત્યેક અવયવીને વિકસિત અને પુષ્ટ કરે છે. પ્રાણની એ ભરતી શારીરિક ક્રાંતિ પણ પ્રગટાવે છે.’ આદી જ ચરકે યોગ્ય કહ્યું છે કે:

આયુષ્મન્તો મન્દગતરા વપુર્વર્ણ ઘટાન્વિતાઃ ।

સ્વરોવચિત માંસાથ્ય ભવન્તિ સ્ત્રીયુ સંયતાઃ ॥

સ્ત્રીસંપ્રયોગમાં સંયમી રહેનાર માણસો દીર્ઘ આયુષ્યવાળા, લાગ્યે જ માંદા પડનારા, વર્ણ અને બલયુક્ત શરીરવાળા, સ્થિર અને ઉપચિત માંસવાળા હોય છે.

હવે તું સમજી શકીશ કે હું શુષ્ક સંયમનો પક્ષપાતી નથી. હું તો રસગ્રસ્તા સંયમનો (moderate gratification of sexual pleasures) ઉપાસક છું. અને ખીજ વાત : પ્રણય કાયમ માટે સ્થૂલ શરીરસંબંધમાં જ વિરમી જાય, તેથી આગળ બિંધારોહણ કરી ન શકે, તો છેવટે ભોગ સામર્થ્ય વિનાનો—ઉત્સાહ વિનાનો, જળંબિત બની જાય છે અને વિનાશને વહેલો નોતરે છે. ટૂંકમાં, લગ્નજીવનમાં રતિ (sexual pleasure)ને સ્થાન છે એમ હું માનું છું.

લગ્નજીવનમાં સ્ત્રીપુરુષનો સહવાસ ઘણા ઉદાત્ત ગુણો કેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રાણમાં ભરતી ચડે છે ત્યારે સ્ત્રીપુરુષો રસગ્રસ્તા યૌવનના તનમનાટથી એક બીજાને અપૂર્વ ભાવથી ભેરે છે—રસ અનુભવે છે. કેટલાક ચોખલિયાઓએ આ તનમનાટમાં ગણિત ધુસાડ્યું છે. અઠવાડિયે એક વખત કે બે વખત, કે મહિનામાં બેત્રણ વખત, કે ઋતુકાલમાં, આવી આવી ગણતરી કેટલાકેએ કરીને આ લુપ્તસાને નિયંત્રિત કરવાની સૂચનાઓ કરેલી છે. પરંતુ આ બધી સૂચનાઓમાં ગણતરીબાજ વાણિયાની કંલુસાઈ અને દુષ્ટતા જણાય છે. . . .

આવી પ્રાણભરતી સ્ત્રીપુરુષોને હંમેશાં નથી આવતી. જેમ મનુષ્યો દુર્બળ તેમ તેમનો કામાવેશ વિશેષ હોય છે. સગવડ શક્તિસંપન્નોને જ આવી પ્રાણભરતીઓ ચડે છે—માયકાંગલાંને નહિ. અણગમતાં, નાલાયક બેડાં જેડી જેડીને જે સત્યાનાશનાં બીજ આપણા ગણા ગણાતા ધરડીઆઓએ રોપ્યાં છે તે બીજનાં ફળો અત્યારની વિપલપટ પ્રગ્ન છે. ભરતી શું કે મરતી શું તેની આ પામર મનુષ્યોને ઓછી જ ખબર છે? આપણે તો વેવલાં છીએ. આપણને : મની ભરતી શું આવે? લગ્નમધ્યમાં પ્રતિક્ષણ પીધેનો પ્રવાહ વહેવાવતાં પામર મનુષ્યો આ ભરતીને પિછાની શકતાં નથી. નરપુંગવોને અને રસગ્રસ્તી માનિનીઓને આવી ભરતી આવી શકે. સાચુ કહું છું કે આવી પ્રેમની ભરતી મહિનામાં કવચિત જ આવવી શકે. પ્રતિદિન સંપ્રયોગ સાધનારાં ખરેખર પામર મનુષ્યો છે. એમાં પ્રેમની ભરતી નથી પરંતુ વિપલની આસક્તિ છે. શક્તિથી આધાવિત ચયેલ સમાજમાં જ નરનારીઓ પ્રેમની ભરતીનો રસાસ્વાદ લઈ શકે. હાલ આપણી જે સ્થિતિ છે—શારીરિક અને માનસિક, (આધ્યાત્મિક સ્થિતિની વાત તો હજી કરવાની ઘણી વાર છે)—તે સ્થિતિમાં ફાટફાટ કરતી અને તેથી યોગ્ય માર્ગ શોધતી યૌવનની મસ્તી છે જ નહિ. જેમ તેમ કરીને પેટ

ભરવામાં જ જીવનની ઇતિહાસવ્યતિ મમજનારા અને રૂપિયા આના પાઈમાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજનારા આપણા સમાજના મોટા ભાગમાં આની મસ્તી-તોફાન-વેગ નથી અને નથી છતાં વેવલાપણુ તો છે આ વેવલાપણુમાંથી જીવનની સર્વ એનફૂલી પ્રગટે છે- પ્રગટી છે. આથી જ પ્રેમની પ્રમથ ભરતીની આડે કૃત્રિમ માધનો, એની પાછળ ગહેલો ડર, આ બધું જાણાય છે લાલભાના ગુલામ જાનવું છે અને પાછું ડરવું છે! પ્રેમની પ્રમથ ભગતી હિલોળે ચડી રહી હોય ત્યારે પ્રિય-પ્રેયસીનું જે મિલન થાય છે તે અનોકિક હોય છે. આ 'મસ્તી' સિવાયનો ભોગ એ કરુણાજનક વિષયાસક્તિ છે કૃત્રિમ સાધનો આ વિષયાસક્તિને પપાળનામાં ઓર જ મદદ આપે છે. . . .

ત્યારે, અષ્ટતા ખાતર, પુનરુક્તિ હોય વહોરીને પણ, નીચેના મુદ્દાઓ તરફ તારુ ધ્યાન ખેંચુ છું —

(૧) હું સ્ત્રીપુરુષના મમાગમમાં કોઈ પણ જાતની ગણતરી, અમુક કાળ—'Safe period'^૧ ઇત્યાદિમાં માનતો નથી. મહિનામાં અમુક વખતે કે અડવાડિયામાં અમુક દિવસોમાં, આ બધી ગણતરી પાછળ જીવનનો ઉત્લાસ નથી જાણતો આ ગણતરીમાં પ્રેમની ભરતી નથી, સ્નેહની અવહેલના છે

(૨) મંત્રતિનિયમનનો પ્રચાર ભવિષ્યની પ્રજા માટે અને ભગતી પ્રજા માટે હાનિકારક છે. કુમળા મગજને ઉપર એની ભયકર અમગ ધમ્માની એ તદ્દન નિર્વિવાદ વાત છે.

(૩) ચિકિત્સકની મવાહ મળે કે સ્ત્રી ગર્ભાધાન માટે તદ્દન અશક્ત કે નાનાયત્ન છે તો જ તે સ્ત્રીએ ચિકિત્સકની સૂચનાનુસાર કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અન્યથા નહિ આપણા ગરીબ દેશમાં આવા ઘણા કેસો છે અને એની સ્ત્રીઓને આ માધનો માટે યોગ્ય મવાહ આપવામાં આવે તેમાં તેમનું કલ્યાણ છે પરંતુ આ માધનો કેમ વાપરવા, કેમ મૂકી રાખવા, ક્યારે પહેરવા, ક્યારે કાઢવા વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને આપવું જોઈએ મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે કે ઇંગ્લાન્ડમાં ઘણી લેડી ડોક્ટરો અને ચિકિત્સકોને પણ આ સાધનો કેમ વાપરવા એનું જ્ઞાન નથી.^૨ જે ઇંગ્લેન્ડ જેવા દેશોમાં આ સ્થિતિ છે તો આપણો દેશની સ્થિતિ કેની હશે તે કલ્પી શકાશે

(૪) કુમારિકાઓએ આ કૃત્રિમ માધનોના ઉપયોગથી દૂર ગહેનુ પ્રેયસ્કર છે લગ્ન પહેલાંની પરિવ્રતતા એ કોઈ પણ દેશની અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય મૂડી છે જે પ્રજાનું કૌમાર આવી જાતના કુછે ચડે-ચડી ગયું હશે તેને માટે ભયકર ભાવિ છે એ આજે નહિ જાણાય ચડતા વાગ લાગે છે, પડતા નહિ મોટી ઉમરના લગ્નો, પુરુષોની માથે હરખાઈ શેનમાં સ્પર્ધા કરવાની વિધાનક ઇચ્છા—આ બધું અનિચ્છનાયોગ્ય છે

મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે કે કુમારિકાઓને કૃત્રિમ માધનો ગમગમ નથ એસતા થોડી વાગ લાગે છે ત્યાં મુઠ્ઠી એટલે શરૂઆતમાં તે બાઈ પુરુષોને પોતાના ઉપર અ ઉપર 'કાન્ડેમ' વાપરવાની સનાહ આપે છે! આ વિષય ઉપર દીઠાની જરૂર છે ખરી? રમ-

૧. અત્યારે 'Safe-period'—જે કાલે સમાગમ સાધવાથી ગર્ભ રહેવાનો સંભવ નથી તે કાલ-ઉપર નાહખની હદાપોહ યઈ રહી છે આગળ આ વિષય ઉપર દુ લખવાનો છું.

૨ Birth-Control To day by Marie Stopes. 2nd. edn. 1934 p. 82.

ઝરતા ચૌવનનો આવો દુરુપયોગ કુદરત ઝાંખી શકતી નથી. કુદરત તે માટે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજથી અપરાધી પાસેથી ભોગની કિંમત વસૂલ કરે છે.

(૫) તદ્દન પછાત ગણ્યાતી કામોમાં અને તદ્દન નિરાધાર એવી કામોમાં નો આ કૃત્રિમ સાધનોનો પ્રચાર થાય તો તે ઇચ્છાચોગ્ય છે. પરંતુ જે વિદ્વાનો ગરીબોની દુર્દશા ઉપર આંશુ સારે છે તે ગરીબોને તો તેઓમાંના કાષ્ઠપણ સ્પર્શો શકતા નથી.

અને આપણા દેશની સાધારણ લાલુલી સ્ત્રીઓને આ સાધનો વાપરતાં આવડતાં નથી તો પછી આ તદ્દન પછાત કામની સ્ત્રીઓને તો આવડશે જ કેમ? આનો વિચાર કોઈ કરતું જણાતું જ નથી. વાતો કરવી જેટલી સહેલી છે તેટલું જ કાર્ય મુશ્કેલ છે.

મેરી સ્ટોપ્સ કહે છે :

“I want to emphasize the importance to every woman of having one complete internal examination before she embarks on the use of contraceptives. Unless you are very well educated in human anatomy and can judge your own configuration exceptionally well, you have to be taught just how to place what is best to use. Even lady doctors often find they cannot use the best methods themselves until they have been taught how to do so.”^૧

આ વસ્તુસ્થિતિ ઇંગ્લેન્ડની છે તો દિલ્હી તો વાત જ શી પૂછવી? અહીં સોમાંથી નવાણું સ્ત્રીઓને આ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું નથી. ગરીબ સ્ત્રીઓની તો વાત જ શી?

‘અમે કિલ્લનીકસ રથાપીયું,’ આવો ઉત્તર ગામડાંની હાલતથી તદ્દન અનલિપ્ત જ આપી શકે. જે દુબળા યોધરાઓ માંદા પડે છે ત્યારે દવા ભીતા નથી તે પછાત કામમાં કિલ્લનીક કેવું ચાલશે?

(૬) સંસ્કારી સુખી કુટુંબો પાસેથી સમાજ વિપુલ સંતતિની આશા રાખે છે. પરંતુ સુવાવડાથી શરીરની પાયમાલી થાય છે એ કરથી આજ સમાજમાં કૃત્રિમ સાધનોનો વપરાશ વધ્યો છે—ધર કરી બેઠો છે. જે કુટુંબો પાસેથી વધારેમાં વધારે સંતાનોની આશા સમાજને રાખવાનો હક્ક છે તે કુટુંબોમાં સંતાનો જ ક્યાં છે? ઉમદા ખમીર આપણે ગુમાવી રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રને પારાવાર નુકસાનમાંથી બચાવવું હોય તો સુખી જોડાંએ આ સાધનોથી દૂર રહેવું જોઈએ.

(૭) કૃત્રિમ સાધનોથી સોએ સો ટકાની ખાતરી કોઈ આપી શકતું નથી. ‘સોએ સો ટકા જેટલી સાસ્ત્રીય ચોક્કસતાથી જો આ સાધનો વપરાય તો સોએ સો ટકા ખાતરી આ સાધનો આપી શકે છે’ એમ સ્ટોપ્સ માને છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં જેટલી બધી—વધારે પડતી ચોક્કસતા રાખી શકવાની સમજ, શક્તિ અને સાધન નથી. આપણા ડોક્ટરોને પણ આ વિષયનું જ્ઞાન નથી.

સુવાવડોનો ૩૭ ધાવીને લવિષ્ય હી પ્રગ્નના મનમાં જે વિષ-ખીજો વાવવામાં આવે છે તે વર્ણનથી પણ છે એ ખીજોનો કાવ ન્યારે ઊતરવા માડ્યો ત્યારે આપણે કપી બીડીયું

આર્થિક દૃષ્ટિ, દયાદૃષ્ટિ અને મામાજિક દૃષ્ટિ—આ કૃત્રિમ સાધનોના બચાવ માટે ઓથ ધરવામાં આવે છે, પરંતુ આ ગવા બહાના છે અમેરિકા અને યુરોપ જેવા અતિમાધનમય દેશોમાં આર્થિક અવસ્થા કે વધારે પડતી વસ્તીના પરિણામે કૃત્રિમ સાધનો વપરાય છે એમ માનવું એ ભ્રમક માન્યતા છે હિંદુસ્તાનમાં અતિશય વસ્તી વધી પડી છે એના ગમચાણ ધ્યાન તરીકે જે આ કૃત્રિમ સાધનોનો નિર્દેશ કરે છે તે એક રોગ કાદતા ખીજા અનેક ભયકર રોગોને જન્મ આપનાર ઊંટવૈદ્યો છે વધારે પડતી વસ્તીની અટકાયત માટે, આર્થિક અવસ્થા માટે, ગરીબોનું કલ્યાણ સાધી નાખવાની વેનલી દયા માટે—આ સાધનોને આગળ ધરાય છે તે ખરેખર આ સુધરેલા જમાનાનું છદ્મ છે ગમે તેના છદ્મને આ જમાનો મત્વ તરીકે ગણી કચ્ચામાં પાનરધો છે હૃવલોક એકિમ યોગ્ય જ કહે છે કે:

“The most significant aspect of our civilization, psychologically fluoroscoped, is pretense. Pretense is the key to modern civilization. Men pretend to believe in God and sacrifice their lives to Memon, they love liberty and prosecute the champions of freedom, honour Christ and are obedient to Mussolini. They bow down to virtue as holy and stain the earth with prostitution and syphilis... ..”

હીં, ગમે તે બહાના હેતુ આ કૃત્રિમ સાધનોના બચાવ થાય છે ને થશે જ. એક મશહૂર લેખકે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે જગતની અર્ધી શક્તિ, અનિષ્ટોને ઉત્પન્ન કરવામાં અને બાકીની અર્ધી શક્તિ તે અનિષ્ટોને નિરાગરામાં ખર્ચાય છે આનું નામ જ જગતની ધટમાળ ને સુધાગકાના પ્રયત્નો આ અનિષ્ટ પરપરાથી જ ઉદ્ધલવેલા નથી શું?

પત્ર જરા લાખો યઈ ગયો છે તેથી વ્હાય તને કટાણો બિખજશે. પરંતુ આ વિષય ઉપર જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે પરંતુ હવે Safe period—‘સેફ પિરિયડ’ મેંબધી ટૂંકમાં પતાવી આ લાખો પત્ર પૂરો કરીશ

આ સેફ પિરિયડ એ રોમન કેથોલિક પાદરીઓ જે કૃત્રિમ સાધનોના વિરોધીઓ છે તેમની બાગ છે આ બાગને માયન્સના વાગાથી મજબૂતમાં આવી છે કારણ કે આ જમાનો શાસ્ત્રીય—Scientific ગણાય છે ગમે તેવું પણ સાયન્સ બિંબુ કરે એટલે બમ બહાના બોલ જેવું આજનું માયન્સ આદરપાત્ર મનાયું છે એટલે ગમે તેના વાદને માયન્સના વાંધા મળીને વહેનો મૂકી શકાય તો પછી નેના પ્રચાર સમગ્ર આલવાનો, આવું જ ‘મેફ પિરિયડ’નું છે. શક્તિમંત્ર દપતી માટે મેફ પિરિયડ જેવું કઈ છે જ નહિ પાદરીઓએ

આ અર્થદગ્ધ વાદને અતિ મહત્ત્વ આપ્યું છે જેને પરિણામે બ્રાજિલમાં આ જાતની અનેક કિતાબો લેવાય છે અને તેની અનેક આટનિઓ લાખોની સંખ્યામાં ખપી રહી છે. *The Sterile Period in Family Life* by Rev. Canon Valere J. Couke, *Legitimate Birth-Control according to Nature's Law* by Rev. Mr. O'Brien વગેરે પુસ્તકોનો જળસ્રો ઉપાડ છે. આપણે અહીં પણ આ પુસ્તકો વાંચીને મુંઝાઈતા ડૉ. ગીલ્ડરે આ સેક્સ પિરિયડ વિષે એક વખત લખ્યું હતું કે કૃત્રિમ સાધનોના જમાનામાં આ અતિ મહત્ત્વની વાત તરફ ધ્યાન દેવું ઘટે છે. મહાત્માજી પણ આ વિચારમાં કંઈક અંશે માનતા થયા હતા એમ મારું માનવું છે. પરંતુ આ 'સેક્સ પિરિયડ' વાદ વિશ્વસનીય નથી—બ્રામક છે.^૧

મારાથી બનતો સંતોષ આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે. તારા મનતું સમાધાન જો આથી યશે તો મારો આ પ્રયત્ન સફળ લેખીશ.

નિર્મળ ! તું આ હંદમાં રખે પડતી, બીજી બહેનોને પણ ચેતાવજે, નીચલી યાદગાર લીટીઓ યાદ કરજે:—

સ્મર સ્મર જરિ હૈયે તાતના બોલ જાયા
જર જર વાને લેઈ લેશે ઉગારી;
પતન સમજને આ પાપકરી ખિલોમાં
નવ નિકળિ રાક્ષસે જો પડી એક વાર;
નિરખ નિરખ કે વ કાણુ, ને કાણુ જુ' યે
જર સમજને આ દેહનો મોહ ફૂટો.

(સુંદરજી બેટાઈકૃત 'મહાનિર્ગથી લોચનદાન ')

સરોવરોની પાળો તોડવી સહેલ છે—જાંઘી દશે તેને ફટલો શ્રમ પડતો દશે તેનો તું ખ્યાલ કરજે. જાંઘ્યાં તળાવોની પાળ જોદી કાઢવા પછી જળના પ્રવાહને રોકવો એ ફટલું મુશ્કેલ છે તે વિચારજે. નીતિ સાપેક્ષ છે એ બ્રામક દલીલો આત્માને હણશે. જીવનમાં શ્રેયમને અગત્યનું સ્થાન છે તે યાદ કરજે. અંતે, સ્વ. કવિ રમણભાઈની નીચેની ધંકિતઓ ટાંકી આ પત્ર બંધ કરું છું:—

ફર્જિતિઓ જે જમરે જનોની
તે ખેલ માટે ભયનો ભરેલો
ભર્યાં તળાવો તણી પાળ જોદી
રોકી રાક્યા છે જળધોધ કાણુ ?

સ્નેહાધીન
આપાસાસનાં
સ્નેહવંદન

૧. આ પિપ્પય ઉપર લેફ. કર્નલ એસ. એસ. સોખિએ 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' તા. ૭ એપ્રિલ ૧૯૩૬માં જે લખ્યું છે તે વાંચવા જેવું છે.

સોનાનું ભવિષ્ય

ચંદ્રપ્રસાદ હ. દીવાનજી

સાત વર્ષ પહેલાં પાશ્ચાત્ય પડિતો કહેતા હતા કે દુનિયામાં સોનાનો દુકાળ પડશે. આજે એ જ પડિતો કહી રહ્યા છે કે સોનાની પેદાશના પ્રમાણમાં એની ખપત હવે ઓછી છે અને તેથી સોનાના ભાવો બેસી જવા સભવ રહે છે. કેટલાક કહે છે અને માને છે કે તુરતમાં જ સોનાનો ભાવ ઊતરી જશે, બ્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે એવા સંન્નિગો હજી બહા થયા નથી કે જેથી તુરતમાં સોનાનો ભાવ બેસી જાય. આ બન્ને પક્ષોના વિચાર આપણે તપાસીએ. અને તે માટે દુનિયાના જુદાજુદા દેશોની સોનાની પેદાશના આંકડા આપણને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે:—

વર્ષ	દક્ષિણ આફ્રિકા	ફ્રાંસ	અમેરિકા	કેનેડા	બ્રિટન	જર્મની	કુલ સોનાની કિંમત
			[દસ લાખ આઉન્સના આંકડા]				દસ લાખ સ્વીસ ફ્રાંકમાં
૧૯૧૫	૯૦૯૬	૧૫૪૬	૪૮૮૮	૯૧૮	૬૧૪૬	૨૨૫૯૪	૨૪૨૦
૧૯૩૨	૧૧૫૫૯	૧૯૯૦	૨૪૪૯	૩૦૪૪	૫૨૬૪	૨૪૩૦૬	૨૬૦૪
૧૯૩૩	૧૧૦૧૪	૨૬૬૭	૨૫૩૭	૨૯૪૯	૬૩૩૬	૨૫૫૦૩	૨૭૩૨
૧૯૩૪	૧૦૪૮૦	૪૨૬૩	૨૯૧૬	૨૯૭૨	૬૯૯૯	૨૭૬૩૦	૨૯૬૦
૧૯૩૫	૧૦૭૭૪	૫૮૩૧	૩૬૧૯	૩૨૮૩	૭૪૮૪	૩૦૯૯૧	૩૩૨૦
૧૯૩૬	૧૧૩૩૯	૭૩૫૦	૪૨૯૫	૩૭૨૧	૮૫૪૯	૩૫૨૫૪	૩૭૭૭

(લગભગ ૫૬૨ સ્વીસ ફ્રાંકનો એક પાઉંડ થાય છે.)

ઉપરના આંકડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દુનિયામાં ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં સોનાની ઉત્પત્તિ દોઢી થઈ છે અને તેમાં ફ્રાંસમાં તો પોતાની સોનાની ઉત્પત્તિ સામાન્ય ગણી વધારી દીધી છે. બ્રિટન દેશમાં પણ પેદાશ વધી છે, છતાં ફ્રાંસના પ્રમાણમાં તે ખાસ ગણતરીમાં ન આવી શકે.

દુનિયામાં સોનાની ઉત્પત્તિ વધી અને તે ઉપરાંત કેટલાક દેશો જેવા કે હિંદુસ્તાન, ચીન, હોંગકોંગ વગેરે જેઓ સોનાની મોટા પ્રમાણમાં આયાત કરતા હતા, તેઓએ સોનું આયાત કરવું બંધ કર્યું એટલું જ નહિ, પણ તેથી ઊલટું મોટા પ્રમાણમાં સોનું નિકાશ કરવા માંડ્યું. એની નિકાશના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	હિંદ	ચીન	હોંગકોંગ	કુલ
૧૯૩૧	૪૭૭	૫૪	૬૩	૫૯૪
૧૯૩૨	૧૦૧૪	૧૧૮	૫૯	૧૧૯૧
૧૯૩૩	૬૫૩	૭૪	૧૦૦	૮૨૭
૧૯૩૪	૭૦૬	૫૪	૬૮	૮૨૮
૧૯૩૫	૪૯૫	૪૩	૩૪	૫૭૨
૧૯૩૬	૩૭૧	૩૭	૨૯	૪૩૭
કુલ	૩૭૧૬	૩૮૦	૩૫૩	૪૪૪૯

ઉપરના આંકડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પૂર્વના દેશોએ સોનાની મોટા પ્રમાણમાં નિકાશ કરી છે.

હવે આપણે મધ્યસ્થ બેંકો (Central Banks) અને સરકારી તીજોરીમાં જમા કરેલા સોનાના આંકડાઓ લખીશું:—

	૧૯૩૨ના છેવટમાં	૧૯૩૬ના છેવટમાં	વચગાળામાં થયેલો ઘટાડો
બ્રિટન	૩૦૨૧	૯૯૧૧	+ ૪૮૯૦
અમેરિકા	૨૦૯૬૪	૩૪૪૩૯	+ ૧૩૪૭૫
ફ્રાન્સ	૧૬૮૫૭	૯૧૬૮	- ૭૬૮૯
હોલેન્ડ	૨૧૫૧	૧૪૯૯	- ૬૫૨
બેલજિયમ	૧૮૭૧	૧૯૩૪	+ ૬૩
સ્વીટઝરલેન્ડ	૨૪૭૧	૨૦૦૬	- ૪૬૫
જર્મની	૧૦૮૩	૧૪૧	- ૯૪૨
ઇટલી	૧૫૯૩	૬૩૮	- ૯૫૫
ખીમ્લ દેશો	૧૨૧૩૧	૧૪૫૬૪	+ ૨૪૩૩
કુલે	૬૨૧૪૨	૭૨૩૦૦	+ ૧૦૧૫૮

ઉપરના આંકડા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બ્રિટન અને અમેરિકાએ ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૬ સુધીની સોનાની ઉત્પત્તિનો મોટો ભાગ પોતાના દેશમાં સંગ્રહી લીધો છે. એ બન્ને દેશોએ જે 'એક્સચેન્જ ક્રિટિસિટીશન' ફંડમાં સોનું જમા કર્યું છે તેના આંકડા તો આમાં આવતા નથી, કારણ એ તો ખાનગી રાજવામાં આવ્યા છે. બાકી તો એમ ખુશીથી ખતાવી શકાય કે બ્રિટન અને અમેરિકા વચ્ચે દુનિયાનું કે જેટલું સોનું જમા થયું છે.

સોનાની સ્થિતિ માટે ચાર કારણો ટૂંકામાં આપી શકાય: પહેલું તો દુનિયામાં વધતી જતી સોનાની ઉત્પત્તિ; બીજું ઇશિયામાંથી અબુધારેલ થતી સોનાની નિકાશ; ત્રીજું પૂર્વના દેશો જે સોનું સંગ્રહ કરતા હતા તે દેશો મોટા પ્રમાણમાં નિકાશ કરી રહ્યા છે; અને ચોથું, દુનિયાના મોટા મોટા દેશોએ પોતાના ચલણની કિંમત ઘટાડી છે અને તેથી ચલણને દિસાળે સોનાના જગ્યાની કિંમત ઘણી વધી ગઈ છે. દુનિયાના મોટા દેશોમાં બ્રિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સને સોનાનો પ્રશ્ન સૌથી વધારે મુશ્કેલી રહ્યો છે. સાધારણરીતે વિચારીએ તો આપણને જણાશે કે ફ્રાન્સે તો પોતાના ફ્રાંકના ચલણની કિંમત હાલમાં જ ઘટાડી અને કાર્બંક અંશે થોડા સમય માટે તો પોતાને માટે સોનાના પ્રશ્નમાં રાહત શોધવા પ્રયાસ કર્યો છે. અમેરિકા અને બ્રિટન હવે શાં પગલાં લે છે એ લોકો જોઈ રહ્યા છે.

ત્યારે ચાંદીના ભાવ વધ્યા હતા અને દુનિયાની બધી જગ્યાઓમાં અમેરિકા જે ભાવ બોલાવે તેથી મોટા ધર્મ શક્તા હતા કારણ કે અમેરિકાની સરકાર જ એકલી મોટા પાયા પર ખરીદી કરતી હતી, ત્યારે ગણતરીબાને એમ કહેતા હતા કે અમેરિકા કોઈ દિવસ ચાંદીજનનને જરૂર દેશે. જે તેજવાળાઓ એમાં કમાયા હતા તે આવું કહેનારને ગાંડામાં ગણતા હતા. ત્યાર પછીના બનાવોએ એ ગણતરીબાનેની આગાહી ખરી પાડી છે અને આપણે હિંદમાં ચાંદીના ભાવ રૂ. ૮૭ થી ઘટીને રૂ. ૪૮ સુધી નજરેાનજર જોઈ

શક્યા છીએ એ જ પ્રમાણે મોનાની આમનમા પણ હાવમા થઈ ગયું છે દોઢથી એ મહિના પહેલાં એવી અકસા આવી કે અમેરિકન મોનાના ભાવ ઘટાડરો, જ્યારે કેટલાકે એનો જવાબ એમ આપ્યો કે સ્પિટન તે ભાવ ટકારી ગણવાને જનતું કરશે તુરંત જ આકાશાશીઓએ જણાવ્યું કે સ્પિટન મોનાના હાવના ભાવો નજીક મહિનાથી વધારે ટકારી શકશે તદિ સ્પિટનની ગરનારને આ બાજુની વાચ્યુ હોતુ જોઈએ કારણ ઘોડા જ વખતમા સ્પિટને પોતાનું એન્જ્યન ઈન્જનિયરન ફડ' ૨૦ ક્લોક પાઉડ વધારીને સોનાના ભાવ ટકારી રાખવાની પોતાની શક્તિ હજી ખૂબી નથી એમ પુરવાર કરી આપ્યું

મોનાના ભાવ ઊંચા ટકારી ગણવાના કાગલોમા એમ જણાવવામા આવે છે કે 'સોનાના ભાવ બેમી જમ તો બીજી મંથી ચીજોના ભાવો પણ એમી જાય, આ વાતમા બહુ વચ્ચે જોતુ નથી એમ આજ્ઞાશાસ્ત્રીઓ પુરવાર કરવા તૈયાર છે એમનું કહેતુ એવું છે કે ૧૯૦૭ થી ૧૯૩૧ સુધી સોનાનો ભાવ એમજગો ટકેલો હતો છતાં દુનિયાની બીજી પેદાશોના ભાવો નીચા ઊતરતા જ ગયા છે અને ૧૯૩૧ પછી જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોએ સોનું એકદમ મંચડ કરવા માડ્યું અને મોનાના ભાવ વધ્યા ત્યારે બીજા ભાવો એના પ્રમાણમા ખામ વધ્યા નથી એટલે કે, મોનાનો ભાવ ઓછો થવાથી જે બીજી વસ્તુઓમા મહી આવવાની બીજી બતાવવામા આવે છે એ મોનાની પેદાશ અને મંચડ કરનારા દેશોની સોનાના ભાવ ટકારી ગણવાની આવશ્યક છે

માધાગજી માણ્યો કે જેઓ મોનાના વેપાર માથે મળધ નથી ધગવતા એ લોભો એમ કહે છે કે જેમ રશિયન પેટ્રોલ દેશમા આવ્યું અને પેટ્રોલના ભાવ ઘટ્યા તેમજ રશિયન સોનું દુનિયામા આવવાથી દુનિયામા સોનાના ભાવ ઘટ્યા જોઈએ હવે મોનાના ભાવો ટકારી ગણવાને અમેરિકા અને સ્પિટન અચાગ મહેનત કરી રહ્યા છે પણ સોનું આયાત કરનારા દેશો સોનું નિનાશ કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી એ ભાવ ટકરા અગમ્યવિત છે એમ ઘણા માને છે મોનાના ભાવ હાવના મજેગોમા થામે વખત ટકારી ગણવા મુશ્કેલ છે મગજુકે દુનિયાના બે મોટા લેણદારો, અમેરિકા અને સ્પિટન પામે જ મોનાનો વચ્ચો છે એમના દેશની તિમજ અને ધીરેચા નાણાતા બરાજ અને બીજી મેવાઓના બદલાના મજનનાણામા એમને જોઈતી કાચી વસ્તુઓ મળી રહે છે એટલે મોનાનો વચ્ચો એ દેશોમાંથી બીજા દેશોના હાથમા તુરંત જઈ શકે એમ નથી ચાહોની ખામતમા એન્ડુ અમેરિકા જ મંડોરોનેતુ જતુ જેને આખી દુનિયાની માગે એ ઝાઝો વખત ઝૂઝી શક્ય નહિ પણ મોનામા અમેરિકા સ્પિટન અને ફ્રાન્સ એ ત્રણ મંડોરોએના છે એટલે એ ટકારી ગણવાની લડત વામે વખત ચાલી શકી છે

તુરંતનો નાશ પણ કેવા નિશ્ચિત છે કે જે દેશો પૂર્વના દેશોને સોનું મંચડ કરવા માટે તૈયારતા હતા—રોમેન કે—નેમના જ પોતાના દેશોમા એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયા પામી છે કે નોત દર ઉપગત મંચડ થઈ ગયું છે અને હવે એમાંથી કેમ હટતુ એ પ્રશ્ન એમને મુઠારી રહ્યો છે

પણ એ જ આશા છે કે પૂર્વના દેશો પાછું સોનું ખરીદવા માટે તો દુનિયાના મોનાનો પ્રશ્ન અરોં નીચે ગયો મમજગો પણ એ દેશોને જે મોન નિમાજ કરવ પડય છે

તે કાંઈ વધેલા ભાવનો લાજ લેવાને વેચેલું સોનું નથી, પણ દેશની કંગાલિયતને લીધે ખેડૂતોએ બચાવી રાખેલું સોનું બહાર કાઢી વેચ્યું છે. હવે જો ખેતીની પેદાશના ભાવો સુધરે તો જ એ દેશો ખાસે ઓછા ભાવે પણ સોનું લેવાની શક્તિ આવે. ખેતીની પેદાશના ભાવો સુધરવાને માટે દેશપરદેશનો વેપાર ધમધોડાર ચાલતો થયો. જોઈએ અને એ વેપાર છૂટથી ચાલી શકે નહિ. જ્યાં સુધી દેશોને એક બીજા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ આવે નહિ.

દુનિયામાં જ્યાં સુધી એવો ડર રહે છે કે હાલના સોનાના ભાવ ટકી શકવાના નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશ મરજિયાત સોનું આયાત કરે એવો સંભવ નથી. હવે ઘણાને લાગે છે કે સોનાના ભાવ નીચા ઊતરવા જોઈએ પણ તે કેટલા ઊતરશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી. લગાઈ પહેલાંના ભાવો હાલમાં થાય એવો મંતવ ઓછો છે પણ આફ્રિકા જેવા સોનાની પેદાશવાળા દેશો પણ એમ માને છે ને ભાવ ઘટશે જ અને તેથી સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એણે એવી અંજલ કરી છે કે સોનાના ભાવ ૭ પાઉન્ડથી ઓછા ન થાય એમ અંદોજરત કરવો. મુખ્ય દેશોના નાણાંપ્રધાનો ભાર મૂકી મૂકીને કહે છે કે હાલ તુરતમાં સોનાના ભાવો ઘટશે નહિ એટલે આપણે એવી સફર ખાતરીની અવગણના તો ન જ કરી શકીએ. પણ દુનિયાના સોનાની ઉત્પત્તિ, નિકાશ અને જાપન એ ધ્યાનમાં લેતાં એમ જરૂર કહી શકીએ કે એ મુખ્ય દેશોના પ્રયાસને લઈને સોનાના ભાવમાં ચાંદીની માફક એકદમ મંદી આવશે નહિ. જો કે મોડાપહેલા ભાવ ઘટશે એમ તો ઘણાખરા માને જ છે. કેટલાકનું માનવું છે કે હિંદમાં તોલાના રૂ. ૩૦ની આસપાસ ભાવ ટકી રહેશે, જ્યારે બીજા એમ માને છે કે રૂ. ૨૫ ની આસપાસ ટકી રહેશે. આ બે વચ્ચેનો ભાવ લાઈએ તો સોનું રૂ. ૨૭ થી રૂ. ૨૮ ના ભાવ પર ટકશે અને લાંબા વખત સુધી ટકશે. એમ અનુમાન કરી શકાય.

૨૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧માં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સોનાનું ધોરણ ઊંડાં અને તેથી ધારણાવાળાઓ એમ માને છે કે એ જ મહિનામાં અને એ જ તારીખની આસપાસથી સોનાની મંદીની શરૂઆત થશે, જેમ ૧૯૩૧થી તેજની શરૂઆત ચર્ચ હતી તેમ. નાણાંશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ બંને માને અને મનાવે કે સોનાના ભાવ ઘટશે તો ખેતીની પેદાશના ભાવો ઘટશે; પણ કદાચ એથી ઊંડાં જ થાય અને સોનાના ભાવો ઘટવાથી દેશપરદેશનો વેપાર વધારે છૂટથી ચાલે અને તેને અંગે ત્રણ દેશોમાં લગાયેલું સોનું વધારે દેશોમાં વહેંચાય અને સોનાની કિંમત સ્થાયી થાય. હવેના બેત્રણ મહિનામાં થતી ઉચલપાચલ આપણને ખરું શું છે તે દેખાડી આપશે.

ઉપલા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણને એમ માનવાનાં કારણો રહે છે કે સોનાના ભાવ વહેલા મોડા ઘટવા જ જોઈએ. હિંદુસ્તાને બોળવેલું ચાંદીનું નુકસાન સોના વાટે પાછું આવે તો નવાઈ નહિ! અને રશિયાની અણધારી નિકાશ અને વધતી જતી પેદાશ આવી જતની શ્રદ્ધાને ટેકા આપે છે. રશિયાનો આર્થિક કાર્યક્રમ સોનાની તેજ વધારે ટકવા દે એમ લાગતું નથી.

આને આપાદને વધામણે રે લોલ,
 વાગે છે મેઘનાં મૃદંગ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 ઇશાની અક્ષરાએ આદર્યાં રે લોલ,
 અંગતણા રંગભર્યાં લંગ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 ચણીયો ખૂલાવી ચારદિશનો રે લોલ,
 ડોલે છે વાયુ મંદમંદ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 બહાલભરી વાદળીના વૃંદમાં રે લોલ,
 ચમકે છે કોકવાર અંદ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 ઘેરું ગવાય ગાલું ગેળમાં રે લોલ,
 દિશાએ દઈ રહી છે તાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 ખીવા તિભિરતણા તેજને રે લોલ,
 યંબ્યો લાગે છે ઘડી કાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 બીલવા મેદુલીયાનાં મીઠકાં રે લોલ,
 ધરણી જિભી છે ધરી લાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 આગીઆના ઝળકારે વગતા રે લોલ,
 સૂતેલાં શમણાંના ફાલ, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 ચેરીના અંત સમા પીંપળા રે લોલ,
 મરમરમાં બનીયા મસ્તાન, રાજ !
 આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.
 તમને શી રીઝ માશ રાજવી રે લોલ,
 ઓછાં માગોની જરો માન, રાજ !
 આવો ને બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

જર્મની અને ઈટાલી કયે રસ્તે ?

વિજય સુ. વાસુ

ઈટાલી—હબ્સીનિયાના વિગ્રહે યુરોપ ઉપરથી અનિશ્ચિતતાની આંધી વિખેરી નાખી છે. યુરોપનાં રાજ્યો આજે કયાં જિલાં છે અને તેઓ કયે રસ્તે ફૂચ કરે છે એ તેણે બતાવી આપ્યું છે. એ વિગ્રહના અનેક અનર્થ પૃષ્ઠ એક અનર્થ ઈટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીનો જન્મ છે. એ વિગ્રહે બતાવી આપ્યું છે કે મધ્ય યુરોપનાં આ બે ફાસિસ્ટ રાજ્યો પોતપોતાના ગૌણ મતભેદ ભૂલી જઈને પ્રગ્નસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગ્નમતને છુંદી નાખવા અરસપરસ સહકાર કરે છે.

એ મૈત્રીનું મૂળ પ્રથમ આપણે તપાસી લઈએ. અને પછી તેના અનર્થો પણ જોઈશું. હબ્સીનિયાના વિગ્રહ પહેલાં હિટલરે સત્તામાં આવ્યા પછી ઈટાલીની મૈત્રી મેળવવા ધણુ પ્રયાસ કર્યા હતા, અને તે માટે તે પોતે એક વખત મુસોલિનીને મળી પણ આવ્યો હતો. પરંતુ મુસોલિની મુત્સદ્દી છે; નાઝી જર્મનીના અયોક્ષસ કાવિ અને યુરોપના અનિશ્ચિત રાજકારણ સામે જોતાં તેણે હિટલરને સક્રીય સાથ ન આપ્યો. વળી હિટલરે 'મારી લડત' નામના પુસ્તકમાં ઓસ્ટ્રિયાને જર્મનીમાં સમાવી દેવા માટે જે ઇચ્છા જણાવી હતી તેથી પણ મુસોલિની હિટલર પ્રત્યે અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોતો હતો.

હિટલર જેમ જેમ સત્તા જમાવતો ગયો તેમ તેમ મુસોલિનીને તેની શરકારમાં વિશ્વાસ બેસવા લાગ્યો. પણ સાથે સાથે તેણે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે તે પોતે ઓસ્ટ્રિયાને ઠંડી પણ જર્મનીમાં લણી જવા દેશે નહિ. મુસોલિનીના આ અડગ નિશ્ચય આગળ ઓસ્ટ્રિયાને ગળી જવાની હિટલરની મુરાદ નરમ પડી.

સને ૧૯૩૫માં મુસોલિનીએ જર્મની અને ફ્રાન્સની ગરજનો લાલ લીધો. હિટલરને ઈટાલીની મૈત્રીની ગરજ હતી. ફ્રાન્સને નાઝી જર્મનીનો ભય લાગતો હતો એટલે તેનાથી જે કાઈ રક્ષણ આપે તેની સાથે હાથ મિલાવવા ફ્રાન્સ તૈયાર હતું. મુસોલિની ફ્રાન્સને રક્ષણ આપવા તૈયાર થયો અને બદલામાં પોતે હબ્સીનિયા છતી લે તેમાં ફ્રાન્સની તટસ્થતા ખરીદી લીધી એટલું જ નહિ પણ તેનો પક્ષપાત પણ મેળવ્યો. આમ મુસોલિનીએ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની મૈત્રીમાં તડ પાડી. સને ૧૯૩૫ના જન્યુઆરીમાં લાવલની ફ્રેન્ચ સરકારે રોમમાં કરાર કર્યો. ફ્રાન્સ એવફૂફ જન્યું. બીજી તરફ ઈટાલીએ જર્મનીની મૈત્રીનો ઉઘાડી રીતે સ્વીકાર ન કર્યો; જો એમ સ્વીકાર કરે તો ફ્રાન્સનો પક્ષપાત મેળવવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સનો એકત્ર સામનો તેની હબ્સીનિયા છતવાની મુરાદ ધૂળમાં મેળવી દે.

સને ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં ઈટાલીએ હબ્સીનિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રગ્નસંધે ઈટાલી સામે પગલાં લીધાં. એ પગલાંને અનુસરીને પોતાનો બહિષ્કાર કરનાર રાજ્યોમાંથી આગળ પડતો ભાગ લેનાર રાજ્યોને મુસોલિનીએ પોતાના શત્રુ માન્યાં. ઇંગ્લંડ, રશિયા, તુર્કી અને ગ્રીસ તેમાં મુખ્ય હતાં. ઈટાલીની આ ઠંડાડી સ્થિતિમાં જર્મનીએ તેની

અગત્યની સેના બગ્ગની તેણે બહિષ્કૃત ઇંટાલીને જોઈતી બધી સામગ્રી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૂરી પાડી બીજી તરફથી ક્રાન્સની વિશ્વાસઘાતક વલણથી પ્રગ્નસઘના પગલા નિષ્ફળ ગયા પરંતુ જ્યાં હબ્મોનિયા જીતાર્થ ગયું ત્યાર મુસોલિનીએ નીચોવી લીધેલા લીંબુની જેમ ક્રાન્સને પગ્ન મૂક્યું અને જર્મનીની મૈત્રીનો ઉઘાડી મીતે સ્વીકાર કરી તેની સેનાની ઢગ કરી આગ ઇંટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીની શરૂઆત થઈ અને તેઓએ પરસ્પર સહકાર રીતે અખત્યાગ કરેલી આતંગ્રાષ્ટ્રીય ગળનીતિથી યુરોપમા અરાન્તિ ઉગ્ર બની એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લંડ માટે ગભીર સ્થિતિ બની થઈ

આ અનિષ્ટ મૈત્રીના પરિણામે સ્પેનનો કાયડો બીજો થયો—સ્પેનની સમાજવાદી પ્રગ્નસત્તાક મરઝાર સામે જનગલ ક્રાંકોના ફાસિસ્ટ પક્ષે બળવો ડર્યો અને સ્પેનમા આતરવિગ્રહની શરૂઆત થઈ એ બળના પાછળ હિટલર અને ખાસ કરીને મુસોલિનીની સીધી યા આડગતરી પ્રેરણા છે એમ કહેવામા હવે મરો ખાધ નથી કારણ કે એ વસ્તુ હવે જોઈ એ તે ડગતા વધારે ઉઘાડી થઈ ગઈ છે સ્પેનની પશ્ચિમે પોર્ટુગલ પણ અર્ધ-ફાસિસ્ટ ગળ્ય છે આમ અનુકૂળ મળેલો અને મહારની મદતથી બગ્ગાખાગ ક્રાંકો વિજય મેળવતો ગયો છે સ્પેનની સરકારના પરાજયનું પરિણામ સ્પેનમા ફાસિસ્ટ રાજ્યની સ્થાપનામા આનરો, એટલું જ નહિ પણ મધ્ય યુરોપના ફાગિસ્ટ રાજ્યોની સીધી લાગમગ નીચે સ્પેન મૂકાશે ઇંટાલી અને જર્મનીની તુમાખીભરી દરમ્યાનગીરી આગળ પ્રગ્નતત્રાદી અને કહેરાતા પ્રગ્નતત્રાદી ગળ્યોએ વિના ગણ પોતાની નવળાઈ બતાવી છે, અને તેના પરિણામે સ્પેનમા ફાસિસ્ટ રાજ્યોની દરમ્યાનગીરી નિરકુશ બની છે પોતાની નડારક તૈયારી માટે કાચા માલની તૃણા મેનતા નાઝી જર્મનીનો ડોળો ઉત્તર સ્પેનના આરદુરીઆસ અને આરક પ્રાતની ખાણો ઉપર છે ખાસ કરીને બાગ્ગની ખાણોમા ઇંગ્લંડ મોટું હિત ધરાવે છે આમ જર્મનીની મહારાવડા ઇંગ્લંડની અથડામણમા આવે છે બનના જોગ છે કે જગતની શાન્તિ અર્થે ઇંગ્લંડ પોતાનું હિત જરૂર કરી એટલો ભોગ આપે જગતશાન્તિ અથ ઇંગ્લંડ આર્થિક હિતનો થોડેધણે અગે ભોગ આપના તૈયાર છે, પણ મુલકી ભોગ આપના તૈયાર નથી, જર્મનીને સતોપવા કોઈ અગત્યનું સરથાન જરૂર કરના તૈયાર નથી

બીજી તરફ સ્પેનના હત્યાગડમાથી ઇંટાલી પણ પોતાના લાલ કાઢવા માગે છે તેને બૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર પોતાનું શાસન જમાવી તેને એક ઈટાલિયન સરોવર બનાવી દેવું છે બે ક્રાંકો જીતે તો ઇંટાલી બેનારિક ટાપુઓમા અથરા સ્પેન અથવા સ્પેનિશ મોરક્કોના કાંઠે દરિયાર્ધ થાણુ સ્થાપે એવી દરેક વધી છે અને બે તેમ બે તો જિલ્લાદરનું મહત્ત્વ લશ્કરી દષ્ટિએ ઘણું ઘટી ગયું ઇંટાલી અને જર્મનીએ જનરલ ક્રાંકોને છૂટે હાથે મદદ કરી છે તે બદનાની આશા વિના તો ન જ કરી હોય એ મદદ પાછળ એવી નિષ્કામ વૃત્તિ જણાતી નથી.

આજ સ્પેન જે ડુરુણ યાતના ભોગની ગત્યુ છે, તે ઈંટાલી અને જર્મનીની મૈત્રીનું ફળ છે જના સુધી એ મૈત્રી નહોતી ઉદ્ભવી, ત્યાં સુધી યુરોપના રાજકાળમા ઈંટાલીને જર્મનીનો મહકાર નહોતો મળ્યો, ત્યાં સુધી મુસોલિનીને કોઈ આતરરાષ્ટ્રીય સાહમ બેડનાની હિમ્મત ન હતી આજ તેઓના પગપગ મહકાર અને મામાન્ય હેતુથી ડરીને જેમ જેમ પ્રગ્નતત્રાદી ગળ્યો વિગ્રહથી દૂર લાગના પ્રયામ કરે છે તેમ તેમ ફાસિસ્ટ

સંઘે વધારે સ્વચ્છંદી બને છે. બીનદરમ્યાનગીરીની સમિતિમાંથી ઇટાલી અને જર્મની ખસી જતાં હવે તેઓ વધારે નિરંકુશ થશે અને તેનાં કડવાં કૃષ્ણ દુનિયાએ ચાખવાં પડશે. સ્પેનની આંતર વેદના હથ વધારે તોમ બનશે.

જર્મની અને ઇટાલી ભૂખ્યાં છે. એકને સામ્રાજ્યની—સંસ્થાનોની તૃષ્ણા છે; બીજાને સમુદ્રો ઉપર શાસન કરવાના કાંડ છે, રોમન સામ્રાજ્યને ફરીથી ઊભું કરવાના મનોરથ છે. પણ દુનિયામાં હવે સંસ્થાનો મેળવવાનો અવકાશ રતો નથી; અને દુનિયાની શાન્તિ માટે કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાના સંસ્થાન ક્રાસિસ્ટ સપને આપીને મુક્તકર બોગ આપવા તૈયાર નથી; ક્ષિત્રન પાસેથી ક્ષિત્રિય સોમાલીલેન્ડ જેવા ઉલ્લેખ્ય પ્રદેશ લેવાથી ક્રાસિસ્ટસપને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. આમ ક્રાસિસ્ટ સપની સામ્રાજ્યની તૃષ્ણા આપણને કારમા વિગ્રહ તરફ ખેંચી રહી છે. લુનની આખરમાં ગોર્લિગે જાહેર કર્યું છે કે જર્મનીને સંસ્થાનો નહિ મળે ત્યાં સુધી અમે અમારી લડત ચાલુ રાખશું. વર્સેલ્સના કરારને અંગે જે જે રાજ્યોએ જર્મન સંસ્થાન 'વહીવટ' માટે રાખ્યાં છે તેઓને પોતાનો હિસ્સો ઊંડી દેવાની દાનત નથી.

હબ્સીનિયાના રસકસ ચૂસવા માટે મુસોલિનીને હબ્સીનિયા અને ઇટાલી વચ્ચેના માર્ગ પોતાના હસ્તક રાખવા છે. પરંતુ એ માર્ગો ઉપર સમુદ્રોની રાણી ક્ષિટ્રાનિયાનું શાસન છે અને એ શાસન ઇટાલી અને હબ્સીનિયા વચ્ચેની સાંકળ નગળી બનાવે છે, એટલે મુસોલિનીને જૂમખ્યામાં ક્ષિટ્રનની સત્તા કાંટાની જેમ ખટકે છે આફ્રિકાના ઉત્તર કાંઠે દ્વિપોલી ઉપર ઇટાલીનું શાસન છે. ઇટાલીની દક્ષિણે સિરિલી ટાપુ ઇટાલીનો એક ભાગ છે. એ એ વચ્ચે આવેલા સાંકળા દરિયામાંથી ઇંગ્લેન્ડનો હિંદુસ્તાન જવાનો મુખ્ય અને વહેવાર માર્ગ પસાર થાય છે. એ જહામર્ગ ક્ષિટ્રન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સાંકળ રૂપ છે. લગાઈ વખતે એ માર્ગ રૂધીને મુસોલિની ઇંગ્લેન્ડને ચુંગળાવી શકે અને તે માટે અત્યારે મુસોલિની દ્વિપોલીના કાંઠે નૌકાખાતાની સ્થાપના કરે છે, અને એ સ્થળ તે હમણાં નજરે નોંધ આવેલા પણ ખરો. તેના પ્રતિકાર તરીકે ઇંગ્લેન્ડના બચાવ ખાતાના પ્રધાન સર ટી. ઇન્ટરેકે તા. ૨૬ જુનના રોજ જાહેર કર્યું છે કે આર માસ પહેલાં ક્ષિટ્રીશ નૌકાસૈન્યના જે ફરજ હતી તે હવે વધારે કપરી બની છે અને તે માટે આપણે પૂરતી તૈયારી કરવી જોઈએ. હિંદુસ્તાન જવાનો જલમાર્ગ લયમાં આવી પડે તે ઇંગ્લેન્ડ કોઈ રીતે સાંખી શકે તેમ નથી. આવતા વિગ્રહમાં હિંદુસ્તાનનું મહત્ત્વ શું છે તેના વિચાર આપણે નથી કર્યો. એ વિગ્રહની સીધી અસર આપણા ઉપર ચલા વિના રહેશે જ નહિ. તે માટે દુનિયાના રાજકારણ તરફ બેદરકાર રહેવું આપણને ખાલવે તેમ નથી. સ્પેનનાં કરણ વિનકાચો આપણી નંદા હવે તો હટી જવી જોઈએ. વિગ્રહને દૂર રાખવા ઇંગ્લેન્ડે ઘણા પ્રયાસ કર્યા છે, પરંતુ જૂની ઘડેડમાં રહીને શાન્તિ માટે કોઈપણ કાર્ય થઈ શકશે નહિ. ક્રાસિસ્ટ સંઘની તૃષ્ણાએ દુનિયાને લગાયક તૈયારીઓની શરતમાં ઉતારો છે. પણ આ શરતના અંતે આપણે કયાં ઊભા હોઈશું? આ વિલાતક વિગ્રહને ટાળવા માટે કોઈ ઉપાય નથી? સંસ્થાનોના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકે ખરું? અને થાય તો પણ વિગ્રહને ટાળી શકાય? ક્રાસિસ્ટ રાજ્યોની સામ્રાજ્ય તૃષ્ણાનું શું થાય? ગયા વિગ્રહની કડવી યાદ સ્પેનના આંતરવિગ્રહે તાણ કરી છે. એ વિગ્રહનાં દુઃખદ પરિણામોથી હજી આપણે મુક્ત થયા નથી ત્યાં વિગ્રહદેવતાના કાળા પગલા આપણને ડરાવી રહ્યા છે. તેમાંથી બચવાનો કોઈ માર્ગ ખરો?

આ પ્રશ્નો ઊંડી વિચારણા માંગે છે. તેની ચર્ચા આપણે બીજવાર કરશું.

કરે રવિનાં સરતાં ક્ષિતિજે
આ કા થ માં અમૃતનાથ જિગ્યે
સાથે જ દો' તારલિયો અખૂંકયો
ખસેડીને પાદ ભરાવી ચોદણાં
જાણે શિશુ સેજથી જાગી જાહેયો ! ૫
જિગ્યે હજી તો, સ્મિત કીધું ના કીધું
જાડી હજી કે રમતો ચ ના રમી
અમ્યાં નહીં શીતળ તેજ મીઠડાં
લહો નહીં લહાવ જ આલ અંકનો
ના હુંદ્રે ચે વાદળી માતની લહી ૧૦
અંધારમાં તેજની રેખ દોરી ત્યાં
કહીંક એ ગળ મંહી સરી ગયો !
ના આંથમ્યો, આથમ્યુ કોક દિ' ઉગે;
મયો નહીં, મૃત્યુ પછી ચ જન્મ છે;
એ તો કહીંકે સરી વ્યોમથી ગયો ૧૫
અસ્તિત્વથી છેક ભૂંસાઈ એ ગયો
પાછો ફરી ના નજરે હજી ચડયો !
હવે ફરી શું કદિ એ ન જિગશે ?
વા જિગવા યોગ્ય સ્થિતિ ન એહની ?
વા વિશ્વ કેરાં ફલકેથી એનું ૨૦
અસ્તિત્વનું ચિત્ર ગયું ભૂંસાઈ ?
આકાશ પે નેન અમીટ માંડી
વિસ્તારી મેં માનવ ટૂંકી દૃષ્ટિને
જોઈ વળ્યો શોધકની હું વૃત્તિથી
નક્ષત્ર ને તારક કેરી માળા ૨૫
ના તારલાતું પણુ ભાવી પામ્યો !
એ તો ગયો; થાય હવે ન અન્યથા ;
અસ્તિત્વનો ના પરચો ચ પેખવો;
મારે મને ઝીંદગીમાંથી એ ગયો !
મેં હાથ હેઠા દીધ નાંખી, હાથ ! ને ૩૦
નૈરાશ્ય મારું ઉર આવરી રહ્યું !
ત્યાં અંતરે કંઈ થયો ઉભાશ
ને કુંળી શી જ્યોતિ મંડી અંગેળવા
પ્રાદુર્ભવ્યો તારલિયો ઉરાસને
અળાંકળાં અંતર આલ થે રહ્યું. ૩૫

માર્કિવસ માર્કોની

યશવંત શુ. નાયક

રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સઃ મુંબઈ

માર્કોનીના મૃત્યુથી રેડિયો-વિજ્ઞાનના એક અપૂર્વ સંશોધકની મોટ પડી છે. રેડિયોના વિજ્ઞાનને ધરગતુ ઉપયોગમાં લાવવા માટે જગત માર્કોનીનું ઝાણી છે. માર્કોનીએ પોતાનું સારું યે જીવન રેડિયો વિજ્ઞાનની શોધખોળ અને વિકાસમાં ગાળ્યું છે.

રેડિયો—ખીનતારી સંદેશ મોકલવાનું વિજ્ઞાન—એ ખરું જોતાં માર્કોનીની શોધ કહેવાય નહિ. વિદ્યુતની લહરી ઉત્પન્ન કરો અવકાશમાં એકથી બીજી જગ્યાએ મોકલી એ લહરીને પાછી પકડી શકાય એ શોધ ઇંગ્લેન્ડના સમર્થ વૈજ્ઞાનિક મેક્સવેલે કરી હતી. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ જાતની વિદ્યુત લહરીનું અનુમાન (prediction) મેક્સવેલે ગણિતની ગણતરી ઉપરથી થયું હતું. આ પછી જર્મન વૈજ્ઞાનિક હર્ઝે આ લહરીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી પુરવાર કર્યું કે મેક્સવેલનું અનુમાન સાચું હતું. આમ છતાં વિદ્યુતલહરી વડે સંદેશ મોકલવાનો ઉપયોગ કરવાનું સદ્ભાગ્ય માર્કોનીનું જ હતું.

માર્કોનીનો જન્મ ૧૮૭૪માં એપ્રિલની ૨૫મી તારીખે બોલોના ખાતે થયો હતો. એનું શિક્ષણ ઘણુંખરું ખાનગી રીતે થયું હતું. એ દરમિયાન એને વાયરલેસ (ખીનતારી) સંદેશ મોકલવાના વિજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને એના ઉપર શરૂઆતથી જ નાના નાના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા. ૧૮૯૫માં એણે પહેલવહેલાં જતાંયું કે વિદ્યુતલહરી એકથી બીજી જગ્યાએ મોકલી શકાય છે અને તે વડે ખીનતારી સંદેશ મોકલવાની શક્યતા પણ છે. એ વેળા વિદ્યુત લહરીનું માત્ર સૂચન પણ એકાદ ફ્લેશિંગ જોટલા અંતર સુધી જ થઈ શકતું. છતાં માર્કોનીનો ઉદ્દેશ લહરીનો વિસ્તાર (range) વધારી સંદેશ મોકલવાનો હોવાથી એના પ્રયોગો ઉપર મડી રહ્યો. અને દિનપ્રતિદિન એમાં પ્રગતિ કરતો રહ્યો. એ દરમિયાન એ ઇંગ્લેન્ડ ગયો અને ૧૯૦૦ની સાલમાં ત્યાં માર્કોની કંપની કાઢી અને કોર્નવોલમાં પોલ્કુ આગળ એક રેડિયો સંદેશ મોકલવાનું સ્ટેશન બાંધ્યું કર્યું. પરંતુ એ સ્ટેશન વાવાઝોડાથી જમીનદોસ્ત થયું અને તેથી માર્કોની થોડો હતાશ પણ થયો. એ વખતે માર્કોનીના ઉત્સાહનો કેટલાક લોકો ઉપહાસ પણ કરતા. એ પહેલાં ૧૮૯૮માં બોર્ટોગની શરતનો સંદેશ સફળ ભાષામાં ડબ્લિન એક્સપ્રેસમાં એણે જાતે મોકલ્યો હતો અને ૧૮૯૯માં એ આગબોટ અથડી પડી તેની ખબર રેડિયો સંદેશ વડે સાઉથ ફ્રેંચ મોકલવામાં આવી અને તેથી ત્યાં મદદ પહોંચી શકી. આ પછી ૨૫૪ ભાષામાં વાતચીત કરવાનો પ્રથમ પ્રવાસ ૧૯૦૨માં કર્યો અને નોવાસ્કોશિયાનાં કેપ સિટનમાંથી ઇંગ્લેન્ડના રાજા સાતમા એડવર્ડને પહેલવહેલો સંદેશ મોકલ્યો. આ બનાવથી જગત આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું. આ પછી ૧૯૦૨માં લગભગ જ્યાં જહાજો ઉપર રેડિયોનાં સાધનો રાખવા લાગ્યાં. ૧૯૦૪માં ઇંગ્લેન્ડ અને કેનેડા વચ્ચે વારંવાર સંદેશ પાઠવવા માટે ઈમ્પીરિયલ વાયરલેસ કંપની કાઢી.

૧૯૦૭માં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે એક 'પબ્લિક સર્વિસ' કાઢી આ વખતે વધુમાં વધુ હજારોની સંખ્યા સુધી જ સંસ્થા મોડલી શકતા હતા ૧૯૧૦માં માર્કેટનીએ આયર્લેન્ડથી છ હજાર માર્કલ દૂર ખુલે એ તામના સ્થળે સંસ્થાથી સંસ્થા મોડતો અને તે વખતથી માર્કેટનીએ જગતના સ્થળ અને માળના બેદ ઉઠેલી નાખ્યા

માર્કેટનીની શોધના માનમાં તેને ૧૯૦૬નું નોબેલ દાનમાં મળ્યું હતું ૧૯૧૪માં તેને ઈટલીના સેનેટનો ગભાસદ બનાવ્યો હતો ૧૯૧૬માં તેને વશિષ્ઠ પગ સરદારનું પદ ઈટલીની સરકારે આપ્યું અને તેની વડાઈ દરમિયાનની સેનાને પાનમાં લઈ ૧૯૧૬ની શાંતિપરિષદમાં એને મજૂર પણ નીમ્યો હતો

એ પછી પણ માર્કેટની પોતાના સંશોધનમાં મગ્યો ગયો દુનિયાને જુદે જુદે સ્થળે રેડિયોના મશીન કેરા અને ઘણા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પહોંચે છે તેની શોધ કરવા એણે 'એલેક્ટ્રા' નામની આગમોટમાં જગતપ્રસિદ્ધ થઈ એ પ્રવાસ દરમિયાન એણે ૨૬૨૩-૨૪માં ગ્રાઈન્સ (ટૂકી લદગી) વડે રેડિયો મશીન મોકલવાની પદ્ધતિ સોધી ઝાઝી તે પહેલાં અને હજી પણ ટેલેગ્રાફ લોગ-વેવ (લાંબી લદગી) વડે ધ્વનિ-વિશેષણ (બ્રોડકાસ્ટીંગ broad-casting) કરવામાં આવતું લાંબી-લદગી વડે બ્રોડકાસ્ટીંગ કરવામાં હવામાનના તોફાન વગેરેથી ધણી સુસીમત નડતી અને મશીન વિકૃત થઈ જતા ટૂકી લદગીની શોધથી એ જાતની વિકૃતિ નહિ નડે અને તે ઉપગત ખર્ચમાં પણ વીમ ટકા ઘટાડો થયો છે હવે દુનિયાના ધણીખંડ દેશો ગ્રાઈન્સ (ટૂકી-લદગી)નો ઉપયોગ કરે છે જે લોકો રેડિયો વાપરતા હશે તેમને અનુભવ થયો હશે કે ૨૦૦ કે ૪૦૦ માર્કલને અતરે દિંદુસ્તાનના લોગ-વેવ (લાંબી-લદગી)ના પ્રોગ્રામ મલખાતા નથી, પરંતુ દૂરના દેશોના ટૂકી-લદગીના પ્રોગ્રામ સ્પષ્ટ મલખાતા છે એ જ માર્કેટનીની શોધને લીધે દુનિયાના ૩૨ દેશોમાં આશરે ૧૮૦ બ્રોડકાસ્ટીંગ સ્ટેશનો બાંધા થયા છે રેડિયોના ઉદ્યોગને લીધે એટલા ગ્રાહકોના પૈસા ૫૦ હજાર લોકોને રોજ મળે છે અને ધિત્રીશ રેડિયો ઉદ્યોગને અગે વાર્ષિક લગભગ ૨૦૦૦૦,૦૦૦ પાડનો વેરાગ થાય છે આ ઉપરથી માર્કેટનીએ ઉદ્યોગી જગતને પણ કેટલો ફાયદો કર્યો એનો ખ્યાલ આવશે

રેડિયો વડે આજે જગતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની ખબરો થોડીક ક્ષણોમાં મળે છે જગતના દૂર દૂર દેશોના વિદ્વાનના લાપગો પણ એ વડે માક્ષાત સાબળાના મળે છે રેડિયો હોય નો મમુદ્ર કે જગતમાં અદ્યત્તમાં નડતા આખા જગતમાં સંસ્થા મોડલી શકાય છે આની ગતિ રેડિયોની મશીન ટેલેગ્રાફે જલ્દાજલ્દા સંદર્ભમાં મપડાયે ૧ માણસોને ખ્યાલી શકાય છે રેડિયોથી વેરાન પ્રેમોમાં કે ઉત્તરવ્રુનની શોધમાં જનારા કાફલાઓ જગતની સાથેના મગમમાં ગમે કે એવરેસ્ટના શિખર ઉપર પહોંચનાગએ વિમાનથી લાખા પ્રસારો કરનારાઓ, વગેરે અને માદમ બેડનાગ આજે રેડિયો વડે ધણે અગે સુરક્ષિત ગમે કે અને તેમના ખબરો મોડવાની શકે છે લડાઈમાં, ગજાગણમાં, જ્ઞાનના પ્રચારમાં અને ખબર અતરે મોડવામાં રેડિયોએ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે આજે એનાથી આખું જગત જાગે એક જ શબ્દ હોય એમ લાગે છે આ સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ માટે માર્કેટનીનું નામ પૈતાનિક તરીકે અને એમ મદાન માનવહિતથી તરીકે પ્રાયશઃ ગમેશે

પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સંગીત સમ્પદને બદલે મંગીતગ્રામ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. સંગીતના સ્વરસમુદાયને પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગ્રામ શા માટે કહેવામાં આવેલ છે, તેનું હજુ સ્પષ્ટ કારણ મળતું નથી. સ્વરગ્રામ એટલે અમુક સ્વરોનો સમૂહ (scale). સાધારણ રીતે ગ્રામ શબ્દનો અર્થ ગામ, શહેર થાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથમાં ટોળે કરતાં મનુષ્યો કરતાં એક નિયત સ્થાને રહી રહેકાણુ કરવું તે વધુ સંસ્કાન્શીલ ગણાતું, જેથી છુટાછવાયા સ્વરોનું એકીકરણ કરીને વ્યવસ્થિત સમૂહ બાંધવો અને તે સમૂહને માટે ગ્રામ શબ્દ યોજવો તે આપણા પૂર્વજોને યોગ્ય લાગ્યું હશે તેમ કલ્પના માત્ર કરી શકાય. 'સંગીત-રત્નાકર'માં ગ્રામ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે: પ્રામ: સ્વરસમૂહ: સ્વાન્મૂર્છવાદિ તમાગ્રય: || (મૂર્છના વગેરેના સમાગ્રથી નિયોજિત થયેલ સ્વરસમૂહને ગ્રામ કહેવામાં આવે છે.) 'સંગીત રત્નાકર' પછીના ગ્રંથોમાં ગ્રામ શબ્દને માટે ઘણી વખત મેલ શબ્દ વપરાતો જોવામાં આવે છે, અને સાત શુદ્ધ સ્વરો મુખ્ય સ્વરો ગણાતાં સંગીત સમ્પદ શબ્દ (octave) યોગ્યથેલ છે.

પ્રાચીન સંગીતગ્રામનો ઈતિહાસ મનુષ્યજાતિના ઈતિહાસ જેટલો પુરાતન છે. મધ્ય એશિયાનાં મેદાનો માનવજાતની પ્રાચીન જન્મભૂમિ ગણાય છે. સંગીતગ્રામ પણ મનુષ્યજાત સાથે દરેક ભૂમિમાં રખડ્યું છે. આર્ય લોકોના જુદાજુદા ક્ષાંટાઓ પડ્યા તે પહેલાં સંગીતગ્રામ ત્રણથી ચાર સ્વરોનું બનેલું હતું. સા, મ, પ, સા આ ચાર સ્વરો ઔરફિયસની વાણાના મુખ્ય સ્વરો હતા તેમ *Grote's Ancient History of Greece* (ગ્રોટના પ્રાચીન ગ્રીસના ઈતિહાસ) પરથી માલુમ પડે છે. ત્યારે વેદ સમયનું પ્રાચીન પ્રથમ સંગીતગ્રામ પણ ત્રણથી ચાર સ્વરો, જેવા કે પ્રથમ, દ્વિતીય, ત્રીય, મન્દ્ર વગેરેથી બનેલું હતું. આર્ય લોકો દ્વિત્વમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તેઓનું સંગીતગ્રામ કેલું હતું તે જાણવાને આપણી પાસે તારીખવાર આધાર કે વિશ્વસનીય માહિતીનો અભાવ છે, એટલે પ્રાચીન હિંદી સંગીતગ્રામ જાણવા માટે વેદોનો મંત્રોચ્ચાર, સામગાન, પ્રાતિશાખ્ય અને શિક્ષા માહિત્યના છુટાછવાયા સંગ્રહો પર આધાર રાખવો પડે છે. કમગાગે, હિંદી સંગીતગ્રામનો ઈતિહાસ યુરોપીય સંગીતગ્રામ જેટલો સરળ અને કમખંડ નથી.

આર્ય લોકોનું સંગીતગ્રામ ચતુ:સ્વર ઉપર રચાયેલ હોવાથી સા, રી, ગ, મ, સા, રો, ઝે મ, વગેરે સ્વરોનો સ્વાભાવિક ક્રમ થાય છે. ગ્રીક સંગીતમાં પણ આમ જ જોવામાં આવે છે. જાને ગ્રીક અને હિંદુસંગીતમાં મધ્યમ પહેલાં કેમ જડ્યો, તે વિચાર કરીએ તો તેમાં સ્વરોત્પાદનનો સાધારણ નિયમ લાગ્યું પડે છે. અવાજ સ્વાભાવિક રીતે હંમેશાં ઉપર જઈ

નીચે આવે છે, અને પ્રથમ સ્વરનો મવાદી પકડવા પ્રયામ કરે છે, કારણ કે સ્વરસવાદ તે મનુષ્યના અવાજની નૈસર્ગિક સ્થિતિ છે અવાજની ખાસિયત છે કે પહેલાં એકદમ ઉપર જતા ધીમે ગ્હી નીચે ઊતરવા લાગે છે સવાદિત્વના મિદ્ધાત પ્રમાણે અવાજ કાં તો ગાંધાર, મધ્યમ, અગર પચમ પર જવા મહેનત કરે છે પરંતુ ગાંધાર તથા મધ્યમ કરતા પચમ દૂર હોવાથી તેમજ પચમ કરતા મધ્યમ વધુ મધ્યસ્થ લાગવાથી મધ્યમ મહત્તરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે આથી જ દુનિયાની ઘણીખરી પ્રજાઓના પ્રાચીન સંગીતગ્રામોમાં પણ મધ્યમ તો અચૂક જોવામાં આવે છે ગ્રામજાગણમાં અવાજની એ સ્થિતિ માણુમ પડે છે એક તો અવાજ કૂદકો મારી ણીજો સ્વગ પકડે છે, અને ણીજ પ્રથમ સ્વગની પાસેના સ્વગ પર સ્થાન લેના મથે છે આ વૃત્તિઓમાં સ્વરમાધુર્ય અને સ્વગસવાદવાળા સંગીતગ્રામની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે

હિંદી મંગીતગ્રામ સ્વરમાધુર્યના સિદ્ધાંતે રચાયું છે હિંદી મંગીતગ્રામનો ઇતિહાસ તપાસશું તો સામવેદના સમયમાં આવતા ગ્રામજાગણની વ્યવસ્થા સ્વરરાશ્ત્રના હિસાબે થતી જોવામાં આવે છે સામવેદ પૂર્વેના વેદોના મનોવ્યાગમાં સ્વરોની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વગિત તેમ ત્રણ અવસ્થા જોવામાં આવે છે સ્વગની ઉચ્ચ સ્થિતિને ઉદાત્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જ્યારે નીચી સ્થિતિને અનુદાત્ત તરીકે માનવામાં આવેલ છે, અને બેઉ વચ્ચેની સ્વરસ્થિતિને સ્વરિત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ઋગ્વેદમાં સ્વરિતનું સ્થાન ઉદાત્તથી પણ ઉચ્ચતર ગણવામાં આવ્યું છે, અને સામવેદમાં તો ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત તેમ બે જ સ્વગસ્થિતિનો ઉપયોગ થયો છે મમય જતા આ બન્ને સ્વરો વચ્ચેનો તદ્દાવત ચતુર્થ મળતા સ્વગગ્રામનું પૂર્વાગ નક્કી થવા લાગ્યું અને પછી સ્વરગ્રામનું ઉત્તગગ મેળવવું તો સહેલું થઈ પડ્યું

ઋગ્વેદ પરના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઋકપ્રાતિશાખ્ય (ઇ મ પૂ ૪૦૦-૫૦૦) માં પહેલા પ્રથમ, દ્વિતીય, ચતુર્થ અને મન્દ તેમ ચાર સ્વરો આપ્યા છે અને પછી અષ્ટમ, સામ, અને શુક્ર તેમ ત્રણ વધુ સ્વરોનો ઉમેરો કરતા માત્ર સ્વરો થયા છે આ ઉપગત મંગીતના ત્રણ મન્દ્ર, મધ્ય અને ઉત્તમ તેના સ્થાનો પડ્યા છે અને ત્રણ સ્થાનોના કુલ મળી ૨૧ સ્વરો હતા તેમ ઉલ્લેખ થાય છે જ્યારે બૃહદ્વેતા (ઋકપ્રાતિ શાખ્ય પછી તે જ સમય) માં જરા સુધારા વધારા સાથે સ્વગમિધાન થયેલ છે અને તે કૃષ્ટ પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય છે આવી કૃષ્ટ એટલે જોને ખેંચવામાં આવેલ છે તેને સૌથી પ્રથમ સ્થાન મળે છે અને છઠ્ઠા સ્વરને મન્દ્ર માનવામાં આવ્યો છે, જ્યારે અતિસ્વાર્યને ગ્રામનો અંશ સ્વગ અગર તો વધારાનો સ્વગ ગણ્યો છે

તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યનો સમય બૃહદ્વેતા પછીના તે જ ઐકાનો છે તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યમાં પણ બધા માટે સ્વરો જણાવવામાં આવેલ છે, અને તેમાં કૃષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય છે પ્રથમને ઉદાત્ત, દ્વિતીયને સ્વરિત, તૃતીયને પ્રચય, અને ચતુર્થને અનુદાત્ત ગણ્યા છે. જ્યારે મન્દ્ર અને અતિસ્વાર્ય તેમના તેમ છે તૈત્તરીય પ્રાતિશાખ્યમાં પણ અતિસ્વાર્યની સ્થિતિ બૃહદ્વેતા જેમ છે.

મામવિધાન બ્રાહ્મણ (ઇ મ પૂ ૩૦૦)માં ગ્રામાધિ સ્વરો તૈત્તરીય પ્રમાણે છે ફેર માત્ર એટલો જ છે કે મન્દ્રને પચમ કહેવામાં આવેલ છે અને અતિસ્વાર્યના અતિસ્વાર,

અનુસ્વાર, પદ્ય અને અન્ય તેરાં નામે આપવામાં આવેલ છે. પૃષ્ઠપત્ર (ખ. સ. પૂ. ૨૦૦) માં પણ સામવિધાન બાલ્ય પ્રમાણે કૃષ્ટાદિ કટીને સ્વરોને ઉલ્લેખ થયો છે. આ બધા ઉપરથી જેમ માત્રી સકાય કે સામ શ્રેણીનગ્રામ પ્રથમ પાંચ સ્વરોનું જનિતું અને ધણે વખત પ્રચારમાં રહ્યું. ત્યારપાસ કૃષ્ટ અને અતિસ્વાર્યતા ઉમેરાયી સંપૂર્ણ થયેલ જોવામાં આવે છે. ગ્રામગ્રામનું સ્વર ગંવાદિત્ય પદ્ય-મધ્યમ અને ગાંધાર-નિપાદનું છે. આ ગંવાદિત્યને નારદશિક્ષામાં સાતસ્વરોના ગ્રામ જેવા વિભાજો કરવામાં આવેલ છે નૈત્તરીય પ્રાનિશાખ્ય, માપદુષ્ટી શિક્ષા અને નારદશિક્ષામાં પદ્યને તૃતીય સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. ત્યારે સામ પરિભાષામાં પદ્યની રિયતિ અનિસ્વાર્યતા સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી પદ્ય, મધ્યમ અને ગાંધાર ગ્રામ દરે તેમ કરી શકાય. કૃષ્ટ સ્વરના અર્થ ઉપરથી સામ ગ્રામ અસ્વરોદયમાં ગવાતું તેમ માનવામાં આવે છે અને તેથી જ ગાંધારનું સ્થાન ઔચિત્ય સાબીત થાય છે. સામ ગંગીતના પ્રાચીન ગ્રામ અને પ્રચલિત આધુનિક શુદ્ધ સંકરોદય સાર વચ્ચે નીચે પ્રમાણે તફાવત જોઈ શકાય છે:

પ્રાચીન નામે

આધુનિક સ્વરનામે

૧. કૃષ્ટ	—	"
૨. પ્રથમ	—	પદ્ય
૩. દ્વિતીય	—	અધ્યમ
૪. તૃતીય	—	ગાંધાર
૫. ચતુર્થ	—	મધ્યમ
૬. પંચમ	—	પંચમ
૭. અતિસ્વાર્ય	—	ધ્રેવત
૮. કૃષ્ટ	—	નિપાદ

આધુનિક સમયમાં જેમ સ્વરોના આન્દોલનોની કર્પન શ્રેણી યેત્ર પડે નિયત થાય છે, તેમ પ્રાચીન સમયમાં ન હતું એટલે સ્વરપ્રમાણ પણ અમર પડ્યોએના સ્વર સાથે સરખાવવા પ્રવાસ કરવામાં આવત છે. પરંતુ તેમાં બહુ વલુદ નથી. આ બાબતનો ઉલ્લેખ નારદશિક્ષા અને પાતવસ્કયશિક્ષામાં જોવામાં આવે છે. પાતવસ્કય નીચે પ્રમાણે સ્લોક આવે છે:

વદ્યો વેદે સિરાંદીત્યા વૃણમઃ સ્વાદમાનુમે
માત્રો રંમન્તિ ગાંધારં શોદાદૈવ તુ માયમ ।
લાલિતઃ પવનો દેવો વિવાદે તુ વદસ્વતઃ
શબલ પૈત્તો દેવો સ્વસ મહાવિષાઃ સ્મતાઃ ॥

(પદ્ય મધુર બોલે છે, અધ્યમ, અજ, ગાય વગેરે ગાંધાર, કૌશ્ય મધ્યમ, પાવલ પચમ, અધ્ય પૈત્ત અને મજ નિપાદ બોલે છે. આવી રીતે સાત સ્વરો ધારવામાં આવેલ છે.) આ રીતે જખ્યાવ્યા સ્વરપ્રમાણ મલે કિતરે તેમ કોઈ રીત નથી, પરંતુ આ સ્લોક અનિવાર્ય દર્શિતમે અને પાતવસ્કયના મમપતિશ્રૂવ મારે કીટ પ્રકાશ પાડે છે. પાતવસ્કયના સમય ઉપર ગંગીતગ્રામના ઇનિદાસ બાબત પણ થોડે થોડે અવાજો છે. પરંતુ પાતવસ્કય-

નો સમય હજુ પણ ચર્ચાગ્રસ્ત છે. યાત્રા કરી સુત્ર મમના લેખક હતા કે તે તેમને ઉપયોગ કરેલ હોય તથા સંગલિધાન ઉપરથી સંકનીય વાગે છે. ઋષિપ્રતિષ્ઠાપ્તિમા અંગ-લિધાન પ્રથમ વગેરે શબ્દોથી થાય છે. જ્યારે યાત્રાવચ્ચ પદ્ધતિથી શરૂ કરે છે. ઇ. મ. પૂ. ૬૦૦) ના ઋષિ છે કે કેમ તે સંતપ્ત છે. જે છે ઉપગત યાત્રાવચ્ચે આપેલ સ્વગ્રામ આરોહણ ગ્રામ છે, જ્યારે વેદ મમનનુ ગ્રામ અરોહણ ગ્રામ છે. અરોહણ ગ્રામ ક્યારે અસ્ત થયું અને આરોહણ ગ્રામ ક્યારે શરૂ થયું તે બાબત પુરાનાનો અભાવ છે. પરંતુ આરોહણ ગ્રામ વાજિનની શોધ પછી તેની મુગમતાવી થયું હશે તેમ જાણી શકાય.

વેદ મમય પછીનો સૂત્ર વ્યાસજી અને આ-વૃદ્ધ મમય હિંદુ મગીતગ્રામના ઇતિહાસ માટે બિલકુલ અધિકારગ્રસ્ત છે. ઇ. મ. પૂ. ૩૨૬ માં લખાયેલા પાણિનીશિષ્ટામા આપેલ નીચે પ્રમાણેના શ્લોક—

ઉદાત્તે નિપાદ ગાધારો, અનુદાત્ત ઋષભર્ષતૌ ।

સ્વરિત પ્રમવાહર્યતે વદજ મધ્યમ વચ્ચમા ॥

(ઉદાત્ત નિપાદ અને ગાધાર, અનુદાત્ત ઋષભ અને ધૈરત, અને સ્વરિત વૃદ્ધ, મધ્યમ અને વચ્ચમા છે) આ ઉપરથી અપ્પટ થાય છે કે સૂત્રમમય સુધીમા તો પ્રાચીન અરનામેનો લેખ થયેલ છે. યાત્રાવચ્ચસિદ્ધાન્તો ધાનનિર્ણય ચોદગ રીતે પુરવાર થાય તો સગીતગ્રામની પ્રાચીનતા ઉપર કોઈ પ્રશ્ન પડે તેમ છે. પરંતુ હજુ તે વાત મગોધકોના હાથમા રહેલ છે. આ પછી અંતરેય વ્યક્તિ તથા વૃદ્ધ-વચ્ચમા મગીતના છુટાછવાયા ધીણાના તથા જીગત આનંદ વાદ્યોના મમનો જોડામા આવે છે. પણ તે ઉપરથી સ્વર-ગ્રામની વ્યવસ્થા મમજની કડિન છે. છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે જોડામા આનંતી અગ્રગ્રામની યોજના કોઈ એકમે વર્ણીત નહિ. પરંતુ મેકાઓના અસ્થિત પરિશ્રમનું પરિણામ હવે દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજાના સગીતગ્રામ કરતા હિંદીમગીતગ્રામની વ્યવસ્થા ખૂબ પ્રાચીન, સંસ્કૃત અને વિકસિત જોવામા આવે છે.

૨

હિંદુ સગીતગ્રામની વ્યવસ્થાને કોઈપણ દેશના મગીતગ્રામની વ્યવસ્થા મળતી આનંતી હોય તો તે પ્રાચીન ગ્રીસનું મગીતગ્રામ છે. ઇ. મ. પૂ. ૬૭૬ માં ગ્રીમના પ્રાચીન સા, મ, પ, મા મા Terpanhora ટરપેન્ડોરા નામના ગ્રીસના મહાન સગીતવેત્તાએ ગાધાર અને ધૈવતનો ઉમેરો કર્યો અને ત્યારબાદ આયોનિયાના તત્ત્વવેત્તા તથા ગણિતશાસ્ત્રી પાયથેગોરાસે (ઇ. મ. પૂ. ૫૦૦) ત્યાંના સગીતગ્રામમા નિપાદ ઉમેરી અંપૂર્ણ સમક જનામ્ય કહેવાય છે કે પાયથેગોરાસે દુનિયાના ઘણા પ્રદેશોમા મુસાફરી કરી હતી અને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યા બાદ હિંદમા આવી રહ્યો હતો અને નિપાદ આહીના મગીતગ્રામમા જોઈ તે ગ્રીમ લઈ ગયો હતો. ઇ. મ. પૂ. ૪૦૦ માં મહાન એલેક્ઝાન્ડરે જ્યારે હિંદ પર ચડાઈ કરી ત્યારે હિંદમાથી તે નિર્મિત સ્વગ્રામ લઈ ગયેલ અને ગ્રીમમા પ્રચલિત કરેલ આજસુધી પણ ગ્રીસના Donan Scale (ડોનન સ્કેલ) અને Myxolydic scale (મીક્સોલીડિક સ્કેલ) હિન્દના લેખી અને કાશીરાગને હૂંમલ મળતા છે.

અને રાગોની માફક ત્યાં પણ જુદી જુદી મૂર્છના (modes) નેવામાં આવે છે. પુરાતત્ત્વ-વેત્તા સર ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. હન્ટર (Sir W. W. Hunter) 'ઈન્ડિયન ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયા' માં નીચે મુજબ લખાવે છે:

"The Indian art of music was destined to exercise wider influence. A regular system of notation had been worked out before the age of Panini (326 B. C.) and the seven notes were designated by their initial letters. This gamut passed from the Bhrahmanas through the Persians to Arabia, and was thence introduced into European music by Guido d'Arezzo in the beginning of the eleventh Century A. C."

હિંદુ સંગીત કલાની બહાર પણ જગ્ગર અસર થવાનું નિર્માણ થયું હતું. પાણિની (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬) પહેલાં તે સ્વર સપ્તક અને તેના પ્રથમ શબ્દોથી બનેલ સ્વરાવલી બની ચૂકેલાં હતાં. આ સપ્તક લાક્ષણિક દ્વારા પર્શિયા અને ત્યાંથી અરબસ્તાન મારફત ઇસ્લામ અગિયારમા સદીમાં ગીડો હારીઝો નામના વિદ્વાને યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. કેટલાક શબ્દશાસ્ત્રીઓનું તો ત્યાંસુધી માનવું છે કે હાલના યુરોપીય સંગીતગ્રામ માટે જે Gamut (ગેમટ) શબ્દ વપરાય છે તે ગ્રીક શબ્દ ગામ્મા (Gamma) માંથી કીતરી આવેલ છે. જ્યારે હિંદમાં પણ સંગીતગ્રામ શબ્દ પ્રચલિત હતો અને ગ્રામ શબ્દનું પ્રાકૃત ગામ્મ પણ થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં કંદહાર જે ગાંધાર પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતું તે વિદ્યાપીઠ હિંદી-ઈરાની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું. તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠ પણ આ જ પ્રદેશમાં આવેલી હતી. પ્રાચીન સમયમાં કેટલાક જૌદ ભિખ્ખુઓ ગ્રીસના રાજ્યોના દરબારમાં જતા. રોમના પાદશાહ આગસ્ટસના દરબારમાં ઘણા જૌદ ભિખ્ખુઓ હતા તે તો જાણીતી વાત છે, અને આજુકાંચ સમયમાં પણ હિંદનો ગ્રીસ સાથેનો મંચપ્રેરણ પ્રસિદ્ધ છે. તે પછી હિંદુ સંગીતગ્રામ કંદહાર અને પર્શિયા મારફત અગર તે પરસ્પર સંસ્કૃતિ વિનમયથી પણ યુરોપીય સંસ્કૃતિના પુણ્ય-પ્રદેશ ગ્રીસમાં થઈ ઈટાલી મારફત યુરોપમાં પ્રચલિત થવાનું ન માનવાને કારણ નથી.

આરબિક પદ્ધતિના સમયમાં પ્રવેશતાં હિંદનાં જે મહાન કાવ્યો રામાયણ અને મહાભારતનો યુગ શરૂ થાય છે. બહેતા સમયમાં થોડો ઘણો તફાવત ગણાય છે. રામાયણમાં સાત સ્વરો તથા સાત ગતિ જાળવે વર્ણન થયેલ છે, અને આ ઉપરથી સાત સ્વરો ઉપરથી સાત ગતિ ઉપગતથી કાલ્પનાની પ્રથા આજુ હશે તેમ માની શકાય. પણ સ્વરોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખના અભાવે સ્વરગ્રામ કેમ પ્રકારનું હશે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે મહાભારતમાં તો પૂર્ણદિ સ્વરો તથા ગાંધાર ગ્રામનું વર્ણન થયું છે, અને વાદી, વિવાદી, અને અનુવાદી સ્વરોની ગોઠવણ પણ જોવામાં આવે છે. ભગવદ્ગીતામાં સંગીતનો કાંઈપણ ઉલ્લેખ નથી પણ અનુગીતામાં સાત સ્વરોનાં નામ આપવામાં આવેલ છે. મહાકાવ્ય યુગ સુધીમાં ફક્ત સાત શુદ્ધ સ્વરોનું વર્ણન થયેલ છે. પરંતુ ક્યાંય પિદ્ધ સ્વરો જાળવે માહિતી મળતી નથી. વીણાના સાત તારો, મુરલીના સાત કાણુઓ અને સાત મૂર્છના પરથી પૂર્ણદિ સાત શુદ્ધ સ્વરોનો પ્રચાર થઈ ચૂકેલો હતો. આ સ્વરો પંજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. પંજ (પન્જાન્તે ચસ્તાત્) છ સ્થાનમાંથી જન્મેલ છે માટે

પડ્જ કહેવાય છે અને તે સ્થાનો નામિકા, ગળ, છાતી, તાલુ, હજ્જા અને દાંત છે. પડ્જનું લેટિન નામ Ut (ઉટ) જે પડ્ને તદ્દન મળતું આવે છે. પરંતુ સત્તરમી મદીમાં ઇટાલિયનોએ તે ફેરવી Do રાખેલ છે. જ્યારે આ સિવાયના બીજા ધણીખરા સ્વરોનાં નામો પ્રદેશો પછી આવ્યાં હોય તેમ લાગે છે. ગાંધાર સ્વર તે ગાંધાર પ્રદેશમાંથી અગર ગાંધાર ગ્રામનો પ્રથમ સ્વર હોવાથી તેમ કહેવાતો હશે; જ્યારે મધ્યમ તે પૂર્વાગ અને ઉત્તરાગને બુદો પાડતો મધ્ય સ્વર હોવાથી મધ્યમ કહેવાય છે. પંચમનું સ્થાન પાંચમો સ્વર તરીકે ગણી શકાય તેવું છે. ઋષભ અને ધૈવત પણ કોઈ પ્રદેશીય નામો હશે જ્યારે નિષાદ=(પાસે આવેલ) અગર નીચો સ્વર પ્રથમ મૂળ સ્વરની પાસે અગર નીચે મુકાયો તેથી નિષાદ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે નિષાદ નામનો પ્રદેશ અને નિષાદ નામની જાત પણ હતી તેમ પુરાતત્ત્વવેત્તા સર ફ્રાન્સીસ ફ્રેંક પણ કહે છે. 'સંગીત સારમંત્રલ'માં આ સ્વરોનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:

પૂર્વ નામિસ્તતો હૃદયાત્ પથાત્ વટ. પ્રકીર્તિતઃ ।

અથ મૂર્ધ્વા તથા ભસ્ય સ્વાદિતિ સ્થાનાનિમેનિરે ॥

(પ્રથમ સ્વર નાભિમાંથી, બીજો હૃદયમાંથી, ત્રીજો કડમાંથી, ચોથો મગજમાંથી, પાંચમો મુખમાંથી વગેરે સ્થાનો છે.) પરંતુ આજકાલના અગર પ્રાચીન સ્વર સંપત્કના સ્વર જોઈએ તો ઉપર પ્રમાણેના સ્થાનો કોઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ સ્થાનો માત્ર કદપના રૂપે જ જણાવવામા આવેલ છે.

૩

મહાકાવ્ય યુગ પછી પુરાતન સમયનો કાર્મપણ આધારભૂત ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ થતો હોય નો તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર છે. આ ગ્રંથમાં આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત થયેલ રાગોનો મંદંતર અભાવ છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર તે નાટ્યકલા મંડળી ગ્રંથ હોવાથી સંગીત બાબત ૨૮ મા અધ્યાયમાં શ્રુતિ, ગ્રામ, મૂર્છના તથા જાતિ વગેરેના માત્ર ત્રણ જ પ્રકરણો આપવામા આવેલ છે. ભરતનો સમય ઇ. સ ૪૦૦-૫૦૦ નો માનવામાં આવે છે. ભરત સમયનું સંગીત ઉચ્ચ દક્ષાને પહોંચ્યું હતું તેમ કહેવા માટે ફક્ત ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્ર જ બસ છે. ભરત સમય સુધી આવતા તો સપ્તકના શુદ્ધ સ્વરો પડ્જનદિ ઉપરાત વિકૃત સ્વરો અને બાવીસ શ્રુતિઓ પણ ઘર્ષ ચૂકેલ. ઇસ્વીસન પછીના સમયમાં અને ભરત સમય વચ્ચેના ગાળામાં કોઈપણ સંગીત પર લખાયેલા ગ્રંથના અભાવે ગ્રામ, શ્રુતિ, જાતિ, મૂર્છનાનો વિકાસ કેમ થયો તે જાણવું અસંભવિત છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ ગ્રામ આપવામાં આવેલ છે, અને તે પડ્જ, મધ્યમ અને ગાંધાર છે. પડ્જ ગ્રામ મુખ્ય ગ્રામ છે જ્યારે ગાંધાર અને મધ્યમ ગ્રામ શ્રુતિ પ્રમાણે ફેરવવાથી મળે છે. શ્રુતિનો અર્થ ધ્રુવેત્તે ઇતિ શ્રુતિઃ સાંભળી શકાય તે શ્રુતિ તેમ થાય છે. પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ રણન માત્રને શ્રુતિ (Heterotone) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અનુરણન નાદ તે સ્વર તરીકે ઓળખાય છે. શ્રુતિ તે શુદ્ધ અને ત્રિકૃત સ્વર વચ્ચેનું અંતર પ્રમાણ છે પરંતુ આ પ્રમાણ તે સમભાગ પ્રમાણ નથી એટલે શ્રુતિનો અર્થ Microtone ન થઈ શકે. સ્વરમંત્રમાં શ્રુતિસ્થાન માટે ભરતે નીચે પ્રમાણે અંતર આપેલ છે:

ચતુર્થતુચ તુચેવ પઢ્જ મધ્યમ પંચમ:

દે દે નિવાદ ગાંધારો ટિલ્લિર્કપમ ધૈવત: ।

તિલ્લો દેચ ચતસ્તચ ચતસ્તસ્તિસ્ત એવચ

દે ચત્તચ્ચ પઢ્જારવ્ય ગ્રામ ધ્રુતિ નિર્દશનમ ॥

(પઢ્જ, મધ્યમ, તથા પંચમ દરેકની ચાર ચાર શ્રુતિ, ત્રયમ તથા ધૈવત બેકની ત્રણ ત્રણ શ્રુતિ અને ગાંધાર તથા નિવાદ પ્રત્યેકની બે શ્રુતિ તેમ કુલ મળી આમીસ શ્રુતિની યોજના પઢ્જ ગ્રામમાં છે. ઉપર પ્રમાણેની યોજના પઢ્જ ગ્રામીક શુદ્ધ સ્વરોમાં લેતાં નીચે પ્રમાણે શ્રુત્યંતર થશે;

સા, રી, મ, મ, પ, ધ, ની, સા,

૪ ૩ ૨ ૪ ૪ ૩ ૨

મધ્યમ ગ્રામીક શ્રુતિ રચના મેળવવા માટે ધૈવત અને નિવાદ પાસેનું શ્રુત્યંતર પ્રમાણ ફેરવવું પડે છે અને સ્વરગ્રામ મધ્યમથી શરૂ થતાં શ્રુત્યંતર પ્રમાણ નીચે મુજબ રહે છે:

મ, પ, ધ, ની, સા, રી, મ, મ,

૪ ૩ ૪ ૨ ૪ ૩ ૨

પઢ્જ ગ્રામમાં મધ્યમનું અંતર ૯ શ્રુતિનું છે, જ્યારે મધ્યમ ગ્રામમાં ચતુર્થ સ્વર વચ્ચે ૧૧ શ્રુતિનો ફેર રહે છે. ભરતનાટ્યમાં કુદા બે જ ગ્રામ આપેલ છે. ગાંધાર ગ્રામ સ્વર્ગ લેકે ગયું હતું એટલે અપ્રચલિત હતું તેથી તેનો ગિણકુલ ઉલ્લેખ થયો નથી.

ભરતે જણાવેલ ૨૨ શ્રુતિનાં નામો પ્રથમ પ્રસન્ના, સિદ્ધા, પ્રભાવતી, કાન્તા, સુપ્રભા, શિખા, દિક્ષીમતિ, ઉગ્રા, દલાદી, નિર્વૌરી, દિશા, સપ્તેન્દા, ક્ષાન્તિ, વિશ્રુતિ, માલિની, ચપલા, લાલા, સર્વરતા, શાન્તા, વિકલિની, હૃદયોન્માલિની અને વિસાદિણી હતાં તેમ સંગીત મકરન્દમાં જણાવવામાં આવેલ છે. પરંતુ પાછળથી તે તીપ્રા, કુમુદતિ, મંદા, છંદોવતી, દયાવતી, રંગની, રક્તિકા, રૌદ્રી, ક્રોધી, વન્દિકા, પ્રસાદિણી, ઓતિ, માર્ગની, ક્ષિતિ, રક્તા, સંદીપિની, આલાપિની, મદન્તી, શોભિણી, રમ્બા, ઉગ્રા અને ક્ષોભિણી. ભરતનાટ્યમાં આપેલ સારણા ચતુષ્ટયી પરથી એમ જણાય છે કે પ્રાચીન ભરતગ્રામ વીજાના મેરૂ પર નિવાદથી શરૂ થતું એટલે ક્ષોભિણી તે ગ્રામપ્રારંભ શ્રુતિ ગણાતી. એટલે ક્ષોભિણીથી ચોથી શ્રુતિ છંદોવતી પર પઢ્જ, રક્તિકા પર ત્રયમ, ક્રોધા પર ગાંધાર, માર્ગની પર મધ્યમ, આલાપિની પર પંચમ, રમ્બા પર ધૈવત અને ક્ષોભિણી પર નિવાદ થશે. આધુનિક સમયમાં આ સ્વરરચનામાં ફેરફાર થઈ ગયો છે.

સારણાચતુષ્ટયીમાં ભરતે કાકઢી નિવાદ અને અંતર ગાંધાર તેમ બે વિકૃત સ્વરો ગણાવ્યા છે. કાકઢી એટલે મીઠાશ્યાળો અને અંતરગાંધાર એટલે વચ્ચેનો ગાંધાર. વિકૃત સ્વર ગાયત્રીમાં ભરતે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:

સ્વર સાધારણં કાકલ્યંતર સ્વરો । તત્રદ્વિ ધ્રુતિપ્રકર્ષણાત્ નિવાદય: । કાકઢી સજો નિવા-
દોન પઢ્જ: । દ્વાન્યામન્તર સ્વરત્યાત્ સાધારણત્વં પ્રતિપચ્ચતે । एवं ગાન્ધારોપ્યન્તર સ્વરસેશ:
ગાન્ધારો ન મધ્યમ: । તત્ત્યોરન્તરસ્વાત્ અત એવ સ્વરસાધારણં તત્ત્યાન્નિવાદ: કાકલીસજા ॥
(જ્યારે પઢ્જની ચાર શ્રુતિઓમાંથી નિવાદ બે શ્રુતિ લે છે ત્યારે તે સ્વર કાકઢી નિવાદના નામથી ઓળખાય છે, અને જ્યારે મધ્યમની ચાર શ્રુતિમાંથી ગાંધાર બે શ્રુતિ લે છે ત્યારે

તે ગાંધાર અંતરગાધાર તરીકે ઓળખાય છે જો કે આમ છે છતાં પણ કાકલી નિપાદ તે શુદ્ધ નિપાદ અગર ૫ જ તે બેઉનો માધ્યમ સ્વર છે, અને તેવીજ રીતે અંતર ગાંધાર પણ શુદ્ધ ગાંધાર અને મધ્યમનો માધ્યમ સ્વર છે) આ પ્રમાણે તો અંતરગાધાર તે આપણા આધુનિક ગ્રામનો શુદ્ધ ગાંધાર થયે અને કાકલી નિપાદ તે શુદ્ધ નિપાદ પર આવશે. ભગતન મહીનગ્રામ માન શુદ્ધ અને બે વિદ્યુત સ્વરે મળી કુલ નવ સ્વરોનું બનેલું હતું, અને તેનું સુલેખન એવા દશિકૃતના ખન્ડ-પ્રિયા ગગને મળતું આવે છે

ભગતનાટ્યશાસ્ત્ર પછી દિંદી મહીનમા શ્રુતિ ઉપગત વિદ્યુત સ્વરોનું વધારોગ્ય પ્રતિપાન કરતો અથ મહીનગ્તનાટ છે આ અથ શાર્દૂલેવ નામના પદિતે તેમજ સદીમાં લખેલ છે શાર્દૂલેવ દશિકૃતના દેશગિરી યાત્રા ગમનના દગ્યાગના પદિત દત્તા આજે ઉત્તર અને દશિકૃતના અથ પદિતના મહીનગ્તનાટને પ્રમાણભૂત અમર અથ ગણે છે આ અથમા ઉત્તની પ્રચલિત પદ્ધતિ અને દશિકૃતની પદ્ધતિનું એકીકરણ કરવા પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ ગ્તનાટના સ્વરોમાં નથા મૂઠાનાધાર્ય વગેરે એવી દ્વિવિધ રીતે ગમનવધારમાં આવ્યા છે કે દલ્લુ સુધી પણ મહીનગ્તનાટના ક્ષતિ ગેરો અને મૂઠાનાથોનો પદિતો ભગતને તોડ કાઢી નાંખતા નથી નાર્દૂલેવ ભગત મધ્યથી પોતા સુધીમા થયેલા સગીતા-ચારોના અથોનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે પરંતુ હાન તે ઉપનિષદ થતા નથી મહીનગ્તનાટમાં ગ્રામ, શ્રુતિ, મૂઠાના અને ક્ષતિ સંગેની જૂની ગૌરી પ્રમાણે રચના કરેલ છે આ અથ પ્રથમ છે કે જેમા વિદ્યુત સ્વરોના સ્પષ્ટ રીતે નામો આપવામા આવેલ છે ગ્તનાટમા પણ પાંચ સ્વરે મધ્યમ ગ્રામનો જ ઉદ્દેશ્ય થયો છે તે તે ભગત પ્રમાણે જ આવેલ છે. આમા મધ્યમ ગ્રામ એકસાની યાત્રા થયેલ છે આ ગ્તનામા ગાંધાર, ગ્રહામની અને મધ્યમની એક ક્ષતિ લે છે જ્યાં ધ્રુવન વચમની એક ક્ષતિ લે છે અને નિપાદ ધ્રુવનની એક ક્ષતિ લે છે તેથી એક ક્ષતિ લેતા ન જાય તેથી ગોળના નામ નીચે પ્રમાણે આપે છે

પાંચ ગ્રામ ગા રી મ મ પ ધ, ની, મા,

સુલેખન ૪ ૩ ૨ ૮ ૪ ૩ ૨,

(૧) ૪ ૨ ૮ ૩ ૪ ૩ ૨,

(૨) ૪ ૨, ૪ ૩ ૩, ૮ ૨,

(૩) ૩ ૨ ૪ ૩, ૩ ૩, ૪,

ગાંધાર ગ્રામ ૪ ૩ ૩ ૩ ૪ ૩, ૨,

અને તે ગ્રામોનું યાત્રા નીચે પ્રમાણે થયેલ

પાંચમ ગ્રામ ૮, ૩ ૨ ૪, ૪, ૩ ૨,

ગાંધાર ગ્રામ ૮, ૩, ૩, ૩, ૪, ૩, ૨,

મધ્યમ ગ્રામ ૪, ૩ ૪, ૨, ૪, ૩, ૨,

આ ગ્રામ ગ્રામોના ક્ષતિ ૫ જ ગ્રામ ગ્રામોમા હતું અને મધ્યમ ગ્રામનો પ્રચાર તો માત્ર ગાંધાર પાંચે જ ગ્તના દત્તા, અને ગાંધાર ગ્રામનો ઉદ્દેશ્ય આવી રીતે આકલનગી રીતે મધ્યમા નીચે છે પદ્ધતિ ગાંધાર ગ્રામ આ વખતે પદે થા ગ્તના નીચે મધ્યમ હતું.

ભગતનાટ્યશાસ્ત્રમા ક્ષતિ ને જ વિદ્યુત સ્વરે જેવામા આવે છે જ્યાં ગ્તનાટમા ગાંધાર વિદ્યુત સ્વરોનું પ્રતિપાન નીચે મુજબ આવેલ છે:

ચ્યુતોઽચ્યુતો દ્વિધા પદ્મજોદ્ધિ ધ્રુતિર્વિકૃતો ભવેત્
 સાધારણે કાકલોત્વ નિપાદસ્ય ચ દશ્યતે ॥
 સાધારણે ધ્રુતિ પાદ્મજોમૃગમઃ સધિતો યદા
 ચતુઃશ્રુતિત્વમાચાતિ તદ્દેવો વિકૃતો ભવેત્ ॥
 સાધારણે ત્રિધ્રુતિઃ સ્યાદન્તરત્વે ચતુઃ ધ્રુતિઃ
 ગાન્ધાર इति तद्भेदौ द्वौ निःशङ्केन कीर्तितौ ॥
 મધ્યમઃ પદ્મજદ્વેધાદન્તર સાધારણા શ્રવાત્
 પંચમો મધ્યમ પ્રામે ત્રિધ્રુતિઃ કેશિકે પુનઃ ॥
 મધ્યમસ્ય ધ્રુતિ પ્રાપ્ય ચતુધ્રુતિરિતિ દ્વિધા
 ધૈવતો મધ્યમ પ્રામે વિકૃતઃ સ્યાચતુઃ ધ્રુતિઃ ॥
 કેશિકે કાકલિત્વે ચ નિપાદસ્ય ચતુઃ ધ્રુતિ
 પ્રાપ્નોતિ વિકૃતો ભેદો દ્વાવિતિ દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥

[શુદ્ધ પદ્મ નિપાદથી ચાર ધ્રુતિ દર હોવાથી, ત્રીજી ધ્રુતિ પર જો પદ્મ લેવાય તો તે ચ્યુત પદ્મ થાય છે, અને તે મન્દા ધ્રુતિ પર સ્થાન લે છે આ ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યા બંને પદ્મથી બને ધ્રુતિ દર લાઈને એક વિકૃત પદ્મ લેતાં તે અચ્યુત પદ્મ થાય છે. વિકૃત ઋષભ શુદ્ધ પદ્મથી ચાર ધ્રુતિ દર રતિકા પર સ્થાન લે છે; જ્યારે ગાંધાર ઋષભથી બે ધ્રુતિ છેડે હોવાથી તેના વિકૃત સ્વરો ઋષભથી ત્રણ ધ્રુતિ અને બે ધ્રુતિ દર લેવાતાં તે સાધારણ ગાંધાર અને અંતર ગાંધાર તરીકે ઓળખાય છે. મધ્યમને પણ પદ્મની જેમ બે વિકૃત સ્વર છે અને તે સાધારણ અને અંતર ગાંધારથી ચાર ધ્રુતિ દર છે. આ બંને ચ્યુત, મધ્યમ અને અચ્યુત મધ્યમ તરીકે ઓળખાય છે અને ધ્રુતિસ્થાન અનુક્રમે પ્રીતિ અને માર્જનિ પર લે છે. પદ્મ ગ્રામનો પંચમ તેમજ રહે છે પણ મધ્યમ ગ્રામમાં ચાર ધ્રુતિ લાઈને વિકૃત થાય છે. આ ગ્રામમાં મધ્યમ અને પંચમ વચ્ચે ત્રણ ધ્રુતિનું અંતર છે. ધૈવત જે મધ્યમ ગ્રામમાં પંચમથી બે ધ્રુતિ દર છે, તે પદ્મ ગ્રામમાં ચાર ધ્રુતિ લાઈને વિકૃત થાય છે, અને નિપાદ જે ધૈવતથી બે ધ્રુતિ દર છે તે ત્રણ અને ચાર ધ્રુતિ લાઈને કેશિકા નિપાદ અને કાકલી નિપાદ બને છે. આ રીતે બાર વિકૃત સ્વરોના બેઠ જણાવવામાં આવે છે.]

આ ઉપરથી-સંગીત રત્નાકરના વિકૃત સ્વરો નીચે મુજબ ધરો:

ધ્રુતિસ્થાન

૧. શુદ્ધ પદ્મ	—	.
૨. ચ્યુત પદ્મ	—	મન્દા
૩. અચ્યુત પદ્મ	—	અન્દેશવિતિ
૪. વિકૃત ઋષભ	—	રતિકા
૫. સાધારણ ગાંધાર	—	વલ્લિકા
૬. અંતર ગાંધાર	—	પ્રસાગિણી

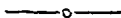
૭. ય્યુત મધ્યમ	—	પ્રીતિ
૮. અય્યુત મધ્યમ	—	માર્જનિ
૯. કૈશિકી પચમ	—	સદિપીની
૧૦. વિકૃત ધૈવત	—	રમ્યા
૧૧. કૈશિકી નિપાદ	—	તીવ્રા
૧૨. કાકલી નિપાદ	—	કુમુદતિ

જ્યારે સંગીત ગતનાકરનું શુદ્ધ સ્વરગ્રામ તથા શ્રુષ્યતર નીચે મુજબ થશે

ય્યુ મા, ૪ વિ રી, ૩ સા ધા. ગ, ૨ ય્યુ મ, ૪ કે પ, ૪ વિકૃતધ ૩ કે નિપાદ ૨ ય્યુ સાં.

આ સ્વરોનું શ્રુત્યતર જોતા સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય તેમ છે કે આ સ્વરગ્રામણ આધુનિક કાફીગગનું છે આ સ્વરગ્રામમા સા, મ, પ ય્યુન થતા તે દક્ષિણનો મુખારી એન થાય છે તેમ મિદ્ધ છે (જુઓ પરિશિષ્ટ બ આવતા અંકમા)

માણ]

જીવનમાં સખે એકલો !

‘પુંડરીક’

ભમું સકળ માનવીગણ મહીં જાની એકલો,
ધરુ અવનવાં સ્વરૂપ નિજ રૂપને પામવા,
ભરુ જીવનયાજમાં નવનવા રમેા આજવા;
વિચિત્ર જગ આ સખે ! અતિવિચિત્ર ત્યાં માનવી !
હરુ નવ છતાં સખે, નિજ વિચિત્ર આ માનમે,
ભર્યાં મજનનાં જૂનાં સમરણુ દેં નિઘૂઠાંતરે;
ન લેશ પગવા મને જીવનમાં છતો એકલો !

હિંદની રેલવેઓનો ઘણો મોટો ભાગ હિંદી સરકારના વહીવટ નીચે છે. થોડો ભાગ વિલાયતની કંપનીઓના વહીવટ નીચે છે. અગાઉ અધી રેલવેઓ કંપનીના વહીવટ નીચે હતી. લંડનની આ કંપનીઓને હિંદી સરકારે પાંચ ટકા વ્યાજની ગેરંટી આપી હતી. એથી ઓછું વ્યાજ પેદા થાય તો હિંદી સરકાર આપવા બંધાયેલી હતી. આ કંપનીઓએ ભૂતકાળમાં પોતાના શેરહોલ્ડરોને સારા વ્યાજ આપ્યા હતાં. હમરો યુરોપિયનોને મોટા પગારો આપી નિભાવ્યા હતા. વેગનો, એંજીનો, પાટાઓ, પૂલો અને દરેક જાતનો સામાન આ કંપનીઓએ વિલાયતમાં ખરીદ કરી પોતાના દેશના ઉદ્યોગોને સહાય આપી હતી. એ રીતે હિંદી રેલવેમાંથી ભૂતકાળમાં જોટલો રસ ચૂસાય તેટલો ચૂસવામાં બ્રિટિશ મૂડીદારોએ આક્રી નથી રાખી.

જી. આર્ચ. પી. રેલવે, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે એ ત્રણે સૌથી મોટી રેલવેના કરારનામાની મુદત પૂરી થતાં, એ રેલવેઓ હિંદી સરકારના વહીવટ હેઠળ આવી. સરકારી વહીવટ હેઠળ લેવા માટે હિંદી સરકારે નીમેલી રેલવે અનુભવીઓની બે સમિતિની ખાસ ભલામણથી હિંદી સરકારને રેલવે વહીવટ પોતાને સ્વાધીન લેવો પડ્યો. તેના વહીવટ માટે એક રેલવેબોર્ડ નીમવામાં આવ્યું છે. આ રેલવે બોર્ડ અંગ્રેજ અમલદારોનું બનેલું હતું. એમાં એક પણ હિંદી સભ્ય લેવાની મધ્યસ્થ ધારાસભાની વિનંતિઓને અનેક વખતે ઠાકર મારવામાં આવી હતી. છેવટે, હમણાં હમણાં, એકાદ હિંદીને સભ્ય બનવાનું માન મળ્યું છે. કંપનીના વહીવટમાં તો બધા મોટા અધિકારો દશેક હમ્મર અંગ્રેજો અને એંગ્લો ઈન્ડિયનો વચ્ચે વહેંચાયેલા હતા પરંતુ મધ્યસ્થ ધારાસભાના દબાણથી ધીમે ધીમે હિંદીઓને ઉચ્ચ અધિકારમાં દાખલ કરે છે. સને ૧૯૨૮માં આસરે ૨૫૦૦ યુરોપિયનો, ૧૦૦૦ એંગ્લો ઈન્ડિયનો અને ૫૫૦ હિંદીઓ રૂ. ૫૦૦ થી વધારે પદાધિકારીઓ તરીકે હતા. રૂ. ૫૦૦થી નીચેના પદાધિકારીઓમાં આસરે ૩૦૦૦ હિંદીઓ, ૨૫૦૦ એંગ્લો ઈન્ડિયનો અને ૧૫૦૦ યુરોપિયનો હતા.

આ યુરોપિયનો 'લી સ્ટૂટ'માં ભાગીદાર છે. એમને અને કુટુંબને વિલાયત જવાની પહેલા વર્ગની પેસેન્જે ભેટ કરવામાં આવે છે. બંગલા, બાળકો માટે યુરોપિયન ટ્રાવેલર્સ, મફત વેદકીય સહાય, યુરોપિયન રમતગમતની સગવડ વગેરે તેમને ખાસ લાભો આપવામાં આવે છે. હજી રેલવેની કુદ મત્તા એ ઉચ્ચાધિકારીઓના હાથમાં છે. હજી સુધી એક પણ હિંદીની રેલવે એજન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ નથી. મધ્યસ્થ ધારાસભાના દબાણથી હવે રેલવે પાટાઓ દાટા સ્ટીલ વર્ક્સ પાસેથી મુખ્યત્વે ખરીદવામાં આવે છે. વેગનો પણ અને બનવા લાગ્યાં છે. દરેક રેલવેએ પોતાની મોટી વર્ક્સ શોપો રચાવી છે. પરંતુ એંગ્લો બોઈલર્સ હજી હિંદમાં બનતાં નથી. હિંદી પ્રજાએ અનેક વખત એંગ્લો બનાવવાનું કારખાનું હિંદમાં કાઢવાની અરજ હિંદી સરકારને કરી છે પરંતુ હિંદી સરકારે આ માટે બહોરા કાતો ગાખ્યા છે. એંગ્લો જર્મની કે બીજા કોઈ રાજ્ય પાસે સસ્તા મળે છે, છતાં પણ બ્રિટિશ કારખાનાંવાળાને જ ખટાવવા એ હિંદી સરકારનો મુદ્દો છે.

સને ૧૯૨૩ સુધી રેલવેનું બજેટ આખા દિવસ બજેટ સાથે સંયુક્ત હતું, પરંતુ એક મમિતિની લલામણથી એ બજેટને દિવસ બજેટથી છુટું પાડવામાં આવ્યું. એને વહીવટ દિવસ બજેટની પામેથી હાઈને વેપારખાતાને સોપવામાં આવ્યો. તેથી હવે રેલવે બજેટ વેપારખાતાનો મબ્દ તૈયાર કરી મધ્યસ્થ ધાગસભામાં પેશ કરે છે તે વખતે એટલે મને ૧૯૨૪માં એવી સમજણ થઈ હતી કે રૂપિટલના ઉપર એક ટકા અને નફાનો પાચમે ભાગ દિવસ સરકારને રેલવેએ આપવો એ પ્રમાણે દર વર્સે લગભગ પાંચ કરોડ રૂપિયાની રકમ દિવસ સરકારને રેલવે આપતી હતી અને ૧૯૨૪થી ૧૯૨૯ સુધીના છ વર્સો બહોળલાલીના વર્સો હતા એ વર્સોમાં ભારે પ્રમાણમાં વેપાર આવ્યો. આયાત અને નિકાશ દરેક ૩૫૦ કરોડની રેલવે પહોંચ્યા હતા પરંતુ યોગી ખૂમ માલ આયાત થયો અને દિવસ ભરના બજારમાં ફેનાયો હતો. દિવસ કાચા માલના ભાવો પણ ખૂમ સારા આવતા હતા આખા જગતની પેઠે દિવસ પણ સમૃદ્ધિમાં મહાલત હતી.

પરંતુ સને ૧૯૩૦-૩૧ની સાલથી જગતની મહામતીના ગણેશ મડાયા ગામી વસ્તુઓના ભાવો વધુ ઘટી ગયા. આલીસ રૂપિયાની ધર્જીની ગાટી મતગ રૂપિયે વેચાઈ કપાસ, ચોખા, તેનના બીયા, શણ અને બીજા કાચા દ્રવ્યોના ભાવો તદ્દન ઘટી ગયા. પાકા દ્રવ્યોના ભાવો પણ ખૂમ ઘટયા. દુનિયાના બજારોની સાથે દિવસ બજારો પણ પાકા દ્રવ્યોથી ભરાઈ ગયા. વેપાર ઘટી ગયો. કારખાનાઓ બંધ ગણવામાં આયા, રેલવેનો વ્યવહાર પણ ઘટ્યો. આમ દિવસ વેપારની આમદાની અને નિકાશમાં ૬૦ ટ. ૧ ફેફાર થઈ ગયો. આથી રેલવેની પેનાશ ઘણી ઘની ગઈ નફા કરતી હતી તેને મને રેલવેનો નુકસાન કમ લાગી રીઝર્વ ફંડ અને ડિપોઝિશન ફંડમાં એક પાર્ટ પણ આપી શકાઈ નહિ. અગાઉ ખૂમ નફા નેઈ રેલવેનો ખર્ચ મોટા પ્રમાણમાં વધારી નાખવામાં આવ્યો હતો. ઉડાઉગીરી અને ફના ગીરીની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી ત્યાં એવિયુ મહિનું મોજી ફરી વળ્યું. દિવસ રેલવેની આમદાની ઉપર કુમારાધાત વજની પેઠે પડ્યો.

સને ૧૯૨૨-૨૩માં જ મોટો ફટકો પડ્યો. દિવસ મગરની રેલવેએ બજેટ ૧૦ કરોડ ૨૫ લાખની ખાધવાળું થયું સૌ અજબજબ બની ગયા. આટલી મોટી નુકમાની? આમાં લશ્કરી રેલવેઓની ખોટ ભે વરોડ રૂપિયા પણ સાથે ગણવાની છે. દિવસ સરકારને કાઈ ફાળો ભરી શકાયો નહિ. ગિરવ ફંડમાં કાઈ ઉમેગયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી મોટી રકમ ઉધારી લેવી પડી બીજો વર્સે રિયલિટી સુધરી જશે એ સંધિવારો પણ કામ લાગ્યો નહિ બીજી અને ત્રીજી અને પછીના વર્સો પણ ખોટના હતા તે નીચે મુજબના આકાશઓથી જણાશે. સને ૧૯૩૩-૩૪માં લગભગ સાત વરોડ રૂપિયા ખોટ ગઈ હતી.

વર્સ	પેનાશ કરોડ લાખ	ખર્ચ કરોડ લાખ	વધારા કે ઘટાડો કરોડ લાખ
૧૯૩૪-૩૫	૯૦-૨૦	૯૫-૨૫	- ૦૫-૦૬
૧૯૩૫-૩૬	૯૦-૬૫	૯૪-૬૪	- ૩-૯૯
૧૯૩૬-૩૭	૯૫-૦૫	૯૪-૮૫	+ ૦-૧૫ નફો
૧૯૩૭-૩૮	૯૦-૭૫	૯૦-૬૦	+ ૦-૧૫ નફો

અસંતવામાં આવ્યો છે

આ ગિયતિ ગોખ્તનક છે. હમણાં એ વર્સ થયા નુકમાન નથી, પરંતુ નફો જીજ પ્રમાણમાં છે. નુકમાનીના રૂપિયા ૩૧ કરોડ ૨૬ લાખ ધમાગા ફંડમાંથી લીધા છે. હવે

ધસારા ફંડ બાકી ૧૫ કરોડ ૫૦ લાખનું રહ્યું છે. આ સિવાય દિંદી સરકારના રૂ. ૩૦ કરોડ ૭૫ લાખ લેણા છે. એ ફાળા ન આપી શકવાને લીધે ખાતે લખાયા છે. રેલવેની કુલ લાયગિલિટી એટલે હેતું ૬૨ કરોડનું હતું. આ રેલવે અર્થશાસ્ત્રની આખી બાજ છે. આ વરસે ઘઉંની નિકાસ કરાંચીથી પરદેશ ખાતે સારી થાય છે. તેમજ વેપારમાં તેજ આવવાથી વેપાર પણ વધ્યો છે. એટલે દિંદી રેલવેએ પણ થોડો નફો દેખાડશે. પરંતુ આ તેજ ચમકારા સ્વરૂપ તો નથી ? ચાર દિવસનું ચાંદરણું તો નથી ? એવો પ્રશ્ન અનુભવી અર્થશાસ્ત્રીઓ ઉઠાવે છે. ગયા વરસે રેલવે ઉપર લેણા ૬૨૫ કરોડ રૂપિયા માંડી વાળ્યા છે !

રેલવેઓની ચાલુ ખોટ દિંદીપ્રમ્મ અને સરકારને બહુ ચિંતાજનક હતી. મોટા અધિકારીઓના પગાર ઘટાડી શકાય નહિ. એમના ભારે લાગવગે એમને મહાન સત્તાધીશો બનાવ્યા છે. એટલે એમનો અવાજ દિંદી સરકારમાં ભારે મોટો છે. નાના નોકરોના પગારમાં આવા મંદીના સમયે કેટલું ઘટાડવું ? સરકારે અધિકારીઓની સમિતિ નીમી. છેવટે ખાતાવાર કરકસર કરવા યાદી બહાર પાડી. વિભાગનથી મી. પોપને બોલાવી કરકસર વિષે સૂચનાઓ માગી. છેવટે, નાના નાના નોકરોને હળવેની ઝાંખ્યામાં કમી કરવામાં આવ્યા. સાફ હળવે નોકરો તો માત્ર નોર્થ વેસ્ટર્ન જ કમી કર્યા. આથી ભારે કોલાહલ મડાવ્યો. ચાર તરફ અસંતોષ ફેલાઈ ગયો.

હમણાં હમણાં દિંદી સરકાર પ્રજામત સાંભળવા માટે જરા બહેરી થઈ છે. જ્યારથી સર. જીન સાયમનનું બંધારણીય તદ્દન ચેત્ર કમીશન નીમાયું છે ત્યારથી જ કેટલીક કમિટીઓ માત્ર ચેત સભ્યોથી જ બનેલી રહી છે. કો-ઓર્ડિનેટિવ રાજનીતિ તો આ વાતમાં મક્કમ છે. એ રીતે ઇન્કમ ટેક્સ કમિટી પણ અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓની બનેલી હતી. માત્ર ખાનખલાસુર વાઝા સલાહ માટે સરકારી હતા. રેલવે કમિટી પણ બે ગૃહસ્થોની બનેલી હતી; એક સર રાફ વેળવૂડ અંગ્રેજ રેલવે અધિકારી હતા; બીજા સભ્ય દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આવ્યા હતા. એક તો ચેત કમિટી અને તેમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દિલ્લિરોથી પ્રદેશમાંથી આવેલા મી. ડબ્લ્યુ. એ. સ્ટૅનર નામે સભ્યની નિમણૂકથી દિલ્લરમાં રાપની લાગણી ફેલાઈ ગઈ હતી. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પણ ઘણી ચર્ચા થઈ હતી. પરંતુ માજી દિંદી પ્રધાન સર. સેમ્યુઅલ હોરે સીમલાના અધિકારી વર્ગને શીખવી દીધું છે કે—વજૂઝાર પસાર થાય છે, અને કૂતરા ભસે છે ! રેલવે ઉપર દિંદી સરકારના આક્રમક કરોડ રૂપિયા રોકાયા છે. એટલે આ મોટી મતા નફાકારક કેમ બને તે માટે દિંદી સરકાર ચિંતાતુર છે.

આટલી જૂમિકા પછી હવે કમિટીની ભલામણો જે હમણાં જ બહાર પડી છે તે આપણે તપાસીએ. તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ છે:—

(૧) યુરોપ અમેરિકાની મોટી રેલવેઓમાં માત્ર ચાર ટકા બ્યાજ મળે છે. દિંદીની રેલવેઓ આ હિસાબે સારી પેદાશ આપે છે. આથી વધારે પેદાશ મળવાની વધી નથી. કમિટી ભવિષ્યની રેલવે કમાઈ માટે બહુ સારું ભવિષ્ય બતાવતી નથી. કમિટીના મત પ્રમાણે ડિપ્રેશિયેશન એટલે ધસારા ફંડમાં સારી રકમ આપ્યા પછી અને ૪ ટકા બ્યાજ આપ્યા પછી કોઈ વધારે નફો આવે તે બનવા જોશ નથી. તેનાં કારણો નીચે મુજબ બતાવે છે:

(અ) આત્રતાં વરસોમાં વેપાર થોડો થોડો સુધરશે; પરંતુ આ સ્થિતિ કૃત્રિમ હોવાથી ભરોસા પાત્ર ગણાશે નહિ.

(આ) રેલવેના સમૃદ્ધ સમયમાં હમેશાં ભાર રૂપ થાય એવાં ખર્ચોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. પગારો વધારવામાં અતિશય ઉદારતા દેખાડાઇ છે. હવે તે પગારો ઘટી શકે તેમ નથી.

(૪) વગર વિચારે ઘણી રેલવે ઉપર ખર્ચ કરનામા આવ્યું છે હવે તેમાથી નફો મળતો નથી અને ફેટલીક રેલવેઓ માટે મોટર બસોની હરીફાઈ એટલી તીવ્ર છે કે એઓ ભવિષ્યમા નફો કરે તેવી આશા નથી

(૫) મોટર બસોએ રેલવેઓ માટે જે હરીફાઈ કરવા માડી છે, તેથી રેલવેઓને વાર્ષિક માડા ચાર કરોડ રૂપિયાની નુકસાની જાય છે તેવો અડસટો ધારવામા આવે છે આ રેલવે અને મોટર બસોની હરીફાઈ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે ન્સતાઓ ઉપર મોટર બસોના વ્યવહારને નિયમિત અને નિયમનમા લાવવામા નહિ આરે તો આ રેલવેની ખોટ વધીને નવ કરોડ રૂપિયા જેટલી થવા સમ્ભવ છે

(૬) ખોટ ઓઠી કરનામા ખર્ચ ઘટાડનાનો સરાલ અગત્યનો છે કમિટી કાર્ષ મોટી અને અગત્યની કંકર સૂચવી શકતી નથી પરંતુ નાની નાની કંકરો જે સૂચવનામા આવી છે, તેથી ભવિષ્યમા વધતા જતા વેપાર ઉપર નવા ખર્ચનો મોજો પડતો બચાવશે

(૭) જે મુખ્ય ભનામણો કરનામા આવી કે તેના ઉપર વધારાનો ખર્ચો પડશે પરંતુ એ વધારાનો ખર્ચો પેદાશ વધારના સ્થાને લાંબે ભારે નહિ પડે વેપારી ખાતાનો વિકાસ પ્રગ અને વર્તમાનપત્રો સાથે વધારે નિકટ મળવું અને પુષ્કળ જાહેર ખર્ચો શરૂઆતનો ખર્ચો વધા જે પરંતુ પાછળથી તેનો ખર્ચો મળી રહેશે

(૮) વેગનો અને અંજીનોનો સફુપયોગ, જે વસ્તુઓ નફાકારક ન હોય અને વધારે ખર્ચ ખાતી હોય તે સર્વેને વેચી નાખવા કમિટી જણાવે છે વધારે પ્રમાણમા એમની સખ્યા હોય તો તે તપાસી નવા ઓર્ડરો આપનામા માન્યેતી ગણનાનું જણાવે છે

(૯) રીપેર માગતમા વધારે ધ્યાનથી અદાજો અને ધ્વનો બનાવવાની ભનામણ કરે છે વધુમા, વિદ્યોય યુરોપિયનોને દેખરેખ માટે રાખવા સૂચવે છે મનુષ્યોની વાજબી રીતે ગોઠવણી કરી નમાઓ વ્યય બધ કરવા જણાવે છે નવા વેગનો વગેરે બનાવવા માટેના કાન્યાનાનું એકીકરણ કરવા સૂચવે છે

(૧૦) ગાડીઓના વ્યવહારમા વિશેષ ઝડપ આવે તો ફાયદો થવા સભન છે માલની આવ-જન, મમ્મ, ગાડીના સમય, વેગનોનો જનદી ફેરવણી અને રેશનના રટાકમા નિમિત્તતા વાવવા સૂચના કરે છે

(૧૧) જે લાઇનોમા નફો થતો નથી તેની પેદાશ વગરની લાઇનો બધ કરવા સૂચવે છે

(૧૨) ન્યૂયોર્ક ખાતે રથાપેલી રલવે જાહેર આફિસ બધ કરવા માટે ભનામણ કરી તેમાથી બચાવેનું નાણું ત્રીજા વર્ગના સુધારા માટે ખર્ચના મવાહ આવે છે લડનની ઓફિસ ચાલુ ગણવા જણાવે છે

(૧૩) ફર્ટ કવામ અને એન્ડ કવામના કમાઓ સચુક્ત કરવા સલાહ આપે છે અને આ બાબતમા ખામ ધ્યાન આપવા રેલવે બોર્ડને જણાવે છે ઘણીખરી ક્ષાય લાઇનો ઉપર ફર્ટ ક્લાસ બધ કરવાની જરૂર ધારે છે ઊંચા કરનામ માટે ચારને બદલે બે બર્ચવાગા ખાના ગણવા કહે છે

(૧૪) જૂતકાગમા મૂડી ખૂબ ઉદારતાથી ગેરનામા આવી છે તેથી હવે દશ ટકા વાર્ષિક પેદારા આપે તેવી જ લાઇનો બનાવવા જણાવે છે

(૧૫) કમિટી પગારના મામાન્ય જાપની વિરુદ્ધ પડે છે તેમ ઓઠા પગારનું ધોરણ ચલુ કાર્ય-તર્તિઓ ઉપર લાગુ કરનાની પણ વિરુદ્ધ છે. તેમ મોટા અધિકારીઓના પગારો ઘટાડવા પણ કમિટી ભનામણ કરતી નથી.

(૧૦) હમણું મોટા અધિકારીઓ ઘોડા છે. તેથી વધારે મોટા પ્રમાણની આવશ્યકતા મંદિર રીતે સૂચવે છે. રેલવે બોર્ડના દ્વારિક સભ્યની નિમણૂક હમેશ માટે કરવા કહે છે.

(૧૧) નવા દાખલ થનાર ઉમેદવારોના માટે કરાવેલું પગારનું ધોરણ ઓછું હોવાનું કમિટી ધારે છે. તેમાં સુધારા કરવાનો વિચાર ગ્રેરે છે. એકાઉન્ટ ઓફિસરને એન્ટના હાથ નીચે રાખવાનું જણાવે છે. તેમાં કેટલાક સુધારા સૂચવે છે.

(૧૨) રેલવેને લગતો બધો સ્ટોર ઇડિયન સ્ટોર ડિપાર્ટમેન્ટ મારફતે ખરીદવા કહે છે.

(૧૩) રેલવેના નોકરોમાંથી અવિવેક અને અપ્રમાણિકતા કાઢી નાખવા માટે મોટા પ્રમાણમાં ડ્રેનેશ અક્ષાવવાની જરૂર ખતાવે છે. રેલવે સ્ટાફના શિક્ષણ અને રેલવે યોગ્ય કેળવણી આપવાની વધારે સંભાળભરી ગોઠવણોની આવશ્યકતા દેખાડે છે.

(૧૪) પેદાશ વધારવા માટે વેપારી ખાતાના મેનેજરને મોટા અધિકાર દરેક રેલવેમાં નવો કાઢવા જણાવે છે. તેમની દેખરેખ નીચે રેલવેના વેપાર ખાતાનો વિકાસ સૂચવે છે.

(૧૫) રેલવેના જાહેરમાં વધારે પ્રચાર થાય તે માટે જાહેર ખર્ચાનો વધારો કરવાની અગત્ય જણાવે છે. વેપારીખાતાના સ્ટાફને આ કામમાં કેળવવા માટે ટ્રેનિંગનથી મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓની નિમણૂકો માટે જરૂર ખતાવે છે.

(૧૬) કોલસા ઉપર મરચાઈ ૧૨૧ થી ૧૫ ટકા વધારવાની સૂચના આપે છે. આવો વધારો દર ટને રૂ. ૧ થી વધારે ન હોય. બીજા કોઈ પણ દુરમાં ઘટાડો કરવાની ભલામણ નથી. રેલવે-રીરક અને ઓનસેન્સ-રીરક વચ્ચે ભાવનો મોટો ફરક છે. તેથી અંગ્રેજી ધોરણ દાખલ કરવા સૂચના કરે છે.

(૧૭) હાલમાં રસ્તાઓ ઉપર ચાલતી મોટરજસોને લાયસેન્સ આપવા, તેમનું વિશેષ રીતે નિયમન કરવું, રેગ્યુલર ટાઈમ ટેબલ, રેલવેના ટાઈમ સાથે જોડાણ, પેસેન્જર બસોમાં સુધારા વગેરે કરાવવા. જરૂર પડે રેલવે પોતાની બસ સરવોસ રેલવે બ્યવહારની સગવડ માટે રચાવી શકે છે, અથવા જહારની બસ કંપની સાથે ભાગીદારી રાખી શકે છે.

(૧૮) રેલવેઓએ પોતાની પેદાશ સુધારવા માટે ઝડપી ગાડીઓ, સારા સંબંધો, વધારે ગાડીઓ અને ત્રીજા વર્ગને માટે વધારે ગગવડો કરવાની સલાહ આપે છે. બસ સરવોસ પૂરતો જ રેલવે ટ્રેનના ભાગમાં ઘટાડો કરવો. રસ્તાઓમાં બસ સરવોસના નિયમન માટે પૂરતી પોલીસ રાખવી.

(૧૯) પ્રગ સાથે નિકટ સંબંધ માટે રેલવે જાહેર ઓફિસો મુખ્ય મથકો ખાતે સ્થાપવી. એ ઓફિસોએ જાહેર વર્તમાનપત્રો સાથે સંબંધ વધારવો.

(૨૦) (ક) ઇન્ટર્ન બંગાળ રેલવે અને આસામ બંગાળ રેલવેને ખરચના બચાવ માટે મંચુકા કરવી; (ઘ) મદ્રાસ અને સર્ધર્ન મરાઠા રેલવેને સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવે સાથે જોડી દેવી. સને ૧૯૪૫ સુધી કંપનીના વહીવટની બીજી રેલવેઓને સરકારે લેવી નહિ. સર્વે રેલવેઓનો સંબોગ કરવો નહિ. કંપનીની રેલવેઓના કોન્ટ્રાક્ટને જેમ બને તેમ લંબાવી દેવો. દરેક સમયના કોન્ટ્રાક્ટમાં અમે માનતા નથી.

(૨૧) ડિપ્રીસિયેશન એટલે ધસારાફંડ ત્રીસ કરોડ રૂપિયાનું બતાવવું. એક સાડું રીઝર્વ ફંડ પણ બનાવવાની ગોઠવણ કરવી. રેલવેને સામાન્ય હિંદી બજેટમાં કાળો આપનારી ગણવી નહિ. પરંતુ રેલવેનો દરેક રીતે સ્વતંત્ર સહર પેઠી પ્રમાણે વહીવટ કરવો.

(૨૨) ફીડરલ રેલવે ઓથોરિટી નામનું નવું મંડળ સને ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદા મુજબ સ્થાપવામાં આવશે. એ રેલવેની બાબતમાં સ્વતંત્ર રીતે કુલ સત્તા ધરાવી શકે તે માટે

કાંઈ પણ ગળદારી અથવા વહીવટી દાખલ કરવી જોઈએ તદિ એજન્ટ નામ બદલી જનરલ મેનેજર નામ આપવું જોઈએ

ઉપર મુજબની આ સૂચનાઓ અને બનામજોખાથી બેત્રણ બનામજો ખૂચે એવી છે વિશેષ યુરોપિયનોને દાખલ કરી મૂળથી જ યુરોપિયનમય બનેલા ખાતાઓમા એમની જરૂર કરવી એ દિલ્લી અગવળથી વિરુદ્ધ વાત છે યુરોપિયન મોટા અધિકારીઓને મોટા પગારો તથા લાભો મળે છે તેમા ધટાડો ન કર્યા કમિટી સૂચવે છે. પરંતુ દિલ્લી મત આ પગારો જગતના કાંઈ પણ પ્રદેશના પગારો કરતા મોટા હોવાનું ઘોષાગીને કહે છે આમા ખૂબજ ધટાડો થવાની તાકીદ જરૂર છે નવા યુરોપિયન અધિકારીઓ માટે પગારનું નવું ધોરણ ટૂંક હોરાનું કમિટી માને છે, પરંતુ દિલ્લી જેવા ગરીબ દેશ પાસે ગાદશાહી પગારો અપાવવાનું ધોરણ એને ચૂમના બરાબર છે યુરોપિયન નોમરોનો વધારો એટલે ગાદશાહી પગારો, બગના, યુરોપિયન વૈદ્યકીય મદદ, યુરોપિયન ધોન્જોની શાળાઓ બાથા, નિવાસતની ફર્ટ કલામની ટિનીટા, રમતગમતના મેનો એ કેટલા ખર્ચાગ છે તે આકડા બેગા કંઈ મગમગ

કપનીઓ પાસેથી ગલવનો વહીવટ વર્ષને દિની સરકારને હસ્તમ્ મૂકના માટે દિલ્લી પ્રજામત એક જ અસજ કાટે છે કપનીનો વહીવટ દિલ્લી પ્રજામતને પસંદ નથી એ કપનીઓની મુદત ખનામ થયે એમને લાગ્યા મમથના કેન્દ્રાકટ કળે આપવા કમિટી જણાવે છે પરંતુ દિલ્લી પ્રજામત તેથી તદન વિરુદ્ધ છે એને બધી રેલવે એમ જ સરકારી વહીવટ નીચે જોઈએ છીએ

ફીડર રેલવે આયોગી ઉપર ગવર્ણીય દબાણ ન હોવા માટે કમિટીની બનામજો છે, પરંતુ ફીડર રેલવે મોડ એ ગરતર જનગથનુ ગ્રાણી છે એના પ્રમુખ અને ત્રણ મળ્યો ગવર્નર જનરલ નીમળે ગેટલે એમા ગવર્ણીય દબાણ જેતુ કાંઈ ગહેજે નહિ । દિલ્લી પ્રજામતની બીજી માગણીઓ નીચે મુજબ છે

(૧) ગેન્જોનો નરખાનું દિલ્લીમા જ કાઢી દિલ્લી એ બાગતમા આતમમતોથી બનાવવું

(૨) દિલ્લીગેને રેલવે બોર્ડમા એજન્ટ અને એમિસ્ટેડ એજન્ટના ગોઠા આપવા.

(૩) રેલવેની નીતિ દેશના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની જ હોતી જોઈએ

(૪) નીચ વર્ગના મુમાફરને રિગેય રાહત મળતી જોઈએ

આ ગિવાય રેલવેમા દિલ્લી સરકાર જે કામી તરત દાખલ કર્યું છે તે પણ પમ કર્યા જેતુ નથી

આ બનામજોનો તરતમા અમલ કર્યા દિલ્લી મગમરને વિચાર છે

રેલવેની પેગલ ભવિષ્યમા વધારે થયે અને દિલ્લી મગમરને માગે ફાળો મળે એ મનાવના ઉપર મગ આટો નીમાયરે ઈન્ડિયા ટેક્સનો ફાળો પ્રાપ્તોને આપવા સૂચનુ હતુ પરંતુ કમિટી તેો મગ ફાળો ભવિષ્યમા મળે તે માટે નિગલ કરે તેવી બનામજો કર છે એટલે પ્રાપ્તોને ઇન્કમોક્ષનો ફાળો મળતા ખૂબ અમલ લેને કારણકે પ્રિસિપેશન ફડ નીસ કરોડનું કરવાનું છે ગ્રીડ ફડ પણ આપવાનું છે આથી દિલ્લી મગમરને ફાળો મળે તે અગવિન નથી

ગપ્ટેંગ સુધીમા પ્રાપ્તિ અને વેપારી એમગેનો ગતો આરી જતા ફેલુઆરી ૧૯૩૮મા એને લગના કાપના અને ધાગમજાઓમા પગાર કરતી દેવાનો મગમરને વિચાર જણાય છે

શબ્દચર્યા

‘જ’, ‘ય’ વગેરેનું શુદ્ધ લેખન

‘જ’ ને તત્સંબંધી શબ્દથી છૂટા લખવો કે મેળો લખવો તે વિષે હું નીચેની નામત ધ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતીમાં અકારાન્ત એકાક્ષરી શબ્દ મને લાગે છે કે ‘ન’, ‘જ’ અને ‘ય’ ત્રણ જ છે. ‘ન’ અને ‘જ’-‘ય’ વચ્ચે કેટલાક મંદો છે. દા. ત: (૧) ‘ન’ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દ છે; ‘જ’ કોઈ પણ પ્રાચીન ભાષાનો તત્સમ તો નથી જ. એની વ્યુત્પત્તિ શી છે તે મને ખબર નથી. મરાઠીમાં એનો સમાનાર્થ ‘ચ’ શબ્દ છે. હિંદોમાં ‘હી’ છે. સંસ્કૃતમાં એવ છે. (૨) ‘ન’ નિષેધાર્થે છે, ‘જ’ કેવળ માર્ગાર્થે છે. લખનામાં ખાડા ટાઈપથી કે અધોરેખાથી જે દર્શાવવાનું તે નોંધનામાં ‘જ’ ઉમેરીને દર્શાવવા જેવું છે. સરખાવો: ‘તમે * જાઓ’ અને ‘તમે જ જાઓ.’ કાનડીમાં લાવો માર છેલ્લા સ્વરનો લઘિ ઉચ્ચાર કરીને દર્શાવાય છે. ‘તેનામાં બુદ્ધી નથી’—એટલે ‘બુદ્ધિ જ નથી’. ‘સૌને રામો સંભાળે છે’ એટલે ‘રામ જ સંભાળે છે.’ આ લઘિ સ્વરની બેચાર રીતો છે. મેં કેવળ પદ્ધતિ બતાવી છે. (૩) ‘ન’નો ઉચ્ચાર પૂર્ણ છે. ‘જ’ ‘ય’નો હલન્ત જેવો છે. ‘તે ગયો જ’ = ‘તે ગયો જ’, ‘રામે જ કહ્યું’ = ‘રામે જ કહ્યું’. ‘દેવોષ હતો’ = ‘દેવોષ હતો.’

આ બધાંનું તાત્પર્ય એ લાગે છે કે ‘જ’ ‘ય’ સ્વયંત્ર શબ્દ તરીકે ઉચ્ચારી શકાય નહિ, હાથ રહી શકે નહિ. તે કોઈ શબ્દના પુષ્કળ જે જ આવી શકે. ગૂજરાતીમાં હલન્ત અથવા અપૂર્ણ ‘અ’ ના ઉચ્ચારને હલન્તનાં ચિહ્ન સાથે લખવાની રીત નથી, તેટલા પૂરતા જ તે પૂર્ણ ‘જ’ અને ‘ય’ લખાય છે. આમ હોવાથી શુદ્ધ તો એ લાગે છે કે એ તત્સંબંધી શબ્દના મેળા જ લખવા જોઈએ. મરાઠીમાં ‘ચ’ શબ્દની સાથે જ લખાય છે, એ વસ્તુને પણ ધ્યાનમાં લઈ શકાય. મરાઠીમાં ‘ચ’ નો ઉચ્ચાર ‘ચ’ જેવો છે. કાકાશાહેવ તો કહે છે કે જ સાથે તત્સંબંધ શબ્દનો સમાસ થાય છે એમ જ માનવું જોઈએ. સમાસ માનો કે એમ માનો કે એ મૂળમાં કોઈ આકારથી રહે થતો શબ્દ હશે, અને તે તત્સંબંધી શબ્દની જોડે સંધિથી એક થયો હશે; લેખનમાં તે શબ્દની સાથે જ લખવો જોઈએ એમ ઇતિહાસ લાગે છે.

છતાં, આવી નામતોમાં તાર્કિક શુદ્ધતા કરતાં સગવડ અને સરળતાને વધારે મહત્ત્વ આપવું યોગ્ય છે, એમ મને લાગે છે. એટલે આમાં પોતાનો અલગ સ્તીરનો પાડવાની ટેવ ન રાખવી જોઈએ. જે નિયમ ‘ય’-‘ચે’ માટે રાખીએ તે જ ‘જ’ માટે રાખવામાં વધારે સગવડ અને સરળતા છે. ‘ય’ ‘ચે’ મેળા જ લખવા જોઈએ એમ શ્રી. મગનભાઈ પ્રતિપાદન

* ખરું જોવા માત્ર ‘ચે’ જોડો લખ્યો તો ચે આવે.

કરે છે, અને એના પશ્ચિમ દક્ષિણે પણ આપી છે સેજ રીત 'જ' ને માટે રાખીએ તો સવિદ્યાન માણુએને મગ્ન નિયમ મળે આથી મારો મન તો 'જ' ને ગ્રહ્યમેળો લખવાનો છે પણ શુદ્ધ લેખનના તર્કો જે નિયમ વતાવે તેને ન માનવાનો સામ્રદ્ય ગણતો નથી

૨ દ્વયે 'કે' વિશે That ના અર્થમાં ઉપયોગની અન્ય તરીકે ગૂજગતીમાં 'કે' નો વાપરો ઉપયોગ વ્યાખ્યાની અને કેવી રીતે શરૂ થયો એ વિશે વિદ્વાનોએ શોધખોળ કરી છે કે કેમ અને તેમનો મો મન છે તે હું જાણતો નથી મહાજાનદમ્યાનીના વખતમાં 'કે' ને વદલે 'જે' નો ઉપયોગ થતો એમ લાગે છે એમના કાગળા આપ્રદાયિક પુસ્તકોમાં વ્યાખ્યા 'તે બોલ્યા કે' નહિ પણ 'તે બોલ્યા જે', 'કેમ જે' 'કામ્બ જે' એવા જ પ્રયોગો છે આ પુસ્તકો કાશ્મિયાવાડી ક પગેતરી લેખકોના ગણી શકાય એટલે કે તે કાળમાં કાશ્મિયાવાડ અથવા પગેતરમાં 'કે' ને વદલે 'જે' નો જ ઉપયોગ થતો હોવો જોઈએ ત્યાં 'કે' નો ઉપયોગ વ્યા થતો અને તે વધારે શિષ્ટ વ્યાખ્યા અને કેમ વળે એ જાણવાનેજ છે 'અથવા' ના અર્થમાં 'કે' નો ઉપયોગ જૂનો તેજ એમ લાગે છે

કવિતામાં 'રે' ની જેમ લહેકાણે 'કે' નો ઉપયોગ જૂના વખતથી વાલો આવે છે ખરી

પણ એની વ્યુત્પત્તિ ગમે તે હોય એ એક સ્વતંત્ર શબ્દ છે એટલું નક્કી દેખાય છે. લખવામાં એની કિંમત અલ્પવિરામ જેવી છે. એટલે, જેમ ઉપર 'જ' ને વિશે કલ્પે કે લખવામાં જાડો ટાઈપ તે બોલવામાં 'જ' થાય; તેમ લખવામાં અલ્પવિરામ તે બોલવામાં 'કે' થી દર્શાવાય. હતાં.

તે બોલ્યો કે એ રકમ આપણે વ્યાજે મૂક્યું.

= તે બોલ્યો, એ રકમ...

મને એમાં વાંધો નથી. કારણ કે હું પહેલેથી જ એ મતનો છું.

= મને... કારણ, હું પહેલેથી જ.....

એના ઘણા દાખલા આપી શકાય: જેમકે નહાતાં, ધોતાં...

= એના ઘણા...જેમ, નહાતાં, ધોતાં.....

આ વિચારસરણીમાં મૂક ન હોય તો મને લાગે છે કે કારણકે, કેમકે, જેમકે જેવા શબ્દોમાં 'કે' છૂટો લખવો ઘટે; પણ 'કે' અલ્પવિરામની અવેજીમાં હોવાથી એની પછી પાછું અલ્પવિરામનું ચિહ્ન મૂકવું ન જોઈએ. એનો અર્થ 'કહીએ તો', 'શું તો' થાય.

એ પાછળ આવનાર વાક્યને કે શબ્દોની અપેક્ષા ઉપજાવનારો સંયોજક (Introductory conjunction) છે.

'રામ કે કૃષ્ણ' વગેરે પ્રયોગોમાં 'કે' એ જુદો જ શબ્દ છે. એ વિશ્લેષક અથવા વિકલ્પક (distributive અથવા alternative) છે.

૩. વિભક્તિના પ્રત્યયોને શબ્દથી છૂટા લખવાની રીત કેવળ હિંદીમાં જ છે, અને ત્યાં તે સર્વનામોને લાગુ પડતી નથી. મરાઠી, ગૂજરાતી, બંગાળી, કાનડી વગેરેમાં એ શબ્દો સાથે જોડીને જ લખાય છે. હિંદીમાંયે જોડીને લખવાથી દોષ જ થાય છે એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ વિદ્વાનોમાં જુદા લખવાની રીત વધારે માન્ય થયેલી છે.

'ગૂજરાતી માપામાં નામમાં વિભક્તિપ્રત્યયને દ્વિતી પકડવાની શક્તિ છે' એમ રામનારાયણભાઈ લખે છે. પણ આ બાબતમાં આટલી વાતો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

૧. નામ અને પ્રત્યય વચ્ચે 'જ' નું આવવું, અથવા નામને નહલે. વિશેષણને પ્રત્યય લાગતો એ કેવળ કાવ્યમાં જ થનારો શબ્દપ્રયોગ છે—છટ્ટી વિભક્તિ વિશેષણ-વિશેષ્ય માવ ઉત્પન્ન કરતી હોવાને લીધે. એ જ ન્યાયે 'યોગ કાન્તા તણાથી' માં વિશેષણ થનારા નામને વિશેષ્યની વિભક્તિ લાગી છે. જે પ્રયોગ ગદ્યમાં કરી શકાતો ન હોય તેને માપાના નિયમ કરતાં કાવ્યની છૂટ કહેવી વધારે યોગ્ય થાય.

૨. શબ્દ અને વિભક્તિપ્રત્યયની વચ્ચે 'ય' નું આવવું 'ઘણાયને' જેવા પ્રયોગમાં ગદ્યમાં પણ થાય છે. પણ વિભક્તિ લેનાર શબ્દ કયો છે તે જોવા જેવું છે. 'રામેયને' કે 'લોકોયને' એમ કોઈ બોલે છે ખરું? અથવા બોલે તો શુદ્ધ ગણાય છે? 'ઘણાયને', 'બહુયેમાં', 'સાણાયના' 'આંધળાયથી' વગેરે વિશેષણ શબ્દોનો નામરૂપે ઉપયોગ થયો હોય ત્યાં જ આ પ્રયોગ થઈ શકે છે. એટલે, ખરું પૂછનાં, મહી' વધે વિશેષ્ય અધ્યાહત છે, અને વિભક્તિપ્રત્યય અધ્યાહત વિશેષ્યને લાગેલો છે. ઘણાય ને = ઘણાય લોકોને; સાણાય-ના = સાણા યે નરોના વગેરે. આની જગ્યાએ શુદ્ધ લેખનની સીણી ચીપટ દેખાડવી હોય

તો આમ દેખાડવી જોઈએ: ‘ઘણાય-ને’, ‘શાણાય-ના’ એમ કરવાની જરૂર જ છે એમ હું માનતો નથી.

૩ ‘વિચારો અને લાગણીઓનો’, ‘ગમ કે કૃષ્ણનો’ વગેરે પ્રયોગોમાં નામની દ્વિતી વિભક્તિપ્રત્યય લેવાની શક્તિ છે એમ કહેવા કળતા ઉભયાનયી અવ્યયમાં એને જોડી આપવાની શક્તિ છે એમ કહેવું શુ વધારે યોગ્ય નથી? બીજગણિતની ગતિ લખતા હોઈએ તો આપણે આમ લખીએ (વિચારો + લાગણીઓ) નો, (ગમ + કૃષ્ણ) નો અથવા ક્ષીણી ચીવટથી લખવું હોય તો આમ લખીએ: ‘વિચારો અને લાગણીઓ-નો’, ‘ગમ કે કૃષ્ણ-નો.’ પણ આને હું જરૂરની ન માનું.

૪ નામ અને વિભક્તિ વચ્ચે જ કે ય તે મૂકવાની સાબતમાં હિંદી અને ગૂજરાતીમાં ભેદ છે. ગૂજરાતીમાં ‘નદો જ મા’, ‘વજી જ નો’ એવા પ્રયોગ ગદ્યમાં નથી થતા હિંદીમાં છૂટથી થઈ શકે છે નથી હી મેં, રામ હી કા મગીમાં ગૂજરાતીની જેમ જ છે પણ ગૂજરાતીમાં ‘ય’ શબ્દ જેટલો મર્યાદિત રૂપે વચ્ચે મૂકી શકાય છે, તેટલો હું ધારુ છું કે, હિંદીમાં ‘મી’ મૂકી શકાતો નથી આ કાળજીથી હિંદીમાં વિભક્તિપ્રત્યય ખુદો લખવાની રીતિ પાઠ્ય કાર્ડક વિશેષ કાળજી છે ગૂજરાતીમાં એની જરૂર જણાતી નથી.

સાગરા કે—

૧ ‘જ’ ‘ય’ ને શબ્દ સાથે લખવા વધારે ઠીક છે પણ છૂટા લખે તો યે નિર્દોષ ગણવું

૨ ‘કે’ ને છૂટો લખવો ઠીક છે પણ ‘કારણ’, ‘જેમ’, ‘કેમ’, વગેરેની માથે લખે તો યે નિર્દોષ ગણવું પણ એકેય ગીતે ‘કે’ નો પછી અદ્વયિગમની જરૂર નથી

૪ વિભક્તિના પ્રત્યય નામ મેળા જ લખવા

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

* *

પરિશિષ્ટ

‘કે’ વિશે

સંદ્ભૂત નર્મિદગાનમાં ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’ પૃ ૧૨ થી ૧૬ પર લખી ચર્ચા કરી એવો નિર્ણય કર્યો છે કે કે મુમલમાનોના મંમગંથી આપણી ભાષામાં આઓ. જૂના ગુજરાતી ગદ્યના અનેક દાખલાથી તેમણે બતાવ્યું છે કે હાલ મંચોજક ‘કે’ આવે છે ત્યાં પહેલાં જ આવતો અને દસાગમના સમયમાં જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો.

શ્રી નર્મિદગાનનો નિર્ણય યુક્તિપુર સર છે તેમાં મશય નથી છતાં હજી કેટલાક પ્રશ્નો વિચારવાની જરૂર રહે છે અને એ પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન ખેંચવા આ લખું છું.

શ્રી કિશોરલાલ ‘કે’ ના ત્રણ પ્રયોગો બતાવે છે એક તો ઉપર દર્શાવેલો તે ઉભયાનયી કે પ્રયોગી અવ્યય ‘કે’, બીજો પ્રયોગ વિકલ્પસૂચક અવ્યયનો જેમકે ‘તમે આવો કે તે આવે માટે અહીં મગ્યું છે’, ત્રીજો કિશોરલાલ વિવેચક કે વિકલ્પક કહે છે, અને ત્રીજો ‘રે’ની જેમ લહેકારૂપે આવતો જેમ કે

કે આવો તે મારે મદિરિમે રે,

હું માનું છું કે 'કે'ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં આ ત્રણેય અર્થો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. શ્રીયુત નરસિંહરાવે કેના દાખલા માટે પદ તરફ નંબર ૭ કરી નથી.—આવો અગ્રય પદમાં મળવો મુશ્કેલ છે એમ માનીને (પૃ. ૧૬). પણ ગરબીઓમાં તો એ લગભગ પૂરક તરીકે વપરાય છે અને તેના દાખલ ઘણી જગાએ મળી આવે છે. લોકગીતોમાં તે ઘણી જગાએ આવે છે. જેમકે:—

બદાલો મારો કેશરિયો થોડો રે

કે રમવા ગોપિયુંમાં મેઘો રે

લોકગીતો પ્રાચીન હોઈ રાકે પણ તેની રમ્યા સાલ વિશે કશી જ ખાતરી નહિ, અને કદાચ એમ પણ કહેવાય કે જૂનાં ગીતોમાં તે પાછળથી પેસી ગયો હોય, જેકે એ પણ અને તો સંભવિત લાગતું નથી. પણ આ 'કે' તો ઠીક નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં મળે છે. નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસંગ્રહમાંથી માત્ર ત્રણ દાખલા લઉં છું.

ક. પદ ૩૪ મું લક્ષિતજ્ઞાનનાં પદ. [પૃ. ૪૮૨]

પારકી હૂંશે મહતા કરે પ્રાણિયા, પુણ્ય પાખો સર્વ વાત ખોટી;
કે તે તો કર્પણ કોદરા ચાવિયા, ક્યાંથી જમે તું તો દાળ રોટી।
કે તે તો દાન કદી આપ્યું અમ્મ તણું, ક્યાંથી દહે તું તો ઘેર ઝોટી;
કે તે તો કચિર સોનારને આપિયું, ક્યાંથી પંહેરે તું તો કનક ટોટી.

ચ. શૃંગારમાળા પદ ૫૦૬ [પૃ. ૪૧૫]

તમારાં ચરણકમળની આણ, નથી દમે લોપી રે;
છો સકળ ગુણનિધાન, ગાય છે ગોપી રે.
ચૌદ વિદ્યા ગુણુ છો ગ્વલુ, લક્ષણુ જગ્નીસ રે;
છો યોત્તર કળા પ્રવીણ, કે રાગ જગ્નીસ રે.
ગંગાજનોં નિર્મળ નીર, નિર્મળ જેવા રે;
પૂર્ણ પુણ્ય પવિત્ર, કે લવ સુખ દેવા રે.

*

*

વાસુદેવ દેવકીના તન, કે નંદ હુલારા રે;
છો ગદગ્ધ કુળની જ્યોત, કે જીવણ મારા રે.

*

*

ફરી ફરી લખજો પત્ર કે કુખળ કે'તો રે;
હાવે ચરણે લાગે તારી દાસ કે નરસિંહ મેહતો રે.

ગ. શૃંગારમાળા પદ ૪૮૬ [પૃ. ૪૦૪]

શરદ નિશાએ શ્રી મહારાજ, કે વનમે આવીયા રે લોલ;
મધ્ય નીશાએ વગડી વેણુ, કે ગોપીકા ચાલિયાં રે લોલ.
અવણે મુણી મોરલીનો નાદ, કે સહુ બાકુળ થયાં રે લોલ;
જે જેમ હુંતું પોતાને ધામ, કે તે તેમ નીસર્યા રે લોલ.

*

*

અંતરિખ દેવતા રહીને જુએ, 'કે' પુણે વધાવતા રે લોલ;
રૂપે રૂડા નરસિંનો નાથ, કે મનમાં ભાવતા રે લોલ.

ગમાં 'કે' પૂરક છે અને તેનું સ્થાન ગરબીના અંધારણમાં નિશ્ચિત છે. રા માં પણ પૂરક છે પણ તેનું સ્થાન નિત્ય નથી, અને ક માં તો તે લગભગ ગંગોજક છે. 'તે' પુણ્ય નથી ક્યું તેના દાખલા 'કે'થી શરૂ કર્યા છે.

નરસિંહ મહેતાને નામે ગવાતાં ઘણાં પદો તેણે પોતે ન લખ્યાં હોય એ અંભવિત છે પણ એવાં વહેમ ક દષ્ટાન્તના પદની સામે લેવો દુર્ઘટ છે.

ખીછ તરફ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ફારસી પદમાં આવે પૂરક 'કે' આવે છે. નીચેનો દાખલો મને મારા મિત્ર પ્રા. રહેમાન પાસેથી મળ્યો છે, જે ગુલશનનો છે.

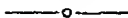
તા કે અંદર કંઈસે જેહલ અસીરી સુન મુર્દ
અહરે આઝાદીએ ખુદ રખના વ રોઝન મતલબ
ગતરત તા કે ઝ ખીજલત ફરી રવમ દર ખાક
કે અરમે યાર સુખન બા મન અઝ તગાફલ શુફત

ઉપરના દાખલામાં ત્રણ જગાએ 'કે' આવે છે અને તે પૂરક છે. તેનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી. સાંભળ્યું છે કે જૂની ફારસી કવિતામાં પણ આવે પૂરક 'કે' આવે છે અને તેની અક્ષરથી તે હાલની ઉર્દૂ કવિતામાં પણ એ રીતે આવે છે.

ત્યારે આ 'કે' પણ ફારસીમાંથી આવ્યો ? શ્રી નરસિંહરાવ ફારસીની ગુજરાતી ઉપરની અમર ઉપરછડી જ ગયું છે અને તેમાં આ 'કે' ને અપવાદ રૂપ ગણે છે. તો એ ફારસી 'કે' કે : ગરબીના અંધારણમાં પેસી ગય એ તો એ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક ગણાય, —જે કે તેટલા માટે જ અમંભવિત ન ગણાય.

હું આશા રાખું છું કે વિદ્વાનો આની ચર્ચા કરશે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ગાયત્રી

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

તે દેવ ભૂવિતા ઠેરા । ધ્યાઈએ ઓઠ તેજને ।

મૈરે બુદ્ધિ અમારી જે ॥

ગાયત્રી એ હિન્દનું નામ છે. તેનું માપ સાદું છે. તેમાં આઠ આઠ અક્ષરનાં ત્રણ પદ આવે છે માટે ત્રિપદા ગાયત્રી કહેવાય છે. ઉપરની ગાયત્રીમાં પહેલા પદમાં ગણુતાં સાત અક્ષરો થાય છે પણ વરેણ્યં ને જદલે વરેણ્યં ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે.

૧

ભાઈશ્રી,

અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એક વિચાર ઘણીવાર મનમાં આવતો. મણિનગર, અમદાવાદ, સાબરમતી, એલિસાબિજ, વસ્ત્રાપુર વગેરે રેલ્વેના વડે રેલવે લાઈનથી અમદાવાદની બહોળી વસ્તી ઘેરાયેલી છે. જો મણિનગરથી સરખેજ સુધી કોઈ અનુકૂળ જગ્યાએ સાબરમતી ઉપર પુલ બાંધી રેલવે લાઈન પૂરી કરી હોય તો એક જ લોકલ ટ્રેઈન ગોળગોળ ફરીને અમદાવાદની ઉત્તમ સેવા કરી શકશે અને આજની ગીચ વસ્તી ત્યારે કાર ફેલાઈ શકશે. આટલું કરવાથી સગવડની દૃષ્ટિએ અમદાવાદ શહેર મુંઝારની હરીફાઈ કરી શકશે. જર્મનીમાં પોર્સે ડેમ બર્લિનમાં આવી જ રેલવેની યોજના કે સગવડ છે એમ સાંભળ્યું છે. અમદાવાદની બહોળાસંખ્યાને આવી ગોળ લોકલ ટ્રેઈનને ભારે મદદ કરશે. મિલવાળાઓએ પણ આ યોજના વિચારવા જોવી છે.

કાકા કાલેલકર

* *

૨

ભાઈશ્રી રામનારાયણભાઈ,

સાંતું થયું કે તમે વિવાલવિધિ માટે સૂચના માગી છે. મારી; પાસે એક પરબુનારે ટૂંકો વિધિ માગ્યો હતો. મેં એને જે વિધિ મોકલી આપ્યો હતો, તેમાં થોડો સુધારો કરી આ સાથે મોકલ્યું છું. પણ એટલેથી કામ પકેલવાની એની દિમ્મત ચાલી નહિ, અને એણે તો એકી-ત્રેકી સદિત પૂરો રૂટ વિધિ કર્યો. હવે તમને એ ગમે છે કે કેમ તે જોઈએ.

૨૬-૬-૧૯૩૭

કિશોરલાલ ઘ, મશાવાળા

વિવાંહવિધિ

ટુકામા ટુકો વિધિ કરવો હોય તો આ રીતે કરવો

મવાગે ચાર વાગે વર-કન્યાએ હાથ નાહવું-ધોવું ગામની ગોડ વાળી, કાતવું ધાર્મિક વાચન કરવું સૂર્ય-નમસ્કાર કરવો, વડીલોને નમસ્કાર કરના

પછી વડીલોએ આરસક મગાવદાલા અને ગિન્નોને ભેગા કરવા અને મધ્યસ્થાને વરકન્યાને બેમાડી પોતે તેમની માથે બેઠવું

પછી બન્નેના વડીલોએ બન્ને પગનારને ચાલના કરી આશીર્વાદ આપવા

તે પછી તેઓએ વરકન્યાને કહેવું કે હજુ તમને રિવાજ ફેરવા હોય તો આ છેલ્લી તક છે બેમાથી એવેયનું મન પસારથી પાણુ ગળુ હોય તો તમે તમારી इच्छા તે રીતે જણાવો

બન્નેએ રિવાજ કરવો અને જો તે મુશ્કેલ ગહે તો કહેવું કે 'અમારા પગલુવાનો નિશ્ચય જ છે'

વડીલોએ પૂછવું 'શુખમા, દુખમા, સપમા, વલેશમા એક બીજાને વળગીને વફાદારીથી ગરેશો?'

વર-કન્યા "હા"

વડીલો: "નથુ વાગ બોલો કે અમે અમુક અમુક (દા ત શક અને ગૌરી) બન્ને એક બીજા માથે લગ્નથી જોડાના इच्छાએ ગીલ, બન્ને શુખમા, દુખમા સપમા, વલેશમા એક બીજાને વળગીને ગરેશુ અને એક બીજાને વફાદાર ગરેશ "

વર-કન્યાએ નથુ વાગ એમ બોલવું

પછી વન્વાતી માથે (કે વાપ ક બીજા વડીલને) વરને કહેવું 'પ્રતિજ્ઞા કરો કે 'ગૌરીને માનથી રાખીશ, મિત્ર મમજીત, ગુનામ નહિ મમજુ, દુખ નહિ આપુ, મારીય ઠોકીશ નહિ, અપમાન કરીશ નહિ, અની નવિસત સમાજીને એની જોડે વર્તીશ, એની इच्छા વિરુદ્ધ એની જોડે નહિ વર્તુ, અની માથે કામાચાગે રતન નહિ ગણુ, એની રક્ત ઉપરાત એની પર કામનો શાગ નહિ નાણુ, એને રક્ષણથી નહિ મૂકુ, જે ગીતે હું મારો નિર્વાહ કરીશ તેવી જ ગીતે એનો નિર્વાહ ચલાવીશ, એને તરીમા રાખી દુ મોગો મોગવીશ નહિ કે મારા મોગો મારે પૈમા ખર્ચાત નહિ, અમારા વાળકોના ઉદ્દેશ તન, મન અને ધનથી એને પૂરી મદદ અને મદાયોગ આપીશ, અને વધી ગીતે ગૌરીને મમાન પ્રતિજ્ઞા આપીશ'

અને એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા વાદ કન્યાને કહેવું

"બહેન ગૌરી, પ્રતિજ્ઞા કર કે 'તું શકને મારા પતિ સમજીશ, અગતી જોડ ધર્મથી વર્તીશ, એમને ધર્મમાર્ગે ચાલતા અગ્રનીત નહિ, પાપ ઉત્તેજન આપીશ, એમના મારા કાર્યોમા મદદ કરીશ, આડ માર્ગે પાતના એમનો પ્રવળ વિરોધ કરીશ એમની વાની નહિ થાઉ, તેમ વ્યભિચારી નહિ થાઉ, પાપ મેનિષ્ઠી અને મદધર્મચારી થઈશ કપરા વાગીના વગેરે મારે એમને ગંનાખીશ નહિ, અત્યારે મારે કે પ્રવલ્ન કર્યા છતાં એ તમી

ભોગવે તો તે માટે એમને સંતાપીશ નહિ, એ અધર્મથી' પાલે તો જ એમને સંતાપીશ. અને ત્યારે સંતાપવામાં મારું સર્વ બળ વાપરીશ. જીવનના સર્વ ધર્મો બજાવવામાં અને કુટુંબનાર ઉપાડવામાં એમને પૂરેપૂરો સહયોગ આપીશ. કુળ અને માનવજાતિનું ગૌરવ વધે એ રીતે મારું ગૃહિણીપદ શોભાડીશ. ”

કન્યાએ આવી પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી આચાર્ય * બન્ને પાસે નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી:

“ અમે બન્ને માનવધર્મનું, ગૃહસ્થધર્મનું અને સમાજધર્મનું પાલન કરીશું. ધર્મથી વ્યવહાર ચલાવીશું. ધર્મથી અર્થોત્પાદન કરીશું. ધર્મથી સુખ ભોગવીશું. ધીરજ અને દ્વિંમતથી દુઃખ મોર્ગવીશું, અને ધર્મથી તેના નિવારણનો પ્રયત્ન કરીશું. ધર્મથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરીશું અને ધર્મથી તેને ઉછેરશું. અમે બન્ને મળી જગતની સેવા કરીશું. અમારા અકુશ કે સધીનતામાં રહેલાં મનુષ્યો, પશુઓ તથા વનસ્પતિ પ્રત્યે અમે પ્રેમભરી સંભાળ, ન્યાય તથા સમતાનો વ્યવહાર રાખીશું. અમે કોઈ માણસને દલકો નહિ, ગણીએ તથા તેનાં ઉત્કર્ષને આડે નહિ આવીએ, પણ તેના મદદગાર થઈશું. અમે સ્વેચ્છાચારી નહિ થઈએ; વામાચારી નહિ થઈએ. અમારા સંયમથી જીવનને શોભાડશું, અને અમારાં અવલોકન, વિચાર, ચિંતન અને અનુભવથી જીવન અને જગતના સ્વરૂપને જાણવા પ્રયત્નશીલ રહીશું. ”

* બન્નેએ એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધા બાદ આચાર્ય તથા બન્નેના વડીલોએ નીચે પ્રમાણે બન્નેને કહેવું:

“ શંકર અને ગૌરી, તમે બન્નેએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી સંતુષ્ટ થઈ અમે તમને બન્નેને પતિ-પત્ની થવા અનુમતિ આપીએ છીએ. ”

પછી આચાર્ય મળી બન્નેનો હાથમેળાપ કરાવવો. આવેલાઓએ ચોખ્ખા કે ફૂલ નાંખવાં. એકાદ મત્ર કે મંજન કે આશીર્વાચન બોલવું પછી સર્વેની વતી આચાર્ય જાહેર કરવું કે:

“ અમે જગતને જાહેર કરીએ છીએ કે શંકર અને ગૌરી આજે અમારા દેખતાં અને અમારી સંમતિથી પતિ-પત્ની થયાં છે, અને તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિધિવત્ પ્રવેશ થયો છે. ”

કિશોરસાહ દા. મશાફવાળા

* *

નોંધ : આ ચર્ચાપત્ર મેં ઉપરિચિત કરેલી ચર્ચાની અગત્ય ખતાવે છે. અત્યારની લગ્નભાવના આપણી લગ્નવિધિમાં પ્રતીત થતી ભાવનાથી કેટલી ગિન છે તે આથી સ્ફુટ થાય છે. અલગત, મારા પ્રશ્નનો આ સંપૂર્ણ ઉત્તર નથી. મારો પ્રશ્ન એ છે કે આ અત્યારની લગ્નભાવનાને પ્રાચીન વિધિ સી રીતે અનુકૂળ કરવી ? અને તે ઉપરની ચર્ચાને હું ફરી આમનું છું.

સા. વિ. પાઠક

* અહીં આચાર્ય એટલે બન્ને પક્ષે આ કાર્ય માટે નીમેસી કોઈ પણ ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ સમજવી. એ સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય.

કલાકારનું વાસ્તવ દર્શન *

શ્રી. કવેન્ડેશ મેપાણીએ અત્યાગ સુધીમાં ગુજરાતી માદિત્યની અનેકવિધ મેવા કરી છે. લોકમાદિત્યના મંગોધક, ખગાળી, ઇતિહાસાથી ભાષાતરકાર, કવિ, નવવિદ્યા લેખક અને માદિત્યવિવેચક તરીકે ગણનાપોગ્ય સ્થાન અપાવતી વશવર્તી લેખિની દમણા તેમને નવવ્રજધાના ક્ષેત્રમાં ખેતી લાતી છે. શ્રી. મેપાણીને 'ગાંધીય સાયર'નું નામ અપરામાં આવે છે. આ નામ અપારનાગ ગુણ તેમના મરે લખાણોમા નેવામા આવે છે. પ્રગ્નના માનમનું, તેના વ્યક્ત અવ્યક્ત ભાષોનું, આશાનિગાસાઓનું, મદ્યગુણગુણનું પ્રતિગિય શ્રી મેપાણીના મમભાવસીલ ચિત્તમાં પડે છે. આ અને નવવજધાઓમા પગ લેખકે જે નેથુ અને જેવું નેથુ તેવું જ વાચકે મમસ મૂરી દીધુ છે. એટલે જ તેમા પ્રગ્નજીવનનો પ્રવાદ દેખાય છે, કાંઈ અસ્તિગત માનનીની જીવનવીયા નદિ.

પગ લેખકે પમંચી કરી નથી એમ નથી. તેમની કલાદષ્ટિએ તેમને વાસ્તવશ્રુતિમાંથી થ લેવું અને કેટલું લેવું તે બનાવ્યું છે. 'મોર' નાગ વરેનાં પાણી'મા મદાયુદ્ધ પદેધાના કાઠિયાનાડના વીમ વધેના જીવનના વીંગનાજવા નરેજા ગૃથી લેવામા આવ્યાં છે. પોલીમખાનાના વાજિયા, લલિત, કોજાગ, જમાગરા ગામડે ગામડે પથગાયેલા બદાદુર કાકી, વાજિયા ને આર્તિંગ, બદાગવિયાઓ, શ્રીઓ અને પુરોગો—એ મર્વમા ન્યા ન્યાં વીંગના દેખાઈ ત્યાં ત્યાં લેખકની નજર કરી વળી છે. આ જૂના પ્રગ્નની વીંગનાનો યુગ આથમી ગયો છે, પગ તેથી મોરમાંથી વીંગના પગ ચાલી ગર્ભ છે એમ લેખક, ચોચ રીને જ, માનના નથી. અગદકાર, મત્વાગદની નવાયુમની ગાંધીય ચમચખમા મોરડી વીંગના જમડી દની. તેના પૂર્વગ તરીકે અર્ધો પિનાડી દેખાય છે. ત્વાગે મુન્દેન્દેન મૂચત તેા અગદકાર અગરજ વખતે નાદીન્વાગ કંગના અને મત્વાગદઅગમના એક મગ્ગા દગ્ગાગ શ્રી જોપાળગમના લલંબ અપાષનોગ અને વીનાયુક્ત જીવનમાંથી જ થયું છે.

બીજા નવવજધામાં ધનિઃ અને ગરીબ, ઉચ્ચ વલ્લેના જીવન વચ્ચે ગમાગે ઉત્પત્ત કહેલી દિમુખી નિતિની રીસાલેને લીધે કેટલું રંગગ પડી નવ છે ને દર્શાવ્યું છે. અમગચ્ચ નેક અને આરોગિયો છુટો બને મળી મોરી દગ છે, પગ અમગચ્ચને મોરીનો માથ પડી ગય

* મોરડ, તાગ વરેનાં પાણી ૧. ૩૮.

વમુધેનામાં વડાતાં દવતાં ૩. ૧૮.

લેખક કવેન્ડેશ મેપાણી. પ્રગ્ન (૧) સર્વે અગત્ય કાર્યવય, અમગાવ ૬. (૨) મોરડ કાયાલય, ગાંધીપુર.

છે ત્યારે જીવનને માર ખાઈ મરવું પડે છે. શુદ્ધાની પુત્રી જેવી ગ્રામીણ તોળનારી નેણ અને અમરચંદ્ર શેઠના પુત્ર પ્રતાપ વચ્ચે ભત્તીય સંબંધ જોડાય છે, પણ પરિણામમાં કેટલું અંતર ? નેણનું સમસ્ત જીવન જરખાદ ચાય છે, વાધરીઓમાં પણ અનીતિમાન મનાવી તે નારી મારે રથાન નથી, ત્યારે પ્રતાપશેઠ દેસનેતાઓ અને વિદ્વાનોનાયે માનનું પાત્ર અને છે. પ્રતાપનામાં શ્રી મેઘાણીએ લખ્યું છે કે મદારી, હોડકટો બાળક અને અંધી છોડરીની ત્રિપુટી સંબંધમાં વિડરર જીગોના 'ધ લાઈંગ મેન' માથી વિચાર લીધો છે. પણ આ પાત્રોનું ખેડાણુ તો, તેઓ કહે છે તેમ, તેમનું પોતાનું જ છે. વસ્તુધરાનાં દ્વલ્લાઓ પ્રત્યે સદાનુભૂતિપૂર્વક લખાયેલું અવાંચીન સાહિત્યનું પ્રથમ પુસ્તક વિડરર જીગોની મદાન નવલકથા 'લે મીઝરેબલ્સ' છે. તેણે પણ શ્રી મેઘાણીનું ધ્યાન આ વિષય તરફ દર્શાવ્યું હોય. તેમાં જેમ કા-સનાં દુઃખિયાંની સ્થિતિનો આબેહૂય ચિતાર છે, તેમ આમાં શુજરાત કાઠિયાવાડનાં રોકાની કંગાલિયતનું આલેખન છે. તેમાંનું સર્વ શ્રી. મેઘાણીના પોતાના અનુભવમાંથી જ નીતરતું દેખાય છે. આટલું સ્પષ્ટ કરીને લખવાની જરૂર છે, કારણુ શુજરાતમાં હમણાં સાહિત્યચેરીનો ખમ ફેલાયો છે, અને આપણા સાહિત્યકારો તો જાણે જાતે કાંઈ જ કરી શકે તેવા ન હોય એવું માનવામાં કેટલાકોને કૃનકૃત્યતા અનુભવાતી લાગે છે.

૪. શુજરાતી સાહિત્ય: એનું મનન અને વિવેચન—લેખક: રામચંદ્ર શુક્લ, ઢાહોદ. કિંમત રૂપિયા બે.

શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લે ૧૯૨૩થી ૧૯૩૪ સુધીમાં લખેલા અને તે અરસામાં લુદાં લુદાં સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ કરાવેલા લેખોનો આ મંથક શુજરાતી વિવેચનની વર્તમાન સ્થિતિમાં આવકાર લાયક છે. તેમાં કેટલાક લેખો કાંઈ લેખક કે પુસ્તક વિષે વિવેચનના છે ત્યારે બીજા વર્તમાનપત્રોમાં કંઈલી છૂટક ચુટક સાહિત્યચર્ચા રૂપે છે. 'નળાખ્યાન'ની મુદાપીય કરણકથાની દૃષ્ટિથી કરેલી સમીક્ષા તથા શ્રી. મુનશી કૃત 'પાટણની પ્રભુતા'ની મો. હુમાની નવલકથાઓ સાથે ચરખામણી લેખકનો પર-સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ દર્શાવે છે.

તેમાં ચર્ચેલા અનેક પ્રશ્નો ઊંડુ ચિંતન અને મનન માગે તેવા છે. પણ લેખકે વારંવાર અજડતી ચર્ચા જ કરીને પ્રશ્નને છોડી દીધો હોય તેવું લાગે છે. વળી કેટલીક જગ્યાએ માહિતી-દોષ પણ દેખાય છે. તે માટે 'શુજરાતી નવલકથા' એ લેખની થોડી વિરતો તપાસીશું. ૨૧. અમૃત કેશવ નાયકની નવલકથા 'એમ. એ. બનાકે ક્યું મેરી મિટ્ટી ખરાખ કી?' વિષે 'એમની શક્તિને બળે રસપ્રદ બની ગણનામાં લાઈ શકાય એવી આપણને સારી નવલ આપે છે' એમ લખ્યું છે. પણ એ રસિક નવલકથામાં દેખાતી શક્તિ 'એમની નથી, તે બીજાનું લાપાન્તર છે. 'દલદીધાટનું યુદ્ધ' પુરુષોત્તમ વિશ્વામની લખેલી નથી, પણ લેખક તરીકે, અંદર 'મોરિખ' એવું નામ મૂક્યું છે, અને આ શ્રી. પુરુષોત્તમનું ઉપનામ તો નથી જ લાગતું. નારાયણ હેમચંદ્રે અનુવાદ કરેલ 'સંન્યાસી' ઝંકિમચ્છની નવલકથા નથી. તેના લેખક બાણુ દેવીપ્રસન્નરાય ચોધરી છે. આ છેલ્લી લખીકત તો લેખકે મૂળ પુસ્તક જોવાને બદલે નરસિંહરાવલાઈનું ('મતોમુકુર'માં જાપાએલ) વિવેચન વાંચ્યું હોત તો પણ મળત.

વહેમાતમ્

કોઈ પણ પ્રજાના ગાંધીજીનમાં એનું ગાંધીજીત ગાનમાં કોઈ અનોખું જ સ્થાન ભાગવતુ આ યુ છે, અને પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાનું કોઈ નદિ ને કોઈ ગાંધીજીત તો હોય છે જ પોતાના ગાંધીજીતે પ્રજાજીનના કોઈ ને કોઈ તમકડે જે તે પ્રજાએને પ્રોત્સાહન આપીને એમના દીન વલોભ્યા હોવાનું દર્શાવના વાચકોથી અપરિચિત નથી માત્ર પગધીન પ્રજાએને લગતું જ પોતાનો ગાંધીજીત અને ગાંધીજીત હોવા મળવા નથી એ એમની પગધીનતાનું ચિહ્ન છે ગાંધીજીત ન હોય તેમાં તે ગૌરવહીનતા અનુભવતું નહોતું ગાંધીજીત અસ્મિતાના ઉત્તર માથે એ ભારના બદલાઈ અને દિલ્લી પ્રજાને પોતાના ગાંધીજીત અને ગાંધીજીતની આસ્થાના દેખાઈ જવ જાડિમ-શદના જગમગતું ગીત 'વહેમાતમ્' ને એણે ગાંધીજીત તરીકે અપનાવ્યું ત્યારથી આજસુધી ગાંધીજીતને એ હમેશા ખૂંચુ છે વહેમાતમ્ને છતાં ત્રય દારમથી દિલ્લી પ્રજામાં મહત્ત્વના પ્રમોગેએ પ્રોત્સાહનનું મિશન મ્હું છે એણે લાખો દિલ્લીઓના દિનમાં ઉત્સાહનું પૂર મદા યુ છે આજે રાજતનના ફેફસાં માથે મગફળી ઈતગણ પામેના એ જીત અને ગીત 'જુ' ગાંધીજીતના સ્થાન પામ્યા છે નવીન પ્રાણીય ધાગમખાઓની કાર્યવાહી વંચત-મ્હતા યુગ્મર માથે રાફ ચર્મ એ આધારણ દેખાતો પ્રમગ એાઠા મહત્ત્વનો નથી એનું મહત્ત્વ મમાજમાનમ ઉપર ચલી અસન્મા મદનું છે વ માતમ્ આપણે ગાંધી મમામાં ગાંધી રાજીએ છીએ એમાં આપણી ધ્યેયસિદ્ધિ છે એમ કહેવાનો આશય નથી,

પ્રજાને પોતાનું ગાંધીજીત હોય અને જે ગાંધીજીત એમના દિનમાં રાષ્ટ્રભાવનાની વીચિત્રો મળે એનું એ ગીત ગાંધીજીત એને સ્વાતંત્ર્ય હોય એટલા પૂતી જ આપણે એ પ્રમગની મહત્તા આજીએ ગાંધીજીતના ગાંધીજીતો આજે પ્રધાનો અને એ લાક્ષણિક ફેફસાં માથે ગાંધીજીત ગાંધીજીત મહત્ત્વ વસ્તુ છે એ માથે અને એક મુશ્કેલી જગતની જગત જણાય છે 'વહેમાતમ્' જુલ જુલ રથોએ જુલ જુલ ગાંધીજીત અને તે પશુ નિશ્ચિત રીતે ગાંધીજીત માલખીએ છીએ ગાંધીજીતનો રાગ અને ઉત્સાહ એક હોવા જોઈએ એકધારે એકમગ્ધી રીતે એ ગમે તે સ્થળે ગાંધીજીત મો મો ગેનો ગાંધીજીત (stagnant) થશે જોઈએ આપણે આટલું જો કરીએ તો ગાંધીજીતનું મહત્ત્વ વધારીશું એમાં શક નથી

* *

મહામહા પ્રાણમહાશયો સમક્ષ પડેલું કાર્ય મહામહાએ હોદ્દાસ્તીકાર કયો છે એ મંગલે પૂ મહામહાએ અને રાષ્ટ્રપતિએ સ્પષ્ટતા કરી છે કે હોદ્દાસ્તીકારનો અર્થ 'ગોત્રાગ મધાગણનો સ્વીકાર' તો કોઈ રીતે થતો જ નથી દિલ્હી ધ્યેય મપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે અને મહેજે "દિલ્હી નવું બધારણ ધડનાગ એનું જે લક્ષ્ય એ ધડવામાં છે એનો તેથી જિન્ટો જ ઉપયોગ મતા હાય કરીને મહામહાએ મગવાનો છે એમ કહવામાં જો મહામહા મદ્દજ નિરડે તો અવસ્ય બધાગણના બૂઝેમ્હા કગતી મહામહાની નેમ કમક અને મદ્દજ થાય એ હેતુમાં કેવી મદ્દજના મળે છે એ જોવાનું છે મગ્ધાન સત્તા હાયમાં લીધી જ છે તો એ મમલ મગ્ધાન મહામહાના પ્રધાનમહાશયો કઈ નદિ ને કઈ ગ્યનાતમક સક્રિય કાર્ય અવસ્ય કરી રાકે, એમને આવકની અનેક મૂલ્યો

નડશે; એ કાર્યક્રમની પરિપૂર્ણતા સાધતાં આર્થિક અડચણો એમના માર્ગમાં બડી થશે, છતાં મહાસભાના રીઠા કાર્યકર્તાઓને એ મુશ્કેલીઓ ડરાવી નહિ શકે મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળોએ કરવાના કાર્યની રૂપરેખા મહાસભાએ 'હરિજન'માં આપી છે, અને એ સંબંધે અર્થશાસ્ત્રનિષ્ણાત અધ્યાપક શાહનો અભિપ્રાય મંગાવી એ પણ પ્રગટ કર્યો છે. મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો વિના ખર્ચે સિદ્ધ એવી અનેક સિદ્ધિઓ મેળવશે. રાજદારી કેદીઓનો છુટકારો, દમનના કાયદાઓનો અંત, પ્રગતિ વાણી, વિચાર અને લેખનરવાતઅની બક્ષીસ એ બધી વસ્તુઓ કરવી એમને માટે સહેલ છે.

પરંતુ સર્વથી મહત્વનો પ્રશ્ન ખેડૂત અને મજૂરોની આર્થિક ઉન્નતિનો છે. પ્રત્યેક મહાસભાવાદીને એ વર્ગની ઉન્નતિમાં સ્વભાવતઃ રસ હોવો જોઈએ. આજે ખેડૂત ગળાભોળ દેવામાં હોયેલા છે અને રાતદિવસ પરસેવો પાડી કામ કરવા છતાં એ જીએ આવી જ શકતો નથી. એને દેવામુક્ત કરવાની અને એની આર્થિક ઉન્નતિ માધીએને તરતો કરવાની કાર્ષ યોજનાનો તત્કાળ વિચાર થવો ઘટે. એની કંગાલિયત કોઈ રીતે ટળવી જોઈએ.

કાર્ષ પણ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રબળકેન્દ્રની કેળવણી પર અવલભે છે. આપણે ત્યાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન ભયંકર સ્થિતિએ પહોંચ્યાં છે. દેશના અધઃપાતનું કારણ કેળવણીનો અભાવ છે. દિંદને કેળવણી આપવાના આજ સુધીના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે. પરંતુ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ભોગવતા પ્રાંતોમાં નિદાન કેળવણી ફરજિયાત અને મફત ખનાવવામાં હવે મુશ્કેલી નડવી ન જોઈએ. આ વિકટ પ્રશ્નના ઉકેલમાં આર્થિક મૂંઝવણો નડશે એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. ભયંકર લશ્કરી ખર્ચથી લાઠાચેલા દેશમાં પ્રગતી કેળવણી માટે નાણાંની તંગી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહાસભા

પ્રધાનમંડળોએ કાર્ષ પણ ઉપાયે પ્રાથમિક કેળવણીને સૌથી વધારે મહત્વ તો આપવું જ પડશે; અને એમ કરતાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીને દાનિ ન પહોંચે એ પણ જોવાનું છે. દારૂની આવક ઓછી થવાની છે. એટલે આ પ્રશ્ન ઘણો જ વિકટ છે. અને પ્રગતિ આ પ્રશ્નની મુશ્કેલીઓ પણ સમજવી જોઈએ.

બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન દારૂનિષેધનો છે. એ બદીએ દિંદની પ્રગતિ ગરીબ વર્ગોનો શારીરિક જ નહિ પરંતુ માનસિક અને નૈતિક અધઃપાત આણ્યો છે. પ્રગતિ એ અધઃપતનમાંથી સરકાર આજે મોટી કમાણી કરે છે, એ કમાણી મોટે ભાગે મીઠમજૂરોના ગળવામાંથી-પછાત રંક વર્ગોની દૂંઝી આવકમાંથી આવે છે. દારૂની બદીમાંથી મુક્ત થતાં જે શરીરસંપત્તિ એ વર્ગો મેળવે એના બજે એ વધારે પૈસા કમાઈને ખરચી શકશે એ રાષ્ટ્રને મોટો નૈતિક લાભ છે. આ કાર્યક્રમની સામે અમેરિકાનો દાખલો આપી દલીલ કરવામાં આવે છે કે દારૂનિષેધથી ગેરકાયદે દારૂ ગળાશે. પણ એ બીકે દારૂનિષેધ ન કરવાની એલા પણ ભીરૂતા છે. એને માટે સરકાર અવશ્ય ચાંપતા ઇલાને લઈ શકે. ત્રણચાર વર્ષની મર્યાદા આંકી એ દરમિયાન એને શક્ય બનાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ લેખાવું ન જોઈએ. મહાસભાએ તેજ હાથમાં લીધા પછી તો ચિરસ્થાયી દારૂનિષેધનું કાર્ય સરળ થાય છે. આજ સુધી સરકાર દારૂનિષેધના કાર્યમાં અંતરાય નાંખતી હતી. હવે કાયદાથી બંધી કરવા સાથે મહાસભાના સેવકો અને સેવિકાઓ એ લક્ષ્યાંકોમાં ઉપદેશ કરવા જીતરી પડે એ સામે કાર્ષ પ્રતિબંધ હશે નહિ. અમે તો આગળ જઈને ત્યાં સુધી સૂચના કરીએ છીએ કે દારૂની ટેવમાંથી મુક્ત કરવાના શાસ્ત્રીય ઉપાયો શોધવા જોઈએ અને એવા ઉપાયોના અભ્યાસીઓના હાથમાં જ દારૂનું વેચાણ મુકાવું જોઈએ.

ગાંધીય પ્રધાનમંડળના ધણાખરા મળે એ ગઈ કાલે 'કેદીઓ' હતા. એમને દિંદના આ નરકાગાંનો ફીકફીક અનુભવ છે. રાજદ્વારી કેદીઓની હાલત કરતા યુનેસ્કોની હાલત અનેકધા વિપક્ષ હોય છે. આપણી જેલો અત્યારે યુનેસ્કોને મદાયે યુનેસ્કો રાખવાનાં માધનો બને છે. એમાં સુધારણાની ભાવના જ નથી. જેલની દિવાલ પાછળ એક મંમય પુગાયેલો માણસ કંઈ પુનઃ મનુષ્યત્વ મેળવતો નથી, એને મમાજમા રચાત નથી. ગાંધીય પ્રધાન મંડળ પ્રથમ નકે જેલો પાછળ ગંદક શિક્ષાની ભાવનાને ધોઈ નાખે અને એવો અમલ-સુધારણા-શરૂ કરે કે જેથી એ શિક્ષાગૃહો મઝી મનુષ્યસુધારણાગૃહો બને.

તે ઉપરાંત અનેક પ્રશ્નો વિશે મત્રોઓને વિચાર કરવાનો આવશે આપણે તાણીએ હોએ કે તેમના હાથમા મત્તા ધણી ઓછી છે, તેમના હાથમાં નાણાં ધણા ઓછા છે, ઓછી આવકમા તેમણે કામ કરવાનું છે, છતાં અનેક નાની નાની બાબતો તરફ ગાંધીય દૃષ્ટિથી જોવાથી, મમાજમાં નવું શ્રદ્ધાવાળું અને ઉત્સાહવાળું ચારાવણું આપી શકે છે અને માટે ગઈ વડત મમય જે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ હતા તે હતા તેમાં ગંદ, તે વધ્યા કરે એ રીતે કારભાર કરવામાં આ મત્રોઓની કુનેહ રહેલી છે.

* *

ઓરિસાનાં દેશી રાજ્યો

આપણી ગ્વાતન્યમિદિના માર્ગમાં દેશી રાજ્યો અંતરાષ્ટ્ર છે અને એ કારણે જ આપણા કેટલાક નેતાઓને એમ લાગે છે કે એક બાજુ નિરંકુશ આપણું મત્તા બોગવના અને બીજી બાજુએ સ્વાતંત્ર્ય અગર પ્રજાનત્રવાદ તરફ દળતા પ્રાંતિક તત્ત્વો વચ્ચેનું મમ્મદવાયવ્ય અમમવ છે. દુર્દૈવ આપણા રાજકીય નેતાઓ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોથી અજાણતા હોય એમ દર રહે છે, કેટલાક એનો અજ્ઞાન કરતા હશે તોપણ નિદાન એ પ્રશ્નોને દિંદના રાજ-

કારણમાં મહત્ત્વ આપવાના કૃત્યને અવ્યવહાર માને છે આક કંગોડની વગ્તીવાળાં દેશો રાજ્યોનો વિભાગ એ દિંદનું મોટું પીડનજ મણાનું જોઈએ. આજે આપણા દિંદી નરંગો તળે આગણે માત્રાત્તવાદના મતજ મતબો બન્યા છે. એમાં અવશ્ય કેટલાક સ્વદેશભિમાની ન હોય એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ એક વસ્તુ મત્ત છે કે દેશી રાજ્યોને સ્થિરિત્ર માત્રાત્તવાદ દિંદને પૂર્ણ વ્યવર્તના ન આપવા માટે પોતાના હથિયાર તરીકે પ્રમગ વડે વાપરનાર છે. એ મત્રોઓમાં દેશી રાજ્યોની આક કંગોડની પ્રજાનું મંગલન આવશ્યક છે, સ્થિરિત્ર મરકાર ભલે એમના નકશા પર આ વિભાગને પીળા રંગે રંગીને લાગણીઓ પારે, પરંતુ આપણે ને દિંદને એક અને અવિભાજ્ય મણતા હોઈએ તેો ગાંધીય મદામત્રાએ દેશી રાજ્યોની પ્રજાને એ આપણુદી માત્રે એકલે હાથે ઝૂમવવા દેવાને બદલે એની લડતમા પોતાનું પીડનજ પૂરવું જોઈએ. દિંદી રાજદ્વારી નેતાઓમાં મદલાગયે આ માનમ ધરાવતો એક નાનો પક્ષ છે. મદ્રામના લોક-નાયક શ્રી. ડૉ. પટ્ટાભી સીતા રામયા એમાંના એક છે. એમની વિદ્વતા, એમના ધીર વિમાર, અને એમના સ્વદેશપ્રેમ માટે કોઈને કંઈ કહેવાનું ન હોય. હોમરૂઝ લીગની ચળવળનાં સમયથી એમણે આ પ્રશ્નમાં રમ લીધી છે અને હોમરૂઝ પત્રિકામાળાના એક મણિક તરીકે એમણે એક મનનીય પત્રિકા તે વેળા લખી હતી એ વાંચનાર કોઈ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં એમના હોડા રમ સંબંધે પ્રશ્ન ન ઉઠાવે.

હમણાં જ ઓરીસા પ્રાંતમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓની પરિવડના એ પ્રમુખ બન્યા હતા. ગાંધી માલે એમણે અખિલ હિંદ દેશી રાજ્ય પ્રજાપરિવડના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્કિયાવાડની મુક્તાકાત લઈ ત્યાંનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાને મદગૃતિનો પેગામ આપ્યો હતો.

ઝોરીસાનાં દેશી રાજ્યો સંબંધમાં એ વિદ્વાન દેશભક્ત કહે છે કે “આખા દેશભર પર દેશી રાજ્યોમાં તાંત્રીય મંડે અને પ્રત્યાઘાત નજરે ચડે છે.” ઝોરીસાનાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા જુદામ અને તત્ત્વના સડા સંબંધમાં એમની સમક્ષ ભરપૂર માહિતી રહુ દરવામાં આવી હતી. આ માહિતી પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકતાં પહેલાં એને ચાળણીમાં બરાબર ચાળવી રહે છે એટલે એમણે દેશી રાજ્યના એક પ્રખર કાર્યકર્તા અને એ વકીલોની એક સમિતિ નીમી એમના હાથમાં આ કાર્ય સોંપ્યું છે. આ સમિતિના નિવેદનની પ્રગ્ન આતુરતા-પૂર્વક રાહ જોશે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આ મંડે અને આપખુદી એક જ રાજ્યમાં નથી. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મોટાંમાં મોટાં, પોતાને સુધરેલાં ગણાવતાં રાજ્યોમાં પણ એનાં દર્શન થાય છે. એક માણસના તંત્ર (One man's rule)નું એ સ્વાભાવિક અનિષ્ટ છે. આખી એ પ્રયા જ વિનાશને પાત્ર છે, છતાં આવી તપાસ મોટા વિસ્તારમાં હિંદનાં બધાં જે રાજ્યો સંબંધી કરવામાં આવે તે એ અવશ્ય લાભદાયી નિવડે. ડૉ. પટ્ટાભીને એ અનુભવ છે કે ઝોરી-સાનાં રાજ્યોમાં પ્રગ્ન બીજાં રાજ્યોમાં વસતા એમના બંધુઓ માફક જુલમ અને ત્રાસ હેડળ કચડાય છે. એમાંનાં કેટલાંક દુષ્ટૃચેને તે એ ‘અવલુંનીય’ જણાવે છે. સમિતિનું નિવેદન એ અંધાધુંધીને અંત આણશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે પરંતુ એ ‘દુષ્ટૃચે’ને પ્રકાશમાં આણવાં એ પણ એ રાજ્યોની પ્રગ્નની મહદ્ સેવા ગણાશે.

ડૉ. પટ્ટાભી વિશેષમાં જણાવે છે કે નેધપુર જેવા રાજ્યમાં ખેડૂત આલમની આર્થિક સ્થિતિની તપાસ સામે અંતરાય મુકાયો છે. એ રાજ્યમાં સતત દુષ્ટાળના કારણે ખેડૂતની તાણ છે અને ‘પાણીના એક ખેડાના ત્રણ આના પડે છે’ એ સ્થિતિ ઉપરથી પાણીની તંગીની કદપના આવી શકે. આ સ્થિતિમાં

પ્રગ્ન જે કૃષિકારની આર્થિક તપાસ કરવાની આવશ્યકતા જુએ તો એમાં વાંધો લેવા જેવું શું હોઈ શકે? પરંતુ ઉપર વર્ણવેલી હાડમારીએ પ્રકાશ પામે એ જોવા નેધપુર દરબાર રાજ નથી એમજ આ પ્રતિબંધનો અર્થ કરવા રહે. આવી તપાસ કરવા ગામડાંમાં જવા સામે પ્રગ્નસેવકોને ચેતવણી આપવામાં આવી છે. અને હુકમના અનાદર માટે ‘સખત શિક્ષા’ની ધમકી અપાઈ છે. આવી નિર્દોષ અવસ્થા સામે વાધો લેનાર દરબારના અમલ હેડળ પ્રગ્ન વિચાર અને વાણીનું આતંત્ર્ય કેટલું ભોગવતી હશે એનો ખ્યાલ કરવો દુઃમ્મલ નથી. પરંતુ ડૉ. પટ્ટાભી તો નેધપુર દરબારની વાતો કરે છે. અમારી જાણમાં એ કરતાં વિશેષ ભયંકર દૃષ્ટાંત છે. વડોદરા પોતાને બંધારણપૂર્વકનું અને સુધરેલું તત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. વડોદરા પ્રગ્નતરીક્ષ રાજ્ય મનાવું હતું પરંતુ એનો પ્રગ્નિ આજે જૂતકાળની વસ્તુ બની છે. વડોદરા નરેશ વધેનો મોટો ભાગ પરદેશમાં ગાળે છે. રાજ્યમહેસૂલના દર્શાશ ઉપર ભાગ અંગત ઉપભોગ માટે ખર્ચતા આ નરેશ પરદેશોમાં જવારે પ્રગ્નતંત્રની વાતો-પ્રત્યેક્ષારની વાતો કરે છે ત્યારે, અમને એમની ગેરહાજરીમાં આશતું મેલગામ શાસન સહજ સાંભરે છે. ડૉ. પટ્ટાભીને કદાચ એ ખબર ન હોય કે જે પ્રકારની આર્થિક તપાસ સામે નેધપુર દરબાર ઝુંબેશ ઉઠાવી છે તેવી જ આર્થિક તપાસ કરવાના વડોદરા રાજ્ય પ્રગ્નમંડળના ઠરાવને વડોદરા સરકારે દબાવી દેવાની ચેષ્ટા કરી હતી. તોકર-શાહીના દુરાચાર અને પ્રગ્નમંડળના નેતાઓની ઢીલાશને પરિણામે પ્રગ્નમંડળે એ ઠરાવનો અમલ મુલતવી રાખ્યો. એ કૃત્ય જેટલું પ્રગ્નમંડળ માટે જોભારપદ નહોતું તેટલું જ રાજ્ય માટે પણ નાસેશીબર્ધુ તો હતું. અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે એ જ કે ડૉ. પટ્ટાભીએ ઝોરીસામાં નિરખેલાં દરજો અને જુલમ અને આપખુદીનો સાંભળેલી કહાણીઓ ઓછાવત્તા

પ્રમાણુમા મધ્યમા ગાન્યોમા પ્રચલિત હોય છે અને એનો અંત આણવાને તો જગીન્ધ્ર પ્રવલ્ન કરવા પડશે, આખી એ ગત્યપ્રથા નાણુદ કરવા કમ- કમની ગહેગે અને એ માટે દેશી રાજ્યોનો પાછળ છિટિશ દિલની પ્રભાએ- આપણી ગદામનાએ- પીકળગ પૂરુ નેગે

* *

બોલ રકાઉટમ

કેટલાક વધેથી આ દેશમા બોલ રકાઉટસની હોન્ડાય વિગેષ પ્રચલિત થતી હતી પહેલેનું અનુ-ગત્ય પ્રવામા આપણે દુર્દેવ દમેશા ગોગ્વ માન્યુ છે રકાઉટિંગ પાછળ ગહેવ ઉદાત્ત આરાય અને ઉચ્ચતમ ભાવના મામે અમારે કંઈ ન કરેનું નથી પરંતુ જે મર્યાદાનો પ્રથમ મુદાયેષ આપણા બાળકોને પહેલેથી ગમ્મની ગાનભક્તિ શીખવે એ મર્યાદા આપણને કાઈ ઉપાયે પણ ખપતી નહોતી જોઈતી છતાં આપણે આધારિત કર્યા ત્યાં જુઓ ત્યાં તાગા-ઓમા પહેલી લેવામમા ગમ્મન રકાઉટોના ખાજ નન્દે પડત, અને તદ્દે પ્રમોગે અને સમગ્રી જલ તાગોમા એમનું પ્રગત કરાગા આરનું ગેમિસા ગાલ રકાઉટમ મર્યાદાનો વિગેષ ઉપયોગ પ્રવલ્ન થતા નથી દમગા એ મર્યાદાના રા મન મડન પાવન દિ- પધારા અને એમગેલિનું આદાનનું આતિથ્ય અનુગ યુ પોતાને વતન પાછા ફરતા એમજ લડનમા ભાગ્ય ડી દિ-ની ગનામી મી આ મનાવ દિદી પ્રભને ગિમગી લાગી એમ એ ગનામી મામે મખન પોમગ નો પગિખામ એ આગ્યુ છે કે પથમૂચેના આપણે રિચાગના થયાગે એ જોડન પાવે મર્યાદાનો જલિ- ન પુનગમે છે માથે દિદી ગાટીય ભારનાએ ઉપર ગચાલેલી મેવાનમિતિ િ તા રકાઉટ ટુપીગેને અપના વાઈ કે આપણી મુમિમા ગિમીને ફાતે આપણી બુમિને વધારા ગે, અને આપણી બુમિની મેવા કરે એવી મર્યાદા મો-રાની આ તા દેસે મુમાવતી ન જોઈએ

* *

રાજદ્વારી કેદીઓ

‘ગાયતાનના ટાપુ’મા (આદામાનમા) આજે નર્કમગી જેલયાતના સેવતા બસો જેલસા દિલના સુપુત્રો ‘ભૂખમરો’ સીકારી બેધ છે, એ બનાવે ગજદ્વારી કેદીઓના છૂટકારાના પ્રશ્ન પ્રત્યે સમગ્ર દિલનું લક્ષ ખચ્યુ છે

આ રિચિતિમા આપણે જોએ આજે છૂટા હોનાનો આગ્રવા લઈ નવા છીએ એમનો શો ધર્મ છે? આદામાનના ઉપવાસીઓ આપણી કલ્પનામા અનેક ચિજગારીઓ નથી આપતા મન્કાર બૂવમુધાગો મુરણું અનમગ વેડી નાખવાનું માદમ લવે ખેડે, પરંતુ જનમત ભારત એ આખી ન લઈ શકે મગાળની પારામભામા આ બીનાતી ચર્ચા ગમે બગાળના હાકિમ અને મતીઓએ જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે દાઝયા પર ડામ જેવા છે અને દિલના સ્વમાનને પડકાર રૂપ છે પડિત જનાદગ્ધાય કહે છે તેમ, આ પ્રશ્ન કેવળ બગાળનો નથી એ પ્રશ્ન મમગત દેશનો છે અને એના ઉકેલમા એકએક દિલનું ગોગ્વ ગમે આત્મમાન રમાયેલું છે બગાળની પીક પાછળ મમસ્ત દિ- બગ પૂરુ જોદએ કવિવરે પોતાનો મમગ પોમગ ઉગા મો છે આજે આખા દેગે મગાળી કનકતા અને મારમીગથી ન્યાકુમારી સુધી એવા તો પ્રચલ અનાજ ઉદારવો વે દ આખુ ગપ્પુ ધમમી જોડે અને એ મગરાન મતાને પણ લોખનને નમતુ આપવું પડે

આ ગથજે જે જ પ્રાનોમા મદાગભાએ મતા દાય કરી કે એ પ્રાનોના ગાજદારી કેદીઓ મગધી ઉ નેખ અર્યાને ન મગાય મદાગભાના દોદાગ્યાનાગથી અગત્ય તો નથી જ આવવાનું એ મર્વકાર્મ ગીમગ છે, પણ ન્યારે મ્મજા અનિચ્છાએ એ સીમગ મરા પડ્યા છે તો મદાગભાના પ્રધાનમગે એ મતાનો મુદગમા મુદગ ઉપયોગ મી લે એમ મર્વકાર્મ ક્ષતે ઘણા પ્રાનોમા શરૂઆત થઈ ચૂકી છે “નામ એક દિવમમા બધાયુ નથી” એ અમે

વિસરતા નથી. એ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનોની અનેક ગૂંચવણો હશે. અમે અધીરા થતા નથી કે એમની પાસે ચત્કારોની આશા રાખતા નથી. પણ અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે એ છ પ્રાંતોમાં અથડામણનો પ્રસંગ આવે તો તેની તૈયારી રાખીને પણ કોઈ પણ પ્રકારના બેદબાવ વિના સઘળા રાજદ્વારી દેદીઓને મુક્તિ આપી રાષ્ટ્રપદો મુક્ત કરવાં બેઠાંએ.

* * *

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ

સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહ શરૂ થયે એક વર્ષ પૂરું થયું છે એની ઘણાને કલ્પના પણ નહિ હોય. સ્પેનની રાષ્ટ્રીય સરકાર અને વિપ્લવનેતા ફ્રંકો વચ્ચેના આ ઘમસાણ તરફ જગત મીટ માંડી રહ્યું છે. યુરોપની ભાવી શાંતિનો એ આંતર-વિગ્રહના પરિણામ પર આધાર રખાય છે. આ યુદ્ધ સ્પેનના એ પક્ષો વચ્ચેનું નથી; એ પક્ષો પાછળ યુરોપનાં કેટલાંક મહારાજ્યો પોતપોતાના સ્વાયં બળ પૂરી રહ્યાં છે. ઈટલી અને જર્મની સામ્યવાદના વિરોધી હાઈ વિપ્લવ-વાદીઓનો વિજય ક્રમે છે અને એમને અન્ય રાજ્યો અને પ્રજાસંઘના તીવ્ર વિરોધ છતાં યુદ્ધી સહાય આપી રહ્યાં છે. આ સહાયના કારણે આ વિગ્રહ આટલો લગાયો છે એ સાચુ, પરંતુ સ્પેનની રાષ્ટ્રીય સરકાર એ મુંઝવિન હુમલા સામે એટલો લાંબો સમય ટકર, ઝીલી રહી છે એ એની સંગીતતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.

આ આંતરવિગ્રહનું મહત્ત્વ સમજવાને સ્પેનની ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક જ નહિ પણ આર્થિક સ્થિતિ પણ જાણવી આવશ્યક છે. સ્પેન ઇંગ્લાંડ અને હિંદના માર્ગ પર આવ્યો છે. સ્પેનનું જિલ્લાદર અંદર સ્થિતના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યનું અતિ મહત્ત્વનું હાર છે. હિંદ અને બીજા પૂર્વના દેશો સાથેના જળમાર્ગનું એ અંદર દ્વારા રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અને આ મહત્ત્વની ચાવીને પોતાના હાથમાં રાખવા માટે સ્પેનને હંમેશાં કમઝોર અને અસંગઠિત રાખવામાં

સ્થિતનું દિન સમાયું હોય એ માટે એણે એકાંકી પ્રયાસ નથી કર્યો.

યુરોપીય રાષ્ટ્રોમાં સ્પેનનું એણું મહત્ત્વ નથી. એની રાજનૈતિક ઘટનાઓનો અન્ય સ્થળોએ-ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં, વ્યાપક પ્રભાવ પડે છે સોળમી સદીનું એ એક શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય આજે યુરોપીય રાષ્ટ્રોના પરિવર્તન સાથે પરિવર્તિત થઈ પોતાની એ પુરાણી જાહોજલાલી બોગવતું નથી. પ્રાચીન-કાળથી સામંતશાહી (Feudalism)ના એ ગઢમાં ખ્રિ.સ. ૧૯૨૧માં રાજશાહીનો અંત આવ્યો.

વિશ્વયુદ્ધ પછી મજૂરવર્ગને અસતોષ વધવા માંડ્યો. એટ્લે-એને આખરે લગાવું પડ્યું અને સ્પેનમાં પ્રજાતંત્રની ઘોષણા કરવામાં આવી. બીજી ચૂંટણીમાં ઉગ્ર ફળની દાર થઈ અને ધર્મપંથીઓનો વિજય થયો. પ્રજાતંત્ર-વાદ હેઠળ મળેલા અધિકારો પુનઃ પ્રજાએ ગુમાવ્યા અને સ્પેનમાં રાજા વિનાનું રાજતંત્ર પુનઃ સ્થપાયું ! સમયનું વહેણ હંમેશાં એક ગરબું રહેતું નથી. ઈ.સ. ૧૯૩૬માં પ્રજાતંત્રવાદીઓ પુનઃ સત્તા પર આવ્યા. એણે પોતાના કાર્યક્રમમાં પ્રજાતંત્રની રક્ષા, ફળવણી પ્રચાર, ખેડોતોની આર્થિક સ્થિતિનો સુધાર અને મજૂરોના હક્કરક્ષણનો મમાવેશ કર્યો. વાસ્તવિક રીતે આ કોઈ સમાજવાદી કાર્યક્રમ નહોતો.

જમીનનો મોટો ભાગ જમીનદારોના હાથમાં હતો. ઉદ્યોગ ધંધામાં પણ જમીનદારોનું જગજગત પ્રભુત્વ હતું. મજૂરો સ્વાભાવિક રીતે ગરીબ અને દુઝળા હતા. એ વર્ગ ધીરધીર ઉગ્ર બનતો ગયો અને એણે હડતાળો વગેરેનો આશ્રય લેવા માંડ્યો. આ રીતે પ્રજાતંત્ર અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતે કરતે શાસનને લોકપ્રિય બનાવવા પ્રયાસ કરતું જ હતું ત્યાં સ્પેનના મોરકો અને બેલિયારિક સંસ્થાનોની સેનાએ જૂલાઈમાં વિદ્રોહ શરૂ કર્યો. આ વિદ્રોહ સ્પેનના અન્ય ભાગોમાં વિદ્રોહની

માગાદી આપતો હતો. આ વિદોહ પાછળ ટિપ્પી અને જર્મનીની મદાયના હતી, પગિણીએ મે આંતરવિમ્મદ આટલો લમાયો છે રપેનના રમનત્રવાદી સામનનું દદ મંગલન અને નુશિક્ષિત મેના ગાંધીય મગકાગના આજ રપેનના વિજયની ચાલી છે

આ દષ્ટિએ રપેનનો આ આંતરવિમ્મદ મમાજ્વાદીઓ અને મમાજ્વાદ વિરોધીઓ રમેનો વિમ્મદ જ નથી, એ વિમ્મદ અમને તમે છે કે પ્રમનની ઉત્તિ પ્રિઝનાગઓ અને ર્યાપિત દમ્મકાનુ રક્ષણ પ્રિઝનાગ દળ પન્મેનો વિમ્મદ છે. એ યુદ્ધ સામનતશાદી (Feudalism) ની મામે હોઈ ઈધિક અંગે એમા કાન્મના અને ડશિયાના તવારીખપ્રમિદ્ધ વિધ્યવની કાખી થાય છે. આ વિમ્મદમા પ્રમનત્રવાદી ઓની પ્રેરક શક્તિ પ્રમનની મામુદાયિક માગણીઓ જતી છે જે વિમ્મદના વધવા માથે વિરોધ વ્યાપક મનની જાય છે એટલા માટે દેમીઓ અને નાઝીઓ મામે ગાંધીય મગકા માથે દેવના મધમા પ્રગનિશીન ઈજો નેડાયા છે મેમ્મિકા રપેનનું એ મગ્યાન છે એમ્મે પ્રમનત્રવાદી સામનને એની અને દશિયાની એટલી જ મદાય છે

યુરોપના કેટલાક ગાંધીએ તટસ્થતાની નીતિ અપ્પત્યાગ કરી છે પરંતુ એ શાંતિ કાયમ ગખવા અને આ આંતર ગ્રધરો જલોજા વિરનાગમા ન ફતાય એટલા માટે હતી એ કહેવું સામવિક નથી સસ્તવિક મગ્નુ સિટનની પૂતના કુપાવી મળી છે હતા રપષ્ટ છે કે સિટન એ આદતુ નદાતુ કે રપેનમા કોન પ્રગનિશીન વ્યવસ્થા કાયમ થાય કે જે પાછળથી સમાજવાદી વ્યવસ્થાના રપમા ફેરાર યુરોપના મુઝીસાદી ગાંધી મમાજ્વાદી વ્યવસ્થાથી દર છે કાન્મકે એ પુજાદી વ્યવસ્થાને પ્રતેજ બનાવ એ બર એમને ભડમ્મે જે સિટન એ પજ મારી રીને જલો છે કે મગન અને પ્રમજ રપેન એના જયમાગેને વ્યારેક અંત-સાધ્ય નિવરે; ને કે દેમીગટ રપેન પનુ એ

દષ્ટિએ ઓછું ભયપ્રદ ન બને ! સિટન પોતાના સામાજ્યકિનો તરફ લક્ષ ગખીને બેઠું છે એ રપેનના આંતરવિમ્મદના આટલા લમાવાનું એક કાગ્નુ છે

રપેનના આંતરવિમ્મદના મદત્તવને આપમે આ દષ્ટિએ નેતુ ધરે છે એટલા માટે મર્વ સ્વતંત્રતા - પ્રેમી મનુષ્ય પ્રમ્મે કે આ સ્વાર્થપ્રેમી રાષ્ટ્રોની બાજુ ઊઠી વળે અને રપેનની રાષ્ટ્રીય મગકાર આ પ્રત્યાધાતી બજો મામે વિજય મેમ્મે ને વિશ્વમા નિત્વાર્થ અને મત્તવનો વિજય હોય તો રપેનનો વિજય સિદ્ધ છે અને એ મિદ્ધ બજો

* * *

ઈશ્વરનો હીગપ્રવેશ

યુરોપના 'પ્રમનમધ' ની એક અમાધારણ મમામા ઈશ્વરને પ્રમનમધના મબ્ધ તર્કિક સ્વીકારવાનો હગવ થયો એ પ્રમજને આવસ્યક કરના વિરોધ મદત્તવ આપવામાં આવે છે એ બનાવને ઈશ્વરના ગાંધીય સ્વાતંત્ર્ય વિકાસ માટે અતિ મદત્તવના પ્રમગ તરીકે આવકારવામાં આવ્યો કે ઈશ્વરનુ મદત્તવ આ પ્રમનમધપ્રવેશથી વધ્યુ જે કે રમ એ અમે ની રમના નથી, કાગ્નુ કે પ્રમનમધના અંગ થવામા ફેર્ષને પજ કમ જાગ્ય હોય એમા અમે કનિ સ્વીકાર્યું નથી પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે યુરોપના કેટલાક ગાંધીએ એમા મળી માદ, દીરે ગખવાને આ તત આનુ ગમ્મ્યુ છે અપ્પક્ષ વિમ્મને જે ભાવનાથી એ મગની મોજના ન્ગી હતી એ આખીએ ભાવના આજે પૂજમા રગેનાઈ છે પ્રમનમર આજે બીરના મેવે છે, નજમા રાન્નોને મજાતાન રાન્નો મામે રક્ષણ આપવામા એ નિર્વીયં નિરુચ્યો જે પ્રમની અગિમીનિયા દરખ કરી ગયુ અને મેવાસીએ હીગના કાગ કોકમા જનામે મેવામી કર્મરક્ષણ મેમ્મે રમ્મે નદિ રપેનને બાજે મદત્તલીની 'દેમીસટ મતા અને જર્મનીની નાઝી મતા કચરો વ્હી છે અને ત્રીગ ઓક નેગન્મ દગર દગર એ યુદ્ધ નિદાગ્મ કું કે વિશ્વશાંતિનું એનું રોય એની રમ્મે આરતુ નથી. એટલે જ અમે

હઠીએ છીએ કે લોગપ્રવેશથી કોઈપણ રાષ્ટ્રને વિશેષ મહત્ત્વ મળે છે એ મોહનગમાં ફસાવું ન જોઈએ. વર્ષોની વેદનાઓ અને તુમુલ્લુલુના પરિણામે ઈજીપ્તે હંધકે અંશે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે એ સાચુ, છતાંયે ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યવાદની ચૂડ એના પરથી હજી કોઈ રીતે શિથિલ થઈ નથી. એ સંઘોમાં આ સંઘ-પ્રવેશ સી રીતે ઈજીપ્તને એની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં સદાય કરશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. હિંદુ વર્ષોથી એ સઘના સઘ્ય હોવાનું માન ધરાવે છે છતાં ક્ષિતિજ પર ક્યાંયે હિંદુસ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન થતાં નથી. એજની પરિસ્થિતિ જુદી હોઈ આ સરખામણી બહુ બંધબેસતી ન ગણાય છતાં બે વચ્ચે ઓછેવત્તે અંશે સામ્ય તો છે જ. બળ-વત્તર પ્રગ્નઓ નબળી પ્રગ્નઓનું શોષણ કરે. એ શોષણના રક્ષક તરીકે પ્રગ્નસંઘ આજે હસ્તી ધરાવે છે. એ સંઘના સઘ્ય યવામાં ઈજીપ્તની પ્રગ્ન લવલેશ ગૌરવ લેતી હોય એમ અમે નથી માનતા. અમને લાગે છે કે આ પ્રવેશ માટે ઈજીપ્તની પ્રગ્ન કરતાં એનું લાગ્ય ને હસ્તોમાં આજે પડ્યું છે તે વિશેષ કારણ-ભૂત છે; કારણ કે ઈજીપ્તનો એક વધુ મત તે દ્વારા ઇંગ્લાંડ પોતાને પક્ષ મેળવી શકે છે.

* *

અરબસ્તાનના લાગણી

પેલેસ્ટાઈન સંઘર્ષમાં નિમાણેલા પીલ કમીશને પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે; એ સંઘર્ષ પેલેસ્ટાઈનના અરબોમાં લારે અસતોષ પેદા થયો છે; યહુદીઓને એ નિવેદનથી સંતોષ થયો હતો કે કેમ એ એક પ્રશ્ન જ છે.

અરબોની એ ભૂમિ વિશ્વચુદ્ધ પક્ષી બેસાડેલી 'મેન્ડેટરી' સત્તા બાદ અનેક વેળા આંતરવિગ્રહોનું ક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું. અરબો અને યહુદીઓ વચ્ચે લારે કડવાશ પેદા થઈ હતી. મેન્ડેટરી રાજઅમલ સાવ નિષ્ફળ નિવડ્યાનો એકરાર પીલ કમીશનના નિવેદનમાં પણ મળી આવે છે. પેલેસ્ટાઈનનું રાજતંત્ર

હમેશાં મનાવતું કે જેરૂસલેમના મુફતી અલ-અમીન-હુસેની અને ખીઝ કેટલાક બળવાખોરો સાથે સખ્ત હાથે કામ લઈ દાખી દેવામાં આવે એટલે બહુ તોફાન શાંત થઈ જશે. અરબોનો વિરોધ સહૃદય હતો અને પેલેસ્ટાઈનમાં યહુદી લોકો આવી વસવાટ કરે એની એ વિરુદ્ધ દત્તા એ વાતનો એમણે સદાયે ઈનકાર કર્યો છે. એ રાજવહીવટે સદા માનવા મનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો કે સમય જતાં યહુદીઓના આગમનથી થતા લાભોથી અંગનધને અરબો ઠેકાણે આવી જશે. પીલ કમીશન આશા નથી રાખતું કે પેલેસ્ટાઈનમાં અરબો અને યહુદીઓ એક સંપત્તી ક્યારેય રહી શકે; અગર જો અરબોને હથિયાર બળે કાણુમાં રાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો બીજો યહુદીઓ સાથેનો અરબોનો સંઘર્ષ વિશેષ બગડશે. એટલા માટે એણે પેલેસ્ટાઈનના ભાગલા પાડવાનો એકપૂરો માર્ગ જોયો છે.

આ પહેલાં વર્ષો અગાઉ પીલ કમીશને સૂચવેલી ભાગલાની નીતિની પેલેસ્ટાઈન તંત્રના એક અમલદાર આયેર કરે એટલે અરબોમાં હિમાયત કરી હતી. હી કમીશને એ સૂચનાનો સાર પોતાના નિવેદનમાં આપ્યો છે. એ સૂચના એની હતી કે:—

પેલેસ્ટાઈનને અરબ અને યહુદી બે વિભાગોમાં વસ્તીના ધોરણ ઉપર વહેંચી નાંખવું. તેજ અવીવ થી એશ્લીટના કાંડાના પ્રદેશ પર, અમેકમાં હેફાથી બેસન સુધી, તૈમીનિયસ સુરેવરની વસાહતમાં અને વાડી હુનેઈન પાસે જમ્હાની દક્ષિણે આવેલાં જૂનાં સંસ્થાનોમાં યહુદીઓનો અમલ રહે. આ નવીન યહુદી સંસ્થાનનું પાટનગર તેજ અવીવને બનાવવું. અરબોને લાગે નબલસ, માર્જા, હેબેન અને એકે જેવાં અરબ મથકો સાથે ટેકરીનો તમામ પ્રદેશ સોંપવો. એની સાથે અમીર અબ્દુલ્લાના કમળના ટ્રાન્સ જોરડન રાજ્યને જોડી દેવું.

તીર્થધામ જેરૂસલેમ બેથ્લેહેમ અને હેફાના

તેલના ડુવાઓ અને બદલ ઉપર 'મેન્ડેટરી' મત્તા ગાયમ રાખવી

આ યોજનાને મગ સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ જેવાનો ટેકો હતો રક્ષણ જગત પરદેશો માથેનો સમઘ જેવી અમુક મામતોમાં એ વિભાગોને સ્તનતા આપી એમનું એક મમૂલતર ગ્વી ગોના હાથમાં મત્તા સોપવી

આ સૂચનાનો સ્વીકાર ગ્વતા પીન કમીશને એટલુ તો સ્વીકાર્યું છે કે અગમ અને યહુદી કોમોના નાજકીય અભિનાયો ક્યારે પણ એક થઈ શકે એમ નથી આ દૃષ્ટિએ કદાચ ભાગ લાતી નીતિનો બચાર થઈ શકે પરંતુ અરમે કે જે પેલેસ્ટાઇનને પોતાની જમી માને છે એને ભાગનાની નીતિથી ક્યારેય મતોષ ન થાય એ આભારિ છે યહુદીઓનું એ જમીન પર આક્રમણ એમને મહજ ખૂચે છે લી કમીશન આ યોજના સૂચવતા આગળ ર્ધીને સૂચવે છે કે યહુદી મંરથાનમાં યહુદીઓને પૂણુ સ્તત્રતા આપવી, જનાર અરમ મંરથાનમાં અરમેને સપૂણુ મત્તા સાપના સૂચને છે આનો અથ એ થાય કે અગમસ્તાનના આ ભાગના અચૂક અને ચી ચ્યાથી થાય છે નિ શક સાત્રાન્યના સ્થળોનું સર સ્થળે કરનામાં આવે છે એમ, અહીં પણ સપૂણુ સગ્લણુ કરવામાં આ યુ છે એને આથ ન આવવી જાઇએ સાત્રાન્યના ટોર્ડે ટીનાં મામલામાં માત્રાન્યની જરૂરિયાતા પૂરી રીતે લક્ષમાં રખાઈ છે પેલેસ્ટાઇન લખિખનું એર-એઇઝ' (હવાઈ મથક)-હિંદ સાથેના બ્યવહાર મા એક આવસ્યક સાકગ છે- એને લશ્કરી મથક યનાવતુ છે કે એજિપ્તીનિયામાં જામતી ઇટલીની મત્તાના આક્રમણ સામે ઇજીપ્ત કે સુએઝ નહેરનું ગ્લણુ કરવુ હોય ત્યાર થઈ શકે માઇપ્રસના પૂર્વગિનારા પર ફેમાશુસ્તા અને હકાને બ્રિટિશ નૌકાનું મથક બનાવવાનું છે વધાગમાં એ અમને માટે એક અતિ ઉપયોગી તેન કુટુ પા તુ મથક પણ છે

યહુદીઓ આ ભાગનાની યોજના સામે વિરોધ કરના છતા પણ એનો સ્વીકાર કરે

અરમેને એ અસ્વીકાય હશે આજના ધોગણે બે યહુદીઓની વસાહત ચાનુ ગહે તો થોડા સ્પોમાં પેલેસ્ટાઇનમાં એમની વધુમતિ થઈ પડનાનો પૂર્ણ મલન એમના લક્ષ બહાર ન હોય । આજે એમના હાથમાં માગમાં મારી જમીન કે અગમેનો વિરોધ જોતા યહુદીઓ ક્યારેય પોતાની મર્વોપગિતા ચ્યાપરાની આશા ન રાખી શકે એટલે પીન કમીશને સૂચવેલી નીતિ સ્વીકારનામાં એમનું ક્ષય છે જોરુન પ્રદેશની ખીણુ મિનાર મારામાં મારી જમીન યહુદીઓને સોપાય એ મામે સ્નાભારિત અરમેનો પ્રચડ વિરોધ જ હોય એ ખીક બ્રિટિશ મત્તાધીશોને પણ રહે છે અગમેએ ગુમાવેલી જમીન એમને પાછી મળશે એી આશા ન રખાય તો પણ એમનો એ અભિલાશ તો જરૂર છે કે પેલેસ્ટાઇનમાં એમની મર્વોપરી મત્તા હોતા ક્યારેય એ ગુમાવેલી મિલકતનો અશ તો યુન હસ્તગત કરાશે અગમ પ્રગ્નએ લી કમીશનના નિવેદનનો સખ્ત વિરોધ કર્યો છે માત્રાન્યવાદની આ કૂટ નાતિ મામે એ રાષે ભરાયા છે અને તેમાં એને વિશ્વની મુક્લીમ પ્રગ્નના જ નહિ પણ માત્રાન્યનાદ વિરોધી મર્વકોઇની મહાનુશ્વિતિ છે આ ઝથડાનો અત રો આવે એ જોવાનું છે નિલન આ નિવેદનમાંની સૂચનાના અમય વડે પેલેસ્ટાઇનમાં શાતિ તો નહિ ફેનાય એ લર જીઓ ગહે છે

ઝાઝીબાર 'કલોવ ટ્રૂડ'

હિંદની પરાધીનતા હિંદમાં જ હિંદીઓના દુ ખનું કારણ નથી પરંતુ સરથાનોમાં વસતા હિંદીઓના શિગ પર દુ ખના કુગરો એ કારણે અગર એ પરાધીનતાને પશ્ચિામે ઉગાડવામાં આ યા છે સરથાનોમાં વસતા હિંદીઓના દુ ખની કદાણી કમકમા ઉપગ્નવે એવી છે કાળા માણુસોને મમાજમાં કયાથ સ્થાન જ નથી હોતું એવી પરિસ્થિતિ આપણે પરાધીન પ્રગ્ન જ માખી લઇએ એમાં કાળાગોરાનો પ્રશ્ન નથી આપણી પરાધીનતા એ કષ્ટોની પરપગ માટે

ઉત્તરદાતા છે. હિંદની પરદેશી સરકાર હિંદીઓને સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે ધટતું રક્ષણ આપી શકતી નથી અગર એ અપાવવા એને ઇતેજ્વરી ભાગ્યે જ હોય.

હાલમાં કલોવ કાયદા તરીકે ગણીતા થયેલા ધારાસંઘે જાંઝીબારની સરકાર અને હિંદી સરકાર વચ્ચે ચાલેલી મત્રણાના પરિણામે અમુક કાલ કરારો થયા છે અને હિંદી સરકાર જાંઝીબારના હિંદીઓ માટે ભારે હકો મેળવ્યાનો દાવો કરે છે. એ દાવાની પોકળતા હિંદીઓ સારી રીતે સમજે છે અને એ ધારાથી હિંદીઓને થયેલ અન્યાય સામે ચારે તરફથી પોકાર જાહેરો છે. મુંબઈના તેમજનાના વ્યાપારીઓએ જાંઝીબારમાં વસતા પોતાના દેશજાંધવોને ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી એ પદાર્થોની આપાત ન કરવાનો કરાવ કર્યો છે એ દર્શાવે છે કે આ સંઘર્ષમાં હિંદની લાગણી કેવી તીવ્ર છે.

જે હકો પર હિંદી સરકાર વારી ગઈ છે એ આપણે તપાસીએ:

(૧) કલોવ ગ્રેઅર્સ એસોસિયેશનના કારોબારી મંડળ ઉપર બ્રિટિશ રેસિડન્ટ એક હિંદીની નિમણૂક કરશે. ચાલુ ધોરણ મુજબ એ મંડળના સાત સભ્યો હોય છે અને એ સધળા બ્રિટિશ રેસિડન્ટ નિમેલા હોય છે. સાતમાં એક હિંદી સભ્યની શી ગણતરી ?

'કલોવ' ખરીદવા માટેના પરવાના માટેની અરજીઓનો વિચાર કરવા નિમાયેલી બે સભ્યોની પેટાસમિતિમાં એક હિંદીની નિમણૂક બ્રિટિશ રેસિડન્ટ કરશે. જે એ બે સભ્યો વચ્ચે મતભેદ જોમો થાય તો બીજી અરજીનો નિકાલ થવા એ સાધારણ સંભાવ સમજ જશે. (સાત સભ્યોની, જેમાં એક જ હિંદી હોવાનો.)

(૩) સલાહકાર મંડળમાં એક હિંદી રહેશે, અલગત રેસિડન્ટ નિમેલા. એ મંડળે ભાવ નક્કી કરવા, માલની ખરીદી અને વેચાણ સંબંધમાં, વખતોવખત મુખ્ય બોર્ડ સાથે મંત્રણા કરવા રહેશે. ભાવ છેવટના નક્કી કરવાનું કાર્ય મુખ્ય બોર્ડનું ! આ સલાહકાર સમિતિનો શી ઉપયોગ ?

આ શિવાય એકાદ બે નિર્ણય 'હકો' એ કરારનામામાં સમાયા છે. એ 'બક્સિસો' બક્સિસો નથી, એનો આભાસમાત્ર છે, એમ અમને લાગે છે. આ વ્યાપારમાંથી જાંઝીબારના હિંદીઓને નવરાવી મૂકવાની આ ચાલખાજ છે. જાંઝીબારના હિંદીઓને તો આ વ્યાપારને અંગે ભોગવાતી Monopoly (એકહથ્થુ સત્તા)નો સદંતર નાશ બેધતો હતો. હિંદી સરકાર આ કરાર પહેલાં એ મત સાથે સંમત હતી.

છતાં, અંતે, એ જાંઝીબારના હિંદીઓના હકોનું રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડી છે. આ બાબતમાં હિંદીઓને લાગે છે કે હિંદી સરકારે જાંઝીબારની સરકારને નમતું આપી હિંદીઓનો દ્રોહ કર્યો છે. એ સામે હિંદી પ્રજાને રાખે બરાવાનું વ્યાજબી કારણ છે. હિંદી સરકાર એ દ્રોહનું નિવારણ કરે એ સંભાવના ઓછી દેખાય છે. આનો એક જ ઉપાય "સ્વરાજ્ય", હિંદની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. એ મળશે તે દિવસે સંસ્થાનો હિંદીઓ સાથે આવો વ્યવહાર રાખવાની મૂંઝતા નહિ કરે.

* * *

સુદ્ધ-પૂર્વની ચોકાવનારી પરિસ્થિતિ અને ચીન-જાપાન યુદ્ધ

સામ્રાજ્યવાદ આપણી પૃથ્વી ઉપર અતિ ભયંકર શાપ છે, એણે દુનિયામાં ભયંકર યાતનાઓ પેદા કરી છે અને વિશ્વશાંતિને ભયમાં નાંખી છે. એ સામ્રાજ્યવાદોનો શિરોમણિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ છે. હિંદ, ઇજીપ્ત અને આયર્લેન્ડની ત્રણ મહાપ્રજાઓને એણે બીસી નાખી છે, આફ્રિકાને આંગણે પાયમાલીના જાળા ઉતાર્યા છે અને હજી પણ એની સંસ્થાન-ભૂખ શમી નથી. પૂર્વખંડમાં એવો અન્ય સામ્રાજ્યવાદ ડોળા ધુરકાવતો જોમો છે તે જાપાની સામ્રાજ્યવાદ. રૂસો-જાપાનીઝ યુદ્ધમાં એને મળેલા વિજયે એને નશો ચડાવ્યો છે અને ચીન આજે એનું ભોગ થઈ પડ્યું છે. મંચુ-કુઓમાં ખુતળા નદેશને ગાદી આપી એના

ઉપર પોતાની સત્તા જનપાને જમાવી ત્યારથી આજ સુધી રૂશિયા અને મંચુરિયા-કોરિયાની સરહદ પર કંઈ ને કંઈ અવનવા બનાવો બનતા જ રહ્યા છે. કોરિયાને જનપાને તારાજ કર્યું છે જ. હવે એની વિસ્તારભૂમે ચીન તરફ નજર ફેરવી છે.

મંચુકુઓમાં જનપાન પોતાનો અરુ જમાવે એ રૂશિયાને પરવડે એમ નથી. ઇસ્ટર્ન ચાઇના રેલવે સંબંધે મંચુરિયાની સરહદ પર એ વર્ષ અડધ ચાલી; આમુર અને ઉસુર નદીઓના કિનારે જ્યારે ને ત્યારે આ એ પક્ષો વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલ્યા કરી માંભળવામાં આવી છે. એ નદીઓ ઉપર લગલગ હમરેક નાના ટાપુઓ આવેલા છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આમાંના કેટલાકનું મહત્ત્વ છે અને એ ટાપુઓ ઉપરની માલિકી સંબંધે ભાજગડ ચાલ્યા જ કરે છે. રૂસને સ્વાભાવિક આ ટાપુઓનો કબજો જોઈએ છે કારણકે જનપાન ચીનનો અમુક ભાગ પડાવી મહત્તર અને એ એને પરવડે એમ નથી.

બીજી બાજુ ચીનની મધ્યસ્થ શરકારની નબળાઈનો અને આંતરવિગ્રહોનો લાલ લઈ ચીન પર અને એટલી સત્તા જમાવવા જનપાનની દાદ સળાકી છે. હેલા સમાચાર ચીન-જનપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થયાના છે જનપાને તાજેતરમાં ચીન પાસે પાંચ માગણીઓ કરી છે. એક તો પૂર્વ હોપાર્થ સાથે હોપાર્થના ઉત્તર વિભાગ અને અખિલ ચાહર પ્રાંતનું જોડાણ અને ટીએન્સીનને એ નવીન પ્રાંતનું પાટનગર બનાવવું; (૨) ટીએન્સીન પાસે ટાન્ગુને જનપાન માટે નૌકામથક બનાવવા સોંપવું; (૩) પૈપોંગ

વિભાગમાંથી લશ્કર ઉઠાવી લેવું; (૪) જનપાની-ઓના રક્ષણથી પૈપોંગની આસપાસ જનપાનને લશ્કર નાંખવા દેવું; અને (૫) હાલના જનપાનના લશ્કરી જમાવનો ખર્ચ નવા રાજ્યે આપવો. આ પાંચ માગણીઓ એ જો દેશો વચ્ચે અચકામણનું કારણ બની છે. આ વેળા જનરલ ચીઆંગ શેકને ચીનના પ્રજામતને નમતું આપી પોતાની હમેશની નબળાઈ છોડી જનપાન સામે શિર ઊંચકવાની ફરજ પાડશે એમ લાગે છે. જનપાનના ઉદ્દામવાદી પક્ષને જનરલ ચીઆંગ-કૈ-ચેક સામે એ જ વાંધો હતો. વચ્ચે સમાધાનીના સૂરો સંભળાયા પણ ફરીથી જાજગમ્યાન સમાચાર આવ્યા છે અને જનપાને રોષાર્થ ઉપર આક્રમણ આરંભી એની ઉત્તરના પ્રાંત ઉપર ધસારો કરી નાન્કા નગર કબજો કર્યાના સમાચાર મળે છે. એ સંજોગોમાં આ સુદ્ધ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરે તો આશ્ચર્ય નહિ. ચીન અને જનપાન વચ્ચેની અચકામણમાં ક્ષિતન અને અમેરિકા પણ ચૂપ બેસી રહે એમ નથી. ચીનમાં એ ઉભયના લાભો એટલા જ સમાયા છે. આજ સુધી ચીનની સલામતી એ રાષ્ટ્રોના પરસ્પર લાભોમાં જ હતી, કારણ રૂસ, અમેરિકા કે ક્ષિતન કોઈ જનપાનને બળવાન થવા દેવા રાજી નથી. આ ત્રિકાણિયા પરિસ્થિતિ યું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એનો સૌ રાહ જુએ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ બન્ને ગોળાર્ધનાં બધાં મહારાજ્યોને સંડોવે એવા મહાયુદ્ધનાં આમાં બીજા રહ્યાં છે.

૬. મ. કા.

લેખક-પ્રકાશકોને

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદના મંત્રી લખી જણાવે છે કે :

સને ૧૯૩૭ના ગુજરાતી વાક્યમયની સમીક્ષાનું કામ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી આ વખતે પ્રો. રાવળને સોંપાયું છે. તો સભા તરફથી દરેક પ્રકાશકને તેમજ લેખકને વિનંતી કરવાની કે તેઓ પોતાનાં પુસ્તકો પ્રો. રાવળને નીચેના સિદ્ધાંતો મોકલી આપે :—

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ ખંજો નં. ૧૦, હીરાબાગ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ

રોજનીશી

જુલાઈ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ ખેડેન પોલિસ સ્કાફટ પ્રવૃત્તિથી જુદા પરવાનો કરાવ કર્યો; ક્રાંસે સોનાનું ધોરણ છાટ્યું; વોશિંગ્ટનથી મિ. મોર્ગેન્થુએ નહેરુ કર્ણ કે શિલ્પ, અમેરિકા અને ક્રાન્સ વચ્ચે થયેલા નાણાવિષયક ત્રિપક્ષી કરારો છે તેમજ ચાલુ રહેશે; ચીન-જાપાનના પ્રશ્ન અંગે જાપાનના પ્રધાન મંડળની અસાધારણ સભા મળી; હરીમાં રાજ્ય અને મદ્રાસના ગવર્નર અરુદ્દીન વચ્ચે મહત્વની મંત્રણ થઈ.
- તા. ૨ વર્ધામાં રાષ્ટ્રપતિ અને ગાંધીજી વચ્ચે મંત્રણ; હંદનમાં હિંદ-શિવન વચ્ચેના વેપારી કરારોની મંત્રણાને પ્રસંગે સર પુરુષોત્તમદાસે હિંદી ઉચ્ચોગેને રસમ આપનાની ફલીલ કરી; આયર્લેન્ડના પ્રમુખ તરીકે ફરીથી ઈ. વેલેરાની ચૂંટણી થઈ; હિંદને રૂપરિચિત્ર એવા મિ. રેન્ડિનાલ્ડ રેનોલ્ડસે લખેલું પુસ્તક 'હિંદના ચોરા સાહેબો' (White Sahibs of India) ને હિંદમાં આયાત કરવાની હિંદની મંત્રસભા સરકારે મના કરી.
- તા. ૪ હિંદી બેઝીંગના સાહસવીર સર રોશનજી પોલખાનવાલાનું મુંબઈમાં અવસાન; અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી ડૉ. કાન્તિલાલ પેટવાનું 'તાજમહાલનું સૌન્દર્ય' એ વિષય ઉપર નહેરુ બાધણ.
- તા. ૫ વર્ધામાં પં. જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા હેઠળ મહાસભાની કરોબારી સમિતિની ઐતિહાસિક બેઠક ભરાઈ; 'હિંદ અને રાજ્યસાહેબ' નામનો અશ્વમેધ લખ્યા બદલ કલકત્તાના 'એડવાન્સ' પત્રના તંત્રી શ્રી. બીજેન્દ્રનાથ ગુપ્તાને ૬ મારાની સખત ફેદની સજા થઈ.
- તા. ૬ પુણામાં મહર્ષિ ડૉ. ભાંડારકરની જન્મ શતાબ્દી જીવ્યાઈ.
- તા. ૭ મહાસભાની કરોબારી સમિતિએ ૧૯૩૫નું બંધારણ તોડવા માટે ઓદ્ધારીકાર કરવાનો ઐતિહાસિક કરાર પસાર કર્યો; મુંબઈ સરકારે ૬ વર્તમાનપત્રો અને ૧૧ છાપખાનાંની ઉદ્ધિયન પ્રેસ ઈમર્જન્સી એક્ટ હેઠળ રિપ્રોગ્રીટ મૂકાવેલી જમીનગીરીઓ પાછી આપવાનો હુકમ કર્યો.
- તા. ૮ પીલ કમીશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો; પેલેસ્ટાઈનના યહૂદી અને અરબપ્રજનનાં બે જાગલા પાડી બે સ્વસ્તતાક રાજ્યો સ્થાપવાં એવી બલામણુ કરી; પાર્લીમેન્ટમાં લશ્કરી કાયદો નહેરુ કર્યો; જાપાની વિમાની સ્ટેશનનો ચીનાઓએ કબજો લીધો.
- તા. ૯ મંત્રસભાતરું પ્રધાનમંડળ રચવા ડૉ. ખેરને ગવર્નરે આમંત્રણ આપ્યું; ચીન સાથે સમાધાન કરવા જાપાનના પ્રધાનમંડળે નિર્ણય કર્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા; ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાક અને તુર્કી વચ્ચે બીનઆક્રમણકારી કરારો પર રાહી થઈ.
- તા. ૧૦ મદ્રાસ, ગિલ્ડર અને યુક્તપ્રાંતના ગવર્નરોએ મહાસભાના નેતાઓને પ્રધાનમંડળની રચના કરવા આમંત્રણ આપ્યા; હંદનના 'ટાઈમ્સ' પત્રે મહાસભાના ઓદ્ધારીકાર અંગે ગાંધીજીની કાબે-લિયતનો, મુસ્લીમીગીરીનો અને મહાસભાના સાચા નેતા તરીકેનો સ્વીકાર કર્યો.
- તા. ૧૧ 'સુલિમ લીગ ટ્રેનિંગ વિનાના અમલદારોની સંસ્થા છે' એવા ઉદ્ઘાર રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે અસી વિભાગની પેરા ચૂંટણીમાં કહ્યા.
- તા. ૧૩ જાપાન અને જર્મનીના વહાણવટાની તીવ્ર હરીફાઈ અટકાવવા હિંદી સરકારે ખાસ નવો કાયદો કર્યો અને નહેરુ કર્ણ કે હિંદનો દરિયાકિનારો બંધાં રાષ્ટ્રે માટે ખુલ્લો નહિ રહે; સોવિયેટના વીમાની હાલનારો ઉત્તરપૂર્વથી અમેરિકાની દિશામાં ૬૩૦ માઈલ દૂર પહોંચ્યા.
- તા. ૧૪ મદ્રાસમાં મહાસભા પ્રધાનમંડળ સત્તા પર આવ્યું; પ્રધાનો ખાદીના રાષ્ટ્રીય પોશાકમાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ ખાતે ગયા અને ઓદ્ધારીકારો સોગન લીધા; મુંબઈના કુપર પ્રધાનમંડળે રાજ્યનામું-આપ્યું. શ્રી. ખેરને ગવર્નરનું આમંત્રણ; રોનના દરિયામાં બળવાખોરોએ શિલ્પના જહાજને અટકાવ્યું અને તેને માર્ગે બ્રહ્મવતી ફાગ પાડી.

- તા. ૧૬ આયર્શિ ફ્રી સ્ટેટ નરું બંધારણ બહુમતિએ પસાર કર્યું.
- તા. ૧૮ ચુક્તપ્રાંતની સરકારે રાજકીય કેદીઓને છાડી મૂકવાના, વર્તમાનપત્રોની જામીનથી પાછી આપવાના, સંસ્થાઓ પરના પ્રતિબંધો દૂર કરવાના હુકમો જાહેર કર્યા.
- તા. ૧૯ મદ્રાસના વડાપ્રધાન સી. રાજગોપાલાચારીએ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૨૦ એઝાદશીકાર ચંગે પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરતું એક નિવેદન રાષ્ટ્રપતિએ બહાર પાડ્યું: 'સ્વરાજ કે મહાસભાગજ એમાંથી કશુંય નથી. રાષ્ટ્રવાદ અને શાહીવાદ વચ્ચેના વિચલ હજી ચાલુ છે ન, આપણી હાલનો માર્ગ બદલાયો છે એટલું જ; ખાન અબદુલ ખાનના ઉપરનો પત્તળ સમકાળે પ્રતિબંધ દૂર થયો; ચુક્તપ્રાંતની સરકારે જુદીજુદી સંસ્થાઓ પરના પ્રતિબંધ દૂર કર્યા; આધુનિક વાચરલેસના પિતા માર્કેનીનું સોમ ખાતે અવસાન.
- તા. ૨૧ અમદાવાદના શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ આવજકર્તા મુળઈ ધારાસભાના પ્રમુખપદે નિમણૂક થઈ; આમની સભા પેચેસ્ટાઈન રીપોર્ટ ઉપર ચર્ચા ચાલી.
- તા. ૨૨ ઉત્તર ગજરાતના ડેરડેર પૂર અને કાતરાએ ભરિ કેર વતાવ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા; ઉત્તર ચીનની પરિસ્થિતિમાં પર્વટો થયાના અને લશ્કર પાછું ખેંચી લેવાના સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૨૩ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે કોમી સમાધાનને અંગે મિ. ગ્રીલાન્ડે આવાહન કરતું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, અખિલહિંસ મહાસભા સમિતિના પંદેશખાતાના મંત્રી ડૉ. રામમનોહર લોલીઆએ "પદ્મ હબ્દર હિંદીઓને ખાતર અગ્રીબાગના લર્જીનેના સપૂર્ણ અલ્પિષ્કાર કરવાની" વિનંતિ બહાર પાડી.
- તા. ૨૪ બજાજ સરકારે નજરકેદી સ્ત્રીની કાર્જવાલી ન છાપવાનો કલ્પનાના પત્રોને મનાઈ હુકમ બહાર પાડ્યો; સર હક્કના પ્રધાનમંત્રીમાં સપૂર્ણ અવિશ્વાસ હોવાનો શ્રી. રાજગજ એઝના પ્રમુખપણા હેઠળ મળેલી જાહેરસભામાં ઠરાવ પસાર થયો.
- તા. ૨૫ મહારાષ્ટ્રની અફ ખાસ પક્ષે સ્થાપવા સામે પ્રખર વિરોધ કરતું અને સચોટ ચેતવાની આપણું આગ્રહાન શ્રી. એમ. એન. નેય મદ્રાસમાં મળેલી મદ્રાસ હાલા ઉદામવાની યુવકાની પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આવ્યું.
- તા. ૨૬ ડ. ગાઈ પી. રેલવની અસીની સ્થાનિક શ્રી. ડી. એસ. ઓફિસે રૂ. ૨૦ અને રૂ. ૩૦ના પનાની ૬ જના માટે જાહેરાત આપતા ૨૦૦૦ અરજીઓ આવી. હેક મદ્રાસ સ્ટેટ્સે દૂરથી વાચુ કેટલી બચકર એકત્રી. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદના કોમી સમાધાન વિશેના બહાર પડેલા નિવેદનના જવાબરૂપે શ્રી. ગ્રીલાન્ડે આલેખોથી લશ્કર નરું નિવેદન બહાર પાડ્યું.
- તા. ૨૭ ગજરાતભગ્નમાં કેર કેર ભરે વરસાદ-અતિવૃષ્ટિ થયાના અને નદીઓમાં બચકર પૂર આવ્યાના સમાચાર બહાર આવ્યા, મદ્રાસના મહામભા પ્રધાનમંત્રીને દરનિષેધની સરજાત કરી—માયેમ જિલ્લામાં તાકીની હરાજ ચતી અટકાવી, જાપાનના સેનાપતિએ ચીનાઈ સેનાપતિને તાકીનું અટકીમિદમ આપ્યું. પાર્થિબને જાન્ય પ્રવેશો તાકીને ખાલી કરે.
- તા. ૩૦ મુળઈ સમગ્રતા મુદ્દમત્રી શ્રી. મુનશી તરકશી ૨૨૭ સંસ્થાઓ પરના પ્રતિબંધ ૨૬ થયાની જાહેરાત બહાર પડી, અજામાન જેલના રાજદ્વારી કેદીઓ જાપમરાની હાલતા પર ગયા.

ઓગસ્ટ • ૧૯૩૭

- તા. ૧ હિંદુઓમાં તિલક લગવતી ડિવર્સ
- તા. ૨ ચુક્તપ્રાંતના કેદીઓને આદામનથી વખતો મોકલી આપવા વડાપ્રધાન પરિત મોર્ચિદ વચ્ચલ પતની હિંદી મજાને અપીલ; ચીનના લગભગ ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ જાપાન છાડીને ચોતાને વતન પાછા ફર્યા.
- તા. ૩ મહાત્મા ગાંધી વર્ધાથી ટિલ્લી જવા ડાપડયા; સ્નેહના પાટનગર માટ્રિટ ઉપર બજવાઓરોએ ફરીથી મારો રાદ કર્યો; ચીનની ચાઈ માટે જાપાનની ડાએટ સમક્ષ અટ્ટી કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચવા માટે વધાગનં જાહેર રત થયું.

અ નુ ક મ ળ કા

પૃ. ૨૪

અપાડ : ૧૯૮૩

અંક ૩

૧	સંગીતરસિક કાલિદાસ	...	ગ્રો. રામચંદ્ર બ. આચરણે	...	૨૦૯
૨	ચોપડીનું નામ અથવા "દુઃખાનો ધંધો"	...	સ્તાનેવ બાલકૃષ્ણ કાલેકર	...	૨૧૩
૩	સિન્ધુ [કાવ્ય]	...	પારાશર્ય	...	૨૧૭
૪	રાજકીય નોંધો	...	નિરીક્ષક	...	૨૧૮
૫	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સંગીત, સંમેલન	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૨૨૩
૬	સત્યમહિમા [કાવ્ય]	...	રવિશંકર અ. સોમપુરા	...	૨૨૫
૭	માખાપો પ્રત્યે	...	નગરિ દા. પરીખ	...	૨૨૭
૭	નયનદ્વય ! [કાવ્ય]	...	ગુલામખાન બ્રોકર	...	૨૩૪
૮	એક રૂપ [વાર્તા]	...	દિરેક	...	૨૩૫
૯	પાનગોષ્ઠિ	...	'અ-કવિ'	...	૨૩૯
૧૦	એક ભજન [કાવ્ય]	...	ગમિકલાત્ર જો. પરીખ	...	૨૪૨
૧૧	તે હિ નો દિવસ મતાઃ [કાવ્ય]	...	નરેશચન્દ્ર વિ. પંડિત	...	૨૪૩
૧૨	વેલેસ્ટાઈન રિપોર્ટ	...	કુબરશી ધરમશી મેપટ	...	૨૪૪
૧૩	મદ્રાસની જળચરી	...	ત્રિભુવનદામ, લુહાર	...	૨૫૦
૧૪	હિંદી સંગીત-આમવિકાસ	...	હરકાન્ત શુક્લ	...	૨૫૭
૧૫	કલ્પના [કાવ્ય]	...	હરિલાલ ગો. પડ્યા	...	૨૬૪
૧૬	શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	'પિપાસુ'	...	૨૬૫
૧૭	ચીનની વેદના	...	વિજય મુ. વામુ	...	૨૬૯
૧૮	ચર્યાપત્ર	...	ત્રિભુવનદામ લ શાહ	...	૨૭૩
			આ. વિજયેન્દ્રસૂરિ		
૧૯	શબ્દચર્યા	...	નગમિલભાઈ ઈ. પટેલ	...	૨૭૬
			ગૌરીપ્રભાત વિ. ચુનીલાલ જાલા		
૨૦	જ્ઞાનગોચરી	૨૭૯
૨૧	ગૃહસ્થ એક [કાવ્ય]	...	પતીલ	...	૨૮૬
૨૨	કળા પ્રદર્શન	૨૮૭
૨૩	પુસ્તકપરિચય	...	ત્રિભુવનદામ લુહાર	...	૧૯૪

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાવસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોટી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન-૫

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

અપાઠ ૧૯૮૩

અંક ૩

સંગીતરસિક કાલિદાસ*

પ્રો. સમયદ્ર બ. આઠવલે

સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ દષ્ટિપાત કરીએ તો તેની અંદર સંગીતની રમ્ય સુગંધ ગાઢ પ્રસરીથી દેખાય છે. લગભગ બધા જ મહાકવિઓ સંગીતની સાથે દૃઢ પરિચય ધરાવતા હાગે છે. પણ તેમાં ખાસ કરીને મહાકવિ કાલિદાસના ગ્રન્થોમાં સંગીતનું નિતાન્તસુંદર વાતાવરણ વાચક અનુભવી શકે છે.

નિર્સર્ગની અંદગના સંગીતના વિવિધ પ્રકારોમાં કાલિદાસ ખૂબ રમણેતો હતો એ વાત તો ઉપલક્ષ્ય રીતે પણ કાલિદાસ વાંચનારને ગાંધમ પડવા વિના નહિ રહે પક્ષીઓનું મધુર સંગીત; મધુરનું મનોહારી નૃત્ય, વેણુકુજમાથી નીકળતો મૃદુ સ્વરકલાપ ઇત્યાદિ નિર્મર્ગસંગીતના ઉદભેષો કાલિદાસે કુશલતાપૂર્વક વર્ણવ્યા છે. રાગ દ્વિલીપ વનમાથી જતાં વનદેવતાઓએ તેનું યોગગાન કર્યું તેમાં વેણુવાદથી સ્વરૂપેણ ચર્યું, વનન્તઃસુભાં મંભર્ગાતા તર કેકિલના મધુર મગીનથી માનિની સ્ત્રીઓનું માનં જિતરી ગયું, એવા અનેક વર્ણનો કાલિદાસના કાવ્ય-નાટકમાં દેગ્દેર મળી આવે છે. મધુરનું નૃત્ય તો કાલિદાસને અંકુ જ ગમતું હોય તેમ લાગે છે —

તાલિઃ શિલાવલયસુભર્ગનંતિત કાન્તયા મે

ચામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલજંઘ સુહૃદ્ ।

આ મેઘદૂતમાંની પ્રમિદ્ધ પંક્તિઓ મધુરના નૃત્યમાં તદ્દલીન થતા કાલિદાસના મનની સાક્ષી પૂરે છે.

પણ કદાચ કાલિદાસની જ્ઞાનગમિકતા અને મર્મસૂતા ઉપગમે ઉદભેષો ઉપરથી નિર્મર્ગ રીતે પ્રતીત ન પણ થાય. પરંતુ માનની સંગીતના વિધવિધ પ્રકારોનું તેણે જે માગિક

૧૯-૮-૩૬ દિવસે રોઝ લાઇબ્રેરી દલપતસાઈ આર્ટ્સ કોલેજના પ્રાચ્ય ભાષામંડળના ઉપક્રમથી 'કાલિદાસ દિન' ડાહ્યાઓ હતો ત્યારે અધ્યાપક શ્રી આઠવલે આ જ વિષય ઉપર ભાષણ હતા. પણ સમય પહોંચીએ હોવાથી વિષયને પૂરો ન્યાય આપી શક્યા નહોતા. અહીં 'પ્રસ્થાન' માટે તેમણે ખાસ એ વિષયનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરેલું છે.]

વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી કાલિદાસ એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગાનરસિક હતો એ વાત નિષ્પાલસ રીતે સિદ્ધ થાય છે. સુંદર સંગીત સાંભળતી વખતે તે જાન બૂલી જતો અને ચિત્રની જેમ નિશ્ચય થઈ જતો એમ:—

અહો રાગમદ્ધચ્ચિત્તપ્રતિરાહિસિત્ત દ્વઃ સર્વતો રક્ષઃ ।

(શાકુન્તલ ૧)

વળી તવાસ્મિ ગીતરાગેઃ દારિણા પ્રસન્ન દત્તઃ । (શાકુન્તલ ૧/૫)

એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. વિક્રમોપશૌર્યના મોઝા અંકમાં ગાયનના બુદ્ધિબુદ્ધિ દાખવેલો ઉલ્લેખ છે તેના ઉપરથી કાલિદાસના સંગીતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો એક ખ્યાલ આવે છે તોપણ તેના ઉપરથી તેની ગાનરસિકતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થતી નથી, પરંતુ શાકુન્તલના પાંચમા અંકમાં આવેલાં:—

જાને તત્ત્વમવત્તી દસપદિકા વર્ણપરિચયં કરોતિ ।

કલ્પવિદ્યાદાયાઃ ગીતેઃ સ્વરસયોગઃ શ્રુયતે ।

અહો રાગપરિવાદિની ગીતિઃ ।

ધૃત્યાદિ ઉદ્દેશો ઉપરથી કાલિદાસની ગાનરસિકતા તથા મર્મસતતાની કલ્પના નિશ્ચિત રીતે થાય છે ઉપરનાં વાક્યોમાંના વર્ણપરિચય તથા કલ્પવિદ્યાદાયાઃ ગીતેઃ આ એ શબ્દો તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંગીતમાં જેને 'રિયાઝ' કહે છે અથવા જેને આપણે અભ્યાસ કહીએ છીએ તેને જ સંસ્કૃતમાં વર્ણપરિચય કહે છે. સંગીતમાં વર્ણપરિચય એક આવશ્યક વસ્તુ છે. કલ્પવિદ્યાદાયાઃ એ શબ્દ ઉપરથી સ્વરોની વિશેષ તરફ કાલિદાસનું સંપૂર્ણ ધ્યાન હતું એમ અનુમાન કરી શકાય. સ્વરની વિશેષતા ન જાણેવાથી રાગોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે એ વાત સંગીતના ઊંડા અભ્યાસ વિના માત્રમ પડે જ નહિ. સ્વરોની શુદ્ધતા જાણી એ ગાનરસિકતાની કસોટી છે ગાયકનો સ્વર જો સહેજ પણ કણસરે હોય તો માર્મિક શ્રોતાને તેનું ગાયન આનન્દકારી હોતું નથી, એ સૌ ગાનરસિકોના અનુભવની વાત છે. કાલિદાસની ગસિકતા એટલી ઉચ્ચ કક્ષાની હતી કે વીણાના તારમાંથી જો સહેજ જોટો સ્વર નીકળે તો તે તેના કાનને ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરતો.

અવ્યવ્યવસ્થા પ્રતિકૂલશબ્દા ધ્રોતુર્વિતન્ત્રીરિવ તાદયમાના ॥

(કુમારસંભવ ૨/૨૫)

એ પંક્તિ ઉપરથી કાલિદાસના કાન કેટલા મર્મસ દત્તા (He had a musical ear), તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. માલવિગમિગિતના ધીમ્ અંકમાં 'અપવહન કરવા ગાયતિ' એવા શબ્દો આવે છે અપવહન એટલે રીતમર ગાયન શરૂ થતા પહેલાં ગળું સાફ કરવાને માટે તથા વિશિષ્ટ રાગનું વાતાવરણ પેદા કરવાને માટે જે સ્વરમૂલક લેવાય છે તે. એને હાલના ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતમાં 'નોમ ચોમ' કહે છે. અપવહનનું પ્રયોજન રમિક શ્રોતાઓને જ જાણી શકે છે.

કાલિદાસના વખતમાં ગીતની સાથે વીણા, વંશવાદ્ય ધૃત્યાદિનો ઉપયોગ થતો હતો. કુમારસંભવના પ્રથમ સર્ગમાં હિમાલયનું વર્ણન કરતાં—

યઃ પૂરયન્કીચકરન્ન્રમાગન્દરીમુખોત્થેન સમીરણેન ।

ઉદ્વાસ્યતામિચ્છતિ વિન્નરાણાં તાનપ્રદાયિત્વમિવોપગન્તુમ્ ॥ (શ્લોક ૮)

વેણુ—(કીચક) સ્વરથી કિન્નરોના ગાયનમાં સ્વરપૂરણ થતુ હતું એમ કવિ કહે છે. તેમજ મેઘદૂતમાં યક્ષપત્નીએ ગાયનની સાથે વીણાનો ઉપયોગ કર્યોનો ઉલ્લેખ છે. એ વર્ણનમાં કેવળ શાબ્દિકપણું નથી પણ મંગીતમા કવિની સદૃશ દષ્ટિ પણ હતી તેમ દેખાય છે કારણ કે—

તન્ત્રીમાર્ગાં નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કથચિદ્

મૂયો મૂયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્ચનાં વિસ્મરન્તી ।

અશ્રુથી ભીના થયેલા તાર ઉપર કેમે કરી તે હાથ ફેરવતી હતી એમ તે પ્રસિદ્ધ પદ્યમાં કહ્યું છે. વીણાનો તાર બે ભીનો થાય તો તે સારી પેઠે વગાડી ન શકાય એ મુદ્દમ બાબત મંગીત કલાકાર વિના બીજાને કોઈ ન જાણી શકે તેથી એ પદ્ય ઉપરથી કાલિદાસ પૂરેપૂરે ગાનરસિક હતો એમ કહી શકાય.

પૂર્વમેધની

હારાષ્યેન દારવણમ્ત્ર દેવમુદ્દેષિતાધ્વા ।

સિદ્ધદ્વૈર્જેલકળમયાદ્વૌષ્ણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ।

આ પદ્યમાં પણ તાર ભીનો થવાના ભયથી સિદ્ધો મેધના માર્ગમાંથી ખસી જાય છે એવો ઉલ્લેખ આવે છે. પણ એના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી કાલિદાસની વાદ્યનિપુણતા બતાવે એવો એક ઉલ્લેખ મધુવંશના આઠમા સર્ગમાં ઇન્દુમતીના મરણના વર્ણનપ્રસંગે આવે છે. ઇન્દુમતી નારદના હાથમાંથી પડી ગયેલી પુષ્પમાલાથી ગતગ્રાણુ થઈ ત્યારે તેને રાગના એન્ડે કેવી રીતે ખોળામા લીધી તેનું વર્ણન જુઓઃ—

પ્રતિયોજયિતમ્પ્રવક્ત્રીસમવસ્ત્રામય સત્ત્વવિષ્ણવાન્ ।

સ નિનાય નિતાન્તપ્તસલ. પ્રતિદુઃખોચિતમન્નમન્ત્રા ॥

(રુઠ ૮/૧૧)

અત્યંત પ્રેમાળ એવા અન્ન મળ્યે ગતગ્રાણુ ઇન્દુમતીને, જેમ સિતારને મેળવતી જાય છે એવું ખોળામાં લે છે તેમ, ખોતાના ખોળામાં લીધી.

સંગીતનો, ખામ કરીને તન્ત્રીવાદ્યનો, અભ્યાસી ના હોય તો આવા પ્રસંગે એવી અત્યંત સુંદર ઉપમા સજે જ નહિ. આ શ્લોક ઉપરથી કાલિદાસને તન્ત્રીવાદ્યનો શોખ હતો એમ અનુમાન કરીએ તો તે, વધારેપડતું ન ગણાય.

સંગીતમા મુદ્દજ્જવાદન એ બહુ જ કઠણ વિદ્યા મનાય છે. તાલમાં પાકાપણુ એ મંગીત-પ્રાવીણ્યની ખરી કસોટી છે. કાયા રમિકા અને સંગીતકલાના ઉપાસકો તાલથી બહુ ગભરાય છે, એ અત્યારે પણ આપણે જાણીએ છીએ. કાલિદાસ મુદ્દજ્જવાદનના ખોતાના કાવ્ય-નાટકોમાં ઘણા ઉલ્લેખો કરે છે પણ તેમાં એ ઉલ્લેખો બહુ મહત્વના છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં

નિર્હાદિન્દુયુદ્ધિતમધ્યમસ્વરોત્પા, માયૂરી મદયતિ માર્જના મનાંસિ ॥ (૧/૨૧)

આ શ્લોકમા તેણે મધ્યમ સ્વરમાં વગાડાતા મુદ્દગના ગભીર સ્વરનું સરસ વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી તેની મુદ્દગપ્રિયતા તરી આવે છે. પણ એના કરતા મધુવંશના ઓગણીસમા સર્ગમા તેણે અગ્નિવર્ણ રાગના વાદનનૈપુણ્યનું જે સરસ વર્ણન કર્યું છે—

“ સ સ્વય પ્રહતપુષ્કર દૃતો લોલમાલ્યવલયો હરન્મન ।

નર્તકીરમિતયાતિલલિની પાર્શ્વવર્તિપુ શુભલજ્જયત્ ॥

(રણુવદ ૧૧૧૪)

અગ્નિનર્ણુ રાગ પોતે મૃદગ વગાડવા બેગતો અને નર્તકીઓને તેની સાથે નૃત્ય કરવા કહેતો. પણ તે મૃદગ એવી કુશળતાથી વગાડતો કે તે નર્તકીઓને નૃત્યમા ભૂલ ખવડાવીને શરમાવતો ” તે ઉપરથી મને ધણી વખત મશય આવે છે કે કાલિદાસ એક સમર્થ મૃદગવાદક હોવો જોઈએ નિદાન મૃદગવાદનનો એ મર્મ જાણતો એટલું તો જરૂર કહી શકાય.

અમે હાલના મગીતના ઓતાઓ નૃત્યકળામા ઘણું જાણતા પણ નથી, અને તેમા અમે શોખ પણ ધરાવતા નથી પણ કાલિદાસના જમાનામા નૃત્યકળાનો સુદર વિજસ થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે નૃત્યના સ્તરશ માર્મિક ઉલ્લેખો સરકૃત સાહિત્યમા નજરે પડે છે કાલિદાસના કાવ્ય-નાટકોમા પણ એવા ઉલ્લેખોની ક્ષતિ નથી નૃત્યના સૌથી વધારે ઉલ્લેખો માલનિકાગ્નિમિત્રમા આવે છે, તેમા ખામ કરીને —

અક્ષરન્તનિહિતવચ્ચને સૂચિત સમ્યગર્થ ।

પાદન્યામંત્યમુપગતસ્તન્મયત્ રસેષુ ।

દૌસ્તાયોનિમૃદુરમિત્તસ્તદ્વિકલ્પાનુગ્તો ।

માવો ભાવ નુદતિ વિપવાદાગવન્ધ સ एव (માલ ૨૧૮)

આ શ્લોકમા નૃત્યના રસિકે એ નૃત્યકળામા સદૃશ દૃષ્ટિથી શું જોવું તેનું વર્ણન કરી પશ્ચિમજ્ઞાના મુખે રંગે છે તે ઉપરથી નૃત્યકળાના અનભિદ્ધ એના અમે ધણી શીખી શકીએ.

પણ કાલિદાસ કેવળ સંગીત-મિત્ર હતો એમ નહિ પણ તે સંગીતથી ચિત્તવૃત્તિ ઉપર થતી ઊડી અસરનો પણ અનુભવી હતો એવું સિદ્ધ કરનાર એક શ્લોક શાકુન્તલના પાંચમા અક્ટમા મળી આવે છે —

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુરાશ્ચ નિશમ્ય શબ્દાન્ ।

પર્યુસ્તુકીભવતિ યત્ સુખિતોડણિ જન્તુ ।

તચ્ચેતસા સ્મરતિ નૂનમયોષ્પૂર્વમ્ ।

માવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહૃદાન્ ॥

(શાકુ ૫૧૨)

હંસપદિકાનું સુદર મગીત માલળીને ગગનના મન ઉપર ઉત્કાંઠાની છાયા છવાઈ ગઈ તે કહે છે કે રમ્ય વસ્તુઓ જોઈને ને મધુર શબ્દો સાલળીને સુખી માણુમનુ મન પણ જેએન થાય છે તેનું કારણ આવા ગીત અને હસ્યથી આપણને પૂર્વજન્મના સ્તેહી જનોનું આધુ સ્મરણ થાય છે એ ગૂઢ મવેદનાનો અનુભવ કરનારને જ માયો સંગીતરસિક કહેવાય. સંગીતના નાદમાધુર્બ્યો આનંદ તો ધણા લૂટે છે પણ હૃદયના અદરની આ જેએન વૃત્તિ કાઈ ભાવ્યશાલી પુરુષ જ અનુભવી શકે છે બાકીના બધા મંગીતના ઉલ્લેખો કાલિદાસના કાવ્યમાથી બાદ કરીએ તોએ આ એક જ નિતાન-સુદર શ્લોક કવિની અનુપમ સંગીત-ગસિકતા મિદ્ધ કરી આપે એમ મને લાગે છે આ શ્લોક વાંચ્યા પછી પણ જેમને એમ લાગતું હોય કે માત્ર કવિ મંકેતને અનુસરીને જ કાલિદાસે મંગીતના ઉલ્લેખો કર્યા છે તેના ઉપરથી તેની સંગીતગમિકતા મિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી, તેમને વિષે હું એટલું જ કહીશ કે —

‘ જાનન્તુ તે કિમપિ તાન્ પ્રતિ નૈવ યત્સ. ’

ચોપડીનું નામ અથવા “ફર્ડિનાન્ડ ધંધો”

દત્તાત્રેય વાલટપુ કાલેલકર

ખૂલિલ ગિરનાની અતિમ કવિ વોડર (Vanderer)નો અનુવાદ કરતો હોતો વોડર માટે આપણો શબ્દ કયો લે નિર્ધાર કરતા વણા શબ્દો નજરમાં આવી હતા તરફને પૂછ્યું ‘તારી શક્તિ શી છે?’ ‘તારું જોત કયું’ તારી પ્રતિષ્ઠા રાધી છે કે ધન છે? આવી જોજ માથે ચોપડીમાં મૂળ ગ્રંથકારે વોડરનું જ નિશિષ્ટ પિત્ર નજી કર્યું છે તેને વધુ વેસતો શબ્દ કયો લેતી પણ નિર્ધારણા કરતી પડી આ શબ્દો માટે વગણાગી અને ચિકિત્સાક્ષમ હોય છે એકનું કામ બીજો કરે જ નહિ એટલે દર વખતે વધારાની હાજરી લઈ કયા કામને માટે કયો શબ્દ લાયક છે એની જોજ ફરીફરી કરવી પડે છે એક વાર યોગ્ય શબ્દ જાણો એટલે એવું તો નગ્ન કામ કરી આવે છે કે ગાજીરાની થનાય

જૂના એક મંત્રકૃત લેખકને આવા જ આનંદ થયો જટલે એણે આવી દીધી—

एक शब्द समस्त ज्ञात सुष्ठु प्रयुक्त ।

स्वर्गे लोके कामयुक्त भवति ॥

વિદ્યાવનમાં એક મંત્રકૃત ગાજ કરિત્ર આ શબ્દોના ગિરનાર પાછળ જે આનંદવાદી હેરાનગત થાત છે તેવું વણત આપ્યું છે

“There is a pleasure in poetic pains
Which only poets know The shifts and turns,
The expedients and inventions multiform,
To which the mind resorts, in chase of terms,
Though apt, yet coy and difficult to win
To arrest the fleeting images that fill
The mirror of the mind and hold them fast,
And force them sit, till he has pencill'd off
A faithful likeness of the forms he views
Then to dispose its copies with such art
That each may find us most propitious light,
And shine by situation, hardly less
Than by the labour and the skill it cost,
Are occupations of the poet's mind
So pleasing and that steal away the thought
With such address from themes of sad import,

That, lost in his own musings, happy man!
He feels the anxieties of life, denied
Their wonted entertainment, all retire
Such joys has he that sings But th' not such,
Or seldom such, the hearers of his song
Fastidious or else listless, or perhaps
Aware of nothing arduous in a task
They never undertook, they little note
His dangers or escapes, and happy find
Their least amusement where he found the most

William Cowper

ખસિલ ગિરનાની ચોપડી માટે એવે શબ્દ પસંદ કર્યો ‘અનિયિ’. કેમકે એ ચોપડીનો રખડુ અન્ને અતિથિ જ હતો.

પછી ધરું કે આ અનેક ગબ્દોની જે હાજગે લેવાઈ તેનો આનંદ પણ નોધી રાખું. એ નોધ લખાઈ તે જ અરમામાં મારા માહિત્યવિષયક લેખોની ચોપડીનું નામ શું આપવું એની પર્યા કપડી. અનેક નામો સફળાં. લખાઈમા જેમ વાગ ગોળીઓ ચૂકે ત્યારે એક વાગે, તેમ, ન વધ જેમ તેમ અનેક નામો વગર કાગણે આગળ જાવી કહે છે, “મને લ્યો, મને લ્યો” એમની એ બનાવળને કાગણે પણ કોક વાગ એમની યોગ્યતા નજરમા ઇતી નથી એટલે અનેક વાગ કાઢી નાખવા ગબ્દોને પાછા બોલાવવા પડે છે. એટલું મારુ છે કે એક વાગ આવેલા ગબ્દો ગિમાઈને વગ બમતા નથી જટલી વાગ બોલાવો તેટલી વાગ હાજગ.

મારા વિદ્યાર્થીઓએ શોધી કાઢ્યું હતું કે માગ લખાણમા પ્રાચ્ય શબ્દ વધુ આવે છે. એ જ રીતે એમ પણ દેખાયું છે કે જીવનની વધી વાજુંતો એકમાત્રો વિચાર કરવાનો હું આગ્રહી છું. અને ઘણાખગ લેખો ‘નવજીવન’મા છપાયા છે. એટલે પણ ચોપડીનાં નામ સાથે ‘જીવન’ શબ્દ હોયો જ જોઈયે એનો મિત્રોનો આગ્રહ છે ‘જીવનવર્ષા’, ‘લોકજીવન,’ ‘જીવનવિકાસ,’ ‘જીવનનો આનંદ’ એટલા નામો તો રુદ્ધ થયાં. હવે એમની હાગમા જેસે એવું નામ ગોતી કાઢ્યે જ છૂટકો

માગ કેટલાક લેખોનો હિંદી અનુવાદ થી હરિમાક ઉપાધ્યાયે કરાવ્યો. અને એવું નામ ‘જીવનમાહિત્ય’ ગમ્યું એ નામ કામ વપરાયું ન હોત તો આ ચોપડીને ‘જીવન-માહિત્ય’ એ જ નામ સપાટ્યુ હોત પછી સફળ ‘જીવનવિવેચન’ માહિત્ય મારફતે આપણે જીવનના અનેકાનેક મવાલોનું વિવેચન કરીયે જ હોએ, એટલે એ નામ વધી રીતે અમરૂક છે. પણ ‘લિટરેચર ઇન્ડેક્સ ટ્રિગિગ્લમ્ ઓફ હાઈફ’ એ અંગ્રેજી વાતવ ઉપગ્રથી જ એ નામ ઉપજાવી કાઢ્યું છે એવો માસ થાય છે-જે મને ઇટ ન હતો, અને હું માનતો પળુ નથી કે સાહિત્ય એ કેવળ જીવનનું વિવેચન જ છે સજનાત્મક માહિત્ય વિવેચનાત્મક પણ હોય છે અને પ્રેરણાદાયી પણ હોય છે, સ્મૃતિરૂપ પણ હોય છે અને કંપનારૂપ પણ હોય છે. માહિત્ય કોક વાગ મેવાઈ લખાય છે, જ્યારે કોક વાગ ગબ્દનૃષ્ટિના વિશાળ તરીકે લખાય છે. પોતાની જાતને પ્રગટ કરવા માટે કેટલાક લખે છે, જ્યારે કેટલાક તો પોતાનો માગો આશય છુપાવવા માટે માહિત્યની ટાલ અથવા પડો આગળ કરે છે પોતાના ગજવામા મેગા થયેલા ચોમડ પેમા કાઢી નાખીને તેના વદલામા ચાદીનો એક નગદ રૂપિયો સધરવાનું જેમ આપણે પસંદ કરીએ છીએ તેમ જીવનની સ્વાચારવ અનુભૂતિ મધરી રાખવાના સાધન તરીકે સાહિત્ય વપરાય છે વદામ પિત્તાં કે અણગટ જેવા મોજગાં જેમ ઘણી યુષ્ટિ ધોડામા સમાયેલી હોય છે તેમ માહિત્યમા ગનુષ્યનો વિચારગગિ સુપ્રદ મુખાપિતોમાં મગડાવેલો હોય છે. એ વધાને ‘વિવેચન’ કેમ કહેવાય

‘જીવનવિવેચન’ એ નામ કાઢી નાખ્યા પછી ‘જીવનવર્ષા’નો વિચાર અગ્રે કરાય એમ ન હતું. અને એ નામ વપરાયું પણ છે.

એક જણે મૂવધું ‘સાહિત્યિક જીવન.’ પણ એનો દાવો હું કેમ કરી શકું? હું કઈ કલાપી કે વિજયશય નથી.

ઁટસામાં કેક નવું જ નામ ફળદશી હત્યુ, 'જીવનદીપિકા.' મને એ વડુ ગમ્યું. જીવન જીવાને, તપામવાને, એનું ગ્હસ્ય પારખવાને, એને એનો સાગળનો પથ નિહાળવાને દીપિકા— આદિત્યદીપિકા વડુ કામની હોય છે. પણ 'જીવનદીપિકા' એટલા જ નામથી આદિત્યનો બોધ થયો ? એને 'દીપિકા' શબ્દ જૂના લોકોએ અસ્કૃત અથો ઉપર ટીકા લખતાં વાપર્યો છે એટલે એ શબ્દ છોડી દીધો. એની આથેઆથે 'જીવનમાખ્ય' પણ ચા'યો ગયો, જોકે માખ્ય-કાગે પોતાના માખ્યમાં અથમાં ગ્હસ્ય દૃષ્ટિ વિશદ કરે છે, આથેઆથે ગ્હસ્યઉદ્ઘાટન પણ કરે છે. પણ પોતાના અથને જીવનનું માખ્ય કહેવાની દિમન કગ્વા મુધી મારી ધૃષ્ટતા ન વાળી. મન કઈક નમ વન્યું.

ઁટલે કેક મૈમ્ય શબ્દ સાગળ સા'યો, 'જીવનમનન.' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કાનને મોલો લાગે છે એ એક દોષ દરગુજર કરીએ તો આ નામ મારું છે. આપણે મનન કરીએ છીએ મારે જ મનુખ્ય છીએ. જીવનનું મનન કરવાથી જ આદિત્ય પ્રગટે છે આ નામ પસંદ કરવા જતો હતો ત્યાં પેસો વેદાતી અથ 'વામુદેવમનન' ગનમાં આ'યો. એને એ વગર બોલેવાલે 'જીવનમનન'ને આથે લઈ ગયો. પછી આ'યો 'જીવન-આધન' પણ એ મને પોતાને જ પમદ ન ગજો એના કરતા 'જીવનઆધના' શબ્દ મારો છે. પણ સાદિત્ય એ કઈ જીવનની કેકમાત્ર અથવા મર્વોચ્ચ આધના નથી.

તારે 'જીવનનુ પ્રતિબિંબ' વાવને ? વિંવપ્રતિબિંબન્યાય આકર્ષક છે ખરો, પણ સાદિત્ય જેમ જીવનનુ પ્રતિબિંબ છે તેમ સ્વયમ્ બિંબ પણ છે. એને વેવળ જીવનનો અગ્રીસો બનાવીએ તો એને સન્યાય થાય. એના કગ્તા 'જીવનમા અવગાદન' એ નામ અનેક દરગ્જે મારું ગણાય. અવગાદન હનાગાના નગકુ આનદ મારે પણ હેય છે એને મોતી કાટવા મારે પણ હોય છે. આ નનકા નામ મને તો મગ્મ લાગ્યું પણ કોણ જાણે કેમ મિત્રોને તે ન ગમ્યું. એટલે મનના છ પેસો કે મિત્રોને પણ એ વાન ન ગમી તે અજાપ્થા વાવકોને વ્યાથી જ ગમવાની હતી.

ઁટવામા કેક નવા નામે ડોકિયુ કર્યું. 'જીવનમાં ડોકિયું' એ નામ અવગાદન પછી આવ્યું એટલા મારે જ મને પસંદ ન પડ્યું. દેશજીવનમા મે જો કયો જ માગ ન લોધો હોત એને માદા કે નિષ્વત્તી પેટે દનેલ ઓગડીની વારીમાંથી ડોકિયું જ કર્યું હોત તો તો એ નામ સન્વર્ધક થાત.

આવા માનસિક વાનાવગ્ગમાં 'અવજીવન' એ નામ કેમ મદન થાય ? એટલે એ પણ ગમ્યું. પણ એ પોતાની નુધાગવધાગની સ્પાર્શ્તિ આથે પાછું આવ્યું— 'શબ્દસૃષ્ટિનું જીવન.' પણ એનો તો કઈ સ્થં જ નથી. શબ્દસૃષ્ટિના જીવન આથે મારે શું લાગેવળગે ? એ શબ્દ ગયો એટલે 'જીવનની પ્રતિસૃષ્ટિ' એ સમેદવાર હાનર થયો. આ શબ્દ મારી માન્યતા આથે મને એનો દનો. આદિત્ય એ જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ વિશ્વામિત્રની પેટે પોતાની પ્રતિમૃષ્ટિ પેદા કરે છે, એને પાછા વળીને જીવનને પ્રેરણા પાવુ સાપે છે. ધ્યેયવાદી આદિત્યને આ હટગુ વધારે વધુ વેમે છે. મને 'ગગનવિદારી' અને 'ધ્યેયવાદી' કહેનાગ સાથોસોથે આ નામ પમદ કન્ટું જોઈતુ હતું. પણ એટવામા એક નવું જ નામ મોઢામાંથી નીકળી ગયું, એને તે વધારે તરન વધારી લીધુ.

‘જીવનભારતી’ એ તે નામ હતું. વાણી કે સરસ્વતીને ભારતી પણ કહે છે. ‘મવમૂતે સંવંધાત મૂવરમૂરેવ ભારતી માતિ’ એ લોટી પ્રખ્યાત છે. વિશ્વભારતી એ તો એક વિશ્વવિખ્યાત મંસ્થાનું નામ છે. ભારતભારતી એ હિંદોનું રાષ્ટ્રીય કાવ્ય છે. એટલે વિશ્વ-ભારતી એ નામ ગોટાળો ન ઇપજાવે? એના કરતાં જીવનવાણી નામ શું ખોટું એવો એક સવાલ ઊઠ્યો. બુદ્ધવાણી, સંતવાણી, લોકવાણી, એ નામો એની હારના છે જ. પણ જીવનવાણી એ નામ અખબારિયા (જરનાલોગિક) લાગ્યું એટલે જીવનભારતી એ જ નામ અતે ફાવ્યું. એ નામ સ્વીકાર્યા પછી એક નવું નામ સ્વયંવામાં આવ્યું: જીવનની હાંકલ. એ નામ છે તો મારું, પણ એમાં નખશિખાંત પ્રચારની ગંધ છે. એટલા માટે જ એ કોરે રહ્યું. જીવનદોષન એ નામ શું ખોટું છે એમ એક જણે પૂછ્યું મેં કહ્યું એ નામ જોઈને શિયાળામાં ખાવાની આમળાની દવા કોઈ મારો પામે માગવા આવશે. જડરામિનું લઢીપન થાય એવું પાવક વૃર્ણ માગશે. સેના કરતાં જીવનની કસ્તૂરી કહ્યું તો શું ખોટું? પોતાની પાસે જ કસ્તૂરી હોવા છતાં કસ્તૂરીમૃગ એને માટે દશ દિશા દોડે છે. કસ્તૂરી પોતાની મુલામત ચોમેર ફેલાવતાં છતાં વનમાં ઘટી જણાતી નથી. ધાકેલ અથવા વહેરા મથેલા માણસને કસ્તૂરી નવર્ષતન્ય લાગે છે. અને છતાં નમ્રતાથી કેવળ માટીનોજ રંગ ધારણ કરે છે. એ વધા ગુણો માહિત્ય માટે અનુકૂળ છે. વધાં જ મિત્રો કહે “મત્યવચન”; પણ નામ એકવાર પડ્યું તે પડ્યું—

સઘદ્ અંશો નિપતતિ સઘત્ કન્યા પ્રદીયતે ।

— ૦ —

સિન્ધુ

પાશર્ણ્ય

સૂતો નિર્મળ વ્યોમની દગતને, શીળી ઝરે ચાંદની.
અર્પે છે યુગથી અસંખ્ય સરિતા મીઠાં જળે જિંદગી.
લે જાએ જન દાર: તોય ન થયો ક્ષારાબ્ધિ મીઠો જરી.
કિન્તુ ગર્જન મફકરી મહીં કરે એછે ઉપાયે કદી.
ગવોન્મત્ત અહમ્ તણ, નવ શકે સદ્વૃત્તિ લેશે ગ્રહી.

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા ઓળ છે, તે સ્થિતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો વ્યાન ખેંચે એવા છે તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકારોનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકળો અને વહેવારુ પરિચય પણ ધરાવે છે એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ પ્રસ્થાન તંત્રી]

યુદ્ધ અને એને અટકાવવાની શક્યતા

આ પાણે બધા કાર્મ ભારે વિનાશકારી પ્રવચન તરફ ધકેલાઈ રહ્યા છીએ વર્તમાન યુદ્ધજનિત એ પ્રવચન કેટલો વિધાતક દરો એ એની વ્યાપકતા ને દીર્ઘકાલીનતા ઉપર આધાર રાખે છે પણ એટલું તો એકમ દીમે છે કે આધુનિક મામાન્યવાદના એરી ફળસ્વરૂપ મહાગ્ન યુદ્ધને અટકાવવા માટેની યુદ્ધવિરોધી જે તાકાત જગતમાં પેદા થતી જાય છે એ યુદ્ધ થતું અટકાવશે એટલી મજબૂત ને સર્વવ્યાપી શાય એ પહેલા જ નવું વિશ્વયુદ્ધ જાહેર થશે

જગદ્વ્યાપી મામાનિક જીવન

પણ એ ક્ષેત્ર તો આતંત્રગાંધીય ગંજકારણનું છે અહીં તો ભારે આપણા ગંજકારણ ઉપર લખવું છે દિંદી ગંજકારણ ઉપર લખવાની નોંધની શરૂઆત આતંત્રગાંધીય ગંજકારણથી કરવાનું કાગળ એ છે કે આતંત્રગાંધીય ગંજકારણ આજે દિંદી રાજકારણ ઉપર ભારે અમર કુવાની ગિયતિમાં છે આપણે ત્યાં આજે એવો એક અસ્પષ્ટ વર્ગ છે કે જે આ વસ્તુ તરફ ધ્યાન નથી દેતો બ્રિટિશ મામાન્યવાદનું મોઢું શિકાર દિંદ છે અને બ્રિટિશ સામાન્યવાદ આતંત્રગાંધીય છે આને કાગળે દિંદી ગંજકારણને આતંત્રગાંધીય મદદ છે એ મદદ આપણે મન નહિ હોય તો બ્રિટિશ ગંજકારી પક્ષોને મન તો છે જ એમનું ચેતનની ટોરી મરકાને મન તો છે જ આ ઉપગત આજે લુગલુદા દેશોમાં વમતી માનવપ્રમતના સામુદાયિક જીવન (Group Life) નો અન્યોન્યાય એટલો અટપટી રહે આવી પહોંચ્યો છે કે એકબીજાની અમર પરસ્પર ઉપર મોટા પ્રમાણમાં પડે છે કાર્મ પણ એક ગાંધીનો વિચાર બીજા ગાંધીથી ભિન્ન કે અતલ ખ્યાલથી ચર્ચા ન શકે એટલે જ કાર્મકે લખ્યું છે કે આપણે આજે જગતવ્યાપી સામુદાયિક જીવન છીએ છીએ, પણ આપણું માનવ વ્યક્તિગત ગાંધીય જીવનનું છે (We live internationally, but we think and act nationally.)

દ્વિમુખી ગંજકારણ

આ જો ખરાબ હોય તો આપણા ગાંધીય સ્વાતંત્ર્યની મુક્તિના પ્રશ્નપ્રધાન દિંદી રાજકારણને એ બાલુઓ છે અથવા કહો કે એ દ્વિમુખી છે જેટલે અમે આપણી સ્વાતંત્ર્યની રાજકીય અમરવાના ઉદ્ધેષ માટે દિંદી પ્રમતના બળ, ગંઘન, રાજકારી વગવડ એકતા ને જાગૃતિની જરૂર છે એટલે અમે દિંદી રાજકારણ ‘દિંદી’ છે અને જેટલે અમે

એ ઉકેલની શક્યતા કે અશક્યતા તરફ ખાલ જોવા કામ કરે છે તેટલે અંશે એ 'આંતર-રાષ્ટ્રીય' રાજકારણનો એક ભાગ છે. આ બેમાંથી કોઈ પણ એક જ આપણી સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકે એમ નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને નજીવો જનાવતાં ખાલ જોવાને હિંદની વિષમ રાજદ્વારી સમસ્યાને અનુકૂળ જનાવવા પ્રયત્ન કરવો અને બીજી બાજુ એ ખાલ જોવાની અંતિમ અથડામણની વેળાએ આપણે, મળેલી સાનુકૂળ તકોનો લાભ ઉઠાવી શકીએ એટલી સંગીન આપણી રાજદ્વારી સંગઠનની નક્કર એકતા, પ્રજામગ્નિ, નિડરતા, ને મહત્ત્વના રાજદ્વારી વ્યૂહોને ખંધી ખેલાડિયતથી રચવા ને ખસેડવાની આવડતવાળી ધ્યેયરુપિત નેતાગીરી હોવી એ હિંદના આંતરિક રાજકારણનો સવાલ છે.

હિંદ : બ્રિટનની થાપણ

બ્રિટિશ ટોરી ને લિબરલ પક્ષો હિંદી પ્રશ્નને નૈતિક દૃષ્ટિએ નિહાળતા નથી. સામ્રાજ્યવાદીઓનું રાજકારણમાં મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ આર્થિક હોય છે, નૈતિક નહિ. હિંદ બ્રિટિશ હિતોને કાલવાકૂલવા માટે અને વિશાળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ટકાવવાની લશ્કરી થાપણ તરીકે બ્રિટનને કેટલું ઓયસ્વક છે એ વસ્તુ દષ્ટિ સમીપ રાખીને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ હિંદી સરકારને કંઈ નીતિએ કામ લેવું એનો વટહુકમ મોકલે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો રાજકીય ને આર્થિક વ્યાપ આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાથી બ્રિટિશ પરદેશનીતિ અને બ્રિટિશ રાજકારણ, આંતરરાષ્ટ્રીય રંગપ્રધાન હોય છે. હિંદી નીતિ પણ એ જ રંગ પ્રમાણે રચાય છે. એટલે પણ હિંદી રાજકારણ ને સરકારી નીતિને આંતરરાષ્ટ્રીય અક્ષર હોય છે. હિંદનું રાજકારણ, હિંદી સરકાર સાથે સંકડાયેલું અને અથડામણમાં આવતું હોવાથી પણ એ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની અક્ષર નીચે છે. જેટલે અંશે આનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ તેટલે અંશે આપણા રાજકારણને યોગ્ય દિશાએ ધડવામાં આપણે ખાલ ઘટનાઓને વધારે ધ્યાનમાં લઈ શકીએ.

બહુરંગી શાહીનીતિ

અનેક રંગોમાં પ્રગટ થતી બ્રિટિશ શાહીનીતિની અટપટી કથાઓના બીતરમાં આર્થિક એકરંગતા રહેલી છે. પછી ભલે એ જુદે જુદે સ્વરૂપે પ્રગટ થાય. મોર્ગો-મિન્ટો સુધારા, મોન્ટેગુ સુધારા, લોર્ડ મરબીનની જાહેરાત, કેમી ચુકાદો, નવા બંધારણનું પ્રાંતિક સ્વરાજ અને સમૂહતંત્ર : એ બધાં બ્રિટિશ શાહી સત્તાની આર્થિક ખૂનિયાદમાંથી પ્રગટ થતાં હિંદમાં સરકારી તંત્રની રંગપલટતી શાહી વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપો છે. એટલે જ ૬૦ વર્ષ પહેલાં જર્મન રાજપુરુષ પ્રિન્સ ગિસ્માર્કે ઇંગ્લેન્ડ જતા એક જુવાન જર્મન રાજપુરુષને કહ્યું કહેવાય છે કે "If you want to know how things are going in England don't study the House of Commons, but watch the London Stock Exchange." ('કોમર્સ' પત્રમાં 'ધી વર્લ્ડ ઈનાસયલ નર્વ-સેન્ટર' એ નામના મિ. રોય હોપકીન્સના લેખમાંથી અવતરણ.)

યથાસ્થિતતા

આર્થિક બાજુએ શાહી પસંદગી, અઢાર પેતીનો રૂપિયો, હિંદ બ્રિટિશ માલનું સત્તામત બજાર, ને રાજકીય ને લશ્કરી બાજુએ સરકારી તંત્રમાં પ્રાંતિય ગવર્નરો, મધ્યસ્થ સરકારમાં ગવર્નર જનરલ અને મહત્ત્વની જગ્યાઓમાં સિવિલ સર્વન્ટોને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ યથાસ્થિતતાના ધોરણ ઉપર રાખી 'પ્રાંતિક સ્વરાજ,' 'સમૂહતંત્ર' વગેરે મારફતે હિંદને કોઈ પણ ગતના

‘એડમિનીસ્ટ્રેટીવ’ અને બધાં જાણીય ફેરફારથી નવાજવા લેવાય છે ! નવા બધારણમાં પ્રાતિય સરકારમાં હાદારનીકારનો નિયમ કરી કોંગ્રેસે આઝાદીના પોષાકધારી કોંગ્રેસ પ્રધાનો મૂકવાથી જે ભારે ગંગદેર દેખાય છે એ આ શાહી યથાસ્થિતતાને સ્પર્શી શકતો નથી ધાગમભાઓ ને પ્રધાનોની જગ્યાઓ ખાલીધારીઓથી અંપૂર્ણપણે ભરાઈ જવા છતાં, સિવિલ સર્વિસનું પોલાદી ચોકડું, ગવર્નરને ગવર્નર જનગવના સિદ્ધાંતો, ને ગણની ચાવીરૂપ વસ્તુઓ ઉપર એમનો કાબૂ જેવો ને તેવા રહેશે, કાગળકે એ બધું હિંદમાં બ્રિટિશ આર્થિક ને શાહી લશ્કરી હિતો અક્ષત ગણે છે અને એ બધું અક્ષત રહે છે ત્યાં સુધી હિંદીઓ સ્વરાજનો પડછાયો જ લેવા કરવાના. પરંતુ નવું બધાં જાણીય અને એની હેઠળની ધાગમભાઓ ને પ્રધાનોની જગ્યાઓએ કોંગ્રેસવાદીઓ જવાથી અત્યાર સુધી સ્વરાજનો પડછાયો પણ ભેગા નહોતો મળતો એ પડછાયો ભેગાનું સકલ યથુ છે પરંતુ જ્યાં પડછાયો છે ત્યાં પ્રતિમા પણ છે નવા બધારણના કોંગ્રેસવાદી પ્રધાનમંડળોએ સકલ બનાવેલ સ્વરાજના પડછાયો ઉપર એની પ્રતિમા પણ ખડી જ છે જોકે નવા બધારણની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર અને બંધે એ પ્રતિમાનું સ્થાન છે. એ તો અગીઆ જેવું છે અગીઆમાં જોનારનું પ્રતિબિંબ અગીઆની અંદર દેખાય છે પણ એની પ્રતિમા બહાર ઉભી હોય છે અગીઆમાં એ કરામત નથી કે એમાં પ્રગટતી હાથાને જોનાર પ્રતિમા માની જોડે નવા બધારણમાં તો એ ક્રમભૂત પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે કે સ્વરાજનો જે હાથો એમાં દેખાય છે અને ઘણા વાસ્તવિક પ્રતિમા માની લે.

હોદ્દાસ્તીકારનો બ્યુટપબટો

મહામભાવાદી ગજકારણ જે હિંદી રાજકારણની રમૂમિનું પ્રધાન સૂત્રધાર છે એણે હોદ્દાસ્તીકાર મારફતે મહત્ત્વનો બ્યુટપબટો લીધો છે. એ બ્યુટપબટાને મહામભાવાદીઓમાં એક વર્ગ પ્રત્યાષાતી માને છે આ મત તો જ માઓ કહી શકાય જે હોદ્દાસ્તીકારની પાછળ મવાલ માનમ ને ક્રાંતિની વાતના મહેવાની અશક્તિ હોય. હોદ્દાસ્તીકારીઓનું ભીરુ અને મવાલ માનમ હોય એમ મને નથી લાગતું ક્રાંતિનરી માનસ હોવા ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓ ખ્યાનમાં ગળીને હોદ્દાસ્તીકારનું પગલું મહામભાની કાર્યવાહીએ લીધું હોય તો એ ભારી દષ્ટિને યોગ્ય લાગે છે. એમાંની એકનો જ આ એકની નોંધમાં વિચાર કરી લઈએ.

મહાસભાની નીતિની અસર

સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટન આર્થિક, રાજકીય ને લશ્કરી આતરરાષ્ટ્રીય ‘કાર્પસિમ’માં મેડેવાતું જતું હોય ત્યારે હિંદ પ્રચલિત ગણતંત્ર આદોલન જગતીને એ બાહ્ય ઘટનાનો સ્વાતંત્ર્યના હેતુ માટે ઉપયોગ કરી શકે એ માટે રાષ્ટ્રવાદી ધોરણે પ્રજાકીય એકના માધરી એ વસ્તુ મહામભાની નીતિ ધડનાગઓના ખ્યાનમાં આવતી જાય છે એમ બ્રિટિશ રાજ-પ્રમુખો કેટલાક વખતથી જોતા ચલા છે. આ વસ્તુસ્થિતિને એઓ બ્રિટિશ હિતોને માટે ભારે ગભીર ગણે છે. આને લીધે ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૩ પછી હિંદમાં બ્રિટિશ શાહી નીતિ આ માંગે કામ કરી રહી છે કે બાહ્ય ઘટનાઓની ગડગમણમાં બ્રિટન મપડાતું હોય ત્યારે હિંદી મહામભા કે હિંદી પ્રજા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નમણું પાડી ન શકે એની સંકેતનાઓ મિલકે દરવા. મપડાપડા બ્રિટનને અકળાવવા ને ચૂંચવવાની ત્રણ વસ્તુઓ મહામભા કરી શકે. પ્રથમ, મહામભાનું મેંગલન સિદ્ધાંતજન અને એટલું પ્રજાસાધી ને મનજૂત હોય કે એને

તોડું બ્રિટિશ સરકારને ભારે પડે. કોમી એકતા એટલી દહે સ્થાપિત કરવામાં આવી હોય કે બાહ્ય ઘટનાની મૂંઝવણમાં બ્રિટન ગળાડૂબ ખૂંટયું હોય ત્યારે એનો સામનો કરી ઇષ્ટ વસ્તુ હાંસલ કરવાની તક વખતે બીજા બધા રાજદ્વારી કે કોમી પક્ષોને દયાવી દર્દ શકાય એટલો બધી કામની જનના ઉપર મહાસભા કાબૂ ધરાવી શકે; અને ત્રીજું, બ્રિટનના ભાવિ વિરોધીઓ ને બીજી તટસ્થ પ્રજાઓમાં હિંદી સવાલ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રત્યે એમની દાદિદ સલાનુમતિ મળે એટલો પ્રચાર હિંદી મહાસભા પરદેશમાં કરે. કંઈક આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી મહાસભા પોતાનું કામ કરી રહી છે એમ બ્રિટિશ રાજસૂત્રધારો સમજ્યા હોય એમ એમની દાલની હિંદી નીતિ ઉપરથી કળી શકાય છે.

જો આ વસ્તુ બરાબર હોય તો એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે બ્રિટિશ હિંદી નીતિના સૂત્રધારો—બ્રિટિશ ઠોરીઓ—ઉપલી તણે બાળનો મહાસભા મોટા પાયા ઉપર ન કરી શકે એ માટે હિંદી સરકાર મારફત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ પ્રયત્ન છેલ્લાં પાંચેક વર્ષ દરમ્યાન એઓ કેવી રીતે કરી રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રતિરૂપથી શાહી સત્તાના પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરવા કેવી રીતે કામ કરી રહી છે એ આપણા આજુ રાજદારણ્યનો મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

એ વિરોધોની અથડામણ

હિંદી રાષ્ટ્રવાદી લોકગાનસતી ઉચ્ચતા રજૂ કરતી મહાસભા વિરુદ્ધ હિંદુ આર્થિક શોષણ આજુ રાખવા હિંદી સરકારી સત્તાને અત્યંત મહત્વની બાબતમાં એકદમથી ઢાંચે ચલાવતું બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ આમ આ બે પ્રતિહિતો ધરાવતાં મંડળની અથડામણ હિંદી રાજદારણ્યને મોખરે વ્યક્ત થાય છે. અને વિરોધીઓ એકબીજાને નિષ્ફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એક પક્ષે બળવત્તર ચતી જતી લોકમુશ્તિની સ્વહિત મુશ્તિ બંધૂતિને આત્મનિર્ણયના હક્કનું નૈતિક બળ અને બીજો પક્ષે સમસ્ત બ્રિટિશ શાહી સત્તાનું લશ્કરી પીઠબળ, ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની કુનેહ, એકદમથી સત્તા ને બંધારણીય ને લોકશાસન-વાદી રંગે રંગીને એની કુશ્પતા હાંકવાની અને હિંદી રાષ્ટ્રવાદને અંદરથી જ નબળો પાડવા માટે હિંદીઓમાંથી જ વિરોધીઓનો વર્ગ બીજો કરવાની સફળ હથેલી છે.

પરંતુ હિંદી મહાસભાને મહાત્ કરવાની બ્રિટિશ સરકારની તાકાતને એક સાંધી મોટી મર્યાદા છે. એ મર્યાદા તે બ્રિટનવિરોધી જગતરાજદારણ્યની પરિસ્થિતિમાં મહાસભા તરફથી થતા પ્રયંત અદાલતનો હુમલો. આ હુમલો અહિંસક ભલે હોય, પણ એની પ્રતિકારક શક્તિ ઓછી નથી. બાહ્ય પરિસ્થિતિની હળવી થા ભારે સ્થિતિ પ્રમાણે બ્રિટિશ સત્તા હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના હુમલાનો પ્રતિકાર કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય હળવી પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ સત્તા પોતાના વાધનખના નહોર હિંદી વિરોધને મહાત્ કરવા તીક્ષ્ણ કરે છે અને ગંભીર સ્થિતિમાં એ નહોર સંકેલી લઈ વિરોધી રાષ્ટ્રવાદને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

આમ જો હોય તો ઉપલી વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને હિંદી મહાસભા તરફ બ્રિટિશ સત્તાનું અત્યારનું સમાધાનપ્રધાન વલણ સમજી શકાય એમ છે. ૧૯૩૦ પછી કેઈ પણ વખતના કરતાં જગતરાજદારણ્યની સ્થિતિ આજે વધારે સુહગંભીર બની છે અને એ સુદ્ધ લડવા છેલ્લાં વરસોના કેઈ પણ સમય કરતાં બ્રિટન માનાસિક રીતે આજે ઓછું તૈયાર છે. શાસિતો અને શસિત પ્રતિરૂપથી સાથે હિતોની 'મર્યાદિત' બાંધછોડ કરીને પણ

પણ સ્થિતિ શાહીરાદ યુદ્ધને રાખવા માગે છે. (એકે આજે યુદ્ધ ટાળું અગાઉની જેમ સ્થિતિના હાથમાં રહ્યું નથી.)

તે આ ધાન્ય જગમગ હોય તો આજે સ્થિતિ શાહી નીતિ મળે એ વસ્તુ તારવી શકાય. એક તો પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી ફ્રાન્સિસ રાષ્ટ્રો જર્મની, ઈટલી અને જાપાનની સામ્રાજ્ય કાક્ષા મનોમાય એવો રહેતો એમને અમુક અંગે કરી આપવા તરફ સ્થિતિ નીતિ વળી ગઈ છે. સ્થિતિ ટોરી મંદાર આજે રપેન, પૂર્વ યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયામાં એ જ કરી ગઈ છે. બીજી પોતાના સામિત રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ ગતિવિરોધી ચળવળને સંતોષી બાનિ શાહી મહામણો માટે એમનો મહદાર મેળવી લેવાની ભૂમિકા તૈયાર કરવી. અહીં એ વસ્તુ દિ હી પ્રશ્નને જોડેકો રૂપે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે.

સ્થિતિ પદ્ધતિનું વલણ

સ્થિતિ ગતિવિરોધીમાં દિ હી ગતિવિરોધી પણ મળે એ બિન મનોવલણ ધરાવતા વર્ગ બિલા થયા છે જેમ આતંગગતિવિરોધી પરિસ્થિતિ લામી મળે તેમ એ વર્ગ રૂપે થતા મળે છે. એક વગ જેનો પ્રધાન સૂત્રધાર લોર્ડ જ્યોર્જ કહી શકાય એવું વલણ દિ હી પ્રશ્નને સ્થિતિ સામ્રાજ્યની મહામણ અતિશય વધી પડે તે પહેલા દિ હી પ્રશ્નમાં જે ખરેખર લાગવગ ધનવે જ એ પડતે કોઈ પણ કુશળતાની ચાલગાઈથી અથવા એ ચાલગાઈની કમમતો નિષ્ફળ પુરવાર થાય તો અમુક અંગે ખુલ્લી મમરાધાનગતિ દાખવીને પણ સંતોષવા તરફ દળે છે આ વર્ગનું જે સ્થિતિ પ્રધાનમણમાં વધારે હોય એમ લાગે છે.

હવેની ધાગમજાઓની ચૂટણી પછી સ્થિતિ મતાધીશેને ખાતરી થઈ છે કે સ્થિતિ મતાધીશ એન્ટ દિ હી સરકારના ઇડયા ઓફિસમાં મોટાતા રિપોર્ટો ઉપરથી દિ હી મહામજાનું બજા પોતે કહેલા અદાગતના કરતા ઘણું વધારે છે એમણે જોયું કે શાહી પરીવર્તમાં ના. ગાયકવાડે કે મર મરુદનાખાને સ્થિતિને દિ હી મહામજાની આપેલી ખાતરી પાછળ મળે દિ હી જનતાનો ટેકો નહોતો. એ ટેકો તો દિ હી મહામજા માથે સમજૂતી કે મમાધાની થવા વગર સ્થિતિને નહિ મળી શકે. એ જ વખતે યુરોપમાં ફ્રાન્સિસ ઈટલી તે જર્મનીને કારણે તે પેરિસમાં જાપાનને કારણે સ્થિતિ સામ્રાજ્યના ઘણી સ્થિતિની ગિતિ ગભીર થતી જતી હતી. બીજી બાજુ દિ હી ગતિવિરોધી મદામજાએ એની હેટલી એકકમાં જ નવા યુદ્ધમાં સ્થિતિને માથ ન આપવાનો કરાર કર્યો હતો. ચૂટણી પછી મહામજાના જગતી સ્થિતિ ટોરીઓને ખાતરી થવા પછી એમને મદામજાના યુદ્ધવિરોધી કરાવતું ભારે બાન થયું લાગે છે.

નીતિદેર

આને કારણે મદામજાને માથમાં લેવાના પ્રધાનને ટોરીમયાર સ્થિતિ પ્રધાનમણ તરફથી કેટલાક વખતથી શરૂ થયો હોય એવું ગાલમ પડે છે. મદામજાની ગદુમતિવાળા પ્રતિભામાં મદામજાવાદી પ્રધાનમજાનો દયાય એ વસ્તુ શક્ય જનાવવા માટે મતાધીશોએ ઉત્તરોત્તર રાખવેલું મમજૂતીનું વચ્ચું જનાવે છે કે સ્થિતિની નીતિએ પચ્ચે લીધો છે એની પાછળની શાહી નીતિ કેવી રીતે નવો વ્યૂદ રચી ગઈ છે એની ચર્ચા બીજી નોંધમાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સંગીત સંમેલન

હરકાન્ત શુક્લ

અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલ ગયા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન વિશે લખતાં શ્રી. રા. વિ. પાઠકે આવતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગુજરાત સંગીત સંમેલન યોજવા સૂચના કરેલી હતી, પરંતુ આ દિશામાં કંઈ પ્રયત્નો થયા જણાતા નથી.

મનુષ્યત્વનાં લક્ષણોનાં માપ કાઢના રાજયોગી ભર્તૃહરિના કથનાનુસાર સાહિત્ય અને કળા સાથે સંગીતનો પણ સમવન્ય થવા જોઈએ, અને સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો આવો સુંદર મુખેળ સાધવા સાહિત્ય પરિષદ જેવો બીજો પ્રસંગ ભાગ્યે જ મળે છે. સાહિત્યમાં જ્યારે બીજા વિષયોને સ્થાન મળે ત્યારે તેની સાહિત્ય સાથેની નિકટતા પર વિશેષ લક્ષ આપાય છે. ગર્ભ સાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળની વ્યવસ્થા હેઠળ એક સુંદર અને સફળ ચિત્રપ્રદર્શન ભરાયું અને ગુજરાતના નવયુવાન ચિત્રકારો તથા તેની કળાની ગુજરાતને પિછાન થઈ. દરેક કળાની કે સમસ્ત કળાની પરિષદે આપણે ત્યાં ભરાયાના પ્રસંગો વિરલ છે. બીજો હોય તોપણ ગુજરાતમાં તો નથી જ. સાહિત્યને બીજી કાર્મ પણ કળા કરતાં સંગીત જોડે નિકટનો પરિચય છે. અલખત, કાવ્ય અને સંગીત એકબીજાની આશ્રિત કળાઓ નથી. કાવ્ય સંગીત વિના રહી શક્યું છે, અને સંગીત પણ શબ્દનિરપેક્ષ રહી માત્ર આસાપથી જ પોતાની ભાવનાગમ્ય ભાષા બોલી શકે છે. શબ્દ અને સ્વર બન્નેની આરંભિક અવસ્થા સરખી છે, બન્ને એક જ કંઠમાંથી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ બન્નેની અસર કરવાની રીત જુદી છે. શબ્દ કરતાં સ્વરમાં ભાવનાઉત્તેજન વિશિષ્ટ પ્રકારનું રહે છે જેથી સ્વરનો ઉપયોગ શબ્દ જેટલો સામાન્ય કે વ્યવહારુ બીજા શક્યો નથી. પરંતુ, ભાવનાદર્શનમાં શબ્દ અને સ્વર બન્નેને સમ્યક્ સ્થાન મળે તો જરૂર ભાવનાની મુકરરતા વધુ સચોટ બની શકે છે. સંગીત અને કાવ્ય ભલે સ્વતંત્ર ભાષાઓ રહે, પરંતુ બન્ને વચ્ચેનો વિમ્બવાદ તો જરૂર કોઈ પણ રસિક માણસને ખૂંચે. આજે ગુજરાતીમાં ગરબી રાસ વગેરે લખાય છે પણ મહારાષ્ટ્રમાં છે તેમ શિષ્ટ સંગીતમાં ગાઈ શકાય તેવાં કાવ્યો વિરલ જ લખાય છે. પ્રચલિત શિષ્ટ સંગીતનાં કાવ્યોમાં મહમદશાહ રંગોલે અને સૈયાં મુખ્યાનાં ગાયનો ઘણીવાર અસ્વીક અને ઘણીવાર તો અર્થહીન પણ લાગે છે. ભાવાનુરૂપ રાગ, અને રાગાનુરૂપ શબ્દઉચ્ચાર તાલ વગેરેનો સંયોગ હોય તો કેવો વિરલ આનંદ અનુભવાય. પરંતુ હંદ, રાગ, રસ, અને તાલ એ બધાનો સહકાર સાધી ભાવનાને પૂર્ણત્વ પમાડવા શબ્દકાર જો સ્વરકાર હોય તો જ શક્ય છે. ગુજરાતને આજે માત્ર કવિ-સંગીતકારોની પણ જરૂર છે અને તે અંશતઃ પૂરી પાડવા માટે સાહિત્ય પરિષદ જેવો બીજો વિરલ પ્રસંગ કયો સાંપડે કે ન્યાં કવિ અને સાહિત્યકાર બન્નેની હાજરી હોય. સંગીતસમાધિમાં લીન બની સ્વયંભિમિથી અમર કાવ્યો રચનાર સુરદાસ કે મીરાં, તુલસીદાસ કે ચૈતન્ય, નાનક કે નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનું ચિરંજીવીત્વનું કારણ શબ્દ અને સ્વરનો યોગ જ છે. શબ્દોથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવનાના કલેદરમાં સંગીતનો તીઆરોજ ગતિવાહક શક્તિસ્વરૂપ છે.

આજે સંગીત અને સાહિત્યના સંપર્કના અભાવે સંગીતને અસ્તીમ નુકસાન પહોંચ્યું છે, અને પરિણામે અસરકારી લોકોના હાથમાં સપડતાં ઘણીવાર સામાજિક દુષણોનું પ્રતિક બને છે. આજે હવે સાહિત્યરસિક જનતા સંગીત સાહિત્ય પ્રતિ નરી ઉદાસીનતા રાખે તે ન જ પાલવે.

પ્રાચીન ગુજરાતે મંગીતાચાર્યો પેદા નથી કરેલ એમ નથી આપાનેરના બેભુ બાગધી માડી નમનગરના આદિત્યગમ વ્યામ ભાવનગરના કવિ હાલાવાન શિવગમ, વામનેરના મિ નયુગમ મુંગલ તથા ઓઝા રવભલ જટાશમ વગેરેએ મંગીત ઉપર જ ગુજરાતીમાં ઉપયોગી ગ્રંથો ગ્રંથે છે આજે પણ ગુજરાતમાં અને નામામિત મંગીતમરો છે જે હિંદુસ્થાનના મશહૂર વગામગેની પશ્ચિમ પ્રથમ સ્થાન લઈ શકે તેમ છે અત્યાર સુધી પર-પ્રાન્તો ગુજરાતની કળા પ્રત્યેની મેદમગી અને સંગીતના પામર જ્ઞાન માટે હમતા આજે દલે તેવું નથી રહ્યું આજે ગુજરાત પામે સંગીતમહોદય પડિત ઓમમગનાથ હાકુ જેની અન્નેડ મંગીતપ્રતિભા છે એમના જેવી મંગીતની અનન્ય ઉપામના તથા માનસશાસ્ત્રના દિમામે ગેવો કીર્તિદરાજો અગાધ અભ્યાસ હિંદમાં બીજા કાર્ષ પગ મંગીતમગમાં મળવી દુર્લભ ? આજે ગુજરાત પામે ધરોગના પ્રગિદ્ધ બીનમગ મન્દે અધીમાન નાધનાણના જ્ઞાનરાગા ધગમપુના કુ શ્રી પ્રભાતદેવજી છે જેઓ એક વખત અખિન હિં મંગીત પગિપના પ્રમુખ પણ થઈ ચૂકે છે તેમનો બીન ઉપગનો કાખૂ અમાધાગ્ય છે હિંદમાં ગેના જૂન બીન ગેમાના તેઓ એક છે આ ઉપગત મદાગુજરાતના લોકપ્રિય સંગીતમગ માત્ર વમતના નામથી તો ભાગે જ કાર્ષ ગુજરાતી અપગિચિત દશે અને મુમર્મમાં ઘણા વગેરેથી વગરાત ગતા શ્રી ભાર્ગિય તુનમશક જેવા ગૃહગ્ય અને શિષ્ટ મંગીતકગ માધવપુરના છે આ મિવાર પોગલદગની દલેનીના ઘનશામનાન મદારાજનો હામોનિયમ ઉપગનો મખૂ જેના હિંદમગના મંગીતમરો કાદિયાવાડમાં આવે ત્યારે પોરમદ જરા ચૂકતા નથી હાનના ઠીજ ના નવપુરાન શિષ્ટ સંગીતકારોમાં ગોડવના શ્રી શિવદુમાર શુભ પડિત ઓમમગનાથ હાકુના પૃથિષ્ઠ છે અને તેમણે મારી તૈયારી કરી છે રડોદરાના ઉરના કૃષ્ણાજ્ઞાનના ગિળ્ય શ્રી ગજનીમત દેમાર્ષ જેનું મંગીત હિંદો રેડિયો ગેશનથી અવાગ નરાગ આવે છે તેઓ પણ ધગા જ કુશાગ ગાયનમગ છે તે ઉપરાત જગજ્ઞના ગેરામી અને રીમન ન ગનામઅની જમજ્જાણાગે પ્રગિદ્ધ પ્રો અનાગિાજ્ઞાન બાસે તાલીમ નઈ ગા અજગે અખિન હિં સંગીત પગિપદમાં ઉત્તમ ગાયકી માટે સુવર્ણચક્ર મેગેને ન અમરનીના શ્રી રાનિવાન ગેર્ તથા ગોડવના શ્રી તુનમીગમ પણ તેમની મંગીતપ્રતિભા માટે ખૂબ જ જાણીતા છે તે સિવાર પણ આજે ગુજરાતમાં સુરતના શ્રી ચનરાવ મામારાગા તથા અમરાદના શ્રી નરેન્દ્ર શુભ કુશાગ મંગીતમરા છે, એટલુંજ નહિ ઉચ્ચ પ્રમાણના મંગીતગે પણ છે આજે મંથી રીતે જોશુ તો ગુજરાત મંગીતની કાર્ષ ણ નિશામાં પાછું પડે તેમ નથી

ઉપર્યુક્ત મંગીતનગેને આ વખતે માદિત્ય પગિપદ વખતે આમરણ કરવામાં આવે, અગર તો ગુ મંગીત મગેનને પ્રમગ પણ ચિત્રમગપ્રદેશની જેમ માથે જ ગોજરામો આવે તો ગુજરાતના માર્ગગિ છત્રમમાં એક નવ પગલુ ભગવ આજે ગુજરાતના મંગીતમરોને બીજા પ્રાન્તની મંગીત પગિરોમાં પ્રાન્તીરપણાને લગિને જેડે તેવું સ્થાન મગતુ નથી આજે ગુજરાત પામે જેમ દરિયો માદિત્યમગ અને ચિત્રાગ છે તેમ મંગીતમગ પણ જ, માન તેમની જનનાને જેડે તેવી પિજાન નથી એટલું જ

મંગીતનો માા મગનાચમ્ ૩ ધે મગમન ૩ દટાગી મથેન જનનાને રાધા પૂતોન ઉપરોગ થવાને છે તે ગુ માદિત્ય પગિપ નું એક આરમ્બ અગર ણી તેને ચોઅ સ્થાન આપતુ જેડે અને તે પગિપર્ષ કરવા માટે અત્યારે મંથી જનના માનુદ્દગ મલેગો

આ માી ગુજરાતી માદિત્ય પગિપના મચાનકો મંગીત જેની મદમવાન મચાપતી કળાને મોગર સ્થાન આપી માદિત્ય પગિપને એક પગલું આગળ ચનાવગે એમ જરૂર ઇચ્છીએ

- બુધિષ્ઠિર—સત્ય ધર્મસ્તવે વિપ્રા, ઋષિઓ, પિતૃદેવતા !
સત્ય હું બાણવા ઇચ્છું, તે કહો, હે પિતામહ. ૧
- સત્યનાં લક્ષણો શાં ને, પ્રાપ્ય તે કઈ રીતથી,
સત્ય પામ્યે થવાનું શું ? ને કેવી રીત થાય તે ? ૨
- ભીષ્મ—ચાર વર્ણોના ધર્મોની, શ્રેણશ્રેણ ન સ્તુત્ય છે,
સર્વ વર્ણોત્તરો, રાજા, સત્ય સામાન્ય ધર્મ છે. ૩
- સદા સદ્ધર્મ સંતોનો, સત્ય ધર્મ સનાતન,
સત્ય માત્ર ખરે વંધ, સત્ય એક પરાગતિ. ૪
- યોગ ને તપ ને ધર્મ, સત્ય બ્રહ્મ સનાતન,
સત્ય યજ્ઞ કહ્યો શ્રેષ્ઠ, સત્યે સર્વ પ્રતિષ્ઠિત. ૫
- સત્યનાં લક્ષણો, રૂપો, યથાર્થ કમપૂર્વક,
કશું છું તે અહીં રાજા, સત્યનું આ પરાક્રમ. ૬
- જે રીતે પામીએ સત્ય, તે તારે બાણવું ધરે,
સત્યના તેર લેહોને, વર્ણવ્યા લોકને વિષે. ૭
- સમતા દમ એ સત્ય, તેમાં લેશ ન સંશય,
ક્ષમા, અમાતસર્ય, લજ્જા, અસૂયા ને સહિષ્ણુતા. ૮
- ધૃતિ, ધ્યાન તથા ત્યાગ, આર્યતા, સર્વદા દયા,
અહિંસા, એમ રાજેન્દ્ર, સત્ય આકાર તેર છે. ૯
- સત્ય, નિત્ય, અવિકારી, તથા અવ્યય એક છે,
સમાન સર્વ ધર્મોમાં, યોગ દ્વારા પમાય તે. ૧૦
- સમતા ઈષ્ટ આત્મામાં, અનિષ્ટ શત્રુની પ્રતિ,
પમાડે ક્ષય ઇચ્છાને, દેષને કામ ક્રોધને. ૧૧
- દમ તે, નિરુપદા નિત્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય ને વળી,
સાધુતા, ક્રોધ દમન, જ્ઞાનથી જ પમાય તે. ૧૨
- અદર્પ દાન, ધર્મે જો, અમાતસર્ય ખરું જ એ,
નિત્ય, સ્થિર ઠરેલા એ, સત્યથી ત્યજ મત્સર. ૧૩

ક્ષમા ને અક્ષમાથી જે, પ્રિયાપ્રિય જ સાંપડે, સહી લે સર્વ તે સાધુ, પામે તેથી જ સત્યતા.	૧૪
નક્ષી ભટું કરે સુરો, ગ્લાનિ પામે ન કયાં થકી, શાન્ત વાણી, મને નિત્યે, ધર્મથી જી પમાય છે.	૧૫
ધર્મ ને અર્થના માટે, સહે લોકહિતે વળી, તિતિદા ધર્મ તે શ્રેષ્ઠ, ધૈર્યથી જ પમાય છે.	૧૬
આસક્તિ મુક્ત જે ત્યાગ, વિપયે ત્યાગ તેમજ, રાગદ્વેષ વિમુક્તોનો, ત્યાગ સાચો ન અન્યથા.	૧૭
પ્રયત્ને હિત ભૂતોતું, કરે તે નામ આર્યતા, નિરાકાર અને સાથે, વીતરાગી પુરુષ તે.	૧૮
સુખે, દુઃખે વિકારોને, ન પામે નામ તે ધૃતિ, તે સેવે સર્વદા જ્ઞાની, જે ઇચ્છે શ્રેય આત્મનું.	૧૯
સત્યપ્રેમી તથા યાતું, ક્ષમાવાન જ સર્વથા, જીતી હર્ષ, ભય, ક્રોધ, ધૃતિ પામેલ પંડિતો.	૨૦
અદ્રોહ જીવ માત્રોનો, મન ને વાણી કર્મથી, અનુગ્રહ અને દાન, સંત ધર્મ સનાતન.	૨૧
મત્ય એક છતાં તેના, આકાશે તેર છે જુદા, મત્ય એક જ સેવ્યેથી, વધતા જાય ભારત.	૨૨
સત્યના ગુણ ગાવાને, પાર પામી શકાય ના, વિપ્રો, પિતૃ તથા દેવો, પ્રશંસા સત્યની કરે.	૨૩
ધર્મ સત્ય સમો નાહિ, ના અસત્ સમ પાતક, ધર્મની જ સ્થિતિ સત્ય, તેથી સત્ય ન લોપવું.	૨૪
દક્ષિણા, દાન, યજ્ઞોતું, ત્રેતાગ્રિહોત્ર, વેદનું, વળી ધર્મતાતું નિશ્ચે, પામીએ ફલ સત્યથી.	૨૫
અશ્વમેધ હવલશે ને, સત્યને તોળતાં નકી, અશ્વમેધ હવલશેથી, અદકું સત્ય થાય છે.	૨૬

માખાપો પ્રત્યે

[બાળકોની કુટેવ વિશે]

નરહરિ દ્વા. પરીખ

[ગતાંકથી ચાલુ]

૨

હવે બાળકોમાં આ કુટેવ પડવાનાં કારણોનો આપણે વિચાર કરીશું. અજાન અને નાદાની એ બહુ મોટાં કારણ છે એ આપણે જોઈ ગયાં. તેવું જ મોટું કારણ અસ્વચ્છતાનું છે. ઢેઝ, લંગી વગેરે કામોને અસ્પૃશ્ય રાખી આપણે આપણા સમાજમાં અનેક સડા દાખલ કર્યા છે, ઘરમાં અને ગામમાં જગજની જગ્યાને અપવિત્ર અને અવમાનિત ગણીને આખા ઘરની અને ગામની દુરા આપણે બગાડી મૂકીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરના આ ભાગોને શુભ અને અપવિત્ર ગણીને તે આપણે બરાબર સાફ નથી રાખતા અને આપણા શરીરમાં અનેક સડા અને રોગને મોતરીએ છીએ. બાળકને સારી રીતે નવડાવવાનું તથા તેના બધાં અવયવો બરાબર સાફ રાખવાનું મુખ્ય કામ માનું છે. નવડાવતી વખતે બાળકની શુદ્ધતા ભાગ તથા જનનેન્દ્રિય બરાબર સાફ ન કરવામાં આવે, બાળોતિથું મેલું રાખવામાં આવે અથવા તે બરાબર રીતે બાંધવામાં આવે તો ઇન્દ્રિય ઉપર તથા તેની આસપાસના ભાગમાં મેલ રહી જાય છે. એ મેલને લીધે એ ભાગમાં ચળ આવે છે અને જાળવાળવાનું એટલું મીઠું લાગે છે કે બાળકનો હાથ ત્યાં જ ગયાં કરે છે. વખતો-વખત આવી રીતે ચવાથી બાળકને પોતાની ઇન્દ્રિય ચૂંથાં કરવાની ટેવ પડી જાય છે. પછી ઇન્દ્રિય વારંવાર ઉત્તેજિત થાય છે અને તેને હાથથી રોકાડ્યાં કરવામાં બાળક એક પ્રકારનો આનંદ અનુભવે છે. બાળક મોટું થતાં ઇન્દ્રિયને જાણી જોઈને પોતાના હાથ વડે અથવા ખીર્મ બાળકો દ્વારા ઉત્તેજિત કરવાની અને હલાવવાની તથા તેની સાથે અનેક પ્રકારના ખોટા ચાળા કરવાની એને ટેવ પડે છે.

ખાવાપીવામાં તથા સૌંદર્ય જવાની બાળકમાં અનિયમિતતા પણ આ કુટેવનું કારણ બને છે. જે છોકરાં આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ ચાખ્યાં જ કરે છે તેમનાં પેટ સાફ રહેતાં નથી. વળી બ્યારે હાજત થાય ત્યારે સૌંદર્ય ન જતાં હાજત રોકી રાખવાથી શુદ્ધતા અંદરના ભાગમાં જે મળ ભરાઈ રહે છે તે શુદ્ધ તેમ જ જનનેન્દ્રિયના ભાગ આગળ ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. સૌંદર્યક્રિયા કર્યા પછી શુદ્ધ લાંબો વખત સાફ કર્યા વિના રહી જાય તો અથવા બરાબર સાફ ન થાય તો શુદ્ધતા અંદરના ભાગમાં એટલે કે મલાશયમાં એક ભાતના ઢીણા જન્ટુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જન્ટુઓ પણ જનનેન્દ્રિયની ચળ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મટાડવા માટે બજવાળવાથી ઇન્દ્રિય ઉત્તેજિત થાય છે અને બાળક કુટેવનું સેવન કરતું થઈ જાય છે. છોકરીઓમાં તો આ જન્ટુઓ મલાશયમાંથી ફેટલીક વાર યોનિમાર્ગમાં જઈ પડે છે અને ત્યાં ચળ ઉત્પન્ન કરે છે. તદ્દન નાની વરસ બે વરસની

છોકરીઓને પણ આ જન્તુઓને લીધે ગોનિમાંથી પ્રદરનો સ્વાદ થાય છે, અને છોકરીનું શરીર સુકાઈ જાય છે.

નાનું બાળક—છોકરા કે છોકરી—પોતાની ઇન્દ્રિયને હાથ વડે ચૂંચ્યાં કરે, હાથ વારંવાર ત્યાં જ લઈ ગયાં કરે, તો એકદમ માની લેવું કે તેના શરીરમાં ક્યાંક પણ અસ્વચ્છતા અથવા બગાડ છે. કેવળ બહારના મેલથી જ નહિ, પણ ઝાડો બરાબર સાફ ન આવતો હોય, આંતરડામાં મળ રહી જતો હોય, ત્યારે પણ ઇન્દ્રિય ઉપર ચળ આવે છે. આપણામાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે બાળક ઇન્દ્રિય ચૂંચ્યાં કરતું જોવામાં આવે ત્યારે તે માંદું પડવાનું છે એમ ગણાય. આ માન્યતા તદ્દન સાચી છે. કારણ ઇન્દ્રિયનું ચૂંચવું એ બહારના કે અંદરના કોઈક બગાડનું જ લક્ષણ છે. સારી રીતે તંદુરસ્ત બાળક ખાસ પ્રયોજન વિના પોતાની જનનેન્દ્રિય કે ગુદાના ભાગને અડતું જ નથી. પરંતુ બાળક ઇન્દ્રિયને ચૂંચતું જોવામાં આવે ત્યારે તેને તેમ ન કરવાનું કહેવું એટલું બસ નથી: બહારનો કે અંદરનો જે મેલ હોય તે સાફ કરી નાખવો જોઈએ.

જે કુટુંબોમાં બાળકોની સંભાળ આપાઓને સોંપવામાં આવે છે તથા ન્યાં બાળકો તોફરવર્જિના પ્રસંગમાં આવે છે ત્યાં કેટલીક વાર તેમનો પાસેથી બાળકો આ કુવો શીખે છે. બાળક રડતું હોય તો તેને જાનું રાખવા અથવા ઝટ ઊંઘાડી દેવા કેટલીક અણધારે આપાઓ તેની ઇન્દ્રિય ઉપર હાથ ફેરવે છે અથવા તેને હલાવીને રમાડે છે. સંસ્કારી, પ્રેમાળ અને બાળકનું સાચું હિત ઇચ્છતી માતા તો પોતાનાં બાળકોને આપાને હવાલે સોંપશે જ નહિ. પરચૂરણ કામમાં આપાની કે તોફરની મદદ તે લેશે લે, પરંતુ બાળકને નવડાવવાનું, ઊંઘાડવાનું તથા તેની અંગત સંભાળનું કામ જતે જ કરવામાં તેને આનંદ આવવો જોઈએ.

નાનાં બાળકોને હસાવતી કે રમાડતી વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાની આંગળી વડે બાળકની ઇન્દ્રિયને રમાડવાની ટેવ હોય છે. આ બહુ ભયંકર અને હાનિકારક છે. બાળકની છેક નાની ઉંમરથી જ તેનામાં કુવોના સંસ્કાર આવે લીધે પડે છે. બાળકનું હિત ઇચ્છતી માતા આ બાબતમાં ખૂબ ખબરદારી રાખે અને આંખમાં તેજ આંછીને બાળક ઉપર થતાં આવા અત્યાચારથી તેનું રક્ષણ કરે.

ઘરમાં તોફર વર્ગ પાસેથી કુવો શીખવાનો સંભવ છે, તેમ જોગાં રમતાં છોકરાંમાં એકાદ છોકરું પણ જો આવી કુવોમાં સપડાયેલું હોય તો બધાં છોકરાંને તે બગાડે છે. કયું છોકરું બગડેલું છે તે માખાપ જાણી શકે નહિ, એટલે આ જોખમ લગભગ અનિવાર્ય છે. પોતાનું બાળક બીજાં છોકરાંઓના ભેગું રમે જ નહિ એ ઉપાય બરાબર નથી જ. ખરે ઉપાય તો આવી બાબતથી બાળકને ચેતાવી દઈ સાવધ બનાવવું એ જ છે. વંણાં બાળકોને હમેશાં ખુશ્લામાં જ રમવા દેવાં જોઈએ અને ત્યાં પણ માતાની જાગૃત આંખ બાળકની પાછળ ફરતી જ હોય. છોકરાં જોગાં ચર્મને ક્યાંક ખૂણામાં ભરાઈને રમતાં હોય, પોતાની આડે કોઈ પણ વસ્તુનું એકું કરીને રમતાં હોય તો તરત ત્યાં જઈ તપાસ કરવી. આવી રીતે બાળકોને રમવા દેવાય જ નહિ. છોકરાંઓ છુપાયા કે લપાયા વિના ખુશ્લામાં, માખાપની નજર પડી શકે એવી જગ્યાએ રમે એ જ ઉત્તમ છે. તેથી જે વિશેષ સ્પૃહણીય રિયતિ તો એ છે કે માખાપોએ બાળકોનો એટલો બધો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરેલો હોય કે પોતાની રમતોમાં તેઓ તેમને નોતરે. માખાપોની ફરજ પણ છે કે બાળકો માટે વખત કાઢીને તેમની સાથે તેમની રમતમાં ભાગ લે.

બગડેલાં છોકરાંઓ ખીજાં છોકરાંઓને સાથે પેશાબ કરવા અથવા ઝાડે કરવા લઈ જાય છે. અધાં સાથે બેસે છે અને ત્યાં પેલાં છોકરાંઓ નિર્દોષ છોકરાંઓને ગંદી વાતો કરી અનેક પ્રકારના ગોટા ચાળા શીખવાડે છે. પેશાબની કે શાયતની ક્રિયા કરવા માટે બે જણ સાથે બેસવું અને તે વખતે વાતો કરવી એ જ વસ્તુ મહિન અને અસબ્ય છે, એ જાણકના મન ઉપર કસાવી દેવું નોઈએ.

કેટલાંક ઘરોમાં જાળકોને એક પચારીમાં બેગાં સુવાડે છે અથવા ઓઢવાનું બેગું હોય છે. આ રીત હાનિકારક છે અને તેમાંથી કુટોવો પડવાનો સંભવ છે.

સહેજ મોટી ઉંમરનાં ચણેલાં જાળકો અલીલ ચિત્રા જોઈને, ગંદી વાતો વાંચીને તથા સાંભળીને તથા ગંદાં ગીતોમાંથી આ વિષયનું જોડું જ્ઞાન મેળવે છે અને પોતાના મનમાં મહિન વિચારો ભરે છે. કેવળ હાથ વડે જ શરીરને બ્રષ્ટ કરી રાકાય છે એમ નથી. આપણા મનમાં વિકારી વિચારોનું સેવન કર્યા કરીએ અને બ્રષ્ટ સંજ્ઞાની કલ્પનાઓ કર્યા કરીએ તો પણ મનની સાથે શરીર ઉપર પણ ખરાબ અસર થાય છે. પેલી શારીરિક કુટોવના જેટલી જ આ માનસિક કુટોવ પણ ભયંકર છે. આ માનસિક કુટોવમાંથી જાળકને જાણવા માટે તેને હમેશાં કોઈ ને કોઈ કામમાં, રમતગમતમાં, તોફાનમસ્તીમાં પરેવાયેલું રાખવું જોઈએ. એકલાં બેઠાં બેઠાં દિવાસ્વપ્નોનું સેવન કરતાં તરગી જાળકોનો આવા દોષોમાં પડી જવાનો સંભવ વધારે છે.

૩

એટલે જાળકનું ચોવીસે કલાકનું જાણ તેમજ આંતરિક જીવન માળાપના જતગૂત અને વિવેકયુક્ત નિરીક્ષણ નીચે વ્યતીત થવું જોઈએ. જાળકના શરીરની સ્વચ્છતાની ખૂબ કાળજી રાખવી તથા આ વિષયનું યોગ્ય સમયે જ્ઞાન આપી દર્ધ કુટોવની સામે પહેલેથી જાળકને આવધાન કરી દેવું એ ઉપાય તો છે જ. પણ જાળક શું શું વાંચે છે, પોતાના ગોઠિયાઓ સાથે કેવી કેવી વાતો કરે છે, તે કેવા વિચારો કરે છે, કેવા તરંગો મેલે છે એ બધું પણ માળાપે જાળકના મિત્ર બનીને જોઈવું બની શકે તેટલું જાણવું એ જરૂરનું છે. તો જ તેઓ પોતાનાં જાળકોને ખરાબર દોરી શકશે.

અને જે માળાપ પોતાનાં જાળકને પહેલેથી ચેતવી ચૂક્યાં ન હોય તેમણે જગ્યાં ત્યારથી સવાર ગણીને આ જાળકમાં પોતાનો ધર્મ સમજી લેવાની જરૂર છે. સરળ, ચપળ, ઉત્સાહી, ચેતનવન્તા, તેજસ્વી જાળકમાં આગ્રહ, મંદતા, આજ્ઞાસ વગેરે દેખાય કે તરત જ માળાપે ચેતવું જોઈએ. છોકરું પોતાના કામમાં ખરાબર ધ્યાન ન આપતું હોય, કામથી કંટાળતું હોય, કસરત ન કરતું હોય, ખરાબર જોઈતું ન હોય, નિયમિત ઝાડે ન જતું હોય, રુચિથી ખાતું ન હોય, શરીર દુખવાની ફરિયાદ કરતું હોય, તેના હાથપગ ટાઢા રહેતા હોય, આંખ મંદ અને ભારે દેખાતી હોય, તેનું સ્વાભાવિક નિખાલગપણું જોવામાં ન આવે, આપણી સાથે આંખેઆંખ મેળવીને વાત ન કરી શકે, ખુડલામાં દોડવાફૂલવાની રમતો છોડીને તે એકાન્ત શોધતું હોય અને ખૂણામાં ભરાઈ બેસતું હોય, તેનું શરીર લેવાતું જતું હોય, તેના શરીરમાંથી ખરાબ વાસ આવતી હોય, તો તે કુટોવમાં સપડાયું હશે એમ માનવાને પૂરતાં કારણ ગણાય. કાળજીથી તેની તપાસ કરવી, પ્રેમ અને મીઠાશથી તેની સાથે વાત કરવી અને આપી કુટોવનાં પરિણામ તેને સમજાવવાં. તમને ખબર પડે કે તમારા જાળકમાં કુટોવે પ્રવેશ કર્યો છે, તો તે માટે તમે એને વડશો નહિ, પણ પ્રેમથી પાસે બેસીને એને

સમગ્રવળે. એ કુટેવમાં પડ્યું તેમાં મુખ્ય હોય તો માઆપની બીનકાળજીનો જ છે. માટે આવે પ્રસંગે વાંક પોતાનો જ છે એમ સમજી બાળક સાથે સહાનુભૂતિપૂર્વક, મીઠાશયી કામ લેવું એ જ માઆપનો ધર્મ છે. જે કારણો કે લાલચોને લીધે તે કુટેવમાં પડ્યું હોય તે કારણો અને લાલચો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેની ઈન્દ્રિય બરાબર સ્વચ્છ રાખવી. સૂતા પહેલાં મીઠું નાખેલા પાણીથી ધોઈને બરાબર લૂછી નાખવી અને ધોતી વખત સિવાય બીજે કોઈ પણ વખતે ઈન્દ્રિયને ન ચડવા વિષે તેને સમગ્રવી દેવું, તેના ખોરાકમાં પણ ઘટતા ફેરફાર કરવા, મસાલા બિલકુલ બંધ કરવા અથવા એકદમ ઓછા કરી નાખવા. આખો દિવસ ખુલ્લી હવામાં તથા સારા સહવાસમાં રહે, શૌચની બાબતમાં નિયમિત થાય, તથા નિયમિત રીતે સ્વતંત્ર અને કસરત કરે એ જોવું. લાગણીઓને ઉશ્કેરે એવું અથવા ગદી વાતોથી ભરેલું સાહિત્ય તેના વાંચવામાં ન આવે તેમ ગદા ચિત્રો તેના જોવામાં ન આવે તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી.

આ તો બધી નાનાં બાળકની વાત યઈ. છોકરી સ્વસ્થતા થવા લાગે અને છોકરાને જીવાની કૂટવા માટે તથા વીર્ય બધાવા માટે એ કાળ છોકરા તથા છોકરીઓના જીવનમાં બહુ જ મહત્વનો છે. તે વખતે તેમની વિશેષ કાળજી લેવી જોઈએ. તેમના શરીરમાં અને તેની સાથે તેમના માનસમાં પણ જે ફેરફારો થવા માટે છે તેનું સ્વસ્થ તેમને સમગ્રવળું જોઈએ, જીવનના આ કાળે છોકરાને તેમજ છોકરીને સલાહ, સૂચના અને માર્ગદર્શનની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય છે.

૪

પરંતુ માઆપો તો પૂછશે કે આ વિષયનું જ્ઞાન અમારે આપવું શી રીતે? ધણાં માઆપોને પોતાને જ આ વિષયની પૂરતી માહિતી નથી હોતી, ત્યાં તેઓ પોતાનાં બાળકોના સલાહકાર અને માર્ગદર્શક શી રીતે બને? કેટલાંક માઆપોને ખબર હોય તો પણ આ વસ્તુ બાળકો આગળ કેવી રીતે રજુ કરવી એ તેમને ખબર નથી હોતી. આ વસ્તુ તદ્દન નાનાં-પાંચઠ વરસનાં—બાળકોની આગળ કેવી રીતે રજુ કરવી એ બાબત ડૉ. મેરી સ્ટોપ્સે યોજેલો એક સંવાદ. અહીં આપીશું તો તે કાંઈકે માર્ગદર્શક યઈ પડશે.

૧. બાળક: “જા, તારી પાસે હું કયાંથી આવ્યો?”

માતાએ બાળકની જિજ્ઞાસા શેકવી નહિ, તેમ જવાબ આપતાં બંધાવું પણ નહિ. તુરત જ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપી શકાય:

મા: “ભગવાને, બાપુએ અને મેં તણે યદને તને બનાવ્યો. તારા વિના અમને ગમતું નહોતું.”

બાળક: “ભગવાને તમારી બેની મદદ લીધી? ભગવાન તો એકલા જે ધારે તે કરી શકે.”

મા: “આપણે રમતાં હોઈએ છીએ ત્યારે હું તને મદદ કરું એમ તું ઇચ્છે છે પણ હું તને બધું જ કરી દઉં એ કાંઈ તને ગમે? તેમ ભગવાને ધાર્યું કે મને અને બાપુને તે મદદ કરે તો સારું, પણ બધું જ કાંઈ તે ન કરી આપે. તને ઢોંગલી બનાવવી જેટલી ગમે છે તેના કરતાં પણ તને બનાવવાનું મને અને બાપુને વધારે ગમતું હતું.”

તે વખત પૂરતું આટલું ચાલે. કારણ નાનાં બાળકોને કોઈ પણ વિષય ઉપર એક બે હકીકત મળી જાય એટલે તેઓને સંતોષ થાય છે. આટલું કહીને વાત બીજા વિષય

ઉપર વાળી શકાય. આટલું કહ્યું તેના ઉપર નાતું બાળક ખૂબ વિચાર કરશે અને થોડા દિવસ પછી કે કદાચ મહિના પછી તેના મગજમાં ફરી આ પ્રશ્ન ઊદશે. કદાચ હુદા રૂપમાં પણ ઊઠે.

બાળક : “બા, હું ક્યારે જન્મ્યો ?”

માએ જન્મની તિથિ કહેવી અને કહેવું : “જો, તારી વરસગાંઠ દર વરસે...તિથિએ આવે છે. તારી વરસગાંઠને દિવસે, તું જન્મ્યો તે દિવસ અમને યાદ આવે છે. દરેક વરસગાંઠે તું એક વરસ મોટો થાય છે.”

બાળક : “અત્યારે હું પાંચ વરસનો છું. નહિ ?”

મા : “હા, એટલે તને જન્મ્યે પાંચ વરસ થયાં.”

બાળક : “ત્યારે હું જન્મ્યો તે પહેલાં ક્યાં હતો ?”

મા : “તને યાદ નથી ? મેં તને કહ્યું હતું ને કે ભગવાને, બાપુએ અને મેં તને બતાવ્યો.”

બાળક : “હા...તે મારી વરસગાંઠને દિવસે તમે મને બતાવ્યો ?”

મા : “એમ કાંઈ એક દિવસમાં બતાવાય કે ? તને બતાવતાં તો બહુ દિવસ લાગેલા.”

બાળક : “તે મને બતાવતાં કેટલા દિવસ લાગેલા ? કહેને મને.”

મા : “બહુ બહુ દિવસ લાગેલા. આવાં રૂપાળાં બાળક કાંઈ એમ ઝટ ઝટ ધર્મ જાય કે ?”

બાળક : “પણ ત્યારે કહેને. કેટલા દિવસ લાગેલા ?”

મા : “ભગભગ એક વરસ. પૂરેપૂરા નવ મહિના.”

બાળક : “તે આપણી નાની બચીને બતાવતાં પણ એટલા દિવસ લાગેલા ?”

મા : “હાસતો. નાની બચી પણ તારા જેવી જ છે ને ?”

બાળક : “હું તો મોટો છું.”

મા : “આજે તું મોટો છે. પણ તું જે નાનો હતો ત્યારે નાની બચીના જેવડો જ હતો ને ? તું જન્મ્યા પછી વધ્યો એટલે તું મોટો થયો.”

વળી પાછો આ વિષય છોડી દઈ ચકાવ, અથવા બાળક જિજ્ઞાસા દર્શાવે તો આગળ પણ ચલાવાય.

બાળક : “જનમવું એટલે શું ?”

મા : “જનમવું એટલે આ દુનિયામાં આવવું. આ બધું પહેલો વાર જોવું. ભગવાને, બાપુએ અને મેં તને બતાવવા માંડ્યો પછી નવ મહિને તું તારી આંખો ઉઘાડી શકે, શ્વાસ લઈ શકે અને રાઈ શકે એવો, ખરેખરો છવતો બાળક થયો. એટલે ભગવાને તને બહાર આવ્યો અને તે આ બધું જોયું. જે દિવસે તું બહાર આવ્યો તે દિવસે તું જન્મ્યો એમ કહેવાય.”

બાળક : “ત્યારે તમે બધાં મને બતાવતાં હતાં ત્યારે હું ક્યાં હતો ?”

મા : “મેં તને સાચવીને રાખ્યો હતો કે તને કશું થાય નહિ, તેમ કોઈ તને જોઈ ન જાય.”

બાળક : “પણ તે મને ક્યાં રાખી મૂક્યો હતો ?”

મા : “મેં તને બહુ અદ્ભુત રથજે રાખ્યો હતો. ભગવાન અને મા બાળકોને બતાવતાં હોય ત્યારે ત્યાં રાખી મૂકે ત્યાં.”

બાળક : “પણ તં મને એ જગ્યા બતાવને. મારે ત્યાં જવું છે.”

મા : “ ત્યા પાછા ન જવાય એ તો તને બનાવતા હતાં ત્યારે મેં તને ત્યા રાખ્યો હતો પણ હવે તું જન્મીને બહાર આવ્યો એટલે પાછો ત્યા જઈ શકે નહિ ”

બાળક “ પણ ત મને ક્યા રાખ્યો હતો તે કહેને ”

મા “ નાના બાળકો બહુ કુમળા હોય ને એટલે એમને બહુ મુંવાળી અને હ્રદયી જગ્યાએ રાખવા જોઈએ એટલે મા પોતાની છાતીસરસા તેમને ગળે છે ”

બાળકને કદાચ તાત્કાલિક મતોષ થાય પણ તે ટુરત પૂછશે

બાળક “ પણ તું મને બનાવતી હતી ત્યારે તેં કંઈ જગ્યાએ મને રાખ્યો હતો તે કહેને ”

મા “ હવે તું વિચાર કર કે મારા શરીરમાં વધારેમાં વધુરે હ્રદયી, વધારેમાં વધારે મુલાળી અને વધારેમાં વધારે સુગંધિત જગ્યા કઈ છે ? મારું આ હૃદય, તે વહાવથી ભરેલું છે ભગવાન અને તને બનાવતા હતા ત્યારે બરાબર મારા હૃદયમાં તને લપાડીને મેં રાખ્યો હતો ”

બાળક “ આ છાતી જેમાં ઘડિયાળની પેઠે ધમકારા થાય છે તે ”

મા “ હા, બરાબર તેની નીચે ” માએ બાળકનો હાથ પકડી છાતી ઉપરના ધમકારાની તેને ખબર પડે તેમ છાતી ઉપર મૂકેલો અને કહેવું

“ બરાબર આની નીચે ભગવાન તને બનાવતા હતા ત્યારે મેં તને રાખ્યો હતો ”

જે બાળક પ્રેમ મહદ્વત્તા અને સૌન્દર્યના વાતાવરણમાં બિહાર્યું હશે તેને આ વિચાર બહુ રોમાન્સ અને સુદર લાગશે જે બાળકને ઉપર પ્રમાણે આ હકીકત કહેવામાં આવી હતી તેને તો આવો અનુભવ થયો જ હતો એક પણ રાખ્દ બોલ્યા વિના ગભીરતાથી તે મા પાસેથી ગયો, ઓગડીની વચમાં બોલો રહ્યો અને થોડી મિનિટ સુધી વિચારમાં ડૂબી ગયો પછી પાછો આવ્યો, આમતેમ જોયું અને દોડીને માની ગોદમાં લપાઈ ગયો તેને ગળે હાથ ચીંટાળી દઈ બોલ્યો ‘ મા, મા, ત્યારે હું તારી અંદર જ હતો ને ? ’

કેટલાયે દિવસ સુધી જે બાળકમાં આ જાનના આનંદની ખુમારી ગદી ઘણીયે વાર પોતાનું મનનાં છોડી માને તે ગળે વળગી પડતો અને કહેતો “ બા, તું મને તેથી જ આટલી વહાલી લાગે છે ”

આના મનાદની અસર જુદા જુદા બાળક ઉપર જુદી જુદી થાય અને તેઓ પોતાની લાગણી જુદા જુદા રૂપમાં વ્યક્ત કરે પણ માએ આ મવાદમાં આટલો ઉમેરો કરવાની તક સુમાનવી નહિ માએ કહી દેવું કે

“ ત્યારે તું સમજ્યો હર્ષિષ કે તારે આ વાત મારા કે બાપુ મિત્રાં બીજા કોઈ આગળ કગવી નહિ ભગવાને, મેં અને બાપુએ તને બનાવ્યો છે તેથી એ વિષે તારે જે કાંઈ બંધવું હોય, જે મારું મવાલો પૂછવા હોય તે અમને જ પૂછના ”

બાળકની આ વિપત્તી જિજ્ઞાસા એના વાર આવું તેને કહેવાથી તૃપ્ત ન પણ થાય તેને આ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં અનેકવાર કહેવી પડે પરંતુ આપણે બાળકને સાચી હકીકત કહીએ છીએ કે ગપ્પા મારીએ છીએ તે એ મમજી ગપ્પા વિના ગહેરાનું નથી માટે કદી ગપ મારવી નહિ મત્ત મમજવા માટે યાગકની પાસે જે ગજ હોય છે તે આપણે મોટેગની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવો સૂક્ષ્મ અને ચોક્કસ હોય છે

બાળક બાપ વગરનું થાય ત્યારે તેના મમજમાં જુદી જ નવતના પ્રશ્નો બહાર ને માબાપે બાળકનો વિશ્વાસ મપાદન કર્યો હશે તો આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં પણ મુશ્કેલી નહિ નડે

૫

અલખત, નાનાં બાળકાને આ વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતાં માળાપોએ બહુ વિવેક વાપરવાનો છે જ. તેમણે પોતે બધું બરાબર સમજી લીધેલું હોતું જોઈએ. પછી બાળક પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે અથવા એમને એમ પોતાને જ્યારે યોગ્ય અને આવશ્યક જણાય ત્યારે બહારના કે અંગણમાં માણસો તરફથી વિશેષ ન થાય એવી જગ્યાએ બાળકને પોતાની પાસે બેસાડી અથવા કોઈ સુંદર અને એકાન્ત રચને દ્રવ્ય લઈ જઈ, ત્યાં, સહજલાભે, સંકોચ વિના અને પ્રેમપૂર્વક, પવિત્રતાનું વાતાવરણ જમાવીને તેને આ બધું કહેવું જોઈએ. આ બાળકમાં બાળક આગળ કદી ગપ મારવી નહિ, એ ખૂબ યાદ રાખવાનું છે. બાળક પૂછેલા પ્રશ્ન વિષે આપણને માહિતી ન હોય તો બાળકને સરળતાથી અને નિખાલસપણે કહી દેવું કે મને ખબર નથી. એ વિષે તપાસ કરી બીજી કોઈ વખતે તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનું આપણે વચન આપીએ અને એ વચનનું પાલન કરીએ. નાનાં બાળકને મન પોતાનાં માળાપ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોય છે; પણ તેનો એ ખ્યાલ દૂર કરવામાં કશું જ તુક્કસાન નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ખ્યાલ દૂર કરવો જ જોઈએ: 'મને ખબર નથી.' એમ આપણે બાળકને કહીએ તો આપણે વિષે તેના મનમાં કોઈ જ અનાદર ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ બાળક આગળ મારું અજ્ઞાન કેમ કબૂલ કરું, એવા મિથ્યા ભ્રમમાં પડી આપણે જો ગપ મારીએ તો, પાછળથી એ વાતની જ્યારે બાળકને ખબર પડે છે ત્યારે તેના મનમાં આપણે વિષે જરૂર અનાદર થાય છે. આપણે બાળકના દિલમાં એ વિશ્વાસ બેસાડવો જોઈએ કે મારી મા કે બાપ જે જાણતાં હશે તે બધું મને કહેશે જ અને સાચું જ કહેશે. બાળક તદ્દન નાનું હોય, અને તેનો કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય જેનો આખો જવાબ તે ઝંઝરે તે સમજી શકે એમ ન હોય તો પણ ગમે તેવા જવાબ આપી તેનો પ્રશ્ન હડાવી દેવો નહિ. તેને જેટલું સમજાવી શકાય એવું હોય અને કહેવા જેવું હોય તેટલું કહીને તેને કહી દેવું કે આ વિષે આથી વિશેષ તું અત્યારે સમજી શકે એમ નથી અથવા હું તને સમજાવતો શકું એમ નથી. પણ યોગ્ય સમયે હું તને બધું કહીશ. આવી બાબતો ગમે તેને ન પૂછવા વિષે તથા ગમે ત્યાં ન બોલવા વિષે પણ સાથે સાથે જ બાળકને સૂચના આપી દઈ શકાય. તમે જો નિખાલસપણે તેને બધું કહેશો તો તમારું કશું તેઓ માનશે જ અને આ બાબતો વિષે કોઈની સાથે નકામી વાતો નહિ જ કરે. અને તમને પણ તમારી સરળતા અને નિખાલસતાનો બદલો બાળકના નિર્વ્યાજ પ્રેમ અને અનન્ય વિશ્વાસના રૂપમાં તમારા ધાર્મિક કરતાં વધારે મળશે.

પણ લગભગ સર્વવ્યાપી એવી આ કુટુંબમાંથી બાળકાને જ્યાવવામાં આ વિષયનું જ્ઞાન અને સમજૂતી જેટલી જરૂરની અને મહત્ત્વની છે, તેથીયે વિશેષ જરૂરનું અને મહત્ત્વનું તો તેમના દિલમાં સમ્યક્, પવિત્રતા અને શરીરની તથા મનની શુદ્ધિને વિષેનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એ છે. કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાન બાળકને આ લાલચમાંથી બચાવવાને માટે પૂરતું ન જોણાય. ઇશ્વરે આપણને આ શરીર આપ્યું છે તે મારું અને પવિત્ર કામો કરવા માટે છે, એ શરીરને બરાબર સાચવવું એ આપણી ફરજ છે. અંધી ગતતી ધાર્મિક લાવનાનાં બીજા બાળકના ચિત્તમાં વચાવાં અને પોષાવાં જોઈએ. તો જ હીન વાસનાઓ અને લાલચોની સામે બાળકને પૂરતું દક્ષણ મળી શકે. આ વિષયનું જ્ઞાન બાળકને યોગ્ય અને નિખાલસપણે અપાયું હોય અને તે પવિત્રતાની અને ધર્મની ભાવનાથી ચોક્કસ હોય તો સૌ કશું જ છે.

હું તો તારી સાથે ભટકી ભટકીને જીવનની
ક્ષણો થોડી ઝાઝી રહી, વિતવવા તે મૃતી-રહો;
પણ નહિ કદા તું મુજ થયો.

ભરી ફાળો લાંબી વનવન વિષે ખૂબ ભમવા,
અમાવાસ્થા રાત્રે ગિરિશિખરથી ને નિરખવા
મીઠાંતા તારાઓ, તુજ સહ વળી સ્નાન કરવા
'કદા જ્યોત્સ્નાસ્ત્રેષે નિધિ ઉછળતાના ઉરપરે,
મુરાદો સેવી મેં.

અને એ માટે તો સ્વજન, સુહૃદો, ને રસભરી
પ્રિયાને ચે રાખી દુર, સુદુર મારા હૃદયથી
નવ જરી શકું એ સહુ કથી.

છતાં તું તો માને વનવન વિષેના ભ્રમભૂથી,
અમાવાસ્થા જ્યોત્સ્ના નિધિ ઉર પરેના શ્વસનથી
વધારે મોંઘાં કેા નયનદ્વયને, ને વિસરતો
મુરાદો સેવેલી અધિક અભિલાષો સહિત જે
પ્રભાતે મૈત્રીના !

મુરાદો ભુલ્યોને ભુલી વળી ગયો તું સુહૃદને.
અને તેથી જ્યારે ઉરતણી નિરાશા વિસરવા,
મથુ કદિક કયાં શાંત કરવા

તપેલા હૈયાને, કયમ સુહૃદ ! ધૃતિ સળગતી ?
ભુલ્યો લાંગે તોયે નવ ભુલી શક્યો શું હૃદયથી ?
છતાં પૃથ્વી કંપે વિયુત પડ ચાતાં જમીનનાં
મહા ચત્નોથી ચે નવ કદિય તે એક બનતાં
ન તે તું શું બાણ ?

તે મારી પાસે આવી. દુઃખ, દર્દ, ચિન્તા, જાણે મોટું રાજ્ય ચલાવવાનું હોય એટલી ઉપાધિમયતા, લાચારી, તેના મોં પર દેખાતાં હતાં. અને તે બધાની સોંસરું એક પ્રકારનું સૌંદર્ય પણ દેખાતું હતું.

તેણે કહ્યું : “મામમાં એક પરદેશી આવેલો છે. તે કોઈને પણ મુશ્કેલીઓની સલાહ સ્વપ્નદ્વારા આપે છે. તમે મારે માટે સ્વપ્ન આવવા દેવાનું કબૂલાત કરો ?”

મેં કહ્યું : “તમારી મુશ્કેલીની સલાહનું સ્વપ્ન મને શી રીતે આવે ?”

તેણે કહ્યું : “હું તેને મારી મુશ્કેલી સમજાવીશ. પછી તેની સલાહનું સ્વપ્ન એ તમને મોકલે, તે આવી ગયા પછી તમારે મને કહેવું.”

“પણ તમારી મુશ્કેલીના ખુલાસાનું સ્વપ્ન તમે પોતે શા માટે નથી લેતાં ?”

“હું પ્રેમના નવા પંથની શોધમાં પડી છું,—એવો પ્રેમ જે નવો જ હોય, જેમાં દરેકને શ્રુતિ હોય. મને વખત નથી.”

“પણ સ્વપ્ન તો રાતે જોવાનું આવે છે. તે વખતે કાંઈ તમારી શોધ નહિ ચાલતી હોય !”

“નહિ. એ જ વખતે શોધ કરવાની હોય છે. પ્રેમનો નવો માર્ગ સ્વપ્નનાં સંવ્યાયી જ મળે છે.”

“તો એ બેઠું આ !” મેં કંઈક અધીરાં થઈ કહ્યું.

“પણ બીજાનાં સ્વપ્નનાં જોવા રહ્યું તો મારાં સ્વપ્નનાં વખત જ ન રહે ને ! અને આવાં સ્વપ્નનાં તો હરકોઈ જોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે આ સ્વપ્ન તમે જોઈ શકશો ને મને કહી શકશો પણ મારાં સ્વપ્નનાં તો મારા વિના બીજાનું કોઈ જોઈ શકવાનું નથી !” પણ તેણે મારા મોં પર મારું અભિમાન ધવાતું જોયું કે કોણ જાણે કેમ, તેણે તરત જ અવાજ બદલ્યો : “તમે આટલું ના કરો. હું ખરેખર દુઃખી છું !”

હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે તેને પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ પ્રત્યક્ષ જોવાનો ડર લાગતો હતો અને છતાં સ્વપ્નની વિચારણા તેને હતી. આવા કામમાં હું શા મારુ તેનું સાધન બનું એમ ધીરજ ના પાડવાનું મને થયું. પણ આખરે હું મુરુપ હતો અને તે સ્ત્રી હતી. તેનો ‘ના’ કરો તો ‘ના’નો લહેકો, અને તેના મોં પર દેખાતી દુઃખમયતા જોઈ હું ના ન પાડી શક્યો. મેં કહ્યું : “પણ મને આવેલું સ્વપ્ન તમે શી રીતે સમજશો ? અંદર શું પૂછવું શું નહિ, એની મને શી ખબર પડશે ?”

તે કહે : “એ સ્વપ્નને જ એવાં મોકલે છે કે તેનાથી વસ્તુસ્થિતિ બહુ ધારી

રેખાઓમાં વ્યક્ત થાય. એની મેજે પ્રશ્નો જોડે છે અને તેનો જવાબ પણ મળી જાય છે. પ્રશ્ન પૂછનાર માણસ તરત તેનો મર્મ સમજી શકે છે.”

મેં કહ્યું: “ભલે.”

અમે આઘ્યાં. ગામને છેડે એક ઝાડ પર, ખેતરોમાં પખી જોડાડવા ખેડૂનો માળા કરે છે, તેવા માળામાં તે રહેતો હતો. મને જરા દૂર જાવો રાખી તે ઝાડ નીચે જઈને જાણી રહી. નીચેથી તેણે એક પીંછું લઈ ઝાડના થડ ઉપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. નવાઈની વાત છે, એ પીંછાના ટકોરા કોણે જાણે કેમ ઝાડમાં મંભળાયા અને બરાબર ત્રીજો ટકોરે ઉપરથી એક માણસની આકૃતિએ નીચે ટૂંકકો માર્યો. અને તે આખી આકૃતિ એક નાનું બગલું જાણે જમીન પર જાણે હોય એવી થઈ રહી. થોડી વારે, જાણે જમીનમાંથી જાગતી હોય, તેમ એ આકૃતિ જાણી થવા લાગી ને એક દાઢી મૂંઝ અને ભવાં પણ તદ્દન સફેદ થઈ ગયેલો માણસ તેમાંથી દેખાયો. તેણે કાનમાં બાવાઓની પેઠે, લાકડાની નાની ઠેશીઓ ખોસેલી હતી. તેમાંથી જમણા કાનની ઠેશી કાઢી નાખી તે કાન તેણે પેલી સ્ત્રી તરફ ધર્મો. સ્ત્રીએ ધીમા અવાજે જે કંઈ કહેવું હતું તે કહ્યું અને છેવટે હું દૂર જાવો હતો તે તરફ હાથ લાંબો કરી મને બતાવ્યો. સ્વપ્ન મોકલનારે જરા ડોકુ ફેરવી મારા તરફ જોયું, પછી સ્ત્રીને આંખથી જવાની રાત આપી, અને એક પક્ષી પેઠે તે પોતાના માળામાં ફૂંદીને પાછો ભરાઈ ગયો.

તે સ્ત્રી મારી પાસે આવી. મને કહે. “બરાબર આ જ વખતે આ જ રાત્રે તમને સ્વપ્ન આશી. સવારે દી જાગતાં હું તમારી પાસે આવીશ. તમને બધું સ્વપ્ન યાદ રહ્યું જ હશે. તે તમારે મને કહેવું.” મારા જવાબ સાંભળવા નહિ, પણ જાણે મારા જવાબ મારા મોં પર જોવા, તેણે મારા સામું જોયું, અને સંતોષ થતાં તે ચાલી ગઈ.

બીજો દિવસે સવારે દી જાગતાં તે મારી પાસે આવી. દુઃખ દર્દ ચિન્તા ઉપરાંત તેના મોં પર તીવ્ર ઉત્કંઠા હું જોઈ શકતો હતો.

મેં સ્વપ્ન કહેવું શરૂ કર્યું.

“આવું અર્થહીન અને ભયંકર સ્વપ્ન મને કદી આવ્યું નથી!”

મારા હાથ પર ડુંવાડાં જાણાં થયાં તે સ્ત્રી પણ પુલકના ઓચિંતા આચરણથી ચડકો ગઈ, પણ તેણે તરત પોતા પર કાજૂ મેળવો લીધો. અને પછી જાણે એવી આડી ટીકા કરવા ના કહેતી હોય એમ ભાવથી દર્શાવી આગળ વાત સાંભળવા તેણે મારા તરફ જોયું.

હું જાણે મારા કોઈ ઓળખાણુવાળાને ત્યાં જતો હોઉં એવા મનોભાવથી ચાલતો હતો. ઓળખાણુ ક્યાંનું, ક્યારનું, શા માટે જઈ છું, તે કશું સ્પષ્ટ નહોતું, માત્ર જાણે કોઈક ઓળખીતાની બજાર કાઢવા ધણે સમયે જતો હોઉં એવો ભાવ મનમાં હતો. રસ્તાની માફિની નહોતી, તેમ રસ્તો શોધવો છે એવું પણ મન નહોતું. માત્ર આઘ્યો જતો હતો.

થોડે ગયો ત્યાં એક ઝૂંપડી જેવું આવ્યું અને એ જ સ્થાને મારે જવાનું હોય તેમ હું અટક્યો. ઝૂંપડીની આગપાસ બધે ખાતરોય હતી. દૂર દિશિંગ ઉપર એક લૂંટી લીધેલા જેવા

દેખાતા તાડ સિવાય કશુંય જાડ નહોતું. આસપાસ દરિયાની મોટી ભરતીનું પાણી આવતું હોય એવી જમીન ખારી પોચી અને માણસની તેમ ઢોરની નિશાની વિનાની હતી. મેં મૂંપડીના ખારણા સામે જોયું. જાણે મારી આવવાની ખબર હોય એવી રીતે અંદરથી એક સ્ત્રી, મદારી રાખે છે તેવો નાનો ટોપલો લઈ બહાર નીકળી અને તે જમીન પર મૂકી એક બાલુ ખસી ગઈ. તે જ વખતે પહેલાંનો સંકેત હોય તેમ, તેના બોલાવ્યાથી જ હાજર થયો હોય તેમ, એક પુરુષ બહારથી આવ્યો. અને જાણે મારી સમક્ષ અમુક કરી ખતોવવાનું પહેલેથી નક્કી કરી મૂક્યું હોય તેમ એક દિશાથી પેલી સ્ત્રી ટોપલા તરફ ગઈ, અને સામેની દિશાથી તેનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ પેલો પુરુષ ટોપલા તરફ ગયો. બંને ટોપલા આગળ ભેગાં થતાં જ સ્ત્રીએ ટોપલો ઉપાડી અંદરથી એક જ આંચકે, એક મરેલું બાળક પકડી હાથ ઉછાળ્યો! તે સ્ત્રીની નજરથી પુરુષે પણ પોતાનો હાથ ઉઘોડી કરી તે મરેલા બાળકને ખીમ્મ કાઢી અંગથી પકડ્યું. અને પછી મેં કદી નહિ જોયેલું એવું, એક રૂમાલને પકડીને બે જણાં નાચતાં હોય તેમ એ બાળકને પકડીને, બંનેએ એક ભીષણ નૃત્ય કર્યું.

હું નૃત્ય તો થીજે શબ્દ મહિ મળવાથી કહું છું. બાકી એમાં કંઈ નહોતી, સૌંદર્ય નહોતું, માત્ર બંને જણાં ખૂબ જોર અને આવેગથી દૃઢતાં હતાં અને અમળતાં હતાં. શરીરને પ્રતિકૂળમાં પ્રતિકૂળ આમળા આપવા અને આકુંચવળુ ખૂબ દૃઢવું, હાથપગને ગમે તે દિશામાં જોરથી વીંકવો, હંલાવવા અને પેલા મરેલા છોકરાને સામસામું ખૂબ ખેંચવું એમાં જ કલા આવી, જતી હોય તેમ તેઓ કરતાં હતાં. બંનેના હાથમાં એક જ મરેલું બાળક હતું તે સિવાય જાહેની ગતિમાં કશો મેળ નહોતો. માત્ર, કલા વિનાનું, અર્થ વિનાનું, એ એક ભીષણ, અમેગળ, તાંડવ હતું!

શરૂઆતમાં તો મને એટલી કમકમાટી થઈ કે મારી શુદ્ધી કામ કરી શકી નહિ. પણ પછી મને એક પછી એક પ્રશ્નો થવા લાગ્યા, ને કોઈ અગમ્ય રીતે તેના જવાબ મળતા ગયા. હું પ્રશ્નો વૈખરીથી પૂછતો નહોતો, મને જવાબ પેલાં સ્ત્રીપુરુષ આપતાં નહોતાં, છતાં જાણે એ તેમનો જ જવાબ જણાતો હતો, અને મને દરેક વખત જવાબ મળ્યે તેમના મોં પર જવાબ આપ્યાનો સંતોષ જણાતો હતો.

મને પહેલો પ્રશ્ન થયો: “આ શેનું નૃત્ય છે?” જવાબ મળ્યો:—કહો કે—સમજાઓ, “એ નવીન પ્રેમનું નૃત્ય છે.” વળી પ્રશ્ન થયો: “તો તેમાં આ બાળક શાનું?”

“એ એમના પ્રેમનું પ્રતીક છે.”

મને થયું કે બાળક મરી ગયાને લીધે આ આમ કરતાં હશે. અને તેથી પ્રશ્ન થયો: “આ બાળક ક્યારે મરી ગયું?” જવાબ મળ્યો: “એ મરેલું જ અવતરેલું છે!”

વળી હું અજાણીમાં પડ્યો. ઘડીભર એ બાળક સાનું ન હોતાં માત્ર કોઈ ખનાવડી ઢોંગલી હોય એમ વહેમ પડ્યો. પણ ત્યાં તો એ નૃત્યના જ આંચકાથી બાળકની એક આંગળી ઊડીને મારી પાસે પડી. તે ખરેખર એક સાચા મરેલા બાળકની જ આંગળી હતી એમાં જરા પણ શંકા ન રહી. મને થયું: “આ આમ વારંવાર નૃત્ય કરતાં હશે?”

જવાબ “હા.”

“તો તો આ બાળક ક્યાંનું તૂટી જ ગયું હોત અને નૃત્ય ફરી વાર ચાલત જ નહિ ?”

“તે બેરી તેને વાગવા પાછું સાધે છે।”

‘પણ તોપણ સાધે કેટલીક વાર ચાલે ?’

“તો એ બેરી ફરી વાર કોઈ પુરુષથી નવું મરેલું બાળક પાછું ઉત્પન્ન કરે છે”

મને આઘાત થયો “મરેલું ઉત્પન્ન કરે છે।”

“હા જીવન જીવનને ઉત્પન્ન કરે તેમાં શી નવાઈ? આ તો મરેલું ઉત્પન્ન કરે છે।
એ જ એની નવીનતા છે।”

હજી પેયુ તાજા ચાલ્યા કરતું હતું મને લાગ્યું આ બાળક આખું તૂટી જાય ત્યારે જ
આ નૃત્ય ગદ્ય થતું હશે એટલામાં એ બાળનું એક અંગ તૂટીને માગ પર પડ્યું એ અંગ
ઓળખાય એવું મૃત્યુ નહોતું પણ મને જાણે મૃત્યુનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ હું ભડક્યો.
અને ભડવા સાથે જાગી ગયો જાગ્યો ત્યારે મારે શરીરે પસીનો હતો।

સ્વપ્ન પૂરું કહેનાઈ મેં મેં તે સ્ત્રી સામે જોયું ‘જાણે મને ત્યારે જ સમજાયું,
તે મેં પૂછ્યું ‘એ સ્ત્રી તો તું હતી, પણ પેનો પુરુષ કોણ ?’

સ્ત્રીને અત્યંત તિરસ્કારથી કહ્યું “તદન જુદું” મને થયું “સ્વપ્ન એના
કલાથી મેં લેનાતી હા પાડી એના કહેનાથી પેનાએ મોકલ્યું અને પછી આ ‘જુદું’
એટલે શું ?”

મારા મો પગથી મારા મનનો ભાવ જી જઈ તેણે ફરી કહ્યું “બંને જુદા છે
તમે અને પેનો સ્વપ્ન મો વતાર,”

જાણે આખા જગતનું મેં એકનાએ કઈ મહાન અહિત કરી નાખ્યું હોય તેમ મારા
તરફ તીક્ષ્ણ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ નાખી તે ચાલી ગઈ।

કોઈ પણ પ્રજા શરવીર છે કે નહિ એનું માપ કાઢવા માટે એક નવી યોજના મને

મળી આવી છે તે હું રજૂ કરવાની તક લઉં છું. આંહી પહેલી જ વખત હું 'હું'નો ઉપયોગ કરું છું એ ઉપરથી મારામાં અભિમાન આવ્યું છે એવું અનુમાન ખેંચનારાઓને 'હું' કહીશ કે અભિમાન એ આત્મશ્રદ્ધાનું ખચ્ચું છે; મારી યોજના પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રજામાં કેટલાં તંત્ર છે એ ઉપરથી એની શરવીરતાનું માપ નીકળી શકે. તમે એમ કહી જ ન શકો કે આ માપ ખોટું છે. મેં એમ સાંભળ્યું છે કે આફ્રિકામાં ઘણાં તંત્રો છે, અને શરીર ઉપર ગોળકુંડાળા ચીતરનારું તંત્ર કોઈપણ દિવસ શરીર ઉપર ચોરસ લીટી દોરનારાઓ સાથે નહિ જ મળે. એ લોકોને જોડી સમજ છે કે એવો રીતે મળવાથી વ્યક્તિત્વ નાશ પામે છે. આ જંગલી લોકોએ હજી સુધી પોતાનો વેપ ને સ્વાધીનતા ગુમાવ્યાં નથી. એટલે એમને તમે જંગલી ન કહેતાં સ્વતંત્રવાદી હોવાથી, સંસ્કારી કહી શકો. શરવીરતાની પહેત્રી નિશાની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં રહેલ છે. તમે કોઈપણ બે દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને બેગા થયેલ જોશો એટલે તરત તેઓ ઇન્ડિપેન્ડન્ટથી વાન શરૂ કરશે. પણ બે ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ એમ નહિ કરે. પહેલાં તો એ મળશે જ નહિ. મળશે તો ઓલશે નહિ. બોલશે તો ગૂજરાતીમાં તો નહિ જ બોલે; છતાં બોલશે તો એક જણે ગૂજરાતીમાં બોલશે તો બીજે અરધું અંગ્રેજી-ગૂજરાતી બોલશે. એમ નહિ કરે તો છેવટે બે શબ્દ પણ અંગ્રેજીમાં તો બોલશે જ. સામાન્ય લોકની ભાષામાં વ્યવહાર કરવાથી ઘણી વખત આપણામાં વ્યક્તિત્વ ન હોય પણ આપણે એક ટાળામાં હોઈએ તેવું લાગે છે. એટલે જેમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવવું હોય તેમણે ભાષાનો વ્યક્તિગત વ્યવહાર રાખવો. એમાં ભાષા સમૃદ્ધ થાય છે. ને ઘણી વખત સામાન્ય જનો એ ભાષાપ્રયોગ ન સમજે તો એમના વિષે ટીકા કરવા માટે પણ આ રસ્તો ખોટો નથી. મારા મિત્ર એમ કહેતા હતા કે અંગ્રેજ ભાષા, લુવાનો, સાધારણ રીતે, પોતાના દેશમાંથી પડે ટીકા કરવાના સાધન તરીકે હીકે હીકે વાપરે છે, પણ એમને ખગર નથી કે લુવાનો જે વાપરે છે તે અંગ્રેજ ભાષા હોતી જ નથી. એ તો વ્યક્તિભાષા હોય છે. દાસાસવતો ડોઝ નરમ કરવા માટે જેમ પાણી ઉમેરતાં જવાય—અથવા ધરમયુ ઉપમા વાપરવી હોય તો છાયામાં પાણી નાખવાથી, પાણીની જેમ છાયા થતી જાય તેમ પહેલાં ૨૫ ટકા અંગ્રેજી શબ્દો, પછી ૩૫ ટકા અંગ્રેજી શબ્દો—એમ કરતાં કરતાં છેવટે સોએ સો ટકા અંગ્રેજી શબ્દો આવી શકે. તમે કહેશો આ તો ખોટું છે. અંગ્રેજી બોલવું એ તો સારું છે. પણ ના, તમે કહેવાનો ભાવાર્થ સમજ્યા જ નથી. ટકા વધવા જાય

એટલે વ્યક્તિભાષાના ટકા વધતા જાય. અને છેવટે સોએ સો ટકા, એક વ્યક્તિની ભાષા બીજી વ્યક્તિની ભાષાથી લુપ્ત તરી આવે, અને એવું ભાષા પરત્વે, વ્યક્તિત્વતંત્ર સ્થપાવાથી, શૂરવીર પ્રજાની અનેક નિશાનીઓમાની એક તરીકે આને ગણાવી શકાય

શૂરવીર પ્રજાની બીજી નિશાની એ છે કે એ કોઈ દિવસ ભેગા મળીને કામ ન જ કરે. ભેગા મળીને કામ કરવાથી ધણા નુશ્માન છે એક તો કાલે કેટલું કામ કર્યું તે ખમેર પડે નહિ બીજી કાલે પહેલું કામ કર્યું તે ખખડ ન પડે. કામ કર્યું કે નહિ એના કરતા પણ વધારે મદત્તવનો પ્રશ્ન આ છે કાલે નામ પહેલું કર્યું ? ત્રીજી ભેગા મળીને કામ કરવાથી પગવલમી થયા છે, નખે મડળી મળવાથી થતા લાલ વિષે એક નિમિષ લખ્યો છે, પણ મડળી ન મળવાથી થતા લાલ વિષે એ નથી લખી શક્યો એ વસ્તુ જ બતાવે છે કે મોડળી ન મળવાથી થતા લાલ વિષેની આ ચોજના તદ્દન અપૂર્ણ છે 'મડળી મળવામાં' એ વાચ્ય ઉપરથી 'મડળી ન મળવાથી' એ વાચ્ય જરૂર છે એ ખરું, પણ એમાં 'ન' અક્ષરનો વધારો અપૂર્ણ હોવાથી એને તમે અપદગલુ નહિ ટકી શકો

અમિતગત ભાષાને કેટલાંક નિંદકો ખીચડીભાષા કહે છે, પણ એમને ખમડ તથી કે એ ભાષાના પ્રયોગની ખરી તકે મૂઝવણ પણ ગતાડી શકાય છે ને એ રીતે સ્વમાન જળવાય છે ગારીને, માયન્ગ લેમોરેટરી, વગેરે અગત્યના કામ ન હોવાથી, ટેવને લીધે એ મોઝો દિગામ કરી શકે છે તે વખતે અંગ્રેજીભાષાના વ્યવહાર વડે જ ધન્યતરાય ને દમવતગાય, એ દિગામ ન આવડતો હોય ત્યાં 'યુ રી, ધી ગાંડીપ્યાર્ક આર્ક ટુ' ને 'ડીવાર્કડેડ આર્ક ટુ' શ્લોકે પોતાની ઇજ્જત માયની શકે છે એટલે આમ એ ભાષાનો ખીચડીપ્રયોગ ઇજ્જત માયરવાના માધન તરીકે જોડો નથી

તમે મને તમે શૂરવીર પ્રજાના લક્ષણ કહેવાને મદ્યે ખીચડીભાષા પર બતરી પડ્યા તો હું હું હું એવી કોર્પિ પ્રજાના નિસમગા ન ગહેવાની વૃત્તિ જ શૂરવીરતા બતાવે છે માયા લુભગાવાળા વખાણો કોર્નિંગ દિવસ જે નિયમ પર બોલવનું હોય તે વિષય પર નહિ બોલે. એમ નિસમગર આ મુભગ તો દરેક બોલી શકે પણ મુનાને બિનકુન સ્પર્શ કર્યા વિના આખું ભાષણ કરી જવું એ પગ એટ પ્રનારની શક્તિ છે અને તે બેટથી વિગત છે તેમની જ વાળાથી છે અમુક મુદ્દા પર બોલનારા માણસો પગવલમી છે. કાગલ કે તેમને મુદ્દા પર તવાગી કરવી પડે છે પરંતુ કોર્નિંગ જાતના મુદ્દા વિના સ્વેચ્છાએ બોલવાનું અપૂર્વતા વિના રામ્ય જ નથી તમે કહેશો આમા શૂરવીરતાના લક્ષણની વાત ન આની, તો હું હું હું તમે લેખન મથાળ વાન્યા વિના જ લેખ વાચ્યો છે મથાળ જ 'પાનગોર્કિ' છે અને મારી વાત અથવા, લિખા ગે—ગેપાની વાત તો એ છે કે, પાનગોર્કિમા તો માયુ પણ આં ને ગેપા પણ આવે. માયુ તો મો' દોર્ક કદી શકે, પણ ગેપા મારા ગેપા નથી ન માનના તે તો તમે એક ગેપુ મારી' લુઓ તરત તમે ક્યારી અપદગલુ ન્યું ૬ તે મોધનાગ મોધી કાદમે

મથાળ જ 'પાનગોર્કિ' છે—એટલે એમાં મને તે રીને મને તેવું લખી શકાય અને માની વાત—અથવા—ગેપાની વાત તો એ છે કે, આમા મારે ખરી રીને કાર્ક કહેવાનું જ ન હતું એટલે તો હું આટલું વાણુ કરી નકશે

સાચા સાહિત્યકારો, કહેવાય છે કે, કોઈ પણ પ્રાસંગિક વિષયને સ્પર્શ કરતા નથી. પ્રાસંગિક વિષયને તેઓ અપ્રાસંગિક ગણે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ તો ઔચિત્યને સાહિત્યમાં ધણું વિશિષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે અને ઔચિત્ય એટલે કમલ મળે ત્યાં સુધી આકાશ વિષે ન લખવું તે. એટલે પાનગોષ્ઠિમાં પ્રાસંગિક વિષય ન લેવાની મારી ઇચ્છા તો બળવાન હતી, પણ બલીયસી કેવલભિચરેન્દ્રા પ્રમાણે મારે પણ જમાનાને અનુસરીને આ ચાંલું વિષય લેવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં અત્યારે મોટામાં મોટા પ્રશ્ન પરિવર્તનો છે. પરિવર્તનો મોટામાં મોટા પ્રશ્ન પ્રમુખનો છે. અને પ્રમુખને માટે મોટામાં મોટા પ્રશ્ન બાંધણું કરવું કે લખવું એ છે. આ સંબંધમાં એટલા મતભેદો છે કે સઘળાના સમ-વયમાંથી એકે સત્ય નીકળી શકે. દમયંતીના ખીજ વારના સ્વયંવરવર્ણનમાં પ્રેમાન્દે લખ્યું છે, કે દરેક રાત્રે એટલો આતુર દેખાતો હતો કે પોતપોતાની ડાક આગળ ધરતો હતો—જે, કાઈ રીતે માળા ડાકમાં આવી પડે તો, પ્રમુખના નામની દારમાળા—અને વિભાગીય પ્રમુખોની હંદારમાળા અગટ થવા લાગી છે એમાંથી એક સરસ રસતો નીકળી શકે તેમ છે. આપણી સંસ્કૃતિ પહેલેથી જ વાણીની પણ અહિંસામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. એણે કાઈને પણ ખોટું ન લાગે એવું કરવું હોય તો પરિવર્તના વિભાગો વધારી દેવા. મોટાંમોટાં ખાતાં પણ કામને નહિ પહોંચાય તેવું લાગે ત્યારે ખાતાં વધારે છે. કારણ કે એમ વધેલાં ખાતાં વધેલું કામ બતાવે છે. અને કામ કરતાં, કામ બતાવવામાં જે રસ છે, તે કાલ્પનિક હોવાથી અસૈદ્ધિક છે એટલે સાહિત્યપરિપદે ગદ્યવિભાગ અને પદ્યવિભાગ એ બે મુખ્ય ભાગ પાડી, પછી નવલ-કથાવિભાગ, લાંબીવાર્તા વિભાગ, ટૂંકીવાર્તા વિભાગ, રેખાચિત્ર વિભાગ, લેખ વિભાગ, માસિકના પ્રથમ પાનાનો વિભાગ, છેલ્લા પાનાનો વિભાગ, ચાલુ વિભાગ—અને એવી જ રીતે કવિતામાં પણ લઘુકાવ્યો, લઘુતરકાવ્યો, લઘુતમકાવ્યો, ઊર્મિકાવ્યો, ઊર્મિલકાવ્યો, કિલ્લકાવ્યો, અર્થધનકાવ્યો, અર્થહીનકાવ્યો, અને એવા ઘણા વિભાગો પડી શકે. એમાં જેવાનું એટલું જ કે જેટલા સાહિત્યકારો તેટલા ભાગ પડે છે કે નહિ. કોઈ પોતાને સાહિત્યકાર ન કહેતાં સેવક કહેતો હોય, પણ એણે ગામઠી કવિતાની ભલેને એક ટૂંક લખી હોય છતાં એનો પણ આમાં સમાવેશ થઈ જાય એટલી વિશાળતા રાખવી. માત્ર એટલી મંજૂર રાખજે કે સાહિત્યની વિશાળતા વધતી વધતી મારી પાનગોષ્ઠિ ઉપર વ્યાપી ન જાય. કારણકે અત્યાર સુધી હું કાઈ સાહિત્યપરિપદ કે સંગ્રહનમાં પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ કે મુખ્ય થયો નથી ને થવું નથી. મારે તો મુખ્ય કે શ્રોત્ર બેમાંથી એકથ થવું નથી. સાહિત્યપરિપદ ચાલતી હશે ત્યારે પણ મારે તો માત્ર પાનગોષ્ઠિ કરવી છે. તમે કહેશો આમાં તો એવું ચાલ કે જેટલા પ્રેક્ષકો, એટલા જ સાહિત્યકારો ને જેટલા સાહિત્યકારો તેટલા વિભાગીય પ્રમુખો થઈ જાય—તો હું કહું છું એમાં ખોટું શું છે? ખરી બહાદુરી—અથવા એવો આકરો શબ્દ ન વાપરીએ તો—ખરી સાહિત્યતમન્ના હજારો પ્રેક્ષકો હોય ત્યારે બાપણ કરવામાં નથી, પણ જેમાં એક જ પ્રેક્ષક ને એક જ સાહિત્યકાર બાપણકર્તા હોય તેમાં છે. એથી પણ વધુ આગળ વધીએ તો જેમાં બન્ને એક જ હોય: વાંચનાર પોતે, સાંભળનાર પોતે; રસાસ્વાદ કરાવનાર ને લેનાર પણ પોતે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી આત્મા-પરમાત્માની અભેદ સ્થિતિને ઘણી ઉચ્ચ કાટિની કહી છે. એટલે બન્નેક વિભાગો જે અભેદ ઉત્પન્ન કરશે—અને ઉત્પન્ન ને શત્યવાદ

ઉત્પન્ન કરશે, જેમાં સાહિત્ય નહિ, સાહિત્યકાર નહિ, પરિષદ નહિ, પરિષદનું સ્થળ નહિ, ભેખક નહિ, લખાણ નહિ—પણ માત્ર સમજું એકમય બની જશે એ અખતરો પણ કરવા જેવો છે. કાંઈ નહિ તો એમાં વસી રહેલા ‘તું એકલો જાજે’ એ આ યુગના કાવ્યના પ્રતિનિધિત્વ ખાતર પણ આ અખતરો અજમાવવા જેવો છે. તમે કહેશો, કે આ તો બહુ ખોટું થાય—આ તો અનિયમિત મિથ્યા પ્રસાપ ગણાય તો હું કહું છું કે આ અનિયમિત પ્રસાપ પેલા તમારા નિયમબદ્ધ પ્રસાપ કરતાં પણ જીતરે એમ ? નિયમબદ્ધ પ્રસાપ કયો વળી ? કેમ વળી જેમાં કરાંચીની અન્તરમાં ડુંગળી વેચનારો ગમે તે બકાલી, અંધાળા પાંચ રૂપિયા આપીને, પોતાનો મત આપી શકે કે મુનશીવાણી તાજી ડુંગળી જેવી ફોરે છે ને બલવંતરાય ઠાકોરની વાણી તરત શાક યાય તેવી આખી ડુંગળી જેવી લાગે છે. આ તમારા નિયમ કરતાં પણ મારો અનિયમ તમને જીતરતો લાગ્યો ? અરે રામ ! દિવસો એવા આવ્યા છે કે સિગારેટનાં કુંડાં શોધનારાઓ, ગ્લેસ્ટનમાં શક્તિ છે કે અશક્તિ, એનો નિર્ણય કરવા બેસે, ને મારા જેવો જરાક અનિયમિત બોલે ત્યાં ‘અલ્લહાક્યં’ કહીને સૌ મસ્કરો કરે ! હશે, પણ કેણે કહ્યું હતું કે દુનિયા શુદ્ધિ ઉપર ચાલે છે ? ગમે તેણે એ કહ્યું હોય પણ હું તો કહું છું કે શુદ્ધિશાળીઓ જન્મ મારે છે. દુનિયા તો ચાલે છે શુદ્ધિહીનોની શુદ્ધિ ઉપર.

એક ભજન

સંપાદક : રસિકલાલ છા. પરીખ

બાઈ અમે પકડી આંબલિયાની ડાળ રે, જંગલ માંહી એકલી હોજી.
આતર હબણથી ચઢી એક વાદળી રે, વરસ્યા બારે મેઘ રે,
બીજાને મારે આખડી હોજી.

નદી રે કિનારે બેઠો એક બગલો રે,
હંસલો નાણી કીધી પ્રીત રે,
સુઢામાં જાલી માંછલી હોજી.

ફૂલનો પછેડો આહું પ્રેમઘાટડી રે,
બાઈ મારે શામળિયો ભરથાર રે,
બીજાને મારી ચુંઢડી હોજી.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના શુભ,
બાઈ મારે પિયુટો પરદેશ રે,
ફૂટે મારી આંખડી હોજી.

તે હિ નો દિવસા ગતા :

નરેશચન્દ્ર વિ. પંડિત

જયમ વીજળીની જવલન્ત રેખા
ઝળકી-ના ઝળકી-શમી જતી;
જયમ ઈન્દ્રધનુધ્ય રમ્ય શોભા
પ્રગટી-ના પ્રગટી-ઊડી જતી;
જયમ હાસ્ય પ્રસારી બાદ-પુષ્પો
વિકસ્યા-ના વિકસ્યાં ખરી જતાં;
સુખનાં ત્યમ અદ્ય અદ્ય વર્ષો
નિરખ્યાં-ના નિરખ્યાં-વહી જતાં!

‘ટૂંકું’ કરી કોયલ ઊડી જાય,
તોયે ‘ટૂંકું’ના પડધા રમી રહે;
હૂબી જતો સૂર્ય ક્ષિતીજ માંય,
તોયે સુવર્ણ-દ્યુતિ વિસ્તરી રહે;
ઊડી જતી ધૂપની ધૂમ-રેખા,
સુવાસ તો યે પ્રસરી રહે ગૃહે;
એવા દિનો અંચલ સ્વપ્ન જેવા
વીતી ગયા, ને રમરણે રહ્યાં હવે!

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પેલેસ્ટાઈન એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકાના સંગમસ્થાન ઉપર મહત્વયોગ્ય સ્થાને આવ્યું છે. આથી એ વારંવાર અનેક રાજ્યોનાં આક્રમણનું સ્થાન બન્યું છે. એના ઉપર હેબ્રો માલિકી તુર્ક લોકોની હતી. મહાબુદ્ધમાં તુર્કોનો પરાજય કરી અંગ્રેજોએ આ પ્રદેશ હાવી લીધો. હમણાં લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી અંગ્રેજો એનું શાસન કરે છે. પેલેસ્ટાઈનમાં ઘણી જમીન વેરાન, રેતાળ અને ખેતી માટે અયોગ્ય છે. સમુદ્ર કિનારેના એ ગામ બક્કા અને હાક્કાની આસપાસની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. એ વિભાગની ખાણ પથ્થર ખૂબ સરસ સ્પષ્ટિસાદ્ય ધરાવે છે. પેલેસ્ટાઈનમાં માત્ર છ અંકવાડિયાં વસાહત પડે છે, એટલે પીવાના પાણીની પણ તાણ રહે છે. વૃક્ષો પણ થોડાં જ દેખાય છે.

પેલેસ્ટાઈન એ યાહુદી લોકોનું જૂનું ધામ છે. ખ્રિસ્તીઓનાં અત્યાચારથી યાહુદીઓને પેલેસ્ટાઈન તજવું પડ્યું હતું. યાહુદી લોકો આખા જગતમાં પડ્યાપાથર્યા રહ્યા. એમનામાં સંપત્તિ અને શરારી ધંધા કરતા હતા એટલે એ લોકો જગતના શરારી ગણાયા. પરંતુ ખ્રિસ્તીઓએ એમના ઉપર ખૂબ અત્યાચાર કર્યા હતા. સને ૧૮૮૦માં નેધરલેન્ડ્સ નામે યાહુદીએ પેલેસ્ટાઈનમાં અગ્રહાર અને આશ્રયસ્થાનો ખોલ્યાં. એટલે ગરીબ યાહુદીઓ મોટા પ્રમાણમાં તે સ્થળે આવવા લાગ્યા. અહીં એમની જુદીજુદી વસાહતો વસી જગતભરના ધનવાન યાહુદીઓએ એમને મોટી આર્થિક મદદ આપી. વેરાન જમીનમાં અતિ ઉદ્યોગથી એમણે નંદનવનગરો બનાવ્યાં હતાં. સને ૧૮૯૧માં યાહુદી હીબ્રાલાને અંગે એ મૂળ પ્રદેશમાં યાહુદીઓ ઉભરાવા લાગ્યા. સને ૧૯૧૩માં એક લાખ યાહુદીઓ અહીં હતાં એમની ૪૦ વસાહતો વસી હતી. મહાબુદ્ધમાં યાહુદીઓએ મિત્ર રાજ્યોને મોટી આર્થિક મદદ કરી હતી. તે સેવાના બદલામાં બાહર ધોપણા નીચે અંગ્રેજોએ પેલેસ્ટાઈન યાહુદી વસાહતો માટે ખુદ્દુ મૂક્યું. જર્મનીમાં હેર હીટલરે યાહુદીઓને કાઢી મૂક્યા. પોલાંડમાં પણ એમના ઉપર અપ્રત્યુત્તર લુલ્લમ થયો, આથી યાહુદીઓનાં ટોળા ને ટોળાં પેલેસ્ટાઈનમાં આવ્યાં. પેલેસ્ટાઈનમાં હમણાં ચાર લાખ યાહુદીઓ વસ્યા છે. એમણે રેતાળ પ્રદેશને ખૂબ ફળદ્રુપ બનાવી ત્યાં દ્રાક્ષ અને દારૂ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરે છે.

યાહુદી લોકો સુસંસ્કૃત છે. એમણે સારી જમીન ચારખ ખેડતો પામેથી ખરીદી લીધી છે. એમણે હિબ્રુ વિશ્વવિદ્યાલય પોતાના ખાનગી નાણાંથી સ્થાપ્યું છે. હિબ્રુ ભાષામાં યાહુદી મંત્રાંતર અહીં શિખવાય છે. યુરોપના ધનવાન યાહુદીઓ એમને આર્થિક મદદ કરે છે. દર વર્સે આસરે કરોડ રૂપિયા જેટલા એમની મદદ છે. યાહુદીઓનાં જૂનાં ધર્મસ્થળોનો રામન લોકોએ નાશ કર્યો હતો. હમણાં માત્ર રૂઢનની ભોંતનું અવશેષ રહ્યું છે. ત્યાં યાહુદી

પેલેસ્ટાઈનમાં લગભગ દસ લાખ આરબ લોકો છે. એમાં જમીનદાર વર્ગ મોજમજદમાં જીવન ગુમરે છે. મોટા વર્ગ આરબ ખેડૂતોનો છે. તે તદ્દન અજ્ઞાન, ઝનૂની અને સ્વદેશપ્રેમી છે. ત્રીજો વર્ગ બહુ જાતના લટકતા આરબોનો છે. એઓ રણમાં બકરાં-ઊટાના કાફલા રાખી રહે છે, લૂંટારા છે અને ભયનું જીવન ગુમરે છે. આરબોની સંસ્કૃતિ હલકી છે. આરબો કહે છે કે ૧૩૦૦ વરસ થયાં અમે અહીં રહીએ છીએ. અંગ્રેજોએ અમારા પ્રદેશમાં યાહુદી-ઓનાં ધાડાં લાવી અમારી કળદૂષ જમીન લઈ લીધી છે. પૈસાના બળે યાહુદીઓએ અમારા ઉપર માલિકી કરી છે. જમીન, ધન, સંસ્કૃતિ વગરનાં અમે અમારો દેશ મૂકી દયાં જઈએ? અમને કોણ સંધરે? અમારા દેશમાં અમને જીવવાનો હક્ક આપો. નવા યાહુદીઓની આપાત બંધ કરો. પેલેસ્ટાઈન હવે વધારે પ્રજા નિભાવી શકે તેમ નથી.

ત્રીજા ખ્રિસ્તી લોકો છે. એમની સંખ્યા લાખેકની છે. મહાથી ૪૦ માઈલ દૂર બે હમ્મર કૂટની સપાટી ઉપર જેરૂસાલેમ શહેર છે. એમાં યાહુદીઓના ધર્મના પુણ્યસ્થાનો અવશેષ છે. આરબોની બે પ્રસિદ્ધ મરિજદો છે. ખ્રિસ્તીઓના પયગમ્બરને અહીં કોસ ઉપર લટકાવેલા હતા એટલે એના સ્મરણાર્થે, એની માતાની કબર વગેરે ખ્રિસ્તીઓને પૂજ્ય સ્થાનો અહીં છે. જેરૂસાલેમના કેઅબ માટે યુરોપિયન પ્રજાઓએ પોપોની ઉત્કરણીથી ત્રણસો વરસો પૂર્વે આક્રમણો કર્યા હતાં. છતાં જેરૂસાલેમ તુર્કો પાસેથી લેવાયો નહોતો. પેલેસ્ટાઈનમાં બધા હાવડા નામનાં બે બંદરો અને જેરૂસાલેમ મુખ્ય શહેર છે. બધાનાં સેનાં નારંગી આબા યુરોપમાં પ્રખ્યાત છે.

અંગ્રેજોએ હમણાં બંને પક્ષોને અંકુશમાં રાખ્યા છે. પરંતુ હડતાલો, મારામારીઓ, તકરારો, ખૂનો, બોયકોટો અને અત્યાચારો હમેશાં ચાલુ છે. સમાધાન બંને કામો વચ્ચે કરવું અશક્ય બન્યું છે. મહાયુદ્ધના સમયે અંગ્રેજોએ આરબોને પણ તેમનો દેશ સ્વતંત્ર કરવાનું લેખિત વચન આપ્યું હતું. બીજી તરફ યાહુદીઓને તેમની આધિક મદદ માટે સને ૧૯૧૭માં પેલેસ્ટાઈનમાં યાહુદી પ્રદેશ સ્થાપવાનું વચન આપ્યું હતું. સને ૧૯૨૦થી અંગ્રેજોએ પ્રજાસંઘ પાસેથી ત્રણે ખંડની ચાવીરૂપ આ પ્રદેશ લીધો. સને ૧૯૨૦-૨૧માં આરબોએ મોઢાથી તેમજ બંદરોથી પોતાના બાંધા રજૂ કર્યા. આરબોની હાર્ષિક આરબ કમિટી ચાર મોટાં આરબ રાજ્યો ઈરાક, સીરિયા, ઈર્બનેસાદ અને દાન્સ નોરડીઆની મદદથી અંગ્રેજો ઉપર ખૂબ દબાણ લાવે છે. બીજી તરફ જ્યુધીઝ એજન્સી યુરોપ અમેરિકાના યાહુદીઓનાં લાગવગને કામે લગાડી તેથી પણ વધારે દબાણ અંગ્રેજો ઉપર લાવે છે. બંને પક્ષોને સમજાવતી કરવી નથી. બન્નેની સંસ્કૃતિઓ ભિન્નભિન્ન છે. અંતરના ઝેરવેરો ઉઘાડી લાવે જાય તથા છે. જ્યુધીઝ કમિટીની શાસનમાં લાગવગ ઘણી છે. ઘણા મોટા અધિકારો અંગ્રેજોના હાથમાં છે. તે પછી યાહુદીઓ આવે છે. આરબો જોણ પદવીઓ ન્યૂન અંશે ભોગવે છે. બંને કામોની ઉપક્ષી વગદાર કમિટીઓ સ્વતંત્ર અને લાગવગવાળી છે. પેલેસ્ટાઈનમાં આમ ત્રણ શાસનો આવે છે.

પંદર વરસો સુધી આ પરિસ્થિતિ ચાલી. સમાધાન થયું નહિ. દર વરસે બેખેડા થયા માંડ્યા. સને ૧૯૩૬માં તો આરબો ખૂબ ખીજ્યા અને અત્યાચારોની પરંપરા ચાલી. યાહુદીઓને અંગ્રેજોએ હથિયારબંધ કર્યા પરંતુ આરબોનું ઝનૂન ભયંકર હતું. છેવટે અંગ્રેજ સરકારે કટાણીને ઓગસ્ટ ૧૯૩૬માં પેલેસ્ટાઈનનું રોયલ કમિશન નીમ્યું. એમાં હિંદના માજી વજીર લોર્ડ પીલ પ્રમુખ હતા. સર હોરે સરમોહસ, સર બોરી હેપ્પ, સર મોરીસ કાર્ટર, સર હેરોલ્ડ મોરીસ, પ્રેફેસર રેજીનાલ્ડ કુપલેન્ડ અને જે. એન. માર્ટીન મેકેટરી તરીકે નીમાયા.

એ કમિશનનો રિપોર્ટ તા ૭ જુનાઈ ૧૯૩૭ના દિનસે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે આ રિપોર્ટની મુખ્ય લાનામણો નીચે મુજબ છે —

(૧) મરકારી અધિકારીઓ સાધારણ વખતમાં કીમ છે ન્યારે માગમારી કે બજેટને વખતે કોમી વનણુ ધારણુ થઈ જાય છે, તેને સખ્તાર્થથી દાખી દેવી જોઈએ અગ્રેજ અધિકારીઓની નિમણૂમે સસ્થાનની અર્વિમમાયો થાય છે લવિખ્યમાં ચૂટવા અધિકારીઓને સરસ તાલિમ આપી પછી જ પેનેસ્ટાઈનમાં મૂકના, મધ્ય સરકાર અને પ્રાતીય અધિારીઓ વચ્ચે ગાઢ સબધ ગખવે

(૨) ન્યાયકોર્ટ ઉપર સખત દેખરેખ ગખવી તે માટે એક અગ્રેજ અધિકારીની નિમણૂક કરવી જાકા હેકા ગસ્તાને જલદી પૂર્ણ કરવે એકાદ બદર વધારવાની જરૂર પડે તો વધારવું

(૩) જ્યુડિસ એજન્સી હમણા મોગી મત્તા અને મરકારી લાગવગ બોગવે છે અગ્રેજ સસાની માથે એની મત્તા પણ મહયોગી રાજ્ય જેવી છે આગમ કમિગીમાં ખીખ પ્રદેશના પ્રતિનિધિઓ નીમો એનો વિમગ કરી એમની મત્તાને પણ યોગ્ય વિકાસ આપવે

(૪) શાતિ મ્યાપનાતો ખર્ચ અને ૧૯૨૭માં પાઉન્ડ ૨ ૬૫ ૦૦૦ થયો હતો અને ૧૯૩૫-૩૬માં પાઉન્ડ ૮ ૬૨,૦૦૦ થયો હતો અને ૧૯૩૬-૩૭માં પાઉન્ડ ૨૨ ૩૦,૦૦૦ થયો હતો ન્યા સુધી સપૂર્ણ શાતિ ન સ્થપાય ત્યા સુધી આ ખચો ચાલુ જ રહેરો પ્રગમીય શાતિ માટે તગત લશકરી અધિકાર નીચે માર્શન લો જાહેર કરતા અચકાવું જોઈએ નહિ બડખેર લોકો પાસેથી હથિારો મૂટવી લઈ, સરહદ ઉપરથી તેમને આધુધો ન મળે તે માટે સરહદ ઉપર મજખૂત મોકીઓની બ્વવસ્થા હોવી જોઈએ અને પ્રગમીઓની મિથનસ્તીવાળા પ્રાતોમાં અગ્રેજ અધિકારીઓ નિમવા જોઈએ મમસ્તી દડ વચૂલ કરવા પ્રયત્ન કરવા વર્તમાનપત્રો પાસેથી પ્રેસ સેક્યુરિગીના નાણા અગાઉથી લેના જોઈએ પોલિમને મજખૂત બનાવવી જોઈએ અગ્રેજોની ધોડેસ્નાર પોલિસને ઊભી કરવી જોઈએ

(૫) આરખોની દલીલ છે કે કરો અમે આપીએ છીએ અને ઔદ્યોગિક રક્ષણ ચાહુદીઓને અપાય છે આ બાબતમાં એક આકડાખાતું સ્થાપી તપાસ કરવી

(૬) જમીનની સગવે કરાવી લન્ડ કોડ સ્થાપવા ત્યા સુધી આરખ નાના જમીનદારોની જમીન ઉપર ચાહુદીઓને વેચાણુ હક આપવો નહિ જરૂર પડે તો, સરકારી દેખરેખ નીચે જમીનના યોગ્ય વિસ્તાર અને પ્રગમીઓના લના માટે ફેરબદલી અથવા ફેરફાર કરવાની સગવડ કરી આપવી હાલ તરત માટે આરખ નાના જમીનદારોને રક્ષણ આપવું બની શકે તેવી સગવડવાળી જમીનમાં જગલો વસાવવા

(૭) યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકામાં ચાહુદીઓની આમદાની અટકી છે જર્મની પોલ્કડમાં ચાહુદીઓને સ્થાન નથી એટલે પેલેસ્ટાઈન તરફ એમની આનક ખૂમ વધી છે એટલે આ દેશમાં પાય વરસ સુધી દર વર્સે માત્ર બાગ હજાર ચાહુદીઓને જ આવવા દેવા જે બ્વકિત પાસે એક હજાર પાઉન્ડની મૂકી હોય તેમને જ દેશની અદર આવના દેવા આનનાગ બ્વકિત જે ધધો કરવા ધારે, તે ધધામાં તેને માટે અવકાશ છે એવી ખાતરી પણ એણે કરી આપવાની હતી

(૮) શિક્ષણ માટે અહીં સરકાર બહુ ધોહુ જ કરી શકી છે આરખોમાં શિક્ષણ

ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું. અને કામને ધાર્મિક શિક્ષણની સ્વતંત્રતા છે. આરબો પોતાની જૂની પદ્ધતિથી મુસ્લિમ સ્કૂલોમાં શિક્ષણ લે છે. પરંતુ તેથી વિકાસ કુદિત થાય છે. છતાં પ્રજાસંઘના આદેશ મુજબ ધર્મ અને શિક્ષણની સ્વતંત્રતા રાખી દેવાની જ છે. આરબોના શિક્ષણ માટે વધારે મોટી યોજના અને ખર્ચ કરવા.

(૯) આરબો અને યાહુદીઓ અને પ્રજાઓ સ્વરાજને માટે તફાવત યોગ્ય છે. પરંતુ અનેનો કુસંપ એમને સત્તા આપતાં વિલંબ કરાવે છે. પરસ્પરના અસંતોષને લીધે દરેક લોક-હિતના કાર્યમાં વાડા બંધાઈ જાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જ આ તાણાવાણી અસર પુષ્કળ છે. છતાં મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં વર્ગીકરણ દ્વારા સુધારા કરવા જેવા છે.

(૧૦) આરબોના ખીજા વિભાગો સીરિયા અને લેબાનન જ્યાં બે વરમની મુદતમાં સ્વરાજનું વચન મળ્યું છે. એટલે તેઓ વરસ થયાં પોતાની માતૃભૂમિ સ્થાપી એટલાં છે. પેલેસ્ટાઈનનાં આરબો પણ સ્વતંત્રતા માટે મોટા પ્રયત્નો કરશે. શ્રીછ તરફ ચાર લાખ યાહુદીઓએ અહીં પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું છે. રેતીના ઢગલાને ફળદ્રુપ બનાવીને દેશની ખૂબ આબાદાની કરી પછાત દેશમાં જીવી સંસ્કૃતિ દાખલ કરી છે, અને વચ્ચે હાડવેર છે. જેમ વિદ્યા અને શિક્ષણ વધતાં જ જશે તેમ વૈરવૃત્તિ વધારે પ્રબલિત બનશે. યાહુદીઓને યુરોપ કે બીજે દેશ સંધરે તેમ નથી. તેઓ પેલેસ્ટાઈનમાં સ્વતંત્ર વાસ અને સંસ્થાનને સમૃદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે આરબોને પોતાની ભૂમિ ઉપર બહારના સમૃદ્ધ વર્ગોના ભરાવો ઇષ્ટ નથી. એમને આ આગંતૂકો પ્રત્યે ભયંકર ધિક્કારની લાગણી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે.

(૧૧) ખ્રિષ્ટીયો પોતાની જોખમદારીઓ ખીજાઓને ખભે ઝોળવવા માગતા નથી. તેમણે પ્રજાસંઘ પાસેથી આદેશ મુજબ પેલેસ્ટાઈનનું શાસન સ્વીકાર્યું છે. એટલે પોતાની જવાબદારીથી છટકવા માગતા નથી. આરબોને સ્વતંત્રતા આપવા માટે ખ્રિષ્ટીય સરકારની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ પ્રજાસંઘની સંમતિથી વસાવેલા યાહુદીઓને પણ કાઢી મૂકી શકાય તેમ નથી.

(૧૨) કમિશન આનો તોડ નીચે મુજબ કાઢે છે. આરબ અને યાહુદીઓના પેલેસ્ટાઈનમાં જુદાજુદા વિભાગો કરવા ઇષ્ટ છે. જરૂરના જુદાજુદા શાસન વિભાગો કરવા. અને મિત્ર રાજ્યો તરફ એક બીજાની પાડોશમાં રહી શકે. અનેના સ્વતંત્ર વિભાગોમાં સ્વરાજ્યો અને. સરહદની પૂર્વદક્ષિણે આરબોનો દેશ અને. એમની પાડોશમાં ફ્રાન્સ નેરડનનું આરબ રાજ્ય છે. તેમાં બે વિભાગ સંકલિત થઈ એક આરબ રાજ્ય બની શકશે. યાહુદી રાજ્ય પશ્ચિમ યોત્ત વિભાગમાં સ્થપાય. મેન્ડેટની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવે. તેને બદલે ફ્રાન્સ નેરડન સાથે સંધિ અને યાહુદીઓની સરચા સાથે સંધિ એમ બે સંધિઓ કરવામાં આવે. લઘુમતિના રક્ષણ માટે અને પાસેથી જેટલી મેળવવામાં આવે. લશ્કરી સત્તા નીલાવવા માટે સંધિઓમાં કલમો દાખલ કરવી.

(૧૩) જેફસાએમ અને બેથ્લેહેમને એક જુદો ધાર્મિક પ્રદેશ ગણી એને માટે જુદો મેન્ડેટ પ્રજાસંઘ પાસેથી મેળવી એનો વહીવટ અંગ્રેજ સરકાર કરે. આ ત્રણ પ્રજાઓનું મોટું ધાર્મિક સ્થાન હોવાથી એનું જુદું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. એની પેદાશમાં ઘટાડો થાય તે ખ્રિષ્ટીય પૂરું કરે.

(૧૪) કમિશન જુદાજુદા સરહદોની રૂપરેખા બતાવે છે. પરંતુ 'પ્રસ્થાન'ના

વાયકોને એ નિરસ લાગશે નેમ સમજી એની ઝીણી વિગતો અહીં આપતો નથી. મતલબ કે જે ભાગમાં યાહુદી લોકોનો વિસ્તાર અને વસાહતો વધારે પ્રમાણમાં છે તે યાહુદી પ્રદેશમાં આવી જાય છે. આરબોના ગામડાઓનો મોટો ભાગ આરબ વિભાગમાં આવે છે. છતાં એક દેશના બે કૃત્રિમ ભાગો થતા હોવાથી બંને ભાગોમાં લઘુમતિનો પ્રશ્ન જ્વલંત રહે છે. આરબોનો વિભાગ વેરાન છે; યાહુદીઓનો સંપૂર્ણ ક્ષણક્રુપ છે. અને જુદા પ્રદેશની સરહદ નક્કી કરવા જુદું કમિશન નીમવાની આવશ્યકતા જતાવે છે.

(૧૫) રીપીરીવમ, હૈદરા, સફાદ અને એકરે શહેરોમાં મિશ્રપ્રજા વસની હોવાથી ચાર વરસો સુધી એ વિભાગ મેન્ડેટ પ્રદેશ રાખવા બચાવમણ કરે છે; બંને પ્રદેશનાં બંદરોમાં વેપારીની સુરક્ષિતતા અને જડાતી રક્ષણ માટે કમિશન વ્યવસ્થા જતાવે છે. રેલવેની સગવડો પણ આપવા માટેની ગોઠવણો દેખાડે છે. જડાતી ધોરણ સૌની ઇચ્છા પ્રમાણે છતાં બની શકે તો એક જ રાખવાનું સૂચવે છે.

(૧૬) બની શકે તો બંને રાજ્યો વચ્ચે વસ્તીની અદલાબદલી કરવાની ગોઠવણ પસંદ કરે છે તે સિવાય થોડો પ્રદેશ અદલાબદલ કર્યાથી સગવડ મળતી હોય તો તે પણ કરવા સૂચવે છે. બંને પ્રદેશોની સ્વતંત્રતા એક બીજાની રક્ષામાં અને સયમ પાળવામાં હોવાનું ધારે છે.

(૧૭) એક આર્થિક કમિશન નીમી આર્થિક વિષયો સ્પષ્ટ કરવા સૂચવે છે. હમણાં પેલેસ્ટાઈનનું કરજ ૪૫ લાખ પાઉન્ડનું છે તેની પણ સંયોગો પ્રમાણે વહેંચણી કરવાની છે. યાહુદી રાજ્યને હમણાં કરતાં વિશેષ વિસ્તારવાળો પ્રદેશ મળે છે. એટલે એણે કમિશન જે આર્થિક મદદ કરાવે તે આરબ સરકારને આપવી. તાર ટેલિફોન વગેરેનો પણ નિર્ણય કરે.

(૧૮) યાહુદી પ્રદેશની વાર્ષિક ઠેરવેલી રકમ આરબ સ્ટેટને આપે, તે સિવાય જે આ સર્વે યોજના પાર જીતે તો દર વર્ગે વીસ લાખ પાઉન્ડની મદદ અંગ્રેજ સરકાર આરબ રાજ્યને આપે. જૂની કપનીઓ સાથેની એગ્રીમેન્ટો બંને રાજ્યો પાળે.

(૧૯) આરબ રાજ્યમાં માત્ર ૧૨૫૦ યાહુદીઓ રહેશે, જ્યારે યાહુદી પ્રદેશમાં સવાબે લાખ આરબો રહેશે. તે સિવાય જેરુસાલેમ અને હૈદરાના મેન્ડેટ પ્રદેશમાં સવાલાખ યાહુદી અને ૮૫ હજાર આરબો રહેશે એટલે લઘુમતિનો પ્રશ્ન ઘણો જ તીક્ષ્ણ રહેશે. બંને આરબોનો યાહુદી પ્રદેશમાં રહેલો ભાગ આરબ પ્રદેશમાં બદલી કરવા રાજી થાય તો તેને માટે પાણીની નહેરોનાં આધકારો ખોલી નહેરો બાધી જગ્યા કરી આપવી. તે માટે બ્રિટિશ સરકાર આર્થિક મદદ કરશે એવી વધી જતાવે છે.

(૨૦) આ ભાગ જ્યાં સુધી અસ્થિતિમાં ન આવે ત્યાં સુધી આરબ વિભાગમાં વિશેષ યાહુદીઓની વસાહતો વસાવવા દેવી જોઈએ નહિ. આરબના પ્રદેશની જમીન વેચી શકાય નહિ. સલાહકારક મંડળમાં આરબ તત્ત્વ વધારવું. યુનિસિપાલિટીઓનો વિકાસ કરવો. આરબ સ્કૂલો વધારવી અને બની શકે તો અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવું.

એ રીતે આ પેલેસ્ટાઈન કમિશનના વિસ્તૃત રિપોર્ટનો સંક્ષિપ્ત સાર આપ્યો છે. જેવો મૂળ પ્રશ્ન ગૂંચવણભરેલો છે, તેવો જ કમિશનનો તોડ પણ ગૂંચવણો અને અગવડોથી ભરેલો છે. બંને પ્રજાઓએ કમિશનના તોડ સામે અખત વાંધાઓ નોંધાવ્યા છે. કાર્પને પણ આ રિપોર્ટ ગમ્યો નથી. માત્ર બ્રિટિશ સરકારે પોતાની પસંદગી જાહેર કરી છે.

આરબોના વાંધા નીચે મુજબ છે:

(૧) તેરસો વરસો થયાં આ પ્રદેશ અમારો છે. અમારું શાસન, ધર્મ અને સંસ્કારોથી સંસ્કૃત છે. એમાં પરદેશીઓનાં ભુથો અમારી ક્ષણદુપમાં, ક્ષણદુપ જમીન પચાવી સારામાં સારો વિભાગ મેળવી ગય એ અમને કદી માન્ય નથી.

યાહુદીઓનો વાંધો એમ છે કે એઓને પ્રજાસંઘે આ પ્રદેશમાં મૂક્યા છે, જગતમાં એમને માટે ખીન્ને પ્રદેશ નથી. કરોડો રૂપિયા આ પ્રદેશમાં એમણે હોમ્યા છે એટલે એમને ટૂંકા પ્રદેશમાં ગોંધી મારવા ઠીક નથી. એમની સંસ્કૃતિના પોષણ માટે વિસ્તૃત જમીનની જરૂર છે.

બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં આ રિપોર્ટ ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી હતી. ત્યાં પણ એનાં મૂળતત્ત્વો સામે પુષ્કળ વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો. આથી અંગ્રેજ સરકારે આ આખો વ સવાલ પ્રજાસંઘના મેનડેટ કમિશન પાસે નિર્ણય માટે મૂક્યો છે. એનો ખુલાસો ત્યાં હજી થયો નથી. સવાલ એટલો અટપટો છે, વિરોધ એટલો સખત છે કે આનો કેવી રીતે સંતોષકારક નિર્ણય આવશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. આ કાયદાનો ખુલાસો થતો જ નથી.

આરબ હાઈ કમાન્ડ આરબ રાજ્યો અને તુર્કીની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યું છે. યાહુદી લોકોની આખા જગતની કેંચિસે પણ આની તરફેણમાં ઠરાવ કર્યો નથી. હજી એની બેઠક ચાલુ છે.

બ્રિટિશ સરકારને આ પ્રદેશ રાજકીય રીતે ખૂબ ઉપયોગી છે. ત્રણે ખંડોના સંગમ ઉપર તે આવેલ છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આ સ્થાન અગત્યનું છે. એટલે મને તેવી મુશ્કેલીઓ છતાં તેને મૂકાય તેમ નથી. આરબોને રાજી રાખવા છે. યાહુદીઓનો વિશ્વાસ રાખવો છે પરંતુ એ બન્ને કેમ જનશે?

યાહુદીઓની જગતની કેંચિસે તરફેણનો ઠરાવ કર્યો નથી. પરંતુ છેવટ એની તરફેણમાં આવવાની જરૂર છે. યાહુદીઓ દેશ વગરના હકધૂતાયેલા અને ધિક્કારાયેલા છે. તેમને છેવટે એક વિશ્રામસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એઓ ચાર લાખથી ઘણી વધારે સંખ્યામાં રહી શકશે.

કમિશન આરબોને નાણાંની લાલચ આપે છે. પરંતુ આરબો આ રાજ્યદ્વારી શતરંજના દાવમાં ગૂંચવાવા માગતા નથી. ત્યારે હવે પ્રજાસંઘની કમિટી આ કાયદાને કેવી રીતે ઉકેલે છે એની આપણે આતુરતાથી રાહ જોઈએ.

મદ્રાસમાં એક ઘણી રમણીય ચીજ છે. મદ્રાસના રમણીય સમુદ્રકિનારા પરના 'મરીના' નામે જાણીતા સુંદર રસ્તા પર મમુદ્રની રૈતીમાં તે આવેલી છે. એ છે 'એકવેરિયમ' યાને જળચરી.

એ એક નાનકડું લંબચોરસ મકાન છે. બહારથી તદ્દન સાધારણ દેખાવનું, પણ અંદર જતાં જ તેનું મદુ આપણને લાગવા માડે છે. એની ઉત્તરદક્ષિણની સામસામી ભોંતે, જમીનથી ત્રણ ફૂટ જાંચે, સાત માત ફૂટ લંબાઈની, જાડા પારદર્શક કાચનાં ચણી લીધેલાં બારણાંવાળી પાણી ભરેલી ટાંકીઓમાં, ખંડની વચ્ચેના હોજમાં, તથા વચ્ચે વચ્ચે ટેબલ પર મૂકેલી ટાંકીઓમાં મમુદ્રની મનોહર વસ્તીને વસાવેલી છે.

સમુદ્રનાં મોઝાનાં પાણીમાં તથા જુદીજુદી પરિસ્થિતિમાં રહેનાર જળચરોને અહીં બંધ પાણીમાં રાખવાં એ સહેલું કામ નથી. એને માટે પ્રત્યેક જાતના જળચરના જીવનનો અભ્યાસ જોઈએ. આ જળચરી એવા તદ્દિદોના હસ્તક ચાલી રહી છે. અહીંનું મરકારી મચ્છીખાતું આની બધી રીતે વ્યવસ્થા કરે છે.

આપણા ગૂજરાતીઓને જળચરોના જીવનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય નહિ જેવો છે. દરિયાકાંઠાની માછલાં ખાનારી વસ્તી એને વિષે થોડુએક જાણતી હશે. પણ તેના જ્ઞાનનો લાભ આપણને તે આપી શકે તેમ નથી. એટલે આપણે તો દરિયામાં માછલાં રહે છે એટલું જ જાણીએ છીએ. થોડાક ભણેલા લોક કોડ, વહેલ, શાર્ક કે કાલુ માછલીનાં નામ જાણે છે પણ પૃથ્વી પર જેટલી માછલીની જાતો છે, કે જેટલી પ્રાણીઓની જાતો છે તેના કરતાં યે વધી જાય તેટલી આ માછલીઓની જાતો છે એ તો આપણને ક્યાંયથી જાણવા નથી મળતું. માછલીઓમાં અનેક જાતો હોવા ઉપરાંત, તેમની કેટલીકની જીવનચર્યા અદ્ભુત કૌતુકભરી હોય છે, અને સૌથી આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે તેનું રગસાદર્ય પણ ફૂલો અને પતંગિયાને ટપી જાય તેવું હોય છે.

દરિયામાં રહેતી માછલીના જીવન વિષે અનેક નવાઈભરી હકીકતો જાણવા મળે છે. પણ એમને આવી બંધિયાર જગામાં ગણવાથી પણ કેટલીક અજબ હકીકતો જાણી શકાય છે. કેટલીક જાતો મહા તોફાની હોય છે તો કેટલીક ટીખળી હોય છે, કેટલીક શિકારી હોય છે તો કેટલીક ક્રિયાખોર હોય છે, અને કેટલીક તો એવી હોય છે કે એ જાતની બે માછલી એકી સાથે રહી જ ન શકે. વિચાળ દરિયામાં તો સૌસૌને માટે ભગવાને પુષ્કળ જગા આપી છે. પણ આ માંકડામાં સમામ કરવાનું કામ માછલીઓને તેમજ અહીંના વ્યવસ્થાપકોને બનેલે ભારે ધર્મ પડ્યું છે. વળી અહીં એક જગામાં જ રહેવાથી તેમની આહારની ટેવો પણ બદલાય છે, તેમને રોગ પણ ચાપ છે, કેટલીક મરી પણ જાય છે, અને કેટલીકને હવાફેર ના-શૂલ્હો પાણીફેર માટે પાછી દરિયામાં મૂકી આવતાં તે સાજી પણ ધર્મ જાય છે.

ખીજ એક નવાઈની વાત. અહીં રહીને આ માછલીઓ માણસોને પણ ઓળખતી થઈ છે. પેલા વચલા હોજમાં રહેનારી માછલી તમે પાસે જિભા રહીને રમાલ હલાવો તો તેને પકડવા કુદાકુદ કરી મૂકે છે. અને તેને જરા ગ્રીણવટથી નેવા તમે 'પાસે મેં લઈ જાઓ તો તમારું નાક પણ કરડી જાય છે. પેલી એક ટાંડીમાં રહેતી માછલીઓ અહીંના રસોયો તેમને ખાવા આપવા નીકળે કે તરત દોડાદોડ કરી મૂકે છે. પણ આના કરતાં ચે વધારે રસિક વિગતો તો પ્રત્યેકના જીવન વિષે છે. આપણે એમાંની થોડીક મોટી મોટી જોઈ લઈએ.

આપણે કામે હાથેથી જોવાનું શરૂ કરીએ. આ પહેલી ટાંડીમાં શરીરને આમળા આપતા દરિયાઈ સાપ છે. નાગ કરતાં ચે તેમનું ઝેર કેટલાય ગણું કાતિલ છે. પણ એ જરા એટી હોય છે એટલે એમના જીવ પર ન આવી પડે ત્યાં લગી તે કરડતા નથી. એમનો રંગ કંઈ ખાસ આકર્ષક નથી. પણ આ એકને કાળી અને સોનેરી બૂલ ઊગી છે તે જુઓ. એ સૌથી વધુ ઝેરી સાપ છે એની. એતવણી રૂપે જ કુદરતે શું આ લક્ષણ તેમાં ઉમેર્યું છે ?

આ ખીજ ટાંડીમાં 'શાર્ક' 'ડોગ' 'ર' અને 'ઇલ' નામની માછલીઓ છે. શાર્ક માછલી માણસખાઈ છે એ તો ઘણા જાણે છે. પણ તે ઘણામાર્ગે જિંડાં પાણીમાં રહે છે. મોટી શાર્ક માછલીઓ તો ગમે તે ખાઈ જાય છે. એક વાર એક શાર્કના પેટમાંથી પીંજાંનો મોટો ઢગલો મળી આવેલો. એ શું હશે ? પીંજાંનું આયીકુ ! પણ અહીં તો એ મોટી પંદર પંદર ફૂટની માછલીઓ નથી.

જુઓ, આ શાર્કના શરીરની રેખાઓ અને તેનું હલનચલન ખૂબ મનોહર છે. એનું પેટ સફેદ અને પીઠ પર કાળાબૂખરા રંગની ડાખા છે. એની ઘણી ગતો છે. એમાં એક વાધશાર્ક તો વાધની પેટે ખૂબ લલકારાર રંગવાળી હોય છે. ખીજ એક શાર્ક ધણુમધ્યી કહેવાય છે. કારણ ? એનું માથુ જુઓ તો જાણે મોટો ધણુ જ.

પહોળા યાળી જેવા શરીરની 'ર' મચ્છી ટાંડીને તળિયે જ એડેલી જોશો. તે દરિયાને તળિયે જ રહેનારી છે, અને તેની સાથે મળી જાય તેવા તેના રંગ છે. આમાં એક વિષ્ણુતં કિરણ જાતની માછલી છે. એને અડો તો તમને વીજળીના જેવો આંધકા લાગે. આ જાતની ખૂબી તેની પૂંછડીમાં છે. લાંબી ચાપક જેવી પૂંછડી ને કદવત જેવા કાપા એનો ધા જેતે થયો તે ખૂબ દિખાવાનો.

પેલી 'ઇલ' તો સાપ જેવી જ લાગશે. પણ એની પીઠ પર કલગી જેવા એક લાંબો ઝાલર ઊગેલી છે. એ એને સાપથી જુદી પાડે છે. માછલીની જાતમાં ઈલાની જીવનકથા સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક છે. તેના જન્મ કિનારાથી દૂર ખૂબ જિંડા પાણીમાં જાય છે. જન્મ વેળા તેના આકાર એક પારદર્શક પાંદડાના જેવો હોય છે. તે જેમ મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ કિનારા તરફ જતી જાય છે. ત્યાંથી તે કાઈ નદીના મુખ પાસે પહોંચી જાય છે. તેના જેવી ખીજ પણ ઘણી ઇલો ત્યાં આવી ગઈ હોય છે. અહીંથી તેઓ ટોળેબંધ નદીમાં આગળ વધે છે અને નાનાં ઝરણામાં અને તળાવોમાં જઈને રહે છે. ત્યાં જ તે પ્રજાત કદની અને વયની બની સાપ જેવો આકાર ધારણ કરે છે. કેટલાંય પ્રસંગ આમ અહીં દરિયાથી દૂર ગાળી પાછી તે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ સામે થતીયતી દરિયામાં પહોંચી જાય છે. એ કાળે એના જીવનની વસંત હોય છે. હવે તેનું સૌન્દર્ય વધી પડે છે. શરીર પર રૂપેરી ચમક આવે છે, અને અહીં આવીને વંશવૃદ્ધિ કરી તે અહીં સમુદ્રમાં જ જીવન સમાપ્ત કરે છે.

અહીં એક બીજી 'ધાવણી' (sucker) માછલી છે. એના માથા પર એક લંબગોળ ચોક્કસમાં આડી ગોઠવેલી કેટલીય તકતીઓ હોય છે એ વડે તે વહાણોને, વહેલોને તથા શાર્ક જેવી મોટી માછલીઓને વળગી પડે છે અને પછી ખેંચાયે જાય છે. નરવાની મહેનત જ નહિ! અહીં ટાંકીમાં પણ તે એની ધાવણીથી ભીંતે બાંધી રહે છે. આ ધાવણી એટલી બળવાન હોય છે, કે અધમણુ પાણીની ભરેલી ડોલ પણ એ તોળી શકે. હા, એને અંદરથી ખરાબર પકડ મળવી જોઈએ. એક સમયે વેસ્ટ ઇન્ડીઝના માછીમારો એનો ઉપયોગ બીજી માછલીઓ પકડવામાં કરતા. એને પૂંછડી દોરી બાંધી તેને પાણીમાં છોડતા અને તે કોઈ મોટી માછલીને કે કાચબાને જઈ બાંધતી અને માછીમાર દોરી ખેંચીને પેલા શિકારને ઝડપી લેતી.

ત્રીજી ટાંકીમાં ખૂબ રૂપાળી માછલીઓ વસે છે. પણ એમાં રૂપની રાણી તો પેલી પર્તગિયા માછલી (Butter fly) છે. એની કાપા પર સફેદ અને કાળા રંગના પટા છે અને તેની પાંખો પીળી છે. પણ એની ખરી ખૂબી તો એના ઊંચામાં છે. એની પીઠ પરની પાંખમાંથી એક લાંબી કંકણી નીકળી એને અવનવો દેખાવ આપે છે. પણ એનું કમનસીબ એ છે કે એ ઊંચું એટલું આકર્ષક હોય છે કે એની પડોશી માછલીઓ એને ઘણું લાગે કરડી નાખે જ છે.

એની સાથે રહેતી મોતી-છાપ (Pearl-spot) નામની મચ્છી પણ એાછી રૂપાળી નથી. એના આખા અંગ પર આડા પટામાં મોતીના જેવાં છૂંદણાં છે. આ માછલી ઘણું લાગે શાકાહારી છે. એટલે તો તળાવ ટાંકાંનાં પાણી સુધારવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ ખોરાક તરીકે પણ ખૂબ કિંમતી ગણાય છે. આ બીજીના શરીર પર આંખો જેવા ડેરડેર છુદા છે. આ એક બીજી માછલી વિચિત્ર રીતે આરામ કરે છે. બે પાંખો અને ત્રીજી પૂંછડી એ ત્રણની ત્રિપાઈ બનાવી તેના પર તે બેઠી છે. આ બીજીની વિચિત્રતા ભુલ્યો. એના ગાલના પર એકેક ઘોળો ચંદ્રમા છે. વળી આ બીજી એક કદાવર માછલીનો રૂપેરી રંગ તમને મમે એવો છે. અને આ એકની બે પાંખો એટલી લંબાઈ છે કે એને ત્રણ પૂંછડી હોય એવું લાગે છે.

ચોથી ટાંકીની વસ્તી પણ પેલાંના જેટલી જ રૂપાળી છે અને કેટલીક વિશેષ નવાઈઓ વાળી છે. એમાં એક માછલી બ્લૂફાઈલ (Blue file) તરત જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એની પૂંછડી બીજીના ચંદ્રાકાર છે. એની વાદળી કાપા અલંકૃત નમણી છે. અને આપણી નવવધૂ પેડે એના દાંત પણ રાતા મજકિયા છે. પણ એનું ચોથી વિશેષ ક્ષણ તો તેની પીઠ પર એક કાનસ જેવું, હાડકું છે. એને એ ધારે ત્યારે બિચુ કરી શકે છે અને પાછું પીઠની ખોલણમાં વાસી શકે છે. આટલું રૂપ છતાં એ છે વાદવોની જનતની. એક સાથે બે જાણુ ભેગી રહી શકતી જ નથી. ભેગી થઈ તો તે અંદર અંદર એવી બાંહે છે કે તેમનો મરીતે જ છૂટકારો થાય છે. બે કે આ એમનું જોર તેઓ બીજી એમનાથી મોટી માછલીઓને પણ મારવામાં વાપરે છે. એકે તો એક ફૂટની શાર્કને પણ મારી નાખેલી.

પાંચમી ટાંકીમાં 'સ્નેપર' (કરકણી) નામની ખૂબ આકર્ષક જાત છે. એ દરિયામાંથી તાજ આવે છે ત્યારે તેના રંગ અજબ લક્ષકવાળા હોય છે. એના શરીરની બહારની સફેદી પર પડોળા કોરમજીવ પટા શોભી રહ્યા હોય છે. થોડા વખતમાં એ કોરમજીમાંથી થોડા ગુલાબી રંગ થઈ જાય છે. તોય એનું રૂપ તો તેવું ને તેવું જ રહે છે. એ ત્યારે

ઉશ્કેરાય છે ત્યારે એના સફેદ પટા ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે. ખાવાને વખતે પણ ખોરાક મેળવવાના આવેશમાં તેનો રંગ ગુલાબી થઈ જાય છે.

છટ્ટો ટાંકીમાં જાતજાતની મઝાની માછલીઓ ભેગી કરેલી છે. આ એકનું નામ ખડરી (Goat fish) છે. ગ્રાણીઓમાં જેમ ખડરાં તેમ માછલીઓમાં આ જાત ખાવામાં ખૂબ પ્રચારમાં છે. એની દાઢો નીચે બે અક્કડ ચીપિયા જેવા અવયવો છે. આ ચીપિયા એ બેઠેલી હોય છે ત્યારે વાંકા વળીને ખાનાંમાં ગોઠવાઈ જાય છે. એનો ઉપયોગ ખોરાક શોધવાને રેતી ખોદવામાં તે કરે છે. પણ એ જ્યારે ધીરેધીરે ચાલતી હોય છે ત્યારે એ ચીપિયા પગ પેઠે વારાફરતી હાલે છે અને જાણે એનાથી જ એ ચાલતી હોય તેવું દેખાય છે.

એનાથી મોટી અને વધારે આકર્ષક એક બીજી જાતની પતગિયા માછલી છે. વિષુવવૃત્તમાં રહેતી દરિયાઈ માછલીઓમાં આનો રંગ સોથી ગજબનો દમામદાર છે. એ સામાન્ય રીતે નાની હોય છે. પણ એમાંની શહેનશાહ મચ્છી ફૂટ જેવડી થાય છે. આ બાજુ તિતેવેડીના દરિયા કિનારે એને 'ધોળણુ' કહે છે, રૂપાળી અને બધાની નજર ખેંચે એવી એટલે જ કે જેટલી પતગિયાંની જાતો છે તેટલી જ આ માછલીની જાતો છે, ભાતભાતના રંગ, ભાતભાતના આકાર.

આ બીજી ચેટડોન (Chatodon) નામની જાત, પોતાના રંગની આકર્ષકતાથી દુનિયાનાં બધાં સ્થૂઝિયમોમાં માનભર્યું સ્થાન પામેલી છે. આમાંની એક જાતને પૂંછડી પર પણ બે બાજુ આંખ જેવું ટપકું હોય છે. એટલે એને લોકો ચતુર્દક્ષણી પણ કહે છે. એને આપણે સેવક મચ્છી કહીએ. ભેંસનાં શગડાંમાંથી જીવડાં વીણનાર પંખી પેઠે આને મોટી માછલીઓના પેટમાં વળગી રહેલાં જીવડાં ખાવાની ટેવ છે એટલે એવી મોટી માછલીઓ રાજ થઈને આને પેટમાં પેસવા દે છે !

આની પડોશમાં એક બીજી પૂંડાની જાતવેડી હોય તેવી ચપટ માછલી (Spine tail) તો તરત જાન ખેંચે એવી છે. આછો જૂરા રંગ અને ઉપર પીળી રેખાઓ. કેટલીકનાં શરીર પર બદામી રંગ પર જૂરા રંગની તરંગિત રેખાઓ, પણ એનું નામ તો (Spine-tail) એવી પૂંછડી પર બે બાજુએ વિદ્યાવાસ કરી શકાય તેવાં ભાલોડાં પરથી પડેલું છે. એ એનું સજાળ હથિયાર છે.

સાતમી ટાંકીમાં એક ગજબની શાનદાર મચ્છી છે. એને રસેલની ખિસ્કુ મચ્છી (Russel's scorpion fish) કહે છે. આ જળચરોમાં આનાથી વધુ રસિક માછલી બીજી નથી. જાણે મરઘો જ ભેઈ લો. એની પાંખો અને એની આજુબાજુના સ્નાયુઓ જરૂર કરતાં બેહદ વધી ગયેલાં છે. એના શરીર પર જે સફેદમાં બદામી લાલ રંગ છે તે એની પાંખોમાં અને લાંબાં ફરકતાં પીછાંની ટોચ લગી મોઝાં પેઠે ચાલુ જ છે. છે જરા એટલી એટલે એ ચાલે છે બહુ ધીમેથી. એનાં આજાં ફરકતાં રંગીલાં પીછાં અને ધીરેધીરે હાલતી પતગિયાંના જેવી પાંખો જાણે જોયા જ કરીએ. અને કોઈ વખત તો જાણે પોતાનું રૂપ બધી બાજુથી દેખાડતી હોય તેમ ઘડી ઘડી અટકીને એ ધીરેધીરે ગોળ ફરે છે.

આની ભેડે રહેતી બીજી ઘણી મચ્છીઓમાં એક શિકારી મચ્છી (Angler fish) ખૂબ કૌતુકવાળી છે. એના માથા પર મચ્છી પકડવાની નાની લાકડી હોય તેવું એક નાનું ટોચે સફેદ કૂમતાવાળું હાડકું છે. આ મચ્છી પાણીના છોડમાં પોતાનું આખું પીંછું શરીર સંતાડીને સ્થિર બેસી જાય છે, વાઘ જાળમાં બેસે તેમ; અને પેલો દાંડો હવાવતી તે પરનું

ફૂમતુ, વિનિયુ ઉગે કે એનાથી જે આકર્ષાયુ તેના બોજ ના કાક માઝુ આ કૌતુક
તેનાને ને આન્ય કે એના વડયા વીજળીની વેગે કામ કરતા થઈ ગય છે આ દાડીની
નીચે જ એનું મો ખુલ્લુ બેસેલું હાય છે સિમર નન્ત જ ગડપ! દરિયામાં તો સિમર
એમની કને જ ચાલ્યો ચાલ્યો આવ પણ અહીં ટાપીમાં તો તેવું ક્યાંથી બને? ત્યાં નાખવામાં
આવ્યો ખાન- તો ખીજ ચપગ માછલીઓ જ ઝડપી ગય અને આ ભાઈ (કે બાઈ) તો
બેગ જ ના એટલે એને માટે એ તાર પર ખોનક બાધીને તેના માથા પર લટકાવવા પડે
છે તો ય કેટલીયે નાર એ ભાઈ તેને લેવાનો વિચાર કરે પણ એટલામાં તો ખીજ આવીને
તે ઝડપી ગઈ હોય અને આમ એને કેટલી ય વાર ટાકા કરવા પડે છે!

આમી ટાકીમાં માથી વડુ ધ્યાન ખેંચનાર પેલી ફૂલણ (Puffin) મચ્છી છે એ
ખીજે છ ત્યારે દવાથી કે પાણીથી પોતાના શરીરને બરી દર્દને ગોળ બલૂન જેવી મની ગય
છે એની ચામડી પરના ઢાટા ઢાટા થઈ ગયા છે ત્વણ દરિયાની સાડુડી જ ભેઈ લો વળી
લુઓ, એનું મો પોપટ જેવું છે એ બહુ જ ડખીલી અને લડકણી જાત છે અદરોઅંદર
લડયા કરે અને કોઈ ફૂમગી કે માદી માઝની આડી કે તેને ફરતે ટોળ વળી તેની પૂછડી,
પેટ પાંખા નામ મો ગધુ મગે ત્યાંથી ડડીને પેલીને સાર કરી ગય

નમગી ટાકી ધળી જતોથી બન્ધો છે એમાની વણીખરી ખોગકની દૃષ્ટિએ ખૂબ
ઉપયોગી ગણાય છે પણ કેટલીક અમુક રીતની ખીજ વિશેષતા પણ ધરાવે છે એની
એક 'ચપટ મચ્છી' (Flat fish) છે એને એક બાજુ પર સૂવાની ટેવ છે, જે બાજુ
પર એ સૂવે છે તે ગાનૂનો ગગ ધોળો થઈ ગય છે, તથા તે તરફની આખ પણ જતી
ગહે છે એનો ડુગ્ગી ગગ તો દરિયાના તળિયાને બગતો જ હોય છે

આ ખીજ મુલેટ (Mullet) જાતની માઝની ઘણે ભાગે સાકાદારી છે, એટલે
ઉપર આપણે મેની-ઝાપની ગાયતમાં જોઈ ગયા તેમ પાણીની સરખાતા માટે તેમનો
પણ ઉપયોગ કરામાં આવે છે એક ખીજ જાત તે મિસ્લી મચ્છી (Cat fish)
છે એના મો પર મિસાડીના જેવી મૂઝા છે એ મોટા ટોળામાં રહે છે મયગાર દિનાગ
પર તાડીના દુધાનના ધગક તન્મ્યા બની વધારે તાડી ખીજે તે માટે આ માઝનીના માથાને
મગાનથી બર્જાને ધગકાને મક્ક જાવડાય છે! આ જાતના નર માદાએ મૂંઢના ઈંડાને
મોમાં ગળે છે અને ત્યાં જ તેના ગન્ધા થાય છે ઈંડાનું કદ પણ અર્ધો ઈંડાના બામ જેટલું
હોય છે એટલે એની મખ્યા તો જુઝે આવી હોય જ, મિયાગ બાપાને આ ઈંડામાંથી
બન્ધા થાય ત્યાં લગી કડકા જ કરવાના ગહે છે

આપણે ઘણી માઝનીઓને તેમની પર્મિશ્ચિન પ્રમાણે તથા તે ઉરકેગયેની હોય ત્યારે
ગગ જાતની જોઈ પણ એની ગગ જાવનારીઓમાં ઉત્તમ માઝની તો અહીં છે મવાગમાં
આ માઝની (Sea-perch) લગભગ ધોળી હોય છે, પણ આજ સુધીમાં તો તેનો ગગ
ગળો થુગાનો બનો ગય છે

અહીં એક ખીજ ખૂબ રૂપાળી નીવડી જોઈ માઝની છે આની વિશેષતા એ છે કે
એના ગગ ઉમર પ્રમાણે જ ગય છે મચપણમાં એનો પાંખા, અને ઉપગુ જડથુ ચમદાર
પીળા ગ ના હોય છે એ જેમ જેમ મેની થતી જાય છે તેમ આ ગગ ઓછા થતો ગય છે,
અને પુખ્ત થતા તો તે તદ્દન જતો ગહે છે આ ત્રણે મિશનિવાગી માછલીઓ અહીં છે,

તેમની રંગલીલા કાક અજબ આનંદ આપે છે. એના રંગોની ખૂબી આગળ તો બલભક્ષી ફેશન કરનારી સ્ત્રી પણ ફિક્કી લાગે.

દસમી ટાંકીમાં રહેનાર માછલી (Sea-perch) આ જળચરીની જૂનામાં જૂની નિવાસી છે. અગિયાર વરસથી તે અહીં છે અને એક સુધરેલું પ્રાણી બની ગયેલી છે. સાંજ પડતાં તે તળિયે જઈને નિયમસર ઊંધી જાય છે. પેલી ડોંગ મચ્છી તો આંખો પણ મીંચી દે છે. કેટલીક માછલીઓ પાણીમાં અદ્ધર જ સ્થિર રહીને ઊંધી લે છે. કેટલીક તો ઊંધતી જ નથી લાગતી. રાતે પણ તે તો દોડાદોડ કર્યા જ કરે. એટલે તેમની ટાંકીમાં ખતી બળતી રાખવી પડે છે. નહિ તો અંધારામાં ભોંત સાથે અફળાર્થ અફળાર્થને જ તે મરી જાય છે!

આપણે ટાંકીઓ બોર્ડ રહ્યા. હવે ટેબલ પર મુકેલી ટાંકીમાં રહેતાં પ્રાણીઓ તરફ વળીએ. મોટી ટાંકીઓમાં પેલી ખાઉધરી માછલીઓ બેગી ન રહી શકે તેવાં કેટલાંક નાનુક નાનકડી જાતનાં પ્રાણી અહીં રાખ્યાં છે. એમાં મુખ્યત્વે પેલો પ્રખ્યાત ઓક્ટોપસ યાને અષ્ટપાદા વિચિત્ર કરચલા, તારક મચ્છી, દરિયાર્થ ઘોડો, કાફર અને બીજી કેટલીક માછલીઓ છે.

દરિયાર્થ ઘોડો તો જાણીતો છે. એ હોય છે તો આરખાંચ ઇંચનો જ, પણ એનો આકાર ઘણો આકર્ષક છે. ઉપરનું અર્ધુ શરીર ઘોડા જેવું અને નીચેનું સાપ જેવું. કાઈ ઊડતી ડાળીએ પૂંછડી વીંટીને ટટાર છાનીએ ડોકું હલાવતા એ ભાર્ષત્યારે જુઓ ત્યારે એકાં જ હોય.

આ બીજા ટેબલ પર ચારેક આંગળની નાની મચ્છી છે. તમને લાગશે કે બીજાં એને ખાઈ ન જાય માટે એને અહીં જુદી રાખી હશે. ના, હકીકત એથી ઊલટી જ છે. એનું નામ છે કાફર (coffer) અને એ ખરેખર કાફર છે. એના દાંત એટલા મજબૂત છે કે ગમે તેવી મોટી માછલીની ચામડી ફાચી નાખે. અને એના શરીર પર તો હાડકાનું બખ્તર છે. એટલે એને તો કોઈ ખાઈ શકે જ નહિ.

બીજા ટેબલ ઉપર કરચલા છે. એને અહીં રહેવું બહુ કાવતું નથી. એટલે કદી કદી જ તેમને અહીં રાખવામાં આવે છે. દરિયાર્થ પ્રાણીઓમાં મોટાં નાનાં તો લગભગ જાય છે જ, પણ નાનાં પ્રાણી પણ મોટાંના શરીરમાં ઘર કરીને તેમના લોહી પર જીવે છે. શાર્કના પેટમાં કેટલાય કરમિયા અને જીવતી જીવાત હોય છે. સાપને પણ એક જીવાત (barnacles) વળગે છે. એ માછલીઓને પણ વળગે છે. એવી એક જાત આ કરચલાને પણ એની પૂંછડી નીચે બાઝી જાય છે. એ ચોટી એટલે ચર્મ રહ્યું. ધીરેધીરે ઝાડ મૂળ ફેલાવે તેમ એ પોતાના રેખા કરચલાના આખા શરીરમાં નાખી દે અને પછી પેલો જીવે ત્યાં લગી તેનું લોહી પીધા કરે તે પછી કમનસીબ કરચલાના જીવનની નવરંગી વસંત કદી આવવાની જ નહિ.

કરચલાની આથી એક જિલટી હકીકત પણ છે. જીવનચાત્રા નભાવવામાં એ બીજા પ્રાણીની મદદ પણ ખૂબીથી લે છે. એક 'એનિમોન' (Anemone) નામનું એક સાથે અનેક ડંબ મારી શકે તેવું જંતુ હોય છે. કરચલા તેને પોતાની પીંક પર વસવા દે છે. કરચલાના ખાવામાંથી પેલાને ખાવાનું મળ્યા કરે. અને પેલું એવું ડંખીલું હોય છે કે એ કરચલાની પીંક પર હોય ત્યાં લગી તેને ખાવાની દિગ્મત કરે જ નહિ. લક્ષા અને આંધળાના જેવી આ મજાની વાત છે. આવાં સહજીવન ગાળતાં બોડાં દરિયામાં ઘણાં છે.

કરચલા પર વસનાર આ 'એનિમોન'ની ઘણી જાતો છે. એમાંની કેટલીક તો ત્રણ ફૂટ પહોળી હોય છે. રેતીમાં પડ્યું હોય ત્યારે કાઈ મોટા ફૂલ જેવું દેખાય, એની વચમાં

એક ચીરો દેખાય, એ જ એનું મો એની આસપાસ હાગબધ ડખવાળા પગ હોય છે શિખર પકડાયો કે ડખથી તે બેશુદ્ધ બનીને નીચેની થેલી જેવા પેટમાં પહોંચી જાય આ ટેબલ પર એક ચડણ મચ્છી ગહે (Climbing-perch) છે એ પાણીમાં અને હવામાં પણ શ્વામ લઈ શકે એનું તેનું શરીર છે એ કિનારાના ઝાડ પર ચડીને કદીકદી બેસે છે અહીં એના પર પ્રરોગ પણ નહીં જેવામાં છે પાણીમાં ચાલેને બીજી પકડી ગમ્મનામાં ચાલતા તે પર તે ચડી ગઈ હતી !

અહીં વળી એક બહુ નાનું માછલી છે એ મચ્છરોના ઇંડા ખાય છે એટલે માનવજાતને તો ખૂબ જ ઉપરોગી છે ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ એને લઈ જઈને ફેના તળાવમાં રાખે છે

હવે જે આપણે કુદરતની પરમ વિચિત્રતા એવા પેલા અષ્ટપાદ ચોકટોપસને જોઈએ આપણા દરિયામાં તો એ બહુ બહુ તો મૂકી જેનડા જ હોય છે અહીં જે મૂંઝા છે તે તો સોપારી જેનડા અને ત્રણ ચાર ઇંચ લાંબા પગ રાગા જ છે દરિયાઈ પ્રાણીમાં આ ખૂબ છુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એની જેનડા તો માત્ર વહેલ અને સીલ જ છે આ આકંપગાઓ અગ્નિપરમ રમતગમતો પણ કરે છે વળી મિલાડીની પેઠે રીતસર એમના આકં હાથ કે પગ જે કહો તે બેઠા બેઠા સાફ પણ કરે છે અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે શરીરનો રંગ પણ બદલી શકે છે એના પાતળા હાથ પર બે હારમાં અનેક મોઢા હોય છે એ વતી શિખર—મેટા ભાગે કરચના પ કે છે અને પોતાના પોપટના જેવી ચાચનાળા મોમાં મૂકી દે છે એના પર કોઈ બીજું તગપ મારે છે ત્યારે એ નાસી છૂટવાની અજબ રીત વાપરે છે મોમાંથી સાઠી જેવો મેટા મેટા કાઢી તેની આથે તેઓ સટકી જાય છે એચ જ વેલ્સ કહે છે કે વિસવાદના ક્રમ પ્રમાણે માણસનો આકાર અષ્ટપાદના જેવો પણ થઈ જવાનો સંભવ હતો

આપણે હવે લગભગ પૂરું થું આ નાનકડા ઓરડામાં પણ બિલાબિલા બે એક કનાક નીડળી ગયા દરે માછલીના ધર પાસે બિલા રહી તેની જોડે વાતો કરવાનું ખૂબ મન થાય છે પણ પાસેની હોટેનમાંથી કોફીના ડપ ખખડાવાનો ગણકાર આવે છે અને દરિયાના મોજા મીઠી ગર્જના કરે છે એટલે અહીં બિલા રહેનાની હવે ધીરજ નથી આ રૂપરાણીઓની મસ્તી અને મેઘધનુષના જેવી રંગલોલાભર્યું અમેરાજગત છોડવાનું મન થતું નથી જાણે જોયા જ મરીએ ના પણ ચાલો ધગવાતુ જ ન હોય તો આ દરિયા ગહો એમાં અનેક જાતના માછલા છે જોઈ આવો હા કોઈ જન્મે મત્સ્ય બનીએ તો એય બને પણ પછી માછલાને જોનાની મજા આનંદ ? ના, ના, આ કોઈ મોગી મચ્છી ગડપવા આવી તેની જડમાંથી ન અપકારી જાય તેની જ ચિંતા કરવી પડશે અને જો મોગી મચ્છી બન્યા તો અનેક નાનાને ખાવા પડશે ! ચરે કેવું મ્મ માટભર્યું ! ના, માણસ રહીને જેટલું જોનાય તેટલું જ સારું આપણા જ્ઞાન અને અનુકંપાવૃત્તિ માછલા પણ શીખે તો કેવું સારું ? જો કે એ શીખ્યા પછી એણે જીવતું શી રીતે એ સવાલ બિલો થાય પણ જવા દો એ વાત

હજી માણસ જ પોતાની જાતે પ્રત્યે કયા અનુકંપા કેળવી શક્યો છે ? ચાલો પણ એ તો બીજી વાત થઈ આ બધી અપેક્ષાઓ તરફ એક વાર ફરી નજર નાખી લો બહાર કોશી ધરમાં બનીબની મદ્રામી કોશી ખૂબ આતુરતાથી આપણી ગદ્ય જુએ છે

[ગતિકથી ચાલુ]

૪

સંગીત રત્નાકર પછી ખીન્ને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ‘રાગતરંગિણી’ છે. આ ગ્રંથના કર્તા લોચન કવિ હતા. આ ગ્રંથમાં લોચન કવિ પૂર્વેના વિદ્યાપતિ નામના કવિતા કાવ્યોના ઉતારા આપવામાં આવેલા છે. રત્નાકર પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રામને બદલે મેલ શબ્દનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે અને મુખ્ય મેલને શુદ્ધ મેલ અને ખીજ પ્રાથમિક મેલને જનકમેલ તરીકે કહેવામાં આવે છે. રાગતરંગિણી પંદરમી સદીનો ગ્રંથ મનાય છે. આ ગ્રંથ ચતાં પહેલાં તો દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિઓ વચ્ચે મોટા ફાંટાઓ પડી ચૂક્યા હતા. રાગતરંગિણીનો શુદ્ધમેલ રત્નાકરનો મુખારીમેલ છે, અને બધું સંગીત પણ પ્રામના આધારે રચાયેલ છે, અને બધા રાગોનું બાર મુખ્ય રાગો નીચે વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. ૧૨-૧૩ મી સદીના મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદની સંગીતપદ્ધતિમાં ઘણા જ મહત્વના ફેરફાર થઈ ગયેલ હોવાનું જણાય છે. ઘણાખરા લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોના કર્તા દક્ષિણ હિંદવાસીઓ હતા જેથી સંગીતપ્રામ ત્યાંની પ્રચલિત પદ્ધતિ પ્રમાણે રચવામાં આવેલ છે. સંગીત રત્નાકરને બધા પડિતો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માને છે અને આ ગ્રંથમાં ખન્ને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરવા પ્રયાસ ચતાં મહાન કિલ્લપટતા ઊભી થાય છે કે આજ સુધી પણ સંગીત રત્નાકરના રાગો ઉપજવી કાઢવા મુશ્કેલ પડે છે. મુસ્લિમ આવ્યા પછી અગર તો તે પહેલાં થોડા સમયે ઉત્તર સંગીતપદ્ધતિનો શુદ્ધમેલ શુદ્ધ શંકરાભરણ અગર ખીલાવલ ચાલુ હતો. પરંતુ મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદ સંગીતપદ્ધતિ વચ્ચેનું અંતર દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યું, અને દક્ષિણનો શુદ્ધમેલ મુખારી મેલ જ રહ્યો. જ્યારે મુસ્લિમ આક્રમણ પછી ઉત્તર હિંદનું સંગીત તેના સંસ્કૃત ગ્રંથો સાથેનો સંબંધ ગુમાવતું ગયું અને હાલ જોઈએ તો ઉત્તર હિંદનું સંગીત પ્રાચીન ગ્રંથોના આધાર કરતાં એક જાતની રૂઢિ અને પરંપરાથી જીતરી આવતા સંગીત જેવું જણાય છે. આ સ્થિતિને માટે મોગલ સમય અને મુસ્લિમ અધ્યાન સંગીતકારો જ જવાબદાર છે.

ઈ. સ. ૧૫૯૯માં ખાનદેશમાં આવેલ શુરહાનપુરના પ્રખ્યાત પંડિત યુંડરિક ચિટ્ટલે સદ્દરાગ ચંદ્રોદય, રાગમાલા, રાગમેજરી અને નર્તનનિર્ણય નામના ચાર ગ્રંથો રચ્યા છે. યુંડરિક ચિટ્ટલ દક્ષિણ સંગીતપદ્ધતિનો તો જાણકાર હતો જ, પણ ઉત્તર હિંદની સંગીત પદ્ધતિનો પણ પૂરેપૂરો હિમાયતી હતો. યુંડરિક ચિટ્ટલનો શુદ્ધમેલ મુખારીમેલ હતો, અને તેણે ઘણાખરા ઉત્તર હિંદના પ્રચલિત રાગોનું પણ વર્ણન કરેલ છે. રાગપ્રકરણમાં તેના સ્વર પ્રામમાં ૧૪ શ્રુતિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, અને વીણા ઉપર રૂઢા બાર પડાઓ વર્ણવ્યા

છે. આ જ સમયમા દક્ષિણના પડિત ગમ અમાત્યે 'સ્વરમેન કથાનિધિ' નામનો દક્ષિણ પદ્ધતિનું વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ કરતો ગ્રંથ ગયો છે. પુરુષ વિદ્ય અને ગમ અમાત્યનું સ્વગ્રામ એક જ ગતનું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧ ચ્યુત ધ્વજ નિષાદ	—	મન્દા
૨ શુદ્ધ ધ્વજ	—	છન્દોવતિ
૩ શુદ્ધ ઋષભ	—	રતિમ
૪ શુદ્ધ ગાધાર	—	ક્રોધા
૫ માધારણુ ગાધાર	—	વલ્લકા
૬ અતર ગાધાર	—	પ્રમાગિણી
૭ ચ્યુત મધ્યમ	—	પ્રીતિ
૮ શુદ્ધ મધ્યમ	—	માર્ગની
૯ ચ્યુત પંચમ મધ્યમ	—	મદીપિની
૧૦ શુદ્ધ પંચમ	—	આવાપિની
૧૧ શુદ્ધ ધૈવત	—	ગમ્યા
૧૨ શુદ્ધ નિષાદ	—	ક્ષોભિણી
૧૩ કૈશિકી નિષાદ	—	તીના
૧૪ કાકલી નિષાદ	—	કુમુદતિ

'સ્વરમેલ કથાનિધિ'મા મુખ્ય જનકમેનની મખ્યા છ આપવામા આવેન છે અને બધા ગગો ધ્વજ ગ્રામના આધારે રચાયેલા છે

ઈ મ ૧૬૦૯મા ગજમુદ્રીના સોમનાથ નામના એક તેતુગુ વ્યાહાણે 'ગગવિમોધ' નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ ગયો છે. મોમનાથનો શુદ્ધમેન સ્વરમેન કથાનિધિનો જ મેલ છે, અને ગ્રામસ્વરોના નામમા માત્ર ચ્યુત ધ્વજ અને ચ્યુત મધ્યમને બદલે મૃદુ ધ્વજ અને મૃદુ મધ્યમનો જ ફેરફાર જોવામા આવેછે (લુઓ પરિશિષ્ટ ઇ) 'ગગવિમોધ'મા જનક મેધની કુલ મખ્યા રટની છે. ગગવિમોધ પછી ઈ સ ૧૬૨૫મા લક્ષ્મીધગના પુત્ર દામોદર મિત્રે 'સંગીત દર્પણ' નામનો ગ્રંથ ગયો છે. પરંતુ સંગીત દર્પણમા સ્વગાધ્યાય સીધા સંગીત રત્નાગ્ર ઉપરથી લેવામા આવ્યો છે અને સ્વરગ્રામ સંગીત રત્નાકરનું જ છે.

ગગવિમોધ પછી કૌર્મણ મહત્વનો ગ્રંથ લખાયો હોય તો તે 'ચતુર્દશ પ્રકાશિમ' છે. આ ગ્રંથના કર્તા દક્ષિણના પડિત વેંટમખી છે. જેઓ ગોવિંદ દીક્ષિતના પુત્ર અને તાનખ્યાચાર્યના શિષ્ય હતા. આ ગ્રંથ ઈ મ ૧૬૬૦મા લખાયો છે. વેંટમખીએ બધા જન્ય રાગોનું ૭૨ મેનકર્તા ગગો નીચે વર્ગીકરણ કરેલ છે. પૂર્વાગ અને ઉત્તરાગના મધ્ય વિકૃત સ્વરોના ફેરફારથી પ્રથમ ૩૭ મેલ કર્તા ગગો કર્યા અને પછી વગધી મધ્યમને અવિકૃત સ્વર ગણી બીજા ૩૬ મેનકર્તા રાગો ગણતા કુલ ૭૩ મેનકર્તા રાગોની સુચવચ્ચા કરવાનું માન વેંટમખીને જાય છે. વેંટમખીએ દક્ષિણ દિલના સંગીતને આવી રીતે સુચવચ્ચા અને શાસ્ત્રીય બનાવ્યું છે અને હજુ સુધી પણ જાતખડે જેવા વિદ્વાન પડિતો તે યોગ્યના પ્રમાણમૂલ માની તેનો ઉપયોગ કરે છે. વેંટમખીએ ગ્રામીન ગ્રંથકારોના વિકૃત સ્વરોનો

ઉપયોગ કર્યો નથી. પરંતુ રાગવર્ણનમાં ફક્ત બાર જ ઉપયોગી સ્વરોને ક્રમમાં લીધા છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે: શુદ્ધ પડ્જ, ક્રમલ ઝપલ, શુભ ઝપલ, શુદ્ધ ગાંધાર, સાધારણ ગાંધાર, અંતર ગાંધાર, શુદ્ધ મધ્યમ, વરાલી મધ્યમ, શુદ્ધ પંચમ, શુદ્ધ ધૈવત, શુદ્ધ નિષાદ, કૌશિકી નિષાદ અને કાકલી નિષાદ; જેનાં શ્રુતિસ્થાનો અનુક્રમે છન્દોવતિ, રતિકા, કોધા, વજ્રિકા, પ્રસારિણી, માર્જની, રક્તા, આલાપિની, રમ્યા, ક્ષોભિણી, તીમા અને કુમુદતિ વગેરે છે.

સત્તરમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ‘સંગીત પારિજાત’ નામનો ગ્રંથ પંડિત અહોબલે લખ્યો છે. અહોબલે સંગીત પારિજાતમાં ધણીખરી વસ્તુ રાગતરંગિણી અને રાગવિખોધમાંથી લીધેલ છે. રાગતરંગિણીનો શુદ્ધ મેલ તે જ પારિજાતનો શુદ્ધ મેલ છે. (પરિશિષ્ટ બ) પંડિત અહોબલ ઓગણીસ વિકૃત સ્વરો ગણાવે છે, પણ પારિજાતમાં વર્ણવેલ રાગોમાં બાર સ્વરોથી વધુ ઉપયોગમાં લીધા નથી. પારિજાત એ પ્રથમ ગ્રંથ છે કે જેમાં વીણાના તાર પ્રમાણે બાર સ્વરોની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. પારિજાતનું સ્વરશ્રાવણ, આધુનિક સ્વરગ્રામને મળતું છે, ફક્ત શુદ્ધ ઝપલ, શુદ્ધ ગાંધાર, શુદ્ધ ધૈવત અને શુદ્ધ નિષાદના સ્થાનમાં એક એક શ્રુતિનો ફેર છે એટલે તેઓ અનુક્રમે રમ્જની, કોધા, રમ્યા અને ક્ષોભિણી પર સ્થાન લે છે. આ જ સમયમાં તાંબોરના રાગ તુલગળએ ‘સંગીત સારામૃતમ્’ નામનો ગ્રંથ રચાવ્યો છે; પરંતુ તેનું સ્વરગ્રામ ‘અર્ધદશ પ્રકાશિકા’નું છે. અત્યાર સુધીના બધા ગ્રંથોનો શુદ્ધ મેલ લગલગ મુખ્યારી મેલ છે. ફક્ત જાતિરાગો અને મૂર્છનાની પદ્ધતિમાં ઉત્તરોત્તર ફેરફાર થતો આવ્યો છે.

જયપુરના મહારાજ પ્રતાપસિંહજી (ઇ. સ. ૧૭૭૬-૧૮૦૪) સંગીતના ધણા જ શોખીન અને આશ્રયદાતા હતા. તેઓએ એક સંગીત પરિપદ બોલાવી અને પંડિત પાસે ‘સંગીતમાર’ નામનો ગ્રંથ રચાવ્યો છે. આ પ્રથમ જ ગ્રંથ છે કે જેમાં શુદ્ધ મેલ તરીકે ઉત્તર હિંદીના પ્રચલિત બીલાવલ યાદ લેવામાં આવ્યો છે. આ પછી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં પટણના મહમદ રેઝા નામના એક ઉમરાવે નગમાત—ધ—આસહી નામનો ફારસીમાં ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિ માટે સમગ્ર ત્રણે સફળ ઉલ્લેખ થયો છે. નગમાત—ધ—આસહીનો શુદ્ધ મેલ ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિનો બીલાવલ યાદ છે. આ બીલાવલ મેલમાં પડ્જાદિ સાત સ્વરો ઉપરાંત પાંચ વિકૃત સ્વર મળી બાર સ્વરોનું બનેલ સ્વરગ્રામ છે, અને મુખ્ય ગ્રામ પડ્જ ગ્રામ છે. આધુનિક સમય સુધી પણ આ જ સ્વરગ્રામ જળવાઈ રહ્યું છે. નગમાત—ધ—આસહીમાં રાગોનું વર્ગીકરણ રાગ-રાગિણી-પુત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવેલ છે.

૫

ઉપર્યુક્ત બધા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતાં એમ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે કે સમય જતાં સ્વરગ્રામમાં સ્વરોનો ઘટાડો થવા લાગ્યો છે, તેમજ સ્વરો વચ્ચે સંભલાગ પાડવાના પ્રયત્નો થયેલા જોવામાં આવે છે. સ્વરોનો ઘટાડો યતાં સિદ્ધ સંગીતને કાયદો થયો કે ગેરકાયદો તે વસ્તુ જુદી રાખતાં સંગીત રત્નાકર પછીના બધા ગ્રંથકારોએ સંગીત ગ્રામને સરળ, સાદું અને સમગ્ર તરફ વળાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે અને આ બાબતમાં દક્ષિણના પંડિત

વેક્ટમખી ખૂબ જ સફળ થયા છે, અને આધુનિક દક્ષિણ હિંદના સંગીતને વ્યવસ્થિત મનાવનામા સુદર ફાળો આપેલ છે

આધુનિક દક્ષિણ હિંદનો શુદ્ધમેલ કનકાગી મેલ છે, જેમા બધા વિકૃત સ્વરો શુદ્ધ સ્વરોના તીવ્ર સ્વરો છે એટલે તે આધુનિક યુરોપીય Minor scaleને મળતુ આવે છે ધણા દક્ષિણના કનકાગો મેલને પ્રાચીન ગાધાર ગ્રામમાથી ઉદ્ભવ્યાનુ માને છે દક્ષિણ હિંદનુ સંગીત પ્રાચીન ગ્રથોના સ્વરગ્રામને ખૂબ જ વળગી રહ્યું છે દક્ષિણ હિંદનુ આધુનિક સ્વરગ્રામ બાર સ્વરોનુ બનેલુ છે, અને તે પડ્જમધ્ય (સા), શુદ્ધ ઋષભ (ગૌ), શુદ્ધ ગાધાર (રી), સાધારણ ગાધાર (ગૌ), અતર ગાધાર (ગ), શુદ્ધ મધ્યમ (મ), પ્રતિમધ્યમ (મે), પચમ (પ), શુદ્ધ ધૈવત (ધે), ચતુશ્રુતિ ધૈવત (ધ), ટ્રેશિશી નિષાદ (નિ), કાકલી નિષાદ (ની) અને પડ્જતાર (સા) આ સ્વરગ્રામનો ગ્રામાધિપતિ સ્વર પડ્જ છે પડ્જ અને પચમ અવિકૃત છે બ્યારે ખીજા બધા વિકૃત થાય છે આ સ્વરગ્રામમા શુદ્ધ સ્વરો વચ્ચેનું શ્રુત્યતર પ્રમાણ નીચે મુજબ છે

સા,	રી,	ગ,	મ,	પ	ધ,	ની,	સા
૨	૩	૪	૪	૨	૩	૪	

દક્ષિણ હિંદના ગગો પણ ઉત્તર હિંદથી જુદા પડે છે, જો કે ધણાખગ ગગો તો ફક્ત નામ માત્રથી જુદા છે, પરતુ ગાનાની પદ્ધતિ, આન્દોલનો, અને ગમકના પ્રચારમા ધણે તફાવત પડી ગયો છે

ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિનુ આધુનિક પ્રચલિત સ્વરગ્રામ તપાસણુ તો 'સંગીતસાર'મા વર્ણવેલ શુદ્ધ શકરાભરણ અગર ખીલાવલ યાટ તે શુદ્ધમેલ તરીકે ઉપયોગમા આવે છે આ યાટ તે પ્રાચીન સંગીતગ્રામની નિષાદ મૂર્ઠના છે આ સ્વરગ્રામમા કુન મળી બાર સ્વરો આવે છે, જેમાં સાત શુદ્ધ અને ખીજા વિકૃત છે પડ્જ પચમ અવિકૃત રહે છે, અને ઋષભ, ગાધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ વિકૃત થાય છે આ બાર સ્વરોમા નર્તમાન કાળમાં આધુનિક બધા રાગો ગવાય છે, જો કે કેટલાક શિષ્ટ ગગો જેવા કે ટાડી, દેશી, ભીમપલાસી, ગાધારી, વગેરેમા શ્રુતિનો ઉપયોગ યતો જોવામા આવે છે પરતુ તેવા રાગો બહુ ઓછા છે હિંદી સંગીતના આધુનિક સંગીતગ્રામનો પ્રથમ સ્વર પડ્જનુ આન્દોલન પ્રમાણુ કેટલું હલુ તે બાબત કચાય પણ સ્પેટ થતો નથી પરતુ બાજ વિદ્વાનના સમયમા આ બધી વસ્તુઓનો સપ્રમાણુ તોડ કાઢનામા આવેલ છે આધુનિક સ્વરગ્રામની કમ્પન સખ્યા નીચે મુજબ છે

સા,	ગૌ,	રી,	ગૌ,	ગ,	મ	મે,	પ,
૨૪૦,	૨૫૬,	૨૭૦,	૨૮૮,	૩૦૦,	૩૨૦,	૩૩૬,	૩૬૦
		ધ,	ધ,	ની,	ની,	સા	
		૨૮૪,	૪૦૫,	૪૩૨	૪૫૦,	૪૮૦	

ઉપર્યુકન બારે સ્વરો અનુક્રમે ક્ષોભિણી, કુમુદ્ધતિ, જ્ઞાનતિ, રજની, ગતિકા, ક્રોધા, પ્રસાન્નિણી, માર્જની, રક્તા, આવાપિની, ગૌહિણી, ગ્ન્ના અને ક્ષોભિણી પર સ્થાન લે છે આધુનિક સમયમા પ્રાચીન બાનીમ શ્રુતિઓના નાઓમા પણ ફેરફાર કરી વધુ સમજી શકાય

તેવાં નામે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવેલ છે: ધ્રુવ, અતિક્રામલ ઋષભ, ક્રામલ ઋષભ, મધ્ય ઋષભ, શુદ્ધ ઋષભ, અતિક્રામલ ગાંધાર, ક્રામલ ગાંધાર, શુદ્ધ ગાંધાર, તીવ્ર ગાંધાર, શુદ્ધ મધ્યમ, એકશ્રુતિ મધ્યમ, તીવ્ર મધ્યમ, તીવ્રતર મધ્યમ, પંચમ, અતિક્રામલ ધૈવત, ક્રામલ ધૈવત, ત્રિશ્રુતિ ધૈવત, શુદ્ધ ધૈવત, અતિક્રામલ નિષાદ, ક્રામલ નિષાદ, શુદ્ધ નિષાદ, તીવ્ર નિષાદ વગેરે.

આધુનિક ભારતીય સંગીતમાં જે રાગો પ્રચલિત છે તેના ખરા કલામય અને શિષ્ટ સ્વરૂપ માટે નૈસર્ગિક સંપૂર્ણ સ્વરઆમ અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ બાર સ્વરાનો ઉપયોગ સંગીત શીખનાર વિદ્યાર્થી માટે તો ઘણો જ આવકારદાયક અને સરળ ગણાય, કારણકે આમના બાવીસ સ્વરાની ગુંથવણમાં શીખતાંની સાથે પડવું તો ઘણું જ દુર્લભ છે અને શરૂઆતમાં બાવીસ સ્વરા અગર તો શ્રુતિઓ વચ્ચેનો સહમ ભેદ પારખવો તે પણ મુશ્કેલ છે. આધુનિક બાર સ્વરાનું આમ શિષ્ટ સંગીતને ઉપયોગી નથી માટે તેને રૂપસદ આપવી જોઈએ તેમ કહેવું તે જરા પાંડિત્યનો અતિરેક થાય તેવું છે, જો કે આધુનિક સ્વરઆમ શિષ્ટ સંગીત માટે અધૂરું છે તેમ જરૂર કહી શકાય, પણ નિરૂપયોગી છે તેમ કહેવું તે ધૂષ્ટતા છે. સંગીત-વિદ્યાનાં શિક્ષણમાં શરૂમાં સાત સ્વરા, પછી વિકૃત મળી બાર સ્વરા અને પછી શ્રુતિજ્ઞાન તેમ શિક્ષણક્રમ થાય તો પછી શિષ્ટ સંગીતને કોઈપણ જાતની હરકત આવે તેમ નથી, તેમ વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય.

આ સાથે આપણા નૈસર્ગિક શુદ્ધઆમને આજકાલ હિંદમાં ઘર કરી બેઠેલ વાર્નિઝ હારમોન્યમને જે ધક્કા પહોંચાડ્યો છે તે બાબતનો ઉદ્ભેષ અસ્થાને નહિ ગણાય, હારમોન્યમમાં શુદ્ધ ક્રામલ અને તીવ્ર મળી પ્રત્યેક સપ્તકમાં બાર સ્વરા આવે છે. પરંતુ આમાં સાત સ્વરાના એકસરખા બાર લાગ કરી *Tempered scale* બનાવવામાં આવે છે જે વસ્તુસ્થિતિ આપણા નૈસર્ગિક આમની શુદ્ધતાને નુકસાન પહોંચાડનારી છે. યુરોપીય *Majore scale*ના છઠ્ઠા સ્વરમાં અને આપણા ધૈવતમાં દેખીતો તફાવત રહે છે. પરંતુ આ વસ્તુની દરકાર રાખ્યા વગર હારમોન્યમ સહેલાઈથી શીખી શકાય છે તેવી ભ્રમણા માત્રથી, આજકાલ હારમોન્યમનો પ્રચાર ઘણો વધી ગયો છે, અને પરિણામે ‘સ્વરામાં વર્ણસંકરતા’ પણ ઠીક ઠીક ફેલાઈ છે. હારમોન્યમના સાત સ્વરાને બદલે ૨૨ શ્રુતિવાળું હારમોન્યમ પણ બનાવવામાં આવેલ છે. પરંતુ આથી ઉત્પન્ન થતી કિલ્લજીતને અંગે તેનો પ્રચાર બિલકુલ થવા પામ્યો જ નથી. ઉપરાંત હારમોન્યમમાં લયક, મીંડ, ગમક વગેરે હિંદી શિષ્ટ સંગીતના મુખ્ય અંગો કાઢી શકવાનો નૈસર્ગિક અભાવ રહે છે. એટલે હારમોન્યમ આપણા સંગીતને માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ વાર્નિઝ છે. હાસ્યાસ્પદ બીના તો એ છે કે યુરોપમાં જ્યાં હારમોન્યમનો જન્મ થયો છે ત્યાં કોઈ પણ ઇન્સ્ટ્રામેન્ટ (Orchestra)માં હારમોન્યમને બિલકુલ સ્થાન નથી, ત્યાં તો ફક્ત રખડતા બીખારીઓ જ તેનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે આંહી આપણા નામાંકિત ગવૈયાઓ આ વાર્નિઝનો સર્ગવ ઉપયોગ કરતા જણાય છે ત્યારે જરૂર ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણી અંતિમ પરાધીન અવસ્થાનું ભાન કરાવે છે. હિંદમાં જ્યારે બીન, સીતાર, સરોદ, સારંગી, દિલરુબા અને ઇસરાજ જેવાં સુંદર અને સંપૂર્ણ તંતુ-વાદ્યોનું અસ્તિત્વ છે, તો પછી આપણા નૈસર્ગિક સ્વરઆમને બળ્ડ બનાવતા, આપણા શિષ્ટ સંગીતના ખરા માર્ધવ્યનું ખૂન કરી રાગોની કામળતાને કચડી મારતા વિદેશી વાર્નિઝને તો હવે સફતર દેશવટો કેમ ન આપવો જોઈએ ?

પરિશિષ્ટ અ : જુદા જુદા ગ્રંથો પ્રમાણે

શ્રુતિ સંખ્યા	શ્રુતિ નામ	સામવેદ	ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર	સંગીત રતનાકર
૦	કોમિણી	.	.	.
૧	તીમા	.	.	.
૨	કુમુદતિ	કૃષ્ટ	.	.
૩	મન્દા	.	.	ચ્યુત પડ્જ
૪	છન્દોવતી	અથમ	પડ્જ	શુદ્ધ પડ્જ
૫	દયાવતી	.	.	કૈશિકી પડ્જ
૬	રઝઝની	.	.	અંતર પડ્જ
૭	રતિકા	.	અપલ	શુદ્ધ પડ્જ
૮	ગૌદી	દ્વિતીય	.	વિકૃત અપલ
૯	કોધા	.	ગાંધાર	શુદ્ધ ગાંધાર
૧૦	વન્નિકા	.	.	સાધારણ ગાંધાર
૧૧	પ્રસારિણી	તૃતીય	અંતર ગાંધાર	અંતર ગાંધાર
૧૨	પ્રીતિ	.	.	.
૧૩	માર્ગની	ચતુર્થ	મધ્યમ	શુદ્ધ મધ્યમ
૧૪	ક્ષિતિ	.	.	કૈશિકી મધ્યમ
૧૫	રક્તા	.	.	વિકૃત મધ્યમ
૧૬	સદીપિની	.	પંચમ	મધ્યમ ગ્રામપંચમ
૧૭	આલાપિની	પંચમ	.	શુદ્ધ પંચમ
૧૮	મદન્તી	.	.	મધ્યમ ગ્રામધૈવત
૧૯	રોહિણી	.	.	.
૨૦	રમ્યા	.	ધૈવત	શુદ્ધ ધૈવત
૨૧	ઉગ્રા	અતિસ્વાર્થ	.	.
૨૨	કોમિણી	.	નિષાદ	શુદ્ધ નિષાદ
૧	તીમા	.	.	કૈશિકી નિષાદ
૨	કુમુદતિ	.	કાકલી નિષાદ	કાકલી નિષાદ

पञ्च आभिक स्वरविकास

स्वरमेल कलानिधि	रागविमोक्ष	अतुष्ट प्रकाशिका	संगीत पारिजात	आधुनिक ग्राम
.	.	.	.	शुद्ध पञ्च
.
.	.	.	.	कामल ऋषभ
अतुष्ट पञ्च	मृदु पञ्च	.	.	.
शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध पञ्च	शुद्ध ऋषभ
.
.	.	.	कामल ऋषभ	कामल गांधार
शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध ऋषभ	शुद्ध गांधार
.
शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध गांधार	शुद्ध मध्यम
साधारण्य गांधार	अंतर गांधार	साधारण्य गांधार	तीव्र गांधार	.
अंतर गांधार	मृदु मध्यम	अंतर गांधार	.	तीव्र मध्यम
अतुष्ट मध्यम	शुद्ध मध्यम	.	.	.
शुद्ध मध्यम	.	शुद्ध मध्यम	शुद्ध मध्यम	पंचम
.
.	मृदु पंचम	वराही मध्यम	तीव्र मध्यम	कामल धैवत
अतुष्ट पंचम	शुद्ध पंचम	.	.	.
शुद्ध पंचम	.	शुद्ध पंचम	शुद्ध पंचम	धैवत
.
.	शुद्ध धैवत	.	कामल धैवत	कामल निषाद
शुद्ध धैवत	.	शुद्ध धैवत	शुद्ध धैवत	निषाद
.	शुद्ध निषाद	.	.	.
शुद्ध निषाद	कैशिकी निषाद	शुद्ध निषाद	शुद्ध निषाद	पञ्च
कैशिकी निषाद	काकली निषाद	कैशिकी निषाद	तीव्र निषाद	.
काकली निषाद	.	काकली निषाद	.	.

કદી ઉડું આભ વિષે ઉચ્ચાઈએ,
ધરા પરે, વૃક્ષ લતા પ્રસૂનમાં,
દિરેદ્ર ગાને, પ્રતિ છોડ બાગમાં—
વનસ્પતિ ને અવકાશમાં બધે ! ૪

કદી વસું બાલકના મિજબાનમાં,
ઉલ્લાસમાં, શોક મહીં વિલાપમાં;
વિયોગધેલાં જનના મિલાપમાં,
મળી જવું લોચનનીરમાં કદા ! ૮

હસું, રડું, શાન્ત પડું, ફરીને
બની જવું બિન્દુ કવિત્વસાગરે:
ઉછાળ લેવા; ઉશ્ભાવ મીઠા
અનન્તને આંગણિયે ઉછેરવા— ૧૨

મહને રહે ગૌરવ આટલું ને—
બની ફરી મેઘ, વિશાળ વિશ્વે
કવિત્વની મંગલ છાંયડીથી
અમી તણાં વર્ષણ લાવણીનાં
નિતારવાં માનવપુષ્ટિ કાળે !

લાં વિશ્વને કાળ્યે, કટુતા, ક્ષાર, વંચના;
ીને મેઘધારાઓ વરસે યુગાન્તરે ય ના ? ૧૬

[મરાઠી ભાષાના ‘જ્યોત્સ્ના’ નામક માસિકના અનેક વિષ હેતુએ પૈકીમાં એક હેતુ હિન્દી, ગુજરાતી, કાનડી, વગેરે ભાષાઓના આગળ પડતા સાહિત્ય સેવકોને અને તે તે ભાષાના સાહિત્યને પરિચય પોતાના વાચકોને કરાવવાનો છે. તે અનુસાર આપણા મુખ્યસિદ્ધ વિવેચક અને સાહિત્યકાર શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકનો અરૂપ પરિચય આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ રસ લઈ રહેલા મહારાષ્ટ્રના એક શ્રેવાન લેખક શ્રી. ‘ખ’દેરાવ ગ્રંથક સુળેએ ‘જ્યોત્સ્ના’ના ગઈ સાલના નવેમરના અંકમાં આપ્યો હતો. ત્યારબાદ હમણાં જ થોડા દિવસ ઉપર એક કવિ શ્રી. રમેશ્વરદિખેનો પરિચય પણ એ માસિકમાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. તે પછી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, વગેરે આપણા જાણીતા સાહિત્યસેવકોનો પરિચય ‘જ્યોત્સ્ના’ એ પ્રકટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એટલેકેટ શ્રી. સુળેએ મરાઠી ભાષાના વાચકો સમક્ષ રત્નૂ કરેલા શ્રી. પાઠકના પરિચયનો ગુજરાતી અનુવાદ નીચે આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. કેમકે બીજી ભાષાના લેખકો આપણા સાહિત્ય અને સાહિત્યસેવકો વિષે શું ધારે છે તે જાણવાનો આ અપૂર્વ અવસર છે. આ બેતાં આ પ્રયાસ કોઈ રીતે અસ્થાને નથી એમ માનું છું. (પિપાસુ)]

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અધ્યાપક શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક એક અસાધારણ વ્યક્તિ ગણાય છે. અધ્યાપક શ્રી. પાઠકનું નામ લેતાં વેત તેમના જીવનને અને તેમના સાહિત્યવ્યવસાયને લગતી તેમની અનેકવિધ ભૂમિકાઓનાં દર્શકો નજર સમક્ષ ખડાં થાય છે. જીવનની શરૂઆતમાં જ એક હુશિયાર વિદ્યાર્થી, યશસ્વી વકીલ, ધીખતી કમાણીને લાત મારી અસહકારની ચળવળમાં એપ્રસાવનાર એક સ્વાર્થત્યાગી તરીકે તેઓ આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. સાહિત્યસેવક તરીકે પણ એક શણ તેઓ અત્યંત તર્કશુદ્ધ વિવેચક તરીકે, તો બીજી શણે માનવીના મનોબ્યાપારને રસિકપણે આલેખનાર એક કુશળ લઘુકથાકાર તરીકે, આપણી સમક્ષ ઊભા હોય છે. વળી સ્વંરવિદારી છતાં મર્મગ્રાસી ટૂંકા નિબંધોના લેખક તરીકે, તો ઘડીભર એક મદાન મિતભાષી કવિ તરીકે તેઓ આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. સાહિત્યજોરને લગતી એમની અનેકવિધ કૃતિઓ ખરેખર મનને આકર્ષે એવી છે. ખામ લક્ષમાં રાખવા જેવી ઘટના તો એ છે કે માત્ર એમના વિદ્યાર્થી. જીવન દરમ્યાનમાં જ નહિ પરંતુ ત્યાર પછીના જીવનમાં પણ તેમણે પશ્ચિમના સાહિત્યને સતત આંધુ રાખેલો અભ્યાસ પણ એમને વરેલા દુર્લભ યશની પાછળ રહેલો છે.

મુખ્યમંત્રી વિલ્સન કોલેજમાંથી તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની પંદરમી કરી તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગ મેળવી પાસ કરી હતી. એલ.એલ. બી. પાસ કર્યા પછી તેમણે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. એ ધંધામાં તેમણે કીર્તિ સંપાદન કરી. પરંતુ સમાજથી સ્વતંત્ર અને રાષ્ટ્રોત્થતિકર શિક્ષણ આપનાર એક સંસ્થા-બીબી કરવાંની તીવ્ર પ્રયત્ના ધરાવનાર શ્રી. પાઠક પોતાનો ધીખતી કમાણીનો ધંધો છોડી દઈ ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’

* ‘જ્યોત્સ્ના’ માસિકના એ અંકમાં શ્રી. ‘સ્વંરવિદારી’ના ‘દિન્દુઓનું’ ખાસ સામંત્ર નામના કથા અને રસપૂર્ણ લેખનો મરાઠી અનુવાદ પણ શ્રી. સુળેએ આપ્યો હતો.

નામની મર્યામાને જોડાયા ત્યારબાદ તરત જ અસહકારનો યુગ પ્રવર્ત્યો, અને અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેમણે અધ્યાપક પદ સ્વીકાર્યું. આમ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સમઘ બધાતા તેમનું નામ ગુજરાત પ્રાન્તમાં સુવિખ્યાત થયું એક દષ્ટિએ કદીએ તો શ્રી પાઠકના મૂળભૂત ગુણોના સંપૂર્ણ વિકાસનો પૂણ્યપથ ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આભારી છે.

અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા કરતા તેમણે ગુજરાતી ભાષાના યોગ્ય અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ માટે 'કાવ્યમમુચ્ચય' નામના અર્વાચીન કાવ્યોના બે સંગ્રહો પ્રકટ કર્યા તેજ મમયે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેવકરની સાથે વિદ્યાપીઠ માગફતે ગુજરાતી ભાષાના 'ગુજરાતી નોડણીકાશ' નામના પ્રથમ શાસ્ત્રશુદ્ધ શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં સહકાર આપ્યો. આ દરમ્યાનમાં તેમણે 'ગોવિંદ ગમન' 'પૂર્વાવાપ', 'ધર્મપદ', 'કાવ્યપ્રકાશ' પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા વગેરે નાના મોટા ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા ને કેટલાક સ્વતંત્ર રીતે લખ્યા. પરંતુ વિદ્યાપીઠ મધ્યેનું તેમનું સાચું ને ચિરસ્મરણીય કાર્ય તો તેમણે ઉત્પન્ન કરેલું પોતાનું આશાસ્પદ યુવાન લેખકોનું શિષ્યવૃદ્ધ તેમના જીવનભરે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેમની પાસથી જ્ઞાની ઉપામનાની સ્ફૂર્તિ-પ્રેરણા મેળવેલ તેમના શિષ્ય પૈકીમાં શ્રી સ્નેહરશ્મિ શ્રી સુરમ્, શ્રી. દત્તસનદાસ માણેખ, શ્રી નગીનનાસ પારેખ શ્રી ઉપવાસી વગેરે નામો આજે ગુજરાતી કાવ્યમાહિત્યમાં અચળ સ્થાન ભોગવે છે. આ મિનાય તેમનું પરાક્ષ વિદ્યાર્ચનમંડળ તો ધણુ જ વિસ્તૃત છે. સને ૧૯૩૦ની માવની ચળવળમાં તેમણે ટાંગવામાં ભોગવ્યો ત્યાર બાદ તેમણે મુનર્ષની શ્રી નાથીનાઈ કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકનું પદ સ્વીકાર્યું (હાલમાં તો શ્રી પાઠક માણેખ અમદાવાદની એમ. એલ. ડી કોલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.)

સુમારે બાર વર્ષ ઉપર એમણે 'પ્રસ્થાન' નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાના મધ્ય આધુનિક માનિકામાં 'પ્રસ્થાન'નો દરજ્જો નિઃસંશય શ્રેષ્ઠ છે. શ્રી પાઠકનાં મોટા ભાગના લખાણો 'પ્રસ્થાન'માં જ પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે. 'પ્રસ્થાન'ના ત્રી તરીકે તેમણે કરેલી ગ્રંથોની સમાયોજના ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ જ કિંમતી મનાય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનો સુમેળ માધનારી તેમની વિવેચનશક્તિ અને તેમની લાઘવયુક્ત તથાપિ મગ્ન અને આકર્ષકશક્તિ શૈલી વિશેષ આર્ષક છે. શ્રી પાઠકની શુદ્ધિ દ્વન્દ્વિચ્છેદની જેમ વસ્તુને બેદીને તેનું વ્યતર જાણનારી છે. કાર્ષ્ઠ્ય કૃતિની સમાયોજના, આલેખન કે રમનિષ્ઠ સિત્તી બામતને અગે એમની તીક્ષ્ણ નજરમાં ક્યાંય ન્યૂનતા કે ત્રુટી જોધી જડતી નથી, પરંતુ કાર્ષ્ઠ્ય ગ્રંથની પ્રતિકૂળ સમાયોજનામાં પણ એમના સહૃદયતા અને મૌનન્ય એટલા બધા ભગપૂર ટોપ છે કે દીકાનો ભોગ થઈ પડનાર લેખક મોટે ભાગે તો એમનો શત્રુ ન બનતા એમને ઊંચો પ્રેમથી જોતો ચર્ચ જાય છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પોતાના 'ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય' નામક અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકમાં શ્રી પાઠકની દીમ પદ્ધતિ વિષે વખતા લખે છે 'He is above pettiness even when he draws blood'.

નડિયાદમાં ભગવેલી ક્ર માહિત્યપગ્નિમાં માહિત્યવિજ્ઞાનના પ્રમુખ તરીકે તેમણે 'કાવ્યની શક્તિ' નામના વિષયપર સુપ્રસિદ્ધ અને લાંબો નિમિષ વાંચ્યો હતો. કાવ્યશાસ્ત્ર વિષે લખાયેલો એ નિમિષ એટલો તો મૌનિષ અને વિદ્વતાપૂર્ણ છે કે અંરકૃત માહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પણ એ નિમિષ અપૂર્વ મદદપ થઈ પડે છે. મુનર્ષ વિદ્યાપીઠ તરફથી ગર્હ વેગા

હકર વસનશુ વ્યાખ્યાનમાત્રાને અંગે તેમણે ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના પ્રવાહો’ના વિષય ઉપર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આજ મુઘીમાં યુનિવર્સિટીને એવો કાર્ક વ્યાખ્યાતા મળ્યો નથી કે જેના વ્યાખ્યાનમાં એટલો મોટો શ્રોતાવર્ગ હાજર રહ્યો હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપાસકાએ નિઃશંકપણે થી. પાઠકના સખ્દ પ્રમાણોને સ્વીકૃત કરી લીધેલ છે તેના પર મદાર રાખી તેમણે ધાર્યું હોત તો એ પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે કેટલાય કીર્તિને વરલા કવિઓને પણ હાથ કરડતા કરી મૂક્યા હોત અને બીજા અનેક અગ્રાત કવિઓનાં ભાવિ ઉર્જાવળ કરી આપ્યાં હોત. પરંતુ વ્યક્તિ કરતાં વિચારને અને સ્તેદ કરતાં સત્યને એઓ અધિક મહત્ત્વ આપતા હોવાથી એ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં યુગશક્તિ અને યુગપ્રવાહના પરામર્ષને તેમણે પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. તેઓ કાર્કના નવા ચીત્રામાં પડ્યા નથી અને તેમણે કોઈ નવો ચીલો કે પક્ષ સ્થાપ્યો નથી.

શ્રી. પાઠકની કાવ્યકૃતિઓ બહુ જ ઓછી છે, છતાં ગુણની દૃષ્ટિએ તે ગુજરાતી કવિઓમાં તેમને પ્રથમપંક્તિએ મૂકે એવી પ્રતિભાવાળી છે. પોતાના કાવ્યોમાં તેઓ શુદ્ધ અને ધરગથ્ય ગુજરાતી શબ્દો વાપરતા હોવાને લીધે તેમનાં કાવ્યો એટલાં બધાં ભાવપૂર્ણ હોય છે કે જે પરપ્રાંતીય વ્યાક્તને માટે સમજવાં મુશ્કેલ પડે. પરંતુ તેમનાં કાવ્યોમાં કલ્પનાતું સુભગત્વ, શબ્દોની પ્રસન્નતા અને ભાવનાની ઉત્કટતાને મુંદર મેળ સદા ય જોવાને મળે છે. તેમની પત્નીના અવસાન થયા પછી તેમણે તેમની ત્રિપ સહચરીને ઉદ્દેશી લખેલી એક કવિનામાં તેઓ કહે છે:

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જુદાં થિયે !

તેમનો પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ તેમની પોતાની જીવનસખીને સમર્પણ કરવાની ભાવનાથી તેમણે તે ભાવના વ્યક્ત કરતી કાવ્યની માત્ર એક જ પંક્તિ રચી છે તે આ રહી.

“વેણીમાં ગૂંથવાંતાં કુસુમ તહોં રહ્યાં અર્પવાં અંજલિથી.”

આટલી માત્ર એક પંક્તિમાં જ કુસુમરસનું સચન કરનાર કેટલું ઉત્કટ કાવ્ય રહેલું છે ! ‘ઉમામહેશ્વર’ના રસિક કાવ્યમાં સમુદ્રમંથન વેળાએ ‘બીજી વ્યાક્તિઓ સારી સારી વસ્તુઓ ઉપાડી ગઈ ને તમે માત્ર ઝેર જ પીને કેમ બેસી રહ્યા’ એવા પાર્વતીના પ્રશ્નનો ઉત્તર શંકર આપે છે.

“બન્યુ એ તો એતું, કનિ સખી, તહોં મંથન સમે
દિદી મેં આલિંગી જલનિધિસુતા કૃષ્ણતનુને,
અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો
મને મારા કંઠે મન થયું બસ એ રંગ ધરવા—
મુકી જો, આ બાહુ ધનમદિ ન વિદ્યુત સમ દિસે ?”

એ કાવ્યના અંતમાં કવિ કહે છે:—

તહોં વિષ આપે પ્રણયધન નિઃસીમ ઉત્તર્યો
અને એ આશ્લેષે વિષ જગતનું સાર્થક બન્યું !

સામાન્ય રીતે કાવ્યદૃષ્ટિ અને તર્કશાસ્ત્ર પરસ્પર વિરોધાત્મક હોવા છતાં શ્રી. પાઠક તર્કશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે. વળી આ તર્કવાદી વિવેચક અત્યંત વિનોદપ્રિય છે. તેમનું અપૂર્વ મુક્તહાસ્ય તેમના નિવૅર મનની સાક્ષી પૂરે છે. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક ગમે તે વિષયપરનો

એમનો મર્મયુક્ત વાણીથી ભરેલો 'સ્વૈરવિહાર' એટલો તો લોકપ્રિય બની ગયો છે કે 'સ્વૈરવિહારી'ના હાસ્યગમિત્વ નિમિત્તથી આશાથી 'પ્રસ્થાન'નો અન્ન ઉત્પત્તિ એ નિબંધ ન જોવાનો મગતા નિગરા થનારા મેન્ડો વાયબે આજે પડ્યા છે શ્રીપાદ કૃષ્ણના 'સુદામાના પૌવા'ના અતેડ લેખો તેમણે 'પ્રસ્થાન' મામિત્તમા પ્રગટ કર્યા છે શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્લટકરનો વિનોદ તેમને મહત્ત્વ છે એમની પોતાની વિનોદની ધાત્રી (લઘુ) મોટે ભાગે શ્રી કોલ્લટકરની ધાત્રીને મગતી આવે છે માત્ર એટલો દેર છે કે એમનામા તર્ક અને નિદ્ધતા અધિક દેખાઈ આવે છે

પરંતુ ગુજરાતના સામાન્ય નાયકવર્ગમા તો શ્રી પાંડુ દૂકી વાર્તાઓના ઉત્કૃષ્ટ લેખક તરીકે લોકપ્રિય મન્યા છે ગુજરાતી વાર્તાગરોમા એમનું પ્રથમ સ્થાન છે ગુજરાતી મમાજના ગૃહમંથનું એમના જેવું મુદ્દા અને આમેદેશ ચિત્ર ચિત્રનાગ વાર્તાકાર અદ્યપિ થયો નથી તેમની દૂકી વાર્તાઓની ભાષા એટલી ભાવભરી ધગધુ અને મગ્ન છે, મનાદ એટલો મનોહર, ગચોટ અને રસભર્યો છે તેમ જ સ્વભાવનું આવેશન એટલું માર્મિક, કરુણ અને કથાપૂર્ણ છે કે ગુજરાતી જાણનારાઓ જ તો પૂરેપૂરો આસ્વાદ તો માણી શકે પોતાના નામમા આવતા બે 'ગ' ઉપરથી તેમણે 'દિરેશ' નામ ધારણ કર્યું છે અને પોતાની દૂકી વાર્તાઓના પ્રમિદ્ધ રેવા મગ્નના બને વિભાગોને 'દિરેશની વાતો'નું નામ આપ્યું છે એ સમગ્રમા મુન્નગય જણાવી ખેમી વગેરે વાર્તાઓ અત્યંત લોક પ્રિય બની છે એક સ્વાભિમાની પરંતુ પ્રેમાળ લગડીના પતિપ્રેમ પર લખેલી 'ખેમી' નામની કરુણ વાર્તા જગતના દૂકી વાર્તાના માહિત્યમા સહેજે જોલી ગ્હે એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે નૈમર્ગિક વામનાને ખાલી વિદ્યુતરૂપ આપી તેને માનમશાસ્ત્રીય વાતા તરીકે ઓળખાવનાનો દેખાડ કરનાર પરંતુ વસ્તુત વિચાર અને પ્રતિભાના દારિદ્ર્યમા પીડાવના અને એમ પોતાની જાતને નિરતર ક્ષમાતા આપણા દૂકી વાર્તાના અતેડ લેખકોને શ્રી. પાંડકની મરણ પરંતુ રસિક વાર્તાઓ પુષ્કળ શીખ આપનારી છે.

આપણા માહિત્યમાથી ઉદાહરણ લઈને કહીએ તો શ્રી કેળકરનું નિદગ્ધતન, શ્રી વામનરાવ જોષીનું નિરાગમ તત્ત્વજ્ઞાન અને શ્રી કોલ્લટકરનો માર્મિક વિનોદ એ ત્રણ અદ્વિતીય ગુણોનો મુખેગ આ મિદ્ધગત માહિત્યકારના લખાણમા પૂર્ણપણે થયેલો છે

આજે ચીનનાં વિકાસ આપણું ધ્યાન ખેંચી રહ્યાં છે. ચીનના જૂનવાણી અને સહેલા સ્વરૂપનો નાશ કરી તેમાંથી નૂતન રાષ્ટ્રનું ચણતર કરવા ચીનનો રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ આજ ૪૫ વર્ષથી મથી રહ્યો છે, પરંતુ પ્રત્યાધાતી બળો તેની આડે આવ્યા જ કરે છે. આંતરિક કલહ, લશ્કરી સરદારોની સ્પર્ધા અને સ્વાર્થ મહત્વાકાંક્ષા, એકતાની ખામી, પરદેશીઓની શોષણવૃત્તિ અને જાપાનની સામ્રાજ્યવાલસા, એ બધાંની જાળમાંથી ચીન છટકી શકતું નથી. જાપાને હાલ તેની ઉપર કરેલા તિરસ્કારજન્ય આક્રમણે ચીનનો પ્રશ્ન આંતર-રાષ્ટ્રીય બનાવ્યો છે.

સંસ્કૃતિનો મદ અને પાલ દુનિયા પ્રત્યેની બેદરકારી દેશને નિષ્ક્રીયતા અને પ્રમાદમાં ધકેલી દે છે. ચાર હજાર વર્ષ સુધી ચીને ઉર્જિવળ સંસ્કૃતિ બોગરી અને જાપાન સહિત પડોશના દેશોને પોતાની આપી. હિંદુસ્તાનની જેમ તેણે ધર્મને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને બહારની દુનિયામાં શું બને છે તેની દરકાર ન કરી. સંસ્કૃતિના મદ અને ધર્મના નશાએ નિષ્ક્રીયતા જન્માવી અને તેણે ચીનના દેહને કોરી ખાધો.

ખીજી તરફથી જાપાને ચીન પાસેથી સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને કળા મેળવ્યાં અને જાપાની પ્રજા તેમાં જ વિલીન થઈ ગઈ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૭૧ના વિપ્લવે તેને બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને જગતની મહાપ્રજ્ઞા વચ્ચે સ્થાન મેળવવા જાપાને દોડ મૂકી. ધર્મનો નશા ભડી ગયા પછી જાપાની પ્રજાને પોતાની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ માટે પોતાની ભૂમિ સંકુચિત લાગી અને તેથી ઇ. સ. ૧૮૯૪માં ચીન સામે વિગ્રહ કરી વિજય મેળવ્યો અને કારિયામાં પગપેસારો કર્યો.

આ કૃતકાએ ચીનમાં થોડી જાગૃતિ આણી. પરંતુ હજી તેની આંખમાં ઘેન હતું. મંચુ શહેનશાહને ચીનની કંઈ પડી નહતી—વેદના યતી હતી એક સુનવાટ-સેનને. પોતાના રાષ્ટ્રીય પક્ષની મદદ વડે દેશમાં જાગૃતિ લાવવા તે ઘૂમી રહ્યો હતો. એક દાયકાની લડત પછી તેણે ૧૯૦૨માં મંચુ શહેનશાહતને ઉચલાની નાખી અને ચીનને પ્રજાસત્તાક બનાવ્યું. પ્રજાસત્તાક ચીનનો તે પહેલો પ્રમુખ હતો. ચીનની આજની જાગૃતિનું માન તેના કુઓમિટાંગ પક્ષને ધટે છે. ૧૯૨૫ના માર્ચમાં આ રાષ્ટ્રવિધાયકનું અવસાન થયા પછી પ્રત્યાધાતી બળો પાછા જોરમાં આવ્યાં. મંચુ સરદાર ચાંગ સૌ-ચીને ઉત્તર ચીન ઉપર આક્રમણ કરી પેકિંગ (પિપિંગ) સર કર્યું. તેની પાછળ શાહીવાદી પ્રેરણા કામ કરી રહી હતી.

કુઓમિટાંગ પક્ષે ચિઆંગ કાઈ-શેકને પોતાના નેતા તરીકે પસંદ કર્યો અને રાષ્ટ્રની એકતા માટે ચાંગને હાંકી કાઢવા ચિઆંગને મોકલ્યો. આમ ચીનમાં આંતરવિગ્રહની શરૂઆત થઈ જેમાં ચિઆંગ કાઈ-શેકે ચાંગસૌ-લીનનો પરાજય કર્યો, પણ સાથે કુઓમિટાંગ

પક્ષને છેલ્લે આપી દુનિયાનો નવો ઇતિહાસ લખાતા અટકાવો અને પરિણામે ઉત્તર ચીન તથા દક્ષિણ ચીનની એકતા કચ્ચા જતા તેણે એ બંને પ્રદેશ સુમાન્યા અને મધ્યમા નાનગેને ચીનનું પાટનગર બનાવી ત્યાં પોતાની મગ્દાગ સ્થાપી અને ગતીનો શોખ પૂરો કર્યો

ઇ મ ૧૮૦૫થી ૧૮૨૮ સુધી ચાલેલા આ આતંગિચિદ્રહમા પગ્દેશો પણ અગ્રથી મોકલાયેલા હતા ઇ મ ૧૮૪૨મા સ્થિતનતા હાથે હાર્થા પછી ચીને પોતાના બંદરો પરદેશો માટે ખુલા નૃતી દીધા હતા, અને પરદેશોએ ત્યાં પોતાની વસાહતો સ્થાપી પોતાની સત્તા અને હક્કમત બોગવતા હતા ત્યાં ચીનની સત્તા ન હતી આ કનારનામા નીચેના બંદરો (Treaty ports)મા વેપારના ઇન્દરા બોગવતા પગ્દેશો હિનો સામે ચીનનો જીજ્ઞાસ પોકાર હતો રાષ્ટ્રીય ચીનતા ખેલથી પગ્દેશોએ લડી ગયા હતા પોતાના હિનોનું રક્ષણ કરવાના બંધાના નીચે તેઓ બંદરોમા પોતાના લશ્કર ઉતારના લાગ્યા મચ્ચુ મગ્દાગ મામે લડીને રાષ્ટ્રીય એમતા લારવાના કુઓમિટાગ પક્ષના પ્રવામમા ગરિયાની દોરવણી હતી એ દોરવણીમા પગ્દેશોએ ચીનમા મામ્મસાદના પડાગ બેધા રાધાધિમા સ્થિટિશ અને દિંદી લશ્કર એકત્ર થતુ હતુ ૧૮૨૭ના મે મામમા સ્થિતનમા બાહ્યનિનની પ્રત્યાવાતી મરકારે લડનમા ગરિયન એનચી ખાતા ઉપર દરોડો પાડપો અને ગરિયા માથેનો ગજ્જારી સમથ તોડી નાખ્યો ચીનની ભૂમિ ઉપર ગરિયા અને સ્થિતન રમ્મચે સત્રામ લડાગે એરા લણકારા વાગતા હતા ચિઆગ કાઈ-ગેમ્ને લાગ્યુ કે હવે બે જ રરતા ખુદના છે, અને તે ગરિયા માથે મહમગ થાનુ ગખી વખત આવે તો દગમ્માનગીરી કરનાર કોઈ પણ પરદેશી રાજ મામે લડી લેતુ અગર ગરિયા માથેનો મનથ તોડી નાખી ઇંગ્લડને ખુશ રાખતુ ચિઆગ કાઈ-ગેકે બીજો રરતો પમ્મ કર્યો અને કુઓમિટાગ પક્ષને છેલ્લે આપી મામ્મસાદી ચીનાઓની કનન કરી જેઓની દોરવણીએ તેને આજ દિવસ સુધી ઝગતી રહેલ અપાની હતી તે ગરિયન મનાહમરોને તેણે અપમાન માથે ચીનમાથી કાઢી મૂક્યા

૧૮૨૮મા ચિઆગ કાઈ-ગેકે પ્રગ્મસત્તાક ચીનનો પ્રમુખ બન્યો પરતુ આતંગિચિદ્રહમા મેગવેલા નિગ્મયનો લાલ તે દેશને આપી તાચો નહિ દુલાએના કુઓમિટાગ પક્ષે દક્ષિણ ચીનમા પોતાની મગ્દાગ સ્થાપી બો બનાવ (કેન્ટન) પો પાટનગર બનાવુ બીજા પ્રાતોના મુનાઓ સ્વતંત્ર ગીતે વતવા લાગ્યા અને ઉત્તરમા જપાન પગપેમારો વરના લાગ્યુ આમ ચિઆગ કાઈ-ગેમ્નો મધ્યરથ મરકાગની સત્તા નામની જ થઈ ગઈ ચિઆગે પગ્દેશી વમાદનો પાટી મેગવવા નાટાવાટ ચલાવી પરતુ તેમા તેને મદ્દગતા ન મળી માત્ર સ્થિતને વેઈ-હાઈ-વેઈ અને ચિનકિઆગ જેરા બંદરો ચીનને સુપ્રત કરી દીધા

ચિઆગની મવત્ર નિર્મગતા પછી ૧૮૩૨મા નિનગેન પ્રમુખ બન્યો, પરતુ માચો મગ્મખત્યાગ ચિઆગ કાઈ-ગેકે જ હતો ઉત્તરમા જપાનનો પગપેમારો મધવા લાગ્યો ૧૮૩૧મા વોશિગ્ગન પગિયમમા જપાન મહિત નવ ગળ્યો ચીનની સ્વતંત્રતાને માન આપવા બંધાયા હતા તે કનાનામાનો ખુદવી રીતે ભગ મ્મી કોઈ જતના વાજમી વાગ્યુ વિના જપાને ૧૮૩૧મા મચ્ચુગિયા અને જેહોન પ્રાત ઉપર આક્રમણ કર્યુ પ્રગ્મમરે જપાનને ચેતવણી આપી, પરતુ જપાન પ્રગ્મમની નિર્મગના અમજતુ હતું મમાધાન માટે તેણે પ્રગ્મમની દગમ્માનગીગીનો અગ્રીમાગ મોઈ અને ચીનમા તેને પોતાની આપખુદી થાનુ રાખી ૧૮૩૧થી ૧૮૩૫ સુધીમા જપાને ઐનિકામિક દીવાલ (Great wall) સુધીનો

પ્રદેશ કબજે કરી લીધો અને મંચુકુઓ નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપી ચીનના પદબ્રજ શહેનશાહને તેનો શહેનશાહ બનાવ્યો. ચિઆંગ કાર્પ—ગ્રેકની સરકારે આ નામોશીબરેલી દ્વાર કબ્જા કરી લીધી એટલે પ્રગ્ન જપાનના અત્યાચાર આગળ લાચાર બની ખુવારી અને નામોશી સહન કરીને બેસી રહી. પ્રગ્નસંઘે નીમેલા તપાસ પત્રે જપાનને દોષિત ઠરાવ્યું, પરંતુ જપાને તેની તિરસ્કારભરી અવગણના કરી અને પ્રગ્નસંઘનો ત્યાગ કર્યો. આ બનાવે તથા જર્મનીએ પ્રગ્નસંઘની કરેલી ઉધારી અવગણનાએ પ્રગ્નસંઘની નપુંસકતા બતાવી આપી, છતાં ઈટાલી સાથેની અથડામણ વખતે હબ્સબર્ગના પ્રગ્નસંઘનો મોહ છૂટ્યો ન હતો.

૧૮૭૩માં હુનયાએ માન્યું કે ચીન અને જપાન વચ્ચેના સંબંધ હવે સુધરે છે. પરંતુ તેમાં જપાનની ચાલબાજી હતી. પાછળ સામ્રાજીયિયામાં રશિયાનું લશ્કરી જળ વધતું જતું જોઈ જપાની લશ્કરને ચીનમાં વધુ ધૂસતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડ્યો. રશિયા ઉપર દબાણ રાખવા અને તેનું ખ્યાન યૂરોપમાં રોકી રાખવા અને સામ્રાજીયિયામાં લશ્કરી જમાવટ અટકાવવા જપાને જર્મની સાથે મૈત્રી બાંધી. આ મૈત્રીના કારણેનું પરિણામ ચીનમાં જપાનના વધુ પગપેસારામાં આવશે એવી ચર્ચા મેં તે વખતે 'પ્રસ્થાન'માં કરી હતી. આજે તે હથ સાચો પડ્યો છે અને જપાને કાર્પ પણ જાતના વાજબી કારણ વિના ચીન ઉપર આક્રમણ કરી ઉત્તર ચીન અને પિપિંગ (પેકિંગ) કબજે કર્યા છે. તેની પ્રેરણા નીચે મેગાસિયાએ પણ ચીન સામે બળવો કર્યો છે અને જપાન ત્યાં મેંચુકુઓ નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપશે એવી વક્રી છે. હજી આ મુલકગીરીનો અત્યાચાર ક્યાં અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ત્યારે આ બધાંનું પરિણામ શું આવશે ? એટલું ચોક્કસ છે કે જપાનની સામ્રાજ્યની બૂખ મટવાની નથી. તે આખું ચીન ગળી જવા માગે છે. તે પછી પણ તે ક્યાં અટકશે તે કાણ કહી શકે ? પરંતુ જપાન ચીનને ગળી જઈ શકશે કે કેમ તે એક સવાલ છે. અહીં જપાનની આંતરિક ગિચિતિ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. નેને પોતાના ઝડપી વિકાસ પામતા ઉદ્યોગો માટે કાચો માલ મેળવવાની અને પરદેશી બજારો ઝડપી લેવાની જરૂર પડી છે. તેથી વધારે ગંભીર પ્રશ્ન તો તેની ઝડપથી વધતી જતી પ્રગ્નતા છે. જપાનમાં તેનો સમાવેશ નથી થઈ શકતો. તે માટે જપાન ચીનમાં મુલકગીરી કરી ચીનને જપાની વસાહત બનાવી દેવા માગે છે. તેના આ સામ્રાજ્યવાદ પાછળ તેના લશ્કરી વર્ગનું મજબૂત પીઠબળ છે. જપાની સરકાર લશ્કરી વર્ગના હાથમાં હોઈ પ્રગ્નમતને ઠોકરે મારે છે, પોતાના ગાંડા સાહસને આગળ ધપાવે છે, અને તેની સામે વિરોધ કરનારનું શિર, પછી તે ગમે તે હોય, ધોળે દિવસે ધૂળમાં રૂઝળતું થઈ જાય છે. લશ્કરની મુલકગીરી પાછળનો અર્થ પ્રગ્નતા બરડો ભાંગી નાખે છે. તેના રાક્ષસી લશ્કરી ખર્ચે જપાનના આર્થિક તંત્રને હજી ઉપરાંત તાણ્યું છે. જીતેલા પ્રદેશના રસકચ્છ ચૂસવા માટે તેમના વિકાસઅર્થે મોટી ચાપણો રોકવી પડી છે. એ આર્થિક બોગળે જપાનના રાજદારી અર્થશાસ્ત્રીઓને વિચારમાં નાખી દીધા છે ત્યાં વળી બિનજાબબદાર લશ્કરી વર્ગ ચીનમાં મુલકગીરી ચરૂ કરી છે. ઇતિહાસનું ભાવિ ચોક્કસપણે જોવું કઠણ છે, પરંતુ લશ્કરવાદનું પરિણામ—મોહુ યા વહેલુ—જપાન માટે નાશકારક નિવડશે. એક દિવસ જપાનનું સામ્રાજ્યવાદી સ્વરૂપ પ્રગ્નતા ધુંધવાઈ રહેલા અગ્નિના બડકામાં જમીનદોસ્ત થાય તો નવાઈ નહિ.

ચીનમાં ડહાપણ હશે તો તે પ્રગ્નસંઘની નપુંસક મદદની આશા રાખ્યા વિના પોતાના

બાદુઅળથી એક આખરી સંગ્રામ લડી લેશે. દુનિયાના પ્રજામતને તિરસ્કારતી જાપાનની તુમાખી મુઠ્ઠાગીરી સામે ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને અમેરિકા રાજની દૃષ્ટિથી જુએ છે. પરંતુ જાપાન તેઓના વિરોધનો નિર્યંકતા મમજે છે. ઇંગ્લંડ જાપાનને પડકારતાં સા માટે ડરે છે? ફામિઝમના જુવાળને શું તેની લશ્કરી હરોળો ખાળી શકે તેમ નથી? શાન્તિની વ્યર્થ આશા પાછળ શું તેણે વધુપડનો બોગ નથી આપ્યો? સ્વિટ્ઝરની ખામોશીમાં ફામિસ્ટ મત્તેએ તેની નિર્ગળતા ભેદ છે. ફામિઝમના જુવાળે દળમીનિયાને ગરક કરી નીધું, એવનને મર્વનાશની આપ્તી ઉપર લારી મૂક્યું, અને હવે કમનસીબ ચીનનો વારો આવ્યો છે. એક તરફ પોતાની કાળમુખી તોપો ઉપર ખામોશી પકડીને જોડેલા સ્વિટ્ઝર મુમ્હોઓ વિશ્વશાંતિના મુમ્મળ માટે દિશાઓને પોતાની આતુર આંખોથી વેધી રહ્યા છે ત્યારે તેમની નજર નીચે ફામિઝમ નગળો પ્રગ્નજોને ગળતું ત્રાપ છે।

ચીન મદાન યાતનામાથી પમાર થઈ રહ્યું છે. તેની વેદના પ્રત્યે દુનિયાના પ્રજામતની મદાતુશુનિ છે. જાપાની ફામિઝમનો મામતો ચીને રાષ્ટ્રીય એકતાથી કરવાનો છે. તે આજે જાપાનને નમતું આપે તોપણ જાપાન તેને ગળી જવાની લાલમા છોડે તેમ નથી; તો પછી બહેતર છે કે મમાધાનજ્ઞતિનો ત્યાગ કરીને ચીન તેનો મજબૂત હાથે સામતો કરે. દશ વરમના કડવા અનુભવ પછી ચિઆગ કાર્મ—એક આજે રશિયા તરફ ઢળ્યો છે. રશિયા, તાજેતરના કરાગની રંગે, તેને છૂપી મદાય કરે એવી વડી છે. જાપાન આર્થિક દબાણમાં મૂંગળાતું હોઈ તે પોતાના આર્થિક તરને કેટલે સુધી તાણી શકે છે તે જોવાનું છે. એક વખત જો એ આર્થિક તર તૂટ્યો તો પછી ફામિઝમનો પ્રત્યાધાત મામ્યવાદમાં છે! ખીછ તરફ ચીન પોતાની વિદ્યાળ કાયાના પ્રત્યેક અંગમાથી શક્તિનો મંચય કરી શકશે, અને લાંબી લડન લડી ગડશે તાજેતરમા નેણે રશિયા અને અમેરિકા માથે કરેલી મમજૂતીથી તેને લડત ટકારી ગળવા માધન અને માનુ મળી નહુંએ જાપાનની મુઠ્ઠાગીરીનો સામતો કરવા ચીનના મપ્પુસાદી અને મમાજવાદી પક્ષો લાગ્યા વખતથી મરકારને પ્રેરી રહ્યા છે અને તેની નિર્બંધનાથી કદાગીન ઇટલીક વાગ તેવી મામે માયુ ખજુ જોયક્યું છે. પરંતુ હવે ચીનની કમોટી આવી પડાગી છે. એ કમોટીમાથી પમાગ થરા તેને લાગ્યા વખત સુધી જોડી વેદના બોગવરી પડશે. ચીનના વીનકા દિફ્સતાન ન જૂલે.

ચર્યાપત્ર

મહેરજીવન તત્ત્વીજ મહાશય

‘શ્રી પ્રસ્થાન

મુ અમદાવાદ

મહેરજીવન સંસ્થા,

૧. વિ વિ કે ‘પ્રાચીનભારતવર્ષ ભાગ ૨ ને લેખક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ’ આ નામના મારા પુસ્તક માટે પૂન્ય આચાર્યજી મહાગાજ શ્રી ઇન્દ્રવિજયસૂત્રિજી સમાલોચના તરીકે ‘પ્રસ્થાન’ના પોષ માસના અંકમાં ૫ ૨૭૦ થી ૨૮૧ સુધી ૧૧ પૃષ્ઠો ભરીને નોંધ કરી છે. પણ તે પુસ્તકપરિચયમાં આપે ન લેતા સ્વતંત્ર લેખ તરીકે છાપી છે એટલે તટસ્થ સમાલોચના કરતા તેનું સ્વરૂપ એક વિવાદસ્પદ તમને લાગ્યું હોય એમ મમન્ય છે.

૨ સમાલોચનારૂપે હોત તો મારે લખવાનું કાંઈ રહેતું જ નહોતું પણ જેમ પુસ્તકના લેખક તરીકે હું એક પક્ષકાર છું તેમ પોતાને ન રૂચતી બાબત ઉપર ટીકા કરે, એટલે ટીકાકાર તરીકે તો પુ આ મ પણ એક પક્ષકાર જ લેખાય હવે વિચારી જુઓ કે, કોઈ પક્ષકાર પોતે જ પાછો ન્યાયાધીશ બનીને પોતાની હકીકતનો ચૂકાદો આપવા મઠી પડે તો તે પક્ષકાર કેટલો માન્ય લેખાય !

૩ પુ આ મ શ્રીએ આખા પુસ્તકમાંથી ૭ મુદ્દાઓ શોધી કાઢ્યા છે કદાચ અવકાશ હોત તો વધારે પણ લખી શકત એવું સમજી શકાય છે પણ ખૂબી એ દેખાત છે કે મેં લખેલી સર્વ વસ્તુ તેમને વિધાતક જ લાગી છે. તેમના એક પણ મુદ્દો રચનાત્મક કે સ્વીકાર્ય તેમને લાગ્યો હોય એવી નોંધ કર્યાનું કયાય પણ જણાતું નથી વળી વિરોધમાં એ છે કે, જે પ્રશ્નો તેઓશ્રીએ ચર્ચાને અમુક શકાઓ ઉઠાવી છે તેના ખુલાસા (એકમે દૃષ્ટાંતો વિરોધી સમજ નીચે આપુ છું તે જુઓ) તે જ પુસ્તકમાં મેં જણાવ્યા પણ છે, છતાં તે ઉપર તેમજે દુર્લક્ષ કેમ કર્યું હશે ? આ સ્થિતિ શું સૂચવે છે ?

૧ સમાલોચનામાં સમસ્ત પ્રકારે અવગણન કરવું જોઈએ સારી વાતો પણ દર્શાવવી જોઈએ તેમ ત્રુટિઓ ઉપર પણ વ્યાન દોરવું જોઈએ આ બારે મુદ્દાને સમાલોચનાનું નામ તેમજે આપ્યું છે તેમાં આ નિયમ સચવાયો છે કે કેમ તે તો વાચકવર્ગ જોઈ શકે છે વળી નીચેની ટીકા ન ૨ તથા ન ૩ જુઓ.

૨ ઉપરની ટીકા ન ૧ જુઓ અને સરખાવો.

૩ ઉપરની ટીકા ન ૧ જુઓ અને સરખાવો.

૪ જેમ આ પુસ્તકમાં ખુલાસા અપાયા છે તેમ અન્ય ઠેકાણે તેઓશ્રીએ મને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા અને તેના ઉત્તરો મેં આપ્યા હતા તે સમયે પણ આવી જ સ્થિતિ હતી.

૪. દૃષ્ટાંત—જેમકે (૧) ગોમટની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનો સમય; તેમની પેઠે મેં પણ ચામુંડરાયનો સ્વીકારી લીધો છે. પણ મેં જે શંકા ઉઠાવી છે તે તેના ધાતરકાળ વિશેની છે. (૨) તેવી જ રીતે શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ કથ્યાણુકને લગતી દૃષ્ટાંત સંબંધી છે. તેનું નામ પાવાપુરી હોવાનું તો મારે કબૂલ જ છે. પણ તેના સ્થાન (spot) વિશે વિશેષ પુરાવો ન હોવાનો અશ્રમ મેં ઉપરિચિત કર્યો છે. આ પ્રમાણે દરેક મુદ્દામાં ખનવા પામ્યું છે. વળી અન્ય વિદ્વાનોનાં કેટલાંક મતભ્યો મેં ટાંક્યાં છે તેને માર્ગ તરીકે લેખી તે ઉપર પોતે ટીકાની ઝડી વરમાવા મંડી પડ્યા છે. ખેર!

૫. ન્યારથી મારું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે ત્યારથી તેના ટીકાકાર તરીકે તેઓશ્રીએ ત્રણચાર વખત દેખાવ દીધો છે. અને દરેક વખતે એક જ વલણ (Attitude) તેમણે પ્રદર્શ કર્યું છે. તેમ દરેક વખત અંતમાં જણાવતા રહ્યા છે કે પોતે સામો જવાબ બરપૂર ટીકા અને વિવેચન સાથે મોટા દળદાર અંકરૂપે જમાવવાના છે. ખરી વાત છે કે તેઓશ્રી પાસે વિપુળ પ્રમાણમાં સાધન અને સામગ્રી હશે જ, વળી ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જેવી ઉપાધિ ધરાવનાર છે. એટલે તેમની પાસેથી આપણુ સર્વને ઘણુંધણું જાણવાનું મળી શકશે જ; જેથી તેમના તરફથી બહાર પડતા પ્રસાદનો જરૂર રાહ જોવી જ રહે છે.

૬. બાકી મારે તો ચર્ચા કે પ્રશ્નોત્તરીમાં ઊતરવાનું રહેતું નથી. કેમકે મારા શેષ જીવનનું ધ્યેય મેં નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને અવારનવાર જણાવતો પણ રહ્યો છું.^૧ હજી સસાદ પ્રિપદર્શિનનું જીવન (લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠો), શ્રી મહાવીરનું જીવન (તે પણ લગભગ તેટલા જ પૃષ્ઠો) તથા ઈન્સાઇક્લોપીડિયા (Encyclopoedia) ત્રીસ હજાર પાનાંમાં (એકેક હજારનું એક વોલ્યુમ; તેવાં ત્રીસ નંગ) તૈયાર કરવાનાં છે. મતલબ કે સ્વતંત્ર જાપખાનું કરીને જો ઉપરનું સાહિત્ય બહાર પાડી શકાય તોપણ પચીસ વર્ષથી જે મહેનત હું કરી રહ્યો છું, તદુપરાંત તેને પરિપૂર્ણ કરવાને કમમાં કમ બીજા પંદરવીસ વર્ષનો સમય મળે તો જ પાર પાડી શકું; ન્યારે બીજા બાળુ, યુવાન હોય તોપણ—કાલ કોણે દીડી છે તે ન્યાયે—કાંઈ જિંદગીનો બરાસો તો રખાતો જ નથી. તેમાં મારા જેવાને અત્યારે સાડ વર્ષ તો થયાં છે.^૨ પછી કઈ ગણતરીએ વખત ગુમાવવો કે પ્રમાદ કરવો પોપાય! વળી ચર્ચામાં તથા પ્રશ્નોત્તરીમાં તો વખતનો ભોગ જ આપવો રહે! અને તેમ થતાં, મૂળ જે ધ્યેય છે તેનાથી વિપથમાર્ગ થતું પડે છે. મારે જ તેમ ન કરતાં, તેમના તરફથી પુસ્તક બહાર પડે તે વાંચી, વાચક પોતાના નિર્ણય બાધે તે જ ઐયરકર ગણાશે. એ જ વિનંતિ.

મંવક,

ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

* *

૫ આ પ્રમાણે થયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો. મુંબઈથી પ્રગટ થતા ધી ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં ૨૫-૧૦-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૧૫૩-૪ ઉપર મેં યંત્રી બનાવ્યાં પણ છે.

૧ બહાર પાડવાના આ પ્રકાશનો વિષે 'પ્રાચીનભારતવર્ષ'નાં પુસ્તકોમાં ધણે ઉકાળે ઉચારા કરાયા છે. ૭ તુઓ 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' પૃ. ૧ લી પ્રચલિત પૃ. ૩૮ની અંતિમ પક્ષિતના શબ્દો.

ઉત્તર

ડૉ. શાહુનું ચર્ચાપત્ર જોયું. 'પ્રસ્થાન'ના મારા લેખની હકીકતો ને મુદ્દાઓથી તેમને સંતોષ થયો એ જોઈ આનંદ; છતાં તેમણે બે શંકાઓ રહી ગઈ જણાવી છે. જોકે તેનું નિરસન લેખમાં આવો જાય છે પણ ગોમટની મૂર્તિનો મૂળ લેખ તેમણે વાંચ્યો હાગતો દેખાતો નથી. તેમને મેં મારા લેખમાં જ સમજાવ્યું છે કે ગોમટ મૂર્તિનો નિર્માણકાળ મૂર્તિ ઉપરના લેખમાં જ છે. નિર્માણ, ઘડતર, સર્જન એ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. પછી નિર્માણકાળ કહો કે ઘડતરકાળ કહો બધું સરખું જ છે, અને તે મૂર્તિના મૂળ લેખમાં જ છે. અને મારા લેખમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) તેમણે ખતાવેલા સાંચીના નામાંતરો સંચયનગરી, -સંચયપુરી, -સંચતપુરી- સચ્ચપુરી-સચ્ચીપુરી-સત્યપુરી છત્વાદી અને એ સત્યપુરી એટલે પાવાપુરી એમ કેઈ પણ આધાર વગર તેમણે માની લઈ સાંચીને પાવાપુરી તેમણે નિશ્ચિતરૂપે ખતાવ્યું છે. વળી સાંચીને પાવાપુરી ગણી મહાવીરભગવાનના નિર્વાણસ્થાન તરીકે ગણી પ્રા. .લા. ખીખ્ખ લાગના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ. નં. ૨ નો ફોટો આપ્યો છે. એટલે તેમણે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો એમ ન કહેવાય પણ તેમણે નિશ્ચિત હકીકતરૂપે રજૂ કર્યું છે. જ્યારે તેમણે સાંચીને જ ભગવાનના નિર્વાણસ્થાન પાવાપુરી તરીકે રજૂ કર્યું ત્યારે મારે સમજાવવાની ફરજ પડી કે બોપાળ શેટમાં આવેલું સાંચી નિર્વાણસ્થાન નથી, પણ પૂર્વ દિશામાં આવેલી અપાપા નગરી, તેજ ભગવાનના નિર્વાણ પછી પાપાનગરી અને હાલ પાવાપુરી નામે પ્રસિદ્ધ છે તે બિહારથી સાત માઈલ દૂર આવેલી પાવાપુરી જ ભગવાનનું નિર્વાણસ્થાન છે, અને તેને માટે કલ્પસૂત્ર, ગુણચંદ્રનું મહાવીરચરિત્ર, હેમચંદ્રનું મહાવીરચરિત્ર, અપાપા બૃહત્કલ્પ અને પ્રાચીન તીર્થમાળાઓ વિગેરે અનેક અકાટ્ય પુરાવાઓ પણ આપ્યા જ છે.

ચર્ચાપત્રની બાકીની વિગત ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ બિનજરૂરી છે. જેવી કે—

પદવી ગમે તેવી હોય કે અન્ય ગમે તેવો દળદાર કે પાતળો બહાર પડે. ઇતિહાસને માણસની પદવી કે પુસ્તકના કલેવરની જરૂર નથી. તેમાં તો શુદ્ધ, સત્ય, તે સચોટ હકીકતો જ જરૂરી છે.

કેઈ આપણી ટીકા કરે તો તે અણુગમતી કે ભારે પડતી ન થવી ઘટે. ઇતિહાસના સંશોધકને તો અન્વેષણ વધારે પસંદ હોય.

કેઈ શું લખવાના છે કે શું નહીં તેને માટે ચર્ચાપત્ર ન હોય. છતાં હું ઇચ્છું કે હવે જે સાહિત્ય શ્રીયુત ડૉ. મહાશય તરફથી બહાર પડે તે 'પ્રાચીનભારતવર્ષ' જેનું બહાર ન પડે તે સાહિત્યને અને પોતાને બંનેને હિતકર છે.

આ. વિજયેન્દ્રસૂરિ

શબ્દચર્યા

૧

ગામનાં નામ

આ પૂણાં કેટલાક ગામના નામ આજે જે બોલાય છે, તેના મૂળ સંસ્કૃત નામ શાં હશે તે શોધવાનું કર્તવ્ય સ્મારપદ છે. વળી એમાંથી કોઈ કોઈ વાર ઐતિહાસિક ખુલાસા પણ મળી આવવાનો મલક છે, એ દૃષ્ટિએ પણ એ શોધનું એ છાંટ છે. એવા પ્રકારના ગામના વર્ગ પાડી તે વિષે માત્ર અતુમાન નીચે આપું છું.

મં પદ ઉપરથી (૧) અદ્ર-દગ કારિદરા, ચિખોદરા, પિલોદરા, પાદગ, લીખોદરા, વટાદગ, વડોદગ, માદગ, મિગોદગ, મોજિતરા, આમોદર, સાકોદર; વગેરે.

(૨) પદ્ર-વદ્ર-ઓદ્ર. આમોદ, કડોદ, ચાદોદ, જનોદ, ઝાલોદ, તેવોદ, દાહોદ નાદોદ (નદીપદ્ર), વડોદ, વાગડોદ, વગેરે.

(૩) પદ્ર-પદ્ર-ઓદ્ર-ઓડ ઓડ, કિંમલોક, ચિતોડ, ચિત્રોડ, જનોડ, વાલોડ, વાલવોડ, વગેરે.

નોંધ ચિતોડનું મૂળ ચિત્રકૂટ પણ મનાય છે, એટલે ઉપરાત કેટલાક નામ કૂટ-અન્ત-વાળા શબ્દોથી પણ ઊતર્યા હોય.

મં પુર ઉપરથી (૧) પોર-વોર-ઓગ ઝકોર, નાગોગ (નાગપુર), બગલોર, મેંગલોર, લખનોર (લક્ષમણપુર), લાહોગ, મિનોગ (મિંહપુર) વગેરે.

(૨) પુગ-પોર-વોગ-ઓટ-ઓલ કલોલ, કાલોલ, ડેરોલ, આકરોલ, મધરોલ, ગમેલ (ગમપુર), મિહોલ (મિંહપુર), હાલોલ, માગરોલ, વગેરે.

સ નગર ઉપરથી (૧) નેગ અમલનેગ, આપાનેગ, સીરનેગ, પારનેગ, શિવનેગ તથા જુનગ (શિવનગર), વગેરે.

(૨) નગર-નેગ-એલઃ ચૂણેલ, બૂમેલ, પનવેલ, બહિયેલ, ભાટિયેલ, મહિયેલ, લાલવેલ વગેરે. મન્કૃત રના અપભ્રંશમાં ડ, દ, લ યાવ એ તો જળીતી વાત છે.

સ સદ્ (એમનું) ઉપરથી ઊંવારમદ, કમ્મમદ, ગવાસદ, બોગસદ, વામદ, વીગમદ, વગેરે. પણ ત્યારે વાસદા, સાકદા, તેમજ ઉત્તરમંડા, નગમંડા, નાગડા વગેરે શબ્દોના પ્રત્યયોને સદ્ સાથે મેળવે હશે?

ગુજરાતી 'મણ' પ્રત્યયવાળા : બોચામણ, વલામણ, વગેરે. આમાનો 'મણ' પ્રત્યય રેનો અપભ્રંશ હશે?

'સગ' પ્રત્યયવાળા : કાલમગ, કામગ, ચિત્રામગ, પાનમગ, માવર, મામગ, સંદેસર, વગેરે. આમાનો 'મર' પ્રત્યય 'ઈશ્વર'ના અપભ્રંશ હશે? 'અમૃતમર'માંનો 'મર' તો સંસ્કૃતના અર્થમાં છે.

'અની' પ્રત્યય વાળા : કોપલી, ખાધલી, લાવલી, વિગરચલી, વનચલી, વગેરે આમાનો 'અલી' પ્રત્યય 'રચલી' ઉપરથી આવ્યો હશે?

‘અજ’ પ્રત્યયવાળાં : અડાળજ, ધર્મજ, પાળજ, વગેરે.

‘અવા’ પ્રત્યયવાળાં : જોસરવા, જોડવા, બાદરવા, વટવા, વગેરે.

‘આલ’ પ્રત્યયવાળાં : કડેલાલ, ચિત્રાલ, મિત્રાલ, રૂપાલ, વહેલાલ, વગેરે.

‘આવ’ પ્રત્યયવાળાં : આંકલાવ, ઇમણાવ, કુંજરાવ, હુંડાવ, પીંપળાવ, મહેળાવ, મુણાવ, વગેરે; જોગિયાવી.

ઉપરના કેટલાક પ્રત્યયનાં મૂળ વિષે મેં આપેલાં અનુમાન સાચાં હશે? જેનાં મૂળ વિષે હું અનુમાન કરી શક્યો નથી તેનાં મૂળ શોધવાં જોઈએ.

પ્રત્યયનાં મૂળ જડયા પછી મુખ્ય શબ્દનાં મૂળ પણ શોધવાં જોઈએ. વખતે એથી ઐતિહાસિક સ્થળોનો પત્તો લાગે.

આ વિષયના નિષ્ણાતો આ વાત વિચારશે?

નરસિંહભાઈ ઈ. ખરેલ

* *

૨

‘સંપેટવું’ અને ‘સમેટવું’

રા. તંત્રીવર્ધ,

‘પ્રસ્થાન’ના માગસર માસના અંકમાં આ ધાતુદયની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા કરતાં મેં કહ્યું હતું કે ‘સંપેટવું’ ધાતુ સં. સપેટ્માંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એમ જણાય છે. સાથે-સાથે એકે તર્ક પણ કર્યો હતો—કે ‘સમેટવું’ અને ‘સંપેટવું’ આ બે શબ્દરૂપો એટલાં નિકટ લાગે છે કે સમેત્-સમેટવું—(સંમેટવું. વગેરે)—સંપેટવું એમ ઉત્તરોત્તર વ્યુત્પત્તિક્રમ કાં ન સંભવે?

આ તર્કનો રા. બક્ષીએ વિરોધ કર્યો છે. જોકે મેં આ વ્યુત્પત્તિક્રમનો ઉલ્લેખ તર્ક-રૂપે જ કર્યો હતો—અને કરું છું; છતાં રા. બક્ષીએ તર્કના ખંડન માટે જે આધારોનો ઉપન્યાસ કરે છે તે આધારોનું સામર્થ્ય તપાસી જોવા જેવું છે એમ મને લાગે છે. ત્યારે, રા. બક્ષીએ જણાવેલો પહેલો આધાર—શાસ્ત્રદ્રષ્ટિ. રા. બક્ષી કહે છે: ‘વર્તિ:—ગાદ્ ક્ત્—કર્તવર્તિ’ ‘કાટતા હે’ વગેરેમાં ત્ દન્ત્યની ર્ મૂર્ધન્યરૂપ વિરૂપિ કરનારી જે સામગ્રી છે (મૂર્ધન્ય ર્ વર્ણના સંનિધાનરૂપ) તે સમેત્માં નથી.’ આ વિધાનમાં ગણિત રહેતો ઉત્સર્ગ—મૂર્ધન્યનું સંનિધાન હોય ત્યારે જ દન્ત્યવર્ણ મૂર્ધન્યમાં વિપરિણામ પામી શકે—અતિ સ્વાભાવિક અને સ્વીકાર્ય લાગે. પણ શબ્દવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર (Philology)માં કેઈ પણ નિયમ સૂચવાય તેની સાથે જ અપવાદ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખવી પડે એવું છે. મૂર્ધન્યનું સંનિધાન ન હોય છતાં દન્ત્યવર્ણ મૂર્ધન્યરૂપમાં વિરૂપિ પામે એવાં ઉદાહરણોની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. સ્વ. નરસિંહરાવે કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે : તિલકમ્-ટીડું; ઘાત:-ધાંટી; તહરમ્-મોડું; મણિત-મોડો; વિન્દુ-મોંડું; વગેરે (Guj. Lang. and Lit., Vol. I, p. 454). આ ઉપરાંત, નીચેનાં ઉદાહરણો પણ ટાંકી શકાય: વચન-વેણુ, નમન-નમણુ, વીતિ-વીડી, દમન-ડામણુ (ધોડાને પગે બાધેલી બંધન-રજી), ઘનો-ધંણી, વિમાતમ્-વઢાણું, વગેરે. * [સંસ્કૃતમાં

* સ્વ. ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના પહેલા ભાગમાંની વીરા-પંચીસ વાર ‘ડાળ’ ધાતુ વાપર્યો છે. ‘ડાળ’ ‘દાળ’નું વિરૂપિ રૂપ છે એ તો સર્વથા સ્પષ્ટ છે. એટલે આ ઉદાહરણ પણ દન્ત્યવર્ણનો મૂર્ધન્ય વિભાર મૂર્ધન્યના સંનિધાન વિના પણ થઈ શકે એમ દર્શાવે છે.

દારિદ્ર્ય અને કુધાથી પિડાયેલા લોકોની આગળ સરકાર અને તમે બંને ટકી શકવાના નથી ગરીબ લોકોને આગેવાન નહિ મળે એમ તમને લાગતું હોય તો યાદ રાખજો કે વખત આવ્યે આગેવાનો પણ નીપજી આવે છે. જેમાં મરકારનું દિત છે તેમાં તમારું પણ દિત છે. અંગ્રેજ મરકારનું રાજ્ય છે ત્યાં સુધી જ તમારી ચડતી છે, તમારું માન છે. આ રાજ્ય જરૂર એટલે તમને કોઈ પૂછવાનું નથી અને તમારી મંપત્તિ પણ કોઈ ટકવા દેવાનું નથી. તો વખતમર તમે જાને મરકાર જીવમા ધોરતી હોય તો તેને પણ જગાડો.”

ગોવિંદરાવ ભાગવત

(૩) રોકફેલરની ઉદાર સખાવતો

જેન. ડી. રોકફેલર જે આ વર્ષે એની ૨૩મી તારીખે સ્વર્ગવાસી થયો તેનું જીવન એક આદર્શ હતું; એની વેપાર ખીલવવાની વ્યવહારકુશળતા અને દાન કરવાની પદ્ધતિ માત્ર અમેરિકામાં જ નહિ પરંતુ જગતભરમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. રોકફેલર પૈસા બેગા દરવાની ફળવણી લેતો હતો તે સાથે પૈસાનું યોગ્ય દાન કેમ કરવું એ પણ શીખતો હતો. વેપારમાં જેથી તેણે એકદમ સત્તા ભોગવવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારથી જ તે દાનદીશમાં પણ એકો થયો હતો. એના દાનનાં મોટાં દ્રશ્યમાં પણ વેપારની કુતેદ, વ્યવહારકુશળતા, વગેરેનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે; અને એના સરખા બીજા પૈસાદારોને દાનના યોગ્ય માર્ગો દેખાડ્યા છે.

રોકફેલરનું કુટુંબ ન્યુયોર્ક ષ્ટેટમાંથી કલીવ લેન્ડ, ઓહિયો ૧૮૫૩માં ગયું ત્યારે રોકફેલરે સ્કૂલ છોડી અકવાડિયાના ત્રણ ડોલર (શ. ૧૦-૮-૦)ના પગારે કલાર્ક તરીકે નોકરી શરૂ કરી. એ વેળા પણ એની દાનની વૃત્તિ છુપાયેલી ન હતી, અને ધણીક વાર ગરીબ છોકરાંને થોડાથોડા પૈસાની મદદ કરતો. એ વેળા પણ નાનામાં નાની દાનની રકમોનો તે યોગ્ય દિમાગ રાખતો. એવી એક નોંધની ચોપડીમાં દેવળમાં એક પેની આપી હોય તેનો પણ દિમાગ મળી આવતો. ૧૯ વર્ષની વયે કમિશન એજન્ટની એક પેટી કાઢી અને બીજા ભાગીદારો રાખી સારો નફો કરવા માંડ્યો. એ વખતે કલીવલેન્ડમાં પેટ્રોલિયમને શુદ્ધ બનાવવાનું એક નાનું કારખાનું હતું રોકફેલરને લાગ્યું કે જો એને આ પેટ્રોલિયમના વેપારમાં કંઈક મદદ મળે તો સહેલાઈથી રેલવે અને દરિયાર્ધ માર્ગે તેનું વેચાણ વધે અને તેનો ધણો પણ તેજ થાય. આ મરાદાથી પેટ્રોલિયમ શુદ્ધ કરવાની એક ભાગીદારી કંપની કાઢી. ત્રણ વર્ષ પછી એણે પોતાની પાસે મળી દસ હજાર પાઉન્ડ હોવા છતાં, એ લાખ પાઉન્ડની મૂડીથી સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપની કાઢી. બીજાં પાંચ વર્ષમાં એ ૧૦ લાખ પાઉન્ડ રોકેમાયો. એ વખતે એની ઉંમર માત્ર ૩૬ વર્ષની હતી. ત્યાગપછીના ઇતિહાસ તો બહુ જાણીતો છે. એક મોટું તેજનું દ્રશ્ય કાઢ્યું, પરંતુ ૧૮૯૨ માં તેને બંધ કરવું પડ્યું. ત્યારપછી ન્યૂ જર્સીમાં દ્રશ્ય કાઢ્યું અને ૧૯૧૨ માં બંધ કર્યું. આ બધામાંથી એણે અઢળક ધન પેદા કર્યું.

દાન આપવામાં એના વર્ષોના મિત્ર ફ્રેડરીક ગ્રેન્ટમની એણે સલાહ લીધી હતી. આને પરિણામે રોકફેલરે પોતાના દાનના કાયમી દ્રશ્ય રહે એવાં દ્રશ્ય કર્યાં અને મૂડી અને તેનું વ્યાજનો ઉપયોગ તેમને હાથે યોગ્ય રીતે કરવાનું રાખ્યું. આનો ફાયદો એ છે કે જો દ્રશ્યોએ એમ લાગે કે ફંડનાં વ્યાજમાંથી યોગ્ય મદદ થવી અશક્ય થઈ પડી છે તો, બધું ફંડ યોગ્ય રીતે વાપરી શકે.

એના મોટાં દાનની શરૂઆત ૧૯૦૧ના વર્ષમાં થઈ. એ વખતે સ્ટાન્ડર્ડ ઓર્થોડોક્સ કંપનીના પ્રેસિડન્ટ પદમાંથી એણે નિવૃત્તિ લીધી હતી. એનું પહેલું ટ્રસ્ટ મેડિકલ રીસર્ચ (દાકતરી શોધખોળ)નું હતું. એ ટ્રસ્ટને અંગે ન્યૂયૉર્કમાં એક હોસ્પિટલ અને શોધખોળની બે પ્રયોગ-શાળા સ્થાપી આપી (ન્યૂયૉર્કમાં અને ન્યૂજર્સીમાં). એ ટ્રસ્ટમાંથી અપૂર્વ લાભ થયો છે. એની ફેલોશનર, કારેલ અને નોગૂચી નામના દાકતરોની શોધો સાક્ષી પૂરે છે. મેનીનગ્રાઈસ, પ્લોફીવર વગેરેના અટકાવ માટેના સીરમની શોધ અહીંથી થઈ છે. એ ઉપરાંત કેન્સર, જન્મથી થતો પક્ષાત વગેરે અનેક રોગો ઉપર શોધ ચાલી રહી છે.

ત્યારપછી રૉકફેલરે બીજું જનરલ એન્ડ્યુકેશન બોર્ડ નામનું ટ્રસ્ટ કર્યું અને એનાથી અમેરિકાની યુનિવર્સિટીને મદદ કરવાનો ઇરાદો હતો. ખાસ કરીને નીચો (હબ્સી) લોકોની દાકતરી અભ્યાસની કેળવણીમાં મદદ કરવાનો એનો ખાસ ઇરાદો હતો અને તેથી વોશિંગ-ટનની હોવર્ડ યુનિવર્સિટીને, ટેનીસીમાં ફીસ્ક યુનિવર્સિટીની મહારી મેડિકલ કોલેજને, અને ન્યૂ ઓરલીન્સમાં ડીલાઈડ મેડિકલ કોલેજને ખાસ મદદ કરી. પરંતુ એ ઉપરાંત બહોળા પાયા ઉપર એનો ઉપયોગ થાય એ અર્થે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ મેડિકલ સ્કૂલોને માટે જુદા કાઢ્યા. આનાથી અનેક સ્કૂલોને અપૂર્વ લાભ થયો. આટલું મેડિકલ સ્કૂલોમાં વહેંચ્યા પછી પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવાં ભૌતિક વિજ્ઞાનની કેળવણી માટે પણ એ બોર્ડે ઘણું કર્યું છે. આ ફંડમાંથી ખાસ દૂરદર્શી અને મહત્વનો ઉપયોગ લગાઈ પૂરી થયા પછી જિન્સી કેળવણી આપતા દરેક ખાતાના નોકરોના પગારના વધારામાં થયો હતો. એ ખાખતમાં ૨૦ લાખ પાઉન્ડ વાપરવામાં આવ્યા હતા. આ યોજનાથી અમેરિકાની ૧૭૦ કોલેજને લાભ મળ્યો હતો, અને એથી ખરે જ કોલેજની કેળવણીને અપૂર્વ ફાયદો થયો.

૧૯૦૯માં રૉકફેલર ફાઉન્ડેશન નામનું વિશાળ ટ્રસ્ટ થયું. એમાં ૨ કરોડ પાઉન્ડની મૂડી હતી. અને એનું ક્ષેત્ર આખા જગતભરમાં વિસ્તર્યું. એ ફંડનો ઉપયોગ “માનવોના મુખને” માટે કરવો એવો ઉદ્દેશ રાખ્યો. આ ફાઉન્ડેશને દુનિયાના જુદાજુદા દેશોના રાજ્ય સાથે મેલેરિયા, પ્લોફીવર, વગેરે અનેક રોગોના નિવારણ માટે યોજના કરી છે. ઘણા દેશોમાં યોગ્ય દાકતરી અને સ્વાસ્થ્યને માટે શિક્ષણ આપવાનાં કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં છે. ચીનમાં, પેકિંગ યુનિવર્સિટી મેડિકલ કોલેજ એના આશરે ચાલે છે. લંડનની ટોપિકલ સ્કૂલ ઓફ ટ્રાઇન અને મેડિસીનને શરૂઆતનો સ્થાપનાનો ૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ એ ફંડમાંથી મળ્યો હતો. એ ઉપરાંત હાલમાં લંડન યુનિવર્સિટીની નવી જગ્યા માટે, લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમીક્સ માટે, કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી વગેરે માટે ઓક્સફર્ડની બોર્ડોલ્ફ કોલેજના વધારા માટે અનેક મદદ આપાઈ છે. એ સર્વ સંખ્યાવત્તો આંકડો ૧૮,૭૨,૦૦૦ પાઉન્ડ થાય છે.

૧૯૨૯માં રૉકફેલરે આપેલી છૂટને લીધે એના ટ્રસ્ટીએ લોરા સ્પેસ્પેન રૉફેલર મેમેરિયલનું ફંડ રૉકફેલર ફાઉન્ડેશનમાં સમાવી દીધું, અને સામાજિક અને જાળકાના વિના વિજ્ઞાન માટે તેનું દાન કર્યું. આ ફંડની વહેંચણી પણ અને સામાજિક હિતની ઝંસ્થાઓ માટે દુનિયાભરના દેશોમાં થઈ છે. આ ફંડોની વહેંચણીમાં વારંવાર યોગ્ય સુધારાવધારા થતા રહે છે જેથી સમયના અને પરિસ્થિતિના પરિવર્તનની સાથે ફંડનો બીજી દિશામાં યોગ્ય ઉપયોગ થાય. ટ્રસ્ટીઓ એવી જાતના અને એવા માણસોમાંથી નિમાયેલા છે કે જે નિસ્વાર્થો વૃત્તિથી જગતભરમાં એ ફંડની વહેંચણી કરે અને તેના ઉપર યોગ્ય દેખરેખ રાખે. આ સર્વ રૉકફેલરના માનવજાતિના પ્રત્યેના બહોળા અને જગદંબાપી પ્રેમને લીધે જ બને છે.

‘મેયર’માંથી]

૫. શુ. નાયક

(૪) હવામાં સૌથી ઊંચે ઊડવાનો રેકૉર્ડ

ગ્રેટબ્રિટનના રોયલ એર ફોર્સે ૫૩,૯૩૭ ફૂટ (૧૦ માઈલથી વધુ) ઊંચાઈએ જઈ હવામાં સૌથી ઊંચે ઊડવાનો રેકૉર્ડ તોડ્યો. એ પહેલાંના રેકૉર્ડ લેફ. કર્નેલ મેરીયો પેન્ડ્રીને ૫૧,૩૬૨ ફૂટનો હતો, એથી આગળનો રેકૉર્ડ ઇંગ્લેન્ડનો ૪૯,૯૪૪ ફૂટનો ગયે વર્ષે થયો હતો. આ વખતનું ઉડુપન (flight) ફ્લાઈટ-લેફ. એમ. જે એડમે ફાર્નેખરોના એરોડ્રોમમાંથી કર્યું હતું. એડમે વાપરેલું વિમાન પહેલાં પશુ ઊંચા ઉડુપન માટે ફ્લાઈટ-લેફ. સ્વેઈને વાપર્યું હતું, પરંતુ આ વખતે એમાં ઘણા સુધારા કર્યા હતા. વિમાન ચલાવનારે દબાવવાળી હવાથી ભરેલો પોષાક પહેર્યો હતો. વિમાન ચારે બાજુથી બંધ કરેલું હતું અને તેના ઉપર દિશા ન હોય એ માટે કાળજી રાખી હતી. વળી જરૂર પડે ત્યારે બહારની હવા પશુ લઈ શકાય એ માટે એક નળી પશુ રાખી હતી. વિમાનમાં બેસવાની જગ્યા ઉપર એક પારદર્શક તકની રાખી હતી. એ તકની ૪૮,૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ જતાં તૂટી ગઈ હતી, છતાં એનાથી ઊંચે ઊડતાં ખાસ વાંધા આવ્યા ન હતા.

આખી ઊંચાઈએ ૧ કલાક અને ૩૫ મિનિટમાં પહોંચાઈ હતું, અને ઉપર જઈ નીચે આવતાં કુલ ૨ કલાક અને ૧૫ મિનિટ લાગી હતી. એ ઊંચાઈ હવાનું દબાવણ પૃથ્વીની સપાટીથી લગભગ ૧૦ ગણું ઓછું (૭૦૮ સેન્ટીમિટર) હતું અને ઉષ્ણતામાન—ટેમ્પરેચર સુન્યાંકિત (બરફ પીગળે તે ટેમ્પરેચરથી) ૪૮.૯° સેન્ટીગ્રેડ ઓછું હતું. આ રીતે પ્રતિવર્ષ હવામાં વધુ ઊંચાઈએ ઊડવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. એવા ઉડુપનના ફાયદા થોડાક વખત ઉપર સ્ટ્રેટોફિયર ઉડુપન નામના લેખમાં દર્શાવ્યા હતા. વાદળો, ધૂળ, વીજ, અને હવાના અવરોધનો અભાવ અને તેથી વધુ ચર્ધ શક્તી ઝડપ એ મુખ્ય ફાયદા છે. એ ફાયદા મેળવવા પહેલાં કેટલીયે મુશીબત દર કરવી પડશે, અને એ દર કરવામાં ફ્લાઈટ-લેફ. એડમે અને લેફ. કર્નેલ પેન્ડ્રીનું જગત ઝાલ્યું છે.

‘નેચર’માંથી]

ય. શુ. નાયક

(૫) ઈંડિયન સાયન્સ કોન્ગ્રેસનો રૌપ્ય મહોત્સવ

૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં દિલ્હી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ સર આશુતોષ મુક્તેશના પ્રમુખપણા નીચે એક પરિષદ મેળવી હતી. તે વખતે ૩૫ શૈક્ષણિકોના નિબંધો વેચાયા હતા. એ નાની સરખી પરિષદ આજે લગભગ ૧૦૦૦ સભ્યોની મંસ્થા ચર્ધ પડી છે, અને દર વર્ષે મોટા પાયા ઉપર પરિષદો ભરે છે અને વિજ્ઞાનના—ખાસ કરીને દિલ્હી લગતાં વિજ્ઞાનના—પ્રશ્નોને ચર્ચે છે. આ જાતની પરિષદ બોલાવાનું પ્રથમ માન પ્રો. સીમન્સેન અને પ્રો. મેકમેહોનને છે. આજ સુધીમાં નીચેનાં સ્થળે એ પરિષદો એક કે વધુ વાર મળી છે:—કલકત્તા, મદ્રાસ, લખનૌ, બેંગલોર, લાહોર, મુંબઈ, નાગપુર, જનારસ, અલાહાબાદ, પટણા, ઉદ્દેર અને દેવરાખાદ. આ રીતે આ મંસ્થા આખા દિલ્હી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાની પ્રતિનિધિ છે એ વિષે શંકા નથી.

આવતા જાન્યુઆરીમાં એ મંસ્થા એનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઊજાવે છે. એ વખતે ગ્રેટબ્રિટનના અને બહારના મળી લગભગ ૭૫ જગતવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો લોર્ડ રચરફોર્ડના નેતૃત્વ નીચે આવીને હાજરી આપશે. એ પરિષદ કલકત્તામાં મળશે અને તે પહેલાં એ વૈજ્ઞાનિકો દિલ્હી

પર્યટન કરશે. એમના આગમનથી હિંદને તેમજ હિંદની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિને અજબ પ્રોત્સાહન મળશે એટલું જ નહિ, પરંતુ જે લોકો પરદેશ જઈ વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોના સહવાસનો લાભ ન લઈ શકે તેમને એ લોકોના સંસર્ગમાં આવી નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મળશે. જે કાર્કને એ પરિપદમાં હાજરી આપવી હોય અથવા એને આર્થિક કે ખીછ મદદ કરવી હોય તેમણે ‘ઓનરરી સેક્રેટરી, ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ, એસોસિએશન, ૧, પાર્કસ્ટ્રીટ, કલકત્તા’ એ શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

ય. ગુ. નાયક

(૬) બેકારી અને ઔદ્યોગિક તાલીમ

વ્યાખ્યાતા : શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ શેઠ
અનુજ : કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

[આજના શિક્ષિતોની બેકારી હિંદના સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ (industrialisation)થી કેટલે અંશે ફેરી શકાય તેમ છે તે વિશે શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ એ સુંબઈ યુનિવર્સિટીની ટેકનોલોજી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ તા. ૧૨-૨-૩૭ ના દિવસે આપેલા ભાષણમાં સુંદર ચર્ચા કરી છે. શ્રી. કસ્તૂરભાઈ હિંદના અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ હોઈ તેમના અનુભવથી ધકાયેલા વિચારો ધણાને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારીને અહીં તેમના ભાષણનો અનુવાદ રજૂ કરું છું.—અનુવાદક]

જેમની સેવાઓ ઉપર હિંદના ઉદ્યોગોની લાવિષ્યની પ્રગતિ આધાર રાખે છે, તે ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કમાં આવતાં આજે મને ઘણો આનંદ થાય છે. આ સંપર્ક વહેલો સાધવાનું મને ઘણું મન હતું પરંતુ આજે જ મને તેમ કરવાની તક મળે છે.

જગતના સર્વે પ્રગતિમાન દેશોને આજે ખાતરી થઈ છે કે કોલેજની કેળવણી કોલેજમાં જ ન ભરાઈ રહેતાં આસપાસની દુનિયાનું વાસ્તવદર્શન કરી શકે તેવી જ્ઞાતની હોવી જઈએ. ખાસ કરીને તમારી કેળવણી આ પ્રકારની છે કારણ કે દેશના ઉદ્યોગોને ઉપયોગમાં આવે તેવી વિશિષ્ટતાવાળી (specialised) તાલીમ તમને આપવામાં આવે છે. તમારી તાલીમમાં તમે જોડા રસ લેશો તો તમને ઉદ્યોગોની આંદીધૂંદીનો ચોખ્ખો ખ્યાલ આવી શકશે એવી મને આશા છે.

અભ્યાસક્રમમાં વિશિષ્ટતા (Specialisation) તરફના પ્રયત્નોની સાથેસાથે વર્તમાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓની પરિસ્થિતિ કે જેને માટે જ વિશિષ્ટતા (Specialisation)ની ઉપયોગિતા છે તેનું જોઈએ તેવું અવલોકન કરવામાં આવતું નથી એ જોઈને મને વારંવાર ખેદ થાય છે, કારણ કે એનું પરિણામ એ આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓને તેમની પાસે જ્ઞાન હોવા છતાં અને સેવાની તમન્ના પણ હોવા છતાં, કોલેજ છોડ્યા પછી ઉદ્યોગપતિઓ મુદ્દે સંધરતા નથી, અથવા તો શિક્ષણ પાછળ કરેલા ખર્ચના પ્રમાણમાં તેમની કિંમત અંકાતી નથી. તેથી હું તમને એમ કહું તો સ્પષ્ટ કરશે કે વિદ્યાર્થીઓને એકઠે વાર કારખાનામાં ફેરવી આવવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થવાની નથી. હા, તેમ કરવાથી તેમને તેમના પ્રયોગમંદિરમાં કરેલા પ્રયોગોને મોટા સ્વરૂપમાં જોવાની તક મળશે પરંતુ તે તો સહેજ કાંપી રૂપે જ કે જેની વિસ્મૃતિ જલદી થઈ જવાની. કારખાનામાં જરાક ફરી આવવાથી

દરેક ક્રિયાની નાડ પડી પાડવામાં જોઈતું નૈપુણ્ય નથી મળી રહેતું. અને આમ દેખીતી રીતે સરળ રીતે પાર પડી જતી ક્રિયાના પડદા પાછળ રહેલી અગાધ કાળજી અને તાલીમનો ખ્યાલ પણ તેનાથી નહિ આવી રહે. એ પ્રાપ્ત કરવા તો બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની જેમ તમારે પણ છ માસ કે એક વરસની ફરજિયાત ઉમેદવારી (apprentice-ship)ની જરૂર છે અને ત્યાર પછી જ તમને ઉદ્યોગની ચૂંચો સમજાશે; ત્યારે જ તમને ખબર પડશે કે પુસ્તકનું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય છતાંએ તે હુન્નરના (Technique—સેજની જરૂરિયાતો) ના જ્ઞાન વિના કાણું પડી જાય છે. પુસ્તકનું જ્ઞાન છે તો જરૂરી જ, છતાં તેની હુન્નરોનું સર્જન કરવાની શક્તિ નબળી જ છે. હુન્નરની વાસ્તવિક પ્રગતિ માટે પુસ્તકના જ્ઞાનનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો જરૂરી છે.

કારખાનામાં રહીને લીધેલી તાલીમથી જ આ વસ્તુ સાધ્ય છે. કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં એની પણ ખાતરી થશે કે શા માટે હુન્નરપતિઓ વધારે 'શુદ્ધિમાન' કરતાં વધારે 'કુશળ'ને પ્રથમ પસંદગી આપે છે. હુન્નરપતિની ઇચ્છા તેનું કારખાનું સદાયે સારી રીતે ચાલતું રહે—અને તે પણ પરવડે તેટલી કિંમતે—એ જ હોય છે. યત્રો કાર્ષ્ણ પણ હિસાબે ચાલતાં રહે એ તેના અંદાજપત્રકનું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે. તમે ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ આ બરાબર સમજી લેશો તો તમને શરૂઆતમાં એાછા પગારની નોકરી સ્વીકારતાં સંકેત નહિ થાય અને ત્યાં સુધી તમને હુન્નરની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાશક્તિનો પરિચય નહિ થાય ત્યાં સુધી તમે તેથી નોકરી માટે સદા તૈયાર જ રહેશો. અને આમ થશે તો જ તમારા જ્ઞાન અને હુન્નરની પ્રગતિનો સમન્વય સાધી શકાશે. બેકારીનો પ્રશ્ન પણ આ જાતની જાગૃતિ (Consciousness)માથી જ ઉઠેલી શકાશે. આજે બેકારી ટાળવાનો સહેલામાં સહેલો અને તાત્કાલિક, ઝડપી રસ્તો દેશનું સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ જ છે. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને તે જ વાત બધા શિક્ષિતો માટે બહુ મહત્વની છે. આજે અશિક્ષિતો જે કામ કરી રહ્યા છે તે યત્રનું હલકું મનાવું કામ કરવામાં જો આજનો શિક્ષિત નાનમ માનશે તો દેશનું સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણ કરવા છતાં પણ પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થીઓનો જે મોટો ફાળ બહાર પડશે તે આખાને હુન્નરમાં સમાવી દેવાનું શક્ય નહિ બને. ખીમ દેશોમાં આમ જ બન્યું છે. શિક્ષિતો હલકામાં હલકા કામ માટે પણ નાનમ નથી માનતા તેથી જ ખીમ દેશોનો ઔદ્યોગિક વિકાસ આટલો બધો યર્ષ શક્યો છે. આપણા દેશમાં પણ વ્યાપારના અને એન્જિનિયરીંગના વિદ્યાર્થીઓ વિશે આમ જ બન્યું છે અને તેથી જ તે બંને દિશામાં આપણા દેશે વિકાસ સાધ્યો છે. તમારા વિશે હાલતુરત તો મુશ્કેલ સ્થિતિ—એાછા પગારની—ગિબી નહિ થાય કારણ કે તમને નિષ્ણાત બનાવનારી સંસ્થાનો ઉદ્ભવ તાલે જન્મ્યો છે. પણ તેમ છતાંએ તમે એવી જ ધગશ રાખશો તો તમારે ફરજિયાત તાલીમની મુદત પણ એાછી જોઈશે અને જીવન પણ સરળ બનશે.

તમારી મહત્વાકાંક્ષાઓના ફળ માટે આ ઘણું અગત્યનું છે. પ્રયોગમંદિરમાં પ્રયોગ કરતાં કરતાં તમને હુન્નરમાં લાગુ પાડી શકાય તેવાં ઘણાંએ તત્ત્વોની ઝાંખી થતી હશે, પ્રગતિની નવી દિશાઓનું પણ તેમાંથી સ્વયં થતું હશે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં ઉદ્યોગપતિઓને તમારી મદદની જરૂર તો રહેવાની જ. આપણા દેશમાં કાચા માલની સમૃદ્ધિ ઘણી છે, માનવ શક્તિ પણ પુષ્કળ છે, આપણે ફક્ત શર્તોઈ-રફીટયૂટ કે નેશનલ ફીઝીકલ લેબોરેટરીના

જેવી કાર્યક્ષતા, સસ્તામાં નવાનવા મુધારા દાખલ કરી આપણા કાચા માલનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી, લેવાની જરૂર છે.

આ સુંદર કાપું સાધી શકે તેવા તમે અને તમે એકલા જ છો. પણ ફરીથી યાદ દેવું જરૂરી છે કે હરીકાર્ધમાં ટકી રહે તેવા રસ્તા શોધશો તો જ તમારા પ્રયત્નોનો ઉપયોગ થશે. તમારાં આ સ્વપ્નાં સાચાં ઠરાવવા, હિંદના ઉદ્યોગોમાં ખરા અંતઃકરણપૂર્વક તમારું હૃદય પરોવો.

તમને કારખાનાંનું જીવન કંટાળાભર્યું અને ચંચલ લાગશે પણ તેને વરા થઈ જઈને તમે તમારો જુસ્સો નબળો ના પાડો દેતા. જીવનનો આ કંટાળાભર્યો સમય આવશ્યક છે— સંક્રાંતિકાળ છે કે જેથી તમારી ત્રાત ઉપરની શ્રદ્ધા દબ થઈ શકે. સદાકાળ તમે કંઈક નવું સર્જન કરવાની ઇચ્છા તમારી આંખ આગળ રાખશો તો મારી ખાતરી છે કે તમને આ કંટાળાભર્યું જીવન આકરું નહિ લાગે. ઊલટું કારખાનું એક પ્રયોગશાળા જેવું અથવા તો જ્ઞાનની મરાલ જેવું સુંદર લાગશે.

મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું કે ટેકનીકલ નિપુણતાએ હિંદના હુત્તરમાં જે પરિવર્તન કરવું જોઈએ તે હજી સુધી કંઈ નથી. તમને એમ લાગશે કે અમને તેમ કરવાની તક જ મળી નથી—કે જેનો ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે તમને અધિકાર છે. પણ ફરીથી કહી દઉં છું કે ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન જ માત્ર પૂરતું નથી. ઉદ્યોગપતિ તો તમારા જ્ઞાનની સાથે સસ્તામાં ઉદ્યોગ ખિલવવાની તમારી ધમશ અને ખંતની પણ ખાતરી માગી લેશે.

આજે હજારો એન્જિનિયરો બહાર પડે છે. તે સ્થિતિમાં હું તો સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણનો ઉપાય જ બેકારી માટે એજ માનું છું. આ કપરા સમયમાં તમે તમારા જ્ઞાનનું મહત્ત્વ જાળવી રાખશો અને વધારે ને વધારે દબ નિશ્ચય સાથે સામે આવતાં કપરાં વર્ષોનો સામનો કરતા ઔદ્યોગિક વિકાસને અર્થે જ કરશો એવી આશા રાખું તો ખોટું તો નથી જ કરતો. મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈ જઈ પાછી પાની કરવી એ તો તમે જ પસંદ કરેલા ટેકનોલોજીના જ્ઞાનનો દ્રોહ કર્યા બરાબર ગણાશે કે જેના અભ્યાસ માટે તમે વર્ષો સુધી મહેનત કરી છો.

આપણા દેશને આજે હુત્તરી માણુય (Technical man)ની જરૂર છે એમના અભાવે આજે આખા હિંદના ઉદ્યોગને સહન કરવું પડે છે. તમે દબ, ખંત અને લક્ષિતી આ ખોટ પૂરી પાડજો. માનવજીવનના વિકાસ માટે અતિ જરૂરી એવા વિજ્ઞાનના તમે વિદ્યાર્થી છો તેથી વ્યવસાય વિનાનાં વર્ષોથી પૈણુ તમે એક ઉતાવળને લાગે એવી જ રીતે રહેશો એમ આશા રાખે છે.

[ચિત્ર છઠ]

કો થતો શકે મને બચાવી આજ પાયમાલ ?
સાંખી નિદ્ર મર્વની થતાર નિત્ય શોકઅસ્ત
આક્રોશની આગ માંહી નામુરાદ, નાદુરસ્ત
એકલો ઉલેલ—મારી આસપાસ લાલ લાલ

ના સહી શકાય એવી કારમી, પ્રચડ જ્વાળ !
ખેલ તો હુ સાદ પાડી તીવ્રતાથી યુક્ત, વ્રસ્ત : —
“લે મને ઉગારી કોઈ હેતથી પ્રસારી હસ્ત,
છે રહેલ જે તબઈ ચાલવાથી સ્વૈર ચાલ.”

ઇચ્છતો નથી હુ કે મળે મને મહાન રાજ્ય,
માગતો નથી હુ ગીર કે ગરામ—કારભાર—
મેળવું નિલાવ માત્ર માહરો નિલાવી ટેક.

જાય નિદ્રગી લલે, ન એવું કાકલૂદી ત્યાજ્ય :
માનુ એાછી માહરી ન લાયકાત એ લગાર,
સેકડો ગુલામ માંહી જે ખનુ ગૃહસ્થ એક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૧૩મું સંમેલન

કળા પ્રદર્શન

૧૩મું સાહિત્ય સંમેલન-કર્ણાચી ખાતે ડીસેમ્બર ૧૯૩૭ના છેલ્લા સપ્તાહમાં બરાવાનું નક્કી થયું છે.

તે પ્રસંગે એક કળા પ્રદર્શન કરવાનું અમારી સમિતિએ ઠરાવ્યું છે. આ જાહેર પત્ર દ્વારા અમે કલાકારો, સાહિત્યકારો, ચિત્રકારો ફોટોગ્રાફરો તથા તે વિષયમાં રસ લેનાર સહુ કોઈને નીચે આપેલી યાદીમાંથી કોઈ પણ વિષયને લગતા નમૂનાઓ પ્રદર્શન સમિતિને વેળાસર મોકલી આપી અમારા કાર્યને સહકાર આપવા વિનંતી કરીએ છીએ.

:: વિષયસૂચિ ::

૧. સિંધ ગુજરાત-મહાગુજરાતના-સામયિકો-માસિક પત્રો, પાક્ષિકો, ત્રિમાસિકો, સાપ્તાહિકો, દૈનિકો.

૨. હસ્તલિખિત સામયિકો, વિગેરે.

૩. સિંધનાં ઐતિહાસિક સાધનો, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો.

૪. વિવિધ પ્રકારની ચિત્રકલા.

કાગળ કે પાંદડા પરની રંગકળા, વસ્ત્રો પર રેશમના દોરાનું ભરતકામ, મુતરાઈ દોરાની ગૂંચણકળા, તોરણ, ચાકળા, ચદરવા, રંગોળી, ફોટોગ્રાફી.

૫. પ્રાંત અને જાતિવાર વસ્ત્રો, પહેરવેશ.

૬. પ્રાચીન ઐતિહાસિક શસ્ત્રો.

૭. ધાતુ ઉપરનું કાતરકામ, અલંકારો, સોનારૂપાની બુદ્ધિબુદ્ધી ગૃહઉપયોગી વસ્તુઓ વિવિધ યોજનામાં (Designs).

૮. પ્રાચીન અર્વાચીન વાદ્યો.

૯. અર્વાચીન છાપકળા, શબ્દગારચિત્રો, વિવિધ આકૃતિના અક્ષરો.

૧૦. ધરશબ્દગારની બીજી વસ્તુઓ.

૧૧. લેખકોના હસ્તાક્ષરો, તેઓના પત્રો, નોંધ વિગેરે.

વા. કઃ-મોકલેલ નમૂના બધી રીતે સુરક્ષિત રહેશે, અને તેના દરેક પ્રકારનાં સંરક્ષણ માટે સમિતિ જવાબદાર રહેશે.

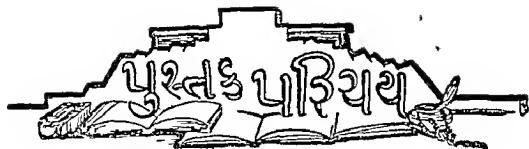
લિ.

જીગતરામ રતનજી રાવળ

મોહનલાલ ગાંધી

મંત્રીઓ

પ્રદર્શન સમિતિ

‘ધૂમકેતુ’નું ‘તણખા : મંડળ ચોથું’

[એક ખત્રમાથી થોડા ઉતારા]

ગપાદત ત્રિભુવનદામ હુહાર

પ્રિય કમળ

તમે ગુજરાતી સાહિત્યમા આજથી તેર વરસ પર મારો પ્રવેશ કરાવ્યો. મને ગુજરાતી સાહિત્ય ક્રમશઃ તમે વધારે સુદર ઢઢી વખાણી હતી આજ લગીમાં અનેની સુદરતા વધી હશે પણ તે પછીના કાગળોમા તમે મારુ રૂપ વખાણવાને બદલે સાહિત્યનું સ્વરૂપ જ આપેખ્યુ તે બદલ તો મારે તમને ધન્યવાદ આપના જોઈએ, કાગળ તમે તે કેટલાકમાના છો કે જેઓ સ્ત્રી ગમે તેવી હોય તોય તેને સુદર માનવા તૈયાર છો અને જે સ્ત્રીને પુરુષ સુદર તરીકે સ્વીકારે તેની શુ દશા થાય તે બધા જાણે છે.

વારુ આજે તેજ વર્ષે તમારુ ટીચશન થોડુ ફળ્યુ છે પછી તો તમે કાગળ લખતા વરસો સુધી બધે ચર્ચા ગરા અને મારી મેળેજ ઘણુ વાચી લેતી હોલો. મુનશીની મોપડી પગે તમારો કાગળ મને જગ ફિક્કો લાગ્યો. મને થયુ તમને ઉશ્કેરનાજ સ્ત્રીતત્ત્વ તમારી આસપાસથી ધટી ગયુ હશે તો લાવ જરા તમાગ જેવો એકાદ આળો કરી જોઉં હુય એક સાહિત્ય પ્રગમ લખુ.

*

*

*

હું ‘તણખા મંડળ ચોથું’ના પાના ઉઘલાવુ છુ અને ‘ધૂમકેતુ’ની એક સૂચના તજરે ચડે છે ‘નનવિમ્બ એટલી સુદર નાનુક મ્વામૃતિ છે કે વિવેચકે એને નિહાળવા માટે, પરિસ્થિતિ વાતાવરણ અને યોગ્ય દષ્ટિકોણની અનોખી યોજના કરવી જોઈએ, કેટલીક વખત નવનિર્મિત સૌન્દર્યદર્શન એક જ વાક્ય ઉપર હોય છે.’ આટલુ જ જો બસ હોય તો એમની નવલિખાઓનું મેં સૌન્દર્યદર્શન કરી લીધુ છે પણ ‘એ વાક્ય એની રીતે ગૂંથાયેલું હોય છે કે નોઈ પણ ઉતાવળે વાચનારો એનું ગદ્ય મમન્યા વિના આખી વાર્તા વાચી કાઢે’ હું કેવી ઉતાવળી છુ એ કહેવાની જરૂર નથી અને આ વાક્ય તો જાણે મેઘદૂતની વક્ષદન્વાઓ રેતીમા મણિ સતાડી ગમતી હતી તેની રીતે ગૂંથાયેલું રહેતુ લાગે છે જે અમુકના જ હાથમા આવે પણ મને એ મુશ્કેલ નથી લાગ્યુ હ તમને કહી દઉં, આ વાક્ય ક્યા હોય છે? દરેક વાર્તાના લગભગ છેવટમા એવાજ લીટીનો એક ફકરો લેખકે મૂક્યો છે અને ધણે ભાગે એમા જ એ વાક્ય મતાયેલું રહે છે જોકે વાર્તાના સૌન્દર્યદર્શનનો કોયડો આટલો બધો સરળ ટરી નાખવો એ ઠીક ન કહેવાય.

પણ મને ખરી મુશ્કેલી બીજી લાગે છે. હું જે દષ્ટિકોણથી લખું છું તે ‘ધૂમકેતુ’ની દૃષ્ટિએ ‘યોગ્ય દષ્ટિકોણની અનોખી યોજના’ પ્રમાણેનો હશે કે કેમ? કારણ મારે તો તેમને મારા એકેએક કથન સાથે સહમત કરવા છે. જેમાં વિવેચક અને વિવેચ્ય સંપૂર્ણ સહમત થઈ શકે તે વિવેચનને હું સફળ માનું છું; જોકે તેનું વિવેચન સાચું જ હોય તે હમેશાં ખનવાળેગ, નથી, અહોરૂપ અહોધ્વનિ જેવું એ ધણું બને છે.

ત્યારે મારી ‘યોગ્ય દષ્ટિકોણની અનોખી યોજના’ કહું? આ વાક્ય વાંચતાં ‘ધૂમકેતુ’ને હું ઉત્સુકતાથી આંખો ઊંચકતા કદ્યું છું. એ ભાઈ તો સૌંદર્યના સ્પષ્ટાંજ નહિ પણ તેના દ્રષ્ટાંયે છે. વારુ, પણ હવે આગળ વાંચતાં એ પાછા ચિડાશે. મારી મુશ્કેલી તો એ છે કે એકાદબે વાક્યમાં વાર્તાની કલાનો નિકાલ જ હું લાવી શકતી નથી. ‘નવલિકા, સમગ્ર જીવનના દર્શનનું રસદાર છે.’ આ છે શ્રી ‘ધૂમકેતુ’નું ખુદનું સૂત્રાત્મક વાક્ય. એવું સૂત્ર ઉચ્ચારવાની તો શું પણ કલ્પવાનીયે હિમ્મત આપણાથી થાય તેમ નથી. વાર્તાની ઉત્તમતા વિષે મારા થોડા ખ્યાલો છે પણ તે લખવા એણું તો તમે મને ખુશીથી ભાંડી ‘રાકો તેટલો મોટો નિબંધ થાય. એટલે માત્ર ‘ધૂમકેતુ’ની વાર્તામાં મને અ-કલામય બેત્રણ ગંભીર તત્ત્વો લાગ્યા છે તે જણાવીને પતાવીશ. તો પહેલો વાત મને એ લાગી છે કે એમની કેટલીક વાર્તાઓ, કે જેને ખાસ ambitious અનોખી મહત્તાવાળી લેખક ગણે છે તેવી વાર્તાઓ, રસપર્વવસાથી નથી. આ ચાર વાર્તાઓ જુઓ: ‘જીવનસંગીત,’ ‘ત્રિલોચન,’ ‘ન્યારે સામાન્યતા નાશ પામશે,’ ‘કવિતાનો પુનર્જન્મ.’ આ વાર્તાઓને અંતે એક કોઈ જીવન્ત ધટના નહિ પણ એક વિચાર જ અવસિષ્ટ રહે છે. એ વિચાર પણ એક તરંગ જેવો અને એથી ઊંચટા અનેક સંજ્ઞા સંભવિત વિકલ્પોવાળો હોય છે. એ સંજ્ઞાઓમાં વાર્તાનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ લેવો અશક્ય છે. કારણ હું તો મારાં પોતાનાં મંતવ્યોને કલાકૃતિનું પરિશીલન કરતાં દૂર જ રાખું છું. પણ આવી કૃતિ જ ન્યારે એક મંતવ્યને મારા પર ઠસાવવા આવે ત્યારે કાં તો તેણે મારા મંતવ્યને પરાજિત કરવું જોઈએ, અથવા તો બનતે પરાજિત થવું જોઈએ.

‘જીવનસંગીત’માં મુકાયેલો રસ્તો મને આપણા પ્રશ્નો વિષે કશે રસ્તો જ બતાવતો નથી; ‘ત્રિલોચન’ની વાર્તા એક લાયજી જેવી છે; ઉપરની ત્રીજી વાર્તામાં નિરૂપાયેલી અસામાન્યતા લગ્ન વિષેના, દ્રવ્ય વિષેના અધૂરા, અધકચરા ખ્યાલોમાં પરિણમે છે; ‘કવિતાના પુનર્જન્મ’માં મુકાયેલી પૂર્વભૂમિકા લેખકની કપોલકલ્પિત છે અને એટલે એના પરનું ચણતર પ્રતીતિજનક નથી.

આ તો સંગ્રહમાંની ઉત્તમ અને અનોખાઈનો હક કરતી વાર્તાઓ. કેટલીક સાધારણ વાર્તાઓ, જેવી કે ‘વિનિપાત’ એ હિંદીઓની સૌરકૃતિક વિમુખતા, ‘પારકાં તેજ’ એ બણેલાઓનું ધમંડ અને પામરતા (આ વાર્તા પાછળ તો ‘દિરેક્ટ’ની ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તાની સમ્પળ છાપ દેખાય છે. બંનેનાં વાર્તાનાં મહત્ત્વનાં અંગ એક સરખાં છે.), ‘લગ્નજીવન’ એ એક પર બીજી સ્ત્રીનો પ્રશ્ન, ‘તાકાન’ બાલમાનસનો એક પ્રશ્ન—આ બધાનાં ગણે ઉદાહરણ ન હોય તેવી વાર્તાઓ છે.

વાર્તાઓમાં પ્રશ્નચર્ચા, વિચારનિરૂપણ કે એવું કંઈ ન આવે તેમ હું નથી કહેતો. પણ વાર્તાનો અંત તો રસમાં જ આવવો જોઈએ. વાર્તાનો રસ જાળવીને ગમે તેવા જલદ

ઉમ પ્રશ્નો, વિચારો, તરંગો અંદર વણી દો. પણ 'ધૂમકેતુ'ની અંદર મને એ મુશ્કેલી લાગી છે કે એમની આલેખનની છટા, અંદર વેરેલો સૂત્રાત્મક વિચારસંહાર, એ બધું વાર્તાને રસ તરફ ન ખેંચતાં કોઈ વિવાદાર્પક અર્થ વિચાર તરફ ખેંચી જાય છે. 'ધૂમકેતુ'ને મન એ જીવનનું સૈદ્ધર્થદર્શન હશે, કે કોઈ બાબતનું ઊઘડતું-રસદાર હશે; પણ જે વાર્તા અંતે એક પણ પાત્રના હૃદયની ઝલ્લઝલાટી આપણામાં મૂકી નથી જતી એને વાર્તા શી રીતે કહેવી? આ ઉપરની વાર્તાઓની ઘટનાઓનો તથા પાત્રોનો વાર્તાને અંતે દર્શો જ અવશીય રહેતો નથી એ ઘટના અને પાત્રો મદારીના હાથમાંના લખોટા પેડે લેખક તેમને ઉછાળતા બંધ થતાં વેંત જ નિઃચેતન રૂપે પડી રહે છે.

હવે બીજી ગંભીર વાત. અને તે મને આ કરતાંય 'ધૂમકેતુ'ની કળા માટે ચિંતાજનક વસ્તુ લાગે છે. એ છે તેમની પાત્રસર્જનની લાક્ષણિક નબળાઈ. બ્યારે એ કોઈ અવનવીન પાત્ર રચવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે કોઈ વાયવ્ય—ethereal—તત્ત્વોનું, તદ્દન અસ્પર્શક્ષમ ભાવાત્મક—abstract—તત્ત્વોનું એક સપ્તહસ્થાન બની જાય છે. આખા સંગ્રહની ટોચ જેવી, જેમાં—ધૂમકેતુત્વ સોએ સો ટકા ખીસ્કું છે—એ 'વાર્તા સોમી'ની નાવિકા લેા. એ છે એક નર્સ. પણ એની રચના કેવીકે છે? અધીરા ન થશો, આવાં ધણાં પાત્રોનું નહિ, પણ માત્ર આ એક જ પાત્રનું વર્ણન હું અહીં ઉતારીશ:

"એની આંખમાં નીલાકાશ જેવું અતલ ઊંડાણ હતું. હૃદય, આકાશ જેવું જ નિઃસીમ; સ્વતંત્રતા રખડતી વાદળા જેવી; ઊર્મિ, સાંધ રંગો જેવી; કંઈપના એકલ વિહારી વિહંગમ જેવી;.....એની સાથે વાત કરનારે શબ્દને સમજવા કરતાં વાતાવરણને પકડવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. એની ઘણી વાતો બાલિશતાની સીમા જેવી હતી; એની બાલિશતાની સીમા તત્ત્વજ્ઞાનના છેડા જેવી હતી; એનો તત્ત્વજ્ઞાનનો છેડો, સૈન્દર્ભદષ્ટિની શરૂઆત જેવો હતો; એની સૈન્દર્ભદષ્ટિની શરૂઆત—આત્માલિપ્ત સીડીના પ્રથમ સોપાન જેવી હતી..... (આમાં 'ઊર્મિ' અને 'શરૂઆત' શબ્દની ખોટી જોડણી 'ધૂમકેતુ'ની છે. 'મલયાનિલ'ને જેવડૂંદની જોડણી શિખવનારને પોતાને આવી જૂલો કરવાનો હક છે?) હવે તમને કહું છું, મહેરબાન, બોલો આ સ્ત્રી વિશે તમારા મનમાં કયો ખ્યાલ દબ બન્યો? મને લાગતું મત્ત કદી દઉં? આ પાત્રનું આલેખન નથી, કેવળ કલ્પમની છાંટ છે. એમ ન હોય તો, છેલ્લા વાક્યનો અર્થ જરા સમજાવી આપો.

વળી બીજી વાત. ધારો કે આ કેવળ વાયવ્ય તત્ત્વોવાળું પણ પાત્ર હોઈ શકે એમ માનીએ, તો પણ તેના એ પાત્રત્વની પ્રતીતિ આપણને ક્યારે થાય? એણે તેવું આચરણ કરવું જોઈએ. પાત્રની મર્યાદા તેના વર્ણનથી નહિ પણ તેણે કરેલાં આચરણોથી થાય છે. ગમે તેવા કલ્પનાપ્રચુર તત્ત્વોવાળી વ્યક્તિ તેને અનુરૂપ કાર્ય ન કરે તો તે કદી રસ નીપજવી શકતી નથી. 'ધૂમકેતુ'નાં આવાં યોગક 'ઉમદા' પાત્રો વર્ણનાનુરૂપ કિંવાચર્ય હોઈ હવામાં જ રહી જાય છે. પાત્રનું દરેક લાક્ષણિક લક્ષણ તદ્દનરૂપ વર્તાવથી પુષ્ટ થતું જોઈએ. 'ધૂમકેતુ' એ કરાવી શકતા નથી. એ પાત્રોનો અમુક કલ્પનાદેહ રચે છે, એનો કાર્યપ્રદેશ એ રચી શકતા નથી. કાર્ય એટલે જ વાસ્તવિકતા, અને એમની કલ્પના વાસ્તવિકતાને વળગીને ચાલે તો જ એ તો બને.

‘ત્રિલોચન’ માંની ‘કૃષ્ણા’, ‘વીરાંગના’ માંની સન્નયન પણ આવાં પાત્રો છે. જોકે તે ‘અંબલિ’ કરતાં વધારે કિચકીય છે. પણ એમનું ઘાતર તો આચરણથી એટલું જ અળગું અને પાંચન્ય છે.

હવે એમની પ્રાકૃત પાત્રસૃષ્ટિ લઈએ; એમાંનાં ‘ધણાં’ પાત્રો એકલક્ષણી છે. ઉવટનાં બગરેલાં સંસ્કૃત નાટકો કે આપણાં પ્રારંભના વાર્તાકારોથી ‘ધૂમકેતુ’ આ બાળકમાં જરાય આગળ વધ્યા નથી. આ જૂનાં વાર્તાદિકમાં એક મદ્દગુણ કે દુર્ગુણ કે કોઈ પણ એક ગુણ કે ભાવ જ પોતે પાત્ર બની જતો. અને એ પ્રમાણેનાં આચરણ કરતાં ‘ધૂમકેતુ’નાં ઉપદ્રવ પાત્રો આનું જ કરે છે. તમે કહેશો આ તો બહુ આઘાતકારક અભિપ્રાય છે. હું કહીશ અભિપ્રાય નહિ, હકીકત છે. તમારા કરતાં મને વધારે આઘાતકારક છે. ખાસ કરીને રાક પાત્રો યા પ્રતિનાયકનું કામ કરતાં પાત્રો તો દુષ્ટતાના જ એક માત્ર લક્ષણથી દીપે છે. ‘સ્વમલંગ’ નો હરજીવન કોઈ સો, ‘તેજેવધ’ ના ભટ્ટ અને ખેડ જુઓ, ‘વિનિપાત’નું મહાંજન સો, ‘પાનવદ્ધ’ નો આલુંદ જુઓ, ‘પારકાં તેજ’ નો અનિલ, ‘ત્રિલોચન’ નો ત્રિલોચન પોતે, ‘હંડી કૂરતા’ ના ચંદુલાલ, સુદાસિની અને ચંદ્રકાન્ત ત્રણે, ‘ન્યારે-સામાન્યતા નાચ પામશે’ માંનાં મોહનલાલ અને રાજેન્દ્ર તપાસો. છેલ્લી એ વાર્તામાંનાં સુદાસિની, ચંદ્રકાન્ત અને રાજેન્દ્ર સારાં પાત્રો છે, બાકીનાં કષ્ટ છે. પણ એ બધાંની શક્તિ કે શુભતા જ માત્ર નિરૂપાઈ છે. વાત તો એમ છે કે નાયક કરતાંય પ્રતિનાયકનું સર્જન વિશેષ કઠિન છે, એવાં કાર્યો વિરોધક છતાં તે વિરોધીની એક મૂર્તિ ન બની જતાં એક માણસ રહેવો જોઈએ. ‘ધૂમકેતુ’ પાસે પ્રતિ પાત્રો રચવાની કળા, આ બધું તપાસતાં તો જરાયે દેખાતી નથી.

સારાં પાત્રોની પણ એ જ દુર્દશા છે. એ પણ ઉપર આપણે જોયું.

વંચક્ષા વાંધાનાં પાત્રોમાં ‘ધૂમકેતુ’ વધારે સફળ છે. નયુ ટપાલી અને રાધા, જેમ્સ ફોર્બસે, પાનવદ્ધ, અને જંગલો, મધી અને લલિતા, નરણુ અને પારવતી, રામચરણ અને ભાગીરથી, (આ શબ્દની જોડણી પણ ધૂમકેતુ ‘ભાગીરથી’ કરે છે!) તોતી અને હરકુંવર શાસ્ત્રીજી અને મોહનલાલ એ બધાં મજાનાં સજીવન પાત્રો છે. એમની સગવડો આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. અને પાત્રની એક જ કસોટી મને તો રુચે છે, તે છે સજીવન સંવેદ્યતા. ‘ધૂમકેતુ’ની સમગ્ર પાત્રરચનામાં એનો કેટલો બધો અભાવ છે ?

‘ધૂમકેતુ’ લોકપ્રિય થવા તે આપણા પ્રાકૃત જીવનને આલેખીને. જીવનમાં એમને કંઈક અપ્રાકૃત તત્ત્વ પૂરવાની પછી કામના થઈ. એમણે એવી પણ મનોરમ વાર્તાઓ કેટલીક રચી. આપણા વાસ્તવિક જીવનની દરિદ્રતાને તે વખતે એવી કલ્પનાત્રિપત્તા કદાચ ગમતી હશે. આજે મને લાગે છે, વાસ્તવિક જીવનમાં એટલી બધી અસામાન્ય કલ્પનાઓ વ્યાપક બની ગઈ છે કે ‘ધૂમકેતુ’ની કલ્પનાઓ તેના આગળ પોતી લાગે છે. પ્રેમ અને વીર્ય એ બંનેના પ્રસંગોમાં વાસ્તવિક રંગદર્શિતા કાલ્પનિક રંગદર્શિતા કરતાં વધારે દૃઢતાથી વ્યાપક થવા માંડી છે. ‘ધૂમકેતુ’ હજી મને કાલ્પનિક રંગદર્શિતાના જ આરાક રહ્યા લાગે છે. અને તેથી એમની કલ્પનાઓ પહેલાંના જેટલી મોહક નથી રહી. હાલ તો અપ્રાકૃત થવા મથનારે વધારેમાં વધારે પ્રાકૃત થવું જોઈએ.

પણ આ વાત પણ હું જતી કરતા તૈયાર છું હું તો માગુ છું જીવતી ધમકતી મન્યાઈ ભરી વાર્તાઓ લખેને એ તદ્દન અનાસ્તવિક ભૂમિની હોય કે અતિવાસ્તવિક ભૂમિની હોય 'ધૂમકેતુ'ના વિચારોની કે તર્ગોની સાથે હું હાલ લડાઈ કરવા નથી માગતી અત્યારે તો એ નવા પોતાની વાર્તાઓ ખગાડે છે ત્યાં મારે લડવું છે અને એમના જે તરવો પર મારે કહેનાનું હવે તે મેં કહ્યું હજી થોડીક નાની વાતો ગ્રહે છે તે પણ મને લાગે છે કહી દઉં

એમની વાર્તાની લખાવટ પણ મને પૂરી મતોય નથી આપતી સાહિત્યજગતમા જે તરવો એના છે કે કોઈ પણ વાર્તાને માટે જોખમભરેલા છે, પણ તેની માથે 'ધૂમકેતુ' વધારે મમત કરતા લાગે છે, અદકે એની સાથે ખેલવામા જ એ પોતાનું સામર્થ્ય સમજતા લાગે છે એમની એ મક્કળતા વિષે મારો અભિપ્રાય અસ્થિર અને તેવો છે

એ જે તરન છે તરવરાન અને કનિતા આ બેના સ્વતંત્ર પ્રદેશ જ અતિ મહાન છે તે વાર્તામા ન આવી શકે તેમ નથી, પણ તે આવે તો વાર્તાના રસને ખાતર. 'ધૂમકેતુ' ન્યાં નવા આવા તરવરાનીય અર્થાન્તરો યા અર્થાન્તરન્યાસો કરે છે, તથા વર્ણનોમા કવિતા કરવા બેસે છે ત્યાં વાર્તાને ઘણી વાર બાલુએ બેસી જવું પડે છે વાર્તાના રસને એ હમેશા પુષ્ટિમગ્ન નથી બનતા, વાર્તા માટે આવશ્યક પણ નથી હોતા વાર્તાની કળા તરવરાન અને કાન્યત્વ પર અનન્યતા નથી હું તો ઈચ્છુ છું કે 'ધૂમકેતુ' સ્વતંત્ર કાવ્યો લખે, અને એમને લાગતા મહત્વના પ્રશ્નોની સ્વતંત્ર તાત્ત્વિક જણાવટ કરે બીજી તો એ ગહેરમા કંઠા લાગ્યા છે, મહેલુ હજી ખાનગીમા જ કરે છે પણ જો એ મેની નીકા જુદી કરી નાખે તો તેમની વાર્તાને વધારે લાલ યાય તેમ માનુ છું આ મગ્દમા બેની લખ વિનાની વાતો, જેવી કે 'સ્વપ્નભગ', 'તેજેવધ', 'પાનસડું', 'નગ્નુ', 'કમર પરના ફૂલ', 'બીખો', 'બીખો'—પેની બીજીને યુક્તિબદ્ધ મને વધારે ગમે છે, જોકે એમા યે નરી સરળતા તો નથી જ. સૌની સ્વચ્છ ન રહેતા spasmodic બની, કદીક સન્નિપાતી વેગવાળી પણ ચર્ધ નય છે 'ધૂમકેતુ'ની સૌનીતો એ પર્વાય ન ચર્ધ બેસે તો સાડુ

વળી મને એક બીજી ખૂંચ છે તે તેમનામા ચોકસાઈનો અભાવ કેટલીક વાતોના તો નામ પણ ખોટા—મદિગ્ધ મુક્યા છે 'સ્વપ્નભગ'મા વાર્તાને અંતે કયું સ્વપ્ન લાગે છે ? 'તેજેવધ'મા કાનો તેજેવધ ? 'ઇન્સ્પેક્ટર માહેન'મા ઇન્સ્પેક્ટરના ઇન્સ્પેક્ટરત્વ ઉપર વાર્તા રચાઈ છે કે એક માર્ગત્રિક ઘટના ઉપર ? 'બીખો'મા ખરો નાયક બીખો કે બોધો ? લેખકની જોણીની થોડીક ખૂલો તો મેં ઉપર નોંધી છે થોડા ગન્દો પણ જાણવા જેવી ખૂલોવાળા છે ઝગારાને એ 'જગાગ' લખે છે, અને એમના પાત્રો જે દિંદી બોલે છે તે ? તોમા તોખા, ગુન્જાતી રોમિયા તો જાણે નોકરો જોડે દિંદી બોલે ત્યાં બાફે તે તો કદાચ પાત્રની સાક્ષણિકતામા ખાપે, પણ ઉત્તર દિંદના લૈયાઓ, કે સિમવાના નોકરો પણ આવું તો દિંદી ન જ બોલે ગાંધૂઆયા દિંદીના યુગમા દિંદી નથી આવડતું તો પોતે શુદ્ધ ગુન્જાતી જ કેમ નથી લખતા ?

એમના પાત્રોના મંત્રાદ પણ જરૂર અસ્વાભાવિક બનીને પાત્રોની કલ્પનાને કથનાવે છે લેખકના એક કથનની પૂર્તિ માટે સામમામી ઉઠિઓ જાણે ગોઠવાય છે ટૂંકમાં ટૂંક

તો, પાત્રો તેમના સંવાદમાં પોતે નથી રહેતાં, પણ લેખકનાં કથકો જ બની જાય છે. 'ત્રિલોચન'ની વાતોના છેલ્લે પિનાપુત્ર વચ્ચેનો સંવાદ જુઓ. એને માટે એક જ વિશેષ ધટે—'નાટકિયો!'

લો પણ દરે જાડુ થયું. તમને આવી ઝીણવટમાં હવે જાડુ રસ નહિ રહ્યો હોય. પણ તમારે માટે નહિ તો કોઈ છાપાનો તંત્રી તમારી પાસે લેખ માગવા આવે અને આ કાગળ તેને લેખ તરીકે લખાવી દો તો કામમાં આવે એમ માની બેગાબેગી એમ લખી નાખું છું.

તમે પૂછશો, તારે 'ધૂમકેતુ' વિષે કંઈ સારું લખવાનું છે જ નહિ મારે? એ પ્રશ્ન સાંભળતાં હું અંતર્મુખ બની જાઉં છું. અને જવાબ મેળવું છું છે, કેમ નહિ? એમને લીધે ગૂંચરાત વાર્તાવંતુ બન્યું છે એ પહેલી વાત; અને ગૂંચરાતની વાર્તાઓને અંગ્રેજ અને હિંદીમાં પહેલ્યાડી આવ્યા છે એ બીજી વાત; એમણે ઘણી વાર્તાઓ લખી છે એ ત્રીજી વાત. અને વાર્તા ઉપરાંત બીજું ચિત્રનીય, મનનીય, 'રમણિય' (આ એમની જોડણી છે) કહેવાય તેવું ઘણું લખે છે. આ સર્વથી ગૂંચરાતની સાહિત્યમાં તેમણે અચળ સ્થાન મેળવ્યું છે.

પણ તમે કહેશો, 'આ તો આડી વાત. એમની વાર્તાઓની કળાની excellency—પદમતા વિષે કંઈ કહેવાનું નથી? કહેવાય છે, 'ધૂમકેતુ' અતિ લાગણીપ્રધાન માણસ છે. એમની લાગણીઓનો ઉત્કેષ કેવાં કામ કરે છે?' આનો જવાબ પણ આપવો ધટે છે. જરૂરી છે. આપણા એક સાક્ષરે 'ધૂમકેતુમાં લાગણીવેદા છે' એ કથનને સાગિત કરવાનો ગૂંચરાતના વિવેચકોને પડકાર કર્યો છે. કોઈ બીજું નહિ જડે તો મારે તો જડવું જ પડશે. પણ દમણી તો 'હું વાદ જોઈને બેઠી છું કે નીકળે છે કોઈ હરિનો સાત્ર? આ જાગનમાં પુરુષોને પહેલી તક આપવા જોઈતી હું ઉદાર થાઉં છું. એક જીને હાથે પુરુષનો પરાજય ન થાય ત્યાં લગી સારું. કદાચ મારી આ ભાવનામાં તમે જૂના આર્થ આદર્શો જોશો.

પેલા સાક્ષરને હું એટલું જ કહીશ, કે લાગણીવેદાનો અને લાગણીનો જરા ફરક સમજાવે તો કામ સરળ બને. લાગણીનો અતિરેક નહિ પણ લાગણીનો આભાસ. એને જો લાગણીવેદા કહો તો એવું 'ધૂમકેતુ'માં છે, પણ તે ધોડું. પણ, મને તો કેટલીયે વાર્તાઓ લાગણીશૂન્ય લાગી છે, તેવું શું? રસને જાડે રસનો આભાસ એ-ફણી વાર-ઉત્તરો કરે છે. પણ, આનાં ઉદાહરણો આપવાં જોઈ એ. એ તો પછીથી. અત્યારે આટલો જ પ્રશ્ન વાર્તા-કલ્પકવિદોની આગળ મૂકું છું કે 'જીવનસંગીત', 'ત્રિલોચન', 'ત્યારે સામાન્યતા નાસ પામશે', 'કવિતાનો પુનર્જન્મ' એ વાર્તાઓનો રસ કયાં છે? 'તેજેવધ', 'પારશં તેજ' 'હી કૂરતા'નાં રસનસ્વો કયાં છે?

'ધૂમકેતુ' પાસે લાગણીઓ છે, પણ પૂર્ણ ગદ્યન રસ નથી. તેમ છતાં ધ વાર્તા તો જીવનના એક અણુ ઉપર રચી શકાય છે, અને તેના પિંડમાં સ્ખલોડને પણ સમાવી શકાય તેવી બીજા છે. ઉત્તમ વાર્તા એમાંથી ગમે તે એકને લઈને પણ બની શકે.

આ 'જવાદ પડી ગયેલા મંડળમાં' તો 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તા કળાનાં તત્ત્વો—છટાદાર સંવાદ, પાત્રો, તત્ત્વજ્ઞાન, કવિતા, બાંધી ચૈત્રી—એ બધાથી મુક્ત એવી 'ધોળિયો' મને તો અણીશુદ્ધ વાર્તા લાગી છે. 'ત્રણ રેખાચિહ્નો'નાં પાત્રો પણ સારાં છે. 'પાનવડુ'માંથી એક અદ્વિતીય વાર્તા બની શકત—જે ઉવડના ભાગમાં લેખકે 'ભિયાદાદા', 'જન્મમૃતિનો પાગ' અને 'પ્રતાપમહેશ' માંની જૂની 'રથગમિષ્ણતા' દાખલ ન કરી હોત તો, કળાનું

મનન ડગારજનના જોડામાં જોડા હાનથી જ બને છે એ મંત્રત્રેય જીણીતા મત્તના આવા અન જ અને ખીમ પ્રનિદ્રણ નમના 'ધૂમકેતુ'એ અહીં ગાગ આપ્યા છે, ગુરુગતના અને વાર્તાગમિકોને મનમાન્યો જોગમ આપવા ઉપરાત તેમણે વિવેચનને પણ મારી તડ આપી છે એ બન્ન એમનું કાણુ ઝડપી નહિ ચાય ? વિદ્યા અને અવિદ્યાના મિથણથી જગત ચાલે છે વિવેચનપ્રતિ પણ જીના-અજ્ઞાના મિથણના મળેજોમા જ નથી શકે છે પૂરુ જા પાસે વિવેચનની વાણી માન છે ધૂમકેતુ' એમના વિવેચક પ્રત્યે સજાળના હશે તો તેમની જમાતમા એકમ વધારા ડગાની પણ તમારી શિષ્યા છુ તેનો કર્મ લાભ જે મને મળે તેમ હોય તો જેને તમારી 'કીર્તિદા' બનેલી હું કાઈની 'અકીર્તિદા' બની જઈ એ તો મને પણ ન સોચે, મિનાય કે હું 'ધૂમકેતુ'નું એક પાન જ હોઈ બાકી વિવેચકોને પાન બનાવીને ચાર્તા લખરાના વણા રૂણકુપ પ્રમગો તો છે જ જોગને એમન લખાણ વાચ્યા વિના વિવેચન ડગાગ વિવેચકો પણ મળ્યા છે મફલાએ હું એમાની એક તો નથી જ એની ખાતરી આમાથી એમને ડગવી શકુ તો એમના પ્રત્યેની માગી આશા ફૂળેલી માનીગ માકી જેને આપણે કનાપ્રિયતા અને મત્યપ્રિયતા માનીએ, જેને ડના અને અને મત્ય મમજતા હાઈએ તે ખીમને મન તેનું જ નથી હોતું વિવેચનજ્ઞેનમા સ્વાદ વાદને નિમ્મમાની ખૂગ ત. છે પણ માલ રુચિના અમુ- તસ્વો માદ ડગતાં ડવાની બાકીની ચાનસ્યડતાઓને નર ચરાગા હું દિમત સ્તીનગતી જ નથી હશે

હન ગાગ ખપતા ગહગો તમાગ ડગજોમાથી તો એ ખૂગ લણી હું આ મારે ડગગ તો પરીક્ષાના જવાગ જેનો છે તેમાથી તમારી મુખ્મીરડ જાગતા કેટલો મ બાકી રહેશે તે હું કહી શકતી નથી આમા લાભ હોય તો ડગ મને જ છે લેખકો વિવેચક પામેથી શુ મેગની શકે એ પ્રશ્ન વણીયે વાગ ઉત્તગિત થયેલો ડના મારે મન અનુત્તગિત છે પૂરું વિવેચક જે લેખમના કના-અહર્ને જરાગર આગધ્યો ન હોય તો તેને તો એક નવો શત્રુ તો નહિ પણ અમિત તો તગત બાબ્યો જ છે શત્રુ કરના એ પણ એક વીગતાનું લક્ષણ છે પણ આ કળિડાગમા કેટલા શત્રુ ડગા ? તમારી સનાહ હશે તો આનું લખવાનું માડી રાણીશ ટૂપા રાખગો અને હા જેની ઉદ્દૃષ્ટતા મિમે મે મન ન હોઈ શકે એની એક ચીજ વિષ મેં કઈ જ જુનું નહિ એ છે એની પ્રત્તાના—ગૃજગતી વાર્તાનો ઇતિહાસ

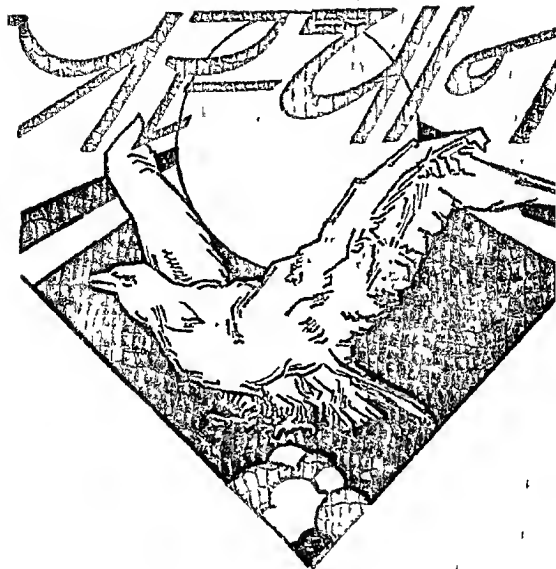
૧૫-૫-૩૭

તમાગી
કીર્તિદા

બહેર વિજ્ઞપ્તિ

હ મ ૧૯૩૭ના ર્પના અચ્ચ વામ્મયનું સમગ્ર અવલોડન ડગવાનું ડમ થી ગુજગત માહિત્ય મળા, અમદાવાદ, તડયા મને સોપાયુ છે તો યૌ લેખક પ્રમશક મિગદગેને તેગજ પ્રમાનન મરથાઓને નિનતિ કગવામા આવ છે કે તેમણે પોતાના ચાલુ સાવના પ્રકાશનોની અકેક પ્રત ગને નીચેને મગામે વેગાગર મોક્ષની —

અનંતગય મ. રાવળ
કે હીરાગામ ન ૧૦,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ,

आद्य [दान निरत] तवी
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

૧	પ્રાચીન કેળવણી વિષયક કેટલાક વિચારો ..	શ્રી ગણેશ દાગિ પુગલિક .	૧૯૧
૨	સંગીતમાં વિચાર-ચંદ્રમણ ...	કિશોરલાલ ધ. મણિલાળા ..	૩૦૩
૩	ગાજકીય નોંધો	'નિગ્રહક' .	૩૦૭
૪	અવધ થઈ પૂરી પદ્યો શ્યામ ! [કાવ્ય] 'જ્યોતિષિવ' .		૩૧૨
૫	સરયૂ અને સ્વાતિ [વાર્તા] .	'વાસુકિ' ..	૩૧૩
૬	ખારે સમદર ! [કાવ્ય] ..	સ્વજી ગ. મોહા .	૩૧૮
૭	પાનગોષ્ઠિ .	અ-કવિ .	૩૧૯
૮	સુધા સ્વતી નેનો .	પતીલ .	૩૨૨
૯	પશુખળ વિ ધંત્રખળ .	કૃષ્ણભાઈ એમ અમીન ...	૩૨૩
૧૦	ચીનગ્રામ પદ્ય	કુંભારી મગમરી મંપટ .	૩૨૪
૧૧	અશ્વપદ્ય કથા [કાવ્ય]	દગિશ્વર ભટ્ટ...	૩૩૦
૧૨	મહાપદ્ય પછીનું જગતનું ગાન્યપ્રકરણ	ગમભાઈ પટેલ	૩૩૪
૧૩	અટલ કોયડો [કાવ્ય] .	અપલ ગો કાજી .	૩૩૭
૧૪	દપાયેલો હાથ [વાર્તા]	'તેગ'	૩૩૮
૧૫	ફારસી કાવ્યકૃતિ	'સુનશને ખદાગ' ..	૩૪૪
૧૬	ખારે-માન્યતુ માહિત્ય .	સ્વ માં ચૈતન્યખાલા મજમુન ..	૩૪૬
૧૭	ગાંધીચર્ચા .	નવવતગાય ૮ કોકોગ..	૩૬૧
		કોલગાય રંગીવદામ માક :	
૧૮	ચર્ચાપત્ર ..	પદ્મકાન્ત ૨ શાહ .	૩૬૭
૧૯	લોકચર્ચા .	નાથલાલ નવ ..	૩૭૦
૨૦	જ્ઞાનગોચરી	ગમચંદ્ર મોમળુ .	૩૭૬
		અમૃતલાલ ના મોદી .	
		હોટલાલ માનભિંગ કામદા ..	
૨૧	પુસ્તક પરિચય ..	ઉમેદભાઈ મળિયા ..	૩૮૮

લવાજમ	હિંદમાં ડા પ	પરદેશમાં ડા. લા	દૂરક અંક ડા લા
-------	--------------	-----------------	----------------

પ્રકાશક : રાજકોટ કેન્દ્રીય મિત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અનિયતી સામે ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મળિયાલ પુસ્તકોત્તમ મિત્રી, બી. એ. ન્યાદિય મુદ્રણાલય * રાયખડ રોડ : અમદાવાદ
 તા. ૨૬-૧૦-૭૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દૃષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

આવૃત્તિ • ૧૯૮૭

અંક ૪

પ્રાચીન કેળવણીવિષયક કેટલાક વિચારો

પ્રો. ગણેશ હરિ પ્રસાદ

‘જાનું એટલું સોનું’ કહેવાનો સમય આવ્યો ગયો છે. હાલ તો નહું એટલું સારું એવી જ માણસની પ્રવૃત્તિ થતી ગય છે. આજે ત્યારે આધિભૌતિક ઉત્તરિ ઝપાટાખંધ આગળ વધે છે, અને નવીનતરી શોધખોળને લીધે સામાન્ય જનતાની નિદ્રાગી વધારે સુખમય થાય છે ત્યારે પાશ્વાત્ય સંસ્કૃતિને વધારે માન મળે અને પ્રાચીન આર્યવર્તની સંસ્કૃતિ આપણે બધી જાણે એમાં નવાઈ તો શાની ? હું પાંચઠ વરસ ઉપર ગૂજરાતનાં ગામડામાં ફર્યો હતો ત્યારે મને ધણા જ અનુભવી-જરેલા અનુભવો મળ્યા હતા. ત્યારે મને એવા કેટલાક બાહ્યો મળી આવ્યા હતા કે જેમને આપણા પવિત્ર ચાર વેદોનાં નામ પણ જરાબર આવડતાં નહોતાં. અને ત્યારે મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “વેદોનાં નામ તો આ રહ્યાં: રઘુવેદ, શામવેદ, રત્નજીવેદ અને અર્ધવેદ.” જે વેદોને આપણે અનુક્રમે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ તરીકે જાણખીએ છીએ, તેમનાં નામોનો આવો વિપર્યાસ જોઈ મને ધણો જ ખેદ થયો, અને જૂનું વાહમય તેમજ તે વખતની સમાજચિત્રિતિવિષયક વિશેષ જ્ઞાન સાધારણ જનતાને મારે આવશ્યક છે એમ મને લાગ્યું.

વૈદિક વાહમયનો કાળ સામાન્ય રીતે ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૧૫૦૦-૨૦૦૦ વરસ સુધી ગણાય છે. (જોકે લોકસામાન્ય ટિપ્પણ તો જૂના મંત્રોના સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ છે એમ માને છે.) વૈદિક વાહમયમાં ચાર વેદો, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એટલે બાહ્યવર્ણનું વાહમય બીજા ધણા દેશોના વાહમય કરતાં પ્રાચીન છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પુરોપની જાણીતી ગ્રીક સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન અને આગળ વધેલી છે. ગ્રીસનાં સર્વોત્તમ પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ સોક્રેટિસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ ગણાય છે. તેમનો કાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૬ થી ૩૨૨ સુધી છે; એટલે તેઓ વૈદિક કાળના અંતે વિદ્યમાન હતા એમ કહેવાય.

સૌથી પ્રાચીન ઋગ્વેદના મંત્રોના કાળમાં કર્મ શિશ્નલુપદતિ હતી તે આજ નહીં કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તેમાં ધણાખરા અગ્નિ, ઇદ્ર, વિગેરે દેવતાની સ્તુતિના છે. કેટલાક અતિશાસિક મંત્રો પણ છે. જેમાં દાશરત્ન યુદ્ધ જેવા પ્રમુખોના ઉલ્લેખ છે અને વરુણદેવને ‘પાર્યે દિવિ’ એટલે અશ્વીને પ્રસંગે અમને મદદ આપો એવી પ્રાર્થના કરી છે. જેમજેમ

વખત આગળ વધતો ગયો તેમતેમ યજ્ઞયાગવિધયક અને નાસદીપસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત જેવા તત્ત્વજ્ઞાનવિધયક અને અક્ષસૂક્ત જેવા મમાજ્ઞસ્થિતિનિર્દેશક સૂક્તો જેવામા આવે છે. સૃષ્ટિનર્થનના સૂક્તોનો કાલ પ્રાચીન ગણાય છે ઉપ સૂક્તોમા સુંદર કાવ્ય છે અને અગ્રેષ્ઠ ભણનારને એમ લાગે કે શુ અગ્રેષ્ઠ વાહ્યમયમા કુદરતી આદર્યર્થનું જેવું વર્ણન મળે છે તેતું જ અગ્રે પશુ છે? પણ ઋગ્વેદમા તો કેટલેક સ્થળે કુદરતી વર્ણન ધણુ જ સારુ આવે છે પરંપરાસૂક્તમા કવિ લખે છે.

પ્ર વાતા વૃતિ પતયંતિ વિગુત

હૃદોપધીર્જિહ્વેતે પિન્વતે રવ

દૂરા વિશ્વમ્મૈ ભુવનાય જાયતે

યત્પર્જન્યઃ પૃથિવીં રેતસાવતિ

તે વખતના આર્યો ખીન કામમા વધારે રોકાયેલા હોવાથી તેઓએ શિક્ષણવિધય પર વધારે ઝંખીન લાગ આપ્યો નહિ હોય એમ લાગે છે એટલે આપણે ઉપનિષદકાલથી જ ઝંખણી ખામત વિચારણા શરૂ કરવી જોઈએ ઉપનિષદો લખાયા તે સમય લાખો ખિસ્તા વાળો હતો એમ તેના મમાજ્ઞસ્થિતિના દેશકેશ પગથી જણાય છે તેમનો કાલ ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો હતો તેમા માન શિષ્ય અને ગુરુ વચ્ચેનો મનુષ્ય એકસ જાણી રાખાય છે તે વખતે મોટા ગુરુકુલો હતા કે નહિ એ જોકે એકસ નહિ જ્ઞીયકાય, તોપણ ત્યા ગુરુની પામે જઈ તેમની સેવા ઉપરી વિદ્યાસપાદન કરવાની પ્રણાલી હતી તે વખતના શિષ્યો પ્રખર શ્રદ્ધિવાળા અને મત્યને બહુ માનનાર હતા આજ પશુ ઉપનિષદોને જોડા તત્ત્વજ્ઞાનવિધયક પ્રચાર કરનાર વાગ્ધ્ય તરીકે જે માન ધટે છે તે આરા ઉચ્ચ માનમિ પ્રતિષ્ઠા શિષ્યોને અને તેમની જિજ્ઞાસા પેરી અગ્ર પ્રશ્નોનો વ્યાપક જવાબ આપનાર આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને છે ઉપનિષદકાલ એ તો આપણી પ્રાચીન આર્યમુનિનો ઉપકાન ગણાય છે ત્યારે સત્યની મોઢખોળમા વિચાર કરનાર જાતોના દ્રઢાળામા શુભ દાદીવાળા તેમના આચાર્યો જ્ઞાનના પ્રવર્તક બની ગયા હતા જોકે તે વખતના વિદ્યાર્થીઓની મોઢખોળી આજે જડે તેમ નથી તોપણ તેમની જિજ્ઞાસા ઝગે અને પગલે દેખાય છે એ જ્ઞાનનૃપા, આજે જેને આપણે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુનું નાણુ ન ધનાર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ નીએ છે જ વધારે પ્રમાણુમાં જાણાર કે માખવા તરીકે, તે જોશાર સુશિષ્યોની રાનઓ બતાવુ છુ જાદોગર અંતે મૃદદા ૫૨- એ બે ઉપનિષદોમા જગત, તેના સ્તર્તા તેમજ તેનું નાશ માનસી જીર અને તેનો પરમાત્માની માધેતો મનુષ્ય વિગેરે ધણા જ જોડા વિધાર પર ચર્ચા છે એમા સ્વેતકેતુ નામનો એક શિષ્ય કુરુપતિને પૂછે છે કે મને જેની ચી ન્તુ જ્ઞાન દરાવો કે જે એક વસ્તુ મારી રીતે મનુષ્યથી આ દુનિયામા જોટલી ચીજ છે તેનું જ્ઞાન થાય જે મૂનતત્ત્વ અખિય મિશ્નને ચેતના આપી ચલાવી નુ છે તે મને મમખલો ત્યારે તેના ગુરુએ તેને ઉપેશ કર્યો કે આપુ જગત બન છે (સર્વ મત્ત્વદ મજ્ઞા), અને એ એકતત્ત્વ છે, જના જે બદાર ભુતાનુના વિજગ દેખાત છે તે તો આ પી નામના જ છે જેમ કે, માનીના ભુલભુલ દાટના અનેક વામણ થાય છે તેમા મત્ય—મૂલમૂલ વસ્તુ—તો રાની જ છે, તેમ એ તત્ત્વ વિરો છે ક્રોપનિષદમા પશુ નચિકેતા

નામનો અત્યુચ્ચ ડાઘ બતાવ્યો છે જેની જિજ્ઞાસા જોઈ આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. દૃશ્યમાન જગત છોડી જવું પરલોકમાં શું થાય છે એ બાબત તે સવાલ પૂછે છે. માણસ મરી ગય ત્યારપછી પરલોકમાં તેવું કંઈ રહે છે કે નહિ એ વાત તે બજાવવા માગે છે. તે વખતના ગુરુઓ દુરાગ્રહી નથી બજાવતા. તેઓની જવાબ આપવાની પદ્ધતિ પણ સામાન્ય ન જ ગણાય. તે વખતે તેઓને માટે હાલની માફક સારા (?) અધ્યાપકો બનાવનાર એક જ પદ્ધતિ અને તેને લગતાં ક્રમિક પુસ્તકો નહોતાં. તેથી તેમની પદ્ધતિ દરેક શિષ્યને તેની યોગ્યતા મુજબ જવાબ આપવાની હતી. અને તેઓ શિષ્યોના અધિકાર જોયા વગર તેમને ઉપદેશ કરતા નહિ. જેમ હાલ વિદ્યાર્થીઓ મૅટ્રિક થયા બાદ કોલેજમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તેમ જ અમુક અધ્યયન થયા બાદ જ તે જ્ઞાનના અધિકારી ગણાતા હતા. હવે આખરે ઋષિએ તેમનાં શિષ્ય—બ્રાહ્મ—ને બ્રહ્મવિષયક શંકાનો સુંદર જવાબ આપ્યો છે તે જોશું. શિષ્યે તેમને બેત્રણ વાર પૂછ્યું કે ગુરુ! બ્રહ્મ શું છે તે કહેા. તો પણ તે કંઈ જોડવા જ નહિ. છેવટે કહ્યું: “હું કહું છું, તમને શાંત રહી જ ઉપદેશ આપું છું કે ‘લપસાંતોડ્યમાતમા.’” આત્માનું વર્ણન વધારે નહિ થઈ શકે. વાણી યાકી મત્ત એવું પણ બીજે ઠેકાણે બ્રહ્મનું વર્ણન આવે છે.

હવે આપણે તે વખતની શિષ્યાઓ વિશે કંઈક જણાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. તે વખતે સ્ત્રીઓ સુપિંદ હતી અને વાદવિવાદમાં આગળપડતો ભાગ લેતી હતી. આપણે વાચ્યું છે કે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ જનકરામને સુલભા નામક એક કન્યાએ બીજાના શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થાય એ વિદ્યા (પરકાયાપ્રવેશ) સપ્રયોગ બતાવી હતી. આગળ જતા શ્રીમદ્ભંકરાચાર્યને પણ શૃંગારવિષયક જ્ઞાન મેળવવા સારુ એ જ વિદ્યા કામમાં આવી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં માતૃવશ્કય ઋષિ પોતાનાં ધર્મપત્ની—મૈત્રેયી—ને યોગ્ય અધિકારી ગણી તેમને સૌથી ઉચ્ચ તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે, કે આત્મા દુનિયાની સર્વ બીજોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને આત્મજ્ઞાન વડે વિશ્વની અખિલ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

દૂકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે તે વખતે શિષ્ય અને ગુરુ વચ્ચેનો સંબંધ સારા હતો અને સ્ત્રીઓ સારી રીતે કેળવાયેલી હતી, તેમજ ગુરુઓની દૃષ્ટિ સંકુચિત નહોતી. બ્રાહ્મણોને જ વિદ્યા આપવી એવો કંઈ ખાસ નિયમ ન હતો. પ્રસિદ્ધ રામ જનક અને જનનશ્રુતિ એ બંને જન્મથી બ્રાહ્મણ નહોતા. સ્ત્રી, ક્ષત્રિય, કોઈ પણ યોગ્ય અધિકારી હોય તો તેમને જ્ઞાનગચ્છામાં સ્નાન કરવા મળતું.

ઉપનિષદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૭૦૦ સુધીનો ગણાય. એ વખતે જ નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય, જેઓએ વેદોના અવરાઅવરા સખ્દોના અર્થ સમજવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે હતા. પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિની આજણી આ વિચારણામાં યાસ્કાચાર્યને અપૂર્વ ગ્રંથ બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આપણા સમાજમાં વેદનું પ્રામાણ્ય અગત્યની વસ્તુ છે. એટલે શિક્ષણપદ્ધતિમાં વેદનો અભ્યાસ હોય જ. અને યાસ્કાચાર્યને ગ્રંથ વૈદિક મંત્રોનો અર્થ સમજવવા સારુ જ હતો. (દ્વમન્તરેણ મંત્રે પલ્લવે પ્રલયથો ન વિદ્યતે) તે વખતે ઋષિઓ જનને જ શિષ્યને ગ્રંથો સમજવતા અને એક પરપરા ઉત્પન્ન કરતા એમ યાસ્કાચાર્યના લખાણ પરથી જણાય છે. તેઓ કહે છે કે પ્રથમ મંત્રોના દ્રષ્ટાઓ થયા અને પ્રાચીન ઋષિઓએ પાછળના અભ્યાસીઓને એ મંત્રોનો ઉપદેશ કર્યો. એટલે તે વખતના જ્ઞાનર્સે વર્ગમાં વેદ લખાવવામાં આવતા હતા. આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે વેદનો અભ્યાસ બધા જ કાળજીથી કરે છે. પાંચમી સદી પૂર્વે ૫૦૦ થી ૭૦૦ સુધીનો ગણાય.

એમ માનતા હતા કે જો કાઈ પણ મનમા સ્વરની જાલ થાય, એકાદ વર્ણ આડોઅવળો ખેલાય તો તે ન ચાલે પણ મન જો યોગ્ય યજ્ઞમા નહિ વાપર્યો હોય તો બિનકુલ અફળ જાય, અને મનના આવા ખોટા પ્રયોગથી યજ્ઞમાનને નુકસાન થાય બલકે, મન વાગૂંધી વળ જની તેમને મારી નાખે આપણે માટે યાગ્જ્ઞો અભ્યાસ જાણ જ પ્રેરક છે તેઓ બ્રાહ્મણો માત્ર ધનપાઠ, જટાપાઠ, વિગેરે જાણે તેટલાથી સંતોષ ન માનતા તેઓ વેદના અર્થ જાણનાર પડિતોને માટે વધારે આદર ગણતા અને વિદ્યાની પ્રશંસા કરતા. એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાનને નિંદતા અને શુદ્ધ પડિતો જેમને બધા વેદો મુખપાઠ હતા તેમને સ્તબ નરીકે ગણતા પણ યાસ્કના નિરુક્ત પરથી એમ જણાય છે કે તે વખતે દરેક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પદ્ધતિસર ચાલતો હતો તેમા વેદના જુદાજુદા ગ્રંથ કરનાર ઐતિહાસિકો, વૈષા-કરણો, પૂર્વે યાગ્નિક, વિગેરેનો નિર્દેશ થાય છે. ભાષાશાસ્ત્ર પર તો યાસ્કાચાર્યનો પોતાનો મથ અદ્વિતીય છે પણ યાસ્કાચાર્યની નિષેધતા તો તમની ઉદારવૃત્તિમા છે. જે મંથ ખાસ વેદનો અર્થ જણાવવા માટે વખેલો તમા પણ વિરુદ્ધ મત દર્શાવનારને તે દમાનવા નહિ માગતા બલકે કૌતસક્રાપિના વેદવિરુદ્ધ અભિપ્રાય ઉતારી તેમના પ્રમાણો આપી તેમને સારી રીતે વ્યાપક જવાબ આપે છે તે યાસ્કાચાર્યના અથમા પણ કુવપતિના દાય નીચે કન્યાઓ શિક્ષણ લેતી હતી, એમ 'મર્તાંદાદિગ્નીવ ધનભામાય દક્ષિણાગ્નો' એ વચન પરથી જણાય છે. દુઃકમા એમ કહી રાકાય કે યાસ્કાચાર્યના સમયમા વિદ્યાર્થીઓ યાગ વેદ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો, વ્યાકરણ, કંપ વિગેરે ઠીક પ્રમાણમા જાણતા હતા તેમજ વેદના મંત્રોના અર્થ કરનાર જુદાજુદા અપ્રદાયો જેના કે અતિજામિકો, પૂર્વે યાગ્નિકો હતા એ નિરુક્તમા આવેના નિર્દેશ પરથી જાણી રાકાય છે એટલે શિક્ષણપદ્ધતિ એ નામ આ કેળવણીને યોગ્ય યર્ષ પડે છે. જુદીજુદી શાખામા પાગલન ચરાતો પ્રયત્ન પણ થતો જ હતો. પરંતુ સર્વ વિષય જાણનાર પડિતાની પ્રશંસા વધાર પ્રમાણમા કરવામા આવતી ગામડામા કેવળ ભણેલો છે એટલું જ માણસની સ્થિતિને માટે પૂરતું હતું, પણ આખી સહિતા મોઢે કરેલા બ્રાહ્મણોના સમાજમા તો વધાર જ્ઞાનવાળા જ પૂજનીય ગણાતા એટલે ઊંડા અભ્યાસ કરનારને તે વખતના સ્નાતકોમા વધાર માન મળતું જુદાજુદા વિગમના સ્નાતકો અને અનેક વિષયોનું સામકું ઊંડું જ્ઞાન ધનવાનના વધારે અધિકારી પુરવો પણ આ શિક્ષણપ્રણાલીમાથી મહાર પડતા હતા.

ખીજી દષ્ટિએ પણ આ જ્ઞાન અમત મહત્વનો છે, એમ તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુસાફરોના હેતુઓ પરથી જણાય છે આખા હિંદમા તે વખતે જુદિપ્રધાન પુરુષો પોતાનો પક્ષ મિદ્ધ કરના મારુ ગાથી, પટવીપુત્ર વિગેરે શહેરોમા હમેશ મળતા. એટલે તે વખતે ગુરુકુલોમા તો તેજસ્વી વાતાવરણ હતું જ, પણ એગાથી જાકાર પડેલા સ્નાતકોમાં પણ તે તેજ જણાતું ગુરુકુલનું આત્મ વાતાવરણ અન્ય દેશોમા પણ હતું એકેદ્રીસ, પ્લેટો અને એરિષ્ટોટલ આ બધાની પદ્ધતિ સિખને પામે ગળી, મોટેરી જ્ઞાન આપવાની હતી, એટલે ગુરુશિષ્યનો મનઘ વધાર નિકટ હતો એરિષ્ટોટલ ૨૦ વયસ પ્લેટોની પાસે ભણ્યો હતો, અને ગ્રાણીય વૃણોની ઠાસમા તેને તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા પાકો મળ્યા હતા એરિષ્ટોટલનો શિષ્ય પ્રખ્યાત જગતજ્ઞેતા મિદ્દર પદ્ધતિ છે. મ પૂર્વે ૩૦૬ મા હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો, તે વખતે આર્ચાઈનમા પ્રભાવવાળી ઝગમિનિઓ અને તત્ત્વવેતઓ તેને મળ્યા હતા એમ જણાય છે તે પગલમા મિથુ અને એરમ નદીના વચ્ચેના પ્રદેશમા ઘોડો મમય રહ્યો હતો. સ્વારે એ પ્રદેશમાં તક્ષશિના નગરીમા બાલધર્મની પ્રગિદ્ધ વિદ્યાપી- હતી હિંદની અપર્વ

ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથો તો જોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો મુસાફર મેગેરથેનિસને પણ અજ્ઞાત થઈ હતી. તે વખતે બુદ્ધધર્મ પૂરવ્વેસમાં હતો.

‘બુદ્ધચરિત’ કાવ્યના કર્તા અશ્વમેધ કાલિદાસ પહેલાં થયા હતા. જૌહોની કેળવણી વિશેષે ત્યાગમાર્ગ પર હતી એમ લાગે છે. ત્યાં ગુરુઓ શિષ્યોને મડેમાં જ રાખતા અને ઉપદેશ કરતા, અને તેમનો ઉદ્દેશ વિશેષે કરીને ધર્મશિક્ષા બનાવવાનો હતો. એનાથી જરા જુદી જાતની કેળવણી ક્ષત્રિયો અન્ય ગુરુકુલોમાં પામતા હતા. કવિદુસ્યુર કાલિદાસનાં કાવ્યોમાંથી તે વખતની શિક્ષણપદ્ધતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છે. તે વખતે રાજ્યોને વધારે સારા રાજા બનાવવાના પાઠ મળતા હતા. તેમના મહત્ત્વના કાર્યમાં એટલે પ્રખરક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વિદ્યા તેમને લાણાવવામાં આવતી. મહાભારતમાં આપણે વાંચ્યું છે કે દ્રોણાચાર્ય દૈરવપાંડવોને સારા લઢપૈયા બનાવતા હતા. સંગ્રામસામ્રાજ્યમાં રાજપુત્રો પારંગત બની જ બહાર પડતા હતા. તેમજ તેમના મોજશોખમાં પણ તેમનું શરીર સુદૃઢ રહે માટે તેમને ‘મૃગયા’ યા શિકાર કેમ કરવો એ પણ લાણાવવામાં આવતું. આજ પણ મૃગયા મોટા લોકોની રમત (sport) તરીકે આજખાલ છે. ‘શાકુંતલ’માં બિચારો બ્રાહ્મણ વિદ્યુષક મૃગયાના શોખીન રાજાની પાછળપાછળ દોડતો યાકો ગયો છે. તેને તો સવારે સારી ઊંઘ પણ નથી મળતી. કારણ કે સવારના પહોરમાં રાજાના નોકરો ખૂબો પાડી બધાને જગાડતા. તે વખતની કેળવણીમાં કેટલાક ઘણા અગત્યના વિષયો ફરજિયાત હશે એમ લાગે છે. માણસના મનને સંસ્કારી બનાવી, તેને સૌંદર્યની કલ્પના સારી રીતે આપે એવી કલાઓનું જ્ઞાન ક્ષત્રિય રાજપુત્રો તે વખતે ધરાવતા. એટલે તેઓ ચિત્રકલા અને સંગીતનો અભ્યાસ કરતા. ‘શાકુંતલ’માં રાજા કેતું સુંદર ચિત્ર કાઢવા માગે છે તે નીચેના શ્લોક પરથી જાણી શકાય તેમ છે:

કાર્યા સંકતલીનહંસમિથુના સોતોવદા માલિની
વાદાસ્તામભિત્તે નિપજ્જહરિજા મૌરીનુરોઃ વાવનાઃ ।
દાલાલંવિતઘઙ્ગલસ્ય ચ સજ્જે નિર્માતુમિચ્છામ્યયઃ
દુર્ગે કૃષ્ણમૃગસ્ય વામનયનં કણ્ઠ્યમાનાં મૃગીન્ ॥

મારે તો જેની રેતીમાં હંસમુગલો મગ્રામાં સંતાયા છે એવી માલિની નદી આ ચિત્રમાં ઉતારવા છે. તેમજ પવિત્ર પર્વત હિમાલયના ભાગ પર બેઠેલાં હરણો મારે ચોતરવાં છે. અને છેવટે જે વૃક્ષની શાખા પર ઝાંપિડુમારોના વલ્કલો સુકાવવા માટે ટિંગાવેલા છે, તે વૃક્ષના ઝાંપડામાં દાળા મૃગના શિંગડા પોતાનો ડાળી આંખની નિરાંતે હરિણી ચોળે છે એવું ચિત્ર હું કાઢવા માગું છું. હવે ઉપરના ચિત્રમાં, એક સારા ચિત્રમાં જેટલું વખાણવા જેવું હોય, તે બધું છે. કુદરતી સૌંદર્ય અને પવિત્ર ભાવના અને પ્રેમભાવનાનો અહીં સુંદર મેળ છે. માલિની નદી, પવિત્ર હિમાલય પર્વત, અને એક પ્રણયદશ્ય. આ ત્રણે સરસ યોજનાપૂર્વક ગોઠવ્યા પછી જ એ ચિત્ર બન્યું છે. અને તેમાં કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ અને ઉચ્ચ પ્રકૃતિદશ્ય (landscape) અને તેમને માટે સારી રાખપોજના એ બધું તરી આવે છે. દેનિસનની માફક એક સુંદર રાખચિત્રકારનો કલાવિકાસ અહીંયાં દેખાય છે. આવા વર્ણનમાં કવિતા અને ચિત્રકલા એ બેનો મુલામ મેળ છે.

કુસંપતિ કલ્પના ગુરુકુલમાં સહશિક્ષણ હતું કે નહિ એ જોડે આપણે ચોક્કસ ન જાણી શકીએ, તોપણ આશ્રમમાં રહેનાર કન્યાઓમાં કુદરતી સૌંદર્ય વિષે પ્રેમ, સંગીત અને

ચિત્રકલા વિગેરે નિષ્કર્ષની અભિરુચિ હતી. શકુંતલા પ્રથમ જ આપણને જણાવે છે કે કશ્યપસુનિને આશ્રમવૃક્ષો વધારે પ્રિય હતાં. અને તેથી જ તેમને પાણી પાવાનું કામ શકુંતલા વિગેરેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ચિત્રકલા વિષે પણ આપણે અનસૂયાના કહેવા પરથી જાણી શકીએ તેમ છે. તે કહે છે કે ક્યા ક્યા અવગવ પર ક્યાં ક્યાં ઘરેણાં પહેરાવવાં એ ચિત્રોમાં જોયું છે અને તે પરથી તમારા શરીર પર વનદેવતાએ આપેલી બોટા પહેરાવીએ. (ચિત્રકર્મપરિચયેનાગિણુ તે આમરણવિનિયોગં કુર્ણઃ) કુદ્રપતિના શિષ્યોમાં સૌંદર્યદષ્ટિ આવે એ વાજપ્તી જ છે. કારણ કે આવા આશ્રમો સારે ઠેકાણે જ હતા. કષ્પવ્રતપિતો આશ્રમ ભાસિતી નદીના તીર પર હતા. એટલે છાત્રોને દમેશ સારુ કુદરતી દશ્ય જોવા મળતું જ. સંગીત વિષે રાગજ્ઞા જાણતા, પણ ગાવાનું વિગેરે કામ તો કુદરતી રીતે સ્ત્રીઓ જ વધારે કરે. દુષ્યંત રાજા તો “વાદવા કેતું સુંદર ગાયન છે,” એમ કહે છે. તે તો યોગ્ય રાગજ્ઞાન ધરાવતો હતો અને મિશ્રરાગ પસંદ ન કરતો. વિશુદ્ધ નીજ માટે તેના આદર સારો હતો, પણ ગાયન તો હંસપદિકા જ ગાય છે. તે વખતની કન્યાઓ નાટ્ય એટલે અભિનયકલા સારી પેટે જાણતી. પ્રેમવિકલ હૃદયથી જ્યારે નાટક કરી બતાવે છે ત્યારે પુરુષોત્તમને બદલે પુરુષવસ્તુ તેનાથી કહેવાઈ જાય છે અને બિચારીને બહુ જ લોગવનું પડે છે. નાટ્યકલાના પાક આપનાર તો નાટ્યાચાર્ય જ હતા. હવે ગુરુકુલમાં રહી જે અનેક ગુણો છાત્રો કેળવતા હતા તેમાં આવેલા પદોણાનું માનવર્ણ્ય સ્વાગત એ મહત્વનો ભાગ હતો. તેમજ આવેલા અતિથિની સગવડ પણ તેઓ જોતા હતા. જે તમારા ખીમત કામને કંઈ બાધ ન આવતો હોય તો જ તમે આવો અને અમારા આશ્રમનું સ્વાગત સ્વીકારો એમ કષ્પવ્રતિષ્ઠો રાગને જણાવે છે. છતાં પણ આ શિષ્યો નિર્ભય અને પ્રગર સ્વતંત્ર વૃત્તિવાળા હતા. જ્યારે શકુંતલાને પોતાને ધેર રાખવાની રાજા ના કહે છે ત્યારે તેઓ રાજાધિરાજ દુષ્યંતને રાકડું સંગળાવે છે કે રાજાઓ તો રાજાનીનિમાં એટલે રાજકારણમાં પારંગત હોય છે, અને તેમને માટે ખીમતને હેતરવું એ સાધારણ છે. તે વખતની અનેક વિદ્યાઓ આપણે કાલિદાસના એક ‘શકુંતલ’ નાટકમાં જોઈ શકીએ છીએ. જેમકે, અદશ્ય થવાનો વિદ્યા જેને તિરસ્કારિણી ત્રિદા કહેવાય છે. ગુરુકુલના વિદ્યાર્થીઓ જાતે કાવ્યરચના કરતા હતા. એટલે ગતકાલનું વાહ્મય વાંચી સંતોષ માની નદિ રહેતા. કન્યાઓ પ્રેમવિષયક વાહ્મય વાચતી હશે એમ ‘શકુંતલ’ પરથી જણાય છે. જેવી ઇતિહાસનિર્ણયમાં પ્રણયી જનોની સ્થિતિ દેખાય તેવી તમારી છે, એમ શકુંતલાની રાખી તેને જણાવે છે. પ્રેમવિદ્યુલ સ્થિતિમાં તે પોતાના હૈયાના ભાવ સારી રીતે બતાવે એવી એક મુંદર કવિતા લખે છે.

દૂકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે જૂના વખતની શિક્ષણપ્રણાલી વધારે પ્રગાવશક્તી હતી. આદર્શ આચરણવાળા ગુરુના નિત્ય સાંનિધ્ય વડે છાત્રોના મન પર સુસંસ્કાર સારી રીતે કેળવાયે જતા હતા. શિષ્યોનો સૌથી વખણાયેલો ગુણ વિનય, મોટામોટા રાજાઓમાં પણ ગુરુકુલની કેળવણીથી જ આવેલો જણાય છે. દુષ્યંત જ્યારે કુદ્રપતિ કષ્પવ્રત આશ્રમમાં જાય છે ત્યારે પોતાનો સ્વામ્ય કેરે મૂકી અને પૂર્ણ નમ્રભાવ રાગમાં લાવી જાય છે. કુદરતી સૌંદર્ય વિષે પ્રેમ, લલિતકલાનો સારો અભ્યાસ, ઉત્કૃષ્ટ વાહ્મય વિષે અભિરુચિ અને જાતે કવિતા રચવાની કુશળતા કુળમાં રહેનારમાં હતી. તેમજ સુદૃઢ શરીર અને પવિત્ર મન અને નેથી મુક્ત રાજકુમાર નિર્ભય વૃત્તિ વિદ્યાર્થીમાં દેખાતી. એટલે સુદૃઢ શરીરમાં મુંદર મન પેદા કરનાર અને વિચારપ્રવર્તક તે વખતનું શિક્ષણ હતું.

સંગીતમાં વિચાર-ચંક્રમણ*

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

કલાત્રેમની મર્યાદા

સંગીત વિષે મને અણગમે છે ક્યવા એને હું દોષમય વસ્તુ સમજું છું એવો મારે વિષે કેટલાકનો ખ્યાલ વંધાયેલો છે. મનુષ્યને મળેલી કે મનુષ્યે શોધેલી એક શક્તિને હું પ્રયોજન વિનાની કે કેવળ અનિષ્ટ સમજતો નથી. એમાં સંગીત પણ આવી જાય છે. પણ હું મર્યાદા-સાધક છું. શક્તિઓ, રસો, भावनाઓ માણસને ગાંઠો, વેવલો કે બીજાને નુકસાન કરવા માટે નથી. આથી દરેકના ઉપયોગ અને ખેડાણ ઉપર વિવેકનો અંકુશ હોવો જ જોઈએ. આ વાત જડશક્તિઓ તેમજ ચેતનશક્તિઓ, રસ અને भावना એ સર્વેને લાગુ પડે છે. સંગીત મને ગમે છે, એ મારા ચિત્તને હલાવી પણ શકે છે. મારા કંઠ અને ફેફસાં કામ લાપે એવાં હોત તો મેં એના કાંઈક અમ્યાસે કયોં હોત તેમ નથી કરી શકતો તોયે મને સંગીત વિષે વૈજ્ઞાનિક રસ અને મક્કિતતા સાધનરૂપે તેની કિંમત છે. પણ સંગીત મને વિવશ કરી મૂકે તો તે મને ક્ષ્ટિપત્તિ ન લાગે.

અર્થરસ અને રાગરસ

સંગીત વિષે મારા મનમાં કાંઈક અણમમજ હતી ખરી, અને તે પંડિત ખરેના સહવાસમાં દૂર થઈ. પાછળથી એવી અણમમજ મને કેમ હતી તેનું મેં મને આશ્ચર્ય થયું.

એ અણમમજ આ જાતની હતી: ક્યવાળી શબ્દરચનામાં જ રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે એવો મારો ખ્યાલ હતો. સંગીત એ રસને પ્રુષ્ટ, મધુર અને વ્યવસ્થિત કરી શકે, પણ અર્થહીન શબ્દોમાંથી રસ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે એમ હું માનતો. આથી મને કેવળ રાગોની 'સારીગમ'નો કે આલાપોનો કંટાળો આવતો. એક પરણતા પાંચપાંચ મિનિટ સુધી કોઈ રાગડા તાણું ત્યારે મને ચીડ વડતી. એકવાર પંડિતજીને મેં આ મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો. એમણે તૂર્ત જ ચોતાને તનૂરો સાંધ્યો, અને મને કહ્યું, હું તમને થોડા આલાપો સંભળાવું છું. એનાથી તમારા મનમાં કોઈ રસ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ તે જોજો. એમણે મને પાંચજ રાગોના આલાપ સંભળાવ્યા, અને મને આશ્ચર્ય થયું કે મેં એમાંથી ત્રણવાર રસો વરાવર પારખ્યા. તે દિવસથી મારો આ મમ માંગ્યો.

પણ, ત્યારથી સંગીત વિષે તેના દર્દોઓની વૃત્તિ અને મારી વૃત્તિમાં ક્યાં ફરક પડે છે તેની હું શોધ કરતો રહ્યો છું.

* તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ને દિવસે અમદાવાદમાં પં. વિષ્ણુ દિગંબરની પ્રુષ્ઠવતિધિ નિમિત્તે મરાઠેલી સભામાં આ વિચારો લેખક રજૂ કરવા ક્ષણતા હતા. પણ શ્રોતાઓના કેટલાક ભાગે સભામાં ગડબડ કરવાથી એ માપણ પૂરું ક્યાં વિના જ સભા વરખાસ્ત કરવી પડી હતી. એમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં લેખરૂપે લખ્યો છે.

—સંચાલક

ગયે વર્ષે મને સાંમિમાં થોડી માળ લાગી. ત્યાં મેં દક્ષિણાત્મ સંગીતની થોડીક નહુ સરસ ચીજો સાંમળી. તેલુગુ માયા સમજતો ન હોવાથી ગીતના અર્થ પર મારે ધ્યાન આપવાને સવકાશ ન હોતો. એટલે કેવળ શ્વનિ પર જ મારા કાન ચોટેલા હતા. મેં જોયું કે એ સંગીતની મારા પર ખૂબ સમર થઈ.

આ અનુભવને હું બીજે અને વીનાસોમાં મેળવતો ગયો. ત્યારે મને જણાયું કે ધણાખરા રસપૂર્વક ગાનારાઓ—વાળકો, સ્ત્રીઓ તેમજ ગવૈયાઓ—પોતે જે ગાય છે તેના અર્થ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપીને જ ગાતા હોય છે. તેઓ શબ્દો બોલે છે ખરા, પણ તેમનું ધ્યાન તો કેવળ તેના ગગ પર જ ચોટેલું હોય છે. આપણા મેળાવડાઓમાં વાળકોને કૌશલ્યરતવન કરતાં સ્ત્રીઓ કરવાનો રિવાજ છે. ઘણુંખરું તેમની આંખો પરથી જોઈ શકાય કે મજનના અર્થ સાથે એકરૂપ થવાની તેમને ચિંતા નથી હોતી, પણ તે શબ્દ કે ગગની મૂલ્ય વિના પદ બરાબર ગવાય એની જ એમને ચિંતા હોય છે. અનેક ગીતો માણસોને ગીતના અર્થ માટે નહિ પણ રામ માટે જ પમંદ પડે છે. મદમાગ્યે કે દુર્માગ્યે મારું ધ્યાન મજનના અર્થ પર જ વધારે ચોટેલું રહે છે. આથી જ મજનનો અર્થ મને સમજાવ નદિ કે ખટકે એવો હોય, તે મજનમાં કેવળ એના રાગને લીધે મને આનંદ લાગતો નથી. અને જ્યારે રાગમાંથી નિષ્પન્ન થતા રમ કરતાં અર્થમાં મૂકેલો રમ જુદો પડે ત્યારે મને એ અરુચિકર પણ થાય છે.

સંગીતના રંગો અને ગદ્યની છટાઓ

આ વાત ગેયવાણીને જ નહિ પણ ગદ્યવાણીને યે લાગુ પડે છે. માણસ જે કહેવા માગે છે તે અને તેને કહેવાની રીત—એ બંન્માં મેળ હોવો જોઈએ. સંગીતમાં એનો અર્થ એ કે ગીતનો અર્થરમ અને એના રાગનો ધાટ બન્ને સમરૂપ હોવા જોઈએ. ગદ્યમાં એનો અર્થ એ કે વાણીનો અર્થરમ અને બોલનારની વાગ્જટા બન્ને સમરૂપ હોવા જોઈએ. જે ગદ્યને માટે માન્યું છે તે જ સંગીત માટે યે હું ગાયુ ગણુ છું કવિઓ અને ગાનારાઓનું આ નામત પર પૂરતું લક્ષ નથી ગયું એની માગ પર હાથ પડી છે.

માનુ પૂછના, ગદ્ય અને ગીતના નિયમો વચ્ચે આપણે ધારીએ છીએ તેથી વધારે સામ્ય છે જેમ ગીતોમાં જુદાજુદા ગગ અને તાલના ધાટો તથા તેમાંથી સ્પષ્ટતા તેમના જુદાજુદા રસો છે, અને તે અર્થવાળા શબ્દોથી રચતર છે, તેમજ ગદ્યવાણીની યે જુદોજુદો શૈલી અને વિરામપદ્ધતિઓની છટાઓ છે, અને તેમાંથી તેમના જુદાજુદા રસો નીપજે છે. જૈન માધુઓની એક ખામ પ્રકારની વાગ્જટા હોય છે, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની નીજી; પુરાણીની ત્રીજી; માણુમટની ચોથી, મરાઠી દરિકોર્તનકાન્નો પાંચમી, અને પુરાણ વાંચનારની છઠી, ખિરતી મિરાનરીની સાતમી, ગૌડવીની વળા આઠમી, ગજકીવ માપણ કરનારની નવમી, અને સેનાપતિની દશમી: આમ જુદાજુદા વર્ગના લોકોએ જુદોજુદો વાગ્જટા ચિકમાવી છે. એમની વાણીમાં દરેક રમ નીકળે પણ ખરા, છતાં તેમની છટાનું એક ખામ પ્રકારનું બીજું હોય. એક નાજથી બ્ધિતરન મેદ હોય અને બીજો નાજથી વર્ગીય મમાનતા હોય. એ છટાના પ્રાન્તીવ મેદો પણ પડે છે. ગૂજરાતમાં વમનો ગૂજરાતી જે જાતનો લહેકો કરે છે તે એક જાતનો હોય છે, કાઠિયાવાડીનો, શબ્દોમાં ફેરફાર ન કરે તોયે, જુદો જુદો નીકળે છે. બરાનપુર કે ખાનદેશના ગૂજરાતીની ટવ જુદી પડી જાય છે, અને કાશીના ગૂજરાતીની એથી નિરાળી જ

હોય છે. આમાં કેવળ માયાશુદ્ધિનો જ નહિ પણ ઉચ્ચારણનોયે મરક હોય છે. કોઈ મહારાષ્ટ્રી શુદ્ધ ગૂજરાતી બોલે તો તેમાં એક જાતની છટા આવે. અને કોઈ હિંદુસ્તાની શુદ્ધ ગૂજરાતી બોલે તો તેમાં બીજી છટા હોય. માયાને શુદ્ધ રીતે બોલતાં આવડે તો એ છટાને સંપનાવવાનું કામ કરેલું હોય છે. આમ ગઘવાણીના એ જુદાજુદા રાગો અને તાલો હોય છે. કોઈ કુશળ ધ્વનિશાસ્ત્રી તેનો અભ્યાસ કરે તો દરેક છટાનો સ્વરરચના શોધી શકે અને તેના આકાષો કાઢી શકે તથા તેની રસનિષ્પત્તિના નિષ્ક્રમો બતાવી શકે.^૧

અર્થરસ અને ગૂજરાતમાં વિદ્યતા

પણ હાલ તો આપણે સંગીતનો વિચાર કરશું. અને લાગે છે કે જો ગીતના શબ્દાર્થનો રસ અને તેના રાગના રસ વચ્ચે મેળ ન હોય તો તેને ખામી સમજવી જોઈએ. ગૂજરાતમાં હાલમાં જે જાતનું ગ્રંગીત-રાસો, ગરવીઓ, બાળગીતો વગેરે લોકપ્રિય છે, તેમાં અને ઘણી વાર ભાવાં મેળની ઝલ્લુપ લાગી છે. ગીતનો શબ્દાર્થ વીરતા, સાહસવૃત્તિ વગેરેનો પોષક હોય, પણ રાગ કરુણ કે શૂંગાર રસ ઉપજાવનારો હોય; કરુણરસપ્રધાન મેરવીના ઘાટમાં બાળકોડાનું કે વાનરસેનાનું ગાન હોય; શબ્દો કહેતા હોય, “કેવી મજા, કેવી મજા,” અને રસનિષ્પત્તિ થાય જાણે દુઃખ વેડાતું હોય તેવી. પેલું એક રાષ્ટ્રગીત વાદ આવે છે: ‘વિજયી વિશ્વ ત્રિરંગા પ્યારા, જડા ડંચા રહે દમારા.’ જડાવંદનનું એ લોકપ્રિય ગીત છે. ધડિતનીનો અધિપ્રાપ્ત શો છે તે હું નજીકથી નથી. પણ એનો થાટ અને હમેશાં ખટક્યો છે. એના થાટથી ઉત્પન્ન થતો રસ એના શબ્દાર્થના રસથી સમરૂપ થતો લાગતો નથી. એ સાંભળતાં અને હમેશાં એવું લાગ્યા કર્યું છે કે કાં તો એના થાટ વદલવો જોઈએ નહિ તો એ ગીત વદલવું જોઈએ. હવે કોઈ વાર એ સાંભળી ત્યારે ખ્યાન આપજો.^૨

૧:-સરખાલો.—

The Japanese way of talking, for example, is of no help to English, any more than the English way of talking is of help in Japanese, because every language has its special tricks; and if you are unable to do them; you are unable to make use of a language in a right and natural way.

There are three sorts of tricks:—(a) making the sounds; (b) making the Rhythm; (c) making the music.....every language has a Rhythm—sort of tum-tum-tum about it.....The best way to make it hard for the English to get the sense of what you say is to say it on a strange Rhythm... ..If you say your words in the way the Germans do the English may get the idea that you are being angry when you are not, and if you say them in the French way, your friends may be surprised that you have such very strong feelings. You give a wrong idea every time you do not get the right notes in the right places. More trouble is caused between nations by errors in voice level than is generally noted.....

(The ABC of Basic English pp: 172-74)

૨. ૧. ખરે કહે છે કે કવિશ્રી નાનાલાલનું પ્રસિદ્ધ ગીત ‘મારો કેસરમીના કંચ હો, સિધાવોની રણવાટ’ માંદ રાગમાં ગાય છે એ એના અર્થરસ સાથે બહુ જ અજુગતું છે. તેથી એને બીજી રીતે ગાવા પ્રલામણ કરે છે. એ પેદતિ જિજ્ઞાસુએ એમની પાસે જાણી લેવી.

હું પહેલાં એમ સમજતો હતો કે કવિ અને ગાયક જુદા હોય ત્યારે આવી વિશ્વતા કમજતી હશે. કવિ પોતાની કૃતિ પોતે જ ગાય ત્યારે બંનેમાં સમરૂપતા જળવાતી હશે. પણ કવિને પોતાને માટે પોતાની કવિતા સાંભળીને થે મને ઘણી વાર નિરાશા થયેલી છે. એક તો ઘણા કવિઓ જાતે ગાઈ શકતા નથી. કેટલાકને ગાનાં આવડતું હોય છે પણ મને વહેમ છે કે ઢાળતો રમ પારખી શકતા નહિ હોય; આથી અર્થરમ અને રાગરસ વચ્ચેની વિમંગલિત તેમના ખ્યાલમાં આવતી નથી. વળી ગાઈ શકનારાઓમાંથી થે ઘણાં ઓછા એની 'સારીગમ' બનાવી શકે છે. આથી, કોઈ જાણીતો ટાળ એમણે પોતાની કવિતા માટે લીધા હોય તો પોતાના રમને અનુકૂળ થાય તેવો તેમાં ફેરફાર કરી શકે એટલું તેમનું મંગીતનું જ્ઞાન ન હોય. ગમે તેમ હોય, પણ મને માસે છે કે આપણાં મંગીતના અર્થ અને તેને ગાવાના રાગો વચ્ચે રસની એકતા હોવી જોઈએ એ વાત પર કવિઓ કે ગાનારો બેમાંથી એકેનું પૂરતું ધ્યાન ખેંચાયું નથી.

આ મારા અભિપ્રાયમાં મૂલ હોવા સંભવ છે. મારા અણુધ્વજ કાનને લીધે જામને એ દોષ જણાતો હોય એમ નવે. એમ હોય તો આ વિષયને સમજનારા મારી મૂલ સુધારે, અને મારી ટીકાને મદત્ત ન આપે. પણ જો એમાં કાંઈ વજન હોય તો હું કવિઓ તથા મંગીતના શાસ્ત્રીઓ બંનેને આ વાતના અભ્યાસ અને શોધ કરવા વિનંતિ કરું છું.

ગવૈયાઓના ચાગા

ગવૈયાઓ પ્રત્યે મારી એક નીજી પણ નમ્ર વિનંતિ છે. ઘણા ખરા ગવૈયાઓને ગાતાં ગાતાં પહેરાને અને હાથપગને વિકૃત કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે. ઘણાને શ્રોતાઓમાંથી કોઈ "વાહ! વાહ! માવારા!" વગેરે શબ્દો સાંભળે તો જ ગાવાનો પાતો પડે એવી ટેવ પડેલી હોય છે. ઘણાને જાણે પરાણે, આનંદ વિના જ ગાતા હોય તેમ કાનને હાથનો ટેકો આપીને ગાવાની આદત હોય છે. આ આદતો, મારી દૃષ્ટિએ, ગાનારને નહુ બેડોળ બનાવનારી છે અને નીવટ રાખીને છોડવા જેવી છે. એથી મને મંગીતમાં શોમાની ક્ષતિ થતી લાગે છે. આ વિષયમાં મંગીતના મર્મોઓનો જો અભિપ્રાય છે તે હું જ્ઞાતુતો નથી. કદાચ દર્દીઓ એને આવશ્યક પણ સમજતા હોય. મેં તો મને જે લાગે છે તે નિખાલસપણે કહી નાંખ્યું છે.

મંગીતલિપિ

છાપાંઓ પરથી જણાય છે કે મેટ્રિક્યુલેશન તથા યુનિવર્સિટીમાં મંગીતનો અભ્યાસ દાખલ કરવાની યજ્ઞવળ પાકી રહી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં તો મંગીતને મદત્તનું સ્થાન પહેલેથી અપાયેલું છે. મંયુક્ત પ્રાન્તની યુનિવર્સિટીમાં થે તેને સ્થાન છે એમ માંખ્યું છે. એટલે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં એને દાખલ થવાને કેવળ એનું મુહૂર્ત આવવાની જ ખોટી છે એમ કહી શકાય. પણ હું માંખ્યું છું કે એવો માયાઓમાં જગડો છે તેવો સંગીતમાં થે કાંઈક લિપિનો જગડો છે. પ. વિષ્ણુ દિગંબર અને પં માતખંડે બંનેએ મંગીતની લિપિના જુદાજુદા મંકેનો યોજ્યા છે. બંને લિપિઓ હલ્લ ચોડાં વર્ષથી જ અસ્તિત્વમાં આવી છે. બંને આચાર્યો મરણ પામ્યા છે. આમાં આંધ્રદાયિક આંધ્રને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. આ વિષય વિજ્ઞાનનો છે, અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એનો નિકાલ આપવો શક્ય હોવો જોઈએ. આથી આપણે બંનેના સિધ્ધાંતો વિનંતિ કરવી જોઈએ કે તેઓ પરસ્પર મલાદ મમસન કરી તથા કોઈ તટસ્થ સંગીતના મર્મોને પંચ કરી એ જગડો પતાવી દે.

રાજકીય નાંધો

‘નિરીક્ષક’

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણનો અભ્યાસ કરનાર ઘણા ઓછા છે, તે સ્થિતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્ય-પ્રકરણનો અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિકટ અને વહેવારુ પરિચય પણ પામે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. અસ્થાનતંત્ર]

હોદ્દાસ્વીકારનો મર્મ

રાજકારણ વિશે પ્રિન્સ ધિરભાઈે કહ્યું હતું કે ‘Politics are the art of the possible.’ હિંદી રાજકારણની ચાલુ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ, બાહ્ય પરિસ્થિતિની શક્યતા વિચારી ગાંધીજીની સલાહથી કોંગ્રેસ જલુમતીના પ્રતિભામાં મહાસમાવાદી પ્રધાનમંડળો રચવાનું પગલું કોંગ્રેસ કાર્યવાહીએ લેવું એને આપણે પ્રિન્સ ધિરભાઈનું ઉપલું વાક્ય લગાડી શકીએ. એ પગલાથી કોંગ્રેસે હિંદી રાજકારણમાં હમણાં જે શક્ય છે એ વસ્તુ હાથ ધરી છે, એનું કારણ છે. કોંગ્રેસ હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી ને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પક્ષે લાવવા માગતી એક ક્રાંતિકારી પાર્ટી છે. એણે સ્વોદ્ધારી લાર્ડન ઉપર અને એના રાજદ્વારી (ને આર્થિક પણ) હેતુની સિદ્ધિ માટે એને પ્રપત્ત કરવાનો છે. એને માટે સમસ્ત પ્રજાના સક્રિય સાથની એને જરૂર છે. આને લીધે પ્રજાની માનસિક સ્થિતિ કે વર્તણૂકનો ખ્યાલ રાખવો એને અનિવાર્ય છે, —જે એણે પ્રજા માથેનો પોતાનો જીવનતંતુ ચાલુ રાખવો હોય તો. ઉલ્લી મત્યામદની લડતમાં સરકારી દમન સામે પરાજિત થવાને લીધે પ્રજામાનસ ભગ્ન ને હતાશ થઈ ગયું હતું. એના ક્રાંતિકારી હાલરો દમનના આધાતોને લીધે રાખીને જળી ગયો હતો. આથી પ્રજા ઉપરનો અસરકારક કાજૂ કોંગ્રેસ સુભાષી બેઠી હતી. એટલે કે કોંગ્રેસના લગાયક આદેશોનું પાલન કરવાની સક્તિ પ્રજા પાસે રહી નહોતી. આ વસ્તુની સાચે જ કોઈ ના પાડી શકશે. હવે પોતાના હેતુની સિદ્ધિ વાસ્તે જનસમૂહનો સાથ ને એના ઉપરનો પોતાનો અસરકારક કાજૂ હોવાં એ પણ તરીકે કોંગ્રેસને માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એ હેતુની સિદ્ધિ પહેલાં પ્રજાનો સાથ ને કાજૂ એ પૂર્વશરત છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસને માટે કોઈ પણ રીતે એ સાથ ને કાજૂ પાછો મેળવવો એ એના રાજદ્વારી મોરચાનો પ્રથમ વ્યૂહ હતો. તાત્કાલિક તો એ જ વસ્તુ મુખ્ય હતી. આને માટે પ્રજાનો વિષાદ ઉરાડવાની પહેલી જરૂર હતી. અને ફરી આશા ને શ્રદ્ધા તાજ કર્યા વિના એ કેમ અને ? અને એને માટે જવાબદાર એવાં સરકારી દમનચક્રોને જેટલે અંશે હસ્તગત કરીને છુટાં બનાવી શકાય એટલે અંશે કરવાં જરૂરી હતું. ક્રાંતિકારી પ્રચાર, અંગ્રજીનબળ, કોંગ્રેસતંત્રને પ્રજાગ્રાપી કરવું એ, હેતુસિદ્ધિ માટે આવશ્યક છતાં એ જાણ્યું થઈ શકે એવી સ્થિતિ તો ફરી લાવવી જોઈ એ ને. હોદ્દાસ્વીકારે આ જાણ્યું જેટલે અંશે શક્ય કર્યું છે ને કરશે એટલે અંશે કોંગ્રેસના સંસાધક મોરચામાં એનું વ્યૂહબદ્ધ છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિસમૂહ કાર્યક્ષેત્રમાં પોતાને માટે જે જનતનો આચારવ્યવહાર ધરે છે તેને અનુકૂળ થવા તરફ એનું મનોવલ્લણ પણ સામાન્ય રીતે વળે છે. પરંતુ ક્રાંતિકારી વ્યક્તિ કે મમૂદને આમાં અપવાદ થવું પડે છે. હોદાસ્વીકાર પછી તાત્કાલિક પ્રેરણાદંતેના સુધારવાદી કાર્યો પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ કરી રહ્યું છે ને કરશે. આ રાહતી કાર્યો સુધારવાદી ગણાય. અને એ કરવાના આચારમાંથી મહાસભાવાદીઓનું માનસ પણ સહેજે એને અનુકૂળ વલ્લણ લેવાનું. સાચા ક્રાંતિકારી ને હેતુજન્ય તરફ પક્ષ તરીકે સાબિત થવા વાસ્તે મહાસભાવાદીઓને સુધારવાદી આચાર કરતાં છતાં સુધારવાદી નહિ પણ ઉગ્ર ક્રાંતિવાદી માનસ રાખ્યા વિના નહિ ચાલે. છતાં અમુક અંશે એ સુધારવાદી આચારજનિત સુધારવાદી માનસ તો ધરાવતું જ. આચાર જે વલ્લણ ધરાવે છે એની પકડમાંથી મંપૂર્ણપણે છુટાય શી રીતે? પણ એ તો ધાનના ઝોડ ઉછેરતાં ઘાસ પણ ઊગવાનું જ. એ ન ટાળી શકાય. હોદાસ્વીકારનો મધ્યમ માર્ગો રસ્તો લએ કોંગ્રેસ જેવા એક ક્રાંતિકારી દળે લીધો હોય છતાં એમાંથી મધ્યમમાર્ગો વલ્લણ તો દેખા દેવાનું જ. પણ એ તો એને નિર્મૂળ કરતા જઈ ધ્યેય તરફ દૂર કરતા જતુ રહ્યું.

જો હોદાસ્વીકાર પછી પણ કોંગ્રેસદળ મહદ્ અંશે ક્રાંતિકારી માનસ ગરી રાખશે (ને એમાં મને શક નથી) તો આ હોદાસ્વીકારની 'પીછેઠ્ઠ'માં ભારે લાભો છે. પહેલો ને સૌથી મોટો તાત્કાલિક લાભ તો એ મળી ગયો છે કે પ્રજામાનસનો જે કાબૂ કોંગ્રેસ ગુમાવી બેઠી હતી એ ફરી પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રજાની રાજકીય લગનાશા ને વિપાદ ઊડી ગયાં છે. અને જે રાષ્ટ્રીય માંદગીમા પ્રજા પટકાર્ષ પડી હતી એમાંથી બેઠા થવા માટેની એ મુખ્ય વસ્તુ હતી. આ વસ્તુ હોદાવિરોધીઓમાંથી પણ કેટલાક સમજતા થયા છે. અને એમણે હોદાસ્વીકારના 'આવશ્યક અનિષ્ટ' (Necessary evil) નો લાભ લઈ પ્રજાનું સામ્રાજ્ય-વાદવિરોધી ક્રાંતિકારી મંગલન કરી એને અતૂટ ને અલગ બનાવવા તરફ લક્ષ્ય દોર્યું છે. કોઈ પણ ક્રાંતિકારી દળને પોતાના કાર્યક્રમના પ્રચાર, મંગલનઆપકતા ને મજબૂતી માટે પ્રથમ બાદ ને આંતરિક રાકચના જન્માવવી રહી. કોંગ્રેસના સામ્રાજ્યવાદવિરોધી કાર્યક્રમ અને પ્રજામાં એના પ્રચાર ને મંગલન માટે હોદાસ્વીકારે બાહ્ય પરિસ્થિતિની સાનુકૂળતા નથી જન્માવી એમ કેમ કહેવાય?

પ્રાંતિક સ્વરાજની કાળી બાજુ

નવા બંધારણમાં સમૂદાયના મારફત દેશી રજવાડાં ને બ્રિટિશ હિંદને એકત્ર ને સંગઠિત કરવાની અને પ્રાંતિક સ્વશાસન મારફત દરેક હિંદી પ્રાંતને પોતપોતાની વિશિષ્ટ ખાસિયત ને સ્થાનિક લક્ષણોનો વિકાસ કરવાની તક મળે એ હેતુથી એ ધરાયું છે એવો બંધારણ ધડનાગ બ્રિટિશ રાજપુત્રો તરફથી દાવો કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ દાવો ખોટો છે એ ઉઠાડી વસ્તુ છે. કારણ કે સમૂદાયના દેશી રાજની પ્રજાને જોડવામાં નથી આવી પણ આપણે રાજ્યોને જોડવામાં આવ્યા છે. એઓ હિંદી સરકારના પોલિટીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ મારફત ગવર્નરજનરલના સીધા અકુશ હેઠળ હોઈ ગવર્નરજનરલના દુક્રમ પ્રમાણે રાજ્યો પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલશે. અને માત્ર કે કહાય ગવર્નરજનરલ રાજ્યોને સ્વત્ર મરજીથી પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી મોકલવાની તક આપે તોપણ શું!

આપખુદના નેશીમાં પ્રગ્નમર્તની એવંચાલના કરવા પડેવાઈ ગયેલા રાજ્યો દેશી રાજની પ્રગ્નતી લોકશાસનનાદી લાવનાને અનુકૂળ પ્રતિનિધિઓ મોકલશે? આપખુદ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ સમૂહતંત્રની ધારાસભાઓમાં 'ક્ષિટિય' હિંદી પ્રગ્નના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની કાર્યનીતિને અનુકૂળ થશે? આનું શું પરિણામ આવશે? કોઈ રાજકીય કે આર્થિક સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર મધ્યસ્થ ધારાગૃહોમાં વિરોધપક્ષો જોવા નહિ થશે. પણ રજવાડો પક્ષનો એક જુદો જ આપખુદનો પ્રતિનિધિપક્ષક પડશે, એટલે મધ્યસ્થ ધારાગૃહો આંતરવિગ્રહનું મેદાન થઈ પડશે. આજે જે પ્રગ્નકીય સિદ્ધાંતો માટે દેશી રાજની પ્રગ્ન એના આપખુદ રાજ્યો સાથે એ પ્રદેશોમાં લડી રહી છે એ હવે ક્ષિટિય હિંદમાં પણ દાખલ થશે. આનું નામ હિંદને એકત્ર ને સંગઠિત કરવાની બાહોશ ચાલબાજી !

પણ આ તો એક થતા જતા હિંદને વિલક્ષ કરવાની પ્રક્રિયાની એક બાજુ માત્ર છે. એની બીજી બાજુ તે સમસ્ત તંત્રવ્યવસ્થામાં કેમીવાદને બંધારણીય સ્વરૂપ આપી એને મજબૂત ને વિસ્તૃત કરવાની વ્યવસ્થા પ્રાંતિક સ્વરાજ છે. કેમીવાદનો વિચાર તો આગળ કરીશું, પણ પ્રાંતિક સ્વશાસન મારફતે પ્રાંતવાદનો વિકાસ કરવાની સામ્રાજ્યવાદીઓની કુનેહને આપણે પારખી કાઢવી જોઈએ. પ્રથમ તો પ્રાંતિક સ્વરાજ એ, પ્રાંતિક ધારાગૃહોનું નહિ પણ ગવર્નરોનું છે. કોઈ પ્રાંતિક ગવર્નર પોતાના પ્રધાનમંડળને ગમે ત્યારે હાંડી કાઢી શકશે એટલું જ નહિ પણ એમની કાર્યવાહી ઉપર હંમેશનો અંકુશ રાખશે. પ્રધાનોને આજે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં જોટલી ને જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળે છે કે મળશે એનો આધાર ગવર્નરની મહેરબાની ઉપર છે. વધુમતી પક્ષનાં પ્રધાનમંડળોને પોતાના પક્ષકાર્યક્રમની સિદ્ધિ માટે ક્યાં સુધી કામ કરવા દેવું એ વિશેનું સંપૂર્ણ સ્વરાજ ગવર્નરને છે. હવે સરકાર-વિરોધી પક્ષ દેશમાં કોંગ્રેસ જ છે ને બીજા પક્ષો વતેઓછે એશે સરકારપક્ષી હોવાથી જ્યાં એ પક્ષોનાં પ્રધાનમંડળો (ચાર પ્રાંતોમાં) રચાયાં છે, એમને ગવર્નરો કશી હરકત કરશે નહિ. કારણ કે સિદ્ધાંતમાં ક્ષિટિય સરકારને સ્વીકારી લઈને એ પક્ષે પોતાનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો હોવાથી ગવર્નરો સાથે એમને ભાગ્યે જ વિરોધ થાય. વિરોધ તો સરકાર-વિરોધી કોંગ્રેસ પક્ષની બહુમતીવાળા પ્રાંતોનાં પ્રધાનમંડળો સાથે ગવર્નરોને થાય. એ પ્રધાનમંડળોના જીવનનો આધાર બે વસ્તુ ઉપર છે: પ્રથમ, ક્યાં સુધી ગવર્નરો સાથે પોતાનાં પ્રધાનમંડળોને અચડામણમાં આવવાનો પ્રસંગ કોંગ્રેસ જોતો ન કરે; અને ક્યાં સુધી ગવર્નરો કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના કાર્યક્રમને સહન કરી લે. જે ધંડીએ એનેમંથી એકને 'કાઈસિસ' જોતો કરવાની ફરજ પડશે ત્યારે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોને જવું પડશે, ગવર્નરોને નહિ: કારણ, એ 'બંધારણીય વડા' (શ્રી જમનાદાસ મહેતાના શબ્દો) નથી પણ બંધારણીય આપખુદ છે.

એ તો જે થયાનું હશે તે થશે. અહીં તો મારે પ્રાંતિક-સ્વશાસન એકતા તરફ નહિ પણ 'રાષ્ટ્રીય ડિમેન્ટી' (National disintegration) તરફ આપણને ધસડી જવાના હેતુથી અને થોડાં સુધારવાદી કાર્યો કરવાની શક્યતા પેદા કરીને પ્રગ્નમાં કોંગ્રેસની હિંસચાંસથી ક્ષિટિય રાજની નેક દાનત વિશે જોડી જતી ખાતરી ફરી મજબૂત કરી નવી પ્રમુખગણ સપેટવા માટે રચાયું છે એ બતાવવું છે.

અવધ થઈ પૂરી પધારો શ્યામ !

“ જ્યોતિપ્રિય ”

[રાગ-ભાદ, તાલ-ત્રિતાલ]

અવધ થઈ પૂરી પધારો શ્યામ ! (૨)

યમરૂપે પણ મંગળકારી,
અંતરના અભિરામ ! —અવધ૦

જ્યોત પ્રાણની અગતી રાખી
તવ દર્શનને કાજ,
વિરમી જાતાં મહા જ્યોતિમાં
દર્શન થાશે આજ. —અવધ૦

કરુણાળુ તુજ રૂપ કરુણમાં,
પાવક દિવ્ય પ્રકાશ,
ધીર થઈ ડગ ભરતો આવું,
પૂરણ થાય પ્રવાસ. —અવધ૦

નિર્ગિડ તિમિરમાં સફેદ જાણું,
તમનિદ્રા અતિ ઘોર,
એક કિરણ તારું ત્યાં પડતો,
ભિછટે આશાભોર. —અવધ૦

મૃત્યુમાંહી આરા અનેરી.
નવજીવન ભરપૂર,
અન્તમહીં તે ઉદય પરાંઓ,
જાણિ નવ તું હૃદી દર. —અવધ૦

રાવબહાદુર વસંતરાય મુધરેલા વિચારના હતા. પણ સાથેસાથે વ્યવહારકુશળ હતા એવ સૂઝવાનું નથી. પોતે મોહનગઢમાં દીવાનપદે હતા ત્યાં પોતાની નાનામાં નાની શેહિણીને જ સાથે રાખતા. રાત્રી વાત્રી ને વાંદરાંતું બહુ પૂછતું ગણીને તારુણ્યને ઉંચરે આવવા થયેલી સરયૂ અને સ્વાતિને તો એમણે શહેરના એક વિદ્યાર્થિનીગૃહમાં જ રાખી હતી. આમ વ્યવહારિકતા અને મુધારકતાનો મુખેજ સહેજે સાધી લીધો હતો. નાની સાતેક વરસની શેહિણી રાવબહાદુરની આંગળી પકડીને માડીમાંથી નીચે દૂદી પડી આગળ દોડી જઈ ખુદ દિલ્લ લાઈનેસ (રામસાહેબ)ના ખોળામાં જતી એસી જગ્યા તેણે વધી નહિ, અને વારતહેવારે એને બોટા મળે તો તેણે શેહિણી સ્વીકારવા લાયક હતી.

નાની, રમનિયાળ, ખડખડાટ હાસ્યની ખૂશખો એભેર રેલાવતી, દ્વિધિયા દાંતની રમણીય વીજળી ચમકાવતી શેહિણી દિલ્લ લાઈનેસની લાંબી મૂંછા ખેંચતી ત્યારે પોતે આંખ મીચી જઈને રાવબહાદુરનાં ખીર્ત પુરીરત્નો વિષે પણ પળવાર સ્વપ્ન જેવો ખ્યાલ કરી લેતા હોવા જોઈએ. કેમકે તેઓ શ્રી શેહિણીને બેટ આપતા તે કરતાંયે અનેકમણી બેટો મોટીબહેનો માટે આપવાનું ચૂકતા નહિ. કહેવાતું કે સૌથી મોટી દીકરી જેને પોતાને શેહિણીથી મોટાં સંતાનો છે તે તો કેઈ મોટા વિદ્વાન વેપારીને રાવબહાદુરે પરણાવેલી છે અને કલકત્તા જ રહે છે.

રાવબહાદુરે, ત્રણેક વરસ પર વિધુર થયા ત્યારે, ઘેર કુળદીપક નહિ હોવા. છતાં, ફરી રાતા હાથ કર્યા નહિ. નાની શેહિણીમાં એની માની મૂર્તિને સજ્જવ અને સાંજોપાંચ મુરેખ નિહાળી હૈયું દારતા અને વખત રાજકાળમાં આવ્યો જતો તેની ગમ પણ ન પડતી.

આ મે વંકેશનમાં માત્ર, પોતે શહેર તરફ જઈ શકે એમ ન હોઈ, સરયૂ અને સ્વાતિને પોતાની પાસે બેલાવવાનો ધરદો સેવતા હતા. ત્યાં કલકત્તાથી મોટીબહેનનો આવહ-લયો કાગળ આવ્યો કે બધી બહેનો મહિનોમાસ એને પડખે રહે અને પોતે માની ખોટ એમને નહિ જણાવા દે. પણ માની ખોટ એકલી જીકરીઓને જ ઓછી હતી? રાવબહાદુર જેવા રાવબહાદુર રાગભાર પાંપણો પરથી જરી અળગો કરી નાનપણના સીધાસાદા વસંત પણ બની જતા અને એમની ઇચ્છા એની ખરી કે દીકરીઓ પોતાની છાયા નીચે રહે તો એમની માની ખોટ ન લાગે. છેવટે નક્કી થયું કે મોટી સરયૂ કલકત્તા જાય અને સ્વાતિ જે દીકરીકે નાની હતી તે પિતાશ્રી પાસે મોહનગઢ આવે. અહીં શેહિણી અને ત્યાં મોટીબહેન વંકેશનની વાટ જોઈ રહ્યાં.

સરયૂ સ્વાતિ કરતાં બે વરસ જ મોટી હતી. પણ ત્યાં વિદ્યાર્થિનીગૃહમાં સ્વાતિનું સરયૂ વિના ખીજું કોણ? માવિહોણી સ્વાતિને માડીનું હેત ન સાંભરી આવે એટલા લાડકાડથી સરયૂ એને રાખતી હતી. બંને બહેનોને એક ઓરડી મળી હતી. સરયૂ સ્વાતિનાં પહેરવાનાં

* પ્રગટ થનાર ‘ત્રણ અર્ધ બે અને ખીજ વાતો’માંથી.

અધું બેતી બેતી બેગી રહેલી તે કીડીને દોડી આવી. ઓઠણી કાઢી નાખી ફરીથી પહેરાવી. મોંઠા પર લાગતી ટપલી લગતી શોલી, 'જાતે પહેરો ને? એટલે બગીસે રૂઝપાળા રંગાઈ જાય.'

'એ તો રાહિણીએ મને સંભારી હશે, બાપુએ નહોતું લખ્યું કે બહુ સંભારે છે? નહિ તો કેમ ખાઉં એવી નથી કંઈ.'

'સંભારી તો હશેતો, નહિ તો તું તે લટકમટક આવવાવાળી કેસ ખાય ખરી કે? સંભારી તો ઘણીયે હશે,' અને છેડે કમરમાં ખોસતાં અટકીને ઊંચે આંગળી કરીને બોલી: 'પણે મા બેડી છે એણે જ સંભારેલી. જા, દોડ, દોડ. ફરી કેસ ખાઈશ તો મોડી પડીશ.'

અને સરયૂની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવતાં ન ખમી શકવાથી સ્વાતિ એની ગોદમાં મોઢું સંતાળીને મૂંચુમૂંચું રડી રહી.

રેશન પર એટલે આગળ ત્રણ મહિનાથી નક્કી કરી રાખેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે સ્વાતિ મોહનગઢ આવી અને સરયૂ ગઈ કલકત્તા. સંગ્રાથ વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ ગયેલી હતી. સાથે લઈ આવવાની ચીજો, ચોપડીઓ તેનું તો સરયૂ સંભાળનારી બેડી જ હતી.

પહેલાં સ્વાતિને રવાના કરીને પછી જ પોતે હળવે હૈયે કલકત્તા જવા નીકળી. સ્વાતિને રેશન પર મૂકવા ગઈ ત્યારે ગાડી ઊપડનાં મુંઝી એને કંઈ ને કંઈ કહેતી જ રહી. સાર આટલો જ હતો: જાણું છું કે મારા વગર ધડોતો છોડે ભાગ પણ બાઈસાહેબથી એકલા રહેવાવાનું નથી. અરે તારાં કૂમતાં તો બેગમાં મૂક્યાં છે ને?—અને ન ફાંવે તો બેથ બહેનો લલકરે આડ્યાં આવજો.—એ તો ઠીક, પણ હવે તારે ઈચ્છાનો ઇતિહાસ લખવો પડશે તેથી સાથે રાખ્યો છે કે હું મૂકવો ભૂલી તો નથી ગઈ? જે દાખલા ન આવડે તો પેલા પાતળા કાગળ છે તેમાં ઝીણા અક્ષરે લખી મોકલજો. અરે, ગાંડી. એમાં આંખ શાની બીની કરે છે? મોટી ચર્ચા ને બાપુજી તને પરણાવશે ત્યારે ક્યાં હું તારી સંભાળ લેવા સાથે આવવાની હતી!

અને એનું બોક્ષતાં તો સ્વાતિ કરતાં પોતે વધારે શરમાઈ ગઈ, કેમકે મોટી તો પોતે હતી. સાડું થયું તે આને લીધે બંને એકબેક સાથું મલકી રહ્યાં. અને એક મિનિટમાં તો ગાડી બંનેને દુરદુર કરી મૂકશે એ ખ્યાલ કાઈ ત્રીજા જ ભાવમાં તણાઈ ગયો.

ગાડી ઊપડી ત્યાં પોતે ઊભાઝીલા રૂમાલ ફરકાવેલો ને આગળથી બારીમાં ડોકાવાની ના પાડેલી છતાં સ્વાતિ નાનડું માથું બહાર કાઢી જોઈ રહી હતી અને કૂમળા હાથ વડે મોટીચહેનને વિદાયની સલામ ઉપર સલામ આપની હતી એ અધું સરયૂને યાદ હતું. છતાં રેશન વાર્ડમાંથી ગાડી ચાલી નીકળ્યા પછી અડખેપડખે સરયૂએ સ્વાતિ રહી તો નથી જ ગઈ એવી તપાસ ન કરી હોય તો નવાઈ ને કરી હોય તો ખોટુંયે શું છે? મા વગરની નાનીચહેનની પોતે સંભાળ ન રાખે તો બીજા કોને પડી હતી તે રાખે?

અડવાડિયા પછી રાવજહાદરે કલકત્તા સરયૂ ઉપર લાંબોપહોળો કાગળ ચીતરી મોકલ્યો તેની સાંજે જ એમના હાથમાં પણ એક મોટો ચિકાફો આવતો પડ્યો. કાંઈ રાજકાજનું હશે ફરી, નિરાતિ જરી જંપવા માટે નાખ્યો ટેન્શન ઉપર. પણ સ્વાતિએ પા કલાક પછી આવી જોઈને ખૂસ પાડી કે આ તો સરયૂચહેનના અક્ષર, ત્યારે એને દમગાવી કાઢી વસંતરાત્રે પોતે ઊડીને સરયૂના અક્ષર જાણી ખૂસ થઈ જઈ પરગીડિયું તોડ્યું. ઉપર અક્ષર લખે સરયૂના હોય અંદર કાગળ હતો તે તો મોટીચહેનનો જ હતો.

કામગામી અનેક વિગતો લખી હતી. મોટીબહેનને માના હવતાં પણ વાપુછ આગળ ફરિયાદ કરતા વેળા આવી ન હતી. કારણ કે પોને સ્વભાવે જ અતુ સહનશીલ અને મળનાવડી. પણ આ સરયૂએ તો કંઈ આડો આંક વાળ્યો. મોટીબહેને અર્ધ જ પિનાશી સમક્ષ વિસ્તારથી રજૂ કર્યું હતું. સવારે પાંચ વાગે ઝીડીને સરયૂ ખસ પાડે ને એની ધારી અંસર ન થાય તો સુનાના એરડામાં ધસી આવે ને પચોતેર વરસની બુદ્ધિમાં અવાજ કરી દે, 'સૂઈ રહો દિવસ માથે આવે ત્યાં લગી. પછી કામકાજ ક્યારે કરશો. નગાશો ક્યારે? વાળ ક્યારે સમા કરશો? ને ડીઝડી કરતાં તો બાઈને ભવ કુલ્પ છે!' મોટીબહેનનાં આગમને તો વગે રાખે જ. પણ એટલા કામમાં સરયૂની ચક્રિત વેક્યનના નવરાજના દિવસેમાં ખસાસ થઈ ગય એ તો શી રીતે અને? મોટીબહેનના હાથમાંથી જીરી મૂંટી લઈ પોતે શાક સમારવા બેસી ગય. રાંધની વખતે છેડા સગવડ પ્રમાણે ખોરચો દોષ તો સરયૂ એની હાલના ચાખખા સાથે તૈયાર હોય જ. 'ત્યારે એટલો જ છો થીરને? ભર વરતીમાં લાવતાં શે નથી?' ભર વરતીમાં તો સ્ત્રોગાના જપડા નીચે મોટીબહેન આગળ સરયૂ પોતે હતી એ જ.

ખરોટીની ગાખતમાં સરયૂનાં વચ્ચેની અડી આબાદ ખીલી ડાડી હતી. 'આ બેંગડીઓ આવા રંગની તે લવાળી દશે? ને આ તો કાંડા માટે છે કે ગળા માટે? અરે, સત્તર વાર તો કશું કે મને જાતી અમથી વાત કરી હોત તો હું લાવી ન આપન?'

મોટીબહેનના વરતા ટેમલ પરની ચોપડીએને નવી અવરથા સ્વીકારતી પડે હતી. 'આ ભમ્બા જેવા અક્ષર આવે એવી રિતીક પેન આણીને મૂકી છે. ચાલો, આજે સાંજે હું સારી ઈ આવીશ.'

'મોટીબહેન, કપડાં આખા ગામનાં ઉઘરાની લાવીને તો ધોળીને આપની નથી ને? આ ઘર તેવ ધોળીને, આ લગકું તેવ ધોળીને. કંઈ હું આખું ધર જ, હું 'અમલો ને અવી રીસ નીકળી જઈએ એટલે, ધોળીને પોટલાં બાંધી આપોને એટલે પલ્લું. બાકી આ રંગીન પાડું છે તે ધોળીને ધરી કરી ચોળિયા નીચે એની દબી ન કરી શકાતી હોત તો કાઈ રંગીન પડિ જ થા સારું?'

અનેક ફરિયાદો દાખલાપૂરાવા સાથે રજૂ કરીને મોટીબહેને પિનાશીને આહુ છ કરી હતી કે પોતે આવીને એને કંઈ ગય અને એ બહાને એમને સરયૂથી ખચાવે.

પણ રાવબદાદુર પોનેય જવા માટે કંઈ જોજા તૈયાર ન હતા એટલે પોતે કાઈ પણ બહાને કલકતા વર્ષ સ્વાનિને ત્યાં મૂકી આવવા પોતે તકપાપક થઈ રવાના હતા. પોતે દમજાં જ સરયૂને કામગા પણ લખ્યો હતો કે નાની સ્વાનિ એના પ્રેમની ઘેલી-અની ગઈ છે અને પોતાની પાસે રહેવા કરતાં એની પાસે જ રહેવા હચ્છે છે. (સરયૂને મોહનગઢના વાનાવરણમાં બોલાવવી એ વાત તો ગળે વાદિયાન જ હતી.)

એ કામગ કલકતા પહોંચ્યો ખરો, પણ સરયૂને પહોંચ્યો કે કેમ તે કાણ જાણે. પિનાશીના અક્ષર વેઈ મોટીબહેને ફાડી નેચો અને સફ્ફ જ થઈ ગઈ.

મોટીબહેનને ખબર નહિ કે પોતાની નાની અને બહેનો માતાની અને પોતાની કુશળતાને અટો લગાડનારી નીવડશે.

પિતાશ્રીએ રાજકાર્યમાંથી સ્વાતિનાં આ અર્ધાં પરાક્રમ ગીનરવા ક્યાંથી અને કેવી રીતે વખત કાઢ્યો હતો એની જ મોટીઅહેનને નવાઈ થઈ. કેમકે આમ એને જે મહિને પણ માંડ ત્રણ લીટી લખનાર રાવઅહાદુરે આખા ખડિયાની સાઠી ખુટાડવાનું મત લઈને જ ગણે લખવા માંડ્યું હોય એમ લાગતું હતું.

મોટીઅહેને જોકે પિતાશ્રીને લખવાનો વિવેક નહોતો કર્યો, પણ મનમાં હતું કે છેવટે આપુછને આગ્રહ કરીશ કે સ્વાતિને મૂકી જાઓ, પણ આ સરયૂડીને તો લઈજ જાઓ અહીંથી. પણ એ સ્વાતિનાં પરાક્રમો પિતાશ્રી જેવા અનુભવીની પાસેથી સાંભળવા મળતાં પોતે એવી સ્પષ્ટ માગણી નહિ કરેલી એ વાત પર મોટીઅહેન રાજ થઈ.

પણ પિતાશ્રીની મૂઝવણુ જેઈને એની આ ક્ષુદ્ર ખુશાલી તો ક્યાં છોડી ગઈ. પિતાશ્રી સવારે ઓફિસે જવા નીકળે તે પહેલાં તો ઘરમાં કંઈની કંઈ રામાયણો રમાઈ ગઈ હોય. અધી જ એમણે લખી મોકલેલી તે તો એમણે પણ લખ્યા પછી ફરી વાંચવાની ધીરજ ખતાવી નહિ હોય. પણ મોટીઅહેન સ્પષ્ટ જોઈ શકી કે આપુછ ખૂબખૂબ હેરાન થઈ ગયા હશે. નાની શેહિણીને સાચવવી એ જ લગીરથ કામ હતું. ત્યાં આ સ્વાતિ હજી કાલ સવારે જન્મી હોય એમ શેહિણીને જ મળે પડશે એ તો કદપનાની પણ પેટી પારની વસ્તુ કહેવાય.

શેહિણીના બોળામાં બેસી જઈ, બીના છુટ્ટા વાળ એના મોઢા પર ઘસતી તાળી પાડતી જ્ય ને સ્વાતિ બોલતી જાય; 'જલ્દી જલ્દી, સેર ગૂંથી દો બહેન બેઠો. મારે બગીચામાં ફરવા જવું છે.'

રડતી રડતી શેહિણી પિતાશ્રી કને જઈ કહે, 'આપુછ, બહેનનું ગણિત ક્યાં છે ખતાવે ને? મારી પાસે માગે છે તે હું ક્યાંથી લાવું? ગણિત કેવું હોય આપુછ?'

રાવઅહાદુર એકવાર ઘોષાટ સાંભળી તે તરફ જઈને જુએ તો અધી ચોપડીઓ ઓરડામાં ચુથાવેલાં, અર્ધાં મરેલાં, અર્ધાં છવતાં પંખીઓની જેમ પવનમાં ફરફટતી પથરાયેલી. સ્વાતિ શેહિણીને ચીમટી લરીને બરાડા પાડી બોલતી હતી. હજી સુધી ચોપડીઓ ટેબલ ઉપર કેમ ગોઠવી દીધી નથી? હું આવીને લાણુવા કેવી રીતે બેસું પછી?

રાવઅહાદુરે નોકરને પૂછ્યું તો કહે કે એણે અધું જ ગોઠવીને રાખેલું. પણ સ્વાતિઅહેન ઓરડામાં કંઈ અવાજ કરતાં હતાં ખરાં.

સાંજે ઉપરની ખારીમાંથી રાવઅહાદુર જુએ છે તો સ્વાતિ નવું કોક ચડાવી શેહિણી આંગળ બીલી રહી હતી અને એના કલા પ્રમાણે શેહિણી બટન વાસી આપતી હતી.

સવારમાં પોતે બાથ રૂમમાંથી દીવાનખાના તરફ જતાં જુએ છે તો સ્વાતિ શેહિણી આંગળ કપાળ ધરીને બેઠી છે અને શેહિણી એની નાનકડી આંગળી વડે ટીલકો કરે છે, અરે કરવા જાય છે, ત્યાં સ્વાતિએ મોઢું ફેરવી લીધું. બાલી, પહેલાં અચી કરે તો. સરયૂઅહેનને તે ટીલકો ન કરવા હેતીને? હું તો ક્યાંની મોટી!

આવુંઆવું જેઈને રાવઅહાદુર પળવાર માટે મોટા મુલ્કદી મટી જઈને નાના અમથા વસંતનાથ ખતી જતા અને નમાઈ દીકરીઓની વલે જેવા છવનાર (પોતાની જાત)ની વલે ઉપર મૂંઝાતા. ટીલકીવાળો પ્રસંગ મધુર હતો તેટલો જ રાવઅહાદુર માટે મર્મવેધી હતો.

તમે કેઈપણુ પ્રગતિશીલ આત્મીને મળશે તો તે જમાનાની વાત કરશે : એ કહેશે કે આ જમાનો આજળ વધવાનો છે. જુદી દેશીઓ માને છે કે આ જમાનો વધુઓનો છે; જુવાન વધુઓ માને છે કે આ જમાનો સ્ત્રીવાતંત્ર્યનો છે : સ્ત્રીઓ માને છે કે આ જમાનો નારી લગ્નનો છે. વેપારીઓ માને છે કે જમાનો બેળસેળનો છે. બેળસેળવાળા માને છે કે જમાનો મનહેરખબરનો છે. મારતરો માને છે કે જમાનો બાળકોનો છે. બાળકો માને છે કે જમાનો જમાની રમકડાંનો છે. વધીલો કહે છે કે સરકાર સાથે લગત કરી હોય તો પહેલાં આપસઆપસમાં લડો, કારણ કે જમાનો લડતનો છે. ડોક્ટરો માને છે કે જમાનો હન્ડેકેશનનો છે; કારણ કે જમાનો ત્વરિત ફલમાં માને છે; ને ત્વરિત ફલ હન્ડેકેશન આપે છે, દવા છ આના આપે છે : ને 'સાયન્ડીરીક' રીતે ખાંચ ફપિયા મળે છે. મારે જમાનો હન્ડેકેશનનો છે. એમ આ જમાનો એટલાં બધાંને ને એટલી બધી જુદીજુદી પ્રતિજ્ઞાઓનો છે કે એને શાનો ગણવો ને શાનો ન ગણવો એ એક ફટ પ્રશ્ન ધર્મ પડે છે. આપણે જે જોઈએ ને હમેશાં સત્ય હોતું નથી. ખરી રીતે તો આપણે જે જોઈએ છીએ તે જ ધણી વખત અસત્ય હોય છે : ને નથી જોતા તે સત્ય હોય છે. એ રીતે આ જમાનો અસત્યનો છે. કારણ કે આપણે જે જોઈએ તે અસત્ય હોય તો પણ આપણે તો એને જ સત્ય માનીએ છીએ. એટલા મારે આ જમાનો અસત્યનો છે એનો અર્થ એમ કે જો સત્યનો છે. સૂર્ય નિકળ છે એ વૈજ્ઞાનિક સત્યને કારણે આપણે સાંજે પૂર્વ દિશા તરફ મોં ફેરવીને સૂર્ય જોતા નથી. અથવા તો પૂર્વ દિશા તરફ મોં ચાળી, પડી પાછું વાળીને સૂર્ય તરફ જોતા નથી. કારણ કે આપણને ખબર છે કે સત્ય અસત્ય હોય છે ને અસત્ય સત્ય હોય છે. સાહિત્યની લાખા વાપરીએ તો આ જમાનો જલિતો છે. કારણ કે જે નથી તે નથી, એમ તો સૌ દાર્ઢ કવી શકે. માત્ર કવિ જ કહી શકે કે જે નથી, તે છે. ને જે છે, તે નથી.

લગભગ, નાતવરા, એ સ્વર્ણા કહેવાનાં સત્યો અસત્યો છે. મારે એમનો ત્યાગ રાઢ થયો છે: અને જુદા જમાનાએ ચા, ખીડી, સિનેમા, નાટક વગેરે-જે અસત્યો કહેલાં, તે સત્યો માની એમને કવીશ્યા છે. એ રીતે જોતાં આ જમાનો પરિવર્તનોનો ને અસત્યોનો છે. અસત્યો એટલે સત્યો એ સત્ય જે જુદી જગે તે આ જમાનાને ઝોળખી જ, નહિ શકે. એક જ ઉદાહરણુ દો: તમે દાર્ઢ પણુ ફોટોગ્રાફની દુકાને ગએ તો ત્યાંનાં અસત્યો જોઈને તમને જમાનાના પરિવર્તનશીલ માનસનો ખ્યાલ આવશે. પરંતુ મેં વાપરેલી પરિભાષા—અસત્યો એટલે સત્યો—એ જો તમે જુદી જગે તો તમને આમાં કાંઈ જ સમજણુ નહિ પડે. આ ફોટોગ્રામાં તમને કેટલાક નિરાતમો દેખાશે, તો કેટલીક ફરફપની અંગાર જેવી રસણીઓ દેખાશે. તમને નવાઈ લાગશે કે આટલું બધું સત્ય સહેરને ક્યે પૂણે ગુપ્તપૂપ બેઠું છે તે દાર્ઢ દિવસ નજરે પણુ પરતું નથી. પણ મેં તમને રાજ્યાનમાં કંઈું છે કે અસત્ય

એટલે સત્ય એ સૂત્ર તમને કંઈક જોવાય તો જ, પાણિનિનાં સૂત્રોથી વ્યાકરણના નિયમો સમજાય તેમ, આ વિશ્વની સત્યરચનાનો ખ્યાલ તમને મળી શકે. સત્ય જ્ઞાતરામાં રહ્યું છે એ વૈજ્ઞાનિક સત્ય તો હવે જાણીતું થઈ ગયું છે. એટલે સત્ય એ ખરી રીતે જ્ઞાતરાં છે. આ જ્ઞાતરાઓમાં કેટલાક એવું હસના હશે કે તમને એમના સુખની અહેખાઈ આવે. પણ પેનું અવિચલ સૂત્ર કામે લગાડે ને તમને એવું દુઃખ બેઠું ને—એવું દુઃખ કે જેને જાહેરમાં છુપાવવા માટે માણસને મોટીથી હસવું પડે—અહેખાઈ આવતી બંધ થશે. કેટલાક અહેરાઓને સ્થિત કરાવતા જેઈ શકશે. સ્થિત કરવાની જરૂરિયાતે આ જમાનામાં એને એક કલા તરીકે જ સ્થાન અપાવ્યું છે. એ વજીરોને કાર્ટમાં લડતા લુઓ ને પછી એમને જ આ-ટેખત ઉપર લુઓ એટલે તમને ખબર પડશે કે સ્થિત એ તો આ જમાનાની કલા છે. એનો અભ્યાસ થઈ શકે ને એ કલાના નિયમો પણ હોઈ શકે. કાર્થ પણ મોટા માણસની ‘ગાર્ડન પાર્ટીમાં’ તમે જઈ ચડો તો તમને ત્યાં સ્થિતોના ને અટ્ટહાર્યોના ટાલેટગલા મળશે; અજાન, એમને ‘કલા’ તરીકે તમારે જીવનમાં વણી લેવાં હોય તો તમારે એમનો અભ્યાસ કરવો પડે. હવે, આ સ્થિતો ને હાર્યો એ પરમ સારો છે, કારણ કે એ પરમ અસારો છે.

એક વિશેષ ઉદાહરણથી આ સૂત્ર વધારે સ્ફુટ થશે. આ જમાનો સંઘર્ષજનો છે એ સૌને ખબર છે. એટલે કે વ્યક્તિજનો છે. આમ પ્રથમ એટલે વ્યક્તિ એ દેખીતા વિરોધાભાસી અસત્યને તમે ઉપર કહેલી સૂત્રનીતિથી ઉકેલશે તો તંત્ર એ સત્ય લાગશે. તમે કાર્થ પણ જોશોજમાં જઈને પૂછો કે ત્રવાડી રામશંકર મોનીલાસ છે, તો ત્રવાડી રામશંકરને કાર્થ નહિ જોળખતું હોય; એને જોળખનારા પણ આર. ડી. ત્રવાડીને જોળખતા હશે; ત્રવાડી રામશંકરને નહિ જોળખતા હોય. એ ત્રવાડી રામશંકર ગરીબ હશે, પરાવાળાનો છોકરો હશે, ભણવામાં નપાસ થનાં આપઘાત કરશે, તો સાત હમર છોકરાઓ ભેગા થઈને એક અવાજ કરીને યુનિવર્સિટીને ધધરાવી મૂકશે. કારણ કે સંઘર્ષજ એ એવો સિદ્ધાંત છે કે એમાં જીવતી વ્યક્તિને માટે કાર્થ કામું નહિ રહે, પણ મરણ પામેલી વ્યક્તિને માટે સૌ કામું રહેશે. માણસ જીવતો હોય ત્યારે કાર્થક ક્રિયાત્મક માગે છે. પણ મરણ પામેલો તો લાપણાત્મક માગે છે, એટલે એમાં દરેક વ્યક્તિ લાપણુજનો બતાવી શકે છે. માટે જ ઉપર કહ્યું તેમ વ્યક્તિજ એટલે સંઘર્ષજ એ વિરોધાભાસી અસત્ય સસ દરે છે. હજી ખીજું ઉદાહરણ છે. જ્ઞાતિઓના વિનાશ થવાથી, અત્યારે નવીન રચના થઈ રહી છે. અને એમાં ભાઈચારો વધવાની શક્યતા દેખાય છે. પણ પેનું પરમશ્રુત ઉપયોગમાં છે એટલે તમને લાગશે કે જ્ઞાતિઓનો વિનાશ—એટલે જ્ઞાતિઓનો અ-વિનાશ. આ સૂત્રને આધારે જ સરકારે કેટલીક જ્ઞાતિઓને પહાત કરાવી છે; ને કેટલાક પહાતને જ્ઞાતિઓ આપી છે. જે પહાત ને અપહાત એવા વર્ગો ન હોય તો એ જાને વર્ગો કદાચ પોતપોતાનું જ્ઞાતિજાન બૂલી બેસે. એ વિનાશી વસ્તુને અવિનાશી કરવી હોય તો તમારે જ્ઞાતિઓનો નાશ કરવો રહ્યો—જ્ઞાતિભેદની કૃત્રિમતા ટાળવી રહી—પણ પહાત ને અપહાત એવા વર્ગ કાલ કરવા રહ્યા. હજી આ પહાતના પણ ચાર વર્ગ પડી શકે. ધણા પહાત, મધ્ય પહાત, અર્ધ પહાત ને છેક પહાત. એને પહાત નં. ૧, પહાત નં. ૨, પહાત નં. ૩ ને પહાત નં. ૪ એમ નંબર આપી શકાય. વળી એમાંથી ૫મું કાર્થને અન્યાય ન થાય એમ બેઠું હોય તો તમારે એ નંબરના ત્રણ ભાગ પાડવા રહ્યા. પહાત નં. ૧માં, સારી સ્થિતિવાળો, મધ્ય સ્થિતિવાળો, ને કાતરની સ્થિતિવાળો એમ ત્રણ

આર્થિક સ્થિતિજનક શબ્દો યોગ્યતા રહ્યાં. ને એમને દૃઢાણુમાં દર્શાવવા માટે—પછાત નં. ૧/૧, પછાત નં. ૧/૨, પછાત નં. ૧/૩—એમ લખાય. એટલે એક પછાત ગણાતી કામમાંથી તમે સહેજે બાર વર્ષો બિલા કરી શકો. એટલે જ મેં કહ્યું કે 'સાતિસંસ્થા અવિનાશી છે, કારણ કે એનો વિનાશ થવાનો છે, પણ એ વિલુપ્ત નથી થવાની. હવે પછી ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ—પોતાને બ્રાહ્મણ લખવાને બદલે આવી રીતે લખે તો એનો કાંઈક પત્તો આવે. ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ—સાતિ નોકરિયાતની—ધંધો અચ્છો એમ કરવાનો—ઉમ્મર—યાદ નથી—શારીરિક સ્થિતિ—પેનશન લીધા પહેલાં મરે તેવી—કામ તરીકે પછાતમાં ગણાવા ખુશી. પણ શંકર શબ્દથી શંકા બિપન્ને એમ લાગે તો એણે પોતાનું નામ, ચંચુભાઈ મયુભાઈ, ને ભાર્ગવને બદલે ભટ્ટારા લખી દેાદતું. એમાં પરશુરામ ખિન્નય એવું લાગે તો આપણે સ્પષ્ટ કહેવું કે 'બે ભાઈ, જમાનો પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. આજે જમાનો નોકરિયાતનો છે; તમારા વખતમાં સક્રિય હોય તો નોકરી મળતી; આ જમાનામાં અસક્રિય હોય તો નોકરી અણે છે. માટે અમારે ચંદ્રશંકર મયાશંકર ભાર્ગવ એવા લાંબા નિર્ગર્થક નામને બદલે આ બહુ સાચું છે: ચંચુભાઈ મયુભાઈ ભટ્ટારા.

અને આમાંથી પણ એક સત્ય મર્ચુઃ શક્તિવાળો તે જ છે જે અશક્ત છે.

આ શોષથી આનંદ પામીને એને કવિતામાં ગૂંથવું હોય તો કાંઈક આમ ગૂંથી શકાય:

['પીર તેને ધારવો જે રણે નિર્ભય ભારી છે'—એ નાથ.]

'શક્તિશાળી તે જ છે, કે જે અશક્તિ દાખવે છે.'

આમાં જે માત્રનો વધારો છે: પણ કવિતાની ખરી ખૂબી જ એ છે કે એમાં નિયમને વશ રહેનારો અકવિ બને છે, ને નિયમને પોતાના ખીસામાં રાખનારો કવિ બને છે. આ નિયમનું—અનિયમનું વૃત્ત કાંઈ કવિતાસૃષ્ટિમાં જ છે એમ નથી. ભાણૂત દુકાનને તાણું દઈને ચાલે જાય તો કાપડા પ્રમાણે નિયમમાં રહેનારો જણે કે મફતના કોર્ટના ધક્કા ખાવા પડશે. માટે નિયમને વહેતો મૂકી ગૂંપચૂંપ દુકાન સંભાળી લે છે. એ જ પ્રમાણે કવિતામાં માત્રામેળ ને અક્ષરમેળ કરે તો નિયમભંગની ફરિયાદ કોઈક કરે; પણ નિયમભંગને જ નિયમ બનાવો, તો એ પરિવર્તન માટે, તમારી કવિતામાં નિયમભંગનું રહસ્ય શોધી કાઢવા માટે ઈક વિવેચકો બિલકા ઉત્તરારા કરે. પેલી કવિતામાં કાંઈક ખોટી રીતે સુધારીએ તો, ઈશ્વરને આપણી વિરમિ કરાય કે.

'અસત્યો સત્યો છે, પરમપ્રભુ, એ જ્ઞાન દઈ ના.'

સુધા સવતી નેને

૫૫૧

[એક વર્ગ]
છંદ : કુમાર લલિત

૧

૧

સુધા સવતી નેને
નિહાળી જાડું નેને,
વહંતી મૂક વેણો
બરેલ રતિ ઘેને

૨

કર્યો કંઈક સ્નાનો
સ્મિતોની સરિતાનાં;
સુરુયાં અમર ગાનો
અપૂર્વ રચનાનાં.

૩

સુખો મધુર લાગ્યા
અનેક સુવતીનાં
પરંતુ દિલ છે ક્યાં—
દિલો પ્રણયસીનાં ?

૪

વૃધા જ હતી નારી
સુધા સવતી સુદિ,
ન નો હૃદય સાચી
અર્થ અમૃતવૃદ્ધિ

બંદાર પદનાર
[પ્રતાપ નર્મદા]
મણી

ખેતરમાં અથવા રસ્તા ઉપર ચંત્રદ્વારા કામ લેવા કરતાં દેવદ્વારા કામ લેવું મોંઘું નથી અને તેથી દેવ ધણી બાબતોમાં ચંત્ર સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ છે એ બનાવવાના આશયથી આ લેખ લખવા પ્રેરણો છું. અત્યારે તો દેવને પ્રહસે ચંત્રનો ઉપયોગ કરવા તરફ જ લોકો વળી ગયા છે. અરે! ગામડાના લોકો પણ બે તેમનું નીપજવું હોય તો તો બળદને કાઢી નાંખી ચંત્રો રાખવા ઊંચાનીચા થઈ રહ્યા છે. પણ એમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાને કારણે અત્યારે તો અશક્તિમાનની સાધુવૃત્તિથી બળદદ્વારા કામ લેવામાં મંત્રોપ માંની રહ્યા છે; અને ખીજે ઉપાય ન હોવાને કારણે પોતાની સામાન્ય સ્થિતિ સુધારીને ગામડામાં રહેવા છતાંય આરોગ્યપ્રદ સ્વાભાવિક, આનંદ લૂંટવાના હેતુથી પોતાના જીવનના આધારરૂપ પોતાના બળદોની સ્થિતિ સુધારવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

ધારો કે એક ગાડાની કિંમત સો રૂપિયા બેસે છે અને એક મુંદર બળદની ભેડના બેઝો રૂપિયા બેસે છે. આ બળદો ગામડાના ખાડખેમાવાળા ધૂળિયા રસ્તા પર એક બેઝિયું વળન રોજના ઓછામાં ઓછા પંદર માઈલ ખેંચી શકે. આનું ખર્ચ ગણીએ: બે બળદની ખોરાકની રોજના બાર અનાંદ ગાડીતના ૭ આના ને મરામત ખર્ચ ચાર આના; આ રીતે રોજનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ થાય. હવે એક ટન વળન ખેંચનારી મોટર-લોરીનું ખર્ચ ગણીએ-૧૫ માઈલ જર્વો માટે ઓછામાં એકઠું એક ગેલન પેટ્રોલ બોઈએ અને સાંચાકામ સરખી રીતે ચાલે તેને માટે થોડુંક બીજું તેલ પણ બોઈએ, આના રૂ. ૧-૧૨-૦ થાય. મરામત, ઘસારો વગેરેના આંક કલાકના ૭ રૂપિયા લેએ બાર આના થાય; એને હાંકનાર, સાફસફ કરનાર અને લોરીમાં માલ લાડનાર તથા હાલવનાર માણસોના પગારખર્ચના આંક આના થાય, આ રીતે એકંદરે રૂ. ૨-૧૨-૦ થાય એટલે કે એક બેઝિયું વળન ખેંચવાનું ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ થાય. અર્ધો માઈલને છોડે આવેલા પોતાના ખેતરમાં ખેડૂત ખાતરની સાતથી આઠ હેક્ટ આખા દિવસમાં લઈ જાય અને તેનું ખર્ચ રૂ. ૧-૬-૦ ઉપરાંત, ખાતર લેવા હાલવવા એક માણસ રાખવો પડે તેના રૂ. ૦-૬-૦ ગણતાં એકંદરે રૂ. ૧-૧૨-૦ થાય. આટલું જ કામ મોટરથી કરતાં ખર્ચ જરાય ઓછું ન આવે. પણ રસ્તો મેટલનો હોય અને લાંબું જવાનું હોય, તો મોટર કદાચ સસ્તી પડે અને ગાડાં બહુ ધીમાં ને કંઈકે મોંઘાં લાંબો દોરનું એકસામઠું થેણું દૂર ચલાવવું એ હિતાવહ પણ નથી. કારણ કે આથી દેવની જીવનશક્તિ ઘણી જ ઘસાય છે. તેમ છતાં પણ રેલવે સ્ટેશનથી દૂર આવેલાં ગામડાંમાં મોટરોની સાથે હરીફાઈ કરીને ગાડાં માલ લઈ જતાં બેવામાં આવે છે. પરંતુ આ બળદોની શારીરિક સ્થિતિ અતિશય કસુબજનક હોય છે, કારણ કે ગાડીના લોકો પોતાની ટૂંકી કમાણીમાંથી બિચારા બળદને પેટપૂરવું બવગતી શકતા નથી. ગાડાની વિરુદ્ધમાં કહેવા જેવી કોઈ ખાસ બાબત હોય તો તે તેની મંદગતિ જ છે. કારણ કે અત્યારે તો એક જગાએથી બીજી જગાએ જેમ અને

તેમ જસદીથી પંચોચી જવાની લોહિને વધારે અગત્ય લાગે છે, અને તેની જ રીતે માથ પશુ જેમ અને તેમ વહેવો પંચોચી દેવાની જરૂર લાગે છે. આમ જના ગામડાના લોહિને જાતન વખતમાં બીજી કમાણી ન થતી હોવાથી ને મોટાએ ઉપયોગ કરીને અજાણેથી વખત એવો અગત્યનો ન હોવાથી તેમજો તો થોડે દૂર જવાનું હોય તો તો પગે ચઢી નાખવાનું ગમવાનો જ અને દૂર જવું હોય તો ગાડાનો જ ઉપયોગ કરવાનો નિયમ ગામનાં જોઈએ. આથી ગાડુ કદાચ લાડે લાવવાનું હશે તોપણ એ પૈસા પોતાના જ વર્તુલમાં રહેશે. ખેડૂતનું પોતાનું જ ગાડુ હશે તો તો એને મોટાએ એકે પૈસા મુઆડરીના લાગણે કાઢવો નહિ પણ પશુ પોતાના જ ખેતરમાં પકવેલો ઘાસચાગે ખવડાવીને મુઆડરી કાઢી રહે એવી શક્તિ એ ઉત્પન્ન કરતો હોય છે. વસ્તુતઃ ખેડૂતે તો ધામ તથા ઘણાને પોતાનું પેટ્રોલ, ગાડાને પોતાની મોટર, અને બગલો ધામઆથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એન્જિન સમજવા જોઈએ. દેવતાકો શંકા થશે કે યંત્રશક્તિ માથે બગલની શક્તિને, પેટ્રોલમાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિ માથે ધામઆથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિને અને મોટરના ઝડપી કામ માથે ગાડાના કામને મગખાતી જ શકાય અથ કે ? પશુ વાસ્તવિક રીતે જોના સમજાવે કે એન્જિન, દેવટ (યંત્રકળ) કે પંપ જેટલી આર્થિક પરિગિચ્છિ માથે ગાડા, હજ કે કામ જોટયાં બધાએમતા થાય એમ નથી. યંત્ર ધામ આશોય નહિ ને ખાતર આપશે નહિ. ખાતર એ જોટલી બધી અગત્યની ને મહત્વની ચીજ છે કે આમોદાગની વૃત્તિવાળા વંશાનિકનું એના તરફ ખ્યાત બેસાયા વિના ગરૂ તેમ જ નથી.

ખેડૂતને પોતાના બગલ, ધામ ને ગાડુ વાપરવાના જ છે કારણ કે આ એને સુગ્રાપ્ય છે એ એક વાન, બીજી વાન એ પશુ છે કે એ બગલ ગણે ને ઉપયોગમાં લે તો જ એના ઘાસચાગનો સાગમા મારો ઉપયોગ થઈ શકે, કારણ કે જો બગલ ન હોય તો એ ધામ નમુ પણ અને વેચવા નય તો એ એવા સાગ પૈસા પશુ ન ડાપજો જોટયે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ પાકનો ધધી થાય. વળી ત્રીજી વાત એ પશુ છે કે ખેડૂત ગાડુ વાપરીને પોતાના ગમના સુધાર સુધારને પશુ નિખારવામા પોતાનો કાળો આપે છે અને જો એ ગાય ગણે તો તો એ એક એવું યંત્ર વાપરી ગલો છે કે જે વન-પનિમાં મહેલ પ્રવાહીતે, ને માખણ અથવા ધીના ધન રૂપમા ફેરવી રહે છે અને સાથે ને સાથે નવા બગલ આપનાર યંત્ર તરીકે પોતી ગલો છે. આ રીતે ઘેર ગાય ગણીને જો ખેડૂત ખેતરૂ કાર્ય સારવો હોય છે. આ ઉપરથી શુભપટ નથી થતુ કે ખેડૂતના સરળા પાકનો આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થવો તે આજે દાગની દિવામાં મુખ્ય અંગ છે.

પરંતુ ઉપયોગ કરવો કે યંત્રનો ઉપયોગ કરવો એ સમજવા માટે બીજી દૃષ્ટિ મહેતોમા આવતી ધોડાગારીનું ગભી સમય. એક થોડો દવામ્તા પાંચથી આત માઈનિની ઝડપે આખો નિયંત્ર થઈને ત્રીમિક માઈનિ ચાર માઈનમેને ખેતી શકે છે અને તેનું આખા દિવસનું ખર્ચ ગાડુ બદુ તો બાર આનાથી એ રૂપિયા સુધીનું ૧૫ છે; જ્યારે ચાર માઈનમેને ૩૦ માઈનિ દર્જ જવારી મોટરમાં વપરાયા એ ગેલન પેટ્રોલનું જ ખર્ચ નાનું રૂપિયા જેટલું આવે છે. અગ હોવા છતાં થોડો દરીકાર કરી શકે તેવા નથી એ કહી શકાય અથ કે ? જે માઈનમેને નિનિટ મિનિટની દિમન છે, જેને વખત ગણે જોટયે જોટયા પૈસાની કમાણી કરી એવું ૧૫ તેવા અનિશ્ચય કામધધાવાળા માઈનમેને માટે મોટરની આરક્ષકતા છે એમ આપણે સીમરગીએ પણ અગ પાંત જોમને દવાપંદ મિનિટ જો ડી થ િકે વગરે થઈ એ જો જોઅઅઅ છે એવા વડાર

મારનાર સામાન્ય માણસોએ શહેરમાંથી રોશને જવું હોય કે બેચાર ફીલાંગ જેટલું જવું હોય તો ધોડાગાડીમાં ન બેસતાં મોટરબસમાં શા માટે ચડી બેસવું જોઈએ ? વાહનોનો ઉપયોગ કરતી શહેરી પ્રજાનો મોટરો તરફ પક્ષપાત વધવાને લીધે અને ધોડાગાડી તરફની સહાનુભૂતિ ઓછી થવાને કારણે જ ધોડાગાડીવાળા પણ બેકારીના ખપ્પરમાં હોસાતા ચાલ્યા છે. અવરજવરના વાહન તરીકે યંત્ર કરતાં ઢોરનો ઉપયોગ સાચેસાચ મેલિં પડતો હોત તો તો ગાડાં ને ગાડીઓ ક્યારનાં ય બંધ થઈ ગયાં હોત, અદૃશ્ય થઈ ગયાં હોત ! આવી સ્થિતિ જોવાનો વખત આવે તો, તેની ના કહેવાય તેમ નથી. પણ ન્યાં સુધી આપણાં ગામડાંના ખેડૂતોની દુર્દશા દૂર કરીને મૂળમાંથી જ ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરવા કેડ ન ખોલીએ ત્યાં સુધી તો એ વખત દૂર દૂરનું માત્ર સ્વપ્ન જ છે.

યંત્રયુગને તિરસ્કારવાનો કે ઉતારી પાડવાનો આ લેખનો આશય નથી પરંતુ પુનરુદ્ધારની યોજના વિચારપૂર્વક મૂળમાંથી જ અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી હિંદ જોવા દેશની વર્તમાન મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ યંત્રયુગ એકલો લાવી શકનાર નથી. એટલે અત્યારે તો સૌ કોઈને માટે શક્ય અને સરળ હોય એવો જ માર્ગ વિચારવાનો રહે છે. એક ગાય, બળદ, ઘોડો કે ગાંડુ રાખવું એ હરકોઈ કુટુંબ માટે સહેલું છે, ત્યારે મોટર, એન્જિન કે પંપ રાખવો એ હરકોઈને માટે સહેલું નથી. સર્વસામાન્ય ઉદ્ધારની યોજનામાં મૂળભૂત આવશ્યક આર્થિક અંગે ગણાય એવાં દૂધાળાં ઢોરં, બળદ, ઘોડો કે ગાંડુ રાખનારને રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમજ સરકારી ધારાસભાઓમાં મતાધિકાર શા માટે ન મળવો જોઈએ ?

આવૃત્તી મહાસભાની ખેડક રોશનથી લગભગ દશેક માઈલ દૂર એવા હરિપુરમાં ભરાવાની છે ત્યાં આવનાર શહેરીઓને ગાડામાં જવાનું જ યોજ્યું હોય તો તે વસમું લાગે પણ એમાંથી એક લાલ જરૂર મળે, અને તે એ કે ખેડૂતોની દયાળુ દુર્દશાનું દૃશ્ય નજરેનજર નિહાળવાની શહેરી લોકોને તક પ્રાપ્ત થાય. એ જોઈને એમને જરૂર લાન આવે કે પોતાના જ સંખ્યાબંધ ખેડૂતખેડુઓ. દુઃખદારિદ્રના કીચડમાં કળી જતા મૂટ્ટીને તેવાં પોતે ઝડપભેર આગળ વધે જાય છે. વળી હાસિર્જર જેવા બળદો મરણોન્મુખ દુર્દશામાં કેવી રીતે જોએ દસડતા હોય છે. એ નજરે જોઈને તેમના હૃદયમાં સાચી હમદર્દી પ્રગટે અને પરિણામે આ કરુણ દશા નાશ કરવાનો નહિ, તો છેવટે તેને હળવી કરવાનો, સુધારવાનો સાચો ઉપાય શોધતા તો એ જરૂર થાય. અત્યારનો શહેરી ધંધાદારી માણસ પ્રેમ અને ધર્મની લાચણીથી ગણતરી કરવા માટે દેવાયલો નહિ હોવાથી ફક્ત પૈસાની દૃષ્ટિથી જ બંધી ગણતરી કરતો માલુમ પડે છે. જીવનમાં ભોગવી શકાય એટલી સુખસમવડો એ લહે ભોગવે, પણ એનો અંતરાત્મા ખેડૂતોની દુર્દશા પિઠાનતો રહે, એમને અનુકંપા અને ધર્મભાવનાથી ચઢાતો રહે એ ખાસ આવશ્યક છે.

પાંચપાંચ હજાર વર્ષો થયાં જગતની ઐશ્વર્ય સંસ્કારિતાની ટાચે બેસનાર ચીન હવે વૃદ્ધ થયું છે. એને અદીણ અને સનાતનાતા ખાઈ ગઈ છે. વૃદ્ધ, જર્જરીત અને કુસંપીલું ચીન હવે લોહીમાંસના ભૂખ્યા ગીધોનાં ટાળાંથી વીંટાઈ ગયું છે. ઝપટ મારીને એક ગીધ એના માંસલોહીનો મોટો ટુકડો તોડી લે છે. એટલે બીજાં શિકારી ગીધો એનું અનુકરણ કરે છે. પોતાનાં કુસંપ અને વૃદ્ધત્વમાં અશક્ત બનેલું ચીન ક્યારેક ક્યારેક સામું થઈ એમને હાંટી કાઢવા પ્રયત્નો કરે છે. છતાં લોહીનરરયા ગીધો એને ફેલાવી નાંખે છે. હમણાંહમણાં એના યુવાનોમાં ધૈર્ય, ઉત્સાહ, શૌર્ય, વીર્ય, તેજ દેખાય છે, પરંતુ પાશ્વિમાત્મ્યંત્રવાદ અને વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર વિગેરેના અપૂર્ણ સહકારથી ચીનમાં યુવાનોનું પાણી સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ એકે એક યુવાન સ્વદેશને માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર છે.

ચીનનો પાંચ હજાર વર્ષોનો ક્રમચક્ષુ ઇતિહાસ મળે છે. એના જેવી દીર્ઘ જાહોજલાલી બીજા કોઈ પણ જગતના દેશે ભોગરી નથી. ચીનમાં જુદીજુદી શહેનશાહતો ત્રણસોથી આંદમો વરસોના ગાળાઓ ભોગવીને નાશ પામી છે. પરંતુ કોઈ મુંદર કુદરતના સુમેળથી એ દરેક શહેનશાહત સૂર્યની પેડે ઝળહળી ઊઠી છે. પ્રગતિ, સુધારા, સાહસ, વિજય, પરાક્રમો, કળા, સાહિત્ય, ધર્મ, ઉદ્યોગ, શક્તિમાં દીનપ્રતિદીન ચીન આગળ ધસતું હતું. એણે જગત પાસે નવીન અને મહાન ઉપયોગી શોધો મૂકી હતી. દારૂગોળો પ્રથમ ચીને શોધી કાઢ્યો. તોપો અને બંદૂકોની શોધનું મૂળ પણ ચીન હોવાનો સંભવ છે. છાપખાનાનાં બીજાં પણ ચીને જ શોધી કાઢ્યાં. પુસ્તકો પણ ચીનમાં જ પ્રથમ છપાયાં. લાયબ્રેરીની સ્થાપના પણ ચીનમાં થઈ. લાકડાનાં બીજાંઓથી સેકડો પુસ્તકો ચીના અંધકારો છાપવા લાગ્યા. ચીનનાં શહેનશાહો હજારો અને લાખો વૈદ્યુઓથી ભરેલી પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપવા માંડ્યા.

લોટાનાં હથિયારોનો પ્રથમ ઉપયોગ ચીનમાં થયાનું જણાય છે. ચા જેવી વરસે જગતમાં કરોડો પાઉંડની વપરાય છે તેના પણ શોધકો ચીનાઓ છે. રેશમના કીડા શોધવાનું માન પણ ચીના ખાટી જાય છે. ચીના શહેનશાહો મોટા વિજેતાઓ હતા. એમની શહેનશાહત જગતના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલી હતી, છતાં એ શહેનશાહોએ ચીનમાં અતિ મુંદર સ્થાપત્યકામો બાંધ્યાં છે. પથ્થર અને લાકડાં ઉપર મુંદર વેલજુદ અને પક્ષીઓની કાતરણી કરાવી છે. સરસ સમાધિઓ, મંદિરો, મહેલો, સ્મૃતિચિહ્નો મૂક્યાં છે. સંગીતમાં સારો ક્ષણો આપ્યો છે. સાહિત્યમાં પણ સરસ કાવ્ય, નાટક, નવલિકાઓ લખાવી છે. માટીનાં ચિત્રવાળા ચીની કામની કળાને ઐશ્વર્ય પદવી ઉપર મૂકી છે. ચીન એ સમયે કળા, ઐશ્વર્ય, ઉદ્યોગ અને શક્તિનું પ્રતીક હતું. બીજા દેશો એની મહાનતા અને વિશાળતા પાસે મગનરા જેવા હતાં. ઇશ્વર તો એને કોઈ અતિ મહાન રાજ્ય સમજતું હતું.

જસો વરસો ઉપર મંચુઓના હાથમાં ચીનની અધોગતિ શરૂ થઈ છે. યુરોપીય મહા-રાજ્યોને એની નબળાઈની આછી ખબર પડી. એ વીંખાવા મંડ્યું. એનાં તેજ, ઓગ્તસ, અને પ્રતિભા ઓસરી ગયાં. એમાં અફીણની બદી આવી, એમાં વડીલોની કરેલી શોધોમાં સુધારો નહિ કરવાની રાજ્યાસાઓ પ્રવર્તી, એમાં મંચુઓની ચોટલીઓ આવી. સાથે નવીનતા અને આધુનિકતા ઉપરે તિરસ્કાર પણ આવ્યો. યુરોપનાં મહારાજ્યો એની પાસે હક્કો મેળવવા લાગ્યાં. ઇંગ્લેંડે હોંગકોંગ મેળવ્યું, ફ્રાન્સે હન્કોઆઈના લીધું, જર્મનીએ પણ એક મગ્નનો બચકાર પ્રાંત પાડ્યો. રશિયાએ પણ મોટું ચાણું રધાપ્યું. અફીણનો વેપાર બંધ કરવા જતાં અંગ્રેજોએ લડાઈ જાહેર કરી. બોક્સર યુદ્ધમાં જર્મની અને મિત્રરાજ્યોએ ચીનને ખૂબ ચૂસ્યું. હાં સડો પેડો હતો, કોઈની સામે પાવાની ચીનમાં હિંમત રહી નહિ. એ બધાનું શિકાર બન્યું. માત્ર અમેરિકા એકલું એને સહકાર આપતું હતું.

જપાન સુધારામાં તદ્દન નવો દેશ છે. એનું અસ્તિત્વ અને રાહનશાહત તો ઘણું જૂનાં છે. પરંતુ એણે ચીન સિવાય બીજા કોઈ દેશ સાથે પ્રાચીન કાળથી જ સંપર્ક રાખ્યો નહોતો. એ ચીનનું અનુગામી હતું. ચીનને જ પોતાના આદર્શરૂપ ગણતું હતું. એને નહોતી મહત્વાકાંક્ષા કે નહોતી બીજા દેશો છતવાની ઇચ્છા. એ પોતાના દેશપૂરતું જ છતવતું હતું. એના રાજ્ય મિત્રાડોએ પોતે દેવની પેઠે અદ્વય અને અસ્પૃશ્યાદિ સર્વે સત્તા પોતાના પ્રધાન સોગોનને સોંપી દીધી. સેકેડો વરસો સુધી આ સોગોનોએ રાજ્યનું શાસન કર્યું. એને જમીનદાર ક્ષત્રિયવર્ગ મદદ કરતો હતો. જપાને ચીનની સંસ્કૃતિ સ્વીકારી. એનાં અક્ષર, સિપિ, એની ભાષા અને એનાં સાહિત્ય ફેરફારો સાથે પોતાનાં કર્યાં. ચીનનો બુદ્ધધર્મ અને વડીલપૂજન પણ લીધી. એ રાજ્યે જગત સાથેનો સંપર્ક તોડી નાંખ્યો હતો. એ ટાણેઓની પ્રજા આત્મચત્રતાથી હતો. એનો વિકાસ કુધાર્થ ગયો હતો.

જગતમાં બહુ થોડો વ્યક્તિ અને સંસ્થાઓ પોતાની પ્રાચીન મેળવેલી સત્તાને છોડે છે. પરંતુ સોગોનોએ સ્વેચ્છાથી એવી સત્તા મિત્રાડોનો હાથમાં સોંપી. મહાન મોહ મિત્રાડો રાજ્ય-ગાદી ઉપર આવ્યો. એણે શાસન સંભાળી લીધું. જપાની બંદરમાં અમેરિકન ઍંઝીમરસ આવી પોતાની મનવારોની લાંબી તોપોથી જપાનને ડરાવી ગયો. જપાન ચમક્યું. પોતાની નિર્બળતા એને સાલી. તે દિવસથી એ પશ્ચિમાત્મ સુધારાનો અનુયાયી થયો. હવેનો જપાનીજ અમીર યુવકો અમેરિકાની સ્ટીમશોમાં ખલાસીઓ થઈને વગરફીએ અમેરિકા પહોંચ્યા. ત્યાં ચાર કલાક શારીરિક મહેનત કરીને મજૂરી મળતી તે ઉપર નિર્વાહ કરી બાકીનો સમય અભ્યાસમાં ગાળતા હતા. આવી રીતે જપાનીઓ એક પણ પાર્શ્વખર્ચ વગર-પરદેશની વિદ્યા લાણીને આવ્યા. જપાન પશ્ચિમની વિદ્યા અને વિજ્ઞાનનું શસ્ત્ર બન્યું. મારકવીસ ઇસ્ટ, એલમિરસ નોગી, મારકવીસ કોમુરા જેવા મહાન પુરુષો આ રીતે જપાનમાં પાક્યા.

જપાને યુરોપનો યંત્રવાદ સ્વીકાર્યો, યુરોપના સુધારા અને દુનિયા ઉલોગોને પણ પોતાના તરીકે અપનાવ્યાં. યુરોપનું શિક્ષણ, યુરોપની વિદ્યા, યુરોપનું વિજ્ઞાન, યુરોપની ચૂસણનીતિ, યુરોપની તૃષ્ણા એ સર્વે એણે સ્વીકાર્યા. જપાને પોતાને ત્યાં મોટાં કારખાના બાંધ્યાં યંત્રોની સરસ નકલો કરી તેમાં વસાવી. વસ્તુઓની ગોટે પાથે સામુદાયિક પેદાશ કરવા માંડી. ઘણી બાબતોમાં જપાન પોતાના યુરોપ કરતાં પણ પ્રગતિશીલ થયું. એણે પશ્ચિમની ખર્ચાળ રીતભાંતો સ્વીકારી નહિ. એણે યુરોપની પેઠે યંત્રોની મદદથી સસ્તી, અણકાકિ અને દેખાવડી

જગતનાં ઘણાં સંરચાનો એશિયા, આફ્રિકામાં ઐરષ્ટિટન અને ક્રાન્સના હાથમાં છે. એને સ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી. માત્ર ચીન નધણિયાતું છે. જાપાન જેવા બહારવટિયાને અનુદાન એ પ્રદેશ છે.

જાપાનને જગતના સર્વથેષ્ટ ઔદ્યોગિક દેશ થવું છે. ઉદ્યોગો વગર લક્ષ્મી વરતી નથી. લક્ષ્મી વગર યંત્રવાદ નહોતો નથી. યંત્રવાદ વગર લશ્કરી સાર્વભૌમત્વપણું મેળવાતું નથી. લશ્કરી સાર્વભૌમત્વ વગર મોટું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. જાપાન પાસે યંત્રો, હથો, ઉદ્યોગ વેપાર, વહાણવટું, શરાદ્ધી એ બધું છે પરંતુ કાચા માલો એના પ્રદેશમાં નથી. કાચા માલ વગર એનો ઉદ્યોગવાદ જમણા હાથ વગરનો છે. એને કપાસ માટે હિંદ અને અમેરિકાની ગરજ છે. લોહા માટે અમેરિકાની હાથારી છે. જાન માટે ઓસ્ટ્રેલિયાની ખુશામત કરવી પડે છે. ખાંડ માટે જાવાને પ્રસન્ન રાખવું પડે છે. જૂટ માટે હિંદમાં આવવું પડે છે એ એને બહુ સાલે છે. જગતના પચાસ ટકા કાચાં દ્રવ્યો અમેરિકા, રશિયા, અંગ્રેજ, ફ્રાન્સ પોતાના પ્રદેશોમાંથી મેળવી શકે છે. બહારવટે ચડેલા જાપાન, જર્મની અને ઇટલી પાસે માત્ર પાંચથી સાત ટકા જ કાચાં દ્રવ્યોની સગવડ છે. એટલે આ રાજ્યો સંરચાનો માટે ખૂંદે છે.

ચીન મોટો પ્રદેશ છે. હજી એની પાકી સરવે થઈ નથી. પરંતુ ઉત્તર ચીનમાં મોટી કાલસાની ખાણો છે. લોહાની પણ ખાણો છે. ઉત્તર ચીનમાં ઘણી ધાતુઓ લગભગમાં છુપાયેલી પડી છે. જાપાનને કાચા પદાર્થો માટે સ્વતંત્ર થવું છે. એટલે ચીનના આ પ્રદેશમાં કુદરતિ ફેંકો છે. એને જગતની આંખમાં ધૂળ નાખવી છે. પોતે પ્રજાસંઘનો સભ્ય હતો એટલે એનાથી ચીનને ફાકી ખવાય તેમ નહોતું. એટલે એણે પ્રજાસંઘમાંથી રાજનામું આપ્યું. એ હવે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એને રશિયાની મોટી ખીક છે, તેથી એણે જર્મની અને ઇટલી બોડે સંધિ કરી માર્ગ સાફ કર્યો છે. એણે યુરોપનાં કેઈ મહારાજ્યો સાથે ખાનગી સંધિઓ કરી માર્ગ સાફ કર્યો હોય એમ જણાય છે. એણે જર્મની અને ઇટલી સાથે સંગઠન કર્યા છે. અમેરિકાની ચીન પ્રત્યે દિલસોજી છે, પરંતુ આવા મજબૂત સંગઠિત રાષ્ટ્રની સામે લડાઈ કરી માત્ર ચીન ખાતર મોટો ભોગ આપવા અમેરિકા તૈયાર નથી. રશિયાએ ચીન સાથે સંધિ કરી છે. પરંતુ ઇટલી અને જર્મનીની સહાયતાના જાપાનને પડકારવા પહેલાં રોકીન લગતર વાર વિચાર કરશે.

યુરોપમાં ફેસિસ્ટ રાજ્યો જેવાં કે જર્મની, ઇટલી, પોર્ટુગલ, આરદ્રીઆ, હંગરી વિગેરે પગથી તે માર્ગો સુધી હથિયારબંધ થયાં છે. એટલે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો માટે યુરોપમાં પોતાનું સંભાળવું માટે ઘણું કામ પડ્યું છે. ચીનને એ દેશો કાંઈ મદદ કરવા ધારે તો 'કરી શકે તેમ નથી. જાપાને પોતાનો લાગ બોલો છે. એ લડાઈ જાહેર કર્યા વગર ચીન ઉપર તૂટી પડ્યું છે. એણે કાંઈ લડાઈ માટે મહત્ત્વનું બહાનું પણ શોધ્યું નથી. માત્ર એ જાપાનીઓને ચીનના વિમાનોના મથકમાં ચોરીછુપીથી પ્રવેશ કરતાં ચીને પકડ્યા. એવાં એ ત્રણ નજીવાં બહાનાં ઉપર ચીન ઉપર એણે આક્રમણ કર્યું છે. ગઈ સત્ર પણ એવી જ રીતે એણે ઉત્તર ચીનનો નેહોલી પ્રાંત લીધો હતો. ચીનની બારસો માર્શલ હાંબી પ્રાચીન પહેળી દીવાલ બેઠી એ અંદર આવ્યો પહોંચ્યો હતો. પ્રજાસંઘે એને અટકાવ્યો નહોતો. મોટાં નવ રાજ્યો જેમણે ચીનની જમીન ઉપર આક્રમણ નહિ કરવાના કરાશે કર્યા હતા તે પણ એને વારી શક્યાં

ચીનમાં તેટલી જ અવ્યવસ્થા છે. ત્યાં ત્રણ સત્તાઓ મુખ્ય છે. એક સત્તા સુન યાટ મેને સ્થાપેલી નાન્ડીંગની સત્તા અથવા સરકાર છે. સને ૧૯૨૭ સુધી એ રશિયાની સોવિયટ અસર નીચે હતી. રશિયાનો ખોડેલીન એનો સલાહકાર હતો. પરંતુ પાછળથી મૂડીવાદીઓના પ્રતિનિધિ ચેંગ કૈ શાકે એને અને રશિયન લાગવગને કાઢી મૂક્યાં. એણે ચીનનું પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ચીનનો મોટો લાભ એના કબજામાં છે. માર્શલ ચેંગ કૈ શાકે રીડેટર જેવી સત્તા ભોગવે છે. બીજું પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય કેન્ડોનનું છે. એમાં સુન યાટ મેનના નિદાનનો મુખ્ય રાજ્યશાસન ચાલે છે. એનો નાન્ડીંગ સાથેનો સહકાર છે. ત્રીજી સત્તા સામ્યવાદીઓ એટલે કોમ્યુનિસ્ટોની છે. ચીનના અંદરના અગમ્ય પ્રદેશોમાં પચાસ લાખ સામ્યવાદીઓ વસે છે. એમને વિશે બહુ જ થોડું જાણ્યું છે. પરંતુ ચીનમાં મોટા મોટા સરદારો અમુક પ્રાંતો પચાવી સ્વતંત્ર થાય છે. એમની હારમાળા ચાલી જ આવે છે. ક્યારેક તેઓ પરદેશીઓનાં હથિયાર બની બળવા કરાવે છે. ક્યારેક લૂંટફોટો કરે છે. ક્યારેક માંહોમાંહિ લડે છે. ક્યારેક નાન્ડીંગ સરકાર સાથે લડે છે. નાના સરદારો લૂંટારુઓ બને છે. મોટા સરદારો સ્વતંત્ર રાજ્યો બની મોટાં લશ્કરો નિભાવે છે. ભયંકર અસાધારો, મારામારી અને લુપ્તમે થાય છે ને વચ્ચે પ્રગતિ કચરાય છે. જાપાનને ઠીક લાગે છે. ઘણા સરદારો જાપાન સાથે મળી ગયા છે. ચીનને નબળું પાડનાર આ સરદારો છે.

ચીનમાં ચાલીસ કરોડ મનુષ્યોની ગીચ વસ્તી કહેવાય છે. તેનો મોટો લાભ જાપાનની અત્યંત વિરુદ્ધ છે. જાપાનીઓ સાથે એમને હથેલો લારે દેવ છે. એ ત્રણ વરસોની જ વાત છે. શેંગાઈ ઉપર ભયંકર જાપાનીઝ હુલાને ૧૯લી ચીની સુવાનોની પહોળાઈ અસાધારણ બહાદુરીથી મારી હકાબ્યા હતી જગતે એની બહાદુરીની ભારે કદર કરી હતી. ચીનમાં સુવાનો છે.—તેઓ બળ અને શક્તિવાળા છે, એમને ફેરફેરે સ્વદેશાભિમાન જ્વરિત છે. ચીને હમણાં હમણાં મનુષ્યસંહારક યત્રો છિટ્ટન અને અમેરિકા પાસેથી ખરીદ કર્યા છે. એનાં પોતાનાં સંહારક શસ્ત્રોનાં નાનાંનાનાં કારખાનાંઓ છે. પરંતુ ચીન આ વિષયમાં જાપાનના મુકાબલે ઘણું નબળું છે. એની લશ્કરી તૈયારીઓ ગંજવર નથી. એની પાસે ઝેરી વ્યાસ નથી. એના વિમાનીઓ વિમાનોમાંથી બેંચ ફેંકવાનો પૂરો અનુભવ ધરાવના નથી. એની પાસે જાપાનની મોટી ભયંકર મનવારોનો સામનો કરવાનાં સાધનો નથી. ચીન પાસે છેલ્લામાં છેલ્લી ટપનાં હથિયારો છે પરંતુ એનો અનુભવ એના સૈનિકો માટે નવો છે. માત્ર સૌર્યથીઓ જમાનામાં શું થાય ?

જાપાનને પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવવાની ભારે જૂખ છે. એ પોતાની વધતી જતી વસ્તીનું બહાનું કાઢે છે. એની પોતાનાં ટાણુઓની વસ્તી સાત કરોડને વ્યાપાર છે. બૃહદા પ્રદેશોના જાપાનીઓ લગભગ આઠ કરોડ જેટલાં છે. એની વસ્તીનો વધારો, સારાં પ્રમાણમાં એટલે હજારે આઠાવીસ લગભગ છે. સુરોપની કેટલીક જળવાન પ્રગતિઓની પેઠે જાપાન પેંણું પોતાની વસ્તીના વધારા માટે પૂરતી તકેદારી રાખે છે. એને કારિયા મળ્યું પરંતુ માત્ર દસ લાખ જાપાનીઓથી વધારે એ ભયંકર ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં મૂકી ન શક્યાં. અને મંચુરિયા મળ્યું, પરંતુ મંચુરિયામાં નાના નાના કરોડ જેટલા ચીના એકાદો વસે છે. એટલે ત્યાં પણ જાપાન વિશાળ સંસ્થાન જાપાનીઝ પ્રગતિય બનાવો શકે તેમ નથી. એના બીજા દેશો પણ ગીચ વિશાળ સંસ્થાન જાપાનીઝ પ્રગતિય બનાવો શકે તેમ નથી. એના બીજા દેશો પણ ગીચ વસ્તીવાળા છે. એટલે જાપાન પોતાની વધતી જતી પ્રગતિ માટે પ્રદેશો શોધે છે. હવે

જગતનાં ઘણાં સંસ્થાનો એશિયા, આફ્રિકામાં ત્રેટલિટન અને ક્રાન્સના હાથમાં છે. એને સ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી. માત્ર ચીન નદણિયાતું છે. જાપાન જેવા બહારવટિયાને અનુકૂળ એ પ્રદેશ છે.

જાપાનને જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક દેશ થતું છે. ઉલોગો વગર લક્ષ્મી વરતી નથી. લક્ષ્મી વગર યંત્રવાદ નહોતો નથી. યંત્રવાદ વગર લશ્કરી સાર્વભૌમત્વપણું મેળવાતું નથી. લશ્કરી સાર્વભૌમત્વ વગર મોટું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. જાપાન પાસે યંત્રો, હથેલી, ઉદ્યોગ વેપાર, વહાણવટું, શરાફી એ બધું છે પરંતુ કાચા માલો એના પ્રદેશમાં નથી. કાચા માલ વગર એનો ઉદ્યોગવાદ જમણા હાથ વગરનો છે. એને કપાસ માટે હિંદ અને અમેરિકાની ગરજ છે. લોટા માટે અમેરિકાની લાચારી છે. જીન માટે ઓસ્ટ્રેલિયાની ખુશામત કરવી પડે છે. ખાંડ માટે જાવાને પ્રસન્ન રાખવું પડે છે. જૂટ માટે હિંદમાં આવવું પડે છે એ એને બહુ સાલે છે. જગતના પચાસ ટકા કાચાં દ્રવ્યો અમેરિકા, રશિયા, અંગ્રેજ, ફ્રાન્સ પોતાના પ્રદેશોમાંથી મેળવી શકે છે. બહારવટે ચડેલા જાપાન, જર્મની અને ઈટલી પાસે માત્ર પાંચથી સાત ટકા જ કાચાં દ્રવ્યોની સગવડ છે. એટલે આ રાજ્યો સંસ્થાનો માટે મૂર છે.

ચીન મોટો પ્રદેશ છે. હજી એની પાકી સરવે થઈ નથી. પરંતુ ઉત્તર ચીનમાં મોટી કાલસાની ખાણો છે. લોટાની પણ ખાણો છે. ઉત્તર ચીનમાં ઘણી ધાતુઓ ભૂગર્ભમાં છુપાયેલી પડી છે. જાપાનને કાચા પદાર્થો માટે સ્વતંત્ર થવું છે. એટલે ચીનના આ પ્રદેશમાં કુદૃષ્ટિ ફેંકી છે. એને જગતની આંખમાં ધૂળ નાખવી છે. પોતે પ્રજાસંઘનો સભ્ય હતો એટલે મેનાથી ચીનને ફેલી ખવાય તેમ નહોતું. એટલે એણે પ્રજાસંઘમાંથી રાજનામું આપ્યું. એ જે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એને રશિયાની મોટી ખીક છે, તેથી એણે જર્મની અને ઈટલી નોડે પ્રધિ કરી માર્ગ સાફ કર્યો છે. એણે યુરોપમાં કાર્મ મહારાજ્યો સાથે ખાનગી સંધિઓ કરી માર્ગ સાફ કર્યો હોય એમ જણાય છે. એણે જર્મની અને ઈટલી સાથે સંઘાન કર્યા છે. અમેરિકાની ચીન પ્રત્યે દિલસોજી છે, પરંતુ આવા મજબૂત સગંઠિત રાષ્ટ્રની સામે લડાઈ રી માત્ર ચીન ખાતર મોટો ભોગ આપવા અમેરિકા તૈયાર નથી. રશિયાએ ચીન સાથે સંધિ કરી છે. પરંતુ ઈટલી અને જર્મનીની સહાયવાળા જાપાનને પડકારવા પહેલાં રેલીન હાતર વાર વિચાર કરશે.

યુરોપમાં ફેસિસ્ટ રાજ્યો જેવાં કે જર્મની, ઈટલી, પોર્ટુગલ, એસ્ટ્રીઆ, હંગરી વિગેરે પગથી તે માથા સુધી હથિયારબંધ થયાં છે. એટલે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો માટે યુરોપમાં પોતાનું સંભાળવા માટે ધંધું કામ પડ્યું છે. ચીનને એ દેશે કાર્મ મદદ કરવા ધારે તો 'કરી શકે તેમ નથી. જાપાને પોતાનો લાગ જોડો છે. એ લડાઈ બહાર કર્યા વગર ચીન ઉપર તૂટી પડ્યું છે. એણે કાર્મ લડાઈ માટે મહત્ત્વનું બહાનું પણ શોધ્યું નથી. માત્ર એ જાપાનીઓને ચીનના વિસ્તારના મયકમાં મોરીશ્વીયી પ્રવેશ કરતાં ચીને પકડ્યા. એવાં એ ત્રણ નજવાં બહાનાં ઉપર ચીન ઉપર એણે આક્રમણ કર્યું છે. ગર્મ સાત્ર પણ એવી જ રીતે એણે ઉત્તર ચીનનો નેહોલી પ્રાંત લીધો હતો. ચીનની બારસો માર્કિસ લાંબી પ્રાચીન પહોળી દીવાલ ભેદી એ અંદર આવ્યો પહોંચ્યો હતો. પ્રજાસંઘે એને અટકાવ્યો નહોતો. મોટાં નવ રાજ્યો જેમણે ચીનની જમીન ઉપર આક્રમણ નહિ કરવાના કરારો કર્યા હતા તે પણ એને વારી શક્યાં

નહોતાં. એને કંટકે કંટકે ચીનને ખાઈ જવું છે. પેસિફિક મહાસાગરના એકલા અધ્યક્ષ થવું છે. આ વખતે પણ ચીને પ્રજાસંઘને અપીલ કરી છે. પણ પ્રજાસંઘ જગતની દૃષ્ટિમાં નપુંસક બન્યું છે.

ચીન લાચાર બન્યું છે. એણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આગમચેત્રી કરી યુદ્ધનાં સંહારક આયુધોને વસાવ્યાં છે. પરંતુ એની શક્તિ જાપાનના સુકાયેલા ઘણી ઓછી છે. એણે કરોડો પાઉન્ડની લેન કાઢી છે. પોતાના અઠાર વર્ષ સુધીના યુવકોને એણે લગાઈ માટે બોલાવ્યા છે. જાપાનના લશ્કરીવાદનો પરાજય કરવા એણે લગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. એને કોઈની સહાયની આશા રાખવી નહિ. પોતાના બળ ઉપર ઝૂકવાનું છે. શેંગાઈ મુકામે સખત લડાઈઓ ચાલે છે. એ ખૂબ લંબાશે. જાપાનના લશ્કરી યંત્રવાદ સામે ચીનનું શૌર્ય ટકી શકે એ જગતને સંભવિત લાગતું નથી. ચીનનાં એક પછી એક શહેરો જાપાન લેશે. પરંતુ ચીનના યુવાનો મરણિયા થઈ લડે તો જાપાનને ભારી પડશે. જાપાને દર્યાઈ અને આકાશી સરસાઈ મેળવી છે. એની મનવારોની લાંબી તોપો અને એનાં વિમાનો ચીનમાં અપાર નુકસાન કરે છે. જનમાલનો લયંકર કચ્ચરધાણુ વાળે છે. બીજાં રાજ્યો જાપાનને કોઈ પ્રદેશ અપાત્રી સમાધાન કરવા આતુર છે. પરંતુ ચીન હારે તેની વાટ જોવાય છે. જાપાન બહુ મજબૂત બને તે જોવા મિત્રરાજ્યો રાજી નથી. જાપાનમાં હમણાં લશ્કરી રાજ્યનું શાસન ચાલે છે. એનું બળ ફાટફાટ થાય છે. ચીન જેવા નબળા રાજ્યને પચાવી નાખવા એ ગીધ ખેડું છે.

જાપાને ચીનનો કેટલોક પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. મહારાજ્યો પોતે આ મહાયુદ્ધમાં ન સપડાય તેની ભારે તકેદારી રાખે છે. આજે કોઈ નિર્ણયનું બેલી નથી. જાપાનને ચોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ છે. એની પ્રજા થોડાં વરસોમાં દસ કરોડ બેટલી થશે. એણે પોતાના વિઠસના ઉદ્યોગોથી જગતની બજારોનો દિગ્વિજય કર્યો છે. હવે એશિયાના પ્રદેશ ઉપર એની આંખ છે. હિંદ ઉપર પણ છે. એ નંધિણિયાનો પ્રદેશ ચોંધે છે. હિંદ જેવો કાચો ધાતુઓથી સમૃદ્ધ દેશ પણ એને જોઈએ છે. ઇટલી ૪૮ રાજ્યોની સામે અઘડારૂં કરી હમ્સીનિયા ખાઈ ગયું હવે જાપાનની ઉત્તર ચીન ઉપર દાદ છે.

[ગુણપદ્ય]

વિસ્તરેલ કાલની અસીમ લોભમાં વહ્યા

અનેક સ્રોત સંસ્કૃતિ

તાણા, અને સરસ્વતી

ડૂબી, ભુલાઈ એકથા.....

૧

x

x

x

તહીં હિમાદ્રીખીણમાં

ઊંચે ઊંચે ઊંચે જતા

”

ઊભેલ દેવદારમાં, વસંત પૂણિમા સમે.....

અગાધ અધકારની અમાસ રાત્રિએ ઠહો.....

વને વને ભમે અને

સમીર મંદ શે' ડુબે ?

૫

વૃંદગાન

પક્ષીના, નિનાદકેલિ

ફૂજને મયૂર મત્ત નૃત્યમાં રમે, અને

હિમાનીને ભરે છ સાન્ધ્ય રશ્મિ, રંગ રેલતા

અને ઊંચે ઊંચે જતા

ઊભેલ દેવદારમાં.

૩

પરંતુ માનસેથી હંસ

દૂર દેશ કે વિદેશ

ભયને કહે કથા:

“ સમીર મંદ

દેવદાર વૃક્ષમાં ડુબે, પડે છ

ઓસમિદુ, અશ્વમિદુ,

ભારતી તણી કથા

વૃથા, યુગાન્તરોની વાત

શે કરું ? નહિ કરું....

યુગાન્તરોની એ કથા

ભુલાય ના, ભુલાય ના....

પરંતુ કાલઅધિભાલના દિગન્તરાલમાં

વિસ્તરેલ માતૃભોમ-

ની, યશસ્વી કીર્તિનું

પ્રતિક શોધતો કરું

ન વિસ્મરું.”

૪

x

x

x

કાલની અનંત એ અસીમ ભોમમાં વહ્યા

અનેક સ્રોત, સંસ્કૃતિ

તણા, અને સરસ્વતી

ણી, થઈ છ અશ્વમેધ

એ કથા.

૫

મહાયુદ્ધ પછીનું જગતનું રાજ્યપ્રકરણ*

રામભાઈ પટેલ

યુરોપીય ઇતિહાસ અને એની સાથે વિશ્વરાજકારણ એટલા જોડાયેલા જગદવ્યાપી ધુમરી ખાઈ રહ્યું છે કે એક વર્ષ ઉપર લખાયેલા પુસ્તકમાં આવેખાયેલા બનાવોમાં મહત્વનાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં છે. સામ્રાજ્યવાદની મઝગામગમાં આજે આખું જગત એટલી વિપરીત રીતે જકડાઈ ગયું છે કે કોઈ પણ મહારાષ્ટ્રમાં એક ધક્કો ને આખા જગત-રાજકારણનાં પાણી ભરતીઓટ ચઢી જાય છે. યુરોપીય કે પેસિફિક ભૂમિ ઉપર એક બનાવ અને આખા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાં ચાલુ ‘એક્સ ઓફ પાવર્સ’ની તુલા હતી ન હતી થઈ જાય છે. ૧૯૧૪ અને ૧૯૩૭! ઇતિહાસ અને રાજકારણના અભ્યાસીઓને એ બંને સાલોની દુનિયા કેવી સાવ ભુલી હાજો છે? ૧૯૧૪ની સાલ મહાયુદ્ધને કારણે જગતઇતિહાસના એક મહત્વના સિમાચિહ્ન તરીકે લેખાય છે, પણ એ જ મહાયુદ્ધનિર્મિત મહાયુદ્ધ પછીની દુનિયામાં ૧૯૨૯ની અંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વવ્યાપી આર્થિક મંદી અને એણે ઉત્પન્ન કરેલ છેલ્લાં વરસોની આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનું એક એક વર્ષ આધુનિક જગતઇતિહાસના મહત્વના સિમાચિહ્નો થતાં જાય છે!

સામ્રાજ્યવાદોની અંતઃગ્રંથ અથડામણોની શાશ્વત સમસ્યાના ઉકેલ માટે મહાયુદ્ધ લડાયું હતું. પણ એણે સામ્રાજ્યવાદની કે માનવસમાજની કઈ ગૂંચો, કઈ સમસ્યા, કઈ વેદના, કઈ આકાંક્ષા, કયા આકર્ષો ને કઈ સમાજન્યવસ્થાનો ઉકેલ કર્યો? એક નહિ. એક પણ મહત્વની સમસ્યા, એક પણ આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્નનો જે એ યુદ્ધ ન્યાય, સમતા ને સહાનુભૂતિના મહદુશ્ણોની રાહ ઉપર જે ઉકેલ કર્યો હોત તો એ યુદ્ધ માનવપ્રગતિનાં વિશ્વશાંતિનાં—વિશ્વયુદ્ધનાં નહિ—વેદના વિદારક ને આશાભર્યા દાર, નવા સ્વર્ગનાં દાર ઉધાડી શક્યું હોત. વર્સેલ્સની સધિ વેળાએ શક્ય હતું. જે એમાં ભાગ લેનારા સામ્રાજ્યાકાંક્ષી, લોભી ને દુટનીતિ પ્રતિષ્ઠા રાજકુરો મહાયુદ્ધની ખરાબી ને વેદનાચ્છેદી એટલું સીધીને એમાંથી બહાર નીકળ્યા હોત કે સામ્રાજ્યવાદ, ચૂસણનીતિ ને લોભી ડીપ્લોમસીને સ્થાને ન્યાય, સમતા ને સ્વતંત્રતાના આત્મનિર્ણયના હક્કનું વિશ્વવ્યાપી પ્રસ્થાપન કર્યો વિના ખીજું વિશ્વયુદ્ધ નહિ અટકાવી શકાય, વિશ્વશાંતિને માટે જોઈતી ભૂમિકા નહિ તૈયાર થઈ શકે તો વિશ્વશાંતિની વાતો કરવા માટે વર્સેલ્સની શાંતિ પરીપદ ભગઈ હતી. એણે નવા યુદ્ધના એકેએક તરવે ફરી જગતાં રાખ્યાં એટલું જ નહિ પણ એને અનેક રીતે વિકસવાનો અવકાશ મળે એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલે જ કદાચ એલ. એસ. વૂડ્રે એના એક પુત્રકની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે “૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ના યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપે બર્બરતાના રસ્તા તરફ એક મોટું પગલું ભર્યું હતું; પણ ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૭ના દાયકા દરમ્યાન બર્બરતા તરફ એણે ખીજું અને એથીયે મોટું પગલું ભર્યું છે.”

યુદ્ધો મારફત અનેક નાનીમોટી ગૂંચો ઉકેલવાની વિનાશક ભ્રમણામાં રાષ્ટ્રોએ

* ‘૧૯૧૮ પછી’ નામના નવી દુનિયા કાર્યાલયે પ્રેસ કરેલા પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ભૂતકાળમાં કેટલાં યુદ્ધો આદર્શ હતાં? અને ક્યું યુદ્ધ એકે પ્રશ્નો નિકાલ કરીને નવા યુદ્ધના કારણને નાબૂદ કરી શક્યું છે? પરંતુ ભૂતકાળનાં મર્યાદિત યુદ્ધોની દૃષ્ટિએ મહાયુદ્ધ એક વિશિષ્ટ યુદ્ધ હતું. ભાવિ યુદ્ધને નાબૂદ કરવાની આસાધારણ શક્યતા મહાયુદ્ધે જન્માવી હતી. વર્સોલ્સ પરિપક્વતા પ્રધાન સૂત્રધારે જે હૃદયે પ્રમાણિક અને વિશાળ દૃષ્ટિથી ભરેલા ને સમતા ને બંધુતામાં વિશ્વાસ ધરાવનારા હોત તે એ પરિપક્વ નવી દુનિયાનું પુનર્વિધાન કરી શકી હોત. બંદોબાસ પ્રગ્નઓ મુક્ત થઈ હોત. ચૂસણનીતિ અટકી હોત ને પરાજિત રાષ્ટ્રો તરફ સમભાવ બતાવીને એમને નીચાળેણાની દુઃખદ લાગણીમાંથી બચાવી શકાત.

પરંતુ સામ્રાજ્યવાદી જાદુગરો લોર્ડ ઝ્યોર્જ ને ક્લીમેંશો એ ન કરી શક્યા. એમને એ નહોતું કરવું. અને ફરી પછી યુદ્ધ પછીના દાયકાઓ દરમ્યાન યુદ્ધ પહેલાંની વણગારની સમસ્યાઓ પસંદાયેલે સ્વરૂપે અને નવી સમસ્યાઓ નવે સ્વરૂપે જગતના વર્તમાન રાજકારણમાં ખડી થઈ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થવા લાગ્યું. પણ તત્ત્વતઃ યુદ્ધ પછીની દુનિયાના બનાવો યુદ્ધ પહેલાંની દુનિયાના બનાવોનું પુનરાવર્તન છે? ના. સમસ્ત યુરોપખંડનો નવો નકશો, ઝારીસ્ટ સામ્રાજ્ય તૂટીને સોવિયેટ સરકારની સ્થાપના ને દુનિયાની પીઠાતી પ્રગ્નઓ માટે એણે મુક્તિની ઉઘાડેલી ઉદ્યદિશા, અમેરિકન, જાપાનીઝ, ઈટાલિયન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના વિકસેલા સામ્રાજ્યવાદી વર્ચસ્વે ખ્રિષ્ટિય અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદને ફેકેરી ચેલેંજ અને એને પરિણામે ખ્રિષ્ટિય પ્રભુત્વનું કંગાળિયતપણું ને સામ્રાજ્યની છિન્નતા, ભૂમધ્ય સમુદ્રને પેસિફિક સમુદ્રમાં ઇટાલિયન, જાપાનીઝ અને અમેરિકન રાષ્ટ્રોએ પડકારેલું ખ્રિષ્ટિય નૌકા પ્રભુત્વ અને બ્યાપારી હરીફાઈ એ અધું યુદ્ધ પહેલાંના ઇતિહાસમાં આટલી ઉત્ત્રતાથી ક્યારે બ્યક્ત થયું હતું? એશિયાટીક દેશોની બંદોબાસ પ્રગ્નઓનો પાશ્ચાત્ય સામ્રાજ્યવાદની શોષણનીતિ સામે મુક્તિ માટેના બળનો આટલો ઉગ્ર ક્યારે બન્યો હતો? રશ્ચાન, આફઘાનિસ્તાન, ટર્કી, ઇરાક, પેલેસ્ટાઈન અને ઈઝ્રાઈલન પ્રગ્નઓ ક્યારે આટલી ખબી ગાયત થઈ હતી અને એમાંની કેટલીયે પ્રગ્નઓ આજે સ્વતંત્ર બની બેઠી છે. અને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના જગદગતતા રત્ન સમા વફાદાર હિંદની ધટનાઓ યુદ્ધ પહેલાંના ક્યા બનાવોનું પુનરાવર્તન કરે છે? એક પણ નહિ. હા, આજે પણ યુદ્ધ પહેલાંના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે. યુદ્ધ પહેલાંની સમાજ-વ્યવસ્થા અને સમાજનું વર્ગલક્ષણ—class-character—યુદ્ધ પહેલાંની શોષણનીતિ અને સામ્રાજ્યવાદ, યુદ્ધ પહેલાંની કાળી ડીપોમસી, યુદ્ધ પહેલાંના જેવી નવા યુદ્ધ માટેની ગંભીર તૈયારી તે પ્રતિસ્પર્ધીઓનાં જૂથોના ભુમધ્ય વગેરેનું આજે પણ પુનરાવર્તન થાય છે. પણ એ પુનરાવર્તન થવાનું કારણ એ છે કે મહાયુદ્ધ એક પણ મહત્ત્વની સમસ્યાનો ધરમૂળ ઉકેલ નહોતો કર્યો. સમાજવ્યવસ્થાનું લક્ષણ નહોતું ગદ્ગદ્યું, ઉત્પાદન અને વહેંચણીની વ્યવસ્થાની જૂની પદ્ધતિ ગાલુ રાખી હતી. સામ્રાજ્યવાદ ને શોષણની પદ્ધતિને ગરબે સમતા ને રાજકીય તેમજ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના નવા આદર્શનું સંસ્થાપન નહોતું કર્યું. પ્રો. દેરેલ્સ લાસ્કીના શબ્દોમાં કહીએ તો 'It was the same old image with new face.' ખીજા એક રશિયન નવલકથાકારના શબ્દોમાં કહીએ તો 'It is the same old trouser with inside turned out.'

યુદ્ધ પછીના સમયમાં પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોએ જૂનો 'એલ્ડેસ એવ પાવર્સ'નો ખ્યાલ નહોતો છોડ્યો. 'એલ્ડેસ એવ પાવર્સ' એટલે વિરોધીની સમગ્રતા. પણ એ સમગ્રતા સામ્રાજ્યવાદની

અતઃ પર્વતનશીનતા-Dynamic character of Imperialism-ને કાગળે સ્થિરતાના ધોરણ ઉપર કદી મૂકી શકાતી નથી અને એની સ્થિરતા સ્થપાયા વિના કદી પણ યુદ્ધ અગ્રણી શકાયે નહિ એ ગિચતા 'એનસ એન પાર્સર્સની' નહિ પણ સમતાની, શાંતિની અને સ્વનત્રતાની સમતુલાની સ્થિરતાની આજે જરૂર છે-એ જગતને યુદ્ધની ખગખીમાથી ઉગારી લેવું હોય તો મહાગાંધીનું સામ્રાજ્યવાદી લક્ષણ અદૃશ્ય થાય તો જ 'એનસ એન પાર્સર્સ' અને એની ભીતરમા રહેલ શોષણનિર્ણય હિતસંબંધોનું તુચ્છ ધર્ષણ લોપ થાય ને અમતા, સ્વતંત્રતા ને વિશ્વશાંતિની સમતુલા સ્થપાય, જેનું લક્ષણ સ્થિર દરો પર્વતનશીન નહિ.

ત્યા સુધી આ ગિચતિ નહિ આવે ને સમાજની શાસન સ્વસ્થા જેનું હાર્દ સામ્રાજ્યવાદ ને શોષણ છે એ નવેનવે સ્વરૂપે ચાનુ ગહેશે ત્યા સુધી યુદ્ધ નહિ જ અટકે

યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદની પ્રક્રિયા શોષણ ને અમમતા ઉપર ચાલતી હોવાથી એ પોતાનું બળ શોષિતોની સખ્યા ને શોષણના જથ્થા ઉપર માપે છે પરંતુ આ ગિચતિ જ એના ભૂગમા ધા કરવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામા ભૂગકાગળ ચર્ચ પડે છે કાગળ કે પ્રથમ તો યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદ આક્રમણવાદી ગાંધીની મર્યાદાઓમા ડગતો હોવાથી દરેક સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીને ખીજ ધણા સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીની હિસકે હરીફાઈનો સામનો અનિવાર્ય ચર્ચ પડે છે સામ્રાજ્યવાદનો આ અતર્કત વિરોધ (Inherent Contradiction) સામ્રાજ્યવાદી ગાંધીના વર્તમાન કે ભાવિ યુદ્ધને અનિવાર્ય કરી મૂકે છે, કાગળ કે શોષણની લૂટમા વહેંચણી કરી યુદ્ધ વિના અશક્ય ચર્ચ પડે છે વર્તમાન સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધો એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે

ખીજ બાલુ શોષાતી પ્રજાનું આત્મદમન પણ શાશ્વત ચાલુ નથી ગાંધી શંકાતું આત્મદમનના ચાનુ ભાનમાંથી શોષણ અટકાવવાની નિઃશ્રદ્ધાવના જાગે છે સામ્રાજ્યવાદના શિખરી પગમાંથી મુક્ત થયેલા ગાંધી એના જ્વનત દર્શાવે છે શોષિતોનો અસતોષ પણ યુધ્ધની ભૂમિકા સજે છે

આમ સામ્રાજ્યવાદ પોતાના રક્ષણ અને સામ્રાજ્ય માટે જે ક્રિયા ગએ છે એ જ ક્રિયાનો એ કદી બને છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદને મહાયુદ્ધને અતે મેળવેલી અને તે પહેલાની લૂટને કમ સાચવી ગાંધી એ જ એની મહામૂઝરણ છે જર્મન, જાપાનીઝ અને ઇટાલિયન અસતુષ્ટ સામ્રાજ્યવાદને એ લૂટમા ભાગ પડાવે છે શાંતિમય માર્ગે એ ભાગ કદી નહિ મળી શકે એમ એ ગાંધીને લાગી ગયું છે એને જ કારણે છેલા વર્ષ દરમ્યાન બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદી ગાંધી સામે 'એ સાથ મામતો' કરવા માટે જર્મન, જાપાનીઝ ને ઇટાલિયન ગાંધી એ જૂથમાં મળી ગયા છે રોમ, મર્નીન ધુગ ને જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી મૈત્રીની જાહેરાત એ એની નિશાની છે.

બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ સામ્રાજ્યવાદને પણ જગત ભ્રમણા ગદી નથી રોમ-અર્લીન ધુગ અને જર્મન-જાપાનીઝ લશ્કરી મૈત્રીની જાહેરાત ચલા પડી એ ગાંધીએ પણ છેલાં વર્ષમાં અસાધારણ લશ્કરી તૈયારી કરવા માડી છે, અને એ જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદી લશ્કરી જનગન 'ટાંગ ઈમીમારુ' એ તો એના જેવા પુતક 'ખીજ લડાઈ' ની શક્યતા ૧૯૩૬-૪૦ના

અરસામાં મહેર પણ કરી દીધી છે. જેમાં રોમ-અર્બીન ધુરા ને અર્બીન-ટોડિયો ધુરા એક પેસે ગોઠવાશે તે સામે પસે—?

મહાત્મ્યુદ્ધ પંખીના આખા કાળ દરમ્યાન ક્રાન્સ અને સ્વિટ્ઝર જે જગતનું પ્રતિસ્પર્ધી રાષ્ટ્રો રહ્યાં હતાં નહીં પરિસ્થિતિના ભણમાં એઓ એક થઈ ગયાં છે. ૧૯૩૬ના જૂનમાં ક્રાન્સમાં સમાજવાદી જ્ઞાન સરકારની સ્થાપના થયા પછી અને સ્પેનના આંતરવિગ્રહે ઊભી કરેલી પરિસ્થિતિથી ક્રાન્સ સ્વિટ્ઝરથી પ્રદેશી નીતિનું મુત્તસંચાલન એકદાથે થતું ન હોય એવું દેખાય છે.

૧૯૩૬ના જુલાઈમાં સ્પેનીશ આંતરવિગ્રહ શરૂ થયા કુરોપની ભૂમિ ઉપર નાના ને રથાનિક પાયા ઉપર ભાવિ વિગ્રહનાં બીજ રોપાઈ ગયાં હોય એવું લાગે છે. એ વિગ્રહને સ્પેનની ભૂમિ પૂરતો જ મર્યાદિત કરી મૂકવા માટે ક્રાન્સ-સ્વિટ્ઝર ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. નૌકાનિર્ધારણ સમિતિમાંથી જર્મની અને ઈટાલી ખસી જતાં સ્પેનીશ વિગ્રહને મર્યાદિત કરવાના એમના પ્રયત્નો નફામાં થઈ જતા અથ્થે તો દેખાય છે અને જે મૂંચવણો સામાજિક વાદી ચાલ્યો શાંતિમય રૂતે ઉદ્ધવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એનો ઉકેલ આપવા માટે વુદનો આસરો લેવાની શક્યતા સ્પષ્ટ થતી વધ્યું છે.

અટળ કોયડો

પ્રપત્ત ગો. કાશ

“વસે ‘ઉલધિ’ કયાં લલા નહિ અમે કંઈ જાણીએ,
અમે અમિત પાણીમાં ધૂસી વળ્યાં ન તોયે જડે,
કહે જગતમાં સહુ જલધિને નહિ અંત એ,
ગળે અમ ન છિતરે નહિ મળે કંઈ પારખું?”
પૂછે જલજ માછલી: વળી પૂછે સહુ પંખીઓ,
“ભલે ભડી ભડી અમે ગગનમાં ગયે સૌંદર્યા,
વિશાળ નિરખ્યા વળી અવનતાં પ્રદેશો, ધણી,
છતાંય ન ‘હવા’ દીડી સહુ પ્રયત્ન મિથ્યા મયા:”
પૂછે વનચરો, “બધા તરવરો, ખીણો, ટેકરા,
નદી, ઝરણુ કે દીકાં ‘વિપિત’ તો દીકું કયાંય ના:”
“વસું સજ્જનકાળથી જગતજ્ઞાન લાચી ભરું,
ખૂણેખૂણે કરી વળ્યો ખલક માતે આખું દીધું,”
પૂછે જન ત્રિકાલથી, “કહો વસે ‘વિભુ’ આજીવે?”
રહ્યો અટળ કોયડો પશુ, મનુષ્ય, ખગ, મત્સ્યને.”

“મને કોણ મળવા માગે છે? તું શું નામ બોલ્યો?”

“એક કામદાર છોકરી; કન્યાણી કે એવું કંઈ નામ છે.”

—પત્ની અધિપતિસાહેબ એવી ઘણી મુશ્કેલી તો આપતા. આવી વાતો પોતાના પત્રમાં જાપી વાચકસમૂહને ખબરે પૂરી પાડવા માટે તેઓ બહુ ઉત્સુક રહેતા.

જેવી તે દાખલ થઈ કે અધિપતિમહાશય ઉઠ્યા અને તેની સામે જઈ બે હાથ બેઠી નમસ્કાર કર્યા. તેમણે જોયું કે તેમની આવી વર્તણૂકથી પેલી છોકરી નવાઈ પામી હતી; તેનું કારણ એ હતું કે કામદાર મનુષ્યો નમસ્કાર કરે એવી આશા રાખતા નહિ.

યુવાન છોકરીના મુખ પર રતાશ જવાઈ.

“હું નમસ્કાર કરી શકતી નથી,” તે બોલી.

“કેમ નહિ? એવું તે મેં શું ક્યું કે એ માન મને ન મળે?” હાથ નીચે નમતી તેમણે પૂછ્યું.

“તમારી આખતને એ વિષે લાગતુંવળગતું નથી; પણ
મને
હાથ
નથી.

અધિપતિસાહેબ તેની પાસે આવ્યા. તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા: “અરે ત્યારે તું તેજ છે! હું ધારતો નહોતો કે તું આમ ઓચિંતી.....એસ.”

તે ટેબલ પાસેની ખુરસી પર પડ્યાઈ.

“હવે મને જણાય છે કે તોરું અહીં આવું કેમ થયું? હું તારે માટે હવે વધારે શું કરી શકું એમ છું.”

‘વધારે’ શબ્દ આવતાં તે કડવાશથી હતી.

અધિપતિમહાશયની નજરમાં એ હસતું આવ્યું; પણ તેના ચાચના કરતા મુખ પર નજર પડતાં એ વાત ભુલાઈ ગઈ.

“કંઈ વધારેની તમે વાત કરો છો? જરૂર. જો તમે ધારો તો મારે માટે થઈ કરી શકો એમ છે,” નિરાશાથી તે બોલી.

તેની નજરથી છૂટવા માટે ગમે તે આપવાની મદાશયે તૈયારી ખતાવી. તે યુવની ઘણું દુઃખ બોગવી સીધી તેમની પાસે આવી હતી એટલે હજી તેના સુંદર મુખ ઉપર દુઃખની નિશાની જણાતી હતી. અધિપતિસાહેબે બીજાના હૃદયમાં દયા ઉપજાવવા માટે તેને માટે

મણે ક્યું હતું પણ તેમની ઉપર જરાયે અસર થયેલી જણાતી નહોતી. છતાંયે એની સાથે જોવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી.

“તું શા માટે મૂંઝાય છે? મારું લખાણ વાંચતાં તને ખાતરી થઈ હશે કે તારી મદદમાં હું બોલો છું,” તેમણે જણાવ્યું.

“બધા કહે છે કે તમારાં લખાણ બહુ દક્ષ આપે છે; અને તમે કાપથી ગભરાંતા નથી.”

“ખરી વાત છે. એવું ક્યારે બને કે જ્યારે મેં ખોટું લખી માર્યું હોય તારી આજ્ઞામાં તો બધું ખરું છે,” સમજાવવાની ટપ્પી તેઓ બોલ્યા.

તેના તરફથી કાંઈ જવાબ ન મળતાં તેમણે પૂછ્યું: “એ ગઈ કાલે લખ્યું તેને માટે તું વાત કરવા આવી છે? તું તે લખાણ પાછું ફેરવવા માગે છે?”

“હા, એમ જ છે.” હેરટે ઘણા વખત બાદ મૂળ વાત પકડતાં તે બોલી.

“એમ છે ત્યારે! હીક તો તારો જખણો હાથ ગુમાવ્યો નથી?”

પોતાનો ટંકાયેસો જામણો હાથ બહાર કાઢી તેણે ટેબલ પર મૂક્યા. હજુયે તેની ઉપર પાટા અધિક્ષા હતા. “પણ તમે લખેલ છે એ પ્રમાણે હાથ કપાયેલો નથી. અને તેથી.....”

“આ છોકરી એક વાક્ય શરૂએ નહિ કરે અને પૂરું નહિ કરે!” અધિપતિમહાશય અચ્ચા, પણ તેના મુખ તરફ જોતાં જણાવ્યું કે તે રાત્રી હતી.

“હીક ત્યારે એ કેમ બન્યું?” ધાર્યા કરતાં વધારે નરમાશ બતાવી તેમણે પૂછ્યું. આથી તેણે કાળા હાથમાં પકડેલું એક કવર તેમની સાથે ધર્યું. તેની ઉપરનું કેકાણું આંસુઓથી ભીંજાયેલું હતું.

“આ મારા માટે હોતું નેઈએ,” તેઓ બોલ્યા.

પણ પેલી સુવતી તો માર્યું નીચું ઢાળી બેસી રહી હતી. વાળના ગુચ્છા નીચેથી તેની એ કાળી અંગ્રેજી દેખાતી હતી.

અંદરથી એક પત્ર નીકળ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:

“ગઈ કાલના તમારા પત્રમાં એક કારખાનામાં બનેલ અકસ્માત વિષે લખાણ આવેલ છે. એ બનાવ બે માસ ઉપર બન્યો હતો, તેને વિષે ગેરસમજ ફેલાયેલી છે.

“આવી ગેરસમજ કેમ ફેલાઈ તે હું જાણતો નથી, પણ મને ખાતરી છે કે તમે તે સુધારીને બીજા અંકમાં છાપશો. એ ખરું છે કે કલ્યાણીમાઈ એક નવા આવેલ કાપવાના મશીનથી ઇન પામી હતી; પણ એ બનાવ એક નજરે માત્ર અકસ્માત જ હતો. જ્યારે યંત્ર કામ કરતું હતું ત્યારે વીજળીની અતીએ કોઈ કારણથી અંધ થઈ ગઈ. કલ્યાણીમાઈ નવીન મશીનથી ગભરાયેલી હતી તેથી એનો હાથ મશીનમાં આવી ગયો. આ અકસ્માતને મેનેજર સાથે કંઈ સંબંધ નથી; કારણ કે એઓ તો બીજી બધી બધા બાદ ત્યાં આવ્યા હતા. હું ત્યાં એકલો જ હાજર હતો.

“કારખાનાના માલિકે એ ઇન પામેલ સુવતીનો પગાર કાપવાના વખતથી વધારે વખત માટે લેવાયો છે, એટલું જ નહિ પણ રહેવાના મકાનનું ભાડું પણ આવેલ છે.

થોડા વખતમાં એને પૂરા પગારથી કામ પર લેવામાં આવશે. આથી કોર્ટમાં કે પ્રેસમાં ફરિયાદ કરવા જેવું કાંઈ રહ્યું નથી. આમાં એવું પણ નથી કે આ વાત જાણીથી બહાર પાડવામાં આવી નહોતી. મેનેજરની ખરાબ વર્તણૂકથી આવું બનવા પામ્યું એવી તમારી જાહેરાતને લઈને અકસ્માતના ભોગ બનેલા કલ્યાણીઆઈને સૌથી વધારે અન્યાય થયો છે.”

વાસુદેવ.

“ફારમેન”

અધિપતિસાહેબે ઘડી ફેરી કાળજી વળન નીચે ટેબલ પર મૂક્યા.

વિચાર કરતાં જણાવ્યું કે પત્ર મેનેજરે લખ્યો હતો. પણ શા માટે તેમનો જૂનો દુરમન આટલો નરમ બન્યો? મેનેજરે શા માટે તેમની સામે આરોપ મૂકી કોર્ટનો આસરો ન લીધો? જાપામાં લખેલું હતું કે ‘કામ ચાલુ હતું તે વખતે મેનેજરે કામદાર પુવતી કલ્યાણીની છેડતી કરવાની તક લીધી અને તેને લઈને તેના હાથ વચ્ચેમાં આવી ગયો.’ આવી ખોટી અને ખુદની બદનકી માટે કોર્ટે તેમને સખ્ત સજા પહોંચાડી હોત.

તેમણે ઘોંટા પાડી કહ્યું: “કલ્યાણી”

તેમની ધારણા પ્રમાણે તે ચમકી ઊઠી. આની જ રીતે અકસ્માત બન્યો ત્યારે તે મલરાઈ ઊઠી હશે.

“તારે બહલે ફારમેને શા માટે આ પત્ર લખ્યો?”

“કારણ કે મારું તેની સાથે સગપણ થયેલું છે અને.....”

“હીક, અને હવે તેની મરજી અકસ્માત પછી તને પરણવાની નથી, એમ ને?”

“એ તો તમે કાળજીમાં લખેલ છે તેમ પ્રસિદ્ધ કરો તેની ઉપર આધાર છે.”

“એમ છે! ત્યારે તેણે એવી શરત બકી છે કે જો આ લખાણ જાપામાં જાપા તો જ તેના લગ્ન તારી સાથે થાય. એ તેને માટે ખરાબ ગણાય. હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો એવા મનુષ્યની દરકાર ન કરું.”

“પણ એક અપંગ અને ગરીબ કન્યાને પરણવા માટે કોણ તૈયાર થાય?” તેણે બચાવ કર્યો.

“હવે બધી વાત પર પ્રકાશ પડ્યો: કલ્યાણીને પૂરતા પગારે કામ પર લેવાની હતી. પણ જો એ ફરે જાપામાં ન જાય તો તેમ બની શકે એમ નહોતું. દયા બતાવવા અગાઉ એ લોકો શરત બકતા હતા. મેનેજરે ફારમેન ઉપર દયાણુ લાવી બનાવટી વાત લખાવી મોકલી. અને સાથે બીક બતાવી કે જો તેમ નહિ અને તો તેની લવિષ્યની પત્નીને રજાવા વચમાં આવશે. આવી મુશ્કેલીમાં આવી પડવાથી ફારમેને કલ્યાણીને ખોટું બોલવાનું શીખવી અધિપતિમહારાજ પાસે ધકેલી. અને જો તે તેમ ન કરે તો લગ્ન તોડી નાખવાની ધમકી આપી.

તેમણે ગંભીરાઈથી જણાવ્યું: “મને બધી વાત સ્પષ્ટગર્ભ ગઈ છે.”

પણ સુરતીને આ ગમ્યું હોય તેમ જણાયું નહિ; કારણ કે કોઈપણ ખરી વાત સમજે એમ તેની મરજી ન હતી.

“ત્યારે તમે મોટા અક્ષર આટલું જાપા માર્કેટિંગ થાયો છો?” એટલું ઝપાટાબંધ બોલી જતા માટે તે ઊઠી.

પણ અધિપતિમહાશયે ધમકાવીને તેને "બેસાડી દીધી.

"જો હું આટલું છાપું તો થોડું વધારે ઉમેરું કેં મને આ ખાતમી કામદાર યુનિયનના સેક્રેટરી તરફથી મળેલી છે. કલ્યાણી, તું જાણે છે કે તારો ભાઈ એ જગ્યા ઉપર છે. તેના કહેવાથી મેં તેનું નામ બહાર પાડ્યું નથી; કારણકે તે પણ એ જ કારખાનાંમાં કામ કરે છે. હું નથી - ધારતો કે ભાઈબહેનની એ જુદી વાતો કાઢીને પણ ફાયદાકારક થઈ પડે," બેદરકારભર્યું હસ્યું દેખાતી અધિપતિમહાશયે જણાવ્યું.

"નહિ, તેમ કદી ન બને," ઉચ્ચકારીને તે બોલી.

"ત્યારે તું એમ ધ્રુવે છે કે હું દુનિયાને જણાવું કે આખી વાત ખતાવરી અને મારી જોડેલી હતી? એ વાત મારી પત્રકારિત્વની જિંદગીમાં કદી ન બને."

"પણ છાપાવાળા ધારે તેમ કરી શકે છે! વળી તમે કોઈના નોકર નથી એટલે એમ કરવામાં શો વધો હોઈ શકે?" કરગરીને તે બોલી.

"હું છું ત્યાં સુધી એ ન બને," ધૂધવાઈને તેમણે 'ડાકું' ધુણાવ્યું.

"પણ તમે પોતે જ લખ્યું છે કે દરેક મનુષ્યે આવા ખતાવ માટે મારા તરફ દયા ખતાવવી જોઈએ."

"હા, ખરી વાત છે. પણ તે ક્યા મનુષ્યોએ?"

યુવતીએ કાંઈ જવાબ ન આપતાં દરવાજાનો રસ્તો પકડ્યો.

અધિપતિમહાશય હાથમાં આવેલ ચલ્લીને એમ છોડે એમ ન હતું. તેમણે કલ્યાણીને ખુશી ઉપર ધકેલી. "એમ પૂરતો ખુલાસો કર્યા વગર તું તારા પ્રેમી પાસે જઈ શકે એમ નથી." તેની સામે ડોળા ધુરકારી તેઓ બોલ્યા.

એક નિર્દોષ પક્ષીની માફક ધૂજતી તે તેમની સામે ઊભી ને ઊભી.

"હવે કાંઈ ખુલાસા જેવું રહ્યું નથી."

"હું ખરી વાત તારા મોઢેથી જાણવા માગું છું."

"પણ તે મારાથી....."

અધિપતિમહાશય સામે ખુશી પર સવાલોના જવાબ આપતાં તેને બેસવું પડ્યું. સીધા સવાલો પૂછી ખરા જવાબો કેમ મેળવવા એ કલા-તેમનામાં હતી.

તેમની ધારણા પ્રમાણે તેના ભાઈએ કહેલી મેનેજરે કરેલ છેડતીની વાત ખરી નીકળી.

ત્યારે તું કબૂલ કરે છે કે ફેરમોને તને મારી પાસે આવું લખાવવાં મોડલી; કારણ કે એવું છાપાના વગર મેનેજર તને રાખવા ખુશી નહોતો?"

"હા તો આ સવાલ તે સમજ નહિ; અથવા તો તેનો જવાબ ફેટલો ભયંકર હતો એ સમજ યુવતીએ જવાબ ન આપતાં પોતાની દુખે ઘેરઘેલી દરણીની આંખો જોવી આંખોથી અધિપતિમહાશય તરફ જોયું. તેમણે કલ્યાણીને શાળાથી આપેલ કારણ કે નોકરીથી બધી ખબર ખરેખરી મળી ગઈ હતી.

કેવી મજાની વાત! એ આખી દયા એક અકસ્માત કરતાં વધારે ખરાબ હતી. મેનેજરે કલ્યાણીનું રૂપ જોઈ છેડતી કરી તેને કાંઈ મૂડીવાદ સાથે, વધારે સંબંધ ન કહેવાય પણ જો અકસ્માતની બધી જવાબદારી કલ્યાણી પોતા પર લે તો તેને બધી સગવડ આપવાનું કબૂલ

હારસી કાવ્યકુંજ

સ અહકાર અને અતુલાઈક

“ ગુલશને બહાર ”

[૧]

તા ગુલ શુદ્ધ બુખરીદા નગદી અજ શાખ
હરગિઝ બગુલે હુસ્ને નિગારે ન રસી
તા બાકે તુરા કૂઝા ન સાઝંદ ન કુલાલાં
હરગિઝ બલબે લાલે નિગારે ન રસી

—હાફિઝ

ત્યાં સુધી તું પુષ્પની પેઢે સંસારવૃક્ષ પરથી ચૂંટાશે નહિ, ત્યાં સુધી પ્રિયતમાના સંપર્કરૂપી પુષ્પ સાથે એક હારમાં (એકબમાં) તેનો ગૂંધાવારૂપ સહવાસ તને પ્રાપ્ત નહિ થાય ! તારી માટીનો ત્યાં સુધી સ્પર્શ-ચૂંચાઈને તથા ભટ્ટીમાં પડીને પ્યાલો નહિ બને, ત્યાં સુધી તું પ્રિયતમાના લાલ હોઠ સુધી પહોંચીશ નહિ !

[૨]

તૂ દર કારે ખૂદ રાસ્તી બરબકાર
કે હુમ રસ્તા ગરદી વ હુમ રસ્તગાર
દિલા રાસ્તી ગર કુની ઇખ્તયાર
શવદ દોલત હુમદમ વ બખ્ત ચાર

—સાદી

તું તારા દરેક વ્યવહારમાં હમેશાં સત્યનો ઉપયોગ કર, કે જેથી તું (સર્વ પ્રકારે) સ્વતંત્ર તેમજ સદાચારી થઈશ. હે દિલ ! જે તું સત્યની ઇચ્છા અને સ્વીકાર કરીશ, તેો નસીબ તથા દોલત તારાં દોસ્તદાર થશે !

[૩]

અ ઇમરુઝ કારી બફદા મમાન
કે દાનદ કે ફદા ચે ગરદદ ઝમાન
ગુલશન કે ઇમરુઝ ગરદદ બહાર
તૂ ફદા ચની ગુલ ન ચાયદ બકાર

—ફિરદૂસી

તું આજંથી તારું કાર્ય કાલને માટે મુજબતી ન રાખતો. કાલે શું થશે, એ કાલે ખબર છે ? જે બગીચામાં આજે વસંત પીલી રહી છે—તેમાંથી જે તું આવતી કાલે પુષ્પો ચૂંટીશ, તે તે સર્વ નાશમાં છે !

[૪]

જશીરીન ઝખાની વ હુત્કેાપૂશી
તવાની કે પીલી બમૂચે કશી
વ તેઝી વ તુન્દી ન આયદ બકાર
બનમીં બર આયદ, અઝોરાઅ માર

—હિલાલી

મીડી વાણી ને માયાળુપણથી તું એક વાળ પકડીને પણ હાથીને દોરી શકીશ !
રમાગથી સાપ પણ દરમાંથી બહાર નીકળી આવશે. (મતલબ કે), કાંઈ મળુ કાર્થમાં
અગરની કામમાં આવતી નથી !

[૫]

હાનિશો આઝાદગી ન દીનોં સુરવ્વત
ઇ હમેશ ખાદિમે દિરમ નતવાં કદ
કાના બનશીનો હરચે દારી બપસંદ
અંદગી વ ખાલગી બહુમ નતવાં કદ

—અનુરી

જાન, સ્વાતંત્ર્ય, ધર્મ તથા રોદ આ બધાને પેસાનો શુભામ બનાવવાં જોઈએ નહિ !
હરી પાસે ને કંઈ મિલકત હોય, તેમાં જ સતોષ માનીને બેસી રહે ! કારણ કે, શેઠાઈ
તે શુભામી એ બને એકાસરે થઈ શકે નહિ !

[૬]

ઝાં કસ્ત્ર કે બર અર્જ હમીઝદ પહલૂ
બર દરગાહે ઊ શહાં નિહાદંદી ફ.
દી દીમ કે બર કુંગરશ ફાખતર્ધ.....
બનિશિસ્તા હમી સુક્ત કે ફ...ફ...ફ...ફ
—ઉમ્મ જૈયામ

તે મહાસય કે જે આકાશ સાથે વાનો કરી રહ્યું હતું—જેની અંદર આશાહો નિવાસ
હતા—એને જોયું કે તેના કાંગરા પર એક હોસો બેઠાબેઠો કહેતો હતો કે :
ફ...ફ...ફ...ફ... !

અર્થાત આ મહેલમાં રહેવાવાળા દરેકે ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?

[૭]

શુદ્ધી કીમતો કરે તૂ બદ્ધલો હુનર અસ્ત
 નહે બદીદારો બદીનાયો જસૂદો બઝિયાં
 હર બુઝર્ગી કે બદ્ધલો હુનર ગરત બુઝર્ગ
 નશવદ ખુદ બબદ શુદ્ધતન બહમાનો કુલાન

—ફર્શી

તારી ખાનદાની, કિમત તથા કદરનો આધાર કળાં અને વિદ્યા પર રહેલો છે; નાહ કે પોશાક, દોલત, નફા કે નુકસાન પર ! દરેક મદાન પુરુષ, જેણે કળા અને વિદ્યા વડે મોટાઈ મેળવી છે, તેની આમતેમની નિંદા કરવાથી તે કંઈ હલકો પડી જતો નથી !

[૮]

દર હીચ કસ બચરમે હિકારત નઝર મકુન
 તા દર તૂ હુમ બદીદાએ તહેકીક બનિગરંદ
 બીરાકે હર એ હસ્ત ઝફરનીશે પાદશાહ
 મ્યું નેક બનિગરી ઝયક અસ્લો ગૌહરંદ

—શેખ અલાસલામ અન્સારી

કામને ધિક્કારની નજરે જોતો નહિ કે, જેથી લોકો પણ તને માનની દૃષ્ટિથી જુવે ! કારણ કે, ફકીરથી તે કેક પાદશાહ મુંબીમાં જે કામ છે તેમને બારીદથી અવલોકીશ, તો જોવામાં આવી જશે કે, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક જ છે !

[૯]

અર્થ તિક્કલ ! અગર બસોહળતે ઉક્તાદર્યે રસી
 શૌખી મકુન બચરમે હિકારત દર મળીન
 મર દર જહાં દિલીઝ તૂ બદ્ધ નમી શવેદ
 બારી ચુનાં મકુન કે શવદ ખાતિરી હઝીન

તાલિખ—

અથ બાળક ! જો તું ગરીબ માણસની સોખત રાખે, તો તને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નિહાળી ધિક્કારતો નહિ ! જો દુનિયામાં તારાથી કોઈ પણ હલ્યને રાજ ન રાખી શકાય તો વાંધો નહિ, પણ એવું નુંદરતો કે જેથી કોઈ હલ્ય નારાજ થાય !

[૧૦]

ફૂં કુસે નાન અગર અઝ ગંદુમ અસ્ત યા જૈ
ફૂતાયે ભામા અગર કુહના અસ્ત યા નૌ
હઝાર બાર ફેઝુનતર બનઝદે ઇબ્ન યમીન
ઝ ફિરે સુમલિકતે ફેફુળાદે ફેબુસર....

-ઇબ્ન યમીન

ઘઉં અગર જવની રોટીના બે ટુકડા (અને) જૂનાં અગર નવાં કપડાંની લોઢા
(આ બે ચોજ), ઇબ્ન યમીન આગળ ફેફુળદ અને ફેબુસરની અહોજલાલી કરનાં પાણી
દગર દરજે ઉત્તમ છે !

[૧૧]

અનચીન બા બદાં કે સોહબતે બદ
ગરચે પાકી તુચ પલીદ કુતદ
આફતાબ અરચે રોશનસ્ત બિ રા
પાશ — એ — અબ્ર નાપદીદ કુતદ

-સનાઈ

અશય સોખતરાળા નીચ માણુસોની સાથે બેસતો નહિ; બે તું પવિત્ર હોઈશ, તો
પણ તને નાપાક કરી નાખશે—જેમ સૂર્ય તેજસ્વી હોવા છતાં પણ વાદળથી અદસ્ય થાય
છે તેમ !

[૧૨]

નાઉમીદ શશવ ઝ ચારા શુસ્તન
કેરઝ દાના શિયુક્ત તીસ્ત રસ્તન
દર દાઉમીદી બસી ઉમીદ અસ્ત
પાયને શબે સિયાહ સુપીદ અસ્ત

-નિઝામી

પ્રજાનની કેશિય કરવામાં નાઉમેદ ન થતો—વાવેલો દાણો બેઠો એ કંઈ નિષ્વાઈ
નથી. નિરાશામાં અગર આશા છુપાવેલી છે—અધઝરમથ કાળી રાખિતો અંત આખરમાં
સફેદ છે !

[૧૩]

ગર ફરીફ શવદ જનૈમતો મુઠ
 બેડુન ન બહીચ કસ મશુમા
 પુનિયાનો નસીઝ જ નાઅહુલ
 લાજવદો તિલાસ્ત ગર દીવા

-અન્યર્થી

તે ન્યાયિદીન મનુષ્ય ન પાતિ અર્થ સામ્રાજ્યમા ફરીફૂત મત્રાદ જેવો કરી દત્ત નો
 પણ તુ જેમે 'મનુષ્ય' ન ગણતા ! નીચ પુરુષના શરીર પર ચડેલા મુઠ મુશાળા નશ્ત
 અને ફરીફૂત વસ્ત્રો કે દીવાન પર મેલુ અને એવગત વગ્યા જેવા છે !

[૧૪]

કસી કો શુદ્ધ જ્ઞાન નેક મશાદૂર
 પમ અઝ મુર્ગશ ખુઝુર્ગી જિન્દા દાનંદ
 વલી આ શ કે બદ ફઅલ્લતો બદનામ
 અગર ચે જિન્દા બાગદ મુર્દા જાનંદ

-અબસાદે મોહસિની

પાર-માસનું સાહિત્ય

૨૫. સૌ. ચૈતન્યબાસા મજમુદાર

લોકભોજ્ય સાહિત્ય

આપણી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં, 'આતવાર' 'પંદર નિથિ' અને 'મહિના'નું સાહિત્ય એક જાતનું ખાસલોકભોજ્ય સાહિત્ય છે. દયારામભાઈનું 'પરુતુ વર્ણન' તથા કવિ નર્મદનાં 'ઋતુવર્ણન'નાં કાવ્યો ગાદી દરીએ તેા કાવિશાસ્ત્રના ઋતુસંહાર જેવાં ઋતુનાં ખાસ વર્ણનોની કવિતા, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ બહુ કંટકી ગણાવી નથી.

આવા સાહિત્યમાં અનર્ગત એવાં ઋતુઓનાં કેટલાંક મુદર વર્ણનો કવિઓએ આપેલાં મળી આવે છે ખરાં. ગુજરાતી કવિતા અને ગરબી એા કાવ્યનારાઓએ પોતાની કૃત્રમ આ પ્રકારના સાહિત્ય ઉપર અજમાવી છે. આમ, આર્યોના એક વર્ષના જુગલુદા ભાગ—વાર, તિથિ મહિના અને ઋતુને ઉદ્દેશીને થયેલા સાહિત્યનો પરિચય અરેખર રક્ષિત થઈ પડે.

'કક્કા'નું સાહિત્ય

'કક્કાનું સાહિત્ય' કંઈકે આને મળતું છે. 'કક્કા'ની કવિતામાં સાધારણ રીતે 'ક' થી લઈને બધી બારામડીથી શરૂ થતા અક્ષરોવડે ઉપદેશ આપેલા હોય છે. ઉપદેશનો વિષય ખાસ કરીને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય હોય છે. કવિ પ્રિતમદાસ કકકાને પહેલા અક્ષર નરીકે મૂકી ઉપદેશ આપે છે—

‘કક્કા કર સદ્ગુરનો સંગ,
હુદે કમળમાં લાગે રંગ,
અંતમાં અજવાળું થાય,
માયા મનથી દૂર પળાય.
લિંગ-વાસના હેમે ભંગ,
કક્કા કર સદ્ગુરનો સંગ.’

ભક્તિ અને જ્ઞાનના સામાન્ય ઉપદેશ ઉપરાંત તેઓ પોતાના વૈરાગ્યના 'કક્કા'માં કહે છે—

‘ખોટો ખેત સંસારનો, આતસખાઈનો રંગ;
કરતાં વર્ષ વીત્યાં ઘણાં ફાલુમાં યાશે ભંગ;
કરીએ શ્રી કૃષ્ણ-ઉપાસના—’

* ‘લલિતકથા અને બીજા સાહિત્ય-લેખો’ એ નામથી સ્વર્ગદેવ લેખિકાના નિર્વાહસંમિલિત થાય છે તેમાં અપ્રગટ લેખ.

“પૂતમે અમને મુરખ દરશન દેને રે, છોગાળા !
દયા કરી મારી દેહીનાં દુઃખાં ખેળે રે. મોરલીવાળા !”

તિથિની ગરખીઓમાંની ઘણીખરી, વિરહની જ તિથિઓ લખાઈ છે. છતાં પણ કેટલીક રામચરિત્ર, કૃષ્ણવિહાર અને બીજાં વર્ણન સંબંધી પણ તિથિઓ રચાઈ છે ખરી.

એક દરિયામાં, પ્રતિપદા-(પાવા) થી પાંચમ સુધી ગોપી કૃષ્ણની રાહ લુવે છે; ને છેવટે અરુણાખંડે ખેલે છે :

“છટીના લખિયા લેખ તે કેમ ટળશે રે ?
મારે ખેલા ભવની પ્રીત આવી મળશે રે:
સાતમના સંતાપ ! હરિ-શું અમને રે,
શું કહીએ મહારાજ ! કાળ નહીં તમને રે.”

રાધા-કૃષ્ણના વિહારની તિથિઓમાં રાધા અને કૃષ્ણના વિહાર દનેઃ તિથિમાં વર્ણવ્યા છે :

“પડે મેરી સાહેવડી, પિટિલ વાડીએ નવઃ
પિટિલ કાવે દાડમ, ગોરી છોલે ને પિટિલ ખાયઃ
હરિ-હઃ મેત્રની રાધે !”

સુરદાસે પોતાના “સુરસ્યામ” ના વિરહની રચેલી “વિરહ બારમાસી”ની શરૂઆત “આપાદ” થી કરી છે.

વિરહ-વાર-રાસી

‘લગત આપાદ ઉમંગ દોડિ આવે બીજલી અમકે ધન બાદલમે રે:
અમક અમક ચારુ દેશ નિહારે, હજુ ન આવે બીડાંગનસે રે:
હમકુ છોડ મહે બન માધુ,’ રાધા શોચ કરે મનમે રે—

કાલિદાસના મેઘદૂતમંત્રી પણ ‘આપાદસ્ય પ્રથમદિવસે’ થી વર્ષાનું શ્રેષ્ઠ વર્ણન કરે છે.

કારતક

બાર માસમાંના પ્રથમ માસ કારતકે કૃષ્ણ, ગોપીઓને મૂકીને મથુરાં નવ છે, જોડે બાધવજી સાથે એ સદેશો કહાવે છે, ગોપીઓના વિયોગના દિવસો ત્યારથી જ શરૂ થાય છે. રાસ દયારામ પોતાના પ્રિતમને વિનંતી કરે છે—

“કારતક માસે કેમ ગયા છો મૂઠી,
રે રસિયાજી !
પ્રાણુવન ! પ્રભુ સી વાતે હું ચૂકી ?
હો રંગરસિયાજી !
ચૂકી, તોપણ દાસી-દોષ સમાવે,
રે રસિયાજી !
મારા અમ, નવે મનમાં કાંઈ લાગે,
હો રંગરસિયાજી !”

ભાગશર :

ભાગશર મહિને કૃષ્ણ વગર જુગતી ગધા, વિવાપ કરે છે. કૃષ્ણ વગર પ્રમા જાણે તે દવડી પડતી હોય એમ એને લાગે છે. તે કહે છે : ‘કૃષ્ણ તે કરી છાવડી કૃષ્ણમાંથી સમાય - કૃષ્ણની યાયા નો કૃષ્ણ સાથે જ ગોમે ગધાનો વિવાપ, તો એક મુઠ્ઠા ઉપમાથી વર્ણવે છે—

“ભાગશર મન મેગળ થયો, ઉપર નદી ભરમાર,
મધુપુરમાં વામો, વચ્ચે, અકુશનો દેનાર ।”

પોપ

પોપ મહિને ગધા ઘણી જ અડગાય છે, અને હવે નેને અતરની વેદનાની અમર નરી ઉપર થવા માટે છે—

‘પોપે તો પગથ પડી, મેઢ વ્યાપ્યો અતિ અગ,
ઓપડ ગુણુ લાગ્યો નહિ, ડીઓ સ્થામ ભુગગ ।’

ગાજે કવિ એને માટે કહે છે.

“મખિ ! પોમાયા નહિ પ્રાણુ ભાગ પોપે રે,
મખિ ! મુઠ્ઠા સકથ ગરીઝ સકથુ ગોપે રે.”

ગિગિઝ ઋતુ એમના ટાટ વધે છે ગત લાખી થાય છે

“આઠી પડોળી રે ઓટવ, શિયાળાની રે ટાટ.
પાચ પડોળી ગતડી, વહાસે કીધી રે ગટ !”

મહા

મહા મહિનામાં ગોપીએને કૃષ્ણ વગર ગહેલુ બહુ જ અસહ્ય લાગે છે. એક તો શિયાળાના ટાટના દિવસ અને તેમાં વળી ઘણી જ લામી ગત એટલે કેએ કર્યા દિવસ ખૂટતા જ નથી ! એને તો “મહા મહિનાની મેગમા આવી વેગલુ ગત ।” એટલે ગોપી અકળાય છે, ને બોલે છે—

“હો રુઝિ ! કેમ, ગટુ એકડી, આરે શો અપરખ ?
હવે તો ઘરમાં નથી ગોસુ, જાણે લૌ વેગગ !”

આ વૈગમના મહિનાના લખનાર અત્તાન કવિએ ‘જાણે તૌ વૈગગ’—એટલું ચગલુ નદી અડગામણીની અરધિ બતાવી છે ।

ફાગલુ

વસનપત્રમી થતા વસત એડી. ફાગલુ મહિને હોળી આવી. ઝાડપાન નધાં નવપદ્ધવ થઈ ગયા. આનન્દ આનન્દ થઈ ગયો, પણ ગધાજીને મન તો “એક હોળી મારે આંગણે, બીજી હંચે હોળી મારે હોય :” તેથી તે વિવાપ કરે છે—

“ફાગલુ કેમ કુમ્પા, હું કરમાણી
રે ગસિયાળ ।

આ વનમાળી પિયુ, મિચ્છુ ન પડું પાણી.
હો ગગ ગમિયાળ !

... : ચૈત્ર

ચૈત્ર મહિનાની વસંત ઋતુમાં, અતારે ભાર વનસ્પતિ પાડે છે. ચપો, મોઢિયો ખીલી રહ્યાં છે. કોયલ આનંદથી ટડુકા કરી રહી છે. વળી “ચૈત્ર માસનો ચાંદલો, રૂઢી નિર્મળ રાત” —આવા આનંદના દિવસે આત્મક અને “ચૈત્ર ચપો મોઢિયો, પોપળ આત્મ્યાં પાન” છનાં રાધાને તો “નાચે નાગર નાવલો, એનું લાલ્યું છે તાન !”

વૈશાખ

ઉનાળાની ઋતુને લીધે—“વૈશાખે વાયા રે વાય, પાક્યાં દાડમ દ્રાખ; પાડી તે રાયલુ આંગણી ચાળી આંગણી સાખ: લૂખનાં લેહેરાં લાગે ધણાં, બદાર નવ નીસગાય; ધરતી ધણે ને રતિ નપે, કામળ સુખ કરમાય !”

એટલે રાધા વિનવણી કરે છે કે,—

“વૈશાખે વાયા વાવલિયા,
કે ઘેર પધારો નાવલિયા !
કે દૂધડે ધોઈ તારા પાવલિયા;
આધવ ! મારી વિનવણી કહેજો—”

જેઠ

જેઠ માસમાં પણ સખત તાપ પડે છે. ત્યાં રાધા મૃદિની સ્થિતિ માથે પેતાની વિવશીત સ્થિતિ સરખાવતાં કહે છે—

“જેઠ માથે સડુ સરોવર મકાં રહે છે,
રે રસિયાજી !
મુગ લોચન-ધારા નવ સડી, બેઠે છે,
હો રંગરસિયાજી !
ઝીખ ઋતુને તારે તર અડખાડ,
રે રસિયાજી !
પવન કુવારથી તે સઘ સમાય,
હો રંગરસિયાજી !
ઝીખલાપ ને દીપ વાયથી વાચે,
રે રસિયાજી !
વિરહવહનિ આ પવને વહિ પામે,
હો રંગરસિયાજી !”

અષાઢ

અષાઢ માસથી વર્ષાઋતુનું ધનધોર વાદળ યવા મોડ્યું અને વરસાદ વરસ્યો, પરંતુ મૃત્યુવિદ્યાથી રાધાને તો ‘ગેરી બીજનય ધર આંગણે ને પિયુ બીજવય પરદેશ’ એનું યથું

જ્ઞાનભાસ

અંખા લકતે લખેલા બાર “જ્ઞાનભાસ” હમણું “કાન્તરમારકમાલા”માં શ્રી. અંખાલાલ જાનીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જ્ઞાનીને મન તો બારે માસે સરખા છે. એટલે તે બોધ કરે છે—

‘બારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા,
હવે જ જાણ્યા વિના, ભવ ભટકે;
માસને, ખાસ જાણે રખે માનવી !
તુજ-નિજ રામ શું છુદ્ધિ અટકે.’

આત્મજ્ઞાની કવિ ‘કાર્તિકે કાં તકે એને નહિ હવડા ?’ થી શરૂઆત કરી, ‘આસો’ આ સોડહં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ રમે, જેને શ્રુતિ સ્તવો, કહે પ્રપંચ પારે—વગેરે દૂકાથી સચરાસર બહનો ઉપદેશ આપવામાં બાર માસનો ઉપયોગ કરે છે.

આમ આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે તે સમયે વિયોગાવસ્થાનું સાહિત્ય કંઈકે અંતરી લાત પાડે છે, આવું લોકસાહિત્ય મોટે ભાગે ફલા-સોરકામાં રચાતું હતું; વસમી વિદાયના તથા કારમા વિભોગના આ ફલા-સોરકા બહુ મર્મવેધક છે.

મેહ અને બેચેનીની લોકકથામાં, ચારણકન્યા બેચેનીને બરડાનો ધણી મેહ જેઠો પહેલાં પરણવાનું વચન આપી જાય છે ; પણ તેને કહ્યા પ્રમાણે પછીથી તેડું મોકલતો નથી. તે પ્રસંગે બેચેનીએ આશામાં જે બાર માસ વિતાવ્યા તેનું મનોવેધક વર્ણન મળી આવે છે :

‘પોય માસની પ્રીત, જાણ્યું કરશે જેઠો :
રાણી ! રાખો રીત, ખેલ દઈ બરડા-ધણી !

વૈશાખે વનમાંય, આંખે સાંખે બીતરે : /
તે તમવિણ કરમાય, વિન્નેજે વેણના ધણી !’

મધ્યકાલિન સાહિત્યમાં જેમ આખ્યાનો, પદ્યવાર્તાઓ, કીર્તનો અને જ્ઞાનનાં પદોનો નિર્ગળાં વહેણ રેલાયાં છે તેમ, ‘બારમાસ’ના સાહિત્યની પણ એવી જ એક મનોહર અને ત્રિશિષ્ટ રચના અગ્નિતત્વમાં આવેલી છે. લગભગ દરેક કવિએ આ રીતની રચના કરીને પોતાનું લોકપ્રાણ કેડ્યું છે. પાદાણીય સમાજના કવિઓ ઉપરાંત જૈન કવિઓ પણ, ‘સાર’ અને ‘પ્રમથો’, ‘સ્તવનો’ અને ‘સંગીથો’ જેવા સાહિત્યની સાથેસાથે ‘બાર માસ’ રચવાનું નથી ચૂક્યા.

આવા વિરહવાદનું સાહિત્ય લખાયાનું એક કારણ એમ જણાય છે કે લોકોને માટે, તેમનું મનોરંજન કરે તેવું સાહિત્ય માત્ર મૃગાર, લક્ષિત કેવાર્તાનું હતું. સામાન્ય લોકોને માટે—તેમ જ ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ માટે—જે સાહિત્યની ખોટ હતી તે વિવિધ દેશીમાં તથા છદ્દોમાં રચાયેલા ‘મહિના’, ‘તિથિ’ તથા ‘વાર’ જેવા સાહિત્યથી જ પુરતું છે. આવું સહિત્ય ધણી જરૂર મૃગારના રંગથી રંગી દીધેલી લક્ષિતને જ વર્ણવે છે.

યુવાન આમ જોયો તો ખરો : પાંચ એના ઉદ્ધત હૃદયમાં જે સ્નેહની સુંદર ળી જળા નહોતી એમ નહિ. મદાભાગત યુદ્ધમાં ગમે ચટનાં અભિમન્યુને રોડી હોમેડી ઉત્તગમથી નવયૌવનાનો સ્નેહ, અખરે એને બીજાં છે : એની આખ બીની યાય છે. અને એનાથી જોવી જવાય છે :

જોરી મોરી ! આવડો ગો મેલડો ?

રે આખમાં આંસુ જલુ ઝરે રે લોપ !

—અહીં સ્ત્રીવચનનું જવાબદારી આર્દવ જતાવાયું છે.

વળી બીજું લોકગીત જો :

‘આલમાં ઝીણી ઝમકે ચીજળી રે.

કે ઝીણા ઝમર વગમે મેલ :

સુધામી ! કેમ કરી જગો ચાકરી રે ?’

નવયૌવના પોતાના પ્રિયતમને, એમની વર્ધાન્નપુત્ર લાન કરાવે છે, અને પૂછે છે : ‘પ્રવાસને માટે વિવક્ષ્ય પ્રતિજ્ઞા એવી આ કાતુમાં પ્રિય ! ચાકરી કાજે શે જઈ શકો ? મેં બધાને બીજી દેશે—’

યૌવનનું હૃદય નિશ્ચય કરી બેસે છે કે ‘અમ્મ નહિ જ જ્યાં દઉં, ગમે તેમ યાય’ એ બોલે છે :

‘તમને વડાની મરજાની ચાકરી રે.

કે અમને વડાલો તમારો છવ :

સુધામી ! નહીં જવા દઉં ચાકરી રે !’

મનના માદાભ્યની વાતોમા પાંચ વિરહવાન્નું ઝાંખું દર્શન ધર્મ શકે છે. ધ્વિગ-પાર્વતી એકવા કંવાસ ઉપર બેસે હોય છે. ત્યાં પાર્વતી કહે છે : ‘ધ્વિગ, ધ્વિગ ! ચોમાસાના દલાડા આવ્યા . સુતા રહેવાય નહીં, બેંગ રહેવાય નહીં : કઈ મન કાઠો, વગતુયાં કાઠો : પાનાં કાઠો, આવા પ્રકારની પ્રત્યાવના ધણુખરું દરેક સ્ત્રીયામાં આવે છે.

ચોમાસાના દિવસોને લાંબા કહેવાનું કારણ એમ લાગે છે, કે ગ્રામજીવનમાં ચોમાસું કઈક આગમની કાનુ ગળી શકાય છે જેનમાં લાગે મહેનતનું કામ કરવાનું હોતું નથી. મેવયો વગમે તે પ્રમાણે પાકની જાળવણી માત્ર તેને કરવાની હોય છે. ફલપતનને તેથી જ ગણ્યું છે કે

‘ચોમાસું છે ખાતું ખૂય ; દીમે કુનિયા ફાગાફ.’

તે વખતે, ગામનાં બેઠનદર્શ કઈક આશ્ચર્યજનક છે, પણ વિદિલ્લિ સુંદરીઓનો સ્વભાવ, પતિ પત્નેશ દેવ થી ઉત્પાતમાં હોતી નથી ત્યારે ‘આવજમાં પગેન પિયુ’ હોવાથી, તેમને વિરહ વચાને આવે છે. મટે જ અનેક સ્વનાં પાવનદાગ મનને મસ્તશુદ્ધ કરી એ નનવ વિનાં છે. અને અનેક મામે રહેનેર વિચારી માણવાની આશમાં, ચોમાસાના લાંબા પહેલા દિવસ, એક આર્થયુગીને જ જે તેમ, ગાળે છે. ચાતુર્માસનાં વનોમાં આવી મુશળ વિરહવનને સન્નિદ વાગુ આપવો પ્રવલ દોષ શકાય છે.

પુરુષવર્ગમાંથી ભાટ, ભવૈયા, ચારણ, જોગીજીતિ, વિદ્યાર્થી, લડવૈયા, વેપારી, વણઝારા - અને બીજા અનેક પ્રકારના ધંધાધારી લોકોને દરહમોશ બહાર ફરતું પડતું. ગુજરાત જેટલો ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેટલો જ વાણિજ્યપ્રધાન પણ છે. તેથી દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી પુરુષો મળવાને બહાને, નોકરીને બહાને, અથવા તો વેપારને બહાને પરગામ ફરતા; અને ઘણી લાંબી મુદ્તે ઘેર આવતા. કેટલીક વાર તો ગ્રામસ્તી, પરદેશથી પાછો ક્યારે આવશે તે પણ ચોક્કસ કહી શકાતું નહીં. અત્યારની રેલવે, તાર અને ટપાલવાળો આપણી નવી દુનિયાના લોકોને, પાછલા કાળના લોકોની આ લાંબી વિરહાવસ્થાનો ખ્યાલ આપી શકે એ મુશ્કેલ છે; અને તેથી જ આ પ્રકારના સાહિત્યની કિંમત પણ આજે-તે વખતની ચાલુ કિંમતે-મૂલ્યાંકન એ સંભવિત નથી.

તે ઉપરાંત, દેશમાંની અરાબજતાને લીધે થતી લુંટફાટ અને જોરજુલમના ત્રાસને લીધે, 'ધણુખરું' પુરુષો જ પરદેશ ખેડતા; અને સ્ત્રીપુત્ર વગેરેને ઘેર મૂકીને જતા. મુસાફરીનાં સાધન બહુ મોંઘાં અને વખત ગાળનારાં હોવાથી, પુરુષોનું 'વતનની વાડીઓ'માં આવવું એ ઉત્સવ સમાન જ ગણાતું. આવી પરિસ્થિતિમાં લાગણીઓને દાખી રાખી, 'જેનો પિયુ પરદેશ' હોય તેને વર્ષોનાં વર્ષ વિયોગમાં ગાળતા પડનાં!

આવી પ્રેરિતભર્તૃકાઓને માટે કયો વિષય પ્રિય હોઈ શકે? તેથી જ કૃષ્ણ-ગોપીનો અને નેમિ-રાણુલનો વિરહ ગાવો, એ તમને મન આશ્વાસનરૂપ થઈ પડતું. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ વિપ્રમંત્ર તેમ જ સંભોગશૃંગારનાં વર્ણનો આપવાને માટે જેમ કૃષ્ણ-રાધાની લીલાનું આલમ્બન લેતા તેમ, જૈન કવિઓ વિપ્રમંત્ર માટે નેમિનાથ તથા રાજમતિનો, અને સંયોગશૃંગાર માટે અશ્વલક્ષ્મી તથા કાશ્યાનો પ્રસંગ હાથ ધરતા હતા. આ બે યુગલોની આસપાસ તેમણે અનેક પ્રકારનાં પદ, વાર, તિથીઓ અને મહિનાઓની મૂંઝણી મૂંઝી છે.

લોકસંગીતમાં જેમ દંપતિજીવન ગવાયું છે અને કાદુમ્બિક જીવન જેમ લગ્નગીતોમાં ગીતરૂં છે તે જ રીતે, રત્નેહજીવનનો શૃંગારરસ પણ તેટલી જ તીવ્રતાથી, છતાં એક પ્રકારની અદમથી 'બાર માસ' દ્વારા ગવાયો છે. એ શૃંગાર ગવાયો છે કવિના પોતાના જીવન વિશે, પણ યાદી ગયો છે રાધા-કૃષ્ણને નામે.

ગુજરાતનો જનસમાજ આનંદ કે શોકના જિભરા ઢાલવતા રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવત જેવામાંથી પૌરાણિક કથાનકોનો આશ્રય લેતો હતો અને લે છે: લક્ષ્મી ગીતોમાં, કૃષ્ણ-રુકિમણી, રામ-સીતા, ધૈર-પાર્વતી, અનિરુદ્ધ-ઉષા વગેરેની ત્રિવાલકથાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સીમંતનાં ગીતો, પ્રભુન્નની પત્ની રતિ કે કૃષ્ણબગિની સુમદ્રાને વિશે ગવાય છે. જનોબમાં રાધા અને કૃષ્ણ, અને શોકનાં ગીતોમાં ઉત્તરા અને અલિમન્યુ-એ પ્રમાણે બૂનાં લોકપ્રિય પાત્રોદ્વારા ગુજરાતનો સુંદરીસમાજ પોતાના હરખશોકનાં ગીતો ગાય છે અને રાચે છે. તે જ પ્રમાણે વિરહનાં ગીતોમાં રાધાકૃષ્ણને વિશે રચના થઈ છે; અને બારમાસના કુદરતી ફેરફારો, ખાનપાન, પહેરવેશ વગેરેનાં સમ્પરમા દિવસે થતાં સ્મરણ, એ બધાના બાલ્ય કલેવરમાં કવિએ પોતાના વિરહથી ઝૂલતો પ્રાણ પૂર્યો હોય છે.

નિરોગનાં કાચો, આમજોદ્રુચિતે અતુટ્ઠ હોવાથી તેની લોકપ્રિયતા આપોઆપ વધતી રહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સૌ કોઈ વિરહી, પોતાને કૃષ્ણ અથવા ગોપીને સ્થાને મૂકી દઈને પોતાના હૃદયનો ગ્રહણો-‘હૈયાની વગાળ’ કદી-સકતોx પૂત્યભાવ બેવામાં આવે, અને તેટલા માટે તે નિર્દોષ હોવાથી લોકમાન્ય પણ થાય-એવા હેતુથી કૃષ્ણ-ગોપી, તેમિ-રાગુલ કે એવાં કોઈ સમાજમાં આદર પામેલાં પાત્રનું આકરજન બેવામાં આવતું.

બારમાસનું સાહિત્ય એકલું ગુજરાતમાં જ છે એમ નથી. ઉત્તર હિંદુસ્થાન તેમ જ બંગાળમાં પણ કેટલીક સમાન પરિસ્થિતિને લીધે આવું સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વિરહિણી પ્રિયનમા પ્રત્યેક માસની ઋતુસીકા નિહાળી, પરદેશ ગયેલા પતિને યાદ કરે છે : અથવા તો વિષત્તિમાં પડેલી અગળા, પોતાનાં ન સહેવાનાં વીનકા આવી રચનાદ્વારા વ્યક્ત કરે અને બીન ગાનાર મુંદરીમધતે વિચારમાં લીન કરી દે છે.

બાર-માસનું આ સાહિત્ય ત્યાં સુધી સ્ત્રીહૃદયમાં લાગણી છે ત્યાં સુધી લોકપ્રિય અને ચિરંજીવ રહેશે; અને તેમના જીવનના મર્મને સ્પર્શ કરી, તેમના હૃદયના તારને હેંચ્યા કરશે.

x સંજ્ઞાઓ :

‘ગોપી-કર્ણવ સવાદે દે, બાધ્યા છે બારે માસ :
ગીષે બારો ને સાબળશે, તેની રાધાવર પૂરશે આરા.
પુરુષોત્તમ માસે પ્રેમદા, પૂરણ વરને પામી :
પૂરવની પ્રીતિ પધાગ્યા, જગજીવન જગનો સ્વામી!’

ચળી સંજ્ઞાઓ દયારામ. ‘પદ્મસ્તુતિ’ :

‘દયારામ પદ્મનુ કપી, સ્યામ-વિરહને બ્યાજે;
રાધાકૃષ્ણ એક રૂપ છે, લીલા લક્ષ્મીને કાજે.’

અન્યથા કે બીજા શબ્દો, જેમાંથી ધસાનાં ધસાનાં તે દાઢની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. અન્યથો મળ્યાવ તેમાં પણ આપણામાંથી જે લલિષા નોની-નું-નાંને આગતા શબ્દોને જોડીને લખશે તેઓ જ તલો-તાણી આદિને છતાં પાડીને લખવા પ્રેરશે.

વગી સભ સેના લેખનમાં આપણી ગુચ્છાતીમાં એક જ નિયમ શક્ય કે હજુ છે ખરો ? વિદ્યપ સ્વીકારનાં પણ કોઈ સિદ્ધાન્ત કે નિયમ તૂટેને ન જાણાય, અર્થ બેસાડવામાં ખેતુ ખાસ સમય નથી પડતી, તો પછી વિદ્યપની સુગમતાને જ શાને ન વળગવું વારુ ? શુદ્ધ અને બાળુના સમયથી સંસ્કૃતમાં સભામે વધી ગયા, લાંબા વ અગર જેવડા અતિદાય થવા લાગ્યા, એટલે અર્થમદ્ય માટે પણ આખો આખો સમાસ એકેક શબ્દ લેખે છોડે લખવાનો નિયમ આરસ્યક બન્યા, એ અધુ સમગ્રી શકાય એવું છે. આપણી ગુચ્છાતી ભાષામાં પડિતો પણ એટલું મધુ સમાસસ્થુર. જોલેલખે એવો સંભવ નથી, તો નિયમઅધનની વડર છે જ ક્યાં વારુ ? બીજા શબ્દોમાં, શુદ્ધ પણ અનન્યકથા જ શાને ? અનેકરૂપિણી પણ શાને ન હોય ?

શ્રી મહારાજા કાનડી ભાષાનો લખલો આપે છે જે તેમાં શબ્દના અંત લઘુસ્વરનું મુદ્દરણ ભાર દેવાને પ્રયોગ્ય છે એ જાણીતું છે. આપણી બોલીમાં એવું જ મુદ્દરણ નથી મું ' ' હું વર્તિસ', 'હું' જ (=માત્ર) વર્તિસ બીજા કેળની વડર નથી. 'હું' (=પણ) વર્તિસ અતી પાછળ નહીં રતું ' એમ જન્ય વાપરીને ભાર દર્શવે છતારે એ ભારને અપ્પતર કરવાને બોલવામાં આગતા લઘુ સ્વરને ધણી વાર ધાર મુડુ બોલિયે છિયે. અને પ્રસાર્ય જેવા વિષિષ્ઠ અર્થની અપ્પતા પણ આપણે એ પદ્ધતિએ આપિયે છિયે. પ્રસાર્યાં કે તેની પાસેના શબ્દના અંત લઘુસ્વરના અથવા મુદ્દરણના લખતા બેઈએ એટલા મળી આવશે બેશક, હું શું' કું' આદિની સામાન્ય બોલીમાં અંત સ્વર લઘુ છે મુડુ નથી. પરંતુ એ લઘુ સ્વરને આપણે ઉચિત રથને મુડુ બોલિયે છિયે એ પથુ નિર્ણય છે. બોલીના આ વિદ્યપ લેખનમાં સ્વીકારવા કે કેમ એટલો જ સ્વાચ છે. નાટકો જેવી કૃતિઓમાં ઉચ્ચારણનાં આગાદ પ્રતિજિંબ આવસ્યક છે, કવિતાઓમાં કવિ હંદની રચના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે કરે છે, એ બેવા લેખનમાં તો કેમ કરવું તેના જ્ઞાનમાં મનનેકો અવકાશ પથુ નથી જે 'વિદ્યપ-સ્વીકાર કરવા ધરે છે તે કરનારાઓની સખ્યા વધતી જાય છે. સામાન્ય શિષ્ટ શલમાં પણ મારું નમ મન આ છે કે અથવા વિદ્યપ ઉચિત રથને સ્વીકાર્યાથી દ્વિતિ મુદ્દર ધવાતી નથી અને લેખકના આગમ વધારે અપ્પતાથી પ્રજ્ઞ કરવામાં વાચકને એટલી વિશેષ સુગમતા મદદ કરશે.

ફરે રાને, પ્રમગે પ્રમગે જોવા દાખવાઓમાં અને એ વિભક્તિપ્રત્યયો છે. નયને દૂંડની રમવંતી-(૧) રાન રાન બાટ્ટી, (૨) રાને રાન બાટ્ટી, (૩) રાને રાને બાટ્ટી, (૪) રાને રાન બાટ્ટી આમાં (૧) રાન રાન = મળ્યાં રાનોમાં, અને રથને વિભક્તિપ્રત્યય; (૨) અને રાનમાં એ જ અર્થ, વિભક્તિને બીજો થયને લેખ; (૩) એ જ અર્થ, વિભક્તિપ્રત્યય અને કે જે. પરંતુ (૪) એમાં તો ધરો કે નુસનન્ય (=અને) થઈ મળું નુસનન્ય, અને તે ધવું નુસનન્ય, એ પ્રમ વે મ. વ=માને જન્ય કરનાં લુગે જ શબ્દ છે; અગર એકે રાને રાન, વખતે વખત, જેવા રાખાઓમાં તે 'અને' મળેલાથી દ્વિગુણ શબ્દોને અગર સમાનાર્થ કે નિઃ સંબંધતાના લુગલુગ શબ્દોને અંધશ ઉપરાંત બર દર્શાવવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

વાક્યવિચાર

કથિત પ્રત્યક્ષરચના

ડાહરશય રંગીલદાસ માંકડ

અંગ્રેજીમાં જેને Direct અને Indirect રચના કહે છે તેને ગુજરાતી ભાષામાં કેટલું અને કેટલું સ્થાન છે તેની મુશ્કેલીભર્યા મોંઘ લખવાનું અહીં ધાર્યું છે. એ ચર્ચા કરતાં પહેલાં શરૂઆતમાં કેટલાંક દષ્ટાન્તો લેવાનું ઠીક પડશે.

૧. Reported Direct Construction

(કથિત પ્રત્યક્ષરચના-અંગ્રેજી)

- (૧) તેણે મને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૨) તેણે તમને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૩) તેણે તેને કહ્યું, “તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા આવજો.”
- (૪) તેણે મને કહ્યું, “તું શા માટે તારા ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો છે એમ મને મારા બાપે પૂછ્યું.”
- (૫) તેણે તને કહ્યું, “તું તારા ઓરડામાં જારી મુકાવજો.”
- (૬) તેણે રામને કહ્યું, “તું તારા ઓરડામાં જારી મુકાવજો.”
- (૭) તેણે ગોવિંદને કહ્યું, “તે મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી, છતાં તું મારી પાસે શા માટે માગે છે?”
- (૮) તેણે કહ્યું, “હું હમણાં નહીં બોલું.”
- (૯) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કહ્યું, “તું આવતી કાલે તારે ઘેર જાય ત્યારે અહીંથી જાઓપડી લઈ જાજો.”

(૧૦) એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું, “આ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું છે તેની મને ખબર પડતી નથી. કાલે રાતે તો તે બરાબર હતું, પણ આજ નથી ચાલતું. હું ધમકું, હું કે તેને ચલાવવાને તમારાથી અને તે ઉપાય તમે જરૂર કરો.”

૨. Reported Indirect Construction

(કથિત પરોક્ષરચના-અંગ્રેજી)

- (૧) તેણે મને કહ્યું કે હું તેને ઘેર જાઉં ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા જાઉં.
- (૨) તેણે તમને કહ્યું કે તમે તેને ઘેર જાઓ ત્યારે મગનને તમારી સાથે લેતા જાઓ.
- (૩) તેણે તેને કહ્યું કે તે તેને ઘેર જાય ત્યારે મગનને તેની સાથે લેતા જાય.
- (૪) તેણે મને કહ્યું કે તે શા માટે તેના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો હતો એમ તેને તેના બાપે પૂછ્યું.

- (૫) તેણે તને તારા ઓરડામાં બારી મુકાવવાની સલાહ આપી.
 (૬) તેણે રામને તેના ઓરડામાં બારી મુકવાની સલાહ આપી.
 (૭) તેણે ગોવિંદને પૂછ્યું કે તેણે તને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી, છતાં તે તેની પાસે શા માટે માગતો હતો ?

(૮) તેણે કહ્યું કે તે ત્યારે નહીં બોલે.

(૯) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને તે બીજે દિવસે તેને ઘેર જાય ત્યારે ત્યાંથી તે ચોપડી લઈ જવાનું કહ્યું.

(૧૦) એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું કે એ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું હતું તેની તેને ખબર પડતી ન હતી. આગલી રાત્રે તે બરાબર હતું પણ તે દિવસે ચાલતું ન હતું. તેણે ઉમેર્યું કે તે ધંધળી હતી કે તેને ચકાવવાને તેનાથી બને તે ઉપાય તે જરૂર કરે.

૧ કથિત પ્રત્યક્ષરચના-સંસ્કૃત.

- (૧) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે મને કહ્યું.
 (૨) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે તંમને કહ્યું.
 (૩) તમે મારે ઘેર આવો ત્યારે મગનને તમારી સાથે લાવજો એમ તેણે તેને કહ્યું.
 (૪) તું શા માટે તારા ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો છે એમ મને મોઝા બાપે પૂછ્યું એમ તેણે મને કહ્યું.

(૫) તું તારા ઓરડામાં બારી મુકાવજો એમ તેણે તને કહ્યું.

(૬) તું તારા ઓરડામાં બારી મુકાવજો એમ તેણે રામને કહ્યું.

(૭) તેં મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા જ નથી છતાં તું મારી પાસે શા માટે માગે છે એમ તેણે ગોવિંદને કહ્યું.

(૮) હું હમણાં નહીં બોલું એમ તેણે કહ્યું.

(૯) તું આવતી કાલે તારે ઘેર જાય ત્યારે અહીંથી આ ચોપડી લઈ જાજો એમ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કહ્યું.

(૧૦) આ ઘડિયાળને શું થઈ ગયું છે તેની મને ખબર પડતી નથી, કાલે રાત્રે તો તે બરાબર હતું, પણ આજ નથી ચાલતું. હું કશું છું કે તેને ચકાવવાને તમારાથી બને તે ઉપાય તમે જરૂર કરો એમ એક સ્ત્રીએ તેના પતિને કહ્યું.

અંગ્રેજી ભાષાની ઉપર આપેલી પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રચનાઓના ક અને જ માં આપેલાં દર્શનો તપાસનાં જણાશે કે ખરી રીતે તો એ બન્ને પરોક્ષઉક્તિની જ રચના છે. આ વાનને હું જગ્યા સ્પષ્ટ કરું. નાટકના તખ્તા ઉપર બોલાતી ઉક્તિનો વિચાર કરીએ ત્યાં કામ કરે છે તે તથા શું કરે છે તે બંધુ જોનારને પ્રત્યક્ષ છે. તેથી આપણે

રામ : હું મારે ઘેર આવજો.

એવું વાક્ય લખીએ તોપણ એ પ્રત્યક્ષઉક્તિનો દષ્ટાન્ત બરાબર બને છે. એમાં રામે ક્રિયા કરે છે. 'રામે કર્યું' એમ પણ લખવાની જરૂર નથી પડતી. એથી બિલકુલ ઉપર આપેલ અગ્રેજ પ્રત્યક્ષરચનામાં પણ (ક ના દષ્ટાન્તોમાં પણ) એક માણસ પોતે-સાંભળેલી વાત ખીખેને કહેતો હોય એવી રીતે ઉક્તિ કરવામાં આવે છે; એટલે કે ઉક્તિ ઘણીવાર ભૂતકાળનો વિષય બની શકે છે. તેથી આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષઉક્તિ પણ કથિત^૨ જ નથી બને છે; આમ અગ્રેજ ભાષામાં આવી જતની ત્રણ રચના છે. નાટકાદિમાં દેખાતી સાચેસાચ પ્રત્યક્ષરચના; ઉપરની પ્રત્યક્ષ રચનામાં દેખાતી કથિત રચના તથા ઉપરની પરોક્ષરચનામાં દેખાતી કથિત રચના. આથી આ ત્રણેનાં નામો આપણી આ નોંધ માટે હું નીચે મુજબ સૂચવું છું. પ્રત્યક્ષ રચના (નાટકાદિની), કથિત પ્રત્યક્ષરચના (Reported; Direct Construction) અને કથિત પરોક્ષરચના (Reported Indirect Construction).

જો માં આપેલા દષ્ટાન્તો સંસ્કૃત રચના મુજબના છે તેને આપણે કથિત પ્રત્યક્ષરચનાના દષ્ટાન્તો કહી શકીએ.

આ ત્રણ વર્ગમાં તેના તે દષ્ટાન્તોને છુદીછુદી રચનામાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યા છે. તે તે દષ્ટાન્ત વાંચતાં જ જણાશે કે એ સ્વયંપ્રકાશ છે. આજે આપણાં શિક્ષ સાહિત્યમાં જમાં છે તેવાં કથિત પરોક્ષરચનાના કદંગા દષ્ટાન્તો બહુ મળતા નથી એ ખરું, છતાં એનો પ્રચાર પારસી ગુજરાતીમાં, મુસ્લિમ ગુજરાતીમાં તેમ જ છાપંગરી ગુજરાતીમાં ફીકડીક છે. પણ ઉપર જમાં એવા ઉલ્ટા દષ્ટાન્તો તો એટલા માટે આપ્યા છે કે એ વાંચવાથી એની કૃત્રિમતા વાંચનારને આપોઆપ સમજાઈ જાય. જના દષ્ટાન્તો વાંચતાં સમજાશે કે એ રચનામાં સંદિગ્ધતા બીજી થાય છે એ એનો મોટો હોય છે. અગ્રેજ ભાષાના નિયમ મુજબ કથિત પ્રત્યક્ષરચનાને કથિત પરોક્ષરચનાનું રૂપ આપીએ ત્યારે યોગ્યતા મુજબ કોણ તથા પુરુષાદિનો ફેર કરવો પડે છે. એમ કરતાં કેટલીક વાર વાક્યો બહુ કદંગાં અને સંદિગ્ધ બની જાય છે. આ બાબતમાં ઉપરના દષ્ટાન્તોમાંથી સં. (૩), (૪), (૭), (૮), (૯), (૧૦) તરફ ખાસ ધ્યાન એવું છે. આવી રીતિમાં ત્રીજા પુરુષનાં સર્વનામોનાં વપરાશથી ઘણી સંદિગ્ધતા બીજી થાય છે.

૧ ઘણી વાર, કેમકે કોઈક સ્થળે આવી ઉક્તિ વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યકાળનો વિષય પણ બને છે. પરંતુ એ સ્થળે એ એ પદાંશ જ રહે છે. દા. ત. ગોવિંદ અને રામને વાત કરતાં સાંભળીને જગન મગનને કહે છે :

ગોવિંદ રામને કહે છે, "તું મારે દેર આવજો" અથવા ગોવિંદ અને રામ અમુક વાત કરવાના છે એમ ધારી જગન મગનને કહે છે :

ગોવિંદ રામને કહેશે, "તું મારે દેર આવજો."

આ બન્નેમાં વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ છે છતાં ગોવિંદ અને રામથી તો એ ઉક્તિ પરોક્ષ જ રહે છે. આમ આ પ્રત્યક્ષ ગણાતી ઉક્તિમાં પણ મૂલગત પરોક્ષ તત્વ જ સારી પેઠે છે.

૨ કથિત એટલે Reported એક વાત સાંભળીને કે બીજાને જણાવવાની રીત.

આ સંદર્ભતા દો માટે અગ્રેણ ભાષામાં કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં અનતગણ ચિહ્નો મૂકવાની પ્રથાનો તથા કથિત પરોક્ષ ગ્યનામાં that કે whether કે એવો કોઈ પ્રાવેશિક શબ્દ મૂકવાની પ્રથાનો ગ્રીકાર થયો છે પણ મારી સમગ્રણ મુજબ સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં આ મન્ને ગિથિતનો મગ્ન નિદાય આપ્યો છે સમ્પ્રદાયનો 'એમ' અગ્રેણના અવતરણ ચિહ્નોની જરૂરને બેઠાડી દે છે અને પ્રાવેશિક શબ્દની ગજ સારી લે છે કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનામાં કોઈ પ્રાવેશિક શબ્દ ન હોવાથી અગ્રેણ ભાષામાં અનતગણ ચિહ્નો શોધ્યા નથિત પરોક્ષગ્યનામાં પ્રાવેશિક શબ્દ હોવાથી અગ્રેણ ભાષાને તેમાં અવતરણ ચિહ્નોની જરૂર ન પડી સમ્પ્રદાય ભાષામાં અવતરણ ચિહ્નો તેમ જ યુક્તિની શરવાતના પ્રાવેશિક શબ્દને ઉપગમ્યા નહી, પણ તેને જાન્યે ઉદ્ધિતને અન્ને એનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સમગ્રણ એવો અનુમાર્ગી શબ્દ (એમ) ઉપગમ્યો. આ 'એમ'ના ઉદ્ધિતનેના ઉપયોગથી સમ્પ્રદાય ભાષામાં કથિત પ્રત્યક્ષગ્યનાને પ્રત્યક્ષ ગમ્યા છે છતાં, કથિત પરોક્ષગ્યનામાં પ્રાવેશિક શબ્દથી મગ્નમંથની જે સ્પષ્ટતા આવે છે તે મેગરી લીધી છે આથી સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ભાષાની તળપદી દૃષ્ટિએ સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના જ આપણે ત્યાં પ્રચારમાં ગણે એ મારુ લાગે છે

પણ અગ્રેણ કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના તેમજ અગ્રેણ કથિત પરોક્ષગ્યના દ્વયે આપણી ભાષામાં એમની તો જરૂર ધારી ગઈ છે કે એને કાઢી શકાય તેમ નથી અને એને કાઢવાની જાણ જરૂર નથી. માત્ર અમુક અમુક માર્ગિત્યસ્વરૂપ પદ્યે એના વપરાશની વહેંચણી કરી લેવાની જરૂર છે

સમ્પ્રદાય માર્ગિત્યમાં પણ નાગ્મિ માર્ગિત્યસ્વરૂપોના સ્વરૂપમાં અગ્રેણ પ્રત્યક્ષગ્યના જેવી જ ગ્યના પ્રચારમાં હતી, અને ધ્યનાત્મક (magmatic) માર્ગિત્યસ્વરૂપોમાં એટલે કે માર્ગિત્યમાં સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના જ પ્રચારમાં હતી એટલે મારુ સૂચન એવું છે કે ન્યા ન્યા અગ્રેણ કથિત પરોક્ષગ્યના વાપરવાની આપણને જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં સમ્પ્રદાય પ્રત્યક્ષગ્યના જ વાપરવી, કેમકે એ ગ્યના એનું ગ્યાન લઈ શકે તેમ છે આથી નાગ્મિ-માર્ગિત્ય સ્વરૂપ માર્ગિત્ય-સ્વરૂપોમાં પ્રત્યક્ષગ્યના, નવનવવિદ્યાદિમાં અગ્રેણ કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના અને નિમન્ધારિ ચાતુ મદનખાણોમાં સમ્પ્રદાય કથિત પ્રત્યક્ષગ્યના વપરાય તો ૧૪ ગિથિત ૧૫જે, ઉદ્ધિતનિધ્ય જળવાય અને ભાષાના તળપદ તરફો પેલાય.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લોકપ્રિય કેવી રીતે થઈ શકે ?

સુરેશ્વરી તંત્રીજી,

ગુજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યની કળાવધત સમયે મોટાં જગત કાણ હશે પહેલાં કરતાં ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. જતાં પણ વિજ્ઞાનને અગે જે લખાર છે તે કદાચે અગે લોકપ્રિય બની શકે છે તેનો પણ કંઈ પ્રતીક્ષાની જરૂર છે. ફક્ત વાર્તાઓ વાંચનારો લોકોનો એક મોટો વર્ગ આપણે ગાંધી કરીએ તો પણ એના ઘણાં માણસો મળી આવશે જેઓ લગભગ દરેક પ્રગટ થતા વિજ્ઞાનના લેખને જોતાં વારમા વાંચ્યા વગર જ મૂકી દેશે. આવી વૃત્તિવાળા લોકોને વિજ્ઞાનના વિષયમાં રસ લેતા કરના માટે આપણા લેખકો, તંત્રીઓ અને પ્રકાશકોએ વાળુ કરવું જોઈશે. આપણાં જમલાએ આપણે આપણી સાથે સરળ હાજમહમમ્ શિવજી નથી એ હોત તો એમણે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવના માટે ખૂબ કશું હોત સામાન્ય માણસને પણ વિજ્ઞાનના વિષયમાં રસ લેતો કરનાનો એક જ મતો છે અને તે આ જગતમાં ફગલે તે પગલે આડે આવતા પ્રસંગોના અનેક દષ્ટાન્તો, મનમાં આપાદ કરી જતાં એવી વેધક ધગથ્યુ ઉપમાઓ, સરળ સમય શૈલી અને ખૂબ મુશ્કેલ આદૃતિઓ અને ચિત્રો વડે લેખને જનસમુદાય સમક્ષ રજૂ કરવાની જાનના વિજ્ઞાનના વિષય ભણી ધૂણાની નજરે જોતો માણસ પણ આવા લેખ સામે દષ્ટાન્ત થતા તેને પ્રેમથી વાંચના દોરશે. આનું સુદરમાં સુગ દષ્ટાન્ત 'કુમાર' સાંથી વનેચરના હાથની વખાતી 'વનવગડાના વાસી' ની લેખમાળા છે.

અવગત, વિજ્ઞાનના લેખને સમય જતાં માટે મુશ્કેલીથી જાનની વાડો લેખના રસ્તામાં પડી છે, પરંતુ તેમાંથી તેનો રસ્તો ક્યાં વિના છુટકા નથી પગલાવાની મુશ્કેલી પરિચયથી દૂર થઈ શકે છે. પહેલાં અમી જણાતી અને કશુંકોર લાગતી સમજનાઓ પગથિયાના પ્રનાયે પ્રિય બની શકે છે. નાનું આગમ મોટું થતા ધીરરીરે અતેજાળો શીખી લે છે. 'ભૂ' શબ્દને ક્યારે 'પાણી' કહેવું પડે છે ત્યારે તેને શરૂઆતમાં ગોડવું નથી પરંતુ પડી શકે છે. ફરીનાર તે 'ભૂ' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો પણ નથી તે જ પ્રમાણે બીજા શબ્દોનું ખૂબ લાગા અને જડમાનોડ શબ્દો વ્હો લોખનિય થઈ શકતા નથી, એના મતે.

ત્યાં ત્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં તેમનું દૃઢ રૂપ પ્રચલિત થયેલું હોય છે જ. એટલે વિજ્ઞાનની પરિભાષા નક્કી કરતાં પહેલાં કેવા શબ્દો લોકભાષ્ય અતી શકશે અને જલદી પાદ રાખી શકશે તેનો ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર રહે. એક દાખલો લઉં. આપણે ત્યાં 'Positive' અને 'Negative Electricity' માટે 'ધનભારવાહી અને ઋણ ભારવાહી વિદ્યુત' એવા શબ્દો એક પદાર્થવિજ્ઞાનના પાઠ્ય પુસ્તકમાં ચોગળા છે. આને બદલે, 'વિશેષ વિદ્યુત' અને 'શેષ વિદ્યુત' એવા શબ્દો લે એ અનુક્રમે ચોક્કસ હોત તો વધારે સરળ થઈ પડત. ઉપરાંત, વિજ્ઞાનના કેટલાક અધરા શબ્દો માટે આપણી ભાષામાં ખૂબ પરિચિત અને સહેલા શબ્દો ગોળી શકાય તેમ છે. પ્રકાશ અને ધ્વનિનાં આદોલનોના 'Interference' અને 'Reinforcement' જેવાં શબ્દો માટે શું 'વિરોધ' અને 'અનુમોદન' એ એ શબ્દો અનુક્રમે વધારે સરળ લાગતા નથી? Optical angle માટે 'સૂચક કોણ' શબ્દ પણ ખૂબ અનુકૂળ થઈ પડે તેવા છે. સયાજી વૈજ્ઞાનિક શબ્દકોષ માં Boiler માટે 'વરાળભાંડ' શબ્દ ચોક્કસ છે તે પણ જનતાને રૂચે તેવો બહુલિત નથી; એને બદલે 'ઉનામણું' કે એવો સાદો શબ્દ ચોક્કસમાં આવ્યો હોત તો વધારે ઠીક થઈ પડત.

વળી, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય શુદ્ધતામાં ઉતારતાં ચોક્કસના અને ચીવટાઈની પણ ખાસ જરૂર પડશે. 'ધૂળની રંગણી' જેવા લખાણની અંદર બેદરકારપણે ન ચલાવી શકાય કેટલાંક પુરતકોમાં તો એવું ખોટું લખાણ છાપી માર્યું હોય કે આપણાથી એ 'સડન' પણ ન કરી શકાય. એક ઉપાદ્ય પુસ્તકમાંથી જ આ વાક્ય ઉતારું છું:

“પદ્મનો ૬૦ કાળો અગર ધોળો હોય છે, તેથી તેનાથી ખડ્ડીની માફક કૂદકા મારી શકતા નથી, તેમજ તેની તબાવે ચડી શકાય નથી.”

આનું લખાણ આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખકો પાસેથી મેળવવાની આપણે આશા ન રાખીએ. 'કોમ્પી'ના ગત્યુચારી ચંકમાં શ્રી વિનયલાલ કે. મુવ જેવા પણ પોતાના લેખમાં યુરેનિયમ ને બદલે 'યુરિડિયમ' એવો ખોટો શબ્દ વાપરે છે.

ભાષામાં ટેકનિકલ તરવા દાખલ કરવા સંગથી પણ કેંક સ્પષ્ટ ધોરણ આપણે સ્વીકારવું પડે. માન્સેટના પ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર વિલિયમ હેમ, જેઓ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં અતિ રમપૂર્વક ઉતારવા માટે મશહૂર છે, તેમનું આ મન્તવ્ય ટાંકવું ઠીક પડે:

“ટેકનિકલ તરવા વાપરી વિજ્ઞાનના વિષયને અરુચે અને ગડન બનાવવાનો આશ્રેય વિજ્ઞાનીઓ ઉપર વારંવાર મૂકાય છે. કેટલીક વાર આ ટીકા સાચી હોય છે, કારણ કે ત્યાં સરળ શબ્દોથી નમતું હોય ત્યાં ટેકનિકલ શબ્દો વાપરવા અશ્વચ્છ છે. પરંતુ ધણી વેળા એમ બને છે કે કોઈ પણ સામાન્ય શબ્દ સાચો અને સંગર્ભ અર્થ આપવા માટે અશ્વચ્છ નીતરે છે અને તેથી તેને નામકરણ કરવામાં આવે છે.”

શબ્દ દાખલ કરી, તેના અર્થને વારંવાર સમજાવી, એ શબ્દને રૂઢ કરી લેવો વધારે ફાયદાકારક છે. મારો કે કોઈ કૃતબોધના વિષયના નિષ્ણતને ‘કૃતબોધની રમત’ વિશે લખવાનું આપણે કહીએ, અને સાથે ‘ગાલ’, ‘ફોર્મલ’, ‘બેક’, ‘ટ્રાય’ ‘કોન્વર્ટ’ વગેરે શબ્દો વાપરવાની મનાઈ કરીએ, કારણ કે સામાન્ય જનતા એવા શબ્દો ન સમજી શકે. એ નિષ્ણાતનું લખાણ આપણાથી ચાલન ન થાય એવું મચી નાંખેલું થશે, જેને કૃતબોધની રમત વિશે ખરેખર જાણું છે તેણે આવા શબ્દોના અર્થ જાણવાની પણ દરકાર રાખવી જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના વિષયમાં બુદ્ધિપૂર્વક માથું મારતાં પહેલાં કેટલાક ટેકનિકલ શબ્દોનો પણ વાચકે પરિચય સાધવાની તૈયારી કેળવવી પડશે.”

પ્રો. વિલિયમ બ્રેગ વિજ્ઞાનના વિષયમાં દુનિયાની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ. ગાંધાજી છે. તોજી પારિતોષિકના પણ તેઓ વિજેતા છે, એટલે તેમની ઉપલી વિચારસરણી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય હિતારનારા લેખક બધુઓ જો તેઓશ્રીએ લખેલા લેખો વાંચવાની તસ્દી લેશે તો તેઓ જોઈ શકશે કે તેમનું લખાણ કેટલું સચ્ચ અને છતાં કેટલું બધું સંપૂર્ણ છે.

ઉપરાંત વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા માટે વિજ્ઞાનના જાણકારોએ એકલા લેખો લખીને જ બેસી રહેવાનું નથી. તેઓ જો સપ્રયોગ ભાષણો ગોઠવે તો વધારે લોકો રસ લઈ શકે. આ માટે વડોદરા, અમદાવાદ અને મુંબઈ વગેરે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોની પ્રયોગશાળાઓ ધણી ઉપયોગી થાય. મુંબઈ યુનિવર્સિટી જો ધારે તો આવાં ભાષણો ગોઠવી શકે. ગયે વર્ષે શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્યારોહણના હીરેકમહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામાં સાંચેન્સ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ગોઠવેલું, “Science Conversation” (વિજ્ઞાનપ્રદર્શન) જેણે જોઈું હશે તેને ખૂબ જ રસ પડ્યો હશે.

રસાયણવિજ્ઞાનના વિષયમાં ન્યાં સુધી ચોક્કસ પરિભાષા નક્કી નથી થઈ ત્યાં સુધી પરભાષામાં જેવા શબ્દો છે તેવા જ હમણાં જ ચલાવી લેવા જોઈએ. આવા શબ્દોથી જનસમૂહ ધીરેધીરે રવાના થશે તો પછી ભવિષ્યમાં શબ્દો સોધવાની કેટલીક મુશ્કેલી ઓછી થઈ જશે. અત્યંત, રૂઢ સર્જ ગયેલા શબ્દો વિશે કર્યું કહેવાનું જ નથી અને જે શબ્દોને બંને ભાષામાં સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે તેઓને છેડવાની પણ જરૂર નથી.

ધ. સ. ૧૯૦૫ માં આઈન્સ્ટાઈન ન્યારે સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાન્ત (Theory of Relativity) રખૂ કર્યો ત્યારે એમ કહેવાતું કે આખી દુનિયામાં ફક્ત બાર જણ તેને સમજી શકતા. અત્યારે તો તેને ઘણા લોકો સમજી શકે છે. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં અત્યારે લોકોને ઓછું આકર્ષતું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ભવિષ્યમાં ખૂબ વધા એવી આશા સાથે આ ચર્ચા સંપૂર્ણ કરું છું.

વડોદરા,

૧૮-૪-૩૩

વિ. આપનો

પત્રકાન્ત ર. શાહનાં વંદન.

1 ELECTRICITY, by W. Bragg. Publishad by G. Bell and Sons, London. જુઓ પ્રસ્તાવના પછી Technical Terms, એ શીર્ષક નીચે પ્રોફેસર બ્રેગનું લખાણ.

૨ ચોક્કસ ખબર મળે છે કે આ વિજ્ઞાનપ્રદર્શનમાં ગોઠવાયેલા સુદર પ્રયોગોનું રસમય વર્ણન મારા મિત્ર શ્રી કાન્તિલાલ મ. ગોંધી ‘ફિઝિક્સ’ માસિકદ્વારા રૂઢ સમયમાં ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરનાર છે.

લોકચર્ચા

લાવનગરનો મહાન પ્રયોગ—ખેડૂતાનું ઋણનિવારણ અને પછી -
નાથાલાલ દવે

ઋણમુક્તિની અસરનું માપ કાઢવું અત્યારે અકાળે છે

હિંદના લુપ્તલુપ્ત પ્રાંતોમાં ખેડૂતોના કરજના પ્રશ્ને મહત્વનુંરૂપ ધારણ કર્યું છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે, લાવનગર રાજ્યે જે વ્યવહાર રીતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સાધ્યો તે વિષે અનેક ચર્ચાથી પૂરપરજ થઈ છે. ખેડૂતોને સદંતર ઋણમુક્ત કરવાના લાવનગરના આ પ્રયોગમાં અનેક રસ લે છે, પણ-તેથીએ વધુ કરજમુક્તિ પછી ખેડૂત પર તેની શી અસર થઈ છે, ખેડૂતે દેવું કરવાની પોતાની જૂની ટેવ છોડી દીધી છે કે નહિ એ જાણવાની ઘણાને વિશેષ જિજ્ઞાસા રહે છે. જોકે કરજમુક્તિનું કાર્ય પૂરું થયોતે હજી થોડો જ વખત થયો છે, અને લાવનગરે કરેલા આ સંપૂર્ણ ઋણનિવારણના કાર્યના પરિણામ વિષે અને તેની અસર વિષે આટલા દૂંકા વખતમાં લાગ્યે જ રખટ ખ્યાલ આપી શકાય.

કરજમુક્તિના પરિણામે જમીનમહેસૂલની વસૂલાત
વધારે સારી અને સરસ બને છે

એક વાત તો રખટ છે કે રાજ્યની મહેસૂલ પહેલાનાં કરતાં વધારે મહેસૂલથી અને વધુ પ્રમાણમાં વસૂલ થઈ રાકી છે. સામાન્ય રીતે રાજ્યનું કરજ ખાતગી દેવા કરતાં અમદદ્દ ભોગવે છે. પણ કરજમુક્તિ પહેલાં દરખારી દેવું અનેક પ્રકારે બાકી રાખવામાં આવતું, અને દરખારની સંપૂર્ણ કાળજી અને સત્તા હોવા છતાં, થાડુકારો ખેડૂતો પાસે પહોંચી જતા અને પોતાના પૈસા પહેલા પતવા લેતા.

ધીરવામાં આવેલ રકમના ૨૮ ટકા વસૂલ આવી ગયા

વળી, કરજમુક્તિ માટેની લોનમાંનાં રૂ. ૫,૭૫,૦૦૦ તો ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબરની આખર તારીખ સુધીમાં ભરાઈ ગયા છે. અને ત્રણ ધીરેથી રકમમાંથી, એ રીતે, લગભગ ૨૮ ટકા રકમ વસૂલ થઈ ગઈ છે. સતત આર્થિક તંગી અને નીપજના લાવમાં અત્યંત ઘટાડો હોવા છતાં આ વસૂલાત એ શુભ ચિહ્ન ગણી શકાય, કારણ કે, ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિમાં કંઈ સુધારો થયો છે એમ એ પરથી સાબિત થાય છે.

ખેડૂતસંરક્ષણનો ધારો

ખૂબ જાગ આવીને નવું દેવું કરવાનો કેઈ પ્રયત્ન બને છે ખરો, પણ એ લાગ્યે જ નહીં. પી. ડી. પટ્ટણીએ એમના એક મિત્ર પરના પત્રમાં લખેલું છે કે, “ માનવસ્વભાવ

નવાં સુધી બદલાયો નથી ત્યાં સુધી ખેડૂત દેવું કર્યું જવાના, અને એમને વ્યાજના ખાતામાં ઉતારી પૈસા ધીરવા માટે સ્વાર્થી શાહુકારો મળી રહેવાના.” પણ એવા પ્રસંગો લવિષ્યમાં ન અને તે માટે પ્રથમથી જ કાળજી રાખવામાં આવી છે, અને કરજનિવારણનું કાર્ય શરૂ થયું તેની સાથેજ ખેડૂતસંરક્ષણનો કાયદો અમલમાં લાવવામાં આવ્યો છે.

કરજમુક્તિથી મળેલી શિખામણ

કરજ કમિટીની તપાસને લીધે અનેક વાતો ખુલ્લી થઈ ગઈ. અને તેથી કરજમુક્ત થયેલા ખેડૂતોને સમજ પડી છે કે પાછા પૈસા આપવાની શક્તિ ન હોય તેટલું ગજ ઉપર-વટ દેવું ન કરવું જોઈએ. ખેડૂત ખર્ચની બાબતમાં સ્વાધી અને વ્યવસ્થિત થાય તેમાં સાવચેત શાહુકારો જ મદદરૂપ થાય છે, કારણ કે હવે તેઓ મોટી રકમો ધીરવા તૈયાર નથી. એ ઉપરથી એમ ધારવાનું નથી કે શાહુકારોમાં હલ્લપલટો થઈ ગયો છે. ખેડૂત સાથે કામ પાડવામાં એ વર્ગ દયાળુ નથી બની ગયો. પણ કરજ કમિટીએ કરેલ તપાસ વખતે શાહુકારની પદ્ધતિ પર બરાબર પ્રકાશ પડ્યો છે. અને તેની એ લોકો પર ઠીકઠીક અસર થઈ છે. તેથી, અને ઉપર્યુક્ત ખેડૂતસંરક્ષણના કાયદાને અંગે શાહુકારની સ્વાર્થવૃત્તિ પર અંકુશ મુકાયેલ છે.

નવાં નાણાં ધીરવાની શાહુકારની આનાકાની, તેથી ઊલટો લાલ

ખીકને લીધે શાહુકારો મોટી રકમ વાળે ન આપે એમાં મુશ્કેલી તો છે જ. પણ ધીરધાર એવી રીતે થતે તે આપણે કદખી લઈએ છીએ એટલી મોટી આફત નથી. અને હિંદો ખેડૂત જેવા અજ્ઞાન અને લવિષ્યનો વિચાર ન કરનાર માણસને પૈસા વાળે મળે, તો તે એ સગવડનો સદુપયોગ કરશે એમ ન માની શકાય. રીઝર્વ બેંક (Agricultural Credit Department) હિંદી સરકાર આગળ જે રિપોર્ટ રજૂ કર્યો તેમાં તો જમીનની આપણેનો હક ખૂંચીને પણ કામચલાઉ મુદત માટે ધીરધાર પર અંકુશ મુકાય તેવા મતને અનુમોદન આપ્યું છે, કે જેથી ખેડૂતો વાળે મળતી રકમનો ખેતી સિવાયની બીજી ઉપજનાં વળતર ન મળે તેવાં કાર્યોમાં દુરુપયોગ કરતા બંધ થાય.

વેપારીની નાણાં ધીરધારની અનિચ્છા, અને તેથી ખેડૂતને માટે બંધ થયેલી ધીર-ધારની લાવનગર રાજ્યમાં એક શુભ અસર થઈ છે: તે સામાજિક અર્થમાં ઘટાડો. માંગલિક કે અશુભ, હરકાઈ પ્રસંગે ખેડૂત જે વારંવાર બેપરવાઈથી ખર્ચ કરતો, તે ખર્ચ હવે એછો થઈ ગયો છે. આ અત્યંત આવશ્યક સુધારો માત્ર કરાવો કે રાજ્યના ધારાઓથી અથવા તો પ્રચાર કે ઉપદેશથી કાઈ દિવસ દાખલ ન થાત. પણ ખેડૂતને પૈસા ધીરવાની પ્રથા બંધ થવાથી જ એ શુભ પરિણામ આવ્યું છે. બ્રિટિશ હિંદમાં આવા જ હેતુથી ખેડૂતો માટે સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે પણ એ ઉદ્દેશ હજી ત્યાં સફળ નથી થયો.

દુષ્કાળપીડિત ભાગોમાં પણ ખેડૂતો નવું દેવું કર્યા

સિવાય તેવી પરિસ્થિતિ સામે ટકી રહે છે

એમ ધારીએ કે થોડા ખેડૂતો પાછા પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. પણ જે મહાસેને કરજમુક્ત થયાને સાત વરસ થયાં છે, ત્યાં મોળાં વરસો જવા છતાં અને ગયા વરસનો

દુષ્કાળ તો સખત હતો તે છતાં એવું બન્યું નથી. દુષ્કાળ એટલો સખત હતો કે મહેસૂલ મોકલે શખવામાં આવેલ ગામોમાંથી સરેરાશ માત્ર બે કે ત્રણ આના મહેસૂલ લેખજેલું અને કાર્મિ ગામ તો તદ્દન ખાલી જ રહી ગયેલું. તોપણ ખેડૂતોએ શાહુકારોની જળમાં ફસાયા વગર એ વરસ પસાર કયું. એટલે વરસાદ ન વરસે તો કરજ વધવા માંડે એવી બીક શખવાની જરૂર નથી. દીવાની ફાટોમાં આ વસ્તુનું માપ નીકળી શકે. રાજ્યની દીવાની ફાટોમાં શાહુકારોએ ખેડૂતો પર બહુ જ ઝોઝા દાવા નોંધાવેલા છે, ત્યારે કરજમુકિત પહેલાંના દિવસોમાં એ દાવાઓથી જ કાર્ટનું કામ ખૂટતું નહિ.

માત્ર કરજનિવારણ બસ નથી

ભાવનગર દરબાર કદી એવા ભ્રમમાં પડ્યા જ નથી કે કરજમુકત થવાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ એકદમ સુધરી જશે. કમિટીના રિપોર્ટમાંથી બે પારીઆદ જિતારવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે:

“દેવું એ વ્યાધિ તેમજ વ્યાધિવક્ષણ પણ છે. એ વ્યાધિ છે તેટલા માટે બાલ્ય ઉપચારો થોડા શકાય. પણ એ વ્યાધિવક્ષણ છે એટલે એનો ઉપાય વધારે જાડો થવો જોઈએ, અને કરજની સાથે સહજાતા બીજા પ્રશ્નો પણ સાથોસાથ ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ. આ પ્રશ્નોની લાંબી ચર્ચા આ રથને અપ્રસ્તુત ગણાય, પણ તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે ખેડૂત તેની જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે કેમ નિષ્પન્ન થઈ શકે અને એ ઉત્પન્નનો વધારો ભાવ કેમ મેળવી શકે.” (કરજ કમિટી-રીપોર્ટ. પૃ. ૪૭)

બીજા પૂરક ઉપાયોની આવશ્યકતા

અને તે ઉપરાંત કમિટીએ નીચેના શબ્દોમાં બીજા જરૂરી પૂરક ઉપાયો સૂચવેલા છે.

“જવાબ”

“એમ તો બધાને સમજાવેલું કે ખેડૂતોના દેવાનો પ્રશ્ન એ માત્ર જુદી લાઈને ઉઠેલી શકાય એવી સમસ્યા નથી. ગમગાના સમગ્ર આર્થિક જીવનની એ માટે તો તપાસ કરવી પડે. કરજ એ તો વ્યાધિવક્ષણ છે. અને તેનો ઉપચાર ગ્રામજીવનની પુનર્ધારનામાં ગહેલો જ. એ હેતુથી પંચાયતમાં ગ્રામજીવનનાં તમામ અંગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.” (કરજ કમિટીના રીપોર્ટ પૃ. ૪૮)

ખેડૂતોનું દેવું એટલું વધતું ગયેલું કે ગ્રામોદ્ધારની દ્રષ્ટિ પણ યોજના અમલમાં મૂકતાં પહેલાં કરજ તદ્દન નાબૂદ કરવાની આવશ્યકતા હતી. એ કાર્ય એ એકવાર પૂરું થાય એટલે ખેડૂતજીવનના બીજા પ્રશ્નો હાથમાં લેવા જોઈએ કે જેથી કરજમુકિતની શુભ અસર મિલેજા બને; અને પાછળના થોડાં વરસમાં પહેલાંનું કાર્ય ખૂંસાઈ ન ગય. ખેડૂતોના સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતા એ અન્ય પ્રશ્નો વિશે સૂચના કર્યા પછી, ભાવનગરમાં એ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે શા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા તે આપણે જોઈએ.

અનિશ્ચિત ભવિષ્યને બંધાવે વર્તમાન પરિસ્થિતિ નિભાવી ન લેવાય

ભાવનગરે ઝળખુકિતો આ પ્રવાસ કર્યો ત્યાં તેની સામે પ્રથમ શંકા એ ઉભાવવામાં આવી કે આ પ્રયોગમાં ભવિષ્યને માટે કશી નિયતી છે નહિ. એનો અર્થ એ હતો કે જન

ભવિષ્યમાં ખેડૂતોના રક્ષણ માટે કંઈ નિયમ ન હોય તો કરજમુકિતની વાત યદુ-વંશજવાળી ન ગણાય. એ પ્રશ્નો સ્પષ્ટ જવાબ છે. ભવિષ્ય તો અચુક હશે અનિશ્ચિત જ રહે અને એ બહાને જે વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપચાર અને ઉકેલ માગતી સામી ઊભી રહી હતી, તેની સામે આંખમીચામણો ન કરી શકાય.

ઋણમુક્તિ-પ્રાથમિક પગલાં તરીકે પણ અનિવાર્ય

વળી આ વર્તમાન પરિસ્થિતિ અત્યંત હતી એનો નિકાલ થાય પછી જ ભવિષ્યના કાર્ય વિશે વાત થઈ શકે. અહરમાત પછી આગાહીના માર્ગમાંથી કચરો કાઢી નાખવો એ કાર્ય જેટલું આવશ્યક છે. તેટલું જ આવશ્યક આ કરજમુકિતનું કાર્ય ભાવી સુધારણા માટે હતું. પણ તે સાથે માત્ર કચરો કાઢી નાખવાથી જ આગાહીની આવજા નિયમિત ન બની જાય. અને પહેલાંનું દેવું પતારી દેવાથી ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ એકસપાંદે સુધરી જશે એવી આશા રાખવામાં આવી પણ ન હતી. પણ આર્થિક પુનર્વિધાનનું કાર્ય આગળ ધપાવવા બીજાં રચનાત્મક પગલાંએ લેવાની જરૂર હતી. અને એ નવા અક્ષર પાડવા માટે કરજમુકિતના કાર્ય પાટી ભૂંસીને તૈયાર કરી હતી.

ઈન્ડરેનેશનલ લેન્ડર રિયુના એગ્રિલ (૧૯૩૫) ના અંકમાં ભાવનગરના આ પ્રયોગની આલોચના કરવામાં આવી છે. તેમાં લખેલ છે કે ભાવનગરે સાધેલ કરજમુકિતના કાર્યની વિશિષ્ટ કિંમત એ છે કે તેથી પાટી સ્વચ્છ થઈ છે અને માન્યજીવનની પુનર્વિધાન માટે યોગ્ય પરિસ્થિતિ તૈયાર થઈ છે.

ખેડૂતોને કરજ કરતાં અટકાવવામાં કાયદાઓની નિષ્ફળતા

પ્રથમ પહેલાં જણાવી દેવું જોઈએ કે દરજારગ્રીએ સૌથી વધુ ભાર ગ્રામપંચાયત પર મૂક્યો છે. એ સંસ્થાનો તેઓ પુનરુદ્ધાર કરવા માગે છે. આ પંચાયતનું શું પ્રયોજન છે એ રિપોર્ટમાં વિસ્તારથી સમગ્રવવામાં આવેલું છે. ખેડૂતો ફરી દેવું ન કરે એ માટે સખત કાયદો કરવા એવો કેટલાક લોકોનો અભિપ્રાય છે. એવા સખત કાયદોથી ખેડૂતના જીવન પર અને તેનાં ખર્ચો પર દેખરેખ રાખવામાં આવે એવી સૂચનાઓ મળી છે. ઋણમુક્ત ખેડૂતોના જીવનપ્રદેશમાં કરજનાં પૂર ફરી વળે, તેટલા માટે આવા કાયદોથી દૈનિક પાળા ઊભી કરવામાં ભાવનગર દરજારને શ્રદ્ધા નથી. એવા કાયદાઓનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો શુભ હોય, પણ એનો અમલ કરતી વખતે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓની ભાખે જ કાઈ પહેલાંથી જણાવતી કરે છે. ઉપર ધ્યાન રાખનાર અમલદારો ભલે ગમે તેટલા જાગ્રત અને શુભ ભાવનાવાળા હોય તોપણ પ્રજાના આંતરિક જીવન માટે એવો નિયમો ધડવાથી પ્રજાને લાલ થાય તે છતાં પ્રસંગોપાત્ત વધુપડતી પગલણી થયાં વગર રહે નહિ.

ગામડાં સ્વાશ્રયી બનાવવામાં પંચાયત એ સર્વોચ્ચ માર્ગ

એ કરતાં ભાવનગર દરજાર ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થાને વધુ પસંદ કરે છે. કે જેથી પ્રજાને પોતાની વ્યવસ્થા કરવાની ધીમેધીમે તાલીમ મળે છે. એ સંસ્થા અગત્યર વિકાસ પામશે ત્યારે આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થશે એટલું જ નહિ પણ લોકમતની બીકથી ખેડૂતો પર એ સંસ્થા અંકુશરૂપ થશે અને ખેડૂતો વગરવિચારે ઉગાઉ રીતે ખર્ચ કરીને દેવું કરનાં અટકશે. સંસ્થાનો આ ગતનો સિક્કો, સ્વાભાવિક રીતે, ધીમે ધીમે જ થાય.

આ આમપચાપતો નિરતર વધતી જાય છે. માત્ર ચાર જ વર્ષ પહેલાં એની સખ્યા ફક્ત ૨ ની હતી અને હવે ૮૪ ગામો આ સમ્બાનો લાભ લે છે અને ૫૫ ખીજ ગામોએ આમપચાપત માટે અરજી કરી છે પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું પડશે કે આમપચાપતના ખીજ અને લાભો ઉપગત એક ચપટ લાભ તો એ છે કે ગામડાનું તેથી આત્મભાન જાગૃત થાય છે, ગામડાના લોકો પોતાને માટે વિચાર કરતા થાય છે, અને તેઓ એકબીજાની ઉન્ન-નિમા વધુ રસ લેતા થાય છે.

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે—ભાવનગરનો પ્રયોગ

અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર

નિરક્ષરતાને આપણે દલ્હી વાગ વધારે ધેગ રંગે નિહાળીએ છીએ હિંદી ખેડૂત છેક અગિયારમી સદી, ત્યારે સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન ખેડૂત પોતાનાં વર્તમાનપત્રો કે ગવિવારે આશ્ચર્ય વાચી શકે છે તોપણ તદ્વિશેનો એવો મન છે કે હિંદી ખેડૂત સામાન્ય સમજણમાં અક્ષરજ્ઞાન ખેડૂત કરના ચઢી જાય છે એક વર્તમાનપત્રકારે કહ્યું છે તેમ સામાન્ય હિંદી ખેડૂત વધારપડતો પ્રારંભવાદી છે, તો પણ તેનામાં સમજશક્તિ, ધીરજ, ખત અને કમ્પ્યુટિંગની ટેવ વિગેરે મદગુણો છે માત્ર તેને શિક્ષણ મળતું નથી. ત્યારે આ ખોટા પુરાણે ત્યારે એ જગતના દોષ પણ દૂર પાડી આપણે જોઈ શકીએ.

આ અગિયારમી અને અગિયારમી ખેડૂતને ભારે કિંમત આપી પડે છે. એક જ ગામના કમ્પ્યુટિંગો જેટલા દરજ્જા વ્યાજ ભરે છે તેના કરતાં કોણીઓ જેની પછાત કોમને ખૂબ જ વધારે વ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ અમધે કમિટીના રિપોર્ટમાં નીચે મુજબ મોધ છે

છે. ભાવનગરનું પોલ હાઉસ ખુદ્દમાં આબુ અને નહિ ભરાયેલી મહેસૂલ માફ કરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી, તે પ્રસંગે એકઠા થયેલા ખેડૂતોને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ તેમના ભાષણમાં નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા, “તમારું દરજારી દેવું પતી ગયું અને તમારા પૈસા મળી ગયા એટલે હવે તમે એમ ન ધારશો કે તમારું કામ પૂરું થઈ ગયું છે. સાચી સમજણ વગર આ બધું નકામું છે. અભણ અને આણસમણ છાંદસ બાપની લાખોની મિલકત હોય તોપણ ખે દિવસમાં ઉડાવી દે.”

હિંદી ખેડૂત એક બાણુ દીર્ઘદિષ્ટિ વગરનો અને ટૂંકી બુદ્ધિવાળો છે, તો મુખ્યત્વે તેના મૂલમાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન રહેલ છે. અને એ અજ્ઞાનને લીધે વ્યાજ ચડતું જાય અને દેવાનો હુઝાર થાય તો પણ તેની ઝાંખી થતી નથી. તે વખતસર પોતાના પૈસા ભરી આપતો નથી. અને ઘણી વાર અસક્તિને લીધે નહિ, પણ માત્ર ખેદરકારીને લીધે તે એ પ્રમાણે કરજ વધાર્યો જાય છે. ઝોઢી રકમમાંથી ધીરેધીરે વ્યાજ ચડીને જગરજસ્ત રકમો ચડી હોય તેવા ઘણા કિસ્સા કમિટી આગળ આવેલા. બૂલમાં કે ખેદરકારીમાં એ રકમ પહેલેથી જ ખેડૂતે ન ભરેલી તેથી એ પરિણામ આવ્યું હતું, પુરાવાની તોંધમાં કમિટીએ આ વિશે બરાબર લખેલું છે કે આવા દાખલાઓ ખેડૂતને કેળવણીની જરૂર છે એમ પુરવાર કરે છે. એવી કેળવણીથી ખેડૂત દેવું લંબાવ્યે જવાથી શું નુકસાન થાય એ સમજે અને વખતસર પૈસા ભરી દેવાનું તેને પોતાની મેળે જ જાન થાય. જે રાજ્ય કે સંકાયકારી મંડળી પૈસા ધીરેશો તો ઉપલી બાજતોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જશે.

જ્યાં સુધી ખેડૂતને શિક્ષણ ન મળ્યું હોય ત્યાં સુધી પોતામાં શક્તિ હોય ત્યારે વખતસર નાણાં ન ભરી દેવામાં જે નુકસાન છે તેનો તેને ખ્યાલ આવતો નથી. અફસોસની વાત તો એ છે કે જે ગામડાંઓમાં નિશાળો છે ત્યાં પણ કેળવણીની સગવડનો ખેડૂતના છોકરાંઓ લાભ લેતા નથી. એટલી વાત આશાજનક છે કે જ્યાં આમપંચાયત સ્થાપવામાં આવે છે, તે તે ગામની પહેલી માગણી એ થાય છે કે ગામમાં નિશાળ ખોલવામાં આવે તો સારું.

નિયમ એવો છે કે જે ગામમાં ૫૦૦ કે તેથી વધારેની વસ્તી હોય ત્યાં નવી શાળા ખોલવી. પણ જ્યાં આમપંચાયત હોય ત્યાં વસ્તી ૫૦૦ થી ઝોઢી હોય તોપણ શાળા ખોલવામાં આવે છે. અજ્ઞાન અને ગરીબ ખેડૂતોને દયાવવામાં નિરક્ષરતા એ શાહુકારોને મદદરૂપ થાય છે એ નિરક્ષરતા આ રીતે ઝોઢી થતી જશે.

વળી એ પણ સતોષની વાત છે કે જ્યાં જ્યાં આમપંચાયત છે ત્યાં ખીર્મ ગામડાંઓ કરતાં મહેસૂલ નિયમિત રીતે એકઠું થઈ જાય છે. અને થાણુદારોને વચ્ચે પડવું પડતું નથી. ગામડાંઓ પર જે વિધાસ મદદવામાં આવ્યો છે તેનો એ રીતે તેઓ થોડા બદલો વાળે છે. ચાલુ]

(૧)

લોકશાહી*

લોકો હમેશા પૂછવા કરે છે, “દુનિયાનું વલણ એકસત્તાક રાન્યપદ્ધતિ તરફનું છે, એમ તમને લાગે છે? તત્ત્વજ્ઞાન ખ્યેયવાદથી વિરોધી એવા વાસ્તવવાદ તરફ મૂકવા લાગ્યું છે, એમ તમે માનો છો? તમને લાગે છે કે કલ્પાનું હાલનું વલણ પુરાણમતવિરોધી છે કે વૃદ્ધયોગ કે તપોવ્રત વ્યવસ્થા છે!” એવા એવા પ્રશ્નો હમણાં પુછાય છે.

આવા પ્રકારના પ્રશ્ન કોના જેવા છે! “આજે વરસાદ આવે, એમ તમને લાગે છે? માથે છત્રી લઈ જઈ ત્યારે!” આભોહવાને અંગેના આવા પ્રશ્નો જેવા જ પેલા પ્રશ્નો પણ નૈતિક, ઔદિક, દ્વંદ્વકીય અને ગંજકીય પ્રશ્નો આભોહવાની પેઠે આપણથી પર એવા બહા-ગના હોતા નથી; તેમનું સ્થાન આપણી અંદર જ હોય છે. તેથી કરીને, શું થવાનો કે ન થવાનો વધારે સલત્ત છે, એમ પૂછવામાં કોઈ અર્થ નથી. આપણે કહ્યું તો એ જોઈએ કે, શું હોતું જોઈએ એ વિષે દરેકે મનમાં નિશ્ચય કરી લેવો અને તે પ્રમાણે વ્યથાજ્ઞાન અને વ્યથાશક્તિ કામે લાગી જવું.

આજે સ્વતંત્રતાનાં જે અનેકવિધ અપમાનો ચાલે છે, તેમાં સૌથી લારે અપમાન મને આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં સમાયેલું લાગે છે કે ઉદારમતવાદી રાન્યપદ્ધતિ એકસત્તાક રાન્યપદ્ધતિ કરતાં સારી નથી! આ ઉપરથી મને એક વાર્તા યાદ આવે છે. એક લાઈએ પોતાના મિત્રને પૂછ્યું, “આજે ક્યાણા પાસેથી મને એક તમાચો મળ્યો. તો હવે મારે શું કરવું?” પેલા મિત્રે જવાબ વાલ્યો, “એમ! સાવ સહેલી વાત છે. તમને તમાચો મળ્યો જ છે, તો તે હવે સંઘરી રાખવો.” પોતાની સ્વમાનગદ્દા વિષે બીજાને પૂછવા જનારો એમ કરવામાં જ પોતાનું ગૌરવ ગુમાવી ચૂક્યો છે, એ સાવ સ્પષ્ટ છે.

સ્વતંત્રતા ને સ્વતંત્રતાનો લોપ, આ બે વચ્ચેની પસંદગી, ઓછાવતા મુદ્દ્યની હોવાથી તેમાંથી એકને પસંદ કરી શકાય એવી વસ્તુઓમાંથી કોઈ એકની પસંદગી, આ બે વસ્તુઓ એક કોટીની નથી, કેમકે બીજામાં અનેકમાંના એકની પસંદગી કરવાને માટે બુદ્ધિનું કારણ હોઈ શકે છે. પણ પહેલી પસંદગીમાં તો, સ્વતંત્રતા એટલે માનવી ગૌરવ ને સંસ્કૃતિ, અને સ્વતંત્રતાનો લોપ એટલે માનવ્યની એટલી હદ સુધીની અવનતિ કે પછી

* મિ. એનેડેશ કોસના કેટલાક વિચારો ૧૨ મી જૂનના ‘હરિયન સોશિયલ રિફોર્મર’ મા પ્રગટ થયેલા તેનો અનુવાદ.

માણસો ખીડમાં હાંકી મૂકવાં જેવાં દોરજ થઈ રહે કે પાંજરામાં પૂરી દેવા સારું પકડારેવાં કે પાળેલાં જનવરો જ બની જાય.

અન્યારના કાળને વિશે વિચાર પર આવીએ. સ્વતંત્રતા જે ભાવિની આગાહી આપે છે, તે ભાવી મને હંમેશાં ધ્રુવની સમાન દોરનાર છે. એકસત્તાક પદ્ધતિમાંથી દેખાતા ભાવિથી મને કશી દોગવણી મળતી નથી ભૂતકાળમાં ધર્મસત્તાક, કે રાજસત્તાક કે વર્ગસત્તાક પદ્ધતિઓમાં રહેલ એકસત્તાકત્વની પાછળ કંઈ નહિ તોય એક પ્રકારનો ધાર્મિક મૂલવાદ હતો. અર્વાચીન માનવતાવાદે આ મૂલવાદ વેંટફી નાખ્યો છે અને તેની જગ્યાએ સાદા, સીધા દયાભાવના આદર્શો રચાવને ક્યાં છે.

પણ આજ આપણી સામે ઝૂમતા આપણા જમાનાનો એકસત્તાકવાદ પોતે ગમે તે ડંકામ મારતો હોય કે રૂડું રૂપાળું કહેતો હોય, પણ તે ધર્મશૂન્ય અને જડતાવાદી છે, અને બીતરતો બીતરતો તે હિંસામય ને પાશવી બનતો જાય છે. તેના સોટા તથા લોકોને જગતમાં શું આવે છે તે ભેરા કે જાણવા દેવામાં નથી આવતું; તેમને સરમુખત્યારી સામે નમાવવામાં જ આવે છે અને તેમને મૂંઝે મોઢે તેનો દોર માથે ચઢાવવો પડે છે.

આ આજ્ઞાપાલનને વધારે ઉત્તમજન દેખાડવા માટે તેને ઉદાત્ત વીરતા સાથે ભેડી દેવામાં આવે છે, અને તેને પછી સામાન્યતા: 'લશ્કરી શિસ્ત' એવું નામ અપાય છે. આ 'શિસ્ત'નો વિસ્તાર આખા સમાજમાં થયેલો છે અથવા થવો જોઈએ, એવું મનાય છે. પણ સમાજવ્યવસ્થાના એક અંગ તરીકે લશ્કરી શિસ્તને રચાવ છે, એ રીતે સમાજમાં સમાઈને રહેવાને બદલે આ શિસ્ત સમાજને જ પોતામાં સમાવી દે, પોતે જ સમાજ જેટલી વિશાળ બને, તો પછી તેને કદી લશ્કરી શિસ્ત કદી શકાય નહિ; તો તે પછી સર્વતોમુખી સૂર્યતા પોષનારી સંસ્થા જ થઈ શકે. લશ્કરી સિપાઈની મુખમુદ્રા ધાગણ કરનારો ક્યાકાર, સર્જન્ટ જેવા ચહેરાવાળો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે ફરમાનોની રાહ જોનાર અને વિચાર ક્યાં વગર તેને અમલમાં મૂકનાર રાજકારણી—એ તે કદી ક્યાકાર કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે રાજકારણી હોઈ શકે ? તેઓ તો નકામા નમળા લોકો છે.

માનસિક અવનનિતું ખીણું એક લક્ષણ એ જોવામાં આવે છે કે આજે 'આમજનતા'ની ભાષામાં, 'આમજનતા'ને માટે યુ જોગ્યાયોય છે એ પરિભાષામાં, રાજકીય પ્રશ્ન હંમેશાં રગૂ થાય છે. લોકોને લાગે છે કે 'આમજનતા' એ આજના ઇતિહાસનું કંઈક નવું વસ્તુ છે. પણ તેમ નથી; હંમેશાં તે અતિત્વમાં હતુ જ. હા, આજ કરતાં પહેલાં પ્રમાણમાં નાનું ખરું. પણ તે તો આખો સમાજવિસ્તાર પણ પ્રમાણમાં નાનો જ હતો એટલે, આક્રી તેમની પ્રકૃતિ, તેમનો જુન્સો, તેમના વસ્ત્રથી આપકારિતાની બીક કે ધમકા—આ બધું તો એકસમાન જ છે.

સંગીન ગ્રન્થનીતિત્ત વિચારકેએ આમજનતાને સમાજની નેતૃત્વશક્તિ તરીકે નથી માની એવા નેતૃત્વની જવાબદારી તેમણે હંમેશાં એવા વર્ગના લોક પર નાંખી છે કે જેઓની પર્મદળી આર્થિક નહિ, પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ ક્ષતી હોય, એવા લોક કે જેઓ રાજધુરણ વહી શકે એવા હોય તેથી આજના પ્રશ્નો સમઘ જનતા સાથે નથી. પણ રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગ સાથે છે. એટલે, જો કંઈ અનિષ્ટ જ છે, અને તેથી તેને કાલવાનો ઉપાય પણ હોય તો, આ

આગતમાંય તે આપણામાં આપણી પાસે જ છે, બીજી જગ્યાએ તેની ખોળાખોળ કરવી વ્યર્થ છે.

ઉદારમતવાદ લોકશાહીનો મિત્ર અને શત્રુ એક હોઈ શકે છે. મિત્ર એ રીતે કે લોકશાહી રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગ એકનો એક ને જડ નથી હોતો; પાણીના પ્રવાહ પેડે વહેતો રહેતો હોય છે. તે મંખ્યાબળ અને અનુયાયીઓ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તે ગમે તેમ નહિ પણ ખૂબ ચીવટથી પમદ કરી કરીને એથી કરીને લોકશાહીમાં એ વસ્તુ રહેલી છે કે તેનું તંત્ર એવું હોવું જોઈએ કે જે પોતે ચાલવાની સાથોસાથ પ્રમત્ને શાસનની કૃણવણી પણ આપતું રહે. અને ઉદારમતવાદ લોકશાહીનો શત્રુ પણ હોય, તે એ રીતે કે લોકશાહીમાં જે સુલુને ભોગે માત્ર મંખ્યા જ વધારવા તરફ વલણ થાય તો તે લોકશાહી મરીને ટોળાશાહી બનતી જાય; એટલે પછી, આપોઆપ જ તેમાંથી સરમુખત્યારી ને જુદી આપખુદીનો મંજવ થાય જ; એટલે કે લોકશાહીનું મરણ.

આ ઉપરથી સદિગ્જવાળા માણસો માટે વ્યવહારનો નિયમ એ થયો કે, ગમે તે રીતિમાં પણ, ઉપલબ્ધ એવા દરેક સાધનથી, નિરંતર અને સતત, આ ઉદારમતવાદ રક્ષવાનું અને પોષવાનું કામ કરવું જોઈએ, ને તેને માટે યોગ્યમાં યોગ્ય સાધનો શોધતા જ રહેવું જોઈએ; અને તે યોગ્ય સાધનો એવાં હોવાં જોઈએ કે જે આપણા ઉદ્દેશને મદદરૂપ હોય, નહિ કે ઉદ્દેશને ભુલાવે કે બદલાવી નાખે એવાં.

ધ્યેયને માટે કામ કરનારને તે ધ્યેયમાંથી જ આશા અને આનંદ મળે છે. અને જતાં કદાચ, તેથી વધારે પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપી સ્થૂલ કૃણપ્રાપ્તિ તરફ એનું મન જાય, એમ બને. તો તે પણ તેને મળી શકે એમ છે. કેમકે એ સમજે તો જગતની બાજની પરિસ્થિતિમાં, શુદ્ધિ તથા નીતિના બળને સંધરેા હજી પણ ધણો મોટો હયાત છે, મહાન ને બળવાન રાષ્ટ્રોમાં પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા હજી પણ રહેલી છે, અને આજ એમની પર આવેલાં મંકટો સામે તેઓ ઘર્ષ શકશે, અને એ રીતે પ્રગતિ દોપને પાછો સતેજ ને પાછો ઝળહળતો કરવામાં ચિત્તગારી જેવાં બની શકશે.

એકસત્તાક રાજ્યમાં પણ પહેલાં ભોગવેલી સ્વતંત્રતાદ્વારા હાંસલ કરેલાં પરિણામો લોકોમાં અનેક આગ્રહી મનોવૃત્તિરૂપે હજી રહેલાં હોય છે અને એવાં રાજ્યોની સરકારો એ જ મનોવૃત્તિઓ પોતાના કામમાં વાપરે છે, જોકે એમનો પોતીકો પ્રયત્ન તો એમને બદલી નાંખવાનો, ભવિષ્યમાં એમનાં વૃદ્ધિવિકાસ જ ન થાય એમ નિર્ધારિત કરવાનો હોય છે. આ એમનો પ્રયત્ન પોતાના પગ પર જ કુહાડી મારવા જેવો છે, કેમકે, સરકારોના નિર્વાહ માટે આજ સર્ગક શક્તિઓ જરૂરની હોય છે, કે જેનું ભવિષ્ય એકસત્તાક સરકારો નાબૂદ કરે છે કે નોખાવે છે.

પણ ધારો કે ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ આવવાનું છે. તો એમ થાય કે આજે દુનિયાને પીળી નાંખના ઝગડાઓમાંથી અતિ સ્વાતંત્ર્ય શક્તિઓ પૂરેપૂરી દારી જાય અને એક-સત્તાવાદનો વિજય થાય, એટલે કે, એકદમ સત્તાવાદનો સોટો આજ સુધી તેમાંથી બચી

ગયેલા દેશો પર પણ આવે. જરૂર હ્યારે સ્વાતંત્ર્ય શુદ્ધિ નમરો. પરંતુ ખાતરી રાખજો કે સ્વાતંત્ર્ય સાધવાનું નવેસર મંડાણ થવાનું જ. કેમકે વિજય મેળવવામાં તે વખત-પૂરતી હારેલી લોકશક્તિ પાછી પ્રયત્ન કરવાની જ અને હાલિયમાં વિજયવંત બનવાની જ એમાં સંદેહ નથી.

માનવી કાર્યો ખરેખર વીરતા ને લશ્કરી શિસ્તમાંથી પ્રેરણા પામે એ સાચું છે. પણ તે એકદમ સંતાના આત્માપાલનના અર્થમાં નહિ; પરંતુ ઉપર વર્ણવેલી રીતે—પરમ ઉદાત જીવન માટે કુર્યાન કેવી રીતે થવું તે સમજવાના અર્થમાં.

હવે તમારો છેલ્લો પ્રશ્ન (જે રાજકીય નૈતિક મર્યાદાની બહાર છે) એ છે કે, ‘વૈયક્તિક સુરક્ષિતતાને માટે એટલે કે તેના ઐદિક તથા આર્થિક લાભાર્થે એકસત્તાક રાજકીય પદ્ધતિઓ ઉદારમતવાદી રાજ્યપદ્ધતિઓ કરતાં વધારે ઉપયુક્ત ખરી? આનો જવાબ હું બીજો પ્રશ્ન પૂછીને જ આપું: “આપણે એમ કહવાની કરી રાકીએ ખરા કે આપણે જ્યે આપણાં કામો બીજાને સોંપીએ ને તેમને કારે કાળજે મતું મારી આપીને કહીએ કે તમને ફીક લાગે તેમ તમે અમારાં કામો કરો, તેમાં અમે ડખલ નહિ કરીએ, વાંધો નહિ કાઢીએ કે પ્રશ્નો પણ નહિ પૂછીએ, તો તે કામો સુરક્ષિત રીતે પાર પડે!”

અહીં પણ મને ડોડેટના ‘લેસ રુઝ એન એકિઝલ’ માંના ઇસિરિયાના રાજની વાત યાદ આવે છે. તે ખાનગી રીતે એક બી સાથે આત્મદમાં રહેવા સારું ગાદીનો ત્યાગ કરે છે. જ્યારે તે તેની આગળ પોતાનો મહાન સ્વાર્થત્યાગ જાહેર કરે છે ત્યારે તે સ્ત્રી હસીને કહે છે, “અરે હવે જોખા માણસ!” અને ત્યાંથી ચાલતી થાય છે.

રામચંદ્ર સોમણ

(૨)

હિંદમાં સંઘસુસ્થાનો

વિકાસ અને પ્રગતિની દૃષ્ટિથી પ્રથમ પંક્તિના મળ્યાતા દેશોના શિક્ષણવિષયક કાર્ય-ક્રમોમાં સંઘસુસ્થાનો અત્યારે એક અતિ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. એ માત્ર ‘મૃતચૂંહો’ નથી પણ ઉપયોગી સંસ્થાઓ તરીકે એ જીવંત હોય છે. ઇનસીએ, હિંદમાં જ એથી ઊંચલી સ્થિતિ છે. શિક્ષણવિષયક અને એવી બીજી સગવડોની દૃષ્ટિએ જગતનાં પ્રગતિસાધક રાષ્ટ્રોને મુકાબલે હિંદ પછાત છે એ સત્ય હોવા છતાં બહુ જ ઓછાં દેશો એવાં હશે કે જેમાં વિપરીતતા આટલી હદે પહોંચી હશે. મેસર્સ માર્ખમ અને હારમીઝ બ્રિટિશ હકુમત અને વસાહતવાળા દેશોમાં જુદાંજુદાં સંઘસુસ્થાનો બેવા નીકળેલા. હિંદુસ્તાનમાં સંઘસુસ્થાનોની સ્થિતિ પર એક મહત્વનો હેવાલ એમણે હમણાં પ્રગટ કર્યો છે. એ એમણે ખ્યાનપૂર્વક કરેલા અન્વેષણનું પરિણામ છે; અને એમાં એમણે જે કાંવી ત્રીકાઓ અને ચીમકી આપેલી વિવેચનો કર્યાં છે તે તદ્દન સરળભાવે કરેલાં છે. સત્યને એના અસલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. સંઘસુસ્થાનોની જે સ્થિતિ એમાં આલેખી છે તે બેતાં તરત સમ-

નય છે કે સામાન્ય રીતે જે હોયું તેમજ એવું ઘણું આપણે ત્યાં નથી. એમાંથી કેટલીક હકીકતો નીચે રજૂ કરીએ છીએ.

શિક્ષણ અને સરકારની દૃષ્ટિથી સંગ્રહસ્થાનો રચવાની મહત્તા સ્વીકારનારા દુનિયાના મોટા મોટા ને અગ્રગણ્ય દેશો ગણાય છે તેમાં હિંદુ સ્થાન સૌથી છેલ્લું છે એ હકીકત તરફ લેખકો શરૂઆતમાં જ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. હિંદુ જેવા વિશાળ દેશમાં માત્ર ૧૦૫ સંગ્રહસ્થાનો છે એટલે કે સરેરાશ ૩૪ લાખની વસ્તીએ એક ધનું. બ્યારે સ્વીડન જેવો દેશ કે જેમાં સાક (૬૦) લાખથી વધારે વસ્તી નથી ત્યાં ૧૬૦ સંગ્રહસ્થાનો છે. ૬૬૦ લાખની વસ્તીવાળા જર્મનીમાં ૧૭૦૦ સંગ્રહસ્થાનનાં છે, બ્યારે ૧૭૨૦ લાખની વસ્તીવાળા અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં ૧૪૦૦ છે. એ લેખકોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન એવું છે કે “જગતના સૌથી પછાત દેશો બાદ કરીએ તો એવો એક વિભાગ નથી કે ત્યાં સંગ્રહાલયોનાં મૂલ્ય અને મહત્વ આટલાં બધાં ઓછાં અંકાતાં હોય, ત્યાં એ આટલી ઓછી મદદ પર ચલાવાતાં હોય, તે જેમની સખ્યા આટલી બધી ઓછી હોય.” યુરોપ કે અમેરિકામાંની કોઈ પણ મોટી ગળવાનીના ખરેખાર સારા એક જ સંગ્રહસ્થાન પાછળ ખર્ચવામાં આવતી રકમ કરતાં પણ ઓછી રકમ—સાત લાખથી કંઈક વધારે એવી રકમ—હિંદનાં (બધાંય) સંગ્રહસ્થાનો પાછળ થઈને ખર્ચાય છે. આટલી ઓછી મદદ મળવા છતાં પણ એકાદ બે સંગ્રહાલયોમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેની તેમણે કદર જાત્રી છે. આ સંબંધમાં એ જણાવે છે કે આવી આર્થિક સહાયતાવાળા ગળવાનાક ઓછાં અંદાજપત્રો ઉપર “હિંદના સંગ્રહસ્થાનોના વિકાસની મોટી પ્રગતિ ચક્ષાવવાની આશા રાખવી એ તદ્દન બેહુકું છે. ઘણી સંસ્થાઓના ગેરવહીવટ અને ઉતરતી પાયરીના કચુરેટરો સંબંધી પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. નિરીક્ષણના આવા અતિ હલકા ધોરણનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે “હિંદના અતિ અમૂલ્ય ખજાનાઓમાંનું ઘણું કચરાઈ હોય છે કે ધૂળ ખાતું હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ સંગ્રહસ્થાનમાંથી અદશ્ય જ થઈ જતું હોય છે.” એમણે કાઢેલો ચેતવણીનો સૂર સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કરકે કાઢી નંખાય તેમ નથી:—“નજીકના લવિષ્યમાં જ જે કંઈ ફેરફાર થવા ન પામે તો હાથકારીગરીની બાબતમાં હિંદની સારકારિક મહત્તાનો પુરાવો આપણી આંખો આગળથી (સદાને માટે) અદશ્ય થઈ જશે. અને સૈકાઓ પહેલાં હિંદમાં વણાટનું, કળાકારીગરીના બેતમૂત નમુનાઓનું સર્જન કરવાનું, તેને તૈયાર કરવાનું વગેરે વગેરે જે કામ ચતું હતું તેનો પુરાવો મેળવવા લાવિ ઈતિહાસકારને યુરોપ જવું પડશે. હિંદનો ખજાનો લવિષ્યની પ્રગ્ન માટે સચવાઈ રહે, અને જગત સમક્ષ એને યથાર્થ છે રીતે રજૂ કરી શકાય એ માટેના વિચારો પ્રત્યે સત્તાધારીઓ લાંબો વખત આંખ આડા કાન કરી રાખે એ જગ્યા હિતાવહ નથી.” જે દુર્લક્ષને પરિણુ મે હિંદ પોતાનાં કેટલાંય મહામૂવાં રત્નોથી વચિત બની ગયું છે એજ દુર્લક્ષને કારણે અસોરે પણ ભારતીય સ્થાપત્યની કેટલીક શાળાઓ વિષે ખૂબી વિગતોમાં ઊતરીને ઝીણવટ-ભર્યું આશોધન કરનારાઓને યુરોપ જવું પડે છે. આ હેવાલ સરકાર તેમજ પ્રગ્નએ ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાન વિચારવા જેવો છે. *

૧૨ (૩૦)

સરકારી નોકરોના પગાર

હિંદુ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશમાં સરકારી નોકરોના પગારને તેના દરજ્જા અથવા ઉપયોગિતા સાથે કંઈ સંબંધ હોતો નથી, આ દેશમાં તો અધિકારીશાહી ઉચ્ચનાનું પ્રતીક પગાર છે. હિંદુઓમાં બંને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે.

અત્યારે હિંદુઓનો વડો પ્રધાન રાજાનો અગ્રગણ્ય નોકર ગણાય છે. પરંતુ વડા પ્રધાન તરીકે તેને કંઈ પગાર મળતો નથી. અદ્યારમાં સદીમાં આમસમા તથા સરકારીઓની અદેખાઈને અગે અને ત્યારપછી પણ ૧૯૦૫ સુધી નોકરોની યાદીમાં તેના આસ્તિત્વની અવગણના કરવામાં આવી હતી. તેનો વાર્ષિક ૫૦૦૦ પાઉન્ડનો પગાર તથા કાર્મ પણ મળતા કરવેરાથી મુક્ત થઈ તે તે 'ફર્સ્ટ લોર્ડ ઓફ ટ્રેઝરી' છે તેને અગે મળે છે.

ટયૂડર અને સ્ટૂઅર્ટ રાજાઓની સત્તા હેઠળ તિબેરી ખાતાનો હોદ્દો સૌથી સારો ગણાતો. તેના અસ્તિત્વને બસો વર્ષ થયાં ઓળખવામાં આવેલ છે. છેલ્લા લોર્ડ ટ્રેઝરર ક્યૂઝબરીના ડયુકની નિમણૂક રાણી એને મૃત્યુ પહેલાંના આગલા દિવસે કરી હતી.

ત્યારપછી સામાન્ય રીતે વડો પ્રધાન ફર્સ્ટ લોર્ડ ઓફ ટ્રેઝરી ગણાય છે. 'ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેન્જર' ને બીજા લોર્ડ ગણવામાં આવે છે. બંનેને સરખો પગાર મળે છે. ૧૭૨૧ માં ગ્રેબર્ટ વાન્પોક્કને મળતો તેજ પગાર તેમને અત્યારે મળે છે. પરંતુ વધેલા કર તથા પૈસાની ઘટતી કિંમતને અગે તેની ખરીદ શક્તિ અર્ધી અર્ધ ગઈ છે.

વડા પ્રધાનને પેન્શન મળતું નથી. અદ્યારમાં સૈકાના છેલ્લા વર્ષોમાં લોર્ડ નોર્થ હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેને વાર્ષિક ૪૦૦૦ પાઉન્ડ આપવામાં આવ્યા હતા તેને કદી પૂર્વ-દશાંતરૂપ ગણવામાં આવેલ નથી. આ કરકસરનું પરિણામ હમેશાં સારું આવ્યું નથી.

ડયુક શ્રીમંત હોય અને ભાડાની જગી આવક હોય તો તે સગાંવહાવાની તથા જુદા-અવગ્યાની જરૂરિયાતોને અવગણી શકે. પણ ગરીબ બાપડા વોડપોલને પૈસા માટે પરણતું પડ્યું હતું. (જે માટે પાછળથી તેને પરતાવો થયો હતો) તે શેરના સદામાં ખૂબ કમણો હતો. બંને પીટ પર પણ મોટું કરજ હતું. નાનો પીટતો એટલો મજાવો હતો કે તે વાર્ષિક પાઉન્ડ ૩૦૦૦ ની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર હતો. સ્પેન્સર પર્ગિવલ ગરીબ નિયતિમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

પાર્લામેન્ટે પીટનું કરજ આપી દીધું અને પર્ગિવલની થોડી મેવાની કદ તેને ૬૦,૦૦૦ પાઉન્ડની બક્ષિસ તથા તેની વિધવા તથા પુત્રને વાર્ષિક ૨,૦૦૦ પાઉન્ડ આપી ને કરી. પણ આ બાબત કદી ફરીથી કરવામાં આવી નથી. લોર્ડ મેન્ચેસ્ટર ગણીને પૈસા ઉછીના આપવા વિનંતી કરી હતી, અને લોર્ડ ઓક્સફોર્ડ કબજ કર્યું હતું કે પાર્લામેન્ટ પરીટમાંથી નીકળતી વખતે તેની નિયતિ વધારે ગરીબ હતી.

(૪)

રાજ્યના મંત્રીઓ

રાજ્યમંત્રીઓની નિયતિ વધારે નક્કીનહી રહે છે. ઓછી જોખમદારી હોવા છતાં તેમને વડા પ્રધાન જેટલો જ પગાર મળે છે. પણ હમેશા તે પરિસ્થિતિ નહોતી. મિ. એડનેને ૫૦૦૦ પાઉન્ડ વર્ષે મળે છે. તેના પૂર્વગામી જહોન મિલ્ટનને પગાર દરરોજના ૧૫ શિ. ૧૦૩ પે. અથવા વાર્ષિક ૨૮૮ પાઉન્ડ ૧૩ શિ. ૬૩ પે. હતો. ઉપરાંત જાણીતા મહેમાનો માટે ભથ્થુ મળતું. એન્ડરસનને વર્ષે ૧૦૦ પાઉન્ડ મળતા અને તે ઉપરાંત થોડું ભથ્થુ બીજું મળતું.

આથી ઊંચકું કેટલીક જગ્યાઓ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં વધારે લાભદાયી હતી. જોર્જ બોક્સ ટ્રેડિંગ (વેપારી મંડળ)ની જગ્યા એટલી બધી સ્પૃહાળીય હતી કે મિ. રન્સિમેનના એક પૂર્વગામીએ તે જગ્યા મેળવવા રાજની રખાતને ૫૦૦ પાઉન્ડ તથા હીરાનાં એરીંગ આપ્યાં હતાં. પેમાસ્ટર જનરલ (અત્યારે અવેતનિક) ની જગ્યા હેનોવેરિયન રાજ્યોના વખતમાં હેનરી ફ્રાન્કે તે સ્વીકારી ત્યારે દસ્તૂરને અગે શ્રીમંત થવાનો સહેલો રસ્તો હતો.

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી સ્પૃહાળીય જગ્યાઓ હતી, જેવી કે 'ટેલરશીપ બોક્સ એકસચેકર' તેને વાર્ષિક ૫૦૦ પાઉન્ડ જિન્દગી સુધી મળતા હતા. મેટ્રિયુએ તેના ભાઈને તે જગ્યા આપી. તેમાં એવી ખાતગી ગોઠવણ હતી કે ઘણીખરી આવક તેને આપી દેતી. હોરિસ વોલ્ફોલ્ડની જગ્યા આથી પણ ઘણી સારી હતી. અમેરિકન રેવન્યુના ઍક્સિટર તરીકે તેને વાર્ષિક ૮૦૦ પાઉન્ડ મળતા હતા, અને કામ કંઈ કરવાનું નહોતું. પરંતુ ખાતાના મંત્રી તરીકે લોર્ડ ઍન્વિલ્ડને 'એકસચેકરના ઍક્સિટર' તરીકેના જગ્યા આપવામાં આવી હતી. ૪ વર્ષો સુધી તેને વાર્ષિક ૪૦૦૦ પાઉન્ડ મળતા પરંતુ તે કદી ઍક્સિસમાં ગયા નહોતા.

આ જાની લાંચરશવત માટે નામચીન કેન્ઝ પર ટીકા ચતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે "કામ તો ગ્રાહુ રાખવું જોઈએ ને!" તેના ટીકાકારે જવાબ વાળ્યો કે "કચરો ફેંકી દેવો જોઈએ," બકે "હાઈટ હોલનાં ખાતાંઓની નીચેના સબ્જોમાં ઝાટકણી કાઢી હતી: "આ ખાતાંઓમાં સબ્જોને વાર્ષિક હજાર પાઉન્ડનો પગાર એટલા માટે મળે છે કે યોગ્ય સમયે તેઓ બે હજારનો હકક ધરાવી શકે."

બકે અટારમા સીકામાં તથા મેન્ગ્રોને ઍગ્રાણીસ્તમા સૈકાની શરૂઆતમાં આવી પ્રથા બંધ કરવા ઘણા યત્ન કર્યો હતો. પણ તેઓ પાછળ એવી વિસગતિ મૂકતા ગયા કે જે વખત જતાં વધી છે અને નવાં નવાં ખાતાંઓ—દાખલા તરીકે કેંગવણી ખાતું (૧૮૬૪માં શરૂ થયું) અને આરોગ્ય અવરજવર તથા વાયુધાનખાતું હાલમાં શરૂ થયાં છે, રાજ્યની ઉચ્ચ નોકરીમાં જે વિસગતિ હોય તે દૂર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે તેમ વધારે પ્રમાણમાં જણાવા લાગ્યું છે.

જાહેર નોકરીમાં સ્થાને માટે દેવાળાનો ભય હોય તો ધારાસભામાં લોકાના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનું પણ કંઈ વધારે સારું નથી. પાર્લામેન્ટના સભ્યોને મળતું અડધાકિક લવાજમ થયું જોઈએ છે. લોર્ડ્સ જ્યોર્જને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેની રાજકીય કારકીર્દિની

સરસ્વાતમાં કેટલીક વાર તેને જૂને પેટ પાલ્લભિન્દમાં જતું પડતું હતું. કાન્સમાં પણ ઉપ્પુડી-
ઓને ઘણા ઓછા પગાર આપવામાં આવે છે, અને કાન્સનું જીવનનિર્વાહનું ખર્ચ તથા
તેમના પગાર સરખાવતાં હિંદી ધારાસભાના સભ્યો ઘણા નશીબદાર ગણાય.

ફ્રેન્ચ ચેમ્બર ઓફ ઉપ્પુડીકના પચાસથી સાઠ સભ્યોએ આગામી ચૂંટણીમાં ન જીત્યા
રહેવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો છે. આમાંનાં પંદર તો સેનેટમાં ચૂંટાઈ ગયેલ છે તે બાદ
કરતાં પાલ્લભિન્દનું જીવન ગાળવા ખુશી ન હોય તેવી અસાધારણ મોટી સંખ્યા બાકી રહે
છે. તેમાંના એક જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી તથા મહેસૂલતંત્ર હેનરી કલેક્ટ તો તેમ ન કરવા
મટિનાં પોતાનાં કારણો ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યાં છે.

જો પહેલાંનો વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ ફ્રાન્કના નામના પગાર—જેની અત્યારે ૮૦૦ પાઉન્ડથી પણ
ઓછા ખરીદશક્તિ કાન્સમાં છે. માંથી દર આર વર્ષે ચૂંટાવાનો ખર્ચ તથા અધિકારના
અંગેનાં બીજાં ખર્ચ બાદ જતાં માત્ર અર્ધો બાકી રહે છે. સમાજમાં ઉચ્ચ દરજ્જાને
ધરાવતો કોઈ પણ માણસ—ખાસ કરીને કુટુંબવાળો માણસ—તેટલાથી મુજરાન
ચલાવી શકે નહિ.

એટલે જોને ખાનગી મૂડી નહોતી અને જે ચેમ્બરમાં હાજરી આપવા સાથે પોતાનો
ધંધો ચલાવી ન શકતો હોય તેણે કોઈ પણ સત્વજ માટે પાલ્લભિન્દનું જીવન અશક્ય બન્યું
છે. કહેવાનો અર્થ એ કે, જો તેણે પ્રામાણિક રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તે અસંભવિત
છે. ઘણાખરા ઉપ્પુડીઓને ખાનગી મિલકત ન હોવા છતાં તેઓ બહુ સારી રીતે રહી શકે છે,
તેમની સંભવિત આવક પર આ વાત ઝાંખો પ્રકાશ નાંખે છે. વળી મેં. કલેક્ટ કહે છે કે
છેલ્લાં ચોડાં વર્ષોની જાપખાનાની લડતે ઉપ્પુડીઓની ખૂબ એઆયફ કરી છે, તેમાંના
ઘણાખરા બહુ શક્તિવાળા છે અને તેમને વ્યક્તિગત માન આપવામાં આવે છે. વળી જાહેર
જુસ્સાવાળા ચેમ્બરના સભ્યને લાગે છે કે અધાધૂંધી તથા મોટાજાને અંગે તે કંઈપણ
જાણેલી કાર્ય કરી શકતો નથી. તેના ઘણાખરા સમય તેની ચૂંટણી કરનારાઓ પોતાને તથા
પોતાના સગા મટિની લલામણુ માગે છે તેમાં જાય છે. આ વાત જાણતાં સમાજને કે દરેક
રાજકીય પક્ષને યોગ્ય ઉમેદવારો જીલ્લા કરવામાં મોટી મુશ્કેલી નડે છે.

‘હિંદુસ્થાન ટાઈમ્સ’ પરથી]

(૫)

હિંદુત્વ પશુધન

હિંદની કરકસરમાં પશુધન કેટલું ઉપયોગી છે, તેના કંઈક ખ્યાલ હિંદના પશુધનના
આંકડા તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ છે તે પરથી મળી શકશે. આ અગ્રસદો ૧૯૩૪-૩૫ ના વર્ષનો
છં, અને તે છેલ્લામાં છેલ્લો છે. તેમાં બ્રિટિશ હિંદમાં ગાય વિગેરે પશુઓ (તેમાં બળદો
તથા ભેંસનો સમાવેશ થાય છે)ની સંખ્યા ૬૫૬,૯૩૫,૦૦૦ ની જાણવાની છે, અને ઘેટાં
અકર્ણ વિગેરેની સંખ્યા ૬૧,૧૫૭,૦૦૦ ની છે, અને ઘોડા, ટુટ, ખચ્ચર, મધેડાં અને બ્રંડની
સંખ્યા ૩,૮૦૧,૦૦૦ ની છે.

હળની મુલ મપ્યા ૨૫,૫૭૬,૦૦૦ હોવાનો તથા ગાડાની મપ્યા ૬,૮૭૬,૦૦૦ રેરાનો અડઅટ્ટો ડગામા આવ્યો છે

પ્રતિમા, યુક્ત પ્રાન્તમા ગાય વિગેરે પશુઓની સખ્યા મોગમા મોગી, ૩૨,૪૭૦,૦૦૦ ની છે, બીજે નમરે બગાળા આવે છે તેમા તે મપ્યા ૨૫,૨૮૭,૦૦૦ ની છે મદ્રાસ નીજે નમરે છે તેની મપ્યા ૨૪,૬૦૭,૦૦૦ ની છે ગીઝ પ્રતોના ઉપયોગી આદરજાઓ નીચે પ્રમાણે છે

મિહાર-ઓરીસા	૪૨૩૦૮,૦૦૦
પગમ	૧૫,૮૪૦,૦૦૦
મદ્રાસપ્રાન્ત-વરા	૧૩,૮૪૪,૦૦૦
મુમર્ષ	૧૨,૫૬૫,૦૦૦

ગેર બગાડ વિગેરેની મોગી સખ્યા મદ્રાસમા ૧૮,૭૦૧,૦૦૦ ની છે સયુક્ત પ્રાન્ત બીજે નમરે આવે છે તેમા તે સખ્યા ૧૦,૦૦૨,૦૦૦ ની છે સયુક્ત પ્રાન્તમા હળની સખ્યા સૌથી મોગી ૫૧૦૬,૦૦૦ ની છે બીજે મોટા આકડા બગાળાનો ૪,૫૮૨,૦૦૦ તે છે

મદ્રાસમા ગાડાની સખ્યા સૌથી મોગી ૧૧૯૪,૦૦૦ ની છે મધ્ય પ્રાન્ત અને વગાડની મપ્યા ૧,૧૪૭,૦૦૦ ની છે

ગાય વિગેરે પ્રાણીઓની, દરસો એકર વાવેલી જમીન અને દર ૧૦૦ રહેવાસીઓ એની પ્રાન્તવાર મપ્યા નીચે મુજબ છે

પ્રાન્ત	દરસો એકર ખેતીની જમીન પર ટોરોની સખ્યા	વરતીની દર ૧૦૦ની સખ્યાએ ટોરોની સખ્યા
અન્ધ્રોગ-એંગવાડા	૧૩૪	૮૬
આસામ	૧૦૦	૬૯
બગાળા	૧૦૩	૫૨
મિહાર-ઓરીસા	૮૮	૫૭
મુમર્ષ	૩૮	૬૦
બર્મા	૩૪	૪૨
મધ્ય પ્રાન્ત-વરા	૫૬	૮૯
કર્ગ	૧૦૦	૮૪
તિલ્લી	૭૫	૨૪
મદ્રાસ	૫૦૫	૫૩
સરદ પ્રાન્ત	૫૦	૪૪
પગમ	૬૦	૬૮
સયુક્ત પ્રાન્ત	૯૧	૬૭

((૭))

હિંદી ચલણમાં પાઈ નું સ્થાને

અત્યારે હિંદમાં ચલણમાં રૂપિયા આના એને પાઈ છે. ૧૨ પાઈનો એક આનો અને સોળ આનાનો રૂપિયો થાય છે. અર્થાં સરકારી તથા ગંદેર ખાનાઓમાં તથા અગ્રેજી રીને લખાતા અર્થાં હિસાબમાં પાઈ ભેદમાં આવે છે. પણ સિક્કા તરીકે પાઈ ભાગ્યે જ દેખાય છે અને તેનો ઉપયોગ નહિવત છે. કેમકે પૈસાની લેવડદેવડમાં ઓઝામાં ઓછી કિંમતનો સિક્કો પૈસો વપરાય છે.

જગતમાં તથા વ્યક્તિઓ વચ્ચેનાં વ્યવહારમાં તથા ગંદેર વ્યવહારમાં પૈસાનો ઉપયોગ થાય છે અને પાઈ તો ક્યાંયે દર્શિગોચર થતી નથી. પાઈનો ઉપયોગ ત્યારે પોસ્ટ ઓફિસમાં ફરતા પાંચ પૈસા અને એક પાઈ પડતી ત્યારે ભેદમાં આવ્યો હતો. અત્યારે તો પાઈ કાઢી નાખીને ફર એક આનામાં મેળી શકે છે. આના પહેલાં વિશિષ્ટ જનનાં ફરતર ખરીદવા માટે આપણે એક બે પાઈ આપવી પડતી હતી. પોસ્ટ ઓફિસનો આ દખલો આવડ કરતાં કામ પણ રૂબરૂ પાઈનો ઉપયોગ નથી.

અર્થાં લેવડદેવડ પૈસામાં થતી હોવા છતાં, હિસાબો પાઈમાં રાખવામાં આવે છે તે વિચિત્ર વસ્તુ છે. હિસાબમાં પૈસો તો કાંઈ નિર્દેશ જણાતો નથી. દાખલા તરીકે, રેલવે ભાડું માઈલે ચાર કે પાંચ કે છ પાઈ લેએ, ગણવામાં આવે છે. પણ ભાડું નાંકી કરેતાં પાઈ કાઢી નાખવામાં આવે છે અથવા એવી રીતે ગણવરી કરવામાં આવે છે કે ત્રણ પાઈનો કાંઈ મુશુક આવે કે જેથી પૈસામાં ભરણ કરી શકાય. અર્થાં સરકારી તથા ગંદેર હિસાબમાં તથા ગંતરીમાં પાઈને કાઢી નાખવામાં આવે છે. અથવા એવી રીતે હિસાબ કરવામાં આવે છે કે જેથી ત્રણ પાઈ પૂરી થઈ વધ પ્રણામાં એ આવ્યું છે કે અર્થાં હિસાબમાં પાઈને ચલણની નાની રકમ ગણવામાં આવી છે, અને પૈસા નું નામનિર્ધારન દેખાતું નથી. પરંતુ વ્યવહારનાં તો પૈસા તો જ ઉપયોગ થાય છે, પાઈમાં કાંઈ ભાવ પડતું નથી.

(ब्रिटिश) मुम्बई म्हालाकांमो अर्ने धर्मेड तथा वेल्समां

केजवणीना आंकडाओ

एक तुलनात्मक पत्र

धर्मेड तथा वेल्स

मुम्बई म्हालाकां (ब्रिटिश)

१. क्षेत्र (मो. भागमां)	५८,३४०	१२३,५६६
२. वस्ती	४०,६००,०००	२९,८०३,३८८ (१९,४०२,८८४ पुरुषो.)
३. इला क्षेत्रमां एक निशाने	२.८ मो. भागमां	२१,६ मो. भागमां
४. १. प्राथमिक शाळाओ	२०,८५४ (१५०,४३६ वर्गमां)	१४,७३० (मान्य); ११०१ (अमान्य).
विद्यार्थीओ	५,४०२,०५२	३,२०६,८६२
छोकराछोकराओना टका	५०.५% छोकराओ	७५% छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां टका	४६.५% छोकराओ	२५% छोकराओ
	१३%	५.५%
शिक्षक	१७०,५७४ (२८% पुरुषो; ७२% स्त्रीओ)	३८,३७२ (८७% पुरुषो; १३% स्त्रीओ)
प्रमाणपत्रवाणा शिक्षक	७७% (३३% पुरुषो, ६७% स्त्रीओ)	४८% (८५% पुरुषो; १५% स्त्रीओ)
२. माध्यमिक शाळाओ	२,०६४ (४६६ छोकराओना; ४८६ छोकराओनी अने ३६५ मित्र)	७५७ (६४८ छोकराओनी; १०८ छोकराओनी,
छोकरा छोकराओना शाळाओना प्रमाणपत्रवाण सरभु.		६ ओ
विद्यार्थीओ	५४७,५०६	१४२,८६२
छोकरा छोकराओना टका	५४% छोकराओ	८१.८% छोकराओ
	४६% छोकराओ	१८.२% छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां टका	१.३%	६% (१५२ मां ओक)
शिक्षक	२३,४२५ (५९% पुरुषो; ४६% स्त्रीओ)	७,६०१ (१६७२ स्त्रीओ; ८८० अन्यओ; (१.२% पुरुषो.)
३. युनिवर्सिटीओ		
युनिवर्सिटीओ अर्ने तेनी		
शाळाओ तथा कोलेजे	२०	युनिवर्सिटी १; कोलेजे. २८
युनिवर्सिटी विद्यार्थीओ	८५,२०१	१४,७७६ (१३,५२६ छोकराओ
वस्तीना प्रमाणमां कोलेजेना	१,०१३ मां १ (धर्मेड)	१,४७५ मां मां १
विद्यार्थीओ	७४१ मां १ (वेल्स)	

५. केजवणी भाटे कुल सरकारी भट्ट (ग्रान्ट) ४६,६६०,००० पाउन्ड ३. १,७६,४३,५४७.

शिक्षण पाठ्यना कुल पत्रना ४३%

मा. रि. पेन १-३-२

३. आ. पाठ ०-१२-११

એ પણ થાય છે આળકા વાચી શકે એટલાં મોટાં બિબામાં છાપેલ, આળકા સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં અને અગિયારવાર વરસનાં આળકાને વાંચવામાં બહુ જ રસ પડે એવી આ પાંચ શિકારકથાઓ આળકાની જરૂરિયાત-પૂરી પાડે છે.

ઉનેવાળ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ : પ્રકાશક : ઉનેવાળ સેવા સમાજ, અમદાવાદ. ૧-૦-૦.

અનવાળેગણ છે કે કેટલોકોને ખુબ પસંદ નીકળે છે. ઉનેવાળ જ્ઞાતિ કહે. એની સારી આળખાણ એક છે કે જેને જ્ઞાનના સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર-આમકારનાથ કાકુર છે તે એ ઉનેવાળ જ્ઞાતિ. બહોં એ જ્ઞાતિ મંચેથી કેટલોકે હકીકત છે.

આધ્યાત્મિકતા કયાં ? જશવંત કાકુર, પ્રકાશક ન્યુ ઇરા પબ્લિકેશન્સ કં. સુરત. ૧-૧-૦.

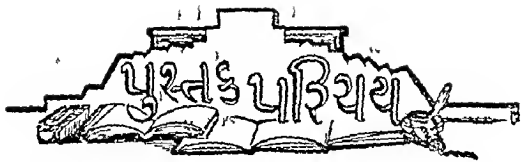
આ નોનકડી પુસ્તિકા ધારીએ એ કરતાં વધુ મહત્વની છે. કારણ એમાં સમાજવાદ અને આધ્યાત્મિકતા વિશે સારી અને બાડી ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

જવાહિરજીવણિ : શ્રી જૈનાચાર્ય જવાહિરજીવણના સામાજિક જનરેલ વ્યાખ્યાનો; પ્રકાશક શ્રી મહાવીર જૈન જાનોદય સોસાયટી, રાજકોટ.

આ પુસ્તિકાનો અદર પ્રાર્થનાની અગત્ય અને અસર, માનવસેવા, બ્રહ્મચર્ય, સંતતિ-નિયમન, ખાદી અને જૈનદષ્ટિ એ વિષયો પર વિદ્યતાપૂર્ણ, જૈન અને પરજાત્રીઓમાંથી ચૂંટી કાઢેલા જાણલાઠીઓથી ભરપૂર, અને એક જૈનધર્મની દષ્ટિએ નહિ પણ સામાજિક વિશાળ દષ્ટિથી અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. શ્રી જવાહિરજીવણ મહારાજ છેક આધુનિક વિચારોથી પરિચિત ગણે છે, અને એમના વિચારો ઉપર ગાંધીજીની, પણાઅસરનેવામાં આવે છે આ પુસ્તક જૈન સિવાય બીજાને પણ સુવાચ્ય મર્મપરજે.

રાજહત્યા : શ્રી મુનીશાલ વર્ધમાન શાહ; પ્રકાશક પ્રગ્નજ્યેષ્ઠ, અમદાવાદ. ૧-૧૨-૦.

‘પ્રગ્નજ્યેષ્ઠ’ની બેટ તરીકે અપાયેલ આ ઐતિહાસિક નવલકથા ગુજરાતના લગભગ પોણાજીએ વર્ષની શૌર્ય, સમૃદ્ધિ અને આગાહીભર્યા સોલકીવંશના રાજ્યશાસન પછી એનો અગ્રત સાધુ છે એ સમયની છે. આગાવંશના નિર્માત્ર છેલ્લા રાજા અને સૌતાના મામાને મારી મૂકારાજ સોલકી ગાદીએ આવે છે ત્યારથી વધતી જતી આગાહી છેક કુમાળપાળના ઉલ્લંઘન રાજ્યશાસન પછી નષ્ટ થાય છે. કુમારપાળ પછી અન્યપાળ ગાદીએ આવ્યો એ સમયથી આ નવલકથાની શરૂઆત છે. અન્યપાળની ‘ધર્મની’ વ્યાવતમાં ડબલ તથા અત્યાચાર કરવાની કુટેવ એણે જૈનોને દુશ્મનો બનાવ્યા, અને જૈનાચાર્યો પર એણે ભુવમ ગુન્મર્ષો કહેવાય છે કે History repeats itself. જેમ મૂળરાજે ક્યું તેમ આ કથાનો નાયક પ્રતાપમય્ય પ્રગ્નહિત ખાતર અન્યપાળની રાજહત્યા કરે છે. આ રાજહત્યાના ‘વસ્તુકે’ પર જ આ કથાનો પર્વત રચાયો છે. અન્ય વિગતો, પ્રસંગો, વર્તાવરણ, ઐતિહાસિક કલ્પના વડે પૂર્ણ છે. ‘રાજહત્યા’ ગુજરાતનો આ જૂનો ઇતિહાસ, ઇતિહાસની સત્ય હકીકતોથી ભંગ કર્યો વિના, જીવંતો ધનકંટો કરી મૂકે છે આપણી નવલકથાઓનું વલણ. આજ કાલ સામાજિક વિષય તરફ વિગેષ છે એ વખતે હિંદો ગૌરવભર્યા પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ ત્યજ્યા દ્વાગ જીવંતો થાય અને આજની પ્રગ્ન મર્મજે રજૂ થાય એ હજી છે.

છાંડવાનાં જગ્યા : લેખક, શ્રી મોપાન, અનંતિ ત્રયમાસી, અમદાવાદ ૧૧-૪-૭૦.

વચના જતા વાર્તાસાહિત્યમાં સાગ પુસ્તકોની વાત એક આલુ ગળીએ તોપણ વાચના ઠાળો ન આવે એવા પુસ્તકો પણ ઓછા પ્રમાણમાં લખાય છે આ પુસ્તકમાં ત્રણ દ્રષ્ટી વાર્તાઓ છે દરેક વાર્તા સ્ત્રીપુરુષના પરિણીત જીવન વિશે, પરંપરાના સમર્થ અને આશ્ચર્ય વિશે છે વાર્તાનો વિષય, વસ્તુ અને લખાવડ જોતા આ વાર્તાઓમાં લેખકપ્રિયતાના ઘણા તત્ત્વો છે શ્રી મોપાનની વિચાર અને વાણીની ધારા અષ્ટક વજ્રા કરે છે એ જેમ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ છે તેમ એ કથાવ્યથાક ક્ષતિરૂપ પણ બની જાય છે ઘણી વાર્તાઓમાં ગદ્યઆત્મક મુખ્ય વસ્તુ પર આવનાં પહેલાં નિર્ગમ્ય લગાણ દેખાય છે વળી આ વિચાર વાણીના પ્રવાહને યદ્યપિ બધી વાત ચિન્તાગથી કહેવાની લાગતી પડનાથી વાર્તાની અદ્ય, રોષ્ટ્રિએ તેની સધનના આવડતી નથી પુસ્તકપરિચયની મર્યાદામાં અનુગમનના વાર્તાઓના નાખના આપવા ગમ્ય નથી, પણ સલાહપૂર્વક બધી વાર્તાઓ વાંચી જનારને વાર્તાઓમાં જગત્તક સંવિધાન કે આયોજનની ઊણમ લાગશે શ્રી મોપાનને પોતાને આ ધ્યાનમાં રાખી એમ જણાય છે તેઓ પોતાને જોઈ છે કે તેમને વાર્તાનાનો અભ્યાસ નથી આપજો આગા ગળીશુ કે વાર્તાનાનો અભ્યાસ કરીને તેઓ વધારે મારી દુનિઓ આપણને આપશે,

આટલું કહ્યા પછી, આ પુસ્તકનો પરિચય એક નાકવમાં આપવો હોય તો એમ જોઈએ કે આ પુસ્તકના બરેબર આવકારવાયક છે શ્રીપુરુષના જીવનમાં વચનજીવન જોવો મહત્ત્વનો થીજો કાઈ કાળ નથી એ કાળમાં અને કૂટ, ગૂટ પ્રશ્નો ઉપચિંતિત થાય છે આ વાર્તાઓમાં આવે છે એમ, પ્રેમઅન કન્યાના પ્રેમમાં પણ ભગતીઓ અને પરિવર્તન આવે છે, પ્રેમ, મૌદર્ધ અને લખતો પરંપરા સમર્થ, એક પત્ની હોય તો મીઠા પરણી ગમાય કે કેમ, જાગવાના જળ પીવા દોષતા સુવ્યવસ્થાઓ તરેરે વગેરે પ્રશ્નો અને દરેક વાર્તાઓમાં સગમ રીતે આયોજનથેવા છે, શ્રી મોપાને આ દરેક વાર્તાઓ કાગ વચનજીવનનો પ્રશ્ન કુશળતાથી, વાસ્તવિકતાથી અને સમજાવથી ચર્ચો છે જે કોઈને મનસુખ થશે તો કેઈને મનિક વાચન પૂરું પાડી

ગિહાન્ધાઓ : લેખક - જીવગમ' જેથી ગુર્જર માનમંધાવલિ, અમદાવાદ ૧૧-૮-૭૦

મોગ માણુમોના માપના ટેમનખુશી ઉપર નાના માગકોને જમતા લેડિએ તમ માગ માણુમો માગે જખાધેના પુસ્તકો ગિહાન્ધા આગકોને વાચતા લેડિએ ત્યારે નહીં નાથ

તે પશુ ચાર છે માગકો નાચી શક એટલા મોગ મિત્રામા જાપેન, માગકો સમજ
શક એવી માદી ભાષામા અને અગિયારમા વરસના બાળકોને વાચનામા બહુ જ મન
પડ એવી આ પાંચ શિક્ષકશ્રીઓ માળકોની જરૂરિયાત-પૂરી પાડે છે

ઉત્તરના જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પ્રમુખ ઉત્તરના સેવા સમાજ, અમદાવાદ ૧-૦-૦

મનના જોગબ છે કે કેવોમો પ્રમુખ પશુ નિહિત્ય કે ઉત્તરના જ્ઞાતિ કઈ એવી સારી
જોગબાણુ એક છે કે જે જ્ઞાનના મુસિદ્દ સંગીતકાર-ઓમમુનાથે કાકુ છે તે એ ઉત્તરના
જ્ઞાતિ બહી એ જ્ઞાતિ સમક્ષી-કેવોમો હકીકત છે

આધ્યાત્મિકતા કયા ? જશનત મનુર પ્રકાશક ન્યુ ઇરા પબ્લિશીંગ કા સુરત, ૦૧-૧-૦

આ નાનકડી પુસ્તિકા ધારીએ એ કરતો વધુ મહત્વની છે, માગણુ એમા સમાજવાદ
અને આધ્યાત્મિકતા વિશે સારી અને જાણી ચર્ચા કરવામા આવી છે

જવાહિરનગોપતિ : શ્રી જૈનાચાર્ય નવાહિંગલાલજીના સામાજિક નહર વ્યાખ્યાનો,
પ્રકાશક શ્રી મહાત્મા જૈન જ્ઞાનોપ્ય મોસાપરી, રાજકોટ

આ પુસ્તકની અદ્ય પ્રાર્થનાની અગત્ય અને અસર, માનવસેવા, શ્રદ્ધાચર્ચ, સત્તિ
નિયમન બાદી અને જૈનદર્શિ એ વિષયો પર વિદ્વાતપૂર્ણ, જૈન અને પગથાઓમાથી ચૂની
ટેલા કામલાલીલોથી ભગપર, અને એક જૈનવર્મની દષ્ટિએ નહિ પણ સામાજિક
વિશાળ દષ્ટિથી અપાયેલા વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. શ્રી જવાહિરલાલજી મહારાજ છે
આધુનિક વિચારોથી પરિચિત રહે છે, અને એમના વિચારો ઉપર ગાંધીજીની પણ અસર
નોંધામા આવે છે આ પુસ્તક જૈન સિરાય બીજાને પણ સુવચ્ચ થઈ પડશે.

રાજહટ્ટયા શ્રી મુનીનીલ નર્મમાન શાહ, પ્રમુખક પ્રિમમધુ અમદાવાદ ૧-૧૨-૦

‘પ્રમમધુની ભે’ તરીકે અપાયેન આ ઐતિહાસિક નવલકથા ગુજરાતના લગભગ
પોણાવચ્ચનો નર્મની શૈર્ષ, સમૃદ્ધિ અને આમાદીભર્યા સોલકીરશના ગાંધ્યશાસન પછી
એનો અગત્ય થાય છે એ સમયની છે ચાનાનશના નિર્માત્ય છેલ્લા રાજ, અને પોતાના
મામાને મારી મૂકારાજ સોલકી ગાદીએ આપે છે ત્યારથી વધતી જતી આમાદી છે
મામાપાળના ઉત્તરવન રાજ્યશાસન પછી બાળ થાય છે કુમારપાળપછી અન્યપાળ ગાદીએ
આપો એ સમયથી આ નરનકથાની શરૂઆત છે અન્યપાળની ધર્મની બાળતમા કબલ
તથા અત્યાચાર કરવાની કુટલ એણે જૈનોને દુશ્મનો બનાયા, અને જૈનાચાર્યો પર એણે
જીવન ગુજાર્યા કહેવાય છે કે History repeats itself જેમ મળરાજે કયું તેમ આ
મ્યાનો નાયક પ્રતાપમલ પ્રમહિત ખાતર અન્યપાળની રાજહટ્ટયા કરે છે આ રાજહટ્ટયાનો
‘વરુદ્ધ’ પર જ આ થાનો પર્વત ગયાયો છે’ અન્ય વિગતો, પ્રસંગો, વાતાવરણ, ઐતિહાસિક
મ્પત્તા વડે પૂર્ણ છે ‘રાજહટ્ટયા ગુજરાતનો આ જૂનો ઇતિહાસ, ઇતિહાસની સત્ય હકી
કતોથી ભગ મ્યા વિના જીવતો ધનજનો કરી મૂકે છે આપણી નવનકથાઓનું વનણુ આજ
મલ આમાજિક વિષય તરફ વિગર છે એ વખતે હિન્દો ગૌરવભર્યો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ
નવલકથા કાગ જીવતો થાય અને આજની પ્રમ સમક્ષ ગજ થાય એ હજી છે

‘સાવડી’ માં : શરદ્યાંદ્ર ચરોપાધ્યાય; પ્રકાશક, આર. આર. શેઠની કૃા. મુંબઈ, ૨-૮-૬.

શરદ્યાશુની શક્તિમાં આપણને હવે તો એટલો વિશ્વાસ ખેસી ગયો છે કે મોપડી ઉપર શરદ્યાશુનું નામ વાંચી મોપડી ખરીદી લઈએ તોપણ આપણને પસ્તાવાનો વખત નહિ આવે. આ પુસ્તક શરદ્યાશુની અન્ય કૃતિઓ જેમ એક સમગ્ર વાર્તા નથી, પણ સાચ દેશી પણ નહિ તેમ નોંધેવ ‘અની’ શકે એટલી લાંબી પણ નહિ, પરંતુ યુરોપના સાહિત્યમાં જેને Tales કહે છે એવી ત્રણ સુંદર વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. આથી એક જ પુસ્તકમાં શરદ્યાશુની કથાની વિવિધતા સહેલાઈથી જોવા મળે એવો સુયોગ અનોખાનો થઈ ગયો છે. શરદ્યાશુની કથાની કે પ્રતિભાની સ્તુતિ કરતી એ અત્રે મિનગદરી અને અસ્થાને છે, પણ એટલું જ કહીએ કે શરદ્યાશુની કથાનો આસ્વાદ એકલા અંગાળને જ નહિ, પણ અનુવાદ દ્વારા યુરોપીય—અને સમસ્ત દિશને—પણ થાય એ અતેક દૃષ્ટિએ જાદુ છે. તેમાં પણ શરદ્યાશુનાં સુસ્તકાની, મૂળની સ્વાભાવિકતા અને મૂળનું જાદુ સગાંધાંગ પ્રાસાદિક વાણીમાં ઉતારનાર શ્રી રમણમાલ સોની અને શ્રી ભોગીલાલ ગોંધી જેવા અનુવાદકો મળી આવે છે એ પણ સુયોગ છે.

‘ત્રણમાંથી’ એક વાર્તાનો દૂંક સાર ન આપતાં, વસ્તુ અને પાત્રોની ઘેટી, લાક્ષણિકતા તપાસીએ તો પહેલી જ વાર્તામાં ગોઠવનાં પાત્રમાં એની પરસ્પરવિરોધી ઉક્તિઓ અને એના આચરણમાં વિસ્વાદ-દેખાય છે. પણ શ્રી, પાક આ પુસ્તકના પરિચયમાં બતાવે છે તેમ એ વિસ્વાદ એના અત્યંત લાગણીવાળા સ્વભાવને લઈને છે, અને એથી જ એ અણી વાર મનમાં હોય એક અને જોએથી બોલે છે બીજું. ગોઠવતું પાત્ર પહેલેથી છેલ્લે મુખી માનસશાસ્ત્રની મુક્તિમાંથી ભરપૂર છે. પુસ્તકનું નામ વાંચી કેળવે એમ થશે કે ગોઠવના. સાવડા મા એને હેરાન કરતી હશે કે સરસ્વતીચંદ્રની માની માફક એની કાર્યો કરતી હશે, અથવા તો રજપૂત ઇતિહાસમાં વાંચ્યું હોય, એમ સાવડી મા પોતાના દોકરા પાનર ગોઠવના દોકરાનું કાસળ કાઢવાં સુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરતી હોય, છે, એવું કંઈક બનતું હશે; પણ એવું કંઈ જ બનતું નથી. શરદ્યાશુની કથામાં જેટલી વિવિધતા છે. તેટલી જ નીનતા અને મૌલિકતા પણ છે. ગોઠવ એની સાવડી માનો લકા છે અને સાવડી માનો પુત્રને સહોદર જેટલા પ્રેમથી ચાહે છે, પણ આપણા લોકો—કદાચ બધા જ લોકો એવા હોય તો પણ કાણ જાણે! — કેળવે સુખેથી રહેવા જ શાતા દે! પરિણામે એ લાઈઓ વચ્ચે વેમનસ જીભ કરી ગામના લોકો કૃતકૃત્ય થાય છે; પરંતુ આખરે ‘જે જેના તે તેના’ જેવી લોકાક્ષિપ્ત સાચી ખડે છે અને જ્યારે વિનેદ મોઢાંભાળના પગમાં માથું નાખી લમ્બા અને આશીર્વાદ પામે છે ત્યારે આપણી લાગણીઓ અને અપેક્ષા પણ સંતુષ્ટ થાય છે.

બીજી વાર્તામાં શરદ્યાશુએ, કપનાના ઘેડો ગ્રેજીની, કવામાં દિવા બાંધતી, મધરાલીના રજા લાણીઓની શીર્ષકથાઓ વાંચી વાંચી કપનાને ઉત્તેજિત કરી મકનાર, તદ્દન અચ્ચત્વાર અનુપમાનું પાત્ર રજૂ કર્યું છે. આ પાત્ર એક દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો હાઆપ્ત છે અને બીજા દષ્ટિકોણથી એટલું જ કરુણ છે. કપનાનેડી એકડી એક શ્રી અનુપમા જ નથી, પણ જીવાન લલિતમોહન પણ છે, એટલે, ન જ હિઠગમ્ ન જ વચઃ—કપના ઘેડાવનવામાં

શ્રીપુરુષોત્તમ બેઠા નથી. એકસપિયરની એક સુંદર ઉક્તિ છે કે 'The poet, the lover and the lunatic are all compact of imagination.' તેનું સાર આ કવિનાં શ્રેયઃકામાં પ્રેમી અને પાગલ બન્નેની તરફ છે.

શરદ્માસુની કળામાં મારી પેડે વિવિધતા છે. છતાંય હાર્યરસ અથવા કટાક્ષ પ્રધાનપદે ગળી એક સંગ વાર્તા એણે લખી હોય એવું સ્મરણીય નથી. આ વાર્તાને આ મનનો ધનાઃ મહેવામીથી આવી સંકતે છતાં કેમ નથી આપ્યો એ તો શરદ્માસુ જ કહી શકે. પણ આ વાર્તામાં આ પ્રકારની શક્યતા તો લાગે છે.

હેલી વાર્તા 'આમણુની દીકરી' ફરીફરીને મોંઘવાનું મને થાય એવી, છતાંય તરન બીજવા, વાંચવા, લિખત કદાચ ના. ચાલે એટલી કરણ અને ભયંકર છે. ત્રણ વાર્તાઓમાં કદાચ આ વાર્તાને પ્રથમ સ્થાન મળે એવું કરણ અને એક પાત્ર એ સંધ્યા, જે મિથ્યા કુલાલિમાનના, અને ધૂર્ત લોદાના પ્રપંચનો ભોગ બને છે. 'સંધ્યાને હલકી કુળનો એક યુવક અરણ્ય ભેડે પ્રેમ છે. ધર્મને ને ઈશ્વરને છુટો રહેવો રમીડો લોકસમુદાય બિલેસળી બેઠે છે. 'આ કુળપ્રતિષ્ઠા એ કેવો મોટો ફલનો પોટલો છે' એ સમજતાં હજી આપણા સમાજને વાર લાગશે. આ સમાજના શિરોમણિ જુઓ તો ગ્રોકુદ્ધ ચાહુને જેવા ધૂર્ત, મુખમાં રામ ને બગલમાં ફરી નહિ, પણ પાગલ હાથમાં ફરી પકડેલી ઘેડો મકરનો વેપાર કરે છે. ફૂંપી રીતે અધમ કાર્યો કરે છે અને હલકા કુળનું ગદાનું કઠી અરણ્ય સાથે સંધ્યાનું લંબે આટલાવી ઉચ્ચ કુળના પોતાને લગ્નમાં સંધ્યા આપવા કહે છે. એમ ચતુ નથી તારે ગભડની અને આપણા અત્યંત સમાજની અંદરની જે ખટપટ અને ગદવાડ દેખા દે છે એ અત્યંત વાસ્તવિકતાથી ને સૂક્ષ્મતાથી શરદ્માસુ રજૂ કરે છે. આ વિષયમાં શરદ્માસુની કુશળતા અદ્ભુત છે. સંધ્યાના લગ્ન મંડપમાં એનાં લગ્ન અટકે છે ત્યાંથી વાર્તા અસહ્ય રીતે કરણ બનેલી બની છે. આટલી કરણ વાર્તા છે, પણ અંતમાં સાચી કલાની માફક એ આપણને હતાશ નથી કરી મૂકતી. સંધ્યા અને અરણ્ય પરણી શકતાં નથી. પેલો ધૂર્ત ગાયક વિજયી યાવ છે, સંધ્યાની મા તળાવમાં પડે છે, આપ નાસી ભય છે. આ સર્વનાશમાં ચિત્તને પ્રસાંત બનાવે એવો સંધ્યાનો સાદ આપણને શરદ્માસુ સંભળાવે છે. 'શ્રીઓને પરણવા સિવાય આજુ કંઈ કામ છે કે નહિ એ જાણવા હ આપુની માથે મળે છે.'

આ પુસ્તક પણ શરદ્માસુની કળાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. ને એ સાથે જ પાકનો 'પરિચય' પણ શરદ્માસુની કળાના અભ્યાસીઓને દિગ્દર્શક થઈ શકે એવો એમની સાક્ષાત્કાર એ લખામેલો છે એ વિશેષ લાભ છે.

आषाढ [दास्य निष्कृत] तन्त्री
शमनारायण विद्धानाथ पाठक

અ નુ ક મ ણિ કા

પૃ. ૨૪

ભાગપદ : ૬૪૮૩

અંક ૫

૧	પર્યાની વાતન [કાવ્ય]	૨.	૩૬૩
૨	દયારામભાઈ અને તેની ગરબીઓ...	મજુલાલ ૨. મજુલાલ	૩૬૫
૩	મરદુમ ખાનસાહેબ અખડુલ ફરીમખાને [કાવ્ય]	...	ઉમાશંકર ભોષી	...	૪૦૫
૪	સાકપ્રતિનિધિ સભા	...	હિતેન્દ્ર કે. દેમાઈ	...	૪૦૬
૫	રજનીને [કાવ્ય]	...	ચાંદણ	...	૪૦૬
૬	શરૂચંદ્ર	...	નનીનદામ પારેખ	...	૪૧૦
૭	રૂઝીકાર [કાવ્ય]	...	મોહનલાલ શુક્લ	...	૪૧૭
૮	રાજકીય નોંધો	...	'નિરીક્ષક'	...	૪૧૮
૯	કેડી [કાવ્ય]	...	મંદરજી ગો. ભેટાઈ	...	૪૨૩
૧૦	આપણે ત્રણેય [વાર્તા]	...	મુલાબનામ છોકર	...	૪૨૪
૧૧	સ્વ. મણિલાલ કોઠારી	...	ડૉ. દરિપ્રભાદ જગરાય દેમાઈ	...	૪૩૭
૧૨	પ્રદ્ય [કાવ્ય]	...	વર્ધાનંદ દવે	...	૪૪૨
૧૩	અપાત્રતા [કાવ્ય]	...	પૂનવલાલ	...	૪૪૩
૧૪	આચાર્યશ્રી અને ઉચ્ચનીચલાય	...	મનનભાઈ પ્રભુદાસ દેમાઈ	...	૪૪૪
૧૫	પાનગોષ્ઠિ	...	અ-કવિ	...	૪૫૦
૧૬	પંથ-સામ્ય [કાવ્ય]	...	દેવજી રા. ગોડા	...	૪૫૪
૧૭	રાજા બોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજી	...	કુર્મોશંકર કે. શાસ્ત્રી	...	૪૫૫
૧૮	સાંધે રહેતે [નાટક]	...	પ્રિયવદન બક્ષી	...	૪૫૭
૧૯	જનપાનની ચીનાઈ મુસદ્દા	...	ગમભાઈ પટેલ	...	૪૬૨
૨૦	દુદા મુઝકો [કાવ્ય]	...	'નિરીક્ષક'	...	૪૬૫
૨૧	વિનોદઃએનાવાજાનાવાજાવિશેષિચાર	...	સુનીલાલ નારણજી સાદ	...	૪૬૬
૨૨	રાજદંડનો વિષાદ [કાવ્ય]	...	રણજીત એમ. પટેલ	...	૪૭૩
૨૩	શબ્દચર્યા	...	કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા	...	૪૭૪
૨૪	ચર્યાપત્ર	...	નગમિંદગાઈ પટેલ	...	૪૭૭
			મનનભાઈ પટેલ	...	૪૭૮
			નનીનદામ પારેખ	...	૪૭૮
૨૫	સાકચર્યા	...	નરવરલાલ મા. સરની	...	૪૮૦
૨૬	બુલી ૭ પડી વજ્રગોપિકા [કાવ્ય]	...	'પારાકર્ષ'	...	૪૮૫
૨૭	ગોનગોચરી
	(૧) પાટળની જનાએ પહેલાં કાઢે	...	ગમજાન સુનીલાલ મોદી	...	૪૮૭
	નાર દર્નું ખડું ?	...	અમલલાલ ના. મોદી	...	૪૮૮
	(૨) 'નિર્વાન પ્રાપ્તિ' ધડાગ	...	અમલલાલ ના. મોદી	...	૪૮૮
	(૩) ચીનમાં 'નરજીવન' અધિભૂત	...	'યુગ્મલ મમાચાર્યા'થી	...	૪૮૯
	(૪) રાજપતિનું ઐનદામિક ભાવન	...	ઉમુક	...	૪૮૯
૨૮	પુનરુપરિચય	...	ડૉ. મ. કા. મજુલાલ મો. ગાદ	...	૪૮૯
૨૯	નોંધ

સવાજમ

દિંદમાં રૂ. ૫

પરેશમાં રૂ. ૭૫

પૂરક અંક રૂ. ૮૫

૧૯૫૧ માં ભાગ ૨૮૩ કુલપ્રકાશિત થયેલ છે. પાસેની અવિચારી સમિતિ ખાસાત મિત્રો અમદાવાદ, મુલક : અમિતભાઈ પુરુષોત્તમ મિત્રો, બી. એ. અધિકાર મુદ્રણાલય : રાજકોટ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

ભાદ્રપદ • ૧૯૯૩

વર્ષાની વાત —

વર્ષાની વાત ધનધેરી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

બિલ ભૂમિની ગંધ શી અનેરી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૧

મેઘછુપી વીજશી બદ્ધ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

મધમધતી ફેતકીની સૂઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૨

વસી વાહળના વાયુમાં આવી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

મેર કોયલ બપેયે યુલાવી

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૩

રાણી દોહદવતી દો રાજે

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

આછાં આંજણુ આંખે આંજે

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૪

કોઈ કન્યાએ કોડથી નેઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

કોઈ મુખ્યા એ મોહિનીમાં રોઈ

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૫

ફરી પ્રોઠાને યૌવન આવ્યાં

સાહેલડી ! વર્ષાની૦

લલા ઘરરખુને ય લમાવ્યાં

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૬

દો વિનેગણુના શ્વાસ રૂંધાયા

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૭

કોઈ મીરાંએ ઘનશ્યામ ગાયા

સાહેલડી ! વર્ષાની૦ ૭

દયારામભાઈ અને તેમની ગરબીઓ*

[એક વ્યાખ્યાન]

મંજુલાલ ર. મજસુદાર

સુરબીઓ, ભાઈઓ તથા બહેનો

આજના મહોત્સવ પ્રસંગે દાબર રહેવાની જે તક તમારી રમારક-સમિતિએ મળે, આપી છે તે માટે હું તમારા સાથે આભારી છું. તે ઉપરાંત, દયારામભાઈના મંથનમાં મારા વિચારોને પ્રકટ કરવાનો પ્રસંગ તમે જે મને મેળવી આપ્યો છે તે માટે પણ તમારો જ આભાર માનું છું.

પ્રારંભમાં, અહીંના સ્થાનમહિમા મેંબી થોડુંક કહીને, પછી હું મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશ.

ડોહાઈનું નામ સંસ્કૃત દર્મવતી કે દર્માવતી ઉપરથી, પ્રાકૃતના નિયમોને અનુસરીને અંત્ય તનો લોપ થતાં દમ્ભવદ્, દમ્ભાવદ્ અને પ્રતિસંપ્રસારણથી આવેલો બો થતાં દમ્ભોદ્-દમ્ભોદ્ એવા ક્રમથી પડ્યું સંભવે છે.

ડોહાઈની પ્રાચીનતા, ડોહાઈધામીઓને સંભારવી પડે તેમ નથી. છતાં, અગિયારમા સૈકા પહેલાંના તેના ઉલ્લેખો હજી મળ્યા નથી. સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબર આચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો. તેમાં વાદિદેવસૂરિનો વિજય થતાં, દિગંબરોને શુભરાતમાંથી દેશવટો મળ્યો હતો. એ વાદિદેવસૂરિના મુરુ મુનિ ચંદ્રસૂરિનો જન્મ ડોહાઈમાં થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમનો સ્વર્ગરાસ પણ ડોહાઈમાં જ સં. ૧૧૭૮માં થયો હતો.

ડોહાઈની રાજકીય મહત્તા સોલકાપુત્રથી ચાલી આવેલી છે. સિદ્ધરાજે ઉત્તરમાં ઝીંબુવાડા અને દક્ષિણ-પૂર્વમાં ડોહાઈ—એ બે સ્થળોને રાજકીય વહીવટનાં અગત્યનાં થાણાં તરીકે પસંદ કર્યા હતાં; અને તેને કિલ્લાથી સુરક્ષિત બનાવ્યાં હતાં.

કહેવાય છે કે મહારાજા વિરાળદેવ વાયેલાએ આ કિલ્લાનો સમુદ્ધાર કરાવ્યો હતો; અને આ કિલ્લો તથા ગામ પણ તેમણે જ વસાવ્યાં હતાં; અને ખુદ તેમનો જન્મ પણ અહીં જ થયો હતો—પરંતુ આ હકીકત હજી વિરોધ પુરાવો માગે છે.

તેરમા સૈકામાં ડોહાઈ, શુભરાતનાં મહત્વનાં 'નગરોની' ગણનામાં આવ્યું જણાય છે. મંત્રી તેજપાળના મં. ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે પાટણ, ભરૂચ, ખેભાત, ધોળકા તથા ડોહાઈ જેવાં નગરોમાં એમણે નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં; તેમ જ કેટલાંક જૂનાં તીર્થોની ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

શ્રીમદ્ગણેશપુર, ઘુગુપુર, રતમતીર્ય, દર્મવતી, ધવલક પ્રમુખેષુ નગરેષુ ...અમિનવ ધર્મસ્થાનાનિ પ્રમુત્તર્ણોદ્ધારાચ્છરિતાં-૧

* ડોહાઈમાં કેવિંશી દયારામભાઈની જન્મજયન્તી પ્રસંગે મુખ્યવક્ત્રા તરીકે આપેલું વ્યાખ્યાન : બાદરવા સુદ ૧૧, તા. ૧૬-૬-૩૬.

ઐઘમાં સૈકાની શરૂઆતમાં, મં. ૧૩૧૧માં મહારાજ વિશળદેવના રાજ્યકાળમાં પુરાહિત સોમેશ્વરદેવે ડોમોઈના વૈદનાથ અથવા વૈજનાથ દેવની પ્રશસ્તિ રચી છે (બુઓ 'એપીગ્રા. ઈન્ડિકા,' વો. ૧, પૃ. ૨૫). માલવગળે વૈદનાથના મંદિરના સોનાના કળશ ઊતરાવી ગૂર્જરેશ્વરનું અપમાન કર્યું હતું તેથી મત્રી વસ્તુપાળે માલવરાજને હરાવી 'કાદી' ફરીથી પાછા સુવર્ણકળશ અડાવ્યા હતા. આ ઉપરથી ડોમોઈના વૈદનાથનું શિવમંદિર ગુજરાતમાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એમ જણાય છે.

આજથી અઠીસો વર્ષ ઉપર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજ ડોમોઈમાં કાળધર્મ પામ્યા હતા. આજે તેમની પાંદુકાઓ ડોમોઈમાં જ વિરાજે છે. એ પ્રખર વિદ્વાનના નામથી કર્ષક પાઠશાળાઓ અને ગ્રંથમાળાઓ આજે ચાલી રહી છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૪માં દાંમાંજી ગાયકવાડે કાસિકામાતાના મંદિરમાં મરાઠી કવિતામાં લખેલો પોતાનો લેખ બેસાડ્યો છે : ત્યારથી મરાઠી સત્તાનો ઉદય ગુજરાતના આ ભાગમાં જોઈ શકાય છે.

તે પછીનાં વર્ષોમાં ગાયકવાડ, પેશવા અને કંપની સરકાર—એમ એ દરેકના તાબામાં ડોમોઈ રહ્યું હોવાનું જણાય છે.

છેલ્લાં દોઢમો વર્ષથી ડોમોઈ, આપણને ખીજી રીતે યાદ રહી ગય છે. દયારામભાઈના જન્મસ્થાન તરીકે તથા તેમના નિવાસસ્થાન તરીકે એ ગુજરાતમાં જાણીતું થયું છે. ડોમોઈ ૧૫૩૫નું બેલે હોય. આપણે મન તો તે દયારામભાઈનું જ છે; અને એ ડોમોઈનાં અહો-નામ છે કે માહિત્યજગતમાં ગુજરાતભગ્નું એ તીર્થસ્થાન બની ગયું છે. આજના જેવા રહોત્સવો એ તીર્થસ્થાનમાં મળતા માહિત્ય-મેળાઓ છે.

કવિની જે વખતે ચાર વર્ષની વય હશે ત્યારે, ઇ. મ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજ લશ્કરના નેતાપતિ કર્નલ ગોડાર્ડ તથા કંપનીના મિ. ફોર્બસ સાહેબ લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી—૧૭૮૩ સુધી—ડોમોઈના કિલ્લામાં બરાઈ રહ્યા હતા. તે વખતે, ફોર્બસ સાહેબ પોતાના *Oriental Memoirs*માં લખે છે કે ડોમોઈની વસ્તી આલીસ હજારની હતી. વર્તમાન ડોમોઈની રસ્તી તેનાથી લગભગ અડધી યર્ષ જવાનું કારણ, કોઈએ બોળ્યું છે? હિંદનાં ગામડાં માંગતાં જાય છે : અને શહેરો બરાતા જાય છે એમ કહેવાય છે; પણ કર્યાઓએ ભાંગતા જાય છે તેનું કેમ ?

દયારામભાઈને તથા તેમની કવિતાને સમજવા માટે આપણે તેમના સમયનું વિદ્યગવલોકન કરવું પડશે. દયારામભાઈનો સમય એટલે ગુજરાતમાં રાજકીય ઉચલપાચલનો સમય : મોગલાઈની પડતી, પેશ્વાઈની પડતી, ખીજા અનેક લક્ષદારોની લડાઈઓ, અને પિંડારા વગેરેનાં ધાડંધી યતી નામભાગ—એકદરે, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અસ્વસ્થતા અને ઊંચો જીવ—એ આ યુગનાં બાક લક્ષણો હતાં. માત્ર ગાયકવાડી રાજ્યની જામવા માટેલી સ્થિરતા—એટલું લોકોને મન આશ્વાસન હતું.

આમ પરાધીન અને પરવશ યર્ષ પડેલા ગુજરાતીઓનો જીવન-વિશ્રામ ધંધરચિંતન સિવાય બીજો કંઈ નહોતો. ગજકીય અરાજકતા અને અશાંતિને લીધે, જાનમાલની સંદોમસામતી વગરના લોકોની રૂત્તિ, યુગભાઈને મૃજુભક્તિ તરફ કાયદે યર્ષને વળે એ

સ્વાભાવિક છે: અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં, આ કાળમાં 'લકત' નામધારી નાનામોટા અનેક કવિઓનો યુગ બેઠો હતો; અને લાખા ગ્રંથો અને આખ્યાનોનો યુગ વહી ગયો હતો. ધીરો, બોલો, નીગત, બાપુસાહેબ, ગવિદાસ, ભાણદાસ, પ્રીતમ, છોટમ-વગેરે સતકવિઓ નિરુત્તમાહ પામેલા ગુજરાતી જીવનને સસારની અસારતા બતાવી, પ્રભુભક્તિ તરફ દોરી ગયા હતા. સસારના ત્રિવિધ તાપથી બળેલાં જીવોમાં લોકો શાંતિ ઓળખતા હતા. તેથી જ બાપુસાહેબ, સાચા સતની બાપ્યા એવી આપે છે કે,

“શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહિયે,

હો ભાઈઓ! શાંતિ પમાડે તેને તો સંત કહિયે.”

પરંતુ મોઝ લકતે વૈરાગ્યના ઉપદેશદ્વારા લોકોનું મન પ્રભુ તરફ વાળવાનું પ્રમંદ કર્યું હતું:

‘પ્રાણીયા! ભજ લેને કિસ્તાર,

આ તો સ્વપ્ન છે સસાર!”

આ જમાનાનું આવું વિગમ ઉપગમનારું સાહિત્ય નિહાળીને, એક સાહિત્યકારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે આ મમવના 'પ્રાણીનોથી' જીવનનો ઉદ્ધવાસ' અનુભવી શકાવો અશક્ય હતો. તેથી જ તેમની કવિતાનો પ્રધાનસ્થાન જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે.

પણ એ સમયદર્શન આડોતરુ-અધૂરું, અને કઈક અંશે અર્ધસત્ય છે. આ વિધાન, આ જ મમવમાં ચર્ચા ગયેલા દયાગમભાઈ, ગજો, રઘુનાથદાસ તથા સ્વામિનારાયણ મપ્રદાયના સાધુ કવિઓની કવિતાના વિભાગ માટે તદ્દન આખર્ષિયામણા કરે છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસકારે બે વસ્તુ વિચારવાની ખામ અગત્ય છે: એક તો લેખકની જગત તરફની દૃષ્ટિ; અને બીજી, તેની મરકારપ્રણાલી શક્તિ. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ ભક્તની દૃષ્ટિથી નિરાળી છે જ્ઞાની દરેક વસ્તુમાં પચતત્ત્વ અને તેનાથી પર ગહેલું પરમ તત્ત્વ નિહાળે છે. એને મન કેવળ જીવ જ સત્ય છે, અને જગત તથા જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે.

“સાર આ સસારમાં ન જોધો,

બધી રીતે તપાસતા, સાર આ સસારમાં ન જોધો—”

એવો જ્ઞાનીનો મત છે

પરંતુ ભક્તની દૃષ્ટિ ભુદી છે. ભક્તોને મન જેટલું જીવ સત્ય છે તેટલું જ એ જીવનું ઉત્પન્ન કરેલું જગત પણ મત્ય છે. કારણ કે જગત પણ, પ્રભુએ જ રમતની ખાતર મગ્નત્વેનું છે: સ્ત્રીલાવણ્ય કેવલમ્! વળી મત્યમાંથી સત્યની જ ઉત્પત્તિ સભવે છે. તેથી, “આ દૃષ્ટિએ નિહાળતા ભક્તને માધુર્યના બનેલા પ્રભુનું આપ્તું જગત પણ મધુર લાગે છે.

મણરાધિપતેરજિલ મણુરમ્ ।

દક્ષિત મણુર, વસિત મણુર । મોવા મણુર ગાવો મણુરા ।

આવી મધુરતા નિહાળવામાં, જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ નકામી પડે છે

દયારામભાઈએ અને તેમના યુગના બીજાં લકત કવિઓએ જગતને આવી મધુર દૃષ્ટિએ નિહાળ્યું હતું અને તેથી તેમણે 'વૃંદાવનના ઘોળ'માં લખ્યું છે કે

“જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રી જમુના શાણી

રસમય વૃક્ષ ને વેલ્યો રે, પૃથ્વી રસમય દયો બાણી.

રસમય ચંદ્રમા અચ્ચિત રે, રસમય છે દિવસ રેણી

રસમય સર્વ સામગ્રી રે, યુગવર્ષને મુખ રેણી.”

આમ કોઈ માનિતો દેહ જુએ છે કોઈ માટીના દેહમાં રહેલા આત્માને જુએ છે. તેથી જ દયારામભાઈ ઉપર તેમના સમયના ગજકીય વાતાવરણની અસર જણાતી નથી જીવનની હાડમારીથી એ કદીએ ગભરાઈ ગયેલા જણાતા નથી

ધાર્મિકતામાં પરિણામ પામતી તે વખતની સરકૃતિ જીવનને અને ડવનને ધર્મ-સાહિત્યમાં ઉતાવળી હતી તેથી ગજકીય પરિવર્તનો તેમને માટે આગ-તુકે હતા સામાજિક ક્રાન્તિ આકસ્મિક હતી એક, તેમના આરાધ્ય દેવની ભક્તિ જ, સનાતન હતી

દયારામભાઈનું મન, હંમેશા મદનગનોહર વેષનાળા 'લલિત ત્રિભગ નટવર'ની છબિ ઉપર વારી ગયે છે અને મન સાથે પૂછે છે

‘કિયે હાથે મોહિની ન જાણી ?

મોહનજીમાં, કિયે હાથે મોહિની ન જાણી ?

જુકુટિની મટકમાં કે ભાળવાની લટકમાં

કે શું મોહની બરેલી વાણી—મોહનજીમાં

કે શું અગ અગમાં કે લલિત ત્રિભગમાં

કે શું અગ વેલી રીસાણી—મોહનજીમાં”

અને તેથી દયાગમભાઈની ગોપી મખીને કહ્યું છે કે

‘હુ ભેને સખિ !

રોલા સુનણા રયામની ’

કવિની કવિતા સમજવાની આ મુખ્ય કૃત્તી છે

કવિના જીવન સમંધી આ રચ્યે તેમ અન્યત્ર બહુ કહેવાઈ ગયું છે તેથી માત્ર એક છાંટી નોંધ કરીને જ સતોષ માનીશ

રવાળને કાઠે આવેલા ચાણોદ-ચડીપુર-ચડીઆમમાં, સાહોદગ નાગરમાં જાની કવિ સં ૧૮૩૩માં જન્મ્યા હતા તેમના પિતા પ્રજુરામ તેમને દસ વર્ષનો મૂકી ગુજરી ગયા હતા અને જંગ વિધવાના છોકરા વડીલનું નિયત્રણ જતા મનરની, ગખડેન અને મોજિલા ખને છે તેમ નાના દમારામ માતા ગજકુવરબાઈને ન ગાહતા, છોકરાઓ માથે ચાણોદ ગામની ભાગોળે ગખડતા પાણી ભગનાગીઓને અટક્યાગુ કરતા અને ફક્ક બની ફરતા હતા.

ગ ૧૮૪૫માં માતા પશુ ગુજરી જતા, કવિ મામાને ત્યાં ડોહોઈ આવીને ગયા અને ત્યારથી તેમનું નિવાસગ્રામ ડોહોઈ થયું

મામાને ત્યાં રહેતા દયારામ યુવાન થયા સગીતનો શોખ કેળવ્યો માથે સાથે ફક્ક-પાણું અને ટાપટીપ પશુ રખ્યા. એટલામાં એક વખત કરનાળી જતા, યુવાન દયારામને કેશનાર્નદ સાધુનો બેટા થયો તેમણે ફક્ક છતા સરકારી દયારામને કપડો દઈ ટેકાણે આપ્યા. ત્યારપછી પેટલાદ-હાકોરવાળા હમિદારામ ભટ્ટજીનો પરિચય કવિને થયો, અને કવિના જીવનમાં પથો થયો

હમિદારામ ભટ્ટજીની આજ્ઞાથી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે કવિ પહેલી યાત્રાએ નિકળ્યા અને આલીમ વર્ષની વય થતામાં એમણે ત્રણ મહાયાત્રાઓ—હિંદની પરકમાં કરી બહરિકાશ્રમ, જગન્નાથપુરી, ગમેશ્વર અને દ્વારકા એ આગ ધામ ઉપગત એમણે શ્રીનાથજીની સાત સાત વાર યાત્રા કરી; અને ચાર વખત તેમણે જન્મનાથનું કર્તું હતું પ્રસાદથી ઘણું બહોળું

અનુભવ ક્વિએ મેળવ્યો. એ બહુશ્રુત યથા. અને ત્યનેક બાપાઓનો નિકટ પરિચય મેળવ્યો. મારવાડી, સિંધી, પગ્ગળી તથા મરાઠી ઉપરાંત હિંદીની વજ્રભાષા—એ ભાષામાં કવિતા કરવા જેટલું જ્ઞાન એમણે પ્રવાસદ્વારા મેળવ્યું હતું.

આટઆટલો પ્રવાસ—આજના મહાસત્યાવાદી દાર્પકર્તાઓ સિવાય—કાણુ કરે છે ? આપણું આપણા ગામનું, આપણા પ્રાન્તનું અને આપણા દેશનું જ્ઞાન એટલું બધું અદ્ય અને હાંસીપાત્ર હોય છે કે, ખાસ કરીને રસલેઓ યથા પછી તો આપણે જગમ પારસલ જેવા એક ગામથી બીજે ગામ લિપડીએ છીએ : પરંતુ વચમાં કયુ ગામ આવ્યું, કયા સોફા ગયા, કઈ નદી ઝોળાગી—વગેરે મંબધી આપણે અંધકારમાં જ રહીએ છીએ. આંખ બંધ કરીને વડોદરથી આપણે બેરોએ છીએ તે છેક સવારમાં મુગઈ આવતાં જ આંખ ઉઘાડીએ છીએ. વચમાં સેંકડો ગાઉ ગયા તે આપણે ન ગયા હોઈએ તેવું બને છે ; કારણકે આલો પ્રવાસ કર્યા છતાં આપણે તો હતા તેવા ને તેવા જ રહીએ છીએ ! પરંતુ માત્રો પ્રવાસ આપણી કૂપમકુક વૃત્તિનો અંત આણે છે, દષ્ટિ વિશાળ કરે છે, વહેમો દૂર કરે છે અને ધણી વસ્તુઓનો આત્મપરિચય કરાવે છે, પ્રવાસદ્વારા મળતુ શ્રૂંગળનું જ્ઞાન એ નેપારનું મહાશુ છે ; રાજકારણની આંખ છે, અને કવિની કલ્પનાઓના તથા આદર્શોના વહાણનું સંગર છે.

કવિના જીવનમાંથી, આપણે એવો પગપાલો પ્રવાસ કરવાનું અને તે દ્વારા અત્યક્ષ જ્ઞાન અને પરિચય મેળવવાનું જરૂર શીખી શકીએ.

દયારામભાઈના જ્ઞાતિના ઇટ્ટેવ હાટકેશ્વર હતા, પગ્તુ તેમના ઘરનો કુલધર્મ વૈષ્ણવનો હતો. તેથી નાનપણથી જ તેમને પ્રુદિમાર્ગેય અજર. પાનાં કીર્તનોનો અને સમ્રદાયના વજ્રભાષાના મયોનો સારો પરિચય થયો હતો. કવિની ગંબીરોની રચના ઉપર તેની અસર ચવાનું આગળ કહેવાશે.

એમનો કૃષ્ણપ્રેમ, વજ્રવાસ અને વજ્રની ગોપી બની રહેવાનો તલસતી ભાવના તેમનાં પદોમાં દષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. પરિણામે કવિમાં કૃષ્ણલીલાની લગની વધતી ગઈ : એટલે પુખ્ત વયે એ આરૂઢ વૈષ્ણવ બન્યા હતા.

દયારામભાઈની પહેલી માંદગી મં. ૧૮૯૮માં પાસક વર્ષે આવી હતી. તે વખતે તેમણે મૃત્યુપત્ર પથુ કર્યું હતું. તેમાંથી જિગર્યા પછી એક દમકો જીવી, કવિ મં. ૧૯૦૬માં ગોલોક-વાસી થયા હતા.

ચોણી સદી ઉપરાંત જીવનાર કવિના સ્થૂલ જીવનની આ ટૂંકી કથા છે.

કવિની એકદર કવિતાનો વોગતવાર પરિચય આપવાનો મારો આજનો સંકલ્પ ન હોવાથી, માત્ર કેટલીક મહત્ત્વની નોંધ કરીને, આપણે તેમની ‘ગરબીઓના ઢાળ’ તરફ વળીશું.

કવિએ કવિપણના જ્ઞાનપૂર્વક કવિતા કરી હોય તો તે તેમના ‘સત સૈયા’ (સ. ૧૮૭૨) અને ‘વસ્તુષ્ટદ દીપિકાનાં’ (સ. ૧૮૭૪) હિંદી કાવ્યો છે ; અને તે પથુ તેમની ઉજ્જતી જીવાનીમાં રચેલાં છે. જત્રીમ વર્ધના કેટલા કવિએ એવા અલકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ખતાવનારા ૭૦૦ દુહા રચવાની હામ ભીડી છે ? “અએ તમેકા સોલહી આને” કહેવાતી એવી હિંદી ભાષાનું, તે વખતની રાજભાષા તરીકેનું, મહત્ત્વ ન્યારે ખ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, યાય છે કે અત્યેક નવા કવિને પહેલાં હિંદીમાં પ્રતિકા મેળવવાના ઠાડ રહેતા હતા.

કવિએ મતસેવાનો અથ ચાણોદમાં રહીને રચ્યો જણાય છે એ લખે છે.

‘સો (ચાણો) પુરી મધ્ય નિવાસ કવિ, દયારામ હરિદાસ
કાવ્ય સાતસૌ દોહરા, કૃષ્ણ-સંબધ પ્રકાર’

જો કે કવિએ તેમાં શુદ્ધિઆતુય અને રસાલકારશાસ્ત્રનો પરિચય મતાવવાની નેમ રાખી છે, છતાં દિલ્લી કવિએ ૧૬ બિદારી, દેવ-મોરેની જોમ કાઈ ગળને રીઝવા માટે તેમણે તેમના સત સૈયાની રચના કરી નહોતી એ લખે છે

“પુરુષોત્તમ ગોપીય શ્રી, કૃષ્ણ મનોહર રૂપ,
તદ પ્રીત્યર્થ સુગ્રથ યદ નહિ રીઝવત કો બૂધ”

કવિની અનન્ય પ્રભુભક્તિ તેમની આ લીટીએ ઉપરથી જોઈ શકાય છે

કવિના મમકાવીનેમાં સહજતનંદ મહાગજ (૪ મ ૧૭૮૦-૧૮૩૦) અને તેમના શિષ્ય પ્રેમાનંદરનામી-પ્રેમસખી મુખ્ય છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગજલ’ના કાગ્ગી માહિતન પ્રકારના પગરથુ માડનાર, કવિ દયારામભાઈએ—એમ જણતા ધણીને નવાઈ લાગશે મણિલાલ અને લાલચકર, કયાપી અને માગર તેમના પહેલા ધણા વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ—એ માહિત્યપ્રકારને અપનાવ્યો હતો

કારસી પદ-માપવાળી ગઝલ તથા રેખતાના જુદાજુદા પ્રકાર એમણે પહેલપહેલાં કૃષ્ણવિહારના વર્ણનો કરવામાં કામ લગાડ્યા છે ગુજરાતીમાં ગઝલની શરૂઆત કરનાર આમ દયારામભાઈ છે, અલગત તેની બાબા બહુધા કારમીપ્રેચર દિલ્લી છે

તેમની કેટલીક ગઝલોનો ઉપાડ આ વસ્તુને કપ્પકે મારે ખ્યાલ આપી શકશે

- (૧) લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તવકે છવ નવેગા
સુઝે તો કહો મૈયા મેરી, બની કબ આવેગા
- (૨) સીતાપતિ રામની સેવા માણો મન ગીઠડા મેવા
- (૩) હરદમ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો તુ જળ્યા મેરી
યહી મતલબ કે ખાતર કરતા હુ, ખુશામદ મે તેરી
- (૪) સુનિયે છ હરિ હજરત મદેકી અર્થ હે
મેહિલ હુઈ સબ રયાહી સાહેબકી કયા મરછ હે?
- (૫) મદનમેહન ખ્યારે, મેદેખૂખ મેરા હે
દિદાર હુયા જળસે, કિયા દિલમે ડેરા હે
- (૬) એક ખૂબચરત શુનઝાર મહારુ દિવદાર સાવરા
તારીફ કયા કરુ ઉસકી વે સબ કાતસે બલા

દયારામભાઈના શરણના દીનતાના અને અપગ્રધક્ષમાપનના પદો ગુજરાતભરમાં જાણીતા છે અને લોકજનો તે ગાય છે સાચા લોકતને અખડ લાગ્યા કરે છે કે પોતે પ્રભુના પ્રેમને લાપક નથી, પરતુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ તેનો ઉદ્ધાર છે, તેથી હમેશા તે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે અતકાળ વખતે પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મનુષ્યના હૃદયને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને શાંતિ આપે—એવા પ્રકારનું જળ દયારામભાઈની આ અંતકાલીન પ્રાર્થનાઓમાં છે તેમાં પ્રભુ પરની અડગ શ્રદ્ધા અને અનન્ય આસક્તિ જોઈ શકાય છે

એ આખા વિભાગનો પરિચય માત્ર એક એક લીટીથી આપીને સંતોષ માનવો પડે છે:

(૧) શરણ પડ્યો હું રે શ્રી હરિ, નધી મારે અવર સાથ વિદાય

(૨) દર્શણ દોની રે દાસને, મારા ગુણનિધિ ગિરધરલાલ

(૩) હરિ! હું શું કરું રે મારો માયા ન મૂકે ક્રોડ

(૪) શીદ કરે શોભના રૂ? માથે શીછ સરખો સ્વામી

(૫) શું કહિયે શ્રીછ! શરણ પડ્યાને સંતાપો?

(૬) હું નહોં જગદીશ! લગ્ન મારી રાખેથી ગદેરો

(૭) હો મનવા! શ્રી હરિચરણ રહેજે

(૮) કૃપાસિંધુ કહાવો રે, કૃપા તમે કેમ ના કરો?

(૯) હરિ! જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કનુભાસિંધુ—

(૧૦) મારે અંત સુમે અલખેલા! મુજને મૂકરો મા

(૧૧) અધરો દિવસ આવશે, અલખેલા શ્રીછ!

ત્યાં સુધયુધ લેલે માદરી

(૧૨) દામોદર! કૃપા કરાવો રે પાવલે લાગુ

નંદલાલ નિલનંદ આપો રે,—

(૧૩) સહુથી સમરથ શ્રી રાધાવરનો આસરો

(૧૪) મારો દર ગ્રહો કેસવરાય રે, માયાદળથી મૂકાવો

(૧૫) ને વિચારી જીવ! તારી શી વહે ધરો?

૧૬) ચિત! શું સિદ્ધને ચિંતા થશે

અહીં આપેલી આશરોનાં પદની એક એક લીટી ઉપરથી જોઈ 'સકારો કે કવિએ એકનો એક ભાવ કેટકેટલા સુંદર રાગ અને ટાળમાં ગૂંથ્યો છે! કવિનું સંગીતનું જ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવા માટે આટલો પરિચય પણ પૂરતો છે.

કવિનાં કેટલાંક પદોમાં સંગીતની સુંદર 'ધૂનો' ઉપગમ્યા છે: મામુદાધિક વૃન્દાવાનમાં જ એવી 'ધૂનોની મોઢાશ આપણે પિછાની સકીએ છીએ.

(૧) બન જ હરિદાસા, હરિદાસા

(૨) સહુથી હરિ ગોપા, હરિ ગોપા, બીજ સર્વ ગોપા, સહુથી

(૩) હરિસેવા હરિસેવા, માગું હરિસેવા

(૪) સીતાપતિ રામની સેવા

વગેરે ધૂનો 'નુ સાહિત્ય વિમારવા જેવું નથી.

ગુજરાતના દેશી મંગીતના અનેક પ્રકારોમાં રામ, ગરબા અને ગરબીનો સમાવેશ થાય છે એમાંથી રામ શ્રીકૃષ્ણના અને ગરબા માતાજીના ગણાય છે. એ બન્નેના સંયોગીકરણ, માંથી કવિએ 'ગરબી' ઉપગમી છે. 'ગરબા કરતાં ટૂંકી છતાં એકત્રિત રસની, એક જ વિચાર, એક જ ભાવના અને એક જ પ્રમંગલ આલેખન કરનારી રચના' તે ગરબી. અંગ્રેજીમાં તેનું સમૂહ ઓળિયે તો તે Lyric છે. પ્રત્યેક ગરબીના ઉપાડમાં અથવા તેના, ધ્રુવપદમાં એક સર્વસામાન્ય કથન, ભર્મિ કે વિચાર હોય છે: તેનું દલીકરણ પછીની કડી વડે કરવામાં આવે છે. તેનાં ઉદાહરણ અનેક છે:

(૧) રથમરંજ સમાપે ન જઈ :

સ્થામ રંગ કયાં કયાં છે તે કવિ, પછીની કડીમાં ગણાવી ગય છે.

(૨) કિયે હામે મોહિની નં નણી ?

પછી બધાં મોહરથાન કવિ ગણાવે છે.

(૩) પ્રીતડાની રીત અતિ અપ્પશી—

પ્રીત કરતાં શું શું વેઠવું પડે છે તે ગણાવે છે.

લક્ષિતમાર્ગે ભર્મિપ્રધાન છે. તેથી દયારામભાઈનાં કૃત્યોમાં ભર્મિનો ઝીક આગળ પડતો છે. તેમની પ્રતિભા ભર્મિ 'ઊકતાં ઝળકી' ઊઠે છે. એ ભર્મિને—સુંદર હૃદયનાને—કાવ્યનો આકાર મળતાવેત...તે શર્મા નય છે; અને પછી ખીચા ગીત માટે તેમને નવી ભર્મિની રાહ ભેળી પડે છે. આવી કવિતાને 'ખંડલહરી' કવિતાનો પ્રકાર કહે છે.

આવા કારણને લીધે જ, લાખા આખ્યાનો કે અખંડલહરી કાવ્યો લખવાને અનુકૂળ એવું વડતાવરણ દયારામભાઈના માનસનું નહોતું, તેમ તેમના બાલ્ય જગતનું પણ નહોતું. દાખલા તરીકે, કવિનાં 'ફકિમણીહરણ' નાં 'મીઠાં' એ શ્રાવ્ય આખ્યાન કરતાં ગેયકાવ્યો જ છે એમ કહેવું વધારે ઠીક છે.

વળી, ખીજ એક હકીકત, ટૂંકી ગરબીઓની વિશિષ્ટ રચનાનો પ્રુલાસો આપણને કરી આપે છે 'અષ્ટછાપ' તરીકે ઓળખાતા વૈષ્ણવ કવિઓ—સુરદાસ, કુમનદાસ પરમાનંદદાસ વગેરેના મળખાવાનાં કૃષ્ણબાળલીલાના કીર્તનો અને પદોમાંથી દયારામભાઈને મુખ્ય પ્રેરણા મળી મંભવે છે એ પ્રત્યેક પદમાં, ફકિરજીની અમુક 'લીલા' કે 'અમુક' 'સમય' ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ રચના કરેલી હોય છે તેમા તેટલા પૂરતુ જ સુદર અને સુરેખ આલેખન કરેલું હોય છે. તેના નિત્ય અભ્યાસથી તથા કીર્તનથી દયારામભાઈની સ્વાભાવિક શક્તિ, એવાં પદની ધાટીની ગરબીઓ રચવામા વિશેષ ખીલી નીકળી છે; અને ખરેખર, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ પછી, દયારામભાઈનું રચામ તે ક્ષેત્રમાં અનોખુ છે રઘુનાથદાસ, રાજે, શાંતિદાસ, પ્રેમસમ્પી—વગેરે ગીતકવિઓનું રચામ એ સાહિત્યમા છે ખરું; પણ તે ખીજા વર્ગમા અને દયારામભાઈએ ગુજરાતનું હૃદય જીત્યું છે તે તેમની ગરબીઓ વડે. તેમના એક એક ગીતમા અલકારશાસ્ત્રમા ગણાવેલી રસનાયિકાનું ચિત્ર ખડું કરેલું છે. ગુજરાતના સ્ત્રીહૃદયને દયારામની કવિતાએ જે જીતી લીધું છે તેનું મુખ્ય કારણ એ પણ લાગે છે કે તેમના ગીતોમા સ્ત્રીસહજ અને સ્ત્રીસુલભ હૃદયના બાવનું સચોટ આલેખન તેમણે કરેલું હોય છે.

દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપી જાતી, કલ્પોલતી અને ગરબે ધૂમંતી; તેથી જ દરેક ગુજરાતણ પોતાને દયારામભાઈની ગોપીની સ્થિતિમા મૂકે છે; અને એ ગોપીની આંખથી તથા ગોપીના હૃદયથી આખા ગીતના બાવને અંતરમાં ઊતારે છે. પછી ગુજરાતણે તેમની ગરબીઓ પાંછળ ઘેલી થાય તેમાં તવાઈ શી ?

એટલું યાદ ગાખવાની જરૂર છે કે પાંડિત્ય કદી હૃદયને વશ કરી શકતુ નથી. હૃદય જ હૃદયને વશ કરી શકે છે. કવિએ પોતાની ગરબીઓમાં ગોપીનું હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે અને તેથી જ ગુજરાતણે હૃદય તેને વધારી લે છે.

માટે જ દયારામ એટલે ગુજરાતનું નારીંગીત. એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને યોગ્ય અને આંગણે વેરેલાં કાવ્યકૂલ: અમ્મર અને કદા ન કરમાય તેના નેથી જ આપણે કદીએ છીએ કે દયારામભાઈ ગુજરાતી સમારમાં ગરબીઓથી જીવે છે તે જીવશે. દયારામ

ભાઈ ગુજરાતજુની જીભે બેઠા છે, કંઠે ટકુકે છે અને હૃદયમાં ગુંજે છે. જે કવિની કવિતા કદી જૂની થતી નથી તેની કવિતામાં જ સાચું જીવનતત્ત્વ રહેલું હોય છે. દયારામભાઈ દોઢસો વર્ષે થયાં જૂના નથી લાગતા કારણ કે તેમની કવિતામાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ ભરેલું છે.

દયારામભાઈની ગરબીઓમાંથી ન્હાનાલાલે રાસ-સુગ જન્માવ્યો છે. દલપત, નર્મદ, નવલ તથા નરસિંહરાવે અને કેંઈકે અંશે ગોવર્ધનરામે પણ દયારામભાઈની ગરબીઓના ઢાળની અસર નીચે નવાં ગીતકાવ્યો રચ્યાં છે. ન્હાનાલાલ, અખરદાર, કેરાવ રોક વગેરેનું કવિ-સ્રષ્ટ્ય વિશેષ રૂપરૂ છે. છતાં આજે પણ દયારામભાઈની ગરબીના ઢાળને 'આદરી ઢાળ'ના સ્થાન પરથી ઉતારી મૂકે-તેવા બહુ એટલા નવા 'ઢાળ' રચાયા છે.

દયારામભાઈના ઢાળનો ઉપયોગ વર્તમાન ગુજરાતે કેટલો કર્યો છે તે બતાવવું-એમાં તેમની સાચી વશકથા છે : નવા યુગે-નવા રાસયુગે ઢાળનાં મિત્રણુ ઉપજાવ્યાં હશે, નવા અંતરા અને નવી સાખીઓ યોજા હશે; પરંતુ દયારામભાઈએ એકલે હાથે બતાવેલી મુંદર, મધુર અને સુગેષ ઢાળની વિપુલ સંપત્તિ, આપણા નવીનોમાંથી-કવિ ન્હાનાલાલ સિવાય-ભાગ્યે જ બીજા કોઈ બતાવી શક્યું છે.

પણ નવીનોનાં કાવ્યો દયારામભાઈની ગરબીઓની જેમ લોકજીવાનાં કેમ થયાં નહિ હોય? અહીં જ આપણે કવિની મહત્તા પિછાની શકીએ છીએ. લાગણીને બદલે વિચારને પ્રાધાન્ય અપાવાથી તથા અમુક પ્રકારના 'વાદ' ને આગળ કરવાને માટે અથવા જૂના સીસામાં નવો અર્થ ભરતા હોય તેથી-નવી કવિતા બહુધા ભુદ્ધિભોગ્ય બનતી જાય છે. લાજની ભુદ્ધિભોગ્ય, અધરી, તથા પાંડિત્યપૂર્ણ કવિતા; તથા હૃદયભોગ્ય સરળ અને લોક-ગીલાતી કવિતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા માટે કવિ બોટાદકર તરફ નજર કરવાની જરૂર છે. એ કવિના કાવ્યધર્મતરમાં એ બંને પાસાં પ્રતિગિચ્છિત થયેલાં છે.

બોટાદકરના ભુદ્ધિભોગ્ય કાવ્યસંગ્રહો—'સાતસ્વિની,' 'કલોલિની,' તથા 'નિર્ઝરિણી'—નાં ગણતર કાવ્યો. જ્યારે ગુજરાતી પ્રજાને પ્રિય બની શક્યાં હતાં ત્યારે, તેમની કુટુંબજાતની મીઠાશ, રેતહ તથા લાગણીની ગીતગંજા વહેવરાવનારી 'રાસતરંગિણી'—કવિના જન્મતાં જ તણતણ આજ્ઞાઓ દેખવા પામી હતી; અને આજે પણ ગુજરાતનો મુંદરી સમાજ તો બોટાદકરને તેમની 'રાસતરંગિણી'થી જ ઓળખી રાખશે.

દયારામભાઈનું પણ તેમ જ છે : 'રસિકવલ્લભ' જેવો સાંપ્રદાયિક કવિતાગ્રંથ રચનાર તરીકે વંશજો-તેમને ભલે મંજારી રાખે; ભુદ્ધિભોગ્ય શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર તથા અમત્કૃતિના શોખીન વાંચકો તેમના 'સતસૈયા' તથા 'વસ્તુવદ્દીપિકા' જેવા ગ્રંથો વાંચી ભલે રાખે; શાંત, ડાહી અને નીતિબોધક કવિતાને ઓળખનાર વાંચકો, તેમની 'હિતસિદ્ધાન્તપ્રોશી', 'પ્રબોધઆવની', 'લખાપરાધન સ્તોત્ર' વગેરેને તેમની ઉત્તમ કવિતા ભલે માને; પરંતુ એટલું તો સંત્ય જ છે કે તેમનાં 'રુકિમણી દરણ'નાં 'મીઠાં', 'પ્રેમચાતુરી', 'મીરાંચરિત્ર', 'પ્રેમરસગીતા', 'રસિયાજીના મહિના' વગેરે જેવી કેંઈકે લાંબી કવિતા તથા મુંદર અને મુરેખ મુક્તક જેવી તેમની અસંખ્ય ગરબીઓ અને પદો—એ વિભાગની કવિતાથી જ કવિ તો સર્વમાન્ય રહેશે; અને ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યાં સુધી વંચાશે, ગંવાશે અને ગીજાશે, અને તેમાં જ કવિની કવિતાનું સાચું ગૌરવ છે એમ હું માનું છું.

દયારામભાઈની કવિતાના રસસરોવરમાંથી આપણે માત્ર યાંચ જ બોળી શક્યાં છીએ; અને તે જ તેમની જ્યન્તીને સાર્થક બનાવે છે. અંતમાં, દયારામભાઈની જન્મજયન્તી નિમિત્તે બે વ્યવહારુ સૂચના હું એસી જાઉં તે પહેલા કરવાની તક લઉં છું.

(૧) દયારામભાઈની ગરબીઓના, તથા કીર્તનોના તેમણે ચોળેલા અને ચિતવેલા ઢાળ, તેમની શિષ્યપરંપરામાંથી અથવા પ્રશસકપરંપરામાંથી મેળવી, તે અસલ ઢાળમાં તેને પહેલી તકે રેકર્ડમાં ઊતરાવવામાં આવે તે ઇષ્ટ છે. અને તેમ ન બને, ત્યાં સુધી, તેનું સ્વરક્ષિપિમા—notationમા—આલેખન કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે જેમ વર્ષો જાય છે તેમ જૂની ધાટીની ગીતપદ્ધતિ જૂલાતી જાય છે : પ્રાચીન પરંપરાગત રાગ-ઢાળ જૂલાતા જાય છે : અને નવા, કૃત્રિમ રાગતું આરોપણ અને આક્રમણ જૂની દેશી પદ્ધતિ ઉપર થતુ ચાલ્યું છે. લોકગીતોના જોટલુ જ મહત્ત્વ દયારામભાઈની ગરબીઓનું છે તે જૂલવાનું નથી. તેથી જૂના ઢાળનું સરક્ષણકાર્ય આપણે પહેલું કરવાનું છે.

(૨) બીજી સૂચના કવિના કાવ્યોની શિષ્ટ આવૃત્તિદ્વારા દયારામભાઈને લોકગમ્ય કરવાની છે. ગુજરાતી પ્રેસનો ‘દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ’, ‘પ્રાચીન કાવ્યમાલા’માંની તેમની કેટલીક કવિતા, અને ‘દયારામ કાવ્યમણિમાલા’ના પાંચ લાગ—એ પ્રમાણે તેમનું સાહિત્ય છૂટું, વેગયેલું, બેવડાયેલું—એવું એવું કંઈક ફેંકાણે પડ્યું છે. તેમાં કેવળ મંત્રદત્તો હેતુ હોવાથી, કવિની કવિતાનો સમગ્ર ખ્યાલ આપી શકે તેવી ગોઠવણ છે જ નહિ. વળી તેમાંની અશુદ્ધિઓના પાર નથી. વળી, જેમ કોઈ પણ કવિની બધી યે કવિતા એકસરખી ધન્ય પળમાં રચાઈ હોતી નથી : તેમ દયારામભાઈમાંથી પણ તેમની શિષ્ટ તથા ચિરંજીવ સાહિત્યતત્ત્વવાળી ગરબીઓ લુહી પાડવાની જરૂર છે. અને તેને તેમના ઢાળ વગેરેના જૂથ પાડી, ભેગી કરવામાં આવે, તેમના લાખા ખડકાવ્યો સામેલ રાખવામાં આવે, અને એ બધાંની શિષ્ટ-classical આવૃત્તિ પ્રકટ થાય, એ ખૂબ ઇચ્છવાનું છે.

આમ, ગુજરાતના નવજીવાનો તથા ગુજરાતણ બહેનો દયારામભાઈને જે રીતે નિહાળવા માગે છે તે રીતે તેમને તેમનો પરિચય કરાવે તેરી ‘દયારામ-કાવ્યસુધા’ના સંપાદનની ખૂબ જરૂર છે. મુખર્ષિ વિદ્યાપીઠના બી. એ. અને એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં નીમાતા કવિના ‘અગ્નિમેશાખવાન’, ‘લગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય’ તથા ‘રસિકવલ્લભ’ના ગ્રંથો દયારામભાઈના ગ્રંથગ્રંથો નથી જ. એ કાવ્યો છિપરથી તો કોક ગબીર, કાશ્યા અને શાસ્ત્રની કથા કરનાર પડિત દયારામ આપણી આખ આગળ ખડા થાય છે. પરંતુ એ સાચા દયારામ નથી. તેથી, દયાગમને તેમના સુંદર સ્વરૂપમાં રજૂ કરે તેવા સંપાદનની તાકીદ જરૂર છે.

અહીંની સ્મારક સમિતિને હાથે ગરબીની રેકર્ડો તથા કાવ્યસુધાના ગ્રંથરૂપી કવિનું કાયમનું, છતાં જંગમ અને દેશબરમા પહેચી વળે એવું સ્મારક થાય—એટલી આમહબરી આશા દર્શાવી, મારું વક્તવ્ય હું પૂરું કરું છું.

મરહૂમ ખાનસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાને

ઉમાશંકર ભેષી

[શિખરિણી : સેનેટ]

હતું તારે કંઠે પરમ કંઈ કણીમૃત વસ્યું.
વિશાળાં વેશને ભવનઝરણી મંજુલ વહી.
રમ્ય શાંતિખિન્દુ જટિલ જગકોલાહલ મહી.
બસૂરા સંસારે સ્વરસુરધતુ રંગીન લસ્યું.

અમારા આલાપો, પ્રિયજન પ્રલાપો નિતનવા
મુખોદ્ગારો, આદુ પ્રવચન, પ્રપંચે ભરી ગિરા,
મહાશોકાકોશો, ભજન-ભરતી સામરુચિરા,
ખજો મેઘો સિંધુ ઉડુગણ તણી વાણી સુરવા,

—ખઘાએ નાદોને જિવતર મળ્યું કંઠ તુજથી,
થયા સૂરો સાર્થ, ધ્વનિ મહી સ્પ્રુર્યુ ચેતન કંઈ.
હવે આજે હીણી તું વિણ સ્વરતી પ્રાણપગથી,
રક્ષા તંબૂરા, રે ગજબ કરતી અંશુલિ ગઈ.

જગજ્ઞાન્નાસે પણ લાબુકશે સૂર અશમ્યા,
ચુલેલાં સ્વરજોતી પ્રગટ કરી વાશે મધુરિમા..

લોકપ્રતિનિધિ સભા

હિતેન્દ્ર ક. દેસાઈ બી. એ

“લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ મુખ્ય કલ્પના એ છે કે એની ચૂટણી લોકોના બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં લેવાયેલા મતથી થવી જોઈએ. અને એનું બળ અને પ્રભુતા જનતામાંથી લેવન થયેલું હોવું જોઈએ.” જવાહરલાલ નેહરુ*

૧૯૩૫ના હિંદી સરકારના કાયદાથી હિંદ પર નવું બંધારણ ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યું છે, અને એમાંના પ્રાન્તિક બંધારણનો તે ક્યારનો અમલ પશુ થઈ ચૂક્યો છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દો અને હરાવ દ્વારા જનતાને કહ્યું છે કે નવું બંધારણ આપણી માંગણીઓ કોઈ રીતે મંતોપત્તુ નથી. આપણા પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધ્યેયથી એ તદ્દન અજાણું છે અને એનો અમલ કબંધિ દિંદને લાલ થાય એમ નથી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ કાયદા પસાર કરી દિંદને બંધારણ આપે એ સિદ્ધાન્તમાં જ ખામી છે. તેમ છતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ધારાસભાઓનો (પ્રાન્તિક) કબજો લીધો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાન્તનો વહીવટ પણ હાથ ધર્યો છે. આજે તો સાત પ્રાન્તોમાં મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો છે એ વખતે નવા બંધારણની પોકળતા બૂસાઈ જવાનો સંભવ છે અને મહાસભા નવા બંધારણનો અમલ સ્વીકારશે એ ખ્યાલ જનતામાં આવી ગયો! પરંતુ ધારાસભાની ચૂટણી બાબત તા. ૨૩-૮-૧૯૩૬ના રોજ મળેલી અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું ‘મહાસભાનું બહેરનામું’ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે:—

“નવા કાયદાથી જે બંધારણ આપણા દેશ ઉપર ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યું છે તે આપુ જ મહાસભાને નામજૂર છે. તેણે તો જાહેર કર્યું છે કે બાહ્ય સત્તાએ લાદેલું કોઈ પણ બંધારણ, જે બંધારણ હિંદી લોકોની સર્વોપરી સત્તા ઉપર કાપ મૂકતું હોય અને પોતાનું રાજદારી તથા આર્થિક ભવિષ્ય ધડવાના તથા તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવવાના તેમના હક્કો અસ્વીકાર કરતું હોય, તે સ્વીકારી શકાય નહિ. હિંદુસ્તાનના બંધારણનું મંડાણ તો હિંદના રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જ હોવું જોઈએ. એવું બંધારણ લોકપ્રતિનિધિ સભા (કોન્સ્ટિટ્યુશન એસેમ્બલી) માંગત જ થઈ શકાય.”*

નવા બંધારણની પોકળતા વિષે ભાગ્યે જ કોઈ બંધારણના અભ્યાસીને બેમત હશે. એનાથી હિંદ પર બ્રિટિશ સાહીવાદની સાંકળો વધારે મજબૂત થઈ છે ત્યારે હિંદી પ્રજાના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયને તો ઠોકરે મારવામાં આવ્યું છે. એનો અમલ ક્યાંથી ઇંગલિયત, એકારી, બૂખમરો વગેરે દેશનાં મુખ્ય અનિષ્ટ દૂર થઈ શકે એમ નથી. પ્રાન્તિક સરકારમાં થોડે અંશે કદાચ ‘સ્વરાજ્ય’ના સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોય પરંતુ નાણાંને

* ‘માર્ગી ઇવનકયા’, જવાહરલાલ નેહરુ, પૃષ્ઠ ૬૧૮.

* મહાસભાનું બહેરનામું.

લગતી-સત્તાના અભાવે અને બિનજવાબદાર ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓને લઈને પ્રાન્તિક પ્રધાનો તથા ધારાસભા પશુ સત્તાહીન જ છે. મધ્યવર્તી સરકારને તો તદ્દન પ્રતિગામી જ રાખવામાં આવી છે. નવા કાયદાથી જે સમવાયતંત્ર (Federation) ધર્મમાં આવ્યું છે તે લોકશાસનના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન વેગળું જ છે. આપણી રાજ રજવાડાઓને સામેલ કરી આમ જનતાની અભિલાષાઓ તો ધૂળધાણી જ થવાની. આથી જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તેમ જ હિંદના કોઈ પણ રાજદારી પક્ષે નવા બંધારણનો અસ્વીકાર કર્યો છે. એ બંધારણના સંખ્યાબંધ દોષો ગણાવવા એ આ લેખનો મુદ્દો નથી, છતાં એ બંધારણ હિંદી પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ ઠાકી બેસાડી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિંદી પ્રજાની સર્વોપરી સત્તાના આપણા સિદ્ધાન્તને કાનૂલે મૂક્યો છે એમ તો મારે કહેવું જ જોઈએ. કારણ હિંદને માટે બંધારણ ધડવાનો હક તો હિંદી પ્રજાના હાથમાં હોવો જોઈએ—નહિ કે દળશી માર્કસ પરંવસતા શાહીવાદી પ્રતિનિધિઓને. નવું બંધારણ તો આપણા મુરખીઓએ આપણી મરજી વિરુદ્ધ ઠાકી બેસાડ્યું છે—એમાં આપણી બિલકુલ સંમતિ પણ નથી. હિંદને માટે બંધારણ ધડવાનો હક તો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જ છે, નહિ કે હિંદી પ્રજાને—આ જૂનો સિદ્ધાન્ત ચાલુ જ રાખવામાં આવ્યો છે. નવા કાયદાની... કલમો મુજબ રપટ શબ્દોમાં મુકરર કરવામાં આવ્યું છે કે બંધારણ ધડવા અગર સુધારવાનો હિંદના ધારાસભાને મુક્ત હક નથી. આપણું બોધિ કાંઈ આપણે નહિ નક્કી કરી શકીએ—એ ઇંગ્લેન્ડ તો બ્રિટિશ મુરખીઓનો જ છે!

આજ સિદ્ધાન્ત સામે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ લોકપ્રતિનિધિ સભાની માગણી મૂકી છે. એમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત એ છે કે હિંદનું બંધારણ નક્કી કરવાનો હક્ક સમસ્ત પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી એવી લોકપ્રતિનિધિ સભાને છે, અને નહિ કે આપણા શાહીવાદી વડીલોને! આવી સભા જે બંધારણ હિંદ માટે ઘડી શકે એ બંધાને માન્ય હશે.

મહાસભાની બહુમતિવાળા પ્રાન્તોમાં (તેમજ સિંધ પ્રાન્તમાં) તો ધારાસભા આવી લોકપ્રતિનિધિ સભાને લગતો નીચે મુજબ ઠરાવ પણ પસાર કર્યો છે:—

“આ સભા એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે ૧૯૩૫નો હિંદી સરકારનો કાયદો હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા કોઈ રીતે વ્યક્ત કરતો નથી. તે તદ્દન અસંતોષકારક છે, અને તે હિંદીઓની તાબેદારી ચાલુ રાખવાના આશયથી જ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને આ સભાની એ માગણી છે કે સઘળા ઉમરલાયક સ્ત્રીપુરુષોનો મત લઈ એક લોકપ્રતિનિધિ સભા બોલાવવામાં આવે, અને આ સભા હિંદીઓની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓને લક્ષમાં લઈ બંધારણ ઘડી શકે.”

બંધારણને લગતા કામડાનો આવી લોકપ્રતિનિધિ સભા દ્વારા જ ઉકેલ આણી શકાય—નહિ કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલા કાયદાથી.

લોકપ્રતિનિધિ સભા બોલાવવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે સામાન્ય જનતાની માગણીઓનો એ દ્વારા નિકાલ થાય અને આપણું રાજ્યતંત્ર આમ જનતાની પ્રેરણાથી રચાય. આ જ કારણથી એવી સભાનો મતાધિકાર દરેક પુખ્ત ઉમરના સ્ત્રી-પુરુષને હશે. અત્યારની માફક એમાં અમુક શિક્ષણ લીધેલા જ કે અમુક મિલકતવાળા જ સ્ત્રી-પુરુષોને જ મત નહિ હોય. અને આથી લોકપ્રતિનિધિ સભા સમસ્ત પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હશે.

આવી લોકપ્રતિનિધિ સભાની રૂપરેખા દોરવી એ હાલના સંજોગોમાં શક્ય નથી, પ્રશ્ન એ છે કે આ માગણી બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારશે ? અને જો બ્રિટિશ સરકાર આપણી માગણી સ્વીકારે નહિ તો આવી સભા કેવી રીતે યોજાવી શકાય ?

લોકપ્રતિનિધિ સભાની માગણી બ્રિટિશ સરકાર કબૂલ રાખે એ હાલના સંજોગોમાં ખિસમૂલ્ય સંભવી ન જ શકે. એ વસ્તુ તો જ્યારે દેશમાં ક્રાંતિની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એટલી જાગૃતિ પ્રજામાં આવે ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને કબૂલ કરવી પડે. એટલે પ્રજામાં એટલી જાગૃતિ અને શક્તિ આવે નહિ ત્યાં સુધી લોકપ્રતિનિધિ સભાની આશા રાખવી બર્થ છે, શ્રી. જવાહરલાલ તેહર ૨૫૯ શબ્દોમાં લખે છે કે :—

“એ તો દેખીતું છે કે, સિવાય કે સફળ રાજ્યક્રાંતિ થાય, આવી સભા અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વિના ઘટ્ટ શકે નહિ. સાથે એ પણ દેખીતું છે કે હાલની પરિસ્થિતિમાં એવી સંમતિ મળવાનો સંભવ નથી. આથી, જ્યાંસુધી એવું પગલું લેવાની ફરજ પાડવા જેટલો દેશમાં શક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી કાંઈ સાચી પ્રતિનિધિ સભા થવી શક્ય નથી.”*

જ્યારે આપણે લોકપ્રતિનિધિ સભાની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે આ વસ્તુ ૨૫૯ રીતે જનતા સમક્ષ કહેવો જોઈએ. લોકપ્રતિનિધિ સભા ઘણાં લોકો સ્વીકારે છે પણ એમને મન એક મોટી સર્વપક્ષ પરિપક્વતા જ હોય છે. પરંતુ આપણે જોયું તે પ્રમાણે લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ મુખ્ય કદમતા તો એ છે કે એનો પ્રેરણા અને એનું બળ આમજનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવું જોઈએ, નહિ કે યોગ્યતા આપણા જૂના ‘મુરબીઓ’ અને તેમણે ચૂંટી કાઢેલા યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ બેગા ધર્મ વિચાર ચલાવે! આ રીતે જ આખી પ્રજાને માન્ય હોય એવું બંધારણ ઘડી શકાય અને આપણા બંધારણને લગતા પ્રશ્નો ઉકેલ આણી શકાય.

તહારે ઉરે તારક કું અખૂટતા,
આહ્વાદનાં નીર અખૂટ વેરતો.
ચન્દ્રે રમે, વાયુ વિશાલ નર્તતો.
ગણો વળી મેઘતણા કુદે રમે
ઉન્માદથી અંતરને ગભવતા
ને વીજળી ચેતન પાથરી જતી.

પરંતુ હું દર્શન તાહરા કરું,
અખંડ અંધાર ઉરે ભર્યો ત્યહિ
પ્રત્યક્ષ થાતો. કંઈ ઊડી ઊગિઓ
થતી હશે સંચલને ન તેહનું
જરી દીસે સર્વ રહસ્ય છૂપાં
રહેશે ઉરે શું ? નવ એક પામવા
સમર્થ કે માનવ ? જોઈ જોઈ
અગાધ અંધાર વિભાસવું રહું !

[અમદાવાદમાં મળેલા બારમા સપ્તતિ સંગ્રહન વખતે સ્થાન સમિતિ તરફથી 'વર્તમાન બંગાળી, મરાઠી અને હિંદી સાપ્તતિના પ્રવાહ' નામનું પુસ્તક પ્રચર થયું હતું. તેમાંના 'આધુનિક બંગાળી સાપ્તતિનું વિતરણ' નામના લેખમાંથી આ ઉતારો લીધો છે.]

સ્વીન્ડનાથ જ્યારે પોતાની અનુપમ દૃષ્ટી વાર્તાઓમાંની ધણીબરી લખી પરવાર્ષા હતા, નવલકથાઓમાં પણ 'બી હાકુગણીઝ દાટ', 'ગર્લફ્રિં', 'એન્જે બાલી', અને 'નાકાદૂબી' લખી ચૂક્યા હતા, પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અને જલધર મેન વગેરે લેખકો પણ પોતાની કલમ પુસ્તકોમાં ચળાવી ચલાવતા હતા, એવે સમયે જ મ. ૧૯૦૭માં શ્રી ગરુડોદી ચાકુગણીના તત્વીપણા નીચે ચાલતા માસિક 'ભાગતી'માં 'બરદિહિ' વાર્તાનો પહેલો હમો છપાયો. સ્વીન્ડનાથ તે વખતે 'બમ ઈશન'ના તંત્રી હતા. તેમના મદાયક શૈલેશબાણુ 'ભાગતી'માં આ વાર્તા વાંચનાં જ સ્વીન્ડ પામે પહેલ્યા, અને દુરિયાદ કરવા લાગ્યા કે તમે તે કેવા છો? પોતાના ગામિકમાં લખતા નથી અને બીજાના ગામિકમાં આપીને આપી નવલકથા આપી દો છો? પણ તેમના આ ઉકળાટનું કારણ સ્વીન્ડને કાંઈ મમળનું નહિ, ત્યારે તેમણે પુગવામાં 'ભાગતી'નો અંક ચૂકી દેવો, અને કહ્યું : "નામ નહિ લખ્યું એટલે તમારી ચચના છૂપી ગુંદેનાની દમે?" સ્વીન્ડનાથે અંક દાયમાં લીધો અને તે જ થીએ હમો પૂરો વાંચી લાખ્યો. બોલ્યા, 'માથે જ વાર્તા અતિશય મુંદર છે. તેમ છતાં હું એને મારી કહી શકતો નથી, કાલ્પ કાંઈ બીજા માળખે ગમેલી છે' શૈલેશબાણુ તો આંખો ફાડી માત્ર એટલું જ બોલી શક્યા, — 'ત્યારે એ આપની નથી?' પણ આ કઈ પ્રશ્ન નહોતો. પ્રશ્નના રૂપમાં આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર હતો. આ વાર્તાનો લેખક કાલ્પ છે, એ વિશે તે વખતના મોટા મોટા લેખકો પણ ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને એ ચર્ચાવા ઉત્સુક ગુંદેવા લાગ્યા પછી આખરે બીજા હસામાં ગરચવડનું નામ પ્રગટ થયું.

આ પછેના ચારેક વર્ષ ઉપર એટલે કે ૧૯૦૭માં એમની એક વાર્તા 'મંદિર' પ્રગટ થઈ હતી. પણ તે પણ નનામી હતી એટલે એ વાર્તાને તે વચ્ચે પાંચે પાંચના મળ્યું હતું છતાં વિશેષ કંથુ થયું નહોતું. 'બોઝા' 'કાશીનાથ' 'અનુપમાન પ્રેમ' વગેરે વાનો પણ એની સાથે જ એટલે ૧૯૦૩ પહેલાની લખામેલી.

'બરદિહિ' બદાર પડ્યા પછી ગરચવડ પાછા ફરવા મારી ગયા. એઓ સ્વહસ્તે ચાલ્યા ગયા. પાંચ છ વચ્ચે મુખી એમનું કોઈપણ લખાણ ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધ થયું નહિ. પણ જ્યારે ૧૯૧૪માં એઓ પાછા ગયાળા આવ્યા, ત્યારે એમણે પોતાની 'બરદિહિ' વાર્તા ફરી વાંચી અને પોતાની વાત ઉપર પોતે જ એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા કે એમના મોઢામાંથી એકાએક એવા ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા કે 'વાર્તા ત્રણવાનું છોડી દીધું એ ઠીક ન કર્યું!'

આ પછી ત્રણ ચાર માસ પછી 'યમુના' માસિક માટે એમની પાસે લેખ માંગ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું કે 'ચરિત્રહીન' નામે નવલકથા શરૂ કરી છે. બુદ્ધિમાં ચાલશે કે નહિ. હજી તો શરૂઆત જ કરી છે. પણ 'ચરિત્રહીન' છપાય તે પહેલાં એમણે 'અનિત્રા દેવી' ને નામે 'નારીર મૂલ્ય' નામે એક લેખમાળા લખી અને 'રાગેર સુમતિ' 'પંથનિર્દેશ' એ બે વાર્તાઓ ઉપરાઉપરી પ્રસિદ્ધ થઈ. 'રાગેર સુમતિ'એ સૌને ફરી વાર ચોંકાવ્યા અને પછી તો પ્રવાહ જ આવ્યો—'મિદુર હેલે', 'વિરાજ જ્યો', 'ચરિત્રહીન', 'પંડિત મશાઈ', 'દત્તો', 'ચંદ્રનાથ', 'પદ્મી સમાજ' એમ એક પછી એક નવલકથા બહાર પડ્યાં લોગી—તેમણે સાહિત્યની આનંદભાજી શરૂ થઈ.

સ્વીન્દ્રનાથ જેવા પ્રયત્ન તેજસ્વી સર્જકનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો, બીજા પણ અનેક લેખકો એમનું તેજ ઉછીનું લઈ પોતપોતાના ગગન પ્રમાણે સાહિત્ય સર્જન કરી રહ્યા હતા, એવા સમયમાં શરચ્ચંદ્ર એકેકે ઝપાટે પોતાનું રચન જમાવી શક્યા, રચન જમાવી શક્યા એટલું જ નહિ સ્વીન્દ્રનાથથી સ્વતંત્ર રહી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખાતું કરી શક્યા, એ જ એમની પ્રતિભાનો અને એમની શક્તિનો અચૂક પુરાવો છે. એ વખતે ભાગ્યેજ કોઈ લેખક એવો હશે જેના ઉપર સ્વીન્દ્રનાથની છાયા ન પડી હોય. જેમ કોઈ વિશાળ વૃક્ષને વણછે બીજી વનસ્પતિ ધઈ શકતી નથી, તેમ વિરાટ વ્યક્તિને વણછે પણ કોઈનો વિકાસ શકી શકતો નથી. બધા તેના ઓછામાં ઓછા જાય છે. એવું કંઈક તે વખતે બંગાળી સાહિત્યમાં થવા બેઠું હતું. પણ એવામાં આ નવીન ન્યોતિષ્કનો ઉદય થયો, અને એણે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે શરચ્ચંદ્રમાં એવું શું છે, કે જેને જોઈ એમણે બંગાળનું મન કબજે કરી શક્યા? આ પ્રશ્ન ઊઠવાનું બીજું કારણ નો એ છે, કે એમણે જે વસ્તુ કહેવા માંડી, તે સમાજને ગમતી નહોતી, એમની આખી લેખન પ્રવૃત્તિ મનણે બંગાળના સમાજ સામે ઉઠેલ વિદ્રોહ સમી હતી. છતાં એઓ તે જ બંગાળી સમાજમાં આટલા બધા લોકપ્રિય શી રીતે થઈ શક્યા? અને આ લોકપ્રિયતા પણ કંઈ જેવી તેવી છે! પુદ્ગલ સ્વીન્દ્રનાથ પણ એટલા લોકપ્રિય કદી થયા નહોતા. સ્વીન્દ્રનાથનું બંગાળીઓએ ગમે તેટલું ગૌરવ કર્યું હોય, તો પણ જનસાધારણમાં એમનું સાહિત્ય એટલું જ વ્યાપ્યું છે, વ્યાપ્ય છે. એક જ વસ્તુ ઉપરથી આપણે આ જોઈ શકીએ—આ બંને લેખકોનાં પુસ્તકોનો ઉપોડ કેટલો થયો? સ્વીન્દ્રનાથની કવિતાને કોરે રાખી અહીં આપણે એમની વાર્તા અને નવલકથાની જ સંરખામણી કરીશું. એમની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંની એક 'ધરે બાધર' ની આજે વીસ બારીસ વંદન થયાં તોયે ગાથી આશ્ચર્ય થાય છે. 'ગોરા' ની ત્રીજી આવૃત્તિ ચાલતી હશે. અને એમની હર્મણી પાંચેક વર્ષ ઉપર બહાર પડેલી 'શેષર કવિતા' 'ચોગાંચોગ' અને ત્યાર પછીની 'દુર્ગ બોન', 'ચોર અધ્યાપ', 'મહિર્મ' વગેરેની તો પહેલી જ. પો સંદો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ચતુર્ગંજી' પણ આ બીજી જ આવૃત્તિ ચાલે છે. મોત્ર 'નાકાફૂખી'એ સાત આવૃત્તિ જોઈ છે. ત્યારે શરચ્ચંદ્રની નવલકથાઓની શા સ્થિતિ છે? મારી પાસે ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી નથી, પણ આજથી ચાર વર્ષ ઉપરના આંકડા છે તે જ રજૂ કરું છું.

વિરાજ જ્યો ૧૩; મિદુર હેલે ૧૩; બંડ હિદિ ૧૧; પંડિત મશાઈ ૪; અરસણીયા ૬;

વૈકુઠેર વીન ૪, મેળ દિદિ-૬, ચંદ્રનાથ ૧૩, પર્ણિણીતા ૧૬, દેવદાસ ૫, શ્રીકાત ૧ લો ૫, ૨ જો ૪, ૩ જો ૪, કાશીનાથ ૩, નિષ્કૃતિ ૫, ચત્રિત્રહીન ૪, રનામી ૧૨, દત્તા ૫, છબિ ૪, ગૃહદાહ ૧, પલ્લી સમાજ ૧૩, બામુતેર મેયે ૨, દના-પાઓના ૩, નવનિધાન ૩, હરિલક્ષ્મી ૨, ષોડશી (નાટક) ૪, રમા (નાટક) ૩, શેષપ્રશ્ન ૨

આ લોકપ્રિયતાનું એક કારણ તો એમની ભાષા અને લેખનશૈલી છે બીજીમની મધુર અને ઝકારયુક્ત ભાષામાં જે એક પ્રકાગ્ની જડતા હતી તે દૂર કરી રવીન્દ્રનાથે તેને અતરના આવેગો અને સૂક્ષ્મ ભાવોનું નિરૂપણ કરવાને કામેલ બનાવી હતી, છતાં રવીન્દ્ર શૈલી છેવટે તો મુશિક્ષિતોતે જ સમજાય એવી ગદી રવીન્દ્રનાથની ભાષાનું આ બળ જોઈ શક્યદ્ર એના ઉપર મુગ્ધ થયા, પણ એઓ પોતે જ કહે છે એમ ભાષાની એવી 'કારીગરી માટે જેટલી વિદ્યા અને શિક્ષણની જરૂર હોય છે, તે મને મળ્યા નહોતા એટલે મનના ભાવો પ્રચલિત સહજ ભાષામાં જ કહેવાને હું ટેનાયલો છું—એ રીતે જ મારે એ કહેવા હતા' એટલે રવીન્દ્રનાથની શૈલીને એમણે પોતાના કામ માટે જોઈ એ એ રીતે ઘડી લીધી એમની નાત જોવાની રીત ખૂબ સુદર મધુર ભવાભાવિક અને સરલ છે સંવાદોમાં તો એઓ અદ્વિતીય છે એમ કહીએ તોયે ચાલે એમના સંવાદોમાં ખડખડાટ હસાવે એવું મુક્તાહાસ્ય નથી, પણ નાચતા વાચતા મો મલકે એવું મીઠું સ્મિત પુષ્કળ છે એમના વર્ણનો પણ નવી જ ભાત પાડનારા હોય છે શ્રીકાત 'ના પ્રારભમાં જ એમણે કહ્યું છે કે મારામાં કવિત્વ લગારે નથી હું ચંદ્રને કેવળ ચંદ્ર રૂપે જ જોઉં છું તેમાં મને કોઈનું મો દેખાતું નથી—પણ એમને ચંદ્રમાં કોઈનું મો દેખાય કે ન દેખાય, વાદ્યામાં કોઈનો કેશ ક્યાપ ઝૂલતો નજરે પડે કે ન પડે, પણ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જોવાની અને આપણને બતાવવાની સૌંદર્યદષ્ટિ એમનામાં પ્રચુર પ્રમાણમાં છે, એના પુરાવા એમની નવલકથાઓમાં ઠેઠે જોવા મળે છે 'શ્રીકાત'ના બીજા ભાગમાં આવતું દરિયાનું તોફાન જ લો જાણે આપણે પોતે જ એ આખા ઝગાવાત-માથી પમાર થતા હોઈએ એવું પ્રબળ અને તાદ્રશ્ય એ વર્ણન છે વળી 'શ્રીકાત'ના પહેલા ભાગમાં આવતું મહાસ્મશાનનું અને રાત્રિનું વર્ણન પણ ભારે કવિત્વપૂર્ણ છે ગદ્ય કેટલું ભાવવાહી, કેટલું કવિત્વમય થઈ શકે છે—લેશ પણ આડબર વિનાયે એ કેતુ વાતાવરણ જમાવી શકે છે, એના નમૂના તરીકે એ ભાગ હું અહીં ઉતારું છું

'રાત્રિર જે એકટા રૂપ આછે, તાહાકે પૃથિવીર ગાછ-પાયા, પાહાડ-પર્વત, જલ-માટિ, બન-જગલ પ્રભૃતિ વાવતીય દસ્યમાન વસ્તુ હોઈ તે પૃથક કરિયા દેખા જાય, ઇલા જેન આજ એઈ પ્રથમ ચોખે પડિલ ચાહિના દેખિ, અતહીન કાલે આકાશ-તલે પૃથિવી જોડા આસન કગિયા ગભીર રાત્રિ નિમીલિત ચક્ષે ખાને બસિયાછે, આર સમસ્ત વિશ્વચરાચર મુખ જુળિયા નિ શ્વાસ રુદ્ધ કરિયા અત્યન્ત સાવધાને સ્તબ્ધ હધયા સેઇ શાતિ રક્ષા કરિતેછે હહાત ચોખેર ઉપરે જેન સૌદર્યેર તરંગ ખેલિયા ગેઝ મને હોઈલો, કોન મિથ્યા-વાદી પ્રચાર કગિયાછે—આલોઇ રૂપ આધારર રૂપ નાઇ ? એત બડ ટૂંકિ માનુષે કેમન દરિયા નીરખે માનિયા લઇરાછે ? એઇ આકાશ-ખાતાસ, એઇ સ્વર્ગ મર્ત પરિવ્યાપ્ત કગિયા દષ્ટિર અતગ બાહિરે આધારેર ખાવન વહિયા જામતેછે મરિ ! મરિ ! એમન અપરૂપ ઉપેર પ્રસ્તરણ આર કમે દેખિયાછિ ! એ છહાડે જહા જત ગભીર, જત અચિત્ય, જત સીમાહીન—તાહા તો તતઇ અધનાગ ! અગાધ વારિધિ મસિકૂળ, અગમ્ય ગહન અરણ્યાની

બીજા આધાર, કિંતુ એ કે રૂપેર અભાવ ? જાહેર જુગિના, જાગિના, જાહાર અંતરે પ્રવેશેર પથ દેખિના—તાહાઇ તત અંધકાર ! મૃત્યુ તાઇ માનુષેર એએ એત કાલો, તાઇ તાર પરલોકેર પથ એમન દુસ્તર આંધારે મગ્ન ! તાઇ રાધાર ચક્ષુ ભરિયા જે રૂપ પ્રેમેર બન્યાવ જગત ભાસાર્થવા દિલો તાહાઓ ઘનસ્થામ !”

પ્રાસ આમાં ભલે ન હોય, પણ એમાં છંદ નથી, કોલન નથી એવું તો બહેરા હોય તે પણ ન કહી શકે.

એમની સદ્ગતિાનું ખીજું કારણ એ કે એમણે બંગાળના સામાન્ય જનસમાજમાંથી જ પોતાનાં પાત્રો પસંદ કર્યાં; જેમની સાથે લોકોનો પરિચય હતો એ પરિચિત નરનારીઓને અને તેમની અંતરતમ લાગણીઓને એમણે બંગાળ સમક્ષ રજૂ કરી. એમના આ સાહિત્ય-દર્પણમાં બંગાળને પોતાનો આત્મા બોલા મળ્યો. બંગાળનો પદ્ધતિસમાજ શરન્ધ્ર જેટલી સહાનુભૂતિથી અને તાદશતાથી પહેલાં કાંઈ એ ચીતર્યો નહોતો.

પણ આ એ તો કેવળ ગૌણ કારણ છે. માત્ર સરલ અને સાદી ભાષા વડે અથવા પરિચિત માણસોનાં ચિત્ર વડે કદી હૃદય જીતી શકાતાં નથી. હૃદયને તો હૃદય જ જીતી શકે. અને શરન્ધ્રે પણ પોતાના હૃદય વડે જ બંગાળના હૃદયને જીત્યું છે. એમનામાં જે માનવપ્રેમ છે, તે પ્રેમના રસાળજીની આ અસર છે. એમણે જે જીવન ચીતર્યું છે તે બંગાળનું સમાજજીવન જીવન છે—એ જીવન ત્યાગથી ઉત્તર અને સ્વાર્થથી પીડાયેલું છે, અનુભવમાં ગભીર અને રૂઢિનાં બંધનોમાં જકડાયેલું છે. તેમણે જોયું કે આપણા સમાજમાં અને પરિવારમાં અત્યાચાર અને બલિયારની લીલા, દુઃખ અને દૈન્યનું નિષ્કુર પીડન, વિધિનિષેધના એટલીજ ભુક્ષમ, અને અત્યાચારને લીધે જન્મતું અપાર દુઃખ અને રુદન ભરેલાં છે. આ બધું દુઃખ અને આ બધી વેદના તેમણે પોતાની કરી લીધી અને અતિશય વેધક રીતે તેને સમાજ સમક્ષ વ્યક્ત કરી. આ પીડન અને અત્યાચારના ભોગ થઈ પડેલી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે એમના અંતરમાં જે અસીમ સમભાવ ભર્યો છે, એણે જ એમને બંગાળના હૃદયેશ્વર બનાવ્યા છે.

એમના સમસ્ત સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર જોનો હોય તો તે માનવપ્રેમ છે, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો માનવનું સાચું મૂલ્યાંકન છે. એમના સમસ્ત સાહિત્યમાં બ્યાપેલી દિલસૂઝી એક જ વાક્યમાં સમાવી દેવી હોય તો તે ચંચીલાસની આ પંક્તિમાં સમાવી શકાય છે:

‘સગ્ગાર ઉપરે માનુષ સત્ય તાહાર ઉપરે નાર્ઈ’

માનવસત્ય એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં અડિયાતું કંઈ છે જ નહિ. એમણે હંમેશાં માણસને માણસ લેખે જ અતિ મહત્ત્વનો ગણ્યો છે. અને એથી જ સમાજ અને સમાજના નિયમોનું ઉત્સંધન કરનાર માણસ પણ એટલા એક જ ગુના માટે એમને મન તિરસ્કારયોગ્ય, ધૂણાપાત્ર થઈ જતો નથી. એઓ તેના અંતરમાં પણ માનવતાની જ્યોત ટમટમતી અને કોઈક વાર ઉત્તરલ તેજથી પ્રકાશતી જુએ છે, અને તેને જ એઓ તેના મૂલ્યાંકનમાં વધારે મહત્ત્વ આપે છે. અને આ જ કારણે એમને સમાજ અને રૂઢિ સાથે વિરોધ જાગે છે, આ વિરોધ એમનાં સ્ત્રી પાત્રોના નિરૂપણમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, એનું કારણ તો એ છે કે આપણા સમાજ પુરુષોનાં સ્વભાવનો માફ કરવાને ટેવાયેલો છે, સ્ત્રીઓનાં નહિ, સ્ત્રીઓની એક જ ભૂલ માટે સમાજ તેનો ચિરહાર બહિષ્કાર કરે છે. સમાજને

ઓની સ્ત્રી તરીકે કિંમત નથી પણ ઓના મતીતનની જ કિંમત છે એ બામતની એક જ જૂન સ્ત્રીતુ આખું જીવન ધૂમ મેળવના સક્તિમાન છે અને ગદ્દો જ શરચ્ચદ્રને સમાજ માથે વિરોધ જાગે છે મતીતન બાદ ચો પછી પણ સ્ત્રીતન બાકી નહે છે, ઓની માનવતા મરી જતી નથી અને એ માનવતાની કિંમત મતીતન કરતા યોગે તો નથી જ એ માનવતાની અવસ્થા રીતે મમાજ સ્ત્રીમતિને મદદને માટે જીવતા નમ્મા હ મેરી મોકે છે, એ અન્યાય એમને માથે છે, અંશે એથી જ એમણે પોતાની નનનકથાઓમા મમાજ જેને પતિત સ્ત્રીઓ ગણે છે તેમના જીવનમા ગહેની માનવતા મહિષાસુરના સેના નિષ્ઠા, વિશુદ્ધિ અને સ્ત્રીત્વ આપે ॥ ઉજવન રીતે ચીતયા છે જેઓ એમ વહે કે કે એઓ પતિતાનું ગાગન કર છે તેઓ માચી નસ્તુ બેઈ શક્તા નથી એમ જ વહેનું બેઈ એ ' દેવદાસ માની ચદ્રમુખી અથવા શ્રીમત 'માની ગજનક્ષમી-પિયારી બને તે વેશ્યા રહી જતા તેમનું જીવન જે રીતે શરચ્ચ આપણને બતાવે છે—તેમના અનગ્ના કોડાચ જે રીતે ગેમલો આપણી સમક્ષ ખુલ્લા રી મતાન્યા છે તે બેસા પછી તેમના પ્રતે લગાર ઘણા ઉત્પન્ન થાય કે? અને જતા એને લીધે વશગતુ જીવન મારુ છે વેશ્યા શુદ્ધ છે એવું એઓ કહેવા માગે છે એમ કોઈ મહી શકે? શરચ્ચદ્રને મન શુદ્ધ અશુદ્ધતા બેદ છે—પૂર્વ અપ્પ ૬, અને તે મહેજ આનંદનું બેતા જણાઈ આવે છે જે ગજનક્ષમીને મમાજે પિયારી માર્દજ મનારી હતી તેને જ ગેમણે પાછો ગજનક્ષમી મનારી છે મમાજે મતીતવને મદદર આપ્યું એમણે તેના સ્ત્રીત્વને નેત્રી માનવતાને મદદર આપ્યું મમાજે જેને વેશ્યા મનારી કનકતા મોકલી હતી તેને જ એમણે પાછો ગુચ્છિ શુદ્ધ ચદ્રમુખી મનારી ગામડામા મોકલી કેવળ માનવતાનું મોગવ મમજનાથી જ એઓ આ રી શક્યા

હમણા થોડા જ દિનમ ઉપર મારા એક પ્રગતિશીલ ' સાહિત્ય' બહુ મને કહેલા હતા કે શરચ્ચદ્રમા આટઆટની પ્રતિભા છે આટઆટની શક્તિ છે, એમણે આટલી સુદર કલાકૃતિઓ મગજ છે પણ છેરે તો એઓ પ્રત્યાધાતી જ ગલા—એમણે આખરે તો મમાજના ચાનતા આવેના નીનિનિયમા અને રૂઢિઓને જ પ્રનિષ્ઠિત ગણ્યા છે દાખલા તરીકે પાર્વતી અને દેવદાસ વચ્ચે આટલો તીવ્ર પ્રેમ બતાવ્યો પણ આખરે તો જીવન જ ગાખે ॥ ગમા અને ગેસા નચ્ચે રનેદ તાવો પણ બનેને ભેગા તો ન જ કર્યા આમ વિચાર કરનાર શરચ્ચદ્રની જના મમજતો નથી એમ મને લાગે છે શરચ્ચદ્ર આપણી સમક્ષ આપણા સમાજની નિપમતાઓ રજૂ કરે છે કદાચ તેને નિષે થોડી મિડા પણ કરે છે, કોઈક ઠેમણે તેના અ્યાય પણ તોલે છે—પણ એટલું જ એ વિનમતાના ઉકેલ આપનાવું તેમણે માથે લીધું નથી, અને ઉકેલ આપ્યો નથી આથી જ આ નિપમતાઓ આટલી તીવ્ર રીતે રજૂ થઈ શકે છે અને આટલી અમરજાગક નીરડી છે સાવિત્રીનો અને અત્તદાદિદિનો જ દાખલો હો મમાજે તેમને કપાણે કેરી રીતે અસતીતનની જાપ ધગાસીને મારો હતી તે પણ આપણે જોયું પણ એ બને સ્ત્રીઓ અથવા શરચ્ચદ્ર સુદ્ધા સમાજના આ નિષ્કુર અન્યાય મામે નિરાધના પોગર કરતા નથી અથવા શરચ્ચદ્ર આનો રીશ ઉકેલ લાવતા નથી એને બદલે તેમણે એમના જીવનનું નાસ્તવિષ રૂપ જ એના અાવેગ અને સમલાનપૂર્વક ચીનર્પુ કે તેઓના મતીતન મંમથે આપણા મનમા લેશ પણ રાકા ગદ્દી નહિ, અને તેમને જીવનમા વેશ્યા પડેના દુ ખો અને જીવનને લીધે જ તેઓ આપણા અંતરમા કાયમનું સ્થાન પામ્યા

બીજો દાખલો લેા. ' પદ્મી સમાજ 'નાં રમેશ-રમાના દુઃખથી તેમજ દેવદાસના દુઃખથી આપણે વ્યથા પામીએ છીએ. સદાનુભૂતિથી આપણે તેમને આપણા હૈયાં મરેસાં લઈએ છીએ, પણ જ્યારે ખ્યાલ આવે છે કે રમા વિધવા છે, અને પાર્વતી પરભી છે, ત્યારે આપણા સામાજિક સંસ્કારના પ્રાબલ્યને લીધે આપણું ચિત્ત સંકાય પામે છે. આપણી રસવૃત્તિ તૂટ થાય છે, પણ મન જૂના ચીજા છોડવા તૈયાર થતું નથી. આમ એ બે વસ્તુનો વિરોધ રજૂ કરી આપણા સામાજિક ચિત્તતંત્રમાં તેઓ એક પ્રશ્ન જગાડે છે. તેઓ શુદ્ધિ પડે સમરથા સમાધાનની તક આપણને આપતા નથી, તેઓ જે કંઈ ફરિયાદ કરે છે તે સીધી આપણા આંતરને જ કરે છે—હૃદયને જ કરે છે.

પ્રત્યેક માણસમાં બે શક્તિ કામ કરતી હોય છે. એક તો તેના સ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણા અને બીજી યુગયુગથી કીતરતા આવેલા સંસ્કારોની પ્રેરણા; આ બે વચ્ચે હમેશાં ઢંદ યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. માણસ જ્યારે પોતાના સ્વાભાવિક પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી કંઈ કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને લાગે છે, કે એ જ સ્વાભાવિક છે, એમાં કોના જીવનની સફળતા રહેલી છે. પણ જ્યારે માણસ આ પ્રમાણે પ્રાણધર્મની પ્રેરણાથી પોતાના જીવનને પોતાની વાસનાને માર્ગે દોરી જવા માગતો હોય છે, ત્યારે તેના આંતરમાં રહેલી અતીતકાલના સંસ્કારોની પ્રેરણા આ સ્વાધીન માણસને માથે બોલે ચર્ચને ચડી બેસે છે. આ બોમથી એ માણસ થાકી જાય છે, લોથ ચર્ચને પડે છે અને તેની પ્રગતિ ચંબી જાય છે. આ પ્રાણધર્મની પ્રેરણાની જીવંત મૂર્તિ સગો ઇન્દ્રનાથ એમણે 'શ્રીકાંત'માં ચીતર્યો છે, અને સંસ્કારની પ્રેરણાની મૂર્તિસમી અજદાદિદિ ચીતરી છે. એક પ્રસંગ દ્વારા આ વસ્તુ જરા વધારે સ્પષ્ટ કરું.

ટૂંકમાં પ્રમંથ આ પ્રમાણે છે:—કૂટબોલના મેદાનમાં મુસલમાન છોકરાઓના હુમલાથી બેબાકળા બનેલા શ્રીકાંતને હુમલાખોરોના હાથગાંધી બચાવી નિર્ભય સ્થાને લઈ આવી એક અગ્નિચો બાળક તેના હાથમાં મૂકી ભરીને ભાંગનાં પાન આપી ચાવી જવાનું કહે છે, અને તે ના પાડે છે એટલે તેને સિગારેટ પીવાનું કહે છે. ઇન્દ્રનાથની સાથે શ્રીકાંતને પ્રથમ પરિચય આ રીતે થયો. શ્રીકાંત પોતે જ કહે છે: “ચારે બાજુએ માણસો,—હું તો ખૂબ ડરી ગયો; બીતાંબીતાં મેં યૂછ્યું, 'ચિટ્ટ પીતાં કેઈ જોઈ અયું તો?' 'હા ને જોઈ જતું!' કહીને લહેરથી સિગારેટ તાણતો તાણતો તે રસ્તાનો વળાંક વળી, મારા મન ઉપર એક જાડી છાપ મારી બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો.”

આ પછી તરત જ શ્રીકાંત કહે છે: “આજ મને તે દિવસની અનેક વાતો યાદ આવે છે, માત્ર એટલું જ યાદ આવતું નથી કે તે અદ્ભુત છોકરા ઉપર મને તે દિવસે હેતુ બિપજ્યું હતું કે તેણે ખુદ્દતી રીતે ભાંગ આપી અને બીડી પીધી તેથી તેના ઉપર મનમાં ને મનમાં ધૂણા ઉપજી હતી.”

અહીં આપણે પ્રાણધર્મ અને સંસ્કારધર્મનો પ્રથમ વિરોધ જોઈએ છીએ. આ પછી તો આ બંને બાળકોનો ગ્રંથેષ ગાઢ બને છે, શ્રીકાંત પ્રાણધર્મની અબાધ લીલાથી મુગ્ધ બને છે. ગાઢ અંધારી રાતે ગંગામાં હોડકું લઈ ફરવા જાય છે, એ સાદસ પણ રોમાંચકારી છે, પણ અહીં જ તેનું સંસ્કારી મન પાછું કેહેવા માંડે છે: આ બરાબર નથી, તારે તો અભ્યાસ કરીને માણસ થવાનું છે અને બીજા લોકોની પેઠે સંસાર ચલાવવાનો છે. 'આધી જ

એ જ ગતિની માહમકયા પૂરી થતા જ ફરી કદી ઇન્દ્રનાથને ન મળવાની એ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને દૂર ને દૂર રહેવા માટે છે ઘણા દિવસ આમ ને આમ વીતી જાય છે પ્રાણુધર્મે સાથેના મુદ્દમા સરકારધર્મોના વિજય થયો લાગે છે ત્યાં તો એક દહાડો માછવા પકડવા જતા એક નાળાને કાઢે તેને ઇન્દ્રનાથ મળી ગયો મૂર્તિમાન પ્રાણુધર્મને સામે બિભેસો જોઈ શ્રીકાંતને શુ થયું તે તેને જ મોટે તેની જ ભાષામા માલખીએ 'જેતે મેં રાજ રાજ યાદ કર્યો હતો, જેની મેં કામના મરી હતી આમણા સેવી હતી, તેમ જતા રખેતે કયાય કોઈ પણ રીતે મળી જાય એ બીજી ગત દિવસ માગ ફેવાડા ખડા થઈ રહેતા હતા, તેણે આમ અપ્રમાત આટલી મધી ઝોચિની રીતે મારી નજર મામે ખડા થઈ મને પાસે આનીતે જોસવા કહ્યું' પાસે જઈને ખેડો પણ ખરો, પણ મોઢો ન શયો'

આમ જ્યારે પ્રાણુધર્મ શ્રીકાંતના મન ઉપર ઊંડી છાપ બેસાડના મથી ગયો હતો, એ જ વખતે એને એમ જોરી મહાન નારીનો પરિચય થયો, જે પોતાના સન્દારજાત સતીધર્મના યજ્ઞાશિમા પ્રાણુધર્મને માળીને તેની જ વિઘ્નિ સર્વાંગે લગાવી ભેગવી બનીને ખેડી હતી એક બાલુ ઇન્દ્રનાથ રૂપે પ્રાણુધર્મનો મદિમા એને આટલો ગયો હતો, અને બીજી બાલુ અન્નદાદિદિના ચગિત્રો મદિમા લેઈ મંસ્કાગતી એ આત્મત્યાગી ભેગવી મૂર્તિ આગળ પ્રાણુધર્મની ઉદ્દામતાએ પણ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું

પ્રાણુધર્મની અને મસ્તકધર્મની આ બે જીવન પ્રતિભાઓ શ્રીકાંતના જીવનના પ્રારંભમાં જ દેખા હઈ અદ્વય થઈ જાય છે—આપણને એ વસ્તુ ખૂબ માટે છે પણ સાથે જ એ બે મૂર્તિઓ નરા નરા રૂપો ધાનજી હરી આખી નરન થામા વાનવારે દેખા દેતી નથી? માત્ર એ જ નરનથામા નહિ જ અચ્ચદની ઘણીખરી નરલ થામા આ બે જ મૂર્તિઓની વિરાધી વીનાતો મૂર્તિહાસ બેવા નથી મળતો? શરચ્ચદના માહિતરમા આ એક ખૂબ પ્રધાન સર છે, માટે જ મેં એને સહેજ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ ગગની જી લીધી છે

હવે માત્ર શરચ્ચદની કથાના એમ બે વિશેષ બગોતો ઉલ્લેખ કરી કું આગળ ચાલીશ જીવનમા તેમજ જ્યામા પણ મયમથી જ શક્તિ આવે છે શરચ્ચદ મનમૂર્તિ છે એમની મોની મોની નરનથાઓમા પણ કયાય તમને એવું નહિ લાગે કે અહીં એમણે જરૂર કરતા વધારે રાખેલ લખી નાખ્યા છે એમના વર્ણનો જુઓ મગાદો જુઓ, લાગણી વ્યવસ્થા કરતા ખડો જુઓ, ન્યાય લગારે અતિશયતા જેવા નહિ જડે અદ્ભુત મયમને પરિણામે જ શરચ્ચદ ખૂબ માદી લોકોને મોટે બોલાતી ભાષામા માનવ મનની ગભીરતમ લાગણીઓ આપણી આગળ આટલી અમરકાન્ક રીતે પ્રગટ કરી શક્યા છે લાગણીવેડા કયાય બેનામા આવતા નથી મગીયાનું વર્ણન આવતા જ ઘણા લેખને પોતાના મનની ચિંચતા જોઈ બેસે છે એની માથે શરચ્ચદના વર્ણનો મગખાનના જેવા છે 'પદનીસમાજ'મા રમેશના પિતાના શ્રાદ્ધમા વૃદ્ધ દીનુ બદાચાર્ય પૌનપૌનીઓ માથે જૂખ્યા તીડની પેઠે મદેશ ખાઈ જાય છે તેમા, 'અગ્નશીલા'મા હરિપાવના દરમમા 'શેષપ્રજ્ઞ'મા મોગીઓના વામના વર્ણનમા, 'પદ્યેઝ દામી'મા મરીય મજૂરોના કાગખાનમા 'શ્રીમત'મા મધ્યમ વગના દુખી વાગકુનોની જીવનપ્રણાલીમા—એમ એમણે અનેક કથે દાગિરચનો દર્શન કરાવ્યા છે, પણ એ બધામમા કયાય મર્યાદાઓપ થયો નથી

દારિદ્ર્યથી પણ લાવાવહ વિષય પ્રેમ છે. એણે ભગવદ્વા લેખકોને જાનબૂલ્યા ખનાવ્યા છે. પણ શરચંદ્રમાં જુઓ. ક્યાંય બે પ્રેમિકો પોતાનો પ્રેમ લાંબાં લાપણામાં વ્યક્ત કરે છે? દેવદાસ અને પાર્વતીના તેમજ દેવદાસ અને ચંદ્રમુખીના સંવાદ-એ રીતે 'જેણે' 'જેવા' છે. વળી 'પદ્મીસમાજ' માં રમા-રમેશનો પ્રેમ કેટલો ઊંડો હતો તે તો આપણે બધા સમજીએ છીએ, છતાં આખા પુસ્તકમાં ક્યાંય બેમાંથી એક એ વ્યક્ત કર્યો છે? માત્ર એક વાર રમેશ ખૂબ સરળ ભાષામાં આટલું બોલે છે : 'એક વખત એવો હતો જ્યારે હું તને સાહતો હતો. પણ તે રમા પે તું કદી હતી નહિ, અને તે રમેશ હું રહ્યો નથી.' આવા તો અનેક દાખલા ટાંકી શકાય. આ સંયમ ગુજરાતમાં તો ખૂબ જાણીતા યર્ધ પઓ- 'દેવદાસ'ના બોલપટને લીધે. જોણે જોણે એ ચિત્રપટ જોયું, તેણે તેણે આ સંયમ વખાણ્યો, સંયમની શક્તિનો અનુભવ કર્યો.

શરચંદ્રની કલામાં રહેલ સંયમ, આત્મશ્રુતિ, લક્ષ્યેધીતવ વગેરે ગુણોનું જો આપણા વિવેચકો વિવેચન કરે તો તે આપણા લેખકોને ખૂબ ઉપકારક નીવડે. એવું હું માનું છું. પણ કોણ જાણે કેમ કોઈ એ કરતું નથી. આપણે ત્યાં શરચંદ્રનાં અને રવીન્દ્રનાથનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે, છતાં તેમની વિરત્ત સમાલોચના, કલાની દૃષ્ટિએ વિવેચના ભાગ્યે જ કોઈએ કરી હશે. હમણાં આપણાં માસિકામાં સારાં સમાલોચન જોવા મળતાં નથી, એ ભારે દુઃખની વાત છે.

સ્વીકાર

માણેકલાલ શુક્લ

તે પાંખ આપી જકડી લીધો કાં ?
તે પાય આપી કચમ પંચુ કીધો ?
તું બાહુમાં જોર અખેડ આપી-
એ બાહુને જાન્દિ બનાવતો કાં ?
પીચૂપ પાઈ વિપની કટોરી-
ગુણે ધરે કાં ?

ભલે ભલે એમ ગમે તને તો-
નાં હાથ ઠેલું મન રચતું જે-
આપો તમે : હેયું નકારશે ના.

[આપણા સાહિત્યમાં આપણા દેશના અને દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોને અભ્યાસ કરનાર ઘણા બોધ છે, તે સ્થિતિમાં આ યુવાન લેખકના લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. તેઓ દુનિયાના રાજ્યપ્રકરણોને અભ્યાસ કરે છે અને તે સાથે આપણી રાજકીય સ્થિતિનો નિહાળ અને વહેવારુ પરિવચ પણ ધરાવે છે, એ એમના લેખો ઉપરથી જણાયા વિના રહેશે નહિ. પ્રસ્થાનતમ]

પ્રાંતીય ધારાસભાઓ

સાડા ત્રણ માસની બધારણીય મહાગાંડ પછી જૂનની આખરે ના. વાર્ષિકરોપના અગત્યના બધારણીય નિવેદને પરિસ્થિતિની ચોખ્ખવટ કર્યાથી વર્ષામાં કોંગ્રેસની કાર્યવાહીએ હોદ્દાસ્વીકારનો અગત્યનો નિર્ણય કર્યો હિંદના ગજકારણમાં તે કોંગ્રેસની તવારીખમાં એ નિર્ણયનું મહત્ત્વ અનોખું છે. હોદ્દાસ્વીકારથી ભારતના રાજકીય દરજ્જામાં મોટા ફેરફાર થયો છે કે નહિ અથવા ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવનારી સંસ્થાના માણસો પ્રાંતીય સરકારોના વડા થયાથી પ્રજાની આર્થિક કે સામાજિક પુનર્વ્યવસ્થા કરી શકશે કે નહિ એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી; પણ માત્ર મહત્ત્વ તો વિશાળ રાજદ્વારી વારતવિક્રા સમજવામાં તે મહત્ત્વના ગજદ્વારી વ્યૂહો ધડવાની કોંગ્રેસનાયકોની શક્તિમાં છે. કોંગ્રેસ રાષ્ટ્રવ્યાપી સંસ્થા હોઈ ગાંધીય અસ્થિતા વ્યૂહ કરી હિંદી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય બુમિકા ઉપર એક ને અંગઠિત કરવા મથતી શક્તિનું પ્રતીક હોવાથી, પ્રાંતીય સ્વગજની વ્યવસ્થા પાછળ પ્રાંતીયના દાખલ કરી પ્રજામાં વધતી જતી રાષ્ટ્રીય એકતા નાખૂદ કરવાનો જે શાહી હેતુ છે એને કોંગ્રેસના હોદ્દાસ્વીકારથી જખરો ફટકા પડે છે. એટલું જ નહિ પણ જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ બહુમતિ ન હોવાથી બીજા પ્રત્યાધાતી પક્ષોના હાથમાં પ્રાંતીક શાસન જઈ પડ્યું છે તે પ્રાંતોમાં પણ કોંગ્રેસ પ્રધાન-મંડળવાળા પ્રાંતોની કાર્યવાહીની જખરી અસર પડવાની. મહદ્ અંગે એ પ્રાંતોનાં પ્રધાનમંડળોને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અનુસરવાની ફરજ પડશે. જે એમ કરવામાં એ પ્રધાનમંડળો નિષ્ફળ જશે તો કોંગ્રેસના પ્રચારને કારણે પ્રજાની લાગણી એમની વિરુદ્ધ થતી જવાની—પ્રજાની જ નહિ પણ ખુદ એ પ્રાંતોનાં ધારામંડળોના બિનમહામલાવાદી મંચો પણ કોંગ્રેસ તરફ ખેંચાતા જવાના. આનું પરિણામ એ આવવાનું કે ચોડા જ વખતમાં એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ બહુમતિ થવાની. મરહદ પ્રાંતમાં હમણાં સર અબદુલ કયૂમના પ્રધાનમંડળને તોડી પાડી કોંગ્રેસે પોતાનું પ્રધાનમંડળ ગચ્ચુ એ હકીકત બિનમહામલાવાદી બહુમતિવાળા પ્રાંતીય ધારામંડળોમાં રાજદ્વારી પવન કઈ દિશામાં વાય છે એનું સચ્ચન કરે છે. મરહદ પ્રાંતમાં વિરુદ્ધ પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામાં કોંગ્રેસને મૂળેલી મદ્દજતાએ કોંગ્રેસના બંધારણીય હક્કોને ભારે વિગ્રય અપાવ્યો છે. આની અમર બાકીના બિનમહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળવાળા પ્રાંતોની ધાગમલાઓ તે પ્રજા ઉપર ખૂબ પડવાની. કોંગ્રેસનો લડાયક હલ્લો (Moral) ખૂબ મજબૂત થવાનો તે વિરુદ્ધ પક્ષનું બળ નબળું પડવાનું. હવે એમ કહી

શકાય ખરું કે આવતી ચૂંટણી (પાંચ વર્ષ) પહેલાં પંજાબ સિવાય બધા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો યથા જશે. સિંધ, આસામ ને બંગાળનાં કોંગ્રેસવિરોધી પ્રધાનમંડળોના પાયા હાલી બેઠ્યા છે એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. મહાસમિતિની આવતી બેઠક કલકત્તામાં મળવાની છે. * મહાસમિતિની બેઠકનું સ્થાન કલકત્તા રાખવાનો આગ્રહ કરવામાં શ્રીયુત સરચંદ્ર બોઝને હેતુ એવો હોય એવું લાગે છે કે એ વખતે બધા દેશનાયકોની કલકત્તામાં હાજરી હક પ્રધાનમંડળને હૃદયમચાવી નાખે. રાષ્ટ્રપતિ, સરદારશ્રી, રાજેન્દ્ર પ્રાણી, મૌ. અણ્ણલ કલામ આઝાદ વગેરે મારફત કલકત્તામાં યનારો પ્રચાર બંગાળના વાતાવરણમાં વિદ્યુતસંચાર કરી પરિસ્થિતિને કોંગ્રેસની તરફેણમાં ફેરવી નાખશે તો નવાઈ નથી. કેલહાઉસી ખાતે આરામ લેતા શ્રી. સુભાષપ્રાણુ પણ તખીબોની સલાહ વિરુદ્ધ મહાસમિતિની બેઠક વખતે કલકત્તા જવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે એ પણ એવું સ્પષ્ટ છે કે હક પ્રધાનમંડળને તોડી પાડવામાં બધા કોંગ્રેસ મહારથીઓ એકસાથે હલ્લો કરવાનો ધરાદો સેવે છે.

મિત્ર પ્રધાનમંડળ

હક પ્રધાનમંડળ તૂટે એવો અર્થ નહિ થાય કે ત્યાં ચોખ્ખું કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ જ રચાશે. બંગાળ ધારાસભામાં પક્ષોની રચના એવી છે કે ત્યાં કોઈ પણ એક પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ આજે નથી. હક પ્રધાનમંડળ પણ શ્રી હકની પ્રજાપક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ પ્રમાણે નહિ, પણ બીજા પક્ષોના સહકારથી રચાયેલું છે. પોતાના પક્ષકાર્યક્રમ સાથે બીજા પક્ષોના કાર્યક્રમનું સમાધાન કરીને જ એ શ્રી. શ્રુલ્લ હક મિત્ર પ્રધાનમંડળ રચી શક્યા તેમ મહાસભાપક્ષ પણ પોતાના કાર્યક્રમ સાથે બીજા સહકાર કરવા રાજી થનાર પક્ષો સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થાય તો મિત્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની પરિસ્થિતિ બની શકાય.

વર્ધાના ઠરાવ પ્રમાણે તો કોઈ પણ કોંગ્રેસ પક્ષ પ્રધાનમંડળ રચવામાં મિત્રણ (Coalition) ન કરી શકે. કોંગ્રેસ-બહુમતિ પ્રાંતોમાં તો મિત્ર પ્રધાનમંડળનો પ્રશ્ન કોંગ્રેસ પક્ષને માટે બીજો નથી થતો, પણ જ્યાં પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસની લઘુમતિ છે ત્યાં બીજા પક્ષોના સહકાર મળી શકે એમ હોય તો સહકાર મેળવીને પણ મિત્ર પ્રધાનમંડળ રચી શકાય કે કેમ એ મહત્વનો નિર્ણય કલકત્તામાં મહાસમિતિની બેઠકે કરવાનો છે. મહાસભાવાદીઓના આજના વલણ ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે કલકત્તાની બેઠકમાં મિત્ર પ્રધાનમંડળ રચવાની રજૂ આપતો ઠરાવ થશે. જો એમ થાય તો સિંધ, આસામ ને બંગાળમાં મહાસભાપક્ષ મિત્ર પ્રધાનમંડળ ઘોડાજ વખતમાં રચી શકશે. એ પ્રાંતોમાં હાલનાં પ્રધાનમંડળો આથી ખૂબ ચિંતાતુર બની ગયાં લાગે છે।

તા. ૨૨-૬-૩૭

*

*

*

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોવાળા પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી રાજકારણ 'ટેસ્ટ' પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એનું કારણ એ છે કે પોતાની અર્ધ સદીની કારકીર્દિ દરમ્યાન પહેલી જ વાર જે પદ્ધતિની ઉત્પાદક, ને એની સ્વચંચાલક સરકારની પોતે અણુનસ વિરોધી હતી એ જ સરકારમાં મહત્વનો અધિકારગ્રહણ કોંગ્રેસ પક્ષે કર્યો છે.

* આ લેખ તા. ૨૨-૬-૩૭ના રોજ લખાયો છે એ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચું છું. સંચાલક

આ એક અતિ મૂંઝવણભરી સ્થિતિ છે. એક તો પોતાનું પૂર્ણસ્વરાજ્યનું ખોય હાંસલ કરવા મારે અને નવા બંધારણના પ્રાંતીક સામનના અમલ પછી પણ રાજકીય દરબનની દૃષ્ટિએ દિંદ દહ જેવું ને તેવું જ પરાધીન રહું હોવાથી પોતાનો બ્રિટિશરાજવિરોધ તો કોંગ્રેસને એક બાજુ ચાલુ રાખવો રહ્યો; ત્યારે બીજી બાજુ એ જ સામ્રાજ્યસાસન સાથે અધિકારમદણને લોધે અને અમુક અંશે દોસ્તી પણ બાંધવી પડી છે. બ્રિટિશરાજ સામે કોંગ્રેસે જનમાવેશો અમર્યાદિત અસંતોષ અને રોષની લાગણીને આ સ્થિતિ ઊભી ચલાવી ભારે સિકરત ને મર્યાદા નીચે આવવું પડ્યું છે. પ્રગતો સીધા મંબંધ ને સીધા વિરોધ પ્રાંતીય ને રચાનિક અમલદારો સામે હતો. નવા સાસનધારા હેઠળ કોંગ્રેસ અધિકારવાળા પ્રાંતોમાં એ અમલદારોની અમલદારીનો અંત આવ્યો છે એમ કહેવું ખોટું ન ગણાય. હવે સામાન્ય જનતાને મન આ જ અમલદારો બ્રિટિશરાજ ને એની ચૂસણનીતિના પ્રતિનિધિઓ છે. બ્રિટિશરાજની નામ જલકરતાનો સંજય મૂતિયા એ અમલદારો જ દેશને ખૂણે ખૂણે પથારી ગયા હતા. કોંગ્રેસ પ્રધાનોવાળા પ્રાંતોમાં એ મૂર્તિની નમ્રતાને વસ્ત્રનું ઢાંકણ મળ્યું છે. આને લોધે એની જલકર કુરુપતા ઢંગઈ ગઈ છે. આમ છતાં એનું રોષાણુકાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું છે. આમાંથી એવી સ્થિતિ ઊભી થવા સંભવ ખરો કે કોંગ્રેસ મિનિસ્ટ્રો નીચે એ નોકરચાકો પ્રગ સાથે અદ્યત્તમરી રીતે વર્તતી હોવાથી લોકોનો બ્રિટિશરાજની અમલદારચાકો સામેનો રોષ ને અસંતોષ નાખક કે જુદો મલ્ જલ, છતાં એમની સ્થિતિમાં ભાગ્યે જ નોંધવા જેવો સંધારો થાય. ગામડી નિદાળની જૂની કહેવત લાલ પાડીએ તો એમ કહેવાય કે મહેતાજી મારે પ નહિ ને જાણવં પ નહિ. જૂના સાસનધારા નીચે અમલદાર મહેતાજીઓ પ્રગને મારતા હતા પણ જાણવાતા નહોતા; નવા ધારાના અમલદાર મહેતાજીઓ મારરી તો નહિ જ (અલગત, કોંગ્રેસ ન્તાં સુધી અધિકારારૂ છે ત્યાં સુધી) પણ જાણાવશે પ નહિ.

સાસનધારાની કપટગળ

ઉપર મારો એ કહેવાનો હેતુ નથી કે કોંગ્રેસે અધિકારમદણ કર્યું એ ખોટું કહ્યું છે. કાલું, નવા સાસને જનમાવેશી પરિસ્થિતિમાં અધિકારમદણ કે ધારાસભાપ્રવેશ કોંગ્રેસને મારે અનિવાર્ય વસ્તુ હતી. એનું કારણ એ છે કે નવા સાસનધારામાં એવી જાતની બધારાષ્ટ્રીય કપટગળ જિજાવવામાં આવી છે કે કામ તરીકે મુશ્કેલી. દિંદુ વિરુદ્ધ બ્રિટિશરાજની પદને ઊભા રહે એવી જાતનો પદપાત એમના તરફ કામી ચૂકાદા મારફત ગનાવવામાં આવ્યો છે. બીજી તરફ જે પણ સત્તામાં હોય એ પણ બ્રિટિશરાજ વિરોધી પદના ટટકા સામે બ્રિટિશરાજનું રક્ષણ કરવા હાલની ગરજ સારે એવી એમાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. હવે દિંદમાં બ્રિટિશરાજ વિરોધી લગાયક પણ એકલી કોંગ્રેસ હોવાથી એના વિરોધના પા સામે બીજા પડ્યો, જેઓ સામ્રાજ્યની રક્ષણદાલ થવા તૈયાર હોય એઓ કોંગ્રેસ સામે ઊભા રહેવાના. એ પડ્યો ને સરકારી સત્તા ધરાવનાર થાય તો સે'જે એઓ કોંગ્રેસને કચડી નાખવા સરકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના. આનો અર્થ એ માય કે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસનો સામનો કરવાનું બ્રિટિશ સરકારનું જે કામ હતું એ કામ હવે એજે બ્રિટિશરાજપડ્યો દિંદાએને સોંપી દેવાથી એઓ સીધા કોંગ્રેસના કુરમનો બનવાના. એવા દિંદાએને રાષ્ટ્રીય અગવળની તેની મકાસમાને કચડી નાખતા અટકાવવા અને બ્રિટિશ

રાજને પણ કોંગ્રેસ સામે ઝઘડામાં મુકેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકવા વાસ્તે ધારાસભાપ્રવેશ ને અધિકારઅહલ્ય અનિવાર્ય હતાં. જે ચાર પ્રાંતોમાં આજે બીજા પક્ષો અધિકારઅસ્ત છે એ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષ સામે એ પક્ષો આજે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મૂંઝેશ ચલાવી રહ્યા છે. એમાં પણ ખાસ કરીને પંજાબ પ્રાંત જ્યાં એક જ બિનકોંગ્રેસ પક્ષ (સર સિકંદરની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી)ની ધારાસભામાં ચોખ્ખી બહુમતિ છે. ત્યાં આજે કોંગ્રેસ પક્ષને નાખૂદ કરવાની મોટી યોજના અમલમાં મૂકાઈ રહી છે. સંખ્યાયુક્ત કોંગ્રેસવાદીઓની યુનિયનિસ્ટ સરકાર તરફથી થતી ધરપકડો એ જ બતાવે છે કે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માગતા રાષ્ટ્રવાદની પ્રતીકે કોંગ્રેસની કેડ લાંગવાતું બ્રિટિશ સરકારનું કાર્ય પોતાને રાષ્ટ્રવાદી કહેવડાવતા હિંદીઓની જમાત કરી રહી છે. પંજાબની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીના પ્રત્યાધાતી અંગ્રેજીઓ બ્રિટિશ સત્તાના રક્ષક એજન્ટો બની બેઠા છે. બીજા ત્રણ બિનમહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પ્રવૃત્તિનું પંજાબ જેટલું દમન માલુમ નથી પણ એનું કારણ ત્યાં કોઈ પક્ષની ચોખ્ખી બહુમતિ નહિ હોવાનું છે. ઘણા પક્ષોનું મિશ્રણ થઈને ત્યાં પ્રાંતીક પ્રધાનમંડળો રચાયાં હોવાથી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું દમન કરવાની બાબતમાં એ પ્રધાનમંડળોમાં અંદર અંદર જ શંકાકૂટ છે.

હવે જો કોંગ્રેસ બહુમતિવાળા પ્રાંતોમાં પણ જો કોંગ્રેસે અધિકારઅહલ્યને રસ્તો સ્વીકાર્યો ન હોત તો અલબત્ત, ધારાસભાઓ ન ચાલત કે ન તો કોઈ પક્ષ લાંબા વખત સુધી પ્રધાનમંડળ રચીને નલાવી શકત. પ્રાંતીય ગવર્નરો કેયાં તો નવી ચૂંટણી કરાવત કે બંધારણને મોકૂફ રાખી નોમિનેશન પદ્ધતિથી નાનાનાના પ્રત્યાધાતી રાજદારી પક્ષોના અંગ્રેજીઓમાંથી પ્રધાનો ચૂંટીને સરકારી તંત્ર ચાલુ રાખત. એ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસનું સર્વવ્યાપી દમન એ સરકારી સત્તાને પ્રધાન કાર્યક્રમ હોત. સત્યાગ્રહની લડતમાં કોંગ્રેસને મળેલો શિકસ્ત તાજ જ હોવાથી કોંગ્રેસ અને પ્રગતે માનસિક 'રિકવરી'ની ઘણી જરૂર હતી. એ વિના આશા ને ઉત્સાહલરી આગેદૂય ઘણા વખતે માટે અશક્ય હતી. અને બંદીવાન પ્રગતોની સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિની પ્રક્રિયામાં માનસિક તંત્ર જલ્દી અગત્યનો ભાગ બજવે છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ, ઇટલીનો ગર્થ સદીનો સુક્તિ સંઘ્રામ, આયર્લેન્ડ ફ્રીડમ મૂવમેન્ટ, ગાંધી મુસ્તફાની સરદારી હેઠળ ટર્કીની જોહાદ અને હિંદમાં અસહકાર ને ના-કરની લડતોમાં મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ બંદીવાન જનસમૂહની એકેએક આગેદૂય કે પિછેહકમાં માનસિક સ્થિતિએ બજવેલા ભાગનું ધણું મહત્ત્વ જોઈ શકશે. હેલ્લી ના-કરની લડત રાખી ગયા પછી પ્રગતના માનસમાં વ્યાપી ગયેલ શિકસ્ત વૃત્તિ કે પરાજય ભાવના, - હતાત્સાહ, સામુદાયિક બળની ક્ષીણતા ને કોંગ્રેસ સંગઠનની છિન્નભિન્નતા જોતાં એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ રસ્તે માનસિક હારવૃત્તિની લાગણી જનતામાંથી કાઢવા વિના સામુદાયિક રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની યક્તિનું પુનર્ગઠન અશક્ય હતું. ધારાસભાપ્રવેશ અને અધિકારઅહલ્ય પછી આપણે જોઈએ છીએ કે ફરી પાછી જનશક્તિ ઉત્સાહિત થતી જાય છે. આથી ધારાસભાપ્રવેશ કે અધિકારઅહલ્યનો માર્ગ સૂચવનાર ગાંધીજી વિશે જરૂર એમ કહી શકાય કે જનમાનસ (Mass Psychology)ના એ મોટા માનસશાસ્ત્રી છે. આથી જ કદાચ લોર્ડ લોધિયને એમને મહાન વ્યવહારુ રાજપુરુષ નહિ કહ્યા હોય ?

વિરોધોની સમતુલા

જનતાની પુનર્જાગૃતિ જરૂર કોંગ્રેસને માટે બારે લાભપ્રદ છે. પરંતુ એ સાથે જ નવી સામ્રાજ્યવાદ વિરોધમાંથી સામ્રાજ્યસાથ ને સામ્રાજ્ય વિરોધની દ્વિવિધ અને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસ દાખલ થઈ છે. જો પોતે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ છોડી દે તો પણ તરીકે કોંગ્રેસનું મહત્વ પ્રગતિકારક મધ્યમમાર્ગી પણ જોટલું થઈ જાય. ને એનું પૂર્ણ સ્વરાજનું મિશન વેળાનું રહી જાય. જો પોતે નવી સામ્રાજ્યવાદ વિરોધને હાથપૂર્વક વળગી રહે તો નવી શાસનસત્તામાં બીજા પક્ષો સત્તા કબજે કરી કોંગ્રેસને જ છૂંદી નાખે. બીજો. રસ્તા આત્મધાતનો છે, તો પહેલો રસ્તો આત્મદ્રોહનો છે. વિશદ દષ્ટિવાળા ને વ્યૂહકુશળ કોંગ્રેસ રાજપુરુષો આદર્શ અને અસ્તિત્વ બંને જતાં કરી શકે એમ ન હોવાથી એમણે કોંગ્રેસને માટે નવી નીતિ ધકો છે, જેમાં સત્તાનાં આસનો પ્રત્યાવાતી પક્ષોના હાથમાં ન જઈ શકે ને પોતાનાં સામ્રાજ્યવાદ વિરોધ અણુનમ કે અદાત રહે.

હોદ્દાસ્વીકાર ખારેદત સામ્રાજ્યવાદવિરોધ શી રીતે જળવાઈ રહે ?

આ નોંધની યદમાં મેં જણાવ્યું તેમ કોંગ્રેસ સત્તાવાળા પ્રાંતોમાં પ્રાંતીક અસહકારશાંહી સાથે લોકોનો રાપ નાખી યવાથી એમની સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી લાગણી અમુક અંશે ખૂટી તો યવાની જ. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રગ્નની લગાયક વૃત્તિ કમી યવાની. હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે હોદ્દાસ્વીકાર વિરોધીઓની આ જ દલીલ હતી. સુધારવાદી નીતિ સક્રિય મહાસભાવાદીઓ અને પ્રગ્નમાં સુધારવાદી માનસ પેદા કરશે. સુધારવાદ ક્રાંતિની તમજાની આગ ખૂંટાવી દેશે.

આ દલીલમાં તથ્ય ધણું છે. છતાં મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, પોતાના અસ્તિત્વને જારી રાખવા કે મજબૂત કરવા માટે હાલની સ્થિતિમાં મહાસભાને માટે હોદ્દાસ્વીકાર વિના બીજો ઈલાજ નહોતો એમ મને લાગે છે. હવે સવાલ એ છે કે હોદ્દાસ્વીકાર થયા છતાં પણ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી માનસની ઉચ્ચતા ઠંડી તો ન જ પડે પણ શી રીતે વધારી શકાય ? કોઈ પણ રીતે કોંગ્રેસે પોતાની લગાયક વૃત્તિ અને પ્રગ્નમાં પિટિશરજી વિરોધી ઉચ્ચતા વધે એ રસ્તો કાઢ્યો જ રહ્યો,—જો એને પોતાના મૂળ મિશનને વફાદાર રહી પોતાની ઐતિહાસિક અગત્યતા સિદ્ધ કરવી હશે તો.

બાકી, રાષ્ટ્રવાદ એ તો આજનું મહાસમર્થ યુગબળ છે. એ એક અનિવાર્ય ઐતિહાસિક ઘટના છે. જગતની પંચવાદજનિત સામાજિક વ્યવસ્થામાંથી એનો બીજમ થયો છે. એ રાષ્ટ્રવાદ સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓમાં ને ગુલામ પ્રગ્નઓમાં પણ સરખો જ બળવાન થતો જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રગ્નઓના રાષ્ટ્રવાદનું ગમન સામ્રાજ્યવાદ ને શાસિત્રમ તરફ થઈ રહ્યું છે; જ્યારે ગુલામ પ્રગ્નના રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી છે. હિંદમાં બીજા પ્રકારનો રાષ્ટ્રવાદ યુગબળ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા એનું પ્રયેગ મૂર્ત સ્વરૂપ છે. હોદ્દાસ્વીકારથી એ સ્થિતિમાં ફરક ન પડે એની સાવચેતી જોટલા વધારે પ્રમાણમાં કોંગ્રેસ લે એટલું વધારે સાતું.

જેતાં જેતાં અમને કેડી રે લાધી
 વંકાતી જય આધી આધી રે,
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી;
 જીવનની ખીણમાં ઝંખાતી રે
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

વચ્ચે વચ્ચે રે શીળા બાંધ્યા વિસામા
 પંધીના થાક પરમાણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

પરખું બેસાડી કોણે મારગના વાંકમાં
 તરફ્યાંની આરત જાણી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

માંડ્યાં સદામત કુંક મહામતિયે,
 આતમને આજ જિજાણી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.

પૂરવ-પ્રવાસી કેરી પ્રગટ પનોતી
 ભાવિને રહેતી ઉભસી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

કોણ જોગી ને વળી કોણ રે સંસારી ?
 સહુ કોઈ મારગ-પ્રવાસી રે;
 જાગી જાગીને કોઈ ભાગે છે હંસલા,
 સૂતા છે કુંક અભાગી રે;
 એવી એવી અમને કેડી રે લાધી.
 જીવનની જ્યોતિયે ઝંખાતી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી.

રમેશના દરેક દરેક પત્રમાં ઉપા વિષે કે તે કે ઉલ્લેખ તો હોય જ. અને એ ઉલ્લેખ પરથી ઉપા પ્રત્યેની રમેશની મમતા રસિક જોઈ શકતો. રમેશ જેવા રસિક, મોહલા માણસનું આટલું આટલું મન મેળવનારી ઉપા કેવી હશે તે જાણવાની દરેક પત્ર વાંચતાં રસિકને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ આવતી. અને હવે તો થોડા વખતમાં જ એ ઇચ્છા પાર પણ પડવાની એ જાને એને સંતોષ રહેતો.

રમેશ અને રસિકની મૈત્રી વિષે તેમના ગામમાં કાર્ધિક જ નહિ જાણતું હોય. વર્ષો થયાં એ મૈત્રીનો પ્રવાહ અનંત, અખંડિત વહા કરતો હતો. દમણાં જે વર્ષથી રમેશ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં લાજુવા ગયો હતો અને અમુક કારણોને અંગે રસિકને મુંઝવણમાં જ લાજુવા રહેવું પડ્યું હતું. બન્ને એકબીજાને નિયમિત પત્રો લખતા અને અવનવા અનુભવોનું વર્ણન કરતા. રસિક રમેશના પત્રોમાંથી છેલ્લા વર્ષેક દિવસથી ગાઢ ઇચ્છા ઉપા સાથેની તેની મૈત્રીનો અનુભવ આનંદિત હૃદયે વાંચી જતો.

એ પત્રોમાંથી ઉપાની અમુક પ્રકારની મૂર્તિ રસિકના હૃદયમાં ઘડાઈ હતી. કાર્ધ વાર રમેશ ઉપા સાથે ઇચ્છા અર્થાની વાતો લખતો તે ઉપરથી રસિકને ઉપાના ગાન સંજ્ઞાથી તો ખૂબ જ માન પેદા થયું હતું. માર્ગલો સુધી આજવા છતાં ન ચાહનાર, પોપથી કવિતાની જ નહિ પણ રાત્રિપ્રકરણ અને અર્થકારણની ઊડી ગૂંચો વિષે વિવિધ પ્રકારની અર્થા કરનાર, રમેશના વર્ણન પ્રમાણે તેજસ્વી લાગતી આ છોકરીને જોવા, જાણવા, અને રમેશ સાથે તેની મૈત્રીનો આનંદ માણવા તેનું મન વારંવાર તલપાપડ થતું હતું.

અને એ પ્રસંગ આવવાને હવે તો થોડી જ વાર રહી હતો. આ રંગઓ પૂરી થયા પછી વધુ અભ્યાસ રમેશની સાથે બનારસમાં જ કરવાનો છૂટ તે મેળવી શક્યો હતો. હવે તો હરદમેશ રમેશની સાથે જ રહેવાશે અને ઉપાને પણ મળવાનું થશે એ વિચારે તેનો હૃદય માતો ન હતો. રમેશને પણ રસિકના આગમનના સમાચારથી અત્યંત આનંદ થયો હતો. તેણે પત્રમાં બની શકે તેટલો આનંદ વ્યક્ત પણ કર્યો હતો. “ઉપા પણ કેવી ખુશી થશે ! તારે માટે તો એ કંઈ કે ધારે છે” તેણે રસિકને લખ્યું હતું.

*

*

*

અંતે બન્ને મિત્રો બનારસમાં મળ્યા ત્યારે પહેલે જ દિવસે રમેશ રસિક સાથે ઉપાની ઓળખાણ કરાવી. ઉપાને જોઈ રસિક તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે ઉપાને કહ્યું હતી તેના કરતાંન તે વધારે તેજસ્વી, વધારે છતાદાર, વધારે મુંદર લાગતી હતી. ત્રણે સૂર્યદેવે બોમની ઉપાને જ પૃથ્વી ઉપર રમવા ન મોકલી હોય ! તેનું ગોરું તેજસ્વી વદન તેની

આંખોના ઝળકાટથી એમ ચમકેલું. તેની પાતળી છતાં ભરાવદાર દેહકતા તેને અત્યંત ગૌરવ અર્પતી. એક પ્રકારની મોહકતા તેના ચહેરા ઉપર સદૈવ રમતી રહેતી હોય તેવું લાગતું. તેની વાત કરવાની શૈલી પણ મોહક હતી. રસિકને વિષે રમેશદ્વારા તેણે ખૂબખૂબ બાંધ્યું હતું. તેમની પહેલી મુલાકાત એને અંગે ગૂંચવાડા ભરેલી ન બની. રમેશ ઉપાનાં જે વખાણ કરતો હતો તે ખોટાં ન હતાં તેમ રસિકને લાગ્યું.

ધીમે ધીમે રસિકનો પણ ઉપા સાથેનો પરિચય વધતો ગયો. એ મટી તે ત્રણ મિત્રો થયાં. અને રસિક રમેશની મૈત્રીનું જે નિર્મળ વહેણ અનંત, અખંડિત વણા કરતું હતું તે તો તેમ જ વણા કર્યું. ઉપાની મૈત્રી રૂપી ત્રોળે અવાહ પણ તેમાં આવી પરમ શાંતિથી મળી ગયો.

રમેશ અને ઉપા રસિકથી આગળના વર્ગમાં હતાં. તેમની બંનેની મૈત્રી પણ કોલેજમાંથી જ ચર્ચ હતી. રમેશનો હસમુખો ચહેરો અને રમંતિયાળ સ્વભાવ ગમે તેને આકર્ષે તેવા હતા. વળી ટેનિસ તો તે ખૂબ સારું રમતો અને વિદ્યાર્થી તરીકે પણ સારો હતો. ધીમે ધીમે પરિચય પડતાં પડતાં ઉપાની અને તેની મૈત્રી વધતી વધતી આટલી ગાઢ બની હતી.

રમેશની ઉપા પ્રત્યેની મમતા રસિક તેના પત્રોમાં જોઈ શક્યો હતો તેથી પણ અહીં તેને તે વિશેષ જોવા મળી. ઉપાના બોલેબોલ જાણે પી જવા માગતો નહોત્ય તેવી રીતે ઉપા બોલતી ત્યારે તે તેની સામે જોઈ રહેતો. ઉપા અને રસિક કોઈ વાર દલીલે ચડી જાય ત્યારે તે અચૂક ઉપાનો પક્ષ ખેંચતો. ચર્ચામાં કે બીજા કશામાં પણ ઉપાનો વિજય થતાં તે હર્ષથી પ્રકુલિત થઈ જતો. આ મૈત્રી રમેશ પૂરતી તો પ્રણયમાં ફેરવાતી જતી હતી તેમ રસિક જોઈ શક્યો.

અને તેમ થતું હોય તોયે તેમાં કશું વાંધો લેવા યોગ્ય તેને લાગ્યું નહિ. ઉપા જેવી સ્ત્રી તો જોનાં સદલાગ્ય હોય તેને જ મળે. વળી રમેશ ઉપાની આટલી આટલી દરકાર કરતો તો ઉપા પણ કે તેના પ્રત્યે બેદરકાર નહોતી. રમેશને જરા પણ માફ ન લાગી જાય, તેવું દિલ ન દુઃખાય, તે બધાનું તે બરાબર ધ્યાન રાખતી. અને જ્યારે તે બંને વાતોએ અડચણ હોય ત્યારે તેમની આંખોમાં જે પ્રકુલતા આવતી તે રસિક સહર્ષ જોઈ રહેતો.

એમ ને એમ અખૂટ આનંદમાં એ ત્રણ મિત્રોના દિવસો પસાર થતા જતા હતા. રસિક પણ હવે કોલેજમાં ઠીકઠીક જણીતો થયો હતો. રમેશ અને રસિકની મૈત્રી અહીં પણ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઉપાની મૈત્રી ઇચ્છતા પણ નહિ મેળવી શકતા વિદ્યાર્થીઓ એ ત્રણ જણની ધાલમેદમાંથી કે વિપરીત પરિણામ જરૂર આવશે એમ માનવા લાગે એટલી ઉપા સાથેનો તેનો પરિચય પણ વધી ગયો હતો.

ઉપાની સાથે વાતો કરવી રસિકને બહુ ગમતી. આવી કૂલ જેવી સુકોમળ સ્ત્રી જગત-કાન્તિની વાતો કરતી ત્યારે તેની આંખોમાં જે જ્વલ આવતું તે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી તેને લાગતું. જ્યારે કોઈ કોઈ વાર પોતે તેની કાન્તિની અને એવી એવી વાતોની મશ્કરી કરે ત્યારે અત્યંત મક્કમતાપૂર્વક ટેજલ ઉપર મૂઠી પછાડી, "We will change the face of the world" એમ તે કહે ત્યારે તેની ઝીણી ચંચેલી આંખો અને લાલચોળ બનેલા કપોલ તેને અજબ સૌંદર્ય અર્પતા. રમેશની નજર ત્યારે એ મુખ ઉપર જ જડાઈ ગઈ હોય તે રસિકથી જાનું નહોતું રહેતું.

હમણાં હમણાં થોડા દિવસથી રમેશ પોતાને કેંક કહેવા માગે છે પણ વાત ઉચ્ચારતો નથી તેમાં રસિકને લાગ્યા કરતું. ઉપાની સાથેના વર્તનમાં પણ રમેશ જરા ઓઠપાતો, અચકાતો હતો તે પણ રસિકના ખ્યાલ બદલ નહોતું રહ્યું. રમેશની આ દશાનું કારણ ઉપા માટેનો તેનો પ્રણય ઉચ્ચારણ માગતો હતો તેમ તે કદપી શક્યો, પણ કશું બોલ્યો નહિ. અંતે એક દિવસ તે અને રમેશ આડીઅવળી અનેક વાતો કરતા હતા ત્યાં ઓચિંતાં જ રમેશ બોલી ઊઠ્યો:

“રસિક, મારે તને એક વાત કહેવી છે.”

“હી?” રસિકે આતુરતાથી પૂછ્યું.

બેચાર મિનિટ રમેશ મૂંગો બેસી રહ્યો. અત્યંત આતુરતાપૂર્વકે રસિક તેની સામે નોંધ રહ્યો. અંતે રમેશે ધીમા સ્વરે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે હું ઉપાને પરણી જઈશ.”

“પણ.....પણ ઉપા કખૂલ યશે?” રસિકે થોડી વાર રહીને પૂછ્યું.

“તું જોતો નથી-નોંધ શકતો નથી-મને તે કેટલી ચઢાય છે તે? એ પ્રશ્ન તો રહેતો જ નથી.” એ પ્રશ્નથી જ બંને દુઃખ થયું હોય તેવા અવાજે રમેશે કહ્યું.

જો એમ યાય તો એના જેવું ઉત્તમ બીજું કશું નહોતું. ઉપા જેવી સ્ત્રી પત્ની તરીકે મજે એનાથી બીજું કશું વધારે મોટું સફળાત્મક હોય? અને ઉપાને પણ રમેશ જેવો બીજો કયો પતિ મળવાનો હતો? વગેરે અનેક વાતોથી રસિકે આ વાત સાંભળી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. ઉપાની સાથે જ આ વાત કરી જેમ બને તેમ જલ્દી નક્કી કરી લેવા તેણે રમેશને સૂચના પણ આપી.

“શુભસ્ય શીઘ્રમ્, આવી વાતોમાં ટીક કરવી સારી નહિ.” તેણે અંતે કહ્યું.

આનંદથી ભર્યા હૃદયે બંને મિત્રો તે રાત્રે છૂટા પડ્યા.

*

*

*

એ વાતને પણ અમુક સમય પીતી ગયો. આજ કહીય, કાલે કહીય, ઉતાવળ શી છે, વગેરે વિચારો કરતો રમેશ ઉપાને હજી સુધી પોતાના પ્રણયની કે એ પ્રણયને લક્ષમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની વાત નહોતો કરી શક્યો. તેને ખાતરી જ હતી કે ઉપા તે વાત સત્કારવાની જ. ઉપાનાં માતાપિતા પણ એકદમ અર્વાચીન વિચારનાં હતાં, અને પુત્રીની ઇચ્છાને નકારે એમ નહોતાં જ. અને નકારે તોયે ઉપા કયાં એમ દારી ગય તેવી હતી? તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કરવાની એ વિષે રમેશને ખાતરી હતી એટલે તે નિશ્ચિત હતો. રસિક તેને કોઈ કોઈ વાર ઉપા સાથે મળી એ વાત નક્કી કરી લેવાની યાદી આપતો પણ રમેશ ઉતાવળનો બિનઉપયોગિતા જતાવી એ વાતને પાછી ઠેલતો. ઉપાને અને રમેશને એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાત કરવાની તક મળે એટલા ખાતર રસિક કે ને કે બદાને પછી વાર એકસો પડી જતો, પણ રમેશ એ વાત ઉચ્ચારતો જ નહિ.

દરમિયાન રસિકની ઉપા સાથેની મિત્રી પણ ગાદ બની હતી. રસિક હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતો. જગતના વહેતા પ્રવાહોનો તે ખારીકાર્ષથી અભ્યાસ કરતો અને પોતાનાં અનુમાનો બાંધતો. રમેશની સરખામણીમાં જરા પાતળો લાગ્યા છતાં ને તંદુરસ્ત નહોતો તેમ નહોતું. મંદ રિખત કરતો કરતો ચર્ચામાં બાજ લેવા ત્યારે તે કોલેજના ચર્ચામંડળના ટેબલ પાસે

જતો ત્યારે બધી આખો તેના તરફ ખેંચાઈ રહેતી. અને અરખલિત વહેતો તેનો વાણીનો પ્રવાહ વિરોધીને પણ એકવાર પોતાના પક્ષના સત્ય વિશે શંકા ઉપજાવતો.

કોણ જાણે કેમ પણ રસિકને લાગ્યા કરતું હતું કે રમેશ ઉપા સાથે આ બાબત કે જલદી નક્કી કરી નાખે તો સારું. તેણે રમેશને વારંવાર એ બાબત કહ્યું પણ હતું પણ એ તો કે દાદ નહોતો દેતો. વિચાર કરીને તેણે અંતે નક્કી કર્યું કે રમેશ ન બોલે તો કંઈ નહિ પોતે જ ઉપાને કાને એ વાત નાખવી.

રમેશ ધણીવાર ટેનિસ રમવામાં કે એવા કસામાં ગૂંથાયો હોય ત્યારે રસિક અને ઉપા બન્ને સાથે ફરવા જતાં. ત્યારે તે લોકો જાતજાતની વાત કરતાં. ઉપાની વાતો કરવાની ધગધગ ધણી વાર રસિકને રમૂજ ઉપજાવતી, અને તે હસતે ચહેરે તેની સાચું જોઈ રહેતો. એવે વખતે કોઈ કોઈ વાર બે ચાર પળ માટે જ ઉપા તેની સામે જે રીતે જોઈ રહેતી તે રીતથી રસિકને વિરમય પેદા થતો, ભય લાગતો. એ નજરનો અર્થ તે નહોતો સમજી શકતો.

આજે પણ રમેશ આવી રહ્યો તેમ નહોતો. વાતોમાં ને વાતોમાં રસિક તથા ઉપા ખૂબ લાંબે સુધી ચાલી ગયાં હતાં. આજે ઉપા ખૂબ વાતે ચડી હતી. રશિયન ક્રાન્તિ અને ફ્રેન્ચ ક્રાન્તિ, ગાંધી અને નહેરુ, સત્યાગ્રહ અને અહિંસા, એવા અનેક વિષયો તે ડહોળી રહી હતી. રસિકની રમૂજવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ આવી અને એ રીતે પોતે નિશ્ચય કર્યો હતો તે વાત પણ થઈ શકશે તેમ તેને લાગ્યું.

ઉપા તો પોતાના આવેશમાં અને મતબ્બના વેગમાં તણાઈ જઈ બોલતી જતી હતી. ત્યાં ઓશિતાં જ હસતાં હસતાં રસિકે કહ્યું:

“એ બધું તો ઠીક છે, ઉપા, પણ મારી તો સલાહ છે કે કોઈ સારા માણસને શોધી આ બધી વાતો છોડી તારે પરણી જવું જોઈએ.”

ઉપા પળવાર તો વાતના આ નવીન દિશાના વહનથી કુબુધ બની ગઈ, શાંત બની ગઈ. પછી જે દૃષ્ટિ રસિકને વિરમય ઉપજાવતી, ભય પમાડતી, તે દૃષ્ટિથી થોડી પળો સુધી તે રસિકની સામે જોઈ રહી. રસિકને એ નજરનો આ વખતે તો ખરેખરો ભય લાગ્યો. અંતે તેના તરફથી પોતાની નજર ખેંચી લઈ તે બોલ્યો:

“મારી સામે એમ જોયે શું રાખે છે? હું સાચું કહું છું.”

“કહું સાચું તે! અને એવો કોઈ માણસ મળી જવો જોઈએ ના? અને મળ્યા જાય તો—” ફરી પાછા આ બોલતાં ઉપાની દૃષ્ટિમાં જે બાવધી રસિક ભય પામતો. એ ભાવો ઉભરાયા. રસિકની સામે જ નજર સ્થિર રાખી તેણે વાક્ય પૂરું કર્યું: “તેની ઇચ્છા કેવાની જોઈએ ના?”

એના બોલવાનો અને એની દૃષ્ટિનો કરો અર્થ રસિક ન સમજી શક્યો. તે પોતા સામે જે રીતે જોતી હતી તેનો અર્થ શો? અને આટલું આટલું સાથે હરીફરી છતાં રમેશની તેને મેળવવાની ઇચ્છાની તેને ખખર નહિ પડી હોય? રસિકે તો આજે એ વાત સ્પષ્ટ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“તને એવો માણસ ન જડતો હોય તો હું શોધી આપું,” તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. “અને ‘શ્રીયા દુરાપઃ ક્યમભીષિતો ભવેત્?’ તારી જ જો ઇચ્છા હશે તો માણ તને ના પાડી શકે એમ છે?”

“ખરેખર? હું જોને પતિ તરીકે ઈચ્છું એ મને ના ન પાડે એમ તું ધારે છે, રસિક?” ઉપાએ ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“હું તો કોઈ એવો અભાગી કદાચી શકતો નથી” રસિકે કહ્યું. ફરી પાછી તેની નજર ઉપાની આંખો સામે પડતાં તેણે પેલા વિકળ ભાવો તેમાં ઉભરાતા જોયા. તે આંખોમાં અત્યારે પ્રકુલતા વ્યાપી હતી, અને રસિકને વિસ્મય અને બધ પમાડતું બળ અત્યંત વધી ગયું હતું.

વાત આડી ફટાઈ હતી તેમ રસિકને લાગ્યું. તેણે હવે ઝાઝી ચર્ચામાં ઊતર્યા સિવાય સીધેસીધા મુદ્દા ઉપર આવવું વધારે પસંદ કર્યું. તેણે કહ્યું:

“અને ઉપા, તારે ક્યાં પતિ શોધવા લાંબે જવું પડે એમ છે?”

“હું પણ એ જ વિચાર કરતી હતી” ઉપાએ કહ્યું.

“એમ કે? ત્યારે તો ખૂબ જ સરસ. અને રમેશને તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે એ હું ક્યાં નથી જાણતો? તમારો બહેની જેડી તો ભલભલાને છપ્પા પમાડે એવી યાચ હો!”

હર્ષભર્યા નયને તેણે ઉપા સામે જોયું. જાણે મૂઠ જની ગઈ હોય, કશું સમજી ન શકી હોય તેવી રીતે ઉપા તેની સામું જોઈ રહી. શું રસિક પોતાની મગ્નક કરતો હતો? આવી બાબતમાં મસ્કરીને રચાન હોય ખરું? અને રમેશનો તો તેણે કોઈ દિવસ પતિ તરીકે ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો. એ દષ્ટિએ તેણે પોતાની મૈત્રીને કદાપિ જોઈ નહોતી. તેની આંખો નીચી ઢળી ગઈ. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલવા લાગી.

રસિક આ એચિતા ફેરફારનું રહસ્ય ન સમજી શક્યો. હજી હમણાં જ તો તે કહેતી હતી કે પોતે પણ એ જ વિચાર કરતી હતી અને ઘડીક વારમાં શું થયું? થોડી વાર તો તે પણ મૂંગામૂંગા ઉપા સાથે ચાલવા લાગ્યો. પણ અંતે તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે પૂછી જોયું:

“કેમ ઉપા, આમ મૂંગી કેમ થઈ ગઈ?”

“ના, કે નહિ” ઉપા માત્ર એટલું જ બોલી.

ફરી પાછાં તેમનાં પગલાં જ નીરવ ચાંતિનો ભંગ કરી રહ્યાં.

ઉપાની ચાંતિ રસિકને મૂંઝવી રહી. તેણે ફરી પાછો પ્રશ્ન કર્યો:

“શું થયું ઉપા? મને નહિ કહે?”

“તને શું કહું? કે સમજતો જ નથી ને!”

ઉપા શું કહેવા ગાગતી હતી તે કે સમજાતું નહોતું. મૌન તેને માટે અસહ્ય બનતું હતું. ઉપા ન બોલે તો કંઈ નહિ પણ પોતે તો વાતો કર્યે જ રાખવી એમ તેને ઠીક લાગ્યું. તેણે રમેશ વિશે જાતજાતની વાતો કરવા માંડી. રમેશ ઉપાને કેટલી ચહાતો હતો, તેને માટે એને કેટલી ઝંખના હતી, તેની મૈત્રીની એને મન કેટલી કિંમત હતી, વગેરે બધું તેણે ખૂબ જ વિગતે કહેવા માંડ્યું. અને જો ખરું પૂછે તો રમેશ જોવા જીવનસાથી ઉપાને કે કોઈ પણ સ્ત્રીને મળે એ કે એનું એણે સદ્ભાગ્ય ન કહેવાય. એ કેવો સરસ હતો, કેવો જીવિદાગી હતો, કેવો તંદુરસ્ત હતો! કેટકેટલી છોકરીઓ તેના તરફ આકર્ષાતી!

ઉપા ચાંતિથી બધું સાંભળી રહી. તેના તરફથી એક શબ્દનું પણ પ્રોત્સાહન ન મળવાથી રસિક હોઝ પામતો જતો હતો; છતાં તે બોલ્યે તો રાખતો જ હતો. ઉપાને અને રમેશને સમઘી જોડાયેલાં જોતાં પોતાને પણ કેટલો આનંદ થાય!

“પણ તું સમજતો જ નથી,” અંતે ઉપા બોલી બીડી. “રમેશનો મેં એ દૃષ્ટિથી કોઈ દિવસ વિચાર જ કર્યો નથી. તેને તો મેં મિત્ર તરીકે જ જોયો છે, કંઈપણ છે. એવી વાત નહિ કરતો.”

આ સાંભળી રસિકને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. રમેશને જરાય માફ ન લાગી જાય, તે જરા પણ ન દુભાય, તેની આટઆટલી સીવટ રાખનારી, તેની સાથે વાતો કરતાં આટલી પ્રકૃષ્ણતા યનારી ઉપામાં એ પ્રકૃષ્ણતા પ્રણયની નહોતી?

“પણ તું તો એનું કેટલું ધ્યાન રાખે છે? તેને જરાપણ માફ ન લાગે એની કેટલી કાળજી રાખે છે? એ બધાનો અર્થ શો?” રસિકે પૂછ્યું.

“તે તો તું પણ ક્યાં નથી રાખતો? મિત્ર તો મિત્રનું ધ્યાન રાખે જ ના? પણ લગ્ન? એ દૃષ્ટિથી મેં રમેશ વિષે વિચાર જ નથી કર્યો.” ઉપાએ કહ્યું.

“એ વસ્તુ જ અસંભવિત છે.” પળવાર પછી ઉપાએ મક્કમતાથી કહ્યું.

બન્ને પાછાં મૂંગાં મૂંગાં ચાલવા લાગ્યાં. રસિક ઉપાના ચહેરા સામે વારંવાર નેઘ ફેતો હતો. તેના હૃદયમાં જખરજરત ગડમથલ ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું. અમુક સમય એમ ને એમ ગયા પછી ઉપા જાણે કરાક નિશ્ચય પર આવી હોય તેવી રીતે રસિક સામે નેઘ ચાલતાં અટકી જઈ તેણે કહ્યું:

“મને લાગે છે કે જો હું પરણવા ઇચ્છું તો એક જ માણસને પરણું. ખીજ કોઈ ને નહિ.”

રસિકને કુતૂહલ થયું. રમેશને એ પરણવા ઇચ્છતી નહોતી. ખીજ કોઈની સાથે એને એવી ગાઢ મૈત્રી હોય જેનો લગ્નમાં પરિણમવાનો સંભવ બને તેવી કોઈ મૈત્રીનો પોતાને ખ્યાલ નહોતો. સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથી તેણે પૂછી દીધું:

“કોને?”

ઉપાએ પેલી વેધક દૃષ્ટિ તેના મુખ પર ઠેરવી. હંમેશા કરતાં કંઈ વધુ બાવો આજે તેમાં લયો હોય તેવું રસિકને લાગ્યું. ધીમેધીમે, અત્યંત શુદ્ધતાપૂર્વક છતાં અત્યંત સ્પષ્ટતાથી તે બોલી:

“તને!”

રસિકને માથે વીજળા પડી હોય તેમ તેને લાગ્યું. જાણે જમીનમાં સીધો ને સીધો જડાઈ ગયો હોય તેવી રીતે તે બોલો હતો ત્યાં જ થંભી ગયો. આધા જેમ તે ઉપાની સામે ચોટી વાર સુધી નેઘ રહ્યો. ઉપા પણ તેના દેખાવના આ પરિવર્તનથી દિહ્મૂઢ બની ગઈ. જાણે કરી ભયંકર વસ્તુ બની ગઈ હોય તેવો ભાવ ધીમે ધીમે રસિકના મુખ ઉપર આપ્યો. કશું બોલ્યા વિના તે આગળ ચાલ્યો. ઉપા પણ ચાલી. શું બોલવું તેની ઉપાને સૂઝ પડી નહિ. આવો ભયંકર આઘાત રસિકને શાથી થયો હશે તે પણ તે સમજી શકી નહિ.

“એ વસ્તુ અસંભવિત છે, ઉપા!” છતાં પડતી વખતે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો.

*

*

*

આ વસ્તુના આવા પરિવર્તનથી રસિકના હૃદયમાં મહામંથનો ચાલ્યાં. જે સ્થિતિ તેણે કંઈપી નહોતી, ઇચ્છી નહોતી, અરે જેનો ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કર્યો, તે સ્થિતિ

તેની સામે આવીને ઊભી રહેતાં તે ખૂબ જ મૂંઝાયો. આનો ઉપાય શો ? પોતાનો પરમ મિત્ર, જેને પોતે સગાભાઈથી પણ વધારે પ્રેમથી ચહાયો હતો, તેના માર્ગમાં પોતે જ આમ અંતરાય રૂપ થઈ પડે એ વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય હતી. વળી જ્યારે એને ખબર પડે કે જેને તે પોતાની જ માની બેઠો હતો તે સ્ત્રી પોતાને નકારી રસિકને પરણવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેને કેટલું ભયંકર દુઃખ થાય, કેટલો સખત આઘાત લાગે ? અને ઉપાનો તો પોતે એક મિત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો હોય તો તે રમેશની પત્ની તરીકે જ. આતું બનશે એમ પોતે ધાર્યું હોય તો રમેશના જીવનમાં આ મોટો ઉત્કાષ્ઠાત કરવા અહીં આવત જ શા સારું ? અને ગમે એટલો વિચાર કરવા છતાં રમેશ જેવા સર્વ દિશામાં પ્રગતિ કરી રહેલા માણસને છોડીને પોતા જેવા માત્ર વાતોડિયા અને ઊંધું માથું ધાકી વાંચનારા જ માણસને ઉપાએ કેમ પસંદ કર્યો હશે તે પણ તે ન સમજી શક્યો. આ કોકાકાનો ઉકલ કેમ કરવો તે તેને કોઈ રીતે સ્પષ્ટ નહિ. અંતે તેણે નક્કી કર્યું કે ગમે તેમ થાય તો પણ રમેશથી આ બાબતમાં પડેલા રાખવો નહિ અને ખુદલા દિલથી જ બન્યું હતું તે બધું પોતે રમેશને કહી દેવું.

*

*

*

તે દિવસથી રસિકનું વર્તન જ બદલાઈ ગયું. તે ગમે તેટલું કરે તોયે ઉપાની હાજરીમાં તે પહેલાં જેટલો નિખાલસ નહોતો થઈ શકતો. કેંક ગૂંચવણ, કેંક ગભરામણ તેને થતી હોય તેમ લાગતું. રમેશને રસિકના વર્તનનો ફેરફાર નહોતો સમજતો. ધણીવાર તે તેનું કારણ તેને પૂછી જોતો. પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે રમેશને બધી વાત જણાવી દેવાનો રસિક ખૂબ જ યત્ન કરતો છતાં વાત તેના મોંથી તે ઉચ્ચારી શકતો જ નહિ.

કોઈ કોઈ વાર એથી મૂંઝાઈ રમેશ ઉપાને પૂછી જોતો:

“ઉપા, રસિકને આ ઓચિંતું શું થઈ ગયું છે તે મને નથી સમજતું. તું કેં સમજી શકે છે ?”

ઉપા રસિક સામે જોતી. રસિક માથું ઢાળી દેતો. ઉપા માત્ર ખસા હલાવી કર્યું ન સમજવાનું સૂચન કરતી.

પણ આમ ને આમ દિવસો વહ્યા જવ એ રસિકને હીક નહોતું લાગતું. રમેશ પણ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે અધીરો બનતો જતો હતો. અંતે રસિકે એક દિવસ બધો હિંમત એકઠી કરી જે બની હતી તે બધી વાત રમેશને કહી દીધી. વસ્તુના આવા અણધાર્યા, અકસ્માત, અનિચિત પરિવર્તનથી પોતાને કેટલું દુઃખ થયું હતું તે પણ કહ્યું.

રમેશ મૂંઝામૂંઝો બધું સાંભળી રહ્યો. એક શબ્દ પણ તે બોલ્યો નહિ. વાત પૂરી થયા પછી મળે કેં પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબની આશા રાખતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી રસિકે તેની સામે જોયું. પણ એ આંખો મળે નિશ્ચય બની ગઈ હોય, મળે ભાવશૂન્ય થઈ ગઈ હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. ફરી પાછો તે પોતાના દુઃખની અને પોતાની શરમતી, પોતાના પરમમિત્રના માર્ગમાં પોતે જ કંટક બન્યો હોય એ ભાનના ત્રાસની વાતો કરવા માંડ્યો. પણ રમેશ તો મૂંઝો જ રહ્યો.

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખી તે રસિકથી છૂટો પડ્યો.

*

*

રમેશને ખૂબ ખૂબ વિચારે આવ્યા. જે વિશે પોતાને કશી શંકા નહોતી, કશે બય નહોતો, એવું કંઈ બની ગયું હતું. તેના જીવનના વાઘતંત્રના તારો બધાં કે ડોઢાં એ એકદમ એકી સાથે ખેંચી તોડી નાખ્યા હોય તેમ તેને લાગ્યું. આટલાટલી ગાઢ મૈત્રી પછી પણ પોતે ઉપાને ઓળખી નહોતો શક્યો ? અને રસિકને પણ ન જ ઓળખ્યો ના ? ગમે તેટલો વિચાર કરે, ગમે તેટલો રસિકને દોષમુક્ત કંપવાનો પોતે પ્રયત્ન કરે છતાં એક વિચાર તો રમેશના મગજમાંથી ખસતો જ નહોતો. રસિક સત્યમયતાથી વાત કરવા આવ્યો એ પોતાનું કામ કાઢવા અને બલો બલો દેખાઈ પોતાના હાથમાંથી ઉપાને ખેંચી જવા માટે જ, તેમ તો તેને ગમે તેટલા એ વિચાર ઉપર ન આવવાના પ્રયત્ન કર્યા છતાં લાગતું હતું જ. અને પોતે તેને પરમમિત્ર ગણી હૃદયની વાત કહી તેનું આ પરિણામ આવ્યું !

રમેશની કંપના પ્રખળ બની. રસિક અને ઉપા વચ્ચે અનેક પ્રસંગોની તે કંપના કરી રહ્યો. પોતે ન્યારે અમુક કામમાં યુંથાયેલો હોઈ એ બન્ને એકલાં જતાં હશે ત્યારે કેવી કેવી વાતો કરતાં હશે, કેવી કેવી એન્ટાએ કરતાં હશે ? અને પોતે જ વગર કારણે યુંથાયેલો રહી આવી રીતે ઉપાને વશ કરી લેવાની રસિકને તક આપી હતી. કેવી લયંકર દશા હતી ! તે એ વિચાર જ સહન નહોતો કરી શકતો. બે હાથમાં માથું ઢાંચી નિષ્પેદ, શાંત, તે આ વિચારનું આક્રમણ આવતાં પડી રહેતો. એ તો બધો દંભ હતો. રસિક બલે ને કહે કે પોતે સાવ નિર્દોષ હતો, અને ઉપાને પોતે પરણવાનો નહિ જ, પણ એ બધી તો ગળા માત્ર હતી. એચાર મહિને વાત જુદાઈ જતાં અને પોતે પણ રસિકને ઉદારતાથી રજા આપતાં એ જરૂર ઉપાને પરણવાનો જ. એ ઉદારતાની આશાથી તો રસિકે આ બધી ગળા વણી કાઢી હતી તેમ તેને લાગ્યું.

એચાર દિવસ સુધી તો તે પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર ન નીકળ્યો. અનેક દૃષ્ટિએ તે આ પ્રશ્નને વિચારી ગયો. આટલો આટલો સ્નેહ ધરાવતાં છતાં પોતાનો સ્નેહ ન બાળી શકી કે બદલામાં પોતાનો સ્નેહ ન આપી શકી તે માટે ઉપા તરફ તેને અણગમો આવ્યો, પણ તેમાં તેનો દોષ રમેશને ન દેખાયો. પરિત તરીકે એક સ્ત્રી ડોઢાં ને ન જ ચાહી શકે તો તેમાં તેનો શા દોષ ? અને રસિક ? તેણે ઉપાને રીઝવી લેવા શા શા ઉપાયો કર્યા હશે તે કોને ખબર હતી ?

રસિક પણ રમેશના આ મૌનથી બહુ જ મૂંઝાયો હતો. રમેશને ખૂબ જ દુઃખ થશે તે વિષે તેને શંકા નહોતી, પણ તે સાવ આમ મૂક બની જશે તેમ તો તેણે ધાર્યું જ નહોતું. કદાચ પોતાને તેણે દોષિત માન્યો હશે તો ? તેને વિચાર આવતો અને તેથી રમેશ ચારચાર દિવસ સુધી ન દેખાવા છતાં તે તેની પાસે જવાની હિમત ન કરી શક્યો.

પરીક્ષા નજીક જ હતી. રમેશનું મન તેમાં ખાસ ચોંટ્યું નહિ. કોલેજમાં ખરાબ ન લાગે અને લોકો આડીઅવળા વાતો ન કરે એટલા ખાતર તે રસિક સાથે ઉપર ઉપરથી તો સંબંધ રાખવા લાગ્યો, પણ રસિક જોઈ શક્યો કે બધો દોષ પોતાને માથે જ કલવાઈ ગયો છે. એક બે વખત તેણે પોતાનો અચાવ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તે સાવ નિષ્ફળ ગયો. રમેશની આંખોમાં રહેલો અવિશ્વાસ તેની વાતને આગળ વધવા જ દેતો નહોતો.

આ સ્થિતિ રસિક માટે અચલ બનતી જતી હતી. તેણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પરીક્ષા પૂરી થતાં રમેશને કે ઉપાને કે પણ ખચર આપ્યા સિવાય તે ચાલો ગયો !

*

*

*

એ વાતને પણ ચારેક વર્ષ પીતી ગયાં. એ ચાર વર્ષમાં તો દેશમાં દાવાનળ સળગી ગયો હતો. સત્યાગ્રહનું પ્રચલન મોઝું દેશ ઉપર ફરી વળ્યું હતું, અને હજારો યુવાન યુવતી-ઓએ યથાશક્તિ તેમાં ભોગ આપ્યો હતો. બધું શાંત બનતાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન બરવું સકય બન્યું હતું. દેશના ચારે ખૂણામાંથી હજારો માણસો તેમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યા હતા.

પહેલે જ દિવસે અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે એક લુચાન દાખલ થયા પોતાનો પાસ સ્વયંમેવિકાને આપતો હતો ત્યાં જ તેની નજર બીજી બાલુચી દાખલ થતા બીજા લુચાન ઉપર પડી. પેલાતી નજર પણ તેની સામે પડી. બન્ને એકબીજાની સામે નેર્ષ રહ્યા.

“કાણે રસિક ?” પેલાથી બોલાઈ ગયું.

“રમેશ ?” રસિકે પણ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

બન્ને એકબીજાની નજરોએ આપ્યા. રસિકના લાંબાવેજા હાથને વિના સંકાપે રમેશે પોતાના હાથમાં ઝઈ લીધો. આટલાં વર્ષોનાં વિયોગે અને એ દરમિયાન મળેલા ઘાને રસિક સામેનો તેનો વિરોધ ઘમાવી દીધો હતો. બન્ને જ્યાં ઓછામાં ઓછા માણસો ગોઠવાયા હતા એવા ભાગમાં ગયા અને બધાથી દૂર બેસી વાતો કરવા લાગ્યા.

રસિકને રમેશમાં કે અજબ પરિવર્તન યઈ ગયું હોય તેમ લાગ્યું. હસીહસીને તે વાતો કરતો હતો છતાં તેના હૃદયમાં કે ચૂંચવાટ હોય, પોતે કેંક શરમાતો હોય, અને એ ચૂંચવાટને અને એ શરમને દાંકવા માટે જ આ વધુ પડતા દાસ્તબો અને આનંદનો દેખાવ કરી રહ્યો હોય તેમ રસિકને લાગ્યું. રસિકને ખાતરી જ હતી કે પોતે ભુલે પડ્યા પછી અને એ રીતે પોતા પ્રત્યેનું ઉપાનું આકર્ષણ ધસાઈ જવાથી રમેશ અને ઉપાનો માર્ગ સરળ બન્યો હશે, અને તે બન્ને પતિપત્ની બન્યાં હશે. તેમના માર્ગમાંથી હંમેશ માટે અદૃશ યઈ જવાની વૃત્તિથી તો પોતે એ બાબતની જરા પણ તપાસ કરી નહોતી કે તેમને પોતા વિષે કે પણ ખચર મળે એવી જગ્યાએ પોતે રહ્યો નહોતો. પણ અત્યારે રમેશને જોતાં તેને ભૂતકાળ સાંમથો, ઉપા સામરી. તેને વિષે રમેશને પૂછી લેવાનું તેને મન થયું અને વાતવાતમાં પૂછી પણ લીધું.

“ઉપા ક્યાં છે ? તે અહીં આવી...આપ્યાં છે કે નહિ ?”

“આવી છે ના. અહીં આટલામાં જ હશે.” રમેશે જવાબ આપ્યો.

રસિકનો બીજો પ્રશ્ન શો આવે છે તે જાણવા ઉત્સુકતાથી રમેશ તેની સામે નેર્ષ રહ્યો. તેને એ જ સંબંધમાં રસિક સાથે ખૂબખૂબ વાતો કરવો હતો, પણ હજી નહોતી બિપત્તી. રસિકનો એક વધુ પ્રશ્ન આવે તો પોતે હિલ બોલી બધી વાત કરી દે. અને ત્યાં જ રસિકનો પ્રશ્ન આવ્યો :

“ઉપા કેમ છે ? તમારા સંસાર સુખી નીવડ્યો હશે ?”

રમેશ હસી પડ્યો. રસિક ચૂંચવાયો. પોતે તેના માર્ગમાંથી આવે ખસી જઈ તેનો

માર્ગે સરળ કરી આપ્યો હતો છતાં રમેશને પોતા સામે હસતું સજીવું હતું તેને ખૂબ દુઃખ થતું હોય તેવા ભાવ તેના મોં ઉપર તરી આવ્યા. રમેશે તે જોયું, અને તરત જ તેણે કહ્યું :
“ ઉપા મને શાંતી પરણે ? એ તો તને જે ચઢાતી હતી ના ? ”

રસિક કે ન બોલ્યો, કે ન સમજ્યો. પ્રશ્ન પૂછતો હોય તેવી દૃષ્ટિથી તે રમેશ સામે જોઈ જ રહ્યો.

બન્ને મિત્રો એકબીજા સાથે વાતમાં એટલા આત્યંત યોગ્ય થઈ ગયા હતા કે, સભામાં શું ચાલતું હતું તેનું તેમને જ્ઞાન નહોતું રહ્યું. રાગજીના ચરસ બાપણમાં તે લેકા પોતાની વાતચીતથી દબલ કરતા હતા તેથી ત્યાં એકલા થોડા માણસોની નજર તેમના તરફ દોરવાઈ હતી તે તરફ ઓગિતું રમેશનું ધ્યાન ગયું. તેણે રસિકને કહ્યું :

“ ચાલ મારા તંબૂમાં. ત્યાં જઈ આપણે નિરાંતે બધી વાતો કરશું. ”

બન્ને રમેશના તંબૂમાં ગયા. ત્યાં રમેશે રસિકના ગયા પછીની બધી વાત તેને કહી. રસિક પલટાતા જતા બાવોથી તે વાત સાંભળી રહ્યો. તેણે કહ્યું કે તે તો રસિકને જ ગુનેગાર ગણ્યો હતો. રસિક બનારસથી આવ્યો ત્યારે તેથી તેને દુઃખ તો થયું, પણ પોતે કંઈકેઈકે પકકાઈ જતાં હવે નિર્દોષ દેખાવાની આ બધી બાજુ રસિક રમતો હતો તેમ તો તેને જરૂર લાગ્યું. પણ ઉપા તો રસિકના ગયા પછી સાવ બદલાઈ જ ગઈ. રમેશ તેને ગમે તેટલો બોલાવે, ચલાવે, પણ તે આનંદમાં આવતી જ નહોતી.

એમ ને એમ છએક મહિના નીકળી ગયા. રસિકના તો કે સમાચાર જ નહોતા. ઉપા પ્રત્યેના રમેશનો પ્રેમ એવો ને એવો જ હતો. ઉપા પણ ધીમેધીમે આનંદમાં આવતી જતી હતી. રમેશ અને ઉપા હંમેશાં સાથે ફરવા જતાં હતાં. રમેશ હંમેશાં લગ્ન માટે માગણી કરવાના પ્રસંગની રાહ જોતો હતો.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ મળી ગયો. તેમની કોલેજમાં એક અંગ્રેજ (વડાનું બાપણ ગોઠવાયું હતું. બર્સનાં અને ઓર્નિંગનાં પ્રણય કાવ્યો વિષે તેણે સુંદર વિવેચન કર્યું. બાપણ પૂરું થતાં હંમેશની રીત પ્રમાણે ઉપા અને રમેશ સાથે ફરવા નીકળ્યાં.

રસ્તામાં પેલા કવિ અને તેણે ચર્ચલાં કાવ્યો વિષે તેમને ચર્ચા થઈ. વાતોના ઉત્સાહમાં જ રમેશે ઉપાને કહ્યું :

“ એ કવિઓએ તો કાવ્યમાં દોષો છે તેવા ભાવો અનુભવ્યા હોય કે ન હોય, પણ હું તો તારી પ્રત્યે એથી પણ વધારે દોષજન ભાવો અનુભવું છું, ઉપા ! ”

“ એ મને આજની ખબર નથી ” ઉપાએ શાંતિથી કહ્યું. તેના ચહેરા ઉપર મક્કમતા દેખાઈ.

તેની શાંતિથી રમેશ મૂંઝાયો છતાં આ તકનો પૂરતો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ તે રાફી ન શક્યો.

“ પણ તો તું કેમ આમ નિર્લેપ જેવી રહે છે ? આપણે એને બદલે એક ન બની શકીએ ? ”

તેણે આમ કહી ઉપાની સામે જોયું. ઉપાએ તેની સામે જોયું. તે સમજાય એવા ભાવો ઉપાની આંખોમાં લપ્યાં હતા. ઉપાએ અત્યંત મૃદુતાથી કહ્યું :

“ એ બની શકે એમ છે જ નહિ ને ? ”

જરા શાંતિ.

પાછી ઉપા બોલી :

“તને રસિક કે કશું નથી ?”

રમેશે રસિક અને પોતા વચ્ચે થયેલી વાત ઉપાને જણાવી નહોતી. રસિકના ચૂમ ક્ષત્રાનું કારણ પંજુ પોતે નહોતો સમજતો તેમ તેણે ઉપાને કહ્યું હતું. છતાં ઉપાને એ ખાખતની ચંકા તો રહેતી જ.

ઉપાના પ્રશ્નનો તેણે કે જવાબ ન વાળ્યો. ઉપાએ રસિક સાથે થયેલી બધી વાત તેને કહી સંભળાવી. રસિકે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જ તેણે પણ બધો બનાવ વર્ણવ્યો. પોતે રમેશને ખૂબખૂબ આદતી હતી, પણ તેમાં હમને બાવ તો કદિ પણ હતો જ નહિ તેમ તેણે કહ્યું. પોતે જ્યારે, પરણી શકે તો રસિકને જ, એમ કહ્યું હતું ત્યારે રસિકના ચહેરા ઉપર કેવી ગંભીરમણ, કેટલી ચિંતા ફેલાઈ હતી, તેણે રમેશને જ પ્રશ્નની જવા, તેને જ પ્રેમ કરવા પોતાને કેટલી વીનવી હતી તે બધી વાત ઉપાને મુખેથી સાંભળતાં રમેશને કેટલું લાગી આવતું હતું એ બધું તેણે રસિક પાસે મદાસભાસમિતિએ ગોઠવેલા એ ત્રાસના તંજામાં બેઠાંબેઠાં વર્ણવ્યું.

અને પછી તો રમેશનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. પોતે રસિકને કરેલા બર્બર અન્યાય માટે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતાના ગામમાં અને બીજે બધે રસિક વિશે તેણે ખૂબ ખૂબ તપાસ કરાવી પણ બધી બર્થ. ઉપાએ પણ તેની પહેલાં તપાસ કરાવી હતી પણ કે પત્ની લાગ્યો જ નહોતો.

“પણ તું છપાઈ ક્યાં ગયો હતો ?” રમેશે પૂછ્યું.

જવાબ મેળવ્યા પહેલાં જ તેણે ઉમેર્યું :

“હવે તો મારી એક જ ઇચ્છા : તું અને” વચમાંથી જ અટકીને તે બારણા બહાર નજર નાખી બોલ્યો : “આ ઉપા આવે. તને જોઈ તે કેટલી ખુશ થશે ?”

અને હજી ઉપા બારણામાં ઘખવ થાય ન થાય ત્યાં જ તે ખૂમ પાડી બોલ્યો :

“ઉપા, આને ઝોળખે છે ?”

ઉપા અને રસિકની આંખો મળી. રમેશે પોતાનું હૃદય રસિકને જણાવી દીધું હતું. એટલે એ બંનેના મિત્રનમાં આનંદને પ્રદર્શિત કરવામાં કદા સંકા અને રમ્યાન નહોતું રહેતું. ખૂબ જ સ્નેહથી બંનેએ એકબીજાને બોલાવ્યાં. રમેશ આનંદથી આટલાં વર્ષો પછીનું તેમનું મિત્રન જોઈ રહ્યો. આશ્ચિત્ત જ કે વાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો :

“અરે ! મારે તો અત્યારે જ અમ્યુતને ખાસ મળવાનું છે ને ! હમણાં આવ્યો હોં ! દરમ્યાન તમે પેટ ભરીને વાતો કરજો.”

તે ચાલ્યો ગયો.

અમુક પળો સુધી તો ઉપા અને રસિક કશું બોલ્યા સિવાય એક બીજાની સામે જોઈ જ રહ્યાં. ઉપા તો હમેશાં હતી તેવી જ રમણીય લાગતી હતી. રસિક જરાક સૂકાયો હતો. ઉપા તે જોઈ ચકી.

“તું તો જરા સૂકાયો છે હોં, રસિક ! આટલાં વર્ષો ક્યાં છપાઈ ગયો હતો ?” તેણે પૂછ્યું.

રસિકે પોતાની બધી વાત કહી. રમેશના માર્ગમાં પોતે જ અંતરાયરૂપ થયો છે તેમ ઉપાએ પોતાના પ્રત્યેના આકર્ષણની વાત ક્યાં પછી તેને લાગ્યું હતું જ. રમેશને વાત

ક્યાં પછી તેનું વર્તન જોતાં તે લાગણી દૃઢ થઈ. પોતે તે વસ્તુસ્થિતિ ટાળવા દૂર થવું જોઈએ તેમ તેને લાગ્યું અને તે દૂર ચાલ્યો ગયો. તેણે ધાર્યું કે પોતાના ચાલી જાયથી અમુક વખત પછી ઉપા અને રમેશ એકબીજાની એકદમ નજીક આવી શકશે, અને એ સંબંધ લગ્નમાં પરિણમશે.

રસિકે વાત આશુ રાખી: “ઉપા, તું બાણુતી હતી કે ઝાઝો ભાગ તો આપણે લોકો રાજકારણની જ વાત કરતાં હતાં. આપણા માનીતા વિષયો રાજકારણ અને ક્રાંતિ હતા. સંયુક્ત પ્રાંતમાં કિસાનોમાં ક્રાંતિની ચળવળ જોશએર ચાલતી હતી. કેંક ઉપયોગી કામ કરી શકાય અને રમેશના અને તારા માર્ગમાં નં અવાય તે માટે હું એ ચળવળમાં જોડાઈ ગયો અને ગામડાંઓમાં કામ કરવા લાગ્યો. મારા માતાપિતા તો હતાં જ નહિ તેની તને ક્યાં ખબર નથી? મોટાભાઈને મેં હું ક્યાં છું તે કોઈ ને કહેવાની ના કહી મારા સમાચાર મોકલી આપ્યા હતા.

“પછી તો સત્યાગ્રહ ઉપડ્યો. મારા જેવા અનેકોએ કરેલું કામ ઊગી નીકળ્યું. હમરો ભોગો અપાયા. જે ગામડાંઓમાં મેં કામ કર્યું હતું તેના ભોગો પણ ઓછા નહોતા. મારી પણ ત્યાંના ભોગોમાં કાર્યકર્તા તરીકે ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ થઈ અને તે પ્રાંતની મહાસભા-સમિતિમાં પણ હું ચૂંટાયો.

“પણ ઉપા, એ બધાં છતાંયે રમેશ અને તું વારંવાર મને યાદ આવતાં હોં! અને આપણને વાત થઈ તે વખતની તારી મુખમુદ્રા તો હું હજી નથી ભૂલી શક્યો.” થોડીવાર રહી રસિકે ઉમેર્યું.

“પણ તું ઉતાવળિયો કેવો? આપણે બન્ને રમેશને ન સમજાવી શકત કે તારો વાંક નહોતો?”

“પણ હું હાજર હોત તો તું રમેશને પરણત નહિ ને?” રસિકે કહ્યું.

“ને હવે પરણી ગઈ કાં?” ઉપાએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું. છતાં એ હાસ્યમાં વિષાદ તરી આવ્યો.

“એ તો મૂને રમેશે બધી વાત કરી. તું પણ ખૂબ જ હઠીલી છે હોં?”

“એ હક કહેવાય? હક તો રમેશે લીધી છે.” ઉપાએ કહ્યું.

“શી?” રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાએ કેં જવાબ ન આપ્યો. રસિક તેની સામે આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

“કેમ બોલતી નથી?” થોડીવાર રહી રસિકે પૂછ્યું.

ઉપાના ગાલ ઉપર રતાસ આવી ગઈ.

“એણે તને ન કહ્યું?”

“એ કેં બોલવા જતો હતો ત્યાં તું આવી અને એ ચાલ્યો ગયો. તું જ કહે ને.”

“તેને હાથે જ આપણને પરણાવવાની. લે મેં કહી નાખ્યું. ખસ?” ઉપા સ્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી.

તેના લાલ લાલ બની ગયેલા વદને તેને વધારે મુંઝવે બતાવી.

“એ તો ઠીક, પણ હું યે કેટલો મૂર્ખ છું?” રસિકે કહ્યું: “તમે લોકોએ આ બધાં વર્ષો શું કર્યું એ તો મેં પૂછ્યું જ નહિ.”

એ તો ટૂંકી વાત હતી. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં બનારસ વિદ્યાપીઠમાંથી એક ટુકડી નેકાર્ડ મળી હતી. ઉપા તો તેમાં હોય જ. તે નહોતી કહેતી: "We will change face of the world?". આવી તક મળ્યે તેનાથી શાંત કેમ રહેવાય? એ તથા મુંબઈ ગયેલી ટુકડી સાથે આવ્યાં. ત્યાં ખૂબ ખૂબ કામ કર્યું. જોડમાં ગયાં, છૂટ્યાં, ગયાં. પછી પણ સમાધાનીના વર્ષ દરમિયાન તેમને આ જ કામની લાત લાગી અને બાળુવા જવું સહ્યું નહિ. એ જાને તો દેશના જ કામમાં પરીવારેલાં રહ્યાં. પાછી લાત મતાં જોડવાનાનો કામ શરૂ થયો.

પાછી લાત બંધ થઈ. રસિકનો તો પત્તો જ નહોતો. રમેશ હંમેશાં ખૂબ પરતાવો. ત્યાં વોકે જ આવો સહૃદય મિત્ર શુમાઆ માટે તેના દુઃખનો પાર નહોતો. રસિક ન ત્યાં સુધી એ જ કામ કરવું અને દેશને જ પરણેલું રહેવું તેમ જાને નિશ્ચય કર્યો હતો. એચિતો જ રસિક મળી ગયો.

ઉપા રનેદથી તેની સામે જોઈ રહી.

રસિક વિચારમાં પડી ગયો. જાણું જોઈ કે જોડવા જાય ત્યાં તો રમેશ તંબૂમાં દાખલ આનંદભર્પા નયને તેણે ઉપા તથા રસિક સામે જોયું. આજે તેનો હર્ષ માતો નહોતો. ઉપાને પૂછ્યું:

"કેમ ઉપા, પેલી વાત કરી?"

ઉપા કે ન જોડી. તે નીચું જોઈ બેસી રહી.

રમેશ રસિક સામે જોયું. જાણું વચ્ચે કે વાત થઈ હોય તેવું તો તેને લાગ્યું. રસિકે કહ્યું:

"તારા ઉત્સાહની અને નિશ્ચયની વાત તો તેણે મને કરી, પણ મને એક બીજો તાર આવે છે."

"શો?" જાણું સાથે પૂછ્યું.

"જુઓ. હવે આપણાં જીવનમાં એક હેતુ પરીવારો છે. તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનાં ત્રણ ત્રણેયે સ્વપ્નો સેવ્યાં છે. આ અકસ્માતે આપણને એકઠાં ન કર્યાં હોત તો એની દે પાછળ હજી પણ આપણે વર્ષો ગાળત. તો પછી હામ, પ્રેમ એવી નાની નાની બાબતો વિચાર ન કરતાં આપણે ત્રણેય સાથે મળી એ જ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જીવન કેમ વિતાવીએ?"

જ્યાં વિચારમાં પડી ગયાં. તેમણે ખુલ્લા દિલથી કલાકો સુધી વાતચીત કરી. તેમનાં હૃદયમાં પણ આટલાં વર્ષોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું હતું. નાની-વાતને તે લોકોએ અતિ મહત્વ આપી દીધું હતું તેમ તેમને આ વાતચીત દરમિયાન લાગ્યું. વર્ષો પહેલાં ગેરસમજ નિરાશાથી એક બીજાની વચ્ચે બંધાયેલી પાળ તૂટી પડી. હવે તો તેમનાં જીવનમાં નવું બળ પરીવારું હતું—ત્યાગનું, સેવાનું. ત્રણે સાથે નહોતાં યયાં ત્યારે જ તેમણે દેશ માટે જીવન અર્પી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રસિકે કહ્યું તે પ્રમાણે ત્રણે સાથે મળીને કાંઈ આગળ ધપાવે તો? અર્થપૂર્ણ બનેલી તેમની મૈત્રી એ કાંઈને વધારે બળવાન ન બનાવે? ફરી પાછાં એ ત્રણે પહેલાં જોતાં જ મિત્રો બની ગયાં.

તૂટેલી માળાના એ ત્રણે મણકાઓ ફરી પાછાં સુદૃઢ દોરથી એક બીજા સાથે બંધાઈ, ગૂંથાઈ ગયાં.*

* હેખકના દેશ સમયમાં પ્રસિદ્ધ ધનાર 'લાલ અને બીજી વાતો' નામના વાર્તાસંગ્રહમાંથી.

એ કે વકીલ મંડળ તરફથી રાજદારી હોલચાલમાં ભેઈએ એટલી મદદ નથી મળતી એમ મને ઘણી વખત લાગી આવતું હતું ખરું, પણ એ નબોમડળમાં સ્વ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ હજી એક તેજસ્વી સીતારાની માફક ચમકે છે.

મુ. શ્રી જીવણલાલભાઈ બેરિસ્ટરે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી છે ત્યારે યથાશક્તિ જોખમ ખેડીને પણ સાથ આપ્યો છે, અને ઘણાં રચનાત્મક કાર્યો મહાત્માજીના અમદાવાદ આવ્યા પહેલાં એમની આજેવાની નીચે રહીને અમે કરેલાં છે.

તેમ છતાં નવા વકીલો અમારા તોફાની ટોળામાં ગહુ ઓછા ભળતા હતા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ અને હાલના નામદાર અનેલા શ્રી ગણેશ વામદેવ માવળકર એ બેની અમને મદદ મળતી ખરી, પણ જ્યારે ને ત્યારે સભાઓમાં કે હમાલી કામમાં ભળનાર તો નવામાંથી શ્રી તુળસીદાસ જસરાજ, શ્રી કાળિદાસ જમકરજી ઝવેરી અને સ્વ. શ્રી મણિલાલ કોઠારી હતા એવું મને સ્મરણ છે.

શ્રી. તુળસીદાસ જસરાજે સ્વદેશી મિત્ર મંડળની ગોખલે સોસાયટીની અમદાવાદ પાલમિન્ટમાં, મફત અને ફરજિયાત પ્રાયમિક કેળવણીનું બિલ બહુ અભ્યાસ કરીને રજૂ કર્યું હતું. પ્રિમિયર શ્રીયુત જીવણલાલ બેરિસ્ટરે એમને તે વખતે 'My honourable friend from Dhandhuka'—ધંધુકા તરફથી ચૂંટાઈને આવેલા મારા માતવંતા મિત્ર—એમ કહીને સંબોધ્યા હતા.

રાજકીય સભાઓમાં જ્યારે જ્યારે સ્વ. શ્રી મણિભાઈ કોઠારી ભાષણ કરતા ત્યારે બહુ છટાદાર વક્તા તરીકે જ એમની છાપ પડતી હતી. ગુજરાતી સહેલું, લાગણી ભરપૂર, દષ્ટાંતો હાસ્ય ભિખવે એવાં પણ સચોટ, અને ફલીલો ટૂંકી અને મુદાસર હતી. માણિકચોકની એક સભામાં એમણે કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે:—“૧૮૫૭ના બળવા વખતે હિંદી સિપાઈઓએ ઓસામણ પોતે પીધાં અને તત્ત્વમાલ ગોરાઓને આપ્યો ત્યારથી આપણો બૂલ યઈ ગઈ છે. હજી નોકરચાહી તત્ત્વમાલ એમને ભેઈએ અને ધોવરામણ જ હિંદીઓનું જીવનધોરણ છે એમ પ્રમાણિકપણે માનતી યઈ ગઈ છે.”

મહાત્માજીએ આસુરી રાજ્યનીતિ સામે અસહકાર પોકાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓને શાળા પાઠશાળાઓનો ત્યાગ કરવા અને વકીલોને કોર્ટ દરબારો છોડવા આગ્રહ કર્યો તે પહેલાં, ભાઈ કોઠારીએ, દેશસેવા અર્થે વકીલાત છોડી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈનો વિચાર એક ગુજરાત સેવક સમાજ ડાઢી આપ્યો દિવસ અને રાત માત્ર દેશની જ સેવા કર્યા કરે એવા કેળવાયેલા યુવકોને એમાં આજીવંત સભાસદો કરવાનો હતો. આખો સમાજ તો હજી નથી બંધાયો પણ ભાઈ મણિલાલ કોઠારી એમના પહેલા અને છેલ્લા સભાસદ થઈ ગયા. મહાત્માજી એમને 'વાયકોના સરદાર—Prince of Beggars' કહેતા અને સરદાર તો એમને

મોટામાં મોટા માગણુ કહીને ઓળખાવતા હતા. મેં એમને ઘણી સલાઓમાં અને ખાનગી સ્થળોએ ફરો હરાવતા જોયા છે. હૃદય વીધી નાખે એવી રીતે બોલી બોલીને ગરીબ કે તવંગર પાસે એમણે ૧ના ૧૦ રૂપિયા કે ૧૦ ધાર્યા હોય ત્યાંથી ૧૦૦૦ રૂપિયા લીધા છે.

“મરજઉં માણું નહીં, અપને તનકે કાજ

પરમારથ કે કાજમેં માણું ન ધરું લાજ.”

એ સિદ્ધાંત મણિભાઈ એ બરાબર પાળી જતાઓ છે.

તિજક સ્વરાજ્ય ફાળામાં અને ખીજ ને ને ફાળા થયા; તે બધામાં મુખ્ય કામ મણિભાઈ ને જ કરવાનું આવતું. આ કારણસર આખા હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં એ અનેકવાર ફર્યા હતા. આગેવાનોને એ બરાબર ઓળખતા અને પ્રાન્તે પ્રાન્તની ખૂબીઓ અને ખામીઓ એ પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા હતા. વર્તમાનપત્રો સિવાય ખીજું એ ઝાંઝું વાંચતા નહિ, પરંતુ વાતચીતો પરથી અને જાતે બહુ ફરેલા અને ઘણું જોયેલું તેથી, એમનું અનુભવ-જ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું. યુવકોને એ ચાહતા અને ઘણા કોલેજના અને હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના ઉપર એમણે બહુ ઉત્તમ છાપ પાડેલી એનો હું સાક્ષી છું. ગરીબ, તવંગર બધા સાથે એ ખૂબ ભળતા અને ગામડાં તથા શહેરોના મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાને એમણે બરાબર સમજી લીધા હતા. દેશી રજવાડામાં પણ એ ખૂબ ફર્યા હતા અને દીવાનો, રાગઓ તેમજ ‘અળવળીઆઓ’ બધા સાથે એમણે ઘણી ચર્ચાઓ નિખાલસપણે કરી હતી. એમની મુશીબતોને પણ મણિભાઈ ને એટલો બધો ખ્યાલ હતો કે દેશી રજવાડાંના રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં એ છેલ્લે પાટલે કદાપિ નહોતા બેસતા.

દેશી રાજ્યના એક પ્રસંગની વાત એમણે મને જોલમાં કહેતી. એ કહે —

“ઉદેપુરના રાણાને, એક પ્રસંગે હું મહાત્માજીના કહેવાથી મળવા ગયો. મળતાંની સાથે જ મને એટલો બધો ભાવ થઈ ગયો કે મેં તો કહી દીધું કે ‘પૃથ્વીરાજ. રાસા’માં ભાખેલું ભવિષ્ય અમે માનીએ છીએ કે:

‘જળ ન્યાય ગંધન તૂટસી

તવ આપ પેટા ફૂટસી’

એમ ટાપીવાળો હવે જશે અને મહારાણા પ્રતાપના વંશજ આપ. છે તેમની જ સાર્વભૌમ સત્તા નીચે હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્ય મેળવશે.

“આપ ખુદ મને દેવ જવા કવ્ય લાગે છે અને હું ખ્રિસ્તિસ દિંદના સ્વદેશ ભક્તો તરફથી આપને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરું છું.”

મહારાણા કહે: “અરે કપકહેવ છે, કેસરિયાજી છે, એકલિંગજી મહાદેવ છે. શ્રીનાથજી, કાંકરાલીમાં દારકાધીદ એ બધા ગિરાજ છે. ભૂમિ તો દેવભૂમિ. ભક્તોને મેં દેવ કેસો ?” પછી એમણે મહાત્માજીના ખબર અંતર પૂછ્યા.....

ઉદેપુરની ખીજ અનેક સાંભળેલી વાતો પણ એ કરતા હતા. એક વખત મહારાણાને શ. સી. એસ. આશ.નો ખિતાજ મળ્યો. મહારાણાએ મંત્રીને પૂછ્યું: ‘એનો અર્થ શો ?’ ‘હિંદ કા સીતારા’ મંત્રીએ કહ્યું. ‘તો એમાં શું ? મેં સરજ તો હું. સરજ કા સીતારા જનાયા એમાં તમે બધા શું રાજ થાઓ છે ?’ ઉદેપુરના રાણાઓ સૂર્યવંશી હોવાથી, મહારાણાએ ઉપર મુજબ કહેલું.

લોર્ડ હાર્ડિંગ મહારાણાને ગાદી હોડવાનું દબાવ્યું કરતા હતા. હાલના મહારાણાને પચાસ યર્ષ ગયાં છતાં ગાદી મળી નહોતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે સિમલે ખોલાવી મહારાણાને રૂબરૂમાં એ વિષે કહ્યું. દિલ્હી ખોલાવીને આ વાત કરવા લોર્ડ હાર્ડિંગે ધારી હતી પણ દિલ્હીમાં તો તે છતીને પગ મૂકવાનો એમના પૂર્વજોની પ્રતિજ્ઞાની લોર્ડ હાર્ડિંગને યાદ દેવરાવવામાં આવી એટલે એમને સિમલે ખોલાવેલા. દુભાષિયા મારફત વાતચીત યર્ષ. લોર્ડ હાર્ડિંગે કહ્યું: “જુઓ હવે કુંવરસાહેબ મોટા થયા. તમે એમને તમારા છતાં રાજ્યનો અનુભવ લેવા દો.” મહારાણા એ જવાબ આપ્યો: “કુંવરસાહેબ ચારે છે કે મારે છે! એનાં લખખણ હું એનો બાપ વધારે જાણું કે તું જાણે” છતાં, કહીને મહારાણાએ નમતું ના જ આપ્યું. અને લખખણની કાળ મહારાણાને હતી તે વાત સાચ સાચી હતી. રાજ્યજવાડાંની આવી આવી ઘણી વાતો જાણતા છતાં મહાસલાની એક એકમાં પંડિત મદનમોહન માત્રવિયાની વિરુદ્ધ ઊભા થઈ રાજાએ રાષ્ટ્રોત્થતિમાં કથા કામના નથી એ વિષય પર મણિભાઈએ ભાષણ કર્યું હતું.

પોસ્ટલ યુનિયન અને રેલવે યુનિયન બન્ને મંડળોના એ મંત્રી હતા અને કાંડિયાવાડ રાજકીય દિલચાલમાં પણ એ વારંવાર નજર રાખતા રહેતા.

દાંડીકૂચ વખતે, ધોલેરાને રણજેત્ર બનાવવા શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠ અને બળવંતરાય મહેતાનો બહુ આગ્રહ હતો. આખી રાજ્યપુર મંડળી આ લડતમાં ધોલેરા રણજેત્ર થાય તો યુદ્ધમાં મહાત્માજીની શરતે જોડાવા તૈયાર હતી.

અસલાહી મુકામે, મહાત્માજીનો, અમદાવાદ હોડ્યા પછી પહેલો મુકામ હતો. ત્યાં મસલત યર્ષ અને મહાત્માજીએ મણિલાલ કોઠારી, અમૃતલાલ શેઠ, હરિપ્રસાદ મહેતા અને હું એમ ચારનું એક કમિશન નીમી ધોલેરાની તપાસ કરવાનું સોંપ્યું.

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને મણિભાઈ કોઠારીના વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિમાં આસમાન જમીનનો અંતર હતો. છતાં આ કમિશનમાં સાથે કામ કરતાં મેં જોયું કે બન્ને એક બીજાને ઉમળકાથી ચાહતા હતા. એક બીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુ નિષ્પક્ષપાતપણે સમજવા પ્રયત્ન કરતા અને દેશીરાજ્યની પ્રજાનાં દુઃખે તો બન્ને સમદુઃખી હતા. પછી કમિશને સર્વાનુમતે ધોલેરા મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે પસંદ કર્યું. એ રથે બહુ સારું કામ થયું અને સૌરાષ્ટ્ર મંડળ તથા મણિભાઈ અને એમના સાથીઓ બધા એક પછી એક નિમક હલાલ કરીને જેલમાં આવવા લાગ્યા.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાંડિયાવાડના “મે ભાઈલા” પકડાયા એવી મતલબનો લેખ લખ્યો અને અમે બન્નેની પ્રચરિતમાં સાબરમતી જેલમાં એક કવિતા બનાવી અને ધણા દિવસ સુધી અભિનય સાથે ગાઈને જેલજીવનમાં આનંદ કર્યો હતો એ વાતનું સ્મરણ કરતાં ‘મણિભાઈ’ની પ્રેમાળ મુખમુદ્રા પાછી નજર સમક્ષ ખડી થાય છે. આ રહી એ કવિતા:

“કાઈ કહેજો, એ ભાઈલાને, આમાં કરે!

આમાં કરે, ન રીચાયાં કરે (૨)

બોજનની પંચત દીપાવ્યાં કરે—

સપૂત એ સૌરાષ્ટ્રી

ખેલડી બંધવાની

માડીનાં દુઃખને શમાવ્યાં કરે—કાઈ કહેજો

વીર વિજેતા જેવું,
 મલકાશું માયું એવું
 ડાહ્યોતી મેઘચાલ, ચાલ્યાં કરે—કાઈ કહેજો
 માડીનાં દુઃખ દેખી,
 શટ શટ છાતી યાતી
 હૃદયની પીડને
 યમાયાં કરે —કાઈ કહેજો

ઉપરથી કવિતા આખી જેલમંડળી સાથે બહુ ઉદ્વેગસમાં આવીને એ પણ ગાવા લાગતા હતા. માત્ર એક વખત એ બધાંની સાથે ખીજા કોઈ કારણસર ભેગા જમવા ન આવ્યા તે ઉપરથી જેલકવિએ, એમને “ન રીસાયાં કરે” એવો સંદેશો કહાવ્યો તે સાથે એમને વંધી હતો. એ કહેતા કે ભોજન મંડળીમાં એક વખતે હું ન આવ્યો તે રીસાઈને ન આવ્યો એ વાત જ ખોટી છે.

ખીજી વખતે પણ ગાયકવાડની હવેલીની કાચી જેલથી સાગરમતી જેલ સુધી અમે પહેલા દિવસથી જ સાથે હતા. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારી તપાસ અર્થે આવ્યા તે વખતે એમને ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા પણ મને અંદર રાખેલો હતો. એમણે તો ચાલુ રાજદ્વારી હીલચાલ અને બદમાશ રાજપનીતિ વિષે નિડર ચર્ચા શરૂ કરી. અને મને પણ ઓરડીમાંથી બહાર કાઢવા એ વાત શરૂ થાય તે પહેલાં એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી. જે લાલ એમને એકલાને મળે તે ખીજા સાથીઓને જો ન મળવાનો હેતુ તો એમણે એકલાએ એ જ પ્રસંગની માફક આખા જેલજીવન દરમિયાન કદી એનો લાભ લીધો નથી. એ જ પ્રમાણે ફરવાહરવાની, મુલાકાતોની અને ખીજા અનેક સગવડો એમણે લડીલડોને ખીજાઓને અપાવી છે અને પછી પોને લીધી છે. ત્યાં ગણુ વક્તૃત્વકળા એમને બહુ કામ આવતી. રીઝનીને, હક્ક કરીને, કાયદો બતાવીને અને છેવટે રીસાઈને પણ જેલસત્તાવાળાઓ પાસેથી ધણું મેળવી આપના. ‘લીકડમ’થી દરરોજના બનાવોના સમાચાર મેળવતા અને એ ઉપરથી દેશની લડતના ભાવિ વિષે ચર્ચા કરતા

પ્રથમ જેલ વખતે ૧૯૩૦માં, અમે સાગરમતી જેલમાં એક ગાંધી હોલ કરેલો. ત્યાં દરરોજ બપોરે ભાપજીની હારમાળા હું જોઈવતો. મેં મંત્રી તરીકે (મંત્રી હું ગાંધી મેળે જ બનેલો) જુદો અને વડીલોને પોતપોતાના અનુભવનો જ્ઞાનરૂપી વારસો જીવવાનો આપી દેવા ફરમાન કરેલું.

સૂરતના કલ્યાણજી, ડૉ. ધીયા, ગેરીબોલ્ડિવાળા કૃષ્ણભાઈ, સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યા, ગોળગદાસ તક્ષાટી, દરબાર સાહેબ, મહાદેવ દેસાઈ, ઇત્યાદિના વારસા ગાંધી હોલમાં અપાઈ ગયા. પછી અમૃતલાલ શેઠે દેશી રાજ્યો વિષે પોતાનું હૃદયભેદક ભાષણ કર્યું. મણિભાઈએ ત્યાર પછી બે દિવસ દેશી રાજ્યો વિષે પોતાના અનુભવનો નીચોડ આપ્યો હતો.

પોતે જોત છે એ વાત તો છેક પર્યૂષણ સુધી એ જૂલી જ જતા—ભગવદ્ગીતા અને આશ્રમભજનાવડી વાંચી, ધર્મબળ મેળવતા. પર્યૂષણ વખતે તબિયત ખરાબ છતાં અને વારંવાર એન્ગળના પેક્ટોરિસ એટલે હૃદયની ચૂળનું દરદ ચર્ચા કરતું છતાં, એમણે આકે દિવસના ઉપવાસ અમે બધાએ બહુએ ના કહી છતાં કર્યા હતા.

કોઈક વાર જૈન ધર્મે ધડેલુ એમનું અતિશય કામળ હૃદય પશું જોવા મળતું. એક સવારે એક ખૂનીને ફાંસી દેવાની હતી. એ ખખર પશું એ જ આવેલા સવારના વહેલાં પરવારી અને ખૂનીને ફાંસી દેવા માટે ક્યારે લઈ જાય છે એ જોવા એકંકા થયા.

થોડીવાર મૃત્યુદંટ વાગવા માંડ્યો અને દુરથી ખુલ્લી એવોનેટો અને સાંજેકાંઠાવાળા પોલિસો અને પાછળ અમલદારો ને ખાસ રક્ષકોની વચમાં ખૂની આવતો જોવાયો. એની ચાલ ધીમી હતી, મોં ઉપર ગંભીરતા અને સાધારણ ગ્લાનિ પશું જોવામાં આવ્યાં.

મણિભાઈ કહે: “જોજો, હવે બે જ મિનિટ છે. હમણાં આ ઝોરડીમાં પેકા કે ‘ફટ’ અવાજ થશે અને પછી ખલાસ—આ હાલતો ચાલતો સાળેસમો જુવાન તરત મૃત્યુને શરણુ થશે.”

અને ખરેખર! એમ જ થયું. ઝોરડીમાં બધા પેકા. પોલિસો ઝોરડીની બહાર જોવા હથિયારો સજ્જ કરી સાવધાનતાથી ઊભા રહ્યા. ‘ફટ’ અવાજ થયો. અને બે મિનિટમાં બધા અમલદારો બહાર નીકળ્યા.

આખો સવારનો સમય મણિભાઈ, ફાંસી, ફટ અને બે મિનિટના ઐતહાસિક જ વાતો બહુ આવેશપૂર્ણ હૃદયે અને આંખમાં આંસુ સાથે કરતા હતા. એ આખો દિવસ એ જમી રાક્યા નહિ.

જેલ પછીની બીજી એક મુશ્કાલત મારે એમની સાથે નૈનિતાલમાં થઈ હતી. ત્યાં એ હવાફેર માટે આવેલા ખનારાસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રસ્તામાંથી જ એમને ઝાળખી લીધા અને પોતાની સાથે એમને રાખ્યા. ત્યાં પશું એમની તબિયત બગડી આવેલી પશું અમલદારો વિદ્યાર્થીઓએ શું એમની સેવાસુધ્ધા કરી છે? મેંદેવંદ દરમિયાન પશું મણિભાઈએ એ વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશાભિમાન રાખવા અને દેશભક્તો બનવા પ્રેરણા આપ્યા કરી હતી. પછી એ, હાલના યુક્ત પ્રાંતના વડાપ્રધાન શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતને ત્યાં ગયા. પંતની સાથે નૈનિતાલથી જૂવાલી પશું એ ગયા હતા—પંતને ત્યાં રહી પંત કુટુંબનો ઇતિહાસ જે એઓ પોતે પશું જરાખર નહોતા જાણતા તે મણિભાઈએ શોધી આપ્યો.

મૂળ નેપાળના એ પહાડી મુલકમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત નામ કયાંથી? એમ મણિભાઈને વિચાર આવ્યો. પંત એ દક્ષિણી અટક છે અને મૂળ પહાડી બ્રાહ્મણોમાં એ નામ નથી એમ મણિભાઈને તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું. પછી એ કુટુંબમાંથી જ એમણે ખાતમી મેળવી કે અમુક મુસલમાની રાજ્યઅમલમાં ત્યારે હિંદુ ધર્મ સલામત નથી એમ જાણી ધણા ચૂરત હિંદુઓ ત્રિવેણીના સંગમમાં ડૂબી મૃત્યુ હતા, તેવા એક સમયે પંતના વડીલો નેપાળ રાજ્યમાં ધર્મરક્ષા થઈ શકશે એમ સમજી છેક દક્ષિણથી નૈનિતાલ આવેલા અને પોતાના બુદ્ધિબળે એમણે નેપાળ રાજ્યમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવેલું. આમ સામાન્ય વાતચીત, પુરથી અને નાનાંમોટાં બધાં સાથે એણે એણે કરવાની ટેવથી મણિભાઈ આમ સામાન્ય ઇતિહાસની શોધખોળ જેવાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પશું માન અપાવે એવાં કામ સહેજે કરી શકતા.

મને ધણીવાર એ કહેતા કે તમારા પ્રીતમભાઈને કહેજો કે સરદાર વલ્લભભાઈ પાસે તમારી સોસાયટીનું પ્રીતમનગર નામ મેં રખાવરાવ્યું છે; એ તો બ્રહ્મક્ષત્રિયનગર રાખવાનું

ઉદ્ધારતા દેવપ્રસન્નતાની
સુધાતણાં સાગરદાન દેતી,
દરિદ્રતા અંજલિબદ્ધ લેતી
સુભાગ્યની ઇચ્છિત સિદ્ધ માની,

હેયો ગયા તારકની કઠોરીઓ
લઈ લસંતી નવ શુભ કાંત,
ભરી સુધા પી બનિયા પ્રસાંત
સ્વર્ગે ધ્વને નંદનરંગ હોરીઓ.

હું ચે ગયો વાસણ મૃત્તિકાનું
લઈ, સુધાએ ગયું એ છલાઈ,
બેતાં ચ હું પૂર્ણ ગયો ધરાઈ
માન્યું દ્રવ્યું સ્વર્ગ સુધન્યતાનું.

ત્યાં તો સુધા છિદ્રપથે ઝરી ગઈ!
માટી અભાગી રડતી તહીં રહી!

આચારધર્મ અને જીવનનીચલાવ

વ્યાખ્યાતા : મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

[મુંબઈ નૈન યુવક સંઘની પર્યુપણ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૨-૬-૧૯૩૭ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાનનો મર્મ નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

પ્રસંગવશાત્ મુંબઈમાં આવ્યો છું તો આપની માળાનો શ્રોતા બનવાનો લાભ મળશે એમ મનમાં વિચાર થયો હતો. પણ શ્રી. પરમાનંદભાઈએ મને વક્તા બનવા ખેંચ્યો ને હું એમની માગણી પાછી ન ઠેલી શક્યો. એટલે આજ આપની સામે જિભો છું. આજનો આપણો જમાનો બોલે છે ખડુ, લખે છે ખડુ, છાપે છે ગદ્ય; અને તર્ક તથા કલ્પનાના ઘોડા તો ઘૂંટાદોર જલ્દી મુકાયા છે. પરંતુ સંગીન વિચાર અને આચારને નામે જો આપણે જોઈએ, તો આપણો યુગ તે પામું જોઈએ જ બતાવી શકે છે, એમ આપ સૌ પણ કબૂલ કરશો. એ પ્રકારના આજના યુગના યજ્ઞમાં મારે પણ થોડીક વ્યવસ્થિતિ આપવાની જાગ આવી છે. મુંબઈમાં પહેલી વાર જ આજ મારે બોલવા-પ્રસંગ છે. એટલે મારા બોલવાથી કદાચને તમને દુઃખ તો નહિ પહોંચાડું, હું બોલીશ તે અહોના શ્રોતાવર્ગને ગમશે ખરું, આવી આવી વાતો મુંઝવણ કરે છે ખરી.

તેમાંથી આજના પ્રસંગના વૈશિષ્ટ્યથી મને કાંઈક ઉગારો મળે છે. પચસસણનું પર્વ દરેક ધર્માભિમુખ માણસ માટે અંતર્મુખ યજ્ઞ પોતાના આચારવિચારને અંગે ચિંતન કરવાને સારુ હોય છે. હું પોતે જન્મે જૈન નથી. પરંતુ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ સૌ સાંપ્રદાયિકો મારે મન એક જ હિંદુ વદત્ત્વની વડવાઈઓ છે. એ બધા હિંદુઓ જ છે અને એક જ આર્ય ધર્મધાવણ પીને પુષ્ટ થયા છે. એટલે આ પર્વના ચિંતનમાં જાગ લેતાં મને સંકોચ નથી થતો. એવા એક સ્વચિંતનને જ જાણે આજ જરૂર મેટીથી બોલતો હોઉં, એ વૃત્તિ રાખીને હું આપની આમળ બોલવાનો છું. તેથી મને, ઉપર મેં સૂચવ્યો તે પ્રકારનો ગભરાટ ઓછો થાય છે.

૧

મારા મિત્ર ગોપાળદાસ ૫૨એ વરસેક ઉપર 'આચારાંગસૂત્ર'નો જાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરેલો, તે વાંચ્યો ત્યારે તેમાંના એક વાક્યે મારા મન પર જે છાપ પાડી છે તે આજ પણ એવી ને એવી છે. એ છાપને વિષય કરીને મેં આજનું મારું ચિંતન આપને સંભળાવવા ધાર્યું છે. એ વાક્ય પ્રારંભમાં જ કહી દઉં. 'મહાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ' એ પુસ્તકના પા. ૧૦૭મા પૃથ્વી એ છે:—

'કોઈ પ્રતિષ્ઠા (કે જાત, નિયમ વા આચારવિધિ) લેનારે કદી એમ ન બોલવું કે, મેં જ સારી પ્રતિષ્ઠા (કે નિયમ, વન ઇત્યાદિ) લીધી છે, પરંતુ એમ માનવું કે બીજાઓએ જે પ્રતિષ્ઠાઓ લીધી છે અને મેં પણ જે લીધી છે; તે સર્વ જિનતી આજ્ઞા પ્રમાણે જ છે; અને દરેક પોતાનાથી ઘટ્ટ થવો આચાર પાળી રહ્યા છે.'

જૈન આચાર્યસૂત્રના આ વાક્યમાં મેં આજના આપણા યુગને માટે એક ભારે અર્થગંભીર બોધ જોયો, અને પરમાનંદભાઈએ આ પર્વમાં મને બોલવા કહ્યું ત્યારે મેં એ કહેવાની તૈયારીથી હા પાડી. અને આ મર્મનાં વાક્યો આ પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ આવે છે. એ પરથી આપણે માની શકીએ કે, આચાર્યધર્મના એક મહા-રહસ્યનું ઘોતક એ છે.

આપ તો જાણો છો કે જૈનધર્મનો ખાસ ને મુખ્ય દાવો એ છે કે, અનેક પાપોડો ને મિથ્યા દૃષ્ટિઓમાં જૈનધર્મ ખરી ક્રિયાવાદની ને જનહિતકારી દૃષ્ટિ બતાવતી. કોઈ પણ ધર્મ કે દૃષ્ટિનું સાર્યકથ ને સાદૃશ્ય જીવન ધડવાની તેની શક્તિમાં રહેલું છે. અમુક ધર્મ ભારે તર્કશુદ્ધ છે, મહાન પાંડિત્યપૂર્ણ છે, મહાન સાદિત્યબંડોળવાળો છે, એવો કોઈ દાવો કોઈ ધર્મ કે દૃષ્ટિને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતસ નહિ ગણાય. ધર્મની સાચી સિદ્ધાંતસ એક જ છે ને હોવાં જોઈએ કે, તે જીવનનું ધારણ ને પોષણ કરી શકે છે, તે દ્વારા સાચો જીવન-વિકાસ સાધી શકાય છે. કેમકે, જીવ માત્રનું પ્રત્યક્ષ ને અનિવાર્ય આરાધ્ય જીવન જ નથી? તેથી તો ગીતાકાર ઈશ્વરની અનેકવિધ બ્યાખ્યાઓ આપી છે તેમાં એક બહુ સૂચક ને સચોટ એ છે કે,

‘જીવન સર્વભૂતેષુ’

‘સર્વ પાણીનું જીવનતત્ત્વ તે જ માતું સ્વરૂપ છે.’

તેના ઉદયકાળમાં જૈનધર્મ આ પોતાનો મોટામાં મોટો દાવો રજૂ કરેલો કે, તે જીવન-ધર્મ છે; અન્ય વાદો પરથી માણસ અક્રિયાવાદી બની જઈ શકે; પણ જૈન તત્ત્વ ક્રિયાવાદી છે કેમકે તે જીવનની આરાધના કરવા તત્પર છે. આ દાવો આજના ધર્મસ્વરૂપથી સિદ્ધ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છોડી દઉં છું, ને તેથી જ મેં ઉપરના મારા કથનમાં ‘તેના ઉદય-કાળ’ નો સાક્ષિપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આપણે આપણા ચિંતન-વિષયમાં આગળ ચાલીએ.

જીવનને આરાધ્ય કરીને ચાલતાં, પહેલો જે પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે તે એ કે, જીવનનું ખોય શું? હિંદુધર્મ—અને તેમાં હું, આદિમાં કહી ગયો તેમ જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શીખ વગેરે તેની સર્વ શાખા-ઉપશાખાઓ સમાવું છું—એક જ અને અવિવાદ્યસ્ત ઉત્તર આપ્યો છે કે, જીવનનું ખોય મોક્ષ છે. આ ‘મોક્ષ’ શબ્દને સમજાવવાને તથા તેનું સ્વરૂપ ધટાવવાને દરેક શાખા ઉપશાખાએ લિખલિખ માર્ગ લીધા છે, એ કહેવું જોઈએ. પરંતુ જીવનમાં પ્રાપ્ય વસ્તુ મોક્ષ છે એ વિષે કયાંય કશો મતભેદ નથી.

જરાક વિષયાંતર કરીને પણ આજના સમયની એક વસ્તુસ્થિતિ પર મારો વિચાર રજૂ કરવા તક લઉં છું. જગતમાં જેમની બોલખાલા છે તેવા દેશોમાં આજ પાર્શિવ જડવાદ જરા વધારે પડતા જોર પર આવ્યો છે. ગમે તે પ્રકારનો પણ જ્યાં શક્તિનો આવિષ્કાર સંવિશેષ હોય, ત્યાં ઐશ્વર્યનો પરચો પડે, ત્યાં જનતા જનતાઈનું દર્શન કરે છે—તે તરફ સહેજે વળે છે. આજ યુરોપ જગતમાં શક્તિ સંવિશેષે ધરાવે છે; તેથી એના જડવાદનું જોર ખીખી પર સ્વંભાવત: પડે છે. તેને જોરે આપણે ત્યાં પણ જડવાદ ફેશનેબલ થતો જાય છે. તેને અંગે એકબે વિચાર રજૂ કરવા જેવા લાગે છે.

એક તો એ કે, આપણે ગમે તે વાદમાં માનીએ,—ઈશ્વર છે કે નથી, જડ સાચું કે ચેતન સાચું, આ ધર્મ-સંપ્રદાય સાચો કે પેદો,—ગમે તેમ આપણે મત ધરાવીએ, પરંતુ હિંદુ માટે એક વસ્તુ તો ગૃહીત જ છે કે, તે કોઈ પણ પ્રકારના મોક્ષમાં તો માને. તેમ ન માને તો તે હિંદુ નામને યોગ્ય રહે ખરો? પ્રાચીન કાળમાં આજના જેવો વગે જોભો થયો

હોત તો તેને અમુક સંપ્રદાય, અમુક વાદ કે દર્શનનું નામ અપાત. આજ એવું નથી થતું, પણ વસ્તુતાએ રહસ્ય તો એ આવી રહે છે એમાં સંકા નથી. એટલે જૈનાભિમાની મુત્કે આ વિચાર કરવા જેવો છે કે, તેનું જૈનાભિમાન તત્ત્વતઃ તેના નવા વાદ સાથે સંગત છે કે ? પરંતુ આ વિચાર તો એક પારિભાષિક જ ગણાય. વસ્તુતાએ આ મોક્ષ ઈન્દ્રિય અપારિચિત વસ્તુઓના ઈતિહાસમાં શું તથ્ય છે તે જોઈએ.

દરેક જાણને સુખ તો જોઈએ છે એમાં સંકા તો નથી જ. જીવનમાં સુખ મળે એ અભિલાષા પ્રાણીમાત્રને છે એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. દરેક એ વસ્તુમાં આવે છે કે, સુખતા માર્ગ દરેકને જુદા જુદા દેખાય છે. એક લાઈને લાગે, " પૈસા જો મળ્યલક મળે તો જગત જામ મારે છે; તું નિરંતે રહું ને મને સુખ મળે." પૈસા કમાયેલો માણસ કહેશે, " બાઈ, પૈસા મળ્યે શું સુખ છે ? તે મેળવવા, સાચવવા, એ પંચાત તો જવા દઉં. પણ આ કુટુંબનો રાજાનો દંકાસ મને તો કુખી દુઃખી કરી મૂકે છે." પૈસા લાઈ કદાચ ટૂંકો જવાબ વાળશે, " એ તો બધું પૈસા આવ્યે કહો છો ને. મને પૈસા મળે પછી જોઈ લઈશ." "

આ અને આવા પ્રકારના ટાંકો અનેક આપ કંપી રોકે છે. મેં એક બહુ રમૂલ પ્રકાર ઉદાહરણીયે આપ્યો છે. બતાવવાની મતલબ એ છે કે, સુખની વાંછા સૌની એક સમાન છે; માત્ર દરેક પોતપોતાના સંસ્કાર, સમજ, તથા આચારવિચાર પ્રમાણે એ સુખની વ્યાખ્યા કરે છે અને એ અનુસાર પછી પોતાનો માર્ગ મઢવું કરે છે. અને જે એક છે તે એ છેલ્લી વાનગી જ છે. આજ એક એવો વાદ સીખવવામાં આવે છે કે, જડ પરિસ્થિતિ ને પ્રત્યક્ષ પરિવર્તન એ જ સાચું ચેતનબળ છે, અને એને આરાધણા તો સકુ સારાં વાનાં છે. અહીં આગળ મારે એ વાદ દેવકાવતું છે કે, દેશકાળ કે ધર્મ યા વાદની કોઈ મર્યાદા નહી, જગતના સૌ મદાન પુરોષોનો અનુભવ જો કંઈ લેખામાં હોય, તો તે પોકા-રીને કહે છે, સુખની ચાત્રી બહાર નથી પણ મનુષ્યના અંતરમાં છે, એ લોકોનો આપણને પકાર છે, " તમે કંઈ નવું શોધવા નીકળ્યા છો, જગતને તથા આવા કસા પ્રયોગનો અનુભવ જ નથી, એમ ના ભરમાતા. આજનો તમારો વાદ બાહ્યમાં સુખ શોધવાની એક અનંત ભ્રમણનો જ નવો પ્રકાર છે. અમે તમને તેમાંથી આશિષ દઈએ છીએ. જો જીવન એમાં છે એમ લાગે તો જરૂર સત્યનિષ્ઠ યત્ન, તત્પરાયણ બની, તેનું અનુસીધન કરજો. માત્ર અમે એમાં એટલું જ કહીએ છીએ, કે તમે તે શોધના છો. અંતરમાં જ જોવા આવનાર છો." "

મોક્ષ જ જીવનાદર્ય છે એવો અધડો કરવો એ ધર્મનો જ ઈતિહાસ છે. કેમકે મોક્ષશાસ્ત્રનું બિરુદપાક, એક વાક્યમાં કહ્યું તો, આ છે કે,

સત્યેન સત્યં જ્ઞાતવ્યં સત્યં જ્ઞાતવ્યમર્થતઃ ।

ચૌદ્વિમત્તસુ સત્યેન ય સત્યે રમ્યતે ચિરમ્ ॥

" The spirit of Truth will lead you unto the whole Truth. "

સત્યનારાયણની ઉપાસના સત્યનિષ્ઠ બનીને જ થઈ શકે. સત્યનિષ્ઠ બને, જોને સત્ય મુખને તેને તમારા સમમ જીવનથી આરાધો, તો તમને સત્યસર્વનો પૂર્ણ પ્રકાશ મળવાનો જ. આ જ સત્યની એક માત્ર ને સાચી આરાધના છે; આ જ વસ્તુને માંધીજી સત્યાગ્રહ કહે છે.

એનું અનુસીધન કરવાનું સાચું ક્રિયાચાત્ર જૈનધર્મ જે જોરથી તે રાષ્ટ્રતાથી બતાવ્યું છે તે કદાચ " નીચી જાણાઓએ નેત્રી રીતે નથી બતાવ્યું. જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા

કદાચ એ જ હોય. એણે બતાવ્યું કે, જે જીવનની સાધનાનો સાચો માર્ગ સત્યાગ્રહ હોય, સત્યનિષ્ઠા હોય, અને સત્ય તો દરકને પોતપોતાના સ્વભાવ ને અધિકાર પ્રમાણે, જુદું જુદું દેખાય, તો પછી જીવનના મુખ્ય કાયદા તરીકે એ વસ્તુને તો સ્વીકારવી જ નોઈએ કે, માનવ સત્યને અનેક પાસાં હોઈ શકે, આત્મિક અંપૂર્ણ સત્યનું પૂર્ણ દર્શન એ રૂપે જ અપૂર્ણ માનવીને હોઈ શકે છે. એટલે, કોઈ માણસ પોતાની ચાતને એકાંત સત્ય તરીકે કહાવી ન શકે, જે કે પોતપોતાના જીવન પૂરતી તેમાં સત્ય-શક્તિ છે ખરી. આવા પ્રકારની નમ્રતા, ઉદારવૃત્તિ, પરમતસદ્વિષ્ણુતા અને વ્યાપક દષ્ટિ જો માણસમાં ન હોય તો તે જીવનસાધના કે સત્યોપાસના નહિ જ કરી શકે. આજના વિચારસ્વાતંત્ર્યના કહેવાતા યુગમાં પણ ઉદાર દષ્ટિની આવી જાડી સ્પષ્ટતા જોવામાં નથી આવતી. જૈનધર્મે પોતાના સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતવાદમાં આ દષ્ટિ આપણને શીખવી છે. સૌએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દ્વારા જીવનોપાસના કરવી હોય તો તેનું વ્યાકરણ આ જ એક માત્ર કાયદો છે, એ જૈનદર્શનની જગતના તત્ત્વજ્ઞાનને મોટામાં મોટી બેટ છે.

૨

અને તે જ ઉદાર સિદ્ધાંતના પૂરક રૂપે મેં આજના ચિંતનને માટે જે સૂત્ર લીધું છે તે છે. એ સૂત્રમાં મેં અનેકાંતવાદ જેટલું જ ઉદાર અને વ્યાપક તત્ત્વ બાંધ્યું છે. અનેકાંતવાદે શીખવ્યું કે વિચારમાં ઉદારતા ને નમ્રતા નહિ રાખો તો તમે કદી પરમ ધર્મને પામી શકનાર નથી—તમારી સમજની શુદ્ધતા એ તત્ત્વના સ્વીકાર ઉપર અવલંબે છે. આચાર્યગુરુ મેં ટાંકેલું સૂત્ર આ જ તત્ત્વને આચાર્યક્ષેત્રમાં ઘટાવી બતાવે છે. એ સૂત્રમાં કહે છે કે, 'તમે કોઈ પણ આચાર્ય સ્વીકારો તે તમારા વિચારમાંથી જરૂરો હશે. એટલે કે, એ આચાર્ય તમને સ્વાભાવિક, વિકાસકર અને ઉત્તતવાદી હશે. પણ તેથી એમ ન માનતા કે એ જ સૌ માટે સાચો હોય. ખીજાનો કિત્ત આચાર્ય પણ એવો જ સત્ય હોઈ શકે છે. માટે તમે તમારા આચાર્યને શ્રેષ્ઠ માની અભિમાનથી ડગી ન જતા. નહિ તો તેટલા જ માત્રથી તમારું પતન થશે—આચાર્ય પછી બહેને સોનાનો પણ કેમ ન હોય.'

એટલે આ સૂત્ર વિચારક્ષેત્રના સ્યાદ્વાદ જેટલા જ મહત્ત્વનું આચાર્યક્ષેત્રનું સિદ્ધાંતકથન છે. જરાક ઊંડા જિતરીને જોશો તો જણાશે કે, નાના નાના વાગ, ગમ્મો, સંપ્રદાયો, વગેરેની સંકુચિતતા માત્રનો જિગમ આચાર્યક્ષેત્રના આ મહાન સિદ્ધાંતને બૂલવામાંથી થાય છે. એક વ્યક્તિ પોતાના આચાર્યની શ્રેષ્ઠતાથી ગર્વ કરે તો તે અભિમાન-ધોડે ચડીને પડાના દાખલા આપણાં શાસ્ત્રોમાં પાર વગરના છે. તેવી જ રીતે, એક આચાર્યવાળો સમૂહ સંપ્રદાય બાંધે ને પછી પોતાનું અભિમાન વધારે તો શું થાય એના દાખલા ઇતિહાસને પાને ઓછા ટંકાયેલા છે? મારે કહેવું નોઈએ કે, શાસ્ત્રોએ વ્યક્તિ માટે જેટલો વિચાર કર્યો છે તે તેનાં પાપભયસ્થાનો વિચારી તેને જેટલો ચેતવ્યો છે, એટલો સમૂહને કે આખા સમુદાયને નથી ચેતવ્યો. તેથી તો, ઘણી વાર અમુક શાસ્ત્રના અમુક વિધાનને જ લઈને સંપ્રદાયો આગ્રહ અને સંકુચિતતાઓ જીપજવા પામી છે. એમાંથી અપાર હિંસાઓ પણ જીપજી છે. અરે, જે ધર્મ અહિંસા પ્રવર્તવવા તાકે છે તેમાં જ ને અહિંસાને નામે જ, આવી સંકુચિતતાને કારણે, હિંસા જન્મતી આજ આપણે જોઈએ છીએ.

આવા પ્રકારની અસહિષ્ણુતા ને સંકુચિતતાથી એક જે વ્યાપક અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે એને ઉદાહરણરૂપે આપીને મારા કહેવાની મતલબ સમજાવીશ. આ વ્યાપક અનિષ્ટ તે આપણા સમાજમાં ઝેર જેવો ધર્મ પડેલો જીવનીયભાવ છે. મેં ઉપર કહ્યું કે, વ્યક્તિ અભિમાન કરે તો તે અસહિષ્ણુ થાય, અભિમાની બને, ને અધ્યાત્મ-માર્ગમાંથી પડે. સમૂહ જો અભિમાન કરે તો બીજા સમૂહથી પોતાને જિત્યો માને, તેની અવગણના પછી કરે, તેને અલગ પાડી રાખે, પોતાનો જ વિચાર ને યોગક્ષેમ વિચાર્યા કરે, અને કાળાંતરે સમૂહમાં ને સમાજમાં સડો પેસાડે. મને લાગે છે કે, જીવનીયભાવના ઝેરનું મૂળ આચારધર્મના આપણે અત્યારે વિચારતા રહસ્યના અજ્ઞાનમાં રહેલું છે.

૩

આને અંગે, આજના આપણા સમાજમાં મોટા પ્રશ્નોરૂપે ઊભા થયેલા કેટલાક દાખલા ટાંકીને હું આજનું ચિંતન પૂરું કરીશ. આપણાં હરિજન ભાઈબહેનોનો દાખલો તો તરત જ તમારા મનમાં આવી ગયો હશે એમ માનું છું. એટલે એને અહીં વિશેષ વખત નથી આપતો. એકઠે બીજા દાખલાઓ લઈને મારું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરવા મથીશ.

ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ એમના ધર્મોભિમાનમાં આવી જઈને જંગલી કોમેને ક્વાર્તાઈસ્ટ કહી તુચ્છકારો છે ને એમનામાં ધર્મજુદ્ધિ નથી એમ, પોતાના અભિમાનમાં આવી જઈને માન્યું છે. અરે, એમણે તો દ્વિધર્મ કે ઈસ્લામને પણ હીણા માનવા ને ગણવાની દિંમત કરી છે. આ અભિમાન તો ધર્મક્ષેત્રમાં થયું. એને જ મળતાં બીજાં પરિણામો જુઓ તો, રંગદ્વેષ, જાતિદ્વેષ, ઇત્યાદિ અનેક આજ નજતમાં જિવત્યાં છે તે આપ જાણો છો.

પણ મારે ખાસ દાખલો આપવો છે તે તો દારૂબંધીનો. આપણે કહીએ છીએ કે, બધા ધર્મોમાં દારૂની મના કરેલી છે. પરંતુ પીનારા કેટલા બધા છે. પરંતુ પીનારનો મેટો ભાગ નીચલા વર્ણોમાં કારખાનાંના મજૂર અને પછાત કોમેના લોકનો હોય છે. આનું કારણ શું? ઉપલા વર્ણો નીચેના વર્ણો તરફ એક જ વૃત્તિ રાખે છે ને તે ઉપેક્ષાની. જો કે, તેમની મજૂરી ચૂસવાની વાત તો નથી છોડતા. તમે સ્મૃતિ જુઓ તો ત્યાં પણ ત્રિવર્ણના મધ-નિષેધની વાત મળે! જાણે કે ચોથો વર્ણ જ સમાજમાં નથી, કે જાણે એમનાં સુખ ને ઉન્નતિ એ ત્રિવર્ણનું કામ ન હોય ને! આ ઉપેક્ષાની પાછળ એ જ જીવનીયભાવની જુ આવે છે 'અમે આચારધર્મમાં આગળ છીએ; તમે નથી. તમે વેગળા રહો'—એ જ જાતની જાણે મનોવૃત્તિએ આ સડો ન જીમો કયો હોય, એમ જ લાગે છે.

જરાક વિષયાંતર કરીને અહીં આજે ગાંધીજીએ સૂચવેલા દારૂબંધીના કામનો ઇસારો કરતો જાઉં. એ આજ કહે છે, 'દારૂમાંથી ખાસ બચાવવા છે આપણે મજૂર અને હરિજનો તથા એવી પછાત કોમેને.' આ એમના આદેશને જો જૂના સ્મૃતિકારોની મેં ઉપર કહી તે વાત જોડે સરખાવો, તો સૈકાથી સ્મૃતિઓએ જે દારૂવણી આપી નથી એ આજના સ્મૃતિકાર આપણને આપે છે. આ પુણ્યપર્વને ટાંકણે હું ગાંધીજીના આ કાર્યને એ રીતે જોવાનું ને તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેવાનું આપને સૂચવું છું. ગાંધીજીનાં કાર્યો શુદ્ધધર્મપ્રેરિત છે એ તમારે તો જાણવું ને સમજવું જોઈએ. સમાજમાં અદિસાના પ્રચાર અર્થે એ બધાં વિચારાય છે. અદિસાના પૂજારીઓએ તો એમનું રહસ્ય પ્રથમે પકડવું ને અપનાવવું જોઈએ.

એક ખીજે દાખલો આજના જ યુગ-પ્રશ્નો આપીને મારું ચિંતન પૂરું કરીશ. આજકાલ એક એવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે કે, 'અમે તો અહિંસાના પૂજારી; અમારી જ વસ્તુ આજ ગાંધીજી ખીલવે છે. અહિંસા એ હિંદુધર્મનું મહાન લક્ષણ છે.' અને આ વૃત્તિ ધોરીને કેટલાક લોક એક પ્રકારની ખોટી ઉચ્ચતા કહ્યે છે. ગયા જમાનામાં આ વૃત્તિ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરખામણી કરવા દ્વારા વ્યક્ત થતી. આ વૃત્તિ પણ કદાચ દોષિત હોય, જો આપણે તેનો મર્મ પામ્યા વગર માત્ર જોડ્યા જ કરીએ.

આજ યુરોપમાં ને આખા જગતમાં યુદ્ધનિષેધની વાતો ખૂબ થાય છે. સાથે જ યુદ્ધની તૈયારીઓ પણ એટલી જ ચાલે છે. આપણે અહિંસાને નામે ઉચ્ચતા સંમજનારા એ વખતે શું કરીએ? માત્ર પેલી વૃત્તિ જ ખતાવ્યા કરીએ? તો તો કાંઈ વળવાનું નથી. આપણી અહિંસા લજવાશે અને હિંસાકાંડમાં જ નાપ્યે કે અનાપ્યે ને મને કમને આપણે સંડોવાવાનાં. આપણે આ બાબતમાં ગાંધીજી પાસેથી એક મોટી વસ્તુ શીખવાની છે. હમણાં જ તમે આંદામનના ત્રાસવાદી કેદીઓનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયેલું જોયું હશે. રાજકારણમાં અહિંસાના ગાંધીજીના પ્રયોગનો એ અપ્રતિમ વિજય છે. એ વિજય એમણે ખાલી અહિંસાવૃત્તિ પોકારી પોકારીને નથી મેળવ્યો. હિંસાથી વધારે પ્રબળ ન માનો તોપણ તેના જેટલી તો ખરી જ, એવી અહિંસાશક્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી ખતાવીને તેમણે પેલા હિંસાવાદીઓને હિંસામાંથી વારી આપ્યા છે. એમ જ, જગતને જો યુદ્ધનિષેધ કોકે પણ શીખવવાનું મહાન ખીડું ઝડપવું હશે, તો તેણે તે જ રસ્તો લેવો પડશે. યુદ્ધ વગર રાષ્ટ્રોનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે એ શક્ય કરી ખતાવવું પડશે. આપણુ અહિંસા પોકારનારાઓએ આ પ્રયોગની તૈયારી કરવાની છે. સ્વરાજ તો આવવાનું જ છે,—વરસે નહિ તો પાંચસાત વરસે. પછી હિંદુ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે શું કરશે? ત્યારે તે યુદ્ધો જ કરવાં પડે એમો આચાર ધારે, કે જેવો દાવો તેના અહિંસાધર્મના માનનારા કરતા આવ્યા છે તેને સિદ્ધ કરવા સક્રિય પગલાં ભરશે? અહિંસાધર્મ આ તેનો ઉવટનો વિજય કરવાનો બાકી છે. તમને ખબર છે કે, શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ ધર્મો સામે એક કડવી પણ સાચી ફરિયાદ કરી છે કે, એક જગતનો પ્રધાન ધર્મ ડોકીને નથી કહેતો કે મનુષ્ય સર્વથા અવધ છે. આવતી કાલના ધર્મે આ જાહેર કરવાની તાકાત મેળવવાની છે. જે ધર્મ તે તાકાત મેળવશે તે વિશ્વધર્મ થઈ શકશે. ખાંડી આજે તો જગતમાં બધે જ, એક યા ખીજે નામે, આ કે તે રૂપાળા દેખાડતા કારણે, ઊંચનીચ ભાવનું જ રાજ ચાલે છે. અને એ ભાવ ધર્મનો મૂલ્યથી ઉચ્છેદક છે. આચારાંગના સૂત્રમાં એ સામે ચેતવણી છે કે, વિચારની જેમ જ આચારમાં પણ નમ્રતા, અહિંસા, ઉદારભાવ જોઈએ. નહિ તો એક માત્ર જે સત્ય ધર્મ છે—જીવનધર્મ—તેનો હાસ થશે. એ હાસ જગતમાં ચાલે જ છે. અને એને રોકવા જગતની સમગ્ર ધર્મશક્તિ હમેશ મથતી આવી છે. આવાં પંચસણ જેવાં પર્વો પર એ ધર્મશક્તિનું સંગઠન કરીએ, સંવર્ધન કરીએ.

સ્ત્રી પુરુષોની સમાનાધિકાર વિષેની લડાઈમાં મને જેટલો રસ છે તેટલો પીત્તને લાગ્યે જ હશે. આ ઉપરથી હું સ્ત્રીપક્ષનો કે પુરુષપક્ષનો દિમાચતી છું એમ માનવાની કોઈ જૂલ ન કરે. કહેવાય છે કે કલાનુ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તો આ છે: 'કલાની ખાતર કલા.' ત્યાર પછી તો કવિતાની ખાતર કવિતા, ગદ્યની ખાતર ગદ્ય, પદ્યની ખાતર પદ્ય—અને એવા ઘણા પ્રયોગો થઈ શકે. એટલે મને પણ જે રસ છે તે સમાન કે અધિકાર એ વિષેનો નથી—લડાઈની ખાતર લડાઈનો રસ છે. ખરી રીતે કાવ્યની પરિભાષા પ્રમાણે હું કહી શકું કે મારો લડાઈનો રસ એ તો મારો સ્થાયીભાવ છે.

એટલે ત્યારે મેં એમ સાલજીયુ કે સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીમાં હોઈ શકે, અને જીવવણી પણ સ્ત્રીઓ જ આપી શકે અને પીત્ત તો એવું ઘણું સ્ત્રીઓ જ કરી શકે ત્યારે મને ખતુ આનંદ થયો. અને હરેક સમજી નાગરિકને થવો જોઈએ; આ ઉપરથી અલખત હું નાગરિક છું ને મમજી છું એ ફલિત થાય છે. સ્ત્રીઓ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં બેસશે તેમાં ઘણા ઘણા વિનોદાત્મક લાભો છે. પહેલું તો ચકલી છટ્ટી રાખવાથી પાણીનો ખગાડ થાય છે તે તરત ખપ થશે. પીત્ત બંગડીનગર અને ચાદલા બગર ને કાપડબગરની સોભા વધશે. ત્રીજું—અને અગત્યનું તો એ કે મ્યુનિસિપાલિટીની શુદ્ધ કાર્યવાહીમાં ગરખાનું તરપ દાખલ થશે. પરતુ આ લખતી વખતે કેટલોક બહેનોએ બંગડી અને ચાદલા સારી જૂએણ ચલાવેલી તે મને બાદ આવે છે. કેટલાક માને છે કે ચાદલો એ શુદ્ધામીનું ચિહ્ન છે. કેટલાક માને છે કે બંગડીઓ એ ઇ સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં જંગિરો દત્તી. અને સ્ત્રીઓ નાસી ન જાય મારે ખતે હાથમાં જંગિરો નાખી એ જંગિરોને એક અદૃશ્ય તારથી સાંધી, એ તારનો બીજો છેડો પુરુષો હાથમાં રાખતા. હોક્કી—અથવા એ વખતે હોક્કીનો ચાન ન હોય તો—સોમરમ પીવા બેસતા ત્યારે પણ એક છેડો હાથમાં લટકાવી રાખતા. એ ગમે તેમ હોય પણ મને જે એક રસિક માનવાર્યો મમાધાનમાર્ગ મૂળ્યો છે તે હું રજૂ કરું છું. ચાદલાનો તદ્દન ત્યાગ ન કરતાં બહેનોએ પતિ સાથે એની વહેંચણી કરી લેવી. એટલે જે ગોળાકાગ ચાદલો ચાલે છે તેને બદલે અર્ધગોળાકાગ કરવો અને તે એવી ધરતે કે બીજા અર્ધગોળાકાગ પુરુષના કપાળમાં હોવો જોઈએ. આમાં એક મુશ્કેલી છે તે મારા ધ્યાન બહાર નથી. જેમના કપાળમાં સાપ્રદાયિક ચિહ્ન હોય તેમણે શું કરવું? દાખલા તરીકે, જૈનભાઈઓ પીળો ચાદલો કરે છે તેમણે આ અર્ધચંદ્ર લાલધ્વજને કયાં લટકાવવો એ એક મહાપ્રશ્ન થશે. તેમજ બીજા સાપ્રદાયિક ચિહ્નો સાથે આનો મેળ કેમ મળે? વળી આ ખાખતમાં સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહ કરે તો ધર્મ પહેલો કે સ્ત્રી પહેલી—એવો ધર્મમેકંટનો પ્રશ્ન પણ ખડો થાય. પણ એ તો એક વખત તમે રિવાજ પ્રચલિત કરો

એ પછી તેના સમાધાનમાર્ગ મળી રહે છે. આપણે ખાદીની થેલી શરૂ કરી તો પછી ખાનાવાળી થેલી, લાકડીવાળી થેલી, ભરેલી થેલી, વણુભરેલી થેલી, ચિત્રિત થેલી, અચિત્રિત થેલી, એવા ઘણા ઘણા સુધારાઓ પ્રવેશ્યા; અને છેવટે, સાદી થેલી આવી અને બહાર ગઈ, પણ સુધારાઓ બળવાન બની કામ ચર્ચિત ગયા; મારા માનવા પ્રમાણે હજી પણ એ થેલીમાં સુધારાને અવકાશ છે. સ્ત્રીઓની ખાસ થેલી કરવામાં આવે તે તેમાં દાંતિયો, અંરીસો, પીન, ચાંદલાદાબડી, કંકુદાબડી, બંગડીદાબડી રહી શકે તેવાં અપ્રગટ ખાનાં રાખ્યાં હોય તો તે વધારે ઉપયોગી થવા સંભવ છે. આવો સુધારો કોઈ દાખલ કરે તો હું આશા રાખું છું કે મને કોર્ટ જવાની ફરજ પાડ્યા વિના મારા કોપીરાઈદોનો કાંઈકે વિચાર થશે.

હવે મૂળ ચાંદલાની વાત ઉપર આવીએ તો સંપ્રદાયચિન્હની સાથે જ એ અર્ધલાલ-ચંદ્રક રાખી શકાય, મૂર્મ, અર્ધ, કામ, મોક્ષ એવા હિંદુધર્મે જે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે, તેમાંથી મોક્ષ સિવાયના ત્રણે વિભાગો એ રીતે હિંદુકપાળ ઉપર એક સાથે ફરી શોભશે. બંગડી વિષે પણ મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીએ જમણા હાથમાં બંગડી પહેરેલી અને ડાબો હાથ ખાલી રાખવો; જ્યારે પુરુષે ડાબા હાથમાં બંગડી પહેરી જમણો હાથ ખાલી રાખવો. છતાં આ જમણાડાખાના નિયમને હું બહુ સખત ન બતાવતાં છૂટછાટ મૂકી શકાય તેવો ગણું છું. ખરી રીતે એ પ્રજા પતિપત્નીએ એકાંતમાં ચર્ચા નહીં કરી લેવા જોવો છે. હા, બહેનોના હિતની ખાતર અને દેવળિયા પ્રત્યેની મારી ફરજને અંગે હું અહીં એક વિશેષ સૂચના આપવી આવશ્યક ગણું છું. મહેસ્તાની કરીને આ બંગડીઓનો વિલામ કાચની બંગડી પૂરતો જ કે જલુ બહુ તો કચકડાતી બંગડીઓ પૂરતો જ ચાલુ રાખવો; પણ કોઈ પણ હિસાબે એ પ્રમાણે સોનાની બંગડીના ભાગ પાડવાનું ધોરણ સ્વીકારવા જોવું નથી. હું ધારું છું કે આ રસિક માનભરેલો સમાધાની માર્ગ સૌ સ્વીકારે તો કેટલાક અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ ચર્ચિત ગય. આપણે ત્યાં ખરા પ્રશ્નો બહુ અટપટા હોતા નથી, હોય છે તો એ ખરા પ્રશ્નો હોતા નથી. જ્યારે આવા પ્રશ્નો તો ઘણી રસિક ચર્ચા ઉપજાવી શકે તેટલી એમનામાં શક્તિ હોય છે. આવી રીતે સમાન અધિકાર ખાતર જો તમારે ખરાબ જ ન્યાય આપવો હોય તો તમારે એ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષનાં ગ્રામણાં આશ્રયે સમાનભાગે વહેંચવા પડે, કાનના એરોંગ કે નાકની ચૂક માટે જો પુરુષો આગ્રહ ન રાખે તો સ્ત્રીઓએ એ પ્રશ્નની છેડતી કરવી જ નહિ. સોનાને પોતાના તામમાં રહેલ 'સ' સાથે સંબંધ છે. એમ ધારીને સોનશાઈ સિવાયની સમ્પૂર્ણ ક્ષાતમાં સમાન અધિકારી ચર્ચા ચલાવવી. આ પ્રમાણે પુરુષો ધૈતિયાં પહેરે છે તેને અર્ધી રંગાવી શકાય, જ્યારે સ્ત્રીઓની સાડીને અર્ધી રંગવિહોણી રાખી શકાય. કેટલાક કહે છે સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવો જ વેશ કાઢે તો પુરુષોનું અભિમાન જિતરી જાય. એ હું સ્વીકારું છું કે પુરુષોને વેશ પણ સ્ત્રીઓ સજો તો ઘણી રસિકતા ને વિવિધતાને એમાં રચાન મળે. તેમ જ એવો વેશ સ્વીકારવાથી સ્ત્રીઓને હલનચલનમાં પ્રયુ એક જાતની ખિનસંકોચી છૂટ રહે. વળી સાઈકલસ્વારી માટે પણ એ વેશ સારો લાગે. પણ એ સમ્પૂર્ણ કરતાં મને તો એ વેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ખરેખર શુંદર લાગે છે, એ વાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય છે કે કોઈ પુરુષને માટે સ્ત્રીવેશ પરિધાનને એ નિયમ લાગુ પાડી શકાતો નથી. અજાણત,

સ્કૂલોમાં છાકરા, છાકરીઓનો પાઠ લખવે છે, ત્યારે ઠીક લાગે છે, પણ એમાં તો એમની વ્યવસ્થા પણ કારણ હોઈ શકે. પણ એમના જ માસ્તરને બેરીનો વેશ પહેરાવ્યો હોય તો એ ધણો કંઠગો લાગશે. છતાં આ વેશની બાબતમાં હું તો ન્યાયની ખાતર હરેકના એક ધાર્મ્યે બે કકડા કરવાના વિચારમાં માતું છું. સાડી અર્ધો પુરુષ પહેરે, અર્ધો સ્ત્રી. ધોતિયું અર્ધ પુરુષ માટે, અર્ધ સ્ત્રી માટે રહે. એથી તમે એમ ન માની બેસતા કે હું બનેને ન્યાય આપવા માતું છું, કે બેમાંથી એકને ન્યાય આપવા માતું છું. મેં તો શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું હતું કે જે મળ્યો અધિકારની લડાઈ કરવામાં છે તે અધિકાર મેળવવામાં નથી. માટે અધિકાર ન મેળવવામાં મળ્યો રહી છે. સરકાર એટલા માટે તો આપણી લડતનો રંગ માર્યો ન જાય, તે મેદાન ખાલી ન થઈ જાય, માટે હક્ક કકડે કકડે આપે છે. આપે છે ત્યારે પણ એ આપે છે કે લઈ લે છે તેનો જ પત્તો લાગતો નથી. સ્ત્રીપુરુષના સમાનાધિકારની લડાઈ પણ, જે તમારે મરવા દેવી ન હોય તો તમારે ચાંદલા, બંગડી, કપડાં વગેરેમાં અર્ધો અર્ધ ફેરફાર સ્વીકારવા. એથી લડત મરશે નહિ, તમને આપાનો સંતોષ રહેશે, અને એમને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા જાગશે.

મને તો આ પગલું આપણા મહાન સિટિશ મુત્સદ્દીઓના અનુકરણ જેવું લાગે છે— આપણું, પણ એટલું ન આપણું કે જ્યાં લડત મરી જાય. કેટલાક સિટિશ મુત્સદ્દીઓની રાજનીતિ પર ફોદ થઈ જાય છે, પણ હું તો એમની આ માસ્તર મારે નહિ ને લખાવે નહિ એવી શિક્ષણનીતિ પર ફોદ છું. તમે જાતી ઠોળને કહી શકો ખરા કે તમને કંઈ નથી મળ્યું? ખરી રીતે તમને શું નથી મળ્યું? પ્રધાનો તમારા છે, સભાઓ તમારી છે, વાતો તમારી છે, તમે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તાડીનાં જૂનાં હાંડલાં ફોડી નાખ્યાં, એ જ પ્રમાણે દારૂના શીશાઓ ફોડી નંખાશે. [અહીં હું એક અંગત વિનંતિ કરી લઉં. જે આવા શીશા ફોડે તો મહેરબાની કરીને તેનો બેઠકનો ભાગ સલામત રાખીને મને મોકલાવજો. એથી બગીચાનાં ઝાડની પાળો સારી શોભાવાળી મારે કરવી છે તે કરી શકું]—તમે એમ કહી શકો કે તમને કંઈ મળ્યું નથી? અને છતાં જાતી ઠોળને કહો તો ખરા કે અમને કંઈક મળ્યું છે! તમે બેમાંથી એકે નહિ કહી શકો એમાં જ ખરી રાજનીતિ છે. તમે મૂંગા પણ રહી નહિ શકો, બોલો પણ ન શકો, કામ ક્યાં વિના તમારો છૂટકો નહિ, ને છતાં તમે કામ કરી ન શકો. શું કહો છો, તમારા બધા ન્યાયાલયો જખ મારે છે. મોટો તર્ક-વાચસ્પતિ આવે તો પણ આ કાયડો ન. ઉઠેલી શકે.

હાં, એક છેલ્લું ઉમેરી લઉં. મેં કહ્યું કે પુરુષવેશમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અદ્ભુત રીતે સુંદર લાગે છે તે ઉપરથી હું કવિ હોઈશ એમ ધણાને શંકા થવાનો સંભવ છે. હું કવિ હોઈ કે અન્યકવિ એ પ્રશ્ન ખરી રીતે એટલો મહત્વનો નથી; હું કાવ્ય લખું છું કે નથી લખતો એ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. કવિ હોય તો કાવ્ય લખાય એ ધણી જૂની માન્યતા છે. આધુનિક માન્યતા એવી છે કે કાવ્ય લખાય તો કવિ થવાય. એટલે, હું કવિ કે અન્યકવિ એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. પણ હું કાવ્ય લખતો નથી એ વાત સાચી છે. આ વાત મારે જાહેર તો એટલાં માટે કરવી પડી કે મને કવિ માનીને કોઈ કોઈ માનિની પુરુષ વેશમાં નજર ચડી આવે, એવાં હેતુથી કે વહેલે મોડે હું કાવ્ય લખીશ તો મારા તો ભોગ જ લાગે નાં! એટલાં માટે મેં કહ્યું કે હું કવિ નથી. બીજું, મારા મિત્ર દિલસુખરાય મને પૂછતા હતા કે

ગુજરાતીમાં એક પણ મહાકાવ્ય નથી, તો એ મહાકાવ્ય શું છે, ક્યાં મળે છે, આમણે ત્યાં આવી શકે કે નહિ, અને એની કિંમત શી પડતી હશે? મને એની કિંમત વગેરેની તો કાંઈ માહિતી નહિ, એટલે મેં તો એટલું કહ્યું કે એ તો પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિનો પરિપાક છે. પણ એમણે એ કાંઈ માન્યું નહિ. એમણે તો કહ્યું કે મહાનો અર્થ સમજવો એટલે હું પ્રયત્ન કરીશ. મેં એમને કહ્યું કે મહા એટલે મોટું. ત્યાર પછી દિલસુખરાયે, કોઈની સાથે છ હજાર પાનાંમાં સમાય એવડા એક કાવ્યનો કૉન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. તે એ કહે છે કે છ હજાર પાનાં હશે, ગદ્ય કાગળ હશે, કદ હશે, પૂરું ખાસ કરીને સાતું હશે, તો એ મહાકાવ્ય નીવડશે જ. હવે આપણી પેઢી કહેવત પ્રમાણે, લાડીવાડીનાં નીવડ્યે વખાણુ. પણ હું કવિ નથી એટલે જેમ કાવ્ય લખવાનો નથી, તેમ મહાકાવ્ય પણ કરવાનો નથી એવી સૌને ધરપત રહે માટે મારે આ આનગી વાત પ્રગટ કરવી પડી.

*

વડા પ્રધાનને મળેલા કેટલાક પત્રોનો સાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે, પણ તે મૂળ પત્રોની હકીકત જાણ્યા વિના તેમનો પૂરો રસાસ્વાદ લેવો મુશ્કેલ છે. મૂળ પત્રોમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે. તમે પૂછશો કે આ પત્રો તમને શી રીતે મળ્યા, તો હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે એ પત્રો મેં જોયા છે ને વાંચ્યા છે. શી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા મુશ્કેલ છે, પણ એ તો લડાઈના વખતમાં ટપાલ ખાતાં ડાહ્યાડમરાં ધઈ ને જાણે બિચારા કાંઈ જાણુતા ન હોય તેમ પત્રો પહોંચાડી દેતા પણ માંસલા શુણ્ઘ માંદેવજી જાણે એવી વાત હતી. એ જ નુરખો આ પત્રો માટે કામ આવી શકે. હવે પત્રો નીચે પ્રમાણે છે:

પત્ર ૧

મે. મુરખી મોટા પરધાનની સેવામાં. લિ. પેલ મરઘાભાઈ મથુરભાઈ તથા ચનાભાઈ મથુરભાઈ. જત લખવાનું જે અમે જાણે ભાઈઓએ છેતર સહીયારું વહેંચ્યું હતું. પણ છેતરને શેઢે એક ઝાડવું જીમું છે તેની તકરાર જીભી છે. ઝાડવું જીમું છે ત્યાં સુધી તકરાર જીભી છે માટે કાં ઝાડવું કાપવાની રજા અપાવો નહર માયાં કાપવાની રજા અપાવો. ખીલું, સવરાજમાં આવું અંધેર યાશે એ અમને ખબર નતી, નહિતર અમે અમારા વોટ તમને ન આપતાં, અમારા કાકાના દીકરા ભાઈ વનાભાઈને આપત. વનાભાઈનો ઉકરડો અમારા ધરની આયમણી કોર અને અમારું ઘર ઉકરડાની ઉગમણી કોર છે. એ ઉકરડો અમારા કરા પાસે છે એને જદલે જો વનાભાઈની જીતે જાય તો અમને ને આખા ગામને ત્યાં ખાતર ભેગું કરવાની મનો થાય એમ છે. માટે વનાભાઈ એનું ખાતર અમારા કરા પાસે ન નાખે, પણ અમે અમારું ને આખા ગામનું ખાતર ત્યાં નાખીએ એવું કરી આપો. આ તો તો તમને વોટ આપ્યો છું પરમાણુ.

પત્ર ૨

મે. મુરખી વિદ્વદ્વર્ય પ્રધાનશ્રી મહાપ્રધાનની સેવામાં. લિ. માસ્તર અમંઘાભાઈ છગાભાઈ ને નરહરભાઈ ખજાભાઈ. જત લખવાનું કે હમણાં હમણાંમાં કેળવણી ખાતામાં ઘણું અંધેર ચાલે છે. પ્રાયશિક કેળવણીમાં ખરા માણસો મળતા નથી; અને ખરા માણસો ત્યાં હોય છે ત્યાં પ્રાયશિક કેળવણી હોતી નથી. એનું એક જ ઉદાહરણ આપું: અમારા

કાકાના દીકરાએ એક ચોપડી લખી છે તે અમારી સ્ફૂલ્ભમાં પણ ચાલતી નથી. અને ખીજની ચાલે છે. અમારા કાકાના દીકરાએ ચોપડી લખી છે તે બહુી મરસ છે. એની ખાતરી એ કે અમે પણ એ સમજી શકીએ છીએ ને છોકરાઓ પણ એ સમજી શકે છે. એટલે અમારે સમજવવાપણું રહેતું નથી. આવી સહેલી ચોપડી મૂકીને અધરી ચોપડીઓ નિશાળમાં લણાવવામાં આવશે તો એથી સૌના મગજનો ખોડો નીકળશે. અને ખીજનું બધું તો ઠીક, પણ હમણાં હમણાંમાં આ મગજમારીનાં કામ ગાઢ વધે છે એ સારું નથી. હમણાં હમણાંમાં કવિતાઓ પણ એવી લખાય છે કે જે છોકરાઓ વાંચી જાય છે, ને માસ્તરને ખબર પણ હોતી નથી. માટે આ સઘળી ઝડપી કેળવણીથી ધણું નુકસાન થાય છે. માટે થોડુંક કેળવણીનું ઊંચું ધોરણ કરવાની જરૂર છે અને તે માટે અમારા કાકાના દીકરા ભાઈની લખેલી ચોપડી ઘાબલ કરવાથી ફાયદો થશે. કારણકે એમણે એમાં દેશીનામાને કવિતાના રૂપમાં સમજવું છે. તો મરજી મુજબ કરવા વિનતી છે.

[પ્રધાનેને મળેલા ખીજ પત્રો ને અમર કાગ્યે રચવાની ચાવી—વગેરે આવતા અંકમાં.]

પંથ-સામ્ય

દેવજી રા. મોઢા

આંખો પર પાટા નાંધીને
હાથે હાથ 'લઈ દોરીને
ચોક વચોવચ મૂકી જઈને
છોડ્યા લોચન બંધ !

અગણિત રસ્તા કુટતા ત્યાંથી
એક એક ચડે ખીજથી
અનેકવિધ એ પંથમંદીથી
ગ્રહવો કિયો પંથ ?

આમ વિવેકહીલો : મુંઝાઉં
ત્યાં મારે કાને સંભળાયું :
“સઘળા એકે રથએ જાનારા,
શાંને કરતો ફેર ?
મહી લે આહસો પંથ.”

રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ ખીન્ને

દુર્ગારાંકર કે. શાસ્ત્રી

કાલિદાસગ્રંથી કિમ્બુ એ પ્રકારની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયા છે એટલું તો ધણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુંતલાદિ નાટકો અને કુમારમંભવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલચુર જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી જૂના ઇ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાં ધણું કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો મધ્યાદ્ય તપ્તો હતો તે કાળે યર્ષ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત ગ્રન્થસૂચીઓમાં રમ્યુંચાદિ ૭-સાત ઉપરાંત જે અનેક ગ્રન્થોનાં નામો મળે છે તે ગ્રન્થોનો કર્તા રમ્યુંચાદિના કર્તાથી ભુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં એ ખીન્ને કાલિદાસ ક્યારે યર્ષ ગયો, એના ગ્રન્થો કેટલા? અને નીન્ને પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા ગ્રન્થોનો કર્તા તથા ક્યારે યર્ષ ગયો એ બધું અંધારામાં હતું.

ખીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજ સંબંધી જે દંતકથાઓ બદલાલના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દંતકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત, એ પહેલે અભાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્યશબ્દરત્નકોષ નામના એક ગ્રન્થનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હૈયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને દિંદો માસિક 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં 'મહાકવિ કાલિદાસ અને દિક્ષનાગ' શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. "નાનાર્યશબ્દરત્નકોષના પ્રારંભમાં નીચેના શ્લોક છે:

સ્વમિત્રકાલિદાસોક્તશબ્દરત્નાર્ચગમિતાં ।

તરલાહ્યાં સસદ્વાહ્યામાહ્યાતે તન્મતાનુગામ્ ॥

અને એ જ ગ્રન્થને ઉડે લખ્યું છે કે:—

इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीभोजराजप्रबोधितनिजुलकवियोगिवन्दनिमित्तायां महાકવિકાલિ-
दासकृतनानાર्यशब्दरत्नकोषरत्नवीचिकायां तरलाह्यायां सर्वं तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ ૬-૫-ચૂચિ. સન ૧૯૦૬ પૃ. ૧૧૫૭) "

આ ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે મહારાજ ભોજરાજના સમયમાં એક કાલિદાસ યર્ષ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા. હવે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં ભોજ નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ યર્ષ ગયા છે. અને ઉપરા ઉતારામાં ભોજ ક્યાંના રાજા હતા એ કહ્યું નથી. તેમ જ એનો સમય પણ નથી તોળ્યો. છતાં દંતકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવીર રાજા ભોજ (લગભગ વિ. સં. ૧૦૫૫ કે ૬૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામાં વાંધો નથી.

આ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કાંઈ નિયુલ કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિયુલે આ કાલિદાસના ગ્રન્થ ઉપર ઉપરના ઉલ્લેખ વાળી ટીકા લખી હતી. એ હકીકત ઉપરથી વખત, જોતાં, ગાંધ્ય, ચર્મને-રઘુવંશાદિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ અને નાનાર્યશબ્દરત્નકોપના કર્તા અને નિયુલના મિત્ર કાલિદાસ એ વ એક જ હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે મેઘદૂતના એક શ્લોકમાં પ્રયુક્ત નિયુલ શબ્દમાં શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિયુલનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે તે આધાર રહિત ફેર છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

ભદ્રેઃ શૃંગં હરતિ પવનઃ કિંત્વિદિત્યુમુરવીભિ

દૃષ્ટોત્સાહચકિતચકિતં મુખમિદ્ધાગનાભિઃ ।

સ્થાનાદસ્માન્નરસનિચુલ્લદુવતોદદ્મુલઃ શં

દિદ્ધનાગનાં પથિ પરિહરન્ધુલ્લહસ્તાવલેખાન્ ॥^૧

આ શ્લોકમાં કહેલો દિઠનાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિક દિઠનાગ અને નિયુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ; અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિઠનાગનો ગર્વ ઉતારવાનો ખતિ શ્લેષથી આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લીનાથ કહે છે. મલ્લીનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દિઠનાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્યંત વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિઠનાગનું કહેવાતું કુન્દમાસા નામનું તાટક બહાર આવ્યા પછી આ તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.^૨ પણ શબ્દરત્નકોપની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી કાલિદાસનો દિઠનાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લીનાથની કલ્પના ઊડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે એક કવિ નિયુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લીનાથને ખબર હતી પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ; પણ રાજ્ય ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોપનો અને કદાચ ખીજન પણ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ ખીજો હતો એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં, દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ ફેર છે. અત્યંત, બલ્લાલના ભોજપ્રસંધ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો શબ્દરત્નકોપના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું સુસ્કેષ્ઠ છે. અત્યારે એટલી જ નિશ્ચય થાય છે કે (૧) શાકુંતલ રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલચુર કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો-એ ધણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજ્ય ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોપનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ખીજો. આ ભોજ તે માળવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજ્ય હોય તો આ કાલિદાસ ખીજનો સમય ઈ. સ. ૧૧ મું શતક ફેર. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સંભવ છે. પણ એના સમય કે એની કાલનો આપે કાંઈ ચોક્કસ બજાવામાં નથી.

૦

૧ અદ્રિકેરુ સિખર પવને શું જોડે, એમ ધારી,
જેવાતો હું ચક્રિત બનતી મુઝ સિદ્ધાંતનાથી
જેડી બોલે સરસ નિયુલ સ્થાનથી; ઉત્તરે, આ,
દિઠનાગના સ્મૃતિ કરતોયે ગર્વ ઉતારતો જ.

શ્લો. ૧૪

(કિલાભાઈનું બાપાન્તર.)

૨ જુઓ 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાસા નામનો પ, નંબરની વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

લાંબે રસ્તે

[એક નાટિકા]

પ્રિયવદન બક્ષી

[સમય : ચૈત્રની એક સાંજના પાંચ સાડાપાંચ.

સ્થળ : કુચનાથ પ્રદેશમાંથી પસાર થતો એક ધોરી રસ્તો. રસ્તાની ધારે ઘોડેઘોડે અંતરે ડાબેને ચોકેર ફેલાવતાં વૃક્ષ જોવા જાય છે. રસ્તાનો વચ્ચેનો ભાગ મૂળથી બરેલો છે. ધીમે ધીમે આવતાં ધૂળ જાડે છે.

વચ્ચે દેખાતાં વૃક્ષને આંધે મોઢા ટકેરા છે. તેની જે બાજુએથી રસ્તાથી થે નીચી જતી પંજથીઓ દેખાય છે. પશ્ચાદ્ભૂમિમાં જાંચીનીચી અનેક ટકરીઓ ને તે વચ્ચે ખાલી પડતી અનેક નીકાણીઓ દેખાય છે. દૂર દૂર ટકરીઓને અડકતું આણું ભૂરું આકાશ છે.

નેપથ્યમાંથી વાર્તાલાપ સંભળાવે શરૂ થાય છે.]

પુરુષ : મૈમાતાનાં દરશન કરવા તો દૂરદૂરથી લોક આવે. અમ, બૂલી ગઈ. ઓહ્યો કાળી કફનીવાળો મળ્યો તો તે હાંબરે છે. ઓહ્યો કાંણિયો. એની મા મૈશાગરમાં મરી ગઈ તી.

સ્ત્રી : હોવે. હશે.

[ત્રણ માત્રણિયાં પ્રવેશે છે. પુરુષની ઉમર ત્રીસેકની છે. તેણે જરા સ્વચ્છ કઢી સકામ તેવાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. માથે ફાળિયું વાંટ્યું છે. ખભે ચાદર નાખી છે. એક ખભે ઝોળી લટકાવી છે. એક હાથે સારંગી છે. બીજો હાથ છૂટો છે. સ્ત્રીની ઉમર સ્પષ્ટ પચાસ તેવી નથી. છતાં પુરુષની લગભગ દરો. તેણે ફાટ્યાંવટ્યાં કપડાં પહેર્યાં છે. એક હાથમાં એક લાકડી છે. પાછળ ચાલતો છોકરો બારતેર વર્ષનો દરો. તેણે ધૂંટણીથી નીચી પછેડી, ને એક ફાટલું કમ્પાઈ ખમોસ પહેર્યાં છે. ખભે એક પોટલી ને એક હાથમાં દોરીલોટા છે.]

સ્ત્રી : (ત્રાક નીચે આવતાં) બેસેં અં. હાંચો હારો છે. અમ છવા.

છવો : હા, જગા હારી છે.

પુરુષ : બેહો ત્યારે.

[સારંગીને નીચે મૂકે છે. સ્ત્રી પગ વડે જગ્યા સાફ કરી બેસી બસ છે. પાછળ પુરુષ બેસે છે. આગળ છોકરો બેસે છે.]

પુરુષ : બહુ યાક લાગ્યો. ને? હરજ પણ કેવો તપેછ ?

સ્ત્રી : બહુ દૂર નેં હોય !

પુરુષ : (ફાળિયું નીચે મૂકતાં) નાનું ના; આ રયું.

સ્ત્રી : તારે તો ઠીક.

પુરુષ : ઠીક હું કપાળ. (ચાદરને નીચે ગોઠવતાં) આજ આ રયું. મૈશાગર, ને કાલ આ નંરમદામા. પરમ આ રઈ તાપીમા. હું તડકો ! હું તડકો !

[જતા આડો થાય છે. છોકરો જતા સળવળે છે.]

છવે : બઈ, આ બઈ ? [સારંગી ખતાવે છે.]

પુરુષ : હ્યે, બઈ, હ્યે. હું તો મરી જઈ છું.

સ્ત્રી : (છાકરાને) કેમ ?

છવે : મને પછે બેઠવાનું મન થયુંજ. બિચે બેઠીને વગાડેશ. બાંધુ ને

સ્ત્રી : હૈ. ગ. ગ. પડતો ને કે. શીલે બેઠજે.

[છાકરો હસખાતો સારંગી લઈને બેઠે છે. પુરુષ એવાતે સાદે બોલે છે.]

પુરુષ : પડેશ તો દળવું મટશે. આ દળદળ કરીએ છ, તોયે હું બહીવાર થો.

સ્ત્રી : હાર.

[છાકરો ચાલ્યા જાય છે.]

પુરુષ : કહેને તારે હું બહીવાર ? એના જેવડો હતો તારથી ગીતાં ગાઈ છું. રોજ મારો બરથરી ને રોજ મારી પિંગળા. ને તોયે મારા પૈશા તો આઃ આ હું, આ મારાં ચીથરાં, ને આ મારો સાંમન. નિદગી દુધી દબ્યું, નિદગી દુધી.

સ્ત્રી : રાગને ત્યાં જનગતું.

પુરુષ : બધા રાગને ત્યાં જનમે છે ? ને જધાને આ તડકો છે ? મા...રા ખા...પ ! એના કરતાં હોણા પકડતો હોત તો કે કમાત. આપાએ બગત બનાવ્યા, ને શીખવ્યું...

સ્ત્રી : હાર, કે ખીછ વાત કર.

પુરુષ : નધી કરવી મારે ગ. તડકામાં ફુંકવે કાંધી ? તુંજ મને હંપ દે છે. ને તો કે કાંડાનો મરી ગ્યો હોત.

સ્ત્રી : એવું નાં બોલ.

[બંને ચૂપ રહે છે. બંનેની પાછળ દેખાતી ટેકરીની ટાચ પર છવે રસ્તા તરફ પીઠ રાખી બેસે છે. સારંગી પર ફરતી તેની લાકડી સ્વર મેળવે છે.]

હ્યો. હવે છવેલો શીખી ગ્યો. હવે તો રળતો ખપતો થહે.

પુરુષ : થ્યો રળતો. હું હું રળ્યો કે એ રળશે ? પેટ બરશે, ખીજું હું ? પણ મને તો એમ થયા કરેછ કે પેટ બરવા કકડાજ વેણવા.

સ્ત્રી : નશીબ એવાં. ને તો પ્રભુ...

પુરુષ : જનમાવત તને. કાલે રાતે નોતું હાંબવ્યું ? કાલ નોત કરી તેની વાત નાં બહી ? બાર વરદની ઉમરે કચરો કાઢતો'તો. આજે પકવાંન જમાડે છે.

સ્ત્રી : તે નશીબ જ ને ? ખીજું હું ?

પુરુષ : ના, નશીબ હાંતુ ? એની ભુદિ, એનું કાંમ, ને એનું નશીબ.

[સાંત પડી પગને જતા પધુ લાંબા કરે છે. થોડીવાર સુધી કાઈ બોલવું નથી.]

નશીબ એકવું ને ! જો નશીબ તો આ ઝાડ પરથી ફોનાની પોટલી પડે તારે માંનું. પણ મે'નત કરીને હું કરીઓ પાડી લાવું તો ?

સ્ત્રી : તે કરાને તારે.

પુરુષ : કરે હું ? મારામાં અક્કલ હોય કે નાં હોય. મે'નત તો કરું. પણ કાં કરું ?

સ્ત્રી : તમે જુડી બરમણા કરોછ.

પુરુષ : ના. હું હાથું કંઈ જ. કાં મેં નત કરવી ? એ તો એ જ. દયણું દળવાનાં. એ જ ધાંચીની ધાંણી. દળવાનું ને ફરવાનું.

[લાંબો સૂઈને હાથ લાંબા કરી પડી રહે છે.]

સ્ત્રી : (જરા તિરાંતે ઝાડને અદેલતાં) એ તમે જ એવા છો. ફોગટના દખી થાઓ છો. ભગવાને જે આપ્યું છે તે જ ખરું છે. હારો દાંડો આવવાનો હશે તો બધી હારી દશા હુઝરી.

[પાછળથી જવાના ગીતના આજ્ઞા આજ્ઞા સૂરમાંનો અવાજ મેઘો યતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે. બને શાન્ત પડી રહે છે.]

જીવો :
‘જેસવ કરી લે વિચાર, માથે જમનો છે ભાર;
સમજા જેવો છે સંસાર,
આવો ને જરાવસાય.’

સ્ત્રી : જવાને આવડી ગીયું.

પુરુષ : હજી જરા વાર છે. પણ એને હું સારંગી નથી દેવાનો.

સ્ત્રી : ચ્ચમ ?

પુરુષ : ના. એ લેશે તો હું ને લેવા દઉં.

[સ્ત્રી સાંત રહે છે.]

આવી રીતે માલ્યા કરવાં ? કેટલું લાંબું મારા બાપ ! કેટલો લાંબો રસ્તો ! એને છેડો જ ને.

સ્ત્રી : હાર, તારે તમારે હું કરવું જ ?

[પુરુષ જવાળ દેતો નથી. વાજ ખંખેરતો બેઠો થઈ નય છે.]

કેમ ? હું કરવું જ ?

પુરુષ : કરે હું ? મને તો કેં હુઝનું જ નથી. મળે ઉઘી જઉં.

સ્ત્રી : તારે બપડો જ હું કરવા ?

[પાછળથી સારંગીના સૂર સાથે પ્રવેશો અવાજ પંવનના મુસવાદા વચ્ચે સંભળાય છે.]

‘દેખાદેખી કરવા નય,

દેખાદેખી...

દેખાદેખી કરવા નય તે નર પાછળથી પસ્તાય.’

સ્ત્રી : હાંબળો.

પુરુષ : હાંબળું જ.

સ્ત્રી : હું હાંબળું ?

પુરુષ : તું હમજી તેથી બીજું. હું કાં દેખાદેખી કરું જ ?

સ્ત્રી : તારે અદેખઈ ?

પુરુષ : ના.

સ્ત્રી : તો ?

પુરુષ : હું તો મારી વાત કરું જ. મેં કાં કાઈની વાત કરી ?

સ્ત્રી : તો હું કરવું જ ?

પુરુષ : ધંધો છોડી દેવો. જ. મારે ધંધો નથી કરવો. ખીલું કેં કરેશ. ને તો હોલા મારવા નૈશ. બહુ બજતો ગાયાં. રીડો પાડી પાડીને ગાયાં.

સ્ત્રી : આ શિવાભગત...

પુરુષ : હા, હા; શિવાભગતનો છોકરો, શિવાભગતનો. બાપ ભગત તેમાં મારે હું? મોરી નંખા કોણ કરવાનું જ? મારું છે કોણ, ને હશે કોણ? આ જીવો? જીવાને મારી હાથે લેશ. બંને હંગામમાં.

સ્ત્રી : તે પાપ કરવું જ?

પુરુષ : તારે પાપ નાં કરું? મૈમાતાને ભોગ આપવા જ તારે?

સ્ત્રી : રાંમ રાંમ.

પુરુષ : સ્વમ? તારે આવા તડકામાં ચાલ્યા જ કરવું જ.

સ્ત્રી : તમને ગમ નથી પડતી. તમને મારગ જડતો નથી. મારું ગરીબનું માંતો તો કશા વચાર નાં કરશો.

પુરુષ : તેં તે ચાલે?

સ્ત્રી : હા, ચાલે. કાલનો દાંડો જરા દે. પછી વચાર કરજે તારે.

પુરુષ : સ્વમ? કાલે પુનમનો તેં વાર એટલે?

સ્ત્રી : હા.

પુરુષ : તેમાં આપણે હું? ધરબાર કે હાંગાલાં ને તો પછી તેં વાર હું કરવા?

સ્ત્રી : દનિયાંમાં રહેવા.

પુરુષ : આપણે દનિયાંમાં પશુ નથી. આ બધું ખોટું છે, ને આપણે પશુ ખોટાં છીએ.

સ્ત્રી : તો એના મોહ સ્વમ કરો જ?

પુરુષ : ઉહ.

[પાછો ખસી યડને અટકે છે.]

સ્ત્રી : ખોલો ને, લોકોને દંભળાવે છે તેવું તમે હાંબજો ને!

પુરુષ : ઉહ.

સ્ત્રી : તમે હું ગાઓ છો?

પુરુષ : હં. નથી હાંબજવું. એ તો પેટ મારે.

સ્ત્રી : તો પેટ મારે ચાલ્યા કરો. પેટ ભરવું જ તો બરાંબા કરશે. હોલા મારવાથી જે પેટ જ ભરાશે. બંગલા ને બંગલા.

[પુરુષ પછી રહે છે. સ્ત્રી જરા બેઠી થઈ કપડાં ખંખેરે છે.]

સ્ત્રી : ચાલ ઉડીએ. બહુ બેઠાં.

પુરુષ : ના બેસને. અહીં જ બેસી રહીએ રાત ટુધી.

સ્ત્રી : ને કાલે પેટ?

પુરુષ : મરશે. બેઘ.

સ્ત્રી : ના. ઉડ્યા વના ચાલે કે? ઉડ્યા!

[પુરુષ તડતો નથી. સ્ત્રી બેઠી થઈ પોતાની લાકડી હાથમાં લે છે.]

ચાલ ઉઠ્યને. કાળિયું વીંટય.

[પુરુષ બેઠો નથી.]

બે આંમ કે ? બિં.

[નીચી વળી પુરુષનો હાથ પકડે છે.]

પુરુષ : મારે નથી બેઠું. નથી ચાલવું. અહીં બહુ ચંડક છે.

સ્ત્રી : તે નાં બને. હાંજ પેલાં પોંચાશે શી રીતે ? બિં.

[હાથ ખેંચે છે. પુરુષ બેઠો થઈ નય છે. તેના હાથમાં કાળિયું ફેરતાં]

લે. પેર. તડકા શમ્યો છ જરા.

પુરુષ : (કાળિયું વીંટતાં) શમ્યો છ તડકા ! મને તો થાય છે કે મરી જઈ.

સ્ત્રી : હાર.

[પુરુષ બેઠો થાય છે તેને ચાદર હાથમાં આપે છે. પુરુષ તેને ખભે નાખી તૈયાર થાય છે.]

પુરુષ : તું ન હોત તો ક્યારનો મરી ગો હોત.

સ્ત્રી : તે કોણ પૂછે છ ? (ટેકરીઓ તરફ ભાળી) છવા, છવા.

(જવાબ આપે છે) ગો.

સ્ત્રી : ચાલ બિં. બહુ ગાયું.

[બને ચાલવા માટે છે, પગથી પરથી સારંગી વગાડતો છવો આવે છે.]

છવો :

‘લાંબા રે મારગ લાંબી કેડિયું, લાંબે સરજુનાં નીર,

લંકા રે લાડીજ ખેરી રીયાં, નિત જયે રઘુવીર :

રીતા રે બેઠાં લંકાં વાડીએ.’

[ત્રિપુટી આગળ આવે છે આગળ સ્ત્રી, પાછળ પુરુષ ને તેની પાછળ સારંગી વગાડતો નાનો છવો. દરય વિલાપ છે.]

જાપાનની ચીનાઈ મુશ્કેલી

રામભાઈ પટેલ

મહાયુદ્ધ પછી તરત જ જાપાન યુદ્ધની આગાહી કરતાં જનરલ રમટ્સે કહ્યું હતું કે આવતી અઘડામણનું મુખ્ય ક્ષેત્ર યુરોપ અને ઍટલાંટિક કે જૂમખ્ય સમુદ્ર નહિ પણ પાસિફિક દશે. હેઠલાં પાંચ વરસના અનાવો એ અતાવે છે. યુરોપિયન અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જે આક્રમણકારી રીતિ મહાયુદ્ધ પહેલાં પોણોસો વર્ષ દરમ્યાન માલમ પડી હતી એ રીતિ મહાયુદ્ધ પછી જાપાનીઝ સામ્રાજ્યવાદની છે. જોગતા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રનું એક મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણવાદ હોય છે. છેક મહાયુદ્ધ પર્વત ફ્રેંચ, બ્રિટિશ, ગેર્મનિયમ, રશિયન ને એ સામ્રાજ્યવાદનું મુખ્ય લક્ષણ આક્રમણકારી હતું. કાંયા માલની શોધ ને તૈયાર માલનાં જાનર સિદ્ધ કરવા સંરચાનો મેળવવા માટે આજે જાપાનીઝ આક્રમણકારી સામ્રાજ્યવાદ પણ એ જ કરી રહ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વિધાન, નીતિ કે સંધિપત્રોનાં બંધન જાપાનને ચીન ઉપર હરતો કરતાં અટકાયતાં નથી.

મહાયુદ્ધ પછી જાપાનમાં સામ્રાજ્યવાદી માનસનો ભાર વિકાસ થયો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપીય રાષ્ટ્રોને વિગ્રહી રીતિને કારણે પોતાનાં આર્થિક ને ઐર્થિકાટિક જાનરો હોડયાં પડ્યાં હોવાથી એ ઉપાડાં ને જિનહરીફ જાનરોમાં પોતાનો માલ ધુસાડવાની જાપાનને સારી તક મળી અર્થ હતી. કાણુકે એ વિગ્રહભૂમિથી દૂર હોવાથી તદ્દન સીધી રીતે વિગ્રહમાં સડોવાયું નહોતું. એ દરમ્યાન તૈયાર માલની કિંમત પણ બહુ ઊંચી રહી હોવાથી ભારે જીનહરીફ ખુલાં પરદેશી જાનરોમાં યતા ભારે વ્યાપારી લાભોને લીધે જાપાનમાં મોટી તેજ આવી અને એ તેજએ ઔદ્યોગિક આગાહી તો આણી જ પણ વાંચિક ઉદ્યોગોના વિકાસને ભારે જોડ આપ્યું. જાપાનીઝ મૂડીવાદ ભારે આગાહી ને મજબૂત બન્યો. આ રીતિએ ઐર્થિકાઈ પ્રભુત્વ મેળવવાની જાપાનીઝ આક્રમણવાદીઓમાં મદત્વાકાંક્ષા પેદા કરી. આ ઉપરાંત મેળવેલું જાનર કાયમ રાખવા, વધારવા ને વધતા જતા ઉદ્યોગવાદને માટે જરૂરી કાયા માલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની પણ જરૂર જોવી અર્થ. ચીન ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પોતાની તદ્દન નજીક હોઈ જાપાનની દાનત પહેલી એના ઉપર પડી. ચીન જીન કોઈ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદનું સીધું સંરચાન પણ નહોતું બન્યું. અને ત્યાં રાજકીય એકતાને અઝાવે રાષ્ટ્ર તરીકે ચીન મળ્યું પણ હતું. ઉપરાંત એ જાપાનને કાયા માલ માટે જોઈતું સ્થાન, તૈયાર માલનું મોટું જાનર અને વધારાની જાપાનીઝ મૂડીને નફાભર્યું શોકાણ કરવાની તક પૂરી પાડનાર પણ હતું. પરસ્પરની સ્પર્ધાને કારણે ફ્રેંચ, બ્રિટિશ કે અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંથી કોઈ કોઈને ચીનનો રાજદ્વારી કબજો પણ લેવા કે એમ નહોતું. આ બધી સાનુકૂળ તકો અને વિકસતા મૂડીવાદની અંતર્ય આવશ્યકતાને લીધે જાપાન ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યા વિના નહોતું. પરંતુ મોટું જાપાનીઝ

આક્રમણ આવવાનું જ છે એમ ચીનાઈ રાજપુરુષો માણવા છતાં એઓ એક ન થઈ શક્યા. ચીનની રાજકીય ઇતિહાસે જાપાનને હુમલો કરવાની મોટામાં મોટી તક આપી.

પરંતુ ગયા દાયકા દરમ્યાન અમેરિકાના પ્રતિકારક હાથ અને સન-વેટ-સેને ચીની પ્રજામાં આણેલી જાગૃતિ તે એકતાને કારણે જાપાન ચીન ઉપર ચઢાઈ કરી શક્યું નહોતું. એ બંને કારણો ૧૯૩૦ની આર્થિક મંદી પછી મોટે ભાગે દૂર થયાં. ચીનમાં સન-વેટ-સેન પછી કોઈ જગ્યાએ એકત્ર કરનાર રાષ્ટ્રનાયક ન રહ્યો ને સામ્યવાદ સામે લડવામાં તે એમ કરીને જાપાનને ખુશ રાખવાના પ્રયત્નોમાં ચીનાઈ પ્રાંતસ્થળાઓ પડી ગયા. આજના જાપાનીઝ હૃદયને જે શક્ય બનાવનાર કોઈ મુખ્ય કારણ હોય તે સામ્યવાદી દળોનો નાશ કરવામાં ચીનાઈ પ્રજાનું થઈ ગયેલું વિભક્તીકરણ છે. ભાવિ જાપાનીઝ હુમલા સામે સામ્યવાદી દળો સાથે ભળીને પૂર્વતૈયારી રૂપ, સામ્યવાદી દળો સાથે ભળી જનજીતે સંયુક્ત મોરચો રચવાની ચીની રાજપુરુષોની અશક્તિમાંથી ચીનો-જાપાનીઝ યુદ્ધ પેદા થયું છે. છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન માર્શલ આંગ-કૈ-સેકને એનું જ્ઞાન થયું ત્યારે એણે એ દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. પણ એ પાણી વહી ગયા પછી પાળ આંધવા જેવું હતું. 'ઊત્તર', હવે તે જાપાનીઝ હૃદયનું મુખ્ય કારણ એ થઈ પડ્યું ગણાય છે કે 'આંગ-કૈ-સેક' ચીની પ્રજામાં જાપાન વિરોધી ભાવનાને ઉત્તેજન આપે છે તે સામ્યવાદનો નાશ કરવાને ગદલે એ દળો સાથે ભળી જઈને જાપાન વિરોધી વ્યૂહ રચે છે !

છેલ્લી આર્થિક મંદી અને એણે ઊભા કરેલા અનેક કાયદાઓના ચકાવામાં યુરોપ-અમેરિકન રાષ્ટ્રો પડી જવાને લીધે જાપાને બેયું કે કોઈ પણ યુરોપી રાષ્ટ્ર પેસિફિકમાં પોતાની સામે કંઈ પણ પગલું ભરી શકે એમ નથી. ૧૯૩૧માં એણે વોશિંગ્ટન કરાર તોડીને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું. વિભક્ત તે નજાળા ચીનાઓ એકત્ર તે સંગઠિત જાપાનીઝ આક્રમણ સામે ટકી શકે એમ નહોતું. મયુરિયા પછી ચદાર, જેહોલ વગેરે પ્રદેશો ઉપર એક પછી એક જાપાને કાબૂ જમાવી દીધો અને આ છેલ્લા હુમલા પછી આખો ઉત્તર ચીન કબજે કરી લઈ બાકીના ચીનાઈ પ્રદેશ ઉપર એ વ્યાપારી હકુમત જમાવવા માગે છે. ફ્રાન્સ, બ્રિટન તે અમેરિકા કદાચ એકત્ર થઈને પોતાના હુમલાને અટકાવે એ વસ્તુ દૂર કરવા ગયા વર્ષની આખરે, જર્મની અને ઈટલી સાથે સમજૂતી કરી એ જાતેને જાપાને પોતાના પક્ષના કરી લીધા છે. જર્મની, ઈટલી અને જાપાન આ ત્રણે ફાસિસ્ટ રાષ્ટ્રોનો 'બ્લોક' થવાથી જાપાનની પાસિફિકની રાણી થવાની મુરાદ સફળ થવાનો રસ્તો સરળ થઈ ચૂક્યો છે. જાપાન હવે જાણે છે કે ચીનના ગામડામાં ફ્રાન્સ કે બ્રિટન વચ્ચે પડે એ પહેલાં તે યુરોપમાં દિલ્લર-મુસોલિની કંઈ પણ નવી સમસ્યા ઊભી કરીને ફ્રાન્સ-બ્રિટનને યુરોપીય મામલામાં રોકી રાખશે.

અમેરિકા વચ્ચે પડે એવો હાથ જરૂર જાપાનને લેતા. પણ ઈટાલો-એન્જિસીનિયન વિચાર, અને સ્પેનિશ આંતરવિચાર દરમ્યાન ગ્રે. રૂઝવેલ્ટ બતાવેલ તંત્રચત્રાનાં વલણે જાપાનને ચિંતામુક્ત કર્યું છે. યુરોપીય કે એશિયાટિક મામલામાં બિલકુલ ન સંડોવાવાની ભાવના (Isolationist sentiment) અમેરિકન પ્રજામાં વધતી જાય છે એને મોક્ષ આપલ જાપાને કરી લીધો લાગે છે. ૧૯૩૬ના ડીસેમ્બરમાં જર્મની સાથે રશિયા વિરુદ્ધ કરેલા કરારના

છૂપા બાગમાં ખેતી રાષ્ટ્રો વચ્ચે લશ્કરી મદદની સંધિ ઘઠ્ઠા હોવાનું રાશિયા ખાલે છે. આને લીધે એ પણ પૂર્વ તરફ ચીનની મદદે જાપાન વિરુદ્ધ ગયું. એમ નથી એવી જાપાનીઝ લશ્કરી જનરલોને ખાતરી ઘઠ્ઠા છે. યુરોપમાં નાત્સી જર્મનીના આક્રમણનો ભય વધતો જવાથી સોવિયેટ સરકારે પણ નિર્ણય કર્યો લાગે છે કે પૂર્વમાં જાપાન સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવાના સંભેગો ભારે કિંમતને બોગે પણ ટાળવા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ 'ફ્રન્ટ' ઉપર એક સાથે લડી શકે એટલું જાળવાનું સોવિયેટતંત્ર આજે નથી. ગત મહાયુદ્ધમાં લગભગ એકલે હાથે ચાર વર્ષ સુધી સમૃદ્ધ ને જાળવાનું સ્થિતિ ને ફ્રેંચ સત્તા સામે ઝઝૂમનાર જર્મન પ્રજાની તાકાતની ખીક સોવિયેટતંત્રને પૂરેપૂરી છે આ સાથે હમણાં સોવિયેટતંત્ર અંદરખાતેથી ભારે ઉચ્ચલાયક અનુભવી રહ્યું છે. સમસ્ત સોવિયેટતંત્ર ટ્રાંસકાઝાકી કાવત્રાખોરોથી ભરપૂર છે એમ ત્યાં વારંવાર થતા ખનાવોથી લાગે છે. આને લીધે પણ સોવિયેટ સરકાર વિગ્રહમાં ઉતરવા તૈયાર નથી.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુ તાગ કાઢી લીધા પછી અનુકૂળતા લાગવાથી ચીન ઉપર મોટા પ્રમાણમાં હસ્તો કરવાનું જાપાનીઝ લશ્કરી વડાઓએ નક્કી કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર ઉગ્ર લશ્કરીવાદ ને સામ્રાજ્યલોભની લાગણીને પ્રતિકૂળતા પણ અનુકૂળતા જેવી લાગે છે. ફ્રેંચ સરકારને યુદ્ધનું અસ્ટીમેટમ આપતી વખતે જર્મન કેઝરને ખાતરી હતી કે સ્પિટન ફ્રાન્સ સાથે જર્મની વિરુદ્ધ નહિ જોડાય અને તટસ્થ વલણ લેશે. લોઈડ જ્યોર્જ એનાં યુદ્ધ સંસ્મરણોમાં એ જ કહે છે કે જો વીન્હોલ્ડ કેઝરને ૧૯૧૪ના ઓક્ટોબરમાં એના સલાહકારો એટલી ખાતરી કરાવી શક્યા હોત કે પહેલાંમોડાં ફ્રાન્સ, સ્પિટન, અમેરિકા ને ઇટલી સૌ એક ઘઠ્ઠાને જર્મની સામે લડશે તો એણે ૧૯૧૪ના વિગ્રહનું પગલું ન જ ભર્યું હોત. ફ્રાન્સને મદાત કરવાની ને પોતાના નીકાલને જગતસર્વોપરી સિદ્ધ કરવાની એની ઉગ્ર ઇચ્છાએ એને સાચી વસ્તુસ્થિતિ ને એનો પાકો તાગ કાઢતાં અટકાવ્યો હતો. પરિણામે એ પોતાની અને પ્રતિપક્ષીઓની શક્તિનું સાચું માપ ન કાઢી શક્યો.

જાપાનના ચીનાઈ આક્રમણ વિશે પણ આજે એમ નહિ કહી શકાય ?

તક ગઈ તે ના સાંપડે, ગયું ના આવે હાસ,
એક વાર ખોયા પછી, ન મળે ઉરવિશ્વાસ.

સેવા સેવા શું કરે, સેવા બહાનું ફેક
ધર્યાં નિજનાં માણવા, સેવા કરતા લોક.

સાપ ડર્યો ભવે કદી, વિપનું ઓસડ ધાય,
શંકાનાગણનો ડર્યો, ખચે ન કોઈ ઉપાય.

પાંચ હાથનો સાથરો, ખાવા ગડિયું વ્તર,
તે માટે હે માનવી ! આ તે શી જંજળ ?

ટીલે ટપકે ધર્મ ના, ધર્મ ન ભગવે વેશ,
ધર્મ હૃદયનો ભાવ છે, મુક્ત કાળ કે દેશ.

હવ્નું મંથ લાંબો પડ્યો, ધાકયું ના’વે કામ,
કમર કસી આગળ વધો, બહાલા આતમરામ !

કાલી હૈયે રાખતો, મ્હોંયે મધના બોલ,
પરપોટો ફૂટી જતાં, યાગે તારો તોલ.

એઠી બાપકમાઈને, એહું પુત્રીધન,
એઠી મહેનત અન્યની, એહું પરનું અન્ન.

વિનોદ : એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

ચુનીલાલ નારણી શાહ

પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી સીગમન્ડ ફ્રોઈડે વિનોદ વિશે એક વિચારપ્રેરક પુસ્તક લખ્યું છે. એ પુસ્તકનો સારભાગ કેટલાંક રૂપાંતર સાથે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

૧. વિનોદ (Wit) ની વ્યાખ્યા .

Witની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. Wit, humour વગેરે એવા પ્રદેશમાં વિહરે છે કે જેની સીમાઓ ચોક્કસ રીતે કહેવી મુશ્કેલ છે. જી. કે. ચેસ્ટરટન કહે છે કે humour ની વ્યાખ્યા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં જ આપણામાં humourની ખામી જણાઈ આવે છે. ચેસ્ટરટન એટલી હદ સુધી જાય છે તેટલી હદ સુધી આપણે ન જઈએ; આપણે એમાંથી એટલો જ સાર કાઢી શકીએ કે એની વ્યાખ્યા સર્વમાન્ય ધર્મ શકે એવી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એની વ્યાખ્યામાં ચોક્કસાઈ લાવવી એ અઘરું કાર્ય છે; અને તેથી એની એક કરતાં વધારે વ્યાખ્યાઓ વિચારીશું તો જ તેના પ્રદેશનો સાચો ખ્યાલ આવવા સંભવ છે.

વિનોદ એ સ્વયંચાલિત સર્જન છે; એ શ્રમસાધ્ય નથી.^૧

વૈષમ્યમાં સામ્ય શોધવું, યુક્ત સમાનતાઓને શોધી કાઢવી એ વિનોદ છે.^૨

વિનોદ એ દરેક યુગલનું લગ્ન કરાવનાર વેશપદ્ધતિ કરીને આવેલ ગોર છે.^૩

વિનોદ એ સગાંસહોદયો જેમનાં વિવાહની વિરુદ્ધ હોય છે તેમનાં લગ્ન કરવામાં રાચનાર ગોર છે.^૪

“અર્ધરહિત વાણીમાં અર્ધ”^૫

“વિરોધી વિચારોથી પૂર્ણ”^૬

“ગૂંચવાડો અને સ્પષ્ટતા”^૭

* Wit and its Relation to the Unconscious.

૧. Wit is a playful judgment. Wit is nothing but a free play of ideas.

૨. Wit is the ability to discover similarities in dissimilarities; i. e. to find hidden similarities.

૩. Wit is the disguised priest who unites every couple.

૪. Wit likes best to unite those couples whose marriage the relatives refuse to sanction.

૫. Sense in nonsense

૬. Contrast of ideas

૭. Confusion and clearness

“ મિતાક્ષરતા ”^૧

ઉપર વિનોદની જે વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે તેમાંથી એકેય સંપૂર્ણ નથી; છતાંય તે સર્વ કાંઈક અંશે સાચી છે.

જે વાક્યના શ્રવણથી આપણને હસવું આવે છે એ વાક્યનો અર્થ આપણને હસાવે એવો હોય છે એ અલબત્ત ખરું છે, પરંતુ માત્ર અર્થથી આપણને હાસ્ય ઉત્પન્ન થવું નથી. જે વિચારથી આપણને આનંદ થયો હોય છે એ જ વિચાર બીજા શબ્દોમાં મૂકીએ તો આપણને હસવું નહિ આવે. એટલે અર્થ ઉપરાંત બીજું કાંઈક પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવસ્યક છે. એ વિચારને અમુક રીતે ગોઠવીશું તો જ એ આનંદદાયક થશે. Witનું પ્રભુ આયોજન technique છે. એ આયોજન અનુસાર વિચારો ગોઠવવામાં આવે તો જ તે હાસ્યપ્રદ બને છે. વિચારો જે શબ્દોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે એ શબ્દો witty બને એ માટે અમુક પ્રકારની શબ્દરચના આવસ્યક છે. જેમ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે સૈન્યમાંના સિદ્ધાંત અનુસાર સૈનિકોની વ્યૂહરચના કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે wit રચવા માટે શબ્દોની ચોક્કસ પ્રકારની વ્યૂહરચના કરવી પડે છે.*

Witનું આયોજન

(૧) સંક્ષિપ્તીકરણ

કેટલીક વાર એ શબ્દોને ટૂંકાવીને એક શબ્દ બનાવવાથી wit ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું દર્શાવત અહીં આપવામાં આવે છે.

એક મનુષ્ય તેના લક્ષ્યાધિપતિ સગાને ત્યાં જમવા ગયો; તે શ્રીમંત પુરુષને તેની શ્રીમંતાઈનું અભિમાન હતું; અને તે અભિમાન તેણે તેના ગરીબ મહેમાનની પ્રત્યે દાખવ્યું. આથી તે મહેમાને હતું કે “ તે અમારે મારી સાથે millionaire રીતે વર્ત્યો. ” એટલે કે લક્ષ્યાધિપતિ જેટલો મળતાવડો યઈ રોકે તેટલો મળતાવડો મારે! વજમાન બન્યો હતો. અહીંયાં એ શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો છે.

FAMILIAR
MILLIONAIRE
FAMILLIONAIRE

એટલે આ વાત અંગ્રેજીમાં દર્શાવીએ તો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:

My host treated me quite familiarly, i. e., as well as a millionaire can do that sort of a thing.

હવે બીજાં દર્શાવતા વિચારીએ.

યુરોપમાં લીઓપોલ્ડ કરીને એક રાગ્ન હતો. તેને ક્લીઓ નામની બાઈ સાથે અનૈતિક સંબંધ હતો. એટલે એ રાગ્નને Cleopoldના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો.

* Brevity is the soul of wit.

* The mere position conquers, be it that of warriors or of sentences.

C L E O
LEOPOLD
C L E O P O L D

આ પ્રમાણે બે શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બન્યો છે.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ લેખક રીકવીન્ઝીએ એક રચને લખ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યો anecdotalageમાં પડ્યા સંભવ છે.

A N E C D O T E
D O T A G E
A N E C D O T A G E

ઉપર દર્શાવેલા બે શબ્દોમાંથી anecdotalage શબ્દ બનેલો છે. “વૃદ્ધ પુરુષોને વાતો કહેવાની-anecdote કહેવાની ટેવ પડે છે, અને તેમની શુદ્ધિ હીણ થાય છે-dotage પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહેવાને બદલે anecdotalage માં પડ્યા સંભવ છે એમ સંક્ષિપ્તમાં કહ્યું.

એ જ પ્રમાણે એક પુરુષે નાતાલના પર્વનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તે દિવસો એટલે,

A L C O H O L I D A Y S
A L C O H O L
H O L I D A Y S
A L C O H O L I D A Y S

એટલે કે નાતાલનું પર્વ એટલે... દારૂ પીવાનું પર્વ.

આ દૃષ્ટાંતોમાં બે શબ્દોમાંથી એક શબ્દ બનાવીને wit કરવામાં આવી હતી; એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ મૂકવાથી પણ wit બને છે.

એક યુવાનની પ્રતિષ્ઠા, શક્તિ વગેરે એટલાં સુપ્રસિદ્ધ હતાં કે તેના વિશે સહુ કોઈ કહેતાં કે એ રાજકીય પક્ષનો નેતા થવા સર્જાયેલો છે; પરંતુ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી એનો પક્ષ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો, અને તેને રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના વિશે એક જણે કહ્યું કે “તેની પાછળ મહાન ભાવિ રહેલ છે.”*

આ દૃષ્ટાંતમાં beforeને બદલે behind મૂકવાથી એ વ્યક્તિ ઉપહાસને પાત્ર બની.

એક મોટા મગીરદારને ખેતી વિશે કે ખેડૂતના જીવનના પ્રશ્નો વિશે કોઈ ગાન ન હતું; છતાં પણ લાગવગના બળે એ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બન્યો. એને જરા પણ એમાં ફાવ્યું નહિ, અને એને એ પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું; એ પ્રસંગે એના વિશે એક લેખકે લખ્યું કે “હજીની આગળ તેણે પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન સંભાળી લીધું છે.” એટલે કે તેનામાં બળદીઆ જેટલી જ શુદ્ધિ છે. જો બળદ ખેતીવાડીખાતાનો પ્રધાન બની શકે, તો એ મનુષ્ય બની શકે; પરંતુ હવે એણે હજીની આગળ જેમ બળદ ચાલે છે, તેમ હવે એણે બળદની માફક ખેતીનું કાર્ય સંભાળી લીધું છે.

* He has a great future behind him.

(૨) પુનરાવર્તન

Wit બનાવવાની ખીજ રીત એ છે કે એક કે વધારે શબ્દો એક વાક્યમાં વધારે વાર વાપરવા. નીચે એનું એક દર્શાવે આપવામાં આવે છે.

એક સ્થળે ભોજનસમારંભ હતા; તેમાં અનેક વ્યક્તિઓમાં 'ક' અને 'ખ' આવ્યા હતા. તે સમયે 'ક'એ કહ્યું: "મારા મિત્ર 'ખ' બહુ અદ્ભુત પુરુષ છે; તમારે માત્ર તેનું મુખ ખુલ્લું કરીને તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકવાનું છે. એટલે તેમાંથી ભાપણ દર્શન દેશે." ત્યાર બાદ 'ખ'એ તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. એણે કહ્યું: "મારા મિત્ર 'ક'એ હું કેવો અદ્ભુત છું એ તમને કહ્યું છે; તેણે કહ્યું છે કે 'મારું મોં ખુલ્લું કરો, તેમાં મિષ્ટાન્ન મૂકો, અને ભાપણ દર્શન દેશે.' પણ એ કેવો અદ્ભુત પુરુષ છે એ હું તમને કહીશ. ગુરૂ તેનું મુખ ખુલ્લું કરો, તેમાં તેનું ભાપણ મૂકો, અને મિષ્ટાન્ન દર્શન દેશે."*

આ દર્શાવેલાં એ જ શબ્દોને ફરીને વાપરવામાં આવ્યા છે; માત્ર ફરીને તેનો ઉપયોગ કરતાં તેમનું સ્થાન ફેરવવામાં આવ્યું છે.

આવું એક ખીજું દર્શાવે અંગ્રેજીમાં જ આપીશું, કેમકે આમાં wit શબ્દના ઉપયોગથી થતી હોવાથી ભાષાંતરમાં તેની ખૂબી રહેતી નથી: "Put not your trust in money, but put your money in trust."*

અમુક શબ્દો ફરી ફરીને વાપરવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે એનાં દર્શાવેલાં અગાઉ આપવામાં આવ્યાં છે. એને મુખ્યત્વે મળતાં, છતાં તેનાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન ઉદાહરણો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે.

"મનુષ્યજીવન બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. જીવનના પૂર્વાર્ધમાં મનુષ્ય ઉત્તરાર્ધ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં મનુષ્ય પૂર્વાર્ધ પ્રત્યે દષ્ટિ નાખે છે."

"મનુષ્યને જે અનુભવવાની ઇચ્છા ન હોય તે અનુભવવું એનું નામ અનુભવ."†

સેરેનીસીમસ કરીને એક રાત્રી પોતાના રાજ્યમાં ફરતો હતા. તે સમયે લોકોના ટોળામાં પોતાના જેવી જ આકૃતિવાળા એક મનુષ્યને તેણે જોયો. એટલે રાત્રીએ તેને બોલાવીને પૂછ્યું, "અધ્યા, તારી મા કદી રાજમહેલમાં કામ કરતી હતી?" તરત જ પેલા પુરુષે જવાબ આપ્યો: "ના, પણ મારા બાપા રાજમહેલમાં કામ કરતા હતા."

* X introduced Y as follows: "My friend Y is a wonderful man. All you have to do is to open his mouth, put in a dinner and a speech appears, etc." Responding to the speaker, Y said: "My friend told you what a wonderful man I am, that all you have to do is to open my mouth, put in a dinner, and a speech appears. Now let me tell you what a wonderful man he is. All you have to do is to open anybody's mouth, put in his speech, and a dinner appears."

† પૈસામાં તમે વિશ્વાસ મૂકો નહિ; પણ તમારા પૈસા વિશ્વસનીય સ્થળે મૂકો.

‡ Experience consists in experiencing what one does not care to experience.

આપારની અભ્યાસપદ્ધતિ વિશે લખતાં ધૂમકેતુ એકે સ્થળે લખે છે કે “વિદ્યાર્થીમાં કાંઈ પણ વિષયની શક્તિ હોય તો તેણે એ વિષયની શક્તિ સુમાવીને પણ ઘણા વિષયોની અશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું એક દર્શાત મળી આવે છે. કાલિદાસ કવિની સાથે વાદ-વિવાદમાં ઊતરવા ઇચ્છનાર એક વૈષાકરણીને ટાઢ બહુ વાતી હતી એટલે એણે કહ્યું: શીતં વાપતિ । આવો ખોટો પ્રયોગ સાંભળીને છૂપા વેશમાં રહેલા કાલિદાસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ન તથા વાપતે શીત ।

યથા વાવતિ વાપતે ॥

આમાં, જો વાપતિ ને મળતું વાપતે વાપરવાને બદલે પીડયતિ વાપર્યું હોત તો એની બધી મજા જતી રહેત. એમાં વાપ્તો ઉપયોગ ફરી ફરીને આવવાથી એ wit બને છે.

આ પ્રકારનું એક વિશેષ દર્શાત અંગ્રેજ ભાષામાંથી લઈશું.

„An undertaker is one who always carries out what he undertakes.

(૩) શ્લેષ અથવા દ્વિઅર્થી શબ્દ

Wit રચવાની આને મળતી એક નવી રીત છે. એક જ શબ્દ જુદાજુદા અર્થમાં વાપરવાથી wit કાંઈ વાર બને છે. આનાં દર્શાતો વિચારીએ. હુઈ પંદરમાની કચેરીમાં એક મસ્કરી રહેતો હતો. રાત્રીએ તેની કસોટી કરવા કહ્યું કે તું મારી મસ્કરી કર—“make me the subject of your witticism.” એ ઉપરથી મસ્કરાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “The king is no subject”. Subject એટલે વિષય, અને પ્રમલગ્ન બને થાય છે.

એક ગૃહસ્થ પાસે એક જણ પૈસા ઉછીના લેવા આવતો હતો. તે ગૃહસ્થે તેને કહ્યું કે બપોરે હું ધરમાં ‘in’ હોઉં ત્યારે તું આવજો. પૈસા ઉછીના લેવા આવનાર હંમેશાં આવે, અને તે શેઠ ધરમાં હાજર હોય છતાં પણ તે ગૃહસ્થનો નોકર તેને કહેતો કે ‘શેઠ ધરમાં in નથી.’ એક દિવસ નોકરની ચોક્કી કાંઈ રીતે વટાવીને તે શેઠ પાસે પહોંચી ગયો. તેને જોઈને શેઠે કહ્યું, “છેવટે હું તને ધરમાં બેઝો યથા ખરે.” પૈસા ઉછીના લેવા આવનારે તેને પૈસા મળશે એવા વિશ્વાસથી તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “ના, ના; હું આજે ધરમાં છું, અને તમે બહાર છો.”

“Ah, at last I am in”

“No, at last I am in and you are out.”

સ્કોટલેન્ડની એક વિદ્યાપીઠ પાસે પૈસા નહોતા, પરંતુ તે પદ્ધતિએ આપનામાં બહુ ઉદાર હતી, એટલે ડોક્ટર બેનસને કહ્યું કે, “Let it persevere in its present plan and it may become rich by degrees.”

સંસ્કૃતિ સાહિત્યમાં એક જ શબ્દ અનેક અર્થમાં વિનોદાર્થે વપરાયો હોય એવાં દર્શાવે મળી આવે છે.

સુવર્ણલિંગતા કન્યા, હેમાલંકારવર્જિતા

સા કન્યા વિધવા જાતા, ગૃહે રોચિતિત્ત્વતિ: ।

કેન્દ્રવં વર્તિતં દૃષ્ટ્યા

કં લલ્લન્તં ન વાપતે શ્રોતમ્ ।

તર્કશાસ્ત્રમાં વપરાતું એક ઉદાહરણ અહીં નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

All the angles of a triangle are less than two right angles.
ત્રિકોણના સર્વ ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા કરતાં ઓછો હોય છે. અહીં સર્વ ખૂણા એટલે દરેક દરેક બુદ્ધબુદ્ધા ખૂણા એમ સમજીએ તો આ વાક્ય વિનોદાત્મક બને છે. ગુજરાતીમાં પણ કેટલાંક આવાં દર્શાવે મળી આવે છે.

દીવા નથી દરબારમાં છે અંધારુ ધોર.*

બે ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણ પાપાણુ.*

(૪) સ્થાનાંતર (Displacement)

Wit કરવાની એક ખીજ રીતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. જ્યારે બે મનુષ્યો વાતચીત કરતા હોય છે, ત્યારે એક મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા માગતો હોય, એ વસ્તુ ધ્યાનમાં નહિ લેતાં એની વાતમાં આવેલ શીષુ આખતનો જ પ્રત્યુત્તર ખીજે વાળે છે. મુખ્ય વસ્તુ કોરે રહી જાય છે, અને જિનઉપયોગી વસ્તુ પ્રત્યુત્તરમાં મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જે સ્થળે ભાર પ્રત્યુત્તરમાં હોવો જોઈએ તેને બદલે ખીજા સ્થળે ભાર દેવાય છે; એટલે પ્રથમ વાતચીત કરનારે જે વાતનો ઉત્તર માગ્યો હોય છે તે વાતનો ઉત્તર મળતો નથી. ઉત્તર સ્થાનાંતર કરે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ સ્પષ્ટ થશે.

એક મનુષ્યે પોતાના શ્રીમંત સગા પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લીધા; અને પછી તે કાફાના પીકામાં ગયો. એ શ્રીમંત સગાને તેની આ વર્તણૂકની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૈસા ઉછીના લઈ જનારને કપકો આપ્યો. “તું પૈસા ઉછીના લઈ જઈને આવા ધંધા કરે છે? દારૂ પીવા મેં તને પૈસા આપ્યા હતા?”

તે દારૂગીયાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે “એમાં મારો શો વાંક છે? મારે ક્યારે દારૂ પીવો? જ્યારે મારી પાસે પૈસા હોય નહિ ત્યારે હું પી શકું નહિ; જ્યારે મારી પાસે પૈસા આવે ત્યારે મારે દારૂ પીવો ન જોઈએ; તો મારે દારૂ પીવો ક્યારે?”

પ્રત્યુત્તર આપનારની દૃષ્ટિએ ઉત્તર યોગ્ય હતો; પરંતુ એ ખરી રીતે યોગ્ય નથી. તે શ્રીમંત મનુષ્યે તેને એમ કહ્યું હતું કે “તારી પાસે પૈસા નથી; તારે ગુજરાન ચલાવવા માટે પૈસા ઉછીના લેવા પડે છે; અને એ પૈસા તું ખોરાક ખાવામાં કે ઉલ્લેગધંધામાં ખર્ચવાને બદલે આમ કેમ વેડફી નાખે છે? તને આવા ખોટા ખર્ચ કરવાનો શો અધિકાર છે?” હવે આ અશ્રુના ઉત્તરમાં તેણે પોતાની જૂલ દૃષ્ટિ કરવી જોઈતી હતી; અથવા તો તેની જૂલ ન હોય તો ખોરાક ખાવામાં અથવા ઉલ્લેગધંધામાં પૈસા રોકવાને બદલે દારૂ પીવાથી તેને વધારે ફાયદો થાય છે એમ તેણે સાચી રીતે ખાતરી કરી આપવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેમ કરવાને બદલે તેની પાસે પૈસા હોય કે ન હોય પણ તેણે દારૂ તો પીવો જ જોઈએ,

* ખીજે અર્થ દીવાનથી=દીવાનને લઈને એમ થાય છે.

* જંગલી દેવતા છે, એ તોરણ કે પાપાણુ નથી,

ગણીએ તો દેવ, નહિ તો ખાલી પથ્થર છે.

એ પીધા વિના તેને ચાલે તેમ નથી એમ સ્વીકારી-જઈને જ તે પ્રત્યુત્તર આપે છે. તે શ્રીમંત પુરુષ જે આક્ષેપ તેની સામે કરે છે તેને ઉત્તર આપતો નથી. જાણે તે વખતે તેણે દારૂ કેમ પીધો એ એની સામે ફરિયાદ ને હોય એમ એ જવાબ આપે છે. જે સ્થળે પ્રશ્નમાં બાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સ્થાને ઉત્તરમાં બાર દેવામાં આવ્યો નથી.

એક ઘોડા વેચનારે તેના ઘોડાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે, “લુઓ, આ ઘોડો તમે ખરીદશો તો તમને કાંઈ ખોટ નથી. એ રેવાલ ચાલે ચાલે છે. તમે બાવનગરથી સવારે ચાર વાગે નીકળો તો વરતેજ તમે પાંચ વાગે પહોંચી જાવ.” પેલા ઘોડા ખરીદનારે આ સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો: “પણ મારે સવારમાં પાંચ વાગે વરતેજમાં જઈને કામ શું છે? એ વખતે ત્યાં તો કાંઈ જગ્યું પણ ન હોય?”

હવે આ દૃષ્ટાંતમાં ઉત્તર દેનારે બાર લુદા જ મુદા ઉપર દીધો છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ઘોડો બહુ ત્વરાથી દોડી શકે છે કે નહિ એ વાતની ચર્ચા કરવાને બદલે અપ્રસ્તુત વિષયની જ એ ચર્ચા કરે છે.

વિનોદનાં દૃષ્ટાંતોમાં જ વિચારનું કે ઊર્મિનું સ્થાનાંતર થાય છે એમ નથી; મનુષ્યો ત્યારે જાય છે ત્યારે છાછીવાર આ પ્રકારનું સ્થાનાંતર થાય છે. એ પ્રતિપક્ષીઓમાં એક એક વસ્તુ ઉપર બાર દેવા માગતો હોય; સામે વાદીપક્ષ તે વાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં કાંઈ બીજા મુદ્દા ઉપર જ ચર્ચા ચલાવતો હોય છે, અને એ પ્રમાણે તકરારનો નિવેડો કદિ આવતો નથી.

એક જિખારી એક શ્રીમંત મનુષ્ય પાસે જઈને કહે, “શેકસાહેબ, મને પેસા આપો ને; મારે દવાદેર કરવા પંચગની જવું છે.” તે શેકે જવાબ આપ્યો કે “પંચગની બહુ ખર્ચાળ છે; તું વડવાણકેમ્પ કે જોરાવરનગર જા તો?” એટલે તે જિખારીએ તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “પહેલું મુખ ને જાને નર્વા; મારો તળિયત વારતે જોટલું ખર્ચ કરું તેટલું ઓછું છે.”

આ પેસા માગનાર જો બીજાના પેસા ઉપર નહિ પણ પોતાની કમાણી ઉપર પંચગની જવા માગતો હોત તો તેના વિચાર સામે કાંઈને કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ; પરંતુ શ્રીમંત લોકોને જ જે ખર્ચ પાછલી શકે તે ખર્ચ તે બીજા માગીને કરવા માગતો હતો. તે શ્રીમંત પુરુષે પારકે પેસે દોવાળી કરવા સામે પોતાનો વાંધો રજૂ કર્યો હતો. એ વાતનો ઉત્તર નહિ દેતાં જાણે પોતાના જ પેસા તે ખર્ચતો હોય તેમ તેની તળિયત સાચવવા વિશે તે વાત કરતો હતો. તે શ્રીમંત મનુષ્યને તળિયત સાચવવાની જરૂરિયાત વિશે સંદેહ નહોતો. એ વિશે એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હતો; એણે જગ્ન ઉપરવટના ખર્ચ સામે વાંધો દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ એ વાંધાનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે જિખારીએ તંદુરસ્તી જાળવવાની અગત્યતા ઉપર જ બાર મૂક્યો, એટલે કે બાર ખરા સ્થાનને બદલે બીજા સ્થાને મૂક્યો.

રાજહંસનો વિષાદ

રણછત એમ. પટેલ

[હરિણી]

ગગન-તલને ચૂમે પેલા ખડા નગરાજ, જ્યાં;
શિખર-શગપે ઢાળાયેલું લસે શુભમાન ત્યાં.
અમલ જલની મધ્યે કીડા, વિહાર, દિલે ચલ્યો;
વિમલ મણિનો મોંઘો ચારો ત્યહાં ચરવો રહ્યો.

સંરલ ગતિથી, સાતત્યેથી પ્રવાસ-પથે પડ્યો;
સમય સરતાં દીસે ના એ પરિશ્રમ તો ફૂડ્યો.
ક્ષિતિજ-સમ આ હાવાં દૂરે, સમીપ પડે સર;
અનુભવ નથી આંખે, આંખે દમે ધનના થર.

શિથિલ બનતી પાંખો હાવાં ધડી પુરુષાર્થની;
નયનમણિ આ લાગે આંખા શું આંખપ આંચની ?
કમલવન, વા શીળો, ના ના કશી અનુકૂળતા;
વિકટપથને, કાન્તારે સૌ વસી પ્રતિકૂળતા.

સઘન ધનમાં ચંદા સોઢે અતીવ પ્રભાલરી;
પ્રલય રચતા અંજાન્તે યે વસી સ્થિરતા નરી.
વિપદ-તમને વીધી સાથી રજ્યા નિજ નેમને
નવલ બલ સૌ પાંખે-આંખે-તને ભરતાં મને.

શબ્દચર્ચા

પૃષ્ઠ ૧ લો

માઈશ્રી,

હાલમાં 'શબ્દચર્ચા'માં 'પ્રસ્થાન'ના લેખકો ડીક રસ લેતા જણામ છે. અપાડના એકમાં શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલે હિંદુસ્તાનનાં ગામોનાં નામોને અંતે આવતા પ્રત્યયોની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વાતમાં એક-બે સૂચના કરવી અસ્થાને નહિ થાય.

ઉત્તર હિંદના વ્યુત્પત્તિ શોધકોને વર્તતાં સુધી સંસ્કૃત મૂળો જ શોધવાની ટેવ પડેલી જણાય છે. આમાં ઘણીવાર શોધક ખોટા પાટો વડી જવા સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત કરતાં યે જૂની માયાઓ હિંદુસ્તાનમાં છે, અને સંસ્કૃત કે તેની કોઈ પ્રાકૃત વોલી વોલનારા આર્યો જ્યાં જ્યાં ફેલાયા તેમણે એ જૂની માયાઓમાંથી ઘણા યે શબ્દો એમના તેમ સ્વીકાર્યા અને જાળવ્યા હોવા જોઈએ. આવા શબ્દોમાં ગામોનાં નામો અવશ્ય હશે જ. એવી જૂની માયાઓ ઘણી યે હશે. આપણે હજુ રાત્રીપરજ, મીલ વગેરે લોકોની માયા પર પૂરતું ધ્યાન જ આપ્યું નથી. કેટલાયે પ્રચલિત શબ્દો સંસ્કૃતના અપદ્ધંશ નહિ, પણ એમની માયાઓના શુદ્ધ કે અશુદ્ધ શબ્દો હશે. આવી જૂની માયાઓમાં દ્રવિડ માયાઓ મુખ્ય છે જ. એનો વિસ્તાર આગલા જમાનાઓમાં આ જ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં હોવાનો પૂરાપૂરો સંભવ છે. એ માયાઓમાંથી કેટલા શબ્દોનાં મૂળ શોધી શકાય એમ છે તેનો માગ્યે જ કોઈએ અભ્યાસ કર્યો છે. એક-બે જ દાખલા આપું:

શ્રી નરસિંહભાઈએ પુર-નોર-સોર એવા ક્રમે ડાકોર, માંગલોર, વાંગલોર વગેરે શબ્દો બન્યાનું અનુમાન કાઢ્યું છે. અહીં આપણે મૂલી જઈએ છીએ કે માંગલોર, વાંગલોર તો ગૂંજગતી ઉપ્પારો છે, અને તે આપણે જાગ્રીમાંથી શીખ્યા છીએ. એ પ્રાંતના લોકો પોતાની માયામાં પોતાના ગામનું નામ એ પ્રમાણે નથી વોલતા કે લખતા, પણ મંગળૂર, વંગળૂર, મેસૂર, કાવૂર, તુનૂર, હોસૂર એમ 'હર' અન્તરાળા શબ્દો વાપરે છે. અને આ 'હર' શબ્દ વધી દ્રાવિડી માયાઓમાં 'ગામ'ના અર્થમાં સામાન્ય નામ છે. એના એવા જ લાગતા સંસ્કૃત 'પુર' શબ્દ સાથે એનો કશો સંબંધ નથી એમ દ્રાવિડી વિદ્વાનો માને છે.

ઘણી વાર મૂળ દેશી શબ્દોને સંસ્કૃતના પડિતોએ સંસ્કૃત વાધો પહેરાવ્યાના દાખલા પણ છે: એમ કે, મેસૂરનું - મહિષપુર; વડતાલનું - જતાલય, વડોદરાનું - વટપત્તન, નડિયાદનું - નટપુર, મુંબાઈનું - મુંબાપુરી, મુરતનું - મુરલીપુર વગેરે. આગળ જતાં એમ મનાઈ જાય કે એ શબ્દોનો ઇતિહાસ ક્લટો હશે; એટલે કે મૂળ નામ શુદ્ધ સંસ્કૃત હશે, અને મદ્દતા પાછળથી આવી હશે. હકીકત ક્લટી જ હોય.

ખાસ કરીને દ્રાવિડી માયાઓનાં જ્ઞાન સિવાય કેટલાક શબ્દોની—ખાસ કરીને ઐતિહાસિક તેમ જ પદાર્થોની સજાઓની—વ્યુત્પત્તિ શોધવી વરાવર નથી એમ મારો મત છે.

હું થોડા દાખલા આપું. 'મહારાષ્ટ્ર' શબ્દ લો. 'મરાઠા' શબ્દને 'મહારાષ્ટ્ર' મોંઘી સિદ્ધ કરવા સંસ્કૃત પંડિતોનો પ્રયત્ન હોય છે. અને લાગે છે કે 'મરાઠા' 'મહારાષ્ટ્ર' નો અપભ્રંશ નથી, પણ 'મહારાષ્ટ્ર' 'મરાઠા' શું પંડિતરૂપ છે. મૂળ શબ્દ કાનડી 'મરહાટ' કે 'મરહાડ' જેટલે પહાડી પ્રદેશ હોવાનો સંભવ છે. જેવા જ નીચા શબ્દો 'કરહાડ' અને 'વરહાડ' (વિશર) છે. લે પણ ચોખ્ખા કાનડી જ હોવા સંભવ છે. વરહાડનો વ્યુત્પત્તિ શોધવા માટે વિદ્યે પંડિતોએ વંદે વંદે કલ્પનાઓ દોઝાવી છે, પણ મને લાગે છે કે કે કાનડી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સીમા પરનો પ્રદેશ થાય.

મુંબઈની આબુલાબુ બોરિવલી, કાંદિવલી, મરવે, ચેન્નર, મલાડ (અરે પરાંલો છે. મને નથી લાગતું કે આખોયે સંસ્કૃત શબ્દકોશ ઉપચારીતે થે જે શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ શોધી શકશે. એ પોરંગી ભાષાના શબ્દો પણ લાગતા નથી. કાનડી શબ્દકોશને કાષ્ઠારે કેમાંના જેટલાક શબ્દોના અર્થ વેસાડી સ્થાય લેમ મને લાગે છે. દા. ત., ચેન્નરમાં 'હર' તો વેપોતો કાનડી ભાગ છે. કાંદિવલી, બોરિવલીમાં કાંદિ અને બોરિના અર્થ ટેકરી થાય છે. 'વણી' સંસ્કૃત 'આવણિ'ની જેમ હાર, માળા; જેટલે ટેકરીઓની હાર. મરવે માં મર જેટલે પહાડી. મલાડ—મહલાડ—મન્નાડ જેટલે પર્વત પ્રદેશ. આ મત્ત શબ્દ પર્વતના અર્થમાં લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં વપરાયેલો છે. મક્ક, મલ્લ, માલવ, માળવા વગેરે જાતિ કે દેશવાચક શબ્દો હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે, અને સર્વત્ર તેનો સંબંધ પહાડ કે પહાડી લોકો જોડે છે.

કહેવાની મતલબ જેટલી જ કે સર્વ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત મૂળોમાં જ શોધવામાં જોખમ રહેલું છે.

પત્ર ૨ જો

માઈશ્રી,

ઉપલા પત્રમાં ઐતોલિક નામોના દ્રાવિડી કે નીચી ભાષાઓ જોડેના સંબંધ વિષે વાળ્યું છે.

ઐતોલિક નામો જવા વહેંચે તો નીચાં ક્ષેત્રોમાં પણ ગૂંચરાતમાં થે કાનડી શબ્દો હીકહીક શોધી શકાશે એમ સંભવ છે. જે-તથા દાખલા આપું. નાળકને 'હાલ્ક આબો,' 'ત્યાં હાલ્ક છે' એમ કહી નીવડાવવાની એક પ્રચલિત આદત છે. મને નથી લાગતું કે જે 'હાલ્ક' કોઈ વસ્તુનું નામ છે એમ નીવડાવનાર કે નીનારમાંથી કોઈ જાણતું હોય. એ કાનડી 'હાલૂ' શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સાપ, યાવ છે. એ જ પ્રમાણે નાગરવેલનાં પાનને આપણે શેા ઓળખીએ છીએ; પણ એનું નામ 'નાગરવેલ' શું કામ? 'નાગરેલ' કેમ નહિ? આનો ખુલાસો કાનડીમાંથી મળે છે. 'નાગર' એ નાગનું છઠ્ઠીનું બહુ વચન છે, અને એનો અર્થ નાગોની વેલનાં પાન થાય. અહીં 'નાગ' શબ્દ સર્પવાચક નહિ, પણ નાગલોકોનો

જાણીતી વાત છે. આ ઉપરથી નાગ શબ્દના મૂળ અર્થ અને ઇતિહાસનો વિચાર કરી શકાય એમ છે.

એ જ પ્રમાણે 'ચીકાખળી' કાનડી 'શિકાકાચી' (શિકા નામના જાડનું 'કાચી' એટલે ફળ) શબ્દનું રૂપાન્તર હશે એમ કોને કલ્પના થાય ?

આપણે હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃતમૂલક છે એમ માનીએ છીએ ખરા. પણ ક્રિયાપદોના ઉપયોગની બાબતમાં સંસ્કૃત અને આ ભાષાઓમાં એક મોટા ફરક છે એ કેટલાના ધ્યાનમાં આવ્યું છે, એ હું જાણતો નથી. આ ત્રણે ભાષાઓમાં 'હાઈ આવ્યો,' 'ખાઈ ગયો,' 'નાશી જા,' 'પાડી નાંખ.' 'મૂકી દે' વગેરે બે ક્રિયાવાચક શબ્દોના સમાસ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં આ જાતનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજીમાં આવા ઉદ્દેશથી take away, run up, run away, get on વગેરે રીતે ક્રિયાપદની પાછળ એક અવ્યયનો ઉપયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એ ઉદ્દેશ કદાચ ઉપસર્ગથી કે બીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડે. પણ આવો બે ક્રિયા-શબ્દોના ઉપયોગ સંસ્કૃતમાં નથી. પણ કાનડીમાં બરાબર આ જ રીતે ઉપયોગ છે, અને હું ધારું છું કે તેલુગુમાં યે છે.

કાનડીની જ વાત કરું છું, એટલે આવણુના અંકમાં શ્રી. વળવંતરાય ઠાકોરના ચર્ચા-પત્રના એક વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં છું. માર દેના માટે અંત્ય લઘુસ્વરનું દીર્ઘત્વ કાનડીમાં થાય છે અને ગૂજરાતીમાં થાય છે તેમાં ભેદ છે. ગૂજરાતીમાં 'હું જ જઈશ' ને બદલે 'હું જઈશ' એમ બોલી શકાય છે ખરું. એમાં દીર્ઘોચ્ચારણુ છે. માટે જ મેં કહ્યું હતું કે બોલવામાં જ્યાં જ કે ય વાપરીએ, ત્યાં લખવામાં કાળો ટાઈપ મૂકીએ તેના જેવી અસર થાય છે. એમાં એટલો સુધારો કરું કે કોઈક ઠેકાણે અંત્ય સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારથી એ જ ગરજ સરે છે. પણ ગૂજરાતીમાં કોઈ જાણીતા નિયમોથી સર્વત્ર એમ દીર્ઘોચ્ચારણુથી જ કે યની ગરજ સરતી નથી; 'હું જઈશ જ' એમ બોલવાના અર્થમાં 'હું જઈશ' એમ લખી શકાય, પણ 'હું જઈશ' એમ બોલી ન શકાય. તેમજ 'તે લેશે જ'ના અર્થમાં ગૂજરાતીમાં અંત્ય 'શે' નો દીર્ઘ કરી શકાતો નથી. 'હું રોટલી ખાઈ બે ગયો' ને બદલે 'હું' રોટલી ખાઈ ગયો' એમ ન કહેવાય. કાનડીમાં એ જ બોલવા અને લખવામાં સમાન પદ્ધતિ છે. 'હું જ જઈશ' કે 'હું ય જઈશ' માંનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર તો વળી વેવડો માર ગણવો જોઈએ:

પણ, આ જન્ય ની ચર્ચા તો શુદ્ધલેખનની દૃષ્ટિએ નીકળી હતી. પ્રશ્ન એ છે કે આપણા હાથ નીચે શીખતા વિદ્યાર્થીઓને એ અક્ષરો આગલા શબ્દની જોડે લખતાં શીખવવું કે છૂટા લખતાં ? શ્રી. ઠાકોર વિકલ્પ રાખવા સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એકંદરે જોતાં નીચેનો નિયમ માન્ય થવો જોઈએ.

જ્યાં જન્ય જુદા જ લખવાને કાંઈ વિશેષ કારણ ન હોય, (જેમ કે, આ જ ને આજ તો ઘોટાળો દૂર કરવા), ત્યાં બંનેને આગલા શબ્દની જોડે લખવા ઠીક. પણ કોઈએ જુદા લખ્યા હોય તો તે અશુદ્ધ લેખન છે એમ કહેવું નહિ. કારણ, ગૂજરાતીમાં સામાસિક શબ્દોના અંગરૂપ શબ્દોને જુદા લખવાની રૂઢિ છે, અને તે રૂઢિ સરળતાને પોષક છે.

શ્રી. ઠાકોરનું આખું ચર્ચાપત્ર ઉપલા વિચારને પોષક છે એમ હું સમજ્યો છું.

મેના

૧

‘ક્રિશોર’ના ગયા (ચૈત્ર માસના) અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ ઉપર ‘મેના’ વિષે ભાઈ મગનભાઈ પટેલનો લેખ છે. તેની શરૂઆતમાં એ ભાઈ પૂછે છે : “આપણા લોકો એને (કાબરને) મેના જેવા મધુર નામે શા માટે નહિ ઓળખાવતા હોય? અને આ નામ પોપટની માદાને આપી દેવાનું શું કારણ હશે? પોપટમાં વળી એવો, કયો ગુણ છે?”

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કઠણ છે છતાં આપણા લોકોએ ‘પોપટની માદાને એ નામ બહુ કાળથી આપેલું છે. એને સંસ્કૃતમાં સારિકા કહે છે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કાશમાં મેનાનો અર્થ સારિકા આપ્યો છે, તેમ જ ‘શબ્દચિંતામણિ’ કાશમાં સારિકાનો અર્થ મેના આપ્યો છે. મેનાને પ્રાચીન કાળથી લોક પોપટની પેઠે પાંજરામાં રાખે છે. કાશિદાસે મેઘદૂતમાં સારિકાં પંજરસ્થામ્ વર્ણવી છે. લોક કાબરને ભાગ્યે જ પાંજરામાં રાખે છે. એટલે સારિકા અર્થાત્ પોપટની માદા તે જ મેના છે, કાબર નહિ.

વળી એ ભાઈ લખે છે કે : “કાબર તો રૂપે ફૂટડી, રાગે મીઠી અને અનેક ગુણોવાળો છે.” છતાં પોપટની માદા-મેના-કાબરથી ચંદ્રિયાતી છે એ તો એ પોતે જ સ્વીકારી દે છે : “કાબરમાં એના (મેના) જેવું રૂપ તો નથી, પણ તો ય ફૂટડી છે. એના જેવો રાગ નથી, પણ તો ય સાડું બોલે છે.” છતાં યે વળી એ ભાઈ ફરિયાદ કરે છે કે : “તમે માત્ર એની મીઠી બોલીથી મુગ્ધ થઈ જઈ એને મેના જેવા મધુર નામે સંબોધો છો.” પોપટની માદાને એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોક આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે? મદના એ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી મધના-મેના શબ્દ અવતર્યો છે. ‘મેનાવતી’ જેવા બીજા શબ્દોની પેઠે જ. અને પોપટની માદા મદના છે કે કાબર? કાબરને તો સંસ્કૃતમાં કવુરા કહે છે,

ત્યારે હવે એક જ પ્રશ્ન : પ્રાચીન કાળથી પોપટની માદાને લોક મેના કહેતા આવ્યા છે અને તેના રૂપરાગ જોતાં એ નામ તેને ગોચર છે. એ રૂઢ નામ તેની પાસેથી આજે છીનવી લેઈને એ મધુર નામ કાળરને આપવાનો, ભાર્ગ મગનભાર્ગનો શો હેતુ છે ? સાચે જ એ નામ કાળરનું છે એમ એ માનતા હોય તો એમ માનવાનું શું પ્રમાણ છે ? એમના જેવા કોઈએ કોઈ અંગ્રેજ લેખકને એવું જોડું નામ જતાવ્યું હોય અને તેવા કોઈ અંગ્રેજ લેખકે એવું કંઈ લખી માર્યું હોય તો એ પ્રમાણ ન ચાલે, કારણકે એ નામ અંગ્રેજી નહિ, પણ હિંદી છે અને ઘણીજારી હિંદી ભાષામાં પણ મેં કયું એ જ રીતે એ પંખીઓનાં નામ પ્રચલિત છે.

ભાર્ગ મગનભાર્ગ આ વાતનો ખુલાસો કરશે એવો આશા છે.

નરસિંહભાર્ગ પટેલ

*

૨

પોપટની માદાનું નામ પણ મેના છે અને કાળરનું નામ પણ મેના છે. આપણે જોને ચોટલા કાળર કદીએ છીએ તેને જેમ આપણે બ્રાહ્મણી મેનાના નામથી પણ જોળખીએ છીએ એમ જ કાળરની છુદીછુદી જાતો મેનાના વર્ગમાં મૂકેલી છે. જે અંગ્રેજ પક્ષીશાસ્ત્રીઓએ આપણા દેશમાં આવી પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી તેનાં પુસ્તકો. જદાર પાડ્યાં છે તેમાં કાળરને 'કોમન મેના', કાંકાની કાળરને 'જેંક મેના' અને ચોટલા કાળરને 'બ્રાહ્મણી મેના' એવાં નામ આપેલાં છે. અંગ્રેજ લોકો શાસ્ત્રીય શોધખોળમાં એવા કાચા નથી કે નરસિંહકાકા કહે છે તેમ એ મારા જેવો એકાદ કાળરને મેના કહી દે અને એ માની જાય અને લખી મારે.

વળી એ મને પૂછે છે કે "પોપટની માદાને, એના રૂપરાગને શોભે એવું મેના નામ લોકો આપે તેમાં એમને આવી ફરિયાદ કેમ કરવી પડતી હશે ?"

લોકોને પોપટની માદા તરફ આદર છે. પણ એ જેતીના પાંચને નુકશાનકર્તા હોવાથી હું એનો અનાદર ઇચ્છું છું. પક્ષીજીવનનો જેતીના પાંચમાં મોટો ફાળો છે. અને તેનો અભ્યાસ પણ લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જ થવો જોઈએ. એ રીતે જોતાં સાહિત્યકારો જે મેના કે ખુલખુલને વખાણે છે તેને વખોડવામાં હું કશી હરકત જોતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કાળરનું સામાન્ય મેના એવું નામ છે જ અને એને માટે હું આગ્રહ રાખું તો કાંઈ જોડું છે ?

મગનભાર્ગ પટેલ

૩

કાબર કે મેના ?

સંસ્કૃતમાં જેને સારિકા કહી છે, એ જ ને મેના હોય, તો તો કાબર એ જ મેના, એવું સિદ્ધ થાય. કારણ, 'સારિકા' ઉપરથી બંગાળીમાં શાલિક શબ્દ બનેલો છે, અને તેનો અર્થ કાબર થાય છે. આને માટે પ્રમાણ જેવું હોય તો શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયનું *The Origine and Development of Bengali Language and Literature* જોવું. તે ઉપરાંત શ્રી. જ્ઞાનેન્દ્ર મોહન દાસના અને બીજા આધારભૂત ગણાતા કેશીમાં પણ એ જ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારેલી છે. શાલિકની મગનભાર્ગ્ય એ કહી છે તેવી ત્રણ જગતો ગણાય છે, અને તેનાં વર્ણન શ્રી. જગદાનંદ રાયે પોતાનાં 'પાંચી' અને 'વાંચાર પાંચી' નામનાં પુસ્તકોમાં કરેલાં છે.

વળી એ સારિકા શબ્દ ઉપરથી જ મરાઠીમાં સાલુકી શબ્દ બનેલો છે, અને તે પણ કાબરના જ અર્થમાં વપરાય છે. કાબર પણ ખૂબ મીઠું બોલે છે, એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે. અને મરાઠીમાં તો 'સાલુકી મંજુલ, ચોલતસે વાળી' એ પંક્તિ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. પૂનાના જાણીતા સમાજસેવક શ્રી વિદુષ રામજી શિંદે પાસેથી મેં જાણ્યું છે કે મરાઠીમાં એ સાલુકીને જ મેના પણ કહે છે. અમરકોશની થી. ઝળકીકરની ટીકાવાળી આવૃત્તિમાં સારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે : સારિકા પક્ષીમેદ : । સાલુકી इति प्रसिद्धा ।

એટલે આનો અર્થ ટૂંકમાં લખવો હોય તો આમ લખી શકાય :

મેના = સારિકા > શાલિક = કાબર

મેના = સારિકા > સાલુકી = કાબર

∴ મેના = કાબર

'કર્કુરા' ઉપરથી કાબર થયું છે, એવી જ સૂચના છે, તે વિશે પણ બે શબ્દ લખું છું.

સંસ્કૃત ભાષાના આધારભૂત ગણાતા કેટલાક કોશો મેં જોયા છે, 'જેમકે (૧) શ્રી આપ્ટેનો (૨) વિલિયમ મોનિયરનો અને (૩) વાચસ્પત્ય. આ ઉપરાંત એકમે નાના કોશો પણ જોયા. છતાં એકમાં કર્કુરા કે કર્કુરનો અર્થ 'કાબર' એવો ન મળ્યો. 'કાબર' તો શું પણ કોઈ પણ જાતનું પંખી એવો પણ એનો અર્થ યતો નથી. કર્કુરનો એક અર્થ પચ્ચંગી એવો થાય છે. વળી 'કબૂતર'ના રાખોડી રંગને પણ 'કર્કુર' કહે છે અને એ અર્થમાં જ એ શબ્દ કાલિદાસે રતિવિલાપમાં કામદેવની રાખને વિશે 'કપોત કર્કુરમ્' વિશેષણ યોજીને વાપર્યો છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એના બીજા ઘણા અર્થો છે, પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. કદાચ કાબરનો રંગ કબૂતરના રંગને મળતો જ હોય છે, અને તે રંગને માટે કર્કુર શબ્દ વપરાયો છે, એ ઉપરથી 'કાબર'ને કર્કુરા શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પત્ત કરવાનું સૂઝ્યું હોય. પણ બાગે આ બાબતમાં પહેલ કરનાર આપણા વિદેહ સાક્ષર શ્રી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી છે. તેમણે પોતાના જૂદજૂદાકરણમાં 'કાબર'ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કર્કુર ઉપરથી આપી છે. આ સિવાય એને માટે બીજો કોશ આધાર નથી.

વળી પોપટની માદા એ ને મેના હોય, તો તો તે પોપટના રંગરૂપનું પંખી થયું ગણાય. પણ એ વસ્તુ બરાબર નથી. પોપટની માદાને પોપટી પણ કહી છે. સામાન્યમાં એ પ્રયોગ નગીનદાસ પારેખ

છ વરસ પહેલાં નામદાર મહારાજ સાહેબના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવી. દરબારી ખેડૂતોને જમીનનો વેચાણ હક અને વારસા હક આપીને એ પ્રસંગને ચિરસ્મરણીય બનાવવામાં આવ્યો છે. અત્યાર પહેલાં ખેડૂતની જમીનની અંદરની મિલકત જેની કિંમત ઉપગ્રવી ન શકાય તેવી મરેલી મૂડી જેવી હતી. હવે વેચાણ હકથી ખેડૂત જમીન ઉપયોગમાં લઈ શકે તેવી ચલણી મિલકત બની છે. પહેલાં તો વારસ પુત્ર ન હોય તો જમીન દરબાર દાખલ થતી. આ રીતે ખેડૂતની મિલકતની કિંમત કેટલી વધી છે તેની મોક્કસ આંકણી લગભગ અશક્ય છે. તો પણ દરબારી ખાલસા વહીવટમાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ વીધાં જમીન છે. અને વીધા દીઠ દસ રૂપિયાની કિંમત આંકીએ તો એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે ખેડૂતની મિલકતમાં એથી ૧૩થી ૨ કરોડનો વધારો થયો છે.

વારસા અને વેચાણના નવા હક્કને લીધે ખેડૂતને જમીન માટે મમતા વધશે, અને તેની શાખ પણ વધવાથી ખેતીસુધારણા માટે મોટી ખર્ચાળો જોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનું તેને માટે શક્ય બનશે. અને એમ ધારી શકીએ કે આ ખેડૂત કે તેવા વર્ગના હાથમાં જમીન ન રહે તે સારું અરુ ખેડૂત સિવાય જમીનને જમીન વેચવાની મનાઈ થાય. એને નોંતોમાં ધણા સમજી માણસો છે. નાતનાં બંધનો અને જમીન વેચાણ પા નાં ત્રાસ તેઓ સમજે છે. એ રિવાજોને લીધે તેઓને દેવું કરીને જ્યાં વેચાણ હદાર ખર્ચ કરવું પડે છે. એ અનિષ્ટમાંથી બચવા માટે તેઓએ પોતપોતાની સંતિઓ માટે કાયદાઓ ઘડ્યા છે. પણ કોઈ પૂછનાર ન, હોવાથી એ કાયદાઓ જોઈએ તેટલા પગાતા નથી. રાજ્ય એમાં વચ્ચે આવે તો તેઓ કદાચ રાજી થાય. જ્યાં જ્યાં સંતિઓમાં આવે મત છે ત્યાં ત્યાં રાજ્યે વિના સંકોચે યોગ્ય કાયદાઓ ઘડવા જોઈએ અને તેનો અમલ કરવો જોઈએ."

ખરક નામે ખેડૂતોની મોટી નાત છે. તેઓ સચકત અને મહેનતુ છે. અને પોતાની ખેતીની આવક ઉપરાંત તેઓ મોટી સંખ્યામાં ભેસો રાખી કમાણી કરે છે. આટલો ઉલોગ અને ઉલ્લમ છતાં તેઓ લગ્ન, ધરધરણાં, આણાં વગેરે પ્રસંગો વખતે ખૂબ ખર્ચ કરીને પાયમાલ ચર્ચ જતા.

એ નાતખર્ચના જુલમમાંથી બચવા માટે ખરક લોકોએ પોતાની મેજેજ રાજ્યને કાયદો ઘડી આપવા ચિન્તી કરી અને જુદાજુદા પ્રસંગ વખતે ખર્ચની રકમ મુકરર કરાવી. હવે એ કાયદો ન પાળે તો તેઓનો દંડ થાય. મહાલના વહીવટદાર એ દંડ વસૂલ કરે અને નાતના પંચને એ પેસા સોંપી દે. છેલ્લાં વરસોમાં હદગદાર વધી પડેલા ખર્ચ પર ખરક લોકોની નાતમાં એ રીતે રાજ્યે અંકુશ મૂક્યો છે.

સમાજસુધારો ઉપરથી દાખલ કરવામાં આવે એવો ભાગ્યે જ કોઈને આગ્રહ કરી શકાય, પણ કમિટીના રિપોર્ટમાંથી સખ્તો લઈએ તો, "આવા નાતે પોતે કરેલા કાયદાકાનૂનો બતાવે છે કે, આવા સમાજસુધારાની આવશ્યકતા છે અને રાજ્ય વચ્ચે પડે તે પણ સહી લેવા લોકો તૈયાર છે. નાતના ધોરણો જે કંઈ અસર ન કરી શકતા હોય અને ખાલી ચોપડે મંજૂર રહ્યા હોય તેને કાયદારૂપે અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય રાજ્યનું છે."

છે. ખેડૂતની વધતી જતી વસ્તીને લીધે જમીન પર ખોળે વધતો ખર્ચ છે. અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો એવું બન્યું છે કે મારા ખેડૂતોને, નિભાવપૂરતી જમીન ન હોવાથી ગાડાંનાં ભાડાં કરવાં પડે છે, અથવા ડેરી અને શુદ્ધાના ફાલના ઇંગરના રાખવા પડે છે અથવા તો મજૂરી પણ કરવાની ફરજ પડે છે.”

પણ હાલમાં, નિશ્ચિત સંખ્યા કરતાં ઓછા વીધાની જમીન હોય તો તેના ભાગ પાડવાની કે તેમાંથી વેચાણ કરવાનો મનાઈ કરવામાં આવી છે. ખેડૂતને નિભાવ અલગથી કરી દેતી એ ભાગલા પાડવાની પ્રથા આ નિયમથી અટકી જશે એમ આશા રાખી શકાય.

મહેસૂલ ઉધરાવવાની સંપ્તાર્થ માટે ઘણી વાર ટીકા થાય છે અને એ સંપ્તાર્થથી ખાતેદાર ઘણી વાર દેવામાં ગુંડાવાય છે એ સાચી વાત છે. થોડાં વરસ થયાં એ સંપ્તાર્થ

ઓછી કરવા માટે બે રીતે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે, એક તો મહેસૂલની વસુલાતમાં સંખ્યા બાકી રહેલ મહેસૂલ પેટે વસૂલ કરવાની આની આખા ગામ માટે ધોરણને બદલે ^{સંખ્યા} સહર ખેડૂતો પરથી નહિ, પણ સાધારણ અને ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિ પરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે ગામના લગભગ

બધા ખેડૂતો ભરી શકે તેવી જતના ઓછા ધોરણે આ લેવાણુ નક્કી કરવામાં આવે છે. પણ એવા ખીજા ખાતેદારો હોય કે જેઓ નિશ્ચિત ધોરણ કરતાં અમુક આની રકમ વધારે ભરી શકે તે માટે એવા ખેડૂત પોતાના ખાતાના બાકીદેણામાં શી રકમ ભરવી એ સ્થાનિક વહીવટદાર નક્કી કરે છે.—સ્થાનિક વહીવટદારોને નક્કી કરેલા આવા અક્રિય લેવાણુમાં —સંજોગાનુકૂલ વધપટ કરવી હોય તો કરી શકે તેવી મુખત્યારી આપવામાં આવી છે.

વળી મહેસૂલની સંપ્તાર્થ ઓછી કરવા માટે કિસ્તની તારીખના કડક પાલન માટે આગ્રહ સેવવામાં આવતો નથી અને લગભગ દર વરસે વિભાગના આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારીને ખાસ એવી સત્તા આપવામાં આવે છે કે તે મહાલ, તપા કે ગામડાના ખતુના પાકના ફેરફારને અનુકૂળ બને એ રીતે મહેસૂલના હપ્તા ભરવાને માટે મુદત વધુ લંબાવી શકે.

હવે કપાસ મગફળી વગેરે પેસા ઊપજે તેવી ચીજોના વાવેતર તરફ વલણ હોવાથી, ખેડૂતો પોતાનાં ઢોરો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ચારો એકઠો કરી રાખી શકતા નથી. એટલે વરસાદ મોડો આવે કે એમાસમાં વચ્ચે વરસાદ ન આવે તો નિશાની તંગી વખતે ખેડૂતોને ખેડૂતોને નીરણુ માટે ઢોઝાદોઝ કરવી પડે. ધાસ કે કડખની તંગીના માટે ધાસનો સંગ્રહ વખતમાં ખેડૂતને મદદ કરવા માટે રાત્રિય ત્રણચાર કુરોડ પાઉન્ડ ધાસનો સંગ્રહ રાખે છે. ગમે વરસે જ જુલાઈ અને ઓગસ્ટ વચ્ચે વરસાદની તાણ પડી, ત્યારે રાત્રિયે ખેડૂતોને તારકાળિક ૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ધાસ ધીર્ય હતું. આવી વખતસરની મદદ સિવાય ઢોર રાખનારા ખેડૂતો લટકી રહ્યા હોત અને ઢોરને માટે નીરણુ ખરીદવા માટે જ તેઓને દેવું કરવું પડત.

અત્યાર સુધી આપણે માત્ર બહારની નિષેધાત્મક મદદ કરી શકે તેવા કાયદાઓની અને વહીવટી પગલાંની વાત કરી. ખેડૂતની આર્થિક સુધારણા માટે રચનાત્મક કાર્યોના વિચાર કરીએ ત્યારે ઢોરની ઓછા સુધારવાનો પ્રશ્ન પહેલો આગળ આવે છે. એ મહત્વનો અને વળી સુદ્ધિપૂર્વક કામ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ટૂંક મુદતમાં દેખાઈ આવે તેવા પ્રશ્ન છે. જો કે

મો સંવર્ધન

પશુસુધારણાનાં એ કાર્યમાં લોડ ક્ષીન્ત્રીયગોની અપીલને લીધે જમણે વેગ આવ્યો છે, પણ આ અતિ મહત્વની બાબતમાં ભાવનગર દરબાર હેઠળ પાંચ વર્ષ ઉપરાંત સમય થયાં ધ્યાન આપે છે. વાછગણોને ખાસી કરવા સામે સમાજમાં સદીઓજૂના અર્ધધાર્મિક પૂર્વગ્રહો હતા, અને પશુસુધારણાના કાર્યમાં મોટામાં મોટી નડતર એ હતી. હવે તો ખર્જો રીતે ખાસી કરવાથી પશુઓને જરાપણ દુઃખ થતું નથી એટલે લોકોનો વિરોધ સાવ અકારણ હતો. ખર્જો રીતિનું લોકોની નજર આગળ જ બતાવી આપવાથી અને સહજ સમજવડથી, લોકોનો એ વિરોધ તૂટી ગયો છે એ સંતોષની વાત છે. હવે તો ઘણાખરા ખેડૂતો પોતાની મેળે જ વાછગણો ખાસી કરવા દે છે. એ કાર્ય માટે ખર્જો રીત ગણનારનો સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો છે અને અત્યાર સુધીમાં ૮૬૨૪ વાછગણ તથા ખૂંટો ખાસી કરવામાં આવ્યા છે.

મહાનનના રેડીઆળ આખલાઓ ઓછા કરવા માટે ખાસ કાળીજી રાખવામાં આવે છે. મથકુર ગીરની દેહાણુ ઓલાદ ભારબરદારી તેમ જ દૂધ આપનાર તંત્રીકે ઉત્તમ જાત છે. તેને ઉતારી પાડવામાં આ રખડાઉ ઓડેલા કહેવાતા મહાજનીઆ ખૂંટો મુખ્યત્વે કારણમૂત છે. એવા નકામા મોખરીઆ ખૂંટને ખાસી કરીને નિર્દોષ બનાવવા ઉપરાંત દરેક ગાયને સારી ઓલાદના આખલાઓ પૂરા પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. સારા ખાત્રીલાયક આખલાઓ મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે છે. આખલાઓ ઉછેરવાનું નક્કી કરવામાં આવે તો એનો ઉકેલ થાય, અને સારા આખલાઓ ઉત્તરાંતર મળતા રહે. એવા એ કાર્ય કાઢવા એવી સચૂના થઈ છે અને દરબાર એ વિચારણામાં છે.

લગ્ન વગેરે સામાજિક પ્રસંગે ખેડૂતો હદબહાર ખર્ચ કરે તે બાદ કરતાં બળદની ખરીદી એ તેના જીવનમાં સૌથી ખર્ચાળ વસ્તુ છે. દેરાની હેલ્લી પંચવાર્ષિક ગણતરી મુજબ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો પાસે ૮૨,૪૨૬ બળદો છે. બળદ સામાન્ય રીતે દસ વરસ કામ આપે. એ દિસાએ વરસોવરસ ૮૨૪૨ બળદ નવા મળતા રહે તો ૮૨,૪૨૬ બળદો કાયમ રહે. સામાન્ય રીતે બળદની કિંમત રૂ. ૫૦ આંકે, તો પણ ભાવનગર રાજ્યના ખેડૂતો દર વર્ષે રૂ. ૪,૧૨,૩૦૦ એટલે કે ચાર લાખ કે તેથી વધારે રૂપિયા બળદ પાછળ વાર્ષિક ખર્ચે છે. ખેડૂતો એકબે ગાયો તો બહુ ઓછા ખર્ચે રાખી શકે. એમ કરે તો તેઓ બળદો ઉછેરી શકે અને ઉપર જણાવેલી રકમની બચત થાય. એમ કરે તો ખેડૂતને બળદ માટે સિંધી વેપારી પર આધાર રાખવો ન પડે અથવા તો ચાલુકારને બોળે માથું, ધરતું ન પડે. વળી પૈસા ખર્ચીને લીધેલા બળદો કરતાં ઘેર ઉછેરેલા બળદ વધારે સારા થશે. જે ગામને એક વરસ થયાં આખલા આપવામાં આવ્યા છે ત્યાં બળદની ઓલાદમાં ઝટ નજરે તરી આવે એવો સુધારો જણાયો છે અને કબાલાની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે. (બળદ ખરીદવા માટે સિંધી સાથે કરેલા કરારને કબાલો કહેવામાં આવે છે.)

ખેડૂતસંરક્ષણ ફંડના વ્યાજમાંથી દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતને ફરી રીતે મદદ અપાય છે તે વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે. અતિશ્વિટ કે દુષ્કાળ વખતે ફંડનો એ ઉપયોગ બરાબર હતો. પણ તે ઉપરાંત ભાવનગર દરબાર વ્યાજની એકઠી થયેલી રકમનો બીજો રોમાં ઉપયોગ થઈ શકે તે વિચારતા હતા. તે ઉપયોગ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી સંપૂર્ણ દુષ્કાળ કે વરસાદની તાણ જેવી વારંવાર આવતી મુશ્કેલ વખતે ખેડૂત તેનો સામનો કરી

શકે અને ખૂબ વિચાર અને ચર્ચાને અંતે દરબાર એમ નિર્ણય પર આવ્યા કે જેટલે કાયમી ફૂવા હોવા નોંધે એ. હિંદુસ્તાનની આબોહવાને લીધે, અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડ જેવા ટૂંકા ચોમાસાવાળા પ્રદેશમાં ફૂવાના પિતની સગવડ અનિવાર્ય છે. ભાવનગર જેવા રાજ્યમાં નહેરો નથી અને ભવિષ્યમાં એવી શક્યતા પણ નથી, તેવા પ્રદેશમાં ફૂવાની સૌથી વધારે જરૂર છે.

પાણીની સારી સેરવાળા ઘણા જૂના ફૂવા માત્ર કાચા હોવાથી નકામા થઈ ગયા હતા, અને પાણીની બેખડો પડી જવાથી પૂરાઈ જતા હતા; વારંવાર ગળાવવાના ખર્ચને ખેડૂતો પહોંચી ન શકે એટલે પણ એ ફૂવા બગડતા હતા, એટલે પૂરતું એકંદરે ૨૧૩ પાકા ફૂવા પાણી આવતું હોય એવા જૂના ભાડ ફૂવા પહેલા હાથમાં લેવામાં આવ્યા. કિમરાળા મહાલના ઢસા તપામાં જૂના ફૂવા પાકા બનાવવા માટે રૂ. ૭૫૦૦૦ મંજૂર થયા. એક જ પરગણામાં એ રીતે શરૂઆત કરી તે સાથે રાજ્યમાં લુદ્ધી લુદ્ધી જગ્યાએ ફૂવા સમરાવવા માટે રૂ. ૨૦૦૦૦ મંજૂર કરવામાં આવ્યાં. એ રકમમાંથી રૂ. ૬૨૧૬૧ ઢસા તપામાં ૧૬૨ ફૂવા પાકા કરવા પાછળ ખર્ચાયા, અને રૂ. ૧૩૭૪૫૦ રાજ્યમાં લુદ્ધી લુદ્ધી રથળે બીજા ૫૧ ફૂવા સારા કરવામાં ખર્ચ થયો. પછી આ વરસે પાકા ફૂવા બધાવવા માટે એ ફંડમાંથી રૂ. ૮૦૦૦૦ ગઢડા મહાલ માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

જરૂરની બધી રકમ ઉપરોક્ત ફંડમાંથી રાજ્ય આપે છે. અર્ધો રકમ ખેડૂતને ખાતે માંડવામાં આવે છે અને પછી નાના નાના હપ્તાઓમાં તે વસૂલ કરી લેવામાં આવે છે, જ્યારે બાકીની અર્ધો રકમ રાજ્ય તરફથી બક્ષીસ તરીકે માંડી વાળવામાં આવે છે.

થોડાં વરસ થયાં ખાસ માણસો રાષ્ટ્રીને કાંતવાના તથા હાથવણાદના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. કપાસિયા હાથે કાઢવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે કારણકે હાથે કાઢેલા કપાસિયાની કિંમત જનના કપાસિયા કરતાં બીયાણુ તરીકે વધારે ગણાય છે. વાવેતરમાં પણ હાથે કાઢેલા કપાસિયા ઓછા નોંધે એ એટલે બી ખરીદતી, વેળા એટલા પૈસા બચે છે. સારા અને ચોખ્ખા બીજનો લાભ ખેડૂતો જાતિ અનુભવને લીધે સમજતા હશે એવો સામાન્ય ખ્યાલ રહે. પણ છેક જરૂરની પળે વાવણીને વળતે ઘણા ખેડૂતો બી લેવા નીકળે છે, તેઓની એ બેદરકારી જેતાં સરસ બીની કિંમત વિશે તેમને સમજ છે કે કેમ તે વિશે શંકા થાય. અમુક અંશે કદાચ ગરીબ રિયતિને લીધે આ બેદરકારી કદાચ આવી હોય, પણ સારાં બીજ સતત મળતા રહે તે માટે પૂરા પ્રયત્નો કરવા નોંધે એ અને તેનો સંબંધો અસરકારક ઉપાય, કપાસ હાથે લોઢવો તે છે. એનો અર્થ એ નથી કે ખેડૂત પોતાની નીપજનો બધો કપાસ હાથે જ લોઢે પણ સરસ બી માટે અને કુટુંબનાં કપડાં પૂરતો કપાસ તે બચત રાખે એટલું તેને સમજાવવું નોંધે એ.

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા

ઉઘડતાં ઉપાનાં દ્વારે
દેલાતી હિમમાળ હારે
ક્ષિતિભેની તટપાળે

એકલી—ભૂલી રે પડી૦

દાઝેલા બપોર ટાણે
વેરાન કો વનવાટે
ચોપાસે મૃગજળ ઘાટે

એકલી—ભૂલી રે પડી૦

વિલાતાં કો સાચકાળે
તૂટેલાં મંદિર દ્વારે
ખૂંટાતી દીપક વાટે

એકલી—ભૂલી રે પડી૦

નીશીથે વાદળ નાદે
તોફાની તિમિર ફાળે
વેરણુ નીંદર સારે

એકલી—ભૂલી રે પડી૦

પંચભૂત દેહ માળે
મનશુદ્ધિ ભ્રમ જાળે
હૈયાના નિસ્ત્રીમ આરે

એકલી—ભૂલી રે પડી૦

ભૂલી રે પડી મજગોપિકા.

(૧) પાટણની જગાએ પહેલાં કોઈ નગર હતું ખરું ?

સં. ૮૦૨ માં ધનરાજે પાટણ વસાવ્યું હતું. તે પહેલાં એ સ્થળે લાક્ષારામ નામનું નગર હતું એમ એક ઉલ્લેખ મારા વાંચવામાં આવ્યો છે. જિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૬૪ થી ૧૩૮૯ સુધીમાં રચેલા વિવિધતીર્થકલ્પ નામના ગ્રંથમાં અણહિલપુરસ્થ અરિષ્ટનેમિકલ્પ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે:—

પ્રાચીન સમયમાં કનોજ નગરમાં મહાસમૃદ્ધિવાન જડ નામનો વણિક હતો. કનોજના રાજ્યએ પોતાની પુત્રી મહુશિખાને કાપડામાં આપેલા (સાસરવાસામાં ?) મુર્જર દેશમાં કરિયાણા લાદેલી બળદોની પોઠ લેઈને તે આવ્યો અને સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલા લાક્ષારામમાં સુકામ કર્યો. તે નગર અણહિલવાડ પાટણની જગાએ હતું. તે વણિક ચોમાસાની ઋતુમાં ત્યાં રહ્યો. વરસાદ પુરુષ પડ્યો. ભારવા માસમાં તેના બધા બળદોની પોઠ ગુમ થઈ. તેને માટે ઘણી ખોજ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આ પ્રમાણે સર્વનાશ થવાથી તે ખટુ ચિંતાતુર થયો હતો. તેવામાં એક રાત્રે, અંબ્યાણ માતાએ તેને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, "હે વત્સ! તું જાણે છે કે જાણે છે?" તેણે જવાબ આપ્યો, "ભગવતી! માતૃ સર્વસ્વ નાશ પામ્યું, ને મને નિદ્રા ક્યાંથી આવે?" દેવીએ કહ્યું, "વત્સ! આ લાક્ષારામમાં આંબલીના યડની નીચે ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. ત્રણ માથોડાં. ખોદીને તે તું કાઢ. તે ત્રણ પ્રતિમાઓમાં એક શ્રી અરિષ્ટનેમીની છે, બીજી શ્રી પાર્શ્વનાથની છે અને ત્રીજી અંબિકા દેવીની છે." તે જડ વણિકે પૂછ્યું, "આંબલીનાં યડ તો ઘણાં હોય, તો એ યડ જોળખવું શી રીતે?" દેવીએ ઉત્તર આપ્યો, "જે યડની પાસે ધાતુનું મંડળ અને ફૂલનો ઢગલો હોય તે યડ એ હશે. એ પ્રતિમાઓ કાઢીને તેનું તું પૂજન કરીશ, તો તારા બળદોની પોઠ એની મેજે મળી આવશે," તેણે પ્રભાતમાં ઊઠીને તે પ્રતિમાઓ ખોદાવી અને તેની પૂજા કરી. પછી તુરંત જ આચિંતી તેની પોઠ આવી પહોંચી. તે વણિક પ્રસન્ન થયો, ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું અને મૂર્તિઓની તેમાં સ્થાપના કરી.

ત્યાર પછી, એક ચોમાસામાં ત્યાં અદારસો સાળવીઓનાં ઘર દ્વારે તે અંગાદાર (લાલનું અધાર) ગામમાં બંભાણ ગચ્છના શ્રી યશોભદ્રસૂરિ બંભાણ નગરમાંથી વિદાર કરતા કરતા આવ્યા. લોકોએ વિનંતિ કરી કે, "મદારાજ! તીર્થનું ઉદ્ધવન કરીને જવું ઠીક ન ગણાય." તેથી તે સૂરિએ તે પ્રતિમાઓને વંદન કર્યું અને માગધર માસની

પૂનમે ધ્વજરોપનો મહોત્સવ કર્યો. આજ પણ પ્રતિવર્ષે એ દિવસે ધ્વજરોપ થાય છે. આ ધ્વજરોપ મહોત્સવ વિક્રમ સંવત પાંચસો બેમાં (૫૦૨) થયો હતો.

ત્યાર પછી સં. ૮૦૨ માં અણહિલ્લી નામના ગ્રામાણે દેખાડેલા લાક્ષારામના સ્થળે આવડા વંશના વનરાજે પાટણ વસાવ્યું.

પાટણની 'અભ્યાસશૃંગ પત્રિકા'
વર્ષ ૧૧ અંક ૩ માંથી.

રામલાલ તુનીલાલ મોદી

(૨) વીર્યવાન પ્રજનનું ઘડતર

હિંદમાં સરકારને તેમજ કેળવણીખાતાને કેટલાય પ્રશ્નો તાત્કાલિક ઉકેલવાના છે. આવી જ તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો એક પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક આરોગ્ય અને તંદુરસ્તીનો છે. શાળાપાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓની તખીબી તપાસનાં પરિણામ વધુ ને વધુ ખેદજનક રીતિનો ચિતાર પ્રતિવર્ષે રંજુ કર્યા કરે છે. છતાંય, હાંપની થોડીક ક્ષણિક ધાંધલ ને ઉઠાપોઠ બાદ કરતાં, ભારતીય પૌરુષની ઉત્તરોત્તર વર્ધતી જતી નિર્બળતાને અટકાવવા માટે ગંભીર વિચારણાપૂર્વક ચોક્કસથી પ્રયત્ન થયો નથી. આખા ધ્યાનના આરોગ્ય ખાતાની મુલાખ રાખનાર ઉપરી અમલદારોને માથે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તંદુરસ્તીની જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે. પણ અનેક કારણોને લીધે, અમુક દિવસોએ કદંબા વળને છોકરાઓને કેટલાક શારીરિક આંચકા ખવડાવ્યા સિવાય કંઈ વિશેષ કરાવવામાં આવતું હોય એમ જણાતું નથી. બુદ્ધિકૌશલ, માનસિક જોમ અને ચપળતા માટે તંદુરસ્ત શરીર એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે. આટલો જથ્થો વિશાળ માનવ સમુદાય હોય છતાં હિંદ જડ અને નિષ્રાણ દેખાય છે; શારીરિક ચોગ્યતાને અભાવે વિકાસ અને સ્વાસ્થ્ય તરફ કૃત્ય કરવાની તનમનાટહરી ધમણ નજરે પડતી નથી. શરીરને ભોજે આપણે બુદ્ધિ વિકાસ માધવ તરફ સહેજે ટળી પડ્યા છીએ. ઉત્તમ પ્રતિભા બુદ્ધિબળ, કરતાં શારીરિક બળ અને જોમ પ્રગટ્યનમાં વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે; તેમજ અણનમ નિશ્ચય બળને ધારણ કરનાર ઉત્તમ પાત્ર તો વજ્ર જેવી 'જીમસેની કાયા' જ હોઈ શકે એનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી. ઉપનિષદકારે સત્ય જ લખ્યું છે કે

નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યઃ ।

આ મુળધમાં વર્તમાન જર્મની પોતાના યુવાનોની શારીરિક સંપત્તિના પ્રેરણા ને વિકાસ પ્રત્યે જે ધ્યાન આપી રહ્યું છે તે વિચારવું આપણે માટે હિતાવંદ છે.

જર્મનીમાં કેવળ પ્રકારનું શારીરિક શિક્ષણ ચાલી રહ્યું છે તે નજરે જોઈ આવવા માટે એક ક્ષિતિશ પ્રતિનિધિમંડળ ગઈ પાનખરમાં ત્યાં ગયેલું. એમના અહેવાલમાં અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં આ વાત પણ તોંધી છે કે જર્મનીની નિશાળામાં શારીરિક શિક્ષણને “અભ્યાસક્રમમાં મુખ્ય ગણાતા વિષયોમાંનાં એક તરીકેની અંગત્ય ને મંહતો આપવામાં આવી છે; યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી અમુક કક્ષોથી આગળ વધે તે પહેલાં તેને નિયત કરેલા ગુણ શારીરિક વિભાગમાં પણ પ્રાપ્ત કરવા જ પડે છે. અને ઉદ્યોગ વિભાગમાં

આની કિંમત જુદી જુદી રીતે બરાબર અનુભવવામાં પણ આવે છે. " કમજોર શરીર-વાળાથી યવા પામતી જૂલો આ સશક્ત શરીરવાળાને હાથે નથી યવા પામતી; થોડુંક કામ કરતાં જ યાક ને કંટાળાની જે અસર નળળા શરીરવાળા ઉપર થઈ જાય છે તેવું સખળ શરીરવાળા પર જણાતું જ નથી. એ તો હિંમત ને આનંદથી કામ કર્યે જ જાય છે; અને શારીરિક મહેનત માગી લેનારા અનેક વિષયોમાંથી પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ વિષયની પસંદગી કરવાનો પણ ખડતલ શરીરવાળાને પૂરતો અવકાશ રહે છે. રાજકીય, લશ્કરી અને એવી બીજી વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ને જવાબદારીવાળી જગ્યાઓમાં આગળ આવીને નેતા તરીકે કામ કરી શકે એવી સ્વાભાવિક શક્તિઓ જે જાળકામાં હોય તેમને પદ્ધતિસર કેળવવાને માટે ત્યાં 'નેપોલે' નિશાળો છે. એના મુખ્યધમાં એ અદેવાલમાં લખ્યું છે કે " મહેનત, મજૂરી, યાક, ટાઢ, તડકો સહન કરી શકે એવાં, અને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ મચક ન આવે એવાં પધ્ધરિયાં, નિરોગી, ખડતલ શરીરો ઘડવાં એ પહેલી નેમ છે. માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ, ચારિત્ર્યધડનર, મનોબળ ને મંકેદપળળને ઉપયોગ કરવા વિષેની સમજણ તેમજ જવાબદારી ને નેતાગીરીનું શિક્ષણ આ બધાંને બીજી રચાન અપાય છે." ત્યાં શારીરિક શિક્ષણ પર વધારા પડતો ઝોક અપાતો એ પ્રતિનિધિમંડળને દેખાયો, પંચ તેનાં " નવીન, દીર્ઘજીવી, અતિશય રસદાયક ને લાભદાયક અને ઘણી વખત તો વધારે જ્ઞાનદાયક " તરવેની પ્રશંસા કરતાં એ મેડળ કચવાયું છે. આવતા યુદ્ધમાં તોપોને મોટે ચઢાવવા કામ લાગે એ હેતુથી વજ્રકાય, બીમકાય પ્રગ્ન તૈયાર કરવાની વૃત્તિથી જ જર્મની આટલું બધું લક્ષ શારીરિક શિક્ષણ તરફ આપી રહ્યું છે એમ એ મેડળે માન્યું મનાવ્યું છે. જ્યારે જર્મની પોતે એનું કારણ જુદું જ આપે છે. " જીવિવિષયક ' મનોવ્યાપારોમાં ખૂબ વધારા પડતું શિક્ષણ જવાને કારણે જ જર્મનીનું પ્રગ્નજીવન આગલાં વર્ષોમાં નળળાઈના સાંસારમાં આપટાઇ ગયું, અને માનસિક અરવરથતા, ઢચુપચુપણું, અનિર્ણયક મનોદશા, મોંઢલાપણું અને પોતાકાપણું પ્રગ્નતા દીલમાં ઘર કરી, એનાં આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું કે જીવનમરજીના કોટકરીના પ્રયંગોએ સમમ પ્રગ્નતા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન માટેના પ્રયત્નને પક્ષાઘાત લાગ્યું થયો. " આ દલોલ સાચે જ વલુદવાળી છે, ખૂબ વિચારણીય છે. જીવનવિમ્લમાં કેમ ટકવું એ માટેની કેટલી નળળા તાલીમ આપણા યુવાનોને શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં મળી રહી છે એ આપણાથી અગાધ્યું નથી. બીજા દેશના દર્શનમાંથી આવેલ વિષય પરત્વે આપણે ઘણું જ શીખવાનું છે. દિંદના યુવાનોની શારીરિક નિર્બળતા ગરોબાઈના પ્રશ્ન સાથે કીકડીક સંકળાએલી છે. હતાંય, વિદ્યાર્થીઓના દિતની જવાબદારી ધરાવનારાઓના હાથમાં જે કેઈ મર્યાદિત સાધનો ને સગવડો પડેલાં છે તેમાંથી પણ તાત્કાલિક ઉપાય રૂપે ઘણું થઈ શકે તેમ છે. બહોળો જનસમુદાય હવે તો એમ માનવા લાગ્યો છે કે વર્તમાન રાજકીય વાતાવરણને પરિણામે પ્રગ્નનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રાષ્ટ્રોદ્ધારક કાર્યક્રમો પાર ઉતારવાની સુદર તક સાંપડી છે. વીર્યવાન પ્રગ્ન તૈયાર કરવાનો પાયો નાંખવાના હેતુથી આપણી પ્રાન્તીય સરકારોએ આ દિશામાં તાત્કાલિક પગલાં ભરવા માટે સવેજા સગવળવાની જરૂર છે. "

અમૃતલાલ ના. મોદી

(૩) ચીનમાં 'નવજીવન' આંદોલન

વર્તમાન ચીન સામાજિક પુનર્ધટનાની સ્થિતિમાંથી અત્યારે પસાર થઈ રહ્યું છે. ઇટલીક જૂની પ્રયાઓ નવી પ્રયાઓને સ્થાન આપવા માટે વિલય થઈ રહી છે. છતાંય ચીના લોકો પોતાની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત નૈતિક સિદ્ધાંતોને ચૂસ્તપણે વળગી રહે છે. એ સંસ્કારિતાએ જ ચીની સંસ્કૃતિને આટલાં વર્ષો સુધી ટકાવી રાખી છે. વિઝાગાપદ્મની યુનિવર્સિટી કોલેજ ઓવ આઈસમાં ગયા સપ્ટેમ્બરની ૧૦મીએ 'વર્તમાન ચીની ઇતિહાસ' ઉપર પ્રો. ટાન યુન-શાને ચીનની સમાજ-ધર્મારતના નૈતિક પાયા પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો. એમણે કહ્યું: "ચીનના સમાજનું મંગલ જ નૈતિક સિદ્ધાંતો પર થયું હતું, અને તેથી જ નીતિ માટે એ સમાજ વધારે આગ્રહ રાખતો. જ્યાં નૈતિક ધોરણો જળવાઈ રહે એ હેતુથી આપણી સ્મૃતિઓની માફક ચીનના સંતોએ અસંખ્ય કાયદાકાનૂનો ધડેલા. ચીનના સમાજની પુનર્ધટનાના ઉદ્દેશથી ચીનમાં પ્રવર્તી રહેલ 'નવજીવન' આંદોલન સંબંધમાં એમણે જે વિચારો રજુ કરેલા તે હિંદમાં સામાજિક ને આર્થિક સુધારણાઓનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જેઓ રસપૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે તેમને જરૂર ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. એમણે કહ્યું: "જંગલની સંસ્કૃતિઓમાં ચીનની સંસ્કૃતિ જૂનામાં જૂની હતી અને ચીનની પ્રજા એ માટે મગફળ હતી અને એને ખૂબ આદર ને સહલાવથી સન્માનતી. ૧૮મી સદી પછી જ, જ્યારે ચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં ખૂબ જ આનંદ ત્યારથી, ચીની સંસ્કારિતાના સુદૃઢ પાયાઓ પણ ખખળી ગયા. તે વખતથી જ ચીની લોકોનું પરદેશીઓ તરફનું વલણ પણ સંપૂર્ણતયા બદલાઈ ગયું હતું; હવે તેઓ પરદેશી વિચારોને અપનાવવા ને તેનું અનુકરણ કરવા તરફ એકદમ ઢળી પડ્યા. નવી સંસ્કારિતાના આંદોલનની પાછળ જ માર્શલ ચીઆન્ગ કૈ-શેકે ૧૯૩૪માં 'નવજીવન' આંદોલન ઉભું કર્યું. આ નવા આંદોલનનો હેતુ ચીનનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્રને ચીની સંસ્કારિતાના મૂળભૂત પાયાઓ તરીકે સ્વીકારીને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ ઓતપ્રોત કરી દઈ ચીના લોકોમાં જીવન જીવન બદલવાનો હતો."

ઈતિહાસનો ૨૫૪૮માં ૨૫૪૮ એક બોધપાઠ એ છે કે જે પ્રજાઓ ભૌતિકશક્તિ ને સુખોપબોગમાં સ્વીકારી રહી છે તે ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે, જ્યારે ઉચ્ચ ધાર્મિક ને નૈતિક સિદ્ધાંતોને આધારે ઘડાએલી પ્રજાઓ જ લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકી છે. જ્યારે ધર્મજ્ઞ, એસીરિયા, બેબિલોન, ઈરાન, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓ માત્ર પુરાતત્ત્વના તજજ્ઞોને અભ્યાસના વિષયો જ રહી છે ત્યારે હિંદુઓ, ચીનાઓ ને યહૂદીઓની સંસ્કારિતા હલુય પોતાની પ્રાચીનતા જળવી રાખીને જીવી રહી છે. પૂર્વને પશ્ચિમનું વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ પોતાનામાં ઓતપ્રોત કરી લેવાની જરૂર છે ખરી, પણ એણે પોતે એક ક્ષણ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે એના જીવનપ્રાણનો મૂળભૂત આધાર જ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. *

અમૃતલાલ ના. માદી

(૪) રાષ્ટ્રપતિનું ઐતિહાસિક ભાષણ

[રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુ ગુજરાતના પ્રવાસે આવી ગયા. તે પ્રસંગે તા. ૧૭-૯-૩૭ના રોજ અમદાવાદના મુસલમાનોની વિરાટ સભા સમક્ષ જે ભાષણ આપેલું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું હોઈ અત્રે આપીએ છીએ.]

અમદાવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ રસપ્રધાન છે. એ ઇતિહાસથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. આપણે અમદાવાદના આગલાપાછલા ઇતિહાસને જોવાનો છે. અમદાવાદ ઘણી બાબતોમાં વિશિષ્ટ તત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રથમ અમદાવાદનો ઇતિહાસ છે; બીજું અહીંયાં એક ખાસ પ્રકારની સંસ્કૃતિએ જન્મ લીધો હતો તે છે; અને ત્રીજું, અહીં હિન્દુ અને મુસલમાનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે તે છે. બીજી કેમોં પણ અહીં વસવાટ કરે છે. અહીંયાં નવી નવી દુનિયાની વાતો ચાલે છે. મોટું મોટું કારખાનું છે. મજદૂરાનાં દળ છે, માલિકો છે, નવી દુનિયા-પુરાણી દુનિયા બંધુએ અહીંયાં છે. એ બધું નજર સામે રાખી આપણે શું કરવું જોઈએ એ નક્કી કરી શકીએ. . . .

બળવો કે આઝાદીની લડત ?

કોંગ્રેસ શી ચીજ છે, કોંગ્રેસની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ અને કોંગ્રેસ કેવી રીતે આગળ વધી તે જાણો. કોંગ્રેસનું આયુષ્ય બાવન વરસનું છે. એની ૨૭ વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં બળવો થયો હતો. એને બળવો કહો કે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીની લડત કહો, પણ એમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો બધા ભળ્યા હતા. એનું પરિણામ શું આવ્યું ? અંગ્રેજોએ ધોર જુલમ કર્યો, હિન્દુ મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા, દયાવાદ. શા શા અત્યાચારો થયા એ બધા જાણે છે. મને ખબર નથી અમદાવાદ પર એની શી અસર થઈ ? પરંતુ મારો જન્મ જે પ્રાંતમાં થયો છે ત્યાં પુષ્કળ અત્યાચારો થયા હતા. અમારા પ્રાંતમાં આજે પણ ગામડાંઓમાં જે ગીતો ગવાય છે તેમાં બળવાનાં જુલમો વર્ણવેલા છે. એ લોકગીતો પરથી અંગ્રેજોના જુલમનો અમદો દેખાઈ આવે છે. અંગ્રેજ હકુમતે બધા પર અત્યાચાર કર્યો, પણ મુસલમાનો પર વધુ પડતો સીતમ, યુગ્મર્યો. અંગ્રેજોને જાણતા હતા કે એમના પહેલાં હિન્દુસ્તાન પર મુસલમાનોની હકુમત હતી, એટલે મુસલમાનોને કચડી નાખ્યા જોઈએ, જેથી તેઓ લાંબા સમય સુધી બાલા ન થઈ શકે. ધીમે ધીમે અંગ્રેજ હકુમત વધતી ગઈ. નાનાંમોટાં કાર્યો માટે હકુમતને કારકુનોની જરૂર લાગી. એટલે નિયાજો અને કોલેજો સ્થપાઈ. મુસલમાનોએ એનો લાભ બહુ જ ઝોછો લીધો, પરંતુ હિન્દુઓએ મોટી સંખ્યામાં તે કેળવણી લીધી. એના પરિણામે અંગ્રેજ દફતરોમાં હિન્દુઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં થઈ. પ્રથમ તો મુસલમાનોને જાણી જોઈને દયાવચામાં આવતા હતા અને વળી કેટલાક મુસલમાનોને અંગ્રેજ કેળવણી તરફ આજુગમે હતા એટલે મુસલમાનો પછાદિ ગયા, પાછળ રહી ગયા. પરંતુ કેટલાક વળત પછી એક ઈસ્લામી જુઝૂર્મને લાગ્યું કે મુસલમાનો અપંગ થઈ જશે, અને અંગ્રેજ જાણવું જરૂરી છે એટલે સર સૈયદ એહમદખાને અલિગઢમાં કોલેજ સ્થાપી, જે આગળ જતાં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી થઈ. આમ મુસલમાનો અંગ્રેજ તાલીમ તરફ વળ્યા.

મહાસભાની સ્થાપના અને મુસ્લીમો

પરંતુ એ સમય દરમિયાન હિન્દુઓ આગળ વધી ગયા. કેળવણીમાં અને વેપારમાં

પણ હકુમત પાસેથી કાંઈક માગવા પણ લાગ્યા. સગવડો અને ઓછા વગેરે માગવા લાગ્યા. સતત માગણીઓનું પરિણામ એ થયું કે કોંગ્રેસનો જન્મ થયો. આજની કોંગ્રેસ જન્મ્યાર સામનો કરે છે, એણે અંગ્રેજ સત્તાનતને હચમચાવી છે. કોંગ્રેસનું ખ્યેય સત્તાનતને હાંપવાનું છે. પરંતુ એના જન્મકાલ પછીનો સમય મેંદ હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે એની નરમાઈ કહાણમાં પલટી. કોંગ્રેસની એ ગતિથી સર સૈવદ લાડકયા. એમણે ધાર્યું કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં લેજે એ ઠીક નથી. કોંગ્રેસમાં લણવાથી અંગ્રેજ હકુમત નાખુશ થઈ જશે એવો એમને લય હતો. સર સૈવદે વિચાર્યું કે મુસલમાનોની હાલત પછડાએલી છે. એમનામાં શક્તિ નથી. એટલે જો મુસલમાનો રાજદારી મામલામાં ઝંપલાવશે તો પરિણામ ખરાબ આવશે. એટલે એમણે ફક્ત મુસલમાનોની કેળવણી પર જ ધ્યાન આપ્યું અને મુસલમાનોમાં કેળવણી વધી.

કેળવણી વધવાથી મુસલમાનો પણ રાજદારી બાબતોમાં રસ લેવા લાગ્યા, રાજદારી વાતો કરવા લાગ્યા. ત્યારે મુસલમાનોમાં પણ હિંદુઓની માફક રાજદારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે અંગ્રેજ હકુમતને ચિંતા પેઠી, કે રાજદારી બાબતોમાં હવે તો આ બન્ને કામો માયાં મારે છે એટલે હકુમતે પોતાની ચાલબાજી શરૂ કરી. મૌલાના મહમદઅલીએ એક માનવત્વમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વાઇસરોયે કેટલાક મુસલમાનોને એ વખતે બોલાવ્યા હતા. એમાં આગાખાન વગેરે હતા. એમને વાઇસરોયે કહ્યું કે તમે અમુક માગણીઓ લઈ મારી પાસે આવો અને હું એ માગણીઓને મંજૂર કરી લઇશ. એ વખતના આગેવાન આગાખાન હતા. એમણે અમુક માગણીઓ વાઇસરોય સમક્ષ રજુ કરી. એમણે ઝટપટ એ માગણીઓ માન્ય રાખી. આજે જો જુદી ચૂંટણીઓ (સેપરેટ ઇલેક્શન) ચાલે છે, એ પણ આગાખાનની એ માગણીના જ પ્રતાપે. એમણે મુસલમાનોને કહ્યું કે જુઓ, હકુમત આપણને સાથ આપે છે. અને એ સંજોગોમાં મુસ્લિમ લીગ સ્થપાઈ. ત્યારબાદ મુસ્લિમ લીગની તાકાત વધવા લાગી. લોકો એમ સમજે છે કે મુસ્લિમ લીગ મુસલમાનોની અને કોંગ્રેસ હિંદુઓની છે. પરંતુ એ ધોડાબાજી છે. એ સમયે લોકોને ખ્યાલ હતો કે એવો સમય પણ આવશે કે બન્ને સંસ્થાઓના આગ્રહ ખ્યાલથી લોકો મળીને અંગ્રેજ હકુમતનો મુકાબલો કરશે. એટલે મુસ્લિમ જુઝર્ગને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ નારાજ ન થાય તેના માટે અત્યારથી ફિકર કરવી જોઈએ એટલે એમણે મુસલમાનોના વિચારોને દબાવવા માંડ્યા.

કોંગ્રેસમાં પરિવર્તનનો પ્રારંભ

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ વધતી જ ગઈ. એની શક્તિ પણ વધવા લાગી. કોંગ્રેસમાં એ સમયે મુસલમાનો પણ ધણા હતા. ચાર્લ્સ સદીની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસે એક વધુ કદમ ઉઠાવ્યું, કારણ કે એ અરસામાં કોંગ્રેસમાં વધુ આગ્રહ વિચારો અને શોરબકાર કરનારા લોકો પંથુ દાખલ થયા હતા. એટલે કોંગ્રેસમાં પણ લડાઈ શરૂ થઈ. એ લડાઈ કોંગ્રેસમાં નવા પ્રવેશનાર આગ્રહ ખ્યાલોવાળા અને જૂના વિચારના લોકો વચ્ચે હતી. ખેંચતાણ ખૂબ થઈ. કયો પક્ષ આગળ આવ્યો તે જાણે છે? લોકમાન્ય તિલકનું નામ સાંભળ્યું છે? કોંગ્રેસમાં જે ખીન્ને પક્ષ ધૂર્યો હતો, એ પક્ષના એ નેતા હતા. જોને પક્ષમાં જંગ જાગ્યો અને લો. મા. તિલકને કોંગ્રેસમાંથી હસેસ્થા. તિલકપક્ષ જોરદાર હતો પણ તેઓ લાંબા સમય માટે જોડાયાએ ગયા અને તેમના સાથીઓ વીખરાઈ ગયા.

ન્યારે લીબરલો પણ ભાગે છે

ત્યાર પછી મોટી લડાઈ આવી. એકઠે વર્ષ પછી બેરદાર રાજદ્વારી વાતાવરણ મનમું. આઝાદીની ચર્ચા વધવા લાગી, અને એ બીજો પક્ષ જે 'લેબર મિડલ ક્લાસ' ના નામથી ઓળખાતો હતો તેની તાકાત વધવા લાગી. છેવટે અંદર અંદર સલાહ થઈ અને એ બીજો પક્ષ કોંગ્રેસમાં દાખલ થયો. જૂના વિચારના લોકોએ કોંગ્રેસમાંથી વિદાય લીધી અને તેઓ લીબરલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. પરંતુ એ લીબરલો ગણ્યાગાંઠ્યા છે. અને લોકો પર તેમનો બિલકુલ પ્રભાવ નથી.

લીગમાં પણ પરિવર્તન

ત્યારબાદ ૧૯૧૪નો મહાન વિગ્રહ આવ્યો અને એની પણ અસર કોંગ્રેસ પર થઈ. કોંગ્રેસ વધતી જ ગઈ અને એની માગણીઓ પણ કડક થતી ગઈ. પરંતુ એ દરમિયાન મુસ્લિમ લીગનું બંધારણ અપૂર્ણ જ રહ્યું. આઝાદ ખ્યાલના લોકો માટે એના દરવાગ બંધ રહ્યા. ન્યારે કોંગ્રેસ બદલાવા લાગી ત્યારે મુસ્લીમ લીગનાં બારણાં બંધ જ રહ્યાં. એટલે નવા લોકો માટે કોંગ્રેસનાં બારણાં ખુલ્લાં જ હતાં, જેથી મુસ્લીમ લીગ પણ બદલાવા લાગી અને સને ૧૯૧૫માં મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની પાસે આવવા લાગી. કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા માટે કેટલાંક વરસો સુધી મુસ્લીમ લીગનાં વાર્ષિક સંમેલનો પણ કોંગ્રેસના વાર્ષિક સંમેલનોની પડખે જ ભરાવા લાગ્યાં. લોકો બન્ને સંસ્થાઓમાં ભળવા લાગ્યાં. અને લીગ તથા કોંગ્રેસ વચ્ચે સને ૧૯૧૬માં સુલેહ થઈ અને મુસ્લીમ લીગ કોંગ્રેસની વધુ નજીક આવવા લાગી. પરંતુ ત્યારપછી કોંગ્રેસની ઝડપ વધી, અને લીગ પાછળ રહેવા લાગી.

મુસ્લીમ લીગ પાછળ રહી ગઈ એ વાત ખરી છે, પણ મુસલમાનો પાછળ નહોતા રહ્યા. કારણ કે લીગ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી મુસલમાનોની શક્તિએ ખીલાફતનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો અને ખીલાફતે કોંગ્રેસ સાથે મળીને કામ કર્યું અને અંગ્રેજ હકુમતનો જખરદરત મુકાબલો કર્યો. ત્યારબાદ ખીલાફતના પ્રશ્નો નિકાલ આવી ગયો અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો પ્રશ્ન મુખ્ય સવાલ ગણાવા લાગ્યો. પણ એ લડાઈ થોડાક સમય માટે નરમ પડી અને ત્યારબાદ ૧૯૩૦ની લડત શરૂ થઈ.

કોંગ્રેસની શક્તિનાં ફરીત

પરંતુ કોંગ્રેસે ખીલાફતની ચળવળ પહેલાં એક વધુ અસરકારક પગલું ભર્યું હતું. મુખ્ય ફેરફારો તાકાતના પ્રતાપે થાય છે, નેતાઓના પ્રતાપથી નહિ. પણ જો ફોજનો કમાન્ડર હોશિયાર હોય તો વિજય જરૂર થાય છે. લે. મા. તિલક પછી મહાત્મા ગાંધીનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ પર પડ્યો. લોકમાન્યના વખતમાં લેબર મિડલ ક્લાસનું કોંગ્રેસમાં બળ હતું; ગાંધીજીના આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનના કિસાનો કોંગ્રેસમાં આવ્યા, મજદૂર દળ પણ કોંગ્રેસમાં ભળ્યું અને કોંગ્રેસમાં ખરી શક્તિ આવી. હડતાળો પડવા લાગી અને કોંગ્રેસની શક્તિનાં ઠેરઠેર દર્શન થયાં. દેશમાં નવો ઉત્સાહ પેદા થયો. કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનને અજમાવ્યું. જૂના વિચારના છુટ્ટોગો ગભરાવા લાગ્યા. કોંગ્રેસનું મેદાન પણ ફેલાયું અને કોંગ્રેસના સભ્યો ખૂબ વધ્યા. કોંગ્રેસની ફોજ કરોડોની થઈ ગઈ. ક્રાંતિકારી વાતાવરણ પ્રસર્યું. અસહકાર પછી કેટલાક મુસલમાનો રાજદ્વારી જીવનથી મુક્ત થઈ ગયા, છતાં મુસલમાનો પણ ધણી જ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસમાં સામેલ રહ્યા.

મુસલમાનોનું પ્રત્યંક બળ

સને ૧૯૧૬થી માંડીને દર વર્ષે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં હાજરીની સંખ્યામાં સામેલ રહ્યા. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને કોંગ્રેસમાં ચોદાઓની માફક રહ્યા છે. અસહકારની લડત વખતે મુસલમાનોનું પ્રત્યંક બળ હતું. ખીલાફત પ્રત્યે તેમને મઝહબી જોશ હતો, પણ ખીલાફતનો નિવેડો આવ્યા પછી જ્યારે હિન્દુસ્તાનની આઝાદીનું ચોખ્ખું રાજદ્વારી વાતાવરણ ફેલાયું ત્યારે મુસલમાનો ઓછો રસ લેવા લાગ્યા.

પરંતુ કોંગ્રેસ તો આગળ ને આગળ વધતી જ ગઈ. એક પછી એક મુદ્દોમાં અંપલાવવાને લીધે એની શક્તિ પ્રત્યંક થવા લાગી. રાષ્ટ્રની શક્તિ એ પ્રમાણે જ વધે છે. વીસ વરસ પહેલાંના અને આજના હિન્દુસ્તાનમાં આકાશ પાતાળનો ફરક છે. એમ સમજવાનું નથી કે આપણા પ્રધાનો થઈ ગયા એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યું. જગા લીધી એ ખરી વાત છે પણ અંગ્રેજ કાનુન હજી નથી બદલાયો. આજે પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં છે, છતાં હિન્દુસ્તાન બદલાઈ ગયું છે એ વાત તો ચોખ્ખી છે.

એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે

કોંગ્રેસનો પ્રભાવ ગામડાંઓ પર ખૂબ પડ્યો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્ને એમાં રસ લેવા લાગ્યા. કોંગ્રેસે ઊંડાં પડતાં પણ પોતાની શક્તિ વધારી. દુનિયાના ખીન્ન દેશોએ આપણી તાકાત જોઈ. જે દેશ આપણને પહેલાં ગુલામ કહેતા હતા તે હવે આપણી ઇજ્જત કરે છે અને કદર કરે છે એ બધું કોંગ્રેસના પ્રતાપે.

વિશાળ જગત ઉપર નજર નાખો. દુનિયાની ગતિને નિહાળો. તમે પોતે જ કહેશો કે આજકાલના વાતાવરણમાં કોઇના ધર્મમાં દબલગીરી કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, છતાં હિંદુ મુસ્લીમ સંવાદ પર કેમ ઉહાપોહ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે દેશમાં બે પ્રકારની માગણીઓ ચાલે છે: મુસ્લીમ લીગ અને રાષ્ટ્રીય નોકરીઓ અને જગ્યાઓ-ઓદ્યાઓ માટે ખૂમો પાડે છે. પણ એ લોકો ગણ્યાગાંઠ્યાં જ છે કે જે લોકોને માનવસમુદાયના આમ-જનતાના હિતની ચિંતા નથી.

ઈસ્લામનો ઇતિહાસ જુઓ

મહાસભામાં મુસ્લીમોની સંખ્યા ઓછી છે એવી દલીલ થાય છે. એ વાત જો કે ગલત છે છતાં ધારો કે સંખ્યા ઓછી હશે છતાં હું કહું છું કે જે કોમોએ દુનિયાને હચમચાવી છે, તે ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતા. પરંતુ એ લોકો પોતાની સંખ્યા નહોતા ગણતા. ઈસ્લામના ઇતિહાસનો દાખલો ધણો જ સારનાર છે. મુસ્લીમ અરબો વિદ્યુત પ્રવાહે આખી દુનિયા પર વ્યાપી ગયા. એટલે સંખ્યા ગણવી એ નકામી વાત છે. એ કારણે જ એમ કહેવું કે હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોને દગ્ગાવશે એ ખેદનું લાગે છે.

હિન્દુસ્થાનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આઠ કરોડની છે. આઠ કરોડ ઓછા ન કહેવાય. અંગ્રેજો તો ફક્ત પોણા પાંચ કરોડ છે છતાં આજે તેઓ અડધી દુનિયા પર રાજ ચલાવે છે. અત્યારે તો હિન્દુસ્તાન દગ્ગાવેલો છે. દેશની અકળામણ વધી રહી છે. અને મુશ્કેલ આઝાદ કરવાની જરૂર છે. પછી આઠ કરોડ મુસલમાનોમાં શક્તિ હશે તો એમને જાતે જ કાણુ છે ?

એ કેમ ચલાવી લેવાય ?

મને ગઈ કાલે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસને મુસલમાનોમાં કામ કરવાનો શો અધિકાર છે ? આ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન છે. મેં તમને એ વિષે પૂરતી સમજણ આપી છે

છતાં જવાબ આપું છું કે અમો મુસલમાનોને આઝાદીની રાહ ઉપર લાવવા માટે સમ-
જનીએ છીએ, ડાંગ તો ચલાવતા નથી! મુસલમાનો કોંગ્રેસના સભ્ય અને તો એમની
ધૃમ્મજા, અમારો જોરલુધ્ધમ તો નથી? હિંદુ અને મુસલમાનો એક જ દેશમાં રહે, અને
રાજદારી વાતો ન કરે એ શી રીતે અને? મારો જ દાખલો હો. હું જે પ્રાંતમાં રહું છું
ત્યાં હિંદુ મુસલમાનોની લાખા એકજ છે. મારા અંગત લાંબા વખતના મિત્રો છે, જેમાં
હિંદુઓ પણ છે, અને મુસલમાનો પણ છે. એ લોકો સાથે હું રાજદારી વાતો ન કરું
એ કેમ ચલાવી લેવાય?

મુરત કે ભરૂચમાં ત્યારે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એક પત્રિકા વહેંચવામાં આવી હતી, કે
મુસલમાનોએ જવાહરલાલના લાખણમાં ન જરું. તો કે તેની અસર ઘાંઈ ના થઈ અને
હમરો મુસ્લીમગિરાદરો સાંભળવા આવ્યા. છતાં હું એ જ વિમાસણમાં છું કે જવાહરલાલને
સાંભળવામાં શો ભય છે? એજ ને કે મને સાંભળ્યા પછી લોકોની કાચા બદલાવાનો તેમને
ભય છે? હું તો દરેકને એ સલાહ આપું છું કે આ બન્ને વાતોનો તોલ કરે, અને પછી
કયા પક્ષમાં બળવું તેનો ફેસલો કરવો. એકતરફી ફેસલો કરવો ન જોઈએ.

અંગ્રેજ હકુમત દાખલ થયા પછી જ લડયા

શું રાષ્ટ્રની સક્રિય વધવાની એ રાહ છે? હિંદુ મુસ્લીમ સવાલ એ તો એક બેહુદો
સવાલ છે. પેલેસ્ટાઈન પર નજર નાખો. પેલેસ્ટાઈન તરફ મુસલમાનો અને મને બન્નેને
જોશ છે. હું તો એક રાજદારી માણસ છું અને પેલેસ્ટાઈનને પણ રાજદારી નજરે જોઉં
છું. પેલેસ્ટાઈનના આરબોનો પ્રશ્ન પણ રાજદારી જ છે. એમાં ત્યાંના આરબોની સાથે ઇસ્રાઈલો
પણ સામેલ છે. બન્ને કામો યહૂદીઓ અને અંગ્રેજો સામે રાજદારી દૃષ્ટિએ લડી રહી છે,
પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડી રહી છે. તેમસે વરસથી ત્યાં યહૂદીઓ અને અરબો
એકીસાથે રહે છે. પણ તેઓ કોઈપણ વખતે લડવા નહોતા. ત્યારે અંગ્રેજ હકુમત ત્યાં
પહોંચી ત્યારે જ બન્ને કામો લડવા લાગી!

એ લડતનો ફેસલો ત્યારે જ થયો કે ત્યારે અંગ્રેજોને ત્યાંથી હટાવી દેવાય. અંગ્રેજો
દરેક જગ્યાએ ગાંડ પાડે છે, એ ગાંડ પર પોતાનો કબજો રાખે છે અને પછી કહે છે કે
ગાંડ ઉકેલનાર અમારો સિવાય કોઈ નથી! સીરિયા પર નજર નાખો. ફ્રાન્સના સામ્રાજ્યે
સીરિયાના રાષ્ટ્રબળને તોડવા માટે સીરિયાને આઠ ભાગલાઓમાં વહેંચી નાખ્યું હતું.
પેલેસ્ટાઈનના પણ ત્રણ ભાગલા પાડ્યા છે.

એટલે જ હું કહું છું કે હિંદુ મુસ્લીમ સવાલ એ કાંઈ કામી સવાલ નથી પણ શુલામ
દેશનો સવાલ છે. એ પ્રશ્નને શાહીવાદ જન્મ આપે છે. શા માટે? દેશને વધુ શુલામ
બતાવવા માટે.

આજકાલ મહા પ્રશ્નો-શું છે એ વિચારો. કોંગ્રેસનો પાછળ એક જખરદસ્ત તાકાત
છે, સક્રિય છે, એને પીછાનો. સાત સાત પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો છે. હવે પછી
ચૂંટણી થશે તો ધણું કરીને આખા દેશમાં કોંગ્રેસનું જોર વ્યાપી જશે. કોંગ્રેસે આઝાદીની
લડત ઉપાડી છે. એ લડતે કોંગ્રેસની સક્રિયતામાં વધારો કર્યો છે. કોંગ્રેસના આ જખરદસ્ત
પ્રવાહને અફસરો, રામમહારામજીઓ, અને સરકારના પૂનરીઓ અટકાવી નથી શકતા.
હવે હિન્દુસ્તાનમાં રહેતા લોકોની શી ફરજ છે? શું આ વહેતા પ્રવાહથી અલગ રહેવું,

જે પ્રવાહ પૂર ઝડપે આગળ વધી રહ્યો છે ? હું તો કહું છું કે જે કાર્થ આવો પ્રવાહ હોય તો તેમાં સામેલ થઈ તેના પર પ્રભાવ નાખવો જ નોઈએ. અહીંયાં જ હિંદુમુસ્લીમ સવાલનો ઉકેલ આવી ગય છે.

એક પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજી હકુમત રહેશે. બીજો જગ્ગરદસ્ત અને તાકાતવાળો પક્ષ કહે છે કે હકુમત નહિ રહે અને નહિ રહેવા દઈએ. છતાં જે લોકો આઝાદી માટે છે તે મદની માફક કોંગ્રેસના પડખે બેસા છે.

બધા જાણે છે કે કોંગ્રેસે અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો છે. ૧૯૩૦ની ચળવળ વખતે દસ હજાર મુસલમાનો જેલમાં ગયા. એ સંખ્યા બહુ મોટી કહેવાય. સરહદ પ્રાંતે બહુ બળિદાનો આવ્યાં ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને ખુદાઈ ખીદમતદારોએ પણ ખૂબ કુરબાનીઓ આપી. પકાણો બંધકર અને ઝનુની કહેવાય છે, પણ એ કામની પણ ખાન અબ્દુલ ગફારખાને કાયા બદલી નાખી. અંગ્રેજો તો એમ જ ઈચ્છતા હતા કે પકાણો હિંસા આદરે એટલે અમો તેમને તોપો અને બદ્દકારી વીધો નાખીએ. પણ પકાણોએ તેમને ચાનક ન આપી. એ જુલાવામાં ન રહેશે કે મુસલમાનો કોંગ્રેસમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની બહુમતી છે એટલે જ કોંગ્રેસમાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે છે અને મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાનો ઓછા છે. પણ મુસ્લીમ લીગ કરતાં કોંગ્રેસમાં છેલ્લાં ૧૮ વર્ષથી દસગણા વધારે સભ્યો છે એ સાબિતી માટે કોંગ્રેસનાં દફતર ઉઘાડાં છે. કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી સંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનની મુકમ્મીલ આઝાદી છે. હિન્દુ મહાસભા અને કોંગ્રેસ એ બે જુદી જુદી સંસ્થાઓ છે.

સુલેહ કોની સાથે હોઈ શકે ?

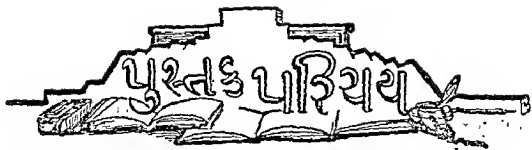
કેટલાક લોકો સવાલ પૂછે છે કે કોંગ્રેસ લીગ સાથે સુલેહ કેમ નથી કરતી ? જવાબ એ છે કે કોંગ્રેસ તો રાજદ્વારી સંસ્થા છે. એનો સિદ્ધાંત મુકમ્મીલ આઝાદી છે. મુકાબલો કરવો એ એનું ધ્યેય છે. એક રાજદ્વારી સંસ્થા એની જ સાથે સુલેહ કરી શકે કે જે રાજદ્વારી સિદ્ધાંતને મંજૂર રાખે. પણ મુસ્લીમ લીગના જુઝુર્ગો કહે છે કે અમને મુકમ્મીલ આઝાદી મંજૂર નથી, સત્યાગ્રહને અમો પસંદ કરતા નથી.

હવે કોંગ્રેસ લીગની સાથે સુલેહ કરવા માટે પોતાના આ' એ સિદ્ધાંતોને ફેરી રીતે છોડી શકે કે જેના માટે લાખો માણસો જેલયાત્રાએ ગયા, ગોળીઓ ખાધી, અને કરોડો માણસોએ લાડીમાર મહન કર્યો.

યાદ રાખજો નોખત વાગે છે

અંતમાં, યાદ રાખજો કે દુનિયામાં આવતી કાલે પ્રચંડ અગ્નિ વરસનાર છે. વિશ્વયુદ્ધનાં બળકારા વાગી રહ્યા છે અને તે સમયે આપણે સાવધ રહેવાનું છે. એ સમયે આપણે શું કરીશું ? એના માટે આપણે અત્યારથી તૈયારી કરવાની છે. દુનિયામાં લગાઈતી નોખત વાગી રહી છે, આપણે આપણી પોતાની રક્ષા કરવાની છે, દુનિયાનો મુકાબલો કરવો છે; સામનો કરવો છે. નાની નાની હુકડીઓ અને ટુપો અંગ્રેજી સલ્તનત અને દુનિયાનો મુકાબલો નથી કરી શકતાં. ફક્ત કોંગ્રેસ જ એમનો સામનો કરી શકે છે.

‘જુનરાત સમાચાર’માંથી]

પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ :—ભાષાંતર કર્તા : રામચંદ દામોદર શુક્લ; પ્રકાશક : અંબલિ ગ્રંથમાલા કરાચી. મૂલ્ય રૂ. ૧૫

આ પુસ્તક પશ્ચિમની કલાકૃતિઓનું ચોક્કસ છે, અને વાર્તાઓ અને ઉલ્લાં નાટકની જગત-સાહિત્યના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટતા ચોક્કસ છે. પણ આવાં ભાષાંતરો સરળ-પ્રવાહી હોવાં જોઈએ તે નિયમ આમાં જળવાયો નથી. વાક્યોની રચના ઠેરઠેર ક્લિષ્ટ છે. શબ્દો પંજુ ભાવ અનુરૂપ નથી અંપાયા. વિદેશી કલાકૃતિઓને ગુજરાતીમાં આવા રૂપમાં જોતાં ખેદ થાય છે.

કાગાવા :—લેખક : સુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ; પ્રકાશક : મુસ્તાન કાર્યાલય. મૂલ્ય ત્રણ આના.

આ પુસ્તકમાં જાપાનના અદિસક-સુધારક-મજૂરનેતા ટોયોહિકો કાગાવાનું જીવન આપવામાં આવ્યું છે. કાગાવા જગતના વિરલ ધર્મજીવી માણસોમાંનો એક છે. એ રીતે આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં અવંતરેલું જોઈ આનંદ થાય છે. આ વિરલતામાં તે, વેશ્યાઓ અને ખૂન કરતા ન અચકાય તેવા ગરીબો વચ્ચે રોગ વહેરી લઈ ને મદદ કરતો સાચો રહ્યો એ વિરલતા ઉમેરાય છે.

પરંતુ આ વિરલતાઓની લેખકને નવાઈ લાગી હોય તેમ, અને તે વાચકને જતાવતા હોય તેમ, તેનું જીવન વર્તમાનપત્રોની રંજક પણ ઉપરછલ્લી શૈલીએ લખી ગયા છે. અલખત, વરતુને એ વક્ષાદાર રહ્યા છે અને ભાષા સરળ છે.

કાગાવાની માણસગતમાં શ્રદ્ધા અખૂટ છે અને તેથી ક્ષમાશીલતા પણ અખૂટ છે. છતાં તે ક્ષમા આપી બેસી રહેતો નથી. એ તો અન્યાયોની સામે શરીર તોડીને લડે છે. એ સદા જગત અદિસક ચોદો છે.

આનું જીવન ચરિત્ર માણસના શુભાશયોને અત્યંત પ્રેરક બની રહે.

સૂડી વચ્ચે સોપારી :—લેખક : શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય; અનુવાદક-પ્રકાશક : રમણલાલ પી. સોની, મોડાસા; મૂલ્ય ચાર આના.

બંગાળીમાંથી સાંચા અનુવાદો કરનારમાં શ્રી. રમણલાલને ગણાવી શકાય. એમની કુશળતા અને પસંદગી તેમને સફળ અનુવાદક બનાવે છે. અમે એથી આનંદ પામીએ છીએ.

મૂળ લેખક શ્રી. પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય પણ સામાજિક અન્યાયોને કટાક્ષભરી શૈલીએ રજૂ કરનાર તરીકે ખૂબ જાણીતા છે. એમની વ્યાપક સહૃદયતાએ એમની દૃષ્ટિ અને લેખનને સીધી સમજણ આપી છે. આ લેખકનાં લેખનોતો સંગ્રહ ગુજરાતીમાં જોવા અમે આતુર છીએ.

એવા પણ ગ્રંથો છે કે જે આપણને અહીં ન મળે.

૧૯૩૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બેન વિદ્યા-પીઠના તેમના શિષ્યો-મિત્રો તેમજ પ્રસંસકોએ તેમનું અહુમાન કર્યું હતું.

ગણ્યાગાંઠ્યા સંશોધકોમાં તેમનું સ્થાન ધણું જ ઊંચું હતું. તેમના અવસાનથી સાચે જ ખોટ પડી છે.

મોડાસા કેળવણી મંડળ

ગૂજરાતના ખીજા ભાગોના પ્રમાણમાં ઉત્તર ગૂજરાતનો પ્રદેશ કેળવણી વગેરેમાં ખૂબ પછાત છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એવા પછાત પ્રદેશમાં જે આગળીને વેટે ગણાય તેટલી સાર્વજનિક સંસ્થાઓ છે તેમાં મોડાસા કેળવણી મંડળ માનભર્યું અને આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે એમ કહેવું જોઈએ.

હમણાં આ કેળવણી મંડળનો અઢારમા વર્ષનો હેવાલ અમને મળ્યો છે. તે વાંચતાં મંડળે છેલ્લા વર્ષમાં કરેલી પ્રગતિની ઝાંખી થાય છે. મંડળ તરફથી એક સંપૂર્ણ સાધનોવાળી મોડાસા હાઈ-

સ્કૂલ ચાલે છે, તથા એક વ્યાયામ મંદિર પણ ચાલે છે. હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, અઢારગ્રામના વિદ્યાર્થીએ પ્રમાણમાં વિશેષ લાભ લે છે, એ નોંધવા જેવી બીના છે. તેમને માટે છાત્રાલયોની સારી એવી સગવડ છે.

આ વર્ષે સ્થાવર જંગમ મિલકત ખાતે ત્રણેક હજાર રૂપિયા ખર્ચાયા હોવા છતાં વર્ષ આખરે બે હજાર રૂપિયા કાયમ ફંડ વધારી શકાયાં છે એ પ્રગતિસૂચક છે. મંડળ હસ્તક હાલ લગભગ એકસઠું હજાર રૂપિયાની સ્થાવર અને ચીદેક હજારની જંગમ મિલકત છે, તથા વીસેક હજારનું કાયમી ફંડ છે. ખીજાં પણ લગભગ ત્રણેક હજારનાં ટ્રસ્ટ ફંડો છે. અને પરદેશી રમતગમતો માટે વિશાળ મેદાન અને સાધનો છે. વર્નાક્યુલર ફાર્મલ થયેલાઓને એક વર્ષમાં અગ્રેજી ત્રણ ધોરણ તૈયાર કરાવવાનો ખાસ વર્ગ પણ ચાલે છે. શાળાને પોતાનું છાત્રાલયનું મકાન પણ છે.

વ્યાયામ મંદિર કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ સાથે જોડાયેલું છે, અને તેના તરફથી મોડાસામાં દર મહિને ઉનાળામાં વ્યાયામવર્ગ જોલાય છે એ પણ ધ્યાન ખેંચનારી બીના છે.

गाव [बाई निरु] वनी
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

૧	વસિષ્ઠનો આર્યાસન સંદેશ [કાવ્ય]	અવેન્દ્ર	૫૦૧
૨	વીમાનો કાયદો	હુમરશી ધરમશી સંપદ	૫૦૩
૩	સંજકીય નોંધો	નિરીક્ષક	૫૦૯
૪	ગંગા [કાવ્ય]	પારાશર્ય	૫૧૬
૫	પથિક [કાવ્ય]	પૂનલલ	૫૧૭
૬	શ્રી. મોતીભાઈ અમીન- માનવતાની નજરે	સકરલાલ ગગાચકર શાસ્ત્રી	૫૧૮
૭	અનન્તતાનો અંશ [કાવ્ય]	દેવજી ગ. મોદા	૫૨૭
૮	હું [કાવ્ય]	ચાદરાવળ	૫૨૮
૯	રૂપિયા આના પાઈ [વાર્તા]	ઉમેદભાઈ મણિવાર	૫૨૯
૧૦	શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન	નમીનદાસ પારેખ	૫૩૬
૧૧	પશ્ચાત્તાપ [કાવ્ય]	ત્રિવિદ્યાર્થી	૫૪૬
૧૨	સાદ પૂકારીને શું કરે ? [કાવ્ય]	પારાશર્ય	૫૫૦
૧૩	વિચરથ	સુદેવજી ગો. મેટાઈ	૫૫૧
૧૪	વિનોદઃ એના વાણીતાણી વિશેષવચાર	યુનીલાલ નારણજી શાહ	૫૫૬
૧૫	કવિધર્મ [કાવ્ય]	રુનાતન	૫૬૧
૧૬	અખસકિયાં	ધિરોજસાહેબ રંગતમજી નહેતા	૫૬૩
૧૭	નૃત્યદેશમાં [કાવ્ય]	અમુ આશાગમ જેતલપુરિયા	૫૬૬
૧૮	ટપાલનો પેટી [કાવ્ય]	સકર જે. પટેલ	૫૬૮
૧૯	શબ્દચર્યા	ધ. જયદીશચન્દ્ર જેકલાલ ત્રિવંદી	૫૬૯
૨૦	ગોઝારો કૂવો [કાવ્ય]	ગજસેખર	૫૭૨
૨૧	લોકચર્યા	નટવરલાલ મા. સૂરતી	૫૭૪
૨૨	પુસ્તક પરિચય	ઉત્તમક	૫૭૮

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	છૂટક અંક રૂ. ૮૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાટણી અગિયારી સામે ખમાસા ચોપા : અમદાવાદ.
 પ્રદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
 તા. ૧૮-૧૨-૭૭

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેન્નપદમ્ ।

પુસ્તક ૨૪

આસો . ૧૯૨૩

અંક ૬

વસિષ્ઠનો આશ્વાસનસંદેશ*

‘ ઉપેન્દ્ર ’

[વંશસ્થ]

પ્રિયાવસાને નીપજેઝ શોકથી
 હૈંધાઈ, મૂલતવ મહીં રૂપથું તેઢા
 વિલોકી હૈંથું અન્નનું સ્વયોગથી,
 ઋપિ વસિષ્ઠે નિજશિષ્ય પાઠવ્યો.

૧

[વિચાગિની]

અન્નરાગ સમક્ષ આવિયો ગુરુ-સંદેશ વહન્ત શિષ્ય એ;
 સઘળુંય વસિષ્ઠ જાણુતાં, અતિશાયી નિજયોગશક્તિથી.

૨

[અનુષ્ટુપ]

ઋપિની આર્પદંદિને વૈષ્ણવી-રૂપ અર્પતો
 શિષ્ય એ ગુરુ-સંદેશ નૃપને કથતો હયો.

૩

* અન્ન-વિલાપને જેટલી પ્રસિદ્ધિ મળી છે (તેટલી મળવી જોઈએ છતાં) તેની પોઝથી હસા જેટલીય પ્રસિદ્ધિ અન્નને-વસિષ્ઠઋપિએ મોકલેલા સંદેશને મળી નથી. અહીં એ સંદેશનો સમજોડો અનુવાદ ડયોં છે. આરંભના પ્રથમ અને અન્તનો એક—આ ચાર શ્લોકો પ્રસંગના ઉદ્દેશ માટે અને પચાસ માટે છે. કુવિકુલયુગની વાણીનાં આદર્શતા, મધુરતા અને ગૌરવ આ અનુવાદમાં કેટલે અંશે સચવાયાં છે તે તો સહુઓએ જોવું રહ્યું.

[વિચોગિની]

- ‘ તપતા તપ એકલા અતિ તૃણગિન્દ્ર ઋષિ; બીકબાવરા
હરિએ તપ-ભંગ સાધવાં હરિણી-અપસર પાડવી ત્યહાં. ૪
- તપ-ભંગથી ક્રોધ ઊછળ્યો ઋષિનો, શાન્તિ-તટો વિદારતો;
સ્વસમક્ષ લસ-તીં વિજ્રમે હરિણીને શપી-“માતૃપી મધ.” ૫
- “લગવન્, પરતન્ન હું રહીઃ અપરાધી છું, ક્ષમા કરો મને-”
વિનવે હરિણી; વદે ઋષિ: “વળશે શાપ દુ-પુષ્પદર્શને.” ૬
- ઋથકૈશિકવંશમાં ખરે જનમી, તે ધર્મ રાણી તાહરી,
સુરપુષ્પ પડયું નલોથી તે ઉપરે, શાપ વળ્યો—અને ગર્ભ. ૭
- ત્યજ શોક પ્રિયાતણા હવે: મરવું તો લખ્યું સર્વ જીવને,
ક્ષિતિપાલનનાં તું લે મતિ; વસુધા હોય પ્રિયા નરેશની. ૮
- સમયે છકિયો ન ઋદ્ધિના; તવ પાંડિત્ય તદા શું ઉક્તચ્યું !
ફરી દાખવ જ્ઞાન તાહરું, વિપદે ધર્મ સમર્પી આત્મને. ૯
- રડવા થકી શું ?—અરે, મરે યદિ તું, તોય મળે તને ન એ;
પરલોકપ્રવાસી માર્ગ લે, નિજકર્મોધકી સાંપડેલ જે. ૧૦
- નિગૃહી નિજશોકને, રહ્યો મૃતપત્ની પ્રતિ ધર્મ સેવવો;
અતિ માત્ર પડેલ આંસુડાં સ્વજનોનાં દહતાં પરેતને. ૧૧
- જનમેલ મરે—સ્વભાવ એ; જીવવું—એ જનવાનું તો જને;
ક્ષણમાત્ર જીવન્ત જો રહે—નવ દહાવો અઢકો બીજે લહે. ૧૨
- મરણે નિજજન્મધુના, અતિ ઉર અજ્ઞાનીનું સેવતું વ્યથા,
સ્થિરધી સ્વજન્મવાસાનને સમજે મોક્ષનું દ્વાર ઊઘડ્યું. ૧૩
- નિજ આત્મ અને શરીર જો ! મળતાં ને વિખટાં ફરી થતાં;
તવ નાશ જ બાધા વસ્તુનો ક્યમ, કહે, પાંડિતને પીકી શકે ? ૧૪
- ન પૃથગ્જન જેમ શોકને વશ થાયું, વશિ ! આ તને થટે,
પવને યદિ પર્વતો ડગે તવ, કહે, ઝાડથી લેદ શો રહે ? ૧૫

[અનુક્રમ]

- નૃપને શુર-સંદેશ અર્પીને શિષ્ય એ ગયો;
શોકે ઘન થયું હૈયું નૃપનું મૂઠ તો રહ્યું. ૧૬

હિંદી વીમાનો ધંધો ધીમેધીમે વિકાસને પામે છે. પચીસ વર્ષોમાં એનો વિકાસ સાતસો ટકા જેટલો થયો છે. લોકોની જીતિ દેશના હુન્નરવિદ્યોત્થાને વધારવા તરફ ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે. હિંદી વીમા કંપનીઓનો વિકાસ નીચેના આંકડાઓ બતાવે છે:

વરસ નવું કામકાજ બધું કામકાજ પ્રિમિયમની પેદાશ અધી પેદાશ નિઃકમિનું ફંડ

૧૯૧૪	૩૨૦ લાખ	૨૨૧ કરોડ	૧૦૯ લાખ	૧૩૫ લાખ	૬૩૬ લાખ
૧૯૧૬	૪૫૦ લાખ	૨૮ કરોડ	૧૨૮ લાખ	૧૬૭ લાખ	૭૮૩ લાખ
૧૯૨૪	૬૮૯ લાખ	૪૨ કરોડ	૨૦૫ લાખ	૨૯૦ લાખ	૧૨૫૩ લાખ
૧૯૨૯	૧૭૨૯ લાખ	૮૨ કરોડ	૩૯૦ લાખ	૪૯૨ લાખ	૧૬૩૩ લાખ
૧૯૩૨	૧૯૬૬ લાખ	૧૦૬ કરોડ	૫૧૮ લાખ	૬૮૯ લાખ	૨૫૦૮ લાખ
૧૯૩૩	૨૮૮૩ લાખ	૧૧૯ કરોડ	૫૭૭ લાખ	૮૨૬ લાખ	૨૮૩૨ લાખ
૧૯૩૪	૨૮૯૨ લાખ	૧૩૩ કરોડ	૬૫૮ લાખ	૮૩૫ લાખ	૩૧૮૭ લાખ

હિંદીમાં કુલ ૨૦૨ વીમા કંપનીઓ કામ કરે છે, તેમાં ૧૪૯ વિદેશી છે. એ વિદેશીઓમાં ૬૯ વીમા કંપનીઓ બ્રિટનની છે, ૧૦ ઑસ્ટ્રેલિયાની છે, ૮ કેનેડાની છે, ૯ જાપાનની છે, ૮ હોંગકોંગની છે, ૫ જર્મની, ૬ જર્મનીની, ૨ હોલાન્ડની, ૩ ફ્રાન્સની, ૨ ઇટલીની, ૧ ઓરિડ્યાની, ૩ સ્ટ્રેટ સેટલમેન્ટની, ૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની, ૧૬ અમેરિકાની અને ૩ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડની છે. હિંદી વીમા કંપનીઓમાં ૫૩ મુંબઈ બ્રાંચમાં, ૩૭ મદ્રાસમાં, ૩૧ બંગાળમાં અને ૫૨ બીજા પ્રાંતોમાં છે. કુલ વીમા કંપનીઓ ૨૦૨ છે. હિંદી કંપનીઓમાં નાનીનાની કંપનીઓ ઘણી છે. લેમારુ મેનેજિંગ એજન્ટોના હાથમાં એમનું અસ્તિત્વ ઘણી વખતે લાભકારક નથી.

હવે હિંદી કંપનીઓ અને પરદેશી કંપનીઓને મળેલાં નવાં કામની સરખામણી કરીએ:

૧૯૨૮ ૧૯૩૯ ૧૯૩૧ ૧૯૩૩ ૧૯૩૪

હિંદી કંપનીઓ ૧૫૧ કરોડ ૧૭ કરોડ ૧૭૧ કરોડ ૨૪ કરોડ ૨૮૧ કરોડ

પરદેશી કંપનીઓ ૧૦ કરોડ ૧૨ કરોડ ૬૧ કરોડ ૮૧ કરોડ ૧૦ કરોડ

છેલ્લાં ત્રણ વરસના આંકડાઓ હજી સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા નથી.

આપણે વીમાના કામમાં કેટલા પછાત છીએ, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે પશ્ચિમ દેશો ઉતાર્યો છે:

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
કેનેડા	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝિલેન્ડ	૧૦૦૦	ગ્રીસ	૭૦૦
ઓસ્ટ્રેલિયા	૮૦૦	હોલાન્ડ	૩૫૦
ગ્રેટબ્રિટન	૭૫૦	હિંદ	૬
સ્વીડન	૬૦૦		

આતું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધારિત છે તેમજ વીમાના કાયદા મદ્યતા નથી, એ છે. તેવી જ આવી દીન દશા દેખાય છે. આ જિંદગીના વીમાની હાલત છે. પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે રસ્તા ચડેલા માવના વીમા, આગના વીમા, મોટરો, ઘરો, ફર્નિચર, નફાનો વીમા, બેઠારી, બીમારી, અકસ્માત, તોફાનો, ધર્તીકંપ, વાયાઝોડુ, ગરીબ મંદગીરોને બદલો વગેરે અનેક જાનના વીમાઓ યુરોપઅમેરિકામાં પ્રતરે છે. એ વીમાની ભુદીભુદી શાખાઓ એ દેશોમાં ભારે પ્રગતિરીત જતી છે. વીમા એ હવનની જરૂરિયાત છે, પ્રજાની સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. હિંદમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમો છે. પરદેશોના ધોરણે આપણે ક્યારે વીમાની એ ઉત્તમ નિધનમાં આવશ્ય એ કંપનાની જહાઝની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડ મોટા મહે છે. એ સર્વે સરકારી જામીનગીરીઓ ગીરો, મોડે શેરોમાં રોકાય છે, તે નીચેના કોઠાથી જણાયે:

દેશ	ગીરો	સરકારી જામીનગીરીમાં	શેરસ્ટોક	પરદેશોમાં
ગ્રેટબ્રિટન	૧૩ ટકા	૧૬	૭	૬
અમેરિકા	૫૬ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૮ ટકા	૪૬	૫	૧૪

હિસાબ કરતાં વીમા કંપનીને એક રૂપિયાની પેનશન અને તે ઉપર તંને રૂ. ૦-૪-૩ પેદાશ બાજુ વગેરેની મળે છે. એ રૂ. ૧-૪-૩ માથે ૦-૩-૦ રીમાન દાવાના, ૦-૭-૬ બાની દાવા માટે અનામત ફંડના, ૦-૫-૦ વેંડીવટ ખર્ચના અને પોણા આનો પરચૂરણમાં ખર્ચ થાય છે.

સને ૧૯૧૨માં જિંદગીના વીમાનો કાયદો હિંદી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશોમાં વીમાના અનેક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ હિંદી સરકારને તે તરફ વલ્લ ન હોતું. વેપારી એમ્પરોએ વારંવાર વીમાનો કાયદો મુધાદવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ અડુગ કાનો સાથે અથડાઈ હતી. છેવટે સર. એન. એન. સરકાર મરકારના

લેખિત નિવેદનો ઉપર વિચારે થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાના કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુરીશ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ યોજાયા હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીતે આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાશે. પ્રથમ સિલેક્ટ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને દિલ્હી ભરાઈ ગયાં હતાં.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કલમે કલમેની ચાળણી સભ્યોએ કરી હતી. આવી સૂક્ષ્મ તપાસણીને અંતે કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે ધૈર્ય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાંજોમાં જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. જૂહાભાઈ, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશ શિર્ડે, એટી. વ્યંટાચલમ, એટી વગેરે ગૃહસ્થોએ એમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. યુરોપિયન, પક્ષે, અલગત પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણ્યું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તેમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે સિદ્ધિશીલ ભાગો વિરહ, એક અંશર, પણ કાયદાનું સ્વરૂપ, લઈ રાકે નહિ, એવી કૌશલ્ય રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોનાં રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. તેમાં એ પક્ષ મદાસતો પણ હતો. એ પક્ષના સુખી સર હસને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સમવડા માગી હતી. એમને કાંઈ પણ ખીનચો કદતાં વિશેષ નોંધતું ન હોતું. હિંદી ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી. એમણે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં કંડાં મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે. ઘણા ભાગો તમે જૂઠાણમાં ચેળ્યા છે. એ ભાગો હિંદીઓને ભોંજે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સંરક્ષણ આપે છે. ખોટાં, ખીન કેઈ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી. આખા જગતમાં માત્ર હિંદો યુરોપિયન પક્ષ જ આ મોજ ભોગવે છે. કાયદાના પ્રતિબંધ સામે અમે લાચાર છીએ; નહિ તો, હિંદીઓને હિંદીઓના હક્કો મળવા બદલ એ એ ચોખ્ખી દીવા જેવી વાત છે. એમની હરીફાઈ સામે ટકવું. હિંદીઓને મુરદેવ પડે છે.

મુંજઈમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સમ્પદ છે. એમના પ્રતિનિધિઓ સર કાવસજી જાડાગીર અને સર હોમી મોદી જેવા મદાન નાછડો હતા. એમણે ઘણી જાગૃતોમાં પોતાના માટે ખાસ માગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી. પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજું ખોલી નાંખ્યું હતું. મુંજઈની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મનેજરને મોટા પગારો આપે છે. માર્જિનમાં જ દમર જેટલા મોટા પગારો ચૂકવે છે. એમનો પહોવટ ઘણો ખર્ચાળ છે. વિલાયતની મુસાફરીમાં મોટાં દોડાવવી વગેરે

દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ	દેશ	દર મનુષ્યે વીમાની રકમ
અમેરિકા	૨૩૦૦	ઈટલી	૪૫૦
ગ્રેક	૧૮૦૦	નોર્વે	૪૦૦
ન્યૂઝિલેન્ડ	૧૦૦૦	નપોલ	૭૦૦
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૮૦૦	હોલાન્ડ	૩૫૦
પ્રેમિટન	૭૫૦	હિંદ	૬૦
સ્વીડન	૬૦૦		

આનું મુખ્ય કારણ આપણે નિર્ધન હોયે તેમજ વીમાના ફાયદા મદ્યતા નથી, એ છે. તેથી જ આવી દીપ દશા દેખાય છે. આ દિવસોના વીમાની હાલત છે. પરંતુ સમુદ્ર, રેલવે અને અંદા માલના વીમા, આગના વીમા, મોટરો, ઘરો, ફર્નિચર, નફાનો વીમા, બેકારી, વીમારી, અકસ્માત, તોફાનો, ધનનીકષ, વાવાઝોડ, ગરીબ મૅનુફેચરો અદલો વગેરે અનેક માનના વીમાઓ યુરોપઅમેરિકામાં કાતરે છે. એ વીમાની બુદીબુદી યાજાઓ એ દેશોમાં કારે પ્રગતિથીય ગતી છે. વીમા એ હવેનની વૃદ્ધિયાત છે, પ્રગતી સમૃદ્ધિનું સ્થાન છે. દિશમાં એ વિકાસ અત્યંત ધીમે છે. પરદેશોના ધોરણ આપણે ક્યારે વીમાની એ ઉચત નિયમિત આવશ્ય એ કષ્ટનાતી અહારની વાત છે.

વીમા કંપનીઓનાં ફંડ મોટા મહે છે. એ સર્વે સરકારી નાંખીનગીરીઓ ગીરા, રોડકે રોડોનાં રોકાય છે, તે નીચેના કાઠાથી જાણો:

દેશ	ગીરા	સરકારી નાખીનગીરીમાં	રોડરોડકે	પરદેશોમાં
પ્રેમિટન	૧૩ ટકા	૧૮	૭	૧
અમેરિકા	૩૨ ટકા	૮	૨૮	૦
હિંદ	૩૮ ટકા	૪૮	૫	૧૪

દિશાળ કરતાં વીમા કંપનીને એક ફિયાની પેદાશ અને તે ઉપર તેને રૂ. ૦-૪-૩ પેદાશ ૫.૦૦ વગેરેની મંજ છે. એ રૂ. ૧-૪-૩ માથે ૦-૩-૦ વીમાના માંવાના, ૦-૭-૬ બારી ઘાસ નટે અનામત ફંડના, ૦-૫-૦ વહીવટ ખર્ચના અને પોણો આનો પરચૂરણમાં ખર્ચ માય છે.

એ ૧૯૧૨માં દિવસોના વીમાનો કાયદો દિંદી સરકારે પસાર કર્યો હતો, ત્યારપછી પરદેશોનાં વીમાના અનેક કાયદા પસાર થયા હતા. પરંતુ દિંદી સરકારને તે તરફ વાત ન હોત. વેપારી વેચનકે વારંવાર વીમાનો કાયદો સુધારવા માટે પ્રાર્થનાઓ કરી હતી, પરંતુ તે સર્વ અંદેશ કાનો સાથે અથગાઈ હતી. છેરે સર એન. એન. સરકાર સરકારના કાયદાના સમ્ય નિમાયા. એ થપા ઉઘોઓ, મહેનતુ, મેંડી સમજાનુવાળા અને બુદ્ધિમાન રૂદરથ છે, એનણે ખૂબ મહેનત કરીને દિંદીનો સને ૧૯૩૬નો કંપનીનો કાયદો નુપાંવા દતો. એ કંપનીના કાયદાની સિમતાર સમાઓવાના 'પ્રસ્થાન'ના વાર્યકા સમસ અનાઉ પિરસાઈ હતી. દર્પ દમણાં જ એ વીમાનો કાયદો ગયા મામમાં પસાર થયો છે.

આ વીમાના નવા કાયદા પાઠ્ય કંપનીના કાયદા મેટલી જ કાંત્ર મહેનત મેવાઈ હતી. રોડકે રોડકે વેપારીનંચનો મત મેવાઈ દતો. નાની વીમા કંપનીઓ, મોટી વીમા કંપનીઓ

લેખિત નિવેદનો ઉપર વિચાર થયા હતા. પરદેશોના સર્વે વીમાના કાયદાઓ બારીકાથી જોવાયા શ્રી. સુશીલ સી. સેન આ વીમા કંપનીના કાયદાની રચના માટે ખાસ રાકયા હતા. એમણે આખા દેશનાં મુખ્ય મથકો ખાતે ફરીને આ કાયદો તૈયાર કર્યો હતો. છેવટે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એ કાયદો ચર્ચાઓ, પ્રથમ સિલેક્ટ કમિટીએ એને સુધારવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પછી એના રિપોર્ટ ઉપર ઘણી મોટી ચર્ચા મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થઈ હતી. વીમા કંપનીઓના પ્રતિનિધિઓથી સીમલા અને દિલ્લી ભરાઈ ગયાં હતાં.

એ કાયદા ઉપર કુલ ૬૦૦ સુધારા આવ્યા હતા. પૂરા એ માસ સુધી વીમાના કાયદાની ખૂબ ઝીણવટથી કલમે કલમની ચાલણી સંભળાઈ ફરી હતી. આવી મુદ્દમ તપાસણીને અંતે કાયદો હમણાં જ પસાર થયો છે. એ પસાર કરવામાં સર એન. એન. સરકારે ભારે શ્રેય, સમજણશક્તિ અને કાયદાનું સાગોળાંગ જ્ઞાન દેખાડ્યું હતું. શ્રી. બુલાલાલ, શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને અવિનાશ મિશ્રમ જેડી, વ્યકટાચલમ જેડી વગેરે મુદ્દરોઓ એમાં રસમય ભાગ લીધો હતો. યુરોપિયન પક્ષે, અલગત પોતાના પક્ષનું ખૂબ તાણું હતું. સરકાર તરફથી હિંદી, ૧૯૩૫ ના કાયદા પ્રમાણે તમને ખૂબ ભારે રક્ષણ મળ્યું છે. એમના એટલે સિદ્ધિશીલ લાભો વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ કાયદાનું સ્વરૂપ, લઈ શકે નહિ, એવી એક રીતે એમનું હિત રક્ષણ કરાયું છે. આવા પોતાના હિતોનાં રક્ષણની મોટી વ્યાપકતાનું યુરોપિયન સભ્યોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું; તેમાં એ પક્ષ મહાસતો પણ હતો. એ પક્ષના મુખી સર હડસને પોતાને માટે ન્યાયી વળણ અને સૌ પક્ષો જેવી જ સમગ્રતા માગી હતી. એમને કાંઈ પણ ખીમઓ કરતાં વિશેષ નોંધવું ન હોતું. હિંદીના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ એમને હિંદીઓ સમાન ગણવામાં આવ્યા છે. એમની માંગણી પણ એટલી જ હતી.

પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એ યુરોપિયન પક્ષને સત્ય હકીકત સંભળાવી દીધી હતી; એમણે એાખ્યું મંતવણાવી દીધું કે તમારો પક્ષ અહીં કાંડાં મૂળ ધાલીને હિંદીઓના હક્કો આવરી બેઠો છે. ઘણા લાભો તમે જૂતકાળમાં મેળવ્યા છે. એ લાભો હિંદીઓને ભોજે તમને મળ્યા છે. સને ૧૯૩૫ નો હિંદી કાયદો તમને આ સરક્ષણ આપે છે. જાંઝો, ખીમ કાંઈ પણ દેશમાં આવું રક્ષણ પરદેશીઓને મળ્યું નથી. આખા જગતમાં માત્ર હિંદોના યુરોપિયન પક્ષ જ આ ભોજ બોગવે છે. કાયદાના પ્રતિબંધ સામે અમે લાચાર છીએ; નહિ. તો, હિંદીઓને, હિંદીઓના હક્કો મળવા નોંધ એ એ યોગ્ય દીવા જેવી વાત છે. એમના હરીફ સામે ટક્કું. હિંદીઓને મુદ્દકેવ પડે છે.

મુંજઈમાં વીમા કંપનીઓમાંની મોટી કંપનીઓ આવી છે. એ કંપનીઓ આખા હિંદમાં સૌથી મોટી અને સધર છે. એમનાં પ્રતિનિધિઓ સર કાવસજી જહાંગીર અને સર હોમી મોદી જેવા મહાન નાણદાર હતા. એમણે ઘણી બાબતોમાં પોતાના માટે ખાસ માંગણીઓ કરી, પોતે હિંદ ઉપર મોટા ઉપકાર કરવાની વાત જાહેર કરી. પરંતુ સર એન. એન. સરકારે એમનું પોગળ પંજું ખેંદી નાંખ્યું હતું. મુંજઈની એ મોટી વીમા કંપનીઓ પોતાના મેનેજરોને મોટા પગારો આપે છે. માલિકાનાં હજાર જેટલા મોટા પગારો ચૂકવે છે. એમનો વહીવટ ઘણો ખર્ચાળ છે. વિલાયતની મુંસાફરીઓ, મોટરો દોડાવવી વગેરે

જે વિરમો ઉપર સરકારી વીમા કંપનીઓના રાક્ષા ફાટ્યા હતા. પ્રગતે, જમમાં નાખનારી એ ધધાદારી સહકારી વીમા કંપનીઓ ગુજરાત, સિંધ અને બીજા પ્રાંતમાં હજારોની સંખ્યામાં સ્થપાઈ હતી. એમાં દેશના કરોડો રૂપિયા સ્વાહા થઈ ગયા. લગ્નફંડ, જનોઈફંડ એવાં એવાં ફંડો સ્થાપી લોકોને ભારે નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૯૧૨ના કાયદા મુજબ આવી કંપનીઓ સરકારી કાયદાથી આરંભી હતી. લોકો તરતના લાભો માટે એંધ ખાંચ્યા હતા. થોડી વ્યક્તિઓએ માત્ર પોતાનાં ખોસાં લઈયાં; બાકી પ્રગતે તો આ સદા જેવા વીમામાં કરોડો ખોવા. આ નવા કાયદા નીચે એમના જેવી વીમા કંપનીઓ ઉપર બરાબર અંકુશ રહી શકશે.

વીમા ખાતું એ અનુભવી વ્યક્તિઓને માટે મોટી પેદાશનું સાધન છે, એટલે વીમા ખાતાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને આંકડાસાસ્ત્રી માટે સરકારને મોટો પગાર ખર્ચો પડશે. કારણ કે એ મોટા અધિકારીઓ જે રીતના કાયદાના અંકુશોના અમલ કરશે તે ઉપર વીમાના ધધાનો આધાર રહેશે. હિંદમાં આવી વ્યક્તિઓની શોધ થશે, પરંતુ ધારવા મુજબ સરકારની હિંમેશના રિવાજ મુજબ એવાં અનુભવીઓ માટે વિલાપત ઉપર મોટ મંડારો. હિંદના અનુભવી વીમાના આંકડાસાસ્ત્રીઓ તો એક અથવા બીજી વીમા કંપનીઓમાં મોટા બાદશાહી પગારો મેળવે છે. જો વીમાનો કાયદો સખતાર્થ અને ખોટી પરવા વગર શાસિત થશે તો જ એ કાયદાકારક થઈ પડશે.

હિંદમાં હિંદી વીમાના વિકાસ માટે ખૂબખૂબ ક્ષેત્ર છે. દશ વરસોમાં આજથી ચાર-ગણો વીમાનો વ્યવહાર વધવા સંભવ છે. આ બહુ જ સહીસલામતીભરેલો ધધો છે. એનો વિકાસ પ્રમાણિક અને અનુભવી સેક્રેટરીના હાથ નીચે સુંદર થવાની દરેક પરિસ્થિતિ હાજર છે. અંગ્રેજી વીમા કંપનીઓ મજબૂત અને વગવાળી છે. પરંતુ હંમણાંના હિંદી પ્રગતના માનસ તરફ જેતાં રવેદારી વીમા કંપનીઓ તરફ ખૂબખૂબ આકર્ષણ છે. પરંતુ વીમા કંપની સધર અને કુશલ કારભારવાળા હોવી જોઈએ. બોલ પરદેશી કંપનીઓ ઉપર તો નવા કાયદાએ સખ અંકુશો મૂક્યા છે, એટલે હિંદની જમીન ઉપર એ પરદેશી કંપનીઓનો વિકાસ સંભવિત નથી.

કાયદો લોકોને રક્ષણ આપે છે, પણ વિકાસ તો લોકોનું વ્યાવહારિક માનસ જ કરે છે. વાચકોને ટંકાળો આવશે એમ ધારી કાયદાને કલમવાર ન દંડના આટલી ટૂંકી સમીક્ષા જ માત્ર કરી છે.

કોંગ્રેસ

અસે અધિધારગ્રહણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો પછી ખિંદિત હિંદના અગિયાર પ્રાનોમાંથી સાત પ્રાનોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળો સ્થપાયાં. એમણે પદગ્રહણ કર્યાંને - આજે ત્રણ માસ ઉપર થયા. કેવળ પણ ક્રાંતિકારી પક્ષને પોતાના કાર્યક્રમની ગરબાત કરવાને માટે ગળતરતરમાં ત્રણ માસ પૂરતા ન ગણાય, અને હિંદમાં તો નહિ જ. ટાંગણ કે પ્રથમ તો પ્રધાનમંડળોને રાજ્યપત્રો અને એની અનેક અટપટી ને મૂઝવણભરી વિગતો ને રીતરસમેનો આ પહેલાં કદી અનુભવ નહોતો; અને પોતાના પુરોગામી વહીવટદારોની પ્રત્યાગાતી પદ્ધતિનો એમને બને તો સમૂળગો ત્યાગ કરવા હતો. આમ હોવાથી, એક તો વહીવટની વિગતો ને કાર્યપ્રણાલિની માહિતી મેળવી એના ઉપર-પોતાની છાપવાળો કાચુ જમાવવા માટે અને પોતાના પક્ષકાર્યક્રમને અનુરૂપ એવી રીતે વહીવટી વ્યવસ્થાને ગોઠવવાનો વિચાર કરવામાં જ સેંઢે ઘણો વખત નીકળી ગયો. આમ છતાં ભારે કુશળતા ને બાહોશીથી કોંગ્રેસ પ્રધાનો નવી વસ્તુતા નવા અનુભવને પામી ગયા એ ભારે મિહિ કહેવાય એમાં શંકા નથી. અને જે કૌશલ્ય ને ઉતાવળથી એમણે પોતાનાં અંદાજપત્રો તૈયાર કરી ધારાગૃહો સમક્ષ પેશ કર્યા એ તોફાને તો ઘણા દીઘાંતરે મુખ્ય થઈ ગયા છે.

બ્યાપક ને પસરાકારક કાર્યક્રમ

મહાસભાનો આર્થિક ને રાજદ્વારી કાર્યક્રમ તો બહુ વ્યાપક અને પરિવર્તનકારી છે. અને એ સમગ્ર કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા માટે ‘નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાની નવી નીતિ ઘડવા માગે છે. પણ એમણે ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. એ વસ્તુઓ તે સાર્વત્રિક અક્ષરજ્ઞાન, દાર્શનિક અને ખેડૂતોને રાહત. મહાસભાના આર્થિક કાર્યક્રમના આ ત્રણે મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. એમાં અક્ષરજ્ઞાન ને દાર્શનિકના કાર્યક્રમને સિદ્ધ કરવા માટે મહાત્માજી કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના માર્ગદર્શક બની રહ્યા છે. ત્રણ વર્ષમાં સંપૂર્ણ દાર્શનિક અને વધારેમાં વધારે સાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરી નિગ્ધરતા નાબૂદ કરવાની અનેકવિધ યોજનાઓ ને રસ્તાઓ એઓ વિચારી રહ્યા છે. ‘ખેડૂતોને રાહત આપવી, નિગ્ધરતા નાબૂદ કરવી, અને ત્રણ વર્ષમાં દાર્મધી સિદ્ધ કરવી એ ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ નવા બંધારણની મર્યાદાઓમાં રહીને પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનો કેટલે અંશે સિદ્ધ કરશે એ વસ્તુ ખાસ વિચારણા માગી લે છે. એમાં ઘણા મત-બેદને અવકાશ છે. અને ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં બીજી એક વાત અગત્યની વાત સમજાવી માગી લે છે. પ્રથમ જ હું એની ચર્ચા કરી લઉં.

અધિધાર ગ્રહણ કર્યાં સુધી ?

મહાત્માજીએ તો ‘હરિજન’માં એક લેખદ્વારા જાહેર કરી દીધું છે કે નિરક્ષરતાની નામની અને દાર્મધી કરવાની કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોની નીતિ અમલમાં મૂકવાના માર્ગમાં

આડે આવું એવી એકે કલમ નવા હિંદી કાનૂનમાં નથી. નથી ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક, કે કોઈ ગવર્નર પણ આ ખામતમાં પ્રધાનમંડળની વચ્ચે પડી શકે. અગત્યત, જ્યાં સુધી પ્રગ્ન અહિંસક રહે ત્યાં સુધી જ આ શક્ય છે. ૧૯૧૬

મુન્ડેલીની શરૂઆત અહીં થાય છે. જે કોંગ્રેસ પ્રધાનો દારૂનિષેધ અને નિરક્ષરતાની નાખૂદીનું જ કાર્ય કર્યા કરે અને પ્રગ્ન અહિંસક રહે, તે ગવર્નરે કે નવો હિંદી કાનૂન એમની વચ્ચે પડી શકે એમ નથી. માની લઈએ કે કોંગ્રેસ પ્રધાનો આ જ એ વસ્તુઓ પ્રધાનપણે કર્યા કરશે અને તેથી ગવર્નરે વચ્ચે નહિ પડે તે બધારણીને મહાગાંધી નહિ થાય. પણ એ કાર્યક્રમને પાર પડતાં સેંજ આદેશ વર્ષે તો નીકળી જાય એમ છે એ તો ન નકારી શકાય એવી હકીકત છે. એકેલી નિરક્ષરતાની નાખૂદીનું કાર્ય જ સેંજે પંદરસ વર્ષ લેશે. ગણિત ક્રાંતિ પછી પીસ વરસની જગત્સત જહમતને અંતે પણ આજે સોવિયેટ સંઘરે રશિયામાં ૮૦% નિરક્ષરતા જ નાખૂદ કરી શકી છે. અને ક્રાંતિ પહેલાં ગણિયામાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૦% હતું, જ્યારે હિંદમાં તો આજે ૮૩% નિરક્ષરતા છે. સપૂર્ણ સ્વતંત્રને પદસર-મુખત્યારીની અમાધિત સત્તા ધરાવનાર સોવિયેટ સત્તાને વંમતીની ૬૦% નિરક્ષરતાથી ૧૦% ટકા ઉપર વાવતાં બે દાયકા નોંળી ગયા, તો આપણે ત્યાં ૮૩% નિરક્ષરતાને નાખૂદ કરતાં વધારે નહિ તો બે દાયકા તો જોઈશે ને?

પરિસ્થિતિ આ જતની છે તો પોતાના કાર્યક્રમની બેતણુ મુખ્ય બાબતો, હાંસલ કરવા માટે કોંગ્રેસને વરસો સુધી હોદ્દાસ્તીકરનો રસ્તો ગ્રહણ કરી રાખવો પડશે. ત્રણ વર્ષમાં સપૂર્ણ દારૂબંધી ને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાની યોજના જે રીતે આજે હાય ધરાઈ રહી છે એ ઉપરથી તો લાગે છે કે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળને વરસો સુધી હોદ્દા ઉપર રહેવું છે.

બંધારણુ ભાંગશે ક્યારે? ૧૧

તો પછી બંધારણુને તોડી પાડવાનો મહાસભાની નીતિનું શું થયું? આદેશ વર્ષ સુધી બંધારણુનો અમલ કરી દારૂબંધી ને અક્ષરસાનનાં કાર્યક્રમને અંગમાની જોયા પછી બંધારણુને ભાંગીશું? મને લાગે છે કે બંધારણુને ભાંગવાનો વાત ને એનો વરસો સુધી અમલ કરવાનો કાર્યક્રમ હાય ધરી એનો લોગા સમય સુધી સ્વીકાર કર્યો જયો એ બે વસ્તુ પરસ્પર સંગત નથી. કારણ કે (બીજી વસ્તુઓ અનુકૂળ નીરડે તો) દારૂબંધી, પ્રાથમિક કેળવણીની સ્વાવલંબિતા ને સમસ્ત કેળવણીપદ્ધતિની પુનર્ચવરૂથા અને ખેડૂતોને ગહત આપવાની લાંબી યોજનાઓ હાય ધરવાની વસ્તુ, વરસો માગી લે છે. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રધાનો જે ઝીણવટથી ને ગાંભીર્યથી ત્રણ વર્ષમાં દારૂબંધી કરવાના અને પાંચસાત વર્ષમાં પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાવલંબી કરવાના માગો રોધી રહ્યા છે એ જ બતાવે છે કે જે બીજી અટકાવત આડે ન આવે તો મહાસભાની નીતિ, હમણાં, કેટલાક સમય માટે તો, બંધારણુનો અમલ કરવા તરફ કામ કરી રહી છે. અને છતાં ઉપર જણાવ્યા એ મુદ્દાઓ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી બંધારણુ તોડવું નહિ પણ એનો અમલ કરવો એવી વાત મહાસભાના સુધારણે તરફથી કહેવામાં નથી આવતી!

મુસ્લેલીથી ભરેલું કાર્ય

પરંતુ કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળે એકલું કળવણી ને દારૂનિરોધનું કાર્ય જ હાથ ધરવા માગતા નથી. એમને તો સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોનો પ્રશ્ન ઉઠાવવો છે. ખેડૂતોના કષણ ના બોજને હળવો કરવો છે. ઔદ્યોગિક આલુએ મજૂરોને ન્યાય મળે ને એમને પૂરતી રોજ મળે એમ કરવું છે. સ્થાનિક સ્વરાજની ચાલુ વ્યવસ્થા બદલી નાખતા વ્યાપક કાન્સો કરવા છે. આ બધાં કામો એવાં છે કે એમાં પ્રધાનોનો માર્ગ સરળ નથી. બધાં હિતોને સતોષ થાય એવાં સમાધાનોનો વચસો રસ્તો એ બાલુએ નીકળી શકે એમ નથી. અમતોથી હિતોનો વિરોધ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની રીતિતે બીજી દરજ્જે દા. ત., સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં કિસાનોને રાહત આપતાં ત્યાંના પ્રધાનમંડળોએ પગલાં ભરવાની શરૂઆત કરી ત્યાં તો જમીનનરો બહુ બહુ છે. કેરકેર વિરોધ થવા માંડ્યો છે અને બિહારમાં તો જમીનદારો પોતાનાં સ્થાપિત હિતોનાં રક્ષણ ને બચાવ માટે સત્યાગ્રહ કરશે એવી ધમકીઓ પણ એમના તરફથી આપાઈ રહી છે ! સંયુક્ત પ્રાંતના જમીનદારોની એક સભાએ ત્યાંના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળના જમીનદારોના હિતો વિરુદ્ધ જતાં પગલાં અટકાવવા ગવર્નર વચ્ચે પડે એ માટે એમનાં ઉપદેશનો ગવર્નર જનરલ અને હિદી વજીર સુધી મોકલવાની વાતો પણ કરી છે ! કહેવાય છે કે અંદરખાનેથી પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે, અને ગવર્નર વચ્ચે પડે એવી પરિસ્થિતિ બીજી યશે એમ કેટલાકો માને છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો કોંગ્રેસની સભામાં ગવર્નરે પડિત પંતના પ્રધાનમંડળને ચેતવણી આપી દીધાનું પણ મનાય છે !

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની શક્યતા

આ તો કિસાનોવાળા પ્રતિની વાત થઈ. બીજા પ્રતોમાં પણ મુસ્લેલી વધતી જવાની મુમઘમાં સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન નેના કાનૂન ધરવા માગે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણી અલગ મતદારમંડળો પ્રમાણે નહિ પણ સંયુક્ત મતદાર મંડળોની પદ્ધતિ પ્રમાણે રચાશે. કોમીવાદી મુસ્લિમોનો સંયુક્ત મતદાર મંડળોનો વિરોધ જાણીતો છે. ને હજી બે દિવસ અગાઉ મુસ્લિમ લીગની લખનૌ બેઠકે સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિનો વિરોધ કરતો દરાવ પણ પસાર કર્યો છે. મુસ્લિમ કોમવાદને હમણાં હમણાં બિહારેલું ગાંડપણ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ દાખલ કરવાની મહાસભાની નીતિ સાંખી શકશે નહિ એમ મુસ્લિમ લીગની બેઠક પછી ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. કોંગ્રેસ બે સંયુક્ત મતદાર પદ્ધતિ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં દાખલ કરશે તો મુસ્લિમ લીગના કોમવાદીઓ બહુ બહુ એમાં શંકા નથી. કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળ પોતાની મક્કમતા જારી રાખે તો કદાચ કોમીવાદીઓ ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડે. ત્રણ માસ ઉપર જ ડો. આંબેડકર અને સર અલી મહમદખાન દહેલવીએ, વધુમતિ કોમ લઘુમતિના કોમી હકો ઉપર તરાપ મારે તો ગવર્નરે લઘુમતિની સલામતી માટે વચ્ચે પડવું જ જોઈશે એમ જાહેર કર્યું હતું. સંયુક્ત મતદાર મંડળની પદ્ધતિ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો તરફથી જ રાજ્યસભાના કોમપિણ વિભાગમાં દાખલ થાય એ એમના મત પ્રમાણે તો વધુમતિની લઘુમતિ કોમના હક ઉપર 'તરાપ' જ ગણાય છે. એટલે કે કોમી સલામતીઓની રાષ્ટ્રવાદી પ્રયાને જાળવી રાખવા માટે કોમીવાદીઓને ગવ-

નરિને એમની ખાસ સત્તાઓ લેઈ એ છે. લઘુમતિના કોઈ હિતના રક્ષણહાર તરીકે એમને ક્ષિત્રિશરણ લેઈ એ છે. તો પછી અગ્રિએને દોષ શું કામ આપવો? આજે તો કોમવાદીઓ એમની રાજસત્તા રાખવા માગે છે!

ગવર્નરને વચ્ચે પડવાની ખીજ સક્રિયતા ઝલુમોદૂરીના કાર્યક્રમમાં પણ છે. જો હિંદી ખેડૂતોના ૧૨૦૦ કરોડના ગંગતર ઝલુનો બોલે અસરકારક રીતે કોંગ્રેસ પ્રધાનોને હળવો કરવો હશે તો બારે ક્રાંતિકારી કાવત ધડવો પડશે, જે કદાચ સાહુકારી વર્ગને 'કોંગ્રેસ સરકાર' વિરુદ્ધ ખડો કરી દે અને ગવર્નરે વચ્ચે પડી કોંગ્રેસ પ્રધાનોને ઉતાવળ કરતા અટકાવી એમને ખેસાડી દે.

આ બધું છતાં પોતાના કાર્યક્રમને વડાદાર ને સંગત રહેવું હશે તો તો કોંગ્રેસપ્રધાનો પોતાની પલ્લરાવનારી યોગનાઓ છોડી નહિ શકે. આનો અર્થ એમ નથી કે એમણે સમાધાનીના વચ્ચા રસ્તાઓ શોધવા જ નહિ. લેનિન જેવા ચુસ્ત અને અદ્ધર ક્રાંતિકારીએ પણ રશિયામાં ક્રાંતિ પછી અનેક વખત સમાધાનીનો ધીમે પણ નક્કર રસ્તો પસંદ કર્યો હતો. અને એણે જ નથી કહ્યું કે "સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી બિલકુલ બહાર ન જઈ, આગેકૂચ કરવી એ બૌદ્ધિક બાલિશતા છે, નહિ કે ક્રાંતિકારીનો ગંભીર કાર્યપદ્ધતિ?" રાજકારણ એવી વસ્તુ છે કે એમાં સમાધાનો તો કરવા જ પડવાનાં. પં. નહેરુના શબ્દોમાં કહીએ તો "જીવન અને રાજકારણ એવી અટપટી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સદાય સીધી લીટીએ વિચાર કરી શકતા નથી." છતાં અમુક વર્ગ દુભારે કે અમુક કોમવાદીઓ સામાયિકે ને ગવર્નરે વચ્ચે પડશે એ બોલે કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો પોતાના કાર્યક્રમના મૂળમૂલ મુદ્દામાં દીક્ષાશ બતાવી ન શકે કે ન તો બાંધછોડ કરી શકે. ફરી પડિત નહેરુના શબ્દો ટાંકીને કહું તો "ગેરદોરવણી કરવી એ દુભવવાના કરતાં વધારે નુકસાનકારક છે."

કઈ બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી ન કરવી, ને જે બાબતોમાં બાંધછોડ કરવી પડે તે બાંધછોડ કેટલી હદે ને ક્યાં સુધી કરવી એ બધું એકમતે નક્કી કરવું અશક્ય છે. કોંગ્રેસમાં જ ઉદામવાદીઓ જે બાબતમાં જરાપે નમતું મૂકવા તૈયાર ન હોય એ બાબતોમાં મધ્યમ માર્ગીઓ નમતું મૂકવાની હિમાયત કરે. અને બને પક્ષ એમ કહી શકે કે અમુક બાબતમાં બાંધછોડ કરવાથી કે ન કરવાથી મહાસત્તાના ધ્યેય તરફ વધારે ઝડપી દૂચ થઈ શકશે! એટલે રાજકીય વ્યૂહો ને કાર્યપદ્ધતિમાં મૂળમૂલ બાબતો હાય ધરવાની વસ્તુમાં પણ એકમતતા લમલગ અશક્ય વસ્તુ છે. એમાં તો પ્રક્ષનાયકોની લઘુમતિના નિર્ણયને વડાધારીથી વળગી રહી એકસાથ સામનો કરવામાં તપરતા બતાવવી એ જ વસ્તુ કહી શકાય. અલગત, પક્ષનાયકો ન્યાં લઈ મળ્ય ત્યાં આખ બંધ કરીને જવું એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી.

ગવર્નરિની અમર્યાદ બંધારણીય સત્તા

પ્રાંતીય સરકારોમાં કોંગ્રેસપ્રધાનોની કાર્યનીતિની એવી વિગતોમાં ગવર્નરે જે પોતાને વચ્ચે પડવું હશે તો વચ્ચે પડી શકશે. એ રીતે તો બંધારણે એમને અમર્યાદિત 'ડિરેક્ટશનરી' સત્તાઓ (પ્રધાનોની ઉપરવટ જવાની) આપી છે. કોંગ્રેસપ્રધાનો બંધારણીય મર્યાદાઓની

તો હિંદમાં કોમી વિચાર અનિવાર્ય છે. અને લીંગની પરિવર્તન વખતે પંડિતોની યુનિયનિસ્ટ પાર્ટી, બંગાળમાંથી ફક્ત હકની પ્રમંથાટી વગેરેનાં જોડાણ થવાનું એટલા માટે જ સકય બન્યું છે કે રાષ્ટ્રવાદના પ્રયત્ન લુંવાળાં સામે દરેક કોમવાદ એકસાથે સામનો કરવા માંગે છે. શ્રી. જ્ઞાનુ આખું ભાષણ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા કોંગ્રેસ સામે છે. મૌ. ગોરખાલી, શૌકતઅલી અને શ્રી. જ્ઞાનુએ કોમીવિચારની વાતો તો આ પહેલાં પ્રણીવાર કરી છે, પણ જ્યારે પંજાબ, બંગાળ અને સિંધની મુસ્લિમ કોમવાદી પાર્ટીઓ લીંગની ટ્રાન્સ કોમવાદી જગત સાથે જોડાતી હોય ત્યારે શ્રી. જ્ઞાનુ કોમીવિચારની વાત કરે એ મહા અનર્થકારી આગાહી છે. આ રજા એમના શબ્દો: "હું જણાવવાનું સાદસ કરું છું કે મહાસમાની હાલની નીતિના પરિણામે કોમી કડવાય, કોમીયુદ્ધ અને શાહીવાદી ચોક્કસ મજબૂત થશે. બહુમતિ સાથે સમાધાન સકય નથી. કારણ કે હિંદુ નેતાઓમાં સાંચી-લાગણી કે સમાધાન મટે નથી. મુસ્લિમ સંપર્કના બદલામાં હિંદુ મહાસભા મુસ્લિમોમાં લાગણી પાડી તેમના નેતાઓથી તેમને છૂટા પાડવા માંગે છે. એ લખંડર ચાક્રબાર્ટી છે અને તે સફળ નહિ થાય."

ખીજ બાંહે હિંદુ કોમવાદના ખેરખાદ લાઈ પરમાનંદ સિંધ હિંદુ પરિષદને પ્રમુખ થાતેથી હિંદુ હિંદ ને હિંદુ રાષ્ટ્રની ને હિંદુ મંજૂરની વાતો કરે છે. મહાસમાની મુસ્લિમ લઘુમતિ પ્રત્યેની રાષ્ટ્રવાદી નીતિની પણ એઓ અડકણી કરે છે અને કોંગ્રેસનો માર્ગ સ્વીકારવામાં હિંદુઓના અસ્તિત્વને તાગડ થતું જુએ છે।

પરંતુ કોમવાદનું ગોંડપણ કેટલી હદે ખહેડી ગયું છે એ એક કોમવાદી મુસ્લિમ લેખકના લેખમાંના આ વાક્યો બતાવે છે:

"An alternative to a friendly settlement of our dispute is the partitioning of India into two parts, namely: Muslim India, and Hindu India. If this happens, then perhaps, the provinces of Sind, the Punjab, the N. W. F. Province and the United Provinces of Agra and Oudh will be given to the Muslims and the remaining parts of the country to the Hindus. In such a case Muslims living in Bengal, Bombay, C. P., Bihar and Madras will have to be transferred and distributed over the provinces mentioned above which will make up 'Muslim India.' While the Hindus living in the Punjab, N. W. F. Province, Sind, U. P. and Bengal, will have to be sent to those provinces which will form 'Hindu India.'"

મુસ્લિમ હિંદ અને હિંદુ હિંદના નામ હેઠળ પ્રસ્તાવિત કોમવાદી બેજો રાષ્ટ્રવાદના ક્રાંતિકારી બળને નાબૂદ કરવા એક જ યાત્રા બન્ય છે. મેં આગલી એક નોંધમાં કોમવાદને આંતરિક ક્રાસિઅમ કહી હતો. લાઈ પરમાનંદ ને શ્રી. જ્ઞાનુ જવાબ આપતાં પં. નહેરુ

પણ કહે છે કે “મહાસલાની સરદારી હેઠળ આમજનતાના વધતા જતા જોરની એન ઓક લાગી છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ અને કોમમાંના યોગ સરખા કદર કોમવાદીઓ આમ જનતાનાં આંજોર સામે કમર કસવા તૈયાર થતા હોય એમ લાગે છે. . . મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસભા અને ધર્મના પવિત્ર નામે પોતપોતાનાં સ્થાપિત હિતોને મજબૂત રાખવા અને આમે જનતાના વધતા જતા અંગનો સામનો કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર પડ્યો. આનું નામ હિંદમાં ક્રિસિઅનનાં પગરણ શરૂ થયાં કંઠી શકાય.” (અહીં એ નોંધવા જેવું છે કે ભાર્ગ પરમાનંદે ને શ્રી. હજીએ મહાસલાની આમસંપર્કની હિંદુઆલને સામ્યવાદી ને સમાજવાદી કહી વખોડી કાઢી હતો.)

પરંતુ લીગનો કોમવાદ આ વખતે એટલે વધી ગયો છે. પહેલી વાર લીગે ઈસ્લામી ઝંડો ફરકાવ્યો ને લીગના વાવટા તરીકે ઈસ્લામી ઝંડો સ્વીકાર્યો ! રાષ્ટ્રધ્વજને હિંદુ વાવટો ને વંદેમાતરમને હિંદુ ગીત કહીને એને નકાર્યાં એ કોમવાદી નશાનું ગાંડપણ. ક્યાંમુઝી જઈ શકે છે એનું સ્પષ્ટ છે. ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રીય વાવટાને કે વંદેમાતરમને કોઈ પક્ષ સાથે કોમકે જ નથી. એનું મહત્ત્વ પક્ષમહત્ત્વ નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો એક રાષ્ટ્રીય ગીત અને ઝંડાનો તો સ્વીકાર કરે છે. હિંદમાં હજુ કોમવાદી નેતાઓ મધ્યયુગી ને અધકારયુગી માનસ સેવી રહ્યા છે ! હિંદમાં આંજો ગત થવા જોઈતાં જૂનકાળનાં પ્રત્યાધાતી બળો અને વર્તમાન ને ભાવિનાં સ્થાન લેવા જેવાં પરિબળો વચ્ચે તુલ્ય મંપર્ણણ ચાકી રહ્યું છે.

હિંદની બહાર ક્રિસિઅન સામ્યવાદી બળોનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં વિશ્વયુદ્ધ લાંબશે; ને હિંદમાં કોમવાદ રાષ્ટ્રવાદી બળને નાબૂદ કરવા માટે અનુકૂળ તક મળનાં કોંમીવિમુક્ત લાગે એવી રિયલિ જણાય છે.

રાષ્ટ્રવાદને ક્રાંતિકારી વિગ્ન અપાવવાનું ઐતિહાસિક મિશન આજે મહાસલાને માથે છે. અસાધારણ પ્રચાર ને શિસ્તમદ્દ સંગઠન આગામી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની જરૂર શક્તિ કેળવવાનું અને આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર આમજનતાને એકત્ર ને યુક્ત કરવાનાં કાર્ય વિના કોમવાદનો સામનો થઈ શકે એમ નથી. કોમવાદને હંફાવવો એ આજે કોંગ્રેસને માટે હવતી સમસ્યા છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૭

ગંગા

સ્વર્ગેથી ઉતરી પડી હર શિરે, ત્યાંથીય પૃથ્વી પરે
જ્યાં કીડા સમ માનવી બદબદી મેલાં કરે બહેનને;
તો યે પાવન વિધિને કરી રહી ક્ષારાબ્ધિને જે મળે,
પ્રાણીનાં શુભ કાજ નીચ જનતાં ગંગા ન હાની ગણે.

ઉડી ગબડી કાળજન્ય વિસ્મૃતિ યુગોની, અને
સૂર્યા કંઈ નિમંત્રણો ધ્વનંત આત્મને ગદ્યરે;
બન્યું અસ્પર્શ સર્વ, લાંશુર પતંગરંગે મને
અસંગત આદર્યું, પથિકદંડ લીધો કરે

સુદ્ધર મુજ પંથ એ ક્ષિતિજ પારના દેશને,
રહ્યો સમય લેશ ક્યાં નિરમવા તણે? નેત્રને
અનિદ્ર અગ્નને સર્પા, વિભવ વિધના વેશને
કર્યો લસમ્પ્ર પ્રાણ અંજલિ અદીઠ એ દેશને
અહીં પથ લઈ જતો વિકટ કાલને કાપતો

અલીતમન શાંતિની ભુલભુલામણીમાં ઘઈ
અસંખ્ય દહ અંતરાય બળ વિક્રમે માપતો,
સુધીર મુવને પદે અમરશ્રદ્ધ આત્મા લઈ

જઈશ તહીં સ્નાનશુદ્ધ થઈ ને સુધાસાગરે
હરીશ લવમાતની ચંરણબોધિતિ અ્યાં પાંગરે

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન-માનવતાની નજરે

પ્રો. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી,
એમ. એ., એલ.એલ. બી.

‘ચરોતરની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ’ સમા શ્રી. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન લગભગ અર્ધી સદીથી યુગચોટના આ નાનકડા પ્રદેશની અનેકવિધ પ્રગતિના સાક્ષી છે એટલું જ નહિ, બલકે મુખ્ય અંશે તેના પ્રેરક અને પોષક પણુ છે. યુગચોટ ન્યારે મહર્ષિ દાદાભાઈના સેવાકાર્યથી અને ફિરોજશા મહેતાની સિદ્ધગર્જનાથી વિસ્મય પામતું હતું, ત્યારે આ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ચરોતરના કેટલાક યુવકોને નવીન પ્રેરણા આપી તેમનામાં સેવાની તમના પ્રગટાવતાં હતાં. વડોદરાના રામજી મંદિરમાં આવેલું દાદાનું ચરોતર બોર્ડિંગ ત્યારે સરસ્વતી મંદિરના નામે ઓળખાતું. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૫માં આ મંદિર રચાયું હતું; અને તેના પ્રારંભમાં વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધપતિ ચિના સંઘમળથી જ ભેગા રહેતા. અને યુગનાં આંદોલનો ઝીલતા. આજે પણુ તે વિદ્યાર્થીઓના નિવાસસ્થાન તરીકે ચાલુ રહ્યું છે. શ્રી. મોતીભાઈ સાહેબ પોતે પણુ આ વિષે લખે છે કે ‘સને ૧૮૯૦ થી ‘૯૮ સુધીનાં વર્ષોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ અત્ર રહેલા, તેમના સંઘમળ અને સંખ્યાને કારણે તેઓ ‘ધી યર્ડ-ફાર્મ’ (પાંચોસ)ના નામથી તે વખતમાં જાણીતા થયેલા. આ વિદ્યાર્થીઓ કોઈ શુદ્ધપતિ કે બંધારણુ સિવાય પણુ ‘પરકપર’ સદાય આપતા, એક બીજાનું માન સાચવતા, સંપ, સદાકાર અને શાન્તિથી રસોડાની, રમતોની અને બીજી પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા કરતા, પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયોની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા, સભાઓ લગતા, અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, ગ્રામયુધારણના અને દેશસેવાના અનેક પાકો શીખતા, અને વિદ્યાર્થી વ્યવસ્થા પછીના જીવનની સામગ્રી અને લાલુ પૂરતા પ્રમાણમાં સાથે લઈને જતા.”^૧ ચરોતર પ્રદેશમાં કેળવણી, સમાજસેવા ને સંસારસુધારાની જે કંઈ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ છે; ત્યાં ૨૫ વર્ષ થયાં ચાલે છે, તે બધાંનાં મૂળ આ રામજી મંદિરની જગ્યામાં આવેલા સરસ્વતી મંદિરમાં જ મળી આવે છે. ‘આ મંદિરમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધનુ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, સંસારસુધારકો, સમાજસેવકો, કેળવણીકારો, ડોક્ટરો, વેપારીઓ, એન્જિનિયરો, વકીલો અને સરકારી અમલદારો પણુ નીપજ્યા છે.’^૨ પેલા ‘યર્ડ-ફાર્મ’ ની સંખ્યામાં આજના જાણીતા લોકસેવકો સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એ હકીકત ‘ચરોતર બોર્ડિંગ’ના ઇતિહાસમાં અતિશય દર્શ અને ગૌરવ ઉપજાવે તેવી છે.

૧. જુઓ ‘ચરોતર’ માસિક વર્ષ ૬, અંક ૧૧, પૃ. ૩૬૬

૨. જુઓ ‘ચરોતર’ વર્ષ ૭ અંક ૧, પૃ. ૧૪

અમીનસાહેબ જ્યારે કોલેજીયન પૂરું કરી સેવાના અભિલાષો સેવતા હોયન-અર્થ-આયમાં પડ્યા હતા, ત્યારે લોકમાન્ય ટ્રિગ્ગરે કર્મસંન્યાસવાળો સેવાધર્મ, મહારાષ્ટ્રના સીમાડા ઓળંગી દિલ્લસમાં આપક થયો હતો, ને ગુજરાતના સંસ્કારી યુવાનોને પણ સ્પર્દેલાવનાથી રંગી દેતો હતો. બંગમંગ વખતની સ્વદેશી ધર્મની પ્રગળ પ્રવૃત્તિ હજી આવવાની હતી; ગાંધી યુગની તો હજી પહોંચી નહોતી પૂરી. ત્યારે પણ રાષ્ટ્રધર્મના ઉત્તમ બીજ યુવાન ગુજરાતના કળદુપ પ્રદેશમાં શેષા રૂપે પ્રગટી ઊઠ્યાં, અને મુખ્ય તથા કળની ચોક્કસ આગાહી આપનાં થયાં.

આ લેખના પ્રયોજકે સંવત ૧૯૬૨ના 'શરદા' માસિકના દીપેતસવી અંકમાં શ્રી. મોતીલાલ અમીનની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપતો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને પ્રસ્તુત લેખને સંપૂર્ણ સમજવા તે પ્રથમ લેખ વાચકવર્ગને ધણો ઉપયોગી થઈ થશે. પ્રથમ લેખ મુખ્યત્વે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર થયો હતો; ત્યારે પ્રસ્તુત લેખ કેટલીક સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિગતો આપવા માટે છે. પ્રથમ લેખ અમીનસાહેબની જાહેર-પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી તેમની ઓળખ આપવાનો એક અળતરો હતો, ત્યારે પ્રસ્તુત લેખ તેમના કાર્યપ્રદેશ અને મનઃસ્થિતિના અવલોકનથી તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ આલેખવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ છે. પ્રથમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછી મોતીલાલસાહેબે 'અરોતર' માસિકના ૧૯૬૬ ના ડીસેમ્બર અંકમાં એક નિવેદન વડે તે લેખમાં કરેલાં સૂચનો ઉપર વેધક પ્રકાશ નાખ્યો છે, અને જાહેર લોકસેવા વિશેનું પોતાનું પ્રામાણિક મંતવ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે. આવા નિવેદને આ લેખકને કંઈ વધુ કહેવાની તક આપી છે; નવી મુલાકાતોએ તેમનું માનસ લેખકને વધુ પારદર્શક લાગ્યું છે, અને થોડીથી વધુ સામગ્રી પણ આ લેખનું નિમિત્ત બની છે. વિનયી અને વિનમ્ર અમીનસાહેબ પોતાના કાર્યની કે છવનની વિગતો આજે પણ મારા જોવાને જણાવવા તૈયાર નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમનું સાન્નિધ્ય સેવના રોહીવર્ગને અને યુવકવૃદ્ધને પોતાના વિશેની આવી હકીકત અન્ય કોઈને ન આપવાનું સખત ફરમાન તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું છે. વાચકવર્ગને તેથી સમજશે કે ઉપર જણાવેલાં ચોક્કસ તત્ત્વો આ લેખનું ઉપાદાન કે નિમિત્તકારણ બન્યાં છે; અને તે બધાંનો અત્યંત અતિશયોક્તિ રહિત અને સત્યપ્રધાન દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

મારા પ્રથમ લેખમાં શ્રી. મોતીલાલને કરેલી એકબે નમ્ર સૂચનાઓ-તેમના કાર્યની અને કાર્યપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદાઓ વિશેની-અમૃતલાલ દક્કરસાહેબને પણ અતિશય ગમી ગઈ; અને અમીનસાહેબના દોહિત શ્રી. મહેન્દ્રલાલને પણ ખૂબ પસંદ પડી. એ સૂચનાઓનું હાર્દ થી. અમીનના અનેક પ્રશંસકો અને રોહીઓને હજી પણ સત્ય અને સ્વીકાર્ય લાગતું હશે. પણ દહ સંકલ્પવાળું લેખકો માનસ ધરાવનાર મોતીલાલસાહેબની વિચાર-સરણી કે કાર્યપદ્ધતિ ઉપર તેની કાંઈ ઓછી જ અસર થઈ શકે છે? દીવાન કચેરીની આકર્ષક મોકરી છોડી હર્ષ સ્વેચ્છાથી હેતુપૂર્વક શિક્ષક થયેલા અમીનસાહેબને લોકકેળવણી પણ વિદ્યાર્થી-કેળવણીના જ એક અંગ જેવી લાગી; અને પ્રાપ્ત કરેલા અક્ષરજ્ઞાનને ટકાવવા માટે જ્ઞાન-પરખોની અર્થાત્ પુસ્તકાલય મંસ્થાઓની જરૂર જણાઈ. તેઓ પુસ્તકાલય ખાતાના અમલદાર બન્યા, પણ આ અમલદારનું માનસ તો મૂળ એક શિક્ષકનું જ હતું. શિક્ષણની જ દૃષ્ટિ સેવતાં સેવતાં તેમણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને શ્રીમંત મહારામસાહેબના શુભ પ્રેરણાદત્તથી

આખા વડોદરા રાજ્યમાં વ્યાપક બતાવી. આવી શિક્ષક વૃત્તિએ જ તેમને ડાનાલય પરિષદો, વિદ્યાર્થીશ્રેણીઓ અને કૃષ્ણવણી સંસ્થાઓમાં સક્રિય રસ લેતા કર્યો, અને હરિજન પ્રવૃત્તિ તરફ પણ તેમની પ્રીતિ ઉપગતી. ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરાનું ચરોતર બોર્ડિંગ અને વસોની કૃષ્ણવણી, પુસ્તકાલય તથા સહકારી સંસ્થાઓ વિશેની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ આ એક જ પ્રધાન, પ્રેરક અને પાવનકારી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે. તેઓ પેલે પણ લખે છે કે

“પણ પુસ્તકાલય ખાતામાં નોકરી કરતાં પણ શિક્ષક થવાના કાંઠ મેં અનેક રીતે સેવેલા, અને શાળાઓ, શિક્ષક અને શિક્ષણ સાથે પરિચય આણું પણ રાખેલો. એટલે નિરત્ર યનાં ઉદ્ઘાસથી શિક્ષકનું કામ સ્વીકારી લીધું. સાચું કહું તો શિક્ષક થવા માટે જ પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી કર વર્ષની ઉંમરે પણ પ્રયત્ન કરીને જ છોડી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શિક્ષક થવાનાં જ સ્વપ્નાં સેવતાં.....તો પછી નિરત્ર થઈ શિક્ષક થઈ તો તેમાં મને કંઈ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું નથી—લાગતું નથી. પણ હું ફક્ત શિક્ષક કાંઈ વખત હતો જ નહિ, અને હવે તો થઈ ચક્રવાતો પણ નથી. શિક્ષક હતા ત્યારે પણ પુસ્તકાલયો અને તેની જ ગામડાંની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો, અને ગામડાં અને ગામજનો સાથે પરિચય સેવતો.” ૩

અગાઉના લેખમાં આ લેખકે અમીનસાહેબની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને મુખ્યત્વે કૃષ્ણવણીના મુખ્યબિન્દુમાંથી જ ઉદ્ભવેલી મનાવી હતી, અને તેથી તેમને સાહિત્યના એવારે કક્ષેલા સરસ્વતી મંદિરના કારણ તરીકે નિરૂપ્યા હતા. લેખકની આ માન્યતા શ્રી. અમીનના પોતાના જ નિખાલસ નિવેદનથી અપૂર્ણ અને દોષયુક્ત કરી છે, એમ જણાવતાં મને આજે આનંદ થાય છે.

શ્રી. મોતીભાઈની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ કૃષ્ણવણીથી જ ચલે છે, અને તેમની શિક્ષકવૃત્તિ જ તેમનાં સેવાકર્મોનું ઉદ્ભવસ્થાન કહી શકાય. પણ તેથીજ આગળ જ્ઞે અમીન સાહેબના માનસની બીતરમાં પ્રવેશ કરીએ તો જણાય છે કે તે બધાની પાછળ પણ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમના સજળ જીવન ઉપર અધિકાર ભોગવે છે: અને આ છે તેમની ઉદાત્ત માનવતા. આ માનવતા શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોને પ્રધાનતઃ આવરી લે છે; પણ તેનો પ્રચળ પ્રવાહ આટલાં જ ક્ષેત્રોમાં સમાઈ ન જતાં ઉભરાઈને અન્ય પ્રદેશો તરફ પણ ધસે છે. આની સાબિતી તેમનાં પોતાનાં જ વચનો કરતાં ક્યો વધુ વિશ્વસનીય પુરાવો હોઈ શકે? તેઓ પેલે જ જણાવે છે કે:

“મારો વિષય હવે એકઠો કૃષ્ણવણી કે સમાજસુધારો નથી રહ્યો. પણ ખેતી, વણાટ અને બીજાં તેવા જ વિષયો તરફ મારું મન વળ્યું છે. શાળાઓની સાથે મામપ્રવાપતો અને સહકારી મંડળોની સુધારણા તરફ લક્ષ્ય દોરાયું છે. ઉચ્ચશિક્ષા વર્ગોના પ્રશ્નો સાથે હરિજનો અને પછાત વર્ગોના પ્રશ્નો પણ વિચારાય છે.” ૪

૩ : જુએ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૦

૪ : જુએ ‘ચરોતર,’ વર્ષ ૬ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૧

આથી પુનઃ વિચારતાં જણાય છે કે શ્રી. મોતીલાલ કેવળ સુરસ્વતી મંદિરના દ્વારપાળ જ નથી, પણ એથીયે વધુ, ઉદાત્ત, માનવતાથી ઉભરાતા એક હિંદી છે. પોતાના પતન વસો જેવા ચરોતર પ્રદેશના એક સ્થળનું કે પેટલાદ જેવા એક તલુકાનું સેવા-કાર્ય કરતાં કરતાં તેમણે ગુજરાત અને અખિત ભારતની વિશાળ ભાવનાને જ પેલી છે, એમ તેમના નિબાવસ નિવેદન ઉપરથી જણાય છે. તેઓ કહે છે કે: “હિંદના કે ગુજરાતના એક નાનકડા ભાગ તરીકે જ આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું. . . અને વસોને એક પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) ગણું છું.” ૫

આવા લોકસેવકની કાર્યપદ્ધતિ જનજીવી અને કાર્યની ગુણવત્તા માપવા પ્રયત્ન કરવાં તે જનહિત માટે આવશ્યક અને ઉપકારક છે. શાંત અને મૃદુ રીતે શ્રી. મોતીલાલજી જનહિત કાર્યનો આરંભ કર્યો છે, ને તેને વેગ આપ્યો છે. એલીવર વેન્ડેર હેન્સની નીચેની પંક્તિઓ તેમના સ્વભાવનું આ લક્ષણ જલુ ઉચિત રીતે પ્રગટ કરે છે:

“The noblest service comes from nameless hands
And the best servant does his work unshown.”

જનહિત કે કીર્તિ કાળે નહિ, પણ કેવળ કર્તવ્યપાલનના સતોષ ખાતર જ તેમણે અનેક જનહિત પ્રયત્નો આરંભી છે ને વિકસાવી છે; અને માર્ગમાં આવતાં વિધિનો વિદારી ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે અખૂટ ઉત્સાહ અને નિતાન્ત કર્તવ્યભક્તિ દાખવી છે. એકનિકા ને પ્રામાણિકતા તો તેમની સર્વ સાર્વજનિક પ્રયત્નોની સફળતાની આવી સમાન છે. છતાં આટલી શક્તિઓ ને ગુણો ધરાવતી તેમના જેવી વ્યક્તિને દેશમાં જ કાંઈ વિજય નથી મળતો. તેનું કારણ ગામડાનું સાર્વજનિક કાર્ય કરવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનારને જ સમજાય. શ્રી. અમીનનો કર્તવ્યપ્રદેશ મોટાંમોટાં શહેરો નહિ, પણ ચરોતરનાં નાનાં મોટાં ગામડાં જ છે. ગ્રામવાસીઓ સાદા છે, નિરક્ષર છે, દેવાદાર છે, દુઃખી છે, રોગગ્રસ્ત છે, ને અનેક સગવડોથી વંચિત છે એ અધુન્ય ખરું; છતાં ગામડાંની પટેલાઈ, સ્વાર્થ, ધર્ષિયા, નિરુદ્ધોગીપણું અને અપ્રામાણિકતા આ બધાં સંકુચિત મનદશા અને આંતરિક દલહને જ જન્મ આપે છે, અને તીવ્ર બનાવે છે. વિરલા અશ્વિનો જ આવા પ્રતિરોધોને હરાવી શકે. અને ત્યારે કોઈ એક પ્રશ્ન ઉપર બ્યારે તીવ્ર મતભેદને કારણે એ પક્ષ પડ્યા હોય ત્યારે સમજ કે સ્વરૂપ જલુમનીથી જ કામ કરવું ધણું કઠિન અને ક્લેશવર્ધક થઈ પડે છે. તેથી મતામતિ પોણાય છે અને રાગદ્વેષ વધી પડે છે. ગામડાંના લોકો ગંધારણીય કાનુનો ભાગ્યે જ સમજે છે, અને ભિન્ન મત માટે સહિષ્ણુના પણ કવચિત જ દર્શાવી શકે છે. આ સ્થિતિનો મંચીન અનુભવ ધરાવતા અમીનસાહેબ એકમતથી જ જે શક્ય હોય તે કરે છે, અન્યથા તેને ભાવે માટે મુક્તથી ચામી પ્રચારકાર્ય અને પરિપક્વ સમજમાં ત્રદા ધરાવે છે. વસોની સહકારી એક, કેળવણી મંડળ કે પુસ્તકાલય સંસ્થાઓની સભામાં તેમણે એકમતે જ કુનેદ્યથી કાર્ય કર્યું છે, અને તે રીતે ‘કનિયનું મોં કાળું’ કર્યું છે? આથી નેમણે વિશેષી-એને પોતાના દરી લીધા છે, ને પોતે સમીન કાર્ય કરી શક્યા છે. આવા ઉત્તમ નિદમનું પાલન તેમના નકરુર અનુભવમાંથી જ ઉદ્ભવ્યું છે. વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળનું કે

તે પહેલાંની પેટલાદ યોગદાનું લાભે પચ્ચ કરવામાં પણ તેઓ લાગ્યે જ કોટનું ચરણ શાયે છે. તાણીને તૂટી ગય ત્યાર પહેલાં જ તેને છેડી દેવાની તેમનામાં કુતેહ અને કુદાળના છે. કાળકેને આમાં કદાચ કાયરતા કે નિર્નજનાની ઝાંખી થાય; પણ સહુની કાર્યપદ્ધતિ કાંઈ સરખી હોવાની નથી, અને અમીનસાહેબની આ પદ્ધતિ પણ પ્રારંભકાલમાં તો પ્રશંસાપાત્ર જ છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય.

આમ તેમની ઉદાત્ત માનવતાએ જ શ્રી. મોતીભાઈને અનેક મેવાકાર્યોની પ્રેરણા આપી છે, ને શિક્ષકશ્રમિ એ માનવતાનો એક પ્રધાન અંગ છે. તેમનું હૃદયપટ ઉદ્ઘૃષ્ટ માનવતાના વિશુદ્ધ તારોથી-તાણાચાણાથી-ચણાઈને તૈયાર થયું છે; અને તે મુખ્ય તારમાંથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક સૂક્ષ્મ તાર આ પટને ત્રિવિધના અર્પી આકર્ષક બનાવે છે. કર્તવ્યપાલન, આત્મત્યાગ, દંત્યાદિના સૂક્ષ્મ છનાં ત્રિવિધવર્ણી તાર પણ તેમાં નજરે પડે છે. ઈશ્વરશ્રદ્ધાનો પ્રોત્સાહનશીલ ને ગળવાન તાર પણ તેમાં દેખાય છે; અને હાસ્યવિનોદના તાર પણ પોતાની ભિન્નતાથી પટને મનોહર બનાવે છે. નિખાલસતા, નિરૂતા, નિર્મોહ અને સત્ય-પાલનના પણ કેટલાય સૂક્ષ્મ તારો તેમાં સ્પષ્ટ ભજેલા જણાય છે. આ અર્જુનશ્રુત કથન ઘોડાં ઉદાહરણોથી થકુ સ્પષ્ટ થશે.

મોતીભાઈસાહેબ મૂર્તિપૂર્ણમાં લાગે જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, પણ તેઓ નાસ્તિક કે નિરીશ્વરવાદી તો નથી જ. ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેઓ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠતાં-વંત જ એક અંગ્રેજ પુસ્તકમાંથી પોતાની દૈનિક પ્રાર્થના મલીરતાથી વાંચે છે; અને ત્યાર પછી જ હાતર નિત્યકાર્યોનો આરંભ કરે છે. એક રનેહીની સૂચના ઉપરથી તેઓ આમ નિયમિત રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શ્રાવ્યવાની ઉમેદ ધરાવે છે, પણ આવા કર્મવીર અને ઉદાત્ત માનવીને એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન શુદ્ધ લાભવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેમને તો જન-સેવામાં જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ દેખાય છે, ને શિક્ષક કર્તવ્યપાલન મોક્ષ ભાસે છે. શુભ કાર્ય માટે નિર્ભજ વિચાર અને શુદ્ધ સંકલ્પ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકના હોવાથી જ તેઓ પ્રાતઃપ્રાર્થનામાંથી આમ ધણી પ્રેરણા અને પરિવ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તો પછી આટ-આટલી પ્રયત્નાના અધિકારી શ્રી. મોતીભાઈ શાથી અમગ્ર દિવંશમાં કે છેવટે આખા ગુજરાતમાં સુવિખ્યાત નથી! કારણ કે તેઓને પોતાની શક્તિઓનું અને મર્યાદાઓનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિશાળતા નહિ, પણ સઘનતા તરફ જ મીઠ માટે છે. વિસ્તાર નહિ, પણ ગહનતા જ તેમનું ખોળિયું છે; અને તેથી તો તેમને ચરોતર કે પેટલાદ તાણકા પણ થકુ વિશાળ ક્ષેત્ર વાગે છે. તેમનું આ દષ્ટિર્ગિદ્ધ સમજ્યા પછી વનન વદાવની સંકેતી મર્યાદાઓને ત્રિવિધ કરવાનું મારું નક્ક સૂચન અનુચિત જ કરે છે. તેમના નવ્ર નિવેદનમાં ખેડૂની ઉપમા પડે તેમણે પોતાની મર્યાદિત શક્તિઓનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ખૂબ સફળ કરી છે.

અને હવે તેમના નિર્ભજ હાસ્ય અને નિદોષ વિનોદને સમજવા તીચેનાં ઘોડાંક પ્રસંગો-ચિત્ર ઉદાહરણો વાચકને ખૂબ રસપ્રદ થશે.

દ. અ. ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબરની આખરમાં અમદાવાદ બાંધીદના પ્રમુખપદે મળેલી અસ્તિત્વ પરિવાર સંમેલનની યોજના જાણકાર કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. શ્રીમત દિવસની સવારની

એક પૂરી થયે પાછા ફરતાં ભરતાં હિસ્સામાં અચાનક અમીનસાહેબ તેમના રોહીવર્ગ સાથે મને ભેળા થયા. મારા પ્રથમ લેખની પ્રસિદ્ધિ પછી આ પહેલી જ વાર અમે મળ્યા. સંમેલનની સવારની એકઠાં મોતીભાઈસાહેબ આપણી દિવાનિયાં ગંધનોમાંથી મુક્ત હોઈને વેળાસર ગયેલા, અને આમ ઘણા પ્રેક્ષકો કરતાં વહેલા ગયેલા. અને એક પૂરી થયે પ્રેમાભાઈ હોલમાંથી નિકળતી વખતે પણ શાંતિથી, બધા નિકળી ગય ત્યારે સૌથી પાછળ, અંધીરાઈ વિના, બીડ મટ્યે બહાર નિકળતા. રસ્તામાં મને મળતાં વેંત જ તેઓએ કહ્યું: “શાસ્ત્રો, તમેય મારું ફીક નામ પાડી દીધું છે.” “કેમ સાહેબ?” જવાબ: “કેમ, હું તો દારપાળ છું ને? સંમેલનની આજની સવારની એકઠાં ઘણાથી વહેલા જઈ અને સૌથી પાછળ બહાર નિકળી મેં જો નામ જરાજર શોભાવ્યું છે. દારપાળ આમ જ દરે ને?” સાથેના અનેક મિત્રો કેવળ અદ્ભુતચિત્તા વાતાવરણમાં જ આવી ગયા.

ખીલું હિંદુસ્તાણ વસોના ગોપાળદાસ ગામમાં આવેલા બાલમંદિરે પરત્વેનું છે. તેના ફીકંગણમાં બાળકો માટે તૈયાર કરાવેલે હાથકે એક નાની બાળકી : સા ખાતી હતી. અમીનસાહેબ મને બધું બતાવતા હતા. બાળકી પાસે આવતાં તેમણે કહ્યું: “કેમ, શું કરે છે?” પ્રત્યુત્તર: “હાથકા ખાઈએ છીએ.” અમીનસાહેબે પોતાની લાકડીથી હાથકા અટકાવી કહ્યું: “અમે નહિ ખાવા દઈએ.” બાળકી કહે: “તો હું તમને મારીશ-મારી નાખીશ.” (બાળકનો આત્મવિશ્વાસ ને હિંદુત્વ એ બાલમંદિરને આભારી હશે, પણ હિંસકવૃત્તિ તો આપણા સમાજનાં માયાપોની જ હિંસકવૃત્તિના પડો લાગે છે.) અમીનસાહેબ કહે: “તોય તમને એકા નહિ ખાવા દઈએ.” પુનઃવિહોણા આ કાર્યકર્તા પારકાના બાળકો તરફ પોતાનાં જ અપત્તના જેટલું વહાલ દાખવે છે, અને તેમને વિનોદથી રમાડે છે. શિક્ષકો પણ કોઈ બાળકને ‘તું’કારથી એકચચનનાં સંબોધતા નથી, ને તે રીતે બાળપણથી જ તેમનામાં સ્વમાન અને સન્માનની ભાવના મન્યત કરવામાં આવે છે. શારીરિક શિક્ષાનો સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ એ તો શ્રી. મોતીભાઈની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી વસોની કેળવણી સંસ્થાઓનું એક વિદિષ્ટ લક્ષણ છે.

ત્રીજો પ્રસંગ પણ ગોપાળદાસ ગામમાં આવેલી અંગ્રેજ શાળાનાં બાળકોનો છે. અમે ખીજા ધોરણના વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે અંગ્રેજી શ્રુતલેખન (Dictation) ચાલતું હતું. અનેક બાળકોએ ઈન્ડિપેન્ડન્ટ પેનથી નોટમાં આ શબ્દો લખ્યા હતા. શિક્ષકે અમીન સાહેબને તે બધા બતાવ્યા. બાળકોનો અભ્યાસ ને સફળ પ્રશંસાપાત્ર હતાં. પણ તે દરમિયાન શ્રી. મોતીભાઈ અન્ય વસ્તુ જ વિચારી રહ્યા હતા. અનેક બાળકો પાસે આવી પેન જોઈ એક બે બાળાઓને તેમણે પૂછ્યું: “પેન કેણે આપી?” કેઈએ કહ્યું: “સાહેબ, મારા ભાઈ પાસેથી મેળવી છે.” તો અન્ય કહે: “સાહેબ, મારા ગાપે ખરીદી આપી છે.” અમીન-સાહેબ હસતાં હસતા કહે: “ઘેર રહીને, માઆપને પગની પેન મેળવી હશે હું ગાણું તો...” “ના સાહેબ.” અને પછી આવી પેન રાખનાર બાળકોની ગણતરી કરી તો તેની સ્તરી સંખ્યા જણાઈ. તરત જ તેઓ ગંભીર થયા, કંઈક કે પરદેશી નાગના મેલક અને વ્યપક દ્વરે તેમની સ્વદેશી ભાવનાને આ વખતે કરી ધા ધોઈ હતો.

હજી એક વિશેષ દર્શાવ આપું છું, ગોપાળદાસ ગામ આગળની ભાગેભેથી સાંજના અમે ફરવા જતા હતા; સાથે એકબે ખીજા રોહીવર્ગો પણ હતા. વણસર. ગામના કુશરની,

બહુ મોટી આશાએ આપ્યો હતું. નિરાશ ન કરતા." તેને પ્રત્યુત્તર મળ્યો: "હું તો મારો પેટલાદ તાલુકાને જ નથી પહોંચી વળતો, તો વળી તમારું ગામ તો ચરોતરનીય બહાર આવ્યું. એને માટે તો હું મદદ ક્યાંથી લાવું?" અમારાય હાથ બંધાયેલા હોય છે. જિલ્લા કે નાલુંકા સમિતિને અરજ કરો." ગામડિયો કહે: "પણ આપણ, થોડી ધણી મદદ તો આપ કરો જ. અધ આપ મદદ આપો છો, અને અમારા ગામને જે ટાળી મૂકશે?" તે બિચારો બાંહેધર પ્રદેશના ભેટું રહસ્ય બરાબર સમજ્યો નહોતો. નરી નિખાલસતાથી અમીનસાહેબે પ્રત્યુત્તર દીધો: "જુઓ, કહેનારા કહી રહ્યા; મદદ માટે તો હું પાઈ ન આપું કે ન અપાવું. નાનો ફૂવા માટે મારી શક્તિ નથી, મારી પાસે તેવાં નાણાં નથી. હું લાચાર છું. સમિતિને અરજ કરો તો તમારા ગામની ફૂવા માટેની લઘામણ કરવા કે કરાવવા તબક્કાની કરીશ." નિરાશ વરને પેલા ગામડિયાએ ચાલતી પકડી. ફેરી નિખાલસતા અને કેટલું મર્યાદાપાલન!

અંતે નિર્મોહ કે નિરહંકાર પણ તેમનામાં અથાગ છે. અમલદાર તરીકે પોતાનાં પરિતોમાં કે બહારી અથવા નિવૃત્તિના પ્રમંથે પણ માનપાન લેવાનો, જલસાઓ સ્વીકારવાનો, કે હારતોરાથી વિશ્લેષિત થવાનો તેમણે હંમેશાં એક નિયમ તરીકે સંપૂર્ણ ને સફળ ઇનકાર જ કર્યો છે. અને તેવી જ રીતે કેવળ ખુશામત વૃત્તિથી અમલદારશાહીને પ્રસન્ન કરવા માટે તેમણે પોતે સમારજો કે હારતા પ્રમંથો લાગ્યે જ ઉપરિથત કર્યા છે. આના સમર્થનમાં વળી એક વાત જણાવી લેઉં. એક વખત કોઈ આનંદની પળે તેઓ નિખાલસતાથી મને કહેવા લાગ્યા: "અને મારા જીવનની મોટામાં મોટી ઇચ્છા તો એ છે કે. . . ." કંઈક મહત્વની વાત તેઓ જણાવે છે તેમ ધારી હું પણ સાવધ અને ગંભીર બન્યો, ને બોલ્યો: "શી સાહેબ?" "કે મારા મરણ બાદ મારું કોઈ પ્રજા પ્રકારનું સમારક કીલું ન થાય તે. વસોના આ. મારા મિત્રો ને સ્નેહીઓ તેમ કર્યા વિના જાપશે નહિ તેવો અને લાય છે, ને કે હું તો મારી ઇચ્છા બરાબર લાવવા બનતી તબક્કાની કરું છું જ. પણ કાણ જાણે કેવીકે મારી ઇચ્છા સિદ્ધ થશે?" મરણોત્તર સ્થિતિ માટે પણ આટલો નિર્મોહ ને તત્પ્રભાવ સેવતા અમીનસાહેબ કેટલા મહાન અને પ્રશંસાપાત્ર છે? 'માનવસાગરનું' પોતે એક શુદ્ધમુદ્, મહાન ભોખધારી આગળ પોતાની સેવા તો કેટલી અદ્ય ને તુલ્ય છે આ જ લાલ તેમના હૃદયને હંમેશાં શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખે છે.

આજ સુધીમાં તેઓએ તનથી, મનથી તેમજ ધનથી ચરોતરની અને ખાસ કરીને પેટલાદ તાલુકાની અને વસોની વિવિધ સેવાઓ કરી છે, ને તે રીતે ગુજરાતને પણ સહી કર્યું છે. પોતે હાથ ધરેલી હરકોઈ ગાહેર સંરચામાં તેમણે ઉદાર ને પ્રસન્ન ચિત્તે સારા આર્થિક ફાળો આપ્યો છે, ને આમ વિતેપણાથી પર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આજે તેઓ બાળકેળવણીના, સહકેળવણીના અને હરિજનકેળવણીના પ્રયોગો કરી રહ્યા છે, ને તેના જટિલ પ્રશ્નોને ધરમૂળથી વિચારતા જાય છે. કુમાર અને કુમારીઓનાં સામાજિક કર્તવ્યો સિદ્ધ હોવાથી / સહકેળવણીને બદલે તેમની જરૂરિયાતોને ઉચિત જુદી કેળવણી આપવી જોઈએ તો જ કેળવણી વધુ સફળ થાય; કેળવણી તે કોઈ ગજકારણની દારી નથી, અને તેનું દરિયિન્દુ કેવળ એક રાખ નહિ, પણ સમગ્ર જગત હોવું જોઈએ; આવાં આવાં તેમનાં મંતવ્યો કેવળ કલ્પનામૂલક નથી પણ સંગીન અનુભવ ઉપરથી જ

સ્વાચ્છતા છે. કેળવણીની વાસ્તવિક ગૂચોને તેઓ સ્વતંત્ર વિચારસક્રિયતા નિરખે છે, ને રહ્ય હોય ત્યાં તેમને ઉડેલે છે. પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં હુન્નરઉદ્યોગના આવશ્યકતા ત્યારે આજે ખૂબ ચર્ચાસ્પદ વિષય બની શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે, ત્યારે વસોની એ જો. હાઈસ્કૂલે તો શ્રી. મેતીભાઈની પ્રેરણા ને કેમરેખ હેઠળ તેનો ધણાં વર્ષો થયાં આકર્ષક આદંબર કરી દીધો છે.

ચરોતરની આવી મૂક ભાવે સંગીન સેવા કરનાર અમીનસાહેબ આજે વસો કેળવણી મંડળના અગ્રણી છે, વસો સહકારી એકના પ્રમુખ છે, ‘ચરોતર’ માસિકના તંત્રી છે, ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળના મંત્રી છે, પુસ્તકાલય-સહાયક સહકારી મંડળના પ્રમુખ છે, અને પેટલાદ તાલુકાની શિક્ષણ આરોગ્ય તથા પુસ્તકાલય-વિભેની પ્રગતિઓ ચલાવતી સંસ્થાઓના તેઓ સર્જક કે મુકાની છે, શિક્ષક થવાના કાંડ ધરાવતા આ કાર્યકર્તા આમ સેવા કરતાં કરતાં કેળવણીમાં વિશારદ બન્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એક સામયિકના તંત્રી થયા છે, અને સહકારશાસ્ત્રના જ્ઞાતા બન્યા છે.

ત્યારે આ સર્વ પ્રગતિઓના સારકથ તેમનું સૌથી મોટું કાર્ય હતું? તેમનાં માતાનાં જ વચન આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપે છે:— ‘મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ હતું એમ જો કોઈ પૂછે તો હું પેટલાદ લોનફંડના કામને આગળ લઉં. મારા જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ધણું પેટલાદ લોનફંડને આભારી છે. મારામાં જે દોષો અને નુકસાનો છે તે આ લોનફંડના વહીવટમાં ગિતરી છે. પણ ચરોતર વિદ્યાર્થી સ. સ. મંડળ લિ. ના વહીવટમાં તે દૂર કરવામાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથેના મારફત સંબંધ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત લાંબાગો છે. આ કામ કરવાથી થોડે ખર્ચે મોટા ફળ મેળવી શકાય છે, સ્વાગ્રયના ધોરણે યુવકોની રક્ષાદાંશા પેલી શકાય છે, અને નહિવા સ્વાર્થના ભોગે પરોપકારનું મહાનકાર્ય કરી શકાય છે.’

પેટલાદ, આણંદ કે વસો તેમની જાહેર પ્રગતિઓનાં પ્રધાન કેન્દ્રો છે, ને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર જેવાને પણ શુભગતમાં કે શુભરાત ખજાર કાર્ક જાહેર કાર્ય માટે નવન-મેવકાની જરૂર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા ને સતોષની ટિપ્પણી તેમની દષ્ટિ પણ આ કેન્દ્રો તરફ જ દોડે છે, એ હકીકત જ શ્રી. મેતીભાઈના સેવાકાર્યની સળંગ અસર પુરવાર કરવા માટે પૂરતી છે.

તેઓ ગામમાંની દુર્દશા જાણે છે, ખેતીની ખરાબ પિછાને છે, જમીન મહેસૂલનો અસંભવ બોલે તેમને અકળાવે છે, અમલદારી જીલમને તેઓ પડકાર દે છે, વંદને વખોડી કાઢે છે, અને ગામમાંના આંતરિક કલેશથી ને અજ્ઞાનથી ત્રાસી જાય છે. તેઓ ગરીબ છતાં શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીની બેઠાંડાં ઝાલે છે, સામાન્ય વિદ્યાર્થીને જરૂરી શીખ દે છે, ઉચ્ચશાળા વિદ્યાર્થીઓના માનસને સમજે છે અને ઉગાઉ તથા, દુરાચરણી વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય છતી લે છે. વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ વિચાર જ મનને નિર્મળ રાખી રહે છે, અને સદ્વિચાર માનવ-જીવનના ધરતરમાં ઊભી તાવ છે, એ તેમની માન્યતા તેમને વિદ્યાર્થી-માનસ સમજવામાં

ખૂલ મદદગાર થાય છે. તેઓ જેમ ગ્રામજનોની ઉદારતા કે હુઆઈથી તથા જેહોનોની ખાનદાની કે ખંધાઈથી પરિચિત છે, તેમજ વિદ્યાર્થી-આવમની સાદાઈ અને વિલાસ વૃત્તિથી પણ વાકેફ છે.

આચાર્યશ્રીમાં મૂકાય તેટલું મિત્ર લાગણી કરનારા આ અમીનસાહેબ સ્વભાવે સાંત્વિક અને ગુણગ્રાહક છે. શિસ્ત અને સંયમ તેમને પ્રિય છે; અને અતિશયોક્તિ તે આડંબર તો તેમના આગળ ટકી શકતાં જ નથી. હજુ એ વર્ષ સુધી તેઓ પોતાનું પ્રવૃત્તિમય જીવન આમ ચાલુ રાખનાર છે, અને પછી ઈશ્વરજી દશે તો તેમાંથી નિવૃત્તિ લેશે. એ નિવૃત્તિ સમયમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનાં મધુર સંસ્મરણો અને પોતાના જીવદેરજીવનનાં મીઠાં સંસ્મરણો વિગતવાર જનતાની આંખ માટે લેખ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરશે એવી હું સકારણુ આશા રાખું છું. સાર્વજનિક કાર્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થતાં તેઓ વિશેષ ધ્યાને ધણી ચોક્કસ વિગતો જાણવાની મળશે. ત્યારે જ ને ગુજરાત આખું અનુભવી અને સેવાશીલ કાર્યકર્તાનો લાલ ઉણવવા જેટલું જન્યુત થાય. તો તે તેનું મહદ સદ્ભાગ્ય. મણાશે: 'સાડી' માંથી કુશાચ્ર શુદ્ધિ, નિર્મળ મન અને અપૂટ ઉત્સાહ ધરાવતા ગૃહાચરના આ સપૂત ઉપર ઈશ્વરના 'શરદઃ સન' ના આર્શિવાદ ઊતરે અને તેમની પાવનકારી પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહ અખંડિત રીતે ચાલુ રહે એ જ આપણી તેમના તરફની શુભેચ્છા હોઈ શકે. ગરવી ગુજરાત તેમના નિઃસ્વાર્થ કાર્યને આગળ ધપાવીને જ વધુ ગૌરવવંતી બનશે, અને ત્યારે જ તે તેમની મહત્તાનાં સાચાં મૂલ્યો આંકી શકશે.

અનન્તતાનો અંશ

દેવજી રા. મોહા

હું વર્તમાને વિચરું ધૂમી રહું,
ના ભૂત ને ભાવિ વિશે વિચારું
-સિવાય કે સાંપ્રત સંકળાયા-
મારા પ્રદેશે જસ મસ્ત હું રહું
એ ભૂત ને ભાવિ ન જોત મારા-
વણી દઉં જીવન વર્તમાને
કાર્યો ઘણી જીવનને ભરી દઉં
ને કાર્યમાં આતમને પરીણી
સાધી લઈ આત્મનિકાલ યોગ
જની રહું અંશ અનન્તતાનો !

હું ઉદાર, હું ગભીર, ખુદિમાન સર્વથી,
 તેજવાન, કીર્તિમાન, કૈંકવાન; કેટલા
 ગુણો ગણાવું જ્યાં સમગ્ર છે ગુણો હુંને વર્ધા
 ગદ્ગદતી મહિં વહું હું તો ય વેદવાક્ય તેઃ
 સિંહગર્જને શમે જ શબ્દ અન્ય પ્રાણીના,
 વેદવાક્ય પાસ અન્ય વાક્ય શી વિસાતમાં ?
 હું ગુણો રચું ખચું, હું મૂલ્ય આંકું માનવી-
 હું જીવું, જીવાડું અન્ય; હુંથી વિશ્વ સર્વ ધન્ય.

તુચ્છ વિશ્વ, તુચ્છ ધર્મ, નીતિસૂત્ર તુચ્છ સર્વ,
 તુચ્છ છે સમાજ, કુદ્ર વ્યક્તિ તુચ્છ હું ગણું.
 હું જ છે વિશાલ, હું મહિં સમાય તે તું સર્વ;
 અન્ય તા પ્રતિધ્વનિ, ભરત હું જ વિશ્વને.
 જીવ હું જ, શિવ હું જ, હું જ આ જગત વળી,
 હું સિવાયે કેં ન; આ પરમ્પરા હુંની ખડી.

*

‘Is there no debt to pay,’ no boon to grant?’

*

માધવદાસનાં પત્ની સવા વરસની એક છોકરીને મૂઢી મૃત્યુ પામ્યાં. બધાની જે ન સલાહ હતી કે મોસાળ મોકલી આપવા કરતાં કામ સરી આપી રાખો ગાપની આંખ આંચળ ન છોકરી મોટી કરવી એ હજુ છે. બધી રીતે દિસાવ કરતાં હવે ત્રીજી વારનાં ત્રણ કરવાં એ તેમને નફાનો ધધો લાગ્યો નહિ. અને માધવદાસને દિસાળી કામ સારું આવડતું!

એક દિવસ માધવદાસ છોકરી રડતી હતી એને ઘૂંઘરો વગાડી શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. અન્તે કંટાળી બોલ્યા: ‘માળાં મા વિનાનાં નાનાં છોકરાં સાવવવાં એ મદદ ઉપાધિ છે!’ વળી છોકરીને હાથ ઉપર બેસાડી ઊંચીનીચી કરવા લાગ્યા ને બીજે હાથે ત્રાંસો ચાંચડતાં ચાંચડતાં ગાવા લાગ્યા: ‘મારી મધુ ડાહી ને પાટલે બેસી નાહી; પાટલે ગયો ખસી; ને મારી મધુ જોડી હસી. હાં હાં હાં. . . . સે હવે રહી ના. ને, ને, અહાહા! પોપટ અહાહા! ને, ને મીની! મીની કેમ બોલે? ‘મ્યાઉ’! ‘મ્યાઉ’!’ આટલું કરવા છતાંય માધવદાસ સફળ ન થયા, એને વિચાર આવ્યો કે કદાચ છોકરી જૂખી થઈ હશે, એટલે પોતાના પુત્ર વિનુને દૂધની શીશી લેવા મોકલ્યો. છોકરીને ખેળામાં સવાડી દૂધની ટોટી મોંમાં મૂકી; પણ છોકરીએ ટોટી કાઢી નાખી રડવાની ચીસ નાખી. માધવદાસ ચીઝઈ બઈ બોલ્યા: ‘ટોટી નથી ચૂસતી તો તને ધવરાવનારી કયાંથી લાવું?’ વળી રજ્જરની ટોટી છોકરીના મોંમાં પરાણે ખોસી. છોકરીએ થોડું દૂધ ચૂસ્યું ત્યાં એની આંખો ધેરાવા લાગી. માધવદાસને થયું ‘હાલ! છોકરાં આંખ સુઈ જ રહેતાં હોય તો!’

પિતા વહાલથી છોકરીને પંપાળતા હતા ત્યાં કામ અગત્યી પાંચીશક વર્ષની ગામ દરવાજા પાસે આવી જભી રહી.

‘કેમ, કોણ કામ છે?’ માધવદાસે પૂછ્યું.

‘માધવદાસભાઈ તમે જ ને?’ પેલી ગામને સાથે પૂછ્યું.

‘હા. કેમ?’

‘મને મર્ગનભાઈએ મોકલી છે. ત છોકરી માટે એક ગામ મેઈએ છે એ કહેતાં હતા.’

‘હા. ભલે. તમે—તુ કામ કરીશ? કેરી નાને છે?’

‘સોની. અમે મગનભાઈની પડખે જ રહીએ છીએ.’

‘સોની! તે તારા વરની સુ . . . દુઝાન છે?’

‘હા.’

‘છોકરીઓ કેટલાં છે?’

‘પેલી બાઈનું મો પડી ગયું, અને બીએથી બોલી: . . .

‘એકે નથી.’

‘લે! ત્યારે છોકરું મોટું કરવું એ તને સી બગર! આ છોકરી તો બહુ જ સ્વચ્છ છે.’

પેલી બાઈ બોલી, ‘એને હું પેટની છોકરી જેમ જ સાચવીશ.’ પોતાના સખ્દોને અર્થ પોતાને અપટ થયેથી સરખાઈ પાછી બોલી: ‘હું એને મારા છત્ર સમાણી જ રાખીશ. મા વિનાની છોકરીના મારે નિસાસા નથી લેવા.’

માધવદાસ અરીગ થઈ બોલી બેઠ્યા: ‘એ તો બધું ફીક મળે. એરી દયાબયા, ખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. તોફારી કરી હોય તો કહે પગાર કેટલો લઈશ.’

પેલી બાઈ બોલી: ‘તમે આપશો એટલે.’

‘એ તે કાંઈ ચાલે? હું તો કહું કે ચાર આના તો તું કાંઈ રહેવાની હતી?’ માધવદાસ પોતાની મગનથી હસી રહી પડી બેઠ્યા. ‘આ, છોકરાને તો હું મારા બાઈને ત્યાં ભગુવા મેઠલી દઈ છું. આ છોકરીનું તારે કરવાનું છે. રહેવાની તારી ઇચ્છા હોય તે ખાવું પીવું રહેવું એ હિપગંત સાડાતણ રૂપિયા આપીશ. ને કે કામ તો એટલું નથી. કણીય બાઈ આવે છે. આ તો તુ મગનભાઈનું નામ લઈ આવી તે ફીક છે.’

પેલી બાઈએ થોડી વાર વિચાર કરી ક્યું: ‘હું કામ કરીશ.’

માધવદાસ બેઠ્યા: ‘ભલે તો. આજથી જ શરૂ કરી દે. તારા વરને કહી આવવું હોય તો કડી આવ ને પાછી તરત આવજો હો! . . . એલી, એય! તારું નામ શું?—નામ તો પૂછ્યું જ નહિ!’

‘દિવાળી’

‘સારું, મન, જલદી આવજો.’

હું તારી દીકરી હો ?' જવાબમાં દિવાળી માત્ર એક દવાની લાકડી હતી એટલાથી પણ ખુશ થઈ જઈ, કહેનાર સામે અંગૂઠો બતાવી મધુ હસતી હસતી રમવા ચાલી જતી.

એક દિવસ મધુએ કહ્યો આજેયો હતો. 'જા, તું રોજ રહે મને સુવાડી ક્યાંક ચાલી જાય. આજ તો હું સુવાની જ નથી, તું જોજો ને ! આજ તો હું તને નહિ જ જવા દઉં.' આવી નિર્દોષ વાતો સાંભળી દિવાળીની આંખમાં હેતનાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં.

જેમજેમ મધુની ઉંમર વધી ને સમજણશક્તિ વધી તેમતેમ અનેક બાબતો ઉપર એનું ધ્યાન ચાલુ થાય. બાપા અને માતા અને જ્યાં કપડાં પહેરાયે છે, તુંકારે ખાતાય છે, મહિને મહિને કાંઈક પૈસા આપે છે. મહિને પૈસા થયે માધવદાસ દિવાળીને પગાર આપે ત્યારે પહેલાં તો મધુ પણ લાડ કરતી કહેતી : 'બાપુજી, જાને આપો છે તે મનેય પૈસા આપો.' દિવાળી મધુને તરત આંખમાં લાઈ એની હાથેલીમાં બધાય પૈસા બોલાવી દેતી અકચર આવડે અનુભવતી. માધવદાસ એને જગૃત કરતા : 'મધુ' પૈસા આપી દે. પૈસાની રમત ન હોય, ખોવાઈ જાય.'

મધુ બારેક વર્ષની થઈ ત્યારે તો ૨૫૯ જ થયું કે જોતે જા, જા, કરે છે એ દિવાળી નોકર છે. મા જોડસા પ્રેમથી પોતાને મોટી કરવા બદલ બપુજીએ એને દરમહિને સાગવણ રૂપિયા આપ્યા છે એ જાનથી મધુને દુઃખ જ થયું. મધુની જોતેતા મૃત્યુ પામી હતી, પણ દિવાળી પણ ખરેખર એના પર જોતેતા જોડસો જ પ્રેમ રાખતી હતી.

એક દિવસ મધુ બાપા પાસે બેસી વાતો કરતી હતી : 'જા એમ કહેતી કે. . .'

માધવદાસ વચ્ચે જ બોલ્યા : 'જા, જા, શું ક્યાં કરે છે ! એ સારું લાગે ! કાંઈક કહેશે કે એક સોનાગણુને, કામવાળીને આ છાકરી બા કહે છે તો. . . દં. બોલ' શું કહેતી હતી ?'

'કાંઈ નહિ' કહી થોડી વાર મૂંઝી બેસી રહી મધુ કહીને ચાલી ગઈ.

૬

માધવદાસની ડેલીએ આ બીજી વાર તોરણ બંધાયાં ચાલુ થઈ પહેલાં એના પુત્ર વિનુનાં લગ્ન થયાં. મધુના લગ્નનો ખર્ચો અલગ આખો ત્યારે વિનુને ત્યાં આઠ મહિનાનો એક છાકરો હતો. મધુનાં લગ્ન એ હવે પહેલો ને છેલ્લો ખર્ચો છે એમ ધારી 'માધવદાસે' મધુનાં સમ ધામધુમથી જીવંતવા નિશ્ચય કર્યો. આખા ઘરમાં અર્ધું ચેતન અને ઉત્સાહ દર્શાવે. આગામી દોઢ અને ત્રાસાવાળાએ રોડવાસાં તપાવીને એવી તો કડકડારી બોલાવો મૂકી હતી કે શેરીનાં છાકરાં, એ અવાજ કાન ઝીલી શકતા ન હતા, જ્યાંય એમની આંખ એ તમાસો જતો કરવા પણ તૈયાર ન હોતી, એટલે કાનમાં આંગળી ઘાલી દરજ્યાં દૂરતાં પેદા-ખંજીને ગામાં દર્શાવે. દિવાળીએ હાકપૂર્વક કામ કરવાની સાફ ના કહી દીધી હતી. બીજી કામવાળીઓ કામ કરે એના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જ માન્ય કામ નહોતું. દિવાળી પોતાની જ દીકરીનાં લગ્ન થાય છે એવા ઉત્સાહથી ઘરમાં ચૂરે જાવું શુભની હતી.

લગ્નનો વળતો દિવસ હતો. મધુનું મોં વફવતું થઈ રહ્યું હતું. દિવાળીથી હવે સદા મોટે મુઠા પાવું પડશે એ વિચારે આંખમાં પાણી આવ્યું જતાં, પણ દિવાળી સંજન રાખી કહે : 'જો, મધુ, મંગળ દિવસે રોવાય જ નહિ હો ! જા, જોડે, કાંઈ મોં ધોઈ કપડાં રાખીના

પહેરી લે ભાભીને પૂછ્યું, 'તું પહેરવું છે એ ?' ત્યાં ભાભી પોતે જ આવ્યાં. 'ભાભીનું શું કહેતાં તાં ?'

'ના, એ તો, તું દાગીનો કપડાં પહેરવાં એ ભાભીને પૂછ્યું એમ હું મધુને કહેતી હતી.'

મધુ તરફ નોંધભાભી ખોલ્યાં. 'તમે ઘરગોળું કાઢ્યું ને ? હવે કાઢું છું. ને દાગીનો તો આપણે એય મોતીની માળા ને બંગડી કાઢીએ. તમે કપડાં પહેરી લો, પછી હું તમારે કપાળે સતારા ચાડી દઉં. . . . માલુમ મોકલ્યું તોય ફાઈનાનાં વાંદુ કેમ હજી ને ઓળ્યાં ? સારું ચોવડિયું ચાલી ગયું તોય આવે નહિ ને આપણે શરૂ કરી 'મધુ'એ તો ખોટું લગાડે ! વિવેક કરી પૂછીએ કે "કેમ આવી ગયાં ને ?" તો કરગરને બોલે "બાઈ, અમારા વિના તમારું ક્યાં અટકી રહ્યું છે !" અવસરમાં હજારનાં મનમાં સાચવવાં પડે છે !'

'ભુગો તો ભાભી આજ બંગડી ને માળા તમે કહે છે ને ?' મધુએ પૂછ્યું.

'હા. મારે કાં તો આવે બોલાવા જ જવું પડશે. . . . પહેલાં હું હાથપગ ધોઈ લઉં, મને મોડું થશે'

*

*

એક માલુ દિવાળી અને મધુ લયભીત જિભાં છે, ખીજ બાલુ માધવદાસ કોંધથી કાસ આંખે હવામા હાથ ડોળાવતા જિભા છે મધુ નજીક આવી કરગરી બોલી: 'પણ બાપુજી, નમે આમ જિનન્યો મા !' પણ બાપાએ એ શબ્દો પર લક્ષ આપ્યું નહિ. સત્તાભર્યો અવાજે કહ્યું: 'કોઈએ બહાર જવાનું નથી !'

લક્ષના આનંદથી ભર્યાભર્યા ઘરમા કાણેકમાં મૃત્યુ જેવી ઘોર અને કરુણ નીરવતા પથરાઈ ગઈ. માધવદાસ ચારે તરફ આંખ ફેરવી આંગળી ચીંધી બોલ્યા: 'પેલી દ્રૃંક હંકાવ નેંડે ! મધુ, તું ફરીથી તારી દ્રૃંક તપાસ. પછીથી કોઈને દોષ દેને મા. . . . એય ! જામી રહે ! ક્યાં ગય છે ?' એક કામવાળીને જતી નોંધ. માધવદાસ શેક બોલ્યા. કામવાળી નવાઈ પામી પામે આવી બોલી: 'ક્યાંય નહિ. હું તો કામ માંજવા ચૂલામાંથી ગમ લેવા ગઈંતી' એમ કહી રાખથી ભરેલું વાસણ એની સામે ધવું.

'તે મધુની મોતીની બંગડી કે માળા જોઈ છે ક્યાંય ?' માધવદાસે કામવાળીને પૂછ્યું.

'ના, કે બાઈ ! મને તો કાંઈ ખબર નથી.'

'આય, બતાવ ક્યાંથી રાખ લઈ આવી ?'

માધવદાસને વડેમ પડ્યો કે એ બાઈએ દાગીનો ચૂલામાં ચોરી સંતાડી દીધો હોય. જાને હાથે રાખ ચીંખી નોંધ, પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. જરા બોધ પડ્યા એટલે નરમાશથી કોઈને પણ ખાસ ઉદ્દેશ્યા વિના બોલ્યા: 'ત્યારે કાલુ લઈ ગયું ?' પેલી કામવાળી, એ શબ્દો પોતાને કહેવાયેલા સમજી, જરા તીખી યઈ જઈ બોલી: 'તે મને શું પૂછે છે ? અમે તમારી માળા કે બંગડી લીધી છે ? હા ! કાંઈના ઉપર ચોરીનું આજ ન ચડાનીએ. અમે કાંઈ ચોરબોર નથી !' માધવદાસ નરમ તો પડ્યા, પણ દેખાવ કરવા બોલ્યા: 'બન્ ! તારી હિભાન અવ કર !'

માધવદાસ અર્ધા અંદામાં ફરી જવ્યા. દુકા, પેટી, ગાદીમાં ખસાવ્યાં. ખૂણેખાંચે અધારે અધે ચારીક તપાસ ફરી. ફરી મધુને પૂછ્યું: 'તેં માળા ને અંગડી કાઢી ત્યારે ત્યાં કાણુ કાણુ કિંમતું હતું ?'

દિવાળીએ જવાળ આપ્યો: 'કાઈ નહિ: હું, મધુ ને ભાભી, ત્રણ જ હત્યાં.' પછી મધુ બેઠી: 'હું કાળીનો ને ઘરમેળું દુકા ઉપર રાખી હાથપગ ધોવા નહાવાની એરડીમાં અર્ધ પાછી આવી, કપડાં પહેલી, ને સોતલી અંગડી કાઢી બીજી પહેરવા નહક ત્યારે ધ્યાન ગયું કે અંગડી ને માળા તેા ત્યાં નહોતાં !'

'તું ક્યાં પહેરતી'તી ત્યારે બીજું કાઈ નહોતું ?'

'ના.'

'તું ક્યાં ગઈ'તી, દિવાળી ?' માધવદાસે પૂછ્યું.

'હું તેા કામવાળીઓ પાસે કામ મંગલતી'તી.'

માધવદાસે અર્ધા કામવાળાને બેગાં કર્યા. વિનુને કાઠ ઘર બહાર ન જાય એ તપાસ રાખવા બારણે કામો રાખ્યો. અર્ધા કામવાળાને ખૂબ ધમકી આપી, હાલચ આપી, હામાતી સંપૂર્ણ ખાતરી આપી. પણ કાઈ પાસેથી કાંઈ મળવા જેતું મળ્યું નહિ. પછી થોડાક વિવેક ખેતારી સગર્સનેડીઓને પૂછ્યું: 'માડું ન લગાડ્યો. તમને કાંઈ ખબર હોય તેા' એમ કહી એક પછી એક અર્ધા સગાંને પૂછી લેયું. એકાદના દેખાવ ઉપરથી જરાતરે સંકેત ગઈ, પણ સીધા અણેપ કમ કરાય ? દિવાળી તરફ ફરી દિવાળીને પૂછ્યું: 'તું ત્યાં હતી ને અંગડી ને માળા જાય ક્યાં ?'

દિવાળી આશ્ચર્યમાં જ થોડી ફાણ એની સામે આંખ માંડી નેઈ રહી. આટલાં વર્ષની નોકરી પછી ચે માધવદાસને એના ઉપર સંકેત જાય છે ! એ નિરુત્તર કાબી રહી જવાળ ન મળ્યો એટલે માધવદાસ કાંધે બરાઈ બોલ્યા: 'કમ જવાળ નથી દેતી ?' દિવાળીનો આંખમાંથી આંસુઓ દ્રવકવા માંડ્યાં. દિવાળીને રડતી નેઈ મધુ પણ રડવા લાગી. રડતી રડતી દિવાળી બેઠી: 'હું મારા કામમાં હાઉં ત્યાં મને થી ખબર રહે ?'

'તું શું કરતી'તી ?'

આલુપારી, પરિસ્થિતિ કાબી ધમકી અને સંકાસીત પ્રસોથી દિવાળી ગમરાઈ ગઈ, ને નાણે, અર્ધાંમૂર્છામાં બેઠતી હોય એમ એણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું બાઈન્યા છોકરાને રમોડતી'તી.'

માધવદાસ થોડીવાર તેા ગમ ખાઈ ગયા ! થોડીવારે વિચાર ફરી બેઠ્યા: 'દાં ! દમણાં કંઈ કામ મંગલતી'તી; દરે કંદેલ છોકરાને રમોડતી'તી ! આમાંથી ખરું શું ? કંદેલ થોડીવાર ચૂપ રહી કાંધે દરે બોલ્યા: 'કાળીનાં તેા ક્યાંક સંતાડ્યા છે કે નહિ, બોલ ?'

મધુથી રહેવાયું નહિ: 'જાણુજી, તમે આમ કરો તેા તમને મારા સમ છે. ખાં શું મારી સીજે ચોરી જવાની હતી ?'

માધવદાસ સીમાં બોલ્યા: 'ત્યારે શું હું ચોરી જવાનો હતો ? કે તારો બાઈ ચોરી જવાનો હતો ? જા ! જા ! જા નેઈ હોય. તેા ! મળ્યુંનેડુ સિવાય ચોરી કરવાની દિમન જ કાળની સાથે નહિ.'

દિવાળી આંખમાંથી આંસુ લૂછતી બોલી: ‘મેં મધુને દીકરી જેમ મોટી કરી. એન વિવાહમાં માળા કે બંગડી આપવા જેટલી તો પરમેશ્વરે મને શક્તિ ન આપી, પણ ગિરદાની સામેથી હું એની ચોરી તો ન બક! આટલાં વરસ કામ કર્યું એનો આ બદલો મળેવા હજી નશીયમાં બાકી હશે!’

માધવદાસ તાડુકીને બોલી ગયેલા: ‘કામ કર્યું કામ કર્યું, ક્યારની કલ્પા કરશ તે ક્યા મક્ત કામ કરતી? મોટા બદલાવાળી આની!’

‘કહ્યું એ મારી ભૂલ યર્ષ! લુએ, આ મારા હાથ ખાલી છે. મધુ, બેટા, ભગવાન તને અખંડ સૌભાગ્યવતી ને સો વરસની કરે! હું મારે ઘરે જઈ છું’ દિવાળીના બીડેના હોઠમાંથી હોઠ ફાટી, રુદ્ધ બહાર નીકળી પાડ્યું. માધવદાસ રસ્તો ફેરો ગયા: ‘ક્યા. ત્ય છે ક્યાં?’

દિવાળી બોલી: ‘મારે ઘરે. બહુ વરસ તમારી નોકરી કરી!’

‘પહેલાં બંગડી ને માળા ક્યાં છે એ કહે, પછી ઘેર જાજો.’

‘હું સાચું કહું છું મને કાંઈ ખબર નથી ને મેં લીધીય નથી. મને ઘરે ત્યાં લો. એનો અરીસો ખાવાનો વખત થઈ ગયો છે, એ ટ્રાટિયા ઘસના હશે. આ મધુના સમ ખાઈને કહું છું કે. . . .’

‘રાંડ! મધુના મોટા સમ ખાશ?’

‘બાપુ, બાપુ. . . .’ મધુ ચીસ પાડી ધમ દઈને જમીન ઉપર ટગલો યર્ષ પડી ગઈ.

બધાં મધુની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. દિવાળી તીચી નમી એનું માથું લઈ બોળામાં સુવાડવા દોડી. માધવદાસે કોણીથી ધક્કો માર્યો ‘હક! તારાં જ આ કામાં છે!’ માધવદાસે મધુનું માથું બોળામાં લીધું ને આંખ ઉપર જરા પાણી છાંટ્યું. સામે આરણેથી વિનુની વડુ ને ફેઈબાની વડુ દાખલ થયાં. ‘હાય રે! શું થયું?’ કરી ગભાં રહી ગયાં. માધવદાસને ત્યાંથી બહાર જવા કહ્યું એટલે એ બીજા ખંડમાં ગયા. વિનુની વડુએ મધુનું માથું બોળામાં લીધું. મોં પર જરા પાણી છાંટ્યું. થોડીવારે મધુએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે બધાના મોં પર સ્મિત દેખાયું. મધુના વાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બાલીએ પૂછ્યું: ‘શું યર્ષ થયું મધુબેન?’ મધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો: ‘બાબી, માથે તમ્મર આવી ગઈ. . . . બાબી, મારી મોતીની બંગડી ને માળા નથી જડતાં એટલે બાપુજી છે ને તે ખાતે એવા. . .’

મધુની બાબીનું મોઢું વિસ્મયથી ફાટી ગયું ને મધુ ‘વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો પોતાની બંગડી ઉપર હાથ ફેરવી બોલી: ‘હાય રે! બંગડી ને માળા? એ તો આ રહ્યાં, મેં પહેલ્યા છે! તમે નહાવાની ઓરડીમાં મોં ધોતાં ત્યાં ત્યારે મેં તમને નહોતું કહ્યું કે મને ઉતાવળ છે તે હું તમારી માળા ને બંગડી પહેરી જઈ છું, તમે મારી દ્રંકમાંથી કાઢી પહેરી લેજો? એ માટે તો તમારા દ્રંક ઉપર હું મૂંઝા મૂંઝીને ગઈતી.’

મધુ બોલી: ‘મેં કાંઈ સાંભળ્યું જ નથી. મૂંઝા તો મેં ધાર્યું તમે બૂલી ગયાં હશે.’

મધુએ મોટેથી ખૂસ મારી: ‘બાપુજી, બાપુજી.’

માધવદાસ ઉતાવળે પગે અંદર આવ્યા: ‘કાં બેટા ? હવે કેમ છે ?’

‘બાપુજી, બંગડી ને માળા લાલી પહેરી મળ્યાંતાં. . . . કાણ ચોરી જવાનું હતું ? જાણ તમે બાતે કેવાં હેરાન કર્યા !’

‘એમાં શું હેરાન કર્યા ! એમ પૂછાય નહિ વળી ? ક્યાં એને એકને પૂછ્યું ‘તું ?’

‘પણ બાપુજી, બીજાં નોકરને દિવાળીયાની વાત સરખી કહેવાય ?’

દૂરથી દોલ અને તાંસાનો અવાજ સંભળાયો. વેવાઈને આવતા જોઈ આખું ઘર આગળ જોડું પ્રવૃત્તિમય બની ગયું, ને એ વાતને ભૂલી ગયું. ઘોડીવારમાં દિવાળી ધેર જઈ એના વરને અડીશુ ઈર્ષ્યા આવી. પાછી આવી ગઈ ને પરાણે હસતું મોં રાખી વાતો કરવા લાગી. પણ એની આંખમાં આંસુ તો પાંપણને કાંઠે અટકીને ઊભાં હતાં. પહેરામણી આપવાનો વિધિ પૂરો થયો અને મધુને વિદાય આપવાનો વખત થયો. મધુ દિવાળી પાસે આવી. દિવાળીએ જોવારણાં લેવા મધુના માથે હાથ અડાડ્યા ત્યાં મધુનું માથું નીચું ટળી પડ્યું ને મધુ રડી પડી, ‘બા !’ એથી આગળ મધુ બોલી શકી નહિ.

મધુના ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી દિવાળી કામે ન આવી એટલે માધવદાસે માણસ મોકલ્યું. દિવાળી આવી હરવાગ્નમાં જ ઊભી રહી. માધવદાસે પૂછ્યું: ‘કાં ત્રણ દિ માં મોકલ્યું ન બતાવ્યું ?’ દિવાળી કાંઈ બોલી નહિ. માધવદાસે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘કેમ કામ કરવું છે કે નહિ ?’ દિવાળીએ જવાબ આપ્યો: ‘ના.’

નોકરને નોકરીમાં રહેવા આગ્રહ કરેલા એ પોતાના સ્વમાનને ડાળતું નથી એમ વિચાર કરી માધવદાસ બોલ્યા: ‘ઠીક. બહુ સારું. તારો દિસાખ ચૂકતો કરતી જા. આજ કંઈ તિથિ થઈ ? . . . આઠમ.’ આંગળીના વેટા પર ને કાગળના કટકા પર ઘોડીવાર કંઈક ગણતરી કરી બોલ્યા: ‘હં. ત્રીસ દિવસના તારા બે રૂપિયા, પાંચ આના, સાત પાઈ થાય. વિનુ, બાતે મારા ખિસામાંથી બે રૂપિયા સાડાપાંચ આના આપી દે.’

વિનુએ પૈસા આપ્યા એ હથેળીમાં રાખી, દિવાળી પૈસા સામું જોઈ કાંઈક બોલવા જતી હતી. જરા હોડ હાલ્યા પણ આખરે કાંઈ બોલી નહિ. આ જોઈ માધવદાસ બોલ્યા: ‘એક પાઈ ઓછી છે કાં ? બે પાઈ પાછી આપ એટલે પૈસો આપે. અમારે કાઈનો ઉપકાર માથે રાખવો નથી !’

દિવાળી આડું જોઈને જ બોલી: ‘લીધું દીધું કાઈનું બેસી રહેતું નથી. તમારા પરતાપે મનેય ક્યાંક ત્તરઆજરનો રાટલો મળી રહેશે.’ એમ કહી પૈસા ઉંચરામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન

નગીનદાસ પારેખ

બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે—જો કે આજે હવે એ કામ પણ દહાડેદિવસે વધારે ને વધારે મુશ્કેલ બનતું ગયું છે, કારણ એમાં પણ વર્ણ-માધુર્ય, નાનીન્ય વગેરે અનેક ગુણો પૂરવાની આગ્રાંક્ષા જનમી છે. છતાં હું હું હું કે બાળકનું નામ પાડવું એ એક રીતે ખૂબ સહેલું છે, કારણ કે બાળકના નામ ઉપરથી એના રૂપ કે ગુણ વિશે કાંઈ ઝો ખ્યાલ બાધવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી—જે કરે છે તે બૂલ 'કરે છે અને તેની સગ તેને મળી રહે છે. પણ કાંઈ કવિતા, વાર્તા કે વ્યખ્યાન વિશે આ વાત સાચી નથી. અહીં તો મૌ કાંઈ નામ ઉપરથી એના વિષયની કંપના કરે છે, અને યથાનામા તથા ગુણો જો નથી હોતો તો નામ પાડનારને દોષ પણ દે છે. એટલે આવા દોષમાંથી છટકી જવા ખાતર ઘણીવાર મોટા મોટા દ્રવ્યો પણ—સીન્દ્રાથ સુદા—પોતાની કવિતાને નામ જ આપતા નથી. પણ વ્યાખ્યાનને તો નામ આપવું જ પડે છે. નામ દૂરું હોય તેમ વધારે શોભે એટલે દૂરકામો જેટલો અર્થ સમાવી શકાય તેટલો સમાવવાનો પ્રયત્ન દરી ગ્રાહીનો વ્યાખ્યાનમાં સુકુટ થશે એમ માની મન મનાવવું પડે છે. આજના મારા વ્યાખ્યાનનો વિષય 'શિક્ષણમાં ભાષાઓનું સ્થાન' એવો ગમેલો છે. એ નામ ઉપરથી આપ સૌને એનો કેવા ખ્યાલ આવ્યો હશે, અને તે કેટલે અંશે મારા વ્યાખ્યાન સાથે મળેલો આવે છે, તે કંઈ હું જાણતો નથી.

શિક્ષણનો હેતુ મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ અને સહભાવનાઓનું તેને ભાન કરાવવાનો અને તેનાં ચારિત્ર, કાર્યક્ષમતા અને જ્ઞાન વધારવાનો છે. શિક્ષણની આ વ્યાખ્યા બધા સ્તરીકારે કે ન સ્તરીકારે, પણ એક વસ્તુ તો નિર્વિવાદ છે કે ગમે તે જાતનું શિક્ષણ આપવું હોય તો પણ તેમાં ભાષાની જરૂર તો પડવાની જ. ભાષાના સાધન વિના જો માણસ વચ્ચે વહેવાર જ મંડી શકતો નથી આમ જોતા ભાષા એ પણ હિન્દિયોની પેઠે શિક્ષણનું એક કરણ કે સાધન જ છે, અને એ રીતે એનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. આપણે બાળકને બીજા અનેક વિષયો શીખવીએ છીએ, એને આપણે ગણિત શીખવીએ છીએ, ભૂગોળ શીખવીએ છીએ, વિજ્ઞાન શીખવીએ છીએ, એની પેઠે ભાષા પણ એના અભ્યાસક્રમનો એક વિષય છે, એમ માનવું એ જૂલભરેલું છે. એનું માનનાર ભાષાનું પૂરું અને સાચું મહત્ત્વ સમજતો નથી એમ કહેવું નેઈએ ભાષા તો શિક્ષણમાં સમાતા બધા વિષયોના ઘડણીનું સાધન છે. એટલે ભાષાના જ્ઞાન વિના બીજા કાંઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. જો બાળકને ભૂગોળ નહિ શીખવી હશે, તો યે એને આપણે ગણિત શીખવી શકીશું. દત્તિલાસ નહિ શીખવ્યો હશે તો પણ આપણે એને વિજ્ઞાન શીખવી શકીશું, પણ એને ભાષા જ નહિ શીખવી હશે તો આપણે એને કંઈ જ નહિ શીખવી શકીએ.

ભાષાનો આ રીતે વ્યવસ્થા આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી દૃષ્ટિમાં એનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે અને એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે. આપણે ત્યાં આજે ભાષા એક વિષય તરીકે શીખવાય છે; એટલે એને જોઈએ એટલો સમય અપાતો નથી, એની પાછળ જોઈએ એટલી મહેનત લેવાતી નથી, અને પરિણામે ભાષાના શિક્ષણમાં રહેલી કચાશ અથવા વિષયોમાં આડે આવે છે.

ભાષા એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું અને જ્ઞાનવિતરણનું સાધન છે, એટલું કહ્યા પછી માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે 'મટે બાળકને સ્વભાષાનું સાતું જ્ઞાન મળે, જાળકને સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ આવે એ રીતે આપણે શિક્ષણક્રમ યોજવા જોઈએ. પણ આપણે હમનસીએ આ વાક્ય આમ ગંભીર બોલી નાંખાય એવી આપણી પરિસ્થિતિ નથી. હજી આપણે ત્યાં 'અધુ' શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપી શકાય કે કેમ એની શંકા ઉઠાવનાર પડ્યા છે. પણ સુખની વાત એટલી કે દહાડેદિવસે એમનું જળ ફીણ થતું જાય છે અને સ્વભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિ વધતી જાય છે. ગુજરાતમાં જાળકને 'અધુ' શિક્ષણ ગુજરાતીમાં જ મળે એ અતિ મહત્ત્વની જાગૃત છે, અને એ જાગૃત ઉપર આપણે જોઈએ ભાર મૂકીએ એટલો જોઈએ છે. વળી જો આપણે આપણા વિજ્ઞાન દેશમાં જ્ઞાનનો ફલાયો કરવા હચ્છના હોઈએ તો સઘળું જ્ઞાન સ્વભાષા દ્વારા આપ્યા વિના આપણે છૂટકા નથી. જેમ જ્ઞાનને પશ્ચિમનો જ્ઞાન અને સાહિત્ય લંડન પોતાના લોકલ આગળ જાણી ભાષામાં ધરી દીધા અને છેક નીચામાં નીચા થઈ મુઠી પહેંચાડી દીધા, તેમ ક્યાં વિના આપણે પણ છૂટકા નથી. અને એ રીતે પણ આપણે સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર વધારે ધ્યાન અને પરિશ્રમ ખર્ચવો પડશે. સ્વભાષાનું શિક્ષણમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એ વિષે હું એક કહેવો અહીં ઉતારવા માગું છું.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડના કેળવણી ખાતાના પ્રધાને એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિનું કામ એ હતું કે ઈંગ્લેન્ડની શિક્ષણપદ્ધતિની તપાસ કરી તે વિષે નિવેદન રજૂ કરે. એ સમિતિમાં સર હેનરી ન્યૂબોલ્ટ પ્રમુખ હતા અને સર આર્થર હવીલર કુચ અને પ્રેડિસર કુચ જેવા વિખ્યાત વિદ્વાનો સભ્યો હતા. એમણે પોતાના નિવેદનમાં સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. આ રજા એમના શબ્દો:

"Education in English is, for all Englishmen, a matter of the most vital concern, and one which must, by its very nature, take precedence of all other branches of learning. It is self-evident that until a child has acquired a certain command of the native language, no other educational development is even possible.

"If progress is not made at one time in the region of arithmetic, or history or geography, the child merely remains backward in that respect, and the deficiency can be made up later. But a lack of language is a lack of the

means of communication and of thought - itself. . . . English is plainly no matter of inferior importance, nor even one among the other branches of education, but the one indispensable preliminary and foundation of all the rest. . . . English may come by nature upto a certain point but that point is soon reached, and thenceforward the possibility of mental development in whatever direction, is seriously diminished for those who have not achieved some mastery of their mother tongue. What a man cannot clearly state he does not perfectly know, and, conversely, the inability to put his thought into words sets a boundary to his thought. . . . We reiterate, then, the two points which we desire to build upon: first, the fundamental necessity of English for the full development of the mind and character of English children; and second, the fundamental truth that the use of English does not come to all by nature, but is a fine art, and must be taught as a fine art."

ભાવાર્થ: અંગ્રેજી માગતે શિક્ષણ મળે, એ પ્રત્યેક અંગ્રેજીને માટે અતિ જરૂર રહેવા જેવી બાબત છે, અને શિક્ષણની બીજી બધી શાખાઓ કરતાં એને વધારે મહત્ત્વ મળે 'એ અલગુલ સ્વાભાવિક છે. ન્યા સુધી બાળકને સ્વભાષા ઉપર અમુક કાબૂ ન આવે ત્યાં સુધી શેક્ષણમાં કંઈ પણ પ્રગતિ અશક્ય છે. એ તો સ્વયંસિદ્ધ વાત છે. જો બાળકે બાળે ઇતિહાસમાં, ભૂગોળમાં કે ગણિતમાં જોઈએ એટલી પ્રગતિ નહિ કરી હોય, તો તે જેટલા એક જ વિષયમાં પહોંત રહેશે અને પાછળથી તે તે વિષય પાકો કરી લઈ શકશે. પણ ભાષાની ગ્રંથપ એ તો વિચારવનિમયના સાધનની ગ્રંથપ છે, અને ખુદ વિચારની જ ગ્રંથપ છે. . . . અંગ્રેજી એ કંઈ સામાન્ય મહત્ત્વનો વિષય નથી તેમ જો અભ્યાસ-ક્રમમાંના અનેક વિષયોમાંના એક છે એમ પણ નથી. પણ એ તો બીજા વિષયોના શિક્ષણની અતિ આવશ્યક પૂર્વતૈયારી અને પાયો છે. . . . અમુક હા સુધી અંગ્રેજી આપમેળે જ આવડી જાય એ ખરું, પણ એ હદ ખૂબ વહેલી ચારો જાય છે, અને ત્યાર પછી તો જો બાળકે સ્વભાષા ઉપર પ્રભુત્વ નથી મેળવ્યું હોય તેમના અધા ય વિષયોમાં માનસિક વિકાસ ખૂબ રૂઢાઈ જાય છે. જો વગર માણસ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો નથી તે તે પૂરેપૂરી સમજતો નથી, અને એ જ રીતે પોતાના વિચારોને ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અશક્તિ એના વિચારોને પણ મર્યાદિત કરી નાખે છે. . . . આથી અમે જો સિદ્ધાંતો અહીં પ્રતિષ્ઠાપિત કરતા માગીએ છીએ: એક તો એ કે, અંગ્રેજી બાળકોના ચારિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિકાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; અને બીજું એ કે, અંગ્રેજી ભાષા અધાં બાળકો આપમેળે વાપરી શકતાં નથી, પણ એ પણ એક લક્ષિત કળા છે અને તે લક્ષિત કળા તરીકે શીખવવાની જરૂર છે.

આ ઉતારામાં આપણે અંગ્રેજીને-અહલે 'યુગ્મત્વી' કે 'સ્વભાષા' શબ્દ મૂકી દેએ તો તે આપણા શિક્ષણને પણ લાભ પડે. વળી આ ઉતારામાંના એક વાક્ય ઉપર હું સૌનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. 'અંગ્રેજી બાળકના ચારિત્ર અને મનના પૂરેપૂરા વિશ્વાસ માટે અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.' આમાં ચારિત્ર શબ્દ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. ચારિત્ર ઘડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા જ જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે ભાષાની સાથે આખી સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ ચારિત્ર પણ બાળકને મળે છે. ભાષામાં પ્રગતિના ઇતિહાસ, પુરુષાર્થ અને સ્વભાવ મુક્તમ પણ પ્રયત્નરૂપે પહેલાં હોય છે, અને તે બાળકના ચારિત્રના ઘડતરમાં ખૂબ મદદરતો ભાગ ભજવે છે.

આ સ્વભાષાના વિષય ઉપર બીજો એક ઉતારો આપી હું આગળ આવીશ. ડૉ. અર્ચિડે ગોપે *A System of National Education* નામનું એક નાનકડું પણ ખુબ વિચાર-પ્રેરક અને ચિંતનીય પુસ્તક લખેલું છે. એમાં એમણે લખ્યું છે:

"The mother tongue is the proper medium of education and therefore the first energies of the child should be directed to the thorough mastering of the medium. Almost every child has an imagination, an instinct for words, a dramatic faculty, a wealth of idea and fancy. These should be interested in the literature and history of the Nation. Instead of stupid and dry spelling and reading books, looked on as a dreary and ungrateful task, he should be introduced by rapidly progressive stages to the most interesting parts of his literature, and the life around him and behind him, and they should be kept before him in such a way, as to attract and appeal to the qualities of which I have spoken. All other study at this period should be devoted to the perfection of the mental functions and the moral character."

ભાવાર્થ: સ્વભાષા એ શિક્ષણનું સાચું વાહન છે, એટલે બાળકની પહેલી શક્તિ એ વાહન ઉપર પૂરું પ્રભુત્વ મેળવવામાં જ ખૂબીવી જોઈએ. દરેક બાળકમાં કલ્પનાશક્તિ, શબ્દનો શોખ, અભિનય શક્તિ, અને ભાવના અને તરંગોની સમૃદ્ધિ હોય છે, આનો ઉપયોગ તેનામાં ચોતાના દેશના સાહિત્યનો અને ઇતિહાસનો રસ જગાડવામાં થવો જોઈએ. મેઘદૂતીભરી અને હુખખી જોડણીની અને પાઠોની ચોપડીઓ બાળકને વેરન લેવી અને નિરુપયોગી લાગે છે, તેને અહલે-બાળકને ઝડપી-પગથિયાંથી તેની ભાષાના સાહિત્યમાંના સરસમાં સરસ ભાગોનો પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, તેમજ તેને વર્તમાન અને ભૂતપૂર્વના જીવનનો પણ પરિચય કરાવી દેવો જોઈએ, અને આ બધી વસ્તુઓ તેની આગળ એવી રીતે રજૂ કરવી જોઈએ કે જેથી તેનામાં મેં પહેલાં કહેલા સુણેલા જગત થાય. આ સમયે બીજા બધા અભ્યાસ કેવળ ચારિત્ર અને મનના વિકાસને અનુલક્ષીને જ ચોગવો જોઈએ.

આમાં એમણે સ્વભાષાનું શિક્ષણ કંઈ રીતે આપવું જોઈએ એ પણ સૂચયું છે. અને નાગકો માટે યોગ્યેશ્વરી પાઠ્યપુસ્તકો કે ત્રણ હોવાં જોઈએ એનો પણ ખૂબ દ્વંદ્વમાં એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જ પુસ્તકમાં બીજા એક કેશવ એમણે એ વિષે સહેજ વિસ્તારથી લખ્યું છે. તેમાંથી અપૂરતો ભાગ હું અહીં ઉતારવા માગું છું.

“ These books should contain, for the younger student, the lofty examples of the past, not as moral lessons, but as things of supreme human interest, and for the elder student, the great thoughts of great souls, the passages of literature which set fire to the highest emotions and prompt the highest ideals and aspirations, the records of history and biography which exemplify the living of those great thoughts, noble emotions and aspiring ideals. This is a kind of good company, SATSANGA, which can seldom fail to have effect so long as sententious sermonising is avoided, and becomes of the highest effect if the personal life of the teacher is itself moulded by the great things he places before his pupils. It cannot, however, have full force unless the young life is given an opportunity, within its limited sphere, of embodying in action the moral impulses which rise within it.”

ભાવાર્થ. નાનાં નાગકો માટેના પુસ્તકોમાં શૂનકાળનાં લગ્ન ઉદાહરણો આપવાં જોઈએ. પણ તે ઉપદેશરૂપે નહિ પણ માણસોને જેમા વધારેમાં વધારે રસ પડે એવી વસ્તુ છે એ તરીકે; વળી મોટા નાગકો માટેનાં પુસ્તકોમાં મહાન આત્માઓના મહાન વિચારો આપવા જોઈએ. જ્યાંમા જેવી કાગળીઓને જાનુકારી મૂકે, જ્યાંમા જેવા આદર્શો ખસા કરે, અને જ્યાંમા જેવી નિદરતાદંડા જગાડે એવા સાહિત્યના ભાગો આપવા જોઈએ, તથા એ મહાન વિચારો, ઉમદા કાગળીઓ અને ઉચ્ચ આદર્શોના ઉદાહરણરૂપ ઐતિહાસિક પ્રસંગો કે જીવનો આપવાં જોઈએ. આ પણ એક પ્રકારનો સત્સંગ જ છે, અને જો આપણે ઉપદેશ આપવાનું ઇચ્છી શકીએ તો એની અસર થવા વિના રહેતી નથી. વળી શિક્ષક જે વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરે તો હોય છે, તે વડે જો એનું પોતાનું જીવન ઘડાયેલું હોય છે, તો તો એની અસર થવાનેમા વધારે થાય છે. પણ જ્યાં મુશી એ જગતા યુવાનોને પોતાના મર્યાદિત જીવનમાં એમના નવમાં કાંઈક નૈતિક વ્યવસ્થાઓ અને ભૂંસાઓને કાર્યમાં ઉતારવાની તક મળતી નથી ત્યાં ત્યાં મુશી એ અસર પૂરું જોર પકડતી નથી.

દૃષ્ટિએ આપવા માગતા હોઈએ, તો પછી તેને વધારે સમય આપવો જ રહ્યો. અને એ રીતે વિચાર કરતાં આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં આજે સ્વભાષાને જેટલો સમય મળે છે, તે પૂરતો નથી. માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણોમાં જો આપણે સ્વભાષાને વધારે સમય આપીએ એટલે આજે જેટલો આપીએ છીએ એના કરતાં શરૂઆતના ધોરણમાં બમણો અને પછી ઘટાડતાં ઘટાડતાં દોઢો કરીએ તો પણ વધારે પડતું ન કહેવાય. એટલો સમય ન આપીએ તો સ્વભાષા ઉપર આખી કેળવણીનો પાયો રચવો અશક્ય બની જશે. જો આપણે શરૂઆતનાં વર્ગોમાં બાળકોને ભાષાનો જોડો તો કાળ આપી દેવાનો પ્રયત્ન ન કરીશું, તો એમનું બીજા બધા વિષયોનું શિક્ષણ પણ કાચું રહી જશે. મેં ઘણીવાર જોયું છે કે બાળકો ભાષા સમજી શકતાં નથી એટલે જ મહિતના કેટલાય દાખલા તેમને સમજાતા નથી અને પરિણામે ગણિતમાં કચાશ રહી જાય છે.

જો એકવાર બાળકોને સ્વભાષા ઉપર સારો ધ્યાન આપી જશે, એવી રચના અને વ્યવસ્થાની સમજ પડી જશે, એનો ઉપયોગ મનમાની રીતે કરવાની તાલીમ એમને મળી જશે, તો પછી બીજા વિષયોમાં એમની પ્રગતિ ઝડપ થવા માંડશે. હું અમારા વિનય મંદિરનો જ અનુભવ કરું તો ત્યારે અમારી પાસે વિદ્યાર્થીઓ નવા નવા આવ્યા ત્યારે અમને બધા જ વિષયમાં તે કાચા લાગ્યા. અને ગુજરાતીમાં તો એટલા કાચા લાગ્યા કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. દરેક શિક્ષક ફરિયાદ જ કરતો હોય. આખરે અમે ધીમે ધીમે એમનું ગુજરાતી સંગીન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા અને જેમ જેમ ગુજરાતીમાં પ્રગતિ થતી ગઈ, તેમ તેમ બીજા વિષયોમાં પણ પ્રગતિ જણાવા લાગી. આજે હવે અમારે બાળકોની સમજ-શક્તિ વિશે ફરિયાદ કરવાપણું રહ્યું નથી. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને પણ જે એક વ્યતની પોતાને વિશે પોતે ઠાઠ છીએ એવી અમનેતાની વૃત્તિ હતી તે ચાલી ગઈ છે, અને એમનો આત્મ-વિશ્વાસ વધ્યો છે. રોજ રોજ એમને પોતાની પ્રગતિ ચતી લાગે છે, અને પરિણામે સ્વાધ્યાયની વૃત્તિ વધતી જાય છે. આમ કેવળ સ્વભાષાનું શિક્ષણ સંગીન કરવાને પરિણામે અમે આખું શિક્ષણ હાંચી કસાએ લઈ જઈ શક્યા.

સ્વભાષાનું ધોરણ જોડું કરવાની વાત કરું છું ત્યારે મને એને અંગે ખીણ પણ એક વાત સૂઝે છે, એટલે તે પણ અહીં જ કહી દઉં. જો આપણે સ્વભાષાનું શિક્ષણ સંગીન કરવા માગતા હોઈએ તો એમાં દરેક દરેક સિપાતા શિક્ષકનો આપણને સહકાર મળવો જોઈએ. ભૂગોળ કે ઇતિહાસ શીખવનાર શિક્ષક કેવળ હટીકત સાચી છે કે નહિ એટલું જ જુએ, અને કેવી ભાષામાં એ રજૂ કરી છે એ તરફ નજર ન રાખે, તો એકલા ભાષા-શિક્ષકની મહેનત બહુ થઈ આવે. એટલે ત્યાં સુધી દરેક સિપાતા શિક્ષક ભાષા સંબંધે ચોક્કસાઈ અને ચીવટ ન રાખે, ત્યાં સુધી સ્વભાષાનું ધોરણ જોડું ચકાવતું મુશ્કેલ રહેવાનું. પહેલાં ત્યારે હાઈસ્કૂલોમાં બધા વિષયો અંગ્રેજી દ્વારા શીખવાતા ત્યારે અંગ્રેજીનું ધોરણ જેટલું જોડું હતું, તેટલું આજે બધા વિષયો ગુજરાતીમાં—સ્વભાષામાં શીખવાવા માંડ્યા પછી રહી શક્યું નથી, એ સૌ શિક્ષકોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. અને આ વસ્તુ યુનિવર્સિટીના પ્યાનમાં આવતી નથી, એટલે મંદિરની પરીક્ષામાં અંગ્રેજીના વિષયમાં વાંદરાના કતલખાના જેવી કતલ ચાલે છે, અને પછી ચારેકોર મહાભારતના યુદ્ધ પછી ગર્યો હતો એવો હાહાકાર થોડો છે.

જે દરેક શિક્ષક ભાષા વિશે માત્રન રહે તો દરેક વિષય જાળકનું શબ્દભંડોળ વધારે અને દત્તિદાસ જેવા વિષય તો જાળકની ભાષા અને શૈલીના ઘડતરમાં પણ ખૂબ ફાળો આપી શકે. સ્વભાષાના શિક્ષણમાં સ્પષ્ટ ભાવવાહી વાચન, દૃઢવંદવાળું પ્રવાહી સંયોગ લખાણ અને મુદ્રાસર અને અસરકારક વાણી—એ બધાનો સમાવેશ થવો જોઈએ આ બધાંની પૂરતી તાલીમ આપણા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને મળતી જોઈએ અને શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમમાં એ બધાંની જોગવાઈ કરતી જોઈએ. વિદ્યાર્થી પોતાના મનના વિચારો અને ભાવો સામાને સ્પષ્ટ રીતે અને સહેજાઈથી લેખન કે વાણીદ્વારા સમજવી શકે અને પોતે જે વાંચે કે સાંભળે તેનો અર્થબોધ અને સારઅર્થ કરી શકે, એટલું પ્રભુત્વ તેને સ્વભાષા ઉપર હોવું જ જોઈએ. આજે આપણી એ સિધ્ધિ નથી. આજે ઘણા ભણેલા માણસો પણ પોતાના મનની વાત બરાબર સુસંગઘ અને અસંદિગ્ધ ભાષામાં લખી કે કહી શકતા નથી. નવા ભણેલામાંથી જે ગુજરાતી લેખકો આપણને મળ્યા છે, એમની એ લેખનશક્તિ માટે એમની શાળાના શિક્ષકો કયું જ ગૌરવ લાઈ શકે એમ નથી. એ શક્તિ એમની પોતાની કમાણી છે. હું મારો પોતાનો જ વિચાર કરું છું તો મને સમજાય છે, કે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરતા સુધીમાં કોઈ પણ શિક્ષક એવો મને નથી મળ્યો, જેણે મને સ્વભાષાનો કાજૂ મેળવવામાં મદદ કરી હોય, અથવા મારે એ મેળવવો જોઈએ એવું સૂચન પણ કર્યું હોય.

મામ આજ સુધી ઉપેક્ષા પામેલી આપણી સ્વભાષાની પાછી એને થોડા સ્થાને પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે, એ ખૂબ આનંદની વાત છે, અને છેક ઉચ્ચતમ શિક્ષણના વાહન તરીકે એનો સ્વીકાર કરી આપણે એને એનો પૂરેપૂરો કરભાર આપીશું તો એ પણ આપણી કામદુધા ધર્મને આપણા મનોરથો સિદ્ધ કરશે.

શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું સ્થાન કયું હોવું જોઈએ એ વિષય આટલેથી પતાવી હવે હું આગળ માઢી રાષ્ટ્રભાષાના સ્થાન વિશે થોડી ચર્ચા કરવા માણું છું. આ સેતુ હિમાલય વિસ્તરેલા આપણા દેશને એક રાષ્ટ્રભાષાની જરૂર છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ થઈ શકે એમ છે, એ વિશે કેટલાકના મનમાં ભલે થોડીચણી શંકા જોવા રહી હોય; એ શંકાને કાળચક્ર જ ખસીને સાફ કરી નાખશે, એને માટે દલીલની કાનસ વાપરવાની જરૂર મને જણાતી નથી. એટલે હું તો આપણને રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ છે, અને તે હિંદુસ્તાની જ એવું પ્રહીત ધારીને જ આગળ ચાલું છું.

રાષ્ટ્રભાષા સીખવતી એ નકી જ છે, તો ક્યારે એની સરખાત કરવી અને એના શિક્ષણની મર્યાદા સ્વીકારવી એ જ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. સ્વભાષાના શિક્ષણ ઉપર હું પહેલાં ફરી થોડાં એટલે સમય અને એટલી મહેનત ખર્ચવામાં આવે, તો પ્રાયગિક ગ્રામનાં ચાર ધોરણ જેણે પડાવ્યાં છે એવા જાળકને હિંદુસ્તાનીનો પરિચય જરૂર કરાવો શકાય. એક તો હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી એ બંને ભાષાઓ વચ્ચે શબ્દભંડોળનું, વાક્ય-રચનાનું, રૂઝિયાતોનું અને એવું જ બીજું પ્રકૃતિગત સામ્ય એટલું બધું છે, કે એ ભાષા સીખવામાં બંનેઓને કાઢી જઈને પડવાની નથી. ત્રિપિતી મુશ્કેલી તો આપણે છે જ નહિ. હાલુ સરકારે જન ગુજરાતી ત્રીજી યોગદીથી આપણે નાગરી અક્ષરોનો પરિચય શરૂ કરી

ઈએ છીએ. ને ગુજરાતીમાં પણ વપરાતા હોય અને હિંદીમાં પણ વપરાતા હોય એવા ઉભયસામાન્ય શબ્દો વધારે હોય એવી ભાષામાં લખાયેલી સંદેશી વાતો, ઇતિહાસના પ્રસંગો અને મનમોહક અને ઝટ મોટે થર્મ જન્ય એવી નાની કવિતાઓ અને ગીતો દ્વારા આપણે હિંદીનો પરિચય કરાવવાનું શરૂ કરીએ તો બાળકોને પોતે જુદી ભાષા શીખે એવું લાગવાનો સંભવ નથી. અને આવાં પુસ્તકો ગોળવાં એ ખડુ મુશ્કેલ નથી કાણુ ગુજરાતીમાં પણ ફારસી, અરબી અને હિંદુ શબ્દો ખૂબ વપરાય છે. આ કામમાં આપણને વપરાયતા કામમાં કરેલી ચાર હમ્તર હિંદી શબ્દોની યાદી ખૂબ મદદકર્તા થઈ પડે એમ છે.

હિંદુસ્તાનીને સમય આપવો બીજી રીતે પણ આપણને પોતાય એમ છે. હિંદુસ્તાની સાહિત્ય પણ, આપણે સ્વભાષાદ્વારા જે સંસ્કારગ્રીજ વાવવા માગીએ છીએ, એમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવું છે આપણે. ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, આદર્શ, ધર્મ બધું એક જ છે. કિન્તુ, હિંદુસ્તાની નિના આપણું સંસ્કારધન બાળકોને એણું મળે એમ કહી શકાય. એટલે એ રીતે પણ રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવું જરૂરનું છે.

રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રચીશરવું?—તો એમ કહી શકાય કે પર પ્રાંતના દેશબંધુઓ સાથેના પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે અને આખા રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે જેટલા જ્ઞાનની જરૂર પડે, એટલું એને મળી રહેવું નેઈએ. અને આ કંઈ ખડુ ભારે વસ્તુ છે એવું નથી કારણ કે સ્વભાષા ઉપરના એનો કાબૂ આપોઆપ જ એને રાષ્ટ્રભાષા ઉપર પણ અમુક કાબૂ તો આપી જ દેશે, અને પછી તો એને થોડું રાષ્ટ્રભાષા અને થોડી વિશિષ્ટ રૂઢિ શૈલી જ પકડવાની રહેશે. નહિ તો સામાન્ય રીતે બંને ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય એટલું બધું છે કે એને ઝાઝી મહેનત કરવાપણું રહેશે જ નહિ.

આમ બાળકને રાષ્ટ્રભાષાનો સારો જોવો પરિચય થઈ જાય એવો એક લાભ એ પણ છે કે હિંદના જુદા જુદા બધાય પ્રાંતોનું સાહિત્ય, બધાય પ્રાંતોનો જ્ઞાનરાશિ, બધાય પ્રાંતોનો પુરુષાર્થ એ બધું એને એ મારફતે જોખવવા મળુવા મળે. કારણ પછી દરેક દરેક ભાષામાં દરેક દરેક ભાષાનાં પુસ્તકો ન ક્રિતરે તો પણ ચાલે—હિંદીમાં ક્રિતરે એટલે સૌને મળી રહે. આમ થવાથી રાષ્ટ્રની શક્તિનો કેટલો બધો બચાવ થઈ શકશે એનો ખ્યાલ કરેજે કરી શકાય એમ છે.

આમ સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા બાળકોની ગ્રહણશક્તિ અને જાણ શીખી લેવાની કુશળતા પણ ક્રીક ક્રીક વધ્યાં દશે. એટલે પછી એને પરદેશી ભાષા શીખવવામાં મહેનત ખૂબ ઓછી પડશે. જે માણસને પોતાની ભાષા બરાબર આવડતી હોય છે તેને પરદેશી ભાષા શીખી લેતાં વાર લાગતી નથી, અને મહેનત પણ પડતી નથી. આજે આપણાં બાળકોની કેટલી બધી શક્તિ અંગ્રેજી શીખવામાં વેગરૂઢ જાય છે, એનો નો વિચાર્યો નથી. વિચાર કરીએ, તો સાચે જ આપણને ચીતરી આવે. આનું એક કારણ એ છે કે બાળકો હજી પોતાની ભાષા વાપરતાં જ બરાબર શીખ્યાં કે ટેવાયાં હોવાં નથી, ત્યાં તેમને માથે તફાવિદેશી ભાષાનો બોળો લાદવામાં આવે છે, અને પરિણામે ગોખણપટ્ટી અને મ.ચાકટ જ રહે છે.

પરદેશી ભાષા શીખવવાની શરૂઆત ક્યારે કરવી નેઈએ, એ સંબંધે હિંદુસ્તાની કેળવણી ખાતાએ શિક્ષકો માટે એક સૂચનાપત્રી બહાર પાડેલી છે, તેમાંથી એવાર પાઠ્યે

૬ ઉપરું પુ. (આ મુસનાયોથી દરેક દરેક શિક્ષકે વાંચવા જેવી છે. એમાં શિક્ષણની આમાન્ય અર્થા ઉપરાંત દરેક દરેક વિષયનું શિક્ષણ કેમ આપવું, એની વિગતવાર મુસનાયો આપેલી છે. પુસ્તક છત્રો પાનાંનું છે, છતાં સિમ્ત ફક્ત એ શિર્ષિક એટલે સવા રૂપિયો જ છે. એનું નામ *Hand Book of Suggestions for Teachers* છે અને તે અંગ્રેજી બોર્ડ એવ એડ્યુકેશને પ્રગટ કરેલું છે. એ પુસ્તકમાંથી હું આ ઉતારો લઉં છું.)

“The first essential is that the children who take it shall be reasonably proficient in the use of their own language. Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign tongue; a daily lesson for about three years under competent teaching seems necessary to ensure this standard being reached.”

આપ.યં: પહેલી વાર તે એ છે, કે જે બાળકો ખીજ બાપા લેવા માગતાં હોય તેમને સ્વતંત્રતા ઉપર નીક નીક પ્રભુત્વ મળેલું હોવું જોઈએ. ખીજ ઘરત એ છે કે અભ્યાસ કેમ પૂરતો લાંબો હોવો જોઈએ, અને વર્ગો પણ પૂરતી સંખ્યામાં મળવા જોઈએ, કે જેથી અને એ વિદેશી ભાષા જોડવામાં અને વાંચવામાં બાળકો પૂરતી કુશળતા મેળવી શકે. આટલા મરે ત્રણ વરસ સુધી રોજ એક એક સમય મળે એ ખૂબ જરૂરનું છે.

આ ઉતારોનો પાછો ભાગ પણ ખૂબ મહત્વનો છે, પણ તેની અર્થા હું હમણાં નથી કરવા માગતો. એમાં સંસ્કૃતમાં કહેલી વસ્તુ ઉપર જ હું હમણાં આપનું ધ્યાન ખેંચવા માણું છું, કે ખીજ બાપા યાજ્ઞા મરે તે પહેલાં બાળકે સ્વતંત્રતાની નીક નીક કસરત કરી સોધી લેવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ તે સંસ્કૃતમાંથી કરી શકે એવી રીતિ આવેલી હોવી જોઈએ. શ્રી અરવિંદ પોતે જનુ એમના પુસ્તકમાં આ વિષે લખ્યું છે:

“The first attention of the teacher must be given to the medium and the instruments, and, until these are perfected, to multiply subjects of regular instruction is to waste time and energy. When the mental instruments are sufficiently developed to acquire a language easily and swiftly, that is the time to introduce him to many languages, not when he can only partially understand what he is taught and masters it labouriously and imperfectly. Moreover, one who has mastered his own language, has one very necessary facility for mastering another. With the linguistic faculty unsatisfactorily developed in one's own language to master others is impossible.”

ભાવાર્થ: શિક્ષકે પહેલું ધ્યાન સ્વભાષાનું જ્ઞાન અને પ્રદ્યુશક્તિઓને ખીસવવા ઉપર જ આપવું જોઈએ, અને એ વસ્તુઓ ન્યાં સુધી પૂરી વિગતી નથી હોતી, ત્યાર પહેલાં જ શિક્ષણના વિષયોમાં વધારો કરવો એ સમય અને શક્તિ વેચી નાખવા ગરાગર છે. બ્યારે માનસિક શક્તિઓ એક ભાષાને સહેલાઈથી અને ઝડપે પ્રદ્યુ કરવા પૂરતી વિકાસ પામી હોય, ત્યારે જ આળોકને બીજા ભાષાઓ શીખવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. ન્યાં સુધી એને જે કાંઈ શીખવતા હોય તે એ પૂરું સમજતો ન હોય અને મહામહેનને અને અરુઘુંપરુઘું જ પચાવી શકતો હોય, ત્યાં સુધી તેને માથે નથી ભાષાનો જોગ ન લાદવો જોઈએ. વળી જે માણસે પોતાની ભાષા ઉપર કામ મેળવ્યો હોય છે, તેને બીજા ભાષા શીખવા માટેની એક અતિ આવશ્યક સગવડ મળી ગઈ હોય છે. ન્યાં સ્વભાષામાં જ એની ભાષાપ્રદ્યુ કરવાની શક્તિ વિકાસ ન પામી હોય, ત્યાં બીજા ભાષા ઉપર કામ મેળવવાની વાત જ શી કરવી ?

આમ આ ઉત્તરોમાં ટાંકી હું જે કહેવા માગું છું તે એ, કે ન્યાં સુધી આળોક પોતાની સ્વભાષા ઉપર કીક કીક કામ નથી મેળવ્યો, ત્યાં સુધી તેને વિદેશી ભાષા શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેની શક્તિઓને કચડી નાખવા ગરાગર છે. અને એથી આજે આપણે અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત માધ્યમિક શાળાના પહેલા ધોરણથી કરીએ છીએ તે ખોળકના વિકાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ હાનિકારક છે. અને માણે એટલું બસ ન હોય તેમ હમણાં હમણાં થોડો સમય ધર્મા પ્રાથમિક શાળામાં પણ અંગ્રેજી દાખલ કરવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે !

મારા મત પ્રમાણે તો અંગ્રેજીની શરૂઆત આપણે માધ્યમિક શાળાના ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી કરવી એ ધૃષ્ટિ છે. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બહુ પાછળ અથવા કાચા રહી જશે એવી લગાવે ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. કારણ એ બેચણ વરસ દરમિયાન તેણે પોતાની સ્વભાષાનો પાગો એવો ગ્રંથીન કરી લીધો હશે કે તેને આ નવી ભાષા શીખતાં ગાઝી જહેમત નહિ ઉઠાવવી પડે. બીજાં બેચણ વર્ષ મોડું શરૂ કરવાને પરિણામે તેમની પ્રગતિ વધારે ઝડપી થવાનો જ સંભવ છે, અને પહેલેથી જ તેમનું જ્ઞાન વધારે ચોક્કસ અને પાકપાયે થવાનો સંભવ છે.

કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર શાળાઓમાં આવો પ્રયોગ થયો છે, અને ત્યાં એને સારી સફળતા મળી છે. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અંગ્રેજી વાક્યરચના વહેંકાં અને સહેલાઈથી સમજતાં માલમ પડ્યાં છે અને પરિણામે આજે જેટલું જ્ઞાન આપીએ છીએ એટલું જ્ઞાન તો તેમને એતે મળી જ રહે છે. માત્ર હાલની પદ્ધતિમાં કુમળાં મગજને યોગી નાખવાનો જો શક્તિઓને કચડી નાખવાનો જે લાભ રહેતો છે તે તેમાં નથી મળતો, એટલું જ એ નુકસાન છે.

અંગ્રેજીની શરૂઆત ક્યારે કરવી એ નક્કી કર્યા પછી, અંગ્રેજીના શિક્ષણનું ધોરણ કેવું રાખવું એ પણ વિચારવાનું રહે છે. અંગ્રેજી ભાષાનું સાદિત્વ ખૂબ સમૃદ્ધ છે, આખી દુનિયાના વેપારની એ ભાષા છે, એ મારફતે આપણે વિશ્વસાદિત્વને અને વિશ્વતાન-ભંડારને પહોંચી શકીએ એમ છીએ, એ બધું સીધારવા હું તૈયાર છું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજી

આપી શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આજે જેમ જેઓ ઘડતરી પરીક્ષા આપે છે, તેમને પોતાના ધંધાને લગતાં જર્મન પુસ્તકો સમજવા પરંતુ જર્મન શીખવું પડે છે, તેમ અંગ્રેજી શીખવાનું રહે, એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. પણ અંગ્રેજી વિના ચાલે જ નહિ, એવી સ્થિતિ તો આપણે ટાળવી જ ધો.

તો પછી, એનો અર્થ એ થયો કે અંગ્રેજી એ વિકલ્પનો વિષય સ્થાપનાને લેવો હોય તે લે, ન લેવો હોય તે ન લે. પણ આજે જ એ સ્થિતિ આવી ગઈ છે, અથવા આવતી કાલે જ એ સ્થિતિ આવી જવાની છે, એવું માન્યા લેવાય એમ નથી. એને ઠીક વાર લાગશે. તો ત્યાં સુધી આપણા શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન શું ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ મારી આટલી સુમિદા પછી આપવો સહેલો છે. પણ તે પહેલાં બીજી એક વાત મારે અહીં કહી દેવી છે. અંગ્રેજી ભાષાનો બે રીતે અભ્યાસ થઈ શકે: એક તો એના સમૃદ્ધ સાહિત્યનો વારસો મેળવવાની દૃષ્ટિએ; અને બીજું, એ દુનિયાની વ્યવહારની ભાષા છે, એ દૃષ્ટિએ. આપણા સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં આ બીજી દૃષ્ટિ જ આપણે રાખવી જોઈએ. અને જો એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા અંગ્રેજીનો અભ્યાસક્રમ ઘડીશું, તો તેમાં આજના અભ્યાસક્રમમાં આવતી ધણીખરી કસરતોનો છેદ કાઢી જશે. પછીથી આપણી દૃષ્ટિ એટલી જ રહેશે કે આપણે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી વાંચતો સમજી શકે અને વખત આવે વાત કરી શકે તથા વ્યવહાર પૂરતો પત્રવ્યવહાર કરી શકે એટલું જ્ઞાન આપણે તેને આપવું જોઈએ. અહીં હું આપને પેલી ઈંગ્લેન્ડના કેમ્બ્રિજી ખાતાએ પ્રગટ કરેલી નૂતના પોથીમાંના ઉતારાની ફરી યાદ આપું છું. તેનો પાછલો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

“Other conditions are that the course shall be sufficiently long and the lessons frequent enough to guarantee at the end a satisfactory degree of facility in speaking and reading the foreign language.”

એટલે કે બાળકને એ પરભાષા સારી રીતે બોલતાં અને વાંચતાં આવડે એટલું બસ છે. એને એ ભાષા સારી રીતે લખતાં આવડવી જોઈએ એવું નથી. લખવા માટે વધારે અભ્યાસ, વધારે મહેનત અને વધારે પ્રયત્નની જરૂર હોય છે, અને તે આપણા હેતુ માટે આવશ્યક નથી. આપણને અંગ્રેજી વાંચવાના પ્રસંગો રોજ આવે છે, બોલવાના કેટકે વાર આવે છે, પણ લખવાના તો જવશ્ય જ આવે છે. લેખ તો લખવાનો હોય નહિ, એટલે જો આપણે આપણા અભ્યાસક્રમમાંથી અંગ્રેજી લેખનને બાદ રાખીએ અને એ રીતે બચતાં સમય અને શક્તિ વાચન અને અર્થગ્રહણ ઉપર ખર્ચીએ તો આજના કરતાં પણ અંગ્રેજી વધારે સારું થાય. કળી એ વિદ્યાર્થીઓનો આજના કરતાં સ્વભાવ ઉપરનો કાબૂ વધ્યો હશે એટલે એઓ જે વાંચશે અને સમજશે તે સ્વભાવમાં સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકશે અને આપણને એ જ નિર્ણય છે. પોત ને વાંચે તેનો લાભ પોતાના અંગ્રેજીથી અનમિત લઈએ અને આપી શકે, એટલું આપણે માટે બસ છે.

અને આટલું કરવા માટે તો પાંચ વર્ષ ખૂબ જ લાંબો ગણાય છે. મેં જે ઉતારો ટાંક્યો છે, તેમાં તો ત્રણ જ વરસ લખ્યા છે અને રેન્ડ એક સમય હોય તે બસ ગઈએ

તે સ્વભાષાના વ્યાકરણની કસરત દ્વારા જ મેળવે અને એ રીતે તેના પાયા વધુ સંગીન બનાવે એ પછી તમને બીજી ભાષાઓમાં મદદગાર ચર્ચ રહેશે.

અત્યારે આ પ્રાચીન ભાષાઓનું વ્યાકરણ અભ્યાસક્રમમાંથી ઘટાડી 'તો' નાખ્યું જ છે, અને એ સારું જ થયું છે. પણ અહીં એક સૂચના હું કરી લઉં. જેઓ એ ભાષાઓનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માગતા હોય તેમને માટે મહાશાળામાં વ્યાકરણનો કોઇ એકાદ અંશ રાખવો જોઈએ. એ વિના એ ભાષાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન કહેવાય. જો કે મારા આજના વિષયની ચર્ચા મેં માધ્યમિક કળવણીને લક્ષ્યમાં રાખીને જ મોટે ભાગે કરી છે, છતાં આટલું એક સામાન્ય સૂચન કરવાની છૂટ લઉં છું.

મારો વિષય હવે પૂરો થયો છે. મારા આખા વ્યાખ્યાનનો સાર ટૂંકમાં આપવો હોય તો તે હું આમ આપું. શિક્ષણમાં સ્વભાષાને આંજો મળ્યું છે એના કરતાં વધારે મહત્ત્વ મળવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય ભાષાને તરત શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. અંગ્રેજી વિકલ્પનો વિષય થવો જોઈએ, અને શીખવાય ત્યાં જ્યારે દરિએ જ એ શીખવાવો જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કાર ભાષાને આવશ્યક સ્થાન હોય, પણ તેના શિક્ષણમાં વ્યાકરણની વિગતોને પ્રાધાન્ય ન મળે. *

* ૬૬ મી ગાંધી જયંતી નિમિત્તે જનરાત વિદ્યાપીઠે યોજેલી 'શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમંથા' નું ત્રીજું વ્યાખ્યાન.

પશ્ચાત્તાપ

‘પ્રિયદર્શી’

નવાંકુરો અંતર મ્હેક્તાં હતાં
 અર્થું ન તે દિ' ઉરકૂલ મેં તને,
 આજે હવે સૌ મૃદુ કેસરો ખયા
 વાંચું ન ફેલાવી શકું સુગંધયે
 ભર્મિસર્યા કંઠ સિતારથી કદિ,
 મીઠી કવિતા તુજને સુણાવી ના,
 ભર્મિ અને શુંજન આજ ઓસર્યા
 વહી શકું, ઈચ્છું છતાં ન ગીતડાં
 છતાં કહું તેં વર યાચ વત્સ હું
 ત્યારે મને શું વઢવું સૂઝું નહિ
 અદૃશ્ય થાતાં તવ લબ્ય દર્શન
 સાચું ઘણું કિન્તુ કશું મળ્યું નહિ.

નાખીને શુદ્ધ માનવતાનું અથવા માનવજીવનની દિવ્યતાનું તરલ તેજસ્વી હૃદયગમ સ્વરૂપ લેખકે ખરેખરી કલાથી યુગ્યું છે. આર્ચજીવનની સંકુચિતતા અને અનાર્ચજીવનની સંસ્કાર-હમતા એકી સાથે પ્રગટ કરવામાં બેશક ઉચ્ચ પ્રકારના હૃદયભાવથી કવિ પ્રેરાયા છે. અગસ્ત્યનો પ્રિય શિષ્ય વિશ્વરથ આ નવીન દર્શનનો ઋણિ છે. અંગત કે ઐતિહાસિક કારણોના ડંખ એના હૃદયમાં નથી એણે આર્ચજીવનની સક્રિત અને મર્યાદા ઉભયનું દર્શન કર્યું છે. એણે રામચરણ કંઠી તરીકે દરુજીવનના માનવભાવનું અને ભાવની ઉત્કાન્તિની શક્યતાનું પણ દર્શન કર્યું છે.

‘લોપામુદ્રા’ એ બહુ લાંબી કૃતિનો આ તો માત્ર પ્રથમ ખંડ છે. ‘સંસ્કૃત નાટકની નાન્દીમાંના આડકતરી રીતના વસ્તુસૂચનની પેઠે આ પ્રથમ ખંડમાં લોપામુદ્રા ઝગઝગાત વીજળી સમી આવીને ચાલી ગય છે. આ ભાગનું નાયકપદ કર્તાએ વિશ્વરથને આપ્યું છે. વિશ્વરથ આર્યોના ગાંધી રાજાનો વરણના વરદાનથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર છે અને આર્ચસુદ્ધિના પ્રખર સંરક્ષક અગસ્ત્ય મુનિનો પરમપ્રિય શિષ્ય છે. ભરતોની પ્રતિજ્ઞાનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક છે અને તેમની આજ્ઞાએનું કેન્દ્ર પણ એ જ છે.

વિશ્વરથ અને જમદગ્નિ—મામો ભાણેજ—બેડકા ભાઈઓ પેઠે ઉછરે છે એમને એક બીજા વગર એન પડતું નથી. એનેતા બાલકાળ રસિક રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે. લોપામુદ્રાએ વિશ્વરથને સુખન કર્યું અને જમદગ્નિને ના કર્યું તેથી ‘અં . . . અં . . .’ કરતો એ રડ્યા બેડો. મામાથી આ કેમ ખમાય ? એ લોપામુદ્રાને ધસડી લાવે છે અને શાકુન્તલમાં જે તોરથી બાલક સર્વદમન દાંત ગણવા માટે ‘હિંદા તારું મો’ એમ સિંહને આજ્ઞા કરે છે, તેવા જ તોરથી ‘જમદગ્નિને સુખન કર’ એમ ફરમાવે છે. યુરુના આશ્રમમાં બહુવા જવાનો સમય થાય છે અને મામાભાણેજને સાથે જ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં મોક્ષલાવનો કાવ ધાય છે.

યુરુને ‘ત્યાં જવાનો પ્રસંગ વિશ્વરથને બહુ વસમો પડે છે. સ્થાનની અપરિચિતતા એને અડળાવે છે. “સત્યા ! તું અમારી બેડે રહે તો !” એ એક વાક્યમાં એનું હૃદય લેખકે યુગ્મવી દીધું છે. અધર્મણને છોડીને અગસ્ત્ય પાસે એને શા માટે મોક્ષલાવમાં આવે છે તે એનું બાલહૃદય સમગ્રી સકતું જ નથી.

આશ્રમમાં એને અનેક વાર રડતું આવે છે. રાત પડે ને સત્યા સાંભરે ને ધાંધને બદલે આંખમાં અશ્રુ આવ્યા કરે. પરંતુ ધીમે ધીમે આશ્રમ કાઠે પડવા મોડે છે. અને પછી તો રાત્ર મોડો કે ઋણિ ? રાત્રપદ અને ઋણિપદ બને ન ખમાય ? અગસ્ત્ય જેવા ન થવાય ? વરુણની કૃપા કેમ મળે ? ઈત્યાદિ પ્રશ્નો એના નાનકડા હૃદયમાં યનગનાટ મચાવે છે. યુરુના મમત્વનો એ અપૂર્વ અધિકારી બને છે. યુરુની પેઠે એને વરુણના આવાહન અને દર્શનના કાંડ મળે છે.

આયુષકૌશલની પરીક્ષાનો દિવસ આવી પહોંચે છે. તે વખતે આ બાલરામ ફરતી મટકી તાકે છે. સ્વસ્થતાની મૂર્તિ જેવા અગસ્ત્ય આવેશમાં આવી ગય છે અને આ અદ્ભુત બાલકને ઊંચકી ઊભી સરસો દાખે છે. સર્વત્ર ‘ધન્ય ! ધન્ય !’ એમ ઉચ્ચાર ગાજી રહે છે. આ બાલકની આંખમાં અગસ્ત્ય ભાવિ રાજર્ષિના પ્રભાવનું બીજદર્શન કરે છે. એ ગાલવીર ‘અગવાન, મને તો વરુણદેવે મદદ કરી’ એમ કહીને યુરુને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેરીને દૂર કરી હતી તેમ અગસ્ત્ય પણ પોતાનો આશ્રમ ખાલી કરીને શમ્ભરવિગ્રહ નિમિત્તે દિવોદાસનો મહેમાન થવા નીકળે છે. રસ્તે કોઈ નદીને કાંઠે બધાં વિસામો લેવાં રોકાયાં છે. તે વખતે દિવોદાસનો પુત્ર સુદાસ તેનેદેખીને માર્ગે વિશ્વરથને જાંઝા પાણીમાં ખેંચી બર્ષને દૂધાડી દેવાનું કહે છે. સુદાસ એને ઉગારી લે છે. સુદાસના આ અપદ્મયથી એના પિતાને રીસ ચડે છે. અગસ્ત્ય મૈત્રાવરુણ એને 'શી શિક્ષા કરું?' એમ લખકર અવાજે પૂછે છે. વિશ્વરથ બોલી જાય છે: 'હું પાણીમાં ધસગાયો ત્યારે મેં સદસ સૂર્ય જેવો પ્રકાશ જોયો. તેમાં વરુણદેવ ગિરાજતા હતા, તેનાં મેં દર્શન કર્યા. એ સુદાસને લીધે. એને શિક્ષા કરશે નહિ.' અજ્ઞાન વિશ્વરથ આમ મહર્ષિનું લક્ષણ અચિન્તિત પ્રગટ કરે છે. આશ્રમજીવન દરમ્યાન વિશ્વરથનું વ્યક્તિત્વ આમ ક્રમિક વિકાસ પામે છે. પરંતુ એનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ બહુથી તો એના પિતાના અવસાન પછી દીપ્તી નીકળે છે. અગત્યને સમયે આર્યકુલની શક્તિ એકત્ર સંગઠિત કરીને શમ્ભરનો વિનાશ કરવો છે. ભરતો પોતાના નવા રાજ્યને પર રાજ્યમાં રહેવા દેવા હંદગતા નથી. એમને પોતાની સર્વોપરિતા ખંડિત થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ અગસ્ત્ય જ્યાં રહે ત્યાં સ્વરાજ્ય શું તે પરરાજ્ય શું? આર્યકુલની સર્વોપરિતા પાસે ભરતોની સર્વોપરિતાનો પ્રશ્ન સાંકડો જ બચ્ચાય. હિંદ ઉપર પાંદેશી સત્તાઓ એક પછી એક ફાવતી ગઈ તે વ્યક્તિગત રાજાઓના અંગત સર્વોપરિતાના બ્રામક પચાસને લીધે જ. પરંતુ મૈત્રાવરુણ અને અથર્વણ, દિવોદાસ અને વિશ્વરથ જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ જ્યાં હોય ત્યાં આવી સંકુચિત વૃત્તિ કેટલીક ટકર ત્રીક્ષી થાય? ભરતોની સભામાં વિશ્વરથ જ્ય છે. અપૂર્વ પ્રતાપથી, અચિન્તિત સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી એ ભરતોને મંદાત કરી દે છે. એની દૃઢ નિશ્ચયાત્મક વાણી જ સાંભળીએ:

“જ્યાં દિવોદાસ જેવા મહાવીર ગળે છે, જ્યાં વરિષ્ઠ જેવા તપસ્વી સત્ય રહે છે. જ્યાં અગસ્ત્ય જેવા મહર્ષિ વરુણને સેવ્ય પામ છે, ત્યાં—ત્યાં હું તો રહીશ. એ બધાંને સાનિધ્ય સંબળ થવા, સમય આવે એ બધામાં અમર્યાદ પામવા. હું તો વરુણના સારાન પ્રમાણે જાણીશ. એમની કૃપા વડે કાઠએ નહિ કરું તે મારે કરવું છે—નહિ તો મરવું છે. ભરતો! આપને ન પાછરે તો મને છાડી નાઓ, બીજે રાજ ચોધી લો.”

આ સમર્થ શબ્દોમાં તેના વક્તાના કથા ગુણોનું પ્રગટીકરણ છે તે પૃથક્કરણથી બતાવવાની જરૂર નથી.

એક વખતનો અદ્ભુત બાલક હવે પ્રતાપી સુવક થઈ ગયો છે. આ સુવક્તા ચારિત્ર્યનો આવો ઉત્કર્ષ બતાવીને તુરત જ ગુરુપુત્રી શહિણી જોડેતો એનો પ્રેમપ્રસંગ ચીતરીને ઘેરી અપદ્મ-રેખા પણ લેખકે દોરી દીધી છે. બાલપણમાં કુરુગિયાંની રમત જેવી અનેક રમતો સાથે રમેલાં વિશ્વરથ અને શહિણી પૌરનમાં પ્રેમપ્રેરણામાં પ્રવૃત્ત કર્યા છે એમાં કલાવિદ્યાનની દૃષ્ટિએ અસ્વાભાવિકતા કશી ન હતાં, ગુરુપુત્રી તો બહેન જ, એની જોડે પ્રેમપ્રસંગ હોય જ નહિ, એમ માનવાને દેવાયેલી વૃત્તિને અવરુદ્ધ આધાતક કૃતિ અહીં થઈ છે. શહિણી સુદાસની વચનહતા હતી તે હકીકતથી વળી વિદેશ આગ્રાત પહોંચે છે. વિશ્વરથ જેવા ઉદ્વૃષ્ટ પાત્રને આવી અપદ્મિયામાં ધકેલવાની શી જરૂર લેખકને જણાઈ હતી તે સમજાતું નથી. ત્રાસ જેવા પાત્રના વિષયમાં આવી કથના મૂકી હોત તો તેના મૌખ્યદર્શન લેખે ચલાવી લેવાન. અથવા

વિનોદ : એના વાણીતાણા વિશે વિચાર

સુનીલાલ નારાયણ શાહ

[ગતિશીલ આત્મ]

(૫) અર્થવિહીનતામાં અર્થ [Sense in non-sense] :

Wit ઉત્પન્ન કરવા માટે એક નવી રીતનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કેટલીક વાર તદ્દન અર્થરહિત બોલચાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાંતોમાં અર્થરહિત વાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

છઠ્ઠા નામનો એક સૈનિક સેનામાં તોપચી તરીકે કામ કરતો હતો. તે બુદ્ધિશાળી હતો; પરંતુ તેને તોપચી તરીકે કામ કરવામાં કાંઈ રસ પડતો નહિ. એક દિવસ તેના ઉપરી અમલદારે તેને કહ્યું : “ ઈક, અમારી સાથે તને ફાયરો નહિ; મારી તને સલાહ છે કે તું એક તોપ ખરીદ અને સ્વતંત્ર રીતે તારો ધંધો કર. ”

આ સલાહ મૂખાંઈ ભરેલી છે. કેઈ પણ મનુષ્ય તોપ ખરીદ કરી શકે નહિ, કેમકે સામાન્ય મનુષ્યને તોપ વેચાતી મળતી નથી; અને જો તે તોપ પ્રાપ્ત કરે તો પણ તે એકલો કાંઈ કરી શકે નહિ. આવી મૂખાંઈ ભરેલી વાતમાં વિનોદ ક્યાં રહેશે છે ?

ન અમલદાર ઈંદને કહી શક્યો હોત કે “ ઈક, તું વેપારી તરીકે અચ્છો છે; પરંતુ મારે તને કહેવું જોઈએ કે વેપારનું ક્ષેત્ર અને રણક્ષેત્ર તદ્દન ભિન્ન પ્રદેશો છે. વેપારમાં દરેક મનુષ્ય જીતવાની સાથે હરીફાઈમાં જીતે છે, અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ યુદ્ધમાં તેમ થઈ શકતું નથી. સૈનિક પોતાના ઉપરી અમલદારની આજ્ઞાને વશ થતું જોઈએ, અને જીતવાની સાથે સહકાર સાધવો જોઈએ. ”

પરંતુ આ પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં અમલદારે ઈંદને વિનોદમાં જો કહ્યું તે ઉપર ઉપરથી જોતાં તદ્દન અર્થરહિત હતું, પરંતુ તે અર્થરહિત શબ્દો પાછળ અર્થ રહેલો છે. ઈંદે મૂર્ખ છે એ દર્શાવવા માટે અમલદાર પોતે મૂર્ખ હોવાનો ઢોંગ કરે છે. તે ઈંદને જાણે કહે છે : “ તું જેવા મૂર્ખ છે એવી જ મૂખાંઈ ભરેલી સલાહ હું તને આપીશ. ” તે ઈંદની મૂખાંઈ બહેનર સમજે છે, અને તે મૂખાંઈ અનુસાર વર્તવાથી ઈંદ કેવો મૂર્ખ અને એ ઈંદને અમલદાર દર્શાવે છે. જો ઈંદ તોપ શરમાને એકલો રહે તો તે કેવી રીતે કામ કરી શકે, કે જીતવાને કેવી રીતે હરવી શકે, તેમજ તેની મદદવામાં તે કેવી રીતે પૂરી કરી શકે ?

આ પ્રમાણે ચર્ચા વિનાની સલાહ પાછળ અર્થ-sense in nonsense રહેલો છે.

એક પ્રકારે એક સમર્થ વક્તા વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેનું બાપલુ સૌને ખૂબ ગમ્યું; તેથી નાગાઓને ગમગાટ થયો. તે જોઈને તે વક્તા પોતાના મિત્રો તરફ ફર્યો અને તેમને પૂછ્યું : “ શું હું કાંઈ મૂખાંઈ ભરેલું બોલી ? ”

આ પ્રશ્ન આપણને વિચિત્ર લાગે પણ આપણે તેનું સ્વરૂપ તરત જ સમજીએ છીએ. એ “આ મૂર્ખ” શ્રીતાળનોને ગમી નથી એનું હું શું બોલ્યો? આ તાળીઓ સાંભળીને મને શરમ થાય છે: કેમકે આ મૂર્ખાઓને જે વાતમાં રસ પડ્યો તે વાતમાં શું માલ હશે?”

(૬) તર્કદોષ: Confused thinking

ફેટલીક વાર દોષભરેલો તર્ક કરવાથી પણ વિનોદ હિતવત્ થાય છે. નીચેનાં દર્શનોમાં શૂલભરેલી વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એક શુદ્ધ એક દુકાનમાં દાખલ થયો અને ખિસ્કીટ મંગાવ્યાં. પરંતુ તેને તે ખિસ્કીટ પસંદ ન પડવાથી તે ખાઈ મોકલ્યાં, અને તેના બદલે જીંજર મંગાવ્યું. તે જીંજર પીને પૈસા આપ્યા સિવાય ચાલતો ગયો. દુકાનદારે તેને અટકાવ્યો અને કહ્યું: “જીંજરના પૈસા આપો.”

“તેના બદલામાં મેં ખિસ્કીટ આપ્યાં છે” એમ તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

“પણ તમે એનાએ પૈસા ક્યાં આપ્યા છે?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“પણ મેં ખિસ્કીટ ખાધાં છે એ ક્યાં?” શુદ્ધ બોલ્યો.

આ દર્શનમાં તે શુદ્ધ પોતાની વિચારસરણીમાં જૂલ કરતો હતો. તેણે ખિસ્કીટ ખરીદ્યાં, અને તેના પૈસા આપ્યા નહિ છતાં ય તે એવી રીતે વર્તે છે કે જાણે તેણે પૈસા આપ્યા હોય અને જાણે તે પોતાનો માલ ચર્પી ગયો હોય.

એક પુરુષને જે કન્યા સાથે તેનું વેવિધાણ થવાનું હતું એ કન્યા ગમતી ન હતી. તેથી તે લક્ષ્મણ સાથે વાલિવાદમાં બેસ્યો.

“એ સામુ મને ગમતી નથી, તે અકુચિત વિચારની મૂર્ખ બેરી છે.”

“એ વાત સાચી છે, પણ તારે ક્યાં તારી સામુ સાથે પરણવું છે? તારે તો એની છોકરીને પરણવું છે ને?”

“હા, પણ એ તો હવે આપેડ વયની થઈ આવી અને એનામાં કંઈ ક્યાં બાકું છે?”

“એમાં શું? જો એ જીવન અને રૂપાણી ન હોય તો તો સારું: તારે એના વિશે કંઈ ચિંતા કરવાની નહિ રહે. એના ઉપર તું સહેજે વિશ્વાસ રાખી શકીશ!”

“પણ એની પાસે ખાઈ પૈસા પણ ક્યાં છે?”

“પણ એમાં પૈસાની વાત ક્યાં આવી? તું બાપડીને પરણવાનો છે કે પૈસાને?”

“પણ ઈ તો ફેટલી છે.”

“અરે, એમાં શું થઈ ગયું? એનામાં સ્વભાવ પણ ખોટ ન હોય એવી ડ્રેસી હોય તો જ તારે પરણવું છે?”

ખરી રીતે આ છોકરીમાં ઘણાં વાંધાં હતા, અને લક્ષ્મણ એ દરેક વાંધામાં કંઈ પણ ન હોય એવી રીતે ઉત્તર વાળે છે; પણ ખરી રીતે એ બધાએ વાંધા મેળા કરીએ તો એ છોકરી લગ્ન માટે નાલાયક હશે છે.

આવો જ દોષભરેલી વિચારસરણીનું આ એક બીજું દર્શન છે.

કનુએ મનુ પાસેથી એક મોટું તપેકું વાપરવા લીધું હતું. વાપરતાં વાપરતાં તેને એક કાણું પડ્યું. અને મનુએ એવી ખરાબ સ્થિતિમાં કનુને તે પાણું આપ્યું એની સામે ત્યારે કનુએ વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે મનુએ બચાવ કર્યો:

“પહેલી વાત તો એ કે કનુ પાસેથી ક્યાં કાઢાએ તપેકું લીધું હતું? બીજી વાત તો એ છે કે મેં કનુ પાસેથી તપેકું લીધું ત્યારે જ તે કાણું હતું. અને ત્રીજી વાત એ કે ત્યારે મેં તપેકું પાણું આપ્યું ત્યારે તે સાવ સાડું હતું.”

આમાંની દરેક હકીકત છૂટી છૂટી બચાવ તરીકે ચાલી શકે, પરંતુ એક જ વખતે તે સર્વ દલીલો સ્વીકારી ચકાવ નહિ.

આ પ્રકારનાં દર્શનો આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાંથી ઘણાં મળી આવે છે.

એકવાર હસ વર્ષની નાની છોકરી ગુસ્સે ધર્મ હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “પણ અમારાં ગુસ્સે થવા જેવું છે શું?”

“પણ, હું ક્યાં ગુસ્સે ધર્મ છું?”

“તું ગુસ્સે તો ધર્મ જ છે. ન ગુસ્સે ધર્મ હોય તો આમ કેમ બોલે?”

“ગુસ્સે ન થાય? ગુસ્સો ચડે એવું જ તમે કહ્યું હતું ને?”

એ જ પ્રકારનું બીજું દર્શન. જે વસ્તુ વાપરવાની ના પાડવામાં આવેલી હતી તે વસ્તુ એક છોકરાએ વાપરી હતી. મેં તેને પૂછ્યું: “તો કેમ આ વસ્તુ વાપરી છે?”

“મેં ક્યાં એ વસ્તુ વાપરી છે?”

“ત્યારે વાપર્યાં વિના તે બોલી ધર્મ?”

“ન વાપરે! તમે ના પાડી છે એટલે જ મેં તે વસ્તુ વાપરી છે.”

લમહલાલનું જ દર્શન એકવાર ફરીથી હવે લઈએ. જે યુવતી સાથે લમ કરવાની યાત્રા હતી તે યુવતી લુલી હતી અને બોડંગતી હતી. લમહલાલ તે યુવતીનો બચાવ કરતો હતો. “ધારો કે કોઈ સાગ્ર સાગ્ર પગલાળી યુવતીની સાથે તમે પરણવાના છો; તેથી તમને ફાયદો થવાનો છે? તમને દરરોજ ચિંતા રહે કે તે પડી જશે અને તેનો પગ બાંધશે. અને જો તે પડી જાય તો તમને કેટલી ચિંતા અને કેટલી તકલીફ વેદની પડે. અને કાશ્ટનું બિલ લાગ્યું પડે એ વધારામાં. પણ તમે આ યુવતીને પરણો તો તમારે કાંઈ કરવાનું રહે જ નહિ. અહીંઆ તો તમને બધું તૈયાર મળે છે; તમારે હવે કાંઈ ચિંતા જ નહિ!”

આ તર્કસરણીથી કોઈ ઉત્તરાય નહિ, કેમકે જે દુઃખ ભવિષ્યમાં કદાચ આવે તેના ફરતાં જે દુઃખ અત્યારે ચોક્કસ આવે એ વધારે ખરાબ છે તે દેખીતું જ છે.

ઉપર મૂલભરેલી વિચારસરણીનાં જે દર્શનો આપવામાં આવ્યાં છે તેને કેટલેક અંશે મળતા બીજા દાખાઓ અહીં આપવામાં આવે છે. આ સર્વ દર્શનો લમહલાલના સંબંધનાં છે.

એક લમહલાલ પોતાની સાથે એક મદદનીશને લઈ ગયો હતો. એનું કામ લમહલાલ જે કહે તેનું સમર્થન કરવાનું હતું.

લક્ષ્મણે કહ્યું : 'તે છોકરી લતા જેવી મુંદર છે.'

મદદનીશ પડ્યો પાડ્યો : 'હા, તે તો લતા જ જોઈ લો.'

'એની આંખોમાં શું લાવણ્ય છે !'

'હા, એની આંખો અદ્ભુત છે.' મદદનીશે રહસ્ય પુરાવ્યો.

'તેની સંસ્કારિતા અવર્ણનીય છે.'

'એની સંસ્કારિતા તો મુન્ધ કરી નાખે એવી છે' પડ્યો પડ્યો.

'માત્ર એક વાંધો છે, કે તેને જરાક ખૂંધ છે' તે લક્ષ્મણે કહ્યું.

મદદનીશે તરત જ ઉમેર્યું : 'અને કેવી મગ્ગની ખૂંધ છે !'

મદદનીશ એક જ રીતે અનેકવાર બોલ્યો એટલે ટેવથી તેણે ખૂંધની ખાખતમાં જે રીતે ઉત્તર આપ્યો જોઈએ તેથી તે વિરહ બોલ્યો. તેણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે 'આ ખૂંધ તો જરાક જ છે, અને વખત જતાં તે અદસ્ય થઈ જશે. એમાં કોઈ શરીરસૌન્દર્યને ખાસ વાંધો આવશે નહિ.' પરંતુ તેમ કહેવાને બદલે ટેવને લઈને તે બૂલથી બોલી નાંખે છે કે 'ખૂંધ તો બહુ મોટી છે.'

એ જ પ્રકારનું એક ખીલું દર્શાવે. જે મનુષ્યને લાવી પત્ની દેખાડવા માટે લક્ષ્મણે ચોળના કરી હતી તે દલાલને એક બાળુ લઈ જઈ તે યુવતી ન સાંભળે તેમ ધીમેથી ને બોલ્યો : "તમે શા માટે મને આ સ્ત્રી જોવા બોલાવ્યો ? તે કેવી કદાંચી અને વૃદ્ધા જેવી લાગે છે ? તેની આંખ ત્રાંસી છે; તેના દાંત ખરાબ છે."

આ-સાંભળીને તે દલાલ બોલ્યો : "તમે મોટેથી બોલી શંકા છો; તે અહેરી પલ્લુ છે !"

લક્ષ્મણનું કર્તવ્ય તો આ બધા દોષોને દાંડવાનું હતું; પણ તે દોષો એ જાણે દોષો ન હોય એમ. તેમાં એકનો તે ઉમેરો કરે છે.

હવે આ પ્રકારનું છેલ્લું દર્શાવે. એક લક્ષ્મણ એક પુરુષને તેની લાવી પત્નીના ઘરે લઈ ગયો; અને તે ઘરનાં મનુષ્યો દીવાનખાનામાં આવે તે પહેલાં લક્ષ્મણે દીવાનખાનાની અંદર ગોઠવેલ કિમતી ચીજો તરફ આંખોની કરાંચ કરી કહ્યું : "જુઓ તો ખરા, આ લોકો કેટલા શ્રીમંત છે !"

પેલા યુવકે જવાબ આપ્યો : "પણ આ પ્રસંગે માટે આ લોકોએ આ વસ્તુ ઉછીની કેમ ન આણી હોય ?"

તરત જ લક્ષ્મણે ઉત્તર વાળ્યો : "હા, આ લોકોને ઉછીની કાણ આવે ?"

લક્ષ્મણ કન્યાના કુટુંબીઓની સમૃદ્ધિનો બચાવ કરતાં કરતાં એવું બોલી નાંખે છે કે જેથી તેનો હેતુ સાવ બિંધો વળી જાય છે !

૩૭ કટાક્ષ

કેટલીક વાર જે કહેવું હોય તેથી તદ્દન બિંધું કહેવાથી વિનોદ ઉત્પન્ન થાય છે. "તેમાં મહાન મનુષ્યોના સર્વ ગુણો એકત્રિત થઈ હતા; સિદ્ધરની માફક તેનું માથું એક

તરફ નમેલું હતું; અને સીઝરની માફક તેના વાળમાં કોંઈક હોય જ. લીગનીઝની માફક તે કોશી પી રાકેતા અને આગમજુરશીમાં તે બેસે એટલે ન્યૂટનની માફક તે ખાતુંપીતું બૂલી જતો અને તેને જગ્યાડો પડતો. ડો. બ્રેનસ્લીની માફક તે વાળની ટોપી પહેરતો, અને સર્વેન્ડીસની માફક તે પહેરણું બદલ ઉઘાડું રાખતો.”

દેખીતું છે કે આથી પણ વધારે મહાપુરોહ સાથે આ પ્રકારનું સમ્યક હોય તો ખૂબ કામ અક્તિ એટલા જ કારણસર મહાપુરુષ થઈ રહે નહિ.

માત્ર વિનોહાર્યે જ આવી વકોક્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ; આવી ઉક્તિ સામાન્ય અવસ્થામાં મનુષ્યોને કેવળ રંજનાર્યે જ નહિ, પરંતુ ખીજા હેતુ માટે પણ વપરાય છે. રોકસપિયર વ્યુક્તિયસ સીઝરમાં માફ એટોની પાસે કહેવાય છે કે:

‘For Brutus was an honourable man.’

ત્યારે ક્રોતાઓ એનું ખરું રહસ્ય સમજતા હતા, અને તેમણે તરત જ એનો ખરો અર્થ જોને કહી બતાવ્યો:

“They are traitors: nice
honourable men!”

આવી વકોક્તિનો ઉપયોગ ખીજા માણસોને ઉતારી પાડ્યા માટે બહુ થાય છે, કેમકે એનો ઉપયોગ બહુ સહેલો છે.

હેમ્લેટ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે “તારી ફિલસૂફીમાં જેનું સ્વપ્ન પણ ન હોય એવી અનેક રહસ્યપૂર્ણ વસ્તુઓ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર છે.” પરંતુ ફિલસૂફી પ્રત્યે કશો આ કટાક્ષ પૂરતો નહોતો, એટલે લીગનખર્જે ઉમેર્યું છે કે “પરંતુ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં ન મળે એવી અનેક વસ્તુ પણ ફિલસૂફીમાં છે.”

આ પ્રમાણે શબ્દોને ટુંકાવવાથી, તેમનું પુનરાવર્તન કરવાથી, તેમને એક કરતાં વધારે અર્થમાં વાપરવાથી, રચનાતર કરવાથી, અર્થરહિત શબ્દોમાં અર્થ છુપાવવાથી, દોષપૂર્ણ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવાથી અને વિરોધીભાવ દર્શાવવાથી વિનોહાર્યે વાણીનું સર્જન કરવામાં આવે છે. આપણને રાગ જે સ્વપ્ન આવે છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ, અર્થહીન લાગે છે; પરંતુ તેમાં કંઈક છતરીએ તો તે અર્થપૂર્ણ બને છે. અર્થપૂર્ણ શબ્દો અને વિચારો અર્થહીન ગાન્યાં હોય છે, કેમકે તેમાં કેટલીક ક્રિયાઓને લઈને સ્પષ્ટતા બની ગયું હોય છે અને વિનોહાર્યે વાણીના સર્જનમાં જે પ્રકારનું આયોજન વપરાય છે તેને ઘણે અંશે મળતી આ ક્રિયાઓ છે. સ્વપ્નરચનામાં ઉપર નિર્વિદિ કરેલી બધી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિધાન પચાર્થરૂપે સમજતા માટે સ્વપ્ન વિશે વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે ભવિષ્યમાં કંઈ વાર ફરીશું.

‘માળાપ નાખજો કાંઈ ભૂખ્યાં છે’ દિન ચારનાં’
મુણીને શબ્દ ત્યાં દોડે સદાળો કવિ ઓટલે.

સ્વહૃદ્યના એકલ બંધ ઓરડે
પડયો પડયો ટેબલ ખુરશીમાં
હથેળીપે મસ્તક ટેકવીને
વસ્તુ ફરી વાસ્તવંકશી જોળતો.

શિકારી લક્ષ્યને જેમ શોધે છે ચાર દિશમાં
કવિ તેમ રહ્યો શોધી શબ્દના મૂળ સ્થાનને.

ત્યાં તો ઢિંકું કોઠે ગરીબ જોડલું
લીખી રહેકું નિજની જ પોળમાં
હેતું હસીને રણુડી ઉઠ્યું ત્યાં
‘એટલા અહીંયાં કાણ આવજો તો.’

અજ્ઞની આશયી આવ્યાં બીચાંમાં કૃશ દંપતી
ઉભાં એ ઓટલા પાસે હર્ષાશ્રિય થકી જીવે.

વધો કવિ ના, નવ કાંઈ દીધું
વહી શક્યાં ના જરી દંપતીયે
ખીસા મહી હાથ જ માત્ર વાત્સી
કાઢે કવિ કાગળ પેનસીલ.

લઈને હોળિની હાથે વિચારે કવિ ઉરમાં
અંતરે આજ એને તો વાસ્તવવાદ ઉભરે.

નોંધે કવિ ‘વસ્તુ જીવતાં, અને ના
જોડાય પૂરા પગ ઢાંકવા એ
હેતું ના કે કણ અજ એક
દારિદ્રની મૂર્તિ સમાં હતાં એ.’

‘આપજો ભાઈ ખાવા-કે ભૂખ્યાં તો દિન ચારનાં’
ખાલીને એમ બીચારો કવિનું મુખ નીરજો.

‘ ખોરાકમાં નવ રહ્યું કંઈ તરવ એકે
 જેથી તને અમરતા કદી સાધ્ય થાયે
 લાખો જનો ઉદરપૂર્ણ છતાં મરેલા
 ને તેમનાં નહિ સ્મરે જન કોઈ નામ.
 ને ભૂખ તો અજળ ઈશ્વરની પ્રસાદી
 કો તું સમા વિરલને જ હશે મળેલી
 એ ભૂખના પ્રબલ કોઈ પ્રભાવથી જ
 યાશે તમે અમર આ મુજ કાવ્ય માંહી.
 ઓછો જ છે સરસ લહાવ જરા કુધાથી ?
 વાંચી બધા સજ્જન થૈ તવ નામ ગાશે. ’

(જો કે કવિ નવ વધો ‘ કંઈ અત્ર દેશે. ’)
 વાંચ્યું ફરી લખિત જે નિજ કાયરીમાં.

‘ તારા કુધાવ્યાકુલ પેટમાંથી
 લેશે કવિ લાખ સહસ્ર પ્રેરણા
 તો કે તણ પા.તજ અત્ર ભૂખની.
 ના ભોગ તું દઈ શકે કવિ અર્થ ચોડા
 જેના વડે માનવજાત ઉજળી ? ’

‘ આપતું અત્ર ના કોઈ ’, લખ્યું છે તવ નોંધમાં
 ‘ આપ પોતે નથી, દેતા શે ? ’ બોલે નર બાપડો.

‘ પૂજારી હું માનવતા, કલાનો
 ને ના જરીકે લધુ માનવીનો
 ને ભૂખનો તો હરગીઝ હું નહી
 મેં જે લખ્યું તે જમને જણાવવા
 નાવિન્ય આ વિશ્વ પરે બંને જે
 આજે રહ્યો વાસ્તવવાદ ધધળી
 એના ય મારે પ્રતિષ્ઠાંત્ર ઝીલવાં
 બાકી લખ્યું તે લખવા જ ખાતર
 કર્વા ક્યું ના કવિધર્મ એટલો ! ’

કમનસીય કંગાલોને તેમની એક પયારીમાં જ કંઈ 'ધર' જેવું લાગે છે: મુખ્યારાં શ્રીમંતોને તેમનું આખું ધર જ એક 'પયારી' સમાન હોય છે.

*

આચારી યુવતી પ્રીતમતી 'માર્ગદર્શક તારવિકા' બની રહેવા જેટલો પ્રયાસ ભલે કર્યો કરે; પરંતુ તે આવી કોઈ આન્તિમાં હરમીઝ ન રહે કે તે તે પુરુષની આખી ગ્રહમાળા છે અને રહેશે!

*

પરતુઓ માણીને અનુભવાય છે,
મનુઓ અનુભવાઈ ને જણાય છે,
પ્રભુ કંઠી જણાતો નથી, કેવળ અનુભવાય છે.

*

પ્રભાતનો સમય : એ તો લેખકના બેઝનનાં અશમાં.

*

જે મનુષ્ય સર્વનું જૂઠું જ બોલે છે તેને ઉમંગથી સાંભળનારાંઓની જોડ નથી.
અને જે મનુષ્ય સર્વનું બહુ જ બોલે છે તેને યાદથી જોનારાંઓની જોડ નથી.

*

'પદ્માતાપ' એટલે કે હમણાં ચાલી રહેલી કોઈ લયજન્ય અશક્તિ અને હવે પછી આવનારી લાલસા વચ્ચેનાં ઘણાં ઘણાં માણસોથી લેવાતો વિસામો.

*

ઘણાંએક 'ભક્ષાં માણસો' (સશક્ત કરતાં અશક્ત ખાસ કરી વિશેષ) જેની વચ્ચેનાં ઉદાર બાવે પ્રભુને સાંધી દીધે છે: જે લેવાશે તેની અમર આશાને હોંશે વસાવી તેના ઉપર રાત દિવસ જીવતાં રહીને!

*

"માનુની" એટલે કે જે યુવતીનાં હૃદયને પોતાની જગ્યાએથી હરીને વારે વારે તથા પ્રસંગે પ્રસંગે ડોહમાં જઈ ભરાઈ ખેસવાની સજ્જ એવ પડી ગઈ હોય છે તે.

*

'વિલાસ': સેવમીઓનો મુખવાસ—અમુકમીઓનું ભર્યુંભાર્યું બોજન.

*

કોણ કહે છે: પ્રેમીઓ પ્રેમ જ વડે—તરંગ રચી મળે છે? તેમની ઈર્ષા પાણી ખૂબ જ તરંગ જન્માવે છે. અને પ્રેમીઓની ઈર્ષાના તરંગની મહત્તા તો વિશેષ જ, કારણ, પ્રેમના

નરંજ બહુધા 'સચિન' છે, ત્યારે તેમાંથી જન્મેલી ઈર્ષ્યાના તરંગ બહુધા 'મૌલિક' છે !

*

તે (પ્રથમ પ્રેમ-મિલન પ્રસંગે) : પ્રિયે ! આપણી પ્રેમદોરીમાં આપણે એકેય ગાંઠ કેળીયવા ઈર્ષ્ય નહિ.

તેણી : હા, ગાંઠ તો મને ૫ ગમતી નથી; પરંતુ ચોરીક સરગાંઠ હશે તો મન આવશે.

*

'સ્ત્રીચરિત્ર' એટલે એવું એક ચરિત્ર કે જે કરવાનો આશ્રય મેલાતાં જ આરોપી સ્ત્રી 'સ્ત્રીચરિત્ર' ચળવે. અર્થ અહીંતહીં પૂછતી જાણાય છે. કાં તો કાંઈ શિક્ષકને પૂછી શકે છે અથવા ચન્દ્રોદયમાં મેળેલા મહેલ છે !

*

ચરમિદગી પાછળ જ્ઞાન લીધું હોય છે : એસરમી પાછળ કાં તો જ્ઞાન મુદ્દતજ હોય નથી !—કાં તો તે અમલું હોય છે !

*

પૂછી વિનાનો જ્ઞાન પ્રેમ દેખાડી આપવા માટે અસક્ત છે, એટલા જ માટે હું મનુષ્ય દ્વારાંઓને, અમર દ્વારાંઓને અને સદૈવ દુષ્ટાને " કૂતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી " એટલું પણ કહી સંભળાવવું, એને સમયની કીમતી બરબાદી જ સમજું છું.

*

'પરિકથા' પર વિવાદ ચાલે. કાંઈ કહે એ તો પ્રજાઓનાં બાળકો માટેનું ખાસ બનાવેલું સાહિત્ય; તે કાંઈ કહે એ તો પ્રજાઓનાં બાળકપણમાંથી બનેલું સાહિત્ય.

*

તમે જેને 'પ્રેમ' કહો છો તે પ્રેમના ગેળ ચકાવામાં ગમે તેટલું ધૂમ્મા કરવું; પરંતુ એના ત્રિકોણમાં કદીયે જરો કે ફસારો નહિ.

*

એકાએક સવાસ પૂછવાથી પહેલા ઉત્તર લેએ ધણી વેળાએ સત્ય ઇતિહાસ જડે છે—ત્યાર પછીના જવાબમાંથી સાધારણ વાર્તા મળે છે.

*

કેટલાંક ધરમ માણસો બહુ લાંબું જીવે છે તે શું આ જ માન્યતાને લઈને દરો કે : મુંઘરવા કાળે કાંઈ પણ સમય ધણો મોટો નથી !

*

મારી કળાસિક પત્ની માયા લખવા વાંચવાના ઓરડામાં વારે વારે કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર કરતી ને કરતી. પરિણામે વાંચવાની કપાટો અને લખવાના મેજનો આડુ, દિવાલેર મને બારે થઈ પડે. એને આ કંટાળો સહેવાયો નહિ એટલે એક દિ મારાંથી બેલાઈ જવાયું : " વડાલી, રીક છે કે નહિ જાતે ઓરડો નથી—નાદિનર તું મારી આંખોને પખ આજમથી પાછળ કરી જવાને વૃક્ત નહિ. "

*

સૌંદર્ય-પ્રેક્ષકોના બે વર્ગ : એક, સૌંદર્ય દેખી દર્દની ત્રાગણી ભોગવનારો; બીજો, સૌંદર્ય દેખી ત્રાગણીને દર્દી બનાવનારો.

નોંધ:—

અને વાંચકોનું ક્ષણ સૌથી છેલ્લાં આપેલાં ચળરાક્રિયાં ઉપર ખેંચું છું. એ ચળરાક્રિયાં અંગ્રેજીમાં જેને Epigram of an antithetical Character કહે છે, તેવો અમુક અમુક શબ્દોને એકેક સામે ભટકાવીને કોઈ સુંદર ભાવના કે અર્થ ઉપજાવનારો પ્રકાર ધામવે છે.

આવી ખાસ રચનાવાળાં ચળરાક્રિયાં વિશે આપણને એટલું જ નોંધવાનું છે કે એમાં કેવળ શબ્દભજન કે શબ્દમેલ ન હોવાં જોઈએ; પરંતુ બંને એમાં શાબ્દિક રમત વચ્ચે અર્થની કોઈ અમરૂતિ કે રહસ્ય હોય તો તેને સ્વીકારવા માટે, દીકરાકારેએ તથા એમાં રહેલો ગહિત અર્થ જોઈને પૂર્તી શક્તિ ન હોય, તેઓએ, પોતાની અશક્તિના કારણે એનો વિરોધ કરવો ન ધટે.

એવા પ્રકારનાં ચળરાક્રિયાં અન્ય ચળરાક્રિયાં લેખકો પાસે કોઈ કોઈ વાર રમી દર્ છે. જેમ કે :—

“અંધમ વિનાની સમશેર ચક્રોતે અને સમશેર વિનાનો અંધમ સાધુઓને શોભે.”

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવા ખાસ પ્રકારનાં ચળરાક્રિયાં ઘણા પ્રમાણમાં રચાય છે અને વાંચકોથી વખણાય છે. એના થોડાક નમૂના આ રહ્યાં:—

“Always be easy and free; never be free and easy.”

“When we cannot get what we like, we must like what we have got.”

“Who gives a trifle meanly is meaner than the trifle.”

“Merit exists without high position but no one can reach high position without some merit.”

“Do not ask for tasks equal to your powers but for powers equal to your tasks.”

સાયમની કન્યાઓએ મુખે નાખી બાજે બાજે
ચન્દ્રો છૂપ્યા વાદળોમાં; નયનો અપળ,
પિંજરમાં પક્ષીઓ વિહલ બાજે કેદ કર્યા—
આલસે, નૂપુરો અણકારતી પ્રસુર
નૃત્ય-દેશમાં પ્રવેશી મદમત કામિનીઓ
બની એક તાન, અને ઢોકરતી તાલ
તૂટે કોઈ ખંજરી, ના તૂટે એકતાન કદી;
મરડાય ભલે કોઈ મુકોમળ અંગ
લગ્નના ઉત્સવની કો' અવધોમાં ગમડાની
ગોરીઓ ઉત્સાહભર, અને હાંસભર,
ઢાલીને વિટાઈ તેની આબુબાબુ હુસિ; અને
હથેલીમાં ઢોણી મૂકે બેરથી દરેક,
ત્યારે તેનાં કંકણોના બેરખાઓ ખંજકે; 'ને
જમીનને પગે ઢોકી, ઢાલીને દે તાલ,
ત્યારે ઉઠે રામાંચક અણકારો ઝાંઝરાના;
ફૂટે તે, છલગે ભરે; પેલો ઢાલી પણ
મત્ત બને, ગ્રહે તેનાં ચેષ્ટા અને ગાત્ર-ભાવે;
તેઓ કસે ગાત્રો અને નીપજે સંગીત,
તેમ ઘેરી કન્યાઓએ મીના; અને આલસેના;
નૂપુરોના અજવે તે નાદો પૂરે તાલ.
મીના ડાલે, બાજે જ્યા-જ્યન્તની શેલી ડાલે;
અને બાજે તળાવમાં ડાલે છે પોયણ.
નાચ મહીં ઘેલી બની, મત્ત થઈ કામિની તે;
ગોરસની મટુટીમાં રવાઈઓ ગોળ
ફરે, તેમ સખીઓના ઘેરા; મહીં ફરે મીના
વટોવતી સંગીતનું ગોરસ મધુર.
જખીઓની શીત અમરાઈમાંથી મીના ફૂલ;
વહો અને છલકથો તે ફૂલ-ફૂલનાદ.

વસન્ત કુમારી ! આજ પામર, પાંગર તારી
કલા; અને લગ્ન તારા દેહનું પ્રસાર.
કસ્તુરીના મૃગ બેઠયે શિલા તેના ગંધ બેઠયે,
અમે તારું ગીત ગાતાં બનીએ વસન્ત.
યૌવન પરિન્દ ! તારી એક પાંખે કામ, અને
બીજી પાંખે રતિ રમે પ્રેમ ફેરો રાસ.
મેરી હવે કુમારી, મેં તેને પેટે પ્રીત ધર્યો;
કહેવાય તે આકાશી પિતાનો બાળક.
વસન્ત કુમારી તોયે તેને પેટે પ્રેમ ધર્યો;
વિશ્વ પ્રીછે તેને પણ પ્રભુનો બાળક.
માતા ! અમે લેટો લાવ્યાં હૃદયનાં પાત્રો હરી;
સ્વીકારો સહર્ષ અમ યૌવનનું ધન.
પ્રેમ ! બન્યો આજ પ્રભુ અમારો તું; રાખ્યો તારું
લોગવ તું પૃથ્વી પર; અને મહારાજ્ય
સ્થાપ; અને વ્યાપે, તારે યાવચ્ચન્દ્રિવાકરો.
નર, નાર ! ગાઓ તેનું હાલરડું આજ. ”*

[અંતરંગી મીનામાંથી]

૧ મીના સાથમ હુડબળી છે; અને દેવચર, તેનો પ્રેમી, પ્રિયમ હુડબળો છે બન્ને કમતવ
હુડબળો વિરાગ છે.

વચંત્રનો પ્રથમ દિવસ તે તેની નન્મરિય છે. તેથી સમ્રાટ સવત્સર અને તેની પાંચ કન્યાઓ,
સત્તુઓ, વચંત્રોત્તર બેઠે છે.

બીજી બાળુ માનવકુલો પણ વચંત્રોત્તર બેઠે છે. પણ અહીં સાથમેના હુડબળી વાત છે.
સાથમેનાં મિયુનો અને તેમની કન્યાઓ તેમનાં મેતા કમતવ સાથમના દંત્રમાં તે કમતવ બન્નવવા
બેઠે વાત છે. અને તેઓએ કમતવ શરૂ કરી રહેલા છે.

મેં વચંત્રને યૌવનની પરી કહેલી છે, અને તેની બન્ને પાંખે રતિ અને કામ બેઠાં છે. વચંત્ર
વચંત્ર કુમારી છે, અને પ્રેમ એ તેનું બાળક છે અને તેને મેં કહેલું છે કે તે વચંત્રનાં બાળક છે.

પ્રભાતની મંદ લહેર આવતી
ભરી ભરી પુષ્પતંત્રી પરીમલે,
ખીડાયકું અંતર પત્ર ઉધડે,
વિચારનાં રંગીન ફૂં મધુકરો
ઉડી રહે ચૂંચી રહી મધુરે-
નિઃસીમ, હું સ્વપ્નની લોભમાંહિ-
મધુકરોની ઝલકી રહેલી
પાંખે ચડીને ઉડતો હતો ત્યાં
મેં તો સૂણ્યું અંતર ગાન મીઠું-
અને સૂર્યો પૃથ્વીપટ નીહાળવા-
અનંગનો રંગ રંગે રંગે ભરી-
અને પીધી ચૌવનની કટોરી-
રતી સમી કો લલના ધીમેથી
ઉરે ઉઠતા ધળકાર સૂણતી
હુપાવતી અંતર ભાવ કોમળા
ટપાલની પેટી કને જઈ રહી!

ગંભીર એકાંત લસી રહું અહિં
ચોપાસમાં કો નથી પેખવા ને
નિહાળીને ચંચલ મેન દેવેલી
અગાધ આ અંતર ગહવરેથી
કાઢી રહી હોય ન એમ કાઢી
અનંત ભાવોથી ભરેલ પત્રને
પેટી તલું ગારણિયું ખસેડી
અધીરતાથી સરકાવતી હતી
હંસી હસી વેગભરી સરી ગઈ
અને મહારે રહી ત્યાં નિહાળવી
નિર્ચય આ લાલ ટપાલપેટી!

શબ્દચર્યા

શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા

૫૦ જગદીશચન્દ્ર

‘પ્રસ્થાન’ ના ૧૯૬૧ના ભાગપટના અંકમાં શ્રી. ડોલરરાય રં. માંડવો
‘શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા’ વિષયક લેખ વાંચ્યો. તેમાં તેઓથી કૌમુદીની સ્તુતિ કરતાં
જણાવે છે કે ‘કુમુદસ્ય રૂપં કૌમુદી. કુમુદ શબ્દ પોતે કૌ મોદતે इति कुमुदम्’ કુમુદ
શબ્દની સ્તુતિ કરતાં લેખકમહાશયે વિચાર્યું હતું કે કુમુદમાં કયો પ્રત્યય છે ?

‘કૌ મોદતે’ અહીં કેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તે આપણે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ
અવલોકીએ. ક. અધિકરણમાં રાખી મુદ હવે (આદિગણ) ને કયો પ્રત્યય લગાડ્યા હોય છે ?
અધિકરણમાં રાખી કોઈ પણ પ્રત્યય ન ચંલતી શકે. અધિકરણમાં તો ‘અધિકરણે શે સે’
સૂત્રથી જાણી શકાય છે. અન્ પ્રત્ય લાગે, શે શેતે इति खञ्जः. તેથી જ રીતે ચર ધાતુ ને ટ
પ્રત્યય લાગવાથી કુલચર વગેરે વગેરે. કુ પૂર્વપદને અધિકરણમાં રાખીને શબ્દ સિદ્ધ ન થતો
હોય તો કેવી રીતે થાય છે તે નિહાળવું ઘટે. પ્રથમ મુદ ધાતુ તરફ નજર ફરીએ તે તો
દ્વગુપથ છે, તે કારણે “દ્વગુપથજાત્રીકરઃ કઃ” સૂત્રથી ઉપપદ સિવાયના દ્વગુપથ ધાતુને ક
પ્રત્યય લાગ્યો. મોદતે इति मुदः “सह मुञ्च” સૂત્રથી કુ નો મુદ સાથે સમઘી તત્પરુપ સમાસ
થવાથી કુમુદમ્ વ્યુત્પન્ન થાય.

ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો અવિનાભાવ (ની પ્તાપ્તિ) છે, તે અસરકારક સત્ય છે. ચન્દ્ર અને
કુમુદ વચ્ચે અવિનાભાવ સંબંધ નથી, પણ ચન્દ્ર અને કુમુદ વિદ્યાર્થનો અવિનાભાવ સંબંધ
માની શકાય. ચન્દ્ર વિના કુમુદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને કુમુદ જે પ્રદેશમાં ન હોય તે
પ્રદેશમાં પણ ચન્દ્ર જોઈ શકાય છે. (તેથી ચન્દ્ર અને કુમુદનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી)
લેખકના મંતવ્ય પ્રમાણે ક્રિયા અને ક્રિયાના અધિકરણમાં એકતા જણાય છે.

ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે કાર્યકરણભાવ છે ? શું ચન્દ્રકારણમાંથી કુમુદ ઉદ્ભવ્યું,
ઉપાદત કારણ છે કે નિમિત્ત ? કુમુદ અને કૌમુદીનો અને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો શબ્દસુણી
ભાવ નથી. ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી શબ્દ નથી, તે તો દ્રવ્ય છે; શુણી છે.

તો પછી મુખ્ય અર્થનો આધ ક્યાં થયો ! સાહિત્યર્પણના નિર્માતા વિશ્વનાથ લક્ષણાનું લક્ષણ નાધે છે કે :

મુરઘ્યર્થં વાપે તલુકો ચયાન્યર્થઃ પ્રતીયતે ।

હૃદઃ પ્રયોજનાદ્વા સૌ લઘ્વળા શક્તિરર્પિતા ॥

‘આ કૌમુદી છે’ એમાં મુખ્ય અર્થનો આધ થતો નથી તેમજ અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. અતઃ લક્ષણા કરતી અયોગ્ય છે. ‘સિદ્ધ બધે છે’ ત્યાં પણ લક્ષણા જ સંભવે. આ અર્થસંક્રાન્તિઆપાર નિર્ગર્હ છે.

૨

‘જ’ ‘ય’નો અર્થનિર્ણય

(જ = ભારવાચક શબ્દ,
ય = પલુ)

શ્રી. ‘પ્રસ્થાન’ના સંચાલક સાહેબ,

‘પ્રસ્થાન’ના વેશાખ દેહના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૮-૭૯ પર, “શબ્દચર્યા” એ શિર્ષક તળે ‘જ’ તથા ‘ય’ ના શુદ્ધલેખનની ચર્ચા થયેલી છે. એમાં અર્થનિર્ણય પૃષ્ઠ ૭૮ પર આપ્યો છે. તેમાં ‘જ’ ના અર્થની આખતમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ પરેલે ‘જ’ને અસ્પતા તરફ દૃષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે. એથી બિચકું ‘ય’ને બહુવ્રતા તરફ દૃષ્ટિ રાખનારો કહ્યો છે.

મને આ આખત શંકા લાગે છે—ખાસ કરીને ૩૯ લાપામાં આ શબ્દોનું જે જોર તથા ધ્યાન છે તે વિચારતાં એટલે થોડાક ખુલાસો કરવો આવશ્યક માનું છું.

‘જ’ને અસ્પતાન્યચક નહિ પણ ભારવાચક શબ્દ ગણ્યો જોઈએ. જે શબ્દની પાછળ તે આવે છે તેના પર તે ભાર મૂકે છે—એટલે તે શબ્દના વ્યક્ત અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. પછી આગળનો શબ્દ અસ્પતાન્યચક હોય તો અસ્પતાને પુષ્ટિ આપે એ દેખીતું છે. નાખણ તરફ ‘એક જ માણસ આવ્યો.’ “થોડું જ ખાધું.” અહીં ‘જ’નો ઉપયોગ ‘એક’ અને ‘થોડું’ એ શબ્દોને ભાર આપવા પૂરતો છે. આવી જ રીતે “બધા જ લોકો આવેલા” “બહુ જ ખાધું” એમ લખવામાં પણ ભારવાચક ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો ફરતો નથી. “બધા લોકો આવેલા” એમ કહેવામાં એનાદ ન આવ્યો હોય એવો સભવ રહે છે. પણ “બધા જ” કહેવાથી “બધા” શબ્દનું બળ વધી તેને પુષ્ટિ મળે છે એટલે એક પણ બાકી ન હતો એવો સ્પષ્ટાર્થ નીકળે છે. “બહુ ખાધું” એમ કહેવાથી બહુ શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. પણ “બહુ જ ખાધું” એમ કહેવાથી ‘બહુ’નું બળ વધી તે ધ્યાનને પાત્ર બને છે. મતલબ કે ‘બહુ જ’ એટલે ‘બહુ’ થી પણ વધુ એમ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ માણસના કામની રીકા કરતી વખતે આપણે તેને કહીએ “ઘણું ખોટું કર્યું.” આ રીકા પર ભાર મૂકવો હોય તો આમ કહેવાયઃ “ઘણું જ ખોટું કર્યું.” અને બદલે શ્રી. નરસિંહભાઈના મત પ્રમાણે “ઘણું ખોટું કર્યું” એમ પ્રયોગ થાય. પણ તે મને લાપાની અર્થસંક્રાન્તિનો વિચાર કરતાં નિર્બળ લાગે છે. ‘જ’ ના જેવો ભાર તેમાં નથી. છતાં માનો કે અહીંયાં

‘ય’ ને ‘જ’ બંને વાપરી શકાય છે. પણ તેથી ‘જ’ નો ઉપયોગ ખોટો શી રીતે કરશે?

હું તો માનું છું કે ‘જ’ ભારવાચક છે. અને ‘ય’ ધણીવાર તેનું કામ બગાડી શકતો હોય તો પણ ધણીક વાર તે ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં વધુ સારી રીતે વપરાય છે, અને તે જ તેનો વધુ સારો ઉપયોગ મને લાગે છે. “સારાય લેખ આવે છે” એનો અર્થ એ કે લેખો પેટ્રીકેટલાક સારા પણ હોય છે. “નખળાય આવે છે” એટલે નખળા પણ આવે છે. આમ ‘ય’ નો ‘પણ’ શબ્દના અર્થમાં સ્પષ્ટ ઉપયોગ થાય છે ને તે શ્રી. નરસિંહભાઈનાં વાક્યોમાંથી પણ તટસ્થ અર્થ તારવતાં ક્લિત થાય છે. “પ્રસ્થાનમાં સારા જ લેખ આવે છે.” એનો અર્થ કરતાં શ્રી. નરસિંહભાઈ કહે છે કે, થોડા આવે છે પણ આવે છે એ બધાય સારા આવે છે. આમાં થોડા આવે છે એવો ભાવ જ ક્યાં છે? ખરો અર્થ તો એ છે કે “તમામ લેખો—એકેએક લેખ—સારા હોય છે.” પછી તે વધારે હોય કે થોડા હોય એ પ્રશ્ન જ નથી.

નિર્ણયમાં પણ ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે રહે છે જ. દા. ત. ‘આય ખાધું નથી’ એટલે કંઈ ખાધું નથી—આ પણ ખાધું નથી. ‘ય’ ની ખરી ખૂબી અહીં છે. અહીં ‘ય’ ને બદલે ‘જ’ નહિ જ વપરાય; ‘આય ખાધું નથી.’ ને બદલે ‘આજ ખાધું નથી’ એમ લખતાં અર્થ ફરી જાય. કારણ અહીં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે અને તે જ તેનો સાચો અર્થ લાગે છે. એક વધુ દાખલો લઈ સ્પષ્ટતા કરીએ: (૧) “સાથે અમે જ હતા” (૨) “સાથે અમેય હતા.” આમાં પહેલામાં ‘જ’ નો નિશ્ચિતાર્થ ભારક્રમે વ્યક્ત થાય છે. અને બીજામાં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે આગળ આવે છે. આથી વધુ સંબંધાલુની જરૂર નથી. આ બંને વાક્યોમાં નથી ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ મૂકી શકાતો, કે નથી તેમાં અસપતા કે અહુલતાનો ભાવ પ્રગટતો. “અમે જ હતા” એટલે બીજા નહિ પણ અમે હતા. (અમારે બદલે બીજા હતા એમ ધારી ન લેવાય તે ખાતર “અમે હતા” એમ કહેવાને બદલે “અમે જ હતા” એમ કહી ‘જ’ નો ઉપયોગ કર્યો છે) “અમેય હતા” એટલે “અમે પણ હતા.”

જૂની કવિતામાંથી સ્થળસંકેતને કારણે (‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ થાય છે તે બતાવવા) માત્ર એક જ દાખલો લઈએ:

બધીર કહે મારી ભુજ થોડી, તે ય કહું એક રડા કાળે,
રંકનું કહું રાગ નવ માને, જેને છત્ર કાન્યાં ઇએ.

—શામળ ભટ્ટ

આ કાવ્યપદિતઓમાં તોય નો અર્થ ‘તો પણ’ એવો થાય છે. એટલે ‘ય’ નો ‘પણ’ અર્થ તેમાં ઘટાવેલો છે. આવા તો બીજા અનેક દાખલા મળી આવે. પણ ફિંગરુતા?

આ બાબત વધુ ચર્ચા થાય તેવી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલની પણ ઈચ્છા છે, તેથી જ માનું મંતવ્ય રજૂ કરવા હામ બીડી છે.

હું માનું છું કે ‘જ’ એ ભારવાચક અવ્યય તરીકે મેળવી લીધેલું તેનું સ્થાન ભાષામાંથી ચ્યુત કરવું જરા પણ શક્ય નથી. પછી હાલે તેનો અર્થ કાઠિવખન સંયોગવશાત્ ‘માત્ર’ અસપતાસ્યક થતો હોય, તો પણ, આશા છે કે વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ આનો યોગ્ય નિર્ણય કરશે.

તું જો હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, સામુનાં શબ્દ બાણો;
 ને સ્વામીનો, રજની ભરમાં,
 મળુ રૂઝવતો, સાંપડે ના દિલાસો,
 સ્વપ્નો તારા, મૃદુ-અવનનાં,
 ઉદય વિષુ જો, આયમે રે ! અકાળે;
 નિઃશ્વાસોના, પ્રખર બળતા,
 જીવ-ધ્રુવતા, તાપમાં ચોસરીને-
 તો તું જાજે, સુરજ નમતાં,
 કુલજન બધાં, પોઠતાં ખાટમાલે;
 એકાગ્રી હો, મન દઢ કરી,
 બલ પગ ભરી, ચોકના તે કૂવાએ;
 ત્યાં અંધારું, ધન નીવરતા,
 તવ હૃદયમાં, ભૂતને જો જગાડે;
 લોકોક્તિઓ, સ્મૃતિ-પટ પરે,
 સંજીવન જાને, રાત્રિના ઘોર ખેડારે;
 ને હૃયાંના, સત દુઃક કરે,
 મન ભય ભરે, તો ય, તું ચાલી જાજે;
 આ ગોઝારો, કહી જન બધા,
 પર-પીડ-સુખી, છૂટથી હો વગોવે,
 તારે માટે, અતલ ઉદરે,
 જનની સરખું, સ્થાન શીશું પડયું છે;
 જો તું ચીરી, પટ ઉપરનો,
 સત ધ્રુવવતો, સ્પર્શશે અંતરાત્મા;
 તો તું જાજે, નથી તર્કો જરી,
 ભય પ્રસવતી, ખડારની કાલિમા ત્યાં,

કૃપા કાંઠે, નજર પડતું,
 તિમિરે સઘળું, પૂંજ નિઃશ્વાસનો છે;
 સંતસો જે, ભવરણે ભૂંટ્યા,
 ધગ ધગ બળ્યા, નીતિના ખાંદા તાપે;
 ઉઠે ઉઠે, ભીતર મહીં તો,
 પુનિત સલિદે, જ્યોતિનો જ્યોતિ રાજે;
 જે સૂનેલી, જગતવિજયી,
 સચ્ચવત બને, સ્પર્શ એ સૈમ્ય લાજે;
 વાગે પાછા, શુભલક્ષ્મી,
 ઉત્સવ તણા, ઘંટ ને આરતિઓ;
 એની ગોદે, શયન કરીને,
 દુઃખ વિસરીને, રાયજો તારકોથી;
 જે નિશ્ચિતે, અમૃત વરસે,
 ઘન પટ ચીરી, પર્ણ ને ડાગીઓના;
 ને કલ્લોલો, ગલીર નીરના,
 રજ રજ હરે, દેહની કલાંતિ બ્યારે;
 હલી રેશે, નયન સમીપે,
 સ્મિત કરી ઘન—શ્યામની મૂર્તિ ત્યારે;
 તું જો હારે, નિત નિત સહી,
 અનુતર રહી, (સામુદ્ર શબ્દ બાણે);
 તો તું બાજે, સુરજ નમતાં,
 દુઃખ વિસરવા, કાંઠે તે કૃપાને.

લોકચર્ચા

ભાવનગરનો મહાન પ્રયોગ

નરવરહાસ મા. સૂરતી

બી. એ., એલ. એલ. બી.

(૨)

રાજ્ય ખેડૂત માટે શું શું કરી શકે ?

ખેતીમાંથી આપણે ઇન્દ્રિયોએ એટલી વેદાય નથી થતી તેનું કારણ ખાતરની તંગી અને તે પૂરવાની ખામીભરેલી રીત એ છે. એ રમખાંડ રાત છે ખાતરની અછત અને કે નીપજ વધારવી હોય તો જમીનમાં વધારે અને યોગ્ય રીતે ખાતર ને ફરવાની ખામીભરેલી પૂરતું ભેદિયો વિકટર મહાત્મમાં માંડત્ર ગાંધીમાંથી એક દાખલો મળી શકે. એ ગામનો પટેલ ખોડાભાઈ એ વીધાં જમીને એક કળશી થડ ઉતારતો. માંડળના બીજા ખેડૂતોને જીથી દસ વીધાં જમીને એટલા થડો થતા એ પટેલ ફરતાં ગામોમાંથી ખાતરનાં ગાંઠાં લાવતા અને જમીન ફળદાતા; જ્યારે બીજા મરીખ ખેડૂતો પૂરતું ખાતર લાવી ન શકતા, એટલે જમીન એક જ ગતતની હોવા છતાં નીપજમાં એટલો ફેર પડતો હતો.

જમીન સુધી ખેડૂત જાયતો અજાતજી તરીકે ઉપયોગ કરે છે ત્યાં - સુધી બધાને પૂરતું ખાતર મળવા સંભવ નથી. બધા ખેડૂતો કાંઈ મોંઘાં વૈજ્ઞાનિક અજાતજીમાં લાકડાં વપરાય રસાયનો વાપરી ન શકે. અને એ રસાયણી ખાતર જાયતો ખાતર નો જામ ખાતર માટે જેનું કામ આપતું નથી એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. રસાયણી અજાતજી ખાતરની અસર માંડ એ વરસ ટકે છે, જ્યારે જાયતો ખાતરથી દસ કે એથી પણ વધારે વરસ સારો પાક ઉપજાવી શકાય છે. ખેડૂત જાયતો આગવાની તેની સહીઓજની ટેપ છોડે અને અજાતજીમાં લાકડાં વાપરતો થાય એ જ સારું ખાતર મેળવવા માટે મુખ્ય માર્ગ છે. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદમાં જાયતો થાય નહિ અને તરફો ન હોવાથી મુકાય નહિ, એટલે માત્ર ચાર માસના જ જાયતો ખાતરમાં ઉપયોગ થાય છે; જ્યારે જાણીના આઠ માસ માટે જાયતો અજાતજી તરીકે જ વપરાય છે. ખેડૂતો અજાતજી માટે લાકડું વાપરવા નારે તે પહેલાં લાકડાં પુનઃજ અને સત્તાં મને એવી જાલસા જમીન સુધી ભેદિયો.

લાકડાં મેળવવાની એક રીત તો એ છે કે ખેડૂત પોતાના ખેતરની દદ ઉપર કે ખારવાળા નદામાં બાગમાં આવળ કે બીજાં ઝાડો ઉગાડે. જાલસા ઉગાડવાની જમીન સુધી થઈ છે. ગામની પાસે ચોક્કસ રથલે નાની કાંડ રાખી શકાય એ કાંડથી સોણું અજાતજી ગામને પૂરું પડે, અને

રોડને માટે ત્યાં ચૌચરની સગવડ થાય, એ માટે ચોખ્ખી રચના પસંદ કરવા ખાસ તપાસ થવી જોઈએ. ખેતીનાં સાધનો માટે લોકો મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. બાવળ હોય તો એ કામમાં આવે.

છેલ્લાં વરસોમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું છે. તો ધણાં લોકો માને છે તેમ કાંટ ઉગાડવાથી, બળતણ અને ચરાણની સગવડો ઉપરાંત, વરસાદ અમુક અંશે એથી વધશે.

ખાતાં જમીન પર ઉગેલાં ઝાડો ચોચમાંથી મુક્ત રાખવા અને ખાતાં જમીન પરનાં ઝાડોનો દક્ષ ખેડૂતનો જ રહે એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. એથી ખેડૂતોને વધારે ઝાડો ઉગાડવાનું હિતેજન મળશે એમ આશા રાખી શકાય. વસુલાતી ખાતું પ્રચાર અને આગ્રહદ્વારા દરવર્ષે વૃક્ષારોપણનું કાર્ય વેગવંત બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ખેડૂતો જો મુશ્કેલ માંસનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે તો એક તો ખાતરની ઉણપ પૂરતી અને હરિજનો એ ખાવાની જૂની ટેવમાંથી મુક્ત થાય. માંસ મુશ્કેલ માંસ અને હાલકની ખાનારી પ્રજાઓમાં પણ મુશ્કેલમાંસ કોઈ ખાતું નથી. અસ્પૃશ્યતાનો ખાતર તરીકે વપરાશની કોઈપણ રીતે પણ ખેતી ન શકાય, પણ ભંગી લોકો સામે લોકોના વિમાયત આટલા સજ્જત પૂર્વગ્રહો ગંધાયા છે તેમાં હિંદા ઊતરતાં જણારો કે

તેઓ મુશ્કેલ માંસ ખાય છે એ જ એ વિરુદ્ધ લાગણીનું કારણ છે. ભંગી લોકો એ ટેવ છોડી કે એટલે લોકોનો વિરોધ આપોઆપ ઓછો થઈ જશે. પણ જૂની ટેવ જલદી ભુલાતી નથી. ભંગીઓ ગમારેતા ધધો કરે છે, જેને અંગે મુએલાં ઢોરનાં ચામડાં ઉનારવાનું તેમને સોંપાય છે. વળી વંશપરંપરાથી એ લોકો એ માંસ ખાતા આવ્યા છે એટલે એ વસ્તુ ન્યારે ધધાને અંગે એટલી સુગમ હોય ત્યારે તે ખાવાનું આકર્ષણ ખાળી શકાતું નથી. એટલે મરેલાં ઢોરને ખાતર તરીકે વાપરવાનું આપણા ખેડૂતો - શરૂ કરે તો તેઓની ખાતરની ખોટ પૂરી થશે એટલું જ નહિ, પણ અસ્પૃશ્યવર્ગની મુશ્કેલમાંમાં મહત્વનું કાર્ય થશે. એ માંસ ન્યારે ખાતર તરીકે ખેડૂત વાપરે ત્યારે તે માંસ વેચી શકાય તેવી વસ્તુ ગણાય અને એની કિંમત ગ્રીષ્મ એ લોકો પણ અસ્પૃશ્ય લોકો તે ખાતાં અટકે. એટલે હરિજનો એ ટેવ બૂલે અને ખેડૂતોને ખાતર મળી રહે તે હેતુથી દરબાર કરામાં લામખર્ચનાં આપે છે. એથી દરબારને ખોટ જાય છે. તોપણ તેમાં હરિજનો મુશ્કેલમાંસ ન વાપરે એવી શરત કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ રચના ખેડૂત મુશ્કેલમાંસ ખાતર તરીકે વાપરતા થયા છે.

હાડકાં પણ ખાતર તરીકે બહુ ખપતી વસ્તુ છે, પણ પહેલાં તે સાફ થવાં જોઈએ. તે માટે એ કારખાને લઈ જવાં અને પાછાં લઈ આવવાં પડે, અને તેમાં એટલો ખર્ચ થાય કે એ કામ પડતું મૂકવું પડે. હાડકાંને જો છેક કોલસો ન થઈ જાય તેટલી આંચ આપવામાં આવે તો એ તરત ભાંગી જાય, અને તેના ચૂરો ખાતર તરીકે કામ આપે. ફેક્ટ્રીક ગામોમાં ખેડૂતો હાડકાં સંધરીને તેનો ઉપયોગ ઉપર કલા મુજબ કરે છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં સંડાસની સગવડ હોતી નથી. અને લોકો કાંવે ત્યાં દિશાએ જઈને મંદી કરે છે. લોકો જો એનાં ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરતાં શીખે તો એક તીરથો એ નિશાન પડે-એક તો ખાતર વધે અને ગામડાંની રચના વધે.

ખેતીવાડી ખાતા તરફથી પ્રચારકાર્ય અને પ્રસારનો દ્વારા ખેતીસુધારણાની અનેક વસ્તુઓ ખેડૂનને સમગ્રવક્ત્રમાં આપે છે તેની અધી વિગતો અહીં ઉતારવા જતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જાય.

જનાં નીચેની બાગતો વિશે ઉદ્દેશ્ય અરથાતઃ નહિ ગણાય. (૧) જમીનમાં ભીનાશના સંગ્રહ માટે ખેતરને પાળા આંધવાના; (૨) વધારે અને શાસ્ત્રીય રીતે ખાતરનો સંગ્રહ અને કમવણી; (૩) શિયાળુ ખેડ; (૪) વાવતી વખતે શ્રેષ્ઠ અતર રાખવાનું કે જેથી છોરાને મોરો થયા માટે પૂરતી જગ્યા અને પોષણ મળે. આ જ્ઞાપતોં : લાગે છે. સામાન્ય પશુ પરિશ્રામની દૃષ્ટિએ એ અતિ મહત્વની છે.

ખાસ કરીને છેલ્લી, છોડ વચ્ચે જગ્યા રાખવાની, સૂચનાં જે અંધાં અમલમાં મૂકે તે પાક વધારે ઝતરવા ઉપરાંત ખાતર અને મહેનત અન્નેનો ફીકડીકંડ પ્રયાગ થાય. અત્યારે પાસે પાસે વાવેલા છોડ મોટા થાય તે માટે આખા ખેતરમાં ખાતર પાથરીને પહોળું કરવું પડે છે, એમ કરવાની પછી જરૂર નહિ રહે. ખાતરની એક તો તાલુ છે અને ચારે તરફ વેરવાથી એ ઘણું નફામું જાય છે. જે ચાસ પાણી વખતે એ હાર વચ્ચે વચ્ચે ત્રણથી પાંચ

સરકારના નિષ્ણાત સમક્ષ પોતાના પ્રાન્તના સંજોગોને દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એવો જાહેર સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ દ્રેકટરની ખેડ અનુકૂળ નથી એ દેખીતી વાતની એ રીતે નિઃશંક પ્રતીતિ થવામાં, કેટલો સમય ગરબાદ ગયો અને કેટલાં મોંઘાં દ્રેકટરની ખરીદી થઇ એ જાણવાનું રસપ્રદ થશે.

મનમાં કાંઈ પણ અંતરના પૂર્વગ્રહો રાખ્યા સિવાય સ્થાનિક પ્રશ્નો વિચારવામાં આવે, અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ બે મુક્ત મનથી કરવામાં આવે, તો આપોઆપ સ્વાભાવિક બંધબેસતા ઉપાયો સૂઝી આવશે.

ભાવનગરના ખેડૂતોને મળુમુક્ત કર્યા તે પછીની પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવા અને અવલોકન કરવાના હેતુથી આ લેખ લખાયો અને પોતાના સમગ્ર પ્રશ્નના સાર્થોસાથ આલોચના કરી પહેલાંથી જ કહ્યું હતું તેમ, માત્ર કરજમુક્તિ એ ખડું મહત્ત્વનું કાર્ય છે, છતાં, તે એક જ માત્ર અસ નથી. એ અટપટા પ્રશ્નની કિનારને જ એ, તો સ્પર્શે છે, અને પ્રશ્નના પૂરા ઉકેલ માટે અનેક દૃષ્ટિથી એક સાથે કામ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તો પણ પ્રથમ અટપટો હોય કે બીજા પૂરક પગલાંઓની જરૂર હોય, એટલે, મળુમુક્તિના કાર્યથી નાસતું એ પોષાય તેમ નથી. બધી સુધારણાને મળુમુક્તિ એ પાયો છે, અને જૂના કરજભારથી ખેડૂત કચડતો હોય ત્યાં સુધી બીજા સુધારા શક્ય જ નથી. ખેડૂતોમાંથી ઉત્સાહ અને રસ નિષ્પ્રાપ્ત થયાં છે. મળુમુક્તિ ચતાં એ પાછાં જાગૃત થશે અને એ નવી ચેતનાનો બીજા ઇચ્છનીય સુધારા અને પુનર્વ્યવસ્થાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકશે.

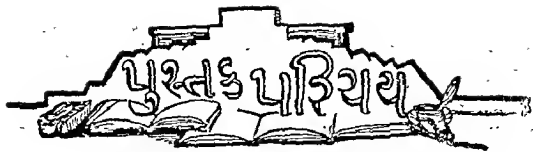
ખેતીના પ્રશ્નોની તપાસ કરતાં નાની જગ્યાતી વિગતો વિશે ખ્યાન આપવાની વિશેષ જરૂર પડી છે. એ બાબતો નાની હોવાથી જ ઘણીવાર ભુલાઇ જાય છે, પણ ગામડાંઓની ખેતીની પુનર્ધટના સાથે એ બાબતોને ખાસ સંબંધ છે. વળી આ બાબતો ગ્રામજીવન અને ખેતીમાં એવી સાદી અને સરલ છે કે જે બહારની મદદ કે વિશેષ ખર્ચ વગર અમલમાં મૂકી શકાય. તે જ કારણથી એવી બાબતો પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કુદરતી રીતે લેખ લખતી વેળા અહીંની પરિસ્થિતિ મન આગળ વધારે રહી છે. છતાં એમ કહી શકાય કે ખેતીની પરિસ્થિતિ તો દરેક દેશમાં થોડા સ્થાનિક ફેરફાર બાદ કરતાં સગસગ સરખી જ છે. અને અહીં માટે લખેલી વસ્તુ બીજા સ્થળને માટે પણ ઓછા વધતા ફેરફાર સાથે લાગુ થશે.

કરજમુક્તિના શુભ કાર્યને વધારે અસરકારક બનાવવા માટે ઉપર કહેલી ઘણીખરી વસ્તુ ભાવનગર રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે અગર વધારે મૂકવા તબવીજ મતુષ્ય યત્ન ઇશ્વર કૃપા ચાલુ છે. પણ ભવિષ્ય તો કુદરતના હાથમાં છે. એટલે અમુક અંશે એ તો અનિશ્ચિત જ રહેવાનું. પણ માણસને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શુભ કાર્ય કરવા મળે. તો ઇશ્વરના આશીર્વાદ તેના પર ક્રિયારે અને તેને સફળતા મળે જ. ભાવનગરનો મુદ્રાલેખ છે કે “મનુષ્ય યત્ન, ઇશ્વર કૃપા.”

અર્પણ]

અપંગની પ્રતિભા:—હેલન કેસર કૃત આત્મકથા; અનુવાદક: મગનભાઈ પ્રભુરામ ટેસાર્મ; પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.

આ છેક નાની વયથી આંધળી, બહેરી અને મૂંગી થયેલી બાળાના જીવન અને ખાસ કરીને આન્તરજીવનના વિકાસની તેણે જ લખેલી અમૂલ્યપૂર્વ કથા. વિશે, તેના જેવી જ નહિ પરંતુ અમુક અંશે એવી સ્થિતિમાંથી ઉત્તર સ્થિતિએ ગયેલા, વિદ્વાન પંડિત શ્રી સુખલાલજી સંઘવી અને કેળવણીના ક્ષેત્રના મોટા ચિંતક અને અભ્યાસી શ્રી કાકાસાહેબે લખીને તેની બે મોટી વાતને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. તેથી અહીં થોડો આવકાર આપવાનું જ રહે છે.

કુદરતના કોપથી સામાન્ય જીવનથી રહિત થયેલી આ બાળામાં અસામાન્યતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કઈ બાબતોએ અને કેમ વળે છે તે જોઈએ.

એની છેક બાલ્યાવસ્થામાં એ એક કઠિબાળી, ઘડીઘડીમાં ગુસ્સે થતી, ઈર્ષ્યાખીર, હાકરી માન હતી, પરંતુ કુમારી સલિવનના આગમન સાથે એ અસંયમિત લાગણીઓ-વર્તનો-ગિજાસાના બળે શાંત અને એકાગ્ર ચર્મ વિરલ રૂપાંતર પામે છે.

આ ગિજાસા મનઘટ કરનાર અને એ મનઘટિને હંમેશા એકાગ્ર રહેવા પથ જોરાક પૂરો પાડનાર કુ. સલિવનની ખંત અને તેનો બલદાયક પ્રેમ આપણા શિક્ષકોને સમજાવ્યા જેવો છે. ઈન્દ્રિયો દ્વારા પરાશ કેળવણી આપતી સહેલી, પરંતુ ઈન્દ્રિયોની અંદર રહેલી અંતઃશક્તિને પ્રત્યક્ષ કેળવણી આપતી એમાં વિશાળ માનસતાન, પ્રેમ અને આદર્શની પાછળ જીવન અર્થવાની મહેત્તજા જોઈએ છે. આ વાતનો દાખલો કુ. સલિવને પૂરો પાડ્યો છે. શ્રી કાકાસાહેબ એમાંથી કોણ વધારે પ્રતિભાસપત્ત એવો પ્રશ્ન કરે છે. એ જો અકાંકાર હોય તો કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જો વિદ્યાન હોય તો આપણે કહી શકીએ કે, કુ. હેલન કારણ પ્રેરક કરતાં પ્રેરિતમાં આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ, એ વિશેષતા છે.

શરીરશાસ્ત્રીઓને જેમ આ બાળાનાં આંગળીઓનાં ટેરવાંની આહકચકિત વિસ્મય પમાડે છે તે વિચાર કરાવે છે; તેમજ, એનું મન માનસશાસ્ત્રીઓ માટે એક નવું જ અભ્યાસનું ક્ષેત્ર બને છે. આ બાળાની માનસિક શક્તિઓ એટલી આહક છે કે, એ ભય અને પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ નિમિષભરમાં પહોંચી જાય છે. કુ. સલિવનના વિરલ પ્રેમને પામેલી આ બાળા, વિશ્વને પ્રેમમય જ માને છે, અને ન્યારે તેના શિક્ષક, મિ. એનેઓસ, તેને ખોટી માની લે છે, ત્યારે તેને કેટલો આઘાત થાય છે! એ તીવ્રતા વાચક ઉપર અત્યંત કામળ મનોવૃત્તિઓની સમજાવ જગાડતી અચૂક છાપ પાડે છે. આ કામળ વૃત્તિ—આ સુક્ષ્મ મન એક કુલની સુગંધ જગતને પ્રેમ અને સૌરભાવ જુલે છે અને કવિ બની પ્રત્યુત્તર આપે છે. પવનની બીની.

મધે એ મહાત્મસ અને જંગી વાતોને સ્પર્શે છે. અને એ સ્વાભાવિક છે કે પ્રેમ અને ભવના આના મૂલા ઉપર મૂલતી એ, એના લખાણની પ્રત્યુત્તિની પરંતુ વિશ્વકારુણ્યમાં આનંદલાભ સીધતા, પદ્ય સમાધાનોભ્યુત અને અસહાય છે મારે જ બલવાન આત્માનું દર્શન આપે છે. આથી હૃદયને એક પ્રકારનું સાંત્વન મળે છે. એટલે કે લેખિકાની શુભની શ્રદ્ધા એટલી બલવાન અને જાડી છે કે એના સમભાવશીલ હૃદયની પ્રેરક અસર વાચક ઉપર અચૂક પડે છે.

તેની અસહાયતા તેને આત્મવિલોપનમાં ફાંપે છે. તેમાં એ ખીજનાં મુખે મુખી અને છે, દુઃખે દુઃખી. પરંતુ આ દુઃખ તે બેદી શકે છે. અહીં તેનાં પ્રત્યાચ્છુ ખુલે છે, અને એ ઇતિહાસમાંથી સાંસ્કૃતિક વિકાસને જાણતી બાળા વર્તમાન ભૂલી નિઃશબ્દને ભરતું જીવનસંગીત જુએ છે અને કહે છે: તેમનાં શરીર ખેડોળ અને ગાંઠાવાળાં થઈ ગયાં છે. તેમના કંઠે ખડખડા હાથને મેં અડાવી નેલા છે. અને પ્રત્યક્ષ કરી લીધું કે, એમની જિંદગી તે કેવી અવિરત કડાફટની હોવી જોઈએ—એકસરખી ધમાધમ, ડાંકી કરવાના નિર્બૂળ ધમપહાડા. કરતાં ડાંધ વધારે નહિ. એમનાં જીવનમાં, પુરુષાર્થ અને અનુકૂળ અવસર વચ્ચે જતો અમાપ આદર વેર છે એમ લાગે છે. આપણે કહીએ છીએ હવા અને પ્રકાશ એ સૌને સારુ ઈશ્વરે મક્ત બહેલાં છે, પણ ખરેખર એમ છે? દૂર પેલા શહેરની ગંદી અવડ ગલીઓમાં યુરજનો પ્રકાશ પડતો નથી, અને હવા અંધ મારે છે? અરે મનુષ્ય, તું તે કેમ તારા જાતિભાઈને જુલે છે ને દોહ કરે છે, અને એને ખાવા દુકડોય નથી ત્યારે તું માગે છે, “હે પ્રભુ; અમને રાજનો રાટલો આપજો!” લોકો શહેર, તેના લાપડા, તેની ધાંધલ અને તેનું ધન છોડીને વન અને ખેતરો તરફ તથા સાદા સરળ જીવન તરફ વળે તો કેનું સાકું? તો પછી તેમનાં બાળકો વિદ્યાળ વૃક્ષ જેવાં લખ્ય થશે અને તેમના વિદ્યારો રસ્તા પરનાં ફૂલો જેવા મધુર અને પવિત્ર થશે!”

આ વિરલ વિકાસકથા સૌ કાઈ વિકાસકામુકને—શિક્ષક કે શિષ્યને—માટે જરૂર પ્રેરક નીવડશે. ગુજરાતીમાં આવું સરળ ભાષાંતર કરી આપનાર ભાઈનું ગુજરાત ઉપકૃત રહેશે.

રાજનામું:—લેખક: નટવરલાલ મ. પટેલ; પ્રકાશક: પ્રદ્યોતકુમાર દિવેદિયા, અમદાવાદ મુદ્રય ૭ આના.

આ વાર્તા અને નાટિકાના સંગ્રહમાં એક ઈંગ્લીશ સરળતા જોનામાં આવે છે, અને તે શૈલીની, જે કર્તાના લેખનના ભાવિવિચારમાં ખૂબ મદદગાર થશે. વસ્તુ જીવનના વિરલ, ઉદાત્ત, પ્રસંગોનું છે, અને તેથી સુખોદ્ય છે. માત્ર વસ્તુનો વિકાસ કરવામાં લેખકનો હાથ કાચો જણાય છે. વિરલ પ્રસંગે ધણુંખરું ભાવોદ્રેકની ટાચ જોઈએ એ આ સંગ્રહમાં સ્પષ્ટ નથી થતી. પરંતુ એવી ટાચના મોહમાં આ ભાઈ વાર્તાવહનની સરળતાની થમસાખ કલા જતી કરી ભાવોની ખોટી અથડામણ જતાપતા ન થઈ જાય એટલી જાગૃતિની આશા અને રાખીએ છીએ. આ લઘુઅન્યની પાછળ રહેલી સાહજિક કુમારને અમે આવકારીએ છીએ અને બલવાન પણ થતી રહે એમ ઈચ્છીએ છીએ.

* “ન્યૂડા જેવા લોક અને સેતાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાધુતાના મહાવચ્ચના જાગી ગયેલા આસ છે. અને તેઓ યોગ્ય સમયે પાછા સમારી લેવાશે.”

પ્રિય આગમન:-લેખક: કાવ્યક પ્રકાશક: સી. જયનાથજી કું, મુંબઈ; મૂલ્ય બે આના. કર્તાનાં મુકુ અને 'પ્રાસ્તાવિક' ના લેખક: શ્રી. બોતોન્દ દેવેનું જ વાક્ય:-

“કાવ્યકલા જેવા વિષયમાં પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મહેનત કરવી પડે છે” તરફ ધ્યાન ખેંચી અમે કહીએ છીએ કે, સિદ્ધિ પ્રેરેલાં પ્રસિદ્ધિ નુકસાનકર્તા છે. કાવ્ય તરંગે પ્રમાણે લખવાથી હિંમિ ક્ષેત્રજનો નમ્રો લાગે છે. પરંતુ હિંમિ તો છે, તેથી એ અંમિત ધર્મ લવિષ્યમાં સારા રૂપે બહાર પડે એવી આશા છે.

દુષ્પટ્ટક:-લેખક: ઉમિવાસંકર દાસ; પ્રકાશક: ઐતમંજરી કાર્યાલય, આલુંદ મૂલ્ય ૧૧). આ પુસ્તક ગુજરાતના નાણીતા નવવક્ત્રાધાર શ્રી. ર. વ. દેસાઈની પ્રસ્તાવના પામ્યું છે. પરંતુ તેમનાં લખાણ પ્રમાણે એ “નિરર્થકતા અને ભારે શબ્દપ્રયોગ” માંથી બચેલું અમને નથી લાગતું. આવા અખતરા નાનાં નાનાં વાક્યો હોય ત્યાં મુંબી રસ, રમૂજ અને નિર્દોષ આનંદ ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ આવા દીર્ઘ પ્રયોગે તો નીરસ અને બેરોગ વાર્તાઓનું રૂપ ધરે છે.

તુષાર:-કર્તા: ઉમાકાન્ત; પ્રામિસ્થાન, મોહનવાક પિ. રાહ, વડોદરા; મૂલ્ય બે આના. આ રસસંપ્રદ તદ્દન સામાન્ય ક્રિયો છે: છતાં લેખકને આ જાતનાં પણ અધોગત્ય હિંમિ કાવ્યનાં લાગે છે, તેથી અમારી સલાહ છે કે એમણે હળ તરીકે વણે સ્વજે મૂકેલી ગૂંતા નામની લીટીઓમાંથી રાસની ચોખવાતી આવો ચોખવી.

સમાજવાદ શા માટે?—લેખક: નવપ્રકાશ નારાયણ; પ્રકાશક: નવી દુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના.